

GODGELEERDHEID EN ONDERWIJS.

EEN LASTIG VRAAGSTUK.

De zonde. Eene voorlezing door Ph. R. Hugenholtz, pred. te Amsterdam. Amsterdam, H. W. Mooy, 1871.

»Aan het vraagstuk der zonde», zegt Dr. Kuyper (*) »eet het Modernisme zich den dood Het Modernisme tast het feit der zonde zelf aan, denatureert het, vernietigt zijn mysterie, en wil het niet anders dan door het verkleinglas van zijn ontwikkelingstheorie bezien. Tegen deze operatie baat geen betoog, maar vast ligt in de conscientie de harde klip der werkelijkheid, waartegen dit schoon getuigde scheepje der moderne zonde-theorie onverbiddelijk stuk slaat.» Daar kan, zou men zeggen, de heer Hugenholtz, wiens zondebeschouwing maanden te voren in het licht was verschenen, het meê doen. Maar als ware dit nog niet genoeg, laat Dr. H. Oort zich over de genoemde voorlezing van den heer Hugenholtz in dezer. voege uit: »De intellectualistische beschouwing der zonde is de zondeleer van het onwedergeboren hart» (†). Van zijn vrienden moet men 't hebben, heeft misschien de heer Hugenholtz bij deze laatste vriendelijke terechtwijzing gedacht. Doch dat is zijn zaak. Het publiek trekt uit dezen tweevoudigen heftigen aanval de leering dat het met het vraagstuk der zonde bij lange na nog niet in het reine is. Het orthodoxisme bij monde van Dr. Kuyper, de zich noemende ethici onder de modernen bij monde van Dr. Oort, en die door hem geacht worden intellectualisten te zijn bij monde van den heer Hugenholtz, hebben elk hun eigenaardige, van de andere wijd afwijkende zondebeschouwing; elk hunner gaat met vasten stap zijn eigen weg om tot de oplossing van het groote vraagstuk te geraken.

Ieder weet dat wij hier met een moeielijk en pijnlijk vraagstuk te doen hebben en dat desniettemin den denkenden geest om oplossing vraagt. Natuurlijk. We zijn er op aangelegd rusteloos eenheid te

(*) Het modernisme een Fata Morgana op christelijk gebied, bl. 71.

(†) Letteroefeningen Sept. '71.

zoeken in de verscheidenheid onzer voorstellingen, niet het minst op geestelijk gebied. Verstrooide kennis, onsamenhangende wetten, onderling strijdige meeningen worden ook daar ten slotte ondragelijk, voor 't minst wij voelen dat wij hier kiezen moeten tusschen dat rusteloos zoeken naar éénheid en een verlamvend scepticisme of een verstandeloos autoriteitsgeloof.

Elk erkent het feit der zonde bij eigen ervaring. Maar nu willen wij zijn zamenhang ook doorzien met de overige gegevens des geestelijken levens; en 't eerst rijst de vraag: is het onvermijdelijk of niet? Kon het nagelaten zijn waar het gepleegd werd of niet? Zoo bescheiden mogelijk uitgedrukt, kan sinds geruimen tijd gezegd worden dat de anthropologie er met beslistheid toe neigt om ook op dit gebied overal wetten te erkennen. Evenmin als eenig ander feit hangt het zedelijk kwaad in de lucht, maar wortelt het met noodzakelijkheid in een toestand, wordt het door andere feiten veroorzaakt, en elk mensch tot zijn zonde gedetermineerd. Maar is die zonde onvermijdelijk, mag ze dan nog toerekenbaar geacht worden? Wat wordt er dan van des zondaars verantwoordelijkheid? Is zijn schuldbesef dan wel meer dan inbeelding? en zijn berouw niet overbodig? en zijn strijd der deugd wel redelijk? Wat wordt de waarde van al die zedelijke gemoedsstemmingen en wilsbesluiten die hij met meerder en minder verzekerdheid in zich zelf waarneemt?

En is hij godsdienstig, gelooft hij aan een Godsbestuur, dan slaakt hij tegenover dat onvermijdelijk feit der zonde de droeve klacht: Hoe kan de Heilige het dulden? de Almachtige liefde het willen?

De heer E. J. P. Jorissen heeft vóór eenige jaren (*) een uiterst scherpzinnig en niet genoeg gewaardeerd woord gesproken tot vereenvoudiging en zuivering van den theologischen strijd, meer in 't bijzonder ons op het hart gedrukt om in den strijd over den *vrijen* of den *gebonden* wil anthropologische waarheden niet met theologische, ethische niet met religieuse dood te slaan en omgekeerd, binnen de grenzen te blijven van psychologie en anthropologie. Volkomen juist. Maar iets anders is het en zeker ook naar zijn meening niet ongeoorloofd, den strijd, dien wij tusschen anthropologische en theologische, tusschen ethische en religieuse waarheden meenen te bespeuren, zoo mogelijk op te heffen. Daarin nu ligt de oorsprong en het bestaansrecht van het vraagstuk der zonde.

Bekend is de wijze waarop de Gereformeerde Kerk in hare belijdenisschriften dit aangevat heeft. Zonder bedenken verklaart zij zich voor het *onvermijdelijke* der zonde in den meest uitgestreken zin. Wij zijn, leert zij, *van nature* geneigd God en den naaste te haten. Onze natuur is zoo verdorven, dat wij allen in zonden *ontvangen* en *geboren* worden en *ganschelijk onbekwaam* tot eenig goed en geneigd tot alle kwaad (†). Maar zoodra moet niet de toerekenbaarheid dier onver-

(*) Gids. 1868 n°. 3.

(†) Heidelbergsche katechismus, Zondag 3.

mijdelijke zonde gehandhaafd worden en God van onrechtvaardigheid gezuiverd, waar Hij den tot zonde gedwongen mensch met de eeuwige straf achtervolgt of die onvermijdelijkheid wordt belangrijk gewijzigd. Zij heet te zijn voortgekomen »uit den val en de ongehoorzaamheid onzer eerste voorouders, Adam en Eva in 't paradijs.» Daar heeft de mensch, dien God goed geschapen had, zich zelf en al zijn nakomelingen, door het ingeven des duivels en door *moedwillige* ongehoorzaamheid, van die goede gaven beroofd (*).

De val van Adam was, naar het infralapsarisch gevoelen der Kerk, een vrucht van zijn vrijen wil, dus niet onvermijdelijk. Bracht men in 't midden dat die arme nakomelingen het dan toch niet helpen konden dat hun eerste voorouders hunne natuur — zij 't ook uit vrijen wil — bedorven hadden, dan werd men naar de realistische voorstelling der erfzonde verwezen, volgens welke allen *in* Adam, met hem daarvoor solidair aansprakelijk, gezondigd hadden. Wat Adam misdreef heeft *het menschdom* in en met hem misdreven. Niemand kon — dit aannemende — zich van schuld vrij pleiten, niemand Gods rechtvaardigheid in het straffen van den zondaar verdenken. En ook de heiligheid van God scheen onbesmet te blijven, terwijl zijn barmhartigheid in de uitverkiezing tot zaligheid overvloedig scheen te blijken.

Moeielijker was de oplossing van het probleem voor de bovenvaldrijvers, waaronder Zwingli, Kalvijn, Gomarus, Bogerman, Maccovius en andere beroemde vaders der Hervorming. Consequenter dan de kerkleer achtten zij ook den val van Adam opgenomen in het goddelijk plan. God heeft Adam verboden van den appel te eten en tegelijk verordend dat hij dat doen zou, zegt Kalvijn. Ook bij de realistische opvatting der erfzonde is hier van geen vrijen wil sprake. Van meet af aan zachtte het menschdom onder de ijzeren noodzakelijkheid tot zondigen.

Slechts een bovennatuurlijke verlossingsdaad kon den mensch terugbrengen tot vroomheid en deugd en redden van het eeuwig verderf. Maar de groote meerderheid ging verloren. Zoo was Gods raad van vóór de grondlegging der wereld. Wat nu raadselachtigs overbleef in dit feit der onvermijdelijke zonde in verband met de zedelijke gemoedstemmingen en eischen, met Gods heiligheid en liefde voor allen — dat was mysterie, heilig, grondeloos mysterie. De Schrift, Gods woord, leerde alzoo en daarmee uit. Zou ook het leem zeggen tegen den pottbakker: Wat doet gij?

Noodeloos schier is het te zeggen dat deze wijze van het probleem te stellen en op te lossen het denkend nageslacht zoo min als menigen tijdgenoot bevredigen kon. Ook zou men van meening kunnen zijn dat zoowel den beneden- als den bovenvaldrijvers overvloedig recht gedaan was door den hoogleeraar Scholten in zijn »Leer der Hervormde Kerk» en in zijn monografie »Over den vrijen wil». Toch heeft de

(*) T. a. p., Zondag 4.

heer Hugenholtz zich opgewekt gevoeld er een lans tegen te wagen. Overtollig was dit werk niet; want 't geschiedde in een voorlezing, voor een publiek waarvan men niet vergen kon dat het van Prof. Scholtens werken een diepe studie zou gemaakt hebben. Niet overbodig: want de kerkelijke orthodoxie houdt niet op tegen het determinisme der modernen bij het vraagstuk der zonde woedend uit te vallen, in voege als straks van Dr. Kuiper werd herinnerd.

Bondig en boeiend is de kritiek die de heer Hugenholtz op de kerkleer uitoefent. Ze is vervat in deze drievoudige sententie: Geschiedkundig onbewijsbaar, zielkundig ondenkbaar en in strijd met het godsdienstig geloof.

Aan die mislukte poging om dit levensraadsel op te lossen of juister gezegd: om het uit den weg te ruimen ('t heeft in het kerkgeloof toch meer van het doorhakken dan van het oplossen der kwestie) stelt hij de zijne tegenover en vertegenwoordigt hier met onmiskenbaar talent een belangrijke fractie der moderne richting.

Misschien moet ook bij hem niet van oplossen, maar van verzoenen gesproken worden. »Het komt mij niet in de gedachte,» zegt hij, »eene proeve te willen geven van hetgeen zou mogen heeten eene oplossing van het probleem des kwaads. Probleemen als dit, die in het ondoorgrondelijke aanvangen en eindigen, lost men niet op. Het hoogste dat men beproeven kan is: aan te toonen hoe een door ervaring en nadenken verhelderd geloof zich rekenschap geeft van deze dingen en hoe het, ofschoon ver van alles te doorgronden, toch zooveel licht opvangt als noodig is, om ook te midden der schijnbare wanorde de eeuwige orde te kunnen erkennen en eeren.»

Maar als we »zooveel licht opgevangen» hebben blijft ons voor de oplossing van dit probleem niet veel meer te wenschen over. Bewijs ons dat de »wanorde», die het feit der zonde in onze wereldbeschouwing aanricht, slechts »schijnbaar» is, leer ons »te midden» daarvan »de eeuwige orde erkennen en eeren», toon ons den Vader, en het is ons genoeg.

Bovendien, de bescheidenheid moge den heer Hugenholtz die regels in de pen gegeven hebben, toch blijken ze voor een goed deel een protestatio actui contraria. Zijn geheele studie is er op aangelegd om ons te doen begrijpen hoe de zonde onvermijdelijk en toch toerekenbaar, Godverzaking en toch door God gewild kan wezen. Wat is dat anders dan een poging tot oplossing van het probleem des kwaads?

Hij laat ons ten minste volstrekt niet raden naar zijn antwoord op de bovenvermelde drieledige vraag ten aanzien der zonde. Met groote beslistheid acht hij het zedelijk kwaad onvermijdelijk. Vraagt men, of de zonde, als zij dat is, niet ophoudt zonde te zijn, of de zedelijke eischen hun recht en hun kracht dan niet verliezen, zoowel het plichtgevoel als het berouw niet blijken illusiën te zijn en er voor strijd en inspanning ten goede dan wel plaats kan wezen? hij antwoordt »met

alle vrijmoedigheid: er is niets van waar!" (*) Wenscht men te weten hoe deze zondebeschouwing te rijmen is met het alomvattend bestuur van een heilig en liefderijk God; hoe »de zonde een verloochenen van onze bestemming, van het ons door God gestelde levensdoel zijn kan zonder toch inbreuk op de zedelijke wereld-orde te maken? hoe tegelijk verzaking van het ons door God gestelde doel en in Gods wil en werk begrepen?" hij meent »dat het een en ander bij nadenken niet zoo onvereinigbaar blijkt te zijn als het schijnt." Hij stelt: »de zonde is een onvermijdelijke voorwaarde van onze zedelijke ontwikkeling" (†).

De zonde onvermijdelijk. Want »het geestelijk leven moet zich in ons ontwikkelen, moet zich loswikkelen, ja losworstelen uit den schoot van het zinnelijke leven, waarmeê het doorvlochten is, waaruit het opkomt, en dat zinnelijke leven is in den aanvang overmachtig. Van daar dat wij ons van onze hoogere roeping zelfs niet bewust worden, hare verschillende eischen niet leeren onderscheiden, dan juist terwijl en doordien wij ze verloochenen. Slechts bij het doen van het kwade komen wij tot de kennis van goed en kwaad. Slechts door struikelen en zwichten kunnen wij leeren vaststaan en strijden en overwinnen.

De zedelijke gemoedsstemmingen en eischen ten aanzien der zonde geen illusie. Want er is meer waartegen wij ons met alle macht te weer stellen, ofschoon het onvermijdelijk is: b. v. de dood en de dwaling. Ons gevoel van verantwoordelijkheid met al wat er uit voortvloeit wordt verklaard uit het vermogen om boven onze zondige antecedenten ons te verheffen. Dat vermogen houdt ons de wet voor oogen waarnaar ons streven zich moet richten, die wij nooit straffeloos kunnen schenden en die ook den nog wederhoorigen ontzag inboezemt en hem verwijtend vervolgt. Even onvermijdelijk als de zonde is 't ook dat de zonde als zonde, als veroordeelenswaardig en verderfelijk door ons gevoeld wordt, wat een onlust en onrust in ons verwekt die soms tot radeloosheid kunnen stijgen.

Gods heilige liefde onaangevochten. Want de onvermijdelijkheid der zonde neemt de onvermijdelijkheid niet weg van het feit dat wij ons zondigen als zonde gevoelen en moeten gevoelen en het zelfs onzes ondanks veroordeelen en verafschuwen. En daarin ligt het heuchelijk bewijs dat ons zondigen, hoe onvermijdelijk ook, ja, juist bij en om dit onvermijdelijke, slechts een doorgangspunt voor ons zijn moet tot beter; dat de heilige Almacht, dat de eeuwige Liefde ons niet loslaat. Onder den nog verschen indruk van het gepleegde kwaad schijnt het ons van God losgerukt te hebben, maar op het veel helderder standpunt van het overwinnend geloof zien wij daarin een pijnlijke, maar niettemin noodwendige, door God zelven geordende voorwaarde onzer zedelijke ontwikkeling. De zonde slechts een wanklank, bestemd om eenmaal in 't accoord zich op te lossen.

(*) Bl. 34, 35.

(†) Bl. 38, 39.

Dit optimisme des geloofs, dit vertrouwen op de almacht der heilige liefde doet geen schade aan den zedelijken ernst. Alleen dan heeft het goede onvoorwaardelijk recht, als het de volstreckte macht blijkt te hebben. Alleen bij die overtuiging leeft de ware ernst, die zoowel moed als ijver heeft om al het kwade te bekampen.

Ziedaar — zooveel mogelijk met zijn eigen woorden weêrgegeven — het pleit van den heer Hugenholtz voor de deterministische zondebeschouwing. Hij zelf — wij herinnerden 't zoo even — is de eerste om te erkennen dat hij het vraagstuk in geschil daarmee nog lang niet heeft opgelost. 't Was ook niet te verwachten dat men in den eersten tijd op deterministisch standpunt van moderne zijde met meerder talent over dit vraagstuk handelen zou dan vóór jaren door prof. Scholten, Opzoomer en anderen geschied is. Nu en dan komt er een nieuw gezichtspunt te voorschijn, maar veel meer licht dan te voren wordt daaruit niet bespeurd.

Eéne zaak intusschen is in het betoog van den heer Hugenholtz weêr duidelijk gebleken en opmerkenswaardig; te weten hoe innig, ik zal niet zeggen de waarheid, maar de bruikbaarheid zijner deterministische zondebeschouwing verwant is met hetgeen hij noemt: »het optimisme zijns geloofs;» m. a. w. het vertrouwen op de almacht der heilige liefde (*), op den eindelijk triump van het goede in elken mensch, met de bewering »dat de zonde beschouwd moet worden in het licht waarin het overwinnend geloof het ziet.» Wat moet ons verzoenen met het onvermijdelijk zondigen? Dat het de voorwaarde is voor onze ontwikkeling; dat even onvermijdelijk de zonde als zonde, als verderfelijk door ons gevoeld wordt. Waarom zal 't gevoel van verantwoordelijkheid met al wat er uit voortvloeit, berouw, schuldbesef, gewetenswroeging, nooit kunnen weggeredeneerd worden? Omdat het opwelt uit het echt menschelijke vermogen om boven onze zondige anteceden ten ons te verheffen. Wat belet ons te gelooven dat de onvermijdelijkheid der zonde ons den strijdenslust tegen haar benemen zal? Het feit dat wij ook tegen andere onvermijdelijkheden tot den einde toe ons te weer stellen b. v. tegen den dood. Natuurlijk: omdat we den dood ten bloede toe haten. Voorondersteld wordt hier dus weêr dat haat tegen de zonde een even algemeen en echt menschelijk verschijnsel is als vreeze des doods. Wat pleit God, die de zonde duldt, van onheiligheid vrij en van liefdeloosheid? Dat de zonde slechts een doorgangspunt zijn kan tot beter enz.

Dit moet — in allerlei vormen voorgedragen — alles goed maken, alles ophelderen. Hier staat en valt de geheele zondebeschouwing met de onderstelling dat de mensch onvermijdelijk de zonde zal haten en overwinnend bestrijden, en diensvolgens met de bewering dat van het standpunt des overwinnenden geloofs het helderste licht op het vraagstuk der zonde afstraalt. — Vóór alle dingen moet dus dit optimisme

(*) Bl. 43.

vaststaan. Niet onmogelijk evenwel zal men er meer afdoende bewijzen voor verlangen dan hier worden bijgebracht en van meening zijn dat ons hier niet veel meer dan een, zij 't ook zeer welsprekend, getuigenis van een zeer vaste overtuiging gegeven wordt.

Verwijst de heer Hugenholtz naar zijn godsbegrip dat almachtige liefde aan God toekent, met den heer Jorissen (*) worde daartegen herinnerd dat een zuiver anthropologische kwestie op anthropologisch gebied opgelost en niet met een theologisch dogma uitgemaakt worden mag.

Maar — beweert de heer Hugenholtz — dan moet men toch in het feit dat de gewetenswroeging zich niet laat wegredeneeren het bewijs zien (†) dat wij niet tot de zonde maar tot overwinning van de zonde geschapen zijn, het bewijs, dat ons zondigen, hoe onvermijdelijk ook, ja, juist bij en om dit onvermijdelijke, slechts een doorgangspunt voor ons zijn moet tot beter (§).

Zij laat zich niet wegredeneeren? Niet door de overweging dat de zonde onvermijdelijk is? Goed, maar zijn er geen andere middelen om de stem van het geweten te smoren? Zij laat zich niet wegredeneeren, ook niet op eenige andere wijze onderdrukken — bij den geachten schrijver niet noch bij wie hij hetzelfde feit kan constateeren; maar wat geeft hem recht om op die onvolledige waarneming zulk een algemeene stelling te bouwen?

Alsof alleen de boetvaardige zondaars tot de werkelijkheid en alleen de verharden tot het rijk der fantasie behoorden! Wat dwingt toch om van die boetvaardigen te zeggen: zij zullen immer na vernieuwde zonde boetvaardig blijven en van die verharden: zij zullen ten slotte boetvaardig worden? De inductie bij eenvoudige optelling zou eer op het vermoeden van het tegendeel kunnen brengen, geeft eer tegenover tien, die de smart des berouws voelen, honderd te aanschouwen die er kalm over heenglijden.

En zou de smart over de zonde, stel dat zij algemeen en echt menschelijk was, onuitroeibaar dus in de menschelijke natuur, (indien dat ooit bewezen kon worden), zou zij bewijzen dat wij tot *overwinning* van de zonde geschapen zijn? Een eeuwigdurende strijd met de zonde kon er volgen uit de steeds weerkerende smart over de zonde, maar de uitslag van den strijd is alles behalve zeker, want tegen die onderstelde onvermijdelijkheid der zondesmart staat de veel zekerder onvermijdelijkheid der smart over de offers waartoe de strijd tegen de zonde noodzaakt.

Ligt er ook een argument voor 't optimisme verscholen in de verzekering van den heer Hugenholtz dat het goede de macht moet hebben als 't het recht heeft, gelijk het kwade geen bestand heeft, omdat het geen recht heeft? »Indien het goede,» zegt hij (**), »niet ten slotte de volstrekte macht blijkt te hebben, dan heeft het ook geen onvoorwaardelijk recht. Indien ik meenen moet, indien ik mogelijk

(*) Zie boven, (†) Bl. 38. (§) Bl. 44. (**) Bl. 46.

moet achten dat de macht van het kwade, zij 't ook slechts in een deel van Gods schepselen, de macht des Allerhoogsten zelfs te sterk zal blijken, dan kan ik zeggen en met reden zeggen: zoo kan dus ook geen plicht volstrekt verbindend voor mij zijn; wat ten slotte de Almacht zelve niet teweeg brengen kan, daarvoor behoef ik mij ook niet af te matten enz." Dat is m. a. w. als de heer Hugenholtz niet zeker was van zijne, ja, van aller overwinning in den strijd tegen de zonde, dan zou hij zich tot dien strijd niet geroepen achten. Het geweten mocht hem dan aanporren, de zondesmart hem tot dien strijd bewegen, hij zou onbewegelijk blijven tot hij de bovenvermelde zekerheid had. Nu, dat moet hij voor zich zelf weten, maar 't is gelukkig dat niet ieder die meening deelt. Van wegedeneeren zoo straks gesproken: zoo iets, dit mocht het plichtgevoel wegedeneeren: eerst weten dat het gelukken zal, mij en (let wel) allen menschen — anders begin ik niet! Een fraaie redeneering, die natuurlijk niet in de bedoeling lag van den heer Hugenholtz, maar in zijn betoog onmiskenbaar ligt opgesloten.

Ze is bovendien alles behalve juist. De zekerheid der nederlaag, niet de onzekerheid van den uitslag zou in den strijd ons verlammen. Eer zou die onzekerheid kunnen prikkelen, daar ze immers de mogelijkheid ook der overwinning insluit.

De heer Hugenholtz wil ons doen gelooven dat het recht van het goede ook de macht van het goede insluit; en dat, daar dat recht on-aantastbaar is, ook die macht vast staat. Maar ofschoon niemand ons het recht betwist van onzen strijd tegen den dood, weten wij allen zeker dat wij daarin ten slotte machteloos zullen blijken.

Ook uit het welsprekend en diep gevoeld geloofsgetuigenis van den heer Hugenholtz blijkt op nieuw dat het optimisme, waarvan hier sprake is, terecht een optimisme des *geloofs* moet heeten. Is 't wel meer dan een hypothese? Een onvermijdelijke hypothese, zoo er ooit kans zal bestaan dat de uitspraken van ons godsdienstig gevoel met het feit der onvermijdelijke zonde zich laten rijmen. Een hypothese die zich wonderwel aansluit bij de innigste gemoedservaringen der edelen uit ons geslacht. Een hypothese die zeer wel strookt met de ontwikkelingsgeschiedenis van het menschedom in het algemeen. Toch niet meer dan een hypothese.

Gelukkig behoeft dit hypothetisch karakter van de door den heer Hugenholtz voorgestelde oplossing des probleems ons niet te verhinderen naar de inspraak van 't geweten moedig tegen 't kwade te strijden. En het Godsbestuur? Volkomen gerechtvaardigd is het daardoor nog niet. De zonde, welks vernietiging allerwege wij nog niet met onomstootelijke zekerheid durven voorspellen, werpt op Gods bestuur een donkere schaduw. Doch vooreerst is door die oogenblikkelijke onzekerheid alle hoop op het doorbreken van het volle licht in de toekomst niet afgesneden en ten andere, al bestond die zekerheid, dan zou het tijdelijk

bestaan der zonde, zij 't ook als onvermijdelijk doorgangspunt ter volmaking, toch nog duisternis genoeg overlaten.

Wij moeten ons de bezwaren, die op deterministisch standpunt aan de ethisch religieuze zijde van het probleem der zonde zich voordoen, niet ontveinen; maar al drukten ze nog veel zwaarder, het determinisme dat de zonde onvermijdelijk acht wordt daardoor in 't minst niet geschokt. Al wisten wij met die onvermijdelijke zonde volstrekt geen weg in ons zedelijk handelen en godsdienstig geloof (wat ik evenwel ten sterkste ontken), die onvermijdelijkheid ware daardoor niet weêrlegd. Bij de beantwoording der vraag, of wij een vrijen wil hebben dan wel in alles gedetermineerd zijn, mogen we den indruk, dien de eene of andere oplossing op ons zedelijk en godsdienstig gestemd gemoed maakt, niet in rekening brengen. Dit mag eerst later aan de orde komen, en staat het nu eenmaal vast dat wij in alles gedetermineerd zijn en de zonde dus onvermijdelijk is, dan moeten de zedelijke en godsdienstige stemmingen en eischen zoo mogelijk daarmee in overeenstemming gebracht worden, of indien, gelijk wij meenen dat hier het geval is — dit niet in allen deele gelukt, ja dan moeten wij voorloopig in 's Hemels naam met die gebrekkige oplossing tevreden zijn; maar dit vaak ontmoedigend feit geeft aan het indeterminisme, dat immers reeds geoordeeld was, geen enkelen geloofsbrief. Toch zal het — zoolang het determinisme geen vollediger oplossing van het zondevraagstuk aanbiedt — voorloopig in groter populariteit zich blijven verheugen. Het heeft in de praktijk des levens met ethisch-religieuze bezwaren veel minder te kampen, het strookt veel beter met het besef dat wij hebben van onze zelfstandigheid, het schijnt bij voorkeur te handhaven wat men verstaat onder de menschelijke persoonlijkheid. Dat het onze wilsuitingen tot louter willekeur herleidt, dat het — mits consequent doorgedacht — tot de loochening voert van den invloed der opvoeding, van karaktervastheid, van het bestaan eeniger wetenschap zelfs, om van andere overbekende bezwaren te zwijgen, dat wordt in den regel juist wegens gebrek aan consequent doordenken weinig of niet geteld.

Zelfs niet — naar het schijnt — door anders zeer scherpzinnige theologen als Dr. H. Oort, wiens onbesuisde uitval tegen den heer Hugenholtz hier met stilzwijgen had kunnen worden voorbijgegaan, indien hij daarbij niet was opgetreden als de woordvoerder der zoogenaamde ethische rigting onder de moderneren.

Het was reeds bekend wat er wordt van het vraagstuk der zonde onder de handen dier ethici. Volgens hen ontstaat en bestaat de zonde buiten toedoen en tegen den wil van God. Zij worden tot die overtuiging gebracht door hunne zedelijke ervaring, die zij als de éénige en onfeilbare bron der Godskennis aannemen in tegenoverstelling van verstandelijke redeneering die zoo menigmaal den mensch op het dwaalspoor heeft geleid.

De zonde buiten toedoen en tegen den wil van God, dat klinkt niet zeer deterministisch, of de satan moest hier den mensch determineeren, een meening, waarnaar het ethicisme dier moderneren consequent heen voert, schoon ze in hun geloofsbelijdenis nog niet is opgenomen. Geeft alzoo het gemoed in tegenoverstelling van het verstand den doorslag in de oplossing der religieuze bezwaren van het probleem des kwaads; hetzelfde hebben wij te verwachten bij de ethische zijde van het vraagstuk. Zelfs zou het ons niet mogen verwonderen indien wij bij het onderzoek naar het al- of niet onvermijdelijke der zonde het naar oorzaak en samenhang vorschend verstand door luidroepende gemoedelijke expectoratiën naar den achtergrond zagen drijven.

Dr. Oort overtreft hierin onze stoutste verwachtingen. »Op het standpunt des koelen verstands,» zegt hij, »dat naar de oorzaken der dingen vorschend en den samenhang der verschijnselen naspeurt, is de zonde onvermijdelijk.

»Maar die beschouwing heeft met het geloof niets te maken; ja, hoe ongelooviger wij zijn, des te juister zullen wij redeneeren, want des te onverschilliger zullen wij zijn omtrent goed en kwaad, des te minder zullen wij gevaar loopen ons van 't spoor te laten brengen door verontwaardiging of bewondering.»

Beter hoeft het niet, zou men zoo zeggen, en dat is geheel wat anders dan waarop wij waren voorbereid. De onvermijdelijkheid der zonde wordt hier ondubbelzinnig uitgesproken en wel op grond van de door niets belemmerde werkzaamheid des verstands. — En hoe juist is hier de methode van het onderzoek! Wij willen weten of de zonde die wij bedrijven een daad is van willekeur, die wij toen ook hadden kunnen nalaten, of een noodzakelijke uiting van den toestand waarin wij toen verkeerden; een kwestie die blijkbaar met niet anders dan met de oorzaken onzer daden te maken heeft. Welnu, aan het verstand dat naar de oorzaken der dingen vorschend en den samenhang der verschijnselen naspeurt, aan het verstand, dat zich niet moet laten belemmeren door verontwaardiging of bewondering, dat dus zoo onpartijdig mogelijk moet arbeiden, schijnt gansch natuurlijk en volkomen terecht het beantwoorden dier vraag door Dr. Oort te worden opgedragen.

De illusie duurt niet lang. Dat het verstand hier »koel» genoemd wordt kan ons reeds tot nadenken brengen. Nog wordt het ons niet recht helder als wij verder lezen: »Men warre de verstandelijke en geloovige beschouwing niet dooreen. Het woord »zonde» is ontleend aan de geloovige beschouwing van het leven en wekt in ons gedachten op aan iets niet-noodzakelijks, iets, dat niet mag bestaan, een verloochenen van 's menschen bestemming, iets, dat louter onheil brouwt en ons, niet schijnbaar, maar in der daad, ten verderve brengt» (*).

Niet waar? Ook dat kunnen wij in hoofdzaak toestemmen. Vooral

(*) T. a. p. p. 416, v.

geen verstandelijke en geloovige beschouwing dooreenwarren, maar — zoo als zoo even immers was aangeprezen — het verstand moet onbepaald en rustig, onbevooroordeeld kunnen onderzoeken. Het geloof, hier blijkbaar een andere naam voor een door het verstand niet gecorrigeerde, louter gemoedelijke beschouwing der dingen, moet nu zwijgen. Later — als het eerst zal zijn uitgemaakt of er ook op het gebied van den geest noodzakelijkheid heerscht, verkrijgt het recht van spreken en onderwerpt aan het verstand, dat de onvermijdelijkheid der zonde aanneemt, de beslissing der vraag, hoe dan sommige gemoedservaringen met die onvermijdelijkheid moeten worden overeengebracht.

Maar we worden spoedig uit den droom geholpen. Dr. Oort haat hier het verstand met een volkomenen haat.

Hoort maar: »Nu weten wij maar al te goed,» vervolgt hij, »hoe opperbest men het onvermijdelijke van zulke daden kan betoogen. Ja maar al te goed! want dat doen wij telkens, wanneer wij ons zelven trachten diets te maken dat het gevoel van spijt, dat wij ervaren, een begoocheling is, dat wij niet anders hadden kunnen handelen en zoo voorts.

»Doch dat is niet de stem van een verheven geloof, maar die van vleesch en bloed, die ons geweten in slaap sust.»

Nu is het klaar als de dag. In deze kwestie staat het verstand vierkant tegenover het geloof en . . . moet er voor wijken.

Het verstand oordeelt te juister naarmate ons ongeloof grooter is.

Het verstand leert de zonde als onvermijdelijk kennen. Het geloof als iets niet-noodzakelijks.

Het verstand maakt ons diets dat het gevoel van spijt, dat wij ervaren, een begoocheling is; dat wij niet anders hadden kunnen handelen, is — om kort te gaan — de stem van vleesch en bloed, die ons geweten in slaap sust. Het geloof, verheven van karakter, doet ons de zonde beschouwen als een verloochenen van onze bestemming enz.

De slotsom is duidelijk. Bij het vraagstuk der zonde moet het verstand zwijgen en heeft 't geloof het woord alleen. Gij vraagt: van waar de zonde? Uit willekeur of uit noodzakelijkheid geboren? Het verstand »dat naar de oorzaken der dingen vorscht en den samenhang der verschijnselen naspeurt» moet hier zwijgen — het geloof (hier het gevoel dat wij iedere door ons gepleegde zonde ook hadden kunnen nalaten) zal het ons zeggen.

En zullen wij »des te juister redeneeren naarmate wij ongelooviger zijn», dan wordt geen ander dan een verstandeloos geloof ons aangeprezen, en dat bij de behandeling eener overbelangrijke, zuiver anthropologische kwestie.

't Is moeielijk gelooven en weten hier scherper en onzinniger tegenover elkaar te stellen. (*)

(*) Dr. Oort ontziet zich niet de voorlezing van den heer Hugenholtz in dezer voege te karakteriseeren: „Slechte redeneeringen bederven goede zeden.” Wilde de heer Hugenholtz denzelfden toon aanslaan, hij kon met niet minder recht het bekende versje van Genestet herinneren: „'t Verstandeloos geweten maakt menigeen bezeten.”

Wat Dr. Oort hier het spoor bijster deed worden is niet raadselachtig. Bevreesd voor het intellectualisme, dat hij — schoon ten onrechte — in de deterministische zonde-beschouwing meent te bespeuren, niet bij machte om het berouw en gelijksoortige of daarmee verbonden gemoedsstemmingen anders dan uit een vrijen wil te verklaren, gedetermineerd om het determinisme verderfelijk te achten voor zedelijken ernst, en ten koste van alles dien ongedeerd willende bewaren; — aan den anderen kant te scherpzinnig om niet het goed recht der deterministische wereldbeschouwing voor de vierschaar van het naar oorzaken en samenhang vorschend verstand te erkennen, moest hij er toe komen om in dit speciale geval te kiezen tusschen verstand en gevoel, koos het laatste en vertrapte geheel consequent het eerste, omdat hij niet verkoos zijn »geweten te verstooten.” Jammer intusschen dat het zoo kwalijk was voorgelicht.

De hopelooze verwijzing naar het grondeloos mysterie door het kerk-geloof, de nog op menig vraagpunt onbevredigende poging van het ethisch determinisme en de zonderlinge verstandsdolingen van de ethici der moderneren leeren ons te gader dat wij hier met een uiterst zwaar, misschien nimmer oplosbaar, toch altijd weêr aantrekkelijk vraagstuk te doen hebben, aan welks oplossing onze beste krachten te beproeven noodig blijft en het denkend deel van het mensdóm tot eer zal verstreken.

L. H. SLOTEMAKER.

K E R K R E G T.

Het Kerkregt der Nederlandsche Hervormde Kerk, historisch-critisch beschreven door J. J. Prins. Leiden, S. C. van Doesburgh, 1870.

Na eene *Inleiding*, waarin behandeld worden:

Het kerkrecht in het algemeen (Hoofdst. I),

Het Kerkrecht der Nederlandsche Hervormde Kerk in zijne beoefening (Hoofdst. II),

heeft de hoogleeraar zijn werk in drie afdeelingen gesplitst. De opschriften van deze laatsten zijn:

Het kerkrecht der Nederlandsche Hervormde Kerk, *zoals het allengs ontstaan is* (I),

Het kerkrecht der Nederlandsche Hervormde Kerk *zoals het thans bestaat*. (II),

Het kerkrecht der Nederlandsche Hervormde Kerk, *zoals het bij voortgaande regelmatige ontwikkeling worden moet*. (III),

terwijl ieder van haar in vijf hoofdstukken verdeeld is.

Deze methode heeft hij voorts de afdeelingen en hare hoofdstukken door gevolgd, dat elke paragraaf er van eene stelling aan het hoofd heeft, welker ontwikkeling haren inhoud uitmaakt b. v.

Afd. I hoofdst. I § 1. De Hervormde Kerk in Nederland heeft zich allengs zelfstandig gevestigd, onafhankelijk van den Staat en het Staatsgezag.

Afd. II hoofdst. I § 1. De Nederlandsche Hervormde Kerk maakt een deel uit van de algemeene Christelijke Kerk op aarde, en wel, overeenkomstig haar historisch karakter, dat gedeelte, hetwelk door den naam, dien zij draagt, duidelijk wordt aangeduid.

Afd. III hoofdst. I § 1. Schijnt al de grondslag der tegenwoordige kerkorganisatie aan rechtmatige bedenkingen onderhevig, hare wettig verbindende kracht is toch, wel beschouwd, boven allen twijfel verheven.

Acht men de opgegeven verdeeling en aangeduide methode niet slechts eene gemakkelijke, maar tevens geschikte, ik geef daaraan volgaarne mijne adhesie.

Prijst men verder den toon, waarop zóó verdeeld en zóó voorgedragen, het onderwerp besproken wordt, ik ben ook dan van de partij. Hij getuigt, dunkt mij, van de zucht om op klare en belangwekkende wijze meê te deelen wat met nauwgezetheid overwogen is. Ook ademt hij de begeerte om bij de goed- of afkeuring van hetgeen bestond en bestaat, alsmede bij het voorstellen van hetgeen behoort te bestaan, niet door partijzucht, maar door het belang der Kerk, als door de historische kritiek zich te laten leiden. Eindelijk spreekt uit hem de lust om mede te werken tot bereiking van het grootsche doel der Kerk: de vorming harer leden in den geest van het evangelie.

Wat den inhoud aangaat, een zeer rijke is die, al is hij in den omvang van niet meer dan 248 met eene niet kleine, duidelijke letter gedrukte bladzijden begrepen en niet als die van Voets *Politicae Ecclesiasticae* in den omvang van 4091 bladzijden in 4°.

De pen nog in de hand houdende, ten einde eenige bij mij opgekomen gedachten op het papier te zetten, zal ik wars mij betoonen van de »scherpe en hartstochtelijke tegenspraak,» waarop de heer Prins is voorbereid en die misschien ook niet achterblijft in eenen tijd als den onzen, waarin vele Boanergen zijn, die vergeten, dat hun meester tot hen zeggen zou: »gij weet niet van hoedanigen geest gij zijt.»

Mijn wensch is integendeel wat bij mij opkwam uit te spreken met de »bescheidenheid en waarheidsliefde,» waarvan mijns bedunkens altijd meer en beter vrucht te wachten is, dan van het ijveren, zij het met Eliaskracht, zonder verstand.

Is het ten onrechte, als ik twijfel, of deze en die bijzonderheid in eene vroegere afdeeling wel zóó is beschreven, dat de zienswijze nopens haar in eene latere voorgesteld, behoorlijk geapprecieerd kan worden? Ik dacht b. v. aan de Oost- en West-Indische kerken.

Afd. III hoofdst. II § 1 zegt: »Nog altijd verkeerden de Oost- en West-Indische kerken in een toestand van afhankelijkheid, die, indien mogelijk, moet opgeheven of althans gewijzigd worden.» Hierop volgen zekere denkbeelden over gezegden toestand zoowel, als over de wenschelijke verandering van dien.

De voorafgaande afdeelingen hebben betrekkelijk de kerken onzer overzeesche bezittingen niet veel. In afd. I hoofdst. II § 3 leest men, »dat de leer en instellingen der Hervormde Kerk door de Oost- en West-Indische Compagniën' daár, »gehandhaafd werden.» Gelijk in afd. I hoofdst. IV § 2 gewaagd wordt van het lid uit de commissie tot de Oost- en West-Indische kerken, dat naar de kerkregeling na 1816 in de synode zitting had, zóó in afd. II hoofdst. II § 1 van hetzelfde lid met gezegde zitting na de herziening van 1852. Verder is er in afd. II hoofdst. I § 1 sprake van de nauwe verbindtenis der Protestantsche kerken in onze Oost- en West-Indiën met de Nederlandsche Hervormde Kerk, ofschoon niet deze, maar de Staat hare belangen en betrekkingen regelt; in hoofdst. II § 2 van genoemde afdeeling van de Commissie voor de zaken der Protestantsche kerken in Neerlandsch Oost- en West-Indië en in hoofdst. V § 1 van de meer kerkelijke inrigting van het bestuur dier kerken, gelijk men die van den Staat verwacht.

Kan, vraag ik, met dit weinige vóór zich de lezer apprecieren wat de hoogleeraar in afd. III hoofdst. II § 1 voordraagt? Ware daartoe niet noodig geweest, dat hem vooraf gegeven ware een overzicht over hetgeen in dit opzicht vóór 1816 bestond; de wijze, waarop het geworden is en zich ontwikkeld heeft, benevens de zienswijze, die daaromtrent werd voorgestaan? Bij ervaring weet ik, dat men de zaken der Oost- en West-Indische kerken in hare betrekking tot de Nederlandsche Hervormde Kerk geheel anders beoordeelt, wanneer men alleen het tegenwoordige in het oog houdt, dan wanneer men mede den blik vestigt op besluiten, als de volgende van de Geldersche synode:

»Nopende de saecke van de Oost- ende West-Indische kercken verstaet die E. Synodus dat die Gedeputieerden des Syn. (om eenmael tot een gewenst einde te comen) zullen gelieven te concipieren een acte, welcke in haer vervattende zij alle grieven ende swaericheden die dezen E Synodum bewogen heeft ende noch doet te oordeelen, dat die sorge der Oost- ende West-Indische kercken, die gemeyne kercken deser landen moet anbevolen sijn ende dselve by desen synodo gehoort ende geapprobiert zijnde in Actis synodi tinsereeren ende de Ed. heeren van den Hoeve te behandigen om door haer Ed. wyse beleyt, by vercrijginge van nieuwe octroy van haere Ho. Mogh. int recht der kercken haer competerende gemaintineert te worden (art. 47).

»D' Acte waarvae Art. praecedenti, die vergaederinge voorgedraegen zijnde, is van inhoude als volght: Om sich te accommoderen met die van Zuyt ende Noorthollant, aengaende het project van de kercken in

Oost- ende West-Indiën met den ancleven van dien, soo ist dat die E. synodus van Gelderlandt vaststelt, nevens die van Utrecht, Vrieslandt ende Over-Isselt, dattet is een gemeyn recht ende macht van allen kercken deser Vereenichde Nederlanden om redenen voor desen dickmaels gealligeert, 't welck oock alsoo by de Hooge Overicheyt der geintresseerde Provincien wort verstaen ende om dit recht te practiseren, verstaet die E. synodus enz. Behoorden oock die kercken van Indien copien mede gedeelt te worden van onse synodale resolutien, gelijk oock de geinteresseerde synoden copien van hunne acten behooren te hebben" enz. (art. 48). Nijmegen 1645 en 46.

»Aengaende d' Oost- ende West-Indische Comp^{en}. is door D. Deputati Synodi met goede bondige voorgebrachte redenen volgens resolutie met de heeren van 't Ed. Hoff gecommuniceert, betoent dat die besorginge der kercken ende schoelen aldaer de kercke deses Vorstendoms soo well als andere provincien toecompt ende is t' accort van verleden jaer alleen geschiet by provisie" (art. 7). Zutphen 1648.

»Aengaende de kercken van Oost- ende West-Indien . . . heeft D. Correspondens Vinkius genotificeert dit naervolgende, 't welck uyt de Acten Noorthollandicae synodi hier van woort tot woort overgeschreven is.

»Op den 29 Art. spreekende vande Oost-Indische kercken ende in het slot van dien van . . . de disordre in de versendinge der predicanten aldaer, heeft D. Deputatus Rulæus uyt de naem des E. Classis van Amsterdam gerapporteert deselve aen de Heeren 17 geremonstreert, redres daertegen versocht ende tot antwoord becomen te hebben dat aan den Generael ende Raeden van Indien van de 17 dienthalven soude geschreven worden . . . wat aengaet de versendinge der predicanten mitsgaders derselver versoeck uyt Indien aen haere vergadering gedaen ende by de synode van Amsterdam gesecondiert, namelyck dat de kercken in Indien souden mogen hebben haere bevestighe predicanten ende dat derselver versendinge moge dependeren niet van de Generaell ende Raeden absoluyt maer van den kerckenraet tot Batavia met advys ende communicatie van den Generael ende Raeden, is nae deliberatie goet gevonden ende verstaen, dat daerin geen veranderingh, immers voor als noch, mach worden gedaen, maer alles sall worden gelaeten op den ouden voet, dat echter den Generael ende Raeden sall worden aengeschreven, datse in die saecke met alle circumspectie sullen hebben te gaen en sodanich te handelen, dat aen d' eene zijde de kercke de minste reden van klachte gegeven worde en aen d' andere zijde behouden en ongekrenckt gelaeten worde het recht de Hooge Overheyt aldaer notoirlyck competierende ende by deselve tot noch toe geexercert gelyck blyckt uyt het extract van haere resolutie van dato den 24 April 1653.

»De Christelycke synodus dese andtwoorden en resolutien van de heeren 17 in deliberatie genomen hebbende vindt goet dat DD. Deputati met die van den Classe van Amsterdam by de opgemelte Heeren

17 oock des noots by de Regeeringe des Landts en door Haer Ed. Gr. M. by de Heeren van de Gen^{lt}. sullen aenhouden om sodanige disorder te mogen weeren en de kercke Christi haer recht te willen vergunnen'' enz. (art. 12). Zutphen 1654.

»Aengaende de kercke van Oost-Indien heeft D. Theodorus Brouwerus voorgeleesen ex actis syn. Noorthollandiae verscheyden extracten uyt d' Oost-Indische brieven, voorleden jaer overgecomen, welke extracten hierna worden geinsereert, waerop vriendelick versocht wert van dese E. Syn. dat syn E. den E. syn. van Noorthollandt gelieve aen te dienen datse doch gelijk voor desen alsoo oock noch in het toecomende gelieven alle debvoiren aen te wenden ten besten van de kercke van Oost-Indien ende besonder daertoe haer best doen dat de E. kercke van Oost-Indien haer vryheyt mochte hebben van selfs haere brieven ande Classen van Hollant ende Zeelandt over te senden ende eens verlost worden van dat harde jock ende slavernye daer se soo lange onder gesucht hebben, namelick van eerst haere kerckelicke brieven diese nae Hollandt sullen oversenden, den Generael te moeten laeten lesen ende ongesloten neffens de pampieren ande Heeren seventien laeten overcomen'' (art. 13). Nijmegen 1655 enz. enz.

Wat ik betrekkelijk de Oost- en West-Indische kerken in het midden gebracht heb, is het niet ook ten aanzien van andere bijzonderheden van ons kerkregt van toepassing? Mijne ondervinding doet mij zonder schroom deze vraag bevestigend beantwoorden. Zitting hebbende in verschillende kerkbesturen, heb ik meermalen de opmerking gemaakt, hoe velen in het opstellen en handhaven van wetsbepalingen den samenhang van het verledene met het tegenwoordige miskenden, veelal omdat het eerste hun onbekend was, en dien ten gevolge bepaalden of uitspraken wat niet had behooren bepaald of uitgesproken te worden.

Wil men een enkel voorbeeld?

Bekend is de moeilijkheid, die zich bij het beroepen van een predikant opdoet in gecombineerde gemeenten, wanneer — of de ééne verkozen heeft haren kerkeraad te magtigen, terwijl de andere de voorkeur gaf aan het optreden van stemgerechtigden — of kiescollegie of in de ééne ten gevolge van het zielental een kiescollegie heeft te handelen, terwijl dit in de andere door de stemgerechtigden geschiedt.

Ten einde die moeilijkheid te doen ophouden deed de Alg. Syn. Comm. van 1868/69 aan de Alg. Syn. het voorstel dat »aan de leden van het kiescollegie in de gecombineerde vergadering het regt zou gegeven worden om zoodanig getal stemmen — steeds bij volle tientallen te berekenen — uit te brengen, als gevorderd wordt door de verhouding waarin de getallen der stemgerechtigden tot elkander staan'' (zie Bijl. B. bladz. 77). Zij zag — de commissie, die over haar voorstel ter synode van 1869 rapporteerde, beweerde dit — over het hoofd, dat meestal bij de zamenvoeging van de twee gemeenten bepaald is, dat

beiden bij de beroeping van een predikant even vele stemmen zullen uitbrengen of dat daaromtrent andere schikkingen getroffen zijn, die behooren te worden geëerbiedigd (*Handelingen*, bladz. 120).

Inderdaad vergat zij het verledene, maar ook de rapporterende commissie en de synode, die hare beschouwing overnam (t. a. p. bladz. 147) deden dit. Immers werden bij het combineren gemeenlijk geene schikkingen betrekkelijk deze zaak gemaakt, hetgeen *deels* het gevolg zal geweest zijn van het meestal minder duurzame eener combinatie, die even spoedig ontbonden, als gesloten werd, *deels* van het noodlooze er van bij de nog niet beperkte uitoefening van het collatieregts. Zoo is er door de synodale bepaling waarlijk aan sommige gecombineerde gemeenten onrecht geschied, tenzij men de woorden: »bestaande overeenkomst», die in haar voorkomen, ook in den zin van: »bestaande gewoonte» nemen moge. Is dit toch het geval niet en wordt daarom »de mate van den invloed op de beroeping bepaald door het aantal der stemgerechtigden in de gemeente», dan doet zich onvermijdelijk dit op, dat eene gemeente, die sedert jaren bij beroepen de helft der stemmen uitbragt, voortaan slechts een vierde, vijfde enz. zal uitbrengen.

Eene andere bedenking, die bij mij gerezen is, betreft de bestaande gebreken en leemten met opzigt tot de inrigting van het kerkbestuur, waarnaar in hoofdst. III van de laatste afd. onderzocht wordt. Gevraagd heb ik mij: is niet, zoo niet de gewigtigste, eene der gewigtigste leemten dan toch onaangeroerd gelaten, en: zijn wel als leemten aan te merken die als zoodanig worden opgegeven?

Voor zooveel de eerste vraag betreft, zijn besproken:

- § 1. De rechtstreeksche verkiezingen.
- § 2. Het getal der ouderlingen in de collegiën van kerkbestuur.
- § 3. De benoeming van leden voor die collegiën.
- § 4. De provinciale kerkbesturen en het kerkelijk examen.
- § 5. De zamenstelling der synode.
- § 6. De synodale commissie.

Ware 't niet wenschelijk geweest, dat ook gehandeld ware over het kerkbestuur in betrekking tot het kerkbeheer?

Over het laatste, zooals het te voren was en weldra te worden stond, is het noodige gezegd in afd. II hoofdst. II, dat: »het kerkbestuur» tot opschrift heeft. Waar in dezelfde afd. hoofdst. III § 1 de kerkelijke personen en § 2 de kerkelijke zaken worden opgegeven, zijn noch de kerkvoogden en notabelen, benevens de floreenpligtigen, noch de kerken, pastorijen, kosterijen enz. met hare bezittingen vergeten.

Maar niet overwogen is wat in deze dagen bij velen opkomt en ook door velen wordt geuit: te betreuren, dat het beheer der kerk zoo geheel buiten de kerkbesturen omgaat, al hebben ook leden van de laatstgenoemden in de collegiën van toezigt zitting.

Is dit onvermijdelijk of, indien niet, is het aanbevelenswaardig, dat het voortdure? Deze vragen, wie zou ze niet gaarne door den hoog-

leeraar beantwoord zien? Te liever, naar mate de overtuiging zich meer aan hem opdringt — eene overtuiging, die door menig feit der laatste dagen wordt in het leven geroepen — dat namelijk het kerkbeheer, zooals het nu is, den goeden gang van het kerkbestuur niet alleen, maar ook den bloei van het godsdienstig-zedelijk leven op velerlei wijze belemmert.

Wat de andere vraag aangaat, men vergunne mij daaromtrent een paar bijzonderheden aan te voeren, ofschoon ik, alleen die aanvoerende, niet wensch geacht te worden voor zooveel de overigen betreft, vrede te hebben.

De ééne der door mij bedoelde bijzonderheden is het examineren van de kandidaten tot de H. dienst door de provinciale kerkbesturen. Dat besprekende zegt de hoogleeraar: »Er is wel geen twijfel aan, of in die collegiën hadden en hebben bekwame predikanten zitting, tot die taak volkomen berekend. Maar, al kon dit van allen evenzeer gezegd worden, het is daarom toch niet onwaarschijnlijk, dat sommigen van hen, op vergevorderden leeftijd, allengs meer of minder vreemd werden aan de ontwikkeling der godgeleerde wetenschap of als bekwame kerkbestuurders in hun collegie volkomen op hunne plaats waren, zonder juist als examinatoren evenzeer uit te munten.» Op grond mede hiervan stelt hij, ofschoon erkennende, dat het niet spoedig gevonden is, een beter. En voorshands lacht hem als zoodanig toe, dat drie commissiën, voor de kweekelingen van elke hoogeschool ééne, met de taak van examineren belast worden — commissiën, door de provinciale kerkbesturen uit hun midden te verkiezen en waarbij 't misschien goed ware dat ook een hoogleeraar zitting hadde.

Voor zooveel 't gebrekkige bestaat in hetgeen de aangehaalde woorden aanduiden, zal 't wel niet weg te nemen zijn. Op de voorgestelde wijze niet. Drie of vier provinciale kerkbesturen zullen negen leden der commissie benoemen, maar indien zij nu onder hen benoemen mannen, als die de hoogleeraar beschrijft? Ja! maar dat moeten zij niet doen. Zeer goed! maar dat moeten evenmin de klassikale vergaderingen, wanneer zij benoemen, wie — dit weten zij — ook te examineren hebben. Zelfs op de wijze, die de non plus ultra zou moeten heeten: dat namelijk de commissie wierd zaamgesteld uit hoogleeraren of mannen, kundig als die, zou 't niet gaan. De hoogleeraar, die de commissie voorstaat, heeft, als schrijver dezes, de hoogeschool bezocht en zoo hij aarzelen kon zijne zoo even aangehaalde woorden betrekkelijk de predikanten, zonder de minste reserve betrekkelijk de hoogleeraren op het papier te zetten, dan ware zijne ervaring eene andere, dan de mijne. Dankbaar erkennende wat ik aan mijne onvergetelijke leermeesters verplicht ben, herinner ik mij toch maar al te goed, hoe ik bij hen niet, maar bij onze naburen het licht moest zoeken, dat ik in meer dan één opzigt mij wenschte. Eens zelven voorop, vergenoegden zij zich ten slotte met eene plaats in de achterhoede.

De andere bijzonderheid, waarop ik de aandacht wil vestigen, is de verandering van het kerkbestuur van Limburg in eene klasse onder het ressort van het provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant.

Nadat de hoogleeraar de vertegenwoordiging naar het zielental in de synode niet wenschelijk verklaard heeft, meent hij, dat de verhouding van de Hervormde gemeenten in Limburg tot de Nederlandsche Hervormde Kerk, te exceptioneel is om onveranderd te blijven. Zij zal naar zijne zienswijze in dier voege te wijzigen zijn, dat het kerkbestuur van Limburg voortaan zij een provinciaal kerkbestuur met al de regten en pligten van die der overige gewesten? Men zou het meenen, na hem gehoord te hebben over de vertegenwoordiging niet naar het zielental, en — zich vergissen. »Alles pleit er voor» — zietdaar 's hoogleeraars woorden — »om Limburg als eene afzonderlijke classe te voegen bij het naburige Noord-Brabant.»

Tot twee malen toe is de zaak ter synodale tafel geweest en telkens hebben de commissiën, aan wie was opgedragen der vergadering daarover te rapporteren, een tegenovergesteld gevoelen geuit. Met verpletterende meerderheid heeft de synode dat gevoelen omhelsd.

Men zou zeggen, dat het: »alles pleit er voor,» allen nog niet regt duidelijk is en dat het denkbeeld van den hoogleeraar: »men mag dan ook deze belangrijke wijziging en vereenvoudiging in onze kerkelijke wetgeving met grond spoedig verwachten» ligt vooreerst nog blijken zal voorbarig opgevat te zijn, indien althans onze hoogste kerkbesturen zamengesteld zijn uit mannen, die niet maar zoo een der hoofdbeginselen van ons kerkregt: vertegenwoordiging naar de gewesten, klakkeloos prijs geven.

Wat heeft de hoogleeraar bedoeld met de herinnering, dat het hertogdom Limburg eerst in 1842 aan de Nederlandsche Hervormde Kerk is toegevoegd? 't Kan nauwelijks zijn om daardoor een minder regt voor het hertogdom als niet onbillijk te doen aanzien. Mogt het echter hiertoe dienen moeten, dan zou het, als onjuist, behooren afgewezen te worden. Wel is waar, dat de koninklijke besluiten betrekkelijk de Protestantsche gemeenten in Limburg van 1841 en 1842 zijn, maar die gemeenten zijn juist twee eeuwen te voren reeds met de Hervormde Kerk van Nederland verbonden geworden en mitsdien slechts eenige weinige jaren, nadat die Kerk in het leven getreden was. Zóó leest men in de Handelingen der Geldersche synode, ten jare 1640 te Arnhem gehouden:

»D. Philippus Lodowici, predicant tot Maestricht heeft ingelevert seecker extract uyt het resolutie boeck vande H. Mo. Heeren Staeten Generael van den 6 April 1640 waerbij verstaen wort dat deselve kercke sall worden geredigiert onder het synodus van Gelderlandt, welck extract gecommuniceert zynde met de E. Gecommit. Raeden ende door deselve mitten E. Hoeve is het by haer E. goet gevonden ende geapprobiert blijckende uytte selve beide extracten inde synodale kist

geleit; waerop dan die voorsz. kercke van desen E. synodum is op ende angenoemen'' enz.

En in die van de vergadering te Harderwijk in 1650:

»Op het gene de separatie betreft, datse (n. l. de kerken van Maas-tricht) in bedencken staen van haer te willen separeren van desen synodo, verstaet het E. synodus hetselve in haeren keur niet te staen, als zijnde door expresse last der Hoogh Mo. HH. Staten ende approbatie van het Hoff Provinciael met ons geconjungiert, dien volgens door even den selven wegh ende anders niet van ons en mogen gescheiden'' enz.

Zoo ik al meer bedenkingen hebbe, toch leg ik, na de mededeeling der bovenstaande de pen neder. Mogt het werk van den hoogleeraar in veler handen komen en mede bijdragen tot de bewaring en bevordering dier orde in de Nederlandsche Hervormde Kerk, die nu meestal uit onreine beginselen ernstig bedreigd en hevig geschokt wordt en die evenwel voor haar voortbestaan en voor haren bloei onmisbaar is.

F. A. E. P. R. E.

HET TEGENWOORDIG STANDPUNT DER MORAAL-STATISTIEK.

Die Moralstatistik und die christliche Sittenlehre. Versuch einer sociaethik auf empirischer Grundlage, von Alexander von Oettingen, Doctor u. Ord. Prof. der Theologie in Dorpat. Erlangen 1868. (Erster Bd. 1306 p. 8°).

Die Neuern Ansichten über Moralstatistik. Vortrag von G. F. Knapp. Jena 1871.

Geen vraagstuk voorzeker hield zoo vele eeuwen achtereen de hoofden bezig der uitstekendste denkers, als dat betrekkelijk den vrijen wil, of de vrije, zedelijke zelfbepaling der menschen. De krachtigste geesten onder de speculatieve wijsgeeren der oudheid, kerkvaders en kerkhervormers, de vertegenwoordigers der nieuwere speculatieve wijsbegeerte, zij allen hebben er zich stomp over gedacht, zonder dit vraagstuk afdoende te kunnen verhelder. Doch wat de bespiegeling niet vermogt, meende de exacte wetenschap, door toepassing van de methode der natuurwetenschappen te kunnen verkrijgen.

Een belgisch statisticus, Adolph Quételet, beproefde de statistische methode toe te passen op de zedelijke feiten, die van het zelfbewust, individueel en maatschappelijk leven, en meende daarbij de oplossing van dit groote vraagstuk, als toevallige uitkomst, bij benadering althans, tevens te hebben verkregen. — Aan deze nieuwe, door hem ontworpen wetenschap gaf men den naam van *moraal-statistiek*.

Door de geschriften van dezen statisticus achtte men de kroon gezet op het gebouw der realistische wijsbegeerte.

Wel had lang vóór Quétélet een eenvoudig duitsch predikant — Susmilch — zijn aandacht aan die wetenschap gewijd, en langs den weg der numerische methode licht trachten te verspreiden over zedelijke feiten, maar een algemeene invloed van zijn geschrift werd belet, door de onvolkomenheid zijner methode van onderzoek en der bronnen waarover hij te beschikken had.

Men rekent daarom dat de statistiek der zedelijkheid, als bruikbare wetenschap is aangevangen met Quétélet en door dezen in het bijzonder het zoo lastige vraagstuk, tot bevrediging vooral der materialistische school, werd opgelost.

De statistiek is als wetenschap in het algemeen nog zeer jeugdig, en de moraal-statistiek kan worden beschouwd als hare jongste dochter; Quétélet zelf noemde haar: »Science nouvelle qui tend à se faire jour”. Maar hoezeer jong, verwierf zij zich toch een tal van aanbidders of bewonderaars, door de treffende uitkomsten waartoe zij leidde; hetgeen v. Mohl in zijne *Gesch. d. Litt. der Staatwissenschaften* van haar deed zeggen:

So wie die wissenschaftliche Bearbeitung dieses Gegenstandes gegenwärtig steht, hat man eben so viel Veranlassung stolz zu sein auf menschlichem Scharfsinn und Fleiss, als sich gedemüthigt zu fühlen durch die Betrachtung, dass so wichtige und so unmittelbar für den Augen liegende Verhältnisse erst nach Jahrhunderte Gegenstand verständiger und bewusster Betrachtung geworden sind, und dass ihre Kenntniss und Erklärung selbst jetzt noch gar Manches vermissen lässt.”

Niettegenstaande dit alles evenwel is men nog heden het niet algemeen er over eens, wat toch eigenlijk statistiek beteekent. Immers wanneer een staatsman als Rumelin het aantal der deswege gegeven bepalingen op 63 en een ander op 263 schat — dan blijkt hieruit, dat de statistici nog altijd het begrip hunner wetenschap statistisch niet hebben kunnen bepalen.

Dit is zeker, dat zij velerlei verklaring toelaat; doch hoe dit wezen moge, het conventioneel begrip zal wel nagenoeg zijn: de statistiek is de leer der in getallen gegroepede feiten betrekkelijk het individu, den Staat en de maatschappij. Onder het woord *moraal-statistiek* zal men dan kunnen verstaan de numerische feiten in betrekking tot het zoogenaamde vrije, zedelijke en geestelijke leven der menschheid. Eerst kort heeft zich daarvan een geheel van bruikbare wetenschap ontwikkeld; en gelijk de geest van Susmilch in deze rigting van onderzoek was bevrucht door de studiën van eenige Engelsche onder-

(*) Susmilch, *Gründlicher Beweis der Göttlicher Vorsehung und Vorsorge für das menschliche Geschlecht, aus der Vergleichung der Geborenen und Sterbenden, der Verheiratheten und Geborenen, wie auch insonderheit aus dem beständigen Verhältniss der Geborenen Knaben und Mädchen.* 1742.

zoekers, als Graunt (1662), Petty (1699), Derham (1723) en Short (1738), zoo heeft misschien ook Quétélet in Susmilch's arbeid en in de realistische rigting zijner eeuw, aanleiding gevonden tot zijn statistisch onderzoek op dit gebied.

Graunt had beproefd vooral uit de sterftelijsten van Londen eenige algemeene regelen af te leiden, betrekkelijk de oorzaken van ziekten en dood, de sterfte op verschillende leeftijden en de gemiddelde verhouding der geboorten van meisjes en jongens. Petty gaf 't aanzijn aan het begrip de »arithmetische politiek»; terwijl Derham, in zijne »physiologie», op den samenhang had gewezen, met teleologisch doel, van sommige maatschappelijke levensverschijnselen, en Short de sterfteverhouding van stad en land tot een onderwerp had gemaakt van vergelijkend onderzoek.

Met Quétélet begon nu die periode van ontwikkeling, waarin het *getal* den grondslag uitmaakte van alle gevolgtrekkingen, en uit de gemiddelden der getallen de beweging op het gebied van den Staat en der maatschappij, alsmede de intellectuele en zedelijke openbaringen der menschheid werden afgeleid; m. a. w. eerst door Quétélet was de moraal-statistiek geworden tot eene *wetenschap*, die uit anologe getallenreeksen, de wetten der verschijning en opeenvolging van maatschappelijke en individuele feiten leerde: d. i., werd de methode geboren om een naauwkeurigen afdruk te verkrijgen van eenigerlei toestand, streek of maatschappij, op een gegeven tijdstip, door de statistiek. Quétélet zelf drukt het dus uit »La statistique a pour objet de nous présenter l'exposé fidèle, d'un état à une époque déterminée». Na hem werd in Frankrijk in zijn geest aan de moraal-statistiek veel gearbeid, door Guerrin, Benoiston, de Chateau Neuf, Fayet, Dufau, Villermé, Guillard, Legoyt, Parent Duchatelet; gelijk in Engeland door Buckle, Lewis en Mill en in Duitschland vooral door Wagner. Zoo won het Quétéletismus allengs aan invloed en beteekenis.

Gelijk in de 18de eeuw de beschaving van Engeland door het Voltairisme werd ingeleid, zóó die der 19de eeuw, volgens Buckle, door het Quétéletisme. In zijn bekend geschrift »History of Civilisation in England» doet hij zich dan ook kennen als een groot bewonderaar van Quétélet. Ook Buckle meent dat de rigtige gang der beschaving en ontwikkeling der volkeren eerst werd aangewezen en betere hulpbronnen hiertoe werden geopend, nadat door Quétélet alle twijfel betrekkelijk het wezen der individueele vrijheid van willen en streven was opgeklaard.

Zedelijke individueele vrijheid, vrije wil, vrije zelfbepaling, waren, volgens hem gebleken slechts woorden en begrippen te zijn, waardoor een groot en lang geheerscht hebbend *zelfbedrog* wordt uitgedrukt. Onveranderlijke, onverbiddelijke causaliteit of aaneenschakeling van oorzaak en gevolg is het onbetwistbaar door de statistiek verkregen feit, waarin deze woorden zich oplossen.

Algemeene, groote en onveranderlijke, uitwendige wetten beheerschen het leven en het zich bewegen der menschenwereld; waarop de enkelen door hunne verschillende wilsstrevingen, wel een geringen storenden invloed kunnen uitoefenen, maar die zij niet kunnen wijzigen, allerminst krachteloos maken.

En voorzeker, hoezeer niet zoo absoluut als Buckle zulks deed, heeft Quétélet werkelijk beweerd:

«Le grand corps social subsiste en vertu des principes conservateurs . . . rien n'échappe aux lois imposées aux êtres organisés . . . tout est prévu, tout est réglé . . . notre ignorance seule nous porte à croire, que tout est abandonné au caprice du hasard. L'effet du libre arbitre se trouve resserré dans des limites très étroites, et joue dans les phénomènes sociaux le rôle d'une cause accidentelle. Le libre arbitre de l'homme s'efface et demeure sans effet sensible, quand les observations s'étendent sur un grand nombre d'individus.»

Die leer is een krachtige medeklinker geweest in het koor onzer materialistische negentiende eeuw; de stellingen en beginselen daaruit afgeleid drongen diep door in het leven der volkeren, van Staat en maatschappij, vooral in Engeland en Frankrijk.

Lang boeiden zij uitsluitend aller belangstelling, tot dat zij werden overstemd door een nog stoutere leerstelling . . . die van Darwin. Een leer die de zelfstandigheid van het gezond menschelijk denken en streven negeert; die, waar zij consequent toegepast wordt, 'tot algeheele ontkenning voert van godsdienst en zedelijkheid, van zedelijke verantwoording en zelfvolmaking; — moest wel aanleiding geven tot hevigen strijd en eene krachtige terugwerking te voorschijn roepen.

Onder den invloed toch van het Quétéletisme verliest niet slechts *elke* daad het karakter der toerekenbaarheid, maar behoort ook een misdadiger te worden beschouwd als het schuldeloos slagtoffer van algemeene wetten, van de inrigting van Staat en maatschappij, en zoude alzoo de naam »tuchthuis» moeten worden veranderd in dien van »invalidenhôtel». Doch wij zullen hare consequentiën, hoe rijk dit onderwerp ook zij, hier niet vervolgen. — Voor ons doel is het voldoende er op te hebben gewezen, dat de ontwikkeling der moraal-statistiek aldus hare *kritische* periode werd ingeleid, en naar aanleiding dezer algemeene stellingen, in onze dagen een strijd ontstond, tot handhaving of bestrijding der edelste goederen der menschheid; een strijd voor den adel, de vrijheid des geestes!

Het boek waarvan wij den titel aan het hoofd dezes hebben vermeld is daarvan de vrucht, en een der zaakrijkste bronnen voor de kennis van het streven der nieuwere moraal-statistiek, der Duitsche school, die als tegenvoeter der Fransche zich ontwikkeld heeft.

Reeds als historische bijdrage tot de geschiedenis van de statistiek der zedelijkheid is het belangrijk; doch verdient niet minder de aandacht

om zijn rigting en streven: namelijk de handhaving en bevestiging der *christelijke* anthropologie tegenover Quételet, door de statistiek. In eene inleiding bespreekt schrijver: 1°. het realisme op het gebied der geestelijke wetenschappen, in het bijzonder der ethica; 2°. de behoefte aan eene sociale ethiek op empirische basis; 3°. de statistiek wat hare waarde betreft voor de sociale ethica in het algemeen en de *christelijke* in het bijzonder; 4°. de strekking en het plan van zijn arbeid in deze rigting. Wat de analyse en groepering betreft der statistische uitkomsten die hij voor zijn doel behoefde, begint hij met die welke betrekking hebben tot de *levensvoortbrenging*, rakende het gebied der *geslachts-gemeenschap*.

De statistische feiten die betrekking hebben tot de leer van het *evenwigt der geslachten*, de *geslachtspolariteit* en *echtgemeenschap*, in hunne normale en abnormale verhoudingen — (wettig huwelijk, prostitutie, concubinaat, onechte geboorte, vondelingen enz.) worden met het oog op het doel zijns onderzoeks hier bijeengebragt.

Nu volgen die welke betrekking hebben tot de *levensbeweging der menschheid*, zoowel in haren storenden (misdaad en misdrijf) als in haren het algemeen welzijn bevorderenden gang (intellectuele en religieuse ontwikkeling). Eindelijk behandelt hij de statistiek der *levensvernietiging* — dood en sterfte.

Na aldus de verschillende, tot deze 3 hoofdgroepen behorende gegevens statistisch gerangschikt, geanalyseerd en langs inductiven weg te hebben toegelicht, meent schrijver een voldoende statistischen grondslag te hebben gelegd voor het tweede en laatste, synthetisch-deductief gedeelte zijner studie, dat nog volgen moet en wel is toegezegd, doch tot hiertoe nog niet verschenen.

Na deze algemeene inleiding en toelichting betreffende zijn arbeid bespreekt schrijver verder in hoofdpunten de ontwikkelings-geschiedenis der statistiek.

Met groote zaak- en bronnenkennis worden de meeste en belangrijkste geschriften die op het gebied der moraal-statistiek verschenen, geanalyseerd en kritisch beschouwd. Na deze opmerkingen (312 p.) volgen dan in het *tweede* boek van dezen eersten band, de statistische gegevens in betrekking tot de *levensvoortbrenging*, *levensbeweging* en *levensvernietiging in het organisme der menschheid*. Een slotwoord bevat de opgave en verklaring van de levenswetten, waartoe schrijver meent dat op grond der statistische uitkomsten kan worden besloten; terwijl aan het einde, behalve een alphabetisch zaak- en naamregister van den rijken inhoud des boeks, eene menigte statistische tabellen met vermelding der bronnen volgen. Zie hier de schets van het belangrijke geschrift van *Von Oettingen*, dat weder getuigenis geeft van den éénigen deutschen geest.

Staan wij nog eenigen tijd stil bij den strijd waartoe Quételet aanleiding gaf, om de plaats welke door den Dorpatschen hoogleeraar daarbij is ingenomen duidelijker te doen uitkomen.

Beide partijen stemmen hierin overeen, dat de statistische feiten waarop zij steunen eene onbetwistbare waarde bezitten; wel erkent men wederzijds de eigenaardige gebreken welke de statistische methode nog altijd kenmerken, doch geen hunner beweert dat zijn tegenpartij gronden heeft afgeleid uit onjuiste gegevens. De wapenen zijn vergeleken en gelijk bevonden. Ook hierover is men het eens, dat, bij de onbetwistbare regelmatigheid van het aantal der jaarlijks plaats vindende handelingen, niet meer de vrijheid van den wil kan worden opgevat als een ongemotiveerd willen: dat is, als eene door niets in- of uitwendigs *bepaalde* wilsstreving, en iedere vrije daad dus buiten de wet zou staan der causaliteit. Absolute wilsvrijheid, in den zin van absolute willekeur, wordt door beide de partijen ontkend.

Doch wanneer Quétélet en zijne volgelingen meenen dat reeds aldus aan hunne wapenen de gunstigste kans is verzekerd, dan blijkt daaruit dat zij het strategisch standpunt der duitsche school, hunne tegenpartij, niet kennen. Het verschil tusschen beiden ligt in de *logische* gevolgtrekking uit de verkregen feiten. Knapp heeft zulks in zijne aan het hoofd dezes genoemden »Vortrag" in hoofdtrekken aangetoond, waaruit wij daarom een en ander willen mededeelen. De fransche school, zegt hij, ziet in den mensch slechts een wezen dat aan den onwederstaanbaren dwang van eenige, buiten hem vigerende wetten lijdelijk is onderworpen, doch de merkwaardige eigenschap bezit van zelfbewustzijn te bezitten en verantwoordelijk zich te achten voor zijne daden. Een deel der vertegenwoordigers dier school loochent aldus elke individuele zelfstandigheid; een ander deel wil voor de menschelijke vrijheid nog wel een klein veld van werkzaamheid overlaten, maar toch zoo gering, dat hierdoor, hoogstens, kleine onregelmatigheden, in het verloop der feiten, zullen ontstaan — gelijk b. v. door enkele waarnemingsfeilen op natuurkundig gebied. De handelende mensch is geheel te vergelijken met een steen die valt, of met een aan een ketting gelegden hond, voor wien met mathematische onverbiddelijkheid de kring is afgebakend binnen welken hij zich kan bewegen.

Drobisch is de eerste in Duitschland geweest die zich tegen deze onhoudbare opvatting der individuele vrijheid, in een degelijk geschrift durfde verklaren (*). Hij meent dat zij berust op de ongeoorloofde omkeering van een op zich zelf juist, empirisch verkregen feit. Het valt toch niet te loochenen, zegt hij, dat wanneer zoodanige uitwendige, dwingende wetten bestaan, voorzeker eene regelmatig wederkerende verhouding van misdaden, huwelijken, zelfmoorden enz. moet optreden. Doch valsch is de stelling, dat die bestaande regelmatigheid slechts uit zoodanige uitwendige wetten is te verklaren. Bij logisch denken getuigt die regelmatige terugkeer van gelijke groote invloeden, voor niets meer dan voor het bestaan van gelijk sterke oorzaken, hetzij die *uit-* of *inwendige* zijn.

(*) Drobisch, Die moralische Statistik und die menschliche Willensfreiheit. Leipzig, 1867. 8o.

Eerst een dieper indringend onderzoek der feiten kan beslissen, of men, wat menselijke daden betreft, voor een uitwendige of een inwendige causaliteit zich moet verklaren. Het aannemen van een uitwendige, die den handelenden mensch volgens astronomische wetten beheerscht, is zeker de gemakkelijkste verklaring, die voldoet door haar radicalisme, maar doet de feiten geweld aan. Eerstens toch is die beweerde regelmatige verhouding niet zóó absoluut als bij de beweging der planeten; ten tweede is zij weder in iedere groep van verschijnselen anders — b. v. wanneer men in plaats van het feit »misdad» in het algemeen te nemen, de feiten nagaat van doodslag, diefstal of vervalsching in geschriften enz.; dan blijkt het duidelijk dat de statistische verhouding voor ieder dezer verschillende vormen van misdad zeer verschillend is. Alzoo zoude men voor iedere bijzondere groep van verschijnselen, eene bijzondere algemeene uitwendige wet moeten aannemen; hetgeen tot een zamengesteld complex van wetten zoude leiden, die met den eenvoud der uitwendige natuur in strijd is. Hierbij komt echter dat een zoodanige complex van wetten daarentegen juist een verbazende overeenkomst heeft met dien, welken men vindt wanneer men de handelingen der menschen afleidt van inwendige motiven. En zoude het verder ook niet een zonderlinge harmonia praestabilita zijn, dat dergelijke uitwendige wetten juist den mensch zouden verlokken tot diefstal van hout in den winter, maar tot diefstal van levensmiddelen in dure tijden?

Tegenover deze tegenspraak van het gezond verstand tegen de stellingen van Quétélet en Buckle, ziet men daarentegen dat de feiten zich veel ongedwongener laten verklaren, indien men met Drobisch den mensch zich voorstelt als een' wezen, wiens wilsbepalingen niet plaats hebben onder den invloed van een absolute uitwendige, dwingende noodzakelijkheid, maar onder dien van inwendige beweegredenen of motiven. Het aantal der binnen eene gegevene tijdruimte plaats vindende handelingen van eenigerlei bevolking behoeft men niet onafhankelijk te achten van het willen der handelende individuen zelven, het is eenvoudig de som, d. i. het resultaat, der in ieder enkel geval gemotiveerd volvoerde daden. De bewering van Buckle, dat het besluiten van eenigerlei individu tot den uitslag van het geheel niets afdoet; en de opvatting van Quétélet, dat de individuele wil slechts een geringe stoornis in de werking van eenigerlei algemeene, uitwendige wet kan teweeg brengen, is een verkeerde opvatting van deze eenvoudige waarheid: dat de enkele een des te geringer zelfstandig deel vertegenwoordigt hoe meer individuen men te zamen neemt.

Dat nu voor eenigerlei feit, het cijfer der binnen gelijke tijdruimten plaats hebbende handelingen zoo weinig uiteenloopt berust hierop, dat de menschen in betrekking tot de beweegreden van hun willen en streven weinig van elkaâr verschillen, en ook de uitwendige verhoudingen waaronder zij leven en waaruit de meeste beweegredenen ontstaan, in de vergeleken verschillende tijdruimten, vrij wel dezelfde ble-

ven. Bij een zoodanige veel natuurlijker verklaring, kan men ook de wel geringe, maar toch altijd zich voordoende afwijkingen van den regel ongedwongen verklaren; alsmede, waarom de te vergelijken tusschenruimten altijd, om gelijke uitkomsten te verkrijgen, niet al te ver van elkander verwijderd moeten liggen.

Beide scholen verschillen alzoo in het wezen der zaak, slechts door de rigting waarin de verklaring der moraal-statistische feiten zich beweegt. De fransche school en die van Buckle verklaren het feit van buiten naar binnen, zij zien slechts de bestendigheid van het geheel en beperken daarom het individu; de deutsche verklaart van binnen naar buiten, zij neemt de individuen gelijk die zijn en zoekt naar de gronden voor die standvastigheid van het geheel.

Intusschen zoude het onbillijk zijn te verzwijgen dat ook sommigen der fransche school en ook Quétélet enkele concessiën reeds hebben gedaan aan de deutsche in dit opzigt.

De gevolgen die deze verschillende opvattingen met zich brengen, zijn voor algemeen en individueel welzijn van gewigtige beteekenis.

Zoo de meening namelijk der oudere school, de uitwendige wettelijke bepaaldheid juist ware, dan zoude niet slechts het begrip dat men tot hiertoe nog altijd heeft van wilsvrijheid, experimenteel weerlegd, maar in het algemeen ook het bestaan der menschelijke vrijheid geloochend zijn.

De individuen zijn dan gelijk aan door den wind bewogen golven der zee, en de begrippen van schuld en verantwoordelijkheid verliezen al hunne beteekenis. De gevangenen moeten geopend worden en hare bewoners vrijgelaten, bij wie men zich over zijne dwaling zal hebben te verontschuldigen en daarvoor schadeloosstelling moet aanbieden. Zoo is de zaak, wanneer werkelijk, door een dwingende uitwendige wet, budgetmatig, zoowel het getal der jaarlijks voorkomende misdaden als dat der misdadigers is bepaald.

Voor het geval verder dat het getal der eersten wel is bepaald maar het nog eenigzins van de keuze der individuen afhangt, of zij misdadigers willen worden, zoude men waarlijk de misdaad tot een edele zelfopoffering kunnen verheffen, door namelijk zich vrijwillig in de gelederen der misdadigers te plaatsen voor dezen of genen, daar immers toch jaarlijks een bepaald contingent geleverd moet worden.

Doch is de meening der nieuwere school de ware, dan wordt door de statistiek het vraagstuk der menschelijke vrijheid niet absoluut negatief opgelost; zij laat, als vroeger, de algeheele oplossing daarvan over aan de wijsbegeerte, en stelt zich tevreden met deze door hare feiten eenige praktische diensten daarbij te verleenen, die in elk geval dankbaar zullen worden aangenomen.

Intusschen is door Drobisch erkend, dat wel is waar door de uitkomsten der moraal-statistiek geenerlei uitsluitend uitwendige bepaaldheid van menschelijke handelingen is te bewijzen; maar dat, wanneer

toch de wil evenzoo wordt bepaald door vele uitwendige motiven, die uit de omgeving der individuen ontstaan waarbinnen zij als door een fatum zijn geplaatst, voor de uitwendige slechts een inwendige bepaaldheid in de plaats is getreden, en men dus langs zekeren omweg komt tot een analoog beginsel als dat van Quétélet. 't Is waar, maar een beginsel, dat levenwekkende kracht bezit, en noch aan de ontwikkeling van het geheel noch aan dat der individuen schaden kan. Hoezeer nu ook de dagelijksche ondervinding reeds voldoende feiten oplevert om zich die gebondenheid van den enkele aan het geheel te verklaren, is echter de statistiek een zeer te waarden middel om de kracht en den invloed van enkele omstandigheden te bepalen. Aldus kan zij dienen om te onderzoeken, hoe en in welken graad de vrijheid van den enkele wordt begrensd door het geheel, d. i. op welke wijze het individu afhangt van Staat en maatschappij. In deze rigting vooral werd de statistiek bewerkt door von Oettingen.

Het waren misschien vooral apologetische belangen welke schr. tot het ondernemen van zijn uitvoerigen en moeilijken arbeid bewogen; hij schroomt ook niet om voor zijn positief christelijk en kerkelijk standpunt uit te komen.

Het zoude evenwel zeer onbillijk zijn deswege zijne studie met minachting of vooringenomenheid te begroeten; de strekking van eenigerlei wetenschappelijk geschrift toch bepaalt niet geheel zijn eigenlijke waarde.

Ook zijne praktische en tot vruchtbare gevolgtrekkingen leidende opvatting der moraal-statistiek zoude men te eng bepalen, door te meenen dat zij alleen strekte om de mechanisch-materialistische beschouwingswijze van Quétélet te bestrijden.

Zeer zeker is hem het denkbeeld een gruwel dat alle menschelijke handelingen natuurnoodzakelijk bepaald zijn, of dat de persoonlijkheid algeheel het product is der omgeving.

Teregt zegt hij van zoodanige opvatting, die geheel van physische analogiën uitgaat: aldus wordt de menschelijke maatschappij, met al hare inrigtingen, gelijk aan de onbewuste plant, aan een boom, wiens bladen de individuën vertegenwoordigen, en die gelijk deze opkomen, bloeijen en vergaan, om den bodem te bemesten der historie. Den zoodanigen die deze leer prediken moet het waarlijk geheel onbegrijpelijk zijn, waarom niet de belangrijkste maatschappelijke inrigtingen, Staat en Kerk, werktuigen slechts zijn om lasten te bewegen, in plaats van inrigtingen met een imperatief karakter. Hun bestaan zoude doelloos en zinloos wezen, indien niet de mensch werkelijk het vermogen bezat door inwendige motieven te willen en een zekere mate van individuele vrijheid bezat.

Doch von Oettingen gaat verder: hij keert zich ook met zijne bewijsvoering tegen de zoodanigen, die wel den mensch als persoonlijk vrij beschouwen, maar tevens het individu, als zoodanig, geheel afscheiden van het gemeenschapsleven, huisgezin, maatschappij en Staat.

Hij noemt deze individuele rigting de atomistische, waarvan hij ook meent dat de Manchestersche staathuishoudkundige school uitging. Voor deze atomisten is de maatschappij slechts een massa van individuën, die hoogstens toevallig nu en dan op elkaar inwerken. Zij kennen slechts den prikkel van het eigenbelang.

Deze hebben steeds een afkeer gehad van de moraal-statistiek, en het is von Oettingen welke hiervoor den waren grond meent te hebben erkend. Immers, zegt hij, de moraal-statistiek doet helder uitkomen, doordien zij wijst op de gelijkmatig voortwoekerende armoede van den grooten hoop en de onafgebroken keten van misdaden, dat zulks getuigt, in de allereerste plaats, van gebreken en kwalen der geheele menschheid, van welk geheel geen enkel lid zich kan beschouwen als geïsoleerd te bestaan. Het is hem niet genoeg om eenige denkbeelden of meeningen, om boekengeleerdheid door een reeks van cijfers toe te lichten, hij wil het leven en de levenseischen, in het bijzonder het christendom door de moraal-statistiek zien verklaard. Voor hem is de mensch een vrij, voor zijne daden verantwoordelijk wezen, dat echter niet als een zelfstandige monade in de wereldruimte zich beweegt, maar door duizenderlei feitelijke en regts-betrekkingen gebonden leeft op den koraalstok der menschelijke maatschappij. Hij verlangt dat in dezen geest de maatschappij worde opgevat — in plaats der »physique sociale” van Quétélet wil hij eene »éthique sociale”. Deze sociale ethiek evenwel moet eene empirische basis hebben en hiertoe de statistiek der zedelijkheid dienen. De uitspattingen waartoe deze wetenschap in hare eerste jeugd heeft aanleiding gegeven, moeten, nu zij op rijperen leeftijd is gekomen worden afgelegd. Haar passen thans de ernst en de kracht der mannelijke jaren; aldus kan zij een krachtige steun wezen voor de sociale wetenschappen.

Door de veelzijdigheid van hare bouwstoffen, die voortdurend uit de praktijk der gerechtshoven, uit de ondervinding aan het gevangeniswezen ontleend, uit de kleine ervaringen der politie, uit de registers van den burgerlijken stand haar toevloeijen — worden de belangrijkste verschijnselen van het maatschappelijke leven haar openbaar. Door scheidende en ordening dezer bouwstoffen, door tellen en meten, doet zij de kwantitative zijde der verschijnselen kennen, vergelijkt de ingewerkt hebbende omstandigheden naar hare intensiteit, en brengt aldus feiten binnen het bereik van het exacte onderzoek die vroeger onbereikbaar waren. Uit de zoo in het oog vallende tijdelijke standvastigheid van bijna al deze verschijnselen, zal zij leeren, dat de maatschappij een zeer zamengesteld, door talloze banden vereenigd geheel is van enkele deelen, waarin de individuen zijn als mazen in een net, een geheel, dat eene voortdurende wisseling, een voortdurend gaan en komen der enkele deelen leert kennen; zoo dat, als in de legers, iedere openvallende plaats spoedig weder wordt aangevuld.

Zij leert aan de individuen, dat zij wel nog niet de waarde bezit-

ten van eene eenheid die gelijk is aan het zevende decimaalteeken in eenigerlei getal; maar leert hen tevens, dat ook het groote geheel slechts bestaat en wisselt dóór die eenheden, de individuen. Hetzij vriend of vijand van deze of eener andere beschouwing, zal men toch moeten erkennen, dat aan deze jeugdige wetenschap de algemeene sociale wetenschap in het bijzonder nieuwe gezigtspunten en nieuwe hulpmiddelen te danken heeft, die men allerminst gering moet schatten in een tijd als de onze, waarin aan de studie der maatschappelijke toestanden zulke dringende eischen worden gesteld.

Het is de statistiek der zedelijkheid gegaan in hare ontwikkeling als de staathuishoudkunde. De staathuishoudkunde is onder den invloed van historische studie op het beter pad gebracht; de statistiek der zedelijkheid heeft den nieuwen weg gevonden, door onverschrokken alle gevolgtrekkingen te maken die uit de eerste opvatting der feiten konden worden afgeleid; zij is door wijsgeerige studie tot zich zelve en tot inkeer gekomen.

In Duitschland brak vroeg genoeg het licht der waarheid door, terwijl in Frankrijk de ontbindende kracht der dwaling voortwerkte, tot op den tijd der vernietiging zijner nationale kracht.

Arnhem, 30 October 1871.

Dr. J. J. KERBERT.

WAARHEID.

Dr. A. Pierson. Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling. *Gids*, Juni 1871.

Dr. C. B. Spruijt. Aangeboren waarnemingsvormen. *Gids*, Juli, Sept. 1871.

Het scherpe woord van den dichter: wenn die Könige bau'n, haben die Kärner zu thun, heeft wellicht nog niemand teruggehouden, als toelichter, verdediger of tegenpartij van den Koningsberger wijsgeer op te treden. En te recht. Al is niet iedereen een Simson, dat hij, geheel alleen, de pijlers van den tempel omverhalen kan, de vereenigde pogingen van velen kunnen toch tot hetzelfde resultaat leiden, en eveneens geldt dit van den arbeid der verdedigers van Kant, waar zij den meester voor de aanvallen der tegenpartij beschermen.

Hoewel men met recht er voor waakt, dat de eerste de beste als bestrijder of verdediger van eenige meening optrede, zoo is daarentegen ook aan elk, die, bij nauwgezette studie van het aanhangige vraagpunt, zich in den strijd mengen wil, het woord vergund, en de tegenpartij kan hem dat recht niet afhandig maken, door zich alleen het monopolie toe te kennen, in den geest des schrijvers doorgedrongen te zijn. Wat eens menschen geest gevat heeft, kan door elk,

met gezonde hersens en na studie, begrepen worden, en men mag bijna als zeker aannemen, dat wat in woorden niet duidelijk gegeven wordt, ook niet duidelijk in den geest aanwezig is. Ik geloof dan ook, dat velen met mij zullen instemmen met de meening van Dr. Spruijt, dat helderheid de nimmer ontbrekende begeleidster is van de hoogste scherpzinnigheid.

Wie met Kant's werken bekend is, zal het met mij eens zijn, dat daarmede geen groot compliment aan dien wijsgeer gericht wordt. Het zou toch inderdaad groote moeite kosten, zijne gedachten in onduidelijker en gewrongener stijl te geven dan hij gedaan heeft. Waarlijk, de studie van de rechtspraak des Thalmuds, zonder eenig klank- of leesteken in ellenlange zinnen, waarin men alleen door langdurige oefening thuis raakt, mag eene goede voorbereiding heeten voor de studie van Kant's werken. Dit is zeker, dat er door die onduidelijkheid eene wijde deur geopend is voor de impertinentie, die met luider stemme verkondigt: alleen ik heb Kant begrepen. Om der waarheid getrouw te zijn, moet gezegd worden, dat niet alle deelen even onduidelijk zijn en dat vooral eene gunstige uitzondering maakt de transcendentale Aesthetik), waarin ruimte en tijd als »nothwendige Vorstellungen a priori, die allen äusseren Anschauungen zum Grunde liegen' behandeld worden.

Niemand zal, hoop ik, uit het gezegde opmaken, dat ik, als een argument tegen de leer van Kant, de onduidelijkheid zijner geschriften aanvoer; doch evenmin ligt het in mijne bedoeling, daaraan in het geheel geen gewicht toe te kennen. Het is toch zeer waarschijnlijk, dat de geringe helderheid van sommige deelen dier leer in den geest van Kant, van invloed geweest is op de duidelijkheid der woorden, waarin zij vervat zijn geworden.

Hoe men overigens ook denke over de leer van Kant, hetzij men met haar instemme of tegen haar partij kieze, zeker zal men het vreemd vinden, dat zij zoo lijnrecht tegenover de ervaringswijsbegeerte gesteld wordt. Kant, die zoo gereedelijk beaamt, dat al onze kennis met ervaring begint en die slechts eenige vormen aanneemt, a priori aanwezig, ter opneming onzer voorstellingen (*), doch welke vormen ons nooit kennis buiten ervaring kunnen leveren, en die hij wel ten onrechte kennis a priori noemt, hetwelk strijdt met het gezegde, dat alle kennis met ervaring begint; Kant dient niet als een bestrijder der empirische wijsbegeerte bij uitnemendheid genoemd te worden. Of hij juist had gezien, toen hij denk- en waarnemingsvormen, a priori in den menschelijken geest aanwezig, aannam, kan ons alleen door de vorderingen van physiologie en psychologie geleerd worden, doch of hij er recht toe had, kan reeds door eene nauwkeurige analyse onzer

(*) Die Categorien haben keinen anderen Gebrauch zum Erkenntnisse der Dinge, als nur so fern diese als Gegenstände möglicher Erfahrung angenommen werden. Kritik der Reinen Vernunft, 2de Aufl. 1787, S. 147.

kennis blijken. Ik meen, krachtens mijn onderzoek, gerechtigd te zijn tot de uitspraak, dat zijn geheele bewijs voor de waarnemingsvormen a priori op eene valsche bewering steunt.

Door de meest bekende empirische wijsgeeren is zulk eene analyse gegeven, zonder dat evenwel een onpartijdig beoordeelaar hun bepaaldelijk het recht toekennen kan, de kwestie voor goed uitgemaakt te hebben. Hoofdzakelijk is dit daaraan te wijten, dat de tegenpartij dit bewijs, dat tevens eene stelling vormde, hardnekkig vasthield, waarop door de ervaringswijsgeeren niet genoegzaam acht geslagen werd, daar het onderzoek naar de aanspraken, die deze stelling gelden liet, hen niet genoeg bezig hield. Voordat ik, naar aanleiding van eenige artikels van Dr. Spruijt, voorkomende in het Juli- en het Septemhernummer van den Gids, de valsche aanspraken aantoon, die Kant en zijne volgelingen voor deze stelling maken, wil ik de zienswijze van een anderen schrijver in hetzelfde tijdschrift, n. l. Dr. A. Pierson, bespreken. In zijn artikel getiteld: »Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling», doet de schrijver een aanval op de grondslagen der empirische wijsbegeerte niet alleen, maar op die van al onze kennis, niet minder ten doel hebbende, dan ze geheel en al tot nul te reduceeren. Wijl nu beide schrijvers hun aanval gericht hebben tegen de ervaringswijsbegeerte, en kracht putten uit dezelfde bron: de physiologie der zintuigen, vooral van het gezicht (*), meen ik gerechtigd te zijn hunne artikels in zoverre met elkander te verbinden, dat zij na elkander behandeld worden.

Pierson maakt in het genoemde artikel al onze kennis tot een hersenschim, en dat met niet minderen steun dan de nieuwste onderzoekingen op het physiologisch gebied, nl. van het gezichts-zintuig. Jammer maar, dat de nieuwste kennis van dit zintuig, door de gevolgtrekking van P., ook niets meer is dan het gewrocht enkel van onzen geest, waarmede in de buitenwereld niets correspondeert, zoodat hij, naar zijne eigene gevolgtrekking, met eene hersenschim al onze kennis tot eene hersenschim maken wil.

Deze waardeering van de meening van P. over onze kennis wordt gestaafd door de volgende aanhaling. »Er bestaat . . . niet de minste overeenkomst tusschen hetgeen buiten ons indrukken kan teweeg brengen in de zenuwen onzer zintuigen en de wereld, die wij als buiten ons bestaande waarnemen. De zoogenaamde zinnelijke waarneembare wereld is van het begin tot het einde het werk van onzen geest. Elke voorstelling, die wij ons vormen, is eenvoudig het signaal, dat bepaalde zenuwen onzer zintuigen door eene zekere beweging aangedaan geworden zijn, wel verre van een beeld of afdruk der werkelijkheid te zijn. Sommigen zullen wellicht nog, als laatste uitvlucht, vragen: van waar het dan komt, dat wij ons juist altijd allen dezelfde voorstellingen van de dingen vormen? Maar hierop moet geantwoord worden met eene wedervraag: wat weet men daarvan? wie zal

(*) Julinummer van den Gids, pag. 67.

ooit zeggen of iemand dezelfde voorstelling van een voorwerp heeft als zijn naaste? Er is geen middel ter wereld, waardoor wij in staat zouden zijn, onze voorstelling, de werelden onzer waarneming, met elkander te vergelijken. Al wat wij vergelijken kunnen, het zijn de mathematische verhoudingen (alsof dit ook geen voorstellingen zijn!) die wij tusschen onze voorstellingen, tusschen de voorgestelde dingen aannemen; hetgeen natuurlijk zeggen wil, dat wij in onze voorstellingen alleen datgene tot voorwerp van vergelijking kunnen maken wat, op welk standpunt men zich ook plaatse, nooit tot het zuiver empirische behooren kan." (Hier zijn dus de »aprioristische Formen der Sinnlichkeit" van Kant tot de tweede macht van het ideale gebracht.)

Niets kan na deze aanhaling gepaster zijn dan de vraag die de schrijver er dadelijk op laat volgen: »Wat is nu het algemeen wijsgeerig besluit, waartoe deze (de voorafgegane) schijnbaar dorre onderzoekingen ons machtigen?" Dat besluit moest nu geheel anders uitvallen dan P. zich voorstelt, daar de eenige noodzakelijke conclusie niet veel afwijken kan van wat ik reeds boven neerschreef, nl. dat onze zintuigen, onze zenuwen en de bewegingen waardoor zij aangedaan worden, het werk van onzen geest zijn, waarmede niets werkelijks correspondeert, zoodat de physiologische onderzoekingen (men begripe wel, dat dit niet de dorre onderzoekingen zijn door P. in zijn vraag van zoo even genoemd,) die hem tot zulk resultaat geleid hebben, zuivere hersenschimmen zijn en dus zeker niet den grond tot zulk eene redeneering vormen kunnen. Het behoeft geen betoog, dat door zulke redeneering (afgezien van de ongerijmdheid, dat door de gevolgtrekking de vaste grond ontvalt aan de beschouwingwijze der feiten, waarvan die gevolgtrekking afhangt,) aan alle wetenschap en aan alle onderzoek de bodem wordt ingeslagen, te meer, daar elk individu zijne gewaarwordingen niet zou kunnen vergelijken met die van anderen, en er dus hoogstens wetenschap voor elk afzonderlijk kan bestaan.

Behalve deze wederlegging van de meening van P., door het ongerijmde harer noodzakelijke consequenties aan te toonen, wil ik bewijzen, dat uit de onderzoekingen der physiologie zulk gevaar niet dreigt voor onze kennis.

In het aannemen toch der objectiviteit van de trillende beweging ligt opgesloten het aannemen der objectiviteit van de stof en tevens van al de eigenschappen dier beweging. Ik wil van deze alleen op den voorgrond plaatsen, dat zij zich in eene middenstof van overal gelijke dichtheid rechtlijnig voortplant en dat, waar zij in eene andere middenstof van andere dichtheid komt, zij eene andere richting aanneemt, wanneer de richting waarin zij zich voortplant, niet loodrecht staat op het grensvlak der tweede middenstof (breking der lichten warmtestralen.) De objectiviteit der stof is een gevolg der objectiviteit der beweging, wijl zij noodig is ter voortplanting van deze.

Uit de vorming van het netvliesbeeld, of zoo men wil, uit het aan-

doen eener uitgestrektheid der zenuwuiteinden van bepaalden vorm, door de voortgeplante beweging, in verband met de objectiviteit der eigenschappen der beweging, volgt de objectiviteit van den vorm der stof, zoodat van de lichtaandoeningen nog overblijft de objectiviteit der kleur te bewijzen. De overige eigenschappen der voorwerpen, die wij door het gezicht leeren kennen, als doorzichtigheid en ondoorzichtigheid, komen neer op de belemmering, die de stof aan de voortplanting der trillende beweging biedt.

Wat de eigenschap der kleur betreft, weet men, dat deze teweeggebracht wordt, doordien golvingen van verschillende lengte verschillende zenuwuiteinden treffen. Onze voorstelling van de verschillende kleuren komt nu overeen met objectief verschillende golvingen, die elk slechts door bepaalde zenuwuiteinden opgenomen kunnen worden. Men diende nu wel niet te spreken van een lichaam dat rood licht uitzendt, maar te zeggen: een lichaam, welks deeltjes eene beweging uitzenden van een bepaald aantal golvingen in de seconde. Doch niemand zal deze uitdrukking zooveel duidelijker vinden dan die der kleur, zoo hij eenmaal weet, dat elke kleur overeenkomt met golvingen van bepaalde lengte. Hetzelfde geldt van de andere gewaarwordingen. Men kan gerustelijk veronderstellen, dat de meerdere of mindere hardheid, zachtheid en andere waarnemingen, die ons de tastzin levert omtrent een voorwerp, overeenkomt met verschillende golvingen, door de deeltjes daarvan aan onze zenuwuiteinden meegedeeld, en door deze naar de hersens voortgeplant. De warmte is niets anders dan eene trillende beweging der deeltjes van een lichaam, van grooter golflengte dan die van licht, medegedeeld aan onze zenuwuiteinden. Onze voorstellingen over de lichamen hangen dus af van bepaalde bewegingen van de deeltjes dier lichamen, welke beweging voor elke voorstelling verschillend is. De eigenschappen, die wij daarom aan de voorwerpen toekennen, zijn wel degelijk objectief, als wij slechts de moeite nemen aan de gewone uitdrukkingen die beteekenis te geven, welke zij volgens de onderzoekingen hebben. De tegenwerping, dat de voorwerpen geen kleur, geen warmte enz. bezitten, berust dus op een misverstand. Zij zou eenigen grond hebben, zoo men haar dezen vorm gaf: wij nemen de licht- en warmtebeweging niet als beweging waar, onze voorstelling is alzoo niet in overeenstemming met de werkelijkheid. Doch ook in dien vorm is zij niet steekhoudend. Onze voorstelling van beweging toch beantwoordt aan de beweging van massa's (Massenbeweging), en waar wij te doen hebben met beweging der deeltjes (moleculaire beweging), hebben wij de voorstelling licht, warmte enz. Het verschil in beweging geeft verschil in voorstelling; deze laatste correspondeert dus wel met de werkelijkheid.

Het aannemen van de objectiviteit der beweging, hetwelk de schrijver van het bovengenoemde Gidsartikel doen moest, om daaruit op zijne manier de zelfstandigheid van den geest af te leiden, voert onvoorwaar-

delijk tot de erkenning, dat onze voorstellingen correspondeeren met de dingen buiten ons.

Ik wil nog slechts een paar voorbeelden aanhalen van scheve voorstelling, waaraan Dr. Pierson zich schuldig gemaakt heeft. Op pag. 466 treft men de volgende redeneering aan: De bewegingen zijn dezelfde (uitgezonderd in lengte der golven) (*); de zenuwen verschillen onderling niet, waartegen die golven aankomen, (wat in allen gevallen niet waar is voor de zenuwuiteinden in het oog, die het eerst de beweging ontvangen, terwijl voor uiteinden der andere zenuwen de mogelijkheid van verschil aangenomen mag worden, zoodat eerder gezegd moet worden: die de beweging voortgeleiden,) doch de voorstellingen verschillen. Het moet dus aan onzen geest liggen uit dezelfde beweging verschillende voorstellingen te maken. Dit wordt toegelicht op de volgende wijze: als *a* door *b* gaande *d* wordt, en door *c* gaande *e*, dan moet dat verschil in werking afhangen van *b* en *c*. Doch ook deze zijn gelijk, en dus kan het verschil in werking slechts van den geest afhangen, die de voortgeplante beweging anders vertolkt.

Uit al het voorgaande zal men spoedig inzien, dat in deze redeneering de volgende fouten gemaakt worden: 1°. Het stellen der gelijkheid der golvende beweging, die de voorstelling doet ontstaan. Zij is verschillend in lengte der golven, en niemand zal, evenmin als ik, het recht inzien om dit verschil niet in rekening te brengen. Bovendien is die trillende beweging nog niet in allen deele bekend, zoodat men a priori die beweging niet als in alle overige opzichten gelijkvormig stellen mag. 2°. Is reeds uitgemaakt, dat de uiteinden der gezichtszenuw wel degelijk verschillen, terwijl die uiteinden der overige zintuigszenuwen bepaaldelijk onderling verschillen en misschien de uiteinden der tastzenuwen zelfs onderling niet gelijk zijn. Al zijn dus de zenuwen niets anders dan voortplantingsbanen der verschillende beweging, waarvoor zij onderling niet verschillend behoeven te zijn, hare uiteinden zijn verschillend georganiseerd, en daardoor slechts vatbaar voor eene bepaalde soort van beweging. 3°. Weten wij niets van de beweging die de moleculen der hersenen verkrijgen, als de voortgeplante beweging ze bereikt, waar toch de mogelijkheid van verschil moet toegestemd worden, een verschil, dat, zoo het bestaat, zeker afhangt van de verschillende beweging, die naar de hersendeeltjes geleid is. De voorstelling van de redeneering door letters, kan dus niet zoo eenvoudig zijn, als het Dr. Pierson wel schijnt. Uit deze meer nauwkeurige beschouwing volgt in allen geval, dat, zoo men een geest stellen wil die de voorstellingen vormt, deze laatsten daarom verschillen, omdat de prikkel, die ze opwekte, verschillend is, welk verschil afhangt van objectief verschil in de voorwerpen der buitenwereld.

Het andere voorbeeld van scheve voorstelling is te vinden op pag. 468. Daar wordt het volgende gezegd: »Wanneer het omzetten van

(*) Wat tusschen haken staat is van mij.

onze indrukken en voorstellingen omtrent eene objectieve wereld buiten ons, niet ons werk ware; wanneer onze voorstellingen daarentegen afdrukken waren van eene werkelijkheid, die objectief buiten ons bestaat, zoo moeten wij altijd elk deel dier werkelijkheid, dat voor ons oog ligt, geheel zien en juist zooals het is (een arrogante eisch). De stereoskoop heeft allen geleerd, dat dit niet zoo is. De twee onderling eenigszins verschillende fotografische beelden, die wij in den stereoscoop leggen, beantwoorden aan de twee onderling eenigszins verschillende voorstellingen, die door onze beide oogen in ons bewustzijn ontstaan (!?). Waren onze voorstellingen nu eenvoudig afdrukken der werkelijkheid, dan zou men toch wel moeten aannemen, dat wij zoowel door het eene als door het andere oog een getrouwen afdruk van de werkelijkheid ontvangen, (zeker met terzijdestelling van alle wetten der voortplanting van de lichtbeweging, welke evenwel aangenomen moeten worden om tot dit fraaie resultaat te komen). Maar in dat geval zouden wij dan eerst tegen alle misleiding gevrijwaard zijn, wanneer wij van elk voorwerp, met de beide oogen aanschouwd, ook twee voorstellingen vormden. Men weet dat wij er ons inderdaad slechts éene vormen. Maar die éene is ons toch nooit door de werkelijkheid geschonken; die éene kan niets anders zijn dan eene combinatie van onzen geest. Wat wij dus ten slotte te zien krijgen is altijd iets anders, dan wat, naar de hypothese, (welke?) zich van de werkelijkheid in elk onzer beide oogen afspiegelt."

De onjuistheid van veel wat in deze aanhaling voorkomt, wil ik aantoonen door eene uiteenzetting van hetgeen physica en physiologie leeren omtrent de stereoscopische combinatie. Wanneer een lichaam lichtstralen uitzendt, en men vereenigt door middel van eene lens, die zich op geen te grooten afstand van het voorwerp bevindt, eerst de stralen die van de rechter- en daarna die van de linkerzijde komen, zoo verkrijgt men twee niet-identische beelden. Slechts een lichaam en geen plat vlak bezit die eigenschap. Nemen nu, onder dezelfde omstandigheid van niet te grooten afstand, het linker en het rechteroog de plaats der lens van zoo even in, dan worden er op de netvliezen der beide oogen niet-identische beelden gevormd, die, naarmate van den stand der oogen ten opzichte van het geziene voorwerp, op identische of niet-identische punten der beide vliesen kunnen vallen.

In het eerste geval worden die beide beelden door ons tot éene voorstelling teruggebracht, en dit feit wordt door de physiologie op twee verschillende manieren verklaard. De oudste, tegenwoordig weinig meer voorgestane, wijze van verklaring werd vooral verdedigd door den beroemden physioloog Joh. Müller, en kwam op het volgende neer: De identische punten der beide netvliesen staan in gemeenschap met hetzelfde hersenmolecuul, zoodanig, dat de zenuwvezels van die punten, uit het rechter- en het linkeroog gaande, elkander ontmoeten in de kruising der beide gezichtszenuwen en daar tot een samensmelten, om

voort te gaan naar een hersenmolecule. De prikkeling van identische punten wordt dus overgebracht naar éene reeks hersenmoleculen, en kan dus slechts éene voorstelling te weeg brengen. Vallen daarentegen de beelden op niet-identische punten, zoo wordt de prikkel voortgeplant naar twee verschillende reeksen hersenmoleculen, en er ontstaan twee verschillende voorstellingen. Volgens deze hypothese, moet de verklaring van de stereoscopische combinatie aldus uitvallen: de identische punten worden niet-identisch aangedaan bij de beschouwing van een lichaam, en identisch bij de beschouwing van een plat vlak. De prikkel, dien dus in die twee gevallen de identische hersenmoleculen ontvangen, moet verschillend zijn; vandaar ook verschil in voorstelling.

De andere, tegenwoordig bijna algemeen aangenomen, verklaringswijze veronderstelt, dat de aandoening der zenuwuiteinden wederom naar buiten geprojecteerd wordt, in de richting waarin die beweging tot hen kwam. De beelden van een punt, die zich vormen op identische punten der beide netvliesen, worden dus naar buiten geprojecteerd in dezelfde richting, waarin zij gekomen zijn, zoodat zij naar buiten wederom samenkomen, en er slechts éene voorstelling gevormd kan worden. Worden zij gevormd op niet-identische netvliespunten, zoo worden zij ook naar buiten in twee verschillende punten geprojecteerd, en men ziet het punt dubbel. De stereoscopische combinatie wordt, naar deze zienswijze, de projectie naar buiten van niet-identische beelden, afkomstig van een op niet te grooten afstand zich bevindend lichaam buiten ons, welke beide projecties samenvallen en dus éene voorstelling vormen (*). De beweging, afkomstig van een voorwerp, door de gezichtszenuw voortgeplant naar de hersens, wordt in deze hypothese verondersteld eene voorstelling op te wekken, die door een onbewust besluit (†) denzelfden weg teruglegt, of in andere woorden naar buiten geprojecteerd wordt, waar de prikkel zich bevindt (§).

Welke verklaringswijze men ook aanneme voor de stereoscopische combinatie, de beide niet-identische netvliesbeelden blijven afkomstig van een buiten ons objectief aanwezig lichaam.

Worden nu niet-identische netvliespunten identisch of niet-identisch aangedaan, zoo moet het gevolg zijn twee gewaarwordingen van een voorwerp, zooals ieder, lichtelijk bij zich zelve kan waarnemen, als men, éen punt bepaald fixeerende, naar andere voorwerpen ziet. Men zal deze dan dubbel zien. En de stereoscoop is niet anders dan eene toepassing van het hier ontwikkelde. Twee beelden van een lichaam, die op dezelfde wijze niet-identisch zijn als de beide beelden op de

(*) Eene duidelijke graphische voorstelling van het samenvallen der beide niet-identische beelden geeft Valentin, Grundriss der Physiologie. 4e Aufl. S. 648.

(†) Wundt, Leerboek der Physiologie, pag. 462.

(§) Donders, Ametropie en hare gevolgen. Inleiding, pag. 1.

netvliezen gevormd, brengt men zoo voor de oogen, dat elk oog slechts één, en wel het met het oog overeenkomstige ziet. De voorwaarde, dat van den indruk dier twee slechts éene voorstelling wordt is, het vallen der beelden op identische punten van de netvliezen, hetwelk niet altijd dadelijk, maar al licht na eenige pogingen gelukt.

De verkregene voorstelling is in dat geval niet overeenkomstig de werkelijkheid, en indien Dr. Pierson dit gezegd had, zou tegenspraak overbodig zijn, daar het wel iedereen bekend is, dat dit zeer dikwijls gebeurt. Zelfs wanneer wij een lichaam op een verren afstand zien, komt onze voorstelling primitief niet met de werkelijkheid overeen, eerst de werkzaamheid der functie van vergelijking helpt ons aan eene voorstelling, overeenkomend met de werkelijkheid. Het behoeft waarlijk niet herinnerd te worden, dat het niet altijd gemakkelijk is onze voorstellingen met de werkelijkheid in overeenstemming te brengen, en dat dit juist het doel van alle wetenschappelijk onderzoek is.

Door deze wederlegging van de beweringen, die het zwaartepunt vormen van het Gidsartikel van P., meen ik voldoende aangetoond te hebben, dat er niet het minste recht bestaat, op grond van de tegenwoordige betere kennis der zintuigen en van hunne werking, de objectiviteit der buitenwereld te ontkennen; veeleer wordt deze daardoor bevestigd. Die buitenwereld werkt op onze zintuigen, en de voorstelling die daardoor ontstaat, is verschillend naar de werking. Door onze voorstellingen te ontleden in hare samenstellende deelen, komen wij tot de eigenschappen der voorwerpen. Al onze kennis is dus kennis van eigenschappen, en van de veranderingen daarvan, waaruit omgekeerd volgt, dat al onze kennis door waarneming, dus door ervaring verkregen is en wordt.

Tegen deze gevolgtrekking nu wordt door Kant en zijne volgelingen de bedenking geopperd, dat wel is waar al onze kennis met ervaring begint, doch dat daarmee nog niet gezegd is, dat zij ook geheel oorsprong neemt uit de ervaring. »Want», om Kant woordelijk te citeeren, »het zou mogelijk kunnen zijn, dat onze kennis samengesteld is uit hetgeen wij ontvangen door indrukken, en wat ons kenvermogen, (in werking gebracht door die indrukken), uit zich zelf er bij voegt. Wij onderscheiden dit toevoegsel van de grondstof niet, voordat langdurige oefening ons daarop opmerkzaam gemaakt en ter afzondering daarvan voorbereid heeft.» Dit toevoegsel is de kennis die wij a priori bezitten, bij Kant de vormen der zinnelijke waarneming en de categoriën van het verstand, door Schopenhauer teruggebracht tot de drie waarnemingsvormen ruimte, tijd en causaliteit. Het éénige kenmerk door Kant gegeven, (dat tegelijkertijd tot bewijs dienen moet voor het bestaan dier kennis a priori), is de noodzakelijkheid en algemeenheid die aan die kennis toekomt, terwijl ervaring ons nooit algemeenheid en noodzakelijkheid kan leeren.

Voordat ik mij met dat kenmerk (en bewijs) bezig houd om de

deugdelijkheid er van te onderzoeken, is het waarlijk niet meer dan plicht de vraag te stellen: wat hebben wij te verstaan onder kennis of waarnemingsvormen a priori? Noch Kant, noch zijn verdediger Dr. Spruijt geven eenige nadere toelichting wat zij onder a priori of aangeboren verstaan. Men kan toch waarlijk de raadselachtige omschrijving van die raadselachtige woorden: niet door ervaring verkregen, het oorspronkelijk eigendom van onzen geest, geen toelichting noemen. Het natuurlijkst is het de volgende beteekenis er aan te hechten: bij het afzonderlijke scheppingsbedrijf van den menschelijken geest, werden hem die waarnemingsvormen toegedeeld; zij zijn dus van het begin af, onafhankelijk van alle ervaring. Doch ik zou zelfs niet aan Kant, die van zelfs niet weten kon waarheen het onderzoek der volgende tijden leiden zou, zulk eene opvatting van zijne woorden willen toeschrijven. Hij toch stelde reeds, in zijne Kritik der teleologischen Urtheilskraft (*), het denkbeeld van de ontwikkeling der organische wezens uit elkander »von einer gemeinschaftlichen Urmutter,» die dan eene organisatie hebben moet, waaruit de overigen zich ontwikkelen konden. En tegen de bedenking, dat dit even ongerijmd zou zijn als de generatio aequivoca, voert hij aan: Sie wäre immer noch *generatio univoca* in der allgemeinsten Bedeutung des Wortes, sofern nur etwas Organisches aus einem anderen Organischen, ob zwar unter dieser Art Wesen spezifisch von ihm unterschiedenen, erzeugt würde; z. B. wenn gewisse Wasserthiere sich nach und nach zu Sumpftieren, und aus diesen nach einigen (!) Zeugungen zu Landthieren ausbildeten.» Hem, die zulke denkbeelden over het ontstaan der bewerkte wezens koesterde, kan niet anders dan met de grootste onbillijkheid toegedicht worden, dat hij voor den menschelijken geest eene afzonderlijke scheppingshandeling vorderde. Al heeft hij zich daarover niet geuit, en al heeft hij de zoo even aangehaalde denkbeelden niet verder ontwikkeld, (hetwelk ook bijkans onmogelijk was bij den toenmaligen stand der wetenschap,) en uitgestrekt over het vraagstuk, dat ik te berde breng, de bewondering voor een zooveel omvattenden geest en de waarheid, dat een mensch niet alles overzien kan, moet ons tegenover Kant daaromtrent het zwijgen gebieden.

Maar met des te meer recht mag, en met des te grooter aandrang moet van elk, die op dit oogenblik de aprioristische waarnemingsvormen van Kant staande wil houden tegenover de wijsbegeerte der ervaring, eene verklaring geëischt worden van die woorden: a priori of aangeboren. De leer door Darwin verkondigd, door velen aangenomen, door velen aangevallen, heeft in allen gevalle wel zooveel recht verworven, dat men rekening met haar houden moet. Niemand zal waarschijnlijk op willen treden als tegenstander der stelling van de erfelijkheid der eigenschappen, en er bestaat zeker niet de min-

(*) Editie von Kirchmann, S. 301.

ste grond die alleen toe te passen op lichamelijke en niet op psychische eigenschappen. Behooren nu de eigenschappen van onze geest, die de aangeboren waarnemingsvormen genoemd worden, niet tot zulke die door overerving ons eigendom geworden zijn? Wie dit aanneemt moet stellen, dat zij het werk zijn van een afzonderlijk scheppingsbedrijf, en heeft alzoo plaats genomen onder de verklaarde tegenstanders van de leer van Darwin, en men zal het met mij eens zijn, dat, bij zoo verschillend standpunt, alle discussie onvruchtbaar zijn moet en nooit tot enig vergelijk leiden kan.

Wie daarentegen onder het woord a priori af aangeboren verstaat: door overerving verkregen, neemt tegelijkertijd den ervarings-oorsprong van die waarnemingsvormen aan. Ik geloof niet, dat dit eenige nadere toelichting vordert.

Door deze aanname wordt de beteekenis dier vormen teruggebracht tot de eigenschap van dadelijk na de geboorte of korten tijd daarna stereoscopisch te kunnen zien; tot het bewustzijn, dat twee waarnemingen niet gelijktijdig kunnen zijn, welk bewustzijn zich veel later openbaart dan de eerstgenoemde eigenschap; terwijl het laatst van alle drie misschien de eigenschap zich vertoont, twee elkander opvolgende verschijnsels met elkander in betrekking te stellen. Welke verklaring wil men anders geven aan het feit, dat die aangeboren, overgeërfde waarnemingsvormen niet alle drie bij de geboorte reeds aanwezig zijn, zoo niet die van Darwin, dat eigenschappen in een later tijdperk verkregen, zoo ze erfelijk worden, ook in een later tijdperk des levens verschijnen. En trekt men tevens eene andere stelling van Darwin in de beschouwing, nl. deze, dat de door overerving verkregen eigenschap wel vroeger, doch nooit later te voorschijn komen kan, zoo is ook het feit verklaard, dat Prof. Donders opgeeft, nl. dat een kind, dadelijk na de geboorte, met beide oogen een voorgehouden voorwerp volgde, dus reeds stereoscopisch zag. Trouwens, ik moet erkennen, dat de Hoogleeraar billijk afrekent met de hypothese van de erfelijkheid der eigenschappen (*).

De noodzakelijke vraag naar de beteekenis van het woord a priori of aangeboren, waarbij billijker wijze de leer van Darwin niet uit het oog mag verloren worden, brengt, mijns inziens, een gedachten slag toe aan de bestrijders der empirische wijsbegeerte. Voor deze laatste toch is het onverschillig in welk tijdperk van het bestaan van het menschelijk geslacht de kennis verkregen is, en het is zeer in over-

(*) Onderzoek, gedaan in het physiol. Laborat. der Utrechtsche Hooges. F. C. Donders, De stereoscopische combinatie na operatie van scheelzien, een argument tegen de empiristische theorie, pag. 85. „Daarom heb ik als waarschijnlijk aangenomen, dat die voorstelling niet het resultaat is van een op individueele ervaring gegrond besluit, maar dat die voorwaarde voor haar ontstaan bij de geboorte aanwezig was — wel is waar, evenals andere erfelijke vermogens grootendeels nog slechts potentieel, maar verder tot actualiteit komende in verband met de ontwikkeling, ook zonder tusschenkomst van eenig besluit, op het al of niet overkruist zijn der dubbelbeelden gegrond.”

eenstemming met hare leer, dat die kennis wijzigenden invloed op onze eigenschappen, hetzij lichamelijke of psychische heeft gehad, welke wijziging door overerving ten laatste het aangeboren eigendom van volgende geslachten geworden is.

Hoewel ik geloof dat men mij toestemmen zal, dat aan het transcendentale idealisme van Kant, door deze beteekenis van het woord a priori of aangeboren, elke vaste grondslag ontnomen wordt, meen ik toch mijn onderzoek niet als geeindigd te mogen beschouwen voordat ik aangetoond heb, dat de stelling der tegenpartij, waarvan ik reeds boven zeide, dat zij door de ervaringswijsgeeren zoo onachtzaam bestreden is, door haar misbruikt wordt. Ik zal dan in de volgende bladzijden mij bezig houden met het kenmerk, ter onderscheiding van aprioristische kennis van ervaringskennis, dat tevens het éenige bewijs is, gegeven voor het bestaan van die kennis.

Amsterdam Sept. 1871.

(Slot volgt.)

JACOB MIJERS.

NATUURKUNDE.

NIET VOOR DE VOLKSSCHOOL.

Leerboek van de Grondbeginselen der Dierkunde in haren geheelen omvang, door P. Harting, hoogleeraar aan de Utrechtsche Hoogeschool. Eerste deel: Algemeene dierkunde, XVIII en 313 bladz. Tweede deel, tweede afdeeling: Morphologie der Gewervelde dieren, XI en 721 bladz. Derde deel, eerste afdeeling: Natuurhistorisch overzicht der ongewervelde dieren, VIII en 1758 bladz. Tiel, H. C. A. Campagne, 1862—1870. In 15 stukken in gr. 8°.

Na het verschijnen in 1862 van het eerste deel van Prof. Harting's Dierkunde, dat aan de Algemeene Dierkunde gewijd was, en voorts nog een paar malen nadat eenige gedeelten der Bijzondere Dierkunde door den schrijver bewerkt en uitgegeven waren, heb ik in dit Tijdschrift de aandacht op dat werk trachten te vestigen. Ik meen thans verplicht te zijn dit nogmaals te doen, nu met de afsluiting van het natuurhistorisch overzicht der ongewervelde dieren de schrijver het grootste gedeelte van de taak, die hij zich had opgelegd, voltooid heeft. Ik zal het evenwel met weinig woorden doen, vooreerst, omdat ik reeds in vorige aankondigingen vrij uitvoerig over den aard en aanleg van het boek gesproken heb, maar vervolgens ook, omdat ik mij voorbehoud om, wanneer het geheel voltooid zal zijn, er nader op terug te komen.

Het *eerste* deel van dit thans reeds vrij omvangrijke werk, dat ook onder den afzonderlijken titel van *Schets der algemeene dierkunde* verkrijgbaar is, bevat een min of meer uitvoerig overzicht van al die zaken, die doorgaans de inleidingen der zoölogische leer- en handboeken vormen, maar die, even goed en beter, als de meest algemeene slotsommen van het bijzondere, in eene slotafdeeling zouden kunnen worden behandeld.

Het *tweede* deel is gewijd aan de beschouwing der Ruggemergsdieren of Gewervelde dieren. Het is gesplitst in twee afdeelingen, waarvan de *eerste* een natuurhistorisch overzicht bevat van de vier klassen, waarin

de gewervelde dieren worden verdeeld. De verschillende orden en familiën van elke klasse worden daarin beschreven; wat de geslachten aanbelangt, worden van zoo vele daarvan de kenmerken opgegeven, als noodig is om de verscheidenheid van den vorm binnen de grenzen der familie te doen uitkomen. Soorten worden slechts in zoover genoemd als noodig is om tot voorbeelden te dienen, of om door opgave van enkele bijzonderheden het beeld van de familie te voltoojen. Steeds wordt acht geslagen op de ten onder gegane vormen en deze met de bestaande in verband gebragt.

De *tweede* afdeeling van het tweede deel, de Morphologie der gewervelde dieren, behandelt de dieren uit een ander oogpunt. In de eerste afdeeling werd omtrent de samenstelling der gewervelde dieren slechts zooveel medegedeeld, als vereischt werd om eensdeels de overeenstemming van het maaksel der dieren met hunne levenswijze aan te toonen, anderdeels om aan dit maaksel de grondslagen voor de rangschikking te ontleenen. Hier daarentegen worden de afzonderlijke organen en stelsels, waaruit het ligchaam der gewervelde dieren bestaat, achtereenvolgens beschouwd, en de verschillende klassen en orden ten aanzien van die organen en stelsels met elkander vergeleken, om zodoende te komen tot gevolgtrekkingen, waardoor, te midden der groote verscheidenheid van vormen, zich toch de eenheid van het plan der bewerktuiging openbaart. Die tweede afdeeling is dus eene vergelijkende ontleedkunde der gewervelde dieren, en bezit dan ook een tweeden titel: *Leerboek der vergelijkende ontleedkunde, tweede deel*. Daar het in een werk over vergelijkende ontleedkunde beter is dat de lagere klassen aan de hoogere voorafgaan, zal de tweede afdeeling van het derde deel (Morphologie der ongewervelde dieren) het eerste deel van het leerboek der vergelijkende ontleedkunde uitmaken.

Van het derde deel ligt de *eerste* afdeeling, het Natuurhistorisch overzicht der ongewervelde dieren, thans mede voltooid voor ons. De behandeling van dit gedeelte is dezelfde als voor het Natuurhistorisch overzicht der gewervelde dieren. Dat dit overzicht ruim zeventienhonderd bladzijden meer beslaat dan dat der gewervelde dieren, zal bij niemand, die met natuurlijke historie bekend is, bevreemding wekken; in tegendeel zal hij zich verwonderen dat deze afdeeling nog niet verder uitgedijd is, wanneer bij de grondige behandeling er van door den schrijver in aanmerking neemt.

Van de *tweede* afdeeling van dit derde deel, de Morphologie der ongewervelde dieren, of leerboek der vergelijkende ontleedkunde, eerste deel, — is tot dusver nog niets verschenen.

Om een juister begrip te geven van hetgeen men in dit werk, bepaaldelijk in het natuurhistorisch overzicht, vindt, nemen wij uit de voorrede van het derde deel de volgende opgave over van het aantal beschreven klassen, orden en familiën in elke der zeven hoofdafdeelingen van het dierenrijk.

	Klassen.	Orden.	Familiën.
<i>Vertebrata</i>	4	44	251
<i>Arthrozoa</i>	3	26	181
<i>Vermes</i>	2	12	85
<i>Mollusca</i>	8	18	137
<i>Echinodermata</i>	4	9	44
<i>Coelenterata</i>	3	7	53
<i>Protozoa</i>	6	10	63
Te zamen.	30	126	814

»Bij deze getallen», vervolgt de schrijver, »voegen zich nog 14 onderklassen, 78 onderorden en 226 onderfamiliën, zoodat het geheele cijfer der groepen van hooger en lageren rang, waarvan eene dan eens meer dan eens minder uitvoerige beschrijving in dit werk gegeven is, 1205 bedraagt. Van de geslachten zijn omstreeks 6200 met name vermeld, en van de meesten ook enkele der hoofdkenmerken genoemd.»

Ik zal van het Leerboek der dierkunde, na hetgeen ik reeds bij vorige aankondigingen er van gezegd heb, niets meer zeggen dan alleen dit, dat de bewerking van later uitgekomen gedeelten niet onderdoet voor die der vroeger aangekondigde, en dat, wanneer de schrijver eenmaal zijne moeilijke, maar tevens hoogst belangrijke en nuttige taak geheel zal hebben voltooid, wij in het bezit zullen zijn van een werk over Dierkunde, waarop ons land met regt zal mogen roem dragen.

Mogt ik hierbij nog een wensch voegen, — of, laat ik liever zeggen, eene vraag doen, — het zou deze zijn: zou het niet zeer nuttig en van den schrijver niet te veel gevergd zijn, indien na de voltooiing van het geheele werk er nog een stuk werd bijgevoegd, waarin de in des schrijvers oog meest belangrijke ontdekkingen en aangewonnen gezichtspunten van de tien jaren, die sedert de uitgave van het eerste deel bijna verlopen zijn, kortelijk werden medegedeeld, om zodoende het Leerboek der Dierkunde, ook nog bij zijne voltooiing, geheel op de hoogte te doen zijn der wetenschap? Zou daarbij eene nieuwe uitgave van het eerste deel, de Algemeene Dierkunde, ten nutte van hen, die dat deel meer bepaaldelijk wenschen te gebruiken, niet zeer wenschelijk zijn?

K. October 1871.

D. L.

WEL VOOR DE VOLKSSCHOOL.

Uitstapjes in het rijk der natuur. Leesboek voor de volksschool. Met eene aanbeveling van Dr. M. Salverda. Met 12 plaatjes. Groningen P. Noordhoff en M. Smit, 1871.

Sedert de uitbreiding der vakken van onderwijs op de lagere school, zijn er een tal van werkjes verschenen, die ten doel hebben dit onderwijs meer in verband te brengen met het maatschappelijke leven. Bijna al de schrijvers er van trachtten dit te bereiken door de jeugd bekend te maken met de natuur en wel in de allereerste plaats met de voorwerpen in de natuur. In de school moet de kennis van de voorwerpen het aanvangspunt zijn voor de kennis der natuur; van deze onderstelling gingen bijna allen uit. Dat was zeer goed gezien, en toch slechts enkele onder de werken voor de jeugd, die het bovenstaande beoogden, hebben eene blijvende waarde en een' gevestigden naam gekregen. Niettegenstaande bijna al de schrijvers gebruik maakten van hetzelfde middel, hadden slechts weinigen succes. Van waar dit? Het antwoord is gemakkelijk te vinden, wanneer men in aanmerking neemt, dat het zeer moeielijk is in den rechten trant voor de jeugd te schrijven, dat dit een taak is, die gaven vooronderstelt, welke slechts enkelen bezitten.

Eenige maanden geleden verscheen het werkje, waarvan we hierboven den titel neerschreven; ook dit tracht het lager onderwijs in verband te brengen met het maatschappelijke leven en wel door de jeugd bekend te maken met voorwerpen uit de natuur, en naar aanleiding van deze met eenige belangrijke natuurverschijnselen. Er wordt toch gesproken over: de lucht, het water, de visschen en de vischvangst, de schelpdieren, de oesters, de parels, het koraal en de spons, den walvisch, de vulkanen, de aardbevingen, de steenkool, het potlood en den diamant, de warmte en de uitzetting, de lucifers, den spiegel, de suiker, het drijven en zinken, de luchtballons, de rups en den vlinder, de mol, het zout, de wolken, de metalen, de kachel en het graan. — Zal het zijn doel bereiken? Wij twifelen daaraan geen oogenblik, wanneer het op de volksschool gebruikt wordt. Verkrijgt het geen gevestigden naam, dan is dit niet de schuld van den schrijver, want hij bezit de gave om voor de jeugd in den rechten trant te schrijven. Te recht zegt dan ook Dr. Salverda in zijne aanbeveling: »wjl het door de uitgevers werd verlangd — niet wjl het boekje dit in eenig opzicht zou behoeven — veroorloof ik mij, het bij den lezer in te leiden. Goede wijn behoeft geen krans. En ik mag mij vleien, dat het goede wijn is, die hier wordt aangeboden. Onversneden is hij niet; het boekje is niet geheel oorspronkelijk. Maar wat het geeft is in handen eener soliede firma geweest, die ik van nabij ken en waardeer: het is wijn gebleven — en dat zegt veel in onzen tijd!»

Wij onderschrijven geheel, dat het goede wijn is, die hier wordt aangeboden. Wil men een proefje, zie hier er een:

»Het gaat ons met den spiegel zooals het ons met de lucifers gaat; ieder heeft ze dikwijls gezien, het kleinste kind weet wat een spiegel is. En toch zullen allicht zelfs de grooteren niet weten welke merkwaardige zaken er van een spiegel te vertellen zijn.

»Vooreerst moet ik een vraag doen. Hebt gij er wel eens over nagedacht hoe het komt, als gij 's avonds naar bed gaat en het licht weggenomen of uitgeblazen is, gij dan plotseling zoodra het licht weg is niets meer zien kunt? De tafel, de stoelen, alles wat gij voor een oogenblik nog goed zaagt, is in eens weg. Of neen, weg is het niet, want als gij dan in het donker u aan de tafel stoot of over een stoel valt, dan merkt gij zeer goed dat ze er nog zijn.

»Ja, zal misschien iemand zeggen, dat spreekt van zelf dat wij dan niets meer zien kunnen, want dan is het donker in de kamer. Maar waarom kunnen wij juist in donker niet zien? — Op die vraag weet gij geen antwoord, niet waar? — Ik zal het u zeggen.

»Ziet gij daar dat potlood wel liggen? Gij ziet het duidelijk, niet waar? Nu neem ik een boek en houd u dat vlak voor de oogen. Dan ziet gij het potlood niet meer. Toch is het daarom niet donker. Er moet dus van het potlood iets uitgaan dat in den gewonen toestand in het oog komt en zodoende het zien bewerkt, dat echter nu het boek voor uw oog geplaatst is, daar niet doorheen kan gaan en dus niet in uw oog komt. Dat iets wat van de voorwerpen uitgaat en in ons oog moet komen als wij die voorwerpen zien zullen, is het licht.

»Nu zijn er sommige voorwerpen die zelf licht geven, zooals een vlam, een gloeiend ijzer, enz. Verreweg de meeste voorwerpen echter geven zelf geen licht. Wanneer zulke voorwerpen dus zichtbaar zullen zijn, dan moet er licht van elders op vallen en dan van zulk een voorwerp af in ons oog komen. Daarom zien wij in een donkere kamer de stoelen en tafels niet, omdat er geen licht op valt dat in ons oog zou kunnen komen. Brengen wij echter in die donkere kamer een lichtgevend voorwerp, bij voorbeeld een lamp, dan zal er licht op de stoelen kunnen vallen en van daar uit in ons oog komen, en de stoelen zullen zichtbaar zijn.

»Men noemt dat teruggeven van het opvallende licht door de voorwerpen, de *terugkaatsing* van het licht. Hoe gladder en vlakker nu een voorwerp is, des te regelmatig en beter zal het licht terugkaatsen. Wanneer wij dus een brandende kaars houden voor een glad gepolijste metalen plaat, dan zal het licht wat daarvan uitgaat door het gladde metaal zoo regelmatig worden teruggekaatsd naar ons oog, dat het even goed is alsof het licht terstond van de kaars recht naar ons oog gegaan was. En daardoor kunnen wij dan de kaarsvlam op twee wijzen zien. Vooreerst als wij naar de vlam zelf zien, dan krijgen wij het licht direct van de vlam in ons oog. Maar wij zien de kaars

ook als wij op de metalen plaat zien, dan krijgen wij niet het licht terstond van de kaars in ons oog, maar het licht dat van de kaars uitgegaan en door het metaal naar ons oog teruggekaatst is.

»Maar als wij een oppervlakte hebben die zoo regelmatig het licht terugkaatst, dan kunnen wij niet alleen een lichtend voorwerp maar elk ander voorwerp daarin duidelijk zien. Bij voorbeeld, als wij ons eigen gezicht zien in den spiegel, dan valt het licht dat door het venster komt op ons gezicht en van daar op den spiegel. De spiegel kaatst het zeer regelmatig terug naar ons eigen oog en zodoende krijgen wij het licht in ons oog dat door ons gezicht naar den spiegel is teruggekaatst en door dezen weer naar ons oog. Dat licht komt van den spiegel tot ons en daarom zien wij het beeld van ons gezicht in den spiegel.

»Voor onze gewone spiegels gebruiken wij meestal gladde vlakke metalen oppervlakten. . . .

»Dat is niet waar, zegt hier misschien iemand, want onze gewone spiegels zijn allen van glas.

»Eilieve, laat mij u even vertellen, hoe de spiegels gemaakt worden, dan zult gij misschien anders oordeelen,

»Om een spiegel te maken moet men eerst een goede vlakke glazen plaat hebben, die men zuiver afslijpt en polijst. Zulk een glasplaat spiegelt echter slecht, want van het licht wat er op valt wordt het meeste doorgelaten en slechts weinig teruggekaatst. De glasplaat moet dus aan de eene zijde bekleed worden met iets wat het licht niet doorlaat maar goed terugkaatst. Daarvoor wordt op een vlakke tafel een dunne plaat van tin, zoogenaamd bladtin, uitgebreid; daarop wordt kwik gegoten en dan het glas waarvan men een spiegel wil maken, snel er op gelegd en vast aangedrukt. Het kwik en het tin vormen dan te zamen een soort van deeg, dat vast aan het glas hecht en als een dunne laag er over uitgebreid is. Die gladde metalen oppervlakte is het eigenlijk spiegelende, het glas dient eenvoudig om haar te beschutten en stevigheid te geven.»

Wij willen hierbij niets anders voegen dan de raadgeving aan den onderwijzer, dit werkje op zijn school in te voeren. Het kan niet anders of de lieve jeugd zal er wél bij varen.

Nog iets. Wij hopen, dat het veel debiet zal hebben, al was het hierom alleen, om van den schrijver te krijgen een ander merk, iets zwaarder dan het voorgaande, bestemd voor de hoogere klassen van onze volksschool.

A.

S. K.

VOOR HET VOLK EN DE SCHOOL.

De Botanica van het dagelijksch leven. Inleiding tot de kennis van het plantenrijk, door F. W. van Eeden. Purmerende, J. Schuitemaker.

De heer van Eeden heeft zich, inzonderheid door zijne stukjes in het *Album der Natuur*, bij het lezend publiek vele vrienden verworven. Ja, daar waren er wel die zoodanig met zijne bezielde schetsen van onze flora ingenomen waren, dat ze zich bij 't lezen daarvan voornamen den door hem beschreven weg te volgen, en, door 't opsporen der als algemeen of als zeldzaam op bepaalde groeiplaatsen opgegevene planten, die, tevens naar aanleiding zijner zeer duidelijke en beknopte beschrijvingen, te leeren kennen en. . . . die 't deden ook. Deze moesten dan later erkennen dat zulke wandelingen heel wat meer genot opleveren dan gewoonlijk 't geval is, al denkt men ook dat zulks genoegzaam onmogelijk is. 't Is een bewijs wat goede populaire schetsen van 't plantenrijk vermogen.

Dat die wandelingen nuttig zijn, zal niemand tegenspreken die zich wel eens met, 't zij ook slechts oppervlakkige, beschouwingen van planten bezig hield; dat ze opwekkend zijn in de hoogste mate, heeft ook hij ondervonden, die, al was 't maar voor gezelschap en zonder ander doel, met hem meëwandelde die »uit botaniseeren" ging, en niemand die er eenig begrip van heeft wat opmerkelijke natuurbeschouwing op intellectuele ontwikkeling vermag, zal aarzelen aan de volgende woorden, waarmede de Schrijver zijn boekje besluit, eene ruime beteekenis toe te kennen.

»Het grootste voordeel dat men door de ernstige beoefening der botanie verkrijgen kan, is eene belangrijke *ontwikkeling van het vermogen tot waarneming*. Door het herhaalde naauwkeurig onderzoek der planten oefent men oog en oordeel; men leert geen afgetrokken begrippen, maar de dingen zelve, scherp opmerken en vergelijken, en dat komt in alle omstandigheden des levens te pas en geeft ons tevens een edele en telkens terugkeerende levensvreugde.»

Niet zoodra zag ik dan ook het hier vermelde boekje aangekondigd, of ik haastte mij het te ontbieden, zoodat het mij, toen ik het nu eerst weinige dagen geleden van de Redactie van dit tijdschrift ter recensie ontving, reeds lang bekend was.

Ik begon daareven met te zeggen dat de schrijver zich door zijne vroegere stukjes vele vrienden verworven heeft, en ik vervolg thans met er bij te voegen dat ook ik tot die vrienden behoort: dat ik hem liefheb en leerde hoogachten om de echt aanschouwelijke wijze waarop hij zijne grondige kennis van de flora van ons vaderland aan het beschaafde publiek weet meê te deelen.

Hoe komt het dan dat ik met dit boekje niet ten volle vrede kan hebben? — Dat was reeds aanvankelijk het geval, en ik schreef het toen aan eene welligt te subjectieve opvatting van mijne zijde toe, dat ik 't te veel beoordeelde naar 't gene ik mij er van had voorgesteld of er van verwachtte; dat was niet billijk. Nu ik het andermaal doorzag en grootendeels doorlas, had ik mij zooveel maar mogelijk daartegen gewaepend, en nam ik het boekje zooals het was, in verband met titel en voorberigt; en... ja, nu ging 't beter. Ik had mij namelijk trachten te stellen op 't standpunt der lezers zooals de schrijver ze zich voor dit boek voorstelde; maar toch bleef er nog altijd iets over wat mij niet beviel. Toch vond ik een groot aantal artikeltjes (het boek bevat er 93, op 176 bladzijden) ál te beknopt, ál te oppervlakkig. Inzonderheid is dit het geval met de 6 eerste, waarin op even zoovele bladzijden ál de Cryptogamen besproken worden! Ik erken gaarne dat korthed in een geval als dit zeer wenschelijk is, en dat niets het begrip van hen die van planten geenerlei kennis bezitten, in vele gevallen meer schaadt, dan te treden in details. Uit deze beschrijvingen, de Schrijver zal het gewis toestemmen, kunnen zij, die er wát van weten Wieren, Zwammen, Korstmossen, Bladmossen, Varens, Equisetaceën en Lycopodiaceën herkennen, onmogelijk echter zij, die misschien deze woorden voor 't eerst lazen, en van die familiën dus geen 't allerminste begrip hebben.

Blijkbaar heeft de Schrijver er nu en dan meê ingezet, en zou 't hem gemakkelijker gevallen zijn over vele onderwerpen een tiental bladzijden te schrijven dan... ééne halve!

De voorname grief die ik tegen het boekje heb, is dat hij te veel en te weinig gaf.

Ik zeg dit inzonderheid met het oog op den titel, en wil het met een paar bewijzen staven.

Waarom b. v. aan de *Camellia* een afzonderlijk artikel gewijd, de aan haar verwante *Theestruik* slechts terloops daarin opgenomen, en niet, gelijk billijker zou geweest zijn, omgekeerd?

Waarom het *Vlas* in de achterhoede van de *Sterremuur* gebracht, waaraan deze voor het »dagelijksch leven» zoo belangrijke plant niet eens verwant is? Mij dunkt ze had wel afzonderlijke en een weinig uitvoeriger behandeling verdiend.

Waarom de planten die in het »dagelijksch leven» zulk eene voorname rol spelen, niet een weinigje meer op den voorgrond geplaatst, en b. v. de *Aardappel*, de verschillende granen en de voornaamste groentesoorten nader leeren kennen, en in de plaats daarvan niet enkele andere ongenoemd gelaten?

Daar hebt ge b. v. de *Heliotroop*, de *Nemophila*, de *Reseda*, de *Laurier*, de *Mirt* en zoo meer, die m. i. veilig achterwege hadden kunnen blijven, vooral wanneer de beschrijving van gewigtigere of van algemeen voorkomende inlandsche planten daardoor had kunnen winnen.

Ik erken dat de Parnassia een allerliefst plantje is (ik dacht dat het tegen en in September bloeide en niet in Junij), maar 't is toch niet algemeen genoeg om er in dit boekje een der uitvoerigste artikeltjes over te schrijven, temeer daar de Schrijver blijkbaar woekeren moet met de ruimte, en wat bij die gelegenheid omtrent geographische bijzonderheden van ons land vermeld wordt, zeer goed bij de bespreking van eene andere plant zou zijn aan te voeren geweest.

Ik geloof echter dat ik druk aan 't critiseeren ben. Daar komt men ligt toe, als men een paar aanmerkingen wil maken, want 't papier dat lijdzaam de woorden opneemt, spreekt niet tegen, en er is iets in wat de ijdelheid streelt, zoo 't woord alleen te hebben en het werk van een ander, 't product van inspanning, want ik verbeeld mij dat zulks hier als zoodanig te qualificeeren is, een werk waarmee iets goeds bedoeld werd en *ook iets goeds bereikt* zal worden, zijne waarde te ontnemen, en dat zou ik om alles ter wereld niet willen, en nog allermintst als 't een boek van den heer van Eeden geldt.

Maar spreek ik daar nu mijzelf niet tegen?

Volstrekt niet; het boek van den heer van Eeden kan gerustelijk als een goed en een zeer nuttig boek beschouwd worden. 't Heeft slechts dit met de meeste goede boeken gemeen, dat het niet volmaakt is; dat de leemten die, had ik 't geschreven, er in merkbaar zouden zijn, even goed door den tegenwoordigen Schrijver zouden opgemerkt worden en dat, kan ik nu niet begrijpen dat hij dit aldus en wat anders zóó behandeld heeft, hij dán op zijne beurt welligt nog meer geldige aanmerkingen zou kunnen maken.

Maar dat mag niet beletten dat ieder op zijn tijd zijne aan- of opmerkingen uitspreekt. Beoordeelingen, waaruit alleen de achting en vriendschap die men den Schrijver toedraagt, spreken, zijn niet dan laffe complimenten, die 't allermeeft den persoon wien ze gelden in het onzekere brengen.

Ook keerde ik slechts den veelal gevolgden regel om, volgens welken men begint met den schrijver en zijn werk lof toe te zwaaijen, *maar...*

Zie, ondanks het boven gezegde wensch ik dit boekje van ganscher harte in veler handen.

Hoe beknopt ook, komen er vele artikelen in voor, die ik in dit geval bijna meesterstukjes zou willen noemen. Zoo zijn b. v. de Zamengesteldbloemige (Compositae) bl. 55—63, zeer bevattelijk geschetst; het artikeltje de Roos, bl. 77, bevat op beknopte wijze *veel*, en 't is duidelijk bovendien. De boomen zijn over 't algemeen zeer aanschouwelijk voorgesteld, ofschoon ik niet begrijpen kan waarom de Schrijver niet liever de eetbare Kastanje bij den Beuk besprak, dan bij den wilden Kastanje, en niet, ter onderscheiding der vruchten, vermeldde dat de bruine zaden van de laatstgenoemden werkelijke *zaden*, die van den eersten slechts zaden in schijn, maar, even als die van den Beuk, *vruchten* zijn. Blijkbaar vreesde hij te uitvoerig te worden, en nu komt mijne oude grief weêr op.

Zoo zijn, onder vele andere, de artikeltjes over de Muurbloem, over 't Viooltje, enz. zeer »lief» behandeld.

In de beide laatste hoofdstukjes (92 en 93), inzonderheid in n°. 92 betreedt de Schrijver zijn lievelingsterrein, en herkennen we in hem weder geheel onzen ouden vriend. In zijne schets van de verspreiding der planten in Nederland toch, geeft hij op een zestal bladzijden meer dan menig ander op het vierdubbeltal zou doen.

Een kort overzicht van het stelsel van Linnaeus en van het tegenwoordig gevolgde natuurlijk stelsel sluit het werk, dat bovendien nog gevolgd wordt door een tweetal registers, die de waarde van het boek zeker aanzienlijk verhoogen. Het eerste bevat namelijk eene alphabetische opgave van de Nederlandsche namen der besprokene of genoemde planten, met opgave der Latijnsche en der bladzijden waar ze te vinden zijn, terwijl het tweede omgekeerd de Latijnsche namen in alphabetische volgorde, met de Nederlandsche en de nummers der bladzijden er achter bevat.

Het werkje mogt wel in handen komen van elk beschaafd mensch, die van plantkunde geen kennis heeft. Inzonderheid durf ik het aankomende onderwijzers — om niet te zeggen ook hoofdonderwijzers — aan te bevelen, en zou ik wel wenschen dat deze 't ook aan die jongens en meisjes — ja, ook meisjes — in handen gaven, die lust toonen te bezitten om zich nog met iets meer dan 't van buiten leeren der opgegeven lessen, of 't bepaalde schoolwerk bezig te houden; de billijke prijs zal hiertegen toch wel geen hinderpaal zijn.

L. 10 Nov. '71.

H. WITTE.

STAATKUNDE EN GESCHIEDENIS.

HET NIEUWE DUITSCHLAND EN ZIJN WORDING.

E. Caro. Les Deux Allemagnes. Madame de Stael et Henri Heine. (Revue des Deux Mondes. Novembre 1871.)

Nog maar vijf jaren zijn verlopen sedert het kanongebulder van Koeniggrätz het begin eener nieuwe periode in de geschiedenis van Europa aankondigde, en toch is het reeds moeilijk zich het zeer gemengd gevoel voor te stellen, waarmede die tijding ontvangen werd. In de negentiende eeuw, niet het minst in het laatst verlopen tiental jaren, volgen de gebeurtenissen elkander zoo snel op, dat voortdurend nieuwe voorstellingen de vroegere verdringen en men gedwongen wordt in het fait accompli te berusten, lang voordat men zich dat heeft kunnen verklaren. Het spreekt van zelf dat hierdoor licht verkeerde, eenzijdige voorstellingen ontstaan, die zich als het ware in den menschelijken geest vastzetten en die men den tijd niet heeft te zuiveren, omdat men telkens door nieuwe gebeurtenissen wordt bezig gehouden. Wanneer men nagaat wat al sinds 1866 gebeurd is: de steeds toenemende verwarring in Oostenrijk, de Spaansche revolutie, de herleving der Oostersche quaestie, de Engelsche Reformbill, de partijkamp in Frankrijk onder Napoleon, het Vaticaansch Concilie, de Fransch-Duitsche oorlog, de September-revolutie en de opstand der communisten, de val van het wereldlijk Pausdom en de stichting van het Duitsche Rijk, dan begint men onwillekeurig te duizelen en zich af te vragen, of het wel mogelijk is zich van al die zeer verschillende gebeurtenissen een zuivere voorstelling te maken, die alle te verklaren en daardoor tot een billijk oordeel er over te komen.

Daarenboven zijn sommige dier gebeurtenissen zoo onverwacht, zoo schijnbaar onbegrijpelijk geweest, dat men nog niet bekomen is van het gevoel van verbazing, dat zij hebben verwekt, wanneer reeds een andere de aandacht trekt. Wel vergeet men dan dat gevoel van verbazing, maar men is niet in staat geweest een verklaring van de zaak te geven

en zoekt in der haast eenige phrases op om zich daarmee, als waren het verklaringen, te bevredigen.

De groote gebeurtenis van '66, zoo bij uitstek moeilijk te begrijpen, heeft daar meer dan andere door geleden. Men heeft allerlei redenen opgezocht en aangegeven, zonder zich den tijd te geven de zaak ernstig te bestudeeren, heeft zich daarmee vergenoegd en de uit die gebeurtenis voortkomende dingen op dezelfde wijze verklaard. Het militarisme, het zündnadelgeweer, de slimheid van Bismarck, de aanbidding van ruwe kracht en van het geluk, het verzaken van de beginselen van vrijheid en waar liberalisme door het Duitsche volk, dat was genoeg om een feit te verklaren, waar men volstrekt niet op verdacht was geweest en waarvoor de tijd ontbrak om de zeer diep liggende oorzaken op te zoeken.

Met dat feit meenen wij niet zoozeer de hegemonie van Pruisen, als wel het aannemen van die hegemonie door het overige Duitschland en de plotselinge overgang van de meest volkomen onmacht tot de grootste politieke krachtsontwikkeling, die in Duitschland na 1866 plaats had. De oorzaken, welke de Italiaansche beweging hadden bepaald, waren duidelijk, behalve hoog-conservatieven en clericalen kon ieder die begrijpen; deze was als een drama, dat geregeld werd afgespeeld; de volgorde der bedrijven: 1796, 1814, 1820, 1830, 1848, 1859 en '60, was geleidelijk, de samenhang dier bedrijven iedereen duidelijk; men kon bijna met zekerheid voorspellen wat volgen moest.

Geheel anders was het met de Duitsche beweging: de oorzaken lagen gedeeltelijk in het verborgene, de verschillende feiten, die er plaats hadden, waren schijnbaar met elkander in tegenspraak; men kon niet ontdekken dat de beweging in 1863 en '64 zelfs maar eenigermate in kracht gewonnen had vergeleken bij 1848; en op eens wordt in 1866 de wereld voor een fait accompli geplaatst, de hegemonie van Pruisen en den Noord-Duitschen Bond. Verrast en verbaasd, kon men zijn oogen bijna niet gelooven, men meende een schitterend tooverpaleis te zien, dat even plotseling zou verzinken als het opgebouwd was. Maar het tegendeel gebeurde; het nieuwe Duitschland toonde een zeldzame levenskracht te bezitten, het consolideerde zich en mat zijn krachten met de meest gevreesde macht van Europa, die er door op den grond geworpen, half vernietigd werd. Dat alles kwam volstrekt niet overeen met de denkbeelden, die men omtrent Duitschland koesterde, het ging daarenboven vergezeld van andere verschijnselen, zoo vreemd en ongehoord, dat zij iederen niet onbevangen toeschouwer in verwarring brachten; de koning van Gods genade, de minister van de absolute monarchie en het jonkerdom stelden zich aan het hoofd der nationale beweging, mannen, die dien koning en dien minister met al de kracht hunner overtuiging hadden bestreden, sloten zich op eens bij hen aan, ieder scheen met zijn verleden te breken. Dat alles verbijsterde de wereld, men kon zich maar niet neerleggen bij zulke abnormale fei-

ten en er werd geoordeeld en veroordeeld op een wijze, die, vreezen wij, eenmaal belachelijk zal schijnen, en die slechts de verzachtende omstandigheden van onwetendheid en verrassing ter verdediging zal kunnen aanvoeren.

Die verrassing was ook bij de Duitschers zelf aanwezig, en onder hen waren er helaas velen, die door klinkende phrases en een onzinnig triomfgeschreeuw dit zochten te verbergen en zich boos maakten dat de overige wereld maar niet wilde begrijpen dat zij op eens een grootmachtige natie waren geworden, en dat verergerde de zaak niet weinig. Duitschland onder Pruissens hegemonie werd in veler oogen een permanent gevaar voor de vrijheid van alle volken en staten, men wees op den aanmatigenden toon van vele Duitschers, op de illiberale beginselen van de leidende staatslieden, op het militairisme; zoodoende kwam men niet tot rust en, telkens door andere gebeurtenissen afgeleid, vond men nooit gelegenheid om tot een juiste kennis der oorzaken en zoodoende tot een juist oordeel te komen.

Wanneer dit reeds vrij algemeen in Nederland en in Engeland plaats had, hoeveel te meer moest het dan niet in Frankrijk geschieden? Hoewel Duitschlands inwendige toestand overal maar zeer oppervlakkig bekend was, wist niemand er zoo weinig van als de Franschen, die het volstrekt niet noodig keuren veel van andere volken te weten. Het sprak van zelf dat zij dus meer dan eenig ander volk over de gebeurtenissen van 1866 verbaasd, ja verontwaardigd waren; zij zagen zich bedreigd in hun plaats als de groote natie bij uitnemendheid, zij konden het volstrekt niet begrijpen hoe deze »honnêtes Allemands”, die zich zoo dikwijls gebogen hadden voor het »genie français”, zoo stout durfden zijn om zelf een groote macht te vormen; zij meenden dit niet te mogen toelaten en zij verhitten zich, totdat zij in een geweldige uitbarsting van woede den strijd van 1870 waagden, die hun zoo slecht bekomen is. De uitslag van den strijd strekte slechts om hun verbazing en woede te vermeerderen, zij waren door één volk overwonnen en nog wel door een volk, dat zij zoo diep verachtten, zij, Franschen, die slechts voor de macht van geheel het vereenigde Europa hadden gebukt. Bij het denkende deel der natie leidde echter deze gebeurtenis tot een onderzoek naar de oorzaken. De meesten hebben zich bepaald om die te zoeken in Frankrijk zelf, slechts weinigen beginnen te gelooven dat het ook goed zou zijn te weten hoe die verachte Duitsche natie zoo op eens tot kracht gekomen is. Het artikel in de *Revue des Deux Mondes*, dat wij hier boven aanhaalden, is een uitvloeisel van een dergelijk onderzoek. Wij wenschen het een oogenblik te bespreken, om dan ook de resultaten van ons eigen onderzoek te geven, dat als éénige basis de geschiedenis aanneemt, o. i. de éénige weg, waarop een dergelijk verschijnsel te verklaren is.

I.

Caro zegt dat twee schrijvers hebben getracht aan Frankrijk het wezen van Duitschland te verklaren, Madame de Stael en Heinrich Heine. Deze namen alleen geven onwillekeurig reeds aanleiding tot de opmerking dat, als Caro's beweeën waar is, en wij zien geen reden om daaraan te twijfelen, de Franschen zeker niet de meest geschikte leidslieden in hun onderzoek naar de inwendige natuur van Duitschland hebben gehad. Madame de Stael, de vertegenwoordigster van het Fransche Esprit in den tijd dat Frankrijk dit geheel verloren scheen te hebben, en de jong-duitsche vluchteling Heine, beiden dichternaturen, beiden geneigd tot eenzijdigheid, tot overdrijving. Geen mensch dus sprak tot Frankrijk over Duitschland dan een Zwitsersche en een Duitscher. Geen Franschman dacht er aan om het land en het volk, daar de Franschen het meest mede in aanraking kwamen, te leeren kennen en de resultaten van die kennismaking aan het publiek mede te deelen. Geen Fransch wijsgeer, geen geschiedkundige, geen staatsman, maar een tweetal dichters, die niet eens geboren Franschen zijn. Mij dunkt, dat zegt veel, dat verklaart een tal van vooroordeelen, verkeerde denkbeelden, begripsverwarringen, maar dat toont tevens een zeldzame mate van minachting aan voor een naburig volk, dat men zooveel gelegenheid had gehad te leeren kennen. Gedurende meer dan tweehonderd jaren was er maar zelden een tiental voorbijgegaan, zonder dat Fransche legers voor korter of langer tijd den Duitschen bodem betraden. Van 1792 tot 1813 was die bezetting van Duitschen grond door Franschen bijna onafgebroken; groote stukken Duitsch grondgebied werden tijdelijk Fransch, andere geregeerd door Fransche vorsten, of onder Fransch protectoraat gesteld. Van 1806 tot 1813 waren de Franschen heer en meester over het geheele land. Hun soldaten, hun ambtenaren sloegen er hun verblijf op, alsof zij er nooit van daan zouden gaan, leefden er onder de bevolking, en toch, Madame de Stael en Heine zijn de éénigen die de Franschen hebben ingelicht over de natuur van het Duitsche volk! Maar keeren wij tot de beschouwing van den heer Caro terug.

Madame de Stael ging naar Duitschland, omdat zij vluchtte voor Napoleon, omdat zij een afkeer had van de ruwheid van het banauische imperialistische Frankrijk. Zij bezocht al de grooter en kleiner middelpunten der cultuur, zij leerde de dichters en wijsgeeren van dien tijd kennen, zij bestudeerde hun werken met ernst en bewondering, zij hoorde over niets dan over wijsbegeerte, kunst en letterkunde, nooit over staatkunde, of het moest zijn over politieke filosofie, nooit over stoffelijke zaken. Haar leidsman was August Wilhelm v. Schlegel, haar ijverige bewonderaar, die alles deed om haar de Duitsche wereld in een schoon licht te doen zien. Zij nam deel aan den strijd tusschen classicisme en romantiek, zij leefde in een wereld van ideeën.

Daarenboven werd haar ijdelheid gestreeld door de huldigingen van de geniaalste mannen van haar tijd, mannen, voor wie zij sinds lang een groote vereering gevoelde. Zoals Caro terecht opmerkt, geleek haar reis door Duitschland veel op die van Katharina II door haar staten, aan welke Potemkin geschilderde landschappen in de verte vertoonde. Op deze wijze kon zij, niettegenstaande haar scherp vernuft, volstrekt geen oordeel over het volk en het land, nog minder over den Staat verkrijgen, maar alleen over de letterkunde. Van daar die zeldzame voorstelling van het Duitsche volk als een in dichterlijke en filosofische bespiegelingen, in een onderzoek naar het Wezen van het Ik, van het Zijn, van de Waarheid, van het Schoone verzonken natie, een voorstelling die door Heine onbarmhartig geridiculiseerd is en die, hoe gemakkelijk ook te verklaren, zeker niet veel beters verdient. Van een vrouw, die op een zoo scherpzinnig oordeel aanspraak maakte, was het toch te eischen geweest dat zij zich niet liet verblinden door de literarische omgeving waarin zij leefde, dat zij begreep dat die maatschappij niet het Duitsche volk voorstelde. Tot haar verontschuldiging kan men alleen aanvoeren dat de toestand van het volk op het oogenblik een zoodanige was, dat een oppervlakkige beschouwing zonder twijfel tot verkeerde voorstellingen moest leiden. Wij komen daar later op terug.

Na aangeduid te hebben waaruit de voorstelling van Madame de Stael voortkwam en hoe zij aan de Franschen het denkbeeld opdrong alsof de Duitschers een poëtisch, voor wereldsche zaken geen aanleg bezittend volk waren, wendt zich Caro tot Heine. Zoals bekend is, schreef deze in de *Revue des Mondes* van 1835 zijn artikelen over Duitschland met het doel de verkeerde voorstelling, door Madame de Stael gegeven, te verbeteren, den Franschen mede te deelen wat zij eigenlijk van Duitschland moesten denken. In het Duitsch verscheen het onder den titel »Ueber Religion und Philosophie in Deutschland'', een titel, die er beter voor paste dan de Fransche »l'Allemagne.'' Caro is van meening dat hij daarin zijn doel volkomen bereikt heeft, omdat hij aantoonde hoe de Duitschers, na door Luther van het Katholicieme verlost te zijn, hun geestelijke bevrijding voortzetten, tot dat ook het Deïsme, het geloof aan een persoonlijken God, door Kant werd overwonnen en in Goethe het pantheïstische heidendom, volgens Heine de geheime godsdienst van Duitschland, als het ware geïncarneerd werd. Dit pantheïsme is echter voortgekomen uit het christendom en daarom veel sterker dan alle vroegere godsdiensten en wijsgeerige systemen; heeft het eenmaal het geheele volk doordrongen, dan zal de door het christendom bedwongen volkskracht der Germanen losbreken, dan zal een revolutie ontstaan, waarbij de Fransche slechts een idylle is, en zoo de Franschen er zich in mengen, kan hun dat ten verderve strekken.

In die voorstelling nu ziet Caro een prophetie van hetgeen in 1870 zou geschieden, een juiste voorstelling van de ontwikkeling van het Duitsche volk, dat door het hegelianisme tot de erkenning der reële

dingen is gekomen en sedert slechts de kracht, de macht, de stoffelijke voordeelen aanbidt en zich daardoor tot een machtige natie heeft verheven, in staat om Frankrijk te overwinnen. Daarenboven heeft Heine ook nog medegedeeld dat de Duitschers, niet alleen de Pruisen, Frankrijk niet lijden kunnen, dat zij een gelegenheid zoeken om zich er op te wreken, waarom is hem niet duidelijk. Alleen herinnert hij zich dat een student hem eens heeft gezegd dat het in 1268 door Karel van Anjou vergoten bloed van Konradijn op de Franschen gewroken moest worden; hoe het zij, zij zullen wel eens een »querelle d'Allemand» zoeken, een wenk, volgens Caro, zeer behartigingswaardig en waarvan het jammer is dat de Franschen hem hebben in den wind geslagen.

Wanneer men dit leest, na het verstandig exposé omtrent Madame de Stael, dan voelt men zich onwillekeurig geneigd om uit te roepen: Is er dan geen een Franschman, die zijn gezond verstand heeft behouden? Worden allen krankzinnig, zoodra zij over Duitschland moeten spreken? Of is Heine een schrijver, die een onduidelijke geheimzinnige taal schrijft? Want wij zien in Heines voorstelling van de Deutsche revolutie der toekomst geen prophetie omtrent 1870, maar een dithyrambus over een algemeene democratisch-pantheïstisch gekleurde revolutie, die alle thronen, alle staten, alle staatkundige en maatschappelijke inrichtingen zal omverstootten, een revolutie, die, uitgaande van de wijsgeerige beweging, in de eerste plaats den godsdienst zal vernietigen, maar die tevens het Deutsche volk tot het heerschende zal maken, met één woord, den gewonen Jongduitschen droom.

Wanneer iemand Heine kent, of begrijpt, of zelfs maar geheel gelezen heeft, dan zal het hem, gelooven wij, niet licht invallen, hem te houden voor een diepen kenner van zijn tijd of van zijn vaderland. »Ueber Religion und Philosophie in Deutschland» is een van zijn meest ernstige werken; slechts nu en dan kijkt de hansworst, de »souveraine Witz», zooals de Jongduitschen zeiden, eens om een hoekje. Hij doet zijn best er ernstig in te worden en zoekt zijn voorstelling met pathetische woorden en beelden (men denke slechts aan de voorstelling van het sterven van God door Kants »Kritik der reinen Vernunft») gloed te geven, hij geeft van sommige helden der litteratuur een zeer fraaie schildering, hij maakt een tal van treffende opmerkingen, maar hij geeft geen beeld noch van de ontwikkeling van het Deutsche volk, noch ook van de Deutsche litteratuur. De Franschen konden uit zijn voorstelling oneindig veel vernemen, maar niet hoe en wat het Deutsche volk was. Daartoe had niet een dichter en nog veel minder een uitgeweken jongduitsche dichter, het allerminst een man van zooveel gevoel, zooveel geest, maar tevens zooveel valsche schaamte als Heine, maar een staatkundig denker moeten optreden, een man, die de volksontwikkeling in alle verschijnselen kon nagaan en niet alles uit litteratuur en philosophie afleidde. Heine is een der geniaalste naturen, die Deutschland heeft opgeleverd, maar in vele op-

zichten een mislukt genie. Hem ontbrak onbevangenheid, historische blik, hij had niet gearbeid. Sedert zijn »Reisebilder» zijn nieuw-romantische eerstelingen deed vergeten, kon hij niet anders schrijven dan invallende gedachten; een allerszonderlingste mengeling van diep gevoel en frivoliteit, een allertreurigste valsche schaamte, zoodra hij iets ernstigs had gezegd, kenmerkte alles wat hij voortbracht. Heine beminde Duitschland met al de liefde van een balling, maar hij wilde dat niet weten, hij vervalt terstond in gemeene spotternij, zoodra hij iets ernstigs, iets weemoedigs gezegd heeft. Daarenboven ontbrak het hem aan een grondige kennis van het Duitsche volk. Wel had hij een gevoel dat het eenmaal iets anders zou worden, maar hij had geen voorstelling hoe dit kon geschieden, hij begreep de holheid der democratische theoriën, de stijfheid van het burgerlijke liberalisme van dien tijd al te goed, zijn mephistophelische natuur zag van alles de schaduwzijden, hij wanhoopte veel vroeger dan zijn vroegere of latere partijgenooten om op den thans ingeslagen weg de verandering te volbrengen, maar hij kon zich niet losmaken van zijn aristocratisch-democratische denkbeelden; hij zeide de waarheid, toen hij verklaarde niet langer atheïst te kunnen zijn, omdat deze leer ook onder het volk in lompen zich begon te verbreiden; zoo was hij ook democraat, want de eigenlijk Duitsche democraten met ongewasschen aangezichten en verwilderden baard, met gescheurde kleeren en zonder handschoenen, boezemden hem weezin in. Vol van deze tegenstrijdigheden bracht hij het niet verder dan tot ontkenning en tot een zekere vereering van de Fransche beschaving en verfijning, evenals hij een zekere vereering had voor de fraaie kleine voetjes der Parijsche vrouwen en voor de fijne schotels van Véfour. Overigens stiet hij alles van zich af en wist hij zich, totdat het bijna een belachelijke manie was, te vervullen met afkeer tegen Pruissen en tegen Engeland. En evenmin kon hij zich ontslaan van enkele indrukken, die zijn dichterlijk gevoel hadden getroffen. Zoo imponeerden hem steeds Napoleon en de vermetelheid der jonge Fransche revolutionairen, zoo vereerde hij steeds het Duitsche familieleven, dat hij in zijn jeugd had leeren kennen. Daarom kon hij fijne opmerkingen maken van treffende waarheid, het publiek laten weenen en lachen en later huiveren, wanneer hij wilde, maar kon hij onmogelijk een getrouwe schets geven van den toestand van een volk. Hij kon evenmin Duitschland aan Frankrijk leeren kennen als Frankrijk aan Duitschland. Zijn »Lutetia» zijn »Französische Zustände» geven fraaie schetsen, geven zeer juist den indruk weder van de insoliditeit van het Orleans-gouvernement, duiden veel aan, wat later is-bewaarheid geworden, maar toonen nergens aan hoe en waarom die staat, die maatschappij ziek is, peilen ook nergens de wonden, waaraan zij lijdt. Evenzoo gaat het met zijn beschouwingen over Duitschland, die daarenboven nog de groote fout bezitten van alles uit de litteratuur en de philosophie te willen verklaren, waarin voor hem het geheele Duitsche leven zich oplost. In de

18^e eeuw was dit in een zekere mate mogelijk, in de 19^e niet, nu zich het leven der volken nog op zooveel andere wijzen uitspreekt. Heines steeds tot ontkenning geneigde geest en zijn railleerende wijze van opvatting, was ook niet geschikt om de resultaten van de ontwikkeling van een volk weder te geven. Hij had eerbied voor Luther, voor Spinoza, voor Kant, voor Goethe, maar meer wégens hetgeen zij hadden afgebroken, dan voor wat zij hadden opgebouwd. Hij vond de klein-staaterei belachelijk, hij toont nergens veel op te hebben met het liberalisme in Baden en Wurtemberg, hij lachte de Jongduitschen, zijn eigen partij, uit evenals de Burschenschaft, hij haatte Pruissen, den nuchteren, stijven, militairen, uit de Aufklärungs-periode van Frederik den Groote voortgekomen staat, maar hij kon evenmin hen lijden, die de natie tot een half mystiek kunst-en-dichterleven wilden verheffen, die met piëtistische schöngeisterei een staat wilden regeeren. Wat hem de Franschen deed beminnen was juist die eeuwige spotternij, die onrust, dat scherp kritiseeren, dat geen stabiliteit aan den staat gaf, en hij kon daarom de langzame ontwikkeling van Duitschland nog minder begrijpen, omdat hij in een zoo koortsachtig bewogen maatschappij, als de toenmalige Parijsche was, zich zoo goed op zijn plaats vond. In den gang der Duitsche litteratuur zag hij achteruitgang; de opkomst der wetenschap, der ernstige studie, die het dichterlijke element meer en meer verdrong, en den invloed vooral van de historische studiën kende hij niet, of althans hij begreep er het gewicht niet van. Hij zag in het tegenwoordige Duitschland slechts onrijpe denkbeelden, de »grosse idee» begreep hij wel, maar zij was hem te schemerachtig en hij zag geen enkel middel om haar te verwezenlijken. Waarlijk, een zoo geniaal, maar zoo bevooroordeeld man, een zoo verfranschte jongduitsche natuur was allermint geschikt voor de reuzentaak, Duitschland aan Frankrijk te leeren kennen. Er was op dat tijdstip misschien maar één man, die dat had kunnen doen, Tocqueville.

Het is voor Frankrijk een groot ongeluk geweest dat deze groote denker niet in staat was een plan uit te voeren, dat hij in het laatst van zijn leven gevormd had. Zijn studiën over het Ancien Régime hadden hem op het denkbeeld gebracht in Duitschland de overblijfselen van den middeleeuwschen toestand der maatschappij te bestudeeren, en daarom begon hij eerst Duitsch te leeren en hield zich toen een jaar te Bonn op. Zijn al te vroege dood verhinderde de uitvoering van het plan. Maar reeds toen hij pas bekend geraakte met de Duitsche letterkunde, erkende hij dat een geheel vreemde wereld zich voor hem opdeed; zijn verblijf in Bonn geeft in enkelen zijner brieven aanleiding tot zeer juiste, soms ook tot nog zeer onrijpe oordeelvellingen omtrent de maatschappij, waarin hij zich bevindt. Had hij zijn plan uit kunnen voeren, had hij door een lang verblijf, door een studie van het Duitsche volk, al was het dan ook met het oog op toestanden, die slechts hier en daar nog en zelden geheel onveranderd in

wezen waren, had hij de van de Fransche, Engelsche en Amerikaansche geschiedenis zoo geheel verschillende Duitsche ontwikkeling leeren kennen, misschien had het hem er toe gebracht de resultaten van zijn studie in een dergelijk boek als »De la Democratie en Amérique” neer te leggen; in alle geval had hij in de voortzetting van »l’Ancien Régime et la Révolution” vèrgelijkingen van Duitsche en Fransche toestanden gemaakt. Had hij de eerste als een leerrijk voorbeeld, ten goede en ten kwade, den Franschen voorgelouden, dan had hij dezen oneindig meer in één bladzijde kunnen zeggen, dan Madame de Stael en Heine, met al hun esprit en al hun witz, in een geheel boek. Maar het is hem niet gegeven geweest. De man, wiens stem in Frankrijk was die eens roependen in de woestijn, dien men de Cassandra der Fransche natie kan noemen, stierf lang voor de door hem zoo dikwijls voorspelde val geschiedde, voor Frankrijk vernederd en verslagen, in het aangezicht van den vreemden overwinnaar, zich zelf verscheurde en het deerniswaardige schouwspel vertoonde dat het thans aan de wereld oplevert.

Wat hij niet kon volbrengen, doen anderen, doen Caro dat? Deze voegt aan het slot van zijn artikel bij het exposé van Heines en Madame de Staels opvatting eenige opmerkingen van zich zelve. Duitschland, zegt hij, was als een slapende titan, niemand kende zijn krachten, ook hij zelf niet. Thans is hij ontwaakt en heeft om zich geslagen en is de eerste macht in de wereld geworden, zooals Heine voorspeld heeft. Is daarom het oordeel van Madame de Stael verkeerd? In beider meening is een relative waarheid. Er is een tijd geweest dat het Duitsche volk slechts over kunst, letterkunde en wijsbegeerte dacht in den tijd der »lieder” »avant l’ère des canons Krupp”, en nog vindt men misschien in een vergeten hoekje van Beieren of Schwaben een overblijfsel van dat volk, dat treurt om de verdwenen rust en goedelijckheid, over de verdwenen heerlijkheid der gemediatiseerde vorsten, om »les Gretchen disparues” (!) Maar het overige volk is ontwaakt en werkt en strijd en wordt rijk en machtig. Groot kunnen wij het echter niet noemen, want het bezit geen gevoel van recht.

Zoo ongeveer is Caro’s redeneering, zijn erkenning van het moderne Duitschland. Geen verdere verklaring, geen aanwijzing van andere oorzaken dan die Heine heeft aangewezen is er in te vinden. Vreemd is zeker het erkennen eener betrekkelijke waarheid in de voorstelling van Madame de Stael, die hij zelf heeft veroordeeld als oppervlakkig, daar zij de letterkundige kringen voor de vertegenwoordiging van het volk aanzag. Vreemder zijn spreken over den tijd der »lieder”, en de banale uitdrukking »l’ère des canons Krupp”, allervreemdst het gezegde »les Gretchen disparues”, dingen, die wij zoo gaarne gemist hadden, al had hij van de Duitschers nog meer kwaad gezegd dan dat zij geen gevoel voor recht hebben. Vooral in een stuk als het zijne, geschreven met de blijkbare bedoeling om oprecht en onbevooroordeeld te zijn, doet het ons leed dergelijke ons onverstaanbare onzinnigheden te zien. Maar wij wil-

len niet kritiseeren, wij zeggen alleen dat, wanneer Caro gelooft den Franschen te hebben duidelijk gemaakt hoe Duitschland tot die krachtsontwikkeling is gekomen, hij zich vergist; wij althans hebben het er niet uit kunnen leeren.

II.

De staatkundige geschiedenis van een volk is het resultaat van zijn inwendige ontwikkeling. Wil men het leeren kennen, men zoek niet alleen te weten wat er in den loop van zijn bestaan heeft plaats gehad, maar vooral hoe de ontwikkeling van den eenen toestand uit den anderen geschiedde. De inwendige, de zoogenaamde cultuurgeschiedenis der volken staat nog op een betrekkelijk lagen trap; zij is oneindig veel moeilijker, zij behoeft oneindig meer hulpbronnen dan de staatkundige, zij is daarenboven daar nooit geheel van te scheiden, omdat feiten op toestanden, toestanden op feiten invloed uitoefenen.

De cultuurgeschiedenis van het Duitsche volk is nog evenmin geschreven als zijn staatkundige, hoeveel meer of minder groote werken er ook reeds over enkele tijdvakken of enkele deelen van land en volk zijn geschreven.

De onderdeelen van het Duitsche volk hebben een zoo zelfstandig leven geleid, dat er hier veel meer te doen is dan voor een cultuurgeschiedenis van Frankrijk en Engeland. Slechts één uiting van het volksleven, de litteratuur, met name de poesie, is behandeld in werken, die haar in haar geheel zochten te omvatten; bij een volk, dat zoolang gewoon was zijn letterkunde, zijn poesie boven alles te stellen; geen vreemd verschijnsel. Maar het is er verre van af dat deze éne uiting van het nationale leven voldoende zou zijn om het geheel te leeren kennen. De maatschappelijke instellingen, de wetgeving, de economische toestanden staan als zoodanig op dezelfde plaats en moeten minstens evenzeer gekend worden. En hoewel de letterkunde van een volk hier veelal een blik in doet slaan of er een beeld van wedergeeft, kan men hiermede niet te voorzichtig zijn; bovenal moet men bedenken dat de letterkunde nooit een toestand verklaart, dat zij gewoonlijk meer een gevolg is dan een oorzaak, dat zij een betrekkelijk geringen invloed heeft op de massa des volks, die maar in zeer geringe mate van haar kan kennis nemen. Bij het beschouwen van het Duitsche volk, waar de litteratuur zulk een groote plaats beslaat, vergeet men dat maar al te licht; men denkt er niet om, dat het volk niet uitsluitend de denkende beschaafde stand is, dat ook de lagere klassen der maatschappij iets beteekenen, dat eerst door haar deelnemen aan de ontwikkeling ware vooruitgang mogelijk wordt.

De nieuwere geschiedenis van het Duitsche volk begint met het jaar 1648. Van dien tijd af begint een langzame ontwikkeling, die met de Fransche overheersching in 1806 een tienvoudige snelheid verkrijgt.

De vrede van Munster bekrachtigde de staatkundige onmacht van

Duitschland, het voortdurend bezit van Duitse landen door vreemde natiën, den voortdurenden strijd tusschen Keizer en Rijk en de territoriale vorsten. Het geheele land was doodarm geworden, het volk was verwilderd, vrede en verzameling van krachten tot nieuwen arbeid waren een absolute noodzakelijkheid. De voortdurende oorlogen, waarin soms het geheele rijk, soms enkele staten werden gewikkeld, oorlogen van Duitschers tegen Duitschers en van vreemdelingen onder elkander, beletten dat het volk weder spoedig tot krachten kwam.

Het duurde tot in het begin der 18^e eeuw eer zich weder een eenigzins algemeene bloei begon te vertoonen. Grootte verbeteringen hadden in eenige landen wel plaats gehad, de natuurlijke vruchtbaarheid had in het zuiden en westen veel hersteld van de door den langen oorlog veroorzaakte schade, maar de verwoestende invallen der Franschen waren juist daar het ergste.

In de tweede helft van de 17^e eeuw was de adel meestal verarmd en ruw, maar trotsch en door de standenvergaderingen machtig. De landbevolking had ontzettend geleden, zij werd nog in vele landen geplaagd met heerediensten en patrimoniale rechtspraak; eigenlijke lijfeigenschap bestond overigens bijna nergens meer. De stedelijke burgerijen hadden veel van de beteekenis verloren, die zij vóór den oorlog hadden gehad, de patricische regenten waren echter nog altijd even stijf gehecht aan hun plaats en gedroegen zich als groote heeren tegen de overige burgerij. Nergens was grootte voorspoed of rijkdom; de groote koopsteden der vorige eeuw: Neurenberg, Augsburg, Frankfort waren maar een schaduw van vroeger. De later opgekomen steden Leipzig, Berlijn, Breslau, Hamburg waren echter nog niet tegen haar opgewassen. Met den handel was het treurig gesteld; hij was grootendeels in handen van vreemden, vooral der Nederlanders. Dezen hadden bijna den geheelen Rijnhandel in hun bezit. Bedenkt men daarbij de herhaalde grootere en kleinere oorlogen met al de ellende van inlegering, contributiën en requisitiën, doormarschen en plunderingen, de menigte tollën en belastingen, die bijna uitsluitend de middel- en lagere klasse drukten en die toch maar weinig opbrachten, de verdeling in driehonderd staatjes, het dooreen liggen der bezittingen der verschillende vorsten, zoo kan men gemakkelijk tot de slotsom komen dat dit geen tijd was, waarin het Duitse volk zich kon ophelfen. Des te grooter was de beteekenis van den Grooten Keurvorst. Niet alleen dat hij de macht der standen, die voor het volk allernadeeligst was, vernietigde, althans tot een minimum verminderde, dat hij de administratie regelde en vereenvoudigde, en honderderlei verbeteringen invoerde in zijn eigen landen, maar hij vormde ook een school; een aantal vorsten en ministers volgden zijn voorbeeld op meer of min gelukkige wijze na. Het despotisme van de territoriale vorsten werd door de natie als een zegen beschouwd, de vernietiging van de macht der standen was een eerste vereischte voor een verbetering van den toestand,

Wel werd daardoor de vorst of liever de Staat almachtig, wel werd daardoor het volk geheel buiten het staatsbestuur gesloten, maar het had genoeg te doen met zich weder eenigzins te herstellen van den geleden oorlogsdruk, het was tevreden wanneer het ongestoord zijn handel drijven, zijn handwerk uitoefenen, zijn land bebouwen kon. De hofadel, en die begon talrijk te worden, nam in dien tijd bijna geheel Fransche zeden en gebruiken aan; ook de burgerstand zocht die na te apen. De geleerdheid op de universiteiten was gering, theologie een hoofdzaak; dogmatische quaestiën verdeelden niet alleen de geleerde wereld. Lutheranen en Calvinisten verketterden elkander en Protestanten en Katholieken waren moeilijk tot gemeenschappelijke samenwerking te bewegen. In zulk een tijd kon de letterkunde niet dan in een droevigen staat zijn. Zij was stijf, een navolging der Latijnsche en Fransche klassieken, het Duitsche proza van dien tijd was afschuwelijk. Wat het volk kenmerkte was behoefte aan rust, het liet alles geschieden, nam nergens aan deel; de religieuse beweging had haar kracht verloren, voor politiek of litteratuur bestond geen belangstelling; een doffe apathie was het kenmerk van dien tijd. Slechts enkele vorsten en staatslieden wisten zich daarboven te verheffen. Wanneer men b. v. de briefwisseling leest tusschen George Frederik van Waldeck en Dieden, den burggraaf van de kleine rijksstad Friedberg, dan vindt men ook bij den laatsten, een eenvoudig edelman, sporen van diep gevoel voor den ellendigen toestand, voor de oneenigheid der vorsten, de algemeene eigenbaat, het gebrek aan publiek leven; en zoo zijn er zeker meer geweest, maar bij velen waren de woorden »welzijn des vaderlands, liefde voor de Duitsche natie, eerbied voor het roemrijk verleden" niets dan phrasen. Geen staatsman, geen officier vond er iets in te treden in den dienst van een anderen vorst, al behoorde deze tot een geheel andere partij dan zijn landsheer. Duizenden Duitschers stonden in dien tijd in de Fransche gelederen, beroemde generaals waren daaronder. De algemeene apathie in Duitschland was zoo groot, dat Willem III beweerde, dat de overrompeling van Straatsburg, het bolwerk en tevens een der groote rijkssteden van Duitschland, meer sensatie in Nederland dan in Duitschland veroorzaakte. Na 1697 begon die apathie eerst eenigzins te verminderen en, merkwaardig genoeg, het eerst bij het bigot katholieke landvolk in Beieren en Tirol. In den Spaanschen Successieoorlog zien wij dit daar tegen, hier voor het huis Oostenrijk met kracht optreden. Maar in de groote steden, waar anders het publiek leven het eerst opflikkert, vertoonde het zich zelden, en dan was het meer esprit de clocher, haat tegen den vorst, die de vrijheden en voorrechten der stad bedreigde, dan vaderlandsliefde of vrijheidszin. Zoo zijn de tot open oorlog overslaande twisten van Erfürth met Keur-Mainz, van Keulen met den Aartsbisschop, van Hamburg met de Denen, van Brunswijk met de Luneburgsche hertogen te beschouwen. Het Duitsch nationaal gevoel ontbrak in dien tijd van

apathie bijna geheel. De Duitschers moesten eerst eenige zekerheid van toestand hebben, en dan materiele welvaart, vóór het ontluiken der letterkunde dat gevoel weder meer verbreiden kon. De algemeene apathie moest eerst overwonnen worden.

Dat was echter niet gemakkelijk. Want het in het laatst der 17^e eeuw bijna overal almachtige absolutisme der vorsten werkte die apathie in de hand. De verbeteringen, in Brandenburg begonnen, gingen uitsluitend van den vorst uit. Het volk gewende er zich aan dat alles door den Staat geschiedde, zelf was het lijdelijk; het geloofde b. v. in den door den Staat gesanctioneerden godsdienst, slechts de Oostenrijksche en Silezische protestanten weigerden dit te doen en ook zij kwamen nooit verder dan passiven tegenstand. Het een eeuw later gesproken woord »Ruhe ist die erste Bürgerpflicht» was toen in aller harten geworteld. Een tegenstand, als de Cevenner boeren om het geloof, de Bretonsche en Normandische om den druk der belastingen boden, was in het Duitschland dier dagen onmogelijk. Het volk leefde stil voor zich heen, het dacht nergens om; de wijsbegeerte van Leibnitz had slechts in de hofkringen invloed. De litteratuur bepaalde zich tot vrij gemeene schelmenromans in den trant van den Simplicissimus, tot Robinsonaden en tot theologische of politieke strijdschriften, die het volk vreemd bleven, die slechts staatslieden en magistraten lazen. In den tijd van het groote Turkengevaar trokken slechts een 40000 Duitsche troepen Weenen te hulp, nergens was een spoor van geestdrift. Was Weenen gevallen, Duitschland had zich den Turken onderworpen en zou zeer rustig Rajahs geleverd hebben.

De jaren na den vrede van Nijmegen brachten het noorden van Duitschland een langen vrede; in dien tijd valt het opkomen van den Pruissischen staat, dien het slechte bestuur van Frederik I geen tijd had te bederven en dien Frederik Willem I tot den Duitschen modelstaat maakte. Niettegenstaande de hardheid van diens regeering, waren de verbeteringen zooveel, nam de materiele welvaart zoo toe, geschiedde alles zoozeer met het oog op het welzijn des volks, althans op het welzijn van den Staat, dat een gevoel, deel van een groot geheel te zijn, allen, van den geringsten arbeider tot den voornaamsten edelman, vervulde. De Pruissische staat werd een vast aaneengesloten geheel, waarin even als in Sparta het individu niets, de gemeenschap alles was. Niet het minst droeg de »Cantonal-verfassung» de inrichting der departementen, waarin de troepen gelicht werden, daartoe bij. De verplichting om de wapenen voor den Staat te dragen rustte op allen gelijk. De adel leverde de officieren, de boerenstand de soldaten. Slechts de behoefte aan een zeer sterk leger veroorzaakte de werving buitenslands, die het nationale element in het leger verzwakte. Onder Frederik den Groote werd dit machtige staatsgevoel niet verzwakt, maar de humanistische richting van de tweede helft der 18^e eeuw matigde de al te overdreven suprematie van den Staat.

Terwijl zoo in Pruisen een publiek leven ontwaakte, dat wel geheel anders was als dat der moderne staten, maar dat toch voor het eerst weder den burger belang deed stellen in het welzijn der gemeenschap, was in het overige Duitschland, ondanks het wanbestuur en de verkwisting van vele vorsten, de materiële welvaart zeer toegenomen, begon het volk, met uitzondering van de lagere klassen, tijd en neiging te krijgen voor hoogere dingen dan het zorgen voor het dagelijksch brood. De theologie, die in Duitschland van een uiterst streng dogmatisme vergezeld ging, dat alle vrijheid van denken belette, werd door de piëtisten, en meer nog door de filosofie van Wolff aangetast. De verdeeldheid van Duitschland deed hier eenig nut. Wie in Pruisen vervolgd werd, kon in Saksen toevlucht vinden, evenals dat in Nederland plaats had, dat alleen daarom het land der verdraagzaamheid was. Op de universiteiten begonnen zich vele professoren en studenten toe te leggen op een vrijere wetenschap, zich te ontdoen van de banden van de streng kerkelijke richting. Frederik de Grootte werkte dit in de hand, zijn regeeringswijze gaf vrijheid van onderzoek, vrijheid van spreken; zijn talrijke navolgers, aangedreven door de humanistische en rationalistische ideeën, die uit Frankrijk kwamen, verkondigden dezelfde beginselen. Het was een absolute noodzakelijkheid voor de opkomst eener litteratuur.

Maar die kon zich ook daarom nog niet ontwikkelen, omdat de vormen der maatschappij zoo stijf, omdat vooral de burgerstand zoo »philisterhaft» was. Daar was de vaderlijke macht enorm, de kracht der gewoonte heerschte streng. Die zich daartegen bezondigde, werd uitgestooten door de maatschappij. Een der eerst benoodigde dingen voor de ontwikkeling van een volk, een nationaal tooneel, bestond volstrekt niet, de tooneelspeler werd nog meer veracht, dan hij in later tijd misschien te veel werd verheven. Geleerden had men alleen aan de universiteiten, aan het hoofd van enkele gymnasiën, aan de hoven. De opvoeding was treurig, de kinderen werden hard behandeld, de scholen waren meestal aan onbekwame mannen toevertrouwd, werktuiglijkheid was een hoofdkenmerk van alle leeren. Het leven was streng, eenvoudig en eerzaam, alleen bij feesten ruw; dat aan de universiteiten, waar een vrij groote vrijheid heerschte, was woest en ongebonden; maar eenmaal in het leven teruggekeerd, werd de ongebonden student een stijf prediker, die des te strenger aan het van buiten geleerde dogma hing als hij het minder begreep, of een slaafsch ambtenaar, die zijn minderen vertrapte en voor zijn meerderen kroop. De almacht der vorsten, de pracht hunner hoven deed ze met afgodischen eerbied omringen, de adel volgde ze na, behandelde den niet-adellijke als een lager ras, voor den vorst kroop hij, een kleine post aan het hof, een genadig woord van een prins was zijn ideaal. Over den staatsvorm, over de wijze van regeeren te spreken was een doodzonde. Het gevoel van eigenwaarde ontbrak in Duitschland algemeen.

In zulk een maatschappij leven te brengen was geen kleine taak. Zij

begon thans echter in de eerste dagen van Frederik den Grooten voorbereid te worden. De vrijere beweging der wetenschap aan de universiteiten, het herleven van het theater onder Gottscheds invloed baande den weg voor Lessing en Winckelman. De kunstzin van het Saksische en van eenige kleine hoven, Keur-Palz b. v., uit pralerij, uit navolging der Franschen ontstaan, bracht de Duitschers voor het eerst weder in aanraking met oude kunst; de invloed der Fransche classieken, van Voltaire werkte op het letterkundig gevoel. Hoe stijf en pedant, hoe »bourgeois» ook de eerste pogingen om de Deutsche letterkunde te hervormen waren, zij dienden als overgangsmiddel voortreffelijk. Zonder Gottsched zou Lessing niet verstaanbaar zijn geweest. Het volk, de burgerstand althans, want op dezen werkte de beweging onmiddellijk, de adel was nog steeds één bewondering voor Frankrijk, leerde daardoor zich een weinig verheffen boven het alledaagsche, het begon belang te stellen in edeler dingen. Toen kwam Lessing, en met hem brak een nieuwe tijd aan, de tijd van wedergeboorte der Deutsche letterkunde, die, weldra tot den hoogsten bloei gekomen, een niet alleen nationale maar algemeene beteekenis zou krijgen.

Het is merkwaardig hoe weinig deel Pruisen aan die geweldige beweging nam. Daar was de Staat alles, het geheele volk was slechts daar om den Staat, die alle krachten absorbeerde. Ieder Pruis werd of ambtenaar of soldaat, of, als hij een handwerk uitoefende of handel dreef of het land bebouwde, zoo was hij niets meer dan een contribuent tot den Staat. Bezat iemand talent, hij ging in staatsdienst, waar de groote koning, die alles opmerkte, hem, zoo hij geschikt was, weldra onderscheidde en vooruithielp. Slechts een zeer kleine kring vertegenwoordigde in Berlijn de door den koning geheel verwaarloosde, ja ongekende Deutsche letterkunde, wier centrum toen Leipzig was. Voor Pruisen is dit zonder twijfel een nadeel geweest. De meer vrije vormen der samenleving kwamen daar het laatst op. Alles was er gedwongen, ernstig maar droog, ieder deed zijn plicht; maar van eenige verheffing van geest was weinig te bespeuren. Met onkreukbare trouw had het Pruisische volk zijn koning in de zevenjarige vuurproef ter zijde gestaan; maar in den langen tijd van rust, die er op volgde, werd de stijve vorm langzamerhand doodelijk voor alle ontwikkeling, daar, toen de crisis voorbij was, de belangstelling in de publieke zaak ophield en niet werd gevoed door het geven van invloed op den Staat aan de burgerij, terwijl de letterkundige beweging niet recht kon opkomen. Eerst in een veel later tijdperk concentreerde deze zich eenigzins te Berlijn, en nooit, zelfs niet in de dagen van Frederik Willem IV, is dit er het centrum van geweest, altijd bleven andere steden hierin met de koningstad van de Spree wedijveren. Schadelijk was de verwijdering tusschen Pruisen en het litterarische Deutschland vooral daarom, omdat dit den éenigen levensvatbaren nationalen staat als een groote kazerne aanzag en het dus op den duur begon te haten.

Ondertusschen nam na den zevenjarigen oorlog de beweging in de letterkunde met kracht toe. Weldra was er geen Duitscher meer of hij ontkende de letterkundige suprematie van andere landen. Met de Fransche litteratuur verdwenen ook de verfranschte zeden. Maar meer moeite kostte het den stijven vorm der maatschappij te doorbreken. De »Sturm- und Drangperiode» is een uitvloeisel van de ontevredenheid der jonge dichters met de maatschappij, een ware opstand daartegen, als alle dergelijke opstanden onrijp, veel te ver gaande, wild en zonder rechtstreeksch gevolg. Toen zij ouder werden, leerden de dichters er zich in schikken, zij deden hun best de maatschappij te vergeten door de studie der oudheid. Zoo ontstond het classicisme van Goethe, dat als de hoogste ontwikkeling der Duitsche litteratuur, of liever der Duitsche poesie kan worden beschouwd. Maar hoeveel het ook heeft gedaan om de taal te veredelen, hoeveel prachtige kunstwerken, slechts te vergelijken met die der Hellenen, het heeft voortgebracht, het had éen nadeel, het scheidde het leven van de letterkunde, en daardoor ontstond het abnormale verschijnsel van grooten letterkundigen bloei bij geringe sociale ontwikkeling en bij volkomen politieke onmondigheid.

In het tijdvak van vrede tusschen het einde van den zevenjarigen oorlog en het begin van de revolutie, bleef de maatschappelijke toestand dezelfde. Wel werd hij meer gehumaniseerd, daar de hogere en middelklasse een vrij algemeene beschaving deelachtig werden en er overal door de verlichte vorsten der 18^e eeuw hervormingen werden ingevoerd, maar er was nergens groote maatschappelijke vooruitgang. Het leven nam een aangenamer vorm aan, in de groote steden waren theaters, het onderwijs op de gymnasiën werd veel verbeterd. De rijke koopman stelde er een eer in met kunst en litteratuur bekend te zijn, bij sommigen ontstonden salons, het vrouwelijk geslacht begon zeer levendig deel te nemen aan de vragen des tijds; de filosofie, die minstens evenzeer de beweging haar karakter gaf als de poesie, werd in deze opgenomen en daardoor algemeen verspreid, zoodat alle groote vragen omtrent het wezen der dingen ter sprake kwamen. Die beweging nam voortdurend in kracht toe, haar centrum was wel in Weimar, maar bijna elke stad had een kring van dichters en wijsgeeren, toen de romantiek als reactie tegen het te koude, aan den nationalen geest te vreemde classicisme opkwam, zelfs twee. Er werd veel gelezen, nog meer gepraat, er was een opgewekt leven, geheel verschillende van het stil leven van een veertig jaar geleden, en ook van het leven van de massa des volks, die er niet mede in aanraking kwam.

De beweging was, vooral sedert Goethe er het hoofd van was geworden, voor deze volkomen onverstaanbaar geworden; het groote publiek heeft altijd veel meer Schiller gelezen en bemind; het bewondert nog Goethe uit de verte, als een onbegrepen grootheid; iedereen huldigde bij dezen het genie, maar betrekkelijk weinigen verstonden hem. De romantiek, die de verbeelding prikkelde, die de middeleeu-

wen in eere bracht met haar ridders en gothische kasteelen, die een veel bevattelijker lyriek voortbracht dan de classieke school, had dan ook ongetwijfeld meer aanhangers. Maar die romantiek droeg een kiem van verderf in zich; een ongezond sensualisme kwam er uit voort, de dolste phantasiën werden er in gehuldigd als genialiteit; de overgang van Frederik Schlegel en andere romantieken tot het katholicisme, toonde aan dat het op den duur zeer onbevredigend was, evenals de menigte zelfmoorden, die het veroorzaakte. Het rustige werken, het ijverige onderzoek uit het klassieke tijdperk was gedaan, alles was overhaast, overspannen, eigenschappen die toonden dat deze nieuwe vorm niet wortelde in de natie.

Terwijl de letterkundige en philosophische beweging in vollen gang was, terwijl het bewustzijn een Duitsche litteratuur, een Duitsche kunst te bezitten, voor het eerst het nationaal gevoel der natie zich deed verheffen, terwijl de beschaving den middelstand een geheel ander karakter had gegeven, was de toestand van de kleine burgerij even bekrompen als vroeger en leefde het landvolk voor zich zelf voort. Een teeken van den toestand is het dat het den dichters van die periode bijna nooit is ingevallen het volk op het tooneel te brengen, of in balladen of novellen of grootere romans buiten de hoogere klassen der maatschappij te gaan. Zelfs de »Wilhelm Meister» beweegt zich in een sfeer, waar het volk geen deel aan heeft. Hoewel een kind uit den gegoeden middelstand, verkeert Wilhelm in een gezelschap van tooneelspelers en edellieden; de representant van het gezonde werkzame praktische leven, Werner, is, niettegenstaande zijn flinke eigenschappen, eenigzins philisterhaft. Het éenige stuk uit dien tijd, waar de lagere burgerklasse goed in is geteekend, is »Kabale und Liebe». Overigens zijn het steeds conventionele figuren. Eerst veel later in zijn »Hermann und Dorothea» leverde Goethe het bewijs dat hij ook voor het volksleven oog had, en de bewondering, waarmede de wereld dit moderne epos ontving, bewees dat de behoefte bestond aan dergelijke schilderingen van een van de letterkundige beweging uitgesloten maatschappij.

Den maatschappelijken toestand van Duitschland te schetsen, zooals hij was tijdens de jaren, die men de gulden eeuw der Duitsche letterkunde noemt, zal een zeer verdienstelijk werk zijn, zal een leemte in de cultuurgeschiedenis aanvullen. Want het komt mij voor dat onze kennis daarvan zeer onvolledig is. Wij kennen uitmuntend den letterkundigen toestand en ook de staatkundige wordt ons meer en meer duidelijk, maar met den sociale is dat niet het geval, vooral niet met den toestand der lagere klassen. Wel zijn er een menigte bewijzen dat de apathie der vorige eeuw geweken was. Reeds hadden de protestantsche Zuid-Duitschers zich met kracht verzet tegen het aanwenden der Wurtembergsche troepen in den zevenjarigen oorlog. Soldaten en volk hadden er met geweld toe moeten gedwongen worden. Zoo hadden de Noord-Duitschers in den strijd tegen Frankrijk tijdens

dienzelfden oorlog even sterk partij voor Pruissen gekozen. Men herinnere zich Goethes onovertreffelijke schildering van den indruk van het bezetten van Frankfort, van den slag bij Bergen in 1759. Nog levendiger, nog algemeener was de verontwaardiging, nog heftiger het verzet, toen de landgraaf van Hessen zijn troepen aan Engeland tegen Amerika verkocht. Overal waren teekenen van een ontwaken van het publieke leven. Schending van burgerlijke rechten werd niet meer in stilte geduld. Er was gevoel van eigenwaarde. Maar het zou, gelooven wij, verkeerd zijn, dit aan de letterkundige ontwikkeling te willen toeschrijven. De welvaart was zeer toegenomen. De zevenjarige oorlog had slechts in Saksen, Silezië, en vooral in die deelen van Pruissen, waar de Russen gehuisd hadden, veel schade aangericht. Verstandiger en humaner beginselen dan vroeger heerschten bij het oorlog voeren. Hessen en Westphalen waren zes jaar lang getuigen van den strijd tusschen de Anglo-Duitschers en de Franschen, maar naderhand vernemen wij nergens dat die landen bijzonder geleden hadden. Alles wat wij in later tijd van Duitschland vernemen, geeft den indruk van toenemende welvaart, door de regeeringen bevorderd, althans niet tegengewerkt. Het voorbeeld van Pruissen had navolging gewekt. Het volk stelde belang in hetgeen er gebeurde, wanneer het in staat was belangstelling te wekken, wanneer het de ideeën trof; maar van dien aard waren de toenmalige gebeurtenissen in Duitschland niet, die allen van zuiver dynastieken of politieken aard waren, zaken van oneindig veel belang voor de wereldgeschiedenis, maar grootendeels afgedaan in de kabinetten. Van wat er buiten voorviel was alleen de Amerikaansche vrijheidsoorlog, die zoo rechtstreeks op Duitschland werkte door het verkoopen der Hessische en andere soldaten, een gebeurtenis, in staat hartstochten op te wekken, maar het was ver af in een zeer onbekend land. Daarenboven bedenke men dat, terwijl er een aantal letterkundige tijdschriften bestonden, een politieke pers onbekend was. De over enkele quaestiën, het Vorstenbond, verschenen geschriften, waren niet voor de massa geschikt.

De wijze van regeeren was wel veel verbeterd, maar de regeeringsvorm was nog dezelfde gebleven: de vorst was alles, deed alles, niemand nam deel aan de regeering dan als ambtenaar; slechts de steden hadden een soort van zelfregeering, maar die meer de regeerende geslachten dan het volk macht gaf. Die regeeringsvorm was in alle gewoonten des volks ingedrongen, men kende geen anderen. En de middelklasse, die in elk streven naar verandering van staatsvorm voorgaat, was, wat het intelligente deel betreft, geheel geabsorbeerd door de letterkundige en filosofische beweging, welke zodoende de krachten, die het land zoozeer had behoeft, in beslag nam.

Want het is een niet genoeg te beklagen, hoewel zeer licht te verklaren feit, dat die beweging weldra alle nationale beteekenis verloor, dat zij kosmopolitisch werd; dat een man als Goethe zich boven het

begrip van nationaliteit verheven achtte. Te verklaren is het uit drie oorzaken: ten eerste, de volkomen vervreemding van volk en Staat, ten tweede de kleinstaaterei, en het bureaucratische, een dichterlijken geest afschrikkende karakter van den Staat, ten derde de natuurlijke loop der beweging. Want om bij dezen te blijven stilstaan, de nationale poesie van Klopstock en zijn school, der Teutomanen, der bardenzangers, was weldra allen fijngevoelenden een walg geworden, zij was overdreven, breedspakig, gezwollen en boezemt ons ook nu weerzin in. Terug te keeren tot den gelukzaligen toestand der op beeren en auerochsen jachtmakende, in dierenhuiden gekleede Germanen, die als het ideaal van elk rechtschapen, van elken »biedern Teutscher" werden voorgesteld, paste niet in dien tijd. De goede smaak verzette er zich tegen, hij zocht het werkelijk schoone en daarom het classieke, het ideale, en de classiciteit, die zich onwillekeurig reeds van het alle-daagsche afwendde, voerde tot het in de 18^e eeuw zoo licht op te wekken kospomolitisme. De dwaze Anacharsis Cloutz was daar de caricatuur van.

Misschien was de invloed der kleinstaaterei nog sterker dan de ietwat overdreven zucht naar het classieke. In den Solms-Laubachsche of Salm-Kyburgischen onderdaan kon vaderlandsliefde moeilijk wortel schieten, evenmin als in den Biberacher rijksburger. Want dat vaderland was zoo klein en zoo geheel gelijk aan het omliggende gebied, dat geen enkele betrekking veranderd werd, wanneer het ophield zelfstandig te zijn. Zelfs in de grootere staten, in Wurtemberg, Hessen-Kassel enz. had men nog altijd het gevoel dat men in de eerste plaats Duitscher was. Alleen in Pruissen, in Oostenrijk en eenigermate in Beieren, heerschte een soort van vaderlandsliefde, in enkele landen, die sinds lang een verlicht bestuur hadden gehad, afhankelijkheid aan het vorstenhuis.

Maar de massa der vorsten, vooral de kleinere, drukten hun land met zware lasten en deden er zoo weinig mogelijk voor, in de kerkelijke staatjes heerschte een groote tegenzin tegen de priester- en monniken-regeering. De namen van vaderland en rijk waren een klank geworden, begrippen zonder inhoud, die het jonge geslacht niet imponeerden; de eigen staat, waar men in geboren was, was te onnatuurlijk, te veel strijdig met het gezonde verstand om eenig gevoel op te wekken. De stamgemeenschap van Franken, Schwaben, Nedersaksen enz., was reeds in de middeleeuwen vernietigd. Zoo bestond er geen object, waar men het gevoel van patriotisme op kon overbrengen, en het tegenwoordige geslacht verloor dat gevoel. Zelfs Lessing, de hersteller der nationale litteratuur, verklaarde dat niet te bezitten.

De vervreemding van volk en Staat was buiten Pruissen algemeen. De regeering werd als een noodzakelijk kwaad beschouwd, die er moest zijn om de orde te handhaven, maar die alleen hen aanging, die er onmiddellijk in dienst van stonden. De wijze van regeeren, de brutaliteit der bureaucratie, de zorgvuldige wijze waarop elk populair element

uit de regering werd gehouden, waarop de overheid als een instelling van God werd afgeschilderd, daar men zich zwijgend aan had te onderwerpen, voltooid die vervreemding. Alle beschaafden zochten voor de ellende van den met geen der gedachte idealen overeenkomenden toestand een schuilplaats in poesie en filosofie, verdiepten zich in idealen en werden met het reële hoe langer hoe minder bekend. Zij namen eindelijk als éenig object den mensch aan en verloren alle gemeenschap met het tegenwoordige. Goethe heeft het hierin tot een zeldzame volmaaktheid gebracht, zoodat hij zelfs de stormen van den vrijheidsoorlog zonder eenige deelneming doorleefde.

De eerste dagen der Fransche revolutie met haar idealen en hoog gespannen verwachtingen, met den haar kenschetsenden ijver voor het goede en de afschaffing van zoo oneindig veel misbruiken, verwekte groote belangstelling. De revolutie was voor een oogenblik zeer populair bij het landvolk, omdat het de afschaffing van de heerendiensten, de jachtrechten enz. hoopte, bij de letterkundige wereld, omdat deze er de verwezenlijking harer idealen in meende te zullen zien. Maar binnen een jaar was die meening geheel omgekeerd.

Men zag een verschrikkelijke verwarring, een loslaten van alle harts-tochten, ook van de ergste, een hevigen partijstrijd, oproeren, duurte, plundering, doodslag, en dit werd ieder oogenblik erger. De gevangenschap des konings, de emigratie, de Septembermoorden voltooiden een geheelen omkeer in de denkbeelden.

Dat was dan die geroemde eeuw van vrijheid, gelijkheid, broederschap, dat waren dus de gevolgen van een volksregering! dan was het absolutisme met al zijn nadeelen, al zijn tyrannie nog verre te verkiezen. Zoo was de algemeene opinie, en het gevolg was, dat weldra alle denkende geesten zich afkeerden van de politiek, dat ieder zich op nieuw verdiepte in zijn letterkundige studie en er bijna niemand onder de Duitsche letterkundigen was, die trachtte het ideaal van een vrijen Staat, dat allen voorzweefde, te verwezenlijken. Georg Forster was bijna de éenige, die zich eng aan Frankrijk aansloot en een droevige politieke rol speelde, toen voor een oogenblik te Mainz de Duitsch-Rijnsche Republiek werd vertoond. Alle anderen hielden zich rustig, tot verbazing der keizerlijke politie, die sprak van 7000 schrijvers, die allen sinds jaren de ongebondenste vrijheid verkondigden, en die gaarne strenger censuur en drukperswetten had ingevoerd. Want zoozeer waren zich de regeeringen bewust van geen recht te hebben op de sympathie des volks, dat reeds toen, vooral sinds Frans II keizer was geworden, zich overal sporen vertoonen van de reactionaire richting, die later de Duitsche regeeringen kenmerkte. Zoo was b. v. de bestraffing der deelnemers aan die meer lachwekkende dan gevaarlijke vertooning der Rijnsche Republiek buiten verhouding streng; zoo beijverde zich vooral het Reichskammergericht te Wetzlar, zelfs niet eens bewezen woelingen te bestraffen en met galg en rad te bedreigen.

Maar deze richting miste haar object. Tot aan 1806 werd de staatkunde weder met de oude apathie aangezien door de beschaafde, niet rechtstreeks in staatszaken betrokken kringen. De éenige man van naam, die daarop een uitzondering maakte, was Johannes v. Müller.

Geheel anders was de invloed der revolutie op de mindere klassen, met name op den boerenstand. Hoewel niet ingenomen met de Franschen, van wie zij toen nog veel meer druk hadden te lijden dan de steden, en zich geheel lijdelijk houdende, kwamen zij thans met grieven van zeer materieelen aard voor den dag. Afschaffing der drukkendste heerlijke rechten, van het exclusive jachtrecht, dat meer dan iets anders den bloei van den landbouwstand verhinderde, het toestaan van meer vrijheid in bedrijf en in het verkrijgen van grondbezit zou toen veel goeds hebben gedaan, maar de regeeringen wilden niets doen en vreesden niets meer dan den schijn op zich te zullen laden van bevreesd te zijn. Onder een dergelijke regeeringswijze kon geen vaderlandsliefde opkomen, de boerenstand had te weinig illusien omtrent de Franschen, die hij bij den inval van 1792 had leeren kennen, om zich bij dezen aan te sluiten, maar er zich tegen verzetten deed hij alleen, wanneer de verwoestingen, die zij aanrichtten, hen er toe dwongen, zooals in Beieren en Franken in 1796. Er heerschte overigens onverschilligheid, de neutraliteit die de Baseler vrede aan het noorden verschafte, deed daar alles weder terugkeeren tot het oude. De oorlog was en bleef een flauw gevoerde kabinetskrijg tegen de revolutie, van een nationalen oorlog tegen Frankrijk was geen sprake. Noch de afstand van grondgebied en het voortdurend bezetten van den linker Rijnsoever, noch de secularisatiën en mediatisatiën, noch de geheele verandering, hervorming is het moeilijk te noemen, bij den vrede van Luneville verwekte verontwaardiging of smart; behalve bij de beroofde bezitters van abdijen, vorstendommertjes en graafschappen en van rijks-ridderlijke goederen. De bevolking kon zich zeer goed schikken in inlijving in grooter staten, en de wijze, waarop de machtiger vorsten bij Frankrijk reeds te Rastadt bedelden om stukjes land en op de schaamtelooste wijze hun zwakke bureu beroofden, was niet geschikt om sympathie te verwekken; het volk zag alles koel aan, het voelde de schande niet. En toen zelfs het Rijnverbond werd opgericht en zich losrukte van het Rijksverband; toen de Keizer zijn Duitsche kroon nederlegde en de Rijksdag ontbonden werd, werd er geen klacht gehoord, en alleen aan de oude, geheel verrotte instelling eenige niet onverdiende schimp-scheuten achterna gezonden. In al dien tijd was het in de letterkundige wereld druk toegegaan. Kant, Fichte, Schelling en Hegel hadden met hun filosofie elkander opgevolgd en bestreden, de romantiek was machtig opgekomen en had meer aanhangers gewonnen dan het classicisme. Goethe en Schiller hadden hun uitstekendste werken aan het publiek gegeven; de Berlijnsche salons waren een macht in de letterkundige wereld geworden, die met den Weimarschen kring

kon wedijveren. Maar dit alles stond buiten alle verband met de geweldige schokken die Duitschland en Europa ondergingen. Het volk, vooral aan den Rijn en in Zuid-Duitschland, voelde den nood der tijden, der gedurige oorlogen, doormarschen, inlegering, requisitiën, contributiën, van het dikwijls veranderen van heer, doch het had niemand die het den weg wees, en een doffe moedeloosheid maakte er zich van meester. De soldaten van het Rijnverbond vochten met een dapperheid, een energie in de rijen der Franschen, die hen waardig maakte om, zoo als de stereotype phrase luidde, in de gelederen der groote armee te dienen; maar dit moet misschien voor een goed deel worden toegeschreven aan den invloed, die een met roem omstraald leger onder een wereldberoemd veldheer onwillekeurig op elk soldaat moet uitoefenen, op het militaire eergevoel, dat zelfs de Saksers nog met dapperheid deed strijden eenige uren voor zij tot de verbondenen bij Leipzig overliepen. Maar toch, ware reeds vroeger een meer krachtig patriotisme ontstaan, had het gevoel van nationaliteit vroeger niet zoo geheel ontbroken, het ware bijna een onmogelijkheid geweest. De Pruisen en Oostenrijkers deden in 1812 hoogstens hun plicht, en de eersten volgden terstond de roepstem van York, hoewel die, uit een zuiver militair oogpunt beschouwd, verraad pleegde. Maar zij hadden een gevoel van hun nationaliteit, dat hen den dienst onder Frankrijk met tegenzin deed vervullen; de Rijnbond-soldaten vochten met de onverschilligheid van huurlingen, zij waren in Tirol de ruwste, de onbarmhartigste uitvoerders van de Fransche bevelen; hun aanvoerders soms als Wrede echte lansknachten-naturen. Er heerschte in de legers van Beieren, Wurtemberg enz. de hoogste verachting tegen Duitschland, tegen Pruisen; nog lang leefde er de vereering voor Napoleon voort, zelfs na 1814. En de vorsten van het Rijnverbond achtten het hun gouden tijd, zij aapten allen Napoleon in het klein na, behalve dat zij vele van zijn groote hervormingen weglieten. In het noorden, waar thans de druk der vreemde heerschappij zich eigenlijk eerst recht liet gevoelen, in de geannexeerde Rijnstreken, in de door Fransche vorsten geregeerde nieuw opgerichte staten, waar alle toestanden uit hun verband waren gerukt, waar de haat tegen Frankrijk zich weldra van de geheele bevolking meester maakte, deed dit niet zooveel kwaad als in het zuiden. De Beieren en Zwaben begonnen zich voor een afzonderlijk volk te houden, zij leerden de Noordduitschers en vooral de Pruisen haten, zich verheugen in hun eigen kleinstaatsche heerlijkheid. Hun deelnemen aan den grooten wraaktocht van 1814 was meer een politieke daad van de regeeringen, die zich haastig van hun vroegeren beschermer afkeerden, toen zij zagen dat hij in gevaar kwam, dan een daad van nationale verheffing, zooals in het noorden. Doch zij hadden ook niet de harde school van Noordduitschland gehad.

Daar werd de onverschilligheid eerst voor goed gebroken in 1806. De slag bij Jena onderwierp geheel Duitschland aan den veroveraar,

en deze heerschte er met een ijzeren hand. Het nationaal gevoel en de wanhopige verdediging in Oost-Pruissen deed verzet tegen de vreemde indringers ook bij het volk ontstaan. Het land werd er des te harder om behandeld, uitgezogen, geruïneerd, bij voortduring bezet. De sabel heerschte in geheel Noordduitschland, de druk der Fransche regeering werd er des te zwaarder naarmate het volk zich minder schikte. Het continentaal-stelsel, de belastingen, de conscriptie, de inkwartieringen, de contributiën, maar bovenal de wijze, waarop de Fransche ambtenaren en helaas! ook sommige Duitsche dienaren der Fransche of met Frankrijk verbonden vorsten het volk behandelden, hadden in een paar jaar een werking, die niemand kon hebben verwacht. Juist onder den druk der vreemde heerschappij staalde zich het nationale leven, ieder ondervond hoe de val van den Staat het verlies der onafhankelijkheid, het volksbestaan op het spel zette, hoe in dit volksbestaan ook het leven van de enkele personen werd gekwetst, hoe alles, wat den mensch dierbaar is, daarmede in verband stond. Zelfs in het door den oorlog gespaarde Oostenrijk ontstond een daar zeldzame en levendige geestdrift voor de nationale zaak, die door het ministerie Stadion werd aangewakkerd en die tot de al te vroege schildverheffing van 1809 leidde. De opstanden in Westphalen en Pruisen, de koene tocht van den hertog van Brunswijk waren eenige jaren vroeger onmogelijk geweest. Maar de beweging was onrijp; de macht van den vreemdeling te groot. Pruisen vooral was nog niet tot de krachtsinspanning van vier jaar later in staat. De hervormingen van Stein en Scharnhorst hadden daar haar werking nog niet gedaan, en mannen als Hardenberg en Altenstein waren ook niet de geschikte personen om die werking te bevorderen. Toch waren daar de jaren der Fransche overheersching jaren van zegen. Het staatsgebouw van Frederik den Groote was, zoodra de groote bouwmeester gestorven was, bouwvallig geworden; het was in 1805 ingestort. De nieuwe staat moest daarvan wel veel overnemen, maar hij moest niet hetzelfde zijn, zooals de brave maar stijve Frederik Willem III zeker het liefst had gezien, die zich moeilijk boven de traditie kon verheffen en die het een schandelijk breken met het verleden vond om het volk aandeel te geven in de regeering. Toch wist Stein ook na zijn gedwongen aftreden nog veel door te zetten, groote hervormingen in belasting en legerstelsel, in het bestuur van steden en provinciën, afschaffing der drukkende heerlijke rechten, vrijheid van eigendom en vestiging. De nieuwe Pruissische staat is zijn werk, en het is zijn schuld niet dat dit werk nog zooveel onvolkomenheden heeft. Maar Stein was alles behalve een modern revolutionair, hij was zelfs geen liberaal in onzen zin. Hij wilde geen constitutie op hedendaagsche wijs, maar standenvertegenwoordiging, hij zocht slechts het praktische nut en niet het ideale recht. Bij den een heette hij een conservatief, zooals b. v. Varnhagen, bij den ander een revolutionair, zooals bij den koning. Zijn stijf, onbuigzaam, hoewel edel karak-

ter deed hem niet beminnen, of het moest zijn door mannen als E. M. Arndt, hem verwante naturen. Dat hij daarenboven van Pruissen de regeneratie van Duitschland verwachtte en die van daar zocht te doen uitgaan, haalde hem den haat van velen op den hals, van democraten, van kleinstaatsche liberalen en conservatieven en van partijgangers van Oostenrijk. Zijn beste plannen zijn daardoor nooit ten uitvoer gelegd en eerst later door Pertz groote publicatiën en door de nieuwe litteratuur over de Fransche heerschappij en de vrijheidsoorlogen, die tegen de langen tijd heerschende traditie opkwam, is hem recht geschied. Waren zijn plannen ten uitvoer gebracht, er zou in Duitschland een staatsvorm ontstaan zijn evenredig met den socialen toestand.

Thans geschiedde dit niet. De heerlijkste vrucht van de Fransche overheersching en van den vrijheidsoorlog was dan ook niet een hernieuwing van den Staat, een politieke hervorming, maar het herleven van het nationaal eergevoel, het vernietigen van de apathie, die vroeger zoo doodelijk had gewerkt op de vaderlandsliefde. Wat ook de regeeringen mochten doen, er bleef politiek leven, het drong overal door, in de letterkunde, in de wijsbegeerte, in de wetenschap; maar daar de regeeringen het tegenwerkten, de landsvaderlijke regeering van de 18^e eeuw zochten te behouden en daardoor reactionair werden, kwam de beweging onder de leiding der uiterste partijen en ontstond er een ongezond, onpraktisch idealistisch politiseeren, dat met het bankroet van alle partijen in 1848 eindigde.

(Slot volgt.)

P. L. MULLER.

EEN VERTRAPTE NATIONALITEIT.

De ondergang van het koninkrijk Holland. Eene historische studie door Theod. Jorissen, Hoogleraar te Amsterdam. Te Arnhem, bij D. A. Thieme, 1871.

De ondergang van het koninkrijk Holland, de inlijving daarvan in het Fransche rijk van Napoleon I, en het geheele verlies van onze nationale onafhankelijkheid, is een der treurigste en belangrijkste episoden van onze vaderlandsche geschiedenis in het begin van deze eeuw. Die ondergang was het gevolg van den omwentelingsgeest die Frankrijk en bijna geheel Europa op het einde van de vorige beroerde, die troonen omver wierp, en de natiën, in plaats van haar de vrijheid te schenken uit de rei der onafhankelijke Staten uitwischte, gelijk het lot was dat het eertijds roemrijke en welvarende gemeenebest der Vereenigde Nederlanden wedervoer. Door staatkundige twisten verdeeld en door de Fransche wapenen bedreigd, moest de zoogenaamde Bataafsche

Republiek hare onafhankelijkheid voor honderd millioenen schats en het kleeden en uitrusten van 25,000 havelooze Fransche troepen, die telkens door anderen vervangen werden, als eene weldaad koopen. Deze Republiek werd door de Fransche op het sleeptouw genomen, zij moest haren regeeringsvorm telkens naar de verandering die de constitutie van Frankrijk vorderde en door de Conventie, het Directoire, het Consulaat en het Keizerrijk onderging, tegen wil en dank wijzigen of zien veranderen. Aan het uitvoerend en Staatsbewind volgde het korte bestuur van den Raad-Pensionaris Schimmelpenninck op, en naauwlijks had de eerste consul Bonaparte zich van den keizerlijken titel meester gemaakt en die door schitterende overwinningen bevestigd, of Napoleon I poogde zijn uitgestrekt rijk, door van hem afhankelijke Staten en koninkrijken te omringen. Italië, Napels en Westphalen en de Bataafsche republiek moesten door zijne broeders of aanverwanten bestuurd worden, volgens de rigting die hij hun voorschreef.

De persoon, welke Napoleon voor den troon van Holland bestemde, was zijn broeder Lodewijk, wiens gesteldheid en karakter met het zijne een waar contrast vormde. Zwak van ligchaam, ontbloot van den krijgslustigen geest, meer overhellende tot een rustig en gemakkelijk leven, was hij echter met een taaije neiging van negatieven tegenstand bezielde tegen maatregelen die met zijne inzichten niet overeenkwamen; er moest dus noodwendig eene botsing tusschen beide broeders ontstaan, waarvan de een eene onvoorwaardelijkelijke gehoorzaamheid aan zijne bevelen eischte, en waaraan de andere niet in alles wilde of kon toegeven.

Lodewijk Napoleon was niet gelukkig wat zijne gezondheid en zijn huwelijksleven aanbetreft, en zijne eerezucht streefde geenszins naar een koninklijken titel. Maar toen hij daarmede bekleed was, wilde hij onafhankelijk het gezag daarvan uitoefenen, en zoo veel hem mogelijk was, het welzijn der onderdanen waarover hij gesteld werd, bevorderen. Hij was dus over het algemeen, niettegenstaande zijn door den Franschen keizer opgedrongen gezag, niet onbemind en wist zich de achting der hoogere standen en staatslieden te verwerven. Zijne deelneming in de ramp van Leiden en in den watersnood van 1809, maakten hem deze gevoelens waardig. Jammer dat bij deze goede hoedanigheden zich eene zekere praalzucht, weinig overeenkomende met den berooiden toestand onzer finantiën, en eene wispelturigheid voegde, die hem dikwijls van residentie deed veranderen en 's Gravenhage voor Amsterdam, waarvan het Stadhuis tot een paleis moest hervormd worden, en voor Utrecht en Haarlem deden verwisselen, dat vele onnoodige uitgaven vereischte.

Napoleon wilde zijnen broeder slechts als een zijner Satrapen tot werktuig van zijne heerschzuchtige bedoelingen gebruiken; doch dit viel volstrekt niet in den smaak van koning Lodewijk. Ofschoon hij bij het aanvaarden van den troon zijne instructiën ontving, waarvan de

hoofdinhoud was, dat hij zich, niettegenstaande zijn titel van koning van Holland, altijd als Franschman moest beschouwen en gedragen, begreep hij dat het integendeel zijn pligt was, om een Hollandsch koning te worden, door zich bij zijne onderdanen bemind te maken en hunne belangen te behartigen. Die belangen liepen lijnrecht tegen de bedoelingen van zijnen oppermagtigen broeder in. Die wilde hier de conscriptie ingevoerd hebben, hetgeen volstrekt met onzen volksaard niet overeenkwam, en het Hollandsche leger tot een sterkte van 40 à 50,000 man opgevoerd zien, om het als een hulpcorps in zijne oorlogen te kunnen aanwenden en onze marine op een geheel boven onze krachten gaande hoogte opvoeren om den Engelschen handel te verontrusten. Lodewijk was geenszins gezind hieraan te voldoen, omdat hij zich hierdoor in Holland zoude gehaat gemaakt hebben, en 's lands finantiën het niet toelieten. Doch het continentaal-stelsel, door Napoleon uitgedacht om Engeland in zijn hartader aan te tasten, en dat hij in Holland ten strengste wilde ingevoerd hebben, moest aan de welvaart en de bron van bestaan van het nieuwe koninkrijk den laatsten slag toebrengen. Lodewijk kon noch wilde dit hier invoeren, en men wist hier de strenge maatregelen van dit stelsel op allerlei wijzen te ontduiken.

Hierbij kwam nog dat Lodewijk, die niet van ijdelheid was vrij te pleiten, om luister aan zijn bestuur bij te zetten, eene koninklijke garde had opgericht, twee maarschalken benoemd en eene ridderorde, die der Unie, had ingesteld zonder zijn broeder hierover te raadplegen. Dit alles maakte het misnoegen van dezen in hooge mate gaande. Lodewijk kreeg van hem brieven, eerst met schoolmeesterachtige raadgevingen en voorschriften, spoedig met verwijtingen en bedreigingen vervuld; zoodat weldra de verhouding tusschen beiden zeer gespannen en alles behalve vriendschappelijk werd, ofschoon Lodewijk zoo veel hem mogelijk was, trachtte aan Napoleon's eischen in sommige opzigten te gemoet te komen.

De Engelsche expeditie van Walcheren in 1809, waarbij Lodewijk zich gunstig onderscheidde door gepaste maatregelen te nemen tot verdediging van ons grondgebied, deed het ongenoegen van den Franschen keizer ten top steigen, en rijpte in zijn geest het lang gekoesterd voornemen om Holland bij het groote rijk als een aanslibsel van eenige zijner voornaamste rivieren in te lijven. Lodewijk moest eerst nog vele krenkingen ondergaan. Het opperbevel over het verdedigingsleger werd hem afgenomen en een Fransch maarschalk aan het hoofd daarvan geplaatst. Later werd hij naar Parijs als ter verantwoording opontboden en bijna als een gevangene bewaakt in zijne gangen. Een traktaat tot afstand van Zeeland en Noord-Brabant werd hem als het ware afgedwongen, en de geheele inlijving werd slechts door staatkundige redenen, de scheiding van Napoleon en het aangaan van het huwelijk met eene dochter van den keizer van Oostenrijk vertraagd. Eindelijk

zouden de Fransche troepen ook Amsterdam bezetten; nu schoot er voor Lodewijk niets anders over dan afstand van den troon ten voordeele van zijn oudsten zoon te doen. Toen volgde het dekreet van inlijving, en het koninkrijk Holland had opgehouden te bestaan, de roemrijke vlag, weleer te land zoowel als ter zee geeerbiedigd, werd nedergehaald, en de Fransche driekleur daarvoor in plaats ten top geschen. Ieder die nog eenig vaderlandlievend gevoel had overgehouden, werd het hart als het ware toegeknepen. De herinnering daaraan zal voor altijd bij den tijdgenoot en het nageslacht een pijnlijken indruk maken.

Wanneer men volgens den loop dezer gebeurtenissen Napoleon met zijn broeder den koning van Holland vergelijkt, wint de laatste even zoo veel in onze achting als de eerste daarin verliest. Napoleon op een afstand gezien dwingt onze bewondering om zijn genie en krijgskunde af, maar zijne handelingen van nabij beschouwd doen die bijna geheel verdwijnen, om voor een gevoel van afkeer en veroordeeling plaats te maken. Bij Lodewijk kunnen wij geen gewaarwording van deelneming onderdrukken en zijne handelwijze geen zekere waardigheid en besef van onverdiende vernedering en gekrenkte eerzucht ontzeggen.

Het werk van Prof. Jorissen, te Amsterdam, oorspronkelijk geschreven als inleiding op de door hem toegezegde studiën over het Fransch bestuur hier te lande, doch nu om den omvang en de belangrijke nieuwe bescheiden, door hem afzonderlijk uitgegeven, levert een uitvoerig tafereel der gebeurtenissen die den »ondergang van het koninkrijk Holland” vooraf gingen en voorbereidden. Het kon in geen betere handen vallen dan van den schrijver der »Omwenteling van 1813” en van »Napoleon I et le Roi de Hollande,” en zoo zeer vertrouwd met onze vaderlandsche geschiedenis in het begin dezer eeuw. De schrijver heeft hiervoor van de beste en onpartijdigste bronnen gebruik gemaakt, zoo als: de »Correspondance de Napoleon,” de »Documents historiques” van koning Lodewijk zelve, de »Bijdragen van Krajenhof,” en anderen met vele officieele stukken en documenten die in de Aanteekeningen voorkomen. Men vindt er ook zeer belangrijke Bijlagen toegevoegd, onder anderen die van Bijl. I. D. en E. J. De belangrijke bescheiden die, (Bijl. D, E en F) zegt de schrijver in zijn voorbericht, door den heer Elout van Soeterwoude ter mijner beschikking waren gesteld, werden door hem in het najaar van 1869 aan het Rijks-archief ten geschenke gegeven. Zeker zullen de meesten vooral de tweede Bijlage met genot leeren kennen, als een verblijdend bewijs dat eene waardige en krachtige houding van den zwakke tegenover ruw geweld niet altijd in ons land onverstandig en dwaas is geacht. Want zoo ooit, in 1810 werd de leer van den dag, dat magt boven regt

gaat in praktijk gebracht. Het is eene verkwikking zulk een taal, als Elout in zijn missive aan Oudinot voerde, te hooren.

De houding van Lodewijk en zijne ministers was die van een' lijdelyken tegenstand onder protest, zelfs wilde de minister van oorlog, Kraijenhof, Amsterdam tegen de Fransche troepen verdedigen, hetgeen echter niet dan het onheil dier stad ten gevolge zou gehad hebben. Onze vestingen, onze arsenalen werden niet overgegeven, maar men liet die, voor de overmagt zwichtende, door het vreemde krijgsgeweld in bezit nemen. Deze waardige houding doet Prof. Jorissen volkomen regt wedervaren. De Hollandsche regering viel in 1810, maar zij viel met eere, even als in 1813 het voorloopige bestuur van Van Hogendorp, van Maasdam en van Limburg Stirum eervol onze onafhankelijkheid herstelde. Toen in het hotel van den maarschalk Oudinot te Amsterdam de ministers verschenen om hem te verwelkomen, kon een hunner, Cambier, zijne aandoening niet bedwingen, mannelijke tranen rolden langs zijne wangen, als een laatste offer aan zijn stervend vaderland. De maarschalk, hierdoor bewogen, troostte hem met de toespraak „Voyons M. Cambier, ne pleurez pas ainsi, car par ma foi, j'en ferais autant et nous serions ridicules tous les deux." Vele vaderlanders hebben toen ook een stillen traan uit de oogen gewischt.

Prof. Jorissen heeft het belangstellend publiek een grooten dienst gedaan met dit degelijk geschrift atzonderlijk uit te geven.

Nimmer was dit droevig tijdperk onzer geschiedenis zoo volledig en onpartijdig in het licht gesteld. Hij heeft zich hierdoor bij het vaderland verdienstelijk gemaakt, en aan zijne tijdgenooten eene krachtige waarschuwing gegeven, geschikt om hen van alle Franschgezindheid te genezen, en hunne zucht voor de nationale onafhankelijkheid aan te kweeken. Wij zeggen hem hier dank voor! Het zou eindelijk niet onbelangrijk zijn om Jorissen's »Ondergang van het koninkrijk Holland" met de Inleiding van het voortreffelijk werk van den Belgischen Geschiedschrijver Theod. Juste: »Le Soulèvement de la Hollande et la fondation du royaume des Pays-Bas," »Le règne de Louis Bonaparte" getiteld, te vergelijken; de overeenkomst van beide schrijvers is een bewijs van hunne grondige studie en onpartijdigheid.

J. A. B.

GESCHIEDENIS VAN DEN DAG.

Lezer en schrijver verkeerden onder een verschillenden indruk: de zon is weer aan 't klimmen, de dagen aan 't lengen, wanneer de eerste het geschrevene onder de oogen heeft; de laatste leeft in hetgeen men zoo eigenaardig noemt de donkere dagen voor Kerstmis. Wij behooren niet tot die radicale wijsgeeren, niet waar, die verheven zijn boven het

begrip van tijd en het kinderachtig noemen van oud en nieuw jaar te spreken, daar alle dagen en alle jaren dezelfde zijn. Is het geen stem in ons binnenste, die ons bij den veranderden loop der zon, — neen, der aarde, maant tot ernst, tot weemoed, die ons rond doet zien en waarnemen en peinzen, en vragen: waar zijn wij? waar gaan wij heen? gaan wij voor- of achterwaarts? — laat het dan de physieke indruk zijn van duisternis en licht, die invloed uitoefent op onze stemming. Wij zijn andere wezens in de laatste dagen van het dalen der zon en bij het bewustzijn dat de koningin der aarde met elken dag eenige minuten vroeger verrijst en onder haar toenemend licht er leven ontwaakt in de schepping; eerst zijn wij geneigd onze boeken op te maken, en dan, om 't even hoe de balans staat, met nieuwe hoop in de toekomst te staren.

Een vluchtigen blik werpen wij daarom op de gebeurtenissen van de voornaamste landen in het afgelopen jaar; wij zullen ons minder bezig houden met de bijzonderheden, dan wel een schets trachten te geven van den algemeenen toestand, en een vingerwijzing zoeken voor de toekomst die ons wacht. Verschillende feiten zullen wij juister kunnen beoordeelen, omdat wij er verder van af staan en ons minder bevinden onder den indruk van het oogenblik.

Aan den ingang van het jaar staat het feit, dat alle andere in belangrijkheid in de schaduw stelt, de vrede tusschen Duitschland en Frankrijk; den 26sten Februari werd hij te Versailles geteekend. Een geheele verandering werd daardoor gebracht in den toestand van Europa; in de laatste twintig jaren was men weder gewoon geworden aan het overwicht van Frankrijk; grooter ramp nog was de toestand van onzekerheid, dien de befaamde beheerscher van dat rijk van jaar tot jaar wist te doen voortduren onder den dekmantel van *l'empire c'est la paix*; zelden heeft een vorst op dit en ander gebied zoo met woorden gespeeld, en zelfs zij, die den loop van den laatsten oorlog ten hoogste betreuren, moeten dankbaar zijn, zooal niet voor Frankrijk dan toch voor Europa, dat de dagen van dien man zijn geeindigd; hij blijve oud en krank op Chislehurst; indien hij de wereld met vrede laat en aan sluwe intrigues zich niet waagt, is totale vergetelheid het beste wat hem nog kan ten deel vallen.

't Is waar, met zijn verdwijnen is Europa geen eeuw van rust en vrede gewaarborgd, — maar de botsing der volken is tot de gewone wet van oorzaak en gevolg teruggebracht, en het grievendste van den oorlog, de persoonlijke willekeur, is voor een goed deel weggenomen; de mogelijkheid van een oorlog valt meer onder de gewone menschelijke berekening.

Het overwicht van Frankrijk lag echter niet alleen in den persoon van zijn heerscher, maar vooral ook in de geaardheid van het volk; er zijn menschen en er zijn volken, die zich met een bescheiden rol niet tevreden stellen, maar onrust stoken en intrigueeren, zoolang zij niet in het bezit zijn van een zekere overmacht op anderen; zoolang hun

eerzucht en ijdelheid onbevredigd is, blijven zij onrustig en woelig en bemoeiziek. Napoleon III trof een der gevoeligste snaren van zijn volk, toen hij, met een zeker recht, beweerde dat Europa in rust is, wanneer Frankrijk tevreden was. Een volk nu, dat steeds gereed is in alle quaesties zich te mengen, dat zich het recht aanmatigt, dat geen zwaard mag worden getrokken, geen pleit beslecht, zonder dat het gekend is en zijn invloed heeft doen gelden en, zij 't dan ook slechts in naam, hulde gebracht is aan zijn macht, dat is een gevaarlijk volk. Wij gelooven Renan gaarne wanneer hij in zijn *La Réforme intellectuelle et morale* die bemoeizucht van de Franschen toeschrijft aan het ridderlijk karakter van zijn volk, op grond waarvan het beurtelings partij trekt voor de Venetianen en de Milaneezen tegen de Oostenrijkers, voor de Bohemers en Hongaren tegen de Weener-Duitschers, voor de Polen tegen de Russen, voor de Grieken en Slaven tegen de Turken, — het Fransche volk is vatbaar, wellicht meer dan eenige andere Europeesche natie voor ridderlijkheid, — maar hij houde ons ten goede, dat de weinige onbaatzuchtigheid bij dat bemoeien met andere belangen, een zwarte vlek heeft geworpen op die ridderlijkheid, en wij daarbij onwillekeurig denken aan de riddertochten in de middeleeuwen, waardoor wel eens de onschuld werd verlost, maar meer nog het ridderlijk erfgoed vergroot en uitgebreid.

Die minder gelukkige eigenschap van Frankrijk laat zich gemakkelijk verklaren uit de positie, die het sinds eeuwen innam; 't zijn sterke beenen die de weelde dragen, en Frankrijk was nu eenmaal in Europa de machtigste Mogendheid; hoe geheel natuurlijk dat het daarop veel zich liet voorstaan, en de aanmatiging, dat geen schot in Europa zonder Frankrijks permissie mocht worden gelost, was een geheel naïeve uitspraak, waarvan men het stuitende voor andere Mogendheden niet eens gevoelde.

Wij zien het minder gelukkige van die Fransche eigenschap het onpartijdigst, wanneer wij Frankrijk en Engeland naast elkander plaatsen. Wat gevoel van eigenwaarde betreft, zoo natuurlijk bij een groote natie, behoeft de Brit niet onder te doen voor den Franschman; beiden hebben iets van het bewustzijn, dat de wereld hun toebehoort; maar de Engelschman bezit daarbij een gelukkig egoïsme, in zoover dat hij minder ridderlijk, minder bemoeiziek is; hij vraagt, of het zijn eigen belangen raakt, en is dit niet het geval, dan zal hij prijzen of laken, zedelijk ondersteunen of tegenwerken, zooals men 't noemt, maar verder de zaken haren loop laten. Men heeft gesmaald op die Engelsche staatkunde van de laatste jaren; wij meenen ten onrechte; men zal meer rust en vrede hebben in Europa met het Engelsche egoïsme, dan met de Fransche ridderlijkheid; de zaken zullen meer haar natuurlijke loop volgen en wij zullen minder te vreezen hebben voor combinaties, die in schijn worden aangegaan om het recht te handhaven, maar die wel bezien evenzeer op berekenend egoïsme zijn gebouwd.

En dat overwicht van Frankrijk, dat eeuwen lang heeft geduurd

en zich nu eens meer, dan eens minder drukkend heeft doen gevoelen, is voor goed vernietigd. Laat Frankrijk zich geheel herstellen van de rampen van den oorlog, laat het machtig worden als weleer, het vindt niet langer tegenover zich zwakkere naburen, maar een rijk, dat in elk geval minstens even sterk is; Frankrijk telt $36\frac{1}{2}$, het Duitsche Rijk 40 millioen zielen, zonder de vastheid van inwendige organisatie nog in rekening te brengen.

Ook in een ander opzicht is de politieke toestand van Europa veranderd; men weet welk een groote rol de politieke combinaties spelen; toen Frankrijk bijna aan het hoofd stond van Europa, had het tal van vrienden; aan den eenen kant moest het worden ontzien om zijn macht, aan den andere was het een Staat om zaken mee te doen; het was bereid om iets te ondernemen, wanneer het voorkwam. Dat Oostenrijk en Frankrijk nog eens hand aan hand zouden gaan hetzij tegen Pruissen, hetzij tegen Rusland, werd stilzwijgend als een uitgemaakte zaak beschouwd; wat kon Italië anders dan steeds buitgingen maken tegenover Frankrijk, waaraan het verplichtingen had, door Savoye en Nizza goed betaald, en waarvan het geheel afhankelijk bleef voor de eindvervulling van zijn nationaal programma. Maar na den vrede van Versailles, na de verzwakking van Frankrijks macht, heeft Italië niet alleen bezit genomen van Rome, maar het durft van zich af spreken, en zich wapenen om des noods den strijd tegen Frankrijk te wagen, wanneer deze of gene heerscher het wenschelijk achtte om den steun van het clericalisme te verwerven, door op de Romeinsche quaestie terug te komen.

Oostenrijk — och, de politiek is dikwijls menschelijker dan men denkt, — heeft zich spoedig bedacht, dat een goede buur beter is dan een verre vriend, wiens macht buitendien zeer geknot is. En zoo sterk spreekt het eigenbelang voor een verbond tusschen Oostenrijk en Duitschland, dat men van beide zijden wedijvert om de schoonste woorden te vinden voor de *entente cordiale*, terwijl de wonden van Sadowa nog niet zijn genezen, ja, wat sterker is, — de Duitsche verbondspolitiek wordt na den val van Von Beust voortgezet door een den Duitscher steeds vijandigen Hongaar, door graaf Andrassy. Frankrijk mag peinzen over de kortstondigheid van de vriendschap dezer wereld!

De éenige Mogendheid, die in hare verhouding tot Europa steeds dezelfde gebleven is, is de Russische. Maar zij heeft de gelegenheid niet laten voorbijgaan om haar voordeel te doen met het troebele water. De Noordsche beer ontsloeg zich van de boei, hem in 't Zuiden bij de Zwarte zee aangelegd. Het resultaat van den oorlog in de Krim; die $8\frac{1}{2}$ milliard had gekost, — ongeveer evenveel als de Fransch-Duitsche oorlog — en bijna 800.000 menschenlevens, werd met één penestreek vernietigd, en om den geheelen Krim-oorlog nog meer te bespotten, kwamen Rusland en Turkije op een zeer vertrouwelijk voet, als had er nooit een Oostersche quaestie bestaan. Rusland, waar het

bestuur geïncarneerd is in den Keizer, bleef in dezelfde intieme verhouding tot Duitschland, al deden en doen de Fransche journalisten alles om te bewijzen, dat het eigenlijk anders behoorde te zijn en Rusland de natuurlijke bondgenoot van Frankrijk. De onnoozelen! Meenen zij, dat Rusland ooit het zwaard zal trekken om de Fransche wraakvoldoening te geven en Elzas-Lotharingen te bevrijden? Alsof Frankrijk niet steeds het meest, bij den vrede van Parijs nog meer dan Engeland, de Russische staatkunde had gedwarsboomd! Alsof Rusland en Duitschland niet het meest tot elkander moeten worden aangetrokken, omdat het laatste de minste reden heeft om Rusland in het Oosten den voet dwars te zetten! Wat zou Frankrijk Rusland kunnen bieden? en dáarop toch komt het aan, ook op de groote politieke markt.

Ziedaar dus een geheel nieuwen toestand: het overwicht van Frankrijk is gebroken, ja, men zou kunnen zeggen, het is verplaatst van Parijs naar Berlijn; want met Oostenrijk verbonden, en met Rusland bevriend, is het tegenover een tijdelijk machteloos Frankrijk en een alleen op eigenbelang gerichte staatkunde van Engeland, aan keizer Wilhelm om des noods de wet voor te schrijven aan Europa.

De wet van een Hohenzollern, — zou het de vrede kunnen zijn? Kunnen wij iets hechten aan de voorspelling van den meest uitstekenden krijgskundige van den Pruisischen vorst, von Moltke, die eenige jaren geleden verzekerde, dat de vrede van Europa niet eer gewaarborgd zou zijn, vóór zich in het hart van Europa een macht had gevormd, sterk genoeg, om des noods het zwaard te werpen in de schaal des vredes en die te doen overslaan?

Werpen wij een blik op den gang der ontwikkeling van dat nieuwe Deutsche Rijk. Het jaar 1871 is het jaar van de voltooiing der Duitsche eenheid; den 18^{den} Januari werd het Deutsche Keizerrijk geproclameerd, overeenkomstig den volkswensch, schoon het volk bijna niet werd genoemd, maar evenmin veel melding gemaakt van den supernaturalistischen oorsprong van de Deutsche keizerskroon; 't scheen thans alleen een overeenkomst tusschen de Deutsche vorsten onderling. Maar laat ons op dat punt niet te teergevoelig wezen; de Duitschers, wien de zaak rechtstreeks aangaat, zijn het ook niet. Het groote feit was tot stand gekomen, de vereeniging van Noord en Zuid, van al die verschillende volksstammen, die één in taal, zoo uiteenloopen in gemoedsaard, in godsdienst, in denken en zijn, — vereenigd door het groote tooverwoord der 19de eeuw, Nationaliteit, vereenigd onder de leiding van het machtige Pruisen, dat onze bewondering opwekt door zijn vaste staatkundige organisatie, door de ijzeren hand waarmee het zijn scheppingen houdt omsloten, zoodat zelfs nauw een schaduw van ontevredenheid zichtbaar is in de geannexeerde provinciën, — dat Pruisen, dat door zijn staatkunde van ijzer en bloed, ons dikwerf doet denken aan het roofdier in zijn wapen, den adelaar met zijn grijpenden klauw, en een rilling door de leden jaagt.

Wat velen met de eenheid van Duitschland onder Pruisens leiding verzoende, was de niet ongegronde verwachting, dat Pruisen door den invloed van Duitschland zou worden gehumaniseerd. De invloed van de 8½ miljoen Zuidduitschers, bij wien het gevoel veel meer op den voorgrond staat, kon niet achterwege blijven, meende men, en moest het koele, berekenende, koud verstandelijke karakter van Pruisen verzachten. Grond voor die meening gaf o. a. de weinige sympathie, die Pruisen vooral bij de Zuidduitsche bevolking had verwekt; als eerst de roes, de dronkenschap over de overwinning was uitgeslapen, dan zou de weldadige reactie zich doen gelden en Pruisen langzamerhand worden meegesleept op een meer menschelijken weg. Wij herinneren ons nog, hoe kort na '66 de Oostenrijksche staatkunde tegenover Duitschland juist op dat aambeeld sloeg en Von Beust Weenen tot de vrijheidlievende hoofdstad van Duitschland, althans van den Zuidduitschen Bond wilde maken tegenover het autocratische Berlijn. Indien Oostenrijk een meer geregelde Staat ware geweest, minder een vraagteeken in de toekomst..... maar ook in dat geval moest de aantrekkingskracht van de weelde der overwinning aan het stugge Berlijn de voorkeur doen geven boven het lachende Weenen. Thans is er geen sprake meer bij de Duitschers, dat het Pruisische juk hen zou kwellen; integendeel, de vouwen en plooiën van het eertijds beschimpte Pruisische kleed worden geroemd en geprezen als modellen van smaak en vernuft. Geen reactie is nog merkbaar van de overdrijving, geen bewustzijn van de inconsequentie, dat Bismarck vóór '66 de meest verafschuwde, na '66 en vooral na '70 de meest gevierde, de aangebeden staatsman, de Deutsche God is geworden.

Dat het dwepen van de Duitschers met de thans nog wordende periode van hun geschiedenis een manie is geworden, die hen onvatbaar maakt voor zelfkennis, blijkt het best uit hun prikkelbaarheid bij de tegenspraak van hen, die minder ingenomen zijn met de verpruisching van Duitschland. 't Is waar, een foederatief Duitschland, waarbij aan de verschillende staten meer vrijheid van ontwikkeling werd gelaten, een waarlijk liberale Deutsche Statenbond was wellicht een utopie, maar als schepping der gedachte toch een onderwerp, aantrekkelijk genoeg om niet geheel uit het oog te worden verloren, al ware het alleen als waarschuwing tegen overdrijving bij het volgen van den tegenwoordigen stroom, die het centralisatie-stelsel overdrijft. Maar, de critiek van den verstokten Hannoveraan, den in 't Oostersch hoog- maar in staatkunde laag-geleerden Ewald, de uitvalen van de sociaal-democraten als Liebknecht daargelaten, — men kon het zelfs den grijzen Gervinus niet vergeven, dat hij met één voet in 't graf zijn gevoel van teleurstelling lucht gaf over de Pruisische wedergeboorte van Duitschland. Heftig, scherp, bitter was de toon, waarop de oude man werd hard gevallen. De aantrekkelijkheid van, de blinde ingenomenheid met de nieuwe orde van zaken blijkt in een criticus

als Strauss, die bij de verdediging van zijn vaderland leed aan hetzelfde optimisme tegenover Pruisen.

De zelfstandigheid der Duitse Staten op eigen gebied, het beperken van de inmenging van de Berlijnsche regeering tot het strikt noodige, ware het beste middel geweest om de vrijheid te behouden en voor eenzijdigheid te behoeden; maar indien men de discussiën nagaat in den Duitse Rijkstag gehouden, dan blijkt telkens dat de groote meerderheid der Duitse volksvertegenwoordigers bezielde is door het vaste denkbeeld, dat de eenheid van Duitschland niet is voltooid, vóór de macht van de centrale regeering tot elk gebied zich heeft uitgestrekt. Men herinnert zich het voorstel tot waarborg van de constitutioneele inrichting van de Bondstaten, naar aanleiding van den middeleeuwschen toestand in Mecklenburg; het voorstel werd met groote meerderheid aangenomen; alleen Ultramontanen en conservatieven stemden tegen; de liberalen begingen de gewone inconsequentie om in het verbreiden van liberalisme langs illiberalen weg geen bezwaar te zien. Het burgerlijk recht behoort tot de bevoegdheid van de afzonderlijke staten. Het eminente langwijlige hoofd van de nationaal-liberalen Lasker doet echter met de zijnen het voorstel om alles wat betrekking heeft tot de regeling van het burgerlijk recht tot de bevoegdheid van de centrale regeering te brengen. 't Ligt niet aan den Rijkstag, wanneer het voorstel niet wordt aangenomen in den Bondsraad. 't Gaat den gewonen Europeeschen weg; de versterking van den Staat wordt uitsluitend gezocht in de versterking van het centrum, niet in de ontwikkeling van de verschillende deelen.

Oppositie wordt in het Duitse parlement alleen gevoerd door de Ultramontanen en de democraten, door de zwarte en de roode Internationale. De laatste heeft niet veel te beteekenen, want er zit slechts één sociaal democraat, Liebknecht, en één democraat Sonneman in, terwijl die van de eerste alleen wordt geïnspireerd door Rome en uitsluitend kerkelijke belangen op het oog heeft; als staatkundige partij komen deze vaderlandsloozen derhalve niet in aanmerking; zij heeten particularisten, voorstanders van het behoud der zelfstandigheid van de afzonderlijke staten, maar zij zouden even goede centralisten zijn, wanneer de Rijkstregeering hun betere aanbiedingen deed; in dat geval zouden zij zelfs over 't hoofd zien, dat het centrum door Pruisen een overwegend Protestantsche kleur draagt.

De oppositie van de zwarte bende, de tegenwerking van de Duitse eenheid door de Ultramontanen schijnt zelfs een der hoofdoorzaken te zijn, waarom er geen weldadige reactie is tot stand gekomen tegen het Pruisische regime. Renan maakt in zijn laatste werk *La Réforme intellectuelle et morale* de juiste opmerking, dat wij ons bestaan voor een goed deel ontleenen aan de kracht der antithese, en de vijandige houding, waarin het Ultramontanisme reeds van het begin af tegen het Duitse Rijk is opgekomen, heeft er niet weinig toe bijgedragen, dat in

Duitschland de algemeene richting de nationaal liberale is gebleven, d. i. die waarbij de liberaliteit aan de nationaliteit wordt opgeofferd. De gewone natuurlijke partijvorming op politiek gebied berust op het conservatieve of het liberale beginsel, het beginsel van behoud of van vooruitgang, van stilstand of van ontwikkeling, van gezag of van vrijheid, maar niet zelden wordt die natuurlijke vorming verstoord door tijdelijke, vreemde beweegredenen, die bij elke partij de zuiverheid van beginsel doen op den achtergrond treden, tot groote schade van eigen ontwikkeling. Zulk een bijkomende, vreemde oorzaak is het nationaliteitsbeginsel; men weet welke treurige bladzijden de geschiedenis van de nationaal-liberalen in Duitschland oplevert; nu eenmaal de eenheid van Duitschland was tot stand gekomen, verwachtte men de oplossing van die partij en de vorming van groote conservatieve en liberale partijen, zooals wij die in Engeland vinden. De Ultramontanen, die de organisatie van het Duitsche Rijk bestrijden onder de particularistische vaan, maar in waarheid uit vrees voor hun kerkelijke belangen, werken nu juist datgene in de hand, wat zij meenen tegen te werken. Frankrijk heeft door zijn anti-Duitsche staatkunde, die in den oorlog haar top punt bereikte, het Duitsche nationale vuur tot zijn krachtigen, alles verterenden gloed aangeblazen, en de Ultramontanen doen hun best om het vuur aan te houden, terwijl zij meenen het uit te blusschen. Van daar dat de nationaal liberale partij is blijven bestaan, van daar dat zij nog verder voortgedreven wordt op den eenmaal ingeslagen weg. Immers, de voortdoring van de onnatuurlijke partijvorming is niet alleen verklaarbaar uit die ijdelheid en kleingeestigheid, die bij den parlementairen stand zich even weelderig ontwikkelen als bij den geestelijken stand, en die het eigen ik hooger doen stellen dan het belang der zaak, al wordt dat door een grooten woordenomhaal en allerlei schoonschijnende phrasen bedekt.

Vooreerst heeft men geen verandering in dien toestand te wachten: de Ultramontanen geven den strijd niet op, zij zullen het cement blijven, dat de verschillende partijen uit het oogpunt van nationaliteit aaneen verbindt. De strijd tusschen het Duitsche Rijk en de Roomschkerkelijke partij is pas aangebonden; de partijen zijn bezig met het afbakenen van het terrein en het toewerpen van de uitdagingen. Op het programma van het Beiersche Ministerie is in den Duitschen Rijksdag gevolgd het aannemen in het Strafwetboek van een bepaling tot strafbaarstelling van die geestelijken, die hun ambt misbruiken om antinationalen invloed uit te oefenen. Sommige Ultramontanen lachen om dien maatregel en maken terecht opmerkzaam dat andere, en wellicht nog betere middelen hun ten dienste staan om hun machtigen invloed staande te houden; het hoofdorgaan dier partij, de *Germania*, wees op de pen, en het geschreven woord is even machtig als het gesproken; werkelijk heeft het Ultramontanisme op het gebied van de journalistiek in de laatste jaren een bewonderingswaardige kracht

ontvouwd. De clericale bladen verrijzen als uit den grond, waar zij noodig zijn, en over 't geheel worden zij, van hun standpunt beschouwd, goed geredigeerd, met talent geschreven. Dat de partijdigheid soms ontaardt in grofheid en lomtheid, en daarbij het talent van schelden en beleedigingen niet het minst ontwikkelt, maakt ze des te beter geschikt om door het volk gelezen te worden. Andere Ultramontanen protesteeren en geven blijken, dat zij een eventueele martelaarskroon niet ongeschikt achten om hun prestige voor de lagere volksklasse te verhoogen.

Wat er van het voorstel Lasker, betreffende de uitbreiding van de Rijksbevoegdheid tot het burgerlijk recht, in den Rijksdag met groote meerderheid aangenomen, in den Bondsraad zal worden, is twijfelachtig; het onmiddellijk gevolg van de aanneming van dit voorstel zou zijn een rijkswet op het burgerlijk huwelijk, ten einde alweder de Ultramontanen te dwarsboomen. Pruisen maakt er geen geheim van, dat het de aanneming van het voorstel wenscht, en het zal niet aan pogingen ontbreken om de tegenstrevende staten, Brunswijk, Wurtemberg, Beieren en Saksen over te halen. Ook op eigen gebied toont Pruisen den strijd tegen de Ultramontanen met kracht te willen doorzetten: het handhaaft de rechten van de Katholieke godsdienstonderwijzers op de scholen, die door de kerkelijke overheid zijn in den ban gedaan, en ging te Braunsberg zelfs zoo ver van de kinderen der Roomsche ouders, die aan het godsdienstonderwijs van den geëxcommuniceerden dr. Wollmann niet willen deelnemen, het verblijf op het gymnasium te ontzeggen. In het wetsontwerp betreffende het schooltoezicht door den Minister von Mühler in den Pruisischen Landdag ingediend, wordt het onvoorwaardelijk recht van den Staat op de school gehandhandhaafd, en wat de Ultramontanen dus in den Rijksdag misloopen, krijgen zij in den Landdag. Sinds Bismarck partij gekozen heeft tegen de Ultramontanen, worden zij gewaar, dat zij te doen hebben met een macht, even onverzettelijk, even doortastend als zij. Een poging, die zij in den Wurtembergschen of den Beierschen Landdag aanwenden, in verbond met de democraten, om de rijksontwikkeling te belemmeren en het particularisme ten troon te verheffen verbittert de nationalen en vuurt den strijd aan, en wat den duur van dien strijd aangaat, zal Von Bismarck ervaren dat de Fransche legers gemakkelijker zijn te verslaan dan die zwarte bende, die voor het grootste gedeelte bestaat uit domme kracht, maar die vast aaneengesloten is als de levenslooze steen, en uitnemend wordt geleid.

Die strijd strekt ten nadeele van de natuurlijke ontwikkeling van Duitschland, omdat hij krachten doet verspillen op een onvruchtbaar gebied; omdat hij in het leven houdt, wat men zou kunnen noemen den bedwelmenden damp der nationaliteit, die verhindert te zien wat op staatkundig gebied de ware, de liberale roeping is der partijen; die blind maakt voor de schaduwzijde en het gevaar in de toekomst van het Pruisische regeeringstelsel.

Soms schijnt het ons toe, of de Duitse Rijksdag een Pruisisch parlement is geworden; wanneer men die vergadering haar goedkeuring ziet hechten aan de instelling van een oorlogsfonds, wanneer men zonder veel bezwaar het ijzeren budget ziet verlengd voor den tijd van drie jaren, en de nationaal-liberale bladen den volke trachten te troosten, dat het waarschijnlijk nog goedkooper zal uitkomen dan met een eigenlijke oorlogsbegroting; wanneer men daarbij mannen van het jonge Duitschland zooals Von Treitschke de loftrumpet hoort steken over dat ijzeren budget en de buitengemeene verdienste van de Regeering om met zulk een budget rond te komen, dan wordt het ons wel eens bang, dan schijnt het ons wel eens toe, of het omgekeerde geschied is van hetgeen wij verwachtten; dan zien wij geen Duitschers meer maar slechts Pruisen, en indien dat het laatste woord moet zijn van Duitschlands geschiedenis, kan geen uiterlijke macht, ook niet de bewustheid van de eerste Mogendheid van Europa te zijn, de Duitschers vergoeden wat zij verloren zullen hebben in de achting van de geheele beschaafde wereld, en de ure zou kunnen komen dat de verpruischte Duitschers den tijd terugwenschten, toen zij op staatkundig gebied weinig beteekenden, ja de spot waren van den vreemdeling, maar op elk gebied van wetenschap en kunst geprezen werden als het eerste onder de volken.

Toch meenen wij dat uit een schoeiing van Duitschland op geheel Pruisische leest nog niet van zelf voortvloeit, dat men het vredewoord van Von Moltke, straks door ons herinnerd, als van geen waarde moet beschouwen, slechts als een staatsmansphrase, die dient niet om een waarheid aan den dag te brengen, maar er een te verbergen, zooals het berucht geworden *l' Empire c'est la paix* van Louis Napoleon Sr. De stichting van een wereldmonarchie, waarin dan ook noodzakelijk Nederland zou moeten plaats nemen, ligt naar ons inzien evenmin in de plannen van Von Bismarck als het ooit gedroomd is door Cavour, — mannen die zooveel met elkander gemeen hebben. 't Is waar, de Duitschers veranderen dagelijks en de reactie van de Pruisischgezindheid kan geheel uitblijven, maar tot heden is geen enkel bewijs, dat Pruisen zich wil bewegen buiten de Duitse grenzen, en de Pruisische staatslieden zijn te scherpziend om niet te begripen, dat de eerste voetstap buiten Duitschland, de eerste annexatie van niet Duitsch grondgebied, den grondsteen zou verwringen, waarop het Duitse Rijk zoo stevig rust, en de geheele schepping bedreigen met een snellen ondergang.

De ervaring, die de Duitschers opdoen van Elzas en Lotharingen, strekt buitendien niet om hun annexatielust te bevorderen. De nationalen hebben zich daar een grievende teleurstelling bereid; in hun waan meenden zij, dat het nationaal gevoel van dien aard is, dat het evenals het ouderlijk gevoel niet versterft. Een jaar is ongeveer voorbij gegaan en de Elzassers en Lotharingers zijn nog even goede Franschen en slechte Duitschers, als zij in de laatste eeuwen zijn geweest; door

den oorlog geteisterd, moe en afgestreden, bijna verlamd door de overspanning, liggen zij geboeid en stil aan de voeten van den overwinnaar, met den wrok in 't hart, hopen slechts op den dag der wraak, der bevrijding. Bijzondere omstandigheden werken buitendien meê om het nationale werk der Duitschers hier slecht te doen slagen. Verreweg het grootste gedeelte van de nieuwe Duitschers — bijna 82% — bestaat uit Roomschen, en de Ultramontanen hebben hier een uitnemend arbeidsveld gezocht en gevonden. Onder het Fransche bestuur, vooral der laatste twintig jaren, bezat de Roomsche geestelijkheid vele vrijheden, inzonderheid op het gebied van het onderwijs. Reeds onder gewone omstandigheden dus was een conflict tusschen het Rijksbestuur en de geestelijkheid niet te vermijden; hoewel minder nu, terwijl dat bestuur en de zwarte Internationale vijandig tegenover elkander staan. Al wordt het politiseeren op den kansel den pastoors verboden, bezitten deze tal van middelen om in het verborgen den haat tegen de Duitschers levendig te houden, en eeuwen zullen noodig zijn om de Elzassers en Lotharingers vrede te doen hebben met de inlijving in Duitschland. De aansluiting aan Duitschland wordt buitendien tegengewerkt door het denkbeeld dat de vreemde heerschappij slechts tijdelijk is, en Frankrijk, straks van zijn nederlagen hersteld, het ontroofde zal heroveren.

De herstelling van Frankrijk lijkt ons echter nog in een ver verschiet te liggen. In geen land is de toestand zoo onvast, zoo onzeker, vindt men zoo weinig gegevens om met eenigszins vasten grond iets te voorspellen omtrent de toekomst. De dagelijksche zaken hebben natuurlijk weder haren loop hervat, het politiseeren der partijen heeft een sluijer geworpen over de gapende wonden, de stoornis in handel en nijverheid teweeggebracht door den oorlog en de gevolgen. Wel werden de leeningen van den Staat en van de stad Parijs binnen korten tijd meer dan volteekend, zoodat de nationale rijkdom nog altijd niet verminderd blijkt te zijn, maar juist de gretigheid, waarmeê men het geld zocht te plaatsen op die wijze, was een duidelijk bewijs, dat de handel nog altijd weinig vertrouwen inboezemde. Toch is Frankrijk een door de natuur te zeer bevoorrecht land om niet betrekkelijk snel zich van zijn materieële schade te herstellen, indien de politieke toestand maar eenigszins vertrouwen inboezemt. Op staatkundig gebied echter weet Frankrijk zelf niet wat het wil.

De verkiezingen voor de leden van de Nationale Vergadering in Februari vielen, geheel onder den indruk van de oorlogsgebeurtenissen, meerendeels in conservatieven geest uit; naar de samenstelling der Kamer te oordeelen scheen de herstelling van den monarchalen regeeringsvorm slechts een quaestie van tijd; men wilde echter die quaestie onopgelost laten, 't was trouwens geen tijd om de keuze tusschen de legitimistische en orleanistische pretendenden te beslissen. Te Bordeaux nog kwam men overeen om den voorloopigen republikeinschen regeeringsvorm in af-

wachting van een latere beslissing te behouden. De conservatieve uitslag van de eerste vrije verkiezingen laat zich verklaren deels uit den afkeer van de republiek onder de meerderheid der bevolking, — men had geleerd haar te vereenzelvigen met wanorde en oproer, het roode spook, — deels uit de voorkeur voor het verledene, die in benarde dagen steeds met vernieuwde kracht omhoog rijst.

De verkiezingen in Juli echter, en die voor de Algemeene Raden rijmde slecht met vroegere; verreweg de meerderheid viel uit in 't geen men eigenaardig noemde: liberaal-conservatieven geest, d. w. z. er werden gematigde republikeinen gekozen, mannen, die de quaestie van den regeeringsvorm geheel op den achtergrond wenschten en gezind waren om de bestaande republikeinsche Regeering te steunen, en zoo het met haar goed ging, geen verandering in den regeeringsvorm te brengen. In elk geval vielen de verkiezingen uit in liberalen geest. Een moeielijke quaestie ontstond daarmee; de aanvullingsverkiezingen voor de Nationale Vergadering waren niet talrijk genoeg om de verhouding in de Kamer te doen veranderen; vertegenwoordigde dus de meerderheid der Kamer wel langer de meerderheid des lands? hadden de kiezers niet getoond, dat zij bij nadere kennismaking met de republiek, van hun eersten wensch waren teruggekomen en een meer liberalen weg wenschten te bewandelen? Kunnen wij de Fransche bladen gelooven, dan heeft werkelijk de republiek ook op de plattelandsbevolking een bovenverwachting gunstigen indruk gemaakt. Het oppervlakkig vreemd verschijnsel is bij nader inzien gemakkelijk verklaarbaar; de overgrootte meerderheid der kiezers is geheel onverschillig omtrent den definitieven regeeringsvorm; zij is te weinig ontwikkeld om iets te begrijpen van politieke quaesties; persoonlijke voorkeur heeft niet één regeering haar ingeboezemd; Bourbons, Orleanisten, Bonapartes, Republikeinen hebben allen op hun beurt het volk bedrogen, het schoone beloften voorgehouden, schitterende verwachtingen, en de een voor, en de ander na heeft het volk in zijn verderf gestort. Wat het volk wil, is wat het ongeveer overal elders verlangt: rust en vrede, en zoo weinig mogelijk belastingen betalen. Welnu, dat de belastingen hooger waren, kan de republikeinsche Regeering niet helpen, dat kwam van den Pruis, door den Keizer in het land gehaald, en zooveel hooger waren die belastingen niet, en rust en vrede gaf ook de republiek; had zij niet den opstand der Commune gedempt? Kwam er een koning, dan was een nieuwe opstand waarschijnlijk, en zoo denkend stemden de kiezers, die er nog stemden, »in conservatief liberalen" geest, d. i. voor het behouden der republiek. Deze verklaring van de verkiezingen wordt zijdelings bevestigd door het grootte aantal onthoudingen, bijna de helft; men kan immers aannemen, dat de onverschilligen de bestending van het bestaande wilden.

De meerderheid van de Nationale Vergadering, een mengeling van legitimisten en Orleanisten, wil van deze verandering van den geest des volks niets weten; zij weet één ding: zij heeft de meerderheid, en

zij begint elken dag meer en meer te begrijpen, dat zij het ijzer moet smeden, terwijl het heet is; ware de keus van een pretendent maar gemakkelijker en de fusie tusschen de Bourbons en Orleansen doorgegaan! Dat juist brengt verdeeldheid in het kamp. De graaf van Chambord heeft met zijn witte vaan zich onmogelijk gemaakt, behalve voor de kleine schaar van zijn trouwe, blinde aanhangers; maar de Orleanisten, die den graaf van Parijs willen, kunnen de stemmen der legitimisten niet ontberen om te zegevieren. Zoo wordt de beslissing van dag tot dag vertraagd, maar van wijken en het hecht uit handen geven geen sprake; de rechterzijde wil niet weten van ontbinding der Kamer, omdat zij verkozen is onder buitengewone omstandigheden en tot buitengewone werkzaamheden, het sluiten van den vrede; zij geeft daaraan de meest rekbare verklaring en meent dat haar mandaat niet is geëindigd, vóór de vreemdeling het Fransche grondgebied heeft verlaten. Zij kent zich het recht toe om als constitueerende vergadering op te treden, maar weigert elk nieuw beroep op de kiezers, ook slechts door een gedeeltelijke aftreding.

Kan zulk een toestand blijven zonder botsing te veroorzaken? Vooral in Frankrijk hoogst onwaarschijnlijk. Voorloopig hebben er slechts bedreigingen plaats en schermutselingen in de Kamer. De rechterzijde zoekt naar een overgang; zij is niet stoutmoedig genoeg en vastberaden om een staatsgreep te doen, die licht het land weder in beroering zou brengen; den pretendent eerst de eene of andere belangrijke betrekking te geven, 't liefst — het voorbeeld van Louis Napoleon is zoo verleidelijk — die van President der Republiek. Voorloopig zullen twee Orleanistische prinsen, de hertog van Aumale en de prins van Joinville, meer op den voorgrond treden; schoon zij zelf het wel wat beneden zich achten, worden zij door hunne vrienden gedrongen om zich in de Nationale Vergadering te vertoonen en daar een goeden indruk te geven van hun waardigheid; de graaf van Parijs houdt zich als de slimste op den achtergrond, totdat de plannen zijn gerijpt en het oogenblik van uitvoering daar is.

't Is waar, de reactie van heden is geheel iets anders dan die van '49; toen stonden mannen aan het hoofd en van beteekenis en van doorzettende kracht; toen stond de uitvoerende magt haar ter zijde en had de republiek zich reeds te veel gecompromitteerd om te rekenen op de ondersteuning van de meerderheid des lands; toen haakte men naar iets monarchaals om vastheid en zekerheid van bestuur te verkrijgen, terwijl nu omgekeerd de republiek de ervaring van de laatste maanden voor zich heeft en de monarchie Sedan op haar geweten heeft. En toch valt ook hierop weinig te bouwen; de zogenaamde publieke opinie is in Frankrijk evenals de windwijzer; zij rigt zich naar den druk van den dampkring, en een hoogst partijdige pers stelt de zaken naar de oppervlakkige beschouwing der partij-inzichten voor. Het is daarbij merkwaardig, dat het Bonapartisme nog altijd over acht hoofdbladen

beschikt, terwijl de andere partijen er vijf en zes hebben. Bij de onverschilligheid van de meerderheid der kiezers voor de politieke quaesties, heeft geen nieuwe regeering, welke ook, veel tegenstand te vreezen, wanneer zij slechts met die kracht optreedt, die het land een geordenden toestand verzekert en de beteugeling van de uiterste partijen.

En dit laatste geeft het hoofd van het tegenwoordig bestuur zeker niet; meer aan de omstandigheden, dan aan krachtsbetoon heeft Thiers het te danken, dat de orde gehandhaafd bleef; en zoo hij al zijn naam verpandde en zijn belofte ook bij den Parijschen opstand gestand bleef, om de maatschappelijke orde met de uiterste middelen te willen handhaven, op politiek gebied verraadt zijn bestuur de meest mogelijke zwakheid. Zijn eigenlijken steun zou Thiers moeten zoeken bij de republikeinsche minderheid, bij die coalitie van conservatief-liberalen en republikeinen, die in ernst het behoud van het bestaande willen; maar in plaats van die partij openlijk althans zijn zedelijken steun te verleenen, streelt hij steeds de ijdelheid van de meerderheid van de Nationale Vergadering, geeft haar steeds hooger dunk van haar soevereine magt, terwijl juist deze partij het is, die hem alleen wil gebruiken als middel om tot de monarchie te geraken. Verbitterd over de ontrouw van Thiers aan zijn oude Orleanistische overtuiging, laat zij geen gelegenheid voorbijgaan om hem den voet dwars te zetten, hem te ergeren en hem tot drift te vervoeren; de »grootte kleine man», zooals men den President spottend genoemd heeft, weet geen beter middel om den storm te bezweren dan te dreigen met zijn ontslag, vergetend dat als men als Zeus de menschen door het fronsen van zijn wenkbrauwen wil schrik aanjagen, men eerst Zeus moet zijn; het gevolg is nu, dat het prestige van Thiers met den dag vermindert. De indruk van zijn boodschap aan de Nationale Vergadering was van dien aard, dat menige afgevaardigde bij zich zelf wenschte, dat de man gevolg gaf aan zijn bedreiging, en ging.

Heeft de regterzijde zoo goed als gebroken met den President, de linkerzijde duldt hem bij gebrek aan beter; »hij doet niets voor de republiek», klaagt men daar, »en wij zitten nog altijd met het land zonder republikeinen.» De mannen, waarmee Thiers zich omringt, zijn oude vrienden, die verbazend veel eerbied voor hem hebben; mannen, noch ontbloot van karakter, noch van bekwaamheden, maar die geheel missen die ijzervastheid van overtuiging, die bezielt en die ook anderen inspireert. Frankrijk had noodig een vaste hand, die het leidde, niet om het weder aan een troon te helpen, maar om de grondslagen te leggen voor een krachtige hervorming. Kort na het sluiten van den vrede met Duitschland droomden de Franschen van een zedelijke en verstandelijke wedergeboorte, maar die droom is vergeten te midden van al de politieke quaestien; wat men er van heeft overgehouden, zijn een aantal fraaie woorden; en als men de Fransche bladen leest, dan slaat men de handen ineen over het verkoopen van zooveel schoone

phrasen en zoo weinig ernst, zoo weinig zelfkennis. Het schijnt ons somtijds toe dat Thiers zelf de republiek alleen beter vindt dan de monarchie, omdat hij President is; doopt men ten onregte zijn bestuur met den naam van: *Republique de Mr. Thiers?*

Inderdaad is de vader der Napoleontische legende, van het Thiersche chauvinisme, van de vestingwerken van Parijs een hoogst zonderling staatsman. Terwijl hij weigert het initiatief te nemen in de oplossing van de hoofdquaesties van den dag, stelt hij aan den anderen kant zijn eigen opinie op den voorgrond en wil die opdringen onder bedreiging van die Nationale Vergadering, welke souvereine macht hij voorgeeft onvoorwaardelijk te huldigen; men denkt daarbij aan de eigenzinnigheid, oude lieden eigen. Als stichter van de Parijsche fortificatiën meent Thiers een militaire specialiteit te zijn, laat de soldaten rondom Parijs in kampen wonen en verwekt daardoor onder hen klimmende ontevredenheid; Thiers wil Spartanen van hen maken, door ontbering gehard, door gebrek aan opleiding tot studie gedwongen; aan den anderen kant verklaart hij zich met alle kracht tegen het invoeren van den algemeenen dienstplicht, dien hij daartoe scheef voorstelt, — een quaestie, waarover in elk geval de beslissing berust bij de Nationale Vergadering. Hetzelfde is het geval met de denkbeelden van Thiers op handelsgebied; hij maakt van het protectionisme een stokpaardje, waarvan hij niet is af te brengen.

Maar dalen wij niet te zeer af in bijzonderheden. In verband met den toestand van Europa in het algemeen, is 't van meer gewicht, welke verhouding Frankrijk zal innemen tegenover de andere Mogendheden, inzonderheid Italië en Duitschland. Het schijnt dat Thiers voor goed een streep heeft gehaald door zijn oude politieke theorie: de leer van het evenwicht, zoo opgevat dat Frankrijk het zwaarste weegt en slechts omgeven is door kleine, zwakke geburen. Met die theorie is niets meer aan te vangen, en het is de grootste grief van Thiers tegen Napoleon III, dat hij de eenheid van Italië niet heeft verhinderd en Sadowa heeft laten passeeren.

De betrekkingen tot Italië zijn niet van zuiveren aard, uiterlijk bestaat er welwillendheid tegenover de Italiaansche Regeering, maar de woorden waarmede over den Paus wordt gesproken zijn zoo innemend, dat zij achterdocht opwekken. Thiers beloofde den »almachtigen gevangene» een schitterende ontvangst in Frankrijk, maar raadde hem weifelend aan te blijven, waar zijn onfeilbre Majesteit was. Natuurlijk is Thiers op Pio Nono persoonlijk niet zoo zeer gesteld; de Paus en de goede betrekking tot hem is een politieke zaak, waarin wel wat te verdienen valt om het verloren aanzien van Frankrijk te herwinnen. Vandaar dat Victor Emmanuel de verstandigste partij koos en bij de opening van het eerste parlement te Rome bovenal de zorg voor het leger en de defensie aan de volksvertegenwoordigers aanbeval. Gelooven wij echter niet, dat 't in de bedoeling ligt van de Fransche regeering om iets ernstigs te ondernemen tegen Italië; het zijn louter woor-

den; Frankrijk heeft binnenslands genoeg te doen om aan hulp voor den »gevangene» van het Vaticaan niet te denken, en buitendien is het Fransche volk te verdeeld op het punt van den onfeilbaren Paus.

De betrekkingen met Duitschland zijn uiterlijk eveneens zoo goed als men die na zulk een oorlog kan verwachten. Het laatste officieële woord is de boodschap van den President geweest, en het scheen of Frankrijk alle gedachten aan wraak heeft opgegeven en voornemens is zich de herovering van Elzas-Lotharingen te laten welgevalen. Bijna op dezelfde wijze liet echter de ex-dictator Gambetta zich uit op het feestmaal te Saint-Quentin, in dien zin echter, dat Frankrijk op 't oogenblik andere dingen te doen heeft, namelijk zich reorganiseeren, zich sterk maken... voor den dag der toekomst, waarop Duitschland rekenschap zal worden gevraagd. 't Zou ook onnatuurlijk zijn, indien Frankrijk op dit oogenblik anders dacht, en zijn positie in aanmerking genomen, kunnen wij het zijn weinige openhartigheid vergeven. Onder dat zwijgende gelaat verbergt zich een gloeiende haat tegen Duitschland, en evenals een drenkeling grijpt naar een stroohalm, slaat Frankrijk krampachtig de handen uit naar elke schaduw van hoop op bijstand tegen den »vreemdeling»; nu eens is het Rusland, straks de oppositie van de Duitsche particularisten, ultramontanen en democraten, in wier bondgenootschap het zich verblijdt. Zelfs de zachtergeaarde gemoederen, zooals Renan, zijn vol van bitterheid tegen Duitschland. De oorlog heeft als een muur opgetrokken tusschen de beide volken; Frankrijk is vastbesloten om althans op den afstand van Elzas-Lotharingen terug te komen. De laatste twijfel daarover verdwijnt, wanneer men Thiers in zijn boodschap het beginsel hoort verkondigen, dat »het leger de steun is van den Staat, wiens grootheid (!) het uitmaakt», — en hem daarop hoort verklaren, dat de begroting van Oorlog met ongeveer 75 millioen zal worden verhoogd; dat alles moet worden opgeofferd, geen kosten gespaard worden, om het leger zoo sterk en zoo strijdvaardig te maken, als eenigzins mogelijk is. Ziedaar de vredelievendheid van Thiers; ziedaar, in cijfers uitgedrukt, hoe Frankrijk, bij monde van Thiers, plegtig belooft het gegeven woord te zullen houden. Slechts één zaak kan dien nieuwen oorlog voorkomen, — tijd, betrekkelijk veel tijd; zoolang de binnenlandsche organisatie van Frankrijk zoo veel te wenschen overlaat, behoeven wij ons niet ongerust te maken; gevoel van eigen onmacht moet in Frankrijk de zucht naar wraak be-teugelen en doen inhouden. Zoo kan de tijd doen slijten, zooals ook de zucht naar wraak voor Waterloo is verdoofd. Komt echter die reorganisatie spoediger tot stand dan zich voor het oogenblik laat aanzien, dan is het uitbreken van den oorlog niet twijfelachtig. Is die oorlog niet te voorkomen, dan is de beste troost, dat hij zoo kort mogelijk duurt, en zoo weinigen mogelijk er in betrokken worden. En van die zijde beschouwd hebben wij reden om tevreden te zijn; geen der Mogendheden zal zich door Frankrijk op het sleeptouw laten nemen

in een zaak, waarbij het alleen zijn belang geldt; de vrees voor een algemeen oorlog is van die zijde geweken, en wat den duur betreft, — met Metz en Straatsburg is de weg naar Parijs minder lang. Welligt dat de Franschen daar meer over denken, dan zij zelve wel willen weten.

De sympathie van Engeland voor de Fransche Republiek begint merkbaar te verminderen. Is het waar dat men dat zoogenaamde trotsche Albion terecht kan vergelijken bij een zuiver neringdoende natie, die haar verhouding, haar vriendschap afmeet naar 't geen er aan te verdienen valt? Zeker is de beoordeeling van de Fransche toestanden, vooral van de tegenwoordige Regeering, als omgeslagen op het bericht, dat het handelstractaat zou worden opgezegd, terwijl vroeger geen pers de Regeering van Napoleon III uitbundiger heeft geprezen, dan de meest gelezen Engelsche organen.

De toestand van Engeland wat zijn binnenlandsche aangelegenheden betreft zou bekommering verwekken, indien die natie niet steeds bij de groote omwentelingen, die zij doorleefde, blijken gegeven had van gezonden zin, en de monarchie daar niet vrij was van die eigenzinnigheid en dat egoïsme, die op het vaste land bijna zonder onderscheid de regeerende vorstenhuizen kenmerken; daar komt bij een natuurlijke partijvorming en een eerbied voor de wet bij de overgrote meerderheid der burgers, die omwentelingen, zooals wij die elders aantreffen, bijna tot een onmogelijkheid maken. Wel dreigt dat alles op een zware proef te worden gesteld bij de groote hervormingen, waarop telkens luider wordt aangedrongen. De Torys hebben reden tot klagen, dat oud-Engeland met elken dag meer verdwijnt en in nevelen zich oplost. Is de Staatskerk in Ierland niet gevallen, en is zij ook in Engeland niet ondermijnd? Beschouwt men niet het Hoogerhuis als een uitgediende instelling, die weldra zal moeten worden opgeruimd? Durft men het vorstenhuis niet aantasten en vergaderingen houden, waarin de republiek wordt aangeprezen? En wordt niet Engeland met zijn talrijke fabriekarbeiders 't eerst bedreigd door de sociale omwenteling, de algemeene ontevredenheid van den vierden stand?

Rusland bleef het afgelopen jaar, wat zijn binnenlandsche aangelegenheden betreft, het land der geheimen; van de groote sociale hervorming door de vrijverklaring van de boeren-lijfeigenen en de instelling van het individueel grondbezit, een hervorming die in haar uitvoering moest worden gestuit, omdat het volk er niet rijp voor bleek te zijn, hoorde men zoo goed als niets. De dagbladen hielden zich bezig met buitenlandsche politiek, de schepping van het hersenschimmige groote Panslavistische Rijk, de vraag of de weg daartoe niet over Weenen lag, in plaats van in rechte lijn op Konstantinopel; de Regeering hield zich hoofdzakelijk bezig met het aanleggen van strategische spoorwegen, de organisatie van het leger en het invoeren van een geduchte wapening. Wij maken ons over het laatste minder ongerust; Rusland is, hoe ontzagverwekkend ook van buiten, van binnen weinig krachtig door zijn gebrekkige organisatie en de nog geringere ontwikkeling van de lagere volksklasse.

Oostenrijk blijft steeds variatieën leveren op denzelfden grondtoon: het wanhopige werk om zijn verschillende volksstammen en nationaliteiten in vrede naast elkander te doen leven. Nauw was het ministerie Hohenwart gekomen aan de uiterste grens van hetgeen men de foederalistische oplossing zou kunnen noemen van het raadsel, of men maakte ijlings rechtsomkeer en ging terug tot een sterk gekleurd centralistisch Duitsch ministerie, en de man, die den grond had gelegd tot den tegenwoordigen regeeringsvorm van de Oostenrijk-Hongaarsche monarchie, Von Beust werd tot aftreden genoopt door hofkabaal of gekwetste Keizerlijke ijdelheid. Het bleek echter dat alle nationaliteiten een merkwaardige overeenkomst hebben, daarin namelijk dat de storm, dien zij in hare ontevredenheid opwekken, slechts woorden en phrasen opwerpt, en de maatschappelijke orde er niet door wordt verstoord.

Voor Italië was het jaar '71 gewichtig, omdat het eerste parlement te Rome, de »natuurlijk hoofdstad» werd geopend, maar tot heden blijkt niet dat daarmee ook het middel is gevonden om de natuurlijke zwakheid te verhelpen: een begroting, waarbij de kloof tusschen ontvangst en uitgaaf telkens grooter en ondempbaarder wordt, partijveeten waarbij persoonlijke belangen en provinciale overwegingen de grootste rol spelen met veronachtzaming van het wezenlijk belang des lands, zoodat men niet weet wat grooter spotternij is het *Italia una* of het *Italia fara da se*.

Italië genoot weinige jaren geleden de eer te worden opgenomen in den rang der groote Mogendheden, van die staten, die op het lot van ons werelddeel den grootsten invloed uitoefenen. Twee andere zou men in die rij kunnen opnemen: de Zwarte en de Roode Internationale. Beide deze mogendheden toch zijn, bijna meer nog dan de gewoonlijk dusgenoemde, het onderwerp van de overwegingen der staatslieden. Vraag het Von Bismarck, of het Vaticaan hem niet meer zorg inboezemt dan Frankrijk of Oostenrijk. »De Kerk en de Roode republiek» zegt Disraeli in zijn Lothair, »zijn de éenige machten in Europa en zij zullen koningen, keizers en parlementen overleven.» En met rustelooze werkzaamheid breidt de eerste, dat rijk zonder nationaliteit, zonder vaderland, het ultramontanisme zich uit; het zoekt zijn kracht niet in de ontwikkeling zijner burgers, maar in hun onkunde, in het samenvoegen van den zielloozen klomp van aaneengeregen menschengedaanten; de koning van dit rijk heeft ook zijn oorlogsverklaring, den vloek over de moderne maatschappij; en steeds onmachtiger worden beschaving en wetenschap om te redden uit dat rijk van onbezielde wezens, want rondom de »reinen» worden een kordon getrokken van sluwe wachters, die alles wat van leven en ontwikkeling, van vrijheid en denken getuigt, verbeurd verklaren en den toegang weigeren. Wat baat de propaganda van verlichting, wat baten de populairste geschriften, het zorgvuldigst gekozen woord, waar men staat tegenover een deel onzer maatschappij, dat niet denkt, niet leeft, maar anderen, den priester,

laat denken, — dat in wantrouwen, in haat, in verachting van den geheelen nieuweren tijd zich opsluit en een ijzeren harnas vormt, waar noch de pijlen van uw gezond verstand, noch van uw spot doorheen dringen. De ultramontanen hebben hun eigen dagbladen, hun eigen illustraties, hun eigen maatschappij in de maatschappij; een laatste kamp wordt door hen gevoerd om hun stelsel te voltooiën — zij eischen hun eigen onderwijs, niet alleen in de Kerk, maar ook daarbuiten, zij eischen de School.

De overeenkomst van de Ultramontanen met de Roode Internationale is meermalen aangetoond. In haar verhouding tegenover de moderne maatschappij, in de keuze der middelen van bestrijding hebben beiden een merkwaardige overeenstemming. In de rij der groote Mogendheden werden zij beiden opgenomen bij de Keizers-samenkomst te Gastein; de bestrijding van de Roode niet minder dan van de Zwarte Internationale maakte een der hoofdonderwerpen uit, naar men zegt, van de gesprekken van Von Bismarck en Von Beust. In Engeland haren hoofdzetel behoudend, woelt en werkt de Roode Internationale niet alleen in Frankrijk en Duitschland, maar ook in Spanje, Italië, Oostenrijk en Hongarije. Zij ruit den arbeider op door valsche begrippen en voorspiegelingen, en doet hem de oorzaak van zijn ellendig leven overal zoeken behalve in zich zelf; zij spreekt van het hongerende volk, maar verspilt het geld, aan de zuur verdiende penningen van den arbeider ontroofd, in heillooze werkstakingen, aan het bezoldigen van presidenten en het uitgeven van opruiende dagbladen. De opstand te Parijs was een eerste waarschuwing, welk een afschuwelijke gedaante de sociale quaestie spoedig kan aannemen, wanneer het voortgaat op dezen weg. Nog diepere verarming van de arbeidende klasse bij steigende ontevredenheid, wat anders moet het gevolg zijn van de werkstakingen, waarvan de laatste maanden ons elke dag nieuwe had te vermelden.

Is de geschiedenis, is de werkzaamheid van de tegenwoordige »grootte» Mogendheden opwekkend? Men zou kunnen beweren dat zulk een vraag ongepast is; de geschiedenis van de menschelijke maatschappij is nooit verheffend geweest, wanneer men de werkelijkheid neemt; steeds werd zij 't meest verlicht doordat wij op haar weg de stralen wierpen van onze ideale opvatting van de toekomst der menschheid; maar soms is dat gevoel voor het ideale zoo zwak, zoo flauw, dat het licht hetwelk het verspreidt, als maanlicht is, dat met koud en bleek schijnsel de schaduwen nog sterker, nog grilliger doet uitkomen en hier en daar die schaduwen vormt tot grijnzende, spottende wangedrochten, die ons schrik aanjagen. Walgend van het kerkelijk christendom, dat in beeld en woord met »het heilige» speelt, en ontaard is in een broei-nest van bekrompenheid, kleingeestigheid, hoogmoed, enghartigheid en uitsluiting, waande men de kern des christendoms, der wezenlijke beschaving gered door de grondslagen aan te geven voor het huma-

nisme, dat in de praktijk zou vergoeden, wat het in zijn sceptisch omhulsel, aan geloof bij de Christenen achterstond. Maar de werkelijkheid spot evenzeer met dit humanisme als met het christendom. Aan de orde van den dag is niet de bevrediging en verzoening der volkeren en menschen, maar de militaire quaestie, het herscheppen van Europa in een militair kamp, in het uitputten der natiën tot het onderhoud der staande legers; niet aan versmelting der volkeren wordt er allereerst gedacht, zoo nauw verbonden op intellectueel gebied, door ijzeren wegen en draden uiterlijk als tot één familie gebracht, maar aan de afscheiding en vervreemding door de nationaliteiten-quaestie, oorzaak van beroering en van exclusivisme.

Van de invoering van het constitutioneele regeeringsstelsel wachtte men sinds twintig jaren een nieuw ontwikkelingstijdperk. Maar het schijnt soms of ook dit zich zelf reeds heeft overleefd. Onze Deutsche burenen hebben niet meer het regte begrip van dit regeeringsstelsel, en indien wij Engeland uitzonderen, dat een afzonderlijke positie inneemt, worden de voordeelen van het constitutionalisme voor een goed deel opgewogen door de nadeelen. De partijstrijd is in West-Europa er door ontaard in een jagt op de groene tafel, terwijl 's lands belangen moeten achterstaan bij de voldoening aan persoonlijke eerzucht. De zaken slepen zich voort, en bij den twist over liberale of conservatieve leuzen, worden oude klachten weder overgedaan aan het nageslacht.

Let men op den algemeenen geest der maatschappij, dan is de ervaring evenmin verheffend; in weerwil van de hooggeroemde verstandelijke ontwikkeling blijkt de overgrootte meerderheid niet minder dan in vroeger eeuwen onvatbaar voor verstandelijke bewijsgronden; een beroep op het gezond verstand des volks wordt beantwoord met een kniebuiging voor den Syllabus, voor de onfeilbaarheid van een oud man, met het geratel van de »tale Kanaans'', het brömmen van reeds lang verouderde geloofsstellingen, of met de nieuwe openbaringen uit de geestenwereld, door nietsdoende tafel- of klopgeesten aan den man gebragt. De verbeeldingskracht blijkt nog altijd de meest vermogende factor te zijn in het menschelijk leven.

Terwijl men den eerbied voor den arbeid prijst als een der overwinningen van onze eeuw, is het jagen naar genot en weelde nooit zoo sterk allicht geweest als in onzen tijd; de ondernemingsgeest is op handelsgebied verstrikt in de effecten en het beursgedobbel heeft de nijverheid verlamd; de koopman zoekt in gewaagde luchtsprongen vervaarlijk snel fortuin te maken, en onze eeuw is de eeuw geworden van loterijen.

En toch zouden wij verkeerd doen met onzen tijd voor slechter, voor minder bedeed te houden dan andere tijden; wij zijn wellicht minder tevreden omdat wij onze eischen hooger stellen. Treft men geen grootte mannen aan, die volkeren om zich heen verzamelen en door hun geestverheffing vele diepten vullen, het goede en edele is meer verspreid. Onze tijd, zoo arm aan grootte denkers, moge de verstandelijke onvat-

baarheid van de groote volksmenigte helderder aan het licht brengen door de uitersten, waartoe zij gedreven wordt, het aantal van hen die niet langer bij den priester zweren, is ontegenzeggelijk sterk toegenomen. Hoeveel van de schaduwen van onzen tijd — schaduwen niet dichter en niet zwarter dan in vroeger eeuwen, — worden niet opgewogen door de uitbreiding van het onderwijs, zoodat het verstandelijk niveau met den dag als wordt verplaatst. De in vergelijking met vroegere eeuwen meer algemeene ontwikkeling maakt dat niemand, die het goede wil, meer alleen staat; zijn woord vindt weerklank, sympathie en medewerking; men zou kunnen zeggen, dat groote mannen een onmogelijkheid geworden zijn.

Wij denken snel, maar wij wandelen langzaam; vele zaken moeten hun tijd hebben, en het kwaad moet soms groot geworden zijn, om algemeen te worden erkend en genezen. Schokken zijn dikwerf noodig om de maatschappij van den dwaalweg terug te brengen. Veel schaduwen zijn een gevolg van tijdelijke oorzaken, die met het ophouden van deze van zelf wegvallen. Zoo is bijv. de militaire overdrijving een gevolg van de onnatuurlijke inrigting en zamenvoeging van sommige landen; actie geeft reactie, en nu de Italiaansche en de Duitsche quaestie hebben opgehouden te bestaan, zullen de reusachtige staande legers wellicht niet langer blijven dan den tijd die noodig is om den nieuwen toestand, hetzij goed- hetzij kwaadschiks te doen erkennen en eerbiedigen.

Onze tijd heeft voor, dat het de tijd is der openheid; het beginsel en het doel van veler streven is duidelijk te lezen, zoo niet in de woorden dan toch in de daden en ondernemingen; meer dan vroeger is het eigenlijke wezen, het karakter der dingen openbaar, en het is reeds veel gewonnen, dat men zijn tijd kent. In dat opzicht is het een merkwaardige tijd, dien wij beleven; het loont de moeite geleefd te hebben in zulk een tijd van uitersten, en daarmee van ontbinding van veel, hetgeen straks zal hebben uitgediend; de volle ontwikkeling, de laatste consequentie is de dood, — of neen, slechts de verandering der gedaante. Het is een tijd, waarop met vrucht de woorden van toepassing zijn, door den geest tot Faust gericht:

In Lebensfuthen, im Thatensturm
 Wall' ich auf und ab,
 Webe hin und her!
 Geburt und Grab,
 Ein ewiges Meer,
 Ein wechselnd Leben,
 Ein glühend Leben,
 So schaff' ich am sausenden Webstuhl der Zeit,
 Und werke der Gottheit lebendiges Kleid.

20 December '71.

NOORMAN.

LETTERKUNDE.

DE OORLOG VAN 1870 EN DE DUITSCHE LITERATUUR.

EENE LITERARISCH HISTORISCHE STUDIE.

(Vervolg.)

III.

Buckle zegt in de inleiding van zijne »History of civilisation,” dat evenmin als de godsdienst de letterkunde kan beschouwd worden als de oorzaak, maar eenvoudig als de werking der beschaving. Verkeert de letterkunde, zoo beweert hij, in een gezonden toestand, dan is zij eenvoudig de vorm, waarin de kennis van een volk is gebruikt, de gedaante, die haar is gegeven. Is die toestand ongezond, verheffen zich enkelen boven een zeker punt, dan verzwakken zij haar nut voor het tegenwoordige, stijgen zij nog hooger dan wordt het geheel weggenomen. Indien de kloof tusschen de intellectuele en de praktische klasse te groot is, dan zal de eerste geen invloed bezitten, de laatste geen vrucht oogsten. Dit heeft — zoo beweert Buckle verder — in Duitschland plaats, waar het meest belangrijke deel der letterkunde een bijzonder stelsel uitmaakt, dat met de natie niets gemeens heeft, en op de beschaving van het volk geen invloed uitoefent.

Daar ligt ontegenzeggelijk groote waarheid ten grondslag, zoowel aan de stelling, die Buckle hier in 't algemeen uitspreekt, als aan de bijzondere toepassing, die hij op Duitschland maakt. Evenmin toch als het ontkend kan worden dat de gezonde letterkunde hoofdzakelijk spiegel van het volksleven is, evenmin kan worden geloochend, dat een groot tijdvak van de Duitse literatuur is voorbijgegaan, zonder merkbaren invloed op het volk uit te oefenen. Juist, omdat een Goethe en Schiller zoo ondenkbaar hoog stonden boven het algemeene peil der beschaving, hebben zij hun nut voor het tegenwoordige verzwakt. Juist omdat zij in een tijd van diep verval der kunst, van oppervlakkige be-

handeling van het menschelijk leven, zoowel door de schoonheid hunner vormen als door de fijnheid hunner gedachten, op het ideaal van kunst wezen, bleven zij vaak als onbegrepen en onbegrijpelijke naturen boven de hoofden van het gros des volks zweven, en al hadden zij hunne vereerders en bewonderaars onder de meer ontwikkelden, in het volk zelf drong hunne poëzy niet door. Dat volk hoorde liever naar de drama's van Iffland en Kotzebue, en naar de rationalistische produkten van een Nicolaï, dan dat het de diepten van een Faust zocht te peilen, of de hoogten zocht te beklimmen van de aesthetiek van een Goethe of Schlegel.

En toch, wie met Buckle zou durven beweren, dat ook thans nog het meer belangrijk deel der Duitsche literatuur een bizonder stelsel uitmaakt, dat met de natie niets gemeen heeft, zou daardoor toonen, den gang dier letterkunde in onze eeuw niet nauwkeurig te hebben gadegeslagen. Reeds de laatste werken van Goethe en van de romantische school zijn een duidelijk bewijs van het tegendeel; dat zagen we reeds. En wanneer we nu verder den draad der verschillende letterkundige produkten vervolgen, dan zullen wij ontdekken, dat hoe langer hoe meer in die produkten de polsslag van het werkelijke leven is te gevoelen. Wel spreekt het van zelf, dat deze overgang van het idealisme tot het realisme in de literatuur nog met allerlei zijsprongen gepaard ging, en door allerlei excentriciteiten werd gekenmerkt, maar toch het centrum, het volksleven, was gevonden, en hoe langer hoe regelmatigiger werden van dat oogenblik de kringen, die de literatuur daaromhenen beschreef. Wijzen we eerst op de kranke, daarna op de gezonde vruchten van dit realisme.

Wanneer ik Heinrich Heine den grootsten vertegenwoordiger noem van de kranke zijde van dit realisme, dan verzoek ik niet te worden misverstaan, alsof het mij ontbrak aan waardeering van de beteekenis dier persoonlijkheid voor Duitschland in 't algemeen en zijne literatuur in 't bizonder. Te recht werd onlangs in de Gids aangaande Heine gezegd, dat wij, Nederlanders, veel beter in staat zijn dan onze Duitse naburen, deze persoonlijkheid te begrijpen, omdat hij door zijne geschriften de veete tusschen Frankrijk en Duitschland trachtte te vernietigen, en zich daarbij nimmer ontzag, zijn vaderland geducht de waarheid te zeggen.

Wanneer wij den staatkundigen toestand van Duitschland na 1815 ons voor den geest brengen, dan wordt de verschijning van dezen dichter ons volkomen verklaard. Het kan niet ontkend worden, dat na het congres van Weenen en na de vestiging van den Duitschen bond enkele verbeteringen op staatkundig gebied waren aangebracht. Van dien tijd af dagteekent althans het recht van grondbezit in andere staten, dan waarin men woonde; zoo ook het recht, om in burgerlijke en militaire betrekkingen in alle bondsstaten te komen. Doch had men iets verkregen, veel meer nog bleef onvervuld. Handel en scheepvaart

bleven onder allerlei banden zuchten, en het verkeer werd overal belemmerd; van vrijheid van drukpers was geen sprake, en de belofte, dat aan alle Duitsche staten de constitutionele regeringsvorm zou worden gegeven, bleef een doode letter. Het bekende artikel 14 van de Bondsakte bevatte dan ook slechts twee regels voor de belangen des volks, 60 regels daarentegen voor de belangen van de vorsten en van den adel. En waar de andere kleinere staten nu en dan eens beproefden, een voet te zetten op den beteren weg, daar werden zij in die pogingen geheel verhinderd door de beide groote machten, Oostenrijk en Pruisen, die in dat restauratie-tijdvak de natuurlijke voorstanders waren van alle conservatieve ideën. Zoo stond het in het land, waar de naar vrijheid dorstende geest van Heine geboren werd. Reeds op 22 en 23jarigen leeftijd had hij zijne lyrische gedichten gemaakt, en door twee tragoediën »Radcliffe» en »Almansor» het dichterlijk genie geopenbaard, dat in hem woonde; in het jaar 1827 verscheen zijn onovertroffen poëtisch »Buch der Lieder,» toen nagenoeg te gelijker tijd het eerste deel van zijne »Reisebilder» het licht zag, die in meer dan een opzicht hoogst belangrijk zijn voor de geschiedenis der Duitsche letteren. De romantiek had de Duitsche fantaisie somber gemaakt. — Heine's »Reisebilder» wekten den lachlust weer op door den onovertroffen humor, waarmede deze waren gekruid. Doch het was niet alleen de vorm, maar vooral ook de inhoud, die die Reisebilder voor altijd gedenkwaardig maakte. Zelf zegt Heine daaromtrent in het slotwoord, geschreven 29 November 1830: »Het was een neêrgedrukte tijd in Deutschland, toen ik de Reisebilder schreef. Eer het verscheen, was daarvan reeds iets onder het publiek bekend; men zeide: mijn boek wilde den onderdrukten vrijheidsmoed weêr wat doen opvlammen, en men nam reeds maatregelen om het te censureren.» In die stemming is het dan ook geheel geschreven. Waar onze reiziger ook vertoeft, hetzij hij zijn Harzreis of Norderney beschrijft, hetzij hij in Lucca of Genua is, hij kan dien toestand van zijn vaderland nimmer vergeten, maar vlecht overal zijne bijtende satyren tusschen op den ellendigen toestand, waarin zijn vaderland was verzonken. Meer nog dan tegen de verderfelijke instellingen van den Staat, zooals de staatsgodsdienst (*), de censuur en andere vrijheidvernietigende krachten, ontbrandt Heine's haat tegen de Duitschers als individuën, die wel op de vergaderingen der Duitsche Burschenschaft groote woorden konden spreken, maar wier woorden nooit tot daden kwamen in het praktische leven. Van daar die bijtende satyren op de inwoners van Göttingen en Berlijn; van daar die scherpe kritiek van de kleingeestigheden, onbeduidendheden, woordenpralerijen, die men overal in »die Reisebilder» aantreft, eene kritiek, waaraan ik mij kan begrijpen, dat de Duitscher zich

(*) Zie o. a. zijn aanval daartegen in het 13de en het 14de kapittel van zijn beschrijving van de stad *Lucca*.

gloeiend heeft geërgerd, doch waaraan ondertusschen ook nu nog voor het tegenwoordig geslacht groote waarheid ten grondslag ligt.

Dezelfde toon klinkt in zijn »Wintermärchen Deutschland" en in zijn »Atta Troll." In het eerste lied geeselt hij zijn vaderland met zulke bijtende satyren over zijn gemis van vrijheid, eenheid en macht, dat het ons niet verwondert, dat dit lied bovenal hem in Duitschland een kwaden naam heeft bezorgd, en de »Atta Troll" moest door den vorm, waarin het gehuld is, de romantiek in een bespottelijk daglicht stellen, en door zijn inhoud de deugdzame liberalen geeselen, die met al hun geroep en geschreeuw het vaderland uit niet een enkele slavernij verlost.

Wanneer wij dit een en ander ons van Heine's werkzaamheid te binnen brengen, dan kunnen wij deze zijde van zijnen dichtergeest niet genoeg roemen. Zijn onverbeterlijke humor, toegepast op den staatkundigen toestand van zijn vaderland, zal onsterfelijk blijven, en het ware te wenschen, dat elk geslacht in Duitschland zulk een satyricus zag geboren worden, de nationale Duitsche zonden zouden dan wellicht eindelijk eens worden genezen. Gewis! in ontelbaar vele opzichten is Duitschland reeds sinds Heine's tijd vooruitgegaan. Hoe langer hoe meer zelfstandigheid is er ook onder dat volk in de laatste jaren ontstaan. Ook aan politieke macht ontbreekt het waarlijk Duitschland in onzen tijd niet meer. Sinds de man van bloed en staal daar zijne politiek drijft, is het woord van Heine beschaamd:

Franzosen und Russen gehört das Land,
Das Meer gehört den Britten,
Wir aber besitzen im Luftreich des Traums,
Die Herrschaft unbestritten.

En toch, hoeveel kruipends; hoeveel pedanterie, hoeveel philisterachtigs, om Heines woord te gebruiken, is er in dat land gebleven, dat alleen met de roede der satyre kan worden bestreden. O! bij al den eerbied dien ik koester voor de groote letterkundige mannen, die Duitschland thans oplevert, zou ik wel wenschen, dat zij iets in zich hadden van dien sarcastischen humor, die een Heine kenmerkte. Dan zou zeker een man als Auerbach de inlijving van Elzas en Lotharingen niet apotheoseren, maar met Heine die annexatie even sterk veroordeelen, als hij den wensch van Frankrijk bestreed, om den vrijen Rijn zich toe te eigenen.

Het komt mij voor, dat ieder, die slechts een weinig begrip wil hebben van den gang der beschaving in onze eeuw, deze zijde van de poëtische werkzaamheid van een Heine moet waardeeren, niet minder dan de onovertroffen lyrische poëzie, die uit zijne borst is gevloeid (*).

(*) Met ingenomenheid las ik de artikels in het Feuilleton van de N. Rotterdamsche Courant van het laatst der maand September jl., getiteld: „Uit de dooden." Naar aanleiding van Adolf Strodtmanns geschrift: H. Heine's Leben und Werke (1867—1869) tracht de schrijver van die artikels de vaak miskende persoonlijkheid van Heine ook te verdedigen en gewis, niet zonder grond.

Doch vergeten we niet te letten op de keerzijde der medaille. Alleen een boezemvriend van Heine, zooals Alfred Meisner, kon er toe komen, zijn persoonlijkheid te gaan apotheoseren. Wie, die eenigszins vertrouwd is met het intieme leven, en eenigszins is ingewijd in de werken van dezen dichter, zou dit kunnen ondernemen? Eere den dichter, die met zijn realistischen blik een open oog had voor de wanstaltigheden der sombere romantiek, zoowel als voor de groote gebreken, die het Duitsche volksleven aankleefden; eere den dichter, die de boeiendste vormen koos, om dat valsche idealisme in kunst en leven beide te bestrijden. Doch danken wij aan zijne verschijning een nieuw realisme op het gebied der literatuur, we zouden het wezen der kunst niet moeten kennen, zoo wij zijn realisme niet met den naam van krank bestempelden. Wij kunnen ten dezen opzichte Heine met niemand beter vergelijken, dan met zijn tijdgenoot uit Engeland, lord Byron. Beiden waren vervuld van denzelfden ingekankerden haat tegen de menschheidonteerende banden, die maatschappij en Staat oplegden. Beiden beleefden den druk der restauratie-periode, die de menschheid weer dreigde te ontnemen, al wat de Revolutie haar had geschonken. Beiden handhaafden het recht der individualiteit tegenover de orde der maatschappij, en stortten hun beleedigd gevoel uit in de gloeiendste verzen en in het welsprekendste proza. Maar beiden misten daarbij ook alle zedelijk evenwicht. Hun rechtmatige strijd tegen den druk van conventionele banden en traditie ontaardde daardoor in een strijd tegen alle orde en tegen alle wet, en hunne geschriften zijn dientengevolge een eeuwigdurend pleidooi om de hartstochten en neigingen van het individu tot eenige wet te maken. Nog meer dan Byrons werken werden daardoor Heine's geschriften ontsierd. Een rechtstreeksch gevolg van die oneindige rechten van het individu was een grenzeloos egoïsme, een onbepaalde zelfverheffing. Van daar die persoonlijke polemische geschriften van Heine tegen Mensel, Börne enz., die Julian Schmidt niet ten onrechte met den naam van liederlijk bestempelt. Van daar die haat en wraakzucht, die de schoonste bladzijden van zijn werken ontsiert, en waarvan nu eens de godsdienst, dan weer de Staat de slachtoffers zijn. Van daar zijn onbegrensde frivoliteit, die daarom veel afschuwelijker is, dan de spotzucht van een Voltaire, omdat, waar deze althans overal toont voor zich zelf een zedelijken maatstaf te hebben, Heine op elk gebied van zedelijkheid sceptisch is tot in merg en been. Het ligt in den aard der zaak, dat deze immoreele levensbeschouwing een nadeeligen invloed op zijne kunstprodukten uitoefende. Neen, wij zijn zoo dwaas niet, om in de zedelijkheid zelve het doel der kunst te zoeken; maar toch kan het niet anders, of een kunstenaar die het zedelijk evenwicht mist, moet ook in zijn produkten die krankheid zijner ziel openbaren. Alleen een schoone ziel zal in der daad schoone produkten kunnen voortbrengen.

Wij herhalen: Heine's terugkeer tot het realisme in de kunst was

een groote schrede voorwaarts, die de Duitsche letterkunde deed. Hij heeft den blik weêr doen richten op dingen, die den mensch onmiddelijk aangaan in het leven. Het valsche idealisme der romantiek heeft hij voor goed gebroken en door belang in te boezemen in de kwestien van staat en maatschappij heeft hij zelfs het werk van Goethe aangevuld. En toch! wie kan die beide namen in eenen adem noemen? Goethes geschriften, allen zoo vol van het vrijste individualisme, zijn toch tevens zoo vervuld van die noodzakelijke Selbstbeschränkung, waarvan een Heine niets bezat.

Van de eeuwige, onverbreekelijke wetten, die natuur en samenleving beheerschen; van de onvergankelijke harmonie en orde, die daarin bestaan, had Heine niet het minste besef. Van daar, dat zijn taal ons, die hoe langer hoe meer in die eeuwige wetten zijn ingewijd, nu en dan als dollemanspraak in de ooren klinkt. Een dichter, die slechts doordraaft, is geen volkomen dichter. Vrijheid is de meest menscheijke aller eigenschappen — maar wee den mensch, wee den kunstenaar, die van orde geen besef heeft. Doch de tijd van Heine was zelf daaromtrent nog geheel in het onklare. De wetenschap moest nog meer licht verspreiden over natuur en samenleving. Des te gevaarlijker de dichter, die die onklare begrippen in zijn kunstprodukten objectiveerde. Doch de tijd van meerder licht zou komen; alsdan zou ook de kunstenaar, staande op het hoofd van Duitschlands grootsten dichter Goethe, het realisme zuiveren van zijn kranke bestanddeelen en naar een verhevener kunstideaal zijn produkten scheppen. Voor we tot de beschouwing daarvan overgaan, nog een enkel woord over de jonge Duitsche school, die zich aan Heine aansloot.

Ook deze moet weer ten deele uit de tijdsomstandigheden worden verklaard. Na de Juli-revolutie van het jaar 1830 kwam het socialisme hoe langer hoe meer te voorschijn en werd het in Frankrijk niet maar alleen meer als wetenschap voorgedragen, maar ook onder belletristische vormen gepredikt. We noemen slechts Balzac's romans, A. de Mussets »Contes d'Espagne et d'Italie,» G. Sands »Indiana» en de werken van A. Dumas en Eug. Sue. Al deze literarische produkten uit Frankrijk stamden af van denzelfden geest des tijds, waaruit een Byron en Heine door ons werden verklaard; om strijd werden daarin de onbegrensde rechten van het individu tegenover de conventionele orde der maatschappij verdedigd. Welnu, uit dezen Franschen invloed moet nevens den invloed van Heine het jonge Duitschland worden verklaard, dat in Karl von Gutzkow, Heinrich Laube, Gustav Kühne, Chr. Grabbe, Lenau en Büchner hare voornaamste vertegenwoordigers heeft. Uitgaande van de politiek, bestreden deze jonge mannen in tijdschriften, novellen en romans alle maatschappelijke toestanden en al wat hun in het leven, in de kunst, in de zedelijkheid en in de wetenschap verouderd toescheen. Wij kunnen te dezer plaatse de verschillende werken dier mannen niet noemen, veel minder nog beschouwen. Al hunne

geschriften, zooals de »Wally», die »Ritter vom Geist», »der Zauberer von Rom» van Gutzkow, zooals »Das junge Europa» van Laube, ademen denzelfden geest van verzet tegen de wereld, die ook doorstraalt in al de geschriften van Heine, zonder dat ergens een toon van verzoening wordt aangeslagen tusschen ideaal en werkelijkheid. Vraagt men ons, of ons dat bevreemdt, dan antwoorden wij: in geenen deele. Met elken dag toch stegen de sociale volksbehoefte in Duitschland en werd daarbij ook de wensch naar de Duitsche eenheid en vrijheid steeds luider gehoord. En toch hoe onklaar waren die verzuchtingen van dat strijdende en zoekende geslacht! Welke vrome wenschen werden er geslaakt, hoeveel bittere teleurstellingen volgden elkander op! Men wist: de toestanden moesten van den grond af worden vernieuwd — maar hoe en waardoor? deze vragen bleven onbeantwoord. Het spreekt van zelf, dat zulk een tijdgeest zich ook in zijn kunstwerken zal afspiegelen en dat er dus ook daarin veel onkruid onder de tarwe zijn zal. Het ging met deze mannen even als met de stormachtige naturen uit de Sturm und Drangperiode in de voorgaande eeuw. Men moest in die dagen een Goethe of Schiller zijn, om door krachtige zelfbeheersching zich van die eenzijdigheden te verlossen, die van zelf uit dat streven naar het oorspronkelijke voortvloeiden. Zoo ook hier. Slechts enkele van deze mannen zijn later op een beter spoor geraakt; zooals Laube, die zich op den historischen roman is gaan toeleegen; de meesten daarentegen zijn in ziekelijke stemming gebleven en zedelijk ten ondergegaan.

En nu — welk licht werpt deze periode van het kranke realisme op de vraag die ons bezig houdt, welken invloed de jongste oorlog op Duitschlands letterkunde zal uitoefenen. Hoeveel er ook op de vertegenwoordigers dier richting moge zijn af te dingen, één ding kan er van hen althans niet gezegd worden, dat zij door hunne werken dien noodlottigen oorlog van 1870 hebben in de hand gewerkt. Daartoe waren zij te socialistisch en te veel geestverwanten van een Jacobi. Daartoe stonden zij te hoog boven de bekrompenheid van het patriotisme, daartoe stelden zij te veel belang in het leven en den welstand der menschen, dan dat zij één patriotisch lied zouden hebben willen vervaardigen, onder welks donderend gezang het menschenbloed met stroomen vloeien moest. Daartoe was hun oog te veel opengegaan voor de goede zijden van het Fransche volkskarakter. Daartoe hadden zij te veel eerbied voor Frankrijks ware genialiteit. Daartoe zagen zij te zeer den socialen band in, die alle volken der aarde verbindt, daartoe waren zij te kosmopolitisch, dan dat zij tot zulk een menschenmoord ook maar één steen zouden hebben willen bijdragen. Welnu — al zal dan de gevoerde krijg hoogst waarschijnlijk het kunstideaal in den eersten tijd verlagen, een Heine en Gutzkow, een Laube en Börne hebben bij vernieuwing zaden gestrooid van dat onvergankelijk kosmopolitisme, dat reeds door een Goethe was vertegenwoordigd en dat zij

verrijkt met nieuwe sociale bestanddeelen als een onvergankelijk erfdeel hebben achtergelaten, ik zeg niet aan Pruisen, maar aan den Duitschen beschavingsgeest, die, hoe ook gedurig verontreinigd, ten eeuwige dage als een fenix uit zijn asch zal herrijzen. Van dien toekomstigen tijd zal de laatste periode van het gezond realisme, die we nu nog moeten beschouwen, ons ten deele althans een voorsmaak kunnen geven.

IV.

Zoo iemand mijner lezers verlangen mocht, grondig bekend te worden met den loop, dien de Duitsche romantische literatuur sinds het jaar 1850 genomen heeft, dan kan ik met aandrang daartoe aanbevelen een geschrift van Fr. Kreysig, getiteld: »Vorlesungen über den deutschen Roman der Gegenwart" (*). Terecht begint de schrijver zijn werk met de wederlegging der meening, die een tijdlang voor goede munt in Deutschland werd aangenomen, alsof Deutschland eigenlijk sinds Goethes dood geen ware dichter meer had voortgebracht en alsof het daarom maar het beste was, de belletristische werken van den tegenwoordigen tijd maar buiten aanmerking te laten. Tegenover deze meening geeft hij in zijn geschrift een allerbelangrijkst overzicht van den wederkeerigen invloed, dien het leven en de literatuur van 1850 af op elkander hebben uitgeoefend. Wij willen aan zijn hand die laatste periode der Duitsche letterkunde beschouwen, die zich voortzet tot heden. Wij bepalen ons daartoe met Kreysig tot de beschouwing van den roman — want hoewel ook andere genres der literatuur, zooals de lyrische, dramatische en epische poëzie in dezen laatsten tijd beoefend zijn, toch is het boven allen twijfel verheven, dat de roman onder alle genres in den tegenwoordigen tijd het hoogst staat aangeschreven. Hoe men daarover ook uit het oogpunt van kunstkritiek moge oordeelen, het feit zelf is niet te ontkennen, dat de meeste dichters hunne gedachten neerleggen in romantische geschriften.

Een eerste bewijs, dat het ongezonde realisme van het jonge Deutschland zijn tijd had gehad, levert de historische roman van Wilibald Alexis. Aanstonds bleek daaruit, dat de literatuur een andere wending wilde nemen. Voorwaar het jaar 1848 en de volgende jaren waren voor Deutschland niet minder vol bittere teleurstellingen dan de jaren, die daaraan waren voorafgegaan. Kreysig geeft op pag. 9 van zijn geschrift een allerinteressantste beschrijving van den revolutionairen storm, die in de eerste dagen opstak en doet daarop onmiddellijk uitkomen, hoe in 1852 en 1854 Alexis door zijne beide historische romans: »Ruhe ist die erste Bürgerpflicht" en »Isegrim" het bewijs leverde, dat het gezonde realisme niet van revolutionaire stormen, niet van wanorde en oproer tegen de maatschappij, maar alleen van gelijkmatigen kalmen vooruitgang heil verwachtte. De schrijver voert zijne lezers in zijn werk terug naar den aanvang dezer eeuw,

(*) Berlijn, 1871.

toen Duitschland onder het drukkende juk van Napoleon zuchtte. Hij geeft, met de hand der warmste liefde aan zijn vaderland den bitteren drank der herinnering te drinken aan zijn schuld en aan zijn zwakheid. Hij spoort de bronnen van het ongeluk na in paleizen en hutten, hij vindt ze terug in de vooroordeelen, de hartstochten en de gebreken der grooten, in de onbeschaafdheid der menigte, in de koude, verlamende zelfzucht van allen. Blijkbaar is het den schrijver te doen, om zijne tijdgenooten met het oog op de historie de hand te doen steken in eigen boezem en toch nergens gevoelt men dit doel, maar overal gevoelt men de werking. Uit dat oogpunt der kunst beschouwd, hebben we hier dus met een meesterwerk te doen. En toch kan ik mij niet onthouden, hier het door Kreysig scherp afgekeurde oordeel van Hermann Marggraff over dezen roman met een enkel woord te bespreken, te meer omdat dat oordeel met de vraag, die wij ons stelden, geheel samenhangt. Marggraff veroordeelde namelijk het boek wegens zijn te sterk gekleurd staatkundig pathos. Het was hem niet kosmopolitisch, niet rein menschelijk genoeg en hij vond het eenzijdig en bekrompen, om de roeping van een zoo rijk begaafd volk als het Duitsche in staatkundige grootheid te zoeken. Met dit oordeel ben ik het volkomen eens. Als de historische roman, al is het slechts van ter zijde, den nationalen haat tegen een vijand van vroeger dagen opwekt, dan verdient deze waarlijk niet den naam van zuiver aesthetisch. Door de letterkunde een volk te scharen rondom nationale ideën, daarin ligt ten allen tijde iets gevaarlijks. En daarom verblijdt het ons dan ook, dat wij naast deze historische romans van Alexis (*), op dichtelijke producten kunnen wijzen van een nog gezonder realisme, die zich minder aan de nationale en politieke wenschen, dan aan de sociale behoeften van het Duitsche volk aansloten. Het jaar 1848 was wel bij uitnemendheid geschikt, om die sociale behoeften des volks te leeren kennen. Het was niet alleen het verlangen naar 'politische vrijheid en nationale eenheid, dat zich toen uitsprak, maar even zoo zeer werd toen voor het eerst de hartstochtelijke kreet gehoord om wijziging van sociale toestanden. Daaraan heeft zich ook de nieuwere Duitsche romanliteratuur aangesloten en wel met name hebben G. Freitag, B. Auerbach, Spielhagen en anderen, zoowel Duitsche vrouwen als mannen, dezen socialen roman vertegenwoordigd. In hunne geschriften wordt niet meer het onbepaalde recht van het individu verdedigd tegenover de conventionele banden der samenleving gelijk in de werken van Byron en van het jonge Duitschland; daarin wordt geen woeste en wilde kreet meer gehoord tegenover den dwang der maatschappij; maar, terwijl Freitag, Auerbach en Spielhagen, met denzelfden moed en dezelfde kracht het kwaad in de samenleving bij den wortel aangrijpen, staan ze toch daarbij in de vaste overtui-

(*) Ook Laube moet hier genoemd worden, die in een drieledig werk den dertigjarigen oorlog romantisch heeft geteekend.

ging, dat er in alles eene maatschappelijke en zedelijke orde bestaat, die niet straffeloos wordt overtreden. Hier, zooals in Auerbachs meesterwerk: »Auf der Höhe,» wordt de eeuwige onschendbaarheid van het huwelijk in het bittere zielelijden van Irma ten toongesteld. Daar, zooals in Freitags »Soll und Haben», wordt de eeuwige wet van den arbeid, die adelt, bovenal in het beeld van den werkzamen Anton Finck aanschouwelijk gemaakt. En elders, zooals in verschillende romans van Spielhagen: »In Reih und Glied» en »Hammer und Ambos» wordt tegenover den genialen maar alle banden verbrekenden trots van het individu de eeuwige waarheid van de gelijkenis van het hoofd en de voet verdedigd.

Ziet, dit zijn vraagstukken, waaraan naar mijn inzicht de roman zich in den tegenwoordigen tijd niet genoeg kan wijden. Tegenover het scepticisme, dat zoowel de godsdienst als de zedelijke wereld overal bedreigt, dat zooveel bittere ellenden uitstort in samenleving en huisgezin, moet de roman optreden als de profeet van de zedelijke en maatschappelijke orde. Men versta mij wel. Niet dat ik de kunst zou willen verlagen tot dienaarssse der zedelijkheid; niet dat ik zedekundige romans terug zou begeeren, zooals de voorgaande eeuw, die bij menigte opleverde. Elke roman, die de tendenz te veel aan het voorhoofd draagt, beantwoordt niet aan het ware kunstmiddel en wordt, omdat hij niet bovenal de aesthetische zijde van den mensch aanraakt, ras vervelend, ja onuitstaanbaar. Neen, wat ik bedoel is dit. Van den waren aestheticus van den tegenwoordigen tijd moet bovenal gevorderd worden, dat hij ook tevens een diepe overtuiging heeft van de wetten der zedelijke wereld. De hoogste schoonheid is toch tevens de hoogste zedelijkheid. Wanneer de kunstenaar nu daaraan voldoet, dan zal hij ook uit kracht van zijne diepgewortelde overtuiging, zonder dat rechtstreeks te doen gevoelen, profeet zijn. En aan zulke profeten heeft de menschheid thans meer dan ooit behoefte. Nog is de verwarring die op sociaal gebied bestaat ondenkbaar groot en daarbij ik ken bijna geen onderwerp, dat stof tot schooner poezie geeft dan de liefelijke band, die menschen aan elkander bindt tot ééne samenleving. Een chaos moge deze zijn voor den pessimist quand même, voor hem, wiens inwendig licht niet is verdonkerd, is de samenleving en haar ideaal de schoonste poezie.

Wij behoeven thans Kreysig niet geheel op den voet te volgen. Hij staat nog bij geheel andere romanschrijvers en schrijfsters stil, wier namen, zooals Frits Reuter, Gerstäcker, L. Schücking, Fanny Lewald El. Polko, E. Marlitt, A. von Auer enz. bij ons ook inheemsch zijn geworden; maar overal doet hij gevoelen, dat de literatuur in Duitschland gedurende de laatste 20 jaren krachtig is vooruitgegaan, juist omdat zij zich geworpen heeft op dat gezonde realisme, dat wel een open oog heeft voor de schaduwzijde van het werkelijk leven, maar daarom niet tegen dit leven verbitterd wordt; op dat gezonde realisme dat de sociale behoeften van den mensch met het oog op het ideaal door de kunst wil objectiveren; op dat gezond realisme dat tevens echt idealistisch blijft,

Zeker niet alles is daarom even gezond en frisch, wat de literatuur der laatste jaren heeft voortgebracht. In enkele producten is zelfs de lichtzinnige geest van de fransche nieuwere letterkunde doorgedrongen; maar wat vooral ook moet worden opgemerkt is hetzelfde wat de in ons vorig artikel reeds genoemde A. Teichlein in zijn stuk: »Na den krijg» omtrent de kunst der laatste jaren zegt, dat deze allengs ontaard is in bloote industrie. Ook dat zien wij op het gebied der literatuur eveneens. De jongste duitsche novellestiek en romantiek wijst ons ook op menige broodschrijverij en speculatie op den wansmaak der groote menigte. Doch waar is dat niet het geval en wanneer heeft men dat niet beleefd? Zooveel is zeker, dat het eeuwig schoone zich zal blijven handhaven en dat de namen der tegenwoordige groote Duitsche letterkundigen nog met eere zullen genoemd worden, als de sterren der minores dei reeds lang zullen zijn verbleekt. M. a. w. Het realisme in de duitsche letterkunde der laatste jaren heeft over 't algemeen zich weten te behoeden tegen de lichtzinnigheid der nieuwere fransche school en heeft zich op gelijke lijn weten te plaatsen met de sociale romanliteratuur van Engeland. Kan er meer tot eer van dat volk gezegd worden, dat, naar men beweerde, vroeger alleen in droomen leefde?

Zoo hebben wij dan nu genoegzaam historische gegevens, om met eenige meerdere juistheid den invloed te bepalen, dien de oorlog van 1870 op de duitsche literatuur zal uitoefenen. Verschillende perioden der duitsche literatuur geschiedenis hebben wij en gros beschouwd en als de voornaamste kenmerken daarvan gevonden het kosmopolitisch, rein menschelijk karakter van Goethe en Schiller, het nationaal idealisme van de literatuur na 1815, de langzame terugkeer tot het realisme, dat eerst onder ziekelijke verschijnselen, daarna gezond en frisch te voorschijn kwam. De hoofdvraag nu is: zal dat gezonde realisme in de letterkunde, dat een hogere eenheid vormt tusschen de kosmopolitische literatuur van Goethe en de werkelijkheid van het leven, zich handhaven of zal ten gevolge van den oorlog het eenzijdig patriotisme en dien tengevolge op zijne beurt het ziekelijk realisme zich weer in de letterkunde doen gelden?

Gaan wij na, wat de verwachtingen daaromtrent van de groote celebrities zijn op het gebied der literatuur, dan hooren wij b. v. uit den mond van een Hettner het volgende: Als wij eene groote vrije natie worden, dan zal een nieuw glansrijk tijdvak van onze kunst en poëzie niet uitblijven; en dit nieuwe tijdvak zal in waarde en schoonheid de poëzie van een Goethe en Schiller even zoozeer overtreffen, als de politieke toekomst ons smaadvol verleden. Auerbach roept in zijn »Gedenkblätter» uit: Wij gevoelen, de kring van de dichterlijke produktie is niet gesloten, de boog spant zich verder; want bij het individuele, kosmopolitische, en rein idealistische sluit zich nu het nationale en realistisch noodzakelijke aan.

Zoo oordeelt ook Julian Schmidt, die niet lang geleden de ontwik-

keling der Duitsche literatuur bij de opkomst van den Pruisischen Staat vergeleek, en die dus ook, nu Pruisen op het toppunt van zijn bloei en grootheid staat, natuurlijk voor de Duitsche letterkunde niets dan toekomstige grootheid wachten kan. Zoo gaarne zouden wij dat optimisme omtrent de toekomst der Duitsche letterkunde deelen. Hoe heerlijk zou het zijn, daarvan nog eens een tijdvak te beleven, dat niet Goethe en Schiller evenaarde, maar zelfs ver overtrof. Maar wij vragen: Zien deze optimisten de gevaren wel in, die het volksleven van Duitschland na het succes van den oorlog bedreigen? Zijn zij wel toegerust met die scherpte van blik, die een Gervinus kort voor zijn dood zoo ernstig deed profeteren, of die een Jacobi de annexatie van Elsz en Lotharingen deed bestrijden?

Ik weet slechts van een groot letterkundige, die die gevaren werkelijk inziet. Ik bedoel: Gustaf Freitag, die sinds Januari jl. met Alfred Dove een tijdschrift wekelijks uitgeeft, getiteld: »Im neuen Reich», en waarvan ik slechts een deel van het programma behoef te vermelden, om mijne lezers te doen zien, dat het dezen althans niet ontbreekt aan een oog voor de gevaren, die het volksleven bedreigen. »Gern möchte dies Blatt, zoo zegt Freitag daar, ein treuer Mahner werden, dasz die junge Grösze uns ein sicheres Gefühl steigere, die frische Macht uns nicht zu Ueberhebung verleite, dasz moderner Genusz die heimische Sitte guter Bürgerlichkeit und inniges Familienleben nicht verderbe.» Blijkens die woorden vreest Gustaf Freitag, dat het succes der Duitsche overwinningen tot zelfverheffing en tot verlaging van den standaard der publieke zedelijkheid zal voeren. En zeker dit gevaar ligt voor de hand. Nu zijn de diepe wonden, die het familieleven zijn toegebracht door onherstelbare verliezen in den krijg, nog te versch; maar ach! wanneer eenige jaren daarover zullen zijn heengegaan, dan zal het de vraag zijn, of de algemeene moraliteit in Duitschland, door 't succes en 't ruw geweld van den oorlog niet duidelijk zal zijn verminderd.

Daarbij op het grootste gevaar, dat het Duitsche volksleven bedreigt, wijst Freitag niet; hij spreekt niet van de geweldige suprematie, die aan Pruisen reeds is en steeds meer zal worden toegekend. En toch van die zijde dreigt inderdaad het grootste gevaar. Het nieuwe Duitse keizerrijk moge in zijn banier geplaatst hebben de zinspreuk, dat het den wereldvrede zal waarborgen; deze zinspreuk zal evenzeer door de toekomst beschaamd worden, als Napoleon's woord: »l'empire c'est la paix.» Al ware niet de Pruisische monarchie zoo veroveringszuchtig als de geschiedenis bevestigt, dan nog zou de toekomst even donker zijn, omdat aan Pruisen thans in het Europeesch statenstelsel zulk een overwicht is toegekend, dat het in geen enkelen Europeeschen oorlog meer ongedeerd kan blijven. En aan Pruisen zijn thans alle Duitse staten ten nauwste verbonden. Zeg ik te veel, als ik dan aangaande Duitschland beweere, dat de cultuurnatie bij uitnemendheid uit het verleden, door de kracht der feiten zelve, in de toekomst gedwon-

gen zal worden, de eerste rol van oorlogsnatie te spelen. Maar daarmee tegelijk zal dan ook Duitschland zijn naam als letterkundige natie in den eersten tijd hebben ingeboet. In den grofsten zin van het woord zal het realisme den scepter zwaaien der alleenheerschappij; in ketenen geboeid zal alle idealisme ter aarde liggen, of zich alleen in den vorm van het nationaliteitsgevoel openbaren. De sporen hiervan zijn nu reeds in de produkten der Duitsche literatuur te zien. De markt der belletristische lektuur stroomt over van oorlogsromans, en waar zelfs een man als Berthold Auerbach den jongsten oorlog mede idealiseert en de verwoesting van Straatsburg verdedigt; wat is er dan van de Gemüthlichkeit der gansche letterkunde te wachten, dat een harer grootste krachten is geweest tot heden. M. a. w. moet in Duitschlands staatkundige zwakheid de oorzaak worden gevonden van zijn letterkundige grootheid, zijn staatkundige grootheid zal den tijdelijken val van zijne literatuur ten gevolge hebben. Mogelijk zal de Duitsche taal meer wereldtaal worden dan tot heden; mogelijk zullen hare voortbrengselen nog meer in alle deelen der aarde worden beoefend dan nu reeds het geval is. Maar het verpruiste Duitschland zal de kwaliteit zijner letterkundige produkten niet zien verhoogen. Voor dat gezond realisme der laatste periode, met zijn idealistischen achtergrond zal in de literatuur vooreerst geene plaats meer zijn. Ook de letterkunde van een volk wordt door de historische wet van opkomst, bloei en verval beheerscht.

En toch ik heb te veel vertrouwen op den Duitschen volksgeest, dan dat ik daarin voor immer de toekomst der Duitsche literatuur zou zien. Evenmin als het grove realisme, zal op den duur de Pruisische politiek tegen de macht van den geest bestand zijn. Eerst zullen er nieuwe Heines opstaan, die in nog scherper satyren het pruisendom zullen bestrijden; weer zal men dezen dan uitbannen; weer zal men op Gallischen bodem (?) Pruisen wellicht hooren vloeken. Doch dan zullen hoe langer hoe meer de oogen van het bedrogen Duitschland opengaan, en in de verre toekomst zien wij niet meer in schijn maar in werkelijkheid een eenig volk, niet meer onder den scepter van een keizer bij de gratie Gods, maar onder den scepter van waarheid, vrijheid en liefde. Dan zal ook de literatuur zich haar gouden eeuw herinneren; de ijzeren eeuw zal zijn voorbijgegaan; en nieuwe dichters zullen dan met den gloed hunner fantasie bij vernieuwing de gezonde werkelijke wereld tot voorwerp maken van hunne poëzie. Of echter ooit de periode van Goethe en Schiller zal worden overtroffen, dat betwijfel ik.

Kuilenburg, 7 Oktober 1871.

D. C. NIJHOFF.

NEDERLANDSCHE LETTER- EN TAALKUNDE.

1. Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde door Dr. W. J. A. Jonckbloet. Tweede Deel, Eerste Helft. Groningen, J. B. Wolters, 1870. (336 bladzz. Prijs f4.90).
2. Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Letteren, van de vroegste tijden tot op heden. Een Lees- en Handboek voor Hoogere Burger- en andere Scholen, en alle verdere belangstellenden; door Dr. J. van Vloten. Tweede veel vermeerderde en verbeterde Druk. Tiel, H. C. A. Campagne, 1871. (550 bladzz. Prijs f3.75).
3. Bloemlezing uit de Nederlandsche Prozaschrijvers uit de zeventiende Eeuw, voor Hooger en Middelbaar Onderwijs, en allen die in de Nederlandsche Letteren belang stellen. Naar tijdsorde gerangschikt en biografisch toegelicht door Dr. J. van Vloten. Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon, 1870. (640 bladzz.)
4. Schets van de Geschiedenis der Nederlandsche Letteren. Een Leiddraad bij het onderwijs op Hoogere Burgerscholen, Gymnasiën en Normaalscholen, door W. J. Wendel, Leeraar aan de Rijks Kweekschool voor onderwijzers en aan de Rijks Hoogere Burgerschool te 's Hertogenbosch. Te Groningen, bij J. B. Wolters, 1871, (108 bladzz. Prijs 75 cents).
5. Constantin Huygens. Studiën door Theod. Jorissen, Hoogleeraar te Amsterdam. Eerste Deel. Arnhem, D. A. Thieme, 1871. (401 bladzz.)
6. Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde, onder Redactie van Mr. H. E. Moltzer, Hoogleeraar te Groningen. Met medewerking van Dr. W. Bisschop, Prof. G. W. Brill, Prof. J. T. J. Heremans, Dr. W. J. A. Jonckbloet, Dr. Eelco Verwijs en Prof. M. de Vries. Tweede Aflevering. Groningen, J. B. Wolters, 1869. (122 bladzz. Prijs f1.50.)
7. Bloemlezing uit de Gedichten van Elizabeth Hoofman, Joannes Antonides van der Goes. Jeremias de Decker en Joachim Oudaan; bijeenverzameld door W. P. Wolters en H. C. Rogge. Amsterdam, Y. Rogge, 1871. (184 bladzz.)
8. Bijdrage tot een Middel- en Oudnederlandsch Woordenboek. Uit vele Glossaria en andere bronnen bijeengezameld door A. C. Oudemans, Sr. Tweede Aflevering, B.-Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon, 1870. (Bladzz. 273 tot 857.)
9. Zielkundig- Historische Inleiding tot Algemeene en Nederlandsche Taalkennis. Tweede herziene en veel vermeerderde Druk der Spraakwording, Taal en Schrift, enz. door Dr. J. van Vloten. Haarlem, J. de Haan, 1871. (190 bladzz.)

Nog geen jaar is verlopen, sedert door mij eene reeks van werken over nederlandsche Letter- en Taalkunde werd aangekondigd (zie *De Tijdspiegel* van Maart 1870, bl. 302 en volgg.), en wederom ligt een stapel geschriften vóór mij, op hetzelfde gebied thuis behoorende. Het is me een genoegen, ook daarvan den Lezers van dit Tijdschrift een overzicht aan te bieden.

1. Spoediger dan men had kunnen verwachten, gaf Dr. Jonckbloet het vervolg van zijne belangrijke *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, en wel de Eerste Helft van het Tweede Deel. Die Helft bevat een gedeelte van het Derde Boek (De Republiek der Vereenigde Nederlanden, van 1600 tot 1700), en behandelt in zes hoofdstukken de navolgende onderwerpen: I. Hooft en de Muiderkring (bl. 3—94); II. Verzet tegen de klassieke dichters (bl. 95—170); III. Het politiek-kerkelijk Drama (bl. 171—198); IV. De Akademie en de Schouwburg (199—242); V. Vondel (bl. 243—316); VI. Jan Vos (bl. 317—336).

Onderscheidde zich het Eerste Deel door belangrijken inhoud en dege-lijkheid van bewerking: ook dit boekdeel maakt op dezelfde goede hoe- danigheden aanspraak, en ik durf zeggen in toenemende mate. Het eerste hoofdstuk is zeker een der best geslaagde. Reeds de inleiding

daarvan, die den staatkundigen toestand des lands, en in verband daarmee dien der letterkunde schetst, is voortreffelijk. Hoe aanschouwelijk wordt ons de Muiderkring beschreven! Het is alsof men Hooft en zijne gasten ziet leven en handelen. Uit de werken der schrijvers zelve, vooral uit de rijke bron van Hoofts Brieven, worden tal van bijzonderheden opgespoord en medegedeeld, die ons de letterhelden dier dagen in hun meer of minder vriendschappelijk verkeer, in de eigenaardigheid van ieders aanleg en streven doen kennen en menige bladzijde uit hunne geschriften opheldert. Wat aangaande het karakter van Hooft en zijne verdiensten als dichter en prozaschrijver wordt aangevoerd, komt mij welgegrond voor. Overschatting van de schrijvers der zeventiende eeuw kan men Dr. Jonckbloet niet te last leggen; daarom weegt het getuigenis te zwaarder, dat Hooft »als dichter steeds hoog zal staan aangeschreven, hij, dat doorluchtig hoofd der hollandsche poëeten, die eene omkeering in onze poëzie teweegbracht, en in 't proza den historischen stijl schiep" (bl. 53).

Merkwaardig is het tafereel, door den Schrijver geleverd van het leven en de werken van Jan Vos. 's Mans goede en kwade zijde komen daarin op eene treffende wijze uit, en ik weet niet, dat hem ergens elders in die mate recht is gedaan, als hier geschiedt.

Datzelfde kan juist niet gezegd worden ten aanzien van Casper van Baerle. De Schrijver zegt bl. 44: »Gewoonlijk wordt Barlaeus ook geteld onder de dichters in de volkstaal, wier naam eene eervolle vermelding in de geschiedenis onzer letteren verdient. Men praat elkander na, dat hij ook met zwier en bevalligheid de hand aan de Hollandsche lier sloeg; maar op dien lof schijnt wel wat af te dingen." En bl. 45: »toch vinden wij sedert hij in Amsterdam was komen wonen, enkele Hollandsche verzen van zijne hand. . . Maar er is geen overdaad. In 1634 het eerste gedichtje: twee jaar later een ander versje, en zoo nu en dan, als bij uitzondering, weinige regels."

Veel hollandsche verzen hebben we van Van Baerle niet; wij bezitten er ruim dertig, grootere of kleinere; doch het schijnt den Schrijver onbekend te zijn gebleven, dat ze tot tweemaal toe in eene verzameling zijn bijeengebracht. De eerste maal door Dirk Groebe, in het Eerste Deel zijner *Verscheidene Gedichten* (Amsterdam 1827) en de tweede maal nog vollediger in den bundel, getiteld: *Poezij van Casper van Baerle, bijeenverzameld en met eene Levensbeschrijving diens Dichters vermeerderd, door Mr. P. S. Schull, Advokaat te Dordrecht* (Zierikzee, 1835). Men kan toestemmen dat »de beteekenis van Barlaeus voor onze letteren niet [hoofdzakelijk] steekt in de weinige Hollandsche gedichten, die hij heeft geschreven; maar in den grooten invloed, dien hij op den Muiderkring in 't algemeen, op Vondel en Hooft in 't bijzonder, oefende" (bl. 46); doch aan de andere zijde kan het niet geloochend worden, dat wie verzen levert als deze, op het Beekje van den heer Baeck:

„Beeckjen, als men u siet vloeijen,
 Als men hoort uw soet geruys,
 Voelt men al sijn geesjens gloeijen;
 En verhuysen druck en kruys;

Hier is 't beeckje der Poëten,
 Niet in 't liegend Griekenlandt:
 Hier heeft Perseus paert gesmeten
 't Hippocreentjen uyt het sandt.

Hier heeft Hooft gescherpt syn veder,
 Als hy wrocht sijn krachtigh dicht;
 Hier sat Vondel dikwijls neder,
 Als hy van der aerd gelicht,

Drongh omhoogh door al de wolcken,
 Boven bergen, hoven locht,
 En verliet de aerdsche koleken,
 Van dit Beeckje nat bevocht.

Dit is 't Beeckje daer de Baecken
 Van het vrouwelijck geslacht,
 Al te met haer kransjens maecken,
 Vol van geur en deughdens kracht.

Lachjens, kusjens, lieve woordjens,
 Lusjes sonder argh of list,
 Groejen aen dees waterboordjens,
 Haet en nyd wordt hier gemist.

Beeckje vol van minlijkheden,
 Beeckje vol van alle lust,
 Vloeyt in alle eeuwicheden,
 Nooyt verdroogh uw vochte kust." Enz.

Of als deze op het Hengel-visschen in 't Veen:

„Vischjen dat ons rust kan breecken
 Midden in de nare nacht,
 Eer de Sterren zijn geweecken,
 En de daeg'raet met ons lacht:

Zwemt met ongeruste Zinnen,
 In u klaer en glasich nat,
 Laet van droefheyt al u Vinnen
 Hangen, heel verbleeckt en mat.
 Ziet, die op het aertryck zweven,
 Vallen in u waet'righ Rijck.
 'k Zie haer loeren op u leven,
 En u dreygen al gelyck.
 Vischje, schuylt in 't kroos of blaetjens,
 Wacht de Hengel met sijn haeck.
 Bercht u in verhoole gaetjens,

Gaept niet met u gaege kaeck.
 Laat de Hengelaer staen wachten,
 Laet hem soecken, waer ghy zyt,
 Hoort syn vloecken en syn klachten,
 Als het visschen niet bedijt." Enz.

ook als nederlandsch dichter den Muiderkring tot eer strekte, en nevens anderen als geestig en vloeiend zanger moet vermeld worden. De lijst, door Dr. Jonckbloet, bl. 45, geleverd van degenen, die Van Baerles latijnsche gedichten overbrachten, is zeer onvolledig; daaraan ontbreken o. a. J. van Santen, G. Brandt, A. van der Hoop Jr. en Bilderdijk. De fraaije overzettingen van den laatste, althans vier van de vijf, zijn anders bekend genoeg. Zij werden vervaardigd op verzoek van Mr. J. Scheltema en opgenomen in zijne verhandeling: *Anna en Maria Tesselschade*, enz. (Amsterdam, 1808); daarna door den Vertaler zelve in het Tweede Deel zijner *Najaarsbladen*, en voorts ook door Mr. P. S. Schull, in bovengenoemd werk. Het vijfde door Bilderdijk vertaalde gedicht, aan Huygens gericht, toen Tesselschade in Amsterdam was gekomen, is minder bekend en ook de aandacht van Mr. Schull ontsnapt. Het komt voor in de Aantteekk. op Huygens, D. V. bl. 41. (Dichtwerken, bij Kruseman, D. XIV. bl. 456).

Over niemand echter is het oordeel van den Schrijver minder gunstig dan over Vondel. Het breede hoofdstuk over dezen lezende, verkeert men somwijlen in den waan, het bekende artikel van Witsen Geysbeek voor zich te hebben, wiens Woordenboek dan ook éénmaal met instemming (bl. 246) doch nergens met afkeuring wordt aangehaald. Het is zoo, het ontbreekt niet aan lofspraken op den Dichter. Bl. 235 leest men: »In alle dichtvormen heeft Vondel zijn talent beproefd: zoowel in 't epische en dramatische als het lyrische genre. In het laatste vooral heeft hij uitgeblonken als geen ander." Bl. 236: »De(n) geheele(n) rijkdom van zijn dichterlijken geest leert men het best kennen uit die lange reeks van lyrische ontboezemingen, zoo veelzijdig van inhoud als verscheiden van vorm, die van zijne jeugd tot aan zijn graf, meestendeels zoowel uit zijn hart als uit zijne pen zijn gevloeid. Aan al wie dien schat ook maar doorbladerd heeft, moet het wel met onweerstaanbare kracht in het oog springen, dat wij met een waarachtigen dichter te doen hebben." Bl. 316: »als dichter zal niemand hem den roem betwisten van te zijn (zooals Westerbaen hem teekende):

Een paerel der Poëten,
 Van sterker geest, als anderen bezeten,
 Des Amstels roem."

Zéér wordt echter die lof getemperd door wat op veel meer plaatsen wordt aangevoerd om te staven, dat Vondel niet één goed treurspel heeft geleverd en dat zijne werken van bombastische en platte uitdrukkingen krielen.

Ik kan mij voorstellen, dat de hooge ingenomenheid of, wil men, de loftuitende toon, waarmede vooral in de laatste jaren door velen, inzonderheid door den Uitgever van 's Mans werken, over Vondel is gesproken, den Schrijver de nuttigheid of noodzakelijkheid heeft doen inzien, om zijn kritisch oog wat te scherpen, en voor de bevordering van eene juiste waardeering zou ik daarin op zich zelf geen kwaad duchten. Doch de Schrijver had moeten inzien, dat zijne kritiek haar doel voor een goed deel moet missen, wanneer zij op hare beurt overdrijft en zich aan partijdigheid schuldig maakt. En dat dit werkelijk het geval is, blijkt in meer dan één opzicht.

De Schrijver erkent, dat Vondels kracht meer ligt in het lierdicht, dan in het treurspel: is nu, ter aanwijzing van de voortreffelijkheid van het eerste, dezelfde zorg aan den dag gelegd als in de opsporing van de gebreken van het laatste dichtvak? En wat de treurspelen zelve aangaat, toegegeven dat Vondels opvatting van het wezen der tragedie niet altijd, misschien nergens, de ware is; dat in al zijne stukken te weinig handeling en te veel redeneering gevonden wordt: hebben die stukken daarom geene dichtelijke waarde meer? Munten zij daarom minder uit door beschrijving, karakterteekening of andere dichtelijke hoedanigheden? Hebben zij allen misgezien en misgehoord, die evenals Dr. Beets, met de Reijen van Vondels tooneelspelen, én op zich zelve én in verband met de plaats waar zij voorkomen, hoogelijk zijn ingenomen? Hebben allen misgevoeld, die met den heer Kok de teekening der karakters van Badeloch, Hageroos en andere vrouwen alleruitnemendst geslaagd achten? Het is algemeen (naar ik geloof) erkend, dat Vondel den nederlandschen versbouw, ook in zijne tooneelwerken, tot eenen graad van volkomenheid heeft gebracht, die vóór hem onbekend was en na hem door niemand is overtroffen. Ook Dr. Jonckbloet erkent dit, als hij bl. 316 zegt: »Zijn vorm is meesterlijk. Wat Hollandsche taal, stijl en versbouw onder zijne hand geworden zijn, ziet men 't best als men zijne vroegere met zijne latere gedichten vergelijkt.» Maar nu vraag ik: komt het met de eischen eener billijke en onpartijdige kritiek overeen, bladzijden bij bladzijden te wijden aan hetgeen klinkklank, bombast, platheid, onnatuur of valsche smaak moet heeten, en voor het in 't licht stellen van 's Dichters versificatie niet meer over te hebben, dan de nog geen vier regels, die ik aanhaalde?

Daarenboven, het behoeft *mijne* herinnering niet, dat het oordeel over gebreken, als de zoo even genoemde, niet altijd eenstemmig is en somwijlen alleen op eene subjectieve opvatting berust. Naar de meening van Dr. Jonckbloet is de bekende en beroemde rei uit den Lucifer bombastisch, omdat God daarin gezegd wordt, noch door den tijd, noch door de eeuwigheid bepaald te zijn. Velen zullen met mij het er voor houden, dat, uit een wijsgeerig oogpunt de uitdrukking wellicht niet volkomen juist, maar aan bedenking onderhevig kan zijn;

doch dat, om de geheel eenige grootheid van God aan te duiden, in dichterlijke beeldspraak er niets ongerijmds is in de bewering, dat Hij niet door den tijd, ja zelfs niet door de eeuwigheid kan gemeten, dat is omvat, worden. En als nu de Schrijver bl. 241 Vondel met Vondel zelve poogt te wederleggen, door:

„Wie is het, die zoo hoog gezeten...
Van tijd noch eeuwigheid gemeten,
Noch ronden”

te vergelijken met:

„Geen wezen kan men ons betoonen, of de tijd
Besluit het in zijn ronde, of 'tspreit sich overwilt
Zoo wijt als d' eeuwigheid, en voor en na onendigh.”

dan is daartegen eenvoudig op te merken, dat bij die vergelijking niet mag uit het oog verloren worden, dat er tusschen een beredeneerd betoog in dichtmaat van de stelling (zooals de Dichter zelf die opgeeft) »Godt is een nootwendig, geen gebeurzaem wezen”, en den inhoud van eenen lofzang, den Engelen in den mond gelegd, om in verrukking den Oneindige te verheerlijken, een verbazende afstand is, en dat de dichter te beklagen zou zijn, die dat onderscheid niet kon gevoelen en in zijne zangen uitdrukken. Bovendien is Vondels voorstelling, met opzicht tot den tijd, geheel dezelfde als anders van God wordt gegeven ten aanzien van de ruimte; men denke slechts aan Youngs:

Though that immensely great, still greater, He.

Niemand weet beter, dan Dr. Jonckbloet zelf, dat de taal eens schrijvers moet beoordeeld worden naar het gebruik van den tijd, waarin hij schreef. Het afkeurenswaardige van veel uitdrukkingen, door hem uit Vondels werken aangevoerd, moet gelegen zijn in het platte of onedele, dat nu den woorden aankleeft. Maar is het bewezen, dat ze voor derdehalve eeuw denzelfden indruk verwekten als thans? Menigwerf is het tegendeel zoo goed als zeker. Het werkwoord *stinken* b. v. met zijne afleiding *stank*, waarvan bl. 242 en 243 niet minder dan drie voorbeelden worden bijgebracht, is tegenwoordig plat, zelfs onkiesch; doch noch in zijnen oorsprong, noch in zijn gebruik gedurende eeuwen lang, heeft het iets onedels of laags. Het zegt eenvoudig, wat wij nu door *rieken* of *ruiken* aanduiden, d. i. reuk of geur van zich geven of opnemen, soms zelfs een liefelijken reuk. In sommige streken van Duitschland heerscht nog dezelfde onzijdige beteekenis. Is het ondenkbaar, dat in Vondels tijd, toen (wat ik erken) het gebruik bij ons in ongunstigen zin reeds plaats had, het woord minder onedel werd beschouwd als thans in onze overkiesche ooren? Het tegendeel blijkt mij uit de werken van een van Vondels tijdgenooten, den Rechtsgeleerde Johan van Dans, die in zijne *Aerdighe Minnerijmtjes* (Amsterdam, 1668) bl. 24 zingt:

„Wel lieve gladde Galathee. . .
U aessem heeft een *soete stanck*.”

en daarbij aantekent: »Het woordtje *stanck* is hier beter als *reuck*, overmits hetgeen geroken wordt *stanck* van hem geeft, en de neus die ruyckt.” De Dichter wil hier tusschen *reuk* en *stank* hetzelfde onderscheid gemaakt hebben, dat tegenwoordig door sommigen wordt aangenomen tusschen *reuk* en *geur*. Of dit onderscheid nu taalkundig te wettigen zij, is eene andere vraag; mij is het genoeg om te bevestigen, dat het woord *stank* in de zeventiende eeuw nog gold voor ons *geur* en zelfs voor *zoete geur*, en dus in Vondels werken niet behoeft te worden gewraakt.

Nog minder mag men dit het werkwoord *opdonderen* (zie bl. 240). Niet alleen in Vondels tijd, maar nog lang na hem, zelfs bij Bilderdijk, werd dit woord beschouwd als een dichterlijke term, Weiland zegt »in den verheven stijl”, voor »met gedruisch van onderen opkomen.” En zoo zou op andere door den Schrijver aangevoerde plaatsen nog wel wat afgedongen kunnen worden. In stede echter van thans daarbij langer stil te staan, neem ik van hem een paar ter zake dienende opmerkingen over. Bl. 14: »men bedenke, dat onze eenvoudige, aan de burgerlijke sfeer nog niet ontwassen voorouders . . . andere denkbeelden van kieschheid hadden dan wij.” En bl. 244: »De ontwikkeling der eeuw en de omgeving des mans geven ons den sleutel tot menig beeld en menige uitdrukking, die ons nu aanstootelijk toeschijnen.” De Schrijver toont dus hier nog dezelfde meening te koesteren, door hem in het Eerste Deel, bl. 322, uitgedrukt: »wat het onkiesche in voorstelling of uitdrukking betreft, vergete men niet, dat wij onrecht zouden plegen, als wij hier den maatstaf van onzen kiekeurigen en overgevoeligen tijd wilden aanleggen.” Het in het oog houden van deze waarheden zou menige aanmerking op Vondel hebben kunnen voorkomen.

Nog een paar opmerkingen ten besluite. Dr. Jonckbloet heeft voor veel jaren beweerd, dat Vondel met zijnen Lucifer bedoelde, eene verbloemde voorstelling te geven van den opstand der Nederlanders tegen Filips. De Schrijver toont nu bij dat gevoel te zijn gebleven en poogt opnieuw het te staven, zie bl. 196—198 en bl. 281—288. Dr. Beets intusschen heeft die opvatting wedersproken en zijne gronden daarvoor medegedeeld in de *Verscheidenheden meest op letterkundig gebied*, St. II. (Haarlem 1864). Waarom zijn die bedenkingen door onzen Schrijver met stilzwijgen voorbijgegaan?

De prozastijl van Vondel is algemeen, voor zoover mij bekend is, geprezen. Een vaderlandsch Geleerde heeft er, in eene opzettelijke verhandeling, de aandacht op gevestigd. In Dr. Jonckbloets *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, waartoe ook de voortbrengselen in den ongebonden stijl behooren, leest men bl. 13 dit: »het proza van Vondel in zijne opdrachten b. v. gaat maar al te dikwerf op stelten en schit-

tert dan met klatergoud." Indien zulk een vonnis voor geldend kon gehouden worden, zou men er op kunnen antwoorden: de stijl der opdrachten van Vondel is wel eens wat hoogdravend, doch dat komt zoo, en kwam in zijnen tijd nog veel meer, overeen met den aard dier opstellen; in zijne andere geschriften echter, vooral in de *Aanleiding tot de Nederduitsche dichtkunst*, en ook in de vertaling van Virgilius, munt hij uit door natuurlijkheid en zuiverheid van taal, zoodat hij in dit opzicht bij niemand zijner tijdgenooten behoeft achter te staan.

Veroorloofde ik mij vroeger eenige aanmerkingen over hetgeen mij voorkwam, aan de taal en den stijl van Dr. Jonckbloet te ontbreken: het is mij aangenaam te verzekeren, dat in dit Stuk te dien aanzien meerder zorg is gedragen. De weinige onnauwkeurigheden of vergissingen, waarvan ik aantekening hield, zal ik daarom niet mededeelen. Alleen zij opgemerkt, dat de amsterdamsche secretaris Mr. Daniël Mostart bestendig *Mostaert* wordt genoemd.

2. De geschiedenis der nederlandsche letteren van de vroegste tijden, d. i. van den aanvang der dertiende eeuw, tot op heden, in één boekdeel samen te vatten, en daarbij geen schrijver onvermeld te laten, die slechts eenigen naam heeft, eischt den tact om in een kort bestek vele zaken op te nemen. Dat Dr. van Vloten dien tact bezit, bewijst de tweede druk van zijn Lees- en Handboek, en het zal wel niet mogelijk zijn, eene letterkundige handleiding te noemen, die aan beknoptheid zulk eene mate van volledigheid paart. Geen wonder, dat na weinig jaren tijds een tweede druk noodig werd. De toeleg op beknoptheid blijkt reeds uit de wijze, waarop de stof is behandeld. De geheele geschiedenis is verdeeld in drie tijdvakken; het eerste van 1200 tot 1581; het tweede van 1581 tot 1813; en het derde van 1813 tot 1870. Als men nu in aanmerking neemt, dat al wat in die kolossale tijdperken ter behandeling voorkomt in doorloopenden tekst, zonder eenig rustpunt hoegenaamd, wordt geleverd, dan kan het niet ontkend worden, dat aan die beknoptheid wel eenigermate de duidelijkheid wordt opgeofferd. Bij eenen volgenden druk, dien het boek ongetwijfeld te wachten heeft, zou ik in bedenking geven, of niet op de eene of andere wijze aan het geopperde bezwaar ware te ontmoet te komen, door b. v. telkens bij de optreding van eenen nieuwen schrijver diens naam door eene vette of gespatieerde letter meer in het oog te doen vallen. Nu is die overgang dikwerf niet merkbaar.

Wat de feiten der geschiedenis en de oordeelvelling over personen en geschriften aangaat: het is duidelijk te bespeuren, dat men hier te doen heeft met iemand, die de uitkomsten geeft van eigen zelfstandig onderzoek, en daarbij eene groote mate van kennis, van belesenheid, en (wat bovenal te waardeeren is) ook bijna allerwege van onpartijdigheid aan den dag legt. Tot staving van dit gezegde zou ik wel geneigd zijn, hier over te nemen, wat bl. 215 tot 221 nopens Vondel

voorkomt. De daarvoor noodige ruimte is hier echter niet beschikbaar. Toch kan ik mij niet weêrhouden, de volgende belangrijke opmerking over te nemen, waaruit de lezer tevens zal bemerken, dat het *Handboek* met recht tevens een *Leesboek* genoemd wordt:

»Men heeft meer dan eenmaal Vondels rijke gave als dichter geroemd; men heeft de »kracht van ziel, vruchtbaarheid van vernuft, levendigheid van verbeelding, warmte van hart, rijkdom van kundigheden, heerschappij over de taal», als »in de hoogste mate bij hem vereend», geschetst. Een reeks van de gelukkigste eigenschappen voorzeker, en in ieder groot dichter vereischt, en toch vindt men er die eigenschap niet bij genoemd, die juist de allergrootste dichters, gelijk ook hem, zoo eigenaardig kenmerkt, zijn — eenvoud. Zonder dezen hebben vruchtbaarheid noch verbeelding, bezieling noch kennis, wetenschap over de taal noch over den geest, geenerlei kracht; in haar vloeyen al die verschillende gaven als samen, en ontleenen er haar treffendste werking uit. Niet de vruchtbaarste toch, noch de beeldrijkste is de grootste dichter; want zijn vruchtbaarheid zal hem niet baten, als de vruchten niet gaaf zijn, en zijn beeldrijkheid kan hem tot wansmaak verleiden gelijk den kundigste zijn kennis tot misplaatste geleerdheid, en den warmste zijn bezieling tot de lachwekkendste uitersten kan drijven. Geen meesterschap over de taal zelf kan volstaan, waar hare schatten niet met juistheid worden aangewend, en geen kracht van geest zal helpen, waar die geest niet met oordeel werkzaam is. Slechts waar eenvoud de leidsman is, zullen de vruchten gaaf, de beelden zuiver, zal de kennis heilzaam, de warmte levenswekkend zijn; zal de taal des dichters het gemoed veroveren, zijn geestkracht hem de geesten onderdaan maken. . . Waarheid, eenvoudige, maar daardoor te treffender waarheid, die zich in juistheid van taal en zuiverheid van beelden uit, die op doeltreffende kennis gegrond en van natuurlijke warmte bezielde is; — zij alleen kenmerkt en adelt den waarlijk grooten dichter, en heeft ook Vondel daartoe gestempeld.»

Gelijk tegen meer andere onjuiste oordeelingen verklaart Dr. van Vloten zich ook tegen verschillende uitspraken van Dr. Jonckbloet. Onder anderen leest men in de aanteekening op bl. 219: »Shakspere was een *dramatisch*, gelijk Vondel een *lyrisch-episch* en bespiegelend dichtgenie; maar daarom is het dan ook onredelijk de tooneelwerken van den laatsten aan die van den eersten te toetsen, in plaats van ze, naar den verschillenden dichtaanleg van beiden, in hun kracht en zwakheid op te vatten en te verklaren.»

De volgende weinige op- en aanmerkingen neem ik de vrijheid, aan het oordeel des geleerden Schrijvers te onderwerpen. Wellicht komt er iets in voor, dat hem bij eene volgende uitgave van dienst kan zijn. In ieder geval beschouwe hij ze als alleen door belangstelling in zijnen arbeid ingegeven.

Bl. 248. Hier had van Stalpaert van der Wielen moeten vermeld

worden zijn voorname dichtwerk: *Vrouwelick cieraet van Sint Agnes versmaedt* enz. 't Shertoghen-Bossche. 1622 (173 bladzz. in 4to). En bl. 263 van Jonctijs zijn om taal en stijl belangrijke prozawerk: *Tooneel der Jalouzijzen* enz. Twee Deelen. Rotterdam 1666 (740 en 836 bladzz. in 8vo).

Bl. 344. Over Willem van Swaanenburg wordt het gewone oordeel geveld. Zijn *Parnas* bestaat uit »waanzinnige rijmen.” Wat ik bij eene andere gelegenheid zeide, moet ik herhalen: »men heeft den dichtbundel niet, althans niet verder dan de twee eerste bladzijden, *gelezen.*” Hadde men dit gedaan en dan met eenige aandacht, men zou bemerkt hebben, dat een deel zijner stukken parodieën zijn op laffe verzen van zijne tijdgenooten. Waar hij ernstig is, heeft hij goede gedachten, meermalen in fraaije regels uitgedrukt. Ik kan hier slechts een paar proeven geven. In het gedicht: *Het eeuwige Paaschlam, Gode toegewijd bij de eerste onbloedige Offerhande van den eerwaardigen vader Janssens, te Antwerpen*, leest men:

„Was slegts mijn geest bedouwt met Jezus' lelygeuren. . .
Ik steeg op Golgotha, en zag' er Christus hangen,
Die sterven moest, helaas, om 'tleeven weêr te langan
Aan Adams doodschen mond, die d'eersten appel at,
Waarin het Slang-vergift te diep verborgen zat:
Nog boorde ik sterker door, tot fierer Hemelzaalen,
Daar 't raadslot van 't Drie-een de dingen wist te paalen
Tot eer van 't eigen zijn, waarom hy alles wrocht. . .
Geen Kalchas spoort in 't Griex, noch Tyber bij Latynen
Gods wysheit door, de Nyl die moet van schaamt' verdwynen
Met Babels fiere kop, voor de ondoorgrondlykheit
Van 't heilig Licht, hetgeen zyn eigen roem bepleit.
De Cherub dekt het oog, en wil van schaamt' verstommen. . .
Hy werd van God tot mensch, en kon zyn vleesch bereiden
In zuiver Maagdezaat, waaruit hy voedsel kreeg,
Doe hy zyn Vader liet, en in zyn Moeder zeeg.
De Krib dat was zyn Hof, daar Koningen hem hulden,
Terwyl een nieuwe star den Hemel moest vergulden
Om den Geboortedag van Juda's Vredevorst,
Die het verlore schaap op zyne schouders torst,
Wanneer hij 'tleert, en spyst, of heelt van zyn gebreken.
Al wie naar Jezus zoekt, blyft in geen rampen steeken.
Eer storf mijn Heiland weêr nog duizentmaal voor 't volk,
Of daalde weêr in 't graf, of in nog dieper kolk,
Eer hy een van de zyn' zou missen uit de kooijen,
Daar Eng'len klavergroen voor witte lamm'ren strooijen.
Dog neen, één dood van hem heeft al ons pyn verzagt,
Doe Hij als winnaar riep, vol moets: Het is volbragt!
Zo breekt de Zon een wolk, en spreit zig uit in stralen:
Die hier beneden kampt, zal boven zegepraalen.
Dat weet mijn Janssens ook, die 't heilig leeven kiest,
Daar hy de ziel bewaart, dewelke een aâr verliest.
Hy acht geen tyd noch stof, maar snakt naar eeuwigheden,
Wyl hy zyn lyf en ziel komt enkel God besteden. . . .

Geluk! mijn Janssens, met uw Priesterlyke werken!
 Zo moet Dominicus u in uw kap versterken!
 Zo moet Maria zelf u reiken haare hand,
 Daar God zijn schepter heeft voor eeuwig ingeplant!
 Zo moet de Christus Gods u zalven met de gaaven,
 Waarmeê Apostelen op 't Pinksterfeest zig laaven!
 Dan is uw mond bequaam om Sions wensch te doen,
 Als zy van God en Geest vervult, komt overvloên.
 Dan pleit gy best in 't Choor voor Jezus' waare leden:
 Och! Janssens! als gy bidt, gedenk me in uw gebeden!"

Een verjaardicht aan zijne moeder vangt de Dichter aldus aan:

„Verlaat een ooijsjaar de gevels van het land,
 En kiest voor Wintertyt een aangenamer strand;
 Hij torst het vaderlijk geraamt' op bei zyn schouders,
 En leert den sterveling den pligt eens Zoons tot de Ouders.
 Ik, die de wetten ken en de eer van vrouw Natuur,
 Weet hoe het killig ijs zijn leeven krijgt van 't vuur;
 Dies dek ik met myn ziel de half bevrooze spieren
 Van u, wier jaardag 'k tracht, gelijk het past, te viëren.
 Een vogel neemt zyn streek, met Grysaarts, door de lugt;
 Maar ik, ik voer u Hemelwaarts, door myn gezugt,
 En bid van God voor u, al wat u kan behaagen:
 Kan wel een zwakke zoon een moeder verder draagen?"

Bl. 394, 395. Bij de hier aangewezen bronnen voor de levensgeschiedenis en de literatuur van de dames Bekker en Deken moet vooral gevoegd worden de belangrijke monographie van den heer Frijlink: *Elisabeth Wolff, geb. Bekker, en Agatha Deken, zoo uit hare geschriften als uit andere bescheiden geschetst*, enz. Twee Stukken (Amst. 1862, 1863).

Bl. 425. »(Van der Palm) verdient weinig dank voor de opgedrongen eenparigheid van spelling, mede op zijn aandrang bewerkstelligd.» Hier sta ik in meening lijnrecht tegenover den Schrijver. — De invoering eener eenparige spelling was eene wezenlijke weldaad, zoowel voor het lager onderwijs als voor het gros der schrijvers. Zij voorzag in eene algemeen gevoelde en menigmaal uitgesproken behoefte. Van »het opdringen» der eenparigheid, daar vroeger Bilderdijk en Wiselius ook van gesproken hebben, is nog het eerste bewijs te leveren. Zoodanige maatregel hoefde niet; het doel werd zonder dien volkomen bereikt, zéér in contrast met de herziening van onzen tijd, waarvan de Schrijver bl. 544 getuigt, dat zij »door de kamergeleerde hand, waarin zij viel, bij hare deugdelijke hoofdbeginselen in de toepassing faalt.»

Bij vergelijking met de beide eerste tijdvakken, is het derde niet even uitstekend. De Schrijver nam mede de nog levende auteurs daarin op, en aan dezen nu reeds hunnen juisten rang aan te wijzen, is niet steeds gemakkelijk. Persoonlijke sympathieën en antipathieën mengen zich licht daarin, en ik zal niet beweren, dat Dr. van Vloten zich altijd daarvan heeft weten vrij te houden. Vooral valt in het oog de

gejaagdheid, waarmede dat gedeelte bewerkt schijnt, en die zal toe te schrijven zijn aan de bezorgdheid, om het boekdeel, dat voor de eerste tijdvakken reeds meer dan vierhonderd bladzijden besloeg, niet al te lijk te maken. Daaraan schrijf ik toe, dat b. v. Wiselius (bl. 438) in twee regels, de uitmuntende prozaïsten Kist, Dermout en Borger (bl. 455) te zamen in ééne regel worden afgehandeld; dat van Ockerse alleen de »gezwollen» *Napoleontische Redevoeringen*, en niet 's Mans andere en betere prozawerken worden aangehaald; dat de verdienstelijke dichter A. C. Schenk is over 't hoofd gezien, enz. leemten, ter welker voorkoming de ruimte meer dan genoeg zou zijn, die nu wordt ingenomen door de talrijke aanhalingen uit dichters, die in eene Bloemlezing hadden thuis behoord.

De correctie des werks laat wel wat te wenschen over. De eigenamen, b. v. zijn nog al eens onjuist gespeld. Zoo vielen mij in 't oog bl. XIV van Duijze, bl. 219 Mostert, bl. 246 Heins, bl. 378 Hoffhamm, bl. 387 Assuërus van den Bergh, 388 Adriaan Wolf, bl. 410 Alberdingks, bl. 445 Immerseel, bl. 456 Sieuwerts, bl. 491 Jansonius, bl. 499 Helvetius van den Berg, bl. 500 B. ter Haer, bl. 502 Adr. Bogaars, bl. 521 Spandau, bl. 542 Dautsenberg, bl. 543 van Rijswijk, bl. 545 Wieland, Ter Broeke, Leenderts, die allen foutief zijn.

3. De Bloemlezingen van Dr. van Vloten zijn bekend. De aan het hoofd dezes vermelde bevat de nederlandsche prozaschrijvers der zeventiende eeuw en sluit zich aan den vroeger verschenen bundel, die de dichters van hetzelfde tijdvak bevat. Beiden maken een geheel uit, dat door volledigheid en belangrijkheid uitmunt.

Het proza-gedeelte kan oppervlakkig van minder gewicht schijnen dan zijn voorganger. Dat de zeventiende eeuw rijk is aan dichters en zelfs aan voorname dichters is bekend en wordt door niemand betwist; doch wat het proza uit dat tijdvak betreft, wordt het getal en gehalte der schrijvers merkelyk minder geschat. Dr. van Vloten doet zien, dat, zooal het proza niet met de poëzie gelijken tred heeft gehouden, op het gebied van het eerste veel meer is geleverd dan men meent.

Behalve van de meer of minder bekende schrijvers, vindt men hier proeven van andere, weinig of in 't geheel niet bekend. Daartoe behooren Leeghwater, Hugo en Willem de Groot, Maria van Reigersbergh, Kamphuyzen, Paschier de fijne, Mostart, Brosterhuizen, Doublet, Van de Capellen, Nieuhof, De la Court, Witsen, Moonen, Heinsius en Wellekens, allen te zamen twee en veertig in getal, waaronder er niet één is, over wiens kennismaking de lezer zich beklagen zal.

Hoe het bijkomt, dat ook Dr. van Vloten, bl. 283 »Daniël Mostaert» schrijft, kan ik niet bevroeden. Op den titel van het aangehaalde boekken staat met groote letters: *Mostart*. — Bij Jonctijs, bl. 337, mist men het proza-hoofdwerk, boven reeds door mij vermeld; bij

Huygens, bl. 382, een uittreksel uit *s Mans *Ghebruik en Onghebruik van 't Orghel in de Kerken der Vereenighde Nederlanden*. (Amsterdam 1660), als opstel belangrijker dan het medegedeelde *Ontwerp van den 's Gravenhaagschen Straatweg*.

Tot de auteurs, die nog hadden kunnen geraadpleegd worden, behooren: Maria Heyns, van wie in 1647 een goed geschreven werk verscheen: *Bloemhof der doorluchtige Voorbeelden* enz. Voorts Stevijn, van wien Mostart getuigde: »Tot lof van onse tael heeft Simon Stevin wiskonstenaer heel fraey gheschreven in zijn boek van de weeghkomst.» En over wien gehandeld is door prof. J. P. van Cappelle, *Bijdragen tot de Wetensch. en Letteren in Nederland* (Amst. 1821) bl. 1 tot 62. Vooral hadden als vlaamsche schrijvers kunnen optreden Justus de Harduyn en Boetius a Bolswert, wier prozawerken zeer loffelijk zijn, b. v. van den eersten: *Goddelyjke Wenschen verlicht met sinnebeelden* enz. (Hantwerpen, 1629) en van den tweeden: *Duyfkens ende Willemynkens Pelgrimagie* enz. (Antwerpen, 1632).

Eén vak van den ongebonden stijl is in de Bloemlezing niet vertegenwoordigd: de kanselstijl. Mij dunkt, de werken van Uitenbogaert, Vollenhove en Moonen moeten wel eenigen voorraad van goede stukken bezitten. Met zekerheid kan ik dit zeggen van den delftschen predikant Dionysius Spranckhuysen, o. a. bekend door zijne *Tranen over den Doodt van den grooten Admiraal... Pieter Pietersz. Heyn* en zijne *Rouw-klage over den Doot van... Frederick Henrick*; hij heeft trefende en zelfs welsprekende plaatsen.

Den heer Van Vloten komt groote dank toe voor deze nieuwe vrucht zijner werkzaamheid, die in eene tot hiertoe bestaande leemte voorziet. Wij bezitten nu van zijne hand een stel Bloemlezingen, dat, ook bij het middelbaar onderwijs, van grooten dienst kan zijn.

4. Wie een beknopt overzicht verlangt van de hoofdzaken uit de geschiedenis der nederlandsche letterkunde, geschikt om den leerlingen in handen gegeven en door hen, met behulp van den leeraar of gedrukte bronnen, uitgebreid te worden, ziet dat verlangen bevredigd door de *Schets* van den heer Wendel. Zij is, zooals het Voorbericht zegt, »een niet te uitvoerige en toch vrij zaakrijke leidraad.» De hoofdzaken zijn, in den vorm van korte stellingen, met eene grootere letter gedrukt, aan welke, in kleineren druk, telkens eene uitbreiding met aanwijzing van de voornaamste werken of gedeelten van werken is toegevoegd.

In de bronnen, door den Schrijver aangewezen als door hem geraadpleegd, ligt een waarborg, dat het zijner *Schets* noch aan grondigheid, noch aan nauwkeurigheid behoeft te ontbreken.

In het Voorbericht leest men: »De verdienstelijkste auteurs van de laatste drie eeuwen heb ik getracht telkens met een enkelen karakteristieken trek te teekenen, waarbij ik anderer en eigene verf ondereen gemengd heb.» Tot die »karakteristieke trekken» zal behooren dat

bl. 84 Helmers wordt genoemd: »de al te vlug en te veel schreiende, snikkende, schoppende en vooral donderende bard;» en bl. 80 Feith »de *would be* ongelukkige zanger van Godsdienst, Deugd en Vaderland, de vervaardiger van verscheidene vellen weeke, soms walgelijk kleemsche ontboezemingen», welke qualificatie dus uitgebreid wordt: »De gemoedelijk-landerige stemming, waarin hij bij voorkeur langs de graven slenterde, den verliefden Ferdinand het grafgesteente van zijne Julia zag »troetelen», de onpartijdigheid der wormen gadesloeg, naar het »Godslof-piepende vinkje» luisterde, de deugd, altoos weer de »eigen» deugd verschrikkelijk aan 't oor relde en theologisch-philosophische theses uitvond (?) als: Was er geen voortbestaan, »Het worden waar dan vloek, het sterven zegening, *En hij het zaligst, die het aanzijn nooit ontving*» — die stemming was gekunsteld en gehuicheld.» — Ik twijfel of velen in zulke stellingen en uitbreidingen eene ware en waardige voorstelling zullen vinden.

Het is zeer onjuist, dat volgens bl. 54 Cats »zijne populariteit aan zijne weinige verheffing te danken heeft gehad.» Honderd dichters hadden even weinig verheffing, en werden toch niet populair.

Niet ongeestig is bl. 98 de opmerking, dat C. E. van Koetsveld »wellicht de eenigste predikant is, die zijn naam aan zijne *Pastorij* dankt.»

Het behoort tot het karakteristieke van de *Schets*, dat men er in leest, bl. 90: »H. J. A. M. Schaepman is *de catholieke da Costa*, met een meesterschap over den vorm, dat men bij den zoon van 't Oosten te vergeefs zoekt.» En bl. 101: »J. A. Alberdingk Thijm is, even als »het Wonder van zijnen leeftijd,» naar wien hij zich vormde, een groot man, uit één stuk.»

Uitdrukkingen als *gevoelerig*, bl. 76, *gevoelerigheid* bl. 67, en *classiekerigheid* bl. 65, schijnen bij den Schrijver geliefkoosd te zijn.

5. Onder de schrijvers, die in den laatsten tijd meer bijzonder de aandacht onzer geleerden hebben getrokken, bekleedt Constantijn Huygens eene eerste plaats. En zulks met volle recht! Wijlen mr. W. J. C. van Hasselt noemde Huygens ergens »een onzer grootste dichters der zeventiende eeuw. . . die bij dichterlijken gloed geleerdheid en beschaving paarde, en daarenboven een sieraad was van het hof der vorsten van Oranje-Nassau, en hierom welligt minder in aanzien bij de later heerschende aristocratische partij en door dezen alzo op den achtergrond geplaatst.» Moge voor die achterstelling de genoemde reden meer of minder gelden, zij zal voor een goed deel wel haren grond vinden in den aard van de werken des Dichters zelve. Zij zijn — het kan niet ontkend worden — voor het gros der verzenlezers ongenietbaar en kunnen dus slechts voor weinigen aantrekkelijk zijn. 's Mans bemoeijingen daarenboven als staatsman of hoveling zijn niet dan zeer oppervlakkig bekend. Verdienstelijk waren zeker de pogingen van hen, die het hunne bijdroegen om hetzij den mensch, hetzij den

dichter Huygens in een helderder licht te plaatsen; de pogingen van eenen Hinlopen, Koopmans, Van Reyn, Bilderdijk, La Lau, Van Vloten, Alberdingk Thijm en wie hier wellicht nog zou te noemen zijn. Doch de arbeid van die allen wordt in de schaduw gesteld door de *Studiën* van den hoogleeraar Jorissen, waarvan het Eerste Deel bij dezen wordt aangekondigd.

In elf afdeelingen bespreekt de Schrijver achtereenvolgens: »Het ouderlijk Huis, de Jongelingsjaren, Venetië, *Batava Tempe*, *Cos-telick Mal*, *Vier en Vlam*, *Otia*, Sterre-licht, Huwelijksjaren, *Oogen-troost* en de Secretaris van Frederik Hendrik. Als men nu in aanmerking neemt, dat bij de behandeling van die onderwerpen, hetzij ze een tijdvak uit Huygens' leven, hetzij één zijner dichtwerken aanduiden, steeds het leven met de werken in verband gebracht en ter wederzijdsche opheldering aangewend wordt; dat daarbij van alle ten dienste staande hulpmiddelen en van vele tot hiertoe nog onbekende stukken met oordeel en vlijt is gebruik gemaakt, en dat de uitkomst dier nasporingen wordt aangeboden in opstellen van eenen hoogst aangename vorm: dan zal er geen twijfel kunnen bestaan, of dit werk zal met hooge ingenomenheid worden ontvangen door allen, die in onze letterkunde belang stellen, en den Schrijver dank gezegd, die ook op haar gebied blijkt zoo uitnemend thuis te zijn.

Hetzij wij toch aan zijne hand Huygens gadeslaan in zijne opvoeding en ontwikkeling; hetzij wij hem vergezellen op zijne gezantschapstochten naar Venetië en Londen; hetzij wij deelnemen in zijn huiselijk geluk en huiselijke rampen; hetzij wij getuigen zijn van zijne ambts-waarneming als secretaris en rekenmeester der Stadhouders of van zijn verkeer met de voornaamste mannen van zijnen tijd: overal verschijnt hij ons in een belangrijk en veelszins beminnelijk licht. De goede en minder gunstige zijde van Huygens' dichttrant wordt met onpartijdigheid aangewezen, waarbij het opgemerkte over den invloed van Suzanna van Baerle op de richting van haren echtgenoot, naar het mij voorkomt, nieuw en in ieder geval treffend is.

Gaat het anderen zoo als mij, dan leggen zij dit boekdeel niet uit de hand, zonder een verlangen te gevoelen naar het vervolg. Beschouwingen als ons daar wachten, b. v. over Huygens' houding tegenover Vondel en over de veel besproken klucht *Trijntje Cornelis*, houden de aandacht gespannen.

Eéne bladzijde uit 's Dichters werken had ik gaarne bij den Schrijver vermeld gezien. Op bladz. 256 leest men: »den schoonsten immortellenkrans legde Constanter zelf op het graf van Sterre neder. Als ware het de afbeelding der werkelijkheid, en niet de uitdrukking van zijn ideaal geweest, gaf hij zijn *Dagwerck* als haar werk in 't licht. Het was onvoltooid gelijk zijn levensgeluk.» — Schoon opgemerkt, doch de regels waarmede Huygens, aan het slot van het *Dagwerck*, zijne Gade vereert, gaan elken anderen krans te boven door hunnen aandoenlijk verheven inhoud. Wellicht echter dat de Schrijver voor heeft, er later op terug te komen,

Achter in het Deel is eene reeks van *Bijlagen* opgenomen, meeren-deels onuitgegeven stukken behelzende van Huygens' hand of hem betreffende. Enkele uitdrukkingen daarin waren den Hoogleeraar niet helder. Een paar toelichtingen daarvan onderwerp ik aan zijn oordeel. Bladz. 376 moet voor *gegiewgant* gelezen worden: *gegiewgaut* en dan vindt men de verklaring in mijne *Verscheidenh.* bl. 141. — *Cleuter* op bladz. 386 werd meermalen op een kind of een meisje toegepast; zie Weilands Woordenboek en Bilderdijs Geslachtlijst. — In den tekst des werks moet bladz. 130 voor *of* gelezen worden *op*; de uitdrukking *op zoo goede weerom* komt ook bij Hooft voor en beteekent: *op gelijke vergelding*. — Het werkwoord *moghen* aldaar, beteekent lusten; wij hebben er de spreekwijzen van: *elk zijn meug, tegen. heug en meug*, en de uitdrukking: *zijn mogen weg hebben* beteekent zijne bekomst hebben, verzadigd zijn.

De wiskunstenaar Stampioen is niet zoo onbekend, als de Schrijver bl. 287 en 288 meent. Er bestaan, naar ik meen, werken van zijne hand, en in den Catalogus der Bibliotheek van de leidsche Maatschappij, D. III bl. 8 vind ik hem genoemd »den vermaerden mathematicus.»

Door uitdrukkingen als bladz. 41: *Dat de bruiloft* eene vrolijke is geweest; bladz. 51: *De reis naar Venetië* was een lange en zeer vervelende; bl. 280: *dat de ontdekking van dezen bundel* eene toevallige geweest was; bl. 318: *Schijnt zijne verhouding tot haar* eene vriendschappelijke geweest te zijn — geeft de Hoogleeraar voet aan eene insluipende verbastering van den nederlandschen stijl. Voorts meen ik — en de opmerking is reeds door den heer Alberdingk Thijm gemaakt — dat het niet gepast is, Huygens *Constanter* te noemen. De Dichter gebruikte dit woord dikwerf, doch steeds als zinspreuk, nimmer als naam.

6. De tweede aflevering van prof. Moltzers *Bibliotheek* heeft tot afzonderlijken titel: *Roman van Cassamus. Fragment, uitgegeven door Dr. Eelco Verwijs*. In belangrijkheid overtreft deze Aflevering in zóó verre de eerste, dat zij een tot hiertoe onuitgegeven stuk aan het licht brengt. Het bestaat in een gedeelte, 1890 verzen groot, van eene middelnederlandsche overzetting van eenen franschen roman uit de dertiende eeuw, behoorende tot de Alexanderssage. De vertaler is even onbekend als de tijd, waarin hij leefde. Vermoedelijk behoort het fragment tot de eerste helft der veertiende eeuw.

Is de uitgave van iederen goeden tekst uit het middeleeuwsch tijdvak eene aanwinst te achten voor onze taal- en letterkunde, zij is dat vooral als ze geschiedt met eene zorg, als aan dit stuk is besteed. Dr. Verwijs opent de Aflevering met eene breedvoerige en doorwrochte Inleiding, waarin wordt gehandeld over de sage der Alexanderromans, over de fransche bewerking daarvan, over de bekende handschriften enz. Dan volgt de tekst van het fragment, met talrijke ophelderende aantekeningen aan den voet der bladzijden; voorts eene reeks van

breedere Aanteekeningen, waar menige plaats wordt verduidelijkt door eene vergelijking met den franschen tekst, en eindelijk eene alphabetische Lijst van verklaarde woorden.

Zoowel de Inleiding als de Aanteekeningen geven ruime stof om des Bewerkers grondige kennis te bewonderen. De laatsten bevelen zich bovendien aan door eene beknoptheid, die men anders wel eens mist. Daarin wordt geen woord te veel gebezigd, en toch zijn zij volledig en duidelijk. Ze doorlopende, zou ik op niet ééne aanmerking weten te maken. Om der volledigheid wille teeken ik alleen aan, dat over *Saermeer* (zie bladz. 22) is gehandeld door Dr. Jonckbloet in den *Konst- en Letterbode* van 1845, n°. 35 en 36, en dat het *koningsspel* (zie bladz. 80) ook wordt beschreven in het *Leven van Sint Amand*, D. I. bladz. 165 en 166, zooals ik onlangs meêdeelde in de *Toekomst*, n°. 8 van dit jaar.

Het woord *groniart*, bladz. 23 voorkomende, noemt Dr. Verwijs te recht »een scheldwoord.” Het behoort tot de bij ons uit het Fransch overgenomen substantieven op *ard*, zooals *cokaert*, *grisaert*, welk laatste Dr. Te Winkel verkeerdelijk met het nederlandsche *grijzer*, *grijzert*, *grijzaart*, gelijkstelde.

Bladz. 10 der Inleiding lees ik: »de *ingekankerde* vijand.” Ik meen, dat de *vijandschap* ingekankerd kan zijn, niet de *vijand*. Bl. 28: »Zoolang niet het geheele gedicht door een *onverhoopt* toeval aan het licht komt, is niets met zekerheid te zeggen.” — Ik zou denken, dat zulk een toeval niet *onverhoopt*, maar *verhoopt* is. Ald. »Over den tijd. . . is *evenmin* niets naders bekend.” Dit zal *evenmin* iets moeten zijn. De woorden *roman* en *inkt* zijn bladz. 8 en 15 vrouwelijk gebruikt, en de spelling van het *Woordenboek* niet altijd in acht genomen.

7. De heeren •Wolters en Rogge hebben woord gehouden en het publiek eene nieuwe Bloemlezing geschonken uit de werken van dichters der zeventiende eeuw. Ditmaal waren aan de beurt Elisabeth Koolaart geb. Hoofman, Antonides, De Decker en Oudaan. Op de keus van dat personeel zal wel geene aanmerking kunnen vallen. Onder de genoemden is er niet één, of hij of zij verdient de onderscheiding ten volle. Vooral de eerst- en de laatstgenoemde zijn te weinig onder ons bekend. Na het korte opstel, door prof. Siegenbeek ten jare 1813 in zijn *Museum* aan Elisabeth Koolaart gewijd, was zij in het *vergeetboek*; en Oudaan, in mijne oogen een verdienstelijk schrijver en soms wel wat scherp, doch talentvol dichter, wacht nog op eene opzettelijke kritische behandeling. Ook de keuze der stukken, die dezen bundel uitmaken, komt mij gepast voor, op ééne uitzondering na. Het gedicht van Oudaan, »rakende de klucht van Trijntje Cornelis” is hier misplaatst te achten. Vooreerst om de weinig kiesche uitdrukkingen, die er in voorkomen, maar ten andere ook omdat de lezer, er bij missende wat Huygens op de naamlooze gisping (door Bilderdijk eene »vuilaartige openbare aanblaffing” genoemd) te zijner verdediging heeft geantwoord, tot

het vellen van een onpartijdig oordeel niet in staat is gesteld. Bij de Verzamelaars zelve schijnt intusschen Huygens reeds voor goed veroordeeld te zijn. In de Voorrede zeggen zij: »Oudaans gedicht over *Trijntje Cornelis* hebben wij in dit bundeltje opgenomen, omdat het bewijst, dat Huigens (l. Huygens), ondanks zijn vernuft en zijn talent als dichter, de kritiek zijner tijdgenooten niet kon ontgaan, en tevens om eenig tegenwicht te geven aan de eenzijdig gunstige beoordeeling, welke in onze dagen aan den heer van Zuilichem, als vroom en braaf en christelijk enz., te beurt valt.» — 'k Durf hopen, dat na de kennismaking met de boven aangekondigde *Studiën* van prof. Jorissen de Schrijvers der Voorrede over hunnen aanval op het karakter van Huygens eenig leed zullen gevoelen. In afwachting van hetgeen het volgende Deel des Hoogleeraars over Huygens' Klucht zal in het midden brengen, beveel ik hun inmiddels ter overweging aan wat daarover is opgemerkt door Potgieter, in De Gids van October 1861, bladz. 547, en vooral door Dr. Halbertsma in de Vrije Fries, D. X. bladz. 64 en volgg.

De Aanteekeningen, in de Bloemlezing aan den voet der bladzijden geplaatst, zijn niet altijd nauwkeurig. Op de volgende veroorloof ik mij, aanmerking te maken.

Bl. 3. »*banketteerde*. Van het Hollandsche *bank*." Dit verspreidt niet veel licht over de beteekenis van het werkwoord *banketteeren*. Voorts komt dit niet van *bank*, maar van *banket*.

Bl. 4. »*afgeruid*, afgevallen. Ruiden van ruid, schurft." *Afgeruid* is het deelwoord van *afruijen*, d. i. vederen of haren verliezen. Schurft komt daarbij niet te pas. Zie het Woordenboek der Nederlandsche Taal, i. v.

Bl. 8. »*Bij 't stuiken*. Stuiken: waschmand, baliemand. In den tekst staat: *Op 't stuiken*, waarvoor zeker *bij* moet gelezen worden." Volstrekt niet; de tekst is volkomen in orde. *Stuiken* is een werkwoord, en beteekent het stooten of schudden dat het te wasschen goed in de tobbe of kuip ondergaat. Onze waschvrouwen spreken ook van »het goed *uitstuiken*."

Bl. 10. »*Lobberen*, doen rimpelen." *Lobberen* is (door het water) heenloopen, anders *slobberen* genoemd.

Bl. 47. »*Ballast*, onnutte last van *bal*, slecht." Waarschijnlijk wel niet; zie mijn Nieuw Archief, bladz. 479.

Bl. 48. »*Koten*, bikkels, dobbelsteenen." *Dobbelsteenen* zijn geen *bikkels* en *bikkels* geen *koten*. Zie onze Woordenboeken.

Bl. 50. »*Schots geleerde boecken*. Joh. Schotanus, hoogleeraar in de wijsbegeerte te Franeker, 1677—1699, Cartesiaan." De hier bedoelde *Schot*, die met Johannes Wier in éénen adem genoemd wordt, is *Reinholt Scot*, een Engelschman die een boek schreef over de Tooverij, waarin hij met Johannes Wier geheel instemt; zie Scheltema's Mengelwerk, D. IV. St. I.

Bl. 52. »*Steyl*, staat, stand." Een zelfst. naamw. *steyl* van deze beteekenis bestaat niet. Er zou *stijl* bedoeld kunnen zijn, en dit betee-

kent dan stut of steun, maar nimmer staat of stand. Doch De Decker inziende, bemerk ik dat er gelezen moet worden *Heil*; zie de Rijmoeffeningen, D. II. bl. 281.

Bl. 62. »*Verkuist*: verheugd over.” Het woord beteekent hier: ge-diend, ingenomen. Zie Weilands Woordenboek en ook dat van Oudemans op Hooft.

Ald. »*Zamendrieschen*, bijeen roepen.” Het woord zegt: met woest geweld bijeenbrengen. Zie Oudemans' Bijdrage op *Drieschen*.

Bl. 74. »*Biezen*: buigen.” *Biezen* of *bijzen*, van slangen gezegd, be-teekent blazen; zie het Taalkundig Magazijn, D. III. bl. 469.

Bl. 77. »*Goleassevloten*. Vloot van galeien.” Een *galei* is niet hetzelfde vaartuig als een *galeas*; zie onze Woordenboeken.

Bl. 88. »*Vernenwijn*. Falernerwijn.” *Vern* is een bijvoegelijk naam-woord dat oud beteekent; zie Kiliaan op *Verent*, en Adelung op *Firn*.

Ald. »*Naven*. Navels, middenpunten.” De woorden *naaf* en *navel* mogen etymologisch verwant zijn, in beteekenis worden zij onderschei-den. Ook beteekent *naven* hier geen middelpunten; zie Bilderdijks Ge-slachtl. op *Navel*.

Bl. 92. »*Ontheistert*, van heytse: dun rijs, takken, spanen enz. in bossen gebonden.” Het werkwoord *heisteren*, waarvan *ontheisteren* is afgeleid, heeft een geheel anderen oorsprong; men zie dien aangewezen door Ten Broecke Hoekstra, in den Recens. ook der Recens. van 1816, n°. 8.

Bl. 94. »*Kalfateren*. Van het latijnsche calefacio, warmmaken, klaarmaken, opknappen.” Men meent dat dit woord eenen oosterschen oorsprong heeft; zie Scheler, Dictionn. d'Etymol. Française; Diez, Etymol. Wörterb. der Roman. Sprachen, I. 99, en anderen.

Bl. 96. »*Walen*: dwalen, van den compasnaald (l. de kompasnaald).” *Walen* beteekent: ongestadig zijn, zie onze Woordenboeken.

Bl. 111. »*Gestraelt* voor stralen, hier gebezigd om de snelheid uit te drukken, waarmede de harpoen toegeworpen wordt.” Niet zeer be-grijpelijk. Het werkwoord *stralen* beteekent hier steken; zie Weiland.

Bl. 153. »*Heil'ge Dagen*. Het Christendom.” De uitdrukking *Heilige Dagen* is het opschrift dat Huygens stelde boven eene reeks dichtjes op christelijke feestdagen, opgenomen in de *Verscheyde Nederd. Gedich-ten van Grotius*, Hooft enz. (Amst. 1651). In de Korenbloemen, D. I. bladz. 43 is dat opschrift weggelaten. De lettersoort, waarmede Oudaan de woorden liet drukken, wijzen reeds aan, dat hij eenen titel op het oog had; doch in de Bloemlezing is die onderscheiding niet in acht genomen. Ook valt mij in 't oog dat, drie regels lager, door eene misstelling de zin onverstaanbaar is. Er staat: *Haar aanzien smelt' en schon*; wat moet zijn *smett'*.

Bl. 160. »*Overdwaalsche*. Zeer dwaze.” Het woord beduidt: hoog-moedig; zie onder anderen het Woordenboek des Instituuts op Hooft.

Bl. 167. »*Gerak*. Levensbehoefte.” Het woord heeft den zin van: gemak, gerief, dienst; zie Weiland en talrijke plaatsen bij onze vroegere schrijvers.

8. Van de *Bijdrage tot een Middel- en Oudnederlandsch Woordenboek* van den heer Oudemans deed ik in mijne vorige aankondiging den aard en de verdiensten kennen. Sedert is dat werk eene belangrijke schrede gevorderd. De Tweede Aflevering, die het slot uitmaakt des Eersten Deels, behandelt de letter B en loopt van bladz. 273 tot 875. De ééne letter omvat alzoo ruim zeshonderd bladzijden druks, doch zij is ook eene der rijkste van het alphabet. De geregelde voortgang der uitgave — ook de *derde* Aflevering is reeds verschenen, hoewel zij aan de Redactie van dit Tijdschrift niet schijnt toegezonden te zijn — die voortgang is verblijdend voor de belanghebbenden. Zij hebben daardoor het uitzicht, dat het allernuttigst werk, waarvan de *Augsburger Zeitung* van 27 Augustus ll. een zeer gunstig bericht gaf, dat door het *Weekblad voor het Lager, Middelbaar en Gymnasiaal Onderwijs* van 23 September werd overgenomen, binnen een niet al te ruim tijdvak volledig kan zijn.

9. Met veranderden titel geeft hier Dr. van Vloten een nieuwen druk van zijn ten jare 1859 verschenen: *Spraakwording, Taal en Schrift; Nederlandsche Spreek- en Schrijftaal. Inleidende Taalbespiegeling*. De daarin vervatte vier opstellen zijn nu door splitsing tot zes geworden, waarbij één er van eene uitbreiding heeft ondergaan (van bladz. 59 tot 73). Hierin, en in verscheidene nieuwe noten aan den voet der bladzijden met eene *Vergelijkende Lettertabel* tegenover den titel, bestaat het »veel vermeerderde» van den nieuwen druk.

Het ingevoegde gedeelte der Verhandeling, die ten opschrift heeft: *Indeeling der Talen; Taal- en Natuurvorsching*, heeft ten doel »een blik op de talenreeks te werpen, naar de verschillende stammen en klassen waarin men ze, al naar haar vorm onderscheiden kan.» Aan de hand, naar het schijnt, van duitsche Geleerden, naar welke telkens wordt verwezen, toont de Schrijver het onderscheid aan tusschen door hem genoemde »meest plompe en dooreen gewarde» en »meest beschaafde en ontwikkelde» talen. De achterindiaansche zijn de plompste van allen; de beschaafdsste de semitische en de indogermaansche. Bij het bespreken der vraag »in hoe verre bij de vorming en ontwikkeling der talen van natuurkundige wetten sprake kan zijn» wordt voornamelijk gewezen op het te dezen opzichte uiteenlopend gevoelen van Schreiber en van Steinthal, welke laatste, naar des Schrijvers oordeel, de zaak het aannemelijkst voorstelt. Zoowel dit vertoog als de geheele inhoud van dezen druk blijven bij voortdoring aanspraak maken op de aandacht en de overweging van hen, die in de wijsgeerige taalbeschouwing belang stellen.

Rotterdam, October 1871.

Dr. A. DE JAGER.

MENGELWERK.

EEN OUDE GESCHIEDENIS.

DOOR

P. F. BRUNINGS.

I.

Goudberg is eene stad in Nederland, die als ze praten kon, heel wat zou te vertellen hebben, vooral uit hare jeugd, toen ze in de geschiedenis eene niet onbeteekenende rol vervulde, — eene lijdelijke rol, zooals vele Nederlandsche steden nu en dan gedwongen werden te spelen en die voornamelijk bestond in belegerd, beschoten, uitgehongerd, somtijds uitgemoord, en bij gunstige uitzondering ontzet te worden, — ook eene eervolle, soms roemrijke rol, dat is waar, — maar eene aangename, in geen deele. Toch was Goudberg, met al zijne wederwaardigheden, nog al gelukkig geweest; zijne ligging in een schilderachtige streek, zijn kleine handel en industrie, en het opgeruimde humeur zijner inwoners waren de voornaamste elementen van dat geluk, en zoolang het die kleine schatten nog weet te bewaren, zal het ook wel gelukkig blijven.

Hoe Goudberg aan zijn rijkklinkenden naam is gekomen, weten we niet. De derivatie-liefhebberij laat ons hier in den steek, want het Goudbergsche gebied levert geen enkelen berg op, en zoo ver menschegeheugenis reikt, is er nooit in de buurt eenig ander goud gevonden, dan somtijds een broche of medaillon, waarvan de eerlijke vinder meestal op het kerkhof lag, tot zoolang de omroeper hem een »goede belooning» had toegezegd. Dan verrees de man wel eens uit zijn graf en staafe door zijne opstanding den welverdienden roep van Goudbergs overbekende eerlijkheid.

't Was dus te Goudberg niet alles goud wat er blonk. Er waren ook onedele metalen; maar vooral was er veel valsch goud.

Waar vindt men dat tegenwoordig niet?

Goudberg gaat vrij geregeld met zijn tijd mede en is dus niet geheel ontbloot van zekere zucht tot vertoon; het hecht aan mooie trottoirs, aan mooie gevels, aan *luxé*, en die zucht neemt, helaas, toe. We hopen dat het hierin niet te ver moge gaan. Ook bezit het velelei merkwaardigheden, bijv. een Societeit, waarin nog enkele oud-Hollandsche pruiken met lange pijpen voorhanden zijn, — welke Societeit den naam van »de Eensgezindheid» draagt, — waarschijnlijk in het vooruitzicht dat er eenmaal, — al is het dan ook maar voor een enkel jaar, — een einde kome aan de haspelarijen tusschen leden en Directie, en tusschen directeuren en leden onderling. Verder een Casino, — eene dier echt Nederlandsche instellingen, die niet oneigenaardig met den naam van »huwelijks-beurs» worden bestempeld. Ook kan Goudberg zich op eene *gentry* beroemen, die met zekere geringschatting op de zooveel mindere *beau-monde* neerziet, en in haar hoogmoed zich manieren en handelingen veroorlooft, die een mensch van minder voorname afkomst den blaam zijner medeburgers zou op den hals halen. De Goden zijn echter ver boven de kritiek der menschen verheven.

Een paar nette welvarende dorpen reiken Goudberg de hand. De Goudbergers noemen ze hunne »voorsteden.» Daar vindt men den geest, de levenswijze en de menschensoort van Goudberg terug. Eertijds waren ze de vluchtplaatsen van gepensionneerde kapiteins, die in eene stad van gebrek zouden zijn omgekomen; maar sinds jaren heeft er zich geen enkele meer gevestigd uit vrees van er hetzelfde lot te ondergaan. — Die ongelukkige koolplanters zijn van lieverlede tegen de grenzen in den achterhoek aangedrongen, en eerstdaags gaan ze emigreeren naar 't Beijersch Hoogland, waar men, met een inkomen van duizend gulden, den grooten heer kan spelen.

We willen daarmede alleen doen uitkomen, dat hij die nog in den primitieven waan verkeert dat men in een dorp goedkooper leeft dan in een stad, zich tamelijk vergist. Zelfs kennen we dorpen, waar het hoogst onfatsoenlijk is bezoeken te voet af te leggen en waar men voor de burgerlijke stads-gebruiken den neus optrekt, — dorpen die een ondragelijken hoogmoed over zich hebben. De beide voorsteden van Goudberg bezitten veel aanleg dien weg op te gaan. Ze beginnen reeds op Goudberg neer te zien, en dat is vernederend voor eene stad, die in vroeger jaren hare acolyten op klompen en met kruiwagens voor haar deur zag staan om salade en kool te verkoopen.

Voorberg en Achterberg zijn de namen dezer welvarende gemeenten, en hoewel deze namen, even als die van Goudberg, aan bergen doen denken, vinden we daarvan ook hier geen spoor. De zucht om zich te verheffen, schijnt dus deze plaatsjes reeds bij hunne geboorte bezielde te hebben. De hoogmoed is een aangeboren kwaal.

Voorberg moet in vroeger tijden een ondoordringbaar mastbosch zijn

geweest. Waar nu de piano van mevrouw Van Dingelen onder de vlugge vingertjes dier beminnelijke weduwe hare metalen tonen laat hooren, stond, eeuwen geleden, een reusachtige pijnboom te midden van ruwe hei, stekelige dorens en wild hout. Die woestenij is uitgerooid, en rondom Voorberg ziet men lachende tuinen met vruchten en bloemen, heerlijke korenvelden, liefelijke boschjes, waarin de nachtegaal slaat, kleine villa's en aardige boerenhuisjes. Kortom, Voorberg is een klein lustoord, waar men met een inkomen van tien-duizend gulden heel aangenaam kan leven, en men behoeft dan nog geen voorbeeld te nemen aan den heer Van Pijlsburg, die met de hoogvliegers van Voorberg niet altijd verkiest mee te doen, maar het buitenleven op eene eigenaardige wijze geniet.

Deze heer gaat misschien wat ver in zijne zucht tot afzondering, hoewel 't een buitenman te vergeven is, als hij meer met zijn plantsoen dan met de conversatie op heeft. De Goudbergers zeggen: »Ik zie liever menschen dan boomen,» en die van Voorberg en Achterberg praten ook al zoo; maar Van Pijlsburg is van een ander gevoelen. Hij ziet liever boomen dan menschen, en waarschijnlijk heeft hij daarvoor zijne reden.

De heer Van Pijlsburg is niets meer, niets minder, dan een voormalig vice-admiraal van 's lands vloot. Zijne Excellentie is gepensionneerd en, hoewel een der rijkste bewoners van Voorberg, heeft hij er nog niet toe kunnen besluiten, zijn pensioen aan den Staat ten geschenke te geven. Daarvoor heeft hij zijne reden. »Kleine geschenken,» zegt hij, »onderhouden wel de vriendschap, maar daar de Staat mij nooit iets heeft gegeven waarvoor ik hem niet heb gediend met al mijne krachten, en zelfs boven mijne krachten, zou ik den Staat misschien beleedigen met het aanbieden van zulk een armoedig geschenk als mijn pensioen.»

Deze redeneering kenmerkt den wijsgeer, en de wijsgeer is min of meer een pruttelaar. Van Pijlsburg was reeds als adelborst aan 't filosofeeren geraakt, toen hij, op eene expeditie in den Indischen archipel, zich eervol had onderscheiden, en een ander, die zich niet had onderscheiden, de belooning kreeg, waarop hij aanspraak maakte. Dat gebeurt nu en dan, maar 't Gouvernement kan het niet helpen. Die tegenspoed echter doofde den lust van den jongen officier niet uit. Hij was en bleef een zeeman in zijn hart; hij deed zijn plicht op uitstekende wijze; hij klom op van rang tot rang, maar steeds filosofeerende en somtijds pruttelende in stilte; — waarom? Omdat het pruttelen waarschijnlijk in zijne natuur lag, — anders had hij een eerste miskening, en al de kleine grieven van lateren datum, met onderwerping gedragen. Het ontbrak den braven Admiraal zeker niet aan een kleine dosis ijdelheid, anders had hij meer vergelijkingen gemaakt tusschen den admiraal Van Pijlsburg en sommige arme drommels, die met niet minder verdiensten dan de zijne, het lang

zoover niet hadden gebracht als hij. Op het punt van ijdelheid blijven we, helaas, altijd jong, en daarom zullen we den grijzen Admiraal verder geen rekenschap vragen van zijne ingebeelde grieven.

De Admiraal zat rustig en wel op Landlust, zijn villa, terwijl sommige zijner kameraden, bijna even oud als hij, nog op Zeelust dobberden, in 't vooruitzicht van hun matig pensioen, — dat schrikbeeld van den soldaat van fortuin. Hij had toch maar gelukkig gediend, die oude water-philosoof, al hield hij zich voor verongelijkt. Hij had een prachtig huis, met een heerlijken bloemtuin, een moestuin waarvan de weerga in den omtrek niet te vinden was, een kweekerij, een stookkas, een loop met uitheemsche fazanten, kippen, tamme patrijzen en kalkoenen, boomgaarden, eigen jachten en visscherijen in de buurt, — alles wat het hart van een buitenman kan bekoren.

Toch scheelde het weinig of de bezitter van al die schatten was een menschenhater. Filosofen bezitten dien aanleg en worden het onder zekere omstandigheden. De Admiraal vond niets en niemand te Goudberg en Voorberg naar zijn zin, — zelfs Landlust niet, — het bekoorlijke Landlust, naar zijn eigen plannen en inzichten vernieuwd, aangelegd en verbeterd, — want altijd bleef daar nog iets te vernieuwen, aan te leggen en te verbeteren over. Zelfs zijn trouwe bediende, de onbetaalbare Elbert, die hem op zoo vele en lange tochten had verzeld, altijd eerlijk en goed had gediend, — wat meer is, hem het leven had gered, — en wat misschien nóg meer is, zijn zwarte buien soms kon verdrijven, — kon het hem niet altijd naar den zin maken. Ja, zelfs zijn dochttertje, — zijn eenig kind en oogappel, — de lieve, geestige Eva, was niet altijd in staat den brommenden wijsgeer geheel te ontplooiën, al verrukte ze hem door haar aardig gesnater, haar nachtegalen-zang, haar geestige speldeprikjes, haar kinderlijke lui-men, — want somtijds toch trok ze een ernstig mondje, en Papa alleen mocht zuur kijken.

Eén wezen was er dat het den heer Van Pijsburg naar den zin kon maken. Dat was mevrouw Van Pijsburg. Deze dame was de volmaaktheid zelve, — een uitstekende vrouw, Mijnheer, waarvan geen wedergade te vinden was. Helaas, — die uitstekende vrouw was sinds jaren overleden, en op het kerkhof van Voorberg begraven. Zes weken na zijn huwelijk was Van Pijsburg naar zee gegaan, en de zeeman had zijn vrouw nooit weer gezien. Eva's geboorte had den dood der jonge moeder ten gevolge gehad. De apotheose van mevrouw Van Pijsburg door haar echtgenoot wordt hierdoor verklaarbaar.

De Admiraal was een mager, gespierd, lang heer, met vrij regelmatig, stroeve trekken, stekelige bakkebaarden, zorgvuldig geschoren kin en bovenlip, zware afhangende wenkbrauwen, doordringende oogen, en steil opstaande grijze haren. Hij kleedde zich zorgvuldig, stijf als een oude lord; wanneer de zon in haar top stond, en vóór dien tijd zag men Zijne Excellentie, des zomers in een linnen pak, met een

stroochoed; des winters in een pyakker met marine-knoopen en een hoed *quelconque*, nu eens een slappen, dan weer een kachelpijp, en een enkelen keer een steek zonder galon. Vóór twaalven was de Admiraal vrij man; stoorde hij zich zoo weinig mogelijk aan *étiquette*, onder voorwendsel dat hij buiten was en zich voor niemand behoefte te geneeren. Toen Elbert bij zekere gelegenheid met zijn gewone vrijmoedigheid, — die wel eens wat ruw uitviel, — de opmerking maakte dat het na twaalven op Landlust ook nog buiten was, wederlei zijne Excellentie die opmerking met een argument dat op 's lands vloot, zoowel als bij de landmacht, voor vele en verschillende opmerkingen past: — »ik vraag je niets,” had de Admiraal geantwoord, »en ik verzoek je je opmerkingen maar voor je te houden.”

Tegen zulk een bewijsgrond is wel iets in te brengen, maar het wordt dan al lichtelijk de geschiedenis van den aarden en den ijzeren pot.

Elbert was een zonderlinge snaak. Als de Admiraal in een heel goede bui was, noemde hij hem beurtelings »rare Chinees,” »slimme gauwdief,” »schip zonderroer,” — doelende hiermee op 's mans eigenzinnigheid, — »bruinvisch,” — een tergende hatelijkheid jegens iemand die 't ongeluk heeft met meer dan gewone ruchtbaarheid adem te halen. Bij gunstige uitzondering was Elbert »een ezel.” Tot lof van Elbert moet gezegd worden, dat die vleierijen zijn koude kleeren niet raakten. Elbert was een goede vijftiger. Op den titel van mooie jongen had hij nooit aanspraak gemaakt; hij was van de pokken geschonden, en had taksbeenen, — twee gebreken, die het schoonheids-gevoel der dames onaangenaam aandoen, en waarschijnlijk evenveel redenen waarom Elbert niet in de huwelijksfuik was geloopt. Overigens had de man een eerlijk gezicht, al stond zijn dikke neus niet heel vierkant voor 't hoofd, al staken zijn groote roode ooren als lijzeilen naar buiten uit, al had hij oogen als krenten, en een mond, volgens zijn eigen verklaring, als die van een kaaiman. Elbert kende zijne fysieke onvolkomenheden, maar hij was grooter wijsgeer dan zijn meester, daar hij geleerd had in de onherroepelijke feiten te berusten. Als er op bedekte wijze van »kromme beenen” »sponsachtige gezichten,” of »ezelsooren” gesproken werd, lachte Elbert goedhartig mee, en zei dan gewoonlijk: »Een mensch heeft z'n eigen zelve niet geschapen, als je dat maar weet, en die op zoo'n kleinigheid ziet, is maar een kniesoor.

We vinden op zekeren zomer-ochtend Elbert, met de kleine Eva, die ongeveer twaalf jaren is, in den tuin. Het meisje voert de vogels in den loop, en Elbert, in zijn hemdsmouwen en een stroochoed tegen zijn achterhoofd geplakt, is op zijn manier aan 't harken. Eva is een mooie blondine; haar zwaar, golvend haar hangt in vrije kronkels tot over haar middel; ze is zeer blank, en het frissche jeugdige bloed schemert in een gezonden blos door hare wangen. 't Is een al-

lerliefst meisje, Eva, en Papa zal moeten oppassen, anders komen er al spoedig verliefde ridders om het kind meer te vertellen dan ze nog noodig heeft te weten. Ze is groot voor hare jaren, en toch heet ze nog de kleine Eva. Een eenig kind blijft ook altijd de kleine Benjamin.

»Kijk,» zegt Eva, — »onze patrijsjes groeien met den dag! — Elbert, ik verlang er zoo naar dat Frans terugkomt.»

»Wel, nu nog mooier!» antwoordt Elbert, onmiddelijk den arbeid stakende en den schouder tegen den steel zijner hark steunende, alsof 't een bootshaak was waarmede hij zich van den wal moest afzetten, — »hoe kom je nu van die patrijzen op Frans? — dat wou ik wel eens weten.»

»Ja, zie-je, Elbert, — dat weet ik ook niet recht; maar dat komt er ook niet op aan: ik denk zoo dikwijls aan Frans; bijna alle dagen, — ja, zeker alle dagen, — en dat is toch ook natuurlijk, geloof ik.»

»Ja-wel,» zei Elbert zijn hoed nog meer achteruitschuivende, waardoor het onbegrijpelijk werd hoe die hoed aan zijn hoofd bleef hangen, — »'t is ook natuurlijk, — daar niet van. 't Is een beste jongen, onze Frans; maar zie-je, of 't nou wel noodig is, dat je altijd aan hem denkt, dat geloof ik niet; — want kijk ereis hier, Eefje: — veronderstel, Frans gaat naar zee, — want daar loopt het toch op uit; hij moet óók admiraal worden; — hij gaat naar zee, zeg ik, — en dan, ja, zie-je, dan . . . afijn, dan ben-je mekaar kwijt, en hoe minder je dan aan mekaar hebt te denken, hoe beter, zie-je; want een zeeman is zoo gesteld, dat hij eigenlijk geen oogenblik kan zeggen: zie-zoo, nu kan ik eens een pijp zonder zorg rooken. Van ons, matrozen, spreek ik nou niet; die kunnen op hun tijd naar kooi gaan; maar de officier van de wacht, de kommandant zie-je, — dat zijn je verantwoordelijke lui, en die moeten geen muizennesten onder de muts hebben.»

»Wel, Elbert, wat praat-je daar nu voor malle praat!» zei Eva lachend; »omdat Frans, als hij eens officier is, op de wacht geen muizennesten in 't hoofd mag hebben, zou ik niet aan hem mogen denken! Zou 't schip daardoor kunnen vergaan?»

»Je begrijpt me niet,» zei Elbert, op dat oogenblik zwichtende voor de verzoeking die in zijn vestzak in een koperen doos was opgesloten, — »je begrijpt niet,» herhaalde hij, een kleinigheid uit de doos geheimzinnig achter zijn kiezen bergende, »dat als Frans weet dat je aan hem denkt, hij natuurlijk van den weeromstuit ook aan jou denkt; dat kan niet anders, — of het zou precies zijn alsof ik, als kommandant van een vaartuig, den vijand op me liet schieten en stil mijn koers bleef liggen, en me de ooren dichtstopte zonder hem weerom te poetsen. Neen, zie-je, zulke dingen gaan over en weer, — als je dat maar weet, kindlief. Daarom, zeg ik, is 't maar 't beste, dat je wat minder om hem denkt, dan heb-je ook later zooveel minder

leed er van als hij eens voor een jaar of wat naar Oostinje of Japan moet, — of, wat erger is, als hij eens met zijn klomp naar den kelder ging: — dat kan ook gebeuren.”

Eva was in gedachten geraakt. Ze stond daar met het lieve blonde hoofdje voorover gebogen en staarde in het zand, terwijl het korfje met garst aan hare hand was ontglipt. Bij de laatste woorden van Elbert, hief ze het hoofd op en staarde den ouden zeeman met haar groote oogen aan.

»Wat is dat: »met zijn klomp naar den kelder gaan?” vroeg zij.

»Ja, zie-je, — dat is zooveel als . . . alsof je met je vaartuig naar de haaien gaat, — afijn, 't is precies 't zelfde alsof je . . . verzuipt.”

Eva zou, als ze ouder en wat nuffiger was geworden, Elbert misschien wel de aanmerking maken dat het werkwoord verdrinken fatsoenlijker is dan het andere, — maar het kind vond Elbert met zijn zeemans-vocabulaire zoo volkomen goed, dat ze er niet aan dacht hem over een enkel woord hard te vallen.

»Papa is toch ook nooit verdronken,” antwoordde zij ernstig, »en hoe vele jaren heeft hij niet op zee gevaren, — en gij ook Elbert, — gij zijt toch ook nog springlevend.”

»Ja, zie-je, beste meid, — een mensch is zoo gesteld, dat hij niet sterft vóór zijn tijd, — dat zeg ik altijd. Maar met een zeeman is 't weer zoo gesteld, dat hij altijd zijn testament klaar moet hebben. Als ik geen fortuin had gehad, zou ik wel vijftigmaal naar de haaien zijn geweest en je papa ook, — vraag 't hem maar.”

»Ja, ik weet 't wel, Elbert, dat Papa was verdronken, als je hem niet hadt gered.”

»En wat zou dat?” vroeg Elbert ruw. »Zou ik misschien m'n pooten in den zak moeten steken, als ik een ander, en nog wel m'n kommandant, kopje onder zag gaan? Dan was ik niet waard gekielhaald te worden. Maar, waar ik op neer wou komen, is dít, Eefje: een zeeman moet eigenlijk geen famielje aan den wal hebben; — hoe minder trekpleisters hoe beter.”

Eva verzonk weer in gedachten, en toen eensklaps het hoofd oprichtende riep zij verheugd: »Maar Frans zal me wel beloven niet naar zee te gaan! Hij móet het mij beloven; ik wil niet dat hij naar zee gaat.”

»Ja, dat kun-je begrijpen,” zei Elbert, medelijdend de schouders ophalende, »reken er maar op! — Hij zal je zien komen! Neen, beste meid, — een jonge borst vindt niets zoo mooi op de wereld als de zee, en niets zoo plezierig als adelborstje en officiertje te spelen; — maar dat gaat er later wel af, — als hij zoo'n trekpleister aan den wal heeft, — weet je. Afijn, met een mensch is 't zoo gesteld, dat hij eigenlijk niet van koekedeeg is, en al ben-je matroos, of admiraal, je wilt toch wel eens een ligplaats aan den wal en je eigen gedaan hebben, zooals wij hier.”

Vader Van Alphen zou zeggen :

„Hier werden zij gestoord;
Papa-lief had hen juist gehoord.”

Papa-lief kwam eensklaps om een hoek kijken en deed Eva erg verschrikken. De brave Admiraal had het ongeluk de menschen schrik aan te jagen, als hij zoo onverwacht voor hen stond. Hij had, hetgeen zijn gelaat uitdrukte, een stuursch humeur; zelden toonde hij een opgeruimde bui, en lachen, hartelijk lachen, scheen hij niet te kennen.

»Wat vertel-je daar weer voor mallepraat?” zei de Admiraal, met een norschen blik, tot Elbert. »Je wordt een oud wijf.”

Elbert begon langzaam te harken en antwoordde heel bedaard:

»Dat zou me spijten, Admiraal.”

»En wat u betreft, juffer, ik wilde wel eens weten hoe je 't in 't hoofd krijgt je te bemoeien met mijn zaken?”

»Heb ik dat gedaan, Papa?” vroeg Eva verwonderd.

»Zeker heb-je dat gedaan, — dat weet je zeer goed. Als ik zeg: Frans gaat naar zee, dan gaat hij, — en dan heb-je niet te willen, en hij ook niet, — onthou dat.”

De Admiraal sloeg driftig met zijn stok tegen de *volière*, zoodat patrijzen, fazanten en kippen verschrikt door elkaar stoven; daarna stapte hij met zijn magere beenen verder, het hoofd hoog uit de schouders gestoken, en met kracht zijn stok in den grond stootende.

»Daar heb-je 't gehoord,” zei Elbert, toen de oude heer uit het gezicht was, »ik wist het wel.”

»Ja, maar als Frans niet wil, gebeurt het toch niet,” zei Eva met overtuiging.

»Ik help 't je wenschen, kindlief, maar als twee harde koppen tegen mekaar inbonzen, moet er toch één breken, en dat zal die van Frans zijn.”

Elbert ging in gedachten verzonken met zijn eentonigen arbeid voort, en Eva nam haar korfje op en ging met hangend hoofd naar huis.

II.

Een paar dagen later kwam het jongmensch, welks toekomst op Landlust dus besproken was, opdagen. Zijn vacantie-tijd was aan gebroken.

Frans Crul was een knappe, flinke jongen, met donkerbruin haar, en groote donkere, volgens 't beweren zijner meesters »brutale” oogen. Hij telde nog geen zeventien jaren, en toch teekende zich reeds tusschen zijne oogen een verticale groef, die van vastheid of onverzette-

lijkheid getuigde. Frans was het pleegkind van den Admiraal, — de zoon van een sinds jaren overleden vriend. De knaap was op zijn vijfde jaar op Landlust gekomen, en van dien tijd af had hij zijn pleegvader altijd »Mijnheer» genoemd, zonder dat Mijnheer er ooit toe gekomen was, den jongen voor wien hij een vader was, te vergunnen hem den vadersnaam te geven; daartoe was hij te stug, — hoe goed hij het ook meende, hoe hartelijk hij zijn overleden vriend had lief gehad.

Frans was met de vigilante van het station te Goudberg afgehaald en werd op het perron van Landlust door zijn pleegvader en Eva opgewacht. Elbert stond op den achtergrond. Toen het rijtuig stil hield, kwam Elbert nader en opende het portier; Frans sprong er uit, nam aanstonds zijn pet af en ging naar zijn pleegvader, die zonder een schrede te doen, en recht als een pilaar, hem de hand toestak.

»Welkom, Frans, hoe gaat het?» zei de Admiraal.

»Dank u, Mijnheer, hoe vaart U?»

»Dag, Frans!» zei Eva met oogen die van vreugde tintelden.

»Dag Eef, — hoe gaat het?»

En Frans en Eva kusten elkaar met broederlijke hartelijkheid.

»Dag, Elbert, hoe gaat het?»

»Als zalm, Frans, — hoe maak-je 't?»

Frans en Elbert wisselden een handdruk, die Frans de oogen deed overloopen.

't Was omstreeks één uur na den middag en het ontbijt stond gereed. Aan tafel vertelde Frans zijn wedervaren sedert de laatste vacantie, terwijl de Admiraal, voor een enkelen keer toegevend aan het zwak eens vaders, die zijn jongen eens wil goeddoen, hem de beste bouten van een kalkoen, die den vorigen dag voor deze gelegenheid was gebraden, toestopte. De oude zeeman liet zijn pupil babbelen, en Eva luisterde opmerkzaam, nu en dan een woordje plaatsende, eene vraag doende, of in een helderen lach uitbarstende. Na het ontbijt ging Frans de ronde doen en Eva trippelde naast hem en vertelde op haar beurt van alles wat er op Landlust in den laatsten tijd was voorgevallen. Eensklaps, toen ze op een afgelegen plek waren gekomen, bleef ze staan en zeide na met zekere schuwheid te hebben rondgezien:

»Frans, Papa zal je nu eindelijk wel zeeman willen laten worden, — geloof je 't ook niet?»

»'t Is wel mogelijk, Eefje,» zei Frans glimlachend.

»En wat zul-je zeggen, als Papa er over begint?»

»Wat zou-je willen dat ik antwoordde?» vroeg Frans ernstig.

»Och, Frans,» antwoordde Eva met een droevig trekje om haar mond, »ik vind het zoo verschrikkelijk, zoovele jaren niet bij elkaar

te zijn, en wat zou ik angsten moeten uitstaan! Want het is toch zoo gevaarlijk op zee."

»Ja, dat is zoo," antwoordde Frans met veel deftigheid, — »die scheiding, Eva, is een naar iets, — en daar zou ik ook erg tegen opzien, maar wat het gevaarlijke van de zee betreft, dat is minder, zie-je. Aan den wal is ook gevaar; overal is gevaar. Als er van nacht brand in huis komt, — dat immers gebeuren kan als de meid maar een lucifer laat vallen, — dan kunnen we op ons bed verbranden."

»Ik merk wel," zei Eva nog treuriger kijkende, »dat je het er al op gezet hebt. Je wilt me dus verdriet aandoen. Je geeft dus niets om me."

Dat was geen onaardige zet voor een kleine meid van dertien jaren, en Frans scheen dat met zijn jongens-verstand ook te begrijpen, want hij glimlachte, maar in zijn glimlach zou een gelaats-kenner toch ook zekere zelfvoldoening hebben opgemerkt.

»Geef ik niets om je, Eef?" vroeg hij, haar kleine zachte hand drukkende; »heb ik dat ooit bewezen?"

»Neen, Frans," zei Eva met een traantje in haar oog, — »dat heb-je ook niet; maar ik heb er zoo'n voor gevoel van, dat als Papa je vraagt of je naar zee wilt gaan, je in 't geheel niet aan mij zult denken, en maar aanstonds »ja" zeggen."

»Waarom geloof-je dat, Eef?"

»Wel, je kent immers geen grooter plezier dan met Elbert te praten over schepen, en hem te laten vertellen over zijn reizen en het bombardeeren van de zeeroovers."

»En vind-je dat zelf ook niet mooi?" vroeg Frans met een hartelijken lach. »Heb ik je vroeger niet dikwijls hooren zeggen: »Elbert vertel nog eens die historie van dat bal, waar niets als bruine meisjes dansten?"

»Zoo!" zei Eva, heel ernstig, »dat is zeker al heel lang geleden, — toen ik nog een kind was. Ik herinner me er niets van, en ik kan je ook wel zeggen, dat zoo'n vertelsel van »bruine meisjes" me in 't geheel niet meer bevallen zou. Ik begrijp niet, Frans, hoe je zoo'n dwaasheid hier te pas kunt brengen."

»Lieve Eef, word nu maar niet boos," zei Frans; »kom, laat ons naar de fazanten gaan kijken."

Hand in hand wandelden ze het pad op, maar ze hadden geen tien schreden gedaan, of Eva begon het kapittel op nieuw.

»Frans, als je toch officier wilt worden, zou ik meenen dat het bij de cavalerie het beste was."

»Op zee is geen cavalerie, Eva."

»Aan land, bedoel ik."

»Ik weet niets van de cavalerie, noch van de infanterie; — de artillerie, — dat zou er nog door kunnen, want een schip zonder ka-

non, is maar een ellendige schuit. Een kanon is 't mooiste wapen dat ik ken. Als ik je papa was, liet ik dat leelijke dak van het huis gooien en ik zette op elk van de vier hoeken een armstrong, al waren ze maar van hout: dat staat koninklijk; maar mooier was 't nog echte stukken, en dan liet ik, bij elk feest, een saluut geven dat alle vensters van het dorp er van rinkelden."

»Ik geloof, dat je mal wordt," antwoordde Eva te recht op die snoeverij. »Je bent een leelijke jongen."

»Zeg me eens eerlijk, lieve Eef, zou-je willen, dat ik dominé werd?"

»Daar deug-je niet voor," zei Eva zóó vlug, dat die overtuiging wel diep bij haar moest zitten.

»Hoe weet je 't, dat ik voor cavalerie-officier wél deug?" vroeg Frans?

»'t Is maar zoo'n invallende gedachte. Ik zie die heeren hier wel eens voorbij rijden, en ik vind het wel aardig op zoo'n mooi paardje te galoppeeren. Wel, Frans, — ik geloof dat zoo'n kort buisje met snoeren je wel goed zou staan, en Papa zou me ook wel een paardje en een amazone willen geven, en dan gingen we samen door de stad toeren. — Hoe zou-je dat vinden?"

»Mooi," zei Frans, »maar ik heb het land aan die cavaleristen. Ze verbeelden zich heel wat, als ze op zoo'n beest zitten. Ik word nog liever notaris, of dokter, of advokaat, of zoo iets."

»Frans!" klonk een krachtige stem.

»Papa roept je," zei Eva verschrikt. »Lieve Frans, wat ik je bidden mag: denk er toch aan, dat je me zoo'n verdriet zoudt doen als je naar zee gingt. Belooft-je me, Frans, dat je het niet doen zult? Ik zal alles voor je doen, als je 't me belooft; — ik zal.... ik zal.... ja een zoen er voor geven."

Frans staarde Eva aan. Er kwam plotseling iets bij den jongen op, — iets zoo zonderlings, dat hij er zich geen rekenschap van kon geven.

Eva met haar hoogroode wangen en neergeslagen oogen scheen hem nu heel anders, dan Eva met haar lachend gezichtje en schalkschen blik. Haar blank halsje met het licht-blauwe snoertje, en dat aardig kuiltje waarop het koralen-kruisje hing, waren zoo mooi, dat hij er zijn oogen niet van kon afwenden.

»Eva!" stamelde hij bedremmeld.

»Frans!" klonk de barsche stem van den Admiraal.

Frans liep op een draf weg.

»Waarom kom-je niet, als ik je roep?" vroeg de Admiraal barsch.

»Hier ben ik, Mijnheer."

»Wat heb-je te praten met dat nest? Laat ze met haar pop gaan spelen!"

»Met haar pop?" vroeg Frans verbaasd; »heeft Eva nog een pop?"

»Meisjes en vrouwen hebben altijd een pop, — een speelpop wel

te verstaan. Op haar tachtigste jaar kunnen ze er nog niet buiten. Leer dat van mij. Een jongen van zestien jaren moet geen kippetjes voeren en bloemetjes plukken met een kleine meid. Steek een manilla op, en ga mee."

Frans was eenigszins bedreven in de edele rookkunst; hij stak deftig den brand in de manilla aan het eindje van zijn voogd en nam den militairen pas met zijne Excellentie aan.

»Je vacantie is uit, en je schooltijd ook," zei de Admiraal.

»Ja, Mijnheer."

»En nu met je anker op, het ruime sop in."

»Ja, Mijnheer."

»Welken koers zul-je leggen?"

»Ik geloof, Mijnheer, dat het al uitgemaakt is; ik had al een jaar vroeger mijn examen kunnen doen, maar ik heb er u niet over durven spreken."....

»Zoo! Had-je me er over willen spreken? Dat zou nog al voorbarig geweest zijn. 't Is tijds genoeg als ik er over spreek. Ik vraag je nu: welke is je keus, — heb-je er over nagedacht?"

»Natuurlijk, Mijnheer; mijn koers is dezelfde als de uwe: de weg der eer."

»Dat is de vraag niet. Als je een anderen weg opgingt, zou-je geen voet hier over den drempel meer moeten zetten. De weg der eer is die van mijn keukenmeid en stalknecht, — evengoed als die van een admiraal of generaal; ik vraag je: wat moet je worden: loondenaar, rechtsverdraaijer, schacheraar, gebrevetteerd moordenaar, gewetensbedrieger, een aap, of een mensch?"

»Uit al die betrekkingen, Mijnheer, is de keus nog al moeielijk," zei Frans, die zijn voogd een weinig kende, en zich dus ook veroorloofde even te lachen.

»Ik lach er niet mede," zei de Admiraal op nog barscher toon.

»Heb-je lust in een van die baantjes?"

»Mijnheer," antwoordde Frans, »ik zal gelukkig zijn den weg te mogen volgen dien ge mij aanwijst."

»Dus, is 't je onverschillig?"

»Volstrekt niet, Mijnheer."

»En ik geef je de keus uit een half dozijn?"

»Een mensch zal ik toch wel altijd blijven, Mijnheer," zei Frans korzelig.

»Zoo, geloof-je dat?" zei de Admiraal ditmaal kalm en ironiek. »Ja mensch blijf-je heeten, of je een zwarten of een bonten rok aan hebt, of je een gepatenteerd bedrieger of een gepatenteerd moordenaar bent, — maar een mensch die niet recht weet wat hij wil, die kiest in den blinde, is maar een aap, — meer niet."

»Ik begrijp u niet, Mijnheer," zei Frans, die zich over den rede-nertrant van zijn voogd begon te verbazen.

»Dan zal ik trachten duidelijker te spreken. Ik geloof dat je met den weg der eer bedoelt: de militaire loopbaan, — is 't niet zoo?»

»Juist, Mijnheer.»

»Ik heb 't je al gezegd: de weg der eer is die van elken daglooner zoo goed als van een vorst, maar niet bij uitsluiting die van een militair te land of te water. Zet die grillen van krijgseer uit je hoofd, — dat is oude beschimmelde kost.»

»Mijnheer!» riep Frans ten toppunt van verbazing, — »ik hoorde u nooit zoo spreken. Ik geloofde u altijd een groot voorstander van de militaire eer.»

»Gebruik dat domme woord nu niet meer; ik ben een voorstander van de eer, — anders niet. Je hebt me nooit zoo hooren spreken, — dat is waar; maar ik heb me ook nog nooit over het onderwerp uitgelaten. Je bent nu op een leeftijd gekomen, dat je een weg kiezen moet, en nu wil ik er met je over spreken. Welken weg kies-je?»

»Ik wil naar zee,» antwoordde Frans kordaat.

»Zoo! Wil-je?»

»Het is immers ook úw wil, Mijnheer?»

»Neen,» was het korte antwoord.

Frans viel nu geheel uit de wolken.

»Ik dacht,» zeide hij, na een oogenblik van stilte, »dat mijn voogd, die zulk een mooie carrière heeft gemaakt en altijd zoo veel ijver voor zijn vak had, nooit iets anders voor mij wenschen kon.»

»Ge vergist u,» antwoordde de Admiraal koeltjes, — »ik heb een mooie *carrière* gemaakt; ik heb ijver voor mijn vak gehad, — maar het eene was geluk, het andere was mijn plicht. Mij werd de keuze eener loopbaan niet gelaten, maar toen ik eens op weg was, heb ik mijn plicht gedaan.»

»Dus, de Admiraal keurt het af, dat ik dienst neem bij de Marine?»

»Ik keur het ten minste nóg niet goed, en ik zal je zeggen waarom. Leger en Marine zijn er noodig, omdat er menschen in de wereld zijn, die ze noodig maken; maar niet alleen dat we zonder Leger en Marine kunnen leven, — we konden zelfs zonder hen veel gelukkiger leven dan we tot nu toe hebben gedaan. De liefhebberij van het soldaatje-spelen moet eenmaal ophouden; men moet alleen soldaat zijn uit noodzakelijkheid. Zoover zijn we echter nog niet; maar we zijn wel reeds zóóver, van te mogen zeggen: dat hij die de militaire loopbaan kiest, wel de overtuiging moet bezitten van in geen anderen werkkring zijn vaderland zulke goede diensten te kunnen bewijzen als in dezen.»

»Maar, Mijnheer, — zolang er legers en vloten bij onze naburen zijn, moeten wij ze ook hebben,» zei de slimme Frans.

»Dat heb ik zooveen reeds gezegd, en het Gouvernement behoort daarvoor ook te zorgen. Maar hoe meer liefhebbers er voor 't soldaten-

handwerk komen, hoe langer de oude dwaling blijft voortduren. Die liefhebberij moet niet stelselmatig worden aangemoedigd. Het volk moet uit noodzakelijkheid soldaat worden. De oorlog is een ramp, die alleen kan ophouden door den tegenzin der natiën in het oorlogvoeren. Ziehier een papiertje, lees dat eens na, en morgen spreken we elkan- der nader.”

De Admiraal keerde plotseling om en liet zijn verbaasden pupil alleen,

(*Wordt vervolgd*).

BRIEVENBUS.

I.

OVER ZIELEN EN STREEPJES.

WelEdele Heer!

Ik heb mij dikwijls geërgerd en bedroefd over het onzalig drijven der materia- listen. En nog kan ik tusschenbeiden niet nalaten er over te tobben. Stof, stof, niets dan stof! Bah! Alleen bij de gedachte word ik droog in de keel en be- naauwd op de borst. Geen geest, geen ziel meer! 't is gemakkelijk gezegd, maar wie kan er zich in denken zonder duizelig te worden? Ik erken dat er menschen zijn van wie ik twijfel of zij wel een ziel, zelfs wel eentje van potaarde hebben, maar op mij zelven het stelsel der materialisten toe te passen, — zie, met den besten wil van de wereld is het mij niet mogelijk. Het druischt te veel in tegen al de indrukken die ik sedert mijn kindsheid ontvangen heb, tegen al mijn gewoonten en spreekmanieren, en het zou mij inderdaad van een groot gemak berooven. Sedert ik van de jongens hoorde dat ik op mijn *ziel* zou krijgen, als ik dit of dat niet deed, en sedert mijn vader mij zeide dat als ik het wèl deed ik hem *ziels-* verdriet zou doen, heb ik mij zoodanig gewend aan het denkbeeld dat ieder mensch een ziel of zieltje heeft, dat ik er niet meer buiten kan. En wilde men mij de mijne met geweld ontnemen, het zou mij gaan als den Parijschen burger, die vernemende, dat men nu weer ging twijfelen aan het bestaan van de planeet door Leverrier ontdekt, klaagde en jammerde dat hij nu niet meer kon slapen, daar hij voelde, als hij zijn slaapmuts opzette, dat er iets boven zijn hoofd ontbrak, waaraan hij zich, in het vertrouwen op de onfeilbaarheid van den grooten astro- noom, maar al te veel gewend had. Geen ziel meer! Is er iets troostelozers, iets wanhopigers te denken? Met wien zal ik in het vervolg onder den arm loopen, als ik 'smiddags ga flaneeren? Wien zal ik voor mij laten bidden en danken, als ik niet meer mag zingen: Loof, loof, mijn *ziel*, loof, loof enz. En wat geeft men ons in de plaats? Wat phosphorus, wat stofwisseling! Waarlijk, 't zal een schrale troost zijn, wanneer ik tot een ongelukkige moet zeggen: ik beklaag u met al mijn *phosphorus*, en de schoone zal weinig gevleid zijn wanneer haar aanbidder haar verzekert, dat hij *stofwisselings*veel van haar houdt. Alleen

zou ik met dat wegfutselen van de ziel vrede kunnen hebben, wanneer men ze toepaste niet op menschen, maar op flesschen, maar hertegen zou waarschijnlijk mijn buurman Jansen, die wijn fabriceert, ik wil zeggen verkoopt, protesteren.

Intusschen, mijnheer! niet alle menschen zijn materialisten. De natuur gaat boven de leer. En zelfs die geleerden, welke het stelsel gevormd of opgepoetst en gepolijst hebben, moeten dikwijls ontrouw worden aan hun beginsel, en ouwillekeurig toonen dat zij het woord niet kunnen missen, al stellen zij het ook vrij wel buiten de zaak. Actie geeft reactie. En het spiritualisme steekt hier en daar weder vrijmoedig het hoofd omhoog, en vervalt — zooals het meestal in de wereld gaat — op zijne beurt in uitersten. Heeft men niet al eens weder de stellingen te berde gebracht, die sedert den tijd van Reimarus zoo dikwerf de hoofden warm hebben gemaakt? En heeft men niet gaan beweren, dat niet alleen de mensch, maar ook al wat leeft en ademt een ziel heeft, van den olifant tot de mug, van den aap (onzen bet-overgrootvader) tot de vloot, van den walvisch tot het infusiediertje, allen zielen, onstoffelijke en onsterfelijke zielen?

Nooit had ik echter durven hopen, dat men ook aan de *onbezielde* schepping een ziel zou gaan toeschrijven. (Let wel, dat als de stelling doorgaat, het door mij onderschrapte woord voor goed uit de taal verdwijnt, en de Vries en Verwijs of hun achterkleinzonen het niet in het woordenboek behoeven op te nemen). Verbeeld u dus mijn vreugde en opgewondenheid, toen ik dezer dagen ontdekte, dat men er toch werkelijk toe gekomen was. Met groote, kapitale letters lees ik heden in alle couranten deze woorden: *De ziel van wilg en beek*, een roman door een onzer uitmuntendste schrijfsters. De *ziel van wilg en beek*. Waarom juist van deze twee voorwerpen of liever voortbrengsels en natuurverschijnsels? Waarom? dat is mij onverschillig. Wanneer men het slechts over deze twee eens is, zullen al de anderen ook wel spoedig volgen. „Maar een ziel van een wilg of van een beek, dat kan immers niet?” Maar *waarom*, vraag ik met de Groninger theologen, *wáárom* zou het niet kunnen? En omdat niemand hierop antwoorden kan besluit ik, even als genoemde heeren, dat het waarschijnlijk, neen, dat het zeker, dat het ontwijfelbaar zoo *is*. En ik bid u, mijnheer! wat is er voor ongerijmds in dat een wilg of een beek een ziel zou hebben even zoo goed als gij, of mevrouw of de freule? Er zijn wilgen, waar ik vrij wat meer respect voor heb dan voor sommige menschen, en er zijn beken voor wie ik eerder uit den weg ga dan voor den magtigste en rijkste van mijn mede-zielbezitters. Staat gij niet liever in de schaduw van een boom, al is het dan ook maar een wilg, dan in die van een leeghoofd of een dwaas, al prijkt ook zijn borst met tal van ridderorden, en luistert gij niet met meer verrukking naar het kabbelen van een beek, al is het ook maar een beekje, dan naar het eeuwigdurend gebabbel en gezeur van zinnige en onzinnige kamerleden? En welk een treffende analogie tusschen den wilg en den mensch, tusschen de beek en „Adams dankbre zonen”? Zoo'n knotwilg b. v. dien men maar altijd plukt en scheert en die toch altijd weer even goedig takken en rijzen ten beste geeft, is hij niet het volmaakte beeld van den eezamen burger, dien land en stad en kerk en polder onophoudelijk komen plunderen, en die toch even onvermoeid zwoegt en zweet om het gevorderde op te brengen? Die treurwilg, die altijd hoofd en armen laat hangen en eeuwigdurend tranen schijnt te plengen, herinnert hij u niet zoo menigen huilebalk, die immer klaagt en jammert over des menschen verdorvenheid, terwijl hij even als zijn prototype het vette der aarde geniet en wortelt in den rijken bodem? Kunt gij u nedervlijen aan den oever van een beek zonder dat het zachte ruischen, dat tot slapen schijnt te noodigen, u als door een tooverstaf verplaatst aan de voeten van zoo menigen kansel of u medevoert in de vergaderzaal onzer saaije en vaderrijke Volksvertegenwoordigers? En zoo men de zielsverhuizing mogt

aannemen, hoe gemakkelijk zou het mij vallen u in A. of in B. de knotwilgen-natuur of in C. en D. hun verwantschap met de klare of vuile of troebele beken, die in ons vaderland gevonden worden, te doen opmerken? . .

Ik weet niet, of deze of gene dezer opmerkingen gevonden worden in het boek welks titel ik opschreef. Ik heb geen geld genoeg om het te koopen en geen tijd genoeg om het te lezen. Maar een Redakteur als u heeft dunkt mij zooveel niet te doen, of hij kan er nog wel een roman bij lezen, en buiten kijf staat het bij mij dat gij in de millioenen grabbelt, even goed als onze Blussé, zonder dat gij een Danaïdenvat behoeft te vullen. Zie gij dus eens na of ik den zin van dien titel goed begrepen heb, en deel mij spoedig uw antwoord meê.

Toen ik dit bovenstaande, ouder gewoonte, voorlas aan mijn vrienden Avis en Bvis (Stokvis is helaas! den weg gegaan van alle visch), barstten zij het uit in lagchen, en riepen als uit één mond, met hun beiden: „O gij oliedomme Oly, ziet gij dan niet dat *wilg* en *beek* één woord moet zijn, en dat het waarschijnlijk de naam is van een dorp, zooals *Diepenbeek* in het *Leesgezelschap* van dien naam?” Onmogelijk, antwoordde ik, niet weinig verstoord over hun onzinnig gelach, alleen een inwoner van *Meerenberg* kan schrijven: *meer en berg*; alle verstandige lui maken er één woord van of verbinden de drie woordekens door een dwarsstreepje. — Mogten echter, mijnheer de Redakteur, mijn vrienden gelijk hebben, verscheur dan dezen brief, en laat den uitgever weten dat als, 't geen wij hopen, deze roman een tweeden druk mag beleven (goedhartige recensentenstijl), hij verstandig zal doen met er een paar streepjes meer door te laten loopen.

Als altijd

UEd. Dw. Dienaar

JAN OLY.

GODGELEERDHEID EN ONDERWIJS.

'T KON BETER.

De spreuken van Jezus, den zoon van Sirach, uit het Grieksch opnieuw vertaald, en met opschriften en eenige aantekeningen voorzien, door Johs. Dyserinck. Met een woord ter inleiding van Dr. A. Kuenen, Hoogleraar te Leiden. Haarlem, De Erven Loosjes.

't Mag wel een gansch eigenaardig verschijnsel geheeten worden, hetgeen we ontmoeten op het gebied der Hebreeuwsche letterkunde en hetwelk gewoonlijk wordt geheeten: de beoefening der wijsheid. Zij, in Israël, die zich met haar bezig hielden en die wijzen werden genoemd, vormden wel geen afzonderlijken en bevoorrechten stand, maar zij maakten toch, gelijk de priesters en profeten, eene bijzondere klasse van personen uit. Edel was het doel, hetwelk zij nastreefden. Zij trachtten aan het leven hunner volksgenooten de juiste richting te geven en hen tot waarachtig geluk te leiden. En om dat doel te bereiken hielden zij zich bezig met de beoefening der wijsheid, die in Israël van practischen aard was. Dit laatste nu bestond o. a. hierin, dat zij spreuken dichtten; want in dezen legden zij hunne lessen en vermaningen neder. Dat waren spreuken, zooals wij ze nog in het boek des O. T. bezitten, dat er naar genoemd wordt, en die, in poëtischen vorm gehuld, aanvankelijk, naar 't schijnt, slechts uit één verslid bestonden, maar later tot twee of meer versleden werden uitgebreid.

Maar die wijzen dichtten niet alleen spreuken, zij droegen ze ook den volke voor en namen daarbij vaak spreuken van vroegere wijzen over. Natuurlijk deden zij dat op die plaatsen, welke het middelpunt van het gezellig verkeer uitmaakten. Derhalve in de poorten der steden. Want daar kwam men samen om de gemeenschappelijke of bijzondere belangen te behartigen. Daar vergaderden de overheden der steden het volk. Daar werden alle openbare zaken verhandeld. Daar koophandel gedreven; markt gehouden. Daar kwam men bijeen om particuliere zaken af te doen. Of men vereenigde er zich, om het nieuws van den dag te hooren. In één woord: zij vormden het brandpunt van het openbaar verkeer in Israël.

Verplaatsen wij ons in onze verbeelding in zulk eene stadspoort eener joodsche stad, en dat wel in de dagen, waarin de »uitverkoren natie» zich nog niet genoodzaakt had gezien, om de erve der vaderen te verlaten. Eene bestemde plaats vinden wij er voor de wijzen afgezonderd. Wij zien er dezen nederzitten, daar verschenen, om hunne stadgenooten te doen hooren wat zij meenden hun op het hart te moeten drukken. Omringd vinden wij hen door eene talrijke schare van ouden en jongen — zóó was het toch in den regel — die met aandacht luistert, om van hen te vernemen wat plicht is; om van hen raad te ontvangen voor moeilijke omstandigheden; of ook om zelven eenmaal die plaats der eere in te nemen. En wij hooren hen, terwijl zij zich op elk gebied des levens bewegen en over elke verhouding des levens hunne meening uiten, hunnen volksgenooten voor oogen houden, wat zij wenschen, waarnaar zij streven, waarvan zij zich onthouden, welk gedrag zij in den staat leiden moeten.

Op deze wijze waren die mannen werkzaam. Nu zal dit wel niet hebben plaats gevonden gedurende al den tijd, dat het volk van Israël heeft bestaan. En evenmin als met zekerheid kan gezegd worden, wanneer deze hunne werkzaamheid is aangevangen, laat zich volkomen nauwkeurig aanwijzen, in welke dagen zij wel en in welke zij niet heeft plaats gegrepen. Maar dit is ontwijfelbaar: zij heeft bestaan onder Israël.

Vraagt men nu hoe de oorsprong van dit eigenaardig verschijnsel, dat men alzoo in de poorten der stad spreuken voordroeg, zich laat verklaren, wij weten niet beter te doen dan te herhalen wat reeds elders gezegd is. In zijne belangrijke dissertatie over *de geschiedenis der beoefening van de wijsheid onder de Hebreëen* (*), wijst Dr. I. Hooykaas op »het karakter en de levenswijze der Semiten» — waartoe, gelijk men weet, 't volk van Israël behoorde — zoo als die vóór de verovering van Palaestina en nog daarna door de overjordaansche stammen geleid werd; als waaruit van zelfs »iets met de Chokma» d. i. de beoefening der wijsheid »gelijksoortigs ontstond, zoodra de geest zich begon te ontwikkelen en te beschaven, het oordeel gescherpt werd, de kennis van het leven en den mensch werd uitgebreid.» Wat die levenswijze betreft, zij waren »rondzwerfende herders» en woonden onder tenten. En nu »aan den ingang hunner tent zaten de ouden of geslachtshoofden, en deelden gezegden en lessen rond, geput uit eigene levenservaring, om de jongere stamgenooten en bloedverwanten te leeren.» Gezegden en lessen, die, ten minste aanvankelijk uit proza zullen hebben bestaan. Werden deze nu later in *spreuken* voorgedragen, wat was dat in het wezen der zaak anders dan voortzetting

(*) Leiden, P. Engels, 1862. Als wij dit Academisch proefschrift belangrijk heeten, willen wij daarmede natuurlijk niet zeggen, dat wij ons met alles vereenigen, wat er in voorkomt. De geachte S. zou ongetwijfeld zelf, indien hij het op nieuw uitgaf, op veel van het door hem voor 9 jaren gezegde terugkomen. Dit neemt echter niet weg dat dit geschrift ook nu nog verdient dat men het raadplege.

van hetgeen reeds plaats had gevonden; handhaving van de oude »gewoonte, die door het stadsleven” wel »moest bevorderd worden, daarmede in de poorten tot onderlinge zamenspreking bijeenkwam.”

Hoe dit echter zij, dit valt niet te ontkennen, dat de beoefening der wijsheid niet alleen, zooals wij haar noemden, een gansch eigenaardig verschijnsel mag geheeten worden, maar dat wij aan haar ook een hoogst belangrijke plaats in de geschiedenis van het volk Israël hebben toe te kennen. Groot is de invloed geweest, dien de wijzen hebben uitgeoefend en het nut, dat zij hebben te weeg gebracht. Immers deze mannen stonden wel niet zóó hoog als de profeten, die religieuse geniën; maar zij waren toch in intellectueele en godsdienstige ontwikkeling verre verheven boven het gros der natie. En juist door dat zij niet zulk eene hooge vlucht namen en hunne voorstelling van godsdienst en zedelijkheid eenvoudiger was dan die der profeten en de bevassing van het algemeen niet te boven ging, oefenden zij dikwijls boven dezen een heilzame werking uit op de menigte. Waarbij kwam, dat het karakter, waardoor hunne spreuken zich kenmerkten, er toe bijdroeg, dat dezen, en derhalve ook de zedelessen er in vervat, gemakkelijk in het geheugen werden bewaard. Die spreuken waren toch aardig, geestig, puntig.

Langen tijd is hunne richting ontheocratisch geweest. Zij waren geene voorstanders van een godsdienst, gebonden aan bepaalde vormen. Maar ook dit was weldadig voor een volk, dat over het algemeen te veel waarde hechtte aan het uitwendige en daarin het wezen van den godsdienst zocht; waaruit voortvloeide dat velen den waan koesterden alsof godsdienst en zedelijkheid van elkander mogen gescheiden worden en dat »de laatste vaak werd gekwetst en beleedigd, om aan de eerste te voldoen.” Hoe goed was het derhalve voor zulk een volk, dat er wijzen onder hen waren, die de rechten der zedelijkheid handhaafden en een tegenwicht aan den vormdienst boden.

Ook moet hier in aanmerking genomen worden wat de Hoogleeraar Kuenen te recht heeft opgemerkt (*), dat namelijk, bepaald ten gevolge van de werkzaamheid dezer mannen, »menige van elders ontleende idee onder Israël allengs burgerrecht” zal »hebben verkregen;” iets wat de profeten — als die »er zich op toelagden om al wat niet nationaal en Israëlietisch was te weren” — trachtten tegen te gaan. »Evenals hun voorganger Salomo, hebben zij Israëls gezichteinder uitgebreid en de slagboomen tusschen hun volk en de natiën nu en dan opgeheven.” Want zij wisten »zich vrij te houden van het nationale exclusivisme, dat” Israël in het algemeen en ook »de profeten kenmerkte.” De onderscheiding tusschen het volk van Jahveh en de volkeren, die door de laatstgenoemden zeer streng wordt gehandhaafd, heeft in de oogen der wijzen vrij wat minder beteekenis. Dientengevolge laat dan ook »hunne zedeleer het

(*) In zijn voortreffelijk werk: De godsdienst van Israël. Haarlem, A. C. Kruseman. I. D. bl. 389 verv.

algemeen-menschelijke meer tot zijn recht komen en staat deze in zoo ver hooger dan die der profeten.”

Wat vreemd is: die beoefening der wijsheid is zich niet in die vrijzinnige richting blijven ontwikkelen, die haar vroeger kenmerkte. In plaats van de leuze van den vooruitgang te huldigen, werd zij conservatief. Indien wij ten minste uit het weinige, dat ons uit latere dagen van haar is bewaard gebleven, tot het overige, dat tot dezen tijd behoort, mogen besluiten.

Onder dat weinige moet het spreukenboek gerangschikt worden, welks titel men aan het hoofd van dit artikel vermeld vindt en waarvan onzen landgenooten door den heer Dyserinck eene vertaling is geleverd.

Met het oog op de spreuken, die het bevat en die ten deele uit twee, gedeeltelijk uit drie of meerdere versleden bestaan, heeft men beweerd, dat de auteur, die in de 2^e eeuw v. C. leefde en in de eerste jaren dierzelfde eeuw ze moet hebben vervaardigd, tot de schriftgeleerden moet gerekend worden. Prof. Kuenen heeft echter, o. i., voldoende bewezen (*) dat dit geenszins het geval is. Maar waar hij dit nu aantoonst, merkt hij te recht op, dat deze spreukdichter »met de heerschende richting onder de Schriftgeleerden” van zijn tijd geenszins »ten volle overeenstemde.” En daaruit blijkt juist, dat zijne richting behoudend was. Immers, wel »deed hij in eerbied voor de wet en in onderwerping aan hare voorschriften voor hen niet onder” en »trok hij in andere opzichten met hen ééne lijn”; hierin echter verschilde hij van hen, dat »terwijl zij — of althans velen hunner het voorvaderlijk geloof ontwikkelden en ook met vreemde bestanddeelen verrijkten, hij” daarentegen »aan de letter der heilige Schriften getrouw bleef. Weken sommige Schriftgeleerden in” zeer »gewichtige punten van de overgeleverde denkbeelden af; breidden zij de engelenleer uit; namen zij het geloof aan Satan over; erkenden zij de persoonlijke onsterfelijkheid, Jezus de zoon van Sirach” (de auteur van het genoemde spreukenboek) »staat ten aanzien van al” deze »bijzonderheden nog geheel op oud-israëlietisch standpunt. Zijne denkbeelden over het graf en den scheool zijn die van den voor-exilischen tijd; van Satan ontdekken wij in zijne spreuken geen enkel spoor; zijne engelenleer is nog zeer eenvoudig en eigenlijk slechts in één punt van ondergeschikt belang meer ontwikkeld dan die der eeuwen vóór de ballingschap. De verwachting van Israëls toekomstige heerlijkheid treedt bij hem zeer weinig op den voorgrond.” Hij kent geen persoonlijke onsterfelijkheid.

Wij willen nu, in plaats van verder uit te weiden over de beoefening der wijsheid in Israël — waarvan wij een weinig zeiden, omdat menig lezer van dit Tijdschrift misschien met haar geheel onbekend is — ons uitsluitend tot het genoemde spreukenboek en zijn jongste overzetting in onze taal, ons door den heer Dyserinck geleverd, bepalen en gaan hier inzonderheid deze vertaling bespreken.

(*) T. a. p. bl. 304 verv.

Zij is eigenlijk eene vertaling van eene vertaling. Want het oorspronkelijke werk van Jezus Sirach (*) bestaat niet meer. Werd dit door hem in het Hebreeuwsch geschreven, zijn kleinzoon, die in 132 v. C. in Egypte kwam, heeft het aldaar, ten behoeve van hen, die deze taal niet machtig waren, overgezet. En van deze overzetting, over wier bezit wij ons mogen verheugen, heeft de heer Dyserinck ons eene hollandsche vertaling geleverd.

Bij onze beoordeeling van dezen arbeid vragen wij in de allereerste plaats: mag hij geacht worden hierdoor mede een verdienstelijk werk te hebben verricht?

Het antwoord op deze vraag hangt onafscheidelijk samen met dat, hetwelk wij hebben te geven op twee andere: of de inhoud van gezegd spreukenboek van zóóveel belang is, dat het verdiende vertaald te worden, en of men langs geen anderen weg dan door des heeren Dyserinck's overzetting te raadplegen met dien inhoud kan bekend worden?

Dat nu allen, die met de geschiedenis van Israël zoowel in moreel en godsdienstig als letterkundig opzicht bekend wenschen te worden, een werk als dat van J. Sirach niet ongelezen mogen laten, behoeft wel niet gezegd te worden.

Dat zijn, zooals niet behoeft opgemerkt te worden, in de eerste plaats de eigenlijk gezegde geleerden.

Voor hen echter was het waarlijk niet noodig, dat de heer Dyserinck eene vertaling van het boek in kwestie leverde. Want het is reeds zoo menigmalen en ook zoo goed vertaald, dat zij — om niet eens te zeggen, dat ze het oorspronkelijke zelven kunnen raadplegen — aan geene nieuwe overzetting behoefte hadden. Zoo heeft, om van de vertalingen, die in de laatste jaren verschenen zijn, slechts deze éene te noemen, Dr. O. F. Fritzsche eene uitnemende bezorgd (†). En ik geloof niet onbillijk te zijn, wanneer ik beweer, dat men, om met den inhoud van het werk van J. Sirach bekend te worden, indien men de vertaling van Dr. Fritzsche bezit, tot die van den heer Dyserinck niet de toevlucht behoeft te nemen.

Laatstgenoemde zal dan ook, dunkt mij, zelf wel toestemmen, dat, na het vele, dat er vroeger en later, hetzij het eenvoudig eene vertaling, of eene toelichting der spreuken van J. S., of beide bevatte, is in het licht gegeven, zijn arbeid niet zoo bijzonder moeilijk is geweest en dat wel, behalve het oordeel des onderscheids en het vermogen om in onze taal uit andere over te brengen, niet veel meer dan een vlijtig gebruik maken van het door anderen geleverde werd

(*) Zoo noemen wij hem hier en later bij verkorting, in plaats van: Jezus, den zoon van Sirach, zoo als hij eigenlijk moet geheeten worden.

(†) Men vindt haar in het *Kurzgefasstes exegetisches Handbuch zu den Apocryphen des Alten Testaments. Fünfte Lieferung. Die Weisheit Jesus Sirach's, erklärt und übersezt. von Dr. O. F. Fritzsche. Leipzig, 1859.* Waar wij eenvoudig den naam Fritzsche, zonder meer, bezigen, bedoelen wij dezen geleerde.

vereischt, om een boek als het zijne te bezorgen. Zoo heeft hij, gelijk de titel van zijn boek vermeldt, bij zijne overzetting aanteekeningen gevoegd. En nu doe ik der waarheid geenszins te kort, wanneer ik zeg, dat ik, die, zoo als men begrijpt, op lange na niet al die hulpmiddelen bezit, welke den heer Dyserinck, volgens zijne eigene getuigenis, ten dienste hebben gestaan, onder al die aanteekeningen bijna geen enkele heb gevonden, die ik niet elders had aangetroffen.

Voor geleerden had hij derhalve zijn boek niet behoeven te schrijven.

Maar dan voor niet-geleerden?

Ik wil aannemen — en dat ik hiertoe recht heb, blijkt uit het inleidend woord van Prof. Kuenen — dat hij zijn boek voor dezen, d. w. z. voor het beschaafde publiek, heeft bestemd. Hoewel ik in dit geval niet begrijp, waartoe die lijst van geschriften moet dienen, welke wij achter in zijn boek aantreffen, en die hij als »literatuur over de Spreuken van Jezus, den zoon van Sirach» er in heeft opgenomen (waarvan echter niet gezegd kan worden, dat zij alles bevat wat hiertoe behoort (*)) — Wie toch van het genoemde publiek zal die boeken ter hand nemen, waaronder er N. B. zijn, die in 't latijn zijn geschreven, een wordt aangetroffen, dat een Grieksch en een, dat een Hebreeuwsch geschrift is. En ook in gezegd geval is 't evenmin te verklaren waartoe die »Nadere toelichting der onjuiste *Grieksche* (†) vertaling van eenige *Hebreeuwsche* plaatsen», die men op de laatste bladzijden van zijn boek aantreft, strekken moet, daar deze wel den volke kan verkondigen, dat de heer Dyserinck met het latijn en het grieksch en het Hebreeuwsch niet geheel onbekend is, maar zij voor een ieder, die deze talen niet machtig is, niet het geringste nut heeft. — Ook voor geleerden, om dit hier in het voorbijgaan op te merken, was zij geheel overbodig, daar men op ééne uitzondering na, alles wat hier gezegd wordt, elders vinden kan (§). — Doch ik wil, zooals ik zeide, aannemen, dat door den heer Dyserinck voor eigenlijk gezegd geleerden deze zijne vertaling niet is bezorgd. Ik onderstel, dat hij tot het leveren van haar heeft besloten, in aanmerking nemende, dat boeken zoo als dat van Fritzsche, hetwelk slechts voor circa een vierde gedeelte de *vertaling* der spreuken van Jezus Sirach bevat, terwijl in het overige, dat den *commentaar* op die spreuken uitmaakt, schier op elke bladzijde een menigte Latijn, Grieksch en Hebreeuwsch voorkomt, door het zoogenaamde beschaafde publiek niet worden gelezen, en door hen, die geen Hoogduitsch

(*) Dat zij op geen volledigheid aanspraak mag maken, kan hieruit blijken, dat er b. v. de werken van Bruch, Camerarius, Drusius, Hoeschel, Linde, Rainoldus, Schubert niet op vermeld staan.

(†) Wij onderschrappen hier en hieronder.

(§) Bij elke toelichting heeft de heer Dyserinck de bron vermeld, waaruit hij geput heeft. Drie missen zulk eene toevoeging. Bij twee van deze had echter ook de naam van Fritzsche, als van wien de heer Dyserinck overnam, kunnen vermeld zijn.

verstaan, in het geheel niet kunnen begrepen worden; dat het echter nuttig is voor datzelfde publiek met den inhoud van gezegde spreuken bekend te worden en dat er geene hollandsche overzetting bestaat, die in deze behoefte genoegzaam kan voorzien.

Hierbij is het echter de vraag, of die behoefte werkelijk aanwezig is en of tot hare bevrediging eene nieuwe vertaling dringend gevorderd werd?

Wij willen gaarne toegeven, dat de overzettingen, die in onze taal zijn verschenen: die van 1563 (*), de Staten-vertaling en ook zelfs die van Van der Palm door eene betere konden vervangen worden. Iets wat te meer moet worden toegestemd, daar het kritisch apparaat sedert is uitgebreid en hierdoor over den oorspronkelijken, hebreuwschen tekst meerder licht is opgegeven. Ook willen wij volmondig erkennen, dat de lezing van dit spreukenboek nut kan stichten. Maar... is de *gansche inhoud* van dit geschrift van dien aard, dat het *in zijn geheel* voor het publiek, waarvoor het is overgezet, verdiende vertaald te worden? De groote Luther (†) heeft van dit boek gezegd: »Es ist ein nützlich Buch für den gemeinen Mann, denn auch alle sein Fleiss ist, dass er einen Bürger oder Hausvater gottesfürchtig, fromm und klug mache — dass mans wohl möcht nennen ein Buch von der Hauszucht — welches auch die recht geistliche Zucht ist und heissen sollt.» Maar dat het werkelijk »godvruchtig, vroom en kloek» kan »maken» mag dat met het oog op *alles* gezegd worden wat in dit boek voorkomt? Dit geschrift, ik stem het volkomen toe, bevat menige voortreffelijke bladzijde. Er wordt menige spreuk in gevonden, die leerzaam of stichtelijk is. Maar toch ook veel dat onbeduidend moet worden geheeten en voor het groote publiek van onzen tijd volstrekt geen waarde bezit. Wat heeft men b. v. aan die plaatsen, waar tot het offeren aan den Allerhoogste wordt opgewekt? Ook komt er menige godsdienstige voorstelling of zedekundige opmerking of raadgeving in voor, die meer een schadelijken, dan een heilzamen invloed kan uitoefenen. Van dien aard is, om slechts hierop te wijzen, zijne beschouwing van het verband tusschen godsvrucht of goddeloosheid en tijdelijk geluk of onheil; zijne vergeldingstheorie; zijne opwekking om alleen »den goede» te geven en zich »den booze» niet aan te trekken, of om den oorblazer en den dubbeltongige te vervloeken, daar zij zoo veel verderf aanbrengen. Ik wil hier, om te doen zien, dat wij, waar wij niet zoo bijzonder hoog met dit boek, in zijn geheel omvang, zijn ingenomen, in dit opzicht niet alleen staan, aanhalen wat door Theodor Nöldeke, wiens oordeel door ieder, die hem kent, op prijs

(*) Zij komt voor in de Bijbelvertaling: Den Bijbel, Inhoudende dat Oude en Nieuwe Testament. Ghedruckt bij Lenaert der Kinderen, Int Jaer 1563.—Het is ons niet gebleken, dat de heer Dyserinck van deze overzetting notitie heeft genomen.

(†) Het is opmerkelijk, hoe Luther, bij zijn vrij te werk gaan met het critisch apparaat, hetwelk hem slechts ten dienste stond, vaak, waar hem dit niet dan onverstaanbare woorden leverde, alleen op het gevoel af, den juisten zin wist te vinden.

gesteld wordt, aangaande dit geschrift van Jezus Sirach gezegd is. Hij getuigt er van: »De zoon van Sirach is veel meer moralist dan de dichter der oude Spreuken. — Het frissche, kernachtige en humoristische der oude Spreuken ontbreekt. De aaneenschakeling van gezegden over dezelfde zaak, die dikwijls in beteekenis geheel overeenstemmen, is vooral door den daarin heerschenden onderwijzenden toon, zeer vermoeiend. Uitgezonderd menige voortreffelijk uitgedrukte spreuk en menige krachtige wending — is dit boek zeer dikwijls langdradig en eentonig. — De vorm van dit geschrift is die der oude Spreuken, maar zonder het oorspronkelijk puntige. Dikwijls vervalt de schrijver in langere vermaningen of gebeden” (*). Wij gevoelen ons dan ook gedrongen tot de vraag: waarom ons niet, in plaats van eene vertaling van het geheel, eene gedeeltelijke overzetting geleverd? Zou eene bloemlezing uit deze spreuken niet doelmatiger zijn geweest? Ik wil den heer Dyserinck er geenszins een verwijt van maken, dat hij ons iets anders heeft bezorgd, maar ik ben het niet met hem eens, dat het beschaafde publiek aan zulk een behoefte had. En te meer geef ik rekenschap van mijn verschil in gevoelen met hem, daar wij het zoo vaak hebben te betreuren dat men bij een vertaling zoo onpractisch te werk gaat. Het heeft, als men op een menigte overzettingen van boeken uit den vreemde in onze taal acht geeft, waarlijk den schijn, als of altijd *alles* wat in het boek, dat men wil vertalen, gevonden wordt, overgezet moet worden. Nu is de heer Dyserinck een enkele maal hiervan afgeweken, waar hij, met verwijzing naar het oorspronkelijke, dit onvertaald heeft gelaten (†), maar 't heeft slechts een *heel enkele maal* plaats gegrepen. 't Had veel meer moeten geschieden. Indien hij dit had gedaan, en ons eene bloemlezing, bevattende wat waarlijk voortreffelijk is in dit boek en dat nu nog waarde heeft voor het beschaafde publiek, ons had bezorgd, zijn boek zou er belangrijker en zijn arbeid verdienstelijker door geworden zijn.

Doch het is mogelijk dat wij ons vergissen. Zelfs een man als Prof. Kuenen, heeft er, blijkens zijn »woord ter inleiding,” anders over gedacht. En van een ander gevoelen dan het onze was, zoo als men uit diezelfde voorrede van den Leidschen Hoogleeraar zien kan, ook, de als oordeelkundige zoo gunstig bekende, Dr. G. Vissering. Waar zulke mannen spreken, huivert men bijna om met eene beschouwing voor den dag te komen, die lijnrecht tegenover de hunne staat. Toch blijven wij bij onze opinie. Echter omdat het altijd mogelijk is, dat wij mis zien en om niet te groote waarde aan onze meening toe te kennen, willen wij voor een oogenblik aannemen, dat het publiek,

(*) Wij hebben hier aangehaald uit de vertaling van Nöldeke's werk: De Kanonieke en Apocriefe boeken des O. T. door Theod. Nöldeke; overgezet door D. Th. Uden Masman. Deventer, A. Ter Gunne. 1870. Zie bl. 181 verv.

(†) Klaarblijkelijk omdat hij dit te onkiesch vond, om het in zijne vertaling voor het beschaafde publiek op te nemen.

waarvoor het in 't licht is gegeven, inderdaad aan een werk, zooals dat van den heer Dyserinck behoefte had.

Dan is het de vraag, hoe hij zich van de taak, die hij zich zelf stelde, gekweten heeft?

Volkomen stem ik Prof. Kuenen toe, dat hij vlijtig van het werk zijner voorgangers gebruik gemaakt en dat hij dit niet geheel zonder zelfstandigheid gedaan heeft. Waar nu de Leidsche Hoogleraar hem dezen lof schenkt, doet hij dit natuurlijk ook met het oog op de aantekeningen, waarvan hij zijne vertaling heeft voorzien. Deze zijn door hem, zooals wij reeds opmerkten, bijna allen van elders ontleend. Nu had ik echter wel gewenscht, dat hij ze met nog andere, die men ook in de geschriften, welke hem ten dienste stonden, aantreft, verrijkt had. Want heeft hij sommige spreuken door die aantekeningen toegelicht, het zou voor het doel, waarmede hij geacht moet worden zijn boek te hebben uitgegeven, wenschelijk zijn geweest, indien hij dat nog meerdere had gedaan.

En om ons hier niet met een eenvoudig beweren te vergenoegen en te doen blijken dat deze onze wensch niets onbillijks bevat, wil ik hier enkele gedeelten van het spreukenboek in kwestie vermelden, waarop het gezegde van toepassing is; waarbij ik dan tevens mijne verdere aanmerkingen op den arbeid van den heer Dyserinck, voor zoover ik dat noodig acht, in het midden zal brengen.

Reeds zijne vertaling met de aantekeningen van het I Hoofdstuk moet ik ter sprake brengen.

Zoo zou ik het voor de lezers, waarvoor de heer Dyserinck zijn geschrift bestemde, niet ondienstig hebben geacht, indien bij vs. 2, 3 (*) van genoemd Hoofdstuk de opheldering ware gevoegd, die wij reeds bij v. d. Palm aantreffen.

Het 17^e vers zouden wij ook van eene toelichting hebben voorzien. Men kan ze vinden bij Fritzsche t. a. pl.

In de aantekening op vers 22—24 zegt de heer Dyserinck dat deze verzen »zonder eenig verband tusschen 20 en 25 staan» en »van elders zijn ingeslopen.» Ik kan hem dit geenszins toegeven. Fritzsche, naar wien wij hier korthedshalve verwijzen, is te recht van oordeel, dat er hier wel degelijk zulk een verband bestaat.

Nog minder vrede kunnen wij hebben met de vertaling van vers 23^a, 24^a: »Te zijner tijd verdraagt de lankmoedige. Te zijner tijd houdt hij zijne woorden in.» In het Grieksch staat op beide plaatsen: $\xi\omega\varsigma \ \kappa\alpha\iota\ \rho\omicron\upsilon\delta$ (eene vertaling van het hebreeuwsche ('at-'eet), en dat kan nooit beteekenen: *te zijner tijd*. De Staten-vertaling en ook die van v. d. Palm heeft beter: *voor een tijd*; wat op hetzelfde neerkomt als 't geen de hollandsche overzetting van 1563 heeft: *eenen tijd lanc*.

(*) Waar wij het boek van Jezus Sirach aanhalen, geschiedt het steeds volgens de in-deeling in Hoofdstukken en verzen in de vertaling van den heer Dyserinck.

Maar nog juister zou vertaald zijn: *tot zijn tijd*, of, zooals de heer Dyserinck het XX: 6 zelf heeft teruggegeven: *tot dat het zijn tijd is*. Door zóó te vertalen wordt ook de bedoeling van den auteur beter begrepen.

Bij vers 27 merkt de heer Dyserinck op, dat, »behalve in dit” 1^e. »hoofdstuk de wijsheid ook wordt beschreven IV: 11—19, VI: 18—33, XIV: 20 — XV: 10 en XXIV geheel” en dat »dit alles blijkbaar niet van dezelfde hand afkomstig kan zijn. Men vergelijke”, voegt hij er bij, »I: 14 met XXIV: 9—11.” Nu doet het mij leed, dat hij niet heeft aangewezen in welke opzichten — want dit zal hij bedoelen — er dan zulk een strijd tusschen die gedeelten van het spreukenboek van Jezus Sirach bestaat, dat zij niet »van dezelfde hand afkomstig kunnen zijn.” Ik voor mij zie dien strijd niet. En ik geloof dat men, bij het oordeel over Jezus Sirach, wat betreft het overnemen van anderen, dat door hem zou gedaan zijn, veel te ver is gegaan (*). Ontkennen willen wij niet, dat hij aan de heilige Schriften van zijn volk, waarmede hij zoo hoog was ingenomen en waarvoor hij zulk een diepen eerbied koesterde, en bepaald aan zijne voorgangers, wier spreuken in dat O. T. worden aangetroffen, denkbeelden heeft ontleend; maar wat hij elders vond heeft hij, dunkt ons, zelfstandig verwerkt, en in zoover hebben wij hem zelfs voor die gedeelten, waar dit geschiedde, oorspronkelijkheid toe te kennen. Na de herhaalde lezing van zijn boek kunnen wij niet anders zien, of wij bezitten in dit werk in zijn geheel genomen den arbeid, niet van een *verzamelaar*, maar van een *auteur*. Wel vinden wij hetzelfde onderwerp op verschillende plaatsen besproken en is de vorm van uitdrukking vaak onderscheiden. Zoo zien wij, gelijk de heer Dyserinck opmerkt, het enkelvoud afgewisseld met het meervoud. Maar dit bewijst toch waarlijk niet dat de plaatsen, waar dit voorkomt, laten het »verschillende gedeelten zijn” door den schrijver »bijeengevoegd”, niet van denzelfden auteur afkomstig kunnen zijn. Bedrieg ik mij toch niet, dan heeft de zoon van Sirach in dit zijn boek bijeenverzameld wat hij zelf op verschillende tijden en bij onderscheidene gelegenheden, waarin zijne gemoedsstemming wel niet altijd dezelfde zal zijn geweest, gedicht heeft. In de poort eener stad heeft hij wel nooit een dezer spreuken voorgedragen. — Na de ballingschap schijnt dat gebruik niet meer te hebben plaats gegrepen. — Maar, zoo niet allen, dan ten minste voor een groot gedeelte, waren die spreuken reeds door hem opgeteekend, toen hij er een geheel van maakte. Wij vinden dan ook nergens bronnen opgegeven, waaruit de schrijver zou geput hebben. Hij stelt zich op geene enkele plaats, ook niet voor een gedeelte van zijne spreuken, slechts als *verzamelaar* voor. Dit doet hij zelfs niet, hoewel men dit heeft ge-

(*) Diezelfde verkeerde beschouwing ontmoeten wij reeds in de onechte voorrede van het boek van Jezus Sirach, die van een onbekenden schrijver afkomstig is. Men vindt ze vertaald in de Staten-overzetting. In de hollandsche vertaling van 1563 is zij niet opgenomen.

meend, XXXIII: 16, 17. Hooren wij hem hier zeggen, dat hij »ten laatste zich afsloofde, gelijk een, die achter de wijngaardeniers naleest,” dan is dit, o. i., volstrekt niet, zooals de heer Dyserinck, met Dr. Hooykaas, oordeelt, te verklaren van »het bijeenbrengen van nog niet opgeschreven spreuken, om die te voegen bij de oudere bloemlezingen” (d. i. van »de vroegere Verzamelaars”, »welke Sirach opnam, om deze zoo volledig mogelijk te maken”), maar hij wilde er door uitdrukken, dat hem door zijne voorgangers het beste wat hij zeggen kon was weggenomen (*). Eenigzins zoo als wij zouden zeggen: het gras is mij voor de voeten weggemaaid. Deze interpretatie wordt, dunkt mij, volkomen gewettigd door den inhoud van het boek. Één en denzelfden geest ademt het werk van het begin tot het einde. Bovendien, indien de auteur, al ware het ook alleen in betrekking tot een voornaam gedeelte van zijn boek, slechts als verzamelaar ware te beschouwen, dan moet hij toch wel vooral uit de H. Schriften en wel uit het spreukenboek, dat er toe behoort, geput hebben. En wat heeft hij er aan ontleend? Letterlijk overgenomen vinden wij niets. Wel ontmoeten wij wat dezelfde gedachte uitdrukt, die wij reeds in het spreukenboek van het O. T. aantreffen, maar, indien het daaraan is ontleend, dit geheel vrij teruggegeven. Iets wat den heer Dyserinck te minder recht geeft, om aan iemand te denken, die slechts als verzamelaar te werk ging, daar wij hetzelfde ook in Hoofdstuk XLI (+) ontmoeten — indien hij ten minste dit aan Jezus Sirach als auteur toekent. — En om hier nog iets bij te voegen tot rechtvaardiging onzer beschouwing van zijn spreukenboek: hetgeen wij zijn kleinzoon in de voorrede zijner vertaling van dit geschrift zijns grootvaders en dezen zelf XXIV: 30, verv., XXXIX: 12, XLII: 15 hooren zeggen doet ons waarlijk niet aan een *verzamelaar*, maar wel aan een *auteur* denken.

III: 23 vorderde eenige toelichting.

Ook heeft het ons verwonderd, dat de heer Dyserinck vers 26 de lezing niet is gevolgd, in welke de twee leden van dit vers in eene omgekeerde orde staan.

Wat betreft de aantekeningen op IV: 7, 15 zou ik den heer Dyserinck wel willen aanbevelen Fritzsche op deze plaatsen nog eens na te zien.

Vers 22 had moeten vertaald zijn: niet tegenover uw hart, maar: tegen uw hart, of tegen uwe ziel (d. i. tegen uw heil).

VII: 1, 2, zou de heer Dyserinck, o. i., beter gedaan hebben, indien hij vers 1 met »en het kwaad wedervaart u niet” en vers 2 met »en het onrecht wijkt van u,” gelijk Fritzsche en Bunsen hen daarin zijn voorgegaan, een nieuwen regel had gevormd.

(*) Fritzsche zegt te recht (Einleit. XXIX): Wenn sich der Vf. 30, 25 bildlich als einen bezeichnet der Nachlese hielt nach den Winzern, so liegt darin nur diess, dass ihm als Spätgeborenen unter den Weisen das Beste so zu sagen vorweggenommen war.

(+) Vers 11, 12.

Vers 16, 17 zou ik liever de lezing van Cod. Alexandr. gevolgd zijn.

Ook zie ik niet in, dat vers 17, gelijk de heer Dyserinck beweert, op zich zelf staat; daar de vermaning: »verootmoedig uwe ziel geheel” hier eene tegenstelling vormt met vers 16, en deze verzen derhalve zich zeer goed verbonden laten denken. Evenmin dat dit vers en vers 22—33 niet zou behooren tot de nadere ontwikkeling van vers 1, 2.

Zou de vertaling van vers 16: »verschuil u niet achter de menigte” wel juist zijn? In het Grieksch staat: μή προσλογίζου σεαυτόν. Dat beteekent toch eigenlijk niet: »verschuil u niet.” Προσλογίζεσθαι τινί τι beteekent bij de Classici: iets bij iets tellen of rekenen, of iets rangschikken onder iets. De kleinzoon van Jezus Sirach gebruikte daarvoor in plaats: προσλογίζεσθαι ἐν τινί. Met het oog op deze beteekenis meen ik derhalve dat wij moeten vertalen: rangschik u niet onder de menigte der zondaren; hetgeen wij verklaren: zondig niet, gelijk de groote menigte der zondaren doet. Hierdoor houden wij ons toch wat de overzetting betreft het meest aan het oorspronkelijke; terwijl de verklaring, die wij er hier van geven, het meest met hetgeen volgt overeenkomt.

Ik vrees dat menigeen den zin van XII: 8, zonder eenige opheldering, zoo als het bij den heer Dyserinck voorkomt, niet zal vatten.

Vers 10 is o. i. geheel verkeerd vertaald. Er staat toch in het oorspronkelijke (*) niet, gelijk de heer Dyserinck heeft overgezet: »want gelijk de roest in het ijzer, alzoo vreet zijne boosheid voort;” maar: want gelijk het metaal (er wordt hier gedacht aan het metaal, dat als spiegel werd gebruikt) roest, zoo (roest) zijn boosheid, d. i. zoo wordt als het ware zijn goddeloosheid met roest overdekt, zoo dat men haar niet zien kan. M. a. w.: hij verbergt haar door zich anders voor te doen dan hij werkelijk is. Wordt dit door den Schrijver gezegd, dan bestaat er ook meer verband, dan in de overzetting van den heer Dyserinck het geval is, tusschen het 1^e en het 2^e lid van dit vers.

Ook met de vertaling der twee laatste leden van vers 11 kunnen wij ons niet vereenigen. De heer Dyserinck heeft, op het voetspoor van Houbigant, het woordje *niet*, dat in het oorspronkelijke voorkomt, weggelaten. Maar zóó leveren die leden volstrekt geen goeden zin. Wat wil dat toch zeggen: »wees voor uwen vijand als die een spiegel afwischet,” (d. i., zegt de heer Dyserinck, behandel hem als een metalen spiegel); »dan zult gij zien, dat hij tot het einde met roest is bedekt”? De heer Dyserinck is op het dwaalspoor gekomen, door dat hij, even als anderen, die hij gevolgd is, heeft voorbijgezien, dat er in het voorlaatste lid van gezegd vers niet staat: »en wees,” maar: »en gij zult zijn.” De auteur wilde, dunkt mij, met het 2^e en 3^e lid van dit vers zeggen: wanneer gij u voortdurend voor uwen vijand

(*) Eigenlijk hadden wij hier moeten zeggen: in het Grieksch. Maar men zal begrijpen, dat wij dit hier, gelijk ook hier beneden, waar wij ons eveneens minder nauwkeurig uitdrukken, bedoelen.

in acht neemt, dan zal eindelijk uitkomen wie hij is; het zal ten laatste blijken, dat hij zijne boosheid bedekte. En als hij hierop laat volgen »en'' (want zóó staat er in het oorspronkelijke) »gij zult zien, dat hij niet tot het einde met roest is bedekt'', dan herhaalt hij, volgens het bekende parallelisme, hetzelfde wat hij reeds had gezegd, alleen in een anderen vorm: het gevolg van uw gedrag tegenover hem zal zijn, dat hij niet steeds anders schijnt te zijn, dan hij werkelijk is.

XIII: 4 is o. i. ook niet goed overgezet. Er staat toch in het oorspronkelijke niet: dan maakt hij werk van u, maar: dan bedient hij zich van u; ἐργάζεσθαι ἐν τινί, dat hier voorkomt, beteekent toch niet: werk van iemand maken, maar: werken door iemand, d. i. hier: zich van iemand bedienen. Hieruit volgt, dat ook XXIV: 22 anders had moeten overgezet zijn, dan de heer Dyserinck gedaan heeft.

Evenmin als XII: 11, bestaat er XV: 11 voldoende reden om van het oorspronkelijke af te wijken. Staat er toch in den griekschen tekst: Zeg niet: »door den Heer werd ik afvallig, want wat Hij haat zult gij niet doen,» zoo bevat dat een heel goeden zin. »Gij zult niet doen (ὄψ ποιήσεις) is namelijk eene navolging van het hebreuwsche lo met het imperfectum, dat b. v. Lev. XI: 44 wordt gevonden en drukt nog krachtiger dan: »doe niet'' het verbod uit. Van daar ook, dat deze toekomstige tijd, dien wij ook in het N. T. ontmoeten (zie b. v. Matth. V: 21, VI: 5, Luc. IV: 12) steeds in de wetten van het O. T. voorkomt. Zoo dat wij het dan ook met Werner (*) er voor houden, dat deze toekomstige tijd den Hebreëen als strenger gold dan de gebiedende tijd. Lezen wij nu in het spreukenboek van Jezus Sirach: »wat Hij haat zult gij niet doen'', dan is dat zooveel als: wat Hij haat, d. i. de zonde, heeft Hij verboden. Heeft God nu de zonde verboden, dan wordt zij ook door Hem zelven afgekeurd. En heeft Hij haar afgekeurd, dan — dit is de conclusie van den spreukdichter — dan heeft men toch waarlijk geen recht om te zeggen, dat Hij ons tot de zonde leidt, of zooals de spreukdichter zelf in het 1^e lid van dit vers het uitdrukt, dat wij door Hem afvallig werden. Men ziet het: wij behoeven tot de door den heer Dyserinck voorgestelde verandering van den tekst, die reeds door Arnald is voorgeslagen, geenszins de toevlucht te nemen.

Het zou niet kwaad zijn geweest, indien bij XVIII: 10, 2^e lid, de opmerking ware gevoegd dat bij de uitdrukking: »weinige jaren'' moet gedacht worden aan de weinige jaren, die de mensch bereikt, en dat »in den dag der eeuwigheid'' zoo veel is als: in verhouding tot de eeuwigheid (†).

(*) Grammatik des neutestam. Sprachidioms, § 44.

(†) De syrische vertaling, die niet zoo zeer eene overzetting als wel eene willekeurige paraphrase is, heeft, in plaats van: weinige jaren, duizend jaren, en geeft het 2e lid van het hier bovengenoemd vers aldus terug: Duizend jaren in de tegenwoordige eeuw zijn niet te vergelijken met één dag in de eeuw der rechtvaardigen. V. d. Palm vertaalt bijna op dezelfde wijze: Zoo weinig zijn duizend jaren bij een' dag der eeuwigheid, maar voegt er bij, dat dit woord „duizend'' verdacht is en „dat men ook in den afgebroken stijl dezer

XXI: 8 staat in het oorspronkelijke: Wie zijn huis bouwt van onrechtmatig verkregen geld, is als hij, die zijne steenen tegen den winter bijeenzamelt. V. d. Palm begreep dit niet. Van daar dat hij vertaalde: »Die zijn huis bouwt voor eens anders geld, is als een, die steenen samenbrengt tegen den slagregen» en in de aantekening er bijvoegde: »Men denke hier niet aan gebakken, maar aan in de zon gedroogde steenen, tot het bouwen van gewone huizen in Palestina gebruikelijk, en die bij aanhoudenden regen ontbonden worden. Deze tegen den regentijd op hoopen te zetten, of de gevormde klei in dien tijd aan de lucht bloot te stellen, is het werk van dwazen, en van zulken, die hunne schade en ongeluk begeeren.» Het was dus, volgens hem, eene bepaalde soort van steenen, die hier bedoeld werd. Maar zou de Schrijver, indien hij daaraan wilde gedacht hebben, dit niet hebben uitgedrukt? Wij meenen, dat die vraag niet anders dan toestemmend moet beantwoord worden en kunnen ons daarom ook niet vereenigen met de vertaling van den heer Dyserinck, die zich nog meer vrijheid veroorlooft dan genoemde Leidsche Hoogleraar. Immers hij vertaalt: »wie zijn huis bouwt van onrechtmatig verkregen geld, is als die zich eene woning van leem optrekt tegen den slagregen.» En waarom ook van de eenvoudige uitdrukking van den Schrijver afgeweken en niet overgezet, gelijk wij het hierboven deden, daar dit toch een heel goeden zin oplevert: even dwaas als het is steenen tegen den winter bijeen te zamelen (dan gebruikt men geene steenen tegen de koude, maar hout), even dwaas is het zijn welvaart op onrechtmatig verworven schatten te willen grondvesten. De heer Dyserinck had dus zijne opmerking: »de Gr. t. is in het 2^e gedeelte van dit vers onjuist» gerust achterwege kunnen laten.

Ten opzichte van vers 11 geven wij den heer Dyserinck in overweging of niet de vertaling van Fritzsche, die ook Hooykaas (*) is gevolgd, de juiste zou zijn.

Bij het 27^e vers ware het goed geweest de opheldering te voegen, die wij bij Fritzsche aantreffen, om begrijpelijk te maken, dat de Schrijver recht had tot de bewering: dat de goddelooze, die zijnen vijand vervloekt, dat ook zich zelven doet.

Het zou niet kwaad zijn geweest, indien de heer Dyserinck bij XXII: 14 had aangeteekend, dat onder »het» in het 2^e lid van dit vers niet: lood, maar: 't geen zwaarder (d. i. drukkender, lastiger) is dan lood bedoeld wordt. Dan zou voor menigeen deze spreuk verstaanbaarder zijn gemaakt.

Spreuk vertalen kan: *des menschen levensjaren.*» Nu, vertalen kan men zoo niet, maar wel verklaren. Met het oog op zijne eigene opmerking: dat het woord duizend verdacht is en de verklaring, die hij zelf van dit vers geeft, mag 't wel bevreemden, dat hij toch dat woord duizend in zijne vertaling heeft opgenomen, daar slechts critische getuigen van minderen rang dit woord hebben. De holl. vertaling van 1563 heeft het dan ook wegge laten en is in dit opzicht juist dan de Staten-overzetting, waarin men het aantreft.

(*) T. a. p. bl. 291.

XXIII: 10 zou tot recht verstand van de spreuk, die hier voorkomt, de opmerking niet overbodig zijn geweest, dat het ondervragen, waarvan hier sprake is, met geeseling gepaard ging.

Vers 16 had moeten aangewezen zijn, welke de drie soorten van zondaren zijn, die hier bedoeld worden; daar dit nu voor velen duister zal zijn. Te meer, daar menigeen de uitdrukking: »tegen het lichaam zijns vleesch» niet zal verstaan (weshalve ook dit had moeten opgehelderd zijn).

Dat de aanmerking bij ditzelfde vers gevoegd: »Hier tusschen is de lofrede der wijsheid geheel misplaatst» zoo maar niet volstrekt kan worden toegegeven, kan blijken als men Fritzsche op het begin van Hoofdstuk XXIV vergelijkt.

Eene toelichting van XXIV: 10—12 zou niet overbodig zijn geweest. Vgl. Fritzsche.

In de aantekening op vers 23 wordt door den heer Dyserinck te onrechte beweerd, dat »vers 25 terstond weder ziet op haar,» waarmede toch, zooals wij uit hetgeen hij hier zegt meenen te moeten opmaken, de wijsheid bedoeld is. Dat die bewering echter onjuist is blijkt uit het mannelijk artikel, (ὁ) hetwelk niet voor de wijsheid (σοφία) kan gebruikt worden. Blijkbaar is in vers 25 van de wet sprake. Eerst vers 28 keert de Schrijver tot de wijsheid terug.

Vers 29 zou ook meer in overeenstemming met het oorspronkelijke kunnen vertaald zijn. In plaats van *verstand* zouden wij *zin* hebben gebruikt. »Peilloos als een diepe afgrond is haar raad» heeft de heer Dyserinck overgezet. Er staat echter eigenlijk dat haar raad in diepte die van den diepen afgrond nog overtreft.

Eenige opheldering van hetgeen in vers 30 voorkomt zou niet overbodig zijn geweest.

Hetgeen in vers 32, 33 in het oorspronkelijke staat zou beter teruggegeven en wat de Schrijver hiermede bedoelde nog wel zoo duidelijk uitgedrukt zijn, indien het woordje »nog» in beide verzen door »verder» vervangen, en, in plaats van den tegenwoordigen tijd (»doe ik», »giet ik») de toekomstige (»zal ik doen», »zal ik uitgieten»), die in het oorspronkelijke voorkomt, ware uitgedrukt. De Schrijver wil toch te kennen geven, dat hij zal voortgaan te doen wat reeds door hem verricht was.

XXVI: 6 vereischte ook eene nadere verklaring. Er had bijgevoegd moeten zijn, dat wij bij de woorden: »eene geeselende tong» in het 2^e lid, aan eene vrouw moeten denken: dezelfde, van welke in het 1^e lid gesproken wordt, die namelijk voor haren man eene geeselende tong is. Dan zou voor velen duidelijker zijn gemaakt wat met het vierde wordt bedoeld, waarvan het voorafgaande gewaagt.

Niet geheel nauwkeurig is, naar wij meenen, het laatste gedeelte van datzelfde 2^e lid vertaald. Er staat in het oorspronkelijke o. i., niet: die met iedereen zich onderhoudt, maar: die aan allen mede-

deelt (πᾶσιν ἐπιχοινωνοῦσα) (*), d. i. wat haren man betreft en dat hij liefst niet openbaar wil hebben.

Bij vers 11 zouden wij de opmerking hebben gevoegd, dat hier niet van denzelfden persoor als vers 10 sprake is.

De vertaling van het 3^e lid van vers 12 bij den heer Dyserinck geeft het oorspronkelijke volstrekt niet terug. Zeker zou hij, indien hij het Grieksch had opgevat, zoo als het werkelijk luidt, dit gelijk hij dat elders heeft gedaan, onvertaald hebben gelaten.

XXVII: 28, 2^e lid, had moeten vertaald zijn, loert — op hem, gelijk etc., in plaats van: grimt — hem aan, gelijk etc.

In de aantekening op XXVIII: 14 staat verkeerd dat wij in den Talmud lezen, dat men in het *Oosten* zegt: de derde tong doodt drie personen enz. Dit had moeten zijn dat men in het *Westen* dit zegt. Hetgeen op de bedoelde plaats staat en waaraan hier gedacht wordt beteekent niet: in het O., maar in het W.

XXIX: 25 heeft de heer Dyserinck, op het voetspoor van C. F. A. Fritzsche, in den tekst gebracht wat er niet in staat. Hij had moeten vertalen: »Gij zult spijs en drank geven” (t. w. aan den man, in wiens huis gij als een vreemde woont) »met ondank tot loon.” Overigens had bij vers 25—27 wel eenige opheldering mogen gevoegd zijn.

XXX: 13 komt dezelfde fout voor, die wij reeds XIII: 4 aantreffen. Hier zouden wij echter niet vertalen: en bedien u van hem; maar: leg hem arbeid op, of: laat hem arbeiden, wat op hetzelfde neerkomt: laat hem niet ledig gaan (†).

XXXI: 20, 3^e lid, is de vertaling: »en van *neiging* tot *braken*” te zwak. Volgens het oorspronkelijke had het moeten zijn: en van braken. Men treft hier toch het woord *χολέρα* (cholera) aan.

Zou XXXIII: 19, in plaats van: *bijeenkomsten*, niet beter vertaald zijn geweest: *gemeente* (in het oorspronkelijke staat het enkelvoud) in de beteekenis van volk. Bij deze opvatting vormen de 2 leden van dit vers wel eene tautologie, maar deze laat zich verklaren uit het parallelisme.

XXXIV: 8, 2^e lid, had, in plaats van: »uit den mond des verstandigen,” moeten vertaald zijn: »uit den mond, die geloofwaardig is,” of wil men liever: »uit den mond van hem, die geloofwaardig is.” Door deze overzetting komt ook de kracht van de spreuk beter uit.

Vers 10 is, o. i. het oorspronkelijke ook niet juist teruggegeven. Er staat in het gr.: wie niet beproefd werd, weet weinig. Nu kan hiervoor wel in plaats worden gesteld: wie geen ervaring heeft (wat

(*) Eigenlijk: die met allen aandeel heeft.

(†) Zóó terecht Luther: „und lass es (dein Kind) nicht müssig gehen” en de hollandsche vertaling van 1563: „en latet niet ledich gaen.” De Staten-overzetting en v. d. Palm hebben zoo als de heer Dyserinck.

de bedoeling is), weet weinig, maar niet de vertaling van den heer Dyserinck.

Bij vers 12, 2^e lid, heeft de heer Dyserinck de opheldering gevoegd: Ik wist meer, dan ik zeggen kon. Zou de verklaring: Ik weet meer, dan ik zeggen kan (zoodat dit 2^e lid niet op het *verledene*, maar op het *tegenwoordige* ziet) niet juister zijn geweest? De Schrijver wilde toch zeker te kennen geven, dat zijn verstand, door dat hij veel zag, rijk aan inzicht was geworden. Wij zouden dan ook vertaald hebben: »en mijn inzicht overtreft mijne woorden.»

Vers 16 zouden wij, daar dit dichterlijker is, liever vertalen, het oorspronkelijke letterlijke teruggevende: omdat Hij zijne hoop is.

In de aantekening op vers 30 is, bij vergissing, of door een drukfout, vers 2, in plaats van vers 11, van Num. XIX aangehaald.

XXXVII: 3, 1^e lid, zou, in plaats van: »van waar zijt gij gekomen?» eene vertaling kunnen gekozen zijn, die meer het oorspronkelijke teruggeeft.

In het 2^e lid staat in het Grieksch: eigenlijk: drogen, uitgedroogden bodem. Rij dit vers had wel eene opheldering mogen geplaatst zijn. Zie hier Fritzsche.

Dit laatste geldt ook van vers 5, 2^e lid. V. d. Palm, Bunsen en anderen hebben de bedoeling van den Schrijver niet begrepen.

Vers 11, voorlaatste lid, heeft de heer Dyserinck het woord *ἐπεστρω*, of wat hij hier ook leze (de Codd. verschillen) onvertaald gelaten.

Vers 17, 18, 20 vereischte eene opheldering.

Ditzelfde is ook van toepassing op XXXVIII: 14, hetwelk, zonder verklaring, licht aanleiding tot misverstand kan geven. Men heeft het dan ook gewoonlijk verkeerd opgevat. Daarom hadden wij wel gewenscht, dat de heer Dyserinck hetgeen Fritzsche van dit vers heeft gezegd, voor zooveel dit noodig was, had opgenomen.

De tweede aantekening op vers 17 had, o. i., met de () in de vertaling zelve van het vers gerust achterwege kunnen blijven. Wij zien niet in, waarom dit bijvoegsel niet oorspronkelijk kan zijn.

Vers 30, 4^e lid, vertaalt de heer Dyserinck: »en zijne slapeloosheid geldt het stoken van den oven.» In de »Nadere toelichting,» die achter in zijn boek voorkomt, waagt hij de gissing, dat, in plaats van ba'ar door den vertaler barar zal gelezen zijn. Wij voor ons gelooven dat deze conjectuur overbodig is. Wat wij in het Grieksch lezen: »en zijne slapeloosheid» (d. i. zijne rustelooze zorg) »geldt het *reinigen* (of het *vegen*) van den oven »heeft een zeer goeden zin; daar toch voor het welgelukken van het maaksel des pottelbakkers zóó veel hiervan afhangt, of de oven al of niet gezuiverd is van hetgeen de vaten kan bederven.

XXXIX: 12 1^e lid zouden wij anders vertaald hebben dan de heer Dyserinck heeft gedaan. Er staat in het oorspronkelijke »nog,» of liever »verder, bedacht hebbende, zal ik vermelden.» Dat »verder» heb-

ben wij, meenen we, te verbinden met »vermelden», niet met »bedacht hebbende». Wat den zin betreft komt het hier gezegde op hetzelfde neer als XXIV: 32^a, 33^a. Wij zouden dus hebben overgezet: Verder zal ik, wat ik heb bedacht, vermelden (d. i. ik zal voortgaan met te vermelden hetgeen ik b. h. (*).)

Het heeft ons verwonderd, dat de heer Dyserinck vers 32 niet vrijer heeft vertaald, b. v.: »Daarom werd ik bevestigd in mijne overtuiging», of: »stond ik vast in mijne overtuiging», hetgeen de bedoeling van den Schrijver voor het algemeen meer verstaanbaar zou hebben uitgedrukt.

XLI: 22 wordt voor een gedeelte door den heer Dyserinck voor onecht verklaard. Wij zien niet in met wat recht dit is geschied. Hij heeft niet opgegeven wat hem hiertoe heeft genoopt. Alleen zegt hij: Het Enkelvoud is ook vreemd, na het Meervoud vers 16. Maar dit bewijst toch wel niets.

XLII: 6, 7 heeft de heer Dyserinck, in zijne vertaling, op het voetspoor van Bretschneider en anderen, het oorspronkelijke verplaatst. De gronden door hen hiervoor aangevoerd komen ons echter niet voldoende voor. Ons heeft de lezing van het oorspronkelijke niet gehinderd en wij zien niet in, waarom het »schaam u niet» vóór vers 6 niet in gedachte kan herhaald worden. De auteur week wel volgens den griekschen tekst van zijne tot dusverre gevolgde constructie af, maar dit is niets vreemds bij hem.

Vers 12, 1^e lid, heeft de heer Dyserinck vertaald: »Zie niet ieder mensch om zijne schoonheid aan.» Waarom heeft hij dit niet overgezet: »Zie geen mensch — aan»? Al ware het niet, dat het oorspronkelijke dit vorderde, de aard van onze taal schreef hem dit voor. Wij zeggen toch niet, en het is bepaald onhollandsch: Zie niet ieder mensch — aan. Maar bovendien, zoo staat er ook niet in het Grieksch. Dan zou dit geheel anders hebben geluid. Het ontkennend woord niet (μή) is daarin toch onmiddellijk verbonden met het werkwoord (zie aan ἐμβλεπε.) Moest nu vertaald worden, zooals de heer Dyserinck heeft gedaan, dan zou dat zelfde woord bij het woord »ieder» (παντι) zijn gevoegd. Voor het verschil van beide constructies kan vergeleken worden o. a. Matth. 24: 22 (geen vleesch zou b. w.) en 1 Cor. 15: 39 (niet alle vleesch is hetzelfde vleesch).

Zou in ditzelfde vers ook niet, in plaats van het woord »schoonheid», de uitdrukking: »schoone kleeding» of »opschik» in de vertaling moeten gebezigd zijn? Men vergelijk hetgeen volgt.

XLIII: 6, 2^e lid, zou bij de vertaling »tot eene aanwijzing der tijden» de opmerking door v. d. Palm bij dit gedeelte van het vers gevoegd niet overbodig zijn geweest.

(*) Wat den zin betreft komt met onze overzetting overeen die van Luther, de hollandsche vertaling van 1563 en de Staten-overzetting.

Vers 17 staat, ongetwijfeld bij vergissing: »dalen zij neder,» in plaats van: »daalt zij neder.»

Tot correctie van het in XLIV: 16, aantekening 2, door den heer Dyserinck gezegde, bevelen wij de lezing aan van 't geen Fritzsche Einl. S. XXXV verv. heeft opgemerkt.

XLV: 3 had opgehelderd moeten zijn, hoe hier van koningen, in het meervoud, sprake kon zijn.

Vers 5 zouden wij niet vertaald hebben: »en nam hem tot de wolken op.» Er staat in het oorspronkelijke: γνόφος, wat hetzelfde is als δνόφος en 't welk donkerheid beteekent. Bedoeld wordt die donkerheid, waarvan Exod. 20: 21 (vers 18 van den hebreuwschen tekst) gesproken wordt (*). Waarom dus niet overgezet: »en leidde hem» (zoo staat er in het oorspronkelijke) »in de donkerheid,» of »in het donker», en in een aantekening er bijgevoegd, met verwijzing naar de aangehaalde plaats van Exod. (naar welke in ieder geval had moeten verwezen zijn), dat hier aan de donkerheid der wolk moet gedacht worden, die, volgens het verhaal van het Oude Testament, op Sinai geleerd was?

Met het oog op hetgeen Fritzsche vers 16 en 22 heeft aangeteekend, heeft het ons bevreemd, dat de heer Dyserinck hier in zijne vertaling 't woordje *uw* in *zijn* heeft veranderd. Waarom niet, gelijk Fritzsche doet, *uw* behouden en de opmerking van dezen geleerde er bijgevoegd? Dan moet natuurlijk *was*, hetwelk in de vertaling van den heer Dyserinck vers 22 voorkomt, in *is* veranderd worden.

XLVII: 1 volgt de heer Dyserinck de lezing van den Codex Alexandr. en van andere Codd. en verwijst naar vers 12; maar zou deze lezing niet juist eene verandering der oorspronkelijke zijn, uit dit vers voortgevloeid?

XLVIII: 8 luidt de vertaling van den heer Dyserinck: »en profeten tot uwe opvolgers,» waarbij hij de aantekening heeft gevoegd: Het oorspronkelijke heeft onnauwkeurig »zijne.» Ook Fritzsche heeft hier zóó vertaald (Und Propheten als Nachfolger nach dir). Dit laatste heeft ons zeer verwonderd wegens zijne vertaling van XLV: 16, 22. Waarom ook hier niet het oorspronkelijke behouden, met de opmerking, dat de Schrijver hier, gelijk wij dat ook elders, b. v. Psalm 143: 9, 10, aantreffen, van den 2^{en} tot den 3^{en} persoon is overgegaan (†)?

Nog minder vrede hebben wij met de overzetting van vers 10, zooals wij die bij den heer Dyserinck aantreffen. Volgens haar zou de Schrijver hebben willen uitdrukken, dat het doel, waarmede Elia gezonden was, hierin bestond, dat hij bestraffen, den toorn Gods — stillen, het hart des Vaders tot den zoon keeren, Jakobs stammen herstellen zou. Wanneer wij nu het oorspronkelijke inzien,

(*) De LXX heeft ook γνόφος.

(†) Voorbeelden van overgangen van den 3^{en} tot den 1^{en} of 2^{en} persoon, of van den 2^{en} tot den 3^{en} in het N. T. en bij de „ongewijde” schrijvers kan men vinden bij Herm. ad Viger. p. 218 Seq.

dan ontmoeten wij in de 3 laatste leden van dit vers 3 infinitivi; terwijl de vorm van het 1^e lid een geheel andere is. Zou nu niet door die infinitivi slechts het doel zijn uitgedrukt der zending van den profeet, en in het 1^e lid, zonder dat hier van dat doel gewag wordt gemaakt, van den tijd sprake zijn, waarop die Godsgezant zou optreden? Mij dunkt, eene aandachtige beschouwing van het oorspronkelijke dringt tot deze opvatting. En o. i. had de heer Dyserinck moeten vertalen, zooals ook het oorspronkelijke letterlijk luidt: »die in bestraffingen,» of in »strafredenen» (want dit wordt bedoeld) »aangewezen zijt» (dit *zijt* staat niet in het oorspronkelijke, maar moet er bij gedacht worden) »voor den tijd» (zoo zal toch in het Hebreeuwsch gestaan hebben), d. i. voor den bepaalden tijd, »om den toorn Gods vóór zijn ontbranden te stillen; om het hart enz.» De strafredenen, die hier bedoeld worden, zijn bepaald die van Maleachi, het slot van wiens profetiën (*) aan het hier gezegde ten grondslag ligt.

Eene verklaring van de uitdrukking: »door Jeremia's hand» XLIX: 6, zou niet ondienstig zijn geweest.

Bij deze aanmerkingen laat ik het blijven.

Overigens wil ik den heer Dyserinck met Prof. Kuenen gaarne den lof geven; dat hij er »zich ijverig en met volharding» op »heeft toegelegd,» om »de meening van den spreukdichter in goed Nederlandsch en in een vorm, die van het origineel niet al te ver afwijkt, weer te geven.»

Ook de Uitgevers van dit boek verdienen dat men hen als zoodanig prijze. Zij hebben zich uitstekend van hunne taak gekweten. Het ware te wenschen, dat alle boeken van dit genre er zoo behagelijk als dit boek uitzagen.

Daarom doet het ons ook te meer leed dat ons oordeel over den inhoud van dit werk niet gunstiger heeft kunnen zijn.

Onze bedoeling met hetgeen wij er van gezegd hebben was echter geenszins om de lezing van dit boek te ontraden. Het is nu eenmaal in dien vorm uitgegeven, waarin wij het hebben ontvangen. Het belangrijke is niet van het onbeduidende gescheiden. Men verwaarlooze nu echter het eerste niet om het laatste! En om nu het lofwaardig doel, waarmede Schrijver en Uitgevers dit boek de wereld in hebben gezonden, te ondersteunen, willen wij enkele gedeelten, zooals wij er in een bloemlezing uit de spreuken van Jezus Sirach zouden opnemen, hier laten volgen:

Verlaat geen ouden vriend,
want de nieuweling is hem niet gelijk;
een nieuw vriend gelijkt nieuwen wijn:
gij zult hem met vreugde drinken, wanneer hij oud is geworden.

(*) Hoofdstuk IV: 5, 6 (hebr. tekst III: 23, 24).

Wie een steen naar vogels werpt, verjaagt ze,
 en wie een vriend smaadreuenen toevoegt, ontbindt de vriendschap.
 Hebt gij tegen een vriend het zwaard getrokken, wanhoop niet,
 want inkeer is mogelijk;
 hebt gij met een vriend woorden gehad, wees niet bezorgd,
 want verzoening is mogelijk;
 maar hebt gij hem gesmaad en trotsch bejegend, zijn geheim verra-
 den en een listigen aanslag gesmeed,
 dan ontwijkt u ieder vriend.

Kind! laat geene smet kleven op uwe weldadigheid,
 en geen grievend woord op eenige goede gave;
 doet niet de dauw de gloeiende hitte ophouden?
 Alzoo is een vriendelijk woord beter, dan eene (besmette) gift.
 Zie, gaat niet een woord boven eene goede gave?
 en beide zijn bij den vriendelijken man.
 De dwaas geeft onder onaangename verwijten
 en geeft de afgunstige, dan smelt het oog (*) in tranen.

Liever alle smart dan zielesmart,
 en alle boosheid dan de boosheid eener vrouw.
 Liever wil ik samenwonen met een leeuw en een draak,
 dan dat ik zou huizen met eene booze vrouw;
 de boosheid eener vrouw verandert haren blik,
 en verduistert haar gelaat als met een zak (†);
 haar man zit in het midden zijner medgezellen,
 en hoorende (over booze vrouwen,) zucht hij bitter.
 Als een zandige opweg voor de voeten van een grijsaard,
 is een snapachtige vrouw voor een rustig man.
 Eene booze vrouw veroorzaakt een gedrukt hart,
 een somber gelaat en zieleleed;
 trage handen en slappe kniën brengt zij te weeg,
 die haren man niet gelukkig maakt.
 Gelukkig de man eener brave vrouw;
 eene wakkere vrouw verblijdt haren man,
 en hij slijt zijne jaren in vrede;
 eene brave vrouw is eene kostelijke gave;
 zoo wel van den rijke als van den arme is dan het hart verheugd,
 en te allen tijde hebben zij een opgeruimd gelaat.
 De vriendelijkheid der vrouw is haren man tot vreugde,
 en hare kloekheid is merg voor zijn gebeente.

(*) Namelijk van hem, die ontvangt (Dyserinck).

(†) „Zak” is, naar de beteekenis van het oorspronkelijk Hebreeuwsch, het gewone woord voor rouwgewaad (Dyserinck).

Wie zijnen zoon lief heeft, kastijdt hem voortdurend,
 opdat hij in de toekomst vreugde aan hem beleve;
 wie zijnen zoon tuchtigt, zal genoeg van hem hebben,
 en te midden van verstandigen in hem roemen;
 wie zijnen zoon onderricht, maakt zijnen vijand naijverig,
 en heeft te midden van vrienden blijdschap over hem.
 De vader komt te overlijden en is als niet overleden,
 want hij laat zijns gelijke achter;
 hij zag hem bij zijn leven en verheugde zich,
 en werd bij zijnen dood niet bedroefd.
 Wie zijnen zoon vertroetelt, maakt diens wonden zacht
 en wordt op alle hulpgeschrei innerlijk bewogen.
 Een ongetemd paard holt in het wilde voort,
 zoo gaat een teugelloos zoon onbezonnen zijnen weg.
 vertroetel uw kind, en hij jaagt u eenmaal schrik aan,
 scherts met hem, en hij zal u bedroeven;
 lach niet met hem, opdat gij geene smart met hem lijdt,
 want aan het einde knarst gij met de tanden;
 geef hem geene macht in zijne jeugd,
 en zie zijne dwaasheden niet over het hoofd;
 buig zijnen nek in zijne jeugd,
 en kastijd zijn lichaam zoo lang hij jong is,
 opdat hij niet, hardnekkig geworden, u ongehoorzaam zij;
 voed uwen zoon op en laat hem niet ledig gaan,
 opdat hij niet tot uwe schande valle.

Indien het boek van den heer Dyserinck slechts uit zulke spreuken
 ware samengesteld, welk een boek zou het dan niet geworden zijn!

Mogen deze enkele proeven van het voortreffelijke, dat er in gevon-
 den wordt, velen, die er nog geen kennis mede hebben gemaakt, aan-
 sporen om het ter hand te nemen!

Olst. 1871.

H. E. STENFERT KROESE.

WAARHEID.

Dr. A. Pierson. Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling. Gids, Juni 1871.

Dr. C. B. Spruijt. Aangeboren waarnemingsvormen. Gids, Juli, Sept. 1871.

(*Slot.*)

Wanneer de uiteinden der zenuwen onzer zintuigen door een objec-
 tief buiten ons aanwezig voorwerp worden aangedaan, komen daardoor

eigenschappen, aan dat voorwerp behoorende, tot ons bewustzijn. Naar de verklaring die de physiologie van dit feit geeft, beteekent dit, dat wij elke afzonderlijke beweging, die door de zenuwuiteinden tot onze hersens wordt voortgeplant, als eene eigenschap beschouwen van het voorwerp, waarvan die beweging is uitgegaan. In verreweg de meeste gevallen, komen kort achter elkander — zelfs zoo kort, dat het gelijktijdig schijnt voor wie zijne gewaarwordingen niet ontleedt — verschillende eigenschappen tot ons bewustzijn. De synthese van al de ons bekende eigenschappen, tot een voorwerp behoorende, noemen wij de voorstelling van dat voorwerp (*).

De eigenschappen van een voorwerp, door de zintuigen tot ons bewustzijn gekomen, worden door het herinneringsvermogen (geheugen) bewaard, d. i. wij herinneren ons, bij eene herhaalde gewaarwording, ze reeds vroeger ondervonden te hebben; of wij kunnen willekeurig dezelfde gewaarwording voor ons bewustzijn halen, zonder aanleiding van buiten. Het eerste zou men zoo kunnen verklaren, dat de hersenmoleculen eene beweging ontvangen, die zij reeds eenmaal gehad hebben, waarvoor zij dan eerder gevoelig zijn, wat in ons bewustzijn als herinnering optreedt; en op dezelfde manier het tweede, dat eene bepaalde beweging, die eenmaal ondervonden is, door den prikkel van den wil weder opgewekt kan worden, waarbij dezelfde projectie naar buiten plaats heeft, als wanneer de beweging door een buiten ons aanwezig voorwerp ontstaat. Zooals men weet, moet men zich, wil men een voorwerp, bijv. een appel, in 't geheugen terugroepen, dien appel, als buiten zich aanwezig voorstellen (†). Voor beiden, zoowel voor de herinnering door den wilsprikkel als voor het ontvangen van dezelfde gewaarwording door een voorwerp buiten ons, voor beiden geldt, dat de wederopwekking van een indruk, waaraan de herinnering nog bestaat, gelijk is aan een oogenblik, gegrepen uit de eerste waarneming van dien indruk.

Eene eigenschap, aan een voorwerp waargenomen, behoort noodzakelijk tot deszelfs voorstelling; zij mag hoogstens buiten beschouwing blijven, doch kan nooit door eene andere eigenschap vervangen worden. De eigenschappen, eenmaal aan een voorwerp waargenomen, zijn voor dat voorwerp absoluut en noodzakelijk waar, wijl zij gezamenlijk de voorstelling van dat voorwerp vormen. Door de werking van het geheugen zijn zij bovendien algemeen waar.

(*) Men zie hiervoor Wundt, *Leerboek der Physiologie*, pag. 462, waar ongeveer eene zelfde bepaling voorkomt voor de functie *voorstelling*.

(†) Tot steun voor het opvatten der herinnering als de wederopwekking derzelfde beweging van de hersenmoleculen, moge het feit dienen, dat men zich bij een half-vergeten naam, door het herhalen van een klank, dien men er van onthouden heeft, den geheelen naam tracht te herinneren. Men beproeft dan, door het opwekken van een gedeelte der beweging, de hersenmoleculen in het spoor der geheele beweging te brengen. En die werking duurt onbewust voort, zoodat dikwijls na een geheel tijd van andere werkzaamheid, de verlangde naam in eens weer te binnen schiet.

De eigenschappen zijn de zijnsgronden van het voorwerp in onze voorstelling; als men eene van allen verandert, is ook het voorwerp in onze voorstelling veranderd. Als voorbeeld wil ik het diamant aanhalen. Voordat door proeven aangetoond was, dat bij verbranding dier stof niets dan koolzuur ontstaat, en dat zij dus gekristalliseerde koolstof is, meende ieder, zooals nu nog de groote meerderheid, dat het eene geheel andere stof was dan potlood. Het verschil in eigenschappen was de reden om de twee stoffen als niets met elkander gemeen hebbende te denken. De uitkomst der bovengemelde proeven voegde bij het complex der eigenschappen, dat de voorstelling uitmaakt van elk der beide stoffen afzonderlijk, eene gemeenschappelijke. Die eigenschap is de zijnsgrond van de voorstelling, dat beiden koolstof zijn; de reeds vroeger bekende eigenschappen maken de zijnsgronden uit voor de voorstelling, dat elk eene modificatie der koolstof is.

Zoo men beweert, dat men een bepaald voorwerp, bijv. goud, een appel, eene kraai met andere eigenschappen kan denken dan werkelijk is waar te nemen, dan berust die bewering op misverstand. Gewoonlijk verstaat men door de uitdrukking: zich een voorwerp denken, niets anders dan eene voorstelling van een voorwerp zich vormen, zonder dat die opgewekt wordt door een voorwerp buiten ons; alzoo de herinnering van een voorwerp door den prikkel van den wil. In dien zin worden die woorden ook gebruikt door Dr. Spruijt, waar hij er van spreekt, dat hij zich enkele dingen denken kan, die tegen alle waarneming indruischen. Het is dus hier juist van pas de, mijns inziens, deugdelijke bepaling van denken, door Kant gegeven, aan te halen. »Das Denken ist die Handlung, gegeben Anschauung auf einen Gegenstand zu beziehen». Zoo men eene bepaalde voorstelling (d. i. een bepaald complex van eigenschappen) met een voorwerp in betrekking stelt, d. i. een bepaald voorwerp denkt, dan moet dat complex van eigenschappen hetzelfde zijn, dat eenmaal aan dit voorwerp is waargenomen, anders is het dat bepaalde voorwerp niet; want de waargenomen eigenschappen zijn noodzakelijk en algemeen voor de voorstelling van dat voorwerp. Verandert men alzoo eene eigenschap van dat complex, zoo is ook de voorstelling die van een ander voorwerp geworden, en indien zulk een voorwerp met die eigenschappen in werkelijkheid niet bestaat, noemen wij het denkbeeldig. Eene witte kraai is even denkbeeldig als een gevleugeld paard. En hoewel men zich een witten vogel, van den vorm en den bouw eener kraai, aanschouwelijk kan voorstellen, zooals men dit ook doen kan van een wezen, dat den vorm eens paards en tevens vleugels bezit, zoo verschilt die voorstelling evenzoo van wat anders bij het woord kraai of paard gedacht wordt, als de voorstelling opgewekt door het woord duif of koe.

Het is, meen ik, eene groote fout geweest van de empirische wijsgeeren, dat zij niet ingezien hebben, dat de eigenschappen de zijnsgron-

den zijn der voorwerpen in onze voorstelling, en dat zij, als zoodanig, noodzakelijk en algemeen waar moeten zijn. Daardoor waren zij genoodzaakt die noodzakelijkheid en algemeenheid langs een anderen weg aan te toonen, welke voor hen een weg ter nederlaag werd. Hunne redeneering liet der tegenpartij recht tot de aanmerking, dat hunne algemeenheid slechts verkregen was door inductie per enumerationem simplicem, en dat dus altijd de mogelijkheid bleef bestaan, dat, daar men niet alle kraaien, paarden, enz. gezien had, ter eeniger tijd eene witte kraai of een gevleugeld paard enz. te voorschijn zou komen. Wel zag die tegenpartij daarbij glad het feit over het hoofd, dat de naam iets conventioneels is, om in een kort bestek een complex van eigenschappen te vatten, en dat, zoo eene der eigenschappen verandert, ook de naam niet meer van toepassing kan zijn. Maar overigens was zij volkomen in haar recht, toen de wijsgeeren der ervaring de zoogen. wet van oorzaak en gevolg ter verklaring der noodzakelijkheid en algemeenheid der eigenschappen bijbrachten, dat bewijs terug te wijzen als niet geldig, wijl het juist bewees, dat door bloote optelling van gevallen die kennis verkregen zou zijn.

De eigenschappen van alle voorwerpen zijn noodzakelijk (anders zijn het die bepaalde voorwerpen niet) en algemeen (elk gelijksoortig voorwerp bezit die eigenschappen, anders is het niet gelijksoortig); zoowel de stellingen der wiskunde, die niets anders zijn dan de eigenschappen der voorwerpen, waarmede die wetenschap zich bezig houdt, als de eigenschappen der andere voorwerpen. Het is bijv. even noodzakelijk en algemeen waar, dat goud geel is en brood den honger stilt, wijl die eigenschappen tot de zijnsgronden behooren van onze voorstellingen van die lichamen, als dat elk punt van den cirkelomtrek even verwijderd is van het middelpunt, wijl dit de zijnsgrond is van onze voorstelling van den cirkel.

Het kenmerk (tevens bewijs voor het bestaan) van kennis a priori. door Kant gegeven, is dus verkregen door de usurpatie van een kenmerk, voor alle kennis geldend, uitsluitend ten bate van die vooronderstelde kennis a priori.

Doch al dadelijk heeft Dr. Spruijt een ander kenmerk gereed dat, naar zijne meening, de kennis a priori wel degelijk onderscheidt van onze empirische kennis. In zijn tweede artikel over aangeboren waarnemingsvormen is het onderscheid tusschen beiden aldus aangegeven: het tegendeel van onze analytische oordeelen en wiskundige stellingen is ondenkbaar, van onze empirische kennis is daarentegen het tegendeel zeer goed denkbaar. Oppervlakkig bezien, schijnt deze stelling nog al steekhoudend, maar inderdaad verschilt zij in niets anders dan in woorden, van het kenmerk door Kant gegeven.

Eerst wil ik even opmerken, dat het op zijn zachtst genomen al vrij vreemd mag heeten zoo iemand, die anderen mir nichts dir nichts de beschuldiging voor de voeten werpt, Kant niet gelezen of nog erger

niet begrepen te hebben, zelf zoo aanhoudend zondigt tegen de stelling van Kant: das Denken ist die Handlung, gegeben Anschauung auf einen Gegenstand zu beziehen. Als men niets heeft tegen deze opvatting van het denken — en zeker heeft Dr. Spruijt er niets tegen — dan beteekent ondenkbaar, dat men de voorstelling die men heeft, op geen voorwerp buiten zich kan laten slaan. Dat kan nu alleen het geval zijn, als men den naam van voorstelling geeft niet aan een complex, maar aan een samenraapsel van eigenschappen, die in het minst niet bij elkander behooren.

Gesteld, dat wij zulk een samenraapsel van eigenschappen voorstelling willen blijven noemen, dan slaat die voorstelling van zelfs niet op een objectief voorwerp buiten ons. Zij is dus ondenkbaar. De stelling door Spruijt gegeven moet dus eigenlijk luiden: Het tegendeel van onze analytische oordeelen enz. kan men zich niet *voorstellen*, wel dat van onze empirische kennis. Ik maak er nog eens opmerkzaam op, dat zich iets voorstellen hier beteekent: eigenschappen bij elkander voegen, die niet bij elkander behooren. Doch op die manier geldt die mogelijkheid ook voor wiskundige stellingen. Ik kan mij bijv. zeer goed voorstellen, dat de loodlijn, uit een punt van den cirkelomtrek op de middellijn neergelaten, middenevenredig is tusschen het kleinste stuk van de middellijn en de geheele middellijn; en evenzoo het tegendeel van elke andere eigenschap der wiskundige voorwerpen, die geen hoofdeigenschap is, zooals ook Spruijt niet beweren zal dit te kunnen doen met de hoofdeigenschappen der natuurvoorwerpen. En de reden dat dit niet geschieden kan met hoofdeigenschappen is daarin gelegen, dat de naam van het voorwerp reeds die hoofdeigenschap in zich sluit, zoodat de zoogen. voorstelling eene contradictio in terminis zou zijn.

Er blijft dus bij nadere beschouwing niet veel over van dat, door Spruijt druk besproken, kenmerk van de denkbaarheid en ondenkbaarheid van het tegendeel der eigenschappen. Het lust mij niet alle voorbeelden te wederleggen van denkbare dingen in de natuurwetenschappen, door Spruijt opgegeven, die niet mogelijk zijn, noch in het geheel zijn betoog al te nauwkeurig op den voet te volgen. Enkele evenwel wil ik eens napluizen.

Hoewel Dr. Spruijt volkomen bekend is met de natuurwetten, die het tot eene noodzakelijkheid maken, dat de top der kwikkolom in de barometerbuis, althans voor onze oogen, rustig staan blijft, heeft hij echter geen de minste moeite zich voor te stellen, dat die top naar beneden gaat of zich rythmisch gaat bewegen op de maat eener muziek, die in een naburig vertrek gemaakt wordt. Blijkbaar wordt hier het woord voorstelling verkeerdelijk gebruikt, daar al de waargenomen eigenschappen van een voorwerp deszelfs voorstelling vormen. Tot de eigenschappen van een barometer behoort, dat, althans voor onze oogen, de top van de kwikkolom rustig blijft staan. Stelt ge u nu voor, dat

zij sterk zakt of zich rythmisch beweegt op de maat eener muziek, dan stelt ge u geen barometer voor, maar iets anders. Zoo onze woorden iets werkelijks bestaande, hetzij in of buiten ons, aangeven, dan kan men die voorgegeven voorstelling van Spruijt niet anders beschouwen dan als eene woordencombinatie zonder beteekenis. Een samenraapsel van eigenschappen, aan verschillende voorwerpen waargenomen, levert evenmin eene voorstelling, als twintig woorden, op goed geluk uit een woordenboek gegrepen, een zin vormen.

Even gemakkelijk kan Spruijt zich voorstellen (*), dat een vlierpitballetje zich niet beweegt naar of zich zelfs verwijderd enz. van een electricisch lichaam, dat er bij gehouden wordt. Doch toen hij zich tot zoo iets in staat gevoelde, vergat hij, dat tot de voorstelling van een electricisch ligchaam behoort de eigenschap, lichte voorwerpen, zooals een vlierpitballetje, aan te trekken, als een der zijnsgronden van zulk een lichaam. Stelt hij zich nu eene andere beweging van het balletje voor, dan heeft hij geen voorstelling van een electricisch lichaam, maar wie weet van wat voor een. Hij heeft dus niet alleen niets gedacht, maar zich ook niets voorgesteld, dat onmogelijk is; slechts was er bij hem eene combinatie van eigenschappen — eigenlijk waren het maar woorden — die onmogelijk samen eene voorstelling konden vormen.

Al het gedachte is even goed mogelijk in de natuur- als in de mathematische wetenschappen; alleen het vereischt meer omzichtigheid daarin goed te denken, wijl op meer eigenschappen gelet moet worden. Bij de laatstgenoemde wetenschappen valt eene ondenkbare woordencombinatie veel meer in 't oog, omdat ten eerste minder eigenschappen te overzien zijn, en ten tweede, wijl de namen, aan de voorwerpen gegeven, veel meer de eigenschappen aangeven dan de namen der natuurvoorwerpen, zoodat de woordverbinding reeds het ondenkbare aangeeft.

De mathematische wetenschappen zijn even als de natuurwetenschappen op ervaring gegrond. Wie dat zou willen bewijzen, door elke afzonderlijke stelling der wiskunde uit de ervaring af te leiden, zou monnikenwerk verrichten. Ik zal liever een breederen weg volgen, en aantoonen, dat de gronden waarop Kant, en op diens voetspoor, Spruijt een bijzonder plaatsje in de menschelijke kennis aan de wiskunde toewijzen, verre van deugdelijk zijn. Kant neemt voor onze analytische oordeelen

(*) Ter loops wil ik aanteekenen hoe onnauwkeurig S. is in zijne uitdrukkingen. Op pag. 436 zegt hij: „Daarom is het mathematisch denken niets anders dan zich voorstellen, en vallen op dit gebied de twee begrippen ineen, die anders zoo scherp moeten worden onderscheiden.” Minstens mocht men dus verwachten, dat bij de natuurwetenschappen, waar die twee begrippen dan niet samenvallen, S. ze ook gescheiden zou houden. Ziehier een voorbeeld hoe hij daarmede rondspringt. „Maar iedere andere beweging (van het vlierpitballetje) blijft voor ons even *denkbaar*. Ik heb er niet de minste moeite in mij *voor te stellen*, dat het vlierpittenballetje geheel in rust blijft, of dat het zich als een tol gaat draaien, of dat het zich zoover mogelijk van de glasstaaf verwijderd. Wel kan ik deze bewegingen niet verwachten, maar ze mij te *denken*, daarin is geen bezwaar.” Heb ik wel onrecht, lezer, met mijne beschuldiging van onnauwkeurigheid in uitdrukking?

en voor de stellingen der wiskunde eene bijzondere soort van aanschouwing aan, nl. reine Anschauung of Anschauung a priori. Wat daaronder te verstaan is, valt moeielijk te begrijpen. Physiologie noch psychologie kunnen daaromtrent uitsluitel geven, tenzij men de overgeërfde eigenschap der stereoscopische combinatie als reine Anschauung des Raumes wil laten gelden; hoewel dan nog altijd de reine Anschauung van den tijd op een even sterk bewijs wacht, voor het potentiëel aanwezig zijn bij de geboorte, als Donders gaf voor de derde ruimteafmeting. Mijns inziens, is de reine Anschauung van Kant niets anders dan de voorstelling, zonder den prikkel van een objectief voorwerp buiten ons, alleen door middel van de herinnering. Dit moge duidelijk worden uit het volgende citaat. »Wenn ich von der Vorstellung eines Körpers das, was der Verstand davon denkt, als Substanz, Kraft, Theilbarkeit etc. imgleichen was davon zur Empfindung gehört, als Undurchdringlichkeit, Härte, Farbe etc. absondere, so bleibt mir aus dieser empirischen Anschauung noch etwas übrig, nemlich Ausdehnung und Gestalt. Diese gehören zur reinen Anschauung, die a priori, auch ohne einen wirklichen Gegenstand der Sinne oder Empfindung, als eine blosser Form der Sinnlichkeit im Gemüthe stattfindet.»

Eerstens wil ik doen opmerken, dat Kant met mij de voorstelling van een voorwerp voor het complex van al de eigenschappen van dat voorwerp houdt. De voorstelling in de herinnering is door ervaring ons deel geworden, dat wil zeggen: de eigenschappen van eenig voorwerp zijn door de ervaring tot onze kennis gekomen. En het gaat nu niet aan, eenige dier eigenschappen van de andere af te zonderen en te zeggen, dat zij zonder ervaring verkregen zijn, alleen omdat die eigenschappen aan alle voorwerpen gemeen zijn. Zoo zou ook de eigenschap der zwaarte tot de reine Anschauung behooren. Bovendien leert de physiologie, hoe wij tot de kennis van de eigenschappen komen, en daar zien wij, dat er in waarheid geen reden bestaat om de eene een bijzonder standpunt te geven boven de anderen. Ruimteverhouding bijv. komt tot ons bewustzijn door de beweging van de spieren van het oog, en zwaarte door de beweging van de spieren van onzen arm. Nog meer. Evenmin als kleur, hardheid enz. op zich zelve de voorstelling geeft van een bepaald voorwerp, evenmin doet dit uitgebreidheid en vorm. De laatsten hebben dus in niets voorrang boven de andere zijnsgronden der voorwerpen. Maar wat de kroon op alles zet is, dat mathematische voorstelling onmogelijk is zonder empirische aanschouwing. Beproof maar eens, iemand die nooit van een parabool gehoord heeft, eene voorstelling van zulk eene kromme te geven, zonder empirische aanschouwing. Of is het zien van eene kromme geen empirische aanschouwing? Doch, werpt Spruijt tegen: »De meeste kromme lijnen die de wiskunde bespreekt zijn nimmer in de natuur waargenomen.» (pag. 441). »De wiskundige spreekt met onwankelbare zekerheid niet alleen van dingen, die de werkelijke ervaring niet getoond heeft,

maar ook over dingen, die de mogelijke ervaring nimmer toonen kan. De natuur toont ons geen hyperbolen, niet eens brokstukken van hyperbolen" (pag. 452). Alsof de natuur ons wel in de natuurwetenschappen de voorwerpen toont, die daar behandeld worden. Zoo vinden wij in de natuur zeker kalium, natrium, benzol enz. In mijn eenvoud meende ik, dat de hyperbool eene der kegelsneden is, die de natuur ons op dezelfde manier laat zien als de opgenoemde scheikundige stoffen, nl. als wij de moeite ons willen getroosten ze kunstmatig te bereiden. En evenmin als de natuurkundige, komt de wiskundige, na de constructie van eene kromme, door het bloote zien tot de kennis der eigenschappen. Voor beiden, willen zij tot kennis komen, is er maar één weg, die der proefneming. Zoo vond de wiskundige, dat voor elk punt der hyperbool, betrokken op een rechthoekig coördinatenstelsel,

de ordinaat $y = \frac{b}{a} \sqrt{x^2 - a^2}$, voor de ordinaat van de asymptoot

$Y = \frac{b}{a} x$; waaruit volgt, dat het verschil tusschen de beide ordinaten $y - Y$, dat de afstand tusschen de kromme en hare asymptoten voor elk

punt aangeeft, gelijk is aan $\frac{ab}{x - \sqrt{x^2 - a^2}}$ Terwijl nu a en b groot-

heden zijn, die voor dezelfde kromme eene onveranderlijke waarde bezitten, is x , als de abscis van eenig punt, des te grooter hoe verder het van den top der kromme verwijderd is. Hoe grooter nu x wordt, hoe kleiner de afstand tusschen de hyperbool en hare asymptoten; doch dit verschil kan nooit $= 0$ worden, hoe groot men x ook neme. Zooals uit deze redeneering blijkt, is de wiskundige hier in niets de perken der ervaring te buiten gegaan, en heeft op die manier gevonden, dat de hyperbool wel steeds nader komt aan hare asymptoten doch ze niet aanraakt, hoe ver ook verlengd. Dat ontmoet nu wel niet ieder langs de straat of langs velden en wegen, doch wie zich de moeite wil geven een kegel te maken en dien bijv. evenwijdig aan de lijn, die van het midden der basis naar den top voert, door te snijden, krijgt een vlak, begrensd door een hyperbool; en belijft het hem verder de eigenschappen dier kromme op te sporen, zoo zal hij ook wel de bovengenoemde der asymptoten vinden. Wel is de gang van het onderzoek vrij wat gemakkelijker dan in de andere wetenschappen, doch daarin zal toch wel de grond niet gelegen zijn voor den voorrang, aan de wiskunde gegeven. Spruijt schijnt daartoe anders wel genegen, want hij schrijft (pag. 436): »Iedereen heeft op elk oogenblik de vrijheid, zich van de juistheid eener abstracte mathematische stelling te overtuigen.» »Hij erkent de waarheid van de stelling, als de onmiddellijke uitspraak van zijne proefneming met zijne geconstrueerde begrippen.» Nu geloof ik niet, dat Spruijt zoo tyrannisch is aan iemand de vrijheid

te ontzeggen, om zich elk oogenblik te overtuigen van de juistheid eener opgegeven eigenschap op het gebied der natuurwetenschappen. Maar hij bedoelt, de proefneming op mathematisch gebied is zoo gemakkelijk, dat ge, bekend in die wetenschap, slechts papier en potlood en eenige andere geringe hulpmiddelen noodig hebt, om u elk oogenblik te overtuigen van de juistheid der opgegeven eigenschap. »De natuurwetenschap daarentegen is niet zoo gelukkig als hare eerbiedwaardige zuster,» wijl om zich te overtuigen van de juistheid eener eigenschap, bijv. dat grootere warmte der lichamen gepaard gaat met grootere ruimtevvulling, werktuigen noodig zijn die niet elk oogenblik ieder ten dienste staan. Het zou, meen ik, meer dan onredelijk zijn, om het hier opgeven verschil, de wiskunde een bijzonder standpunt te doen innemen.

De wiskunde kan, evenmin als eenige andere wetenschap, oneindig klein of oneindig groot tot aanschouwing, d. i. tot voorstelling brengen. Van deze beide valt oneindig klein nog beter onder ons bereik dan oneindig groot, wijl we ons dat voorstellen kunnen als zoo klein mogelijk, doch nooit = 0 wordend. Van het tweede is ons elke voorstelling onmogelijk. En hoe zou het ook anders zijn. Ervaring leert ons geen eigenschap van oneindig groot, en de waarnemingsvormen van Kant evenmin. Welke zijn dan toch wel de eigenschappen van oneindig groot, die die vormen ons geleerd zouden hebben? Spruijt stemt volkomen in (*) met het gezegde van Opzoomer: »Buiten uwe voorstellingen komt ge nimmer» (†) Maar hoe wil ik dan iets weten van oneindig groot, dat niet tot mijne voorstellingen kan behooren, zooals Spruijt zelf zegt, waar hij voor eene onbepaald verlengde lijn de bepaling geeft »eene lijn, die altijd nog iets langer is dan de langste, die wij ons kunnen voorstellen.» De onbepaald verlengde lijn valt dus buiten ons voorstellingsvermogen. Doch dit stemt Spruijt niet toe. Luistert slechts. »De ervaring heeft ons alleen bekend gemaakt met lijnen van eene bepaalde grootte: *alleen door ons voorstellingsvermogen* komen wij tot het denkbeeld van eene onbepaald verlengde, eene lijn die altijd nog iets langer is dan de langste, die wij ons *kunnen voorstellen*». Is dat nu niet klinkklare onzin?!

Er zijn in de wiskunde eenige gevallen, waar de woorden oneindig groot — zelfs in hun verstaanbare beteekenis »zoo lang ge wilt,» — zonder noodzaak worden bijgehaald. Ik wil tot voorbeeld kiezen de snijding van twee rechte lijnen. Men drukt die algemeen dus uit: twee rechte lijnen snijden elkander, hoe ver ook verlengd, slechts in één punt. De zijnsgrond van eene rechte lijn is, dat zij de kortste afstand vormt tusschen twee punten; kortste afstand en rechte lijn zijn twee woordencombinaties voor éene eigenschap. De waargenomen eigenschap,

(*) Gids, Sept. p. 344.

(†) De waarheid en hare kenbronnen, bl. 17.

twee rechte lijnen snijden elkander in een punt, is, even als elke andere eigenschap, noodzakelijk en algemeen, en geldt dus voor alle rechte lijnen, terwijl er in 't minst niet gevraagd wordt naar lengte der lijnen. Bovendien strijdt het tegen de uit ervaring verkregen zijnsgrond kortste afstand, dat twee rechte lijnen elkander in twee punten zouden snijden, daar er alsdan twee kortste wegen zouden zijn tusschen twee punten. De woorden oneindig groot bij deze eigenschap der rechte lijnen, zijn even ongemotiveerd, als zij zouden zijn bijv. bij de werking van salpeterzuur op koper. Wij hebben die werking altijd nagegaan voor eindige hoeveelheden, hoe weten wij — moet Spruijt vragen — dat oneindig veel koper zal oplossen in oneindig veel salpeterzuur? Wijl wij nu even zeker weten, dat de lengte van lijnen niets doet tot hare snijding in een punt, als dat de hoeveelheid koper niets afdoet tot de oplossing in eene geëvenredigde hoeveelheid salpeterzuur, zoo moet hij — Spruijt — ook voor beide die zekerheid toeschrijven aan aprioristische kennis. Doch zoo laag daalt deze niet om zich met de natuurwetenschappen te bemoeien; wij zullen dus beide, de wiskunde en de natuurwetenschappen, aan de hoede der ervaring toevertrouwen.

Een eenigszins ander geval doet zich voor bij de asymptoten der hyperbool en andere kromme lijnen. Daar moest de grootte wel in aanmerking genomen worden, wijl zij dienen moest om eene eigenschap dier lijnen te vinden. De afstand tusschen kromme en asymptoot, hoe ver ook verlengd, wordt wel al kleiner en kleiner doch nooit $= 0$. (*). Wordt de lengte van de kromme oneindig groot — zoo leert de wiskunde — dan wordt die afstand $= 0$ (†), zoodat dan kromme en asymptoot elkander raken, en dus de asymptoot eene raaklijn geworden is. Ik behoef den lezer er zeker niet opmerkzaam op te maken, dat uit het neergeschrevene volgt, dat *oneindig groot nooit* is, voor ons dus niet bestaat, en dat alzoo de asymptoot geen raaklijn aan de kromme wordt. Hebben de wiskundigen die het aangehaalde stelden gelijk, zoo leert hunne wetenschap het eene oogenblik het tegendeel van hetgeen zij in het andere leerde. Tot welke tegenstrijdigheden de woordencombinatie »oneindig groot» voert, moge nog blijken uit het volgende. Eene rechte lijn, evenwijdig aan de asymptoot van een hyperbool getrokken, heeft met die kromme twee snijpunten, een op eindigen en het andere op oneindigen afstand (§). Het laatste is hetzelfde dat de asymptoot met de kromme heeft, waaruit volgt, dat twee evenwijdige lijnen elkander snijden.

Het moge door het aangevoerde duidelijk zijn, dat de woordencombinatie »oneindig groot» ook in de wiskunde geen overeenkomstige voorstelling heeft, en dus daarin evenmin behoort geduld te worden als in eenige andere wetenschap. De pretentie door Spruijt opgehouden voor

(*) Joachimsthal, Elemente der Analyt. Geom. der Ebene, S. 64.

(†) Ibid. pag. 65.

(§) Ibid. pag. 65.

de wiskunde, als te leeren eigenschappen, die de mogelijke ervaring nimmer toonen kan, blijkt zonder den minsten redelijken grond te zijn.

— — —

Ik wil zeer kort zijn over dat gedeelte, waarin Spruijt de oneindige deelbaarheid en de continuïteit van tijd en ruimte — twee woorden-combinaties voor éene eigenschap — behandelt. Voor alles had ik gaarne opheldering over dezen zin: »Hoezeer ik ook gezocht heb naar die bewering, ik heb bij geen enkel empirischen wijsgeer en trouwens evenmin bij eenig niet empirisch wijsgeer de uitspraak kunnen vinden, dat tijd en ruimte geenszins tot in het oneindige deelbaar zouden zijn.» Wat beteekent hier het woord *geenszins*? Of liever, wat beteekent de geheele uitval op de wijsgeeren, dat zij daarover niet gesproken hebben? Bovendien, hoe vreemd klinkt het uit den mond van Spruijt, die eigenschap van tijd en ruimte eene bewering te hooren noemen; welk woord zeker niet in overeenstemming is met de onwankelbare zekerheid, volgens hem het uitsluitend eigendom der wiskunde.

Maar, om tot de continuïteit terug te keeren, ik wil de basis der redeneering van Spruijt onderzoeken, waarom hij hier de ervaring ontoereikend oordeelt. Daartoe haal ik de periode aan, waarin zij voorkomt. »Want hoe zoude ons de ervaring oneindige deelbaarheid kunnen toonen? Onze zintuigen zijn zoo grof, dat wij weldra moeten afzien van de empirische verdeeling onzer ruimtegrootheden, en eene empirische tijdsverdeeling kunnen wij in het geheel niet maken. Immers, onze empirische meting van den tijd bestaat in het meten van de ruimten, beschreven door een lichaam, dat zich met gelijkmatige, of zooals men gewoonlijk zegt, met eenparige snelheid beweegt. Hoe kan de ervaring ons dan geleerd hebben, dat wij bij het verdeelen der ruimte nooit zullen komen tot iets, dat twee ruimtedeelen van elkander scheidt, maar zelf geen ruimte is; bij onze verdeeling van den tijd nooit op iets, dat twee tijdsdeelen van elkander scheidt, maar zelf geen tijd is? Daar de ervaring ons dit nimmer kan geleerd hebben; daar zij ons zelfs geen verschijnselen vertoont, die met de oneindige deelbaarheid van tijd en ruimte eene verwijderde overeenkomst hebben enz.» Eerst moet mij eene opmerking van de tong, die al lang daarop zweefde nl., dat Spruijt overal het woord ervaring gebruikt in zulk eene beteekenis, dat daarmede de ondervinding van den meest alledaagschen mensch, om niet lager te dalen, bedoeld wordt. De lezer van dit opstel kan zelf reeds die gevolgtrekking gemaakt hebben uit de aangehaalde gedeelten van Spruijt's artikel, en hier vindt men er weder een voorbeeld van in de woorden »onze zintuigen zijn zoo grof.» Maar, mijn beste, het microscoop is niet voor niet uitgevonden, bedien u er van; of behoort misschien het daarmede gevondene niet tot de ervaring?

En kunnen wij in 't geheel geen empirische tijdverdeeling maken? Hoe jammer! Naar ik hoop, toch wel eene transcendentale, anders blijven wij met een onverdeelden tijd zitten. Wij zullen ons toch niet tevreden moeten stellen met een oneindig klein verdeelden tijd? Hoe versnipperd. Maar er wordt reden gegeven, waarom wij onzen tijd niet empirisch verdeelen kunnen. »Immers enz.» (zie boven den aangehaalden zin, die met dat woord begint). Hier leeren wij wat nieuws; ik dacht, dat tijd gemeten werd door twee opvolgende standen van een zich bewegend voorwerp, bijv. de stand der aarde ten opzichte van de zon, waardoor het jaar bepaald werd, lang voordat de aardbaan gemeten was, of de twee opvolgende standen van den slinger, waar, zooals bekend is, de slinger-tijd verandert met de lengte van den slinger. De methode, door Spruijt opgegeven ter empirische meting van den tijd, maakt haar werkelijk geheel onmogelijk, »weil in der Natur eine gradlienige und gleichförmige Bewegung nicht vorkommt, und wir nicht im Stande sind, einen bewegten Körper, längere Zeit hindurch, dem Einflusse von beschleunigenden Kräften und Bewegungswiderständen zu entziehen» (*).

Doch het volgende spant de kroon in de redeneering van Spruijt, wijl hij daar meer dan onredelijk is. »Hoe kan de ervaring,» zoo vraagt hij, »ons dan geleerd hebben, dat wij bij het verdeelen der ruimte nooit zullen komen tot iets, dat twee ruimtedeeelen van elkander scheidt, maar zelf geen ruimte is; bij onze verdeeling van den tijd,» dien wij, volgens hem, niet verdeelen kunnen, »nooit op iets, dat twee tijdsdeelen van elkander scheidt, maar zelf geen tijd is?» Eerst erkent hij, dat de ervaring de continuïteit van tijd en ruimte geleerd heeft — hoe zou hij het ook durven ontkennen — wijl ze ons nooit iets liet zien, dat tijd en ruimte van elkander scheidde, en dat zelf geen tijd was; nu moet de geplaagde ervaring hem ook nog verzekeren, dat ze nooit zoo iets zal leeren. Nu, hij stelle zich gerust, zij zal nooit zoo iets leeren, omdat de eigenschappen, door de ervaring gevonden, noodzakelijk en algemeen waar zijn, daar zij de zijnsgronden uitmaken van de voorwerpen in onze voorstelling. De continuïteit van tijd en ruimte — en de daaruit afgeleide deelbaarheid in gedachte, zoo ver men wil — is door de ervaring gevonden, en er zijn wel degelijk verschijnsels, die naderen tot de zoogen. oneindige deelbaarheid, bijv. de verdeeling van muskus en de duur eener ontleding der leidsche flesch (†).

Ik kan zeer kort zijn met hetgeen nog rest van de aangeboren waarnemingsvormen, nl. die der causaliteit. De hoeksteen, waar het bewijs van Kant om draait, dat causaliteit ein Verstandesbegriff a priori is,

(*) Pouillet-Müller, Lehrbuch der Physik und Meteorologie, 7te Aufl. Bd. I, S. 245.

(†) Men zie ook J. L. Hoorweg, over de inductievonk van de klos van Ruhmkorff, Maandblad voor Natuurwetenschappen, II. pag. 6, die in het beeld der vonk, op een draaienden spiegel ontworpen, kleinere vonkjes waarnam, van deze den duur bepaalde en ze gemiddeld vond 0,0000036 seconde.

bestaat uit den volgenden zin: »Wen wir also erfahren, dass Etwas geschiehet, so setzen wir dabei jederzeit voraus, dass irgend etwas vorausgehe, worauf es nach einer Regel folgt (*). Wij doen dit onafhankelijk van de ervaring; daarentegen is ervaring eerst mogelijk door dit vooruit te zetten: wij hebben dus ein Verstandesbegriff der Causalität a priori. Gulweg bekent Kant evenwel: »freilich ist die logische Klarheit dieser Vorstellung, einer die Reihe der Begebenheiten bestimmenden Regel, als eines Begriffs von Ursache, nur alsdann möglich, wenn wir davon in der Erfahrung Gebrauch gemacht haben.» Hume meende de reden voor deze onze handeling gevonden te hebben in de gewoonte. Als wij dikwijls gezien hebben, dat steeds aan eene verandering iets voorafgaat, dan kunnen wij ten laatste niet anders denken dan dat, als iets geschiedt, er ook iets voorafgegaan is.

Men zal, na al het voorafgegane, wel met mij eens zijn, dat het herinneringsvermogen alleen ons in staat stelt tot de uitspraak, dat aan elke verandering iets moet zijn voorafgegaan.

Niemand kan ontkennen, dat in de uitdrukking »het verband tusschen oorzaak en gevolg» iets onbegrijpelijks, om niet te zeggen, iets geheimzinnigs ligt. Men wordt er door aangespoord naar iets te vorschen, dat, als men het wist, het raadsel, wat toch de band is tusschen oorzaak en gevolg, oplossen zou. Eene nuchtere beschouwing voert ons al spoedig tot de conclusie, dat dit verband iets denkbeeldigs is, en dat met die veelgenoemde wet van oorzaak en gevolg niets werkelijk in de natuur overeenkomt, tenzij men de beteekenis dier uitdrukking wijzige naar het resultaat van ons onderzoek. Om die bewering te bewijzen, wil ik eenige feiten uit de natuurwetenschappen beschouwen, die zoogenoemd oorzakelijk met elkander verbonden zijn.

I. Warmte is de oorzaak van de uitzetting der lichamen. Wie dat nog bij de tegenwoordige ontwikkeling der wetenschap staande wil houden, geeft blijk niet op de hoogte te zijn. Warmte toevoeren is niets anders dan de moleculaire beweging vergrooten, een gedeelte der toegevoerde beweging wordt gebruikt om de moleculen verder van elkander af te brengen (van daar de uitzetting der lichamen), en het andere gedeelte nemen wij waar als warmte. De eigenschap (zijnsgrond) der moleculen bij toenemende beweging verder van elkander af te gaan, is de grond van het waargenomen verschijnsel der uitzetting, en de toegevoerde beweging de voorwaarde, zooals het toegevoerde voedsel de voorwaarde tot de bloedvorming, doch niet de oorzaak daarvan is. Zoo althans is het te begrijpen, waarom de lichamen een verschillend uitzettingsvermogen hebben.

II. De scheikundige werking in de cel is de oorzaak der electriciteit. De in werking zijnde deeltjes der stoffen verliezen bij de werking op elkander beweging, welk verlies door ons geconstateerd wordt in

(*) Kritik der reinen Vernunft, 2e Aufl. S. 240, en iets dergel. S. 243.

de mindere energie, mindere vluchtigheid, smeltbaarheid enz., die de stoffen, bij de werking ontstaan, bezitten. De beweging, door die stoffen verloren, nemen wij waar in twee vormen, daar een gedeelte omgezet wordt in warmte en een ander in galvanische electriciteit. Zoo ge hier van oorzaak zoudt willen spreken, moet ge die zoeken in de beweging in voorraad (scheikundige verwantschap), in beide scheikundige stoffen voorhanden, daar het bij elkander brengen slechts de aanleiding is tot het loslaten dier opgehoopte beweging. Nu maakt die opgehoopte beweging een der zijnsgronden uit dier stoffen, zoodat de oorzaak (der galvanische electriciteit) gezocht moet worden in het dusdanig zijn dier stoffen.

III. Vochtige koolzuurhoudende lucht is de oorzaak van het roesten van ijzer. De verhouding van andere, vooral edele, metalen, tegenover zulke lucht toont ten duidelijkste, dat daarin niet de oorzaak van het roesten gezocht moet worden. Het verschil tusschen ijzer en edele metalen berust in hunne eigenschappen (zijnsgronden). Daarin is de ware zoogen. oorzaak van het roesten van ijzer gelegen, en de aanwezigheid van vochtige koolzuurhoudende lucht is de voorwaarde voor het roesten. Ook hier geldt de vergelijking, dat het voedsel slechts de voorwaarde is tot bloedvorming, maar niet de oorzaak; deze is alleen te vinden in de eigenschappen (zijnsgronden) der bloedmakende organen.

Ook op geestelijk gebied zal dat onderzoek tot dezelfde uitkomst leiden nl., dat de zoogen. oorzaak steeds bestaat uit de eigenschappen (zijnsgronden) van de betrokken individu's, terwijl, wat steeds als oorzaak aangenomen werd, de aanleiding is tot het verschijnsel.

Menigeen houdt misschien den hier genoemden strijd over oorzaak voor een ijdel woordenstrijd, om in plaats van het woord oorzaak het woord aanleiding of voorwaarde te gebruiken. Bij nader inzien en bij toepassing van eenige stellingen over oorzaak en gevolg op de door mij gegeven uitdrukking, zal men weldra inzien, dat die strijd zoo ijdel niet is. Maar bovendien zal men moeten erkennen, dat er duidelijkheid in uitdrukking mede is gewonnen, daar zij nu in overeenstemming is met onze kennis. Ook zal niemand achter de uitdrukking, dat vochtige koolzuurhoudende lucht de aanleiding is tot het roesten van ijzer, een geheim zoeken dat niet bestaat, terwijl het algemeen aangenomen causaalverband tusschen die twee zaken — men wijze de beschuldiging zoo nadrukkelijk af als men wil — iets mystieks in zich sluit.

De »onontwikkeldbare» vraag van den »onverbiddelijken» Hume, maar hoe weet ge toch, dat wat nu aanleiding geeft het altijd en overal zal doen? zal naar ik hoop, nu wel voor goed beantwoord zijn.

— — —

Ik heb Spruijt te trouw op den voet gevolgd, bij het weerleggen zijner redeneeringen ten gunste der aangeboren waarnemingsvormen,

om niet, naar zijn voorbeeld, den verdedigenden oorlog te veranderen in een aanvallenden, en eens te vragen, op welke wijze uit de drie waarnemingsvormen de analytische oordeelen en de wiskundige stellingen verkregen worden. Kant zegt ons daaromtrent niets en Spruijt laat ons even wijs. We komen toch niet met al onze wiskundige stellingen ter wereld, dit leert reeds de eenvoudigste ervaring. Wij willen nu eens stellen, dat wij alleen de drie waarnemingsvormen ter wereld mede brengen; doch dan is het moeielijk in te zien, waarom alleen de wiskundige stellingen zulk een bijzonder standpunt innemen, en waarom niet alle ervaring, als opgenomen in die drie vormen, even noodzakelijk en algemeen geldend is als de wiskundige ervaring. Maar er is meer. Eerst de wijsgeer scheidt, volgens Kant, de indrukken van wat het kenvermogen er bij doet, — de waarnemingsvormen. Op dien mag dan ook het verwijt met volle kracht neerdalen, dat zijn streven er niet op gericht was onze kennis te zuiveren van wat wij uit ons zelve er bijvoegen; dat hij der menschheid het pad niet heeft gewezen, om hare kennis van die vervalsching te ontdoen. Doch als bij instinct gevoelde hij, dat de menschelijke kennis in haar recht was, en poogde nu eene verklaring te geven, die, hoe men haar ook keert of wendt, niets verklaart, zooals uit haren aard volgt. Machtspreuken hebben nooit iets verklaard en zullen nooit iets verklaren, dat is een der zijnsgronden van machtspreuken. En eene machtspreuk is de stelling van de drie waarnemingsvormen.

Eerst nadat dit artikel geschreven was, kwam mij de brochure van Prof. Opzoomer over de artikels van Spruijt in handen. Niets minder dan billijk is de tuchtiging, die door den Hoogleeraar aan Spruijt wordt toegediend voor zijne verregaande arrogantie, die op ieder, geloof ik, een onaangenamen indruk maakte. Zoo is het dan ook gekomen, dat ik, een nieuweling, onwillekeurig, als reactie op dien prikkel der arrogantie, wrevelig werd op den schrijver, die op zoo hoogen toon alle scherpzinnigheid voor zich in beslag nam, en met medelijdenden glimlach neerzag op alle andere stervelingen. En nu, wat eenmaal geschreven is, blijve geschreven.

Doch ook tegen de bewering van Opzoomer, dat de vraag van Hume, door hem of door eenig ander empirisch wijsgeer beantwoord is geworden, moet ik opkomen. Al wil zelfs de scepticus toestemmen, dat ervaring geleerd heeft, dat er een nauw en innig verband bestaat tusschen twee verschijnsels, dan kan dit alleen gelden voor hetgeen zij werkelijk getoond heeft, zoodat de vraag van Hume geldig blijft »hoe weet ge, dat altijd en overal tusschen die twee verschijnsels dezelfde nauwe en innige samenhang zal zijn?» De ervaring leert

niets voor den dag van morgen, zoo ge het herinnerings-vermogen niet te hulp roept. Wil men misschien aanvoeren, dat in het woord »begrip» van zelfs het opnemen in het geheugen begrepen is, dan kan ik alleenlijk daartegen inleggen, dat de moeite, dit duidelijk uit te spreken, rijkelijk beloond zou geweest zijn.

Amsterdam, Nov. 1871.

JACOB MIJERS.

EEN TAK VAN HET VROUWEN-ONDERWIJS.

Het onderwijs in de vrouwelijke Handwerken, een noodzakelijk leervak in de lagere school. Naar het Hoogduitsch van Rosalia Schallenfelf, door H. A. Krooneman, Hoofdonderwijzeres. Schiedam, van Dijk en Comp., 1871.

Na actie komt reactie. Men heeft zoo lang de negentiende eeuw geroemd, zoo lang gesproken van de reuzenschreden die de beschaving in deze eeuw heeft gemaakt, totdat eindelijk de gebeurtenissen van de laatste twee jaren ons er toe gebracht hebben eens na te denken, of al die lof niet wat overdreven is. Doch waar we ons ook te beklagen hebben over tragen vooruitgang, als we het oog slaan op het onderwijs, dan erkennen we dankbaar, dat we in de laatste honderd jaren vrij wat zijn vooruit gekomen.

Toch bleef nog een tak van onderwijs te vergeefs op verbetering wachten. Bij elk vak werd de classicaale behandeling ingevoerd en het onderwijs zoodanig ingericht, dat het in de eerste plaats strekte tot ontwikkeling en scherping van het denkvermogen; alleen de vrouwelijke handwerken bleven van dat voorrecht verstoken. Wel worden zij in iedere meisjesschool onderwezen, maar het onderwijs is hoofdelijk en bestaat uitsluitend in voordoen, terwijl de leerling, zonder het waarom te weten, machinaal nadoet. Deze methode van onderwijs, of liever, dit gebrek aan methode is tot nu toe, althans in ons land, zoo uitsluitend heerschend, dat wij niet beter weten, of het hoort zoo; de gedachte komt niet bij ons op dat het ook wel anders kon zijn, en wij staan geheel verbaasd nu men er ons eindelijk opmerkzaam op maakt dat ook hier verbetering mogelijk is, dat het classicaal onderwijs hier dezelfde voordeelen zal opleveren als elders, dat zelfs het onderwijs in de vrouwelijke handwerken ontwikkelend kan zijn.

Hoe zou het komen, dat men zoo lang zulk eene sleur heeft gevolgd? Zou de oorzaak kunnen zijn, dat dit onderwijs uit den aard der zaak uitsluitend aan vrouwen is toevertrouwd? Als dat zoo is, dan blijkt hieruit al weer duidelijk, hoe noodig het is, dat men zich wat meer

met ons gaat bemoeien. Maar het is nu ons doel niet, op die vraag een antwoord te zoeken; we willen liever dankbaar kennis nemen van den beteren weg, ons aangewezen door bovengenoemd werkje.

Met meer recht dan menig leeraar aan eene Hoogere Burgerschool, die, na een paar jaar onderwijs te hebben gegeven, eene handleiding het licht doet zien, mocht de vertaalster van »der Handarbeitunterricht von Rosalia Schallenfild' zeggen, dat zij voorziet in eene ware, diep gevoelde behoefte. Rosalia Schallenfild is de baanbreekster voor een verbeterd onderwijs in de vrouwelijke handwerken. Het is geene onbeproefde nieuwigheid, die zij ons aanprijst. Jaren lang heeft zij hare theorie in praktijk gebracht, eer zij het publiek schriftelijk daarmee bekend maakte. »Rectoren, regentessen van scholen, onderwijzeressen, enz. zoowel uit Berlijn als uit andere oorden des lands hebben herhaaldelijk de lessen in hare inrichting bijgewoond, en in vele bijzondere scholen in Pruisen en Zwitserland is hare methode ingevoerd.» Kort na de uitgave van haar boekje stierf zij, in 1864. In 1868 bezorgde hare zuster eene tweede uitgave, waarvan de Schoolbode reeds in de Januariaflevering van 1870 melding maakte, en waarnaar Mej. Krooneman de Nederlandsche uitgave bewerkt heeft.

Het doel dat Rosalia Schallenfild zich voorstelt bij het onderwijs in de vrouwelijke handwerken, is:

1. den grond te leggen tot alle vrouwelijke handwerken;
2. deze zoover uit te breiden, als genoegzaam is tot zelfstandige vervaardiging van alle voor eene huishouding benodigde handwerken;
3. de zelfstandige volmaking mogelijk te maken.

Zij wil dat alleen die handwerken zullen onderwezen worden, die voor de huishouding noodig zijn. Alle zoogenaamde fraaie handwerkjes worden dus door haar uit de school verbannen. De vele uren, die in naam aan het onderwijs in de vrouwelijke handwerken besteed, maar inderdaad verbeuzeld werden, wil zij gebruikt hebben voor een degelijk onderricht, dat het meisje in staat zal stellen om de plichten, die de huishouding haar zal opleggen, beter te vervullen.

Doch zal het bovenomschreven doel worden bereikt, dan moet het onderwijs geheel anders worden ingericht. De algemeene onderwijskundige regelen moeten op het onderwijs in de handwerken worden toegepast. Grijpt men bij het onderwijs in de andere vakken elke gelegenheid aan, om de leerling zelf te leeren zoeken, men doe dit ook bij de handwerken. Verder eische men nooit van het kind, dat het iets doen zal, wat het niet begrijpt. Het kind moet zich ook hier rekenschap geven van alles, wat het verricht. De onderwijzeres moet dus nooit zelf iets voor de leerling maken; zij moet niet het handwerk beginnen en de moeilijkste zaken er aan verrichten; zij moet alleen de noodige aanwijzingen geven. Het kind moet alles zelf doen. Het is beter, dat het werk wat minder net is, dan dat het kind leert anderer werk voor het zijne uit te geven. »Zelfwerken wekt ook den

lust tot werken." »De leerling moet ook haar eigen werk leeren beoordeelen." Zij moet zelf de gemaakte fouten weten te vinden, en die althans niet verbeteren, voor dat zij ze begrepen heeft. Dat men verder moet zorgen, dat de overgang van het gemakkelijke tot het moeilijke geleidelijk zij, dat het werk de krachten van het kind niet te boven ga, dat de verschillende handwerken elkaar opvolgen maar niet samen gaan, spreekt wel van zelf.

Verder wil de schrijfster, dat men niet alleen anders maar ook meer onderwijze. Het meisje moet niet alleen technische vaardigheid verkrijgen. Al kan zij vlug naaien, dan zal zij toch nog dikwijls verlegen staan, als zij zonder model eenig kleedingstuk knippen moet. Zij moet dus de verhouding tusschen de verschillende deelen kennen, en weten hoe deze deelen in elkaar passen. Maar meer nog, zij moet ook de stoffen en werktuigen kunnen beoordeelen.

Mij dunkt, als zulke eischen worden gesteld aan het onderwijs in de vrouwelijke handwerken, dan zal de minachting langzamerhand afnemen, die men tegenwoordig voor dit vak koestert. Maar we komen evenzoo onmerkbaar tot het inzicht, dat dan in ons land nagenoeg nergens het onderwijs in de vrouwelijke handwerken aan bevoegde personen is opgedragen. »De onderwijzeres moet zijn *ervaren en paedagogisch ontwikkeld*." Aan het eerste vereischte voldoet gewoonlijk de onderwijzeres in de meisjesschool voor genoemd meer uitgebreid lager onderwijs niet. Zij is wel in staat een borduur- of tapisseriewerkje keurig af te maken, maar het vervaardigen van kleedingstukken gaat haar minder gemakkelijk af. En we nemen haar dat niet kwalijk. Zij heeft zich op zooveel vakken toe te leggen, dat zij onmogelijk in de handwerken eene bedrevenheid kan verkrijgen, waarvoor jaren oefening noodig zijn. Zijn er nu moeders die er prijs op stellen, dat hare dochters flink kunnen naaien, dan zenden zij hare kinderen naar den »naaiwinkel." En nu is het nog erger. De onderwijzeres aan wier handen zij nu zijn toevertrouwd — overgeleverd, hadden wij haast gezegd, — bezit wel de noodige vaardigheid, maar paedagogische ontwikkeling! — zij zou u vreemd aankijken bij het hooren van dat woord. Zoo wordt nu het meisje, dat op school heeft geleerd dat ze niets moest doen zonder te denken, tot eene machine gemaakt. Er moet dus eerst voor betere leerkracht worden gezorgd, voor dat er vooruitzicht is op verbeterd onderwijs.

Hoe Schrijfster nu te werk ging, om breien, haken, enz. classicaal te onderwijzen? Als we hierop een antwoord gaven, zou de lezeres licht denken dat ze niet meer noodig had, zich het boekje aan te schaffen. En zoo zouden wij ons doel missen. We willen juist opwekken tot lezing van dit werkje, dat voor een geringen prijs verkrijgbaar is. We zeggen dus niets meer van het vele voortreffelijke dat het bevat. We twijfelen er niet aan, of iedere onderwijzeres zal, na kennismaking met de Schallenfeldsche methode, deze in hare school invoeren.

Een paar zaken willen we nog vermelden, die ons minder doeltreffend voorkomen.

Op bladz. 36 legt Schrijfster uit, hoe aan eene geheele klasse de breisteek moet worden gewezen. Zij zegt, dat men dan de kinderen tot zich moet laten komen, naast zich laten staan en hun zoo den steek wijzen. Eenige bladzijden vroeger spreekt zij van eene klasse van 40 kinderen; nu begrijp ik niet, hoe het mogelijk is, *veertig* kinderen naast zich te laten staan zoodanig, dat zij kunnen zien wat hun wordt voorgedaan. Doelmatiger komt het mij voor, de kinderen op hunne plaats te laten blijven, en dan met zeer grove naalden en zeer grof katoen of fijn touw hun de bewegingen te toonen die zij moeten maken.

Op bladz. 39 zegt Schrijfster dat het niet noodig is, dat alle kinderen even ver gevorderd zijn. Maar waar blijft de classikale behandeling, b. v. bij het breien, als het eene kind reeds aan den teen is, terwijl het andere nog aan den voet moet beginnen?

De vertaling is over het algemeen goed. Hier en daar stuiten we alleen op eene minder duidelijke uitdrukking. Zoo is het ons niet zeer helder, wat op bladz. 10 bedoeld wordt met formeele ontwikkeling.

Onberispelijk is ook de volgende zin op bladz. 12 niet: »Nu zal ik nog slechts noemen: den lust voor nuttige handwerken en de gewoonte om dien als iets aangenaams te beschouwen en elk vrij oogenblik daaraan te besteden, moet en kan een tegenwicht worden tegen lediggang en het gevaar om uit gebrek aan bezigheid, zoowel als ontwikkeling en smaak voor het edele, ledige uren met laffe of zelfs zedeloze lectuur door te brengen.»

Op bladz. 23 staat dat ieder deel in *een kleiner geheel* moet gescheiden worden. Hoe kan men bij *deeling* een *geheel* krijgen?

Ook van taalfouten is de vertaling niet zuiver. Maar den horribelen accusatief op bladz. VIII »hun werd een *beteren* weg voorgesteld» wijten wij liever aan den drukker dan aan de Hoofdonderwijzeres, die ons de vertaling bezorgde.

Maar we willen niet verder gaan met onze op- en aanmerkingen meê te deelen. De verdienstelijke schrijfster verzoekt ons zoo vriendelijk, »dat haar kleine geschrift eene toegevende beoordeeling moge vinden, en dat het goede dat er in vervat is niet om aanwezige zwakheden en gebreken moge verworpen worden,» dat we ons van verdere critiek onthouden. Wij zijn haar dankbaar voor hetgeen zij verrichtte en wenschen met haar, »dat de door haar voorgestelde methode niet om hare nieuwhed of uit gemakzucht onbeproefd gelaten worde, maar dat zij een nieuw veld opene voor mannen en vrouwen wien het ernst is met de ontwikkeling der vrouw.»

Ja, ook aan mannen durven wij de lezing van dit boekje aanbevelen, voornamelijk aan die mannen, die als lid van Gemeenteraad of Commissie van Toezicht op Middelbaar of Lager onderwijs invloed uitoefe-

nen op de keuze van onderwijzeressen. Al loopen wij ook gevaar, dat deze wensch beantwoord zal worden met een glimlachend schouderophalen, alsof mannen zich zouden bemoeien met vrouwelijke handwerken, toch dringen wij er met vrijmoedigheid op aan, dat zij dit werkje zullen lezen. Zij zullen, zelfs bij eene vluchtige doorbladering, er in zien, dat het onderwijs in de vrouwelijke handwerken nog zoo gemakkelijk niet is, dat het niet kan worden opgedragen aan de eerste de beste die zich daarvoor aanbiedt. Op hen vestigen we ook ons vertrouwen, als we naar een meer bevoegd onderwijzend personeel verlangen. Kunnen zij ons dan bekwame onderwijzeressen bezorgen? Middellijk, ja. Als ook aan eene onderwijzeres in de vrouwelijke handwerken, een behoorlijk inkomen wordt verzekerd, dan zal zeker spoedig menig ontwikkeld meisje uit den beschaafden stand, aan wie de aanleg, de lust of de gelegenheid ontbrak om zich op een wetenschappelijk vak toe te leggen, trachten eene degelijke onderwijzeres in de vrouwelijke handwerken te worden.

P. M. HERINGA.

STAATKUNDE EN GESCHIEDENIS.

HET NIEUWE DUITSCHLAND EN ZIJN WORDING.

E. Caro. Les Deux Allemagnes. Madame de Stael et Henri Heine. (Revue des Deux Mondes. 1 Novembre 1871.)

III.

Het Duitschland van de 17de en 18de eeuw was onmachtig geweest door de inrichting van het Heilige Roomsche Rijk, het Duitschland van de 19de moest het wezen door die van den Duitschen Bond. De groote samenzwering der vorsten en diplomaten tegen de vrijheid der volken, die men het Weener congres noemt, had hierin haar meesterstuk geleverd.

Het spreekt van zelf, dat het Duitsche volk er maar matig mede ingenomen was, maar het zag geen middel tot verandering van dien toestand. Het haakte naar rust na de lange overheersching en den zooveel bloed en schatten kostenden vrijheidsoorlog; het vertrouwde dat de vorsten de beloften, waarmede zij in 1813 zoo kwistig waren geweest en waarvan zelfs een weerklank in de bondsakte was te vinden, zouden houden. Er ontstond ook in Duitschland een snelle ontwikkeling van materieele welvaart, die niet uit het oog mag worden verloren, daar zij vooral in Pruissen, in Saksen en in de Rijnbondstaten, waar, hetzij op Franschen, hetzij op Duitschen voet geschoeide hervormingen waren ingevoerd, den ouden toestand omverwierp. De handel en de industrie begonnen zich machtig te verheffen en voltooiden de reeds in de vorige eeuw begonnen opkomst van den burgerstand. De adel kon daartegen niet worstelen, daar hij niets dan landbezit hier tegenover kon stellen en op vele plaatsen zich door den thans geheel vrijen boerenstand zag overvleugeld en veelal gedwongen was om als gewone landlieden zelf mede te werken bij het bestuur van hun landerijen. De »landwirthschaft» in het groot werd daardoor in Duitschland tot een hoogte opgevoerd, die haar in verbinding met de industrie, tot een vroeger ongekende bron van welvaart maakte. Een andere bron, vooral voor de

kleine landbezitters, werd geopend door de nieuwe grondverdeling, daar de oude, ontstaan uit de verdeling der gemeene marken en uit de ontginning van nieuwe gronden, telkens onder de bewoners van het ontginnende dorp verdeeld, een toestand, die eenige overeenkomst heeft met het dessagrondbezit op Java, een enormen arbeid vorderde en een goede wijze van bebouwen niet toeliet. Tusschen de jaren twintig en dertig in Pruissen begonnen en geregeld voortgezet, (thans wordt zij bijna in geheel Duitschland toegepast en nadert haar voltooiing) deed deze nieuwe grondverdeling de productie enorm vermeerderen en den grond in waarde stijgen.

Zoo werd in Pruissen overal voortgebouwd op de hervormingen van Stein, hoewel talrijke oude misbruiken bleven bestaan. Eerst langzamerhand viel met de gilden een geheele serie van de vrije volksontwikkeling tegenwerkende gewoonten; het verplicht onderwijs werkte zegenrijk, al nam de invloed der staatskerk met haar stijf formalisme, later met haar huichelende piëtisterij veel van dien zegen weg; de militaire inrichting met den algemeenen dienstplicht en de landwehrrdnung stelde Pruissen in staat een krijgsmacht op de been te brengen, welke naar evenredigheid met de bevolking die van alle staten overtrof. En wat het meest de ontwikkeling van den staat in de hand werkte was de decentralisatie, de autonomie van dorp, stad, kreits en provincie, waaraan wel door enkele bureaucraten werd getornd, maar die gelukkig ongedeedd bleef. De Pruissische staat kreeg daardoor een gemakkelijke om vreemde elementen in zich op te nemen, die na 1866 een verbazende werking zou hebben. De reactionaire richting, die hoe langer hoe meer macht kreeg in Pruissen, die in plaats van een landdag slechts provinciale standen toestond, die de onschuldige, kinderachtige Burschenschafter vervolgde als de gevaarlijkste democraten, die het denkende deel der natie plaagde met censuur en drukperswetten, bedierf veel, maar kon toch de innerlijke ontwikkeling des volks niet tegenhouden. De regeering was lastig, verloor haar populariteit, maar kon niet, zooals in Oostenrijk het geval was, het nationale leven dooden.

In de kleinere staten werd Pruissen nagevolgd, in vele werden daarenboven constituties gegeven, maar enkele, zooals Mecklenburg en Hessen Kassel, zochten den middeleeuwschen toestand te behouden of te restaureeren. In Baden was reeds dadelijk een liberale beweging ontstaan, het kleine landje werd de drager van het Duitsche liberalisme, de éenige Zuid-Duitsche staat, die Pruissische sympathiën had. Jammer maar dat de democraten in hun onverstand er republikeinsche proeven op namen. Op den duur had dit kleinstaatsche liberalisme echter geen grooten invloed in het overige Duitschland. Zelfs bij het volk en vooral bij den nog talrijken en door grondbezit machtigen adel en bij de beambten, een stand, die in Duitschland een grooter betekenis had dan in het buitenland, bestond een afkeer van al te snellen vooruitgang; men rekende algemeen dat het liberalisme te veel uit het

Fransche doctrinaire liberalisme was voortgekomen, te weinig op de nationale eigenschappen lette; naar een regeering door een parlement hadden de Duitschers weinig verlangen. Wat men wilde was vertegenwoordiging om de afschaffing van misbruiken te bespoedigen en hun wederopkomen door bureaucratische sleur te beletten, om, waar de belangen van het volk betrokken waren, deel te hebben aan de regeering, maar niet om in alle quaestiën mede te spreken, niet om de regeering te maken tot een comité der meerderheid van het parlement, zooals de toestand in Engeland en, na 1830, in Frankrijk was. Overigens waren de wenschen des volks bescheiden, betere rechtsbe-deeling en meerder vrijheid van verkeer en van handel en bedrijf waren de voornaamste. Aan de meeste werd in den loop der jaren voldaan, maar zoo langzaam, zoo met tegenzin, dat het volk er der regeering geen dank voor wist.

Had deze echter, vooral in Pruisen, waar de koning zoo populair was, niet aan den druk van Oostenrijk en Rusland toegegeven en een democratenjacht begonnen, die ieder eerlijk man moest tegen de borst staan; hadden niet de adel en de officieren een zoo hoogen toon tegenover den burgerstand aangenomen en een feodale partij gevormd, die zich later met de piëtistische partij vereenigde; had de koning aan den algemeenen wensch toegegeven en een landdag bijeengeroepen; had eindelijk de regeering minder het karakter van een politieregeering aangenomen, de stof voor een revolutie zou ontbroken hebben, want nog altijd leefde de bevolking in de herinnering aan de dagen van de landsvaderlijke macht en een snelle overgang zooals in Frankrijk werd algemeen gevaarlijk geacht.

Het drijven van de democraten was ook zeer geschikt om bij allen, die iets te verliezen hadden, vrees voor een revolutie teweeg te brengen. Die democraten waren de zoogenoemde Jong-Duitschers; Heine was hun geniaalste vertegenwoordiger. De partij was als van zelf ontstaan uit de vrij onbestemde Burschenschaftbeweging, die eerst meer een antifransch karakter had, maar door de gruwzame vervolging democratisch werd. Hun plannen waren even excentriek als die der Carbonari, zij onderscheidden zich door groote phrasen, door een ideaal kosmopolitisch of nationaal republikenisme, door een volkomen onwetendheid omtrent de behoeften en wenschen des volks. De Fransche democraten hadden in de lagere klassen van Parijs en de arbeiders van de groote steden een element, dat hun wenschen deelde, de Duitsche niet, want de arbeidersbevolking had nog niet die beteekenis, die zij thans heeft; de zich thans zoo reusachtig verheffende industrie in Westfalen, in de Rijnprovincie, in Saksen was nog in haar kindsheid en de snelle opkomst der groote handelssteden, vooral van Berlijn, liet zich nog niet verwachten; zij begon eerst recht na 1848. In Duitschland was en is nog de bevolking van het platte land en de kleine steden de voornaamste factor, en reeds dat maakte een sterke radicale of democratische

partij onmogelijk. Ook nu nog is de zooveel gematigder, streng constitutioneele fortschrittspartei een minderheid.

Maar de democraten van die dagen dachten niet om zulke dingen van praktischen aard, zij hadden een theorie en wilden die toepassen; toen dat niet ging, werden zij boos en beweerden dat het Duitsche volk een hoop slaven was en verzonken zij in een kosmopolitisch republikanisme, of in een algemeene ontkenning en in sensualisme, zooals Heine.

Die democraten waren meestal jonge mensen, studenten en letterkundigen, bevangen van de weltschmerz-ideeën, die sinds Byron weder mode waren geworden; er waren onder hen een groot aantal dichters van talent, scherpzinnige critici en filosofen, die uit het hegelianisme allerlei consequentiën trokken, maar ook vele zeer bedorven naturen; aan allen ontbrak ernst en degelijke studie. Met hun frivoliteit, hun atheïsme joegen zij de massa der bevolking tegen zich in het harnas, en wanneer niet de regeering in haar dolzinnigen angst voor al wat nieuw was, men kan zeggen in den angst van een slecht geweten, hen had vervolgd en deze gelegenheid had waargenomen om de meest hinderlijke politie maatregelen, vooral tegen de drukpers te nemen, zij hadden nooit dien invloed gekregen, die hen in 1848 in staat stelde de nationale beweging volkomen te doen stranden. Gelukkig is deze partij na 1848 verdwenen en hebben slechts de sociaaldemocraten, die, behalve bij de arbeidersbevolking der groote steden in Duitschland, niet zeer gezien zijn, hun erfenis overgenomen. Alleen in de litteratuur ontmoet men ze nog een enkele maal.

Voor het voortbestaan der absolute regeering in Duitschland was een door geen politie maatregelen te bestrijden beweging veel gevaarlijker die in de invloedrijke geleerde wereld bestond. Sedert den bevrijdingsoorlog had de letterkunde een ander karakter aangenomen: wel bleef er een talrijke dichterschaar bestaan en veel invloed bezitten, al werd ook de eigenlijke poesie door den roman, die thans eerst zijn zuiver modern karakter verkreeg, verdrongen; maar de wetenschap begon zich zoo uit te breiden, zoo alle takken van menschelijk weten te omvatten en in zoo veelvuldige aanraking te komen met het werkelijke leven, dat zij op den duur de eerste plaats moest innemen. En deze uitbreiding der wetenschap bevorderde het liberalisme, de ontevredenheid met den oogenblikkelijken toestand veel meer dan de eenzijdige philosophisch-poetische richting der verloopene eeuw dat gedaan had.

Het was vooral de zich baan brekende historische richting, die dat verlangen naar verbetering in de hand werkte. Een tal van professoren in historische, philosophische, philologische en juridische vakken stond aan het hoofd dezer beweging, verspreidde in geschriften en op den kathedraal hun meeningen en hadden een enormen invloed op de geheele richting van het volk. En bij hen openbaarde zich tevens voor het eerst de wensch naar nationale eenheid op een praktische wijze. De Teutomannen en democraten hadden ook gejammerd over de ver-

deeldheid der natie, hadden geklaagd over de 34 tyrannen, hadden den ondergang van de vroegere grootheid uit den tijd der Hohenstaufen beweend, maar het éenige middel dat zij aanwezen was een algemeene revolutie, een algemeene omverwerping van alle bestaande toestanden. Hier echter werd gesproken van geleidelijken overgang, van verbetering van den Bond, van gelijke wetgeving voor alle staten in zaken, die alle betroffen; men leerde nu eerst hoe de tegenwoordige orde van zaken was tot stand gekomen, een eerste vereischte voor verbetering.

Het Duitsche volk leerde zich zelf kennen, het kreeg weder achting voor zich zelf, en zag in dat het niet geheel zijn eigen schuld was, maar ook die der regeeringen, waarop het tot nu toe vertrouwd had, dat het niet beter gesteld was met het gemeenschappelijke vaderland. Wanneer het terug zag op de gebeurtenissen van '13 en '14, dan zag het weinig vruchten voor zich zelf gewonnen, geene voor het vaderland. De Bondsdag was in één opzicht sterker dan de oude Rijksdag: hij oefende een strenge politie uit tegen liberale begrippen, hij steunde alle reactionaire regeeringen, Oostenrijks en Ruslands invloed werd er door gehandhaafd. Maar de groote verbeteringen, vooral die op economisch terrein, geschieden buiten hem om. Het Zollverein stond er buiten, was van Pruissen uitgegaan, dat, zooals gedurig door de historische partij, (wij weten haar op het oogenblik geen beteren naam te geven) verkondigd werd, de staat was, die Duitschlands ontwikkeling tot de tegenwoordige hoogte het meest had bevorderd, de éenige die de leiding van de geheele natie op zich nemen kon.

Door de verspreiding dezer denkbeelden ontstond de kleinduitsche partij, die een Duitsch Rijk wilde zonder Oostenrijk, onder leiding van Pruissen. Het was deze partij, die in 1848 de overhand behield, maar die door den gezamenlijken tegenstand van alle reactionaire en democratische elementen verhinderd werd iets tot stand te brengen, en daarop bij het algemeen bankroet van alle partijen in dat en in het volgende jaar, door de harde leeringen, die daaruit getrokken werden en voor het volk niet verloren gingen, en door de innerlijke zwakheid der reactie reeds spoedig weder machtig werd en die bewerkt heeft dat de natie zich schikte in het werk van 1866.

Aan hen die vragen: hoe is de Deutsche natie op eens zoo machtig geworden, hoe komt het dat zij aan den coup d'état van Pruissen haar zegel heeft gehecht, kan de geschiedenis van Duitschland gedurende de jaren 1848, 49 en 50 het beste antwoord geven.

De revolutie van 1848 ontstond in Duitschland als van zelf, omdat de oude regeeringen zich zelf onbevoegd hadden verklaard om langer de teugels van het bewind te voeren. De eene voor, de andere na deed dit, zoowel de Pruisische als de Beiersche, de Oostenrijksche als die der kleine staten, eindelijk zelfs de Bondsdag.

De regeeringen waren zoozeer van haar eigen nietigheid, van de

onvastheid van haar bestaan overtuigd, dat zelfs eigenlijk geen geweld beproefd werd. De barrikadenstrijd werd in Berlijn b. v. gewonnen, omdat de regeering niet doorzette; de troepen deden werktuiglijk hun plicht, maar de koning waagde het niet gebruik te maken van de middelen, die hij in de hand had.

Maar toen de vorsten hadden toegegeven, toen overal nationale vergaderingen waren bijeengekomen, toen de Bondsdag het gezag had neergelegd in de handen van den Rijksdag en den Reichsverweser, toen de nationale Duitsche oorlog tegen Denemarken was begonnen, vingen de regeeringen aan haar verdere ondersteuning te weigeren, begon de reactionaire richting weder de bovenhand bij haar te krijgen. De liberale partij, zoowel in Pruissen als in den Rijksdag, geraakte daardoor in een onhoudbare positie. Zij had tot revolutionaire maatregelen kunnen grijpen, maar ten eerste stuitte haar dit, ten tweede was het zeer onzeker of die niet zouden mislukken. De massa der natie had niet den geringsten lust in een revolutie, zij wilde volstrekt niet een republikeinschen regeringsvorm, en daarenboven was het leger, vooral in Pruissen, een macht van groote beteekenis, die alle opstanden tegen de monarchie kon onderdrukken. De liberale ministeriën konden het nergens met de vertegenwoordiging eens worden, het volk begon de onvruchtbaarheid der beweging in te zien en er den steun der openbare meening aan te onttrekken. De kleinduitsche partij, weldra de keizer-, ook wel de professorenpartij genoemd, had over een kleine meerderheid te beschikken. Zij dreef de Duitsche constitutie en de keuze van Frederik Willem IV tot Duitsch keizer door, en veroorzaakte daardoor de ontbinding der nationale vergadering en de democratische opstanden in Baden en Saksen. Wanneer Pruissen een man had gehad, die zelfs toen nog zich met die partij vereenigd had, die de vaan der Duitsche eenheid had opgeheven, dan ware nog een uitweg mogelijk geweest, maar noch Frederik Willem, noch eenig staatsman van dien tijd bezat daartoe de noodige energie. Want het was breken met het verleden, niet het verleden van Frederik II, maar dat van Frederik Willem III, afschudden van den Oostenrijkschen en Russischen invloed, opgeven van alle reactionaire en feodaal-absolutistische politiek.

Met de halfheid, aan Frederik Willems tijd eigen, zocht Pruissen een nieuw vorstenbond op te richten, om de Duitsche rijksconstitutie te beschermen; maar het werd verlaten door zijn verbonden en zag zich weldra alleen tegenover Oostenrijk, verbonden met de geheele macht der reactie en met Rusland. Zoo laadde Pruissen de schande op zich van de dagen van Bronzell en Olmütz en werden door Oostenrijk de éénige vruchten, die nog van de groote beweging over waren, de constitutioneele vrijheid in enkele staten en de onafhankelijkheid van Sleeswijk Holstein vernietigd.

Iedere overwinning van de reactie was een nederlaag voor Pruissen,

dat door Oostenrijk en Rusland in een strenge voogdij werd gehouden, opdat het niet weder lust zou krijgen de leiding der Duitsche zaken op zich te nemen. De reactionaire regeering van Manteuffel zorgde daarvoor dat de koning zich over den geleden smaad alleen wreekte op onschuldige liberalen. Ook in Pruissen drukte nu de reactie loodzwaar op het geheele land.

Reeds in den zomer van 1848 hadden de liberalen, die met de keuze van Aarts Hertog Johann tot Reichsverweser hun grootste overwinning behaalden, kunnen inzien dat zij slechts een schijnregeering tot stand brachten. Wat toch beteekende het Rijksgezag, al steunde het op een uit alle Duitsche landen gevormde volksvertegenwoordiging, tegenover de staten, van wier goëddunken het afhing of zij het wilden erkennen?

Slechts zoolang in die verschillende staten de constitutioneele regeering kracht bleef behouden, zoolang geen particularistische belangen zegevierden over het algemeen Duitsch patriotisme, kon het Rijksgezag iets doen. De kleinduitsche partij zocht daarom dit gezag aan Pruissen te verbinden, want alleen dit of Oostenrijk kon de staten dwingen zich te onderwerpen aan het centrale gezag. Pruissen weigerde, omdat het, zooals wij gezegd hebben, vreesde voor Oostenrijk en een strijd moest beginnen tegen de beginselen, die de regeering sinds 1813 had voorgestaan. En men talle dien strijd niet te licht. Het was het voorjaar van 1849: Italië was overwonnen, de Hongaarsche opstand begon te kwijnen, Ruslands macht was geweldig en een keizer als Nicolaas I had het opkomen van een Duitsch keizerrijk niet licht geduld. Pruissen zou in een strijd met Rusland en Oostenrijk geen bondgenooten hebben gehad dan de Duitsche staten en misschien niet eens allen, misschien maar weinigen. De democraten en de toen nog machtige grootditsche partij, alle reactionaire elementen, die bijna in elke regeering vertegenwoordigd waren, zouden zich tegen haar vereenigd hebben, en daarenboven was het Pruissische leger toen noch zoo sterk, noch zoo goed georganiseerd als thans. De regeering wist niet recht wat zij wilde, zij werd geslingerd tusschen liberalisme en reactie; de volksvertegenwoordiging stelde eischen, die volstrekt niet met het wezen van den staat overeenkwamen en geraakte daardoor met haar in voortdurende conflicten. Zoo, gesteund door een kleine meerderheid binnen- en buitenslands, den strijd te wagen met Rusland en Oostenrijk, ware een daad geweest, die met die van Karel Albert, toen hij tegen Oostenrijk te veld trok, kon worden vergeleken. Had de Pruissische regering een jaar vroeger, in het voorjaar van 1848, zich dadelijk aan het hoofd der beweging gesteld, had zij een soort van revolutionair karakter aangenomen, misschien ware de Duitsche eenheid reeds toen een werkelijkheid geworden; maar in 1849 en 1850 was dit niet meer mogelijk. En kon zij een werkelijkheid worden zonder Pruissen, kon b. v. Saksen of Beieren, waar de dichterkoning van liberalisme tot absolutisme verviel, dan weder omgekeerd van absolutisme tot liberalisme, zich aan het hoofd der beweging stellen, of had het centrale gezag zich buiten de

staten moeten stellen en van deze een eenheid maken? Wij zien nog dagelijks welk een kracht particularisme in Duitschland heeft, hoe zwak da'r de elementen zijn, waarop een gezag, dat zoo revolutionair te werk ging, zou kunnen rekenen. En de wensch naar nationale eenheid was in 1848 sterker dan eenige andere, ieder zocht dezen in de eerste plaats te verwezenlijken. Het karakter van de Duitsche revolutie in 1848 wordt er door bepaald; niet de particuliere revoluties en de daarop gevolgde parlementaire quaestiën in de verschillende staten, maar de nationale beweging, de parlementaire kamp te Frankfort en de nationale oorlog in Sleeswijk Holstein, zijn de hoofdzaak.

De geheele nationale beweging sinds 1813 had er dit karakter aan gegeven. Dat Baden in 1819 een constitutie kreeg was een zaak van Duitsch belang; kleine oproeren, zelfs democratische standjes (hetzij mij vergund dit onparlementaire woord te bezigen) als in 1834 te Frankfort, waren Duitsche aangelegenheden, werden niet alleen door het volk, maar ook door de regeering als zoodanig beschouwd. De geheele letterkunde was Duitsch. Het geheele volk van de Alpen tot de Oostzee was Duitsch; zelfs de beweging van 1813 zal niemand een Pruisische, maar iedereen een Duitsche noemen. Het volk in de verschillende staten had grootendeels dezelfde wenschen, de oproeren en constitutioneele bewegingen hadden alle hetzelfde karakter. De revolutie van 1848 was daarom een nationaal Duitsche, niet een Pruisische of Badensche of Reuss-Schleiz-Lobensteinsche. Zij droeg daarom een ander karakter dan de Fransche, of dan de vreedzame revolutie, die in Nederland plaats had. Maar daar men zich gewend heeft om overal de quaestie te stellen: liberaal of conservatief, daar men op de meest naieve wijze voorbijziet, dat die woorden in ieder land een andere betekenis hebben, heeft men dat niet begrepen, maar het nationale karakter van de beweging vergeten en bovenal dit, dat dergelijke nationale revoluties, die de vereeniging van een aantal staten, hetzij tot één staat, hetzij tot een federatie ten doel hebben, noodzakelijk een ander karakter moeten dragen dan die in een staat alleen een verandering van regeringsvorm in meer of min vrijzinnigen zin beoogen.

Maar keeren wij tot ons onderwerp terug. De liberale rijkspartij was niet geslaagd; een conservatieve partij naar onze begrippen was niet aanwezig; de reactionaire wilde een toestand in het leven roepen, die reeds eenmaal als onhoudbaar bewezen was; de democratische had als overal haar ongechiktheid getoond om iets anders tot stand te brengen dan het verderf van liberale instellingen; de grootditsche, die een hervorming wilde in den Bond, zooals hij in 1815 was geconstitueerd, wilde een onmogelijkheid, daar zij altijd stiet op Oostenrijk, dat slechts in absolutisme zelfbehoud zag. Zoo hadden dus alle partijen bankroet gemaakt; zoo eindigde een revolutie, wier begin de stoutste verwachtingen overtrof, met een reactie, die slechts daarom kracht had, omdat niemand weerstand bood.

Het beginsel dat volksvertegenwoordiging een noodzakelijk element in elken modernen staat was, was het éenige wat uit den chaos gered werd.

De geschiedenis van Duitschland in de volgende jaren moet nog geschreven worden. Het was een tijdperk van materieelen en ook van intellectueelen bloei, niettegenstaande de reactionaire richting der meeste regeeringen. De handel van Duitschland, vooral de zeehandel (men vergeet in Nederland dat de Deutsche handelsvloot de onze meer dan tweemaal in tonneninhoud overtreft), steeg bijna ongelooflijk, evenzoo de industrie. Ook de Deutsche wetenschap ging niet achteruit, maar bleef staan aan het hoofd der wetenschappelijke beweging in de wereld. In de letterkunde vertoonden zich schrijvers, welke die der laatste periode overtroffen; er begon een letterkunde op te komen, die de litteratuur met de wetenschap verbond, zij had van de eene den vorm, van de andere den inhoud overgenomen. Al de eigenschappen, waardoor het Deutsche volk meende uit te munten, had het behouden, des te scherper voelde het den smaad dat het niets had kunnen tot stand brengen. In de eerste jaren tot 1856 toe deed de algemeene afmatting den thans bestaanden toestand voortduren. De massa des volks had genoeg van de politiek, en wierp zich geheel op het materiële; het duurde geruimen tijd eer weder een sterke liberale partij in de verschillende vertegenwoordigingen in Duitschland verscheen. Iedereen wachtte af wat de gebeurtenissen brengen zouden. Want daarvan hing een verdere ontwikkeling der Deutsche aangelegenheden af, meer nog dan van de innerlijke sterkte der liberale partij. Zonder dat de pressie van buiten ophield, kon deze onmogelijk meester worden van de publieke opinie, en zelfs al was zij dat, kon zij niets tot stand brengen zonder medewerking der regeering.

In de overige Europeesche landen kon een nationale beweging het gouvernement dwingen om een andere politiek te volgen, in Duitschland niet. Zelfs een volstreekte meerderheid in de volksvertegenwoordiging kon daar geen pressie op de regeering uitoefenen, als deze niet wilde. Want vooreerst had men het door Oostenrijk geleide bondsgezag, dat terstond elke regeering ondersteunde, die in haar vrijheid belemmerd werd. Ten tweede bestond er een afkeer van conflicten met de regeering bij het aan zelfregeering niet gewende volk. Men weet hoe moeilijk het is het volk tegen een regeering in verzet te doen komen; heeft niet b. v. het Fransche volk zich de meest verschillende regeeringen laten opdringen door het gepeupel van de hoofdstad of door het leger, en dat in het land, waar het grootste esprit public bestaat? En hoe moest het dan niet in Duitschland zijn, waar de groote steden slechts geringen invloed uitoefenden, waar een geest van discipline heerschte, die het gouvernement zijn taak uitermate verlichtte, waar het leger meestal met onkreukbare trouw aan den vorst hing? Ten derde was de éenige staat, die sterk genoeg was om een nieuwe orde van

zaken in te voeren, geheel in handen der reactie, diep vernederd door Oostenrijk, en door Rusland tot een soort van vasal gemaakt. En nu kon wel in de kleine staten een echt liberale houding worden aangenomen door de vertegenwoordiging, maar dat baatte weinig, want er behoorde de medewerking van de regeering toe om die houding gevolgen te doen hebben. Dat had helaas! slechts in zeer enkele plaats: in de Ernestinische staatjes en in Baden. In Beieren, Wurtemberg, Saksen en andere was de regeering gematigd, in Hannover en Keur-Hessen was en bleef zij reactionair, werd zij zelfs tyranniek. En alleen dan, als het volk zich ernstig in zijn burgerlijke vrijheid bedreigd zag, steunde het de vertegenwoordiging, maar nergens trachtte het zich door revolutionaire bewegingen te ontslaan van den druk, waaronder het zuchtte. Men moet dien toestand niet uit het oog verliezen, wanneer men het zich meer en meer scherp afteekende karakter der nationale beweging in die jaren wil verstaan, dat eindelijk in het National Verein zijn uitdrukking vond.

Die beweging toch was gericht op hervorming van den Bond, hege- monie van Pruisen, afscheiding van Oostenrijk, het programma der kleinduitsche partij in 1848. De leiders der verschillende liberale partijen zagen in dat zij nooit in hun plannen zouden slagen, wanneer zij niet ontslagen waren van den druk van Oostenrijk, wanneer niet een onder Pruisens leiding staand centraalgezag met een algemeene Duitsehe volksvertegenwoordiging de verschillende regeeringen in haar absolutisme beperkte.

Vanwaar, vraagt men onwillekeurig, die verwachting op Pruisen, dat toch waarlijk niet onder het ministerie Manteuffel aanspraak maakte op den naam van liberaal, dat een tragsgewijs gekozen landdag bezat en een hoogerhuis, dat de feodaal-reactionaire richting vertegenwoordigde, dat door zijn houding in de jaren 1848, 49 en 50 weinig sporen had getoond van liberaliteit of zelfs maar van de tot zulk een rol noodige energie? Omdat men kiezen moest, óf Oostenrijk, óf Pruisen, omdat in Pruisen de stof was voor een constitutioneelen staat, omdat Pruisen door zijn geheele politiek tot kampvechter tegen Oostenrijk was aangewezen, omdat het zich niet beter steunen kon in dien strijd met Oostenrijk dan door de liberale elementen van het overige Duitschland, daar de regeeringen, behalve die van Baden en eenige kleine staten, geheel onder den invloed van Oostenrijk stonden en in dien invloed haar steun zochten tegen de liberale beweging. Pruisen onder Manteuffel, geheel in de handen van het jonkerdom, was in een onnatuurlijke positie, het had geen rechte vrijheid van handelen, het stond onder Oostenrijkschen en Russischen invloed, het daalde af tot den rang van de kleine Duitsehe mogendheden. De Pruisische adel, die zooveel gedaan had om Frederik den Grooten in zijn strijd om het bestaan van den staat te ondersteunen, was zijn oude beginselen ontrouw geworden; om het partijbelang verwaarloosde hij

het staatsbelang. Dat heeft hem op den duur als partij den doodsteek gegeven.

De Krimoorlog gaf den eersten stoot aan het bestaande stelsel. De Russische invloed op Duitschland en de verstandhouding tusschen Rusland en Oostenrijk werden er beide door vernietigd. Hoewel Pruisen eenigzins als bondgenoot van Rusland optrad, verhief het zich weder tegen Oostenrijk en nam een meer zelfstandige stelling in. De krankzinnigheid van Frederik Willem IV en het optreden van zijn broeder Wilhelm als prins-regent voltooide den val van het oude stelsel. In plaats van het reactionaire ministerie Manteuffel kwam een liberaal ministerie aan het roer (Hohenzollern) en tevens de regeering aan een vorst, die meer dan eenig lid van zijn familie voor den roem van Pruisen, voor het voortschrijden op de door Frederik den Grooten afgeteekende baan leefde, die Pruisen vóór alles wilde maken tot de eerste macht van Duitschland. De houding, die werd aangenomen, toen de Italiaansche oorlog ook Duitschland in vlam dreigde te zetten, een zoo geheel andere dan die tijdens den Krimoorlog was volgehouden, gaf er het teeken van. Het is daarom dubbel jammer, dat de strijd over de legerorganisatie een conflict tusschen regeering en vertegenwoordiging in Pruisen veroorzaakte, waarvan de naweeën zich nog lang zullen laten voelen.

Maar wij schrijven hier geen geschiedenis, wij trachten alleen een historische verklaring te geven van de nationale beweging, van haar zonderlingen loop, van haar van alle andere dergelijke bewegingen verschillend karakter. Men veroorlove ons te recapitulieren. Dat de beweging ontstond was natuurlijk: Duitschland was zelfs in zijn droevigste dagen, (behalve in de periode van 1806 tot 1813) in naam een politiek geheel, als cultuurvolk was het dat steeds. Zoodra politieke wenschen opkwamen, sprak het van zelf dat die zich niet tot een enkel hoekje bepaalden. De staatkundige beweging begint eigenlijk eerst kracht te krijgen na 1813; de reactie doet haar versnellen; het vermeederen van de welvaart der natie, dat het zelfgevoel opwekte en in den burgerstand den wensch naar constitutioneele regeering levendig deed worden, — een natuurlijk verschijnsel, daar rijkdom behoefte aan invloed doet ontstaan — geeft haar een bepaald karakter, een praktisch doel, dat bij de democratische litteratoren en schöne Geister niet werd gevonden. Zulk een beweging is natuurlijk in elk volk van de negentiende eeuw; het bijzondere karakter van de Duitsche was dit, dat men de eenheid des lands verlangde, als het éénige middel om tot dit doel te geraken, en daarom Pruisens hegemonie eischte.

Voor doctrinaire liberalen is het zonder twijfel een zeer vreemdsoortig verschijnsel, dat een volk, om tot vrije ontwikkeling te geraken, de leiding aanneemt van een koning, die zich doordrongen verklaart van de beginselen van het droit divin en van een minister, die langen tijd de representant van de feodale partij en van een absolutistische richting is

geweest. Maar voor doctrinaire liberalen is de geschiedenis een gesloten boek. Want deze leert dat ieder volk zich ontwikkelt op een eigenaardige manier, dat de abstracte denkbeelden van vrijheid, liberalisme, constitutioneelen regeeringsvorm enz. zeer verschillend van aard zijn en zeer verschillende gevolgen hebben, al naar de volken zijn samengesteld. In geen twee landen hebben zij dezelfde beteekenis, in geen twee landen kunnen zij op dezelfde wijze worden toegepast. In Engeland neemt het volk ernstig partij voor de monarchie, wordt zelfs geen afschaffing, maar hervorming van het Hoogerhuis, een feodale instelling, die haar gelijke zoekt, geëischt; in Frankrijk heeft de abstract zeker zeer vrijzinnige instelling van het algemeen stemrecht altijd geleid tot conservatieve of reactionaire regeeringen; in Amerika is door de toepassing van vrijzinnige beginselen soms een tyrannie van de meerderheid, dikwijls zelfs van de minderheid ontstaan. Nu willen wij hiermede volstrekt niet een aanval doen op het liberalisme, maar wij willen alleen zeggen, dat de vrijzinnige beginselen niet overal die vruchten dragen die men er van verwachten moet, wanneer ze worden toegepast zonder acht te slaan op den algemeenen toestand.

Voor het Deutsche liberalisme was het een levensquaestie om zich te schikken naar de nationale wenschen van de natie, hoewel dit voor het oogenblik niet gunstig kon zijn voor de ontwikkeling in den zin, dien de liberalen wenschten. De anders zoo achtenswaardige fortschritts-partij heeft daarom in Duitschland niet den invloed, dien zij zou hebben gehad, wanneer zij haar beginselen had gewijzigd naar de groote nationale behoefte.

Zij erkende wel het fait accompli dat op een wijze was tot stand gebracht, die geenszins met haar inzichten strookte, maar zij eischte dat de regeering, nu dit was geschied, haar inzichten zou volgen, op straffe van haar steun te onttrekken. Dit bewijst, dat zij den exceptioneelen toestand, waarin het uit den oorlog van 1866 voortgekomen Duitschland verkeerde, niet naar waarde schatte. Zij stelde zich tegenover de regeering, zooals de geheele liberale partij dat gedaan had in de quaestie van de legerorganisatie, en daardoor werkte zij met de sociaaldemocraten, de ultramontanen en de onverbeterlijke particularisten het groote werk, dat de regeering had tot stand gebracht tegen, zeer zeker op gronden, die bij een in normalen toestand verkeerenden staat volkomen erkenning vorderen, maar die in een toestand als waarin Duitschland was en nog is, niet als geldig kunnen worden erkend. De massa der liberalen schaarde zich daarentegen aan de zijde van Pruissen, omdat dit het éenige middel was tegen de reactie, en hoewel zij daardoor eenigermate haar naam verloor, hoewel men ze in het buitenland voor oogendienaars uitkreet, deed zij daarin wél. Want het was het éenige middel dat er overschoot. Het was een opoffering, die de geschiedenis misschien eenmaal zal waardeeren.

Juist die vereeniging van partijen, die elkander tot nu toe fel be-

streden hadden, veroorzaakte de kracht, waarmede het tot een gesloten eenheid vereenigde Duitschland in Europa optrad. Dat optreden rechtvaardigde de stoutste verwachtingen. Duitschland onder Pruissens leiding was op eens een macht, waartegen geen staat zich opgewassen gevoelde.

Alleen deze vereeniging van alle elkander tot nu toe tegenwerkende krachten geeft antwoord op de vraag die Caro stelt: Hoe is Duitschland machtig geworden; hoe is de natie tot het bewustzijn van haar kracht gekomen?

Dat het gevoel een macht te zijn, de Duitschers streelt, hen vele gebreken van hun nieuwen bond doet voorbijzien, dat het hen tot een zekere minachting voor hun verleden, dat voor de wereld in vele opzichten zoo zegenrijk is geweest, drijft, dat het zelfs een te groote zelfverheffing te voorschijn roept, wie zal het ontkennen? Het zijn sterke beenen, die de weelde kunnen dragen. Het is een buitengewoon volk, dat niet, als het voor het eerst het genot van een macht te zijn smaakt, zich schuldig maakt aan zelfverheffing. Wanneer een volk daarbij zoo gematigd te werk gaat als het Duitsche, geloof ik dat Europa tevreden kan zijn.

Wij zouden onze lezers nu gaarne met rust laten, maar onwillekeurig dringt zich nog een vraag op, die wij gaarne willen bespreken. Waarom moet de liberale partij in Duitschland een anderen weg opgaan dan in andere landen; waarom is de ontwikkeling van Duitschland onder den invloed van de moderne grondbeginselen een andere dan in het overige Europa? Hiervoor vragen wij nog een paar bladzijden geduld.

IV.

De algemeene richting der liberale beweging heeft in Europa bijna overal geleid tot verzwakking van het gezag. Eerst maakten de vertegenwoordigingen zich meester van een deel van het gezag der regeering, daarop ontstond ook van zelf een beweging, die de almacht van de parlementen beperkte.

De staatsburger der 19de eeuw wilde niet in alle opzichten onder voogdij gehouden worden, zooals de onderdaan uit de 18de.

Vandaar dat verlangen naar gemeentelijke, naar provinciale autonomie, vandaar de pressie door de openbare meening ieder oogenhlik niet alleen op regeering, maar ook op vertegenwoordiging uitgeoefend.

Parlementaire tyrannie, zooals in vroeger dagen het Engelsche parlement uitoefende, is in onzen tijd hoogstens denkbaar in Frankrijk, waar onder constitutioneele of republikeinsche regeeringen, de meerderheid der vertegenwoordiging haar wil op dezelfde wijze aan het land oplegt, als het de regeering doet onder een absoluten staatsvorm. Op den duur moet, wanneer de beweging op dezelfde wijze voortgaat, en er is niets wat het tegendeel kan doen verwachten, het staatsverband

losser worden, het staatsgezag zich bepalen tot de leiding der algemeene belangen en alle bijzondere aan de onderdeelen overlaten, zooals in Amerika geschiedt. Maar wanneer dat ideaal verwezenlijkt zal worden, moet de maatschappelijke toestand in de meeste landen anders zijn, moet de strijd met de der moderne maatschappij vijandige elementen, moet de strijd tusschen verschillende natiën verdwenen wezen, moet de beschaving veel algemeener zijn geworden dan zij tot nu toe is. Amerika zelf, het land van de democratie en der zelfregeering, heeft bewijzen genoeg geleverd dat zelfs onder zoo gunstige voorwaarden als daar aanwezig zijn, in sommige gevallen het staatsgezag sterk moet wezen. Wanneer een land nu in den gelukkigen toestand is van dat gezag voor een tijd zeer sterk en daarna weder zeer zwak te kunnen maken, zonder schade voor het algemeen belang, dan kan het het probleem met gunstigen uitslag oplossen, zooals de groote Amerikaansche republiek dat gedaan heeft. Maar de meeste landen verkeerden niet in een toestand, die dat mogelijk maakt, Duitschland zeker niet.

Vooreerst is er de strijd tusschen den staat en de Katholieke kerk, die nergens heviger met elkander in botsing komen dan daar.

Ten tweede is er een steeds dreigend gevaar van buiten. Door de eenheid van Duitschland is het evenwicht van Europa geschokt en de kabinetten zijn nog niet zoozeer ontdaan van den ouden zuurdeesem, dat te verwachten is dat zij dat lijdelijk zullen aanzien. Want het is er verre van daan dat zij liberale beginselen in internationale aangelegenheden laten gelden.

Ten derde is de autonomie der deelen een geheel andere dan de autonomie van provinciën en gemeenten; want het zijn staten, grootendeels zelfs zeer weinig vrijzinnig geregeerde staten, die de onderdeelen uitmaken.

En eindelijk steekt de sociale quaestie in Duitschland met kracht het hoofd op, al is het ook gelukt die door de niet genoeg te roemen vereenigingen van Schultze Delitsch op een meer vreedzame wijze een oplossing te doen naderen, dan het doel is der sociaaldemocratie.

Daarenboven is de Deutsche eenheid het resultaat van de samenwerking van zeer uiteenloopende doeleinden beoogende bewegingen, van de liberale, in Duitschland nationaal geworden moderne beweging en van de door Wilhelm I en Bismarck met kracht opgevatte politiek van Frederik den Grooten. De vertegenwoordigers van die politiek waren alles behalve vrijzinnig, maar zij offerden een deel van hun beginselen op om het groote werk tot stand te brengen. De liberale partij heeft dit ook moeten doen, om die eendracht te bewaren, die voor het oogenblik het eerste noodige is. Want ultramontanisme en particularisme, zelfs sociaaldemocratie bedreigen het pas aangevangen werk, nog daargelaten de gevaren van buiten. Zoodra een conflict uitbreekt tusschen de regeering en de vertegenwoordiging, hebben al die vijanden ruim baan.

Nu moge men het beklagen dat juist de regeering dergelijke onvrijzinnige beginselen aankleeft, maar haar hoofd is tot nu toe de éenige man geweest, die in staat was aan den algemeenen wensch der natie te voldoen; geen der liberale staatslieden in Duitschland heeft getoond dat hij in zijn plaats zou kunnen treden, evenmin als het een Italiaansch staatsman mogelijk is geweest dat te worden wat Cavour was. Wij gelooven dat zelfs het meest liberale gouvernement, samengesteld uit de meest bekwame mannen, nooit dat zou kunnen wezen wat een gouvernement, samengesteld uit middelmatigheden, maar met Bismarck aan het hoofd voor Duitschland is. Maar zelfs daargelaten de noodzakelijkheid dezen zeldzamen staatsman aan het hoofd te behouden, is het nog de vraag, of het mogelijk zou zijn een liberaal gouvernement aan de regeering te brengen, of het niet zou moeten vallen, zooals het liberale ministerie Hohenzollern in Pruissen gevallen is, omdat het niet kon doen, wat de vertegenwoordiging eischte; of het niet ongeveer denzelfden weg in zou moeten slaan als het tegenwoordige. Het is een geheel andere zaak zelf het bestuur in handen te hebben of leider eener oppositie te zijn. Dat hebben alle liberale ministers gevoeld, bijna alle zijn daarom beschuldigd geworden van hun beginselen te verzaken.

Maar bovendien is het nieuwe Duitschland, in een geheel andere positie dan andere staten wat aangaat de verhouding van regeering en volksvertegenwoordiging. De bondsregeering is een orgaan niet van één, maar van vele regeeringen, zij heeft de zeer moeilijke taak te volbrengen van de belangen van de eenheid en van de staten tegelijk te beschermen. In de Vereenigde Staten zijn de president en zijn kabinet de vertegenwoordigers van de Unie; in Duitschland is wel de keizer het hoofd van het geheele Rijk, maar tevens de koning van het machtigste onderdeel; in den bondsraad, die wel eenigermate de plaats van den senaat in Amerika bekleedt, maar tevens in de eerste plaats de vertegenwoordiger der verschillende regeeringen is, wordt niet het Rijk maar zijn deelen gerepresenteerd. En die deelen zijn niet betrekkelijk eenvormige, zooals in Amerika, zij hebben zeer verschillende constituties; in sommige is een zuiver constitutioneel gouvernement, in andere heeft daarentegen de regeering oneindig meer macht dan de vertegenwoordiging, staat deze daartoe meer in de verhouding van de oude stendenvergaderingen. In den Noord-Duitschen Bond was het overwicht van Pruissen zoo groot, dat de andere staten geen tegenwicht konden zijn; in het Deutsche rijk is dat anders, daar moeten de staten van den tweeden en derden rang: Beieren, Wurtemberg, Saksen, Baden meer ontzien worden, daar is het federalistische element grooter. Voor een zoo gecompliceerde regeering is het oneindig moeilijker den vrijzinnigen weg te bewandelen, daar zij niet alleen tegenover de algemeene vertegenwoordiging, maar ook tegenover de bijzondere regeeringen en de bijzondere vertegenwoordigingen der staten plichten heeft. Maar wat den meesten invloed op de regeering moet hebben, het staatsgebouw is

nog lang niet voltooid; het Rijk verkeert in een staat van wording, die zeer zeker een sterk centraalgezag eischt, en het zou, naar wij meenen, onbillijk zijn van een regeering in zulk een staat te eischen dat zij geheel regeerde als die van een sinds lang bestaanden staat. De gevaren, die Duitschland bedreigen, eischen een sterke regeering die de ondersteuning van de geheele natie vorderen kan, en die in de mogelijkheid moet zijn om zonder ruggespraak met het parlement op een gegeven oogenblik te handelen.

Er bestaat éen overwegend belang, daar alle andere voor moeten zwichten, dat is het vestigen van de eenheid op zulke grondslagen dat geen onverhoedsche aanval haar kan omverwerpen. Zooals het thans met Duitschland geschapen staat, gelooven wij dat die eenheid nog op verre na niet voltooid is. Er bestaan toch in Duitschland machtige partijen, die haar ongaarne hebben zien ontstaan, de clericale en de particularistische en reactionaire.

Onder den onmiddellijken indruk van de voorbeeldelooze overwinning half met geweld door het algemeen enthousiasme doorgezet, is die eenheid tot stand gekomen. Maar als dat enthousiasme voorbij is, zullen die partijen even krachtige pogingen aanwenden als nu de eene clericale reeds heeft gedaan, zullen een menigte motiven voor den dag komen, die thans nog verborgen zijn gehouden. De vijanden van Pruisen, en die zijn niet weinige in Duitschland, zullen de vrees voor opgaan in Pruisen aanwakkeren, en hoewel dit bij de kleine Noord-Duitsche staten betrekkelijk weinig werking zal hebben, zou het licht een separatistische beweging in Beieren en Wurtemberg kunnen te voorschijn roepen, en Duitschland verdeeld zijn op den tijd, dat nieuwe gevaren van buiten het boven het hoofd hangen.

Het is daarom dubbel te beklagen, dat het conflict tusschen regeering en vertegenwoordiging in Pruisen zulke sporen heeft achtergelaten in het staatkundig leven van Duitschland, dat de toen gevormde en geconsolideerde partijen zijn overgegaan in den Rijksdag, dat deze eenigermate de voortzetting is geworden van den Pruisischen Landdag.

Het is nog meer te beklagen, dat de herinnering aan dat betreurenswaardige conflict zich vasthecht aan den naam van Bismarck; dat deze, de schepper der Duitsche eenheid, daardoor nog steeds bekend staat als de absolutist bij uitnemendheid. Het is daarom niet minder jammer, dat de partij, die zonder de liberale beginselen te willen verzaken zich aan den Rijkskanselier heeft zoeken aan te sluiten, de partij, die het snel tot stand komen van de Noord-Duitsche Bondsconstitutie, een zaak van zoo oneindig veel gewicht, heeft teweeggebracht, thans teekenen geeft van ontbinding; dat de leus liberaal of conservatief ook hier de éenig geldende schijnt te zullen worden, vooral daarom, omdat liberaal in Duitschland een zeer verschillende beteekenis heeft. Een liberaal is in Beieren eene anti-clericaal, in Pruisen een voorstander van vermindering van het regeeringsgezag. De nationaal-liberale partij

vertegenwoordigde eenigen tijd de nationale beweging, zij stelde haar beginselen achter bij het eerst noodige, en het is, naar wij meenen, nog geenszins te hopen dat die beweging reeds afneemt, verdwijnt, dat zij plaats maakt voor de gewone politieke beweging, die in elken modernen staat plaats heeft. En toch doet de staat van ontbinding, waarin die partij begint te verkeeren, dat denken, wanneer althans de vertegenwoordiging een trouwe afspiegeling is van het volk.

En dat zou niet onmogelijk zijn, want een groot gedeelte dier partij wordt beschuldigd van zich tot werktuig van Bismarck te verlagen, van in domme aanbidding van het geluk verzonken te zijn, en van zeer verschillende zijden wordt opgemerkt dat haar leden moeten kiezen tusschen den naam van conservatief en dien van liberaal, of liever van »fortschrittsmann'', dat wil zeggen tusschen verzaking der vrijzinnige beginselen en aansluiting aan een partij, die de regeering behandelt, alsof zij te doen had met de oude Pruissische regeering van vóór '66.

Tegenwoordig schijnt het bijna onbegrijpelijk dat niemand toen het doel begreep, waartoe de legerorganisatie, die tot het conflict aanleiding gaf, dienen moest, dat er geen zwijgende verstandhouding ontstond tusschen regeering en vertegenwoordiging; maar het is ontegenzeggelijk waar dat dit het geval niet was. En daar de regeering het niet zeggen, zelfs niet aanduiden kon, streden volk en regeering met elkander om een punt, dat slechts een enkel woord had behoeft om geen twistpunt meer te wezen.

Die strijd bracht eerst het liberale ministerie ten val en toen een reactionair aan de regeering, waarvan het hoofd wel een man van zeldzame bekwaamheden was, maar die bekend stond als een der bitterdste vijanden van een liberale orde van zaken, en die misschien aan zijn naam als onverzettelijk, voor niets terugdeinzend partijhoofd zijn benoeming meer te danken had dan aan zijn toen nog niet bekende talenten.

Sinds zijn optreden werd de strijd met ieder oogenblik verbitterder en kwam tot een hoogte, die in landen, waar een echt parlementaire regeeringsvorm heerscht, onmogelijk zou zijn geweest, maar die, (kan men een beter bewijs wenschen van de sterk antirevolutionaire gezindheid des volks, antirevolutionair altijd in den zin van ongeneigdheid tot revolutie?) tot geen onlusten aanleiding gaf, maar uitsluitend beperkt bleef tot parlement en pers. Ondertusschen brak Bismarck geheel met de traditiën zijner partij, wat de buitenlandsche politiek betreft; hij maakte Pruissen geheel los van de Oostenrijksche politiek en begon den strijd over de hegemonie op zulk een wijze, dat zijn tegenstander reeds vele malen verslagen was, eer de strijd met de wapenen begon. En toen de Bond vernietigd en Oostenrijk gedwongen was zich daarin te schikken, richtte hij niet een nieuwen Bond op, waarin de Pruissische regeering almachtig was, maar een constitutioneelen staatsvorm, die het volk een grooten invloed toestond en die, ondanks vele gebreken,

die hem aankleven, zooals wel met elke voorloopige constitutie het geval moet zijn, de geschiktheid heeft om tot een moderne constitutie op vrijzinnigen voet te worden hervormd. Mij dunkt, een dergelijke daad dient wel naar waarde te worden geschat. Zij bewijst een geschiktheid om zich naar het algemeen belang te schikken, om zich los te maken van partijvooroordeelen, zooals in onzen tijd hoogstens Sir Robert Peel, een conservatief staatsman, die door liberalen steeds als een model wordt geprezen, heeft getoond te bezitten. En dat is een eigenschap, die den leidsman van een volk in tijden van gevaar en strijd schooner staat dan het eigenzinnig vasthouden aan eenmaal ingezogen beginselen. Men versta ons echter wèl; wij willen niet zeggen dat Bismarck daarmede is overgegaan in het kamp der liberale partij, nog minder dat zijn binnenlandsche politiek onze bewondering verwekt; maar wel dat een man, die op zulk een wijze als hij gedaan heeft met de reactie gebroken heeft, die dat vooral heeft gedaan om de eenheid van zijn volk tot stand te brengen, die de natuurlijke leidsman van dat volk is in den strijd met de vijanden van buiten en van binnen, dat zulk een man een beter lot verdient dan dat van te worden uitgekreten als de absolutist bij uitnemendheid, als de gevaarlijkste vijand van alle vrijzinnige beginselen.

Ook voor de bewaring en uitbreiding dier beginselen zou het ondergaan der partij, die, zonder deze beginselen te verzaken, de regeering in haar politiek steunt, verderfelijik zijn. Want ook wat betreft de gezindheid des volks, zou haar opgaan in de oude partijen zeker eer een groote versterking der conservativen dan der liberalen ten gevolge hebben. Reeds in lang bestaande, geheel constitutioneel geregeerde staten heeft de liberale partij maar over kleine meerderheden te beschikken, in Engeland zoowel als in België (waar zij op het oogenblik zelfs een minderheid is) en in Nederland. Hoeveel te meer moet dit dan niet het geval zijn in een land, welks eenheid nog zoo kort bestaat en nog door zooveel gevaren wordt bedreigd, wanneer daar de man, die de eenheid des lands vertegenwoordigt, wiens geheele politiek daarop gericht is, wordt verlaten door allen die de vrijzinnige beginselen voorstaan. Zullen niet duizenden bij duizenden, liever dan dat pas gewonnen kleinood in gevaar te brengen door een conflict tusschen volk en regeering, de liberale beginselen althans voor eenigen tijd vaarwel zeggen, zich liever schikken onder een die eenheid vasthoudend, al is het dan ook niet liberaal gouvernement? Een dergelijke nederlaag niet alleen der partij maar ook der beginselen zou een ramp zijn voor Duitschland en zelfs voor Europa. En de liberale beginselen hebben niet zoo diep wortel geschoten in het volk, dat zij niet in een dergelijk geval een nederlaag zouden lijden. Hoe betrekkelijk gering is niet het getal der fortschittspartei, der doctrinaire liberalen, die in het Duitsche Rijk een politiek verkondigen, die alleen in een wel verzekerd, door geen vijanden bedreigd staatsgebouw past. Hoeveel sterker zijn daarentegen

niet de Katholieken geworden, die, zooals de Ultramontanen zoo gaarne doen, zich in den mantel van patriotisme wikkelen. Op het platte land in Duitschland zijn een adel en een beambtenstand, die een grooten invloed hebben, en die beide, al is het ook niet tot de reactionaire, dan toch zeker niet in massa tot de liberale partij kunnen gerekend worden. In Zuid-Duitschland, met name in Beieren, vinden de liberalen hun besten steun tegen de Ultramontanen daarin, dat zij de eenheid vertegenwoordigen, die daar door hun vijanden met alle krachten is bestreden.

De beweging in Duitschland is, welke kleur zij ook in de bijzondere staten mocht aannemen, ten allen tijde een nationale geweest. Zelfs in 1848, toen zij een revolutionair karakter had, toen democratische invloeden er zich op deden gevoelen, zelfs toen verdrong ten slotte het nationale element alle andere, en de revolutie mislukte in de eerste plaats, omdat slechts een partij, die niets kon geven dan haar woorden, die niets kon *doen*, er de draagster van was. Die les heeft zich het Deutsche volk ingeprent, en, wanneer het tot een conflict mocht komen, dan zal het zonder twijfel in massa de regeering, die nationaal is, steunen tegen elken aanval van liberale zijde, zoowel als van clericale of reactionaire. Want zoo alleen zal het meenen te kunnen redden, waar het vijftig jaren te vergeefs naar heeft gestreefd, waar haar geheel verleden op wees. Zulk een kleinood als een herwonnen politieke eenheid moet een volk, dat nog levenskrachten bezit, boven alles waard zijn. Amerika heeft het voorbeeld gegeven wat een natie niet al kan opofferen om haar eenheid niet verloren te laten gaan.

Er zullen zonder twijfel hier in Nederland vele liberalen zijn, die hiermede niet instemmen; velen, die hiermede juist zullen bewezen achten wat zij hebben verkondigd, dat de op deze wijze verkregen Deutsche eenheid een gevaar voor de vrijheid is; velen ook die zullen instemmen met de verklaring van Gervinus' voorrede zijner »Deutsche Dichtung», dat het Deutsche volk hierdoor breekt met zijn bestemming, dat het kennelijk bestemd was om als cultuurvolk de wereld te verlichten en niet om zelf iets als staatkundige eenheid te vermogen; die met Caro den tijd, toen Schiller en Goethe schreven maar tevens Thugut en Haugwitz regeerden, ver zullen verkiezen boven den tijd, nu Bismarck regeert en Sybel en Droysen aanvoorders zijn in de Deutsche wetenschap. Aan dezen allen slechts een paar vragen. Is het van een natie te vergen, dat zij ten gerieve van andere natiën verklaart onmondig te willen blijven? Is het niet een buitensporig egoïsme, tot een volk te zeggen: Blijf liever zwak en verdeeld, laat u vertrappen door binnenlandsche tyrannen en door alle staten van het buitenland, wees politisch de *risée publique* van Europa, bemoei u alleen met philosophie en poësie en abstracte wetenschap, opdat ik van u leere, opdat ik practisch nut daarvan hebbe? Is het niet evenzeer een verregaand egoïsme, tot een natie te zeggen: Richt uwe beweging niet zoo of zoo in, want dat strookt niet met de liberale beginselen, die ik

voorsta; sloof u af met het bevechten van uw regeeringen, protesteer zooveel gij wilt tegen geweld en rechtsverkrachting, maar waag het niet een compromis aan te gaan in het belang der natie, want dan zijt gij niet meer liberaal. En is het dan niet nog een veel erger egoïsme, ja een belachelijkheid, wanneer men verkondigt: Gij Duitschers moogt niet één zijn, want door uwe eenheid voel ik mij bedreigd; gij moet, gij behoort zwak en verdeeld te zijn, want op uwe zwakheid alleen rust het Europeesch evenwicht, waardoor ik in staat ben gesteld vrijheid te genieten?

Helaas, dergelijke meeningen, die wij maar niet verder zullen qualificeeren, verneemt men van dag tot dag, ook in Nederland. Moge het eens anders worden en de Duitsche eenheid, ook al is zij niet tot stand gekomen volgens een doctrinair partijprogramma, worden erkend als een der gewichtigste en weldadigste feiten van de negentiende eeuw, van de eeuw van den vooruitgang bij uitnemendheid.

Haarlem, December 1871.

P. L. MULLER.

WAT VEEL GEWAAGD.

De staatsinrichting in Nederland. Handboek ten gebruike bij het middelbaar onderwijs en tot zelfonderricht, door L. H. Beerstecher. Kampen, K. van Hulst, 1870.

»De publieke zaak moet publiek behandeld worden» — wien is dit woord, eenmaal door onzen tegenwoordigen Minister van Binnenl. zaken gesproken, onbekend? Toch zal die openbaarheid steeds gebrekkig blijven, zoolang de publieke zaak niet tevens *door* het publiek behandeld wordt. Hoe optimistisch gestemd iemand moge wezen, hij zal moeten erkennen, dat de kennis van de algemeene zaak en de daarmee gepaarde belangstelling in haar ten onzent ver zijn van algemeen verspreid. Al moge men in het zich hoe langer hoe meer ontwikkelend vereenigingsleven van een groot gedeelte der werklieden een doeltreffend middel begroeten, waardoor het weleer afgezonderde individuen ooren en oogen opent voor de belangen der gemeenschap — men ziet tevens in, dat daarmee op zich zelf nog geene kennis wordt verkregen van de inrichting en de werking van die vereeniging welke alle andere omvat, van den Staat. Integendeel, men zal zich overtuigd houden, dat vele begrippen en denkbeelden in onze arbeidersvereenigingen en in hare organen zich niet zouden uiten, bijaldien aangaande het wezen van den Staat en den vorm, waarin hij zich in Nederland openbaart, juiste kennis onder onze werklieden ware verspreid.

Maar is het noodig tot de arbeiders te gaan, om vrij algemeene en

grove onwetendheid aangaande de eerste beginselen onzer staatsinrichting op te merken? Hoe is het dienaangaande gesteld met het gedeelte van het volk, hetwelk door de grondwet bij uitsluiting tot de samenstelling der volksvertegenwoordiging bevoegd is verklaard? Hoe groot is niet de factor der onwetendheid in het feit, dat bij de allernieuwste verkiezingen — zooals die van den 22sten Januari 1868 — slechts twee derden der kiezers ter stembus gaan? En hoevelen zijn daaronder niet begrepen, die, aan blinde werktuigen gelijk, vooral ten platten lande en in de zuidelijke districten, door de geestelijkheid in beweging zijn gebracht, en zonder die drijvende kracht er niet aan gedacht zouden hebben om den weg naar de stembus af te leggen!

Toch zal de zelfregeering van het volk nimmer tot waarheid worden, zoolang onkunde en daaruit voortvloeiende onverschilligheid ten aanzien van ons aller belang, bij zoovele elementen des volks blijven heerschen. Goedkeuring en aanmoediging verdient derhalve elke poging waardoor deze kennis vermeerderd en de belangstelling aangewakkerd wordt.

Uit dat oogpunt beschouwd, kan het boven vermelde werk van den heer Beerstecher niet anders dan met ingenomenheid worden begroet. Daarin worden vele wetenswaardige zaken omtrent onze staatsinrichting medegedeeld, in een, over 't algemeen, aangenamen, onderhoudenden stijl. Wij twijfelen er niet aan dat door de lezing van dit boek veel kennis verspreid kan worden, welke de belangstelling in de publieke zaak zal verhoogen, en de gehechtheid aan onze constitutionele instellingen vermeerderen.

Andere vragen zijn het echter, of het werk doelmatig is ingericht, of aan de nauwkeurigheid niet te kort is gedaan, of het in eene leemte voorziet.

De heer B. heeft, volgens den titel, een tweeledig doel willen treffen: zijn werk is bestemd om aan de eene zijde te zijn een handboek bij het middelbaar onderwijs en aan den anderen kant te dienen tot eigen onderricht van hen die buiten deze scholen staan. Deze beide doeleinden behooren wel van elkaâr te worden onderscheiden. Een schoolboek toch moet bij voorkeur zijn een leerboek, liefst vervat in den vorm van korte paragrafen of stellingen, van bondige toelichtingen voorzien, maar zoo dat den onderwijzer het meeste ter aanvulling overblijft. Een werk tot »zelfonderricht» geschreven, drage veeleer het karakter van een leesboek, dat zich meer uitvoerigheid kan veroorloven, en zich dan ook zoo gemakkelijk mogelijk laat lezen.

Dat de Schrijver geen eigenlijk leerboek heeft gegeven, blijkt reeds terstond uit de geheele inrichting van zijn werk. Het vangt aan met een uitvoerige inleiding, waarin de aard en het doel van den Staat, alsmede zijne historische ontwikkeling ten onzent worden besproken. Daarna gaat de Schrijver over tot eene behandeling der tegenwoordige staatsinrichting, waarbij de orde van de hoofdstukken, afdeelingen en artikelen der Grondwet op den voet wordt gevolgd. Het ligt voor de hand dat in een eigenlijk leer- of schoolboek de geschiedenis onzer staatsinrichting slechts in de voornaamste hoofdtrekken moet worden medegedeeld, of

wel gevoegelijk aan den leeraar kan worden overgelaten. In een dergelijk werk echter de artikelen der Grondwet slaafs te volgen, is geheel af te keuren. Daarmede toch gaat het logische en systematische, dat bij elk leerboek op den voorgrond moet staan, onvermijdelijk te loor. Wij zullen ons tot enkele voorbeelden van het nadeel der gevolgde methode bepalen.

Onder de voornaamste bolwerken onzer vrijheid behooren voorzeker de waarborgen, welke wij bezitten tegenover de willekeur van het staatsgezag. Nu heeft men het recht van elk leerboek over staatsinrichting te verwachten, dat van die waarborgen een duidelijk overzicht worde gegeven. Bij den Schrijver zoeken wij daarnaar te vergeefs. Wel worden bij art. 8, 9 en 10 der Grondwet de rechten van drukpers, van petitie en van vereeniging en vergadering behandeld, maar de vrijheid van godsdienst wordt weder op eene geheel andere plaats besproken, terwijl van de waarborgen tegen willekeur der rechterlijke macht onder het hoofdstuk: »Justitie" gewag wordt gemaakt. De algemeene maatregelen van inwendig bestuur worden, zeer ter loops, genoemd onder de rubriek: »Volksvertegenwoordiging," terwijl in hetzelfde hoofdstuk de begroting wordt behandeld, en het overige van het financiestelsel onder de rubriek: »Financiën." Weinig moeite zou het kosten met andere voorbeelden aan te toonen, hoezeer het op den voet volgen van de artikelen der Grondwet afbreuk heeft gedaan aan de logische en systematische inrichting welke aan elk leerboek in de eerste plaats eigen moet zijn.

Evenmin wordt die volledigheid aangetroffen, waardoor een tot »zelfonderricht" geschreven leesboek zich behoort te kenmerken. Zoo wordt in de inleiding wel het jaar 1830 uitvoerig beschreven, maar wordt er eene schets van de eigenaardige wijze waarop de Grondwet van 1815 tot stand is gekomen, ten eenenmale gemist. Het belangrijke punt van verschil tusschen Noord- en Zuid-Nederland ten aanzien van vrijheid en bescherming van handel en nijverheid wordt geheel onaan-geroerd gelaten. Bij de herziening van 1840 blijft het voorstel der »vijf mannen", met L. C. Luzac aan het hoofd, eveneens onvermeld.

Eene enkele maal wordt eene organieke wet, zooals die van 1841, houdende instructie voor de Algemeene Rekenkamer, vrij uitvoerig weergegeven. Van andere hoogst belangrijke wetten van dien aard worden daarentegen zelfs de hoofdbeginselen geheel verzwegen. Dit geldt van de wetten op het Nederlandschap, op het recht van vereeniging en vergadering, op het middelbaar en het hooger onderwijs, van de wetten houdende rechterlijke organisatie, en voorloopige voorziening in sommige waterstaatsbelangen, en — last not least — van de geheele inrichting van ons *koloniaal bestuur*. Al wat wij over dit laatste aantreffen, is eene aanteekening op art. 59. 2 Grondwet, volgens hetwelk de reglementen op het beleid der regeering in de koloniën en overzeesche bezittingen bij de wet worden vastgesteld. De inrichting

van het bestuur zelf, hetzij in Oost-, hetzij in West-Indië, wordt met stilzwijgen voorbijgegaan! Evenzeer wordt omtrent de rechten van gratie, amnestie en abolitie niets anders medegedeeld, dan de bepaling van art. 66 der Grondwet.

Tegenover dergelijke leemten zijn de onnauwkeurigheden, waaraan de Schrijver zich niet zelden schuldig maakt, van betrekkelijk weinig gewicht. Dat ook deze echter niet zonder beteekenis zijn, moge uit de volgende voorbeelden blijken. Terwijl de burgerschapsrechten worden verward met de staatsburgerlijke rechten, en de burgerlijke rechten niet voldoende worden verklaard, wordt ook geen onderscheid gemaakt tusschen de burgerrechtelijke en de staatsrechtelijke gevolgen van een vorstelijk huwelijk, zonder de toestemming der Staten-Generaal aangaan. Bij de beschrijving van den gang van een wetsontwerp wordt evenmin melding gemaakt van de Memorie van Toelichting, als van het tijdstip waarop het tot wet wordt verheven. De verordeningen, door de gemeentebesturen vastgesteld en hunne begrotingen en rekeningen, worden volgens Schrijver aan de Provinciale Staten medegedeeld of aan de goedkeuring van deze onderworpen, waarschijnlijk omdat art. 141 Grw. nu eenmaal van Prov. Staten spreekt, terwijl het van algemeene bekendheid is, dat door de provinciale en de gemeentewet het collegie van Gedeputeerde Staten tot de uitoefening dier functiën is geroepen. Op bladz. 129 geeft Schrijver de meer dan gewaagde verzekering, dat, nu een oorlog niet gevoerd kan worden zonder dat de Staten-Generaal de daarvoor noodige gelden toestaan, daarin »reeds een even afdoende waarborg is gelegen dat niet lichtvaardig oorlog zal worden gevoerd, als stond er in de Grondwet met zoovele woorden geschreven, dat geen oorlog mag worden gevoerd zonder goedkeuring der Staten-Generaal.” Het recht van initiatief wordt in een geheel ongebruikelijken zin opgevat, als het, blz. 141, aan den Raad van State wordt toegekend.

Weinig duidelijk is verder hetgeen blz. 88 gezegd wordt omtrent »het stelsel van gelijkheid, bij de Grondwet van 1848 aangenomen, hetwelk de strekking heeft om in betrekking tot den Staat noch een aristocratisch, noch een democratisch beginsel in wezen te houden, maar — om zoo te zeggen — de natie gelijk te maken, tot versterking harer kracht en tot verzekering der maatschappelijke veiligheid tegenover socialistische en communistische theoriën.” Vooral wordt deze zinsnede duister, als men haar vergelijkt met eene andere, waarin gezegd wordt dat de middelstand, de burgerij de herziening in 1848 heeft bewerkstelligd. Men zou mogen vragen of b. v. de census en de conscriptie, beide door de Grondwet van 1848 gehuldigd, bewijzen zijn van het stelsel »om de natie gelijk te maken”? Evenmin begrijpen wij hoe de Schrijver blz. 89 uit de geschiedenis de les put, dat de Staat, bij de regeling van de betrekking der burgers tot hem zelve, geene rekening moet houden met een aristocratisch en een democratisch beginsel, waardoor

allerlei conflicten in 't leven worden geroepen. Moet dan de wetgever zich niet geheel baseeren op den maatschappelijken toestand, zooals hij dien vindt, en erkent de Schrijver zelf niet op eene andere plaats (blz. 176) dat »elke staatsinrichting hare impulsie moet ontvangen van de maatschappij»?

De bepaling, dat de Staten-Generaal het geheele Nederlandsche volk vertegenwoordigen, is volgens Schrijver eene zoodanige »omtrent welke beteekenis men zich moeilijk kan vergissen.» Zij heeft, blz. 150, eene historische beteekenis en bevat een protest tegen de inrichting der Staten-Gen. onder de republiek. Is die beteekenis evenwel werkelijk zoo eenvoudig, als men tevens let op de verschillende sociale elementen, waaruit hetgeen met »het volk» noemt, is samengesteld? — Evenmin zouden wij de bewering willen onderschrijven, volgens welke, blz. 169, »er geenerlei band is tusschen de kiezers en de afgevaardigden.» Niet zonder naïveteit wordt hier bijgevoegd, dat de volkomen vrijheid en onafhankelijkheid van den vertegenwoordiger natuurlijk niets ontnemt aan de bevoegdheid der kiezers om niet weder in te kiezen.

Deze bewijzen zijn echter niet de éénige van de doctrinaire richting, welke het werk kenmerkt. Al wat onze Grondwet voorschrijft, is voortreffelijk. Zij huldigt eene volkomen scheiding van Kerk en Staat. De financieele band, waarvan toch met een enkel woord melding wordt gemaakt, schijnt in 't minst geen hinderpaal voor die scheiding te wezen! De tegenwoordige inrichting van het sectie-onderzoek levert de beste waarborgen op voor grondige (ook snelle?) behandeling! (blz. 192). De wijze waarop het recht van amendement niet zelden wordt uitgeoefend, schijnt nooit de economie eener wet te hebben verstoord! (blz. 194). De ontbinding der Kamers bij grondwetsherziening verdient allen lof! De tegenwoordige grondwettelijke regeling van het kiesrecht schijnt, alles wel beschouwd, de beste te zijn! Alleen de bepalingen der Grondwet omtrent de defensie komen den Schrijver »eenigszins duister» voor.

Met dit optimisme gaat meer dan ééne uiting van nationale ijdelheid gepaard, welke nu en dan aan »la grande nation» zou doen denken. Zoo op blz. 176: »Er is geen maatschappij in eenig land, of de onze is haar voor geweest in ontwikkeling, en vóór dat onze staat iets heeft aangenomen van eene staatsinrichting elders, waren de staatshervormers van dáár bij ons ter schole geweest.» Zoo wordt op blz. 211 de Grondwet van 1848 verheerlijkt wegens de vele millioenen, onder hare werking aan amortisatie en staatspoorwegen besteed, terwijl de koloniale bron, waaruit al die rijkdommen zijn gevloeid, evenzeer wordt vergeeten, als de wijze waarop zij door het moederland tot zich zijn getrokken.

Tegenover de aangewezen onvolledigheid en onnauwkeurigheid staan echter een paar onderwerpen, welke met bijzondere uitvoerigheid worden behandeld. Deze nu zijn veeleer van abstracten aard, dan van eene, hetzij voor een leer- of een leesboek, praktische beteekenis. Het eene geldt de quaestie, welke regeeringsvorm de voorkeur verdient, de constitutionele monarchie of de republiek. Had de Schrijver deze vraag ge-

heel concreet behandeld en zich uitsluitend ter beantwoording voorgelegd, welke staatsinrichting is op dit oogenblik in Nederland te verkiezen, wij zouden daar nog vrede meê kunnen hebben. Maar, zooals de Schr. doet, de zaak in 't algemeen bespreken en in 't abstracte de voordeelen der constitutionele monarchie boven die der republiek in 't licht stellen, is even misplaatst in een handboek, als ook overal elders onjuist. Want welke regeeringsvorm de beste is kan in 't algemeen — Montesquieu heeft het reeds gezegd — evenmin eene vraag zijn, als die wat het beste geneesmiddel is. Daarbij komt dat de beschouwingen van den Schrijver over dit onderwerp niet van eenzijdigheid zijn vrij te pleiten. Dat b. v. de parlementaire regeeringsvorm aan de eene zijde steeds steunt op eene fictie, volgens welke het hoofd van den staat, ook als deze zich werkelijk met de staatszaken bemoeit, geen onrecht kan bedrijven, en aan den anderen kant aanleiding kan geven, hetzij tot ministerieel alvermogen, hetzij tot parlementaire willekeur, dat alles wordt geheel voorbijgezien.

Het andere onderwerp betreft de vraag, of de rechterlijke macht een onderdeel uitmaakt van de uitvoerende. Het is ons niet mogen gelukken om, nu de Schrijver geene bewijzen geeft van het evenwicht tusschen de oude en verouderde politieke trias gehandhaafd te willen zien, eenige redenen op te sporen voor de zeer wijdloopige wijze, waarop door hem het vonnis wordt geveld over de meening van hen die deze vraag bevestigend beantwoorden.

Naast het vele wetenswaardige, hetwelk in onderhoudenden vorm in dit boekje wordt medegedeeld, is dus veel, dat wegens gebrek zoowel aan stelselmatige als aan nauwkeurige behandeling afkeuring verdient. Beschouwen wij ten slotte het werk van den heer B. in verband met andere van dergelijken aard, dan worden wij in zekeren zin daartoe door den Schrijver zelve uitgenoodigd, als hij in zijn voorwoord zegt: »Onder de bewerking zijn andere schrijvers mij voorgegaan; ik meende echter dat ik daarom niet mocht achterblijven en mijn eens opgevatten arbeid vernietigen.» Welke de geschriften zijn, waarop hier wordt gezinspeeld, is niet moeilijk te gissen. Twee daarvan ten minste zijn algemeen verbreid. Beide hebben reeds den tweeden druk beleefd. Het eene, het leer- en schoolboek, is de Staatsinrichting van Mr. L. de Hartog, het andere de Schets van het Nederlandsch staatsbestuur, van Mr. L. Ed. Lenting. Waren deze beide voortreffelijke werken niet geschreven vóór dat van den heer Beerstecher — het oordeel over zijn besluit tot openbaarmaking van zijn geschrift zou gunstiger mogen luiden dan thans het geval is. Nu de leerling en de lezer reeds zoo goed terecht konden, was het niet weinig gewaagd, zich bloot te stellen aan het gevaar van te toonen niet tegen de mededinging bestand te zijn.

Zutfen.

MR. B. H. PEKELHARING.

GESCHIEDENIS VAN DEN DAG.

Wie eenigszins met de Pruisische toestanden bekend is, zal het groote gewicht beseffen van het aftreden van den Minister van Eeredienst en Onderwijs dr. Heinrich von Mühler, geboren den 4 November 1812, op 50jarigen leeftijd tot Minister benoemd, in welke betrekking hij zich bijna 10 jaren met onverdroten ijver staande hield; de heer Von Mühler was juist Minister geworden, toen Von Bismarck zich met de leiding van het Pruisische Ministerie belastte. Von Mühler is een man van het echte Pruisische stelsel, op en top ambtenaar, met ijver zich wijgend aan zijn werkzaamheden, doordrongen van het gevoel van verantwoordelijkheid, maar dan ook stijf op zijn stuk staande, zoodat de geheele Pruisische Landdag hem niet kon terugbrengen van zijn eenmaal opgevat denkbeeld. Weinig begaafd met redenaarstalent, deed hij het zwijgen er toe, wanneer aanvallen en verwijten en beschuldigingen om hem heen snorden. Von Mühler was een vroom kerkelijk man; in kleine Duitsche woordenboeken vindt men achter zijn naam het woord »reactionair»; die korte schets is echter niet volkomen juist; men zou hem meer stationair kunnen noemen; Von Mühler wilde het orthodoxe kerkelijke gezag en geloof in Pruisen in het leven houden, daarin gesteund door zijn gade, die, naar men zegt, wel eens een handje hielp, wanneer manlief de velerlei zaken, die aan het Ministerie omgingen, wel wat te druk werden. Niet alleen de kerkelijke en onderwijszaken toch behoorden tot zijn departement, maar ook de geneeskundige dienst en, wat nog erger was, al wat behoorde tot het gebied van kunst. Stel u voor een man naar het hart der hoog conservatieve *Kreuzzeitung* als kunstrechtter!

Men mag Von Mühler gelukkig niet ten laste leggen, dat hij gedurende zijn tienjarig ministerschap veel heeft tot stand gebracht; zijn werkzaamheid bestond meer in het behoud van het bestaande, en dat werk was niet gering. Wat hij nieuws wilde, was met onvruchtbaarheid geslagen; zijn onderwijswet, het vorige jaar ingediend, kwam niet in behandeling, en indien dit al het geval geweest was, hare verwerping was zeker, daar de meerderheid van den Pruisischen Landdag liberaal is en van een eeredienst-onderwijswet niets wil weten.

Trouwens niet alleen de Pruisische Landdag en al wat liberaal denkt in Duitschland, beschouwde Von Mühler als de meest antipathetische persoonlijkheid. Von Mühler was zich daarvan bewust en met zijn blind geloof ontzag hij zich niet om ergernis te geven. Zijn opvatting van de kunst bezorgde hem wel zijn ergste vijanden; men herinnert zich nog, hoe hij op de tentoonstelling van voorwerpen van kunst te Berlijn, door kuischheid gedreven, de naakte beelden liet bekleeden.

Von Mühler had echter bij al den spot, waarmeê men hem sinds

jaren overhoopte, één vasten troost; hij werkte in den dienst van zijn hemelschen en van zijn aardischen Heer, God Jehova en Keizer Wilhelm. In de benarde dagen van het conflict tusschen den Pruisischen Landdag en zijn Vorst, stond hij den laatste getrouw ter zijde, en wie weet, welke geloovige woorden in die dagen van zijn lippen vloeiden, wanneer de Ministerraad vergaderd was.

Juist deze laatste band was 't, die velen deed twijfelen, of Von Mühler wel ooit zou aftreden en niet met zijn Vorst ten grave zou moeten gaan. De telkens wederkeerende geruchten van zijn aftreden waren meer de weerspiegeling van de publieke opinie, die hem voor een onmogelijk man had verklaard, dan wel gegrond op de werkelijkheid. Zelfs scheen het in den laatsten tijd, of Von Mühler weder zou opleven en zijn naam ten gevolge van het gewicht van zijn departement in deze dagen, een beteren klank zou krijgen.

Men weet, dat Von Bismarck sinds de anti-nationale houding van de Ultramontanen tegen dezen partij heeft getrokken, en zoowel den Pruisischen monarch als zijn ambtgenooten in zijn strijd tegen de vaderlandsloozen, die zich durfden vermeten zich tegen hem te verzetten, heeft meêgesleept. Het onfeilbaarheidsdogma, de roem der Ultramontanen, het lang gewenschte doelwit van de Jezüetenpartij, zou het wapen zijn, dat tegen de aanhangers van de zwarte Internationale werd gekeerd. Geen grooter grief voor deze, dan wanneer de Regeering de anti-onfeilbaarheids-Katholieken als echte Katholieken bleef beschouwen en hun de handen boven het hoofd hield, hen beschermde in hun verkregen rechten en aanstellingen, daardoor de verbolgen banvloeken van het Vaticaan krachteloos maakte, en bovenal tegenover het volk, dat nog niet geheel in stomme blinde aanbidding voor de Jezüeten-macht was opgegaan, de oud-Katholieken in het gelijk stelde. Immers, daarmee kan men den Staat nog niet beschuldigen van zich op te werpen als geloofsrechtbank; deze plaatste zich eenvoudig op het standpunt van het gewone recht; hij had de oude Roomsche-Katholieke Kerk erkend, tegen de gewichtige verandering door het onfeilbaarheidsdogma zijn raadgevingen doen hooren; maar nu men daarnaar niet had geluisterd, kon hij geen partij trekken tegen diegenen, die Roomsche waren gebleven en de nieuwigheid in hun Kerk niet wilden aannemen. Van daar dat de Katholieke hoogleeraren aan de Universiteiten, die het onfeilbaarheidsdogma niet wilden erkennen, in weerwil van de excommunicatie werden gehandhaafd in hun betrekking, en de leeraren aan de gymnasia met het onderwijs in den Katholieken godsdienst voortgingen, ook zonder het nieuwe Jezüeten-dogma. De Pruisische Regeering ging zelfs zoover van te Braunsberg de leerlingen van het gymnasium weg te zenden, die aan het godsdienstonderwijs van den geëxcommuniceerden der Wollman geen deel wilden nemen, — een daad waarmee zij de grenzen van haar formeel recht wel niet te buiten ging, maar toch een daad die algemeen moet worden veroordeeld,

omdat hierdoor een zekere dwang werd uitgeoefend ten gunste van niet-onfeilbaarheidsgeloovers.

Maar hoe dit zij, — Bismarck heeft altijd beweerd, dat hij een praktisch man is en zich minder laat besturen door theoretische beginselen dan wel door die middelen, die het naast hem brengen tot zijn doel. In zoover kan men hem geen ongelijk geven. Het godsdienstonderwijs is verplicht op de scholen in Pruisen, en op dien grond gaat het niet aan, dat de leerlingen wegloopen om van het onderwijs vrij te zijn van een leeraar, die door den Staat en vroeger ook door de Kerk is erkend.

Men weet dat Bismarck in zijn strijd tegen de Ultramontanen de sympathie heeft van de groote meerderheid der Duitschers — 33% der Pruisen zijn Roomsch, en wij kunnen slechts de helft rekenen tot de Ultramontanen; de andere helft zijn óf onverschillig óf oud-Katholiek; — gesteund vooral door de machtige nationaal-liberale partij, wil de Pruisische Regeering den strijd op den straks aangegeven grondslag doorzetten; daarom werd een wetsontwerp ingediend bij den Pruisischen Landdag van dezen korten inhoud: het toezicht op de scholen behoort aan den Staat. Wij zouden ons vergissen, wanneer wij hieruit opmaakten, dat de bedoeling van den wetgever was de scheiding tusschen Kerk en Staat in te voeren, m. a. w. den invloed van de geestelijkheid op het onderwijs te weeren en het godsdienstonderwijs buiten het kader van de verplichte onderwijsvakken te plaatsen. Een wet in dien geest zou heeten den Pruisischen Staat ten onderste boven keeren; neen, die wet moet alleen het middel zijn voor de Regeering om zoowel de inmenging door toezicht als meer direct het geven van onfeilbaarheids-onderwijs van de scholen te weren.

En zulk een wet werd voorgesteld door Heinrich Von Mühlner, den man, die vroeg in het koor van de *Kreuzzeitung* had meêgezongen het lied: Hoe zoet, hoe zalig is 't dat vromen van Roomsch en Luthersch ras te zamen strijden tegen ongelooft en revolutie.

Men zegt dan ook, dat niet Von Mühlner, maar Von Bismarck de maker is van dit wetsontwerp; maar — wat behoeft men altijd achter de schermen te zien; Von Mühlner trad officieël met het ontwerp op en was bereid het te verdedigen. Men zou nu verwacht hebben, dat Von Mühlner met dit niet zoozeer liberale als wel nationale wetsontwerp zich eenigszins gerehabiliteerd had. Als uitvoerder van den wil van Von Bismarck kan men immers vrede men hem hebben? Maar, de afkeer van Von Mühlner is te diep geworteld in de Pruisische liberalen, dan dat hij ooit meer goed zou kunnen doen. In plaats van het met Von Mühlner in zijn nieuwe phase althans nog eens te beproeven, werd een motie van wantrouwen gereed gemaakt tegen den Eeredienst-minister, waarin o. a. werd te kennen gegeven, dat men het wetsontwerp betreffende het staatsschool-toezicht op zich zelf wel goedkeurde, maar onder bijvoeging, dat de uitvoering van de wet met een Minister

van Eeredienst als de heer Von Mühler geen genoegzamen waarborg aanbood.

Da steh' ich nun, ich armer Thor!
Und bin so klug, als wie zuvor,

kon Von Mühler zingen, want hij heeft in zijn leven ook nog verzen gemaakt (*). Was de vrees voor deze motie van wantrouwen de reden van het vertrek van Von Mühler? In Pruisen wijken de Ministers zoo spoedig niet, en Von Mühler was het klappen van de parlementaire zweep te gewoon om er zijn tred door te verhaasten. Maar wat mag dan de reden zijn, daar Von Mühler zeker zijn mystieken Vorst niet minder aangenaam is geworden, en hij nog altijd aan het Pruisische hof een aantal »dierbare» vrienden heeft?

Wij meenen de oorzaak in de eerste plaats, om niet te zeggen uitsluitend, te moeten zoeken in den president-minister Von Bismarck, die nooit een bijzondere vriend geweest is van zijn ambtgenoot Von Mühler, maar nu in den strijd tegen de Ultramontanen een man moet hebben, die meer beantwoordt aan de eischen, die hij aan een bruikbaar ambtenaar stelt, en een die de openbare meening minder tegen zich heeft dan Von Mühler. Wanneer men in vroeger dagen reeds Bismarck den naam van Von Mühler noemde, dan plooide dat strakke gelaat zich tot een glimlach, en eenige dagen vóór er nog iets bekend was van Von Mühler's aftreden, liet Von Bismarck zich op een soirée ten zijnen huize zóo uit, dat een goed verstaander begreep, dat de uren van den Minister van Eeredienst waren geteld.

Zoodra de loop der dingen het meêbracht, dat deze beide mannen, Von Bismarck en Von Mühler, samen zaken moesten doen, liet het zich verwachten, dat het tot een botsing moest komen, waarin de laatste natuurlijk de rol en het lot van den aarden pot moest vervullen. Bismarck kon met Von Mühler in den Ministerraad niet overweg; door de overneming van het wetsontwerp betreffende het Staatschooltoezicht door Von Mühler werd de twist — als men het zoo noemen mag — wel weder bijgelegd, maar bij de behandeling van de onderwijswet, die Von Mühler nog gaarne in deze zitting van den Landdag had ingediend, liepen de wegen op nieuw uiteen. Toch dacht Von Mühler nog aan geen heengaan; den eenen dag was hij nog met zijn gewonen stalen ijver op het Ministerie aan 't werk, en den volgenden dag diende hij zijn verzoek om ontslag in. Hoe de oogen van Von Mühler zoo plotseling geopend zijn om te zien, waarover geen Openbaring hem kon inlichten, dat hij ook bij de meerderheid zijner ambtgenooten een onmogelijk man geworden was, ligt in het duister. Men vertelt te Berlijn, dat Von Mühler eenige dagen van te voren den Kroonprins beleedigd had; dat deze, tot directeur van de Deutsche musea benoemd, het met een kunst-minister als Von Mühler niet vinden kon, laat zich

(*) Zijn *Gedichte* verschenen in 1842; nog één drukwerk zag van hem het licht *Geschichte der evangel. Kirchenverfassung*, 1846.

hooren. Een wenk nu van deze zijde, dat hij niet langer de gewenschte persoon was, kan en moet op Von Mühler meer invloed hebben uitgeoefend dan verschil van gevoelens met zijn ambtgenooten en de langste redevoeringen van de Pruisische parlementsleden. Dit laatste kan echter alleen het aftreden van Von Mühler hebben verhaast; in deze dagen, tegenover den strijd met de Ultramontanen, moest Bismarck een ander man hebben, en wanneer hij dien wilde hebben, kon dit bij zijn invloed slechts een quaestie van tijd, en van betrekkelijk weinig tijds zijn, omdat er haast bij de zaak is.

De keuze van een opvolger is natuurlijk ook weder aan Von Bismarck; men noemt dr. Falk, werkzaam aan het Pruisische Ministerie van Justitie, en vertegenwoordiger zijner Regeering in den Bondsraad. De betrekking reeds, die hem is toevertrouwd door de Regeering, is een bewijs voor zijn bekwaamheid; hij wordt geacht tot de liberale partij te behooren. Maar ook reeds zonder persoonlijke bekendheid kunnen wij verzekerd zijn, dat men aan het hoofd van het Pruisische Ministerie van Eeredienst een man zal zien optreden, berekend voor de gewichtige taak, die hem wacht. De gelukkige wijze, waarop Von Bismarck steeds geslaagd is in zijn keuze, geeft daar recht toe. Wij behoeven slechts te herinneren aan den Minister van Justitie dr. Leonhardt, benoemd in het laatst van '67; weinige ambtenaren in Europa kunnen, binnen zulk een kort tijdsbestek, wijzen op zooveel en zoo wel geslaagd werk; de Deutsche Rijkswetten namelijk zijn onder Leonhardt's leiding tot stand gekomen. Het gevolg van zijn verbazende werkzaamheid is dan ook, dat zijn gezondheid zwaar geschokt is en er geruime tijd zal moeten verlopen, vóór hij zich weder geheel aan zijn bezigheden kan wijden; de Staat gevoelt terstond het gemis van zulke burgers; het belangrijke Rijks-wetsontwerp betreffende de burgerlijke rechtsvordering wacht zijn voltooiing van de herstelling van den heer Leonhardt.

Niet minder gelukkig was de keuze van den Minister van Financiën, Von Camphausen, opvolger van Von der Heide, zaliger gedachtenis. Terwijl Von der Heide van niets anders wist dan van groote tekorten en verhoogde belastingen, trad Von Camphausen dit jaar voor den Pruisischen Landdag op met een begroeting, die een batig saldo opleverde van ruim 6 millioen Thaler. 't Is waar, Camphausen heeft in de eerste plaats dit succes te danken aan de consolideering van de Pruisische Schuld. Dit neemt echter weinig weg van zijn verdienste; een Minister, die veel amortiseert en de belastingen verlaagt, moet nog geboren worden; de verdienste van een minister van Financiën moet daarin bestaan, dat hij een financieel plan ontwerpt, volgens hetwelk de Staat aan zijn verplichtingen voldoet op die wijze als met het wezenlijk belang en de krachten des lands overeenkomt. Von der Heide bezat die kunst niet; hij wist geen ander redmiddel aan te geven dan de belastingen te verhoogen, terwijl het een uitgemaakte zaak was, dat het volk geen meerdere lasten konden worden opgelegd en buitendien

in een aantal behoeften, als aanleg van spoorwegen, verhooging van jaarwedden van te schraal bezoldigde Staatsambtenaren, vooral de hongerende onderwijzers, moest worden voorzien. Door de amortisatie van de schuld niet te binden aan een van te voren en zonder overleg met de behoeften des lands opgemaakte maatstaf, bracht Von Camphausen orde in de Pruisische Financiën, en bij de voorziening in de straks genoemde behoeften voegde hij een wetsontwerp, waarbij eenige belastingen, die vooral den minderen stand drukten, werden afgeschaft. Ons éenig bezwaar tegen deze ontwerpen zou zijn, dat de schoolmeesters te schraal bedeed zijn bij de nijpende behoefte, die er sinds jaren bestaat, en die te harder ten hemel schreit, naarmate de dotaties aan de generaals der overwinningen van '69 en 70/71 grooter zijn.

De mannen door Bismarck op den ministerieëlen zetel geplaatst, kenmerken zich tevens door een andere verhouding tot het parlement; de oude Pruisische Ministers zijn zonder twijfel kundige ambtenaren, maar zij zijn doortrokken van den echt Pruisischen geest van diepe minachting voor een volksvertegenwoordiging. De nieuwe Ministers echter onderscheiden zich door een zekeren tact tegenover den Landdag, en achten het niet beneden zich om het gevoelen van de volksvertegenwoordiging zoo niet te deelen, dan toch te eerbiedigen. Vandaar dat veel botsingen werden en worden vermeden; vandaar dat wij van een nieuwen Minister van Eeredienst, in den geest van Von Bismarck, veel goeds verwachten, — afdoening van de hoogstbelangrijke quaesties van den dag.

In de eerste plaats behoort daartoe de regeling van de betrekking tusschen den Staat en de Roomsche-Katholieke Kerk. Wij zagen straks reeds in welken zin Bismarck dit verlangt: hij wil de macht van de Roomsche Kerk, — een macht die niet berust op haar geestelijke kracht, maar op haar vaste organisatie, haar ziellooze eenheid, — fnuiken door naast haar de oud-Katholieken te erkennen als nog steeds leden van diezelfde Kerk. Dit is het hoofddoel van het wetsontwerp betreffende het Staatsschooltoezicht, en behalve den zedelijken steun, die hierdoor verleend wordt aan de oud-Katholieken, raakt de Pruisische Regeering tevens aan hetgeen ook de Ultramontanen houden voor de levenszenuw van een volk, — het onderwijs. Op een groot aantal scholen zal de oude Katholieke leer worden onderwezen, en zooals uit de omstandigheden nu eenmaal voortvloeit, bij dat onderwijs, evenals bij onze Nederlandsche oud-Katholieken, zal nadruk gelegd worden op de niet-onfeilbaarheid van den Paus.

Verder schijnt de Pruisische Regeering voor het oogenblik niet te willen gaan. Van de indiening van een wetsontwerp betreffende een facultatief of verplicht burgerlijk huwelijk verneemt men nog niets. Wel kan men de indiening daarvan niet verwachten, zoolang in den Bondsraad de quaestie niet beslist is van de uitbreiding van de Rijksbevoegdheid tot het burgerlijk recht, maar de aanneming van dit voor-

stel, door Lasker ingediend en door den Rijksdag met groote meerderheid goedgekeurd, is meer dan twijfelachtig door den tegenstand van Beieren, Wurtemberg en Brunswijk, zoodat men zich voorloopig overtuigd kan houden, dat de zaken te dien opzichte zullen blijven in den tegenwoordigen toestand, wanneer de Pruisische Regeering op eigen gebied het initiatief niet neemt. Wellicht is echter Von Mühlner mede een bezwaar geweest voor zulk een wetsontwerp. Volgens sommige vrij betrouwbare berichten in Duitsche bladen, laat de Pruisische Regeering de taak rusten, omdat zij geen kans ziet haar tot een goed einde te brengen. De meerendeels liberale Landdag zal met een halven maatregel geen vrede hebben en alleen zijn toestemming geven tot het verplicht burgerlijk huwelijk, terwijl men even zeker kan zijn, dat het Heerenhuis met zijn geharnast geloof nooit tot zulk een goddelooze wet de hand zal leenen. Het verstandigst is wellicht dus de zaak te laten rusten, totdat de Bondsregeeringen haren tegenstand hebben laten varen en het verplicht burgerlijk huwelijk bij een Rijkswet kan worden vastgesteld.

Men kan vragen, of de Pruisische Regeering of de spil waar die Regeering om draait, of Von Bismarck eenige kans heeft om te slagen in den strijd tegen de Ultramontanen en hij aan het prestige van de Roomsche Katholieke Kerk in Duitschland afbreuk zal doen. Dit hangt ten nauwste samen met de quaestie of de oud-Katholieke beweging in Duitschland levensvatbaarheid heeft; is dit niet het geval, dooft die beweging uit, sterft zij weg, dan heeft Bismarck een hopeloos werk begonnen, want het zal overal aan leerlingen ontbreken voor de door hem gesteunde oud-Katholieke godsdienstonderwijzers. Die oud-Katholieke beweging echter breidt zich langzaam maar met vaste schreden uit; niet zoozeer onder het volk, — daartoe is zij, zooals wij vroeger reeds opmerkten, te scholastisch, te doctrinair, te abstract, — maar onder den beschaafden en ontwikkelden burgerstand. Overal waar het comité der oud-Katholieken vergadering houdt of laat houden, worden zij talrijk bezocht; de Katholieken nu, die zoo vrij zijn van de ultramontaansche dressuur, dat zij zoo iets durven ondernemen, zijn reeds verloren voor het Vaticaan. En wat het meest voor de oud-Katholieke beweging pleit, is, dat de gemeenten, waar zij eenmaal vasten voet heeft verkregen, ook aan haar trouw blijven en de Jezuiten-intrigues om de verloren schapen ter wille van de wol terug te halen, schipbreuk lijden. Het sterkst is bij de Roomschen en over 't geheel bij elk kerkelijk geloof, de macht der traditie, en het geheele pleit is voor de personen beslist, wanneer zij zoover zijn dat zij het met hun gevoel — van verstand kan hier geen sprake zijn — kunnen rijmen, dat zij in een andere Roomsche Kerk zitten en toch Roomsch zijn gebleven, ja beter Roomsch dan anderen. Juist die voorstelling, dat men met het oud-Katholieke geloof het eigenlijke ware oud-Roomsche geloof getrouw blijft, is het éénige praktische in de geheele beweging.

In Beieren, de eigenlijke bakermat van de oud-Katholieke beweging,

legt het comité de meeste werkzaamheid aan den dag. Ware de Patriottische meerderheid in den Beierschen Landdag kundiger, handiger, zij zou de Regeering vrij wat moeilijkheden kunnen bereiden, omdat deze evenals haar Pruisische zuster de oud-Katholieke leeraars en priesters in hun rechten blijft handhaven. De ultramontanen verschuiven den openbaren strijd in den Landdag van week tot week; zij durven dien blijkbaar niet aan. Het geschut ligt gereed en geladen: het adres van den bisschop van Augsburg, waarbij het Ministerie wordt aangeklaagd van schending der Constitutie wegens het besluit in zake de handhaving van den oud-Katholieken pastoor Renftle te Mering; de meerderheid van de Landdagscommissie heeft het gegronde der klacht erkend, — maar aan de orde is de zaak nog niet gesteld. Men begrijpt eigenlijk dat men er niets meê zal uitrichten; het Ministerie zal voor een motie van wantrouwen niet wijken; de begrooting af stemmen durft men niet; en men ziet in dat men *b* zal moeten zeggen, als *a* er uit is. Men zou evenals Pruisen in '62 het met een begrootinglooze Regeering kunnen moeten stellen; en wanneer eens na zulke gewelddadige stappen de Landdag wordt ontbonden, is men niet volkomen verzekerd van de nieuwe verkiezingen. Of eigenlijk — en zoo is het met de ultramontanen overal, — die zwarte heeren zijn sterk in het schelden op al wat liberaal is, sterk in het kerkloopen en dogmen en gebeden prevelen, maar wanneer zij positief in het gewone dagelijksche leven, inzonderheid op politiek gebied moeten optreden, zijn zij verbazend ongelukkige stumperts; zij zijn goed om agitatie te verwekken onder den dommen volkshoop, maar weten nooit of zij voor- of achteruit moeten, wanneer er gewone menschenlijke zaken worden behandeld. In Beieren spuwen zij al hun gal en alsem uit op Pruisen, omdat zij zeer goed gevoelen, dat sedert de vereeniging van Beieren met den Duitschen Bond, hun beste kans verkeken is om in dat hoekje van Deutschland een Vaticaansch Staatje op te richten, dat zij in hun verbeelding altijd nog bezig zijn te timmeren, en waarvan de eerste steen reeds kantelt, wanneer hij met den vasten grond in aanraking komt.

In verband met de oud-Katholieke beweging dus is Bismarck voor de ultramontanen een geduchte vijand; de kracht van de zwarte Internationale ligt in haar organisatie, in haar eenheid, in de heerschappij, die zij voert over de door haar kunstwerk vereenigde geestelooze menschenmassa. Nu zijn de tijden lang voorbij, dat men meende dat de kracht van Rome zou worden gebroken, hetzij door het najverig kerkelijk geloof der Protestanten, of door de zogenaamde verlichting; ten spijt van Protestantisme en 19e-eeuwsche verlichting blijft het Roomsche geloof bestaan, zal blijven leven en eerst met Europa ten grave gaan. Het éenige middel dus om de kracht van Rome te breken, is dat een ander Roomsche geloof, om zoo te zeggen, in den boezem van die Kerk wordt bevorderd; de eenheid, de vaste organisatie en daarmee de grenzenlooze macht is dan van zelf gebroken, en wie een weinig zijn

gezond verstand gebruikt, zou niets ongelukkiger achten dan dat de oud-Katholieken besloten Protestanten te worden. Wij verheugen ons dat in de verste verte daarvan geen spoor aanwezig is.

Er rijst van een andere zijde een bedenking op tegen het werk van Von Bismarck: de strijd tegen de Ultramontanen kan licht een uitgebreidheid aannemen, die voor het oogenblik nog geheel buiten zijn berekening ligt. De ultramontanen zijn het namelijk niet alleen die tegen zijn wetsontwerp betreffende het staatschooltoezicht opkomen; schoon het op hen alleen gemunt is, is de protestantsche orthodoxie wantrouwend genoeg om ook voor zich zelve kwaad te duchten van dien maatregel. De Opperkerkeraad te Berlijn duidde het den heer Von Mühler zeer ten kwade, dat hij zijn advies niet had gevraagd bij deze wet; immers de geestelijkheid had recht op het toezicht der school. De beide uitersten van Rome en Wittenberg gaan hand aan hand in hun oppositie; de ijver van de laatsten wordt nog wat getemperd door het vertrouwen in de vroomheid van Wilhelm den Overwinnaar, die niet zal dulden, dat Sion iets kwaads zal genaken. Toch, al beoogt men aan het Pruisische Ministerie volstrekt niet de scheiding van Staat en Kerk, al denkt men er niet aan het godsdienstonderwijs geheel over te geven aan de Kerk en van de lijst der verplichte leervakken te schrappen, het instinct van de orthodoxie is zoo ongegrond niet, dat met het staatschooltoezicht de eerste schroef wordt losgedraaid van het zoo lang beproefd bevonden Pruisische stelsel van innige vermenging van Staat en Kerk; er wordt een steen losgewoeld uit het oude gebouw, en ook zonder dat het in de bedoeling ligt, kan dit den val van meerdere ten gevolge hebben.

Daar komt bij dat de orthodoxe partij in Pruisen, de mannen van de *Kreuzzeitung*. Bismarck niet vertrouwen. Die verprinste jonker is hun sinds lang veel te liberaal geworden; de rijkswetten kunnen daarvan getuigen, om te zwijgen van den Pruisischen Landdag, waar de liberale partij ongestraft een toon aanslaat, waarbij de echte mannen van het Heerenhuis beven van verontwaardiging. Is het te verwonderen, dat zij trachten halt te doen houden bij den eersten stap, en de kerkelijke heeren liever zelf het schooltoezicht in handen houden dan dit afstaan aan den Staat?

Nu heeft men van deze oppositie minder te vreezen, omdat de Protestantsche Kerk ten gevolge van haar organisatie over minder macht beschikt. Er is geen twijfel aan dat de rechtzinnige heethoofden onder de Protestanten in Pruisen dezelfde heerschappij zouden willen voeren als de rechtzinnige Roomsche partij, indien zij maar over dezelfde macht beschikten. maar gelukkig is dit niet het geval, en hoeveel ook het »geestelijk» prestige is uitgebreid onder de Protestanten met de herleving van den Openbaringswaan, maken toch de Protestantsche geloofsriders tegenover hun Roomsche broeders een droevige figuur. De oppositie onder de Protestanten wordt in evenwicht gehouden door hun

inwendige verdeeldheid en het behoort mede tot de moeilijkste taak van den nieuwen Pruisischen minister van Eeredienst om de verhouding van de Protestantsche kerkgenootschappen tot den Staat zoo te regelen, dat de laatste, uit het strijdperk teruggetrokken, de geestelijke heeren elkander kan laten beoorlogen, terwijl hij alleen zich aan het handhaven van de politie-verordeningen houdt. De tegenwoordige verhouding van den Pruisischen Staat tot de Protestantsche Kerk, waarbij om zoo te zeggen, de Minister van Eeredienst in laatster instantie den Paus vertegenwoordigt, is onhoudbaar geworden, tengevolge van den toestand der Protestantsche Kerk zelf. De Koninklijk-Pruisische kerkcompagnie der Unie is sinds lang bankroet, de Opperkerkeraad, die, met de leiding van die compagnie belast, ook in de nieuwe provinciën zijn scepter wilde uitbreiden, is van allen invloed beroofd; de Lutheranen in Pruisen dringen in verbond met hun Hannoverische geestverwanten aan op zelfstandigheid. Bij Von Bismarck bestaat zeker geen bezwaar om hun die te verleen, want de Rijkskanselier heeft nooit enig bewijs gegeven, dat hij belang stelt in kerkelijke of godsdienstige zaken; maar moeilijk zal de tegenstand te overwinnen zijn van den Koning-keizer, die de Unie beschouwt als erfstuk van de familie, dat daarom zorgvuldig in eere gehouden en zoo mogelijk steeds opgepoetst moet worden. Een kerkelijke macht, vroeger in Pruisen niet gekend, treedt eveneens in het strijdperk op, de liberale of moderne Protestanten, die, hoe verdeeld ook onder zich zelf, in de *Protestantenverein* een vereenigingspunt gevonden hebben. Hier dringt men aan op vrijverklaring van de gemeenten en het afschaffen van de oude kerkelijke vormen.

Deze verschillende stroomen moeten de omverwerping van het Pruisische kerkelijke stelsel ten gevolge hebben, en de Koning-keizer zal eindelijk wel gedwongen zijn om zijn familie-stuk, de heerschappij over de Protestantsche Unie-kerk op te geven, omdat de Kerk zelve in duigen ligt. Zoo eerst kan in Pruisen de weg gebaad worden voor een nieuwen toestand; in den val van Von Mühlcr, den man van den ouden stempel, zien wij het theocratisch kleed wegvallen, waarin de Pruisische Regeering zich hulde; wij zien den verderfelijken invloed genekt, die door de Pruisische geloofsjonkers werd uitgeoefend op de leiding der staatkundige aangelegenheden. Wij beweren niet, dat Pruisen, nu de leiding van de eeredienst-zaken aan dr. Falk is opgedragen, onder het oppertoezicht van Von Bismarck, op eens een waarlijk liberale Staat zal worden, — maar wij zien den weg van den vooruitgang geopend, het middeleeuwsche puin en vuilnis weggenomen, dat den toegang tot iets beters versperde; die vooruitgang is een quaestie van tijd geworden, en nu de hooge slagboom is weggenomen of losgeraakt, zal hij zich een weg banen door den drang der noodzakelijkheid. Het is dan ook verklaarbaar, dat niet alleen in Pruisen, maar door geheel Duitschland, het aftreden van Von Mühlcr

onder alle liberalen vreugde heeft verwekt, en men dit feit begroet als het begin van een nieuwen dag in de geschiedenis van Pruisen en het daarmee zoo nauw verbonden Duitschland. Wel is de terugtocht van Von Mühler nog gedekt door het Pruisische Heerenhuis, den trouwen wachter op Sions heilige wallen, maar ook dit lichaam heeft zich slechts eenige keeren te kanten tegen de wetten, door onzen tijd dringend geeischt, en het zal zelf het middel worden om zijn macht te fnuiken. Reeds nu wordt de reactie-geest daar gebonden door de vrees voor den Duitschen Rijksdag, en naarmate men in het Heerenhuis meer het verledene zal trachten te herstellen of het onbruikbare uit het heden te conserveeren, wordt de Pruisische Regeering gedwongen om tot den Rijksdag de toevlucht te nemen en daar de wetten te doen vaststellen, die in Pruisen onmogelijk zijn.

Met één wet zal dit echter niet gaan, de onderwijswet namelijk. Kerkelijke en onderwijszaken zullen wel nooit gebracht worden tot de Rijksbevoegdheid, en de Minister Von Mühler is jaren lang reeds bezig aan een onderwijswet, om te voldoen aan art. 26 der Pruisische Grondwet. Niemand verlangde naar die wet, omdat men overtuigd was, dat niets van de zaak kon komen met Von Mühler; men zegt, dat de discussie over de onderwijswet, nu weder door Von Mühler klaargeemaakt om bij den Landdag te worden ingediend, een der hoofdredenen is, die aanleiding gegeven hebben tot zijn vertrek; er moeten vrij heftige woordenwisselingen hebben plaats gehad, waarin vooral Von Bismarck betrokken was. Een der eerste werkzaamheden van dr. Falk zal zijn een nieuw wetsontwerp op het onderwijs te vervaardigen, daar dat van Von Mühler totaal onbruikbaar is; wellicht dat hij den weg inslaat, door zijn ambtgenoot voor Justitie bij het ontwerpen der Rijkswetten gevolgd, de benoeming namelijk van een commissie van bevoegde personen, maar die met meer spoed te werk gaat dan ten onzent dat met commissies het geval is. Er is reeds zoo lang op een onderwijswet aangedrongen, dat de Pruisische Landdag den Minister geen rust zal laten; de Regeering wil echter eveneens de zaak afdoen en het wetsontwerp betreffende het staatsschooltoezicht is slechts de voorlooper van de wet, die alle takken van onderwijs zal omvatten. De verwickelingen met de ultramontanen maken de regeling van het onderwijs dubbel noodzakelijk.

In welken zin nu zal de onderwijsquaestie in Pruisen worden opgelost? Zal de Regeering consequent vasthouden aan het tegenwoordige stelsel, waarbij het godsdienstonderwijs behoort tot de verplichte leervakken, de Staat dat onderwijs laat geven door die leeraars, die volgens haar recht hebben op erkenning als kerkelijk wettige onderwijzers, en de leerlingen, die niet verlangen aan dit onderwijs deel te nemen, verwijderd worden, zooals dit b. v. te Braunsberg het geval is? Dat moge tijdelijk een geschikt wapen zijn tegen de ultramontanen, de moeilijkheden, waarin men zich daardoor zou wikkelen, zijn naar ons

inzien onoverkomelijk. De kerkelijke strijd neemt elken dag in Pruisen grooter afmeting aan, en de Lutheranen en Protestanten-vereiners zullen straks evenzeer hun preferentie laten gelden voor de onfeilbaarheid van hun dogma's als de ultramontanen de hunne voor de onfeilbaarheid van het levend dogma, den Paus; Protestantsche excommunicaties van godsdienstleeraren zouden niet minder vreemd zijn dan Roomsche. Het thans in Pruisen bestaande stelsel past geheel bij de Pruisisch Evangelische Kerk, maar valt ook daarmee in duigen.

Nog onwaarschijnlijker lijkt ons echter in Pruisen, althans in de eerste tijden, de invoering van hetgeen men gewoonlijk noemt de neutrale school, d. i. de verbanning van het godsdienstonderwijs uit de verplichte leerstukken en de opdracht van dit onderwijs aan de kerkgenootschappen of in laatster instantie aan de ouders, die het in hun keuze zullen hebben al of niet een godsdienstleeraar voor hun kinderen te vinden. Er zijn in Duitschland zeker evenals overal een groot aantal mannen, die met allen godsdienst gebroken hebben en het onderwijs daarin voor een dwaasheid houden, die slechts schadelijken invloed op de ontwikkeling van het kind kan uitoefenen; het talrijkst is die klasse onder den goeuden burgerstand. Toch vindt men dit verschijnsel in Duitschland niet zoo algemeen als men dit naar het wetenschappelijk gehalte van het land zou verwachten; men kan dit toeschrijven aan den invloed, dien het school-godsdienstonderwijs uitoefent, maar vergete ook niet dat het Deutsche volkskarakter van aard meer godsdienstig is dan in andere landen; de vergelijking b. v. van den Deutschen burgerstand met den Belgischen en den Franschen is in dit opzicht merkwaardig; die oppervlakkige, uit onkunde geboren minachting, vaak bespotting van den godsdienst, dien men alleen kent uit de voorstelling van kerkelijke wangedrochten, om niet zelden op lateren leeftijd zich aan het manuaal van het kerkelijk geloof met vreugde te onderwerpen, vindt men in Duitschland bijna niet; daarvoor bezit de burgerstand in Duitschland te veel kennis, en daarvoor is de Deutsche volksaard van nature te ernstig. Van daar dat een godsdienstige of liever kerkelijke beweging als de oud-Katholieke in het Roomsche Beieren kan wortel schieten; in Frankrijk en België is zoo iets ondenkbaar, en in het vaderland van Hyacinthe denkt bijna niemand meer om het dogma der onfeilbaarheid; zelfs de abt Gratry legt het hoofd in den schoot, en de Fransche Katholieken zullen morgen evenmin tobben over een dogma van 's Pausen hemelvaart of de onbevleete ontvangenis van de moeder des Pausen, als zij het doen over de onfeilbaarheid van Pius IX.

De meer godsdienstige aard van de meerderheid van het Deutsche volk zou dus meëbrengen om in elk geval het godsdienstig karakter aan de school niet te ontnemen en te trachten de moeilijkheden, die ontstaan uit de menigte der confessies en de onverdraagzaamheid van deze tegenover elkander, zooveel mogelijk uit den weg te ruimen. De Fortschrittspartij in Pruisen wil hier niets van weten en de radicalen

dringen evenals elders aan om den knoop door te hakken en het godsdienstonderwijs eenvoudig af te schaffen op de scholen; maar voor den onpartijdigen staatsman bestaat er geen reden om alleen de opinie te volgen van een fractie, die wel is waar tot de meest verstandelijk ontwikkelde behoort, maar toch verreweg de minderheid uitmaakt. De quaestie van het godsdienstonderwijs op de scholen behoort tot de moeilijkste en ingewikkeldste van onzen tijd; van alle kanten zoekt men zich van de school meester te maken om haar te exploiteeren ten bate van eigen dogma — het zoogenaamde ongeloof wedijvert vaak met het geloof in fanatisme; — de verschillende kerkgenootschappen konden veel doen om den strijd te beslechten door het onderwijs in eigen boezem te reorganiseeren, de bijna middeleeuwsche sleur te laten varen en het catechetisch onderwijs in overeenstemming te brengen met de methode van onzen tijd; maar de kerken voeren het hoogste woord over het onderwijs en doen er het minst voor; haar klachten over het verplaatsen van het godsdienstonderwijs van de school naar de kerk, lijkt ons dikwerf een noodkreet, omdat zij gevoelen hoe onvruchtbaar, tengevolge van verwaarloozing en gebrek aan methode, haar eigen onderwijs is.

De vijandige verhouding, waarin Staat en Kerk op het gebied van het onderwijs meestal tegenover elkander staan, sluit een schikking, naar 't schijnt, uit. Een regeling zooals die in ons land is ingevoerd, waarbij de school zoogenaamd neutraal wordt, het eigenlijk gezegd godsdienstonderwijs wordt overgelaten aan de verschillende kerkgenootschappen, waarvoor de schoollokalen *kunnen* beschikbaar worden gesteld, zou niet onbillijk kunnen worden genoemd, indien de Staat niet vooraf het onderwijs dus had geregeld, dat er voor het godsdienstonderwijs geen plaats, althans geen tijd meer overblijft, tenzij de godsdienstonderwijzer zich vergenoegde met de uren, die er overschieten, waarop de leerlingen gewoonlijk te afgeleerd zijn om zich nog te kunnen inspannen. Zoolang de meerderheid des volks er een of anderen kerkelijken godsdienst op blijft nabouden, past het den Staat niet om de hand te leenen tot het invoeren en uitvoeren van wetten, die tegen den wil van de meerderheid indruisen, en dit alleen omdat een niet-kerkelijke minderheid of eene abstracte staatstheorie dit voorschrijft.

Het is onwaarschijnlijk, dat men in Pruisen nu reeds een regeling in dezen geest beproeft; de overgang zou wellicht te groot zijn, en de kerkelijke reactie door een wet, waarvoor de meerderheid niet rijp is, te veel worden gebaat. Toch meenen wij dat deze regeling daarom slechts een quaestie kan zijn van tijd, omdat de Duitsche volksgeest onverzoenlijk is op het punt van sektescholen, — de noodzakelijke consequentie van het Staatsgodsdienstonderwijs. De Duitsche volksschool is naar haren oorsprong overwegend nationaal; de kerkelijke stempel die er tevens op werd afgedrukt, was een gevolg van de tijdsomstandigheden. De Pruisische volksschool is gesticht in den tijd der Fransche verne-

dering; het doel dat Stein en Fichte daarbij voor oogen hadden, was het nationale leven in den boezem des volks tot bewustzijn te brengen; in 1812 werd te Breslau de eerste kweekschool voor onderwijzers opgericht; op Duitschen grondslag moest het volksonderwijs worden opgetrokken. Het kerkelijk element was vooral in die dagen, onder den algemeenen druk te sterk, om het geen ruime plaats in die school aan te wijzen; het was een nationale verheffing, waarover een godsdienstige tint lag verspreid; dit laatste heeft zonder twijfel gestrekt om de volkschool zoo snel ingang te doen vinden, en het verplicht en kosteloos lager onderwijs, dat in andere landen wellicht altijd tot de vrome wenschen zal blijven behooren, tot eenal gemeen geliefde instelling te maken, die door andere volken met recht kan worden benijd. Nu is de vereering van de nationaliteit in de laatste jaren bij de Duitschers tot zulk een hoogte geklommen, dat de andere eerediensten bijna daardoor worden geabsorbeerd; wanneer het in theorie niet al te dwaas was, zouden de Duitschers in staat zijn om een Duitschen God te vereeren, zooals Friedrich Wilhelm III en met hem vele Duitschers droomden en droomen van een nationale Kerk.

Hier in Nederland, waar het gevoel van nationaliteit meestal zoo zwak is, zijn er reeds niet weinigen onder de kerkelijk-geloovigen, die met de conservatieven alles zouden willen beginnen, maar niet het afbreken van de volksschool, en wat moet dan dit nationaal instinct niet uitwerken bij de opgewonden Duitschers? En inderdaad, wanneer men het gevoel van nationaliteit van een volk wil behouden en ontwikkelen, dan is een school voor verplicht en kosteloos onderwijs, een school voor armen en rijken, voor alle gezindten zonder onderscheid, het eerste en onmisbaarste middel. Gelijk het onderscheid in stand wordt bevorderd door de scholen voor armen en rijken en daardoor een kloof ontstaat, die later nooit geheel kan worden gedempt, zoo zal het bezoeken van verschillende scholen al naarmate de kinderen Roomsch of Protestant of wat ook zijn, de kerkelijke scheiding met vernieuwde kracht doen herleven en de onverdraagzaamheid tot regel maken. De nationale eenheid, waaraan dan wellicht nog op de verschillende scholen een klein plaatsje kan worden aangewezen, zal onvermogen zijn om het gevoel van gemeenschap voor versterving te behoeden en sektedweperij moet de plaats innemen van de vaderlandsliefde.

Een andere Deutsche nationale instelling hangt ten nauwste samen met de Pruisische volksschool, — de algemeene dienstplicht, het nationale leger. In verschillende landen heeft men na den laatsten oorlog, toen de kracht van een nationaal leger zoo schitterend aan den dag kwam, over de invoering van den algemeenen dienstplicht gesproken en geschreven, maar de instelling hiervan zou in de praktijk hoogst waarschijnlijk onuitvoerbaar blijken; de afstand, de disharmonie tusschen de verschillende standen is te groot om de bijeenvoering van de verschillende bestanddeelen mogelijk te maken. Een leger met algemeenen

dienstplicht is alleen denkbaar bij een algemeen verplicht kosteloos lager onderwijs, voor alle standen, voor alle confessies.

Vooraf uit het oogpunt der nationaliteit derhalve is het volstrekt niet twijfelachtig, welke de eindbeslissing in Pruisen en daarmee in Duitschland zal zijn van de onderwijsquaestie. Wij moeten wenschen dat die beslissing niet geschiedt naar de wijze der radicalen, die meenen dat instellingen kunnen worden ingeplant in een volk naar de abstracte theorie, en de quaestie is opgelost, wanneer men slechts een wet heeft afgekondigd. Wat baten de wetten, wanneer zij niet wortelen in de behoefte des volks; wanneer het doorzicht des volks niet zoo ver is gerijpt, dat het een wet kan bevatten, zich bewust is van den geest, die in haar doorstraalt en waarin zij moet worden toegepast, om het doel te bereiken, dat daaraan ten grondslag ligt?

Toen het vorige jaar onder de annexatie-vrees door menigeen punten van vergelijking werden getrokken tusschen Pruisen en Nederland, viel het onderzoek al spoedig ten voordeele van ons vaderland uit; Pruisen met zijn oude instellingen o. a. van ambachtsheerlijkheden en daaraan verbonden rechten, was in sommige opzichten in vergelijking met Nederland een middeleeuwsche Staat. Sedert '48 zijn wij met een aantal organieke wetten overhoopt, waarmee wij tegenover geen ander land in Europa in liberaliteit behoeven onder te doen. In denzelfden tijd dat in Pruisen de reactie-geest alle liberale wenschen en verwachtingen onderdrukte, gingen wij met snelle schreden voorwaarts. De verwachting nu die men daarvan bij ons heeft gekoesterd voor de ontwikkeling van het volksleven, is deerlijk teleurgesteld; de oude, suffe geest is veelal dezelfde gebleven, en toen het nieuwtje er af was, kwam weer dezelfde apathie te voorschijn. Het zou zoo onmogelijk niet zijn, dat Pruisen, voortgaande op den weg, dien het onder leiding van Von Bismarck is ingeslagen, mettertijd wat liberale instellingen betreft ons inhaalde, en voorbij streefde. De trage gang, dien men in Pruisen na '48 is gevolgd, heeft wellicht geen kwaad gedaan; de kookhitte, waarmee men de zoogenaamde liberale theoriën opstoomde, heeft tijd gehad om af te koelen, en men kan verzekerd zijn, dat de wetten, die thans in Pruisen worden overwogen, meer overeenkomstig de behoeften des lands zullen zijn, en eenmaal ingevoerd, ook meer vruchten zullen afwerpen. Een der belangrijkste wetten, die nog in deze zitting van den Landdag zal worden behandeld, is die op de *Kreisordnung*, waarbij de zes oostelijke provinciën in districten worden verdeeld en het bestuur geregeld; daarmee is in beginsel reeds beslist over den val van hetgeen als overblijfsel uit de riddertijden nog bestaat. Vergelijkt men het ingediende wetsontwerp uit het oogpunt van centralisatie met de bij ons bestaande wetten, dan valt de vergelijking niet ten nadeele van de Pruisische wet uit. Die wet doet tevens zien, dat de Pruisische Regeering veel minder centralistisch is dan de liberaal doctrinaire partij dit wenscht; het verschil van toestand is name-

lijk, volgens de Pruisische Regeering, in het oosten en westen te zeer verschillend om voor al provinciën dezelfde wet te geven. Is het tevens niet een bewijs van wezenlijke liberaliteit, dat men in Hannover de instellingen laat bestaan, omdat elke verandering, ook de beste, met onvruchtbaarheid zou zijn geslagen, zoolang het denkbeeld van geannexeerd te zijn daar niet geheel is op den achtergrond getreden.

De wijze, waarop het constitutioneele stelsel in Pruisen wordt opgevat en toegepast, hindert ons! Een Koning, die een werkzaam aandeel neemt in de Regeeringsaangelegenheden en van zijn macht soms feitelijk gebruik maakt, naast zulk een Vorst Ministers, die, om slechts van den heer Von Mühlner te spreken, tien jaren Minister kunnen blijven tegen den duidelijk uitgedrukten wensch der volksvertegenwoordiging; men roept zich het conflict te binnen van '62, en vraagt of de uitkomst, het succes van Kroon en Ministers, dan de ongrondwettige middelen billijken! Niemand zal de laatste Pruisische periode in bescherming nemen, en met het aftreden eerst van graaf Lippe in '67, daarna van Von der Heide in '69 en eindelijk van Von Mühlner, boezemt hun vervanging door uitstekend bekwame, gematigd liberale mannen als Leonhardt, Camphausen en Falk, vertrouwen in dat zulk een periode niet zal wederkeeren. Men vergeet bij de beoordeeling van de Pruisische toestanden, dat men daar met een geheel ander land, geheel andere verhoudingen en machten heeft te doen, die zich niet laten wegcijferen, omdat zij in het zoogenaamde kader van liberale denkbeelden eigenlijk niet moesten bestaan. Verklaart zich b. v. het berusten van de Duitschers in de macht, die feitelijk nog door de Vorsten wordt uitgeoefend, niet voor een groot deel daaruit, dat de Pruisische monarchen, met al hun inbeelding en mystiekerij, hart hebben voor hun volk en zich aan zijn belangen laten gelegen liggen? De Pruisische Vorsten werken nog, en Wilhelm de Overwinnaar heeft zich in den vorigen winter op zijn ouden dag de moeielijkheden van een veldtocht getroost.

De Pruisische Ministers zitten vast, te vast; — maar vergelijkt men hun werkzaamheden met die van de Ministers in zoogenaamd zuiver constitutioneele landen, dan rijst de vraag wel eens op, waar het wezenlijk belang van het volk beter behartigd wordt. Tengevolge van de gedurige verandering van Ministerie wordt een aantal wetten jaren achtereen voorbereid, gemaakt, hervormd, gewijzigd, zonder ooit wet te worden. De kundigste ambtenaren worden van den ministerieëlen zetel afgeschrikt, omdat zij morgen tengevolge van een partij-kabaal kunnen vallen. De hartstocht der partijen wordt door de begeerte naar de groene tafel aangevuurd en er zal onder de volksvertegenwoordigers altijd een groot aantal gevonden worden, wier eerezucht grooter is dan hun zorg voor de ware belangen des lands.

In één woord, wij zouden het wenschelijk achten, dat bij de beoordeeling van politieke toestanden minder gelet werd op de kleur,

welke het werk draagt, maar meer op de vruchten welke het oplevert. Een weinig gezond verstand is in het staatkundige leven in onzen tijd dringend noodig.

De strijd, die thans in Pruisen allereerst aan de orde van den dag is, die tegen de ultramontanen, is van gewicht voor geheel Europa. Wordt de kracht van de Roomsche Kerk in Duitschland gebroken, — en wij kunnen ons moeilijk een anderen uitslag voorstellen, en de kamp van beide zijden zal heet zijn, — dan is het gevaar afgewend, dat de moderne maatschappij van de zijde van de Syllabus-mannen dreigt, een gevaar dat hier te lande veel te gering geschat wordt. De Duitschers hebben in de middeleeuwen ons gered van de pauselijke opperheerschappij, het schijnt dat in de 19^e eeuw ten tweeden male hun die taak is opgedragen.

21 Januari '72.

NOORMAN.

MENGE L W E R K.

EEN OUDE GESCHIEDENIS.

DOOR

P. F. BRUNINGS.

III.

Wat stond er in 't papiertje? Frans vouwde het open en las het volgende:

»Ik geef mijn pupil Frans Crul hierbij toestemming om, zooals hij verlangt, examen af te leggen als adelborst bij het Marine-instituut. Ik verbind mij hem de middelen te verschaffen zijne studiën te volbrengen en, bij zijne benoeming tot officier, hem compleet uit te rusten. Ik verbind mij verder, hem jaarlijks, zoolang ik leef, tot zijne benoeming als kapitein-luitenant, eene som te doen uitkeeren ten bedrage van zijn vol jaarlijksch tractement.

Voorberg, Augustus 18...

Van Pylsburg,

vice-adm.»

Frans stond te kijken alsof hij het uit Keulen hoorde donderen. Hij wist wel dat zijn geëerde voogd een zonderling heer was, maar diens redeneering van zoeven was zoo lijnrecht in strijd met hetgeen hij nu geschreven onder de oogen had, dat hij er geen touw aan wist vast te knopen. Hij las het epistel nog eens over; er was niets dubbelzinnigs in; geen voorbehoud, geen voorwaarde hoegenaamd. Hij wilde juist het papier weer dicht vouwen, toen zijn oog viel op drie kleine lettertjes onder aan, rechts in het hoekje: z. o. z.

Het »papiertje» was een gewoon dubbel velletje postpapier, klein formaat. Frans sloeg haastig het blaadje om, en daar las hij:

»Ik herroep mijne op de keerzijde geschreven beloften, voor het geval dat mijn pupil Frans Crul den minsten schijn van tegenzin mocht doen

blijken in de door hem gekozen loopbaan; en ik zal hem ook onmiddellijk allen geldelijken bijstand onttrekken, als hij 't in zijn hoofd mocht krijgen een huwelijk aan te gaan.

Datum als voren.
Van Pylsburg."

Frans lachte om dat zonderlinge toevoegsel. Een notaris, die den acten-vorm op zijn duimpje kent, zou er natuurlijk ook om gelachen hebben, maar niet om dezelfde reden als Frans. In plaats van nog eens over de zaak na te denken, liep Frans zijn voogd snel achterop.

»Mijnheer," zeide hij, half buiten adem, — »ik dank u hartelijk voor uwe goedheid."

»Wat bedoel-je?" vroeg de Admiraal, met een strakke dienstplooi op 't gelaat.

»Ik zal u altijd dankbaar blijven," zei Frans uit de volheid van zijn hart.

»Dus heb-je de les begrepen?"

»Eene les, Mijnheer?"

»O, is 't geen les? — Je wilt dus?

»Naar zee, Mijnheer! Bij de Koninklijke marine! — Natuurlijk."

»Heel goed, jongentje. Je hebt ook aan den keerkant van 't blaadje gekeken, denk ik?"

»Zeker, Mijnheer."

»En komt dat overeen met je idéé's en je plannen?"

»Natuurlijk, Mijnheer."

»Heel natuurlijk vind ik het niet, — of ja-wel, toch natuurlijk voor een jongen die zijn hersens niet gebruikt. Er zijn ook volwassen en oude menschen die hun hersens niet gebruiken. — Maar ik heb je een dag tijds gelaten om je te bedenken, — waarom maak-je er geen gebruik van?"

»Mijnheer, ik heb alles sinds lang overwogen. Ik heb geen andere vocatie dan om zeeman te worden," zei Frans het hoofd omhoog stekende.

»Je bent een knappe jongen," zei de Admiraal met een allerkomiekst gezicht, — een drommels knappe jongen. Je hebt de vocatie om zeeman te worden. Wat is vocatie, geachte heer en pupil?"

»Roeping, Mijnheer!" antwoordde Frans zeer gebelgd, en bijgevolg op brutalen toon.

»Roeping, juist. Dat is een voortreffelijk woord, Mijnheer," zei de Admiraal op droog ironischen toon, — »roeping: dat is zoo iets voor een geroepene, een uitverkorene. Uwe edelheid zal waarschijnlijk zich geroepen voelen de Nederlandsche zeemacht op een goeden voet te brengen; het *prestige* onzer vlag te verheffen; de vloot te reconstrueeren; den bezem in den mast te steken, enz?"

»Ik zal mijn plicht doen, Mijnheer," zei Frans driftig.

»Anders niet? Dat is geen roeping," zei de Admiraal kortaf. »De

Ruyter had ook vocatie, maar toen De Ruyter nog een jongen was, kon hij daar evenmin een eed op doen als gij. Je moet eerst door de tegenspoeden heendwalen en dan nog blijven volhouden, en geen anderen stand verkiezen boven den eens gekozene, — al is hij nog zoo mooi, — dan kun-je zeggen: ik heb roeping. Je kunt het nu probeeren, — dat is alles. Je plicht doen, — dat spreekt van zelf, — maar een man van roeping doet meer, veel meer, oneindig meer dan zijn plicht; hij doet het bovenmenschenlijke; hij offert zich op, — dat is roeping.” . . .

De Admiraal zweeg een oogenblik; toen hervatte hij met een harts-tocht die zijn pupil hem nooit had toegedacht: »Roeping is fanatisme. Om je aan den kriegsstand te wijden; moet je fanatiek zijn. Je moet kunnen zeggen: ik wil me opofferen voor mijn vaderland. Een man die zijn dagelijksch brood wil verdienen, door dienst te doen op de Vloot of in het Leger, is geen soldaat van roeping, — en heb-je de waarachtige overtuiging niet, dat er niets beters en schooners is dan zich op te offeren voor zijn land, dan moet je naar een anderen werkkring zoeken, waarin je nuttig bent voor de maatschappij en die je het dagelijksch brood geeft, met of zonder kaas.”

»Wel, Mijnheer,” zei Frans luchtig, — »ik heb zóóveel roeping, dat ik me, evenals Van Speyk, in de lucht zou laten vliegen, als 't er op aan kwam.”

»Dat is kinderpraat!” zei de Admiraal streng. »'t Is hier de vraag niet of je moed genoeg hebt, maar 't is de vraag of je alle hoedanigheden bezit die een zeeofficier hebben moet. Herman De Ruyter was een burgerman; hij bedreef eer: heldenstuk, maar was hij geschikt iets meer te doen dan wat hij gedaan heeft? — Maar je hebt nu eenmaal vocatie. — Goed! je zult ze volgen. Je zegt dat je ook eens achter het blaadje hebt gekeken, vindt-je die voorwaarde goed?”

»Ik vind ze goed, Mijnheer, in zoover dat ik met de voorwaarde genoegen neem.”

»Dus je hebt alles goed overwogen?”

»Ja, Mijnheer.”

»Uitmunten; we praten er niet meer over.”

IV.

»Zoo,” zei Elbert, toen Frans hem op geheimzinnige wijze zijn onderhoud met den Admiraal meedeelde, »heeft de oude dat gezegd? En wat doe-je nu?”

»Wel, dat is nog al natuurlijk.”

»Je bedankt er voor, hè?”

»'t Lijkt er niet naar; hoe krijg-je 't in 't hoofd, Elbert?”

»Ik dacht maar, zie-je, een vries is een mensch, en zoo gesteld, dat als hij 't vandaag of morgen in de muts krijgt om de vlag te

strijken voor een vrouwenrok, hij dan 't land aan zee krijgt, zoo zeker als we hier met mekaar staan te praten. Nu 't met den Admiraal zoo gesteld is, dat hij niet wil hebben dat je trouwt als je zee-officier bent, zou ik me er nog eens op bedenken. 't Is een hard gelag, jongenlief, als je genie in iemand hebt, en je moogt niet trouwen."

»Daar heb ik nog nooit aan gedacht," zei Frans luchtig, — »wat kan 't mij schelen!"

»Juist, jongeheer, — omdat je er nooit aan gedacht hebt, zeg ik 't je."

»Je hebt zeker ook nooit aan trouwen gedacht, toen je op zee waart," zei Frans onverschillig.

»Neen, natuurlijk," zei Elbert met de bittere ironie van iemand die gevoelt dat hij beneden zijn waarde wordt geschat, — »natuurlijk: een matroos is zoo gesteld, dat hij eigenlijk geen mensch is; hij denkt alleen aan zijn schip, zijn kommandant, zijn officieren, den schipper, den bootsman; aan exerceeren met de zeilen, het kanon of 't geweer; aan schoonschip maken en breeuwen en schilderen en zoo al meer; maar aan zijn famielje, aan zijn vrouw en kinderen, of zijn meisje, daaraan denkt hij natuurlijk niet. Een matroos is... maar een matroos, — wel zeker; hij is eigenlijk zoo gesteld, dat hij geen hart in zijn romp heeft."

»Maak je niet boos, Elbert," zei Frans, de ruwe hand van den zeeman grijpende; — waarom wordt-je in eens zoo boos?"

»Boos?" zei Elbert, nog grimmiger, nu Frans hem zocht te kalmeeren, — »boos? Ik ben nooit boos; een matroos mag niet boos zijn; een matroos moet maar doen wat hem gekommandeerd wordt, en er staat nergens geschreven dat hij boos mag worden."

»Je hebt zeker eens iets gehad, Elbert?" vroeg Frans deelnemend. »Zeg me eens, Elbert, — je hebt zeker zoo iets ondervonden."

»Wát ondervonden?"

»Verdriet, dat ze je hebben aangedaan."

»O, denk-je dat je voor je plezier aan boord bent? — Neen, jongenlief, — en als je 't soms je mocht verbeelden, dan zijn ze wel zoo vriendelijk je dat anders te beduiden. Onze Admiraal is altijd een braaf, best man geweest, maar 't lag als in zijn mond bestorven, toen hij nog luitenant was: »denk jelui dat je voor je plezier hier bent? — Neen, dat zal ik je eens anders leeren."

»Ja, maar," zei Frans, »daar raak-je aan gewoon; is dat nu zoo'n groot verdriet?"

»Neen, dat is zoo'n groot verdriet niet," zei Elbert peinzend, — »we wisten het allemaal, dat we niet voor ons plezier bij stormweer in de paarden hingen om den boel te bergen, — dat spreekt, — maar ik zou denken dat een matroos, of om 't maar eens zoo te zeggen, een zeeman, altijd een mensch is."

»Zeg me eens, Elbert, wat bedoel-je toch eigenlijk? Je hebt iets op je hart dat je zeggen wilt, en toch niet zegt."

»Luister eens, Frans,” zei Elbert, zijn hoed achterover schuivende, — »je moet me wél verstaan: ik ben altijd een zeeman in mijn hart geweest, maar als je nu alleen met menschen te doen hadt die ook zeelui waren, die hart voor hun volk hadden, dan zou 't opperbest zijn, — maar je hebt er soms lui onder, die allerlei muizennesten onder de muts hebben, die kwaad van humeur zijn en met Jan, Piet en Klaas overhoop liggen, — en die maken je 't leven lastig. Ik was aan boord van de »Krokodil” en we lagen op de ree van Helvoet om naar Oostinje te varen. Ik kreeg een boodschap dat mijn grootje op sterven lag, en ik vroeg om even aan den wal te gaan, — want, zie-je, ik ben in Helvoet geboren en getogen, en ik had er nog andere famielje en kennissen, en een meisje ook, — maar ik had al afscheid genomen en ik wou ze ook niet meer zien, geen van allen, want dat maakt je maar kapot; maar toen mijn grootje op sterven lag, dacht ik: een mensch is een mensch, al is hij maar matroos, en de oude ziel heeft me 't eerst in de luren geleid en mijn beschuitpap gemaakt en me gewiegd dat ik er mal van meende te worden, en dat doe-je niet als je geen hart voor je kinders hebt, en daarom moeten de kinders ook hart voor de ouwers hebben; — en toen ik nu wist dat mijn beste, brave grootje 't zou afleggen, was 't me precies of ik een... bomgranaat had ingeslikt: ik meende niets anders of ik zou er van stikken. Ik liep regelrecht op den eersten officier aan, die op 't achterdek zat te fizelefeeren, en ik zei zoo iets, ik weet niet meer wat, maar 't was zooveel dat ik naar den wal wou...”

»En toen ging-je naar den wal,” zei Frans, toen Elbert bleef steken.

»Neen, ik ging in 't cachot,” zei Elbert, zijn hoed driftig tegen den grond slingerende, — »ik ging in 't cachot, omdat ik den eersten officier had aangesproken, — anders niet.”

»Die eerste officier was een... vlegel,” zei Frans driftig.

»Neen, die eerste officier was zoo kwaad niet,” antwoordde Elbert. »De man had een zwakke borst en hij moest geitenmelk drinken; hij had, met permissie van den kommandant, een geit aan boord; maar 't beestje crepeerde, toen we in de Spaansche zee waren, en ik kan je wel zeggen, dat ik nooit een mensch zoo uit zijn koers heb gezien als onzen eersten officier; — maar dat doet er niet toe: afijn ik heb mijn grootje nooit weer gezien. Heb nu maar plezier in 't zeeleven!”

»Goed,” zei Frans, »maar je bent toch altijd blijven varen, en de Admiraal heeft altijd gezegd, dat je een ferme vent waart, — een echt matroos. Je hadt er dan toch plezier in.”

»Plezier? — dank-je.”

»Waarom bleef-je dan varen?” vroeg Frans verbaasd.

»Wel, — Waarom? — Daarom. Waarom ga-je timmeren, of spitten, of ploegen? — Omdat je moet. En als je ergens voor staat, dan moet je 't goed doen, — dat is je plicht.”

Dat was de tweede maal, dat Frans van plicht hoorde: eerst van een Admiraal, nu van een matroos.

»Ik zal ook mijn plicht doen, Elbert,» zei Frans, na een oogenblik nadenken; »ik geloof dat het zoo moeilijk niet is zijn plicht te doen, als men maar wil.»

»Neen, zoo heel moeilijk niet,» zei Elbert, in zijn zak tastende naar zekere koperen doos, die als ze had kunnen nadenken, wel verwonderd moest zijn, zoolang in rust te zijn gelaten; — »neen, moeilijk is 't niet, maar gemakkelijk is toch heel anders. Afijn, dat moet je maar ondervinden. Kijk, daar komt Eva aan: 't wordt al een heele meid; ik noem 't kind nog maar bij haar naam, maar ze wordt me te groot. Als ik haar zoo zie, dan denk ik aan de zalige Mevrouw: ze lijkt er op als de eene druppel op den anderen. Afijn, Frans, — ga-je gooi, jongen, — ik groet je, hoor.»

Frans keek niet meer naar zijn vriend Elbert om, toen Eva het pad afkwam. Hij ging haar te gemoet.

»Eva,» zeide hij, »ik begrijp er niets van; vroeger hoorde ik hier van niets anders dan van dat mooie, prettige zeeleven; nu maken ze 't me tegen.

»Papa toch niet?» vroeg Eva.

»Neen, Papa niet; maar hij stelt mij zonderlinge voorwaarden,» antwoordde Frans ironisch. »Hij onttrekt me zijn steun, zoodra ik den minsten tegenzin in mijn vak toon, of wanneer ik wil gaan trouwen. Dat is toch bespottelijk, want als ik nu niet alles goed en mooi vind, kan hij wel zeggen, dat ik tegenzin in mijn carrière heb, en wat kan 't hem schelen, of ik trouw of niet? Hij is immers ook getrouwd geweest? — Vindt-je 't ook niet gek, Eva?»

»Ik vind het heel verstandig van Papa,» zei Eva op een toon van gekwetste majesteit. »Papa heeft groot gelijk; mijn arme mama zou niet van verdriet gestorven zijn, als Papa bij haar was gebleven, in plaats van naar Oost-Indië te varen.»

»Zoo!» zei Frans verbluft. »Hoe weet-je dat?»

»Hoe ik dat weet?» vroeg Eva uit de hoogte. »Ik zou toch al heel dom moeten zijn, als ik dat niet wist. Het is zoo natuurlijk als iets ter wereld, als men van iemand houdt; mijn goede moeder die Papa zoo innig liefhad, kon immers, zonder hem, geen jaren achtereen blijven leven? Ik begrijp niet dat je zoo iets niet begrijpt.»

»Maar je papa is toch wél blijven leven, zei Frans.»

Deze opmerking trof Eva. Zij bleef een poos nadenkend stilstaan.

»Dat is heel iets anders,» zeide ze toen.

»Neen, dat is precies hetzelfde,» zei Frans haastig. »Als alle menschen van verdriet moesten sterven, omdat ze voor langen tijd moeten scheiden van hen die ze liefhebben, dan zag het er gek uit.»

»Als je een meisje waart, zou-je zoo niet spreken,» zei Eva met tranen in de oogen, — »maar die jongens zijn zoo hardvochtig.»

»Maar, lieve Eva, als ik nu nooit wil trouwen, wat kan het je dan schelen, of ik naar Oost of West ga?» vroeg Frans, — de nuchtere Frans.

»Wel neen, — mijnheer Frans, het kan mij ook eigenlijk niet schelen,» zei Eva geraakt, — »doe jij maar wat je wilt. Het kan mij niet schelen, en ik wil je wel beloven, dat als je voor jaren afscheid van ons neemt, ik me niet zal dood-treuren. Je bent me een lievertje, — *bonjour* Frans!»

En Eva keerde hem den rug toe, en ging heen met een zoo trotsche houding, dat geen beleedigde prinses het haar zou hebben verbeterd.

»Komaan,» dacht Frans, »ze hebben het er op gezet, me het zeeleven tegen te maken; maar ik zal mijn zin hebben.»

En Frans kreeg zijn zin.

V.

Er zijn ruim zes jaren verlopen sinds den gewichtigen dag waarop 't beslist werd dat Frans Crul het voetspoor van De Ruyter en Tromp zou volgen. Frans was met buitengewonen spoed vooruit gekomen; hij was onlangs tot luitenant bevorderd, en zou nu eerstdaags uit Indië naar huis varen. In al dien tijd had hij zijn voogd en Eva slechts drie maal gezien, namelijk gedurende de vakantie-dagen, en het laatst kort vóór zijn vertrek naar Indië. De Admiraal had meer gedaan dan woord gehouden. Frans was op vorstelijke wijze uitgerust en had een inkomen als een vlagofficier. Maar Frans had óók meer gedaan dan hij beloofd had; hij was een paar studie-jaren overgesprongen en had dus ook een buitengewoon avancement gemaakt. Bij het laatste afscheid was Eva zeer bedroefd geweest, en Frans had ook moeite gehad zich goed te houden, maar Frans was een jongen vol geestkracht en had zijne aandoening zoo goed onderdrukt, dat Eva voor zich-zelve de overtuiging kreeg dat Frans een heer was, die van niemand meer hield dan van zich-zelf, en dat hij overigens een hart van steen in een borst van ijzer met zich omdroeg. We gelooven zelfs, dat Eva zich in dezelfde dichterlijke termen in een aan Frans gericht brief uitliet, — een brief, waarin meer dergelijke verheven ontboezemingen voorkwamen, — en dien Frans heel zorgvuldig bewaarde, en, — als we goed onderricht zijn, — nog steeds achter slot houdt, — waarom, dit zal misschien later blijken.

Frans werd eindelijk terug verwacht; maar Frans, die tegen 't voorjaar zou komen, was er in Juni nog niet. Toen kwamen er eensklaps verontrustende berichten uit Indië. Er zou eene expeditie worden uitgezonden, en alle beschikbare troepen en vaartuigen moesten er aan deelnemen. De volgende mail bracht meer bijzonderheden: de expeditie was van grooten omvang en zou buitengewone inspanning vorderen. De

regering in het moederland begon zich ongerust te maken, zooals eene regering doet die de bewustheid heeft, een kwaad te hebben laten ontkiemen en aangroeien, zonder van de haar gegeven middelen gebruik te hebben gemaakt om het tegen te gaan. De dagbladen begonnen hunne kolommen met klaagliederen en sombere voorspellingen te vullen. De natie stoorde er zich wel niet veel aan; alleen de familiën, die betrekkingen en zaken in Indië hadden, maakten zich ongerust; de couranten zongen variatiën op oude thema's; iedereen gaf zijn hart lucht op zijn manier; en iedereen wist de schuld op een ander te werpen en zijn eigen handen schoon te wasschen. Voor een onpartijdig man was 't onmogelijk bepaald op iemand de schuld te werpen van de verschrikkelijke rampen die de pessimisten in Oostersche zaken voorspelden. Natuurlijk, waar iedereen, voor zich-zelf, een weinigje schuld heeft aan een algemeene ramp, is dat ook niet te doen. Als Nederland zelf eens verdween in de wijde keel van een verslindend buurman, wie zou dan wel de schuld krijgen? Misschien deze of gene minister, of veldoverste, of diplomaat, — maar de natie-zelve, die er aan meê heeft geholpen, niet: die is schotvrij.

De expeditie liep buitengewoon gelukkig af. In Indië is het geluk, — of liever het gelukkig toeval, — een voorname factor, die trouw in rekening wordt gebracht, maar ten slotte ons wel eens in den steek kon laten. Wel waren er dooden, gewonden en zieken, — meer dan noodig was geweest, — maar de uitslag was gunstig geweest; en toen de zaak was afgelopen, vroeg de dankbare natie, — met uitzondering van hen die een of meer hunner geliefde betrekkingen in het afgelegen land hadden verloren, — naar de heldendaden van leger en vloot niet meer. Er was immers geen gevaar voor de vreedzame Nederlanders geweest.

Op Landlust was eindelijk ook tijding gekomen. Frans schreef dat hij tot de expeditie behoorde; zijn brief was kort, maar tamelijk opgewonden. Toen zweeg de brievenmail voor Landlust en moest men zich met de couranten-berichten vergenoegen, die nog geen enkele heldendaad van Frans Crul vermeldden. Dat was wel een teleurstelling voor den Admiraal, maar tegelijk een kleine troost voor Eva, die wel met heldendaden van Ivanhoe en Richard dweept, maar tevens bedacht dat aan zulke heldendaden ook levensgevaar verbonden is.

Toen kwam er eindelijk een brief van een onbekende hand. Een vriend van Frans schreef dat onze jonge zeeheld in 't hospitaal lag, — maar niet gevaarlijk: hij zou met de volgende mail zelf schrijven, maar hij was nu te zwak. Werkelijk kwam er met een volgende mail een brief van Frans, waarin hij schreef dat hij aan de betere hand was en spoedig zou repatriëeren. Veel bijzonders hield de brief niet in, — ten minste, hij liet de bewoners van Landlust onbevredigd. Toen vernam men niets meer van Frans, — hoegenaamd niets.

't Was in Januari, en te Goudberg waren de winterfeesten in vol-

len gang. De Admiraal had zijn menschen-hatende gewoonten moeten wijzigen om zijne dochter in de wereld te vergezellen. Eva genoot het vroolijke leven met een hart vol vreugde en met de onbezorgdheid harer negentien jaren; zij danste met een ijver een betere zaak waardig, en, zonder het te zoeken, omringde ze zich met een dichten drom van aanbidders, die dank zij vooral haar vermoedelijk groot fortuin, allen met bepaalde huwelijksplannen hun hof maakten. Maar Eva vermaakte zich te goed om van die hofmakerij den ernstigen kant te willen zien. Ze had geen enkele voorkeur en wist, met een haar aangeboren takt, de te dringende aanbidders op zekeren afstand te houden. Het spreekt van zelf dat, onder de dames, Eva voor een nuf, een nest en een kokette doorging, maar dit strekte tot niets anders dan om haar bij de heeren nog meer in trek te brengen. De dames, die in 't algemeen zooveel wijsheid en takt bezitten, geven we hier in overweging, of ze zich-zelve niet een ondiens en eene mededingster een dienst bewijzen door deze, ten aanhoore van half en heel verliefde heeren, een veer te trekken. Misschien vergissen we ons, en is 't de taak eener vrouw, elke andere vrouw die er goed uitziet en zich met smaak kleedt, door het slijk te halen; er zijn enkele regels van philanthropie, waarin we niet thuis zijn, en mogelijk staan we hier voor zoo'n geval, en dan verklaren we ons, met alle vrijmoedigheid, incompetent.

Eva, het lieve kind, zag wel bij toeval nu en dan strak geplooid lippen, en scherpe oogen die haar pijn wilden doen, maar haar rustig geweten en haar vroolijk humeur deden haar glimlachen om die stuur-sche gezichten; en kreeg ze nu en dan een pikanten zet, of een snijdend woord, — nog pikanter en snijdender omdat het met een glimlachje gepaard ging, — dan zette ze eerst een paar verbaasde oogen op, en antwoordde dan door een allerliefste neiging, die zooveel beteekende als: ik lach met je, Mevrouw, of Mejufvrouw; — ik amuzeer me uitstekend, en je kunt mijn pret niet bederven. — Het was onmogelijk verstandiger te handelen.

Te midden van een der schitterendste bals, — of casino's, zooals onze gewone danspartijen heeten, — viel Eva's oog op een heer in uniform, die onbeweeglijk, met de armen over elkaar, tegen een pilaar geleund, haar met zijne doordringende oogen volgde. Ze zou dien heer geen bijzondere aandacht hebben geschonken, want uniformen waren er genoeg, en doordringende oogen ook, — maar die heer droeg eene te Goudberg zeldzame uniform, — die der marine, — en ZEd. danste niet, sprak met niemand, en keek naar niemand behalve naar Eva. Het was een toeval dat Eva den blik op dezen vreemdeling vestigde, maar toen ze een poos later, weer bij toeval, naar hem keek, stond hij nog in dezelfde houding en ontmoette haar blik den zijne. Ze was in gesprek met haar cavalier, en terwijl ze aandachtig scheen te luisteren naar diens bloemrijke wartaal, waagde ze nog eens een zij-

blik van onder haar lange wimpers. De zeeman had geen oogen dan voor haar.

»Mijnheer Van Beveren,” zei Eva toen deze heer een oogenblik adem schepte, »zeg me eens, als ge aanstonds ongemerkt naar dien kant wilt uitzien, wie die zee-officier is, die daar tegen den hoek-pilaar staat.”

»Mag ik vragen, Freule, welk belang u dat geheimzinnig personage inboezemt?” vroeg Van Beveren.

»Geen bijzonder belang, mijnheer Van Beveren, maar in uw vraag ligt het antwoord: ge noemt hem een geheimzinnig personage, en ge weet immers wel, dat al wat geheimzinnig is de nieuwsgierigheid prikkelt. Hebt ge ooit een vrouw ontmoet, die niet nieuwsgierig was, mijnheer Van Beveren?”

»Nooit, Freule,” antwoordde Van Beveren openhartig. »Ge zijt de vier-en-twintigste dame, die me van-avond dezelfde vraag doet. Die mijnheer heet De Jonge-Barneveld, — waarschijnlijk een afstammeling van den ouden Barneveld, — hij is pas uit Indië teruggekeerd, van ik weet niet welke expeditie, — er zijn zooveel expedities daar ginds, — en hij kent hier niemand. Hij heeft zich laten introduceeren door een officier van 't garnizoen, die hem evenmin kent als ik, en nu staat hij te kijken als een idioot. Wat hij hier doet, begrijpt niemand; alleen trekt hij de nieuwsgierigheid van de dames. 't Is gemakkelijker zoo met zijn rug tegen een pilaar te gaan leunen en de attentie tot zich te trekken. Ik ben van plan op 't volgend casino mijn gezicht bruin en mijn knevel zwart te verwen en ook tegen een pilaar te gaan leunen. Als ik dan geen furore maak, begrijp ik er niets van.”

»Alsof ge niet reeds furore maaktet, mijnheer Van Beveren,” zei Eva lachend.

»Als 't welgemeend was wat ge daar zegt, Freule, zou uw compliment me krankzinnig kunnen maken.”

»Bewaar me de Hemel, mijnheer Van Beveren, — ik neem mijn woorden terug. Ik zou u niet gaarne naar Meerenberg zien vertrekken.”

»Beschouw het, Freule, alsof ik niets gezegd heb. Ik vlei me wel niet met de gedachte van juist furore te maken, maar toch wel een weinig met de hoop van niet tot de minsten uwer onderdanige dienaren te behooren.”

»Die hoop, mijnheer Van Beveren, is zeer gegrond. Wie zou ú niet boven anderen onderscheiden!”

»Zeer beleefd, Freule,” antwoordde Van Beveren, die begon te vermoeden, dat de plaagzieke Eva hem een weinig wilde beetnemen, »mag ik u dan eens op uw geweten afvragen, waaraan ik in uwe oogen die onderscheiding te danken heb?”

»Dat zou te veel zijn om op te sommen, mijnheer Van Beveren, en 't kon u ook te ijdel maken.”

»Inderdaad, Freule,” zei Van Beveren gepikeerd, — »ge hebt slag om iemand op de pijnbank te brengen.”

»Nu, als ge 't dan volstrekt weten wilt, mijnheer Van Beveren, zal ik 't u zeggen, onder ééne voorwaarde.”

»En die is?”

»Dat ge dien mijnheer De Jonge-Barneveld eens gaat vragen of hij ons geen narichten van mijn broeder Frans Crul kan geven?”

»Ah! ge hebt een broeder, Freule? dat wist ik niet.”

»Een pleegbroeder, mijnheer Van Beveren, — anders niet. Nu, wilt ge?”

»Zeker, Freule. Ik ga, wanneer ge eerst uw belofte hebt volbracht.”

»O, volstrekt niet. Ik ben niet gewoon mijn woord te breken, maar ik ben evenmin gewoon me aan 't mogelijk gevaar te wagen van eene mij gedane belofte niet te zien nakomen.”

»Dat is billijk, Freule, — ik ga.”

Een poos later kwam Van Beveren met den geheimzinnigen vreemdeling terug. Eva had met een schuinen blik, de operatiën van haar afgezant gevolgd. Van Beveren was langzaam, met een onverschillige houding, hier en daar de dames lorgneerende, door de zaal geslenterd en eindelijk den vreemdeling genaderd; ze zag de beide heeren in gesprek en ze begreep dat Van Beveren een onverschillig praatje had aangeknoopt. Ze wist heel goed, de slimme Eva, dat haar ambassadeur de onderhandelingen met den noodigen takt zou voeren. Van Beveren was een gentleman, en werkelijk niet een van de minste van Eva's aanbidders. 't Was iemand die veel gemakelijkheid in den omgang had en een *air de grand seigneur* kon aannemen dat hem heel goed afging.

»Freule,” begon de vreemdeling, na de voorstelling, — »ik acht me gelukkig uw verlangen te kunnen bevredigen, en ik...”

»Mijn verlangen, Mijnheer?” vroeg Eva met de gevorderde hypocrisie.

De vreemdeling beet zich op de lip, en Van Beveren kon een glimlach van voldoening kwalijk verbergen.

»Pardon, Freule, ik vernam van Mijnheer, die wel zoo beleefd is geweest me aan u voor te stellen, dat ge familie in Indië hebt, — een broeder, of pleegbroeder, — en 't zou me een groot genoegen zijn u nadere berichten omtrent hem te geven.”

»Nadere berichten, Mijnheer?”

»Om u te dienen, Freule, — ik gaf u reeds per brief bericht van hem.”

»Ah!” riep Eva verrast. »Uw naamteekening hebben we niet kunnen ontcijferen, — neem 't me niet kwalijk, Mijnheer.”

»Volstrekt niet, Freule,” antwoordde Barneveld glimlachend, »mag ik u mijn arm aanbieden, dan zal ik de eer hebben u alles te vertellen wat ik weet.”

Eva nam den aangeboden arm aan en voegde Van Beveren, die

een lang gezicht trok, in 't voorbijgaan toe: »vergeet niet dat we de cotillon samen dansen.»

Dat was meer dan Van Beveren had durven hopen. Hij was gelukkig in den oneindigen graad, — al was 't ook alleen uit hoogmoed of ijdelheid, die den eenen man noopt den andere de loef af te steken.

Frans Crul's reputatie bracht een zeer onaangenaam kwartier uurs door, gedurende de omwandeling van zijn vriend met zijne pleegzuster. Deze vriend moest tot zijn leedwezen verklaren, dat zijn vriend wel zijn plicht had gedaan, maar toch niet heel geschikt scheen voor de carrière die hij gekozen had, daar hij nu reeds een tegenzin er in had.

»'t Is een brave jongen, die Crul,» zei mijnheer De Jonge-Barneveld, — »maar hij zou beter zijn weg vinden, als advokaat, of rechter, of zoo iets.»

»Ik dacht juist het tegendeel, Mijnheer,» antwoordde Eva, onwillekeurig een bitsen toon aanslaande.

»Ik ben een zeeman, Freule, en zeg ronduit waar 't op staat,» zei de vriend gemoedelijk. »Crul is mijn vriend, en ik heb hem aangeraaden den zeedienst te verlaten; hij deugt er niet voor, en hij komt er vrij rond voor uit.»

»Dat is onmogelijk!» zei Eva driftig.

»Vergeef me, Freule; ik zeg u mijn gevoelens zooals ik 't hem-zelf heb gezegd. Hij is geen zeeman; hij is geen soldaat. Hij heeft misschien moed, — maar..»

»Misschien?» herhaalde Eva, en ze hield haar cavalier staande en doordrong hem met een toornigen blik.

»Misschien, Freule,» herhaalde de ander met een effen gelaat.

»Zijt gij zijn vriend, en durft ge dat zeggen?» vroeg Eva inwendig sidderend.

»Zeker durf ik dat zeggen. Al ben ik zijn vriend, ik behoef toch niet blind te zijn voor zijn gebreken, — als 't namelijk een gebrek is geen liefde te gevoelen voor een stand waarin we door 't toeval zijn geplaatst. 't Is al wel als men in zoo'n geval zijn plicht doet, en waarschijnlijk zal men Frans in dat opzicht geen verwijt doen. Men doet wat men kan, — meer is er niet te vorderen. De arme jongen verlangde wat naar 't eind der expeditie. Gelukkig werd hij bij tijds ziek.»

Eva trok plotseling haar arm uit dien van haar geleider, boog even en liet hem staan.

Een poos later was mijnheer Barneveld in druk gesprek met den Admiraal, en Eva's genoegen was voor dien avond bedorven. De cotillon was nauwelijks begonnen of Van Beveren merkte den ommekeer die er bij Eva had plaats gehad.

»Ge hebt zeker slechte tijding van uw pleegbroeder vernomen, Freule!» begon hij.

Eva schrikte op. »Vergeef me,» zeide ze, »ik heb verkeerd gedaan

thans met dien mijnheer te spreken. Zijn verhaal heeft me in gedachten ver van hier gevoerd, en nu ben ik niet aanstonds weer met al mijn zinnen bij den dans."

»Het schijnt me toe, Freule, dat die mijnheer zich niet kan beroemen op een gunstig uiterlijk."

»Zoo? Ik heb hem nog niet nauwlettend opgenomen."

»Doe het dan eens; hij is zoo druk in gesprek met den Admiraal, dat hij er niets van merken zal."

»Inderdaad," zei Eva, »er is iets in dat gelaat dat niet aangenaam is; ik kan niet juist zeggen wat het is, — en toch is hij een zeer knap mensch."

»De Admiraal schijnt zeer met hem ingenomen," vervolgde Van Beveren; »let op, Freule, morgen hebt ge een gast op Landlust."

»Dat hoop ik niet," zei Eva met eene uitdrukking van oprechtheid, die Van Beveren verrukte.

»Ge wilt dus niets meer van uw pleegbroeder vernemen?"

»Ik weet thans dat hij welvarend is en spoedig terugkeert. Het overige zal hij zelf ons wel vertellen."

»Zeg liever, Freule, dat die mijnheer met zijn bruin gelaat en opgedraaide knevels u weinig goeds van uw pleegbroeder heeft verteld."

»Hoe weet ge dat?" vroeg Eva verrast.

»Het is onmogelijk, Freule, dat die man ú iets goeds van uw vriend kan gezegd hebben," zei Van Beveren met overtuiging, »en ik kan 't me niet begrijpen, hoe de Admiraal zoo geduldig naar hem staat te luisteren."

De figuren van den cotillon vorderden nu de aandacht van de dansers zoo zeer, dat het gesprek werd afgebroken en later een andere wending nam.

Van Beveren had goed geraden. De Admiraal had mijnheer De Jonge-Barneveld voor den volgenden dag ten eten gevraagd; maar zonderling genoeg, de Admiraal, zoo min als zijne dochter, sprak verder een woord over den vreemdeling noch over hetgeen hij hun had medegedeeld. Beiden koesterden dezelfde gedachten, denzelfden twijfel; beiden schroomden een teedere snaar aan te roeren; beiden wilden meer zekerheid.

Den volgenden dag scheen mijnheer De Jonge-Barneveld een gedaanteverwisseling te hebben ondergaan. De onaangename trek in zijn gelaat, dien Eva had opgemerkt, was verdwenen. Hij sprak op den natuurlijke en vertrouwelijke toon van iemand die zich gelukkig en op zijn gemak gevoelt onder oude kennissen. Eva werd met hem verzoend, maar zoodra ze dacht aan hun gesprek van den vorigen avond, kwam er eensklaps een bos van toorn en spijt op haar gelaat. Aan tafel werd over Frans geen woord gesproken, maar na het dessert nam Eva den gast mede naar de verlichte serre terwijl Papa in een wipstoel een sigaar bleef rooken.

»Mijnheer Barneveld,» begon ze, zonder inleiding, »wat ge me gisteren van mijn pleegbroeder hebt gezegd, griefde me diep. Weet ge wel dat ge me daarmee uw hof niet hebt gemaakt?»

»Freule, ik geloof dat ge hetgeen ik u als mijn persoonlijk gevoelen, — gegrond op 't weinigje menschenkennis dat ik bezit, — heb verteld, veel te ernstig opneemt, — ten minste anders uitlegt dan mijn bedoeling was.»

»Ik geloof, Mijnheer, of liever ik weet zeker, dat als ge met mijn vader in denzelfden geest over Frans gesproken hebt als met mij, ge hem zeer benadeeld hebt. Voordat Frans zijn loopbaan koos, heeft mijn vader hem herhaalde malen gezegd, dat, als hij ooit tegenzin in zijn stand liet blijken, hij nooit meer op zijne ondersteuning mocht rekenen.»

»Dat is een harde voorwaarde, Freule, — maar hoe kon ik weten dat de Admiraal, uw papa, zijn pleegzoon zulk een voorwaarde had gesteld?»

»Heeft Frans u dat dan nooit laten blijken?»

»Nimmer!»

»En ge zijt zijn vriend; en hij heeft u vertrouwd wat hij voor óns verbergt! Heeft hij u dan nooit gezegd, dat ge ons niets moest laten blijken van dien tegenzin in zijn stand?»

»Geloof ge dan, Freule, dat ik in staat zou zijn zulk een misbruik van vertrouwen te maken? Ik meende juist in zijn belang te handelen door uw papa, die genoeg middelen bezit om zijn pleegzoon een andere loopbaan te doen volgen, te doen verstaan dat Frans bij de marine niet op zijn plaats is. De marine is een vak waartoe een bijzondere ambitie behoort: velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren.»

»Gij zijt dus uitverkoren?» vroeg Eva ironisch.

»Ik heb liefde voor mijn vak, Freule, — en dat noem ik uitverkoren. Maar laat ons tot een resultaat komen: ik ben een rond zee-man, die nooit aanleg zal krijgen tot diplomatieke knepen, maar even goed als liefde list vindt, kan de vriendschap dit ook. Ik zal mijn fout weten te herstellen. Laat het aan mij over, Freule, en spreek met uw papa nooit over 't geen ik u heb gezegd, — tenzij gij het reeds hebt gedaan. . . .»

»Ik heb, na ons gesprek van gisteren, met Papa niet over Frans gesproken,» zei Eva, wier vertrouwen op Barneveld zich begon te vestigen; »ik ben er altijd tegen geweest dat Frans den zeedienst koos. Papa zelf was er tegen, — maar Frans wilde niet anders. — Mijn God! ik vind het treurig.»

Die uitroep had werkelijk zoo iets treurigs, dat mijnheer Barneveld onwillekeurig het hoofd oprichtte en een zijdelingschen, schuwen blik op Eva wierp.

»Laat alles aan mij over, Freule, — ik zal mijne vriendschap voor Frans nooit verzaken. Hij is een goede, brave jongen; ik zou voor hem door 't vuur loopen. Had hij me alles gezegd, — ik zou zijne

belangen beter hebben gediend. Maar ik zal hem nog helpen. Die arme Frans! We moeten hem helpen, Freule. Wie is die man?" fluisterde Barneveld plotseling.

»Dat is Elbert, ons factotum, — een oud zeeman, die lang met Papa gevaren heeft. Kom eens hier, Elbert.»

Elbert kwam, als een hond die genegen is te bijten. De Admiraal was in het naaste vertrek ingedut.

»Zoo!" zei Barneveld, uit de hoogte Elbert opnemende.

Eva, in het naieve denkbeeld dat het mijnheer Barneveld niet onaangenaam kon zijn met een oud zeeman te praten, verliet de serre en zeide in 't heengaan: »Elbert, presenteer Mijnheer een sigaar.»

»Als wat heb-je gevaren?" vroeg Barneveld achteloos, en vleide zich in een der gevlochten leunstoelen.

»Lang als matroos, — en jij?"

Het antwoord en de vraag, — vooral de vraag, — waren vrij brutaal; maar de zeeofficier begreep dat hij te doen had met een bedorven knecht, — een menschensoort dat men zich, zonder volstrekte noodzakelijkheid, niet tot vijand moet maken.

»Ik vaar nog altijd als luitenant eerste klasse," antwoordde Barneveld droogjes.

»Zoo! Den laatsten tijd hebben we als Admiraal gevaren; maar 't begon ons te vervelen. Een sigaartje? — Geneer-je niet, — 't zijn echte manilla's: puik soort: Admiraals-sigaren.»

»Is het altijd je gewoonte geweest, zoo met je meerderen om te gaan?" vroeg Barneveld die zijn woede kwalijk kon intoomen.

»Dat zal ik je zeggen, Mijnheer," antwoordde Elbert, zonder complimenten ook een sigaar aanstekende; »de Admiraal en ik zijn somtijds twee, en somtijds één. We zijn zoo gesteld, dat we nu en dan in de war zijn en niet precies weten wie van ons beide de admiraal en wie de matroos is. Op 't moment geloof ik, dat 't mijn beurt weer is van admiraal zijn. Ik heb er ook lang genoeg voor gevaren, — zoo is 't niet, — maar dat doet er niet toe. Zeg me eens hoe het met onzen Frans gesteld is, want ik veronderstel dat je dat ten naastenbij weten moet. Neem 't me niet kwalijk, Mijnheer, als ik er eventjes bij ga zitten.»

En Elbert haalde met de punt van zijn schoen een vouwstoeltje naar zich toe en zette zich schrijlings er op neer, terwijl hij een ontzettende massa rook uit zijn manilla wegblied.

»Je bedoelt mijnheer Crul?" vroeg de luitenant-ter-zee zich achterover in zijn stoel latende zakken, zonder Elbert meer aan te willen kijken.

»Ja-wel, Mijnheer.»

»Die maakt het goed.»

»Een knap officier, Mijnheer.»

»Ja-wel.»

»Een opperbest officier, Mijnheer.»

»Heb-je met hem gevaren?»

»Zeker, Mijnheer.»

»Waar, en op welk schip?»

»Hier in den tuin, Mijnheer; op de Landlust.»

»Loop naar den duivel!» riep Barneveld driftig.

»Mijnheer,» zei Elbert met beide handen zijn knieën omspannende, »'t is precies hetzelfde alsof ik met joncheer Frans een half dozijn kruistochten heb gemaakt; ik ken hem als mijn tabaksdoos. Ik zeg dat hij een knap officier is, — en nu is 't jou beurt.»

Barneveld glimlachte verachtelijk.

»Je zoudt toch niet willen zeggen, Mijnheer, dat Frans geen knap zeeofficier is?» vroeg Elbert bijna dreigend.

»Ik zal den Admiraal zeggen, dat hij zoo'n onbeschoften kerel als jij bent, uit zijn dienst moet jagen!» zei de officier die zich niet langer meester was.

»Dat zou-je weinig helpen, Mijnheer,» — zei Elbert koeltjes, — »heel weinig, Mijnheer; maar zeg me nu eens eerlijk, op zijn rond zeemans: heeft onze Frans niet zijn plicht gedaan? — Heeft hij geen decoratie verdiend?»

»Hoe weet ik dat?» zei de ander toornig.

»Dat moet je weten, Mijnheer, als je hem kent, en ik veronderstel dat je hem kent, anders zou-je niet hier zijn,» zei Elbert stoutweg.

»Er zijn nog geen decoraties gegeven,» zei Barneveld wrevelig, »en 't gaat je ook niet aan.»

»Neen, 't gaat me niet aan,» antwoordde Elbert opstaande, — »dat gaat den Koning aan, en die zal 't wel goed maken; ik heb ook een decoratie, Mijnheer; ik heb de Willemsorde, en ik heb ze goed verdiend, en Frans Crul zal ze ook wel verdienen; — zoo goed als de beste, — daar sta ik je borg voor. Let eens op, Mijnheer, dat hij gedecoreerd wordt, — ik verwed er mijn leelijke kop onder, — en nu is 't jou beurt. Adie, goeden avond; ik salueer je.»

En Elbert ging heen om niet in verzoeking te komen den heer, die zijn weezin had opgewekt, het krukje waarop hij gezeten had, tegen de schenen te schoppen.

Een oogenblik later kwam Eva terug.

»Zoon'n onbehouden schepsel heb ik nooit gezien,» zei Barneveld met onverholten humeur.

»Was hij in zijn kwade luim?» vroeg Eva lachend.

»De man is een type van onbeschaamdheid.»

»'t Is een juweel,» lachte Eva.

»Ongeslepen, altijd.»

»Nu ja; maar een ruwe diamant heeft altijd toch meer waarde dan de fijnst geslepen valsche steen. De thee is gereed; mag ik u verzoeken? . . .»

(Wordt vervolgd.)

UIT DEN VREEMDE,
MEËGEDEELD

door

MEVR. VAN WESTHEENE.

GABRIËLLE.

I.

Het was de avond van een guren dag in April. De lente had hare komst wel is waar reeds aangekondigd, doch liet haar vriendelijk aangezicht nog altijd niet zien, al waren de krokussen in geele, witte en blauwe bosjes door de donkere aarde heen gedrongen, al vertoonde zich hier en daar de primulaveris en bloeiden er op de best beschutte plekjes eene menigte viooltjes. In de groote stad, wier huizenmassa's zich mijlen ver uitstrekten, zag men slechts in enkele bevoorrechte wijken, waar de pleinen als tuinen aangelegd waren, de eerste levensteekenen der outwaakte lente; in de lange straten en de smalle zijstraten van de andere gedeelten der stad heerschten nog de naweeën van storm en regen, die in de laatste dagen gewoed hadden.

De schemering was vroeg ingevallen. De gazlantaarns gaven een treurig licht en verspreidden, zelfs in de hoofdstraten, een twijfelachtig licht, terwijl het in de zijstraten, die gewoonlijk spaarzamer van lantaarns worden voorzien onaangenaam donker was. In zulk eene straat kwam een rijtuig zoo woest den hoek om, dat de paarden een man omverwierpen, die geen tijd had om uit den weg te gaan.

„Halt!” riep een forsche stem uit het rijtuig, en toen de koetsier, die schielijk wilde voortrijden om eene mogelijke boete te ontkomen, niet terstond gehoorzaamde, werd het portier van binnen opengerukt en sprong de heer die er inzat, er uit, om zich te vergewissen dat de overreden man zich niet bezeerd had.

Dat scheen het geval niet te zijn, want hij was reeds opgestaan en zocht nog slechts naar zijn hoed, die een eind ver weggerold was. De heer uit het rijtuig raapte hem op en bracht hem aan den man terug, wiens aangezicht door de gazlantaarn waaronder hij stond, genoegzaam verlicht werd om er eene donker roode vlek op te doen uitkomen.

„Gij hebt u erg bezeerd?” vroeg de heer op medelijdenden toon.

Blijkbaar verwonderd hief de man zijn hoofd op en keek den man die hem beklagde aan.

„Ik zie een bloedige plek op uwe wang, kan ik u helpen?” vroeg deze.

„O, neen, die plek heb ik altijd; ik heb die uit eene brandwond gehouden,” antwoordde de man, die nog altijd zijn hoed niet had opgezet. „Heb ik niet de eer den heer baron Bruno von Rhyn van Lissen te zien?”

„Dat is mijn vader,” antwoordde de andere; „kent gij mijn vader?”

„Zoo, zoo! Is dat uw vader! Op het hooren van uwe stem zou ik er op gezworen hebben dat ik den baron zelven voor mij zag. Neem mij niet kwalijk!” Hij boog diep, keerde zich schielijk om en ging verder, waarbij hij, eerst toen, zijn hoed op zijn tamelijk kaal hoofd zette.

„Wilt gij mij niet zeggen wie gij zijt?” riep de jonge man hem na. De andere sloeg evenwel geen acht meer op hem, maar verhaastte zijn tred. De heer

von Rhyn had geen recht om hem op te houden, al had hij ook gaarne geweten wie die kennis van zijn vader was. De man scheen niet tot de hoogere standen te behoren, dat was aan zijne geheele houding en aan zijne bijna overdrevene nederigheid te zien. Misschien wist zijn vader het aan die brandvlek.

Von Rhyn keek nu naar zijn rijtuig om, doch de koetsier had, uit vrees van met de politie in aanraking te komen, zijn vracht in den steek gelaten en was weggereden, nog blijde toe dat hij zijn nummer niet opgegeven had. De jonge baron moest om die vlucht lachen; hij had nog slechts een klein eind te loopen en zette schielijk zijn weg te voet voort.

De straat kwam op een voormalig kerkhof uit, in welks midden een zeer oude kerk stond, waarvan nu slechts flauw de omtrekken te onderscheiden waren. Rondom het kerkhof stonden armoediger huisjes dan men daar in zoo aanzienlijke residentie verwachten zou; hier en daar scheen nog slechts licht door een dakkamertje of door' de blinden der benedekamers.

Von Rhyn bleef voor een huis staan, dat zich door betere bouworde van de andere onderscheidde. Hij keek nog eens om zich heen, of hij wel te recht was, klopte daarna tegen de blinden en luisterde met zijn oor aan de spleet. Haastig werd er van binnen een stoel achteruit geschoven en terstond daarop hoorde hij eene onvriendelijke stem vragen: „Wat wilt ge nog zoo laat?”

Doch die vraag gold hem niet, allerminst de onvriendelijke toon. Hij bracht zijn mond aan het blind en riep naar binnen:

„Ik ben het! Max Rhyn!”

Hij hoorde een nitroep van verbazing en onmiddellijk daarna eene deur opengaan, de poort die op het kerkplein uitkwam, draaide op hare hengsels, en op den drempel vertoonde zich eene oude vrouw, met een lamp in hare hand en keek hem met een liefderijk doch verbaasd gelaat aan. Zij was vijf en twintig jaren geleden zijne min geweest, toenmaals de vrouw van den rentmeester in Lissen op het goed zijns vaders en na dien tijd hertrouwd met den koster der naburige kerk.

„Zijt gij dat?” riep zij.

„Ik ben het in levenden lijve, Suze!” antwoordde de jonge baron; „kijk mij maar niet aan alsof gij een geest zaagt! Doe ik geen belet?”

Zij verzocht hem binnen te komen en op de eenvoudige canapé plaats te nemen en keek hem afwachtend aan.

„Waar is uw man?” vroeg hij.

„De domine heeft hem nog laten roepen,” antwoordde de koster'svrouw. „Maar hij zal aanstonds thuis komen. Wildet gij hem spreken?”

„Hem niet, maar u, Suze. Gij neemt het mij toch niet kwalijk dat ik u nog altijd Suze in plaats van jufvrouw Lindeman noem?”

„O neen, houd u maar bij den ouden naam, dien ik gaarne van u hoor. Gij neemt het mij immers ook niet kwalijk als ik dikwijls nog jongeheer Max zeg eer ik er om denk, in plaats baron of luitenant.”

„Nu, het luitenant moogt gij voor goed achterwege laten!” antwoordde hij lachende. „Ik hoop mijn leven lang niet meer uit te trekken. Maar gij zijt nieuwsgierig te weten waarom ik zoo laat in den avond bij u kom? Ik heb er van avond eerst gelegenheid toe gevonden. Papa en mama gingen met Ida uit en nu werd ik nog hier heen gejaagd om u iets te vragen. Wilt gij mij antwoorden op hetgeen ik u vragen zal?”

„Als ik kan en mag, gaarne,” hernam zij.

„Gij maakt al weer voorwaarden, even als toen, gij weet nog wel. Ik laat mij nog niet wijsmaken dat gij mij niet zeer goed hadt kunnen zeggen wat ik toen weten wilde. Maar dat zullen wij nu laten rusten. Ik heb nu eene andere vraag: „Wie was Gabriëlle?”

Op het hooren van dien naam kwam er eene ernstige, treurige uitdrukking op Suze's gelaat. Zij was blijkbaar getroffen en antwoordde eerst na verloop van eenige oogenblikken:

„Hoe komt gij aan die vraag?”

„Geef mij nu geen ontwijkend antwoord,” bad hij, terwijl hij haar met zijne donkere oogen doordringend aankeek. „Geef mij een eerlijk antwoord, zonder omwegen; ik zie dat gij dat doen kunt. Wie was Gabriëlle? Mijn vader bezit een portret van haar.”

„Een portret?” antwoordde zij verwonderd. „Daar wist ik niets van.”

„O, gij weet alles wat onze familie betreft. Mama heeft mij verteld dat gij bij ons aan huis zijt opgevoed, en al zijt gij later met den rentmeester getrouwd, gij zijt toch mijne min geweest en hebt alles meê beleefd wat er bij ons gebeurd is, van uwe kindsheid af tot aan uw tweede huwelijk, toen gij van Lissen van daan zijt gegaan.”

„Ik heb veel aan uwe familie te danken,” antwoordde de kostersvrouw. „Uw grootvader heeft mij als een arme wees in zijn huis genomen en eene goede opvoeding laten geven; ik werd toen ik volwassen was, in het geheel niet als eene ondergeschikte behandeld. Toen uwe mama met haar trouwen naar Lissen ging, heeft zij mij veel toevertrouwd; zelfs haar kind, toen ik getrouwd was, en God mij het mijne ontnomen had. Ik zal nooit vergeten wat uwe familie voor mij gedaan heeft.”

„Nu ja,” viel Rhyn haar eenigszins ongeduldig in de rede. „Gij weet alles wat er bij ons gebeurt en kunt mij dus zeggen wie Gabriëlle geweest is.”

„Een portret zegt gij!” antwoordde Suze weer. „Daar weet ik waarachtig niets van. Heeft uw papa u dat portret laten zien? Of hoe zijt gij er anders aan gekomen?”

„Dat zal ik u zeggen. Er is van daag op klaar lichten dag bij ons ingebroken.”

Jufvrouw Lindeman deed een uitroep van schrik en ergernis.

„Op klaar lichten dag,” herhaalde de jonge baron. „Mijn vader was uitgegaan, mama was met Ida naar de bloementoonstelling gereden, ik zat in mijne kamer aan den tuin en er was niemand aan den voorkant van het huis; natuurlijk was alles daar gesloten. Maar dat is, zooals wij weten, geen beletsel meer voor dieven; zij kunnen ieder slot opendoen, zelfs als de sleutel er in steekt; grendels en kettingen houden hen niet meer terug. Ik zat dan zonder iets kwaads te vermoeden in mijne kamer, toen op eens mama's kamenier binnen kwam stuiven om te zeggen dat er ingebroken was, en dat de dieven alles leeg gestolen hadden. Zóo erg was het nu wel niet, maar ik vond toch de secretaire van mijn vader opengebroken en allerlei dingen die de dieven niet hadden willen of kunnen meenemen op den grond; linnen goed, papieren en andere dingen; daaronder lag ook een portret dat ik nog nooit gezien had. Ik raapte het op; het was het miniatuurportret van een jong meisje in eene fraai gesneden ivoren lijst, waaraan een soort van wapen als medaillon hing waarin de naam Gabriëlle was gesneden.”

„Mijn God!” riep de kostersvrouw onwillekeurig en haar toon klonk weemoedig.

„Ziet gij wel, Suze, gij weet er van! Zeg het mij dan!”

„Beschrijf mij het portret?” verzocht Suze.

„Een mooi jong meisje, met blonde krulletjes op haar voorhoofd; daaruit en uit de kleeding waarin het portret geschilderd was, kon ik zien dat het lang geleden moet zijn; gij knikt, maar spreek dan toch!”

„Hebt gij er uw vader niet naar gevraagd?”

„Gij weet dat mijn vader niet gaarne heeft dat men hem met vragen lastig valt. Hij kwam vroeger thuis dan mijne moeder en mijne zuster; hij was vreeselijk ontsteld over den vermetelen diefstal en onderzocht aanstonds wat hem ontbrak.”

„Was het veel?”

„Minder dan hij gevreesd had; maar nauwkeurig weet ik het niet; eenig geld dat in zijne secretaire gelegen had, zijne ridderorden, en nog andere dingen van waarde, maar gelukkig geen papieren van belang, ofschoon de dieven alles door elkander gegooid schenen te hebben om die te vinden; maar mijn vader had die ergens anders geborgen. Gij ziet, ik bevredig uwe nieuwsgierigheid zooveel als ik kan; antwoord gij nu ook op mijne vraag. Ik had het portret met de dingen, die op den grond verstrooid lagen in het middelste ledige vak gelegd, mijn vader merkte het onmiddellijk, keek mij schielijk aan en borg het weer weg. Ik vroeg natuurlijk wie het portret voorstelde; „iemand die al lang dood is,” kreeg ik kortaf ten antwoord. Van mijne moeder, die spoedig daarop met Ida thuis kwam, kreeg ik geen duidelijker bescheid, toen ik er haar, natuurlijk niet waar mijn vader bij was, naar vroeg; zij zeide enkel dat het een nichtje van ons geweest was, en toen ik haar naar den naam van dat nichtje vroeg, antwoordde zij mij op hare zachte manier dat zij er mij niets meer van zeggen kon.”

„Gij ziet dus, mijnheer von Rhyn, dat uwe ouders er niet over spreken willen en kunt onmogelijk van mij vergen dat ik tegen hun wil...”

„Gij zijt verbazend nauwgezet, Suze!” viel Max haar in de rede. „Het is dus een gevaarlijk geheim! Waarschijnlijk een nichtje over wie wij ons moeten schamen!”

„Gij doet het arme meisje bitter onrecht!” zei de kostersvrouw.

„Zijn aan de redenen die mijn vader bewogen hebben den naam van Gabriëlle voor eeuwig aan de vergetelheid over te geven misschien in zijn nadeel of dat van een ander lid van onze familie?”

„Bezondig u niet, mijnheer von Rhyn!” antwoordde Suzanna op verwijtenden toon.

„Gij hebt gelijk! Ik wil u ook niet langer plagen. Maar wilt gij het mij eerlijk zeggen als ik den naam van Gabriëlle geraden heb?”

„Hoe zoudt gij dien hebben kunnen raden?” vroeg Suze eenigszins ongerust.

„Dat is mijne zaak! Heette zij niet Frauenstein?”

Zij keek hem verwonderd aan. „Frauenstein? Dien naam heb ik nooit gehoord.” Von Rhyn kon geen oogenblik aan de waarheid dier woorden twijfelen.

„Dan is het verbeelding geweest, eene ingebeelde gelijkenis...” zeide hij, terwijl hij een oogenblik voor zich keek. Daarna keek hij weer eensklaps op en zeide:

„Ik meende namelijk eene gelijkenis te zien tusschen het portret en eene jonge dame met wie ik verleden zomer kennis heb gemaakt, het zou mogelijk geweest zijn, dat zij van dezelfde familie was; sommige trekken erven over van het eene geslacht op het andere.”

„En was die jonge dame eene freule von Frauenstein?” vroeg Suzanna. „Ook van Silezische familie?”

„Van eene Oostenrijksche,” antwoordde Max. „Maar het zal enkel mijne verbeelding geweest zijn die mij eene overeenkomst, minder in trekken dan in de uitdrukking van de oogen deed zien.” Waarschijnlijk begreep hij het vermoeden dat zijne woorden bij de oude min opwekten, en dat een glimlach op hare lippen bracht, hij nam zijn hoed en stond eensklaps op. „Wees niet boos omdat ik u lastig gevallen ben met mijne vragen,” zeide hij en gaf haar de hand. „Ik had vooraf wel kunnen weten dat het vergeefsche moeite zou zijn.”

„Uw vader zal u later alles zelf wel vertellen,” antwoordde Suzanna.

Nu werd er weder aan de voordeur geklopt. „Dat is mijn man!” zeide de kostersvrouw en liep schielijk heen om de deur open te doen. Lindeman kende den jongen baron, zijne vrouw vertelde hem in den gang met een enkel woord het doel waarmede de jonkman gekomen was en hij groette Max zeer vriendelijk, die nog een oogenblik met hem over onverschillige zaken sprak en toen afscheid nam.

„Er is nog iemand bij mij geweest, Lindeman,” zei de kostersvrouw, toen zij met haren man alleen was. „Ratto, uit Wildheim; ik kon mijne oogen niet gelooven toen ik die roode brandvlek zag.”

„Wat kwam die doen?” vroeg de koster ten hoogste verwonderd.

„Hij hield zich alsof hij mij eenvoudig eens kwam opzoeken, om nog eens over den ouden tijd te spreken; hij vroeg naar Wildheim, wie dat nu had, naar Lissen, wanneer ik daar voor het laatst geweest was en of er al een van de kinderen getrouwd was; hij is niet veel van mij gewaar geworden en wijl ik niet heel vriendelijk was, ging hij gauw weer heen.”

„Is hij dan niet meer in dienst?”

„Daar heb ik hem niet naar gevraagd. Hij zag er vervallen uit; ik bedoel hij zelf; want hij was fatsoenlijk gekleed.”

„Nu Suze, wij worden allen oud. Het is bijna dertig jaren geleden dat gij hem het laatst gezien hadt.”

„Dat is waar! Hij zal mij ook wel verouderd gevonden hebben. Waarom hij eigenlijk hier gekomen is, heb ik niet begrepen. Hij scheen volstrekt te willen weten of de familie den geheelen zomer in Lissen blijft, en wanneer zij er heengaan.”

„Weet gij het?”

„De oude heer zeide mij laatst toen ik hem tegen kwam, dat het niet lang meer in de stad uit te houden zou zijn; zijne familie ging weer naar de baden; Max was nog altijd niet geheel van zijne wonden genezen.”

„Die arme jongen! Wat moeten er al menschen daaraan lijden! En als men dan aan het ongeluk denkt dat die oorlog in zooveel huisgezinnen gebracht heeft!”

II.

Toen Max te huis kwam, vond hij tot zijne verwondering zijn vader al teruggekeerd; deze liet hem terstond ontbieden.

De oude baron zat voor zijne secretaire en scheen nog met het in orde brengen van zijne papieren bezig, welke de dieven erg door de war hadden gebracht. Toen zijn zoon binnenkwam, stord hij op, zeggende: „Uw hoofdpijn is gauw overgegaan, dunkt mij.”

„Die was zoo erg niet,” antwoordde Max glimlachende. „Maar men moet toch een verontschuldiging hebben als men ergens niet komen wil. Gij weet, ik houd niet van die avondpartijen bij Eisenberg; het is er altijd even vervelend.”

„Waar hebt gij u dan schadeloos gesteld? — Die vraag behoeft u niet in verlegenheid te brengen, zooals zij menig ander jong mensch zou doen.”

„Nee, vader, ik dank u voor uw vertrouwen. Ik ben bij Suzanna geweest.”

De baron keek verwonderd op en scheen eene opheldering te verwachten. Wjl Max daarmede een oogenblik draalde, zeide zijn vader: „Gij hebt een zonderlingen tijd gekozen voor dat bezoek; zijt gij daarom niet bij de Eisenbergen geweest?”

„Juist vader. Ik had Suzanna iets willen vragen, dat ik anders niet gewaar kon worden. Laat mij, even als altijd, openhartig tegen u zijn, naar het portret met den naam van Gabriëlle.”

De baron fronste zijne donkere wenkbrauwen. „Heeft zij u het verlangde antwoord gegeven?” vroeg hij.

„Nee,” antwoordde Max. Zij ontkende wel niet dat zij mij had kunnen antwoorden, maar zij wilde mij niets zeggen.”

„Daar heeft zij zeer wel aan gedaan,” zeide de oude baron. „Ik heb het ook niet anders verwacht. Gij hadt u die boodschap kunnen besparen. Maar hoe komt gij aan eene zoo groote belangstelling in een portret waarvan gij het origineel niet gekend hebt? Beken maar eerlijk dat gij denkt dat de reden van mijne geheimhouding niet zeer eervol voor mij is.”

„Nee, dat heb ik niet gedacht!” verzekerde Max. „Maar het kon toch zijn dat die Gabriëlle verongelijkt geworden was, en dat gij er dáarom liever over zweegt of dat wij ons schamen moesten dat zij een lid van onze familie was. Ik beken dat ik die mogelijkheid bij Suzanna geopperd heb, maar zij ontkende het ten sterkste en waarschuwde mij dat ik mij niet zou bezondigen.”

„Zeide zij dat?” vroeg de baron. „Ja zij is eene trouwe brave vrouw. Als er hier van eenige schuld sprake is, heb ik er althans geen deel aan. Gij wildet u dus dienaangaande geruststellen en werdt niet enkel door nieuwsgierigheid gedreven?”

„Ik had, om de waarheid te zeggen, nog eene andere reden van belangstelling” antwoordde Max. „Er was mij eene gelijkenis opgevallen; een vluchtige overeenkomst. . .”

„Met wie?” vroeg zijn vader vol spanning, toen Max zweeg.

„Met de freule von Frauenstein,” antwoordde Max; het uitspreken van dien naam scheen hem eenige overwinning op zich zelve te kosten.

„Dat kan slechts eene zeer toevallige gelijkenis zijn,” hernam de baron. „Misschien treft gij de familie weer in Ischl aan; dan kunt gij het zelf vergelijken. — Ik mis enkele brieven,” ging hij, van dat onderwerp afstappende, voort. „Hebt gij alles wat er op den grond lag, opgeraapt en hier neer gelegd?”

„Alles!” verzekerde Max. „Ik heb ze door de geheele kamer bij elkander gezocht en ik weet stellig dat ik er geen heb laten liggen!”

„De kamenier is vóór u in de kamer geweest . . . vrouwen zijn nieuwsgierig, zij zal ze toch niet meegenomen hebben om ze te lezen?”

„Dat geloof ik niet,” antwoordde Max. „Zij was zóo ontsteld over hetgeen zij zag, dat zij oogenblikkelijk naar mij toe is komen loopen om er mij bij te roepen.”

„Ik zal alles nog eens nauwkeurig nazien,” hernam de baron, terwijl hij weer over zijne secretaire heen boog. „Dan kom ik boven; onze dames kunnen niet lang meer uitblijven.”

Max ging de kamer uit en zijn vader begon zijne papieren weder te rangschikken. Alles was er, behalve een klein pakket brieven waaraan hij bijzonder veel waarde hechtte. De baron bedacht zich een oogenblik. Had hij ze wel uit Lissen meegenomen? Hij herinnerde zich dat hij getwijfeld had of hij het wel doen zou, wijl het toch geen ongeluk zou zijn dat zij, bij voorbeeld ingeval van brand, mee verbrandden. Zij behelsden niets dan treurige herinneringen en hij had het zwarte lint, waarmede hij ze aan elkander gebonden had, in jaren niet losgemaakt. Maar hij meende toch stellig dat hij ze, uit onde gewoonte, met zijne andere papieren, welke hij bij eene maandenlange afwezigheid niet wilde achterlaten, had medegenomen, en nu waren zij ongetwijfeld in vreemde handen. Wat kon de dieven toch bewogen hebben ze mede te nemen? Hadden zij misschien gehoopt er nog iets van waarde in te vinden, omdat het pak zoo zorgvuldig was toegebonden? Het was te hopen dat zij de brieven verscheurd hadden, en al hadden zij hier of daar uit nieuwsgierigheid een regel of wat gelezen, dan zouden ze er toch niets van begrepen hebben!

In de huiskamer waar hij zijn zoon vond, spraken zij nog druk over de inbraak, die wel is waar geen groot verlies ten gevolge gehad had, maar door de gedachte dat vreemden alles doorgewoeld en, naar het scheen, ook brieven mede genomen hadden, een hatelijk voorval bleef.

„Een onderzoek zal tot niets leiden,” zeide de baron. „Wij hebben op niemand eenige verdenking; de dingen van waarde zijn al lang bij een heeler geborgen en het zilver voor de smeltkroes in elkaar gedrukt. Als ik er nu maar niet om opgehouden word: ik had eigenlijk in de volgende week al vooruit naar Lissen willen gaan, als het u te vroeg in den tijd was.”

„Hoe kunt gij dat denken!” antwoordde Max levendig. „Er is niets dat ons hier bindt.”

Zij spraken nog lang met elkander op den hartelijken toon die tusschen vader en zoon heerschte, en waarop noch het gezag van den ouden heer, noch de zelfstandigheid van den zoon, die reeds zijn eigene bezitting had, afbreuk deed. Het werd laat eer zij het rijtuig hoorden waarmede mevrouw von Rhyn en hare dochter te huis kwamen. De eerste blik der bezorgde moeder viel bij het binnentreden op haren zoon, en zij verweet hem liefderijk dat hij op haar gewacht had en niet liever te bed gegaan was. Ida, zijne vertrouwde, wist beter wat er van zijne ongesteldheid was en zei spottend: „Arme Max!” Hij bekende zijne moeder toen dat hij slechts hoofdpijn voorgewend had. Ida keek hem in het geheim vragend aan, hij gaf haar een ontkennenden blik tot antwoord en zij haalde hare schouders op; zij had hem vooraf wel gezegd dat hij van de kostersvrouw niets gewaar zou worden.

De familie ging nu uiteen zoodat broeder en zuster niet meer met elkander konden praten.

Op verlangen van haren echtgenoot vroeg mevrouw von Rhyn nog aan hare kamenier of zij zich ook herinnerde onder de brieven op den grond een pakje met een zwart lint er om te hebben zien liggen; het meisje wist er echter niets van en was in alles zoo goed te vertrouwen, dat hare meesteres geen reden had om aan haar woord te twijfelen.

„Hebt gij de brieven wel van Lissen meegenomen?” vroeg de barones naderhand aan haren man. En deze beweerde het zeker te weten.

„Wat denkt gij er nu van? Hoe zijn de dieven, die toch nog wel andere voorwerpen van waarde hadden kunnen meenemen er juist toe gekomen om die brieven weg te nemen. Ik weet niet, Rhyn, maar ik kan de gedachte niet van mij afzetten dat zij er om eene of andere reden belang bij hadden...”

„Wat zegt gij?” vroeg de baron oplettend. „Gij denkt toch niet dat Adelbert...”

„Ik kan niet ontkennen dat de gedachte aan hem in mij opgekomen is, ik heb er eigenlijk volstrekt geen reden voor. Wij weten niet eens waar hij is, niet eens of hij nog leeft.”

„Gij steekt mij aan, Louize!” zei de baron. „Max is van daag Ratto tegen gekomen.”

„Ratto?” riep zij verbaasd. „Kent Max hem dan? Hij wist toch niet...”

De baron vertelde haar toen de ontmoeting van Max met den man van de brandvlek en diens vragen naar den baron von Rhyn, wiens stem hij in die van Max herkend had; „het kan niemand anders geweest zijn dan Ratto,” voegde hij er bij.

„Hoe komt Ratto hier? Wat zou dat beteekenen?” riep de barones ontsteld. „Dat maakt mij ongerust. En dat juist van daag! Dat moet met elkander in verband staan!”

„Waarom? Ik liet mij daareven ook op die dwaze gedachte brengen; maar bedenk toch, bij ons zijn gemeene dieven aan den gang geweest; ziet gij daar Ratto voor aan?”

„Wij weten niet wat er in dertig jaren van hem geworden kan zijn,” antwoordde mevrouw von Rhyn.

„Nu, in alle geval is hij al lang niet meer bij zijn voormaligen heer; hij kan tot ellende vervallen zijn en dan heeft Adelbert toch nooit de hand in het spel gehad.”

„Nee,” antwoordde zij, „maar Ratto kan het schrift herkend hebben en de brieven hebben meegenomen om er nog een voordeeltje van te halen.”

„Gij zijt zeer slim in uwe combinatiën,” hernam de baron; „maar wij zullen er het ware zeker nooit van gewaar worden.”

Max en zijne zuster hielden zich inmiddels minder bezig met den raadselachtigen diefstal dan met het portretje van Gabriëlle, dat hunne nieuwsgierigheid had opgewekt. Zij hadden geen enkele Gabriëlle onder hunne kennissen en den naam ook nooit door hunne ouders hooren noemen. Ida was met hare vragen aan hare moeder niet voorspoediger geweest dan Max bij de min. Na verloop van eenige dagen kwam jufvrouw Lindeman vragen of er niets naders aangaande den diefstal ontdekt was; Max was toen niet te huis, doch de barones praatte zooals altijd, in het bijzijn van Ida, over allerlei dingen; doch geen woord over het bezoek van Max of over de aanleiding daartoe. Nog een oogenblik kwam Ida in verzoeking om Suzanna toen zij een oogenblik met deze alleen was, onder vier oogen door eene onverhoedsche vraag uit hare stelling te lokken; doch zij bedacht nog bij tijds dat háár niet gelukken zou wat Max niet had kunnen gedaan krijgen. Suzanna werd bovendien terstond bij den baron geroepen, hij had gehoord dat zij gekomen was en wilde haar spreken, de barones ging met haar naar de kamer van haren echtgenoot.

„Wij zijn buiten gesloten, Max!” zeide Ida tot haren broeder, toen deze spoedig daarna te huis kwam. „Er schijnt een staatsgeheim met die geheimzinnige Gabriëlle verbonden te zijn; wij mogen bij slot van rekening nog blij zijn dat wij er buiten gehouden worden.”

Max en zijne zuster geleken elkander zeer weinig, in uiterlijk evenmin als in karakter. Max had de indrukwekkende gestalte zijns vaders, geheel diens uiterlijk, en ook de krachtige stem. Doch in gelaatstrekken geleek Max meer op zijne moeder. Ida daarentegen geleek volstrekt niet op hare ouders, dan alleen voor zoover zij de slanke figuur harer moeder had. Zij was acht jaren ouder dan haar broeder, en dus in de dertig, doch zij had zich zoo lang jong gehouden, dat men haar voor tien jaren jonger zou gehouden hebben dan zij inderdaad was. Zij bezat een blijmoedig hart en een scherpzinnig verstand en een zekere neiging tot sarcasme, die haar ondanks al hare beminnelijke eigenschappen onder de oppervlakkige jonge lieden eenigszins gevreesd maakte. Zij had meer dan éene goede partij kunnen doen, doch zij had tot nog toe niet tot een huwelijk kunnen besluiten. „De rechte Jozef is nog niet gekomen,” had zij haren broeder schertsend geantwoord, toen deze er haar over gesproken had. „Het schijnt mij te gaan zooals ooievaar in de fabel, die altijd op iets beters hoopte; maar ik denk mij eindelijk niet, zoo als hij, met een kikvorsch tevreden te stellen, maar de wereld liever een staaltje te laten zien van eene opgeruimde oude vrijster, zonder stokpaardjes en hekel aan bruiloften.”

Max had niet altijd plezier in den vroolijken luim zijner zuster; hij was ernstiger van aard dan zij, al had hij de rampen van het leven nog niet leeren kennen. Reeds als kind had hij weinig deel genomen aan de uitgelaten wildheid van andere jongens, en zich dikwijls afgezonderd. Die liefde tot eenzaamheid was hem bijgebleven, en dat hij de landhuishoudkunde tot zijn vak had gemaakt en zijne opleiding buiten bij een houtvester had ontvangen, had daartoe veel bijgedragen. Later scheen de oorlog een verandering bij hem te weeg gebracht en hem gezelliger gemaakt te hebben, en de heerlijke hoop die den vorigen zomer zijn hart vervuld had, scheen het begin van een nieuw leven voor hem geweest te zijn; doch reeds eer die zon van geluk voor hem was opgegaan, was het morgenlicht door donkere wolken verduisterd geworden en Max was weder even ernstig als hij placht te zijn; zijne hoop scheen voor altijd vernietigd.

III.

De baron kon het niet langer in de residentie uithouden, hij kon op zijn buiten evengoed de noodige inlichtingen betreffende den diefstal geven, indien de politie er

iets van weten wilde als in de stad. Hij besloot dus zijn vertrek niet langer uit te stellen. Hij kwam meestal gedurende een paar wintermaanden met zijn gezin in de hoofdstad, waar hij veel goede vrienden had, doch zoodra de lente kwam, trok hij weer naar buiten, naar zijn geliefd Silezië. Reeds twee jaren geleden had hij zijn zoon een van zijne goederen, Maindorf, in eigendom afgestaan, en daardoor een onafhankelijke positie gegeven. De beide goederen lagen slechts twee uren van elkander verwijderd, zoodat Max niet slechts dagelijks met zijne ouders en zuster kon omgaan, maar ook altijd bij zijn vader om raad kon komen, wanneer 't het beheer van zijn goed betrof. Zijne gezondheid was echter nog altijd zwak en reeds het vorige jaar had hij zijne moeder, die de baden te Ischl gebruiken zou, vergezeld, en daartoe was ook dit jaar besloten. Aan dat verblijf te Ischl was de gelukkigste en tevens de treurigste herinnering van zijn leven verbonden, en de woorden welke zijn vader, bij het spreken over het portret der hem onbekende Gabriëlle had gesproken, had op nieuw eene hoop in hem verlevendigd, op het onuitsprekelijke geluk dat hij reeds voor goed verloren had geacht.

De familie was nu naar Lissen teruggekeerd, Max bleef een dag onder het ouderlijk dak vertoeven, en reed toen naar zijn eigen buitengoed, welks rentmeester hem reeds verslag van den toestand van huis en land gebracht had.

Zoodra Max vertrokken was, liet de oude baron zijn paard zadelen. Hij reed nog uitstekend goed en zijne vrouw was nimmer bezorgd als hij, zooals meermalen gebeurde, zonder rijknecht uitreed en uren lang uitbleef. Hij bereed zelfs niet altijd makke paarden, die hem niets te doen gaven en wees dikwijls op het voorbeeld des Konings, die verscheidene jaren ouder was dan hij en dikwijls nog jonge menschen beschaamd maakte.

Ook heden reed de baron alleen uit. Ida keek hem na, toen hij in een langen, bedaarde galop voortreed; bij het hek keek hij nog eens om, groette zijne dochter met de hand, sloeg de groote lindenlaan in en verdween uit het gezicht.

„Ik dacht het wel,” zei Ida toen zij in huis kwam tot de barones, „dat vader naar het bosch zou rijden en niet naar het bouwland. Hij houdt het meest van het bosch.”

„Daar hebt gij gelijk aan,” antwoordde hare moeder glimlachende. „Hij zegt dikwijls dat zijn hart daar opengaat en dat hij er uren lang zonder eigenlijk doel kan omdwalen. Hij kent ieder pad en kan er niet verdwalen.”

Dat was inderdaad zoo; de baron hield zich daarom weinig aan de gebaande wegen en voetpaden en reed uren langs ongebaande wegen voort. Doch heden scheen hij op den grooten rijweg te willen blijven, die kronkelend midden door het bosch liep; hij liet zijn paard den vrijen teugel en verzonk meer en meer in gedachten. Eensklaps werd hij uit zijne overpeinzingen opgewekt door het schrikken van zijn paard, dat de ooren spitste en zijwaarts tegen de struiken aandrong. De baron meende een geritsel in het jonge hout te hooren. Was het een haas die voor hem vluchtte, of een houtdief of een strooper? Hij had echter geen lust er nu onderzoek naar te doen, hoewel hij anders zeer streng over die overtreding van de wet dacht. Hij gaf zijn paard de sporen en stuurde het eenige schreden voorbij de plek waar het geschrikt was, een boschpad in. Indien hij, even als bij het uitrijden, ook ditmaal nog onverwacht had omgekeken, zou hij een hoofd gezien hebben dat voorzichtig boven de struiken uitstak om hem na te kijken. Hij reed echter terstond in de tegenovergestelde rigting voort en de takken sloten zich spoedig weder achter hem toe. Na verloop van eenigen tijd kwam hij aan een heuvel met prachtige eiken begroeid, die zijne vreugde en zijn trots uitmaakten. Al zijn bureu benijdden hem om die „schatkamer” en keurden het in hem af dat hij zulke groote kapitalen dood liet liggen, of liever staan. Hij antwoordde echter altijd dat het zonde zou zijn die boomen om te hakken. Hij reed dwars door het nog kale eikenbosch, en had nu een bepaald doel. De boomen werden langzamer-

haud zeldzamer, de grond werd oneffen en eindelijk werd de baron door een breede, diepe beek in zijn rit gestuit. Hij trok den teugel in en zocht zich te oriënteren. Lag het bruggetje waarop hij hier meende aan te komen, aan zijne linker- of aan zijne rechterhand? Hij was hier in vele jaren niet geweest; hoe lang was het wel geleden sinds men hem verzocht had de afgesloten plek in het bosch, die den naam van Boschrust droeg, niet te storen? Als een man in de kracht zijns levens had hij voor het laatst deze plek betreden; heden naderde hij die, op de grenzen des ouderdoms; geen wonder dat hij de brug misgereden was. Nu bedacht hij zich evenwel en zocht als gewoonlijk naar kenteekenen op zijn weg en herkende in de verte een bruine beuk, hij volgde nu den oever der beek, totdat hij aan de steenen brug kwam, die er hem over bracht. Hij reed in een draf voort en kwam weldra aan de plek waar hij, jaren geleden, gaarne met zijne jonge vrouw placht te vertoeven, die er den naam van Boschrust aan gegeven had, en op wier verzoek hij er een paviljoen had laten zetten om er naar verkiezing den geheelen dag te kunnen vertoeven. Voor het, half in het bosch verborgen, optrekje lag een stukje weiland waardoor eene heldere beek liep, die op korten afstand tusschen de heuvelen ontsprong. Enkele boomen, die men in een Engelsch park niet schilderachtiger gegroepeerd zou kunnen zien, waren hier en daar tusschen het gras opgeschoten, en opdat de tegenstelling van licht en schaduw er niet ontbreken zou, stonden op de hoogte, door eene aanzienlijke tusschenruimte van de andere boomen gescheiden, vijf donkere dennen, wier spitse toppen hoog boven de bladerlooze kruinen der rondom staande berken uitstaken, terwijl hunne onderste, met korte naalden digt begroeide takken den grond raakten.

De baron was het weiland genaderd, dat met het weelderigste groen prijkte, al waren er ook nog slechts eenige lentebloemen; hij liet zijn paard de beek overspringen. Zijn oog hing aan de donkere pijnboomengroep, met hunne onbewegelijke takken; zijn hart klopte bij de herinnering aan den laatsten keer dat hij hier geweest was, om er op verlangen zijner vrouw het geheimzinnige graf te bezoeken, waarvan slechts weinig menschen het bestaan kenden. De barones had vurig verlangd dat hij haar op den gra-heuvel brengen zou om er te bidden voor het arme meisje dat er onder begraven lag. Hij had aan dien wensch gehoor gegeven en sedert dien tijd was de stilte van het eenzame graf niet meer gestoord geworden. Langzaam reed de baron den heuvel naar de pijnboomen op en kreeg het graf in het oog.

Zoodra hij zijn blik op het graf vestigde, kwam er een uitdrukking van schrik op zijn gelaat; hij gaf zijn paard de sporen en een paar flinke sprongen brachten hem aan het ingezonken graf — er lag een krans van bleeke immortellen op! De baron keek om zich heen, als zocht hij naar dengene die het liefdeblijk op den lagen heuvel had gelegd. Wie kon het gedaan hebben? De gedachten des grijsaards volgden elkander op als de golven eener onstuimige zee. Hij kon slechts één mensch bedenken, die de afgestorvene bij haar leven gekend had en liefgehad; doch die was ver van hier, de trouwe Suzanna. De oude houtvester die in dien tijd, op bevel van den baron, door vreemde werklieden het graf had laten delven, en nadat het gesloten was met zoden had laten bedekken, was sedert lang gestorven; zijn opvolger wist van niets, in het dorp woonden wel is waar nog verscheidene menschen uit dien tijd en het graf had toen het gegraven werd wel veel opspraak verwekt, doch niemand had de overledene gekend en zou nu een krans op haar graf brengen. De baron was van zijn paard gestegen, had den krans opgenomen en peinzend bekeken. Hij herinnerde zich niet of het heden de sterfdag was van haar die hier begraven lag. Hij steeg weder te paard en reed langs den zelfden weg weder terug. In het eikenbosch gekomen, nam hij echter eene andere richting; hij wilde den houtvester spreken. Deze was te huis; hij had den vorigen dag zijne opwachting bij den baron gemaakt en was verwonderd dezen reeds nu

bij zich te zien. De baron wilde nogtans niet afstijgen en enkel vragen of de houtvester binnen kort op Boschrust geweest was.

„Gisteren,” antwoordde de man.

„En hebt gij niets bijzonders op den grafheuvel gezien?” vroeg de baron.

De houtvester antwoordde ontkennend en zeide:

„Het graf ziet er vreeselijk vervallen uit en het kruis is half omgevallen; ik heb al gedacht of het niet opgehoogd en met nieuwe zoden bedekt zou moeten worden; ook zouden wij er een nieuw kruis kunnen zetten, als de baron het goed vindt. De priester met wien ik er over gesproken heb, heeft mij naar u verwezen, hij vroeg mij of ik wist wie daar, in plaats van op het kerkhof, begraven lag; maar ik heb hem geantwoord dat niemand het wist.”

„Hij behoeft zijn hoofd daar niet mede te breken,” antwoordde de baron de wenkbrauwen frouseude. „Gij kunt het graf weer ophoogen en van nieuwe zoden voorzien, over het kruis zal ik mij nog eens bedenken.”

Vriendelijker dan hij tot nog toe gesproken had, vroeg hij toen den houtvester naar diens vrouw en kinderen, liet hen buiten komen en sprak hen toe op zijn vaderlijken toon die alle harten voor hem innam. Daarna reed hij naar huis, waar zijn buitengewoon lang wegblijven ditmaal toch eenige bezorgdheid had verwekt, vooral wijl hij zijne vrouw niets gezegd had van zijn plan om Boschrust te bezoeken.

Toen hij na den eten met haar alleen was, vertelde hij haar waar hij geweest was.

„Toch nog?” vroeg zij op zacht verwijtenden toon.

„Ik werd er letterlijk heengetrokken sedert ik het portret dat ik nooit weder dacht te zien, zoo onverwacht weer onder mijne oogen kreeg.”

„Maar gij hadt beloofd...”

„Adelbert heeft mij geschreven en mij den laatsten wensch van Gabriëlle te kennen gegeven; ik heb hem daarop niets beloofd; ik had het trouwens niet kunnen doen, wijl ik niet wist waar hij was.”

„Gij hadt u toch stilzwijgend voorgenomen den wensch van eene stervende te eerbiedigen.”

„Ik had in geen dertig jaren mijn Boschrust gezien en haar graf niet bezocht; maar nu moest ik het doen; en het was tijd ook, want het graf zag er akelig uit. Maar verbeeld u wat ik er gevonden heb.” En de baron vertelde haar van den immortellenkrans.

De barones was er hevig van ontsteld en riep uit:

„Dat is Adelbert geweest! Wie zou het anders geweest zijn. Hij is hier en zal bij ons komen!”

„Als gij gelijk hebt, zal hij mij welkom zijn,” antwoordde de baron. „Ik heb er ook wel over gedacht, maar het zeer onwaarschijnlijk gevonden. Zou hij niet eerst bij mij gekomen zijn? Maar wij zullen afwachten of hij misschien nog komt.”

IV.

Er waren acht dagen verlopen; er waren verscheidene bezoeken van de naburige buitens naar Lissen gekomen, doch niet de man wiens komst althans voor mogelijk gehouden was. Ook Max, die al zijn tijd op zijne goederen noodig had gehad, kwam eerst in de volgende week zijne ouders bezoeken. Zijne moeder vond dat hij er minder goed uitzag dan in den laatsten tijd en dat hij zich te veel ingespannen had, hetgeen hij evenwel ontkende.

„Maak dat gij naar uwe bergen komt,” zeide zijn vader. „De lente is buitengewoon vroeg gekomen; verschuif dus uw reis niet langer dan noodig is.”

„In de Alpen is het voor ons Noordduitschers nog te vroeg,” meende Max.

„Gaat gij wezenlijk niet meê, vader?” voegde hij er bij.

„Laat er mij maar buiten!” antwoordde de baron lachende: „Wat zoudt ge aan mij hebben? Ik zou maar een last zijn voor u, jong volk, die u bij de bergpartijen hinderde. Bovendien heeft uwe moeder mij verwend en ik kan de gerieflijkheden van mijn eigen huis niet best meer missen.”

„Dan blijf ik bij u t’huis, papa!” antwoordde Ida. „Mama kan dan voor Max zorgen en ik voor u, wij zullen dan eens zien wie het meeste eer met zijn pleegkind inlegt.”

„Zeer edel van u, ik weet ook dat gij het meent,” antwoordde haar vader. „Maar ik neem uw offer niet aan. . . . Neen, ik weet wel dat gij het geen opoffering noemt, maar gij reist gaarne, hebt zin voor de natuur, stelt belang in alles wat u ontmoet en gij houdt van gezelligheid. Ik heb liever dat gij meêgaat. Als gij mij goede berichten zendt” — hier keek hij zijne vrouw aan en deze begreep hem, „kom ik misschien de laatste week bij u en help u eene gelukkige omstandigheid vieren.”

Dat vooruitzicht werd door allen vroolijk begroet. Ida wilde dat hij vast beoefde hen te komen halen, doch de baron weigerde.

„Zorgt maar dat mijn jongen weer roode wangen, heldere oogen en een opgezuimd gezicht krijgt,” zeide hij, „dan. . . .”

„Kom ik u tot Gemunden tegemoet,” vulde Ida aan.

„Ik bedoelde dan zullen wij zien,” verbeterde haar vader glimlachende.

„Nu Max, hoe staat het op Maindorf? Laat eens hooren.”

Max vertelde nu een en ander van den toestand waarin hij zijn goed gevonden had en voegde er bij: „Toen ik Maindorf binnen reed, heb ik dien man met de brandvlek weer gezien.”

Zijne ouders keken elkander snel aan. „Gij hebt u zeker vergist,” zeide de baron. „Wat zou die hier doen?”

„Dat weet ik niet,” antwoordde Max, „maar vergist heb ik mij niet; buitendien herkende de man mij even goed als ik hem, want hij groette mij. Ik heb den kastelein uit de herberg later naar hem gevraagd, en die zeide mij dat de man een houtkooper was; hij heeft zeker vroeger al zaken met u gedaan; van daar dat hij uwe stem herkende; gij zijt hem, ondanks zijn brandvlek zeker vergeten.”

„Wel mogelijk,” antwoordde de baron en bracht het gesprek weder op iets anders. Toen hij des avonds met zijne vrouw alleen was, zeide deze:

„Nu Rhyn, wat dunkt u van die ontmoeting van Ratto? Juist op den dag dat gij den krans op Gabriëlle’s graf gevonden hebt? Wie kan er hem nu anders opgelegd hebben dan Ratto?”

„Het is zeker zeer waarschijnlijk,” antwoordde de baron; „het is ook wel mogelijk dat hij, nu hij toch in deze streken was, aan den ouden tijd gedacht heeft en aan de overledene op haren verjaardag een krans heeft gebracht.”

Er werden nu aanstalten tot de reis gemaakt, die zoo spoedig mogelijk ondernomen zou worden. De baron had een paar tusschenstations voorgeslagen, wijl het nog te vroeg was om de Alpen op te gaan. Max schreef echter nu reeds aan den eigenaar van het kleine huis te Ischl dat zij het vorige jaar gehuurd hadden. Of dat huis, bij den grooten toeloop van badgasten niet reeds verhuurd zou zijn, was eene andere vraag, wier beantwoording lang op zich wachten liet.

„Gij hadt de menschen hoop op uwe terugkomst moeten geven,” zeide de baron, „dan hadden zij de woning misschien voor u open gehouden.”

„Zij hebben daar wel van gesproken,” antwoordde de barones, „maar wij dachten toen dat wij niet weer te Ischl komen zouden.”

„Ik kan mij in Ischl niet meer thuis voelen, sedert het eene mooie badplaats geworden is,” hernam de baron. „Daar komt nog bij de vijandschap tegen ons, die zij zoo slecht kunnen verbergen, en die gij ook al ondervonden hebt, Max.”

„Ja, vader,” antwoordde Max, „het was ook dwaas van mij dat ik mij tot eene hartelijke toenadering tot de Oostenrijksche officieren liet verleiden. Ik dacht dat wij na den oorlog, dien wij zonder haat tegen onze dappere vijanden gevoerd hadden, ook weer goede kameraden konden zijn, na ons wapenbroederschap in Silezië.”

„Dat was te veel gewacht,” antwoordde de baron. „Ik zou u raden uw vriendschap nergens meer aan te bieden, waar de mogelijkheid bestaat dat die beleedigend van de hand gewezen wordt.”

De baron sprak in het algemeen en merkte niet op dat zijne woorden een vluchtigen blos op de bleeke wangen zijns zoons te voorschijn riepen; doch die blos ontsnapte het oog zijner moeder niet, en het deed haar zeer.

(Slot volgt.)

BRIEFENBUS.

II.

OVER ZEKERE ZEDELJKHEID.

Mijnheer de Redakteur!

In de laatst gehouden vergadering der Waalsche réunie werd door mijn medeafgevaardigde en mij het voorstel gedaan, om bij de Synode aan te dringen op wijziging van art 14 1° Regl. voor de kerkeraden, in dier voege dat aan deze zelven werd opgedragen, het getal der avondmaalsvieringen in hunne gemeenten te bepalen, in overeenstemming met de gebleken behoefte dier gemeenten.

Aanleiding tot dit voorstel, waartoe door een geachten ouderling der Utrechtsche gemeente het initiatief was genomen, gaf de sedert jaren waargenomen omstandigheid, dat zoowel aan de winter- als aan de zomeravondmaalsviering slechts door zeer enkele gemeenteleden werd deelgenomen; te Utrecht niet alleen, maar — blijkens de tabellen der kerkvisitatie — in schier alle Waalsche gemeenten.

Het voorstel zelf werd met de volgende overwegingen aangeprezen:

1°. Het imperatieve voorschrift tot het houden der avondmaalsviering „geregeld vier malen des jaars” is in strijd met de bepaling, in datzelfde artikel opgenomen, waarbij de regeling van getal, tijd en plaats der openbare godsdienstoefeningen aan den bijzonderen kerkeraad wordt opgedragen.

2°. Het is in strijd met de autonomie der gemeenten, die door rechtzinnigen zoowel als door onrechtzinnigen gewenscht en geëischt wordt.

3°. In gemeenten, waar des zondags slechts ééne openbare godsdienstoefening gehouden wordt, beneemt het aan de groote meerderheid der leden, die slechts eenmaal, hoogstens tweemaal 's jaars aan de avondmaalsviering deelnemen, de gelegenheid om ter godsdienstoefening samen te komen. Ter wille van zeer en-

kelen, wordt alzoo het recht van zeer velen verkort, het belang van zeer velen benadeeld.

4°. De opheffing van het imperatieve voorschrift dwingt geen kerkeraad het bestaande getal avondmaalsvieringen te beperken. Iedere gemeente blijft vrij dat getal te behouden; ja, bekomt de vrijheid het, in overeenstemming met de gebreken behoefte, te vermeerderen.

Vreemd mag het schijnen dat dit voorstel, zóó toegelicht, tegenstand vond. Toch was dit het geval; en ik werd er door bevestigd in mijn twijfel aan de oprechtheid van het geweeklaag over synodedwang en het geroep om vrijheid voor de gemeenten, te pas en te onpas door de rechtzinnige woordvoerders aangeheven. Dezelfde mannen, die, toen er sprake was om het syn. reglement op de vacaturen op de Waalsche gemeenten toe te passen, verklaarden pal te zullen staan voor het recht en de vrijheid der gemeente, stemden nu met stalen voorhoofd tegen een voorstel, dat geene andere bedoeling had en *geen ander gevolg kon hebben*, als dat recht en die vrijheid, ook met betrekking tot de avondmaalsviering te verzekeren!

Nimmer evenwel had ik vermoed, dat onze kerkelijke tegenpartij haar gebrek aan zedelijken ernst, haar blinde partijzucht zóó zou hebben geopenbaard, als naar aanleiding van dit onschuldige voorstel geschied is. Eerst onlangs kwamen mij de September-afleveringen der tijdschriften: „Stemmen voor waarheid en vrede” en „Vereeniging: christelijke stemmen” onder de oogen, en las ik daar de oordeelen der HH. Bronsveld en Hoedemaker.

Eerstgenoemde heer heeft nog niet geleerd behoorlijk kennis te nemen van de dingen, over welke hij zich veroorlooft in 't openbaar te oordeelen. Hoewel reeds de beide officieele berichten, voorkomende in de Kerkel. Ct. van 1 en 29 Juli, hem beter hadden kunnen inlichten, verhaalt hij zijne lezers, dat de synode gehoor gegeven heeft aan het voorstel der Waalsche réunie om „de bepaling van het doen der gewone vragen bij het avondmaal op te heffen” (*), en het jaarlijksche getal avondmaalsvieringen te laten vaststellen door de kerkeraden. Hij verwacht alzoo het voorstel der réunie, dat alleen eene kwestie van orde betreft en met dogmatiek niets te maken heeft, met een voorstel van gansch anderen aard, door eene andere classicale vergadering ingediend. Wat mij betreft, ik zou dit laatste voorstel, ware het op de réunie gedaan, bestreden hebben, om de eenvoudige reden, dat de verplichting tot het doen dier vragen mij toeschijnt reeds opgeheven te zijn door de latere bepaling, opgenomen in art. 22, waarbij aan den predikant wordt opgedragen, „bij de leiding der openbare godsdienst oefeningen, zoowel in „het algemeen als in het bijzonder met betrekking tot de . . . liturgische schriften, „naar eigen oordeel te rade te gaan met de godsdienstige behoeften hunner gemeenten.”

En hoe oordeelt nu de heer Bronsveld over dat voorstel, van welks wezenlijken inhoud hij niet eens nauwkeurig heeft kennis genomen? — „Ziedaar — schrijft „hij — een hatelijke twistappel te meer geworpen in den boezem onzer kerk; en „dat geschiedt door eene réunie, die uit bescheidenheid zich van zulke voorstellen „onthouden moest.”

Men gelooft zijne oogen niet bij het lezen van zulken onzin. *Uit bescheidenheid* had de réunie zich moeten onthouden van de poging, om langs wettigen weg de opheffing te verkrijgen eener reglementaire bepaling, die zij in strijd acht met het recht en het belang der door haar vertegenwoordigde gemeenten! Vatte het, wie het vatten kan. Mij dacht, dat juist dat voorstel getuigde van de deferentie der Waalsche gemeenten voor de hoogste macht in de kerk, waartoe ook zij behooren. Mij dacht, dat men terecht de Waalsche réunie van aanmatiging had kunnen be-

(*) Het aanhalingsteeken is van den heer Bronsveld.

schuldigen, zoo zij eenvoudig besloten had, de bepaling, waartegen zij bezwaar had, ter zijde te stellen.

Maar wat te zeggen van de kwalificatie van het voorstel der réunie als „een hatelijke twistappel, geworpen in den boezem der kerk”? Zijn wij hier niet getuige van dezelfde onzedelijke taktiek, die onlangs door de geestverwanten van den heer Bronsveld in het bijbelgenootschap werd gevolgd? Eerst dringt men aan het voorstel, dat men bestrijden wil, en dat met de godsdienstige denkbeelden der voorstellers niets te maken heeft, eene vreemde beteekenis op, kwetsend voor de meeningen der tegenpartij; en dan heft men een gejammer aan over den overmoed der moderneren, die lichtzinnig allerlei „kwesties” opwerpen.

Zoo het voorstel der Waalsche réunie ooit een „hatelijke twistappel” wordt, dan kan de heer Bronsveld zich beroemen; er het zijne te hebben toe bijgebracht, om het daartoe te maken, en door zijne insinuatie „noodeloos nieuwe onrust in het „leven te hebben geroepen.”

Zijne verdiensten in deze worden evenwel verre in de schaduw gesteld door den heer Hoedemaker, mederedacteur van de „Vereeniging: Christelijke stemmen.”

't Is waar, de heer Hoedemaker dicht aan de Waalsche réunie niet het voorstel toe, door eene andere classicale vergadering gedaan. Maar hij begint met van dat voorstel eene omschrijving te geven, ten eenenmale in strijd met de waarheid, die hij had kunnen en moeten weten. Hij schrijft namelijk, dat het voorstel strekt om het geheel aan de kerkeraden over te laten, hoe dikwerf, d. w. z. of zij het heilig avondmaal willen vieren. Had waarheidsliefde zijne pen bestuurd, dan had hij zich niet aan deze klaarblijkelijk valsche interpretatie schuldig gemaakt. Was het hem werkelijk om een rechtvaardig oordeel te doen geweest, dan had hij zich bij zijn geestverwant, den heer Verhoeff, lid der synodale vergadering van 1871 vergewist omtrent den waren inhoud van het voorstel der réunie. Deze — en elk ander lid der synodale vergadering — had hem dan kunnen mededeelen, dat zijne hatelijke interpretatie door de termen zelven van dat voorstel werd gewraakt. Door de réunie toch werd aan de synode gevraagd „art. 14, 1° (regl. voor de kerkeraden) zóó te wijzigen, dat, in plaats van de woorden: „*geregeld vier malen 's jaars*, gelezen worde: *meer dan eenmaal 's jaars, overeenkomstig de behoefte der gemeente*. Tot deze redactie werd, met goedkeuring der voorstellers, besloten met het oog op de mogelijke verhindering van vele gemeentelieden, om aan de slechts eenmaal 's jaars plaats hebbende avondmaalsviering deel te nemen.

Maar hoe weinig het den heer Hoedemaker om ernstige waardeering van de daden en bedoelingen zijner kerkelijke tegenstanders te doen is, blijkt op nog treuriger wijze uit de volgende verachtelijke insinuaties, die hij zich niet geschaamd heeft, neêr te schrijven en te doen drukken: „Was de synode werkelijk „onnoozel genoeg, om te veronderstellen, dat het voorstel der Waalsche réunie „geene andere strekking had, dan om enkele kleinere gemeenten de vrijheid te „geven, het aantal jaarlijksche avondmaalsvieringen b. v. met een of twee te ver- „minderen? Heeft zij er niet aan gedacht, dat de onbepaalde vrijheid, die zij „verleende, gelijk stond met de vrijheid, om het avondmaal geheel af te schaffen, „waar men dit wenschte? Kwam het niet in haar op, dat de *gemeente* behoefte „kon gevoelen, om den dood des Heeren te verkondigen, terwijl de *predikant* (*) „zulks geheel overbodig achtte? — Wij mogen haar zooveel naieveteit niet toe- „schrijven.” En dan wordt de synode zonder bloozen beticht „de groote beginselen „van het Christendom, waarvan zij zich wenscht te ontdoen, door het binnen „smokkelen van eene wetsbepaling te bagatelliseeren.”

(*) Hoe behendig wordt hier „de predikant” in plaats van den kerkeraad gesteld.

Wie mijner lezers, wier geweten door de rampzalige partijzucht onzer dagen niet ten eenemale verdorven is, bevangt niet met mij een gevoel van zedelijke walging bij het lezen van zulke cynische lastertaal!

Ziedaar dan een christen, een voorganger der gemeente, een redacteur van „christelijke stemmen”, die zich — immers niet dan na „biddend opzien tot den Heer,” mijnheer Hoedemaker? — nederzet, om zijne christelijke lezers voor te lichten in de waardeering van de handelingen der synode. Welnu! die christen, die zich toch immers niet van de groote beginselen van het Christendom wenscht te ontdoen, schrijft, klaarblijkelijk zonder eenige ontroering des gemoeds, dat een aantal zijner ambtgenooten, bij wie zich een aantal ouderlingen van verschillende gemeenten hebben aangesloten, lage huichelaars zijn; huichelaars, die liegen als zij met nadruk beweeren, dat het hen om het belang der hun toevertrouwde gemeenten te doen is; huichelaars, wier toelag het is, die gemeenten de gelegenheid tot het herdenken van den dood des Heeren te benemen. „Onnoozel” acht de heer Hoedemaker het, aan de ernstige verklaring dier mannen, dat het hen alleen te doen is, om de gemeenten de vrijheid te geven, het aantal jaarlijksche avondmaalsvieringen met een of twee te verminderen, eenig geloof te hechten. En liever dan aan zulk eene verregaande naieveteit bij de leden der synode te gelooven, acht hij ze met bewustheid medeplichtig aan den trouweloozen toelag der réunie.

Ik herhaal: welk eerlijk man kan, zonder een diep gevoel van afkeer, zulke in koelen bloede en in cynischen vorm neêrgeschreven lasteringen lezen? Wie, die eenige liefde gevoelt voor het zedelijk ideaal, ons door het christendom geopenbaard, wendt zich niet met walging af van een gemoed, als waarin zulke oordeelen ons een blik doen slaan?

Gij vraagt wellicht, mijnheer de redacteur: verdienen die zeker zeer treurige oordeelvellingen der HH. Bronsveld en Hoedemaker de eer eener openlijke vermelding en kastijding? Wie heeft er notitie van genomen? Wie heeft ze onthouden?

't Is mogelijk, dat ze reeds lang, zelfs bij de getrouwe lezers van de Stemmen en de Vereeniging, vergeten zijn. Maar die oordeelvellingen staan niet op zich zelve; zij zijn een *teeken*, en als zoodanig, als openbaring der geesten acht ik het niet overbodig er de aandacht uwer lezers op te vestigen.

Het behoeft niet gezegd te worden, dat de reactie tegen de moderne beginselen in de kerk met ieder jaar in kracht wint. Welhaast zullen de moderne predikanten tot de antikwiteiten behooren. Welhaast zullen de enkele moderne gemeenten in onze kerk geen predikant meer van hunne richting kunnen bekomen. Dat de schuld van dezen toestand voor een groot deel rust op de ontwikkelde gemeenteleden, die de reactie vrij spel hebben gelaten en in den regel nog laten, is niet alleen mijne overtuiging.

Gold het nu slechts eene verschillende opvatting van de methode des geloofs; kwam inderdaad het geschil tusschen modernen en orthodoxen hierop neêr, dat beiden het zedelijk-godsdienstig ideaal, zooals dit min of meer zuiver in het bewustzijn der christenheid leeft, willen, maar dat gene de verwezenlijking van dit ideaal alleen verwachten van de vrije liefde en het persoonlijk, door geen uiterlijk aangelegde banden belemmerd streven, terwijl deze hunne hoopen hun vertrouwen vooral stellen op de strenge tucht van het bovennatuurlijk gezag, dan zouden wij ons over de waarschijnlijk naaste toekomst minder bezorgd maken. Wij zouden tot onze kerkelijke tegenpartij zeggen: „gij meent, dat het volk alleen langs den „weg van het bovennatuurlijk gezag kan komen tot die ware zedelijkheid, die gij „met ons, als het einddoel van uw streven, wilt. Welnu! gij hebt thans schoon „spel om uwe methode toe te passen. Wij voor ons zijn overtuigd dat ze niet

„deugt, en dat gij zelf vroeg of laat uwe dwaling zult inzien. Intusschen zullen „wij in u en uw werk den tuchtmeester zien tot Christus.”

Maar helaas! hoe gaarne wij het zouden willen, wij kunnen den strijd tusschen orthodoxen en modernen niet terug brengen tot dit verschil van methode. Er zijn edele uitzonderingen, maar over 't algemeen openbaart zich meer en meer bij de leiders en woordvoerders der orthodoxe partij een geest, die van hun alleenheerschappij in de kerk de treurigste vruchten doet vreezen. Het zedelijk ideaal onzer tegenstanders blijkt meer en meer een ander te zijn als dat der moderne richting. Aan dat zedelijk ideaal ontbreken trekken: ernst, ook in de kleine dingen, onkreukbare waarheidsliefde, onverwinnelijke afkeer van elk middel om het beoogde doel te bereiken, dat den toets der strenge zedelijkheid niet kan doorstaan, die wij, modernen, nog altijd voor onmisbaar houden. De geest, die uit de oordeelen der H.H. Bronsveld en Hoedemaker, vooral uit dat des laatstgenoemden, spreekt, kan niet dan een verderfelijken invloed op de gemoederen oefenen, te verderfelijker, naarmate zij, uit wie die geest spreekt, een meer onbeperkt vertrouwen bij de menigte genieten. En als dan, binnen een niet te lang tijdsverloop, niets meer in de Ned. Herv. kerk aan de werking van dien geest zal weêrstand bieden, als de laatste der modernen van den kansel, uit het kerkbestuur, uit de catechisatiekamer zal verwijderd zijn, als geen enkele wanklank meer zich zal komen mengen in den triomfzang der orthodoxie, dan kan het niet anders of het zedelijk gehalte dier kerk moet eene zeer merkbare daling ondergaan.

Daarom acht ik het de plicht van ieder, die met mij meent, dat een zedelijk ideaal, waarvan ernst en waarheidsliefde grondtrekken zijn, onmisbaar is voor de waarachtige levensontwikkeling van personen en volken; van ieder, die tevens met mij van overtuiging is, dat de zedelijke ontwikkeling van ons volk voor een goed deel afhangt van de trouw en de kracht waarmede de Ned. Herv. kerk aan dat ideaal vasthoudt, om telkens en telkens wederom te wijzen op de toekomst, die de reactie aan die kerk bereidt.

Telkens en telkens wederom op het ernstige gevaar opmerkzaam gemaakt, vereenigen zich dan wellicht nog ter elfder ure alle gelijkgezinden, om door krachtige en eendrachtige samenwerking dat gevaar te verhoeden.

Utrecht, November 1871.

J. G. L. NOLST TRENITÉ.

(Door toevallige omstandigheden werd de plaatsing van dezen brief vertraagd.
Red.)

III.

OVER DR. KUYPERS MORGANA.

Waarde Redakteur!

Mag ik u ernstig waarschuwen voor onbewaakte oogenblikken? Ik heb er ten minste dezer dagen de bitterste ondervinding van. Onbezonnen, als telde ik naauw twintig zomers, beloofde ik u om Kuypers luchtverhevelingen in uw spiegel weërkaatst aan het publiek te laten kijken; luchthartig, als ware dat een karreweitje in een ommezien klaar, liet ik het maanden liggen zonder het met den vinger aan te roeren; onverbeterlijk zondaar, als ware de geest van Felix in mij gevaren, bezwoer ik de soms opdoemende verschijning van den Amsterdamschen kerkleeraar met dat beruchte woord: Als ik gelegenen tijd zal bekomen hebben zal ik u wederom hooren — tot op een goeden, neen, op een heel boozen dag de schrik mij om 't hart sloeg bij de verschijning van een heel ander man, ook al een Amsterdamsch kerkleeraar, mij anders een welkom gast boven velen, maar ditmaal had ik hem wel naar de Mokerhei willen wenschen. Daar stond hij voor mijn ontroerden geest (ik voelde wel wat hij kwam doen), daar stond hij, onze wederzijdsche vriend van Gorkom, ietwat vermoeid (*) naar 't scheen, toch vroolijk stralend als de held, die zoo even zijn duizenden versloeg. Zwijgend duwt hij mij een welbekend boekske onder den neus, legt den vinger op bl. 293 en verdwijnt. Daar stond geschreven: „Dr. A. Kuypers en het Modernisme”, en het stond geschapen dat ik de gansche catilinaria uno tenore zou uitlezen, om daarop, half versuft over zooveel in mijn hersenkas gepropt, terug te zinken in mijn stoel en uit te barsten in deze moedelooze klacht: Wee mij, arme! Wat ben ik begonnen? Heeft van Gorkom zijn ambtgenoot niet levend gevild en toen lid voor lid geradbraakt dat er geen stuk heel aan bleef? Niet met scherpe zeis en forschen zwaai al het gras me voor de voeten weggemaaid, dat er geen sprietje meer rechtop stond? Zal ik nu nog wat gaan napleiten?

Een oogenblik lachte mij het uitzicht toe dat de geradbraakte doctor na een poosje nog zoo veel op zijn verhaal zou komen dat hij naar een stok grijpen kon om zijn tegenpartijder „in 't aangezicht te striemen,” buiten kijf een liefhebberij van den man: kijk zijn boekske maar in op bl. 26 en 63. Ik had ze dan beiden voor mijn vierschaar gedaagd en in de plechtige rol van arbiter met een klinkend eindvonnis den strijd beslecht. Helaas, al spoedig vernam ik uit goede bron dat Dr. Kuypers het bewuste artikel in „Los en vast” niet gelezen had of plan had dat te doen. En tot heden toe is mij het tegendeel niet gebleken. Dit artikel leest hij zeker: zoo het toch iets beduidt dat hij een recensie van zijn boekske in dit tijdschrift verlangde.

Dus, nolens-volens, ik moet aan den slag. Toch heb ik er nog niet veel lust in. Is niet wat Dr. K. ons modernen voor de voeten werpt, al honderdmaal gezegd en weërlegd? Misschien heeft zijn „Lezing” buiten luttel oorspronkelijks deze verdienste, dat zij alles bijeen raapt wat op confessioneel standpunt tegen de moderne richting aangevoerd worden kan. Een sterk geconcentreerde aanval van de gansche orthodoxe strijdmaacht op het kamp der modernen! 't Kan dan zijn nut hebben dien af te slaan; maar nog eens: wie zal dit Dr. v. G. verbeteren?

(*) Los en vast, 1871, III, bl. 391.

Doch ik heb nog een andere reden waarom ik met Dr. K. liever niet in het strijdperk treed. Ik moet weten wat ik aan iemand heb, niet alleen wat hij *niet*, maar ook wat hij *wel* wil, eer ik me met hem inlaat. Wat Dr. K. niet wil, weet ik best. Dat hij het modernisme haat, met grondeloos diepen, met giftigen haat dit is ons bekend. Of wij dan niet weten wie hij lief heeft? Wie vuriger den de „Gereformeerde levensopvatting”? Eén uur in de voorhoven van den Heidelberg katechismus is hem dierbaarder dan duizend elders. — Alles goed en wel, maar daar komt men niet ver meê bij „den denkenden geest”, waarvoor Dr. K. „het ongeloof teekenen” wil. Dr. K. weet ook wel dat, als het getij verjoopt, de bakens verzet worden moeten. Spreek tot deze eeuw, die hartstochtelijk naar werkelijkheid heet te dorsten, van het *onwezenlijk* modernisme, van zijn gebrek aan realiteit, en het is geoordeeld. Wijs haar waar de echte realiteit zetelt, en zij laat aan uw vinger zich leiden. Maar nu is Dr. K. het op dit punt alles bealve met zich zelve eens. Vraag hem: Wat is dan *uw* werkelijkheid? hij geeft u wel dikwijls, maar allerlei verwarde, mysterieuse of duidelijke maar dan onderling strijdige antwoorden.

Van stonden aan geeft hij ons te verstaan waar, naar zijn meening, de ware werkelijkheid zetelt. Lees den angstwekkenden aanhef van zijn speech. „Zoo het gordijn kon worden weggeschoven, dat *de geestenwereld* voor onzen blik verbergt, zou zich, *ik ben er zeker van*, een worsteling zóó heftig, zóó uit de diepte opbruisend, zóó alles meêslurend, aan ons *zielsoog* ontdekken, dat de verbitterdste kamp die op deze aarde ooit gestreden werd, daarbij vergeleken, eer looze strijd dan felheid scheen. *Niet hier, daarboven* is de botsing der *werkelijke* krachten. Heur schok dreunt in onzen strijd slechts na.

„Toch is voor ons zwakker geestesleven zelfs die nadreuning reeds bang, kan ze huiiveringwekkend zijn! Ziet om u, immers van de vier hoeken des winds stormt ook op u *die strijd der geesten* aan!”

Ik heb hier eene en andere uitdrukking onderschraapt om u met een enkelen oogopslag te doen zien dat wij hier met een besliste overtuiging omtrent den aard der werkelijkheid te doen hebben. Dr. K. vindt haar op het gebied des geestes, duidelijker: in de geestenwereld, die voor onzen blik achter een gordijn zich verbergt. Daar alleen zijn de *werkelijke* krachten. Hier slechts de nadreuning van hare botsing daarboven. De werkelijkheid, hier beneden is zij niet; daar boven, onder de geesten moet gij ze zoeken. 't Ligchaamlijk oog kan ze niet zien; als de gordijn die haar voor onzen blik verbergt werd weggeschoven, dan zou ze zich aan ons *zielsoog* ontdekken.

Dr. K. weet ook zeer wel wat hij in dien aanhef gezegd heeft. Eenige bladzijden verder (*) verwijst hij er naar, als hij spreekt van den strijd tusschen deze en „*die andere wereld*”, waarbij de eerste voor de laatste moet „wijken”; een nieuw bewijs dat zijn werkelijkheid niet van deze wereld is, — waarmeê zijn verklaring dat „de kerk een ideaal belijdt dat werkelijkheid van eeuwig is” (†) uitmuntend strookt.

Duidelijker kan het niet, zou men zeggen. Al wat vleeschelijk, zicht- of tastbaar, of hoe ook zintuigelijk waarneembaar is, heeft volgens Dr. K. met de *werkelijkheid* niets te maken.

Ziedaar dan den toetssteen waarnaar de zoogenaamde werkelijkheid van het Modernisme beoordeeld zal worden.

Wacht even. Vergis u niet. Overal elders en vooral als het dan „los geht” op 't Modernisme is hij zijn vermelde ondubbelzinnige verklaringen glad vergeten, meest er meê in besliste tegenspraak.

(*) Blz. 26.

(†) Blz. 55.

Het is al vreemd hem te hooren zeggen (*): het Modernisme „kent ook maar ééne werkelijkheid, die der zichtbare dingen,” want al voegt hij er in éénen adem bij, dat het die andersoortige, die veel hoogere, die veel vastere werkelijkheid voorbij ziet, die ons zelfs in het feit der zonde nog spreken blijft van het „*onbevegelijk*” Koninkrijk Gods;” die „zichtbare dingen” zijn dan nu toch een „werkelijkheid” voor Dr. K., wat straks pertinent door hem ontkend werd. Toegegeven evenwel voor een oogenblik dat Dr. K. hier zijn vroegere verklaringen rectificeert, die werkelijkheid der zichtbare dingen is dan toch een *veel lagere, veel minder vaste* dan die der geestenwereld.

Ach, neen, dat blijkt ze elders in geenen deele. Juist het tegendeel van dien.

Dr. Kuyper geeft zich oneindig veel moeite om ons te doen begrijpen, dat de ware werkelijkheid zichtbaar en tastbaar, vleeschelijk is in den strengsten zin des woords. En ondubbelzinnig geeft hij dat te verstaan.

Gij hadt u naar het *Realisme* der schrift moeten laten terugleiden, al was het slechts aan Baaders hand, roept hij het Modernisme toe. En terstond verduidelijkt hij zijn bedoeling met te zeggen dat wij de levensspreuk weér hadden moeten grijpen, „dass *Leiblichkeit* das Ende der Wege Gottes ist”, en onze matte wereldbeschouwing weér hadden moeten verfrisschen en verkwikken met dat Goddelijk *Realisme*, dat in de *Vleeschoording* des woords ligt uitgesproken, juist in het Wonder zijn levensader trillen doet, en zijn luister zoo volheerlijk ontplooit in het *lichamelijk* verrijzen van den Christus uit het graf. Maar helaas, — zoo vervolgt hij — van meet af brak men dat *Realisme* juist weg, en geraakte daardoor zijns ondanks op het meest valsche standpunt (†).

Shakespeare's Hamlet en Goethe's Tasso worden opgeroepen om het vleeschelijk karakter der werkelijkheid te staven. „Ook (in den Hamlet) wordt de strijd tusschen schijn en werkelijkheid gestreden,” zegt Dr. K. En als Horatio en Hamlet beiden zich van de werkelijkheid der geestverschijning op het glacis van Elseneurs veste willen overtuigen door haar tot spreken te dwingen, dan voegt Dr. K. daaraan toe: „Alleen die wet geldt ook hier. Spreek, O Mijn God! Zoo gij er zijt!” (§)

En Goethe die Tasso de „ontwifelbare realiteit” zijner idealen laat bewijzen met de woorden:

Mit meinen Augen hab' ich es gesehen
Das Urbild jeder Tugend, jeder Schöne,

toont Dr. K. dat dan de schaduwen eerst wijken als men uit de volle borst getuigen kan: Mit meinen Augen hab' ich es gesehen, Ich weiss es, sie sind ewig denn sie sind. (**). Dáár is, verzekert hij ons bij deze gelegenheid (††), *ontwifelbare Realiteit*, waar ze van buiten tot ons komt en omdat ze *geincarneerd* gezien wordt, zelfbedrog ondenkbaar is. „Van twee zijden” heet dan „het gevaar van subjectivisme afgesneden én door den oorsprong buiten ons en door het *zienlijk waarneembare*.”

Krasser, raauber vleeschelijkheid is ondenkbaar. Lichamelijk hoorbaar en zichtbaar moet de werkelijkheid zijn... en hoorden we straks niet van het „zielsoog” dat de werkelijkheid, de geestenwereld ontdekt?

Misschien ligt de oplossing dezer snijdende tegenspraak in deze woorden: „Maar

(*) Bl. 27.

(†) Bl. 25, 26.

(§) Bl. 37.

(**) Bl. 55.

(††) Bl. 75.

met dat al, we zijn menschen, menschen van vleesch en bloed, en daarom, ook in wat zichtbaar, ook in wat tastbaar is, moet, nu Eden te loor ging, het ideaal ons zijn werkelijkheid toonen, of het vervluchtigt in zijn dansende nevelen zelfs de bewustheid van ons hart" (*).

Een fraaie oplossing, waarbij de werkelijkheid van de wereld der geesten, straks „veel hooger en veel vaster" genoemd, afhankelijk gemaakt wordt van de z. i. veel lagere en veel minder vastere der zichtbare dingen.

Een oplossing dus, die nieuwe tegenspraak te voorschijn roept.

Waar ziet Dr. K. dan toch de ware, onvervalschte Realiteit?

Ze is met dat al de spil waar zijn heele bewijsvoering om draait; de knods waarmee hij den kop van het Modernisme verbrijzelen wil!

Wil men evenwel deze tegenstrijdigheid in Dr. K's betoog daarlaten, en telkens als hij zijn realiteits-begrip verklaart niet in rekening brengen dat hij geheel anders er reeds over gesproken heeft of later er over spreken zal, hij maakt een bestrijding toch tot een uiterst ondankbare taak. Hij werkt zeer sterk met onverstaanbare aphorismen, met opgedrongen dilemma's, en pakt de belangrijkste quaestien voor 't minst zoo zonderling aan dat ons de moed ontzinkt om aan die geheel noodeloos verwarde knopen te gaan tornen.

Neem b. v. zijn redeneeringen over 't wonder. Ik kan niet ontveinzen dat ik nieuwsgierig was hem daarover te hooren. Wat oorspronkelijks mocht hier te voorschijn treden, en hier vooral, waar het hoofdpunt lag van den strijd, klaarheid en kracht. Aan het apodiktische van den toon ontbreekt niets, maar voor 't overige... oordeel zelf.

De wonderkwestie gaat hem in den strijd tegen 't Modernisme bovenal aan het hart. „Het Goddelijke Realisme," zegt hij, „doet juist in het wonder zijn levensader trillen en ontplooit zijn luister volheerlijk in het lichamelijk verrijzen van den Christus uit het graf" (†).

Dit is duidelijk en geheel in overeenstemming met den vleeschelijken aard van zijn Realisme. 't Is ook de nadere toelichting van Baader's levensspreuk: Die Leiblichkeit das Ende der Wege Gottes." Het wonder hier typisch in het *lichamelijk* verrijzen van Jezus vleeschelijk bij uitnemendheid.

Nu vernemen wij wel op dezelfde bladzijde dat het wonder de vrucht is van de overwinning die de wereld der onzienlijke dingen op de wereld der zichtbare dingen behaalt, dus voortgebracht wordt door de macht van den geest op de stof; maar indien dit met het zoo even beweerde niet strijden zal, dan blijft desniettemin — ook volgens Dr. K. — het wonder te huis behooren op het gebied der zichtbare dingen. Toetssteen voor de werkelijkheid van het wonder moet dus gezocht worden in het zicht- en tastbare, in het zinnelijk waarneembare. Dr. K. verklaart dan ook elders aan realiteit (in casu het wonder) niet te willen gelooven, vóór hij met Tasso kan uitroepen: „Mit meinen Augen hab ich es gesehen." „*Het zienlijke waarneembare*" acht hij een onmisbare voorwaarde tot staving dier werkelijkheid (§).

Welke andere methode kan hij hier dus volgen dan die der natuurwetenschappen?

Intusschen van niets is hij afkeeriger. In een opzettelijk aan het wondervraagstuk gewijde noot verklaart hij dat men hier de menschheid gefascineerd heeft met de tooverformule: „Voor natuurlijke en geestelijke wetenschappen geldt één methode, de empirische, één wet, die der causaliteit."

(§) Bl. 54.

(*) Bl. 26.

(†) Bl. 75.

Volgt een apodiktisch en inééngedrongen betoog over de onhoudbaarheid dier stelling en het verwijt tegen het Modernisme dat het de hypothese van de harmonische verhouding tusschen stof en geest aanvaardde, daarop de identiteit van beider levenswet baseerde en zoo doende tot negatie van het wonder wel ko men moest (*).

Maar wat hebben we in 's hemels naam met al dien omhaal — nog maar voor de helft door mij geciteerd — te maken? Wat leidt hij ons af naar stellingen en hypothesen, hoogst belangrijk in de kwestie of men ook op het gebied van den menschelijken geest causaalwetten aannemen, en in de geestelijke wetenschappen de natuurwetenschappelijke methode toelaten zal, maar hier volstrekt niet ter zake dienende? Wat helpt ons ter toetsing van een feit uit de wereld der zichtbare dingen de methode der geestelijke wetenschappen? Al heerscht niet op haar gebied de wet der causaliteit, is die wet dan daarmee ook in de zichtbare dingen afgeschaft? Wordt daardoor het lichamelijk verrijzen van een gestorvene uit zijn graf mogelijk?

Dr. K. zegt m. a. w. in 't kort: „De realiteit van het wonder is vleeschelijk, moet zicht- en tastbaar zijn. Om u daarvan te vergewissen moet gij vooral niet den toetssteen van het zicht- en tastbare, vooral niet de methode der natuurwetenschappen, maar die der geestelijke wetenschappen gebruiken.”

Nu is natuurlijk 't wonder gesauveerd, want in die geesteswereld heerscht volgens Dr. K. geen wet der causaliteit.

Niet? Hoe weet Dr. K. dat?

Opmerkelijk is zijn antwoord op deze vraag.

„Een wet, die der causaliteit”, zegt hij, „kan niet voor de natuurlijke en geestelijke wetenschappen gelden; want men zou zich dan òf stof en geest, *in hun tegenwoordige apparitie*, als harmonisch moeten denken, òf moeten identificeeren, d. w. z. den geest opheffen.” (†) Dat „in hun tegenwoordige apparitie” is karakteristiek. Dat slaat natuurlijk terug vooreerst op hun apparitie in het verleden. Ook verhaalt ons Dr. K. dat stof en geest in Eden door een *natuurlijken* band vereenigd waren (§).

Evenzeer vormt die „tegenwoordige apparitie van stof en geest” een tegenstelling met een toekomstige. Ongetwijfeld doet zij dit in een dogmatisch stelsel dat de restauratie van het Eden als het einddoel van het werk der verlossing stelt.

En daar — altijd volgens Dr. K. — het wonder voortkomt uit den strijd tusschen stof en geest, zoo verkrijgen wij hier de theorie, dat voormaals in Eden en namaals bij de voltooiing van het Koninkrijk Gods het wonder onmogelijk was en zijn zal. Aan Gods vrijmacht wordt hier paal en perk gesteld, ze wordt binnen de grenzen der „tegenwoordige apparitie van stof en geest” teruggedreven; en dat is binnen een engen kring, vergeleken met de eeuwigheid vóór en de eeuwigheid na die tegenwoordige apparitie. De mogelijkheid van het wonder, Gods wondermacht beslaat dus een oneindig klein deel der oneindig groote eeuwigheid van Gods aanwezen. Het droevigst van 't geval is dat God die macht om wonderen te doen dan van den mensch gekregen heeft, maar van stonden aan getracht heeft dit geschenk weér kwijt te raken. Waarom toch zijn stof en geest in hunne tegenwoordige apparitie met elkaar in strijd?

Dr. K. wijst ons op Adams val, waardoor het aardrijk vervloekt, de harmonie tusschen stof en geest verstoord is.

Voorts, Dr. K. is met den Heidelberger katechismus natuurlijk een beneden-

(*) Bl. 65.

(†) Bl. 65.

(§) Bl. 27.

valdrijver. Z. i. heeft Adam dus door „eigenwillige” boosheid Gods gebod in Eden overtreden; waaruit volgt dat God den strijd tusschen stof en geest, m. a. w. de mogelijkheid van het wonder, zijn vrijmacht in deze aan Adams vrijen wil te danken heeft! Maar met die wondermacht bleek God (naar de theorie) niet gediend; want de Paradijsbelofte deed dadelijk zien dat God door de verlossing de gestoorde harmonie tusschen stof en geest herstellen, en zich daarbij de wondermacht ontnemen zou.

Of dit alles nu orthodox is: de mogelijkheid van het wonder zoo schrikkelijk te besnoeien, Gods wondermacht van het eindig schepsel te doen afhangen, uit de zonde te doen ontspruiten, binnen zoo enge grenzen op te sluiten?

Of het Dr. K. voegt de modernen voor zijn kettergericht te dagen — dat zou nog te bezien staan.

In ieder geval zult ge mij toestemmen, dat 't toch eigenlijk verloren moeite is om acht te geven op de beschuldigingen van een man, die in de hoofdpunten vergeet wat hij kort te voren gesteld had en met zijn eigen systeem in de war raakt.

Alleen zou ik hem wel eens willen vragen, waarom hij een vierde punt van overeenkomst tusschen Modernisme en Morgana ongebruikt heeft laten liggen. Dr. K. vertelt ons tot tweemaal toe, dat de Morgana voor 't zachtste suizen verdwijnt. Als nu slechts „een ochtendbries de golven behoeft te bewegen”, om „het laatste spoor zelfs van Morgana's prachtige schepping te doen verdwijnen (*), of het minste windzuchtje” (†) daartoe sterk genoeg is, wat heerlijke gelegenheid om op het „BOEIEND SCHOON, NAAR VASTE WET VERSCHENEN, edoch VAN WERKELIJKHEID ONTBLOOT” (§) ten vierde te laten volgen: „EN VOOR EEN ZUCHTJE VERDWINEN.”

Waarom deed Dr. K. dat niet? Dat zou de geloovigen een riem onder 't hart gestoken hebben. 't Is nu voor hen zeer ontrustend dat hij dat punt van overeenkomst, dat zoo vlak voor de hand lag en dat hij onberaden nog wel tweemaal aanwees, toch in de toepassing voorbij stapt, als lag er niets.

Vreemd, het kon immers zoo heerlijk volgen op dat gemis aan realiteit, aan innerlijk bestand in het Modernisme.

Neen, maar een richting die door haar snel verloop, vroege vlucht, kleine kracht en beleden armoê aan scheppend vermogen op zich zelf reeds een kleinen dunk geeft van de realiteit waarover zij kan beschikken (**), een richting die haren kritiek doet uitroepen: „geen realiteit Gods, geen werkelijk gebed, geen werkelijk godsbestuur, de realiteit van 's mensen leven bedreigd, onwerkelijk de zonde, geen werkelijk ideaal, geen echte historie, geen ware kritiek, geen proefhoudend dogma, en een werkelijke kerk evenmin (††)”; een Modernisme — zeg ik — dat zoo in de lucht hangt; maar dat moet de eerste de beste schooljongen, of liever de eerste de beste orthodoxe boer, als hij verkiest even uit zijn „diepte” naar boven te komen, of uit zijne „oude kwartijnen” op te kijken, in een oogenblik kunnen wegblazen.

't Is nog al gek Dr. K. in plaats van soortgelijke, voor zijn geestverwanten troostrijke verzekering te hooren zeggen: „Ik zeg niet dat het Modernisme reeds morgen, ook niet dat het nog deze eeuw verdwijnen zal. Maar vergeet ook niet,

(*) Bl. 11.

(†) Bl. 28.

(§) Bl. 11.

(**) Blz. 33.

(††) Blz. 48.

het Modernisme telt nog slechts vijftien jaren, en *vier eeuwen* moesten verlopen eer het Arianisme geheel verdween. En daarom, laat ons niet haasten. De krankheid kan niet wegsterven, eer haar kracht is verteerd (*)."

't Modernisme heeft dus nog kracht; een kracht die niet spoedig verteerd zal zijn.

Precies zegt Dr. K. het ons niet, hoe lang het Modernisme 't nog zal uithouden; maar de 19de eeuw zal 'tzeker niet beleven dat dat „windzuchtje” het wegvaaft. Als ik nu maar wist hoeveel meer kracht hij aan 't Arianisme boven 't Modernisme toekent, dan was de regel van drieën in orde.

In ieder geval begint Dr. K. tegen 't eind van zijne lezing ook te begrijpen dat de kracht van 't Modernisme toch zoo „klein” niet is als hij eerst had verteld; dat het dieper wortelt in de „élite” van het volk dan hij eerst wou doen gelooven, en moest hij begrepen hebben dat het zelfs voor een man in zijn „isolsement” geen houding heeft tegenover „de denkende wereld”, dat Modernisme aan te vallen met een boekje dat van tegenstrijdigheden overvloeit en naar zijn eigen getuigenis slechts „een vluchtigen blik” over heeft voor de beoordeeling van de „godgeleerdheid” der moderne godgeleerden; niet meer dan een vluchtigen blik voor hun „historischen, kritischen en dogmatischen” arbeid (†).

Dat is geen manier van doen.

Dat lokt niet tot tegenspraak uit.

Dat zou vooral in een man als Kuyper, die aan „'t snijden van den ernst” gewoon is, ten eenenmale onbegrijpelijk zijn, als hij zelf ons niet iets van dat zielkundig raadsel had opgelost.

Dr. K. vergunt ons een blik in zijn bekeeringsgeschiedenis. Hij verhaalt „zelve heb ik eenmaal dien droom van het modernisme meegedroomd, met anderen laster het beweren geheeten, dat niet werkelijk was hetgeen ik zag.”

Wat heeft hem uit dien droom wakker geschud?

Hij spreekt van „een zacht koeltje uit hooger dreven”, dat den horizon zijns levens trillen en Morgana's prachtige schepping voor hem in 't ijle wegzinken deed (§)."

Maar ieder begrijpt, dat is slechts een hoogst subjectieve kwalifikatie van de motieven die hem van richting deden veranderen. Elk godsdienstig mensch kleurt ze met de verwen der religieuze beeldspraak, en dankt de geloofsovertuiging, die hem rust aanbracht, aan invloed uit hooger dreven.

Zulk een antwoord brengt ons geen schrede verder. Wél wat Dr. Kuyper in welsprekende bewoordingen daarop laat volgen. 't Was voor hem een bange droom dien hij met het Modernisme meêdroomde. Een giftige slang zoog hem het hartebloed druppel bij druppel uit de aderen. De „twijfelzucht” had hem aangegrepen en hem naar een draaikolk gesleurd, waarin men ten laatste als een van zinnen beroofde zich zelf een schim in eigen oogen wordt en, krampachtig de vingers aan de slapen klemmend, in zielsangst uitroept: Ben ik of ben ik niet? „Dáárheen, dáárheen zag hij zich drijven op den adem van het *ongrijpbaar* idealisme” (**).

Nu is 't ons duidelijk. Als Dr. Kuyper niet zien, tasten, hooren, grijpen kan, dan verdrinkt hij jammerlijk in den draaikolk der twijfelzucht. Zoo is hij georganiseerd. Daartoe gedetermineerd. Hij kán niet anders. Onmogelijk is 't hem zich los te rukken uit het pijnlijk dilemma: óf „mit seinen Augen sehen” de realiteit der onzienlijke dingen, haar tasten, grijpen, óf zich zelf een schim worden en zedelijk te gronde gaan. Doodsvreeze en de ijzigste zucht naar zelfbehoud in

(*) Blz. 52.

(†) Blz. 42.

(§) Blz. 52.

(**) Blz. 52 volg.

den edelsten zin hebben hem den salto mortale doen wagen naar den waan, dat hij de realiteit vleeschelijk gezien, gehoord, getast, gegrepen had. Daar aangeland was 't hem als had hij zich zelf en zijn God weergekrege . . . is 't wonder dat hij van niets anders weten wil dan van de „Leiblichkeit” als „das Ende der Wege Gottes?” Zijn zekerheid is zoo subjectief, zoo onzeker mogelijk; hij heeft in zijn gansche „lezing” daaromtrent slechts geponeerd, niets betoogd; maar dat kon ook niet, dat zou met het karakter zijner bekeering tot het orthodoxisme in strijd geraakt zijn. Men geeft geen rekenschap van een coup de désespoir.

Daarom ook moesten zijn aanvallen op het Modernisme zoo onbeteekenend zijn wat hun gehalte en kracht betreft. En zoo ze voor den psycholoog hun gewicht in dubbele mate herwinnen als de openbaringen van een diep bewogen gemoedsleven, als de noodkreten eener ziel, die op haren tocht naar het „ideaal” het spoor is bijster geworden, en zijn schim voor zijn werkelijkheid omhelst; een zoo verbijsterd, uit zulk een zielstoestand geboren orthodoxisme is — zou ik meenen — zij 't ook niet uit onwil maar uit onvermogen voor rede doof.

De kracht breken waarmeê het aanvalt zij plicht; doch dat is reeds elders geschied en vergt gij van mij niet meer. Zelf sterve het zijn eigen dood.

Geloof mij

t. t.

L. H. SLOTEMAKER.

GODGELEERDHEID EN ONDERWIJS.

EEN APOLOGETISCHE PROEVE.

Christendom en Humaniteit door Dr. J. Cramer, predikant te Amsterdam. Amsterdam, W. H. Kirberger, 1871.

»Deze wordt gezet tot een teeken, dat wedersproken zal worden,» dat woord, bij de wieg van het Christendom geuit, is door alle eeuwen van het Christendom bewaarheid en deed de noodzakelijkheid ontstaan om de aanvallen tegen het Christendom beraamd af te slaan, ja eischten, in den kring der theologische wetenschappen, de opname van de wetenschap der apologetiek, die de grondbeginselen moet aan de hand geven, volgens welke de verdediging, de aanbeveling en handhaving van het Christendom behooren te geschieden. De namen der oude apologeten, die de rechten van het jeugdig Christendom tegenover het antieke Heidendom trachtten te handhaven, zijn in aller geheugen: Celsus en Lucianus, Porphyrius en Hierocles vonden hunne tegenpartij in een Aristides en Quadratus, een Justinus, een Athenagoras en Theophilus van Antiochië, wier voetstappen in het Westen gedrukt werden door een Tertullianus, een Minucius Felix en Lactantius. Toen de kolossus van het oude Romeinsche rijk begon te waggelen en de Heidenen wezen op de straf der voorvaderlijke goden, wier eeredienst door het opgekomen Christendom in verval was geraakt, keerden christelijke schrijvers, als een Augustinus en Orosius, de spits van dit verwijt tegen hen van wie het was uitgegaan en toonden aan, dat het oordeel der Godheid beslist had ten gunste van het Christendom. Een nieuw veld voor de christelijke apologetiek opende zich met het optreden van Mohammed en de verbreiding van den Islam; het zwaard des geestes werd gekeerd tegen Moor en Saraceen, en als, bij de herleving der classieke letteren, die aan de hervorming voorafging, een breuk dreigde te ontstaan tusschen godsdienst en beschaving en velen, van de barbaarschheid der oude scholastieke theologie zich afwendend, bij totale verloochening van alle christelijk leven, in vrijgeesterij en scepticisme verzonken, zien wij een Marsilius Ficinus en een Lodewijk

Vives als apologeten optreden. De hervorming had niet zoo zeer tegen de loochening als wel tegen de misvorming der christelijke waarheid te strijden, maar naauwlijks was de eeuw der hervorming voorbij of de behoefte ontwaakte op nieuw om bij den strijd in de Kerk ook wapenen te smeden tot den kamp tegen hen die buiten zijn. Onze landgenoot, Hugo de Groot, kwam tijdens zijne gevangenschap op het slot Loevestein op de gedachte een geschrift te vervaardigen ter verdediging van den christelijken godsdienst, voornamelijk, gelijk hij zelf zegt, met het doel om ten arsenaal te strekken voor onze Hollandsche zeelieden, wanneer zij op hunne tochten met Mohammedanen en Heidenen in aanraking kwamen, en mag men betwijfelen of Janmaat in staat zal geweest zijn een getrouw ja eenig gebruik te maken van de geleerdheid onzes beroemden landgenoots, zeker is het dat bedoelde arbeid, in 1622 voor het eerst in het licht gekomen onder den titel: »Bewijs van den waren godsdienst in verzen gesteld door Hugo de Groot» en sedert bijna in alle Europeesche talen overgezet, met groote ingenomenheid werd ontvangen, en de voorlooper is geworden van die omvangrijke werken, waarin de oude Protestantsche theologie hare opvatting van het Christendom trachtte te verdedigen. Wij bewonderen het taai geduld van het voorgeslacht, dat de 16 deelen van Lilienthal's die gute Sache der göttlichen Offenbahrung, Königsberg, 1780—1782, of de 8 banden van »de Bijbel verdedigd door IJsbrand van Hamelsveld» doorworstelde om voor zich zelven eene plaats te veroveren op de rots, waarop men de stormen van het ongeloof kon afwachten, en wij verbazen ons, wat al geleerdheid de vaders noodwendig rekenden om het kostbaar goed van de verzekerdheid des geloofs te bezitten. Toch was de nood hun opgelegd, zoo lang een gebrekkig theologisch systeem belette het eigenlijke wezen des Christendoms duidelijk te onderscheiden. Onze kundige G. H. van Senden, eene wetenschappelijke verdediging van het Christendom willende leveren, legde de hand aan het werk en begon zijne »Verdediging van Bijbel en Openbaring tegen de voornaamste vroegere en latere bestrijders van dezelve» uit te geven. »Elk leeraar van het Christendom» — zoo schreef hij — »die met gepaste vrijmoedigheid en hartveroverende kracht het Evangelie verkondigen, en ook in kringen, waar men met de schriften der vroegere of latere ongeloovigen niet onbekend is, de waardigheid van godsdienst en Bijbel voorspoedig handhaven wil, dient eene redelijke overtuiging te bezitten zoowel van de echtheid, ongeschondenheid en geloofwaardigheid der heilige oorkonden, als van den goddelijken oorsprong der zaligmakende leer, welke zij behelzen; eene overtuiging, die hij, door middel van eigen onbevooroordeeld onderzoek, hetgeen hij met het oog op de voornaamste vroegere en latere tegenwerpingen ondernam, verworven en bij zich bevestigd heeft.» De ijverige man wilde iets bijdragen »om jongere godgeleerden die dikwerf te zeer naar »het nieuwe en stoute haken, te waarschuwen, zijne mede-christenen in

»het dierbare geloof te schragen, den twijfelaar, die in de gevaarlijke
 »crisis van geloof en ongeloof verkeert, gepaste hulp te bereiden, en
 »zoo mogelijk zelfs dezen of genen, die reeds afgeweken, maar niet ge-
 »heel voor overtuiging onvatbaar zijn mocht, van zijn troosteloos en
 »meestal onzedelijk pad des ongeloofs, tot den eenigen weg van ziels-
 »rust, deugd en welgegronde hoop op een heerlijke eeuwigheid, terug
 »te brengen"; maar... het werk is onvoltooid gebleven; wie van Sen-
 den zouden volgen zijn slechts tot in het voorportaal, niet in het hei-
 ligdom zelf gevoerd; van Senden heeft de pen nedergelegd, na een ge-
 schiedenis der bestrijding en een geschiedenis der verdediging (en deze
 laatste zelfs niet eens ten einde gebracht) van Bijbel en Openbaring
 geschreven te hebben: tot de verdediging zelve is hij niet gekomen,
 en aan anderen letterkundigen arbeid heeft hij de verdere jaren van
 zijn leven gewijd.

Merkwaardig mag dit heeten.

Zijn den kerkleeraar van Overijssel's hoofdstad al arbeidende de oogen
 opengegaan, en is het hem helder geworden, dat verdediging van het
 Christendom geheel iets anders is dan verdediging van den Bijbel, en
 deze wederom iets anders dan verdediging van de openbaring? Wij weten
 het niet, maar wij wijzen op het gebeurde met den vaderlandschen ge-
 leerde, wiens aandenken nog in bewonderende herinnering leeft bij de ge-
 meente die wij het voorrecht hebben te dienen, als een sterk sprekende
 proeve van wat enormen omvang de taak was, die vroegere apologeten,
 krachtens de supranaturalistische begrippen, die zij zich van het Chris-
 tendom vormden, op de schouders was geladen, een proef ook van de
 macht der waarheid, wier licht, zelfs op aanvankelijk gesloten oogen
 vallende, deze in het eind dwingt zich te openen. Aan geheel het
 geslacht toch der theologen is overkomen, wat wij vermoeden, dat
 met den ontslapen van Senden geschied is: met hand en tand beproe-
 vend de volstrekte en algeheele geloofwaardigheid des Bijbels te verde-
 digen begonnen zij straks het hopelooze van dit streven in te zien. De
 lange weg moest verlaten worden. Wat toch deden de oude apologeten
 van den christelijken godsdienst? Hun werk laat zich met éénen
 trek beschrijven: het was het pogen om het goddelijk gezag te bewij-
 zen der Heilige Schriften. Dat van het oude testament werd gebaseerd
 op de getuigenis van Jezus en de Apostelen, die immers van de hei-
 lige mannen Gods hadden verklaard, dat zij geschreven hadden ge-
 dreven door den heiligen geest, die op het Oude Testament zich had-
 den beroepen als eene schrift van God ingegeven, niet te breken; het
 gezag van de Apostelen werd bewezen door dat van Jezus, die hun
 den bijstand des heiligen geestes had beloofd om onfeilbare tolken der
 christelijke waarheid te zijn; het gezag van Jezus eindelijk werd be-
 toogd door een verwijzing naar de wonderen aan en door hem ge-
 geschied, als zichtbare bekrachtigingen van den God der waarheid, die
 immers aan het werk van dweepzucht of bedrog niet door buitenge-

wone tusschenkomsten zijner almacht den stempel zijner goedkeuring zou gehecht hebben. Alles kwam nu aan op de waarheid der wonderen en men toog aan het werk om de geloofwaardigheid der Nieuw-Testamentische geschiedenis te bewijzen: de schrijvers konden als oog- of oorgetuigen de waarheid weten; hun godvruchtig karakter verhief hen boven de verdenking, dat zij de wereld zouden hebben willen misleiden, en al ware die misleiding — wat ontkend moet worden — door hen gewild, zij was toch onmogelijk geweest, aangezien hunne geschriften spoedig alom verspreid werden ook in de oorden, die het tooneel waren geweest der gebeurtenissen in de bewuste geschriften verhaald. De ongeschondenheid en echtheid van de heilige oorkonden des Nieuwen Testaments moest nu nog slechts bewezen worden, en de sluitsteen van het gewelf was gevonden: men wees op het onwaarschijnlijke, ja onmogelijke van eene vervalsching der boeken des Nieuwen Testaments, als die, niet in ééne, maar in alle christelijke gemeenten werden gelezen, en men beriep zich op de getuigenis der apostolische vaders en der kerkvaders, om den tijd, waarin zij leefden, uitnemend, naar men meende, in staat om over het auteurschap van de boeken des Nieuwen Testaments te oordeelen, en die, door Mattheus of Johannes te citeeren, getoond hadden het eerste Evangelie te houden voor het werk van Mattheus, het vierde voor dat van den zoon van Zebedeus.

Een getuigenverhoor, over vele eeuwen loopende, en dat, uit den aard der zaak, alleen door geleerden kan ingesteld of gevolgd worden, werd dus noodzakelijk geacht om zich rekenschap te kunnen geven van zijn geloof; maar zou dit, dat alleen op zoo hoogst moeilijke wijze tot zekerheid kon gebracht worden, dan wel het ware christelijke geloof zijn? Zou dit, dat alleen in de zware wapenrusting van veel omvattende geleerdheid verdedigd en gehandhaafd kan worden, wel dat zijn, waarmede het eenvoudig christenvolk alle eeuwen door zich gevoed heeft en dat zijne kracht en troost uitmaakte in het leven, zijne hoop in het sterven? Zou een Protestantisme, een leven uit eigen geloof, bestaanbaar zijn, indien de geloovige, als zoodanig, de hulp der geleerden noodig had? Volgens het vierde Evangelie heeft de Christus verzekerd: »Zoo iemand Gods wil wil doen, die zal van mijne leer bekennen of zij uit God is, dan of ik van mij zelven spreke,» (Johannes VII vers 17), en wederom: »Indien gij in mijn woord blijft, dan zult gij de waarheid verstaan en de waarheid zal u vrij maken,» (Johannes VIII vers 31 en 32); in die woorden wordt als het ware een ladder aangewezen, die men te beklimmen heeft om zich te verheffen tot het recht verstand van en de volle verzekerdheid aangaande de christelijke waarheid; maar zeker is dat men met die ladder, hoe hoog men haar ook bestijge, niet komen kan tot het kennen van metaphysische waarheden of natuurkundige grondstellingen of historische bijzonderheden. Door beoefening, door het blijven in Jezus' woord, komt men praktisch tot de zekerheid, dat de reinen van hart, de armen van geest,

de hongerenden naar gerechtigheid, de vreedzamen, zachtmoedigen en barmhartigen zalig zijn; dat een heilig, liefderijk, werkzaam kind van God te willen wezen ons tot gelukkige menschen maakt, die in hunne verbintenis met den Eeuwige een onderpand met zich omdragen van hunne bestemming voor de eeuwigheid; maar men komt er niet door tot zekerheid aangaande de waarheid van de Kosmogonie van Genesis of eenige andere der Joodsche overleveringen in het Oude Testament geboekt, en men ontleent er geen licht aan voor de questie of Jezus' lijk ten derden dage is herleefd en de verandering van water in wijn te Kana waarlijk geschied zij. Het zedelijk-godsdienstig bewijs kan slechts zedelijk-godsdienstige waarheden bewijzen, kan opvoeren tot waardering van de verhevenheid, tot gewisheid omtrent de onmisbaarheid der godsdienstige levensrichting en levensbeschouwing van het oorspronkelijk Christendom, maar niet tot de theologische dogmatiek van Paulus of Petrus, van Athanasius of Augustinus, van Trente of Dordrecht.

De apologetiek zelve landt dus aan op hetzelfde punt, waarheen het historisch-kritisch onderzoek naar het wezen des Christendoms heel de theologische wetenschap gevoerd heeft.

Heeft een voortgaand onderzoek geleerd dat het echte Christendom is de godsdienst van Jezus zelve, die godsdienst, dien Jezus in zijne woorden leerde, dien hij in zijn leven verwezenlijkte en die hem in staat stelde het kruis der zelfopoffering en der heiligste gehoorzaamheid ons vooruit te dragen, het is de taak der hedendaagsche apologetiek aan te toonen, dat die godsdienstige levensrichting van Jezus in elk voor het hogere aandoenlijk en geopend gemoed een pleitbezorger zal vinden; haar roeping is het bewijs te voeren, dat in die godsdienstige levensrichting van Jezus niet alleen niets gelegen is wat strijdt met het wezen van den mensch als redelijk, zedelijk en voor het leven in deze wereld bestemd wezen, maar dat omgekeerd de hoogste en voor waarachtig geluk volstrekt onontbeerlijke verheffing van 's menschen zieleven ligt in het deelgenootschap aan die levensrichting, dat in eenheid van geest en gelijkheid van streven met Jezus de beste waarborg wordt gevonden, dat de mensch tot harmonische ontwikkeling zal komen van al zijne krachten en vermogens en zijne bestemming als redelijk, zedelijk, voor een leven in huisgezin en maatschappij bestemd wezen bereiken zal.

Men meene niet, dat bij deze meer naauwkeurige afbakening van het terrein, hetwelk de christelijke apologetiek heeft te verdedigen, haar taak daarom gemakkelijker zij geworden.

Het op den voorgrond zetten van de kern des Christendoms heeft juist te weeggebracht, dat men tegen die kern den aanval heeft gericht. »Wat is het» — vraagt Dr. Cramer in de verhandeling aan het hoofd dezes

vermeld — »wat is het, dat een kenmerk van den strijd van onze dagen mag heeten? Zou het niet dit zijn, dat meer dan ooit de verhouding wordt ter sprake gebracht, waarin het Christendom staat tot de rechten der menschelijke natuur? Eeuwen lang heeft men stilzwijgend aangenomen, dat het Christendom en de godsdienst in het algemeen aan de behoeften van den mensch voldeed, en daarom onmisbaar was tot zijne ontwikkeling en volmaking. Eene enkele zijde van de menschelijke natuur mocht men door het Evangelie beleedigd of althans niet genoeg gewaardeerd achten, dit stond toch vast of liever, want de aandacht werd er niet bijzonder op gevestigd, stilzwijgend werd verondersteld, dat er meer dan een verschijnsel was in de menschelijke natuur, dat het geloof aan het Evangelie rechtvaardigde. Met bewustheid nam men het dilemma: of christen, of mensch! in zijnen geest niet op. Dit is nu anders geworden. Naarmate de weerzin tegen abstracte redeneringen toenam en de weg der ervaring werd erkend als de eenige weg, die tot de kennis der waarheid kon leiden, naar die mate werd het onderzoek ernstiger naar den aard en het wezen der menschelijke natuur. Vooral van de psychologie begon men het licht te verwachten, dat tal van duistere vraagstukken zou opklaren. Wie is de mensch? Waarin onderscheidt hij zich van andere wezens? Wat behoort tot zijn eigenlijk wezen? Hoe moet zijne ontwikkeling wezen, wanneer zij eene echt menschelijke ontwikkeling zal kunnen heeten? Wanneer komen al zijne vermogens en krachten tot hun recht? Wanneer beantwoordt hij aan het ideaal zijner natuur? in één woord: wanneer is de idee der humaniteit verwezenlijkt? Ziedaar de vraag, aan welker beantwoording onze tijd zijne edelste krachten staat te wijden en ook werkelijk verdient te wijden. En komt nu hierdoor het Christendom in gevaar? Er zijn er, die dat meenen. Hoe meer zij de diepten van den mensch peilen, des te meer meenen zij gerechtigd te zijn tot de bewering: geen ware humaniteit, als godsdienst en Christendom nog langer de plaats innemen, die zij tot nog toe hebben bekleed! De meening, dat men christen moet wezen om mensch te zijn in den edelsten zin des woords, is een dwaling, die deels in de verloochening van het wezen des Christendoms, deels in de miskennis van het wezen der menschelijke natuur gegrond is. Veel aantrekkelijks moge het Christendom nog altijd hebben voor enkele naturen, die meer tot bespiegelen dan tot handelen geneigd zijn, er komt een tijd, waarop een ander, beter, voedsel aan die neiging zal gegeven worden. Dan zal het menschedom eerst met rassche schreden den weg der volmaking opgaan. Dan zal eerst gezien worden, tot welk eene heerlijkheid de menschelijke natuur zich ontplooiën kan, en welk eene kracht zij kan ontwikkelen, als zij maar aan zich zelve wordt overgelaten.” Wij vinden in die woorden met voldoende naauwkeurigheid aangegeven, waarom het tegenwoordig te doen is, niet om eenige leeringen van een der kerkgenootschappen of om een der geschiedverhalen van den Bijbel, maar

om het Christendom zelf; om zijn recht van bestaan, om het recht, waarmede het als de godsdienst optreedt in de wereld en beweert de innigste behoeften van den mensch en van de menschheid te kunnen vervullen, en bestuurders van het Haagsche genootschap tot verdediging van den christelijken godsdienst hebben overeenkomstig hunne roeping, in dezen stand van zaken aanleiding gevonden tot het uitschrijven eener prijsvraag, die op het programma van 1868 voorkwam in de volgende bewoordingen:

»Dewijl er bij de hedendaagsche voorstanders van humaniteit verschillende en zelfs tegenstrijdige begrippen daaromtrent worden aange troffen, zoo vraagt het genootschap: Hoe hebben wij de humaniteit ten aanzien van haar wezen te beschouwen? Welke onderscheidene uitwerkselen zijn van haar te wachten, naar mate zij al of niet met godsdienst en Christendom vereenigd is.»

Zonder twijfel moet aan deze vraag de verdienste der actualiteit toegekend worden. De Amsterdamsche predikant, Dr. J. Cramer, gevoelde zich opgewekt aan hare beantwoording zijne krachten te wijden, maar had, hoewel zijn arbeid op den bepaalden tijd bij het genootschap werd ingeleverd, het geluk niet de bekrooning te verwerven. Dr. Cramer heeft zijn deel gehad van de nadeelen aan het schrijven op prijsvragen verbonden: na eenige maanden van spanning is hem bekend gemaakt, dat hij de gehoopte vrucht van tijd en vlijt zou moeten derven. Wel kenden de bestuurders van het Haagsche genootschap eenparig niet geringe verdiensten toe aan den ingezonden arbeid; wel werd den schrijver deze lof gegeven, dat hij zich vooral met de nieuwere geschriften over de humaniteit vertrouwd had gemaakt, overal blijken van lofwaardige onpartijdigheid had gegeven en dikwerf zeer gelukkig geslaagd was in de beantwoording van de bedenkingen, die tegen den invloed van het Christendom op het leven worden ingebracht. Maar toch kon de uitgeloopte eereprijs hem niet worden toegewezen. Want de verhandeling bevatte iets anders dan bepaaldelijk in het tweede lid der vraag verlangd was. Zij droeg te zeer een apologetisch karakter en behelsde te weinig over de geschiedenis van het humaniteits-begrip en van de pogingen om het te verwezenlijken. De psychologie van den schrijver scheen hier en daar betwistbaar en was in elk geval niet genoeg door hem gestaafd. In het algemeen ontbrak er veel aan de juistheid van het filosofisch spraakgebruik en, in verband daarmede, aan de duidelijkheid van het betoog. Het bleek niet, welk theologisch standpunt de auteur innam en ten gevolge daarvan was er in zijne redeneering niet zelden iets zwevends en onbepaalds, en miste zijne wederlegging van de tegenpartij overtuigende kracht. Ook de vorm der verhandeling gaf aanleiding tot bedenkingen: de schrijver verviel in herhalingen en was dikwerf noodeloos omslachtig. In weerwil van hunne ingenomenheid met menig gedeelte van de verhandeling mochten bestuurders haar, om al deze redenen, niet bekroonen. De schrijver heeft, onder

den indruk dezer aanmerkingen, zich weerhouden gevoeld van andermaal, hoewel bestuurders van het Haagsche genootschap het zeer wenschten, naar het eermetaal op de van nieuws uitgeschreven prijsvraag te dingen; zich niet kunnende vinden in de persoonlijke zienswijze zijner beoordeelaars en het rechtmatige van slechts een enkele hunner opmerkingen inziende, heeft hij zijne verhandeling, na haar te hebben herzien en met weglating van wat niet ten allernauwste met het onderwerp in betrekking stond, in het licht gegeven: zonder verandering van noemenswaardige beteekenis hebben wij den arbeid voor ons, die bij het Haagsche genootschap was ingezonden, en het groote publiek kan oordeelen tusschen Dr. Cramer en zijne rechters.

Wie hieraan lust heeft, moge er zich toe zetten; wij voor ons, al kunnen wij ons, wat blijken zal, niet los maken van het licht door beoordeelaars van het Haagsche genootschap ontstoken, wij hebben hier alleen te doen met de verhandeling »Christendom en humaniteit» gelijk Dr. Cramer, nu zelfstandig zijnen weg gaande, haar heeft uitgegeven, en stellen al dadelijk met ingenomenheid in het licht, dat de inrichting, door hem aan zijne verhandeling gegeven, ons onberispelijk schijnt, ja verkieselijk boven hetgeen uit de formulering der vraag bij het Haagsche genootschap met strikte noodzakelijkheid moest voortvloeien. Had men daar gevraagd: »Welke onderscheidene uitwerkseelen zijn van de humaniteit te wachten, naarmate zij al of niet met godsdienst en Christendom vereenigd is?» wie naauwgezet het spoor, hem hier afgebakend, wilde afloopen, zag zich tot taak gesteld eerst het heil te schilderen dat voortvloeit uit eene harmonische vereeniging der humaniteit met godsdienst en Christendom, daarna de onheilen en jammeren, die ontstaan wanneer de humaniteit niet wortelt in godsdienst en Christendom. Een oratorische climax was langs dezen weg zeker niet verkregen, maar een slot der verhandeling, dat ongeveer denzelfden indruk moest verwekken, als eenmaal door mij werd verkregen toen ik, dien morgen waarlijk niet in een leerschool van humaniteit, eene leerrede aldus hoorde besluiten: »Maar den vreesachtigen, en ongelooovigen, en gruwelijken, en doodslagers, en hoereerders, en toovenaars, en afgodendienaars en al den leugenaars is hun deel in den poel, die daar brandt van vuur en sulfer, hetwelk is de tweede dood, Amen!» Ook zouden op dien weg herhalingen onvermijdelijk zijn gebleken: het betoog toch dat godsdienst het meest menschelijke in den mensch tot ontwikkeling brengt en dus tot echte humaniteit voert verschilt niet van het andere, dat had moeten volgen en dat moest aanwijzen, dat de beschaving zonder godsdienst een onbeschaafde beschaving moet genaamd worden.

Wij kunnen daarom niet anders zien of de inrichting door Dr. Cramer aan zijne verhandeling gegeven verdient de voorkeur.

Zij splitst zich in twee groote hoofddeelen.

Het eerste deel tracht een schets te leveren van het wezen der hu-

maniteit; zij wordt beschreven als de verwezenlijking van het ideaal der menschheid, het komen van de menschheid tot de volle openbaring van haar wezen, de vrije, ongestoorde ontwikkeling van al datgene wat de menschheid als zoodanig kenmerkt. Alles in den mensch als individu moet tot zijn recht komen, zoowel wat men noemt het lagere als het hogere in den mensch. Niet alleen het verstand, maar ook het gemoed heeft zijn rechten. Evenmin als het zedelijk gevoel mag het schoonheidsgevoel; evenmin als het schoonheidsgevoel mag het zinnelijk gevoel onderdrukt worden. Aan niets wat echt menschelijk is mag onrecht worden gedaan, zal de mensch worden, die hij wezen moet. Maar dan staat ook vast, dat het zedelijk gevoel moet heerschen. Wanneer alles zijn recht krijgt, verkrijgt ook het zedelijk gevoel zijn recht. En dat recht is het recht om te heerschen. Niets wat zuiver menschelijk is, mag ons vreemd blijven. Geen wetenschap worde gehaat, geen kunst veracht, geen werk nagelaten, geen gedachte onderdrukt, geen aandoening bestreden, waarvan wij niet kunnen zeggen, dat het strijdt met de bestemming, die de menschelijke natuur, overeenkomstig haren aanleg, moet en kan bereiken. Die bestemming is de vrijheid en wel de zedelijke vrijheid. Vrij doe het zinnelijk gevoel zijne rechten gelden; maar waar die rechten in strijd komen met hetgeen rede en geweten gebieden, daar moeten zij verloochend worden. Vrij gloeie de mensch van geestdrift voor de kunst, voor al wat liefelijk en welluidend is; maar hij vergete niet, dat alleen het goede waarlijk schoon kan heeten, en dat het edelste genot voor den plicht moet wijken. Vrij ware de mensch op ieder veld van kennis en wetenschap rond, vrij dale hij neder in de diepte van zijn wezen, vrij doorvorsche hij de geheimen der natuur, vrij verheffe hij zich tot het hoogste gebied des geestes, vrij dringe hij door tot het Oneindige en Eeuwige; maar hij houde het verstand niet voor den ganschen mensch, hij versmade het licht des harten niet, allermint dat licht, dat van het geweten uitgaat. Is dit het wezen der humaniteit met betrekking tot den mensch als exemplaar van zijn geslacht, de schrijver vergeet niet, dat al is ieder mensch een zelfstandig individu, en al leeft hij in zeker opzicht zijn eigen leven, hij toch als lid van het menschelijk geslacht ten naauwste met anderen verbonden, ja zoo van anderen afhankelijk is, dat hij alleen door anderen worden kan wat hij wezen moet; slechts in vereeniging met anderen kan het ideaal werkelijkheid worden en de mensch zich verheffen tot de volle ontwikkeling en harmonische vereeniging van al zijne menschelijke vermogens, waarin voor het individu het wezen der humaniteit is gelegen. Het zijn niet alleen de menschen, die de menschheid vormen, maar het is ook de menschheid die de menschen vormt. Er zijn onnatuurlijke betrekkingen, onnatuurlijke toestanden, onnatuurlijke banden, onnatuurlijke wetten, waardoor de idee der humaniteit niet wordt bevorderd, maar tegengewerkt. Die beletselen doet de schrij-

ver kennen; zonder de maatschappij in al hare geledingen na te gaan, of een poging te wagen tot oplossing van alle sociale vraagstukken, geeft de schrijver toch aan, welke beginselen moeten voorzitten bij de inrichting van de verschillende levenskringen der menschheid, huisgezin, maatschappij, staat, zal het individu zijne bestemming kunnen bereiken. Zuiver menschelijk moet de verhouding zijn, waarin de deelen der menschheid tot elkander en tot het geheel staan, zal het menschelijke leven zich in al zijne kracht, naar alle zijden openbaren. Het verband wordt daarom besproken tusschen rechten en plichten in het algemeen en in de verschillende betrekkingen der menschheid; noch de rechten, noch de plichten mogen iets van hunne beteekenis verliezen; het rechtsgevoel moet beletten, dat het individu zou opgaan in het geheel, en de liefde ter andere zijde moet terug houden van een valsch individualisme, zal het komen tot een volle, een ongestoorde ontwikkeling van al de in de menschheid aanwezige krachten, vrij van alle onnatuurlijke banden, maar dan ook, en juist daarom dienstbaar aan de hoogste macht, de macht des gewetens.

Is dat ideaal der humaniteit aldus omschreven eene illusie, is het in de christelijke wereld bereikbaar? is het waar wat beweerd wordt, dat het Christendom de humaniteit en de humaniteit het Christendom buiten sluit, of heeft Vinet gelijk, als hij schrijft: »il y a une telle correspondance entre la religion chrétienne et l'humanité, que chacune, bien saisie, doit ramener à l'autre et ainsi la foi vers la nature et la nature vers la foi»?

De schrijver gaat die vraag beantwoorden in het tweede hoofddeel, dat de betrekking tusschen humaniteit en Christendom in het licht moet stellen.

De orde hier gevolgd is deze, dat eerst, na eene inleiding, van welke wij hier zwijgen, omdat wij er straks uitvoerig op terug komen, de aanvallen ontzenuwd worden van hen die meenen en beweren, dat godsdienst en Christendom in strijd zijn met de eischen der humaniteit, en dat het onvervalschte Christendom het streven naar humaniteit in den weg staat.

In dit bij uitnemendheid apologetisch gedeelte, ontwikkelt zich de meeste kracht des schrijvers. Met toelichting van menige plaats uit het Nieuwe Testament en met gebruikmaking van de geschiedenis der christelijke Kerk wordt het betoog gevoerd, dat het christelijk geloof het natuurlijke niet vernietigt en het Evangelie niet vijandig over staat tegen de dingen dezer wereld. »Wat op den klank af eene ascetische levensbeschouwing schijnt te begunstigen, wordt verklaard ten deele uit de omstandigheden, waarin de eerste gemeente verkeerde, maar ook grootendeels uit de waarheid, die er in iedere ascetische levensbeschouwing ligt, en die wij dan ook in naam der humaniteit handhaven; dat namelijk het geestelijke eeuwige leven het element moet zijn, waarin de mensch leeft, dat het het geloof is, waaruit al de

dingen dezer wereld moeten worden gezien en behartigd, zoodat in den volstrekten zin des woords alles moet worden verloochend, wat ons geloofsleven belemmert." De aanwijzing geschiedt dat het Christendom der wetenschap geen onnatuurlijke banden aanlegt, maar integendeel haar geheel vrij laat en in het geloof en in de wetenschap gaven Gods erkennende, beide met elkander in overeenstemming tracht te brengen.

De voorstanders der morale indépendante worden beantwoord met de erkenning, dat zonder twijfel maar al te veel met een beroep op God dingen gedaan zijn, die door het verlicht geweten worden veroordeeld, maar te gelijk met de herinnering dat geen zedeleer mogelijk is tenzij zij uitga van het gevoel eener onvoorwaardelijke verplichting, een gevoel dat alleen rusten kan op de bewustheid van eene algemeene, in het wezen van den mensch gegronde wet, waaraan de mensch zich onderwerpen moet; een wet, die, wanneer de godsdienst en met name het Christendom haar oorsprong in God leert zoeken, niets van haar kracht of heiligheid verliest, maar als openbaring van den wil van God eene hoogere wijding ontvangt. »Het Christendom is noch rigoristisch noch eudaemonistisch. Maar het vereenigt de waarheid, die in het eene en die in het andere stelsel ligt opgesloten. Van het rigorisme neemt het als beginsel over: doe het goede, omdat het goed is, handel overeenkomstig de stem van uw geweten, doe altijd uw plicht, ook dan wanneer gij er u voor u zelve geen voordeel van beleven kunt. En van het eudaemonisme neemt het over als drangredenen: alleen in het doen van Gods wil is het ware geluk te vinden, de ware vrede, het ware leven, het eeuwige leven. De vereeniging van het eene en het andere is de liefde, als waardoor het hart voldaan en tevens het egoïsme verbroken wordt." Geen humaniteit zonder individualiteit. Al hebben allen één leven, zoo leeft toch ieder weder in zeker opzicht zijn eigen leven. Ieder moet zich vrij kunnen ontwikkelen naar zijn eigenaardigen aanleg en met al de krachten, die ter zijner beschikking staan. Ieder moet een zelfstandige persoonlijkheid zijn. Hoe vaak, voert men aan, heeft de christelijke Kerk bij haar streven naar eenheid van leer en kerkelijke inrichting inbreuk gemaakt op die zelfstandigheid en in naam van het gezag de edelste gaven van verstand en hart als versmoord. Dr. Cramer betreurt die kettervervolging en ziet in haar een schandelijke verdrukking der individualiteit, maar wij bewonderen zijne gevatheid, waar hij hun te woord staande, die aan het Christendom zelf te laste leggen wat tegen alle christelijke beginselen in gepleegd werd, op die martelaars zelve wijst, die om des geloofs wil gewillig hun bloed lieten vergieten, en op hen juist een het Christendom verheerlijkend licht laat vallen als de sterk sprekende bewijzen van de kracht der christelijke individualiteit.

Dat trotseren der openbare meening, dat vasthouden aan eigen overtuiging, die heldenmoed, waarmede men den vreeselijksten dood te-

genging, ligt daarin niet het bewijs tot welk een energische openbaring der persoonlijkheid het Christendom in staat stelt? »Het Christendom redt de individualiteit door haar uit de banden der zelfzucht te verlossen. Het redt het karakter door het een zuiver-zedelijken grondslag te geven. Het redt de waardigheid van den mensch, door hem als kind van God en erfgenaam des Eeuwigen levens eene geheel eenige beteekenis te geven in de oogen van God. Het redt de zelfstandigheid, het eergevoel, de fierheid, in één woord alles wat de heerlijkheid der menschelijke natuur openbaart, door den mensch alleen afhankelijk te maken van God, dat is dus niet van een vreemde macht, maar van eene macht, aan welke hij wettig behoort en naar welke zijne gansche ziel uitgaat als haar levensbron en levenskracht.» Ook de aanvallen, die van het rechtsstandpunt tegen het Christendom plegen te geschieden, worden afgeslagen. Zijn er die met ophef beweren, dat het Christendom niet genoeg gedaan heeft voor de afschaffing der slavernij, voor de emancipatie der vrouw, voor de handhaving van het vaderlijk gezag, voor vrijheid, gelijkheid en broederschap, voor een gezonde staatsregeling, voor de erkenning van het volkenrecht, voor de versterking van het nationaliteitsgevoel, de opmerkingen worden daartegen gemaakt, dat het Christendom vele volken in een toestand vond, die hen voor den zegen der vrijheid nog geheel onvatbaar maakte; dat het Christendom alleen door middel van het individu op de maatschappij kan werken en wel door middel van het meest individueele, den wil; dat het Christendom ook in hen, die het hebben aangenomen met het hart, altijd nog te strijden heeft met de gedurig zich verheffende zelfzucht; en dat zelfs dan, wanneer de eene of andere vrijheid wordt veroverd met andere wapenen, dan die waarover de christelijke Kerk heeft te beschikken, niemand het recht heeft om daarin den invloed van haar en het Evangelie voorbij te zien. Terwijl de oude volken, ook de meest beschaafden, het Christendom niet kennde, het ideaal der humaniteit uit het oogpunt van het recht weinig begrepen, was het juist het Christendom, dat liefde predikend en liefde kweekend het ideaal der humaniteit ook uit het oogpunt van het recht deed rijzen; de liefde is het krachtige, ja éénige middel om ons in de rechte verhouding tot den naaste te plaatsen, ons de rechten van den naaste te doen kennen en te doen eerbiedigen. Terwijl de ouden de vrouw vernederden, het recht der grijzen miskenden, de slavernij tot een stelsel maakten, het individu deden opgaan in den staat, is het de christenheid, die de slavernij heeft afgeschaft, de christenheid, die de vrouw in hare eer heeft hersteld, de christenheid die het huiselijk leven in al zijne liefelijkheid openbaart, de christenheid, die het eigendomsrecht heeft verzekerd, de christenheid, die zich het lot van den werkenden stand aantrekt met toenemende kracht, de christenheid, die de sociale quaestiën doet oprijzen en haar met ernst en liefde tracht te beantwoorden, de christenheid, die het aan-

zijn heeft gegeven aan eene staatsregeling, waarbij vrijheid en gezag met elkander in harmonie worden gebracht; zij werpt de beschuldiging verre van zich dat het haar, omdat zij vasthoudt aan het ééne groote beginsel, dat het geluk van den mensch in het zedelijke leven is gelegen, alleen om eene zelotische proselytenmakerij te doen zou zijn.

Hoe, »heeft men dan den *mensch* in den mensch niet lief, als men hem liefheeft om Gods en om Christus' wil? Is men niet dan eerst waarlijk *mensch* wanneer men beantwoordt aan het zedelijk ideaal, dat in ons leeft? En als nu het geloof zegt: aan dat zedelijk ideaal kan niet beantwoord worden, tenzij men een kind van God en een discipel van Jezus zij; als men de ware humaniteit eerst vindt in de gemeenschap met God en met Christus, kan men dan beschuldigd worden van den *mensch* in den *mensch* niet lief te hebben?" De vlogene eeuwen hebben iets anders geleerd en getoond, dat de christelijke Kerk, ook in dagen van diepe verbastering, wanneer onverdraagzaamheid haar op een doolweg voerde, veel gedaan heeft om ellende weg te nemen, tranen te droogen, wonden te heelen, smarten te verlichten, eene hulp voor armen, weezen, zieken en van de maatschappij verstootenen.

Op dit negatief volgt een meer positief, op het apologetisch een polemisch deel. Na door het oplossen der ingebrachte bedenkingen getoond te hebben, dat het christelijk geloof aan de humaniteit niet vijandig is, gaat de schrijver tot het gewichtigste van zijnen arbeid over. Het slothoofdstuk van het tweede deel, dat over de betrekking tusschen Christendom en humaniteit handelt, draagt ten opschrift:

Het christelijk geloof onmisbaar tot verwezenlijking van het ideaal der humaniteit.

Hoe zeer ook het schoonheidsgevoel ontwikkeld zij, hoe ver men het ook gebracht hebbe in kennis en wetenschap, men is eerst dan op den weg der humaniteit, wanneer men een zedelijk mensch is. Het zedelijke is de grondslag van alle ware humaniteit. Het hoogste gezag in het menschenleven is het gezag des gewetens. Het plichtgevoel moet heerschen. Maar hoe komt het tot heerschappij? Zal de enkele overweging hier volstaan, dat het tot ons waarachtig welzijn behoort de stem van het geweten boven alle andere stemmen te raadplegen en aan den eisch onzer zedelijke natuur onvoorwaardelijk te gehoorzamen? Maar ligt het wel begrijpen van zijn eigen belang zoo voor de hand, dat de mensch het maar voor het grijpen heeft? Heeft de mensch, als de hartstochten woeden, alleen maar de opwekking noodig om toch zijn eigen welzijn goed te behartigen, ten einde terstond die hartstochten te bedwingen? Is er niet groot gevaar, dat de rede op een dwaalspoor wordt gebracht en dat men zijn geluk zoekt in het opvolgen der zinnelijke neigingen, die toch immers niet minder tot onze natuur behooren dan het plichtgevoel? Komt men er niet licht toe om voor het abstracte: heb den waren mensch in u lief, het con-

crete: heb u zelven lief en voldoe aan de neigingen uwer natuur! in de plaats te stellen? Of zal het stelsel van het utiliteitsbeginsel een hechten grondslag aan de moraal geven? Men mag het betwijfelen. Het onderzoek wat het grootste nut oplevert voor het grootste aantal menschen moge een uitnemend richtsnoer ons in handen geven wanneer wij in twijfel zijn wat wij behooren te doen, maar het motief om dit te doen moet van elders komen. Voorzeker staat het algemeen belang boven het individueel belang; maar is er ook niet een door allen erkend recht der individualiteit? Tot het algemeen belang behoort ook het mijne, en waarom zal ik nu mijne persoonlijkheid niet tot haar recht laten komen en mijn belang achterstellen bij het algemeen belang? Zoo keert dan de vraag terug naar den grond op welken mijne verplichting rust om het zedelijk-goede te doen, en de noodzakelijkheid blijkt der Godsidee, de noodzakelijkheid van het geloof in God om wat het edelste is in de humaniteit op hechten grondslag te doen steunen. De gedachte: God wil het! geeft aan het geweten den steun, dien het noodig heeft om gehoorzaamd te worden. Is het geloof in mij aanwezig, eerbiedig ik dus in de stem van mijn geweten den wil van God, dan is het geweten eene macht boven mij, dan heeft het geweten eene sanctie verkregen, welke van de berekeningen van het eigenbelang onafhankelijk is. »Die Sittlichkeit fordert zu ihrer Vollkommenheit die Frömmigkeit als in deren Licht allein sie ihre Idee in ihrer ganzen Klarheit und Tiefe verstehen kann.» Het schijnt zelfs of de meest besliste tegenstanders van den godsdienst hiervan iets gevoelen. Een man althans als Vacherot, die allen godsdienst naar het rijk der poësie verbannt, die na den kinderlijken leeftijd en na de dagen der jeugd van het mensdom den tijd aankondigt waarin het verstand den toon moet aangeven aan het menschelijke leven, deze zelfde Vacherot, hoewel ten stelligste verzekerd dat met de dichterlijke voorstellingen ook alle godsdienst moet weg vallen, gevoelt zich toch gedwongen te erkennen, dat, zij er in de wijsbegeerte meer licht, er toch in den godsdienst meer warmte is, meer kracht, meer leven. Ja, nog lang zal gedurende den arbeid, dien de wetenschap te verrichten heeft om den mensch vrij te maken, de godsdienst er moeten zijn om te onderhouden »ce feu sacré du spiritualisme», waarvan hij altijd de bewaarder is geweest en om den mensch gedurig te herinneren aan zijne hooge bestemming. Ja, zal als het »feu sacré» verflauwt, omdat niet langer de godsdienst het onderhoudt, met het ideaal van het goede ook het ideaal van het ware en schoone niet verdwijnen? Wel dra zal men de elevatie, zonder welke geen kunstproduct ontstaat, verliezen; onder gegeven omstandigheden zal de macht der zinnelijkheid niet te beteugelen zijn en het grofste materialisme ligt voor de deur. Moet men het met Hoekstra zonneklaar noemen »dat de ontkenning der noodzakelijkheid van den godsdienst voor het zedelijke leven slechts de eerste schrede is op den weg, die met onvermijdelijke consequentie,

door het atheïsme heen, tot loochening van de objectieve beteekenis der zedelijkheid zelve leidt, en dan ook onvermijdelijk eene praktische richting neemt, om met de ondergraving der grondslagen van staat en maatschappij te eindigen," zonneklaar mag het dan ook genaamd worden, dat met het christelijk geloof, waarvan godsdienst het wezen is, de idee der humaniteit niet alleen bewaard blijft, maar ook de kracht ontwikkeld wordt om haar tot werkelijkheid te brengen.

Wij hebben zoo beknopt mogelijk, vaak met de eigen woorden des schrijvers, een overzicht gegeven van zijne belangrijke verhandeling.

Wij kunnen niet anders zien of het raam is goed, de opzet deugdelijk, maar de invulling, de stoffeering geeft aanleiding tot eene enkele zwaarwichtige bedenking.

Wie handelen zal over Christendom en humaniteit dient wel duidelijk te preciseeren, wat het Christendom is, of liever, die mag niet op den achtergrond en buiten bespreking laten, wat volgens hem tot het essentieele van het Christendom behoort.

Dit heeft Dr. Cramer gedaan en daardoor aan het klemmende van zijn betoog veel afbreuk gedaan.

Moet ik mij aan de moderne voorstelling houden om althans bij benadering te weten wat het wezen van het Christendom is? O, neen. De schrijver waarschuwt, voorrede p. 18, tegen het Christendom zonder dogmen, tegen het »op moderne wijze onafhankelijk maken der christelijke dogmen van het geloof;" hij is, voorrede pag. 19, »afkeerig van de beginselen waarvan de moderne richting uitgaat, van de wijze ook waarop zij die beginselen toepast"; hij is zeker »dat zij als theologische richting geene toekomst heeft en meer en meer den weg zal banen voor het naturalisme." De moderne richting mag graven zoo diep zij wil, zij zal geen vasten grond voor haar geloof vinden; wat zij wil handhaven zal haar, het eene na het andere, ontzinken, ten laatste zal zij ook de persoonlijkheid Gods moeten prijs geven," voorrede pag. 20.

Wij sidderen! voor altijd de rust en het geluk te moeten derven verbonden aan het geloof in een God die mij kent, die mij ziet, die mij liefheeft.... neen wij vlieden van den doolweg. Zeg ons dan, Dr. Cramer, wat pad wij betreden moeten om de waarheid te vinden.

»Het is de leer onzer Gereformeerde Kerk, die de godsdienstige waarheid het best uitdrukt", pag. 94.

Men moet onderscheid weten te maken »tusschen het Apostolisch Evangelie en de opvatting van dat Evangelie in latere tijden", pag. 86.

Gode zij dank!

Nu staan wij weder op den hechten grond, gemist door de moderne richting, van welke de schrijver in de voorrede pag. 20 zegt:

»dat zij, den vasten grond niet meer onder de voeten hebbende, dien het openbaringsgeloof geeft, noodzakelijk naar een anderen, inwendigen grond moet gaan uitzien.»

Nu zal dan voldaan worden aan »onze behoefte aan een heldere beschouwing en duidelijke uiteenzetting van hetgeen de gemeente van Gods wege is geopenbaard,» gelijk de schrijver zelf spreekt in zijne opdracht aan Dr. Doedes pag. 6; en van dit essentieel christelijke, door de modernen zoo schandelijk in de waagschaal gesteld, zal de onmisbaarheid worden getoond om het ideaal der humaniteit te verwezenlijken. Wie aan die verwachting zich mocht overgeven, zal bedrogen uitkomen. Reeds in de voorrede verklaart de schrijver dat het zijn doel is geweest »de christelijke dogmen niet te bespreken;» hij komt ons tegen met de naar naïveteit zweemende verzekering: »de kenmerkende leerstukken des Christendoms heb ik buiten beoordeeling gelaten. Van de verlossing door Christus heb ik geen gewag gemaakt. Van de wonderen, zelfs van de zondeloosheid en de opstanding van Christus heb ik gezwegen.»

Zonderling.

Volgt dan de schrijver een logica, die hem toelaat het geheel te beoordeelen zonder de deelen in aanmerking te nemen? Geenszins. »Wij kunnen zoo maar niet een deel van onze natuur wegdenken,» pag. 155.

Heeft hij dan met de dogmen weinig op, of zijn zij dan ter kenschetsing van het wezen des Christendoms van geenerlei waarde? Maar hebt gij den schrijver niet hooren waarschuwen tegen een Christendom zonder dogmen? En indien u dit mogt ontgaan zijn, kunt gij op pag. 199 lezen »dat het eene dwaasheid is te noemen het streven om de »gemoedsbewegingen zoo streng mogelijk van de geloofsbegrippen te »isoleeren;» ja, op pag. 92 wordt gezegd: »als men bij het beoordeelen »van den aard en het gehalte des geloofs geheel buiten berekening wil »laten wat men gelooft, maakt men zich dan niet aan eenzijdigheid »schuldig? Ziet men dan niet ten eenenmale het nauwe verband voorbij, »dat er is tusschen verstand en hart? Wie durft de meening voor de »rechtbank der wetenschap verdedigen, dat de voorstellingen des ver- »stands geen invloed uitoefenen op de bewegingen des gemoeds, noch »wederkeerig de bewegingen des gemoeds op de voorstellingen des ver- »stands? Het spreekt van zelf dat men het al of niet gelooven aan een »dogma voor het geloofsleven onverschillig acht, als men zelf het ge- »loof er aan heeft prijs gegeven, maar evenzeer spreekt het van zelf, »dat men er wel aan geloovende, het voor het geloofsleven van betee- »kenis acht. Ieder, die denkt heeft er behoefte aan om geloof en »weten met elkander in overeenstemming te brengen. Wat men ge- »looft tracht men als rationeel voor zich en voor anderen te rechtvaar- »digen. Men moet dus wel degelijk op de geloofs*begrippen* de aandacht »vestigen, waar men het geloofs*leven* wil beoordeelen.»

Hier is Dr. Cramer recht duidelijk; maar wat niet dan op straffe

van eenzijdigheid nagelaten mag worden is door hem nagelaten, en wat men wel degelijk behoort te doen is door hem niet gedaan. Hij heeft de christelijke dogmen niet besproken en de leerstukken des Christendoms, hoewel zij »kenmerkend» zijn, buiten het spel gelaten. Opzettelijk heeft de schrijver dit gedaan: hij verklaart het zelf in de inleiding op zijn tweede deel, waar hij de vraag beantwoordend: »van welk standpunt moet de betrekking tusschen Christendom en humaniteit onderzocht worden?» uitroept: »waar zou ik eindigen, als ik van alle christelijke dogmen wilde aantoonen, dat zij niet in strijd zijn met de humaniteit?»

Onbegrijpelijke illusie in iemand die deze dogmen kenmerkende leerstukken van het Christendom noemt en die ten overvloede op pag. 88 verklaart dat alle dogmatische quaesties in de eerste plaats godsdienstige quaesties zijn.

Naar de methode door Dr. Cramer gevolgd laat zich inderdaad de uitstekende harmonie betoogen tusschen de humaniteit en Mohammedaanschen, Rabbijnschen of welken godsdienst ook.

Nemen wij den Mohammedaansche.

Hij predikt wapengeweld tot uitbreiding van zijne leer: dit is bepaald inhumane, maar wij zullen het voorloopig buiten rekening laten.

Hij stelt den dienst van God in allerlei uiterlijkheden, wasschingen, vasten, bedevaarten, plichtplegingen in één land slechts te volbrengen: rein menscheijk is dit niet; maar wij stellen u voor dit voorshands te laten rusten.

Hij predikt een overgave, een Islam aan God, waarbij 's menschen vrijheid en zelfwerkzaamheid al zeer weinig ontwikkeld worden: dit lijdelijke met de handen in den schoot zitten is ook al niet echt menscheijk: edoch, wij zullen er de oogen maar voor sluiten.

Waarlijk, de humaniteit mag op het kenmerkende van den Mohammedaanschen godsdienst lettend zeggen: »ik heb eenige, ik heb vele dingen tegen u»; maar naar de methode van Dr. Cramer zegt men: »Eén ding hebt gij, dat gij het bestaan van God erkent: het »God wil het» is ernstig door u gemeend; dit geeft de ware sanctie aan het geweten; dit doet het plichtbesef rusten op een hechten ondergrond, en het plichtgevoel moet heerschen; men is eerst op den weg der humaniteit, wanneer men een zedelijk mensch is.» Genoeg, de vrede tusschen humaniteit en Mohammedaanschen godsdienst wordt geteekend.

Jaren geleden stelde Dr. P. van der Willigen, om tot bepaling van het wezen des Christendoms te komen, voor het tijdelijke en plaatselijke in het Nieuwe Testament af te scheiden van het voor alle eeuwen geldende: dit reeds wekte op het standpunt, waarop men, met Dr. Cramer, het Apostolisch Christendom »het der gemeente van Gods wege geopenbaarde» noemt, rechtmatige ergernis: ik sla de hand van den Tielschen kerkleeraar af, want in het mij »van Godswege geopen-

baarde" is alles eeuwig geldig; maar.... het tijdelijke en plaatselijke niet alleen, de »kenmerkende" leerstukken zelve in hun geheel te laten rusten en dan nog te wanen dat men over het Christendom spreekt, dit gaat al ons begrip te boven en heeft heel de verhandeling van Dr. Cramer, hoe veel voortreffelijks zij ook bevatte, in een nevelachtig waas gehuld. Gesteld dat Vacherot, Bouteville of wie de mannen ook mogen zijn, wier bedenkingen tegen godsdienst en Christendom Dr. Cramer heeft trachten op te lossen, de verhandeling »Christendom en humaniteit" lezen en Dr. Cramer ontmoeten, het volgende gesprek zou kunnen ontstaan:

Dr. Cramer: Is mijn jongste werk u onder de oogen gekomen?

Vacherot: Ik heb het met de grootste belangstelling gelezen en verheug mij in den geleerden doctor een zoo bijzonder humaan man te hebben leeren kennen: uw bezielde betoog over de kracht van den godsdienst heeft mij bevestigd in hetgeen ik zelf eens schreef over »l'oeuvre conservatrice de la religion," ja doet mij aarzelen over mijn recht om de aanstaande verdwijning van den godsdienst aan te kondigen; maar dat Christendom en humaniteit geene tegenvoeters zouden zijn, hiervan ben ik nog niet overtuigd. Mag ik u vragen: wat is het ware Christendom?

Dr. Cramer: »Het Apostolisch Christendom."

Vacherot: Heeft dit dogmen?

Dr. Cramer: Een Christendom zonder dogmen is de hersenschim van die chrétiens libéraux, aan wie gij zelf de vraag voor de voeten hebt geworpen: »le christianisme ainsi transformé est-il bien encore une religion? Et ses apôtres ne seraient-ils pas fort embarrassés d'y retrouver les caractères qui distinguent une religion d'une simple doctrine morale?" Neen, het Christendom heeft kenmerkende leerstukken.

Vacherot: Hebben die kenmerkende leerstukken voor het godsdienstig leven waarde?

Dr. Cramer: »Men doe niemand den onredelijken eisch, dat hij de »geloofsbegrippen zonder beteekenis achte voor het leven des harten", pag. 200. »Alle dogmatische en kerkelijke quaesties zijn in de eerste plaats godsdienstige quaesties", pag. 88, bovendien kunt gij in mijne voorrede lezen, pag. 18, dat ik ten hoogste afkeur »de christelijke dogmen op moderne wijze van het geloof onafhankelijk te maken."

Vacherot: Maar, waarde doctor, aangezien gij de zaken, door u zelve van het christelijk geloof niet onafhankelijk genoemd, toch laat rusten en niet bespreekt, de kenmerkende leerstukken ter zijde stelt, neem ik de vrijheid u een soortgelijke vraag, als die andere met zoo veel welgevallen door u herinnerd, voor te leggen »le christianisme ainsi transformé et mutilé est-il bien encore le christianisme?"

Waar is de reden te zoeken van de ééne groote feil, waardoor de arbeid van Dr. Cramer, in de details dikwerf zoo voortreffelijk, wordt ontsierd?

Is hier alleen dat gebrek aan logica, dat den schrijver reeds in de voorrede de ongelukkige phrase uit de pen doet vloeien: »zoo men vast staat in het geloof, dat het Evangelie van Christus het woord der waarheid en der zaligheid is, aarzele men geen oogenblik om beginnende met het eigen hart, de menschheid gade te slaan in hare diepste behoeften, welke immers ook eene openbaring Gods zijn. Zoo zal men vinden, wat de moderne richting te vergeefs zoekt, een vasten grond voor het geloof,» waarvan immers de zin hierop neerkomt: zoo men vast staat, zal men de opgegeven voorwaarde vervullende, het vast staan verkrijgen?

Ik geloof dat een veel edeler oorzaak hier in het spel is: het liberale hart van Dr. Cramer doet hem, de natuur zich verheffende boven de leer, hoewel hij zegt dat de leerstukken kenmerken, de kenmerkende leerstukken op zijde zetten en, Gode zij dank, wij hebben van dit verblijdend verschijnsel, behalve in Dr. Cramer zelve, vele proeven, maar een humaan hart neemt de fouten van wetenschappelijke verhandelingen niet weg. »Vooraf tegenwoordig is het zout der kritiek onmisbaar. Wie wel weet te onderscheiden, juist weet te oordeelen, en door eenvoudigheid en klaarheid zich aangenaam weet te maken aan verstand en geweten, aan dien heeft de gemeente groote verplichting.» Dr. Cramer zelf, de overeenstemming tusschen Christendom en humaniteit willende staven, heeft ronduit aangekondigd dat hij er zich toe zou bepalen aan te toonen, »dat het Christendom als godsdienst, als de godsdienst bij uitnemendheid met de humaniteitsidee niet in strijd is,» pag. 87; dit nu heeft alleen houding, dit plan is alleen doelmatig op modern standpunt, volgens hetwelk het Christendom *niet anders* is dan de godsdienst bij uitnemendheid: aan Dr. Cramer zelve is dit gebleken, want het laat zich met de stukken aantoonen, dat, waar hij aan het verdedigen gaat, niet anders dan de moderne christelijke godsdienstleer door hem verdedigd is en gehandhaafd als in harmonie met de humaniteitsidee. Men is in den laatsten tijd gewoon geworden onder den naam van modernisme allerlei dingen door elkander te haspelen, die wij — gedachtig aan de woorden van Dr. Cramer zelve op pag 92 »het doet wel duidelijk zien, welk een spraakverwarring er op theologisch gebied heerscht» — uit elkander moeten houden: daar is een moderne historische kritiek, daar is een moderne wereldbeschouwing, daar is een moderne christelijke godsdienstleer; met deze laatste alleen hebben wij hier te doen.

Wat is het formeel gedeelte der moderne christelijke godsdienstleer?

Terwijl de orthodoxe christelijke godsdienstleer in haar pars formalis moest opnemen een historisch-kritisch onderzoek naar de echtheid, de ongeschondenheid, de geloofwaardigheid van de Schriften des Ouden en des Nieuwen Verbonds, schrijft de moderne christelijke godsdienstleer in haar pars formalis: »zaken alleen door historische kritiek te beslissen hebben met den godsdienst en dus ook met de godsdienstleer, die

het godsdienstig leven beschrijft, niet het minste of het geringste te maken."

Wat is nu het geval?

Wanneer Dr. Cramer dat formeel gedeelte der moderne Christelijke godsdienstleer ontmoet bij voorbeeld in de woorden van Professor Loman: »al bleek het dat wij het beste, wat wij in onze Evangeliën vinden, niet aan den man van Nazareth te danken hadden, vast zouden wij houden aan ons Christendom, aan de zedelijke godsdienstige idee, waarvan de christelijke gemeente de draagster is geweest", dan heeft hij geen woorden genoeg om er zijn verbazing over uit te drukken; het is hem »onbegrijpelijk"; intusschen wanneer Dr. Cramer aan het verdedigen gaat en met het Christendom tegenover de humaniteitsmannen staat, dan staat hij er met het Christendom van Professor Loman: »Wij spreken hier," zegt de apologeet van het Christendom, »wij spreken hier van het godsdienstige leven in zijn eenvoudigsten vorm. ¶En naar onze overtuiging is dit onafhankelijk van het oordeel dat wij vellen over de Schriften des Nieuwen Verbonds." Hooren wij goed, lezen wij niet verkeerd? Neen, het staat er pag. 96: dat godsdienstig leven, »dat door Jezus ons eigendom wordt", het is »onafhankelijk van het oordeel dat wij vellen over de Schriften des Nieuwen Verbonds."

En niet anders geschiedt het met het materieel gedeelte der moderne christelijke godsdienstleer.

Leert de moderne christelijke godsdienstleer in haar formeel gedeelte dat de godsdienst niet rusten kan op uiterlijk gezag of historische onderzoekingen, uit die praemisse brengt zij de onvermijdelijke conclusie te voorschijn, dat al het voor den godsdienst onwezenlijke uit het materieel gedeelte der godsdienstleer moet verwijderd blijven; dat materieel gedeelte bevat beschrijving en systematische uiteenzetting van het godsdienstig leven, van de inzichten en gewaarwordingen, geheel de levensrichting van den christelijk-godsdienstigen mensch; zij stelt dat christelijk-godsdienstig leven voor in zijnen samenhang, toont er de verhevenheid van aan, roept het godsdienstig hart op om er de waarde van te gevoelen, noemt het christelijk, omdat zij het vindt in de Schriften des Nieuwen Testaments, gelijk die daar liggen, maar houdt zich, om met Dr. Cramer zelven te spreken, geheel »onafhankelijk van het oordeel te vellen over de Schriften des Nieuwen Verbonds" of, om, idem per idem, de taal van Professor Loman te gebruiken, zij laat aan de historische kritiek over om uit te maken (wat trouwens deze reeds geconstateerd heeft) »dat wij waarlijk het beste dat wij in de Evangeliën vinden aan den man van Nazareth te danken hebben."

Van dit materieel gedeelte der moderne christelijke godsdienstleer toont Dr. Cramer de goede verstandhouding met de humaniteitsidee. »Zoodra het bewezen is dat dat godsdienstige leven niet in strijd is »met de humaniteit, maar veeleer voor haar onmisbaar is, is het pleit

»ten voordeele van het Christendom beslist. Dit is juist de beteekenis »van het Christendom, zijne kracht en zijne heerlijkheid, dat het het »godsdienstige leven in den mensch en in de menschheid herstelt, het »verlossende uit de banden der zonde. Volkomen geopenbaard in Jezus »Christus, den zoon van God, wordt het door en in Hem ons deel, in- »dien wij door het geloof met Hem in gemeenschap treden. Dat is het »wezen des Christendoms” pag. 95. »Wij spreken hier van het gods- »dienstige leven in zijn eenvoudigsten vorm. En naar onze overtuiging »is dit onafhankelijk van het oordeel, dat wij vellen over de Schriften »des nieuwen verbonds. In allen spreekt hetzelfde godsdienstige leven. »Hier moge de eene, daar de andere zijde van dat leven meer op den »voorgond treden, nergens wordt het in zijn eigenlijke aard en betee- »kenis gemist,” pag. 96.

Wij resumeeren.

Indien het boek van Dr. Cramer ten titel had: Godsdienst en humaniteit, en het specifiek christelijke er uit weg was gelaten zouden wij hem te danken hebben voor een tot zekere hoogte onberispelijk boek. In een gemakkelijk leesbaren stijl, zonder gedruisch van taal en toch beziel, heeft hij een pleidooi gevoerd voor het recht van den godsdienst en bewezen, dat godsdienst de zenuw is der humaniteit, een pleidooi dat onze volle sympathie heeft, dat onze achting voor den schrijver heeft bevestigd en velen moge overtuigen. Maar nu Dr. Cramer ten onderwerp koos Christendom en humaniteit, nu staan hem slechts twee wegen open.

Of:

in zijne tegenwoordige verhandeling consequent vast te houden aan het beginsel door hem zelve gesteld, dat het Christendom godsdienst is, de godsdienst bij uitnemendheid, en diensvolgens te doen wegvallen alles wat met dit beginsel strijdt en den lezer in de meening moet brengen, dat het Christendom toch weder iets anders is, bij voorbeeld phrases als deze: »Men identificeert godsdienst en Christendom en legt »al den nadruk op het godsdienstige leven des harten. Wie zou dat »niet toejuichen? Maar als men nu zoo laag nederziet op de voorstellin- »gen die het verstand zich van het voorwerp des geloofs vormt, als »men nu gaat dweepen met een Christendom zonder dogmen, als men »bij het beoordeelen van den aard en het gehalte des geloofs geheel »buiten rekening wil laten *wat* men gelooft, maakt men zich dan niet »aan eenzijdigheid schuldig”, pag. 92.

Of:

de tegenwoordige verhandeling als een eerste deel te doen achtervolgen door een tweede deel, waarin dan de »kenmerkende” leerstukken ter sprake zouden moeten komen. De schrijver zelf heeft getoond

dit te gevoelen wanneer hij op pag. 87 duidelijk zegt dat, wanneer zijn boek voltooid is, men nog beginnen moet aan het »beslechten van alle dogmatische en kerkelijke quaestiën, die de groote quaestie der humaniteit doet oprijzen.” Maar wanneer de schrijver zich tot die taak mocht zetten, zullen dan de »kenmerkende” leerstukken, die hij verklaard heeft in het Apostolisch Christendom en de hervormde belijdenis te vinden hem niet in den weg staan? Nu heeft de schrijver onder 6 rubrieken:

Het christelijk geloof en de wereld,
 » » » » de wetenschap,
 » » » » het geweten,
 » » » » de individualiteit,
 » » » » het recht,
 » » » » de liefde,

op waardige wijze de aanvallen der humaniteitsmannen afgeslagen; maar zal hem dit zoo gereedelijk gelukken, wanneer bij met de »kenmerkende” leerstukken voor hen staat? Wij willen zien.

Het christelijk geloof en de wereld: volkomen stemmen wij den schrijver toe, het Christendom als godsdienst laat het natuurlijke vrij, prikkelt tot belangstelling in de gebeurtenissen van den tijd, tot deelneming aan de groote tijdvragen op maatschappelijk gebied; maar . . . is er in het Apostolisch Christendom niet een leerstuk van den aanstaanden ondergang der wereld? wordt het niet zoo kenmerkend geacht dat I Thessalonicensen I vers 9 en 10 de gansche prediking van Paulus wordt saamgevat in deze twee: bekeering tot den levenden God en zijnen Zoon uit de hemelen te verwachten? en wat zegt de schrijver reeds hier over den invloed van dit leerstuk? »Men had geen hart voor de zuiver wereldsche belangen. En dat te minder, naar mate men spoediger de wederkomst van Christus verwachtte, die aan de aardsche huishouding een einde zou maken.”

Het christelijk geloof en de wetenschap: licht valt Dr. Cramer het betoog dat het Christendom als godsdienst de wetenschap geheel vrij laat; maar . . . zijn er kenmerkende leerstukken, behooren deze tot het »der gemeente van Gods wege geopenbaarde,” dan laat gij de wetenschap geheel vrij, in alles vrij, zoo vrij als (men vergeve mij deze wat triviale vergelijking) uw gedresseerde hond, die u alles mag apportereen, alles namelijk, wat gij hem eerst hebt voorgeworpen.

Het christelijk geloof en het geweten: het Christendom als godsdienst maakt het geweten vrij, verlicht het, steunt het. Wij zeggen Dr. Cramer na, pag. 166: »nooit kan God iets bevelen wat met het geweten in strijd is;” maar . . . zal deze regel niet in gedrang komen met het kenmerkend leerstuk van het gezag der Schrift, waar in het oude Testament meer dan één onzedelijk gebod op naam van God voorkomt, en blijft het nu in allen deele waar wat wij op pag. 95

lezen, dat »daar de gemeente het krachtigst haar geloofsleven openbaart, waar zij zich het meest aan de Schrift onderwerpt»?

Het christelijk geloof en de individualiteit: zonder twijfel, het Christendom als godsdienst erkent, handhaaft de persoonlijkheid: met blijdschap vernemen wij van Dr. Cramer de verklaring pag. 150: »dat »eene kerk, zoo zij niet in strijd wil komen met de humaniteit, geen »artikel in hare geloofsbelijdenis mag opnemen, dat het vrije onderzoek »veroordeelt, en een ander gezag, dan het gezag der waarheid wil doen »gelden;» maar in mij leeft de heugenis van eene oratie, voor eenige jaren in Utrecht gehouden, waarin den voorganger der gemeente aan het verstand werd gebracht, dat hij in geen deele op de vrijheid, den onderzoeker der wetenschap gegund, mocht aanspraak maken; zouden de kenmerkende leerstukken ook schuld hebben aan dit zonderling betoog?

Het christelijk geloof eindelijk en het recht en de liefde: neen, het Christendom als godsdienst maakt niet onverdraagzaam, het leert niemands oogmerken verdenken, niemands hart verdoemen, het leert den mensch in den mensch liefhebben, maar... gaat men op de kenmerkende leerstukken door, dan schudt Monseigneur Dupanloup op den drempel der vergaderzaal van de Académie Française het stof van zijne voeten om het gezelschap van Littré te vermijden, en wanneer te Embden een man als Professor Hofstede de Groot naast mij komt zitten, schik ik wat op zijde, want ik ben een moreel mensch: dies wacht ik mij van alles »wat naar den *belijdenden* mensch mij zou demoraliseeren.»

Christendom en humaniteit! Het woord humaniteit, humanitas, volgens de etymologie niet anders dan de eigenaardigheid van het mensch-zijn, werd reeds bij de ouden, inzonderheid bij Cicero gebezigd ter aanduiding van al die rein-menschelijke aandoeningen, waardoor de mensch zich van het dier onderscheidt en die alleen door een bepaalde vorming in den mensch ontwikkeld kunnen worden. Het was de schuld van de christelijke Kerk der middeleeuwen, te weinig aan hare bestemming beantwoordende, dat de beoefenaars der wedergevonden klassieke letteren zich den naam van vereerders der humaniteit, humanisten, konden toeigenen: door deze studiën werd men weder een mensch, een wereld intredende, waar de twistvragen der scholastiek werden vergeten, het wapengekletter der barbaarschheid niet doordrong en de ideeën van het ware en schoone voorlichten als starren. Het was op hunne beurt de schuld van de eenzijdigheid der beoefenaars van de litterae humaniores, dat de eernaam humanisten, als ware kennis en beoefening der oude talen hoofdvoorwaarde van alle waarachtig menschelijke ontwikkeling, weder voor hen verloren ging: beroemd mis-

schien door geleerdheid, maar in grammatische en kritische studiën verdiept, ontging hun het vermogen om menschen te vormen. Toen was het de groote Herder, even afkeerig van de schoolvosserij der taalgeleerden als van de dogmatische twisten der kerkgenootschappen, die in naam van het Christendom zelf de hand legde op de idee der humaniteit. Het menschelijke onder alle volken stelde hij in het licht in zijne »Stimmen der Völker»; voor de rein-menschelijke schoonheid reeds van het Oude Testament opende hij de oogen in zijn »Geist der hebräischen Poesie»; hoe God ons geslacht door al de ontwikkelings-tijdperken van den kinder-, knapen- en mannelijken leeftijd tot menschenwaarde opvoedde toonde hij in zijne »Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit»; en al zijne meer bepaald christelijke geschriften hebben geen ander doel dan van alle zijden het thema te ontwikkelen: »die Religion ist die höchste Humanität; das Christenthum gebietet die reinste Humanität auf dem reinsten Wege.» Humaniteit des menschen bestemming, en de godzaligheid het middel tot haar, het krachtigst middel, gelijk het beeld van Jezus toont. God aller Vader, de menschen allen broeders, en in ieder menschenhart de kiem gelegd van Gode gelijkvormigheid, de bestemming om ein Gottessohn te worden. Aan den christennaam op zich zelve is weinig gelegen: de Grieken gaven aan Jezus' volgelingen als een secte die benaming. Jezus noemde zich menschenzoon. Wat hij wilde is niet anders dan de godsdienst van reinheid en menschenliefde.

De theologie der 19de eeuw heeft ten aanzien der humaniteitsidee de wenken door Herder gegeven, wetenschappelijk te rechtvaardigen; maar ook hier is slechts voor een consequent vasthouden aan beginnellen de zege te verkrijgen; ten volle hierin slagen zal slechts hij, zeggen wij met Ulrici — »wer das Christenthum in seiner höchsten Bedeutung als Weltreligion im wahren Sinne des Worts zu fassen vermag, d. h. wer in ihm nicht ein fertiges exclusives System von Dogmen, sondern den lebendigen Entwicklungskeim der Weltgeschichte, das Ideal und die höchste Bestimmung der Menschheit erkennt, in welcher alle Triebe und Bedürfnisse, alle Fähigkeiten und Kräfte der menschlichen Natur ihre wahre Erfüllung wie ihr rechtes Masz finden.»

Het ware, schoone en goede moeten naar den eisch der humaniteit ons heilig zijn.

Zij zullen ons heilig zijn, wanneer zij, naar den eisch der beginnellen van Jezus, ons goddelijk zijn.

Zwolle.

G. L. VAN LOON.

NATUURKUNDE.

G O E D G E S L A A G D.

De kruidtuin van 's Rijks Hoogere Burgerschool te Middelburg. — Systematische lijst van planten met verklaring en vertaling, alsmede opgave van hare Nederlandsche namen, door Dr. H. van Hall. — Middelburg, H. A. Boudewijse.

Behalve de, ook in het buitenland als zoodanig bekende, botanische tuinen te Leiden, Amsterdam, Utrecht en Groningen, die voornamelijk hulpmiddelen zijn voor het hooger onderwijs, kende men er eenige jaren geleden in ons land nog een drietal, namelijk die van Rotterdam, Haarlem en Middelburg. Van de beide laatste moest ik eigenlijk veeleer zeggen dat ze bestonden, immers op bekendheid mochten ze niet bogen. Die te Rotterdam echter had, dank zij de energieke bemoeijingen van hem, die, van de oprigting af, gedurende eene reeks van jaren er de Directie over voerde, van Dr. C. Dalen, eene aanzienlijke uitbreiding verkregen, en was dan ook gunstig bekend geworden tot aan de uiterste grenzen van Europa. Na de opheffing der klinische scholen echter beschouwde men die inrigting als tot niets nuttig meer, en, ware de herinnering aan den toen kortelings overleden en algemeen geliefden docter er niet te zeer aan verbonden geweest, men zou niet gearzeld hebben reeds toen datgene te doen, waartoe men nu twee jaren geleden besloot: den boël te verkoopen. Hoe weinig waarde men eraan hechtte blijkt toch hieruit, dat men eene plantenverzameling van veel waarde, en die met moeite en inspanning bijeen gebragt was, zonder andere aankondiging dan in een paar couranten, zonder een vooraf verspreiden catalogus, publiek en à tout prix aan weinige gegadigden verkocht, in een jaargetij als men schroomt zich planten aan te schaffen, eensdeels omdat het slechte weder ongunstig is voor het transport, anderdeels omdat men zich tegen den winter niet gaarne er aan waagt om aanzienlijke uitgaven te doen voor planten, die ligt in de eerstvolgende maanden, door verandering van kassen, kunnen bezwijken.

Misschien hing een gelijk lot ook de kwijnend levende horti van Haarlem en Middelburg boven 't hoofd. Immers, dat er in de eerstge-

noemde stad almede niet veel waarde aan gehecht werd, kan genoegzaam hieruit blijken, dat, toen vóór eenige jaren in het stadhuis aldaar eene nijverheidstentoonstelling werd gehouden, en daarbij bleek dat de bekrompene lokalen daartoe geene genoegzame ruimte opleverden, inzonderheid voor grootere voorwerpen, men niet lang aarzelde met het bouwen van een hulplokaal achter het stadhuis en daartoe maar eventjes den geheelen hortus innam, die derhalve dien zomer wel te zoeken, maar niet te vinden was.

De oprigting der Hoogere Burgerscholen echter was dezer behoud. Aan die inrigtingen moest ook onderwijs in de kruidkunde gegeven worden, en het mogt derhalve, zooal niet noodzakelijkheid, dan toch wenschelijk geacht worden, om, wat de hulpmiddelen voor dat onderwijs betreft, onafhankelijk te zijn van een bloemist, die gewoonlijk wel bloemen heeft, maar meestal juist die mist, welke de docent in de eerste plaats behoeft, en die hij veel beter langs wegen en in velden zou kunnen vinden.

't Was dus zeer natuurlijk dat men er te Haarlem en te Middelburg onmiddellijk aan dacht om te behouden en naar de eischen van het onderwijs in te rigten wat men had; elders immers rigtte men zulke tuinen, op kleine schaal op, waartoe de grootere horti, ten deele de middelen, d. w. z. planten, verschaften.

— Maar, zoo vraagt men, ook te Rotterdam is eene hogere Burgerschool, moest die dan niet...?

Ik liet die snaar eigenlijk liever verder onaangeroerd; de vraag is echter, na 't bovenmedegedeelde, te natuurlijk om haar onbeantwoord te laten.

Zie, het noodlot had hier eigenlijk wel wat de hand in. Het toeval wilde namelijk dat, tengevolge van de voorgenomene uitbouwning der stad, een der voornaamste straten juist midden door de hortus loopen moest. Ook was er reeds vaak en teregt over geklaagd dat eene inrigting als deze, die door vele vreemdelingen bezocht werd, dáár te ongunstig, te veel achteraf gelegen was. Men zou dus genoodzaakt zijn dien tuin te verplaatsen, en dan moest die tegelijkertijd wel zoodanig worden ingerigt, dat hij Neêrlands tweede koopstad waardig was. Ware dit nu niet juist noodzakelijk geworden in een tijd van groote bezuiniging, 't gevolg van andere grootere werken, dan zou misschien het tegenovergestelde geschied zijn van wat nu gebeurde.

Wèl overwoog men wat voor het onderwijs aan de Hoogere Burgerschool noodig was en wat daarvoor moest bewaard worden, maar, 't zij dat het daarop ingekomen advies werkelijk te veeleischend was, 't zij dat men zich er nu maar ineens af wilde maken, de hortus werd verkocht, d. w. z. de tuin werd in drie gedeelten verhuurd, waarvan een gedeelte aan een jong bloemist, die nu voortaan zou leveren wat men noodig had. Van den hortus als zoodanig is geen spoor meer te vinden.

't Is met dat al opmerkelijk dat men dáár reeds nú ziet plaats

grijpen, wat ik kort daarna voorspelde dat zeker binnen een tiental jaren 't geval zou zijn; namelijk dat men er 't gemis van een goeden botanischen tuin spoedig zou gevoelen.

Hoe zou men dat gevoelen? — Ja, dat is iets wat moeilijk te zeggen valt, maar 't zou zich openbaren . . . door de oprigting van een nieuwen en dan op veel breeder schaal.

Welnu, dit heeft reeds plaats. De Diergaarde te Rotterdam wordt zichtbaar tevens plantentuin, en dat wel op beter en degelijker wijs dan elders, waar eene soortgelijke inrigting zich tevens op dien naam laat voorstaan, zonder daaraan echter eenig wetenschappelijk karakter van dien aard te verbinden. 't Zal niet lang meer duren of Rotterdam zal weêr een botanischen tuin hebben, maar, dank zij het verlicht bestuur der diergaarde, en niet 't minst den ijver van den directeur, een die waar-diglijk zijne plaats nevens de andere in Europa zal kunnen handhaven.

Maar nu die van Middelburg. Ook deze liep groot gevaar den geest te geven en niemand zou hem werkelijk gemist hebben, toen de Schrijver van het hierboven vermelde werk benoemd werd tot leeraar in de kruidkunde en aanverwante vakken aan 's Rijks Hoogere Burgerschool aldaar.

Deze, in een hortus geboren en opgevoed, moest wel ingenomen zijn met soortgelijke inrigtingen, en 't was te verwachten dat hij al zijne pogingen zou wenden om dien te Middelburg niet alleen te behouden, maar om hem te verbeteren en uit te breiden tevens.

De inrigting van soortgelijke tuinen, voor zoover zij aan instellingen van middelbaar onderwijs behooren, hangt toch grootendeels af van hem die met het onderwijs in de kruidkunde belast is. Men weet dat deze docenten gewoonlijk minstens in drie vakken onderwijs te geven hebben, n. l. in botanie, zoologie en geologie.

Nu kan natuurlijk slechts één dezer drie vakken zijn studievak bij uitnemendheid zijn, terwijl hij de beide overige erbij waarneemt. Is dat nu botanie, en is hij dan niet bij toeval physioloog, maar koos hij zich de systematiek ten doel, zoo kan men er zeker van zijn dat hij zich het lot van zulk een tuin zeer zal aantrekken, en geen moeite zal ontzien om dien te verbeteren.

En heeft hij dan 't geluk, bij Stads- of Rijksbestuur materiëlen steun te vinden, dan zal zulk een hortus weldra iets meer worden dan een bloot hulpmiddel voor 't middelbaar onderwijs, dan zal hij hem, die zich in de kruidkunde verder wil oefenen, dan zal hij ook anderen, die eenig belang in dat vak stellen, daartoe ruime gelegenheid aanbieden.

Dat nu de heer van Hall de weinige jaren, gedurende welke hij nog te Middelburg werkzaam was, in dit opzicht goed besteed heeft, blijkt uit den catalogus, die onder den bovengenoemden titel verscheen.

Dit is naar mijn inzien een mooi, 't is een goed, een degelijk boek.

Niet onmogelijk is het wel is waar dat de gevoelens hieromtrent

eenigzins zullen uiteenloopen. Wanneer ik het echter beschouw als wat het is, een gedrukten catalogus van den meergenoemden hortus, dan acht ik dezen arbeid goed geslaagd.

Het werk van catalogiseeren is mij verre van vreemd; ik weet dus zeer goed wat het beteekent zulk een boek zamen te stellen, 't welk heel iets anders is dan het opmaken en systematisch ordenen van eene lijst der gekweekte planten.

Ik acht daarom echter dit werk niet geheel volledig. In dezen catalogus toch, die op zulk eene onbekrompene wijze gedrukt is, ontbreken voornamelijk nog twee zaken, n. l. de opgaven waar de planten voornamelijk beschreven en waar ze afgebeeld zijn. Inzonderheid bij de inlandsche en niet minder bij de geneeskrachtige soorten waren deze opgaven wenschelijk, en gewis zeer gemakkelijk uitvoerbaar geweest.

Deze opmerking daargelaten, kan men den Schrijver moeijelijk van beknoptheid beschuldigen, ja, zou de vraag oprijzen of wat minder uitvoerigheid, vooral met het oog op den prijs en derhalve ook op het debiet, niet wenschelijk ware geweest.

Boeken als dit zijn uit den aard der zaak voor een beperkt publiek bestemd, en, is het nu ook waar dat een wetenschappelijk man zich niet door een gulden meer zal laten afschrikken, er zijn er toch genoeg onder hen, in wiens handen de Schrijver zijn werk gaarne wenscht, wien goedkoopertevens aannemelijker zou zijn.

Inzonderheid heb ik hier het oog op de soms zeer uitvoerige etymologie der geslachts- en soortnamen, die op enkele plaatsen zóó uitvoerig behandeld is, dat niet meer dan een paar soorten op eene bladzijde (soms zelfs maar ééne) vermeld worden. Die luxe komt mij te groot voor, dat is te veel voor een werk gelijk dit.

De Schrijver beoogt, gelijk hij in zijne voorrede zegt, met dit werk verschillende bedoelingen, en daaruit blijkt ten duidelijkste dat hij, bij het zamenstellen ervan, voornamelijk, zoo niet uitsluitend, het oog had op de inrigtingen voor middelbaar onderwijs, zoo te Middelburg als elders.

Vooreerst toch wenscht hij dat het voor de leerlingen eene handleiding zij, om de wetenschappelijke, dat zijn de Latijnsche, namen zuiver te leeren schrijven en hen de beteekenis ervan zooveel mogelijk duidelijk te maken, en ten anderen om hen ook vertrouwd te maken met de Nederlandsche namen.

Vervolgens stelt hij zich voor den docenten aan andere soortgelijke scholen, die misschien over grond en middelen kunnen beschikken om een tuin op te rigten, maar niet regt weten hoe het met de inrigting er van aan te leggen, een wegwijzer aan de hand te doen; eindelijk, en dat is zeker niet de minst goede bedoeling, om dezen te doen kennen wat te Middelburg aanwezig is, terwijl er de belofte wordt bijgevoegd, dat men daar gaarne tot belangelooze hulp en ruime mededeeling bereid is.

Inzonderheid uit dit laatste oogpunt beschouwd, komt mij de verschijning van dit werk hoogst nuttig en den Schrijver gewis veel meer dank toe dan ik mij voorstel dat hij er voor zal inoogsten. Ik heb hier toch een boek nevens mij liggen, waarin niet minder dan 1929 soorten, tot 804 geslachten en 138 familiën behorende, vermeld worden; zoo niet alle, dan toch met slechts weinig uitzonderingen voor den vrijen grond en dus voor elken soortgelijken tuin geschikt. Gerustelijk kan men dan ook aannemen dat alle familiën, ja, alle geslachten, die men voor dergelijk doel kan behoeven, dáár aanwezig zijn.

Dit maakt dan ook dat dit werk tevens als catalogus dienen kan voor elken zoodanigen tuin. Dat er zijn die meer bezitten geloof ik niet, of 't moesten toevallig enkele soorten zijn, die er gemakkelijk ingevuld kunnen worden. Men behoeft dus maar aan te schrappen wat men heeft, en zal onmiddelijk zien wat men van 't ontbrekende nog gaarne ter aanvulling zou wenschen; terwijl hier, bij de namen, tevens al datgene vermeld wordt, waarin men belang kan stellen. Heeft men er nu nog eene goede »flora'' van ons land en eene van Midden-Europa bij, opdat men de levende plant met de beschrijvingen, zoo mogelijk ook de afbeeldingen kan vergelijken, dan kunnen zelfs zij, die overigens van een hortus weinig begrip hebben, zich spoedig in hunne eigene inrigting geheel thuis gevoelen. —

Hier stuit ik weder op de straks aangeduide leemte, 't ontbreken namelijk van opgaven die op dit laatste betrekking hebben. — Een eigenlijk bezwaar kan dit echter niet zijn, daar elk beschrijvend werk van registers voorzien is, en het opzoeken dus zooveel tijd niet kan vorderen.

Ook de voornaamste synoniemen had ik er gaarne in vermeld gevonden. Vermoedelijk heeft de Schrijver zich daarvan laten afschrikken door de vrees voor te groote uitgebreidheid. Maar het zou gewis ook even ondoelmatig geweest zijn dit te ruim op te vatten, als 't nu eene onvolledigheid mag heeten dat ze geheel ontbreken. Er zijn toch steeds een aantal synoniemen »in gebruik'', welke kennis in vele gevallen, zelfs voor den lezer, laat staan voor den docent, noodzakelijk is, wil hij niet nu en dan aan vergissing of teleurstelling blootgesteld zijn.

Wat overigens de inrigting van het boek betreft, deze levert het bewijs dat de Schrijver zijn werk met groote ingenomenheid behandeld en niets vergeten heeft wat de duidelijkheid en daardoor het gemak bij 't gebruik bevorderen kan.

Door letters of teekens vóór de namen is aangeduid of de planten voor nijverheid of landbouw nuttig, of ze voor mensch of dier vergiftig zijn, of ze tot de geneeskrachtige planten behooren, eindelijk of ze in den Middelburgschen hortus in de systematische orde te vinden zijn of daarin op afzonderlijke plaatsen staan; terwijl van de inlandsche namen de voornaamste in de verschillende deelen des lands gebruikelijke vermeld worden, en eindelijk die, aan welke de Schrijver voor het algemeen gebruik de voorkeur geeft, gespatieerd gedrukt zijn. Zeer doelmatig mag

de aanduiding geacht worden of de opgegeven Nederlandsche benaming werkelijk een door het volk gebezigde hollandsche naam, of slechts eene vertaling van den Latijnschen is.

Het gebruik der vertaalde namen toch, waaraan naar het schijnt sommigen de voorkeur willen geven boven de Latijnsche, is, voor planten van vreemden oorsprong, onvoorwaardelijk af te keuren, tenzij zulk een naam toevallig door 't gebruik geijkt mogt zijn geworden.

Daar de soortsnamen der inlandsche planten zeer duidelijk cursief gedrukt zijn, kan men ze met één oogopslag herkennen, en kunnen alzoo die docenten, die bij voorkeur hunne misschien geringe beschikbare ruimte voor indigenae bezigen, uit dit werk in weinige oogenblikken eene lijst zamenstellen van die soorten, welke goede representanten van de verschillende familiën, en die tevens —ze weten nu meteen waar— voor een goed woord te verkrijgen zijn.

Neemt men dit alles in aanmerking, dan zal men zonder twijfel wel willen toestemmen dat het hier besproken werk een »goed” en een »nuttig” boek is, terwijl de typographische uitvoering, zoowel als papier enz. het op den titel van een »mooi” boek aanspraak geven.

L. 11 Nov. '71.

H. WITTE.

STAATKUNDE EN GESCHIEDENIS.

GESCHIEDENIS VAN DEN DAG.

O Christendom, o beschaving, o vredebonden! In het laatste zesde deel onzer nooit volprezen verlichte eeuw, alleen in ons werelddeel, niet minder dan zes oorlogen; de Krim-oorlog, de Italiaansche, de Mexicaansche, de Deensche, de Pruisisch-Oostenrijksche en de Fransch-Duitsche; nog rookt de grond van het bloed in den laatste gestort, en als ware het te doen om het heilige zevental, dreigt een nieuwe oorlog, die tusschen Engeland en Amerika.

Maar dat is niet mogelijk, nietwaar; oorlog tusschen twee landen, wier belang zoo nauw is verbonden! Levert niet Amerika voor een goed deel de grondstoffen voor Englands industrie, en wat moet er worden van de talrijke fabriek-arbeiders in Engeland, wanneer het werk gedaan raakt? Reeds zoo menige crisis is men te boven gekomen en bange jaren werden doorgeworsteld door duizenden arbeidersgezinnen; nu een nieuwe stoot en — de kruik gaat zoolang te water totdat zij breekt. Meer en meer is in den arbeidenden stand het bewustzijn doorgedrongen van ongelijke verdeling van de goederen des levens, en wordt ten gevolge van oorlog of andere oorzaken de boog nog strakker gespannen, de levensvoorwaarden nog harder en wreeder, dan springt de maatschappelijke band uiteen. Geen oorlog, in godsnaam geen oorlog, roept Englands belang zijn staatslieden toe.

Amerika heeft zich nauw nog hersteld van den grooten oorlog; in de Zuidelijke Staten leeft nog het gevoel van verbittering en haat, en nog, nog zou men het zwaard tegen de Noordelijke Staten weder opnemen, indien de omstandigheden zoo gunstig werden, dat men op een beteren uitslag kon hopen. Ook daar moet elk nadenkend staatsman voor een oorlog beducht zijn, waarvan de gevolgen niet zijn te overzien.

Al is Engeland nu het meest kerk-christelijk land der wereld, al roemt men de godsdienstigheid van de Vereenigde Staten, waar de sekten en kerken oprijzen als paddenstoelen, — toch heeft het Christendom geen stem

in den oorlog, — als het geloof gebruikt wordt dan is 't de olie, die het vuur van haat nog meer aanstookt, de zwaarden scherper wet, den blik juister richt voor het moordend lood. Noch eigen belang noch godsdienst hebben stem in het kapittel, oorlog is een zaak van hartstocht, van blinde drift; de kinderen schrijven met het meeste geduld op school het voorbeeld af: oorlog is het spel, waar beide partijen steeds verliezen, en wanneer zij groot geworden zijn, dan volgen zij vol geestdrift den weg, dien het verstand steeds heeft veroordeeld. Wij weten nu eenmaal dat verstandelijke noch zedelijke overwegingen een oorlog kunnen stuiten, en wij gaan de quaestie, die tusschen Engeland en de Vereenigde Staten hangende is, onderzoeken, om uit den aard der quaestie en de verhouding tusschen de beide landen de meerdere of mindere waarschijnlijkheid van een botsing af te meten.

De oorzaak van den twist is reeds van oude dagteekening; toen in Juli '61 de oorlog uitbrak tusschen de Noordelijke en Zuidelijke Staten van Amerika, wreven de Engelsche en de Fransche regeering zich van genoeg de handen; beiden vreesden de macht van het reusachtig zich ontwikkelende rijk aan gene zijde van den Oceaan, dat straks zijn zwaard kon werpen in de schaal, wanneer in Europa rekeningen waren te vereffenen, en als aller heerscher optreden. Veel grond voor die vrees bestond in een zeker opzicht niet; Amerika had nog nooit blijken gegeven van zich te willen bemoeien met het Europeesche geharwar, en het was ook niet zoo waarschijnlijk, dat het ooit daartoe zou overgaan; de Vereenigde Staten zijn groot en rijk genoeg om zich-zelf genoeg te zijn en de ligging reeds maakt het tot bloot toeschouwer van de kibbelarijen tusschen de Europeesche Staten en Staatjes.

Men had dus hier slechts te doen met een in het gewone leven steeds en met recht verachten najver van de laagste soort, dien men echter zooveel mogelijk zocht te verbergen onder allerlei politieke phrases, in plaats van er rond voor uit te komen, dat zoolang de betrekking tusschen de verschillende Staten blijft gevestigd op zulk een onredelijken grond, op een roofdieren-theorie, men moeilijk anders kan handelen dan bij overmatige vlucht van een der dieren, gezamenlijk de vleugels van den voorspoedige te kortwieken. Men kon zich beroepen op den hollen klank, die jaren lang zooveel opgang heeft gemaakt en door den een den ander werd nagepraat, — de leer van het staatkundig evenwicht, die feitelijk daarop neerkomt: eigen macht zoo hoog mogelijk uit te breiden en die van buurman zooveel mogelijk te verkleinen, en verder de macht te verdeelen onder weinige saamgezworenen. Napoleon III had bij zijn pogingen tot interventie, die oogenschijnlijk alleen Mexico golden maar metterdaad gericht waren op ondersteuning van de Zuidelijke Staten, nog bijzondere bedoelingen; de parvenu wilde zijn macht uitbreiden, glorie verbinden aan zijn naam, om zijn dwaas volk daarmee te verblinden.

Voor Englands handelwijze lieten zich nog eenige gezonde redenen

bijbrengen, en wanneer de Engelsche Staatslieden er iets voor over hadden, dat de macht van de Vereenigde Staten werd geknot en het groote rijk in twee najverige deelen gescheurd, dan kon men uit een zeker oogpunt beschouwd hun geen ongelijk geven. Men spreekt wel eens van stamverwantschap tusschen Amerika en Engeland, noemt het laatste het moederland van de Vereenigde Staten, — een karakter dat ook door talrijke landverhuizingen uit andere natiën naar Amerika, vooral Duitschers, nooit is verloren gegaan; immers de officiële taal is nog altijd Engelsch. Men denkt echter veeleer aan stiefmoederland, wanneer men nagaat, welke Engelschen het zijn, die Amerika voor het grootste gedeelte bevolkt hebben en hun eigenaardigen stempel afgedrukt op de Staatsinstellingen; van de bijna vier millioen Engelsche landverhuizers, die van 1820 tot 1871 derwaarts vertrokken, waren bijna drie millioen Ieren en slechts een half millioen Engelschen, vijf en tachtig duizend Schotten, enz. En de Ieren juist zijn 't, die den haat tegen oud-Engeland levendig houden, die de Fenians leveren en in hun gloeienden hartstocht alles op het spel zouden willen zetten om hun wrok aan Engeland te koelen, hun moederland, het vertrapte Ierland te wreken en vrij te maken. Brengt men daarmee in verband de voortdurende ontevredenheid in Ierland zelf, ook na '61, waar noch de val van de Engelsche Staatskerk, noch de Agrarische wet — en wat wonder? — met Englands bestuur hebben verzoend, maar integendeel steeds grooter eischen worden gedaan en zelfs wordt aangedrongen op geheele zelfstandigheid en een onafhankelijk Iersch parlement, dan kan men eenigszins de verborgen vrees begrijpen van Engeland voor het reusachtige Amerika. Zoodra de oorlog uitbarst, heeft men niet alleen den vijand buiten, maar ook in het land, en welke vijanden de Ieren zullen zijn, wanneer hulp van buiten een goeden uitslag aan een opstand belooft, kan uit de stoute moordaanslagen blijken, die van tijd tot tijd telkens weder plaats hebben.

Had Engeland derhalve in '61 openlijk de Zuidelijke Staten ondersteund, men had kunnen zeggen, dat het een oorlog voerde uit welbegrepen eigenbelang. Palmerstons meening was het dan ook om den loyalen weg te bewandelen, met Napoleon de handen ineen te slaan en een scheiding van Noord en Zuid tot stand te brengen; Palmerston kon echter niet zooals hij wilde; reeds toen was die geest van voortvarendheid en doorzettende kracht geweken, die Englands Staatslieden in gewichtige tijdperken zoo dikwerf kenmerkte; in het Lagerhuis stonden de rijke handelsmannen, die er voor het oogenblik meer voordeel in zagen om zaken te doen, vast overtuigd, dat het Noorden toch in 't eind in een scheiding van het Zuiden zou moeten toestemmen; jaren te voren reeds had de *Punch* den slaaf geteekend, die de kaart van de Vereenigde Staten op Noord en Zuid vaneen scheurde. Daarbij was de publieke opinie voor een goed deel op de hand van het Noorden, uit sympathie voor de goede zaak der vrijheid, die men hier voor had.

De Engelsche Staatslieden volgden dus een modderpolitiek; zij begunstigden oogluikend zooveel mogelijk de Zuidelijke staten; Zuidelijke kaperschepen werden in de Engelsche havens uitgerust, die weldra aan den Amerikaanschen handel groot nadeel toebrachten. De Alabama werd de schrik der zee voor de Noorder koopvaardij-schepen; te Washington was men gedwongen schepen uit te rusten om jacht te maken op de kapers; de stremming in den handel berokkende ontzettend nadeel; de oorlog werd er door verlengd, en toen in '65 die oorlog eindigde met de onderwerping van de Zuidelijke Staten, was het eerste gevoel in het Noorden dat van verontwaardiging over de huichelachtige politiek van Engeland. Wel had Engeland in het laatst zijn fout ingezien, en een vloot gezonden naar de Amerikaansche wateren alleen om vriendschapsbetuigingen te wisselen met de schepen van de »bevriende» mogendheid, maar dit alles diende slechts om de verontwaardiging te doen stijgen. Een ronde oorlogsverklaring zou niet zooveel haat in Amerika hebben achtergelaten, als die valsche, kleingeestige rol.

Op de daarna gevolgde klachten en eischen van het gouvernement der Vereenigde Staten bleef Engeland even dubbelzinnig; het beweerde geheel onschuldig te zijn aan het uitloopen der kaperschepen, maar liet daarbij doorschemeren, dat men bereid was de verontwaardiging van Amerika — af te koopen. Verraadde zich daardoor niet het booze geweten? Zou Engeland niet halsstarrig en met recht hebben blijven weigeren, indien het werkelijk onschuldig ware geweest aan het uitloopen der kaperschepen en al het mogelijke had gedaan om te beletten hetgeen een »bevriende» mogendheid verplicht is?

Herhaalde malen werden onderhandelingen gevoerd tusschen Engeland en de Vereenigde Staten om het geschil bij te leggen, maar zonder tot eenig resultaat te leiden; de Alabama-quaestie bleef als het zwaard van Damocles Engeland boven het hoofd hangen. Nu eens werden de onderhandelingen afgebroken, straks weder met vernieuwden moed opgevat. Een vrij aanzienlijke partij in de Vereenigde Staten was tegen een oplossing van de quaestie; zij wilde wachten, totdat Engeland zelf in een oorlog werd gewikkeld; men zou dan leer om leer handelen, kaperschepen uitrusten in de Noord-Amerikaansche havens om Englands handel te benadeelen. De meerderheid echter, het meer bezadigde deel, wenschte een schikking. Maar op welken grondslag? De Amerikanen eischten dat Engeland allereerst zijn onrecht zou erkennen en zijn leedwezen betuigen over zijn houding tijdens den oorlog; wanneer het trotsche Albion zich eerst deze vernedering had laten welgevallen, zou het de schade restitueeren, die door de kaperschepen was berokkend.

Men weet niet, welke de lastigste van deze voorwaarden is. Immers Engeland beweerde niets kwaads te hebben gedaan. De geconfedereerde Staten, sprak men aan de boorden van de Theems, waren feitelijk als militaire macht georganiseerd, namen de regelen van het volkenrecht

in acht en geloofden ter goeder trouw voor hun goed recht te strijden; de vereischten bestonden dus voor de erkenning van de Confederatie als zelfstandige, oorlogvoerende Mogendheid. Geen zaak zoo krom, of er is een woord te vinden om haar recht te doen schijnen; de erkenning als oorlogvoerende mogendheid werd verder gerechtvaardigd op grond dat de havens der Zuidelijke Staten waren geblokkeerd en die blokkade alleen kon worden geëerbiedigd, wanneer de Zuidelijke Staten als oorlogvoerende partij waren erkend.

Een spitsvindige redeneering als deze is natuurlijk uitgevonden, toen de zaak was misgelopen, de plannen, gebouwd op de overwinning van de Confederatie, waren in duigen gevallen, — maar men had een politiek argument of drogreden, waarover men kon redeneeren en dat men als een schild gebruikte tegen den eisch van schuldbelijdenis. Men weet overigens, hoe moeilijk een groote Mogendheid is te bewegen om begaan onrecht te erkennen; tegen daden van het meest onbeschaamde geweld, waarbij list en bedrog zich huwen aan bloeddorst, ziet men niet op, wanneer politiek belang ze noodig maken; maar erkenning van schuld is een zaak, die de eer — en bij God, welk een eer! — raakt, en waarbij men niet kan toegeven.

Dan liever wat meer betaald; en Engeland wilde betalen. Maar, ook dit heeft zijn grenzen. De schadevergoeding voor het nadeel, door de in Engelsche havens uitgeruste kapers berokkend, was uitermate rekbaar. De Alabama alleen nam in den tijd van 8 weken niet minder dan 22 Noorder koopvaarders weg; dit was nog slechts een gering deel van de schade; het indirecte nadeel was nog veel grooter; de Amerikaanse handelshuizen hadden een veel hoogere premie moeten betalen, toen het bekend werd, dat er Zuidelijke kapers op zee loerden; in- en uitvoer uit het Noorden waren belangrijk verminderd en de industrie belemmerd; het Noorden was genoodzaakt geworden oorlogschepen uit te rusten en in zee te zenden, uitsluitend om de Zuider kapers op te sporen en den hardel te beschermen; en eindelijk door de erkenning van de Confederatie als oorlogvoerende Mogendheid, was de duur van den oorlog verlengd en had men meer menschenlevens en geld ten offer moeten brengen.

Men ziet, dat men van een en ander een rekening kan opmaken, waarbij de Fransch-Duitsche vijf milliarden nog een matige som zijn, — een som waardoor de toch reeds groote Engelsche schuld zoo zou worden vermeerderd, dat de belastingen bijna niet meer te dragen zouden zijn. Neemt men de beide eischen bijeen, zoo onbepaald als zij werden gedaan, dan kan men begrijpen, dat men jaren lang over de quaestie is bezig geweest, zonder er een eind aan te kunnen vinden.

In het begin van '69 scheen de zaak voor een oogenblik gelukt. Den 14 Januari werd tusschen den Engelschen Minister van Buitenlandsche Zaken, Lord Clarendon, en den Amerikaanschen gezant Reverdy

Johnson een verdrag gesloten tot regeling der zaak. De aanspraken van de door de Alabama benadeelde Amerikaansche reeders en kooplieden om van de Engelsche Regeering schadeloosstelling te erlangen, zouden worden onderworpen aan het oordeel eener gemengde commissie. Geheel Engeland jubelde — maar te vroeg; het verdrag werd den 13 April door den Amerikaanschen Senaat met groote meerderheid verworpen. En op welke gronden? Omdat niet genoeggedaan werd aan die eischen, die wij straks hebben opgegeven. De woordvoerder van de oppositie tegen het tractaat was het senaatslid Sumner; hij beschouwde het geschil niet alleen als van privaatrechtelijken aard, als een quaestie tusschen Engeland en eenige Amerikaansche burgers, maar vooral ook als van een publiek-rechtelijk karakter, als een zaak tusschen Engeland en de Vereenigde Staten. Was dit laatste het geval, — en Sumner kon zich hier beroepen op bijna de geheele openbare meening van de Vereenigde Staten, — dan kon Engeland zijn misslag alleen herstellen door een openlijke verklaring van zijn dwaling af te leggen en zich te verbinden nooit weer zoodanig te zullen handelen, d. w. z. mede de hand leenen tot het opstellen van nauwkeuriger bepalingen betreffende het handhaven der neutraliteit. Eerst daarna wilde Sumner de financieele zijde van het vraagstuk hebben geregeld, en de globale rekening, die hij voor Engeland in den Senaat opstelde, was mede in den geest van de uiterste grens van de straks opgenoemde punten.

In welke stemming men toen in Amerika omtrent Engeland en de Alabama-eischen verkeerde, bleek nog duidelijker uit een voorstel, eenige dagen later, den 19 April, door Chandler in den Senaat ingediend. Hierbij werd de Regeering uitgenoodigd om bij de verdere onderhandelingen met Engeland over de Alabama-quaestie tot grondslag te nemen den afstand van al de Engelsche bezittingen in Noord-Amerika. In de redevoering, die dit voorstel vergezelde, hield Chandler een heftige philippica tegen Engeland, waarin verwijten op verwijten werden gestapeld en aan den haat tegen Engeland botgevierd.

De boodschap van den nieuwen President Grant was in vergelijking van de uitdrukkingen van Sumner en Chandler zeer gematigd; van het afstaan van Kanada was met geen enkel woord sprake, maar Grant gaf toch in duidelijke bewoordingen zijn afkeuring te kennen over het door Reverdy Johnson gesloten tractaat. Onder de door Engeland toegebrachte schade werden woord voor woord de straks genoemde punten opgenoemd, en er bijgevoegd: dat deze schade niet op dezelfde wijze kon worden verrekend als gewone koopmanszaken; dit was vooral de fout van het door Reverdy Johnson gesloten verdrag: »Geen woord», dus luiden Grants woorden, »werd in het verdrag gevonden, waardoor het Amerikaansche volk met de onvriendschappelijke houding van Grootbritannië tijdens den burgeroorlog kon worden verzoend.»

Men ziet, Amerika behield zich hier het meest uitgebreide regt

van berekening voor, en kwam met nadruk op voor de boetedoening van Engeland door een duidelijke verklaring.

De onderhandelingen werden na eenigen tijd hervat, en den 8 Mei van het vorige jaar kwam een nieuw tractaat, dat van Washington, tot stand, dat den 24 door den Amerikaanschen Senaat en later ook door het Engelsche Parlement werd goedgekeurd. Oppervlakkig kon men meenen, dat met dit tractaat alle moeilijkheden zouden zijn uit den weg geruimd; Engeland namelijk geeft in het tractaat zijn leedwezen te kennen over de kapergeschiedenis, terwijl de bepaling der schadevergoeding zou worden opgemaakt door een internationale commissie, bestaande uit vijf leden, waarvan twee zouden worden benoemd door Engeland en de Vereenigde Staten en drie door Zwitserland, Brazilië en Italië, welke commissie te Genève zou vergaderen. Aangezien het aankomt op de letterlijke verklaring van het tractaat, is het van belang het artikel van het tractaat, dat hierop betrekking heeft, woordelijk te kennen; het luidt aldus: »Overwegende dat tusschen de Vereenigde Staten en de Regeering van Groot-Brittannie moeilijkheden zijn ontstaan, die nog niet zijn uit den weg geruimd, en die voortspruiten uit daden, bedreven door de verschillende schepen, (Alabama, Florida, Georgia en Senandoah) en welke aanleiding gegeven hebben tot eischen, die onder den algemeenen naam van Alabama-vorderingen bekend zijn, en overwegende dat de Britsche Regeering hare commissarissen en gevolmachtigde gezanten gemachtigd heeft in vriendschappelijken zin haar leedwezen uit te drukken, dat haar de vlucht van de Alabama en de andere schepen, welke ook de omstandigheden mogen zijn waaronder die plaats heeft gehad en de rooverijen welke zij bedreven hebben, veroorzaakt heeft. Weshalve, om aan alle klachten en alle eischen, die door de Vereenigde Staten zijn ingebracht, een einde te maken, en met de bedoeling op nauwgezette wijze al deze vorderingen, welke door de Britsche Regeering niet toegegeven zijn, te regelen, komen de contracteerende partijen overeen, dat al deze eischen, die uit handelingen van die schepen voortvloeien (*growing out*), waarvan boven sprake is, en welke onder den algemeenen naam van Alabama-eischen bekend zijn, aan een scheidsgericht zullen worden onderworpen.»

In het tractaat werden tevens bepalingen vastgesteld ten aanzien van de verplichtingen der neutrale Mogendheden in tijden van oorlog; deze bepalingen, schoon erkend wordt dat zij tijdens de uitrusting der Alabama niet als algemeene regelen van het volkenrecht golden, zouden in dit geval een terugwerkende kracht bezitten.

De scheidsrechterlijke commissie zal verder volgens art. 7 van het tractaat de zaak ten opzichte van elk schip afzonderlijk onderzoeken. Heeft Engeland in een of meer gevallen tegen de in het tractaat opgegeven neutraliteitsbepalingen gehandeld, dan kan de commissie een globale som vaststellen, die Engeland als schadevergoeding betalen moet, of de vereffening opdragen aan een bijzondere commissie van schatters.

Maar zie, wat gebeurt er; de scheidsrechterlijke commissie komt te Genève bijeen en de Amerikaansche Regeering levert een memorie van verdediging, of liever een aanklacht tegen Engeland in, waarbij op teruggave van alle schaden wordt aangedrongen, niet alleen van die welke onmiddellijk is veroorzaakt door de kaperschepen, maar ook van de indirecte, zooals wij die boven hebben aangewezen. Nu slaat de geheele Engelsche pers, de *Times* aan 't hoofd, alarm en jankt en schreeuwt alsof er onmiddellijk geld en zoo veel geld moest zijn; de Engelsche Minister grijpt haastig naar de pen en dient een zoo vriendschappelijk mogelijk ingekleede nota in bij de Amerikaansche Regeering, waarin wordt gezegd, dat Engeland nooit aan zoo iets heeft gedacht, en wanneer de Vereenigde Staten volhouden om ook de indirecte schade voor het scheidsgericht te brengen, er van de geheele schikking niets kan komen.

Zoowel in de houding van de Engelsche pers als van het Ministerie straalt weder geheel eigenaardig het booze geweten door; immers, indien men zich zoo geheel zeker waande van de zaak en zoo onschuldig zich gevoelde als de Engelschen algemeen beweren te zijn en ook in de bij de commissie ingediende Engelsche memorie wordt beweerd, dan behoefde men zich zoo beangst niet te maken, ook indien de indirecte schade mede moet worden onderworpen aan het oordeel der commissie. De geheele zaak wordt blijkbaar een gewoon proces, waarbij het niet te doen is om een eerlijke, zuivere voorstelling te geven van de zaak, maar waar list de strikken spant om de tegenpartij te vangen.

Uit het tractaat is moeilijk op te maken, wie der beide partijen gelijk heeft in de quaestie van directe of indirecte schade. De Engelsche premier, Gladstone beweert — en wij gelooven in dit opzicht geheel ter goeder trouw — dat Engeland het tractaat heeft gesloten in de vaste overtuiging, dat er alleen van bepaling der directe schade zou worden gesproken; de bedoeling, waarmee een zaak is aangegaan doet echter niets af; dit is een argument, dat wij in onze jongensjaren gebruikten, wanneer wij bemerkten, dat de loop der zaken ons niet gunstig werd; in processen geldt alleen datgene wat bewijsbaar is. Art. 1 nu van het tractaat kan geheel ten voordeele van Amerika worden uitgelegd; er staat duidelijk: alle eischen, welke voortvloeien uit daden door genoemde schepen bedreven. Nooit heeft dan ook een staatsman zonderling rol gespeeld dan Gladstone, waar hij in het Lagerhuis verzekerde, dat de zaak helder was als de dag, en volstrekt geen aanleiding behoefde te geven tot moeielijkheden, indien Amerika maar eerlijk genoeg was en niet ter kwader trouw handelde. Was de premier dan vergeten dat in Juni van het vorige jaar in het Engelsche Parlement stemmen opgingen, die zich tegen het tractaat verklaarden, juist omdat het zoo hoogst onduidelijk was? Lord Cairns zeide in de zitting van het Hoogerhuis van 24 Juni: »Er staan in den tekst van het verdrag uitdrukkingen, die de Amerikaansche Regeering de buitenspo-

rigste eischen kunnen doen stellen." En nu gaat het toch niet aan, de schuld geheel te werpen op de kwade trouw van Amerika, als men zich niet belachelijk wil maken.

Maar Gladstone heeft, naar hij meent, een afdoend argument voor zijn opvatting. Amerika, zegt hij, heeft verklaard, dat, wanneer »een vriendschappelijke schikking tot stand kwam", van de indirecte schade niet meer zou worden gesproken, en die »vriendschappelijke schikking" is door het sluiten van het tractaat van Washington een feit geworden.

Werkelijk heeft er iets van dien aard plaats gehad; in de vergadering van Engelsche en Amerikaansche gevolmachtigden, die aan het sluiten van het tractaat van Washington vooraf ging, werd van de zijde van Amerika o. a. de verklaring afgelegd, dat men »in de hoop van een vriendschappelijke oplossing, tot dus verre geen berekening van de indirecte verliezen had opgemaakt, echter met voorbehoud van recht van schadeloosstelling, indien de schikking niet tot stand kwam."

Nu beweert men in de Vereenigde Staten, dat die vriendschappelijke oplossing niet is het tractaat van Washington zelf, maar de schikking die hier later uit kan volgen, wanneer men na afloop van de uitspraak van het scheidsgericht, ook werkelijk de zaak tot een goed einde zal hebben gebracht. Op dien grond heeft waarschijnlijk Amerika dan ook in zijn memorie de eischen betreffende de indirecte schade opgenomen. Wij moeten in het midden laten, — het antwoord van de Amerikaansche Regeering op de laatste Engelsche nota is nog niet bekend, — of dit geschied is om de quaestie van directe en indirecte schade tevens te onderwerpen aan het oordeel der scheidsrechterlijke commissie, dan of de eisch tot indirecte schade alleen figureert pro memorie, om op nieuw te worden gehandhaafd en ingebracht, wanneer de schikking in 't eind niet tot stand komt. Dit laatste schijnt ons de uitlegging, die het meest met het gezond verstand overeenkomt. Dit wordt tevens waarschijnlijker, wanneer wij in aanmerking nemen dat bij de onderstelling als zou Amerika voor de commissie optreden met den eisch van vergoeding van directe en indirecte schade, men hier zou uitgaan van het standpunt dat aan Engeland niet de minste concessie is gedaan, en het tractaat neerkomt op het overlaten van de beslissing aan de scheidsrechterlijke commissie zonder meer, wat met den geest van het tractaat in strijd is.

Toch kan men niet betwisten, dat Amerika art. 1 van het tractaat als alleen verbindend kan verklaren en van een formeel rechterlijk standpunt uitgaande het verband tusschen de verklaring zijner gevolmachtigden in de eerste zitting van de te Washington vergaderde zogenoemde High commission kan ontkennen; men kan daarvoor o. a. aanvoeren, dat toen nog van geen scheidsrechterlijke commissie sprake was, maar alleen van het vaststellen van een globale som, die Engeland aan de Vereenigde Staten zou betalen; met het oog op de mogelijkheid om het over die som eens te worden, zou men »geen berekening van

de indirecte verliezen hebben opgemaakt." Houdt Amerika aan deze verklaring vast, wat ons evenwel niet waarschijnlijk voorkomt, dan zijn de Engelsche diplomaten in den val geloopt, en het is in elk geval onverklaarbaar, hoe men van Englands zijde zoo lichtvaardig bij de samenstelling van de redactie van het tractaat is te werk gegaan.

De Alabama-quaestie schijnt Englands ongeluksgesternte te moeten zijn. Gladstone toonde na het bekend worden van de Amerikaanse memorie op nieuw het tegenovergestelde van diplomatiek beleid. In de gegeven omstandigheden zou een bedaard verzoek om inlichting het meest hebben kunnen bijbrengen om de zaken te Genève geen verkeerden loop te doen nemen. Maar in plaats daarvan sloeg de Engelsche premier terstond een hoogen toon aan en verklaarde, dat Engeland niets van de geheele zaak meer wilde weten, indien men van de zijde der Vereenigde Staten op het punt van de beslissing ook van de indirecte schade door de scheidsrechterlijke commissie bleef volharden; de toon, waarop hij over de Vereenigde Staten sprak in het Lagerhuis, moest Amerika tegen elke »vriendschappelijke" uitlegging innemen; Gladstone's woorden grensden evenals die van de Engelsche dagbladen, aan beschuldiging van kwade trouw. Wat zal Gladstone nu doen, indien Amerika antwoordt, zooals niet onmogelijk is: »wij hebben nu eenmaal een scheidsgericht; welnu, is uwe uitlegging van het tractaat de éenig ware en mogelijke, laat ons de vraag van de directe of indirecte schade overlaten aan die commissie van Genève"? Na de houding, die hij eenmaal heeft aangenomen, kan hij moeielijk daarop anders antwoorden dan neen, en in dat geval, maakt hij een tamelijk droevige figuur en verdere onderhandelingen onmogelijk; de Alabama-zaak blijft, wat zij steeds was, een quaestie, en een voortdurende bedreiging voor Engeland, bij de minste moeielijkheid, waarmee men hier zal hebben te kampen; de verbittering in Amerika zal tot het hoogst mogelijke peil worden opgevoerd en men heeft bij eventueele verwickelingen alles te vreezen.

Luidt het antwoord daarentegen bevestigend, dan zou Gladstone juist datgene toegeven, wat hij blijkbaar niet wil, en wat hij tegenover de publieke opinie in Engeland ook niet meer kan. Gladstone heeft in één woord in het laatste bedrijf van de Alabama-quaestie niet gehandeld als een bekwaam diplomaat, maar de rol gespeeld van het enfant terrible. Het is dan ook niet waarschijnlijk, dat de Alabama-quaestie die geregelde oplossing tegemoet gaat, welke men na het sluiten van het tractaat van Washington mocht verwachten. Daar komt bij dat een strenge houding van den Amerikaanschen President tegenover de voorbarige beoordeeling van den Engelschen Minister en van de Engelsche pers, een uitstekende reclame is bij de aanstaande verkiezing van een nieuwen President; zonder iets aan haar waardigheid te kort te doen kan de Amerikaansche Regeering een ontwijkend antwoord en daardoor aanleiding geven tot het afbreken der on-

derhandelingen, die immers na de Presidentsverkiezing weder kunnen worden opgevat.

De zaak heeft overigens haar komische zijde; beide ratiën, zoowel de Engelsche als de Amerikaansche bestaan bij uitstek uit wat men noemt praktische menschen, mannen van zaken, wier éenige maatstaf en levensprogramma is, geld en nog eens geld, de realiteit bij uitnemendheid. Vandaar dat de eere-quaestie, de betuiging van leedwezen, veel spoediger is geschikt dan de financieele; inderdaad heeft de quaestie, ontdaan van allen diplomatieken omhaal, deze beteekenis verkregen: beide partijen zijn het eens dat er betaald moet worden, de vraag is alleen hoeveel; en John Bull en broeder Jonathan staan tegenover elkander als echte Joden, die weten wat een bril kost. John Bull heeft bij elken oorlog getracht zooveel mogelijk voordeel te trekken voor de zaken, en in dien vorm dat men geen rusie kreeg; in den Fransch-Duitschen oorlog hebben de Engelsche wapensmids schatten verdiend aan de Franschen; ook de Amerikanen, in weerwil van het verbod van den President, hebben geschacherd dat het een lust was met de Fransche wapenkoopliden; zulke zaken zijn bij den echten koopmansgeest van beide landen niet te vermijden, en geen regeeringsbepalingen zullen ooit zoo kunnen worden gemaakt, dat de koopmanslist ze niet kan ontduiken. In het verborgen werkt de regeering zooveel mogelijk mede, onder neutraliteitsverklaringen en proclamaties door, omdat zij weet dat handel, eerlijk of oneerlijk, de ziel en het leven is van de natie. Walgt ons Englands handelwijze, is het spel dat men hier in '61 tegenover de Noordelijke Staten gespeeld heeft, eerloos en laag, zoodat men zich zou kunnen verheugen, dat de zaak een bitter einde heeft voor John Bull, — die walging sluit nog geen sympathie in met de Vereenigde Staten; daar gelaten of men in hetzelfde geval niet op dezelfde wijze zou hebben gehandeld, wellicht nog wat listiger, zoodat men er moeilijker vat op kon krijgen, — men wordt ook hier niet bestuurd door streven naar recht, maar door de zucht om van het proces te halen wat er van te halen is, en de zoogenaamde vriendschappelijke gevoelens, in de tractaten vermeld, behooren tot de gewone diplomatieke leugens. De Vereenigde Staten maken door de reusachtige uitgebreidheid een grootschen indruk; het is het land der wonderen van menschelijke kracht en vinding, maar van naderbij gezien huivert men van de wijze, waarop maar al te dikwerf die grootheid verkregen wordt; het streven naar onafhankelijkheid en zelfstandigheid is opgevoerd tot een helden-vermogen, maar tevens een blinde hartstocht geworden, die alle gevoel van liefde tot den naaste versmoort; bron van uitwendige welvaart, is het tevens de moeder van het koudste egoïsme, van niets ontziende eigenbaat. In weerwil van den bloei, waarin de Christelijke sekten zonder tal in Amerika zich verheugen, huivert men daar nog meer dan hier van de ontzettende liefdeloosheid, waarmede het spelen met het Christendom gepaard gaat. De godsdienst van Jezus is de eeredienst van de edelste

humaniteit, de liefde gemaakt tot den grondslag, opgevoerd tot het alles verterende ideaal in het menschelijk leven, zoo zelfs dat het de vraag is, of het ideaal niet zoo hoog is gesteld, dat het onbereikbaar is, onvereinigbaar met de werkelijkheid, met den grooten strijd om 't leven; — maar bij het aannemen van de woorden en uiterlijke vormen van dien godsdienst door de Christenen ontdekt men in het werkelijke leven een ruwheid en wreedheid, die met walging vervult voor de soms naïeve, soms echt huichelachtige oneerlijkheid, onwaarheid.

Of er al dan niet oorlog zal ontstaan tusschen Engeland en de Vereenigde Staten hangt, ook al valt het antwoord van het laatste rijk ongunstig uit, niet af van eenig zedelijk motief, maar van de mate van hartstocht, die in beide landen ontstaat en die wordt voortgebracht door bijkomende, soms geheel toevallige omstandigheden. Ook bij de meest ongunstige wending van de Alabama-quaestie, komt ons de oorlog onwaarschijnlijk voor, allereerst omdat John Bull en broeder Jonathan weten dat oorlog geld, veel geld kost, nog meer wellicht dan het afkopen van de Alabama-quaestie; beide Mogendheden komt de oorlog hoogst ongelegen, en Amerika heeft reeds meermalen het er op aangelegd om de Alabama-quaestie te laten rusten, totdat Engeland in moeilijkheden gewikkeld werd en de kansen voor weerwraak of stipte voldoening van de meest uitgestrekte eischen beter stonden.

Een ongelukkig gevolg schijnt de Alabama-quaestie in elk geval te zullen hebben voor het Engelsche Ministerie, dat in deze zaak van het begin af zoo weinig tact heeft getoond; de Alabama-zaak is een uitnemend wapen in de hand van de oppositie, en de weinige haast, die de conservatieven aanwenden om van dit wapen gebruik te maken, is een bewijs hoe zeker zij zijn van hun zaak. Trouwens er zijn andere redenen, die aan het ministerie Gladstone geen lang leven meer voorspellen; het zal struikelen over de onderwijswet. De ervaring, die men van de in '70 door Forster tot stand gebrachte onderwijswet heeft opgedaan, is van dien aard, dat nu reeds een wijziging door de liberale partij wordt wenschelijk geacht; de bepaling, met behulp der Torys tot stand gebracht, dat in elke gemeente de meerderheid zou beslissen, welk godsdienstonderwijs op de scholen zou worden gegeven, komt geheel ten voordeele van de Engelsche staatskerk. De gezamenlijke Dissenters, die vereenigd met den onderwijsbond reeds bij het tot stand komen der wet een hevige oppositie hadden gevoerd, zijn in Januari te zamen gekomen om verzet te organiseeren tegen de bestaande wet; merkwaardig is het verschijnsel dat deze Dissenters, zij die elders aandringen op het behoud van het godsdienstonderwijs op de scholen en wraak roepen over de goddeloosheid van de verbanning van dit onderwijs naar de plaats waar het behoort, naar de Kerk, hier juist van het tegenovergestelde beginsel uitgaan en scheiding verlangen van »wereldlijk" en »geestelijk" onderwijs, eenvoudig om hierdoor aan het overwicht van de Engelsche staatskerk een einde te

maken. Neemt nu het ministerie niet het initiatief tot een wijziging der onderwijswet, dan zal een motie in dien zin door de liberale leden, waartoe de Dissenters bijna uitsluitend behooren, worden ingediend, en in den val van den minister Forster zal waarschijnlijk het geheele Ministerie worden meegesleept.

Als men zich herinnert met welk een ophef het ministerie Gladstone is opgetreden, hoe schoon toen de vooruitzichten waren, dan kan men dit einde niet anders dan tragisch noemen. De uitbundige lof, die echter dit Ministerie werd toegezwaaid, geschiedde aanvankelijk om financiële redenen; — door de vermindering van de begrooting van oorlog en de daarop gevolgde afschaffing van eenige belastingen werd Gladstone populair, en ongelukkig genoeg kwam de Fransch-Duitsche oorlog het financieel vrede-werk verstoren; ook Engeland werd aangetaast door de wapeningskoorts van Europa, en met den gunstigen toestand der schatkist was het gedaan. Toch heeft Gladstone de verdienste, dat hij in het moeilijk tijdsgewricht van dien oorlog, Engeland heeft teruggehouden van overijlde stappen en door de handhaving van de neutraliteit een uitbreiding van den oorlog voorkomen. De overdreven Franschen-vrienden mogen hem dit als een verwijt aanrekenen, en hem uitmaken voor het hoofd van een kruideniers-natie, het nageslacht zal hem hiervoor dank weten en te dien opzichte onpartijdiger oordeelen.

Met meer recht kan men hem te laste leggen, dat hij niet volkomen getrouw gebleven is aan zijn liberaal, zoo men wil, radicaal beginsel, en bij de Torys troost en steun ging zoeken om b. v. de onderwijswet tot stand te brengen.

Vergeeten wij niet, dat dit een zwak is van alle radicale ministers, wanneer zij niet langer als opposant maar als hoofd der Regeering optreden, en transacties zijn bij die overgangen zoo gewoon, dat men er zich niet langer over verwondert, maar het wijsgeerig zoekt te ontleden als een psychologisch verschijnsel, dat mede kan bijdragen tot de kennis van de menschelijke zwakheden.

De belofte van John Bright om zijn zoolang opengebleven ministerzetel weder in te nemen, zou doen vermoeden, dat in deze parlamentszitting weder een zwenking meer links zal worden beproefd om het reeds geslingerde schip weder op gang te brengen. De troonrede, waarmee het Parlement werd geopend, was echter meer dan ooit niets-beteekenend en ook de aangekondigde wetsontwerpen, — de wet op de geheime stemming werd ten tweeden male ingediend, — voorspellen een parlamentszitting, die geheel aan de troonrede zal beantwoorden, tenzij de onderwijswet die komt verlevendigen of de conservatieven meenen, dat het tijd is om tot een meer beslist aanval op het Ministerie over te gaan.

19 Februari '72.

NOORMAN.

LETTERKUNDE.

EENE LETTERKUNDIGE PREEK.

Het preeken is een kunst gelijk het gouddraadtrekken,
't Is om een enkel vers drie uren lang te rekken.
VONDEL.

»In Nederland is de letterkunde tegenwoordig in de handen der predikanten», zoo of zoo ongeveer schreef voor eenige jaren een geacht Belgisch letterkundige en we zien in die uitspraak weinig minder dan de geheele waarheid. Het behoeft echter geen reden te zijn om ons te beklagen; de studie der theologie heeft zooveel punten van aanraking met de letteren, dat de predikant-letterkundige eene zeer schoone figuur kan zijn. Op één punt schijnen theologie en literatuur elkander niet zonder nadeel de hand te reiken — het is op het gebied der exegetiek.

Inderdaad, in de laatste jaren heeft het niet aan voorbeelden ontbroken van personen, die óf de woorden des dichters zochten uitteleggen in den zin, die beantwoordde aan hunne persoonlijke inzichten óf wel, die het beeld des dichters of dat hunner geniale scheppingen in een valsch licht plaatsten, opdat ze passen mochten in het samenstel hunner eigene theoriën.

Een paar voorbeelden mogen deze stelling bewijzen.

Dr. Tideman stelde indertijd in zijne nutslezing Ahasveros, den wandelenden jood — de onverdraagzaamheid (zoo men wil) — tegenover Nathan den wijze — den humanist. Deze tegenstelling past niet alleen op den Joodschen, zij past op *alle* godsdiensten. Men moge van Ahasveros zoeken te bewijzen, dat hij uitsluitend Jood was, wij zouden in hem eerder het tegenbeeld van Chidher willen zien. Gelijk deze zijne eeuwige jeugd geniet en zich verbaast over de kortzichtigheid der menschen, die blind schijnen te zijn voor de onbestendigheid van het ondermaansche — zoo sleept Ahasveros

. zijn haatlijk leven voort,
Steeds snakkend naar den dood.

zoo schetst Schubart hem en m. i. heeft het beeld veel waarheid.
In zijn wanhoop roept Ahasver:

Ha! Nicht sterben können! Nicht sterben können!
Nicht ruhen können nach des Leibes Mühn!
Den Staubleib tragen mit seiner Todtenfarbe
Und seinem Siechthum — seinem Gräbergeruch,
Sehen müssen durch Jahrtausende
Das gähnende Ungeheuer Einerlei!
Und die geile, hungerige Zeit
Immer Kinder gebärend, immer Kinder verschlingend! —
Ha! nicht sterben können! Nicht sterben können!
Schrecklicher Zürner im Himmel,
Hast du in deinem Rüsthause
Noch ein schrecklicheres Gericht? —
Ha, so lasz es niederdonnern auf mich!—

En in die klacht zien wij zijn lijden. Eeuwig op aarde rondzwer-
ven met al de kwalen des ouderdoms, al de gebreken des lichaams,
de kiem des doods — dat is het vreeselijk lot, dat hem treft.

De exclusivist bij uitnemendheid, de Joodsche type die *ik* voor Ahas-
veros in de plaats zou stellen, zou *Shylock* uit Shakespeare's *Merchant
of Venice* zijn. Die haat alles wat christen heet en zou alles op het
spel zetten om den christen te schaden.

En Nathan? Deze is *in het geheel geen Israëliet*. Zelfs de kloos-
terbroeder is er van overtuigd als hij zegt: »Nathan, Nathan, gij zijt
een Christen, bij God, gij zijt een Christen; een beter Christen is er
nooit geweest.»

Nathan is geen Jood! Lessing heeft evenmin Spinoza als Mozes Men-
delssohn willen huldigen. Maar de dichter kon het beginsel, dat hij
voorstond niet duidelijker opvoeren, dan daar, waar het zijne houd-
baarheid had bewezen door den grootsten tegenstander te overwinnen.

De onbevreesde houding, waarin Nathan optreedt, tegen elk, van
wat rang en stand ook, de mildheid jegens personen van alle gods-
diensten, waarvan Al Hafi den Sultan verhaalt, het geringachten van
vormen en leerstukken, het volslagen gemis van die beeldrijke taal,
waarvan de Israëliet, vooral die in het Oosten, gewoon is zich te be-
dienen, dat alles, maar vooral Nathan's eigen woord.

Kein Mensch musz müssen

toont ons ten duidelijkste, dat geen Israëliet in Nathan een geloofs-
genoot zal zien.

In eene lezing voor korten tijd gehouden vindt men de hoofdgedachte
van *Das geschleierte Bild zu Saïs* uitgesponnen tot eene soort van
philippica tegen het vrij onderzoek der Heilige Schrift, ofschoon de let-
terkundigen in deze parabel (gelijk Kurz 'tgedicht noemt) nooit iets
anders vonden dan de verzinnelijking van de gedachte, dat *de mensch
nooit op den weg der zonde tot de kennis der waarheid komt*.

Maar erger dan in die beide stukken maakt het Ds. J. H. Gunning in zijn werkje *Schiller's Taucher* (Amsterdam, H. J. van Kesteren & Co.) waarin niet alleen van het gedicht, maar zelfs van den dichter, eene beschouwing wordt gegeven geheel bezijden de waarheid, en moge het doel waarmede het stuk geschreven werd ook al goed zijn, de schrijver duide mij niet ten kwade, zoo ik mijne meening hier naast de zijne stel om den dichter in dat gedicht te doen kennen, gelijk hij er zich naar het oordeel zijner grootste bewonderaars in vertoont.

Op blz. 8 verklaart de schrijver niet onduidelijk, wat hij in het gedicht ziet. Het is n. l. de ontwikkeling, de voorstelling van de gedachte

der Mensch versuche die Götter nicht,
Und begehre nimmer und nimmer zu schauen
Was sie gnädig bedecken mit Nacht und Grauen.

Het stond den schrijver vrij — gelijk hij gedaan heeft — eene preek over deze woorden te schrijven; maar hij had niet het recht, ons Schiller naar aanleiding daarvan uit dit gedicht te schetsen als een man, die de (Gunningsche opvatting van) godsdienst zocht en die bijna, zoo niet geheel, had gevonden, maar den moed niet had, eigenlijk gezegd te kleingeestig was, om er voor uit te komen.

Schiller geeft ons in *der Taucher* zoo wel als in *der Handschuh* een beeld uit de riddertijden, een beeld van den riddertijd. Schiller heeft het eerste gedicht eene *ballade*, het tweede eene *vertelling* genoemd, en wel, omdat het eerste in de bovengenoemde regels eene algemeene gedachte bevat, die verzinnelijkt is in en gedragen wordt door het verhaal, iets, hetwelk in het tweede ontbreekt. Dat Schiller deze gedachte vooral niet uitsluitend als hoofdzaak beschouwde, blijkt daaruit, dat hij, toen hij de laatste uitgave zijner werken voorbereidde, die onderschriften met vele andere doorhaalde, dewijl hij aan den lezer meende te moeten overlaten, of hij 't gedicht als Romance of als Ballade wilde beschouwen.

Dezelfde opmerking geldt het, in één adem met *der Taucher* genoemde gedicht: *Das geschleierte Bild zu Saïs*, waarin de dichter de gedachte uitsprak: niet op zondigen weg, door misdadige middelen, komt men tot kennis der waarheid.

Gelijk deze laatste gedachte in geheel anderen zin wordt opgevat dan de dichter bedoelde, zoo worden ook de bovenstaande regelen uit *der Taucher* op blz. 9 wel wat al te diepzinnig opgevat. Zeker zou men niet zóó ver in 't tegenovergesteld uiterste vervallen, door ze te verklaren: »het is goed, dat de mensch niet alles weet.» Dat leeren de Grieken en de Mahomedanen ook, zonder dat die gedachte »als een schemerend besef in hunne levensbeschouwing ligt.»

In orakeltaal, even gewichtig als duister, wordt de zin der drie regels uitgesponnen en de schrijver vermoedt al dadelijk, dat men hem op die verklaring zal aanvallen; trouwens we begeeren ons niet op zoo

diepzinnig gebied te begeven, schoon er genoeg op aan te merken zou zijn.

„Da unten aber ist 's fürchterlich“,

deze regel wordt aan de drie andere toegevoegd. Wel zijn 't alleen de woorden, die den moedigen jongeling zoo geheel natuurlijk uit het diepst der ziel komen, om uit te drukken, wat hem bovenal op 't hart ligt — hoe verschrikkelijk het er daar beneden uitzag — maar de schrijver vindt ook daarin stof tot eene bespiegeling. Zonder dat kon het overige ook niet naar zijn smaak uitgelegd worden.

De dichters hebben ongetwijfeld veel gezegd, wat de oppervlakkige lezer niet opvat met die diepte van gedachte, waarmede het werd opgeteekend, maar niet in *elk* woord ligt een geheel leerstuk. Zoo vond men in het dertien-regelig Hexen-Einmaleins de geheele ontwikkeling van de leer der Drieëenheid, tot Goethe zelf verklaarde, dat 't onzin was, gelijk ook Faust onmiddellijk zegt, daar hij aan Mephisto vraagt: »Was sagt sie uns für *Unsinn* vor.“

De schrijver is blijkbaar zelf bang, dat hij met te veel klem verklaard heeft, deze gedachte (*zijne* gedachte) in *der Taucher* op die wijze te vinden, waartoe anders met zooveel nadruk op het zwakke der vroegere redeneering gewezen en een paar pagina's daaraan gewijd? En reeds op pag. 14 voorkomt de schrijver de beschuldiging, dat hij dat alles »door het kleurglas zijner beperkte dogmen“ zou gezien hebben.

Gaarne stemmen wij den schrijver toe, dat Goethe meer Griek was dan Schiller; maar we betwijfelen of »zijn veelvuldig gebruik van mythologische namen“ van dat minder-Griek-zijn getuigde. De richting van Schiller's studiën was eene geheel andere. De schrijver vindt in 't minder Grieksche van Schiller's richting een bewijs voor zijn meer godsdienstigen aard!! We zouden te wijdloopig worden, wilden we de geheele vergelijking tusschen Goethe en Schiller nagaan. De schrijver is het daarin ook niet altijd met zichzelf eens, en daar het niet rechtstreeks tot het onderwerp behoort, willen we dit laten rusten. Alleen wilde ik weten waarom »de Olympische heerlijkheid van Goethe voor ons gewone menschen onbereikbaar is“. Is het misschien een middel om Goethe's werken ongelezen te laten door die volgelingen des schrijvers die ook wel eens anders dan door een »kleurglas“ zien?

De ontwikkelingsgeschiedenis van Schiller is inderdaad eene geheel andere dan die, welke de schrijver ons voorlegt. Wel verdeelt men terecht zijn leven in drie perioden; maar *niet* naar zijn voortgang op godsdienstig, maar naar dien op wetenschappelijk gebied. *Eerst* het tijdperk van den hartstocht (tot 1784), waarin hij als een andere Karl Moor »in Sturm und Drang“ zijne eerste werken schreef. *Toen* het tijdperk zijner wetenschappelijke studiën (1785—1795), waarin hij den grond legde tot zijne latere meesterstukken, en *eindelijk* het tijdperk

zijner klassieke volmaking, waarin hij reiner poetisch bezielde en door wetenschappelijke, vooral historische studiën gesteund, die onsterfelijke drama's schreef, welke in 70 jaar tijds door de geheele wereld bekend en bewonderd, in alle talen vertaald en bij alle beschaafde volken in hoofden en harten zijn opgenomen.

Mag men zich een geest als Schiller denken »verwijderd van het christelijk geloof" omdat »hij niet aan allen *gelijk* wilde zijn in de vernederende (NB.) erkenning van het woord: »daar is *geen onderscheid*, zij hebben *allen* gezondigd en derven de heerlijkheid Gods, en worden *om niet* geregtvaardigd door zijn genade die in Christus Jezus is"?

Schiller blijft dus tegen beter weten aan in de dwaling, alleen om niet te doen als andere menschen. En toch, *mirabile dictu*, toch heeft Schiller »aan 't eind van »das Ideal und das Leben", zijne gansche levensbeschouwing zamengevat, zijn gansche ziel uitgestort" en daar *Herakles* genoemd, waar hij *Christus* bedoelde!!!

Misschien wel om het nageslacht te laten zien, dat hij godsdienstig beter was dan hij zich voordeed!

Hadde de schrijver van Klopstock het omgekeerde beweerd van hetgeen hij van Schiller verhaalt, ik geloof, dat hij nader aan de waarheid geweest ware.

Tot zoover wat de Inleiding aangaat.

Na het boven opgemerkte, kan ik verder zeer kort zijn. Vooraf meen ik te mogen beweren, dat *zij* die behagen scheppen in zulk een gids als Ds. G. blijkt te zijn, bezwaarlijk zijn werk kunnen genieten en hem kunnen volgen op zijne wijsgeerige uitstapjes, en verder komt het mij voor, dat zij, voor wie de schrijver *niet* te hoog gaat, in dezen althans zijne leiding niet noodig zullen hebben.

We beamen het ten volle, wat de schrijver in den aanhef zegt over de wijze van lezen. Maar al te weinig zoekt men in ons land naar de kern van het stuk, welks lezing voor een oogenblik »amuseert". De heer Ch. Boissevain heeft ten vorigen jare in *de Gids* terecht gewezen op onze voorkeur voor »litterature aisée." Maar daarom behoeft *elk* stuk ons nog geen »zaak van den diepsten ernst" te wezen. Schiller was van een ander oordeel

Ein Mädchen schön und wunderbar (de *Poezie*.)
(das Mädchen aus der Fremde.)

theilte jedem eine Gabe,
Dem Früchte, jenem Blumen aus;

niet nut *alleen*, ook *genoegen* en soms zelfs *alleen* genoeg, biedt de poezie, aan hem, die haar wel weet te ontvangen.

Wel moet men doordringen in den geest der dichters, zal men hunne werken verstaan, maar *hier* zeg ik 't Huet na: »Nut stichten en dadelijk nut stichten zijn zeer verschillende zaken."

»Maar laat ons hem als 't ware en profil teekenen, zooals zich zijn gelaat van eene bepaalde stelling uit (?) vertoont. Die stelling nemen we bij een zijner schoonste gedichten. Het is »der Taucher.»

We weten dus wat we te wachten hebben. In *der Taucher* vinden we den geheelen Schiller weder!! Immers het gedicht is »uitnemend geschikt om het beeld van *den geheelen dichter zelve* ons te weer spiegelen.»

Immers de hoofdgedachte (blz. 12) »is de idéé van Schiller's leven zelf. De geheele Schiller leeft en toont zich in dit wonderbaar gedicht.»

Schiller geeft ons in *der Taucher* een beeld uit de riddertijden, daartoe de plastische voorstelling van den vorst, die omgeven door ridders en edelvrouwen op de vooruitspringende rots staat. Hij wil, ten aanschouwe van den hofstoet, een heldenfeit laten ten uitvoer brengen. Niet het *loon* — de beker — is hoofdzaak, het is de eer, een waagstuk te ondernemen, waarvoor allen terugdeinzen. Daar treedt een jongeling te voorschijn en de dichter geeft ons den tijd onze gedachten geheel op den held te bepalen. Daar staat hij — geheel alleen vooraan op de rots — achter hem de breede schaar van hovelingen, die den vorst omgeven.

Het is wel geen ridder, maar hij is toch een jongeling, een schildknaap — zeker een van hooge geboorte, daar de Koning hem zijn dochter geven wil — die ridderlijke eigenschappen heeft;

sanft und keck

gevoelig voor liefde en zang en moedig in den strijd.

De *Frauen* zijn daarvan geheel doordrongen, daar ze

Auf den herrlichen Jüngling verwundert schauen

terwijl hij den mantel afwerpt en in zijn engsluitend kleed zijne gestalte zich zoo gunstig afteekent.

Hij waagt den koenen sprong en terwijl de menigte eerst in ademloos zwijgen de oppervlakte der Charybde gadeslaat en eindelijk den jongeling beklagt en, gelijk bij ongevallen gebruikelijk is, elkander ongelukken verhaalt, die daar voorvielen en betuigt ook zelfs ter wille van de koningskroon zulk een waagstuk niet te willen ondernemen, barst zij eindelijk in jubelkreten uit toen de jongeling weder te voorschijn komt.

De stoute daad is volbracht, voor den ridderlijken geest dier dagen was het eene koninklijke daad en die moest koninklijk beloond worden. Pas uit den dood gered heeft de duiker echter geene andere gedachte dan de hulde aan den vorst, en geknield biedt hij hem den beker, dien hij met levensgevaar uit den draaikolk heeft opgehaald.

Daar volgt de belooning. In tegenwoordigheid des Konings zal hij den beker ledigen en 's Konings eigen dochter zal den beker vullen.

En goed heeft de dichter gezien, zoo vestigt de lezer zijne aandacht op de »liebliche Tochter" die in het tweede bedrijf van dit drama eene hoofdrol zal spelen.

Heeft de jongeling eerst met dankbaren blik het daglicht weer begroet, nadat hij tot adem was gekomen; thans, nu hij den beker gededigd heeft, geldt zijn eerste woord den Koning. Zijne tweede gedachte is het geluk, dat hij gevoelt, weder te »athmen im rosigen Licht" en als van zelve deelt hij mede, wat hij daar beneden heeft ondervonden.

Met belangstelling heeft de Koning het verhaal aangehoord. Hij erkent, dat de jongeling den beker verdiend heeft, maar — hij kan nog dieper doordringen in de geheimen van den kolk. Het toeval deed hem den beker »an spitzen Korallen" vinden. Ook »ins Bodenlose" zal hij nederdalen. Zoo wil het de vorst. Een grooter prijs dus: een kostbare ring zal zijn loon zijn, voor dit grooter waagstuk.

Half vleiend, half bestraffend treedt thans de koningsdochter tusschen beide. Zij schijnt toe te geven, dat men van den ridder wat groots mag vorderen, maar *dit* waagstuk is al te groot en bovendien — hij is zelfs geen ridder. Van *hem* mag zooveel niet gevorderd worden.

Thans wordt de Koning nog meer aangevuurd. Nog eenmaal verzinkt de beker in de golven en een prijs wordt uitgelooft, dien niemand zich zal laten ontgaan, de ridderslag en de hand der vorstentelg.

Had de moedige jongeling een oogenblik geaarzeld, thans nu een blos op het maagdelijk gelaat der prinses hem hare liefde verraadt, nu hij ziet hoe de gedachte aan het gevaar, dat hem wacht, haar onmachtig zal doen nederzinken,

Da treibt's ihn, den köstlichen Preis zu erwerben,
Und stürzt hinunter auf Leben und Sterben.

En terwijl de menigte vol deelneming en belangstelling, de dochter »mit liebenden Blick" uitzien naar zijn wederkomst, wordt het allen eindelijk duidelijk, dat hij den dood in de golven heeft gevonden.

Niemand die dit gedicht onbevooroordeeld las, heeft er ooit iets anders in gevonden en hoe zou de geheele Schiller zich juist in *dit* gedicht afteekenen, daar hij in *der Graf von Habsburg* een ander tooneel uit de riddertijden schetst en daarbij tot hoofdgedachte aangeeft, wat *naar den aard van het verhaal* hoofdgedachte moet zijn. Deze ballade komt zeker meer met den christelijken volksgeest overeen, dan eenig ander gedicht van Schiller. Vroomheid en deemoed met het hoogste aardsch geluk beloond, eene goede daad en de belooning door de hand der voorzienigheid zichtbaar voor ons in het nauwste verband. Maar juist daarom komt de hoofdgedachte het allermint met Schiller's eigentlijke denkwijze overeen. Nooit kwam het hem in de gedachte — en zij die zijne geschiedkundige werken kennen zijn daarvan met mij overtuigd — in de feiten der historie den vinger Gods te zoeken.

Maar behalve dat, juist het objectieve was in Schiller's gedichten

hoofdzaak. En juist bij *der Taucher* wordt daarop gewezen door Körner (den vader des dichters van dien naam) in een brief van den 9 Juli 1797. Daar heet het o. a.

»Besonders ist *der Taucher* köstlich, auch lieb ich den *Handschuh* sehr, wo besonders im Versbau eine eigene Kunst gebraucht ist. Diese Gedichte sind wieder Bestätigungen meines Satzes: dasz Du Dich nur Deiner Phantasie zu überlassen brauchst, ohne sie durch übersinnliche Ideen zu stören um Dich von Deinem Dichterberuf zu überzeugen. Hier ist das *Objekt* in aller Klarheit, Lebendigkeit und Pracht. Solche Gedichte setzen keine Bekanntschaft mit besondern Ideen voraus; sie wirken allgemein, und befriedigen deszwegen den gebildeten Leser doch nicht weniger” enz. enz.

Ook in een brief van den 30 Juli laat Körner zich op dezelfde wijze over dit gedicht uit.

En toch ziet de schrijver in den duiker Schiller zelven en wel — als *martelaar!* Het is onbegrijpelijk dat men zoo iets kan schrijven; maar nog onbegrijpelijker, dat men het laat drukken.

De duiker toch is niet meer martelaar van den geest der eeuw, dan wij van dien van den onzen. De man »die zijn fatsoen moet houden” schoon hij er de middelen niet toe bezit, de man, die aan een vervelenden bezoeker moet verklaren »dat het hem aangenaam is kennis te maken”, de maagd, die niet toonen mag »dat ze dezen of genen lief vindt”, niet mag laten blijken, dat ze gelukkig is nu hij haar »gevraagd heeft”, de jongen, die van school gaande »bedankt voor het *genoten* onderwijs”, de jongen, die in een apenpak met glacéhandschoentjes rondloopt, als hij liever wou gaan plukharen — die allen, met duizend anderen zijn *martelaren* van den geest der eeuw.

En heeft Schiller veel *geleden*, een martelaarsrol was beneden den man, die zingen kon

Der Mensch ist frei geschaffen, ist frei
Und würd er in Ketten geboren.

De hoofdgedachte is o. i.

»Wij moeten ons niet vermeten, de grenzen, die de voorzienigheid ons gesteld heeft, te overschrijden, anders storten wij ons ontwijfelbaar in het verderf.”

Gelijk in de *Alpenjäger* de geest, »der Bergesalte” als bewaker van de heiligheid der hoogere bergstreken, den hartstochtelijken jager wijst op de aarde, die »voor allen ruimte heeft”, zoo leert onze ballade, dat de ijzingwekkende afgronden der zee met hunne monsters voor den mensch gesloten moeten blijven.

Dit alles is echter niets meer dan eene bijzondere beteekenis voor de meer algemeene opvatting, dat elke poging om buiten den kring te treden, die den mensch gesteld is, hem onfeilbaar in het verderf stort.

Reeds in de geschiedenis van Ikarus vinden we deze waarheid voorgesteld.

Het is merkwaardig, dat Schiller in geen der beide gedichten, den held door »weetgierigheid" laat aanzetten. De »Alpenjäger" wordt door den *hartstocht voor de jacht* naar de verboden hoogten gevoerd. De »Taucher" wordt de eerste maal door de *eer*, de tweede maal door de *liefde* naar de grondelooze diepte gelokt.

Maar de schrijver heeft dat anders bedoeld. Wilde men op zijn voetspoor voortgaan en aan ieder woord van een gedicht een zin toekennen, men zou nog grooter buitensporigheden zien, dan de commentaren op Goethe reeds te zien geven; op Goethe, van wien de schrijver als ware het de natuurlijkste zaak van de wereld terloops mededeelt dat hij zich »in zijne levensopvatting niet boven den edelsten vorm van den *demi-monde* verheft."

Inderdaad »het geloof" heeft ongetwijfeld in des schrijvers hart eene groote mate van »naïve onbevangenheid tegenover de wereld gekweekt" anders is het onverklaarbaar, hoe hij van zulk een man, zoo iets durft laten drukken.

Voor mannen als de schrijver heeft Goethe geschreven :

wer der Dichtkunst Stimme nicht vernimmt
Ist ein Barbar, er sei auch wer er sei.

Wilde ik den bijbel ontheiligen, gelijk Ds. Gunning de Duitsche dichters ontheiligt, ik zou — echter niet zonder evenals hij te profaneeren — tal van exegetische »frasen" kunnen opschrijven, misschien met meer grond, dan waarmee de arme schrijver hier preekt.

Wat een symboliek in dit schoon gedicht gebracht. Het is een nieuw hoofdstuk van *Bunyan's Pilgrim's Progres* of van *Christina, of de goede keus* geworden.

Zonder den schrijver op den voet te volgen, hebben we bij het nalezen van de Inleiding en van een deel der Eerste Afdeeling gelegenheid gehad te wijzen op het ongerijmde van wat er in de rest der Eerste en in de geheele Tweede Afdeeling voorkomt.

De schrijver die aan eene zeer groote belesenheid eene — naar ons gebleken is — meer dan gewone scherpzinnigheid paart, verklaart reeds op de eerste bladzijde *geen* letterkundige te zijn. Het van germanismen wemelende Nederlandsch en het onhollandsche van den stijl in aanmerking genomen, maar vooral de wijze waarop hij de grootste geesten der Duitsche literatuur beoordeelt, doen ons dit ten volle beamen. We ontzeggen, gelijk we boven zeiden den schrijver het recht niet eene preek te schrijven over *Der Taucher vers 16b* maar de eerbied voor hen, die aan den letterkundigen hemel als sterren der eerste grootte schitteren, en wier werken de menschheid inderdaad zoover hebben vooruitgebracht op de baan der ontwikkeling, dringt ons optekomen

tegen het onrecht, dat hun en hunnen werken wordt aangedaan. De dilettant heeft het recht zijne eigene proeven van compositie te misvormen, maar waar hij zich aan meesterstukken van anderen vergrijpt en van eene sonate van Beethoven of een fuga van Bach een charivari maakt, daar duide men het den vereerder der kunst niet ten kwade, zoo hij zich een woord van ernstige vermaning, van harde waarheid laat ontvallen.

Goes.

T. H. DE BEER.

DE LETTERKUNDIGE KRITIEK.

Over Alexandre Vinet. Eene voorlezing van Dr. A. Pierson, Hoogleraar te Heidelberg. Met een schrijven aan den heer J. Stemberg als voorrede. Arnhem, D. A. Thieme, 1871.

Er zijn in de laatste helft der XVIIIe eeuw drie nieuwe wetenschappen ontstaan, namelijk de wetenschap van het schoone of de »aesthetiek», waartoe Winkelmann in zijne »Geschichte der Kunst bey die Alten» de aanleiding gaf en Baumgarten den naam schonk; de geschiedenis en beschrijving der aardkorst, hare vorming en der overblijfselen van dieren en planten in hunne voortgaande ontwikkeling, of de »geologie», waarvan het genie van Leibnitz in zijn »Protogenes» den grond legde, doch waarvan men reeds in den »Phaedo» van Plato eenige aanduidingen vindt; eindelijk de wetenschap der »kritiek» of eene oordeelkundige beschouwing der geschiedenis, van de verschillende godsdiensten en der kunst en letterkundige voortbrengselen. Niet dat dit zeggen zou dat er vroeger geene min of meer juiste beoordeelingen, door sommige uitstekende geesten zouden gedaan zijn, en toch kan men beweren dat men, over het algemeen, in de Grieksche en Romeinsche oudheid, ja zelfs na de herstelling der wetenschappen in de XVIe en XVIIe eeuw weinig van een kritischen geest bespeurde, terwijl die bij de Oostersche volken en in de middeleeuwen geheel ontbrak.

Het is niet genoeg dat men bij de beoordeeling der geschiedkundige geloofwaardigheid, in de schatting der waarde van de kunst en letterkundige voortbrengselen zijn bijzonderen of »subjectiven» smaak raadplege, men komt dan tot het besluit dat er over dien smaak niet te twisten valt, »de gustibus non est disputandum». Neen, men moet »objective» gronden voor zijne uitspraken weten aan te voeren, en het oordeel moet op wetenschappelijke regelen, evenals bij de aethetica rusten. De kritiek moet eene wetenschap zijn die hare wetten en hare methode heeft, wil zij eenige degelijkheid bezitten, om eenen wezenlijken invloed te kunnen uitoefenen.

Wij hebben van de kritiek het laatst gewag gemaakt omdat eerst de aesthitika, ja zelfs de geologie eenige wetenschappelijke vastheid moesten verkregen hebben, die haar in staat stelde om in onze eeuw met vrucht te kunnen werkzaam zijn. De marmers voor het Parthenon, de oudheidkundige ontdekkingen in Griekenland en in Italië, het meer bekend worden van hetgeen Plato in zijn »*Phaedrus*” en in zijn »*Gastmaal*,” en Plotinus in een zijner »*Enneaden*” over de schoonheid gezegd hebben, alsmede het bestuderen der voortbrengselen van beeldhouw- en schilderkunst in de verschillende museums van Parijs, Londen en Dresden, waar voornamelijk de kunstschaten van Italië en Nederland prijken, deden de kunst-aesthetica merklijk en dus ook de kunstkritiek belangrijk vooruitgaan. Eveneens was dit het geval met de geschiedenis, die veel aan de geologie te danken had. Niebuhr paste met een geniale, soms wat al te stouten blik, de kritiek op de geschiedenis van Rome toe, waarin hij in de vorige eeuw door Beaufort en Lévesque het pad bereid zag; Dahlmann, Gervinus en Ranke, Augustin Thierry en Guizot traden als kritische geschiedschrijvers op, en de geschiedenis der wijsbegeerte werd door Hegel, Ritter en Zeller op eene meer kritische wijze dan vroeger behandeld. De studie van het sanskriet, de welgeslaagde pogingen ter ontcijfering van het hieroglyphisch- en spijkerschrift, stelden de kritiek in staat om haren verhelderenden invloed op de geschiedenis der godsdiensten te kunnen uitoefenen, even als op de vergelijkende taalkunde, dat tot de verrassendste uitkomsten aanleiding gaf.

Eindelijk verscheen de letterkundige kritiek die zich voornamelijk het eerst deed kennen in de meer oordeelkundige behandeling van de geschiedenis der letterkunde zelve, en in de verbetering der letterkundige tijdschriften, wier artikelen in gehalte en degelijkheid wonnen. Men behoeft slechts de »*Leçons sur la littérature française*”, »*sur la littérature du moyen âge*” en de »*Geschichte der deutschen Poesie*” van Gervinus, met het »*Cours de littérature*” van Laharpe of de »*études sur Virgile*” van Tissot te vergelijken, om hiervan overtuigd te worden.

Drie schrijvers trekken vooral onze aandacht als hebbende zich het meest regtstreeks door hunne letterkundige kritiek doen kennen sedert de helft dezer eeuw, namelijk Vinet, Sainte Beuve en Taine, waarvan de twee eersten reeds overleden zijn. Zij onderscheiden zich door den verschillenden geest die hen bezielde, door hunnen stijl en de wijze van beschouwing en behandeling. Vinet was een geloovig christen en van een gestreng zedelijke denkwijze, doch zacht van karakter; zulks blijkt ten duidelijkste uit zijne »*Etude sur Pascal*” en die »*sur les moralistes français*.” Sainte Beuve daarentegen was meer sceptisch in zijne godsdienstige denkwijze, hij schijnt het Roomsche kerkelijk geloof voor een wijsgeerige Gods- en wereldbeschouwing te hebben verlaten, die, hoewel niet altijd even vast, hem echter in staat stelde, om met mannelijken moed, in de laatste dagen zijns levens, de regten van de vrij-

heid van denken, en van den heilzamen invloed der wijsbegeerte in den domperigen senaat van het tweede keizerrijk te verdedigen. Zijne stem maakte daar weinig indruk, doch klonk des te luider daar buiten. Is Sainte Beuve een fijn en naauwlettend kritikus, die tot in de kleinste bijzonderheden treedt, in eenen stijl die meestal door zijne keurige manier en delicate overgangen ons betoovert en wegsleept, zijn jongere tijdgenoot Taine is van een geheel anderen stempel. Hij is rond en open, zijne denkwijze in het wijsgeerige is bepaald empirisch, zelfs naar het positivisme overhellende, echter bezit hij een diep schoonheidsgevoel. Hij beschouwt de zaken in het groot, hij spoort in zijn onderwerp de hoofdhoedanigheid, »la faculté ou la qualité maitresse" op, waaruit hij alles poogt te verklaren. Hierop zullen wij nader terugkomen. Wat zijn stijl aangaat, die is krachtig, schilderachtig, kort en kernachtig, hij sleept ons niet zachtkenks mede, maar overreedt en overmeestert ons. Taine is niet alleen een letterkundige, maar ook een kunstcritikus, hij streeft om zooveel mogelijk de objectiviteit in zijne beoordelingen te bereiken. Men moge van hem in opvatting verschillen, men zal toch moeten erkennen dat hij zijn gevoelens met kracht en nadruk weet voor te dragen. Op een verschillend standpunt is Taine toch de waardige opvolger van Vinet en Sainte Beuve.

Dit waren mijne herinneringen en gedachten bij het kennis maken met de voorlezing van Dr. A. Pierson »Over Alexandre Vinet", die met een schrijven aan den heer J. Stemberg als voorrede door hem bij den heer D. A. Thieme te Arnhem uitgegeven is. De voorlezing, in een boeienden stijl ingekleed, verschaft mij de gelegenheid om deze gedachten eenigzins nader uiteen te zetten, omdat bij ons het vak der letterkundige kritiek, over het algemeen nog niet op die hoogte is, om met die van Frankrijk, Duitschland en Engeland te kunnen mededingen.

Dr. Pierson is met zijn onderwerp, den persoon van Vinet, zeer ingenomen, doch hij kan hem niet in al zijne veelzijdige hoedanigheden als wijsgeer, theoloog, letterkundige geschiedvorschcr, bij wijlen dichter, eindelijk kerkleeraar, schetsen in de beperkte ruimte eener voorlezing. Eene hoedanigheid van Vinet is daartoe bijzonder geschikt, hem als een verdienstelijk bearbeider van het veld der letterkundige kritiek te beschouwen is voorzeker een aanlokkelijk en leerzaam onderwerp. Maar eer hiertoe wordt overgegaan, worden er fijne en menschkundige opmerkingen omtrent die kritiek gemaakt en men komt tot het besluit, »dat de letterkundige kritiek met eene bepaalde beschouwing van den menschelijken geest, en in het algemeen van de menschelijke natuur moet samenhangen. . . Uit het oordeel van den letterkundigen kritikus spreekt dus altijd onwillekeurig diens psychologie, diens opvatting van de menschelijke natuur." Voorzeker, de kritikus is niet alleen een spiegel die de voor hem gestelde kunstvoortbrengselen getrouw terugkaatst, maar die terugkaatsing moet noodwendig door de bijzondere gevoelens van den beschouwer gewijzigd worden.

Vervolgens wordt tot eene vergelijkende beschouwing der gevoelens van Taine en Sainte Beuve met die van Vinet overgegaan, waarin vele juiste en met scherpzinnigheid voorgedragene opmerkingen voorkomen. Wat Taine betreft, als uitsluitend empirist is hij ongelooftig, in zoover dat hij alles van de ervaring afleidt, hoewel hij echter de hoogere vermogens der menschelijke natuur niet geheel voorbij ziet, zoo als zelfs zijne »Histoire de la littérature anglaise" en zijne »Philosophie et Idéal dans l' Art" met vele onderwerpen in zijne »Mélanges" verzameld, kunnen getuigen. Wat zijne theorie van »la faculté maitresse" aangaat, hierop zou nog al wat om hare eenzijdigheid af te dingen zijn; volgens haar is Titus Livius een redenaar, en zou Herodotus een naïf verteller, Thucydides een staatkundige zijn. Waren zij niets meer? Zijne bepaalde en uitsluitende wijsgeerige gevoelens hadden voorzeker zeer veel invloed op zijne satirieke voorstelling van de »Philosophes français du XIXe siècle." Dit een en ander kwam ons bij de belangrijke karakterschets van Taine door Dr. Pierson hier gegeven, voor den geest. Even belangrijk is die van Sainte Beuve. »Het kenmerkende van zijne geestesrichting is, het gemis van elk »parti pris". Het is eene twijfelzucht die zich zelfs tot het recht en de waarde van den twijfel uitstrekt, en, gelijk men zich juist heeft uitgedrukt, te veel twijfelt om niet soms ook te gelooven." Was Sainte Beuve wel een zoo verklaard scepticus? Als geschiedschrijver van »Port-Royal" was hij voorzeker anders dan de auteur van de »Portraits contemporains", van de »Causeries de lundis" waarin zich zijn kritische geest in al zijne opmerkbare rekbaarheid ten toon spreidde.

Welligt is Sainte Beuve door Dr. Pierson te streng beoordeeld. Men vindt in de »Revue Britannique" van November 1871 een uitvoerig en onpartijdig artikel over dien franschen schrijver en kritikus uit een engelsch tijdschrift overgenomen, waarbij een aanhangsel gevoegd is waarin eene verdediging van Sainte Beuve door Paul de Saint-Victor voorkomt. Men heeft hem van weifeling en onstandvastigheid in het godsdienstige en staatkundige beschuldigd, dit vindt voornamelijk zijne verklaring in zijnen kritischen geest, die hem tot een der fijnste en veelzijdigste oordeelkundigen van onzen tijd maakte. Sainte Beuve zegt van zich zelve: »Je suis l' esprit le plus brisé et le plus rompu aux métamorphoses." »Cette transformation", merkte de Saint Victor op, »faisait partie de sa nature. Ce n'était point la volteface d'un transfuge ou d'un apostat, mais la marche continuelle à travers les hommes et les choses, d'un esprit avide de tout voir et de tout sentir, de questionner et de pénétrer tous les faits et toutes les doctrines..."

Dr. Pierson schijnt eindelijk zelf te gevoelen dat hij zich bij Taine en Sainte Beuve wat te lang heeft opgehouden, en dat hem nu te weinig tijds overschiet om den hoofdpersoon zijner voorlezing met dezelfde uitvoerigheid te behandelen. Vinet wordt dus als de

kritikus van het »geloof» in tegenstelling met die van het »ongeloof» en van het »scepticisme» met korte doch krachtige trekken geschetst. Wij zouden echter hier wat meer verlangd hebben, en men zou gevoegelijk de voorlezing ook »Over Taine, Sainte Beuve en over Vinet» kunnen betitelen. »Vinet gaat in zijne letterkundige kritiek, zegt Dr. Pierson van eene beschouwing van den mensch uit, eene beschouwing die zich ontegenzeggelijk onder den invloed van Pascal gevormd heeft. Het hoofdkenmerk dezer beschouwing bestaat in den nadruk, gelegd op de gevolgen van den zondenvall die in het vroegste verleden van ons geslacht heeft plaats gehad.» Alhoewel wij Dr. Pierson moeten toestemmen, dat Vinet een geloovig christen was, bezielde met een diep godsdienstig en zedelijk gevoel, moeten wij het echter bejammeren dat zulke groote en edele geesten als hij en Pascal gevangen waren onder het juk van het »dogma» in het algemeen en van den zondenvall in het bijzonder. Dit moest hunnen geest de vrijheid ontnemen om met onbevangen blik de natuur, den mensch, de gebeurtenissen, de kunst en letterkundige voortbrengselen te beschouwen, waartoe zij anders in staat zouden geweest zijn. Ware Vinet minder door het kerkelijk leerstelsel gebonden geweest, zijne »Etude sur Pascal» en »sur la littérature française», ware anders, vooral in wat de »Moralistes» betreft, uitgevallen en ze zouden de onbevooroordeelde en wijsgeerige lezers meer voldaan hebben. Wij koesteren evenwel groote achting en bewondering voor Vinet en voor Pascal, niet omdat dat zij aan het leerstelsel van hunne Kerk geloofden, maar omdat zij groote geesten en edele menschen waren.

Het zou ons een groot genoegen gedaan hebben indien Dr. Pierson, dien wij ook voor een geoefend kritikus houden, ons iets meer van Vinet als zoodanig had medegedeeld. Vinet is een schrijver die ten onzent niet algemeen bekend is, en dat echter zoo zeer verdient om zijne juiste karakterisering en zedelijke opmerkingen, niet tegenstaande zijn leerstellig geloof.

Wij hebben overigens de redevoering van Dr. Pierson met het grootste genoegen gelezen. De stijl daarvan maakt die tot een waarlijk schoon letterkundig voortbrengsel, dat eene groote meesterschap over onze taal ten toon spreidt. Eene andere vraag is het, of de redenaar niet wat te veel kennis bij zijne hoorders of lezers veronderstelde en hunne gemeenzaamheid met de buitenlandsche letterkunde niet te veel met de zijne gelijk achtte? Wat ook hiervan zij, wij beschouwen deze redevoering als eene belangrijke bijdrage tot de letterkundige kritiek en als een voorbeeld hoe die moet ingerigt zijn. Wij hopen Dr. Pierson nog wel eens uitvoeriger op dit gebied te ontmoeten. Wij zouden van den inleidenden brief aan den heer J. Stenberg in het geheel geen gewag hebben gemaakt, als hebbende geen de minste betrekking op de letterkundige kritiek, maar alleen over de persoonlijke aangelegenheden van den redenaar gaande, zoo zij niet op het einde eene verande-

ring van denkwijze van den schrijver in het godsdienstige en wijsgeerige vermeldde, die door de kritiek van de vroegere, welke op het positivisme gegrond was, ontstaan is, waarmede wij hem geluk wenschen.

Om dus op de kritiek terug te komen, waarvan wij uitgingen, is het van de hoogste noodzakelijkheid, dat de kritikus vaste grondbeginselen bezit waarop hij steunen kan, anders loopt hij gevaar om bij de beschouwing en waardeering van zoovele lijnregt verschillende kunst- en letterkundige voortbrengselen, ook verschillende gevoelens aan te kleven, en zich den eenen tijd anders te vertoonen dan den andere. De kritiek moet een vasten grondslag bezitten waarvan zij uitgaat; zij moet naar objectiviteit streven en zoo veel mogelijk het subjective in de oordeelvellingen vermijden. Dan kan zij de wetgeefster op het gebied van kunst en letterkunde worden, en waken voor het behoud van den goeden smaak, voor het gevoel voor het schoone, welstandige, welluidende en zedelijke, terwijl zij haar veroordeelend vonnis over het lage, wanstaltige en onzedelijke uitspreekt, en het laffe en het middelmatige aan de vergetelheid prijs geeft. Dan kan de letterkundige kritiek krachtig medewerken tot de veredeling van den smaak, tot de zucht om alleen degelijke lettervruchten te genieten, en dienstig zijn tot de ontwikkeling en verheffing van onze letterkunde, waarvan de voortbrengselen die aan al de vereischten van de kritiek voldoen, nog altijd schaarsch zijn en blijven.

J. A. BAKKER.

EEN GUNSTIG TEEKEN DES TIJDS.

Het Nederlandsch Tooneel. — Kroniek en critiek. — Orgaan van het Nederlandsch Tooneelverbond. Directeur: Mr. J. N. van Hall. Commissie van Redactie: H. J. Schimmel, W. J. Hofdijk, Max Rooses en F. C. de Brieder. Eerste jaargang. — Eerste aflevering. Utrecht — J. L. Beijers. 1871.

Wij Nederlanders hebben het nog niet ver gebracht in de dramatische kunst. Wat hiervan de oorzaak is, valt niet gemakkelijk te zeggen, want komediespelen kunnen wij even goed als andere volken. Onze diplomaten — in den regel de grootste komedianten op het wereldtooneel — behoeven bij die van andere landen niet achter te staan; — welk een aanzienlijk aantal ministers wij ook sedert '48 gehad hebben, zij verstonden allen min of meer de kunst om de taal te gebruiken tot verberging hunner gedachten; op elk gebied zien wij menigeen meesterlijk zijn rolletje vervullen, en in het dagelijksche leven maken evenveel dilettant-acteurs met misleidende virtuositeit eene heel

andere vertooning in het publiek dan binnenshuis. Aan onzen landaard kan het dus niet liggen, maar wel aan het niet utiliseeren van onzen natuurlijken aanleg voor de kunst, *als kunst*, m. a. w. aan gebrek aan oefening in de tooneelspeelkunst door hen, die, niet op staatkundig gebied, in de maatschappij of in het gezellige leven, maar op de planken als komedianten optreden. Onze acteurs van beroep zijn over 't algemeen hoogst gebrekkige kunstenaars; en als men nagaat, welk personeel dit beroep kiest, hoe slecht voorbereid het in den regel de planken betreedt en hoe weinig studie het wijdt aan eene der moeilijkste van alle kunsten, kan dit geen verwondering baren. Al lang heeft men hierover geklaagd; en dat het zoo was en dat het zoo bleef, is te wijten aan de weinige waarde die hier te lande in 't algemeen aan deze kunst wordt gehecht, wat een gevolg is van het geringe gevoel voor die kunst of van den weinig ontwikkelden smaak, om niet te zeggen van den wansmaak, van het groote publiek.

Ware de kunstzin der schouwburgbezoekers meer aangekweekt, zij zouden vaak uitfluiten wat zij thans uitbundig toejuichen. Nu meende menig Hollandsch tooneelist van goeden aanleg, dat hij de kunst reeds verstond omdat hij, in den beginne reeds, met daverend handgeklap werd begroet, liet zich misleiden door dien bijval, niet zelden van het bepaald slechte in zijn spel, en werd door de scheve beoordeeling zijner hoorders binnen korten tijd voor goed bedorven. In plaats van zijne gebreken te leeren kennen en zich op verbetering toe te leggen, kweekte hij ze aan; in plaats van zich door gezette studie steeds meer bekend te maken met de hooge eischen zijner kunst, stelde hij zich tevreden met de spoedig aangeleerde vaardigheid in het, op zijne hoogst gebrekkige manier, voordragen zijner rollen; het werd meer en meer voor hem eene broodwinning; en daar hij iederen avond na zijn aftreden terug geroepen werd door claqueurs zonder besef van de kunst, verbeeldde hij zich eindelijk een kunstenaar te zijn. De »heele wereld" hield hem er voor, waarom hij zelf dan niet? . . . 't Is droevig, maar 't is zoo!

Verbetering hierin is hoogst wenschelijk. Afgezien van het denkbeeld, dat het tooneel eene zedelijke leerschool voor het volk moest zijn, is de dramatische kunst reeds op zich zelve zulk eene schoone en edele kunst, dat zij bij geen harer zusters behoeft achter te staan en ten volle verdient beoefend te worden. Ik zoude haast zeggen, dat zij dit meer verdient dan hare gezusters, omdat hetgeen zij geeft voor het geheele publiek toegankelijk is en zij hare veredelende kracht stellig zou uitoefenen als zij inderdaad naar vereischte beoefend werd. Zij is ook tegelijk beeldende kunst, die tot het oog, en toonkunst, die tot het gehoor spreekt. Maar hoe in den bestaanden hoogst gebrekkigen toestand verbetering te brengen? Hoe oud reeds, ik ben geen *laudator temporis acti*. Ik weet dus uit den goeden ouden tijd geen middelen aan te halen, die, als zij op nieuw werden aangewend, ons

tooneel zouden herscheppen in eene ware kunsthul. Zal het nieuw opgerichte Tooneelverbond in zijne schoone pogingen slagen? Ik hoop het hartelijk, en betreur het diep, dat het nog zoo weinig bijval, medewerking en ondersteuning gevonden heeft. Van de mannen, die zich aan 't hoofd hebben geplaatst, verwacht ik veel goeds; van het meer openbaar worden van hetgeen zij willen kan veel afhangen, en daarom juich ik den maatregel toe, door hen genomen, om door de uitgave van een Tijdschrift hun doel en hunne werkzaamheid tot verbetering van het Hollandsch Tooneel meer algemeen bekend te maken. Onbekend maakt onbemind en ik twijfel niet of bij meer bekendheid de belangstelling en de deelneming grooter zullen worden.

Ik noemde om bovenstaande redenen de verschijning van dit Tijdschrift »een gunstig teeken des tijds,” en na inzage van het eerste nummer (het tweede werd mij nog niet toegezonden) maak ik er met ingenomenheid openlijk melding van. Ieder die belang stelt in de dramatische kunst make er kennis mede. In het eerste stuk, »Wat wij willen” getiteld, geeft de Redactie te kennen, wat het doel of de strekking is zoowel van het Tooneelverbond als van dit zijn orgaan. In een volgend artikel wordt ons medegedeeld wat men reeds in België gedaan heeft en nog doet ten behoeve van het Vlaamsche tooneel. Ook het »Iets over tooneeldecoratief,” dat nu volgt, pleit voor het doelmatige van zulk een Tijdschrift, daar het, behalve de nuttige wenken voor den decorateur die het bevat, opkomt tegen het realisme, dat het tooneel nog lager dreigt te doen zinken, dan het lage peil waarop het, helaas, nog altijd staat. Behalve de »Verscheidenheden,” die behartiging verdienen, geeft dit eerste stuk ook eene vertaling van *Sheridan's School for scandal*, zeker een der geestigste blijspelen uit de school der vorige eeuw. Men moet het dan ook als van dien tijd afkomstig beschouwen en als het opgevoerd wordt niet verzuimen de acteurs te laten optreden in het costuum dat Sheridan zelf opgeeft: Peter Teazle, zalmkleurig fluweelen rok en broek, afgezet met zilver, wit satijnen vest, zilveren knoopsgaten, witte zijden kousen, schoenen met gespen, kanten lubben enz. Doet men dit niet, dan zal, ondanks het verdienstelijke der vertaling, ieder beschaafd hoorder zich ergeren aan de manier van spreken van dames en heeren van fatsoenlijken huize zooals die hier voorgesteld wordt. Ik veronderstel, dat Sheridan genoeg op de hoogte was van den conversatietoon onder gentlemen van zijn tijd, en dien in zijn stuk trouw heeft gevolgd, zoodat wij er uit kunnen afleiden hoe men omstreeks 1771 met elkander omging; maar als men de lords en ladies in 1871 zoo liet praten, als de vertaler doet, zou niemand er aan denken, dat hij menschen uit de hoogere standen der maatschappij voor zich zag. Om hun althans eenigszins de kleur van onzen tijd te geven zou hij hen veel slechter Hollandsch in den mond moeten leggen, met veel meer bastaardvooral Fransche woorden gemêleerd. Nu hij meer woordelijk het oor-

spronkelijke terug gaf, moet het ook gecostumeerd worden naar dat oorspronkelijke, anders wordt het een anachronisme. Een van tweeën moest de vertaler doen: of het stuk omzetten in de manier van spreken onzer dames en heeren, en dan was de voorstelling misschien wel wat loszinnig voor onzen tijd, of Sheridans personen de gewone Hollandsche spreektaal laten gebruiken, om een stuk te hebben dat in de vorige eeuw (in Engeland) speelt, zoodat het minder fijne en kiesche op rekening van dien vroegeren tijd (en van Engeland) kwam. Hij heeft het laatste gekozen; en ik twijfel niet of het is nu beter geschikt voor onze tegenwoordige acteurs (mits achttiende-eeuwsch gecostumeerd), daar het een der moeilijkste problemen voor Hollandsche tooneelsten schijnt te zijn, zonder gemaaktheid den conversatietoon onzer hoogere standen aan te slaan. In allen gevalle is het goed, dat blijspelen, zooals deze *Lastertongen*, op het repertoire komen, om langzamerhand de vele ellendige prullen van Franschen oorsprong, die nu nog dikwijls, helaas, met succes gegeven worden, te verdringen; en het zal eene verdienste te meer van dit nieuwe Tijdschrift zijn, als het ons meer zulke goed bewerkte vertalingen (behoudens alle aanmerkingen die op die vertaling te maken zouden zijn), nog liever als het ons oorspronkelijke stukken, geschikt voor het Nederlandsche tooneel, mededeelt.

Zeker zoude het te betreuren zijn, als een Tijdschrift, zooals *Het Nederlandsch Tooneel*, van zulke mannen als de redactie op zich genomen hebben, door gebrek aan belangstelling, geen eervolle plaats kon innemen tusschen het aantal van periodieke geschriften dat ieder jaar van de pers komt. Het kost slechts f 6, komt in driemaandelijksche afleveringen gr. 8° uit, en zal 25 vel jaarlijks geven. Allen Directeuren van Leesgezelschappen bevelen wij dan ook de aanschaffing dringend aan!

Kampen, December 1871.

J. HOEK.

EEN ROMAN VAN EEN' NOVELLIST.

Wildrik. Een roman door P. F. Brunings. Twee deelen. Amsterdam, gebroeders Kraay. 1870.

Wildrick is de naam niet van een persoon, maar van een kasteel of landgoed. De schrijver meent dat het een verbastering is van *Wildrijk*, wjl de buitenplaats zelve en de omliggende landerijen een uitmuntend en rijk voorzien jagtveld opleverden. Ware hij niet zelf

schepper van den titel en dus de beste beoordeelaar van zijn beteekenis en afkomst, wij zouden de vrijheid nemen van hem te verschillen, daar het ons hoogst onwaarschijnlijk voorkomt, dat *rijk* in het volksdialekt zou verbasteren in *rick*; *riek* of *rieke* ware eer mogelijk. Maar heeft de auteur gelijk, dan is het wel niet denkbaar, dat die naam *nu* nog aan eenig landgoed in ons vaderland zal gegeven worden, of het moest zijn als *lucrus a non lucendo*.

Overigens is die titel goed gekozen. Wij zouden het boek niet beter kunnen karakteriseeren, dan als een beschrijving van meer of minder belangrijke voorvallen, die op of in de onmiddellijke nabijheid van een kasteel plaats vonden. Een eigenlijk gezegde held komt er niet in voor, of het moest zijn de ondermeester, in wiens geschiedenis wij het meeste belang stellen. Het zou dus kunnen heeten: *Geschiedenis van een ondermeester*, maar vooreerst is dit een plat-prozaïsche titel, en ten andere zou men er een concurrentie in kunnen zien met Erckmann-Chatrian, wiens of wier *Histoire d'un sous-maitre* juist ter zelfder tijd als dit boek het licht zag.

Va donc pour le titre! Een enkel woord slechts over den inhoud. De heer Brunings is bij het lezend publiek, en vooral ook bij de lezers van dit tijdschrift, bekend als een aangenaam verteller, een goed stylist, en als iemand die de wereld bekeken en diepe blikken in het menschelijk hart geworpen heeft. Hij behoort, bedriegen wij ons niet, tot de zeer geliefde schrijvers. Maar hij is in de allereerste plaats een novellist. En het gaat hem als vele van onze novellisten, en eerste novellisten ook — behoef ik ze te noemen? — die, telkens wanneer ze het wagen een roman te schrijven, schipbreuk lijden, zoodat men, hoezeer ook met hun talent ingenomen, verplicht is uit te roepen: Hoe jammer dat zij niet op hun eigen terrein gebleven zijn, en zich bepaald hebben tot het genre, waarvan zij zulke uitstekende vertegenwoordigers zijn!

Aan den roman doet men tegenwoordig vrij wat hogere eischen dan vroeger. En sedert er op dit gebied zulke groote meesters zijn verschenen als, om slechts enkelen te noemen, Walter Scott, Dickens, Thackeray, Anth. Trollope, Gustav Freytag, Auerbach, van Lennep, Bosboom-Toussaint en anderen, wil men een reeks verhaaltjes hoe aardig en geestig ook voorgedragen, niet meer met dien, vroeger zoo weinig geachten, naam bestempelen.

En aardig en geestig voorgedragen zijn ongetwijfeld de verhalen, die wij in dit boek vinden, al zijn ze ook slechts met een lossen band aaneengeregen. Wat wij vooral in den heer Brunings en met name in dit werk bewonderen, te meer wijl wij het bij zoo weinige onzer schrijvers vinden, is de natuurlijke, ongedwongen dialoog, die, zonder ooit plat te worden, toch bijna altijd dat gewrongene of gemanieerde mist, dat wij helaas! zelfs bij zeer gevierde auteurs, van beide sekse, in onze moedertaal betreuen.

Met gerustheid kunnen wij verzekeren, dat ieder hier een aangename

en onderhoudende lectuur zal vinden, en dat er voor den opmerkzamen lezer ook nog wel hier en daar eenige nuttige lessen en behartiging-waardige wenken zijn op te zamelen.

Moesten wij eene aanmerking maken, het zou deze zijn, dat er nog al eenige onwaarschijnlijkheden worden aangetroffen. Vooral vroegen wij ons of het denkbaar is, dat een jong mensch die altijd gewoon is geweest in de ruimte te leven, en zelfs zoo weinig geschiktheid of ook lust voor inspanning der hersenen had, dat hij het op zijn notaris-kantoor nooit zoover heeft kunnen brengen om eene acte te stellen — of het denkbaar is dat zoo een, wanneer hij tot armoede vervalt dadelijk het denkbeeld zal opvatten om schoolmeester te worden niet alleen, maar wat meer is dat hij *binnen twee jaren* zijn examen als *hoofd-onderwijzer* met glans zal afleggen en onmiddellijk blijken te zijn een alleruitmuntendst, aan het ideale grenzend, onderwijzer. Maar, zegt de heer Brunings ergens, indien ieder zijn pligt deed, kon er nooit een roman geschreven worden. Welligt zou dat evenmin kunnen, wanneer ieder logisch handelde en er geen excentriciteiten meer gevonden werden.

De uitvoering van het boek is zeer net en de correctie goed. De recensent is zeer blijde dat hij niets over plaatjes of vignetten behoeft te zeggen, om de goede reden dat zij er niet in gevonden worden. Zeer verstandig!

—R—

VERTALINGEN EN HERDRUKKEN.

Engelands val, 1875--1925. De slag van Dorking, Herinneringen van een vrijwilliger. Uit het Engelsch door en met een voorbericht van Dr. G. J. Dozy. Deventer, H. J. Ter Gunne 1871.

Eenigen tijd geleden zat ik 's avonds te bladeren in eene *Revue Britannique* toen mijn oog viel op den titel van een stuk, dat onder de *miscellanées* was opgenomen.

Histoire de la bataille de Dorking! Dorking ligt natuurlijk in Engeland, dat duidt de naam aan, doch 't is te vergeefs, dat ik de verschillende hoeken en gaten van mijn memorie doorzoek; nergens stuit ik op een slag van dien naam in de Engelsche geschiedenis.

't Is niet mogelijk, om alles te lezen, wat in de verschillende tijdschriften wordt opgedischt; ik snuffel dus verder in mijne *Revue*, en laat Dorking met zijn slag rusten. Toen ik echter al hetgeen voor mij belangrijk was had doorgezien, en het nog te vroeg bleek te zijn, om naar bed te gaan, sloeg ik onwillekeurig dien mij zoo geheel onbekenden veldslag nog eens op, die, juist omdat ik hem niet kende, eene geheimzinnige aantrekkingskracht op mij begon te oefenen.

Ik begin te lezen in de vaste eening, dat het een verhaal zal zijn uit de tij-

den van Willem den Veroveraar, en ik moet dan ook bekennen, in het eerste oogenblik wist ik werkelijk niet wat te denken, van hetgeen ik op het papier zag staan. Echter werd mij spoedig duidelijk, wat de Schrijver wilde — ik zoude dit reeds onmiddellijk hebben bespeurd, wanneer ik slechts hadde acht geslagen op de aan het hoofd geplaatste jaartallen. De eerste regels bevielen mij, doch spoedig ging het genoeg, dat mij de lectuur verschafte, in onverdeelde belangstelling over. Ik las, tijd en uur vergetende, in één adem door tot het einde toe, en legde het boek neder met de gedachte: Die man heeft een goed werk gedaan met zijn schrijven. Hij heeft aan zijne medeburgers op eene eenvoudige en bevattelijke wijze en tevens in een aangenamen vorm getoond, welke de noodlottige gevolgen kunnen zijn van Englands staatkunde in de laatste jaren, en wat eene natie te wachten staat, die, hetzij ten gevolge van laauwheid of onverschilligheid, hetzij ten gevolge van onverstandige zuinigheid, hetzij om andere redenen verzuimt, om behoorlijk zorg te dragen voor de verdediging van hare vrijheid en onafhankelijkheid, van haren handel en hare bezittingen, van hare industrie en hare rijkdommen.

Waant niet, gij bewoners van het rijke Engeland, roept hun eene profetische stem uit dit geschrift toe, waant niet, dat uwe afgezonderde ligging u vrijwaart voor een vijandelijken aanval. Hoe vredelievend gij ook zijn moogt, gij zult tot den oorlog genoodzaakt worden, en wat meer zegt, men zal u dwingen, den oorlog te verklaren. Duitschland kan er zich dan wederom op beroepen, dat gij het waart, die den krijg zocht, en zal zich daarmede verantwoorden, wanneer het u op de hardvochtigste wijze zonder de minste genade vertrappt. En niet alleen vertrappt zult gij worden, maar men zal u door ongehoorde afpersingen uitputten; gij zult uwe Koloniën verliezen, het groene Erin zal zich van u losrukken, uw handel zich verplaatsen, uwe industrie voor altijd geknakt worden. Binnen een menschenleeftijd zal uw thans zoo rijk en machtig Vaderland tot op zulk eene onpeilhare diepte zijn gezonken, dat uwe kinderen hunnen eertijds zoo gevierden geboortegrond den rug zullen toekeeren, om in verre landen eene betere toekomst te zoeken. En den grijsaards, te zwak om dit voorbeeld te volgen, zal niets anders overblijven, als de schande en het ongeluk te beweenen, waartoe het door hunne schuld, door hunne zorgeloosheid en baatzucht is gekomen.

Gij kunt geene rekening maken op uwe vloot, want deze zal heinde en verre verspreid zijn, en het overblijvende zal de vijand door helsche machines vernielen. Gij kunt geene rekening maken op uwe legers, want deze zijn slecht georganiseerd en van onvoldoende sterkte. Gij zult geen tijd hebben, om uwe plotseling vermeerderde militie te oefenen, evenmin als de vrijwilligers, wien het niet zal ontbreken aan goeden wil, doch wel aan discipline en aan wapens, want deze laatste zelfs hebt gij niet in genoegzame hoeveelheid in voorraad. Uwe administratie, uw ambulancedienst zijn ellendig, de legeraanvoering is slecht. Mogen de bevelhebbers ook al het voorbeeld van dapperheid geven en van onversaagdheid in gevaar; zij zullen geen geregeld plan van verdediging hebben. Men zal u afmatten door nuttelooze marschen en contramarschen. Gij zult honger lijden en gebrek; en staat gij eens tegenover den vijand, dan zult gij reeds spoedig het weinige zelfvertrouwen verloren hebben, dat u bezielt; want weldra zult gij overtuigd zijn van zijne overgrootte meerderheid en van de onmogelijkheid, om aan zijne legers weerstand te bieden.

Wanneer nu eens uw leger verslagen en het eenige arsenaal, dat gij bezit, genomen is, dan moet gij u onderwerpen aan de harde bepalingen van een meedogenloos overwinnaar, wiens eenig doel is, u zoo diep mogelijk te vernederen; want uwe weerbare mannen zijn zonder nut opgeofferd en uw materiëel is in zijne handen.

Ziedaar wat de Schrijver in eenvoudige en krachtige taal schildert, met zoo

scherpe trekken en tevens zoo plastisch, dat de lezer onwillekeurig er door wordt medegesleept; dat hij zich verplaatst ziet te midden der geschetste tooneelen. Hij trekt mede uit ten strijd, vindt zich in het hevigste slaggewoel, hij stort een traan over het leed der vrouw, die op één dag alles verloor, wat zij op aarde dierbaars bezat. Doch tevens voelt hij zich tot in zijne ziel verontwaardigd over en getergd door de ruwe en onbeschofte woorden en handelingen van den overwinnaar, die zijn slachtoffer onmeetbaar ver beneden zich acht; en mij dunkt, de uitroep moet hem ontglippen: „Neen, dat nooit! Zoover zal, zoover mag het niet komen! Wij zijn het aan ons zelven en aan onze kinderen verplicht, hiertegen met inspanning van alle krachten te waken, en willen ons liever aanzienlijke opofferingen getroosten, dan ons aan de mogelijkheid van zulk een ouheil blootstellen!

Ziedaar in het kort den indruk weergegeven, die dit mij geheel onbekende stuk op mij maakte.

Het verwonderde mij dan ook geenszins, toen ik spoedig daarop vernam, welk een verbazende opgang de slag van Dorking bij onze Britsche naburen gemaakt had. Hoe er 7 oplagen van het *Blackwood's Magazine*, waarin het opstel het eerst verscheen, in een oogwenk waren verkocht, en hoe men reeds bezig was met de uitgave van het tweede honderdduizendtal afzonderlijke exemplaren. Met het meeste genoegen hoorde ik tevens, dat binnen weinige dagen eene Nederlandsche vertaling het licht zoude zien; iets wat ik nog te meer toejuichte, omdat ook voor ons Nederlanders het lezen van dit werkje onberekenbaar nut kan hebben. Terecht zegt de vertaler in zijne voorrede, dat men er menigen wenk in zal vinden, die wij ons ter harte kunnen nemen. Want ook wij verkeeren, wat onze verdedigingsmiddelen betreft, op dit oogenblik in eene overgangperiode. Deze zijn niet meer op de hoogte van den tijd en in overeenstemming met onzen veranderden politieken toestand. Verbetering is dus een gebiedend vereischte, en die verbetering zal onvermijdelijk leiden tot vermeerdering van uitgaven. Om nu daartoe te kunnen besluiten, moet de natie doordrongen zijn van het besef, dat wij te eeniger tijd genoodzaakt kunnen worden, om tot verdediging van het Vaderland de wapenen aan te gorden.

Hoeveel gewicht men in het buitenland nog hecht aan ons voortdurend onafhankelijk volksbestaan, blijkt uit de woorden van den ongenoemden Schrijver van het door ons aangekondigde geschrift: „toen het Geheim Verbond werd bekend gemaakt, en Nederland en Denemarken werden geannexeerd.” Men ziet, het is doodeenvoudig en niet de moeite waard, om er verder een woord over te verliezen. Doch hoe men ook moge denken over de meerdere of mindere waarschijnlijkheid van een oorlog voor ons land, het is onbetwistbaar zeker, wat Dr. Dozy in zijne voorrede zegt: „Niemand echter zal ontkennen, dat in de verhouding tusschen de verschillende groote rijken van Europa elementen te over zijn, die moeten leiden tot een eindelijke uitbarsting.” Of wij daarin zullen betrokken zijn, wie weet het. Echter hebben wij geen muur van water die ons beveiligt, even als Engeland, en is onze onmiddellijke nabuur, de eerste militaire mogendheid van Europa, in het bezit van een leger, welks weerga men te vergeefs zal zoeken. Ook verlieze men niet uit het oog, dat mocht Frankrijk onverhoopt te eeniger tijd willen wraak nemen over den jongst verloopenen krijg, het zijnen vijand wel niet beter dan over België en ons land zal kunnen aanvallen; eene voldoende reden, om ons in den oorlog mee te slepen, wanneer wij niet krachtig onze neutraliteit kunnen handhaven.

En moeten wij nu het hoofd in den schoot leggen en vertrouwen op de goedertierenheid der groote mogendheden, omdat wij ons te zwak achten voor verdediging, of daarvoor de noodige gelden niet willen verstrekken? Wij zouden dan het recht op de onafhankelijkheid, waarvoor onze voorouders jaren lang zoo

kloek en volhardend gestreden hebben, verliezen; wij zouden die onafhankelijkheid niet meer waard zijn!

In ons terrein vinden wij een bondgenoot als geen andere, en wanneer wij hiervan de partij trekken, die er van te trekken is, wanneer wij zijne natuurlijke sterkte door de kunst vermeerderen en zorgen voor een voldoende leger en behoorlijk materiëel, dan behoeven wij den aanval ook van een machtigen vijand niet te vreezen. Wij moeten ons dan echter de uitgaven getroosten, die voor eene krachtige verdediging noodig zijn, en daarvoor afstand doen van het denkbeeld, dat dit improductieve uitgaven zijn. Zijn toch de sommen, die onze dijken en waterwerken jaarlijks verslinden improductief? Niemand zal dit beweren. En toch beveiligen deze ons slechts tegen materiëel verlies, terwijl bij gene veel hogere belangen op het spel staan.

Wij moeten zorgen sterk en krachtig te zijn ten allen tijde, en toonen, dat wij het ernstige voornemen hebben, onze vrijheid tot het laatste toe te verdedigen; dit zal ons steeds de beste waarborg zijn tegen de veroveringszucht van anderen.

Het is hier wel niet de plaats, om te wijzen op de vele leemten, die in ons krijgswezen bestaan. Onze Minister van Oorlog heeft er onlangs verscheidene in eene uitvoerige memorie over de mobilisatie in het afgelopen jaar kenbaar gemaakt, en blijkens de verklaring der Regeering, heeft deze het voornemen, om met kracht tot verbetering van dien gebrekkigen toestand handen aan het werk te slaan. Laat ons hopen, dat zij door de Volksvertegenwoordiging moge gesteund worden, dáár, waar hare plannen afdoende blijken; alleen dáárdoor zullen wij vermijden, wat de Schrijver van „de slag van Dorking” ook ons in zijne schets heeft voor oogen gesteld.

Wat de vertaling betreft, wil ik mij geene aanmerkingen veroorloven. Het boekje is in aangenamen vorm geschreven, en waar men soms mocht stuiten op iet of wat slordigheid van stijl, vindt men de oorzaak hiervan in de voorrede ontwikkeld. Alleen houde de vertaler het mij ten goede, wanneer ik opmerk, dat in den hier beschreven slag wel geen gebruik zal zijn gemaakt van „bommen,” evenmin als dit tot nog toe in eenigen veldslag het geval is geweest. De schrijver, die duidelijke blijken geeft van volkomen bekendheid op krijgskundig gebied heeft hier zeker wel van „granaten” gesproken. Ook het woord „chargeeren” is voor infanterie, waarvoor het herhaaldelijk gebruikt wordt, in onze taal geen eigenaardige uitdrukking. Doch dit zijn kleinigheden, die hoogstens slechts den militairen lezer een oogenblik zullen hinderen.

Ik eindig met den wensch, dat het boekje recht vele lezers moge vinden, en ook in ons land dien weldadigen invloed uitoefenen, dien men er in Engeland met grond van kan verwachten.

Augustus '71.

v. t.

Warmte en koude. Zes lezingen door Professor John Tyndall, vertaald door Dr. A. van Oven. Arnhem, J. Heuvelink.

De naam van Tyndall is genoeg bekend, dan dat het noodig zou zijn hier eene lange aanbeveling van bovengenoemd werkje te plaatsen. Wij mogen veilig verklaren, dat het eene plaats verdient naast zijne andere populaire voordrachten. En dat is, dunkt ons, genoeg gezegd, wanneer men in aanmerking neemt, dat de vorige geschriften van den Engelschen geleerde hem hebben doen kennen niet alleen als een man van wetenschap, maar ook van smaak.

De vertaling van Dr. van Oven is uitstekend, vrij wat beter dan die van Tyn.

dall's: Heat considered as a mode of motion door D. J. Admiraal. Kan men, volgens Dr. J. Zaaijer Az. (Weekblad *Isis* n°. 2), den vertaler van Tyndall's werken vergelijken bij den juwelier, die op zich neemt een juweel van 't edelste water in een rand te zetten, wij aarzelen niet van deze vertaling te zeggen, dat de rand 't juweel geen oneer aandoet.

Toch eene enkele opmerking; pag. 23 geeft ons te lezen: „Ik plaats een stukje hout in een gat aan het uiteinde van deze staaf ijzer; gij ziet het stukje hout geperst tusschen de randen van het gat, en als ik het ijzer sterk tegen het hout stoot, breek ik het hout. Gij ziet dat het zich kromt voor dat het breekt. Deze zelfde proef zal ik nu doen met een stuk staal in plaats van hout: loodrecht op dit staal bevestig ik in het midden een staaf gloeiend ijzer, en de beide uiteinden van het staal schroef ik stevig aan deze steunpunten vast”. Wij vinden deze volzinnen niet heel gelukkig, en wel, omdat wij bang zijn, dat vele van de jeugdige lezers (waarvoor dit werkje toch eigenlijk bestemd is) zich niet goed zullen kunnen voorstellen, wat hier bedoeld wordt. Had men er een plaatje bij gemaakt, dan zou veel van het onduidelijke weggenomen zijn.

Aan een ieder, die gaarne kennis wil maken met Tyndall's meesterstuk: „Warmte beschouwd als een vorm van beweging”, wordt de raad gegeven eerst: „Warmte en koude” te lezen. Na het lezen van 't laatste, zal de kennismaking met 't eerste met meer genoegen geschieden, daar veel, wat voor den oningewijde duister is, hem dan helder zal toeschijnen.

Wij nemen hiermede afscheid van deze vertaling. Zeker deed het lezen er van de overtuiging ontstaan, dat ze zeer geschikt is voor jongens, die onze burgerscholen bezoeken en voor zoo velen, die geen vreemdeling willen blijven op een gebied, waarop men nog te veel vreemdeling is. Wij hopen dat 'n vertaler 'n uitgever ruimschoots beloond zullen worden voor hunne moeite.

A.

S. K.

MENGE L W E R K.

TUSSCHEN MOERDIJK EN WILLEMSDORP.

I.

KOOR DER VISSCHEN.

EEN SPROOKJE.

»In de Hollandsche kronieken leest men, dat Cornelius van Amsterdam aan zekeren Gelbert, geneesheer te Rome, zou geschreven hebben, hoe in het jaar 1531 in de wateren bij Elpach, een meerman was gevangen die er uitzag als een bisschop. De vangst werd den koning van Polen toegezonden. Maar daar de meerman niet het geringste wilde eten van alles wat hem werd vóórgezet, stierf hij, zonder een woord te hebben gesproken, onder het slaken van diepe zuchten reeds den derden dag.»

Elpach zal Dordrecht moeten zijn. De St. Elizabethsvloed was tijdens die vischvangst nog maar honderd en tien jaar oud en had dus juist den leeftijd van een eerwaardig meerman bereikt. »Al 't land en water, dat gij hier ziet», — zooals de Spuipoort in evengenoemde grijze veste rijmt, — was vóór gezegden vloed een welvarende landstreek, een landstreek, mag men wel zeggen in vol vertrouwen op Strada en Bor, overvloeiende van melk en honig — en in zulke landsdouwten werden ten allen kristelijken tijde veel bisschoppen gevonden. Wat is verder natuurlijker, dan dat er, onder zooveel duizend menschen, alligt ook één bisschop moest deelen in de ontzettende ramp?...

Inderdaad een ontzettende ramp was die doorbraak, waarvan de verwoestende gevolgen een eeuw daarna nog werden gevoeld; wier teugellooze woede de Nederlanden uit hun verband heeft gerukt — welk verband eerst thans door de kunst is hersteld. Nooit had een Nederlandsch bisschop zooveel reden om te vasten en zuchten te slaken — en toch? En toch? Wat zullen deskundigen er van zeggen? Heeft de St. Elizabethsvloed de hervorming, de bevrijding der Nederlanden vertraagd of heeft hij haar bevorderd? Heeft hij onze verheffing in de hand gewerkt — ik voor mij ben van dat gevoelen — dan verwondert het mij, dat de meerman-bisschop het bij zuchten heeft gelaten, dat hij niet kermde. Want wat was erger voor een bisschop uit die dagen

dan de zelfstandigheid en grootheid eens ganschen volks? Hij zuchtte slechts, maar het herkenningsteeken is voldoende: de meerman was ontwijfelbaar een Nederlandsche monnik der vijftiende eeuw.

Onbekommerd over de toekomstige beteekenis der doorbraak waren de broeders en mindere volgelingen des meermans daar onder in den vloed; zij waren in visschen veranderd en zij troostten zich en schikten zich in hun lot. Zij hadden alles van hun voormalige gedaante en wezen verloren behalve hun vraatzucht. En daar deze in de eerste jaren rijkelijk kon worden voldaan, zoo juichten zij veeleer. Zij juichten niet zoozeer om den rampspoed en het lijden van zooveel menschen, niet ook, of liever veel minder nog, omdat aan de Brabantsche duisternis door de natuur een grens te meer scheen gesteld. O neen, zoover dacht het vischdom niet: het vrat en dus was het blij.

Het vischdom juichte, domweg, van plezier en geheel voor eigen rekening.

Het onweder raasde daarboven nog voort, maar het ging onzen onsterfelijken slechts in zoover aan, dat het rijksgebied zonder onkosten en moeite hunnerzijds werd vergroot en de toevoer van spijs niet ophield.

Een oude, oorspronkelijke baarzenfamilie, die nog kort te voren in een binnensloot zich had moeten behelpen, soberlijk levende van kleine schotevisch en van de insekten en infusoria die uit het kroos vielen, zag in een luilekkerplas zich verplaatst, — in de zee van belofte. Welk een leven! En gelijk een nijver landbouwersgezin, uit het nauwe vaderland naar Kalifornia overgestoken waar het na veel ontbering en noeste vlijt machtig en rijk wordt, zoo verhief zich onze baarzenfamilie uit den Brabantschen greppel tot ongemeene welvaart in het Hollandsch Diep — enkel door de tanden- en maagindustrie.

De bruinvisschen plasten en platerden, en buitelden en doken over en in de onmetelijke wateren en speelden in de zon met hun jongen, die veel grooter werden dan zij, daar ze zoo welig tierden op den afval van 72 dorpen. Zoowel de voorzigtige blik en de grootmoedige zeelt als de schurkachtige mooie lipvisch, die het watervlak vaak doet schitteren van zijn kleuren, gelijk de goudmerel op zomeravonden bij onweder den dampkring, — allen waren blijde, zij aten en dronken en leidden het leven van vrolijken Frans, wat zeg ik, van onverbetterlijke sadduceërs...

Maar ziet, met de jaren vermeerderden de tanden en de magen buitengewoon, terwijl zeer gewone inkomsten de industrie moesten gaande houden. Er was in de dagen van Olim overbevolking gekomen, die toen eer welkom was geweest, maar nu allengs bedenkelijk werd. De tijden werden donker daar beneden en, gelijk men dit zelfs wel onder verhevener schepselen dan visschen aantreft, toen dachten zij meer aan

de dingen, die boven waren. Op zekeren vroegen morgen, terwijl nog menige vette karper droomde waarschijnlijk van dien goeden ouden tijd, waarvan zijn grootje hem verteld had, daar hoorden zij op eenmaal boven hun hoofden een vreeselijk gedruisch en om hen heen drong en wielde een opwoeling van slijk en zand, alsof de zee dreigde land te worden. De moedigsten roeiden in kloeke nieuwsgierigheid opwaarts, maar toen zij hun element voelden trillen, de grondslagen hunner steden schudden en daarop een duivel, een spookgedaante ontwaarden, die dreigend zich uitstreckte over het vlak der wateren als om hun vreeselijke dingen toe te roepen en hen dan te vangen en te dooden — toen zwommen de vermetele snoek, de flegmatieke zalm en de onverzettelijke houting even verschrikt naar de diepte als de laffe voorn, de schuwe herder en de vreesachtige panharing. Daar sloop een zwarte slingerende slangengedaante den grond in: het was de paling met het kwaad geweten; gluiwend had hij het drama afgeloerd en verdween, slechts vettig angstzweet achterlatend in een glibberig spoor. Diep uit hun schuilhoek gluurden daarna de stoutsten schichtig naar boven: nog steeds lag daar Satan, donker, dreigend en zwart en scheen de klauwen naar allen tegelijk uit te strekken. Daar hij echter onbewegelijk bleef, zoo wenden zij er aan onder vreezen en beven. Eindelijk roeiden enkelen zigzagswijze naar boven en ten leste had de vaatgierige geep de stoutheid, de scherpe tanden naar het zwarte uit te rekken — de groene gedaante om het zwarte heen te plooiën. Toen ook roeiden en roofden en zwommen en speelden al de visschen als te voren — tot op eens een andere kwelduivel hen kwam ontrusten met stampend geweld. Duizenderlei geluiden, vuurspuwers, felle mokerslagen dreven het laffe volk terug, diep in zijn holen.

Op die wijze kwamen er veel zwarte gedaanten in en over den vloed, met steeds meer dreiging en toenemend gebulder. Zij verdwenen niet, gelijk zooveel andere drijvende, goedige, spelende spookjes, die gingen en kwamen. Zij lieten niets los dan vuur en ijzer in hoogst onverteerbare tegenstelling met die beteren, die altoos wat eetbaars achterlieten. Toen deze toestand der ontelbare spoken was ingetreden en niet veranderde, toen verzamelden de oudsten des volks allen om zich heen. Er heerschte een groote gedruktheid en diep melankoliek zongen zij het volgende smeekende gezang:

„O, moeder Amfitrite! o, moeder Amfitrite!
 „Wij zullen 't nooit weer doen.
 „O, moeder aller visschen! wij bieden U den zoen.

„In die vervlogen dagen, toen 't nog zoo donker was,
 „Toen slokten we alles op.
 „Ach, in die vette duisternis was alles ons van pas.

Na deze regels werd het koor uiterst aandoenlijk en tragiesch.

„Het vette der aarde en het bloed van de besten,
 „We ontzagen ons niet om ons daarmee te mesten,
 „Wij waren beschonken van 't bloed van de besten.

„Vergeef het ons, moeder! als wijlen den meerman.
 „Wij hobben berouw, ach! en spreek er nooit weêr van.
 „Wij zuchten — en sterven als wijlen de meerman...

Nog dreunde dit eentoonig lied als een grafkoor door de ondergewelven der tempels en nam het visschenheir een houding aan als ging het sterven, — toen met een onvergelykelyk geratel en onder een jubelend gejoel van boven, een schaduw met nooit geziene snelheid hun over 't verbijsterd hoofd joeg. In die rigting stak de verschenen moeder aller visschen den wijsvinger op en in eerbiedige stilte volgde die aanwijzing met ingehouden adem alle visch, — onder de kletterende, ratelende en vuurspuwende vaart van het monster. De wateren beefden en de visschen snakten en toen eindelijk het doodelyk rumoer wegstierf in de verte, sprak de dochter van Nereus, de zeevrouw, die ook eenmaal mensch was geweest: »Toen waart gij kinderen van den tijd. Uw fout is enkel, dat gij 't nu niet zyt. Blykt opwaarts onverschrokken. Erkent het licht. Wat gij voor duivels en spoken hebt uitgekreten, ziet, het zyn de kunstgewrochten dezer eeuw. Morgen, als de zon daagt uit den Oosten, zal ik U een schouwspel toonen, dat U voor immer met het nieuwe leven zal verzoenen.»

Een prachtige aanblyk ook was het op dien vroegen morgen, zelfs voor de visschen. Kristalhelder was het water en kalm en stil was het, gelyk maar zelden. Door den onbedriegelyken waterspiegel gezien, scheen de opgaande zon goud te strooien over het schoone kunstwerk, waarvan de goede zeevrouw had gesproken. Het dreef in goud, purper en velerlei kleuren en straalde zich af in den vloed, die het uit de diepte zijner dankbaarheid verheerlykt wedergaf.

II.

GESCHIEDENIS VAN $\frac{2}{5}$.

GEEN SPROOKJE.

»Ik, Filips, door Gods Genade koning van Spanje, van beide Siciliën, enz., enz., enz., beloof en bezweer, dat ik voor de landen, herzogdommen, graafschappen, enz., enz., enz., een goed en regtvaardig vorst zal zyn; dat ik de voorregten en vrijheden, door alle Edellieden, Steden, Gemeenten en Onderdanen onder mijn voorgangers genoten, — alsmede hun gewoonten, overleveringen, gebruiken en regten, die zij thans in het algemeen en in het bijzonder bezitten, wel en getrouwelyk zal handhaven en doen handhaven; en wijders al datgene wil vol-

brengeu, wat een goed en regtvaardig vorst en heer van regtswege betaamt.

Daartoe helpe mij God en al Zijn Heiligen!"

Ziedaar de belofte van den koning van Spanje, door erfrecht heer der Nederlanden, afgelegd in tegenwoordigheid der Nederlandsche edellieden en onder aanroeping van Gods heiligen naam, — bij die plechtige en in de wereldgeschiedenis eenige gelegenheid, dat zijn Vader hem de heerschappij zelf overdroeg. Plechtig, indrukwekkend inderdaad was die gebeurtenis en de goede burgers der Nederlanden koesterden er groote verwachtingen van. Wie hunner mogt ook nu nog aan de toekomst des lands twijfelen, — daar bovendien de vroomheid van den jongen vorst Europeesche vermaardheid had gekregen! Wat krachtiger grond van vertrouwen mogten de Vaderen verlangen!

Bloeiend waren destijds de Nederlanden. Zeventien landschappen (provinciën) van Brabant tot Groningen, waren zooveel parels aan de machtige kroon. De opbrengsten dier machtige gewesten aan die machtige kroon stonden gelijk met hetgeen Groot-Brittanje aan zijn schatkist opleverde. Vlijt en overvloed hadden aan den burgergeest zeker relief gegeven, de begrippen verhelderd, de neigingen veredeld. Gelijkmoedigheid, matigheid en volhardend geduld, — redelijkheid, gerechtigheid en geloof, — waarheid, welwillendheid en vaderlandsliefde, waren door alle tekortkomingen heen de sieraden van den vaderlandschen burgerstand. »Geen volk op aarde'', heeft de beroemde buitenlander gezegd, van wien wij deze woorden overnemen, (Schiller) »kon gemakkelijker bestuurd worden door een rechtvaardig vorst; geen volk kon moeilijker geregeerd worden door een meenedige.'' En wat de Edellieden betrof, de besten hunner bezaten het vertrouwen van Filips vader in hooge mate. Had Karel Willem van Oranje niet lief als een pleegzoon en belastte hij hem niet, als bewijs van hooge onderscheiding, met de Duitsche rijkskroon over te brengen aan Ferdinand? Had hij Egmond niet opgedragen, aan de koningin van Engeland huwelijksvoorstellen te doen voor zijn zoon Filips?....

Maar Karel was zelf Nederlander en hij beminde de Nederlanders; Filips echter was Spanjaard en hij beminde de Nederlanders niet. Maar hij zwoer hun gehechtheid en trouw onder aanroeping van den hoogsten Naam, hij scheen dus zijn vader te willen geruststellen met de belofte, in zijn voetspoor te zullen treden....

Herinneren we ons echter de hoofdkaraktertrekken van Neerland's volk en adel, openhartigheid en vrijheidsliefde, en herinneren we ons tevens die van den jongen graaf, veinzerij en kloosterzucht, en wij zien achter de belofte, ondanks haar reuk van heiligheid, slechts het vaste voornemen om haar niet te vervullen. Filips was voldoende in de handen der Jezuieten, met dat bange hart en de wantrouwigheid hem eigen, om al wat naar zulke dingen zweemde, den kop in te drukken.

Er waren hier voor den meenedige twee vliegen in één klap te slaan: den vrijheidszin der Nederlanders fnuiken en het geloof aan de Jezuiten handhaven. Hij kon dus tegelijk den burgerzin onderdrukken en den hemel met ketterjagt verdienen, als hij doodeenvoudig dien eed als komedie beschouwde. De geestige, de komiesche, de verschrikkelijk komiesche gekroonde monnik! Zoodra dan ook de plechtige eed in wierook en ouwel was weggemorst, lag de invoering voor de hand van de Spaansche inkwizitie onder de Nederlandsche burgerij — schoon deze op dit oogenblik nog in niets was onrustig geweest en er zelfs niet aan dacht, zoodat slechts haar openheid en vaderlandsche trots de gedaante van ontrouw aannamen in des graven sombere meenedige ziel.

Wat was die Spaansche inkwizitie, die tot heden alleen op de Mooren was toegepast geworden?...

»Een inrichting geheel nieuw en eenig in haar soort; die in den loop der tijden geen wedergade had en met geen geestelijke of wereldlijke rechtbank vergeleken kan worden. Er is inkwizitie geweest sinds het menschelijk begrip zich aan het heilige waagde, — sinds er twijfelaars en hervormers waren, maar paus Innocentius III maakte, voor 't eerst, er een rechterstoel van die geheel op zich zelf stond en op een onnatuurlijke wijze geestelijk toezicht en onderricht scheidde van kerkelijke straf. Om verzekerd te zijn dat noch menschelijk gevoel, noch natuurlijke opwelling de onverzettelijke strengheid der statuten zou doen wankelen, hield hij er de bisschoppen en de wereldlijke geestelijkheid buiten; dezen immers waren, door de banden van het burgerlijk leven, te zeer aan de menschheid verknocht. Hij plaatste dus in die rechtbank kloosterheeren, monniken, een verbasterde menschensoort, die de heilige aandriften der natuur hadden machteloos gemaakt in zich, — dierlijk gediensstige geesten van den pauselijken Stoel.»

Deze instelling, zoo zeer in den smaak van een eedbreker, lachte onzen monnik-graaf toe als de zekerste, boven besproken klap.

Onnatuurlijk en verschrikkelijk moesten de gevolgen zijn van deze snoodheid. De tijdelijke welvaart, het leven van den rechtschapensten burger die eenmaal voor deze rechtbank verdacht was gemaakt, was in de handen van nietswaardigen. Ieder geheim vijand, elk benijder had nu het gevaarlijk aanloksel eener onzichtbare en zekere wraakneming.

De veiligheid van den eigendom, de oprechtheid van het gezellige leven was weg. Alle banden des bloeds en der liefde gingen los. Een aanstekelijk wantrouwen vergiftigde het maatschappelijk verkeer. Voeg hierbij dat Filips, onder allerlei voorwendsels maar als een der boosaardige gevolgen zijns meineds, vreemd krijgsvolk legerde in deze vrije landen, dwars tegen de bezworen privilegiën in; dat hij inlandsche posten en bedieningen liet bekleeden door vreemdelingen, in lijnrechten strijd met de stedelijke rechten, die hij ook had beloofd, gestand te zullen doen: *wel en getrouwelijk!* Wij kunnen begrijpen hoe

eeden in tel waren na dezen woesten greep in zelfbezwoeren volkenrecht. Hoe diep en treurig het vertrouwen des volks was vernietigd met één slag. Niet alleen waren de Lutherschen, Protestanten, Calvinisten en zooveel andere soorten van hervormden vreeselijk ontsteld, maar duizenden katholieke burgers huiverden met hen van afkeer en schrik bij het vernemen van zooveel schandelijke goddeloosheid — van deze godvergeten eedbreuk ten aanschouwe van gansch een werelddeel....

Nuyens, Thijm en méer dergelijke vreemdsoortige nakomelingen dier verschrikte Roomsche burgers janken er heden ten dage zoo over, dat het Nederlandsche volk afviel van den ellendigen moordenaar en vragen, met een gezicht als wijlen Wessel: »waarom zocht men geen recht te krijgen langs wettigen weg?» o, Bloedige aardigheid!....

Ach, zestiende eeuw! ach, duister pad van St. Truyen naar Brussel, waarom ontbrak het u aan het licht van den zeer geleerden en hoog geestigen Nuyens, ten einde langs wettigen weg een vergelijk te treffen met dien braafsten en ridderlijksten aller vorsten, den onvergelyken Filippus II, graaf der Nederlanden door Gods genade? Vroolijke dokter! waarom zijt gij niet reeds toen op aarde nedergedaald, of liever opgestegen uit het rijk van Amfitrite, om een grondwet, een eerste en tweede Kamer, een raad van State te tooveren, waar niets voor het Nederlandsche volk was dan een sombere monnik, die zijn heer was en zijn grondwet, — een raad van beroerte die alle geschillen aan de galg vereffende en een eerste en tweede folterkamer om onwaarheden te persen uit uw waarheidlievende voorvaderen?

Als bij tooverslag had de wantrouwige gekroonde moordenaar van Uw voorgeslacht naar U geluisterd, — U had deze ellendige Saul niet als een David beschouwd en met de spies naar U geworpen — hij had u met open armen ontvangen: welkom, lieve hofnar! had hij in een vlaag van monnikenmin uitgeroepen en dan.... ach, dokter! dan had hij u geworgd. Geloof mij, het monster ware tot geen andere belooning in staat geweest. Maar daar gij dit weet moest gij niet zoo janken, vermaan ik u; niet met zulke schreeuwende anakronismen het volk zand in de oogen strooien. Haspel uw drogredenen af tusschen u en uw principalen aan gene zijde van den Mont-Cénis: in Nederland verbazen uw eigen geloofsgenooten zich over den leugengeest, die u thans bezielt. Straks verbazen zij zich niet meer. Straks vinden zij het niet meer dan natuurlijk, dat gij tot misdadige grappigheid uw toevlugt moet nemen, waar geen gezonde rede bij machte en geen rein burgerhart willens is, de wandaden te vergoelijken van den eedschender, wien de geschiedenis reeds lang gevonnisd heeft — veroordeeld tot eeuwige galeistraaf op de boevenschepen, die daar op hun ankers rammelen aan Charon's veer. Ook ik verwacht van u, zoolang gij de Nederlanders kontra Filips aanvalt, niet anders dan stuitende drogredenen.

Alle Nederlandsche burgers, zonder onderscheid van godsdienstig of

kerkelijk beginsel, kregen een afschuw van het Spaansch bewind; velen die anders het Roomsche beginsel zouden trouw gebleven zijn, werden met walging van zooveel ontrouw vervuld en verlieten een kerk, die voor zulk een — gebeden ten Hemel zond — en juist dezulken waren het, die reden te over kregen om Vlaanderen te verlaten en noordwaarts te vlugten. Zóó kreeg het noordelijk deel des lands aanzienlijken handel benevens veel van den bloei, den rijkdom en de vlijt der Vlaamsche steden. Roomsche en Onroomsche, eenmaal den stroom overgezwommen zijnde, stonden pal voor één belang: het behoud van de noordelijke provinciën en de handhaving van Willem van Oranje als hun vrijgekozen, dus wettigen heer. Het volk was van zelf in wettigen staat van zelfredding, zelfregeering en tegenweer gekomen om de schending van eed en trouw, door den graaf, van wien zij toen nog getrouwe onderdanen waren.

Dat volk leeft nog in ons.

Wij vragen niet, o Nuyens! wij onderzoeken niet, o Thijm! wie onzer in dit volk, het Roomsche beginsel is trouw gebleven. De een gaat vrijelijk op naar Gerizim, de ander naar Jeruzalem om elk op zijn wijze denzelfden goeden God te danken voor onze burgerlijke vrijheid. In dat dankgebed herdenken we al onze kloeke vaders, hun belovende dat wij — mocht ooit ons een zelfde ramp overkomen — handelen zullen als zij: n. l., meenedigen afvallen en trouw ons hechten aan den man, die ons getrouw is. Met dezen heiligen geest beziel, viert deze gansche bevolking de herinnering onzer vrijmaking als den heiligsten dag des lands. Alleenlijk behooren onder die feestvierenden de Jezuïeten niet, omdat deze geen vaderland hebben.

Dat feestvierend Nederland wordt tegenwoordig gesplitst in vijfden. Het is tegenwoordig een stokpaard, waarmede druk over de Alpen wordt gereden (trots de doorboring), dat $\frac{2}{5}$ van Nederland geen Nederlanders zouden zijn — maar Roomschen. Hoe menig Roomschezinde heeft mij al gevraagd, wat die verdeling beteekent en zeide dan: ik dacht, dat een geheel $\frac{5}{5}$ en Nederland zoo'n geheel was. Ik heb geantwoord:

»Mijn vrienden! dat is monnikenwerk.

» $\frac{2}{5}$ van een bevolking is, op $\frac{1}{10}$ na, de helft dier bevolking.

— Ja zeker, spraken zij toestemmend.

»En de helft minus $\frac{1}{10}$ eener bevolking is $\frac{2}{5}$ dier bevolking.

— Ja, dat hebt gij al gezegd, merkten zij aan.

»En $\frac{2}{5}$ van een bevolking is, op $\frac{1}{10}$ na, de helft dier bevolking.

— Houd nu op, s. v. p. verzochten zij. Toen kwam er een sprinkhaan, die nam een graankorrel weg. En toen kwam er een sprinkhaan, die nam weder een graankorrel weg. Maar — toen kwam er een sprinkhaan en die nam een graankorrel weg. Daar heeft uw geschiedenis veel van, maar wij hebben geen prinses voor een eeuwigdurende vertelling uit te loven.

Vrienden! zeide ik op deze welsprekende klagt, ik zal ophouden. Gij begrijpt echter, hoop ik, dat de opwerpers van die tweevijfdenhistorie op het oog hebben, er iets mee te verdienen. Waarschijnlijk verwachten zij, dat de Nederlanders zullen zeggen: »o Hemel! houdt op met uw eeuwige vertelling — daar hebt ge de prinses!» Maar dat zullen de Nederlanders geen van vijf vijfden doen. Want zij weten wel dat in dit geval de prinses niemand anders zou zijn dan onze vrijheid. Gij verwondert u? Gij denkt misschien; daartoe leenen zich de tijden niet meer? Dus redeneeren velen, dezulken zelfs, die bij ervaring de bemoeizucht der monniken tot in het heiligdom van hun kuiselijk leven hebben leeren kennen... Zoo erg soms dat zij zich overgeplaatst mogten wanen in 1568 in het hart van Spaansch Vlaanderen. Zij zijn dikwijls niet vrij om hun kinderen te laten deelen in die opvoeding en dat onderwijs, waardoor zij hen eenmaal in staat zouden zien, zelfstandig te leven en het vrijburgerschap hoog in eere te houden. Gij beroept u, goede Roomsche medeburgers! op de hoogere burgerscholen, waarop ook uw kinderen gaan, en acht door dat onderwijs allen monnikenterugkeer hier onmogelijk. Ik wenschte wel, dat gij gelijk hadt en gelooven doe ik ook gaarne het beste. Laat ons acht geven op de teekenen der tijden. Gij moet, b. v., *niet zoo onvoorwaardelijk* verhuizingen van hier naar andere werelddelen voorstaan. Zelfs kommissies hebben zich daartoe gevormd en haar streven heeft een edelen grond, maar met het oog op het monnikenwezen ben ik er niet blindelings mede ingenomen.

Het zijn toch in den regel de minste landzaten niet, die daardoor vertrekken; waarlijk niet.

Handhaven we ons volksbestaan, onze vrijheid, onzen vooruitgang op alle gebied. Handhaven we bovenal het licht op de korenmate: dan zal zeer zeker $\frac{5}{5} = 1$ blijven.

En moest — want geestig is Nuijens en liefde voor eendracht en waarachtigen burgerzin zoekt Thym — moest nogtans $\frac{2}{5}$ uitblinken, het zal dan zijn op de wijze van een lappedeken. Duitsche winkelbedienden, Belgische reizigers, Romeinsche krijgsknechten van Pyrrhus en een leger nonnen, — alles — behalve brave en trouwe Nederlandsche burgers, — dat zal het hooggeroemd $\frac{2}{5}$ zijn. Gij en ik, mijn vrienden! wij vragen een plaatsje bij het geheel, ons verblijdende in het duur verworven vrijburgerschap.

III.

DE BRUG.

Toch zeide een der Brabantsche volksvertegenwoordigers, bij gelegenheid dat de begroting werd voorgedragen, waarop de kosten der brug voorkwamen: »Brabant behoeft niet nader door een spoorweg aan

het Noorden verbonden te worden; wij zijn stoffelijk en geestelijk door hechte banden *één*." Hij was tegen die overtollige verbinding door ijzeren banden. Dit heeft den opmerkzamen Nederlander getroffen maar hem niet van zijn stuk gebracht; hij heeft zijn zelfstandig onderzoek standvastig voortgezet om te weten te komen, hoe de brug tot die *éénheid* staat — en wat met dien uitroep over stoffelijke en geestelijke *éénheid* de tweevijfdenkreet gemeen heeft. Het rijmt niet.

Wanneer België *nu nog*, om een oogenblik met dr. Nuijens anakronismen en drogredenen mede te gaan, onder Filips zat en deze *nu nog* door zijn onnatuurlijk gedrag de beste burgers drong, noordwaarts te vluchten, dan behoefden deze zich niet meer in den stroom te werpen, niet meer het stormachtig Hollandsch Diep te trotseeren — zij konden over een brug rijden met bliksemsnelle vaart. Goede voorvaderen! ons klopt en zwelt het hart, als wij bedenken, hoe menig uwer levens gespaard zou gebleven zijn; hoevelen, die nu, wankelmoedig, vol vrees en twijfel, achterbleven, moed zouden gevat en zich mede naar het vrije Noorden zouden overgeplant hebben. Wellicht! want de eedschender zou niet nagelaten hebben, van den vervloekten vooruitgang gebruik te maken, om u van achteren, naar aloud tijgergebruik, aan te grijpen en te dooden.

Maar de Voorzienigheid, een andere meening dan Nuijens toegedaan, heeft niet geduld dat grootsche kunstgewrochten dezer eeuw als de Nederlandsche Grondwet en de overbrugging van het Hollandsch Diep zouden bevlekt worden met het ketterbloed der zestiende eeuw, den geliefkoosden, den Lucullusdrank van Filips.

Hoe hebben wij dan die brug, ten opzichte der Nederlandsche beschaving, te beschouwen, *nu*, haar tijd gekomen zijnde?

Dat de overtocht gemakkelijker is gemaakt voor Belgische senten en monniken, — wie zal het betwijfelen? De talrijke regeeringsverordeningen ter wering der eerstgenoemde voorwerpen bewijzen voldoende, dat ze niet gewild zijn ten onzent en wat de laatstgenoemde voorwerpen aangaat, wij hebben ze reeds lang onder de verboden artikelen van invoer gerekend, als nadeelig voor de nationale welvaart. Wij willen beide artikelen verwijderd houden, maar zij dringen zich aan Nederland op met brutale kracht. Wat wonder! Zoodra zij bij ons aankomen, worden zij drie ten honderd boven hun oorspronkelijke, toch reeds zoo zeer overschatte waarde, aan den man gebracht. Menige Belgische centen-jood gelijk zoo menig Belgisch mannenklooster doet groote zaken met dien sluikhandel.

Deze handel nu, met het schuim van Belgische munt en het schuim van den veestapel des Belgischen kloostergods, hij is een voorbeeld en zij ons ten teeken van zooveel ander schuim, waarvoor de brug ten voertuig zal dienen.

Het wil mij voorkomen — 't zij zonder Nederlandsche partijdigheid gezegd — dat die brug ons heeft vastgeklonken aan een sombere ach-

terhoede, een ganschen sleep van *trainards*. Want Nederland — neem de kaart van ons werelddeel vóór u — is, in de strook lands die zich uitstrekt van Gibraltar (ook wel gezegd: de kolommen van Herkules) noordwaarts-op langs de Atlantische zee tot aan het eerste Duitsche eiland (Borkum), als een lichtpunt boven een donkere streep.

Portugal noch Spanje, Frankrijk noch België kan met eenig recht in de schaal geworpen worden, waarmede men burgervrijheid, innerlijke staatsmacht en geestesontwikkeling weegt, tegen Nederland. Elk Nederlander wete dat en hij loochene 't niet op de eerste de beste aantijging van nationalen trots. Een verstandig Europeaan zal 't ook niet in den zin komen, dat Nederlandsch bewustzijn verkeerd uit te leggen, maar veeleer, zoo noodig, de taak op zich nemen, dat bewustzijn te verdedigen.

Het is echter, naar mijn bescheiden meening, de overbrugging van het Hollandsch Diep, die de waarheid van genoemd Nederlandsch bewustzijn zal moeten bewijzen. Zij moet de intensiteit, de innerlijke kracht onzer staatsinrigting doen blijken. Een zware proef is Nederland met dat kunstwerk opgelegd.

Wat ons aangaat, wij zijn goedsmoeds en vol vertrouwen op de waarheid onzer staatkundige beteekenis; op den verlichten geest onzer jongere staatslieden, die hen zal leiden en handhaven in de voetstappen huns meesters. Deze heeft de brug gebouwd en wij vertrouwen op de brug, omdat hij ze gebouwd heeft. Hij kent de draagkracht van Nederlandsch bouwwerk en van den Nederlandschen geest.

EEN OUDE GESCHIEDENIS.

DOOR

P. F. BRUNINGS.

VI.

Drie weken later liep het gerucht te Goudberg dat er een engagement op til was tusschen Eva Van Pijlsburg en den heer De Jonge-Barneveld. Deze heer kwam bijna dagelijks op Landlust, en waar de Admiraal en zijne dochter waren, verscheen ook onze zee-officier, die te Voorberg kamers had gehoord.

Tusschen vader en dochter scheen een stille overeenkomst te bestaan om met elkaar niet over den vriend van Frans te spreken. Elk voor zich begreep dat ze het met elkaar omtrent den persoon niet eens waren

en oordeelde het beter zijn naam zoo weinig mogelijk op het tapijt te brengen, ten einde niet noodeloos aanleiding tot oneenigheid te geven. Hoe de Admiraal zoo ingenomen kon zijn met iemand dien hij zoo weinig kende, begreep Eva niet, en er was werkelijk ook iets raadselachtigs in, — het stugge karakter in aanmerking genomen van den man, die min of meer voor een menschenhater doorging. Bij nadere overweging, echter, werd de zaak verklaarbaar.

De Admiraal had het zwak van de meeste militaire heeren, die als ze den dienst hebben verlaten, hun voormalig »*métier*” bij voorkeur van den schaduwkant bezien, maar toch geen aangenamer onderwerp van gesprek kennen, dan juist dat *métier* waarvan ze zooveel kwaad weten. De jonge zeeofficier had heel spoedig — en daartoe behoorde niet veel menschenkennis — des Admiraals zwak opgemerkt, en hij maakte er, als geboren diplomaat, gebruik van om de hooge gunst van den ouden zeeman te verwerven. Hij was zelfs op weg om zich onmisbaar te maken en reeds zoo ver, dat als hij niet op den verwachten tijd verscheen, de Admiraal een zekere leegte begon te voelen, en dien ten gevolge ongeduldig werd.

De geruchten, waarvan we boven spraken, bereikten weldra, zooals van zelf spreekt, het oor van haar die er 't meest in betrokken was, en dit brak aanstonds het ijs.

Eva kwam op zekeren namiddag uit de stad, waar ze bezoeken had afgelegd, en ging regelrecht uit het rijtuig naar het vertrek van haar vader. Ze zag er opgewonden uit; haar oog tintelde en haar lipje was zoo hoog opgetrokken dat het wit der kleine tanden zichtbaar was.

»Papa,” zei Eva, voor 't eerst in haar leven een uitdagende houding tegenover den gestrengen heer aannemende, »ik heb in de stad iets gehoord dat niet heel prettig voor me is.”

»Zoo, mijn kind, — wat is dat?” vroeg de Admiraal, zijn boek neerleggende en het haardijzer opnemende om een brok steenkool door te stooten.

»Men zegt in de stad, dat mijnheer Barneveld mij 't hof maakt,” zei Eva.

»Zoo?” antwoordde de Admiraal. »En vind-je dit zoo verschrikkelijk, dat je hier binnen komt met een drift of er een kruidmijn onder 't huis ligt?”

»Ik vind het verschrikkelijk Papa,” zei Eva, — »ik vind het aller-onplezierigst. Wat verbeeldt zich die mijnheer wel?”

»Die mijnheer verbeeldt zich niets. Ik ontvang hem, omdat ik dit wil, en ik behoef niemand daarvan rekenschap te geven, — het publiek, evenmin als u.”

»Dus, Papa, 't is u onverschillig wat het publiek van uwe dochter zegt!” zei Eva zich nog meer opwindende.

»Volstrekt niet, mijn kind; maar als 't publiek niets anders van je weet te zeggen dan dat, is er niets wat ik me zou moeten aantrekken.”

»Dus, Papa, — ge zoudt het goedkeuren als mijnheer Barneveld me 't hof maakte?»

»Ik heb er niets tegen, Eva.»

Eva strikte haar hoedje los, wierp het op tafel, met haar mof en visite-boekje, en ging tegenover den Admiraal in een armstoel zitten.

»Ik zal u mijn gevoelens zeggen, Papa,» zei ze op ironischen toon. »Ik hou niet van mijnheer Barneveld, en ik zal nooit van hem kunnen houden.»

»Waarom niet, Eva?»

»Omdat ik niet van hem hou, Papa.»

De Admiraal glimlachte.

»Waarom lacht ge, Papa?»

»Omdat ik er zeker van ben, Eva, dat ge eenmaal van hem houden zult, als ge het niet nu reeds doet. Barneveld is een man van karakter, met een goed uiterlijk, en die carrière zal maken; 't is geen dweeper, maar iemand die weet wat hij wil.»

»Wat nog meer, Papa?»

»Hij heeft een goeden naam en hij krijgt eenmaal een mooi vermogen.»

»Ik vind aan den naam niets bijzonders en wat zijn vermogen betreft, dat is me geheel onverschillig.»

»Je denkt zeker, Eva, dat je vader rijk genoeg is!»

»Zeker, denk ik dat.»

»Je zoudt je wel eens kunnen vergissen.»

»Dan zou ik het onvergeeflijk van mijn vader vinden als hij op een voet leefde zooals hij nu doet,» zei Eva zeer juist.

»Dus, beste meid, je vindt mijnheer De Jonge-Barneveld geen man die de eer waard is naar je hoogst voornamen hand te dingen?»

»O, Papa, — spreek zóó niet, as-je-blijft. Die mijnheer is misschien veel te voornaam voor mij, maar al was hij de voornaamheid in persoon, een prins of een vorst, dan zou ik niets beter over hem denken dan nu. Ik ben maar een heel eenvoudig meisje, Papa, en sedert ik in een groote stad ben geweest, waar het geheele publiek de laagheden kon zien die voornamen heeren en dames zich getroosten om de aandacht van een of ander nog voornamer personage te trekken, zie ik zoo uit de hoogte op alle voornaamheid neer, dat ik me vast heb voorgenomen, me nooit in zoo'n laaghartige, schijnheilige en eerlooze wereld te begeven.»

»Waarachtig, — dat is mooi!» zei de Admiraal; »mooie tirade! Goed, Eva, — begeef je niet in die laaghartige wereld! Begeef je in de oprechte, grootmoedige en ridderlijke wereld der burgerij, — in de wereld van den handel en de nering. Converseer met je kruidenier, die zijn beleefdheid regelt naar de klandizie die je hem gunt, met je modistes en leveranciers, die je in volle oprechtheid aanbidden, zoolang je gedurig volle beurzen voor hen leegschudt. Converseer met

de groothandel-familiën, — de onafhankelijkste menschen van Nederland, — die je zullen bewierooken als je nog meer bluf kunt slaan dan zij, maar je zullen verachten als 't blijkt dat je weelde maar een gemaskerde armoede is. Converseer met wie je wilt, en als je de menschen goed hebt leeren kennen, zeg me dan eens of je niet overal laagheid en ploertigheid hebt gevonden, bij de grootsten zoowel als de kleinsten."

»Wel mogelijk, Papa, maar toch zeker wel 't minst bij hen die ons niets verplicht zijn, met wie we op volkomen gelijken voet kunnen omgaan. Ik wil evenmin hooger op als lager af."

»Zoo!" zei de Admiraal op nieuw. »Ik geloof, lieve meid, dat je eigenlijk zelf niet weet wat je wilt, — en dat is ook moeilijk op uw leeftijd. Er zijn grijsaards die het nog niet weten. Maar je bent nu een weinig geprikkeld door de bemoeizucht van je vrienden of vriendinnen, — dat is de heele zaak. Laat de menschen praten, Eva, en veracht de praters! Hij die braaf handelt, die recht door zee gaat, behoeft zich over het gebabbel der wereld niet te bekommeren."

»Maar zal mijnheer Barneveld nu dagelijks hier komen en voedsel blijven geven aan allerlei gevolgtrekkingen? Dan wenschte ik wel, Papa, dat ik uit logeeren kon gaan."

»Ga, kind!" zei de Admiraal wrevelig. »Laat me hier alleen, als je daar lust toe hebt! Ik wist ook al niet hoe me zoo lang het genoeg werd gegund van den omgang met een man, voor wien ik sympathie heb gekregen. Nu de vreemden mij dat genoeg laten, is 't natuurlijk, dat mijn eigen kind het mij tracht te ontnemen. Ga naar den Haag bij je tante, Eva, of naar Utrecht bij je nicht, of naar Amsterdam bij je oom, — waarheen je wilt, en waar je vrijer en aangenamer bent dan bij je eigenzinnigen en onhandelbaren vader."

»Papa," zei Eva in tranen uitbarstende en het gelaat aan haar vaders borst verbergende, »wat ge daar zegt, kan niet gemeend zijn. Ik wil alles doen om u genoeg te geven. Als ge wilt, zal ik geen voet meer in de stad zetten. Ik zal altijd bij u blijven, hier op Landlust, en ik zal niemand meer ontvangen, — als ge me maar niet wilt opdringen dat ik van hém, van mijnheer Barneveld houden moet, en als ge me maar vergunt, niet altijd binnen te zijn als hij met u komt praten."

»Luister, Eva. Ge blijft zoo vrij als ge ooit geweest zijt. Ik dring u niets en niemand op; maar laat mij ook vrij, te ontvangen wie ik wil. Ga nu naar uw kamer, mijn kind, — en droog uw tranen. 't Is jammer dat ge uw frissche kleur gaat bederven, liefste Eva."

Eva kuste haar papa; ging toen in haar kamer nog een weinig schreien en verscheen later, met een glimlachje op de lippen, aan tafel.

De heer Barneveld was werkelijk niet onschuldig aan de plannen die het Goudbergsche en Voorbergsche publiek hem toedichtten; en we weten met zekerheid, dat hij denzelfden dag, waarop Eva het pas-ver-

melde gesprek met haar vader had, met het voornemen op Landlust kwam om, met zijne gewone zeemans rondheid, — waarop hij zich zooveel liet voorstaan, — den Admiraal om de hand zijner dochter te vragen. Maar de meer dan gewone koelheid der Freule en de ietwat gedwongen houding des Admiraals deden hem dit voornemen uitstellen.

Barneveld was er de man niet naar, zich te laten afschrikken, maar hij begreep dat hij hier met groote omzichtigheid moest te werk gaan, hoewel hij een goede reden had vooral geen tijd te verliezen, en zelfs met spoed te handelen. Als de mail uit Indië verwacht werd, was hij, bij aankomst der post, trouw in de Societeit om de berichten na te snuffelen, en wijdde dan een bijzondere aandacht aan alle scheepsberichten en opgaven van vertrokken passagiers. Misschien verwachtte hij wel familie uit Indië, hoewel hij zich jegens niemand daarover had uitgelaten.

Op zekeren dag, eindelijk, vond hij Eva alleen in de gezelschapskamer, — een buitenkansje, dat hij sinds lang te vergeefs had bespied, en dat hij niet ongebruikt zou laten voorbijgaan.

»Freule,» begon hij, zonder omwegen, »ik acht me gelukkig u alleen te ontmoeten.»

Eva rees snel op en wilde bellen om haar vader te laten waarschuwen, want ze had sinds den laatsten tijd met evenveel zorg een samenzijn onder vier oogen met Barneveld ontweken als hij dat had gezocht.

»Ik bid u,» zeide hij dringend, »vergun me een oogenblik onderhoud. Wat ik u te zeggen heb, zal kort zijn en niets behelzen dat u kwetsen kan.»

Zij ging weer zitten, in de hoop dat haar vader, van de komst zijns vriends verwittigd, spoedig komen mocht.

»Ik ben maar een eenvoudig zeeman» ging hij voort, »en ik heb nooit geleerd mijne gedachten en gevoelens sierlijk en welsprekend in te kleeden. Mijn geluk ligt in uwe hand, Freule, — ziedaar wat ik u te zeggen heb. Ik geef u mijn woord, als man van eer, dat ge niet meer dan een enkel woord of gebaar behoeft om voor altijd van mijn bijzijn ontslagen te zijn. Ik wil liever mijn gansche leven ongelukkig zijn, dan u een oogenblik verdriet veroorzaken.»

Er was zooveel hartelijkheid en innigheid in die woorden, en in de uitdrukking zijner stem en in zijn gansche houding, dat Eva den moed niet had hem zijn afscheid te geven. Ze keerde zich zooveel mogelijk van het licht af om hare gejaagdheid te verbergen en zeide toen zoo kalm als 't haar mogelijk was:

»Ik dank u, mijnheer Barneveld, voor 't geen ge gezegd hebt: het vereert u, zoo ridderlijk, zoo... flink voor uwe gevoelens uit te komen, en het is vleierend voor een meisje de achting, en... genegenheid van een man als gij zijt, te verwerven. Deze verklaring is oprecht, maar ik moet u even oprecht bekennen, dat ik er nog ver af ben uw vereerend aanzoek in overweging te nemen.»

Barneveld boog en antwoordde met blijkbaar aandoening:

»Ik moet berusten in dit vonnis, en ik zal als een man mijn lot trachten te dragen. Heb de goedheid mijnheer uw vader mijne laatste groeten over te brengen.»

Zij wilde hem zóó niet laten gaan. Er lag haar nog iets op het hart. Ze stond op en reikte hem de hand.

»Ge beoordeelt me misschien verkeerd, mijnheer Barneveld,» zeide ze met gevoel.

»Er is niemand, Freule, die uw edel hart meer op prijs kan stellen dan ik,» antwoordde hij op den eenvoudigen toon die hem eigen was; »uw antwoord vernietigt mijn geluk, maar ge zijt en blijft in mijn oog de edelste vrouw die er leeft.»

Eva werd bewogen en voelde een traan aan haar oog ontglippen.

»Ik dank u voor dien traan van medelijden,» zeide hij zacht; »'t zal mijn eenige troost zijn in mijn treurig leven. Vaarwel!»

Hij ging heen, en ze zag hoe hij, bij 't verlaten der kamer, moeite deed zijne aandoening te overmeesteren.

»Ik heb u nog iets te zeggen, mijnheer Barneveld,» zeide zij aarzelend.

Hij keerde zich om en bleef in onderworpen houding bij de deur staan.

»Ik wil u niet laten vertrekken, mijnheer Barneveld,» vervolgde Eva, »zonder u eene bekentenis te hebben gedaan: ik heb u onrechtvaardig beoordeeld en ik vraag u daarvoor vergeving.»

»Dat wist ik,» zeide hij, met een flauwen glimlach, »en ik vergeef 't u van harte.»

»Wij scheiden dus als vrienden?» vroeg zij bewogen.

»Wij scheiden als vrienden,» antwoordde hij op zonderlingen toon.

»Zouden we dan geen vrienden blijven?» vroeg Eva snel.

»Oprecht gesproken: neen, Freule, we blijven geen vrienden, ten minste, gij blijft mijn vriend niet. Ge vergeeft 't mij nimmer, dat ik zoo rondweg mijn gevoel over uw pleegbroeder heb gezegd.»

»Ge hebt me daarmee gegriefd,» zei Eva, wier gelaat een treurige uitdrukking aannam, »maar ik vergeef het u toch, — en misschien was uw oordeel wel juist.»

Een oplettend waarnemer zou waarschijnlijk een snelle flikkering in het donker oog van Barneveld hebben waargenomen; maar Eva hield haar oogen neergeslagen; zij zag niets, en verzonk in nadenken.

»Ik hoop dat ge me eenmaal recht zult laten wedervaren,» zeide hij, en verwijderde zich daarop zoo snel mogelijk.

De heer De Jonge Barneveld had zich bij de voornaamste familiën te Goudberg en Voorberg toegang verschaft en hij begon nu zijne kennissen op zijn naderend vertrek voor te bereiden.

»Maar, mijnheer Barneveld,» zei mejufvrouw Zonnebloem, die reeds dertig casino-jaren telde en nog trouw onder de wapens verscheen als

de dansklaroen gestoken werd, — »gaat ge ons te midden van de pret verlaten?"

»Helaas, Mejufvrouw, ik ben een zwerver van beroep en ik gevoel dat ik hier gevaar zou loopen mijn beroep te leeren haten."

»En welk kwaad zou daarin steken?"

»Kunt ge dat nog vragen aan iemand die zoo afhankelijk is als ik en die, zonder zijne betrekking, aan de armenkamer zou vervallen?" vroeg Barneveld lachend.

»Kom-kom, Mijnheer, — ge maakt ons wat wijs! Als ge gaat vertrekken, zien we u toch spoedig terug."

»Zoudt ge denken?"

»Ik weet het zeker. *A propos*, zult ge ons nog vóór, of eerst na uw vertrek verrassen?"

»Verrassen, zegt ge? — Het zou me zeker een groot plezier doen, mijne allerliefste kennissen, — en dus ook u, mejufvrouw Zonnebloem, — te mogen verrassen. Inderdaad, — iedereen hier te Goudberg heeft dit aan mij verdiend, maar ge hebt nooit onhandiger mensch ontmoet in 't uitvinden van surprises dan ik ben."

»Hebt ge al afscheid van Landlust genomen?" vroeg jufvrouw Zonnebloem, die genoeg in de wol geverfd was om, als 't te pas kwam, de meest onbescheiden vraag op den man af te doen.

»Wanneer ik voor het laatst daar heen ga, Mejufvrouw, hoop ik de eer te hebben u vooraf te waarschuwen, dan kunt ge van die aandoenlijke plechtigheid getuige zijn, en er aan uwe kennisjes verslag van doen," antwoordde Barneveld met zijn satiricken lach, boog en liet de nieuwsgierige juffer geslagen zitten.

Goudberg kwam van zijne dwaling terug. De Zonnebloem had besloten zich te wreken, en vertelde heel spoedig, dat Barneveld een blauwtje had geloopt. Dit nieuwtje was niet alleen aannemelijk, maar zelfs waarschijnlijk, — waarom dan ook niemand aarzelde het voor waar aan te nemen.

»'t Zou ook al heel zonderling zijn geweest, als de Admiraal zijn dochter aan zoo'n vreemden mijnheer, — en nog wel een officier *sans sou ni maille*, — had gegeven, daar er toch nog wel andere en betere partijen voor de Freule te Goudberg en omstreken waren," zeiden de heeren.

»'t Was ook niet te denken, dat Eva, die met iedereen koketteerde, zoo spoedig zich door een vreemden trekvogel zou laten vangen," zeiden de dames.

Er werd nog veel meer gepraat, en ten slotte kon niemand zijn eigen dwaasheid begrijpen van aan de mogelijkheid van zulk een engagement eenig geloof te hebben gehecht.

Maar hoe ontzaggelijk dwaas stonden de Goudbergers te kijken, toen op zekeren dag, bij helderen zonneshijn, omstreeks twee uren, het mooiste rijtuig van Landlust de stad binnenreed, met Eva en den heer

De Jonge-Barneveld er in; toen dat rijtuig achtervolgens bij de bekende familiën stilhield, en genoemde heer telkens met eigen hand de schoone admiraals-dochter uit het rijtuig hielp stijgen en na een kort bezoek weer verder met haar reed! Had Goudberg een vuist gehad, het zou zich voor 't hoofd hebben geslagen. — Misschien dat sommige zijner bewoners, — waaronder mijnheer Van Beveren, — die een vuist hadden, het deden; maar daarover zwijgt de geschiedenis. — Goudberg was verstomd en verontwaardigd, zooals elke fatsoenlijke stad het recht heeft verbaasd en verbolgen te zijn, als ze eerst iets als een waarheid heeft verkondigd, wat ze later voor eene onwaarheid heeft moeten verklaren, en dat toch eindelijk blijkt wel degelijk een waarheid te zijn geweest. Eene stad laat zich niet ongestraft bij den neus nemen. Mijnheer De Jonge-Barneveld werd letterlijk verscheurd in *effigie*, en Eva kwam er ook niet ongeschonden af.

Hoe de zaken zulk een loop hadden genomen, blijkt eenigszins uit een brief, dien Eva aan een harer vriendinnen in den Haag schreef. De oorspronkelijke tekst was Engelsch, maar we geven hier de vrije vertaling van een fragment uit dien brief.

...»Het is zonderling, liefste Emilie, hoe men er toe komen kan, iemand die ons op 't eerste gezicht terugstoot, later zijne genegenheid te schenken. Ik dacht dat ik nooit van hem zou kunnen houden, maar hij heeft mijne tegen-ingenomenheid zoo glansrijk overwonnen, dat ik er niet meer aan twijfel, of ik zal hem, — nu ik hem als mensch heb leeren hoogachten en als vriend waardeer, — eenmaal als mijn echtgenoot innig lief hebben.... Zijn eenig gebrek is zijne te groote openhartigheid. Hij spaart niemand, maar 't allerminst zich-zelven. Hij heeft me reeds zoovele van zijn eigen gebreken opgenoemd, — die eigenlijk deugden zijn, — dat ik aan zijne onfeilbaarheid begin te gelooven.... Hij bezit talenten die men bij een armen zwerver, — zooals hij zich noemt, — met geen mogelijkheid zou kunnen vermoeden. Hij zingt als een artist; teekent als een meester, kent alle schrijvers en heeft een stijl waarover ik verbaasd sta, — en daarbij een nederigheid, een eenvoud die verrukkelijk is.... Hij declareerde zich op een heel ongunstig tijdstip. Ik was overkropt van 't geen hij me van Frans Crul had gezegd; ik bedankte hem; maar hij overwon me door de grootheid waarmee hij zijn nederlaag droeg.

»Wanneer ge ooit een man ontmoet, Emilie, die eene weigering zóó ontvangt als hij deed, zult ge, als ik, medelijden met hem hebben, berouw over uwe weigering gevoelen en het willen goed-maken, *coûte qu'il coûte*....

Emilie feliciteerde haar vriendin, en was overtuigd dat ze even als Eva zou handelen. Weinig meisjes die dat niet zouden doen.

VII.

Een mensch die een gelukkige phase van het leven intreedt, of denkt

in te treden, koestert altijd zekeren argwaan jegens hen, die op een blijk hunner deelneming laten wachten.

Wij behoeven er ons dus niet over te verwonderen, dat Eva, nadat ze de gelukwensen van het dienstbaar personeel van Landlust, — daaronder begrepen de geheele familie van Klein-Landlust, — een prachtige hoef van den Admiraal, — met de boerenknechts, meiden, melksters, koehoedster, schaapherder enz. er onder begrepen, — had ontvangen, eindelijk begreep dat mijnheer Elbert, die zich nog niet vertoond had, de bokkepruik had opgezet. Ze wachtte een ganschen dag; maar Elbert liet zich niet zien. Den volgenden morgen, tot twaalf uren, bleef Elbert even onzichtbaar.

»Waar is Elbert?» vroeg Eva, die zich inwendig zeer boos begon te maken.

»Ik weet het niet,» antwoordde de Admiraal, die nu voor 't eerst ook de opmerking maakte, die Eva al heel spoedig had gemaakt.

De kamermeid, die juist binnen kwam en tot wie dezelfde vraag werd gericht, verklaarde dat Elbert gisteren en vandaag niets anders had gedaan, dan netten-knoopen en eindjes splitsen.

Dat was Elberts liefhebberij in ledige oogenblikken. Het netten-knoopen had een doel: het waren vischnetten, vinkennetten, kwakkennetten, — van allerlei soort. Maar het eindjes splitsen was een soort van monnikenwerk, — niet veel beter dan een instinct. 't Was 't werk van iemand, die zijne handen bezigheid geeft om te kunnen zeggen: ik doe iets, — al dient dat iets tot niets. Even als de bever in een dierentuin een voor hem doelloos winterverblijf bouwt, *pour s'entretenir la queue*, zoo had Elbert altijd een voorraad van eindjes touw, om het plezier te hebben ze nu en dan aan elkaar te splitsen. Onder dat bedrijf filosofeerde hij, en daarom is het niet onmogelijk dat het geestelooze werk voor Elbert-zelfen praktisch nut had.

Elbert werd op last van den Admiraal van zijn gewichtige bezigheid geroepen, en verscheen met een gezicht, zoo plezierig als een oorworm. Eva had op zich genomen het woord te voeren, en onze splitser had de deur nauwelijks dicht gedaan, of de Freule begon, op een toon zoo koeltjes als ze nog nooit tegen Elbert had aangeslagen:

»Ik dank je wel voor je hartelijke deelneming, Elbert.»

»Ik weet van niets,» antwoordde Elbert, met een hoofd als dat van een kalkoenschen-haan.

»Dat je onhartelijk bent, wil ik daarlaten,» vervolgde Eva, wie het bloed ook naar de wangen steeg: — »men kan de menschen niet tot deelneming dwingen, en je bent altijd stug en onvriendelijk geweest; — maar dat je met een leugen je redden zoudt, had ik nooit kunnen denken.»

Elbert's gelaat werd van vuurrood eensklaps geel.

»Ik heb hier mijn laatste brood gegeten,» antwoordde hij met een schorre stem.

Daarop keerde hij zich om en ging heen.

»Wat is dat?» zei de Admiraal, die den schijn had aangenomen van geheel in zijne lectuur verdiept te zijn. »Gaat hij heen?»

Eva was eensklaps uit de hoogte waarvan ze den ouden matroos had toegesproken, naar beneden gestort. Ze had gedacht een ruw antwoord te ontvangen, een uitweiding te hooren, zooals Elbert ze wel eens ten beste gaf. Maar dat hij zich bij den eersten slag zou laten ontwapenen en bovendien zijn afscheid zou nemen, — dat had ze nooit kunnen denken.

»Ik kan niet zeggen,» begon de Admiraal, na een poos, terwijl Eva met bevende hand het kopje koffie voor Papa inschonk, »dat je veel succes met je sermoen hebt, kindlief. Ik zal hem straks eens onder handen nemen; dat zal beter effect doen.»

»Wees zoo goed, Papa, de zaak maar aan mij over te laten,» zei Eva, wier onvaste stem van hare ontroering getuigde, — »ik wil weten wat er achter schuilt.»

Na het ontbijt ging Eva naar het kamertje, dat Elbert tot zijn *atelier* had ingericht, en waar ze hem ook vond. De oude matroos zat, met een eindje in de eene en zijn marlpriem in de andere hand, te mijmeren, maar begon, bij Eva's binnentreden, aanstonds met buitengewone drift te splitsen. Zijn gelaat was nog bleek en zijne oogen waren rood.

»Mag ik weten,» vroeg Eva op den toon eener meesteres, »wat dat alles te beduiden heeft?»

Elbert zweeg en in zijn ijver stak hij zich met den marlpriem in de hand.

»Ik wensch te weten wat dat alles te beduiden heeft,» zei het meisje op nieuw. »Wat wil dat zeggen: ik heb hier mijn laatste brood gegeten?»

»Dat wil zeggen,» antwoordde Elbert met nog schorder stem dan straks, »dat ik mijn anker ophaal en onder zeil ga. De wereld is wijd, en daar zal nog wel ergens een plaatsje te vinden zijn waar zoo'n stuursche vent, zoo'n leugenaar, als ik ben, zich kan opschieten.»

»Je bent een slecht, ondankbaar mensch,» stamelde Eva bevende van aandoening.

»Dat ben ik,» zei Elbert, de schotse muts, die 's winters nog altijd zijn uitverkoren dracht was, voorover trekkende; »ik ben te slecht om hier te blijven en daarom ga ik heen, God help me! En ik kom nooit terug. Nooit! Nooit! Nooit!»

»Je moest je schamen!» zei Eva bij 't schreien af.

»Schamen?» riep hij driftig en slingerde het eindje touw en den marlpriem op den grond. — »Neen, dat doe ik niet. Ik schaam me Goddank, niet; ik heb me niet te schamen!»

»Wie heeft zich dan te schamen?» vroeg Eva driftig.

»Dat weet ik niet.»

Eva was haar aandoening niet langer meester, ze verborg het gelaat in haar zakdoek en barstte in tranen uit. Elbert bleef een oogenblik roerloos zitten, de oogen strak vóór zich op den grond gericht; toen wierp hij zijn muts tegen den muur en greep met beide handen in zijne haren.

»Ik wou dat onze Lieve Heer me haalde!» stotterde hij, — »dan was ik er uit! Maar 't zal niet lang meer duren. Zoo'n ouwe brak van een schuit heeft gauw uitgediend, als ze van haar anker is.»

»Ik heb je niets gedaan, Elbert,» snikte Eva.

Elbert werd eensklaps een lam.

»Neen, je hebt me niets gedaan,» snikte hij, — »niets, Eefje, — neem-me niet kwalijk, Freule, — niets!»

»Geef me dan de hand, Elbert,» zei Eva haar tranen drogende, »en zeg me waarom je zoo zonderling tegen me bent geweest. Iedereen heeft me gefeliciteerd, en jij alleen, onze oudste en beste vriend, zegt niets, en je houdt je boos.»

Elbert was opgestaan; hij nam de kleine zachte hand in zijn grove matrozenhand.

»God zegen je, mijn kind!» zei hij op een toon die Eva door merg en been ging. »God zegen je! Er is niemand in de wereld, de Admiraal ook niet, die dat beter meent dan ik. Maar 't spijt me. Het had anders moeten gaan.»

»Anders?» vroeg Eva met neergeslagen oogen. »Hoe had het dan moeten gaan?»

»Je denkt niet meer aan.... aan Frans'».

Het hooge woord was er uit.

»Frans!» herhaalde Eva. »Frans denkt niet veel aan ons, Elbert. En Frans, — wat komt die hier te pas?»

»Frans denkt niet veel aan ons? Wel, ik wed, dat er geen dag voorbij gaat, zonder dat hij aan ons denkt. Ik wed, dat hij op de wacht aan 't dek, aan niemand en niets anders denkt dan aan ons. Ik wed, dat als hij hoort wat hier gaande is, hij er miserabel aan toe zal zijn. Ik wed, dat hij nog zieker wordt dan hij geweest is. Ik wed.... 't zou me erg meevallen als hij niet over boord sprong.... Let op wat ik je zeg! Een mensch is zoo gesteld, dat-ie soms niet te vertrouwen is, net als een schip dat niet naar zijn roer luistert.... of een stoomschip dat een mankement in zijn machine heeft.»

Eva begreep de bedoeling volkomen; Elbert's beeldspraak was haar geen raadsel. Zelf had ze zich in de eenzaamheid, aan haar werktafeltje, vóór haar piano, 's nachts op het weeke kussen, in stilte afgevraagd hoe Frans over haar engagement denken zou. Maar het antwoord op die vraag was ze zich schuldig gebleven, omdat ze begreep dat het niet gunstig zou zijn.

»Hoe kan ik het helpen, Elbert!» zei ze bijna schreiend, »waarom heeft hij niet naar raad geluisterd? waarom is hij zee-officier gewor-

den? Hij deugt er niet eens voor, en nu het te laat is, heeft hij berouw.’

»Oho!» zei Elbert, — »daar heb ik je, waar ik je hebben wou! Dat heeft je die meneer, — je weet wel, — wijs gemaakt. Kijk eens hier, freule Eva, als ik hier blijf, is ’t uit respekt voor jou en voor je papa; — maar je moet me niet kwalijk nemen als ik met hém niets te maken wil hebben. Ik laat me door hém niet kommandeeren, — reken er op, — en nu mag hij je man worden, dat is alles goed en wel, — ik ben nu eenmaal zóó gesteld dat ik hem niet lijden mag.’

Na deze openhartige verklaring, zette Elbert zijn muts weer op en begon te splitsen dat het een aard had.

Eva kon niet nalaten te glimlachen.

»Wat je daar zegt, Elbert, zullen we nu maar onder ons laten blijven, maar je behoeft er niet bang voor te wezen, dat we je hier lang in den weg zullen zijn.’

»Zoo?» zei Elbert vrij norsch, en ging met zijn monnikenwerk voort, zonder verder een woord te uiten.

Eva wist nu ook waar Elbert de schoen wrong, en daar ze nu liefst niet in nadere verklaring met hem wilde komen, zeide ze op schertsenden toon:

»Nu, Elbert, ik hoop dat we altijd goede vrienden zullen blijven, en dat je booze bui spoedig over zal zijn.’

Ze wilde gaan, maar Elbert stond eensklaps op.

»Ik heb geen booze bui,’’ zeide hij, — »neen, dat heb ik niet, maar een mensch is zóó gesteld, dat als hij gelooft dat het bestek verkeerd is gezet, hij geen vertrouwen in de vaart heeft; niet dat ’t mij wat schelen kan waar de schuit terecht komt: — als de heele equipage naar den kelder gaat, ga ik mee naar de haaien, — daar maal ik niet om; maar je moet me niet kwalijk nemen, als ik Frans liever aan ’t roer zie, dan Hendrik, of Jaap, of hoe hij heeten mag.’

»Je kunt doen en laten wat je wilt,’’ antwoordde Eva beleedigd, — »en zoo hoop ik ook te doen. Dag Elbert!’’

En Eva ging heen, niets minder opgewonden dan zij gekomen was.

»Er is met dat vrouwvolk geen land te bezeilen,’’ bromde Elbert woedend, en schopte zijn marlpriem boosaardig in een hoek. »Ze begrijpt me heel goed, maar ze heeft nu eenmaal haar zinnen op dien baviaan gezet, en nu is er niets aan te doen. Was hij toch maar hier! — Kon ik hem maar praaïen! — Ja-wel, praaï maar eens van de pool naar de linie? Wie had dat ooit kunnen denken! Overal zoo netjes doorheen gelaveerd, en dan in eens op te tornen tegen een blinde klip! De donder sla er door!’’ . . .

Elbert verzonk in gedachten. Mijmerend haalde hij de doos, waaruit hij in kritieke oogenblikken zijn troost putte, te voorschijn, en stak werktuigelijk een trooster van buitengewonen omvang in den mond.

»Wat zou een telegraafbrief kosten?» mompelde hij door zijn pruimpje heen. »Ik heb er honderd pop voor over. Wacht even! Ik ga zoo'n ding eens bij mekaar fansen.»

En de brave Elbert schoof het gereedschap dat over zijn tafeltje verspreid lag, — bosjes touw, garen-kluwens, priemen, naalden, spoelen, scharen, messen, pik, lappen zeildoek en wat al meer, — op een hoop tot hij een leege plek had zoo groot als een tafelbord; toen trok hij de tafellâ open en haalde tusschen een andere massa touw, visch-snoeren, spijkers, knopen, leer en ijzerdraad, een in tweeën gevouwen grauw papier te voorschijn, daarna een timmermans potlood, vervolgens een stalen pen, en eindelijk een inktfleschje, zakformaat. Hij schoof zijn stoel zoo dicht mogelijk bij de tafel en vouwde met zekere deftigheid het grauw papier open, waardoor een velletje postpapier van twijfelachtige witheid ontbloot werd.

»Ik wist wel dat ik het nog had,» mompelde hij met de zelfvoldoening van een vrek die de hand op een weggestopt bankbriefje legt; — »die wat spaart heeft wat!»

Toen bekeek hij zijn pen, die totaal verroest was, probeerde ze eerst op de tafel, ontkurkte het inktfleschje, duwde de pen tot op den bodem er in en haalde een dikke klonter er uit die op 't papier viel en een vlak maakte zoo groot als een halve gulden.

Elbert's gezicht betrok eerst; toen bromde hij een woord uit zijn zeemans-woordenboek, dat we niet herhalen zullen en wierp de pen weg. Hij nam zijn toevlucht tot het teeken-potlood, dat een punt had als die van een bezemsteel, draaide, zonder zich te bedenken, het papier om en begon te schrijven:

»Heer Envriend, kaapers Op de keust, kapje anker, alle zijlen Bijzetten. koers Na land Lust Sitoo Sitoo?!? alles Wel anboort maar Groot ongemak van Wegens De mariene Wel bekend elbert, Oudmatroos r. m. w. o.» (*)

Elbert nam het project-telegram met groote zelfvoldoening op en las het overluid. De inktvlak liep met een straal naar beneden in zijn vingers; hij streek de vlak op zijn haren uit, herlas de depeche binnensmonds, vouwde ze dicht en schreef, dwars door de kolossale inktvlak het adres:

»L. t. z. K. R. U. L. Betaviaa of Elders.»

»Als dat niet te recht komt, begrijp ik er niets van,» zeide hij hoogst voldaan, »en als hij niet begrijpt wat hier aan de hand is, dan is 't mijn schuld niet. 't Is zoo klaar als de zon, zou ik denken. Ik had er nog in kunnen zetten dat hij de landmijl moet nemen, — maar zóó slim zal hij wel zijn. — Iedere letter is er één, — en misschien kosten ze wel een gulden per stuk, — maar ik heb 't er voor over.»

(*) Ridder der militaire Willemsorde.

Hij stak het kostbaar document in zijn zak en ging stadwaarts.

Van Landlust naar de stad was 't een half-uur, en bij den ingang van Goudberg was een koffiehuis waar Elbert nu en dan een verfrissing nam in den vorm van een glaasje jenever. De kastelein was een oud-onderofficier van het Indisch leger, een brave, flinke kerel, die met Elbert op expeditie was geweest, en even als hij, de Willemsorde had.

»Geen nieuws, Brandt?» vroeg Elbert, toen Brandt het glaasje voor zijn ouden makker neerzette.

»Lees de krant maar,» zei Brandt, — »daar vind-je misschien nieuws in.»

»Lees jij 'm maar,» zei Elbert, die liever niet las. »Is er weer ongemak?»

»Neen, maar je krijgt nu zeker gauw bezoek op Landlust.»

»Wie? Wat?» vroeg Elbert opspringende.

»Wel, de luitenant ter zee Crul is gedecoreerd met de militaire Willemsorde; — nu zal hij wel spoedig terugkomen. 't Zal net treffen met de bruiloft.»

Elbert greep de courant, die Brandt hem toestak, zocht een poos, en vond eindelijk het heuglijk nieuws. Toen hij zich wel overtuigd had van de waarheid, die Brandt hem als een nieuwtje had meegedeeld, dronk hij bedachtzaam zijn glaasje leeg, betaalde zijn gelag, stak Brandt de hand toe en ging de stad in.

Hij stapte naar het telegraaf-bureau en trad met den telegrafist in onderhandeling. Deze heer was welwillend genoeg hem te beduiden, dat het telegram de kosten niet waard was, want dat, aangezien de heer Crul, zooals Elbert zelf verklaarde, toch spoedig zou terugkomen, het bericht hem waarschijnlijk niet meer in Indië zou bereiken.

Gezegde ambtenaar gaf hem den raad bij tijds een brief te schrijven naar 't Nieuwe-Diep of Helvoet, zoodra hij in de courant las, dat de heer Crul op zijn thuisreis was.

Elbert besloot nu geen dag over te slaan, zonder de courant van 't begin tot het einde te lezen, en met dit voornemen ging hij naar huis.

Op Landlust vond hij hetzelfde blad, waarin hij 't gewichtig nieuws had gelezen, als een veracht stuk papier op een bank in den gang liggen. Mijnheer Barneveld en eenige heeren en dames waren binnen. Er werd muziek gemaakt. — Liefhebbers maken muziek; Mozart en Beethoven componeeren ze maar. — Het jeukte Elbert een weinig om met die courant naar binnen te gaan, en het nieuws aan de vergaderde liefhebbers voor te lezen, maar daar was niet aan te denken. Hij stak de courant bij zich, uit vrees dat ze mocht wegloopen en wachtte geduldig in zijn kamertje tot de gasten waren vertrokken. Toen ging hij naar binnen. De Admiraal stond met den rug naar 't haardvuur en Eva zat in een armstoel.

»Hier is de courant,» zei Elbert.

»Leg ze maar in mijn kamer,» beval de Admiraal.

»Er staat nieuws in. Groot nieuws. Er is iemand gedecoreerd. Anders niets!»

De Admiraal nam de courant op, en vond spoedig wat hij zocht.

»Frans!» mompelde hij verbaasd.

»Frans?» herhaalde Eva oprijzende.

»Anders niets,» zei Elbert.

De Admiraal sprak geen woord. Eva maakte zich van de courant meester en ging in haar stoel zitten lezen. Elbert, zeker van zijn triomf, trok naar zijn kamertje en was zoo tevreden dat hij den ganschen nacht geen oog kon sluiten.

(Wordt vervolgd.)

UIT DEN VREEMDE,

MEËGEDEELD

door

MEVR. VAN WESTRHEENE.

GABRIËLLE.

(Vervolg.)

IV.

Het antwoord uit Ischl bleef nog altijd uit, de brief aan de hospita bij wie de familie von Rhyn kamers gehad had, scheen verloren gegaan te zijn. Reeds was het schoone jaargetijde zoo ver gevorderd, dat de dag van het vertrek der familie bepaald was, die allereerst naar Weenen zou gaan, toen er eindelijk bericht kwam dat de verlangde kamers reeds verhuurd waren. Reeds in April van het vorige jaar had mevrouw von Frauenstein met hare dochter de kamers voor den geheelen zomer genomen.

Toen Max, die den brief voorlas, dien naam las, bleef hij even steken, zijne moeder en zuster zagen hoe zijn oog van blijdschap straalde en er een bloes op zijne wangen kwam. Toen hij verder las, getuigde zijne stem van de ontroering die zijn hart deed kloppen.

Aan het slot van den brief noemde de schrijfster een paar andere woningen, die nog vrij waren; de familie von Rhyn had haar slechts te schrijven of zij ze huren moest, zij was er volkomen toe bereid, schreef zij.

„Antwoord direct, Max!» verzocht Ida, „verzoek haar de kamers te nemen die het dichtst bij haar huis gelegen zijn.”

Max ging terstond naar zijne kamer om den brief te schrijven.

„Wat doet het mij een genoegen, moedertje,» zei Ida, „dat wij de Frauensteins daar weer zullen ontmoeten! Nu kan het blijken waarom Elli, die eerst nog al

met Max ingenomen scheen, zoo in eens omgekeerd is. Hebt gij wel gezien welk een indruk de zekerheid op Max maakte dat hij haar zou ontmoeten?"

„Hij houdt veel van het meisje,” antwoordde mevrouw von Rhyn. „Ik hoop ook dat het misverstand dat er tusschen hen ontstaan is, spoedig zal opgehelderd worden. Ik geloof nog altijd dat zij hem links heeft laten liggen toen zij gehoord had dat hij tegen Oostenrijk gevochten heeft; vrouwen trekken dikwijls nog veel sterker partij dan mannen.”

„O neen, Elli niet. Hare moeder wist immers al lang dat wij Pruisen zijn en dat Max in Bohemen gediend heeft. Ik houd het er voor dat de een of ander Max bij haar belasterd heeft.”

„Weet gij nog waar zij elkander voor het eerst ontmoet hebben?" vroeg mevrouw von Rhyn.

„Op het Hallstädter meer, bij onzen eersten onvergetelijken tocht. Zij voeren met hun bootje het onze voorbij en Max was aanstonds door het mooie gezichtje van Elli getroffen. Later kwamen wij op den oever bij elkander en aten samen aan de *table d'hôte*; toen hebben wij kennis gemaakt.”

„Ja, maar wij hebben elkander onze namen toen niet genoemd,” antwoordde mevrouw von Rhyn. „Wij Noord-Duitschers zijn dikwijls wat stijf en mevrouw von Frauenstein was misschien niet nieuwsgierig naar den naam van oppervlakkige badplaatskennissen. Later hebben wij elkander nog een paar keeren in Ischl ontmoet, zonder onze namen te noemen. Maar toen wij eindelijk eens samen een tochtje deden, maakte mevrouw von Frauenstein er gekheid over dat de eene partij niet wist hoe de andere heette, en stelde zich met eene spottende plechtigheid voor; maar toen ik mijn naam noemde, zag ik dat die een zekeren indruk op haar maakte.”

„Zoo!" zei Ida, op gerekten toon. „Daar heb ik niets van gemerkt. Dat hoor ik nu voor het eerst.”

„Ik dacht dat het misschien verbeelding van mij was,” antwoordde hare moeder.

„En denkt gij dat nu niet meer?" vroeg Ida.

„Ik weet niet wat ik er van denken moet,” was het antwoord. „Toen Elli later zoo veranderde, heb ik wel eens gedacht dat er misschien voor de familie Frauenstein eene onaangename herinnering aan onzen naam verbonden was.”

„Hoe kan dat?" antwoordde Ida. „Gij hebt altijd gezegd dat er buiten ons geen Rhyn's meer zijn; maar Elli is ook eerst kort vóór ons vertrek zoo koel tegen Max geworden. Is mevrouw van Frauenstein óók minder vriendelijk geworden dan in het eerst.”

„Neen, die is altijd even beleefd gebleven; maar ik kon toch nu en dan eene zekere gedwongenheid merken, die haar soms midden in een gesprek overviel; ik schreef die toe aan de veranderde verhouding tusschen onze kinderen. Ik ben nu zeer nieuwsgierig hoe onze eerste ontmoeting zal zijn en hoop maar dat onze reis niet lang meer zal uitgesteld worden.”

Met dien wensch waren hare beide kinderen het volkomen eens. Max had zijn brief geschreven en bracht hem aan zijn vader; de postzak lag nog open op de tafel en de rijknecht wachtte tot dat hem die verzegeld werd overhandigd. „Ik heb nog een verzoek aan u, vader,” zei Max, nadat de knecht vertrokken was.

„Is dat verzoek van zoo veel belang dat er een voorbereiding toe noodig is?" vroeg de baron.

„Laat mij het portret van Gabriëlle nog eens zien.”

De baron ging zonder een woord te spreken naar zijn lessenaar, opende een vak, nam er het portret uit en gaf het zijn zoon in handen. Max bekeek het lang en nauwkeurig, terwijl zijn moeder hem op zijn beurt onderzoekend aankoek.

„Gij wilt nog eens naar die gelijkenis zoeken?" vroeg zijn vader. „Ziet gij die nog?"

„Ik twijfel nu weer,” was het antwoord, „maar zij moet toch bestaan, anders zou ik er niet in het eerste oogenblik aan gedacht hebben. Zou er niet een familietrek kunnen bestaan?”

„Daar weet ik niets van,” antwoordde de baron kortaf.

„Vader,” hernam Max verlegen, „zoudt gij mij het portret niet voor een poos willen afstaan, als ik u heilig beloofde dat niemand het bij mij zien zal?”

„Woudt gij het meê op reis nemen?” vroeg zijn vader verwonderd. „Nee, Max, dat gaat niet. Geef het weêr hier.”

Max gaf het portret zwijgend terug, nadat hij er nog een laatsten blik op geslagen had.

„Wees overtuigd, mijn jongen,” zeide zijn vader op hartelijken toon, „dat mijn achterhoudendheid geen gril van mij is. Misschien komt éens de tijd dat ik openhartig over dit alles met u spreken kan.”

Met die woorden sloot hij het portret weder weg.

V.

De tijd van het vertrek der familie was daar; Ida had nog eens beproefd haren vader over te halen om mede te gaan, doch even als te voren een weigerend antwoord ontvangen. Hij beloofde slechts voorwaardelijk zijn gezin te komen halen, als de badkuur zijne vrouw en zijn zoon goed gedaan had. De baron en zijne echtgenoot spraken nog breedvoerig over de naaste toekomst niet slechts, maar ook over het verleden. De baron dacht nog altijd aan den krans dien hij op het graf in het bosch gevonden had en was tot de gevolgtrekking gekomen dat Ratto, die hem naar alle waarschijnlijkheid op het graf gelegd had, wel niet uit eigen beweging gehandeld zou hebben. Doch waarom zou Adalbert niet te Lissen gekomen zijn, indien hij zóo dicht in de nabijheid was geweest? Wilde ook hij, even als Gabriëlle, voor altijd vergeten worden? De baron had een zwart marmere kruis voor het graf besteld en had er den naam van haar die er onder begraven lag, op willen hebben, zijne vrouw had hem daarvan echter afgebracht, gedachtig aan den wensch der doode. Waarom zou men ook nieuwe aanleiding tot allerlei achterklap geven? De baron wist daar niets tegen in te brengen; doch wilde het kruis als het eindelijk gereed zou zijn, niet bij nacht en ontijd op het graf laten zetten, maar openlijk en plechtig, hij hoopte den pastoor te kunnen overreden bij de plechtigheid tegenwoordig te zijn en het kruis in te zegenen, als hij hem zijn woord van eer gaf dat er eene vrome christin onder begraven lag. Mevrouw von Rhyn deelde die hoop evenwel niet.

De baron ging nog een eind te paard naast de reiskoets mede, en keerde na een hartelijk en kort „vaartwel!” eensklaps om en reed naar huis terug.

„Wij zien hem in Ischl weêr,” zei Ida, „ik ben er vast van overtuigd!” Bij die woorden keek zij Max aan, die peinzend uit het portier keek.

Max had verlangd dat zij over Bohemen zouden reizen, waar hij de beide slagvelden nog eens wenschte te zien waarop hij zijne wonden ontvangen had, en dan in dezelfde richting verder reizen, als het zegevierend leger toen had gevolgd, terwijl hij zelf in het hospitaal te Horsitz had moeten achterblijven.

De barones willigde gaarne dien wensch in; want ook voor haar waren er vele herinneringen aan die streken verbonden, sinds zij naar het ziekbed van haren zoon was gesneld, en Ida had zóo veel over al die plaatsen hooren spreken, dat zij het allerinteressantst vond, die met eigen oogen te zien.

Te Parduwitz zetten zij de reis per spoortrein voort, naar Weenen, doch vertoefden daar slechts één dag, óók in het fraaie Linz waar het hun vroeger zoo goed bevallen was, hielden zij zich nu niet op, doch reisden door naar

Gmunden. Nu zij zóo dicht bij de plaats hunner bestemming waren, konden zij de verzoeking niet wederstaan om tot den volgenden morgen in dat heerlijk oord te blijven. Het was nauwelijks vijf uren in den namiddag toen zij aan het hôtél *Bellevue* aan den oever van het meer aankwamen. Het was er nog drukkend warm, doch de zon verdwijnt er al vroeg achter de hooge bergen, en onze reizigers hadden dus nog het vooruitzicht van eene verkwikkende wandeling. Er lagen verscheidene gondels aan den oever van het meer; de *promenade* was nog bijna ledig, doch zou spoedig vol worden. Sedert de reis van Gmunden naar Weenen zoo gemakkelijk is, gaan de bewoners van Oostenrijk's hoofdstad bij voorkeur dáar heen, wanneer zij de vrije natuur genieten willen, en uit geheel Duitschland stroomden de menschen er heen die de natuur van het prachtige Salzkammergut willen bewonderen. Of de natuur door die al te rijke stoffeering gewonnen heeft, is eene andere vraag.

Tegen den avond was het op de promenade zeer vol en op het meer verschenen talrijke gondels met bonte vlaggetjes.

Mevrouw von Rhyn en hare dochter hadden op eene ledige bank plaats genomen, om het levendige tooneel op en langs het meer op haar gemak te kunnen overzien. Max stond naast zijne zuster en keek naar één gondel in het bijzonder, waarin een officier de riemen hanteerde; het was de uniform, die zijne opmerkzaamheid tot zich trok en allerlei herinneringen aan de bijgewoonde veldslagen en het gevaar dat hij getrotseerd had, in hem opwekte.

Hij was geheel in zijne gepeinzen verdiept, toen hij eindelijk opmerkte dat zijne moeder en zuster hem met eene bijzondere uitdrukking in de oogen aankeken.

„Wat is er?” vroeg hij glimlachende; „hebt gij mij iets gevraagd? Ik was in gedachten.”

„Waar dacht gij over?” vroeg zijne moeder, die gaarne zijne aandacht wilde aftrekken juist van den gondel waarop hij getuurd had en die nu zoo dicht bij den oever gekomen was, dat de zich daarin bevindende dames duidelijk te herkennen waren.

„De Frauensteins!” riep hij, als door een elektrieken schok getroffen, zonder op de vraag zijner moeder te antwoorden, die de dames vroeger had herkend.

„Ja, zij zijn het,” bevestigde Ida, „zij hebben zeker een toertje uit Ischl gemaakt.”

„Of zijn al op hun terugweg naar Weenen!” antwoordde hij. Doch Ida stelde hem gerust met de herinnering dat zij hunne woning voor den geheelen zomer gehuurd hadden.

De gondel was intusschen weder naar het midden van het meer geroeid; behalve de dames von Frauenstein en den roeienden officier, zat er nog een bejaarde heer in; er klonk een zilveren lach van het meer tot hen door, het was de lach van Elli, wat scheen zij vroolijk en gelukkig! Vermoedde zij niet dat er in hare nabijheid een hart treurig werd door dien gelukkigen lach?

„Laat ons ook een gondel nemen,” zei Ida; „wij zullen als kapers jacht op hun gondel maken, enteren, en over boord gooien wat er ons niet in bevalt; daarna slepen wij de boot meê naar den oever en eischen een hoog losgeld!”

„Groet gij, mama?” vroeg Max, opmerkende dat zijne moeder met de hand wuifde.

„Ik dacht dat mevrouw von Frauenstein ons zag,” antwoordde mevrouw von Rhyn; „maar zij heeft mijn groet niet opgemerkt.”

„Of niet willen opmerken!” antwoordde Max. Dat was zijne moeder evenwel niet met hem eens, en Ida sloeg nog eens het watertochtje voor, om de Frauensteins te gaan aanspreken. Max had daarin echter geen zin.

„Nee,” zeide hij, „bij die eerste ontmoeting zoo van den eenen gondel naar

den anderen te praten! Laat ons liever nu gaan wandelen en van avond als de maan boven de bergen staat, op het meer gaan."

Toen zij terug kwamen, waren er reeds verscheidene bootjes van het meer verdwenen. In de eetzaal van het hotel was het daarentegen zeer vol, doch de familie von Frauenstein was er niet en van den *Ober Kellner* hoorde Ida dat die er niet logeerde.

Inmiddels was de maan opgekomen en wierp haar tooverachtig licht op het landschap; de golfjes van het meer schitterden bij elke beweging, nu was het tijd voor een watertochtje. Max had reeds een gondel besteld en weldra werden zij op het meer voortgerooid. Doch geen van allen, zelfs Ida niet, hadden het genot dat zij zich van het tochtje hadden voorgesteld, wijl zij Max zoo zwijgend en afgetrokken zagen. Zij roeiden een heel eind voort en de grootsche oevers van het meer boden, onder die afwisseling van licht en schaduw, een verrukkelijk tooneel aan; de reizigers scheenen er echter ongevoelig voor en weldra kregen de roeiers bevel terug te keeren en de familie begaf zich ter rust.

Den volgenden morgen om zeven uren voer de eerste boot naar Ischl af. Toen Ida er op kwam, zag zij haar vermoeden dat mevrouw von Frauenstein slechts een uitstapje naar Gmunden gemaakt had, bevestigd. Daar zat zij, naast den ouden heer, dien Ida den vorigen avond in den gondel had gezien; hare dochter praatte met eenige andere jonge meisjes en in die groep was ook de jonge officier van den vorigen dag, die vroolijk met de dames praatte.

Nu merkte mevrouw von Frauenstein den groet, dien mevrouw von Rhyn haar bij het betreden van de boot toezond. Zij beantwoordde dien met blijde verrassing en stond op om de barones te ontmoet te gaan. Elli keek om; „welke kennissen zag hare moeder daar?"

„Kent gij die menschen?" vroeg de officier, ziende dat Elli eenigszins ontstelde.

„Het is eene Silezische familie," antwoordde Elli; „die wij verleden jaar hebben leeren kennen."

Daarop ging ook zij mevrouw von Rhyn en Ida te ontmoet. Max kreeg niets anders dan eene stonme buiging, met diep neergeslagen oogen.

Lang duurde het gesprek der dames niet, want de von Rhyns konden slechts op grooten afstand van Mevrouw von Frauenstein plaats op de boot vinden.

Toen zij weder naast den ouden heer ging zitten, vroeg ook deze naar die kennissen en ontving hetzelfde antwoord dat Elli aan den officier gegeven had. Verder werd er niet over gesproken.

Max sloeg het gezelschap nauwkeurig gade, inzonderheid den officier die veel attentie's voor Elli scheen te hebben. Van hem wendde hij zijn blik op den ouden heer, wiens gelaat rijke stof tot nadenken gaf; zijne donkere oogen waren vol bezieling en nu en dan speelde er een eigenaardige zwaarmoedige glimlach om zijn mond. Men kon moeielijk raden hoe oud hij eigenlijk was; zijn haar was grijs en zijn baard, welke hij, op de Engelsche manier, aan weerskanten van zijn glad geschoren kin droeg, was insgelijks vergrijsd, en toch werd dat teeken van ouderdom door den gloed die in zijne oogen lag, weersproken. Hij nam geen deel aan het gesprek; alleen tot mevrouw von Frauenstein richtte hij nu en dan een enkel woord. „Zou die man bij de familie behooren," dacht Max, „of een toevallige reiskennis zijn?"

(Slot volgt.)

S U U M C U I Q U E.

EEN LEVENSTEEKEN

begroeten wij in de verontwaardiging, waarmede de Ultramontaansche overmoed is beantwoord door onderscheiden organen der openbare meening.

Al te lang was men schroomvallig tegenover de eischen der zwarte bende; straffeloos hoonde zij ons groot verleden; in de volksvertegenwoordiging trad zij als onbeschaamde pleitbezorgster op van Katholieken, die in hun regten miskend zouden zijn; en geen regering, die haar concessies weigerde, geen minister, die niet met benoemingen waarvan de Rooms-katholieke belijdenis het éénige motief was, haar tegemoet kwam. Illiberaal, onverdraagzaam heette elk, die tegen het woelen en drijven der Jezuïten de stem durfde verheffen.

Maar het Nederlandsche volk schijnt te ontwaken.

Teruggeroepen is de gezant bij den paus, die op Neêrlands kosten en ten koste van Nederland zijne diensten bewees aan de Jezuïten. Een Ultramontaanschen afgevaardigde heeft men als kantonregter durven ontslaan. En toen Alberdingk Thijm en Nuyens ons dapper voorgeslacht durfden hoonen, omdat het worstelde tegen Roomsche en Spaansche dwingelandij, toen ging er een kreet van verontwaardiging op, die getuigde, dat Nederland nog leeft.

Verschrikt door dien kreet, en bespeurende, dat niet alle Katholieken aan hun leiband willen loopen, matigden de Ultramontanen, die alleen stout zijn tegenover den zwakke, hunne taal; onder zekere reserve, wanneer maar het eigenlijk karakter van het Aprilfeest werd verzaakt, toonden sommigen hunner zich zelfs bereid om aan het feest deel te nemen. Enkele dagbladen liepen in den strik of wel, verbaasd en verschrikt over hun eigen moed van gisteren, kwamen ze met uitgestoken hand de meer dan verdachte bondgenooten te gemoet, maar moesten zich weder terugtrekken voor de verontwaardigde natie, die de lastering van het voorgeslacht niet verkroppen wilde.

De *Arnhemsche Courant* en het *Vaderland* vooral toonden zich in deze dagen waardige tolken van de Nederlanders, die zich hun Geuzenvaderen, die „boeven ende piraten” niet schaamden.

De zwarte bende mokt, maar zwijgt, verbaasd over den onverwachten tegenstand, dien zij gevonden heeft.

Wat zij had durven zeggen in het vrije Nederland, men weet het, maar men weet het nog niet ten volle.

Wij kunnen bij het bekende nog eene bijdrage voegen. Eene uitnoodiging om het lidmaatschap eener Subcommissie voor het Brielsche monument te aanvaarden, werd door een hooggeplaatst Rooms-katholiek geestelijke op deze wijze beantwoord:

„*Weledelgestrenge Heer!*

„Het doet mij innig leed, voor het aangeboden lidmaatschap der Subcommissie voor de feestviering, 1 April 1872 te Brielle, te moeten bedanken.

„Noch als *inneming der stad*, noch als *geboortedag der Nederlandsche vrijheid* kan ik in gemoede helpen feestvieren. Ik wil liever niet in discussie treden over beide zaken; alleen wil ik opmerken, dat de Nederlandsche vrijheid voor ons Katholieken heeft opgeleverd twee eeuwen van onderdrukking en miskening.

„Toen wij hier ter stede het Oranje-feest vierden en 't feest van 't 50jarig be-

staan van onze Onafhankelijkheid, hebben de Katholieken zich aan niets onttrokken: wij vierden feest met ruime borst: 't was ons zoo aangenaam ons te verbreederen; wij hoopten dat de tijden van miskennis voorbij waren.

„Helaas, de aanneming van het amendement Dumbar heeft ons op nieuw doen zien, dat wij als *nietvolk* beschouwd worden, door 't meerendeel der leden in onze Staten-Generaal. Eene nationaliteit waar $\frac{2}{5}$ der bevolking op die wijze in 't aanzicht wordt geslagen, heeft voor mij geene waarde meer. Moge ook, als die nationaliteit in eene grootere mogt verdwijnen, dat $\frac{2}{5}$ op geene betere behandeling kunnen rekenen: ze zal, door den vreemdeling aangedaan, minder gevoelig — minder grievend zijn.

„Ik verzoek UWEG. deze herinnering aan het amendement Dumbar niet te beschouwen, als of ik hiermede aan UWEG. of de Subcommissie iets onaangenaams wilde zeggen. Ik houd mij overtuigd, dat UWEG. met de meerderheid niet zou ingestemd hebben; maar ik constateer een feit, en dat is: de verantwoordigde Katholieken van Nederland zijn thans in geene stemming om feest te vieren! — Met de meeste onderscheiding, heb ik de eer te zijn enz.”

Hoe durft gij u vermeten
Een schimp op onzen strijd,
Waardoor — dat nooit vergeten! —
Gij vrije burgers zijt?

roepen wij met Schimmel den Ultramontanen toe, die, ons verleden lasterend, voor de toekomst durven zinspelen op het verlies van onze zelfstandigheid, en dat, wijl Nederland niet langer een Jezuiten-agent te Rome wilde onderhouden!

Slape het Nederlandsche volk niet weldra weder in; het Aprilfeest, — zonder miskennis van de Katholieken, die niet verantwoordelijk gesteld mogen worden voor de antinationale gezindheid der Ultramontaansche factie, maar met den fieren moed, die aan het nageslacht der Geuzen voegt, worde het gevierd, en met dat feest ontsluite zich een tijdperk van nieuw ontwaakt, krachtig volksleven!

BRIEFBUS.

IV.

OVER EEN GEVAARLIJKE DEFINITIE.

Mijnheer de Redakteur!

Vergun mij, hetgeen ik te zeggen heb samen te vatten in een schrijven aan U en, door dezen epistel in de brievenbus van *de Tijdspiegel* te werpen, ter kennis van allen te brengen, die er eenig belang in stellen.

Er zijn aan mijn in 1870 bij v. Doesburgh alhier uitgegeven *Kerkrecht* twee openbare beoordeelingen te beurt gevallen, die ik, ofschoon ongeezind om eene

anti-critiek te leveren, niet onbesproken wensch te laten. Zij komen daarin overeen, dat zij verklaren, van mijn geschrift iets anders en veel meer verwacht te hebben dan door mij gegeven is; maar overigens verschillen zij onderling zóózeer, dat zij bijkans geene enkele opmerking met elkander gemeen hebben. Dit zonderling verschijnsel is daaraan toe te schrijven, dat de beide auteurs op zeer verschillend standpunt staan en zich niet geplaatst hebben op het mijne. De eene beoordeeling, in het *Theologisch Tijdschrift* van 1871, bl. 189—212, is afkomstig van een theoloog, den predikant H. Steenberg te Amsterdam, voormalig lid, thans secretaris van het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland, dit jaar zelfs vice-president der Synode. De andere, in de *Gids* van 1872, bl. 144—168, is geschreven door een jurist, den heer W. A. van Verschuer, zoo ik mij niet bedrieg, opvolger van Dr. H. J. Spijker in de administratie der Hervormde Eeredienst, thans, naar ik meen, referendaris bij het ministeriëel departement van financiën, bepaaldelijk voor kerkelijke zaken. Aan beide heeren ben ik dank verschuldigd voor de opmerkzaamheid, die zij aan mijnen arbeid hebben gewijd. Maar terwijl de eerstgenoemde, evenals ik, midden in de Hervormde kerk staat, vervuld van liefde voor hare belangen en van zorg voor hare toekomst, staat de ander, wat althans zijne ambtsbetrekking betreft, daarbuiten en zelfs, in zeker opzicht, daartegenover. Nam de een mijn boek in handen in de hoop van daarin te zullen vinden eene uitvoerige beschrijving, afdalende tot in bijzonderheden, zoowel van de oude kerkinrichting als van de kerk der toekomst, die hij verbeidt, benevens dogmatische behandeling van den *locus de ecclesia*, van de theorieën van Rothe en Vinet, en wat niet al meer; de ander had zich kennelijk gespitst op de beantwoording der belangrijke staatsrechterlijke vragen, die zich, bij de doorgezette scheiding van Kerk en Staat, aan hem voordoen, en stelt als jurist op scherpe bepalingen prijs, op vaststelling o. a. van de verhouding, waarin de afzonderlijke gemeenten staan tot de kerk en de kerk staat tot de maatschappij, op regeling van de wijze van haar geldelijk beheer, en wat dies meer zij. Daarin alleen stemmen zij overeen, dat de uiteenzetting van het hedendaagsch kerkrecht, waarom het mij bij voorkeur te doen was en ten gevalle mijner studenten te doen moest zijn, hun betrekkelijk slechts geringe belangstelling inboezemt, omdat zij er reeds volledig mede bekend waren, en — nu klagen zij, niet vindende wat zij bij voorkeur zochten, over teleurstelling.

Het komt er slechts op aan, of en in hoeverre hun beklag rechtmatig is. Liefst laat ik de beslissing hiervan aan anderen over. Ik moet echter erkennen, dat het, van den beginne aan, volstrekt niet in mijn plan gelegen heeft, zóó grootsche verwachtingen op te wekken of te bevredigen. Reeds de *Korte Schets*, in 1849 in het licht gezonden, die bij het boek ten grondslag ligt, en de omstandigheid, dat het oorspronkelijk vervaardigd is ten behoeve van mijn akademisch onderwijs, kan daarvoor ten bewijze verstrekken. Ik ga verder nog en belijd openlijk, dat ik mij buiten staat gevoel, om dat alles te geven, wat men, met recht of te onrechte, van mij schijnt verwacht te hebben. Zelfs durf ik beweren, dat de heer Steenberg het bijkans onmogelijke van mij verlangt. Verbeeld u! Volgens zijne eigen opmerking, bl. 194, is tot de beschrijving van het oude kerkrecht, waarop hij gehoopt had, volstrekt noodig, dat men volkomen op de hoogte zij van het oud-Hollandsch recht, en hoe uiterst bezwaarlijk is 't reeds, dit met juistheid te kennen! Men heeft dan bovendien, zooals verder wordt aangemerkt, de synodale en classicale geschreven actenboeken te doorworstelen, omdat deze schier de éénige bronnen zijn, en dit wordt niet zonder reden „een reuzenarbeid” genoemd. „Er „schuilt nog,” zegt hij, „in de kerkelijke archieven veel, wat ter zake niet gemist „kan worden; en zoolang men niet zijne bouwstoffen letterlijk uit het stof heeft „opgehaald, zal er aan eene volledige beschrijving van het kerkrecht niet gedacht „kunnen worden.” Desniettemin beweert hij, dat het ontbreken van het woord

„hedendaagsch” op den titel van mijn geschrift, rechtmatige aanspraak geven moest op niets minder dan dit, alsof dat woord niet zonder schade gemist kon worden! Bruna geeft de *reglementen en besluiten voor de Nederlandsche Hervormde kerk* uit, en niemand verwacht, dat die verzameling iets anders bevatten zal dan hetgeen voor onze dagen nog altijd van kracht is. Even onbillijk en hoog opgeschroefd is bl. 197 de voorstelling van hetgeen een college over het kerkrecht, zijns inziens, bevatten moest. En dan had hij ook nog gaarne van mij vernomen, hoedanig eene de kerk der toekomst zijn zal, in welke betrekking zij zich plaatsen zal tot de maatschappij, tot den Staat, tot de beschaving, op welken grondslag zij zal moeten gevestigd zijn, van welke beginselen uitgaan, onder welke vormen zich openbaren. Belangrijke vragen indedaad, maar die gemakkelijker gedaan dan beantwoord worden, terwijl zij wel een weinig zonderling klinken, nadat er bl. 200 twijfel was geopenbaard, of er in het evangelisch christendom wel sprake zijn kan van kerkrecht in den gewonen zin des woords! Doch genoeg reeds, om te doen gevoelen, dat hiermede eischen gedaan zijn, waaraan indien immer, vooreerst, en in zeer langen tijd, niet zal kunnen worden voldaan. Het is goed, naar het hoogste te streven; maar wie verlangt met recht het onbereikbare? Wat mij betreft, als docent der practische theologie heb ik, in navolging van Roijaards, Muurling en anderen, niets meer bedoeld, dan mijne studenten en verdere lezers vooral onder de jonge predikanten op te leiden tot de kennis van het hedendaagsch kerkrecht, bepaaldelijk der Nederlandsche Hervormde kerk. Bij de heerschende onkunde dienaangaande, waarover ook door Steenberg, bl. 189—191, luide geklaagd wordt, en de hier en daar ontwaakte belangstelling daarin, meende ik, dat hiermede moest begonnen worden. Ik begreep echter, dat dit kerkrecht beter zou worden verstaan, indien ik vóóraf den historischen weg beschreef, laugs welken het allengs ontstaan en geworden is. En het kwam mij voor, dat aan mijn onderzoek eenige meerdere actualiteit zou worden bijgezet, indien ik aanwees, welke verbeteringen, bij het doortrekken der historische lijn, in de naaste toekomst te verwachten en te wenschen zijn, waarbij dan van zelf allerlei belangrijke vragen, thans aan de orde, moesten ter sprake komen. Het is mij niet gebleken, dat dit doel niet zou zijn bereikt. Het historisch overzicht, uitmakende de *eerste* afdeeling, heeft vrij algemeen goedkeuring gevonden. Luttel zijn de aanmerkingen, op den inhoud van de *tweede* afdeeling gemaakt. Voor zoover deze gegrond bevonden worden, geven zij mij nu reeds bij mijn onderwijs aanleiding, om het geschrevene hier en daar te verbeteren. En de voorstellen en wenschen, in de *derde* afdeeling vervat, zullen, vertrouwd ik, bij regelmatige ontwikkeling van het kerkrecht, door de uitkomst gerechtvaardigd worden.

Tot dusver over den heer Steenberg. Een gansch ander karakter draagt de beoordeeling van den heer v. Verschuer. Het is hier, gelijk ik zeide, een jurist, die zijn advies geeft over het werk van een theologant. In eene gemengde wetenschap als het kerkrecht is de samenwerking van rechts- en godgeleerden alleszins wensche-lijk, ten einde eene anders onvermijdelijke eenzijdigheid te voorkomen. In zoover kan het mij niet dan hoogst aangenaam zijn, dat een man van juridische vorming zijn gevoelen openlijk mededeelt over den inhoud van mijn boek. Ook ben ik volkomen bereid, om met zijne opmerkingen voor mij zelve winst te doen. Maar in de hoofdzaak, door hem op den voorgrond geplaatst, moet ik van hem verschillen en zelfs onbewimpeld tegen hem optreden.

Laat mij, eer ik hiervan rekenschap geef, vóóraf het een en ander, daarvan onafhankelijk, in het midden brengen!

Het verheugt mij, dat hij de *eerste* afdeeling een zeer belangrijk en duidelijk overzicht der geschiedenis noemt. Ook op den inhoud der *tweede* afdeeling heeft hij slechts ééne enkele aanmerking te maken. Als hij, met opzicht tot den vorm, eene andere, in zijn oog, meer logische verdeling der stof aanbeveelt en afzon-

derlijk wenschte behandeld te zien, naar den aard van het uitgeoefend gezag: *a.* over wetgeving en bestuur, *b.* over uitvoering van hetgeen door het bestuur der kerk is verordend, *c.* over rechtspraak, zoowel wat betreft de beslissing van kerkelijke geschillen, als de toepassing van kerkelijke tuchtmiddelen, dan zou ik neigen, om hem hierin ter wille te zijn, indien ik niet vreesde voor, in dat geval, onvermijdelijke herhalingen. Wanneer hij daarentegen de wederzijdsche verhouding van Kerk en Staat, bl. 158—161, meer volledig beschrijft dan door mij geschied is, dan stel ik 's mans voorlichting op hoogen prijs. Zijne voorstelling *vooreerst* van de betrekkingen, die er bestaan tusschen den Staat en de kerkgenootschappen in 't algemeen en te zamen het gemeene recht der kerkgenootschappen vormen, *ten andere* van de bijzondere betrekkingen, die er tusschen den Staat en de Hervormde kerk, in onderscheiding van de overige kerkgenootschappen, bestaan, is van dien aard, dat zij mij uitnemend te stade komt. Mocht zij bij voorkeur verwacht worden van zijne hand, ik kan mij evenzeer begrijpen, dat hij op zijn standpunt, handelende over de financiële ondersteuning der kerkgenootschappen door den Staat, van mij verschilt. Gansch natuurlijk, dat *hij* het stelsel van voortdurende subsidiëering door den Staat, naar gelang der bestaande behoeften, verwerpelijk acht. Wat al moeilijkheden zijn er jaarlijks voor de regeering aan de billijke verdeeling dier onderstandsgelden niet verbonden! Maar *ik* vraag, of de grondwet daartoe niet verplicht, of eene plotselinge afschaffing van dit stelsel, indien al mogelijk, niet verkregene rechten krenken zou, of, al is dat stelsel voor de vrijheid en zelfstandigheid der kerkgenootschappen altijd meer of minder nadeelig, de tegenwoordige toestand, waarin zij verkeerden, wel gedooft, daarin verandering te brengen, zonder dat er verwarring ontstaat en ook de Staat onberekenbare schade lijdt? Niet minder groot bezwaar heb ik tegen den voorslag, door hem gedaan, om de keus van leden der verschillende collegiën van kerkbestuur zóó geheel vrij te laten, dat de predikanten, als zijnde „bezoldigde ambtenaren der kerk”, geheel konden worden voorbijgegaan en die collegiën grootendeels werden samengesteld uit gemeentelieden, tot de taak van wetgeving, bestuur en rechtspraak althans even bekwaam. Tot aanbeveling van dezen voorslag wordt o. a. opgemerkt, dat bij het Staatsbestuur voorzeker eene bepaling, dat een aanzienlijk doel der wetgevende en besturende collegiën uit ambtenaren moest bestaan, bij zeer weinigen verdediging vinden zou. Hier zou ik vragen, waarvoor ik dan toch te houden heb bijv. de leden der rechterlijke macht in ons vaderland, de burgemeesters en wethouders, de commissarissen des Konings in de provinciën, de ministers zelfs? Zijn deze geen ambtenaren van den Staat, van de kroon of van de gemeenten? Maar ook afgezien hiervan, aarzel ik niet, den hier gedanen voorslag bepaald onkerkelijk te noemen, met de traditiën der Hervormde kerk volstrekt in strijd, hoogst vernederend voor de aldus jammerlijk gedégradeerde predikanten en voor de toekomst van de meest bedenkelijke gevolgen. Met recht wordt er vrij algemeen prijs gesteld op de medewerking van bekwame ouderlingen in het kerkbestuur; maar wie schetst mij de ellende en verwarring, die er ontstaan zou in kerkeraden en hoogere collegiën, indien de partijschap van onze dagen, met voorbijgang der predikanten, tot kerkbestuurders kiezen kon, wie zij wilde?

Doch ik moet komen tot de hoofdzaak, waaromtrent ik zeide, van den heer v. Verschuier grootelijks te verschillen, zoodat het eigenlijk daarom alleen is, dat ik de pen heb opgevat.

Het geldt hier de défnitie, door hem bl. 147 van „kerkgenootschap” gegeven, in verband met zijne klacht over het ontbreken van zulk eene défnitie in mijn boek.

Van zijn standpunt is het volkomen begrijpelijk, dat die défnitie, waaraan hij behoefte gevoelt, zoowel het zoogenoemde Israëlietische kerkgenootschap als de

christelijke kerken omvatten moet. Ik voor mij echter heb tegen de benaming „kerkgenootschap”, toegepast op de Israëlieten, die meer door gemeenschappelijke nationaliteit dan door godsdienstige overtuiging bijéén behooren, nog al eenige bedenking en meen, dat de christelijke kerkgenootschappen — een naam, afkomstig uit het laatst der vorige eeuwen meer op staatsrechterlijk dan op kerkelijk gebied in gebruik — niet naar behooren gekend en gewaardeerd worden, tenzij geplaatst in het licht der algemeene christelijke Kerk. Deze christelijke Kerk, waartoe alle christenen zonder onderscheid gerekend worden, is, volgens hem, eene theologische abstractie. „Als georganiseerd genootschap”, zegt hij, „is zij „in rerum natura niet aanwezig.” Toegestemd; maar daaruit volgt nog volstrekt niet, dat eenvoudig al die vereenigingen, die de Staat nu eenmaal „kerkgenootschappen” gelieft te noemen, beoordeeld worden enkel naar haar uiterlijk voorkomen en allen moeten geschoren worden over ééne kam, zonder dat daarbij acht gegeven wordt op haren verschillenden oorsprong, op de beginselen, die zij huldigen, op de richting, waarin zij zich voortbewegen, en het doel, waarnaar zij streven. Neen, antwoordt de heer v. Verschuier, het doel dier vereenigingen zie ik niet voorbij; veeleer ontleen ik daaraan juist mijne définitie. „Een kerkgenootschap is eene „vereening van menschen, opgericht met het doel om het geloof te bevorderen „aan zekere stellingen aangaande de betrekking tusschen de Godheid en den mensch.” Maar is dit juist? vraag ik. Kan de Israëliet, die roem draagt op zijne nationaliteit, met deze définitie vrede hebben? Kan de Roomsche kerk, wie het bij voorkeur te doen is om de zegepraal harer hiërarchie, haar zich laten welgevalven? Is zij van toepassing op de Remonstrantsche broederschap, die geene vastgestelde leer bezit? En hoe zult gij het maken met de talrijke gemeenten der Doopsgezinden, die, in het bezit van hare autonomie, op zich zelve staan en geen georganiseerd kerkgenootschap vormen, al bestaat er eene Doopsgezinde sociëteit? Bovendien, deze définitie, toegepast op de Hervormde kerk, maakt haar tot „eene „vereening, opgericht met het doel, om het geloof aan zekere stellingen van godsdienstigen aard te bevorderen” (bl. 152). Ik ontken, dat zij is *opgericht*; zij is veeleer geworden en uit den drang des tijds allengs geboren. Ook is haar geloof geen bloot voor waarheid houden van zekere stellingen, en lost de godsdienst, dien zij voorstaat, zich niet in uiterlijke vormen op. En dit doel, waartoe zij gezegd wordt werkzaam te zijn, zal nu den grondslag van haar geheele kerkrecht uitmaken, zooals bl. 154 te lezen staat? Nog eens, ik ontken dit bepaaldelijk en acht bovendien de gegevene définitie niet slechts voor den welstand der kerk uiterst bedenkelijk, maar ook in den grond te eenemale onwaar. Hooger, oneindig hooger ligt het doel, waarnaar zij, als zijnde een deel der christelijke Kerk, streeft en streven moet. Krachtens haren oorsprong en den hoofdinhoud harer belijdenis bedoelt zij niets minder dan den waren christelijken godsdienst, zooals deze gekend wordt uit de H. Schrift, te handhaven en te bevorderen, het koninkrijk Gods, door Jezus Christus op aarde gesticht, in hare mate te helpen verwezenlijken, den mensch en de menschheid door het evangelie te hervormen naar het beeld van God. De leer, die zij overeenkomstig dat evangelie belijdt, is daartoe slechts hulpmiddel, zeker een voornaam en veelvermogen hulpmiddel, maar niet het éénige, en in elk geval middel, geen doel. Ook is zij, als zijnde een Protestantsch kerkgenootschap, aan hare officiële leer — welke, in 't voorbijgaan gezegd, niet enkel stellingen van godsdienstigen, maar ook van zedelijken en zelfs van zuiver wetenschappelijken inhoud behelst — niet onvoorwaardelijk gebonden, maar veeleer verplicht, om ook hierin, met behulp der wetenschap, te streven naar volmaking. Uit hare beginselen vloeit dit alles rechtstreeks voort, en het mag bij hare beoordeeling niet worden voorbijgezien.

Het geldt hier, gelijk gij bemerkt, een principiëel verschil. De heer v. Verschuier verwondert zich, dat bij mij de vraag naar de leer en haar verbindend ge-

zag eerst in Afd. III, H. IV. § 2 ter sprake komt; hij zou die vraag op den voorgrond geplaatst en aan den ingang van Afd. II behandeld hebben. Met nadruk en kracht wil hij de officiële kerkleer, vervat in de zoogenoemde formulieren van eenigheid, gehandhaafd hebben, en liefst niet zien, in welke meervrije verhouding de Kerk zich, krachtens haar recht, allengs geplaatst heeft tot die leer. Echt juridisch, maar in mijn oog te eenemale ongereformeerd, beweert hij zelfs, dat het er in casu volstrekt niet op aankomt, of die leer waar is, maar of zij verbindend gezag heeft. Zoo vraagt hij eindelijk, of het onredelijk is, dat een kerkgenootschap van de predikanten, „de ambtenaren, door welke het zijne leer „laat verkondigen,” waarborgen verlangt, dat zij die leer werkelijk zijn toegedaan? en of het conscientiedwang zou moeten heeten, wanneer een genootschap, hetwelk zich de handhaving en verbreiding eener bepaalde leer ten doel stelt, diegenen, welke van die leer in belangrijke punten afwijken, niet langer in zijn midden duldt en van hun lidmaatschap ontzet? Metterdaad, op streng juridisch standpunt is de zaak zoo hoogst eenvoudig, dat men, eenmaal uitgegaan van de gegevene definitie, zich zelfs verwonderen moet over de hardnekkige tegenspraak van zóóvelen. Maar wat, als men zich bepaaldelijk tegen dat standpunt en die vóóropgeplaatste definitie verklaren moet? Alles, wat in mij is, komt op tegenstellingen, als hier verkondigd worden: de Kerk enkel ingesteld om de leer; haar doel enkel gelegen in de verbreiding dier leer; de predikanten enkel bezoldigde ambtenaren, met de taak der verbreiding belast en, wijken zij van de letter der kerkleer af, blootgesteld aan het gevaar van ontzetting uit hun ambt, of anders — want ook deze mogelijkheid wordt ondersteld — hoe eer hoe beter overgegaan tot eene herziening der belijdenisschriften! Ook deze laatste voorslag is weder gansch natuurlijk; want eene kerkleer moet er nu eenmaal zijn en dus voor de misschien verouderde eene nieuwe worden vastgesteld; maar zou zulk een maatregel, vraag ik, evenals op een Roomsche concilie, bij meerderheid van stemmen uitvoerbaar en in dat geval voor dissentiërende gemeenteleden verbindend zijn? In verband hiermede wordt dan ook bl. 165 erkend, dat, na de opheffing der theologische faculteiten, op kerkelijke seminariën het theologisch onderwijs door een kerkelijk formulier beperkt zal moeten zijn; want, daar het doel van een kerkgenootschap is, om aan een bepaald formulier, aan eene bepaalde belijdenis ingang te verschaffen, kan de Kerk bezwaarlijk aan diegenen, die zij tot hare leeraars opleidt, een onderwijs doen geven, dat van dit formulier afwijkt. Volkomen consequent geredeneerd! Maar misschien is daarbij de vraag nog niet gansch overbodig, of dat onderwijs dan toch in elk geval een wetenschappelijk onderwijs zou moeten zijn, waarbij het enkel om waarheid is te doen? En zoo ja, of een wetenschappelijk onderwijs denkbaar is zonder behoorlijke vrijheid van onderzoek? Wat meer is, zou hiermede inderdaad gehandeld zijn in den geest der Nederlandsche Hervormde kerk, die, ten tijde der hervorming, toch waarlijk de Roomsche kerk niet verlaten en zich vrijgevochten heeft, om nu ten laatste aan haar, wat in zake van godsdienst de erkenning betreft van menschelek gezag, gelijkvormig te worden en door hare beginselen, met volkomen terzijdestelling van die van het Protestantisme, zich te laten besturen en leiden? Of is het in onze dagen reeds zóóver gekomen, dat eene godsdienstige vereeniging als deze in de oogen der heeren juristen weinig anders is dan een burgerlijke vennootschap? dat zij zich getroosten moet beoordeeld te worden enkel naar haar uiterlijk voorkomen, zonder verder onderzoek? Wie kan het gelooven? De ernstige waarschuwing, die de heer v. Verschuier aan het einde zijner beoordeeling (bl. 168) zich veroorlooft, ware hier in dat geval allermint misplaatst, „dat juist bij zoo teedere vraagstukken, en die zoo „ligt de hartstochten in beweging brengen, niets zoo nadeelig is als „halve en oppervlakkige wetenschap.” Mij aangaande, ik doe gaarne hulde aan de bekwaamheid van mijn beoordeelaar op het gebied van het staats-

kerkrecht, en niets is mij aangenamer dan met zijne ervaring op dat gebied, ook met zijne aanmerkingen en terechtwijzingen, voor mij zelve winst te doen. Maar waar het vragen geldt, die tot het zuivere kerkrecht behooren, daar moet ik hem vooralsnog de bevoegdheid betwisten, om ze te beantwoorden. Daartoe wordt meer theologische vorming en dieper inzicht gevorderd in den aard en de eigenaardige bestemming van een christelijk kerkgenootschap, als tot hetwelk wij behooren. De Nederlandsche Hervormde kerk, indien zij de door hem gegevene définitie zich laat welgevallen, haar bij de beoordeeling en verdere ontwikkeling van haar kerkrecht ten grondslag legt en alzoo de verbreiding harer leer tot het hoogste doel van haar streven stelt, spreekt, naar mijne innigste overtuiging, haar doodvonnis uit. Ik kan niet anders zien, of haar leven wordt daardoor in den wortel aangetast. Zij eindigt dan met te zijn, na afloop der tegenwoordige crisis, wat de Roomsche kerk geworden is: een onveranderd en onveranderlijk overblijfsel van vroeger dagen, onbekwaam om invloed uit te oefenen op het thans levende geslacht, eene mummie, waaraan de geest sedert lang ontvloeden is, een smakeloos zout, tot niets meer nut dan om buitengeworpen en door de menschen vertreden te worden. Voor zulk eene toekomst van algemeene verbastering en versterving wenscht gij met mij, dat zij bewaard blijve, en ook de beoefening van haar kerkrecht moge, onder Gods zegen, dienstbaar zijn, om die toekomst te helpen weren, zonder dat de goede orde in haar midden onherstelbare schade lijdt!

Ik heb de eer, met de U bekende gevoelens mij te noemen

Leiden,
16 Febr. 1872.

Uwen Dienaar en Vriend
J. J. PRINS.

V.

KRIJGSKNECHTEN, GEEN DIENST-KNECHTEN MEER!

Mijnheer de Redakteur!

Onder al het gescharrel en gehaspel over het aanstaande Brielsche feest, over feiten en beteekenis die men aan feiten moet geven, over de vraag of men kan, mag, zal en moet mede juichen en jubelen of dat men zijn hoofd met assche zal bestrooijen en op den mesthoop nederzitten, bij al het gekibbel over Waternimfen en — gemengde of ongemengde — asylen voor „al wie de zee bevaren,” bij den stortvloed van proza en poëzy die ons Vaderland gaat overstroomen en waarvan het eerste bruischen reeds gehoord wordt, vergeet men, vrees ik, dat er voor Nederland een vrij wat luisterrijker feestdag is aangebroken, dan de 1 April ooit geweest is of worden zal, een dag waarvan de naneef of nanicht nog gewagen zullen niet slechts na drie eeuwen, maar, bedrieg ik mij niet, tot aan de voleinding der tijden.

„En die dag is?” Maar, mijnheer de Redakteur, en gij ook? Gij ook vreemdeling in Jeruzalem!

Laat mij het u dan maar dadelijk zeggen. Die dag is, och! dat ik het nog herhalen moet! de 18^e Februarij van het jaar onzes Heeren 1872, de eerste Zondag namelijk, waarop de Nederlandsche krijgsman niet meer *gedwoongen* was ter kerke te gaan! Hoe men dien dag zoo onverschillig heeft laten voorbijgaan,

is mij een onoplosbaar raadsel. Bevrijding van *gewetensdwang* is zeker heel fraai — ten minste in het oog van velen, want er zijn er nog altijd die het *dwingen*, altijd wel te verstaan in actieven zin, voor den hoogsten Christenplicht en de edelste Christendengd houden —, maar wat is gewetensdwang, vergeleken bij kerkedwang? Met het geweten kan men nog zoo'n weinig transigeeren, er zijn altijd nog achterdeurtjes en bijwegjes te vinden, maar ach! wie ter *kerk*-parade gekommandeerd wordt, voor hem is aan geen uitredde of ontkomen te denken, hij waagt het niet een zijstraat in te slaan of een sluipertje te maken, de kerkdeur staat open als het gapend graf en hij moet, hij zal er in, of de politiekamer wenkt en het cachot dreigt! Daar moet hij dan een uur lang zitten of staan of knielen en woorden van ernst en liefde aanhooren of kerkelijke plegtigheden bijwonen, hij die zoo'n nuttig uurtje had kunnen besteden in het „Vrolijke aardappeltje” of zoo liefelijk had kunnen minnekoozen met Kee of Mie of Jans of Ka. 't Was onuitstaanbare dwang! En voeg daarbij, wat niet het minste weegt in de schaal dier vrijheidlievende mannen, dat naar niemands gevoelen of rigting gevraagd wordt, dat de confessioneele grenadier geduldig de ketterijen moet aanhooren van den liberalen predikant, en de moderne of misschien wel pantheistische pontonnier gedwongen is te dutten onder het vervelend gezeur van den orthodoxen leeraar, dat de liberaal-katholieke artillerist de mis moet bijwonen bij een Ultramontaanschen priester en de echt-Roomsche huzaar... maar neen! liberale *geestelijken* zijn er gelukkig in Nederland niet. Loodzwaar drukte deze last op de schouderen der verdedigers des Vaderlands. Men kon het hun aanzien dat zij er onder gebukt gingen, en menigmaal heb ik hen beklagd als ik hen daar zoo als gedweeë lammeren ter slagbank zag leiden, onder aanvoering van hoplieden, op wier geelaat ook al geen blijdschap des geloofs te lezen viel. Van dezen dwang is nu het Nederlandsche leger bevrijd. De eerste daad van den nieuwen Minister van Oorlog, die in naam der liberaliteit optrad, was deze verplichting op te heffen. In zijn oog was er zeker geen maatregel die meerder spoed vereischte. Met die verplichting was er aan geen doortastende hervorming of verheffing van het leger te denken. Nu is de dageraad aangebroken van een nieuwen dag. Nu is de tijd niet ver meer af dat wij inderdaad weerbaar zullen zijn, en wanneer eenmaal Pruisens aanval op het erf onzer Vadersen krachtadig wordt afgeslagen, dan zal men moeten zeggen: dit hebben wij in de eerste plaats te danken aan den eersten maatregel van den onsterfelijken Delprat!

De 18^e Februarij brak aan. Op dien dag werd in alle kazernen de trom ge-roerd of de trompet geblazen. Aan de verbaasde legermagt werd gemeld dat men voortaan ter kerk kon gaan of niet zoo als men wilde, en tevens gevraagd of er waren die de godsdienstoefening wilden bijwonen. Een plegtige stilte volgde, slechts afgebroken door het gemompel van sommigen: Neen, nu niet, en nooit meer! Waardige, vrije, fiere Nederlanders, wat ben ik trotsch op u! In 's Hage, zegt men waren bij de garnizoensdienst nog vier grenadiers, twee huzaren en een jager. Ik ben blijde dat ik hun namen niet ken.

En hoe is die dag in Nederland gevierd? Helaas, hij is bijna onopgemerkt voorbijgegaan. Hoe komt het toch, dat niet alle kroegen, wijn-, bier-, dans- en speelhuisen de vlag uitgestoken hebben? Hoe komt het toch dat er geen optogt gehouden is van water-, bosch- of andere nimfen? Waarom heeft de Nederlandsche maagd, die toch al lang den Bijbel heeft laten glippen, toen ook niet den ouderwetschen vrijheidshoed weggeworpen en de phrygische muts opgezet, en een *cancan* gedanst b. v. met van Vloten of den Nederlandschen Spectator? Het Nederlandsche leger heeft gejubeld, want nooit zag ik het fraaijer zwieren en nooit hoorde ik het krachtiger vloeken, dan toen ik op 's Konings verjaardag mij op den Vijverberg onder de joelende menigte begeven had. Maar het Nederlandsche volk deed, als naar gewoonte, niets.

En toch, Mijnheer de Redakteur! Ik vraag het u nog eenmaal, had het geen juichensstof? Die Nederlandsche soldaten zijn onze zonen en broeders, en het moet ons goed doen aan het harte, dat zij nu weder een uurtje meer kunnen zwieren en zwaaijen, en drinken en vrijen. Laat men ze dwingen om vijf of meerdere jaren het ouderlijk huis en den werkring waartoe zij geroepen zijn te verlaten, laat men hen dwingen om zich òf doodelijk te vervelen òf hun tijd in ongebondenheid door te brengen, laat men hen dwingen om menschen dood te schieten of zelf verminkt of doodgeschoten te worden, maar afschuwelijk is het *dát* men hen dwingen zoude om het Evangelie te hooren verkondigen of hun God te dienen! Dat juk is *hun* nu van de schouders genomen. Maar is het niet voor ons allen een gunstig voorteeken? Zal nu niet *alle* dwang moeten verdwijnen? Zal er nog ooit sprake kunnen zijn van *schoolpligtigheid* of zelfs van *schoolgeldpligtigheid*? Van verpligte *vaccinatie* of van bevolen ontsmetting? Zal niet eindelijk, wat wel het toppunt van geluk mag heeten, ook niet alle *belastingdwang* moeten verdwijnen?

Als Avis en B. Vis er over denken als ik, dan gaan wij nu te zamen dienst nemen. Dan zijn wij ten minste van *iets* vrij, waartoe wij nu verpligt zijn. „Verpligt? Maar hoe, zijt gij dan geen vrije maanen?” Mijnheer de Redakteur! Als men getrouwd is en kinderen heeft en een maatschappelijke betrekking bekleedt, kan men niet alles doen, veel minder alles nalaten wat men wel wilde. Maar de soldaat is nu vrij, geheel vrij, vogelvrij. *Vive la liberté!* En daarom vrienden, voorwaarts! Gaat gij mede, mijnheer de Redakteur? „Turf in je ransel, turf in je ransel” enz.

In allen gevalle, denk over 300 jaren aan den 18^{en} Februarij 1872, en bestel vast een waternimf of zoo iets.

Geheel de Uwe

JAN OLY.

STAATKUNDE EN GESCHIEDENIS.

GESCHIEDENIS VAN DEN DAG.

Het belangrijkste feit uit de geschiedenis der laatste dagen is de strijd in Pruisen over de wet betreffende het Staatsschooltoezicht. Deze wet luidt aldus:

Art. 1. Met opheffing van alle in de verschillende provinciën bestaande, daarmee strijdende bepalingen behoort het toezicht op alle openbare en particuliere inrichtingen van onderwijs en opvoeding aan den Staat; diensvolgens handelen alle met dit toezicht belaste colleges en ambtenaren op last van den Staat.

Art. 2. De benoeming van de gemeente- en arrondissements-schoolopzieners en de indeeling hunner arrondissementen behoort alleen aan den Staat. De door den Staat aan de inspecteurs der volksschool opgedragen last, voorzoover zij dit ambt als bij- of eeraamt vervullen, kan ten allen tijde worden teruggenomen. De personen, aan wie de tot dus verre bestaande voorschriften het toezicht over de volksscholen opdragen, zijn verplicht dit ambt op last van den Staat verder te vervullen, of op verzoek op zich te nemen. Alle hiermee in strijd zijnde bepalingen zijn opgeheven.

Om het gewicht dezer wet te kennen moet men tusschen de regels lezen, of liever de omstandigheden in aanmerking nemen, waaronder dit wetsontwerp is ingediend. De eerste aanleiding is geweest de afkondiging van het dogma der onfeilbaarheid, en de daarop gevolgde excommunicatie door de Roomsch-Katholieke bisschoppen van een aantal leeraren aan de Pruisische Universiteiten en gymnasia. Te Braunsberg werd de Katholieke godsdienstonderwijzer, Dr. Wollmann, door den Staat aan het gymnasium aangesteld, in den ban gedaan en van het kerkelijk standpunt was zijn radicaal als godsdienstonderwijzer daarmee vervallen. De toenmalige Minister van Eeredienst von Mühler vaardigde een besluit uit, waarbij Dr. Wollmann werd gehandhaafd en aan de leerlingen, die van zijn godsdienstonderwijs geen gebruik wilden maken, het verblijf op het gymnasium werd ontzegd. Kort daarna volgde de

indiening van dit wetsontwerp, waaruit men algemeen in Duitschland opmaakte, dat de Pruisische Regeering hiermee in de eerste plaats op het oog had den Pauselijken banvloek onschadelijk te maken en in de tweede plaats het ontstaan van een Oud-Katholieke, zoo mogelijk nationale Deutsche kerk in de hand te werken, en daardoor de overmacht van de Ultramontanen te breken. De wijze, waarop de half officieele bladen zich over dien maatregel uitlieten, maakt het ontwijfelbaar, dat dit de bedoeling was. Uit de geschiedenis van het wetsontwerp blijkt echter, dat de Pruisische Regeering zich heeft bedacht en haar oorspronkelijk plan aanmerkelijk gewijzigd. Het straks genoemde besluit van den Minister von Mühler werd door zijn opvolger, Dr. Falk, ingetrokken en een nieuw besluit uitgevaardigd, waarbij wel de door den Staat aangestelde godsdienstleeraar werd gehandhaafd, maar zoowel voor het gymnasium te Braunsberg als elders de bepaling vastgesteld, dat de leerlingen, wier ouders bezwaar hadden in het officieel van staatswege gegeven godsdienstonderwijs, daaraan geen deel behoefden te nemen, mits bewezen werd, dat de leerlingen elders voldoende godsdienstonderwijs genoten, — terwijl later half officieele bladen verzekerden, dat deze bepaling zeer ruim zou worden toegepast, zoodat ook het recht der ouders, van zelf godsdienstonderwijs te geven, zou worden erkend.

De Regeering stelde zich hierbij op een geheel ander standpunt; zij deed afstand van het ongelukkige beginsel van dwang op het gebied van godsdienst en liet de al of niet verkondiging van het onfeilbaarheidsdogma vrij. De wet op het staatsschooltoezicht werd echter gehandhaafd en door den Minister Falk van zijn voorganger overgenomen. De wet scheen noodig om den invloed van de Roomsche geestelijken te weren, die meest allen onderworpen aan het nieuwe dogma, het op de scholen zouden propageeren. De gelegenheid stond hun open, zij was te schoon om ze ongebruikt te laten; men weet buitendien, wat men van de ultramontaansche heeren zelf heeft te wachten. Op de Pruisische scholen is namelijk het godsdienstonderwijs verplichtend, en zoo als natuurlijk is in dat geval, volgens sommigen volgens recht, volgens anderen uit gewoonte, is aan de geestelijken der kerkgenootschappen het toezicht of de leiding van het onderwijs opgedragen. Art. 24 van de Pruisische Grondwet zegt uitdrukkelijk: Het godsdienstonderwijs zal worden geleid door de daarvoor bestaande kerkgenootschappen. De Pruisische Regeering, uitgaande van het beginsel dat de Oud-Katholieken even wettige Katholieken zijn als de nieuwe of onfeilbaarheids-Katholieken, bleef geheel binnen het Pruisische stelsel, wanneer het met deze wet wilde bewerken, dat de Oud-Katholieke geestelijken niet willekeurig door de Nieuw-Katholieken werden verwijderd.

In plaats van nu een bepaalde wet in te dienen met het oog op de gegeven omstandigheden, sloeg zij een algemeenen maatregel voor, zoo algemeen zelfs dat van het eigenlijk doel der wet geen woord werd

gerept; aan den Staat meer uitsluitend het toezicht over de scholen opgedragen, en het recht daarvoor ambtenaren aan te stellen en te ontslaan; m. a. w. de geestelijken, die tot dusverre rechtens of volgens ingewortelde gewoonte met de leiding van het onderwijs waren belast, konden worden ontslagen en andere personen daarvoor aangesteld, hetzij andere geestelijken, hetzij leeken.

Bij eenig nadenken, en allen partijstrijd daargelaten, moest deze maatregel niet zonder gevaar worden geacht. De Regeering scheen alleen de ultramontaansche ijveraars op het oog te hebben, maar kon men deze tegenover het verplicht godsdienstonderwijs op de Pruisische scholen geheel alle recht ontzeggen? Indien de ouders verlangden, dat hun kinderen onfeilbaarheidsonderwijs ontvangen, kunnen zij dan op grond van art. 24b van de Pruisische Grondwet niet eischen, dat aan de geestelijken naar hun geloof het toezicht zal blijven opgedragen? De Staat mag nimmer bij algemeenen maatregel aan de burgers een bestaand recht ontnemen, zoo lang er geen daden zijn bedreven en bewezen, die strafbaar zijn volgens bestaande wetten. Maar de wet op het staatschool-toezicht spreekt niet van bepaalde gevallen; zij is algemeen en kan op alle geestelijken worden toegepast, van welk kerkgenootschap en van welke leer ook. Vroeger was de Pruisische Regeering met heiligen ijver bezielde voor de Evangelische kerk en bevorderde met alle kracht de Protestantsche orthodoxie. Op dit oogenblik is dit niet zoo erg het geval, maar de geest van von Mühler zweefde nog door het ministrieel bureel en wie verzekert, dat er straks weder geen omkeering kan plaats hebben in den zin van het oude? En de orthodoxen, die klachten en jammerkreten hebben aangeheven over het vertrek van von Mühler, kunnen, vrezend voor het toenemend liberalisme niet zonder reden bezwaar maken om aan den Staat een recht toe te kennen, waarbij het kerkelijk toezicht op het onderwijs afhankelijk wordt gemaakt van de willekeur der Regeering. Waar het godsdienstonderwijs van staatswege verplicht is, is het toezicht van de geestelijken van de verschillende kerkgenootschappen een zoo natuurlijk recht, dat het uit den aard der zaak zou voortvloeien, wanneer het niet in de Pruisische Grondwet geschreven was. Geen kerkgenootschap, welk het ook zij, kan zonder een zelfmoord te plegen, zijn rechten hier aan den Staat afstaan; deze mag bepalingen maken om de werkzaamheid van den geestelijke te beperken tot zijn gebied, maar nooit hem dat recht ontnemen, tenzij hij zich de macht aanmatige om als opperste rechter over alle gelooven eigenmachtig te beslissen.

Wanneer wij nu de driedaagsche discussie nagaan, die in den Pruisischen Landdag en later ook in het Heerenhuis over de wet is gevoerd, dan treft ons het zonderling verschijnsel, dat de Regeering, met name de President-Minister von Bismarck, en de Minister van Eeredienst Falk zich op een geheel ander standpunt hebben geplaatst dan de oorsprong der wet moest doen vermoeden; zij liet dit geheel over aan de

liberale partij; Falk, getrouw aan zijn afkomst uit het Ministerie van Justitie, betoogde dat de voorgestelde maatregel niet in strijd was met de Grondwet, en Bismarck plaatste zich op zuiver nationaal standpunt en beweerde, dat de wet alleen moest dienen om in Posen de onderdrukking der Duitsche taal te voorkomen en de ultramontaansche anti-nationale werkzaamheid tegen te gaan. Bijna angstvallig vermeden Falk en Bismarck om op kerkelijk gebied te komen; van het onfeilbaarheids-dogma werd niet gesproken. Zeer in het algemeen beweerden beiden, dat hun doel in het minst niet was het godsdienst-onderwijs van de school te verbannen en verklaarden de beschuldiging dat zij de school wilden ontchristelijken voor laster. Als gevoelde Bismarck zelf het gebrekkige van het wetsontwerp, deed hij een beroep op het vertrouwen van de conservatieven op de Regeering, dat deze geen vijandige bedoelingen kon hebben tegen het godsdienst-onderwijs en de met het toezicht daarover belaste geestelijkheid, altijd voor zoover deze geen anti-nationale of particularistische bedoelingen had. Men had hem kunnen antwoorden, dat van vertrouwen hier geen sprake is, maar van een wet, met het oog op bepaalde feiten en misdrijven, en men daarvoor geenen algemeenen maatregel mag nemen waardoor bestaande rechten ook van anderen worden geschonden.

De liberale leden van den Landdag waren ronddoerend in hunne discussie; terwijl Bismarcks rede voor het grootste gedeelte bestond uit het betoog, dat de Zwarten een groote fout hadden begaan door de staatkunde te beschouwen en te behandelen van een confessioneel standpunt uit, paktten zij de koe bij de horens, zooals men zegt, en wezen op den verderfelijken invloed, dien de geestelijkheid op de school uitoefende, en op het onfeilbaarheids-dogma en den Syllabus, waardoor de geheele moderne maatschappij, ook de Pruisische staatsinstellingen werden veroordeeld en vervloekt. Wat is die verchristelijking van de school, vroeg Virchow? Wat anders dan een geslacht op te kweeken dat niet denken kan, maar slechts behoeft te gelooven; de vrijheid, door de Zwarten geëischt, is de vrijheid der onwetendheid. Inconsequent is die eisch om vrijheid, want de geloofs- en gewetensvrijheid is in den Syllabus veroordeeld; het eenige doel van deze wet was dan ook de verderfelijke heerschappij van de Kerk op de school te breken. Men behoefde slechts te wijzen op den toestand van het onderwijs in Spanje, in Ierland, in den Kerkelijken Staat, in België, waar het volk in armoede en onkunde wegdwijnt. In Spanje konden in '60 slechts 3 miljoen personen lezen en schrijven, $7\frac{1}{2}$ miljoen alleen lezen, en $11\frac{1}{2}$ miljoen noch lezen noch schrijven. In België konden van de miliciens van '64 ongeveer 51% noch lezen noch schrijven; in West-Vlaanderen, het beloofde land der Ultramontanen bedroeg het aantal van hen, die schrijven konden slechts 17%.

Volkomen waar, maar vloeit daaruit voort, dat de voorgestelde wet billijk was? Men kan er de gevolgtrekking uitmaken, dat de geeste-

lijken niet deugen om onderwijs te geven, dat zij slechts gelooframmende domme wezens vormen, en derhalve ook volstrekt niet kunnen worden belast met toezicht op het onderwijs, — een zaak, waarvan zij blijkbaar niets begrijpen; — maar het godsdienstonderwijs behoort tot de bevoegdheid der kerk, en al leert nu die kerk dat twee maal twee zeven is, dan heeft de Staat nog niet het recht om zelf het toezicht op het godsdienstonderwijs te gaan houden, met uitsluiting van den geestelijke.

De liberalen hadden dan ook van de oppositie harde slagen te verduren; men verweet hun, dat zij een autocratische wet, die tot allerlei willekeur aanleiding kon geven, in strijd met hun beginsel goedkeurden; de staatkunde scheen bij hen slechts een zaak van persoonlijke voor- of tegen-ingenomenheid te zijn; vroeger verklaarden zij, dat zij de wet verwierpen, omdat zij in het beleid van den Minister, toen von Mühler bezwaar maakten; nauwelijks was von Mühler door Falk vervangen, of de liberalen behoorden tot de aanbidders van de wet.

Zift men de argumenten van de Ultramontanen en Conservatieven tegen de wet van den partijzwadder, dan behoudt men een gezonden kern over, en deels anti-ultramontanisme, deels onverschilligheid voor de rechten der kerk, niet de bewijsvoering van het gezond verstand, hebben die argumenten vernietigd. Sommige conservatieven trachtten een brug te bouwen om de Regeering de hand te reiken. Aangenomen, dus spraken zij, dat de geestelijken op sommige plaatsen een verkeerden invloed uitoefenen op het onderwijs, dan willen wij aan de Regeering het recht geven zulk een geestelijke te ontslaan, mits een andere geestelijke van hetzelfde kerkgenootschap daarvoor wordt in de plaats gesteld. Een wet, die aan de Regeering zulk een willekeurige macht verleent, beweerde een der hoofdlieden van de Ultramontanen, kan alleen worden verleend bij volkomene vrijstelling van het onderwijs.

Ook de bezwaren van de conservatieven tegen de wet, met het oog op de letter van de grondwet, schijnen ons niet genoegzaam wederlegd. Het minst hechten wij aan het bezwaar ontleend aan art. 122, waarin wordt gezegd dat de bestaande bepalingen op de scholen en inrichtingen van opvoeding en onderwijs van kracht blijven, tot aan de afkondiging van de bij art. 26 beloofde onderwijswet. Men kan de wet op het staatsschooltoezicht beschouwen als een onderdeel van de nieuwe onderwijswet, en ook de oppositie had reeds vroeger tot een partieele regeling van het onderwijs de hand geboden. Tegen het straks genoemde art. 24, bepalende de leiding van het godsdienstonderwijs door de kerkgenootschappen, wijst men naar ons inzien ten onrechte op art. 23, waar wordt gezegd: »Al de openbare of particuliere scholen en inrichtingen van onderwijs zullen onderworpen zijn aan het toezicht van de ambtenaren, door de Regeering benoemd.» Een der nationaal-liberale afgevaardigden maakte de spitsvindige opmerking, dat er in art. 24 alleen sprake was van leiding van het godsdienstonderwijs en

niet van toezicht, welk woord in de vroegere Pruisische grondwet voorkwam, maar opzettelijk was veranderd. Zooals wij straks reeds aantoonde, kan men uit den aard der zaak de geestelijken uit de school niet weren, omdat er godsdienstonderwijs wordt gegeven. Zijn die geestelijken de Regeering onaangenaam, niettegenstaande het schooltoezicht door de geestelijken reeds door gewoonte recht is geworden, dan kon zij het toezicht der geestelijken beperken tot het godsdienstig onderwijs, behoudens bepalingen, waarbij de vrijheid der ouders en der leerlingen om aan dit onderwijs al of niet deel te nemen, in geval de geestelijke misbruik maakt van zijn verblijf in de school om andere zaken te leeren, op te ruien tegen den Staat of staatsgevaarlijke stellingen te verkondigen, dan kan zij hem volgens de wet vervolgen, maar moeielijk het schooltoezicht ook wat het godsdienstonderwijs betreft, opdragen aan een staatsambtenaar. Doch wenschelijker zou het zijn het godsdienstonderwijs van het programma der school te verwijderen en dit op te dragen aan de verschillende kerkgenootschappen; maar hiervoor is men in Pruisen nog niet rijp en deze oplossing wordt door geen der partijen gewenscht, althans voor het oogenblik niet; zij is dan ook, na de jaren lange vermenging van het godsdienstonderwijs met het gewoon onderwijs, niet uit te voeren zonder tot bedenkelijke schokken aanleiding te geven.

De afloop van den strijd is bekend; Bismarck heeft met zijne nationale wapenen zoowel in den Landdag als in het Heerenhuis als naar gewoonte den zege behaald; in het laatste niet zonder bedreiging van tot buitengewone maatregelen de toevlucht te zullen nemen. Overal in Duitschland wordt de overwinning den grooten staatsman hoog aangerekend en de dagbladen bevatten tal van gebeden, dat men den Rijkskanselier, den Duitschen held, op zijn dotatie in Lauenburg rustig zal laten rusten.

Wij kunnen de ingenomenheid met von Bismarcks houding tegenover de Ultramontanen niet deelen; de wet op het schooltoezicht komt ons voor een onbillijke, autocratische maatregel te zijn, die tot een heillooze inmenging van den Staat op het gebied der Kerk moet aanleiding geven; de wet houdt geen rekening met de werkelijkheid en tracht zelfs niet naar een regeling van de inderdaad moeielijke quaestie; het is slechts een wapen, bestemd tot afwering van anti-nationale aanvallen. Men moet vragen: van waar komt het, dat Bismarck de kerkelijke zijde der quaestie niet heeft aangeroerd, ja blijkbaar met hoogst zonderlinge naïveteit verklaarde, dat het confessioneel bezwaar voortspoot uit de heillooze vermenging van godsdienst en staatkunde, dat hij zelf ook een geloovig Christen was, enz. En het antwoord is niet ver te zoeken: Bismarck begrijpt met al zijn scherpzinnigheid het gewicht of de kracht niet van de kerkelijke partijen; toen prins Hohenlohe den 9 April 1869 zijn circulaire zond aan de Europeesche Mogendheden om opmerkzaam te maken op het gevaar van het Vati-

caansch concilie voor de Staten, om uit te noodigen tot gemeenschappelijke maatregelen van tegenweer, vond hij te Berlijn evenmin gehoor als elders. Bismarck beschouwde dien stap als onnoodig en overbodig; er zijn meer feiten, die duidelijk doen zien, dat de Duitsche Rijkskanselier niet op de hoogte is van den strijd tusschen de Duitsche beschaving en het Jezuieten Romanisme; de benoeming van Melchers, een werktuig der Jezuieten, tot aartsbisschop van Keulen, is Bismarck's werk geweest; vroeger verweet men Bismarck zelfs een zekere mate van sympathie jegens de Jezuieten. De tegenwoordige aartsbisschop van Posen, Ledochowski, door den Paus eenigen tijd geleden benoemd tot primaat van Polen, heeft eveneens zijne benoeming aan von Bismarck te danken, en de sluwe prelaat was langen tijd aan het Pruisische hof een welkome gast; hij reisde naar Versailles om keizer Wilhelm voor een interventie in de Romeinsche aangelegenheden te winnen. De zending gelukte niet, maar wel werd Ledochowski met alle eerbewijzen en uiterst voorkomend ontvangen.

De ultramontaansche agitatie dagteekent namelijk niet van gisteren of eergisteren; de afkeer van de Zwarten van het groote protestantsche Pruisen en van het Duitsche keizerrijk onder de leiding van dat Pruisen, is even natuurlijk als hun antipathie, hun instinctmatige vrees voor de Duitsche wetenschap; de vergaderingen van de Katholieke vereenigingen, de werkzaamheid der Jezuieten geschiedden in het openbaar; iedereen wist welke Duitschland vijandige geest van hier uitging, behalve von Bismarck; de benoeming van elken nieuwen bisschop was een triomf voor Rome, waarvan alleen Bismarck niets kwaads vermoedde. Eerst toen de Duitsche Rijkskanselier uit den Franschen oorlog terugkeerde, trof hem de anti-nationale houding van de Ultramontanen; de vorming van het Zwarte Centrum kwam hem voor als een geheel onverwachte zaak en als een politieke fout, naar zijn eigen verklaring. Bismarck is zich zoo weinig bewust van den strijd, die hier wordt aangebonden, dat hij naief genoeg was om bij het bespreken van de opheffing der afzonderlijke afdeeling voor Roomsche-Katholieke aangelegenheden aan het Pruisische Ministerie van Eeredienst, te verzekeren, dat hij gaarne had gezien, dat te Berlijn een pauselijke nuncius was gekomen, omdat deze »zonder straalbreking de Regeering kennis zou kunnen geven van de behoeften en eischen van de Roomsche-Katholieke Kerk.» Bismarck had even goed kunnen zeggen: in het belang van de Jezuietische anti-Duitsche propaganda acht ik het wensche-lijk, dat de thans overal verspreide draden der anti-nationale intrigues nog meer worden geconcentreerd; de benoeming van een Italiaan aan het Pruisische hof is een uitstekend middel om de leiding daarvan aan één vaste hand toe te vertrouwen; gij zult dan zonder twijfel met nog meer succes werkzaam kunnen zijn. Bismarck gelooft niet aan den langen duur van den strijd; de toestand zal, door de maatregelen die hij voorstelt, langzamerhand vreedzamer worden! Bismarck ziet in

één woord in het confessionalisme alleen een politieke fout, hij keurt in de Ultramontanen af, dat zij particularisten zijn, en zou zonder die eigenschap hen nog altijd tot zijn vrienden tellen. Hij wil de kleine Ultramontaantjes in Posen nu Duitsch laten leeren, in het vaste vertrouwen, dat zij dan wel zullen genezen van hun particularisme; dat het een kerkelijken geloofsstrijd geldt, waarin reeds menig staatsman is bezweken en die in geen geval met lichte wapenen is te winnen, daarvan heeft hij geen begrip. Bij zijn reusachtige politieke werkzaamheid heeft Bismarck, naar 't schijnt, geen tijd gehad om de geschiedenis van de kerkelijke partijen zich eigen te maken; hij heeft het nooit voor mogelijk gehouden, dat een godsdienstige quaestie zijn staatkundige schepping belemmerend zou in den weg treden.

De vreedzame toestanden die komen zullen, bestaan echter slechts in de verbeelding van den Duitschen Rijkskanselier, en hij heeft nog menige verrassing van de zijde der Ultramontanen te wachten. De strijd is te ver gekomen en de Zwarten zijn te zeer op politiek gebied werkzaam om een staking der vijandelijkheden, al ware 't ook maar voor den uiterlijken schijn, te verwachten. De laatste onderzoekingen in Posen bij den domheer Kozmian, den Jezuet, die te Homburg onder de genietingen der min, de St. Pieterspenning verspeelde aan de bank, hebben een voor Bismarck nog maar ten halve begrijpelijk licht doen opgaan over de intrigues van de ultramontaansche partij. De thans afgekondigde wet betreffende het staatschooltoezicht moet op verschillende plaatsen botsing doen ontstaan; straks wordt een ultramontaansche geestelijke van de school verwijderd en het toezicht opgedragen aan een staatsambtenaar. Dat daar weinig omslag mee zal worden gemaakt, bewijst de houding, welke de Pruisische Regeering voortdurend aanneemt bij de pogingen van de geestelijkheid om door middel van hun banvloeken hun macht te toonen ook over staatsambtenaren en staatsbevoegdheid. Te Keulen is door de hoogere geestelijkheid de garnizoenskerk onbruikbaar verklaard, omdat de Oud-Katholieken daarin godsdienstoefening hadden gehouden; de Minister van Oorlog gelast den Roomschen geestelijke bij het leger om zich aan dat verbod niet te storen, en de gewone Roomsche-Katholieke godsdienstoefening te houden voor het garnizoen. De pastoor Grunert te Insterburg wordt door den bisschop van Ermland wegens niet erkenning van het onfeilbaarheidsdogma geëxcommuniceerd; Grunert bekleedt echter tevens de betrekking van aalmoezenier en ontvangt onmiddellijk bevel van het Ministerie van Oorlog om als geestelijke voor de militairen verder te fungeeren. Zulke conflicten moeten met den dag toenemen, naarmate het onfeilbaarheidsdogma meer beschouwd wordt als een anti-nationale zaak en de vestiging van Oud-Katholieke gemeenten onder bescherming van den Staat toeneemt. Zoo weinig doorzicht Bismarck heeft van den eigenlijken aard, van den grond van den strijd, zoo onverbiddelijk streng gaat hij te werk waar de Ultramontanen op het gebied van

den Staat komen. Het uiterste recht van den Staat zal worden toegepast, waar er sprake is van hetgeen Bismarck alleen onder den naam van particularisme kent; men spreekt reeds van de verdrijving der Jezuiteten-missionarissen, op grond dat zij vreemdelingen zijn; reeds zou het denkbeeld zijn geopperd om de Jezuiteten-orde in Duitschland op te heffen, een plan dat voor het oogenblik weinig bijval schijnt te hebben gevonden, maar juist een maatregel is naar den geest van von Bismarck, wanneer hij nog wat meer ervaring heeft opgedaan van de ultramontaansche werkzaamheid. De strijd is eerst ontbrand en zal steeds grooter uitbreiding verkrijgen; onbewust heeft Bismarck de Ultramontanen aangetast in den hartader, het onderwijs, en het toezicht dat met echt Pruisische ambtenaren-nauwgezetheid op het onderwijs zal worden uitgeoefend, maakt dat de Zwarten gedwongen zijn een strijd te voeren op leven of dood.

Er volgen leerzame dagen voor Bismarck. De Ultramontanen meenen door internationale aaneensluiting hem ten val te brengen ¹⁾, en ook van Protestantsche zijde wordt dikwerf beweerd, dat de strijd met de Kerk den Staat noodzakelijk moet verzwakken en ten laatste even als in de middeleeuwen op de nederlaag van den Staat moet uitloopen. De laatsten echter vergeten daarbij, dat de vergelijking met de middeleeuwen niet opgaat; de kracht van het kerkelijk geloof is niet meer wat het was in de middeleeuwen; het meest ontwikkelde deel is van de Kerk vervreemd of althans onvatbaar geworden om door de geestelijkheid te worden opgeruid tot kerkelijke dweepzucht. Waar de eenvoudige priester en leek den Pauselijken banbliksem tarten en, in het goed geloof van hun recht, een eigen gemeente oprichten, is het met de macht van de Kerk gedaan tegenover den Staat. Niet de Kerk zal beslissen of Bismarck overwinnen zal in den strijd tegen de Ultramontanen, — een strijd, dien hij niet ontwijken kan en dien hij met zekeren tegenzin voert, omdat hij uit onkunde zijn tegenpartij minacht en het belang van den strijd niet begrijpt, — maar de verhouding van de partijen op staatkundig gebied en daarnaar gerekend, staan de kansen van den Duitschen premier beter dan men had kunnen denken.

Toen de ultramontaansche partij ook op staatkundig gebied optrad en de verkiezingen voor Landdag en Rijksdag ging leiden, bestond er vooral in Pruisen vrees, dat de Ultramontanen zich met de conservatieven zouden verbinden en de meerderheid uitmaken. Dit zou geheel overeenkomstig de Pruisische traditie geweest zijn, waar sinds jaren

¹⁾ Welk een diepen haat de Ultramontanen Bismarck toedragen, kan blijken uit de volgende passage uit een Berlijnsche correspondentie van een clericaal blad; na eenige gezegden te hebben aangehaald, waarin Bismarck zich hevig zou hebben uitgelaten tegen eenige bisschoppen, gezegden, die blijkbaar onecht zijn, gaat de schrijver aldus voort: „Ja het is afschuwelijk, maar slechts zij laten zich daardoor verschrikken, die bang zijn voor phrasen. Wanneer de vijanden van von Bismarck slechts eenigermate weten om te gaan met zijn aanvallen van hebzuchtige dolheid, zullen zij hem gemakkelijk klaar krijgen. Frankrijk en Oostenrijk behoeven Bismarck slechts zijn razernij te laten botvieren, dan hebben zij niets meer van hem te vreezen. Hij zal te gronde gaan, hij zal zich datzelfde zwaard in het hart stooten, dat rood is van hun bloed. De krankzinnigen moet men alleen bewaken; de waanzinnige vervalt spoedig in razernij, en de razende sterft, stikt in het schuim zijner woede.”

beide reactionaire partijen hand aan hand gingen om het zoogenoemde revolutionair beginsel te bestrijden; de Rijkskanselier beschouwde zelf in vroeger dagen de Ultramontanen als een steun voor het conservatisme. De conservatieven volgden Bismarck in '64 en '66, en vormden den eenigen steun voor zijn staatkunde. Alleen de bekende medewerker van de *Kreuzzeit*, von Gerlach, scheidde zich in '66 af, en het was toen reeds de conservatieven volstrekt niet naar den zin, dat Bismarck excuus vroeg aan de liberalen en vrede met hen sloot. Sinds men nu von Bismarck in den Rijksdag aan het werk zag, bekoelde de voorliefde voor den conservatieven Jonker; daar moest hij werken met een liberale meerderheid en hij werkte er mede, hij transigeerde telkens. Langzamerhand begonnen de Pruisische conservatieven in te zien, dat zij zich bedrogen hadden in von Bismarck. Zelfs de roemrijke Fransche oorlog heeft hen niet dat gevoel van teleurstelling kunnen ontnemen. Met nieuwjaar aanvaardde de *Kreuzzeit*, openlijk den strijd tegen von Bismarck in een artikel vol van klaagtoon over den afval van de conservatieven van hun heilige beginselen; het blad klaagde over overstrooming van het Rijk met liberale wetten, enz. De klacht echter over den afval van vroegere geestverwanten was het zekerst bewijs, dat er in de vroeger zoo eendrachtige conservatieve partij een scheuring was ontstaan; een gedeelte, en daartoe behoorde de *Kreuzzeit*, wilde halt houden en terugkeeren in ootmoed en berouw over het volgen van een man, dien men ten onrechte voor een man Gods had gehouden, een ander deel meende, dat het met het liberalisme van von Bismarck nog al schikte en de conservatieven niet eeuwig op hetzelfde aanbeeld konden blijven slaan; men maakte onderscheid tusschen reactionair en conservatief, in één woord er vormde zich onder de conservatieven een partij, die men de nationaal-conservatieve zou kunnen noemen, d. w. z. een partij, die besloot Bismarck te blijven volgen en in navolging van de nationaal-liberalen bij voorkomende gelegenheden blijken zou geven, dat nationaliteit het met eigen beginsel zoo nauw niet doet nemen. De *Nordd. Allg. Zeit.* werd het orgaan dezer partij, en zij opende haar pennevuur tegen de vroeger zoo bevriende zuster over de ware conservatieve beginselen.

Dat de straksgenoemde vrees voor een aansluiting van conservatieven en Ultramontanen niet overbodig was, bleek uit den weg, dien de consequente conservatieven insloegen, een weg, waarop von Gerlach hun reeds vroeger was voorgegaan; zij sloten zich aan bij het Zwarte Centrum en maakten gemeene zaak met de Ultramontanen. De geschiedenis van de wet betreffende het staatschooltoezicht in den Landdag en het Heerenhuis is vooral daarom van gewicht, omdat de partijen hier zich het eerst met elkander gemeten hebben. Bij de eerste lezing van de wet op het schooltoezicht stemden 172 stemmen tegen, bij de eindstemming 155; nemen wij de eerste stemming ten grondslag als den maatstaf aangevende ook voor die conservatieven, die nog niet

vast besloten zijn of zij in den strijd tegen von Bismarck zullen volharden, dan hebben slechts een honderdtal conservatieven tegen de wet gestemd, daar het Zwarte Centrum en de Polen, bijna voltallig in de vergadering, samen een 70tal stemmen uitmaken. Gewoonlijk werd het aantal conservatieven gerekend op 150, waaronder ruim 40 vrij-conservatieven. Neemt men de pressie in aanmerking, die Bismarck door zijn persoon op de conservatieven heeft uitgeoefend, dan hebben de conservatieven, de omstandigheden in aanmerking genomen, waarlijk geen reden van klagen, maar wij voegen er bij: er bestaat volstrekt geen mogelijkheid dat zij ooit met de Zwarten en Polen de meerderheid zullen uitmaken. Immers, bij een ontbinding van den Landdag bestaat wel de mogelijkheid, dat de Ultramontanen een paar Zwarten meer in de volksvertegenwoordiging brengen, maar evenzeer de zekerheid, dat de conservatieven tengevolge van hun anti-nationale houding en hun deelgenootschap aan het monsterverbond, aanmerkelijk zullen verliezen.

Wat de wijze van verdediging betreft kan men niet zeggen, dat de conservatieven een slecht figuur hebben gemaakt; 't kon beter, maar ook erger. Aanvankelijk lieten zij hun bondgenooten, de Zwarten, alleen staan, en eerst bij de tweede lezing kwamen zij te hulp. De bestrijding van het wetsontwerp was overigens niet moeilijk; men had slechts te wijzen op de gewoonte, die kracht van wet had verkregen, op het Pruisische Landrecht en op de voor twee uitleggingen vatbare Grondwet.

En toch, indien men het geheel overziet, dan wordt men getroffen door de weinige talenten, waarover de conservatieven beschikken. De mannen van aanleg en ontwikkeling, laten de *Kreuzzeit*. klagen, dat het is om de opgaande zon, het succes te aanbidden; zij hebben zich bij de nieuwe orde van zaken aangesloten, en de dagen voor die oude Pruisische conservatieve partij zijn voorbij. Nog meer komt dit uit in het Heerenhuis; de aanneming van de wet met een betrekkelijk verrassende meerderheid moet deels toegeschreven worden aan de pressie van von Bismarck, die, naar men wel verzekerd was, tevens sprak met instemming van den Keizer-Koning, deels aan de nieuwe elementen, die werden aangevoerd; maar men staat werkelijk verbaasd over de geestelijke armoede van dit zoogenaamde bolwerk van het conservatisme, wanneer men de verslagen van de gehouden redevoeringen leest. De eigenlijke aanvoerder van de hoog-conservatieven is hier graaf Zur Lippe, de oud-Minister van Justitie, vroeger Bismarck's bondgenoot en vriend, maar later zijn onverzoenlijkste tegenstander, omdat Bismarck hem als Minister heeft doen of laten vallen. Uit zijn haat tegen von Bismarck, niet uit zijn brein kon echter de nietsbeduidende graaf kracht putten, — een groot verschil met het hoofd der Zwarten, den ex-Hannoverschen Minister Windthorst, wien het evenmin aan talent ontbreekt als aan geslepenheid.

Blijkt het zoogenaamde monsterverbond, de aaneensluiting van conservatieven en Ultramontanen, onmachtig om een hoofdrol te spelen

in den modernen staat en zijn ontwikkeling te belemmeren, de politiek van Bismarck, met al haar leemten en eenzijdigheid is de nationale staatkunde geworden en wordt door conservatieven en Fortschrittmannen zelfs gesteund.

De Ultramontanen hadden gehoopt, nu het bleek dat er met von Bismarck niets meer was aan te vangen, Pruisen te isoleeren door pressie uit te oefenen op de verschillende Duitsche vorsten, en zelfs onpartijdigen vreesden wel eens, dat het verschil tusschen Noord- en Zuid-Duitschland in godsdienst steeds het zwakke punt zou blijven van het nieuwe Duitsche Rijk. Het tegendeel is echter waar; uit alle oorden van Duitschland komen talrijke bewijzen van sympathie met den door Bismarck tegen de Ultramontanen gevoerden strijd; zoowel de Noord- als de Zuid-Duitsche Landdagen volgen hem op denzelfden weg en nemen maatregelen om het onderwijs te onttrekken aan den invloed der Roomsche geestelijkheid, die, op gezag van haar onfeilbaar opperhoofd, de wetenschap en den Staat vloekt en doemt, en derhalve uit de school geweerd moet worden, waar het er op aan komt om ontwikkelde staatsburgers te vormen. De Saksische Landdag besloot met 53 tegen 17 stemmen om de oprichting van inrichtingen voor opvoeding en onderwijs uit kerkelijke fondsen te verbieden, en het geven van openbaar onderwijs aan leden van kerkelijke orden geheel te ontzeggen. Het recht van de geestelijken om als zoodanig belast te worden met het schooltoezicht werd met 87 tegen 28 stemmen verworpen.

Nog grooter was de meerderheid, waarmee dergelijke besluiten werden genomen in den Badenschen Landdag, waar de ultramontaansche strijd van vroeger jaren nog versch in het geheugen ligt; slechts 11 stemmen verklaarden zich tegen: 8 clericalen en 3 democraten. De Badensche regeering volgde tevens het voorbeeld der Pruisische in de erkenning der Oud-Katholieken.

En hoe ging het in het beloofde land der Ultramontanen, in Beieren, waar zij bij den aanvang in den Landdag een meerderheid hadden van 8 stemmen en meenden de Regeering wel te zullen dwingen naar de heilige-kerkelijke beginselen te handelen? Na maanden lang zich bedacht te hebben over het meest geschikte middel om de Regeering ten val te brengen, hetzij door een motie van wantrouwen, hetzij door afstemming der begrooting, kwam het eindelijk tot een strijd naar aanleiding van de bezwaren van den bisschop van Augsburg in zake de houding van het Ministerie tegenover den geëxcommuniceerden Oud-Katholieken pastoor Renftle te Mering, en na een theologisch debat over het onfeilbaarheidsdogma van vier dagen, werd het rapport der patriotsche commissie, waarbij de bisschoppelijke bezwaren als wettig en gegrond werden erkend, met 76 tegen 76 stemmen verworpen; drie Patriotten stemden met de liberalen, twee waren afwezig, waarvan een tegen zou hebben gestemd. Even weinig succes behaalden de Patriotten met hun voorstel om de besluiten van den Bondsraad, voor zoover die

betrekking hebben op de uitbreiding van de Rijksbevoegdheid, te onderwerpen aan de goedkeuring van den Landdag; het werd met 76 tegen 72 stemmen verworpen, daar een meerderheid van tweederden volgens de wet werd vereischt.

Sedert dien tijd zijn de Patriotten mismoedig geworden; met hun jarenlange agitatie, met hun schimpende opruiende dagbladen bleek het dat zij in 't eind niets konden uitrichten, en met loome schreden zijn zij eindelijk aan het onderzoek der begrooting begonnen.

De nationale houding van Wurtemberg laat niets te wenschen over; het voorstel van Oesterlen c. s., om de uitbreiding van de Rijksbevoegdheid afhankelijk te maken van den Landdag werd met 60 tegen 29 stemmen terzijde gelegd. Het vertrouwen, waarmee men zich aan het Deutsche Rijk onder Pruisens leiding heeft aangesloten, blijkt uit de afschaffing van de meeste Buitenlandsche gezanten, om overeenkomstig de constitutie de diplomatieke leiding geheel aan Pruisen en de daartoe benoemde commissie over te laten, en wat men in '66 zeker voor een onmogelijkheid zou hebben verklaard, is dezer dagen geschied om de verzoening te bezegelen: de Koning en de Koningin van Wurtemberg hebben op hunne reis naar Petersburg een bezoek gebracht aan het Pruisische Hof. Waarlijk, het Deutsche nationale beginsel bezit kracht, en zoo de Fransche en Deutsche clericalen nog altijd hopen, dat het door vereende krachten gelukken zal het Deutsche Rijk in een te doen storten, het werk van Bismarck te vernietigen, dan geven zij zich over aan een illusie. Er bestaat een felle, kwaadaardige, niets ontziende, goed georganiseerde oppositie van Roomsche en Protestantsche clericalen, maar onvermogen om op staatkundig gebied iets uit te richten. Het bloeitijdperk van de Ultramontanen als staatkundige partij dagteekent uit de dagen toen zij zich bij de liberalen hadden aangesloten om de vrijheid te veroveren, welke zij noodig hadden om te trachten naar de heerschappij over allen. Waar de liberale partij zich aaneensluit vermogen zij niets, ook niet met behulp van de conservatieven, want het monsterverbond blijkt overal een middel te zijn om de conservatieve partij te verdeelen en te ontbinden. Voor een goed deel hebben de Ultramontanen dat te danken aan hun onbeschaamdheid of onhandigheid — hoe zullen wij het noemen? — Het nationaliteitsbeginsel is nu eenmaal — hetzij ten rechte of ten onrechte — een der grootste krachten van onzen tijd, en waar het sluimert doen de Ultramontanen hun best om het op te wekken en tegen zich in het harnas te jagen. In Deutschland hebben zij hun vroegeren vriend, von Bismarck, tot hun vijand gemaakt, geheel met dezelfde kortzichtigheid, waarmee zij hier te lande door hun agitatie tegen de viering van Nederlands onafhankelijkheid het meest hebben bijgedragen om de geestdrift voor de feestviering van 1 April op te wekken. Geheel opgesloten in hun eigenaardigen kerkelijken kring, gewapend met den misleidenden onfeilbaarheidsbril van den Paus, die de moderne maatschappij door vloeken hoopt te over-

winnen, vergissen zij zich telkens in den invloed dien zij uitoefenen. Zelfs de anders zoo sluwe Minister van Buitenlandsche Zaken van den Paus, de Kardinaal-Staatssecretaris Antonelli schijnt zijn oude politieke wijsheid vergeten te hebben; om de Roomsche Kerk in Elzas-Lotharingen geheel vrij te maken van alle staatkunde en haar beter te doen beantwoorden aan haar roeping, het Duitsche nationale beginsel tegen te werken, zegt hij het Fransche Concordaat op, voorzoo- veel het Duitsche Rijksland betreft. Nauw blijkt echter dat de Pruisische Regeering zich daardoor volstrekt niet vervaard laat maken en de regeling van de Roomsch-Katholieke aangelegenheden nu zelf ter hand wil nemen, zonder het Hof van Rome daarin te kennen, of de Kardinaal spant te vergeefs zijn krachten in om zijn gepubliceerd schrijven ongedaan te maken. Waarlijk, wat de Ultramontanen aan geloofs-kracht hebben gewonnen door zich de heerschappij voor te spiegelen over den modernen Staat, dat zijn zij in verstandsontwikkeling achteruitgegaan; dat bewijst niet alleen het intellectueel gehalte van de mannen in het Zwarte leger, maar ook de dwaze tactiek, die zij volgen. Dank zij hun eigen kortzichtigheid brengt het jaar '72 hun rechte booze dingen; in het om zijn wetenschappelijke ontwikkeling en zijn overwegend Protestantische elementen gehate Duitschland kunnen zij op geen enkele parlementaire vergadering meer bouwen, en het is nauw aan eenigen twijfel onderhevig, dat zij in den strijd tegen het Duitsche Rijk tegen von Bismarck het onderspit zullen delven. Voor de ontwikkeling van Duitschland komt die strijd ons aan den eenen kant minder wenschelijk voor; hij moet het nieuwe Rijk, zij 'tdan voor een zeer gering deel, verzwakken en tengevolge van de eenzijdige toepassing van het nationaal beginsel verwarring stichten onder de staatkundige partijen. Daar staat evenwel een niet gering voordeel tegenover; zooals wij vroeger reeds aantoonde heeft de ultramontaansche oppositie dit voor, dat de onderlinge naijver van de Deutsche Bondsleden zich niet ontwikkelt, het particularisme een veroordeelde met het buitenland heulende factie is geworden, en de grondslagen van het Duitsche Rijk met den dag toenemen in vastheid en kracht.

In Frankrijk, waar de Ultramontanen een veel beter arbeidsveld hebben dan in Duitschland, maken zij zich door hunne onzinnige eischen evenzeer onmogelijk en leven eigenlijk van voortdurende teleurstellingen; de eigenlijk gezegde ultramontaansche partij bezit zoo weinig macht meer, dat Thiers het heeft durven wagen om, zonder de interpellatie over de Romeinsche quaestie af te wachten, een gezant te benoemen bij de Italiaansche Regeering; de ultramontaansche pretendent, de graaf van Chambord, wordt door een volksbeweging zelfs uit het clericale België verdreven om in zijn oude residentie te Frohsdorff van zijn vergeefsche missie te gaan uitrusten. De meerderheid der Franschen heeft nog gezond verstand genoeg om in te zien, dat de hulp van de Ultramontanen hun tegen von Bismarck weinig zal baten, en het aan-

nemen van de voorwaarden dier hulp, het oprakelen van de Romeinsche quaestie, Frankrijk geheel zou isoleeren en zijn eenigen mogelijken bondgenoot, Italië, in de armen van Duitschland moet werpen.

Alleen kerkelijke kortzichtigheid kan twifelen aan welke zijde de overwinning zal zijn in den strijd tusschen Bismarck en de Ultramontanen, of zoo men wil tusschen Staat en Kerk. Voor de derde maal hebben de Germanen en Rome tegen elkander het zwaard aangegord; de eerste strijd is, zooals men weet, in het nadeel der Duitschers uitgevallen, omdat in den tijd der Hohenstaufen Rome in ontwikkeling en beschaving de Duitschers verre vooruit was. Eerst de Hervorming brak voor goed de alleenheerschappij van Rome en redde wetenschap, beschaving, vrijheid van de zedelijk vervallen priestermacht. Thans zal de derde of laatste strijd worden gestreden. De macht, waarover Rome nog beschikt, is gelegen in haar uiterlijk vertoon; indrukwekkend door de logge aaneengesmeede massa, een ware domme kracht, is dat Rome nooit armer geweest dan thans aan geest en leven; van het Christendom, den godsdienst der edelste humaniteit, de ware Internationale, heeft het weinig meer dan de uiterlijke vormen en klancken; de geest, die uit die Kerk u tegenwaait, de middelen waardoor zij zich zoekt staande te houden, dragen geen christelijk, geen humaan, geen beschaafd karakter, maar een diabolisch; het zijn weefselen van onoprechtheid, valsheid en eerezucht. Rome heeft van zijn ouden glans en macht weinig meer overgehouden dan de oude Romeinsche traditie der wereldheerschappij; van daar het dogma der onfeilbaarheid, van daar de waan, dat de geheele wereld door anathema's aan de voeten van den Onfeilbare zal rusten.

De Staat niet zoozeer als Staat, maar als vertegenwoordiger der burgerlijke maatschappij, bezit meer christelijkheid, meer humaniteit, meer beschaving dan de Kerk. Men moge aanmerking kunnen maken op de middelen, die de Staat kiest om zijn vijand te bestrijden, Bismarck moge voor het oogenblik nog niet het rechte bewustzijn hebben van de groote beteekenis, van de hardnekkigheid en uitgebreidheid van den strijd, hij is wel gezien slechts een werktuig in de hand van den Grooten Geest, die hem in het worstelperk heeft geleid en hem ook verder den weg zal wijzen, dien hij te volgen heeft. De vijand der menschheid, het Ultramontanisme, het Jezuetisme zal zelf de wapenen hem in de hand drukken. In den grond der zaak is het een heilige strijd, dien de Duitschers voeren tegen Rome, en waarin volgens de eeuwige wet der menschheid de meer ontwikkelde zal zegevieren over den mindere; waar het lijk is, daar zullen de Duitsche arenden vergaderen.

19 Maart '72.

NOORMAN.

LETTERKUNDE.

EEN NIEUW WERK VAN DEN VLAAMSCHEN DICHTER CONSCIENCE.

De Kerels van Vlaanderen. Historische tafereelen uit de XIIde eeuw, door Hendrik Conscience. Met 8 platen door Eduard Dujarain. Antwerpen, Drukkerij van J. P. van Dieren en Comp., 1871.

Daar zijn slechts enkele schrijvers, wier geschriften van vroeger dagen het publiek zoo hebben weggesleept, dat ieder nieuw werk, dat zij in het licht zenden, met de grootste blijdschap wordt begroet en met de meest gespannen verwachting wordt te gemoet gezien. Onder die schrijvers behoorden o. a. Dickens, van Lennep, George Sand enz. Ik geloof niet te veel te zeggen, wanneer ik beweer, dat ook Hendrik Conscience tot dezen mag gebracht worden. Wie onzer herinnert zich niet zijne menigvuldige romans, zijn »Loteling», zijn »Baes Gansendonck», zijn »arme Edelman» enz., die allen zoo vol diep gevoel en tevens van zulk een echte kunstwaarde zijn. Meesterlijk verstaat Conscience de kunst, om in aanschouwelijke en toch eenvoudige en natuurlijke vormen weêr te geven de verschillende toestanden van het leven. En het verwondert ons dan ook niet, dat zijne werken ver buiten de Vlaamsche grenzen ingang hebben gevonden. Hoe verschillend toch de gebruiken en zeden der onderscheiden natiën zijn, hoe men op den eersten oogopslag den Engelschman van den Franschman en den Duitscher kan onderscheiden, het menschelijke leven is overal hetzelfde, en waar dus dat leven met de grootste objectiviteit wordt beschreven, waar de roerselen van het menschelijk hart door de kunst worden ontdekt, daar verwondert het ons niet, dat zulke kunstproducten overal ingang vinden en overal met hetzelfde genot worden gesmaakt.

Daar bestaat echter nog een tweede genre van Consciences geschriften. Naast de algemeen menschelijke, zijn er ook van denzelfden Schrijver een reeks historisch-romantische geschriften aan te wijzen, die bepaaldelijk tot doel hebben het vroegere Vlaamsche heldengeslachten voorbeeld aan de tijdgenooten te stellen, opdat de oude vrijheids-

zucht ook hen meer en meer zou bezielen. Conscience toch zag met denzelfden weemoed zijn Vaderland aan, als waarmeê b. v. de dichter Ledeganck Vlaanderen beschouwde, toen hij in zijn dichterlijke toespraak tot Brugge de volgende gevoelvolle woorden ontboezemde, na eerst het schitterend verleden van Vlaanderen te hebben bezongen.

En thans! thans zijt gij waard beschreid;
 'k Herhaal het, in de bitterheid
 Des herten: zonder zuchtend rouwen
 Kan geen gevoelig zoon van Vlaandren U beschouwen,
 Daar gij van wat gij waart slechts schaduw zijt en spot.
 En wat is de reden toch van zulk een hachlijk lot?
 Gij vielt niet door 't geweld van brandend oorlogswoede,
 Gij vielt niet door een slag van 's Hemels geeselloede;
 Maar ach! het eergevoel van uw zelfstandigheid,
 Uw eigen Vlaamschen aert heb ge onbedacht vergeten,
 Al wat gij dierbaarst hadt voor vreemden pronk versmeten;
 En daarom zijt gij waard beschreid.

Van de waarheid dier woorden was ook Conscience ten volle overtuigd. Ook hij kende het schoone verleden van Vlaanderen; ook hij betreurde den vreemden pronk waarmeê zijn Vaderland zich met opoffering van zijn eigen landaard tooide; ook hij trok daarom te velde tegen de vijanden van zijn geslacht en verhief het zwaard des woords, om den naam der voorvaderen te wreken en Vlaanderen op te heffen uit de vernedering. Tot dit doel bezigde hij o. a. den vorm van den historischen roman, waartoe behooren: »In het wonderjaer 1566», »de geschiedenis van Graaf Hugo van Craenhove en van zijnen vriend Abulfaragus» »Jakob van Artevelde» en vooral »de Leeuw van Vlaanderen», welk laatste werk bovenal Conscience's roem verhoogde en den beroemden strijd van de Vlamingers tegen de Franschen in de 14^e eeuw tot voorwerp had. Tot ditzelfde genre behoort ook het werk, dat wij heden aankondigen: »De Kerels van Vlaanderen.»

Het komt mij voor, dat reeds door dezen titel alleen bevestigd wordt het gebrek, dat er aan al de historische romans van Conscience kleeft. Dit gebrek is, dat daarin de kunst, de schoonheidszin te veel is opgeofferd aan de historische naauwkeurigheid. Wel weet ik, dat daarin juist de groote moeielijkheid van dezen dubbelzinnigen kunstvorm is gelegen; maar Walter Scott en andere historische romanschrijvers hebben toch bewezen, dat het een aan het andere geen schade behoeft te doen, dat zoowel in den historischen roman de aesthetische als de geschiedkundige zin tot haar recht kunnen komen. Conscience evenwel kent het geheim dier vereeniging niet. Bij alle frischheid van voorstelling, missen zijn historische romans zoowel eenheid als idealisme. Het zijn losse aaneengeschakelde tafereelen, en daarbij heeft hij er behagen in, om zijne lezers vooral het afschuwelijkste uit dien ouden tijd te herinneren.

Nu zeide ik, dat reeds de titel van dit nieuwe werk ons wijst op dezelfde aesthetische fout. »De Kerels van Vlaanderen,» wat ligt er voor aanlokkelijks in dien titel? Het moge dan waar zijn, wat de Schrijver in zijn voorrede zegt, dat de naam *Kerel* oorspronkelijk geweest is de eigennaam van het Vlaamsche geslacht dat hun land zelf heette: *Kerlingaland*; dat de naam *Kerl* een oud Saksisch woord is, dat *vrije man* beteekent, daar is tot de uitdrukkelijke aanwijzing hiervan zooveel omhaal van geleerdheid noodig, dat daardoor naar mijn meening de fout niet wordt goedgeemaakt. Wij kennen den naam *Kerel* bijna uitsluitend in malam partem, en zoo dan iemand ons door den naam van zijn werk tot de lezing daarvan wil noodigen, dat hij dan niet beginne met straattaal te bezigen. Het behoeft niet te worden gezegd dat dit niet aesthetisch is.

Toch zouden we ons nog door dien titel kunnen misleiden en zou het zeer goed kunnen wezen, dat de inhoud niet aan dien woesten titel beantwoordde. Dit is echter maar al te waar; de inhoud zet volkomen het zegel op het barbaarsche hoofd. We worden in alle woestheden, alle gruweldaden, alle verschrikkingen rondgevoerd en zonder eenig voorbehoud worden den lezer tafereelen voor den geest gehouden, die de haren te berge doen rijzen. Ook de teekenaar Eduard Dujardin heeft door zijn illustratiën van dezen roman tot het ontvangen van dien verschrikkelijken indruk het zijne bijgedragen. De wreedste straf-oefeningen worden door hem ons voorgehouden, als waren de levendige kleuren, waarmede Conscience schildert, niet voldoende. Ziet! zulke woeste teekeningen met pen en penseel behooren te huis in het een of ander archaeologisch werk, zooals b. v. in »ons Voorgeslacht» van Hofdijk; maar in een roman voorkomende, beledigen ze al wat in ons is aan schoonheidsgevoel.

Zeker, hier en daar komen er in »de Kerels van Vlaanderen» tafreelen voor, die ons herinneren aan de liefelijke novellen van den Schrijver; maar de hoofdinhoud is niet weldadig.

Dat Conscience op bijna 60jarigen leeftijd en na het voor enkele jaren zoo smartelijk verlies van twee zijner zonen, nog onderneemt om zulk een werk te schrijven, is een bewijs van enorme kracht des geestes. Maar omdat de Schrijver nog zulk een kracht openbaart, heeft het publiek dat hem bemint, ook recht op andere kunstgewrochten, dan de »Kerels van Vlaanderen.» Waarom wijken zoovele schrijvers en dichters toch op lateren leeftijd van hunne oorspronkelijke roeping af? Waarom wordt de novellen-dichter Cremer romanschrijver, filosoof en moralist? Waarom waagt zich de novellen-dichter Conscience op de gladder baan van den historischen roman? Hoe natuurlijk dit ook moge zijn, de kunst lijdt er schade bij. Want ook in de kunst geldt de regel: Streeft niet naar hetgeen boven uw krachten is.

Dat dan Conscience terugkeere tot zijn grepen uit het onmiddellijke volksleven. Daar is hij meester. En ik geloof ook, dat hij langs dien

nederigen weg meer zal bereiken zijn levensdoel, de opheffing van Vlaanderen, dan door het woeste verleden zijns volks te steken in een romantisch kleed.

Kuilenburg.

D. C. NIJHOFF.

VERTALINGEN EN HERDRUKKEN.

Duitschlands Cassandra. De roof van den Elzas en de verwoesting der Palts onder Lodewijk XIV. Een Historisch(e) Roman door Heribert Rau. Uit het Hoogduitsch. Te Deventer, A. Ter Gunne. 1871. Een deel gr. 8o.

Met de bewering van den Vertaler van dit werk ben ik het volkomen eens, dat de geschiedkundige roman „de verspreiding van onjuiste historiekennis niet in de hand werken” zal, „als in zulk een roman 't geschiedkundige en verdichte zoo gemakkelijk kunnen worden onderscheiden als in dezen.” Dat „onderscheiden” toch is hier al zeer „gemakkelijk” gemaakt, want al de personen van het verhaal zelf zijn verdicht, op een enkelen Franschen Generaal na die slechts voor eenige oogenblikken optreedt, en wel zoo verdicht of zoo dichterlijk voorgesteld, dat zij onmogelijk historisch kunnen zijn, terwijl het geschiedkundige alleen het tooneel met zijne decoraties levert, waarop zij verschijnen en hunne rol vervullen. Niemand zal dus door dit verhaal eene verkeerde voorstelling krijgen van de feiten der geschiedenis op den titel vermeld, maar wel van den geest des tijds, waarin zij voorvielen, als hij zich laat verleiden tot den waan, dat in het werkelijke leven van het laatst der zeventiende eeuw de menschen in Duitschland zoo in boekentaal redeneerden, of liever in het dagelijksche leven spraken als hier geschiedt. Behoudens dit onhistorische heb ik er dan ook niets tegen, dat men geschiedkundige romans maakt, maar, dat Rau's *Cassandra* „eene ontegensprekelijk gunstige getuigenis voor den historischen roman mag worden genoemd,” ben ik zoo vrij in twijfel te trekken. Juist die dichterlijke uitdrukkingen, NB. in den mond van Heidelbergsehe studenten van 1689! en nog veel meer hunne zeer moderne levens- en wereldbeschouwing zijn mij hiertoe in den weg. Een eerste vereischte toch van het genre is, dat men de *dramatis personae* laat denken en spreken in den geest van hun eigen en niet in dien van een veel lateren tijd.

Ik zoude hier echter kunnen vragen, of het in den geest van eenigen tijd is, dat een twintigjarig jongeling, als hij aan een zeventien- of zestienjarige (Ottilie wordt op de eene bladzijde 17, op eene volgende 16 jaar genoemd) schoone zijne liefde begint te verklaren en het meisje onder eenig voorwendsel tracht weg te komen, op deze manier tot haar spreekt: „Een oogenblikje, Ottilie, moet ge naar mij luisteren. 't Is zonderling, maar als een mensch alleen zijn levensweg gaat, dan is zijn leven arm en nietsbeteekenend, tot wanhopig worden toe.” (Dit kan nog, maar wat nu volgt!) „'t Is ons dan, als worden we hier op de wereld als de diamant onder den grond. Vruchteloos vragen we, hoe ons doel nader te kunnen komen!” (als de diamant, die uit den grond wil komen om als ornament te schitteren?) „Wanneer we alleen staan in de wereld, dan zijn we als 't vuur” (tweede vergelijking!) „dat in den berg smeult, en jagen we naar

't einde der gevangenschap" (een smeulend vuur jaagt nergens naar!) „Dan is 't ons, alsof de ontboeide geest zijn vorigen eenzamen en verlaten toestand vergeet, en na 't verbreken van alle banden, zegevierend ten hemel stijgt, vanwaar hij alkomstig is..." (onder deze filosofisch-amoureuze toespraak wordt Ottilie „van doodsbleek bloedrood," schuift onrustig op haar stoel heen en weer enz. Maar hij vervolgt:) „En begrijpt ge, lieve Ottilie, hoe deze" (welke?) „vonken uit den steen springen?" Ik wil gaarne gelooven, dat zij 't niet begrijpt, hierop „Nee," antwoordt en weer eene poging doet om op te staan. Zij wordt hierin verhinderd, en onze twintigjarige student:

„Als ge wist, lieve Ottilie," zeide Marloff halffluid, en zijne oogen fonkelden als waren ze van vuur, „als ge wist, hoe belachelijk en verachtelijk ik de menschen vind, die hun ideaal zien in 't geen zij wetenschap noemen, of in geld en goed, dat ze in den handel bijeenschrapen of in eer, die, als eene zeepbel, bij de minste aanraking uiteenspat of in 't doolhof der toekomst... of in de graven hunner voorouders.... of boven de sterren!... Dwazen zijn die allen!"

„'t Is mogelijk, maar..." (zij wilde zeker zeggen: wat heb ik met al die „ofs" te maken?)

„'t Is alles onzin!" (Nu heeft hij volkomen gelijk!)

„Maar neef!..." (In gedachte er bij te voegen: dat heb ik al lang begrepen!)

„Kent gij, Ottilie, den naam van 't eenige, dat alles is?"

„Ik denk," zeide 't meisje bedremmeld, en haar boezem ging op en neer, „ik denk, dat het God is.... en alleen God!" (echt pantheïstisch, *év το όν καί το παν*. Maar hoe moet zij uit de koets gevallen zijn als hij voortgaat:)

„Ik schenk u den naam, goddelijke Ottilie; ik zeg: die naam is schoonheid.... en 't wezen der schoonheid is.... Liefde.... en ik.... ik, Ottilie!" sprak de jonkman op den toon der aandoening, terwijl hij op de knie voor 't arme (?) meisje ging liggen, „ik aanbid in u de schoonheid.... ik heb u lief!"....

Waarlijk, wij moeten al zeer verbasterd zijn van het voorgeslacht, als onze voorouders toen zij jong waren zulke prachtige liefdesverklaringen deden, want ik houd mij overtuigd, dat geen mijner lezers, toen hij op dien leeftijd of iets later dat „ik heb u lief!" op zijne wijze er uit bracht, in staat is geweest zoo te spreken. Ik herhaal echter dat zulke dingen van geen tijd zijn; zij kunnen alleen in het filosofisch-dichterlijke brein van een romanschrijver opkomen; en dat Rau om deze en dergelijke opgeschroefde gesprekken, zooals er in dit boek vele zijn, wel het „geef ons natuur en waarheid weer!" van onzen de Genestet eens mocht hooren en ter harte nemen, is mijne volle overtuiging.

Deze aankondiging zou te lang worden als ik nog meer of andere bewijzen wilde aanvoeren voor het onhistorische der denkbeelden, bepaald der godsdienstig-philosophische denkbeelden dergeschilderde personen. Ik zou het zelfs betwijfelen, of die personen wel allen van vleesch en bloed kunnen zijn geweest en niet bloot romanhelden of conventioneele figuren, zooals zij in romans alleen voorkomen. Hun „gelooven aan de toekomst der menschheid" en aan „het geestelijk leven dat den moed tot handelen verleent en den lust instort om aan den vooruitgang der wereld onverdrotten te arbeiden" — 't is altijd die zelfde twintigjarige student in de rechten die zoo spreekt — alsmede uitdrukkingen als: „de geest heeft de macht om zich zelf te zijn en zijn leven te bepalen; hij is wil!" en „in ons binnenste vormen wij eene wereld naar onze gedachten en bedoelingen; want de eindige geest neemt deel aan 't oneindige, naardien hij 't in bepaalden vorm giet, waarin hij 't zich voorstelt, en het in een bepaalden kring verwezenlijkt;" — zulk gelooven en zulke uitdrukkingen (de laatsten van een biederer burgemeester van Heidelberg voor nu bijna 200 jaar) rieken meer naar het een of ander filosofisch stelsel van den tegenwoordigen dan van den toenmaligen tijd. Het is dan ook

Heribert Rau, die hun eer zijne dan hunne taal in den mond legt, en hunne schier platonische liefde en buitengewone braafheid — ik bedoel van het viertal jeugdige helden en heldinnen in dezen roman — meer aan zijne phantasie dan aan de werkelijkheid heeft ontleend.

Wat nu de dame betreft, die de titelrol van „Duitschlands Cassandra” vervult, ik moet zeggen, dat alles wat van haar gezegd wordt mij nooit op de gedachte zou gebracht hebben aan eene zoo flink gebouwde stevige vrouw met zulk eene buste, zulke breede heupen en zulke gevulde armen als op het titelplaatje te zien is. Ik dacht veeleer aan eene rijzige, tengere figuur, met een innemend aanvallig gelaat en „zacht blauwe” oogen; eene „indrukwekkende verschijning” alleen dan als zij de „geheimzinnige zienersgave” ten toon spreidt, die haar dien naam van Cassandra geeft; maar overigens eene bescheidene, vriendelijke huisvrouw, die, een beetje stil en melancholiek, zich meer op den achtergrond houdt. Over haar vermogen om de naaste treurige toekomst van de Palts, door Lodewijk XIV aan die ongelukkige landstreek bereid, en vooral, om de eerst in 1870 aangebroken latere en betere toekomst van Duitschland te voorspellen, wil ik niet uitweiden. Er zijn meer zulke „zioners” geweest, en zienersessen „ten gevolge van haar zenuwgestel” zijn denkbaar; maar de Schrijver vindt deze ecstatische persoonlijkheid in de gade van een flinken, knappen man, die met waardigheid zijne betrekking in de maatschappij vervult en een verstandig en liefderijk echtgenoot voor haar, een geacht en bemind vader voor zijne kinderen is, — hij vindt haar in de huisvrouw en moeder van een wel zeer ver naar den geest ontwikkeld huisgezin, maar waar dweeperij en geestdrijverij volstrekt buiten gesloten zijn. Hoe kan dan in zulk een degelijk mensch van tusschen de 30 en 40 jaar, die als vrouw en moeder alles bezit wat haar hart bevredigen kan, zonder eenig nader aangeduid motief zulk eene ziekelijke ecstase zoo plotseling opkomen; — hoe kan zulk eene door en door gezonde natuur eindelijk door eene vreeselijke ramp, al is die ook nog zoo grievend voor haar, eensklaps krankzinnig worden? Dit zielkundig raadsel wordt volstrekt niet opgelost, zelfs niet aangeduid; de lezer moet het maar voorlief nemen, dat Mevr. von Dohmerstein zoo is: in het gewone leven eene bekoorlijke beminnelijke vrouw, en van tijd tot tijd eene profetes. (Tweemaal wordt zij in het boek eene „Phydias” genoemd, dat geen drukfout kan zijn om deze herhaling, maar zeker een *lapsus calami* van Rau zelven of van zijn vertaler, die Pythia wilden schrijven.) De echte Cassandra van Homerus en Virgilius is eene geheel andere persoonlijkheid, en buitendien is hetgeen haar tot een type gemaakt heeft, niet dat zij profeteert of orakels geeft, maar dat niemand haar gelooft. Mevrouw van Dohmerstein moest men wel gelooven, of liever hare voorspelling gaat het onheil dat Heidelberg treft zoo kort vooraf, dat men geen tijd heeft tot twijfelen of in den wind slaan van hetgeen, helaas, uit de gezindheid en de handelingen van Lodewijk XIV wel eenigszins was af te leiden. Wat zij van het „vernielen” van „het eervergeten Parijs,” „het heroveren van den Elzas” enz. enz. voorzegt, is *post factum* opgeschreven door — Heribert Rau, en misschien zou dit weinig geloof gevonden hebben als hij zijn roman voor twee jaar geschreven had.

Nu is niet alleen deze pythische geest fictie, en beneemt zelfs het stellige der orakeltaal aan den lezer de illusie dat hij iets uit het laatst der zeventiende eeuw voor zich heeft, maar de roman draagt bovendien het duidelijkste kenmerk dat hij door de geschiedenis van den dag onmiddellijk is in de pen gegeven. Zoo kom ik op de tendenz, die de titel reeds aangeeft, want ieder combineert terstond den „roof van den Elzas” met zijne herovering in '70 en denkt onwillekeurig dadelijk aan de kwestie van het recht tot deze herovering door het tegenwoordige Duitschland. Het schijnt echter, dat Rau dit vraagstuk niet op het oog had toen hij begon te schrijven, zelfs geen plan om van de inneming van Straats.

burg, veel minder van het annexeren van den Elzas, een deel van zijn verhaa te maken. Neen, deze beide gebeurtenissen zijn reeds een *fait accompli* als het scherm voor zijn tafereel opgaat, en de verwoesting van de Palts door den grooten (?) Franschen Koning is het eenige historische feit, met name het treurige lot van Heidelberg, dat wij hier vinden. De titel is dus zeer onjuist, verondersteld altijd dat het oorspronkelijke werk dien ook heeft en hij geen bijvoegsel is van den Vertaler, — Hollandsche vertalers houden anders veel van het niet vertalen maar veranderen van titels! — iets wat ik op dit oogenblik niet in de gelegenheid ben na te zien. En wat blijkt nu de eigenlijke strekking te zijn van het geheele verhaal? Als ik mij niet bedrieg, eenvoudig in een aanschouwelijk beeld voor te stellen, hoe afgrijselijk Lodewijk XIV „geweld voor recht” liet gelden, hoe wreedaardig zijne politiek of liever zijne eer- en heerschzucht met die ongelukkige Palts te werk gingen en welke gruwelen de Fransche troepen in 1689 in een Duitsch land hebben gepleegd. De haren rijzen iemand te berge als men van zulke onmenschelijkheden uit dien tijd leest en al wat in ons is komt op tegen koningen bij de genade Gods, die door één bevelschrift in een gansch land steden en dorpen laten verbranden en de inwoners vermoorden Maar moet dit nu dienen, om de ware of vermeende gruwelen der hedendaagsche Duitschers in Frankrijk te rechtvaardigen of te vergoelijken? Ga met uwe verbeelding nog eenigen tijd in de geschiedenis terug, denk aan den dertigjarigen oorlog; toen waren het niet Galliërs en Germanen, niet volken van verschillende afkomst, maar Duitschers die tegen Duitschers met dezelfde hevigheid woedden; wat bewijst dus die wreedheid, dat onrecht van vorige eeuw voor den tegenwoordigen tijd?

Ik vind het jammer, dat men den romanvorm verlaagt tot een middel om de reeds opgewekte hartstochten onzer Duitsche naburen nog meer op te hitsen en hen op deze wijze diets te maken, dat hunne houding in den jongsten oorlog geheel gerechtvaardigd zou zijn door hetgeen de Franschen zelven vroeger deden. Ik zou het veel edeler vinden van een verdienstelijken Schrijver, zooals Heribert Rau, dat hij zijn talent gebruikte om de gemoederen tot bedaren te brengen, als hij dan toch een tendenz aan zijne historische romans wil geven. De geschiedenis is het wereldgericht, zij heeft haar oordeel over Lodewijk XIV reeds lang uitgesproken en zal het ook over Willem I, den Duitschen Keizer, doen; maar de onpartijdige geschiedenis. Breng bouwstoffen samen voor die van onze dagen, welke eerst later kan en zal geschreven worden; maar gebruik niet de veder der historie om het onrecht slechts aan éene zijde te doen uitkomen of door partijdigheid de waarheid maar gedeeltelijk mede te deelen en zoo den volkshaat voedsel te geven die uit zich zelf, ongelukkig genoeg, vaak al te heftig brandt. Doch ik schrijf niet voor Rau, die zeker nooit deze mijne aankondiging leest; neen, ik schrijf voor de lezers van *de Tijdspiegel*, en meende mijn gevoelen over dit boek rondweg te moeten uitspreken, omdat het mij noch als kunstproduct noch als tendenzroman bijzonder beviel. Ik laat het eigenlijke verhaal geheel aan zijne plaats; wie het goed gevonden en mooi verteld achten moge, 't is mij wel. Ik kon mij al lezende niet voorstellen, dat ik met Duitsche menschen van voor 200 jaar te doen had; hierdoor miste wat ik las alle illusie, en hoe veel fraais, dichtelijks, romantisch en fantastisch er ook in deze bladzijden te vinden moge zijn, ik behield alleen dezen indruk: welk een zee van jammer en ellende hebben de nadjver der volken en de eergierige, hebzuchtige en heerschzuchtige koningen en vorsten bij de genade van het recht der sterksten steeds over de menschheid uitgestort! Maar ik voeg er bij, over deze misère lees ik liever geen romans. De geschiedenis zelve is trouwens veel beter gids, en de couranten geven dagelijks narigheden genoeg, om niet de poëzie, met name de romantische poëzie te baat te nemen tot eene aangename verpozing of om al die akeligheden op het groote wereldtooneel voor eenige oogenblikken te vergeten.

De uitgever van dezen vertaalden roman zal mij misschien weer zeer onaangenaam vinden omdat ik zijn boek, dat hij zoo goed liet vertalen en zoo netjes drukken, niet beter aanprijs; ik kan het waarlijk niet helpen; ik gun aan alle uitgevers alles goeds, maar kan hun ten gevalle toch niet goedkeuren wat ik afkeur, en al is Heribert Rau ook nog zoo gunstig bekend als schrijver, ik kan het alleen betreuren, dat werken met eene strekking als deze verspreid worden onder dat romanlezend publiek, dat zoowel in Duitschland als ten onzent, grootendeels de geschiedenis alleen kent uit romans.

Kampen.

J. HOEK.

Een vrouw van karakter. Naar het Engelsch van F. W. Robinson, Schrijver van „Grootmoeder's geld, In verzoeking, Op leven en dood,” enz. door R. Brouwer, 2 deelen. Amst. Gebr. Kraaij. 1870.

Een vrouw van karakter, — de titel trekt ons aan in den tegenwoordigen tijd, die onzelfstandigheid en karakterloosheid al luider en luider veroordeelt en ook de vrouwen al meer en meer tot denkende, handelende persoonlijkeden wil vormen. De inhoud van dit boek beantwoordt echter niet aan de verwachting. Wij vinden hier goed geschetste portretten van personen, die in elken Engelschen roman te huis behooren: een uitdrager en een Engelschen Lord, een vrouw van de wereld en een gewezen artrice, een brave grootmoeder en een rechtschapen kleinzoon; maar de wezenlijke heldin van het boek, die de schrijver zich had voorgesteld, als „vrouw van karakter”, te doen optreden, is jammerlijk mislukt. Overal toch waar zij met de gaven van haar hart of verstand iets goeds had kunnen uitrichten, trekt zij zich op onhandige wijs terug. Zij verlaat haar ouderlijk huis, waar ze zich ongelukkig voelt, omdat hare moeder een tweede huwelijk heeft aangegaan met een man, die op het geld zijner stiefdochter speculeert. Een vrouw van karakter zou niet zoo spoedig den moed hebben opgegeven van een hervorming in haar eigen omgeving tot stand te brengen. Zij verlaat het Asyl voor onverzorgde Weezen, waar zij ziekenverpleegster is geworden, bij de eerste droevige ondervinding van de menschheid, die ze hier opdoet, hoewel ze zich een ruim veld ziet geopend, om hier een menigte verkeerdheden door haar invloed tegen te gaan. Zij belooft de vrouw te worden van zekeren Lord Evesby, dien ze achting noch liefde toedraagt, omdat — hij er goed uitziet en goed weet te praten. Alsof een vrouw van karakter tot zóó iets in staat ware! Alleen als zij zich de belangen aantrekt van Godfried Bridge, een jong man, die zich zelf een weg door de wereld gebaad heeft en thans wegens een valsche beschuldiging in de gijzeling zit, treedt zij flink en handelend op; haar hart is echter in deze zaak gemoeid, en dit wellicht de reden, dat de heldin zich niet alleen in naam, maar ook inderdaad haar epitheton waardig betoont.

De andere karakters zijn naar ons oordeel beter ontleed en volgehouden en over het algemeen meer den schrijver van „Grootmoeder's geld” waardig. 't Is echter de vraag of de heer Robinson zijn geesteskind in dit Hollandsch kleed zou herkennen. De personen toch, die hij ten tooneele voert en oorspronkelijk bestemde om als natuurlijke menschenkinderen een natuurlijke taal te spreken, zijn door den vertaler in acteurs en actrices van ons Hollandsch tooneel of, erger nog, in poppen en marionetten uit een kormisspel herschapen. Iedere bladzijde levert ons de bewijzen, dat de heer Brouwer met een Engelsch-Hollandsche dictionnaire naast zich aan het werk is getogen en als een eerstbeginnende schooljongen woord voor woord heeft overgebracht. Wat zegt ge b. v. van zinnen als deze:

„Voor eenen man, die zich beroemde op zijne zelfbeheersching, werd hij gemakkelijk van zijn stuk gebracht dien namiddag”, bl. 70. Of bl. 112: „Ik zeide dat ik alle gevoel van geleden onrecht verbannen heb. Ik heb dit even volkomen gedaan, als ik al het valsche gevoel, dat natuurlijk was in een meisje van zeventien jaar, door het leven ben kwijtgeraakt.” Een oud man, „wiens uiterlijk zeer in zijn karakter deed lezen” (b. 38) krijgt op bl. 58 „tranen in zijne oogen die overliepen” en zegt dan op de volgende „dat hij zijne zieke dochter zoo gaarne in het leven zou behouden, om haar *in* de oogen te zien, als zij grooter werd.” Op bl. 173 schrikt hij en „valt vlak.” Die dochter, een lieve verschijning in het boek, „slingert (bl. 119) hare beenen op de canapé” en heeft op bl. 124 „hoeft aan tijd om te overdenken hoe zij hare positie in het vervolg zou doen zijn te midden van die personen, die nu weer op den voorgrond traden en die dreigden den geheelen vroegeren toestand van oneenigheid, die haar gemaakt had wat zij was, op nieuw te doen geboren worden.” (!) De zwarte oogen van deze zelfde Jenny nemen op bl. 147 „eensklaps snel in afmeting toe.” (Wat betekent dit?). Op bl. 361 „vindt zij zich in.” Wilt ge nog eenige staaltjes? Mathilde, de heldin, „was bedroefd, omdat Lord Evesby heenging; hij had het leven op Boschoord aangenaam gemaakt, en zij leerde sterk aan in de liefde jegens hem,” (bl. 229). Op bl. 54 van het 2de deel zegt zij tot een harer aanbidders: „Waarom betreft gij mij ook in uwe berisping?” Eenige bl. verder wringt gezegde minnaar dan ook zijn handen *samen*, en geen wonder, dat hij „op dat oogenblik, in het aangezicht van hare verachting, het stuk niet durfde wagen, dat hij besloten had te volbrengen, voordat hij voor goed heenging.” Later vermant hij zich en „knikkert een medeminnaar van de baan, door op een stoel naast haar te gaan zitten”, (bl. 109) en hoewel Mathilde nederig erkent: (bl. 117) „dat zij in de naakte werkelijkheid van het leven een ontevreden vrouwspersoon is,” kan ieder die belang stelt, hoe deze treffende verhouding tusschen de beide jonge lieden afloopt, op bl. 288 tot zijn geruststelling lezen: „de tranen van Mathilde gaven den *doorslag* en maakten hem bijna krankzinnig.”

Doch waar zouden wij beginnen en eindigen, indien we al onze grieven tegen den vertaler wilden luchten? Genoeg reeds, om ons oordeel te rechtvaardigen, dat de heer Brouwer door zijn stroeve, onduidelijke, vaak geheel onverstaanbare taal dezen roman voor ons Hollandsch publiek *ungenieszbar* heeft gemaakt. Wie echter met de goede kern genoegen en al de anglicismen op den koop toe neemt, hij zal zich de lezing niet beklagen.

M.

MENGE L W E R K.

EENE WEEK IN 1900.

door

G. V.

VRIJDAG.

Grootvader, zijn wij nu niet in een schrikkeljaar? Willem zegt neen; 1900 is toch door 4 deelbaar, en alle jaartallen die door 4 deelbaar zijn, zijn immers schrikkeljaren?

Waarom zegt ge, Willem, dat het geen schrikkeljaar is?

Omdat de Almanak van dit jaar aan Februarij maar 28 dagen geeft, grootvader.

Kan er dan geen fout in den Almanak zijn? vroeg Hendrik, die door grootvaders vraag zich verbeeldde gelijk te hebben.

Wat Hendrik opmerkt zou het geval kunnen zijn; daarom is het beter, jongenlief, te onderzoeken dan blindelings den almanak te gelooven, wanneer hij van de gewone regels afwijkt, zooals in dit jaar plaats heeft.

Ik herinner mij dat er in de Vereenigde Staten van Amerika in vroegere jaren een advokaat leefde, die zich er op beroemde de grootste booswichten, die reeds als het ware den strop om den hals hadden, te hebben vrijgepleit. Onder andere kwam hij eenmaal voor de jury, die beslissen moest, of een beschuldigde al dan niet schuldig was, die door vijf getuigen bij het helder licht van de volle maan gezien was toen hij een moord pleegde. De dag, of liever de nacht waarin het geschied was, werd door allen naauwkeurig met elkander overeenstemmend aangegeven, de daad beschreven, en de dader in den beschuldigde herkend, zoodat er geen twijfel bestond of de jury had den moordenaar vóór zich. Toen kwam de advokaat met een almanak voor den dag, waarin gedrukt te lezen stond, dat het op den

aangeduiden dag juist nieuwe maan en dus donker geweest was, waaruit ten duidelijkste bleek dat de getuigen onwaarheid gesproken hadden. De jury geloofde aan den almanak en de moordenaar werd vrijgesproken. De sluwe advokaat had door een valschen almanak te laten drukken de jury verrast.

Vroeger zeide men bij ons: »de almanak is een leugenzak;» dus Willem, wees voorzigtig, jongen, want ge zoudt niet altoos gelijk kunnen hebben.

Maar grootvader, die advokaat was dan toch een bedrieger?

Ja jongenlief, dat was hij, en zoo zijn er meer, daarom is het zaak goed te leeren om zelf te kunnen oordeelen, anders loopt men ligt gevaar bedrogen te worden.

Heeft Willem dan toch gelijk, grootvader, en is het geen schrikkeljaar?

Neen Hendrik, dit jaar is geen schrikkeljaar.

Waarom dan niet, grootvader? Het is toch tegen den regel dien de meester ons geleerd heeft. Moeten wij dan den meester ook niet meer gelooven?

Het is volstrekt niet tegen den regel, jongen, waarvan de meester u maar juist zooveel geleerd heeft, als men in den regel noodig heeft te weten. Eeuwjaren komen zelden voor, en drie van de vier eeuwjaren, waarvan het jaar 1900 er een is, zijn geen schrikkeljaren, zooals de gewone regel het zou vorderen; alleen het vierde eeuwjaar maakt geen uitzondering. De eeuwjaren 1700, 1800 en 1900 zijn uitzonderingen, daarentegen was 1600 een schrikkeljaar en zal 2000 dat ook zijn. Dus om de vier eeuwjaren heeft men een schrikkeleeuwjaar.

Wie heeft dien regel gemaakt, grootvader? vroeg Willem.

Hij werd voorgeschreven door Paus Gregorius de XIII^{de} in 1581.

Wat! door den Paus!! wat had die met den almanak te maken? zeide Hendrik, wrevelig omdat hij ongelijk gekregen had.

Grootvader moest ons eens vertellen hoe men aan dien regel gekomen is, vroeg Willem.

Dat wil ik gaarne doen als het niet te laat is, want het wordt haast tijd voor u om naar bed te gaan.

Neen, neen, grootvader, begin maar.

Nu dan; je weet, dat de aarde eens in een jaar hare loopbaan rondom de zon doorloopt, en kunt dus begrijpen dat als men in die loopbaan een vast punt aanneemt, van waar men begint te tellen bij den aanvang van het jaar, de aarde na haren loop rondom de zon volbragt te hebben, op het einde van het jaar weer in datzelfde vaste punt teruggekeerd zal zijn, om het volgende jaar weder van daar aan te vangen.

Wanneer ge een jaar noodig hebt om rondom de tafel te loopen, en begint hier op dit punt, dan zult ge over een jaar hier terug zijn.

De oude Egyptenaren, die duizend jaren voor Christus' geboorte leefden, waren groote sterrekundigen. Tot vast punt der jaartelling werd

door die oude sterrekundigen het oogenblik gekozen der lente, bij de wedergeboorte der natuur, wanneer de zon in de evennachtslijn komt en meer en meer hare weldadige warmte aan het noorder halfond der aarde mededeelt.

De Israëlieten hebben dat nagevolgd en hun jaar met het Paaschfeest, het lentefeest begonnen.

Was het dan met Paschen ook nieuwjaar? vroeg Willem.

Dat zou ik niet prettig vinden, zeide Hendrik, want dan zouden wij een dag minder vrijaf hebben.

Het zou zeker eigenaardiger zijn, wanneer wij het jaar begonnen met het herleven der natuur op het tijdstip dat dag en nacht even lang zijn in de lente; thans begint het jaar met het lengen der dagen in den winter, maar het is onverschillig van waar men de jaartelling aanvangt. Ge moet echter niet denken dat men in eens er toe gekomen is om het jaar van 365 dagen vast te stellen.

Er zijn vermoedelijk duizenden jaren vooraf gegaan waarin men van de schijnbare beweging der zon niets anders afwist dan dat zij 's morgens opkwam en 's avonds onderging en dat de dagen en nachten niet steeds even lang waren. Wij mogen dan ook gerust aannemen, dat de eerste menschen geen andere tijdrekening kenden dan dag en nacht, zooals de vogels, die 's morgens uitvliegen nadat de zon op is en tegen zonsondergang naar hun nest terug keeren. Ook zij zijn tegenwoordig reeds zoo ver gekomen van de jaargetijden te onderscheiden, want ge weet dat bij voorbeeld de ooijevaars en zwaluwen tegen den winter naar het Zuiden trekken om in het voorjaar weer naar het oude nest terug te keeren.

Ja, dat is zoo; onze ooijevaar komt alle jaar trouw terug en de zwaluwen ook. Zouden ze ook een almanak hebben, grootvader?

Wie weet het, jongen. Het zal zeker geen gedrukte almanak zijn, maar het is niet onwaarschijnlijk dat zij betere, althans trouwere waarnemers zijn dan over het algemeen onder de menschen gevonden worden. Toen bij voorbeeld Sir John Ross in 1818 eene ontdekkingsreis naar de Noord-Poolstreken ging maken, nam hij van huis, uit Schotland alwaar hij woonde, twee duiven mede en beloofde aan zijn vrouw de duiven te zullen laten vliegen zoodra hij op 75° NBr. bewesten Groenland zou gekomen zijn. Dat geschiede en een der duiven kwam te huis, van de andere is nooit iets gehoord.

Wat moet ik nog veel leeren, grootvader, om te kunnen beoordeelen of dat waar is, zeide Hendrik schalks.

Het wordt van zeer geloofwaardige zijde verzekerd, en het trekken der vogels, waarschijnlijk van hier naar Afrika of Azië bewijst genoeg dat zij groote reizen kunnen maken zonder te verdwalen. Zij moeten dus eene bijzondere gave van waarnemen bezitten en een middel hebben om zich te rigten en den koers te bepalen.

Die eigenschappen zullen de eerste menschen ook wel bezeten heb-

ben, zoolang zij nog in de open lucht leefden en zwerfende waren; maar toen zij zich meer en meer vestigden, zich langzamerhand hutten bouwden en dorpen vormden, zullen die eigenschappen verloren gegaan en door andere vervangen zijn, welke onder die nieuwe omstandigheden meer noodig en dus ook door dagelijksche oefening meer ontwikkeld werden.

In zulk een toestand voldeed de tijdrekening van dagen niet meer aan de behoefte. Een grootere tijdmaat werd noodig, en wat was natuurlijker dan dat de maansomloop daartoe gebruikt werd, die iets meer dan 29 dagen duurt. Zoo ontstonden de maanden, die door de schijngestalten van nieuwe maan, eerste kwartier, volle maan en laatste kwartier in vier gelijke deelen gedeeld worden, elk van 7 dagen. Zoo verkreeg men weken van 7 dagen; terwijl het reeds een overoud gebruik was om de dagen in 24 uren te verdeelen.

Vermoedelijk heeft men eeuwen lang geen grootere tijdmaat gehad dan die jaarmaanden, of van een jaarkring van verscheidene dier maanden, tot dat eindelijk de Egyptenaren in het belang van den landbouw het zonnejaar van 365 dagen invoerden. Eenmaal een vasten grondslag voor een jaarkring gevonden zijnde, werd de tijdrekening daarvan afgeleid. Het jaar van 365 dagen werd in 12 maanden elk van 30 dagen verdeeld, waaraan vijf dagen voor kerkelijke feesten werden toegevoegd, en die maanden werden waarschijnlijk in 3 weken van 10 dagen verdeeld, want de Grieken — die aanvankelijk uit kolonisten van Egypte bestonden — hebben nog een langen tijd weken van 10 dagen gehad.

De Israëlieten evenwel hebben steeds de week van 7 dagen behouden, doch het jaar van 365 dagen werd ook in 12 maanden verdeeld.

De tijdrekening van Nabonassar, die aanvangt met de verovering van Babel en de stichting van het koninkrijk Babylonië, 746 jaren vóór onze tijdrekening, was gelijk het Egyptische jaar van 365 dagen verdeeld in 12 maanden met weken van 7 dagen, en die tijdrekening schijnt toen algemeen bij de Oostersche volken in gebruik gekomen te zijn.

Doch slechts zeven jaren vroeger, in 753 vóór onze tijdrekening, werd Rome gesticht, en Romulus maakte het jaar van 304 dagen, verdeeld in 10 maanden. In dien tijd waren dus de Oostersche volken veel knapper dan de Europeanen, die bij de Oosterlingen vergeleken nog wild waren.

Rome, dat later zooveel leven in de wereld gemaakt heeft, beteekende toen nog niet veel, want 300 jaren na de stichting, toen Herodotus leefde, die de vader der aardrijkskunde genoemd wordt, wist hij niet eens dat er een Rome bestond, terwijl hij wel kennis droeg van het bestaan en van den rijkdom van Babylon dat veel verder dan Rome van Griekenland, alwaar hij woonde, verwijderd lag.

Dat Romulus niet veel van de sterrekunde afwist en nog geen goeden almanak kon maken, moet u dus niet verwonderen, want de Grieken, die reeds veel beschaafder waren, bezaten toen ook nog geen goeden almanak. Het bewijst alleen dat de landbouw daar toen nog niet zoo ontwikkeld was als in Egypte.

Romulus begon met de maanjaren, die reeds door de Oostersche volken waren afgeschaft, en hij liet het jaar in Maart beginnen, de maand aan Mars gewijd, waarvan hij beweerde af te stammen.

Numa Pompilius maakte later het jaar van 12 maanden en 35 dagen. Aan de zes maanden, die onder Romulus 30 dagen gekregen hadden, ontnam hij elk een dag en verkreeg daardoor 6 dagen meer dan de 57, die hij aan het jaar van Romulus toevoegde. Van deze 57 dagen vormde hij eene maand van 29 en eene van 28 dagen, en plaatste ze voor het begin van het oude jaar, en liet het nieuwe jaar aanvangen in den winter met het begin van het lengen der dagen. De aanvang van het jaar op het einde van December en de 28 dagen van Februarij zijn wij dus aan Numa verschuldigd.

Is dat al zoo oud, grootvader?

Ja jongens alles is oud, men krijgt niets zonder moeite noch eensklaps. Het kost altijd veel tijd wil men iets goeds duurzaam tot stand brengen.

Dat maanjaar nu van 355 dagen, zooals het de Mahommedanen thans nog hebben, was wel geschikt voor landen die geen winter kennen, maar voldeed niet in koelere luchtstreken aan de behoeften van den landbouw, welke van de zon afhankelijk is, zooals de Egyptenaren dit reeds honderden jaren vroeger hadden ingezien. Van daar dat men verplicht was op het einde van elk jaar meer dan 20 dagen bij te voegen, en dit geschiedde te Rome met zoo weinig zorg, dat men na verloop van weinige jaren weder bespeurde dat de 1ste Januarij niet meer in den winter viel. De priesters waren met het regelen van den almanak belast. Het inlasschen der aanvullingsdagen werd somtijds uit bijgeloovigheid door hen nagelaten, ook gebeurde het dat zij ter bevordering van politieke en andere belangen meer of min lange jaren maakten.

Eindelijk, 46 jaren vóór onze tijdrekening, ondernam Julius Cesar, die ook hoogepriester was, de verwarring van den almanak te verbeteren, en wel op zoodanige wijze, dat er voortaan een vaste regel werd aangenomen en de almanak steeds onveranderd zou kunnen blijven, zoodat de winter- en lentemaanden ook steeds met den winter en de lente zouden overeenstemmen.

Hij liet daarvoor een bekwaam sterrekundige, Sosigenes genaamd, uit Egypte komen, die voorstelde om de Egyptische jaartelling in te voeren. Echter was men toen daar reeds tot de ervaring gekomen, dat een jaarkring een kwart dag langer dan 365 dagen duurde. Wanneer men om de 4 jaren een schrikkeljaar van 366 dagen had, dan zou, dacht hij, de almanak nooit meer veranderd behoeven te worden,

Julius Cesar stemde er in toe, en het jaar 46 vóór onze tijdrekening werd als het jaar der verwarring gebruikt om de verwarring voor goed te doen ophouden.

Dewijl de Romeinen aan het maanjaar gewoon en zeer bijgeloovig waren, moest men toch aan de maan een aandeel in de nieuwe regeling geven en daarom werd bepaald dat het eerste jaar zou aanvangen op den dag van nieuwe maan volgende op den winterschen zonnestand, en niet gelijktijdig met dien zonnestand, zooals eigenaardiger zou geweest zijn.

Met den 1° Januarij van het jaar 45 vóór Christus begon deze Juliaansche tijdrekening. De lengte der maanden werd daarbij bepaald zooals zij thans nog zijn volgens het u bekende rijmpje.

De beide jongens: »Dertig dagen heeft November, April, Junij en September, en de rest dertig en een, Februarij 28 alleen.»

Juist zoo; dat was de instelling van Julius Cesar die in Rome Dictator en hoogepriester was. Om zijne groote verdiensten te huldigen werden na zijn dood de maanden Julij en Augustus naar hem genoemd. Er werd toen bepaald dat er om de 4 jaren een schrikkeljaar zou plaats hebben door aan Februarij een dag toe te voegen.

Deze Juliaansche tijdrekening, welke nog lang alleen in Rusland in gebruik bleef, had echter toch nog eene kleine onnaauwkeurigheid, want men bevond later dat men jaarlijks een fout van elf minuten maakte, uithoofde het jaar niet 365 dagen en 6 uren, maar slechts 365 dagen, 5 uren en 49 minuten lang is.

Toen de Paus, die in Rome heerschte, even oppermachtig in Europa geworden was als Julius Cesar vroeger, en de kerkelijke feesten, vooral het Paaschfeest, eene vaste, onveranderlijke regeling vorderden, ging de verbetering van den almanak van hem uit, waardoor zij dan ook het meeste kans had van algemeen aangenomen te zullen worden.

Den 24 Februarij 1581 werd door Paus Gregorius de Bul uitgevaardigd waarbij onder andere bepaald werd, dat drie van de vier eeuw-jaren geen schrikkeljaren zullen zijn, zooals zij het volgens de Juliaansche tijdrekening moesten wezen.

Dit is wat men de Gregoriaansche tijdrekening noemt, die eigenlijk niets anders is dan eene kleine verbetering van die van Julius Cesar. Het is naar die Gregoriaansche tijdrekening dat onze almanak wordt zamengesteld, en nu zult ge begrijpen hoe men aan den regel voor de schrikkeljaren gekomen is en hoeveel duizenden jaren er noodig geweest zijn en hoe betrekkelijk kort het nog geleden is eer de menschen in staat waren een goeden almanak te vervaardigen.

Komt jongens, naar bed, sprak de moeder bij het intreden der kamer. Ik geloof dat grootvader jelui van het schoolwerk afgehouden heeft.

Neen moe, wij hadden ons werk af, en grootvader heeft ons zoo prettig zitten te vertellen. Laat ons nog wat opblijven!

Wat! opblijven, het is reeds half tien, jongens.

He! ik dacht dat het nog geen negen uur was.

Daar komt vader, ik hoor zijn stap in den gang.

Dag vrouwlief; dag vader, hoe gaat het? dag jongens — die om het hardst »dag pa'' riepen.

Wel vader, hoe maakt ge het, hebben de jongens het u niet te lastig gemaakt? Ik kon niet eerder te huis komen, ik had een Amerikaan bij mij op de fabriek, en dat zijn kostelijke klanten; maar ik werd toch ongeduldig, denkende aan die deugnieten, die ik gaarne zien wilde voordat zij naar bed gaan. Ik hoop niet dat grootvader jelui te veel bederft? Hoe vindt ge, vader, dat de jongens er uitzien? dat klimt en springt en rent en zwemt, wij zullen u dat morgen eens laten zien, vader; niet waar, jongens? want de halve Zaterdag is voor ons. En, nu naar bed, goeden nacht.

Na grootvader goeden nacht gewenscht en hem nogmaals voor zijn verhaal bedankt te hebben trokken de jongens af; ik kom meteen bij jelui, riep moeder hun achterna.

Hoe komt ge hier zoo in de leerkamer te zitten, vrouw, laat ons liever naar de huiskamer gaan, die is voor ons gezelliger als de jongens hier niet meer zijn.

Wel, vader heeft de jongens bezig gehouden, en ik heb van dien tijd gebruik gemaakt om het kistje voor zus in Amerika gereed te maken.

Dat is goed, want morgen moet het weg om Zondag met den Stoomer van Vlissingen te kunnen vertrekken.

Waarom vertrekt die stoomboot op Zondag, vindt ge dat goed, vader?

Maar vrouwlief, zoudt ge dan liever op Vrijdag willen afvaren, waar de zeelieden in vroegeren tijd zooveel tegen hadden?

Hoe zou dat bijgeloof toch ontstaan zijn, vader?

Ik heb daar ook meermalen over nagedacht, Jan, en zelfs op mijne reizen in mijne jeugd er onderzoek naar gedaan, en ik heb er geen andere reden voor kunnen vinden dan deze, dat het van de zeevaarders in de Roode Zee is overgenomen, toen in vroeger eeuwen de handel in Genua en Venetië gevestigd was, en die steden even bloeiend waren als zij thans weder geworden zijn, sedert het Suez-kanaal geopend is, waarlangs zij nu op Indië varen. Maar vroeger voeren de Mohamedanen in de Roode Zee, wier Zondag op onzen Vrijdag gevierd wordt, en zij beschouwden het varen op dien Zondag als schending van den Sabbath, en daarop moest ongeluk volgen. De Italiaansche en in het algemeen de Europeesche zeelieden hebben dien ongeluksdag, zonder te weten waarin de oorsprong er van lag, overgenomen en daarentegen is het varen op Zondag door onze zeelieden steeds als een voorbode van geluk beschouwt; maar sedert de stoomschepen bij duizenden op alle dagen van de week afvaren hoort men zelden zoo ooit door het zeevolk daarover spreken.

Het is voor het eerst dat ik die uitlegging van het varen op Vrij-

dag hoor. Zij komt mij niet onwaarschijnlijk voor. Maar nu wil ik Mietje toch ook zeggen waarom een der stoomers op Amerika op Zondag afvaart. Op alle kantoren en fabrieken geven wij, en door geheel Duitschland is dit ook zoo, den halven Zaterdag vrij. De laatste berigten op het einde der week kunnen dan uit geheel Duitschland nog vóór het vertrek van het stoomschip op Zondag te Vlissingen aankomen. Wanneer zij naar Engeland gezonden werden, zouden ze eerst Dingsdags van Queenstown kunnen vertrekken, en dan is onze stoomer reeds buiten het Kanaal. Door op Zondag te varen brengen wij alle weken de laatste berigten van Duitschland in Amerika.

Al sprekende zijn zij in de gezellige huiskamer gekomen en hebben plaats genomen; de vrouw is nog eerst bij de jongens geweest en komt terug met de groeten en nogmaals dank der jongens aan grootvader.

Maar wat hebt ge hun toch verteld, vader? Verbeeld u, Johan — als zij alleen waren noemde de vrouw haar man steeds Johan en niet Jan zooals grootvader hem noemde — verbeeld u dat toen de jongens, als naar gewoonte, elk voor zijn bedje knielden, bad Willem: »Lieve Heer laat mij toch niet zoo dom worden als Romulus''; en daarop viel Hendrik in: »en maak mij zoo knap als de oude Egyptenaren''; en toen Willem weer: »en mij als Julius Cesar''; daarop Hendrik: »ik liefst als Nabonassar.'' Ik had werk om mij goed te houden en te zeggen: bid liever om wat gehoorzamer te zijn en beter uwe lessen te leeren en dat ge met al die sprongen en kunsten geen arm noch been moogt breken.

Nu vader, wat zegt ge van Mietje, kan zij mij niet op een fijne manier de les lezen? Zij heeft aan de gymnastiek en het zwemmen den duivel gezien en vreest altijd dat de jongens hun nek zullen breken, terwijl ik beweer dat hoe meer zij zich oefenen, zonder roekeloos te zijn, er des te minder gevaar zal bestaan dat zij een ongeluk zullen krijgen. Een gezonde ziel behoort een gezond ligchaam te hebben, dan eerst krijgt men een man in de volle beteekenis des woords.

Foei Johan, ik dacht niet aan de gymnastiek, maar wel aan de overdrijving.

Ik geloof dat Jan gelijk heeft. In mijn jeugd werd dat veel te veel uit het oog verloren en veel van de misselijkheid van dien tijd schrijf ik daaraan toe. Wanneer ik al dat leven, al die bedrijvigheid, welke er nu alom in ons land gevonden worden, wanneer ik overal fabrieken uit den grond zie verrijzen, overal stoomschepen zie bouwen, aan alle kaaijen, in al onze havens onze roemrijke vlag van tal van stoomschepen zie wapperen, onze visscherijen in bloei zie toenemen, en ik denk dan een kwart of een halve eeuw terug, dan is het alsof ik in een andere wereld ben.

Och toe vader, vertel ons ook eens wat van dien tijd; er wordt tegenwoordig zoo verschillend over geschreven, en Johan was toen nog te jong — Goddank Jo, kijk me maar zoo niet aan — om het kaf van het koren in al dat geschrijf te onderscheiden. Ik kan niet verdragen dat

men mannen van groote verdiensten klein tracht te maken, doch ook niet dat men alleen uit partijzucht iemand verdiensten toekent, welke hij niet bezit.

Wel ja, vader, ik ondersteun Mietjes verzoek, vertel gij ons eens hoe het hier vroeger gesteld was. Ik weet, ge hebt de voornaamste personen, die bij ons in de politiek een rol gespeeld hebben, van nabij kunnen zien en kennen, dat zal ons helpen om veel te begrijpen wat nu nog duister voor ons is, omdat wij ons moeilijk kunnen voorstellen door welken bril men toen zag, uithoofde het niet die is, waardoor wij zelf gewoon zijn te zien.

Ja, veel van de personen, die toen aan het bewind geweest zijn, heb ik gekend, doch zij waren niet de schuld van den ellendigen toestand waarin ons volk verkeerde, ofschoon er ook toen reeds veel welvaart in ons land heerschte. Het kwaad lag in het volk zelf, dat bekrompen en slecht onderwezen was, dat kennis en ervaring miste, onverschillig was voor de publieke zaak en het besef niet had om met een weinig inspanning zich te kunnen verheffen.

»Chacun pour soi et Dieu pour nous tous» was de grondslag onzer staatkunde zooals het toen uit de economische wetenschap werd afgeleid. Holland, dat vroeger door zijne meerdere veerkracht, ondernemingsgeest, kennis, wetenschap en rijkdom in de Republiek gedomineerd had, drukte in mijne jeugd loodzwaar op de ontwikkeling van Nederland door het overwigt zijner traagheid, stomphed en onkunde.

In mijne kinderjaren waren wij nog met België vereenigd, alwaar de meeste betrekkingen door Noord-Nederlanders vervuld werden, omdat de Belgen er niet geschikt voor geacht werden. Toch maakten zij dadelijk na de scheiding eene constitutie, waarvan wij eerst in 1848 de grondbeginselen in onze grondwet hebben opgenomen, en wie weet of dat toen nog wel geschied zoude zijn als er in Frankrijk geen revolutie was uitgebroken, en er te Leiden aan de hoogeschool geen hoogleeraar in het staatsrecht geweest was, die boven zijn tijdgenooten uitblonk door zijne kunde, door een vast karakter en onbuigzamen geest, die tot despoot scheen geboren en door studie vrijzinnig was geworden. Althans zoo heb ik mij het tegenstrijdige, dat er in den Heer Thorbecke gevonden werd, trachten te verklaren. De vruchten zijner studie hebben een geur van vrijheid; alles ademde vrije ontwikkeling, zelfstandigheid, maar de »*morale en action*,» wanneer hij aan het bewind was, kwam weinig daarmede overeen.

Doch in den tijd waarin hij leefde, toen de geest van het volk flauw en vadzig was, en Europa herhaaldelijk in vuur en vlam stond, had men behoefte aan een flinke hand, en al deed de greep nu en dan eens pijn, men schikte zich volzaam, ook omdat de burgerij in hem den man zag, die de oude famielje-regering had doen ophouden en aan den burgerstand meer aandeel aan de regering gegeven had. Men moet de buitengewone menschen nemen zooals ze zijn, met hunne deugden en gebreken.

Een klein land als het onze heeft het nadeel van de menschelijke gebreken voor elkeen ten toon te stellen, terwijl slechts weinigen de deugden van tijdgenooten kunnen onderscheiden en weten te waarderen. Van daar die verschillende beoordeelingen over onze staatslieden, en dat zij zoo dikwerf door het slijk gehaald worden door niets beduidende schrijvers, die zich niet weten te verheffen om in reiner sfeer de deugden op te merken.

Ik kan mij die lange, magere, stijve, hoekige figuur nog zoo goed voorstellen, alsof ik hem daar voor mij zag.

Er was in Thorbecke niets behaaglijks noch indrukwekkends. Op tien meters afstands herkende men in hem den pedanten schoolmeester, en kreeg men een gevoel niet van hoogachting of eerbied, zooals hij in hooge mate verdiende, maar als of men met de plak moest krijgen. Men was nooit op zijn gemak met hem.

Was hij niet getrouwd, vader? vroeg Mietje.

Ja kind, hij had zelfs eene zeer lieve, eene Duitsche vrouw waarvan hij verscheidene kinders had. Het moet een zeer lief huisgezin geweest zijn, waarin hij door allen op de handen werd gedragen.

Dan moet hij toch een goed mensch geweest zijn, vader?

Ontegenzeggelijk was hij dat en, wat hij ook als staatsman geweest moge zijn, in allen opzichte was hij een hoogst achtenswaardig man. Toch geloof ik niet dat hij vrienden had; wel aanhangers, zelfs zeer trouwe aanhangers, die hem niet verlaten hebben toen de meeste zijner oude partijgenooten hem afvielen. In den aanvang zijner politieke loopbaan werd hij gevreesd, welligt omdat hij toen door zijne partij zoo hoog werd opgevijzeld. En werkelijk hadden zij hem op een zoo hoog voetstuk in de algemeene schatting weten te plaatsen, dat de domme gemeente zeer hoog tegen hem opzag, zoo zelfs dat er een oogenblik vrees bestond men den Koning niet meer zou opmerken, waarvan zijne tegenstanders gebruik maakten om hem te doen vallen. Die vrees was ongegrond, maar zijn onverzettelijk eigenzinnig karakter, zijne harde, stugge vormen, zijn spreken — als groot schrift tusschen twee lijnen van gelinieerd papier, elke letter goed afgerond geteekend en elke lettergreep zuiver getoond, en alles wat hij zeide goed doordacht — gaven voedsel aan het vermoeden dat zijne heerschzucht verder ging dan verantwoordelijk dienaar te willen zijn van den Koning.

Wel vader, ik had mij een geheel ander persoon in mijn gedachte voorgesteld, van den man van het volk, de grondlegger onzer democratische partij.

Thorbecke, de man van het volk, Jan, waar haalt ge dat van daan. Hij kende het volk volstrekt niet, hield er zich niet mede op, hij zag het niet. Zijn horizon strekte zich niet verder uit dan tot de door hem zeer bekrompen aangegeven grens van het kiezersvolk, *le pays légal*, en zelfs met de kiezers kwam hij nooit in aanraking. Hij stond,

gehuld in een graauwen nevel, op zijn hoog voetstuk, waarvan hij zelden zoo ooit, buiten zijn huisgezin, afdaalde om zich te mengen in het leven en de bedrijvigheid van het volk. Zijn huisgezin was zijn maatschappij, wat daar buiten geschiedde beschouwde hij uit een staatsrechtelijk oogpunt; even als voor een hoogleeraar, die een spectraal-analyse maakt van het phosphorlicht der *Medusae*, het licht hoofd- en het beest bijzaak is, zoo ook geloof ik dat hij meer op den geest, dan op de stof het oog gevestigd had. De staat, de provinciën en de gemeenten waren het voorwerp zijner beschouwingen. Onze schoone politieke organisatie hebben wij hem te danken; doch boven alles zijn wij hem zeer veel verschuldigd in zaken van onderwijs. Maar ten aanzien van de stoffelijke belangen van het volk stond hij in de lucht te schermen met partikulier initiatief tegenover een ingeslapen natie, en scheen niet te begrijpen dat het eigenbelang wel een krachtige hefboom is tot individueele ontwikkeling, maar een zeer slechte voor de maatschappelijke ontwikkeling van het geheele volk, der ééne en ondeelbare Nederlandsche natie, vooral wanneer ze ingedommeld is.

Eerst na zijn dood heeft men dat leeren inzien, toen het onderwijs vruchten begon af te werpen, men al de schoonheid onzer staatsinrigting doorgrondde, en begrepen werd welk gebruik er gemaakt kon worden van de nationale vertegenwoordiging in gemeenten, in provinciën en in de Staten-Generaal om het algemeen belang te bevorderen, zonder aan de zelfstandigheid en vrijheid der provinciën, noch die der gemeenten noch van het huisgezin iets meer af te nemen dan noodig is voor de hoogere belangen die het hoogere staatsligchaam te behartigen heeft. Eigenlijk is onze wedergeboorte aangevangen nadat wij het derde eeuwfeest onzer onafhankelijkheid gevierd hebben, want van toen af is het nationale leven van ons volk van de laagte waartoe het gedaald was hooger en hooger geklommen.

Maar ik ben eigenlijk door die groote figuur in onze geschiedenis van mijn onderwerp afgetrokken en mijn verhaal heeft een geheel andere wending genomen dan mijn voornemen was. Het is nu te laat geworden om op nieuw te beginnen, en ik zie dat Mietje met haar avondeten reeds gereed is. Als ge het goed vindt zullen wij morgen avond vervolgen.

Dat is goed, vader, het wordt anders voor u te laat, want ge zult wel vermoeid van de reis zijn, en ge zult morgen nog al een drukken dag hebben, als ge ten minste onze Zaturdagsche oefeningen wilt bijwonen.

Ja zeker, daar stel ik zeer veel belang in.

Nu, dan hoop ik dat U mij morgen eens eerlijk zult zeggen wat ge er van denkt, en of ik ongelijk heb te vreezen dat men zich ook nu weder aan overdrijving schuldig maakt.

Dat belooft ik u, Mietje, en nu aan het eten om onze gedachten wat tot rust te laten komen voor dat wij naar bed gaan.

ZATURDAG.

Nadat grootvader zijn middagslaapje gedaan had en in de gezellige huiskamer kwam, alwaar de thee reeds gereed en een gemakkelijke leuningstoel voor hem klaar stond, waarin hij, door de beide jongens geleid, plaats nam, zeide de moeder: ik heb de kinderen beloofd, vader, dat ge weer iets zult verhalen van den vroegeren tijd, wanneer zij stil zouden zitten en aandachtig luisteren.

Dat is mij aan mijne belofte herinneren, waaraan ik gaarne wil voldoen, maar eerst moet ik mijn hart lucht geven en mijn dank betuigen voor het genot dat ik van daag gesmaakt heb bij het zien uwer Zaturdagsche oefeningen. Ik herkende ons volk niet meer. Hoe schoon, hoe wakker, hoe krachtig kwam het mij voor; maar ik geloof toch dat Mietje gelijk heeft, Jan. Ik heb kunsten zien maken als of men er zich op toelegde kunstenmakers te vormen. Dat is overdrijving, en als ge eenigen invloed hebt moet ge trachten het te keer te gaan. Het moeten zijn en blijven ligchaams oefeningen, niets meer en ook niets minder.

Maar laat ik u mijne indrukken mededeelen nadat wij van huis gegaan zijn: Jan en zijn beide jongens gelijk gekleed in blaauw saai hemd en korte wijde broek van dezelfde stof, met hooge grijze wollen kousen en hooge schoenen, een riem om het lijf, een losse das om den hals en een verlakte lederen ronde muts op met stijve klep naar voren en naar achter.

Zij bragten mij naar een groot gebouw waarop met groote letters in arduin uitgehouwen stond: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Ik moet gul uit bekennen dat die woorden mij eenigzins huiverig maakten om het gebouw binnen te treden. Zij wekten bij mij zooveel pijnlijke herinneringen uit vroeger tijden op, dat ik in een gedrukte stemming met honderden mannen en knapen, allen gelijk gekleed als Jan en de kinderen binnentrad, en weinig verwachtte ik in een publieke zwemen badinrigting te zijn ingetreden. Toen ik mijne dwaling bespeurde moest ik er zelf om lagchen, en vond het denkbeeld zeer gelukkig en gepast om dat opschrift te plaatsen boven al die naakte menschen, die zonder eenig uiterlijk kenmerk van rang of stand, vrolijk met elkander in het water dartelden, dat helder was en krachtig stroomde, zoodat het steeds zuiver bleef en er krachtsinspanning noodig was om tegen den stroom op te zwemmen. Men sprong, men duikte, en het was een genot om de breede gevulde borsten en de krachtige gespierde armen en beenen te zien en de vrolijkheid op te merken en den gemeenzamen, vriendelijken toon welke er heerschte.

Uwe jongens, Mietje, zijn zwemmersbazen.

Jan verhaalde mij dat de gemeente de kosten er van draagt, dat elkeen er gebruik van kan maken en des winters in het gebouw warme badinrigtingen des Zaturdags voor het publiek ten dienste staan,

waarvoor men op andere dagen der week betalen moet. Ook vertelde hij mij dat de vrouwen en meisjes vrij werden toegelaten nadat de mannen vertrokken waren. Jeugdige kinderen mogten zij medebrengen.

Ik vond dat alles uitstekend, en wanneer het vrij geven van den halven Zaterdag met geen ander doel geschied ware dan om een deel van den schoonmaak van het huis op het ligchaam over te brengen zou ik het reeds van harte toejuichen. Zindelijkheid toch is een der eerste voorwaarden eener goede gezondheid en het legt den grondslag tot achting voor zich zelve en dus ook voor anderen. In dien zin heb ik dan ook het opschrift opgevat, dat boven de zweminrichting staat, want zindelijkheid kweekt orde, zonder welke geen vrijheid mogelijk is, het leidt tot wederzijdsche achting, zonder welke geen gelijkheid bestaanbaar is, en die wederzijdsche achting wekt vertrouwen, waardoor zich de broederschap in de natie openbaart.

Die gedachten zweefden mij voor den geest toen ik daaruit opschrikte door trompetgeschal en ik mij haasten moest om weg te komen en plaats te maken voor al die naakte menschen, die klaarblijkelijk door de trompet uit het water geroepen werden. Zij hadden niet veel toilet te maken en waren dus spoedig allen gelijk en even eenvoudig gekleed. Ik sprak daar den meesterknecht en verscheidene der werklieden allen in hetzelfde kostuum, en toen zij mij heel beleefd groetten en onderdanig naar mijne gezondheid vroegen, dacht ik dat het uit eerbied voor mijne burgerkleeding en niet voor mijn persoon geschiedde, want ik was de éénige die niet als zij gekleed was.

Neen, neen, vader, de menschen hebben u lief, zeide Mietje, omdat gij steeds zoo goed voor hen geweest zijt, dat weten wij beter; niet waar, man lief?

Vader weet dat ook wel beter, Mietje. Wat de fabriek is en wat ik geworden ben, zijn wij aan hem en aan u verschuldigd, anders zou er welligt niet veel van ons teregt gekomen zijn. Ik hoop dat onze jongens dat ook eenmaal van ons zullen zeggen, en dat ook zij eenmaal ooggetuigen zullen zijn, als hun werkvolk het aan ons zal toonen, wanneer wij hen op onzen ouden dag zullen komen bezoeken.

Amen zeide grootvader. Ik wenschte maar dat de handelaars in onze Hollandsche handelssteden wat meer met het volk in aanraking kwamen, dan zouden zij er meer hart voor krijgen. Het is reeds veel beter dan het geweest is, maar toch nog niet zoo als het wezen moest. Eigenbelang is bij den handel nog te veel schering en inslag, en zoo lang dat het geval is en men zich geen hooger doel voorstelt dan om zoo spoedig mogelijk rijk te worden, ten einde het in weelde en losbandigheid te kunnen verteren, zullen die volksoploopen, welke zoo dikwerf in die steden voorkomen, nooit ophouden. Maar laat ik liever aan den dag van heden denken, die mij zooveel genot verschaft heeft.

Allen stroomden haastig het gebouw uit naar een ander, dat er

naast stond en waarop in arduin boven de poort te lezen was: »Het dragen der wapenen tot handhaving der onafhankelijkheid van den Staat en tot beveiliging van zijn grondgebied blijft een der eerste pligten van alle ingezetenen.»

Schoone woorden, aan onze grondwet ontleend, wat zijt ge lang in een woestijn uitgesproken, dacht ik bij het binnentreden in het gebouw.

Daar zag ik een groote wapenzaal voor mij, elkeen ging haastig naar zijn nummer, nam de leeren beenstukken, die aangespt werden; de patroontasch werd omgespt, de ransel omgehangen, het geweer genomen, en een koper plaatje, waarop het nummer stond, daarvoor in de plaats gehangen, dat, zoo ik hoorde, medegenomen werd als de wapens weer afgeleverd op hunne plaats gesteld waren.

In een kwartier tijds stond de geheele mannelijke bevolking onder de wapenen. Schooner troep heb ik nooit gezien toen ik die goed geschaard in het gelid zag staan, onmiddellijk met pelotons in kolonne zag komen en met muziek voorop zag afmarcheren.

Ik ben nooit soldaatachtig geweest, maar dit trof mij toch. Met zulke mannen, dacht ik, is ons land veilig, laat komen wie wil.

Ik bespeurde toen eerst dat er op die eenvoudige kleeding toch nog op de kragen en mouwen, onderscheidingsteekenen waren aangebragt, die omdat ze eenvoudig uit sterretjes bestonden, mij vroeger waren ontgaan. Maar er zijn toch nog zaken die ik niet begrijp en gij mij eens moest uitleggen.

Wat dan, vader?

Wie heeft het volk zoo ingedeeld?

Dat doen we zelf, vader; Hendrik zal u wel eens vertellen hoe dat geschiedt.

Ja grootvader, ziet u, toen ik er bij kwam met Willem had vader al de jongens van de fabriek met ons tot eene compagnie gevormd; wij waren eerst 60, later 100 in getal, en wij kozen onze eigen officieren en onderofficieren uit ons midden, waarbij natuurlijk vader en de meesterknecht en een paar onzer bazen behulpzaam waren.

Het waren de oudsten onder ons, die reeds vroeger de oefeningen medegemaakt en den winter-cursus voor officieren en onderofficieren hadden bijgewoond. De oudste van ons was 19, de jongste 14 jaar. Wij hadden een kapitein en twee officieren bij onze compagnie, snuiters zoo als wij zijn. Zij verdeelden ons in pelotons en secties; elkeen heeft zijn nummer, kent zijn plaats in het gelid, en weet wat hij te doen heeft, en als Piet, ik wil zeggen de kapitein een bevel geeft, dan gaat alles in een wip, marsch daar gaan we.

Nu vader, zoo gaat het ook met de ouderen. Zoodra zij het 20ste jaar zijn ingetreden dan worden zij schutter, en als zoodanig in de registers ingeschreven. Zij hebben echter de vrijheid om vrijwillig compagnien te vormen van niet minder dan 60 en niet meer dan 100 kop-

pen, en deze vrijwillige compagniën mogen haar eigen officieren en onderofficieren voordragen, en wanneer zij aan het van hen gevorderde vrij streng examen voldoen, dat door officieren van het Rijk wordt afgenomen, dan krijgen de officieren hunne aanstelling van den Koning, en zoo niet binnen eene maand na de oprigting der compagnie eene voordragt geschied is, dan behoudt de Koning het regt aan zich om officieren aan te stellen, zoo als hij ook het regt zich voorbehoudt om ze in tijd van oorlog door andere te doen vervangen.

De onderofficieren worden door den Kommandant der militaire divisie, waarin onze gemeente gelegen is, aangesteld.

Er zijn hier altoos officieren van het Rijk en een officier van den generalen staf om onze oefeningen te leiden, en te waken dat ze geschieden overeenkomstig de algemeene voorschriften.

Nu hebben wij de jongens tot eene compagnie gevormd met de fabriekskinderen van nagenoeg gelijken leeftijd, opdat, wanneer zij hun 20ste jaar zullen zijn ingetreden en schutter worden, zij reeds tot eene flink geoefende vrijwillige compagnie zouden behooren, die, omdat zij reeds goed geoefend is, niet anders door het Rijk wordt opgeroepen dan om gedurende niet langer dan eene maand in het veld geoefend te worden; en ons streven is nu om ook vrijwillige provinciale oefeningen te houden.

Ge hebt van daag terwijl wij in het veld waren, onzen troep nog zien aangroeijen. Dat waren de schutters en jongens van de omliggende dorpen, die met de buurt- en andere spoorwegen naar stad komen, zich eerst baden, nadat de vrouwen weg zijn, en dan naar het oefenveld komen.

Nu zullen wij trachten eens in het jaar, wanneer het voor den landbouw en de nijverheid de meest geschikte tijd is, uit de geheele provincie bij elkander te komen en er een soort van kermis van te maken, waar landbouw- en nijverheids-tentoonstellingen en wedstrijden zullen gehouden worden van zang- en muziek-vereeningingen, van rederijkers, van gymnasten, van scherpshutters enz. en gelijktijdig groote militaire manoeuvres gemaakt zullen worden. Hetgeen ge van daag in het klein gezien hebt zal u een denkbeeld geven van hetgeen ik bedoel.

Ik begrijp het volkomen en juich het denkbeeld van harte toe. Ik hoop dat ik zoo iets nog vóór mijn dood zal mogen aanschouwen, dat men in alle Provinciën provinciale kermissen, zooals ge zegt, en eindelijk ook het Rijk jaarlijks een nationalen wedstrijd zal houden, beurtelings in al de Provinciën, waardoor wij aan het buitenland zullen toonen in minder dan 8 dagen 100000 man geoefende troepen op de been te kunnen brengen.

Nu nog eene vraag. Het trof mij dat de kleeding van den troep er zoo net uitzag. Wie draagt de kosten daarvan?

In den regel betaalt elkeen zijn eigen kleeding. Er is zulk eene

liefde voor die spelen, tot onderlinge oefening, dat men, geloof ik, eer op Zondag met een versleten jas zou loopen, dan minder goed gekleed in het veld te komen. Trouwens een baaijen broek en hemd zijn niet duur, zoodat, mogt er al eens een geldgebrek hebben, dan zijn er altoos onder de compagnie, waartoe hij behoort, die hem bijspringen. Anders kunnen zij steeds bij het gemeentebestuur terecht komen, maar dan wordt het in de courant gepubliceerd, even als geschiedt van allen die door de gemeente bedeed worden, en daar hebben zij zulk een afschrik van, dat zij liever ik weet niet wat zouden doen alvorens daartoe te besluiten.

Het onderwijs heeft, zoo als ge ziet, reeds goede vruchten gedragen; maar zonder onze gemeenschappelijke oefeningen, waardoor onderlinge achting wordt aangekweekt, zou het onderwijs, hoe goed ook op zich zelf beschouwd, niet zulk een resultaat hebben opgeleverd.

Zij die zonder noodzakelijkheid uit de gemeentekas bedeed worden zouden zich niet in het veld durven vertoonen en zeker in geen vrijwillige compagnie geduld worden. Van den anderen kant komt men in het veld met werkelijk behoeftigen in aanraking, en menige arme drommel is daar aan den kost geholpen. Ik weet niet in welk klein blaadje ik onlangs las dat ons oefenveld een arbeidsmarkt voor den werkenden stand is. Daar is wel iets van aan. Een goed werkman is stellig zeker daar de patroons en de bazen te zullen vinden en hij verneemt daar tevens waar handen noodig zijn. Ge zult dat trouwens langs het veld aangeplakt gezien hebben.

Daar wil ik gaarne later nog eens op terugkomen, maar nu moet ik in gedachte de muziek volgen die ons naar het oefeningsveld geleidde.

En die voor mij het sein was dat ik de meiden voor een half uur moest missen om ze naar de badinrichting te laten gaan.

Ik heb dat aan ons middagmaal niet kunnen merken, Mietje, maar wij hadden ook honger, niet waar jongens?

Of we, grootvader.

Het defileeren en manoeuvreeren op het oefeningsveld was flink en goed. Het was niet zoo werktuiglijk als de oude soldaten het in vroegeren tijd deden. Men zag hier ernst en liefhebberij in den veerkrachtigen pas. Uit elke beweging sprak de geest, waaruit zij voortkwam, om zich op een strijd tusschen leven en dood voor te bereiden. De geest was niet gebroken door dat aanhoudend onder de wapens zijn, met beuzelingen bezig gehouden te worden, of zonder noodzaak diensten te verrigten, die klaarblijkelijk alleen uitgedacht waren om de soldaten bezig te houden. Hier kwam de man frisch in het veld, zoo als hij wezen moet als hij den vijand te gemoet gaat, om hem van den Vaderlandschen grond te verdrijven.

Het deed het hart goed, in den rusttijd, door die mannenkoren tal van opwekkende, zielverheffende liederen te hooren zingen, welke

met klem en gevoel voorgedragen, elkeen de overtuiging moesten geven dat zij er van doordrongen waren en steeds bereid zouden zijn om de vrijheid en onafhankelijkheid manmoedig te verdedigen.

Hetgeen mij echter verbaasd deed staan was toen ik de batterij mitrailleuses op het proefveld zag komen. Is dat ook schutterij? Hoe is dat alles toch hier tot stand gekomen?

Wel, alles begint met een begin, en even als uit een zaadkorrel een plant voortkomt, zoo is al wat ge heden gezien hebt niets anders dan de ontwikkeling van een gelukkig denkbeeld, ik geloof haast van een der leeraren onzer hoogere burgerschool. Zeker is het dat de studenten der school het eerst zich des Zaturdags middags vereenigd hebben om zich in den wapenhandel te oefenen. De gymnasten hebben zich daarbij aangesloten en zoo zijn de gezamenlijke oefeningen ontstaan. Zeer spoedig trok het de aandacht van onzen burgemeester, die er zeer mede ingenomen was, en er over nadenkende, daarin een middel zag om het geschokte vertrouwen tusschen de verschillende standen in de maatschappij te herstellen. Hij werkte zijne denkbeelden uit, wist de wethouders er voor in te nemen, en zijne voorstellen bij den gemeenteraad ingang te doen vinden. Hij werd door invloedrijke fabrikanten buiten den raad ondersteund, zoodat de zaak in principe was tot stand gekomen en in de toepassing alleen te kampen had met wat slijmerigheid en onverschilligheid, die spoedig voor de populariteit, waarmede de geheele zaak van den aanvang af ontvangen was, moesten wijken. Het duurde dan ook geen twee jaren of onze zweminrichting, wapenzaal en oefeningsveld waren in den toestand waarin ge die heden gezien hebt.

De Koning was zeer ingenomen met hetgeen hier gedaan was, bragt onze stad een bezoek, werd met buitengewone vervoering op het oefeningsveld ontvangen, verliet ons in verrukking en beloofde krachtige ondersteuning, die wij in ruime mate gekregen hebben.

Al de wapens en het leeren goed krijgen wij van het Rijk in gebruik, doch de gemeenten moeten voor het onderhoud zorgen. De munitie tot schijfschieten verstrekt het rijk aan allen, die tot de dienstdoende schutterij behooren, welke de vroegere militie vervangen heeft, die eigenlijk oorspronkelijk ook niets anders dan schutterij moet geweest zijn, is het niet?

Ja, het woord militie is waarschijnlijk van het Engelsche *militia* afkomstig, dat schutterij beteekent. En als ik mij wel herinner, dan is dat woord het eerst in de Grondwet van 1815 gebezigd, waarin van eene nationale militie gesproken wordt, zamengesteld uit vrijwilligers, of jaarlijks door loting voltallig te maken uit de ongehuwde ingezetenen, die op den 1ste Januarij het 19de jaar zijn ingetreden en hun 23ste jaar nog niet hebben volbragt. In vredestijd moest een vijfde gedeelte daarvan jaarlijks ontslagen worden. De militie mogt nimmer dan met toestemming van de Staten-Generaal buiten de grenzen van

het Rijk gezonden worden en in geen geval naar de Koloniën. Zij moest in gewone tijden jaarlijks eenmaal zamenkomen om gedurende eene maand of daaromtrent in den wapenhandel geoefend te worden.

Wel ja, dat is niets anders dan schutterij.

Dat is ook zoo; maar in 1848 is die Grondwet veranderd, en toen heeft men de vrijzinnige Engelsche grondgedachte waarschijnlijk niet begrepen en daarvoor de Fransche conscriptie in de plaats gesteld. Doch in de tegenwoordige Grondwet is dat weder afgeschaft.

Nu ik uwe oefeningen gezien heb, begrijp ik wat de Grondwet van 1815 beoogde, toen zij eene nationale militie in het leven riep. Wij waren toen nog te veel met den Franschen zuurdeesem doortrokken. Wij spraken toen wel veel van vrijheid en zelfstandigheid, maar wij hadden er niet veel begrip van. Wij hoorden in 1848 niets anders dan van vrijheid van handel spreken en van particulier initiatief. Daardoor zijn wij in 1848 wat de legerorganisatie betreft op een slechten weg gebracht.

Och toe, vader, vertel ons nog wat van dien tijd. Ik vrees anders dat de jongens in slaap vallen.

Neen moe! wij zijn nog goed wakker.

Nog eene vraag — vergeef me, Mietje, — maar de zaak boezemt me groot belang in. Hoe komt ge aan paarden? Ik ben door die militie van mijn verhaal afgeleid.

Wij hebben nu zooveel vrijwillige compagniën, dat het niet meer noodig is de militie door loting voltallig te maken. De wet op de schutterijen maakt elk burger van 20 tot 35 jaar schutter. Die van 20 tot 25 jaar zijn dienstdoende schutters die vrijwillige compagniën uitmaken; zij die niet tot de vrijwillige compagniën behooren vormen de aanvullingsreserve; de schutters van 25 tot 30 jaren vormen de reserve, die van 30 tot 35 jaar de landweer.

De paarden zijn ook in tijd van oorlog dienstplichtig, doch tegen schadeloosstelling van den eigenaar; maar in tijd van vrede kunnen alle paarden, die vrijgesteld zijn van belasting, voor de Zaturdagsche oefeningen gerequireerd worden, of kunnen door de oefeningen mede te maken vrijstelling van belasting verkrijgen.

Bij ons in stad maken de huurkoetsiers daarvan gebruik, en het zijn hunne paarden en de zoons of knechts der huurkoetsiers die ge heden voor de mitrailleuses gezien hebt, welke ons met de tuigen der paarden en al wat er bij behoort door het Rijk in gebruik zijn gegeven. —

Bovendien hebben wij nog eene exercitie-batterij van zwaar geschut, maar dat zijn maar nagmaakte houten kanonnen, die toch aan het oogmerk voldoen om onze artilleristen een denkbeeld te geven van de behandeling van zwaar geschut.

Nog eene vraag. Wanneer het slecht weer is?

Daarvoor heeft de gemeente eene groote rijschool laten bouwen, waarin wij dan onze oefeningen maken. En nu vertel ik niets meer,

want het wordt tijd, vader, dat we aan mijn jongens denken, wier geduld ik van avond bewonder; maar ik denk dat ze zoo vermoeid zijn, dat ze hun tong noch hun beenen kunnen gebruiken.

Wij hebben ook zoo veel kunsten voor grootvader gemaakt!

Dat hebt ge, jongens, en wel verdiend dat ik u op mijne beurt wat genoegens verschaf. Dat draven van den geheelen troep, het wedloopen, het worstelen en de gewone gymnastiek-kunsten heb ik met zeer veel genoegens gezien en de jongens hebben het er reeds ver in gebracht; maar zooals het gewoonlijk gaat, men wil al sterker en sterker toeren doen, die ongelukkige gevolgen kunnen hebben, welke aan de goede zaak zouden kunnen schaden.

Ook de kluchtspelen der rederijkers hebben mij vermaakt. In één woord, ik heb een heerlijken dag gehad, die schitterend afsteekt bij de dagen in den vroegeren toestand waarover ge verlangt dat ik u zal onderhouden.

Ik ben met de stoomkracht geboren. Neen Mietje, zet maar zulke groote oogen niet op, ik zeg niet door, maar gelijktijdig met de aanwending van de stoomkracht. Gij kunt u niet meer voorstellen dat er een tijd geweest is waarin men de stoomkracht niet kende. Ik heb den tijd nog gekend dat men hier te lande met even veel verbazing en bewondering een stoommachine als een vreemd beest stond aan te gapen. Al de ellende van onzen vroegeren toestand schrijf ik hoofdzakelijk hieraan toe, dat men bij ons zoo laat de waarde van de stoomkracht heeft leeren kennen en zoo langzaam tot de toepassing er van gekomen is. Wij zijn te lang stil blijven staan, terwijl onze burens zich ontwikkelden, en ofschoon wij daaraan rust en kalmte te danken hadden, was het tevens oorzaak van ons nationaal verval.

Maar vader, waren ze dan blind in dien tijd?

Neen, blind niet, maar hoogst bijziende. Wel hebben wij steeds geleerde mannen bezeten en enkele hoogst bekwame menschen aan de Regering gehad, doch die schenen gebiologeerd te zijn door op Java te staren, zoodat zij op het laatst niets anders meer zagen en het nationaal belang daarop gevormd werd.

Maar hoe kwamen zij daartoe?

Ik begrijp dat ge u daar geen voorstelling van kunt maken, want men hoort tegenwoordig veel minder dan vroeger over koloniale onderwerpen spreken, en toch gaan Java en Sumatra hard vooruit. Men is thans meer en beter met Amerika bekend; maar in dien tijd was Java hoofdzaak en de Nederlandsche Handelsmaatschappij, die nu zulke groote en voordeelige zaken op Amerika doet, was toen de agent van het gouvernement, waarvan handel en nijverheid afhankelijk waren.

Bemoeide het gouvernement zich daar dan mede?

Ja, het gouvernement, in den tijd van Koning Willem I, begreep,

even goed als het tegenwoordige, dat de troon door het volk gedragen wordt; dat de Nederlandsche natie een piramide is, waarvan de grondslag door den werkenden stand gevormd wordt, en dat naarmate men hooger komt het aantal in elken stand minder en minder wordt, tot eindelijk de Koning alleen, boven allen uit, den top der piramide vormt. Zoolang de grondslag vast staat blijft de piramide in rust, maar wanneer daarin onrust en gisting komt, dan loopt men gevaar dat zij omvergeworpen wordt, zooals men dat trouwens elders in die dagen herhaaldelijk gebeuren zag.

De Prinsen van Oranje waren in vroegere dagen de hoofden der democratie. Zij hadden steeds het volk buiten de handelsteden op hun hand, en waakten dan ook steeds voor de belangen van het volk tegen de aanmatigingen vooral van den raad van Amsterdam.

Koning Willem I, trouw aan de traditiën van zijn huis, trachtte zooveel in zijn vermogen was de algemeene bedrijvigheid te bevorderen, ten einde den grondslag der piramide, waardoor hij gedragen werd, dat is den werkenden stand, rustig en tevreden te maken. Doch daar te veel op steunende, of zich daar te veel mede bezig houdende, scheen hij niet te zien dat de Roomsche geestelijken en de advokaten in België zamenspanden om het volk tegen hem op te ruijen, en hij was zoo van de deugdelijkheid zijner bedoelingen en van de juistheid zijner inzichten overtuigd, dat hij zich niet kon voorstellen dat het volk gemeene zaak zoude maken met de liberale advokaten, en deze met de Roomsche geestelijken, toen de opstand uitbrak, die tot de scheiding geleid heeft.

In 1831 was ook het geheele volk onder de wapens. De militie, de schutterijen, vrijkorpsen, de studenten, de geheele natie was in het veld, alleen de overdreven Roomschegezinden onttrokken zich aan die nationale beweging.

Die oorlogstoestand heeft ons land met schulden overladen, terwijl er niet veel kans bestond om de bedrijvigheid in Noord-Nederland te zien toenemen, waardoor het opbrengen van belastingen minder bezwaard zoude worden.

Er heerschte in die dagen in Noord-Nederland zoowel in den handel als in de nijverheid een mufte, doode geest, en het militaire leven van de burgerij gedurende de campagne-jaren had daarin geen gunstige verandering gebragt. Men was liever in de kroeg dan op het kantoor.

In dien toestand van zaken werd aan Willem I een plan voorgedragen om door de arbeidzaamheid van het volk op Java en in Nederland te bevorderen hun wederkeerig in elkanders behoeften te doen voorzien en beiden tot bloei en welvaart te brengen. Het werd, als een gebrekkige plank die een drenkeling wordt toegeworpen, als het éénige redmiddel beschouwd en aangegrepen, en zoo ontstond het cultuur- en consignatiestelsel, zooals het genoemd werd, waardoor onze

bekwame staatslieden gebiologeerd werden, omdat het aanvankelijk zoo goed en geheel en al aan de verwachting voldeed.

Dat aanvankelijk succes, het toevloeyen der millioenen in de schatkist, het toenemen der welvaart op Java, het in het leven roepen eener prachtige koopvaardijvloot, het verkrijgen van een aanzienlijke markt van koloniale waren hier te lande, en het oprigten van fabrieken die in de behoeften van Java zouden voorzien, alles scheen zoo prachtig en zoo schielijk verkregen, dat het geheele land er verbaasd van stond. Zij zagen het, doch begrepen het niet; maar het was duidelijk, zoo dacht men, dat de Regering de zaak goed ingezien had en men zich gerust aan hare leiding kon toevertrouwen.

Zoo werd men meer en meer in slaap gewiegd en blind voor hetgeen om ons heen plaats vond.

Ik kwam toen uit Engeland te huis, vol van hetgeen ik eerst in Duitschland en Frankrijk, daarna in Engeland gezien had.

Vertel ons wat van uwe reizen, grootvader!

Nadat ik te Leiden gepromoveerd en het regt verkregen had om Mr. voor mijn naam te schrijven, dat in die dagen niet veel inspanning vorderde, maar noodig was om tot iets geschikt geacht te worden — want het hooger onderwijs aan de Universiteiten was toen, hoe gebrekkig ook, het éénige wat den naam van onderwijs verdiende — nadat ik mijn studie-jaren tot mijn groot leedwezen achter den rug had, waarin ik weinig gewerkt en veel genoeg gesmaakt had, kwam ik bij mijn vader te huis, die, zooals ge weet, te Amsterdam eene belangrijke handelszaak en reederij had. Ik bragt een jaar op het kantoor door, ging dagelijks trouw mede naar de beurs, en beijverde mij om op de hoogte van het vak te komen. Dat beviel mijn vader, die in mij een buitengewonen aanleg meende te bespeuren voor handelszaken. Waarschijnlijk werd hij door zijne goede meening tot het besluit gebragt om mijne opleiding te voltooyen door mij te laten reizen om met zijne correspondenten kennis te maken, nieuwe relatiën aan te knopen, in één woord om het geheele handelsveld te overzien, waarop ik bestemd was, volgens hem, in de toekomst een schitterende rol te spelen.

Mijn studentenleven te Leiden, dat zoo aangename herinneringen bij mij had achtergelaten bleek, nu slechts eene aaneenschakeling van braspertijen geweest te zijn, in vergelijking van het genot dat ik nu leerde kennen. Het zijn de gelukkigste jaren van mijn leven geweest, dat zijn toppunt erlangde toen ik u kreeg, mijn zoon; maar het kostte uwe lieve moeder het leven, en sedert dien tijd is er eene groote kloof tusschen het verledene en het tegenwoordige in mijn leven gekomen, die nooit meer aangevuld is geworden, maar die ik nu minder bespeur sedert Mietje en de jongens die voor mij verbergen.

De jongens waren onder het verhaal, dat hun minder interesseerde dan dat van den vorigen dag, aan weerskanten naast grootvader ko-

men staan, als wilden zij zijne aandacht op hen vestigen. Hij vond ze dan ook bij de hand om elk een zoen te geven en wat meer aan hen te denken.

Verbeeld u, jongens, 25 jaar oud, een goed gevulde beurs en met aanbevelingsbrieven van de beste huizen in den zak, de wijde wereld in te gaan.

He! grootvader, ik hoop dat wij dat ook zullen doen.

Dat zou je lijken eh? Aanvankelijk was niet alles plezier. In de eerste plaats bespeurde ik vrij spoedig dat ik mijn leertijd beter had kunnen besteden, want de Duitsche jongelieden, waarmede ik in aanraking kwam, waren veel beter onderwezen, vooral in technische vakken dan ik, die er nooit iets van geleerd had. Ook de taal kende ik niet, maar ik was jong, en later bleek het dat ik eene groote gemakkelijkerheid bezat om talen aan te leeren.

Dat komt omdat u een goed geheugen hebt, grootvader, zeide Willem.

Hoe weet gij dat, jongen?

Dat heeft de meester ons gezegd, omdat Hendrik gemakkelijker talen leert spreken dan ik, en die is ook veel knapper dan ik, in al wat geheugenwerk is. Maar Willem zegt er niet bij, grootvader, dat de meester meer over hem dan over mij tevreden is omdat hij de lessen beter begrijpt dan ik.

Ik hoor u met genoegen die opmerkingen maken, in mijn jonge jaren deden de onderwijzers dat nog niet.

Ik ging over zee met een schoener naar Hamburg, en nooit zal ik den gezaghebber er van vergeten, die als hij beneden was in zijn Bijbel zat te lezen en als hij op het dek was vloekte als een ketter, zijn matrozen uitschold en sloeg, en dan naar beneden kwam om zijn lectuur in den Bijbel te vervolgen, om bij de minste beweging op het dek weer op te vliegen en te razen en te tieren. Ik was meestal boven en hoorde de matrozen onder elkander zeggen: laat ons het wilde beest weer eens kunsten laten maken. Dan werd het een of ander touw losgemaakt waardoor een topzeil of een gaffel gestreken werd, en dadelijk was dan de gezaghebber op het dek aan het schelden en schreeuwen. Als het zeil weer opgeschen was en het wilde beest weer in zijn Bijbel zat te lezen, dan hadden de matrozen nog langen tijd pret er over.

Het verheugde mij toen ik te Hamburg aan wal stapte. De stad was toen nog lang zoo fraai en zoo groot niet als zij thans geworden is. Korten tijd nadat ik er geweest was is zij grootendeels afgebrand. De stad viel mij erg tegen en met een zekeren trots dacht ik aan mijn Amsterdam met zijn Buitenkant, zijn dokken, Prinsen- en Keizersgracht. Maar welk een andere geest heerschte er in dat bekrompen, vuile Hamburg dan in ons schoone Amsterdam. Niets trof mij meer dan de uitgebreide aardrijkskundige kennis die elkeen hier had en

waarin ik bijna niet onderwezen was. Zij spraken over alle handelssteden van de wereld als of ze er op school gelegen hadden, of op kantoor geweest waren. Ze waren met alle usanciën van den handel in elke plaats bekend en maakten een onkostrekening van schip en lading op voor elke plaats. Zij deden het voor een reis door het Noord-Hollandsch Kanaal naar Amsterdam en terug naar zee met een nauwkeurigheid alsof zij het bij ons op het kantoor geleerd hadden, en zoo wisten zij het van elk andere plaats. Zij kenden de bevolking van elk land, wat zij produceerde, wat zij uitvoerde en wat zij verbruikte.

Ik herinner mij dat ik mijn vader alle wetenswaardige bijzonderheden over Hamburg mededeelde, en in zijn eerste antwoord, dat hij mij zond, vertelde hij mij dat mijn belangrijke brief hem zoo veel genoegen gedaan had, dat hij dien naar den krans had medegenomen en de heeren had voorgelezen, die er zeer hooge waarde aan toekenden en telkens wanneer hij op den krans kwam hem vroegen, of hij ook eenig bericht van zijn kundigen zoon ontvangen had.

Onze meest verlichte kooplieden wisten toen bijna niets van hetgeen, ik zou haast zeggen, elke kantoorclerk toen reeds in Hamburg wist.

Ik begon toen te begrijpen dat, om handelaar te zijn, men vrij wat meer en geheel andere kennis bezitten moest dan ik in Leiden geleerd had.

Het rusteloos streven om geld te verdienen was elkeen in Hamburg op 't gezicht te lezen. Men dacht aan niets anders en had ook uit een politiek maatschappelijk oogpunt aan niets anders te denken, want Hamburg was eene vrije onafhankelijke stad, waarvoor het lokaal belang het hoogste staatsbelang was. Men bekommerde zich om niets wat geen voordeel kon opleveren. De voornaamste persoon was hij, die in den kortsten tijd het grootste vermogen had weten machtig te worden. In den handel gaat het als met een rijtuig dat over een modderigen straatweg rijdt, hoe harder men vooruitgaat des te meer modder wordt er opgeworpen, en over het rijtuig geplast. Die voornaamste personen was het ook zoo gegaan, zij waren van top tot teen bemodderd; maar de handel der stad werd er door gebaat en ging met rassche schreden vooruit.

Wij waren te kieskeurig, een zaak moest honderden malen van alle kanten beschouwd worden voor dat er toe besloten werd, en dan was veelal de gunstige tijd verlopen. Wij waren te onwetend, te nauwgezet en te voorzigtig, het gevolg er van was dat wij, in hetgeen ondernomen werd, ongelukkig waren, verliezen leden die ons nog omzichtiger maakten, zoodat wij ten slotte ons éénige heil zochten in het spoor dat de Regering voor ons klaar gemaakt had.

Van Hamburg ging ik naar Leipzig en van daar naar Frankfort. Ik zal niet bij de bijzonderheden blijven stilstaan en u al mijne reis-inci-

denten mededeelen, maar mij bepalen bij de hoofd-indrukken die ik ontvangen heb toen het leven zich geheel anders aan mij vertoonde dan ik het in Leiden en Amsterdam had leeren beschouwen.

Telkens wanneer ik daartoe gelegenheid had trachtte ik een uitstapje te maken naar de Universiteitsplaatsen om met de studenten in aanraking te komen en te zien hoe het studentenleven bij hen toeging. Geheel anders dan bij ons, dat verzeker ik u. De studie vond ik daar eene ernstige levenstaak. Jongelieden van alle maatschappelijke standen kwamen zich met ijver toeleggen om een nuttig lid der maatschappij te worden. Zij studeerden niet om Mr. of Dr. voor hun naam te mogen zetten, maar om zooveel mogelijk te weten en den weg en de wijze te leeren kennen om dat te kunnen vermeerderen of met voordeel te gebruiken, na de Universiteit verlaten te hebben. Ik vond daar niet de oppervlakkigheid onzer studenten, noch het schermen met de wetenschap, waarmede men over het algemeen bij ons weinig bekend was, maar een zelfstandig oordeel, gegrond op kennis en wetenschap. Wat werd er toen reeds niet veel meer en beter daar onderwezen, dan het jaren later pas bij ons geschiedde.

Vechtpartijen, duellen kwamen er dagelijks voor, waarmede ik als vreedzaam Amsterdamsch burger zeer weinig ingenomen was, en toen ik het eens waagde mijne afkeuring daarover te kennen te geven, werd mij voor de voeten geworpen: Wat ben je dan voor een vent? Durf je niet voor je opinie uitkomen, als moest het je bloed of je leven kosten? Ik zeide: dat ik niet inzag dat het juist noodig was elkander dood te slaan om gelijk te krijgen, dat wij elkanders opinie konden respecteren en elk onzen weg gaan.

Dat is juist wat wij afkeuren; het elk zijn weg gaan komt in de maatschappij niet te pas en daarom ook niet aan de Universiteit. Wij leggen hier, met ons bloed, den grondslag van het Deutsche Vaderland. Wij leeren hier en toonen het, dat wij niet, na het verlaten der akademie elk zijn weg moeten gaan, maar al kost het ons bloed en ons leven, moeten zamenwerken om het gemeenschappelijk Vaderland, de Deutsche éénheid tot stand te zien komen.

Zij hebben woord gehouden, en de grootheid van Duitschland is evenredig aan de groote verwachtingen, die toen in hoofd en hart van de jongelieden van die dagen opkwamen, en die zij steeds als het groote doel van hun streven voor oogen hielden.

Wij gingen in Nederland elk onzen weg, en het gevolg daarvan was onverschilligheid en eindelijk verdeeldheid.

Maar, vader, ge zijt toch geen voorstander van het duel.

Neen, zeker niet, kinderen; ge moet alle zaken beoordeelen naar de tijden waarin zij voorvallen. Wij zijn nu meer dan een halve eeuw van den tijd verwijderd waarvan ik spreek.

De ridderlijke steekspelen uit den feodalen tijd en het duel uit lateren tijd sproten voort uit de grondgedachte, dat men zich oefenen

moet om zich zelf te kunnen verdedigen. Eerst dan wanneer men daartoe in staat is, gevoelt men de hoogere verplichting om de geheele maatschappij tegen vreemd geweld te verdedigen en zich daarop in tijd van vrede voor te bereiden.

Uwe oefeningen, die ik heden met zooveel genoeg gezien heb, die worstelingen, de ligchaamsoefeningen, de behandeling van zwaard, degen en stok, het schijfschieten met pistool en geweer en uwe vrijwillige militaire manoeuvres staan in het naauwste verband tot elkander; het een is slechts het gevolg van het andere.

Wij zagen dat vroeger niet in. Het vechten en soldaatje spelen werd door onze ziekelijke en weekhartige philanthropen ten hoogste afgekeurd en door onze valsche vrijheidkraaijers voor barbaarsch gehouden, omdat men daarin nog een overblijfsel van den feodalen tijd zag, en niet begreep dat de menschelijke maatschappij door alle eeuwen heen dezelfde eischen heeft onder andere vormen.

Ik herinner mij dat ik in die dagen te Mainz in kennis kwam met den Pruisischen Opperbevelhebber. Mainz was toen eene bondsvesting, die beurtelings een Pruisisch of een Oostenrijksch garnizoen ontving. Toen ik er was had de vesting een Pruisisch garnizoen. De Generaal, met wien ik door een der voornaamste bankiers in Frankfurt in kennis gebracht was, had eene allerliefste familie, bestaande uit zijne vrouw en twee dochters. Zijne zonen waren elders geplaatst of in garnizoen. Ik kwam er dagelijks aan huis gedurende den tijd welken ik in Mainz doorbragt.

Hij was altoos in uniform, ik geloof dat hij er in sliep, en was even stijf en streng in zijn voorkomen, als of hij een inspectie hield. Toch was het een aangenaam, humaan man buiten dienst, ofschoon ik niet goed wist, wanneer hij buiten dienst was, want hij was altoos zeer officieel. Van daar dat ik bij voorkeur het woord tot zijne vrouw en dochter rigtte.

Op een middag dat wij aan de koffie zaten gaf ik aan de vrouw des huizes mijn afkeer te kennen van het militair gareel waarin het Pruisische volk geklonken was, en had het thema dat ik bezong goed ingestudeerd en al wat ik daarover reeds vroeger te Leiden en Amsterdam gehoord had netjes geschikt om mijn afkeer te regtvaardigen.

Klaarblijkelijk had mijn discours de lieve vrouw in verlegenheid gebragt, want de generaal kwam haar te hulp en zeide: »Mijn lieve Heer, vergeef mij dat ik mij in het gesprek meng; maar ge spreekt over eene zaak waarvan ik meer verstand heb dan mijne goede vrouw. Ge miskent de waarde onzer legerorganisatie, die ik niet geloof dat door u volledig gekend wordt. Er is geen leger in Europa dat meer voldoet aan de eischen eener volkswapening dan het onze. Gij ziet er niets dan soldaten in, terwijl wij er niets dan burgers in zien. De fout ligt aan u, niet aan ons. Ge spreekt van vrijheid, maar wat is vrijheid zonder orde, zonder tucht? en waartoe anders dient de vrij-

heid dan tot bevordering der maatschappelijke ontwikkeling? Rust dan op een vrij volk niet in de eerste plaats de verpligting om zijne zelfstandigheid tegen vreemd geweld te handhaven en zich daarop voor te bereiden? Wee het volk dat het verzuimt, of daarin te kort schiet, want bij gemis aan orde en tucht wordt het door de demagogen overheerscht, of het wordt door een vraatzuchtigen nabuur opgeslokt, wanneer het niet voorbereid is om den vijand te weerstaan. Wij trachten zoo min mogelijk verstoring te brengen in het leven en werken van het volk, wij erkennen dat de burgermaatschappij hare eischen heeft; maar ook de Staat heeft de zijne, en wie vrij wil blijven behoort ook die eischen te erkennen. In onze legerorganisatie ligt een middel van tucht en een waarborg voor onze onafhankelijkheid. Ik hoop voor u dat men er in Holland ook zoo over denken moge, anders zal het spoedig met uwe vrijheid gedaan zijn."

Ik heb later dikwerf aan het gezegde van dien ernstigen, strengen generaal gedacht, vooral in den tijd van ons nationaal verval; maar toen ik het uit zijn mond hoorde was ik het in het geheel niet met hem eens, doch had geen lust met dien snorrebaard te disputeren.

Waarschijnlijk had de Generaal toen reeds het oog op de socialistische woelingen die in 1848 over geheel Europa in opstand uitbarstten en door het goed gedisciplineerde Pruisische leger in Duitschland onderdrukt werden; maar nooit kwam de deugdelijkheid hunner legerorganisatie duidelijker uit dan in den oorlog van 1870 tegen Frankrijk, toen onverwachts de oorlog verklaard werd en in 14 dagen tijds het leger aan de grenzen samengetrokken en een week daarna het Fransche leger verslagen was. Ik dacht toen aan den ouden Generaal en aan de jonge studenten. De geest, die in hen was, had schoone vruchten gedragen.

Zoudt ge dan die leger-organisatie bij ons verlangen?

Neen, wat ik nu bij ons tot stand zie komen vind ik beter. Maar in het tijdperk waarin de Pruisische leger-organisatie werd ingevoerd, nu bijna een eeuw geleden, was het een groote vooruitgang op het bestaande, die leiden moest tot de vrijwillige oefeningen welke wij nu hebben, gepaard met jaarlijksche oefenkampen op kosten van het Rijk onder de leiding van bekwame Generaals.

Eens zal welligt de tijd komen waarin van uwe lichaams oefeningen en andere spelen de militaire manoeuvres zullen kunnen weggelaten worden en men van al dat militair vertoon even afkeerig zal zijn als men van duels is, maar dat zal geloof ik nog lang gewenscht worden voordat het zal kunnen geschieden.

Maar de jongens zijn al in slaap gevallen, zie ik.

Komt jongens, naar bed, zeide de moeder, zeg grootvader goeden nacht, dan gaan wij zamen naar boven.

Mijn beste jongens, het spijt mij dat ik u niet heb kunnen wakker

houden. Uw oude grootvader leeft tegenwoordig van herinneringen, en als hij eens aan het vertellen gaat van hetgeen hij ondervonden heeft, dan rent hij voort zonder er aan te denken dat de jeugd liever zelf rent dan het een oud man te zien doen. Nu, ik hoop een volgenden keer gelukkiger te zijn, goede nacht kinderen.

Nadat de moeder met hare zonen vertrokken was, vervolgde grootvader: ge hebt bespeurd, Jan, dat ik met mijn gedachtenloop nog steeds aan uwe oefeningen ben blijven hangen. Ik ben er dan ook geheel van vervuld. Maar zeg mij eens, hebben wij nu geen vast leger meer, ik meen toch in den Haag en in Amsterdam of Rotterdam nog soldaten gezien te hebben?

Ja vader, die zijn er ook nog. Als ik mij wel herinner, dan was de eerste stap om te komen tot den toestand waarin wij nu zijn het afschaffen van de remplacanten en nommerverwisselaars bij de militia. Vervolgens werden geen vrijwilligers meer aangenomen dan om overeenkomstig het voorschrift van de oude grondwetten van 1815 en 1848 »naar omstandigheden in en buiten Europa» gebruikt te kunnen worden. Men heeft daaraan toegevoegd »zoo te land als ter zee» en ze allen bij de mariniers ingelijfd en daarvan het koloniaal werfdepot gemaakt.

Daardoor verkreeg men een regiment waaruit jaarlijks de suppletiën naar Indië gezonden konden worden, dat steeds gereed was om tot versterking naar Java te gaan, en waarbij de officieren en soldaten, die tot herstel van gezondheid naar huis kwamen, werden ingedeeld.

Eigenlijk vormt het de reserve van het Indische leger en om aan boord van de oorlogschepen te dienen, waar ze nog soldaten mogten noodig hebben.

Verder hebben wij officieren van den generalen staf, generaals, hoofd-, en mindere officieren, die daartoe eene bijzondere opleiding krijgen en zich op niets anders dan de krijgskunde, in den uitgebreidsten zin toeleggen.

Overal waar er in de wereld oorlog gevoerd wordt gaan ze op kosten van het Rijk campagnes mede maken, veelal in de beide vijandige legers.

Er wordt zeer veel van hen gevorderd, en naar ik hoor worden zij aan zware proeven onderworpen voor dat zij tot hoofdofficieren bevorderd worden. Men vergewist zich dat de bevelvoerder een militairen blik heeft, nooit verlegen raakt, veel zelfbeheersching, doch wanneer het noodig is, veel aandrif en voortvarendheid bezit, en in andere omstandigheden kalme vastberadenheid heeft; in één woord, dat hij moed aan dapperheid paart, en een vasten wil en helderen geest heeft.

Duivels, die zijn niet gemakkelijk te vinden, zou ik denken.

Het schijnt nog al te gaan. Door de liefhebberij in onze oefeningen doet de aanleg zich beter kennen en verscheidene officieren van den staf zijn uit onze schutterijen voortgekomen, die niet van de minste zijn.

Het Rijk heeft nu geen andere officieren, buiten die tot het Indische leger behoren, dan die waarvan het hoofdofficieren en generaals moet maken. Zoodra een stafofficier daartoe geen aanleg blijkt te hebben, wordt hij ontslagen, of gaat tot het Indische leger over, en omgekeerd komen de meest geschikte officieren van dat leger bij den staf.

Vroeger liet men de soldaten (de militie) naar de officieren toekomen, in de groote garnizoensplaatsen, tegenwoordig komen de officieren naar ons toe bij onze oefeningen.

Dit heeft de meeste moeite gekost. Het denkbeeld van een vast leger onder de wapens te houden was te diep ingeworteld om het gemakkelijk op te geven.

Aanvankelijk is dan ook de militie op de oude wijze door loting voltallig gemaakt. Maar bij de wet op de schutterijen heeft gelukkig het tegenwoordige beginsel gezegevierd. Daarbij werd bepaald dat alle ingezetenen van 20 tot 35 jaren schutters zijn, maar dat bij het intreden van het 20ste jaar geloot moest worden wie bij de militie dienst zou doen, op de wijze door de wet op de militie voorgeschreven.

Zoolang de schutterij eene kostbare uniform droeg waren onze handen gebonden; maar zoodra de Koning aan elke gemeente de keus liet om de schutters naar onderling goedvinden uniform te kleeden is na veel haspelarij en uit groote verscheidenheid eindelijk ons eenvoudig costuum bijna overal aangenomen. Alleen de cavalerie, naar ik hoor, maakt daarop uitzondering; niet bij onze boeren, die liever zelf op hun eigen paarden zich oefenen dan dat zij die, welke vrij van belasting zijn, voor de oefeningen welligt aan anderen zouden moeten afstaan; de boeren hebben meestal ons costuum met hooge laarzen, maar de heeren in sommige steden hebben soms, hoor ik, schitterende uniformen, die hun vrij wat meer geld moeten kosten dan de belasting die zij uitzuinigen door zich op eigen paarden te oefenen. Van die cavalerie, welke wij hier niet hebben, weet ik echter weinig.

Zoodra men meer waarde begon te hechten aan een groot aantal goed geoefende menschen dan aan een klein getal goed gekleede soldaten en men begon in te zien dat voor de weerbaarheid van ons land voortdurende oefening betere resultaten beloofde dan één, twee of drie jaren te moeten dienen, vonden onze pogingen minder tegenstand, en toen wij vrijwillige compagniën oprigttten, van de schutters van 20 tot 25 jaar, die niet in de loting gevallen waren, die evengoed geoefend werden als de militie, zonder de gemeente te verlaten, toen vroegen en verkregen wij dat de militiens werden ontslagen van al de gemeenten, waarin vrijwillige compagniën bestonden waarvan de sterkte met het aantal door de gemeente geleverde militiens overeenkwam.

Bij het veranderen der Grondwet, was dat reeds zoo algemeen geschied, dat de militie bijna geheel uit vrijwilligers bestond en er niet meer geloot werd.

Men is dan nu gekomen tot hetgeen de Grondwet van 1815 beoogde?

Ik geloof ja. Men is er nu algemeen van doordrongen dat de bijzondere gesteldheid van ons land meer geschikt is om door het gewapende volk dan door aangeworven soldaten verdedigd te worden; maar die volkswaapening moet goed georganiseerd en deugdelijk geoefend wezen.

In eene enkele provincie is men reeds gereed met de provinciale oefeningen. Daar heeft men tentoonstellingen met de oefeningen doen gepaard gaan, zoodat men eens in het jaar, beurtelings in verschillende gemeenten te houden, een groote provinciale tentoonstelling van landbouw en nijverheid heeft; dan staan alle fabrieken 8 dagen stil om kermis te gaan houden en de geheele provincie stroomt naar die eene gemeente toe om al de feesten en wedstrijden bij te wonen en tevens militaire oefeningen te maken.

Het Rijk roept een percent der bevolking, door het gemeentebestuur aan te wijzen, uit alle gemeenten eenmaal 's jaars in een militair kamp, of in de defensieve stellingen, of waar het zulks goed acht, gedurende niet langer dan eene maand op, en draagt al de kosten daaraan verbonden. Er bieden zich daartoe steeds vrijwilligers aan.

Het vervoer langs spoorwegen tot het deel nemen aan militaire oefeningen is vrij. Men geeft retourkaarten voor de zaturdagsche oefeningen voor 2 dagen, voor de provinciale oefeningen voor 8 dagen, voor de Rijks oefeningen voor eene maand, maar de plaatsbriefjes moeten door de autoriteiten aangevraagd en na het eindigen der oefeningen gestempeld worden.

Op die wijze zijn wij nu in staat het geheele volk goed te oefenen zonder dat het Rijk groote uitgaven te doen heeft. Er kan nu meer aan de zeemacht ten koste gelegd worden, die zich dan ook langzamerhand meer ontwikkeld heeft naarmate de transatlantische stoomvaart en de handel zich uitgebreid hebben.

Gedurende den tijd van ons nationaal verval, Jan, was de landmacht hoofdzaak; ik zie nu met genoegen dat met het verlevendigen van onzen groothandel ook de marine zich meer ontwikkeld heeft. Mij klinkt nog in de ooren: »de marine is in verval,» toen de handel ook in verval was, want dat zijn tweelingen die onafscheidelijk aan elkander verbonden zijn.

Wel vader, zeide Mietje, die juist binnen kwam, zijt ge nog steeds in die militaire zaken verdiept? Ik heb er in langen tijd niet zooveel over hooren spreken als van daag, en dacht ook niet dat die zaturdagsche oefeningen tot zoo velerlei beschouwingen aanleiding gaven.

Ik wil dat gaarne gelooven, kindlief. Ge zijt langzamerhand met al die zaken opgegroeid en weet niet beter of dat alles is zeer gewoon en natuurlijk; maar ik heb andere tijden gekend, waarin het nationaal leven van ons volk bijna verstikt was. Individueel waren wij over het algemeen vrij goede menschen, maar er was geen zamenhang in ons volk, elk ging zijn eigen weg, en trachtte zooveel voordeel als hij kon voor zich zelve te gewinnen. Vooral in de groote handelssteden wilde

men niets weten van de hogere leiding der stoffelijke belangen van het volk. Elkeen, beweerde men, moest in zijn doen en laten vrij zijn, als of het algemeen belang niets anders was dan de som der individueele belangen van al de ingezetenen van het Rijk. Het was in die dagen bijna niet mogelijk, iets van groot nationaal belang tot stand te brengen. De spoorwegen zijn van Indisch geld gebouwd, anders hadden wij ze mogelijk nog niet. Ik herinner mij nog hoe veel moeite het gekost heeft eer wij onze geregelde stoomvaart op Amerika tot stand zagen komen, niettegenstaande het geheele land van de noodzakelijkheid overtuigd was om niet langer te wachten, ten einde niet meer en meer door onze naburen overvleugeld te worden.

Doch laat ik den afgebroken draad van mijn verhaal weder opvatten, en terugkeeren tot den tijd waarin ik in Duitschland reisde.

Wat maakte die schoone natuur een diepen indruk op mijn gemoed. Ik was onverzadigd in het aanschouwen van de schoone landschappen. Veel van hetgeen aan ons volk ontbrak schrijf ik toe aan het gemis van die natuurfereelen. Die vlakke polders, waarin niets verhevens gevonden wordt, waarin men steeds naar de voeten moet zien om niet in plassen te trappen, maakt dat men steeds met zich zelve bezig is en bijna geen oog voor anderen heeft. Ik kan mij begrijpen dat men in zulk een land in vroegere tijden hooge kerktorens gebouwd heeft, kerken met hooge gewelven, om den blik naar iets hoogers te rigten dan het dak van een schuur of de kruin van den dijk. Het klimaat was te guur, de winter te koud om den schoonen hemel te aanschouwen en in die onpeilbare wereldenzee een ruimer veld van bespiegeling te vinden. De kerk was het hoogste wat men van kinds af zag, en daarin leerde men voor zijn eigen ziel te zorgen, zooals men buiten de kerk gewoon was voor zich zelve te zorgen.

Altijd voor zich zelve, alsof men alleen in de wereld was.

Alleen door dijkbreuken en overstromingen werd men tot samenwerking gedwongen.

De grondtrekken van ons karakter moeten gezocht worden in den aard van het land waarop en het klimaat waarin wij leven. Welke veranderingen onze maatschappelijke ontwikkeling moge ondergaan, die grondtrekken, te wijten aan het bewonen van een vlak laag moerassig aan zee gelegen land met een onaangenaam vochtig en koud klimaat, zal men steeds terugvinden. Orde, regelmaat, niet te hoog vliegen, geen ruimen gezichtskring hebben; alles effen maken, voortdurend wantrouwen, geen waardeering van wat uitstekend is; de middelmatigheid loven en prijzen, de hooge verdiensten verkleinen en door het slijk halen; in den modder leven en elkander bespatten, dat zijn, dunkt mij, de eigenschappen van het leven in een polder, waarin men zonder moeite vooruitkomt zoolang men geen overlast van water heeft. Vergelijk dat nu eens met een man, die bergen beklimmen en telkens rusten moet en het landschap kan overzien; die telkens een buurman of buurvrouw

iets helpt dragen of bergopwaarts trekken; die het geheele veld van bedrijvigheid dagelijks kan overzien en veel verder dan dat. Laat de zon over zulk een landschap dagelijks schijnen, daarover afwisselend licht en schaduw verspreiden: stel dat het in het binnenland gelegen is, waar de lucht drooger en helderder moet zijn, waardoor de sterren helderder schitteren, die de oogen en gedachten tot zich trekken, welk een geheel ander karakter moet het volk verkrijgen dat zooveel verschillende verhevene indrukken ontvangt.

Wij moeten al die verhevene eigenschappen in ons laag polderland kunstmatig aankweeken. De kerk heeft dat vroeger alleen gedaan. De verschillende kerkgenootschappen en het openbaar onderwijs werken tegenwoordig zamen om den nationalen geest op te wekken; maar dat alleen is niet voldoende. Uwe zaturdagsche en jaarlijksche oefeningen zijn de *morale en action*.

Vergeef, Mietje, een oud man zijne afdwalingen. Ge zijt ook in Duitschland geweest, niet waar?

Ik? ja vader, en ik heb het ook heerlijk schoon gevonden, en meer dan eens kwam de gedachte bij mij op: Ach! hadden wij ook zulk een land; maar als ik de menschen zag en daarmede in aanraking kwam, kan ik toch niet zeggen dat ik er erg mede ingenomen was. Gij wel, Johan?

Neen, ik ook niet, het zijn over het algemeen goede menschen, maar wat ruw, wat lomp, en als zij beleefd zijn, dan is het gemaakt, overdreven, alsof het hun niet aangeboren is en het inspanning vordert, waardoor zij zich ligt te buitengaan.

Dat heb ik vroeger ook zoo gevonden en het toegeschreven aan het binnenland waarin zij leven.

De zee, en in het algemeen het water, is meer beschavend. Het splijt rotsen, rolt de stukken in het rivierbed, en het zijn reeds ronde keijen geworden eer ze nog aan zee gekomen zijn. Zoo geloof ik ook dat in vroegere tijden eerst langs de rivieroeveren, daarna langs de zeestranden de meest beschaafde volken geleefd hebben, doch de spoorwegen en stoomschepen hebben de laatste hand aan de algemeene beschaving gelegd.

De verschillen tusschen de kust- en binnenlandbewoners worden kleiner en kleiner, doch de grondtrekken van het volkskarakter blijven onder meer beschaafde vormen toch steeds dezelfde. Men leert alleen zijne gebreken onder aangenamer vormen bedekken.

In Frankrijk was dat en is dit nog zeer merkbaar, vooral wanneer men zooals ik uit Duitschland er in komt. Wat had ik een pret met dat aangenaam lichtzinnig volk, nadat ik die ernstige Duitschers verlaten had. Mijn verblijf in Duitschland kwam mij toen als een soort van nachtmerrie voor. Het scheen of men in Frankrijk het leven van de aangenaamste zijde had leeren kennen en geen oogenblik wilde verzuimen om er partij van te trekken.

Er werd gewerkt ja — Par Dieu, il faut avoir son pot au feu — maar veel bijzonders was er niet in, en als men van de lucht had kunnen leven, zou men het stellig gedaan hebben, ten einde des te meer vrijheid te kunnen nemen om zich te vermaken.

Mijne wijsbegeerte en mijne handelscommissiën liet ik te Parijs in den steek, en gelukkig ontving ik op een goeden morgen een zeer kort briefje van mijn vader, van den volgenden inhoud: Ga dadelijk naar London. In Finchurchstreet zult ge bij de firma Brown en Co. brieven vinden. Er is geen tijd te verliezen; de zaken vorderen het.

Te London vond ik de oplossing. Mijne goede moeder was bang dat ik te Parijs weer student geworden was. Zij had mij aan de verleiding onttrokken en mijn vader weten te bewegen mij tot compensatie en in het belang mijner moraliteit en mijner handelsopleiding eene reis door Engeland te laten maken.

Zoo stond ik dan eensklaps in het midden van de *season*, zonder een woord Engelsch te kennen, in de groote wereldstad.

Zoolang ik op den spoorweg tusschen Dover en London was kon ik mij met Fransch behelpen, maar eenmaal op London's straten gekomen, kon men zich niet dan in het Engelsch verstaanbaar maken, tenzij men het geluk had een vreemdeling te ontmoeten.

Een Engelschman gevoelde zich in dien tijd zoo ver superieur boven alle andere aardbewoners, dat hij het ver beneden zich achtte, zich de moeite te geven een vreemde taal te leeren. De blik van bedwongen minachting waarmede hij een vreemdeling aanzag, die hem werd voorgesteld met de bijvoeging: »*he do's not speak a word English*” kan ik niet beter vergelijken dan met de verontwaardiging, welke ik later op Java uit den mond van soldaten en matrozen hoorde als zij zeiden: »Zoo'n blaauwen bliksem” van een Javaan of ander inlander sprekende.

Gelukkig was er op het kantoor van den heer Brown een jonge Duitscher, die tot tolk diende, en die de opdracht kreeg zich mijner aan te trekken, uithoofde Brown zelf toch niet met mij spreken kon. Later vernam ik van den Duitscher dat hij dagelijks restitutie ontving der ter mijnen behoefte uitgeschoten gelden. Voor hem was het eene aangename uitspanning, die hij zich tevens ten nutte maakte om te zien wat hem nog onbekend was, en aangezien hij zich met hart en ziel op het vak toelegde, waarin ik mij bekwamen wilde, en een uiterst scherpzinnig denker en vlug en zuiver opmerker was, die goed onderwijs genoten en reeds veel ervaring in den handel verkregen had, zoo was het eigenlijk een geluk voor mij dat ik geen Engelsch sprak, want nu leerde ik van hem meer dan ik, wanneer ik Engelsch gesproken had, van den heer Brown zou hebben vernomen, of zelf hebben opgemerkt.

Mijn vader was dan ook in verrukking over mijne brieven, die op den krans zeer bewonderd werden, en mijne goede moeder gerust stelden ten aanzien van mijn gemoedstoestand.

Ik wenschte wel, zeide mijn Duitscher, Heinrich Jahn, dat ik London even als gij kon zien, zonder de taal te verstaan. Hoe dat? vroeg ik. Wel, zeide hij, om het volk te kunnen bewonderen dat zoovele groote zaken doet; want als men het hoort spreken, en met een soort van aanmatiging, verheffing van stem en heftige gebaren de magerheid van hun verstand ziet bloot leggen, dan vraagt men: hoe het mogelijk is dat die menschen dat alles gedaan hebben?

Zijn de Engelsche dan geen kundige menschen? vroeg ik verbaasd. — Over het algemeen, neen, zeide hij. In den regel kan een Engelsche hersenkast geen twee denkbeelden tegelijk bevatten. Er is geen land in de wereld waar de arbeid meer verdeeld is dan hier, en juist hierdoor, dat men zich tot een enkel soort van werk bepaalt, heeft men een zeer deugdelijk fabriekaat verkregen.

Het continentaal knutselwerk, de Neurenburger waar heeft hier geen aftrek. Alles moet sterk en goed zijn en dan wordt er ook goed voor betaald.

Een goed werkman is hier zeker van fortuin te maken. Dáár onder andere, en hij wees op een schoenmakerswinkel, woont de éénige vent in geheel London die rijlaarzen kan maken, die aan alle vereischten voldoen. Ik weet niet welke Lord zich er voor gespannen heeft, want dat is hier noodig om fortuin te maken, maar over een paar jaar is die vriend binnen, daar kunt ge zeker van zijn. Toch ben ik overtuigd dat hij zelf geen geheele laars zou kunnen maken. Hij is waarschijnlijk rijknecht geweest van een voornaam *fox hunter* — gij kent die Engelsche liefhebberij voor drijfjagten — heeft in het veld al de vereischten van een goede rijlaars leeren kennen, kennis gemaakt met schoenmakersknechts, die elk een bijzonder stuk van de laars naar den eisch konden maken, en zoo is hij gekomen tot de rijlaars die nu voor de beste gehouden wordt, zeker op voorspraak van zijn vroegeren heer en van zijne vroegere vrienden.

Welligt heeft die rijlaars gebreken, die haar minder volkomen doen zijn dan laarzen van andere makers. Dat doet er niets toe; men moet Lord *So and so's* laars, van Lord *So and so's* man hebben, anders is het niet goed.

Die aristocratie is hier een groote kracht — een domme kracht — die kapitalen bij elkander brengt waarvan men verbaasd staat. Zeer weinigen in Engeland denken er over na of eene zaak al dan niet goed is. Men doet dat zelfs in het dagelijksch leven niet. Men gaat de opinie vragen van iemand, die voor een deskundige in het een of ander *détail* gehouden wordt, en handelt er naar. Wanneer men het antwoord van een Lord kan krijgen, dan is men overgelukkig en vertelt aan ieder dien men tegen komt, dat Lord *So and so* de onuitsprekelijke goedheid gehad heeft van hem de eer aan te doen een antwoord te geven op de vraag: hoe men in verlegenheid zijnde zich achter de ooren behoort te krabben om er het meeste baat bij te vinden? Dan

kan men zeker zijn dat half London, in en buiten verlegenheid, binnen 3 maanden zich op de door Lord So *and so* aangegeven wijze krabt.

Daarin ligt het geheele geheim van alles wat ge hier in Engeland ziet. De Lords leenen hun naam en het domme publiek hun geld. Het is alsof de aristocratie zich laat gebruiken om de kapitalen zooveel mogelijk in de wandeling te brengen in het belang der arbeidende klasse. Neem morgen de aristocratie uit Engeland weg en het is met de prosperiteit van het land gedaan.

Ik lach hen uit die *Snobs* en *Swells*, die de aristocratie bespottelijk na-apen en na-praten, en niet kunnen navolgen, en ik voor mij stoor mij bitter weinig aan de *étiquette* welke de een of andere onderneming draagt. Ik onderzoek hare grondslagen en de kansen van winst of verlies, onverschillig of er de naam van Viscount Palmerston boven staat of die van Sam Smith. Maar elkeen kan dat niet doen en hier in Engeland is dat getal bijzonder beperkt. Gelukkig heeft men hier vertrouwen in de onafhankelijkheid en de eerlijkheid der aristocratie en meent gerust zijn geld aan eene onderneming te kunnen toevertrouwen die door groote namen gepatrocineerd wordt. Van de andere zijde gevoelen de Lords welke verpligting zij op zich nemen, zij laten de zaken door hunne zaakwaarnemers onderzoeken en men wijzigt wat men daarin gebrekkig acht.

Het is dus, zeide ik, niets anders dan een kwestie van vertrouwen. Juist zoo, zeide hij, en dat is het wat Engeland groot maakt. Niet de aristocratie als eene bijzondere kaste, maar de mannen van groot, onafhankelijk vermogen, die voor de algemeene belangen van het geheele volk waken en waarin het volk vertrouwen stelt.

Er is geen land waar het nationaal gevoel hooger ontwikkeld is dan in Engeland, en geen regering die meer doet tot bevordering der commercieele belangen dan de Engelsche. Men noemt dat op het continent eene baatzuchtige politiek, spreekt van *perfide Albion*, en wat al niet meer; en waarom? eenvoudig omdat men niet wakker genoeg is en telkens bespeurt dat Engeland de meeste voordeelen voor zich bedongen heeft. Maar vraag eens aan de Yankees, of zij ook zoo beet genomen worden.

Hier in Engeland heeft de geheele staatsmachine geen ander doel dan de zedelijke en stoffelijke belangen van de natie te bevorderen. Regering en volk werken zamen. De diplomatie, de vloot, alle krachten die de regering ten dienste staan worden daartoe aangewend. Dat het elders niet gebeurt, daarvan mag men Engeland geen verwijt maken; het tegendeel is waar, het is zeer prijzenswaardig dat men gebruik maakt van elke gelegenheid die zich voordoet om het nationaal belang te bevorderen.

Maar wat noemt men hier nationaal belang?

Alles wat strekken kan om de bedrijvigheid van het geheele volk te

doen toenemen en het levensgeluk van elk lid der natie zooveel mogelijk te verhoogen. Alles is hier een voorwerp van staatkunde, zelfs de godsdienst, want hier heeft men een staatsgodsdienst waarvan de bisschoppen zitting hebben in het huis der Lords.

Zoolang de Lords er zich op toeleggen om van hunnen invloed gebruik te maken ten einde de nationale belangen te bevorderen, zal de democratie daarin den hechtsten steun vinden, hoe zonderling dit ook klinken moge. Gijlieden in Holland zijt democraten, althans uwe voorvaderen waren het, toen uwe patricische familiën dezelfde rol speelden, die nu hier de aristocratie vervult. De omwenteling en de Code Napoleon hebben bij u alles gelijk gemaakt, en wat hebt ge nu, eene halve eeuw later verkregen? Waar is de stand, die het algemeen vertrouwen bezit? Wie wijzen bij u den weg om kapitalen voordeelig te plaatsen? De regering? die kan het niet doen en dat zou verkeerd zijn; de bankiers en ondernemers? dan kan men zijn geld gemakkelijk kwijt raken.

Ik weet, ge hebt in Hollaud nu een koloniaal systeem uitgevonden, dat men wonder schoon noemt; ik ken het niet, maar als de regering de zaak drijft, kan zij niet goed zijn.

Er ontgaat hier de regering niets van hetgeen door de natie bedreven wordt, alles trekt hare aandacht; steeds is zij bereid om voor te lichten, te gemoet te komen, te helpen en te steunen. Zelfs gebruikt zij de vloot om schulden in te vorderen; maar zij zal nooit zelf in het leven en de bedrijvigheid van het volk handelend optreden. Hoe meer geld er verdiend wordt, hoe aangenamer het haar is, want dan is zij ook zeker dat de inkomsten van de schatkist ruim zullen vloeijen.

Men is hier in alles mild en vrijgevig, want hoe meer geld er in beweging gehouden wordt, des te meer valt er door iedereen te verdienen. Behoeften scheppen om daarin te kunnen voorzien is de grondslag van elke maatschappelijke ontwikkeling, maar daar is geld voor noodig. Wanneer het morgen in de woestijn van Sahara *sovereigns* gaat regenen, en het wordt bekend, dan zal men er heen stroomen en zelfs die woestijn vruchtbaar maken. Hier in London is men zeer mild met *sovereigns* geweest en men is van wijd en zijd er heengestroomd om mede te grabbelen. De beste grabbelaars kwamen over en gaven het voorbeeld, de Engelschen volgden het na en zoo is London groot geworden. Maar eene zaak, die alle andere beheerscht, is zuiver Engelsch — de eerste toepassing van de stoomkracht; doch die zou ook weder zulk een vaart niet genomen hebben, wanneer vreemde vindingen niet tot doelmatige verbeteringen geleid hadden.

Nu zijn wij in de spoorwegkoorts. De fabrieksteden willen met de zeesteden verbonden worden om een sneller uitweg over zee aan de productieve kracht van den stoom te geven. Ge moet die fabrieksteden gaan zien, want als ge Sheffield en Manchester niet gezien hebt, zoudt ge u van de stoomkracht maar een flauw denkbeeld maken. Ge kunt dan ook Liverpool bezoeken, dat dagelijks in belangrijkheid toeneemt.

Als mijn vriend Jahn, tegen wien ik hoog opzag, zoo aan het praten was, dan was hij niet te houden, hij dacht geloof ik niet eens meer aan mij en zou door geredeneerd hebben, ook al ware ik stilletjes weggegaan. Ik gevoelde, als Hollander, wel dat zijne beschouwingen geen onvoorwaardelijk geloof verdienden, maar zij hadden veel aantrekkelijks voor mij, en deze bijzondere waarde dat ik er door aangespoord werd om zoo spoedig mogelijk Engelsch te leeren spreken, ten einde ook andere informatiën te kunnen inwinnen. Al mijne avonden hield ik mij daarmee onledig; ik zou ze trouwens niet beter hebben kunnen besteden zoolang ik geen Engelsch verstond.

Met behulp van Jahn schafte ik mij de boeken daarvoor aan, en in 14 dagen tijds had ik het reeds zoo ver gebragt dat ik mij tamelijk verstaanbaar kon uitdrukken, en wanneer er langzaam gesproken werd een Engelschman kon verstaan, waardoor ik niet weinig in de achting van den heer Brown rees, die zoo iets »*uncommonly clever*» noemde.

Wel vader, dat zou ik ook denken.

Ik heb het zeer gemakkelijk gevonden om een taal te leeren in het land waar ze gesproken wordt. Daar dienen u alle menschen tot woordenboek. Men hoort de woorden gebruiken, die men noodig heeft, en het Engelsch heeft zooveel verwantschap met onze taal, dat het niet moeilijk voor mij was om de woorden tot een zin te vormen. Wanneer men echter hier Engelsch spreekt, dan moet men zich geheel op zijn geheugen verlaten dat dikwijls faalt.

Wat ge zegt, vader, ondervind ik ook dikwerf. Toen ik in Amerika was, sprak ik het Engelsch met groot gemak, maar als ik nu Amerikanen bij mij krijg gaat het Engelsch spreken lang zoo vlot niet.

Ik behoef u niet te zeggen dat ik met Jahn spoedig dikke vrienden werd. Wij waren over dag steeds bezig om de merkwaardige zaken te bezichtigen, en ik stond dan verbaasd én van hetgeen ik zag én van de algemeene kennis welke hij bezat om mij alles duidelijk te verklaren. Op onze wandelingen spraken wij Duitsch en konden gerust en vrij gedachten wisselen zonder aanstoot te geven, dewijl niemand ons verstond.

Wanneer ik die groote werken aanschouwde kon ik niet nalaten hem op te merken, dat ze in tegenspraak waren met zijn beweren dat het Engelsche volk dom was. Dat heb ik ook niet gezegd, zeide hij, maar wel dat ze moeilijk iets begrijpen en slecht onderwezen zijn. Er wordt ter nauwernood rekenen geleerd. Er zijn hier handelsscholen, waarop het boekhouden geleerd wordt en anders letterlijk niets. Op de Universiteiten propt men de studenten vol met Latijn en Grieksch en heelveel godgeleerdheid, maar aan mathesis, natuurkunde, aardrijkskunde, geschiedenis, levende talen, vergelijkende taalstudie, wordt niets of bijna niets gedaan.

Leg aan Brown een wereldkaart voor en vraag hem u de plaatsen aan te wijzen waar hij filiaalhuizen in elk werelddeel heeft, en ik wed

om al wat ge wilt, dat hij ze op de kaart niet vinden kan. Toch wordt er jaarlijks voor een millioen sterling door ons huis omgezet.

Alles is hier praktijk. Alleen de grootste geesten kunnen zich langs dien weg buiten den handel naam en fortuin maken. Zoo hebt ge Brunnel, die een tunnel onder den Theems gebouwd heeft; Stephenson die de eerste locomotief maakte, Wheatstone die de eerste telegraaflijn daarstelde. Dat zijn de orakels, die duizenden ponden sterling voor hunne uitspraken ontvangen. Zulke geniussen brengen de maatschappelijke ontwikkeling een eeuw vooruit.

Terwijl onze geleerden op het continent de wetenschap ontwikkelen, uit liefde voor de wetenschap en de menschheid, is men hier steeds bezig de toepassing te vinden van hetgeen daarvan naar Engeland overwaait. Hier wordt de geleerdheid in *pounds and shillings* omgezet, en dat kan hier gemakkelijk geschieden omdat de groote menigte niet onderwezen is.

Men heeft hier niet te worstelen met halfweters, noch met theoretici, die veel geleerd, maar nooit iets zelf gedaan hebben. Brunnel heeft het gezegd, dat is voldoende. Het orakel heeft gesproken, Lord *So and so* heeft het onderschreven, en een papier waarop dat te lezen staat, wordt aan de beurs verhandeld en aan de bank geëscoteerd, al moest het tien millioen sterling kosten.

Dus ook al weer een kwestie van vertrouwen, zeide ik.

Wis en zeker; zonder dat is er niets grootsch te maken.

Brown weet volstrekt niets van de wereld af dan hetgeen hij in de *Times*, de prijscourant en de circulaires zijner correspondenten leest. Zijne compagnons in de filiaalhuizen schrijven hem: Zend mij dit of dat, en hij zendt het en vraagt om wat anders, dat hem toegezonden wordt. Elk tracht op de plaats waar hij woont zooveel zaken te doen als hij kan en er het meeste voordeel bij te maken, en op het einde van het jaar wordt de balans opgemaakt van Brown en Co.

Brown alleen, of zijne compagnons of agenten alleen, hebben elk hunne plaatselijke handelskennis, maar Brown en Co. omvat de geheele handelswereld. Ik zou bij Brown alleen geen klerk willen zijn, maar van Brown en Co. leer ik ontzaglijk veel, waarvan ik partij denk te trekken wanneer ik naar Amerika ga, want daar denk ik mij te vestigen. Wat zoudt ge er van zeggen als wij zamen gingen? Gij, of uw vader, hebt geld om te beginnen en ik sta er u borg voor dat wij in korten tijd in de nieuwe wereld fortuin zullen maken.

Ik had er wel ooren naar en beloofde hem er met mijn vader over te zullen spreken.

Wat is er van hem geworden, vader?

Ik heb nog lang met mijn vriend Jahn gecorrespondeerd. Hij is spoedig naar New York gegaan, maakte fortuin, verloor het weer, en maakte het andermaal, en toen ik niets meer van hem vernam en

informatiën inwon , hoorde ik , dat hij bij het barsten van een stoomketel op een der Mississippibooten was omgekomen.

Daar in Amerika , zeide hij toen reeds , is het land der toekomst. Wij hebben nu eene geregelde stoomvaartdienst om de veertien dagen tusschen Liverpool en New-York. Als ik mij goed herinner werden in 1828 de eerste proeven genomen om met stoomschepen over den Oceaan te varen , en nu reeds hebben wij vaste diensten naar Oost- en West-Indië en naar Amerika. Daarin worden tegenwoordig alleen raderstoomschepen gebruikt , maar een Zweed Ericson heeft de raders door schroeven vervangen. Ik weet nog niet hoe dat geschiedt , maar ik lees nu en dan artikelen in de Times daarover , en als alles waar is wat daarvan gezegd wordt , dan zal het zeilschip spoedig voor het stoomschip plaats maken , want de regering doet al het mogelijke om het tot stand komen eener stoomvloot te bevorderen , door groote subsidiën te verleenen.

Die stoomvaartondernemingen gaan boven het begrip onzer orakels , of liggen buiten het veld hunner beschouwingen ; nu komt de regering door subsidiën die leemte aanvullen , omdat zij zorgen moet dat andere natiën ons niet voorgaan. Van haar hooger standpunt ziet zij ruimer en beter wat voor het algemeen belang dienstig is. Wannneer het volk het zelf niet inziet , wijst zij er op , en zoo het dan nog niet geschiedt , moedigt zij de ondernemers aan. Zij denkt steeds aan het handelsbelang van Engeland , ten einde de commercieele suprematie te behouden ; maar zelf doet zij niets ; zij laat alles doen.

Hoe is dat bij u in het land ? vroeg hij mij.

Vóór 1830 , toen wij nog met België vereenigd waren , zeide ik , hadden wij een Koning die toen reeds het groote belang der transatlantische vaart inzag. Een der stoomschepen die in 1828 de eerste proeven maakte om uit Engeland naar de West-Indiën te gaan , was de *Curacao* , welke door hem werd aangekocht en nog vóór 1830 uit Holland eene reis naar de West-Indië maakte. Ook werd toen door hem een groot stoomschip in Holland gebouwd om op Oost-Indië te varen. Doch na de scheiding van België , toen aan 's Konings plannen en voornemens de bodem werd ingeslagen , hebben wij wel bij de oorlogsmarine stoomschepen gehad , maar niet bij de handelsvloot. Alleen de *Batavier* , die tusschen Rotterdam en London vaart , maakt daarop uitzondering. Ook hebben wij eenige stoombooten op onze rivieren en stroomen , maar buiten de noordzee niet één. Ook werd door onzen eersten Koning het nut van spoorwegen ingezien en reeds in 1838 een voorstel aan de Staten-Generaal gedaan om spoorwegen aan te leggen , doch het werd verworpen.

Nu , zeide hij , als ge een zeevarend volk wilt blijven , raad dan uwe regering aan , hetzelfde te doen wat de regering hier doet en wat door den eersten Koning van Holland zoo goed werd ingezien , want spoor-

wegen en stoomschepen zullen in de toekomst de groote handelslijnen vormen, die aan alle takken van nijverheid en handel eene ongekende ontwikkeling zullen geven.

Wat heb ik dikwerf aan Jahn gedacht! 30 jaren later hadden wij nog niet veel meer dan dien éénen *Batavier* en nog een paar booten in de vaart, en eerst 15 jaren later hadden wij een spoorweg die aan het Duitsche spoorwegnet aansloot.

Hoe is dat mogelijk, vader?

Door de Javaansche biologie van het cultuur- en consignatie-stelsel, waartoe mijn verhaal u brengen moet.

Ik verliet Jahn in de hoop hem spoedig weder te zullen zien, want zijn Amerikaansch plan lachte mij toe; maar toen ik op zijne aanwijzing Sheffield en Manchester bezocht en ik daar met het Engelsch fabriekwezen bekend werd, was het of ik mij een ander mensch gevoelde. Toen openbaarde zich eerst mijn aanleg voor fabriekmatigen arbeid, en werd de grond gelegd mijner industriele neiging, die eindelijk, na den dood mijner ouders, geleid heeft tot de oprigting onzer fabriek. Wat was ik opgetogen van al wat ik daar zag; wat toonde ik eene bevattelijkheid te bezitten om bij het zien van een werktuig onmiddellijk de vernuftige overbrenging van beweging op te merken, de oorzaak der geleidelijkheid en der verandering van beweging te doorgronden en geheel het mechanisme en de geheele bereiding en bewerking der grondstoffen te verstaan.

Voor mijn vader was dat industrieel enthousiasme, hetwelk waarschijnlijk in mijne brieven doorstraalde, alles behalve aangenaam, en het gevolg er van was, dat ik met een gelijk bevel naar Holland werd teruggeroepen als waarmede ik uit Parijs was gejaagd.

Ik herinner mij mijn tehuis komen nog zeer goed.

Ik was bijna zoo opgewonden als Jahn; ik deed voorstellen om eene fabriek op te rigten; toen daarvan geen sprake was, kwam ik met het plan voor den dag om met Jahn naar Amerika te gaan, waarvan mijne goede moeder schrikte en in tranen uitbarste; vervolgens wilde ik onze zeilschepen door stoomschepen vervangen. Alles te vergeefs.

Ge hebt u door dien Duitscher het hoofd op hol laten praten, zeide mijn vader. Wanneer ik u toch aantoon dat ge rijk kunt worden zonder u eenige moeite te geven, wat wilt ge dan nog meer? Jahn wilde u naar New-York medenemen om daar fortuin te maken, in een vreemde stad, onder vreemde menschen, ver van uwe vrienden en betrekkingen. Schrijf hem eenvoudig dat ge hier op uw gemak en in een aangenamen vriendenkring even goed fortuin kunt maken.

Wat duivel jongen, wees niet zoo gek, om het geluk ver af te gaan zoeken, dat je hier bij de hand hebt. Al dat nationale waarvan ge spreekt, daar zorgt bij ons de regering even goed voor als de Engelsche, het cultuur- en consignatiestelsel bewijst het. De Javanen schijnen er plezier in te hebben, het zal millioenen in de schatkist brengen om

onze schuld te delgen, en wij worden er rijk door zonder dat het ons eenige moeite kost. De Handelmaatschappij bevracht onze schepen op Java, brengt de koloniale produkten hier aan de markt, zij bestelt wat men in Indië noodig heeft, en het gaat ons hier goed. Koning Willem I was een zeer schrander man, die zijn tijd ver vooruit was; hij heeft dat koloniaal systeem uitgedacht, waarvan de wereld verbaasd zal staan, wanneer het algemeen bekend zal worden. Het is iets geheel nieuws, waarmede elkeen in Holland ingenomen is, zelfs de tegenstanders, die aanvankelijk tegenhaspelden zien er nu al de voortreffelijkheid van in. Maar het voornaamste, wat ons betreft, is dat ik op een zeer goeden voet met de directie der Handelmaatschappij sta en dat het mij dientengevolge bijzonder goed gaat.

In dien doofpot werden alle mijne goede voornemens, mijne plannen en ondernemingen uitgedoofd. Neen! niet uitgedoofd, maar onderdrukt, want mijn leven op het kantoor was een onophoudelijk verzet tegen dat uitdoovingsstelsel. De lessenaar werd mij ondragelijk om aan te zien, ik zat altoos het een of ander te knutselen of in elkander te zetten, zat telkens op fabrieken, wanneer ik op het kantoor had moeten zijn, en eindelijk besloot mijn vader, op aanraden mijner moeder, om mij naar Java te zenden, ten einde daar het schoone koloniaal systeem in zijn volle licht te aanschouwen.

Ik zou de reis over zee in een onzer schepen maken.

Ach vader! bewaar dat verhaal voor de jongens. Het is morgen zondag, en een zeereis en een vertelling over Javaantjes zal hun genoeg doen. Het is ook al laat en wij hebben veel van u gevergd en die Johan laat u maar praten, ge moet wel moe zijn.

Ja vader, zeide Johan, uw verhaal heb ik met groote belangstelling aangehoord en ik ben zeer nieuwsgierig naar het vervolg. Ik begrijp uw doel. Ge hebt ons eerst laten zien wat in dien tijd om u heen geschiedde, nu krijgen wij het verhaal van het systeem waardoor handel- en ondernemingsgeest in ons land werden uitgedoofd, en dan hoop ik zullen wij de mannen leeren kennen, die ons weer hebben doen herleven. Ge hebt daarom de groote figuur van Thorbecke tot inleiding voorop gezet. Is het niet zoo?

»*Uncommonly clever!*» zou Brown gezegd hebben, niet waar, Mietje?

Ja vader, laat Jo maar loopen. Mijn beste man is veel te nederig.

Dat is de éénige ijdelheid, die Mietje bezit, vader, ge moet haar dat vergeven.

Ik heb aan geen van u beiden iets te vergeven, kinderen; blijft wat ge voor elkander zijt en ik zal het met een dankbaar hart aanschouwen.

Mietje gaf den ouden man een zoen en zeide: ge gaat morgen toch met ons naar de kerk, vader? De bisschop preekt.

Welke bisschop?

Onze episkopaalsche. Wij hebben de gewoonte voor den middag naar onze Protestantische kerk te gaan en 's middags gaan wij naar

de Nationaal-Katholieke, waar heerlijke muziek is en ook zeer goed gepreekt wordt.

Lieve kinderen, zolang ik bij u ben verlaat ik u geen oogenblik. Ge kunt me brengen waar ge wilt; ik ben zeker dat ik mij hier niet zal ergeren aan hetgeen ik hooren zal, zooals dat in de dagen onzer verdeeldheid en van ons nationaal verval herhaaldelijk geschiedde. Waar het volk zoo eensgezind is als ik het heden middag gezien heb, kan verschil in geloofsbelijdenis geen verschil in gevoelen te weeg brengen.

Dus goeden nacht, tot morgen!

(Wordt vervolgd.)

EEN OUDE GESCHIEDENIS.

DOOR

P. F. BRUNINGS.

VIII.

Het sensatie-bericht van Elbert scheen toch niet de sensatie te weeg te brengen waarop hij gerekend had. Hoewel hij den volgenden dag den Admiraal opzettelijk in den weg liep, sprak deze stugge heer geen enkel woord, en Elbert had de oude scheepstucht nog te veel in 't geheugen om een woord te spreken als er, — zooals hij 't noemde, — donder aan de lucht was. Eva kon hij niet te zien krijgen, en toen er een paar dagen waren verlopen, was het nieuws al oud, en Elbert had zich voorgenomen vooreerst den naam van den afwezige niet meer te noemen. Hij begreep, dat Frans voor 't oogenblik niet veel beter dan dood was op Landlust, en hij verbeet zijn kwaadheid zoo goed hij kon en breide en splitste als een wanhopige.

Er verliepen eenige weken en de tijd van buitengewone drukte, die een huwelijk voorafgaat, was op Landlust aangebroken. De feesten en partijen volgden elkaar met toenemende snelheid op, zoodat de Admiraal met elken dag knorriger werd, en nu en dan een onheilspellend gebrom liet hooren, als een leeuw, die door een schoothondje in de manen wordt gebeten. Elbert, die dat opmerkte, wreef zich de handen en las trouw de courant van 't begin tot het einde. De ongelukkige klemde zich aan een stroohalm vast.

't Was op een zondag-morgen. Er werden op Landlust voorbereidselen gemaakt voor een diné. De Admiraal had weer moeten toegeven. Eva, die al die partijtjes dolprettig vond, had met de bekende kunst-

middeltjes, alle Eva's eigen, den leeuw getemd, en hem zelfs het brommen in haar bijzijn tamelijk wel verleerd.

»Je ruïneert mijn beurs en mijn gezondheid met je diné's en soupé's,» had de Admiraal gezegd.

»Neem het geld maar uit mijn spaarpot, Papa,» zei Eva lachend. »En over uw gezondheid maak ik me niet ongerust. Ge hebt er nooit zoo goed uitgezien als tegenwoordig. De Dokter heeft me gisteren nog gezegd, dat ge een uitmuntende kuur doet, en bepaald tien jaren jonger zijt geworden. Dat eentonige leven zou doodelijk voor u geworden zijn. Vraag het den Dokter maar.»

Tegen zulke overredings-gronden is niet veel in te brengen, als ze van een paar lachende rozenlippen komen en vergezeld gaan van een kneepje in het oor, een tikje op de wang of een dier kleine mishandelingen waaraan kleine vrouwenhanden zich wel eens schuldig maken en die wel eens hoogst gevaarlijk zijn. — De Admiraal was wel een streng en despotiek heer, maar tegen het despotisme van de lieve, zachte Eva was hij niet opgewassen. Zijne Excellentie kon er zich niet op beroemen, nog altijd de oude leeuw van vroeger te zijn, maar 't moet ook gezegd worden dat zijne klauwen door een zachte hand werden geknipt, en wel zonder dat hij 't merkte.

't Was dan zondag-morgen, — een prachtige wintermorgen. Er lag sneeuw op de daken der huizen, over de velden en heggen, en aan den blauwen hemel blonk de zon die alles deed glinsteren in haar vroolijke stralen. Op het sneeuwpad fonkelden duizenden diamanten, en de vaantjes op de schoorsteenen van Landlust en de weerhaan op den grijzen toren van het dorp schitterden als goud. De kerkklok, die de kerkgangers opriep, klepte eerst dof, maar toen ze de sneeuw had afgeschud, klonk ze luid en helder door de koude morgenlucht.

Elbert was de eerste op Landlust, die eens een kijkje buiten de deur nam. »Lekker weertje!» prevelde hij en stapte naar het hek om eens den grindweg langs te zien.

Met een stompje pijp in den mond, de Schotsche muts op de oogen gedrukt, de handen in de zakken van zijn pyakker, stond hij te kijken en »goeje-morgen!» te roepen tegen Jan, Piet, Klaas, Kaatje en Mietje, die naar de kerk stapten, tot hij den postbode in 't oog kreeg.

»Goeje-morgen!» riep Elbert hem uit de verte toe. »Frisch weertje, jongen! Heb-je brieven?»

»Een, twee, drie, vier, — en hier heb-je een kattebelletje, voor jou, op den koop toe,» zei de bode, hem de brieven toetellende. Het kattebelletje was een klein briefje, dat den bode door Brandt in de hand was gestopt om 't Elbert aan te reiken. De bode was al weer voort, toen Elbert het geopend en gelezen had. Het behelsde maar een paar regels, maar ze hadden een schier tooverachtige uitwerking. Elbert verloor zijn pijp en rende naar huis. In zijn kamertje las hij 't briefje nog eens over, stopte het toen zorgvuldig weg en ging naar de keuken.

»Hier heb-je brieven,» zei hij tot de kamermeid, die haar hoed voor den spiegel vaststrikte. »Hoeveel lui komen er eten?»

»Wat kan mij dat schelen!» antwoordde de aangesproken jufvrouw, die haar strik te merkwaardig vond om zich bij de vraag van Elbert op te houden. »Vraag dat aan Aaltje.»

»Aaltje, voor hoeveel lui moet er gedekt worden?» vroeg Elbert hoogst gelaten.

»Voor zestien,» antwoordde Aaltje, die bezig was een haas te lardeeren.

»Zet er dan een zeventiende bord bij,» zei Elbert.

»Zeker voor jou?» zei de bedrijvige Aaltje, een dier zeldzame keukenmeiden, die door de natuur met een vroolijk humeur zijn begiftigd.

»Voor een vriend van me,» antwoordde Elbert deftig.

»Nou, ik zal 't 'm zeggen,» lachte Aaltje. »Hendrik zal de tafel dekken. Moet hij een marlpriem naast het bord leggen?»

»Ik zeg je dat je een zeventiende bord bijzet, — anders niets, Aaltje. Wacht! wil ik eventjes dien anderen haas zijn vel afstroopen?»

»Ja, doe jij dat eens, als een vent. Dan ben-je mijn Elbert,» zei Aaltje. »Stroop jij 'm eens eventjes, — dan krijg-je er een lekkeren bout van. Hier heb-je een mes; maar voorzichtig! Trek hem zijn japon uit alsof 't je eigen vrouw was. En wie is nummer zeventien?»

»Een weergaasch knappe jongen, Aal! Je kent hem misschien, — en misschien ken-je 'm niet, — maar dat doet er niet toe. Dag Mina! plezierige kerkgang! Zing een psalm voor me, — en als je Gerrit tegen komt, zeg 'm uit mijn naam, dat-ie een ezel is.»

»Zoo?» zei Mina geraakt. »Waarom?»

»Omdat hij niet weet wat mooi is, anders was hij al lang met je weggelopen. Ik wou, meid, dat ik twintig jaar jonger was.»

En de valsche kerel knipte een oogje tegen Aaltje, die het uitschaterde en hem een duw gaf, die hem over zijn bevrozen haas deed struikelen.

Mina lachte van den weeromstuit mede, en ging met een sierlijken zwaai van haar japon heen, in de stellige verwachting van op haar vromen kerkweg mijnheer Gerrit, die zich boven alle andere heeren van haar kennis, door mooi gepoetste laarzen en nette omgeslagen boordjes onderscheidde, bij de kerkdeur te ontmoeten.

Toen Mina weg was, beproefde Aaltje, die ook een weinig nieuwsgierig was, wel te weten te komen, wie toch eigenlijk de verwachte gast was, maar Elbert was potdicht. Hij hielp Aaltje met buitengewonen ijver, maar hij bleef geheimzinnig als een Sphynx.

De gasten kwamen in rijtuigen aan, en toen men aan tafel ging en ieder zijn plaats opzocht, bleek het dat er een couvert te veel was, waarbij geen kaartje lag.

»Wat beteekent dat, Hendrik?» vroeg de Admiraal verwonderd.

Hendrik fluisterde zijn heer iets in 't oor, en haalde de schouders op.

»Is hij gek?» mompelde de Admiraal.

»Laat hem binnen komen! Ik wil weten wat het beduidt.»

Eva keek beurtelings haar vader, den overkompleten stoel en Hendrik met verbazing aan, en toen zij haars vaders bevel vernam, steeg haar verbazing ten top.

De gasten begonnen ook te merken dat er iets bijzonders gaande was en deelden elkaar alvast halfuid hunne vermoedens — die natuurlijk zeer uiteen liepen en waarvan er geen enkele juist was — mede. Het gemompel ging over in gefluister en weldra was het doodstil in het vertrek. Te midden van die stilte, hoorde men duidelijk een rijtuig over de sneeuw rollen en voor de deur stilstaan. Toen werd er weder gefluisterd en halfuid gesproken, maar alles verstomde, toen de deur geopend werd en een officier der marine in groote uniform met het kruis der Willemsorde in zijn knoopsgat op den drempel verscheen.

't Was een rijzig jonkman van omstreeks vijf-en-twintig jaren, met een gunstig uiterlijk, het gelaat gebronsd door de keerkringszon, met doordringende donkere oogen en lichtbruinen knevel.

»Frans!» riep de Admiraal verbaasd.

»Hij-zelf, Mijnheer,» zei Frans, op zijn voogd toetredende. »Ik vraag verschooning voor mijn onverwacht bezoek.»

Frans drukte de hem toegestoken hand en liet zijne oogen over het gezelschap gaan. Zijn gelaat stond zeer ernstig en het veranderde niet toen hij Eva's blik ontmoette, maar het nam een dreigende uitdrukking aan toen zijn oog op Barneveld viel. Met langzame schreden naderde hij Eva, gaf haar zwijgend de hand, en boog toen voor de gasten, behalve voor Barneveld, dien hij opvallend den rug toekeerde.

Geen der aanwezigen ontging de verlegenheid van Eva en haar aanstaande. 't Was een pijnlijk tooneel, waaraan gelukkig Elbert een einde maakte.

»Wat is er van des Admiraals dienst?» vroeg hij, te midden der stilte.

»Dag Elbert!» zei Frans, wiens gelaat eensklaps opklaarde. En hij schudde de hand van den ouden matroos, als moest ze uit het gewricht geschud worden.

»Is dat die gast voor wien je hebt laten dekken?» vroeg de Admiraal met een gedwongen lach.

»Om uwe Excellentie te dienen,» antwoordde Elbert, en sloop aanstonds heen, het aan den gast-zelfen overlatende zijn onverwacht verschijnen te verklaren.

Het diné ging wel zijn gang, maar het is licht te begrijpen dat de vroolijkheid onder de gasten niet zoo ongedwongen was als onder menschen die bepaald voor hun genoegen bij een feestmaal aanzitten. We zullen daarom het maal maar laten afloopen, en alleen vermelden dat de heldin van het feest een koortsachtige opgeruimdheid aan den dag

legde, die de meeste gasten bedroog, zelfs den nieuw-aangekomene, maar dat daarentegen de verloofde heer zijn weinige spraakzaamheid uit de rij glazen moest putten die vóór zijn bord geschaard stond; dat de Admiraal zijne gewone deftigheid bewaarde, en Frans zeer bedaard het gesprek voerde met zijn linker buurdame, — een jonge jufvrouw van veertig zomers die veel gereisd en weinig gezien had, — en met een heer die lang in Indië was geweest, om de koffie-kultuur op den goeden weg te helpen, en die niet onduidelijk in zijne rede-neeringen liet doorschemeren, dat hij veel knapper was dan al de gouverneurs-generaal te zamen, die sedert Jan-Pietersz. Koen de teugels van het bewind hadden gevoerd, en dat alleen redenen van gezondheid hem hadden gedwongen onze schoone Indische bezittingen aan haar lot over te laten.

Eindelijk waren de gasten, de een na den ander, vertrokken, en Frans, die in tegenwoordigheid van zijn vriend, thans met zijn voogd en Eva niet alleen wilde zijn, was ongemerkt verdwenen. De Admiraal bleef met zijne dochter en haar aanstaande alleen over.

»Ik dacht dat gij zoo bijzonder bevriend waart met Frans Crul?» zei de Admiraal op den man af.

»Dit schijnt thans niet zoo,» antwoordde Barneveld schouder-ophaulend. »Mijnheer is gebelgd, — waarom weet ik niet.»

»Zoo!» zei de Admiraal nadenkend. »Hij is zeker naar zijn kamer gegaan. Ik zal hem laten roepen.»

»Hij is eigenzinnig,» zei de ander, — »ik zou hem maar aan zijn lot overlaten. Morgen zal ik hem opheldering vragen.»

Barneveld nam afscheid en ging naar zijn logement in het dorp.

Zoodra hij vertrokken was, wilde ook Eva naar haar kamer gaan. Ze omhelsde haar vader, maar toen hij haar kuste, begon ze eensklaps te snikken en verborg haar gelaat aan zijne borst.

»Wat is er, Eva?» vroeg de Admiraal bezorgd.

»Ik weet het niet, Papa,» snikte Eva, — »ik gevoel me zoo beklemd, zoo... ongelukkig...»

»Ongelukkig?» herhaalde haar vader met een verbaasden glimlach. »Ongelukkig, mijn kind? — Hoe die vrouwen toch overdrijven! — Ik zal je zeggen wat er aan schort, Eva. Mijnheer Frans heeft in zijn wijsheid goed gevonden zijn hooge goedkeuring aan je huwelijk niet te schenken. Je eigenliefde is gekwetst, en dat noem-je »ongelukkig!» Ga naar bed, mijn kind, en neem je voor, mijnheer Frans even stug en onverschillig te behandelen als hij u doet. Ik zal hem morgen over zijn ongepaste houding eens ernstig onder handen nemen, en dan zal dat wel veranderen. Slaap-wel, Eva.»

Hij kuste haar op het voorhoofd en Eva ging met hangend hoofd heen. Ze beproefde niet eens den raad van haar vader op te volgen, — want dat ze ongelukkig was, voelde ze maar al te goed, en dat ze haar toekomst, die ze, — we moeten het trouw bekennen, — nog

niet ernstig overwogen had, thans eensklaps zeer donker begon in te zien, was ook maar al te waar!

Eva sliep niet en ze doorweekte het kussen met hare tranen. Dat alles was de schuld van dien onhebbelijken Frans. Waarom had hij haar niet hartelijk omhelsd en gefeliciteerd, zooals 't de plicht van een rechtgeaard broeder was? — Waarom had hij Barneveld ook niet broederlijk de hand geschud? — dan was immers alles goed en wel geweest!

Zoo dacht Eva, en hier staan we voor een zonderling raadsel: hoe is 't mogelijk, dat de mensch vasthoudt aan een denkbeeld, dat tegen zijn eigen overtuiging, — die hij bij eenig zoeken op den bodem zijner ziel zou vinden, — inloopt? — Maar de mensch schijnt het somtijds noodig te vinden zich-zelf te bedriegen, terwijl hij, helaas, weet, dat zelfmisleiding geen ongelukken afweert, geen geluk aanbrengt.

Eva bracht den ganschen nacht door met zich-zelve te misleiden. Ze was daarin eindelijk zoo ver gevorderd dat ze haar pleegbroeder, Frans Crul, in stilte eeuwigdurenden haat en vijandschap beloofde.

Uit achtung voor de geschiedenis moeten we hier bijvoegen dat Eva zich bijna uitsluitend met haar haat jegens Frans Crul en zoo goed als in 't geheel niet met haar liefde voor haar vriend bezig hield. We gelooven voor deze schijnbare tegenstrijdigheid een goeden grond te hebben gevonden. De haat jegens Frans was iets heel nieuws en de liefde voor den ander was zoo nieuw niet meer. Het nieuwe trekt ontzettend aan, — dit zullen de dames ons wel willen toestemmen, — en daarom geraakte waarschijnlijk de heer De Jonge-Barneveld bij deze gelegenheid op den achtergrond.

Laatstgenoemde heer dacht ook veel meer aan Frans Crul dan aan Eva. 't Was voor hem zeker ook een nieuwtje. Frans, die zijn vriend was, had geen notitie van hem genomen. Daar was iets pikants in. Gaarne wilde de heer Barneveld zijn vriend die onbeleefdheid, of onhartelijkheid, onder het oog brengen, — en hij zou dit ook doen, zooals hij niet onduidelijk had laten merken, — maar nog liever ware 't hem geweest, als genoemde Frans Crul thans duizend mijlen van Landlust verwijderd was, — bij voorkeur op een plaats vanwaar geen directe spoorwegverbinding met Nederland bestond, — dan zou hij, De Jonge-Barneveld, thans zich onverdeeld aan het genoegen van zijn aanstaand bruidegomschap kunnen wijden en later, bij gelegenheid, zijn vriend wel eens onderhanden hebben genomen.

Deze en meer dergelijke overwegingen deden ook mijnheer Barneveld's nachtrust geen goed, waaruit misschien is af te leiden dat de sympathie tusschen de aanstaande echtgenooten niets te wenschen overliet.

De man die de schuld droeg van al deze ellende, was ook niet te benijden. Niemand moet zich voorstellen, dat hij, vermoeid van zijn Indische reis, op zijn bed neerviel en sliep als een roos, — verre daarvan. Hij wandelde lang zijn kamer op en neer, — eene uitspanning,

die in den winter, wanneer de dienstboden door de drukte verzuimd hebben de kachel aan te leggen, geen bijzondere aanbeveling verdient. Van koude verkleumd, en eindelijk doodmoê van zijne wandeling, ging hij naar bed.

De minst nadenkende lezer zal begrijpen, dat Frans ook al een elendigen nacht doorbracht, en moest doorbrengen. Wie toch kon slapen in een vreemd bed, waarin men niet warm kan worden? Als Frans soms nog andere redenen mocht gehad hebben, die zijn nachtrust stoorden, zullen we hem die grootmoedig schenken. We zijn met de bovengenoemde, die geheel van physiologischen aard is, en dus ook het gemakkelijkst binnen 't bereik onzer bevatting ligt, volkomen tevreden.

IX.

Het spreekwoord zegt wel: »de nacht brengt raad,» maar uit de oorkonden waaruit we deze geschiedenis hebben geput, is het ons nergens gebleken, dat een van het drietal, dat een groot gedeelte van den nacht, plannen makende en voornemens smedende, had doorgebracht, met een vast plan opstond. Ieder voor zich gevoelde zich vrij onaangenaam gestemd en ieder verlangde ook billijkerwijze zijne onaangename stemming in eene aangename te veranderen; maar het ware middel daartoe had geen hunner nog kunnen vinden. Aanvankelijk was Frans Crul min of meer van plan geweest, zijn vriend, dien hij, — waarschijnlijk om goede redenen, — den rug had toegekeerd, te laten uitnoodigen tot een ochtendwandeling, met nog een paar kennissen, naar het naburig bosch, ten einde daar te beproeven wie van beiden het geluk zou hebben den ander een kogel door het lijf te jagen. Maar vooreerst stelde hij dat plan, hoe aardig ook bedacht, maar uit. Er zou hem wel iets beters voorkomen, en voor zoo'n wandeling was misschien later nog wel gelegenheid. De vriend zelf, — en men ziet hier weer uit hoe wonderbaarlijk de sympathie werkt, — leefde des ochtends in de verwachting van eene uitnoodiging te ontvangen als die waarvan zijn vriend had gedroomd. Eva, eindelijk — waarlijk het is zoo — dacht dat er iets van dien aard broeide; maar ze had wijselijk besloten het hare bij te brengen tot het beletten van wandelingen in de koude ochtendlucht.

Men zou zeggen, dat dit dan toch een plan was, maar Eva wist niet of ze gelegenheid zou hebben haar voornemen te volvoeren, en al mocht haar dit gelukken, dan was ze immers nog niet veel verder, wanneer Frans Crul dezelfde onaangename stugge Frans verkoos te blijven die hij gisteren bij uitnemendheid was geweest. Hoe 't zij, — op Landlust heerschte twijfeling in sommige gemoederen, gepaard aan zenuwachtige spanning, wrok en andere aandoeningen, die meestal tot eene uitbarsting leiden, en als ze dat niet doen, hoogst nadeelig werken op de gezondheid.

Vrouwen, zegt men, kunnen het in dien toestand vrij lang uithouden, — hetgeen van zulke zwakke schepselen wel te verwonderen is. Men beweert zelfs dat ze bij dergelijke gelegenheden een zeer opgeruimd gelaat kunnen toonen en buitengewone tegenwoordigheid van geest aan den dag leggen in het geven van zulke antwoorden als die het voorwerp van haar wrok het gevoeligst kunnen treffen. We achten ons niet bepaald geroepen dat beweren te onderschrijven, en ook niet het tegen te spreken, maar dit kunnen we verklaren, dat onze lieve Eva die gave niet bezat. Het arme kind was na het ontbijt door de ijskoude houding van mijnheer Frans zoozeer over stuur, dat ze moeite had haar tranen te verbergen. Had de nacht haar geen raad gebracht, het ontbijt deed dit wel.

De Admiraal had Frans laten verhalen eerst over de laatste expeditie, toen over zijn andere tochten en zijn verblijf in Indië; was toen opgestaan en had onder 't heengaan gezegd:

»Over een uur wenschte ik je wel eens te spreken. Ik ben op mijn kamer.»

De Admiraal had nauwelijks de deur achter zich dicht gedaan, of Frans wilde ook heengaan, maar hierin rekende hij buiten den waard, of liever, de waardin.

Eva rees snel op, en trok den sleutel van de deur, na het slot te hebben omgedraaid.

Dat was voor een jonge dame tegenover een jong heer nog al kras, maar nog krasser was 't wat Eva zeide.

»Ge zijt zeker van plan me telkens te ontloopen, als ge toevallig met me alleen zijt,» zeide ze toornig; »daarom zal ik u nú dwingen hier te blijven en me te antwoorden.»

»Daartoe behoeft ge geen dwangmiddelen te gebruiken,» antwoordde hij koeltjes. »Wanneer het uw verlangen is met mij te spreken, ben ik tot uw dienst.»

»Ik wilde wel eens weten,» zei Eva met een hoogen blos en tintelende oogen, »waarom ge uw koelheid zoo ver drijft, dat ge me niet eens, al was 't maar voor den vorm, gelukwenscht.»

»Omdat,» antwoordde Frans afgemeten, »ik geen enkele reden heb om u geluk te wenschen. Een vreemde kan ik voor den vorm geluk wenschen, hun die mij lief zijn, niet.»

»Frans,» zei Eva met een onvaste stem, »je hebt me zoo'n verdriet gedaan.»

»Dat heb ik gisteren niet kunnen merken,» zei Frans, een weinig spotachtig. »Maar je hecht er aan, Eva, dat ik je gelukwensch? — Welnu, — ik wensch je geluk, — dat wil zeggen: ik hoop dat je gelukkig moogt zijn.»

»Ge zegt dit op een toon, die uw twijfel verraadt.»

»Twijfel? — Ja, — of, neen: ik twijfel niet. Wat men zeker weet, behoeft men immers niet te betwijfelen?»

»Ge weet dus zeker, dat...

»Dat ge niet gelukkig zult zijn, Eva," zei Frans, die eerst achteloos tegen den schoorsteenmantel had geleund, zich eensklaps oprichtte en op Eva toetrad. »De man die den vriend bedroog, hem lasterde, hem ontstal wat hem 't liefst op de wereld was, zou die u gelukkig kunnen maken?"

Frans knarste op zijn tanden, balde zijne vuisten en deed Eva voor zijn fonkelenden blik terugdeinzen. Ze viel op de sofa neder en verborg haar bleek ontsteld gelaat in beide handen.

»Natuurlijk," ging Frans voort, »hij heeft u veel van mij verteld, — maar hij heeft u zeker toch iets verzwegen, — een kleine bijzonderheid waarop ik u nu niet vergasten zal, omdat het mosterd na den maaltijd zou zijn. — Ja, 't is een brave, oprechte vriend, die mijnheer De Jonge-Barneveld, — en ik twijfel er niet aan of hij zal een even braaf en liefhebbend echtgenoot voor u zijn."

»Hij heeft mij veel verteld," zei Eva schuchter; »maar toch niets wat mij tegen u innam."

»Zoo!" zei Frans scherp, — »dat is wel zeer beleefd van Mijnheer; »maar wel iets wat u w a d e r tegen mij innam, — bijv. dat ik voor mijn vak niet deugde en geen lust in den zeedienst had. Zoo'n edele, brave, trouwe vriend! Waarom heb ik hem gisteren-avond niet in mijne armen gedrukt tot hij stikte!...

Eensklaps hield Frans op. Toen zeide hij ruw:

»Hij wordt je man, niet waar, Eva?"

Eva zweeg.

»Omdat hij je man moet worden, wil ik hem niet afranselen als een hond en hem daarna doodschieten of me door hem laten doodschieten, maar ik wil je nu zeggen, dat het verschrikkelijk voor me is uw lot in handen te zien van een man zonder hart en geweten. Zeg aan mijnheer uw aanstaanden echtgenoot," riep Frans schier buiten zich-zelfen, »dat ik hem veracht, dat ik hem verloochen, dat ik hem nooit meer wil zien, dan als mijn vijand; dat ik hem spaar om uwentwil, maar dat hij zich wel moet wachten mij in den weg te komen. Wees zoo goed en maak nu de deur open. Ge weet nu hoe ge het met mij hebt."

Eva rees werktuigelijk op, met knikkende kniën en een gelaat zoo bleek als van een doode. Ze wilde naar de deur gaan, maar moest zich aan een meubel vasthouden. Zwijgend reikte ze den sleutel over, en richtte hare betraande oogen sneekend op haar pleegbroeder. Zijn hart werd week:

»Arme Eva!" zeide hij bewogen.

»Frans!" snikte ze en viel voor hem op de kniën.

Hij nam haar in zijne armen, leidde haar naar de sofa en ging naast haar zitten.

»'t Is verschrikkelijk, Eva, wat ge van mij hebt moeten hooren,"

zeide hij zacht, »maar 't is nog niet alles wat ik zeggen kon als ik luisterde naar de stem van mijn hart, naar de stem van mijn gekrenkt gevoel.»

»Waarom zijt ge heengegaan, Frans?» zei Eva weenend. »Gedurende het laatste jaar, waart ge als dood voor ons; uwe brieven waren zoo zeldzaam.»

»Dat mijne brieven zeldzaam waren, Eva, was alleen het gevolg van mijn zwervend leven, en later van mijn ziekte. En dat ik ben heengegaan, — nu, laat ons daarover niet meer spreken! — Maar wat beteekenen eigenlijk die vraag en dat verwijt?»

»Niets, Frans! Ik verwijt je niets; ik heb het recht niet je iets te verwijten.»

»Och, Eva,» zei Frans met een droefgeestig hoofdschudden, »al ontwapent ge me door uw zachtmoedigheid, mijn smart kunt ge niet wegnemen. Maar ik zal hier niet lang meer de vreugde storen,» vervolgde hij driftig opstaande, »ik ga spoedig heen, en dan ben ik weer dood voor u.» Hij drukte haar vluchtig de hand en ging naar de deur.

»Frans!» riep Eva hem nasnellende en zijne hand grijpende, »zeg me wat ge zoo straks bedoeldet met »die bijzonderheid die... hij verzwegen had.»

»Vraag hem dat zelf, Eva!» antwoordde Frans schamper. »Van mijne lippen zult ge het nooit hooren, — tenzij... maar neen! Ik heb u niets meer te zeggen, Eva.»

Er werd aan de deur geklopt. Frans ontsloot ze en stond tegenover zijn vriend. Barneveld verbleekte zichtbaar en deed eerst eene rugwaartsche beweging, maar hij herstelde zich, maakte een stijve buiging voor Frans en stapte hem voorbij om Eva de hand te reiken, die echter terug trad en zich bij den schoorsteen plaatste, vol angst over 't geen er waarschijnlijk gebeuren zou. Frans aarzelde een oogenblik wat te doen; maar eensklaps sloot hij de deur weder en ging op zijn gemak bij 't haardvuur zitten.

»Mijnheer,» zeide hij op lossen toon, »ik hoor met genoegen dat ge de Freule veel van me verteld hebt, en dat ge niets hebt gezegd wat haar tegen mij kon innemen. Ik ben u zeer verplicht voor die beleefdheid, maar ik ben de Freule nog erkentelijker, daar ze zich door u niet tegen mij in het harnas heeft laten jagen. Er is echter toch iets waarvoor ik u niet behoef te bedanken. Ik had een geheim, Mijnheer, dat ik in mijn eenvoud aan een zoogenaamd vriend toevertrouwde, en van dat geheim heeft die vriend misbruik gemaakt, — juist door het zorgvuldig te verzwijgen. Dat klinkt zonderling, niet waar? Maar het is toch zoo. De Freule wenschte zooeven dat kleine geheim van mij te vernemen; maar ik heb haar naar u verwezen, want gij, Mijnheer, waart die zoogenaamde vriend, en in uw bezit was dat geheim. Ik geef u thans volle vrijheid het aan de Freule, uwe aanstaande, mede te deelen; en nog wel in mijne tegenwoordigheid.»

De laatste woorden sprak Frans op een allerzonderlingsten toon uit en hij eindigde met een schaterlach die Eva door het hart sneed.

»Ik vind uwe handelwijze al zeer ongepast!» zei Barneveld inwendig ziedend.

»En úwe handelwijze, Mijnheer?» vroeg Frans het hoofd opheffende, met dreigenden blik. »Ik raad u mijn tong niet los te maken. In tegenwoordigheid uwer aanstaande wil ik u sparen, om harentwil; maar ik beveel u voorzichtigheid aan in uwe uitdrukkingen.»

»Gij wilt zeggen, dat ik mij geduldig in 't bijzijn mijner aanstaande door u moet laten beleedigen, niet waar?» vroeg Barneveld grimmig.

»Ik zal u geen woord toevoegen, Mijnheer, waarop ge geen ja zult moeten antwoorden. Beleedigt u dat, — tot uw dienst. Zie daar, ik wil een overeenkomst met u sluiten. Ge zijt een rond zee-man, zooals ge hier altijd hebt verteld, — want ik weet tenaastenbij wat ge hier zooal verteld hebt, — herhaal nu eens in mijn bijzijn wat ge van mij hebt opgedischt en dan beloof ik u, dat ik alles herhalen zal wat ik zoeven van ú heb gezegd.»

Barneveld trok minachtend de schouders op, ging achteloos in de sofa zitten en keek het raam uit.

»Vertel dan wat ge verzwegen hebt!» zei Frans spottend.

Barneveld bleef zwijgen, maar zijn hart bonsde.

Eva stond duizend angsten uit. Ze wilde heengaan en de pijnbank ontvluchten, maar dan was het ergste te voorzien. Ze moest blijven, en daarom besloot ze tusschenbeide te komen.

»Ik geloof recht te hebben om te weten wat ge mij verzwegen hebt,» zeide ze tot Barneveld; »daarom verzoek ik u dringend een einde aan dezen voor mij pijnlijken toestand te maken, en mij dat quasi-geheim mede te deelen.»

»Geheim! Wat geheim?» riep Barneveld woedend opspringend. »Ik weet van geen geheim!»

Eva schrikte. Haar donkere wenkbrauwen trokken zich samen en haar lippen sloten zich vast op elkander.

Frans rees langzaam van zijn stoel op, ging met afgemeten schreden naar de sofa, plaatste zijn vuisten op het tafeltje dat hem van zijn voormaligen vriend scheidde, en zag hem strak in 't gelaat.

»Zie me aan, mijnheer De Jonge-Barneveld,» zeide hij, — »loochen in mijn aangezicht, dat ik u in mijn geheim heb ingewijd; loochen, dat ik u mijn droomen van geluk heb toevertrouwd; loochen dat ik in uw bijzijn zwoer mij te zullen onderscheiden bij de eerste gelegenheid, om het geluk dat ik droomde, waardig te worden. — Ge ziet me niet aan, — want ge durft niet. Ge waart een valsche vriend, — mijnheer De Jonge-Barneveld. Nu wil ik niets meer zeggen. Vaarwel, beiden.»

»Neen, ge zult zóó niet heengaan!» riep Eva driftig, en hield Frans bij den arm terug. »Een van u beiden zal spreken, dat zweer ik. Als gij niet spreekt, Frans, dan zal Barneveld het doen.»

»En als ik niet wil?» zei Barneveld barsch.

»Dan zult ge de gevolgen moeten afwachten,» antwoordde ze uit de hoogte.

»Welnu, ik zie er zooveel kwaad niet in,» zei Barneveld met een spotachtigen lach: »meneer Crul heeft me in vertrouwen verteld, — zooals hij waarschijnlijk aan al de kameraden heeft gedaan, — dat hij eene kalverliefde voor u had toen hij zestien of zeventien jaar was.»

Eva's wangen werden purperrood; maar anders was het met Frans Crul. Hij werd doodsbleek en zijn oogen schoten vuur. Een poos staarde hij zijn gewezen vriend aan, zooals de leeuw zijn vijand aanstaart. Als hij was toegeschoten, had hij hem verscheurd. Hij schudde als 't ware zijn toorn af en zeide toen langzaam met een diepe stem:

»Ge liegt. Ik heb u 't geheim mijner liefde toevertrouwd. Ik heb u gezegd, dat ik Eva altijd heb liefgehad, en dat mijne liefde was aangegroeid met de jaren, en gesterkt door de scheiding; dat ik geen andere hoop, geen anderen wensch had dan haar bezit; dat ik dapper zou zijn om harer waardig te worden. Dat was mijn kalverliefde, meneer Barneveld. Ik had u ook vertrouwd hoe mijn voogd me beloofd had de handen van mij af te trekken als ik tegenzin in mijn loopbaan liet blijken; wat hebt ge een edel gebruik van die mededeeling gemaakt! — Zie, Mijnheer, nu heb ik u gediend zooals ge gediend moest zijn. Ik had u aan uw lot willen overlaten, maar misschien is het beter zóó. Misschien komt deze dame, die te goed voor u is, nu nog tot nadenken. Voor me-zelf wensch ik dat niet, Mijnheer, want pretenties heb ik geene, en al had ik ze, — ik zou ze laten varen. Deze dame heeft natuurlijk nooit ernstig aan mij gedacht, anders zou ze niet in zoo'n korten tijd onder uw vlag zijn gekomen. Bij deze heb ik de eer u beiden te groeten.»

En weg was Frans.

De leeuw was kalm heengegaan, maar de leeuwin ontwaakte. Ze plaatste zich tegenover Barneveld, met gekruiste armen en zag hem vast in 't gelaat.

»Het verwondert mij, Mijnheer, dat ge dus blijft zitten,» zei de leeuwin.

»Verwondert u dat? dan zal ik opstaan.» — Hij stond op. — »En verder?»

»Ik heb u verder niets te zeggen,» antwoordde zij, draaide hem den rug toe, en verliet de kamer.

De heer De Jonge-Barneveld keek in het rond als iemand die voornemens is alles kort en klein te slaan wat voor die bewerking vatbaar is; hij scheen echter te begrijpen dat in zulk eene lichaams-oefening geen ware troost voor 't gemoed te vinden is, en ging daarom heen, met het vaste voornemen niet terug te komen zonder geroepen te zijn. Het ontbrak mijnheer Barneveld werkelijk niet aan karakter, hij zou zelfs een uitdaging hebben aangenomen; maar hij bedierf zijn reputatie geheel door de meiden geen fooi te geven.

»Ik wist niet dat hij zoo gemeen was,» zei Aaltje later, en Mina gaf ook onbewimpeld te kennen »dat ze het een schandje vond, voor een heer, zóó de piek te schuren.»

De dienstboden, geachte dames, zijn tegenwoordig zeer ontwikkeld. Ze zijn allen, zonder onderscheid, beproefde psychologen.

Wilt ge uw kennissen en vrienden beoordeeld hebben, wilt ge weten wat en hoe ze zijn? Vraag het uw keukenmeid. Leg voor een oogenblik uwe waardigheid van mevrouw af; wees eens familiaar met uw meid, en ge zult kennis opdoen. Een fooi, of geen fooi; een groote fooi, of een kleine fooi; — ziedaar de maat waarmede Kaatje of Keetje haar volk meet en weegt, — en op mijn woord, ze heeft gelijk, — dikwijls gelijk, — niet altijd.

De meiden, Mevrouw, ja, — ze zijn waarlijk zoo kwaad niet als men er niets mee te maken heeft. Daarom zijn we zoo vrij u aan te bevelen er geen twee te houden als ge het met ééne kunt stellen.

Mijnheer Barneveld was een uur na zijn vertrek van Landlust, uit zijn logement verdwenen. Hij had zijn kleeren in de koffers gestampt, adressen op zijn bagage geplakt en was met den omnibus naar de stad vertrokken, — niets hoegenaamd achterlatende, als een onaangenamen indruk bij zekere personen en een eindje sigaar op de tafel in het logement.

(Slot volgt.)

UIT DEN VREEMDE,

MEËGEDEELD

door

MEVR. VAN WESTRHEENE.

GABRIËLLE.

(Slot.)

VI.

Weldra waren zij aan den steiger en ieder zocht ijverig een van de gereedstaande rijtuigen machtig te worden. Max had spoedig een lief wagentje veroverd, juist toen de officier er bij kwam, om het te huren. Deze keerde zich teleurgesteld om, doch kocht in hetzelfde oogenblik een bouquet alpenrozen; aan wie hij die gaf, kon Max niet meer zien.

Zij reden vlug het bevallige dal, langs den oever der Traun, door en vonden te Ischl een goede woning voor hen gereed. Er verliepen een paar dagen eer de beide familiën elkander weder ontmoetten. Was dat een opzettelijk vermijden? Ida

had al spoedig opgemerkt dat de Frauensteins al hunne tochtjes in hetzelfde gezelschap deden, als waarin zij hen het eerst had gezien; en mevrouw von Rhyn zou mevrouw von Frauenstein wel een bezoek gebracht hebben, indien zij daarin niet door eene lichte ongesteldheid verhinderd geworden ware.

Max wandelde gaarne in de vroegte, als de meeste badgasten, die niet om de badkuur uitmoesten, nog te huis bleven. Inzonderheid ging hij gaarne naar den Calvariënberg, om de kalmte waarmede hij daar de prachtige natuur kon genieten.

Op zekeren morgen toen hij daar weder zat, hoorde hij een vroolijk liedje achter de kapel, dat door iemand gezongen werd, die niet op het denkbeeld scheen te komen dat het in die omgeving slecht gekozen was. Max keek om en herkende den officier, dien hij in het gezelschap van mevrouw von Frauenstein had gezien. De officier groette en bleef staan.

„Een prachtige morgen,” zeide hij vriendelijk. „Wij zijn samen van Gmunden hier heen gekomen, geloof ik.”

Max beantwoordde dien groet beleefd en stemde in de opmerking toe.

„Gij zijt Sileziër, heb ik gehoord,” hernam de officier; „uit welke streek, als ik het vragen mag? Ik heb veel kennissen in Silezië.”

„Uit die van Frankenstein,” antwoordde Max.

„Ah, zoo; dus zijt gij een Pruis; dat heb ik al gedacht; maar dat doet er niets toe, wij zijn toch landgenooten.”

Max boog even. „En wij zouden nu bijna weer onder één kroon gekomen zijn,” voegde de officier er glimlachende bij. „Maar dat heeft zoo niet mogen wezen.”

„Neen,” antwoordde Max droogjes.

„Het is beter zoo,” hernam de officier. „Hebt gij meê gevochten? Bij u is immers iedereen soldaat?”

„Als het noodig is, ja,” antwoordde Max. „Ik ben anders geen officier, maar ik heb in den oorlog meê gediend.”

„Bravo! Dan hebben wij misschien tegen elkander over gestaan.”

„Dat zou ik bijna zeggen, naar uw uniform te oordeelen,” antwoordde Max levendig, voor wien de onmiskenbaar vriendelijke toon des officiers aanstekelijk werd. „Herinnert gij u ook of uwe afdeeling niet eens door bruine huzaren is aangevallen?”

„Koffiebruine huzaren met geele snoeren, wel zeker! Eens, zegt gij? Drie keeren achter elkander! Zijt gij daarbij geweest?”

„Ik werd in den aanval gekwetst, en bleef voor uw *carré* liggen. Alleen door de omstandigheid dat de aanval onmiddellijk door een ander escadron herhaald werd, bleef ik voor gevangenschap bewaard; ik werd door de onzen opgenomen en weggedragen. Dat heb ik later gehoord; ik was toen bewusteloos.”

„Het was uwen soldaten ernst,” hernam de officier. „Wij zijn dus oude kennissen; het doet mij plezier dat gij van uwe wonden genezen zijt. Onze vijandschap is nu voorbij, hoop ik?”

Max stak hem de hand toe. „Laat ons hopen voor altijd!” antwoordde hij oprecht.

„God geve 't; het is geen genot om tegen eigen landgenooten te vechten met wie wij meermalen in een front gestaan hebben; eens tegen den ouden Napoleon en in onzen tijd tegen de Denen. Maar laat ons nu de politiek laten rusten. Bevalt het u in Ischl? Wij zijn alle dagen uitgeweest; van Weenen af zijn wij met ons drieën familiën bij elkander gebleven.”

„Zijt gij goed met mevrouw von Frauenstein bekend?” vroeg Max.

„Ja, wij wonen in één huis. Dàt is eerst eene vrouw! — Gaat gij nog verder? Of wilt gij boete doen in de kapel.”

„Neen, ik ga nog een eind verder,” antwoordde Max.

„Ik heb geen kaartjes bij mij, willen wij elkander onze namen niet noemen?”

„Baron Rhyn,” zei Max, buigende.

„Roze,” antwoordde de officier. „Kapitein Roze.”

„Behoort die oude heer, dien ik met u op het meer gezien heb, ook tot uw gezelschap?” vroeg Max.

„O, die man met dien pels op zijn gezicht? Neen, die is er eerst in Brambach bij gekomen; mevrouw von Frauenstein mag wel oppassen; hij heeft alles van iemand die jacht op weduwen maakt.”

„Weet gij hoe hij heet?” vroeg Max.

„Peregrinus heeft hij zich genoemd; hij heeft de geheele wereld doorgeroerd; hij is zoo wat een wandelende jood. Mevrouw von Frauenstein heeft medelijden met hem, omdat hij zoo melancholiek is, en veel treurigs beleefd schijnt te hebben; maar anders mogen wij hem geen van allen lijden, met zijn steenen gezicht, dat ons altijd hindert als wij eens vroolijk zijn. Wij zijn al aan het samenspannen hoe wij van hem af zullen komen, maar dat zal niet gemakkelijk gaan; hij blijft als een klits aan ons hangen.”

„Het gezelschap heeft zeker iets aantrekkelijks voor hem,” meende Max.

„Of de rijke weduwe met haar eenig kind,” was het antwoord. „Ik geloof er ook niets van dat hij Peregrinus heet, hij hoort dikwijls in het geheel niet, als wij hem bij dien naam aanspreken. Maar gij wilt nog verder op; laat ik u niet ophouden. Wij gaan van daag naar St. Wolfgang, kom daar ook! Het meer is prachtig, onder den Schafberg.”

Max gaf een onbeslissend antwoord en de kapitein ging heen, nadat hij hem nog de hand tot afscheid gegeven had.

„In geen geval?” dacht Max. „Ik geloof dat zij niet met ons willen omgaan; al weet ik niet waarom. Zij nemen de uiterlijke beleefdheid nog maar in acht. Ik wil de rol van een wanhopigen afgewezen minnaar niet spelen.”

Aan het ontbijt vertelde hij dat hij kennis gemaakt had met den Oostenrijkschen officier, en wat deze van mevrouw von Frauenstein had gezegd.

„Ja, zij is eene lieve vrouw,” bevestigde mevrouw von Rhyn; „en de weinige woorden welke zij met mij gesproken heeft, waren zoo hartelijk, dat ik niet geloof dat zij ons liever niet zien, zoo als gij denkt.”

„En die houding van Elli dan?” vroeg Max.

„Een misverstand misschien,” zei Ida. „Gij hebt haar misschien te stijf uw hof gemaakt; gij zijt te Noord-Duitsch geweest. Dat heeft zij u misschien laten voelen en gij hebt aanstonds uwe voelhorens beleedigd ingetrokken; daarop kwam haar plotseling vertrek. Ik begrijp niet dat gij haar nu niet aanstonds te voet valt, speel toch niet te veel don Cesar; zij zou de rol van donna Diana niet op zich nemen.”

„Ik speel nooit komedie,” antwoordde Max. Daarop vertelde hij nog wat de officier van den ouden heer gezegd had, die zich Peregrinus noemde, en Ida moest lachen om het denkbeeld dat die man jacht op weduwen maakte.

„Die Oostenrijker zal zeker in mijn smaak vallen,” zeide zij. „Wat dunkt u, mama? zullen wij ook naar St. Wolfgang rijden?”

Doch mevrouw von Rhyn wilde niet tegen den zin van Max handelen.

„Roze zal vertellen dat hij het u voorgesteld heeft,” zei Ida. „Zij zullen het zeer natuurlijk vinden dat wij er komen.”

„Ik heb geen bepaald antwoord gegeven,” antwoordde Max.

„Wij zullen elkander nog wel eens toevallig ontmoeten,” zeide zijne moeder, „laat ons liever van middag naar de *Rottenbacher Mühle* gaan.”

Daarbij bleef het, en de wandeling werd nog verder uitgestrekt door het rotsdal, de *Wildnisz* genoemd. Op het smalle voetpad kwamen zij den heer tegen

dien zij in het gezelschap van de Frauensteins gezien hadden. Hij moest hen strijkelings voorbij en diende dus beleefdheidshalve te groeten.

„Een interessante kop,” zei Ida; „hij keek mij aan, of hij mij met zijne oogen doorboren woû. Zou hij mij ook voor eene weduwe houden?”

„Hij is dus niet meê naar St. Wolfgang,” zei mevrouw von Rhyn.

„De samenspanning is misschien al gelukt,” dacht Max, „om den man met zijn steenen gezicht kwijt te raken. Ik kan mij best voorstellen, dat iemand op het denkbeeld komt om hem bij den wandelenden Jood te vergelijken.”

Toen zij later weder bij den molen terugkwamen, waar inmiddels meer gezelschap gekomen was, riep Ida: „Daar is hij weer; hij slaapt!”

Inderdaad zagen zij hem alleen in de schaduw op eene bank zitten, hij had zijne armen kruiselings over zijne borst geslagen en scheen door al het gewoel om hem heen te slapen. Hij had althans zijne oogen gesloten.

Dicht in zijne nabijheid vonden mevrouw von Rhyn en hare kinderen nog plaats en zij zetten zich neder met het plan daar den avond door te brengen. Zij spraken zacht met elkander, over hun vader, over Lissen, enz. Misschien dat Max, in den loop van het gesprek, zijne stem een weinig verhief, althans Peregrinus keek eensklaps op als iemand die wakker schrikt. Hij staaarde Max aan, die, door Ida daarop opmerkzaam gemaakt, zijne stem weder liet dalen, terwijl hij den man, dien hij in zijn slaap gestoord had, vluchtig aankeek.

„Gij schijnt eene bijzondere aantrekkingskracht voor dien heer Peregrinus te hebben,” zei Ida tot Max; „hij kijkt u aan als of hij uw signalement moest maken. Weet gij zeker dat gij hem nooit meer gezien hebt?”

„Zeer zeker,” was het antwoord. „Dat gezicht vergeet men niet, als men het éens heeft gezien. Dat aanstaren begint mij te hinderen. Ik zal hem vragen wat het beduidt!”

„Och neen, Max!” bad zijne moeder. „Laat den man maar kijken als hij wil!”

„Hij strekt zijne opmerkzaamheid ook tot u uit, mama!” zei Ida.

Het was alsof Peregrinus die woorden gehoord had, want nu keek hij ook Ida met doordringende oogen aan; hij wendde zich echter spoedig van haar af; misschien werd hij door den blik waarmede Ida den zijnen beantwoordde, tot het bewustzijn gebracht dat hij onbeleefd werd. Hij keek op zijn horologe, stond op en sloeg den weg naar de stad in.

„Een Fra Diavolo in Ischl,” zei Ida lachende.

Later in den avond zagen zij hem weder, hij stond namelijk op de brug over de Ischl; het was alsof hij daar op hen gewacht had; zij moesten hem rakelings voorbij, en nogmaals groette hij.

„Hij begint al aanspraak op bekendheid met ons te maken,” zei Max scherp; „ik heb grooten lust om te vragen wie hij is.”

Nadat de familie de brug een eindweegs achter zich had, zette Peregrinus zijn weg voort, en ging het van het Wolfgangser meer terugkomende gezelschap van mevrouw von Frauenstein te gemoet.

In Ischl moet men elkander telkens weder ontmoeten; want hoeveel wandelingen er ook zijn, op de twee „promenaden” inzonderheid, komen de badgasten toch telkens terug; vooral op de wandeling aan den oever der Traun; daar zagen ook de familiën von Rhyn en von Frauenstein elkander voor het eerst weder.

„Daar komt mijn brave vijand aan!” zei kapitein Roze, die Max het eerst zag aankomen, „weet gij wel, mevrouw, dat Peregrinus mij van morgen toen ik nog nauwelijks op was, al overviel om mij naar den naam van die familie te vragen?”

„Waarom stelde hij daar belang in?” vroeg mevrouw von Frauenstein.

„Dat heeft hij niet gezegd,” was het antwoord.

Mevrouw von Frauenstein liep nu de familie von Rhyn te gemoet, hare doch-

ter, die druk in gesprek was met andere dames, scheen het gezelschap niet te zien. Ida sloeg haar nauwkeurig gade, terwijl hare moeder met mevrouw von Frauenstein praatte, die ook Max vriendelijk groette. Elli was in dat jaar nog mooier geworden, een bloeiend meisje van achttien jaren, in alle opzichten bijna volmaakt ontwikkeld. Hare oogen kon Ida niet zien, doch hoe langer zij het jonge meisje gadesloeg, hoe duidelijker zij zag, dat er iets zwaarmoedigs in hare trekken lag, onder al de schijnbare vroolijkheid, waarmede zij sprak.

Eindelijk keerde Elli zich om en, ziende dat hare mama met mevrouw von Rhyn sprak, achtte zij het noodig naderbij te komen. Zij groette de dames vriendelijk, doch had ook ditmaal voor Max slechts eene stomme buiging over.

De Oostenrijksche officier was haar op den voet gevolgd. Hij gaf Max de hand. „Waarom zijt gij niet naar St. Wolfgang gekomen? Het was heerlijk op het meer. Maar stel mij aan uwe dames voor.”

De jonge officier maakte een zeer gunstigen indruk op de dames von Rhyn.

„Uw zoon en ik zijn oude kennissen, mevrouw,” zeide hij; „wij hebben vlak over elkander gestaan; maar werden toen niet aan elkander voorgesteld.”

„Dat heeft mijn zoon mij verteld; ik hoop dat de kennismaking op *die* manier nooit hervat zal worden,” antwoordde mevrouw von Rhyn vriendelijk.

Elli en Ida hadden inmiddels een paar vriendelijke woorden gewisseld; mevrouw von Frauenstein stelde het overige gezelschap aan mevrouw von Rhyn voor, en nu werd de wandeling gezamenlijk voortgezet.

„Ik zie Peregrinus niet meer bij u,” zei Max tot kapitein Roze.

„Die heeft zeker de lont geroken van het komplot,” antwoordde de kapitein; „hij is ons gisteren al uit den weg gebleven.”

„Wij hebben hem gisteren ontmoet,” hernam Max; „hij heeft geen aangename indruk op ons gemaakt.”

„Mevrouw von Frauenstein zegt ook dat hij er uitziet alsof hij een moord op zijn geweten heeft,” was het antwoord. „Maar dat kan ik niet vinden; wie weet hoeveel verdriet hij in zijn leven gehad heeft. Ik heb medelijden met iemand, die eindelijk door niemand meer begeerd wordt; ik heb er ook tegen gestemd, dat hij uit ons gezelschap gebannen werd enkel omdat hij niet beminnelijk is; dat was trouwens ook een weinig egoïsme, omdat ik nu de eenige heer onder al die dames bleef; tel ze eens, als 't u blyeft! Ik lijk wel een Sultan (het is goed dat niemand van de dames dat hoort!), maar nu krijg ik steun aan u.”

„Dat zal niet veel zijn,” antwoordde Max half lachend; „ik ben een boschmensch, en onhandig in mijn omgang met dames. Meneer Peregrinus zal wel terugkomen!”

„Kent gij hem van vroeger?” vroeg Roze.

„Dat heeft mijne zuster mij gisteren ook al gevraagd,” antwoordde Max, „omdat hij mij zoo aanstaarde. Neen, ik ken hem niet.”

„Hij heeft mij naar u gevraagd; of eigenlijk niet bepaald naar u, maar hoe de Silezische familie heette, die met mevrouw von Frauenstein bekend was.”

„Zonderling,” zei Max. „Hij heeft mij misschien ergens gezien, onder omstandigheden die hem aanleiding tot zijne vraag gegeven hebben...”

„Gabriëlle!” riep in dat oogenblik een van de jonge dames de dochter van mevrouw von Frauenstein toe, terwijl zij haar naliep, om haar de een of andere aardigheid te vertellen, althans de beide dames lachten hartelijk.

Gabriëlle! — Die naam trof Max als eene plotselinge openbaring. Dus heette Elli eigenlijk Gabriëlle! Onbegrijpelijk dat hij niet vroeger op die gedachte gekomen was, toen hem die gelijkeris tusschen het geheimzinnige portret en het jonge meisje getroffen had. Hij beantwoordde de vragen welke kapitein Roze hem deed, zóo afgetrokken, en keek zóo dikwijls naar Elli dat Roze eindelijk lachende zeide:

„De mooie Elli heeft u al ingepakt, kameraad! Ontken het maar niet.”

„Ik was in gedachten, pardon,” antwoordde Max; „ik hoorde de freule daar Gabriëlle noemen, en dat wekte eene herinnering aan iets in mijn ouders huis bij mij op.”

„O, dat is iets anders. Toch eene aangename herinnering, hoop ik? Ook aan eene mooie Gabriëlle?”

„Aan eene doode Gabriëlle, die ik nooit gekend heb, wier portret ik alleen maar heb gezien,” antwoordde Max ernstig.

„Dan heb ik u misschien met mijn gekheid zeer gedaan!” zei Roze; „maar ik wist het niet; gij moet er niet boos om zijn.”

„Waarom zou ik boos zijn!” antwoordde Max hartelijk. „Heet de freule von Frauenstein wezenlijk Gabriëlle?”

„Ja, Gabriëlle, of Elli, of Ella, zooals hare moeder haar noemt. Zij is een lief meisje, maar zoo ernstig als een novice van een strenge kloosterorde.”

„Is zij altijd zoo geweest?” vroeg Max.

„Ik heb haar niet anders gekend,” antwoordde de kapitein. „Maar ik ken haar eerst sedert Maart, toen ik naar Weenen werd overgeplaatst. Als zij zoo jong niet was, zou ik denken dat de Pruisen haar misschien haar liefste hebben doodgeschoten. Maar men kan iemand dien men lief heeft ook wel op eene andere wijze verliezen, dan door een kogel.”

VII.

In de stad aangekomen, ging het gezelschap uiteen.

„Komt gij mij niet eens in uwe oude woning bezoeken?” vroeg mevrouw von Frauenstein, bij het afscheid. „Ik wil wel bij u komen, maar ik weet niet waar gij woont. Had ik geweten dat gij teruggekomen zoudt zijn, dan zou ik u onze kamers gaarne afgestaan hebben; de hospita had u al afgeschreven eer zij het mij vertelde.”

Mevrouw von Rhyn betuigde haren dank voor de lieve bedoeling en beloofde hare nieuwe vrienden binnen kort te komen bezoeken.

„Ik geloof, Elli,” zeide mevrouw von Frauenstein, nadat de dames te huis gekomen waren, toen zij met hare dochter alleen was, „dat gij nog geen woord met hem gesproken hebt.”

„Ja wel, mama!” antwoordde Elli, bleek wordende, „het zou immers zoo in het oog geloopt zijn, wat zouden de anderen er wel van gedacht hebben?”

Mevrouw von Frauenstein zweeg; doch na verloop van eenige oogenblikken hernam zij: „Ik zal met mevrouw von Rhyn over mijne zuster spreken!”

„Mama!” riep Elli verschrikt.

„Het heeft mij al gespeten dat ik het verleden zomer niet gedaan heb,” ging mevrouw von Frauenstein voort; „maar alles kwam zoo onverwacht, en daarbij uw ontsteltenis toen gij hoordet met wien...”

„Lieve mama, denk er nog eens goed over na; waarom zoudt gij onze vriendschappelijke verhouding verstoren?”

„Ik heb er rijpelijk over nagedacht,” antwoordde hare moeder; „ik geloof dat ik door openhartig te spreken over eene geschiedenis die haar toch niet onbekend zal zijn, onze verhouding veeleer vriendschappelijker maken zal. Bovendien hangt uw geluk er van af, Elli.”

Zij trok hare dochter naar zich toe en drukte haar aan haar hart, en Elli verborg haar gloeiend gelaat aan de borst harer moeder.

Den volgenden morgen wilde Max juist zijne gewone ochtendwandeling beginnen, toen kapitein Roze hem kwam afhalen.

„Ik wilde u in uw kwartier overvallen en voor de wandeling afhalen, maar gij zijt mij voor! Kom meê.”

En hij legde gemeenzaam zijn arm in dien van Max. „Jammer dat gij niet in uniform zijt,” zeide hij; „dan zouden wij alle wraakgierige menschen uit de Ringstrasse van Weenen eens kunnen laten zien hoe Oostenrijkers en Pruisen weer goede vrienden kunnen worden. Waarom trekt gij uw uniform nooit aan?”

„Ik ben niet meer in dienst,” antwoordde Max.

„Och ja, dat vergat ik; maar eigenlijk moesten alle Pruisen in uniform loopen; gij noemt uw leger immers het Volk onder de wapens? — Gij neemt mijn gekheid niet kwalijk? — Zijn uwe dames al bij de hand?”

„Nog niet. Woont gij hier te Ischl ook met mevrouw in hetzelfde huis?”

„O neen. Hier wil men toch een beetje zonder contrôle zijn. Maar ik kan u wat nieuws vertellen. De heer Peregrinus is eensklaps heen gegaan.”

„Dat spijt mij,” antwoordde Max; „ik zou hem gaarne nog eens ontmoet hebben, om te weten of hij mij inderdaad meer gezien had.”

„Zeker wel,” antwoordde de kapitein; „gij hebt hem blijkbaar verdreven. Hij had den geheelen zomer hier willen blijven; dat heeft hij mij en aan mama Frauenstein gezegd. Het zal de meisjes spijten; die hadden al een aardige grap met hem bedacht.”

„De freule von Frauenstein ook?” vroeg Max.

„Die had zich weer afgezonderd, die houdt van geen grappen, al zijn zij nog zoo aardig.”

Max zweeg en Roze begon over iets anders te praten. Hij kon geestig vertellen, maar spoedig kwam hij weer op zijne Weener vrienden terug, en sprak daarbij zoo hartelijk over Elli, dat Max zich door zijn gevoel tot eene vraag liet verleiden, die hem in het volgende oogenblik reeds weder berouwde.

Roze bleef staan, trok zijn arm uit dien van Max en riep: „Houdt gij mij voor een Mormoon? — Ik ben getrouwd, man! Ik heb te Weenen mijn vrouwtje en een engel van een jongen! Elli is hare vriendin, daarom houd ik van haar.”

„Dat wist ik niet; pardon!” zei Max, en een beter menschenkenner dan de dappere kapitein was, zou een groote satisfactie in zijn toon hebben opgemerkt.

„Omdat ik zoo alleen omzwerf, denkt gij dat ik vrij gezel ben? Neen, ik ben hier op kommando van mijne vrouw, die vond dat ik een paar weken rust en vrijheid hebben moest; zij kon niet meekomen, om den jongen, die pas twee maanden oud is. Ik heb dus verlof gevraagd en ben met de Frauensteins meê gegaan. Maar nu hebt gij mij ondervraagd, kameraad, nu is het uwe beurt; hoe staat het met u?”

Max zocht zich met een gekheid van het antwoord te ontslaan, doch Roze hield vol.

„Wat zijt gij Noord-Duitschers toch dicht! Ik meen het immers goed met u en zou u zelfs een beetje kunnen helpen! Het zou toch geen wonder zijn dat het lieve kind uw hart veroverd had! — Daar komt zij juist met het andere jonge volk aan; maar hare moeder zie ik niet. Willen wij ons bij het gezelschap aansluiten?”

Max kon er niets tegen in brengen.

Mevrouw von Frauenstein was te huis gebleven. Zij wachtte het bezoek van mevrouw von Rhyn en dacht er over na hoe zij op de beste wijze zou beginnen over de zaak die haar op het hart lag. Zij behoefde niet lang te wachten, eer zij mevrouw von Rhyn zag aankomen: deze was alleen, Ida was met Elli en de overige jonge dames mede gegaan.

„Het doet mij genoegen dat wij dezen zomer bij elkander zullen blijven,” begon mevrouw von Rhyn, nadat de eerste groeten gewisseld, en de beide dames gezeten waren.

Mevrouw von Frauenstein nam die gelegenheid aanstonds waar, om te zeggen:

„Het was eene treurige aanleiding die ons verleden jaar naar Weenen terug

riep. Mijn broeder was ziek geworden, en verlangde naar onze terugkomst; hij is kort daarna dan ook gestorven."

"Ik vreesde wel dat u iets treurigs getroffen had!" antwoordde mevrouw von Rhyn op deelnemenden toon; „maar ik vond het onbescheiden u iets te vragen."

"Wij schrikten wel van den brief die ons naar huis riep, maar aan gevaar dachten wij niet, men hoopt altijd zoo lang men maar kan! De brief van mijn broeder had mij evenwel om eene andere reden verontrust, hij schreef er in over eene ongelukkige gebeurtenis die in onze familie was voorgevallen, nog eer ik geboren was. Ik had er, toen ik volwassen was, wel eens over hooren spreken, doch het rechte wist ik er niet van; mijn broeder, die twaalf jaren ouder was dan ik, had alles mede beleefd."

Hier zweeg mevrouw von Frauenstein, en mevrouw von Rhyn durfde geen verder vertrouwen uitlokken. Eensklaps vroeg mevrouw von Frauenstein, als wilde zij hare treurige ervaringen laten rusten:

„Gij zijt uit Frankenstein, in Pruisisch Silezië, niet waar?"

Mevrouw von Rhyn antwoordde bevestigend.

„Kent gij Wildheim?" vroeg mevrouw von Frauenstein verder.

Ook die vraag werd zonder aarzelen met „ja" beantwoord.

„Dat heeft jaren geleden aan mijn vader behoord."

„Aan uw vader? Mag ik vragen...?"

Mevrouw von Frauenstein aarzelde een oogenblik en noemde toen den naam Blankenau.

Die naam maakte een vreeselijken indruk op mevrouw von Rhyn; zij verbleekte en keek mevrouw von Frauenstein onsteld aan.

„Ik zie dat gij alles weet, lieve mevrouw," zeide deze aangedaan. „Hoe kon het ook anders!"

„Blankenau von Wildheim?" riep mevrouw von Rhyn en vatte de hand van mevrouw von Frauenstein. „En Gabriëlle?"

„Was mijne zuster," luidde het antwoord.

„Groote God!" zeide mevrouw von Rhyn, geheel buiten zich zelve door die onverwachte mededeeling. „Dat het lot ons bij elkander moest brengen! Waarom hebt gij het mij niet vroeger gezegd? Dan ware alles opgehelderd..."

„Ik wist zelve niet anders dan *wat* er gebeurd was, zonder eenigen zamenhang. Mijn vader heeft mij zelfs den naam niet genoemd van den man met wien mijne zuster getrouwd is geweest, toen hij voor het eerst met mij over Gabriëlle sprak; mijne moeder heb ik vroeg verloren; zij zou mij alles verteld hebben. Toen ik verleden jaar voor het eerst uwen naam hoorde, kreeg ik een voorgevoel dat uwe familie met ons geheim in verband stond. Ik was namelijk vroeger eens in mijn vaders kamer, toen hij bezig was oude brieven te verbranden; er viel een brief op den grond, ik raapte hem op, en mijn oog viel onwillekeurig op de ondertekening; ik had dien naam nooit meer gehoord, en keek mijn vader vragend aan; terwijl ik hem den brief terug gaf. Gij begrijpt zeker wiens naam ik las?"

„O ja," antwoordde mevrouw von Rhyn aangedaan.

„Mijn vader rukte mij den brief uit de hand, kneep hem in elkaar en wierp hem in de vlammen, zonder op mijne vraag te antwoorden. Toen wij verleden jaar kennis met elkander maakten, meende ik terstond dat ik uw naam meer gehoord had. Maar eerst de brief van mijn broeder gaf mij zekerheid; nadat ik hem geschreven had hoe aangenaam wij samen kennis hadden gemaakt, schreef hij onder anderen iets dat een vreeselijken indruk op mijne Elli maakte. — Hebt gij mijn broeder niet als kind in Wildheim gekend?"

„Neen, uwe familie had Wildheim verlaten eer ik met Rhyn trouwde."

Het was mijne ouders onmogelijk daar te blijven waar zij hun kind verloren hadden. Zij trokken naar Saksen, ik ben in Dresden geboren. Daar stierf ook

mijne moeder en er kwam eene nicht aan het hoofd van onze huishouding, zij was niet met onze familiezaken bekend; mijn broeder ook sprak er mij nooit over als hij in de vacaties te huis kwam. Eerst veel later heeft mijn vader mij, in een vertrouwelijk oogenblik, verteld dat ik nog eene veel oudere zuster had gehad, die zich van hare familie had losgerukt, meer wilde hij mij niet zeggen. Toen ik mijn broeder later dringend verzocht, mij meer van die zuster te vertellen, kreeg ik ten antwoord: „Zij is dood; dat was zij voor ons al jaren lang, laat ons haar laten rusten.” Eerst toen ik hem verleden jaar schreef dat wij in u en uwe kinderen zulke lieve vrienden getroffen hadden, riep hij mij aan zijn ziekbed om mij alles te vertellen en sprak daarbij het vermoeden uit...”

Hier bleef mevrouw von Frauenstein steken, doch mevrouw von Rhyn bad haar dringend nu niets meer te verzwijgen.

„Het was slechts eene mogelijkheid, die bij het lezen van den brief bij hem opgekomen was, later heeft hij zelf begrepen dat hij zich vergist moest hebben. Hij meende namelijk dat Gabriëlle een kind uit haar ongelukkig huwelijk had nagelaten, dat dat kind door de familie van haren man geadopteerd was geworden en dat het niemand anders zijn kon dan...”

Hier durfde mevrouw von Frauenstein weder niet voortgaan. Maar mevrouw von Rhyn begreep eensklaps wat hare vriendin niet uitsprak en het bloed steeg haar naar de wangen.

„Max?!” riep zij beleedigd... „dacht gij dat mijn Max u eene onwaarheid zou verteld hebben?”

„Mijn lieve vriendin, spreek zoo niet!” bad mevrouw von Frauenstein. „Het waren treurige uren voor ons, en als ik u zeide wat mijne Elli geleden heeft...”

Hier werd het gesprek der beide dames gestoord door de komst van de jongelieden die van hunne wandeling terugkwamen; de meesten namen aan de deur afscheid, doch mevrouw von Frauenstein wist dat hare kinderen haar kwamen afhalen.

„Wij moeten elkander spoedig eens alles vertellen wat wij weten,” zeide mevrouw von Frauenstein.

Gaarne zou mevrouw von Rhyn nog een korten tijd gehad hebben om alles met Elli's moeder te bespreken, doch die gelegenheid zou spoedig terug komen. In het drukke gesprek dat er nu met de jongelieden volgde, sloeg zij Elli gade en verbeeldde zich dat de wolk, die zoo lang het gelaat van het jonge meisje verduisterd had, verdwenen was. „Zou ik toch mijn brief naar Lissen nog met een heugelijk postscriptum mogen sluiten?” dacht zij.

VIII.

De baron von Rhyn wachtte reeds lang te vergeefs op brieven uit Ischl; daarentegen ontving hij een brief uit Berlijn, met het bericht dat de dader van de inbraak gevat was, juist op het oogenblik toen hij een zilveren beker aan een van de slimste heelers ten verkoop had aangeboden. Die beker, van het familiewapen voorzien, stond op de lijst der vermiste voorwerpen, en de dief, die nog een nieuweling in zijn vak was, had spoedig bekend. Ook van het vermiste pakje ontving de baron bericht. De dief was namelijk met het geld dat hij reeds vroeger voor de andere gestolen voorwerpen ontvangen had, in eene restauratie gegaan, en had daar de verzoeking niet kunnen weerstaan, om, wijl hij alleen was, het pakje uit zijn zak te halen, en de papieren door te snuffelen. Doch juist toen hij het zwarte lint er af genomen had, was er eensklaps een andere gast binnen getreden, die als een roofvogel op de brieven was aangevallen en hem driftig gevraagd had hoe hij aan die brieven kwam. Hevig ontsteld had hij in den aanvaller een zekeren Ratto herkend, met wien hij, jaren geleden — op het slot Wildheim, bij de

familie Blankenau had gediend. Wat er van Ratto geworden was, kon de dief niet opgeven, hij had hem enkel gezegd dat het brieven van zijn heer waren en dat hij blij mocht zijn als hij hem loopen liet; daarmee was hij met de brieven heen gegaan, zonder zijn voormaligen kameraad met een enkelen blik te verwaardigen.

Door die berichten werd de baron althans eenigermate gerustgesteld; hij kon nu hopen dat Ratto nog bij Adalbert in dienst was en dezen de brieven teruggegeven had. Maar waar was Adalbert? Waarom gaf hij geen teeken van leven, als hij in zijn vaderland teruggekeerd was? Of was de krans op het graf van Gabriëlle het teeken van zijn bestaan?

Eindelijk kwam het marmoren kruis voor Gabriëlle's grafheuvel te Lissen aan. De baron zocht den geestelijke te bewegen de oprichting van het kruis bij te wonen, doch deze antwoordde, toen de baron alle andere inlichtingen weigerde, dan dat hij zijn woord van eer wilde geven, dat er geen misdadiger onder den heuvel begraven lag, met het later ook in Rome uitgesprokene: „*Non possumus!*” Mevrouw von Rhyn had den man beter gekend dan de baron.

De geestelijke was dus niet tegenwoordig toen het kruis uit het kasteel naar Boschrust werd gebracht. Hij stond in zijn gewone jas aan den hoek van het dorp waar de stoet voorbij kwam, want een stoet was het geworden; het gerucht had zich namelijk als een loopend vuur door het dorp verspreid dat de baron verlof gegeven had om den wagen waarop het kruis geladen was, naar het graf te vergezellen.

In het dorp had men algemeen geloofd dat het graf van een vermoorde, of van een zelfmoordenaar was; niemand wist wat de baron geantwoord had toen hij daaromtrent van hooger hand werd ondervraagd; het begraven van het lijk op eigen grond had geen gevolgen gehad; maar groote heeren mogen veel doen, redeneerden de dorpelingen, wat den geringen man belet wordt. Niemand wist wie er onder den heuvel begraven lag; alleen eene oude vrouw meende te weten dat het een broeder was van den baron, iemand die na vele slechte streken zich bij Boschrust voor den kop geschoten had. Daaruit liet zich die afzonderlijke begraafplaats verklaren.

Daar kwam de stoet aan, het kruis boven op den wagen, de werklieden er naast, daarna de dorpsbewoners. De geestelijke keerde zich om en keerde naar zijn huis terug.

„Wat beduidt die optocht?” vroeg een heer, die zich met zijn rijtuig door den stoet belemmerd zag, aan een van de laatste volgers, en het antwoord dat hij ontving, deed hem zijn koetsier belasten stil te houden, en op zijn terugkomst te wachten; ook hij volgde den stoet.

Bij Boschrust aangekomen, waarheen de baron reeds vooruitgereden was, vormden de dorpelingen, onder eerbiedig zwijgen, een halven kring en de werklieden gingen terstond aan het werk. Toen het kruis boven het graf was opgericht, deed de baron met ontbloot hoofd en gevouwen handen een kort gebed, voor de arme ziel wier sterfelijk hulsel hier begraven lag.

Gedurende de plechtigheid stond de reiziger die den stoet op een afstand had gevolgd, insgelijks door niemand gezien, met ontbloot hoofd, en toen alle aanwezigen vertrokken waren, knielde hij op het graf neder. Langen tijd bleef hij daar liggen, eer hij eindelijk opstond en naar het dorp terugkeerde.

Bij zijne tehuiskomst vond de baron eindelijk den lang verwachten brief uit Ischl. Die brief bevatte goede tijdingen van zijne lieven, en bracht hem tevens het verbazende bericht dat mevrouw von Frauenstein eene jongere zuster was van die Gabriëlle, op wier graf hij zoo even het kruis had laten zetten.

Nog dacht hij daarover na, toen zijn knecht hem kwam zeggen dat er een heer

was die hem verlangde te spreken; de vreemde had geen kaartje afgegeven, noch zijn naam genoemd; de baron kende hem, had hij gezegd.

Terstond daarop kwam er een lang en krachtig man binnen, met een gelaat vol uitdrukking, grijze haren en grijzen, midden op de kin gescheiden baard. Hij keek den baron strak aan, en zeide met een stem die van aandoening nauwelijks hoorbaar was:

„Kent gij mij niet meer?”

„Adelbert!” riep de baron en vatte de beide handen zijns broeders. „Gij, dien ik gestorven dacht, komt juist op dit plechtige uur tot mij terug!”

In datzelfde uur werd, op grooten afstand, te Ischl, ook de naam van Adelbert genoemd en over diens donker verleden gesproken, tusschen de beide dames, die nu in een ongestoord uur elkander alles mededeelden wat zij aangaande de treurige geschiedenis van Gabriëlle wisten. Ook Elli en Max waren elkander nader gekomen. Zij waren op een wandeling toevallig met hun beiden een eind achtergebleven, en Max had van de gunstige gelegenheid gebruik gemaakt om haar te vragen of nu alles wat gedreigd had hen te zullen scheiden, verdwenen was, of hij op hare wederliefde hopen mocht.

En Elli sloeg hare schoone oogen op en die ééne blik was voldoende om Max onuitsprekelijk gelukkig te maken. Toen hij er liefdevol en innig om bad, kwam ook het woord dat hij verlangde te hooren van hare lippen, en al ware in dat oogenblik de gansche keizerlijke hofstoet voorbijgegaan, de gelieven zouden het nauwelijks hebben opgemerkt.

De verloving mocht eerst bekend worden als er een brief van den baron, of, zoo als de familie eigenlijk hoopte, deze zelf uit Lissen gekomen zou zijn, doch voor hare vrienden maakte mevrouw von Frauenstein geen geheim van de heugelijke gebeurtenis en de jongelieden mochten het jonge paar plagen en gelukwenschen zoo veel zij wilden.

IX.

Max en Ida vernamen nu ook van hunne moeder wat tot nog toe voor hen geheim gehouden was, en dat zoo lang een schaduw op het leven van den eerste geworpen had.

Adelbert von Rhyn was een jongere broeder van den baron. Hij had eenigen tijd als cavallerie officier gediend, doch was later de diplomatieke loopbaan ingetreden, waardoor hij in verschillende hoofdsteden van Europa geweest was. Reeds als officier maakte hij groote verteeringen, later als attaché en als secretaris was die zucht tot verkwisting nog gestegen; zijn vader had hem daarom reeds bij zijn leven in het bezit van zijn moederlijk erfdeel gesteld en hem ook reeds afgestaan wat hij hem eenmaal dacht na te laten; doch zijne vaste goederen had hij onverdeeld op zijn oudsten zoon vastgezet.

Er bestond weinig betrekking tusschen de beide broeders; zij verschilden te veel in karakter en denkwijze en waren buitendien door een veeljarige scheiding van elkander vervreemd. Adelbert was een mooi mensch en een fijn diplomaat, doch had, wegens zijn verachting voor de publieke opinie een slechten naam in de hoogere kringen.

In de grootste hoofdsteden, zoo als te St. Petersburg, Weenen, Parijs, deed hem dat weinig kwaad, doch hij werd eindelijk ook naar Dresden verplaatst en hier, waar het hof een voorbeeld gaf van onberispelijke zeden, welk voorbeeld wel niet altijd door den adel gevolgd, maar toch geëerbiedigd werd, gaf de elegante, geestige, doch in hooge mate zedeloze secretaris der legatie spoedig aanstoot, en was weldra een voorwerp van schrik voor moeders die dochters hadden. Zelfs bij eene familie die steeds met zijne ouders in vriendschap geleefd had, vond

Adelbert eene koele ontvangst. Dat was de familie von Blankenan uit Wildheim, dat aan Lissen, het goed zijns vaders grensde. De beide familiën hadden op vriendschappelijken voet met elkander omgegaan en Adelbert had meermalen gespeeld met het dochttertje van den heer von Blankenau, Gabriëlle, die nu op een pensionaat voor jonge dames hare opvoeding voltooide. Hare ouders brachten meestal den winter in Dresden door, waar zij vele bloedverwanten hadden; zij wachtten juist in denzelfden winter, dien Adelbert in Dresden doorbracht, hunne dochter thuis en wilden haar in Dresden in de wereld inleiden. Zoo zag Adelbert Gabriëlle als eene bloeiende maagd terug en was getroffen door hare schoonheid. Voor het eerst ontwaakte bij hem een gevoel van zuivere liefde, die weldra tot hartstocht werd, toen hij bemerkte dat de hulde, welke hij haar op zijne gewone wijze wilde brengen, haar onaangenaam was, en dat hij, hoe oprecht zijne bedoelingen ook waren, bijna onoverkomelijke hinderpalen scheen te ontmoeten. De ouders van Gabriëlle hadden met bezorgdheid bespeurd dat de fraaie lichtnis hunne dochter niet onverschillig was en wjl zij in Dresden niet verhinderen konden dat de jongelieden elkander zagen, gingen zij vroeger naar buiten dan gewoonlijk. Doch het was te laat; de liefde van Gabriëlle had reeds te diep wortel geschoten, dan dat zij door de scheiding uitgeroeid zou kunnen worden. De heer von Blankenau wist dat de jonge diplomaat op geen zeer vriendschappelijken voet met zijn broeder stond, zoodat hij waarschijnlijk niet naar Lissen zou komen. Daarin vergiste Gabriëlle's vader zich niet; Adelbert vermeed Lissen; doch kwam, nadat hij een langdurig verlof had aangevraagd, nogtans in den omtrek van Wildheim, bij zoogenaamde goede vrienden logeeren, en bracht herhaalde malen bezoeken bij de familie, hoewel de heer en mevrouw von Blankenau hem duidelijk te kennen gegeven hadden, dat hij hun niet welkom was. Nu bleef den heer Blankenau niets over dan met duidelijke woorden te zeggen dat hij von Rhyn liever niet bij zich zag, waarop deze dan ook naar Dresden terugkeerde.

Gabriëlle's moeder had ernstig met hare dochter gesproken en haar alles op het hart gedrukt; doch Gabriëlle had niets ten nadeele van Adelbert willen gelooven en verklaarde alles voor laster. Het duurde evenwel niet lang of zij kreeg, tot groote blijdschap harer ouders, hare oude opgeruimdheid terug; zij werd als op de handen gedragen, geen enkele wensch bleef on vervuld, en het jonge meisje genoot de meest mogelijke vrijheid. Doch al die opgeruimdheid had een geheel anderen grond dan de heer en mevrouw von Blankenau dachten; Gabriëlle had de betrekking met Adelbert niet afgebroken!

Zij reed gaarne te paard en haar vader had haar een mak en prachtig dier gekocht, met de vergunning ook zonder hem, alleen met een bediende te gaan rijden. Die knecht, Ratto, genoot het volle vertrouwen van zijn heer; hij hield veel van zijne jonge dame, en had zich door die genegenheid misschien tot het spelen van een valsche rol laten verleiden. Ratto was niet slechts de tusschenpersoon, die de briefwisseling der gelieven bevorderde, maar ook hunne samenkomsten.

Adelbert was namelijk, nadat hij eenigen tijd te Dresden vertoefd had, heimelijk naar den omtrek van Wildheim teruggekeerd en verborg zich in het bosch wachtershuisje, op de goederen zijns vaders, telkens als hij hoopte dat Gabriëlle alleen zou uitrijden.

Het gebeurde wel eens dat de heer von Blankenau op reis ging, en telkens werd Adelbert daar dan van verwittigd. Gabriëlle bleef meestal uren lang weg als zij te paard was uitgegaan; doch ook als haar vader bij haar was, wist zij den terugtocht telkens uit te stellen, en werd het rijden door bosschen en velden nooit moede.

Doch op zekeren dag werd het avond en Gabriëlle keerde niet terug; zij was met Ratto uitgereden, en deze zou toch ook eenig bericht van haar hebben kunnen zenden, al ware er een ongeluk met haar gebeurd.

Te vergeefs zonden de angstige ouders naar alle kanten boden uit; eindelijk, tegen den nacht, bracht een boer de beide paarden terug met een brief van Gabriëlle. Zij was met Adelbert en den knecht gevluht. Zij zond hare ouders een hartstochtelijk vaarwel; zij was uit wanhoop tot den stap dien zij gedaan had, gekomen, schreef zij, toen zij gehoord had dat hare ouders van plan waren haar binnen de muren van een klooster te begraven, en haar voor eeuwig haar geluk en hare liefde te ontrooven!

De heer von Blankenau ontstelde hevig bij het lezen van die woorden; hij had eens dat plan gehad, toen hij in zijne verontwaardiging geen ander middel zag om Gabriëlle voor den hartstocht van von Rhyn te beschermen.

„Ik breng haar nog liever in Boheme naar een klooster, en laat haar non worden, dan dat ik haar aan dien man geef; het is beter dat zij afstand doe van alle genot, dan dat zij in haar verderf loopt!”

Doch hoe wist Gabriëlle dat? — Ratto had de vrij luid uitgesproken woorden gehoord en ze aan Adelbert overgebracht; en deze had dat middel gebruikt om haar tot de vlucht over te halen.

Zoodra de heer en mevrouw von Blankenau den ongelukkigen brief ontvangen hadden, zonden zij naar den broeder van Adelbert, naar Lissen; zij waren zoo ontsteld dat zij het huis niet verlaten konden.

De baron kwam onverwijd naar Wildheim; daar vond hij de ouders der verloren dochter, wanhopig; de heer von Blankenau had het portret van Gabriëlle, dat te Dresden door een meesterhand geschilderd was, juist in de hand en bekeek het met weemoedige oogen. Doch zoodra hij den broeder van den eerloozen vrouwenroover zag, schaamde hij zich zijne aandoening en wilde het portret op den grond werpen en vernielen. De baron von Rhyn verhinderde het en nam het mede, wyl de heer von Blankenau verklaarde, dat hij het nooit weer wilde zien. Zoo was het portret te Lissen gekomen. Hij wist echter geen naricht van de vluchtelingen te geven; van hun geheimen omgang had hij nooit iets gemerkt, hoewel die op zijn eigen grond had plaats gegrepen.

Alle navorschingen bleven te vergeefs. Ook in later tijd had de baron von Rhyn nooit geweten waar zijn broeder met Gabriëlle woonde. Twee malen had Gabriëlle aan hare ouders geschreven, en wel uit Zwitserland; doch beide brieven waren ongelezen door den heer von Blankenau verbrand. De dochter die vrijwillig zijn huis verlaten had, was zijn kind niet meer. Aan zijne echtgenoot had hij eerst van die brieven gesproken nadat zij vernietigd waren, wyl de moeder die vernietiging verhinderd zou hebben; de arme vrouw had veel onder het verlies harer dochter geleden.

Na verloop van eenige jaren ontving de baron von Rhyn een brief van zijn broeder uit Praag, die hem meldde dat zijne echtgenoot overleden was, en in haar laatste uur gewenscht had in alle stilte begraven te worden in het bosch te Lissen, op de plek waar zij hare geheime samenkomsten met haren geliefde gehouden had. Niemand mocht ooit weten waar hare laatste rustplaats was. Adelbert verzocht vergunning aan zijn broeder om het lijk naar Boschrust over te brengen, en het in den nacht, met behulp van den houtvester, die hem als knaap veel genegenheid had betoond, te begraven. De baron had dat laatste verzoek eener stervende niet willen weigeren en Adelbert hartelijk bij zich genoodigd. Hij had echter geen antwoord op dien brief ontvangen, en eerst later van den houtvester vernomen dat alles afgelopen was.

Dat was alles wat de beide dames hunne kinderen konden mededeelen. Hoe kort de droom van geluk voor Gabriëlle geduurd had; wat zij in haar huwelijk had geleden en hoe eindelijk haar hart gebroken was, dat wist mevrouw von Frauenstein niet; slechts hij die haar verleid had het ouderlijk huis te ontvluchten en haar lot aan het zijne had verbonden, hij alleen wist hoe nameloos onge-

lukkig hij zijne jonge vrouw had gemaakt; hij had het in onuitsprekelijk berouw, jaren geleden aan zijn broeder bekend; hij had boete gezocht in een eenzaam leven.

De oude baron werd nu dagelijks te Ischl gewacht; te meer wijl hij op de gewichtige tijding zijner vrouw niet had geantwoord. De beide families namen geen deel meer aan verre tochten, wijl zij hem bij zijne komst wilden verwelkomen. Doch eindelijk wist kapitein Roze het gezelschap te overreden om mede te gaan naar het Hallstädter meer.

Juist dien dag kwam de baron. De hospita deed wat zij kon om hem alles te bezorgen wat hem aangenaam kon zijn, en vertelde hem hoe de familie dagen lang te huis gebleven was, en nu eindelijk eens weder een tocht mede maakte.

De oude heer stelde haar gerust, liet zich een gemakkelijken stoel bij het venster schuiven, genoot het fraaie uitzicht en sliep eindelijk, wijl hij vermoeid van de reis was, zoo vast in, dat hij het rijtuig dat voor de deur stilhield, niet hoorde, en eerst door een blijden uitroep in de kamer gewekt werd.

Ida stond voor hem en achter haar de blozende Elli en ook Max.

„Dáar zijn de kinderen!” riep hij, opspringende. Doch hij scheen slechts oogen te hebben voor Elli; dat moest immers het meisje van Max zijn?

„Mijne lieve nieuwe dochter?” vroeg hij en stak haar de hand toe, welke zij kussen wilde. „Welja, waarom niet!” zeide hij lachende. „Een oude vader moet een ander welkom hebben!” En hij trok het meisje naar zich toe en drukte haar aan zijn hart.

„Waar blijven de mama's,” vroeg de oude baron daarop, en in hetzelfde oogenblik kwam het tweede rijtuig voor. De hospita ontving de dames met de blijde tijding en wist kapitein Roze te beduiden dat de familie nu eigenlijk belet had.

Het was een oogenblik van diepe aandoening voor mevrouw von Frauenstein, toen zij den broeder zag van den man door wien hare zuster zoo ongelukkig was geworden, doch haar kind zou er niet door lijden, en zij beschouwde het veeleer als eene beschikking des Hemels dat *hare* Gabriëlle door een Rhyn gelukkig worden zou.

Den volgenden morgen flaneerde kapitein Roze in zijn eentje op de promenade; hij had een gevoel alsof hij uitgestooten was, en verbeeldde zich dat ieder die hem groette, hem verwonderd aankeek. De beide families waren bij mevrouw von Frauenstein vereenigd, dat wist hij. „Hebben zij zulke diepe geheimen?” dacht hij, „dat ik er buiten gehouden word, nu het engagement er door komt? En ik heb er nog wel zoo opgewonden aan mijn vijfje over geschreven!”

Zoo veel geheimen hadden zij wel is waar niet, maar toch had de baron aan de zijnen te vertellen hoe zijn broeder Adelbert tot hem gekomen was op den dag waarop hij het kruis op het graf van Gabriëlle had laten zetten; tevens wist hij hun mede te deelen dat die Adelbert de Peregrinus was, dien zij te Ischl hadden leeren kennen. Dat bericht maakte een diepen indruk op mevrouw von Frauenstein. In het eerste oogenblik maakte de deelneming waarmede zij aan den man gedacht had, voor een gevoel van afkeer plaats. Doch dat duurde niet lang. Hij was immers ongelukkig en dat door eigen schuld!

Adelbert had zijnen broeder gezegd dat hij er niet toe had kunnen komen zich aan mevrouw von Frauenstein bekend te maken, doch telkens had hij er tegen op gezien, even als tegen de ontmoeting met zijn broeder, den eersten keer te Berlijn, toen Max zijn knecht was tegegekomen, en den tweeden keer bij Boschrust, op den dag toen hij den krans op het graf zijner mishandelde vrouw had gelegd. Toen hij later, bij den Retterbacher molen, in de stem van Max die van den ouden baron had herkend, en door kapitein Roze vernomen had, dat het inderdaad zijne familie was, welke hij ontmoet had, was hij onder den eersten indruk naar Lissen gereisd, om eindelijk zijn broeder op te zoeken, zijn hart voor hem uit te storten, en dan voor altijd heen te gaan.

In al die geheimen kon kapitein Roze moeielijk worden ingewijd. Doch toen hij van zijne wandeling terug kwam, vond hij eene uitnoodiging van mevrouw von Frauenstein om het verlovingsfeest harer dochter bij te wonen. Hij werd als een lid der familie ontvangen en aan den baron voorgesteld als de trouwe huisvriend, en de echtgenoot van Elli's beste vriendin.

De familie wilde juist, laat in den avond, ter rust gaan, toen de aanstaande bruid een aan haar gerichte *dépêche* uit Weenen ontving.

„Van mijn vrouwtje!” riep Roze. „Eene felicitatie!”

Elli maakte, in hetzelfde vermoeden, het couvert open; het was een gelukwensch in korte, hartelijke bewoordingen, doch niet onderteekend door mevrouw Roze, maar door — *Peregrinus*.

„Hij mag niet voor altijd wegblijven!” riep de oude baron. „Ik zal hem weten te dwingen. Op den eersten verjaardag van Gabriëlle zal ik hem bij ons verzoeken, dan zal de naam van zijn vrouw op het kruis gebeiteld zijn. Dan zal de pastoor het zijn wijding geven en daar moet Adelbert bij zijn, daar sta ik voor in!”

Roze hoorde die woorden, welke hij niet begreep, met verwondering aan; ook zonder den blik dien mevrouw von Frauenstein op hem sloeg, begreep hij dat zij niet voor hem bedoeld waren. Doch de oude heer, die nu eenmaal in zijn bijzijn zóo veel had gezegd, gaf hem op kiesche wijze eene kleine opheldering en Roze dankte hem hartelijk voor het in hem gestelde vertrouwen.

„Gij zult met uwe vrouw in Lissen zijn, als mijn broeder komt,” zeide de baron, „en dan vergeten dat gij hier *Peregrinus* hebt gezien.”

„Laat hem maar komen!” zei Roze, en drukte den ouden heer de hand.

S U U M C U I Q U E.

STEMMEN OVER HET ONDERWIJS AAN MEISJES.

XXVIII.

DE TOELATING VAN VROUWELIJKE LEERLINGEN TOT DE LESSEN ONZER HOOGERE BURGERSCHOLEN.

De maatregel, onlangs door onzen Minister van Binnenlandsche Zaken genomen om vrouwelijke leerlingen toe te laten tot de lessen op de Hoogere burgerscholen werd in den laatsten tijd veelvuldig besproken en beoordeeld. Of hij reeds voldoende is toegelicht in zijne gevolgen, meenen we alsnog te mogen betwijfelen, en geene bijdrage, hoe gering ook, om de geschiktheid van dien maatregel ruimer te kunnen beoordeelen, mag overbodig gerekend worden voor hen die belang stellen in de ontwikkeling der toekomstige Nederlandsche vrouw, hetzij ze later zelfstandig eene plaats in de Maatschappij zal innemen, ook om in eigen onderhoud te voorzien, dan wel om als echtgenoot en moeder een huisgezin te besturen en zich te wijden aan de opvoeding harer kinderen om die te helpen vormen tot nuttige leden van den Staat.

De strekking van dien maatregel is om te gemoet te komen aan ouders, die voor hunne dochters eene min kostbare ontwikkeling wenschen door middelbaar

onderwijs en, bij gemis van speciaal hiervoor ingerigte scholen, niet schromen hun dochters naar de bestaande Hoogere burgerscholen voor jongens te zenden. Hevige bestrijding werd daardoor uitgelokt van de zijde des heeren J. B. Bⁿ van Hugenpoth tot den Berenclauw, die in de vergadering der Vereeniging voor de Statistiek in Nederland, te Amsterdam gehouden, op gronden aan het positief staatsregt ontleend, den maatregel afkeurde.

De geschiedenis der Wet toonde volgens hem overtuigend aan, dat de scholen voor middelbaar onderwijs, ingerigt volgens de Wet van 1863, uitsluitend bestemd zijn voor jongens, terwijl art. 21 al. 2 dier Wet wees op dergelijke scholen voor meisjes; welke bepaling ook eerst bij amendement daarin was opgenomen, aangezien men bij het ontwerpen der wet zelfs niet gedacht had aan een middelbaar onderwijs voor meisjes. De weinige ingenomenheid van den wetgever met dit onderwijs bleek voorts nog uit de weigering der Regeering om de oprigting van scholen van middelbaar onderwijs voor meisjes door subsidie te bevorderen, niet-tegenstaande deze reeds door zijn voorganger den Minister Mr. Fock op de begroting geplaatst was.

Was hier een talentvol strijder opgetreden voor de behoeften van degelijk onderwijs voor de toekomstig Nederlandsche vrouw en meende hij juist in haar belang zijne afkeuring te moeten doen hooren, in de *N. Rott. Courant* van 13 en 14 Februarij j.l. werd in twee hoofdartikelen betoogd de wettigheid van den genomen maatregel, op grond dat geen enkele bepaling in de wet op het middelbaar onderwijs het regt geeft om de Hoogere burgerschool, voor jongens opgericht, voor meisjes gesloten te houden. Naar onze bescheiden meening straalt toch overal in deze wet, zoowel in hare artikelen als bijgevoegde Memoriën van Toelichting, de bedoeling door, dat deze regeling alleen geldt het middelbaar onderwijs voor jongens en dat omtrent de toelating van meisjes geen twijfel behoefde te bestaan, ook al ware de oprigting van middelbare scholen voor meisjes niet bepaald in deze wet vermeld geworden.

Waar toch zoo duidelijk in de Mem. van Toel., gevoegd bij de eerste indiening der wet, gesproken wordt: „Wat het lager onderwijs voor het kind is, moet het middelbaar onderwijs in zijn eerste en algemeene bestemming voor den jongeling wezen”, daar behoefde het toch niet meer twijfelachtig gesteld te worden, of dit onderwijs ook door meisjes zoude kunnen worden bijgewoond. Mogt men ook al met reden er een grief van gemaakt hebben, dat in deze eenzijdig het belang van den jongeling was voorgestaan, hij die niet enkel gelet had op de letter, maar ook op den geest die de samenstelling der wet bezielde, zoude zich daaraan hebben onderworpen en aanleiding gevonden om aan te dringen op uitbreiding van het onderwijs voor meisjes. Thans evenwel legt men zich bij het feit der toelating neder en vindt S. in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* geen aanleiding om de wet op dit punt te wijzigen. „Eerst wanneer er” — om met den Minister te spreken — „overstroming van de burgerschool door meisjes plaats had, zou het onderwijs er schade onder kunnen lijden en de tijd gekomen zijn om andere maatregelen te nemen.”

Dus ook weder hier als later, gelijk wij zien zullen, onvoldoende belangstelling in het onderwijs voor meisjes; of er enkele dan weinige van gebruik maken of het voor haar al dan niet geschikt is, deze regeering beschouwt dit niet als staatsbelang; eerst wanneer het onderwijs schade zoude lijden, dan acht zij zich geroepen tusschen beide te treden.

Moeten dan ook hier door onvoldoende ontwikkeling der vrouw en door ziekelijke of in den grond immoreele utopieën als die van St. Simon, Fourier en Cabet valsche begrippen omtrent aanleg en werkring der vrouw kunnen verspreid worden, alleen omdat die ontwikkeling wordt tegengehouden, doordat men verzuimd heeft in de letter der wet uit te drukken de bedoeling van haar geest.

Een gelijk bezwaar, vermeldt S. in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, bestaat ten aanzien der wet van 28 Julij 1850; „dàár heeft men er ook niet aan gedacht om bij hare vaststelling de vrouw van het Staatsburgerschap uit te sluiten, daar het van zelf sprak, dat men in de bepalingen dier wet alleen mannen op het oog had. Ondertusschen ondervinden wij thans de moeielijkheden van het verzuim. Zoo ongeveer is het ook met de toelating der meisjes op de burgerscholen. Zoo ongeveer, zeggen wij, want er bestaat tusschen de beide gevallen dit verschil, dat de uitsluiting der vrouw van het Staatsburgerschap door het staatsbelang gevorderd wordt, terwijl bij de al of niet toelating der meisjes op de burgerscholen geen diergelijk belang betrokken is. Het is eenvoudig een quaestie van opvoeding, waaromtrent alleen de ouders te beslissen hebben. Wat voor hun dochters al of niet goed is, moeten zij zelf weten, de regeering heeft er geen stem in.”

Naar onze bescheiden meening mag men zich daarvan op deze wijze niet afmaken. Waar hij ook als zijn overtuiging uitspreekt, dat onze Hoogere burgerscholen zijn: scholen voor jongens en niet voor meisjes bestemd en het hier niet geldt een *jus constituendum* maar een *jus constitutum*, waaraan door den Minister blijkens zijn verklaring geen enkel wettelijk bezwaar kon ontleend worden tegen de toelating van meisjes op de hoogere burgerscholen, had hij de netelige quaestie van het Staatsburgerschap der vrouw niet op deze wijze behooren uit te maken, te meer daar de Minister verklaard had noch aan de bepalingen der wet op het middelbaar onderwijs, noch aan die van eenige andere wet het recht te kunnen ontleenen om die toelating te verbieden.

Geest of bedoeling der wet mag hier niets afdoen, de letter zal hier levend maken, en deze kan dan op gelijken grond toegepast worden ten aanzien der wet van 28 Julij 1850. Dat de uitsluiting der vrouw van het Staatsburgerschap door het staatsbelang gevorderd wordt, is een meening, niet zoo algemeen gedeeld, en mannen als Stuart Mill beijveren zich het der vrouw te verschaffen en waar zij, gelijk in Engeland, een plaats inneemt nevens den man om als lid eener Schoolcommissie op te treden, kan men haar bezwaarlijk die regten onthouden.

Dat het voorts eenvoudig een quaestie van opvoeding is, waaromtrent alleen de ouders te beslissen hebben, dit geeft nog geen recht lichtvaardig deze zaak te behandelen. Wat voor hun dochters al of niet goed is, moeten zij zelf weten: de regeering heeft er geen stem in. Maar indien de ouders door gebrek aan juist inzicht van de waarde van enig onderwijs, geschikt voor hun dochters, zich wenden tot de regeering, die dit onderwijs heeft geregeld en door hare ambtenaren doet controleeren, bovendien bepalingen middellijk of onmiddellijk heeft vastgesteld omtrent het bijwonen van dat onderwijs, indien dergelijke regeering op de vraag van ouders tot toelating hunner dochters slechts ten antwoord gaf: dat moet gij zelf beslissen, ik heb geen stem daarin, zoude zij hare roeping slecht vervullen; zij zoude daardoor toonen zich om de belangen der toekomstige vrouw, moeder en opvoedster, die zooveel kan bijdragen tot vorming van den toekomstigen Staatsburger, al zeer weinig te bekommeren en bovendien de belangen van het middelbaar onderwijs onvoldoende te behartigen, door niet vooraf te onderzoeken in hoeverre die toelating al dan niet wenschelijk is.

Door den Minister werd dan ook indertijd beschikt: „dat hij er geen bedenking tegen had, dat ook vrouwelijke leerlingen, waar dit na onderzoek zonder bezwaar kan geschieden, tot de Hoogere burgerschool te Goes wèrden toegelaten” en stelde hij aan de Directeurs de vraag: „is er niets in den geest en den gang van het onderwijs, in de samenstelling van het personeel, in den geest der leerlingen, dat als beletsel voor toelating zou kunnen gelden?” Een vraag naar het oordeel van den schrijver in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* alleen gedaan met het doel, om, zoo er een ongunstig antwoord op mocht komen, met te meer nadruk aan de ouders in bedenking te kunnen geven: „vindt gij geen bezwaar in

dien kring van onderwijs en leerlingen uwe dochter te doen opnemen?" Maar verder mocht en mag hij niet gaan. Zijn er ouders, die, ook na de bezwaren van den Directeur vernomen te hebben, bij hun aanvragen volharden, dan moet de Minister bij zijn opvatting van de wet toegeven.

Maar deze handelwijze bevreemdt ons eenigermate; de verantwoordelijkheid der toelating wordt hierdoor gelegd op de schouders van den Directeur. Of er iets is in den geest en den gang van het onderwijs, in de samenstelling van het personeel dat als beletsel voor toelating zou kunnen gelden, zie, dat alles weet de regeering of kan zij weten door hare verantwoordelijke ambtenaren, de Inspecteurs, die volgens art. 53, „zorgen door schoolbezoek voortdurend bekend te „blijven met den toestand der scholen, waarvan hun het toezigt is opgedragen; „zij trachten door overleg met de gemeentebesturen en met de onderwijzers den „bloei van het middelbaar onderwijs te bevorderen; — zij lichten onzen Minister van Binnenlandsche Zaken voor omtrent *alle* onderwerpen, waarvan hun bericht wordt gevraagd en doen hem alle zoodanige voorstellen als zij in het belang van het middelbaar onderwijs noodig achten, enz."

Is er iets in den geest der leerlingen, dat als beletsel voor toelating zou kunnen gelden? Deze vraag behoort eigenaardig bij den Directeur te huis. Doch welk antwoord kan hierop verwacht worden? Heerscht onder zijn leerlingen een verkeerde geest, aan hem dien te verbeteren en zoo noodig met ondersteuning der commissie van Toezicht de verkeerden verwijderd. Blijft die geest verkeerd, welnu, dan is hij ongeschikt voor die moeilijke taak, en zal hij die zelf nederleggen. Doch hoe te oordeelen of er in den geest der leerlingen iets zijn kan, dat als bezwaar gelden moet voor die toelating? Dit is zeer zeker niet uit te maken vóórdat die toelating heeft plaats gehad en het gezamenlijk onderwijs korter of langer tijd geduurd heeft. Een aprioristisch oordeel heeft in dit opzicht weinig waarde en mag althans geen reden zijn tot het nemen van zulk een gewichtig besluit.

Doch ten slotte mag men vragen, waartoe al dit schijnvertoon, waartoe al dit geplooi om zich te dekken door de letter der wet? Het moge in politieken zin subtiel, voorzichtig, en wat al niet meer zijn; cordaat, degelijk is het niet, ouders, die de belangen hunner dochters niet goed inzien, eene gelegenheid te geven om haar te brengen op inrichtingen van onderwijs, niet voor haar bestemd, en waar zij aanleiding kunnen geven tot verstoring der goede orde, zoo noodig en moeilijk bij jongelingen op dien leeftijd te handhaven. Feitelijk toch kunnen zij, bij de tegenwoordige opvatting der wet door dezen Minister van Binnenlandsche Zaken, niet geweerd worden van de Hoogere burgerschool, zoolang zij gedurende het onderwijs zich ordelijk gedragen.

Wij hebben dus thans het middelbaar onderwijs, gegeven op de Hoogere burgerscholen voor jongens, door de toelating van meisjes ook voor haar zien geschikt verklaard, zoowel den geest als den gang van dit onderwijs. Volgens verklaring van den staatsman, die aan Nederland eene regeling van het middelbaar onderwijs verschafte, waardoor het in algemeene geestelijke ontwikkeling niet ten achteren behoefde te blijven bij naburige landen, is het doel daarvan „algemeene voorbereiding tot een groote verscheidenheid van maatschappelijke betrekking, beroep of dienst" of, gelijk hij het later uitdrukte, „voorbereiding voor hen, die in de beschaafde en steeds voortgaande Maatschappij waardig wenschen te verkeeren. Vroeg men bij gelegenheid van de vaststelling der wet, of er aan zulke scholen van *voortgezet onderwijs* niet evenzeer behoefte bestond voor meisjes als voor jongens, dan werd het antwoord op die vraag gegeven door te wijzen op art. 21 al. 2, dat in de wet opgenomen was.

Algemeene voorbereiding tot een groote verscheidenheid van maatschappelijke betrekking, beroep of dienst, dit het doel van het middelbaar onderwijs voor jongens zijnde, kan het niet even geschikt voor meisjes zijn, tenzij men de emanci-

patie der vrouw voorsta, haar in de Maatschappij met den man gelijk wil stellen en haar geschikt achte tot het vervullen derzelfde betrekking, zoowel in de raadzaal als in het staatsbestuur, zoowel in de industrie als in . . . den krijgsdienst. Gelijkstelling vereischt gelijke positie in de maatschappij met gelijke rechten en daartegenover natuurlijk gelijke plichten.

Eenmaal die gelijkstelling aangenomen, dan niet meer getwist over meer of minder geschiktheid voor dit of dat beroep; een grenslijn te bepalen is onmogelijk, dit hangt van individueele opvatting af. Dan ook afgeschaft die vooroordeelen van eigenaardige kleeding, die belemmerend zijn voor de uitoefening van eenig beroep: de emancipatie eischt vrijheid en gelijkheid.

Aan zulke Amerikaansch—Bloomersche ideeën zijn wij hier nog niet gewoon en zullen deze hier ook wel geen ingang vinden; op grond daarvan wordt dan ook niet verlangd een gelijk middelbaar onderwijs voor jongens en meisjes.

Maar de tweede bepaling van den ontwerper der wet op ons middelbaar onderwijs, die ook tegenwoordig als Minister van Binnenlandsche Zaken de hier besproken interpretatie daarvan gegeven heeft en welke luidde: „voorbereiding voor hen, die in de beschaafde en steeds voortgaande Maatschappij waardig wenschen te verkeerem,” kan misschien menigeen dringen zijn dochters van dat onderwijs te doen gebruik maken, vergetende dat deze definitie, zooals de meeste definitiën, zeer onvolkomen is en geenszins daaruit afgeleid mag worden, dat hĳ of zij, die dit onderwijs niet genoten heeft, in die maatschappij niet waardig zal kunnen verkeerem. Evenwel moesten ouders, die werkelijk belang stellen in de opvoeding hunner dochters, alvorens zich tot den Minister te wenden, om toelating voor haar te verkrijgen tot de Hoogere burgerschool, te rade gaan met hetgeen hij volgens het Bijbl. der *Staats Courant* 1871 blz. 791—792 zeide, toen de heeren Jonckbloet en van Kerkwijk aandrongen op het verleenem van subsidie voor middelbare meisjesscholen: „Hebben meisjes gelijke bestemming in de maatschappij, gelijken werkkring als jongelingen, voor wie de scholen der wet van 1863 opgericht zijn?”

„Is dan toch niet hetgeen men algemeene beschaving van de vrouw zou moeten noemen, iets anders dan algemeene beschaving voor den man, die in de groote werkplaats van de maatschappij buiten 's huis zijn taak te vervullen heeft?”

„Derhalve meen ik te mogen aannemen: het is in confesso, het wordt door de geachte voorstellers erkend: de middelbare school voor meisjes moet iets anders wezen dan de middelbare school, ingesteld en geregeld bij de wet van 1863.”

Hieruit blijkt overtuigend dat de letter der wet, gelijk thans slaafs opgevolgd, den geest zoal niet geheel, dan toch grootendeels, dooden zal. Want van waar zal de drang komen tot oprichting van meer meisjesscholen, indien men hen, die middelbaar onderwijs voor de toekomstige vrouw wenschen, kan wijzen op de gelegenheid die de wet geeft om dergelijk onderwijs bij te wonen? Wanneer door sommigen verwezen wordt naar Amerika, waar jongens en meisjes gezamenlijk dit onderwijs genieten en men daarvan de uitstekendste gevolgen vertelt; wanneer door enkele anderen deze wetsinterpretatie nu eens echt liberaal genoemd wordt, omdat zij die kleingeestige opvatting als zoude de vrouw minder ontwikkeling behoeven dan de man, verloochent. Een maatregel door eenigen begroet als een dageraad voor de met krachtige schreden voorwaarts strevende Nederlandsche vrouw, die in staat zal zijn haar kinderen veel beter te ontwikkelen of als ongehuwde door haar kennis zich een werkkring te verschaffen, waardoor zij vrij en onafhankelijk kan leven; door weinigen geacht een groot voordeel, omdat nu het financiële bezwaar, dat soms de oprichting van meisjesscholen van middelbaar onderwijs tegenhoudt en zelfs die voor jongens belet, is opgeheven, want een Gemeente, welke financiën niet toelieten een van beide, voor jongens of

meisjes, op te richten, nu voor hen gezamenlijk daartoe wel in staat is en in een betrekkelijk voldoende aantal leerlingen door hun schoolgelden genoegzamen steun vindt.

Zullen nu al die tevreden en juichenden moeten teleurgesteld worden door enkelen die hun stem verheffen tegen dien maatregel en achten dat daardoor in strijd met het belang der vrouwelijke leerlingen gehandeld is? De gronden hiervoor wenschen wij aan het oordeel van ieder onbevooroordeelde te onderwerpen.

Zoowel de man als de vrouw, beiden hebben een doel waarnaar zij streven, en hoe verschillend of omvangrijk dit ook moge worden opgevat, hierin zullen allen het eens zijn, dat dit althans het begrip omvat overeenkomstig aanleg en bestemming gelukkig te zijn.

Waar dus eenig onderwijs met vrucht zal gegeven of genoten worden dient dit overeenkomstig aanleg en bestemming te zijn. En hoe geheel anders nu is de aanleg der vrouw vergeleken met dien des mans. In het algemeen is zij kleiner van lichaamsbouw, zijn haar beenderen en spieren dunner en zwakker, haar onderste ledematen korter en hierbij haar bewegingen, even als haar stofwisseling minder krachtig. Het hart, kleiner dan bij den man, niet slechts relatief, maar ook absoluut, stuwt het bloed, dat wateriger in zijn bestanddeelen is, met minder kracht door de minder sterke bloedvaten. Dit bloed, dat in de longen van zijn schadelijke bestanddeelen moet bevrijd worden en daartoe over een zoo groot mogelijke oppervlakte in dunne vaatjes uitgespreid wordt, vindt daarvoor bij deze in verhouding minder ruimte in de borstkas dan bij den man. De ademhaling der vrouw is ook minder diep en is mede een aanleiding dat de bloedzuivering en stofwisseling niet zoo snel als bij den man plaats heeft.

Deze weinige gegevens alleen zijn reeds voldoende om te besluiten, dat de man lichamelijk krachtiger gevormd is dan de vrouw en hij als van nature haar beschermer is. Waar lichaamskracht vereischt wordt, ziet men de vrouw misdeeld door haar aanleg en zeker niet in staat, noch geroepen, zich met hem te meten.

Maar op het niet stoffelijk, het psychisch gebied, kan zij daar dan geen gelijken tred houden met den man?

Het behoeft zeker wel niet betoogd te worden (in geen geval ware het hier de plaats daarvoor), dat de geestelijke vermogens van den mensch innig samenhangen met de ontwikkeling zijner hersenen, en moge de leer van Gall door overdrijving veel hebben willen aanwijzen waartoe het recht niet bestond, zij heeft toch het onderzoek in een richting bevorderd waaraan wij eene meer nauwkeurige kennis der hersenen verschuldigd zijn. En nu is als ontwijfelbaar aan te nemen, dat de voorste hersenlobben, of die deelen welke het voorste gedeelte van den schedel, tot het aangezicht behoorende, innemen, dat die vooral de zetel zijn der hoogere geestelijke vermogens, zooals denkvermogen, oordeel en wil. Dáár moet de werkplaats gezocht worden van den wijsgeer of waar de meer afgetrokken denkbeelden worden verwerkt tot begrippen en besluiten, die zich aan onze rede kenbaar maken. De hierop volgende midden en achterste hersendeelen zijn de zetel van het intuitive gevoel en van verschillende andere werkingen, terwijl meer aan de grondvlakte der groote en in de kleine hersenen begoerten, neigingen en hartstochten zetelen.

Vergelijken wij nu den schedel des mans met dien der vrouw, dan ziet men in het algemeen dat die des eersten ongeveer $\frac{1}{7}$ meer omvang heeft, en juist dat gedeelte hetwelk behoort tot het aangezicht, absoluut en relatief, belangrijk grooter is. Bij de vrouw daarentegen is de schedel meer afgerond en springt deze niet zoo naar voren, en daar nu de schedel meer vergelijkt is met eene doos, die zich modelleert naar de daar binnen zich door groei naar buiten uitzettende zachte deelen, zoo zien wij hoe de hersenen beantwoorden aan dien schedelvorm. Bij den man krachtiger ontwikkelde voorhersenen dan bij de vrouw, en niet alleen in

uitgebreidheid, doch ook intensief, want de meerdere kronkelingen met hare talrijker en dikker bloedvaten, vergeleken met die der hersenen van de vrouw, getuigen voor een krachtiger stofwisseling en levensuiting, een en ander onafscheidelijk aan elkander verbonden. De midden- en achterhersenen daarentegen zijn bij de vrouw relatief meer ontwikkeld.

Voorts is haar zenuwstelsel, met de hersenen in direct verband staande, prikkelbaarder dan dat des mans; sterke prikkels, vooral een doordringende reuk of een sterk geluid, worden heviger door haar waargenomen en de reflexbewegingen zijn menigvuldiger. In den regel is haar tastgevoel en waarnemingsvermogen van kleuren fijner. Die grootere gevoeligheid der zenuwen geeft aanleiding dat bij haar veelvuldiger zenuwaandoeningen zooals: hysterie, St. Vitusdans, catalepsie, somnambulisme en onmacht voorkomen. Doch niet alleen in die uitwendige verschijnselen spiegelt zich die grootere gevoeligheid af, zij doet zich vooral ook kennen in de bewuste uiting des geestes. Haar gemoedsleven, welks werkplaats te zoeken is in midden- en achterhersenen, minder beheerscht door een kalm oordeel en een krachtigen wil, ontvangt niet alleen tal van gewaarwordingen, doch hecht zich aan deze zonder haar waarde voldoende te onderzoeken. Dit geeft aanleiding dat het oordeel wel snel, doch meer oppervlakkig gevormd is, terwijl het geheugen minder geoefend wordt. De handelingen der vrouw worden over 't algemeen dan ook meer bestierd door het gevoel dan wel door de rede; zij is meer deelnemend, haar kinderliefde en godsdienstig gevoel inniger, haar zedelijkheid grooter en haar fantasie rijker.

Deze neiging om veel waar te nemen en snel te oordeelen geeft der vrouw wel een goed en vlug oordeel, maar waar dit behoort door te dringen in een ingewikkelde verhouding of een diepzinnige navorsching, daar is de opgenomen gewaarwording onvoldoende geassimileerd om een nader onderzoek toe te laten. Vluchtig als ze kwam werd ze door tal van anderen opgevolgd en verdrongen, en oordeel en wil missen door gebrek aan aanleg of oefening eerder het vermogen zich tot enkelen te bepalen.

Van de gewaarwordingen door den man ontvangen worden er minder met zelfbewustheid opgenomen; de receptiviteit schijnt zwakker wat de uitgebreidheid aangaat, doch wat de intensiteit der waargenomene betreft, schijnt deze sterker te zijn en vooral zich te bepalen tot die gewaarwordingen, welke met het wezen der dingen in naauw verband staan. Is tot verklaring hiervan aan te nemen zijn aanleg, berustende op krachtiger stofwisseling in zijn hersenen, waardoor, om een beeld te gebruiken, sterker afdruk achterblijft, hetgeen zich reeds uit bij den jongeling, wanneer zijn oordeel rijpt en hij niet meer alleen stil staat bij de beschouwing der feiten, doch van deze de beteekenis voor het leven wil leeren kennen? Is de verklaring hierin te vinden, dat reeds bij den jongeling een veel sterker gevoel van individualiteit op den voorgrond treedt, voor een deel als gevolg van zijn krachtigen ligchaamsbouw, dat hem dringt ook door kennis zich minder afhankelijk te gevoelen van anderen en hem voorbereidt tot een toekomstig beroep? Of zouden misschien de sterker ontwikkelde voorhersenen een ruimer werkplaats aanbiedende, waar tal van gewaarwordingen, nevens elkander plaats vinden zonder elkander te verdringen of te bedekken, voldoende verklaring geven van het feit dat de man meer zijn oordeel en wil bepalen kan en vaak bepaalt, tot het navorschen van enkele gewaarwordingen, in het wezen van deze dieper doordringt, zich daaraan met meer energie wijdt? Zijn geringer zenuwprikkelbaarheid leidt hem daarvan minder af en stelt hem zodoende in staat niet te rusten voor zijn onderzoek geëindigd, zijn navorsching geschied of zijn uitvinding voltooid is. Bijna alles op het gebied van wetenschap en kunst of voor het leven van gewicht is van hem afkomstig.

Kan het anders of die grooter energie, die sterkere wilskracht maakt zijn harts-

tochten heftiger, zijn fantasie koener, zijn handelingen meer consequent, doortastend en ruw; maar ook daardoor mist hij in tegenspoed de kalme gelatenheid der vrouw; zij, de minder krachtige, die met minder energie de ontvangen indrukken opneemt, duldt met grooter standvastigheid de ramspoeden des levens. Alles wat invloed heeft op het gemoed treft haar vooral en kan haar tot de grootste zelfverloochening brengen; zooveel mogelijk weet zij alles ten beste te leiden en geraakt daardoor minder in vertwijfeling. Zelfmoord komt bij den man dan ook driemaal meer voor dan bij de vrouw. Haar wezen is liefde, maar nog minder tot haar eigen, dan wel tot het andere geslacht; tot zwakken en hulpbehoevenden voelt zij zich getrokken. Haar deugd is onschuld en reinheid van hart, innige deelneming haar sieraad.

Psychisch ook is dus beider aanleg en uiting verschillend; beider doel nochtans gelijk, n. l. overeenkomstig hun aanleg in eigen uiting of werkdadigheid zich tevreden en gelukkig te gevoelen. Geef den man een vrouwelijke opleiding of doe geweld aan zijn aanleg, en hij zal met zich zelven niet tevreden kunnen zijn; ontwikkel bij voorkeur zijn gemoedsleven, en zijn diepte van oordeel en sterkte van wilskracht zal daaronder lijden, zijn overtuiging van hetgeen hij recht en waar acht en waarvoor hij strijdende zoude willen sterven, kan zich dan minder krachtig uiten, omdat zijn gemoedsleven er tegen in opstand komt en hem weifelmoedig maakt. Geef der vrouw evenzeer een opleiding in strijd met haar aanleg en zij zal door haar eigenaardige constitutie zich zwak en onbevredigd gevoelen, en al ware het mogelijk dat bij voortgezette leiding in dien zin, bij opvolgende geslachten, door cultuur, de vrouw dezelfde eigenschappen des geestes als de man verkreeg, dan nog zal haar eigenaardige lichaamsverhouding voor haar een beletsel blijven om een plaats te bekleeden in de Maatschappij, welke beantwoordt aan de door haar alsdan te stellen eischen.

Maar is dan onder de leervakken der Hoogere burgerscholen zooveel leerstof ongeschikt voor meisjes van 12 tot 18jarigen leeftijd, dat dit als bezwaar gelden moet voor gezamenlijk onderwijs? Bij raadpleging van het programma vinden wij b. v. Werktuigkunde, Machineleer, Chemische- en Mechanische technologie, Aard- en Delfstofkunde, Handelswetenschappen, om van het meer uitgebreid onderwijs in wiskunde niet te spreken, evenmin als van gezamenlijke verpligte beoefening der gymnastiek.

Nu mogen deze verschillende vakken met meer of minder recht eene behoefte geacht worden voor den toekomstigen staatsburger, die zich moet voorbereiden voor een of ander beroep, of om later in de voortgaande beschaafde Maatschappij zich waardig te bewegen; voor de vrouw, die daarin op andere wijze als de man werkzaam zijn zal, is de beoefening dier vakken niet alleen onnoodig, maar zelfs in strijd te achten met haar aanleg en geestvermogens. Ter wille eener zeldzame uitzondering is het niet geraden den vrouwelijken geest in die richting ten koste van haar aanleg te ontwikkelen; bovendien kan zij dien tijd harer leerjaren nuttiger besteden door zich kennis te verschaffen in vakken van kunst en smaak, waarin thans nog veelal het onderwijs gegeven wordt door den man, doch waartoe zij met haar aanleg en vatbaarheid als geroepen is. Wij willen hier slechts wijzen op het onderwijs in muziek, zang, teekenen, handwerken, enz.

Volgens sommigen zoude als correctief hiervoor kunnen gelden, dat men de meisjes op de Hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus alleen de drie eerste jaren het onderwijs liet bijwonen, wanneer slechts enkele dezer lessen gegeven worden, of wel ze eenvoudig niet toelaten tot het bijwonen dier lessen; doch men vergeet, dat hieromtrent het bezwaar blijft gelden dat zij òf gedurende de twee laatste jaren geheel het onderwijs, dus ook het voor haar ontwikkelende en vormende van taal-, letterkunde, geschiedenis enz. missen òf men ze uitsluit van een ge-

deelte van het onderwijs, waartoe niemand bij de thans gevolgde wetsinterpretatie het recht heeft, en dit in strijd zoude zijn met den feitelijken toestand.

Met het willen toepassen dezer excepties wordt juist het ongepaste erkend om voor beide geslachten gelijke opleiding in te voeren.

Een bezwaar door sommigen geopperd, dat het met de zedelijkheid strijdig te achten is jongelieden van beiderlei kunne op 12- tot 20jarigen leeftijd gelijktijdig onderwijs te doen ontvangen, zal onder enkele omstandigheden zeker zwaar moeten wegen, hoewel de voorstanders der gemengde school zich op het gunstige voorbeeld hieromtrent door Amerika gegeven, beroepen. Het weinige evenwel, dat hieromtrent bekend is, rechtvaardigt zeker nog geen bepaalde uitspraak, en voornog mag betwijfeld worden of het oude Europa met zijn vooroordeelen en volgens sommigen met zijn verouderde begrippen er wel bij winnen zoude, indien de zeden van het jonge Amerika hier werden ingevoerd.

Dáár zijn zooveel zedelijke invloeden, die het familieleven ten gronde rigten, dat men deze aan Amerika niet behoeft te benijden.

In dien leeftijd treedt evenwel de puberteit in en ondergaat het lichaam in enkele opzigten belangrijke wijziging. Het verband dat bestaat tusschen ieder lichaamsdeel, zoowel tot de hersenen als de overige deelen des lichaams treedt dan meer op den voorgrond; dan worden de ontvangen indrukken en gewaarwordingen door den jongeling, zoowel als door het meisje, overeenkomstig hun aanleg ontvangen en beoordeeld. Waar de jongeling zich heftiger, levendiger en moediger betoont, zal het meisje zich zachter, ontvankelijker en leezamer doen kennen; hoewel de inspanning des geestes uren achtereen door haar minder goed zal kunnen worden volgehouden. Waar op dien leeftijd de hartstochten ontwaken en het zwakkere geslacht voortdurend hem omgeeft, zal de aandacht des jongelings te veel worden afgeleid en het meisje met hare levendige fantasie ook te veel afleiding vinden. De aanhoudende omgang op dien leeftijd, waarin het meisje met haar grootere intuïtie, een, zij het ook vaak minder grondig, nogtans vlugger, oordeel uitsprekt en waartoe zij door haar vroegtijdige ontwikkeling ook eerder in staat is, zal op den jongeling een beschamenden invloed uitoefenen en zijn energie verlammen. Voeg daarbij dat die omgang of het meisje ruwer of den jongeling te vrouwelijk doet worden, of als resultante van beider invloed eene uitwerking heeft, welke niet strookt met beider aanleg en dien dus niet tot ontwikkeling brengt, dan kan ook op grond daarvan de gemengde school niet wenschelijk zijn.

Voorts mag men vragen: zal die dagelijksche omgang niet alle illusie benemen op een leeftijd waarop beide geslachten die zoo gaarne koesteren en waardoor aan hem of haar eigenschappen worden toegekend, die al mogen zij niet bestaan, nogtans bij het meisje de zucht aankweekt tot orde, netheid en tot een zelfopofferende liefde om hem gelukkig te maken, in wien zij haar ideaal meent te zien, en bij den jongeling een spoorslag is om door moed, ijver en deugd zich zijn ideaal te verwerven?

De werkelijkheid moge degelijker en het proza meer geschikt zijn voor den ernst des levens, doch de platonische liefde en de koude werkelijkheid schenken maar aan weinigen bevrediging, wanneer het bloed krachtig het ligchaam doortintelt en spieren en zenuwen zich als gestaald gevoelen om idealen te bereiken. Wij achten het dan ook geen voorrecht. Het leven is bovendien prozaisch genoeg om niet alle illusie er uit te bannen, noch is 't physisch een gunstig vooruitzicht voor de nakomelingschap der Amerikaansche jeugd van beide geslachten, indien van zinnelijkheid op dien leeftijd in de school geen spoor wordt waargenomen, zooals met ophef getuigd wordt.

Eindelijk mag terecht gevraagd worden, is de man op deze scholen, met uitsluiting der vrouw, geschikt om het meisje overeenkomstig haar aanleg te ontwikke-

len, is hij zoo bij uitnemendheid geschikt om de eischen van het vrouwelijk gemoed te bevredigen, waar hij met zijn dieper doordringend oordeel altijd het waarom en waartoe navorscht? Weet hij in letterkunde altijd juist te beoordeelen de drijfveeren van het vrouwelijk gemoed, zal hij door zijn critischen geest niet vaak dat fijner gevoel kwetsen of verstikken? Der ontwikkelde vrouw behoort bovenal die taak, zij kan toestanden en feiten dienstbaar maken tot ontwikkeling van vrouwelijke deugd, gelijk de man daarin aanleiding vinden kan tot vorming van het echt manlijk karakter.

Vergeten wij niet dat, al moge beider doel één zijn, aanleg en maatschappelijke verhouding om dit te bereiken, verschillen. De man behoort aan zijn gezin, doch ook aan den Staat. Voor het eerste zorgt hij vooraf, want hij is daarvan hoofd en beschermer; bovendien is hij een schakel van de keten der verschillende gezinnen, die den Staat vormen, en als zoodanig heeft hij aan dezen zijn verplichtingen. De vrouw zorgt voor de inwendige familieverhouding, haar vrouwelijke deugden en eigenschappen maken haar boven den man geschikt om zich te wijden aan de taak der opvoeding hunner kinderen, de vorming van hun zeden en neigingen, waartoe zeer zeker kennis noodig is en een teveel niet schaden kan, maar waar die kennis niet kan vergoeden een gemis aan liefde, zelfverloochening en dat tal van deugden, hetwelk het sieraad der vrouw uitmaakt.

Zoolang in Nederland nog prijs gesteld wordt op huiselijkheid, dringe men de vrouw niet in strijd met haar aanleg in een richting, waardoor zij het huiselijk bestier en de opvoeding harer kinderen aan anderen zal moeten overlaten, als zorgen in haar oog van te geringe waarde geworden, om zich met wetenschap of staatkunde bezig te houden.

Bij de meer uitgebreide ontwikkeling, die de man in deze dagen behoeft, stelle men ook de vrouw in staat die overeenkomstig haar behoeften en aanleg te verkrijgen, opdat zij een geschikte levensgezellin voor hem blijven kan, zonder dat ze behoeft opgeleid te worden om zijn compagnon in zaken te zijn. Ook voor haar verbeterd onderwijs, zoo mogelijk dat wat men verstaat onder middelbaar, en dan gegeven door ontwikkelde vrouwen, met uitzondering van enkele vakken, die meer geschikt door mannen kunnen beoefend en onderwezen worden, als geschiedenis, wiskunde enz., en iedere aanleiding geweerd, die de invoering daarvan vertragen kan en waartoe vooral het bijwonen der lessen op de Hooge burgerscholen voor jongens strekt; aan haar op deze wijze meerder gelegenheid verschaft om zich later een zelfstandigen werkkring te verschaffen, overeenkomstig haar aanleg. Zij zal dan niet minder geacht worden, al munt ze niet uit door geleerdheid zooals een Mad. du Chastelet, die volgens verklaring van Aupère een genie in wiskunde was, al wordt zij geen Geoffrin, de Scudery, of geen op andere wijze beroemde vrouw. Ook als moeder kan zij eene verheven roeping vervullen en een Julius Caesar en de Gracchen, een Augustinus, een Henri IV, een Goethe en zoo veel andere groote en beroemde mannen zijn dáár, als getuigen van wat zij aan hunne moeders verschuldigd waren, en wat wij weten van het intieme leven, vooral van hen die beroemd waren om hun deugden, bewijst ons dat wij bijna altijd in het hart hunner moeder het geheim hunner verdiensten zoeken moeten.

Mogen zij die geroepen zijn onze wetten niet slechts naar de letter, doch ook naar den geest toe te passen, weldra zien dat op dezen weg tot volksontwikkeling een verkeerde stap gezet is, en geen ouders voor hunne dochters gebruik maken van een vergunning om haar het middelbaar onderwijs voor jongens te doen bijwonen, doch aandringen, waar dit noodig en mogelijk is, op verbetering van het onderwijs voor de toekomstige Nederlandsche vrouw.

BRIEVENBUS.

VI.

D^s. GUNNING, SCHILLER EN DE BEER.

In het Maartnummer, bladz. 316—325, van dit Tijdschrift laat een stem uit Goes zich hooren tegen de Taucherbeschouwing van D^s. Gunning, jr., een stem, die — het zij met eerbied jegens dien geachten spreker gezegd — ons niet zulk een helder begrip van *der Taucher* geeft als die van den predikant-letterkundige. Ook zal D^s. Gunning zich niet bekeeren op die stem, wat toch het doel, hopen wij, van kritiek is. Om beide redenen kom ik tegen zulk een afkeurende stem van deze Taucherstudie op.

Terwijl de heer Gunning ons ten stelligste leert, hoe wij Schiller en zijn arbeid niet moeten opvatten — de eerste schrede op het gebied van dichters te verstaan — tracht de heer De Beer ons even stellig aan te toonen, hoe wij den grooten man begrijpen en verwerken moeten — de eerste schrede op het gebied van aan dichters te twijfelen. Wij moeten eerst weten, waarvoor we iemand niet moeten aanzien, dan kunnen wij hem leeren kennen. In de voldoening aan dit axioma (*) staat Gunning's uitlegging boven die van De Beer. Deze is zeer gewoon, zeer gebruikelijk, uitgezonderd welligt het karakter aan Shylock toegedacht, daar in den regel Shylock's karakter (o. a. door Garrick) zóó wordt opgevat, dat de Venetiaansche Christenen van dien tijd konden beseffen, hoe weinig minder exclusief zij waren. Men zou van De Beer's uitlegging kunnen vragen:

„Sonderbar! wie wohlbekannt
Dünkt mir diese Bärensprache!
Habe ich nicht in theurer Heimat
Früh vernommen diese Läute?“

Atta Troll.

Hoe geheel anders is dit met des heeren Gunnings studie! Hoe geheel nieuw is deze. Schiller is in zijn werkje zoo consequent opgevat als de dichter die hij niet is, dat wij niet aarzelen, de beschouwingwijze welkom te heeten als de eerste krachtige poging zum verneinen waar geen letterkundig sterveling die verwacht had. Schiller een geloovig Christen! Zoo waar is het, wat de grootste verneiner van zijn eeuw, de heer Mefistofeles, eenmaal tot zijn slagtoffer, den jongen dokter Faust, overigens een geleerde bol, profetisch zeide:

„Du siehst mit diesem Trank im Leibe
Bald Helenen in jedem Weibe.“

Het is een karakteristieke studie. Zij teekent Gunning, zij teekent zijn streven, zij teekent de laatste helft der negentiende eeuw als in runenschrift. „De waarachtige kritiek, zegt de schrijver van deze merkwaardige Schiller-verdordting, is die der liefde: want liefde, geestdrift heeft in den aanvang de wereld *geschapen*, en zij — alléén kan dus de wereld, ook de wereld der poëtische schepping, *verstaan*.“

Maar de heer Gunning behoeft geen kritiek te ontwapenen met zulke Sirenen-taal. Het boekje is zóó warm geschreven en hier en daar gloeit het zóódanig van het vuur der belijdenis, dat niemand het ondernemen moest, den schrijver te bekeeren. Wij nemen het, en zeiden dit hierboven reeds, volkomen zooals het is, en zooals het is, is het een *teeken*. Door en door, één en al apostolisch geloof, ziet de heer Gunning zijn innerlijk wezen, zijn ziel en leven in alles, wat uit het ver-

(*) Een axioma is, tegenwoordig, elke persoonlijke opvatting.

leden, het heden en de toekomst hem nadert. Hij moge nu nog tegen Goethe opzien, gelijk een paard wel eens schichtig wordt als hij bij ongeluk snachts de maan ziet, de tijd zal komen, dat de worsteling van Faust, de levensloop van Meister, Goethe-Jovis-zelf, evenzeer aan Dordt zullen moeten gelooven als Schiller en de Duiker. Des schrijvers gloed maakt de „studie” aantrekkelijk, gelijk de bezielde kunst dit altoos doet; of zij waar of valsch zij; dit beslist de eerste indruk niet. Ik geloof daarom gaarne, dat onder den eersten indruk menigeen moeite heeft, zich op eigen standpunt terug te worstelen. Voor den geloovige moet de uitwerking bekoorlijk zijn. Een arbeid, die deze eigenschappen bezit, heeft recht op erkentenis.

Toen wij de studie gelezen hadden en hier en daar herlezen, vernamen wij in ons de voortzetting van een geluid, dat ik niet beter vergelijken kan dan met de klanken uit een der steenen Faraonen, Memnon, die bij zonsopgang, zegt de Sage, geheimzinnige maar heldere toonen laat hooren: zijn lofzang aan Aurora, zijn moeder. Zulk een toon, en zulk een Sage doorklinkt ons wonderbaar. Toch gelooven wij, dat de schrijver zich eerder van Aurora verwijderd, dan haar nadert. Maar dit beslissen wij niet, zijn psychologisch wezen is een gevaarlijk veld; want nu weten wij er van, dat daar kunstenaars en gedochten, gezonde gedachten en zieke fantasiën huizen. Ik wil het hem zelven vragen.

Waarde Heer Gunning!

Zoo werd het dan mogelijk voor u, uit den Heidenschen Schiller en een zijner gewrochten, waarin hij zich verder dan ooit van uw lijfdogma, het apostolische geloof, verwijderd toont, een schijnwasem van dat geloof op te stoomen. Gij ontdekt iets in den *Taucher*, dat u, onder erkenning van de hoofdgedachte die aan het gedicht ten grondslag ligt, naar uw inzien het recht geeft om Schiller toe te kennen: *ahnung* van de kracht des apostolischen geloofs.

Is het reeds stout, te meenen, dat Schiller slechts een schemerachtig besef had van voorstellingen, waaraan zulk een machtig kunstenaar *form en leven* schenkt, nog vermeteler is het, een andere wijding te eischen voor kunstwerken, door Schiller's hand gewijd; te wanen, dat die wijding geschied zij met onzekere hand!

Doch dit zij u vergeven, gedachtig als wij zijn aan „diesem Trank im Leibe.”

Het was toch in zijn derde of laatste periode van kunstenaars-ontwikkeling, dat Schiller nog zong het zielroerende lied, u bekend:

„Sagt, wo sind die Vortrefflichen hin;
 Wo find ich die Sanger,
 Die mit dem lebenden Wort horchende Volker entzuckt?
 Die im Himmel den Gott, zum Himmel den Menschen gesungen
 Und getragen den Geist hoch auf den Flugeln des Lieds?”

En deze klagt:

„Ja, sie kehrten heim und alles Schone,
 Alles Hohe nahmen sie mit fort,
 Alle Farben, alle Lebenstone,
 Und uns blieb nur das entseelte Wort.”

Dit laatste onderstreept gij en ik doe het nu ook.

Welk een waar dichter is hij, niet waar? en hoe echt Grieksch is hij. Had uw geloof hem kunnen bezielen, zijn poëzie waarborgt u toch — en het voorbeeld van Da Costa kan het u bevestigen — dat hij dit gevoel, dat bewustzijn niet had laten schemeren of gissen. Dat is te laag van zulk een heros gedacht. Kunstenaars van hooge afkomst geven ziel voor ziel, en waar zij nog onzeker zijn, daar trekken zij zich terug in hun werkplaats en laten het voorhangsel vallen.

Wie ook Schiller op *al* zijn paden gevolgd heeft, gelijk gij vermoedelijk hebt gedaan, heeft in zijn opstel: „Over de eerste menschenmaatschappij, naar den

leidraad der Mozaïsche oirkonde," zijn denkbeelden over *den val* niet behoeven te gissen; gelijk hij in zijn studie over Mozes' *zending* u niet in de schemering laat aangaande zijn begrip van alle leerstuk des geloofs. Göthe zeide van hem dat zijn geest sterk tot nadenken was geneigd; dat hij veel door denkkraft naar buiten drong, wat anders bij dichters spontaan pleegt te geschieden.

„Bald raschgewandt, geistreich
und sicherstellig,

Der Lebensplane tiefen Sinn erzeugt"

noemt Göthe hem in het gedicht, door u aan het slot uwer studie vermeld. Dat gedicht ziet op het volle leven van Schiller, want het was toen 10 jaar na zijn overlijden; en *sicherstellig* is toch alleen maar hij, die op een vast standpunt staat en een gevestigde overtuiging heeft.

Even sterk getuigt D^s Gunning van hem, waarde heer! waar deze sicherstellige lettervriend zegt: „zijn poëzy is een beker, kostelijker dan de gouden beker, waarvan zijn gedicht spreekt, een beker geworpen in de diepten des levens."

Dat gij dit voortreffelijk en waar getuigenis zijn waarde ontleemt door te verzekeren, dat Schiller ons, om door die diepten heen te komen, zelf de kracht niet geven kan, dat heeft almede die drank op zijn geweten, die drank van Mefistofeles, hier het kerkelijk fatalisme. Immers reeds een *Taucher* te dichten — gezwegen nog van die *Glocke*, van *Don Carlos*, van *Wallenstein*, en *Tell* — kondigt een kracht aan die meer dan opweegt tegen elke kracht, die uit uw kerkelijk-apostolische wapenkamer kan voortkomen!

Zulk een kracht ook deelt zich mede aan elk die haar met geestdrift begroet, die haar zoekt — gij zegt het zelf — met een eenvoudig oog en een ernstig hart: *zij werkt uit, wat zij bedoelt*. En zij weet, wat zij wil.

Waarom zou de rust des geloofs minder zijn voor God dan het rusteloos streven, door Lessing gekozen? Wijs mij, waarde Heer! waar God rust. Wijs mij die plaats in het menschenbart of in 't Heelal!

Zoo diepgij ook hebt gedoken naar den gouden beker van Schiller's poëzy, gij hebt toch de diepte niet gepeild waar hij, Titan, den voet heeft gezet. O, mogt gij voortgaan, Edel Heer! met duiken, gij zult eenmaal triomfantelijk den beker ophalen.

In het hart des onsterfelijken kunstenaars zetelt een kracht, die dat met het hart van Jezus gemeen heeft, dat zij een steunpunt biedt in de felste worstelingen des levens. Aanschouw die diepte van levenswijsheid, kristalheldere bron, in beider leervorm. De tijd is niet ver meer, dat deze gelijkheid van geest en bedoeling der wereld duidelijk zal zijn. Daarom heb ik ook uw studie, zoo geheel éénig en verrassend in haar soort, opgevat als een *vooralsnog*. Het is toch blijkbaar, zelfs door u, te zwak gezegd van dichtstukken als *de Duiker* en *de Gesluisde te Sais*, dat zij de hoofdgedachte doen raden, gelijk de plooien eens opperkleeds de vormen des lichaams, waarover het gedrapeerd ligt. Te zwak. Onwaar. Gij gevoelt het morgen zelf. Gij weet als wijsgeer toch zoo goed, dat: „Da unten aber ist 's fürchterlich" niet spreekt van *afgrond*, *dood*, *verderf* als aanwezig dingen, maar van het gevoel van zwakheid dat den mensch zoo schriklijk kan aangrijpen, als hij in den geest doolt op het eerwaardig grensgebied, het grootsch criterium des levens.

Wanneer, dominé? o wanneer zullen abstractiën als die uwer dogmata verdwijnen om ruim baan te maken voor een bezielend realisme, dat ons meer en meer ontzinkt? Wanneer? . . .

Dan, als kerkleeraren de grootmagten der kunst beoefenen met die edele geestdrift als waarvan uw studie getuigt?

Dan, als wij van de vurigste zendingen van het apostolisch geloof pogingen als deze mogen begroeten om zich te voeden en voedsel te geven uit den tabernakel der schoonheid?

Dan, als zij, die wij lichtschuwende dachten, een loftoon doen hooren, zij het nog zoo geheimzinnig, op Aurora?...

Ziedaar, ik ben blij, dat ik dit alles u zelf heb afgevraagd.

Voor mij is uw Taucherstudie, geheel gelijk zij daar ligt, een straal van hoop voor alle Christelijke jongelings-vereeningingen. Men dacht toch reeds van haar, dat Schiller op haar index stond.

Ik bid u, bij gelegenheid den heer De Beer mijn ontschuldiging aan te bieden dat ik hem niet te hulp ben gekomen. Er zijn gevallen in het leven, waarin het negatieve verwelkomd, het positieve afgewezen moet worden. Op dien grond vraag ik u, namens allen die de dichtkunst vereeren: geef ons meer!

Met gevoelens van hoogachting en dankbaarheid ben ik gaarne,

Waarde Heer,
Uw Dw. dienaar,
AART ADMIRAAL.

VII.

D U P L I E K.

Nimmer had ik kunnen denken, welke gewichtige beteekenis een punt voor mij hebben zou. Wel is mij de strijd ter oore gekomen, door exegeten gevoerd over een stipje in eene der letters van een Hebreeuwsch handschrift, doch dat een punt achter het woord „waarheid” de verdenking op mij zou laden, dat ik mij in het rustig bezit der waarheid waan — ik moet het gulweg bekennen — zoo iets had ik nooit vermoed. Het geval ligt er nu eenmaal toe; het staat gedrukt, zoowel de punt achter waarheid als de beschuldiging tegen mij van Dr. Spruijt, en ik weet er niet beter op dan lezers, die er over denken als hij, volledige vergunning te geven zooveel vraagteekens achter waarheid te zetten als hungoeddunkt. Doch zoo gering is mijn vrees voor misverstand, dat ik ook nu aan deze bladen het opschrift „waarheid” gegeven heb, wel wetend, dat ieder daarin eene poging — misschien eene ijdele — ziet, om tot waarheid te komen.

Tot mijn spijt wordt mijn vrije tijd op dit oogenblik te veel ingenomen door onderzoekingen, op het gebied van het vak mijner keuze, om mij, zoolang als wel noodig is, bezig te kunnen houden met het neerschrijven mijner bedenkingen op de beoordeeling, door Dr. Spruijt gegeven van mijn artikel in dit tijdschrift. Voor het gemak wil ik zijne opmerkingen naar volgorde beantwoorden, en dan moet ik het eerst de aandacht vestigen op het feit, dat door den Schrijver van de waarnemingsvormen dezelfde beteekenis gegeven wordt aan het woord *stellingen* in de wiskunde en in de natuurwetenschappen. De mathematische stellingen zijn de eigenschappen der voorwerpen, die in die wetenschap behandeld worden; wat in de natuurwetenschappen stellingen genoemd wordt, is niet anders dan *onderstellingen* ter verbinding van gelijksoortige eigenschappen, die waar kunnen zijn doch even goed niet waar. Wat van de eigenschappen geldt, die de wiskunde leert, geldt ook van de eigenschappen, die het natuuronderzoek leert, beide zijn algemeen en noodzakelijk waar.

Hoewel ik mij niet verbeeld in het bezit der waarheid te zijn, geloof ik toch dat het waarheid is, dat men eene tegenpartij goed wederlegd kan hebben, zonder dat de beschouwing der zaken, die men voor de wederlegde in de plaats geeft, juist behoeft te zijn. Dit schijnt Dr. Spruijt lang niet met mij eens te zijn, hoewel ik niet inzie op welken grond.

Het woord grond brengt mij geleidelijk op een gedeelte der beoordeeling, dat mij eenigszins bevreemdde. Ten eerste eischt mijne tegenpartij, dat het woord zijns-

grond, voordat ik het gebruikte, door mij gedefinieerd moest zijn. Maar waartoe; is het niet duidelijk genoeg? De eigenschappen van een voorwerp zijn de gronden voor het bestaan er van in onze voorstelling, is de eenvoudige beteekenis van den zin: „De eigenschappen zijn de zijnsgronden van het voorwerp in onze voorstelling”. Welke verwarring door een woord van zoo duidelijke beteekenis ontstaan kon, vat ik niet. Doch ik meen op het spoor te zijn van die vrees voor verwarring. Schopenhauer gebruikt een dergelijk woord (*ratio essendi*), om sommige eigenschappen der wiskundige voorwerpen aan te geven, waarmede andere gepaard gaan. Wie van ons beiden het woord met meer recht gebruikt, zij aan elks oordeel overgelaten.

Ten andere vond ik het, minst genomen, vreemd, dat een natuurkundige, die tevens ernstige studie van wijsbegeerte gemaakt heeft, den zin „als men eene van allen (de eigenschappen) verandert, is ook het voorwerp in onze voorstelling veranderd” weerlegt op de manier zooals Dr. Spruijt gedaan heeft.

Hij schrijft: „Wij nemen een voorwerp waar, dat bijv. een stuk zwavel zijn mag. Het is geel, broos, hard en heeft den vorm van een afgeknotten kegel.” Zulk eene beschrijving der eigenschappen moge in den regel voldoende zijn, maar waar het, zooals hier op het richtig gebruik der woorden aankomt, mag zulk eene gebrekkige notatie geen reden zijn om mij toe te dichten, dat ik de verandering der eigenschappen ontken. Wie zwavel beschrijven wil, behoort dit dus te doen: bij de gewone temperatuur en bij uitsluiting van nog eenige andere omstandigheden, is zwavel geel, broos, hard, en late den vorm weg, daar die van de omstandigheden afhangt; bij genoegzaam verhoogde temperatuur is zij vloeibaar enz. Niet *ik* heb eene kleine bijzonderheid over het hoofd gezien, maar wel heeft Dr. Spruijt de *juiste* beschrijving der eigenschappen vergeten, waarbij zeker de omstandigheden behooren, waaronder de eigenschappen waargenomen zijn. Als Dr. Spruijt dit bedacht had — en hij had dit moeten bedenken, daarvoor behoort hij niet tot de leeken wat betreft de natuurwetenschappen en de wijsbegeerte — dan had men in zijne antikritiek in den *Nederl. Spectator* de zotheden gemist, die op pag. 58, 1^e kolom voorkomen. Ik herhaal nog eens: de eigenschappen — waargenomen aan een voorwerp, onder bepaalde omstandigheden zij er, tot juist begrip van wat in de natuurwetenschappen onder eigenschappen verstaan wordt, bijgevoegd — zijn noodzakelijk en algemeen waar.

Het zou mij te ver leiden, indien ik alles aanvoeren wilde wat er te zeggen is over het bezwaar van Spruijt, tegen de beteekenis van het woord voorstelling als het complex van eigenschappen eenmaal aan een voorwerp waargenomen. Alleen dit wil ik doen opmerken, dat het ons in 't geheel niet gegeven is alle eigenschappen tegelijk te overzien, zoodat onze voorstelling in den regel het complex is van de meest kenmerkende of in 't oog vallende eigenschappen. Dit neemt niet weg, dat tot eene juiste kennis alle waargenomen eigenschappen behooren.

Wat Dr. Spruijt over het samenstellen van klassen zegt is zeer zeker waar, maar hij zal mij toch ook toestemmen, dat wij die niet waarnemen maar zelf opbouwen tot ons gemak en beter overzicht, en — vergeten wij het vooral niet — dat de klasse slechts eene veronderstelling is, die bij den een geheel andere voorwaarden heeft dan bij den ander, en geheel verandert naar de verbeterde kennis van de eigenschappen der voorwerpen, die de klasse moeten vormen. De verbinding der gelijksoortige eigenschappen, het brengen onder een gezichtspunt is het vormen der wetenschap, waartoe altijd onderstellingen noodig zijn, waar het wezen der eigenschappen niet bekend is. Noodwendig moeten die veronderstellingen veranderen, naarmate men beter bekend wordt met den waren aard der eigenschappen.

Niets van dat alles wordt in de wiskunde aangetroffen. Omdat de aard der eigenschappen daar geen nader onderzoek eischt, zijn daar ook geen veronderstellingen noodig, en van daar het onveranderlijk karakter dier wetenschap. Dit

is het éénige — hoewel lang niet gering te schatten — dat zij voor heeft op hare zusters; noodzakelijkheid en algemeenheid echter komt aan de eigenschappen toe, die zoowel zij als de anderen ons leeren. Wanneer dus Dr. Spruijt zegt, dat een der belangrijkste vraagstukken, door Kant gesteld en door mij niet ontdekt, het verschil in den graad van zekerheid en algemeenheid is, dat er tusschen onze mathematische en natuurkundige stellingen bestaat, dan moet ik daartegen inbrengen, dat het onmogelijk is bij het doorlezen van Kant's werken dit vraagstuk niet te ontdekken, maar dat ik het recht van bestaan van dit vraagstuk ontken, zeker in den vorm zooals het door Dr. Spruijt gegeven is, daar — ik meen het voldoende aangetoond te hebben — de stellingen der wiskunde overeenkomen met de eigenschappen der voorwerpen, die het natuuronderzoek leert kennen en geenszins met de stellingen (onderstellingen), die in de natuurwetenschappen dienen tot verbinding van gelijksoortige eigenschappen.

Mijne zonderlinge voorstelling van Hume's theorie van het causaalverband heeft mij het verwijt van Dr. Spruijt op den hals gehaald, dat mijne redeneering slechts mogelijk is ten koste der logika, behalve nog de aanhaling van den spot van Molière.

Nu heb ik in mijn artikel drie voorbeelden gegeven van verklaring van verschijnsels, die zoogenaamd oorzakelijk met elkander verbonden zijn. Het eerste is het uitzetten der lichamen door warmte; het tweede de galvanische stroom te weeg gebracht door scheikundige werking; het derde het roesten van ijzer. Daar ontdekt mijne tegenpartij in het derde eene fout in de redeneering die, ik erken het gaarne, mij zelf bevreemdt.

De zoogenaamde oorzaak van het roesten van ijzer is gelegen in de eigenschappen van het ijzer en van de vochtige koolzuurhoudende lucht; de aanraking is de aanleiding tot het verschijnsel. Zoo ik het derde voorbeeld aldus had neergeschreven, dan had Dr. Spruijt zich er evenmin aan gewaagd als aan de beide voorgaande, en de verbetering, die ik er nu van gegeven heb, zij tot verdediging dan ook voldoende.

Ik heb, zoover ik weet, Dr. Spruijt nog geen aanleiding gegeven mij onbekendheid aan te wrijven met de mechanische warmtetheorie, zoodat ik meen verschoond te kunnen blijven van het stellen eener smelting veroorzakende eigenschap van het ijzer. Totdat onze kennis eenmaal zoover gevorderd zal zijn, dat wij de roesting veroorzakende eigenschap van vochtige koolzuurhoudende lucht en ijzer even goed kennen als de door Dr. Spruijt mij opgedrongen smelting veroorzakende eigenschap van ijzer, zal men zich moeten tevreden stellen met die *qualitas occulta*. De geleerde doctoren van Molière hadden gelijk, totdat men iets van de werking van het opium op het zenuwstelsel begon te weten, en eigenlijk weet men nog niet meer dan

est in eo
virtus dormitiva.

Het mystische, dat Dr. Spruijt in mijne beschouwingwijze vindt, is niet anders dan de sluier van het beeld te Zais.

Over de vraag, of de ervaring ons de continuïteit van tijd en ruimte leert of niet, wensch ik alleen aan Dr. Spruijt het volgende feit in bedenking te geven.

Een voorwerp op een afstand zich bevindend nadert ons, of wij naderen zulk een voorwerp, dit wordt allengs grooter voor ons oog; gaat die aangroeiing continue of niet? Welke betere voorstelling kan de mathesis ons leeren dan de ervaring in dit geval doet? Drukt zelfs de minst ontwikkelde dat niet juist uit met de woorden: het is onmerkbaar grooter geworden, en is dit niet het kenmerk der continuïteit?

Wat Dr. Spruijt verder zegt over mijn aanval op zijn aangeboren waarnemingsvormen, waar ik betoog, dat zij in strijd zijn met de theorie van Darwin, is mij te duister dan dat ik er bij kan blijven stilstaan. Jammer, dat hij niet bewijst, hoe

de theorie van Darwin vereenigbaar is met die van de aprioristische kennis, waarvan ik het tegendeel wel bewezen heb. Ten slotte moet ik nog zeggen, dat het mij onbegrijpelijk voorkomt, hoe eene verklaring van het menschelijk kenvermogen steek kan houden, zonder zich te voegen naar de waarschijnlijkste theorie van het ontstaan en de ontwikkeling van het menschelijk geslacht, als men denkt aan het voorbeeld van andere wetenschappen, bijv. botanie en anatomie.

Amsterdam, 14 Maart 1872.

JACOB MIJERS.

VIII.

VAN DEN UTRECHTSCHEN DOM.

Mijnheer!

Je kent me zeker niet meer. Nu, schud zoo gauw je hoofd maar niet. Ik zal je geheugen wat te hulp komen. Weet ge niet, dat je voor een paar jaar den Utrechtschen Dom beklommen hebt; en dat je daar boven de galmgaten, zoo'n grooten uil zaagt zitten, die je (entre nous, omdat hij nog nooit den redacteur van *de Tijdspiegel* gezien had) zoo strak in de oogen keek, zoodat je tegen je vriend zei: herrejemmenie, wat een leelijk ding! Of ik je nu dien uitval kwalijk genomen heb? Verre van daar. Wij heeren van de kerk in Utrecht zijn het wel gewoon, dat men leelijk van ons denkt en van ons spreekt, wat toch eigenlijk niet mooi is, want als wij aan lichtschuweid lijden, is het toch, omdat onze oogen zóó gevormd zijn, dat wij ze voor het licht moeten sluiten.

Maar me dunkt, ik hoor je zeggen: een brief van een uil! want je zult wel, als zoo velen van dezen tijd, niet gelooven, dat de beesten spreken kunnen, al staat het van de slang en den ezel met ronde woorden in den bijbel.

Trouwens, vindt je het heus zoo vreemd, dat de uilen, die toch eeuwen lang Minerva tot leidsvrouw hadden, met hun tijd zijn meegegaan? Wel man! je kunt niet tegen den stroom op. Dat zeg ik zoo dikwijls tegen mijn vrouw, als ik daar die jonge studentjes aan zie komen met de les van papa, of grootmama: „kind, „houd je toch aan de zuivere leer, zooals je die daar in de kerk en op de collegiebancs hoort, en wijk geen haartje van de leer der vaderen! zie dan mag ik „zoo zeggen: „verbeeldt je maar jongens! dat het nog de leer van Dordt is, die in „Utrecht wordt vernomen; als je zoo zondag aan zondag, zooals ik die boven de „kerk resideer, dat galmen hoort, nog duidelijker, dan de vrome zusjes, die onder „den stoel zitten te dutten, dan zul je zien, dat ze ook al met den tijd mee gaan, „en de oude leer zoo wat vernieuwerwetsen, althans de scherpe kantjes er af „slijpen.” En ik kan het me zoo begrijpen, want een mensch is een mensch. En een mensch wil toch niet voor een uil aangezien worden.

Intusschen moet je ook niet denken, dat je de nieuwe leer hier zult hooren. Wat sommigen verkondigen zouden, als ze niet in Utrecht leerden en predikten, kan een uil niet weten. Maar de heeren die soms wat verder zouden willen gaan, worden behoorlijk binnen de palen gehouden, door die deftige witgedaste ouderlingen die de leer op er duimpje kennen, en ieder, die er wat tegen zegt — (vraag er Laurillard maar eens naar) ter dege op de vingers tikken, soms zoo hard, dat hun eigen knokken zeer doen. En die heeren zouden het professoren en dominees — (haast had ik gezegd, duivels-) kwalijk nemen, als ze zich niet hielden bij het oude.

Maar ik zou wel heelendal van den tekst raken, (nu dat heb ik zelfs in den Dom ook wel zien gebeuren) en daarom moet ik je eens vragen, of je al gehoord hebt, hoe men hier in Utrecht er ernstig aan begint te denken, om den landbouw, die zeer aan het kwijnen is, een weinig op de been te helpen. Je zoudt zoo bui-

tenafal licht meenen, dat men hier alleen bedacht was op middelen om bij het oude te blijven, en slechts redeneerde: de vaderen wisten het wel, hoe het meeste voordeel van den landbouw te trekken? Neen, blijft men aan den eenen kant bij het oude, toch begrijpt men ook met betrekking tot den landbouw met den tijd te moeten meegaan.

En vraagt gij: wie zich dan hier zoo aan de ontwikkeling van den landbouw gelegen laten liggen? Wel „de leden van de vereeniging tot instandhouding van „de jacht in de provincie Utrecht.”

„Maar bestaat er dan nog zoo'n vereeniging?” hoor ik u vragen. „Da's onmogelijk. *Los en Vast* heeft het toch boven allen twijfel verheven, dat de jacht, ten „zij hij als kostwinning beoefend wordt, in de middeleeuwen te huis behoort, en „heeft het immers voldoende bewezen, dat men een wreedaard, een onmenschen „wat het meest zegt, een onfatsoenlijk man, moet zijn, om, pour s'amuser te gaan jagen.”

Maar mijnheer de R.! neem me niet kwalijk, ik moet om je lachen. Doch als je hier in Utrecht woonde, zou je zoo niet spreken. Vooreerst, denk je, dat die liefhebbers van de jacht lezen, en dan zulken degelijken kost, als *Los en Vast*? Het *Dagblad, de Nieuwe Arnhemsche* en een Fransch romannetje, da's alles, wat ze inzien. En dan, een voornaam heer door geboorte, of geld, moet zich toch ook eenigzins boven den burger verheffen, en wat hebben, om over te praten, of om mee te bluffen, en... hij gaat jagen. Maar dit zij zoo 't wil, de vereeniging bestaat, en hield eene vergadering hier in Utrecht voor een paar weken. En „daar was er sprake van, dat er thans te weinig middelen worden aangewend, om de „grootte vermenigvuldiging van kraaijen en eksters tegen te gaan. En de meerderheid „was van gevoelen, dat deze vogels grootte schade toebrengen... Waaraan denkt „u? Aan het jachtveld?” Natuurlijk. Maar nu verder, aan... „Den landbouw.”

Kraaijen en eksters schadelijk voor den landbouw! Toen ik het eerst dit beweren hoorde, dacht ik dat de spreker gekscheerde, of, met alle respect voor een Utrechtsche grootheid, wat te diep in het glaasje gekeken had. Maar weldra werd ik van het tegendeel overtuigd. Je moet weten, ik had juist mijn dejeuner gebruikt, en zat zoo wat te kijken boven op den Dom naar het gekrioel van de verlichte stad, toen ik aan het loopen van heeren, die er zeer voornaam uitzagen, en aan het druk gerij bespeurde, dat er wat aan het handje was. Daar wil ik het mijne van hebben, zei ik zoo tot mezelf, en vloog naar het gebouw, dat het doel van al die beweging was. Weldra vond ik den toegang tot den zolder, en zette mij kort bij de opening, die tot luchtverversching dient. En ja wel, ik hoorde dat het belang van den landbouw ter sprake kwam. En nu spitste ik mijn ooren. Wat echter jammer was, van wege het sterke gaslicht moest ik mijn oogen afwenden, en ik denk omdat ik dus de sprekers niet aan kon zien, maar ik miste veel van wat er gezegd werd. Toch geloof ik zeker verstaan te hebben dat er een was, die sprak van „het zich belachelijk maken door de bewering, „dat kraaijen, raven en eksters nadeelig voor den landbouw zouden wezen, want „hij meende, dat Dr. J. Wttewaall in der tijd in de landbouwkundige courant het „bewijs geleverd had, van het grootte nut dier vogels voor den boer.”

„Och, kom,” hernam een ander: „herinner je dan niet, met wat minachting hij van „de jacht sprak. Ik houd niet van die degelijke lui, die een ander alle genot ontzeggen, en voor de boeren partij trekken, alsof hun belang het hoogste in den Staat was.”

Nu ontstond er een algemeen applausement, en een door elkander spreken, hetwelk het mij geruimen tijd onmogelijk maakte iets te verstaan. Eindelijk kwam er weder stilte, en hoorde ik zeggen: „Voor er iets besloten wordt, moet ik de heeren toch herinneren aan hetgeen W. Vrolik (D. II 230 van „Het leven en maaksel der dieren”), zegt: „„Zoo men het nut door den raaf teweeg gebracht, op zuiver „„wegende schaal stelt, tegenover de schade, welke hij soms veroorzaakt, zou het „„mij niet bedriegen, zoo het voordeel overwigt kreeg. En dit geldt in nog grootere „„tere mate van de kraaijen, die in levenswijze met den raaf overeenkomen.””

„En”, zoo ging de spreker voort, „op deze verklaring laat Vrolik eenige sterk „sprekende voorbeelden volgen, die mij zwaarigheid zouden doen maken, het te „onderschrijven, „„dat de vermenigvuldiging van kraaijen en eksters nadeelig voor „den landbouw zoude wezen.””

„Maar”, zoo werd hij hier in de rede gevallen, „vatje dan niet, dat die geleerde „heeren geen recht van spreken hebben? Alles halen ze uit de boeken, naar waar- „heid vragen ze alleen. Maar wat doe je er mee in het practisch leven? Met „boeken schrijven moeten zij den kost verdienen en dientengevolge vergunnen ze „een ander niet, dat hij voor zen genot leeft en jaagt. En daarom wou ik wel „eens dat, niet een kamergeleerde, maar een practisch man, een man, die op het „veld thuis is, en zen heele leven gejaagd heeft, mij overtuigde, dat die vogels, „die het jachtveld zoo benadeelen, nuttig voor den landbouw zijn.”

Of er waren, die het voor den landbouw opnamen weet ik niet. Maar na lange deliberatie, waarvan ik echter niet dan klanken opving, verklaarde de meerderheid, „dat het hun gevoelen was, dat kraaijen en eksters groote schade toebrengen „zooewel aan den landbouw, als aan het jachtveld, en verzocht daarom het bestuur „de welwillende tusshenkomst van de gemeentebesturen in te roepen in de pro- „vincie Utrecht.” En, „ingevolge die opdracht zijn de gemeentebesturen uitge- „noodigd, hunne aandacht aan deze zaak te willen wijden, en zoodanige maatre- „gelen te nemen, als het meest doelmatig voorkomen.”

Zoo eindigde de vergadering. En ge hebt het wellicht ook gelezen in de *Utrechtsche Courant*. Maar daar ik, die ook in hoogheid zit, niet van mijne deftige mede-Utrechtenaren veronderstellen mag, dat ze zoo wat op de pof praten, noch ook, dat ze uit grof egoïsme de leugen in de hand nemen, en tegen beter weten den landbouw benadeelen zouden, zoo kom ik tot het besluit, dat, waar de wetenschap in Dr. J. Wttewaal en Prof. W. Vrolik gesproken heeft, het hier weder geldt, wat de dichter zegt:

Wat ons de wijzen als waarheid verkonden,

Straks komt een wijze die 't wegredeeneert.

Maar is dat waarheid, dan keur ik het af in die Utrechtsche jachtliefhebbers, dat ze zich alleen gericht hebben tot de gemeentebesturen in deze provincie. En daarom wilde ik u vragen, dat gij een weinigje openbaarheid gaaft aan het besluit van de Utrechtsche jachtliefhebbers, opdat men in gansch Nederland ten gunste van den vaderlandschen landbouw den oorlog verklare aan kraaijen en eksters. En vraagt gij, wat mij nu drijft, om het voor den landbouw op te nemen? Och, het is heel eenvoudig. Ik mag die zwarte schepsels niet lijden. Vooreerst ze liggen, even als de negers van Afrika onder den vloek, hun zwarte kleur duidt het immers aan. Ten tweede, wat schreeuwen ze akelig, net of ze altijd honger hebben. En ik verzeker je toch, ze zijn vraatzuchtig meer dan eenig dier. En zij verslinden alles, zoodat het dikwijls gebeurt, dat er voor ons uilen niets overschiet als wij 's avonds op de jacht gaan. En wij, wij jagen niet voor plezier, maar het is onze kostwinning. En daarom roep ik met de Utrechtsche heeren: weg met kraaijen en eksters, leve de jacht en de landbouw!

Uw DW. D.

T. TEL,

Geheimsecretaris van Minerva's vogel.

PS. Ken je soms een dier heeren, vraag hem dan eens, dat hij het bestuur verzoeke, dat het de gronden voor het schadelijke van kraaijen en eksters voor den landbouw eens openbare, om zoo uit Utrecht de wetenschap eens een snee door het aangezicht te geven.

STAATKUNDE EN GESCHIEDENIS.

FRANKRIJKS BUITENLANDSCHE POLITIEK SEDERT HENDRIK IV.

Meer dan twee eeuwen heeft Frankrijk een overwegenden invloed uitgeoefend op het overige Europa. Er is bijna geen oorlog geweest van eenig algemeen Europeesch belang, of het was er in gemengd; ja van verreweg het grootste gedeelte dier oorlogen is de oorsprong te zoeken in de Fransche politiek. Frankrijk was als het ware het bewegende element in Europa, van welks impulsie de bewegingen der overige staten afhingen. Dit te verklaren uit toevallige omstandigheden, uit de heerschzucht van de leiders van den staat of uit het nationale karakter, dat steeds oorlog- en roemzuchtig was, gaat niet aan. Onder de mannen, die Frankrijk gedurende dien tijd bestuurd hebben, vindt men minstens evenveel vredelievende als oorlogzuchtige staatslieden, en hoewel het Fransche volk lichtelijk verblind wordt door de zucht naar roem, is toch de massa veel te veel gehecht aan een rustige levenswijze om den oorlog boven den vrede te verkiezen. Een blik op de ligging van Frankrijk geeft er veeleer een oplossing van, terwijl ook, wij erkennen het, de innerlijke samenstelling der bevolking en het nationaal karakter er iets toe bijgedragen hebben.

Frankrijk ligt als een vaste compacte massa tusschen de landen, die bewoond worden door de voornaamste cultuurvolken. Het wordt begrensd door Spanje, Italië, Duitschland en de Nederlandsche gewesten, terwijl slechts een smalle zeestraat het van Engeland scheidt. Het heeft daarenboven uitgestrekte kusten, die het Fransche volk ten allen tijde tot zeevaart hebben gebracht. En als continentale en als maritime mogendheid werd het dus betrokken in alles wat in Europa geschiedde, daar het met de oostelijke statengroep van Europa, met Skandinavië, Rusland en Turkije door de zee in aanraking kwam, terwijl het daarenboven elke aanraking van deze staten met zijn naburen moest gevoelen. Daarenboven heeft zich in de bevolking, die het eigenlijke Frankrijk, het land, tusschen de Alpen, de Vogesen, de Arden-

nen, de Pyrenaeen en de zee ingesloten, bewoont, bij groot en vooral in de taal nog sterk uitkomend verschil van afstamming, een bijzonder sterk nationaal gevoel ontwikkeld, dat zonder twijfel aan het ontbreken van natuurlijke scheidsliniën tusschen de verschillende groepen is toe te schrijven. De samengroeiing van het volk uit verschillende stammen werkt hier in Frankrijk bijzonder toe mede. Samengesteld uit Keltische, Latijnsche, Germaansche en Iberische elementen, hebben de Franschen, hoewel het Keltische element ook in hun tegenwoordig karakter zich ontegenzeggelijk het meest doet gevoelen, toch te veel overgenomen van de andere stammen, waarvan deelen met de Keltische massa zijn versmolten, om niet veel gebreken van dit ras af te leggen. Daarenboven is het land allergelukkigst gelegen onder een klimaat, dat den arbeid noodzakelijk maakt, maar ook goed beoont; het bezit groote natuurlijke binnenlandsche waterwegen, en een uitgestrekt kustgebied. Men kan gerust zeggen dat Frankrijk meer natuurlijke hulpbronnen bezit dan eenig ander land van Europa, dat de natuur het Fransche volk meer helpt in zijn ontwikkeling, dan ergens elders is waar te nemen. Het is niet meer dan natuurlijk dat, toen geheel Europa behoorde tot de beschaafde wereld, toen de cultuurvolken zich niet meer groepeerden om de Middellandsche zee maar zich over het geheele werelddeel verspreid hadden, de bewoners van het oude Gallië een grooter invloed kregen op de geheele moderne wereld, dan die van Spanje of Italië, van Skandinavië of van het oostelijke schiereiland. Reeds tijdens de kruistochten namen de Franschen de leiding van de Europeesche beweging naar het Oosten op zich, de oude Keltische zucht naar avontuurlijke tochten, de oude Keltische eigenschap van niet te kunnen stil zitten openbaarde zich in die zonderlinge tochten ter verovering van een land, hetwelk door een ras bewoond werd, dat toen in ontwikkeling de Europeanen overtrof, in krachten met hen gelijk stond; hun ijver daarvoor duurde het langst en deed hen meer dan eenig ander volk den aanstoot er toe geven. Toch was het Frankrijk der Middeleeuwen niet die krachtige eenheid, die het eeuwen lang tot de suprematie, althans tot den voorrang in Europa gerechtigd heeft. In den grooten strijd tusschen Engeland en Frankrijk waren het eerst, van Willem den Veroveraar tot Jan zonder land (1006—1215), de Normandiers, later, onder Eduard III en zijn opvolgers in de 14de en 15de eeuw, de Gascogners en Provençalen, welke Frankrijk aan de zijde van de Engelschen bekwamen, en het was aan het in dezen tijd zich ontwikkelende gevoel van een volk te zijn eerst te danken, dat Frankrijk zegevierend uit dien strijd te voorschijn trad. Karel VII en Lodewijk XI voltooiden door hun politiek het werk der groote oorlogen. Onder hen werd staat en volk één, en zelfs de verkeerde politiek van Karel VIII en Lodewijk XII, die de verovering van Italië tot hun levensdoel maakten, en de krachten der natie dreigden uit te putten in een strijd om een onhoudbaar bezit,

kon de kracht van het door zijn eenwording verjongd land niet verzwakken. Zoo was Frankrijk in staat om met goed gevolg de pogingen van het huis Habsburg om de wereldheerschappij te verkrijgen te bestrijden, terwijl in de godsdienstoorlogen de beide uiterste partijen daarom bezweken, omdat de nationale eenheid door haar in gevaar werd gebracht en het nationaal gevoel zich tegen haar verzette.

Eerst met het einde van die godsdienstoorlogen door de troonsbestijging van Hendrik IV begint Frankrijk dat gewicht in de schaal te leggen, dat een zulke compacte eenheid tegenover het buitenland eigen moet zijn. Eerst met Hendrik IV begint de buitenlandsche politiek van Frankrijk als het bewegende element in de geschiedenis van Europa te werken, eerst dan begint die tot op het uiterste gedreven centralisatie, aan welke Frankrijk zijn grootste zegepralen maar ook zijn grootste ellende verschuldigd is.

I.

RICHELIEU EN MAZARIN.

De overwinning van Hendrik IV op de Ligue was niet de overwinning der Huguenoten op de Ultra-Katholieken, maar die van de natie, geschaard om de nationale monarchie, op de antinationale partij, die van den hoogen adel, welke het feudalisme en van de groote steden, welke de communale zelfstandigheid der Middeleeuwen wilden terugroepen, van de partij die onder den dekmantel van den godsdienst zelfs niet geschroomd had de verbrokkeling des lands en de onderwerping onder den vreemdeling in de hand te werken. Het was een bij uitstek nationale daad van Hendrik IV, dat hij door zijn overgang tot het Katholicisme de natie een steunpunt verschafte en om het witte vaandel van het nationaal koningschap alles, wat het wel meende met Frankrijk, verzamelde. De verbitterde strijd tusschen de nationale monarchie en den hoogen adel (de strijd der steden voor de communale zelfstandigheid was alleen in Parijs van belang en nergens bepaald als beginsel uitgesproken) had dit gevolg dat de monarchie zich zocht te dekken tegen verdere opstanden door de regeering zoo centralistisch mogelijk te maken en alle macht te ontnemen aan de provinciale autoriteiten; Richelieu, de beste, de geniaalste en de krachtigste tegenwoordiger van de nationale monarchie, was het die het onder Louvois en Colbert uitgewerkte systeem van regeeren door de intendanten begon, en die alle gemeentelijke en gewestelijke vrijheid, een levens-element, dat sedert in Frankrijk ontbroken heeft, begon te versmoren.

Het geweld had in Frankrijk beslist en zou in het vervolg helaas steeds een groote politieke factor wezen. De langzame overgang van den eenen toestand tot den anderen, die de ontwikkeling van Engeland kenmerkt, ontbrak daar, alles ging met schokken en het gevolg was

dat voortdurend botsingen ontstonden. Maar tegenover het overige Europa had die verheffing van de nationale monarchie in zegepraal boven alle partijen het gevolg dat Frankrijk in weinig jaren in plaats van het slagveld, waar de twee groote godsdienstige en politieke beginselen der 16de eeuw op elkander stieten, de scheidsrechter van Europa werd, terwijl het, zoodra de monarchie overging in de onbekwame handen van Maria de Medicis, weder zank, al was het maar voor een oogenblik, tot het peil van den tijd van Hendrik III.

Hoewel uitgeput door den grooten godsdienstoorlog, werd Frankrijk in den aanvang van de 17de eeuw door geen staat van Europa in kracht overtroffen. Spanje was op het punt van den hopeloozen strijd tegen de Nederlandsche Republiek voor een oogenblik te staken, Duitschland was verdeeld in twee vijandige kampen, welke gereed stonden om elkander aan te vallen, en was door den troosteloozen toestand van de tweede helft der 16de eeuw ontzenuwd en van innerlijke kracht beroofd, Engeland was nog lang niet tot ontwikkeling gekomen, en had een groote staatkundige en godsdienstige omwenteling te wachten, Oostenrijk had uitsluitend met Duitschland en de Turken te doen, en was nog niet de politieke macht geworden, welke het werd door het geluk van Leopold I en het beleid van Eugenius van Savoye. Frankrijk was dus zonder twijfel de staat, die de meeste macht kon ontwikkelen en in den kortsten tijd in 't veld brengen. De hulpbronnen van den staat waren groot; het volk was krachtig en arbeidzaam, en voor dien tijd talrijk (ongeveer 15 à 16 millioen) de handel en de industrie namen toe; de adel bleef het zich tot een eer rekenen om den staat met zijn zwaard te dienen en was met uitzondering van enkele grooten en prinsen van den bloede loyaal, en ook de Huguenoten, hoewel in een anomale positie tegenover den staat, waren onder een koning, die ze zoozeer beschermd had als Hendrik, geen gevaar voor den staat. Het lag in den aard der zaak dat in dien tijd, toen wapenroem boven alles ging, toen bijna elke staat met zijn naburen in een verbitterden strijd om den voorrang was gewikkeld, toen Europa in twee vijandige kampen was verdeeld, dat toen een vast aaneengesloten volk, beziel met een aangeboren krijgslust en een sterk nationaal eergevoel, dat zich daarenboven te wreken had op een vijand, die het met geheele vernietiging had bedreigd, een geducht wapen was in de hand van een krachtigen, dapperen koning, die door zijn karakter de meest eigenaardige vertegenwoordiger van het volk was. Het sprak van zelf dat in dien tijd een dergelijk volk, nu geen strijdige belangen van standen en partijen meer den staat verdeelden, den weg op moest gaan van verovering, althans van uitbreiding zijner grenzen ter verkrijging van een overmacht op zijn vijanden. Dit was des te natuurlijker daar het aan drie zijden was omgeven door een grensbevolking van gelijk ras en gelijke taal, ten noorden door de Walen, ten oosten door de Bourgondiers en Lotharingers, ten zuid-

oosten door de Savoyarden. Daarbij kwamen de traditiën der veroveringspolitiek der Valois, de herinnering dat een deel dier omliggende landen eenmaal vasallen geweest waren van de Fransche kroon, en thans in handen waren van den nationalen vijand, de Spaansche monarchie, zoodat zich de geheele politiek van Frankrijk als het ware kon oplossen in het antagonisme tegen Spanje. Onder zulke omstandigheden was het niet wel mogelijk of Frankrijk moest een veroveringskrijg beginnen, die ten hoogste nationaal was. Alleen de vroege dood van Hendrik IV en de daarop gevolgde verwarring belette het uitbreken daarvan. Zoodra was Richelieu echter niet minister en de door de Huguenoten verbroken eenheid van den staat hersteld, of de nationale politiek begon haar werking.

Zooals wij gezegd hebben, had die politiek twee natuurlijke doeleinden, uitbreiding der grenzen in het noorden en oosten en vernedering der Spaansche macht.

Ongelukkig voor Frankrijk was in deze met de nationale behoefte overeenkomende politiek een element ingeslopen, dat afkomstig was uit de tijden der Valois, het streven nl. naar het overwicht in Italië. De strijd der Guelfen en Ghibellijnen had in het midden der 13de eeuw de Provençalen den weg opgevoerd tot de verovering van Napels. Zij waren er weder uitgedreven, maar de herinnering aan dat bezit en de voortdurende aanraking van Fransche en Italiaansche belangen hadden in 1488 Karel VIII zijn veroveringstocht in het schiereiland doen ondernemen, waar hij in botsing was gekomen met de op de Arragoneesche pretensiën steunende Spaansche politiek. In den langen strijd, die daarop volgde, had Frankrijk het onderspit gedolven, maar de wensch om den gehaten nabuur en nationalen vijand uit dit bezit te verdrijven, bleef levendig. Gelegenheid tot inmenging in de Italiaansche zaken bestond er genoeg en deze gaven zelfs een geschikte aanleiding tot den strijd tegen Spanje in de quaestiën over Mantua en de Valteline. Maar deze Italiaansche oorlog bracht toen een hoogst gevaarlijken politiek tegenover Savoye in de wereld, dat thans door de Franschen tot de poort gemaakt werd, waardoor de toegang tot Italië ten allen tijd openstond, en die tot Frankrijk gesloten werd. Daarenboven lag de beslissing van den strijd tusschen Spanje en Frankrijk niet in Italië, maar in België, en was een door hooge bergen van Frankrijk gescheiden land, als het eerste was, dat bloot stond aan elken aanval van de zeezijde, een meer kostbaar als nuttig bezit. Voor de dekking van de grenzen ware het genoeg geweest Savoye vast aan zich te verbinden; maar in Italië zocht de Fransche politiek zelfs in Richelieu's tijd meer, en Savoye werd in een strenge voogdij gehouden, in een afhankelijkheid, die geen vorst van karakter kon verdragen, om van daar uit ten allen tijde in Italië te kunnen opereeren; een handelwijze, die wrange vruchten droeg. Wanneer Frankrijk in oorlog was met Spanje, sprak het van zelf dat het be-

proefde de Spaansche macht achter de Pyreneëen te bannen en dat het zich in het noorden trachtte uit te breiden. Daar toch hadden de oorlogen van Frans I en Hendrik II aan Frankrijk zeer slechte grenzen overgelaten; de hoofdstad des lands was gemakkelijk door een Spaansch leger te naderen. Dat daar veroveringen werden gemaakt en behouden was volkomen overeenkomstig met het nationaal belang, en geen ijdele zucht naar roem of onmatig streven naar uitbreiding kan men in dien strijd om de strook tusschen Vlaanderen en Henegouwen en Picardië te laste leggen aan de Fransche regeering. Het gaat dan ook niet aan in de politiek van Richelieu alleen een veroverings-politiek te zien. Zij bedoelde verzekering van de Fransche grenzen en overwicht op het overige Europa. Zij had daartoe volkomen recht, want Frankrijk was zonder twijfel de machtigste staat en daar het van alle zijden omsloten was door zijn vijanden, die zelfs nu niet ophielden de tegenstanders van de nationale eenheid, de Huguenoten zoowel als den ontevreden hoogen adel, bij te staan, was het gedwongen zich door verovering der grenslanden hiertegen te dekken. Frankrijk werd dus het natuurlijke hoofd der coalitie tegen de verbondene Spaansch-Oostenrijksche macht en als zoodanig zocht het den invloed van Oostenrijk in Duitschland te vernietigen in verbinding met Zweden en de Protestanten. Maar juist hierdoor werd het op banen gevoerd, die leiden moesten tot de veroverings-politiek van Lodewijk XIV.

Zoodra Richelieu zich in 1635 rechtstreeks in den grooten Duitschen oorlog mengde, bleef er voor de Duitschers geen keus over dan tusschen onderwerping aan Oostenrijk en Fransch protectoraat, en in een tijd, toen de godsdienstquaestie nog den gang der zaken beheerschte, was deze keuze voor Protestanten zelfs niet aanwezig, want Oostenrijk was voor alles de vertegenwoordiger van het onverdraagzame Katholicisme, Frankrijk die der tolerantie. De flauwhartigheid der Duitse vorsten, die oorzaak was dat er geen redding was tegen Frankrijk dan in Oostenrijk en tegen Oostenrijk dan in Frankrijk, die onmogelijk had gemaakt dat een nationale Duitse partij de overhand behield en de vreemde en anti-Duitse belangen terugdrong, wreekte zich. Een Duitsch land, de Elsas, werd door Duitschers in dienst van Frankrijk veroverd, en al zocht ook Bernhard van Weimar het voor zich zelf te behouden, het gelukte hem zoo min als eenigen condotterro uit den oorlog een zelfstandig landbezit te verkrijgen, evenmin als Mansfeld en als Wallenstein. Frankrijk liet het veroverde land, dat het een deel van den linker Rijnsoever verschaftte en dat het behoud van Spaansch Bourgondië ondoenlijk maakte en aan Lotharingen de zelfstandigheid benam, niet los. Bij den vrede van Westfalen werd de Elsas wel niet aan het Duitse Rijksverband ontrukkt, maar in plaats van Oostenrijk werd Frankrijk er soeverein.

Het is tegenwoordig in Duitschland de gewoonte voortdurend te spreken van den roof door Frankrijk aan Duitschland begaan door het

veroveren van den Elsas. Zeer zeker is op den keper beschouwd elke verovering een roof, maar een die geschiedde in vollen oorlog en die bekrachtigd werd door een vredesverdrag verdient geenszins dien naam, als men ten minste niet elke verovering zoo wil noemen. Dat de Elsas door Bernhard van Weimar werd veroverd, doet er zeer weinig toe. Deze voerde den oorlog zoo wat op eigen hand onder het nominale opperbestuur van de Heilbronner bondgenooten en van Frankrijk. Het vorstendom, dat hij voor zich veroverd had, viel met zijn dood aan Frankrijk, dat er zich van meester maakte op een wel ietwat sluiksche wijze, maar die toch in dien tijd, vooral als de quaestie, wie er eigenlijk recht op had, zoo moeilijk was uit te maken, niet zooveel verwondering wekte. Het gaat niet aan de verovering van Straatsburg en het in bezit nemen van de vele kleine Duitsche vorstendommen en graafschappen en vrije steden, in en om den Elsas gelegen, door de Chambres de Réunion daarmede gelijk te stellen. Dat was roof in den vollen zin des woords, een verovering, niet krachtens het oorlogsrecht, maar volgens het recht van den sterkste, zooals dat elk struikroover in toepassing brengt.

Door de verovering van den Elsas ging Frankrijk echter een gevaarlijken weg op, welke niet met het nationaal belang strookte maar welke des te meer de nationale ijdelheid streelde, die bij de Franschen voor vaderlandsliefde werd en wordt aangezien; het was dezelfde verkeerde weg, dien de Valois in Italië hadden ingeslagen, die der verovering zonder ander doel dan uitbreiding van macht.

Maar op zich zelf lag dit nog niet in deze verovering. Het was natuurlijk dat Frankrijk zich de grenslanden, die het, zoolang de Spaansch-Oostenrijksche macht nog te duchten was, voortdurend bedreigden, zocht te onderwerpen, en dat was het gemakkelijkst te verkrijgen door het bezit van den Elsas. Had de vrede van Westfalen aan Frankrijk de Franche Comté en de souvereiniteit over Lotharingen gegeven, beide natuurlijke eischen van Frankrijk, dan had het misschien den Elsas terug gegeven en ware het niet geworden, wat het onder Lodewijk XIV was, de erfvijand van alle nationale onafhankelijkheid. Maar men bedenke daarbij wel dat in de politiek toen een verovering geheel anders beschouwd werd als het thans de publieke opinie doet, dat men het voor een volk vrij onverschillig achtte door wien het geregeerd werd, mits de privileges en vrijheden slechts werden geëerbiedigd, dat men het volstrekt niet voor gevaarlijk hield om landen, bewoond door een bevolking van vreemde nationaliteit, te bezitten, dat men de gehoorzaamheid jegens den feitelijken vorst als de eerste plicht beschouwde. En waarschijnlijk vonden de Elsassers, die rechtens in het Rijksverband bleven, er al zeer weinig in dat zij in plaats van den Keizer den koning van Frankrijk als landsheer erkenden, evenmin als de Pommeren, die zich steeds als trouwe onderdanen van Zweden betoonden, zoolang zij tot deze monarchie behoorden. Men

late zich niet bedriegen door de »Reichspatriotische» phrase van pamphletten en staatsstukken. Geen staatsman zal het ingevallen zijn de verovering van den Elsas minder natuurlijk te vinden dan die van Artois of Cambrésis of Roussillon.

Zonder twijfel was er in werkelijkheid een groot verschil tusschen de verovering van een Duitsch land en van een Fransch gewest, dat onder Spaansche heerschappij stond, van waar uit Frankrijk gedurig kon aangevallen worden, maar noch het gevaar, noch het onrecht van zulke veroveringen zag men in dien tijd in. De politiek van Richelieu tegen het buitenland was over het algemeen verstandig en weldadig voor Frankrijk; zij was door en door nationaal. Frankrijks grenzen werden er beter door bevestigd, in een tijd van zoo groote onzekerheid een noodzakelijkheid, de krachten van de natie werden niet te zeer ingespannen, en het overwicht van Frankrijk op het overige Europa werd gegrondvest, zonder dat het de algemeene tyran werd.

De Fronde, een beweging, die oneindig meer dan de Liguistische en Huguenottische opstanden tegen het staatsgezag verdient veroordeeld te worden, omdat geen groot beginsel aan haar ten grondslag lag, maar de woelingen en intrigues van ontevreden edelen en magistraten, die niet het belang des lands of van een groote partij, maar alleen hun eigen voordeel op het oog hadden, dreigde voor een oogenblik Frankrijk te doen afdalen tot den rang, waarop het stond ten tijde van Hendrik III, maar het volk hield vast aan de nationale monarchie en deed deze zegepralen over den adel en den vreemdeling. De minister die in dien veel bewogen tijd het roer van staat bestuurde, Mazarin, volgde tegenover het buitenland dezelfde politiek als Richelieu.

De middelen mochten bij den listigen Italiaan eenigszins anders zijn dan bij zijn wel eens gewelddadigen voorganger, het doel bleef hetzelfde, vernedering van de Spaansch-Oostenrijksche macht en verheffing van Frankrijk tot den eersten rang in Europa. Tegen Oostenrijk vooral, dat onder Ferdinand III op even listige wijze zijn dynastiek belang in Duitschland zocht te doen boven drijven, was de oprichting van een Rijnverbond onder Fransch patronaat gericht, dat onder Mazarins opvolger in de buitenlandsche politiek, Lionne, zoo oneindig veel bijdroeg tot de zwakte en ellende van Duitschland. Voor het politiek belang van Frankrijk, voor zijn verheffing tot en het blijven op den eersten rang in Europa, heeft Mazarin ontzettend veel gedaan, zonder door veroveringen, die op den duur den algemeenen tegenstand moesten uitlokken, dat belang in de waagschaal te stellen. Toen hij stierf, liet hij aan zijn meester, die nu zelf de regeering in handen nam, een land achter, dat niet door oorlogen was uitgeput en dat zijn wil kon doordrijven waar het dat wilde, dat den nationalen vijand slagen had toegebracht, daar hij niet van op kon komen, dat in Duitschland meer te zeggen had dan Oostenrijk en dat in Zweden en Polen zijn invloed kon doen gelden, dat geen vijand hoegenaamd te duchten had,

daar het niet tegen opgewassen was, en dat door geen coalitie werd bedreigd. De politiek van Mazarin had even als die van Richelieu niettegenstaande ontelbare moeielijkheden dit resultaat verkregen, omdat zij bovenal reële doeleinden zocht te bereiken, omdat zij nooit het onmogelijke of zelfs het verfliggende najoeg, en eindelijk omdat zij steeds de belangen van allen, die niet met haar in botsing kwamen, wist te sparen, ja te bevorderen, omdat zij nooit geweld gebruikte, waar het niet volstrekt noodig was. De koning, die de Franschen Louis le Grand hebben genoemd, omdat hij in plaats van de ware belangen van de natie te behartigen, den uiterlijken schijn van macht najoeg en, niet tevreden met den eersten rang in Europa, de meester van alle andere vorsten en staten wilde zijn, de koning, die door zijn binnenlandsch bestuur den grond legde tot Frankrijks hedendaagsche ellende en onmacht en die op het volkskarakter minstens een even verderfelijken invloed heeft gehad als Napoleon, de koning Lodewijk XIV aanvaardde in 1660 die heerlijke erfenis. Zijn eigen regeering vulde twee menschenlevens; wat heeft hij in dien langen tijd door zijn buitenlandsche politiek voor Frankrijk gedaan, hoe heeft hij het nationaal belang daardoor bevorderd?

II.

LODEWIJK XIV.

De regeering van Lodewijk XIV vervalt, wat de buitenlandsche staatkunde betreft, in drie tijdperken, dat van Lionne, dat van Louvois en dat van Madame de Maintenon, want gedurende de laatste vier en twintig jaren was er geen man in Frankrijk, die een overwegenden invloed op die politiek uitoefende. Het is waar dat dit niet volstrekt scherp afgescheiden tijdperken zijn. De tijd van Lionne duurt tot 1679, hoewel hij, naar wien wij hem noemen, reeds in 1670 overleed, en in dien van Louvois vallen reeds feiten, waarbij de invloed van Madame de Maintenon hem kennelijk over het hoofd was gegroeid, maar, hoewel overal zich de machtige wil gevoelen doet van den despoot, die in zich zelf den geheelen staat geïncarneerd zag, die zich meer dan iemand vereenzelvigd had met den staat en die geloofde dat wat zijn eigen belang was, ook het belang van Frankrijk was, wordt die wil toch voortdurend geleid door een politieke zienswijze, welke in die drie tijden aanmerkelijk verschilde. In den eersten tijd was het Lionne, de opvolger van Mazarin, niet in zijn ambt maar in zijn stelsel, welke die zienswijze regelt. Met een tact, welke zelfs bij een Italiaansch staatsman zeldzaam zou hebben geheeten, wist deze grootste aller diplomaten het stelsel van Mazarin voort te zetten, en de vijanden van Frankrijk te verlammen, op het oogenblik dat de koning het volkenrecht met voeten trapte, en een der brutaalste daden

zijner regeering, den inval in België, dien men den Devolutie-oorlog noemt, beging. En zelfs nadat deze had plaats gehad, nadat Lodewijk XIV zelfs het vormen der eerste coalitie, de Triple Alliantie, had beantwoord met de verovering van Franche Comté, en zoo ten duidelijkste had getoond dat hij zich geen schrik aan liet jagen, wisten Lionne en de diplomaten uit zijn school, een d'Estrades, een Ruvigny, een Verjus, om van anderen niet te spreken, na zijn dood onder de wel niet zoo vaste, maar toch over het geheel zeer goede leiding van Pomponne, het stelsel van Mazarin voort te zetten en door alliantien, subsidie verdragen en omkoopingen alle coalitiën te beletten, ja het zoover te brengen dat er in 1672 wel een groot verbond bestond, maar een dat voor en niet tegen Frankrijk was, een zegepraal, zooals de diplomatie er misschien nooit weder een behaald heeft. Zonder eigenlijk oorlog gevoerd te hebben, zonder de krachten van den staat maar eenigszins in te spannen had Frankrijk door het bezit van een aantal vestingen zijn noordelijke grens versterkt en aan zijn oostelijke Lotharingen veroverd en zijn naam gevreesd gemaakt in alle landen van de wereld. Niemand was er die het durfde aangrijpen en met elk jaar breidde het zijn invloed uit. Reeds was zelfs de Keizer, het natuurlijke hoofd zijner tegenstanders, tot een bondgenootschap gebracht en was Engeland even vast verbonden aan de Fransche politiek als de Rijnvorsten.

In zooverre het het belang van een volk kan zijn, het eenige machtige te wezen onder vele zwakke, had Lionnes politiek het belang van Frankrijk tegenover het buitenland meer bevorderd dan iemand, want hij had dat alles gedaan zonder door oorlogen de krachten van den staat uit te putten. Maar Lodewijk, door het geluk bedwelmd en dorstende naar ijdel roem, dreigde door zijn oorlog tegen de Republiek het geheele werk van Mazarin en Lionne te doen instorten, door geweld te bezigen, waar met list gemakkelijker en veiliger tot het doel, een algemeene suprematie over Europa, te geraken was. Het is waar dat de tegenstand, die toen op eens van alle kanten werd geboden, slechts was toe te schrijven aan twee gebeurtenissen, die geheel buiten de berekening zijner staatkunde lagen, het optreden van Willem III aan het hoofd der Republiek en het te wapen snellen van den Grooten Keurvorst. Maar toch hij had door den weg van Lionne en Mazarin te volgen kunnen vermijden wat hij nu moest doen, nl. oorlog voeren tegen een groot bondgenootschap, hij had langs een vredelievenden weg langzamerhand veel meer kunnen verkrijgen dan hij in den langen, moeilijken, Frankrijk zwaar treffenden oorlog van 1672 tot 1678 vond. Het is waar dat hij in het einde terugkeerde tot den verlaten weg en dat hij, door zijn eischen behendig te matigen en zijn vijanden, die de hoop opgaven hem te kunnen overwinnen, niet tot wanhoop te drijven, de coalitie deed uiteenspatten en dat hij juist daardoor dat verkreeg, wat voor Frankrijk als een natuurlijke be-

hoeft kon worden aangezien, een sterke grens in het noorden en het bezit van de Franche Comté. Maar hij verkreeg dit nu slechts ten gevolge van een oorlog, die Frankrijk niet weinig teisterde; die door den druk op het land bloedige opstanden en oneindig veel ellende te voorschijn riep, en die den grootsten en gevaarlijksten vijand dien Frankrijk ooit heeft gehad, Willem III, vóór den oorlog een half gevangen partijhoofd, tot den aanvoerder van een nog krachtigen hoewel verdeelden en achteruitgaanden staat en van een groote Europeesche partij maakte, terwijl Oostenrijk, dat Lionne zoo bestendig had weten te kluisteren, voor immer in de tegenovergestelde partij was gedwongen.

Maar de les, die hij hieruit had kunnen trekken, was voor Lodewijk XIV verloren gegaan. Dat hij zegevierend uit den oorlog was te voorschijn gekomen, dat hij zelf in het verre Noorden zijn wil had doorgedreven maakte hem afkeerig van de langzame wijze van handelen, van de afwachtende, slechts op zijn tijd een slag slaande politiek van Mazarin, en in 1679 gaf het aftreden van Pomponne als minister het teeken dat die weg verlaten was en dat de politiek van geweld, die reeds in 1672 was gevolgd en den grooten oorlog had in het leven geroepen, dat de politiek van Louvois voortaan die van Frankrijk zou zijn.

De eerste had de noordelijke grens, had Lotharingen en Franche Comté gegeven, wat zou de tweede brengen?

Wanneer men de politiek van Lionne uit het oogpunt der moraliteit beschouwt, dan valt er zeker even weinig goeds van te zeggen als van die van Louvois; maar wanneer men vraagt: wat was het doel? en: werd dat doel bereikt? en vooral: was dat doel overeenkomstig met het nationaal belang, het eenige richtsnoer, dat bij buitenlandsche politiek is aan te nemen, dan valt juist het groote verschil tusschen beide in het oog.

Lionne beoogde en bereikte de suprematie van Frankrijk over Europa zonder schade voor het land, Louvois de rechtstreeksche opperheerschappij en uitbreiding van grondgebied naar alle zijden. Onder Lionne was Lodewijk XIV tevreden geweest Savoie als een voorwal tegen alle vijandelijkheden in Italië te houden, onder Louvois trachtte hij het tot een basis voor een aanval op Italië te maken. Onder Lionne verlamde hij door bondgenootschappen met de Duitsche vorsten de macht van den Keizer en van de nationale partij in Duitschland, onder Louvois beleedigde en bedreigde hij bijna alle vorsten van West-Duitschland door geheele of gedeeltelijke annexatie van hun gebied. Zelfs Zweden, de ouden natuurlijke bondgenoot van Frankrijk, vreemde Louvois niet alleen, maar maakte hij zelfs tot een verbitterden vijand, en hij bracht het zelfs zoover dat, terwijl alle protestanten uit vrees voor algemeene uitroeiing van hun godsdienst tegen Lodewijk in de wapenen kwamen, ook de Paus en de strengste katholieken zich tegen hem verklaarden.

Toen Louvois aan het roer was, gevoelde zich iedereen door Frankrijk bedreigd; het gevolg was dat een veel machtiger coalitie dan die van 1673, dat een verbond van alle Europeesche Staten, de meeste veroveringen van Louvois aan Frankrijk ontrukte.

Iedereen weet op welke wijze Louvois het reeds in den Devolutieoorlog toegepaste stelsel van verovering uitbreidde, hoe hij, de vermeende rechten van zijn koning als bewezen aannemende, zich oogenblikkelijk met geweld in het bezit stelde of, wanneer dat niet mogelijk was, iets anders nam en dan het alternatief aan den beroofde stelde van of het een of het ander af te staan.

Dit was de wijze waarop Spanje werd geplunderd; tegenover Duitschland werd soms niet eens de schijn van recht bewaard. De overrompeling van Straatsburg is een daad van roof, zonder eenig voorwendsel gepleegd, die Frankrijks goeden naam voor eeuwig schandvlekte, en waardoor de andere plunderingen en rooverijen, zelfs de verovering van Luxemburg, hoe onmogelijk het ook zij die te verdedigen, in de schaduw worden gesteld.

Het valt niet te ontkennen dat Louvois in de uitvoering een even groote bekwaamheid bij zijn wijze van handelen toonde als Lionne bij de zijne had gedaan, dat hij meesterlijk partij wist te trekken van de verdeeldheid der Duitsche vorsten, van den argwaan van den Grooten Keurvorst tegen Oostenrijk en Zweden, van zijn verbittering tegen de Republiek en Spanje, van de twisten tusschen Willem III en Amsterdam en bovenal van den Turken-oorlog van 1683. De diplomaten uit de school van Lionne, Colbert-Croissy, in naam de leider der buitenlandsche politiek, Verjus-Crecy en Gourville in Duitschland, d'Avaux in de Republiek, Barillon en Bonrepaux in Engeland, ondersteunden hem uitstekend, maar toch kon op den duur geen gelukkige uitslag het werk kroonen. De diplomatische overwinning in 1684 in het Twintig-jarig Bestand behaald was lang niet zoo volledig als die van 1668 en 1678. De coalitie erkende daardoor voor het oogenblik toe te geven, maar geen enkel recht werd afgestaan. Zoo dra de gelegenheid gunstiger werd, kon men een algemeenen oorlog verwachten. En het gedrag van Lodewijk XIV na 1684, onder de leiding van den na Colberts dood bijna almachtigen minister, moest het uitbarsten van dezen verhaasten. De vrede van Rijswijk ontrukte aan Frankrijk alles, wat deze struikrooverspolitiek het had gegeven, behalve Straatsburg. Een millioen menschen en de welvaart van het land was de prijs, waarmede het dit kortstondig bezit van de veroverde plaatsen en landen betaalde. Maar dit was niet alles. Sedert dien tijd was Frankrijk niet alleen voor enkele verziende staatslieden, maar ook voor geheel Europa de algemeene vijand, de algemeene rustverstoorder. Sedert dien tijd was een allerverderfelijkt element in de nationale politiek gedrongen, het streven naar het bezit van den geheelen linker Rijnsoever, van landen, die aan een geheel vreemd volk

behoorden. Het bezit van Straatsburg meer nog dan dat van Breisach of Freiburg of Philipsburg een bedreiging en beleediging voor Duitschland, hield de nationale haat van Duitschers tegen Franschen levendig, en het bezit van een gedeelte van den linker Rijnsoever, wiens geheele vermeerstering men onder Louvois zoo nabij was geweest, was als een spoorslag voor de laatsten om wat zij hun natuurlijke grens noemden te veroveren. Het is waar, de grond van het euvel is te zoeken in het niet teruggeven van den Elzas, in het overschrijden van de linie der Vogesen, maar toch, de groote strijd om het bezit van den linker Rijnsoever, in 1870 eindelijk en, naar wij hopen, voor immer beslist, dateert eerst van de overrompeling van Straatsburg, en aan niemand behalve aan Lodewijk zelve is de oorsprong er van zoozeer te wijten als aan Louvois. Zodoende had diens uittartende, dreigende, steeds het recht vertredende politiek niet alleen bijna dadelijk een zwaren, voor Frankrijk wel eervollen maar tevens zeer schadelijken oorlog ten gevolge, maar werkte zij vooral nadeelig in de toekomst, nadeelig voor Duitschland, voor Europa en bovenal voor Frankrijk.

Nergens deed zich dit meer gevoelen dan in Italië. Het kan voor Frankrijk van groot belang zijn in Italië invloed uit te oefenen, maar het in bezit te nemen, zooals het streven was van de koningen uit het huis van Valois, kon niet geschieden, dan ten koste van een algemeenen oorlog en kon nooit duurzaamheid hebben, als niet eerst Frankrijk absoluut meester van de zee en van Duitschland was, en zelfs dan was het de vraag, of bij de antipathie der beide natiën dit bezit anders dan ten koste van veel inspanning en bloed te handhaven was. Maar de traditie had in Frankrijk ten allen tijde een sterken vat op de staatkunde, en aan de begeerte om het Milaneesche te heroveren had zelfs de geniale Richelieu slechts met moeite tegenstand kunnen bieden. Louvois ging openlijk dien weg op. Hij zocht daarom Savoie geheel in Fransche handen te brengen en werkte zodoende de vijandschap van den slimsten en meest geveinsden vorst van zijn eeuw, van den hertog Victor Amedeus II, later den eersten koning uit het huis van Savoie. Hoe gering ook in macht, was deze weldra voor Frankrijk een allergevaarlijkste tegenpartij; niet alleen werd een groot leger in Italië door hem en de hem te hulp schietende bondgenooten bezig gehouden, maar er werd zelfs in 1692 van Savoie uit een inval gedaan op het Fransche grondgebied. Zwaar werd Lodewijk er voor gestraft dat hij in plaats van Savoie door trouwe bescherming aan Frankrijk te verbinden, waardoor hij de geheele zuidoost-grens dekte, het langs slinksche wegen geheel in zijn macht had zoeken te krijgen om het Milaneesche van daar uit te veroveren. En wederom was er niemand geweest, die deze staatkunde tegenover Savoie en Italië meer had voorgestaan dan Louvois.

Het moet gezegd worden dat deze ongetwijfeld groote staatsman,

de schepper van het Fransche leger, door zijn buitenlandsche en zijn binnenlandsche politiek (*) Frankrijk, voor het oogenblik en voor later meer kwaad heeft gedaan dan zijn zeldzame organisatorische en administrative talenten konden goed maken. Hij was de eerste die Frankrijk dien weg wees tot verovering en uitbreiding der grenzen, zonder te vragen naar recht, die in Napoleons politiek het scherpst werd afgeteekend. Het praktische, het mogelijke, het nuttige, wat Richelieu, Mazarin en Lionne steeds hadden beoogd, moest achterstaan bij het grootsche, het oogverblindende; zijn meester en Frankrijk hebben er zwaar voor geboet, Europa er zwaar door geleden.

Met Louvois verdween de veroverings-politiek. Pomponne werd weder minister en de krachten van den staat waren niet voldoende om de groote coalitie te weerstaan. Frankrijk moest zich verdedigen, het kon niet meer aanvallen.

Maar toch was het in dien tijd, toen de groote ministers nog zeldzamer werden dan de groote generaals, dat Lodewijk XIV voor een oogenblik zijn doel bereikte om de geheele Spaansche monarchie voor zijn huis te verwerven. Van den beginne af waren de Bourbons er op uit geweest stukken van het rijk van Filips II te verkrijgen, maar zij zochten het te verwerven voor Frankrijk. De Devolutie-oorlog moge een politiek schelmstuk zijn, zij gaf Frankrijk een rij vestingen, ook de oorlog van 1672 tot 1678 verbeterde de noord en de oostgrens en beveiligde Frankrijk tegen menigen inval. Een geheel jaar knaagden Coburg en Yorck in 1793 aan het daar gebouwde vestingnet zonder het geheel te kunnen doorbreken. En de verovering van België, het ideaal van zoo menig Fransch staatsman, zou uit een nationaal oogpunt bezien, voor Frankrijk een groot voordeel zijn geweest, en slechts weinige elementen in de natie hebben gebracht, die moeilijk konden geassimileerd worden. Maar toen Lodewijk in 1700 de erfenis der Spaansche monarchie voor zijn kleinzoon Philips van Anjou aannam, en hij een oorlog begon en voortzette met bijna geheel Europa, die Frankrijk in den volsten zin des woords ruïneerde, toen handelde hij niet voor het staatsbelang maar alleen voor dat van zijn dynastie. Maar Lodewijk had dat nooit weten te onderscheiden. Voor het bezit van de geheele Spaansche erfenis tegen alle tractaten aan en ten behoeve van zijn kleinzoon meende hij alle krachten des lands te mogen offeren. Die persoonlijke en dynastieke politiek, welke in de eerste helft van zijn regeering steeds verbonden was geweest met het nationaal belang, althans met wat hij het nationaal belang achtte, kwam nu onverholen voor den dag, en zoozeer was in het oog van de natie de staat met den koning geïdentificeerd, dat er geen stem werd gehoord om dit uitdagen van geheel Europa, zonder dat Frankrijks belang op het spel stond, te wraken. Integendeel, zoozeer had de ijdele roemzucht

(*) Louvois en zijn vader Le Tellier waren na Maintenon de voornaamste bewerkers van de herroeping van het Edict van Nantes.

en het gevoel van de *grande nation* te zijn, het volk verblind, dat iedereen het natuurlijk vond dat Frankrijk voor het dynastieke belang zich opofferde. Voor het oogenblik scheen dan ook de macht van Frankrijk oneindig vermeerderd. Fransche troepen bezetten zonder slag of stoot vestingen, waar zij menigen bloedigen dag om hadden moeten doorstaan, België en de vestingen van het Milaneesche, een lang begeerde buit, vielen zonder slag of stoot in hun handen, maar het was slechts om ze te bewaren. Het overwicht van Frankrijk mocht voor het oogenblik groot zijn, doordat de nieuwe Spaansche regeering geheel op Fransche hulp steunde, en daarom geheel door Frankrijk geleid werd, op den duur hadden beide landen te veel strijdige belangen dan dat de dynastieke band ze zou kunnen blijven vereenigen tot een groot geheel. En zeker was het dat de oogenblikkelijke machts-vergrooting niet door Europa zou geduld worden. Toch had het daar in den beginne alle schijn van. De onvergeeflijke mislag van Lodewijk om den Engelschen pretendent als koning te erkennen, weder een daad van louter persoonlijke ijdelheid, was er toe noodig om Engeland een oorlog te doen beginnen, zoo roemvol en voordeelig als het nog geen had gevoerd.

Men ziet den voortdurenden achteruitgang der Fransche politiek onder Lodewijk XIV. In den beginne, onder Lionne, is zij voorzichtig en gematigd en berekent uitsluitend het belang van den staat; de koning ziet zijn grootheid slechts in die van het land; in het tweede tijdperk is zij evenzeer nationaal, hoewel ruw, uitdagend en beleedigend; er wordt veel nagestreefd welks verwerving niet in het eigenlijke staatsbelang ligt maar toch staat Frankrijk nog naast den koning; in het derde eindelijk jaagt deze louter persoonlijke doeleinden na en stort daardoor het land in een afgrond van ellende.

Wat de buitenlandsche staatkunde van het geheele tijdperk kenmerkt, is een verregaande verachting van alle recht, een vlek, die de Fransche politiek van dien tijd af steeds in mindere of meerdere mate heeft aangekleefd en in het tweede en derde gedeelte een voorbijzien van het ware belang van den staat voor ijdelen roem en onvruchtbare grootheid.

(Slot volgt.)

Haarlem.

P. L. MULLER.

LETTERKUNDE.

KRITISCHE STUDIËN OVER DE HEDENDAAGSCHE LETTERKUNDE.

SIMON GORTER.

La critique littéraire est devenue historique et comme éclectique dans ses jugements. Elle a beaucoup exposé, elle a tout compris, elle a peu conclu.

Simon Gorters letterkundige Studiën. Met een voorwoord van J. G. de Hoop Scheffer 2 dln. Amsterdam P. N. van Kampen, 1871.

Alfred Meiszner zegt in zijn apotheose van zijnen vriend H. Heine, bij gelegenheid, dat hij hem in zijn kranke dagen bezocht, omtrent den verwoestenden invloed van de poëzie op de fysieke natuur des dichters het volgende:

Die Phantasie ist im vollen Sinne des Wortes eine Art von Feuer, und wie rauh und erbarmungslos gefräßig sie das wunderbare Knochengehäuse, das ein Mensch genannt wird, schmilzt, das haben uns von den ältesten Zeiten her mächtige Beispiele gelehrt. Der Geist ist wie der Güter, so der Uebel grösstes, Unruhe und Sorge, Schmerz ums Ideal sind sein Erbtheil und die Extasen, die er schafft, sind mit der Diätetik schwer vereinbar. So sind auch nur die Dichter alt geworden, denen wie Tieck, Calderon oder Ariost die Poësie nur ein aesthetisches Spiel war, oder die, wie Göthe (! ?) jeder das ganze Leben ergreifenden Production aus dem Wege gegangen sind. Andere wagen den Griff ins Herz selbst auf die Gefahr des Untergangs hin und fallen als Opfer.

Ein solches Opfer war Schiller: nach seinem Tode fand man seine Organe in so furchtbarer Zerstörung, dass kein Arzt begreifen konnte, wie er überhaupt noch hätte leben können: nur seine grosse Seele hatte ihn gewaltsam unter den Lebenden gehalten.

Omtrent Shakespeares hoogen ouderdom zegt hij: Wenn man die verzehrende Macht der Poësie recht bedenkt so muss es Einem fast unerklärbar scheinen wie ein Mensch der um sie darstellen zu können,

wenigstens alle Leidenschaften in sich aufnehmen musste und sie mit der erschütterndsten Macht aussprach, wie kein Anderer vor ihm und keiner seitdem, wie ein Dichter, der doch auch nur ein menschlich geartetes Wesen war, wie Shakespeare mit einem Worte, ein höheres Alter bereiken konnte. Gebar er doch fünfzig Gestalten aus sich heraus von denen man glauben sollte, dasz sie die Brust, die sie getragen und grosz gezogen, zersprengen müssten!

En Meiszner eindigt die pericoop met deze apostrofe: Ja, so ist es! Ein Dichter sollte eigentlich Sehnen von Eisen haben und den Körper eines Stiers, um die Umarmungen der Muse ertragen zu können, welche erschöpfender sind, als die von zehn irdischen Frauen. Was sag' ich? Er sollte den Leib des Behemoth haben, den Hiob beschreift und wenn einem Dichter erlaubt sein dürfte, bei dem hohen Geschenk dasz ihm zu Theil geworden, ein anderes Wesen zu beneiden, ich glaube, es müsste dieser Behemoth mit den Knochen von Eisen sein.

Daar ligt in deze aanhaling van Alfred Meiszner's woorden groote waarheid opgesloten. Zeker, wij zouden niet gaarne alles onderschrijven, wat daar door hem werd ontboezemd. Vooral zijn toepassing daarvan op de ziekte van zijnen vriend komt ons voor 't minst bijzonder idealistisch voor en moet alleen worden toegeschreven aan zijne apotheose van Heine, wiens gebreken hij niet wilde erkennen. Ook is het slechts een bewijs van geheele onkunde met Goethes werken, als hij het lange leven van dien dichter hieraan toeschrijft, dat deze altijd jeder das ganze Leben ergreifenden Produktion aus dem Wege gegangen ist. Of is de Faust, om maar één werk van Goethe te noemen, niet zulk een het geheele leven ergreifende Produktion? En wat eindelijk aangaat die wensch, dien hij den dichter in den mond legt, om het ijzeren beengestel van den Behemoth te hebben, is er onpoëtischer en ruwer apostrofe denkbaar dan deze?

Dit alles neemt niet weg, dat het een waarheid is, dat voor de fysieke natuur der menschen de poëzie dikwijls verwoestend is. Hoeveel uitzonderingen er ook op dezen regel zijn te maken, hoeveel ijzer sterke naturen, zooals Goethe, die waarheid schijnen tegen te spreken, even zeker is het, dat minder krachtige lichamen niet lang tegen de overheerschende macht der fantaisie bestand zijn. Zoo kan Deutschland ons op het korte leven van een Lessing en Schiller wijzen en ons Vaderland, al heeft het aan de eene zijde zijn hoog bejaarde Vondels en Bilderdijks bezeten, het verloor toch in den bloei huns levens een Belamy, een Borger, een de Genestet e. a.

Tot deze diep betreurde, vroeg ontslapen schrijvers moet helaas! ook gerekend worden de man, met de bespreking van wiens letterkundige studiën wij onze beschouwingen wenschen te beginnen. Ziet! wanneer zulke mannen als de Genestet en Simon Gorter ons in 's levens volle kracht ontruikt worden, zulke mannen, die pas de eerste bloesems van hun dichterlijken geest ons hadden aangeboden, en

wier heerlijke aanleg nog zooveel deed verwachten, dan overvalt ons met onweerstaanbare kracht de weemoed, aan dit aardse leven verbonden. En toch zou het ondankbaar zijn, zoo we aan dien somberen weemoed al te veel voedsel gaven. Veeleer voegt het ons de weinige maar rijke schatten, die zij ons nalieten, dankbaar te aanvaarden, ons in hunne geschriften te verdiepen en den heiligen geest, die ons daaruit tegenwaait, op te nemen in ons eigen gemoed.

Het is in den laatsten tijd een niet ongewoon verschijnsel, dat verspreide artikelen in tijdschriften of nieuwsbladen eerst verschijnen, later nog eens vereenigd worden uitgegeven. Dit is lang niet altijd eene letterkundige aanwinst, en vaak alleen op financiële speculatie en de mindere ontwikkeling van het groot publiek berekend. Zou dit oordeel ook gelden omtrent den ontslapen Simon Gorter, laatst Redakteur van het Nieuws van den Dag? Neen; uit een zuiver aesthetisch beginsel verzameld, behoeven Gorter's studiën geene andere aanbeveling dan zij in zich zelve hebben. Wij verheugen er ons over met zeer groote vreugde, dat al wat uit de pen van Simon Gorter is voortgekomen, aan de vergetelheid wordt ontrukkt door afzonderlijke uitgave; en gelijk het ons een genot zijn zal, zijne verspreide artikelen uit het Nieuws van den Dag afzonderlijk te bezitten, zoo ging ons ook een juichtoon van de lippen, toen in de Nieuwsbladen geadverteerd werd, Simon Gorters letterkundige studiën. Ja, de Heer de Hoop Scheffer, die de bewerking daarvan heeft geleid, mag gerust in zijn inleidend woord vragen: Wie zal de geschriften van Gorter niet gaarne nog eens ter hand nemen? Wie niet goedkeuren, dat de voornaamsten tot een bundel verzameld zijne gedachten onder ons blijven verlevendigen?

Waar ik dan tot eene beschouwing van deze letterkundige studiën overga, daar zij het mij vergund, eene drieledige rubriek aan te nemen, waarover ik achtereenvolgens een woord zeggen wilde. Ik weet wel, dat zulk eene verdeeling in rubrieken van iemands geschriften ook zijn bezwaren heeft; moeielijk toch kan zulk eene methode ons den ontwikkelingsgang van eens dichters persoonlijkheid teekenen, gelijk Gorter zelf in zijn studie over *Bilderdijk* zeer terecht omtrent *Da Costa's* verdeeling van *Bilderdijks* werken opmerkt; doch bij Gorter's geschriften zelve ligt die verdeeling zoo voor de hand, dat we niet aarzelen althans hier die methode te volgen. Ik wensch dan te spreken over Gorters letterkundige kritiek, over zijn artistische beschouwingen en over zijne losse schetsen.

Tot de eerste rubriek behooren uit deze verzameling: *Lodensteijns* liederen; *Van huis*, *Anna Rooze*, *Lidewyde*; een groot man in een felbewogen tijd; en de studie over *Bilderdijk*. Ik geloof niet te veel te zeggen, wanneer ik beweer, dat de eigenlijke kracht van Gorter in zijne letterkundige kritiek moet gevonden worden. Welke waarde

wij ook nader zullen zien, dat aan zijne artistische beschouwingen en zijne losse schetsen moet worden toegekend, door zijn letterkundige kritieken heeft hij verreweg den grootsten eerepalm behaald. Sints Lessing's Hamburgsche dramaturgie en het optreden van de Romantische school in Duitschland en bij vernieuwing sints Fransche letterkundigen, zooals Villemain, Taine, St. Beuve, Vinet en Scherer zich aan literarische kritiek hebben gewijd, weet men, wat men onder dat vak van studie te verstaan heeft en heeft men de hooge beteekenis van deze nieuwe wetenschap leeren kennen. St. Beuve drukt de waarde dier wetenschap zeer duidelijk uit in het motto, dat wij boven onze studiën hebben geplaatst: *La critique littéraire est devenue historique... elle a beaucoup exposé, elle a tout compris.* Begrijpen, verklaren — ziedaar het geheim dier nieuwe wetenschap, die door mannen als St. Beuve zelf zoo heerlijk wordt vertegenwoordigd. Niet *ex cathedra* wil deze een oordeel uitspreken over de letterkundige produkten van de geschiedenis en van den dag; haar hoofddoel is niet om, gelijk voorheen en nog vaak de kritiek haar werkkring opvat, van het standpunt van een quasi aesthetisch ideaal te vervloeken en te behouden. Neen; zij acht haar hoofdtaak daarin gelegen, dat zij voor alle dingen uit den geest des tijds en des schrijvers de producten van letterkundigen aard begrijpt en verklaart. Wij behoeven hier niet uit te weiden over de waarde van deze nieuwe opvatting van kritiek. Alleen dit eene. Het komt mij voor, dat deze wetenschap daardoor eerst wetenschap geworden is. Of zou de kritiek ook dan dien naam mogen dragen, wanneer zij geheel door subjektieve meeningen en oogenblikkelijke opwellingen geleid haar verheerlijkend of vernietigend oordeel uitspreekt? Neen; gelijk elke wetenschap eerst door eene zuivere objectief historische beschouwing ware wetenschap is geworden, zoo draagt ook de letterkundige kritiek eerst dien naam met eere, als zij historisch is in den vollen zin des woords. Dr. A. Pierson moge blijkens zijne studie over Alexander Vinet, in deze methode, die vooral door St. Beuve zoo meesterlijk is toegepast, scepticisme zien, wij houden het er voor, dat evenzeer als Mme de Staels woord: *tout comprendre c'est tout pardonner* een nieuw licht heeft ontstoken op het gebied der zedelijke wetenschappen, zoo ook het *beaucoup comprendre, peu conclure* van St. Beuve, een verrassend nieuw en waar licht heeft doen opgaan over de wetenschappen van literarischen aard.

Vragen wij, wie hier te lande de letterkundige kritiek in de laatste jaren met vrucht hebben bearbeid, wie onzer denkt dan niet aanstonds en allereerst terug aan die meesterlijke pennevruchten van C. Busken Huet, die onder den titel van »Kroniek en Kritiek" maanden lang in de Gids zijn verschenen? Wie onzer weet zich dien tijd niet te herinneren, toen wij hunkerden naar een nieuw Gidsnummer, evenals kinderen naar den St. Nikolaas-avond, om te zien welke verrassingen ons weêr door dien meesterlijken criticus werden bereid. En toch! wie

herinnert zich op later leeftijd gekomen die geestige kritieken van Huet niet met ergernis? Dat onwaardige in den hoek gooien, dat met één slag vernietigen van een dichter van vroeger of later tijd had zeker Huet niet van St. Beuve geleerd, al zal hij zeker zijn puntigen stijl in die dagen wel aan de merkwaardige Lundis van dezen maestro ge-oefend hebben. Vraagt men ons dan, wie veel meer dan Busken Huet in zijn letterkundige kritieken op St. Beuve gelijkt, wij wijzen u dan op Simon Gorter, die door al de genoemde studiën getoond heeft, een zuiver historische kritiek te volgen en te weten, dat het de roeping van den literarischen criticus onzer dagen is: beaucoup comprendre, peu conclure. Zoowel zijn beschouwing van den grooten man Jeremia en zijn felbewogen tijd als zijne ontleding van Lodensteijns liederen; zoowel zijn Bilderdijk studie als zijn kritiek van de genoemde romans van Keller, Cremer en Huet liggen voor ons, om dit overtuigend te bewijzen.

Men zou met eenigen schijn van recht kunnen vragen, of de eerstgenoemde studie over Jeremia niet veeleer een theologisch dan een literarisch karakter draagt. En zeker, die studie is een degelijke proeve ook van Gorters theologische ontwikkeling; zijne zelfstandige reproductie van de wetenschappelijke resultaten van den Hoogleeraar Kuenen over het tijdvak van Jeremia bewijzen dat de schrijver ook in theologis lang geen vreemdeling was. Doch de waarde van dat artikel ligt bovenal in het literarische karakter. Uit de studie van Dr. H. Oort, nagenoeg te gelijkertijd met die van Gorter over Jeremia geschreven, spreekt de theoloog; uit die van Gorter de letterkundige, de fijne menschenkenner, de keurige stijlist. We komen later nog op den stijl van den schrijver terug; hier dus alleen dit nog over deze studie in verband met hetgeen wij gezegd hebben omtrent het karakter van Gorters letterkundige kritiek. Van dit karakter om te begrijpen en te verklaren, draagt ook deze studie het ondubbelzinnigst bewijs. Ziet! hoe de schrijver voor ons Jeremia doet leven en in zijn volle licht- en schaduwzijde hem teekent. Hij verklaart hem niet alleen uit de lijst van zijn tijd, maar vooral ook uit zijn eigen echt-menschelijke persoonlijkheid. Een karakter in den vollen zin des woords staat ons bij hem in Jeremia voor oogen. Tegenover zijne groote deugden doet hij ook ten hoogste onpartijdig zijne ondeugden uitkomen; maar deze ondeugden (en dit ziet de oppervlakkige beschouwer gewoonlijk voorbij) worden weer op hare beurt, zonder vergoelijkt te worden, verklaard. Leest b. v. deze passage (pag 63 Dl. 2): »Niemand en niets ontziet hij in den aanval; zijn tong wondt meer, dan zij heelt; het is niet moeielijk om in te zien of aan te wijzen, dat zijne lichtgeraaktheid, zijne klachten en wraakbeden voortkomen uit een gemoed, dat nog te zelfzuchtig was, om bereidwillig na het volbrengen van den plicht, smaad en ondank tot loon te ontvangen; maar wie zegt u, hoe zacht en beminnelijk deze edele mensch zou geweest zijn, indien hij niet

dagelijks getergd ware geworden, indien niet dagelijks de pijnlijke taak op hem gerust had, om aan een door dweepzucht verdwaasde natie den naderenden val des Vaderlands aan te kondigen?" Zulke uitspraken doen ons in den schrijver den diepen menschenkenner, den fijnen karakterteekenaar kennen; zulke trekken doen ons aan Shakespeare denken, die vooral door zijne karakterschetsen, door de fijne ontleding der hartstochten, die hij beschrijft, zulk een onsterfelijken naam zich heeft verworven.

Kunnen wij ons van een letterkundige van zooveel smaak en vorming als Gorter begrijpen, dat hij zijn krachten aan een Jeremia gewijd heeft; misschien vindt deze of gene het onverklaarbaar hoe hij er toe gekomen is, om een studie te maken van Lodensteijns liederen. Zeker, niet uit zich zelf, maar door eene destijds uitgegevene bloemlezing van Lodensteijns gedichten door Dr. A. W. Bronsveld is Gorter tot deze studie gekomen. Doch, zoo zegt wellicht de een of ander, bevatte deze nu zooveel aantrekkelijks, dat een man als Gorter daarvoor noodzakelijk eene afzonderlijke studie maken moest? Om dit te beantwoorden begin ik met te zeggen dat dit nog al eens vaak de gewoonte is van vele jongere critici, om van onbeduidende boekjens, te kwader ure in het licht gegeven, eene diep ingaande studie te maken. Zoo verrast de redactie van Los en Vast ons dikwijls op kritieken van werken, die op zich zelve bijna de aandacht niet waardig zijn. Maar zij verstaat meesterlijk de kunst om het op zich zelf onbeduidende en nietige door hare fijne, echt kritische opmerkingen tot iets belangrijks te maken. Dit is ook een kenmerk van echte letterkundige kritiek. Zeker, dit kan overdreven worden; door uitsluitende beoordeeling van het middelmatige en weinig bekende laadt men zoo licht den schijn op zich, alsof men bijzonder en piquant wil wezen. Doch dit neemt niet weg, dat gelijk de meester op het gebied der dichterlijke productie juist hieraan gekend wordt, dat hij in het kleine en nederige leven ons op het gróote wijst, zoo ook de kunst der letterkundige kritiek hierin bestaat, dat ook het op zich zelf middelmatige onder hare handen in eene belangrijke studie wordt herschapen. Dezen tooverstaf heeft ook Gorter over Lodensteijns liederen gezwaaid; d. w. z. hij heeft ons in dien 17de eeuwsehen, orthodoxen Utrechtschen Zanger het echt religieuse van het dogmatische leeren onderscheiden. Met echte kunstenaarshand heeft hij ons de waarde van de godsdienstige poëzie van dezen kerkdichter geteekend en toch aan den anderen kant al het zinnelijke, al het smakelooze, al het onaesthetische in zijne dogmatische zangen ons aangewezen. Overigens is die studie vol van fijne opmerkingen zoowel over de poëtische waarde van het regtzinnig dogma tegenover de halfbakken theologie, die met Jezus geen weg weet; over stout-godsdienstige uitspraken van dezen pilaar der kerk, die wanneer zij in onze dagen werden ontboezemd, de tegenwoordige orthodoxie groote ergernis zouden geven; zoodat zonder twij-

fel ook deze kleinere studie recht in staat is, om Gorter ons te doen kennen en waardeeren.

Toch neemt dit niet weg, dat wanneer het bij deze studiën gebleven ware en wanneer de toch reeds zoo vroegtijdige dood hem nog vroegtijdiger van ons had weggenomen, Gorters naam op den duur meer in de theologische, dan in de groote letterkundige wereld een goeden klank zou hebben behouden.

Dat hij in die letterkundige wereld zulk een gevierden naam heeft verkregen, heeft hij vooral te danken aan zijne studie over *Bilderdijk* en over de genoemde drie romans van Keller, Cremer en Huet.

Wanneer ik de eerstgenoemde studie een meesterstuk van letterkundige kritiek noem, dan geloof ik door niemand van eenigen smaak en vorming te zullen worden weersproken. Inderdaad geloof ik, dat Gorter in die studie over *Bilderdijk* al wat hij bezat aan smaak, geest en hart, in al zijn volheid heeft neergelegd. Als ik hier onder de gaven van Gorter het hart het laatste noem, dan is dat niet, omdat ik meen dat deze een mindere was dan hare zuster-gaven; maar dan is dat, omdat die beide andere gaven van smaak en geest door het rijke gemoedsleven van Gorter hare wijding ontvingen. Vragen wij hoe zijn *Bilderdijk*-studie dien drieledigen rijkdom ons te aanschouwen geeft, dan begin ik met het volgende omtrent den oorsprong van die studie te zeggen. Een man van veel smaak en kunst had eene komplette uitgave van *Bilderdijks* werken in het licht gezonden; dit was Mr. Is. Da Costa, de vriend, de leerling, de vergoder van *Bilderdijk*; een man van veel geest had eene bloemlezing van *Bilderdijks* werken vervaardigd; dit was Dr. J. van Vloten. Het was echter Gorters overtuiging, dat noch de komplette uitgave des eersten, noch de bloemlezing des tweeden het jonger geslacht kon brengen tot die billijke waardeering, die dezen vorst onder Hollands dichters toekwam. Da Costa mocht zijn een man van smaak, zelf een eersten naam onder de dichters van Nederland waardig; zijn hart was te bekrompen en te nauw door theologische vooroordeelen, dan dat hij in *Bilderdijks* poëzie het eeuwig schoone van het voorbijgaand dogmatische scheiden kon; en hij wierp het jonger geslacht een gansch volledige uitgaaf van *Bilderdijks* werken toe, die reeds door hare classificatie van de verschillende genres van *Bilderdijks* dichtkunst den toegang tot het menschenhart onmogelijk maakte, maar die niet minder door hare wonderlijke doorenmenging van het afschuwelijke en schoone zijner verzen den dichter totaal ongenietbaar deed worden. Dr. J. van Vloten mocht zijn een man van veel geest, die met onverbiddelijke gestrengheid de zonden van *Bilderdijk* als mensch en als dichter wraakte; met zuivere smaak en groote kennis mocht hij zijn bloemlezing hebben saamgesteld en daardoor het doel bereikt hebben, om aan ons geslacht de voortbrengselen van dezen dichter weer ietwat smakelijk voor te leggen; van al te weelderigen rijkdom van gemoedsleven kunnen wij voor-

zeker dezen Bloemendaalschen wijsgeer niet beschuldigen. Toch is een rijk gemoedsleven, een ruim en rein hart naar mijne meening onmisbaar, om zoowel de kunst te beoefenen als de kunst-produkten naar waarde te schatten. Zonder twijfel, wanneer het leven des harten door ziekelijke aandoeningen wordt beheerscht, wanneer het gemoedsleven door mystiek en valsche fantaisie wordt overprikkeld, dan komt zulk een gemoedsleven zeker noch den kunstschepper noch den kunstkenner ten bate; integendeel dan zal de kunstenaar ziekelijke produkten voortbrengen, gelijk b. v. de Sturm und Drangperiode in de voorgaande eeuw in Duitschland deed en de kunstkenner, voorgelicht door zijn ziekelijke verbeelding, zal van zelf een gansch eenzijdig oordeel uitbrengen over de aesthetische waarde der kunstprodukten. Zit het hart daarentegen op de goede plaats, is dit gezond en rein, hoe dieper en rijker dan het gemoedsleven des kunstenaars en des kunstkenners is, des te schooner zullen zijne produkten, des te waarachtiger zijne oordeelen wezen. Des menschen schoonheids- en zedelijk gevoel mogen zeker logisch onderscheiden kunnen worden; verwarring tusschen beide moge zeker de leelijkste moraliserende dramas en romans hebben voortgebracht; in den hoogsten zin des woords vallen beide begrippen weer ineens; en hoe fijner het zedelijk gevoel des menschen is, des te zuiverder zullen ook de aesthetische produkten en oordeelen zijn van den man van smaak en kunstgevoel.

Wat wij daar gezegd hebben, wordt door Gorters studie over Bilderdijk geheel bevestigd. In smaak en geest behoefde hij waarlijk niet onder te doen noch voor den verzamelaar, noch voor den bloemlezer van Bilderdijks werken; maar wat bovenal de wijding aan deze aesthetische en geestvolle studie gaf, 't was het edel hart, het rijk en diep gemoed van den vroeg ontslapene. Terwijl Da Costa en Alberding Thijm met alles, wat uit de pen van dezen zanger gevloeid is, dweepten en gansch en al verblind waren voor de vreeselijke antithese, tusschen Bilderdijks godsdienstige poëzie en ongodsdienstig gemoedsbestaan; terwijl van Vloten geen woorden genoeg heeft, om met de mokerslagen van zijn geest dezen aartshuichelaar ten toon te stellen en te ontmaskeren voor het nageslacht, spoort het fijn gevoel van Gorter het waarlijk vrome in Bilderdijks zangen na en tracht hij in het intieme leven des dichters de oorzaken te ontdekken van die schrille tegenstelling tusschen zijne zangen en zijn leven. Overal tusschen de letters door staat in Gorters studie de gulden spreuk van Paulus te lezen: De liefde is lankmoedig, zij wordt niet verbitterd, zij denkt geen kwaad, zij verblijdt zich niet in de ongerechtigheid, maar zij verblijdt zich in de waarheid. Zij bedekt alle dingen, zij gelooft alle dingen, zij hoopt alle dingen, zij verdraagt alle dingen.

Wil ik daarmee zeggen, dat Gorter de gebreken van Bilderdijk als dichter of als mensch niet ziet of met den mantel der liefde bedekt? Verre van daar. Zijn studie ligt voor ons open, om ons het tegen-

deel te leeren. Zoo wanneer hij den afkeer dien tijdgenoot en nageslacht voor Bilderdijk koesterden, tracht te verklaren en met Alberding Thijm de vraag tracht te beantwoorden, waarom deze zanger zooveel antipathie, zooveel haat zelfs heeft ingeboezemd, dan wijst ons Gorter met allen ernst op de geduchte kranke plekken in het leven en de poësie van den zanger, dan kent hij aan Bilderdijk zelf de schuld van dien haat toe, waar een Thijm die schuld in het ongeloof en de wanhopige middelmatigheid zijner tijdgenooten zoekt. Een gestrenger en billijker vonnis is er niet over Bilderdijk uitgesproken dan Gorter op pag. 139^v Dl. 2 van de Lett. Studiën over hem uitspreekt. Die kaatst, moet den bal verwachten — zoo luidt het oordeel van Gorter, waar hij die woeste scheldtaal van Bilderdijk aanhaalt tegen het geslacht der Borgers en Kinkers, die het hier onnoodig is te herhalen. Een gestrenger en billijker vonnis is er niet over den dichter uitgesproken, dan Gorter p. 141 uitspreekt over het Christendom van dezen aller-Christelijksten zanger in deze woorden: Het blijkt, dat deze mensch die zulk een toon aannam tegen anderen, verre van rein en goed was en dat hij nogtans niet vermetel vond Gods vonnissen over zijne broederen te spreken met ongoddelijke bitterheid. Het blijkt, dat deze man, wiens Heiland hem alles was, ten zeerste gehecht was aan het speelgoed van zijn aardsche afkomst... Het blijkt, dat deze christen zoo goed als nooit met het hem opgelegd lot te vreden was... dat hij niet goedertieren was, niet zachtmoedig, niet afkeerig van toorn, zijne driften niet bedwingende enz. enz.

Gestrenger en billijker vonnis is over Bilderdijk niet uitgesproken, dan hetgeen Gorter uitspreekt over zijne parade poësie en vooral over zijne huwelijks- en liefdesbeschouwingen, die zelfs hier en daar Gorter de woorden doen spreken: Afschuwelijk! en elders: Hoeden af voor Vrouwe Catharina Wilhelmina Bilderdijk, die zich gewillig kromde onder het juk van haren onverbiddelijken huistryan, die zich zelf in zijn kwaliteit van echtgenoot en in zijn gedicht: »Echtgeluk» beschouwde als een God.

Nog eenmaal, gestrenger en billijker oordeel is niet uitgesproken over Bilderdijk, dan daar waar Gorter met de data voor zich den dichter in zijn persoonlijk leven van schandelijke echtbreuk beschuldigt en de woorden uit: 't Is eene smartelijke geschiedenis, maar waarvan het misdadige hoe langer hoe minder schijnt betwist te kunnen worden.

Tegen een en ander kwam het reine en edele hart van Simon Gorter in onverbiddelijk verzet. Met al het vuur des heiligen geestes dat in hem woonde, teekende hij protest aan tegen dat dubbel-wezen, dat wij in Bilderdijk aanschouwen. Maar hoe nadrukkelijk hij zich daartegen ook verzet, hoe Gorter ons ook doet gevoelen, dat zulk een gemoedsbestaan nu en dan afschuwelijke verzen moest uitbraken en zulk een leven zelfs de waarde zijner verhevenste liederen tot op de helft vermindert; Gorter was er de man niet naar, om een stil ge-

noegen te scheppen in de zonden van dezen mensch en dichter. Vooral pag. 157 is in dat opzicht merkwaardig. Leze ieder, die den edelen Gorter wil kennen die bladzijde, waarop niet alleen gelijk bij Dr. van Vloten misnoegen tegen den ontevreden, klaagzieken mensch wordt ontboezemd, maar ook een diep gevoel van medelijden met den ongelukkigen mensch wordt geuit. Om aan dit gevoel ook bij zijn lezers plaats te geven, werpt de schrijver pag. 159 een blik in het leven des dichters en spoort hij in de vreugdelooze jeugd, in het zwakke lichaamsgestel van den zanger, in de dwaze bloedvergietende geneeskunst van zijn vader de invloeden na; die hem tot zulk een isengrim, tot zulk een menschenhater op later leeftijd hebben gevormd. Daarna doet Gorter ons zien, hoe deze mensch tot zijn vijftigste jaar nu in Duitschland als balling leefde, dan naar Engeland de wijk nam en nergens een te huis vond; hoe hij na dien tijd slechts door ééne eierzuchtigen wensch werd geleid, het bezit van een professoraat, in welken wensch hij telkens op de bitterste wijze werd teleurgesteld. Hij schetst hem in zijn lijden en strijden, te midden waarvan hij zeker duizendmaal zich aan onwaardige behandeling zijner medemenschen schuldig maakte; doch aan het eind waarvan hij ook zangen dichtte vol kinderlijk vertrouwen en berusting in den wil van God.

Door deze echt psychologische beschouwing van Bilderdijks leven heeft Gorter in zijn studie den weg gebaad tot nieuwe waardeering van dezen grooten zanger. Halve kennis van Bilderdijks leven en werken leidt tot vergoding of tot verachting; zulk een diep ingaande studie als Gorter ons ten beste gaf, voert aan de voeten van den dichter terug. O! het ware te wenschen dat alle letterkundige kritieken over het leven en de werken van groote dichters op diezelfde leest waren geschoeid; men zou zich dan niet langer tevreden stellen met oppervlakkige kennis en beoordeeling van geschriften; maar de geheimen van het leven zouden eerst recht in staat zijn het volle licht op de werken te doen vallen. Nog meer — zou ik bijna zeggen — wordt de ware dichter uit zijn leven dan uit zijne zangen gekend; want de ware dichter brengt niet in rijm, waarvan hij zelf vreemdeling is, maar geeft, gelijk Goethe zoo meesterlijk deed, aan de duizende gewaarderingen van het eigen lijdende en strijdende hart vorm en gedaante in zijne zangen. Dat was ook met Bilderdijk het geval en Gorter heeft ons door zijne studie nog meer dan van Vloten door zijne bloemlezing dien dichter doen waardeeren.

Iemand, die aldus de letterkundige verschijnselen van het verleden wist te beoordeelen, moest ook wel de meesterhand toonen, waar hij zich nederzette, om produkten van onzen tijd aan zijn oordeel te onderwerpen. Te goeder ure heeft dan ook Gorter zich aan eene kritiek van den tegenwoordigen Nederlandschen roman gewijd en zijne kritiek over »Van Huis», »Anna Rooze» en »Lidewyde» blijft evenzeer lezenswaard als zijne studie over Bilderdijk. Met meesterhand toont hij de

gebreken en deugden van die drie genoemde romans van Keller, Cremer en Huet aan en het ware te wenschen, dat elk, die het stoute waagstuk wenschte te ondernemen om een roman te dichten, zich voor alle dingen eens ernstig ter nederzette in de school van dezen letterkundige. Welk een hoogen eisch Gorter stelt aan den waren roman blijkt o. a. uit zijne volgende woorden p. 211. »Een roman is iets anders, dan het eerste het beste stuk, groot en klein en onverschillig van waar uit natuur en menschenlot gelicht. Een roman zou geen kunstwerk zijn, indien zij niet meer ware.» En verder: »De dichter, de romancier moet één geheel geven; men wacht, men eischt het van hem.» En wanneer Gorter vraagt: »Wat is nu de roeping der kunst? Is het om beuzelaars door verloren oogenblikken te helpen? om eene schare van jonge jufvrouwen den lust en den tijd tot onmisbare dingen te bederven? om aan een halve natie van leesgezelschapsleden het denken uit te winnen? Zeker is er kunst toe noodig en, zoo geen kunst van hoogen adel, dan ten minste kwakzalvers-kunst-vaardigheid om de afgestompte zenuwen van onze romanlezers nog eens weêr te prikkelen; maar wij droomen zoo gaarne van... eene kunst, die door het geven van indrukken en het wekken van aandoeningen ook daar nog regeren kan, waar waarheid en wetenschap niet doordringen, in dienst van het Hoogste en Beste" — wanneer Gorter ons deze woorden toeroept, ó dat dan alle romanschrijvers om den broode, alle bedervers van den goeden smaak en de verbeelding, die te vreden zijn, als zij voor een wijle een duizendtal lediggangers geboeid hebben maar die er nooit naar vragen, of zij ook door hunne werken eene heilige gedachte in de zielen hunner verslinders brengen, dat zij op het hooren van deze woorden hun aangezicht vol schaamte bedekten en van nu af de gelofte aflegden, om geen letter meer aan de pers te vertrouwen, voor zij uit de volheid van eigen rijkdom van gedachten hunne broeders op aarde door de werken hunner verbeelding konden verrijken met waarachtige aanwinst van gemoedsleven.

Ik wil in deze studie thans niet verder indringen en citeerde alleen die enkele passage, om zooveel mogelijk menschen te winnen, die in Gorters school zich nederzetten. Wat een man als hij over een Cremer en een Huet te zeggen heeft, moet door elk met klimmende belangstelling worden gehoord. Elk, die het onderneemt, een roman te dichten, hoore eerst aandachtig naar de eischen, die deze meester in de kritiek aan den echten roman te midden van zijn fijne opmerkingen over de genoemde werken stelt.

Nog een enkel woord over de andersoortige geschriften, die deze bundel letterkundige studien bevat. En wel vooreerst over Gorters artistieke studien. Wij vinden er twee daarvan in den voor ons liggenden bundel en wel: »eene tentoonstelling van oude kunst" en »over de jongste tentoonstelling in Arti et Amicitiae," beide krachtige bewijzen dat het dezen letterkundige waarlijk ook niet ontbrak aan artistieke

kennis. Wel is het duidelijk, dat de schrijver zich op dit gebied niet met die gemakkelijheid beweegt, als op het gebied der literatuur. En toch! hoe vol van de fijnste opmerkingen zijn beide deze artistische beoordeelingen. Ik volsta hier met twee opmerkingen naar aanleiding van deze studien. De eerste ontleen ik aan de beide min of meer tegenover elkander staande beschouwingen, die ons hier worden aangeboden, waarvan de eerste namelijk de oude kunst, de tweede de nieuwere kunstprodukten bespreekt. Het ligt wel in den aard der zaak, dat de oud Hollandsche schilder-school niet hoog genoeg door Gorter kan gewaardeerd worden. Wie onzer, die diezelfde tentoonstelling van oude kunst in Arti heeft gezien, herinnert zich niet met geestverrukking al het schoone, dat ons toenmaals werd aangeboden; die prachtige schuttersmaaltijd van van der Helst, die in al zijn schoonheid zich aanstonds bij het binnentreden aan den bezoeker toonde, en niet minder de meesterlijke stukken van F. Hals, Wouwermans, van der Velde, Jan Steen en Rembrandt, die die expositie ons te aanschouwen gaf. Wiens hart ging toen niet open voor den bloeitijd van ons vaderland, dat toen niet alleen op het gebied van politiek en handel, maar niet het minst op het gebied van kunst zich den grootsten naam onder de volken van Europa had weten te verwerven; toen vooral van de zijde van Engeland de ondenkbaarste sommen werden besteed voor de schilderstukken der Hollandsche school, die nog de kunstgalerijen van Londen versieren? En ook! wie betreurde niet onder het aanschouwen van zooveel prachtigs in coloriet en vormen den val dier schilderkunst in later tijd en ook in onze dagen. Toch is het juist dienaangaande, dat ik naar aanleiding van Gorters studien eene opmerking wenschte te maken. Ook hij betreurt dien achteruitgang, maar hij behoort niet tot degenen, die uit blinde voorliefde voor het antieke in de kunst, het tegenwoordige miskennen. Dit geschiedt maar al te vaak, jammerklachten aanheffen over den val der kunst en ondertusschen blind blijven voor het waarlijk schoone, dat ook de hedendaagsche kunst onder nederiger vormen ons aanbiedt, is maar al te veel aan de orde van den dag. Niet aldus de ware kunstkenner; hij weet, dat de echte kunst nimmer kan verloren gaan. Het is aan die waarheid, dat wij de andere studie van Gorter verschuldigd zijn, die eene beoordeeling behelst van stukken onzer tegenwoordige schilder-school. Zeker, hij aarzelt niet, om op vele kranke plekken van die school te wijzen; hij betreurt het, en zeer terecht, dat de kunstenaar van den tegenwoordigen dag zoo weinig uit de historie van het lijden en strijden der menschheid zijne onderwerpen put, en toch welk een open oog heeft hij voor het naieve, het eenvoudige, het natuurlijke, dat velen der toenmaals tentoongestelde stukken kenmerkt! Mij dunkt, de schilders van den tegenwoordigen tijd moeten wel bijzonder door den heer Gorter in hun werk zijn aangemoedigd en ik kan zelfs de verwachting niet onderdrukken, dat velen van hen, zoo zij althans met

oordeel zijn studie hebben gelezen, zich door zijne waardeering van het kleine en nedèrige hunner werken, tot wat grooters zullen aangorden.

Doch — en ik knoop hieraan mijn andere opmerking vast — het was niet bij voorkeur voor mannen van het vak, maar voor het publiek in 't algemeen, dat Gorter deze studien ten beste gaf. Terecht zegt Hettner in het laatst verschenen deel van zijne *Literaturgeschichte des 18en Jahrhunderts* p. 53, daar, waar hij spreekt over Goethes eerste intrede in Italië: »Nicht-künstler bedürfen zur ersten Einführung in tieferes Kunstverständnis fast immer der Leitung und Vermittlung einsichtiger Kunstschriftsteller, welche ihnen die weite Kluft, durch die das Empfinden und Denken in sinnlichen Formen und Farben von dem gewohnten Empfinden und Denken im Wort und Begriff getrennt ist, überbrücken helfen.» Zulk een gids tot dieper verstand van artistieke kunstvoortbrengselen kan Gorter voor den leek op dat gebied wezen. Hij ontvouwt ons de gedachten, die achter penseel en doek verborgen zijn; hij dringt door in de beteekenis van de schilderstukken, die door hem werden aanschouwd en geeft den indruk dien hij zelf daarvan ondervond, met zijne keurige pen aan ons terug. En hij doet dat op zulk eene wijze, dat ieder, die nog in het oude vooroordeel leeft, als ware de kunst slechts het eigendom van enkele uitverkorenen, door zijne woorden zich van dat vooroordeel moet bekeeren. Een nieuwe wereld, tot nog toe voor ons oog wellicht geheel verborgen, gaat voor ons open; wij gevoelen ons door hem opgewekt, om het sluimerend kunstgevoel in onze ziel wakker te schudden; van nu af zullen wij het wel nalaten, om een bezoek aan Arti te brengen, alleen om een ledig uurtje voor het vertrek van den trein in Amsterdam te dooden; we zullen niet meer gedachteloos de zalen van Arti doorwandelen; maar met Gorter zullen we weten te genieten van de kunst; mogelijk wordt wel deze of gene in vervolg van tijd door hem opgewekt, om in navolging van hem eens eene dieper ingaande beschouwing van tentoongestelde kunstvoortbrengselen voor het publiek te leveren.

Zullen wij na het een en ander nog vele woorden behoeven te besteden, om onze lezers het overige, wat deze bundel aanbiedt te doen waardeeren? Behoeven we nog veel in het midden te brengen over de »Arcachon»; over »een praatje» en over het stukje getiteld: »Beeldspraak?» Gelijk het laatste ons een proeve geeft van Gorters liefde voor onze moedertaal, die hij niet wenscht overladen te zien met smakelooze beelden, maar bij welker gebruik hij allereerst den eisch van waarheid stelt; zoo zijn die beide andere schetsen, zijne brieven uit Arcachon en een praatje een bewijs, dat hij zelf vóór alle dingen in het gebruik der taal naar waarheid en eenvoud streefde. Zeker, het minst van alle studien van Gorter bevredigt het laatstgenoemde ons schoonheidsgevoel; hij zou waarschijnlijk de eerste zijn, om dit oordeel te onderschrijven. Wel strekt het ten bewijs, wat Gorter wellicht eenmaal

als novellendichter had kunnen worden. Wel is het vol schalksche en luimige zetten, doch het komt mij voor, dat het onderwerp van de kwaadsprekendheid en de babbelsucht der menschen een te groote gemeenplaats is, dan dat een man als Gorter die zonde nog in een novelle behoefde te bestrijden. Gorter heeft zich dan ook niet meer op dat moeielijk terrein bewogen, hetgeen ons niet verwondert van een man, die van den roman en de novelle zulk een hoog ideaal had als hij blijkens zijne studie over »van Huis», »Anna Rooze» enz. had.

Eindigen wij met het begin van de door ons besproken verzameling, met Gorters brieven uit Arcachon geschreven, die zoo terecht door den heer de Hoop Scheffer aan den aanvang geplaatst zijn. Niet alleen toch waren die brieven een der eerste pennevruchten van den schrijver, die de Gids van hem openbaar maakte, maar zij bevatten reeds in nuce al de kenmerken, die zijne latere geschriften zoo schoon en aantrekkelijk maken. Vooral zijne eenige gave van opmerken, die hij blijkens zijne letterkundige en artistieke studien in zoo eenige mate bezat, komt hier reeds in die brieven uit die Fransche badplaats zoo duidelijk aan 't licht. Brengen wij ons daarbij te binnen, hoe lijdend de schrijver reeds in die dagen was en hoe dat lijden hem vaak noodzaakte, volgens zijn eigen verdrietige bekentenis, al zijn aandacht aan zijn eigen persoon te wijden, dan wordt die gave van opmerken nog oneindig grooter in onze oogen. Leest die mededeelingen in zijn reisverhaal omtrent menschen en toestanden, omtrent de natuur en de kunst, omtrent Brussel en Parijs, omtrent Franschen en Engelschen enz., overal zult gij den fijnen opmerker en teekenaar terugvinden. Niet alsof al die opmerkingen, die hij maakt, altijd geheel aan de waarheid beantwoorden; zooals b. v. zijne beschouwing omtrent het Fransche volkskarakter, ter logenstraffing waarvan ik een ieder wel zou willen uitnoodigen, om de portretten van de commune-mannen uit de Fransche illustratie van het voorgaande jaar eens daarnevens te leggen. Doch deze en andere onjuistheden doen niets af van de uitnemende opmerkingsgave, die van het begin tot het einde die brieven kenmerkt.

Deze gave is echter niet de eenige, die Arcachon versiert. Het is bovenal de stijl, die het lezen daarvan en zoo ook van alle studien van Gorter zoo aantrekkelijk maakt. Wil ik hiermede zeggen, dat ook Gorters stijl onverbeterlijk is? In 't geheel niet. Het ontbreekt evenmin in Arcachon als in de andere studien aan moeielijke volzinnen, die door eene eigenaardige rangschikking van de deelen op den eersten indruk het verstaan lastig maakt; hier en daar zelfs doet het proza van Gorter aan dat van Potgieter denken, dat bij al zijn bekoorlijk schoons voor hem, die er aan gewoon is, toch voor den onbekende iets stroefs en stuitends heeft. Toch is de stijl van Gorter inderdaad een van zijne schoonste sieraden, een Van der Palm en Geel volkomen waardig. Ik zou hier verlegen staan, wilde ik in voorbeelden dit gaan aanwijzen. Elke bladzijde van de studien vloeit van dien be-

koorlijken stijl over. Vraagt men mij, waarin dat bekoorlijke schuilt, het is allereerst in dien prettigen, luimigen en lossen toon, die met alle stijfheid gebroken hebbende, aan de beweeglijkheid der Fransche taal herinnert en die ons van stonde af, onweerstaanbaar boeit aan het onderwerp, dat hij behandelt; het is daarna niet minder in die wegslepene kracht, die overtuigend en bezielend op zijn lezers moet werken.

Vraagt men mij ten slotte, waarin het geheim van dien krachtigen en wegslependen stijl is gelegen, ik eindig met, in verband nogmaals tot het edele hart van den ontslapene, te wijzen op eene bladzijde. (p. 192 en 198 Dl I) uit zijn studie over de Lidewyde van Huet. Gorter doet daar de vraag, hoe het mogelijk is geweest, dat de eens zoo algemeen bewonderde stijl van Busken Huet in zoo weinige jaren den zijweg van gezochtheid en onnatuurlijkheid is opgedreven die de stijl van de Lidewyde kenmerkt. En hij komt daar tot de uitkomst, dat in dien roman bijna niets meer over is van die sympathie, dat hartelijke met menschen en toestanden medegevoelen, die gave om zich zelve te geven, die aan den stijl eerst de hoogste waarheid en het leven schenken. De ader der sympathie is volgens Gorter bij Huet verarmd, naarmate de gave der ontleding is toegenomen. Welnu, wat Huet ontbrak, bezat Gorter in de hoogste mate. Zelden was er een meer sympathetische natuur, dan hij. Van daar naast zijne naar schoonheid dorstende ziel het geheim van zijne kracht.

Mocht die sympathie van dezen edele, aan wiens nagedachtenis deze bladzijden zijn gewijd, zich steeds in ruimer kring verbreiden; mocht zijn heilige en vrome zin een krachtige en blijvende getuige zijn tegen het gewetenloos materialisme, dat de zielen van zoovele jongen en ouden in onzen tijd bevekt; wij zouden dan niet alleen in het leven, maar ook in de letterkunde van ons volk zijnen blijvenden invloed in de toekomst kunnen verwachten. Ook in de letterkunde — zeg ik — want ook op dit gebied geldt de spreuk: Men leest geen druiven van distelen, noch vijgen van doornen; maar een goede boom brengt ook goede vruchten voort.

Kuilenburg.

D. C. NIJHOFF.

WAT AL TE DICHTERLIJK EN DEFTIG.

J. C. van Bommel Suyck De Horse Een Roman Arnhem D. A. Thieme 1872. Twee Deelen gr. 8o.

Op een aanzienlijk landgoed, gelegen onder de gemeente Haakslo in Overijssel, woont een baron met drie dochters. De man is weduwnaar en bezit eene huishoudster, die aan de Freules eene uitstekende

opvoeding heeft gegeven, waartoe zeker ook veel heeft bijgedragen, dat hij zelf een man is van »waardigheid en ernst." Twee dier meisjes vatten liefde op voor mannen »uit het volk," de oudste voor een industrieel, die bij het dorp een beetwortel-suikerfabriek laat bouwen, en hare zuster voor een muziekmeester. Uit adeltrots wijst de vader de gelijktijdig ingekomen schriftelijke aanzoeken dezer pretendenten met verontwaardiging af; en wat een weinig later hem beweegt toch zijne toestemming tot deze *mésalliances* te geven, alsmede wat ten lange laatste hem zijne beide verstooten kinderen weder in genade doet aannemen, maakt den hoofdinhoud uit van dezen roman. Om niet alle illusie aan den lezer te benemen, die zich na inzage dezer aankondiging opgewekt mocht gevoelen hem ter hand te nemen, treed ik in geen verdere bijzonderheden van het verhaal zelf, dan in zoover noodzakelijk zal zijn om de aanmerkingen te staven, welke ik meen op het niet onverdienstelijke boek te moeten maken.

Als niet alles mij bedriegt is dit het eerste uitgewerkte verhaal van den schrijver, zijn eerste eigenlijk gezegde roman. Hij zelf zet op den titel dat *de Horse* een roman is, en wat ons in deze twee fraai gedrukte boekdeelen gegeven wordt mag zeker zoo genoemd worden. Het heeft althans veel van hetgeen men onder dezen naam verstaat. Het is een verdicht verhaal, een voortbrengsel van de scheppende verbeeldingskracht van den schrijver, waarin personen optreden, die te strijden hebben met hunne neigingen, beginselen en hartstochten, en, naarmate zij onderliggen of de overwinning behalen in dezen strijd, de slachtoffers of de scheppers zijn van hun ongelukkig of gelukkig lot. Wat echter het gansche verhaal min of meer van den eigenlijken roman onderscheidt, of waardoor het aan sommige vereischten niet beantwoordt, is niet zoo zeer dat het eene zielkundige en zedekundige strekking heeft, als wel dat het van het zieleleven der ten tooneel gevoerde personen te veel, van hun eigenlijk gezegd lot te weinig geeft, er is m. a. w. te veel redeneering of beschrijving, te weinig actie in. Het komt mij voor, dat de schrijver te veel aan de strekking of aan het doel, waartoe hij zijn roman opstelde, te weinig aan het werkelijke leven zijner gefingeerde karakters gedacht heeft. Hij geeft overvloedige bewijzen van eene dichtsterlijke natuur te zijn, maar hij heeft dan ook *les défauts de cette qualité*, of wilt gij *de cette vertu*: hij is al te dichtsterlijk, de scheppingen zijner verbeeldingskracht leven te veel in eene denkbeeldige wereld, de dichter houdt evenmin voldoende rekening met vleesch en bloed, als met de materiele zijde van het alledaagsche leven.

Om te staven wat ik beweere en eene proeve te geven van dit voorbijzien van hetgeen ik het laatste noemde, kies ik het huwelijksleven van Emmeline en Anton. Om haar vader eindelijk tot weder aanneming van zijn verstooten kind te bewegen, moet haar huwelijk een ongelukkig huwelijk zijn en het toppunt harer ellende, armoede, ge-

brek, mishandeling, toring, zijn vaderhart weer voor haar ontsluiten; dat wil zeggen: zij moet zelve, gebukt onder al dat leed, eindelijk weder voor hem verschijnen. Dit alles zou zeer natuurlijk in zijn werk kunnen gaan, en er is volstrekt geen reden om den dichter het recht te betwisten zulk een gevolg van de *mésalliance* der freule te fingeeren; maar dan moet hij ons niet trachten wijs te maken, dat zulk een musicaal talent, als die Anton, jaren lang in den Haag heeft kunnen leven zonder muzieklessen te kunnen krijgen of iets met zijne kunst te verdienen. Zet zoo'n musicus in het kleinste stadje van ons vaderland; al is er een muziekmeester, al zijn er meer dan een, bij de tegenwoordige liefhebberij om op de piano te leeren spelen, nu men zulk een instrument in menige *arrière-boutique* vindt, ben ik overtuigd, dat hij wat te doen zou krijgen. En dan in den Haag, waar hij een groot deel van zijne musicale kennis heeft opgedaan (de man scheidt »wonderschoone composities"!), waar zijne onderwijzers aan de muziekschool nog leven, waar hij kennissen en vrienden heeft, waar zooveel aan de muziek wordt »gedaan"!

De schrijver laat het verstooten zijn uit den kring harer adellijke betrekkingen van Emmeline en het totaal gemis aan verdiensten van haar echtgenoot als de oorzaken gelden van Antons verminderde liefde, van zijn verkeerd gedrag, van hunne oneenigheid, eindelijk zelfs van zijne mishandeling der vrouw, welke hij eens heeft aanbeden en die een engel van geduld en lijdzaamheid blijft; hij wil het zelfs laten voorkomen, dat het mislukken van Antons pogingen om lessen te krijgen alleen te wijten is aan de adellijke familie zijner vrouw, alsof de voorspraak van eenige aristocraten voldoende zou geweest zijn om hem in de musicale wereld vooruit te helpen, hunne onthouding van alle hulp hem aan armoede en gebrek prijs geven moet! Dit noem ik niet rekenen met de werkelijkheid. Als die Anton een man was, zooals de schrijver hem in 't begin van zijn boek teekent, dan is het hoogst onwaarschijnlijk, zoo niet onmogelijk, dat hij in het werkelijke leven zoo lang vruchteloos zou hebben gezocht naar een middel van bestaan. Verkwistend, liederlijk zelfs, kan de geniaalste toondichter, de grootste virtuoso worden, en het huwelijk van de alleen door het uiterlijk en zijn musicaal talent bekoorde freule kon hierdoor diep rampzalig geworden zijn; maar op de manier waarop dit hier geschetst wordt meen ik gegronde aanmerking te mogen maken. En bovendien, wat doet Emmeline zelve? Waarmede houdt zij zich in de lange uren bij dagen en bij nachten bezig? Wat voert zij al dien tijd uit, dat zij moederziel alleen in hare kamer zit? Eene echte *pleurniche*, in weerwil van al hare bekoorlijkheid, »engelreinheid" en haar poëtischen aanleg, leest zij niets van haar doen en laten; maanden, jaren achtereen, zonder éene kennis, éene vriendin, ja, zonder éen enkel mensch met wien zij omgaat, blijft zij in huis zitten suffen en zeuren over de verminderde genegenheid van haar afgod, dien zij blijft aanbidden, al werpt hij ein-

delijk met ruwe hand haar tegen den grond! 't Mag dichterlijk zijn zulk een vrouwenfiguurtje te scheppen, haar lot moge gevoelige zielen een traan afpersen, ik kon niet zoo heel veel medelijden met haar hebben, omdat ik mij haar niet voor kon stellen als een mensch van vleesch en bloed; er zweefde mij onder het lezen wel een aetherisch vrouwelijk wezen voor den geest, maar geen werkelijke adellijke jonge dame die met een muziekmeester getrouwd is en in onzen tijd, in onze residentie leeft. Ook haar neef Zweder is al te *idealisch gehalten*, ook hij is meer eene aangekleede deugd of een romanheld — al speelt hij geen hoofdrol — dan een jong mensch van den tegenwoordigen tijd en uit den kring waarin de schrijver hem plaatst. Zijn neef Robert is, in 't voorbijgaan gezegd, veel meer waar, — al is hij in den beginne wat heel schuchter voor zulk een student, — en zijne geschiedenis met Jennigje (Jennegien of Jennechien zou een Overijsselaar zeggen) is eene fraaije episode, vooral wat betreft de bemoeijingen van den Predikant van Haakslo met het ongelukkige meisje en zijn invloed op haar gemoedsbestaan.

Evenmin als in de geschiedenis van Emmeline is in die van Bertha — de oudste freule — en Merse, den industrieel, met wien zij huwt, naar mijn inzien genoeg met de werkelijkheid te rade gegaan. Moet Emmelines huwelijk diep ongelukkig en dat van hare zuster hoogst gelukkig zijn, om den adeltrots van haar vader te laten uitkomen als bestand tegen wat ook zijn kinderen ondervinden, — over welken bevooroordeelden baron straks meer — dat geluk is voor een groot deel het gevolg van Merses voorspoed en deze klimt al te snel om waarschijnlijk te zijn. Die Merse is het type van een bekwamen en edelen fabrikant; hij is toegerust met al wat zulk een industrieel tot een opvoeder en weldoener van zijn werkvolk kan maken, en als er een vijftigtal zulke industrieelen over ons landje verspreid waren zou de arbeidsquestie spoediger en practischer opgelost worden, dan wij nu, met al het geschrijf en gewrijf dat zij uitlokt, kunnen of mogen verwachten. Maar, — de heer van Bommel Suyck houde het mij ten goede! — hoe voortreffelijk zijn ideale industrieel moge wezen, hoe uitstekend beraamd al zijne philanthropische maatregelen, ik houd mij overtuigd, dat zij onmogelijk in zulk een kort tijdsbestek die gunstige uitwerking konden hebben, als hij ons schetst. 't Gaat alles te gemakkelijk, te schielijk in zijn werk, en de moeilijkheden die Merse te overwinnen heeft, worden niet genoeg gewogen, de bezwaren die hij overkomen moet, veel te weinig geteld. 't Is alles heel mooi; 't is om den wensch te doen slaken, dat het zoo toeging in de maatschappij; maar men wordt telkens gedrongen te erkennen: het staat slechts in een roman, in het werkelijke leven zou het alleen zoo kunnen toegaan na jaren langen onvermoeiden arbeid en dikwijls afmatenden strijd. Eerst zal er nog veel meer voor het opkomende geslacht moeten gedaan worden voordat de ontwikkelingstrap der fabriekarbeiders zoo hoog is, dat dergelijke philanthropische bemoeijingen

zoo goed kunnen slagen. Dat ik overigens niets tegen het hier geschilderde heb en ook in dezen vorm goede wenken en nuttige raadgevingen aan onze industrieelen kunnen worden toegediend, voeg ik hier gaarne bij; ik heb alleen willen aanwijzen waarom deze roman een voornaam vereischte mist, nl. omdat de schrijver te dichtelijk is en in zijne hooge dichtelijke sfeer de beneden liggende werkelijke wereld uit het oog verliest.

Het is zeker ook hieraan toe te schrijven, dat diezelfde spoedig rijk wordende en menschlievende Merse de zuster van zijne vrouw aan armoede en gebrek ten prooi laat. Ondenikbaar toch is het, dat in een klein landje als het onze een lid van eene adellijke familie, waarvan vele leden in de residentie wonen, in diezelfde residentie aan zooveel ellende zou prijs gegeven zijn zonder dat haar eigen zuster en zwager hiervan iets zouden weten, zelfs niet vermoeden. Al schrijft Emmeline ook nog zoo lief over haar Anton. . . . Haakslo en 's Gravenhage liggen te dicht bij elkaar om het waarschijnlijk te maken, dat de beide zusters elkander in jaren niet wederzien, en de rijk geworden zwager de waarheid niet zoude hebben ontdekt van het alleen in hare brieven gelukkig genoemde lot der diep rampzalige verstooteling uit het vaderlijke huis en de vaderlijke familie. Merse zelf zal als fabrikant toch ook wel niet altijd door op Haakslo zijn gebleven, verondersteld, dat zijne Bertha huis en hof nooit verliet; en indien alle overige bekenden, vrienden en betrekkingen opzettelijk zwegen, wat niet aan te nemen is, dan was er de brave Hendrik . . . ik wil zeggen Jonker Zweder nog! Toen deze bij papa geen cent los kon krijgen voor zijne gebrek lijdende dochter, lag het op zijn weg zich tot de zuster en zwager te wenden, die zich zouden gehaast hebben het arme vrouwtje in materielen zoowel als in moreelen zin bij te staan.

Een ander niet minder in het oog loopend bewijs voor het dichtelijke talent van den schrijver en het dientengevolge te weinig rekening houden met de werkelijkheid, is de taal die zijne verdichte personen spreken. Ik bedoel hier niet de voor gewone romanlezers wel wat heel diepzinnige redeneeringen van den Industrieel en den Predikant op zich zelve. De onderwerpen die zij behandelen, of liever *het* onderwerp dat telkens tusschen den vrijdenker en den modernen godsdienstleeraar ter sprake komt, de godsdienst, is eene zaak van diepe beteekenis, zij is bovendien voor alle ernstig gestemde en denkende menschen tegenwoordig het onderwerp van den dag; en een roman uit onzen tijd zou al zeer weinig actueel, of de daarin geschilderde karakters zouden allen al bijzonder onbeduidend moeten zijn, als het in 't geheel niet te berde werd gebracht. Dat zulke mannen als Merse en van Hoogland met ernst en waardigheid hunne godsdienstige denkbeelden en begrippen tegen elkander uitwisselen, strijdt dan ook op zich zelf niet met de werkelijkheid, en het te diepzinnige voor hen die den roman alleen voor uitspanningslectuur houden, is voor mij geen zonde,

maar wel, dat aan die heeren een schat van oneigenlijke, zinnebeeldige en verbloemde uitdrukkingen ten dienste staat, die verbazing wekt en benijdenswaardig is voor alle minder dichterlijke naturen dan zij. Dat een auteur in zijne schilderingen van menschen en zaken zich van allerlei beeldspraak bedient, is eene verdienste, mits hij het goed doet; dat de verhandelaar of prediker zijne redevoering er mede stoffeert, wie zal 't wraken? Fraaije, bloemrijke taal, wie leest, wie hoort ze niet gaarne? Maar als ik lees van gefingeerde personen die in het dagelijksche leven zich onophoudelijk van metaphoren bedienen of al sprekende op het juiste oogenblik de treffendste vergelijkingen weten te maken, denk ik terstond aan de schrijftafel van den auteur; en in sommige romans, bijv. van Raabe, kwam mij niets zoo onnatuurlijk en onwaar voor, als het vernuft en de gevatheid in het hanteeren van aanhalingen, dichterlijke uitdrukkingen en »bloempjes der rede" bij menschen, die verder niets dichterlijks aan of in zich hadden.

Die heeren Merse en van Hoogland echter daargelaten. Waarom zou een man die van beetwortels suiker fabriceert niet fraai kunnen redeneeren? En wie weet niet, dat er Dominés genoeg zijn die ook in de dagelijksche conversatie allersierlijkst weten te praten? Neen, dat over het algemeen de personen die in dezen roman voorkomen te veel in boekentaal, te juist of te kunstmatig praten en spreken, is bewijs, dat hier minder aan de werkelijkheid dan aan de phantasie van den dichter is ontleend, — is mede eene reden waarom ik dit werk wat al te deftig noem. Reeds de gekuiste taal dier adellijke dames, vrij van alle bastaardwoorden en aan den vreemde ontleende termen, is voldoende om dit te bewijzen. Zet een gezelschap beschaafde heeren en vrouwen uit ons land bij elkander, en bepaal vooraf, dat zij voor ieder niet zuiver Hollandsch woord een halven cent boete moeten betalen, het duurt geen half uur of gij hebt een aardig potje gemaakt, in weerwil, dat ieder zijn best zou doen om alleen zijne moedertaal te spreken; en dan zouden die freules van Arenberg te Haakslo in Overijssel zulk een deftig en fraai Nederlandsch gebruiken? Of is het niet te deftig of al te metaphorisch te gelijk, als de jongste dier dames, de ongehuwde Marie, in een gesprek met den Dominé, om uit te drukken, dat het moeilijk is »den sluimerenden Christen in de borst hares vaders te wekken", zich bedient van deze beeldspraak: » . . . om tot dit heilige graf te kunnen naderen, zoude eerst een inderdaad onneembaar Jeruzalem moeten gevallen zijn"? Het onnatuurlijkst wordt echter dit deftige, dit gekuiste en bovendien leenspreukige als de hartstocht spreekt. Verbeeld u eene jonge vrouw, door een ander bespied op het oogenblik dat zij twist heeft met haar man, die eindelijk zoo in woede ontsteekt dat hij de hand aan haar slaat; — verbeeld u haar »in een hoek" (van het vertrek) »op den grond uitgestrekt," met »een lichte wond aan den rechterslaap", omdat zij »in haar val even met den scherp kant eener kolenbak in

aanraking gekomen was," en hoor dan weinig minuten daarna haar zeggen: »Helaas echter, wat zijn somtijds een vrouwenleven en een vrouwenhart anders dan muntstukken, die in ons eigen oog misschien eene eindeloze waarde vertegenwoordigen, doch welke door den man, wien wij niets meer dan deze hebben te bieden, eenvoudig voor niet gangbaar worden verklaard. O, om die muntstukken ons dan met een minachtenden glimlach voor den voet geworpen te zien . . . om dan ledig en niet begeerd in de woestenij van het leven te blijven staan..." enz. enz. Ik vraag: is dat taal van eene met een muziekmeester getrouwde Overijsselsche freule? Is dat taal van een haar bitter leed klagende vrouw? Ik schreef de helft van deze *speech* slechts af en zou nog veel dergelijke beeldrijke of deftige of fraaije *speeches* kunnen aanhalen, waarin het »geef ons natuur en waarheid" van de Genestet geheel uit het oog verloren wordt, maar ik meen reeds genoeg gezegd te hebben tot staving van deze mijne aanmerkingen op de keerzijde van des heeren Suycks dichterlijke natuur.

Boven sprak ik van den vader der gemésallieerde freules, en ik kom op hem terug, om ook in zijn karakter de wanverhouding tusschen poëtische fictie en werkelijkheid aan te toonen. Die vader is een baron, zooals ik mij er ter nauwernood een in het Pruissische jonkerdom kan voorstellen, maar in onzen Hollandschen adelstand geloof ik niet, dat er tegenwoordig een is, op wien hij gelijk. Naar mijn oordeel is hij dan ook geen vader van vleesch en bloed, maar de geïncarneerde adeltrots, of deze ondeugd — want welk christenmensch zal trotschheid voor eene deugd houden? — als een mensch aangekleed. Had de dichter hem als een trotschen, nietsbeduidenden, dommen baron voorgesteld, of hem geschilderd als een nietswaardig mensch, een adellijken ploert, ja, dan ware misschien zulk een koppig vasthouden aan de verouderde begrippen en dwaze vooroordeelen van zijn stand denkbaar geweest. Maar nu de schrijver een overigens achtenswaardig man, die oog en oor heeft voor het goede, die zelfs op zijne manier godsdienstig is, ten tooneele voert, een man die zijne kinderen innig lief heeft en zijn hartebloed zou geven voor hun geluk; — neen nu is zijne wijze van handelen onwaar, onnatuur, onmogelijk, en het fingeeren van zulk eene persoonlijkheid als grondslag van het geheele verhaal, als aanleiding tot al het gebeurde of als knoop van eene roman-intrigue, acht ik juist hierdoor geheel mislukt. Om de geschilderde gebeurtenis mogelijk te maken (behoudens al het onwaarschijnlijke dat ik reeds noemde) moest de vader der jonge vrouwen zoo hardnekkig volhouden, zoo geheel en al in zijne trotschheid opgaan; neem er iets van af, steek onder dien deftigen zwarten rok een menschelijk hart met een beetje meer vaderlijk gevoel en hij kan het in zijn eenzamen, verlaten toestand niet uithouden, hij kan al zijn doen en laten niet langer offeren aan zijn dom vooroordeel, hij kan al zijne vrienden niet langer van zich afstooten maar dan is ook de pas gelegde knoop terstond

ontward, wordt het geheele verhaal de geschiedenis van een paar huwelijken, die aanvankelijk tegen den zin van een wat hooghartigen vader waren gesloten, in 't kort dan is de roman bij 't begin reeds uit, of liever het wordt in 't geheel geen roman.

Waarlijk, er behoort tot het schrijven van een roman meer toe dan menigeen wel denkt, en *de Horse* levert, naar mijn oordeel, een nieuw bewijs, dat men veel aanleg voor poëzie kan hebben, meester in het hanteeren van taal en stijl, of van eene zeer dichterlijke natuur kan zijn, zonder datgene te bezitten, wat de Grieken *ποιησις* noemden: het vermogen om een kunstgewrocht te scheppen dat, naar vorm en inhoud beide, aan de eischen van het ware, schoone en goede voldoet. Behoudens het al te deftige, wil ik gaarne bekennen, dat, wat den vorm betreft, de heer van Bemmel Suyck groote verdiensten heeft; taal en stijl zijn fraai en goed, waar hij zelf en niet een der *dramatis personae* optreedt. Hij zou zeker plastischer geweest zijn als hij zich meer aan de werkelijkheid had gehouden, want daar waar hij dit doet ziet men de handeling of hetgeen hij beschrijft. Naar den inhoud te oordeelen is hij, zooals ik boven meen aangetoond te hebben, te weinig realist, te veel in eene denkbeeldige wereld verdwaald die nergens bestaat. Maar vraagt iemand naar het goede, bepaald het zedelijk goede, in casu naar de strekking van dezen roman, dan kan ik hem verzekeren, dat wat aan de kunst ontbreekt door *la morale de la fable* in vele opzichten vergoed wordt. Ik zeg in vele opzichten, niet in alle, want de kunst mag aan de zedelijke idee niet opgeofferd worden; geen echt criticus kan een kunstwerk als kunstwerk goedkeuren omdat de tendenz goed is. Maar de heer Suyck schreef niet voor kunstrechtters; hij wilde zijne denkbeelden over ongelooft en geloof, over de ware christelijke godsdienst (de godsdienst van Jezus) en haar invloed op hart en wandel onder de oogen zijner lezers brengen. Dit heeft hij met virtuositeit gedaan; en het ware te wenschen dat hij vele lezers vond, want wat hij in den predikant van Haakslo — een type van den echten godsdienstleeraar en van den waren herder zijner gemeente — voorstelt, mocht wel van de daken verkondigd worden. Hoe geheel anders zoude het er allengs in Staat en Kerk gaan uitzien, als het wezen der godsdienst, bepaald der christelijke godsdienst, zoo werd opgevat en in beoefening gebracht als van dezen eenvoudigen dorpsdominé wordt geschetst!

Ook wat hij zegt en doet om Merse van zijn ongelooft af te brengen verdient overweging en behartiging. Menigeen, die, even als deze industrieel, tot theoretisch atheïsme vervallen is, zou tot nadenken en welligt tot eene revisie zijner bedenkingen tegen het bestaan van God en van de onsterfelijkheid kunnen komen, als hij met eenige liefde voor de waarheid naar dominé van Hoogland wilde luisteren. Ik schrijf met opzet »theoretisch atheïsme'', omdat Merse (en menigeen met hem) wel met hetgeen men in vulgairen zin christelijk geloof gelieft te noemen en oogenschijnlijk ook met alle godsdienst heeft gebroken,

maar inderdaad religieuser, in practischen zin christelijker is, dan velen die niet twijfelen kunnen omdat zij er te bekrompen, niet twijfelen willen omdat zij er te ligtinnig of niet twijfelen durven omdat zij er te ongodsdienstig voor zijn. Die zelfde Merse is een sterk sprekend bewijs, dat men, na eene min of meer godsdienstige opvoeding gehad en een tijdlang in eene christelijke maatschappij geleefd te hebben, wat men gewoonlijk godsdienst noemt kan op zij zetten en vrijdenker worden zonder schade voor zijne zedelijkheid, zelfs voor zijne menschlievende beginselen. Of dit mogelijk zou zijn bij gemis van alle godsdienst in zijne omgeving, vooral in zijne jeugd, of in eene maatschappij enkel uit vrijdenkers of atheïsten bestaande zonder ooit de gelegenheid gehad te hebben iets te vernemen van de godsdienst van Jezus — wel te onderscheiden van die van zoogenaamd christelijke kerken — ben ik zoo vrij in twijfel te trekken. Den heer Suyck komt daarom alle eer toe, dat hij met groote objectiviteit, of wil men onpartijdigheid, juist zulk een sceptisch man, die van kerken en dominé's niets meer weten wil, heeft afgeschilderd als een edel mensch, vrij wat nobeler dan de aan niets twijfelende edelman; maar hij zou dit niet hebben kunnen doen als theoretisch atheïsme of verwerping van alle officieele godsdienst noodzakelijk tot slechtheid of liefdeloosheid — onbeteugelde zelfzucht — moest leiden. Dit kan niet, zoolang er nog zooveel godsdienstige elementen aanwezig zijn, in spijt van ultramontanisme, confessionalisme of orthodoxisme, die met Jezus' godsdienst zoo weinig gemeen hebben, dat zij haar bij edele naturen in verdenking brengen; of zoolang er nog gevonden worden, die, niet eenige dogmatiek of kerkelijk voorschrift, maar de toewijding aan het welzijn van anderen, het zelf goed zijn om aan velen goed te kunnen doen en niet om zelf zalig te worden, als het essentiele in de godsdienst verkondigen. Maar men leze wat de heer Suyck zijn, door velen met zekere minachting »dominé" genoemden, maar inderdaad aller achting waardigen evangeliedenaar zeggen laat, en getrooste zich het deftige, dichtelijke en daardoor te weinig realistische van dezen roman om het edele doel van den auteur. Zulke lectuur is in allen gevalle zaak van smaak. Wat de een minder mooi vindt, noemt een ander prachtig, en ik kan mij lezers genoeg voorstellen, die *de Horse* met onverdeeld genoegen lezen. De aanmerkingen die ik maakte zijn dan ook in de eerste plaats ten behoeve of ten gevalle van den nog jeugdigen schrijver opgeteekend.

Ik geef ze aan hem in bedenking, om als hij eens weder een roman concipiëert er vooraf gebruik van te maken. Het zou hoogst te betreuren zijn, als een man met zooveel aanleg op de klippen van het al te poëtische verzeilde en het banale *rien n'est beau que le vrai* op den duur uit het oog verloor. Niet al het *ware* is omgekeerd *mooi*; maar dit is het werk van den waren dichter, dat hij het al te leelijke weglaat, het minder mooie een weinigje idealiseert, maar ook in zijne fictie nooit vergeet, dat hij menschen en denkbare menschelijke toe-

standen schildert, geen beelden zijner phantasie zonder vleesch en bloed, geen toestanden die in de werkelijkheid onbestaanbaar zijn.

Ik heb dezen keer minder aangekondigd dan wel gerecenseerd. Het werk verdiende eene gemotiveerde critiek. Novellen of romans van minder allooi beloonen deze moeite niet. Maar omdat ik nu eenmaal als recensent ben opgetreden wil ik bij mijne confraters niet achterblijven en ook nog een paar aanmerkingen maken, die men vitterij zou kunnen noemen; dit is immers het gebrek dat middelmatigé auteurs aan die gehate bent van recensenten toekennen?

Eene eerste aanmerking geldt bij al het schoone en goed Nederlandsche van taal en stijl het enkele malen uit het oog verliezen van ons taaleigen; of zijn »wist ik mij overtuigd” (2de dl. bl. 176), »die persoonlijkheid is een macht gebleken” (*ibid.* bl. 228), en »weet ik mij sterk” (*ibid.* bl. 230), zuiver Nederlandsche uitdrukkingen?

Dan vraag ik, of eene toekomst wel in »windselen begraven” kan worden? of de »bliksemstralen des twijfels” wel om den »afleider der ontwikkeling” kunnen »spelen”? en om niet te veel te vragen, — want men moet in figuurlijke spreekwijzen niet al te naauwgezet uitzien naar juiste en goed volgehouden beelden — of men van »versteende tranen” wel »lijkkransen” kan »winden”?..... een halssnoer van steenen is denkbaar, maar een gewonden krans....

Eindelijk nog deze volzin, NB.! uit een gesprek, niet slechts als eene proef van onnatuurlijken spreektrant, maar ook om het gezochte van het beeld zelf dat zich al heel moeilijk laat voorstellen: op bl. 178 van het 1ste deel zegt Merse: »De hoop is de bastaard uit onze betrekking” (een onwettig huwelijk?) »met den waan, toen de echtverbintenis met de werkelijkheid, aan welks” (wier) »kind de naam van *het geluk* zoude geschonken zijn, onvruchtbaar gebleven was”.... De menschheid is na den zondenvall met de werkelijkheid getrouwd en het verwachte kind, *het geluk*, kwam niet, toen trad zij in een onwettigen echt met den waan en als bastaard kwam uit deze betrekking *de hoop* voort.... ’t Is misschien dichterlijk, maar mooi en juist vind ik het niet; en als de schrijver mijn raad wil volgen, doe hij zijn best wat meer met de werkelijkheid te rade te gaan, en de kinderen van zijnen talentvollen geest zullen er niet minder door worden. Ook een klein beetje minder deftigheid en hier en daar een vrolijk of prettig tooneeltje kan volstrekt geen kwaad.

Dat op den titel de naam van den schrijver geplaatst is boven dien van het boek, acht ik eene dichterlijke vrijheid of een afwijken van den regel, waarvan ik de bedoeling niet begrijp. Om zelfs den schijn van aanmatiging te vermijden, zou ik ieder opkomend auteur afraden dit na te volgen.

Kampen, Maart 1872.

J. HOEK.

MENGELWERK.

EEN OUDE GESCHIEDENIS.

DOOR

P. F. BRUNINGS.

(Slot.)

X.

Frans stapte naar de kamer van zijn voogd en trad binnen met de zorgelooze houding van iemand wien het onverschillig is wat hij hooren zal, en die besloten heeft pal te staan tegen elken aanval.

De Admiraal had zich met buitengewone deftigheid omgord. Hij zag er zoo stijf en streng uit als moest hij een krijgsraad presideeren. Frans ging achteloos zitten op den stoel, die hem werd aangewezen en wachtte, met het oog stijf op den sigaren-standaard gericht, die volgestoken was met keur van manilla's en havanna's. Blijkbaar was die standaard voor deze gelegenheid klaar gezet en zoo wel voorzien; maar Frans richtte te vergeefs zijn blik op het aanlokkend voorwerp: het vriendelijk »neem een sigaar,» bleef achterwege.

»Ge herinnert u onze overeenkomst?» zei de Admiraal, na eens gekucht te hebben.

»Ik geloof, Mijnheer, u nog geen enkel blijk gegeven te hebben dat ze mij ontgaan is,» antwoordde Frans.

»Ik weet nogtans uit een goede bron dat de lust voor uw vak niet groot meer is.»

»De »goede bron» die u dat vroeger verteld heeft, zal 't voortaan niet meer doen, Mijnheer, — daarvoor blijf ik u borg. Ik heb die goede bron de ooren gewasschen op een wijze die haar heugen zal. Vergun mij verder u te zeggen, dat het mij verwonderd en bedroefd

heeft, te moeten ondervinden dat de eerste de beste onbekende lasteraar gehoor bij u vindt. Dit heeft mij tot treurige gevolgtrekkingen geleid."

»Mag ik u verzoeken," zei de Admiraal onverstoortbaar deftig, »mij mee te deelen welke die gevolgtrekkingen zijn"?

»Zeker, Mijnheer. Ik wil u nauwkeurig mijn gevoelens zeggen. Vooreerst zie ik thans weder, dat gij niet de minste kennis hebt van mijn karakter, anders zoudt gij tenminste begonnen zijn te twijfelen aan 't geen meneer Barneveld van mij heeft verteld; ten tweede moet ik aannemen, dat ge gaarne van mij ontslagen zoudt zijn".

»Uit den toon, waarop gij spreekt, moet ik opmaken, dat het u geheel onverschillig is, of uw laatste onderstelling misschien ook verkeerd is. Ik moet u doen opmerken, dat dit niet voor een erkentelijk gemoed pleit".

»Ik ben u altijd erkentelijk geweest, Mijnheer, en ik heb dit altijd getoond; maar de overtuiging die ik nu heb opgedaan, dat een verhaal zonder 't minste bewijs, door den eersten den besten opgedischt om mij te benadeelen, een open oor bij u vindt, geeft mij recht te zeggen wat ik gezegd heb, en dan geloof ik, Mijnheer, ook het recht te hebben mijn hart los te maken van de banden, die mij tot nu toe aan u en de uwen bonden. Uwe weldaden kan ik nooit geheel vergelden; ik heb wel getracht dit zooveel mogelijk te doen door mijn ijver en gedrag."

Van lieverlede was de stem van Frans gedaald, en hij sprak de laatste woorden met moeilijk verholten aandoening uit.

»Eva heeft u toch niets misdaan," zei de Admiraal, zoo naief, dat Frans er verbaasd over was, — maar eensklaps schoot hem te binnen een zekere clausule uit het welbekende epistel dat hij eens van zijn voogd had ontvangen.

»O, neen!" zeide hij, »Eva heeft mij niets misdaan. Eva is vrij te huwen wien ze wil, behoudens de goedkeuring van haar vader, die evenwel in dat opzicht voor zijn eigen dochter minder bezorgd blijkt te zijn dan voor zijn pleegzoon."

»Ik geloof toch, dat uw vriend De Jonge-Barneveld een goede partij voor haar is," zei de Admiraal, met een raadselachtig geduld.

»De heer De Jonge-Barneveld is mijn vriend niet," zei Frans driftig op den arm van zijn stoel slaande, — »'t is mijn bitterste vijand Mijnheer, — maar dit belet niet dat Eva zijn vrouw wordt."

De Admiraal kuchte. »Neem een sigaar," zeide hij vriendelijk.

Frans nam met een donker gelaat een sigaar en stak ze aan, zonder er op te letten of 't een manilla of een havanna was.

»Als hij uw vriend was, zoudt ge er natuurlijk niet tegen hebben, dat hij met Eva trouwde," zei de Admiraal, ook een sigaar nemende.

»Als hij mijn vriend was, had hij Eva nooit gevraagd," zei Frans de fijne havanna stuk-bijtende.

»Waarom niet?" vroeg de Admiraal zachtzinnig.

»Omdat hij wist, Mijnheer, — en hij alleen, de vertrouwde van al mijn geheimen, — dat ik Eva lief had!» zei Frans den teugel aan zijn drift vierende. »Een vriend licht zijn vriend den voet niet; hij maakt zijn hof niet aan het meisje dat door zijn vriend wordt aangebeden; hij maakt geen gebruik van 't geen zijn vriend hem heeft toevertrouwd, om hem daarmee bij zijn voogd te benadeelen, zooals Mijnheer Barneveld gedaan heeft. Ik geloof, Mijnheer, dat ik geen verdere verklaring behoef te geven voor mijne vijandschap en... mijne minachting jegens den aanstaanden echtgenoot uwer dochter.»

»Neen, dat geloof ik ook niet,» zei de Admiraal droogjes. »Ik zal Barneveld daarover dienen te spreken. Maar wat ge mij daar vertelt van uwe genegenheid voor Eva, verrast me. Ge kendet toch onze voorwaarden.»

»Maar, Mijnheer,» antwoordde Frans steeds opgewonden, »in uwe voorwaarden is toch geen verbod tegen mijne liefde voor uwe dochter. Dat kunt ge niet verbieden.»

»Ik heb bepaald, Frans, dat als ge gingt trouwen, ik mijne handen van u aftrok.»

»Dat staat u vrij, Mijnheer. Een man die een vrouw neemt, moet voor haar zorgen.»

»'t Is jammer, Frans, dat uwe keus is gevallen op eene vrouw, die u die moeite zou kunnen sparen.»

»Dat is jammer, Mijnheer, — jammer voor mij; maar het gevoel laat zich niet dwingen.»

»'t Is vreemd,» vervolgde de Admiraal, altijd op denzelfden zonderlingen, zachtzinnigen toon, »dat je, in weerwil van mijne uitdrukkelijke bepaling, toch nog ernstig aan een huwelijk met Eva hebt gedacht. De Hoop, zul-je zeggen; maar die dame is me nooit zoo'n groote bedriegster toegeschenen, als nu ik je daar voor me zie en ik van je eigen lippen die verrassende bekentenis heb vernomen. Neem eens aan, Frans, dat Eva vrij was geweest; je waart hier gisteren aangekomen en je hadt waarschijnlijk vandaag je gedeclareerd, — als je 't gisteren niet reeds gedaan hadt; — dan hadt je natuurlijk met die verrassende bekentenis ook bij mij moeten komen, en welk figuur zou ik dan in je oogen hebben gemaakt, als ik had gezegd: »heel goed, Frans, beste jongen; je doet me daar een almachtig groot plezier; ziedaar heb-je Eva; weest beiden gelukkig, en hier heb-je elk een som om je huishoudentje te beginnen»? Je zoudt zeker hebben geantwoord, misschien wel in choor met mijne dochter, — hoewel ik geen bepaalde reden heb dit te gelooven: — »dank je wel, edelmoedige ouwe heer! Je bent de beste van alle voogden en pipa's!» En achter mijn rug zou-je gezegd hebben: »mijn voormalige voogd, thans schoonpapa, is een beste vent, maar eigenlijk geen knip voor zijn neus waard,» — en dan hadt je gelijk.»

»Ik geloof, Mijnheer,» zei Frans, die, geprikkeld door deze ironie,

zijne kalmte herkregen had, »dat de zaak zich eenigszins anders zou hebben togedragen.»

»Wel mogelijk. Hoe dan?»

»Ik zou mij niet aan Eva gedeclareerd, maar open kaart met u gespeeld hebben. Ik zou u verzocht hebben uwe voorwaarde te wijzigen of te niet te doen, en wanneer ik u onverbiddelijk had gevonden, had ik mijn koffer gepakt en ik was heengegaan.»

»Dat was fatsoenlijk geweest. Steek een andere sigaar op; ge hebt de uwe stuk gebeten.»

Frans wierp zijn sigaar in het vuur en stond op om heen te gaan.

»Blijf nog een oogenblik» zei de Admiraal, »ik heb nog niet uitgepraat. Ge zoudt u 't eerst tot mij gewend hebben; ge zoudt u niet hebben gedeclareerd, — maar, mijn vriend, dat geloof ik niet. Maak je niet boos, — neen, ik geloof het niet, — want ik wed, om al wat je wilt, dat je nu reeds in den korten tijd dien je met Eva alleen bent geweest, haar in je geheimpje hebt ingewijd.»

»Neen, Mijnheer, — dat heb ik niet gedaan,» antwoordde Frans bits, — »ik heb uwe dochter niet zoetsappig mijn geheim toegefluisterd, onder vier oogen, maar ik heb 't haar in 't bijzijn van haar minnaar doen hooren, omdat ik er toe uitgetart ben; omdat ik het valsch gelaat van dien vriend niet verdragen kan; omdat mijn bloed in oproer was; omdat ik overkropt was, Mijnheer, en gestikt zou zijn als ik had gezwegen! — Gij zijt grijs in jaren en ondervinding, Mijnheer ge zijt kalm en berekenend, — maar ik had u willen zien in mijne plaats! — O!» riep Frans hartstochtelijk, zijne gebalde vuisten opheffende, »ik heb een dure les betaald! Ik weet nu wat vriendschap, ik weet nu wat liefde is! Ik zal mij voortaan wachten. Liever wil ik mij 't hart uitrukken dan het ooit weer te openen voor een vriend of voor een vrouw!»

Hij sloeg zich wild voor 't hoofd en ijde buiten zich-zelfen naar de deur. De deur ging eensklaps open en Eva stond bleek en schijnbaar kalm vóór hem. Hij aarzelde een oogenblik, als betooverd door haar strakken blik; toen vermande hij zich en stapte trotsch naar de deur.

»Blijf!» zei Eva gebiedend.

Frans bleef; hij kruiste zijne armen over elkaar en leunde tegen een stoel.

»Mijnheer Barneveld is zoeven vertrokken,» zei Eva tot haar vader, »om niet terug te keeren.»

»Dat heb ik gedacht,» antwoordde de Admiraal heel effen.

»Dat is mijn schuld,» zei Frans bitter.

Eva wierp hem een strengen blik toe.

»Natuurlijk!» zei haar vader met het hoofd knikkende, — »dat kon niet anders.»

»Vergun mij, Mijnheer,» zei Frans met een lichte buiging, dat ik u met uw dochter alleen laat. Tot straks!»

En zonder zich ditmaal door den blik van Eva te laten weerhouden, snelde hij de kamer uit. Eva deed een paar schreden naar de deur om hem terug te roepen, maar haar vader zeide op zijne beurt: »Blijf!» op een toon die haar als aan den grond nagelde.

»Ga zitten!» beval de Admiraal.

»Om Godswil, Papa, — laat hem zóó niet heengaan!» bad Eva met gevouwen handen.

»Hij zal in geen zeven slooten tegelijk loopen,» antwoordde deze flegmatische heer.

»Ik bezweer u, Papa, laat hem terug roepen! Hij is tot alles in staat!» riep Eva handenwringend. »Als ge het niet doet, houdt ge me niet hier, al moest ik door het raam springen!»

»Heel goed, mijn kind! Nu weet ik hoe ik 't met je heb. Je behoeft me nu niets meer te zeggen. Ik zal hem laten terugroepen, maar ik verzoek je, — neen, ik beveel je: vergeet niet wat je aan den naam van je vader verschuldigd zijt! Ik verbied je hem door een woord, een gebaar te verraden wat je mij verraden hebt. Foei! je pretendent te bedanken, voor een ander die nog geen dag hier is!»

»God!» snikte Eva en bedekte haar gelaat met hare handen. »Ben ik dan zoo slecht!»

Het strakke gelaat van den vader verhelderde. Er kwam een goedige glimlach op zijne lippen. Hij strekte reeds de hand uit om zijn kind op te beuren, — maar hij trok de hand terug, zette zijn gelaat weer in een strenge plooi, stapte naar een hoek van de kamer en trok aan het schellekoord.

Er kwam iemand de trap opgestormd; de deur werd wijd openge-
worpen en Elbert verscheen met verwilderd oog, de muts in den nek en de knoop van zijn das op den rug. — Geen gevoeliger voorwerpen dan dassen, kraagjes en mutsjes: 't zijn de fijnste barometers van den hartstocht, — 't zij schrik, vrees of liefde. Wat hebben scheeve kraagjes en mutsjes al geen historie's verteld! — We willen er ons niet in verdiepen, maar vestigen alleen de aandacht op Elberts scheeve das en verschoven muts; in kraagjes deed Elbert niet; hij was geen jongejuifvrouw.

Eva sprong op van haar stoel, maar toen ze Elbert aanzag, kon ze geen voet verzetten, en haar stem stokte.

»Wat is er?» vroeg de Admiraal, die in weerwil van zijn moed en stoïcisme, verbleekte.

Elbert keek beiden een poos als verdwaasd aan, toen stamelde hij:

»Ik geloof, dat hij doorgaat op zijn anker, naar lager wal, met vliegende storm!»....

De Admiraal wierp zijn waardigheid weg en ijldde met jeugdige drift naar beneden, gevolgd door Eva en Elbert.

Frans was in blinde opgewondenheid tegen een openstaande deur geloopt; de schok wierp hem achterover, hij stond op en zag zeer

bleek, toen Elbert die den slag had gehoord, het hoofd buiten zijn kamertje stak.

»Wat is er gebeurd?» had Elbert verschrikt gevraagd. »Niets!» zei Frans de hand aan 't voorhoofd brengende, — »ik heb me gestooten tegen de deur.» »Ik zal wat water halen,» zei Elbert, — »'t is niemendal!» — Frans had een kleine snee in 't voorhoofd, die een weinig bloedde. Toen Elbert terugkwam met een kom water en een doek, lag Frans achterover op den vloer, met een loodkleurig gelaat en witte lippen, stijf en schier ademloos. Elbert sprenkelde eerst druppels over het roerloos gelaat, toen groote gulpen, en eindelijk den ganschen inhoud van de kom, maar Frans verroerde geen lid. Toen liet Elbert de kom vallen en stormde naar boven.

't Was een ontzettende verwarring, en het duurde lang eer de Dokter kwam. De Admiraal en Elbert hadden het lichaam opgenomen en in de naastbijzijnde kamer gedragen; er was nog leven in Frans, maar 't was bijna niet de moeite waard, — zooals Elbert later verklaarde. Iedereen deed wat de ingeving van 't oogenblik hem gebod, maar Eva zat in een hoek en scheen afscheid van de wereld te hebben genomen. Er werd gebeld. Op dat geluid ging de Admiraal snel de kamer uit; Elbert en Aaltje volgden hem werktuigelijk. Eva was eensklaps alleen met den armen Frans. Ze rees overeind als ontwaakte ze uit een droom; ze snelde naar Frans, beschouwde een oogenblik het bleeke gelaat, tastte snel in haar zak, goot den inhoud van haar flacon over haar zakdoek en drukte dien tegen zijn voorhoofd, zijne slapen, tegen zijne lippen, maar vergeefs. Radeloos richtte ze de be- traande oogen opwaarts. »Wat moet ik doen?»

We hopen niet profaan te zijn, geëerbiedigde lezer en lezeres, maar we moeten toch de waarheid zeggen. De uitroep van die lieve gevoelige Eva was eigenlijk wat men noemt: een schietgebedje, — en die soort van gebedjes schijnen nog wel eens hun weg te vinden. »Wat moet ik doen?» — Zoo iets vraagt men als 't hart beklemd, tot den dood benauwd is, — en dan daagt er soms zonderlinge uitkomst. Wat moest Eva doen? Zij vroeg het aan een onzichtbare macht, die ze daarboven hoopte te vinden. Er kwam wel is waar geen luidklinkende stem uit het plafond die haar een recept in 't latijn toefluisterde, zooals de somnambules ze uit het geestenrijk opvangen, maar er kwam een zeker gefluister in haar ziel. Ze omstrengelde den ongelukkigen Frans met haar zachte armen; ze boog haar lief blondlokkig hoofd tegen zijn verweerd gelaat en zijn ruwen knevel; ze drukte haar zachte lippen op zijn mond; ze... kuste den armen Frans, en ze kuste hem »op zoo'n manier» zou Elbert gezegd hebben, »dat hij wel levend had moeten worden, al was hij effectief dood geweest.»

Inderdaad, Frans had wel een verstokte doode moeten geweest zijn, als zoo'n middel hem niet weer had opgewekt! Hij gedroeg zich als een ridder, en opende zijne oogen niet alleen, maar met een tegen-

woordigheid van geest die men alleen bij uitstekende mannen aantreft, sloeg hij zijn arm om de lieve leest van den engel die hem uit den doode had doen ontwaken, en . . .

»Neen, Frans!» zei Eva.

Men kan er zeker van zijn, dat als er een engel op ons neerdaalt uit den hemel, er heel spoedig een duiveltje uit de aarde op volgt om eerstgenoemde een poets te spelen.

De deur ging open en eenige hoofden vertoonden zich in dit gewichtig oogenblik; het eerst dat van den Admiraal. Eva had »neen, Frans!» gezegd, en 't lieve kind had haar bijzondere reden daarvoor. Frans was van dood eensklaps zeer levend geworden, — meer dan in zijn bijzonderen toestand te pas kwam. De Admiraal had wel iets gezien, maar zijne Excellentie vond dat iets een te geruststellend verschijnsel om er nu eenigen ophef van te maken. Later zou dat wel te pas komen.

»De patient is bijgekomen,» zeide hij. »Eva, ik kom aanstonds bij je.»

En Eva ging met een gloeienden blos heen. Lieve Eva! — ze had zoo goed haar plicht gedaan, en dan zóó te moeten heengaan!

Frans keek met een paar schitterende oogen den Dokter in 't gelaat; maar deze heer was geen *dupe* van dit krachtvertoon. Hij voelde den patient de pols en liet hem, — zooals Elbert later aan zijn vriend Brandt vertelde, — bij ooren en pooten opnemen en naar zijn kooi brengen. Dit was maar 't begin. Hoe Frans vervolgens door de medicijnen, voetbaden, bloedzuigers enz. die hem werden toegediend, heenworstelde, is een van die raadsels die een somnambule misschien zou kunnen oplossen, maar die buiten onze bevatting liggen. Een vijf-en-twintigjarige jongen met een gestel als een jachtpaard kan nog al wat velen, en misschien dat Frans daarom met glans er boven op kwam.

XI.

Maar we zijn nog zoo ver niet, geachte lezer! Frans ligt nog te bed. We veronderstellen, Mijnheer, dat ge wel eens ernstig ongesteld zijt geweest, en een dokter hadt die, zooals 't een heer van de faculteit betaamt, zijn eigen inzichten had en heel vast op zijn stuk stond. Dan zult ge hebben ondervonden, dat bedoelde heer nu en dan proeven op u nam, misschien heel heilzaam voor u en gewichtig voor de wetenschap, maar waarin ge volstrekt geen smaak vindt. Frans zou zich ditmaal mogen verheugen eene ondervinding van dien aard op te doen. Van alle eigenninnige, tyrannieke doctoren, was Mijnheer Van der Kina de eigenninnigste en tyranniekste. Het was genoeg dat een patient, dien hij voor bedenkelijk hield — en dit was meestal het geval — een wensch te kennen gaf, om dezen phoenix aller doc-

toren dadelijk een streng tegenbevel te doen geven. Natuurlijk was Frans in een bedenkelijken toestand; hij moest in 't halfdonker liggen; niemand mocht bij hem komen, behalve, — verbeeld-je, — zijn voogd, de Admiraal. Een vroolijke ziekentrooster! »De Admiraal», — had de Boerhaave van Goudberg gezegd, — »was gelijkmatig, kalm; hij zou den zieke het best in rust houden, en rust was hier alles, na de drankjes, poeiers en pillen, die, — zooals later uitkwam, — door den patient op bedriegelijke wijze aan hun eigenlijke bestemming werden onttrokken, tenminste niet den weg volgden dien de Dokter er voor bestemd had.

Frans moest dan rust hebben en niemand mocht zijn kamer genaken, behalve de Admiraal, wiens vertrek aan dat van den zieke belendde. Frans verveelde zich, zooals hij zich op de ellendigste hondewacht nog nooit verveeld had; daarbij sprak de natuur luid en luider. Frans had een honger als een paard en hij werd op dieet gehouden; het lezen was hem verboden, en hij bracht zijn tijd door met slapen, de torsades van zijn gordijnfranjes te tellen, in de bloemen van het behangsel vreemde figuren te zoeken, te droomen en te denken.

»Dokter,» zei hij op een dag, toen de groote man met het horlogie in de hand zijn pols voelde, »als je me niet te eten geeft, moet het je niet verwonderen, als ik me vandaag of morgen een indigestie aan mijn wollen deken heb gegeten.»

»Dat is een teeken dat er beterschap in aantocht is, mijn waarde heer Crul. Geduld! nog een weinig geduld!»

»Als je 't beter vindt, Dokter, dat ik mijn bed opeet, dan een stuk biefstuk, dan moet ge u maar er op wapenen mij eerstdaags, als een boa constrictor onbeweeglijk in elkaar gerold, in een digestie-slaap te vinden. Ik sta voor niets meer in. Ik ben er niet ver af een menscheneter te worden, en dan zijt gij en de Admiraal, — de eenige menschen die ik zie, — het eerst aan de beurt.»

De Admiraal woonde de visite bij en wachtte de uitspraak der wetenschap af. De wetenschap, misschien wel uit zucht tot zelfbehoud en zeker meer uit vrees voor buitensporigheden, dan uit overtuiging, stond eene wijziging van het regime toe.

»Mag ik nu ook lezen, Dokter?» was het den volgenden dag, »want de verveling zal mij nog eens het bed uitjagen en dan ga ik schaatsenrijden op de grachten van Goudberg.»

De Dokter peinsde lang en beloofde toen een boek te zullen zenden, omdat alleen zekere soort van lectuur als onschadelijk kon worden geacht. Frans ontving een »Christelijke Gids door de woestijn van het leven,» — een zeer stichtelijk boek voor iemand die in afwachting van zijn doodvonnis zit, maar voor een zich vervelenden gezonden patient niet vermakelijk; — natuurlijk: stichtelijk en vermakelijk zijn geen familie van elkaar. Maar Frans had nu toch voedsel voor lichaam en geest, al was 't niet weelderig.

Een dag later had Frans weer iets anders. Zieken zijn lastige menschen: de verveling doet hen van alles verzinnen. Ditmaal was de Admiraal niet tegenwoordig. »Dokter, stuur Elbert eens bij me.»

»Volstrekt niet, mijn waarde heer Crul, nu vergt ge het onmogelijke.»

»Dokter, als ge hem niet tot mij zendt, zal ik tot hem gaan, zooals Mahomet tot den berg ging.»

»Ik sluit de deur van buiten, mijn waarde heer,» zei de slimme Dokter schalksch lachend.

»Dokter, je hebt me wel uitgemergeld, maar zoo slap heb-je me niet kunnen krijgen of ik kan nog wel een deur intrappen. Je weet niet waartoe de wanhoop en de verveling in staat zijn.»

»Hebt ge uw boek reeds uitgelezen?»

»Dat boek!» zei Frans met zekere minachting; maar zich bezinnende: »neem 't mij niet kwalijk Dokter, 't is een uitmuntend boek, maar mijn *genre* niet. Wanneer 't in een romantisch humoristisch kleed was gestoken, zou 't me misschien beter bevallen, — nu werkt het bijzonder op mijn slaapzenuwen. Ik vraag dus, Elbert of de dood!»

»Mijn hemel, wat wil je met dien onbehouwen Elbert beginnen?» zei de Dokter. »Zijn ruwe stem zal je hersenen, die nog zoo gevoelig zijn, weer geheel in de war brengen.»

»Nu, vind-je beter dat Eva me wat gezelschap komt houden?» zei Frans onnoozel, »dat is me ook goed.»

»Dat in 't geheel niet, dat nooit, dan liever een dozijn Elberts!» riep Boerhaave verschrikt.

»Heere, waarom, Dokter!»

»Mijn waarde heer,» zei de Dokter plechtig, »ik ben hier meer dan dokter; ik ben hier de vriend, de vertrouwde der familie. Vraag mij nu niets meer; ik zal je Elbert zenden, hoewel ik niet begrijp wat je met dien ruwen kerel wilt praten.»

»Hij weet zoo komiek te vertellen, Dokter: — dat zal me den tijd wat korten.»

»Zoo, dat is wel aardig!» dacht Frans, toen de Dokter weg was, »de oude heer heeft den Esculaap op de hoogte gebracht. Ei! ik mag haar dan niet zien! — Wacht maar!»

Elbert verscheen; hij fluisterde zoo zacht dat Frans hem niet verstaan kon, en hij liep zoo voorzichtig op zijn toonen, dat hij moeite had zich in evenwicht te houden. Frans keek hem verbaasd aan en schaterde het toen eensklaps uit. »Praat maar hardop!» riep hij met een stentorstem, die de ruiten deed trillen.

Elbert bleef met één been in de lucht en met open mond staan: het levend beeld der verbazing, in evenwicht op haar grooten toon.

»Kom Elbert! zet je hakken maar plat neer op 't dek, en schiet-je daar op, ouwe jongen, aan 't voeteneinde van mijn kooi!» zei Frans lachende.

»'t Is toch de koorts niet?" vroeg Elbert maar half zeker van zijn zaak, en nog altijd met een gedempte stem.

»Wat, koorts! Ik ben zoo gezond als een visch; maar die uil van een Dokter — hij staat toch niet achter de deur? — wil me volstrekt ziek hebben en ziek houden, en de Admiraal is nog gekker dan hij — de ouwe staat immers niet op den gang? — Zeg eens, Elbert, ik weet en hoor van niets; 't is zoo goed alsof ze me in de hel van het schip hebben weggestuwd. Vertel me eens wat nieuws."

»Nieuws?" zei Elbert, »ik weet niets."

»Dat doe-je wel: alles hier in huis is nieuws voor me. Zeg eens, Elbert, spreek je de Freule wel eens?"

Elbert knikte.

»Ik wou dat ik haar ook eens kon spreken," zei Frans met de bedekwast slingerend.

»Kan dat niet?" vroeg Elbert.

»Ja-wel, als ze wil, en de ouwe heer zijn dutje doet. Ik heb haar iets van belang te vertellen, Elbert. Zeg haar dat, en zeg haar ook, dat ik het hier niet langer kan uithouden als ik niemand te spreken krijg."

Elbert krabde zich achter het oor.

»Als de ouwe er eens achter komt," zeide hij.

»Dan zal hij je zeker laten kielhalen, ouwe suffert! Ik heb je nooit zoo nauw van geweten gekend."

»Dat komt met den ouwen dag," zei Elbert wijsgeerig. — »maar afijn, we zullen de boodschap doen. Een mensch is eigenlijk zoo gesteld, dat als hij een hartlap heeft, hij er moeielijk meer buiten kan, — dat vat ik weerga's goed, al heb ik het niet veel bij ondervinding."

»Zoo, praatjesmaker! Leg dan maar dadelijk je koers en doe je boodschap."

»Was dat nu eigenlijk het vertelsel waarvan de Dokter sprak?" vroeg Elbert.

»Ja-wel; later beter, hoor Elbert; tot straks, ouwe jongen!"

Elbert, die niets anders gedacht had dan een halfdoode te vinden, wreef zich vergenoegd de handen toen hij de trap afgang, en klopte bescheiden aan de deur van 't vertrek waar Eva zat te werken.

»Freule Eva, je moest de complimenten hebben van mijnheer Frans," zei Elbert, zijn muts onder den arm schuivende.

Eva had van den patient weinig of niets vernomen, sedert het oogenblik dat hij onder des Dokters handen was geraakt.

Zij had een enkelen keer gelegenheid gevonden dezen naar den toestand van Frans te vragen, maar dan trok de Dokter zulk een bedenkelijk gezicht, dat het meisje eindelijk bang werd hem te ontmoeten. De Admiraal sprak weinig en noemde den naam van Frans niet; hij keek ernstiger dan ooit, en telkens als Eva zich vast had voorgenomen, haar pleegbroeder op het tapijt te brengen, ontzonk haar de moed, zoodra ze zich tegenover het strenge gelaat van haar vader bevond.

Eva wist niet beter of Frans was bedenkelijk, zeer bedenkelijk ziek, maar ze putte een zekeren troost uit de buitengewone omstandigheid, dat haar vader met ongeëvenaarde zorg den zieke liet verplegen en in persoon over hem waakte.

Toen Elbert met zijn boodschap kwam, rees ze verschrikt op en vroeg haastig: »Heb-je hem gesproken, Elbert? Hoe is 't met hem?»

»Als zalm! Zoo gezond als een snoek in een fuik midden in een vijver vol voorn. Hij zou je wel eens willen spreken, freule Eva, want hij kan 't daarboven niet langer uithouden.»

»Dat kan onmogelijk, Elbert,» zei Eva, na zich een oogenblik bedacht te hebben; »maar weet-je wat je doet, Elbert? Zeg mijnheer Frans, dat hij nog maar wat geduld heeft»...

»Ja dat zal ik hem zeggen; maar tap eens uit een vaatje waar niets in is. Ik zou maar eens bij hem gaan, want.... afijn.... om je de waarheid te zeggen, freule Eva, hij moet je spreken. Nu heb ik mijn boodschap gedaan, en je weet er alles van.»

Elbert was zoo welsprekend mogelijk geweest; hij begreep dat hij zijn taak als afgezant naar behooren had vervuld, en sloop de deur uit. Eva liet hem gaan en bleef gedurende een kwartieruurs ten prooi aan besluiteloosheid. Ze ging met ongewone drift aan 't borduren; maar eensklaps was haar besluit genomen. Ze deed Elbert binnenkomen. »Elbert,» zeide ze, »doe mijn complimenten aan mijnheer Frans, en zeg dat ik onmogelijk kan komen.»

»Anders niet, Freule?» vroeg Elbert.

»Anders niet.»

Elbert ging heen met een gezicht vol onweer, en Eva zette zich weer aan haar arbeid. Ze zat vol gedachten, en de naald vloog snel door het ijle gaas, toen de deur openging en Frans in de kamer stond.

»Hier ben ik zelf,» sprak Frans luchtig; maar hij werd eensklaps zoo duizelig, dat hij zich haasten moest een stoel machtig te worden om niet te vallen.

Eva ontstelde hevig, en ze zou nog meer ontsteld zijn als ze geweten had wie Frans ongemerkt op den voet was gevolgd en nu luistervinkje speelde achter de *portière* die de deur verborg. 't Was misschien gelukkig dat ze het niet wist; en voor Frans ook. Deze heer begon, toen zijne duizeling over was, met groote welsprekendheid en met een stem die in den beginne wat beefde — hetgeen natuurlijk was bij een zoo zwak mensch — maar langzamerhand vaster werd, een veront-rustend tafereel op te hangen van den toestand van zijn hart. Lichamelijk verzekerde hij, was hij heel wel, maar zijn ziel leed en zijn hart liep gevaar van te breken, — hetgeen den dood tengevolge kon hebben. Toen Frans het tegenwoordige had behandeld, nam hij het verleden in overzicht en stapte toen over in de toekomst. Eva luisterde aandachtig, terwijl ze met zenuwachtige haast bleef voort-borduren. Toen

eindelijk Frans zijn lange rede besloot met de treffende onderstelling, — die hij trouwens wist dat valsch was, — »dat waarschijnlijk Eva's gedachten nog altijd bij den valschen vriend waren, en er dus voor hem, Frans, bitter weinig hoop zou overblijven,» toen richtte Eva het hoofd op, en zag Frans met een vochtig oog en een beminnelijken glimlach aan, en zeide de volgende treffende woorden, die van hare kennis van 't menschelijk gemoed in 't algemeen, maar van dat van Frans in 't bijzonder, getuigenis gaven:

»Dat weet je wel beter, Frans.»

De luitenant ter zee tot wien deze woorden waren gericht was onder zijne redevoering, op eene onmerkbare en schier raadselachtige wijze, steeds dichterbij genaderd tot de borduurster, die te ijverig bezig was om er iets van te merken, en toen deze de uitspraak waagde dat Frans »het wel beter wist,» wilde het toeval dat de jongelui vlak naast elkaar zaten.

»Ik zou daaruit moeten opmaken,» zei Frans halfvuid, »dat uwe genegenheid voor mijnheer Barneveld niet groot was, — anders kunt ge hem immers niet zoo spoedig vergeten?»

»Ik wil openhartig zijn, Frans, ik zal mijn fout erkennen. Ik heb me-zelve misleid. Ik dacht dat ik voor... mijnheer Barneveld werkelijk genegenheid koesterde, en zie! eensklaps sta ik voor de overtuiging dat ik mij diep ongelukkig zou gevoelen wanneer ik voor immer aan hem verbonden was.»

»Hebt ge die overtuiging gekregen, Eva, toen... toen»...

De welsprekende Frans zocht te vergeefs naar woorden om zijne gedachten uit te drukken, hoewel die gedachten toch zeer bepaald waren.

Eva glimlachte en kreeg een erge kleur.

»Toen?» herhaalde zij.

»Wanneer?» vroeg de diplomatieke zeeofficier.

»Dat weet je wel,» zei Eva op nieuw, en gaf dus ten tweede male een bewijs harer menschenkennis, want Frans wist het werkelijk wel.

Het gesprek scheen te staken, of als er nog een gesprek gevoerd werd, was het onhoorbaar; de afstand tusschen de beide sprekers was ook zoo zeer verminderd, dat het gek zou geweest zijn als ze nog overluid gesproken hadden. In dergelijke toestanden wordt er gewoonlijk meer gefluisterd dan gepraat.

De brave Admiraal, die geduldig en doodstil achter het gordijn stond, — een wel wat vreemde positie voor een Admiraal, zelfs al is hij gepensionneerd, — en die, waarschijnlijk met groote voldoening en bewondering eerst naar de rede van zijn pupil, toen naar de gevatte en puntige antwoorden zijner dochter had geluisterd, spitste te vergeefs zijne ooren om nog meer welsprekendheid op te vangen, maar toen alles doodstil bleef, dreef hem de nieuwsgierigheid zóó ver, dat hij eens éven met één oog door de reet der portière moest gluren, — en met dat ééne oog zag zijne Excellentie een pendant van het tafereel

dat hij eens met zijn beide oogen had gezien, dien ochtend toen de Dokter belde terwijl Frans in flauwte onder de hoede van Eva was achtergebleven.

De Admiraal kuchte even, maar bleef onzichtbaar, — waarschijnlijk ten gevolge van een gemengd gevoel van menschlievendheid en bescheidenheid dat zich, bij 't aanschouwen van het treffend tooneel, van hem had meester gemaakt.

Een kanon vóór de deur van een slapende afgestoken, of de pletterende schok van een dak, dat eensklaps boven het hoofd van een mediteerend recensent invalt, kon bij geen van beiden een grooter schrik te weeg brengen dan de schrik die dit bescheiden kuchje onze in gepeins verzonken jongelui aanjoeg. Frans en Eva kenden dat kuchje; ze behoefden elkaar niet te vragen: wie of wat is dat? Ze wisten het maar al te goed. Hun eerste beweging was van elkaar terug te deinzen, met een snelheid, die een groote tegenstelling opleverde met de omzichtigheid waarmede Frans genaderd was. Toen staarden ze elkander aan met oogen vol ontzetting, alsof ze eensklaps in elkaar een afzichtelijk monster hadden ontdekt, en keerden vervolgens angstvallig het hoofd naar de portière. Het gordijn hing onbeweeglijk, zooals een gordijn hangen kan, waarachter iemand met een ontblooten leggen of een revolver verscholen is. Juist omdat het zoo stil en statig neerhangt, heeft het iets verschrikkelijks. Maar nu ging het open, en de man der verschrikking trad te voorschijn, zonder dolk of pistool, maar in een stemmig zwarten jas, en met een nieuwsblad in de hand.

»Heeft de Dokter je naar beneden gestuurd?» vroeg hij zoo stug mogelijk.

»Neen, Mijnheer, ik heb het *consigne* geschonden,» antwoordde Frans verlegen.

»Een slecht soldaat, die zijn *consigne* schendt, maar 't is hier geen krijgsraadszaak: we zullen het disciplinair afdoen. Je gaat voor acht dagen naar je kamer, en de Freule heeft drie maanden stads-arrest in den Haag.»

»Dat wil zeggen, Mijnheer?» vroeg Frans eensklaps opstaande en bleek wordende.

»Dat wil zeggen, dat ik het vuur van het stroo wil scheiden, anders niets.»

»Als ik het vuur ben, zal ik gaan, Mijnheer,» zei Frans hooghartig, »en als 't uw verlangen is, zal ik hier nooit terugkeeren. Ik bezit in uwe schatting geen der gaven die u met zekeren mijnheer deden dweepen, — maar ik acht mij toch te goed om met hem vergeleken te worden.»

De Admiraal ging bedaard zitten, en lachte.

»Is 't je ernst? Wil je heengaan?» vroeg hij.

»Als 't uw verlangen is, heb ik gezegd.»

»Neen, — 't is mijn verlangen niet.»

»Dan zal ik gaan,» zei Eva besloten.

»Ei! En als ik nu eens zei, dat je óók niet moest gaan?» vroeg de Admiraal.

»Dan zou ik blijven, Papa».

»Nu goed! En als je dan allebei bleeft?»

»Mijnheer,» zei Frans, »we behoeven u niets meer te zeggen, ge weet alles.»

»Ik weet alles. Ik weet dat mijne dochter niet weet wat ze wil, en dat gij, Mijnheer, niet weet wat ik wil.»

»Het laatste is ook nog al moeilijk,» zei Frans driftig, »en ik geloof, Mijnheer, behoudens allen eerbied voor uw jaren en ondervinding, dat ge het zelf evenmin weet»...

»Frans!» riep Eva verschrikt.

»Laat hem uitspreken!» zei de Admiraal kortaf. »Aan ieder zijn beurt.»

»Neen, Mijnheer,» vervolgde Frans, wien de koortsige drift een blos op de kaken joeg, — »ge blijft u niet gelijk. Ik mocht nooit huwen omdat ik officier was, en ge geeft uwe toestemming tot Eva's huwelijk met een officier, — een officier dien ge nauwelijks kent, — een officier, die... die»...

»De rest schenk ik je, beste jongen; die rest zal ik aanvullen: een officier, die als echtgenoot misschien geen pijp tabak waard is, en als maatschappelijk mensch evenmin. Maar hij is toch een officier van veel verdienste»...

»Dat spreek ik niet tegen, Mijnheer.»

»Laat mij uitspreken. Ik heb nooit gezegd, dat Eva geen zee-officier moest trouwen, maar ik heb u wel doen verstaan, dat ik het voor een zee-officier beter vond dat hij niet trouwde. Ik heb u vrij gelaten in de keus van een beroep. Ge hebt juist dat gekozen wat het minst geschikt is voor 't gezellig, 't gelukkig huwelijksleven. Als ge u aan dat beroep met hart en ziel wijdt — zooals ge verplicht zijt — dan valt uw huisselijk geluk in 't water. Jaren achtereen gescheiden te zijn van vrouw en kinderen, dat is treurig voor den man; jaren achtereen haar man en raadgever te moeten missen, is treurig voor de vrouw. Zijt ge als zee-officier gehuwd, dan mist ge de genoegens van het huwelijksleven en draagt de zorgen er van ieder afzonderlijk en dus met dubbel gewicht. Ik heb maar één kind, — en 't is mijn oogappel. Als ik mijn hoofd neerleg, wil ik weten, wat er van haar wordt, en dat weet ik niet als haar man, haar beschermer, duizend mijlen ver is. Wil ze een zee-officier huwen, ik laat haar vrij, — maar ik geef mijn toestemming niet, zonder de zekerheid te hebben dat haar echtgenoot den dienst kan verlaten en de bekwaamheid bezit zich-zelfen eene positie in de maatschappij te verzekeren. Ik bezit fortuin genoeg; maar ik wil voor mijn dochter een man die haar kan onderhouden en zijne kinderen eene goede opvoeding kan

geven, als het fortuin haar ontvalt. Barneveld was zulk een man, — daarvan ben ik overtuigd, — daarom heb ik zijn aanzoek begunstigd. Zijt gij zoo'n man, gij, mijnheer Frans?"

»Ja, Mijnheer!" zei Frans, die met moeite zich zat te bedwingen, — »ik ben zoo'n man! En 't spijt me dat ge er aan twijfelt. Ik heb mijn plicht gedaan als soldaat; en een soldaat die zijn plicht gevoelt en volbrengt, is een man. Is het uwe overtuiging dat ik, om Eva gelukkig te maken, mijn officiersrok moet ruilen tegen een toga, dan zal ik het doen; wilt ge dat ik met staaltjes rondreis, zal ik het doen; wilt ge dat ik koffie en thee afweeg, zal ik 't doen; — maar wilt ge dat ik niets doe, dan ga ik weer vanwaar ik gekomen ben, want al heeft meneer Barneveld verklaard, dat ik voor mijn vak niet deug, ik ben meer zeeman in mijn pink dan hij in zijn gansche lichaam. Ik heb nooit gemord en geklaagd over het vak, zooals hij, en wilt ge daarvan het bewijs, — doe navraag bij al de officieren met wie hij en ik gediend hebben"...

Ongelukkigerwijze werd hier juist het gesprek gestoord door iemand die thans voor Frans de minst welkome persoon was, — namelijk door den Dokter. Deze heer had de kamer en het bed van zijn doodelijken zieke verlaten gevonden en kwam nu naar het woonvertrek, met het flauw vermoeden dat, als zijn patient niet door tooverij verdwenen was, hij dan daar te vinden zou zijn.

»Mijnheer," zei de Dokter tot Frans, zonder de minste plichtpleging op den man afgaande alsof er niemand dan hij in het vertrek was, — »ik stel u verantwoordelijk voor de gevolgen. Ik wasch mijne handen in onschuld."

»Ik vraag u verschooning, Dokter," zei Frans, »ik kon het daar boven niet langer uithouden, ik gevoel me weer sterk en gezond, zooals ge ziet."

»Zoo.... zoo!".... zei de arts, bedenkelijk.

»Uw dienaar, Admiraal; uw dienaar, freule Eva,.... zoo!.... zoo!.... weer sterk en gezond!.... Ik twijfel er niet aan, mijn waarde heer, of ge zoudt weer sterk en gezond zijn geworden, als ge mij de eer en het vertrouwen hadt geschonken, waarop een geneesheer van de zijde zijns patients aanspraak heeft. Ge waart op weg om gezond en sterk te worden, — dank zij 't régime waaraan ik u heb onderworpen, maar wanneer het ei wijzer wil zijn dan de hen, — vergeef me deze gemeenzame vergelijking, — dan schiet der hen niets anders over dan hare handen in onschuld te wasschen."

Frans had zijn dokter al meer dan eens uitgelachen om 's mans pedanterie, en hij had hem nog meer keeren naar de maan gewenscht wegens zijn stijfhoofdigheid om hem te laten verhongeren; — hij vond dus ook nu geen reden zich in te houden en hij schoot in een schaterlach, zooals alleen een gezond mensch lachen kan. Eva deed naar hartelust mede, en de Admiraal grinnikte ook veelbeteekenend.

»Ik begrijp niet.... ik zie niet in.... wellicht heb ik eene dwaasheid gezegd»...

»Een vergissing, Dokter, anders niet,» zei Frans altijd lachend, — »een leggende hen die haar handjes wascht, en nog wel in onschuld»!....

»Heel goed, Mijnheer,» antwoordde de Dokter; »ik heb mij vergist. Ik hoop dat ik in mijn praktijk geen erger vergissingen op mijne rekening heb!»....

»Ik ook, Dokter,» zei Frans, die door het spotachtig gelaat van den Admiraal nog meer tot vroolijkheid werd opgewekt, — »maar beken nu ook, dat ge met mijn heer voogd en pleegvader het plan hadt beraamd mij te genezen op eene wijze die mij heugen zou; beken nu ook maar, dat ge nog nooit zulk een sterk exemplaar onder handen hebt gehad als ik ben, en dat ik uw heele apotheek tot schande heb gemaakt!»

De Dokter wreef zijn kin en keek den Admiraal bedenkelijk aan.

»Ja, Dokter, je moet mij niet aankijken,» zei de Admiraal, »ik ben er buiten.»

»Volgens het zeggen van mijnheer Frans, is uwe Excellentie er niet buiten. Ik wenschte dat uwe Excellentie mocht goedvinden een eind aan deze.... hoe zal ik het noemen.... aan dit *qui pro quo* te maken.»

»Dank-je wel, Dokter, — dat is uw zaak. Ik ben er buiten. Je hebt me eerst gezegd, dat Frans doodelijk zwak, toen weer dat hij onnoemelijk sterk was; den eenen dag was hij aan den rand van 't graf; den volgenden zou hij 't huis afbreken als we hem niet achter 't slot hielden, — zoodat ik eindelijk niet meer wist welk een gevaarlijk mensch ik in mijn huis had. Ik heb je volmacht gegeven hem te temmen, maar je wetenschap is te kort geschoten.»

De Admiraal lachte ditmaal dat het klonk, en Frans en Eva bleven niet achter.

De Dokter was een man van de wereld: grooter diplomaat dan arts. Hij lachte mede, maar zeer ingetogen.

»Ik wil gaarne mijnheer Crul voor reconvaescent verklaren,» zeide hij deftig. »Wanneer dit het algemeen verlangen is, — dan schiet mij niets over dan»....

»Je handen in onschuld te wasschen, Dokter,» zei de Admiraal. »Je verklaart hem dus voor herstellend; maar ik verklaar hem nog voor ziek. Hij is ziek, de arme jongen, Dokter! — Is 't niet zoo, deugniet, ben je niet ziek? — Eva, is Mijnheer niet souffrant? — Zie-je wel, Dokter; hij krijgt een kleur: — dat zijn die gevaarlijke congestie's, waarvan je gesproken hebt! Kijk! nu krijgt Eva ook een kleur. Ik wist niet, dat congestie's aanstekelijk zijn. Dat moet je me later eens verklaren, Dokter. Ik geloof dat die jongelui beiden souffrant zijn, maar we zullen hun één recept toedienen. Ga mede naar mijn kamer, collega, om te consulteeren, dan kunnen de patienten elkaar troosten.»

De Admiraal stond op en de Dokter volgde, terwijl hij met een effen glimlachje zijn snuifdoos te voorschijn haalde.

Was het schaamte, was het vreugde, was het dankbaarheid, die Eva plotseling deed oprijzen en haar vader nasnellen? Waarschijnlijk alles te zamen. — Zij viel haar vader om den hals en verborg haar gelaat aan zijn borst.

»Ga niet heen, Papa!» fluisterde ze.

»Waarom niet?» vroeg hij overluid. »Je bent toch niet bang voor je mede-patient? Dat geloof ik zooeven beter gezien te hebben. Ik ben een toegevend vader, Eva, — dat zie-je wel, — en ik ben een toegevend voogd ook, — dat zie-je wel, meneer Frans!»

Frans was ook opgestaan; hij kwam naderbij en greep de hand die zijn pleegvader vrij had.

»Mijnheer,» zei Frans diep getroffen, — »ik zweer hier, dat ik Eva gelukkig zal maken.»

De Admiraal klemde zijn kind vaster tegen de borst; hij liet zijn hand in die van Frans en zeide toen langzaam en ernstig:

»Die eed, Frans, is onbezonnen; maar ik geloof toch aan je goede voornemens. Ik geloof dat het je voornemen is, Eva gelukkig te maken, en dat is me genoeg. Luister, mijne kinderen. Het is altijd mijn wensch geweest, dat het mocht uitvallen, zooals het nu uitvalt; maar ik heb het willen overlaten aan uw eigen vrijen wil, aan uw eigen keuze. Ik heb menig slapeloozen nacht doorgebracht om uw beider wil. Ik wenschte voor Eva een man als Frans, — een jongen met een braaf en trouw hart, — voor Frans een vrouw als Eva, zoo zacht en zoo vol liefde. Dat ge elkaar zoudt vinden, lieve kinderen, heb ik wel gehoopt, maar ik heb 't niet willen aanmoedigen. Het tegendeel, ik wilde u de keuze niet te gemakkelijk maken. Wat er gebeurd is met dien ander, is voor ons beiden, voor Eva en mij, een les geweest. Beiden hadden we den afwezige zoo goed als vergeten, en dat verdiende hij toch niet. Eva en ik hebben gefaald: zij, omdat ze maar twintig jaren telt, ik, — omdat ik er meer dan zestig heb. Frans is van ons drieën de beste: hij is trouw gebleven. Ziedaar, mijn jongen, hier is mijn hand. Ik geloof en vertrouw in je. Ik trek mijn handen van je af, omdat je trouwen wilt, maar ik geef je Eva, — en Eva krijgt alles wat ik bezit. Kom, Dokter, we gaan consulteeren, en na 't consult — blijf-je bij ons eten!»

XII.

De patienten bleven alleen en nu zijn we in 't onzekere hoe lang ze alleen bleven. Waarschijnlijk was het wel gedurende een uur, of langer, maar ze hielden vol dat het niet langer dan vijf minuten was geweest. Hoe 't zij: ze werden eindelijk in hun gesprek gestoord door Elbert.

»Wat moet ik hier doen?» vroeg hij zoo nuchter mogelijk.

»Wel niets, — scheer je weg!» zei Frans.

»De Admiraal stuurt me hier,» zei Elbert. »Hier is 't net.»

»Welk net?»

»Wel een fuik, — een effectieve fuik!»

»Loop met je fuik naar de maan!»

»Ik moest je de fuik geven,» zei Elbert.

»O, de huwelijksfuik!» zei Frans.

»Nu begrijp ik het,» zei Elbert diepzinnig lachend; »maar ik moet zeggen, mijnheer Frans, dat ik nog nooit iemand zoo weerga's handig uit den ziekenboeg weer in 't logies heb zien stappen als jij 'm dat hebt geleverd. Ik moet bekennen dat het knap is.»

»En heb-je anders niets te vertellen, Elbert?»

»Ja wel,» zei Elbert, »nog heel veel, maar zie-je, mijnheer Frans en freule Eva, een mensch is eigenlijk zoo gesteld, dat als hij heel veel te vertellen heeft, hij meesttijds met den mond vol tanden staat. Dat is me onder anderen nog eens gebeurd toen ik uit passagieren was geweest en een halven dag te laat aan boord terugkwam. Maar afsijn, we willen nu maar geen doode koeien uit de sloot halen. Van harte geluk en zegen, dat wensch ik je allebei. Ik heb je al heel klein gekend, en ik heb je zien groot worden; nu hoop ik maar da ik de kleintjes ook groot mag zien worden; maar daar zal een zware wijs op gaan. Langzamerhand wordt het vaartuig oud. Al wordt het nu en dan eens bij gekalefaat en wat opgepoetst, en al leit het soms nog al ordentelijk onder zijn tuig, het heeft zijn tijd gehad, zooals de suikerperen. Maar daar niet van. Ieder heeft zijn tijd, en zoo zal 't jelui ook gaan. God zegen je!»

En hiermede was de aanspraak van Elbert uit, zijne oogen liepen over en hij wilde met zijn net opstappen, maar Frans hield hem vast.

»Dank je, ouwe jongen!» zei Frans getroffen; »hier heb je mijn hand en geef mijn aanstaande vrouw ook de hand. Je hebt van de kleintjes gesproken, Elbert, — dat is nog wat vroeg, ouwe jongen; maar ik beloof je, dat het eerste wat ik hun vertellen zal, als ze 't kunnen verstaan, dit zal zijn: »Er was eens een matroos die je grootvader het leven heeft gered en die altijd je vader's beste en trouwste vriend is geweest. Die matroos is Elbert, die je schepen maakt en je leert netten breien, eindjes splitsen en hengelsnoeren maken.» — »Dat zal ik de kinderen vertellen, Elbert, en ik zal hun leeren hetzelfde hart voor Elbert te hebben als hij voor hun vader had.»

EENE WEEK IN 1900.

door

G. V.

(Vervolg.)

ZONDAG.

Wel vader, wat zegt ge van onzen bisschop? vroeg Jan, toen hij met den ouden man, achter Mietje, die met de jongens liep, de kerk uitkwam.

Uitstekend, voortreffelijk. Wat lag er een verheven zieleadel in die kinderlijk eenvoudige voordragt. Hoe welluidend was die zachte stem van den edelen grijsaard. Wat lag er een zachtmoedigheid in dat mannelijk gelaat, en welk een liefderijk hart moet er in hem kloppen om zoo te kunnen spreken. Ge weet, ik ben geen voorstander van het episcopaat. Het moge goed gezien zijn om een tegenwicht te stellen tegenover de Catholieke bisschoppen, nu deze hunne vroegere zelfstandigheid herkregeen hebben, sedert de Paus Rome verlaten heeft en het catholicisme opgehouden heeft Roomsch te zijn; ik voor mij heb een aangeboren vrees voor alle hierarchie. Maar zulk een man, als wij heden gehoord hebben, is een waardig voorganger, uit hem spreekt niets dan nederigheid en christelijke liefde. Hij zou mij met het episcopaat kunnen verzoenen.

Wat maakte hij zich klein en wat zonken wij daardoor in ons eigen oog nog veel lager. Wat prees hij de onderwijzers en de wetenschap, welke hij eene behoefte noemde van den tegenwoordigen tijd, »waarin geen volkswelvaart te verkrijgen is dan door een zorgvuldiger gebruik en verstandiger toepassing van de voortbrengselen en krachten der natuur." Hoe durfde hij van den kansel verkondigen: »De magt der menschelijke maatschappijen ligt in de kracht des verstands. Wee! de volken, welke geen werkdadig aandeel nemen in de woelingen der nijverheid, in de keuze en de toebereiding van grondstoffen, want hun verval zal duidelijker zichtbaar worden en sneller toenemen, naarmate aangrenzende staten hunne krachten door den heilzamen invloed der wetenschappen versterken."

Hij moet ook in den tijd van ons nationaal verval geleefd en diep gevoeld hebben hoe laag wij als volk gedaald waren. Het deed mijn hart goed hem te hooren zeggen: »Het verheugt mij, Nederlandsche broeders, kinderen onzer natie, te zien welke krachten deze gemeente aan de beoefening der wetenschappen ontleend heeft en hoeveel

welvaart daardoor in uw midden en tot ver over uwe grenzen in ons lieve vaderland ontstaan is.’

Wel vader, ik dacht, om u de waarheid te zeggen, dat het nog al bij de hand was in eene fabriekstad met zulk een inleiding te beginnen.

Neen Jan, ik geloof dat het goed gemeend was, anders zou hij er niet op hebben laten volgen: »Aan allen die daartoe hebben bijgedragen, maar vooral aan uwe onderwijzers zijt ge daarvoor dank verschuldigd, want zij zijn het die het licht der wetenschap voor u ontstoken hebben, waardoor het u gelukt is de algemeene bedrijvigheid te doen toenemen en den vloek, verbonden aan het stilstaan en den lediggang, af te schudden.»

En nadat hij aangetoond had wat de gemeente geworden was, zeide hij toen niet: »Gelukkig zij, die op zulke uitkomsten kunnen wijzen, welke zoo duidelijk aan ieder in het oog springen en een voorwerp van regtmatigen trots uwer gemeente zijn.»

Ja vader, dat is zoo, maar dat beschouwde ik meer als de beleefdheidsparades waarmede wij onze schermlessen beginnen.

Nu, laat het beleefdheid zijn, vroeger was men zoo beleefd niet; van den kansel zag men in de wetenschap niets dan verdorvenheid.

Dan zijn wij, God dank! heel wat vooruitgegaan, want nu is de godsdienst met de wetenschap verzoend.

Het schijnt toch dat de bisschop opzettelijk overgekomen was om het menschelijke licht der wetenschap in het goddelijk licht der schepping te plaatsen en het te doen verduisteren als een gaslamp die in elektriek licht gesteld wordt, hetgeen ik moet bekennen dat hij op meesterlijke wijze gedaan heeft. Hij schijnt in de wetenschap even goed te huis te zijn en beter welligt dan menig leeraar.

Zonder dat, vader, kwamen ze er niet. Zij zouden tegenwoordig uit onze onderwezen bevolking geen hoorders krijgen, wanneer ze de natuur ignoreerden. Zij leeren Gods almacht, Gods wijsheid, Gods liefde in de geheele schepping opmerken, en tot eene hoogere macht opzien, die onze geheimste gedachten en drijfveeren kent, en ons loon naar werken geeft. Dat is door alle eeuwen heen geschied; maar het moest noodwendig in elk tijdperk der menschelijke ontwikkeling aan de menschen medegedeeld worden overeenkomstig het spraakgebruik en de bevatting van het volk waaraan het geschiedde. Thans is de natuur het boek der goddelijke openbaring.

Ook voor de Catholieken, Jan?

Neen. Zij werken meer op het gevoel. Daarvoor zijn de Gothische kerken dienstiger dan voor onze Protestantsche godsdienst-oefeningen. Sedert de Catholieken nationaal geworden zijn, hebben wij er dan ook niets tegen gehad, dat zij de Gothische kerken weer van ons overnamen, nadat zij ons daarvoor moderne gebouwen hadden gegeven, die voor ons doelmatiger zijn.

Erkennen zij dan nu het gezag van den Paus niet meer?

Wel zeker, maar hij is niets anders dan het geestelijk hoofd der Kerk, de onfeilbare handhaver der werkelijk oecumenische concilie-besluiten. Nadat de Paus Rome verlaten heeft is de traditioneele Roomsche politiek met al hare wereldlijke aspiratiën voor goed van het tooneel verdwenen. Elke natie heeft nu haren aartsbisschop met bisschoppen onder hem, welke van het Kapittel hunnen titel ontvangen. Even als in onze staatsmachine aan de provinciën en aan de gemeenten zoo-veel mogelijk zelfstandigheid gelaten is, zoo wordt ook aan de bisschoppen en aartsbisschoppen zooveel mogelijk zelfstandigheid gelaten, onder het geestelijk oppergezag van den Paus.

En zijn die bisschoppen nu ook verzoend met de wetenschap?

Sedert de mannen der wetenschap de godsdienst niet alleen met rust laten, maar haar sterken, nu is omgekeerd de godsdienst behulpzaam in het bevorderen der wetenschap.

Nu begrijp ik eerst goed, Jan, waarom ons land in de laatste jaren zoo vooruitgegaan is, en waarom er nu een geheel andere geest in het volk gekomen is dan vroeger, in den tijd onzer verdeeldheid, onder ons heerschende was.

Wel vader, zeide Mietje nadat zij te huis gekomen waren, is u onze bisschop niet bevallen?

Ja, kind lief, ik sprak er reeds met Jan over, ik heb hem om meer dan ééne reden met ontzaggelijk veel genoegen gehoord.

Wat maakte hij die menschelijke wetenschap, eerst door hem genoemd en geprezen, daarna weer klein en nietig in vergelijking met de Almachtige wijsheid waarvan gansch het heelal getuigt.

Vondt ge het niet mooi, vader, toen hij die wijsheid aantoonde, in de ontwikkeling van de stof, van het oogenblik dat zij door de krachtigste mikroskopen zichtbaar wordt, tot daar waar de sterkste telescopen het oog in de onbegrensde wereldenzee laten doordringen. En welk een wereld vol van verschijnselen ligt er nog niet buiten het bereik onzer gebrekkige zin- en werktuigen, zeide hij.

En moe, zeide Hendrik, toen hij van het licht sprak, en elke lichtstraal eene kracht noemde, die wij dagelijks aan het werk zien in de bloemen onzer tuinen, in den oogst onzer velden, in de vruchten onzer gewassen.

Wisten dat de oude Egyptenaren ook al, grootvader?

En, zeide Willem, toen hij sprak van de twee millioenen jaren, die volgens John Herschel, het licht van de verste lichtnevelen, welke hij door zijn teleskoop onderscheiden kon, noodig zoude hebben om tot ons te komen. En hoe al die lichtstralen hunne taak te vervullen hebben en maar juist op het tijdstip komen, waarop het voor het welzijn van het geheel noodig is.

En die komeetstaart van honderd millioen mijlen, zeide Hendrik, die uit niet meer stof is zamengesteld, dan men in een kar zou kun-

nen vervoeren. En de geheele atmosfeer boven de hoogste bergen waar men de stof waaruit ze bestaat in een klein reiszakje zou kunnen bergen.

Wel jongens, het doet mij genoegen dat ge zoo goed geluisterd hebt.

Het einde, zeide Mietje, is mij toch het beste bevallen, toen hij de vraag deed: en wat verlangt die God van liefde voor alles wat wij Hem verschuldigd zijn? Vraagt hij een deel van uw zoo werkzaam verkregen vermogen om kostbare dankoffers aan te rigten? Vordert hij een groot deel van uwen kostbaren tijd om Hem eer te bewijzen? Neen, het éénige wat Hij van u verlangt tot loon voor al de weldaden, welke Hij over u uitstort, is dat gij menschen, elkander zult liefhebben en uwe evennaasten in de gemeente, in de provincie en in het Rijk — allen die met u tot ééne natie behooren — als u zelve, als deelen van één ligchaam.

Ik weet het, veel wordt er in deze gemeente gedaan, zeide hij, wat welgevallig is voor Gods oog. Ge zoudt anders niet zoo veel zegen op uw werk ondervinden. Maar zijn er nog niet vele behoeftigen, tengevolge van ziekten, gebreken of andere rampen of beproevingen, die te vergeefs naar hulp uitzien? zijn er geen ouden van dagen die verzorging behoeven, geen diep bedroefden die troost en opbeuring noodig hebben? Elke vriendenhand die hulpe biedt, elke traan die gedroogd wordt, of aan het dankbare oog ontwelt, is een godvruchtig werk, want in die liefdedaden ligt het kenmerk van uwen goddelijken oorsprong.

Nu, Mietje, toon vader dan nu eens ook uwen goddelijken oorsprong, ik voor mij heb daar nooit aan getwijfeld, en geef hem eens een lekker ontbijt.

Hoe vindt ge dat nu, vader?

Wel Mietje, ik vind het een bewijs dat Jan honger en u zeer liefheeft.

Nu vader, dat maakt het weer goed.

Ge krijgt van daag geen eigenlijk *diner*, vader, zeide Jan. Zondags eten wij een flink ontbijt nadat wij uit onze kerk komen en de Catholieke kerk is uitgegaan, wat de Engelschen noemen »*a substantial tea*» om onze bedienden in de gelegenheid te stellen den zondag met hunne betrekkingen en vrienden door te brengen. Van daag heb ik echter den koetsier gehouden om een wandelrid met u te maken, want het loopen zal u zwaar vallen na de inspanning van gisteren.

Neen Jan, dat behoeft voor mij niet. Ik ben in het geheel niet moe en aan loopen gewoon.

Nu zooals ge wilt, vader, ik heb anders maar te laten inspannen; dan zal ik Govert laten komen en hem zeggen dat het niet noodig is en hij naar huis kan gaan.

Laat hem dan maar komen en zeg hem dat.

Toen Govert kwam, zeide Jan het hem.

Dat spijt me, meneer, zeide Govert, ik zou meneer nog gaarne eens

rond gereden hebben om hem te laten zien wat er zooal veranderd is sedert hij hier geweest is.

Dank je Govert, ik zal in de week nog wel eens een dag vinden om met u rond te rijden.

Dat is niet hetzelfde, meneer, weet u. Men moet het juist op zondag zien, op zoo'n mooijen dag als wij van daag hebben, als alles uitloopt om zich buiten te vermaken. Ik weet, meneer heeft er schik in als de menschen lustig en vrolijk zijn, en dat zou u in de week niet kunnen zien als er overal hard gewerkt wordt. Het had mij zoo'n groot genoegen gedaan als ik meneer dat eens had laten zien.

En 't zou de menschen ook zoo'n groot plezier doen als ze meneer weer eens zagen; 't is al zoo lang geleden sedert u hier was, en ze hebben me zoo dikwijls gevraagd: Govert, komt de oude heer niet weer eens? en dan zei ik, ik hoop meneer weer eens spoedig te mogen rijden. Daarom dacht ik, van daag zullen ze vrolijk opzien als ik met meneer overal rond rijd.

Nu Govert, dan zullen we rijden.

Dank je, meneer. Dat »dank je' kwam er zoo goed en zoo hartelijk uit en de glans van vergenoegen, die op het gelaat van den braven man te lezen stond, stemde er zoo mede in, dat de oude heer opstond en Govert de hand drukte zonder iets verder te zeggen.

Hoe maakt het je vrouw en de kleine Govert? vroeg Mietje aangedaan.

Dankje, mevrouw, alles gaat tegenwoordig Goddank weer naar wensch.

Voor dat ge straks naar huis gaat moet ik je nog even spreken, Govert, denk daar aan, zul je?

En kom dan om half twee voor, zeide Jan.

Ik ben benieuwd, vervolgde hij nadat Govert weg was, waar hij ons heen zal brengen, want ik ben van plan het nu maar eens aan hem over te laten.

Dat weet ik wel, riepen beide jongens, dan gaat hij...

Wil jelui je stil houden? Laat Govert nu toch het genoegen der verrassing smaken.

De meiden wilden van daag ook te huis blijven, want, zeiden zij, wij hebben zooveel goeds van den ouden heer gehoord, en iedereen spreekt hier met zooveel dankbaarheid over hem; maar ik heb ze maar uit laten gaan, wetende dat ge dat liever hebt, vader.

Daar hebt ge goed aan gedaan, Mietje. Het verheugt mij te zien dat het geschokte vertrouwen tusschen minderen en meerderen zich weder hersteld heeft, en er wederkeerig aan gedacht wordt om elkander te dienen, hetzij door dienstvaardigheid of door liefderijkheid.

Mevrouw, het ontbijt is klaar, zeide de meid binnenkomende.

Dank je, Kaatje, heb je vaders leuningstoel klaar gezet?

Ja mevrouw, en het bier ook, waar meneer zoo veel van houdt.

Het is lief van je, Kaatje, dat je daaraan gedacht hebt, zeide grootvader.

Nadat het ontbijt was afgelopen en men zich gereed gemaakt had, was het rijtuig voorgekomen, waarin men plaats nam met een der jongens, die met elkander getwist hadden, wie op den bok bij den koetsier zou zitten, tot Hendrik door zijn meerdere vlugheid de plaats had ingenomen.

Nu Govert, zeide Jan, moet ge vader maar eens laten zien wat ge goed vindt. Ik laat het aan je over, als ge ons maar bij tijds tehuis brengt om naar de kerk te gaan.

Dank je, meneer, dan zal ik de stad maar niet doorrijden want alles is gesloten, en die kunnen we beter in de week zien. Als u het ten minste goed vindt.

Met een glimlach van voldoening op het gelaat, draaide Govert zich om naar de paarden, die dadelijk flink aanzetten en in gestrekten draf wegreden.

Daar is wat nieuws, meneer, zeide Govert, zich omdraaijende en met de zweep op een groot gebouw wijzende, onze meneer zal u dat wel eens uitleggen.

Wat is dat, Jan?

Dat is een legaat van den ouden Joost den notaris, die ongetrouwd stierf en veel geld naliet. Een deel van zijn vermogen heeft hij bestemd om een gebouw te stichten voor werklieden, die zich door eigen vlijt vooruit willen helpen.

Het bestaat, zooals ge ziet, uit twee gebouwen met een machinegebouw tusschenbeide, waarin een stoomwerktuig geplaatst is, dat aan weerskanten eene as, welke in de boven- en de benedenverdieping der nevenstaande gebouwen ligt, in beweging brengt. Deze gebouwen zijn in arbeiderswoningen afgedeeld, die verhuurd worden met de draaijende as. De stoomkracht is daardoor onder het bereik van den handwerksman gekomen. Hij heeft slechts een drijfriem om de as te leggen en kan elk werktuig, dat hij in zijn werkplaats opstelt, daardoor in beweging brengen. Hij heeft dus geen ander kapitaal dan voor zijn werkbank en gereedschappen noodig, en werkt voor eigen rekening. Wanneer de werkman eenige bedrevenheid bezit in het vervaardigen van het een of ander voorwerp, dan huurt hij zulk een woning, en daar wordt de grond gelegd van menig aanzienlijk fortuin; want wij hebben verscheidene fabriekanten, die zoo begonnen zijn.

En wat wordt daar vervaardigd?

Allerlei; de beweegkracht is in den huurprijs begrepen, en daar tracht men zooveel mogelijk voordeel van te trekken. De een draait er mede, de andere schaaft, een derde stamp, een vierde spint, ik weet niet wat men er al niet mede doet. Wij hebben op de fabriek dat voorbeeld gevolgd en verhuren een werkend werktuig, leveren de te verwerken stof en ontvangen die bewerkt terug; maar dat zal ik u morgen laten zien als u in de fabriek komt.

En welke rekening maakt men er mede?

Aanvankelijk niet best; maar daarop was gerekend. Nu alle woningen verhuurd zijn, dekt men niet alleen de onkosten, maar vormt een reservekapitaal om de zaak in stand te houden; meer mag niet overeenkomstig den wil van den stichter.

Dat is onze rijschool, meneer, zeide Govert.

Ik dacht niet dat het zulk een kolossaal gebouw zoude zijn.

Toch maakt de gemeente er goede zaken mede, vader. Er is een amphitheater in als in een circus, waarvoor het gebouw ook gebruikt wordt. In de middenruimte kan een houten vloer gelegd worden op 3 voet boven den grond, waarop het orkest geplaatst is, wanneer er concerten gegeven worden door liedertafels of harmoniën. Er zijn 2000 zitplaatsen in, die somtijds allen bezet zijn. Wij hebben er verleden jaar een groot gastmaal in gegeven aan onze vertegenwoordigers in de gemeente, in de provincie, in de Staten-Generaal en in de Kamer van Koophandel.

Dat is het gasthuis voor den werkenden stand, meneer.

Is dat ook van de gemeente, Jan?

Neen, vader, dat is een schenking van de vrouwen der fabrickanten, die de zieke werklieden daar laten verplegen. Dat is eene stichting van Mietje, die er directrice van is.

Het doet Mietjes hart eer aan, zeide grootvader, terwijl hij haar de hand reikte en die hartelijk drukte. Maar waar rijdt Govert ons nu heen het hek in?

Dacht ik het niet, zeiden de jongens, dat Govert naar het Park zoude gaan?

Nadat het rijtuig binnen het hek was, draaide Govert zich om en met een glimlach op het gelaat zeide hij: Hier is wat moois te zien, meneer, dat zal u bevallen.

Wel vader, wat zegt ge daarvan, vroeg Mietje?

Ik sta verbaasd over hetgeen hier in de laatste jaren gedaan is.

Als dat hout wat grooter zal zijn moet het een bekoorlijk oord worden. De aanleg is met smaak geschied, niets stijfs, niets gedwongens; men heeft de Engelsche parken tot model gekozen; en daar, wat is dat? muziek?

Govert, wij zullen bij het veld er uitgaan, zeide Jan.

Toen het rijtuig stil hield, had men een groot veld voor zich waarop een muziektempel in het midden stond, waarin de muziek der schutterij speelde. Daaromheen zag men wandelaars, daarbuiten was men druk in de weer met allerlei spelen; hier zag men met den bal kaatsen, dáár was men aan het cricketten, elders met meisjes aan het croquetten, ginds aan het raketten, en aan het eind van het veld was een lange laan, waarin men aan het maliën was.

Ge ziet, vader, zeide Jan, dat onze Zaturdagsche oefeningen wat meer levenslustigheid onder de menschen gebragt hebben.

Ik heb het altoos gedacht, Jan, dat er veel goeds van ons volk te

maken was, als men het maar goed voorging, en het niet aan zich zelf overliet; maar dit overtreft toch mijn stoutste verwachtingen. Om zulk een verandering in den geest van een volk teweeg te brengen, en nog wel in een zoo betrekkelijk korten tijd, moet alles zamengewerkt hebben wat er goeds in de natuur van den mensch is, anders zou het onmogelijk geweest zijn.

Het is ook weder een kwestie van vertrouwen, vader. Het volk heeft hart voor ons gekregen zoodra het bespeurde, dat wij hart voor hen hadden, en toen het vertrouwen hersteld was, ging alles van zelf.

Kom grootvader, zeiden de jongens, die elk een hand van hem genomen hadden, wij zullen u alles eens laten zien.

Zoo wandelden zij van het eene spel naar het andere, toonden dat zij met den loop van elk spel goed bekend waren, en grootvader geen beter geleide zoude hebben kunnen wenschen. Alom heerschte vrolijkheid en opgeruimdheid, waardoor zelfs de meer deftige wandelaars vrolijk gestemd werden. Verscheidene oude bekenden kwamen den goeden ouden heer begroeten, maar niets was treffender dan de ontmoeting met het groepje dat Govert om zich heen gevormd had bij het rijtuig, dat aan de andere zijde van het grasveld stond te wachten. Het waren zoo veel ouden van dagen, die allen de goedheid van den ouden heer ondervonden hadden, en met tranen van vreugde in de oogen de hand van hunnen weldoener kwamen drukken.

Mietje stond met hare beide jongens aan de hand er diep bewogen op te wijzen en zeide: Ziet kinderen, hoe die brave menschen grootvader liefhebben, voor al het goede dat hij gedaan heeft; vergeet dit oogenblik nooit. Nu ontvangt grootvader het loon voor zijn liefderijkheid in zijn nuttig en werkzaam leven. Volgt dat voorbeeld, en God zal ook u loonen.

Nadat men weer in het rijtuig had plaats genomen — doch nu zat Willem op den bok — reed men langs verscheidene schoone villa's rondom het park aangelegd, kwam voorbij den dierentuin, die des zondags voor het publiek tegen geringe betaling open was, en eindelijk naderde men de stad weder, waar in de verte reeds een hoog glazen paleis te zien was.

Dat is het schoonste wat wij hier hebben, meneer, zeide Govert, met de zweep er op wijzende.

Toe pa, zeide Hendrik, laat ons er heen gaan, dan kunnen wij grootvader alles uitleggen.

Wat is daar te zien, Mietje?

Het is het paleis van land- en volkenkunde, vader, waar ik wel dacht dat Govert u brengen zou, want daar zijn wij allen, groot en klein, even trotsch op. Ik denk dat zelfs uw vroegere vriend Jahn het denkbild toegejuicht en de keurige uitvoering bewonderd zoude hebben.

Toen zij uit het rijtuig stapten om het gebouw in te gaan, zeide Govert: u hebt veel gezien, meneer, in het buitenland, maar zoo iets geloof ik niet dat ge ooit tegen gekomen zijt.

Werkelijk was het éénig in zijn soort. Het inwendige van het gebouw was verdeeld in vijf werelddeelen, die in elke afdeeling tegen den wand »en relief» afgebeeld waren, waar de natuurlijke gesteldheid van elk land, de bergen en dalen, meeren en rivieren, sneeuwkuinen en ijsbedden dadelijk in het oog vielen.

Daarop waren de politieke grenzen van elken staat aangegeven, de voornaamste steden en de groote gemeenschapswegen te water en te land voor het internationaal verkeer.

Na het geheel aanschouwd te hebben, kreeg men aan den volgenden wand de voorstelling van de afzonderlijke staten waarop de bijzonderheden duidelijker afgebeeld waren, de voortbrengselen van elk gewest werden door verschillende kleuren aangegeven, hoofdzakelijk de grondstoffen die uitgevoerd of in het land zelf bewerkt worden. Men zag daarop overal nummers staan, die het nummer van den catalogus der boekwerken aanwezen, welke men in de bibliotheek kon vinden, wanneer men meerdere inlichting verlangde.

Tegen den wand stonden tafels waarop de voornaamste zeehavens en handelssteden van elk rijk te zien waren, die ook weder nummers van den catalogus droegen, als men meerdere bijzonderheden van elke plaats verlangde te kennen.

In het midden van elke afdeeling werd in bevallige groepen de bevolking van ieder land voorgesteld, hare kleederdragten, huisraad en al de behoeften waarin de nijverheid kon voorzien.

Men wandelde in het gebouw als het ware door de geheele wereld en kon het groote veld der menschelijke bedrijvigheid overzien.

Men zag de stoomschepen in Zuid-Amerika de la Plata- en Amazonenrivieren, in Noord-Amerika, de Mississippi, Chesapeack en St. Lawrence opvaren, de spoortreinen langs hare oevers rennen en de kleuren verdragen wat zij daar halen gingen.

Men volgde in Azië de stoomschepen tot in het hart van China en zag dat men daar nog niet ver gevorderd was met het aanleggen van spoorwegen. Verder het oog over de grenzen latende gaan zag men de oude Karavanen nog steeds als voor eeuwen haren weg nemen naar de Caspische zee en naar Perzië, waar de spoorwegen weder aanvangen.

Neen! zoo iets heb ik nog nooit gezien, Mietje. Nu begrijp ik waarom men hier ruimere denkbeelden heeft, en dat het volk, dat zich met al die zaken gemeenzaam maakt, een ander volk moet zijn dan ik in mijn jeugd hier gekend heb, toen de meest verlichten bijna niets van dat alles wisten.

Ge ziet, vader, zeide Jan, dat wij tegenwoordig ook onze oogen open hebben en wel weten wat er in de wereld omgaat.

En wordt het steeds zoo druk bezocht als nu?

Zondag is de drukste dag omdat men dan den geheelen dag in- en uitstroomt. De *entrée* is slechts 20 cents per persoon, en kinderen betalen half geld; in de week betaalt men niet meer, maar 's avonds

als er beurtelings door een der leeraren van onze scholen voordragten gehouden worden voor den werkenden stand, waar licht voor aangestoken moet worden, dan betaalt men 10 cents extra.

En geeft het rente?

In geld bitter weinig, maar in alle andere opzigten zeer veel. Het is een kapitaal waarvan onze kinderen mettertijd zeer hooge renten zullen trekken door de weldadige gevolgen dier wereldbeschouwing. Ik heb ten minste mijn aandeel tot de oprigting van dat gebouw beschouwd als geld dat in een woesten grond gestoken wordt, waarvan men zelf geen rente trekt, maar de kinderen de vruchten plukken; en dat moet men voor het vaderland over hebben.

God geve dat men er steeds bij ons zoo over denken moge!

Nu, vader, is het onze tijd, zeide Mietje, anders komen wij te laat in de kerk.

Goed, kind lief, ik zal u volgen. — Dit is ook een kerk, Jan, waar niets aan ontbreekt dan de schoone sterrenhemel om de gedachte van al de wonderen, die men hier aanschouwt tot nog grootere wonderen op te voeren.

Wel vader, dan moeten wij hier eens 's avonds heengaan als de koepel van het dak verlicht is, waarin men de gaspitten zoodanig heeft aangebragt, dat de koepel den zuidelijken sterrenhemel voorstelt waarin sterren van de verschillende grootte, door kleine en kleinere gasvlammen worden aangegeven, waardoor een perspektief ontstaat dat een heel aardig effekt maakt. Uwe gedachte wordt daardoor volkomen teruggegeven.

Wel Govert, man, je hebt gelijk, ik heb nog nooit zoo iets gezien, ik heb mijn oogen staan uitkijken.

Dat geloof ik wel, meneer. Er is er geen onder ons die het land verlaat, of hij heeft daar eerst goed zijn les geleerd.

Voort ging het rijtuig dat hen voor de Catholieke kerk afzette.

Wij hebben het rijtuig niet meer nodig, Govert, zeide Jan.

En ik dank je wel voor hetgeen ge me hebt laten zien, zeide grootvader.

En zeg aan Kaatje, dat ze u dat mandje geeft dat ik voor je kinderen heb klaar gezet, en groet je vrouw voor me, zeide Mietje, en zij stapte zonder Goverts dank af te wachten met hare jongens de kerk binnen.

Toen de kerk uitging stapte Jan met de beide jongens aan de hand naar huis, terwijl Mietje met grootvader langzaam volgde.

Dus is het u niet erg bevallen, vader.

Dat zeg ik niet, kind lief; ik heb niets gehoord noch gezien dat mij onaangenaam aangedaan heeft; het tegendeel is waar, hetgeen ik gehoord heb heeft mij zeer aangenaam verrast. Ik geloof veeleer dat ik onaangenaam gestemd werd, omdat ik boos op mijzelve was, toen ik bespeurde dat ik bevooroordeeld was. Ik kan een synagoog, zelfs een moskee, waarin men de Christenen voor honden uitscheldt, binnen-

treden zonder dat het mij eenige aandoening geeft, maar naauwelijks zet ik den voet in een Roomsche kerk of ik gevoel iets onaangenaams.

Wel vader, als het ook een Roomsche kerk was, zou ik er geen voet in willen zetten, dat zijn gewoonlijk Jezuiten-kerken. Ge hebt u verbeeld in zulk een kerk te zijn.

Dat zal het zijn, Mietje. De groote overeenkomst in het ceremonieel van de dienst heeft mij het onderscheid niet doen opmerken, en ik dacht te veel aan vroegere tijden, toen wij door onze onverschilligheid de Jezuiten of Ultramontanen vrij spel gaven.

Gelukkig werden wij door eene andere gevaarlijke secte, de *Internationale*, wakker geschud, en toen men het gevaar zag, schrikten de Catholieken er zelf zoo van, dat zij een kloek besluit namen om aan die twee gevaarlijke secten, die het nationale leven verstikken door tweedragt te onderhouden tusschen de leden der natie, weerstand te bieden.

Nu vader, van zoo iets zult ge wel geen spoor gevonden hebben in de preek, die ge gehoord hebt.

Neen, zeker niet. Daarom was ik boos op mij zelve. Die schildering van de moederlijke liefde, om daarin aanleiding te vinden om hulde te brengen aan Maria, en daarna een flauw denkbeeld te vormen van de oneindig grootere goddelijke liefde, dat was heerlijk schoon.

Zijne vraag of eene moeder, omdat hare kinderen verschillend van aanleg waren, ze minder lief had, werd voortreffelijk beantwoord. »Is het onderling gekrakeel der kinderen, zeide hij, niet dienstig om hunne ontwikkeling te bevorderen, en hebben zij elkander toch in weerwil hunner geschillen niet lief, en zijn zij niet eensgezind zoodra een vreemde jongen een zelfde verwijt doet, als zij een oogenblik te voren elkander toegeduwde hebben en waarover zij getwist hadden? Waarom zou dat dan ook zoo niet kunnen wezen in dat groote huisgezin, hetwelk wij natie noemen, waarvan wij allen kinderen zijn?»

»De hedendaagsche maatschappij, zeide hij ook, heeft te hooge eischen om het algemeen welvaren te kunnen bevorderen dan dat verscheidenheid van rigting niet weldadig voor de ontwikkeling van het nationale leven zoude zijn. In het land, dat de bakermat der vrijheid geweest is, kan men alle rigtingen toelaten die aan het nationale leven bevorderlijk zijn, want dat is het veld door God aangewezen, toen werd voorgeschreven: Bemin uw evennaasten als u zelve.»

Het verheugt me, vader, dat ge geen slechten indruk gekregen hebt, zooals ik aanvankelijk dacht het geval te zijn. Mij heeft de preek in verrukking gebragt, zeide Mietje, terwijl zij de kamer binnentrad.

Dat wil ik gaarne gelooven, niet waar, vader, als men de moederlijke liefde tot onderwerp gekozen heeft. Men kon wel merken dat hij zelf nooit getrouwd geweest is, van luijers en van zuur en geschreeuw heeft hij niet gesproken.

Foei manlief, je moest je schamen, want je meent er toch niets van, en vader weet beter hoeveel ware poëzie er in je is.

Nu Mietje, dat zal ik je eens laten zien, want daar is Kaatje reeds om ons te zeggen dat de thee klaar is.

Vond grootvader de muziek niet mooi? vroeg Willem. Onze muziekmeester dirigeert het orkest op het orgel.

Ik heb die met genoeg gehoord, jongen.

Wel vader, dat is een der redenen waarom wij er naar toe gaan, zeide Jan, en zoo doen vele onzer geloofsgenooten; wij begrijpen nu dat wij gelijke indrukken moeten ontvangen als onze andere landgenooten krijgen om eensgezind te blijven. Ik wil daarom niet zeggen dat er geen overdreven ijveraars gevonden worden, zoowel van de eene als van de andere zijde, waaraan men weerstand moet bieden, maar die zijn niet gevaarlijk meer nu zich het nationale leven bij ons zoo krachtig ontwikkeld heeft, en de massa der bevolking, Catholieken en Protestanten, volkomen eensgezind zijn. Er was een tijd dat ik er bijna aan wanhoopte zoo iets nog te zullen beleven. Het gevoel van nationaliteit heeft ons gered.

Maar laat grootvader nu toch eten, zeide Mietje, en wat rust nemen, want de jongens vlassen er op om het verhaal van vaders zeereis te vernemen.

Toen zij na den maaltijd weer gezellig te zamen zaten, vroeg grootvader: En jongens, hebt ge de zee wel eens gezien?

Ja grootvader, wij zijn met pa en moe al tweemaal naar Scheveningen geweest en hebben in zee gebaad, en op ezels langs het strand gereden, en in de duinen gezworven, en schelpen gezocht, en met een bootje in zee gevaren.

En hebt ge een storm gezien?

Neen, een storm niet, want in onzen vakancietijd is het meestal mooi weer.

Nu, dan hebt ge de zee ook niet gezien, zooals zij op zijn schoonst is; trouwens dat zoudt ge te Scheveningen toch niet hebben kunnen zien, want de ondiepe banken voor de kust maken dat er geen groote golven kunnen zijn, zooals men die in den Oceaan ziet: golven zoo hoog als een huis, waartusschen de romp van het grootste schip wegzinkt om het volgende oogenblik als speelgoed opgenomen te worden, over de kruin heen te glijden en dan weer in de diepte te zinken en beurtelings op en neer te gaan en over en weer geslingerd te worden.

Is dat prettig, grootvader?

Dat kan ik niet zeggen, jongens; de meeste menschen die er niet aan gewoon zijn worden er zeeziek van, en zij, die er tegen kunnen, vinden het toch niet aangenaam. Maar dan moet men de zee zien, als zij ziedend en brullend van woede met gekrulde manen alles dreigt te vernielen wat haar weerstand biedt, en nooit is de mensch mij krachtiger voorgekomen, dan wanneer ik hem met kalme vastberadenheid de gevaren der zee zag te boven komen. Dat is een strijd op leven of dood, waarin het zelfstandig karakter zich vormt en men toch

ook de overtuiging krijgt van zijne zwakheid. De Spanjaarden hebben een spreekwoord dat zegt: om te leeren bidden moet men naar zee gaan.

Zooals de gezaghebber van den *Schoener*, waarmede u naar Hamburg ging, grootvader?

Foei Hendrik, schaam je, zeide moeder.

Dat wilde beest, zeide vader.

Neen Johan, dat is niet aardig. Als jelui grootvader in de rede valt vertelt hij niet meer.

Dat is ook waar, Mietje, ik moet nog beginnen en was reeds in zee.

Ik zou dan met een onzer schepen naar Java gaan. Veel lust had ik er niet in, maar het kwam mij aangenamer voor dan het doodend leven in Amsterdam. Ik nam afscheid van mijne goede moeder, dat eene deftige Amsterdamsche dame was, die ik toen voor het eerst diep bewogen zag, hetgeen mij daarom te meer trof. Had zij een voorgevoel dat zij mij niet weer zoude zien? Ik weet het niet. Met moeite kon ik mij uit hare armen losrukken, toen de schipper van de barge aan het tolhek reeds tweemaal gevraagd had om in te stappen. Ik zie haar nog met betraande oogen haar zakdoek wuiven toen wij het kanaal afvarende haar voor het laatst begroetten.

Vader zou mij aan boord brengen, waar alles reeds voor mijn ontvangst gereed gemaakt was. Wij kwamen 's avonds aan het Nieuwe Diep, alwaar de kapitein ons stond te wachten en vertelde dat de wind Oost was, zoodat hij den volgenden morgen vroeg dacht te zeilen. Hij zou daarom liever zien dat ik aan boord sliep. Hij had een kamer voor mijnheer in het logement besteld, zeide hij, en als u het goed vindt, dan kom ik van avond om 11 uur den jongen heer halen. Die jonge heer was ik, die toen ruim 28 jaren oud was en Mr. voor mijn naam voerde.

Wij bragten den avond stil en in ernstige gesprekken door. Ik gevoelde mij zeer beklemd en de komst van den kapitein was mij aangenaam. Vader drukte mij aan het hart, drukte den kapitein de hand en zeide: zorg voor hem, hij is het éénige kind dat ik bezit.

Ik was reeds half de kamer uit, doch toen ik dat hoorde keerde ik terug om hem nog eens te laten gevoelen dat hij zijn zoon in zijn armen had.

Geef moeder dien zoen voor mij, zeide ik, en liep weg.

Toen ik buiten op den dijk stond begreep ik eerst welk een diepe smart dat gezegde van mijn vader te kennen gaf.

Het was duidelijk dat mijne industriele neigingen, mijn weezin tegen het kantoorleven mijne ouders diep bedroefd gemaakt hadden en zij met moeite hadden kunnen besluiten om mij te laten vertrekken, in de hoop dat het zien van het voortreffelijke kultuurstelsel mij zoude bekeeren en mij tot een waardig opvolger in de zaken mijns vaders maken.

Ik had een oogenblik berouw en dacht er aan om terug te keeren, doch de kapitein sprak mij aan en zeide: »Het doet mij genoegen, mijn-

heer, dat u eens een reis met mij mede maakt. Ik heb reeds lang gewenscht dat u het doen zoude, want in Amsterdam te blijven zitten is voor u niet goed; daar is toch niets te beginnen." Die woorden waren zoo geheel in overeenstemming met mijne eigene zienswijze, dat ik niet meer aan terugkeeren dacht.

Aan boord komende vond ik alles in mijne hut — door moeder in Amsterdam gereed gemaakt — in orde en ging spoedig naar bed — naar mijn kooi, zooals de zeelieden zeggen. Het heeft meer van een doodkist dan van een kooi. Een lang, smal ding is het, waarin men zich bijna niet verroeren kan en gevaar loopt er uit te rollen als het schip zwaar slingert. Ik kon maar niet in slaap komen, allerlei gedachten maalden mij door het hoofd, en toen ik eindelijk in slaap gevallen was, werd ik wakker gemaakt door een verbazend leven boven mijn hoofd. Ik stond op, kleepte mij aan, ging op het dek, waar ik alles in beweging vond om het schip van de kaai los te maken, de raas op te hijschen, de laatste provisiën over te nemen en de trossen van de stoomboot over te nemen, die ons uit het Nieuwe Diep moest slepen.

Juist kwam vader aanloopen toen het schip van den wal afging en door de stoomboot werd weggesleept.

Wij riepen elkander een laatst vaarwel toe en zijn »God behoede u, kapitein, zorg voor hem," klonk mij nog lang in de ooren.

De vlag werd voor het wachtschip van de marine gestreken, dat met een driewerf hoerah voorbij gevaren werd, de klok werd geluid, de zeilen bijgezet; buiten het Nieuwe Diep gekomen werden de sleep-trossen los gegooid, en de reis naar Java was aangevangen.

De wind was Oost en wakkerde aan. Spoedig waren wij de huizen van den Helder voorbij, die zich achter den dijk schijnen te willen verschuilen, maar zich niet verbergen kunnen. Vervolgens passeerden wij batterijen, daarna den vuurtoren van Kijkduin en waren spoedig bij de uiterton waar wij den loods ontscheepten, wien ik een in de haast geschreven briefje aan mijn ouders mede gaf.

Zoodra de loods ontscheept was werd er meer zeil gezet, het schip liep meer en meer vaart, zoodat wij 's middags te 12 uren de laatste duinen reeds uit het gezicht verloren en niets meer dan lucht en water zagen.

Na al de verschillende aandoeningen, die ik in de laatste dagen en uren ondervonden had, na al het leven en de bedrijvigheid die er vooraf was gegaan, maakte de doodsche stilte die er heerschte, terwijl de matrozen aan het eten zaten — zij noemen dat schaften aan boord, dat om 12 uur geschiedt — nu ik niets meer van onze kust kon zien, waarvan de duinen in de lucht verdwenen waren, nu maakte die stilte een diepen indruk op mij. Toen gevoelde ik eerst dat ik alleen was en hoeveel ik verlaten had dat mij dierbaar was. Achter mij had ik het ouderlijke huis, met al zijne lieflijke herinneringen, mijne goede ouders, betrekkingen en vrienden, de bedrijvigheid van het leven

in eene volkrijke stad; vóór mij niets dan lucht en water, het beeld der ondoorgrondelijke toekomst, welke ik te gemoet ging. Later heb ik meermalen reizen op stoomschepen gemaakt, maar nooit heb ik gelijken indruk ondervonden, als welken die eerste stilte op een zeilschip op mij maakte. Op de stoomschepen blijft men steeds in het rumoer van de wereld. De raderen of de schroef en de stoomwerktuigen laten u nooit met rust, zij roepen u onophoudelijk toe: voorwaarts, immer voorwaarts; maar op een zeilschip dat rustig voortsnelt heerscht eene onbeschrijfelijke kalmte, die mij hoogst aangenaam was; maar die ook wel aanleiding gaf dat er lange reizen gemaakt werden. Eerst na 1848 is daarin verandering gekomen, toen de Amerikanen snelle zeilschepen gingen bouwen, waarmede zij, op aanwijzing van een hunner beroemde mannen, Maury, als het ware wedrennen over den oceaan hielden.

Ons schip, door mijn vader het Kultuurstelsel gedoopt, was gebouwd om veel lading te kunnen innemen, lag mooi op het water en was een goed zeiler in zijn soort, doch het werd door alle Hamburger en Bremer schepen voorbij gevaren. Wanneer er echter niet te veel zee stond, zooals toen wij uitzeilden het geval was, en het woei een flinke koelte, dan konden wij tot 10, enkele malen 11 mijl vaart loopen.

Het was aardig om te zien welken invloed die vaart op onze gemoedsstemming had. Niemand scheen haast te willen maken om op Java te komen, en toch waren wij vrolijker gestemd naarmate het schip meer voortgang maakte. Even zooals wij ons minder aangenaam gevoelen wanneer wij ongesteld zijn, zoo waren alle menschen uit hun humeur wanneer de wind tegen was. Al onze gedachten en gevoelens draaiden om ééne spil, ons schip, *het Kultuurstelsel*.

Wel vader, dat was dan zoo wat als het in geheel Holland toen moet geweest zijn, zeide Jan.

Ik dacht daar niet aan, maar die opmerking is juist, alles draaide daar ook om die ééne spil, het kultuurstelsel.

Den dag na ons vertrek waren wij reeds in het Kanaal, maar de nevel belette ons veel van het landschap te onderscheiden. Ik zond nog bij Dover een brief naar huis en eenige regelen aan Jahn in London, en dat was de laatste maal dat ik gelegenheid vond iets van mij te laten hooren voor dat ik op Java kwam.

De oostenwind hield aan, die ons buiten het Kanaal bragt, alwaar hij noordelijker werd, zoodat wij met ruime zeilen den Oceaan in stевenden. Van de Engelsche kust hadden wij zeer weinig gezien, maar tal van schepen zeilde met ons, hetgeen een zeer levendig gezicht oplevert.

Minder aangenaam was het echter te zien dat de meeste ons voorbij zeilden, ofschoon er ook waren waar op wij wonnen. Een paar dagen later waren wij weer alleen, en wanneer er later weer een schip in het gezicht kwam, dan trilde als het ware het geheele Kultuurstelsel van emotie. Het was aardig om een schip in de verte langzamerhand voor den dag te zien komen. Aanvankelijk had ik moeite om een schip te vin-

den als het uit de kim oprees, zelfs wanneer iedereen het zag, kon ik het nog niet zien. Later was ik meer geoefend en klom dan dikwerf in het tuig, wanneer het schip van het dek niet gezien kon worden. Ik trok daaruit deze leering, jongens: dat men zich oefenen moet om te kunnen opmerken, en dat men zich verheffen moet om ruimer te zien.

Was u niet bang, grootvader, om in den mast te klimmen?

Neen, bang was ik niet, maar in het begin zeer onhandig, hetgeen tot allerlei voorzorgs-maatregelen noopte, die mij niet handiger maakten. Ik oefende mij daarom als de kapitein niet op dek was, en toen hij toevallig zag dat ik mijn handen goed wist te gebruiken, liet hij mij mijn gang gaan. De matrozen doen eigenlijk dagelijks niet anders dan hetgeen ge hier Zaturdagsmiddags doet. Van daar dat zij zich zoo gunstig ontwikkelen.

En, vader, was het niet vervelend zoo lang op zee te zijn?

Aanvankelijk wel, Mietje, toen ik mij nog niet wist bezig te houden; maar de kapitein gaf mij een goed voorbeeld; want wanneer zijn tegenwoordigheid niet op het dek vereischt werd, zat hij beneden te lezen of te schrijven. Hij had een heele bibliotheek van zeevaartkundige werken aan boord, waarvan de Zeemansgidsen, waarin de beschrijvingen van kusten en havens gevonden werden, mij bijzonder boeiden. Dit trok 's kapiteins aandacht, waaraan trouwens weinig ontging. Ja mijnheer, zeide hij, toen ik die boeken moest gebruiken, toen was het een andere tijd dan nu, dat wij niets anders doen dan beurtvaren op Java. Ik voer toen voor een Antwerpsch huis, natuurlijk vóór 1830, met een brik, dan eens naar de Middellandsche Zee, dan weder naar Brazilië of de Westkust van Amerika, steeds met een supercarga aan boord van de eene haven op de andere, net als een marskramer, die langs de huizen loopt. Dan leert men wat navigatie en tevens wat overal te koop en te verkoopen is. Dat is de ware school voor kooplieden en voor zeelieden; maar zoo'n lamme boel als het nu in Holland is moet wel nadeelig zijn, wat men er ook van zeggen moge, zoowel voor den handel als voor de zeevaart. Ik kan niet tegen de heeren te huis opredeneren, dat past mij ook niet, ik ben maar een eenvoudig zeeman, die niet veel geleerd heeft als uit eigen oogen te zien, en het zou mij moeilijk vallen te bewijzen wat ik zeg; maar dat het verkeerd is, daar ben ik zeker van.

Maar kapitein, zeide ik, ik heb er te huis nooit anders dan met lof over hooren spreken, en zoudt ge denken dat men aan dit schip den naam van Kultuurstelsel zou hebben gegeven wanneer men er niet mede ingenomen was?

Ik weet niet eens, mijnheer, wat die naam beduidt, en begrijp zelfs niet wat het met den handel en de zeevaart te maken heeft. Ik dacht dat het de naam van een buitenplaats of zoo iets was; maar wat ik wel weet, is dat als wij nog wat langer blijven beurtvaren op Java, het spoedig met den groothandel en de zeevaart van ons land gedaan zal zijn.

Ik had al lang gehoopt dat u, even als de zoon van het Antwerpse huis, als supercarga met mij op reis zoudt zijn gegaan om overal handel te gaan drijven. Ik heb er met onzen boekhouder wel eens over gesproken om eens naar de Westkust van Amerika te gaan, en toen hij mij vroeg, of ik daar met mijn schip wel kon komen...

He, grootvader, was die man zoo dom?

Zoudt ge dan denken, jongen, dat hij er met zijn schip kon komen?

Wel, dat kunnen we in het paleis immers zien; er zijn weinige zeeplaatsen op de Westkust waar men met een gewoon schip niet komen kan.

Nu, dat wist onze boekhouder niet, en daarom dacht de kapitein was het beter er niet meer over te praten. Ik moet eerlijk bekennen dat ik het ook niet wist voor dat ik die Zeemansgidsen had ingezien. Zoudt ge willen gelooven dat men toen nog zoo onkundig was dat men meermalen aan menschen, die naar Java gingen, brieven voor Suriname medegaf om aan vrienden te overhandigen? en dat zij, die het beter wisten, toch niets van Java afwisten dan dat er een stad Batavia op was waarin men iedereen moest tegenkomen die naar Oost-Indië was gegaan?

Hoe was dat mogelijk, grootvader? er is hier geen schooljongen die het niet beter weet, want wij hebben al de eilanden in het paleis, juist zooals ze zijn, dagelijks voor ons.

Ik heb dat met genoeg gezien, want 25 jaren geleden zou men niet in staat geweest zijn zulke voorstellingen van al de eilanden van den Archipel te maken. Men wist toen van de binnenlanden der andere eilanden dan Java en Sumatra, zoo goed als niets, niettegenstaande ze reeds meer dan 200 jaren aan ons souverain gezag onderworpen waren. Wel had de bisschop heden morgen gelijk toen hij de onkunde een vloek noemde.

Maar laat ik tot de reis terugkeeren, want de herinnering er aan is steeds een bron van genot voor mij geweest, vooral dat heerlijke gedeelte er van, toen wij tusschen de keerkringen waren. Ik wenschte wel dat wij, zooals wij hier zitten, ons konden verplaatsen aan boord van een schip, dat door een frisschen passaatwind, in het helder donker blaauwe water wordt voortgedreven, vooral des avonds als de prachtige sterrenhemel een zacht licht over het dek verspreidde. Dat hebt ge in uw paleis toch niet, jongens.

Neen grootvader, de sterren zijn daar gasvlammen, maar wij kunnen daardoor toch de sterrenbeelden leeren kennen en begrijpen hoe veel mooier het in de keerkringen moet zijn.

Het verheugt me dat er tegenwoordig meer werk van de sterrekunde gemaakt wordt; daardoor zijn de oude Egyptenaren zoo knap geworden. Het verheft den geest en leert ruimer zien. Wat heeft onze beroemde Kaiser zich daar te vergeefs voor afgewerkt. Ik zat 's avonds gewoonlijk met den kapitein op het dek, die mij dan de sterren leerde kennen en allerlei onderhoudende gesprekken hield.

Eens zeide hij: maar mijnheer, u moest mij nu toch eens vertellen wat dat Kultuurstelsel toch eigenlijk beduidt.

Wel, antwoordde ik, dat is dood eenvoudig, een kind kan het begrijpen. Java is een groot eiland dat aan ons Gouvernement toebehoort. Wij zouden dat in Holland domein noemen. Er is in dat domein overvloed van vruchtbaar land. Nu laat het Gouvernement er overal koffijboonen, thee, indigo, suikerriet, kaneel, tabak, kruidnagelen, muskaatnoten, en ik weet niet wat al meer planten, de oogst wordt naar de kust gebragt, in onze schepen tegen hooge vrachten naar Nederland gevoerd, daar door de Nederl. Handelmaatschappij verkocht, die er niet weinig van profiteert, en de winst die er van komt en elk jaar toeneemt, steken wij in onzen zak, wel te verstaan in de schatkist. Het spreekt van zelf dat de werklieden op Java een goed dagloon krijgen, waarmede die goede menschen hoogst voldaan en regt gelukkig zijn.

Zoo, is dat wat ge het Kultuurstelsel noemt, zeide hij, dat kende ik wel, maar wist niet dat het dien naam droeg. Daarover heb ik op Java veel hooren spreken. En is het dat wat men in Holland zoo wonder schoon vindt? Ik wist wel dat men er niet veel verstand van zaken heeft, neemt me niet kwalijk, mijnheer, maar zoo erg dacht ik toch niet.

Wat zoudt ge dan willen, dat men den grond woest liet liggen, tot groot nadeel van die goede menschen daar en van ons zelve? vroeg ik.

Wat zou men er in Holland van zeggen, mijnheer, wanneer het Gouvernement al het graan, de tarwe, de rogge, de boekweit, het vlas, de haver, het hooi, de aardappelen en alle boom- en tuinvruchten, die er geteeld worden, naar Rotterdam en Amsterdam en van daar naar Engeland liet brengen om verkocht te worden, de winst er van in de schatkist stortte en aan onze boeren niets dan het arbeidsloon gaf? Alleen zulke lamme kerels als Javanen, men kan het ze aanzien, kunnen zich dat laten welgevalen. Weet u, mijnheer, hoe ik dat met mijn domme verstand zou noemen? Een spinhuis, zooals wij een gevangenis bij ons in stad hebben, waarin ze linnen voor het Gouvernement weven, tot groot nadeel van de partikuliere fabrikanten.

Geschiedde dat toen, vader? vroeg Jan.

Ja en nog vrij wat meer dan dat. Maar kapitein, zeide ik, dat stelsel is door onzen eersten Koning uitgedacht, en dat was toch een buitengewoon schrander man.

Dat 's niet waar; vergeef me dat woord, mijnheer, maar Willem I was veel te knap handelaar, knapper dan er een in geheel Nederland met België vereenigd was, om zoo iets uit te vinden. U hadt de Antwerpsche kooplieden daar eens over moeten hooren, en die wisten er meer van dan onze heeren in Amsterdam.

Het kan zijn, zeide ik, dat Willem I het niet uitgevonden heeft; maar hij heeft het dan toch ingevoerd.

Wil ik u dan eens wat zeggen: als Willem I dat gedaan heeft, dan was het omdat er van de Hollanders en van de Javanen toch niets te maken was en omdat hij dacht, dat zij allen vroeg of laat toch in het spinhuis te regt zouden komen. Daarom heeft hij er de Javaantjes, die de lamste waren, maar dadelijk in gezet. Nu oogsten wij van hetgeen zij voor ons zaaijen en maaijen; al de diefjes en diefjesmaats, vergeef me mijnheer dat ik het zoo zeg, worden nu rijk, maar gaat eens in onze Provinciën, bij ons in het achterland reizen, dan zult g zien dat men er al rijp voor het spinhuis wordt.

Nu gaat er eerst een licht voor mij op, zeide hij, en wordt het mij duidelijk wat ik vroeger maar niet kon begrijpen. Ik heb voorheen eens een reis voor ons huis naar Liverpool gemaakt om stukgoederen te laden, die ik met certificaat van Nederlandschen oorsprong op Java moest invoeren. Ik kan dat wel tegen u zeggen, maar spreek er anders nooit over. Engeland is ook een eiland met steden aan de kust, maar in het binnenland zijn nog veel meer steden. Als ik nu langs de kust van Java voer, dan dacht ik zoo bij mij zelve, alles is hier toch vreemd en raar. Er is hier niet één stad in het binnenland, alleen zijn er steden aan de kust. Wij voeren uit dit land meer dan voor vijftig millioen gulden aan produkten weg, bijna evenveel als er uit Holland naar Duitschland aan handelswaren gezonden worden, alwaar ook een menigte steden zijn, en hier op Java is er niet ééne stad in het binnenland. Maar nu verklaart zich dat; het komt omdat het een groot spinhuis is waarin de arbeiders hunne woningen in gehuchten hebben, die ze kampongs noemen. Er zijn wel zoogenaamde hoofdplaatsen, maar daar wonen de ambtenaren van het Gouvernement en de Inlandsche hoofden, die het volk laten werken, en die allemaal heel wat smeer van dat Kultuurstelsel trekken. Wij krijgen er hooge vrachten van, en God bewaar me, als ik de lading goed uitlever, dan trek ik er ook nog wat van. Nu, dat is dan ook de éénige goede zijde van dat hoog geroemd koloniaal systeem.

Die kapitein was nog zoo dom niet, vader.

Neen, Jan; het was wel te betreuren dat wij in die dagen minder naar onze goede zeelieden luisterden, maar zij hadden geen Mr. voor hun naam, zooals ik, die eigenlijk nergens verstand van had en daarom met veel gemak over alles kon oordeelen.

Nadat de kapitein aan zijne gedachten den vrijen teugel gelaten had, begreep hij waarschijnlijk tegenover den zoon van zijn patroon zich wat al te vrijmoedig uitgelaten te hebben. Later kon ik hem niet meer daarover aan het praten krijgen, maar toen wij op Batavia kwamen, en ik zien wilde wat hij in het praairapport geschreven had, zag ik dat hij het woord *Spin* doorgeschrapt en Kultuurstelsel in de kolom »naam van het schip» er boven geschreven had.

Naarmate wij de linie naderden werd het flauwer en eindolijk geheel stil en verschrikkelijk warm. Dat was de kwaadste tijd. Stil-

ten en regen waren de ergste plagen voor het zeevolk van die dagen. Tegenwoordig verheugt de kapitein er zich over, want voor een stoomschip zijn dat gunstige zaken, omdat de regen de zee afslecht en de werktuigen dan het voordeeligst werken; maar zonder wind kon een zeilschip niet vooruit komen. Dan slingert men heen en weer, de zeilen slaan stuk tegen de masten, en als het dan nog regent, dan stikt men bijna omlaag, als alles gesloten wordt om den regen te keeren.

Wij bleven 8 verschrikkelijk lange dagen in die stilten, en het gebeurde toen wel eens dat men er 14 dagen in doorbragt, alleen door de gewoonte om een ouden weg te volgen zonder te onderzoeken of het wel een goede weg was. Men dacht niet bij hetgeen gedaan werd, maar volgde blindelings wat anderen voorgedaan hadden. Er waren toen lijnen op de zeekaarten getrokken, zooals men nu spoorwegen op landkaarten heeft, en die lijnen volgde men zoo trouw mogelijk. Het waren de zeewegen waarvan men niet afweek. Wat daar buiten lag bleef onbekend. De weg naar Oost-Indië doorsneed de linie tusschen 21° en 23° W. L. Hetzij men binnen of buiten de Kaap-Verdische-eilanden omging, toch koerste men naar dat snijpunt, niettegenstaande de ondervinding leerde dat daar veel stilten gevonden werden.

Die stilten, zeide de kapitein, zijn zeer onaangenaam, maar men moet er door heen om de linie te bereiken, dat is altijd zoo geweest en zal wel altoos zoo blijven. Wij mogen nog van geluk spreken dat wij er zoo spoedig doorgelaten zijn. Daarmede troostte hij zich en eenmaal in den Zuidoostpassaat gekomen dacht hij er niet meer aan.

Men zag toen nog alleen door de oogen, maar niet met den geest, hetgeen later eerst geschiedde toen Maury de zee en den dampkring in een geheel nieuw licht plaatste en bij ons het Meteorologisch Instituut werd opgerigt.

Maar grootvader, men had toch steeds oogen gehad om te zien.

Oogen zien niets, beste jongen, dat zijn maar kijkers, het is alleen de geest, die opmerkt, vergelijkt en onderscheidt, waardoor gezien wordt. Hoeveel duizenden jaren zijn er noodig geweest om een goeden almanak te maken? Toch hebben de menschen de zon en de maan duizenden eeuwen lang kunnen zien. De regenboog is van de vroegste tijden af aan met al zijn kleuren te zien geweest, en Newton was de eerste die ontdekte dat het zonlicht uit zeven kleuren is zamengesteld. Zulke geniale menschen, die beter zien dan hunne voorgangers en tijdgenooten, zijn de weldoeners der menschheid.

Ik heb toen ik aan boord was menigmaal de prachtige kleuren bewonderd, die koolteer, waarmede men nog al dikwijls aan het kwasten was, in het water maakte, zonder een oogenblik er aan te denken dat men die kleurstof er uit kon trekken, welke nu zoo algemeen gebruikt wordt. Hoelang hebben dames geklaagd over het verkleuren van linten en japonnen vóór dat de photographie bestond. Onkunde is blindheid. Onze zeelieden, van de dagen waarvan ik spreek, waren

minder blind dan men over het algemeen in ons land was, maar toch zagen zij bitter weinig. Zij konden alleen onder de dagelijks voorkomende omstandigheden hun schip langs den aangegeven weg over zee brengen, hetgeen mij tot aan de Zuidelijke grens van den Zuidoost passaat gemakkelijk genoeg voorkwam; maar toen wij verder om de Zuid en bezuiden de Kaap de Goede Hoop kwamen, toen veranderde mijne opinie en begon ik hoog tegen onzen kapitein op te zien.

Lang had ik gewenscht eens een storm op zee te zien, en toen die lang gewenschte storm eindelijk kwam, was ik zoo zeeziek, dat het leven mij ondragelijk scheen.

Ik lag als een ongelukkige in mijn kooi, waaruit ik telkens gevaar liep te zullen rollen. Het schip slingerde geweldig heen en weer, en plompte neer en wipte op, zoodat ik het eene oogenblik meende op mijn hoofd en het andere boven op mijn spiegel overeind te staan; dan weer was het als of er geen dek meer was, wanneer ik door de deur van mijn hut heen in de diepte keek, en op het punt van daarin te zullen storten keerde alles zich om, en wat vroeger beneden was rees eensklaps naar boven. Alles kraakte om mij heen, alsof het geheele schip in elkander gedraaid werd. Ik zou mijn pink hebben willen geven als het schip een oogenblik stil gelegen had, maar er kwam geen einde aan de beweging. Telkens viel er het een of ander en dan dacht ik dat het met ons gedaan was, hetgeen mij wenschelijk voorkwam. Eindelijk viel ik in slaap en toen ik na lang geslapen te hebben eenigzins verkwikt wakker werd, stond de kapitein voor mij en vroeg, hoe ik het maakte en of ik niet eens op het dek wilde komen. Ofschoon het schip nog steeds slingerde en stampte en alles nog even erg kraakte, gevoelde ik mij toch veel beter en stond op, waschte en kleedde mij zoo goed als ik kon en ging op het dek. Nooit vergeet ik dat indrukwekkend gezicht.

De zee liep hoog. Het schip lensde bijna voor den wind, die hevig uit het Westen woei. Telkens kwam er een berg van water, waartegen ik opzag, tot bijna tegen het achterschip, die mij deed vreezen dat wij er in verzwolgen zouden worden; maar dan rees het achterschip er tegen op, terwijl het voorschip nog in de diepte lag, en het volgende oogenblik was het voorschip in de lucht en het achterschip in de diepte en intusschen slingerden wij vijf of zes malen heen en weder in de minuut.

Elke zee had een aanschiende brullende witte kruin van schuim, die de wind deed verstuiven, en lucht en water dooreenmengde. Alles om mij heen gaf mij den indruk van woest geweld, van een teuggelloozen hartstocht die zich onbedwongen bot viert. Ik gevoelde mij te midden van die vreesselijke losbandigheid zoo nietig en zoo klein, zoo zwak en zoo onvermogen. Zelfs ons schip, dat aan de kaai zoo groot en sterk scheen, kwam mij nu zoo min en onbeduidend voor. Maar daar stond de kapitein even kalm en opgeruimd als ik hem met

het fraaiste weer, ja vrolijker zelfs dan ik hem vroeger ooit gezien had. Wel mijnheer, hoe bevalt u dat leventje nu? zeide hij. Als wij dat weertje wat houden kunnen wij nog een mooie reis maken. Ik dacht, de duivel hale hem, ik heb geen haast en liever het passaatweertje; maar de versche lucht deed mij toch goed en weldra gevoelde ik mij, zelfs in een slingerend schip, op mijn gemak. Veertien dagen lang zeilden wij in die harde Westenwinden om de Oost en stuurden daarna Noordelijk om den Zuidoost-passaatwind op te loopen, die ons naar Java moest brengen. Naarmate wij naderden werd ik ongeduldiger. Elken middag om 12 uur werd het bestek opgemaakt en het punt op de kaart gesteld waar wij ons bevonden. Ik had dit gedurende de reis steeds met belangstelling gadegeslagen, maar hoe digter wij bij Java kwamen des te meer brandde ik van verlangen om te weten waar wij stonden, en hoeveel mijlen wij nog te maken hadden voor dat wij in straat Sunda kwamen. Eindelijk, toen de kapitein mij gezegd had: morgen kunnen wij land zien als het zoo blijft, was ik 's morgens te 5 uren reeds op het dek, ofschoon wij op zijn best tegen den middag land konden zien. Ik was zenuwachtig gejaagd, zoo zelfs dat ik dien dag geen lust had om mijne maleische les te leeren, hetgeen ik gedurende de geheele reis zelden verzuimd had. Eene koortsachtige trilling ging er door mijn geheele lijf toen ik uit het tuig hoorde roepen: land staarboord vooruit!

Het duurde nog wel een half uur voor dat ik het zien kon. Het werd langzamerhand duidelijker en duidelijker en eindelijk liepen wij des namiddags door de behouden passage straat Sunda binnen.

Welk een plotselinge overgang, van die eindelooze, steeds golvende zee — waarop wij in de laatste 4 weken bijna niets gezien hadden — in dit kalme water met een verrukkelijk schoon landschap aan weerszijden van ons. De zeereis was reeds vergeten voor dat zij nog ten einde was. Tot laat in den nacht bleef ik op het dek in het genot van den frisschen landwind, beladen met de geuren van het kultuurstelsel. Zoo dacht ik ten minste. Doch later hoorde ik dat de Zuidwesthoek van Java nog geheel woest was, hetgeen ik zeer jammer vond voor de schatkist.

Den volgenden dag passeerden wij Anjer, van waar verscheidene booten aan boord kwamen, die ververschingen te koop aanboden. Zij waren vol met Javaantjes, die ons in gebroken Engelsch aanspraken. Ik had het echter reeds zoo ver in het Maleisch gebragt dat ik in staat was vruchten van hen te koopen, en eenige woorden met hen te wisselen. Ik maakte mij echter niet te familiaar met die snaken, want ik dacht, wie weet of het geen dieven zijn, die hetgeen zij verkoopen van het kultuurstelsel gestolen hebben.

Och vader, die goede Javaantjes.

Ja Mietje, ik heb zelf spoedig om die dwaasheid gelagchen, maar als men in die dagen uit Holland op Java kwam wist men letterlijk

niets van hetgeen men daar zou zien en had allerlei verkeerde denkbeelden er over.

Het duurde nog wel drie dagen voor dat wij te Batavia aankwamen, en ofschoon het varen tusschen en langs die groene eilanden en oevers zeer veel afwisseling aanbod en mij aangenaam bezig hield, toch viel de tijd mij zeer lang. Voor de matrozen waren die dagen niet gemakkelijk. Zij hadden zwaar te werken met zeilen zetten en bergen, ankerligten en manoeuvreren om in den wind op te werken, maar zij deden het met hunne gewone opgeruimdheid. Meermalen dacht ik toen: het zijn toch ook menschen uit onze achterbuurten, waaraan men zich bij ons weinig laat gelegen liggen en die men liever ontwijkt dan dat men er mede in aanraking komt. Toevalligerwijs ben ik er nu 3 maanden in eene kleine ruimte mede zamen geweest, ik heb hen steeds opgeruimd, rustig, vrolijk, ordelijk werkzaam, voorkomend beleefd, onverschrokken in gevaar gezien, hen leeren hoogachten om al de goede eigenschappen welke zij bezitten, waarom zou dat aan land ook niet het geval kunnen zijn, wanneer wij ons het lot van die brave menschen maar wat meer aantrokken? Werkelijk, ons volk is een goed volk, waarvan men alles maken kan, wanneer men het slechts de hand reikt en voorthelpt. Van de lamheid en sufferigheid in onze hoogere standen was bij hen geen spoor aanwezig, en ik kon mij zoo goed voorstellen hoe in vorige eeuwen ons land groot en roemrijk geworden was toen de gelegenheid bestond voor matrozen en diergelijke menschen om admiraal of Gouverneur-Generaal te worden.

Nu de nijverheid weer bij ons begint te herleven, Jan, waarin een zoo ruim veld van bedrijvigheid voor alle standen gevonden wordt, zien wij ook weer de voornaamste mannen zich uit het volk naar boven werken. Vroeger was dat onmogelijk. Men moest toen tot alles op school afgerigt worden, allerlei examens afleggen, zijn les goed kennen, maar de praktijk kwam er minder op aan. Zij die iets goed konden verklaren gingen voor boven anderen, die goed wisten te handelen. Ik ben zeker dat de kapitein van het Kultuurstelsel geen voldoende examen zou hebben kunnen afleggen.

Meermalen vroeg ik hem waarom hij dit of dat deed, en kreeg dan tot antwoord: »omdat het zoo hoort.» Dat was al de verklaring, die hij mij geven kon. Toch was al wat hij deed flink en goed. Nooit werd hij door het een of ander voorval verrast, dadelijk was zijn bevel gegeven en de zaak onmiddellijk weer in orde.

Gij zijt toch niet tegen het onderwijs, vader.

Neen, zeker niet, Jan, ik ben alleen tegen de afrigting.

Het onderwijs moet een bron zijn waaraan elkeen naar eigen behoefte zijn dorst kan lesschen; maar de praktijk behoort de hoofdzaak te blijven, anders loopt men gevaar dat de maatschappij krank wordt van indigestie der hersenen. Dan meent iedereen verstand van alles

te hebben en de grootste domoor redeneert over alle zaken, zooals ik en andere Mrs. in de rechten vroeger deden.

Het was reeds na den middag toen wij na eene voorspoedige reis van 95 dagen op de reede van Batavia het anker lieten vallen. Zoo- dra de kapitein gereed was gingen wij met de boot aan wal, die, toen wij in de haven kwamen, met eene lijn door de matrozen een half uur ver werd voortgetrokken. Er was iets Hollandsch in, dat mij aan mijn met kanalen doorsneden geboorteland deed denken. Het was reeds donker toen wij aankwamen. Met moeite kregen wij nog een wagentje met een paar hitten er voor waarin wij plaats namen. Maar wat was mijn verbazing toen een Javaan dadelijk achter op ons rijtuig sprong met een lange brandende fakkel in zijn hand. God help me, riep ik uit.

Wat is het? vroeg de kapitein, kalm als altoos te midden van het grootste gevaar. Mankeert u wat?

Wat moet die vent? vroeg ik opstaande.

Dat is de stalknecht, die de *obor* draagt om ons voor te lichten. Alle rijtuigen hebben dat hier, en de groote heeren hebben er zelfs twee, aan weerskanten een.

Nu, dat hadt ge me ook wel vooraf kunnen zeggen, die zwarte vent heeft me laten schrikken, en ofschoon hij mijn woedenden blik moet gezien hebben, schijnt hij er bijzonder kalm onder te blijven.

Ja, daar hoort wat toe, zeide de kapitein, om een Javaan uit zijn gewone plooi te brengen; de kerels kunnen hun kop verliezen, geloof ik, zonder hun gezicht te vertrekken.

Dat is een bijzonder gevaarlijk ras van menschen, dacht ik in stilte, en het strekt het Gouvernement niet weinig tot eer dat het zulke hui- chelaars door het Kultuurstelsel tracht te verbeteren.

Ik denk, mijnheer, vervolgde de kapitein, dat het komt omdat ze zooveel genoegen in dat Kultuurstelsel vinden, waaronder zij zich zoo gelukkig gevoelen. Zij zien immers in ons bovennatuurlijke wezens, die door Allah, zoo noemen die blaauwe kerels onzen Heer, hun toe- gezonden zijn om hen met weldaden te overladen. Waarom zouden zij zich dan met ons niet op hun gemak gevoelen?

Nu is u in het land van belofte, waar mijnheer uw vader u heen gezonden heeft. Mijne taak is volbragt, mijn zorg heeft opgehouden, die mij door u zeer gemakkelijk en hoogst aangenaam gemaakt is. Één wensch heb ik nog maar, die is: wanneer wij elkander in Amsterdam weerzien, dat u dan zult zeggen: kapitein, ge hebt gelijk gehad, dat Kultuurstelsel deugt voor ons niet, ik zal je naar Amerika zenden.

Ik luisterde reeds niet meer naar hem, want naarmate wij verder kwamen nam het aantal rijtuigen met vlammende fakkels toe. Overal zag men alleen staande huizen, waarin men van voor tot achter in kon zien en die prachtig verlicht waren.

Zou het een algemeene illuminatie zijn, vroeg ik.

Neen, zeide de kapitein, zoo is het hier alle avonden.

Ik heb dien avond, nadat wij onze kamers in het logement genomen hadden, nog wel een uur rond gereden langs al die verlichte huizen; ik heb nooit iets zoo prachtigs gezien, en kon er niet van zwijgen toen wij 's avonds in het logement terug kwamen.

Daar zat een oud heer, die lang in Indië geweest was, en die, ofschoon ik hem niet kende en ik niet aan hem voorgesteld was, mij aansprak en zeide: Het verwondert mij niet, als u pas hier gekomen zijt, dat de aanblik van Batavia vooral des avonds uwe bewondering wekt.

Ja mijnheer, maar ik begrijp niet waarvoor al dat licht dient en al die gevaarlijke brandende fakkels langs straat, hervatte ik.

Ik zou kunnen antwoorden, dat het ons éénige genoegen hier is, maar dat zou bezijden de waarheid zijn. Ik geloof veeleer dat het eene aloude gewoonte is uit den tijd toen men nog tijgers en andere wilde dieren hier in de buurt had. Nu weet u, — hij sprak zeer langzaam, — dat hetgeen de menschen van de dieren onderscheidt hoofdzakelijk hierin bestaat, dat wij geen vrees voor vuur hebben. Weinig beesten zijn bang voor water, maar allen voor vuur. Weinig menschen daarentegen zijn niet bang voor water en geen mensch is bang voor vuur. Zoolang men dus in de nabijheid van wilde dieren is doet men goed de menschelijke superioriteit te doen uitkomen door veel vuur of licht te branden. Ik geloof zelfs dat het op minder ontwikkelde menschen, zooals de Javanen zijn, een heilzamen indruk maakt om het *prestige* van ons gezag op te houden.

Dat was een raar heer, vader.

Ja Mietje, hetgeen hij zeide klonk raar, maar er lag toch ook een diepe zin in. Het gaf stof tot nadenken, want toen ik in mijne ruime luchtige slaapkamer op een groot breed bed uitgestrekt lag kon ik in het genot van die zaligheid den slaap niet vatten en dacht toen nog lang over dat gezegde na. Over de reis dacht ik reeds niet meer.

Ik dacht toen dat wij ons ook hierdoor van de dieren onderscheiden, van zoo spoedig te vergeten wat wij ondervonden hebben, althans er niet meer aan te denken.

U is nu toch nog niet vergeten wat u toen ondervonden hebt, vader.

Dat is waar, maar vergelijk het eens met een hond, die zijn meester naar het graf volgt en het niet verlaten wil. Als men in Indië is leeft men meer in de natuur en kan zich daar, als men geen betrekking heeft, met niets anders bezig houden dan met hetgeen men om zich heen kan opmerken. Daar heb ik geleerd de dieren met een ander oog te aanschouwen, dan ik het in Holland gewoon was te doen. En zonderling genoeg, naarmate ik aan de dieren meer aandacht schonk nam mijne hulpvaardigheid voor de menschen toe.

Ik weet niet of de Javanen er ook niet veel toe hebben bijgedragen, en of de gewoonte van met die minder ontwikkelde menschen vrien-

delijk om te gaan geen invloed op mij gehad heeft, zoodat ik later in Holland gekomen, tegen het werkvolk veel vriendelijker was dan vroeger toen ik er nooit naar omzag.

De Javanen waren, toen ik daar was, zachte, lieve, goede, onderdanige menschen, die schenen geboren te zijn om bedienden te worden. Ik ben nooit zoo goed bediend geweest. Mijn Javaansche bediende, dien ik den volgenden dag na mijn aankomst in dienst nam, en die mij eerst in Holland verlaten heeft, kende na de eerste 8 dagen al mijne kleine huisselijke gewoonten en neigingen zonder dat ik hem een woord er van gezegd had. Hij zag met zijn hart, zou ik haast zeggen, want dat ziet scherp; niet waar, Mietje?

Daar weet ik van te spreken, zeide Jan.

Al het verstand der Javanen zit in hun oogen. Over het algemeen zal men iets beter begrijpen wanneer men het ziet dan wanneer het beschreven wordt. Tracht niet hun iets uit te leggen; zij zullen uit beleefdheid zich houden alsof zij het begrijpen, maar ge kunt er zeker van zijn dat ze u niet begrepen hebben; doch laat hun wat zien en dadelijk bevatten ze het. Uw paleis van volkenkunde is eene betere leerschool dan mondelinge voordragten.

Er werd in dien tijd een aardigheid verteld van een Resident, die zich veel moeite gegeven had om de Nederlandische vlaktematen in zijne Residentie in te voeren. Ge moet weten dat in het Maleisch rond *boender* en vierkant *pesaga* genoemd wordt. Toen de Gouverneur-Generaal Merkus, die lange jaren in Indië geweest was, in die Residentie kwam vroeg hij aan het Inlandsche hoofd, den Regent, of hij die Hollandsche vlaktematen begreep. O ja zeer goed, zeide hij, ééne zaak is mij echter niet duidelijk. Wat is dat? Wel dat *boender pesaga* is (dat rond vierkant is). Hij had bunder met *boender* verward, en er dus niets van begrepen.

Nu jongens, geloof ik dat het voor u tijd wordt om naar bed te gaan, zeide moeder, het is reeds over tien, anders kunt ge morgen vroeg weer niet opstaan. Ik zou grootvader nu maar bedanken voor zijn mooi verhaal.

Och moe, laat ons nog wat luisteren, wij zullen morgen nog een half uur vroeger opstaan.

Neen jongens, zeide Jan, zegt goeden nacht en dan »regtsom-keert." Verbeeldt je nu maar dat ik Piet de kapitein ben en wip daar ga je.

Morgen, jongens, zal ik je weer wat vertellen hoor.

Dank je, grootvader, en daarmee trokken ze af.

En vader, vroeg Jan, hoe beviel u Java?

Voor een korten tijd was het verblijf er zeer aangenaam, ten minste wanneer men er geen bepaalde bezigheden heeft, maar op den langen duur zou ik denken vervelend, tenzij men in de binnenlanden is. Ik heb toen op Batavia zeer veel genoeg gehad. Er heerschte een ongedwongen, aangename toon, de menschen waren voorkomend vrien-

delijk en men leefde er als vrolijke Franschen, maar van het Kultuurstelsel, waar ik dacht dat elkeen over spreken zou, hoorde ik niets, en toen ik er naar vroeg, zeide men, daarvoor moet ge naar de binnenlanden gaan. Over het *prestige* van het gezag werd veel gesproken; doch al wat ambtenaar of militair was, van den Gouverneur-Generaal tot de mindere rangen afdalende, werd niettemin gehegeld, en het scheen zelfs dat dit het voornaamste onderwerp van alle gesprekken was. Ik merkte echter spoedig dat ik ten aanzien van het Kultuurstelsel geheel verkeerde begrippen had, want toen ik op Batavia, kleermakers, schoenmakers en allerlei ambachten en bedrijven en verscheidene markten zag en vroeg of al die menschen voor het Gouvernement werkten en een deel van het Kultuurstelsel waren, werd ik braaf uitgelagchen en men vroeg of ik gek was. Maar toen ik op mijne beurt vroeg, waarom men in de binnenlanden niet even vrij was om voor eigen rekening te werken, kreeg ik ten antwoord: omdat de Javanen niet zonder dwang tot werken te bewegen zijn. Daarin lag, dunkt mij, eene zoo groote tegenstrijdigheid, dat mijn goed vertrouwen, hetwelk door Jahn en den kapitein geschokt was, er niet door versterkt werd. Maar wat was ik verrukt toen ik met de binnenlanden van Java kennis maakte.

Is u daar geweest, vader, zeide Mietje binnen komende, het moet een heerlijk land zijn, niet waar?

Ja, kind lief, het is een overschoon, een prachtig land, en ik kan mij begrijpen, als men er lang gewoond heeft, dat men er dan aan gehecht wordt. Onze landgenooten worden daar andere menschen onder de geheel verschillende indrukken welke zij daar ontvangen. Ik geloof zelfs dat al de van daar teruggekeerde ambtenaren, militairen en partikulieren een even grooten invloed op de Nederlandsche maatschappij hebben uitgeoefend als zij in Indië op de Inlandsche maatschappij gehad hebben, en dat het vooral daaraan moet toegeschreven worden dat wij ons zoo lang uitsluitend met Java hebben bezig gehouden.

In den tijd toen ik over Java reisde, dacht men er niet aan om de deugdelijkheid van het Kultuurstelsel in beginsel te betwijfelen. Men klaagde algemeen over overdrijving, over te zwaren druk waaronder de bevolking gebukt ging, over schromelijke misbruiken, over heeren-diensten die het daglicht niet mogten zien, over bazaarpachten waarvan de tranen u over de oogen liepen, over zoutmonopolie dat schandelijk was, over het onderhoud van bruggen en wegen en zelfs het bouwen van huizen zonder dat er betaling voor gegeven werd, over knevelarij der hoofden, ik weet al niet wat ik toen op elke plaats hoorde uit den mond van elk ambtenaar, die mij vergezelde; maar het stelsel zelf werd door elkeen toegejuicht en gewoonlijk werd er de vraag bijgevoegd: wat zou men zonder dat in Holland beginnen? Is men er niet bijna bankroet geweest en heeft van Hall het onlangs niet door zijne zoogenaamde vrijwillige leening weer op de been geholpen? Het Kultuurstelsel is niet iets dat ten e-uwige dagen zal vol-

gehouden worden, maar Holland zou zonder dat tegenwoordig buiten staat zijn het Gouvernement gaande te houden en zijne schulden te betalen. Het is de dood in den pot in Holland. Het zijn bedeeden, die te lui zijn om te werken en voortdurend op ondersteuning rekenen. Al de beroerdheden hier, waarover ge zeker iedereen zult hooren klagen, zijn niet het gevolg van het Kultuurstelsel, maar van de onverzadigbaarheid der Hollandsche schatkist. Zoudt ge willen gelooven dat de Gouverneur-Generaal geen macht bezit om een nieuwe betrekking te scheppen, al is er slechts een tractement van f 100 's maands aan verbonden? Hij zou door den minister op het plein op de vingers getikt worden. Alle voorstellen tot verbetering stuiten af op den eisch van het moederland: er moet nog meer geld komen.

En dat meerdere geld, zeide ik, doet daar hetzelfde kwaad, wat men gewoonlijk bij bedeeden ondervindt, het dooft den ondernemingsgeest uit, wiegt het volk in slaap, en bederft het tot in de ziel.

Het is best mogelijk, werd daarop geantwoord; maar hoe lang de goede zachtmoedige onderdanige Javaantjes het nog verdragen zullen weet ik niet. Voor het oogenblik is daar nog geen vrees voor, want als ge buiten Java op de andere eilanden komt, zult ge een vergelijking kunnen maken tusschen den toestand daar en hier, die als nacht en dag met elkander verschillen; maar men gewent aan alles en wat vroeger een bron van genot was, wordt later dikwerf met moeite verdragen.

Maar ligt in hetgeen ge zegt, vroeg ik, niet het bewijs dat het Kultuurstelsel in beginsel verkeerd is? Immers het resultaat is voor ons volk nadeelig en voor de Javanen op den duur niet uit te staan.

Wel neen, werd daarop geantwoord, laat morgen al de produkten op Java verkoopen, het geld wat er van komt op Java blijven en besteed worden aan de verbetering van al hetgeen waarover wij nu zoo luide klagen, dan zult ge eens wat anders zien.

Dan is het, als ik u goed begrijp, niet het Kultuurstelsel, maar het consignatie-stelsel dat afgekeurd wordt.

Neen, ook dat niet, want al werd alles hier verkocht en niet de produkten, maar het rendement naar Holland gestuurd, zouden wij er toch niet beter aan toe zijn. Voor Holland zou het welligt beter zijn wanneer het consignatie-stelsel werd afgeschaft, als ten minste alle handelsgeest nog niet uitgedoofd is, want dan zoude men de produkten hier kunnen komen koopen, en mogten vreemde kooplieden het doen, dan nog zou het Gouvernement steeds geld naar het moederland te remitteren hebben, waarvan onze handelaars gebruik konden maken. Wanneer zij krediet bij de Nederlandsche bank hebben, konden zij met een kredietbrief op Java komen, wissels op de Nederl. bank afgeven, daarvoor geld ontvangen, dat naar China brengen en met thee of zijde naar Nederland terugkeeren.

Het is slechts tien jaren geleden, werd gezegd, dat wij op Java overvloedig goud en zilver geld hadden; nu ziet men hier noch zilver

noch goud. De tegenwoordige Gouverneur-Generaal Rochussen heeft ons nu recepissen in plaats van geld in de maag gestopt. Dat is in alle geval nog een verbetering, want die recepissen worden door de wissels, welke het Gouvernement afgeeft, op waarde gehouden; maar vóór dien tijd kregen wij niets dan koper- en nog wel valsch koper-geld. Verbeeld u dat men hier koperen en zilveren guldens heeft ingevoerd. De koperen heeft eene waarde van honderd en de zilveren van honderd en twintig duiten. De Inlanders worden in koperen guldens betaald, buiten Batavia ontvangen alle ambtenaren en militairen hun traktement voor een derde in zilveren en voor twee derden in koperen guldens. Alleen op Batavia ontvangt men half zilver half koper. Een Inlander ontvangt dus een gulden van honderd duiten, een ambtenaar buiten Batavia guldens van 107 duiten en op Batavia guldens van 110 duiten, terwijl zij allen aanspraak mogen maken op guldens van 120 duiten.

Nu weet ik niet of de van Japansch koper gemaakte duiten oorspronkelijk van zwaarte en gehalte zoodanig waren dat 120 er van gelijke waarde hadden als een zilveren gulden, maar zeker is het dat Engelsche fabrikanten uit Birmingham de Indische duiten zoo maakten, dat 146 er van de waarde van een zilveren gulden hadden. Bij millioenen werden die valsche duiten over den Archipel verspreid. Het gevolg er van was dat alle prijzen van koopwaren stegen, en onze traktementen en de betalingen aan de Inlanders daalden in verhouding tot de depreciatie van de munt.

Maar dat was dan toch schandelijk erg, zeide ik verontwaardigd.

Ik ben nog niet aan het einde van de som onzer ellenden; spaar uwe verontwaardiging nog wat tot dat eindelijk het bloed u naar het hoofd stijgt en ge opvliegt en uw eigen land vervloekt.

Het éénige wat de Javaan van de Europeesche industrie verlangt is katoen, waarvan hij zijne kleederen vervaardigt. Daarop is een inkomend regt gesteld van $12\frac{1}{2}$ of 25 pCt. der waarde naarmate het uit Nederland of uit den vreemde wordt ingevoerd. Daarop zijn nog 5 pCt. additionneele regten gelegd, reeds bijna 20 jaren lang, tot onderhoud en verbetering der havenwerken, die over geheel Java even slecht zijn en onveranderlijk slecht blijven, alles in het belang van het lieve moederland. Maar nu begreep men dat de Javaantjes, hoe goedaardig en onderworpen ook, het toch niet lang meer verdragen zouden. Er moest daarom met kracht aan de vestingen op Java gebouwd worden, waarvan het nut, om een vreemden vijand te weren, door niemand werd ingezien. Nieuwe vermeerdering van heerendiensten; de menschen werden 60 à 70 palen ver naar de vesting-werken gezonden, zonder daarvoor vergoeding te erlangen, en kregen slechts 30 valsche duiten voor elken dag, dien zij werkten.

Een nieuw maritiem etablissement moest te Soerabaya gebouwd worden, en daar kan men de welgestelde Inlanders, die uit vreemde

residentiën geprest worden aan de *Kalie-maas* zien zitten om koelies te huren, die voor hen naar het werk in den modder gaan.

Maar ik verzeker u, zeide ik opvliegend, dat men daar in Holland niets van weet en in de verste verte niet vermoedt dat men hier zoo schandelijk huis houdt. Het is afschuwelijk. Ik verfoei uw Kultuurstelsel, dat hoe mooi het op zich zelf beschouwd ook wezen moge, tot zulke verregaande misbruiken aanleiding geeft.

Zoudt ge dan liever willen zien dat het hier was zooals vroeger, toen de Inlandsche hoofden het volk nog meer uitzogen? Ge hadt die landen, welke wij na den Javaanschen oorlog in bezit namen, eens moeten gezien hebben, om te weten wat ze onder hun eigen bestuur er van gemaakt hadden, en een juist oordeel te vormen van hetgeen ze onder het Kultuurstelsel in betrekkelijk weinig jaren geworden zijn.

Verfoei liever de Hollandsche schraapzucht; de inhaligheid en onverzadigbaarheid van de Nederlandsche schatkist, dat is de oorzaak van al de misbruiken die met het Kultuur- en consignatie-stelsel gepaard gaan. Laat men zich in Holland tevreden stellen met een vaste jaarlijksche som, in billijkheid gegevenredigd aan de meerdere uitgaven, waartoe de Staat om onzentwille verplicht wordt, en men zal genoeg geld overhouden om in onzen toestand verbetering te brengen, voor dat men er hier nog aan denkt om in verzet te komen. De tegenwoordige Gouverneur-Generaal heeft reeds verscheidene goede maatregelen genomen om de overdrijving van het Kultuurstelsel tegen te gaan en aan partikuliere contractanten de vrije beschikking gelaten over hun produkt; maar ik zou toch nog liever gezien hebben dat er voor Inlanders de gelegenheid geopend werd om zelf grondbezitter te worden. Het *communisme*, dat men tegenwoordig in Europa weer begint te bespreken, kan men hier op Java, wat het grondbezit betreft, in werking zien. Ik ben er geen voorstander van dan met het oog op het Kultuurstelsel, waarvoor het eene noodzakelijkheid is.

Wat zeg je, vroeg ik, behooren de Javanen tot die gevaarlijke communisten?

Gevaarlijk zijn de Javaantjes niet; het zijn beste menschen, die met een groote hoeveelheid wijsbegeerte in de wereld gekomen zijn om veel te verdragen, wat ons Christenen ondragelijk zou voorkomen. Ik heb hier onder de Mahomedaansche Javanen, naar hunne handelingen te oordeelen, over het algemeen meer en betere Christenen gevonden dan er onder onze vrome luidjes te huis worden aangetroffen. Een enkele maal als hij eens een *amok* maakt is hij gevaarlijk, maar dat komt hoogst zelden voor.

Het Kultuurstelsel zou niet kunnen bestaan zonder het communaal landbezit, daarom spreekt men, zelfs denkt men niet over individueel grondbezit. Wanneer Holland geen geld meer van ons noodig heeft, dan is het tijd genoeg om daaraan te denken; nu zou het maar aanleiding kunnen geven tot ontevredenheid.

Ge zult dan toch moeten erkennen, zeide ik, dat het Kultuurstelsel aan de ontwikkeling van de Javaansche maatschappij in den weg staat.

Of het dat nu reeds doet weet ik niet, werd daarop geantwoord, ik zou het niet denken. Als men de vraag anders stelt, namelijk: of Java niet meer produktief te maken is dan door het Kultuurstelsel geschiedt? dan zou ik voor mij, die de Javaantjes goed ken, die vraag bevestigend beantwoorden, ofschoon weinig collega's mij dit zullen toegeven; maar of dat dan in het belang van de tragsgewijze ontwikkeling der Javaansche maatschappij zoude zijn, dat geloof ik niet. Ik zou denken dat eene langzame toeneming van welvaart onder de Javanen nog altoos veel schielijker zal gaan dan hunne intellectueele ontwikkeling waarvoor tegenwoordig niets gedaan wordt en niets gedaan mag worden, zoolang Holland nog steeds meer geld van ons verlangt. Daar stuiten alle verbeteringen op af, en ge begrijpt dat we hier niet zoo dwaas zijn van de Javaantjes te verstandig te maken, want wij zelf zouden er het eerst het slagtoffer van zijn.

Maar, vroeg ik, zouden partikuliere ondernemers niet beter zijn?

Op woeste gronden, zeer zeker, waarschijnlijk ook daar waar individueel grondbezit bestaat, maar niet waar communaal bezit gevonden wordt, daar kan alleen het Gouvernement het algemeen belang behartigen. Sumatra is het meest geschikte land voor partikuliere ondernemingen. Het is even rijk en vruchtbaar als Java; doch het heeft eene meer zelfstandige, onafhankelijke, vrijheidlievende bevolking, die volstrekt niet slaafs onderworpen is aan hare hoofden, zoo als hier op Java het geval is. Daar is een onafzienbaar veld voor den Nederlandschen ondernemingsgeest, wanneer die mogt verlevendigen, maar wij merken tot dus verre niets dan een schromelijken Jan-Salie-geest in alles wat uit Holland komt.

Al hetgeen wat ik over het Kultuurstelsel toen gehoord heb zamenvattende, trachtte ik te vergeefs een zoo verward kluwen te ontwarren.

Aan mijn oog vertoonde zich niets dan bebouwde velden te midden eener weelderige natuur, schoone wegen, druk bezochte Inlandsche markten, eene beleefde, onderdanige bevolking, die tevreden scheen met haar lot; overal zag ik haar feest vieren, optogten houden; van al dat verschrikkelijk kwaad waarvan gesproken werd zag ik niets. Wat kon men meer verlangen, dacht ik, dan dat het algemeen welvaren langzamerhand toeneemt en er alom rust, orde en tevredenheid heerscht? Zou het ook kunnen zijn dat onze meerdere ontwikkeling ons belet alles door de kinderlijke oogen der Javanen te zien en wij daardoor breed uitmeten wat, in ons oog, hen zou moeten hinderen, terwijl wij welligt geen acht slaan op de nietigheden, waarvan zij het meeste leed ondervinden?

Ik begreep dat het oordeel van onze ambtenaren over het Kultuurstelsel niet onvoorwaardelijk mogt geloofd worden, en het wenschelijk

zoude zijn de Javanen zelf er over te raadplegen. Dat waren toch de voornaamste belanghebbenden.

Lang had ik gewenscht ook eens met een der Inlandsche hoofden over dit onderwerp te kunnen spreken, doch had daartoe zelden gelegenheid, omdat ik hen alleen ontmoette in gezelschap van Nederlandsche ambtenaren, en dan waren ze gewoonlijk zeer gereserveerd.

Het toeval diende mij, toen ik door een klein ongemak aan mijn reiswagen verplicht werd de gastvrijheid van een Regent in te roepen.

Het was een klein, nog niet oud, goed gevormd man, met een zeer licht bruine gelaatskleur, donkere oogen, witte tanden, zeer *souple* handen, kleine voeten in hooge stoffen schoenen, een zwarten pantalon, wit vest en zwart baatje, een doek om het hoofd en gordel om het lijf, waarin van achter een kris met gouden schede zat; een man die zeer aangename vormen had, doch een weinig gegeneerd in zijn schoenen scheen te zijn, en van daar dat zijne bewegingen niet zoo bevallig waren, als zij het stellig zouden geweest zijn, wanneer hij op bloote voeten had gestaan. Hij sprak zeer goed Hollandsch en had blijkbaar een vrij goede opvoeding genoten. Ik liet het rijtuig voor het huis van den Regent stil houden en zond mijn kaartje naar binnen met het verzoek of ik aan den Regent een bezoek mogt brengen. Mijn bediende, die natuurlijk dadelijk had moeten vertellen wie en wat ik was, had niet verzuimd zijn heer zoo groot mogelijk te maken; als hij gedurfd had, zou hij zeker gezegd hebben, dat ik familie van den koning van Holland was, die door Z. M. gezonden werd om naar de gezondheid van de heeren Regenten te informeren. Wat hij hem wijs gemaakt heeft weet ik niet, en nog veel minder of mijn ontvangst er naar berekend was, maar die was hoogst beleefd, hupsch en vriendelijk.

De Regent zat te midden van zijn gevolg in een open zaal, die ze daar Pendoppo noemen; hij stond op, toen ik de zaal intrad, kwam naar mij toe en zeide: ik hoop dat het ongemak aan uw wagen voor u geen onaangename wederwaardigheid is, mijnheer, het is mij een groot genoegen de eer te hebben u bij mij te mogen ontvangen.

Hij gaf mij de hand en geleidde mij naar een stoel, die door een zijner volgelingen naast den zijne geplaatst was. Het gevolg week dadelijk achteruit tot op de treden van de zaal en liet ons alleen.

Ik begon met hem mijne erkentelijkheid te betuigen voor zijn beleefde en vriendelijke ontvangst, mijn genoegen te kennen te geven over zijn goed Hollandsch spreken, en de hoop dat het ongemak aan mijn wagen weldra hersteld zoude zijn; ik zeide hem dat ik voor mijn genoegen op Java kwam reizen om dat schoone land en die goede menschen te leeren kennen, dat het oponthoud mij volstrekt niet onaangenaam was, integendeel, dat ik lang gewenscht had het voorregt te mogen hebben met een der Javaansche vorsten bekend te worden (ge begrijpt dat ik hem lekker wilde maken), en dat nu het toeval mij

boven verwachting gunstig gediend had door mij de eer te bezorgen van een zoo hoog geroemd regent te mogen ontmoeten.

Mijnheer is zeer beleefd, zeide hij en zweeg weder.

Toen ik ook niets meer zeide, vervolgde hij: verlangt mijnheer ook iets te gebruiken? Een glas Rhijuwijn met Seltzer water bij voorbeeld, of een kop koffie of thee.

Ik dankte hem met te zeggen dat ik over dag nooit iets gebruikte dan aan tafel; maar begreep toch dat ik op de eene of andere wijze hem aan het praten moest brengen, anders zou mijn bezoek bijzonder vervelend voor hem, althans zeker voor mij zijn. Dit ging echter zoo gemakkelijk niet. Ik kreeg op al mijne vragen zeer korte en ontwijkende antwoorden. Het is mogelijk, het kan zijn, het zou mij niet verwonderen, zoo iets ziet men meer, en dergelijke gezegden, die mij geen stap verder bragten. Eindelijk, zeide ik, mij dunkt het moet voor de Javaansche grooten even moeilijk zijn om zich een zuiver denkbeeld van Holland en de aanzienlijke Hollanders te maken, als het voor ons is om een zuiver denkbeeld van Java en de hoofden der bevolking te krijgen. Alles is zoo geheel verschillend van aard, dat men elkander moeilijk moet begrijpen. Ik reis nu rond om met eigen oogen te zien, en al wat ik zie bevalt mij, lacht mij toe, brengt mij in vervoering; op de eene verrukking volgt de andere, dagelijks sta ik opgetogen over alles wat ik aanschouw en ondervind, maar wanneer ik luister naar hetgeen mij gezegd wordt over al dat schoons, dan hoor ik heel veel ongunstigs van het Kultuurstelsel. Wat moet ik daarvan gelooven?

Dat hangt er van af, wie mijnheer gesproken heeft en wat er gezegd is.

Ik heb tot nog toe niets dan Residenten, adsistent-Residenten of controleurs gesproken, zeide ik, niets dan ambtenaren.

En beoordeelden zij het Kultuurstelsel niet gunstig? vroeg hij.

Nu geloof ik waarachtig, zoo dacht ik, dat hij mij wil laten praten. Het stelsel zelf vonden zij goed, maar het moet met schandelijk veel misbruiken gepaard gaan, antwoordde ik; wat is uwe meening daaromtrent?

Ik weet niet welke misbruiken bedoeld worden, zeide hij, noch wat men misbruiken noemt, want op dat punt zijn de Hollanders en de Javanen het niet eens. De gewoonten en gebruiken in dit land zijn geheel anders dan ze in Holland zijn, zooals u zeer goed hebt opgemerkt, maar nu moet het u ook niet verwonderen wanneer uwe gebruiken somtijds in ons oog misbruiken schijnen te zijn, zooals onze gebruiken welligt door u misbruiken genoemd worden. Wij zien veel door de Hollanders doen wat wij niet begrijpen, zelfs niet verklaren kunnen, omdat het zoo aandruischt tegen alles wat wij van kinds af van onze ouders gezien en geleerd hebben, en omgekeerd zal dat waarschijnlijk ook wel het geval zijn.

Zie zoo, nu begint hij los te komen, dacht ik en zeide: Ik ben

getroffen door de juistheid van hetgeen u zegt, maar daarom zou u mij een bijzonder groot genoegen doen met mij te willen mededeelen hoe u over het Kultuurstelsel denkt.

Dat is lastig, zeide hij, en zweeg.

Wordt daardoor aan de bevolking geen zeer zware druk opgelegd?

Zeer zwaar.

En is zij er niet ontevreden over?

Wanneer ik het bevel dan niet.

Dat begrijp ik niet.

Wanneer de koning van Holland u iets beveelt, is het dan voor u geen genoegen om het bevel uit te voeren?

Dat kan er naar zijn.

Dat begrijp ik niet. Is er dan in Holland niemand, dien men hooger acht dan zich zelve; waar men tegen opziet, als tegen een vader, die het geluk zijner kinderen bevordert?

Ja zeker, de dominee of de pastoor.

Ook hierin verschillen wij dus, want onze geestelijken leeren ons slechts God kennen en wat Hem welgevallig is; maar op mij rust de taak om voor de algemeene belangen te zorgen, en de bevolking vertrouwt daarop. Wanneer ik een bevel geef wordt het onmiddellijk uitgevoerd en elkeen gelooft dat hij daardoor een Gode welgevallig werk verrigt.

Maar eene zoo onbegrensde magt kan toch tot schromelijke misbruiken aanleiding geven, zeide ik.

Wanneer het gezag der Regenten ondermijnd wordt, dan zouden zij zich tot de geestelijken kunnen wenden om daarbij steun te vinden ten einde hun wankelend gezag te schragen. Gelukkig hebben wij dat niet noodig, en onze geestelijken hebben dan ook weinig invloed bij het volk, dat zich geheel aan ons toevertrouwt.

Dus, vroeg ik, kunnen de regenten en mindere hoofden alles bevelen wat zij goed vinden en het volk gehoorzaamt gewillig en zonder morren?

Zoo is het.

Maar dan kan men de bevolking het bloed uit de nagels laten werken en haar alles afhalen wat zij bezit.

Dat is eene Hollandsche gedachte, mijnheer, die bij ons nooit opkomt.

Ik wil niet zeggen dat het geschiedt, maar het zou kunnen geschieden.

Neen, mijnheer, dat kan niet geschieden.

Waarom niet?

Omdat het niet kan; de natuur zou er zich tegen verzetten.

Wanneer een Regent, of een hoofd, of wie ook, die zulk een onbepaalde magt heeft, iets voor zijn huishouding mogt verlangen, zou de menschelijke natuur hem dan weerhouden het van de bevolking te vragen of te nemen?

Neen, mijnheer, dat zeker niet. Maar als de Hollandsche heeren

met de mevrouwen uitgaan, verlangen ze dan niet dat de dames goed gekleed zijn en stellen ze er geen eer in, dat ze goed voor den dag komen? Zoo is het hier ook ten onzen aanzien. De bevolking is er trotsch op wanneer hunne Regenten en hoofden goed voor den dag komen.

Ik neem dat aan, zeide ik, maar men kan overdrijven.

Ach neen, mijnheer; ik bespeur dat u ook gehoord hebt van het uitzuigen der bevolking, zooals dat door de Hollanders genoemd wordt. Ik geloof niet dat er een Regent is, die iets bezit, ofschoon er zijn die jaarlijks zeer groote inkomsten hebben. De Hollanders noemen ons verkwistend, waarom? omdat wij als vorsten leven, die af ons geld onder de bevolking brengen, of het tot genoeg van de bevolking besteden. Wanneer ik u behoorlijk kan ontvangen, dan is de bevolking er trotsch op, waarvan de kinderen der voornaamste lieden daar ginds op hun hurken zitten, om er getuigen van te zijn, en die het aan iedereen zullen mededeelen.

Maar spaart ge dan niet voor uwe kinderen?

In den regel laten wij onzen kinderen niets na; trouwens wij zouden een zeer groot vermogen moeten sparen om aan elk kind eene kleinigheid te kunnen nalaten.

Hoeveel hebt ge er dan wel?

Hij sprak een Javaanschen naam uit; waarop een bejaard man op zijn hurken naar hem toe kwam kruipen, die de open handen tegen elkander aan het voorhoofd brengende, met de beenen onder het lijf gekruist voor hem ging zitten. Mijn bediende verhaalde mij later wat hij hem vroeg.

Hoeveel kinderen heb ik?

Het is toch niet waar, vader, zeide Mietje.

Wat ik vertel is heilig waar.

Het antwoord luidde: dat zou ik moeten uitrekenen.

Ja, zoo ten naasten bij dan maar.

't Is moeilijk.

Er zullen er toch geen vijftig zijn?

O veel meer dan dat.

Honderd dan, zeide hij, en voor het eerst zag ik hem glimlachen, en den oude bediende kwam een zweem van een glimlach op het gelaat.

Er zijn er zeer veel, maar hoeveel weet ik waarlijk niet.

Goed, zeide hij. De oude man keerde naar zijne vroegere plaats terug, en tot mij sprekende vervolgde de Regent, het spijt mij dat ik uwe vraag niet kan beantwoorden, ik schijn zooveel kinderen te hebben dat men moeite heeft ze op te tellen, maar ik denk een zestigtal, meer niet.

Is het waarachtig waar, vader?

Werkelijk waar, kindlief, en zooals ik later vernam, dacht men algemeen dat hij er meer dan honderd had.

De Mahomedaansche godsdienst laat toe, zoo veel vrouwen, of liever bijvrouwen te nemen als men onderhouden kan. In een vruchtbaar land dat door Hollanders goed geregeerd wordt, moet daardoor de bevolking aanzienlijk toenemen. Men beweerde toen dat de bevolking van Java daardoor en door het Kultuurstelsel in de laatste 10 jaren met 50 pCt. vermeerderd was. Hetgeen zeker het meest afdoende bewijs zoude zijn voor het toenemend welvaren der bevolking, niet in den zin, welken wij er aan hechten, maar van voldaanheid, tevredenheid.

Door die kinder-historie was de Regent in een zeer goede luim gebragt en ik waagde het daarom andermaal het Kultuurstelsel ter sprake te brengen.

Maar, zeide ik, als de bevolking zoo gedwee aan de bevelen harer hoofden voldoet, dan begrijp ik niet dat ge haar een zoo grooten druk oplegt, waarover zelfs de Hollandsche ambtenaren klagen.

De ambtenaren klagen omdat ik, in het belang der bevolking, hen met den toestand bekend maak.

En waarom wordt het dan niet voor de goede bevolking dragelijker gemaakt?

De Gouverneur-Generaal beveelt, en die krijgt bevelen uit Holland. De Resident brengt mij die bevelen over, ik breng bezwaren er tegen in, maar hij, of de adsistent, of de controleur of allen te zamen wenschen den Gouverneur-Generaal genoeg te geven en ik ben slechts de gehoorzame dienaar. Wanneer ik mij te sterk verzet, dan gaat men met Wedono's, collecteurs, Demans of petingies te rade, waaronder natuurlijk mijn gezag lijdt, en ten slotte ben ik toch verplicht te doen uitvoeren wat veel te hard voor de bevolking is. Ik bepaal er mij daarom toe mijne bezwaren mede te deelen, en zoo zij geen gehoor vinden, dat dikwerf het geval is, dan vind ik het beter de uitvoering zelf te bevelen, ten einde de hardheid er van, zooveel in mijn vermogen ligt, te matigen. Maar ik moet bekennen dat er veel te veel van de bevolking wordt geveerd, zonder dat zij daarover mort of ontevreden is.

Maar zoo iets, zeide ik, zou in Holland niet bestaanbaar zijn, men zou het niet dulden, en ik ben overtuigd dat men daar niet weet dat er hier zulk een druk op de bevolking gelegd wordt.

En is men daar in Holland, onder de toestanden waarin men leeft, algemeen even tevreden, even opgeruimd, even gelukkig als de Javanen zijn?

Dat hangt er van af, zeide ik, die nu op mijn beurt ook eens fijn wilde zijn, wat u onder geluk verstaat, want het zou kunnen zijn dat wij ook daaromtrent van meening verschilden.

Hij zweeg een paar minuten en zeide toen: Geluk, mijnheer, dat is: aan anderen weldoen.

Zeide hij dat werkelijk, vader?

Ja Mietje, het trof mij zeer. Het maakte mij beschaamd; mijne ingebeelde superioriteit viel weg en ik vroeg mij zelven af: wie is de meest beschaafde van u beiden?

Maar zijn honderd kinderen, vader?

Het kwam mogelijk van zijn honderd kinderen, Mietje, zeide Jan. Salomo was ook een wijs man, maar eerst nadat hij 900 vrouwen gehad had. Mogelijk had die Javaan er nog geen 100 gehad, en hoe ver had hij het reeds gebragt; nu begrijp ik eerst waarom ik zoo dom ben.

Foei Johan, je moest je schamen; je bent net zoo goed als die Javaan, al heb je maar ééne vrouw.

Ik stond op, reikte den Regent de hand en zeide: Ik noem het ook een geluk, wanneer men op zijn levensweg een edel mensch leert kennen. Ik zal ons onderhoud niet ligt vergeten. Ik dank u voor de inlichtingen welke ik van u ontvangen heb, die een hoogst aangename indruk van de Javanen in het algemeen en van u in het bijzonder op mij gemaakt hebben.

Maar, zeide hij, u gaat toch niet vertrekken op het heetst van den dag. Daar zou de bevolking schande van spreken, of het u kwalijk nemen, en dan zoudt u, zoolang u in mijn regentschap is, op alle stations slechte paarden krijgen. Doe mij de eer en het genoegen morgen vroeg te vertrekken en wees van daag mijn gast.

Ik was zoo zeer ingenomen met mijn gastheer, dat ik met genoegen zijne uitnoodiging aannam. Hij bragt mij naar een ruim en goed gemeubelde kamer en verliet mij, na mij uitgenoodigd te hebben te 5 uren vóór het middagmaal een wandelrid te gaan maken. Na mij ontkleed te hebben zette ik mij dadelijk aan het opschrijven van ons gesprek. Meermalen heb ik later, toen in Holland de koloniale onderwerpen dagelijks besproken werden, mijne aantekeningen geraadpleegd; van daar dat ik ze zoo goed in mijn geheugen bewaard heb.

Op den bepaalden tijd stond een rijtuig met 4 paarden klaar waarin wij plaats namen. De wegen waren goed onderhouden, de paggers wit gekalkt, waarachter die bevallige bamboezenhuisjes stonden, welke zoo goed in het natuurfereel passen, want ze hebben het voorkomen als of ze er gegroeid zijn. Er waren zeer weinige steenen woningen. Dadelijk buiten de kom van de gemeente vond ik bebouwde velden aan weerskanten van den weg, tot dat wij eindelijk in de hooger liggende koffijtuinen rond reden. De Regent was nu zeer spraakzaam en gaf mij van alles uitlegging op eene duidelijke, kinderlijk eenvoudige wijze, het gevolg, denk ik, van de gewoonte om tot Javaantjes te spreken. Ik heb toen een beter inzicht in het Kultuurstelsel gekregen dan de ambtenaren mij gegeven hadden.

Ten hoogste voldaan over alles wat ik gezien had, stapte ik het rijtuig uit. Vergun mij, zeide de Regent, dat ik u aan mijne vrouw voorstel. Dat was iets wat ik in het geheel niet verwacht had, en moest het als eene bijzondere onderscheiding beschouwen.

Hij leidde mij aan de hand het hoofdgebouw binnen waar de vrouw des huizes ons te gemoet kwam.

Zag ze er goed uit, vader, en wat had ze aan?

Het was een klein, slank, welgemaakt vrouwtje, dat ik waarschijnlijk mooi gevonden zou hebben als ik langer op Java geweest was. Zij had zeer regelmatige trekken en een zacht innemend gelaat, dat zeer licht van kleur was, welligt met rijstpoeder bedekt; maar ik was nog te weinig aan die platte neuzen gewoon om haar mooi te vinden. Van top tot teen herkende men in haar een vrouw van goeden huize; hare nederigheid en hare zedigheit hadden iets hoogst bevalligs, niettegenstaande zij zich blijkbaar niet op haar gemak gevoelde in tegenwoordigheid van een Hollander. Zij had het donker zwarte, zeer lange haar op de Chineesche wijze achter het hoofd zamengebonden, en daarin zag men groote gouden spelden met diamanten bezet. In de ooren had zij gouden knopen van Padangsch kantiljewerk. Zij droeg een rok of sarong van Palembangse zijde strak om het lijf, door een massief gouden band opgehouden, die door een breed slot met diamanten omgeven gesloten werd. Daarover heen had zij een donker blaauw Chineesch zijden lang jak, zonder lijf of band, dat tot over de knieën reikte en door diamanten knopen gesloten werd. Verscheidene ringen had zij aan de vingers en gouden armbanden om de polsen. Zij was zeer rijk, doch zeer eenvoudig gekleed. Haar kleine bloote voetjes zaten in rood fluweelen met goud geborduurde muiltjes. Zij sprak maleisch en verstond geen Hollandsch, zoodat ik verplicht was maleisch te spreken, dat hoogst gebrekkig was.

Zij vroeg mij of ik reeds lang op Java was; of de zee en de groote golven niet gevaarlijk waren; of Holland niet zeer ver van Java was. Ik kon echter zien dat zij liefst onopgemerkt bleef en volstrekt niet gesteld was op praten. Klaarblijkelijk had zij aan het verlangen van den Regent voldaan om zich te vertoonen, maar zou het liever niet gedaan hebben. Ik vroeg haar, of zij nog al in de gelegenheid was om op de plaats, waar zij woonde, alles te krijgen wat zij voor haar toilet noodig had. De Regent kwam haar te hulp en antwoordde dat zijn vrouw veel zelf maakte, maar dat Boeginezen, Arabieren en Chinezen alles aanbragten wat zij noodig had.

En wat wordt hier aan huis gemaakt? vroeg ik.

Allerlei. De meubels, die ge ziet, het rijtuig waarin ge gereden hebt, worden hier in huis vervaardigd. Zich tot zijn vrouw wendende vroeg hij haar iets in het Javaansch, en daarop zeide hij: wanneer u de werkplaats mijner vrouw zien wilt? Heel gaarne antwoordde ik, mij voor de dame buigende. Zij bragten mij in eene ruime kamer, waarin ik spinnewielen en een weefgetouw zag staan, sarongs en kains, die gebatikt werden, borduurwerk met gouddraad. Het deed mij denken aan den foedalen tijd, toen de *chatelaines* in de kasteelen zich op gelijke wijze bezig hielden.

Een bediende kwam zeggen dat de soep op tafel stond. U zult mijne vrouw wel willen excuseren, zeide hij, dat zij ons niet aan tafel vergezelt, want het zou ons noodzaken Maleisch te spreken, waar-

door veel van het genoegen van uw gezelschap voor mij verloren zoude gaan.

Ik dankte haar voor de vriendelijkheid van mij alles te hebben laten zien. Zij wenschte mij een aangenamen avond en verder goede reis.

Ik wist niet dat die menschen zulke hoogst beschaafde vormen hadden, zeide Mietje, men zou bijna denken dat zij Christenen waren.

Zij zijn beter dan dat, kindlief. Zij zijn Christenen, of liever wat de Christenen behoorden te zijn, in merg en been. De hartstogten, die in ons woeden, beletten ons om onze daden met onze woorden te doen overeenstemmen. Zij hebben, geloof ik, geen hartstogten, of er meer gezag over dan wij.

Ge moet ook niet vergeten dat de zedeleer der Christenen een uitvloeisel is van de aloude Oostersche beschaving, die hare sporen in het bloed der Oostersche volken heeft achtergelaten lang nadat de herinnering er van verloren was gegaan. Voor de Europeanen, die in den aanvang onzer tijdrekening nog wilden waren in vergelijking met de Oostersche volken, moest de leer van Christus eene Goddelijke openbaring schijnen te zijn; doch in het verre Oosten was de geheele maatschappij er reeds van doortrokken, en waarschijnlijk gaf dat aanleiding dat Mahomet er weder van terugkwam en wat meer wereldsche genietingen in zijn paradijs bragt, zooals hij ook van het zonjaar tot het maanjaar terugkeerde.

Dat denkbeeld der Goddelijke openbaring heeft aan het menschdom veel jammer en ellende berokkend.

De Europeanen, die eigenlijk onbeschaafd waren, verbeeldden zich de uitverkorenen te zijn en zagen met verachting, hoogstens met medelijden op die Oostersche volken neer, die meer beschaafd waren dan zij. Er is daardoor een groote kloof gekomen in de geschiedenis van de ontwikkeling der menschelijke maatschappij, die men nu tracht aan te vullen met de verspreide brokstukken, die hier en daar nog gevonden worden, en getuigen van de barbaarschheid en ruwe woestheid der eerste Christenen.

Maar, vader, ge zult toch niet meenen dat die Oostersche volken beschaafder zijn dan wij?

Wel zeker meen ik dat, Mietje, en ik zou denken dat uw bisschop ook van dat gevoelen is, omdat hij zeide: »de magt der menschelijke maatschappij ligt in de kracht des verstands;» doch dat was de gasvlam, die hij in het elektrieke licht plaatste, toen hij besloot: »maar Gods almacht ligt in de kracht der liefde, in de harmonische samenwerking van alle deelen tot welzijn van het geheel.»

Daar ginds, Mietje, onder de Oostersche volken, heerscht de kracht der liefde, onder de weldadige warmte der zon, bij ons de kracht des verstands om de koude te overwinnen. Waar denkt ge dat de meeste beschaving is?

Die vraag kwam het eerst bij mij op, toen ik bij den Regent op Java was. Wij waren na het middagmaal, dat geheel op Europeesche

wijze geschiedde en even goed was als in de meeste huizen te Batavia, meer gemeenzaam, liever meer spraakzaam geworden; welligt had de Champagne er veel toe bijgedragen. Ik was natuurlijk weer op het Kultuurstelsel teruggekomen.

Och, zeide hij, ik zou wel willen dat men hier niet telkens nieuwe menschen zond. Naauwelijks hebben wij ons geplooid naar een nieuw ambtenaar en heeft hij voldoende kennis van onzen toestand bekomen, of er komt een ander, die ons niet kent en zijne eigenaardigheden heeft, waarnaar wij moeten raden eer wij het hem naar den zin kunnen maken. Hij is nooit tevreden met hetgeen zijn voorganger gedaan heeft en verlangt zijne activiteit en bekwaamheid te toonen door allerlei wijzigingen voor te stellen of voor te schrijven, en dat zijn juist de zaken waar de bevolking meer door geplaagd wordt dan door het Kultuurstelsel, dat door den tegenwoordigen Gouverneur-Generaal zeer gematigd wordt toegepast. Het waren de telkens verwisselende ambtenaren, die oorzaak der overdrijving waren. Elk wilde meer doen dan zijn voorganger, en het Gouvernement moedigde dat aan door de kultuurprocenten. Maar wanneer het Kultuurstelsel matig wordt toegepast, de bevolking hare rijstvelden kan behouden, en niet verbijsterd raakt door veelvuldige en telkens veranderende voorschriften, want veel verstand hebben wij niet, dan zal ons volk zich onder de Nederlandsche Regering gelukkig gevoelen.

Maar wordt er niets gedaan voor het onderwijs?

Wel zeker. Als u heden morgen wat vroeger gekomen waart, zou u een zestigtal knapen in de Pendoppo gevonden hebben, zonen van hoofden. Toen ik een knaap was leerde ik ter naauwernood de helft van hetgeen zij nu leeren. Zij spreken natuurlijk allen hoog en laag Javaansch, dat verschillende woorden zijn, zij schrijven het, spreken en schrijven Maleisch, en schrijven het ook met Hollandsche letters. Zij leeren bovendien optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en deelen.

Maar dat zijn alleen de zoons van de hoofden.

Mij dunkt, dat men daarmee moet beginnen en de hoofden steeds meer dienen te weten dan de minderen. Wanneer het andersom geschiedde, zouden wij niet lang baas blijven en u ook niet.

De Hollanders willen alles zoo spoedig veranderd hebben, dat ik toch gaarne eens naar Holland zou willen gaan om daar in het algemeene geluk te deelen, dat men zich hier beijvert ons zoo spoedig mogelijk deelachtig te doen worden.

Heb de goedheid mij nu ook eens iets te vertellen van den gelukkigen toestand waarin uwe bevolking verkeert. De soldaten en matrozen, die wij hier zien, zijn zeker de boosdoeners onder uw volk. Slechte menschen zijn er overal, ook op Java, en het verwondert ons dus niet dat die ruwe klanten onwaardig verklaard worden om in het algemeene geluk in Holland te deelen en naar hier gezonden worden. Wij zijn innig dankbaar dat die goede ambtenaren en offi-

cieren al de zegeningen, die zij te huis kunnen genieten, wel willen opofferen, om naar hier te komen en onze belangen te bevorderen, en dat is voor ons een spoorslag te meer om hunne wenschen te voorkomen en hunne bevelen op te volgen. De menschen in Holland zijn zeker over het algemeen opgeruimder, vrolijker, meer tevreden en gevoelen zich gelukkiger dan onze Javaantjes, die nog zoo kinderlijk goedig dom zijn.

Het zou hoogst wenschelijk zijn, zeide ik, wanneer wij uwen toestand door uwe oogen konden zien en uwe gewaarwordingen op uwe wijze konden gevoelen, dat zou het onze bestuurders gemakkelijk maken om de belangen der bevolking hier te bevorderen. Zoolang men daaromtrent niet beter voorgelicht wordt zal men voortgaan naar onze inzichten het welzijn der Javanen te behartigen, in weerwil dat die inzichten hemelsbreedte van de uwe verschillen. Even als men in Holland zich geen denkbeeld van uwen toestand kan vormen, kan men zich hier ook geen juiste voorstelling van den toestand in Holland maken. Ver van hier in het barre Noorden, waar het klimaat guur, vochtig en koud, waar de winters streng, de zomers niet altijd warm zijn, en de veranderlijkheid van het weder zeer groot is, daar is het leven niet zoo gemakkelijk, noch zoo aangenaam en lieflijk als het hier is. Om daar te kunnen leven moet men zich harden, het ligchaam versterken, het verstand scherpen, de kennis vermeederen om den strijd vol te houden, dien men vooral in den winter te voeren heeft, wanneer de dagen kort en de nachten lang zijn en dus de gelegenheid tot werken schaars is.

Wanneer men zich in den winter goed voeden kan, krijgt men warmte in het lijf, die door dikke kleederen belet wordt uit te stralen. Zoo kan men zich ook zonder vuur warm maken. Maar als het ligchaam van binnen koud is, kunnen dikke kleederen het niet warm maken. Hij die noch vuur, noch dikke kleederen, noch voldoende voedsel heeft kan zich alleen door beweging warmte geven ten koste van zijn ligchaam. Dat is een marteling, die alleen zeer sterke menschen kunnen uitstaan en waaronder de zwakken bezwijken. Van daar de noodzakelijkheid om geld te sparen, ten einde zich tegen de winterkou te kunnen beschutten en den strijd vooral voor kinderen minder zwaar te maken, waarvan het gevolg geweest is een rusteloos streven naar geld, naar eigendommen, naar bezittingen, waarop onze geheele maatschappij zich gevormd heeft en er van doortrokken is. In dien harden strijd is ons volk ruw en baatzuchtig en vaak hardvochtig geworden.

Te midden uwer overschoone lieflijke natuur, overladen met hare milde gaven, die u zonder eenige moeite in staat stellen in uwe behoeften te voorzien; in een klimaat waarin de boomen of de breede palmbleden u voldoende beschutting geven; in een land zoo vruchtbaar als er een is, waar dagen en nachten steeds nagenoeg even lang zijn, op de bergen de kou zeer matig is en in de vlakten de nachten nooit kil zijn, daar is het leven geen strijd, maar een genot. Het verwondert mij dan ook niet dat ge hier over het algemeen geen zelfzucht

kent, dat ge liefderijk en mededeelzaam zijt, nooit met leege handen bij uwe vrienden komt, wat ge bezit gaarne met anderen deelt en het een geluk noemt aan anderen wèl te doen.

Het geluk bij ons bestaat in bezit; want daardoor alleen kan men al zijne kinderen behouden en hun den levensstrijd gemakkelijk maken. Ge kunt u hier de weelde geven van 50 kinderen te hebben, zoo iets is in Holland niet bestaanbaar. De eischen des levens zijn er te groot; wij hebben reeds moeite om in het leven te houden wat ééne vrouw ons baart.

Er is ook veel domheid in Nederland, maar daarom is er ook veel ellende. Door vroegere welvaart zijn wij ontaard van onze voorvaderen, die zich in vorige tijden gingen harden in het ijs van den Noordpool, waar jaarlijks meer dan 200 schepen heen gingen. Daar leerden zij kou verdragen, ontberingen uitstaan, gevaren trotseren en geduld oefenen om moedig te kunnen zijn.

Alles werd aangewend om het verstand te ontwikkelen en de kennis te vermeerderen, zoodat wij als volk boven alle andere volken uitblonken. Na onze onafhankelijkheid van den magtigsten vorst in Europa, in een 80jarigen strijd te hebben verkregen, na herhaaldelijk de machtige vloten van Engeland en Frankrijk te hebben verslagen, na de Portugezen en Spanjaarden uit Indië te hebben verdreven en onze vlag overal in het Oosten en Westen en ook op Java geplant te hebben, hadden wij het toppunt onzer grootheid bereikt en stroomde het goud even overvloedig als het water in ons land. Men kon zich toen gemakkelijk tegen de winterkou beschutten, zelfs kon men van den overvloed mededeelzaam zijn en allerlei liefdadige gestichten bouwen. Het was niet meer noodig, zoo dacht men, naar de Poolzee te varen, men had nu geld en verstand genoeg en meer kennis dan men noodig meende te hebben.

Elk volgend geslacht werd dientengevolge minder dan het vorige, terwijl de nationale rijkdom werkelijk en betrekkelijk afnam; alleen de winter bleef hetzelfde, waardoor de nooddrift en de behoeftigen aanzienlijk toenamen.

In plaats van naar de Poolzee te gaan om ons opnieuw te harden zoo als onze voorvaderen deden; in plaats van ons verstand te ontwikkelen en onze kennis te vermeerderen; in plaats van nieuwe wegen van bedrijvigheid te zoeken, komen wij nu op Java, in de tropische warmte ons nog meer ongeschikt maken voor den harden strijd van het leven in het Noorden, en terwijl wij alle krachten inspannen om de Javaansche maatschappij op te heffen, hetgeen ons eenigermate gelukt is, bespeuren wij niet dat wij er door neergetrokken worden en dat wij de verheffing van Java bevorderen ten koste van ons volksbestaan in Nederland.

Ge hebt u hier over ons niet te beklagen, hoe hard men de bevolking ook moge behandelen, ge zijt op den weg van vooruitgang, want ge leert werken, orde en regt kennen en rustig zijn. Maar het arme volk in Nederland is te beklagen, want het nationaal verval neemt er

hand over hand toe. Door het geheele land heerscht *malaise*, zoo als de Minister J. C. Baud openlijk in de Staten-Generaal verklaard heeft.

Ik dank u, zeide de regent, voor hetgeen u mij medegedeeld hebt, en ik verklaar oprecht van den toestand in Holland geen begrip te hebben, maar zooveel toch wel, dat ik mij gelukkig gevoel hier te zijn, al ware ik ook slechts eenvoudig Javaan en geen regent.

Nog laat zaten wij te praten en gingen eindelijk naar bed. Den volgenden morgen te 5 uren was het rijtuig van den regent voor, die er op stond mij tot aan de grens van zijn regentschap te begeleiden. Ik liet mijn reiswaagen volgen. Naauwelijks waren wij op de Aloeng-Aloeng voor het gebouw, of van alle zijden renden hoofden te paard met hunne vaantjes ons voor- en achterna en naarmate wij verder kwamen scheen hun aantal nog steeds aan te groeijen. Het gaf een vrolijkheid en levendigheid aan het schoone natuurtafereel, waardoor het nog verfraaid werd.

Ik sprak nog veel met hem over heerendiensten, bazaarpachten en andere drukkende belastingen, maar de slotsom was steeds: Och mijnheer, dat zal alles wel langzamerhand verbeteren, als men maar zooveel haast niet maakt, ten gevolge van het voortdurend verwisselen der ambtenaren.

Nadat ik van den regent afscheid genomen had, zag ik achtervolgens Ambarawa, Samarang en Soerabaija, alwaar ik versted stond over de bedrevenheid der Javanen in allerlei takken van nijverheid. Vervolgens zag ik de suikerfabrieken in den Oosthoek, die mij bijzonder goed bevielen, maar waar ik hoorde, naar de berekeningen der fabriekanten, dat het gouvernement van den aanvang af van het Kultuurstelsel nog niets dan verlies op de suiker geleden had.

De koffie, zeiden zij, moet alles goed maken, en daar wordt veel op verdiend, hetgeen nog zal toenemen.

Is u lang op Java gebleven, vader?

Ik had gedurende mijn verblijf op Java steeds goede berigten van huis ontvangen, doch toen ik van Passaroeang te Soerabaija terug kwam, vond ik een brief, door de laatste mail aangebragt, die mij de ernstige ongesteldheid mijner moeder berigtte.

Ik ging daarop dadelijk naar Batavia om met de volgende mail zoo spoedig mogelijk naar Holland terug te keeren, zooals mijn vader mij verzocht had.

Op Buitenzorg hield ik mij een dag op om een afscheidsbezoek aan den Gouverneur-Generaal te brengen, die een vriend van mijn vader was.

Wat was Rochussen voor een man, vader?

Een zeer goed mensch en een lief, aangenaam man.

Hij was lang en slank, had een zeer vriendelijk voorkomen en aangename vormen. Men zeide dat hij op koning Willem II gelek en diens bevallige vormen en vriendelijke gemeenzaamheid nabootste. Doch ik heb nooit eenige gelijkenis tusschen hen kunnen vinden dan dat

zij beiden lang en mager waren en weinig haar op het hoofd hadden. Rochussen was zeer geestig, doch ik geloof niet dat hij meer geleerd had dan hij in zijn levensloop had opgedaan. Hij was zeer vlug van bevassing en werkte met gemak. Ik geloof dat hij in Indië goed op zijn plaats was, want over Java reizende heb ik herhaaldelijk met lof over hem hooren spreken en verscheidene maatregelen door hem genomen hooren toejuichen. Hij was een alleraangenaamst gastheer die alleraardigst vertellen kon, maar men kon aan al zijne bewegingen zien dat er geen vastheid in hem was. IJdel was hij als eene vrouw.

Foei, vader.

Trek je dat niet aan, Mietje, zeide Jan.

Ben ik dan ook geen vrouw?

Neen, een vrouw zooals gij, die niet ijdel is, is een engel, en engelen zijn neutraal.

Laat ik dan liever zeggen: hij was bovenmatig ijdel, sprak veel over zich zelf, wat hij gedaan had of doen zou, en ik geloof dat daarin de drijfveer lag van al zijne handelingen. Hij werkte op effekt. Het *qu'en dira-t-on* had een bijzonder grooten invloed op hem en daar is hij later in Holland terugkomende eindelijk politiquement onder bezweken. Hij had langer op Java moeten blijven, ofschoon hij op het einde van zijn bestuur reeds veel van het *prestige*, waarmede hij gekomen was, verloren had, en niet opgewassen scheen tegen de geestvervoering waarin men geraakte, toen in 1848 de revolutiekoorts in Europa woedde, en men ook op Batavia hervormingen verlangde.

De gemakkelijheid waarmede hij zonder eenige inspanning een zaak begreep, belette de duurzaamheid van den indruk. Het schoot geen wortel om zich tot overtuiging blijvend vast te zetten. Hij steunde op zijne bevattelijheid en helder inzicht, waardoor hij menig overijld besluit nam, en men beweerde toen, dat hij op Java daarom zoo goed was, uithoofde zijn algemeene secretaris hem een stevigen ruggesteun gaf. Maar daar weet ik niets van. Ik zag hem toen in zijn volle grootheid en luister en was niet weinig in mijn schik over de ontvangst en de onderscheiding welke ik genoot.

Ik ging naar Batavia om daar de zaken te regelen met de agenten van ons kantoor, mij voor de afreis gereed te maken en van mijne vrienden afscheid te nemen, die mij zoovele oplettendheden bewezen en genoegens verschaft hadden.

De laatste mail bragt mij nog het berigt dat moeders toestand hoogst bedenkelijk was. Ik was daarom gejaagd om weg te komen, ofschoon alles wat ik op Java ondervonden had mij zooveel genot verschaft en aangenaam bezig gehouden had, dat ik dat bekoorlijke land en die goede menschen met leedwezen verliet.

Eindelijk kon ik weg. De *Batavia* zou mij naar Singapore brengen.

Och vader, bewaar die zeereis tot morgen avond voor de jongens. Zij hebben er van avond zoo aandachtig naar geluisterd en spraken er nog over toen

ik hen verliet. Ook zult ge wel moe zijn, en uw verhaal heeft ons zoo geboeid dat wij u wel den geheelen nacht zouden willen aanhooren.

Ja vader, zeide Jan, laat ons met de gedachte aan die koesterende warmte, aan die alles bezielende kracht der liefde ter ruste gaan. Wij kunnen den zondag niet beter eindigen. Ge hebt een nieuw licht voor mij doen opgaan. Ik begrijp nu eerst goed waarom het protestantisme en het nationaal catholicisme weldadig voor ons volk kunnen zijn. Het eene sterkt en geeft veerkracht, het andere tempert en verzacht. Ik heb mij in die zaken steeds door Mietje laten leiden en ging om haar genoeg te doen naar beide kerken, maar nu eerst weet ik waarom zij, als altoos, ook hierin weder gelijk heeft.

Maar Johan lief, ik heb nooit gedacht aan iets van al hetgeen vader ons verteld heeft.

Uw liefderijk hart, Mietje, heeft het u ingegeven zonder er bij te denken. Mijne lieve vrouw, vader, is toch beter dan honderd Javaansche geloof ge niet?

Ik ben er zeker van, en nu kinderen, goeden nacht. Droomt maar niet van die zwarte vrouwen.

(Wordt vervolgd)

S U M M A R I U M .

EEN ULTRAMONTAANSCH RAADSEL OPGELOST.

Aan de redactie van *Het nieuws van den dag* rigtte de Heer Alberdingk Thijm een' brief van den volgenden inhoud:

„In uw hoofdartikel van heden neemt gij uit „een Brusselsch blad” over de uitdrukking „die vervloekte vrijheid van geweten”, en in dat „blad” wordt aan mij het gebruik van die onzinnige woorden toegeschreven. Wel verre van mij ooit op die wijze te hebben kunnen uitlaten, ben ik overtuigd, dat de vrijheid van geweten de edelste schat is, dien wij aan het Christendom te danken hebben, en dat geen dwingeland het in zijn macht heeft ons hiervan te berooven.

„Ik zou hiermee kunnen sluiten, maar ik wil u gaarne meedeelen, wat den bezadigden schrijver in het „Brusselsche blad” waarschijnlijk tot dit misverstand gebracht heeft. Het is mijne leer, dat een Staat het recht heeft een Code Pénal te bezitten, en dat er geen essentiëel onderscheid is tusschen het prediken en het begaan eener dwaling. De verdere ontwikkeling dezer theorie is niet van deze plaats, noch van dit oogenblik.

„Ontvang enz.
Amsterdam, 30 Maart 1872.

J. A. Alberdingk Thijm.”

De verklaring van dezen raadselachtigen brief vindt *het Vaderland* in de eigen woorden van den schrijver, uitgesproken 21 Junij 1871 in de „Feestelijke bijeenkomst van Katholieken”, te Amsterdam:

„De zoogenaamde vrijheid van denken was reeds in beginsel veroordeeld en in de praktijk beperkt bij de Encycliek van Gregorius den XVIe van het jaar 1832, en die aan deze stem gehoor weigert is of niet Katholiek, of heeft geen gezond menschenverstand.

„t Was inderdaad voor de jongste tijden bewaard eene zoo onredelijke leerstelling als die der vrijheid, schoon dan ook doorgaands begrensd door de vrijheid van anderen, tot grondslag aan wetten en staatsinrichtingen te geven. Geen vroeger tijdperk der wereldgeschiedenis — wat de dwaling van dezen of genen hoovaardigen denker geweest mag zijn — was daar ooit getuige van.

„Het denken was, ja, ten allen tijde, in zooverre vrij, als niemand wegens

eene onuitgesproken, verborgen gedachte kon achterhaald worden. Het feit dier gewetensvrijheid zal niemand loochenen. Maar op dien voet zijn ook alle daden vrij. Geen daden, die geheim blijven, kunnen gestraft worden. Maar is dit een argument in het voordeel der zoogenaamde „grootte beginselen” van 1789?

„Het was aan dat jaar voorbehouden de vrijheid tot grondslag aan de samenleving en de staatswetten te willen geven en tot de onzinnigheid te vervallen van daden te straffen, die de onmiddellijke en noodzakelijke vrucht zijn van gedachten, wier verkondiging men veroorlooft en aanmoedigt.

„En toch is de leer der vrijheid van denken zoo schijnschoon, dat er Katholicken zijn geweest, en daaronder van de beroemdste en geliefdste en aan wie geen onzer terugdenkt dan met diepen weemoed — Katholicken, offervaardige strijders voor de goede zaak — die ik-zelf, op eene Katholieke vergadering van 5000 personen, heb hooren verkondigen, dat iedere grondwet, welke niet aanvangt met het woord „vrijheid” en wier eerste artikel niet luidt: dat alle vrijheid aan de verkondiging van alle theoriën moet verzekerd blijven, te veroordeelen is.

„Gelukkig hebben wij ons ten deze in een revirement der opiniën te verblijden: want men sprak niet alleen zóo; maar men werd toegejuicht. Thands echter is er geen Katholiek van naam meer, die in Nederland dergelijk systeem zou durven volhouden!”

Het Vaderland leidt hieruit af:

„De grondwet op het gebied van godsdienst en wijsbegeerte, van het denken en spreken, die aan het ideaal van den heer Alberdingk Thijm beantwoordt, zou ongeveer op het volgende neerkomen: er bestaat vrijheid van denken; niemand heeft voorafgaand verlof nodig om zich met denken bezig te houden, mits hij daarvan aan anderen niets laat merken; niemand mag wegens een onuitgesproken verborgen gedachte achterhaald worden. Het laatste vooral is van ongemeen gewicht. Stel u voor: volkomen vrijheid voor elke onuitgesproken, verborgen gedachte!

„Maar aan den anderen kant: het prediken eener dwaling is even strafbaar als het begaan van een dwaling; de verkondiging van gedachten, die tot strafbare daden leiden, is evenzeer strafbaar. En nu denke men zich dat grondwettig beginsel in het stelsel van den heer Alberdingk Thijm uitgewerkt en toegepast! Ook dit stelsel is voldoende bekend.

„In de redevoering, in de bedoelde feestelijke bijeenkomst te Amsterdam gehouden, gaat de heer Alberdingk Thijm van de stelling uit, wier juistheid wel niet betwist zal worden, dat er slechts één waarheid is; maar nu is het volgens hem ook even onbetwistbaar, dat die waarheid is geopenbaard in een „onfeilbaar gezach, dat levend voor ons staat”, — en dat die waarheid „zich zelve gelijk blijft op het gebied van den godsdienst en van den Staat.” „Met andere woorden — zegt hij — hoe is het mogelijk dat men, het liberalisme veroordeelende in de filosofie, het echter niet veroordeelt in de politiek; hoe is het mogelijk dat men niet inziet dat er slechts éene waarheid is, die de geheele maatschappij moet bezielen en doordringen?” — Hieruit volgt gereedelijk, dat er ook slechts éene ware Kerk kan bestaan, en op dien grond alleen beweert de heer Alberdingk Thijm dat het niet aangaat „te beweerden, dat, naar algemeene gronden van redelijkheid, alle godsdiensten gelijke rechten hebben.” De Staat moet niet door „de helft eener vergadering plus één” laten uitmaken wat WAAR en wat RECHT is, maar het „onfeilbaar gezach dat levend voor ons staat” raadplegen, en de uitspraken van dat „gezach” moeten gelden niet alleen voor den godsdienst, maar ook voor den Staat en de geheele maatschappij. Alles wat met die uitspraken strijdt, moet geweerd worden; niet alleen wanneer die strijd zich in daden openbaart, moet de Code Pénal tusschen beide komen; maar ook de verkondiging van gedachten, waarvan die daden de onmiddellijke en noodzakelijke vrucht zijn, behoort in het strafwetboek vooral niet vergeten te worden. Ziedaar de Code Pénal waarop, volgens den heer Alberdingk Thijm, de Staat recht heeft en die aan de vrijheid van geweten, dien edelsten schat, geen afbreuk zou doen!”

Wij vestigen op dit artikel de aandacht, allereerst, omdat wij het van het hoogste belang achten, dat het Nederlandsche volk wèl wete wat het ultramontanisme wil, wèl bedenke, dat in den strijd tegen het ultramontanisme de hoogste goederen, vrijheid en vaderland, de onvervreembare regten van den geest op het spel staan. Dan wilden wij ook de aandacht vestigen op een dagblad, dat zich in weinige maanden door zijn hoofdartikelen eene eereplaats in de Nederlandsche journalistiek verworven heeft, en dat in den kamp tegen het landverraderlijke, geestdoodende ultramontanisme belangrijke diensten kan bewijzen,

GODGELEERDHEID EN ONDERWIJS.

HET ONDERWIJS IN NATUUR- EN SCHEIKUNDE AAN DE MIDDELBARE MEISJESSCHOLEN.

Handleiding bij het onderwijs in de scheikunde, hoofdzakelijk ten dienste van de hoogere burgerscholen voor meisjes, door dr. H. J. Menalda van Schouwenburg, Directeur der Hoogere burgerschool te Amersfoort, naar aanleiding van de Chimie des demoiselles, Leçons professées à la Sorbonne par Cahours et Riche. Amsterdam, C. L. Brinkman, 1871.

De openbare meening omtrent het gewichtige vraagstuk van het onderwijs der vrouwelijke jeugd heeft in de laatste jaren in ons vaderland eene groote verandering ondergaan. Terwijl immers tot nog voor korten tijd slechts hier en daar eene enkele stem opging om te bevoegen, dat wij bezig waren eene schreeuwende onrechtvaardigheid te begaan en een zeer eenzijdig inzicht te verraden door bij de groote verbetering en uitbreiding van het onderwijs aan jongens, aan de opleiding der meisjes nauwelijks te denken, hebben thans die stemmen niet slechts bij velen weerklink gevonden, maar is men ook hier en daar begonnen de hand aan den ploeg te slaan en zijn reeds enkele scholen voor middelbaar onderwijs 'aan meisjes verzezen, die nog door meer andere staan gevolgd te worden, en bij al het onvolmaakte, dat ons onderwijs in het algemeen en dat aan meisjes in het bijzonder nog aankleeft, is er nu althans voor gezorgd, dat deze zaak voor goed uit den doofpot van het laissez-aller is te voorschijn gehaald, en dat was het eerst noodige.

Ik wensch thans niet in eene beschouwing te treden omtrent het al of niet wenschelijke van de oprichting van afzonderlijke scholen voor middelbaar onderwijs aan meisjes; ik zal het gevoelen van hen, die om verschillende redenen het oprichten dier scholen met leede oogen aanzien, hier niet trachten te wederleggen, doch alleen constateeren,

dat door een groot gedeelte van het meer ontwikkelde gedeelte der natie zulke scholen worden begeerd en dat de aanvankelijke resultaten van het bezoek dier scholen ons recht geven tot de uitspraak, dat door hunne oprichting in eene door velen gevoelde behoefte wordt voorzien.

Dat onder de voorstanders der middelbare meisjesscholen een groot verschil van gevoelen zou worden aangetroffen omtrent de meest wenschelijke inrichting, omtrent het aantal en de verdeeling der leervakken, omtrent de grootere of geringere uitgebreidheid en diepte van het onderricht, omtrent de wijze van aansluiting aan tot nu toe bestaande inrichtingen van onderwijs enz. was te voorzien: het middelbaar onderwijs aan meisjes toch is bij ons bijna geheel eene nieuwe zaak en ook hier zal de ondervinding de beste leermeesteres blijken te zijn. Doch wij kunnen inmiddels niet stilstaan en moeten naar ons beste weten beginnen, om dan later zoodanige wijzigingen aan te brengen, als ons nuttig en noodig zullen voorkomen.

Bij het oprichten van middelbare scholen voor meisjes schijnt het tot nu toe eene der grootste moeilijkheden geweest te zijn, om met eenige juistheid te bepalen, op welke wijze het onderwijs in natuur- en scheikunde behoort gegeven te worden. Terwijl toch sommigen meenen, dat men wel degelijk *physica* en *chemie* in optima forma behoort te doceeren, zijn anderen van oordeel, dat men meer op de toepassingen in het dagelijksche leven behoort acht te geven, en verwachten ze bepaaldelijk van de scheikunde, dat deze keuken, droogzolder en provisiekamer tot een soort van praktisch laboratorium zal maken, terwijl weder anderen zelfs de woorden natuur- en scheikunde schuwen, om er een collectief en onbepaald »kennis der natuur» van te maken, waarin dan meteen kosmographie en natuurlijke historie kunnen worden opgenomen. Hierdoor wordt dan tevens de *bête noir* van velen, de lijst der vakken, die op de school worden onderwezen, aanmerkelijk korter. — Alsof natuurkunde en scheikunde, natuurlijke historie en kosmographie niet hetzelfde waren als kennis der natuur; — alsof een wezenlijk goed leeraar zich zou laten binden, zich zou *kunnen*, zich zou *mogen* laten binden door eenen calmeerenden term in het programma; alsof de leeraar in »kennis der natuur» er niet van zelf toe zou moeten komen, om in de praktijk van het onderwijs de leervakken weer te voorschijn te roepen, die in het programma met een bedriegelijk waas zijn bedekt; of ook alsof een goed leeraar in *physica* en *chemie*, in *zoölogie*, *botanie*, *mineralogie* en *kosmographie*, het verband tusschen deze vakken zoozeer uit het oog zou verliezen, dat er ten slotte uit al het geleerde nog geen kennis der natuur zou zijn verkregen. Laat ons eerlijk zijn. Verlangende we ook voor onze meisjes dat ze de gronden der natuurwetenschap zullen beoefenen, dan geve

men haar die gronden en schrome niet, de onderdeelen met de namen te benoemen, die zij nu eenmaal dragen; — verlangt met dat niet, welnu, dan ook de »kennis der natuur” geschrap, die in handen van een kundig leeraar, — en een onkundig of half kundig leeraar zal men toch waarschijnlijk aan eene meisjesschool wel niet verlangen, — toch weldra weder tot natuur- en scheikunde, enz. moet uiteenvallen.

Ik heb daar onwillekeurig, terwijl ik slechts wilde opsommen, wat door verschillende personen omtrent het onderwijs in de natuurwetenschappen zoo al beweerd wordt, mij laten verleiden eenigszins uitvoerig eene wijze van doen te bestrijden, die ten slotte tot het wezen der zaak weinig afdoet: meer van belang is het een oogenblik stil te staan bij de vraag, welke van de beide eerstgenoemde meeningen het naast aan de waarheid komt, de vraag derhalve, of men bij het onderwijs (en ik bepaal mij thans bij voorkeur tot het bespreken van dat in natuur- en scheikunde) aan meisjes meer het oog op de wetenschap zelve, dan wel op hare toepassingen behoort gericht te houden. Ik voor mij ben van het eerste gevoelen.

Het spreekt van zelf, dat toen ik geroepen werd, aan de middelbare school voor meisjes alhier onderwijs in natuur- en scheikunde te geven, ik mij zeer ernstig de vraag heb voorgesteld, op welke wijze zulk onderwijs behoorde te worden ingericht, opdat het goede vruchten zou dragen. Die vraag was waarlijk niet gemakkelijk te beantwoorden, vooral daar men voor eene deugdelijke oplossing eene onderzinking moet bezitten, die ik gevoel, dat ik ook nu nog slechts in onvoldoende mate, maar toen nog nagenoeg in het geheel niet bezat. Ik heb dan ook nog niet getracht haar, — althans in de details, — voor goed te beantwoorden, doch door overdenking en bespreking kwam ik toch zeer spoedig in zooverre tot een resultaat, dat het onderwijs vooreerst zoo aanschouwelijk mogelijk behoorde te wezen, en ook, dat het hoofddoel van het onderwijs niet mocht zijn de toepassingen, maar wel degelijk de wetenschap zelve. Op de school, ook op de middelbare school voor meisjes, moeten hechte grondslagen worden gelegd, waarop kan worden voortgebouwd in het leven, en tot heden heb ik mij over mijn toen opgevat oordeel nog niet te beklagen gehad. Geene physique of chimie amusante, die trouwens heel gauw ophoudt amusant te zijn, behoort op de middelbare school voor meisjes t’huis. Ook geen schrik voor een woord, dat een vreemden klank heeft of een begrip, dat *juist* behoort gepreciseerd te worden, wanneer men er iets aan zal hebben, — geen terugbeven voor maten en cijfers, zonder welke men toch nooit een goed inzicht krijgt van de inrichting der schepping, die ons omringt. Men versta mij hier echter wel. Ik verlang niet, dat men het geheugen onzer lieve schoonen zal beladen met getallen en formules, met definities en theorieën; ik heb een afkeer van eene »femme savante” en ben een verklaard vijand van het-

geen men de emancipatie der vrouw gelieft te noemen; maar ik teeken protest aan tegen de bewering dat het op de meisjesschool niet zoozeer om de wetenschap zelve, die nu eenmaal zonder vreemd klinkende namen, zonder abstractie en combinatie niet kan beoefend worden, als wel om de praktijk te doen is. Onze vrouwen moeten vooral leeren scherp te onderscheiden en logisch te redeneeren, en hoe zal het onderwijs in de natuurwetenschappen daaraan bevorderlijk zijn, als men haar afscheept met eene collectie wel aardige feiten, en een aantal praktische toepassingen van, — nu ja, van dingen, waarvan ze niet begrepen hebben, dat men zich er niet door een »ik vind toch” van kan afmaken! Men wil ook aan onze vrouwen het verheffende genot schenken, dat het onvermijdelijk gevolg is van belangstelling in de groote vraagstukken die de menschheid zich ook op natuurwetenschappelijk gebied vroeger en later ter oplossing heeft voorgesteld of nog voorstellen zal, doch hoe zal men dat, wanneer men haar vreemd laat blijven met de gronden, waarvan men bij zulk eene oplossing behoort uit te gaan, met de hulpmiddelen, die men daartoe heeft uitgedacht, met de methoden die daarheen kunnen leiden. Men wil achting en eerbied inboezemen voor de natuurwetenschap en hare beoefening, eene achting en eerbied, die wel verre van eene onbepaalde vrees voor het afgetrokkene, voor het moeilijke en het onbegrijpelijke te wezen, zich daarentegen behoort te vestigen op deugdelijke gronden, die het gevolg moet zijn van een verkregen inzicht in den aard der moeilijkheden en bezwaren, die de oplossing der bedoelde vraagstukken in den weg staan. Het kan de bedoeling niet zijn om eene stomme verbazing te wekken door de mededeeling der geweldige afmetingen van het zonnestelsel of van den ontzettenden afstand der vaste sterren, waarheen een kanonskogel zoo- en zooveel honderdtallen van eeuwen onderweg zou zijn, gelijk evenmin de bloote mededeeling, dat men door middel van een prisma sommige bestanddeelen der zon, ja, der vaste sterren heeft kunnen bepalen, van eenig nut is.

Wat zal het in mijn oog onvermijdelijk gevolg zijn van eene bloote mededeeling van feiten, van een wijzen op belangrijke toepassingen, zonder meer? — Dat men, wel verre van het doel, dat men met het middelbaar onderwijs voor meisjes beoogt, dat men, in plaats van haar degelijker en meer logisch denkend te maken, juist voedsel zal geven aan de heillooze halfweterij, aan het bedriegelijke »schön thun” met kundigheden, die losjes en luchtigjes in bonte verscheidenheid zijn heengestrooid, maar die geen wortel hebben geschoten in den bodem van het gemoedsleven der vrouw, die daarom ook niet groeien en niet bloeien kunnen, die geene vruchten kunnen dragen in de toekomst, en die bij de eerste de beste gelegenheid, wanneer ze wat lastig worden en in conflict komen met wat men op andere schijngronden van hooger gewicht en grooter zekerheid acht, worden weggeworpen, met voeten getreden en onherstelbaar verloren gaan.

Doch dit is niet het éénige gevaar, waaraan men zich bij zulk een oppervlakkig onderwijs van feiten en toepassingen der natuurwetenschap blootstelt; niet slechts verschrikt mij de kans, dat de mensch in het algemeen, maar zekerlijk de vrouw in het bijzonder, die veel geleerd heeft zonder de gronden te kennen, waarop dat alles berust, zonder eenige wetenschap te bezitten omtrent de methode van onderzoek, welke tot eene of andere uitkomst heeft geleid, die dus slechts op autoriteit van den onderwijzer en niets meer dan deze aan de resultaten der natuurwetenschap *gelooft*, al zeer gemakkelijk door een wijzer, die straks komt en 't wegredeneert er toe zal komen om de heele santenkraam weder over boord te werpen: nog een ander en in mijn oog veel grooter gevaar staat te vreezen. Ik ben namelijk beducht dat men door alleen de uitkomsten en niet de gronden te kennen, al die resultaten lichtelijk op ééne lijn gaat stellen, aan sommigen of velen er van eene al te hooge waarde toekent, en in vollen ernst meent, dat de natuurwetenschap het eene of andere gewichtige vraagstuk, de eene of andere levenskwestie heeft uitgemaakt in eenen zin, waarbij het gemoed van den voor hoogere indrukken vatbaren mensch geene vrede kan hebben. Dat dit gevaar niet slechts in mijne verbeelding bestaat, maar wel degelijk voorhanden is, zal ieder mij toestemmen, die eene grondige studie der natuurwetenschappen heeft gemaakt en op het drijven en jagen romdom zich eenen blik slaat; zie, daar naderen ze in geheele drommen, de halfgeleerden, voor wie de natuurkunde het *bewijs* heeft geleverd dat wonderen *onmogelijk* zijn, voor wie de onderzoekingen van hersenen en zenuwen de *zekerheid* hebben verschaft, dat de menschelijke ziel een onding, en dus ook de onsterfelijkheid *zonder kwestie* eene hersenschim is, of voor wie de leer van Darwin of wel de mechanische warmtetheorie het bestaan van eene godheid, die, — 't zij met eerbied gezegd, — nog wat meer dan een figurant is, *onmogelijk* maakt. Zie, dat is het, wat naar mijn oordeel het gevolg kan wezen van eene oppervlakkige feiten-kennis; dat is het, wat ik vreezen zou van een onderwijs, dat niet durft door te dringen tot de diepte, vooral tot de methoden waardoor uitkomsten zijn verkregen, een gevolg, dat mij bij mannen treurig, maar dat mij bij vrouwen verschrikkelijk toeschijnt.

Wanneer ik mij niet bedrieg loop ik hier weder groot gevaar verkeerd begrepen te worden en zal het velen toeschijnen, dat de eischen, die ik aan het middelbaar onderwijs aan meisjes, bepaaldelijk nu weder in natuur- en scheikunde in het bijzonder en ook in de natuurwetenschappen in het algemeen meen te moeten stellen, veel te hoog zijn. Welnu, ik stel mijne eischen ook zeer hoog, maar dat niet wat de hoeveelheid, maar wel wat de hoedanigheid van dat onderwijs betreft: ik heb het reeds gezegd, ik verlang geene geleerden van onze meisjes en vrouwen te maken, ik verlang niet, dat ze verbazend veel zullen weten; maar ik vorder dat ze een goed inzicht zullen hebben in datgene wat

zij weten en dat men haar zoover zal brengen, dat ze zekerheid en waarschijnlijkheid zullen weten te onderscheiden, dat ze het onderscheid maar ook de overeenkomst zullen leeren begrijpen, tusschen wat men *weten* en wat men *gelooven* gelieft te noemen.

Dat bij deze opvatting van het onderwijs aan meisjes de eischen die men aan leeraar en leerboek heeft te stellen, niet *lager* maar wel gedeeltelijk *anders* zijn, dan dat voor de hoogere burgerscholen voor jongens het geval moet wezen, behoeft geen betoog.

»Het middelbaar onderwijs aan meisjes is bij ons bijna geheel eene nieuwe zaak en ook hier zal de ondervinding de beste leermeesteres zijn,» zoodat het om vele redenen wenschelijk is, met het samenstellen van leerboeken en andere hulpmiddelen bij het onderwijs aan die scholen zeer voorzichtig te wezen. Voor het onderwijs in de talen, in letterkunde, in geschiedenis en aardrijkskunde zou eene groote angstvalligheid misplaatst zijn, daaromtrent kan ondervinding genoeg zijn opgedaan, maar voor het onderwijs in natuurwetenschappen aan meisjesscholen is het schrijven van leerboeken een stellig zeer nuttig, maar ook een uiterst moeilijk werk. Dr. Menalda van Schouwenburg heeft den moed gehad den stier bij de hoorns te grijpen en ons eene »handleiding bij het onderwijs in de scheikunde, hoofdzakelijk ten dienste van de hoogere burgerscholen voor meisjes» geschonken, waarover de redactie van »de Tijdspiegel» mijn oordeel heeft gevraagd. Tot mijn leedwezen kan dat oordeel niet gunstig luiden en schijnt mij deze bewerking der »chimie des demoiselles» van Cahours en Riche als *leerboek onzer middelbare meisjesscholen* ten eenenmale ongeschikt.

Wanneer men het alphabetisch register, dat aan het leerboek is toegevoegd overziet, staat men verbaasd over den rijken inhoud van het werk; daar toch worden bijna 400 artikelen vermeld en deze in 243 bladzijden afgehandeld. Wel is waar is dat aantal van 400 gedeeltelijk toe te schrijven aan het voorkomen van synonymen, zoodat dezelfde zaak, — en dit terecht, — twee of driemaal onder eenen anderen naam wordt vermeld; maar ook wanneer men dit in rekening brengt, blijkt de rijkdom aan verwerkte stof bijzonder groot te zijn. Dat is echter in vele opzichten meer schijn dan werkelijkheid, want bij het naslaan der verschillende artikelen bemerkt men al spoedig, dat ja, sommige der in het register vermelde zaken zeer uitvoerig zijn behandeld, dat b. v. alleen aan den diamant 10 bladzijden zijn gewijd, doch dat daarentegen andere dingen, die althans even belangrijk zijn, slechts ter loops zijn genoemd. Mijn eerste bezwaar tegen het leerboek is dan ook de onevenredige uitbreiding, die enkele onderwerpen ten koste van het overige hebben verkregen, een bezwaar, dat naar ik meen in den oorsprong van het werk zijnen grond vindt, dat in eene »scheikunde voor dames» misschien vergefelijk is, maar in eene handleiding voor het onderwijs niet mag geduld worden. De uitgever schijnt overigens gemeend te hebben, dat hij door onder eene dubbele vlag

te zeilen het werk bruikbaar zou maken: ik moet erkennen dat het »scheikunde voor dames'' op den omslag van eene handleiding bij het onderwijs mij maar volstrekt niet heeft willen bevallen. Dit echter slechts ter loops.

Heb ik derhalve bezwaar, dat sommige artikelen, die overigens niet gemist konden worden, eene naar verhouding van den aanleg van het werk onbehoorlijke uitbreiding hebben erlangd, eene andere bedenking heb ik tegen het min of meer uitvoerig bespreken van onderwerpen, die ik als niet tot het gebied der scheikunde behoorende, daarin niet op hunne plaats acht.

Het eerste hoofdstuk der handleiding is getiteld »dampkringslucht'' en bevat zeer veel, wat men in een leerboek over scheikunde niet verwachten zou en daar ook niet behoort. Vrij uitvoerig wordt over het gewicht en de drukking der lucht gehandeld, de dampkring wordt verder beschouwd als overbrenger van het geluid, als warmteschermbreedte voor de aard-oppervlakte; de vochtigheidstoestand, het gehalte aan koolzuur, ammoniak en moerasgas wordt besproken, de proeven van Pasteur over de generatio spontanea worden vermeld, het nut der ventilatie, het verband tusschen het plantaardig en het dierlijk leven aangeduid en het verbruik aan zuurstof door de ademhaling, door verbranding, verrotting enz. op één vierduizendste der geheele hoeveelheid per eeuw berekend. Hiermede en met nog veel meer, dat hier ongenoemd bleef is men dan pas genaderd tot blz. 23, waar het tweede hoofdstuk »over de zuurstof'' begint. Het geheele eerste hoofdstuk geeft volkomen den indruk eener populaire lezing op »physica'', maar dat het eene inleiding voor eerstbeginnenden in de beoefening der scheikunde behoort te wezen, daaraan schijnt zelfs niet gedacht te zijn; over alles en nog wat wordt reeds in dit eerste hoofdstuk gesproken, en »het arbeidsvermogen, dat de zon in den vorm van warmte en licht naar de aarde zendt, dat door de planten wordt vastgelegd en door de dieren weder in vrijheid wordt gesteld'' is zelfs niet vergeten.

En nu vraag ik, welke lezeressen stelt de schrijver zich voor? Wanneer hij daarmede »dames'' op het oog heeft, die dan echter reeds tamelijk goed op de hoogte van de natuurkunde (in engeren zin) dienen te zijn, dan is 't mij wel, maar dan had hij haar ook de beschrijving van den barometer en vooral ook in het 12de (*voorlaatste*) hoofdstuk de luchtballon behooren te besparen, dan mag hij op blz. 230 vooral niet zeggen dat de elastische zwavel zich van de gewone zwavel onderscheidt door een *grootere latente warmte*, dan passe hij goed op zijne woorden (blz. 104) wanneer hij de regelatie-proeven van Tyndall beschrijft, want eene lezeres die reeds op eene hoogte staat, waarbij zij de electriciteit eenvoudig als »eene andere vorm van arbeidsvermogen'' (blz. 120) beschouwt en later (blz. 229) niet stuit bij het *energieverschil* tusschen arragoniet en kalkspaat in caloriën uitgedrukt, zal gemakkelijk het verkeerde in de manier van zeggen van blz. 230 en in de verklaring

van blz. 104 ontdekken. Meent de schrijver daarentegen, dat zijne lezeressen nog niet zulk eene hooge vlucht hebben genomen (en uit de uitvoerige mededeelingen die omtrent bevrozen van water, het nulpunt van den thermometer, het koken van vloeistoffen, den papiniaanschen pot, den spheroidaaltoestand der vochten, enz. in het zevende hoofdstuk voorkomen, kan men moeilijk anders afleiden) dan is hij dikwijls eenvoudig onverstaanbaar.

Uit hetgeen ik aanhaalde zal men reeds hebben kunnen opmaken, dat er in de handleiding grootendeels gebrek heerscht aan methode, aan eene geregelde opklimming; dat is dan ook mijne grootste grief. Dat er gestadig van stoffen als reeds bekend wordt gesproken, die echter nog niet vermeld zijn noch ook konden worden, is moeilijk geheel te vermijden, maar het gebruiken van woorden, die tot een juist begrip eene nauwkeurige bepaling behoeven en die eerst krijgen, wanneer ze reeds meermalen gebruikt zijn, is ten sterkste af te keuren. Zonder nu een lijstje te geven van de opvolging der hoofdstukken, die eenigszins vreemdsoortig is, doch op zich zelve weinig bewijst, wil ik liever om mijn oordeel te staven slechts een enkel sterk sprekend voorbeeld aanhalen. Op blz. 12 komt het eerst het woord »affiniteit» voor met de verklaring *in eene noot*, dat men de onbekende oorzaak waardoor scheikundige verbinding tot stand komt zoo noemt. Eerst eenige regelen later vindt men voor het eerst het begrip »verbinding» ingevoerd en wel in dezen vorm: Scheele grondde zijn onderzoek (nam. omtrent de samenstelling van den dampkring) op de eigenschappen van de *zwavelverbindingen der alkalimetalen* om enz. — Nadat nu de dampkring in het eerste hoofdstuk is afgehandeld wordt in hoofdstuk II de zuurstof en vooral hare bereiding uitvoerig besproken. De bereiding uit kwik-oxyde, uit mangaandioxyde, uit hetzelfde met zwavelzuur, uit kalium-chloraat, de methode van Boussingault met baryumdioxyde, van Deville door verhitting van sterk zwavelzuur, en eindelijk van Tessié du Motay en Maréchal door natriummanganaat met oververhitten waterdamp in aanraking te brengen worden achtereenvolgens medegedeeld en daarbij reeds (blz. 28) het zoo gewichtige en vruchtbare begrip der *vervanging* of substitutie, hoewel niet zeer duidelijk en in min scherpe beteekenis vermeld. In een aanhangsel van hetzelfde hoofdstuk komt men aan het ozon en het antozon(!) als *allotropische* toestanden der zuurstofen wordt onder meer ter loops vermeld dat ook andere *enkelvoudige stoffen* onder sommige omstandigheden zulke toestanden kunnen vertoonen. Hier, aan het einde van het tweede hoofdstuk vond ik voor de eerste maal het begrip *enkelvoudige stoffen*, *echter nog onverklaard*. Volgt nu het *chloor*. Laat mij even citeeren: »Reeds in het vorige hoofdstuk hebben wij den naam van dit element genoemd; wij zullen er nu nader kennis mede maken.

»Het chloor werd ontdekt in 1774 door Scheele, die het hield voor een samengestelde stof, en wel voor een verbinding van zoutzuur

met zuurstof; hij noemde het daarom geoxydeerd zoutzuur. Eerst door Gay-Lussac en Thénard werd aangetoond, dat chloor een element is, dat wil zeggen — en nu eerst, d.i. op blz. 39 komt de verklaring van het begrip element — »een stof, die wij niet in twee of meer andere stoffen kunnen ontleden.»

Overigens komt de *eigenlijke* bepaling van element eerst op blz. 58 voor, met eene niet zeer gelukkige vergelijking van een samengesteld lichaam met eenen muur, de moleculen met steenen en de atomen met kleideeltjes.

Eene andere fout in de handleiding bij het onderwijs in scheikunde is, wat ik niet anders dan eene jacht naar betrekkelijke volledigheid kan noemen. Op verschillende plaatsen namelijk in het leerboek wordt een begrip genoemd of toegelicht, waarvan het gewicht in het vervolg volstrekt niet uitkomt; zoo b. v. met de valenties der elementen (blz. 59) en veel van het hoofdstuk over de nomenclatuur. In één woord, er is geen natuurlijk verband tusschen de verschillende deelen van het werk, geene geregelde volgorde in de behandeling der verschillende onderwerpen op te merken. En dit is toch naar het mij voorkomt in een leerboek, in eene handleiding bij het onderwijs, eene hoofdzaak.

Maar ook behalve dat ontmoette ik veel, wat ondoordacht schijnt te zijn neergeschreven.

Om niet al te lang te worden stip ik nog slechts enkele punten aan. Op blz. 15 wordt vermeld, dat de lucht-analyse met pyrogalluszuur en andere op het meten van ruimte-hoeveelheden berustende methoden groote bezwaren opleveren, »zoodat de gevonden getallen *na de tweede decimaal* geen volkomen vertrouwen verdienen. Ten einde nauwkeuriger resultaten te verkrijgen hebben Dumas en Boussingault de maat-analyse door de gewichtsanalyse vervangen. Met behulp van een goede balans kunnen op die wijze duizendste deelen nauwkeurig bepaald worden.»

»Volgens deze methode, die echter veel te ingewikkeld is om nu reeds vermeld te worden, heeft men gevonden, dat de lucht de volgende procentische samenstelling in gewicht bezit:

Zuurstof	23,0 gram
Stikstof	77,0 »
<hr/>	
Lucht	100,0 gram

dat is in ruimtedeelen:

Zuurstof	20,8 vol.
Stikstof	79,2 »
<hr/>	
Lucht	100,0 vol.»

Hieruit moet nu zeker het belang van de derde decimaal blijken!

Tegen het vierde hoofdstuk dat over verbrandingstheorie en nomenclatuur handelt heb ik zeer vele bezwaren. Dat eerst hierin de eigenlijke definitie van element en verbinding gegeven wordt behoeft nu

geene verdere vermelding, maar wel de opmerking op blz. 57, dat men de elementen gewoonlijk (?) verdeelt in zulke, die brandbaar zijn en in andere die de verbranding onderhouden. De laatste bladzijden over de nomenclatuur (64 en 65) begrijpt stellig geen enkele heer noch dame, die het niet reeds van elders weet.

Op blz. 80 is het begrip *nitrosubstituut* al zeer onvoldoende toegelicht.

Blz. 83. *Vijf permanente gassen.* Er zijn er 6, hier is bij de opsomming moerasgas weggelaten, op blz. 176 daarentegen worden ze weder opgenoemd en is het er bij vermeld.

Op blz. 101 wordt de moeilijke ijsvorming in plantencellen naar het mij voorkomt verkeerdelijk toegeschreven aan het rustig en langzaam afkoelen van het water. (Dit behoort hier overigens in het geheel niet thuis, evenmin als de uiteenzetting der golfstroomen op blz. 107).

Blz. 170. Bij verbranding van koolstof onder voldoende toevoer van zuurstof of lucht ontstaat *uitsluitend* CO_2 .

Dit is niet geheel waar, bij het onderzoek naar verbindingswarmten en ook elders is het tegendeel gebleken; ik zou voorstellen dat »uitsluitend» te schrappen.

Blz. 198. »Alle ongelukken, die na de ontdekking der veiligheids-lamp van Davy in de steenkolenmijnen hebben plaats gegrepen moeten op rekening gesteld worden van de onvoorzichtigheid der mijnwerkers.» Boud gesproken!

Blz. 201. Nog te moeilijk en als éénig voorbeeld zonder waarde.

Doch genoeg.

Ik ben genaderd aan het einde mijner onaangename taak van af te keuren. Mij rest nog op een paar lichtzijden van het boekje te wijzen.

Zulk eene lichtzijde zie ik dan vooreerst in de omstandigheid, dat de bewerker heeft getracht aan de scheikunde zelve en niet aan de toepassingen de eerste plaats toe te kennen, hoewel de laatsten daarom niet geheel vergeten zijn. Zulk eene lichtzijde meen ik verder te vinden in het verlaten van de oude dualistische nomenclatuur. 't Is wel niet te ontkennen, dat het thans, — in het tijdperk van overgang, waarin in dit opzicht de scheikunde verkeert, — nog eenige moeilijkheid oplevert met het oude te breken, maar daar men toch noodwendig meer en meer in die richting gedreven wordt schijnt het mij wenschelijk aan de middelbare scholen voor meisjes daarmede nu terstond te beginnen. Wat mij betreft, ik heb nu reeds de ondervinding opgedaan, dat de wijze van beschouwen, die de zoogenaamde moderne scheikunde aan de hand geeft zeer gemakkelijk ingang vindt, en ik geloof dat zij veel spoediger en met minder omhaal tot een zeker standpunt kan voeren, vanwaar het mogelijk wordt eenig overzicht en eenig inzicht te krijgen, dan dit met de dualistische beschouwingswijze gelukt; volgt men echter die nieuwere methode bij het onderwijs, dan is eene nomenclatuur, die daarmede zooveel mogelijk in overeenstemming is, onontbeerlijk. De vraag of de nomenclatuur door Dr. van Schouwen-

burg in dit werkje gevolgd aan alle vereischten voldoet, is nog te veel van subjectieve meeningen afhankelijk, dan dat ik er een bepaald antwoord op zou durven geven.

Nog een anderen aanbevelenswaardigen trek vind ik in den stijl van den schrijver, die doorgaans helder en vloeiend is. Die stijl maakt het boekje voor hen, die al eenigermate vertrouwd zijn met de daarin behandelde onderwerpen, tot eene niet onaangename lectuur.

De uitvoering is keurig, de druk zeer goed en de figuren voor het meerendeel zeer duidelijk en net afgewerkt, alleen de fig. 57, 58, 68—74 en vooral fig. 75 zijn leelijk.

Eindelijk dit nog: Dr. Menalda van Schouwenburg heeft zich door zijne ingenomenheid met het middelbaar onderwijs aan meisjes laten verleiden om aan het verzoek van den uitgever gehoor te geven en de bewerking der »Chimie des demoiselles» ter hand te nemen; uit zijn voorbericht blijkt verder, dat hij gedurende de bewerking al spoedig het onvoldoende van het boekje als handleiding voor onze meisjesscholen voor middelbaar onderwijs heeft ingezien en hij zich daarom op een vrij standpunt moest plaatsen. Daar het oorspronkelijke werkje mij onbekend is, kan ik niet geheel beoordeelen in hoeverre de Nederlandsche bewerking daarvan afwijkt, doch in elk geval wenschte ik wel, dat de vertaler zich op een nog vrijer standpunt had geplaatst, d. i. dat hij het Fransche origineel geheel had verlaten en een zelfstandig werkje geschreven: 'k meen te mogen veronderstellen, dat zijn werk er door in waarde zou gestegen zijn.

Arnhem, 9 April 1872.

D^r. H. VAN DE STADT.

STAATKUNDE EN GESCHIEDENIS.

FRANKRIJKS BUITENLANDSCHE POLITIEK SEDERT HENDRIK IV.

III.

DE XVIII^{de} EEUW.

Onder de regeering van Lodewijk XIV was de groote quaestie der Fransche grenzen beslecht. Hoewel niet in naam onderworpen, was Lotharingen feitelijk geannexeerd; het bezit van België was wel aan Frankrijk ontzegd, maar een groot aantal vestingen beschermden de noordelijke grens genoegzaam; in het oosten was reeds, door den Rijswijkschen vrede, door het behoud van Straatsburg en der in den Elzas gelegen gereünieerde plaatsen, het land tot een even compact geheel geworden als aan de zuid- en westzijde.

In de oorlogen van de 18de eeuw moet men dan ook niet als in die van Lodewijk XIV een streven naar uitbreiding der grenzen, maar een naar vermeerdering en bevestiging van den invloed van Frankrijk op het overige Europa en vooral op Duitschland zoeken. Wel doet zich meermalen de begeerte gevoelen naar den linker Rijnsoever en naar België, maar altijd wijkt de Fransche staatkunde terug, als zij ziet dat de overige machten niet goedschiks die begeerte zullen inwilligen. Overal bespeurt men in haar een gevoel van onzekerheid, voortspruitende uit een gebrek aan innerlijke kracht. De tijden zijn voorbij dat Frankrijk geheel Europa waagde uit te dagen en onverholen aanspraak maakte op de suprematie.

Onder den regent en onder diens opvolgers, den hertog van Bourbon en den kardinaal Fleury, deed Frankrijk geen pogingen om het evenwicht van Europa ten zijnen voordeele te verbreken. Integendeel het verbond zich met de zeemachten, Engeland en de Republiek, hoewel de laatste, helaas!, toen slechts in naam mede gerekend werd, om dit in stand te houden; eerst verhinderde het de pogingen van Spanje om

in 1718 en volgende jaren het gebied over Zuid-Italië en Sicilië weder aan zich te trekken, en later gelukte het in den Poolschen successie-oorlog tegen Oostenrijk den op het oogenblik in het oosten van Europa overmachten keizerstaat te verslaan, Lotharingen voor goed in bezit te nemen, en daardoor de verovering van den Elzas te bezegelen. Gesteund op de weder herlevende macht van Spanje en op den zedelijken bijstand van Engeland, dreef het de verdeeling van Italië, zooals zij tot 1796 bleef, door en vormde het een Bourbonsche partij, die onder zijn aanvoering tegenover de met Rusland verbonden Habsburgsche partij stond. Het vestigde op die wijze zijn overwegenden invloed weder, zonder dat het, gelijk in vroeger en later tijd, als een algemeene vijand werd aangezien. Hoewel de dagen der groote diplomaten voorbij waren, wist het toch met behendigheid van het opkomen der Pruisische macht partij te trekken en een nieuwe oppositie tegen Oostenrijk te doen ontstaan, die op den duur Duitschland geheel onder Franschen invloed, zoo niet onder Fransche heerschappij moest brengen.

Hieraan vooral is de Oostenrijksche successie-oorlog toe te schrijven, welke in den grond niets was dan een poging van Frankrijk om, verbonden met de overige Bourbonsche staten en de anti-Oostenrijksche partij in het Rijk, zijn overwicht over Europa, dat het in 1697 bij den vrede van Rijswijk verloren had, te herstellen. Het vernietigen der Oostenrijksche monarchie en de vestiging van middelmatige staten van den tweeden rang in Duitschland, die elkander een verder opkomen zouden beletten, moest daartoe het middel zijn. België zou tevens aan Oostenrijk ontruikt worden.

De voorbeeldeloos gunstige omstandigheden hadden Fleury's plan bijna doen slagen, maar de strijdige belangen der bondgenooten, het optreden van Engeland voor Oostenrijk en de energie van Maria Theresia deden het mislukken. In 1741 was de crisis voorbij, en de oorlog werd nu een strijd tusschen de Bourbonsche en de Anglo-Oostenrijksche macht. In dien strijd schoot de eerste in zooverre te kort, dat zij het status quo ante bellum moest eerbiedigen, maar behield zij haar machtigen invloed; en daar Spanje slechts een mogendheid van den tweeden rang en Napels slechts een zeer zwakke staat was, kwam die invloed bijna uitsluitend aan Frankrijk ten goede.

Hoewel bloedige en het land zeer verzwakkende oorlogen het gevolg waren van die politiek, kan men over het algemeen niet zeggen dat deze voor Frankrijk nadeelig was, hoewel zij op den duur bij volkomen welslagen even rampzalige gevolgen voor Europa zou hebben gehad als die van Lodewijk XIV. Er werd niets nagestreefd, wat niet bereikbaar was, er werd geen staatkunde gevolgd, die een algemeenen tegenstand ten gevolge moest hebben, en ware het binnenlandsch bestuur maar beter en niet overal een duidelijke neiging tot achteruitgang te bespeuren geweest, de krachten van de natie hadden de las-

ten zeer goed kunnen verdragen. Maar de oorlogen bezaten toen niet die populariteit, welke onder Lodewijk XIV, niettegenstaande den grooten druk, tot een soort van enthousiasme had geleid. Er werd niet zoo rechtstreeks gevochten voor Frankrijks grootheid en macht, en het volk begreep de zeer ingewikkelde politieke operatiën niet, het gevoelde weinig voor het dynastieke belang, dat bij enkele oorlogen sterk op den voorgrond trad. Daarbij kwam de toenemende oppositiegeest en de onverschilligheid voor staatszaken, welke in de hogere klassen heerschte, die zich meer en meer aan litteratuur, wijsbegeerte en schoongeesterij wijdden. Zoo werd de geweldige invloed, dien Frankrijk tot dien tijd toe nog op het continent uitoefende, vergeten en bleef alleen de ondergang van den zeehandel en van de koloniale heerschappij in herinnering, welke reeds in den Spaanschen successie-oorlog begonnen, in den Oostenrijkschen voortgezet en in den zevenjarigen voleindigd werd.

Het is moeilijk te beslissen in hoeverre de laatste meer gewicht in de geschiedenis heeft, óf als de oorlog, die Pruisen voor goed vestigde in zijn rang als groote mogendheid, óf als die, welke aan Frankrijk de heerschappij over het Amerikaansche continent ontrukte.

Onder Fleury waren bij de Poolsche en Oostenrijksche successie-oorlogen nog in vele opzichten de traditiën gevolgd der politiek van Richelieu en, men moet het erkennen, niet zonder bekwaamheid en goeden uitslag. Het grondgebied van den staat was er door geconsolideerd, een stoute, hoewel mislukte greep was gedaan naar het bezit van België en naar den machtigsten invloed in Europa door de verbrokkeling van Duitschland. Het laatste gaf Lodewijk XV op, toen hij na Fleury's dood zelf de regeering op zich nam, het eerste zocht hij te verkrijgen langs een anderen weg als dien der verovering.

Hij sloot zich aan Oostenrijk aan om den indringer in het Europeesche statensysteem, den koning van Pruisen, te vernietigen, en de prijs voor zijn hulp zou België zijn. Oogenschijnlijk was dat een breken met de oude Bourbonsche politiek, welke berustte op vijandschap tegen Oostenrijk, en scheen het dwaas dit door het vernietigen van zijn Duitschen tegenstander te versterken, des te meer, daar het in Rusland een natuurlijken bondgenoot had, welks hulp den vrede van Aken zeer had verhaast. Maar in den grond had Lodewijk XV volkomen gelijk en handelde hij in het belang van Frankrijks macht. Tot nu toe hadden de aan Oostenrijk vijandige vorsten in Duitschland steun gezocht bij Frankrijk tegen de overmacht des Keizers. Nog bij het begin van den successie-oorlog was dit het geval geweest; thans was er een machtige Duitse staat, de erfvijand van Oostenrijk, die hun een veel geschikter en minder gevaarlijk steunpunt bood. Het was met de Fransche macht in Duitschland voor goed gedaan, wanneer de Pruisische staat zich vestigde en 't stond zelfs te bezien of niet in dat geval de algemeene wereldstelling van Frankrijk gevaar liep. Want de soort van supre-

matie, welke Frankrijk nog altijd, hoewel in veel mindere mate dan vroeger, uitoefende, was bovenal gegrond op zijn invloed in Duitschland. Het belang des lands (wij meenen hier alleen het politiek belang tegenover andere staten) en de hoop op den prijs voor de hulp dreven dus Frankrijk in dien oorlog. Maar hoe waren de tijden veranderd, vergeleken niet alleen met die van Richelieu, van Louvois, maar zelfs met die van Fleury!

In geen oorlog zijn de Fransche wapenen met zooveel schande bedekt geworden, als in dien zevenjarigen, toen Pruisen, Engelschen, Noordduitschers, Oostenrijkers en Russen schitterenden wapenroem behaalden. Frankrijk was niet meer in staat als bondgenoot van Oostenrijk en Rusland zelfs maar een klein gedeelte te volbrengen van de taak, die het vroeger alleen had verricht. En wegens dezelfde oorzaken verloor het Amerika en ruimde het ook in Indië voor Engeland het veld. Het ligt buiten ons bestek die oorzaken na te gaan; op de buitenlandsche politiek hadden zij tot nog toe geen invloed gehad en ook in het tweede gedeelte der achttiende eeuw lieten zij zich daar niet bijzonder gevoelen. Evenzeer kunnen wij ons hier niet bezig houden met den kolonialen strijd met Engeland. Maar toch, dat het Frankrijk alleen was, dat in dezen oorlog niets dan schande en schade mocht behalen; maakte een einde aan de reeds bij den vrede van Aken in 1748 zeer geschokte Fransche suprematie.

Hoewel nog steeds een groote mogendheid, werd Frankrijk door niemand meer als de groote mogendheid bij uitnemendheid aangezien; het stond voortaan naast, niet boven de andere staten. Noch in het Oosten, waar Turkije het door zijn oorlogen met Oostenrijk zoo menigen uitstekenden dienst had bewezen, noch in Polen, waar de Fransche invloed ten tijde van Lodewijk XIV zoo machtig was geweest, kon het zich meer doen gelden en de steeds toenemende macht van Rusland beperken. Zelfs de Nederlandsche patriotten en de Belgische revolutionairen moest de regeering van Lodewijk XVI aan hun lot overlaten, hoewel beider ondergang den Franschen invloed op het continent bijna geheel vernietigde, en door de ondersteuning van de eersten een geduchte slag aan Engeland, toen meer dan ooit tevoren Frankrijks traditioneele vijand, zou zijn toegebracht. Maar voor iederen land-oorlog week zij terug en zelfs den gelukkigen zeekrijg van 1778 tot 1782, die de onafhankelijkheid van Amerika verzekerde, kon het land nauwelijks meer verdragen. De algemeene uitputting en het naderen van de revolutie verlamden de krachten van een zoo bekwaam staatsman als Vergennes, en hoewel Frankrijks zeemacht op een hoogen trap stond, zoowel door innerlijk gehalte als door wapenroem, boezemden de Fransche legers niemand schrik in. Wanneer in het tijdperk tusschen den zevenjarigen oorlog en de Revolutie de Fransche politiek voor een oogenblik den ouden weg op ging, dan was het minder tot uitbreiding van Frankrijks macht of van Frank-

rijks grenzen dan tot verdediging tegen de overmacht van andere staten. Het oude Frankrijk was te afgeleefd, te veel met zich zelf bezig om voor Europa gevaarlijk te zijn; eene algemeene regeneratie was er noodig, eer het den weg van Lodewijk XIV weder kon opgaan.

IV.

DE REVOLUTIE EN NAPOLEON.

Het is niet gemakkelijk om den weg te vinden in de buitenland-sche politiek van Frankrijk in de eerste jaren van den geweldigen storm, die in 1789 uitbrak. De regeering was niet alleen zwak, zij was machteloos; de ministers wisselden elk oogenblik en de binnenlandsche crisis nam alle aandacht voor het buitenland weg. De Poolsche quaestie, de groote Oostersche en de Russisch-Zweedsche oorlog, gebeurtenissen, waarbij een veertig jaar vroeger Frankrijk een groote rol zou hebben gespeeld, en die de diplomaten-wereld in rep en roer brachten, werden thans door Frankrijk nauwelijks opgemerkt; zelfs het gewichtige verschil van 1790 tusschen de Bourbonsche machten en Engeland over den Nootka-Sund, dat nog voor vijf jaren een grooten zee-oorlog zou hebben ten gevolge gehad, werd als een bijzaak behandeld; de Belgische revolutie liet men, zooals wij reeds gezien hebben, onderdrukken. De binnenlandsche quaestiën namen zoo-veel plaats in, dat Frankrijk letterlijk passief was ten opzichte van wat daar buiten plaats had. Maar het stijgen van den vloed der revolutie deed weldra de buitenlandsche politiek van Frankrijk weder op den voorgrond treden en wel op een geheel andere wijze dan vroeger. Terwijl het hof de Europeesche machten tot zijn redding zocht op te wekken en haar te doen begrijpen dat de val van Lodewijk XVI dien van alle koningen na zich zou slepen, en terwijl de beheerschers van Oostenrijk, Rusland en Pruisen maatregelen begonnen te nemen om tegen den stroom der revolutie een dam op te werpen en het koningschap in Frankrijk zoo niet tot zijn vroegere macht terug te brengen dan toch in stand te houden, begonnen de leiders van sommige partijen te drijven tot een oorlog tegen de vorsten, die Frankrijk bedreigden, omdat zij door dien oorlog het best hun macht meenden te bevestigen en hun doeleinden te bereiken. De quaestie der in Duitschland opgenomen emigranten gaf hiertoe een zeer geschikte aanleiding.

Phrasen werden in overvloed van beide zijden gebruikt om een oorlog te wettigen, die wel voortkwam uit den loop der gebeurtenissen en wel vroeg of laat ontstaan moest uit het op elkander stooten van de oude en de nieuwe beginselen, maar die op dat oogenblik misschien had kunnen worden vermeden, want de Poolsche quaestie was nog onbeslist en een voortdurende bron van jaloerschheid en allerlei twisten, vooral tusschen Pruisen en Oostenrijk. Beiden hadden

veel te veel te doen om elkander daar in het oog te houden en tevens te zorgen dat de Russische macht niet al te geweldig werd, dan dat zij hun krachten konden wijden aan een oorlog over beginselen. Al hadden zij ook lust genoeg om de revolutie te vernietigen en Frankrijk door een herstel van het koningschap tevens voor goed krachteloos te maken, hun belang dreef ze tot vrede, om de handen in het oosten van Europa vrij te hebben.

Maar de Girondijnen, in 1792 nog de ultra-revolutionairen, dreven heftig tot den oorlog om daardoor het koningschap een laatsten slag toe te brengen en maakten van elke aanleiding, en die waren er velen, gebruik om den vrede onmogelijk te maken. Zij wilden door den oorlog Frankrijk voor goed revolutionair maken en de revolutie over geheel Europa uitbreiden, om dus, als revolutionaire macht, de suprematie in Europa weder te verkrijgen, die Lodewijk XIV eens had bezeten.

Toen de eerste stoot mislukt was en ten gevolge van de vernieuwde heftigheid der revolutionaire stormen de koning was afgezet en de verbonden met loome schreden den inval in Champagne ondernomen hadden, kwamen nog andere herinneringen aan de politiek der Bourbons op, annexatie van België, Savoye en den linker Rijnsoever. Het was de tijd van Dumouriez, die de man niet was om ideale droomen te koesteren, maar voor Frankrijk positive winsten wilde verwerven. De reactie echter, die op deze eerste zegepralen volgde, de algemeene oorlogs-verklaring tegen Frankrijk ten gevolge van het ter doodbrengen van Lodewijk XVI en de opstand der departementen, sloegen al deze plannen den bodem in. Eerst toen de overwinningen van Jourdan en Pichegru, meer door de alles verlamme achterdocht van Oostenrijk en Pruisen tegen elkander, dan door de bekwaamheid en dapperheid der Franschen behaald, België weder in Fransche handen deed vallen en de Poolsche quaestie Pruisen dwong tot den vrede van Basel, eerst toen begon men in Frankrijk, de phrases van het schrikbewind moede, een vast plan in het oog te houden. Dat was uitbreiding van het Fransche grondgebied totaan den Rijn, gesteund op afhankelijke republieken. Het Directoire en Bonaparte waren het in dit opzicht eens. Bij den vrede van Campo Formio werd het verwezenlijkt.

De drang der omstandigheden had in 1793 geheel Frankrijk te wapen doen snellen, en de regeering had er gebruik van gemaakt om een staand leger te vormen, zooals de wereld er nog geen gezien had. Daarmede en met bekwame aanvoerders als Moreau en Jourdan en met het genie van Bonaparte verwezenlijkte Frankrijk het plan van Lodewijk XIV.

Hoewel inwendig zwaar geschokt, van zijn koloniën en zijn handel beroofd en gedwongen om zijn legers te doen leven van de contributiën der bezette landen, kon Frankrijk toch in 1797 als de eerste

mogendheid van Europa worden gerekend. Engeland kon het wel is waar niet treffen, maar het had het van het Continent gedreven, Spanje en Oostenrijk had het tot vrede gedwongen, Italië geheel onderworpen; zijn gebied reikte van de monden van de Schelde tot aan de Middellandsche Zee, langs den Rijn en over de Alpen; Duitschland, zoover het niet reeds was veroverd, wachtte sidderend de beslissing van den overwinnaar af. Maar hoewel het scheen dat Frankrijk thans bereikt had, waarnaar de Bourbons twee honderd jaar te vergeefs hadden gestreefd, stortte dit gebouw bijna dadelijk in, zoodra de voornaamste bouwmeester niet meer daar was om het met zijn ijzeren vuist te steunen. Nauwelijks was Bonaparte naar Egypte gegaan, of de oorlog brak op nieuw uit, thans zoowel voor het Europeesch evenwicht als tegen de Revolutie gevoerd. Maar de coalitie, die, niettegenstaande de bekwaamheden van Pitt, geen Willem III aan haar hoofd had, viel uiteen; Bonaparte keerde terug en bevestigde Frankrijk bij den vrede van Luneville in de plaats, waarop hij het bij dien van Campo Formio gesteld had. Hij had in 1800 volbracht wat Lodewijk XIV driemaal te vergeefs had beproefd.

Bij de politiek van Bonaparte, of laten wij liever zeggen, van Napoleon, behoeven wij niet lang stil te staan. Die politiek is geen Fransche, zij is een zuiver Napoleontische. Frankrijk was het werktuig, dat hem dienen moest tot het verkrijgen der universeele monarchie, niet in den zin van een suprematie, zooals Lodewijk XIV zocht te bereiken en zooals ook Karel V en Filips II voor het huis Habsburg hadden nagestreefd, maar in dien van de algemeene wereldheerschappij, zooals de koningen der Perzen, zooals Caesar en Alexander hadden nagejaagd. Hij maakte Frankrijk medeplichtig aan zijn plannen, maar het gaat niet aan daaraan de schuld te geven van zijn — men zou, wanneer de uitstekende uitvoering ze niet wettigde, bijna geneigd zijn te zeggen dolzinnige — plannen, ter vernietiging van de Pruisische en ter vernedering van de Oostenrijksche en Russische monarchie, ter verovering van Duitschland, Zwitserland en Nederland. Toch heeft ook Frankrijk veel deel gehad aan die politiek, het ondersteunde zijn keizer met heeler harte; het volk had er genoeg in het heerschende volk te zijn en vergat daarbij dat het zelf de slaaf was van een despoot, die eigenlijk niet eens Franschman was en wiens karakter even als zijn plannen ook meer Italiaansch dan Fransch waren; en wat meer zegt, het Fransche volk nam als het ware de overdracht van die politiek aan, en bewaarde het in zijn hart, ook in de dagen van zijn diepste vernedering, dat het eenmaal geheerscht had van den Weichsel tot den Guadalquivir. Het identificeerde zich met den keizer en stelde zich daardoor aansprakelijk voor al de gevolgen van zijn politiek. De reactie kwam, de revolutionaire krachten stonden thans tegen Napoleon, en hij viel en Frankrijk met hem. De vorsten van Europa, die toen de vruchten plukten van de overwinning,

door de volken behaald, herstelden alles ongeveer, zooals het was vóór 1792, en stichtten het Heilig Verbond om dien toestand te bestendigen. Maar zelfs in den tijd van vernedering, in 1814, toen de verbondenenen zoo pas den Franschen bodem verlaten hadden, zocht de Fransche politiek, thans geleid door een zoo bij uitstek praktisch staatsman als Talleyrand, althans iets van het verlorene te herwinnen in het geheime verbond, op het Weener congres door Oostenrijk, Engeland, Frankrijk en de kleine staten tegen Pruisen en Rusland gesloten. De terugkeer van Napoleon verhinderde de uitvoering hiervan en deed Frankrijk, dat onder Napoleon zijn bestaan slechts met de wapens in de vuist kon doen erkennen, na de korte worsteling in België op nieuw vallen. Gedurende eenige jaren was nu in Frankrijk geen buitenlandsche politiek mogelijk, daar elk zelfstandig optreden door de bondgenooten verhinderd werd. Eerst toen het voor de reactie beulendienst had verricht in Spanje, werd het weder als een groote mogendheid opgenomen en erkend, en kon weder een zelfstandig werken naar buiten plaats hebben.

In den tijd van de Revolutie en Napoleon was de Fransche politiek onwillekeurig de banen opgegaan van de Bourbons en had het niet alleen het doel van dezen bereikt, maar oneindig veel meer. Het was daardoor nog veel meer dan in de dagen, toen Willem III aan Lodewijk XIV de spits bood, de algemeene vijand en rustverstoorder geworden, die door iedereen verdacht werd van ieder oogenblik weder te zullen beproeven, wat het toen ondernomen had. Zoo was het algemeene wantrouwen de erfenis, die de Revolutie en Napoleon aan Frankrijk hadden nagelaten. Laat ons nu nog ten slotte zien in hoeverre dit verdiend was en in hoeverre Frankrijk heeft getoond dat het een goed en niet gevaarlijk lid was van de groote Europeesche staten-gemeenschap.

V.

DE RESTAURATIE, DE JULI-MONARCHIE EN HET TWEDE KEIZERRIJK.

Het is de gewoonte van vele Fransche schrijvers de handelingen van Napoleon tegen het overige Europa onverdeeld af te keuren, maar die van de Republiek te prijzen, die niets voor zich zelve wilde maar slechts het geluk der volken beoogde. Gelukkig begint de geschiedvorsching de revolutionaire legende even snel af te breken als zij dit met de Napoleontische heeft gedaan. De Republiek gedroeg zich in haar buitenland-sche politiek, vooral tegenover Duitschland en Italië, niet anders dan de Bourbons, maar hulde slechts in phrases van vrijheid en geluk wat deze trachtten te bedekken met den al te doorzichtigen sluijer van feodaal- en erfrecht. Napoleon deed niets dan deze politiek voortzetten in haar uiterste consequenties, en hoewel het niet waarschijnlijk is dat een republikeinsch Frankrijk dit zou hebben gedaan, is er in den

grond tusschen beider gedrag weinig verschil. Maar de Franschen hebben eenmaal aangenomen dat de veroveringen van de Republiek, België, Savoye en de linker Rijnsoever, en de daarmede verbondene suprematie over Nederland, Zuid- en West-Duitschland, Zwitserland en Italië hun van rechtswege toekwamen, terwijl zij het bezit van Danzig en Hamburg, van Triëst en Ragusa, van Saragossa en Lissabon een even groote dwaasheid vinden als de overheersching van Indië of Mexico. De revolutie hielp daarom de Bourbonsche politiek wortel schieten in de geheele natie, en van 1815 tot 1870 was er geen echte Franschman of hij vond het natuurlijk en weldadig voor de wereld, wanneer Frankrijk de verovering van die landen eenmaal weder ondernam. Gelukkig was de regeering gewoonlijk verstandiger, en wanneer zij dat niet was, waren de krachten van den staat zoo gering, of de toestand zoo verward, dat de onderneming moest opgegeven worden. Men moet daarom de buitenlandsche politiek van de regeering en van de natie wel onderscheiden.

De restauratie-regeering was er van den beginne af aan op bedacht om Frankrijk weder de plaats onder de groote mogendheden te doen innemen, die het in het midden der voorgaande eeuw had bezeten; zij handelde daarin volkomen goed en rechtvaardig. Een volk, zoo talrijk en een zoo groot, gunstig gelegen en vruchtbaar land bewonend als de Franschen, had recht om onder de groote mogendheden te worden gerekend, en het ging niet aan het uit te sluiten van den raad, waarin men gewoon was het lot van Europa te beslissen. Behalve dat men de onwaardige rol, in Spanje gespeeld, moet betreuren, waardoor het gouvernement de witte vlag door goedkoope overwinningen zocht te verheerlijken en tevens het liberalisme trachtte te vernietigen, kan men de handelwijze van de restauratie tegenover het buitenland niet laken. Frankrijk was nog te zwak om een beslissende stem uit te brengen, maar sterk genoeg om, verbonden met andere mogendheden, met nadruk op te treden, zooals b. v. in de Oostersche quaestie. Maar evenals alle volgende regeeringen was ook die der restauratie belast met een vloek; zij was de regeering van een partij, niet van de geheele natie, voor haar was steeds het eerste en voornaamste, zich in het gezag te handhaven; meer daartoe dan ter bevordering van het belang van Frankrijk, strekten alle maatregelen van buitenlandsche politiek. Men weet thans hoe het reactionaire ministerie Polignac zelfs niet voor een oorlog om de Rijn grenzen zou terug gedeinsd zijn, om de natie maar bezig te houden, even als het deze door de expeditie tegen Algiers trachtte te verblinden en door wapenroem en verovering te vleien. Maar bij de toenmalige omstandigheden was dit niet mogelijk; in de Juli-dagen wierp Frankrijk het gehate juk der Bourbons af.

Zelden heeft een regeering in Frankrijk meer moeite gehad met haar buitenlandsche staatkunde dan die van Lodewijk Filips.

Door de revolutie op den troon gebracht, werd van hem geëischt

dat hij de politiek zou volgen van de Republiek, de politiek van verovering onder den fraaiklinkenden naam van bevrijding der volken. De Belgische en Poolse revoluties dreigden Frankrijk te zullen wikkelen in een oorlog met geheel Europa. De koning en de klasse, die hem tegen het volk steunde, de bourgeoisie, waren daar geenszins toe geneigd, maar zochten slechts Frankrijks materiele hulpbronnen te ontwikkelen en voerden even als Engeland slechts strijd, wanneer de handels-belangen of het aanzien van Frankrijk in het buitenland in gevaar waren. Zij waren ongezind iets in de waagschaal te stellen voor de vervulling van wenschen, die hun oorsprong hadden in den revolutionairen en Napoleontischen tijd. Zij zochten door de volledige onderwerping van Algerië, door maritime expeditiën, die de bescherming van Fransche belangen ten doel hadden, zonder eenige andere mogendheid te kwetsen, het militaire eergevoel der Franschen te voldoen, en zij weken terug, wanneer, zooals b. v. in de Oostersche quaestie in het jaar 1840, een Europeesche oorlog het gevolg van hun politiek zou zijn geweest. Met dat al wisten zij de macht en den invloed van Frankrijk uit te breiden en het een meer zelfstandige positie te verschaffen dan de restauratie had gedaan. Wel riep het zelfgevoel van de natie zoo nu en dan luide om oorlog, om herwinning der Rijn grenzen, om wraak voor Waterloo, en voerde de regeering ook soms een hoogen toon, alsof zij gereed was aan het hoofd der natie tegen het overige Europa te marcheeren, maar iedereen wist dat het maar komediespel was om het volk bezig te houden. En daar niemand er belang bij had om Frankrijk aan te tasten, zou het mogelijk zijn geweest dien toestand van Europeeschen vrede zeer lang te handhaven, wanneer niet de Februari-revolutie den Juli-troon had omvergeworpen.

De Voorloopige Regeering van 1843 en het haar opvolgende Uitvoerend Bewind onder Cavaignac hadden veel te veel te doen met de binnenlandsche politiek om zich met het buitenland te bemoeien. Tegenover de Italiaansche revolutie was hun houding twijfelachtig, het absolute overwicht van Oostenrijk in Italië kwam hun minder gevaarlijk voor dan de vorming van een machtigen staat, maar tevens konden zij hun beginselen niet ontrouw worden, en zij bleven dus werkeloos. Nog minder lieten zij zich in met de Duitsche quaestie, waaruit een eenigszins stabiel gouvernement de grootste voordeelen voor Frankrijks overwicht had kunnen trekken. Voor Europa in vele opzichten een geluk, want een krachtig optreden van Frankrijk tot redding van de democratische beginselen zou een toestand hebben te voorschijn geroepen, nog veel ellendiger dan die de reactie van 1849 te weeg bracht, en het liberalisme in een strijd hebben gewikkeld met de nationale belangen van menigen staat. De door Frankrijk beschermde vrijheid is nog nergens een gezonde vrijheid geweest.

Eerst na den tweeden December kreeg de Fransche politiek weder

dat historisch belang, hetwelk haar in de dagen van Richelieu en Lodewijk XIV en van de Revolutie eigen was, ja een grooter belang dan in de Revolutie en onder Napoleon I, omdat zij niet zoo zuiver aggressief was. In den naam der vrijheid had de Nationale Conventie allen vorsten den oorlog aangedaan, alle oorlogen van Napoleon hadden niet alleen de uitbreiding van Frankrijks overwicht, maar ook die van zijn grenzen ten doel; het bezat in Engeland een vijand, die nooit rustte, en elke vrede was bijna zeker de voorbode van een nieuwen oorlog.

Maar met het tweede keizerrijk was het anders. Napoleon III zocht de staatkunde van Lodewijk Philips, handhaving van den vrede en bevordering der welvaart, te verbinden met het streven naar een overwicht op het overige Europa, en men kan niet ontkennen dat hij dit doel op meesterlijke wijze wist te bereiken, door zijn verbond met Engeland en den Krim-oorlog. Nooit is Frankrijks macht werkelijk grooter en solider geweest dan op het tijdstip van den Parijschen vrede van 1856. Het stond aan het hoofd van Europa en schreef aan het machtige Rusland de wet voor onder de toejuichingen van liberalen en reactionairen, zonder dat een der groote mogendheden haar belang hierdoor gekwetst zag, of het evenwicht van Europa in gevaar meende te zien, terwijl tevens de ijdelheid der natie zoo goed was bevredigd als dit door een verovering van den linker Rijnsoever had kunnen geschieden. Maar de loop der gebeurtenissen liet niet toe dat Napoleon op dit standpunt bleef staan, hij dwong hem tot een optreden in Italië, 't geen het begin was van een revolutionaire beweging, geheel éenig in haar soort. Het is zeker dat Napoleon den oorlog van 1859 begon om, even als zijn oom, den Franschen invloed in Italië te vestigen in plaats van den Oostenrijksche, en tevens om het liberalisme door eene goedkoope concessie te bevredigen.

Door de Romeinsche expeditie van 1849 was aan de Oostenrijksche alleenheerschappij een sterke schok toegebracht. Haar nu geheel te vernietigen, Italië onder Fransch patronaat te brengen, er een aantal vasalstaten op te richten, zooals Napoleon I dat gedaan had in 1796, was het doel van den oorlog van 1859. Maar de nationaal-revolutionaire beweging was thans te sterk. Reeds de omwenteling van Mid-den-Italië was onafhankelijk van Frankrijk geweest, die van het Zuiden was voor het protectoraat een doodelijke slag. In plaats van een van Frankrijk afhankelijk statenbond, ontstond een betrekkelijk machtige eenheidstaat, die wel in zijn verdere ontwikkeling den verlammen den invloed van Frankrijk ondervond, maar zich toch, zooals in 1866 bleek, aan een bepaalde voogdij onttrok. Van dien tijd af begon het geluk de pogingen tot uitbreiding van den Franschen invloed te verlaten. De interventie in Syrië bleef krachteloos, de expeditie naar Mexico was een geheel mislukte, het land op veel bloed en geld te staan komende onderneming, welke in haar gevolgen voor de regeering allerverderfelijkt werd. Slechts in het verre Oosten, in China, in Japan, in

Achter-Indië gelukte het den Franschen invloed te vestigen en de alleenheerschappij der Engelschen op commercieel gebied te vernietigen. Maar overigens was Frankrijk volkomen geïsoleerd.

Het denkbeeld van een Duitschen oorlog, die, naar het scheen, door den Italiaansche zou zijn veroorzaakt, wanneer Napoleon niet, terugdeinzende voor een ongelijken strijd, den wapenstilstand van Villafranca had gesloten, had in Frankrijk de begeerte naar de Rijn grenzen, in Europa en vooral in Duitschland de achterdocht weder opgewekt. Dat Frankrijk zich de erkenning van Italië als het ware liet afkopen door den afstand van Savoye en Nizza, deed de herinnering aan de vroegere Fransche politiek herleven, en de volgende gebeurtenissen versterkten die gedurig. En ondertusschen wist Pruisen de Duitsche quaestie te beslechten zonder dat Frankrijk er zich mede kon bemoeien. Voor de strijdvaardige massa's van het Pruisische leger week Frankrijk schuw terug, en de pogingen, die het deed om een aandeel in den buit te krijgen, droegen er niet toe bij om het in de oogen van Europa te verheffen. Hoe sterker Duitschland werd, hoe meer de eenheid haar voltooiing naderde, des te heftiger werd de drang van het Fransche volk om door geweld de oude Fransche suprematie te herstellen. In 1870 gaf de regeering toe en sloeg den weg in van Lodewijk XIV, van de eerste Republiek en den eersten Napoleon. Zij vond er haar ondergang in en Frankrijk zijn vernedering, dat door het vereenigde Duitschland een grooter, geweldiger en smadelijker nederlaag leed dan het ooit door eenige coalitie had ondergaan. Dat was het einde van het toepassen van een oude staatkunde op nieuwe toestanden.

—

Het zij ons vergund in het kort te resumeeren wat wij in deze bladzijden hebben neergeschreven.

Frankrijk is gedurende twee en een halve eeuw de staat geweest, van wiens bewegingen het lot van Europa afhing. Dit lag aan zijn eenheid van grondgebied en bevolking en zijn daardoor opgewekte kracht. Frankrijk was ongetwijfeld de machtigste staat van Europa. Het gebruikte die macht, zooals natuurlijk was, om zijn grenzen te verbeteren, om de verwante volks-elementen, die het omgaven, aan zich te trekken. Dat was een natuurlijke politiek, evenals het van zelf sprak dat het zijn macht zocht te bevestigen, door zijn naburen in een toestand van onmacht te houden. Uit den verdedigingsoorlog tegen de overmacht van het huis Habsburg ontstonden als van zelf de aanvallende oorlogen tegen ditzelfde huis, en, toen die aanvankelijk voorspoedig waren, de pogingen van Lodewijk XIV om de suprematie van Frankrijk over Europa te vestigen. Wij hebben aangetoond hoe de wijze, waarop Louvois dit ondernam, geheel Europa tegen Frankrijk in het harnas joeg, en hoe dit eerst den vrede van Rijswijk en daarna

dien van Utrecht ten gevolge had, waardoor Frankrijk werd gedwongen zich te scharen naast en niet boven de andere mogendheden. Wij hebben met opzet gezwegen van de andere staten, hoe de meer dan verdubbelde macht van Engeland en Oostenrijk, hoe het zinken van Nederland en het opkomen van Pruisen, voor Frankrijk zooveel redenen waren om zijn politiek te wijzigen. Wij hebben aangetoond dat de staatkunde van Richelieu, Mazarin en Lionne een natuurlijk gevolg waren van den toestand van Europa en Frankrijk, en dat zij, hoe gevaarlijk ook voor Europa, toch niet aan de Franschen kan verweten worden; dat echter zoowel de staatkundige gedragslijn van Louvois als de dynastieke politiek van Lodewijk, die tot den Spaanschen successie-oorlog leidde, onverdedigbaar waren en voor Frankrijk niet alleen voor het oogenblik, maar ook voor later allertreurigste gevolgen hadden; hoe in de 18de eeuw, met uitzondering van den tijd van Lodewijks XV minderjarigheid, telkens zwakke pogingen werden aangewend om die politiek te doen herleven, en hoe het ook deze was, die door de Revolutie en door den eersten Napoleon gevolgd werd, die haar slechts in een ander kleed hulden en tot de uiterste consequentiën doordreven; hoe eindelijk het weder opvatten van die staatkunde door Napoleon III eerst tot Frankrijks isolement en toen tot zijn ondergang leidde.

Frankrijk is nog steeds, als het ten minste gelukken mag er weder een eenigszins stabiel gouvernement te vestigen, waar Frankrijk altijd door zijn innerlijke natuur bovenal behoefte aan heeft, een machtige staat en zelfs meer dan dat, nl. een machtige natie, die door haar woonplaats en karakter als het ware gedwongen is een grooten invloed op Europa uit te oefenen. Het heeft dat ten allen tijde gedaan, het minst echter, wanneer het die onzalige traditioneele politiek volgde, die het tweede keizerrijk van het eerste, dit van de Republiek, deze weder van de monarchie had overgenomen, en die niets is dan een verwrongen voortzetting van de staatkunde van Richelieu. Altijd heeft die politiek aan Frankrijk even veel nadeel toegebracht als aan Europa; wel heeft zij zoo nu en dan haar doel bereikt, maar telkens ook een reactie te voorschijn geroepen, die niet alleen de vruchten van de overwinning wegnam, maar ook de natie zwaar trof, haar soms meer kostte dan zij voor een oogenblik had kunnen winnen.

Thans, nu een éenig Duitschland, en een éenig Italië Frankrijk begrenzen, is het voortzetten van die staatkunde een onmogelijkheid geworden, omdat zij, behalve op de innerlijke sterkte van den staat, ook op de zwakheid van den nabuur was gegrond.

Wanneer Frankrijk dus geen zelfmoord plegen en zich vernietigen wil door pogingen om dezelfde macht te herkrijgen, moet het voortaan een andere staatkunde volgen, en trachten op andere wijze weder te worden, waartoe de natuur het heeft bestemd, nl. het bewegende element in Europa, het volk van den vooruitgang. Of dit waarschijnlijk is? Wij vreezen van neen. De gevolgen van de veroverings-politiek, de

ijdelheid des volks, zijn gebrek aan zelfkennis en zijn gewoonte zich de zaken tegen beter weten aan in een verkeerd daglicht voor te stellen, gevoegd bij de talloze gevaren, die van binnen dreigen, in de sociale quaestie bovenal, die daar steeds tot nieuwe ellende leidt, dat alles zijn zoo veel hinderpalen voor een regeneratie der staatkunde, die alleen dan kan plaats hebben, wanneer zij vergezeld gaat van een regeneratie des volks.

Haarlem, December 1871.

P. L. MULLER.

GESCHIEDENIS VAN DEN DAG.

Er is een tijd geweest, dat men gelooven kon, dat de Spanjaarden hun nationale ingenomenheid zouden overwinnen, en de Italiaansche dynastie vasten wortel zou schieten. 't Was het vorige jaar, Juli, toen alle pogingen om weder een coalitie-ministerie samen te stellen, mislukten, en Zorilla, een man met een vast liberaal karakter, een nieuw kabinet bijeenbracht, dat bestond uit mannen van één richting, liberalen, of zooals men dat in Spanje noemt, Progressisten. Zorilla belastte zich met het voorzitterschap van het Ministerie en met Binnenlandsche Zaken; Cordova kreeg Oorlog; Montero Rios, Justitie; Ruiz Gomez, Financiën; Madrazo, Openbare Werken, enz.

Algemeen was men van oordeel, dat Zorilla de hand aan 't werk zou slaan en de zoo dringend noodige hervormingen tot stand brengen; van de ondersteuning der democraten verzekerd, kon Zorilla, indien het staatschip met beleid werd bestuurd, rekenen op een meerderheid in de Cortes.

Van vele kanten ontving het Ministerie gelukwenschingen, wat trouwens geen verwondering baart, wanneer men in aanmerking neemt, dat de groote steden in Spanje bijna zonder onderscheid liberaal of zelfs republikeinsch zijn. Zorilla beschaamde de verwachting, die men van hem koesterde, niet; in de Cortes ontvouwde hij zijn programma; hij wenschte streng vast te houden aan de Grondwet, eerbiediging van de daarin toegekende rechten; een wet tot invoering van rechtbanken van gezworenen werd toegezegd, terwijl de maatschappelijke orde tot elken prijs zou worden gehandhaafd; aan de eendracht tusschen Staat en Kerk werd groot gewicht gehecht, maar ook hier zouden de door de Cortes goedgekeurde hervormingen de onwrikbare grondslag blijven.

Zorilla verzocht de Cortes uiteen te gaan, opdat het Ministerie in de gelegenheid zou zijn zich voor zijn gewichtige taak voor te bereiden; hieronder werd in de eerste plaats genoemd het indienen van een begroting, waarbij de inkomsten en uitgaven het evenwicht hielden. Wat inzonderheid den bijval van de Cortes verwierf, was de verzekering, dat aan de omkoopbaarheid, luiheid en onbekwaamheid van de ambtenaren een einde zou worden gemaakt en belangrijke bezuinigingen worden ingevoerd; Zorilla begon op dit laatste punt zeer praktisch met zijn eigen persoon; de post van 20000 gulden voor den president-minister werd geschrapt; buitendien zou deze voortaan geen vrije woning meer genieten. Leeringen wekken, voorbeelden trekken.

Zorilla was geen militair — in Spanje een zeldzaamheid voor het hoofd der Regeering. Een groot aantal hoofdofficieren meende nu, dat zij, ouder gewoonte, hun ontslag moesten indienen; immers, zij hadden hun positie te danken aan de gunst van het vorige Ministerie en hun radicaal was derhalve vervallen. Zorilla verzocht de heeren hun verzoek om ontslag in te trekken, daar het Ministerie, schoon uit progressisten samengesteld, geen partij-politiek wenschte te volgen bij de benoeming van militaire ambtenaren. In een circulaire aan de gouverneurs der verschillende provinciën zette Zorilla die voor Spanje ongehoorde beginselen nader uiteen.

Een tweede circulaire van Zorilla had betrekking op de aanstaande reis des Konings naar Valencia, Barcelona en Saragossa; de Minister verzocht, dat onnoodig vertoon van hulde door het aanrichten van kostbare feesten achterwege zou blijven; de Koning verlangde alleen zijn volk te leeren kennen en door het volk gekend te worden. Tevens werd een algemeene amnestie afgekondigd voor alle politieke misdrijven. De republikeinsche partij betuigde haar ingenomenheid met deze eerste regeeringsdaden en beloofde haar ondersteuning, al kon men zich niet ontveinzen, dat een monarchale regeering de consequente verwerkelijking van de liberale beginselen in den weg stond; de republikeinsche bladen in de provinciën, die de Koning zou bezoeken, spoorden hun lezers aan om bij de komst van Amadeo zich fatsoenlijk en beleefd tegenover den Koning te gedragen.

De reis van den Koning slaagde dan ook boven verwachting; van Madrid uit verspreidde zich de mare van de beminnelijkheid van Vorst en Vorstin, hun vrij, ongedwongen, burgerlijk optreden, dat den aangenaamsten indruk maakte op ieder, die met hen in aanraking kwam. Een onafzienbare volksmenigte riep den Koning op het spoorwegstation te Madrid het vaarwel toe; de reis voerde eerst over Albacete naar Valencia; aan alle stations werd halt gehouden en de Koning met de meeste geestdrift begroet. Was de mate van geestdrift verschillend, — Murviedro en Tortosa muntten door haar gastvrijheid inzonderheid uit, — nergens werd een wanklank vernomen, en toen bij de voorstelling van een stierengevecht te Valencia iemand *viva la democracia* riep, vond

hij geen enkele navolging, zoodat de republikeinsche omroeper er verschrikt bijvoegde *de nuestro Rey*, wat met daverende toejuiching werd ontvangen. De éenige vreugdverstoorders te Valencia waren weder de Zwarten: toen de Koning de hoofdkerk binnentrad, hadden de geestelijken zich verwijderd, waarop de Koning zich omkeerde en met zijn gevolg een kleine kerk bezocht.

Te Saragossa hield de burgemeester Jozé Mariné wel een republikeinsch gekleurde, maar toch goed gemeente toespraak. Den meesten indruk maakte te Logrono de toespraak, waarmee Espartero den Koning welkom heette; »mijn degen», sprak de grijze generaal, »is steeds bereid de vrijheid en den wil des volks te verdedigen. Wanneer het noodzakelijk is, zal mijn degen worden getrokken om het leger te helpen de dynastie van Savoye te verdedigen.»

Den 1sten October kwam de Koning weder te Madrid terug, wederom hartelijk ontvangen door de overgrootste volksmenigte. Niemand dankbaarder dan de Koningin, die afgaande op de sombere voorspellingen van de oppositiebladen, duizend angsten over haar man had uitgestaan. Het zekerst bewijs voor den terugkeer van het algemeen vertrouwen in den nieuwen toestand in Spanje, was de intekening op de nieuwe Spaansche leening, waartoe de Regeering door de Cortes gemachtigd was.

Een ding ontbrak nog aan de nieuwe dynastie, de goede verstandhouding met den Paus; dubbel moeilijk was 't die tot stand te brengen; Amadeo was de zoon van den grooten Kerkberoover, den geëxcommuniceerden Koning van Italië, en de moderne Spaansche constitutie, door Amadeo bezworen, was den Paus een doorn in 't oog. De Regeering vermeed zooveel mogelijk het Vaticaan aanstoot te geven, en men kon van geluk spreken, zoolang de Onfeilbare geen vijandigen stap deed tegen de nieuwe dynastie. De Spaansche bladen, die de oude dynastie waren getrouw gebleven, deelden wel een uitspraak mede van den Paus, waarbij deze zou verklaard hebben op bijbelsche, historische en kanonieke gronden, dat Isabella en haar zoon de wettige eigenaren waren van den Spaanschen troon, maar men had reden dit stuk te houden voor een partij-manoeuvre van de aanhangers van de ex-koningin, daar er bij verzekerd werd, dat de Paus van de rechten van Don Carlos niets wilde weten. De aanhangers van den laatste troostten er zich mede, dat, wanneer zij zich zelf hadden geholpen en hun pretendent als Katholieke Koning den Spaanschen troon beklommen, het den Paus en zijn dienende geesten, de Jezuiten, niet moeilijk zou vallen andere bijbelsche, historische en kanonieke bewijzen op te duiken voor de rechten van Don Carlos.

De Regeering hield zich geheel neutraal bij de quaestie over het onfeilbaarheidsdogma. Eenige geestelijken namen uit dat monster-dogma aanleiding om de Spanjaarden op te roepen tot een hervorming van de Roomsche Kerk op den grondslag van het Evangelie; zij drongen aan

op scheiding van Staat en Kerk, benoeming van de geestelijken door verkiezing, afschaffing van de Latijnsche taal bij den eeredienst en van het coelibaat. Men verlangde tevens de oprichting van een nationale Spaansche Kerk om de gevolgen te keeren van het ultramontanisme, waardoor de Christenen of grof bijgeloovig of geheel ongelooovig werden. Aan sympathie voor Döllinger ontbrak het niet, maar de beweging droeg in Spanje veel meer anti-Roomsch karakter dan bij de Oud-Katholieken in Duitschland.

Een der eerste gevolgen van deze beweging was, dat de hoogere geestelijkheid een meer vijandige houding aannam tegen de nieuwe staatsinstellingen; de aartsbisschop van Madrid vaardigde een mandement uit, waarin de toediening der sacramenten verboden werd aan die Katholieken, die hun huwelijk alleen door den burgerlijken ambtenaar deden sluiten en niet openlijk berouw toonden over hun afdwaling.

Het eenigste, waardoor de Regeering aanstoot gaf, was de aanschrijving van Zorilla, dat een gedeelte van de kerkhoven moest worden afgezonderd voor de niet-Katholieken; de bisschop van Cadix was daarover zoo verontwaardigd, dat hij een mandement uitvaardigde over de goddeloosheid van een wet, waarbij de stoffelijke overblijfselen van Joden, Mooren, afvalligen, ketters en menscheneters, in den gewijden Godsakker werden binnengesmokkeld. Zelfs in Spanje echter oefenden die pogingen tot herleving van de middeleeuwsche onverdraagzaamheid weinig invloed uit; enkele bisschoppen zooals die van Almeria verklaarden, dat zij ook in dit opzicht het bijbelsch gebod zouden opvolgen van onderdanig te zijn aan de wereldlijke overheid.

Had men dus geen reden om Spanje een betere toekomst te voorspellen? Ongelukkig genoeg waren het weder de partijhoofden, die door hun ijverzucht en egoïsme den geregelden gang van zaken verstoorden en alle goede verwachtingen in duigen deden storten.

Olozaga, president der Cortes, was op zijn dringend verzoek weder tot gezant te Parijs benoemd. De keuze van den president der Cortes geschiedt gewoonlijk op aanwijzing van het Ministerie, en de weigering van den ministerieëlen candidaat heeft steeds de ontbinding van de Cortes of het aftreden van het Kabinet ten gevolge. Het Ministerie stelde Rivero voor, die vroeger tot de democratische partij behoorde, maar zich bij het Ministerie had aangesloten. Van de andere zijde werd Sagasta als candidaat gesteld, waarmee het Ministerie weigerde in te stemmen, en met recht. Zorilla, de president-minister, is een eerlijk, openhartig staatsman, die een eerlijke liberale staatkunde wenschte te volgen; Sagasta, schoon behoorend tot de progressisten of liberalen, leefde echter met zijn eigen partij in den laatsten tijd op een zeer gespannen voet, tengevolge van zijn weifelende houding; zoo verklaarde hij zich o. a. tegen de vrijheid van eeredienst. Het karakter van dezen staatsman boezemde derhalve weinig vertrouwen in; hij heeft een

kameleonsnatuur, en zijn eerezucht beslist voor een goed deel over zijn staatkundige overtuiging. De houding van Sagasta werd nog meer verdacht tengevolge van het besluit van de clericale of Carlistische partij om zijn candidatuur te ondersteunen. Vóór de opening der Cortes werden voorloopige vergaderingen gehouden, waarop het heftig toeging. Met het vooruitzicht van de ondersteuning der Carlisten en de persoonlijke vrienden van Sagasta kon de gezamenlijke oppositie, bestaande uit de Unionisten en de anti-dynastieken, zich van de overwinning verzekerd houden. Sagasta bood aan zich terug te trekken, indien ook de ministerieële candidaat Rivero dit deed; deze weigerde echter. Een poging tot een vergelijk door de candidatuur van Serrano, het hoofd der dynastieke Unionisten, mislukte eveneens; Zorilla weigerde deze transactie aan te nemen, en met volle recht; wilde hij de door hem ontworpen hervormingen met eenige kans op een goeden uitslag ten uitvoer brengen, dan moest hij kunnen verzekerd zijn van de onbepaalde ondersteuning van den voorzitter der Cortes, en de op politiek gebied weinig beteekenende Serrano, die niet eens tot de progressisten behoorde, bood weinig vooruitzicht aan; zulk een benoeming geleek meer naar den ouden bemiddelingsweg; de herstelling van een coalitie-ministerie.

Beide partijen bleven dus bij hun eischen volharden; den 3^{den} October viel de beslissing: Sagasta werd met 123 tegen 113 stemmen tot president van de Cortes verkozen; het Ministerie Zorilla diende zijn ontslag in. De progressisten trachtten zonder onderscheid Zorilla van zijn besluit terug te brengen, maar zonder succes, deze bleef weigeren.

Moet men naast de persoonlijke reden ook een politieke verklaring vinden voor het verschil over de verkiezing van den president der Cortes en daarbij voor de oppositie tegen Zorilla; dan komt men, vooral met het licht dat de latere gebeurtenissen geven, tot het resultaat, dat de liberale richting van Zorilla een deel der progressisten te liberaal was; van dat oogenblik dagteekent de scheiding van de progressisten in twee partijen, de Zorillistische progressisten, d. i. zij die het liberale programma consequent wilden ten uitvoer brengen, en daarom den naam verwierven van radicalen, — en Sagastistische progressisten, die men oud- of gematigd-liberalen kan noemen.

De scheuring dezer partij is vooral daarom van gewicht, omdat de progressisten het zijn, die vroeger onder aanvoering en leiding van Prim, Amadeo tot Koning hebben laten uitroepen. Tengevolge van de verdeeldheid dezer partij verloor de Koning zijn machtigsten steun, althans onder de oude vrienden, en het scheen geraden naar nieuwe om te zien, indien hij straks niet geheel geïsoleerd wilde staan. Wellicht dat de intimiteit tusschen de aanhangers van Zorilla en de democraten, zelfs de republikeinen, een deel der progressisten heeft teruggeschrikt of bevreesd gemaakt, en Sagasta als een behendige staatskunstenaar van die stemming heeft gebruik gemaakt om aan het hoofd te komen van

een eigen partij, wat hem naast Zorilla nooit zou kunnen te beurt vallen.

De Unionisten — schoon zij hun naam ontleenen aan de »liberale unie», de vertegenwoordigers van meer conservatieve beginselen (*) — waren tengevolge van de koningskeuze verdeeld geraakt; een gedeelte volgde Canovas del Castillo en zouden als aanhangers van Alphonso, Isabella's zoon, de legitimisten kunnen worden genoemd; een ander deel bleef onder Rios Rosas de candidatuur voorstaan van Montpensier, terwijl een derde, het aanzienlijkste deel, zich de keuze van Amadeo liet welgevallen; toen de naam van radicalen voor de aanhangers van Zorilla was uitgevonden, sloten de Unionisten zich weder bij elkander aan; uit haat tegen de radicalen vergaten zij hun afkeer van de dynastie.

De benoeming van een nieuw Ministerie was derhalve na de aftreding van Zorilla hoogst moeilijk, indien de parlementaire gewoonte moest worden gevolgd om het nieuwe kabinet te nemen uit de meerderheid. De stemming stond 120 tegen 113, maar met deze meerderheid was weinig aan te vangen; zij was klein en bestond uit zeer heterogene bestanddeelen, waaronder vooral de clericale, reactionaire Carlisten dienen in het oog gehouden te worden; de minderheid was minder verdeeld dan de meerderheid; zij bestond uit aaneengesloten progressisten en republikeinen.

Sagasta was de man, die bij voorkeur door den Koning in deze moeilijke omstandigheden werd geraadpleegd. Hij kon moeielijk zich zelf opwerpen als samensteller van het nieuwe kabinet; zijn eerezucht zou dan te zeer aan het licht zijn gekomen. Hij wees op den ouden Espartero, een man wiens naam aan de verdeelde partijen wellicht ontzag zou inboezemen. Maar Espartero weigerde op grond van zijn hoge jaren. Nu kwam een ministerie tot stand van tamelijk onbekende grootheden; indien men het een politieke kleur wilde geven, dan was het een Ministerie van gematigde progressisten; als president fungeerde admiraal Malcampo, alleen bekend omdat hij in September '68 het bevel voerde over het fregat in de haven van Cadix, waarvan de bemanning het sein gaf tot de omwenteling, die op de onttrooning van Isabella uitliep; Malcampo belastte zich tevens met Marine; de man stond bekend als geheel ongeschikt voor de betrekking, waartoe hij geroepen werd; hij was noch een goed spreker, noch administrateur, noch met organiseerende talenten toegerust. De eenige man, die iets beteekende, was de Minister van Binnenlandsche Zaken, Candau; de Minister van Financiën, Angulo was alleen bekend door zijn speculatie in huizen; van andere financieële zaken had hij geen begrip; Balaguer nam Koloniën op zich; vroeger was hij directeur der telegrafie, laatst redacteur van een te Barcelona uitgegeven dagblad; zijn verdienste bestond in een vrij uitgebreide kennis van literatuur zoo Spaansche als vreemde. Generaal Bassoli, vroeger gouverneur van Madrid, werd Minister van Oorlog, Colmenares van Justitie, Robledo van Openbare Wer-

(*) De „liberale Unie” werd in '65 opgericht door O'Donnel.

ken. Het liet zich aanzien, dat het nieuwe Kabinet niet lang zou leven; wellicht waren juist mannen van zoo weinig beteekenis gekozen, omdat Sagasta zich het licht niet wilde laten betimmeren en vooral meester blijven van den toestand; als president der Cortes was en bleef hij vooreerst de spil, waarop het roer van staat zich draaide.

De nieuwe president-Minister Malcampo verklaarde bij zijn optreden in de Cortes, dat hij gekomen was om het programma der progressisten, derhalve van zijn voorganger, voort te zetten; de Grondwet te doen eerbiedigen en bezuinigingen in te voeren zou het hoofdwerk zijn van het Ministerie. Iedereen begreep dat men hier slechts met woorden te doen had, en het Kabinet wel degelijk een andere kleur droeg dan het voorgaande; trouwens de naam van progressist kan even rekbaar gemaakt worden als die van liberaal en conservatief. Eenige dagen na het optreden van het nieuwe kabinet stelden de progressisten en democraten dan ook een motie van wantrouwen voor van den volgenden inhoud: »De Cortes zien met ontevredenheid een Regeering voortduren, die noch de talrijkste partij des lands vertegenwoordigt, noch tracht te beantwoorden aan het streven der Kamer.»

De minister Candau verzocht de vergadering het voorstel tot een punt van discussie te maken, opdat er licht zou worden verspreid over den bestaanden toestand. Het voorstel werd aangenomen, maar een tegenvoorstel om de motie van wantrouwen van de progressisten niet in overweging te nemen met slechts 173 tegen 118 stemmen verworpen. Aangezien de Regeering eenige dagen te voren reeds met 193 tegen 83 stemmen (zonder de radicalen, die zich van de stemming onthielden) een nederlaag had geleden door de aanneming van een motie van wantrouwen ter zake van haar houding tegenover de Internationale, meende zij dat het tijd was om weer heen te gaan. De Koning, waarschijnlijk geen kans ziende om in de gegeven omstandigheden een nieuw Ministerie bijeen te krijgen, verzocht het Kabinet aan te blijven en liet den 16^{den} November de Cortes uiteen gaan. Het besluit werd zonder tegenspraak opgevolgd; onder den kreet van: leve de Koning! werd de zitting gesloten.

Dit was echter slechts een noodmiddel om de oplossing der quaestie te verschuiven; het was duidelijk dat de crisis moest voortduren, en geen vaste toestand weder zou worden geboren, zoolang de progressisten verdeeld waren. Vooral daar de antidynastieken verdeeld waren, Alphonsisten, Montpensieristen, Carlisten, kon de progressistische partij door haar talrijkheid en gedeeltelijk gesteund door de democraten en republikeinen, steeds de meerderheid vormen en op staatkundig gebied niet alleen preken maar ook handelen. Een flinke liberale politiek was tevens het meest overeenkomstig de intellectuele meerderheid des lands; de meeste groote steden zijn geavanceerd liberaal of republikeinsch, en de ervaring had geleerd, dat een Minister als Zorilla de wenschen dier meerderheid bevredigde. De tegenstanders van deze staatkunde vindt men

meest op het platteland, bij de domme boerenbevolking, die zich door even domme als fanatieke priesters nog steeds laat leiden even als in de middeleeuwen. De weldenkenden onder de liberalen meenden dan ook nog een poging te moeten aanwenden om de progressisten weder bijeen te brengen, te meer daar men recht had te onderstellen, dat het verschil meest van personeelen aard was; men koos een commissie, samengesteld uit mannen, die algemeen het vertrouwen bezaten; deze zouden de punten van verschil onderzoeken en daarna voorstellen indienen tot een hereeniging. De aanhangers van Zorilla verklaarden, dat zij zich onbepaald zouden onderwerpen aan de uitspraak van dit scheidsgericht; de Sagastisten echter schenen van het begin af moeielijkheden te willen opwerpen om de verzoening te verhinderen; zij verklaarden wel geneigd te zijn tot hereeniging, maar onder bepaalde voorwaarden, en wel van dien aard, dat de Zorillisten zich onmogelijk daaraan konden onderwerpen; zoo zouden deze o. a. moeten beloven het bestaande wrakke Ministerie te zullen steunen in de quaestie betreffende de Internationale en de begroting. Vooral het eerste punt was een wêloverlegde strik om de Zorillisten van den steun van de mannen der uiterste linkerzijde te berooven. De jury verklaarde dan ook dat er op deze wijze niets van een verzoening kon komen; inderdaad stond de eisch van de Sagastisten gelijk met de vordering, dat de Zorillisten eenvoudig tot hen zouden overkomen.

Sagasta moest gewichtige redenen hebben om in de gegeven omstandigheden dus te handelen; slechts de kleinste helft der progressisten was hem gevolgd; waar zou hij steun vinden om zich staande te houden? Een man als Sagasta, wiens persoonlijke eerzucht hooger staat dan zijn politieke overtuiging, wist daar raad op, hij ging naar zijn vroegere vijanden, de Unionisten. Een gedeelte van deze, evenwel het talrijkste, had na de komst van Amadeo zijn tegenstand tegen de nieuwe dynastie laten varen; men noemt deze fractie de *Moros fronterizos*; haar hoofd, meer om zijn schitterenden titel dan om zijn politieke bekwaamheden, is de maarschalk Serrano. Met angst en vrees had zij Zorilla aan 't werk gezien, en vooral de geestdrift, waarmee de Koning op zijn reis overal was toegejuicht, was haar een sombere profetie van eigen ondergang. De verdeelheid onder de progressisten, de bereidwilligheid van Sagasta om bij haar steun te zoeken tegen de zoogenaamde geavanceerd liberalen, die met den naam van radicalen werden gebrandmerkt, deed haar hoop herleven; Sagasta werd met open armen ontvangen en in alles de steun van de Unionisten tegen Zorilla toegezegd.

Vreemder echter dan de handelwijze van Sagasta, — politieke eerzuchtigen, die voor kameleon spelen, zijn nooit zeldzame verschijnsels, — was echter die van den Koning in deze gebeurtenissen. Amadeo had zijn troon te danken aan de progressisten, en al ware 't dit alleen had hem reeds moeten bewegen om een poging aan te wenden de verdeelheid in den boezem dezer partij uit den weg te ruimen; hij had daarbij

de vruchten gezien van een flink progressistisch bewind; onder Zorilla scheen de nieuwe orde van zaken tot een vasten toestand te komen; er heerschte rust en orde in Spanje, en de reis door de Noord-oostelijke provinciën had als 't ware de kroon op 't werk gezet. Wat kon de aansluiting van een deel der progressisten bij de meer conservatieve Unionisten uitwerken? Het gevolg daarvan zou zijn, dat de radicale progressisten zich meer links wendden en een bondgenootschap aangingen met de democraten en republikeinen, waartegen de vereenigde Sagastistische progressisten en Moros fronterizos naauw waren opgewassen. Men verkreeg langs dien weg een zwakke middelpartij met sterke revolutionaire partijen op den linker- en den rechtereuleugel. De Alphonsisten en Montpensieristen waren het reeds met elkander eens geworden; men had een vergelijk getroffen; de hertog van Montpensier zou als regent fungeeren over den minderjarigen zoon van Isabella, terwijl de Carlisten bij de verdeeldheid der partijen evenzeer zouden trachten hun slag te slaan en het troebel water zich ten nutte maken. Links stonden de woelige republikeinen, die zoolang de Regeering in liberale richting zich bleef bewegen, zich waarschijnlijk rustig zouden houden, maar wanneer de macht in handen kwam van de reactionairen, zich zonder twijfel zouden roeren om het bestaande omver te werpen. Spanje, dat weinige maanden geleden onder Zorilla vertrouwen begon in te boezemen, dreigde te worden teruggeworpen in den toestand van onzekerheid.

Men zegt dat de Koning door de vriendschappelijke gezindheid tusschen de Zorillisten en republikeinen, wantrouwend is geworden en hij, door de inlichtingen van Sagasta misleid, beproeven wilde een groote conservatieve partij te vormen, die op den duur meer vasten grond zou aanbieden voor zijn troon dan de radicale progressisten; de republikeinen, sprak de vrees, konden onmogelijk ingenomen zijn met deze partij, tenzij zij haar als wegbereidster beschouwden voor de republiek, en onder een republiek was er zeker geen plaats voor een vreemden soeverein. De Koning ging derhalve hand aan hand met Sagasta en trachtte de Unionisten te winnen; een aantal benoemingen in dezen geest volgde, en de gezindheid des Konings was weldra voor niemand een geheim meer. De Koningin volgde het voorbeeld van haar man en koos haar hofdames uit den kring van de Unionisten. Eenige adjudanten van generaal Prim, die met zijn dood aan het Koninklijk huis waren overgegaan, werden zelfs genoopt hun ontslag in te dienen. De Unionisten lieten zich vinden; meest mannen zonder rijkdom, kon men verwachten, dat zij zich bij de nieuwe dynastie zouden aansluiten, haar verdedigen wellicht, indien deze zorgde, dat zij tot invloedrijke betrekkingen werden benoemd, indien zij van de nieuwe regeering konden leven.

Weldra zou het land in de gelegenheid worden gesteld om zijn gevoelens uit te spreken over de verandering. Den 18^{den} November waren de Cortes uiteen gegaan en in het begin van December hadden de gemeenteraadsverkiezingen plaats, die vooral met het oog op de laatste

gebeurtenissen uitsluitend een politieke kleur hadden. De radicale partij wilde het bewijs leveren, dat zij had gehandeld overeenkomstig het gevoelen der meerderheid; zij verkoos een verkiezingscomité, waarin de voornaamste hoofden, Zorilla, Rivero, Martos, Cordova, Becerra zitting hadden; kiesverenigingen werden overal georganiseerd en verkiezingsmanifesten uitgevaardigd, waarin het Ministerie hevig werd aangevallen en beschuldigd van reactionaire bedoelingen. De uitslag van den verkiezingsstrijd was niet twijfelachtig; van de zes à zeven honderd voornaamste steden en dorpen, kon het Ministerie slechts in 200 zijn kandidaten doen zegevieren; de Radicalen of Zorillisten behaalden op 250 plaatsen de overwinning, terwijl de Republikeinen, op wier ondersteuning de radicalen voor het grootste deel konden rekenen, 180 plaatsen vermeesterden. Te Madrid was in de tien kiesdistricten niet één candidaat van het Ministerie verkozen.

Het Ministerie Malcampo durfde nu niet meer voor de Cortes optreden; de vroeger daar geleden nederlaag in verband met den uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen maakte zulks ondoenlijk. Het bood zijn ontslag aan en Sagasta zag zijn doel bereikt, hij werd met de samenstelling aan een nieuw Kabinet belast. Hij bood voor den vorm Zorilla een plaats aan; deze echter weigerde op grond dat hij als radicaal geen zitting kon nemen in een halfslachtig Ministerie. Sagasta kon het echter niet verder brengen dan tot een hervorming van het vroegere Ministerie; de meeste leden werden behouden, zooals Malcampo, Marine, Colmenares, Justitie, Angulo, Financiën, enz.; het éénige nieuwe in deze combinatie was behalve Sagasta, den president, de benoeming van twee Unionisten, Guizard, Openbare Werken en Topete, Koloniën, een schrede dus verder op den weg van de vorming van een zoo genaamd conservatieve partij, bestaande uit een mengsel van Unionisten en gematigde Progressisten.

De eerste regeeringsdaad van Sagasta was de zitting der Cortes voor 1871 gesloten te doen verklaren en de nieuwe zitting tegen 22 Januari 1872 bij een te doen roepen. Daardoor waren twee maanden tijds gewonnen; wel ware Sagasta liever reeds terstond tot het radicale middel overgegaan om de Cortes te ontbinden, maar de Koning weigerde daartoe zijn toestemming te geven. Onder de nieuwe dynastie was nog niet één begrooting regelmatig vastgesteld, en 't was boven alles wenschelijk, dat maatregelen werden genomen om aan den wanhopigen toestand, waarin de schatkist verkeerde, een einde te maken. Een ontbinding der Cortes zou op nieuw uitstel hebben gebracht; buitendien, de Koning meende, dat men thans op den goeden weg was met de vorming van een conservatief Ministerie, schoon Sagasta nog altijd voorgaf, dat het Ministerieel programma sinds Zorilla in niets gewijzigd was en men nog altijd een progressistisch Kabinet had, dat door de progressistische meerderheid der Cortes diende te worden ondersteund.

Spoedig zou het blijken, dat deze eerzuchtige, onoprechte staatskun-

stenaar zich deerlijk vergiste. Maar reeds vóór dien tijd, vóór de opening der Cortes vond hij zijn loon. De Unionisten gebruikten natuurlijk Sagasta om de macht geheel in handen te krijgen; de steeds antidynastiek gebleven Unionisten, de fractie Canovas del Castillo en Rios Rosas, m. a. w. de Alfonsisten en Montpensieristen sloten zich bij de dynastieke Unionisten, de Moros fronterizos aan om de progressisten geheel uit de regeering te verdrijven; hadden zij de macht eenmaal in handen, dan konden zij nog altijd overleggen, of zij op de dynastie-quaestie zouden terugkomen, of den Italiaan voor lief nemen, omdat deze hun nog de voordeeligste vooruitzichten bood.

Sagasta had gemeend, dat hij meester zou kunnen blijven van den toestand en de Unionisten leiden in zijn eigen belang, maar het bleek spoedig, dat hij werd geleid in plaats van te leiden. Vandaar voortdurende oneenigheid in den boezem van het Ministerie, die niet week voor de elken dag herhaalde officieele verzekering, dat er nooit een homogeen Ministerie was geweest.

De gewoonte is in Spanje, dat elke partij om haar bestaan te verzekeren, al de voornaamste staatsbetrekkingen onder haar trouwste leden verdeelt. Zorilla was de eerste geweest, die als Minister dit beginsel niet consequent doorvoerde. Op dit punt nu wenschten de Unionisten allereerst hun slag te slaan. Topete, Minister van Koloniën, begon met de benoeming door te drijven van den maarschalk Don José de la Concha, een trouw aanhanger van de verdreven Isabella, tot Gouverneur-generaal van Cuba. De Koning gaf zijn toestemming, maar het bericht verwekte zulk een ontevredenheid onder de Progressisten, die Sagasta getrouw waren gebleven, dat men dreigde met opzegging van alle ondersteuning. Sagasta vertelde met een bezwaard gemoed in den Ministerraad wat er gaande was en verzocht, bad Topete om die benoeming weder te doen intrekken. Topete had er niet den minsten lust in, en het eenigste wat de arme Sagasta verkrijgen kon, was dat de beslissing werd verdaagd; men vond hiertoe te meer aanleiding omdat de in functie zijnde Gouverneur-generaal op Cuba, Balmaseda, weigerde terug te komen en schreef, dat men hem maar moest afzetten, indien men van hem ontslagen wilde zijn. Niet minder hoog stelde Topete zijn eischen bij de benoeming van de nieuwe Gouverneurs; er waren ongeveer 50 plaatsen vacant; Topete wilde dat niet minder dan 25 zetels zouden worden bezet met Unionisten, en toen Sagasta bezwaar maakte, vertelde Topete hem, dat dit een der voorwaarden was, waarop hij in het Ministerie had plaats genomen. De Unionisten eischten namelijk de helft van den buit, en wat hun getalsterkte betreft hadden zij niet geheel ongelijk in dien eisch.

Wat zou Sagasta doen? Willigde hij die eischen in, dan was het waarschijnlijk, dat het troepje Progressisten, dat met hem was meegegaan, zou verdeeld geraken en eenigen zijner vrienden zich weder zouden aansluiten bij zijn aartsvijand Zorilla; weigerde hij de Unio-

nisten ter wille te zijn, dan was het zeker met hem gedaan; hij kon in dat geval in de Cortes op weinig meer dan 20 stemmen rekenen. Arme kleurenverwisselende kamelon! Sagasta moest toegeven!

Een andere zeer gevaarlijke taktiek, waaraan Sagasta zich in vereniging met de Unionisten schuldig maakte, was de verwijdering van Zorilla en de Zorillisten van het Hof, het meest geschikte middel om hem en hen ook in de toekomst uit de regeering te weren. Dat Amadeo zich ook daartoe liet vinden, is geen bewijs voor zijn scherpzinnigheid; vooreerst waren de Zorillisten steeds zijn trouwste aanhangers geweest, en het is nooit verstandig van een nieuwe dynastie om een sterke partij, die uit haar aard niet over-dynastiek is, zich tot vijand te maken. Tot in het kleingeestige werd die taktiek doorgezet. De voorlaatste dag van '71 was de sterfdag van Prim; de weduwe liet een plechtige mis aankondigen voor de rust van den afgestorvene en Zorilla ging met het zoontje van Prim naar den Koning om Z. M. te inviteeren de plechtigheid bij te wonen. De Koning nam de uitnoodiging aan, maar verscheen niet; de kerk was stampvol meest met zogenaamde Radicalen, volgers van Zorilla. Het orgaan van het ministerie gaf den volgenden dag opheldering van het gebeurde: de Radicalen hadden van de plechtigheid een politieke manifestatie willen maken, en de Koning mocht zich daartoe niet leenen. Om de zaak weer goed te maken, bracht de Koning nu een bezoek aan de weduwe Prim en vertelde, dat hij naar de mis had willen gaan, maar de Ministers het hem sterk hadden afgeraden. Eenige dagen later werd er op kosten van de Regeering een tweede zielmis voor Prim gevierd; de Koning ging er heen met de kinderen van Prim aan de hand, maar thans waren de Radicalen weggebleven. De Unionisten werden vertegenwoordigd door Topete, die den Koning begeleidde. Wat zou Prim er wel van gezegd hebben, indien hij de oogen had kunnen opslaan?

De oude Spaansche adel bleef intusschen nog steeds het Hof mijden. De Koning begon er over te denken een nieuwen adel te scheppen, geheel overeenkomstig den nieuwen conservatieven wind; de hertog der Overwinning, de oude Espartero, werd benoemd tot prins van Vergara. Ongelukkig de troon, die daarin zijn vastheid moest zoeken!

Zoo naderde de 22ste Januari, de dag waarop de Cortes bijeenkwamen; alle illusies, die de Koning gebouwd had op de vorming van een zoogenaamd conservatieve partij, moesten thans wel in damp en nevel worden opgelost. Nadat Sagasta zijn schijnbaar progressistisch programma had meegedeeld, volgde een motie van wantrouwen, die met 170 tegen 122 stemmen werd aangenomen. Die stemming deed duidelijk zien, dat de Regeering op een verkeerden weg was; nog was het tijd om terug te keeren; werden de teugels van het bewind weder toevertrouwd aan Zorilla, het verdwenen vertrouwen ware langzamerhand teruggekeerd; Radicalen en Republikeinen vormden nog de machtigste partij, vooral omdat de meest invloedrijkste steden, ook de

hoofdstad een geavanceerd liberale staatkunde voorstond. Zorilla behoorde nog onder de personen, die werden geraadpleegd, of een wijziging van het Ministerie of een ontbinding der Cortes wenschelijker was, maar de quaestie was eigenlijk reeds beslist; Sagusta besloot consequent te blijven en met de Unionisten verder te zeilen, ook al waren er dwarrelwinden in 't verschiet, die het raadzaam maakten zeil en tuig te bergen; de Cortes werden ontbonden, tegen 2 April nieuwe verkiezingen uitgeschreven en de nieuwe Kamer tegen 27 April bijeengeroepen. Dat besluit was een oorlogsverklaring aan de oppositie, en om het zegel daarop te drukken verscheen weinige dagen later een schrijven van Sagusta aan de gouverneurs der verschillende provinciën, waarin hun op het gemoed gedrukt werd alle wettige middelen aan te wenden om de geheime of openlijke vijanden van de bestaande staatsinrichtingen te bestrijden; om die vijanden — waarmee niet zoo zeer nog de anti-dynastieke Carlisten werden bedoeld, als wel de Radicalen en Republikeinen, — nog meer in een kwaad daglicht te plaatsen, werd tevens in één adem de aandacht gevestigd op de Internationale en dubbele waakzaamheid tegen vereenigingen van dien aard aanbevolen.

De Radicalen namen den handschoen, hun door de Regeering toegeworpen, op; reeds bij het bekend maken van het besluit tot ontbinding der Cortes heerschte onder hen groote opgewondenheid. Er werden kreten gehoord, die van vijandschap niet alleen tegen het Ministerie maar ook tegen de nieuwe dynastie getuigden. De radicale bladen sloegen weldra een stouter toon aan; men beschuldigde den Koning van de grondwet te hebben geschonden door de ontbinding der Cortes; en die beschuldiging was zoo geheel onjuist niet; het bestaande Ministerie was door kuiperij aan de regeering gekomen en had door kuiperij, door het beginselloos heulen met de anti-dynastieke-conservatieve partij zich staande gehouden. De Unionisten, die minstens de halve hand hadden in de leiding van het bestuur, kwamen er openlijk voor uit, dat reactie hun doel was.

De voorbereiding voor de aanstaande verkiezingen gaf eenige afleiding aan de opgewonden gemoederen; verbitterd over de ondervonden laagheid, geprikkeld door de in Spanje vooral niet ongewone zucht naar wraak, besloten de Radicalen alle middelen aan te wenden, — ook die welke zij in de tegenpartij veroordeelden, — om het Ministerie ten val te brengen; er werd een coalitie gevormd, bestaande uit Radicalen, Republikeinen, Socialisten en Carlisten; de toestand was dus niet ongelijk aan dien in '63, toen eveneens de uiterste partijen zich verbonden om de regeering van Isabella ten val te brengen.

De verkiezingen gingen op een aantal plaatsen gepaard met gevechten. Het Ministerie had de gouverneurs en de verschillende ambtenaren aangeschreven, dat zij verantwoordelijk waren voor den afloop van de verkiezingen, m. a. w. op de middelen die er werden gebezigd,

zou men niet nauw zien, wanneer maar de overwinning werd behaald; zoo niet, dan was het verlies van betrekking het onmiddellijk gevolg. Die woorden waren niet te vergeefs gesproken; de verkiezingen waren op een aantal plaatsen toonbeelden van geweld en knoeierij. Steeds gewoon aan oneerlijkheid is het voor de kiezers van het meeste belang, dat het kiesbureel bestaat uit personen van de partij, waaraan zij de voorkeur geven. De kiesbureelen nu worden benoemd door de eerst aanwezige kiezers; van daar in den regel een verpletterend gedrang, wanneer de deuren van het heiligdom der moderne maatschappij worden geopend. De Radicalen, Republikeinen of Carlisten kwamen echter ditmaal allen te laat; het plaatselijk bestuur, gedachtig aan de ministerieele bedreiging, had er de list op uitgevonden eenige getrouwen des nachts in het kieslokaal te doen doorbrengen om in tijds hun stem op de aangewezen partijmannen uit te brengen. Maakten de kiezers, die aan dit bedrog zich niet wilden onderwerpen, bezwaar om hun stemmen uit te brengen, dan ontstond er een vechtpartij, die eindigde met het uit- of ook wel afstel van de verkiezingen.

In districten, waar geen mogelijkheid bestond voor den regeeringscandidaat om de meerderheid te behalen, werden ook nog andere middelen in het werk gesteld om de oppositie onschadelijk te maken. Zoo zijn er voorbeelden bekend, dat in liberale kiesdistricten verkleede, schijnbaar dronken politie-agenten het stembureel binnendrongen, twist zochten met het bureel of de kiezers, waarop een vechtpartij volgde, waarvan de satellieten van het bestuur gebruik maakten om de stembussen open te breken, de biljetten te verscheuren en aan den wind prijs te geven.

Protesten tegen zulke manoeuvres blijven meestal zonder uitwerking, omdat iedereen weet, dat alle partijen, conservatieven en liberalen, zonder onderscheid, van zulke kunstmiddelen gebruik maken om te zegevieren. Daar intijds al de betrekkingen door aanhangers van de Regeering worden bezet, vallen de verkiezingen dan ook bijna zonder uitzondering uit in den geest van het bewind, dat de teugels van het bestuur in handen heeft. Het éenige, wat men Sagasta ten kwade kan duiden in vergelijking van de andere partijen, is dat hij met meer consequentie, met meer onbeschaamdheid is te werk gegaan. Het was voor hem trouwens een zaak van te zijn of niet te zijn; vond hij in de nieuwe Kamer geen gedweeë volgzaame meerderheid, dan was zijn val een uitgemaakte zaak.

En — het einde loonde 't werk; het ministerie Sagasta zegevierde bij de verkiezingen; men kon berekenen dat het in de nieuwe Kamer over een meerderheid van ongeveer honderd stemmen zou beschikken. Die uitkomst was boven verwachting; Sagasta was boven de wolken van geluk en meende zijn vijanden nu geheel te zullen ten onderbrengen; het voorstel om eenige districten, waar tengevolge van

den afloop der verkiezingen, groote opgewondenheid heerschte, in staat van beleg te verklaren, werd echter door den Koning afgekeurd. Er was dan ook geen reden om de overwinning zoo hoog te schatten; de gezamenlijke oppositie beschikte over een aanzienlijke, vast aaneengesloten minderheid; buitendien had deze evenals vroeger gezegevierd in de voornaamste steden, ook in de hoofdstad, en wanneer dit op sommige plaatsen zooals te Sevilla en Cadix niet het geval was, dan moet dit worden toegeschreven aan de onthouding der Radicalen tengevolge van de knoeierijen der ambtenaren. Te Sevilla werd een protest tegen de verkiezingen door duizenden personen onderteekend. Bedenkelijker was de uitslag der stemming onder het leger; de meerderheid der soldaten en ook een gedeelte van de officieren, had voor de coalitie gestemd, en het denkbeeld van een staatsgreep, waarvan men Sagasta en niet ten onrechte, verdacht, moest dus onuitgevoerd blijven.

De oppositie besprak op hare partij-vergaderingen en in de dagbladen, welke middelen thans zouden worden aangewend om het Ministerie te nopen af te treden; van onderwerping aan de meerderheid was geen sprake; men schijnt onder de Romaansche volken dit politiek beginsel niet te kennen, en indien het ook al in andere tijden in de gedachte kon zijn gekomen, tegenover eene zoo oneerlijk verkregen, beknoede meerderheid, kon daarvan geen sprake zijn. Het meest gehuldigde gevoel was om terstond na de opening der Cortes de Regeering in staat van beschuldiging te stellen en indien het voorstel verworpen werd en corps de vergadering te verlaten en aan de verdere beraadslagingen geen deel te nemen. De republikeinsche bladen gingen nog verder en lieten doorschemeren, dat het beroep op de wapenen een punt van overweging zou kunnen worden.

De Unionistische partij, thans de machtigste in de Cortes, kwam elken dag meer onverholen voor haar plannen uit; als om het vuur van de oppositie nog meer aan te blazen, sprak zij 't openlijk uit, dat het tijdperk der reactie gekomen was; het algemeen stemrecht moest worden afgeschaft; de individuele rechten, de vrijheid van drukpers, kortom alles wat met de laatste omwenteling was veroverd, moest worden vernietigd.

Was het wonder dat het land ten gevolge van een en ander in een koortsachtige spanning kwam en de meer bezadigden de toekomst donker inzagen? Hier en daar vielen ongeregeldheden voor; men sprak van Carlistische, anderen weder van republikeinsche benden, die rondzwierven, spoortreinen aanhielden, enz. Sommigen sloegen aan deze berichten niet het minste geloof en beschouwden ze als intrigues, door de Regeering gebezigd, om als de vertegenwoordigster der maatschappelijke orde de sympathie te herwinnen en haar militaire maatregelen van voorzorg tegen mogelijke woelingen van Radicalen en Republikeinen te wettigen. De Minister van Oorlog, Gaminde, was vervangen door

Zabala, omdat hij niet gezorgd had dat de verkiezingen van de soldaten meer in den geest van het Ministerie waren uitgevallen. De nieuwe Minister scheen dan ook, althans naar zijn woorden te oordeelen, een man naar het hart van Sagasta, die door de omstandigheden gedrongen, des noods alles op het spel wilde zetten om zich zelf te handhaven. Er werd veel gesproken van den ernst der omstandigheden en er bijgevoegd, dat de Koning vast besloten was om des noods te paard te steigen, zich aan het hoofd van het leger te stellen om de orde te verdedigen. Het plan werd besproken om twee groote legerkorpsen te vereenigen, een in het Noorden en een in het Zuiden, onder bevel van de maarschalcken Serrano en Conchá, beiden Unionisten.

Dat de Regeering de hand niet had in de, hetzij Carlistische, hetzij republikeinsche bewegingen, al waren die haar in het begin niet onwelkom, bleek spoedig, want weldra waren in het Noorden des lands de Carlistische benden zoo talrijk geworden, dat men van een opstandje kon spreken. Een proclamatie van Don Carlos, gedagteekend van Genève, 20 April, kon als oorlogsverklaring gelden en de snoevende Karel VII beloofde een kort en goed einde aan den strijd, die Spanje's bevrijding moest bedoelen; de proclamatie droeg een sterk clericale tint; in naam van troon en altaar werd de oorlog verklaard aan de revolutie, aan de liberalen, aan de voorhoede van de petroleum en van de ontbinding der maatschappij; de soldaten waarmee deze overwinning zou worden bevochten, behoorden tot het Katholieke leger. De snorkende taal van den Katholieken Koning was echter weinig geëvenredigd aan de strijdkrachten, waarover hij beschikte, en ware de beroemde Don Quichotte nog in leven, hij zou aan dezen Carlistischen veldtocht stof genoeg kunnen ontleenen voor een nieuw boek. De aanhang van den Katholieken Koning bestond meest in bewoners van het platteland, die door hun pastoors en hun vrouwen zich hadden laten drijven om de wapenen op te vatten, met even veel verstand als de door hen dagelijks gedreven ossen aan den dag leggen. De hoofdmacht bestond dan ook uit slecht gewapende benden; hier en daar slechts een klein aantal echte Spaansche guerilla-mannen, die al de behendigheid en stoutmoedigheid bezaten van roovers. Met klokgelui werd Don Carlos te Vera aan de Spaansche grenzen ontvangen, maar een miniatuur-gevechtje te Orosquieta in de nabijheid van Pampelona deed de clericale vertooning uiteenspatten. Er werd gelukkig meer kruit dan bloed verspild; trouwens wat zouden eenige slecht gewapende en slecht georganiseerde troepen kunnen uitrichten tegen de geoefende, van artillerie voorziene soldaten van den maarschalk Serrano? Het tooneel van den oorlog is thans van Navarra overgebracht naar Biscaye, waar de geheele beweging hoogst waarschijnlijk zal eindigen met de herhaling van de komedie bij Orosquieta. Hier en daar zullen nog eenige benden blijven omzwerven, omdat de hoofden in het avontuurlijke leven behagen scheppen, maar van het behalen van eenig succes kan geen sprake zijn.

De grootste schaduwzijde van de beweging is, dat de onrustige toestand des lands er door toeneemt, handel en nijverheid, vooral in het Noorden, tijdelijk kwijnen door de gedeeltelijke stremming van het verkeer, en de armoede, en daarmee de ontevredenheid onder de arbeidende klasse toeneemt; in de tweede plaats kost het bedwingen van de beweging geld, betrekkelijk veel geld; de maarschalk Serrano is uitgetrokken met een staf schitterender en talrijker dan die waarmee Keizer Wilhelm in Frankrijk verscheen; met de Spaansche schatkist is het wanhopiger dan ooit gesteld en bij het onzekere van de toekomst is natuurlijk ook moeilijk geld te krijgen; tegen fabelachtige prijzen heeft de Minister van Financiën in de laatste weken in de behoeften van den dienst moeten voorzien.

Daar staat echter voor de Regeering een niet gering voordeel tegenover; door de Carlistische beweging en de gemakkelijheid, waarmee zulk een opstand moest worden gedempt, is het prestige van de Regeering natuurlijk toegenomen; zij kan met zeker recht zich beroemen de redder te zijn van de maatschappelijke orde. De Carlisten behoorden daarbij mede tot de coalitie, tot de vijandige oppositie; zij miste nu in de Kamer de afgevaardigden van deze partij, die zich of verborgen hielden of aan de beweging deelnamen; de oppositie was daardoor merkbaar verzwakt; ook om een andere reden konden nu de verbonden Radicalen en Republikeinen hun parlementair plan niet ten uitvoer brengen om het Ministerie in staat van beschuldiging te stellen, en zoo dit geen gevolg had, een werkstaking te organiseeren tegen de Constitutie; de laatsten wilden namelijk den schijn vermijden, dat zij betrokken waren in den opstand, en hun geheele oppositie in de Cortes liep derhalve voorloopig af met eenige redevoeringen en heftige protesten tegen de onwettige verkiezingen, die door de meerderheid echter zonder blozen werden goedgekeurd.

Er heerscht over de Carlistische beweging nog veel duisters; naar de gegevens, die ons ten dienste staan, kunnen wij haar voor niets anders houden dan de dolste, onhandigste clericale onderneming, die de geschiedenis wellicht heeft opgeleverd. Van verstandhouding met de Radicalen en Republikeinen is niet gebleken; zoo vroeger eenige afspraken hebben plaats gehad om een gezamenlijk beroep op de wapenen te doen, indien het Ministerie Sagasta met de conservatieve Unionisten niet wilde wijken, moest elke hulp van de zijde der verkiezingsbondgenooten worden uitgesloten door de hoog clericale kleur, die van het begin af door de Carlisten aan de beweging werd gegeven.

Wij hebben hier inderdaad te doen met een pastoors-opstand; alleen in Navarra hebben volgens geloofwaardige berichten niet minder dan 180 van die heeren hun kudde — vee zouden wij er haast bij kunnen voegen, indien wij rekenen naar het intellectueel gehalte — verlaten om het Katholieke zwaard te hanteeren. Maanden lang hebben zij de domme plattelandsbevolking opgeruid tegen de Regeering, die volgens hen den

smaad van den heiligen Katholieken godsdienst duldde; was de Koning niet de zoon van den eer- en Godvergeten kerkberoover, Victor Emmanuel, de oorzaak van het lijden, van de gevangenschap van den Heiligen Vader? Het zwaard in de handen van waarachtige Katholieken moest tegen zulk een Regeering zegevieren! En werkelijk dreef het fanatisme de eenvoudige landlieden uit hunne gehuchten om zich te scharen onder de gewetenlooze hoofden, die konden weten, dat hun onderneming in de gegeven omstandigheden hopeloos was. En de Bourbonsche prins Don Carlos, de snoevende Karel VII, die zich deelgenoot maakte van die domme priesterschaar en door zijn dolle proclamatiën het fanatisme aanvuurde om, ingeval onverhoopt de opstand zegevierde, de vruchten te plukken van het vergoten bloed, staat beneden den gewonen misdadiger, omdat zijn daad is gepleegd in kalm overleg en fijne, zij 't ook onjuiste, berekening. En de Spaansche bisschoppen, anders zoo gereed met hun terechtwijzigingen en hun protesten, bleven zwijgen, in plaats van het volk te waarschuwen zich niet in het wis verderf te storten. Al het bloed in dezen opstand vergoten, al de rampen die er uit voortvloeien voor het jammerlijk misleide volk, komen voor rekening van de Roomsche geestelijkheid in Spanje, en de Carlistische beweging is een nieuw staaltje, waartoe de Zwarten met hun onschuldige verzekeringen, dat het hun alleen om het geloof te doen is, in staat zijn. En zij zijn overal dezelfde, die Zwarten; hetzij zij in Spanje de boeren fanatiseeren om zich te wagen aan de wanhopige onderneming van een opstand tegen de Regeering, hetzij zij in Nederland de geestdrift en de feestvreugde verstoren van een volk, dat zich met dankbaarheid zijn bloedig afgestreden staatkundige en godsdienstige vrijheid herinnert; middeleeuwsch, dom en bekrompen fanatisme is het beginsel, dat zij zelve huldigen en waarin zij anderen meeslepen.

Het verdient echter opmerking, dat de Carlistische beweging, juist omdat het een clericale beweging is, niet meer bijval in Spanje heeft gevonden; ware de beweging beter geleid geworden, dan hadden de Carlisten zonder twijfel een veel sterkeren opstand kunnen organiseeren; gaat men na, dat in de vorige Cortes een zestigtal en in deze een veertigtal Carlistische afgevaardigden zitting hebben, dan begrijpt men terstond, dat deze opstand niet in verhouding staat tot de werkelijke kracht van deze partij. Het Carlistische comité te Madrid was slechts voor een deel gezind om den opstand te ondersteunen; van daar dat men in de hoofdstad en ook elders, zelfs daar waar de Carlisten de meerderheid hebben, zoo goed als niets van een opstand bespeurde. De reden hiervoor is niet enkel daarin gelegen, dat men het geschikte oogenblik nog niet gekomen achtte, maar vooral dat de zuiver ultramontaansche kleur een aantal Carlisten tegen de borst stuitte. Het omhoog heffen van de zoogenaamd Katholieke vaan heeft bepaald de beweging geschaad en zelfs in Spanje hebben de Zwarten zich deernig misrekend in de bevolking. De Carlistische partij is oorspronkelijk

een politieke partij; het voornaamste punt van hun programma, waarin ook al hun kracht gelegen is, is de erkenning van de oude provinciale voorrechten en privilegiën. Don Carlos liet dit politiek gedeelte als het hinkende paard achteraan komen om vóór alles de beweging te doen voorkomen als een zuiver Katholieke, als een geloofszaak, en daardoor heeft hij zijn eigen zaak benadeeld en ook in de toekomst gecompromitteerd. Waren de Zwarten nog vatbaar voor leering, zij konden in Spanje, van ouds het Katholieke land bij uitnemendheid, een lesje halen.

Het Congres werd intusschen den 24sten April door den Koning in persoon geopend. De jeugdige monarch beloofde, naar parlementaire gewoonte, een aantal hervormingen, vooral financiëele, en gebruikte inzonderheid strenge woorden, waar hij van den opstand gewaagde; het scheen of alle opstandelingen zonder genade zouden worden gefusilleerd, want »de ondervinding had doen zien hoe onvruchtbaar zachtmoedigheid was», een voorspelling, die gelukkig niet is bewaarheid, want de militaire bevelhebbers gaan met groote toegeeflijkheid te werk, die hun naderhand wel eens kon berouwen. Dank zij de meerderheid, waarover het Ministerie Sagasta in deze Cortes beschikt, werden al de geloofsbrieven goedgekeurd in weerwil van de ingekomen protesten, en de vergadering kon zich constituëeren en naar den wensch der meerderheid een Unionistischen president benoemen, den heer Rios Rosas. Licht dat diezelfde meerderheid haar goedkeuring hecht aan de financiëele voorstellen, door den Minister van Financiën ingediend, die behalve in de verhooging van eenige belastingen bestaan in een gedeeltelijke betaling van de rente der binnenlandsche schuld in papier, dat weder rente geeft, — een maatregel, dien men ook tot de buitenlandsche schuld wil uitstrekken.

Toch lijkt ons de binnenlandsche toestand van Spanje bedenkelijker dan ooit. De Radicalen en Republikeinen hebben hun oppositie slechts voorloopig verdaagd, en na het dempen van den Carlistischen opstand zullen zij waarschijnlijk het Congres verlaten, waardoor de Regeering wel van eenige lastige woordvoerders ontslagen, maar tevens een op den duur onhoudbare toestand geboren wordt. De radicale Progressisten zijn door de laatste gebeurtenissen zoo zeer van de nieuwe dynastie vervreemd, dat het niet waarschijnlijk is, dat zij haar ooit meer zullen verdedigen. Sagasta wordt door de Unionisten slechts verdragen en reeds is er sprake om hem als hoofd van het Kabinet te doen vervangen door Serrano. Hebben zij eenmaal de macht geheel in handen, dan zijn een aantal reactionaire maatregelen te wachten; Amadeo is dan in handen van zijn vroegere vijanden, en zoo deze hem de kroon laten, zal het zijn op harde voorwaarden. Zullen de Radicalen en Republikeinen rusteloos toezien? Zeer waarschijnlijk niet; en bij een radicaal-republikeinschen opstand kan de Regeering op het grootste gedeelte der troepen weinig bouwen.

En ook indien het de Radicalen al gelukte om weder meester te

worden van het bestuur, is Spanje's toekomst hoogst onzeker. Door de verdeeldheid van de Progressisten, de scheuring in Sagastistische en Zorillistische Progressisten, is de liberale partij vooreerst althans onmachtig om de teugels van het bewind weder te aanvaarden. De vermindering in getalsterkte nog daargelaten, hebben beide fracties veel van haar prestige verloren; de Sagastisten door te heulen en te intrigueeren met de Unionisten en het verkrachten der Grondwet door het plegen van allerlei oneerlijkheden en geweld bij de verkiezingen; de Zorillisten door hun verkiezings-verbond met de Carlisten. Wel beweren zij, dat dit verbond slechts tijdelijk is en alleen diende om de goede zaak te bevorderen, de herstelling van het parlementair regime, de regeering der meerderheid; maar een partij, hetzij conservatief, hetzij liberaal, kan evenmin als het individu, zonder schade zich ter wille van het voordeel verbinden met partijen of personen, die een geheel ander beginsel huldigen.

De Liberalen of Progressisten hebben buitendien, toen zij aan het bewind waren, een bij hen niet ongewone fout begaan; zij lieten zich te veel leiden door afgetrokken theoriën en trachtten in Spanje een centralisatie in te voeren op het voorbeeld van de Fransche staatsregeling, zonder acht te geven op den eigenaardigen toestand en de geschiedenis van Spanje. De provinciale zelfstandigheid, de oude vrijheden en voorrechten, waarop de Spanjaard zoo najverig is, werden zonder eenige versooning vernietigd, en elke partij, die de herstelling van die voorrechten in haar banier schrijft, kan in Spanje op een veelzijdige ondersteuning rekenen.

Indien de conservatieve of Unionistische partij derhalve meer gezond verstand en meer overleg toont dan de Liberalen, kan zij de partij worden, machtig genoeg om de teugels van het bewind in handen te houden. Ondersteund door de meer gematigden onder de Progressisten, kan zij althans machtiger worden dan eenige andere partij.

Bij de politieke verdeeldheid komt echter in Spanje de dynastieke; rekent men daarbij de roekeloosheid, waarmee de verschillende fracties zich telkens met elkander verbinden om zich van het bestuur meester te maken, dan rijst de vraag, of Spanje wel constitutioneel te regeeren is.

20 Mei '72.

NOORMAN.

MENGELWERK.

EENE WEEK IN 1900.

door

G. V.

(*Vervolg.*)

MAANDAG.

Is Johan niet met u medegekomen, vader?

Neen Mietje, nadat wij uit de werkplaatsen op het kantoor gekomen waren, vonden wij er twee Amerikanen, die reeds eenigen tijd op hem gewacht hadden, anders zou hij met mij naar huis gegaan zijn, maar nu kon hij niet.

Hij komt in den regel 's morgens niet te huis, maar nu had ik gehoopt hem aan het ontbijt te zien. En hoe is u de fabriek bevallen, vader?

Opperbest, kindlief. Toen wij er naar toe gingen zagen wij in de verte reeds van al de gebouwen vlaggen wapperen.

Dat hebben ze zeker voor u gedaan, vader.

Jan wist er niets van en ik verwachtte het niet, en nog veel minder dat het werkvolk al de ingangen der werkplaatsen met groen versierd en boven elke deur een opschrift gesteld hadden ter mijner eer.

Werkelijk, vader? Het doet mij innig veel genoegen, en wat zal dat Johan gelukkig gemaakt hebben. Och toe, vertel mij eens, wat stond er op?

Ik was er diep door getroffen. Boven de hoofdboort stond »Welkom vader»; iets verder »Onzen weldoener», en boven de verschillende werkplaatsen, hier »Eensgezind in voor- en tegenspoed», daar »Onze belangen zijn één»; elders »Door uwe zorg en onze vlijt»; verder »Kapitaal en arbeid in liefde vereenigd.» Ik ben vergeten wat er overal te lezen stond, maar ik zal het in een album krijgen, dat zij verzocht hebben als een aandenken aan dezen dag mij te mogen aanbieden, met een zilveren inktstel.

Ik kan u niet zeggen hoe gelukkig mij dat maakt. Ja, onze men-

schen zijn goed en dankbaar voor hetgeen men voor hen doet. Wie heeft u toegesproken, vader, de meesterknecht?

Ja, hij spreekt zeer goed.

Hij is gewoonlijk de spreker, en wat zeide hij, vader?

Dat zou ik niet kunnen nazeggen, maar het kwam, geloof ik, hierop neer: Er zijn onder ons slechts weinigen meer, die van den aanvang af op de fabriek gewerkt hebben, toen zij door u werd opgericht. Toch is er niemand onder ons, die niet weet hoeveel wij allen aan u verschuldigd zijn. De herinnering aan al hetgeen door u gedaan is om ons welzijn te bevorderen, zelfs dan wanneer in moeilijke tijden het loon maar schraal kon, en aanvankelijk de werktijd lang moest zijn, is in de fabriek trouw bewaard gebleven en door mijnheer uw zoon steeds levendig gehouden door uw voorbeeld na te volgen. Wij zijn er u beiden dankbaar voor en er trotsch op, dat er nooit eenig geschil tusschen u en ons heeft bestaan dat buiten de poort vernomen werd. Nooit is het werk gestaakt, noch hebben wij ons tot de Kamer behoeven te wenden om onze geschillen te vereffenen. Ge zijt ons steeds halfweg tegemoet gekomen en wij zijn altijd overtuigd geworden dat uwe eischen billijk en somtijds zeer edelmoedig waren. Nu komen bij ons geen geschillen meer voor omdat wij vertrouwen stellen in uwe goede bedoelingen. Wij hebben van deze gelegenheid, dat wij het geluk hebben onzen ouden weldoener in ons midden te zien, gebruik gemaakt om u daarvoor onze dankbaarheid te toonen door u onze hulde aan te bieden met een klein geschenk tot herinnering aan dezen dag en aan uwe zeer erkentelijke werklieden. Wij kennen uw goede hart bij ondervinding en weten dat eene kleinigheid met hartelijke toegenegenheid en met de beste wenschen, voor uwe gezondheid en voor een' welverdienden gelukkigen ouden dag, u aangeboden, groote waarde in uw oog heeft. Gelief dus niet op de geringe waarde van het voorwerp te zien, maar in onze harten te lezen, waarin uw naam diep gegrift staat, die nooit door ons dan met dankbare erkentelijkheid wordt uitgesproken.

Ik was er geheel door van mijn stuk gebragt. Het was zoo geheel onverwacht en greep mij zoo aan, dat ik bijna geen woord kon spreken om mijn dank te betuigen. Gelukkig was Jan meer vermand en zijn flinke toespraak bragt mij spoedig tot mij zelve.

Waar geschiedde het, vader? Ik kan u niet zeggen hoe gelukkig het mij maakt.

Voor het kantoor, na het luiden van de klok, voor dat zij naar huis gingen. De bazen en werklieden, mannen en vrouwen, alles was te zamen gekomen. Zij hadden verzocht het bij mijne binnenkomst te mogen doen, maar dat wilde ik niet, want voor allen die op stuk of taak werken zou het verlies geweest zijn. Het was mij genoeg te weten, dat zij het er voor over hadden.

Och vader, ze spreken nog zoo dikwijls over u, en ik ben overtuigd dat, als er ooit geschillen kwamen, die Johan niet uit den weg kon rui-

men, zij zich eerder tot u dan tot de Kamer zouden wenden. Onze menschen hebben zulk een goeden naam onder het werkvolk hier, dat er van hen steeds een of twee gekozen worden om in de Kamer te zitten.

Van welke Kamer spreekt ge?

Van de Kamer van koophandel en fabrieken, waarin ook de werkende stand vertegenwoordigd wordt.

Elke erkende vereeniging, die meer dan 200 leden telt, heeft het regt een lid in de Kamer te brengen, en wanneer er geschillen ontstaan tusschen loongevers en loontrekkers, dan kan men zich des verkiezende met onderling goedvinden tot de Kamer wenden om als arbiter uitspraak te doen. Wanneer men zich niet aan die uitspraak onderwerpt, dan kan men in hooger beroep komen bij de provinciale Kamer, die nu zamengesteld is uit afgevaardigden van de Kamers in de provincie onder het voorzitterschap van een der leden van gedeputeerde staten. Johan kan u zeggen hoe dat geregeld is. Ik weet alleen dat Johan meestal de afgevaardigde van hier is, en somtijds moet hij ook naar den Haag, als de minister van nijverheid de afgevaardigden uit de provinciale kamers bij zich roept.

Ge ziet dus, vader, dat Johan hier goed aangeschreven staat zooals hij ook werkelijk verdient. Hij is hier ook lid van den gemeenteraad en van allerlei vereenigingen in de gemeente, maar daarboven gaat hij niet. Men heeft meermalen aanzoek gedaan om hem in de provinciale staten en in de staten-generaal te krijgen, maar daar wil hij niets van weten. Ik moet hier bij mijn werk en bij mijn jongens zijn, zegt hij, want ik moet de jongens voor de fabriek en deze voor hen opleiden.

Ik geloof, Mietje, voor zoover ik zien kan, dat hij tot dusverre daarin bijzonder goed geslaagd is.

Zijt ge over de jongens tevreden, vader?

Zeer zeker, Mietje, ik kan merken dat ge er goed de hand aanhoudt. Als jongens niet terecht komen is het meestal de schuld van de moeder. Als zij nog zeer jong zijn kan de vader er zich maar weinig mede bemoeijen en zijn beroepsbezigheden beletten hem veelal dat later te doen. Het voornaamste van de opvoeding komt op de moeder neer. De toekomst van een land hangt af van het gehalte der moeders. Zijn zij flink en goed, dan gaat een land vooruit; zwak en toegevend, dan gaat het achteruit, want al het voordeel dat de vader maakt gaat in het volgende geslacht verloren. Men blijft dan het best genomen op denzelfden voet staan, terwijl de bureu vooruitgaan.

Ons land is pas vooruitgegaan sedert men dat is gaan inzien. In de hoogere standen was het vroeger bij ons schandelijk erg gesteld met de opvoeding. Het was een witte raaf wanneer er onder de jongens, welke men toen »jeunesse dorée” noemde, een bruikbaar mensch gevonden werd, en ik heb toen meermalen uit den mond van zeer achtenswaardige vaders gehoord, dat zij het betreurden dat de hoogere standen telkens bij verkiezingen en benoemingen werden voorbijgegaan, maar

dat het zeer natuurlijk was omdat de meerderheid der »jeunesse dorée» totaal ongeschikt was voor iets anders, dan om in salons slecht onderwezen meisjes met flauwe aardigheden bezig te houden.

De opvoeding is voor ons moeders in den tegenwoordigen tijd eene zware taak, vader. Ik heb gelukkig maar twee jongens, en dat vind ik al moeilijk genoeg, maar als ik ook dochters had, hetgeen ik voor Johan zou wenschen, dan wist ik niet wat ik zou moeten doen. Ik begrijp zeer goed dat de eene moeder flinke, knappe zoons, eene andere lieve dochters kan kweken, maar het moet, dunkt mij, zeer moeilijk zijn om het een en het ander te doen. Wij bespreken dat onderwerp tegenwoordig zeer veel in onze »vereening tot moederlijke opvoeding». De vrouwen der fabrikanten hebben die vereening opgericht en elk lid heeft haar eigen vereening onder de vrouwen der werklieden. Op die wijze zijn wij in staat veel ervaring te verzamelen, gevolgtrekkingen te maken en regels te stellen, welke langs die verschillende kanalen aan de vrouwen der werklieden worden medegedeeld. Wij leeren hierdoor haar toestand beter kennen, kunnen goeden raad geven en helpen waar hulp noodig is. Ik geloof dat wij daardoor meer hebben bijgedragen om het geschokte vertrouwen tusschen de verschillende standen te herstellen dan door de Zaturdagsche oefeningen geschied is. Wij dringen door in het intime leven der menschen en roeijen daar al het onkruid van vooroordeelen uit dat zooveel kwaad aan de maatschappij doet. Ge zoudt niet willen gelooven, vader, welk een moeite het ons aanvankelijk gekost heeft om de overtuiging te doen ontstaan dat wij alleen haar belang op het oog hadden. Het wantrouwen had zulke diepe wortels geschoten en men was er zoo weinig aan gewoon, dat wij ons haar belang aantrokken, dat men maar niet kon gelooven dat wij geheel belangeloos handelden. Er moet zeker iets achter zitten, dachten zij, en zochten naar dat iets, hetwelk de oude vrouwen op deze of gene wijze verklaarden. Terwijl wij met haar spraken waren zij vriendelijk en beleefd en wisten niet op welke wijze zij hare dankbaarheid in woorden konden betuigen, maar wij waren er zeker van dat zij wel aannamen wat zij ontvingen, maar toch hare eigen inzigten volgden. De kracht der gewoonte oefent een groot vermogen uit vooral op min ontwikkelde menschen. Het spreekwoord: »leeringen wekken en voorbeelden trekken» hebben wij bewaarheid gevonden, toen wij eindelijk op voorbeelden konden wijzen van huisgezinnen waarvan de kinderen uitstekend geslaagd waren om zich een goed bestaan te verschaffen, door het opvolgen onzer raadgevingen. Van dat oogenblik af werd onze taak minder zwaar en meer bemoedigend. Toen kwamen zij ons raad vragen, deelden ons alles mede van haar huiselijk leven, spraken over hare zorgen en bezwaren, verlangden niets anders dan goeden raad te ontvangen en maakten ons deelgenoot van hare vreugd wanneer zij onzen raad opgevolgd en er de goede resultaten van ondervonden hadden. Ons taai en liefderijk geduld heeft eindelijk

de kracht der gewoonte overwonnen en wij worden nu ruimschoots beloond door de menigvuldige blijken van genegenheid welke wij ontvangen. Maar het beste resultaat is de heilzame invloed, welke wij door hunne vrouwen op den werkenden stand in het algemeen hebben uitgeoefend.

Ik verwonder mij nu niet meer, Mietje, over al wat ik hier gezien en ondervonden heb, men heeft hier het sociale kwaad van alle zijden aangetast en het met liefde bestreden.

Ja vader, het is een harde strijd geweest, dien wij in het belang van het vaderland ons getroost hebben. Wij hebben begrepen dat het de roeping der vrouw is goed moeder te wezen, en dat wij alleen daardoor aanspraak konden maken op de onderscheiding welke wij in de moderne maatschappij genieten en ons konden handhaven op het hooge standpunt dat wij innemen.

Ik hoor dat met onuitsprekelijk genoegen, lief kind. De vrouwen zijn geheel anders geworden dan zich dat vroeger liet verwachten, toen men allerlei soort van geavanceerde dames had, die veel kwaads gedaan hebben door het onderwijs voor meisjes tegen te houden, in plaats van het te bevorderen, zooals zij het verlangden te doen.

Zulke geavanceerde dames zijn er nog in overvloed, vader, vooral in de koopsteden waar de weelde zoo hoog wordt opgevoerd, dat het voor een man in onzen stand bijna niet mogelijk is te huwen, wanneer hij niet schatrijk is. Wij hebben zelfs onder den werkenden stand daarmee te kampen gehad, maar gelukkig konden wij tal van voorbeelden aanwijzen van huisgezinnen, die ongelukkig geworden en waarvan de kinderen slecht te regt gekomen waren door zucht tot opschik, die kooplust teelt en spaarzaamheid verbant. Sedert aller oog, en dus ook dat der regering, meer op de arbeidende klasse gevestigd is en men is gaan begrijpen dat het huisgezin de grondslag van de moderne maatschappij is, zijn er verscheidene heilzame maatregelen in het belang der vrouwen genomen, die zeer gunstig gewerkt hebben om de geavanceerde dames, die wij *opstooters* noemen, te beteugelen. Niets heeft daartoe meer bijgedragen dan de bepaling in de nieuwe grondwet, dat alleen de meerderjarige ingezetenen, Nederlanders, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsregten, die wettig gehuwd zijn of eigen kinderen hebben uit een wettig huwelijk voortgesproten, kiezers mogen zijn. Overigens wordt alles aan den gewonen wetgever overgelaten. Op die wijze heeft men het regt der vrouwen op kiesbevoegdheid erkend en haar met ongehuwde mannen gelijk gesteld. Door te huwen kunnen beiden stemregt verkrijgen, dat men zeer wijselijk aan het hoofd van het gezin gegeven heeft.

Ik herinner mij den strijd nog zeer goed tijdens de herziening van de grondwet, en al wat voor en tegen het verleenen van het kiesregt aan vrouwen gezegd werd, en ook ik heb de tegenwoordige bepaling zeer toegejuicht. De gewone wetgever heeft nu ruimer grenzen aan het kiesregt kunnen geven, zonder gevaar dat het misbruikt wordt, door demagogen of volksleiders.

Die hebben bij ons weinig invloed, vader, sedert het vertrouwen tusschen de verschillende standen in de maatschappij langzamerhand terugkeert. U moet morgen met Johan naar een politiek diner gaan, daar zult ge dan eens hooren hoe degelijk de zaken besproken worden, ook door werklieden. De bezadigdheid en ordelievendheid, het kalm en degelijk verstand der werklieden heeft gemaakt dat bij ons de werklieden-vereeningingen nooit ontaard zijn in oproerige clubs, zooals dat buitenslands het geval is. Zij hebben vroegtijdig ingezien dat zij hunne eischen moesten regelen naar den toestand der industrie en hare ontwikkeling moesten helpen bevorderen. Dit heeft ook gemaakt dat de loongevers meer het belang der werklieden in het oog hielden. Van daar dat het ons land tegenwoordig zoo goed gaat en er zoo veel bekwame werklieden van buitenslands bij ons de sociale woelingen, die buiten onze grenzen gevonden worden, komen ontloopen.

En hoe gaat het op uwe damesvereeningingen, is men daar ook even degelijk en bezadigd?

De onderwerpen, die wij daar behandelen, betreffen de opvoeding en de liefdadigheid, en daarom trent loopen de zienswijzen ook zeer uit elkander. Het meest hebben wij last met de dames, die te snel naar boven gekomen zijn. De onderlaag onzer maatschappij is te lang aan zich zelve overgelaten geweest; nu bespeuren wij eerst goed hoe ruw en onbeschaafd zij in vroegere dagen moet geweest zijn.

Ja, Mietje, ik heb die opmerking het eerst gemaakt toen ik in Oost-Indië was. De minste inboorling daar, die ter naauwernood een kleedingstuk aan zijn lijf heeft van biezen vervaardigd, is een fatsoenlijk man en zal nooit iets onbetamelijks doen, of eene onfatsoenlijke uitdrukking bezigen. Is het de zon, het milde klimaat, of de overblijfselen in het bloed der aloude beschaving in het oosten, waaraan die opmerkelijke goede manieren zijn toe te schrijven? Ik denk het laatste. Die volkeren waren reeds hoog beschaafd toen de Europeanen nog wilden waren, zoodat thans nog de barbaarschheid van ons voor- geslacht uit de onderlaag onzer maatschappij te voorschijn komt. Toen in 1511 Albuquerque voor Malakka kwam zeide hij: te verlangen met het volk in aanraking te komen, waarvan de matrozen even beschaafd waren als de Portugeesche edellieden.

Het is een zonderling verschijnsel, vader, dat de bedoelde dames zoo weinig hart hebben voor den minderen man, waartoe zij nader in betrekking gestaan hebben dan wij. Door hare spaarzaamheid, gepaard aan den ijver en de vlijt harer mannen, zijn zij snel naar boven gekomen. »Zonder dat zouden wij het niet zoo ver gebracht hebben,» zeggen ze, »laat anderen dat ook doen en zich zelf voorthelpen; wij hebben nooit eenige hulp gevraagd of verlangd.» Wij voeren er tegen aan dat zij gelukkig geweest zijn en wij ons niet te bemoeijen hebben met die gelukkige uitzonderingen; dat het getal der rijk gewordenen zeer gering is in verhouding tot het groot aantal, die het niet zijn, en hard moe-

ten werken, en zeer spaarzaam moeten wezen om hun gezin te onderhouden en de kinderen eene behoorlijke opvoeding te geven. Dit laatste vooral is het doel onzer vereeniging, want wij zijn overtuigd dat niets meer zal bijdragen tot de beschaving onzer mindere klassen dan eene deugdelijke moederlijke opvoeding.

Ik deel die overtuiging, Mietje, en kan niet ontkennen dat ik den weldadigen invloed er van reeds heb kunnen opmerken; maar op welke wijze geschiedt het?

Het hoofdbeginsel waarvan wij uitgaan, vader, is dat elk kind een nieuw lid der Nederlandsche natie is, en dat wij er dus allen belang bij hebben dat het goed ter wereld komt en behoorlijk opgevoed wordt. De zwangere vrouw, de kraamvrouw, het zuigende kind, zijn voorwerpen onzer bijzondere zorg, welke in waakzaamheid, raadgeving en leiding overgaat en langzamerhand geheel en al ophoudt naarmate het kind opgroeit. Wij hebben een klein kapitaal bijeen gebragt, waarvoor een wel voorzien magazijn is opgericht van al hetgeen eene zwangere vrouw of moeder en kind noodig kunnen hebben. Daaraan is ook eene vroedvrouw en zijn bakkers verbonden, die uit de jaarlijksche contributie bezoldigd worden. Daar kan men voor niets raad krijgen, en tegen inkoop prijs wat men noodig heeft. Ook wordt dit laatste op een bon van een van ons voor minderen prijs en enkele malen voor niets gegeven. De vrouwen die tot onze vereeniging behooren worden gratis door de vroedvrouw bediend, en de bakkers houden dagelijks huisbezoek bij alle kraamvrouwen en dragen zorg voor de kinders zoolang de moeder het niet kan doen. Is het kind gezond ter wereld gekomen en de moeder hersteld, dan begint de moederlijke opvoeding, de zorg voor de verdere opleiding van het kind. De eerste indrukken zijn het meest blijvend en hebben op het volgende leven den grootsten invloed. Dit belangrijke tijdperk in de ontwikkeling wordt veelal veronachtzaamd en de kinderen daarin als speelpoppen gebruikt zonder aan de toekomst van het kind te denken. Wij trachten de overtuiging te vestigen, dat goed moeder te zijn en kinderen niet alleen tot nuttige, maar ook tot goede menschen op te voeden de voornaamste pligt der vrouw is, en wij staan met raad en daad alle vrouwen bij, die zich dat ten doel stellen. Maar daar is Johan!

Ik kon niet weggkomen en verlangde toch zoo naar huis om u deelgenoot van mijne vreugde te maken; jammer, dat ge er niet bij waart, Mietje.

Ik heb het van vader reeds vernomen, mijn beste Jo, en deel in uw geluk.

Zoudt ge willen gelooven, vader, dat het voor het eerst is dat ons volk zulk eene demonstratie gedaan heeft? Zoo iets is hier nog niet vertoond. Eindelijk, vrouwlief, hebben wij het wantrouwen overwonnen, en dat zou reeds lang het geval geweest zijn, wanneer er geen kleine winkeliers en slijters bestonden, die het meest en het vinnigst onze

goede bedoelingen tegengewerkt hebben; gelukkig worden ze meer en meer door de genootschappelijke winkels verdrongen.

Maar vader, wat zegt ge van de fabriek?

Ik zou niet in staat geweest zijn er van te maken wat gij er van gemaakt hebt, en het verheugt mij daarom dat ik u de zaken tijdig genoeg overgelaten heb om er zulk eene uitbreiding aan te geven. Ik zou dat niet gedurfd hebben. Ge hebt mijn vertrouwen in u overtroffen; maar hebt ge niet te veel hooi op uw vork genomen?

Ik geloof het niet, vader. Er zijn nu in de Vereenigde Staten 70 millioen inwoners, en wij kunnen zoo hard niet werken of het vindt daar verbruikers, mits men goede kwaliteit levert.

Levert ge nog aan de Handelmaatschappij?

Ja vader, maar zelden meer voor de Vereenigde Staten, meestal voor het stroomgebied van de la Plata- en Amazonen-rivieren en voor China en Japan.

Ik herinner mij toch dat de Handelmaatschappij, nadat het consignatie-contract was afgelopen en niet vernieuwd werd, zich met kracht op den handel met de Vereenigde Staten heeft toegelegd en agenten in al de groote handels- en productieplaatsen gevestigd heeft.

Dat is ook zoo, vader, doch later, toen onze fabrieken in aantal en bloei toenamen, zijn wij uit eigen oogen gaan zien en hebben wij jongelieden uit ons midden gekozen en naar Amerika gezonden. Zij lichten ons voor en kunnen dat beter doen omdat zij volledig met onze wijze van werken bekend zijn. De Handelmaatschappij heeft uitstekende diensten bewezen en doet dat nog overal waar zij een nieuw veld van bedrijvigheid opent, doch uit den aard der zaak wordt zij door particuliere ondernemingen vervangen, zoodra de natie in de nieuwe rigting gebragt is. Tusschen de keerkringen houdt zij zich het langste op, uithoofde men er nog niet in geslaagd is een gekleurd ras te vinden dat ontwikkeld genoeg is om zelfstandig te zijn en een ruim debiet aan de Europeesche industrie te verschaffen. De keerkingslanden worden door Europeesch kapitaal geëxploiteerd en zijn voor ons van groote waarde, omdat wij er veel grondstoffen uit trekken, die ons in staat stellen de concurrentie met vreemden vol te houden. Wanneer wij die uit de tweede of derde hand, bezwaard met allerlei vracht en commissieloon, assurantie en andere onkosten moesten krijgen, zouden wij er niet aan kunnen denken. Gelukkig hebben wij nu eene regtstreeksche stoomvaart op al die landen, want zonder dat zou de nijverheid niet kunnen bestaan.

Ik herinner mij nog den tijd, Jan, waarin onze verdwaalde economen de leer verkondigden, dat het onverschillig was wie de vracht verdiende, mits zij slechts laag was. Men begreep toen niet dat de handel, om een bronader te zijn van het volksbestaan, in eigen schepen gedreven moet worden, die de grondstoffen regtstreeks aanvoeren. Men zag in die dagen uit Engelsche stoombooten goederen in de wa-

gens van den Rijnspoorweg laden, waarmede ze naar Duitschland vervoerd werden. Met Deutsche lighters kwamen goederen den Rijn af en werden in Engelsche stoomschepen overgeladen. Ons land is niet geschikt voor industrie, werd toen gezegd. Was het dan te verwonderen, dat de arbeidende klasse behoeftig bleef en het wantrouwen bij haar zoo diep wortel geschoten heeft, dat ge er nu nog mede te kampen hebt, niettegenstaande ons land meer en meer in bedrijvigheid toeneemt? Thans worden alle stoomschepen op onze werven gebouwd en de werktuigen er voor vervaardigd. De geheele uitrusting wordt binnen 's lands gemaakt of geleverd; de scheepsprovisiën hier geteeld of bereid. Meer dan 50000 menschen worden aan boord der stoomschepen gebruikt. Welk een veld van bedrijvigheid!

Ja vader, in een land als het onze zou tegenwoordig een ministerie geen dag kunnen bestaan dat de zee niet boven aan in zijn programma stelde. De zee toch is ten allen tijde eene milde bron van voorspoed voor ons land geweest. Wij hebben er onze onafhankelijkheid, onze vroegtijdige vrijheid en ontwikkeling, ons aanzien, ons welvaren, alles aan te danken.

Mijnheer, het rijtuig is voor.

Dank je, Kaatje. Kom Mietje, maak je klaar, want ik heb van daag behoefte om met u zamen te zijn. Ik ben overgelukkig en dat in hooge mate aan u verschuldigd. 't Is een goede vrouw, vader; geef m' een zoen, Mietje.

Hebt ge ooit zoo'n man gezien vader? Ik ben in een oogenblik terug.

Waar gaan we nu heen, Jan?

Eerst naar de volksbibliotheek, dan naar de ambachtschool en werktuigkundige vereeniging, vervolgens naar het natuurkundig genootschap, alles voor den werkenden stand, dan zien wij de stad ook en kunnen de jongens uit school halen, die zeker van de groenmakerij iets geweten hebben zonder het te verklappen.

Mietje heeft mij met een enkel woord over de Kamers van Koophandel gesproken, hoe zitten die in elkander?

Ge herinnert u dat na de voltooiing van het spoorwegnet eene nieuwe verdeling der provinciën is gemaakt, gegrond op de nieuwe gemeenschapswegen. Holland is weer ééne provincie geworden. Groningen en Friesland werden vereenigd met een deel van Drenthe; het andere deel kwam bij Overijssel met een deel van Gelderland en het droog gemaakte deel der Zuiderzee; Utrecht en Gelderland werden vereenigd, en Noord-Brabant met Limburg. Al de eilanden bezuiden Holland werden met Zeeland vereenigd met een deel van Noord-Brabant tot aan den Moerdijk; zoodat het Rijk nu slechts uit zes provinciën bestaat. Het administratief raderwerk werd daardoor vereenvoudigd, het kleingeestig provincialisme uitgerooid en een gezonder, krachtiger en zelfstandiger leven voorbereid. Alles werd op ruimer leest geschoeid, ook de regterlijke organisatie is daarop gebouwd. De Ka-

mers van Koophandel, die vroeger alleen in de steden bestonden, gaven aanleiding dat het lokaal belang zich te veel deed gelden. Zoodra er een ministerie van Nijverheid werd ingesteld was het eerste werk van den nieuwen Minister om in dat gebrek te voorzien. Wij hebben nu provinciale Kamers van koophandel, zamengesteld uit afgevaardigden van de Kamers der steden in verhouding tot de inwoners van elke gemeente waarin een Kamer gevestigd is. Wij zenden 3 afgevaardigden, anderen twee of een, en sommigen 5. Een lid van Gedeputeerde Staten wordt door de provinciale Staten aangewezen tot voorzitter. De lokale Kamers staan in geen betrekking tot den minister van Nijverheid. Zij moeten zich tot de provinciale Kamer wenden, die met den minister onderhandelt. Wanneer de minister van Nijverheid zulks noodig acht, worden afgevaardigden uit de provinciale Kamers naar den Haag ontboden om daar de algemeene belangen te bespreken voor dat wetsontwerpen aan de Staten-Generaal worden aangeboden. Op die wijze verkrijgt men waarborgen dat de stoffelijke belangen van het volk met zaakkennis behartigd worden. Ook dienen de provinciale Kamers tot waarborg voor partikuliere ondernemingen. Zelden worden actiën of obligatiën uitgegeven zonder dat eene dier Kamers de zaak onderzocht en goedgekeurd heeft. De werkende stand is ook in de Kamers vertegenwoordigd, doch niet meer dan een derde der leden mag tot dien stand behooren. Zij worden gekozen door de werklieden, die tot wettig erkende vereenigingen behooren, en het is al eens gebeurd dat een der lokale Kamers een werkman naar de provinciale Kamer afgevaardigd heeft.

Hier ben ik, gereed om in te stijgen; heb ik mij niet vlug gekleed, vader? Zoo heeft Johan me gedrild. Als mijnheer niet op zijn wenken bediend wordt, dan zit het er op, niet waar Jo?

Zeker is dat waar, want ik wenk zooals ge verlangt dat geschieden zal. Ik ben slechts je telegraaf, die seint wat ge hebben wilt.

En dat is? alles wat mijn Johan aangenaam kan zijn.

Toen men 's avonds weer in de gezellige huiskamer rondom de theetafel zat vervolgde grootvader zijn afgebroken verhaal van den vorigen avond.

Wel jongens, zeide hij, wij moeten weer naar zee, niet waar?

Gaarne Grootvader! Wij hebben de zee lief omdat ons land er zoo veel aan verschuldigd is.

Wij staan te Batavia aan den kleinen boom gereed om in de sloep te stappen. De blaauwe vlag, die gedurende drie dagen gewaaid heeft, tot sein dat de baar voor de haven zeer gevaarlijk is en er dus geen gemeenschap met de reede bestaat, is gelukkig neergehaald. Een jong zeeofficier was in de sloep en zou ons naar het stoomschip Batavia brengen, dat mij naar Singapore moest overvoeren. Een paard was voor de jaaglijn gespannen, ik drukte mijne vrienden de hand, die mij uitgeleide gedaan hadden, stapte in de sloep, en de reis was aangevangen.

»U treft het, mijnheer, zeide de officier, dat de blaauwe vlag neer is.»
Waait die dan gedurende den West-mousson zoo dikwijls en lang?
»Neen, maar Februarij is de slechtste maand.»

Is er niets aan te doen, om steeds gemeenschap met de reede te hebben?

»Ik geloof het wel; maar de natuur is hier zoo mild, dat men zich verbeeldt in luilekkerland te zijn; waar de gebraden vogels u in den mond vliegen. Men verwacht alles van de natuur, en die wil nu op de noordkust van Java, welke bijna geheel uit alluviale gronden bestaat, land aanwinnen en geen diepe riviermonden maken. Dit was vroeger de rivier van Jacatra, welke afgedamd is, zoodat wij nu in eene haven zijn, waarin weinig of geen stroom loopt. Zoo als ge ziet loopt zij regt naar zee, en in de ondiepe monding staat een baar, zoodra er eene hooge Noord-westen deining op de ree is. Wanneer men een elleboog in de haven maakte en de hoofden tot in 3 of 4 vadem water uitbragt, zou men er geloof ik ten allen tijde in en uit kunnen varen. Er zijn er die een zeer kostbaren zeebreker hebben voorgesteld, maar dat zou geloof ik niet helpen, tenzij men de zeedeining geheel kon stuiten. In de buurt van Onrust, achter den hoek van Java, daar vindt men de éénige veilige en kalme ligplaats in den West-mousson. Als eene zoo belangrijke plaats, als Batavia is, in Europa lag, in Engeland bij voorbeeld, dan zou men reeds lang een spoorweg van Batavia daar heen gelegd hebben, maar daar mogen wij hier niet aan denken.»

Wij waren aan het einde van den vasten wal gekomen, de jaaglijn werd losgegooid, de riemen toegelegd, en we roeiden nu tusschen de hoofden door naar de reede, alwaar de Batavia met »stoom op» ons wachtte.

De Batavia was een rader-stoomschip van de Marine, dat speciaal gebouwd was om de maildienst tusschen Batavia en Singapore te vervullen. Het kwam mij toen daarvoor zeer doelmatig voor, alhoewel ik het vreemd vond, dat zeeofficieren met een passagiersboot voeren.

Zoodra wij aan boord waren werd het anker geligt en stoomden wij om de Noord langs tal van eilanden naar straat Banka; maar daar behoef ik u niets van te zeggen, niet waar?

Neen grootvader, dien weg hebben wij met onzen vinger dikwerf in het paleis afgelegd.

De officier die mij aan boord gebragt had, wees mij mijne hut aan en zorgde dat ik zoo spoedig mogelijk er op mijn gemak in was. Hierdoor waren wij spoedig gemeenzaam met elkander geworden, zoodat ik mij gedurende de twee dagen, die ik aan boord was, meest met hem onderhouden heb.

Toen wij na zonsondergang op het dek zaten, vroeg ik, hoe Oost-Indië hem beviel.

»Beroerd slecht», zeide hij, »vooral dit varen met passagiers is zeer onaangenaam, al is het dat men nu en dan het genoegen heeft er

iemand onder aan te treffen waarmede men langer in gezelschap zou wenschen te zijn; maar men bederft op dit schip en wordt minder geschikt voor de eigenlijke zeedienst. Trouwens ik moet bekennen dat onze dienst in Indië, wat dat aangaat, ook veel te wenschen overlaat. Wanneer men nu en dan eene gelukkige roover-expeditie er van uitzondert, of eene landing hier en daar, dat nog zeldzamer voorkomt, dan is het over het algemeen voor ons hier een schrikkelijk vervelend leven. Het éénige middel om zich daaraan te onttrekken is de hydrographie, dat een zeer vermoeijend werk is. Overigens liggen onze schepen meestal ten anker op ellendige buitenposten, of slenteren zonder nut en zonder doel van de eene plaats naar de andere, en daarmede wordt heel wat tijds zoek gebragt met zeilschepen, die van den wind afhankelijk zijn, welke de eene helft van het jaar uit het Oosten en de andere helft uit het Westen waait. Hier moesten wij niets dan stoomschepen hebben. Willem I zag dat zeer goed in. Reeds in 1834 zond hij een stoomschip naar Java, de Pylades, die in de noordzee gezonken is. Vervolgens den Willem I die op Lucipara vergaan is; daarna twee ijzeren stoomschepen om tegen de zeeroovers te dienen, en nu in 1847, hebben wij hier nog slechts 4 of 5 stoomschepen, die allen voor transportdiensten gebruikt worden en daardoor even slecht zijn als onze Batavia tot opleiding van zeeofficieren. Zoudt ge willen gelooven dat wij letterlijk niet weten wat er in den archipel buiten de hoofdplaatsen, of liever buiten ons gezag, voorvalt? Het geheele systeem van ons Gouvernement is eene landbouwonderneming op groote schaal; maar even als men de hei ontgint aan haren zoom en de rest laat liggen tot dat het achtereenvolgend ontgonnen wordt, zoo ook wordt er niets of zeer weinig aan de buitenbezittingen gedaan tot dat zij eindelijk ten lange laatste, over een halve eeuw mogelijk, ook eens eene beurt zullen krijgen.

»Intusschen wordt aan de marine de eervolle taak opgedragen om de inlanders nu en dan te doen gevoelen wat wij onder souvereiniteit verstaan. Ik zou u daar gruwelen van kunnen verhalen, waarvan u de haren te berge zouden rijzen. Wanneer men zich de moeite geeft om in de geschiedenis na te sporen welk een bloeienden handel de inlanders hier gedreven hebben vóór de komst der Europeanen, en na gaat wat daarvan overgebleven is, hoe wij hunne ontwikkeling gestuit en hunne welvaart verwoest hebben, dan vraag ik, of wij het regt hebben te spreken van de zegeningen van ons bestuur en van de weldaden onzer beschaving.

»Dat Singapore, waar wij u brengen zullen, heeft Raffles uit de geschiedenis opgedoken. Het was reeds in de 13de eeuw eene belangrijke handelsplaats, werd door de Javanen onder den vorst van Modjopahit verwoest; maar Mallakka verrees even spoedig weer omdat de uitgebreide handel van dien tijd er behoefte aan had. Ge zult eens zien welk eene handels-bedrijvigheid er nu weder te Singapore heerscht;

men verbeeldt zich daar in Europa te zijn. Op Java is men op een groote boerenhoeve van het gouvernement, de handel is bijzaak. Te Singapore is de handel hoofdzaak en daartoe behoort ook het geven van voorschotten op te leveren produkten, die zij uit den geheelen archipel trekken. Ik vaar nu heen en terug tusschen Batavia en Singapore en heb dus ruimschoots gelegenheid om vergelijkingen te maken en mijne indrukken te verbeteren of te zuiveren, maar ginds is leven, omdat de handel er hoofdzaak is. Bij ons zijn de Javanen er het best aan toe; onze landgenooten visschen achter het net, en als ik denk aan ons arme volk te huis, wat moet daarvan worden?"

Maar, vroeg ik, wat zoudt ge denken dat er gedaan moest worden om daarin verandering te brengen?

»Dat is vrij wat moeilijker te zeggen dan de feiten van den toestand aan te geven. Ons volk is van het jaar 1700 tot 1800 al door achteruitgegaan en zal waarschijnlijk eene eeuw noodig hebben om weer te worden wat het geweest is. Wanneer wij al de Nederlanders naar Engeland konden laten verhuizen en ons volk door Engelschen doen vervangen, zou de zaak gemakkelijk genoeg zijn, maar nu weet ik waarlijk niet wat er gedaan moet worden om onze goede, domme, slaperige Nederlanders tot meerdere bedrijvigheid te brengen. Doch zeker is het dat wij niet zooveel gruwelen moesten doen als er nu gepleegd worden."

Is dat dan werkelijk zoo erg?

»Een paar jaar geleden heeft de marine eene geheele stad aan de Koetie-rivier verwoest van een onzer trouwste bondgenooten, en de kinderen van den vorst als gijzelaars medegevoerd, tot dat eene schatting zou opgebracht zijn, zonder dat er reden voor bestond, zoo als spoedig bleek. Men heeft toen een commissaris er heen gezonden om het met geschenken weer goed te maken. Het volgende jaar lag ik voor Padang en zag daar den kapitein-maleijer, een der voornaamste inlandsche hoofden, zonder vorm van proces aan boord brengen en in de boeijen slaan, zoodat hij zich niet verroeren kon, waarvan hij het water kreeg en in de boeijen stierf.

»De oorlog op Balie zou verleden jaar niet gevoerd zijn wanneer een gouvernements-commissaris niet op bedriegelijke wijze een traktaat gesloten had, en die zaak is nog niet geëindigd, dat verzeker ik u."

Was dat waar, vader? dat zou toch schandelijk erg zijn.

Ja Mietje, het was maar al te waar. Ik heb dat van geloofwaardige zijde hooren bevestigen. Er werd toen nog erg huis gehouden, en hoe meer men teruggaat in onze geschiedenis hoe erger het wordt. Gelukkig is dat langzamerhand beter en beter geworden.

Wij zaten tot twaalf uren te praten, want de officier had de wacht, hetgeen op een raderstoomschip in de ruimte varende zeer gemakkelijk scheen te zijn. Hij was op alle buitenposten geweest en daardoor kon hij mij een schat van zaken mededeelen, waarvan ik anders niets zou vernomen hebben.

Den volgenden morgen was ik vroegtijdig op het dek juist toen wij straat Banka invoeren. De kommandant van het schip beklagde zich zeer dat er nergens vuurtorens waren om de vaart te vergemakkelijken, terwijl de zeekaarten nog veel te wenschen overlieten. »Toch verlangt men van mij dat ik spoed maak,» zeide hij, »de brieven moeten zoo spoedig mogelijk overgebracht worden; maar niemand denkt er aan hoe veel nachten ik moet staan uitkijken om het schip met spoed door al die eilanden en menigvuldige gevaren, welke zoo onnaauwkeurig in de kaarten staan, heen te brengen.»

Waren er toen nog geen vuurtorens, grootvader? die zijn er nu overal langs de groote vaarwaters door den geheelen archipel, wij kunnen ze in het paleis zien.

Neen jongens. De eerste vuurtoren werd te Anjer gebouwd toen ik op Java was. Later zijn er meer en meer gekomen, doch ik herinner mij niet dat in die dagen de handel in Nederland er zich veel aan gelegen liet liggen. Men was zoo overtuigd, dat het gouvernement voor alles zorgde, dat men zich niet eens de moeite gaf naar den toestand te vragen. Meer dan een halve eeuw lang waren al de riviermondingen op Java in weinig bruikbaren toestand, toch werd er in Nederland niet over geklaagd.

Wanneer ik in die dagen er aan dacht, dat ik met die mailboten over het groote veld van bedrijvigheid onzer voorvaderen voer, die onze vlag van de Roode zee tot in straat Malakka overal langs de kust geplant hadden, en den handelsgeest onzer voorvaderen vergeleek met den toestand van ons volk en van onzen handel in die dagen, dan was het eene tegenstelling als van de koude aan de Pool met de warmte aan den Equator. Het was bedroevend om aan te zien, en toch verbeeldde men zich in Holland een bijzonder knap volk te zijn.

Ik had toen ruimschoots gelegenheid om vergelijkingen te maken en daarover na te denken, want zoodra wij buiten straat Banka kwamen, kregen wij overvloedig wind en regen, zoodat ik verpligt was in eene benaauwende trillende hut te blijven tot wij te Singapore kwamen.

Het varen met stoomschepen bevalt mij niet, dan wanneer ik voor zaken op reis ben, waarvoor spoed vereischt wordt. Toen ik met de Bëntinck van de P. & O. C^o., een houten raderstoomschip, naar Ceylon, en nog erger toen ik met den volgeladen Hindostan, ook zulk een schip, van Point de Galle naar Suez ging, werd ik niet veel beter dan eene koffiebaal behandeld.

Eerst later, toen de ijzeren schroefschepen in de vaart gekomen zijn, is daarin verbetering gebracht; doch in den tijd waarvan ik spreek, was de mailreis geen genot, zelfs niet in Egypte, alwaar men met een omnibus naar Caïro en met een kanaalboot naar Alexandrië gebracht werd. Men had geen tijd om zich op te houden ten einde het merkwaardige te zien. Dus, beste jongens, ik vrees dat het verhaal mijner zeereis u evenmin bevallen zal als de reis mij bevallen is.

Steenkolenrook hebt ge hier ook genoeg; de lucht van warme olie kent ge, en het eentoonige geluid der stoomwerktuigen is u niet vreemd; stel u dat dan in eene krakende, stampende en slingerende doos voor en ge zult u een begrip van mijne zeereis kunnen maken.

Te Ceylon nam ik afscheid van het lieflijke natuurtafereel dat mij in Indië zoo bekoord had. Vóór mij lag nu de Perziesche golf en de Roode zee, die twee groote handelswegen der aloutheid, toen Memphis en Babylon bloeiden en waarschijnlijk de Oostersche volken reeds zeer beschaafd waren; in dezen zin n. l. dat het maatschappelijk leven reeds zeer ontwikkeld was. De wilde Europeanen beschouwden die oostersche volken als ongeloovige Heidenen, als barbaren bij hunne komst in Indië, terwijl in werkelijkheid de Oostersche volken beschaafder waren dan zij. Overal vindt men de sporen onzer barbaarschheid. Thans komt daar overal weer leven en bedrijvigheid sedert het Suezkanaal en de Euphraat-spoorweg zijn tot stand gekomen; maar toen ik daar was heerschte overal eene doodsche stilte. Alleen in Egypte begon meer leven te komen, en in dat land is, even als in de oude geschiedenis het eigen leven der oostersche volken weer aangevangen. Japan alleen is de overige oostersche volken vooruitgesneld; maar dat ligt ook veel noordelijker. Het is het Engeland van de Stille Zuidzee.

Te Alexandrië vond ik een brief van mijn vader, mij verzoekende over Marseille naar huis te komen, uithoofde de toestand mijner goede moeder nog verergerd was.

Toen ik te Marseille aankwam, stond hij in diepen rouw mij te wachten. Ik zal u onze eerste ontmoeting niet schetsen, trouwens ge kent die treurige geschiedenis. Ik vond hem zeer verouderd en achteruitgegaan, zoodat wij met kleine dagreizen naar het vaderland terugkeerden. Overal hoorden wij, langs onzen weg door Frankrijk, de opgewonden taal van het volk, hetgeen mijn vader beangst maakte, maar op mij een tegenovergestelde uitwerking had na onder de slaafsche, onderworpenen Javanen geweest te zijn.

Wij kwamen in een zeer treurige stemming in Holland terug en zouden ons eerst een paar dagen in den Haag ophouden om de dépêches aan den minister van koloniën te overhandigen, die ik van den Gouverneur-Generaal voor hem ontvangen had. »Ik zal u dan aan mijn vriend Van Hall, den minister van financiën voorstellen,» zeide mijn vader, »die u wel den weg zal wijzen om bij den minister van koloniën toegelaten te worden. Dat toch zijn de twee voornamen mannen, die thans ons land regeren. Het kon aan geen betere handen toevertrouwd zijn, en ik hoop van harte dat zij nog vele jaren de teugels van het bewind in handen mogen houden, want het gaat ons tegenwoordig bijzonder goed.»

Of dat ons betrekking had op ons land, dan wel op onze firma was niet duidelijk; maar spoedig was het te zien dat vader de firma bedoelde.

Dat gezegde, »het gaat ons tegenwoordig bijzonder goed,» heb ik

toen meermalen in den kring mijns vaders gehoord; maar wanneer men daarbuiten het oog vestigde op de algemeene bedrijvigheid, dan ging het der natie niet zoo bijzonder goed. De landbouw had gekwijnend; de visscherijen werden kunstmatig in het leven gehouden en waren ziekelijk; de nijverheid was door kunstmiddelen in het leven geroepen en werd door de Handelmaatschappij gekweekt; scheepvaart en handel bestonden van het koloniaal systeem. Ontegenzeggelijk was er in de laatste tien jaren vooruitgang in de bedrijvigheid gekomen, doch de natie liep geheel en al aan den leiband van het gouvernement.

Maar vader, zoo iets is bijna niet denkbaar!

Neen Jan, tenzij het gehalte van een volk tot een zeer laag peil gedaald is, want dan zijn zulke middelen noodzakelijk om het uit den doodslaap op te wekken.

Den zwaren schuldenlast, waaronder de natie gebukt ging, beschouwde men als de hoofdoorzaak van het kwaad van onzen toestand. De natie is aansprakelijk voor de nationale schuld, werd gezegd, en het is onze pligt hare aansprakelijkheid te verlichten met Indiesche baten. Vandaar het streven der regering in die dagen om door het koloniaal systeem de inkomsten van de schatkist te vermeerderen en dat zij er toe gebragt werd handelend op het gebied der nationale bedrijvigheid op te treden en zelf te doen, wat de natie niet in staat was te doen. Wanneer de gouvernementsroutine eenmaal in eene bepaalde rigting gebragt is, dan vordert het heel veel tijd en heel veel kracht om daarin verandering te brengen.

Mijn vader had dus volkomen gelijk toen hij zeide: de ministers van financiën en van koloniën regeren het land, maar toch was de minister Van Hall door zijne persoonlijke eigenschappen de voornaamste persoon.

Hij was een sterk, flink gebouwd man, een man van *actie*, wien men het kon aanzien dat hij voor geen klein geruchtje vervaard was. Wanneer men hem met een veerkrachtigen stap over straat zag gaan, was het of hij zonder moeite een zware vracht achter zich sleepte en gaf hij den indruk, dat als men zich aan hem vasthield hij u door dik en door dun heen zou brengen. Hij had als advokaat in Amsterdam een uitgebreide praktijk gehad en bezat het onbeperkte vertrouwen van de Amsterdamsche beurs, zooals gebleken was, toen hij in 1844 zijne zoogenaamde vrijwillige leening doordreef, waardoor onze financiën in orde gebragt werden.

Hij kende ons volk goed, zoowel de deugden als de gebreken en wist van de eene zooveel als van de andere gebruik te maken in het belang van het vaderland. Hij was van top tot teen Amsterdammer, en ofschoon ik zelf een Amsterdammer ben, kan ik toch verklaren dat er toen daar meer vaderlandsliefde huisde dan in eenig andere stad van ons land.

Wanneer die man na 1848 versch op het staatstooneel gekomen ware, zou hij stellig aan het hoofd van het nieuwe bewind gekomen

zijn en zich gehandhaafd hebben, en zou Thorbecke waarschijnlijk te Leiden professor gebleven zijn. Wie weet wat er dan van ons geworden was; ik zal me daar niet in verdiepen.

Toen ik mijne opwachting bij Van Hall maakte was hij aan het hoofd van het bewind, dat een jaar later *l'ancien régime* zou genoemd worden, waarvan hij de ziel geweest was.

De minister J. C. Baud, waar Van Hall op leunde, was als het ware een vreemdeling in Holland, dat hij als zeeofficier verlaten had en als ex-gouverneur-generaal van Oost-Indië terug zag, toen hij met de portefeuille van koloniën belast werd. Het was een middelmatig, gezet, deftig, ernstig man, een ijverig werkzaam, naauwgezet administrateur, die Java administratief had leeren kennen reeds vóór en tijdens het Engelsche tusschenbestuur; vervolgens was hij onder het Nederlandsch bestuur opgeklommen tot gouverneur-generaal, had dus al de verschillende koloniale systemen zien werken en had eindelijk, bij het vertrek van den graaf van den Bosch, de teugels van het bewind in Indië van hem overgenomen en met kracht het kultuurstelsel voortgezet. Het was iemand die algemeen geacht was, en die ook na zijn val, tot aan zijn dood toe, grooten invloed op het koloniaal beleid heeft uitgeoefend.

Die twee mannen, Baud en Van Hall, pasten uitstekend bij elkander, want de een vulde aan wat den ander ontbrak en vormden te zamen een zeer goed geheel, waaraan 's lands belangen in de aangenomen rigting goed toevertrouwd waren.

Nu jongens, wordt het tijd voor u om naar bed te gaan; dank grootvader voor zijn verhaal en wensch hem goeden nacht, dan gaan wij naar boven.

Nadat Mietje met de jongens vertrokken was, zeide Jan: ik kan mij niet voorstellen, vader, dat de toestand van de natie zoodanig was, dat er geen andere middelen dan het koloniaal systeem zouden hebben kunnen aangewend worden om de algemeene bedrijvigheid te bevorderen.

Vóór 1830 waren andere middelen beproefd geworden, Jan, waardoor Antwerpen zeer vooruitging, zoo zelfs dat het den naijver der Nederlandsche steden opwekte, hetgeen veel tot de scheiding van België heeft bijgedragen. Tijdens de republiek had Holland, zooals u bekend is, het overwigt in de vereenigde provinciën verkregen; het heeft dat overwigt langen tijd in het koninkrijk behouden en door gemis van handelskennis en ondernemingsgeest drukte het loodzwaar op de commercieele en industriele ontwikkeling van ons land.

Maar vader, als men toen reeds het zuiver begrip had dat de natie aansprakelijk is voor de nationale schuld, verwondert het mij toch dat men toen nog geen begrip er van scheen te hebben dat tegenover die aansprakelijkheid het voordeel staat, dat het nationaal vermogen in kapitaal en arbeid het eigendom der natie is, maar dat de vermogens

aan bijzondere handen behooren toevertrouwd te worden, om ze in het belang der natie en tot voordeel van zich zelve beter aan te wenden dan het gouvernement het kan doen.

Neen, tot dat begrip was men toen nog niet gekomen; men meende het algemeen belang het best te bevorderen door de schatkist en niet bijzondere personen winsten te doen behalen. Wanneer partikuliere contractanten of suikerfabriekanten van Java vermogend huiswaarts keerden, werd er aan de regering een verwijt van gemaakt, dat zij die winsten aan de schatkist onthouden had, en beschouwde men die »suikerlords», zooals ze genoemd werden, als parasieten der schatkist. Het is waar, dat zij aanvankelijk met groote rentelooze voorschotten van het gouvernement gewerkt hebben, en bovendien groote voordeelen erlangden, maar zonder dat zou er niets tot stand gekomen zijn, want kapitalen werden niet naar Java gebracht. Het was in zeker opzigt een geluk voor ons land dat wij Java hadden, maar het is tevens de oorzaak geweest dat wij in Europa buiten den groothandel bleven, en de industrie zeer langzaam kon opkomen, waardoor de dagloonen niet meer in overeenstemming waren met de duurte der levensmiddelen. Meermalen hadden er dan ook in die dagen volksoploopen bij ons plaats tegen den uitvoer van levensmiddelen.

Toen nu in 1848 een opstand in Frankrijk uitbrak, die als een loopend vuurtje zich door geheel Europa verspreidde, was het eene zeer wijze daad van Koning Willem II om door eene grondwetsherziening het dreigende gevaar van ons land af te weren.

Wel vader, ik geloof dat dit een goed rustpunt is. Laat ons eens een lekker glas wijn drinken om den dag even goed te eindigen als wij hem begonnen, en ons geluk wenschen dat wij niet meer in een toestand leven, zooals die vóór en na 1848 hier te lande moet geweest zijn. Elk lid der natie gevoelt nu dat hij deel uitmaakt van het groote geheel. De sociale wetenschap leert ons: dat het welzijn der geheele natie het hoofddoel der moderne maatschappij behoort te zijn; want het zijn de gebreken in den nationalen toestand die de misdrijven en misdaden telen, welke door personen worden bedreven. Wanneer wij tegenwoordig misdadigers zien, dan schamen wij ons en beschuldigen ons zelve nog niet genoeg voor de natie gedaan te hebben. De regering leidt slechts de algemeene beweging der natie en de wetgevende magt beperkt de vrijheid van handelen in elke rigting slechts zoo veel, als voor het algemeen belang noodzakelijk is. Thans handelt het volk zelf, en de regering is de leidende gedachte van al de aspiratiën in het volk.

Kom Mietje (die juist binnen kwam), drink een glas met ons mede, want de taak der vrouwen in de moderne maatschappij is niet de minst zware.

(Wordt vervolgd).

Z I E K T E V E R S C H I J N S E L E N .

DOOR

J. P. DE KEYSER.

»Holland is rijk; en, wat men het goud ook verwijte, rijkdom geeft eene zekere voornaamheid, verlangt een zekeren goeden toon, brengt eene zekere mate van goeden smaak in het dagelijksch leven mede, die wellicht geene innerlijke waarde hebben, maar veel verzoeten en veraangenamen, en waarvan het aantrekkelijke dubbel gevoeld wordt wanneer men bij onze oostelijke naburen den gezelligen omgang veelal ziet plaats hebben als onder inroeping van de spreuk: neem het familiale voor lief. Wij genieten ten onzent van eene schakeering in de beschaving, waarvan de hollandsche zindelijkheid het onmisbaar zinnebeeld is.

»Meer evenwel dan dit verdienen onze geestelijke goederen de aandacht. Onze geest is toegankelijker voor het goede der vreemde invloeden; onze blik reikt daardoor verder. Onze gemakkelijkerheid in het aanleeren van vreemde talen is beide teeken en middel van onze geschiktheid om, naar het woord van keizer Karel, meer dan eens mensch te zijn, om uiteenlopende geestesrichtingen in ons op te nemen. De ontwikkelden onder ons hebben daardoor eene buigzaamheid, die hen tegen vooroordeelen beschut. Schoon zij Germanen blijven, en dit door diepte van gemoedsleven en van opvatting, door ernst en grondigheid, door godsvrucht in beschouwing en wandel willen bewijzen, zoo verstaan zij niettemin het wezen der romaansche volken, en hebben daarvoor een oog en een hart. Opmerkenswaardige geesten hebben ten onzent een stijl; zij worstelen met de taal, die aan de bijzondere schakeeringen van hunne gedachte volkomen dienstbaar moet wezen of worden. Zij zien de wereld anders dan anderen, daarom spreken zij anders dan anderen. Maar ook zeer opmerkenswaardige geesten in Duitschland hebben een taal zonder stempel; hun stijl is of onbeholpen of gezwollen of alledaagsch. Niemand hunner schijnt te vermoeden, dat de stijl bij velerlei te vergelijken is, maar wellicht bij niets beter dan bij een welgeoefend rijpaard, dansend in handgalop, straks rennend in gestrekten draf, nu schuimbekkend steigerend, dan rustig trip-pelend, maar altijd op het nauwst luisterend naar de minste wending van de hand of de knie des ruiters.

»Ook is bij ons, zooveel ik zien kan, het taalgevoel in het gemeen zuiverder ontwikkeld. Men duldt in het duitsch verbindingen en overgangen, ja een pogen om de woorden van de soort waartoe zij oorspronkelijk en van nature behooren te vervreemden, waaruit schijnt te

blijken, dat men het te dezen aanzien zoo bijzonder nauw niet neemt. Of wie verbaast zich niet over de hebbelijkheid der Duitschers van schier alle woorden tot adjektieven te misvormen? Men zou bijna geneigd zijn, een zekere overeenkomst op te merken tusschen de duitsche schrijftaal en het duitsche geld: in beide iets afgesletens door het gebruik.

»Is het te ver gezocht, wanneer men Hollands begaafdheid op het gebied van taal en stijl in verband brengt met een nog hooger geestelijk goed, dat ons ten deel viel, met een scherper geteekend zijn van onze persoonlijkheid" (*).

Aan *Neckars* lagchende boorden — niet waar? — heeft de willige balling zijn moedertaal verleerd noch zijn vaderland vergeten. Uitnemend gesproken, zoo als Pierson spreken kan, zelden falend in het vinden van den gelukkigsten vorm voor zijn gedachten. Is 't door dien vorm alleen, dat deze gedachten zoo ligt den weg vinden tot ons hart? Of is 't door den inhoud ook, zoo streelend voor het Nederlandsche hart? Dat Nederland toch een land is bij uitnemendheid, en dat het Nederlandsche volk een natie is, roemwaardig boven velen, is een stelling, die voor de meesten onzer reeds lang het karakter van een axioma bezat.

Uitnemend geschilderd — niet waar? — het voortreffelijk Nederlandsch volkskarakter, zoo diep, zoo veelzijdig, zoo krachtig.

En toch blijft de bescheiden twijfel geoorloofd, of de juistheid der teekening wel in volkomen harmonie is met den gloed der verve. 't Kon zijn, dat de liefde voor den geboortegrond, door de scheiding overspannen, terwijl de afstand met de juiste opmerkingsgave spot, een beeld had geschilderd, meer bekoorlijk dan getrouw.

De persoonlijkheid treedt bij ons zoo sterk op den voorgrond — meent de welsprekende lofredenaar van Neêrlands volk.

Niet tot *Heidelberg* is dan de klagt doorgedrongen, dat op meer dan één gebied van ons volksleven juist het gemis van sterk sprekende persoonlijkheden zich pijnlijk gevoelen laat; dat men juist aan krachtig ontwikkelde karakters behoefte gevoelt.

Tegenover den lofzang van den landgenoot verheft zich de schrille kreet van den vreemdeling, dat wij *une nation éteinte*, een afgeleefd volk, eene uitgebluschte nationaliteit zijn. Heeft de verontwaardiging over dat raauwe vonnis ons wel de noodige kalmte gelaten voor het onderzoek, of het Nederlandsche volksleven inderdaad een gezond en een krachtig volksleven is?

Wij wenschen ons niet te tooijen met den mantel van den boetprediker; maar toch, onzes ondanks gevoelen wij ons gedrongen tot de pijnlijke bekentenis, dat er eenige waarheid schuilt in dat befaamde woord. Eenige waarheid: moesten wij het ten volle beamen, op de puinhoopen van het gevallen vaderland zouden wij ons nederzetten om

(*) Dr. A. Pierson, Herinneringen uit Pruisens Geschiedenis, Voorrede.

in stomme smart den ondergang van zooveel goeds en groots te be-
weenen. Wij zouden den moed niet bezitten om een zieltogend volk
zijn doodstuipen te verzwaren door zijn lijkwâ te weven voor zijn bre-
kend oog. Omdat wij voor ons volk nog hopen en aan zijn toekomst
nog gelooven, dáárom spreken wij; omdat wij aan zijn herstel niet
vertwijfelen, daarom leggen wij den vinger op de wond, op 'tgevaar
af, dat men twijfele aan de teederheid van ons gevoel.

Inderdaad, niet minder voor een volk dan voor den enkelen mensch
voert zelfmisleiding ten ondergang. Getuige Frankrijks jongste geschie-
denis: welk een droom en welk een ontwaken, welk een hoogmoed
en welk een val! En voor dien duren prijs werd nog geen zelfkennis
gekocht: nog altijd heet het land waar honderdduizenden hun naam
niet schrijven kunnen, de zetel der beschaving; helden, onoverwinne-
lijk en fier wanen zich nog steeds de verslagenen in veldslagen zonder
tal; nog blijft van vrijheid droomen het arme volk dat minder dan
eenig ander bekwaam blijkt tot zelfbestuur, en aan haar roeping om
de wereld te hervormen twijfelt nog de natie niet, die in den dorps-
pastoor en de *dame aux Camélias* haar beide hoofdvingingen openbaart.

Eng is ook voor een volk de weg der bekeering, en naauw de
poort, die ten leven leidt.

Is eene zinkende natie nog te redden, of wordt ook aan een volk
maar ééne jeugd gegund, zoo als de mensch maar éénmaal zijn lente
geniet? Is het waar, dat ook voor een natie het tijdvak van manne-
lijke kracht onherroepelijk voorbijgaat om plaats te maken voor den
zwakken, doffen, dommelenden ouderdom? Zal werkelijk het nage-
slacht op ons terugzien met den weemoedigen blik, dien wij aan
Sparta en *Athene* wijden, aan *Efeze* en *Jeruzalem*? Zal eenmaal het
visioen van *Helmers* ontzettende werkelijkheid, maar naakte, ontwij-
felbare werkelijkheid zijn?

'k Waande in de toekomst mij verplaatst: mij dacht, ik dwaalde
Door moer en drassig land, waarop geen veldbloem praalde,
Geen wind zich hooren liet. Ach, Neêrland! 't was uw grond,
Waarop ik, eenzaam en verlaten, mij bevond!
Ik zocht de schoone stad, waar ik het licht aanschouwde,
Die 't heilig voorgeslacht aan 's Amstels zoomen bouwde;
Helaas! ik zocht vergeefs! Een ranke, kale hut,
Naauw voor het buldren van den woesten storm beschut,
Was alles wat ik vond! — 'k Zag naakte visschers dwalen
Waar eertijds 't feestmuzijk klonk in de marmren zalen!

De graven zelfs zijner vaderen vindt hij niet meer, en 't Raadhuis
eens dier stad, een puinhoop is 't waaruit de raven schreeuwen;

„En gindsche bouwval, waarbij 't wild gedierte schuilt,
Die neêrgestorte spits, waarop de roerdomp huilt,
Was eens een tempel, aan der Vaden God geheiligd;”

„Maar wij —

1872. I.

Zoo klaagt een naakte visscher, omdolend tusschen het puin —

„Maar wij, door dam noch dijk voor 't woën der zee beveiligd,
„Wij zwerven, hongrende, om op dees verlaten grond,
„Schaars hoorend van de stad, die eertijds hier bestond”.

»Christelijke volken sterven niet!» Dat woord, eenmaal opgevangen van rijkbegaafde lippen, nu reeds voor eeuwig gesloten (*), ik heb het weggelegd in mijn hart. Christenvolken sterven niet. In het Christendom hebben zij het beginsel van gedurige levensvernieuwing.

Maar daartoe moeten zij behoefte aan levensvernieuwing gevoelen; daartoe de krankheid kennen, die hunne levenskracht ondermijnt.

En wie met het scherpziend oog der liefde ons volksleven bespiedt, hem kunnen de verschijnselen dier krankheid niet verborgen blijven. 't Is toch niet maar bij zeldzame uitzondering, dat zij zich vertoonen; en niet maar bij één enkelen stand, in één bepaalden kring; ze moeten veeleer als algemeen erkend worden.

Het is te vreezen, dat wij met een verzwakking van geheel het volksleven te doen hebben; de Nederlandsche natie schijnt te lijden aan bloedarmoede.

Dat onze industrie achterstaat bij de vreemden, wordt door weinige bevoegde beoordeelaars meer in twijfel getrokken. De Nederlandsche werkman is minder ontwikkeld dan zijn broeder in Duitschland, Engeland en Amerika. Voor gebrekkigen arbeid karig beloond, vermag hij ook in de eng beperkte behoeften van zijn gezin niet te voorzien, en niet altijd schaamt hij zich om de hand, tot den arbeid maar half bekwaam, uit te strekken naar de aalmoes van het armbestuur. Zoo hij hier minder dan elders zich mengt in staatkundige woelingen, we willen gelooven, dat zijn eerbied voor de maatschappelijke orde, zijn zedelijk beginsel hem doen aarzelen om den weg in te slaan, waarop anderen voorthollen; maar zoo wij der waarheid volle regt willen doen, zullen wij ook moeten erkennen dat men voor politieke woelingen evenzeer te laag als te hoog kan staan. En door ruimen blik, door geestdrift voor het algemeen belang pleegt de Nederlandsche werkman niet te schitteren. De tallooze slagtoffers der jeneverpest, de dierlijke woestheid onzer volksvermaken, het rauwe gekrijsch op onze straten, de afzigtelijkheid der vunjige woningen, waarin hij met vrouw en kinderen zit opeengehoopt — met medelijden meer dan met hoogachting voor den werkmansstand moeten ze ons vervullen. Medelijden — want, zoo we met een aanklagt moeten optreden, den werkman niet, het Nederlandsche volk treft die beschuldiging. Voor tien jaren reeds werd het gezegd (†) en nog dezer dagen moest het herhaald worden (§):

(*) Martinus van der Hoeven, op het letterkundig Congres te Amsterdam.

(†) Beschouwingen over het Athenaeum Illustre en het onderwijs te Amsterdam.

(§) Het Vaderland van 4 Maart 1872.

»Het is maar al te waar, dat ons volk zedelijke kracht mist, dat onze lagere klasse, onze kleine burgerstand veelal onwetend, bekrompen, hulpeloos, zonder gevoel van eigenwaarde is, dat handelsbediende te zijn bij ons een beroep is en niet de voorbereiding tot een beroep. En niet minder is het waar, dat de ondernemingsgeest volgens een licht te begrijpen natuurwet niet allereerst te zoeken is bij de zeer rijken en vermogenden, maar bij de niet-bezittenden moet werken als prikkel om tot het bezit te geraken. De invloed op het bestuur van land en gemeente moet zijn bij het gegoede en verlichte deel der natie; maar die klasse heeft behoefte aan regeneratie, aan aanvulling en verjonging, aan nieuw bloed uit de minder gegoede en minder ontwikkelde klasse, wil zij voor ontarding, voor verzwakking, ontzenuwing en verstomping bewaard blijven. Er is een gedurige recruetering, een opklimmen uit de lagere tot de hoogere klassen noodig. De vooruitstrevende krachten der niet-bezittenden moeten onophoudelijk aanvullen en vervangen die reeds tot het bezit gekomen zijn. Willen wij Nederlanders, die een zoo groote taak te vervullen hebben, niet beneden onze verplichtingen blijven en eindelijk niet als onbekwame rentmeesters van ons beheer worden ontheven, dan is het noodig een groot deel van ons volk te verheffen, om het in staat te stellen op waardige wijze, niet als daglooner en klerk, maar als opzichter en chef, aan het werk deel te nemen. Stoffelijke en zedelijke krachten, die thans sluimeren en die wij toch niet kunnen missen, moeten opgewekt en ontwikkeld worden.

»En geschiedt dit? Zijn wij van die verjongingskuur, van dat opklimmen der voedende sappen in het oude hout de gelukkige getuigen? Zoekt het antwoord op de verlaten banken onzer burgerscholen voor middelbaar onderwijs. Waar blijven de aanstaande ambachtslieden, voor wie zij bestemd zijn, en voor wie de deur kosteloos of tegen een zoo gering entreegeld openstaat, dat niemand belet wordt binnen te gaan? Ziet, dat zij wegblijven is niet hunne schuld. Zij weten zelfs niet wat hun ontbreekt, zij gevoelen niet wat zij missen om hun lot te verbeteren; erger nog, zij gelooven niet, dat er behalve geld nog andere middelen bestaan om zich uit de dienstbaarheid op te heffen en tot een beteren toestand, tot meer zelfstandigheid te komen. Zij wanhopen aan verheffing, of liever zij denken er zelfs niet aan. Maar die dit beter weten, die de behoefte aan opleiding van de lagere, de onbemiddelde klasse kennen, werken zij mee om haar te verheffen? Waar zijn de werkbazen, de industriëelen, de handelaars, de patroons, die van het bezoeken van deze of dergelijke inrichtingen van onderwijs de onherroepelijke voorwaarde maken voor alle jongelieden, die bij hen in dienst willen komen? Die hun het bezoeken der school aangenaam maken? Die niet van hen voor het geringe loon den ganschen dag arbeid eischen, om ze 's avonds met vermoeide ledematen en doffe hersens, half slapende aan de school af te

staan? Alsof dat hielp! Alsof die vrijgevigheid voldoende was! Waar zijn de patroons, die bij de bepaling van het weekloon het bedrag en den ijver in de school evenzeer in aanmerking nemen als in de werkplaats? Waar zijn ze? — Waar ze zijn? Wij zouden plaats en personen kunnen noemen, indien de bescheidenheid het niet verbood; maar dit bewijst reeds dat het uitzonderingen zijn, zeldzame uitzonderingen. De regel is anders. En zonder hulp, zonder krachtige, algemeene medewerking van die zijde gaat het niet.”

Breed is de kloof, die de lagere standen van de hogere scheidt — bij een oppervlakkige beschouwing vooral. Voor beschaving, voor verfijning heeft hier de ruwheid plaats gemaakt. Maar ook wanneer geen holle ledigheid zich achter die fijner vormen verschuilt, ook wanneer ze meer zijn dan een blinkend vernis — getuigen ze vaak evenzeer tégen als vóór onze nationaliteit.

Nog altijd regtmatig blijft het afgesleten verwijt aan onze hogere standen, dat ze bij voorkeur aan vreemdelingen de opvoeding hunner kinderen toevertrouwen: uit de hoede van een Fransche *bonne* gaan ze over in de handen van een Zwitsersche *gouvernante*, om hunne opvoeding te voltooijen, zoo niet op een Brusselsch pensionaat of een dompig-mystieke *höhere Töchterschule* aan den Rijn, dan op een modeschool, die haar echte *Parisiëne* kan aanwijzen: een gedistingueerde pronuntiatie van 't Fransch blijft nog altijd het hoofdkenmerk van een gesoigneerde educatie.

Dat is geen onschadelijke kleingeestigheid, die met een medelijdend schouderophalen voldoende gestraft wordt; dat is erger, dat is een vergrijp aan onze nationaliteit. »Overal zal men de zucht zien doorstralen om door het invoeren van Frankrijks taal, als de algemeene taal van Europa, de overheersching zedelijk te voleindigen, die Frankrijks wapenen gegrond hebben.” Zoo sprak vóór zestig jaren een warm vriend van zijn vaderland, de edele Kemper; 't was onder den Franschen druk.

Die druk is lang geweken en maar al te ras vergeten.

Frankrijk is in al zijn holle erbarmelijkheid ten toon gesteld; maar zedelijk of onzedelijk, blijft het door zijn taal, dat is door zijn denkwijze, zijn gezindheid — want de taal is meer dan een vorm — heerschen over Europa; neen, over Europa niet. Bismarck, de man van bloed en ijzer, heeft van een hogere wijding blijk gegeven, door de Fransche taal in het verkeer van het Duitsche rijk met de andere mogendheden de plaats te doen ruimen voor de Duitsche; fier Germaan, schudt hij het Romaansche juk af. In Nederland echter staat nog steeds de taal van het zoo diep vernederde volk op den voorgrond, en dat niet maar als hulpmiddel voor het verkeer met den vreemde, maar als het kenmerk bij uitnemendheid van fijne beschaving, die haar eelsten bloesem vertoont in het neusgeluid eener misvormde uitspraak van de moedertaal.

Meer dan half verloren is een volk, dat zijn taal veracht.

Wij stemmen het toe, niet meer als vóór twintig, dertig jaren voert de Fransche letterkunde, vertegenwoordigd door Sue, Alexandre Dumas, zelfs Paul de Kock, den boventoon in Nederland. Maar heeft onze nationaliteit er veel bij gewonnen? Waarmede verzadigt onze burgerstand zijn leeslust? Is 't niet bij voorkeur met de geschiedenis-vermorsingsproeven van Louise Mühlbach en de verzuurde methodisterij van kwezelende Engelsche Misses? En waar de letterkunde degelijker beoefening vindt, tien tegen één, dat men Schiller en Goethe, Shakspeare en Tennyson beter kent dan Vondel en Bilderdijk, dan Schimmel of Ten Kate, en evenaarde ooit de opgang van eenig werk onzer Toussaint het gejuich, waarmede een nieuw product van Dickens of Auerbach werd begroet? Men roeme dat als veelzijdigheid; waar eenzijdig veronachtzaamd wordt wat ons het naast aan het hart moest liggen, daar treuren wij veeleer over den kwijnenden volksgeest. Met dilettanten en brekebeenen moeten hoogere burgerscholen zich vaak behelpen voor de moedertaal en de Nederlandsche letterkunde toevertrouwen aan over 't paard getilde ondermeesters, ter kwader ure met een middelbare acte begiftigd, omdat het eene uitzondering is, wanneer een enkele uit onze studerende jongelingschap aan de vaderlandsche letteren zijn krachten wijdt.

En wat de lagere standen betreft, droevig is het op te merken hoe de hoofdfeiten uit de geschiedenis des vaderlands volslagen onbekend zijn aan de kinderen des volks. Waarlijk, het is niet zeldzaam, dat men onder een twintigtal jongelieden uit den minderen stand er nauwelijks één vindt, die Willem den Zwijger ook maar bij name kent.

Of ons lager onderwijs dan niet voortreffelijk is?

Allervoortreffelijkst, wanneer het maar de helft van de loftuitingen verdient, waarmede wij het overladen. Overladen — dit woord durfde men onlangs in een ander verband brengen tot het onderwijs. »Door de tegenwoordige manier van onderwijzen,» beweerde men (*), »verliest de mensch de gaaf om te *denken*. De jongen verwerkt niet wat hij leert; hij heeft er geen tijd voor; hij mist ook de leiding; de les moet worden geleerd en van buiten gekend; elke stap zijwaarts om het half begrepene te completeren, wordt door gebrek aan tijd verboden. Voor eigen onderzoek en nasporing is geen tijd. De knaap moet *alles* weten, en het gevolg is, dat hij eigenlijk, na de acht jaren geestdoodend geheugenwerk, niets weet.

»Want het geheugen is het ééne been, waarop de knaap die wetenschappelijke baan moet afhinken; het andere been, het oordeel, is nog weinig ontwikkeld en wordt onder deze methode niet beter.

»De methode is *per se* verkeerd; zij kan slechts leiden tot de vorming van voor het meerendeel onbruikbare menschen, tot middelmatigheid en oppervlakkigheid. Van alle dingen meent men iets te weten,

(*) Arnheemsche Courant, 24 Febr. 1872.

omdat men er iets van meent geweten te hebben; maar de slotsom is, dat men niets weet, dank zij de methode van onderwijs der jeugd.”

Wanneer een weekblad voor onderwijs en schoolwezen deze klagt aan de zorgvuldige overweging zijner lezers aanbeveelt, schijnt ze niet zoo geheel ongegrond.

Zullen wij den onderwijzer beschuldigen?

Laat ons niet te streng zijn tegenover dien man.

Vijfhonderd-zes-en-vijftig onderwijzers in Nederland klagen, dat ze heden niet in de dringende behoeften van hun gezin kunnen voorzien en voor de toekomst geenerlei vooruitzicht hebben. Hoe menig een moet zich met zijn *f* 400 nog onder de minimumlijders rangschikken, nadat hij jaren lang als hulponderwijzer, met drie, vier lotgenooten op een zolderkamertje zaamgedrongen, zich in het eten van droog brood geoefend heeft, met den éénigen troost, dat ook een hulponderwijzeres met acte voor drie talen en vrouwelijke handwerken het in den regel met wat minder loon moet doen dan een »bekwame keukenmeid” — buiten het verval (*).

Toch zijn die onderwijzers nog te duur, en voor *f* 25 's jaars huurt men knapen van 16 tot 18, ja, van 12 tot 16 jaren om aan kinderen van bijna gelijken leeftijd te onderwijzen wat zij zelve nog leeren moeten. Zoolang 150 leerlingen door één hoofd- en één hulponderwijzer moeten onderricht worden in al de vakken van het lager onderwijs, zal de oogst van ontwikkeld volksleven wel in verhouding staan tot het zaad, dat men met schrielle hand in schralen grond kariglijk heeft uitgestrooid.

En toch is dit alles in overeenstemming met de Nederlandsche staatswet, een wet van jeugdige dagteekening, stof voor onzen roem, grond voor onze zelfverheffing.

Zou de school niet mede verantwoordelijk zijn voor het lage peil, waarop de ontwikkeling van de mindere standen staat? En zou het gebrekkig onderwijs buiten alle verband staan met de broodzorgen van den onderwijzer, met de geringschatting van zijn stand — geringschatting, die het oordeel over zijn bekwaamheid, het opzienschap over zijn onderwijs vaak als bijzaak opdraagt aan jonge mannen, wier onbevoegdheid alleen geëvenaard wordt door den overmoed, waarmede zij de onbekende taak aanvaarden, — geringschatting, die den vergrijsden onderwijzer op zijn jubelfeest gelukkig wil maken met een armelijk boekgeschenk, terwijl goochelaars met het ridderlint pronken.

Zou de gebrekkige vrucht van het gebrekkige onderwijs niet mede te wijten zijn aan de flauwhartigheid, die zich eerbied noemt voor

(*) In een onzer provinciale hoofdsteden wordt, na de laatste *verhooring*, eene hulponderwijzeres met acte voor de Fransche, Hoogduitsche, Engelsche talen, nuttige en fraaije handwerken, aan eene openbare school beloond met *f* 450, waarvan zij *f* 350 voor kostgeld betalen moet; voor de overige *f* 100 moet zij de kosten bestrijden voor kleeding, wasch en onderhoud in de vacantie.

het gewaande regt van verstompte ouders, en de leerpligtigheid niet durft invoeren, de regten van het weerlooze kind niet durft handhaven tegen het misbruik der ouderlijke magt! Ach, ware onze roem op ons onderwijs niet overdreven, het Nederlandsche volk zou zijn taal verstaan, zijn geschiedenis waarderen en uit een groot verleden de kracht putten tot een waardig volksleven.

Ware onze roem op ons onderwijs niet overdreven! Hebben wij niet het onderwijs van de helft des volks geheel verwaarloosd? Wat deed het Nederlandsche volk voor het onderwijs der Nederlandsche vrouw? Zoodra het meisje de lagere school verlaat, is zij immers prijs gegeven aan een, wel niet altijd naauwgezette, industrie. Een meisjesschool is toch in den regel een industriële onderneming, onderworpen aan al de kansen der mededinging, een industriële onderneming, die voordeel moet afwerpen. Wat een verzoeking om te schitteren, al ware 't met klatergoud, om reclame te maken, om naar de luimen der begunstigers zich te plooijen, om te lokken door de kunstgrepen der afrigting en te verblinden door het vernis van Fransche vormen! Hoe daar veelal — aan schaarsche uitzondering dubbele eere! — de Nederlandsche vrouw wordt opgevoed, helaas! wij weten het. Geheugenwerk zonder ontwikkeling; Fransche saus over schralen kost, Fransche saus bij stroomen uitgestort over de toekomstige moeders van het Nederlandsche volk!

Er worden pogingen beproefd ter verbetering. Wij waarderen ze te hooger, omdat ze een hardnekkigen strijd hebben te voeren tegen vooroordeel, spot en slaapmutsen-argumenten. Pogingen ter verbetering beproefd, o ja; maar de staatsman, wiens naam zoolang in Nederland gold als de leus van den vooruitgang, meent zijn roem te handhaven door een armelijke zeventuizend gulden te weigeren voor het onderwijs van de invloedrijkste helft des Nederlandschen volks.

Het onderwijs der vrouw is immers geen staatsbelang! Daarom ook kon de Staat bij de regeling van het lager onderwijs kweekscholen voor onderwijzeressen vergeten.

Meer eerbied voor de Grondwet, ernstiger behartiging van het volksbelang toonde men waar het aankwam op de vorming van de andere helft des volks. Bleef ook de regeling van het hooger onderwijs nog steeds achterwege, en zijn de gymnasiën een voorwerp van de aanhoudende zorgeloosheid der regering — het middelbaar onderwijs is geregeld, en nu moge de ervaring reeds hebben geleerd, dat vrije studie zich kwalijk paart aan twaalfjarigen leeftijd; men moge reeds de verrassende ontdekking hebben gedaan, dat een doctorsgraad in de philosophia naturalis nog geen paedagogische kennis en paedagogischen tact waarborgt — deze verdienste heeft het middelbaar onderwijs, dat het de natuurwetenschap brengt binnen het bereik des volks. Rijker kennis, ruimer blik, meer practischen geest verwachten wij daarvan.

— Maar godsdienst en zedelijkheid?

Zouden zij inderdaad wat van de natuurwetenschap te duchten hebben? Weinig vertrouwen moet hij wel stellen in zijn God, die vreest, dat het onderzoek van de werken des Scheppers het hart zal vervreemden van den werkmeester.

En toch, niet alleen van lichtschuwe ultramontanen, die in den geest hun doodvijand erkennen; niet maar van onbuigzame confessionelen, die in een verouderde wereldbeschouwing een bestanddeel van de godsdienst zien, ook van andere zijden vernemen wij de klagt over eenzijdigheid, bedenkelijke eenzijdigheid.

Mist die klagt wel allen grond?

De natuurwetenschap stelt den mensch tegenover de werkelijkheid, tegenover het stugge feit, tegenover een onverbreekelijke keten van oorzaken en gevolgen, die hij opmerken, onderzoeken, welligt zelfs begrijpen kan, maar waarvoor hij bukken moet. Welaan, hij leere eerbiedig te buigen voor de orde van het heelal; hij leere zich een deel te gevoelen van het groot geheel. Maar hij leere daarbij, dat er nog een andere wereld is, de geestelijke, en dat haar bestaan een feit is, even onloochenbaar als het bestaan der stof; hij erkenne in zich den vertegenwoordiger eener hoogere wereldorde, bestemd om de natuur te beheerschen. Zijn vorming zij ook aesthetisch, zedelijk, godsdienstig.

Kennis is magt: dat is een frase, die voor een waarheid geldt. Alleen in zóóverre is kennis magt, als een wapen magt is: alles hangt af van de hand, die het wapen voert. Is het de hand van den held of van den sluipmoordenaar?

Het weten sta in de dienst van een edel beginsel. Zelfs een veelzijdige kennis, hoeveel te meer eenzijdig realistisch onderwijs, is onvoldoende om het persoonlijke leven krachtig te ontwikkelen, zelfstandige, edele karakters te vormen.

En het godsdienstonderwijs — moet het zich niet vergenoegen met enkele snipperuren, opgedrongen aan jongelieden, wier geest reeds door een vollen schooltijd is afgemat? Wordt het niet als bijzaak, en minder, met blijkbare geringschatting bejegend?

En de studie der klassieke oudheid, zoo eigenaardig geschikt om edele, krachtige karakters te vormen, kwijnt ze niet tot stervens toe?

De feiten spreken. Wanneer wij den stichter van ons middelbaar onderwijs, buiten de wet om, den toegang tot de hoogeschool zien openstellen voor jonge menschen, die alle klassieke vorming missen; wanneer wij een zeer sterke neiging bespeuren om aan de exacte wetenschappen niet slechts haar regt te gunnen, maar de alleenheerschappij toe te kennen, — dan treedt onwillekeurig weder voor onzen geest de edele gestalte van Kemper, die, toen ook door een krachtigen geest de realistische rigting eenzijdig werd voorgestaan, neen — wij spreken van Napoleon — werd opgedrongen, waarschuwend de stem verhief:

»Alle takken van menschelijke kennis staan in het nauwst verband met het geluk der maatschappij, gelijk zij in het nauwst verband tot

elkander staan; doch niet overal is dit verband even zichtbaar, even in het oog loopend.

»De wetenschappen, welke de Franschen gewoonlijk met den naam van *sciences exactes* bestempelen, hebben zeker boven de letteren het voorrecht, dat hare onmiddellijke nuttigheid meer in het oog valt. Rekenkunde, meetkunde, natuurkunde, sterre- en scheepvaartkunde hebben, even als de geneeskunde, de scheikunde en de natuurkennis, haren onmiddellijken invloed op het burgerlijk leven. Doch dit is het geval niet met de meeste overige, meer bespiegelende wetenschappen. Men doorziet wel gemakkelijk de belangrijkheid van eene praktische kennis der wetten van een land voor den rechtsgeleerde, en het gewicht eener altijd ter hand staande gemeenzaamheid met de vroegere omwentelingen en staatsveranderingen, vooral der nieuwere geschiedenis, voor den staatsman; maar het belang, het onmiddellijk belang der maatschappij bij de oefening der bespiegelende wijsbegeerte, bij eene wijsgeerige regtskennis en geschiedkunde, bij den bloei der oude letterkunde, en wat van dien aard meer zij, daaronder begrepen, valt het gros der menschen niet zoo terstond in het oog; en het kan ons dus niet bevreemden, dat men, bij eene oppervlakkige beoordeeling, de eerste soort van kundigheden als wetenschappen van een meer onmiddellijk belang voor de maatschappij beschouwt, terwijl men bloot letterkundige en wijsbegeerige kennis meer als wetenschappen van sieraad en vermaak aanmerkt.

.

»Bespiegelende wijsbegeerte, wijsgeerige zedekunde en regtsgeleerdheid, zoowel als wijsgeerige staat- en geschiedkunde, kunnen in zulk een' staat van zaken slechts geduld, niet begunstigd worden. Eene vaderlandsche letterkunde, onderscheiden van die des overheerschenden volks, boezemt vrees in, en de geest der oude letterkunde zelfs wekt bedenking. Praktische bruikbaarheid, niet inwendige waarde, die men met den naam van kamergeleerdheid bestempelt, is het, waarvoor de weg tot eer en belooningen open staat.

.

»Men neme de wetten op het onderwijs in handen, en men zal overal deze strekking ten voordeele der onmiddellijk praktisch bruikbare wetenschappen en kundigheden bevestigd vinden; — men leze de redevoeringen, zoowel van de sprekers des Gouvernements, bij de aanprijzing der wetten omtrent de Universiteit, in het wetgevend lichaam, als van den Grootmeester en anderen, met het in werking brengen dier wetten belast, en men zal overal dienzelfden geest zien doorstralen; — men sla het oog op de wetenschappelijke en letterkundige inrichtingen, door openbaar gezag gewettigd, en men zal overal dezelfde grondbeginselen aantreffen.

»De afdeling van staat- en zedekundige wetenschappen bij het Insti-

tuut is, bij een opzettelijk besluit, opgeheven. Het door openbaar gezag bevestigd onderwijs in het natuur-, staats- en volkenrecht is, misschien wel toevallig, slechts op ééne inrichting van openbaar onderwijs overgebleven, terwijl overal elders de regtsgeleerde studie geregeld is, als of er, buiten de kennis der wetten van het land, waartoe men behoort, geene regtsgeleerde wetenschap bestond; en uitdrukkelijk is bij meer dan eene gelegenheid het gevoelen geuit, dat de oude letterkunde niet als doel en studie op zich zelve, maar alleen als hulpmiddel voor de nieuwere letterkunde en wetenschappen moet beschouwd en beoefend worden

»Bijna alle tijdschriften (in Frankrijk) ademen denzelfden geest. Het weinige wezenlijk belangrijke, dat nog in het licht verschijnt, heeft de natuurkundige wetenschappen ten onderwerp, en tot één bewijs, onder de vele, van den invloed, welken dit oogpunt van beschouwing reeds op het algemeen gemaakt heeft, strekke de geheele verwaarloozing van alle oude letterkunde bij een groot deel van het opkomend geslacht, zelfs onder het oog en de goedkeuring van ouders en leermeesters, welke laatste zich zoo weinig bemoeijen dezen geest tegen te gaan, dat zij er zich zelfs eene verdienste van maken, door het plaatsen van Fransche vertalingen naast den Latijnschen tekst, ook van handboeken des Romeinschen regts, hunnen leerlingen de moeite van het aanleeren der tegenwoordig nuttelooze, doode talen te besparen.

»Het is waar, bij ons, aan de oude manier gewoon, is deze geest nog niet ver genoeg doorgedrongen, om algemeen te kunnen genoemd worden; maar dezelfde oorzaken, welke in het oude Frankrijk gewerkt hebben, ontwikkelen zich ook langzamerhand hier. De geest van navolging, onzen landaard helaas! maar al te veel eigen, is ook hier niet werkeloos; de noodlottige onderscheiding tusschen het volstrekt noodzakelijke, en het alleen nuttige, het dadelijk bruikbare en het enkel in de gevolgen voordeelige, heeft ook onder ons reeds menigen verdediger, en mijne eigene ondervinding heeft mij reeds meer dan eens overtuigd, hoezeer het van gewigt zij, deze rigting van den algemeenen geest in deszelfs gevolgen te doen kennen, ten einde men ten minste niet overijld een pad verlate, waarop een bijna onafgebroken roem onze voorvaderen vergezeld heeft.»

Die geest, door den edelen Nederlander, die zooveel deel had aan de wedergeboorte van ons Vaderland, reeds vóór 60 jaren bestreden, kan misschien nog niet volstrekt algemeen genoemd worden; maar hoe menige schrede is er toch reeds gedaan om zich te verwijderen van »een pad, waarop een bijna onafgebroken roem onze voorvaderen vergezeld heeft.»

Sterk door een bondgenoot als Kemper spreken wij vrijmoedig onze overtuiging uit, dat eene eenzijdige realistische rigting van het onderwijs niet bevorderlijk kan zijn aan de vorming van krachtige karakters,

aan de ontwikkeling van een fieren, vrijheidlievenden volksgeest. Een jongelingschap, in wier borst de liefde voor het ideale niet was ontwaakt, die alleen voor het raderwerk van het praktische leven was afgerigt — eenmaal tot mannelijke kracht gerijpt, zou ze weinig hart hebben voor de hooge beginselen, die den adel des menschen en de zenuw van een krachtig volksleven uitmaken. Van natiën geldt het als van den enkelen mensch, dat ze bij brood alleen niet kunnen leven.

Zelfs het Romeinsche gemeen verlangde nog iets meer. *Panes et Circenses*, brood en volksvermaak, was zijn kreet in het tijdvak van het Caesarisme. Nevens bevrediging van zijn dierlijken honger, zocht het voldoening van nog iets anders.

Circenses: straks werden ze het verderf in de kaken gedreven, de ongelukkigen, die reeds door een brandmerk als prooi voor het verscheurend gedierte waren geteekend. Met den doodschrik in het harte, begroetten ze nog hun beul, den magtigen Caesar, als ze voorbij zijn tribune werden gevoerd. Nog enkele oogeblikken, en 't vratig roofgedierte scheurde hun 't vleesch van de leden en zwelgde in hun bloed.

Dan brulde het graauw zijn genot uit met duizend kelen, en met vonkelenden blik verslond de edele jonkvrouw het interessante schouwspel.

Wat een vooruitgang in achttien eeuwen! Wat reuzenschreden deed ook hier de gezegende negentiende eeuw!

Wat regel was daar in het heidensche Rome, uitzondering is 't immers in ons Christelijk Nederland, dat aan het volksvermaak een menschenleven ten offer wordt gebracht. Slechts een enkele maal wordt de dierentemmer door de klauwen van den leeuw verbrijzeld, door de tanden van den tijger verscheurd, en wanneer onze overgevoelige dames met den koortsgloed der overspanning in de oogen de hagchelijke luchtsprongen van paardrijder of acrobaat gadeslaan, mogen ze zich immers vleijen met de hoop, dat hij juist dezen avond wel den hals niet breken of zich de hersenpan verbrijzelen zal. En dat weerlooze kinderen door zweeps slag en ledenverwringing worden afgerigt om hunne beschaafde, Christelijke medemenschen een oogeblik van wellustig-angstige spanning te bereiden, wie behoeft dáárvoor verantwoordelijk gesteld te worden?

En op nog edeler vermaak kunnen wij roemen.

De hoogere standen zetten hunne opvoeding tot de fijnste beschaving voort onder de leiding van *la Duchesse de Gérolstein* en *la Princesse George*, terwijl de klassieke muziek van Offenbach de veredeling van den kunstsmaak gelijken tred doet houden met de ontwikkeling van het zedelijk gevoel.

Voor de verlevendiging van een krachtigen volksgeest bij de lagere standen — de nationale geest der aanzienlijken is ontwikkeld genoeg om geen voedsel te behoeven — zorgt het vaderlandsche tooneel, dat in de fijne scherts en de ondubbelzinnige toespelingen der *vaudeville* de lessen geeft in de huiselijke en maatschappelijke deugden, wier

beeld in 't oorspronkelijk gewaad voor een hooger publiek optreedt in het *theatre Français*.

En wie vermag den heilzamen invloed te waarderen, die op de zedelijke ontwikkeling onzer jongelingschap wordt uitgeoefend door de bedeesde schoonen van het *Café chantant*?

Inderdaad, wat het Nederlandsche volk is, het is dat mede verschuldigd aan den »tempel der muzen», aan de »leerschool des volks», aan het Nederlandsche tooneel. En wederkeerig, op welk een trap van ontwikkeling het volk staat, welke denkbeelden die hoofden vervullen, welke gevoelens die harten doen jagen — als gij het weten wilt, zie, wánnere de schouwburgzalen zijn gevuld, hoor, wát daar wordt toegejuicht.

Het blaauwe bandje van het 7de deel der *Poëtische werken* kon weinig gediend zijn met de drift, waarmee het op de tafel werd geworpen.

Nog zelden had ik mijn vriend Van Middelen zoo warm gezien.

Trouwens men ziet hem niet dikwijls warm. De man heeft een allergelukkigste constitutie. Niet ligt laat hij zich in zijn kalme stemming storen. Zoo hij niet ongelukkig speculeert — aan nijverheids-ondernemingen waagt hij zijn kapitaal niet — dankt hij dat vooral aan zijn benijdenswaardige kalmte. Nooit kunt gij 't aan hem zien, of hij een meer of min gelukkigen beursdag heeft gehad. Een enkele maal slechts kwam het mij voor, dat er een kleine flikkering speelde in zijn lichtblauw oog, wanneer Dr. Strousberg met zijn Rumeensche spoorwegaandeelen ter sprake kwam.

Toch heeft mijn vriend zijn bepaalde opiniën. Heemskerk Az. b. v. mag hij niet om zijn Oranje-proclamaties, en misschien ook wel een beetje omdat hij Remonstrantsch is, wánt de heerschende Kerk wil er bij den goeden man nog maar niet uit. Van Houten vooral is zijn man niet, al ware 't alleen om zijn volkomen scheiding van Kerk en Staat. Groen moge een knappe kerel wezen; maar — die slingerom-den-arm-stijl bevalt hem niet; hij houdt ook niet van uitersten, en de fijnen, ge moogt zeggen wat gij wilt, ze zijn niet te vertrouwen.

Wat middelbare meisjesscholen betreft, hij wou wel eens weten, wat er op zijn moeder viel aan te merken. Als die nieuwigheidszoekers ons nu nog geleerde vrouwen op 't dak jagen, hebben ze ten volle hun zin; de maatschappij hebben ze al lang bedorven met hun vreemde fratsen: onze Oost wordt ook al opgeofferd aan hun holle theoriën; nu zullen ze met ons huisgezin beginnen. Mijn vriend begrijpt niet, hoe een mensch met gezonde hersenen er aan denken kan om een meisje natuurkunde en boekhouden te leeren, en als zijn dochter hem kwam vertellen, dat ze op school een skelet had gezien, zou hij den onderwijzer die onfatsoenlijke kuren wel afleeren. Maar zoo lang hij lid van den raad is, zullen ze in zijn gemeente die aardigheden niet beginnen.

Wanneer hij dit stokpaardje berijdt, kan mijn vriend warm worden; dan is hij welsprekend, en in menige vergadering heeft hij de meerderheid gewonnen. Maar zóó warm had ik hem nog niet gezien.

Donkere wolken trokken zich om zijn voorhoofd zamen; onrustig schoof hij heen en weer op zijn stoel, terwijl ik mijn handteekening plaatste onder een brief, dien ik met zijn verlof, nog even ten einde zou brengen. Naauwlijks had ik het couvert gesloten, of het onweer brak los.

— Voor dien Van Lennep was toch niets heilig! Schande voor een man van zijn jaren, en dat iemand van zoo'n respectabele Amsterdamsche familie!

— Waarmee heeft hij uwe gramschap verdiend?

— Waarmee? Herinnert ge u niet dat ergerlijke stuk: *Aan een mijner Kleinzoons?*

— Waarlijk, op 't oogenblik.....

— Nu, luister dan.

En met een zenuwachtige trilling in zijn stem las hij:

Wacht u bovenal zorgvuldig,
Ooit aan Neêrlands roem te knagen,
Neêrlands mannen, Neêrlands vrouwen,
Neêrlands boter niet te aanbidden.

Schilder steeds in uw gedichten
Ieder Spanjaart als een Alva:
Ieder Franschman zij een smeerlap,
Ieder Brit een warsche stijfkop.

Maar steek onze landgenooten
(En met handgeklap en bravoos
Zal u ons publiek beloonen)
Altijd dapper in de hoogte.

Maal hen steeds als wijzer, knapper,
Mooier, braver, vlugger, vroomer,
Bovenal, als muzykaler
Dan elk ander ras van menschen.

Laat voorts niemand u verdenken
Als of gij aan 't feit zoudt twijflen
Dat, sints zijn bestaan, ons Neêrland
Een aparten Lieven Heer heeft.

Dat aan ons in elken zeeslag
De overwinning is verbleven,
Dat zich Helmers nimmer schuldig
Heeft gemaakt aan overdrijving.

Dat de roode Leeuw van Holland
't Puik is van de gandsche diergaard,
En dat één Metalenkruiser
Tien Zouaven kan verslinden.

Welnu? vroeg mijn vriend met een triomferenden blik. Daar hebt ge nu dien Van Lennep.

— Er is zeker iets ondeugends in den glimlach, waarmede hij ons daar een paar harde waarheden zegt.

— Waarheden, die lastering van Helmers!

— Helmers zoo min als iemand ter wereld wil ik belasteren, mijn waarde; maar dat de brave man ons, zeer zeker tegen zijn bedoeling, veel kwaads gedaan heeft, zult gij mij toch wel toestemmen.

— Helmers ons kwaad gedaan, door den roem der vaderen te verkondigen aan de kinderen, door den nationalen geest wakker te maken?

— Dat minder, maar door den nationalen hoogmoed te kittelen.

Luister eens, lieve vriend! Wanneer de Fransche soldaat die lezen noch schrijven kan, zich den bode der beschaving noemt die het nachtelijk duister verdrijven zal met de fakkel der verlichting, die hij draagt tot in de wouden van het barbaarsche Germanje — dan lagchen wij hem uit. Maar wanneer Thiers het keizerrijk idealiseert en Victor Hugo in dolgeworden poëzij aan de wereld verkondigt, dat Parijs de ziel is der menschheid en het middelpunt van het heelal, dan wordt de zaak ernstig. En wanneer wij een volk, zoo goedgehartig, zoo geestig als het Fransche, waanzinnig van ijdel hoogmoed, zien voorthollen tot het daar magteloos nederligt, om welligt niet meer op te staan, dan schaamt ook de man zich den traan niet, die daarbij opwelt in zijn oog.

— Waar haalt ge nu op eens die Franschen van daan?

— Och, ik vrees, dat de slechte dienst, die Victor Hugo in poëzij en Thiers in proza aan de Fransche natie bewezen hebben...

— Welnu?

— Dat Helmers ze ons bewezen heeft..... Ik bid u, laat mij uitspreken: 'k Heb de *Hollandsche Natie* hier bij de hand. Luister eens; 't begint al op *het eiland der Batavieren*. De Bataafsche eik wint het van Italië's laurieren en rijnwater behoeft de vergelijking met den Falernerwijn niet te duchten:

Wat pocht ge op purpren druiventrossen;
Het nat des Rijns lescht ook den dorst.

Dat kan verschil van smaak wezen; maar toen reeds waren de menschen hier heel andere wezens dan elders.

Wel hem, die 't daglicht mag ontvangen,
Bataven! op deez' heiligen grond!
Meer zoet zijn hier de vogelzangen,
Meer schoon is hier de morgenstond,
Meer zacht lonkt hier een zootje u tegen,
In moederlijken arm gelegen;
De traan zelfs, hier door u geweend,
Baart minder smart in Bato's dalen!
Meer kalm ziet gij hier 't licht der Oudren graf bestralen!
Meer vreedzaam rust hier uw gebeent'!

Is dat geen miskenning van het algemeen menschelijke, om het bijzondere, het plaatselijke, het nationale eenzijdig te verheffen? Dat de aandoeningen, die elke menschenborst doen kloppen, hier fijner, edeler zouden zijn dan bij andere volksstammen, het is een waan, dien we den Batavier, in zijn heidensch particularisme verzonken, nog vergeven kunnen. Maar de christelijke Nederlander kan zijn oud-bataafsche vooroordeelen maar niet afleggen. Luister:

Der Vadren deugden zal ik schildren; hun verstand,
Hun nooit bezweken trouw voor 't heilig Vaderland;
Hun stoute zeevaart, die gewesten op dorst sporen,
Op de onafmeetlijkheid der wateren verloren....

Daarbij komt grootheid van gemoed, niet trotsch in voorspoed, fier in 't gevaar, als een rots onwrikbaar in den nood;

Hun wijsheid in den Raad, door 't wereldrond bewonderd;
Hun moed, die van de zee elk' vijand heeft gedonderd;

dan een scheppend oog, dat wel niet schiep, maar het geschapene door het ruim der hemelen zag; een brein, waardoor de orkaan aan hunne voeten lag, eindelijk een kruin, omsierd met palmen en de lau-rieren van Themis, Phebus en Minerva.

Dat is een volk van engelen, dunkt u niet?

En toch protesteert de dichter ernstig tegen het vermoeden, dat hij der vaderen lof overdreven zou hebben. Hij versmaadt de hulp der verbeelding:

Gij, strenge waarheid! gij alleen spoort me aan tot zingen.

En die strenge waarheid leert nu den dichter te zingen, dat er geen deugd immer was, zóó edel als Neêrlands deugd; geen dapperheid, zoo fier als Neêrlands oorlogsmoed; geen verstand, zoo helder, geen kennis, zoo rijk, geen huwelijkstrouw, zoo onkreukbaar, geen vroomheid, zoo innig, geen handel, zoo uitgebreid, geen vindingsgeest, zoo vernuftig, als het verstand, de kennis, de huwelijkstrouw, de vroomheid, de handel en de vindingsgeest van Nederland.

— Dat is de taal der vaderlandsliefde!

— Met uw verlof, als de vaderlandsliefde een deugd wil zijn, moge ze toezien, dat ze op een goeden voet blijve met haar zusteren; en nu is 't mij nog niet duidelijk, dat waarheidszin, en bescheidenheid, en algemeene menschenliefde vrede kunnen hebben met die zelfvergoding van het Nederlandsche volk.

— Tegen het valsche wereldburgerschap heeft uw Kemper reeds gewaarschuwd.

— Onze Kemper, ja, en ik zweep ook waarlijk niet met de philanthropie der bekende heldin van Dickens, die wollen hemdjes maakt voor de Negerkinderen in Afrika, terwijl ze haar eigen kroost met

gaten in de kousen laat loopen. Maar er is ook een patriotisme, dat mij wat te veel gelijk op uitgebreid egoïsmus; er is een vaderlands-liefde, die met apenliefde wat al te sterke overeenkomst heeft; er is volkswaan en volkshoogmoed, waaraan ik, om alle vergissing voor te komen, liefst niet al te fraaije namen geef. Het vaderland is mij een uitgebreid huisgezin: en 't is niet de beste huisvader, die zijn eigen deugden voor onvertrefbaar houdt en in zijn eigen kinderen gadelooze engelen ziet. De ware vriend van zijn vaderland zal, meen ik, dankbaar waarden het eigenaardig goede, waardoor zijn volk zich onderscheidt; maar ook een open oog hebben voor de schaduwzijden van het volkskarakter, en bovenal de roeping van zijn volk erkennen om met naauwgezette trouw te arbeiden aan zijn eigenaardige taak in de groote menschenwereld; hij zal zijn volk herinneren dat ook voor natiën het woord van den Joodschen Heidenapostel beteekenis heeft: Niet, dat ik het alreeds gegrepen heb, of alreeds volmaakt ben; maar ik jaag er naar, of ik het ook grijpen mogt. En dit nu is mijn hoofdgrief tegen *Helmers*, dat hij ons in den waan gebragt heeft, dat onze vaders het reeds gegrepen hadden, zoodat wij ons de moeite van het najagen besparen konden.

— We hebben toch waarlijk niet met de handen in den schoot gezeten.

— Misschien ze wel wat veel gebruikt om coupons te knippen.

— Onze handel

— Sluimerde zachtkens in onder 't wiekgesuis der Handelmaatschappij.

De Duitsche handelsvloot overtreft de onze meer dan tweemaal in tonneninhoud.

— Onze finantiën

— Staan, dank zij de 600 millioenen, die Indië aan onze schatkist leverde, zóó goed, dat we weer 10 millioen amortiseren, maar geen paar ton konden besteden voor de vaart op Amerika. Het paleis voor de Staten-Generaal bestaat sedert jaren — op 't papier.

— Onze wetten

— Zijn uitnemend, vooral het *Code Napoleon*. De kieswet is niet kwaad, maar twee derden der kiezers blijven t'huis. De regterlijke organisatie zal men nu voor de zevende maal, geloof ik, als ongebooren vrucht begraven. Een ministerie van defensie treedt op, het verslijt twee ministers van oorlog, en de derde zegt, dat hij er eens over den ken zal. Daarbij blijft de publieke opinie stom. Ach, er is zooveel kwijning, zooveel matheid, zooveel geesteloosheid in ons volksleven. Waarlijk, *Helmers* heeft ons veelkwaads gedaan, en dan Java, en de Bijbel.

— De Bijbel! En dat moet ik van u hooren!

— Schertsend zegt van *Lennep* het:

Laat voorts niemand u verdenken
 Als of gy aan 't feit zoudt twijflen
 Dat, sints zijn bestaan, ons Neerland
 Een aparten Lieven Heer heeft;

en als gij aan dien schertsenden toon u ergert, kan ik in uw verontwaardiging bezwaarlijk deelen. Het is niet het heilige, dat de dichter bespot, maar het onreine, dat in heiligenschijn zich hult.

In denzelfden geest beweert ik, de Bijbel heeft ons veel kwaads gedaan. Zij het dankbaar gewaardeerd, dat de Bijbel zoo lang het huisboek was van Neêrlands volk; maar grooter zou toch mijne ingenomenheid met dit feit zijn, wanneer Neêrlands volk zijn godsdienstig-zedelijk leven had ontwikkeld door den Bijbelgeest. Dat heeft het wel niet geheel verzuimd, maar het heeft ook wat anders gedaan: door de Bijbelletter heeft het zijn volkshoogmoed gevoed. Achttē Israël zich in zijn bekrompen waan het Godsvolk bij uitnemendheid, zag het in zijn Bondsgod den magtigen vijand der Gojim — het Nederlandsche volk vond het niet oneigenaardig, het Israël der nieuwe geschiedenis te zijn.

— Gij ontkent dan alle overeenkomst?

— Veeleer waardeer ik de waarheid, die ook van deze dwaling de kracht uitmaakt. Inderdaad, daar en hier een klein volk, daar en hier een rijke geschiedenis en magtige invloed. Israël was de drager van een grootsche gedachte, een edel beginsel: het monotheïsmus, dat is, de geest boven de stof. Dat beginsel weerstond eeuwen lang alle stormen van buiten, alle innerlijke tweespalt; met heldenkracht — ruwe kracht wel eens als van Elia — maakte Israël dat beginsel tot een wereldbeheerschende magt.

Zoo ook was Nederland de drager van een grootsche gedachte, een edel beginsel: de geest is een magt, en de geest heeft zijn regt, de volksgeest tegenover den vreemdeling, de burgergeest tegenover den tiran, het persoonlijk geweten tegenover den priester. Dat Nederlandsche beginsel der vrijheid weerstond eeuwen lang alle stormen van buiten, alle innerlijke tweespalt; met heldenkracht, — ruwe kracht wel eens, als van de Watergeuzen — maakte Nederland dat beginsel tot een Europesche magt. Aan Frankrijk niet, aan Nederland heeft Europa de vrijheid te danken. Nog lang moest Frankrijk vorstenslaaf zijn om dan de vrijheid te zoeken in vorstenmoord, terwijl Nederland hoog de banier der vrijheid verhief. Maar overigens....

— Welnu?

— Stelde Nederland zich meer het Jodendom dan Israël tot model. Neêrlands God beschermde Neêrlands volk tegen Neêrlands vijanden, die Hij haatte met een volkomen haat, wier aanslagen Hij verijdelde, zijn uitverkoren volk beschermend, zelfs ten koste van de wetten der natuur. Nationale hoogmoed en onchristelijk particularismus hulden zich alzoo in den heiligenschijn.

Van Helmers leerden wij, dat we geboren edellieden zijn, die rustig teren kunnen op den roem der vaderen; den Bijbel misbruikten wij om ons op te dringen, dat wij de lievelingen zijn der Voorzienigheid, die met de handen in den schoot aan hare zorgen alles gerust kunnen overlaten. En met Java hebben wij gehandeld als de losban-

dige neef met de erfenis van den rijken oom uit Oost-Indië. Een natie van millioenen hebben wij voor ons laten dwangarbeiden, onze schulden gedelgd met het werkloon, hun trouweloos onthouden, en toen de Maatschappij tot Nut van den Javaan een beroep deed op het volksgeweten, was het antwoord, dat wij de rijksdaalders niet missen kunnen.

— Aan Java hebben wij onze beschaving gebragt.

— Onze beschaving! Drie tonnen gouds voor het onderwijs van 20 millioen inlanders; op Java, met zijn 16 millioen, 64 scholen met nog geen 6000 leerlingen; één school in een streek van zeven uren gaans in den omtrek; gebrek aan onderwijzers; vele schoollocalen onvoldoende; gebrek aan leermiddelen schier overal.

— In de *Minahasa* deed het Nederlandsch Zendelinggenootschap toch wat voor het onderwijs.

— Het deed er veel. Maar toen het in 't vorige jaar een dringend, een smeekend beroep deed op Nederland, toen het klaagde: wij zullen onze 117 scholen moeten sluiten, wanneer gij niet helpt, toen gaf heel Nederland voor eens *f* 13000 en jaarlijks *f* 1000, terwijl men er *f* 12000 noodig had.

— Het kerkelijk karakter van het Zendelinggenootschap weerhield misschien dezen en genen.

— Maar de stichter der Maatschappij tot Nut van den Javaan deed een beroep op het Nederlandsche geweten, op der liberalen belangstelling in onderwijs en ontwikkeling. »Het geweten der natie zal spreken,» — zoo droomde de grijze Bosch in zijn jongelingsgeloof — »het geweten der natie zal spreken en getuigen, hoe grooten prijs wij stellen op onderwijs en ontwikkeling zelfs onder de Heidenen. De giften voor de scholen in de *Minahasa* zullen ruim zijn en dankbaar door ons Hoofdbestuur te Arnhem ontvangen worden.»

Het geweten der natie sliep een ijzeren slaap, en het Hoofdbestuur te Arnhem ontving geen penning.

— Er is bitterheid in uwe ziel.

— Ja, de bitterheid der smart, der smart over de vernedering van een volk, dat zijn koloniën uitzuigt en ze aan magtiger afstaat, wanneer het ze niet uitzuigen kan; de vernedering van een volk, dat angstvallig de vraag overweegt, of de nabuur al dan niet zijn inlijving besloten heeft; de vernedering van een volk, dat het aanziet, hoe er met zijn defensiewezen gesold wordt jaar in jaar uit; de vernedering van een volk, dat zich het bloed niet naar het aangezigt voelt stijgen, wanneer de ultramontaan de schim van den Zwijger hoont en Neêrlands verleden lastert.

Nog lang nadat mijn vriend mij verlaten had, zat ik in droef gepeins verloren.

Neigt de zon van Nederland naar het Westen, is 't de avondschemering, die wij zien dalen, en komt straks de nacht met onverbiddelijke zekerheid om met zijn zwarte vleugelen ons te bedekken?

Nog is het geslacht niet uitgestorven, dat met Kemper verklaren kan:

»Wij weten, wat het zij, naar wetten geregeerd te worden, welke, naar de belangen ingerigt van hen, die den troon het naast omringen, even weinig met de behoeften als met den volksgeest overeenkomen van de meer verwijderde deelen van den staat; — wij weten, wat het zij, prijs gegeven te worden aan de willekeurige bepalingen van landvoogden, welker verkeerde voordrachten, elke, ook de billijkste, klacht als een oproerkreet overbrengen; — wij weten, wat het zij, door den afstand zelve van het middelpunt des bestuurs, in de onmogelijkheid gebragt te zijn van zich over onregt en geweld te beklagen; — wij weten, wat het zij, vrienden, bloedverwanten en kinderen te zien wapenen, niet ter verdediging van den vaderlandschen grond en van eigene regten, maar tot uitbreiding van een gebied, welks vergrooting zelve het ongeluk der meer verwijderde gewesten drukkender maakt, en tot voldoening eener heerszucht, welke bij iedere nieuwe prooi onverzadelijker werd; — wij weten, wat het zij, de lasten en opbrengsten voor de gemeene zaak, niet in den boezem van het volk zelve terug te zien keeren, maar als buit naar elders te zien wegvoeren, en alzoo de laatste bronnen van ons burgerlijk bestaan geheel te zien uitdroogen; — wij weten, wat het zij, in ons eigen land niet beheerscht maar verguisd en bespot te worden door vreemdelingen, welker taal en zeden ons even vreemd waren: voor eeuwig moet deze ondervinding in onze harten bewaard, en op onze kinderen overgebragt worden, om hen, van hunne eerste jeugd af, te leeren, dat, hoe groot ook binnenlandsche ramp zij, het prijsgeven van het volksbestaan aan vreemdelingen de grootste en onoverkomelijkste ramp van alle is, waarvan de voorkoming door geene verliezen, door geene opofferingen, immer te duur kan gekocht worden.»

Maar van dien edelen burger hebben wij het ook geleerd, dat een volk niet behoeft te sterven, wanneer het niet sterven wil.

En o! gij hebt het leven nog niet verbeurd, mijn dierbaar vaderland. Als gij die doffe dommeling der matheid, der flauwheid, der traagheid maar van u afschudden wilt; als gij maar weer aan u zelf durft gelooven, dan is er nog zooveel, dat het Nederlandsche volk waardig maakt te leven. Wij hebben een groot verleden, een eigenaardig ontwikkelde nationaliteit, een rijke taal, een letterkunde, die voor geen vreemde behoeft te wijken; fransche beginselloosheid boezemt ons nog afkeer in zoowel als duitsche knechtelijkheid; ongerept is de eer onzer vrouwen en gewaardeerd wordt nog het huisgezin. Nog is de godsdienstzin niet verstikt onder doode vormen, nog niet versmoord in het slijk van bijgeloof en waan. Een staatsregeling, die men ons

benijden mag, brengt de vrijheidszucht, die ons in 't republikeinsche bloed zit, in harmonie met onze liefde voor Oranje.

Gij zijt het leven nog waardig, mijn goede volk, en gij behoeft niet te sterven als gij niet sterven wilt.

Maar 't moet u ernst zijn, te willen leven een krachtig leven.

In uw leger sta de zoon van den aanzienlijke nevens het kind des volks, en de erfgenaam van titels en schatten achte het zich een eere het zwaard aan te gorden tot verdediging van den geboortegrond.

»Herinneren wij ons onophoudelijk, dat het niet de willekeurige grenzen zijn, binnen welke toeval of willekeur zeker aantal menschen besluit, waarvan een volksbestaan afhangt; maar dat het de taal, de letterkunde, de zeden en het eigenaardig volkskarakter zijn, welke over dit bestaan beslissen, en dat geen volk verloren of vernietigd is, zoolang het den band gevoelt en waardeert, welke daardoor om allen gestrengeld wordt, die denzelfden grond bewonen.»

Ook dit woord van Kemper, die onder het Fransche juk aan Neêrlands toekomst bleef gelooven, sta gegrift in de harten van Neêrlands zonen en dochteren.

Neêrlands taal te kennen, Neêrlands letterkunde te waarderen, dat zij voortaan de eere van Neêrlands aanzienlijken. Het vaderland is nog te goed, en onze moedertaal is te rijk en te schoon om voor het vreemde vergeten en versmeten te worden.

Ons groot verleden, goed gekend, vrijmoedig erkend, krachtig gehandhaafd tegenover de zwarte bende der vaderlandloozen, ons groot verleden zij niet de grond voor zelfverheffing, maar de prikkel tot zelfontwikkeling. De naneven der Geuzen mogen het toonen, dat zij waardige zonen zijn van een voorgelacht dat zijn vrijheid betaalde met zijn bloed.

Arbeide de school met het huisgezin aan de vernieuwing van ons volksleven.

De nationale, Nederlandsche school, waar de moedertaal heersche en de groote daden der vaders in het volle licht worden gesteld; de school, trouw bezocht door al de kinderen des volks, door de kinderen ook, die de bescherming van den Staat behoeven tegen de bekrompenheid van onkundige en daarom onwillige ouders; de school, die geen menigte onverteerbare leerstof instampe, maar opvoede tot zelfstandig denken en krachtig willen; de school, die voor de tastbare werkelijkheid, ja, maar ook voor de onzichtbare wereld der hoogere beginselen de oogen opene; de school, die voor de kinderen des volks haar voortzetting vinde in Ambachts- en Industrieschool, opdat in Nederland man en vrouw de vaardige hand voegen bij het heldere hoofd en het warme hart.

En het huisgezin. Van wetten niet, en van de frase niet, en van bonden of genootschappen niet, maar van het huisgezin wachten wij heil. Zal een volk hervormd worden, dan moet het individu gevormd worden; zal een volk bezielde worden, dan moet de enkele met geest worden vervuld;

zal een volk krachtig zijn, dan moeten tot krachtige mannen en vrouwen de zonen en dochteren des volks worden opgevoed in het huisgezin, dat, terwijl de school onderwijst, opvoedt in warm-godsdienstigen, rein-zedelijken geest, — opvoedt tot zelfstandigheid, tot trouw aan edele beginselen, tot moedigen strijd tegen de demonen, die teren op de beste sappen van ons volksleven.

Van het huisgezin wachten wij heil: van u, vaders, die geen vreemdelingen wilt zijn aan eigen haard; die de opvoeding van uw kroost een te eervolle taak acht om ze over te laten aan de kostschool-industrie. Van u, moeders, bovenal, die nog een andere roeping kent voor de Nederlandsche vrouw dan de modezieke aap te zijn van Parijsche ligtekooijen. Van u verwachten wij, dat gij niet op de Brusselsche kostschool een Fransch vernisje zult zoeken voor het ledige hoofd en het ijdele hart van uw dochteren. Betere dingen verwachten wij van u.

Wil, vroom en vroed, Velleda, in uw kinderen ontwikkelen een krachtig, helder, zelfstandig, godsdienstig zedelijk leven.

Velleda — door verbeterd onderwijs, door de beoefening van letterkunde — de vaderlandsche allereerst en allermeest — en natuurwetenschap, door inwijding in de groote kunst der opvoeding, voorbereid tot hare grootsche taak, worde de Nederlandsche vrouw de waardige moeder van een krachtig volk, dat niet ondergaan wil.

Dan, zeker, verlaat God ons Nederland niet.

BRIEFENBUS.

IX.

VAN EEN ACHTERBLIJVER.

Aan den Heer Redakteur van „de Tijdspiegel.”

Neen, mijnheer! Het kan zoo niet meer. *Ze moeten* weg, voor altijd weg. Ik zou mij niet verantwoord achten, als ik nog langer zweeg en ook niet mijn *tolle* deed hooren. En ware ik slechts lid van een of andere Kamer, en hadde ik maar iets van de kracht en de welsprekendheid van Cato — of van Arnoldts — ik eindigde mijn *speech* altijd en onveranderd met deze woorden: *caeterum censeo . . . esse delendos!*

„Maar, mijn Hemel! wie zijn dan toch die *delendi*? De zwarten? De rooden? De groenen? Of de grijzen?” Erger dan dat, mijnheer! veel erger! Laat mij het maar in eens zeggen, het zijn niets meer en niets minder dan de Dominé's; *genus* liberaal, *species* modern.

De Dominé's! *Die* Dominé's! Het publiek heeft het al lang instinktmatig gevoeld. En let wel, als ik van het publiek spreek, bedoel ik daar natuurlijk mede *mijn* publiek, het societèits-publiek, het éénige, het ware, in één woord het pu-

blik in Nederland. „Die Dominé's!” Zóó Avis, zóó B. Vis, zóó wijlen Stokvis, zóó *tutti quanti*, als er sprake was van iets, waarin slechts in de verste verte die zoogenaamde „geestelijke” heeren konden geacht worden betrokken te zijn, of van een voorslag door hen gedaan of een raad door hen gegeven. Er school altijd, meenden zij, een adder in het gras. *Die Dominé's! Die Dominé's!*

In zulk een volksovertuiging (ik mag daar immers even goed van spreken als Dr. Kuyper van een *volksgeheten*) is altijd waarheid; maar het was tot nog toe meer een duister gevoel dan een helder en klaar verstandsbegrip. Aan het *Dagblad* komt de eer toe aan het nevelachtige beeld een vasten vorm gegeven en het idee beligchaamd te hebben (zoo zou meen ik wijlen Da Costa gesproken hebben.) *Vox populi, vox Dagbladii!*

Volgens deze keurige, fatsoenlijke, waarheidlievende courant toch moet de oorzaak der spanning, die thans helaas! in ons vaderland bestaat tusschen de verschillende gezindheden, met name tusschen R. Katholieken en Protestanten, enkel en alleen gezocht worden in de omstandigheid dat zooveel Dominé's, en wel bepaaldelijk moderne Dominé's, die hun vaandel verlaten hebben, zijn belast geworden met de redactie onzer voornaamste dagbladen. Dat is de diepe en diepste grond dezer betreurenswaardige geschillen. *Eureka!*

Merkwaardig genoeg, verscheen bijna terzelfder tijd dat het *Dagblad* deze ontdekking deed, een ingezonden stuk in de *Nieuwe Arnhemse courant*, waarin ook tegen de Dominé's en wel bepaaldelijk de moderne gewaarschuwd wordt. De schrijver, die niet onduidelijk te kennen geeft dat hij kamerheer des konings is, dus een adellijk heer, dus *par droit de naissance* bevoegd over alle wijsgeerige en theologische quaesties te beslissen, geeft van zijn naam alleen een T. ten beste (ontbreekt hier een *wil?* ik geloof het niet). Hij heeft het vooral gemunt op een der beroemdste moderne predikanten uit de hoofdstad en geeft hem den raad om het edele voorbeeld van Pierson en Huet (waarschijnlijk Busken, niet Piet) te volgen. Hij geeft zelfs omtrent dezen laatste een verzekering, die geloof ik alleen een kamerheer kan geven, dat hij „voor geld zijn geweten geen geweld wil aandoen.” Dit vindt de heer T. — zonder uil — zeker iets heel merkwaardigs in een Dominé!

Maar ik moet u ook nog wijzen op een feit, dezer dagen in alle couranten vermeld. Hebben wij niet gelezen, dat onlangs een predikant, let wel een predikant, in den achtersten wagen van een deraillerenden spoortrein gezeten, den moed heeft gehad om langs het gangboord tot aan de locomotief te loopen, en den machinist te waarschuwen en alzoo zich zelven en zijn medereizigers voor een vreeselijk ongeval te behoeden? Hoe nu, mijnheer! Is dat geen „ingrijpen” in de wegen der Voorzienigheid? En als deze nu eens het voornemen had gehad aan hem en zijn togtgenooten een oordeel te voltrekken, heeft hij het dan niet roekeloos verijdeld? Ik durf wel wedden, dat het een modern Dominé is geweest. Een orthodox zou zich bepaald hebben tot diepe zuchten en misschien tot een formuliergebed. (*Apropos!* er zijn formuliergebeden voor „matrozen die uit den mast vallen”, waarom toch nog niet voor „deraillerende of tegen elkander botsende spoorwegreizigers!” Maar, — is het in het geheel wel geoorloofd aan vrome christenen b. v. aan „positief christelijke tabakskervers” of „boerenknechts die goed karnen kunnen en den Heere vreezen,” zoo als dagelijks in *de Standaard* gevraagd worden, om met den spoortrein te reizen? Moeten zij zich niet houden aan de voorvaderlijke trekschuit? Verbeeld u Bogerman in een sneltrein of Trigland op een *vélocipède!* Mij dunkt, dit punt mogt wel eens besproken worden op de aanstaande vergadering van de *confusioneele* vereeniging te Utrecht).

Handen dus aan het werk geslagen, en de Dominé's, die Dominé's, zoo niet allen op eenmaal afgeslagt, dan toch zooveel mogelijk onschadelijk gemaakt! Reeds heeft men, ik erken het met dankbaarheid, eenige schreden op den goe-

den weg gedaan. Reeds zijn de „geestelijke” heeren nitgesloten uit Eerste en Tweede Kamer, uit Provinciale Staten en gemeenteraden en worden aldus gelijkgesteld met bankroetiers en eerloos verklaarden. Reeds wordt niet ligt meer een predikant benoemd tot schoolopziener; en is er sprake van om iemand b. v. in een commissie voor middelbaar onderwijs te plaatsen, al is hij dan ook naar aller oordeel de meest geschikte en meest bevoegde, is het woord: *het is een Dominé!* genoegzaam om eerbare raadsleden een schrik op het lijf te jagen en ijlings den ongelukkige te doen verloochenen, als ware hij een geraakte of een melaatsche! Maar dit is nog lang niet genoeg. Het *Dagblad* heeft mij de oogen geopend, en T. — zonder uil — heeft mij wakker geschud. *Caveant consules* roep ik uit, (want ik ben heden in een Latijnsche bui), en wanneer dus de Kamers eens den tijd konden vinden om iets anders te doen dan te *avanceeren* en te *retireeren*, te *cabalieren* en te *intrigueren*, wilde ik haar wel voor slaan om in den dringenden nood ten minste eenige maatregelen te nemen. Het volgende kan misschien in aanmerking komen.

Vooreerst bepale men nu bij wet, voor eens en voor altijd, dat geen Dominé's zich zullen mogen bemoeijen met onderwijs, zoo min hooger als lager.

Ten tweede were men ze nog veel strenger dan tot nu toe het geval was uit al wat met de politiek in verband staat, met name ontneme men hun het stemrecht en dus ook de bevoegdheid om in kiezersvereeningen het woord te voeren.

Voorts make men eenige bepalingen omtrent afgetreden, vooral moderne afgetreden Dominé's; want ofschoon brave mannen zoo als T. — zonder uil — ze regt gemoedelijk vermanen om dien stap te doen, schijnen ze echter dan eerst regt gevaarlijk te worden. Men bepale dus b. v. dat een modern predikant, zoodra hij afstand doet van zijn dienst, ook geen pen meer op het papier mag zetten of het moet zijn om zedelijke romans te schrijven, als *Adriaan de Mérial* en *Lidewyde*; dat hij in geen geval redakteur van een *Dagblad* kan worden of het moet goed konservatief zijn en een kamerheer des konings moet hem het getuigenis geven dat hij „voor geld zijn geweten geen geweld wil aandoen.” Daarenboven kan men de betrekking van afgetreden modern Dominé onverenigbaar verklaren met vele andere posten of bedieningen, b. v. met die van conducteur of machinist op spoortreinen, want zij zouden slechts „ingrijpen;” met dien van directeur of deelgenoot van een of andere finantieele onderneming, want men heeft hun nooit geleerd met geld om te gaan; met dien van koffijhuis- of kroeghouders, want dit zou te nadeelig werken op de opbrengst der accijnsen; met....

„Maar schei toch uit, hoor ik u zeggen, wat blijft er dan toch voor die arme drommels over?”

Mijnheer! voor het oogenblik weet ik geen andere betrekking voor hen dan die van ... *gemeente-reiniger*; dat heeft nog de meeste analogie met hun voormalig ambt.

Waarde Redakteur! Ik heb lang gearzeld of ik u dezen brief wel zou zenden. Ik heb hier menschen moeten hard vallen, met wie gij meen ik nog al in eenige betrekking staat, en een stand in de maatschappij, waarvoor gij misschien eerbied hebt, moeten declineeren. Toch kan ik het geschrevene niet achterwege houden, en ik durf van uwe onpartijdigheid hopen, dat gij den moed zult hebben, het te laten drukken. De 1ste Mei zal mij leeren of ik mij in u vergist heb.

Hoedanig echter uwe beslissing zij, ik blijf bij mijn eitonische spreuk :

CAETERUM CENSEO . . . ESSE DELENDOS!

28 April '72.

Geheel de uwe,

JAN OLY.

NASCHRIFT VAN DE REDAKTIE.

Onze geachte Correspondent blijkt niet zeer op de hoogte te zijn — allereerst van drukwerk. Wanneer hij zijn brief van 28 April afgedrukt wil zien in een tijdschrift, dat 29 April kant en klaar in handen van den hoofdcorrespondent te Amsterdam moet zijn, toont hij al even weinig bekend te zijn met de materiele eischen der drukpers als bevoegd om op te treden als medewerker van *de Tijdspiegel*.

Miste hij al den smaak om de behandeling van een zoo impopulair onderwerp te vermijden, hij behoorde dan toch te weten, dat „de Dominé's,” met name de moderne, sedert lang behoorlijk bediend zijn door den Theologiae doctor (gepromoveerd op *Quaestionum Paulinarum Caput Unum*, 4 pagg.) J. van Vloten, DEN MAN, wiens adel van karakter alleen geëvenaard wordt door de kiesche wendingen van zijn keurigen stijl; door den man, die als dominé's-aflagter op de blijvende sympathie van vrije geesten rekenen kan, al mogt de regtbank van Deventer zijn vrije fantasie niet weten te waarden.

Was JAN OLY geen vreemdeling in Nederland, hij zou weten, dat het éénig echte, onvervalschte Thorbeckeaansche liberalisme zijn deferentie voor het aaneengesloten, invloedrijk Ultramontanisme bezwaarlijk overeen kan brengen met de pretensies van „die Dominé's”, een ras van lastige, bemoeizieke, onhandelbare lui — drijvers, Mijneheer, die niet weten te geven en te nemen.

Alleen kleinstedsche beperktheid kon onbekend blijven met het onbeschreven en daarom zoo krachtig gehandhaafd artikel der Grondwet, waarbij „de Dominé's” onbenoembaar worden verklaard voor alle openbare betrekkingen; onbekend met de geheime instructie, tot uitvoering van dat Grondwetsartikel, om geen „Dominé's” voor te dragen als schoolopziener (met uitzondering alleen van de 3 nog niet uitgestorvenen.)

Wenscht de Heer JAN OLY, ware 't ook maar in de „Brievenbus” op te treden als medewerker van *de Tijdspiegel*, hij gelieve zich dan vooraf eenigzins op de hoogte te stellen van zijn onderwerp en de aandacht onzer lezers niet weder te vestigen op zoo *ingratae personae*.

DE TIJDSPIEGEL.

II.

DE
TIJDSPIEGEL.

1872.

TWEEDE DEEL.

ARNHEM,
D. A. THIEME,
1872.

INHOUD.

Godgeleerdheid en Onderwijs.

	Blz.		Blz.
H. E. Stenfert Kroese, Onze letterkunde verrijkt.	1	G. L. van Loon, Een geloofsbelijdenis.	372
Oud Christelijke letterkunde. De geschriften der apostolische vaders, bewerkt door Dr. A. C. Duker en Dr. W. C. van Manen.		Redelijk geloof, door Dr. D. Burger.	
Onrijp	9	J. J. van Kerkwijk, Eenige opmerkingen over den toestand van het Lager onderwijs op ultimo December 1869, vergeleken met dien op ultimo December 1857. . .	451
Geschiedenis der voormalige abdij der Bernardijnen te Aduard, door J. Nanninga Uitterdijk, Jur. Cand.		Prof. Dr. Van der Wijck, Hegel.	466
Dr. W. Scheffer, De geestelijke nalatenschap van Dr. H. J. Spijker	369	Hegel als Deutscher Nationalphilosoph von Dr. Rosenkranz.	
Tiental nagelaten leerredenen van Dr. Hendrik Jan Spijker. Met eene levensschets door Dr. B. ter Haar, hoogleeraar te Utrecht.		Dr. H. Oort, Een keurig boekje.	471
		De vijf boeken van Mozes. Eene voorlezing van A. Kuenen, Hoogl. te Leiden.	

Staatkunde en Geschiedenis.

	Blz.		Blz.
Nog eens: de brug over den Oceaen.	14	Prof. Mr. B. D. H. Tellegen, Thorbecke	185
Stoomvaart Vlissingen-New-York. Handelingen en bescheiden betreffende het voorstel van vijf leden der Tweede Kamer van de Staten-Generaal.		Volkvertegenwoordiging	289
Noorman, Geschiedenis van den dag. 16, 121, 202, 307, 392,	474	Prof. Mr. B. D. H. Tellegen, In memoriam	377
A. Pompe, Rüstow's jongste oorlogsbeschrijving	97	Herinneringen aan Mr. J. R. Thorbecke door Mr. W. C. D. Olivier.	
Der Krieg um die Rheingrenze, 1870, politisch und militärisch dargestellt von W. Rüstow.		P. Haverkorn van Rijsewijk, Geschiedenis van Nederlands Oost-Indische bezittingen	384
		Geschiedenis van de Nederl. Oost-Indische bezittingen door J. J. Meinsma.	

Letterkunde.

	Blz.		Blz.
A. C. Joosten, Insulinde	37	Een aanbevelingswaardig boek	50
Insulinde, het land van den Orang-Oetan en den Paradijsvogel, door Alfred Russel Wallace. Uit het Engelsch vertaald en van aantekeningen voorzien door Prof. P. J. Veth.		Letterkundige Silhouetten, door P. Bruijn.	
J. Hoek, Niet ter completering alleen	48	Een volièrè die het bezien waard is.	222
Romantische werken van Mr. J. van Lennep. Deel XXI en XXII. Verspreide Opstellen.		Vogels van diverse plumage, door C. Vosmaer.	
		Eenzijdig.	228
		Het Gildeboek. Tijdschrift voor kerkelijke	

Blz.	Blz.
kunst en oudheidkunde, uitgegeven namens het St. Bernulphus-gilde te Utrecht.	Levensberigt van den Dichter verrijkt door Mr. J. I. D. Nepveu.
Smaakt naar meer (door W. Rein- kingh).	4. De Volkstaal in Noordholland. Inhoudende eene Lijst van woorden, die in deze Provincie meer of minder gebruikelijk zijn, door J. Bouman.
235	5. Proeven van woordverklaring, door Dr. W. L. van Helten.
Allard Pierson, Docteur ès-lettres et Professeur à l'université d'Heidelberg. Morceaux choisis de la littérature française avec des notices biographiques et littéraires (à l'usage de l'enseignement). Première partie, depuis les origines jusqu'à Voltaire.	6. Nederlandsche Spraakkunst, door D. de Groot.
Laat, nog niet te laat.	7. De Uitkomsten van de Wetenschap der Taalkunde. Eene voorlezing, gehouden aan de Keizerlijke Hoogeschool te Straatsburg, 23 Mei 1872, door F. Max Müller.
238	Te veel gesproken, te weinig door- dacht.
Geldersche Volks-almanak, voor het schrikkeljaar 1872. Hoofdredacteur J. C. W. Quack. 38ste Jaarg. Met twee plaatjes.	428
D. C. Nijhoff, Kritische studiën over de hedendaagsche letterkunde.	De ziel van Wilg en Beek. Door Francisca Gallé. 2 dln.
April-litteratuur	Aart Admiraal, Zeer waar, maar—
323	484
Aan mijn Vaderland. 1 April 1572—1 April 1872, door H. J. Schimmel.	Geheel-onthouding een eisch der christelijke vrijheid door J. H. Gunning Jr.
Ons Vaderland. Ontboezeming, 1572—1872, door G. van der Schraft.	J. Hoek, Wat weidsch van titel.
De tachtigjarige oorlog door N. W. Posthuma.	488
Vrijheidszin en Dwingelandij. De strijd der vaders tegen Spanje, het nageslacht verteld door Annie Poore.	Willem van Harpen's leerjaren. Een beeld van modernen levensstrijd. Door Albert Jan ten Brink.
Arnhem in en omstreeks 1572. Eene bijdrage voor Nederland tot de geschiedenis der Spaansche overheersching, aan officieële bronnen ontleend door Mr. J. W. Staats Evers.	't Fingertje naast den duum — minder een vingertje naast den duim.
Een greep in het volksleven	492
331	't Fingertje naast den duum en Neeltjes Nél. Texelsche vertellingen door D. Dekker.
Eene O te veel. Antwerpsche zedenschets door Hendrik Conscience. Met vier platen van Eduard Dujardin.	Voor 't volk
Operator, Telegraphie en sympathie	493
333	Ondeugende scherts. Volksvoorlezingen van M. van Geuns, Doopsgezind predikant te Leeuwarden.
Jaarboekje, opgedragen aan (de?) ambtenaren der telegrafie in Noord- en Zuid-Nederland, onder redactie van W. C. Bedding en J. Dupare Jr.	Vertalingen en herdrukken.
Dr. A. de Jager, Nederlandsche letter- en taalkunde	De lang verwachte erfenis. Een verhaal door de schrijfster van „Raymond en zijne uitverkorene.” Uit het Engelsch.
409	52
1. Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, door Dr. W. J. A. Jonekbloet.	Esther. Naar het Engelsch van de schrijfster van „Cometh up as a flower.”
2. Geschiedenis der Rederijkers in Nederland, door Dr. G. D. J. Schotel.	53
3. Dichtwerken van Mr. Hieronymus van Alphen, volledig verzameld en met een	Romantische werken van P. van Limburg Brouwer
	336
	Ekkehard. Een verhaal uit de tiende eeuw, door Joseph Victor Scheffel. Uit het Duitsch vertaald door W. J. Manssen, Predikant te Beverwijk
	338
	Langs Slingerpaden. Naar het Hoogduitsch van F. W. Hackländer. Vertaald door Dr. A. A. Deenik M. Lz.
	495
	Vrouwenroeping. Woorden van ernst en liefde aan hare zusters toegewijd door Julie Burow.
	496

Mengelwerk.

	Blz.		Blz.
Dr. E. J. Kiehl, De Keizerlijke paleizen te Rome	55, 137	Suum cuique.	
Eene week in 1900, door G. V.	77, 158, 254	Een nieuw Volksblad	284
Auerbach's Keller	247	Een vrijmoedig christenwoord	287
Modern gemeentelieven.	346, 432, 497	Ons Middelbaar onderwijs	361
Mevr. van Westrheene, Uit den vreemde.		Voor de jeugd	364
Ginds en herwaarts bewogen.	175, 271	Onbillijke eisch.	366
		Brievenbus.	
		I. Kiezers en gekozenen	93
		II. Aan 't adres der Rotterdamsche Cou- rant.	96
		III. Jan Oly, Over allerlei -pedisten	366
		IV. T. Tel, Over adel	448
		V. K. L. Schamp, Opheldering.	530

GODGELEERDHEID EN ONDERWIJS.

ONZE LETTERKUNDE VERRIJKT.

Oud christelijke letterkunde. De geschriften der apostolische vaders, bewerkt door dr. A. C. Duker en dr. W. C. van Manen. II deelen. Amsterdam, C. L. Brinkman, 1869-1871.

Men is gewoon te onderscheiden tusschen *kerkvaders* en *apostolische vaders*. Het in dezen heerschend spraakgebruik volgend, rangschikt men onder de eerstgenoemden die groote mannen uit de zes (*), of uit de twaalf (†) eerste eeuwen der christelijke Kerk, welke voor rechtzinnig werden gehouden en door hun mondeling of schriftelijk onderwijs een grooten invloed op het geloof en het leven der christenen hebben uitgeoefend. Tot de laatstgenoemden pleegt men te brengen die kerkvaders, welke, volgens de overlevering, het onderwijs der apostelen hebben genoten en van wie wij nog eenige schriftelijke nalatenschap bezitten.

In den regel worden tot de *apostolische vaders* gerekend de auteurs van de volgende geschriften:

den *brief van Barnabas*,
den 1^{en} en 2^{en} *brief van Clemens van Rome*,
den *Herder van Hermas*,
de *zeven brieven van Ignatius*,
den *brief van Polycarpus aan de Philippiërs*,
en — wat echter velen niet doen — den *brief van Diognetus*.

Men meende toch vroeger, dat al deze mannen werkelijk leerlingen der apostelen zijn geweest; terwijl ook zij, die dit gevoelen niet deelden, zich aan de bestaande gewoonte hielden.

Geen beschouwing echter, die minder juist en meer onkritisch is. Wetenschappelijk kan zij geenszins gerechtvaardigd worden. Wij hebben zelfs bovengenoemde geschriften tot veel later tijd te brengen.

Bedriegen wij ons niet, dan is *de brief van Barnabas* eerst in de

(*) Alzoo de protestanten.

(†) Alzoo de roomsch-catholieken.

2de eeuw geschreven, door een christen uit de heidenen, die waarschijnlijk in of nabij Alexandrië leefde, en wel niet vóór het jaar 119 n. C.

De vervaardiging van den *I brief van Clemens van Rome*, wiens auteur wellicht een presbyter in genoemde stad was, meenen wij tusschen 117 en 125 te moeten stellen.

De *II brief* naar dienzelfden *Clemens* genoemd schijnt van niet vroeger dan het laatst der 2de eeuw te dagteekenen.

Den zoogenaamden *Herder van Hermas* brengen wij tot c. het midden der laatstgenoemde eeuw.

De *zeven brieven van Ignatius* zijn, o. i., afkomstig van een paulinisch gezind christen te Rome, die ze aldaar \pm 170 n. C. moet hebben opgesteld.

De *brief van Polycarpus aan de Philippiërs* schijnt, in zijn oorspronkelijken vorm, omtrent het midden der 2de eeuw en, wat de redactie betreft, waarin wij hem bezitten, kort na 170 n. C. geschreven te zijn.

De *brief van Diognetus* eindelijk komt ons voor tusschen het midden en het eind van de 2de eeuw (150—175) en, wat de *twee laatste hoofdstukken* aangaat, die er later aan zijn toegevoegd, eerst na het midden der 3de eeuw vervaardigd te zijn.

Maar al kennen wij aan die geschriften een veel later dagteekening toe dan hun door de traditie wordt toegeschreven, dit neemt natuurlijk niet weg, dat ze in onze schatting groote waarde kunnen bezitten.

Zulk een waarde wordt dan ook werkelijk door ons er aan toegekend.

Men heeft het reeds opgemerkt, dat wij ze allen, uitgezonderd alleen de twee laatste hoofdstukken van den brief van Diognetus, tot de 2de eeuw brengen.

Welnu, voor de kennis dier eeuw en bepaald van het christendom van die dagen, zijn zij, naar ons oordeel, van het hoogste gewicht te beschouwen.

Om hier iets van te zeggen,

De *brief van Barnabas* doet ons o. a. zien, hoe nog in den aanvang der 2de eeuw, hoewel Jeruzalem en zijn tempel toen reeds voor bijna 50 jaren verwoest waren, christenen uit de heidenen konden blijven ijveren voor joodsche denkbeelden, instellingen en gebruiken. Tevens vernemen wij daarin een woord, ook van een christen uit de heidenen en uit denzelfden tijd afkomstig, dat waarschuwend tegen dat judaïzeeren gericht is. Bovendien levert deze brief een merkwaardige proeve van eene gansch eigenaardige beschouwing der voorschriften van de Mozaische wet en van eene typisch allegorische verklaring van het O. T., beide uit het begin van genoemde eeuw, waarbij de auteur wat de laatste betreft, zóó verre gaat, dat hij zelfs het land Kanaän als een type van den lijdenden Jezus, de 318 mannen, die, naar zijne

voorstelling, door Abraham besneden zijn, als een type van Jezus en zijn kruis (*), ja! het water, waarvan Ps. 1 : 3 sprake is, als een type van den christelijken doop doet kennen.

Voor de kennis van den toestand der christelijke Kerk aan het eind van het eerste vierde gedeelte van genoemde eeuw is vooral ter raadpleging aan te bevelen de *I brief van Clemens van Rome*. Zoo blijkt uit dit geschrift duidelijk, dat men toen nog niet wist van bisschoppen, onderscheiden van presbyters en diakenen en boven dezen verheven, maar dat in die dagen de demon der tweedracht onder de christenen evenzeer heerschte als in later tijden.

Verlangt men kennis te maken met het patripassianisme van het einde dierzelfde eeuw, toen dit nog niet als kettersch verworpen, integendeel als rechtzinnig gehuldigd werd, of wil men vernemen, hoe een woordvoerder der rechtzinnige kerkleer nog in die dagen zich volstrekt niet gebonden achtte aan 4 Evangeliën, en hoe door hem, in plaats hiervan, een evangelie, dat in ons N. T. niet wordt gevonden (waarschijnlijk dat van de Egyptenaren) als tot de »Schrift» behoorend werd aangehaald, of hoe door dienzelfden auteur »agnostische dwalingen, bepaald zulke die tot verloochening van het christendom in tijden van geloofsvervolgung, tot losbandigheid in zedelijk opzicht, en tot ontkenning van de opstanding des vleesches leidden» bestreden worden, men leze den *II brief*, die naar evengenoemden *Clemens* genoemd wordt.

(*) De auteur van dezen brief laat, door eene willekeurige vereeniging van Gen. 17: 26, 27 en 14 : 14, de schrift zeggen, wat zij nergens zóó verzekert; „Abraham besneed uit zijn huis achttien en driehonderd mannen.” Hierop vervolgt hij: „Merkt op, hoe er eerst staat „achttien” en, na eene kleine tusschenruimte (waarvan noch in den Griekschen, noch in den Hebreuwschen tekst van het O. T. schijn of schaduw is te vinden) „driehonderd”. „Achtien” is IH” (I(jota) is in het grieksche alphabet de letter i en dient tevens om het getal 10 uit te drukken. H is de letter ê en het getalmerk 8. Dus de I en H vormen samen 18; terwijl zij tevens de aanvangletters zijn van den Griekschen naam Jêsous=Jezus (IH̄C̄OȲC̄)) „Daar hebt gij Jezus. Wilt nu het kruis, uitgedrukt in de T” (T(tau) is in het grieksch de letter t en vertegenwoordigt daar ook het getal 300. Door de eerste christenen werd zij, om haren vorm, als het zinnebeeld van het kruis beschouwd) „de genade” (d. i. die der verlossing door het kruis) „moet te kennen geven, staat er: „en driehonderd.” De twee letters duiden dus Jezus aan; de ééne het kruis.” Zoo werd er in vroeger tijd getypologiseerd en geallegoriseerd. Waarbij niet eens werd opgemerkt, dat het oorspronkelijk verhaal van Abraham’s besnijdenis in het hebreuwsch is opgesteld en dat „wat de hebreuwsche taal betreft, dit vernuftig spel niet opgaat.” En dat heette gnosis (hooger kennis).

Om eenenkeleproeve dezer gnosis en van de zonderlinge schriftverklaring van onzen Schrijver hierbij te voegen: volgens hem moeten de spijswetten van het O. T. in geestelijken zin worden opgevat. Gebood nu „Mozes”, dat er geen zwijnevleesch zou gegeten worden, hiermede wordt, naar zijne bewering, bedoeld, dat men zich niet mocht aansluiten bij zulke menschen, die, gelijk de zwijnen, in overvloed hun Heer vergeten, maar bij gebrek hem erkennen en hierin hunnegelijkheid toonen aan het zwijn; want dit bekommert zich, wanneer het te eten heeft, om zijn eigenaar niet, maar schreeuwt, als het honger lijdt, en houdt, na voedsel ontvangen te hebben, zich weer stil. David heeft dan ook, volgens zijn zeggen, zeer goed de beteekenis dezer wet begrepen; daar hij zeide: „Welzalig de man, die niet staat op den weg der zondaars”, gelijk zij — dit voegt hij er bij — die, onder den schijn van den Heer te vreezen, als zwijnen zondigen (waarmede hij ongetwijfeld bedoelt dat zij in voorspoed aan God niet denken, maar slechts in tijden van nood). Dergelijke staaltjes zouden wij meer kunnen leveren.

Reeds als een van die geschriften, welke tot denzelfden kring behooren met de boeken Daniël, Henoch, het 4de boek van Ezra en de Openbaring van Johannes, m. a. w. als een apocalyptisch geschrift (*), is belangrijk het werk, uit het midden der 2de eeuw, dat den titel draagt van den *Herder van Hermas* en dat nog door een Irenaeus (eind van de 2de eeuw) op gelijke lijn met die boeken van het N. T. wordt geplaatst, die hij tot »de Schrift» rekende en die hij als »in-gegeven» beschouwde. Bovendien bezitten wij in dit boek het werk van een ernstig man, wien de verbetering van het leven zijner medechristenen zeer ter harte ging, die over de zedelijke en maatschappelijke ellende zijner dagen — waarmede wij hier ook bekend worden — had nagedacht en die tot herstel dier Kerk dit zijn geschrift opstelde. Ook leert het ons een judaïsme kennen, waarvan de oude, scherpe punten waren afgeslepen en dat zich op weg naar het katholicisme bevond. En dan brengt het ons in aanraking met dienzelfden geestesstroom, welke het Montanisme, dat merkwaardig verschijnsel in de christelijke Kerk, in het leven riep, derhalve met die beweging, welke de Kerk uit hare sluimering wakker schudde en tot de ware standvastigheid in het belijden en de zuivere gestrengheid van zeden wilde terugleiden.

Stelt men belang in de geschiedenis van de wording der katholieke Kerk, van de daarmede nauw zamenhangende vestiging van het episcopaat en van het ontstaan der christelijke hiërarchie, dat daarmede ook innig was verbonden, men neme de *zeven brieven van Ignatius* ter hand, wier auteur tegen het eind der 2de eeuw, tot grondvesting der Katholieke Kerk, zooveel hij kan, het bisschoppelijk gezag verheft en aanprijst, de zaak der hiërarchie bepleit(†) en tevens op de uitdrijving van alle ketters en scheurmakers aandringt; terwijl diezelfde brieven ons bovendien met het gnosticisme dier dagen en zijne bestrijders bekend maken.

Wel niet als een geschrift van *alle* gewicht ontbloot, maar toch als het minst belangrijke van al de geschriften der »apostolische vaders», hebben wij *den brief van Polycarpus aan de Philippiërs* te beschouwen, die in zijn oorspronkelijken vorm, moest strekken om het, in het midden der 2de eeuw, in K. Azië, steeds stouter optredend docetisme te bestrijden; terwijl de redactie, welke wij bezitten, afkomstig van den auteur der Ignatius'brieven, tot inleiding en aanbeveling van deze brieven moest dienen.

(*) Een geschrift waarin, in zoogenaamde openbaringen en gezichten, de verborgen toekomst, zooals het heet, ontsluit wordt.

(†) Zonder den bisschop, die, volgens den Schrijver van deze brieven, de plaatsvervanger van God en Christus en de wettige vertegenwoordiger der gemeente is, mag, naar zijn bevelen, geen doop bediend, geen liefdemaaltijd gehouden, geen avondmaal gevierd, geen huwelijk gesloten worden. Wie dezen eert, zegt hij, wordt door God geëerd, en wie hem minacht of verwerpt, of iets buiten hem verricht, dient den duivel en draagt een onzuiver geweten met zich. Alleen wat hij goedkeurt is, volgens hem, Gode welbehagelijk.

Maar zooveel te gewichtiger is het werk, dat de rij van de geschriften der »apostolische vaders» sluit: *de brief van Diognetus*, die, met uitzondering der 2 laatste hoofdstukken (*), nog tot de 2de eeuw behoort. Deze is echter niet zoozeer een *brief*, als wel een *verhandeling*, welke moet strekken tot verdediging van het christendom. Hij bevat eene apologie, die zich niet alleen door haren uitstekenden vorm en wijsgeerigen zin onderscheidt, maar die ons bovendien bekend maakt met die kracht der geloofsovertuiging en die geestdrift voor het christendom, welke de dagen der eerste liefde voor dat »nieuwe geloof» kenmerkten. Al de beoefenaars der christelijke oudheid zijn dan ook volkomen eenstemmig in den lof, dien zij er aan toekennen. Zoo noemt Bunsen hem »ein patristischer Edelstein». Dorner getuigt van hem: »dasz er aus der ewigen Sphäre des Christenthums selbst herausgeschrieben ist.» En wat onze landgenooten betreft: Dr. G. J. Snoeck kent hem »onder de voortreffelijke werken van geheel de christelijke oudheid de meest eervolle plaats» toe, W. R. Poolman noemt hem: een kostbaar pronkstuk der vroegste christelijke literatuur, terwijl Mr. Opzoomer van hem zegt, dat »geen ander werk uit den tijd, die onmiddellijk op het leven der apostelen volgt, daarmede te vergelijken is.»

En inderdaad, hunne hulde is niet overdreven.

Het heeft ons daarom ook zeer verblijd, dat de heeren Dr. Duker en Dr. van Manen het plan hebben opgevat, om ons eene overzetting van deze geschriften der oud christelijke letterkunde in onze taal te leveren en dat zij dat voornemen door de uitgave van het boek, welks titel wij aan het hoofd van dit artikel afschreven, volvoerd hebben. Wij kunnen natuurlijk niet anders dan onze volle adhaesie schenken aan de opmerking, die in het »Bericht» omtrent dit werk voorkomt, dat, zoo »het bevreemding mag wekken, dat nog nooit iemand er aan gedacht heeft» genoemde geschriften »in onze taal gezamenlijk over te zetten en uittegeven», hieraan, dat »dit nu eerst geschiedt», ook »het voordeel is verbonden, dat de bewerkers den uitstekenden arbeid van vele geleerden, vooral uit onzen leeftijd hebben kunnen raadplegen» en dat »zij daardoor in staat werden gesteld meer dan eene bloote vertaling te leveren.» Van dien arbeid nu hebben zij een zorgvuldig en uitmuntend gebruik gemaakt. Geen boekwerk, geen artikel in eenig

(*) Deze 2 kapitellen, die eerst tot na het midden der 2de eeuw schijnen te moeten gebracht worden, dragen ook gelijk de voorgaande een apologetisch karakter. Zij behelzen echter niet, zooals dezen een verdediging van den *godsdiens*t, maar van den *Logos* (het Woord). 't Is een verheerlijking van dien Logos, een dorre opsomming der verschillende vruchten, bij Jezus' volgelingen door den Logos gekweekt», wat wij hier aantreffen. De opsteller dezer hoofdstukken „heeft deel uitgemaakt van de velen, die in de johanneische logosleer het middel meenden te hebben gevonden, om een vergelijk tot stand te brengen, niet slechts tusschen de wet en het evangelie, de profeten en de apostelen, maar ook tusschen de verschillende richtingen, die, reeds vrij spoedig, de christenen onderling verdeeld hielden.»

tijdschrift in of buiten ons vaderland over de apostolische vaders en hunne geschriften, dat behoorde geraadpleegd te worden, is, voor zoo verre wij hebben kunnen nagaan, aan hunne opmerkzaamheid ontgaan. Zij waren volkomen op de hoogte der letterkunde, waarmede zij vertrouwd moesten zijn. En geprofiteerd hebben zij niet alleen van den arbeid door anderen verricht, maar zij zijn daarbij ook geheel zelfstandig te werk gegaan. Het was voorzeker geen gemakkelijke taak, die zij aanvaardden. Er behoorde veel moed en geduld toe, om haar te ondernemen en te volvoeren. Ten einde haar gelukkig te voltooien was een zoogenaamde geleerde kennis niet voldoende: een echt kritische geest was daartoe evenzeer een onmisbaar vereischte. En dat zij dat alles in zich vereenigden, dit getuigt de door hen volbrachte arbeid. Vloeiend is hunne vertaling. Zij hebben haar voorzien van aanteeke- en eene inleiding (*) op ieder der boeken, waarin alles vervat is, wat daarin met recht gevorderd kan worden. Kan men licht, bij alles wat men in zulke inleidingen heeft te bespreken, tot wijdloopigheid vervallen, die klip hebben zij gelukkig geheel weten te vermijden. De inleidingen zijn zaakrijk en toch beknopt. Zonder te veel van het geduld van den lezer te vergen, deelen zij hem alles mede wat voor hem belangrijk is te achten. Ook hebben onze auteurs bewezen de kunst te verstaan om onderwerpen, wier bespreking zoo licht dor wordt, op een onderhoudende wijze te behandelen. Wat mede een groote verdienste is van dit werk: het getuigt niet alleen van groote belesenheid, van grondige en veelomvattende studie en 't is niet slechts een boek, dat ook voor eigenlijk gezegd geleerden groote waarde bezit, maar 't is tegelijk voor niet-geleerden »genieszbar.» Wij durven het een model noemen van een geschrift, dat echt wetenschappelijk en te gelijk echt populair is. In één woord: de taak, door de HH. Duker en van Manen aanvaard, had bezwaarlijk aan bekwamer hand kunnen toevertrouwd worden.

De aanmerkingen, die wij op hunnen arbeid hebben, zijn uiterst weinig.

Zoo zouden wij hen wel willen vragen, waarom zij, in de vertaling van *den brief van Barnabas*, zich, we zouden bijna zeggen, zoo angstvallig hebben gehouden aan den tekst door Hilgenfeld geleverd, en hoe het komt, dat zij zich niet ook hier diezelfde vrijheid hebben veroorloofd, die zij elders, b. v. in de overzetting van de brieven van Ignatius, ook ten opzichte van den tekst van dienzelfden geleerde, genomen hebben.

Dat het woord *ἐμφοτος* in dienzelfden brief, Hoofdst, I en IX, minder juist is vertaald, is, dunkt ons door Dr. Blom in zijn voortreffelijk geschrift: *De brief van Jacobus* (zie bl. 296 verv.) te recht beweerd.

(*) Wij zullen wel niet behoeven te zeggen, dat in deze inleidingen, het auteurschap, de tijd van vervaardiging, de inhoud, het doel enz. der geschriften, waaraan zij vooraf gaan, wordt besproken.

Gelijk wij reeds hierboven hebben te kennen gegeven, moet, o. i., de tijd, waarop *de I brief van Clemens van Rome* is geschreven, niet, zooals in de inleiding op dezen brief, door Dr. v. Manen, is gedaan, op 96—125, maar op 117—125 gesteld worden. Te recht is toch in gezegde inleiding opgemerkt, dat de schrijver van dien brief duidelijk toont het boek *Judith* gelezen te hebben. Maar dit boek kan toch wel niet vóór 117 geschreven zijn. Iets, wat, naar wij meenen, voldoende is bewezen door Dr. Meyboom in zijn belangrijk geschrift: *Raadselachtige verhalen* (bl. 142 verv.).

Met de bewering in de 2de aantekening op hoofdstuk XLV van dienzelfden brief, alsof het als ontwijfelbaar moest gesteld worden, dat de »schrijver reeds het later zoo vaak besproken en betwiste onderscheid tusschen *de schrift en Gods woord in de schrift*” zou gemaakt hebben, kunnen wij ons evenmin vereenigen als met die, welke ter zelfder plaatse voorkomt, dat namelijk »met de formule: *daar staat geschreven* (γενγραπται) niet ieder bijbelwoord, maar alleen wat voor het zedelijk godsdienstig leven verbindend mocht heeten” door hem werd »aangehaald.” Want dat de schrijver de schrift niet *in haar geheel* als Gods woord zou beschouwd hebben, kan dunkt mij evenmin bewezen worden als het gezegde gebruik dat hij van genoemde formule zou gemaakt hebben.

Bij de vermelding der literatuur, die ten opzichte van *den Herder van Hermas* verdient geraadpleegd te worden (Inleiding bl. 311 verv.), had nog gewag kunnen gemaakt zijn van het artikel geleverd door Hilgenfeld, in zijn *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*, Jahrgang '69, II, S. 229 (*), dat tegen Theodor Zahn gericht is, die in zijn boek over den Herder van Hermas (Gotha 1868) (†) even als Gaab, den auteur van dit »apostolisch” geschrift tot een tijdgenoot van Clemens van Rome maakt en de vervaardiging er van op 97—100 stelt.

Indien van deze uitgave der geschriften van de apostolische vaders een 2de druk mocht verschijnen, zouden wij hare bewerkers wel willen aanraden, vooraf, wat betreft den brief van Ignatius aan de Magnesiërs, Hoofdst. I, 2de volzin (waarmede te vergelijken Hoofdst. XIII) en Hoofdst. IX de woorden door hen met: »na den dag des Heeren” vertaald, en wat aangaat den brief aan de Trallesiërs, het voorwoord of den groet, die er aan voorafgaat, tegen het eind, nog eens te overwegen, of niet de overzetting van Dr. F. J. J. A. Junius op deze plaatsen boven de hunne de voorkeur verdient.

Zeer heeft het ons verwonderd, dat in de vertaling van Ignatius' brief aan de Romeinen, Hoofdst. X, aan het slot, de woorden: »op den 23^{en} augustus”, die de hr. Duker in zijne aantekening t. d. pl. voor »een toevoegsel van later tijd” verklaart, gevonden worden, en dat in diezelfde aantekening wordt beweerd, dat, volgens de Romeinsche

(*) Der Hirt des Hermas und sein neuester Bearbeiter.

(†) Ook hiervan heeft de Hr. v. Manen geen melding gemaakt.

tijdrekening »op den 9^{den} vóór de kalenden van september,» (zooals in het oorspronkelijke staat), » = 23 Augustus» zou zijn. Het is mij onbegrijpelijk hoe de heer Duker en ook de heer van Manen (*), die beiden zoo vele blijken van eene niet gewone literarische kennis hebben gegeven, zulk een vergissing hebben kunnen begaan. Wij zullen toch wel niet behoeven op te merken, dat de Romeinen in hunne tijdsbepalingen den dag, dien zij wilden uitdrukken en dien, tot welken zij telden, beide mederekenden. Het is bekend, dat, willen wij b. v. de Romeinsche dagtelling: »op den 9^{den} vóór de kalender van september» tot de onze herleiden, wij dan niet 8, maar 9—2 (de 9de vóór de kalenden van september *en* die kalenden zelven), dus 7 van het getal der dagen, die de maand augustus bij de Romeinen had en die ze nog heeft (†), moeten aftrekken. Alzoo is: op den 9de vóór de kalenden van september» niet: »23», maar: »24 augustus». De heer Duker beroept zich, voor het door hem en den heer v. Manen in den tekst hunner vertaling opgenomene, op het Conversations-Lexicon, elfte Auflage, B. 8. p. 588; maar daar staat niet anders dan wij hebben opgegeven (§). De uitgave van Ignatius' brief (a. d. Rom.) van Ruinart heeft dan ook te recht, in plaats van *Ἀγούστου εἰκάδι τρίτη* (**), wat in de gewone lezing voorkomt, *Ἀγούστου εἰκάδι τετάρτη* (††).

Maar dit zijn ook de éénige aanmerkingen, die wij op den uitstekenden arbeid van de HH. D. en v. M. hebben en die wij tevens belangrijk genoeg achtten om ze hier mede te deelen.

Wij hopen dat hun boek, waarmede zij inderdaad onze letterkunde verrijkt hebben, in veler handen zal komen en dat de zorg, door hen en den uitgever, wien in dit opzicht alle lof toekomt, aan dit werk gewijd, ruim beloond worde!

Olst.

H. E. STENFERT KROESE.

(*) Want voor elk der vertalingen stellen beiden zich in het „Naschrift” verantwoordelijk.

(†) Deze maand, die vroeger 29 dagen telde, en zóó nog in de brieven van Cicero voorkomt, had volgens den juliaanschen kalender, naar welken hier moet gerekend worden, gelijk bij ons, 31 dagen.

(§) „Julius Cäsar” (die den juliaanschen kalender in 46 v. Christus invoerde) „gab” — zoo lezen wij hier — „den Monaten diejenige Zahl von Tagen, welche sie noch gegenwärtig haben. — Den ersten Tag jedes Monats nannten die Römer *Calendae*, ferner in den Monaten März, Mai, Juli, Oct. den siebenten *Nonae*, den 15. *Idus*, in den übrigen Monaten aber schon den fünften *Nonae*, den 13. *Idus*. Von diesen drei ausgezeichneten Monatstagen an wurde nun in der Weise rückwärts datirt, das der ihnen unmittelbar vorausgehende Tag als solcher (z. B. *pridie Calendae*), der vorletzte Montag als dritter vor den Kalenden des nächsten Monats u. s. w. bezeichnet wurde. Demnach hiess der 2 Jan. der IV (*ante Nonas Januarii*), der 8. März VIII. *Idus Martias*, der 20. Mai der XIII. *Calendas Junias* u. s. w.

(**) Op den 23^{en} augustus.

(††) Op den 24^{en} augustus.

O N R I J P.

Geschiedenis der voormalige abdij der Bernardijnen te Aduard, door J. Nanninga Uitterdijk, Jur. Cand. Te Groningen, bij J. B. Huber, 1870.

Zóó talrijk waren vóór de Hervorming de kloosters in ons vaderland en daarbij, zoowel op zich zelve, als in hunne betrekking tot de personen en toestanden van hunnen tijd van zóó belangrijken aard, dat zij alleszins verdienen ook heden ten dage niet der vergetelheid prijs gegeven, maar integendeel daaraan ontrukkt te worden. Geldt dit in het algemeen, meer bijzonder geldt het van die, welke in aanzien de overigen overtroffen, als in Holland de abdijen van Egmond en Rijnsburg, in Zeeland die van Middelburg, in Gelderland die van Mariënweerd, enz. Te prijzen daarom ieder, die zich aangordt om de kloostergeschiedenis, inzonderheid de geschiedenis der voornamere kloosters te verrijken door eene monografie, zooals de heer Uitterdijk er eene van de Cistercienserabdij te Aduard in Groningerland aan het belangstellend publiek aanbiedt. Men gevoelt dit levendiger en spreekt vrijmoediger het uit, wanneer men zelf ooit de taak aanvaard en dientengevolge ondervonden heeft, hoe zij groote bezwaren aan zich verbonden heeft.

Onze schrijver verdient ook daarvoor lof, dat hij, behalve de gedrukte bronnen, waaruit voor zijn opstel te putten viel, ook ongedrukte b. v.: die in het Groningsche archief voorhanden zijn, niet ongebruikt gelaten heeft. Daardoor is het hem mogelijk geweest bijzonderheden betrekkelijk de Aduarderabdij in de latere jaren van haar bestaan mede te deelen, die te voren niet bekend waren.

Toch heb ik niet uitsluitend lof voor hem als monografist van Aduards klooster.

Ik geloof niet, dat zijn opstel den titel van »Geschiedenis» behoort te dragen. In vroeger jaren schonk men dien ook aan eene kronijkmatige opsomming van bijzonderheden; maar in later dagen heeft men van die mildheid afstand gedaan. Ik zou mijn boekskes — voorondersteld dat het uit mijn pen gevloeid ware. — »Bijdragen tot de geschiedenis» enz. geheeten hebben.

Het kronijkmatige er van valt telkens in het oog. Ziehier een paar proeven:

»Zij wendden zich dus tot den kardinaal bisschop van St. Sabina, met verzoek om hen in hun recht te handhaven en te verzekeren, die dat ook deed bij eene bul van den 28^{en} September 1246.

»Dat het konvent toenmaals ook handel dreef, kan men zien uit eenen brief van Henricus van Vianden, gekozen bisschop van Utrecht, van 25 October 1250, enz.

»Abt Eijlwardus onderteekende mede de keuren van Hunsingo van 1252" enz. (blz. 12 vlg.).

»Egbert overleed den 7 Juni hoog bejaard, enz. In het jaar 1258 stichtte 't konvent van Aduard, toen bestuurd door abt Eppo, van 1257—1262 abt, het klooster Marias-kamp van de Cisterciorde te Assen, enz.

»In 1259 werd door het konvent van Aduard het klooster ad Sanctum Benedictum in Menterna of Boschkamp (campus silvae) gesticht, enz.

»In 1299 werd het klooster Boschkamp naar Termunten verplaatst" enz. (bladz. 14 vlg.).

Waar met het bijeen brengen der stof de heer Uitterdijk zijnen arbeid als geeindigd beschouwd heeft, daar zou de geschiedschrijver dien slechts als begonnen aangemerkt hebben, de geschiedschrijver, die over zich zelf niet tevreden geweest ware, zoolang hij niet het verledene zou hebben voorgesteld in verband niet alleen met den tijd, waartoe het behoorde, maar ook met dien, waaruit het voortkwam en dien, aan wiens wording het mede aandeel had. En teregt, omdat hij dan eerst zijn lievelingsdenkbeeld: dat de geschiedenis der volkeren leermeesteres te achten is, als geregtvaardigd zou hebben durven aanmerken.

De vraag is voorts bij mij opgekomen of het: prematur in annum, niet hadde behooren toegepast te worden? Ziethier waarom.

Voor zooveel vooral het tijdvak, waarin de eerste abten aan het hoofd der stichting stonden aangaat, is de »Geschiedenis" nauwelijks anders, dan eene bloote herhaling van hetgeen de *Vita ac gesta abbatum qui coenobio Advardio praefuerunt* (bij v. Heussen, *Hist. Episcopat. Gron. e. m. pag. 32 vllg.*) behelst.

Aangaande den 2^{en} abt Albertus gaf de heer Uitterdijk dit:

»Deze abt moet ook zeer vele wonderen gedaan hebben, waardoor de abdij wijd en zijd beroemd werd.

»Hij bouwde dan ook nog een gebouw, de School genoemd, waar de novitii of nieuwelingen, nadat ze in de Roode school te Bedum (ook eene stichting der abdij van Aduard) latijn geleerd hadden, in de vrije kunsten en het kanoniek recht werden onderwezen. Volgens den schrijver der »*Vitae ac gesta*" werden er toen reeds te Aduard mannen aangekweekt, beroemd door geheel Friesland.

»Abt Albertus overleed op den 25^{en} November 1215 en werd bijgezet in de kapel, die ten tijde van den schrijver der »*Vitae ac gesta*" de bisschopskamer werd genoemd."

Zóó heeft het *Vitae ac gesta*:

»Iste claruit miraculis et sanctissimae vitae fuit; quapropter dilatavit Monasterium et gentem suam, multos ad conversionem suscipiens; unde necessitate compulsus aliam majorem Capellam aedificavit quae vocatur Schola: nam processu temporis illic novitii minoresque fratres, postquam in Rubra Schola, juxta Wijndelere grammaticalibus competenter essent imbuti studia in hac Schola sive auditorio frequentabant, artes

et canones solenniter audientes, unde accidit, ut hic habitarent viri in omni doctrina expediti qui totam Frisiam sua scientia illustrabant ut patet in antiquis hujus loci scriptis et libris... Hic abbas sanctus rexit annis 11 et mortuus est anno 1216 ipso die Catharinae virginis et sepultus cum antecessore suo ante majus altare in praedicta capella quae nunc episcoporum camera vulgo dicitur, quorum tamen ossa in domum capitularem postmodum honorifice sunt translata."

Van het gebeurde ten tijde van abt Eppo heeft de schrijver der »Geschiedenis" het volgende:

»In 1259 werd door het konvent van Aduard het klooster ad Sanctum Benedictum in Menterna of Boschkamp (campus silvae) gesticht, het was een klooster van de grijze monniken, zoo genoemd naar de kleur hunner kappen en werd bevolkt uit dat te Aduard.

»Van daar toch vertrokken derwaarts, als abt: Eltatus, en de monniken: Eppo, geboren te Menterwald, Titardus, Haiko, Wigbold, Hijleke, onderprior; Ludolf, groot keldermeester; Heiko, tweede zanger; Syard, prior; Fridebertus, kleederbewaarder; Embeko, zanger; Rodolphus, leermeester der nieuw aankomenden en Sicco, diaken.

»In 1299 werd het klooster Boschkamp naar Termunten verplaatst, zeker omdat eerstgenoemde plaats onveilig werd door het invreten van de golven der Dollart. Boschkamp ligt althans begraven onder de wateren der Dollart, terwijl reeds drie abten in dat klooster begraven lagen.

»De 15de abt van 't klooster Termunten met name Boygnus moet niet alleen zijn eigen klooster, maar die van geheel Friesland hervormd hebben. Hij was nl. visitator en commissarius van de geheele provincie op gezag van 't generale kapittel. Als zoodanig bragt hij o. a. het klooster Sibekoloë, van de reguliere kanunniken, gelegen in Oost-Friesland onder toezicht van dat van Aduard, terwijl hij het klooster Teske, dat vroeger onder toezicht van dat van Aduard had gestaan, bracht onder dat van Sibekeloë."

Het: *Vitae ac gesta* geeft dit berigt:

»Hoc quoque mortuo praefuit dominus Eppo abbas VI loci istius 5 annis minus 15 septimanis: hic fundavit monasterium sanctimonialium in Campo S. Mariae in Assen, anno creationis primo, Anno vero incarnationis domini 1258. Et abbatiam filiam nostram secundam anno suo secundo ad S. Benedictum in Manterna, alias Termunt: ipso die autem translationis Benedicti immissus est Eltatus abbas cum 12 fratribus, quorum nomina sunt haec, frater Eppo de Menterwald oriundus, frater Titardus, frater Haiko, frater Wigboldus, frater Hijlke, subprior, frater Ludolphus, cellarius major, frater Heiko succentor, frater Syardus, prior, frater Fridebertus vestiarius, frater Emleko cantor, frater Ludolphus, magister novitiorum, frater Sicco, diaconus: nomina autem conversorum scripta sunt in libro vitae. Item anno domini 1300 minus uno translatus est conventus de Mentervalt sive de Campis

Sylvae, ad locum qui dicitur ad S. Benedictum in Menterna in festo S. Stephani papae et martyris, sepultis tribus abbatibus in priori fundatione in quadam capella Campis Sylvae, jam sub aquis Dullarti salsissimis. Longo post tempore Dominus Boyngus abbas XVII istius monasterii reformavit non solum ipsum monasterium in temporalibus verum etiam totam Frisiam in spiritualibus, eo quod esset visitator et commissarius totius provinciae auctoritate capituli generalis et monasterium canonicorum secularium in Sibekeloë fecit monasterium nostrum et monasterium monialium in Teske, quod fuit sub nostra visitatione ordinavit ut esset sub regimine et visitatione de Sibekoloë, volens eis praestare gratiam ut et ipsi haberent aliquam filiationem. Et hic venerabilis noster abbas dominus Eppo obiit anno domini 1262 ipso die Albuini Episcopi."

Ware de uitgave verdaagd, meerdere bescheiden, die opgespoord werden, hadden welligt voorgekomen, dat de nieuwe beschrijving voor een gedeelte de echo eener vroegere geworden ware. Men zegge niet: onwaarschijnlijk dit, vooral waar de schrijver gebruik gemaakt heeft van ongedrukte oorkonden, die hij vond. Mij heugt toch, hoe mij ook eenmaal eene abdij belang inboezemde. Ik vroeg en vroeg weder naar stukken haar betreffende op het terrein, waar zij gebloeid had. Er waren er geene, was de herhaalde verzekering van allen, tot wie ik mij wendde. Toch heb ik later ten haren aanzien honderden onder mijne oogen gehad.

Nog heb ik, »de Geschiedenis" lezende, de opmerking gemaakt, dat de schrijver de kritiek zich niet zwaar heeft gemaakt.

Op bladz. 25 b. v. is sprake van Emanuel, bisschop van Cremona. Gezegd wordt: »de tijdrekening is in de »Vitae ac gesta" op het leven van Emanuel geheel in de war. Op pag. 5 meldt de schrijver dat Emanuel onder Wigbold den derden abt van Aduard, van 1216—1242, in de abdij is gekomen; we stellen dus \pm 1241.

Op pag. 13 zegt hij, dat hij een altaar en kapel in 't ziekenhuis inwijdde in 1297, dus één jaar voor zijn dood. Dat alles is echter zeer goed mogelijk, maar ziet, op pag. 14 zegt de schrijver, over Emanuel sprekende: »in quo (scil: coenobio Aduardiano) tribus annis humanissime tractatus est."

Men begrijpt dat dit onzin is.

Ds. F. Koppius zegt in zijn »Duizendjarige vestiging des Christendoms in deze landstreek", p. 60 . . . »alsmede zeker Italiaansch graaf, eerst Bisschop te Cremona, maar daarna *dertig jaren lang* leeraar te Aduard."

Hoe Koppius aan dertig jaren is gekomen, tenzij hij in 't manuscript der »Vitae ac gesta" l. c. »triginta" in plaats van »tribus" las, maar ook dan nog is de zaak niet opgelost; want Wigbold overleed in 1242 en dan zou Emanuel eerst in 1268 en dus niet onder Wigbold in de abdij van Aduard gekomen zijn, zooals meergemelde schrijver der »Vitae ac gesta" uitdrukkelijk zegt.

Het is mij ook gebeurd, dat ik mijne toen jeugdige krachten beproefde aan het schrijven van de geschiedenis van eene onzer abdijen. Hare abtenlijst was ook in de war, ten spijt van de pogingen, die vroeger en later waren aangewend om haar daaruit te helpen. Hoe ik peinsde telkens op nieuw, of ik gelukkiger zou mogen wezen. Mij bleef eindelijk niet over, dan het wagen eener gissing. Wel beval zij zich om meer dan ééne reden aan, maar was toch slechts eene gissing. Maar ziet! jaren daarna kwam mij de copie in handen van de lijst, waaromtrent ik giste en ik vond het gegiste geheel bevestigd.

De heer Uitterdijk gewaagt van: »in de war" en »onzin", maar doet geene enkele poging om te verhelpen wat hem niet in orde voorkomt. En ware eene poging wel hopeloos geweest? Is wel het *Vitae ac gesta* in de war? Heeft de vervaardiger er van wel inderdaad de komst van Emanuel onder Wigbold aangenomen? Hij schreef:

«*Et tempore magna hic viguit religio: nam, ut fertur, nonnulli eorum tantae simplicitatis fuere, ut nonnunquam supra solares radios cucullos suspenderent, arbitrantes perticam esse, unde fama sanctae conversationis longe lateque diffusa multis hujus vitae fallacias penitus declinandi incentivum praebuit, quorum S. Emanuel, Episcopus Cremonensis et Comes ex Italia veniens unus fuit.*»

Zou 't niet zijn wat men in dergelijke geschriften wel meer aantreft, dat de schrijver, sprekende van eenen toestand, bewijzen daarvoor bijbrengt niet slechts van het tijdsgewricht zelf, maar ook van latere, vooral indien deze buitengemeen krachtig zijn?

Het moge schijnen, dat de beschrijving van eenig kloostergesticht eene niet zeer moeilijke zaak zij, de ervaring getuigt ten aanzien van de werkelijkheid geheel anders. Eene goede kloostergeschiedenis eischt jaren van onderzoek en daarna eenen langen tijd voor de bewerking van het onderzochte. Den heer Uitterdijk hierna weder met zijn werk te zien optreden, moge ons toelagchen, dat werk dan te ontmoeten als het werk van den geschiedvorschcr en geschiedschrijver in den waren zin van het woord, ook deze wensch behoort niet achtergehouden te worden.

STAATKUNDE EN GESCHIEDENIS.

NOG EENS: DE BRUG OVER DEN OCEAAN.

Stoomvaart Vlissingen-New York. Handelingen en bescheiden betreffende het voorstel van vijf leden der Tweede Kamer van de Staten-Generaal. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1872.

Het boekwerk van 377 bladzijden onder bovenstaanden titel uitgegeven doet onwillekeurig denken aan een sneeuwbal, die langzamerhand grooter en grooter afmetingen verkrijgt naarmate hij in de sneeuw gerold wordt.

De brochure van den heer Jansen »Een brug over den Oceaan» van slechts 60 bladzijden rolde van 1869 tot 1871 tal van geschriften om zich heen, vermeld op bladz. 354—55 in bijlage B van het bovengenoemde boekdeel waarmede zij nu vermeerderd zijn.

Het korte betoog in genoemde brochure van de noodzakelijkheid der transatlantische vaart maakte in ons land een diepen indruk. De onvertrefbare voordeelen van Vlissingen als zeehaven en hare voortreffelijke ligging en gemeenschap met de zee en met het binnenland worden daarin zoo zonneklaar voorgesteld, dat zij aan den meest bijziende in het oog sprongen en zelfs voor blinden handtastbaar werden.

Geen wonder dan ook dat daardoor de oude oppositie van Holland, vooral van Rotterdam, werd opgewekt, waarmede de Zuiderlijn van den aanvang af te kampen gehad had, zoo zelfs, dat wanneer het mogelijk geweest ware de geheele provincie Zeeland van het spoorweg-net uit te sluiten het welligt geschied zoude zijn. Eindelijk ten langen laatste bestaat er vooruitzicht dat Vlissingen, de schoonste zeehaven van het Rijk, met het spoorweg-net verbonden zal worden; en deze omstandigheid heeft er zeker niet weinig toe bijgedragen om de oppositie van Holland scherper en levendiger te maken dan zij ooit vroeger geweest is.

Het was dus een ondankbaar en weinig bemoedigend werk om bewijsgronden op bewijsgronden te stapelen ten einde het onbetwistbaar

nut eener zaak te betoogen, en de noodzakelijkheid van staats hulp met tal van voorbeelden aan te toonen, geput uit de geschiedenis van de meest ontwikkelde handelsstaten, en dat alles om tegenstanders te overtuigen, die niet overtuigd wilden zijn.

Toch hebben de bekwame, wakkere voorstellers noch tijd noch moeite gespaard om een meesterlijk werk te leveren. Het is of zij vooraf den uitslag vermoed hadden en juist daarom zooveel zorg aan hunnen arbeid besteed hebben, overtuigd als zij moeten zijn dat de stoomvaart op Amerika komen zal en komen moet zooals de eischen van den tegenwoordigen tijd het vorderen.

De memoriën van toelichting en van beantwoording bevatten een rijke bron van gegevens, beschouwd op zich zelf, hetgeen reeds een verblijdend verschijnsel, een lichtpunt is in den nevel van oppervlakkigheid en breedsprakigheid onzer landsvergadering. De discussie over het wetsvoorstel, vooral de argumenten der tegenstanders muntten daarin uit. Toch behoort men die beraadslagingen te lezen om de overtuiging te krijgen dat de orde der werkzaamheden van de Tweede Kamer niet geschikt is tot het onderzoek van soortgelijke wetsvoorstellen, en het daarom niet geheel onverklaarbaar is dat de stoffelijke belangen van de natie niet beter behartigd worden.

Wanneer het reglement van orde zamengesteld was met het doel om het parlementair gouvernement in discrediet te brengen, zou men er tamelijk goed in geslaagd zijn.

Ook de houding der regeering tegenover het parlement draagt er veel toe bij. Onder de leiding van den heer Thorbecke is de Tweede Kamer tot oppositie, niet tot samenwerking ingerigt. Een wetsontwerp door leden van de Kamer voorgedragen kon dus geen steun, wel tegenstand van de Regeering verwachten.

Het was daarom een kloek en moedig besluit van de kundige voorstellers om onder een ministerie Thorbecke een wetsontwerp in te dienen, dat op geen steun van de regeering rekenen kon, en mogt daaromtrent eenige twijfel hebben bestaan, dan moet de hoop er op bij de beraadslaging over de *prise en considération* verdwenen zijn, want de minister van financiën zou anders het wetsontwerp overgenomen of een ander toegezegd hebben. Toen dit niet gebeurde was de uitslag te voorzien; doch des te hooger waarde heeft het dat de bekwame voorstellers tot het laatst toe moedig gestreden hebben.

In het boekdeel dat wij aankondigen vindt men al de bijzonderheden van dien strijd, waarvan de uitslag een pijnlijken indruk in ons land gemaakt heeft.

Instinctmatig gevoelt men in Nederland dat wij te veel van de zee vervreemd zijn en dat het meer dan tijd is krachtige maatregelen te nemen om de nationale stoomvaart te ontwikkelen, opdat de zee weer een milde bron van voorspoed voor ons land worde, zooals zij het vroeger in zoo ruime mate geweest is.

Aan de geachte voorstellers, die de behoefte van onzen tijd zoo goed begrepen, kan men geen beter hulde brengen dan door zich het boekwerk aan te schaffen, opdat, door hen voorgelicht, meer en meer de overtuiging zich vestige, waarvan zij doordrongen waren, dat eene transatlantische vaart overeenkomstig de eischen van onzen tijd eene levensvraag voor ons land is.

Dan zal hun werk weldra ter raadpleging in handen genomen worden en mogen wij spoedig een nieuw wetsvoorstel te gemoet zien tot subsidieering eener geregelde stoomvaart op vaste tijden tusschen Vlissingen en Amerika. Want al mogten na verloop van tijd de Hollandsche waterwegen eenmaal voor de transatlantische vaart geschikt worden, dan nog zou Vlissingen even als Queenstown in Ierland, Brest in Frankrijk en Brindisi in Italië, toch steeds de aanlegplaats blijven voor stoomschepen, die zich met het brievenvervoer belasten, onverschillig of zij van Rotterdam of van Amsterdam afvaren.

GESCHIEDENIS VAN DEN DAG.

Met snelle vaart wordt in Duitschland de strijd tegen de Roomsche Katholieke Kerk in haar nieuwe gedaanteverwisseling of liever in haar laatste heillooze consequentie voortgezet; de beide partijen, de Pruisische Regeering en de door de Jezuïeten-orde beheiligengeeste curie te Rome, blijven zich zelf tot dusver gelijk; de strijd is meer aangebonden, de strijders zijn meer elkander genaderd, de verkenningsposten zijn ingetrokken en het geschut op den voorgrond geplaatst; maar de eerste, de Pruisische Regeering, bleef tot het laatste oogenblik een schikking wenschelijker achten, zij kiest de zachtst mogelijke vormen terwijl zij door de andere partij telkens in het aangezicht wordt geslagen, en haar scherper wapenen in de hand gewrongen worden.

Eerst kwam de wet op het Staatsschooltoezicht; de Regeering deed alle moeite om het onschuldige van de wet te doen uitkomen, en blijktens de ervaring is die wet ook onschuldig; de Regeering maakt van haar toepassing weinig of geen gebruik. Geen reorganisatie der school als voorlooper van de scheiding van Kerk en Staat. Uitgezonderd daar waar de Jezuïeten alle macht in handen hadden en van hun overwicht gebruik hadden gemaakt om de Duitsche taal te onderdrukken en daarmee het gezag van den Staat zelve te ondermijnen, bleef alles bij het oude, en men weet, dat dit alleen in Polen in het oog loopend het geval was. Hadden de Pruisische bisschoppen dit voorzien, toen zij, den 9^{den} April te Fulda vergaderd, hun rechtstreek-

sche oppositie tegen de wet lieten varen, kerkelijke tranen weenend en zalvende woorden gebruikend over hetgeen niet te keeren was. Voor den naam werd wel protest ingediend tegen de wet, als in strijd met de »wezenlijke en onvervreembare réchten der Kerk,” maar de pastoors konden voortgaan het schooltoezicht verder uit te oefenen, op voorwaarde, dat zij voor dwarskijkers zouden spelen van alle goddelooze dingen, die er op de school mochten gebeuren, en daarvan terstond aan hun chef, den bisschop melding maken. Aan de Pruisische Regeering volgde een zelfde protest; de hooge geestelijke heeren verklaarden »plechtig” dat door de wet »het onvervreembare heilige recht der Kerk” op de volksschool was geschonden en zij van die wet allerlei »verderfelijke gevolgen voor de Kerk zoowel als voor den Staat” voorspelden. Voorzoover de pastoors echter schoolopzieners waren, werden zij staatsambtenaren, en, zoowel de herderlijke brief als het protest bij de Pruisische Regeering ingediend, waren schoten in de lucht.

Stippen wij nog aan, dat de Protestantsche Zwarten dit voorbeeld volgden en ook het Berlijnsche opperconsistorie en het Hannoversche hun tranen mengden in de Ultramontaansche klachten. Alles bleef verder bij het oude in het onderwijs, en de geheele wet op het Staatschooltoezicht, bij welke goedkeuring de Pruisische Landdag op zijn grondslagen dreunde en het Heerenhuis meende dat de dag des oordeels nabij was, geraakte weldra vergeten voor andere en belangrijker gebeurtenissen.

Nog altijd peinsde Bismarck over een verzoening met Rome, althans een schikking, een *modus vivendi*. Hij dacht een plan uit, dat meer voor zijn originaliteit dan voor zijn doorzicht in de zaken der Curie pleit, — de benoeming van een Duitsch kardinaal, — den eenige in dit bijna uitsluitend Italiaansch college, — tot ambassadeur van het Deutsche Rijk te Rome. De aangewezen persoon was prins Hohenlohe, verwant aan den vroegeren president van het Beiersche ministerie van dien naam, bekend o. a. door zijn circulaire, waarin de Europeesche Mogendheden tijdig maar vruchteloos werden gewezen op de gevaren voor den Staat van het Vaticaansche Concilie.

Men kon de benoeming opvatten als een bewijs van vertrouwen en een poging om tot gemeenschappelijk overleg te geraken ten einde de hangende quaesties in vredelievenden geest op te lossen. Onwillekeurig dacht men daarbij weder aan het oude plan van Von Bismarck, dat niet de goedkeuring mocht verwerven van zijn meester, om namelijk te Berlijn een Nuncius te hebben. De benoeming van een kardinaal tot een gewichtige diplomatieke betrekking was niet zonder voorbeeld in de geschiedenis; de Fransche Regeering werd onder Lodewijk XIV en XV vertegenwoordigd door een kardinaal; in Oostenrijk had men onder Joseph II kardinaal Holzgethan in diplomatieke dienst en het laatst geschiedde zulk een benoeming door Napoleon I in den kardinaal Fesch. Maar — indien den Deutschen Rijkskanselier deze voor-

beelden voor den geest zweefden bij zijn inval, gaf hij daarmee een nieuw blijk de Roomsche-Katholieke Kerk van onzen tijd niet te kennen. In de laatste jaren is in die Kerk, dank zij de sluwheid der Jezuïeten een strenge centralisatie ingevoerd, waarbij ook de hoogere geestelijken hun zelfstandigheid en onafhankelijkheid hebben ingeboet. Een kardinaal en een bisschop in zijn district bezaten vroeger een aantal privileges, thans zijn zij eenvoudige ambtenaren geworden, die de bevelen uitvoeren van den absoluten monarch, den onfeilbaren Paus. Een kardinaal nu, die tevens optreedt als ambassadeur van een der machtigste Rijken van Europa, komt daardoor in een geheel andere positie, die in strijd is met de onderdanige rol, die hij tegenover den onfeilbare steeds moet in acht nemen, daargelaten nog dat hij in moeilijkheden kan geraken met zijn dubbele waardigheid; hoe zal hij b. v. handelen, wanneer hij als diplomaat vijandig tegen den Paus moet optreden?

Er waren andere persoonlijke redenen, die de benoeming van prins Hohenlohe voor de Curie niet wenschelijk maakten; had men een lid van de Jezuïeten-orde voor de betrekking aangewezen, Rome zou zich hebben laten vinden en over al de bezwaren zijn heengestapt, maar prins Hohenlohe is aan het Roomsche hof bij de toonaangevende Jezuïetenpartij niet gezien. Hij behoort tot 91 hoogere geestelijken, die te Rome waren bij de stemming over het onfeilbaarheidsdogma, maar aan de stemming geen deel namen; onder die 91 prelaten waren 7 kardinalen, behalve prins Hohenlohe de heeren Mattei, Orsai, Quaglia, Berardi, Antonelli en Grassellini. Toen Rome in het bezit kwam van de Italianen, vertrok prins Hohenlohe naar Duitschland, waarschijnlijk uit afkeer van de intrigues der Jezuïeten.

De kardinaal Hohenlohe was verder verdacht om zijn betrekking tot den Beierschen ex-president-minister; de Ultramontaansche bladen lieten zich meerendeels zeer ongunstig over hem uit, waartoe alleen het gerucht kan hebben bijgedragen, dat de kardinaal of de schrijver was van de bekende brieven in de *Augsburgsche Allgemeine Zeitung* tijdens het Concilie, of deze althans door zijne bemiddeling in de wereld gekomen zijn, een gerucht, dat door de redactie van dit blad zeer bepaald gelogenstraft is; de schrijver dier brieven zou nog altijd niet zijn uitgevonden.

In den Duitschen Rijksdag heeft men den Duitschen premier van de zijde der Ultramontanen beschuldigd van tegen het diplomatiek gebruik te hebben gezondigd door officieele stappen te doen bij den kardinaal Hohenlohe en de zaak te publiceeren, vóór men met het Hof te Rome de quaestie geregeld had; het schijnt echter dat Bismarck in deze onschuldig is; zulk een handelwijze ligt ook niet in zijn aard. Den 25 April werd door den Duitschen zaakgelastigde te Rome aan 's Pausen Staatssecretaris Antonelli kennis gegeven van het plan van de Deutsche Regeering en daarmee de gewone vraag gedaan, of de kardinaal een *persona grata* was. Men zegt, dat reeds vroeger door

den Duitschen gezant, graaf Von Arnim over de zaak gesproken is en toen geen bepaald ongunstig antwoord is gegeven. In enkele clericale bladen, die meest allen uit Rome geïnspireerd werden, straalde buitendien door, dat de benoeming in overweging genomen is en de Paus persoonlijk er geen bezwaar in zag. Intusschen, eenige dagen verliepen, maar de Duitse zaakgelastigde kreeg geen antwoord op zijn vraag, maar een der Zwarte Duitse bladen deelde mede, dat de Paus geweigerd had de benoeming van kardinaal Hohenlohe tot Duitsch ambassadeur goed te keuren. Die openbaarmaking van de andere zijde, beweerde Bismarck in den Rijksdag, was oorzaak, dat men ook te Berlijn de gebruikelijke geheimzinnigheid opgaf en de zaak ook in de half officieele bladen besproken werd. Den 1 Mei herhaalde de Duitse zaakgelastigde te Rome schriftelijk zijn verzoek en den volgende dag ontving hij een kort weigerend antwoord; de Paus kon zulk een hooge waardigheidsbekleeder der Kerk geen vrijheid geven de benoeming te aanvaarden; de onbeleefdheid van niet eerder dit ter kennis te hebben gebracht van den zaakgelastigde, werd door den sluw Antonelli verklaard door voor te geven, dat men had gewacht, dat de kardinaal zelf naar Rome zou komen om de goedkeuring des Pausen te vragen. Nu, men moet erkennen, dat dit verzuim van den kardinaal reeds bewijs genoeg is, dat de verhouding van weerszijden niet zeer aangenaam is. Het valt niet moeilijk uit een en ander de conclusie te maken, dat de Curie te Rome aanvankelijk gearzeld heeft om de onbeleefdheid te begaan van een weigering, maar de Jezuïeten-partij in 't eind, zooals dit in de laatste jaren steeds het geval was, haar gevoelen heeft doorgedreven om het uiterste te wagen en hoog spel te spelen.

Dit radicalisme van de Jezuïeten is zielkundig even goed te verklaren als de prikkelbare gevoeligheid van de Duitschers voor elke belediging of onbeleefdheid het Duitse Rijk aangedaan. De eersten zijn de partij der verslagenen, der vernederden; met al hun materiele macht, in weerwil van het uitstekend succes dat hun pogingen kroonde op het laatste Concilie, gevoelen de Zwarten, dat de geest der eeuw, de geest der beschaving en der ontwikkeling hun vijandig is; zij spreken en droomen van de wereldheerschappij, maar ook het bigotte Spanje en het trouwe Oostenrijk heeft hun den rug moeten toekeren; zij gevoelen in weerwil van de hoog gespannen verwachting van de toekomst, dat zij leven in een dampkring, waarin zij niet te huis zijn, die hun onaangenaam aandoet en daardoor prikkelbaar maakt. Zelfs de krankzinnige komt tot rust, wanneer men hem brengt in een omgeving, waarin alles in harmonie is met zijn bestaan, waar men zijn droomen en grillen beschouwt als iets gewoons, en zoo zouden ook de Zwarten rustiger zijn, indien zij niet gevoelden, dat hun bestaan strijd voert met onzen tijd en zij de geestelijke tegenvoeters zijn van de kinderen der 19^e eeuw.

Den Duitschers is natuurlijk het hart gezwollen van den laatsten oorlog; vroeger in den vreemde geminacht en bespot, is de burger van het Deutsche Rijk thans een persoon, waarvoor men in de officieele wereld den hoed afneemt. De weigering van den Paus om den voorgestelden Duitschen ambassadeur goed te keuren deed dan ook een kreet van verontwaardiging opgaan, waarvan de nationaal-liberale afgevaardigde Bennigsen in den Duitschen Rijksdag zich tot tolk maakte; de beleediging gold niet alleen het Deutsche Rijk, sprak hij, maar ook het opperhoofd van dat rijk, den Duitschen Keizer. Met die qualificatie van het feit ging gepaard een aansporing tot de Regeering om met het trouwelooze Rome geen verdragen of concordaten meer aan te gaan, die steeds tot verdeeldheid en strijd aanleiding gaven, maar de Kerk binnen haar grenzen terug te drijven en door de wet een eind te maken aan de machtoverschrijding van het ultramontaansche priestergeslacht. Toch meenden de Deutsche afgevaardigden met die groote reverentie, die aan de meerderheid tegenover hun Vorsten eigen is, geen voorstel te moeten doen om den Onfeilbare zonder land geen gezant meer te zenden; men liet die zaak over aan de Regeering, in de hoop dat de vereischte maatregelen tot be-teugeling van ultramontaanschen overmoed zouden worden genomen.

Zeer onlogisch was de heer Von Bismarck, toen hij den Duitschen gezantschapspost bij den grooten geestelijken heer verdedigde. Hij erkende, dat er met de tegenwoordige onfeilbare Curie niets was aan te vangen; geen diplomaat, hoe behendig en slim ook, zou het verpersoonlijkte supranaturalisme, den onfeilbaren Paus tot andere denkbeelden kunnen brengen, en dat het Deutsche Rijk evenals in de middeleeuwen als boeteling hetzij lichamelijk hetzij geestelijk naar Canossa zou gaan, daarvan kon natuurlijk geen sprake zijn. Geen concordaten derhalve maar regeling van de verhouding tot de Roomsche Katholieke Kerk door de wet, moest het doel zijn; met het oog evenwel op het groot aantal Deutsche Katholieken was het wenschelijk, dat de Curie te Rome ten allen tijde nauwkeurig werd ingelicht, over de beteekenis en de bedoelingen van die wetten, opdat het doorgaans bestaande beklagenswaardige misverstand werd uit den weg geruimd. Misverstand opheffen bij iemand, dien men eerst onvatbaar heeft verklaard voor verandering van gevoelen, ziedaar iets waar het gewoon menschenverstand niet bijkan. Wil Bismarck den Moriaan tot overtuiging brengen, dat de kleur van den blanke die van het bevoorrechte ras is?

Bismarck gaf daarop zijn leedwezen en teleurstelling te kennen over de weigering van den Paus om den kardinaal Hohenlohe — den meest geschikten misverstandswegruimer — als ambassadeur te ontvangen; 21 jaren, zoo klaagde de Deutsche premier, heb ik aan buitenlandsche zaken gedaan, maar zoo iets is mij nog nooit overkomen. Maar toch, — hij zou de hoop niet opgeven om een ander

persoon te vinden, die den Paus wel aangenaam was, hoe moeilijk dit wellicht ook zou zijn.

Bescheidener kan het niet van den grooten Staatsman tegenover den vertegenwoordiger van de middeleeuwen, maar let wel, in de politiek geldt niet de opwelling van het echt menschelijk gevoel, maar de koele berekening, en het antwoord van Bismarck was een nieuw bewijs, dat hij de brug niet wilde afbreken, die tot een verzoening met de Curie kon leiden. De Staatsman, wiens woorden steeds daden waren, scherp en vlijmend, de niets ontziende man van ijzer en bloed, neemt tegenover den Paus een houding aan, die iets heeft van gedweeheid, omdat die man niet begrijpt, dat hij hier te doen heeft met een wezenlijken vijand. Maar hij zal het leeren, en de Curie zal voortgaan met hem den voet dwars te zetten en hem te sarren, totdat de herinnering van de vroegere sympathetische samenwerking geheel is uitgewischt!

En de Duitsche Rijksdag keurde den post voor den Duitschen ambassadeur te Rome goed; of de geschikte persoon echter in de eerste jaren wel zal gevonden worden, en of het wel ernst zal zijn met het zoeken, is hoogst twijfelachtig.

Reeds bij de beraadslaging in den Duitschen Rijksdag over de adressen voor en tegen de Jezuïeten bleek, dat het incident—Hohenlohe zijn werking niet had gemist en de houding der Regeering zich scherper begon te teekenen. De adressen voor en tegen de beruchte heeren van de Zwarte orde waren zoo talrijk ingekomen, dat men bijna tot het besluit gekomen was om ze bij 't pond te wegen. De tegen- en voorschrijvers hadden ongeveer dezelfde beschouwingen als de tegen- en voorsprekers in den Rijksdag. De eersten wezen bovenal op de gevaarlijkheid van de Jezuïetenorde voor den Staat, op grond van de beginselen waarvan de orde uitgaat en die door haar in toepassing worden gebracht; onvoorwaardelijke gehoorzaamheid belijdend aan het hoofd der orde, dat te Rome gevestigd is, weigeren de leden het souverain gezag te erkennen van de wetten van den Staat, dien zij onder de benaming van modernen Staat geleerd hebben te verachten, te vervloeken en te bestrijden, Gode, d. i. hun generaal, meer achtende dan de menschen. Inzonderheid hebben de leden dier orde het voorzien op het Duitsche Rijk in zijn jeugdige wording, omdat de hoofdleiding van dat Rijk uitgaat van een Protestantschen Staat, Pruisen. De gevaarlijkheid van de Jezuïetenorde voor den Staat blijkt verder uit de geschiedenis van die landen, waar zij het meest werkzaam geweest is; zij is de vloek geweest van Spanje, Oostenrijk, Frankrijk; waar de schaduw van dien zwarten geesels zich vertoont, ontstaat twist en tweedracht onder de burgers van denzelfden Staat, onverdraagzaamheid en verborgen vervolging; de orde streeft naar de opperheerschappij over ziel en lichaam, zij brengt een Staat in den Staat, die zich kenmerkt door het grofste absolutisme en door het

meest roekeloze streven haar doel te bereiken door alle middelen, ook die welke wet en eerlijkheid verbieden, terwijl het doel de middelen heiligt. Schoon een kerkelijke orde treedt zij op staatkundig gebied en is betrokken in elke politieke samenspanning tegen het Duitsche Rijk.

De voorstanders van de Jezuïetenorde, uitsluitend Zwarten met hun aanhangsel, de Polen, noemden met merkwaardige naïveteit al de beschuldigingen tegen de goede »vaders» uit de lucht gegrepen en eischten dat in elk geval geen besluit zou worden genomen vóór een nauwgezet onderzoek was ingesteld naar de werkzaamheid der orde; al die beschuldigingen waren laster en de leden der orde hoogst verdienstelijke leden van Kerk en maatschappij; hun voorbeeldige zelfopoffering was gebleken o. a. in den laatsten oorlog; hun lijden en ontbeiring om de gekwetsten lāfenis te brengen, de stervenden troost, was wereldberoemd geworden. De vervolging van die orde had dan ook een verborgen bedoeling; zij had het gemunt op de Roomsche-Katholieke Kerk; dat doel zou echter geenszins worden bereikt; werden de Jezuïeten verdreven, dan zou de werkzaamheid der andere geestelijken zich verdubbelen en de Roomsche-Katholieke Kerk zou, gesterkt en herleefd door de vervolging als overwinnares zegevierend uit den strijd te voorschijn komen.

Drie dagen lang werd op deze wijze de Jezuïetenquaestie gekauwd en herkauwd, — men vergunne ons deze uitdrukking. Jammer van den tijd, want voor elken onpartijdige is die quaestie reeds lang opgelost. Heinrich Heine mocht spotten met de Jezuïetenvrees, als bij instinct gaat het volk een rilling door de leden, wanneer de naam wordt genoemd van hen, die zich volgers noemen van den besten en liefderijksten der menschen; onder Katholieken en Protestanten is de naam van Jezuïet sinds eeuwen een scheldnaam geworden, waarbij men zich voor den geest roept al de listige, leugenachtige slangenkronkelingen, die het menschelijk vernuft, het ten kwade geleide verstand kan uitdenken; satan in de gedaante van een engel des lichts, — de Jezuïeten hebben die spreekwijs op nooit overtroffen wijze vervuld; Eugène Sue heeft het duivelenkarakter van de Jezus-mannen met afgrijselijke en toch over 't geheel getrouwe verwen geteekend.

Toch heeft de Roomsche-Katholieke Kerk aan die orde veel, ja alles te danken. Zij is het geweest, die in verschillende landen den loop der Hervorming heeft gestuit en na een werkzaamheid van drie eeuwen de Roomsche-Katholieke Kerk die macht en dat aanzien heeft gegeven, dat zij in onze dagen bezit. Rusteloos heeft zij gewerkt, elk geslacht met haren vergiftigden zwadder bespuwd, het ontwakende menschelijke leven, de zucht naar zelfstandigheid, eigen denken en zijn gedood om het verderfelijke stempel der zielloosheid, der blinde gehoorzaamheid op de jeugdige zielen met onuitwischbaren stempel af te drukken. Geen zedelijk beginsel is heilig genoeg voor haar geweest, alle menschelijke wetten zijn door haar verkracht *ad majorem dei gloriam*, d. w. z.

tot bevordering van den uiterlijken bloei van de Roomsche Kerk; want ten allen tijde zijn de Jezuïeten de meest practische materialisten geweest; macht is steeds het wachtwoord geweest van de Roomsche Kerk, dat de goede Pausen evenzeer als de slechte verplicht waren te volgen, en geen zedelijke macht, maar de uiterlijke, de stoffelijke, — en de Jezuïeten hebben dat beginsel toegepast op de meest consequente, de menschheidverachtende wijze.

Gedeeltelijk tengevolge van erkenning van bewezen diensten, gedeeltelijk van de met ijzeren volharding doorgezette intrigues is de Jezuïetenorde de toonaangeefster geworden van de Roomsche-Katholieke Kerk, en de Paus de speelpop van den generaal der Jezuïeten. Syllabus en Encyclica dragen zoo zeer het kenmerk van den Jezuïetischen geest, dat het kinderachtig zou zijn te beweren, dat de oude goede suffende Pio Nono zich hier niet heeft laten influenceeren door de Zwarte orde; het laatste Vaticaansche Concilie met het dogma der onfeilbaarheid was, zooals men weet, geheel en al het werk van de Loyolanen. Na de invoering van de uiterste centralisatie, na de vernietiging van de zelfstandigheid der bisschoppen, is er geen twijfel aan dat zij de hoogste macht in de Roomsche-Katholieke Kerk zullen blijven uitoefenen en de volgende Paus een door hen gekneet werktuig zal zijn. Trouwens in den gewaagden strijd van de Curie met den modernen Staat, waarin zij alles op het spel heeft gezet, is die Zwarte phalanx onmisbaar. Rome moest voort; elke terugtred staat gelijk met een besliste nederlaag en het Jezuïeten-opperhoofd zal de dom en weerloos als slachtvee voortgedreven menigte opzweepen tot de opperheerschappij of den dood.

Het merkwaardigste in de discussie over de Jezuïeten-adressen in den Duitschen Rijksdag was de houding der Regeering. Wel nam geen der Bondsgevolmachtigden het woord, maar het was algemeen bekend, dat de afgevaardigde Wagener van Stettin geheel het gevoelen uitdrukte van den Rijkskanselier. Wagener droeg zorg onderscheid te maken tusschen de Jezuïetenorde en de Katholieke Kerk, een onderscheid dat door vele andere afgevaardigden veel te groot wordt geacht. De groote partij in de Katholieke Kerk, die, volgens Wagener, »van den thans te Rome heerschenden druk wenscht bevrijd te worden door de Duitsehe Rijksregeering, een druk die zelfs van Katholieke zijde geheel ondragelijk wordt genoemd,» is inderdaad zoo groot niet; zij weegt wellicht door haar intellectueel gehalte, maar maakt een droevige figuur, wanneer zij in de schaal wordt gelegd tegenover de materiele macht, de groote volksmenigte; ware die partij werkelijk zoo groot, dan zou de Oud-Katholieke beweging een geheel andere vlucht hebben genomen. Maar dit daargelaten waren de woorden van de spreekbuis van Von Bismarck nog beslister dan bij het Hohenlohe-debat. Het geldt hier niet, dus liet hij zich ongeveer uit, »de onderdrukking der Kerk, maar de vrijheid van den Staat tegenover de buitensporigheden van

de Kerk. De Staat heeft zich ten opzichte van de Kerk aan onverantwoordelijke toegeeflijkheid schuldig gemaakt en om die rede houdt de Kerk zich voor machtiger dan zij inderdaad is. De Katholieke reactie is even revolutionair als de Fransche omwenteling; zij tracht het staatsbestuur te ondermijnen; wie echter met dezen toestand volkomen bekend is, laat zich niet meer vangen door het sirenenlied der verzoening. Men moet den Keizer geven wat des Keizers is, en daarbij Gode wat Gods is, maar de ultramontanen mogen bedenken, dat hun streven hier niet zal slagen om den Paus in de plaats van God te stellen en hem ten koste van den Keizer macht toe te kennen." Ook de Zwarte centrumsleden wisten en zinspeelden er op, dat dit uit Bismarcks naam gezegd was.

Behalve de tegen- en voorstanders van de Jezuïeten-orde waren in den Rijksdag eenige leden, die in beginsel voor een wet waren, waardoor paal en perk zou worden gesteld aan clericalen overmoed, maar tegen de uitvoering, zooals die door velen werd gewenscht: eenvoudig verbod namelijk van de orde; vooreerst meenden zij, dat zulk een maatregel niet zou baten, omdat de Jezuïeten met de hun eigen listigheid gewoonlijk alle wetsbepalingen ontduiken; zij dragen allerlei namen en kleederen en vinden bij de geheele Roomsche geestelijkheid bescherming; eeden gelden bij hen niet, behalve die van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan hun chef; werpt men hen de voordeur uit, zij komen de achterdeur weer binnen. Maar behalve deze zijn er andere bezwaren; een uitzonderingswet te maken tegen de leden eener bepaalde orde, is in strijd met den geest van onzen tijd, die gelijk recht voor allen eischt, en geen verbod duldt, dat zich niet grondt op een algemeen nauwkeurig omschreven beginsel. De Regeering, oordeelden zij, moet het beginsel van scheiding van Staat en Kerk consequent doorvoeren, de Kerk haar privilegies ontnemen, de zelfstandigheid der gemeenten erkennen op godsdienstig gebied en langs dien weg het kerkelijk absolutisme in zijn hartader aantasten. Is men overtuigd, dat de waarheid zal zegevieren, dan late men zich niet tot vrees verleiden, maar strijde met de wapenen des lichts tegen de kinderen der duisternis; men verbanne den kerkelijken invloed uit de school en wachte alles van de toenemende beschaving en ontwikkeling.

't Was de Fortschrittspartij, die over dit laatste punt verdeeld was. Eindelijk werd een motie aangenomen waarmee schier al de partijen zich konden vereenigen, de adressen betreffende de Jezuïeten werden naar den Rijkskanselier verzonden met de uitnoodiging 1o. te zorgen dat binnen het Rijk een toestand van het openbaar recht wordt gevestigd, dat den confessioneelen vrede, de gelijkheid van de geloofsbelijdenissen en de bescherming der staatsburgers tegen verkorting hunner rechten door de geestelijke macht waarborgt. 2o. in het bijzonder een wetsontwerp in te dienen, dat op grond van de Rijksgrondwet den rechtstoestand van de godsdienstige orden, congregaties

en broederschappen, de quaestie van haar toelating en de voorwaarden regelt, en straffen vaststelt op hare werkzaamheid, voorzover die gevaarlijk is voor den Staat, voornamelijk bij het genootschap van Jezus." Deze motie werd door de aanzienlijke meerderheid van 205 tegen 84 stemmen aangenomen.

Wat zou de Bondsregeering doen? De algemeene stemming was ook hier bepaald anti-Jezuïetisch. Maar 't was reeds half Mei en de tijd te kort om een wet op de kerkgenootschappen te ontwerpen, zooals door den Rijksdag werd verlangd; de zaak te verdagen tot de najaarszitting zou algemeen ontevredenheid verwekken. Na rijp beraad bleek de berg een muis te baren; de Bondsraad diende een wetsontwerp in, waarbij aan de Lands-politie de macht werd verleend om de leden van de orde van Jezus en van een met deze orde verwante congregatie, ook wanneer zij het Duitsche burgerrecht bezitten, het verblijf op elke plaats van het Bondsgebied te kunnen ontzeggen; de tot uitvoering dezer wet noodzakelijke verordeningen zouden worden uitgevaardigd door den Bondsraad. In de memorie van toelichting werd erkend, dat hiermee slechts voor een deel werd voldaan aan het verlangen van den Rijksdag, en de latere algemeene regeling bleef voorbehouden. Pruisen had reeds uit Posen de vreemde Jezuïeten verdreven; men wilde thans de macht hebben ook de in Duitschland geboren Jezuïeten het land uit te drijven. Immers, de wet sprak wel niet van verdrijving uit het Bondsgebied, maar wanneer de eerwaarde vaders na hun verbanning uit de eene plaats in de andere hun werkzaamheid voortzetten, konden zij op nieuw worden verdreven, totdat er geen stad of dorp in Duitschland meer voor hen open was. Het grootste bezwaar tegen de wet lag echter in het facultatieve karakter; de Jezuïet kon worden verdreven door de politie van het land, waarin hij verblijf hield; maar wanneer die Regeering nu eens minder anti-Jezuïetisch was, of reden had de Jezuïeten te ontzien, zooals in Beieren, zou de wet eenvoudig niet worden uitgevoerd. In de tweede plaats was de wet een politie-verordening, die tot de grootste willekeur aanleiding kon geven. Wanneer de politie iemand op eigen gezag voor een Jezuïet verklaarde, was deze verplicht om op het eerste bevel op te breken om evenals de Zigeuners op een andere plaats zijn geluk beproeven.

De halffofficieele *Prov. Corresp.* ontveinsde deze bezwaren niet, maar riep den Rijksdag bij voorbaat toe, dat het hier een zaak van vertrouwen gold, en men in deze de Regeering wel kon en mocht vertrouwen.

Het zachte van het wetsontwerp kwam nog meer uit bij de mondelinge toelichting, die de Bondsgevolmachtige dr. Friedberg in den Rijksdag gaf. »Bij de overweging der middelen» sprak hij, »gingen de Regeeringen van het denkbeeld uit, dat men zoolang mogelijk moest vermijden strafrechterlijk tegen de Jezuïeten te werk te gaan en zachtere middelen worden aangewend, zoolang deze voldoende

waren." Maakte deze wet inbreuk op de vrijheid van het individu, de Regeeringen meenden dat dit bezwaar moest wijken, omdat men »zich tegenover de Jezuïeten bevond in den toestand van noodverdediging," — en op nieuw volgde de verklaring van het onderscheid, dat de Regeering maakte tusschen de Jezuïetenorde en de Katholieke Kerk.

Lag de opmerking niet voor de hand, die zoowel door de Ultramontanen als door enkele leden van de Fortschrittspartij werd gemaakt, dat het met de verdrijving van de Jezuïeten zulk een vaart niet zou loopen en de geheele wet er alleen op was aangelegd om de leden van die orde wat gedweeër te maken en straks wellicht boven de hoofden van de leden van den Rijksdag de verzoening zou worden gesloten?

Het scheen echter dat het halfslachtige van het wetsontwerp niet zoozeer aan Pruisen moest worden toegeschreven als wel aan Beieren, waar door het Ministerie nog steeds de tactiek van geven en nemen tegenover de Ultramontanen werd gevolgd en juist de Munchener universiteit bij koninklijk besluit voorzien werd van onfeilbare hoogleeraren, ten einde de Oud-Katholieke hoogleeraren, ook den geleerden Döllinger overbodig te maken en dat in weerwil van het protest van den academischen senaat. Grond tot dit vermoeden levert de redevoering van Bismarcks dubbeltanger, den afgevaardigde Wagener. »Het Duitsche Rijk", verklaarde hij, »bevindt zich tegenover de Jezuïeten-orde en de thans te Rome heerschende partij in een staat van oorlog; deze partij heeft den oorlog verklaard. In weerwil dat de Katholieke Kerk in Pruisen steeds zeer welwillend behandeld is geworden, heeft men van de andere zijde aanleiding gegeven tot onaangenaamheden. De Regeering is zeer goed bekend met de macht der Jezuïeten-orde; zij weet wat zij doet, en zij weet dat de eerste schrede achterwaarts ook de eerste stap is tot een beslissende nederlaag; daarom zal de thans begonnen oorlog van zeer ernstigen aard zijn en op zeer ernstige wijze door de Regeering worden gevoerd. Wij weten, dat de Roomsche-Katholieke kerk niet door den Paus, maar door die partij wordt bestuurd, die tegenwoordig de voornaamste betrekkingen bekleedt."

Men ziet in de verklaring reeds het punt doorschemeren, waar de Pruisische regeering en de ziel dezer Regeering Von Bismarck, meer door de macht der omstandigheden dan door eigen wil verplicht zal zijn te komen: bepaalde strijd met de Roomsche-Katholieke Kerk, waarvan de Jezuïeten de meest getrouwe vertegenwoordigers zijn.

Van daar dan ook dat er van de zijde der Regeering geen bezwaren werden ingebracht, toen de verschillende fracties van den Rijksdag, met uitzondering van het centrum, zich vereenigden om een gewijzigd, of eigenlijk geheel nieuw wetsontwerp in te dienen, waarbij de opheffing van de Jezuïeten-orde werd vastgesteld, en de leden dezer orde, voorzoover zij vreemdelingen zijn, worden verbannen, en voorzoover

zij Duitschers zijn werden geïnterneerd. Het was van den volgenden inhoud :

Art. 1. Het genootschap van Jezus en de daarmee verwante orden en met orden gelijkstaande congregaties zijn van het gebied van het Duitse Rijk uitgesloten. De oprichting van nieuwe vestigingen is verboden. De bij de invoering dezer wet bestaande vestigingen moeten binnen een door den Bondsraad te bepalen tijd, welke niet langer zal zijn dan zes maanden, worden ontbonden.

Art. 2. De leden der orde van het Genootschap van Jezus en de met haar verwante orden of met orden gelijk staande congregaties kunnen, wanneer zij vreemdelingen zijn, uit het gebied van den Bond worden verbannen; wanneer zij Duitschers zijn, kan hun het verblijf in bepaalde districten of plaatsen verboden worden of aangewezen.

Art. 3. De tot uitvoering en verzekering van de voltrekking dezer wet vereischte verordeningen worden door den Bondsraad uitgevaardigd. De uitvoering van de door hem voorgeschreven maatregelen geschiedt door de hoogere landspolitie.

Nog altijd was ook deze wet van zeer autocratischen aard en ook het facultatieve karakter was niet geheel verdwenen; de Jezuïeten-instellingen werden echter opgeheven en de leden dezer orde buiten de wet gesteld. Zij worden beschouwd als samenzweerders tegen de rust van den Staat en zonder vorm van proees veroordeeld, op grond van het oude bekende beginsel: *caveant consules ne quid detrimenti capiat respublica*. Behalve het Zwarte centrum stemden tegen deze wet een gedeelte van de Fortschrittspartij, een paar nationaal-liberalen, waaronder de bekende Lasker en een paar democraten, in het geheel 93 stemmen tegen 183; de meerderheid zou grooter geweest zijn, indien de leden beter waren opgekomen, — ongeveer 100 waren afwezig, Berlijn ontvlucht uit parlementaire oververzadigdheid. Van de Regeering werd bij de tweede en de derde lezing van de wet alleen het woord gevoerd door den Beierschen minister Fäustle en den president van den Bondsraad Delbrück; de eerste weerlegde de bezwaren die van de zijde der Ultramontanen tegen de wet waren ingebracht, als zou zij in strijd zijn met de door Beieren gereserveerde rechten, — een punt waarover in elk geval de Bondsraad de beslissing had te nemen. Over het gewijzigde wetsontwerp in het algemeen liet hij zich echter niet uit; maar zoowel uit dit zwijgen als uit het feit dat de Regeering in tijds geen pogingen heeft aangewend om op de fractie-vergaderingen een wijziging van het wetsontwerp te verkrijgen, mag men opmaken, dat de goedkeuring van den Bondsraad zal volgen. Voor het oogenblik waren de leden nog niet van bepaalde instructies voorzien. Delbrück bestreed het Zwarte betoog, dat de wet gemunt was op de Roomsche Kerk en ook hij liet doorschemeren dat de wet bij den Bondsraad op geen bezwaren zou stuiten. Eveneens hechte de Rijksdag zijn goedkeuring aan het voorstel van den Beier-

schen afgevaardigde Völk, om de Regeering uit te noodigen in de volgende zitting een wetsontwerp in te dienen op het verplicht burgerlijk huwelijk.

Men kan de Jezuiten-wet beschouwen als de eerste formeele oorlogsverklaring aan het ultramontanisme; de teerling is geworpen, de strijd aangegord; de Curie aan den eenen, het Deutsche volk aan den anderen kant hebben de Regeering, die tot heden het zwaard in de linkerhand vertoonde maar steeds de rechter ter verzoening bood, voortgedrongen tot den strijd. Men kan tegen de wijze, waarop die strijd wordt begonnen, vele bedenkingen opperen. Onze tijd heeft een afkeer van de inmenging van den Staat in kerkelijke of godsdienstige aangelegenheden; scheiding van Staat en Kerk is het wachtwoord; de leden van kerkelijke vereenigingen, zegt men, moeten in hun werkzaamheid gebracht worden onder de bepalingen van het algemeen strafrecht, en voorzover zij hier niet tegen zondigen, geheel worden vrijgelaten in hun werkzaamheid. Men spreekt van geweld aandoen aan iemands godsdienstige overtuiging, waardoor men deze ook in haar afdwalingen steeds versterkt en tot dweepzucht prikkelt; alleen onderwijs en beschaving, de alles overwinnende kracht der waarheid, zijn de wapenen waardoor het ultramontanisme moet worden bestreden en overwonnen.

In theorie klinkt dit alles zeer fraai, maar in de praktijk stuit men op tal van bezwaren, die het geloof aan die algemeene afgetrokken waarheden sterk ondermijnen. De vrije Kerk in den vrijen Staat is een van de erfstukken van '48, waarmee de Kerk woekerwinst heeft gedreven, en waarvan de Staat het slachtoffer dreigt te worden. In weerwil dat in het oude Pruisische Landrecht nog een aantal bepalingen bestonden, waarbij aan den Staat toezicht en inmenging in sommige kerkelijke aangelegenheden werd toegekend, bepaalde de Pruisische Grondwet van '50, dat »de Evangelische en Rooms-Katholieke Kerk, benevens elke andere godsdienstige vereeniging, geheel onafhankelijk zullen zijn in haar bestuur en de regeling harer zaken; zij bezitten en beschikken over de goederen, kapitalen en inrichtingen bestemd voor den eeredienst, het onderwijs en de weldadigheid.» Een andere reden werkte meê om de vrijheid van de Rooms-Katholieke Kerk zoo volkomen mogelijk te doen zijn; het was het tijdperk der reactie, en de vriendschap der Kerk werd te baat genomen om den Staat op zoogenaamd hechte heilige grondslagen op te trekken.

En waartoe — dus liet de Deutsche afgevaardigde Gneist zich in den Rijksdag uit — »waartoe heeft het dwaallicht van de zoogenaamde vrije Kerk in den vrijen Staat geleid? De Pruisische statistiek gaf in 1855 voor Pruisen aan 69 kloosters; in 1869 243, in '66 481 kloosters, in '69 reeds 825. Het aantal der personen in deze inrichtingen was in '55 minstens 976, in '69 8319. De ongelukkigste van alle phrasen, »de vrije Kerk in den vrijen Staat» heeft het in den modelstaat België zóóver gebracht, dat in enkele jaren het aantal van

de leden der Jezuïeten-orde en van de nonnenkloosters veel sterker is toegenomen dan in den bloeitijd van de Spaansche en Oostenrijksche heerschappij; de statistiek gaf voor '46 aldaar 12000 monniken; in het jaar '56 reeds 14843, in het jaar '66 18098 in 1302 inrichtingen. Na dien tijd is het aantal tot 20000 gestegen."

Het zou niet onbelangrijk zijn, wanneer wij ook voor ons land een nauwkeurige opgave bezaten van de toeneming in de laatste jaren van de kloosters en andere geestelijke inrichtingen van dien aard; in stilte verrijzen die prachtige gebouwen, meestal met scholen verbonden, en zoodra zij zijn betrokken, hoort men van veel vermogende kinderen, meest van aanzienlijken huize, die den sluier hebben aangenomen en met hun geld en goed in die kerkers verdwijnen; waar Protestant en Katholiek verdraagzaam met elkander omgingen, ontstaat een geest van onverdraagzaamheid, van verdachtmaking, van vijandschap, die zich niet tot het kerkelijke en tot den gewonen dagelijkschen omgang beperkt, maar ook op het gebied van den Staat zich doet gelden.

Het Duitsche rijk is het niet alleen, waar de Jezuïeten het Staatsgezag ondermijnen; de kreten door de Roomsche bevolking bij de April-feesten op enkele plaatsen in ons land aangeheven: »Weg met Oranje!» toonen aan, welke diepe wortelen ook hier de Staatbedreigende werkzaamheid van de Jezuïeten heeft gemaakt. Terwijl wij gemeend hebben die verderfelijke uitingen van een kwaadaardigen ingeplanten geest met ons gewone *laissez aller* te moeten laten passeeren en de bestrijding over te laten aan het vernuft van *Uilenspiegel* en *Spectator*, heeft de Duitse Regeering en het Duitsche volk gemeend, het beginsel van de vrije Kerk in den vrijen Staat aan een nader onderzoek te moeten onderwerpen, dat niet ten gunste van de holle theorie is uitgevallen.

Plaats de Jezuïeten onder het algemeen strafrecht, merkten enkele leden van de Fortschrittspartij aan, en, niets scheen oppervlakkig gemakkelijker; het Rijksstrafwetboek heeft een artikel dat als op de Jezuïeten-orde is gemaakt. Art. 128 zegt namelijk: »De deelneming aan een vereeniging, welker bestaan, statuten of doel voor de Staatsregeering geheim moet worden gehouden, of in welke aan onbekende hoofden gehoorzaamheid en aan bekende hoofden onvoorwaardelijke gehoorzaamheid beloofd wordt, zal gestraft worden aan de leden met gevangenisstraf tot zes maanden, aan de oprichters en hoofden der vereeniging met gevangenisstraf van één maand tot één jaar," — een artikel dat men echter met recht huiverig geweest is toe te passen. Vooreerst is het rechterlijk bewijs, dat de Jezuïeten onbepaalde gehoorzaamheid beloofd hebben aan een onbekend of bekend hoofd moeielijk te leveren, daar de statuten geheim worden gehouden. De toepassing van gevangenisstraf op de leden en hoofden der orde is in de praktijk ondoenlijk; het vermeerdert slechts het prestige van de orde, zonder haar gevaarlijke werkzaamheid te verminderen. Ook de verderfelijkste werkzaamheid van de

beruchte Zwartten zal voor de rechtbank steeds moeilijk te bewijzen zijn, daar zij in listigheid volleerd zijn en de getuigen in den regel hunne medeplichtigen zijn en des noodig vrij-eedig worden verklaard. Men raadplege de ervaring van de rechters van instructie in alle zaken van welken aard ook, die Roomsche geestelijken betroffen.

De ultramontanen beweren evenals de radicalen, dat de Staat, waar er sprake is van misbruik van kerkelijke macht, geen andere bepalingen mag vaststellen, als die welke op elke privaatrechterlijke vereeniging door den Staat kunnen worden toegepast en die welke betrekking hebben op misbruik van het gesproken of geschreven woord. Men vergeet echter, dat de Kerk een geheel andere verhouding inneemt als een privaatrechterlijke vereeniging; de Kerk geniet nog een aantal privileges, geniet van de zijde van den Staat bijzondere bescherming, die onmogelijk geheel is op te heffen; de holle spreuk van scheiding van Staat en Kerk kan den bestaanden toestand der maatschappij niet met een slag omtoveren. Met de Protestantsche kerken en kerkjes zou men 't wellicht, ten gevolge van haar mindere macht, — een gevolg van haar democratische inrichting en haar verdeeldheid, — zoover kunnen brengen, maar de Roomsche-Katholieke Kerk is niet alleen een godsdienstige vereeniging van personen, maar een wereldhistorische macht, met een talrijke, absolutistisch bestuurde priesterschaar, die blijkens den Syllabus zich heeft ten doel gesteld de gevestigde orde van den Staat omver te werpen en op de puinhoopen haar heerschappij op te richten, waarin voor de niet-ultramontanen, de kettters, de modernen, geen plaats is.

Noch de Deutsche Regeering, noch het Deutsche volk verkeeren in de meening, dat de thans aangenomen Jezuïeten-wet voldoet aan de eischen, die men aan een idealen Staat moet stellen; men is meer te rade gegaan met hetgeen de praktijk, het gezond verstand aan de hand geeft, dan met de uitpluizing van een boven de hoofden zwevende theorie. Waar zooveel bewijzen voorhanden zijn van den verderfelijken invloed van de Jezuïeten op de verhouding van de kerkelijke gezindten onderling en bovenal op de vorming van het Deutsche Rijk, zoodat zij betrokken waren in elke particularistische onderneming en in den vreemde bondgenooten zochten om tegen den Staat samen te spannen, waar tevens de gewone weg der wetgeving en der rechtspleging schier onoverkomeelijke bezwaren opleverde, heeft men wél gedaan met de Jezuïeten-orde op te heffen; den Staat in dergelijke gevallen het recht daartoe te ontzeggen, staat gelijk met het individu het recht van zelfverdediging te betwisten. Men weet in Deutschland zeer goed, dat de maatregel niet geheel aan het doel zal beantwoorden, en de Jezuïeten, heden verdreven, morgen langs allerlei kromme wegen weder zullen trachten binnen te sluipen. Maar zal men elk middel verwerpen, zoolang men niet op wiskunstige wijze kan bewijzen dat het geheel afdoende is? Zal men den vijand niet bestrijden, omdat men hem slechts voor een deel kan

onschadelijk maken — want daarvan zal men toch wel overtuigd zijn, dat de grootste kracht van de Jezuïeten met deze wet zal worden gebroken?

De Jezuïeten-wet is buitendien slechts een voorloopige maatregel, een noodwet. In de volgende zitting zal een meer omvangrijke wet op de kerkgenootschappen worden ingediend, waarbij niet het abstracte heillooze beginsel zal ten grondslag liggen: de vrije Kerk in den vrijen Staat, waardoor een Staat in den Staat wordt opgericht, maar de Staat zijn recht zal hernemen om tot waarborging van eigen bestaan en tevens van de veiligheid zijner burgers, streng toezicht op de Kerk uit te oefenen, niet om op geloofsgebied gebiedend op te treden, maar alleen zoover met de kerkelijke dogmata zich te bemoeien als deze feitelijk aanleiding geven tot belemmering van de vrijheid der burgers en tot ondermijning van het gezag van den Staat.

Van welken aard die wet zal zijn, heeft de hoogleeraar Schulte reeds aangegeven, wiens denkbeelden over het geheel vrij wel met die der Regeering overeenstemmen. Schulte geeft de volgende beginselen aan voor een wet op de kerkelijke vereenigingen:

»1°. De Staat moet steeds kennis dragen van de leden, die zich in elke broederschap bevinden; vreemdelingen mogen alleen worden aangenomen onder nakoming van de politie-reglementen. Elk individu moet zijn wettige vrijheid behouden. Geen hoofd van een klooster zal bevoegd zijn tot opsluiting of het toedienen van straffen aan personen. 2°. De opneming van minderjarigen zonder toestemming der ouders is verboden en de ouders zullen steeds het recht hebben hunne kinderen ook na het afleggen der gelofte, niet alleen achter een hek maar ook zonder getuigen te spreken. 3°. Gasthuizen, weeshuizen, enz., ook van de verschillende orden, enz. zullen onderworpen blijven inzonderheid wat de gezondheidspolitie betreft aan het gewone toezicht van den Staat. 4°. de schoollocalen en pensionaten zullen eveneens staan onder toezicht van den Staat. 5°. de Staat zal zorg dragen, dat tot het geven van onderwijs geene personen worden gebezigd van niet erkende bekwaamheden. 6°. daar het onzedelijk is zich in geweten en tegenover de Kerk door zijn gelofte gebonden te achten, maar tegenover de wereld, waar de voordeelen van het klooster in aanmerking komen, zich als geheel vrij aan te stellen; daar de praktische handhaving van het beginsel: »het doel heiligt de middelen,» de openbare zedelijkheid moet ondermijnen; daar niemand verlangen kan, dat hij anders behandeld zal worden, dan hij naar zijn vrij verkozen positie behandeld worden moet, moet bij de wet worden bepaald: wie de gelofte van kuisheid heeft afgelegd in een geestelijke vereeniging, mag zich geen eigendom verwerven noch voor zich zelf bezitten, een Staats- of gemeente-ambt bekleeden of kiesrecht uitoefenen; wie een zoogenaamd eenvoudige gelofte heeft afgelegd in een geestelijke vereeniging, bevindt zich zoolang die gelofte duurt, in denzelfden toestand; zoodra een per-

soon voor de rechtbank heeft verklaard, dat hij zich door zijne gelofte niet langer gebonden acht, treedt hij weder op in het volle genot van zijn burgerlijke en politieke rechten; alle rechtshandelingen zijn nietig, die ten doel hebben aan niet erkende vereenigingen vermogen te schenken. Om echter elk voorwendsel weg te nemen, als zou het doel zijn aan de Kerk de zorg voor de openbare weldadigheid, enz. te ontnemen, zal bepaald worden dat overeenkomstig de voorschriften der wet, aan scholen, gasthuizen, weeshuizen, enz. rechtspersoonlijkheid kan worden verleend. Eindelijk zal de wet bepalen, dat aan een geestelijke vereeniging alleen met toestemming van den Staat de leiding van een of andere rechtens erkende instelling mag worden toegekend."

Schulte besloot zijn kort begrip van de aanstaande wet op de kerkelijke vereenigingen met de woorden: »Wie den feitelijken toestand kent; wie de macht van de orden kent; wie bedenkt, wat een blindelings gehoorzaamend legerkorps vermag, dat de bevelen volgt van een onfeilbare, die zal den Staat de waarschuwing toeroepen: *videant consules*, vóór de samenzweerders hun werk volbracht hebben."

Wij bevelen deze woorden ten sterkste aan, vooral aan hen die evenals Heinrich Heine den spot drijven met Jezuitenvrees; indien de geschiedenis van Duitschland hen nog niet overtuigt, dat een vrije Kerk in een vrijen Staat een halve zelfmoord is voor de moderne maatschappij, dan raden wij hun een kijkje te gaan nemen in Noordbrabant en Limburg, dat weldra het Nederlandsche Posen zal zijn. Daar zwicht alles meer en meer voor het wachtwoord der Zwarten: zwijg en aanbid, want bij mij berust de macht. En de Nederlandsche volksvertegenwoordigers uit die gewesten, ook zij die vroeger bekend waren om hun liberaliteit, zijn geworden *perinde ac cadaver*.

Terwijl op Rijksgebied aldus de strijd tegen de Ultramontanen tot dadelijkheden kwam, ging Pruisen op eigen gebied voort met de wetten van den Staat te handhaven tegen de machtsaanmatiging van de bisschoppen. Twee conflicten zijn voor het oogenblik aan de orde, een met bisschop Kremenz van Ermeland en een met den veldproost bisschop Namczanowski. De eerste heeft openlijk den grooten ban afgekondigd tegen den godsdienstleeraar van het gymnasium te Braunsberg, dr. Wollman en tegen dr. Michelis, den Oud-Katholieken hoogleeraar. De Pruisische Minister van Eeredienst dr. Falk heeft daarop den bisschop aangeschreven om zich te verklaren, in hoeverre hij de gevolgen zijner daad onschadelijk zou kunnen maken voor de burgerlijke eer van de geëxcommuniceerden. In het oude Pruisische Landrecht, dat nooit is ingetrokken, komen namelijk bepalingen voor, volgens welke kerkelijke excommunicaties, voorzoover daarmee nadeelige gevolgen zijn verbonden voor de burgerlijke eer, alleen mogen worden uitgesproken na voorafgaande toestemming van de Regeering (*).

(*) De artikelen van het Pruisische Landrecht, Th. II. Tit. 1 bl. 55—57, die hierop van toepassing zijn, luiden als volgt:

Bisschop Kremenz is niet de éénige, die met den banbliksem heeft gespeeld, maar hij heeft zich niet zooals zijn ambtgenooten in Pruisen tevreden gesteld met een schriftelijke kennisgeving, maar de excommunicatie gepubliceerd en op al de gevolgen gewezen, die daaraan verbonden zijn.

Wij zijn gewoon met die banbliksems zoo den spot te drijven, dat wij ons niet meer kunnen voorstellen, dat dit verroeste wapen nog eenige kracht zou kunnen uitoefenen of eenig nadeel er uit zou kunnen voortvloeien. Denkt men zich echter in een zuiver Roomsch-Katholieke omgeving, waar de geloovigen zoo behoorlijk gedresseerd zijn, als dit in de laatste jaren het geval is geworden, dan begint men eenigszins anders over de zaak te denken. Een der gevolgen van den grooten ban is o. a. dat niemand der geloovigen eenige gemeenschap mag houden met den geëxcommuniceerde; feitelijk wordt dus zoo iemand van het geheele maatschappelijke verkeer uitgesloten, een paria der maatschappij. De werking van den banbliksem is natuurlijk gemakkelijk te ontvluchten; men verplaatst zich naar een Oud-Katholieke of Protestantsche, desnoods Heidensche omgeving; maar niet iedereen komt die verhuizing gelegen, en de Staat verleent den burger vrijheid om zich te vestigen, waar hij wil en hem daar de bescherming der wet te verleenen. De Duitsche bladen deelen ons curieuse staaltjes mede, hoe boeren en bakkers hun waar te heilig achten om aan een uitgebannene te verkoopen.

De vraag is echter in hoever het Pruisische Landrecht nog kracht van wet bezit; de Pruisische minister meende ja, maar een aantal rechtsgeleerden achten dit twijfelachtig. De Pruisische grondwet van '50 ging althans van een geheel anderen geest uit; onder den indruk van de algemeene phrasen van '48 werd aan de Roomsche kerk de meest mogelijke vrijheid en onafhankelijkheid gewaarborgd (men vergelijk vooral art. 12 en 15) en de inmenging van den Staat in kerkelijke aangelegenheden van welken aard ook, het zoogenaamde *jus circa sacra*, het oppertoezicht van den Staat scheen daarmee voor goed opgeheven. Het Pruisische Landrecht is echter feitelijk nooit opgeheven, en de Pruisische Regeering nam dus de gelegenheid te baat, om langs den wettigen weg den bisschop tot plicht te brengen.

Lang peinsde bisschop Kremenz over het antwoord, dat hij den Pruisischen Minister zou zenden; eindelijk volgde den 30^{en} Maart een even geleerd als curieus stuk, — een merkwaardig bewijs, hoe groote geleerdheid, verstandelijke ontwikkeling kan gepaard gaan met het

§ 55. Wegens alleen van de algemeene geloofsbelijdenis afwijkende meeningen mag geen lid worden uitgesloten.

§ 56. Wanneer er verschil ontstaat over de rechtmatigheid der uitsluiting berust de beslissing bij den Staat.

§ 57. Voorzover met zulk een uitsluiting nadeelige gevolgen zijn verbonden voor de burgerlijke eer van de uitgeslotenen, moet voor de uitvoering de goedkeuring van den Staat worden gevraagd.

vasthouden aan de kolossaalste dwaasheden, de meest mogelijke bekrompenheid, volslagen gebrek aan gezond verstand.

Mgr. Kremetz merkt allereerst aan dat de excommunicatie geheel overeenkomstig het Canonieke recht is, welk recht door den Staat voor de Katholieken is erkend; meent men nu dat er verschil bestaat tusschen de voorschriften van het kerkrecht en die van den Staat, dan behoort de opperste macht van Staat en van Kerk uit te maken, hoe het verschil kan worden opgeheven; een bisschop bezit daartoe de bevoegdheid niet, hij is verplicht de kerkelijke wet na te leven. Voor de niet verbindende kracht van het Pruisische Landrecht beroept de bisschop zich op uitspraken van den vroegeren minister Ladenberg, van het hooggerichtshof en eenige beroemde uitleggers van het Duitsche Landrecht. De groote ban heeft verder volgens den Hooogerwaarde alleen betrekking op het kerkelijk leven en met de burgerlijke eer van den geëxcommuniceerde niets uit te staan; mocht die werking zich verder uitstrekken, dan valt de schuld daarvan niet op de wet of op den rechter, maar op den wetsovertreder. De beteekenis van den ban voor het burgerlijk leven wordt eindelijk een weinig verzwakt, maar van eenigen stap, waardoor de geëxcommuniceerden »in hun burgerlijke eer zouden worden hersteld» is bij den bisschop geen sprake.

De Pruisische minister was met dit antwoord niet tevreden en zich plaatsende op het standpunt, dat het Pruisische Landrecht door de grondwet van '50 niet is opgeheven, herhaalde hij zijn verzoek, en toen de bisschop nu het stilzwijgen bewaarde, werd hij den 11^{den} dezer aangeschreven, dat indien hij niet binnen acht dagen een voor de Regeering voldoende antwoord zond, deze hare maatregelen zou nemen.

Welke zullen die maatregelen zijn, want dat de bisschoppen den Paus het *non possumus* zullen nabauwen, is zeker; men spreekt zelfs van een nieuwe bisschopsconferentie te Fulda, waarop een gemeenschappelijke gedragslijn zal worden vastgesteld, en het gerucht wil, dat al de Pruisische bisschoppen tot de openbare publicatie van de excommunicaties zullen overgaan, wanneer de Pruisische Regeering den bisschop van Ermeland vervolgt. De halfofficieele bladen erkennen, dat er niet één artikel is in de Pruisische wet, dat straffen inhoudt tegen een handelwijze als door den bisschop Kremetz is gepleegd en het eenige, waartoe de Regeering kan en ook zal overgaan, is dat deze den bisschop niet meer als zoodanig erkent; de Regeering kan hem niet afzetten wat zijn kerkelijke waardigheid betreft; maar elk bisschop legt na zijn verkiezing door het kapittel en zijn aanstelling door den Paus in handen van den Koning den eed af van getrouwheid en onderdanigheid aan den Koning en van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat. Dan eerst volgt de erkenning van de zijde der Regeering, met al de rechten en privilegien aan het bisdom verbonden, waaronder allereerst in aanmerking komt het uitbetalen der jaarwedde van den bisschop en ook van die welke de pastoors van zijn district genieten. Op grond

van ongehoorzaamheid aan de wet zal de Regeering *jure suo* de erkenning intrekken en daarmee ophouden aan den bisschop eenige betaling te doen; de priesters, die door hem na het intrekken der erkenning worden gewijd, worden evenmin erkend en ontvangen dus evenmin ondersteuning van Staatswege.

Is de zaak eenmaal zoover gekomen, dan blijft den bisschop niet veel anders over dan een clericale agitatie tegen de Regeering op te zetten, een middel dat reeds is aangegrepen door den vroegeren vertrouwde van Von Bismarck en den welkome gast aan het Pruisische hof, aartsbisschop Ledochowski; nauw had de Regeering bevel gegeven tot de verdrijving der vreemde Jezuïeten in de kloosters in Posen, of de prelaat liet een bijzondere vereering uitschrijven voor »het hart van Jezus,» opdat de Katholieken kracht zouden ontvangen tot het verdragen en zegevierend doorstaan van de vervolgingen hunner Kerk.

Verschillend van vorm, maar niet in wezen is het conflict met den veldproost Namczanowski, bisschop van Agathopolis i. p. i. Namczanowski staat aan het hoofd van de militaire Roomsche geestelijken, en is als zoodanig ondergeschikt aan den Minister van Oorlog. Het gebruik van de garnizoenskerk te Keulen gaf echter aanleiding tot de quaestie, hoever het gezag van den Minister zich uitstreckte; de Minister van Oorlog stelde de garnizoenskerk te Keulen, welke eigendom is van de militaire administratie, ter beschikking van de Oud-Katholieken; dit scheen te minder bezwaar op te leveren, omdat die kerk sinds een reeks van jaren ook door de Protestanten werd gebruikt. Nieuwe ketters zijn echter bij Rome gevaarlijker en ergerlijker dan oude, en de veldproost verbood het gebruik van de garnizoenskerk, die door de tegenwoordigheid van de Oud-Katholieken te onzuiver was geworden, dan dat een Roomsche misdienst daarin zou kunnen worden gehouden. De Minister van Oorlog gaf tegenbevel en zonder zijn chef nader te raadplegen droeg Namczanowski de beslissing van de zaak op aan den Paus, die natuurlijk zijn bisschop in het gelijk stelde, en zonder zich nu verder om den Minister te bekommeren, werd de militaire pastoor te Keulen door Namczanowski aangeschreven om op straffe van schorsing geen misdienst in de garnizoenskerk meer te houden.

Reeds eenige weken te voren had tusschen den Minister van Oorlog en Namczanowski een briefwisseling plaats gehad, over den pastoor Grunert te Insternburg, die, tevens met de militaire zielzorg belast, in weerwil van zijn excommunicering door den bisschop van Ermeland, op last van den Minister voortging als militair geestelijke te fungeeren; de veldproost kwam daartegen in verzet en beweerde in zijn schrijven aan den Minister, dat hij ten onrechte als militair geestelijke werd afhankelijk gesteld van de bevelen van het departement van Oorlog.

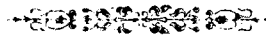
Na het gebeurde met de garnizoenskerk te Keulen, het invoeren van de beslissing van den Paus tegen de uitspraak van den Minister meende

de Pruisische Regeering, dat er een eind moest komen aan de zaak; de veldproost en zijn vicaris werden geschorst en tegen Namczanowski een gerechtelijk onderzoek aangevangen wegens verzet tegen de militaire overheid; de militaire geestelijken werden aangeschreven, dat zij geen bevelen meer van den veldproost mochten opvolgen. Met belangstelling wordt de uitslag van dit proces tegemoet gezien; Namczanowski heeft geweigerd voor den militairen rechter van instructie te verschijnen, op grond dat die rechtbank onbevoegd is in deze zaak be slissing te nemen.

Feiten als deze moeten de Pruisische Regeering tot de overtuiging brengen, dat het vóór alles wenschelijk is om instellingen als die van een geestelijk militair korps eenvoudig op te heffen; door zich op het standpunt te plaatsen van de Roomschen en Oud-Katholieken, de onfeilbaren en anti-onfeilbaren beiden als Roomsch-Katholieken te erkennen, heeft zij zich op een moeilijk standpunt geplaatst, dat de reeks der conflicten tot in het oneindige kan vermeederen en tot eindelooze verwarring moet aanleiding geven. Hoe gaarne zij het ook anders wilde, de ervaring zal haar telkens meer tot de overtuiging brengen van het wenschelijke om de punten van aanraking met de Kerk te verminderen, tot een scheiding komen van Staat en Kerk zooveel mogelijk, maar in gezonden zin, niet door in naam van de zoogenaamde vrijheid der Kerk, deze den vollen teugel te laten ten einde haar heerschappij ten koste van den Staat uit te breiden en een Staat in den Staat op te richten, — maar met voorbehoud van die wettelijke bepalingen, waardoor zoowel het bestaan en de werkzaamheid van den Staat wordt gewaarborgd als de mogelijke vrijheid van alle burgers zonder onderscheid van geloof gehandhaafd.

21 Juni '72.

NOORMAN.

LETTERKUNDE.

INSULINDE.

Insulinde, het land van den Orang-Oetan en den Paradijsvogel, door Alfred Russel Wallace. Uit het Engelsch vertaald en van aanteekeningen voorzien door Prof. P. J. Veth, IIde Deel. Amsterdam, P. N. van Kampen, 1871.

Omstandigheden onafhankelijk van den wil van vertaler, uitgevers en referent hebben het compleet verschijnen en aankondigen van het tweede deel van Wallace's Insulinde vertraagd.

Maar zoo door die vertraging de verwachting hooger gespannen werd, men heeft door wachten niets verloren en wordt door den rijken inhoud ruimschoots schadeloos gesteld.

De inhoud van het tweede deel splitst zich in twee hoofdgroepen.

De Moluksche groep.

De Papoesche groep.

Onder n°. 1 vinden wij in de hoofdstukken XXI—XXVI Ternate Halmaheira (Gilalo) de Kajoa-eilanden, Batjan, Ceram, de Goram en Watoebella eilanden en Boeroe omschreven, terwijl hoofdstuk XXVII ons de natuurlijke historie der Molukken schetst.

Onder n°. 2 vinden wij vooreerst in hoofdstuk XXVIII eene reis vermeld van Macassar naar de Kei-eilanden, in eene inlandsche praauw ondernomen, vervolgens de Kei en de Aroe-eilanden, Dobbo, de binnenlanden, en de physische geographie dier belangrijke streken beschreven. Daarop nieuw Guinea en Waigeoe behandeld en eindelijk een geheel uitvoerig hoofdstuk gewijd aan de paradijsvogels waarop de natuurlijke historie der Papoesche eilanden deze groep sluit. Hoofdstuk XL geeft ons Wallaces indrukken weer van de menschenrassen van Insulinde en besluit het geheele werk.

Hetgeen Wallace in deze streken altijd het meeste aantrekt, is de groote rijkdom aan merkwaardige dieren, vooral vogels en insecten, waarmede de door hem bezochte gewesten getooid zijn. De schoonheid der vlinders in die tropische landen gaat naar zijn oordeel, ook gedeeld door prof. Veth. (Hoofdst. XXIV. Aant. 21) bijna beschrij-

ving te boven. Hooren wij Wallace zelve als hij ons de vangst schildert van een mannelijk exemplaar van Ornithoptera (*) Croesus »zoals ik verwacht had, bleken zij werkelijk tot eene geheel nieuwe en allerprachtigste soort van vlinders te behooren, in gloed van kleuren naauwelijks door eenige andere overtroffen. Fraaije exemplaren van het mannetje hebben eene vlucht van meer dan zeven duimen; de vleugels zijn fluweelig zwart en vurig oranje, welke laatste kleur het groen in de verwante soorten vervangt.

»De schoonheid en luister van dit insect zijn onbeschrijfelijk en slechts een broeder verzamelaar kan zich een denkbeeld maken van de opgewondenheid waarin ik verkeerde, als ik het ten laatste machtig werd. Toen ik het uit mijn net nam en de heerlijke vleugels opende, begon mijn hart hevig te kloppen, het bloed steeg mij plotseling naar het hoofd, en ik gevoelde mij veel nader aan een bezwijming dan ik gedaan had in dadelijk doodsgevaar,» enz.

Van Amboina (deel I hoofdst. XX) vertrok W. naar Ceram. Voor zijn eigenlijk doel, verzameling van vogels en vlinders bleek Ceram teleurstelling te baren. Nochtans was zijn verblijf aldaar niet onvruchtbaar. Hij had gelegenheid door kennismaking met den heer van der Beek zijne vergelijkende taalstudien te verrijken en omtrent het karakter van de Mahomedaansche en Christelijke ingezetenen van Ceram ondervinding op te doen.

Wordt over het geheel nog al geklaagd over de christenen aldaar, de zoog: Orang Serani, W. vond ze even beleefd, verplichtend en vlijtig als de Mahomedanen aldaar; alleen was bij de christenen de dronkenschap de heerschende kwaal. W. verklaart dat, naar mijne meening terecht, uit de omstandigheid dat de Mahomedaansche godsdienst de matigheid als godsdienstpligt direct voorschrijft, terwijl de christenen zich boven de Mahomedanen verheven achten, niet even als zij dienstbaar willen wezen, en er dus minder gemakkelijk onder hen dienstbaren te recruteeren zijn dan onder de Mahomedanen. Evenals men geene koe bont noemt of er is een vlekje aan, kan men de klachten over de Orang Serani hoogstens overdreven, niet au fond onwaar achten en zal het Christendom bij de betrekkelijk achterlijke beschaving dier streken wel een uiterlijke godsdienstvorm gebleven, geene levende kracht geworden zijn.

De eigenaardige koraalformatie, die de Goram- en Watoebella-eilanden, speciaal Goram, kenmerkt leert ons, zegt W. »dat te dezer plaatse land aanwezig was, voordat het koraal zich vormde; dat dit land langzamerhand beneden de wateren daalde, maar met tusschenpozen van rust, gedurende welke riffen ontstonden, die het op verschillende trappen zijner hoogte omsingelden; dat het daarop weder rees tot boven zijne tegenwoordige hoogte en thans op nieuw aan het dalen is. Wij maken dit op uit die kringriffen, die alleen uit bodem-verzak-

(*) Ornithoptera. Vogelvleugelige insecten.

king kunnen verklaard worden; en werkelijk, indien het eiland thans weder een honderd voet rees, zou het rif dat het nu omgeeft, met het ondiep kanaal daar binnen, een nieuwen muur van koraalrots en eene nieuwe golvende koralen vlakke vormen, geheel gelijk aan die, welke nu op verschillende hoogten tot aan den top van het eiland worden aangetroffen. Ook blijkt het dat deze veranderingen in een betrekkelijk nieuw tijdvak hebben plaats gehad; want de oppervlakte van het koraal heeft ter naauwernood door den invloed van het weder geleden, en honderden zeeschelpen, volkomen gelijk aan die welke men nog op het strand vindt, en die grootendeels haar glans en zelfs hare kleur nog bewaard hebben, liggen over de oppervlakte des eilands tot nabij de kruin verspreid.

»Of de Goramgroep oorspronkelijk een deel uitmaakte van Nieuw Guinea of van Ceram is thans niet wel mogelijk te bepalen, en hare voortbrengselen zullen op die vraag slechts weinig licht werpen, indien werkelijk gelijk ik veronderstel, nog in het tijdperk der thans bestaande soorten van dieren, de eilanden geheel onder water zijn gedompeld geweest. Het is toch klaar dat zij in dat geval hunne tegenwoordige Fauna en Flora slechts aan verhuizing derwaarts van de omringende eilanden in het tegenwoordig geologisch tijdvak kunnen verschuldigd zijn; en de armoede in soorten die wij hier aantreffen, schijnt goed met die zienswijze te strooken. De voortbrengselen stemmen voor een goed deel overeen met die van Oost Ceram, maar hebben toch ook vrij wat overeenkomst met die van de Kei- en Banda-eilanden. De fraaie duif *Carpophaga concinna*, bewoont de Kei-Wa-toebella- Banda- en Goram-eilanden en wordt op Ceram vervangen door eene bijzondere soort *carpophaga neglecta*. De insecten van deze vier eilandengroepen hebben mede een gemeenschappelijk karakter, en deze feiten schijnen aan te duiden, dat binnen het gebied door hen ingenomen nog kortelings een uitgestrekter land verzonken is, dat hun eenige van zijne bijzondere voortbrengselen heeft medegedeeld.»

Ook het eiland Boeroe werd door W. bezocht. Een aangenaam verblijf was het er zeker niet. Ontoegankelijke wegen, een weinig uitlokkende vegetatie en zeer weinig ontwikkelde hoewel goedaardige bewoners; maar voor het doel van onzen reiziger niet onbelangrijk. Hij bracht er niet minder dan 66 vogels bijeen waaronder 17 nieuwe, als bijv. twee ijsvogels, een prachtige honigvogel, een kleine vliegen-vanger enz.

Hoogst belangrijk is wederom het XXVII^{ste} hoofdstuk. Natuurlijke historie der Molukken.

Uit de groote schaarschte aan land-zoogdieren der Molukken en uit de door treffende voorbeelden gestaafde bewering dat nog een groot deel van die weinigen door den mensch derwaarts is overgebracht, uit de omstandigheid dat van de 78 *geslachten* der landvogels 70 kenmerkend zijn voor Nieuw-Guinea, doch 140 van de 195 *soorten* spe-

ciaal aan de Molukken alleen eigen zijn, leidt Wallace af »dat ofschoon de vogelen van deze eilandengroep klaarblijkelijk in de hoofdzaak afkomstig zijn van Nieuw-Guinea echter de verhuizing niet kortelings heeft plaats gehad, daar er voor verreweg de grootste meerderheid der soorten genoegzame tijd is geweest om zich te wijzigen. Ook bevinden wij dat vele voor Nieuw-Guinea zeer kenmerkende soorten in het geheel niet naar de Molukken zijn overgegaan, terwijl andere, die men nog vindt op Halmaheira en Ceram, op hunnen weg westwaarts niet tot Boeroe zijn doorgedrongen. Voegt men hierbij dat de meeste zoogdieren van Nieuw-Guinea op de Molukken ontbreken, dan komt men tot het besluit dat deze eilanden niet te beschouwen zijn als fragmenten die van Nieuw-Guinea zijn afgebrokkeld, maar dat zij een afzonderlijk eiland en gebied uitmaken, dat, in een eenigzints verwijderd tijdperk, door eene op zich zelve staande opheffing is ontstaan, maar gedurende al de veranderingen, die het heeft ondergaan, gedurig verhuizers van dit groote en in voortbrengselen rijke eiland heeft ontvangen. De lange duur van het tijdvak waarin de Molukken een afzonderlijk bestaan hadden wordt voorts aangeduid door het voorkomen van twee bijzondere geslachten van vogels *Semioptera* en *Sycocorax*, die nergens elders gevonden worden.»

Eindelijk wensch ik bij de bespreking van dit hoofdstuk nog te wijzen op het merkwaardig natuurverschijnsel der nabootsing. Gelijk reeds in het eerste deel blz. 229 een vlinder de zoog. bladvlinder beschreven wordt die, wanneer hij zich in rust op den tak van eenen boom nederlaat, met uitgespreide vleugels volkomen gelijk op de bladen van dien boom, zoo wordt door Wallace een nog sterker voorbeeld aangehaald. Het geldt hier de eigentlijke nabootsing, in het zoo even vermelde geval toch slechts beschermende gelijkenis. Gelijk onder de insecten de *sesias* in hunne gelijkenis met horsels en wespen een veiligheidsmiddel hebben tegen de aanvallen van vogels, die de eerstgemelde met angels voorziene insecten schuwen, zoo doet zich op Boeroe een gelijk verschijnsel op. Hier geldt het de treffende gelijkenis van den Oriool *Mimeta Bouruensis* met den honigzuiger, *Tropidorhynchus* B., hoewel zij tot zeer verschillende en verwijderde familiën behooren, in bouw aanmerkelijk verschillen en naar geen stelsel van natuurlijke rangschikking bij elkander kunnen geplaatst worden. Op Ceram doet zich gelijk geval voor in de gelijkenis tusschen *Tropidorhynchus Subcarinatus* en *Mimeta Forsteni*.

»Er zijn tweëerlei gronden, zegt Wallace, waaruit wij in zoodanige gevallen kunnen afleiden, welke der beide dieren het voorbeeld en welk de navolging is. De honigzuigers waarvan hier sprake is zijn gekleurd op de wijze die algemeen is in het geslacht waartoe zij behooren, terwijl de Oriolen daarentegen zijn afgeweken van de vrolijke gele tinten die onder hunne verwanten zoo gewoon zijn. Hieruit zijn wij geneigd te besluiten, dat het laatstgemelde zijn die eerstgenoemde

hebben nagebootst. Maar indien dit zoo is, dan moet zeker in die nabootsing een voordeel voor hen gelegen zijn — een voordeel dat hun als zwakke vogels met kleine pooten en klauwen ongetwijfeld zeer zou te stade komen. Nu zijn de Tropicorhynchi sterke flinke vogels, toegerust met krachtige klauwen, en lange gekromde scherpe snebben. Zij verzamelen zich tot troepen en kleine kudden, en uiteneen luiden krijschenden toon, die tot op grooten afstand gehoord wordt, en dient om in tijd van nood een groot aantal bijeen te roepen. Zij zijn zeer talrijk en strijdlustig en verdrijven niet zelden de kraaijen en zelfs de havikken, die zich neêrzetten op een boom dien zij ook maar in kleine getale bezet hebben. Het is derhalve zeer waarschijnlijk dat de kleinere roofvogels geleerd hebben deze vogels te eerbiedigen en met rust te laten, en het kan alzoo voor de zwakke en minder moedige *Mimetas* een groot voordeel zijn voor *Tropicorhynchi* gehouden te worden. Is dit zoo, dan zullen de wetten van het varieeren der soorten en het in stand blijven der meest levensvatbare vormen voldoende zijn om te verklaren hoe de gelijkenis is veroorzaakt, zonder dat men behoeft aan te nemen, dat eenige willekeurige handeling van de vogels zelve daarbij in het spel komt; en zij die het werk van den heer Darwin over den »oorsprong der soorten» gelezen hebben zullen zich de geheele toedracht der zaak zonder moeite kunnen voorstellen.”

Het acht en twintigste hoofdstuk levert eene zeer onderhoudend geschrevene beschrijving van eene reis in eene inlandsche praauw van Makassar naar de Kei-eilanden, van welke eilanden ons het XXIX^{ste} hoofdstuk eene boeiende schets geeft. Voor Wallace was het oponthoud aldaar eene bron van genoeg en studie; fraaie vogels en vooral vlinders trokken zijne aandacht en ook de torren hoewel minder rijkelijk leverden hem menig fraai exemplaar. Voor hen die even als ik, hun leven slijten verre van de studie van natuur, van Flora en Fauna, is het eene eigenaardige gewaarwording de geestdrift te ontmoeten waarmede verzamelaars als Wallace de ontdekking begroeten van nieuwe soorten van dieren, voor ons voorwerpen van onverschilligheid, ja welligt van afkeer. Maar welligt, in die tegenstelling tusschen levenswegen en levensopvattingen ligt de verklaring van de aantrekkelijkheid der lectuur van zoodanige werken, als verpoozing na eentoonigen dagelijkschen sleur. Ja, bijna rijst soms een gevoel van nijd op en zou men al de bezwaren en ontberingen willen deelen waaraan natuuronderzoekers blootstaan, alleen om ook een zoo rein genot te kunnen smaken, als hun tot belooning na ernstige studie ten deel valt.

Wallace wijst herhaaldelijk op het groote verschil in ras tusschen de bewoners der Kei-eilanden, echte Papoeas, en de Maleijsche stammen.

Bij dezen alles deftigheid en ingetogenheid, bij genen luidruchtigheid

en woeligheid. Bij dezen, vooral bij de vrouwen, groote schuwheid en terughoudendheid, bij genen vrijmoedigheid en toenadering. Ook uiterlijk verschillen de rassen zeer veel. Over het geheel is de Maleijer welgevormder hoewel van Mongoolsch type, terwijl de Papoea meer tot het negertype nadert. Volgens W., kan men veilig zeggen dat zoowel uit een physisch als uit een moreel oogpunt het verschil even groot is als tusschen de roode Indianen van Zuid-Amerika en de negers aan de kust van Guinea van de andere zijde van den Atlantischen Oceaan.

Bij zijne reis in de binnenlanden van de Aroe-eilanden viel aan Wallace het geluk te beurt eenen konings-paradijsvogel magtig te worden. De opgewondenheid, die hij daardoor ondervond is door mij reeds gereleveerd, toen ik hem sprekend invoerde bij de vangst van Ornithoptera Croesus en evenaarde die, gelijk ook zijne vreugde bij de vangst van O. Poseidon.

Op de paradijsvogels kom ik later terug.

Zeer vermakelijk is de beschrijving van de wijze waarop W. met de inlanders omging, hunne vragen aan W. naar zijn land, den naam daarvan, het gebruik dat hij van de gevangen dieren maakte, hunne naïve verwondering dat men in W's woonplaats naar zulke dingen ging kijken, daar die toch geheel andere, in Aroesche oogen vrij wat belangrijker zaken opleverde.

Dobba, de hoofdhandelsplaats der Aroe-eilanden, biedt in den handelstijd een levendig tooneel aan. Van verschillende zijden stroomden koopers en verkoopers er heen en een tooneel van woelige handelsbeweging ontspint zich, afgewisseld door vrolijkheid en ik had bijna gezegd door volksfeesten.

Aan de omstandigheid dat Europeesche producten als calicos, geweren, scharen, messen enz. zoo goedkoop te verkrijgen zijn ontleent Wallace eene lange tirade over de nadeelen daarvan. Z. i. is de groote goedkoopte dier voorwerpen oorzaak van de luiheid van den Inlander, van den barbaar zoo als W. zegt. Z. i. zou duurte dier voorwerpen hem noodzaken meer te werken om zich die meester te maken. Wallace knoopt daaraan vast eene beschouwing over de opdrijving van het fabriekwezen in Engeland, met al de voor de zedelijke ontwikkeling der fabrieks-arbeiders nadeelige gevolgen van dien.

De vraag is echter, dunkt mij, deze of de »barbaar" wanneer de voorwerpen van Europeesche industrie die hij thans goedkoop krijgt zeer duur waren ze nog wel zou koopen en of het niet wenschelijker is dat hij ze goedkoop dan in het geheel niet krijgt.

Evenmin kan beperking van het bestaande fabriekwezen in Engeland of elders het moreel releveeren. Regeling van den arbeid van kinderen in fabrieken, beperking van het gebruik dier arbeidskrachten, onderwijs, zie daar de middelen die voor het vervolg, en als prohibatieve maatregelen genomen, nut moeten stichten. Repressie ware ten dezen zeer gevaarlijk. Ook die kwaal moet binnen haar rayon doorzielen.

Het dertigste hoofdstuk beschrijft ons de physische geographie en de natuurtooneelen der Aroe-eilanden.

De Aroegroep wordt ons beschreven als een wel is waar laag land, maar niet zóó laag als het doorgaans wordt geschetst, ofschoon de grootste verheffing van den bijna nergens geheel effen grond, op niet meer dan 200 voet mag geschat worden.

De grond en de bedding der beken en kanalen, die geheel op rivieren gelijken, is eene soort koraalrots. De zee aan de noord- en westzijde daalt al op geringen afstand van het strand tot een onpeilbare diepte, terwijl daarentegen aan de oostzijde de geheele watervlakte tot aan Nieuw-Guinea zeer ondiep is en de bodem daar een koraalrots vertoont gelijk aan die van de Aroe-eilanden. De Fauna der Aroegroep vertoont zeer groote gelijkheid en overeenstemming met die van Nieuw-Guinea, daarentegen vrij groote principiële verschillen met Ceram. De Aroegroep nu ligt juist op gelijken afstand van Ceram als van Nieuw-Guinea. Aan gene zijde is een diepe zee, aan de andere zijde eene betrekkelijk ondiepe, maar toch altijd diep en breed genoeg om een natuurlijke slagboom te vormen tegen het oversteken van diersoorten als Kasuarissen, loophoenders, grondlijsters, boschijsvogels, Todopsis, kroonduiven, houtduiven enz. Welnu de meesten der diersoorten op Aroe zijn identisch aan die van Nieuw-Guinea. Wallace leidt hieruit af: 1° dat de Aroegroep, gelijk uit den aard van haren koraalvormigen bodem is af te leiden voor een betrekkelijk korten tijd uit zee is opgerezen; 2° dat Nieuw-Guinea en Aroe in een mede niet zeer verwijderd tijdperk met elkander verbonden waren; 3° dat de vlakte tusschen beide is weggezonden en op die wijze Aroe en Nieuw-Guinea van elkander gescheiden werden.

Het is merkwaardig dat de kaartjes van Wallace en die van Melvill van Carnbee hoewel bijna overeenstemmende in ligging der Aroegroep ten opzichte der oosterlengte van Greenwich, toch omtrent den vorm, de grootte en de ligging onderling der eilanden aanzienlijk verschillen, en geen van beiden wederom overeenstemmen met de kaart van Dr. J. Pijnappel Gzn., waarmede trouwens de kaart van M. v. C. het minste verschil oplevert. Wanneer het reeds ten onzent zoo moeilijk is om de kaart van het land goed te kennen hoeveel te meer moet zich dan niet die moeilijkheid opdoen in tropische gewesten, waar onvolledige opgaven en gebrek aan zaakkundig personeel de opneming bemoeilijken.

Het oponthoud in Nieuw-Guinea waarvan W. zich zoo veel voorstelde leverde hem niets dan teleurstelling.

Ziekten en slecht weder en veel minderen rijkdom van Fauna dan hij verwacht had (niettegenstaande hij 1000 *soorten* tarwen verzamelde, waaronder zeer fraaije) deden hem met vreugde de gelegenheid aangrijpen om naar Ternate terug te keeren.

Wallace beschrijft de bewoners van Nieuw-Guinea als een weinig

ontwikkeld, barbaarsch, armoedig ras, bijna naakt loopende en in elendige woningen gehuisvest en toch vervaardigen deze lieden smaakvolle voorwerpen, werktuigen met snijwerk voorzien, welke versieringen zich ook aan hunne huizen en praauwen vertoonen.

Na eene lastige reis van Ceram naar Waigeoe bereikte Wallace eindelijk dat eiland. Ook daar had hij te kampen met ziekte en dikwerf met gebrek aan voedsel, dat eene Europeesche maag verdragen kan. Nogthans vergoedden eene fraaije verzameling insecten, een 70tal vogels, waaronder 12 nieuwe, en de vangst van 24 exemplaren van den prachtigen rooden paradijsvogel de uitgestane nooden rijkelijk.

Wij slaan de reis van Waigeoe naar Ternate over en slaan nu een blik op de paradijsvogels, dat pronkjuweel der gevederde schepping.

Deze vogels onderscheiden zich door hun buitengewoon ontwikkeld gevederte, dat veelal in de prachtigste kleuren schittert, en dikwerf onder de vleugels bundels vormt die zich tot waaijers van heerlijke kleurenpracht ontvouwen. Bij anderen zijn kop, rug of schouders aldus getooid terwijl weder anderen hun hoofdsieraad vinden in de grillic verlengde middelste veeren van den staart, die in lange, sierlijke, metaalglanzend gekleurde draden afd hangen. Deze sieraden zijn bij de meeste soorten bijna uitsluitend beperkt tot de volwassen mannetjes, die het geheele jaar door, behalve in den ruitijd met hunnen prachtigen vederdos getooid blijven. Het kan natuurlijk *mijne* taak niet zijn hier de paradijsvogels te beschrijven. Wallace somt een 18tal soorten op en beschrijft die. Inderdaad verdienen die fraaije schepsele hunnen naam. Paradijsvogels noemen wij ze. De Maleische kooplieden gaven hun den naam van Manoeh dewata (godenvogels). Sierlijkheid van vorm, kracht en fraaiheid van gevleugelte, schitterende kleuren en de bijzondere tooi die de eene soort in waaijervormige vederen onder de vleugels, de ander om den hals vertoont, terwijl een derde door de sierlijk golvende draden der verlengde staartveeren uitblinkt, verklaren voldoende de verrukking van natuuronderzoekers bij het aanschouwen van dit bevallig diertje.

Bij de beschouwing van de natuurlijke historie der Papoe-eilanden springt hare groote gelijkenis met die van Australië in het oog. Gelijke armoede aan op het land levende zoogdieren, geheel ontbreken in beide landen van vogels aan de oude wereld eigen en gelijkheid in 22 geslachten van landvogels aan beide landen gemeen en daartoe beperkt.

En toch welk een verschil tusschen Australië met zijn gematigd klimaat, zijne vlakten, en Nieuw-Guinea met zijn heet en vochtig klimaat, zijne weelderige bosschen, zijn altijd durend groen.

Doch hoe verschillend ook beide landen thans zijn, de Fauna wijst op een gemeenschappelijken oorsprong. Ook hier is vroeger gemeenschap geweest; rijzing of daling van grond heeft die gemeenschap te weeg gebracht en later verbroken. De kennis van de diepte der zeeën,

die de eilanden van elkander afscheidt in verband met den aard van den bodem en de gelijkheid of verwantschap van diervormen kunnen tot min of meer gewettigde of verzekerde vermoedens leiden, aangaande oorsprong en vroegere gemeenschap tusschen verschillende groepen onderling. De studie daarvan moet ook leiden tot de kennis van de verschillende menschenrassen.

Aan de beschouwing daarvan wijdt Wallace een nieuw en gewichtig hoofdstuk. Hij onderscheidt in den Maleischen Archipel twee uiteenloopende rassen, de Maleiers en de Papoeas. De eersten bijna uitsluitend bewoners der westersche helft, de anderen met Nieuw-Guinea en een groot deel der omliggende eilanden tot woonplaats. Wallace heeft bij het bezoeken van die eilanden telkens zijne ervaringen medegedeeld aangaande de verschillen, die hij bij de bewoners opmerkt en de meerdere of mindere gelijkenis met het een of ander ras. Het Maleische ras is het meest beschaafde maar in verstandelijke gaven het meest achterlijke der beiden. Oppervlakkig rijmt dit niet, maar daar Wallace onder beschaving verstaat, de meer ingetogen beleefde wijze van zijn der Maleiers, tegenover den luidruchtigen, opdringenden Papoea, kan minder vlugge verstandelijke ontwikkeling bij den een met beleefde vormen, vlugheid van begrip met meerdere ruwheid bij den ander gepaard gaan.

Tegenover de door Wallace hier wederom aangehaalde uitspraken, alsof de Maleier boosaardig, wreed, arglistig, enz. zoude zijn, voert hij zelve de uitspraak van Crawford aan, die de Javanen een vreedzaam, leerzaam, matig, eenvoudig en vlijtig volk noemt.

Tusschen de Maleiers en Papoeas onderscheidt Wallace nog het gemengd ras, dat van beiden volgens zijne meening evenzeer verschilt en de eilanden Obi, Batjan alsmede de zuidelijke schiereilanden van Halmahera tot woonplaats heeft, terwijl de bewoners van het noordelijk Halmahera, de Alfoeren, wederom zeer overeenstemmen met de bewoners van Groot-Ceram. Eene zoo absolute afscheiding van rassen aan te nemen als Wallace doet is, dunkt mij, gewaagd. Het is waar in zeden en gebruiken, in kleur en gelaatstreken is onderscheid, maar in de taal, in sommige zeer karakteristieke gebruiken is verwantschap niet te ontkennen. Maar het niet voetstoots aannemen op Wallace's voetspoor van dat essentieel verschil der rassen doet, dunkt mij, veel wegvallen van de politieke en economische beschouwingen op dat verschil gebaseerd.

Daar is zeker geen werelddeel waar vermenging van rassen en volkeren zoo gemakkelijk was en is als Europa, en toch zou men van de veronderstelling of de vooropgezette meening der verscheidenheid van ras uitgaande uit de eigenaardige verschillen der Europeesche meest beschaafde volken tot eene even uitgewerkte theorie kunnen komen als Wallace en anderen met hem, verkondigen aangaande tropische rassen onderling en met westersche vergeleken, en daaruit af-

leiden de absolute inferioriteit, en de onvatbaarheid van dezen of genen stam tot ontwikkeling en beschaving, als: »in der Racen Anlage begründet (*).»

Men begrijpt waar ik heen wil. *Essentieel* verschil in vatbaarheid tot ontwikkeling tot het aannemen van die waarachtige hoogere beschaving des geestes en der ziel, die de eigentlijke beschaving uitmaakt, *essentieel* verschil ben ik ongeneigd te erkennen. In den tegenwoordigen toestand van ontwikkeling *gradueel* verschil te ontkennen ware nier le soleil en plein midi. Maar ik wensch hier en overal waar het pas geeft te waarschuwen tegen de theorie, die elke poging tot verbetering van het stoffelijk en zedelijk welzijn der bevolkingen van tropische gewesten, met weegeklag begroet, demoralisatie en desorganisatie voorspelt, zelfs daar waar van in juiste mate toegepaste westerse begrippen op oostersche toestanden het tegendeel te verwachten is.

Ik mag van dit onderwerp niet afstappen zonder een eenigzints uitvoerig citaat. Wallace zelf schrijft:

»De meesten onzer gelooven, dat wij, de hooger ontwikkelde rassen, sedert lang zijn vooruitgegaan en nog steeds vooruitgaan. Indien dit waar is, dan moet er een staat van volkomenheid zijn, een einddoel waarnaar wij streven, dat wij wellicht nooit zullen bereiken, maar waaraan alle ware vooruitgang ons steeds nader moet brengen. Welke is dan die maatschappelijke toestand van ideale volkomenheid, waarnaar het mensdome steeds gestreefd heeft en nog voortgaat te streven? Onze grootste denkers beweren, dat het een staat is van individueele vrijheid en zelfregeering, mogelijk gemaakt door de gelijkmatige ontwikkeling en het juiste evenwicht van de verstandelijke, zedelijke en lichamelijke krachten onzer natuur, een staat waarvan wij allen zoo volkomen geschikt zullen zijn voor het maatschappelijk leven, doordien wij weten wat recht is en tevens een onweerstaanbare aandrift gevoelen om te doen wat recht is, dat alle wetten en alle straffen onnoodig zullen zijn. In zoodanigen toestand zou ieder mensch begaafd zijn met eene verstandelijke organisatie, zoo goed geregeld, dat hij de zedewet in al hare toepassingen doorgrondde, en zouden er geene andere beweegredenen dan de vrije aandrift zijner eigene natuur, noodig zijn om hem tot gehoorzaamheid van die wet te nopen.

»Nu is het zeer merkwaardig dat wij onder de volken die op een zeer lagen trap van beschaving staan, eenige toenadering tot zulk een volkomen maatschappelijke toestand aantreffen. Ik heb verkeerd in maatschappijen van wilden, zoowel in zuid-Amerika als in het Oosten, die geene wetten of gerechtshoven hadden dan de vrijelijk uitgedrukte meening der ingezetenen van het dorp. Ieder ontziet met de meeste nauwgezetheid de rechten van zijn naaste, en eenige inbreuk op die rechten vindt zelden of nooit plaats. In zulk eene maatschappij zijn

(*) Verg. van Hellwald. Ueber Coloniën.

allen nagenoeg gelijk. Men weet er niets van dien verbazenden afstand tusschen de welopgevoeden en onwetenden, de rijken en de armen, den meester en den knecht, die het gevolg is van onze beschaving; niets van die in alles doorgedrongen verdeeling van den arbeid, die, terwijl zij gedurig meer rijkdom schept, ook meer strijdige belangen in het leven roept; niets van dien meêdoogenloozen wedijver, die worsteling om leven en genot, die de dichte bevolking van beschaafde landen onvermijdelijk met zich brengt. Alle prikkels tot groote misdaden ontbreken derhalve, en van de kleine wordt men teruggehouden, gedeeltelijk door den invloed van het algemeene oordeel, maar voornamelijk door het natuurlijk gevoel van de rechten van zijn naaste, dat tot zekere hoogte het natuurlijk eigendom van alle menschenrassen schijnt te wezen

»Wij behoorden het dus als eene onomstootelijke waarheid te erkennen, dat de rijkdom van kennis en ontwikkeling van eenige *bevoorrechten* de beschaving niet uitmaken en ons geen stap nader brengen tot den »volkomen toestand der maatschappij.» Ons kolossaal fabriekwezen, onze reusachtige handel, onze dicht bevolkte steden en vlekken, voeden en vernieuwen zonder ophouden eene massa van mensche-lijke misdaad en ellende, *in volstrekten zin* grooter dan ooit te voren heeft bestaan. Zij brengen voort en onderhouden in levenslangen arbeid een steeds toenemende schaar, wier lot te harder is om te dragen, wanneer zij het vergelijken met de genietingen, de vermaken en de weelde, die zij overal rondom zich zien, maar waaraan zij nooit kunnen hopen deel te erlangen, en die er in dit opzicht erger aan toe zijn dan de wilde te midden van zijn stam.

»Dit is waarlijk geen toestand om roem op te dragen of in te berusten, en zoolang dit gebrek in onze beschaving — een gebrek hoofdzakelijk geworteld in onze onverschilligheid ten opzichte van het aankweken en vollediger ontwikkelen van het gevoel van welwillendheid en den zedelijken aanleg, die ons van natuur eigen zijn, en in ons verzuim om daaraan een grooteren invloed te verleenen op onze wetgeving, onzen handel en onze gansche maatschappelijke inrichting, zoolang dit gebrek in onze beschaving niet meer algemeen wordt erkend, zullen wij nooit, voor zooveel de geheele zamenleving betreft, in eenig wezenlijk of belangrijk opzicht de wilde stammen van beteren aanleg overtreffen.

»Dit is de les die mij de waarneming van den onbeschaafden mensch heeft geleerd, en hiermede roep ik mijnen lezers vaarwel toe!»

Wallace roept zijnen lezers een vaarwel toe, ik volg tegenover de mijnen zijn voorbeeld. De aangename en leerrijke uren aan de lectuur en studie van zijn werk, aan de aankondiging er van besteed doen mij een tot weêrziens aan Wallace uitroepen. Ik herhaal van gan-

schert harte den lof, dien ik mij veroorloofde bij de aankondiging van het 1ste deel aan Wallace toe te zwaaijen en wensch het werk in veler handen. De voortreffelijke arbeid van Prof. Veth heeft het door de vertolking in onze taal den weg gebaad om hier burgerrecht te verkrijgen.

Moge dat burgerrecht de dank zijn die Nederlands beschaafde lezers aan schrijver en vertaler beiden brengen.

Amsterdam, 20 Mei 1872.

A. C. JOOSTEN.

NIET TER COMPLETERING ALLEEN.

Romantische werken van Mr. J. van Lennep. Deel XXI en XXII. Verspreide Opstellen. Twee Deelen. 's Gravenhage, Leiden en Arnhem. M. Nijhoff, A. W. Sijthoff, D. A. Thieme. 1870 en 1872.

Was deel XXI van van Lenneps romantische werken (de bekende serie in blauwe bandjes), het 1ste deel zijner »Verspreide Opstellen,” reeds sedert eenigen tijd in den handel, in dit jaar is deel XXII, of het 2de dier »Opstellen,” in het licht gekomen; en ik acht het voor degenen, die in het bezit zijn van de uitgave der proza-schriften van onzen met recht beroemden romandichter, onder den hierboven opgegeven algemeenen titel wel bekend, belangrijk genoeg om het in *de Tijdspiegel* aan te kondigen.

Het completeert het geheel, waaraan deze nu uitgekomen »Verspreide Opstellen” nog ontbraken, en verdient, zoowel hierom als om den inhoud, den dank van alle bezitters van de eerste 20 deelen aan heeren uitgevers, die geen moeite noch kosten sparen om hunne keurige editie volledig te maken. Ik weet niet, of er nog een 3de deeltje dier »opstellen,” of een deel XXIII van de geheele serie volgen zal, maar wel, dat het grootste gedeelte van hetgeen in deze laatste twee bandjes opgenomen werd vroeger in van Lenneps pracht-almanak *Holland* verscheen. Komen er in het 1ste, in 1870 uitgegeven, stukken voor van allerlei aard, zooals de »Vertelling van den heer” (van Lennep zelf), »die zijn koffer kwijt was;” »Een staats-examen in 1851;” »Aan de beschaafde vrouwen in Nederland,” enz. enz. en daaronder ook die rechtstreeks betrekking hebben op Amsterdam en Amsterdammers, zooals »De kroon boven 't wapen;” »Een wakker man” en »Rustenberg;” het nu onlangs uitgekomen tweede bandje bevat uitsluitend »Mijmeringen in en over Amsterdam.” Zeker zijn deze zoo geheel locale »Opstellen” in de eerste plaats belangrijk voor de ware Amster-

dammers, hetzij zij er nog wonen of elders zich vestigden, en ik kan mij geen beschaafden stadgenoot van den Schrijver voorstellen, die zich niet met hem verkneutert in den alouden roem van Neêrlands groote koopstad, geen geestverwant van den met den ouden tijd zoo hoog ingenomen behoudsman, die niet met hem zucht over het verval of den achteruitgang van zijne, in vroegere dagen in de geschiedenis van ons vaderland en van Europa zoo veel meer beteekenende vaderstad.

Het is goed, dat de HH. uitgevers in het 1ste bandje (deel XXI) het opstel van van Lennep, getiteld: »De zeden onzer voorvaderen met de onze vergeleken;» hebben opgenomen, en wij raden den lezers zijner werken, bepaald van zijne »Mijmeringen in en over Amsterdam,» ten sterkste aan, dit stuk niet te vergeten, maar tusschenbeiden nog eens te lezen, om zich niet door den lofredenaar van den goeden ouden tijd, — zoo goed ook voor onze eerste koopstad! — te laten medeslepen. Doet men dit niet, houdt men de keerzijde van die veel geprezen vroegere eeuwen niet scherp in het oog, of laat men zich door den *laudator temporis acti* stijven in den waan, dat het voorheen zooveel beter was dan thans, omdat hij van dat voorheen zooveel goeds en schoons vertelt, men krijgt eene zeer eenzijdige opvatting van de geschiedenis of helpt mede om een denkbeeld te bestendigen, dat helaas voor Amsterdam evenmin als voor eenige stad van ons vaderland heilzaam is geweest. Te recht zegt van Lennep zelf, in bedoeld Opstel, dat »wij niet te lichtvaardig noch in 't algemeen hen" (onze voorouders) »als modellen ter navolging aan het nageslacht mogen voorstellen;» maar al voegt hij er bij, niet te gelooven »aan eene zoo algeheele verbastering, als waarvan sommigen gewagen,» na hetgeen hij vooraf had laten gaan, had hij wel wat sterker mogen spreken, omdat er van eigenlijke »verbastering" slechts in zeer beperkten zin mag worden gesproken, en dat »algeheele", naar mijn inzien, verraadt, dat hij zelf, wat hij van de grove zonden van het voorgeslacht in de vorige bladzijden opteekende, niet zwaar genoeg woog. Trouwens hoe kan dit ook bij een schrijver het geval zijn, die hier ter plaatse met zooveel woorden getuigt, dat hij evenmin »aan eene algeheele verbastering" als aan »de perfectibiliteit van het" (mensen) »ras" gelooft!...

Het is echter geheel overbodig over de godsdienstige of staatkundige richting van een man uit te weiden, die zoo algemeen bekend is, en wiens wereld- en levensbeschouwing in zijne schriften genoeg voor zich zelve spreekt. Men neme slechts, om iets te noemen, de »Korte Kroniek" in meer genoemd 1ste bandje ter hand en men vindt Ko van Lennep op iedere bladzijde terug. Den onderhoudenden, ja, prettigen verteller, den geestigen schrijver, den bewonderaar van onzen Vondel, den snuffelaar in oude boeken en handschriften vindt men evenwel ook in genoegzaam al de »Verspreide Opstellen" weder; en de vrienden en bewonderaars van den dichter en van zijne proza-stukken doen zich zelve te kort als zij zich deze beide bandjes niet aanschaffen. Ze zijn

ook afzonderlijk te verkrijgen en behooren tot die lectuur, die men niet als een roman achtereen uitleest of »verslindt,” maar die men tot verpozing of uitspanning van degelijker werkzaamheid van den geest van tijd tot tijd ter hand neemt.

Haast verzuimde ik er opmerkzaam op te maken, dat die »Mijmeringen in en over Amsterdam,” die het geheele 2de bandje beslaan, niet bloot voor Amsterdammers, maar ook voor alle niet-Amsterdammers d. i. voor alle Nederlanders belangrijk zijn. Wie ze in de *Holland* las zal ze met het grootste genoegen herlezen en menige wetenswaardige geschiedkundige bijzonderheid of eigenaardigheid van bekende personen en voormalige toestanden hier terug vinden. Wie ze niet kent, make er spoedig kennis mee!

Kampen, April 1872.

J. HOEK.

EEN AANBEVELENSWAARDIG BOEK.

Letterkundige Silhouetten, door P. Bruijn. Rotterdam, J. H. Dunk.

Met groote ingenomenheid kan ik het werk van den heer Bruijn aan het publiek, dat de letterkunde op prijs stelt, aanbevelen.

Reeds de uitwendige gedaante van deze verzameling letterkundige Silhouetten, met bevalligen chromolithografischen omslag, lacht ons tegen en gelukkig behoeft hier niet van gezegd te worden dat de schijn bedriegt.

Integendeel, wie zich door het keurig uitgevoerde werk heeft laten verleiden, het zich aan te schaffen, kan zich door den inhoud niet bedrogen gevoelen. Daarin komen schetsen voor van de grootste letterkundige celebrities vooral van onze eeuw. Terwijl het werk met eene beschouwing van Lessing wordt geopend, bespreekt het verder D. F. Strausz, H. Heine, G. Eliot, B. Auerbach, F. Bremer, Nathanael Hawthorne, H. Thom. Buckle, E. Scherer, Em. Duchanel, Theophile Gautier, O. Feuillet en Gavarni; derhalve voor het grootste deel letterkundige mannen, die nog tot het levende geslacht behooren.

Dergelijke schetsen als de heer Bruijn ons hier aanbiedt, komen mij zeer geschikt voor, om het publiek betere begrippen te geven van de waarde en de beteekenis der literatuur. Bij hoevelen leeft nog ten huidigen dage dat treurig denkbeeld, alsof de werken van dichters en romanschrijvers bloot uit amusement of uit tijdverdrijf konden worden ter hand genomen. De vrucht van zulk eene lectuur is dan ook buitengemeen gering. Men heeft zich een tijdlang laten bezighouden door

de intrigue van een roman en zoo men althans, hetgeen ook vaak gebeurt, de belangrijkste gedeelten, waar de Schrijver zijne gedachten ontwikkelt, niet heeft overgeslagen, dan heeft men een tijdlang een ander voor zich laten denken; doch meerdere vruchten geeft zulk eene lektuur niet. Aan zulk eene beschouwing van de letterkundige produkten en van hun doel, is door de nieuwere methode van beoefening der letterkunde een einde gemaakt. Doch tot heden is die nieuwere methode, waarbij vooral op den geest der werken gelet wordt, maar al te weinig doorgedrongen tot het groot publiek. Dat groot publiek heeft eertijds zijne talen geleerd, om zich daarin later gemakkelijk te kunnen uitdrukken en om zich door Engelsche, Fransche en Duitsche schrijvers te laten bezighouden; maar of men reeds is opgeklommen tot dat hooger begrip, dat de taal het voertuig is van den geest en dat het voornaamste doel der letterkunde is, zich in de gedachtenwereld der schrijvers en dichters te verplaatsen, dat staat, geloof ik, zeer te bezien. Daarvoor is dan ook meer noodig, dan eene bloote lektuur van de geschriften van groote mannen. Het is onmisbaar, dat daarin ons de weg gewezen wordt; en dat er letterkundige gidsen opstaan, die ons binnenleiden in hetgeen zonder verklaring en toelichting vaak een raadsel blijven moet. Nog noodiger voor dat verstaan van de werken van groote schrijvers dan afzonderlijke commentaren op die werken, is een blik op de persoonlijkheid der schrijvers zelve. Zou het niet van de meeste groote schrijvers gelden, dat hunne werken eerst geheel kunnen begrepen worden, als de persoonlijkheid der schrijvers zelve wordt verstaan? Het is toch uit die persoonlijkheid, dat de werken voortvloeien. Dichters van den tweeden en derden rang maken dikwijls verzen geheel buiten hun eigen inwendig leven om; maar van groote schrijvers kan gezegd worden, dat hunne werken deelen zijn van hun eigen persoonlijk leven.

Het verwondert ons daarom niet, dat de letterkundige kritiek zich in den tegenwoordigen tijd bovenal tot taak stelt, het geven van portretten. Dat deden in Frankrijk een Sainte Beuve, een Lamartine; dat doet nog daar o. a. Edmond Scherer op uitnemende wijze.

We kunnen zien, dat ook de heer Bruijn zich in die school heeft gevormd. Niet alleen, dat hij een zijner beste studien aan den laatstgenoemde, E. Scherer wijdt; niet alleen, dat hij ook St. Beuve als een zijner literarische meesters noemt; maar al zijn studien dragen ook den stempel van den geest dier beroemde critici. Wie zich aan zijn hand wil laten leiden tot nadere kennismaking met de door hem behandelde schrijvers, zal zeker in menig opzicht licht van hem ontvangen.

We kunnen zelfs niet nalaten, den wensch uit te spreken, dat de schrijver het niet bij deze schetsen late, maar in nieuwe bundels ons een blik vergunne in den geest van andere mannen uit het breede veld der letterkunde; te meer, omdat voor zulk eene bewerking dat

veld althans in ons vaderland nagenoeg nog geheel open ligt. In zulke vervolgen op zijne studien zou dan zeker ook niet ontbreken de een of andere beschouwing van een Nederlandschen schrijver of dichter. Het moet worden toegejuicht, dat ook vreemde schrijvers op de voor ons liggende wijze worden beschouwd; maar een open blik voor onze eigen grootheden, al zijn deze in vergelijking met vreemde niet velen in getal, betaamt, dunkt ons, den rechten zoon van Nederland. Ik verbeeld mij, dat door zulk eene minder exclusive behandeling van vreemde schrijvers ook de stijl van den heer Bruijn hier en daar winnen zou; deze klinkt toch nu en dan ons te Fransch en te Duitsch in de ooren.

Eindelijk hoop ik, dat, mocht de schrijver ons op nieuwe proeven zijner letterkundige werkzaamheid vergasten, die proeven geene silhouetten, maar portretten mogen zijn. De titel van het werk is uitnemend gekozen; de studien zijn inderdaad silhouetten; wij zien de genoemde schrijvers meer van ter zijde, dan vlak in het aangezicht. Doch al verdient de bescheidene titel onzen lof, gelijk het de roeping van den echten schilder is, om met het penseel ons het volle beeld van den mensch te schetsen, zoo kan ook aan den letterkundige de eisch gesteld worden, niet dat hij ons silhouetten, maar portretten geeft.

D. C. N.

VERTALINGEN EN HERDRUKKEN.

De lang verwachte erfenis. Een verhaal door de schrijfster van „Raymond en zijne uitverkorene.” Uit het Engelsch. Amsterdam, P. N. van Kampen, 1871.

Onder de gansche litteratuur is er welligt geen genre dat op de zoogenaamde beschaafde maatschappij een magtiger invloed oefent, 't zij ten goede of ten kwade, dan juist de roman. Ten goede, omdat de smaak voor zedelijk en kunstschoon door hem kan gerigt en gevormd worden. Ten kwade, omdat een groot deel romanlezers twee magnetische polen in zich hebben: de nieuwsgierigheid en een verhitte verbeelding, waardoor ook het meest onware en onreine, mits door een blinkend vernis bedekt, wordt aangetrokken, de roman hiervoor ten geleider kan verstreken en alzoo de zwakheden van argelooze of bedorven harten, prikkelt en voedt. De roman, die zich daartoe verlaagt, wordt een gifstof, die onder een zoeten bedwelmenden geur, de kiemen van het verderf met zich voert en over de ziel uitademt, om er de levensbloesem, — vaak nog in knop — te doen verwelken en verstikken. Zoo omtrent was het oordeel over den roman, dat we onlangs ergens vonden uitgesproken en ten volle onderschreven. Daarom ook noemen we de verschijning van een waarlijk goeden roman een verre van onverschillige zaak, en begroeten die immer met werkelijke blijdschap. Zoo ook

de „Lang verwachte erfenis.” Zonder aarzeling toch rekenen we dat tot de uitstekendste romantische werken. 't Is een boek dat door zijn aesthetische evenzeer als door zijn zedelijke waarde, daarop ten volle aanspraak maakt. Het gansche verhaal is wel in waarheid een greep in het volle leven: niet van zijn alle-daagsche, van zijn beuzelachtige zij, maar zóó dat de karakters zich daarin geheel, in hun volkomene consequentie kunnen ontwikkelen, zonder overdrijving of eenige onwaarschijnlijkheid zelfs. Daarbij toont de schrijfster een heldere praktische levensopvatting te bezitten. Ze doorziet de maatschappelijke toestanden, en kent de hefboomen die hen bewegen en beheerschen: de magt van rijkdom, van rang en stand, van geslepenheid en list; maar ze ziet ook het goede niet voorbij, en maakt de wereld niet tot een stapelplaats van misdaad en ellende. Scherp en helder karakteriseert ze het goede en het kwade, ook in hun standvastige gevolgen, als resultaat van een eeuwige, onveranderlijke zedewet. Zonder eenig voorbehoud bevelen we alzoo de lezing van de „Lang verwachte erfenis” aan. De stijl is prettig en los: aanschouwelijk en levendig de wijze van vertellen. Een paar Onholandsche uitdrukkingen uitgezonderd is de vertaling vloeiend en goed.

L—e.

Esther. Naar het Engelsch van de schrijfster van „Cometh up as a flower.” Deventer, A. ter Gunne.

't Is een akker met tarwe en onkruid, dien we hier voor ons hebben. Er is goeds en schoons in dit boek, maar ook veel, dat het ontsiert. 't Getuigt voor den gelukkigen aanleg der schrijfster, 't getuigt van talent, maar vertoont ook menige duistere plek. Als onpartijdig recensent hebben we op beide te wijzen. Natuurlijk beginnen we met het goede. Als zoodanig noemen we in de eerste plaats de juistheid der karakterteekening. De schrijfster bewijst dat ze met scherp blik niet slechts de uitwendige handelingen der menschen heeft waargenomen, maar dat ze ook kennis draagt van wat daar binnen omgaat. Hare karakters dragen den stempel der waarheid in zich. De lompe adeltrots van Sir Thomas is even natuurlijk geteekend als de geestelijke hoogmoed der dames Brandon, in zijne bekrompen liefdeloosheid. Esther in hare haagzucht en St. John in zijne onbeduidendheid zijn uit het leven gegrepen. Ook Robert Brandon, door zijne zelfverloochenende liefde ver boven het gewone peil der menschen verheven, heeft echter niets onmogelijks of onnatuurlijks aan zich. 't Is een reine, onzelfzuchtige ziel. Jammer echter, dat een zoo edel beeld geen waardiger omlijsting ten deel kon vallen, 't zou er te aantrekkelijker om geweest zijn. Onbeholpenheid en gebrek aan ontwikkeling wekken geen sympathie, en de „Saaije lummel” benadeelt den edelen, goeden mensch. Toch zijn beiden vereenigbaar, en we maken daarvan dan ook geen verwijt aan de karakterkennis der schrijfster, we bejammeren het slechts, dat het zedelijk schoone, waarvan Brandon in dit boek de éénige vertegenwoordiger is, door zijn persoonlijkheid zoozeer wordt verduisterd. Tot de gaven der schrijfster rekenen we ook die om onderhoudend te kunnen vertellen. De dialoog is los, de beschrijving van toestanden en plaatsen frisch en vrij van gerektheid. 't Kan echter zijn dat de vrees voor die, niet ongewone, fout harer landgenooten wel oorzaak is dat ze nu en dan tot een ander uiterste vervalt, althans, we hadden hier en daar wel wat meer duidelijkheid gewenscht. Er spreekt daar iets uit als overhaasting of achteloosheid. Of die ook oorzaak zijn dat een menigte frases en gezegden aan wat verwards, anderen aan onbeduidendheid en platheid lij-

den? Welligt. Mogelijk ook dat het de verzoeking was om geestig te zijn. Het jagtmaken daarop heeft toch meestal juist het tegengestelde resultaat ten gevolge. Op tal van zoodanige mislukte geestigheden zouden we kunnen wijzen. Maar ook zonder dat zullen ze den lezer wel in het oog springen. We durven over de daarvoor vereischte ruimte niet beschikken. Eigenlijke strekking is er in het verhaal zelf niet. Met de beschouwingen der schrijfster echter, zoo als ze die nu en dan, tusschen de bladen uitkijkt, haren lezers meedeelt, kunnen we ons meestal niet vereenigen. Er is iets vreeselijk sombers en neêdrukkends in haar spreken over dood, graf en sterfelijkheid. Iets moedeloos, dat gewis tot geen gezonde praktische levensopvatting leidt. Ook is er nog behalve het onpoëtische in dat gedurig wijzen op wormen, verrotting en dergelijken, iets zeer inconsequents in hare doods- en grafsbespiegelingen, met de Christelijke stemming zoo als ze die op andere plaatsen uitspreekt. Op helderheid van gedachte valt daarbij al evenmin te roemen, althans de frase waar een stervende over haar dood of graf spreekt, als „een kerker, waarheen al onze paden, rechte en kromme leiden,” Dl. II bl. 253 zal wel niet van onduidelijkheid zijn vrij te pleiten, evenmin als de frase deel II bl. 12 onder en 10 boven aan. Na al onze op- en aanmerkingen behoeven we nauwelijks te zeggen, dat we „Esther” niet tot de voortreffelijkste romans rekenen. Van diens ware roeping: vorming van den smaak en schoonheidszin, veredeling van het ideaal der zedelijkheid, is maar luttel te bespeuren. Voor wie van den roman niets verder eischt dan een aangenaam tijdverdrijf voor eenige uren, zal het gewis een welkom boek zijn. De loop van het verhaal houdt de aandacht ten einde toe gespannen, de natuurlijke karakters houden de belangstelling gaande. De vertaling is in den regel vloeiend. Onvoorwaardelijken lof kunnen wij haar echter niet geven, volzinnen als dl. I bl. 11 en elders beletten ons dat.

MENGELWERK.

DE KEIZERLIJKE PALEIZEN TE ROME

DOOR

E. J. KIEHL.

Wanneer men te Rome het *Forum* verlaat, en zuidoostwaarts gaat als of men naar het Colosseum wil, dan heeft men den Palatijschen heuvel regts, en ontmoet al spoedig, halfweg tusschen het Forum en den triumphboog van keizer Titus, den hoofdingang tot den heuvel en de gewigtige opgravingen aldaar. *Palatium* heette de berg, en toen de keizerwoningen hem zoo goed als geheel hadden ingenomen, ging die naam *palatium*, paleis, over op de woningen van de romeinsche en later van alle heerschers.

Eene der grootte italiaansche en romeinsche families, de Farnèse, waartoe o. a. paus Paul III behoort en de vorsten van Parma, bv. die Alessandro, zoon der landvoogdes Margaretha, die even als zijne moeder eene zoo groote plaats in onzen onafhankelijkheidsoorlog inneemt, de Farnèse waren eigenaars der NW.helft van de hoogte, en hun lustoord aldaar was bekend onder den naam Tuinen van Farnèse, *orti Farnesiani*. Na het uitsterven van dat geslacht volgden als hunne erfgenamen de Bourbons, Napelsche tak. Van den verdreven laatsten koning van Napels, Frans II, kocht Napoleon III omstreeks 1860 de bezittingen op den Palatijn. De helling rondom twee zijden der tuinen van Farnèse en een groot deel der andere helft van den berg behoorden aan de pausselijke regering en zijn sedert 1870 aan de italiaansche overgegaan. Dat alles is thans onder het bestuur geplaatst van den kundigen architect en oudheidkenner P. Rosa; slechts één deel, achterevolgens onder de namen *villa Spada* en *villa Mills* bekend, naar de eigenaars, was laatstelijk en nog in 1871 een klooster der visitandiner-nonnen der orde van den H. Frans van Sales, die daarvandaan ook wel eens salesierinnen genoemd worden; dat gedeelte is dus voor nasporingen

nog ontoegankelijk. Rosa's voornaamste ontdekkingen vallen in den tijd dat hij nog, onder keizer Napoleon, alleen met het bestuur der tuinen Farnèse belast was, maar hij gaat nog altijd voort, met de zeer groote behoedzaamheid trouwens die hier een noodzakelijk vereischte is en hem tot nog toe zoo goed gediend heeft.

Hetgeen Rosa daar gevonden heeft, zijn in de eerste plaats overblijfsels der keizerlijke paleizen, gelijk van zelf spreekt. Maar er zijn nog andere en zeer belangrijke monumenten. Men zal er welligt dáárdoor het beste overzicht van verkrijgen, dat wij, ons zoo goed als geheel tot de tuinen der Farnèse en de vlak daaronder gelegen helling bepalende, het navolgend onderscheid in drieën maken: overblijfselen van Rome's alleroudsten tijd, zeer kort na de stichting, behoorende tot de eerste helft van den koningstijd en die daden welke men aan den fabelachtigen Romulus toeschrijft, overblijfselen uit den tijd der republiek, en eindelijk de paleizen uit den keizertijd. Geheel in het algemeen sprekende worden de ruïnes duidelijker te herkennen naar mate zij later van oorspong zijn. Dit gaat wel in zeer vele gevallen niet op maar is toch van voldoende gewigt om de drie groepen juist andersom te behandelen als naar tijdorde: eerst die van den keizertijd, dan de republikeinsche monumenten, eindelijk de overblijfselen uit den tijd kort na de stichting van het oudste Rome, hetwelk nog niets anders omvatte dan alleen den Palatijnschen heuvel.

I.

Halfweg den Titusboog en het Z.einde van het Forum, zeiden we, is de hoofdingang, en dáár alleen wordt het publiek toegelaten. Het is de oude, schoone opgang tot de tuinen: gemakkelijke, gedecoreerde trappen, vallende wateren, kunstmatige grotten, terrassenaanleg begeleiden u naar boven, in hoofdrioting naar het *casino* of woning van den directeur, den *signor commendatore*, den heer Rosa. Naar de eerste ruïnes evenwel gaat men links af, vóór en aanmerkelijk lager dan het *casino*, en daar, langs het een of ander pad, door tuinen, langs stukken bouwval, over open terreinen zelfs bereikt men allengs eene zeer groote open ruimte, nauwelijks afgebroken door twee ruïnes waarover later zal worden gesproken. Wat men nu, zich eenigszins regts wendende, achter en regts van zich heeft is geheel of althans voorloopig onverschillig. Vlak voor ons, Z.waarts, ligt hetgeen waarop het aankomt, en om het te bereiken doen wij het best ons geheel links te houden, vlak langs den afscheidingsmuur tusschen de tuinen der Farnèse en de publieke *straat*, want men noemt het eene straat, via *San Bonaventura*: 't is een zandweg die doodloopt. Hij verlaat den grooten weg vlak voor den Titusboog, en loopt tot omstreeks de helft van den heuvel, iets verder dan tot aan de kerk waarnaar hij heet. Zijn eerste gedeelte loopt vlak langs den buitenkant van den afsluitmuur. Aan den binnenkant verschilt het terrein een weinig in

hoogte en in helling, maar ook daar loopt thans een straatweg vlak langs den muur, hij is echter vele eeuwen oud. 't Is een romeinsch plaveisel dat Rosa heeft opengelegd: groote onregelmatige veelhoeken, *polygonen*, zijn aaneensluitend naast elkaar geplaatst. Men spreekt er gewoonlijk van bij gelegenheid van den grooten *Appischen* straatweg, de eerste en voornaamste romeinsche heerbaan, die aanvankelijk door Appius Claudius van Rome tot Capua werd getrokken, en later op veel prachtiger en steviger wijze tot Tarente en eindelijk tot Brindisi aan de Adriatische zee werd verlengd, maar alle romeinsche wegen zijn op dezelfde wijze bestraat. Nog heden ten dage zijn de vele straten van Pompeii, de oude wegen die men bij Cumae, boven Frascati, op het Romeinsche Forum zelf in grooten getale vindt, op dezelfde manier geplaveid: de *Appia* wordt nog bereden. Zij heeft echter veel gewonnen sedert men grind boven op het plaveisel gebragt heeft, want eer dat geschied was stootte zij geducht, omdat de polygonen afgesleten en bolrond geworden zijn: datzelfde is 't geval met deze oude palatijnsche straat. Wil men zien wat een romeinsche straatweg inderdaad was dan moet men den Albanerberg op, naar het klooster dat thans den Jupitertempel vervangt: daar vindt men de groote steenen, wel is waar niet in hunne oorspronkelijke frischheid, maar toch plat, effen, en zonder gaten noch oneffenheden er tusschen in.

De oude weg verheft zich volgens eene zachte helling, eenen *clivus* of oprid, en de reden hiervan ligt voor de hand. Voor ons en in 't oog vallend zoodra men de straks aangewezen ruimte bereikt, en een zeer groot deel harer breedte beslaande, verheft zich 3 tot 4 el hoog eene ontzaggelijke *plateforme*, welker front regtlijnig is behalve in zoo ver drie groote tribunes voorspringen: van daar naar alle waarschijnlijkheid sprak de keizer het volk toe. Nu voert de genoemde antieke straat naar het ééne uiteinde van die *plateforme*, dat aan onze linkerhand. Het front der *plateforme* bestond uit eenen zuilengang, vóór de zalen; twee of drie stukken van kolommenschachten zijn daar teruggevonden en, bijna op hunne oorspronkelijke plaats, weder overeind gesteld.

De *colonnade* besloeg de geheele breedte van het terras of *plateforme* maar is zelve betrekkelijk smal, of, van beneden gezien, ondiep; achter haar volgen eene hoofdzaal in 't midden en twee zalen ter zijde, alle drie bijzonder groot. Het zal blijken dat dit geheele gebouw de gewone *type* van een groot romeinsch huis vrij naauwkeurig teruggeeft: de groote zaal nu komt overeen met hetgeen in dien *type atrium* genoemd wordt. Rosa heeft het *tablinum* genoemd en meent dit te kunnen bewijzen uit Vitruvius, den bekenden schrijver *over de Bouwkunst*. Bij al zulke punten van bouwkunde, ook waar reden tot twijfel bestaat, zal ik in deze beschrijving Rosa's termen aannemen; behalve zijne onbetwistbaar groote verdiensten beveelt zich dit ook dáárdoor aan dat men ze aldus terstond kan terugvinden op den plattegrond of kaart die hij heeft uitgegeven. Deze beschrijving tracht

het terrein ook zonder die kaart duidelijk voor te stellen maar blijft haar toch voortdurend en streng op zijde, zoodat degeren die haar mogten bezitten er bij zullen winnen haar te vergelijken. (*)

Om ons nu de inrigting van dit paleis goed te kunnen voorstellen, kan het zijn voordeel hebben zich dat regelmatige, typische woonhuis te herinneren wat in hoofdzaak aan Grieken en Romeinen gemeenschappelijk was en ons nog heden ten dage in de grootste woningen van Pompeii, de huizen »van Pansa,” »van Sallustius,” »van den treurspeldichter,” ten deele ook in het huis »van Livia” op den Palatijn zelven, aanschouwelijk voor oogen staat. Het oudste grieksche huis ontstond uit eenen hof of binnenplaats, *aule*, die sedert zekeren zeer ouden tijd bij voorkeur in 't vierkant werd aangelegd en aanvankelijk niet overdekt was. Het was eenvoudig eene omheinde schuilplaats voor het vee, dat er niet eens geheele veiligheid in vond; in de homerische gedichten vindt men telkens vergelijkingen met leeuwen, die over den omheiningsmuur naar binnen zijn gesprongen en zich daar aan het vee te goed doen. Eumaios, de trouwgebleven herder van Odysseus (de Franschen zeggen *Ulysse*), weet zeer goed dat op zijn eilandje Ithaka geene wilde dieren voorkomen; die heeft dus geene *aule* noodig, maar gaat 's avonds eenvoudig aan dien kant eener rots slapen waar hij tegen den wind beschut is. Later wordt, langs den omgevingsmuur en van binnen, eene geheele reeks kamertjes, vooral slaapkamertjes, aangebragt. In den tijd dat de *Odysséa* gedicht is zijn althans de woningen der grooten reeds veel meer ontwikkeld: de type is verdubbeld, en dat is de grondtoon gebleven, zoo bij Romeinen als Grieken. Achter de zoo even beschreven zaal is nog eene gevoegd die behalve in bijzonderheden met de eerste overeenstemt. De eerste ligt, zoo al niet aan de straat zelve, dan toch tusschen de straat en de tweede: dat eerste gedeelte bewoont de grieksche huisheer. Daar ontvangt hij, daar houdt hij zijnen middag- of eigenlijk avondmaaltijd met zijne vrienden, want zóó gaat het: de Athenner — van anderen weten we weinig — gebruikte zijn diner tegen zonsondergang en gewoonlijk met zijne vrienden; men noodigde of werd genoodigd, al naar 't uitkwam, een uur of enkele uren voor den maaltijd, op het marktplein waar alle burgers dagelijks zamen waren; degeen bij wien het dien dag was kocht nog even 't een en ander in tot ontvangst zijner gasten, en dan bleef men den avond bijeen. De vrouw van den gastheer verscheen niet. Zij en de dienstboden huisden in de tweede helft der woning; al weder een zoom van kleine kamers rondom eene geheel of grootendeels opene binnen-

(*) *Plan des fouilles du Palais des Césars*, photographisch vermenigvuldigd. Uitgegeven door Merle (thans gebroeders Bocca), Corso 216 en 217 te Rome; 4 franc, op linnen 5 franc. De laatste (vermeerderde) uitgaaf is van Februarij 1870. Men vindt haar ook vrij naauwkeurig teruggegeven, maar naar de vroegere uitgaaf van Nov. 1868, tusschen bladz. 234 en 235 van *Rom u. Mittel-Italien*, 2er Band, *Rom*, in Meyers *Reisebücher* (collectie Berlepsch), van Csell-Fels, Hildburghausen 1871. Het onderscheid is niet groot en betreft vooral het dusgenoemde „huis van Livia” of van „Tiberius den vader” z. hierachter bl. 654.

plaats, maar waar geen vreemde kwam en waar dus het noodige tot ontvangst van bezoeken vervangen was voor 't geen voor huisselijk werk vereischt wordt. Van daar ook de benamingen *mannenwoning*, *vrouwenwoning*, en zoo ook voor de enkele vertrekken; *mannenkamer*, *vrouwenkamer*, *meisjeskamer*. De term vrouwenkamer, *gynaikôn*, wordt door de Franschen in den verwanten vorm *gynécée* dikwijls van een oosterschen harem gebruikt, en misschien nog meer bekend is de term *Párthenon*, letterlijk meisjeskamer: de meest vermaarde tempel der classieke oudheid was niet anders dan de woning van Pallas Athenaiè, of zoo men wil, van Athéne Párthenos, en beide termen beteekenen eenvoudig het Atheensche meisje; de wijze strijdbare godin die men thans veelal met den Latijnschen naam Minerva aanwijst was in menig opzigt slechts het als godheid gedachte ideaal eener jonge Atheensche.

Een dergelijken oorsprong heeft het Romeinsche huis. Maar misschien is het klimaat der Apennijnen doorgaande ruwer dan dat der grieksche valleijen, en zeker was de oude Romein van een geheel anderen aard dan de Hellenen: deze genieten het schoone der natuur; de oudste Italianen ontzagen het gevaarlijke dat in haar ligt. Bij den griekschen hof moet men zich een gebouw voorstellen dat ruim en naar boven open is: het vee werd er in opgenomen; maar bij de Romeinen heerscht de akkerbouw zoo goed als uitsluitend, en wij krijgen met kleinere, somberder woningen te doen. Hier wordt vooral gelet op den huisselijken haard en hetgeen hij afgeeft; de rook moet de opening zoeken eer hij buiten het vertrek geraakt, rook en roet bedekken de wanden, het vertrek wordt geheel zwart, *ater*, en ontvangt van daar zijnen naam *atrium*. Die opening heeft, zeer dikwijls, eenen paal aan elk der vier hoeken: die palen steunen het dak dat, van den wand af, binnenwaarts helt en het vierkant, *compluvium*, tusschen de palen of kolommen open laat; daaronder is een bekken, *impluvium*, waarin het regenwater nederkomt, en regtstreeks en voor zoover het afvloeit van het hellende dak. Zóó was 't oorspronkelijk, maar allengs en bij de aanzienlijken breidt die woning zich uit even als in Griekenland, en op dezelfde wijze; ook hier vormt zich een zoom van zeer kleine vertrekken rondom het *atrium* (of *cavaedium* zoo als anderen het noemen), dit ontwikkelt zich en wordt eene tusschensoort, half zaal en half binnenplein, de plaats waar men ontvangt, de zaal waar de aanzienlijke Romein de publieke zaken behandelt. 't Zij dáár, 't zij vlak er bij hing de stamboom, de reeks der voorouders die eeraambten hadden bekleed, ieder van hen vertegenwoordigd door een levensgroot wassen masker dat inderdaad, bij de begrafenisplegtigheid van ieder manslid der familie, door figuranten werd voorgedaan, alsof de langgestorven voorzaat zelf de uitvaart van zijn nakomeling bijwoonde. Dáár gaf de romeinsche groote gehoor aan zijne cliënten en aanhangers: des morgens vroeg had er de *begroeting* plaats, van

dáár geleidden hem zijne volgelingen naar het Forum of die andere plaatsen waar de publieke zaak behandeld werd; dáárheen werd hij, na afloop der bezigheden, teruggeleid. Dat gebeurde bv. met Marcus Drusus den jongere, die hoewel zelf een der aanzienlijkste oligarchen zich met alle kracht de belangen van den minderen man en van Rome's »italische bondgenooten," juister onderdanen, had aangetrokken; te midden der menigte in zijn *atrium*, voor het beeld van zijnen vader, stortte hij plotseling door eenen dolksteek neder; het gedrang en de avondschemering gaven den moordenaar gelegenheid te ontkomen, en hij is onbekend gebleven.

Het romeinsche *atrium*, evenals de grieksche »mannenwoning," heeft een tweede stuk achter zich en dat is als ware 't de herhaling er van. Maar de tegenstelling hier is niet de grieksche: de woning van den man en die van de vrouw des huizes; te Rome heeft men, om zoo te zeggen, het publieke en het particuliere deel van het huis te onderscheiden. In dit laatste deel is de zaal of binnenplein, *peristylion*, grooter en minder overdekt; het open middenstuk vormt dikwijls een waren tuin; de vertrekken er om heen laten ruimte voor grootere vertrekken, voor het *tablinum* bv., al weten wij niet juist waartoe dat diende en waar het meestal geplaatst was, voor het *triclinium* of eetzaal, voor nog andere vertrekken, bv. voor de keuken, want in beschaafde tijden heeft de aanzienlijke Romein voorzeker reeds vroeg de keuken naar eene afzonderlijke, achter gelegen ruimte verlegd. Oorspronkelijk was dat anders geweest. De huisselijke haard, thans niet veel meer dan eene spreekwijze, was toen eene werkelijkheid: hij was het middelpunt van het huis, beschermd door de vuurgodin Vesta en de *Lares*, de huisgoden, hij stond in het *atrium* zelf zoolang dat nog het eenige vertrek der landbouwerswoning was, misschien nog veel langer. Maar wij hebben thans in 't algemeen de verdeeling van het romeinsche huis behandeld: in het begin van den keizertijd, het tijdvak waarover wij het best ingelicht zijn, bestond de woning der aanzienlijken vooreerst uit het vierkante *atrium*, eer zaal dan binnenplein, omgeven door eene reeks kleinere vertrekken, en daarachter, eveneens door kleine vertrekken omgeven, het *peristylion*, eer binnenplein dan zaal, soms zelfs als tuin aangelegd. Het geheel heeft dikwijls den vorm van eenen regthoek of dusgenoemd »langwerpig vierkant;" dat is zelfs de regelmatige vorm er van; het kan een geheel blok vormen. Soms, bv. als zulk een blok onregelmatig en het hoofdgebouw regelmatig is, schieten hier en daar hoekjes over die zeker vaak aan den eigenaar van het hoofdgebouw behoorden en als winkeltjes, wijnhuizen enz. verhuurd werden.

Ons keizerlijk paleis heeft zulk een regelmatigen vorm: het beslaat minstens eenen geheelen regthoek. Achter de ondiepe colonnade vertoont zich terstond de groote middenzaal, en neemt de helft van het front in; de beide nog altijd zeer groote zijzalen zijn aanmerkelijk

ondieper en beslaan elke slechts één vierde van het front. In de groote »troonzaal” of *tablinum*, gelijk Rosa haar noemt, en trouwens op menig ander punt in onderscheidene dezer zalen, heeft hij zeer aardig partij getrokken van de kleinigheden die er gevonden zijn en ze op allerlei wijzen tevens vertoond en tot decoratie der ruïne gebruikt. Hetgeen van eenige beteekenis was is naar het kleine Palatijnsche museum overgebracht, maar de stukjes marmeren bekleedsel zijn op de van binnen baksteen muren gelaten of er weder op gebragt, de enkele stukken schachten van kolommen zoo na mogelijk op hunne oude plaats opgerigt, de splinters, zou men haast zeggen, van standbeelden, arabesken enz. zijn op stijlen, voetstukken, stukken muur en dergelijke vastgemetseld. Telkens ontmoet men groote borden op ijzeren staken, met de benamingen en meestal de bewijsplaatsen er voor die uit oude schrijvers zijn opgezocht. Zoo vindt men dadelijk bij den ingang twee borden: op het eene staat »zetel van het Romeinsche rijk,” ontleend aan de plaatsbeschrijving van Rome, naar eene slechte bewerking er van welke op naam van den verdichten Publius Victor staat; op de andere leest men *Aedes Publicae*, openbaar hôtel of paleis, getrokken uit den *Panegyricus* of lofreden van den jongeren Plinius, keizer Trajaans tijdgenoot. Aan de keerzijde leest men op het eerste »keizerlijk paleis,” op het andere »paleis of woning van het hof,” twee uitdrukkingen uit de levensbeschrijving van den krankzinnigen knaap Elágabal (*Heliogabalus*), ook al een keizer in zijnen tijd: als schrijver noemt men *Lampridius*. (*) Aan het einde van deze zaal vindt men de waarschijnlijk laatste vermelding van dit paleis in tijdorde. De *kroniek van Cassino* verhaalt, op het jaar 629 n. Chr., dat: »Heraclius door den senaat in de troonzaal van het paleis tot keizer erkend werd, dat men hem met het diadeem versierde en tot alleenheerscher verklaarde.”

In de zaal ter onzer linkerzijde ziet men den naam *Lararium*. Daar is een marmeren altaar geplaatst dat inderdaad aan de keizerlijke *Laren* of huisgoden gewijd is. Gewoonlijk nam men er twee aan, maar over den dienst van deze huisgeesten en den aard zelve van die persoonsverbeelding is weinig bekend. Omtrent keizer Augustus weet men bepaald dat hij een *lararium* gehad heeft, maar onder dien naam stelt men zich het natuurlijkst een betrekkelijk klein, zooveel mogelijk van het publiek afgezonderd, dus ook wel dieper in het huis gelegen vertrek voor; hier zou het eene bijzonder groote, vlak vooraan gelegen, zeker telkens voor een groot en aanzienlijk publiek geopende zaal wezen. Ondanks Rosa's aanwijzing is hier, meenen wij, ernstige grond tot twijfel.

Des te gereeder zal men erkennen dat de overeenkomstige zaal,

(*) „P. Victor”, zoo als men hem dan noemt, 10^e regio of wijk, *Plin. Panegy.*, hoofdst. 47, *Lamprid. Heliogab.*, hoofdst. 3 en 8. In hoofdst. 3 lezen de uitgaven *aedes imperatoriae*, en dat is hierboven vertaald, op het bord staat *sedes*, zetel, hetgeen den zin niet verandert. Hoofdst. 8 heeft de auteur geschreven *in aedibus aulicis*, in de hofwoning.

regts wanneer men regt naar het paleis toegaat, inderdaad een *tribunal* geweest is, eene gerechtszaal. Zij wordt gesloten door een halfkring, en vóór dat halffrond staat nog een overblijfsel der witmarmeren balie. Die balie is *à jour* bewerkt, op de gewone romeinsche wijze: regtop staande, waterpasse en hoekpunts-lijnen vormen een samenstel van regtopstaande en schuinsche elkander kruissende regthoeken; die lijnen bestaan uit dunne vierkante.... latten, zou men zeggen als 't hout was. Wanneer men, op het papier, geschreven regels met dwarslijnen doorschrapt, dan krijgt men van zelf een dergelijk figuur, en het engelsche woord *to cancel*, doorhalen, buiten werking stellen, komt langs dezen weg van het latijnsche *cancelli*, balie, welke den beschreven vorm had. Van daar zeggen wij ook nog balie en de Franschen *barreau*, in overdrágtelijken zin, en met de beteekenis de advocaten; de engelsche term *bárrister*, pleitend advocaat, heeft denzelfden oorsprong. Aan den anderen kant heet ook thans nog een hek in het Italiaansch *cancello*, en verscheidene volken hebben den naam *cancelarius*, kanselier, aangenomen, en daarmede oorspronkelijk een hoog regterlijk ambtenaar aangewezen.

Dat halffrond vormt de achterzijde der zaal; regts en links is nog vrij wat van eene colonnade overgebleven. Aan weërszijden hebben vijf kolommen gestaan; de voetstukken zijn er nog bijna allen, met verscheidene andere stukken. Deze omstandigheid doet niets toe noch af aan de zekerheid dat de zaal eene gerechtszaal is. Nu zou het wel interessant wezen, en Rosa wijst er op, indien dit juist de Jupitersbasílica ware, de *Basilica Jovis*, waarvan in de *Handelingen der H. martelaren Sylvester en Laurentius* wordt melding gemaakt.

Uit de groote zaal steeds vooruitgaande komen wij onmiddellijk in eene nog veel breeder en dieper zaal of plein. Deze werd reeds in 1720, ten deele althans, opengelegd; 't is het midden van het geheele gebouw, het *peristylon*. Eene colonnade, vrij nabij den omtrek der muren, omgaf het in zijn geheel: de verbazende afmetingen der zaal en de zachtheid van het italiaansche klimaat waarborgen ons dat die ruimte van boven geheel of grootendeels open moet geweest zijn, tusschen de colonnades wel te verstaan. Deze, welke aan zulke ruimten haren naam *peristylon*, door zuilen omgeven, verschaft hebben, dienen immers in vele gevallen en hoogstwaarschijnlijk ook hier om koele, overdekte gaanderijen vlak bij den open tuin of binnenplein te kunnen hebben. Regts, tusschen het peristyl en den buitenmuur, loopt langs de geheele lengte van het peristyl eene *suite* van drie zalen, de middelste vierkant, de eerste en derde langwerpig maar eigenaardig verdeeld door muren in den vorm van cirkelbogen; die vertrekken zijn op zich zelve vrij groot, maar schijnen onbeduidend naast de behandelde overgroote ruimte. Links was het zeker op dezelfde wijze ingedeeld, maar dáárvan kan men zich thans niet overtuigen. Zoo lang wij nog in het *lararium* waren en iets verder, was de buitenkant van

het paleis juist de afscheiding der tuinen Farnèse, slechts de ZW.lijke strook der buitencolonnade ontbreekt. Maar nauwelijks treedt men het peristylon binnen, of de hooge grond van het klooster springt regthoekig voor en bedekt omtrent een derde der hoofdzaal. Men kan zich, opziende tegen die massa, een denkbeeld vormen van hetgeen heeft moeten weggeruimd worden eer men het keizerlijk paleis bereikte, en met welke behoedzaamheid men daartoe heeft moeten te werk gaan.

Nog altijd voortgaande, zien wij dat de achtergrond van het peristylon niet door eenen muur maar slechts door eene tweede rij kolommen gesloten is, althans voor zoover het midden en eene derde zaal betreft, het *triclinium* of eetzaal, die iets kleiner is dan het dusgenoemde *tablinum* en dus in breedte (ook deze zaal is vierkant) niet veel meer dan de helft van die van het peristylon inneemt. Haren achtergrond vormt eene soort van nis: de muur wijkt in den vorm van een zeer zachten cirkelboog, en de vloer van dit stukje is nog op de plaats zelve behouden; het zijn kostbare marmers in verschillende ronde en regtlijnige vormen. Regts, en waarschijnlijk ook links, onder den tegenwoordigen kloostertuin, zag die eetzaal op eene plaats uit, die bij de Romeinen *nymphaeum* heette. Men ziet nog de ruïne of den kern van eene ovale fontein te midden van een marmeren kanaaltje, stukken van de looden waterpijpen zijn daar insgelijks gevonden. Standbeelden, en waarschijnlijk bloemen en zitplaatsen, hebben er om heen gestaan; in de wanden zijn nissen, zeker ook voor standbeelden. Hier is een Amor-standbeeld gevonden, van menschelijke grootte, zeer goed gemaakt maar ongelukkig zeer geschonden; het hoofd en een aanmerkelijk deel van het ligchaam ontbreekt. Het origineel is, met de weinige andere vondsten die op zich zelf kunstwaarde hebben, naar Parijs opgezonden; een afgietsel in pleister staat in het kleine museum dezer opgravingen en beloont de bezigtiging ten volle.

Achter de groote eetzaal met het overgebleven *nymphaeum* schijnt het paleis geeindigd te zijn. Stellig is dat niet; er is nog eene kleine ruimte achter het *triclinium* welke er stellig nog toe behoort, en een grooter schuinsch vak tusschen het *nymphaeum* en den tempel van Jupiter, den overwinnaar, waarover wij later zullen spreken, maar de regthoek is vol, de bepaalde afscheidingsmuur die tot hiertoe het gebouw omgaf sluit hier. Wij hebben tot nog toe, en in de volgorde die ik herhaal, het *tablinum*, *peristylon*, *triclinium* met ondergeschikte ruimten regts en links gevonden; dat alles vormde een gesloten geheel, maar de nog overige vertrekken zijn daarbuiten.

De eerste ruimte is misschien niet eens een vertrek; 't is eene open plaats tusschen het *triclinium* en de eerstvolgende zaal. Vóór de eerstvolgende zaal staat een *pórticus*, eene colonnade, die grootendeels bewaard is gebleven; de zaal zelve met degene die er op volgt maakt eer den indruk van een nevengebouw dan van een laatste deel van

't paleis zelf. Die eerste zaai wordt aangewezen door den naam *Bibliotheca*, maar Rosa zelf geeft dien naam niet voor stellig, en bovenal denkt hij er niet aan hier de beroemde palatijnsche bibliotheek van Asinius Pollio te willen plaatsen; die was, zegt hij, veel ouder dan deze zaal. Een weinig meer grond bestaat er om de volgende zaal *Academia* te noemen, d.i. leeszaal, zaal voor voordragten, *declamationes*, *recitationes*, zoo als de Romeinen zeiden; beide zalen zijn al weder regthoeken, de eerste smaller dan de tweede, en die aan het gesloten einde, aan onze linkerhand, eenen afgeronden wand hebben, maar in 't midden van dien achterwand der *Academia* is nog eene vierkant inspringende ruimte in den muur; een spreekgestoelte zou er kunnen staan, al schijnt die plaats niet zeer geschikt; men ziet nog overblijfsels van nissen, van zetels langs de wanden enz. Men merke op dat deze beide zalen hare openingen en hare grootste lengte niet naar dien kant hebben van waar wij komen, NO.waarts, in de lengte van het paleis, maar dwars, naar onze regterhand en het NW. De zijwand der *Academia* loopt dan ook evenwijdig met het achterfront van het paleis en steunt bijna naauwkeurig op den rand van den heuvel, die hier vrij steil is; nu en dan wordt het uitzigt door 't geboomte versperd maar overigens is het zeer mooi; de vallei van den grooten circus vlak onder ons, zich verlengende tot aan den Tiber; over die vallei, links, de Aventijn, regts *Trastevere*, de overkant van den Tiber, verder de hoogten van den Janiculus, en een deel der streek aan zijnen voet. We hebben, hier, de geheele linkerzijde der tuinen Farnèse doorloopen zonder van hunne afsluiting af te wijken; de hoek waar we thans zijn is de zuidelijke, want deze tuinen vormen op zeer weinig na een vierkant welks hoeken de vier hemelstreken aanwijzen. In den zuidelijken hoek van het grootere vierkant past het paleis met zijne verlenging, zelf een regthoek of zoo men wil een zeer langwerpig vierkant. Iets dergelijks heeft nu plaats aan den tegenovergestelden of noorderhoek. Ook dáár is een, trouwens minder uitgerekte, regthoek die in den hoek van het grootere vierkant sluit, en die twee aldus bezette hoeken te zamen vormen de groote helft der *orti Farnesiani*. Tusschen beide blijft dan eene onregelmatige ruimte, nog al groot aan den oosten en den westerhoek, betrekkelijk smal in het midden der tuinen tusschen de voorste helft van het pas beschreven »openbaar» paleis en de tweede helft van datgene waartoe wij thans overgaan.

Dit tweede paleis heeft echter veel minder belang, en het is op verre na niet zoo duidelijk waartoe het diende. Van het beschreven punt uit tot hetwelk wij gevorderd zijn bevinden wij ons het naast bij het ZW.lijk of achterfront van dit tweede paleis en beginnen dus van dáár af aan het te bezoeken. Aan dat front vinden we eene reeks loges of kamers, in de rigting NW. tot ZO., de rigting der fronten van beide paleizen. Die reeks beslaat niet het geheele front, maar verandert naar 't ZO. in eenen gang; deze bereikt den Z.hoek,

slaat haaks om en begrenst, binnen den omgevingsmuur, de geheele diepte of ZO.lijke zijde van dit paleis tot aan de antieke straat die wij straks zullen bespreken. Niet ver voorbij den genoemden Z.hoek ontmoet hem, eveneens haaks en van het eerste paleis vlak achter het *tablinum* komende, een tweede, onderaardsche gang, *cryptopórticus* of verborgen gang. Aan den anderen kant, daar waar het *corps* van het tweede paleis was, ziet men eenige openingen in den muur van den gang, maar hier zijn de nasporingen niet voortgezet; een groote trap brengt ons weder vèr omhoog naar den top van den Palatijn, naar tuinen, naar heerlijke uitzigten op het verwijderde Vaticaan, de heden-daagsche stad, het vlak nabij tegenoverliggend Capitool, de vallei van het Velábrum aan onzen voet, maar niet naar oudheden.

Geheel anders is 't als men den gang heeft doorlopen. In het »openbare» paleis, dat van straks, waren de ruimten vrij gemakkelijk te herkennen en zelfs hare bepaalde bestemming liet zich in menig opzigt bepalen, maar de muren zijn bijna overal boven de hoogte van zes tot tien voet vernield geworden. Hier daarentegen, trouwens door den hellenden vorm van den heuvel begunstigd, vindt men vier geheele verdiepingen, en van de drie onderste zijn de wanden nog zoo goed als gaaf. Dat gansche gebouw bestaat uit een zeer groot aantal vertrekken van matige grootte, en welker nadere bestemming natuurlijk niet meer gekend kan worden; zóóveel is zeker dat wij hier om zoo te spreken de huisselijke woning der keizers voor ons hebben, uit den tijd van keizer Tiberius: (*) ze bestond althans reeds onder zijnen opvolger Caligula die haar uitbreidde, zoo als wij zullen zien. In den geheimen verbindingsgang der beide paleizen, in dien anderen gang die vlak binnen den buitenzijmuur van Tiberius' paleis loopt, in zeer vele vertrekken van dit paleis en vooral in dat deel er van hetwelk denkelijk door Caligula gesticht is zijn *ámphorae* gevonden, die lange puntige wijnvaten uit pottebakkersaarde met twee opstaande ooren, waaraan zij door middel van een er door gestoken stok werden verplaatst, voorts stukken van standbeelden, van marmerbekleedsels der muren, maar vooral vrij aanzienlijke overblijfsels der mosaïken van den vloer; op enkele punten vormen zij eene teekening, maar gewoonlijk is 't niet anders dan het zamenstel der bekende steentjes, hoogstens met eenen rand.

Aan deze zijde breidt het paleis zich uit tot aan eene antieke straat, ja er over heen, en daalt de helling van den Palatijn af; dit gedeelte wordt aan Caligula toegeschreven. Men betoogt dit uit twee plaatsen van Suetonius; de eene zegt regtstreeks: »Caligula werkte een deel van

(*) Het is zeer te wenschen dat wij eerlang stilliger onderrigt worden over den tijd waarop deze onderscheidene gebouwen zijn opgerigt. Immers op vele plaatsen zijn gestempelde baksteenen gevonden, loopende „tot aan de zesde eeuw onzer jaartelling, dus tot de regering van Theódorik,” zegt Rosa (*Annales dell' Istituto Archeológico* deel 37, 1865, bl. 365), en men heeft het voornemen ze binnen kort openbaar te maken. Mits dat plan niet op de lange baan gerake!

het paleis, *Palatium*, vóóruit tot aan het Forum toe" (Caligula, hoofdst. 22). Tot zóóver staat het op de kaart, en datzelfde leest men op het terrein, alwaar zoo als wij zeiden groote borden met namen en bewijsplaatsen aangebragt en door ijzeren staken op iets meer dan manshoogte bevestigd zijn. Maar 't zou al te jammer wezen de overige stukjes van dezen mooijen keizer onvermeld te laten. Suetonius gaat aldus voort: »daarna heeft hij den" (naburigen) »tempel van Castor en Pollux als voorhuis gebruikt, en dikwijls plaatste hij zich te midden van die twee goddelijke broeders en deed zich aldus door de omstanders aanbidden." Aan den tempel van Castor en Pollux mag men denklijk de schoone ruïne van drie kolommen toeschrijven die geheel alleen en vrij staande het Forum aan de ZO.zijde eindigt; natuurlijk behoort dat overblijfsel slechts tot eene vrij late herstelling van het gebouw. Cassius Dio (boek 59, hoofdst. 28) verhaalt hetzelfde: »den Dioskurentempel op het *Forum Romanum* sloeg hij door, midden tusschen de twee standbeelden, en bragt daar eenen ingang naar het paleis aan, om, zoo als hij zeide, de Dioskuren tot portiers te hebben." En dat kwam hem ook toe. Hij was immers de gelijke van Jupiter *Capitolinus*, die op het Capitool zetelt, »met wien," zegt de andere plaats van Suetonius, hoofdst. 23, »hij dikwijls over dag een praatje maakte." Caligula, men weet het, was stapelgek: sedert de nieuwe mode in romeinsche keizers is opgekomen tracht deze en gene hem als »*fou d'esprit*" te redden, zoo als Frederik de Groote van den franschen minister zei. »Eindelijk," vervolgt Suetonius, »en na dikwijls uitgenoodigd te zijn" (door Jupiter) »om zamen met hem te komen wonen, sloeg hij eene brug over den tempel van den vergoden Augustus heen, die aldus Palatijn en Capitool verbond." Dát stuk van die brug waarop Jupiters genoodigde over het Forum heen wandelde is zeker kort na hem opgeruimd, maar het einde dat in 't paleis uitkwam ziet men nog best, op de tweede verdieping: 't is een vrij smalle, naar den kant der oude straat opene gang, waarlangs eene leuning of *balustrade* loopt, in den trant der balie die we bij het *tribunal* bespraken: thans is dat eene moderne houten leuning, maar zij vervangt eene oude.

De oude straat zou evenwijdig aan dezen gang loopen indien ze naauwkeurig regt was. Wanneer wij van de N.punt van den Palatijn terugkeeren, van daar waar Caligula's brug hem verliet, dan rijst die straat zachtjes, begrenst het oorspronkelijk front van het paleis over deszelfs geheele breedte, en verliest zich veel hooger, tegenover den hoofdingang der tuinen en nabij het *casino*. Dat is de helling of oprid van de Overwinning, *clivus Victoriae*, naar eenen tempel van die godheid; wij kennen den naam uit den ouden plattegrond der stad Rome waarvan de nietige overblijfsels in het Capitolijnsch museum berusten. Hetzelfde fragment waardoor wij hunnen tijd kennen, door deze woorden »aan onze keizers" (*Augusti*) »Sevérus en Antoninus"

(d. i. Caracalla), datzelfde fragment bevat de gemakkelijk aan te vul-
len woorden *clivus VICTORIAE*. Later heeft Caligula, naar 't schijnt,
het paleis nog over deze straat heen uitgebreid: die uitbreiding beslaat
ook nog den smallen grond tusschen het laagste punt van den oprid en
den uitersten N.hoek van den heuvel. Straat en oprid verlaten het
paleis en het bovenvlak van den berg zeer nabij dien N.hoek; hoe
het met hen afloopt zien wij straks. Voor het oogenblik kunnen we
met de opmerking volstaan dat dáár, in den keizertijd, de kortste
weg naar Forum en Capitool liep. »Keizer Galba,» zegt Tacitus,
Historiae boek I hoofdst. 27, »keizer Galba offerde voor den Apollo-
tempel» — die moet ergens voorbij, ten O. van, het »openbare» pa-
leis gestaan hebben — »de *haruspex*» (waarzegger uit de ingewanden
der offerdieren) »Umbricius voorspelde hem eenen *domesticum hostem*,
eenen vijand onder degenen die in naauwe betrekking met hem wa-
ren; dat hoorde Otho, want hij stond er vlak bij.» Nu was Otho's
zamenzwering op het punt uit te breken. Derhalve »gaat Otho door
het paleis van Tiberius naar het Velábrum, en van daar naar den
gouden mijlpaal onder den Saturnustempel,» d. i. hij komt door den
cryptopórticus of eenigen anderen gang van ons eerste paleis naar het
tweede, dan door den pas behandelden uitgang aan den voet van den
clivus Victoriae, en van daar regtstreeks naar den gouden mijlpaal;
een der kennelijkste punten op het Forum. Op welke plaats, naauw-
keurig gesproken, de zamenzweerder den berg verliet worde later be-
sproken, maar hij had een opvolger zijner waardig en die onder trou-
wens geheel tegengestelde omstandigheden op soortgelijke manier het
paleis verliet. »Vitellius,» zegt Tacitus ergens anders (*Hist.* III. 84),
»werd,» toen door de aanhangers van Vespasiaan »de stad Rome was
ingenomen, door de achterzijde van het *palatium* in zijne draagbaar naar
den Aventijn gebragt; daarna is hij naar het paleis teruggekeerd.» Die
aversa palatii pars is dat achterfront, bij de kamers of loges van
waar we onze beschrijving hebben begonnen: dan vlugtte Vitellius dien
trap naar den grooten *Circus* af waarover wij later zullen spreken;
maar keerde in zijne besluiteloosheid naar het paleis terug, alwaar hij
den overwinnaars in handen viel, die hem ter dood bragten.

II.

De republikeinsche overblijfsels nemen naast de keizerlijke slechts
eene bescheiden plaats in: ze beheerschen den berg niet zoo als gene,
maar toch behooren hun twee ondergeschikte maar nog altijd belang-
rijke deelen van den Palatijn. Men kan hen, niet naar die plaatsen
maar volgens geheel andere kenmerken, in twee klassen verdeelen: de
eerste, twee ruïnes, zou men de historische kunnen noemen. Beide
behooren tot de Samnitische oorlogen, ja tot twee elkaar opvolgende
jaren, 295 en 294 v. Chr. De eerste behoort geheel tot dat tijdvak;

de andere is de beroemde tempel van Jupiter Stator, maar wij zullen spoedig zien dat we hier niet een gebouw voor ons hebben dat Romulus, zoo als verhaald wordt, zou hebben opgericht, maar eene stichting van den consul Marcus Régulus — en dat is ook al niet die bekende Regulus wien men een zoo grooten en zoo ongegronden roem heeft toegedicht. Régulus, koningje, is een toenaam van het plebejische stamhuis der Attiliers.

Men kan den Statortempel van het NO. en den *clivus Victoriae* naderen, waar juist onze beschrijving heeft stilgestaan. Maar 't is beter, om den wille van gezelschap dat we zullen vinden, weder in de nabijheid, buiten de tuinen Farnèse, van voren af aan te beginnen even als straks. De »slag bij den Palatijn” dien Mommsen met een glimlach noemt, Romulus en Livius, Tarquinius de Oude en der koningin-weduwe Tanaquil redevoering tot den volke om van Servius Tullius den opvolger van dien Tarquinius te maken, al die »mooije praatjes” krijgen we op hun tijd, thans hebben we 't over Ovidius. Die is verbannen en heeft een boek gemaakt, de *Tristia*, klagten, en dat boek moet nu in Rome gelezen worden: »Ge gaat naar Rome zonder mij, mijn boekje,” zegt hij, »naar Rome, helaas, waar uw meester niet heen mag.” (*) Het boek komt te Rome, het spreekt als een levend wezen, het stelt zich onder de bescherming van den lezer. Dan vat het moed en spreekt in 't meervoud: (†) »Mijne lezers, zegt mij, als u dat niet lastig valt, waarheen ik moet gaan, naar welk huis ik heen moet, ik boek die te Rome onbekend ben. Toen ik dat met bevreesde stem gezegd had,” vervolgt het boek, »was er naauwelijks één die mij den weg wees. — Mogen de goden aan u geven wat ze aan onzen dichter ontzeggen, dat ge rustig in uw vaderland moogt leven. Geleid mij;” en de lezer brengt hem over Caesars nieuw *forum*, over de *sacra via*, Rome's hoofdstraat, voorbij den Vestatempel met Palladium en altijd brandend vuur, en de *koninklijke woning* die nog Numa's naam droeg, de *Regia*, het verblijf van den Opperpriester: al deze plaatsen, ieder op zich zelf genomen, zijn niet ten naauwkeurigste bepaald, maar de hoofdrichting van den weg staat muurvast. »Van daar naar regts gaande: dat is, zei hij, de poort van het Pala-

(*) Begin der *Tristia*:

Parve, nec invideo, sine me liber ibis in Urbem,
Ei mihi, quo domino non licet ire tuo.

Men begrijpt niet waarom Ovidius zijn boek *niet* benijdt, hij die weinig andere begeerten had dan naar Rome terug te keeren.

(†) *Trist.*, boek III, n°. 1, dadelijk in 't begin:

Missus in hanc venio timide, liber exilis, urbem,
Da placidam fesso, lector amice, manum.

Ik dan boekje, hier naar deze hoofdstad gezonden, kom er bedeesd aan. Waarde lezer, ik ben af, reik mij uwe hand. — De zamenpraak, en het belang voor de plaatsbepaling op den ouden Palatijn, loopt door bijna het geheele gedicht heen.

tium; dit is Stator" (Stators tempel), »op deze plaats is men begonnen Rome te stichten :

Inde petens dextram: porta est, ait, ista Palati;
Hic Stator, hoe primum condita Roma loco est."

»Terwijl ik elke bijzonderheid bewonder, zie ik een portaal dat door schitterende wapenrustingen uitblinkt, en eene woning eenen god waardig. (*) — En dat huis, zei ik, is dat de woning van Jupiter? de krans van eikenloof »rigtte mijn gemoed er toe" dat te gelooven. — Nadat ik er den meester van vernomen had" (Augustus), »hervatte ik: 'k had mij niet bedrogen, en waarlijk is deze woning die van den grooten Jupiter. Maar waarom is de poort als verborgen onder de lauweren?.... De reden waarom die krans daarboven is geplaatst, blijkens het opschrift, is dat door *zijne* hulp de burgers gered zijn" (de Romeinsche burgerkroon, uit eikenloof, droeg het opschrift OB CIVES SERVATOS). Goedertieren vader, red nog éenen burger, die uitgedreven zich ver aan 't einde der wereld verbergt.... Vandaar, steeds voortgaande, werd ik over hooge trappen naar den blanken tempel van den altijd jeugdigen god (†) geleid, waar afwisselend met kolommen van buitenlandschen steen de standbeelden der dochters van Dánaos en die van hun barbaarschen vader staan, deze met getrokken zwaard, en waar wat ouden en nieuweren met geleerden geest hebben begonnen (§) ter beschouwing van den toekomstigen lezer openstaat. Ik, boek, zocht mijne broeders, wel te verstaan behalve die welke hun vader liever niet zou hebben verwekt: ik zocht vruchteloos, toen de bewakende opziener van die heilige plaats mij beval van daar te gaan. Ik ga naar den anderen tempel, die bij het naburige theater behoort: (**) ook dáár werd me verboden er den voet te zetten. De Vrijheid zelve liet me niet toe hare hoven (*atria*) binnen te treden, die toch het eerst voor geleerde boekjes geopend werden (††)."

(*) Het paleis van Augustus. Cassius Dio (b. 53 hoofdst. 16) zegt uitdrukkelijk dat de senaat „hem bij stemming lauweren vóór zijn paleis aanwees," en daarboven den eikenkrans, als aan dengenen die toen gelijk altijd den vijand overwon en de burgers redde. Wat meer is, Augustus zelf spreekt er van in dat overzicht van zijn leven hetgeen onder den naam *Monument van Ancyra* bekend is, op het einde (bl. LXXXIV ed. Mommsen): „een senaatsbesluit gaf mij den naam Augustus, de deurposten mijner woning werden met lauweren omwonden, en eene burgerkroon boven mijne deur geplaatst." En de koningswoningen heeten paleis, *palatium*, niet omdat iemand er eens op gekomen is ze aldus te noemen, maar omdat Augustus op het *Palatium* woonde.

(†) *Intonsi*, ongeschoren, den god die nog geen baard heeft. Derhalve Apollo: 't is ook bekend dat hij op den Palatijn eenen tempel had. Bacchus, Mercurius, Amor, zijn ook wel jong, maar men voelt dadelijk dat van hen geene spraak was. En dat Apollo bedoeld wordt ligt voor de hand.

(§) Men zou wenschen dat er stond: wat ze *geschreven* hebben, *scripsére*, in plaats van *coepére*.

(**) *In Octavio*, hoofdst. 29.

(††) De bibliotheek van den *porticus Octaviae*, vlak bij het Marcellustheater onder het

Suetonius, waar hij de gebouwen optelt welke Augustus gesticht had, zegt eenvoudig: Augustus heeft den Apollotempel op den palatijnschen heuvel gebouwd, . . . in dat deel van het paleis, wat, volgens de *haruspices*, als van 't weerlicht getroffen door den god werd geëischt. Augustus voegde er portiques bij, met eene latijnsche en eene grieksche bibliotheek.

Al deze getuigenissen, van Ovidius, Cassius Dio, Suetonius, Augustus zelven, plaatsen ons op een stellig en historisch gebied. Suetonius en Dio, ja Augustus zelf, bevestigen eene menigte bijzonderheden van 't verhaal van Ovidius, en we kunnen dus veilig ook de overige aannemen. Hij of zijn boek zag het paleis van Augustus, de lauweren, den eiken krans, den Apollotempel, de bibliotheek, en hij zag evenzeer de poort van den Palatinus en den tempel van Jupiter Stator. Daarheen kwam hij langs denzelfden kant als wij straks, maar hij schijnt eenige stappen verder te zijn gegaan en zich iets later regts te hebben gewend dan wij dat deden: hij is waarschijnlijk tot aan den Titusboog doorgestaan, misschien tweehonderd pas verder dan de hoofdingang der tegenwoordige opgravingen.

Daar woonde, volgens Livius en het uittreksel dat Solinus hier uit zeer geleerde bronnen moet hebben opgemaakt, Tarquinius de Oude. Dat is zeker niet het meest vaststaande, onzes inziens, maar een ander feit staat vast, de inwijding van den tempel. Livius deelt dat mede (boek X, hoofdst. 36 en 37): hij spreekt van Marcus Attilius, die in 't jaar 294 v. Chr. consul was, en voegt er eenen uitleg bij die mij valsch schijnt, maar men betwist niet dat de tempel kort na dat jaar 294 is gebouwd. Was er reeds een oudere, gebouwd door »Romulus»? Dat is zeer waarschijnlijk, maar 't behoort bij de alleroudste monumenten waarover wij later spreken. Volgens het verhaal bragt Romulus zijn volk *buiten* de poort tot staan, en bouwde zijnen tempel op de plaats zelve waar hij hunne vlugt had gestuit. De tempel moet dus *voor*, *buiten*, die »oude poort van het Palatium» gelegen hebben die Livius noemt, buiten de *porta Mugionis*, en men heeft die poort, dezelfde waarover Ovidius spreekt, op korten afstand achter de tegenwoordige overblijfsels van den tempel teruggevonden. Attilius — dat die hem heeft doen bouwen lijdt geenen twijfel — moet immers dezelfde plek hebben behouden: de tempel zelfs van Jupiter Capitolinus werd tusschen Sylla en Domitiaan driemaal herbouwd, niet slechts op dezelfde plaats maar in dezelfde, voor heilig gehouden, vormen, waarvan men niet durfde afwijken. (†) De steenen overigens,

Capitool, vgl. W. A. Becker, *Topographie* (1ste deel zijner *Römische Alterthümer*, bl. 611.) Het *Atrium Libertatis* wordt veelal op den Aventijn gezocht, maar Canina en Becker (bl. 462) hebben met veel scherpzinnigheid zoo goed als bewezen dat dit gebouw tot een deel der groote *basilica Traiana* vervormd is, welke die keizer naast zijn *forum* oprigtte waaruit van zelf zijne ligging op die plaats volgt.

(†) Vgl. o. a. Dionysios van Halikarnásos IV, hoofdst. 61.

die thans van den Statortempel overig zijn, zullen waarschijnlijk niet eens uit den tijd van Attilius wezen. Meer dan eene el beneden den antieken bodem van waar de tempel verrees, in de fondamenten of *substructies*, leest men, elken naam op twee der groote rotsblokken waarmee 't republikeinsche Rome bouwde, twee grieksche namen: (*) tijdens de Samniteroorlogen dacht men te Rome zeker nog lang niet aan grieksche bouwmeesters noch metselaars.

Er waren, dit is zeker, gedenkteekenen of minstens woningen uit den tijd der republiek op de plek die het paleis heeft ingenomen, maar ze zijn door dat groote gebouw vervangen of ten minste, gelijk wij straks zullen zien, overdekt. Maar één er van bleef gespaard, zóó zeer dat de buitenmuur van het paleis juist langs — niet er door heen, maar juist langs de oostpunt er van heenstrijkt. 't Is al weder een tempel, maar de ingang is aan den anderen, zuidelijken kant van den Palatijn, op de hoogte van 't achterfront van het eerste paleis. Die tempel is vrij onbekend gebleven, en zelfs zijn stichter wordt lang niet genoeg gewaardeerd. Toch is het de ware groote man uit het stamhuis der Fabiers, die Quintus Rullianus die meer dan eenig ander de Samniten heeft overwonnen, maar zijne gedachtenis wordt zeer ten onregte overschaduwed door die van zijn nakomeling, dien oligarchischen knorrepot en nijdiggaard die het probate recept verzon om door Hannibal niet verslagen te worden: niet vechten. Nauwelijks noemt de historie Rullianus en de voornaamste zijner overwinningen: toch was die dag, geheel of bijna geheel, beslissend over bestaan en heerschappij van het Romeinsche volk. Het was in Umbrië, bij Sentinum, (+) een weinig benoorden Assisi. Vier volken, de Etruriërs, de Umbriërs, de Galliërs van Midden-Italië, bovenal de groothartige Samniten die voor de zaak der gemeenschappelijke onafhankelijkheid zelfs den grond van hun enger vaderland onbeschermd lieten, ontmoetten daar Rome's geheele strijdkracht, de volle zes legioenen, want ook de beide stadlegioenen, de mannen boven 46 jaar wier gewone dienstpligt zich tot de dekking der hoofdstad bepaalde, hadden moeten uittrekken. Daar stonden als bevelhebbers de uitstekende Volumnus Flamma, die ook in de Romeinsche geschiedenis te weinig gewaardeerd wordt, en Lucius Scipio — 't is degene die tot 1780 in den bekenden, thans het Belvédère van 't Vaticaan versierenden antieken sarkophaag heeft gerust; bovenal Publius Decius, de tweede der drie gelijknamige helden en diegene omtrent wiens zelfopoffering geen kritische twijfel bestaat: juist in dezen slag, 295 v. Chr., en één jaar vóór de straks genoemde overwinning van Attilius, had de

(*)

PILOCRATE
DIOCL C

Dat is, bijna compleet, Philókrates en Diokles. Uit den vorm der letters en de ruwe spelling P in plaats van PH heeft men willen opmaken dat die werklieden hunne namen vóór den tijd van Augustus hebben ingebeiteld.

(+) Halfweg Foligno en Ancona, een weinig benoorden het spoorwegstation Fabriano.

devotio van Decius plaats. Rullianus kan als opperbevelhebber worden beschouwd, wegens zijne jaren, zijne ancienniteit en omdat *hij* de patricische consul was; zijn ambtgenoot Decius, in rang hem gelijk, stond met de beide stadlegioenen geheel links: naast hem commandeerde zeker de andere plebejer Volumnius, consul van 't vorig jaar, met het tweede of vierde veldlegioen. Hier begint de regterhelft — de roeimsche legers vormden van ouds *twæ* hoofddeelen en niet *drie*, centrum en vleugels, gelijk bij ons — daar stond het eerst Lucius Scipio, met praetorsrang, voerende het tweede of vierde veldlegioen, eindelijk Fabius Rullianus met het eerste en derde. Na de zelfopoffering en den roemrijken dood van Decius herstelde zijn ambtgenoot het gevecht: hij deed gelofte aan Jupiter den Overwinnaar dat hij hem den krijgsbuit zou wijden — die werd dan ook terstond na den slag verbrand — en eenen tempel: dat is, zegt Rosa, het gebouw 't welk wij thans bespreken. Dat de beloofde tempel is opgerigt staat vast: ook de *dag* der inwijding, de 13^e April, is bekend, want Ovidius (*) zegt: de 13^e April behoort aan Jupiter Victor: op dien dag werd hem zijn tempel gegeven. De lijsten der gebouwen van Rome in Constantijns tijd vermelden inderdaad eenen tempel van Jupiter Victor op den Palatijn, en zelfs dat het beslissende woord *Victor* in de wel niet oudste maar toch zuiverste redactie van die lijst ontbreekt wordt niet als bezwaar aangezien. Van dezen tempel, zegt Rosa, (†) zijn de »constructies» bewaard gebleven, uit *tufa*, in groote vierkante blokken, *opera quadrata*. »De stijl der constructies van den Victortempel dien wij onderstellen komt juist overeen met de vijfde eeuw na de stichting van Rome» (295 v. Chr. = 459 der jaartelling na Rome's stichting, volgens Varro).

Onzen palatijnschen tempel, vervolgt Rosa, bereikte men even als dien van Hercules Victor te Tivoli, door eenen statigen, symmetrisch aangelegden trap, op welken terrassen met de treden afwisselen: daarheen kwam men van den ZO.lijken voet van den heuvel, uitgaande van den grooten circus. Beneden dien trap was de *area*, erf, de esplanade rondom den tempel; bovenop is een altaar uit den laatsten tijd der republiek, gevonden op de plek zelve, met dit opschrift:

CN. DOMITIVS. M. F. CALVINVS
PONTIFEX
COS. ITER. IMPER
DE MANIBIEIS

Cnaeus Domitius Calvinus commandeerde bij Pharsálos het centrum der Caesarianen; zijn tweede consulaat valt in de eerste maanden van 40 v. Chr., twee jaren na Philippi. *De manubiis*, of zoo als hij geaffecteerd archaïstisch schrijft *de manibieis*, beteekent uit de opbrengst van den verkoop van den oorlogsbuit. De tempel zelf vormt eenen regt-

(*) *Fasti* IV. 621 volg.

(§) *Annales* 1865, bl. 363 vlg.

hoek: de bovenbouw is weg, de onderbouw gaaf, zonder verder iets bepaald belangrijks te vertoonen.

Tot nog toe spraken wij over overblijfselen welke tijd bekend mag worden gerekend. Bijzonderheden blijven onzeker, maar we mogen immers aannemen dat de tijd van ontstaan bij den Victortempel met zekerheid en bij dien van Stator met waarschijnlijkheid bepaald is, al geloofde men zelfs aan eenen herbouw van beneden den grond af aan: die herbouw, hij zij dan later dan Attilius, zou toch altijd nog tot den tijd der republiek behooren. Nu echter komen wij aan bouwval- len, die men niet met zekerheid aan eenige bewijsplaats uit een ouden schrijver kan vastknoopen en die men dus zonder hulpmiddelen buiten de gebouwen zelven moet onderzoeken.

Ze zijn ten getale van vier. Niet ver van den Victortempel, west- waarts, nabij den westelijken hoek van den heuvel, zag men reeds vóór 1861 een vierkant gebouw, dat dikwijls voor eenen tempel gehou- den is, vooral voor dien van Jupiter Stator. Maar te regt heeft Rosa opgemerkt dat de vorm van dit gebouw niet naauwkeurig die van eenen tempel is. Het lijkt veeleer op eene kapitale H, mits men die van onderen sluit, aan de N.zijde: de Z.zijde bestaat uit eenen grooten trap tusschen vleugels, *alae*, in de rigting der bovenstukken van de H; boven op dien trap bereikt men een terras (benedenheft der hoofdletter) en aan hare uiterste N.zijde, leunende op den afsluit- muur en van daar vooruitspringend, eene groote hooge tribune of *ambo*. Het gebouw is geörienteerd, hoewel niet naauwkeurig. Het was de plaats van waar de *augur* of vogelschouwer de hemelteekenen waarnam, volgens Rosa; hij beroept zich op eene plaats der *Annalen* van Tacitus (*) ten bewijze dat deze bouwval een auguratorium is ge- weest, en herinnert er aan dat, behalve de plaats zelve van dit ge- bouw, ook de verhalen omtrent Romulus en den herder Faústulus de- zen hoek van den Palatijn betreffen. Zeker heeft men te Rome, zoo- dra ergens een auguratorium stond, het zonder zeer overwegende rede- nen nooit verplaatst, en het was des te gemakkelijker dit gebouw op Romulus te betrekken, te beweren dat de verdichte koning van dáár uit de twaalf gieren had gezien, dat zinnebeeld der twaalf eeuwen die voor het antieke Rome bestemd waren en ook door de goden, man- nen van hun woord, trouw toegeedeeld zijn!

(*) II, 13. Rosa's beweren wordt overigens niet door deze plaats zelve ondersteund maar door eene andere welke Lipsius bij 't behandelen van deze aanhaalt: zij staat in Hy- ginus (*de Castrametatione*, bl. 5, vgl. bl. 52 der Amsterdamsche uitgaaf van 1660). Ik heb het genoeg gehad den directeur der opgravingen een nieuwen bewijsgrond te kunnen opgeven die mij beslissend voorkomt. De gedrukte teksten van de lijst der te Rome in Con- stantijn des Grooten tijd bestaande gebouwen, het *Curiosum* en de *Notitia*, zoo als Muratori en Becker ze mededeelen, schenen mij wel de moeite eener vergelijking der twee oude Vaticaansche handschriften A en B van het *Curiosum* waard, en nu vond ik, in beide, op de tiende *regio* of wijk het woord *Auguratorium*, dat niet alleen in den gedrukten tekst van het *Curiosum* maar ook in dien van de *Notitia*, de andere redactie van die lijst, ontbrak. Prof. H. Jordan te Königsberg heeft trouwens, enkele maanden later, in het nog alleen verschenen *tweede* deel zijner *Topographie der Stadt Rom im Allerthum*, en *Notitia* en *Curiosum* uit de handschriften nieuw uitgegeven en daarbij natuurlijk ook deze verbetering aangebragt.

Dit auguratorium nu is even stellig republikeinsch als de Victortempel. »De tijd dezer beide monumenten,» zegt Rosa (bl. 361) »wordt bepaald door den aard van de steenen die men er toe gebruikt heeft, te weten vulcanische tufsoorten uit de steengroeven van Rome's oude voorsteden, en die niet later dan de vijfde eeuw na de stichting van Rome zijn gebruikt.»

Toen wij in het eerste of »openbare» paleis het groote Peristylon verlieten, zijn wij zoo maar gelijkvloers het daarop volgende Triclinium of eetzaal binnen getreden, maar we hadden des noods anders kunnen doen. Dit Peristylon, ten onregte voor de palatijnsche bibliotheek gehouden, werd in 1720 door Bianchini ontdekt: vlak er achter vond men in de vorige eeuw zekere onderaardsche kamers en noemde die onnadenkend *baden van Livia*. De vrouw van Augustus heeft er niets meê te maken, en die deze vertrekken als baden opvat kan meer gedaan krijgen.

Men vindt een kleinen wenteltrap, dan korte glooijingen; het licht valt van boven door openingen in den thans weder gelijk in den romeinschen keizertijd beganen grond. Er zijn vier of vijf niet zeer groote kamers. In ééne daarvan, nabij het gewelfde plafond, ziet men twee bijzonder goed bewaarde schilderijtjes: het eene stelt vier figuren voor, met eene geit en een altaar met brandend vuur, alles tusschen twee boomen; het andere vijf figuren waarvan twee met lansen: de middelste schijnt Minerva te zijn. Rondom de schilderijen loopt eene zesvoudige lijst: twee van die vierkante strooken zijn wit, de anderen rijk versierd met goud, met blaauw en andere kleuren, wat een zeer schoonen indruk maakt.

Dit is vóór de eetzaal. Als men haar voorbij is, vindt men onder den portico tegenover haar achterfront eene andere reeks onderaardsche vertrekken, die echter voor het publiek gesloten zijn.

De drie eerste dezer republikeinsche overblijfselen van onbekenden tijd zijn gelijk men ziet van ondergeschikt belang. Geheel anders is 't met het vierde gesteld. Vlak achter het paleis van Tiberius, even benoorden den tempel van Jupiter Victor, legde men een gebouw bloot, dat spoedig een particulier huis uit den laatsten tijd der republiek of den eersten van het keizerrijk bleek te zijn. Heeft men gelijk dit huis, met Rosa en den heer Perrot in de *Revue Archéologique*, al weder aan Livia toe te schrijven, of aan haar eersten man, »Tiberius den oudere,» *Tibère père?* 'k Weet het niet, maar 't kan met even veel regt, of veeleer eveneens zonder eenig regt, aan ieder ander rijken Romein worden toegeschreven van wien men slechts bewijzen kan, dat hij op den Palatijn gewoond heeft.

Ook dit huis bevestigt wat wij van den algemeenen type der Romeinsche huizen weten. Eerst komt een vrij min voorhuis, *vestibulum* naar Rosa's bijschrift, dan wendt men zich links en heeft het geheele huis vóór zich. Het eerste vertrek heet *atrium*, is ruim, vierkant

en van den ingang gerekend meer breed dan diep: op zijnen achtergrond gaat het in de drie volgende kamers over en omvat de geheele opening van alle drie. Deze drie zijn een *tablinum* in 't midden, en de twee anderen zijn daarom zijkamers genoemd, *alae*, letterlijk vleugels. Dat atrium, of *cavaedium* zoo men wil, was verwelfd, van de soort die men *tuscánicum* noemt, ten einde daarboven ruimte te winnen: *tablinum* en zijkamers bevatten interessante muurschilderijen.

Maar de gezamenlijke breedte van *tablinum* en zijkamers is nog niet de geheele breedte van het atrium en deze nog niet de geheele breedte van het huis. De regterzijde van het atrium staat in verband met kleinere, van elkaar afgescheiden kamers: *triclinium*, *hospitium* (logeerkamer), volgens den dadelijk te vermelden plattegrond: dan liep oorspronkelijk, tusschen de regter *ala* en de voortzetting dier kamertjes, daar waar de drie grootere vertrekken nog een smal stukje van den achtergrond open laten, een smalle gang, *fauces*, het huis dieper in. Die gang is gelijkvloers niet opengelegd: zoodra men er in is leidt een door Rosa gebouwde houten trap ééne verdieping hoog, van waar men een aardig uitzigt op het opengelegde geniet; verder vindt men het *peristylon*. Daar staat in 't midden geheel vrij eene trap, anders niet: hetgeen waartoe ze leidde is verdwenen; rondom het *peristylon* zijn weder kamertjes. Dat is links van de *fauces*; regts er van gaat die andere rij van kamertjes steeds regt door, en aan hunnen buitenkant, evenwijdig met die *fauces*, begrenst hen eene antieke straat, nog met haar oud plaveisel. Die straat loopt door naar ons eerste paleis, het dusgenoemde openbare, en treft dat om en bij in het midden van zijn ontzaggelijk *peristylon*. Het antieke woonhuis zelf wordt opgehelderd door een afzonderlijken plattegrond op groote schaal, die in het atrium van het woonhuis ter bezigtiging hangt.

De muurschilderijen waarvan ik zoo even sprak zijn vrij talrijk. In de regter *ala* ziet men guirlandes van bloemen en vruchten, zeer dik en van zeer krachtige uitvoering. De overige laat ik daar, ook den *Polyphémos en Galathéa*, maar ééne vordert vermelding, die welke men zoo gelukkig als *Iö bewaakt door Argos* herkend heeft en die in het *tablinum* te zien is. G. Perrot heeft die vraag in de *Revue archéologique* van October 1870 behandeld en m. i. uitgemaakt. Hij zegt bl. 388 en volgende: »t vorig jaar heeft Rosa, in den brief dien hij aan Renier schreef om hem zijnen vondst mede te deelen . . . hier behalve Hermes nog *Iö* en haren bewaker *Argos* herkend." Hermes, dien de Romeinen *Mercurius* noemden, komt met bijgeschreven naam op de schilderij voor. Rosa of wie dat gelukkig denkbeeld het eerst heeft opgevat moet de antieke schilderijen door en door kennen want dit stuk is een voorbeeld onder duizenden van het oude

le vrai peut quelquefois n'être pas vraisemblable.

Zoo op zich zelve beschouwd geeft deze schilderij niet het minste

kenmerk noch van Iö noch van Argos aan de hand; zelfs missen beide die welke ze anders hebben. Iö is zonder hare kleine koehorens, althans kan ik dit verzekeren: ik heb de schilderij verscheidene malen, in Augustus 1871, beschouwd, met gezette aandacht, geruimen tijd en nu en dan met eenen goeden tooneelkijker, en heb niet het minste spoor van horentjes kunnen ontdekken noch den minsten schijn dat ze er ooit geweest zijn (*). Argos is als de eerste beste jonge man; van zijne honderd oogen is niets te zien. Natuurlijk: een goed kunstenaar zou hem die dingen niet op 't lijf noch op 't kleed hebben geklad. Maar dan plagt men het aan te duiden door b. v. naast Argos eenen paauw te plaatsen, of hem een panthervel te geven (Perrot bl. 393): hier is niets, zelfs geen herderstok ter bewaking van Iö in hare gedaantewisseling als vaars. En ondanks dat alles is de verklaring goed. Perrot heeft uit Helbig's beredeneerden catalogus (†) de soortgelijke pompejaansche schilderijen nagegaan en overtuigend bewezen dat men hier replieken, herhalingen of nabootsingen voor zich heeft, die min of meer volledig en trouw hetzelfde gegeven tot in bijzonderheden toe voorstellen: de draperie van Iö, hare houding en die van Argos met de regterhand op de rots aan welker voet Iö zit, en den regtervoet op een grooten steen, al die trekken komen terug, in één woord »er blijft niet de minste twijfel omtrent het ware onderwerp dezer schilderij. . . . het is wel degelijk Iö, gezeten op (den voet van) eene rots beneden een standbeeld van Héré (Juno), Argos die haar bewaakt, Hermes die nadert om haar te bevrijden. De beide hoofdpersonen (ten minste) die men, bijna onveranderd, te Pompeii terugvindt schijnen aan een of ander beroemd kunstwerk [*composition*] ontleend te zijn, waarvan het gegeven zeker dikwerf door die *décorateurs* herhaald is aan welke wij de schilderijen der campanische steden verschuldigd zijn." Bij deze woorden, op weinig na Perrot's slot, heb ik niets te voegen; alleen zou ik nog een klein weinig verder gaan: sommige deelen van deze schilderij, wel is waar, zijn ons alleen door dit exemplaar bekend, maar daarom zou ik hunnen oorsprong nog niet aan den Romeinschen *décorateur* durven toeschrijven, die veeleer niet anders dan gecopieerd heeft.

(Wordt vervolgd.)

(*) J. Overbeck, *Griechische Kunstmythologie* (1871) I, bl. 483 zegt wel is waar: „men ziet daar Iö met koehorens,” en in eene noot: „men zegt dat Iö's naam op den kant is aangeteekend,” maar beide dunkt mij geheel onjuist. Dr. Overbeck schijnt de *Archaeologische Zeitung* van 1870 bl. 38 te volgen, maar de schrijver aldaar, Dr. Engelmann, gaat te regt lang zoo ver niet. Hij zegt van onze schilderij: [mit Hörnern versehen?], voorts in de noot 3: auf der mir vorliegenden, leider retouchirten und deshalb theilweise sehr schlechten Photographie ist zwar von Hörnern nichts zu erkennen, aber Herr Geheimrath Strack hat mich versichert, dass sie vorhanden seien. Ik kan slechts herhalen wat in den tekst staat: met de meeste zorg heb ik ze niet kunnen vinden. Ook op de plaat der *Revue archéologique* komen ze niet voor. Omtrent den naam zegt Dr. Engelmann: ook de naam Iö, zegt men, staat er bij: auch der der Iö soll sich finden. Het cursiveren is van Dr. Engelmann. Blijkbaar geloofte hij er niets van, en ik ook niet.

(†) *Wandgemälde der vom Vesuv verschütteten Städte Campaniens*, n°s. 131 tot 136.

EENE WEEK IN 1900.

door

G. V.

(Vervolg.)

DINGS DAG.

Is u niet braaf moe, vader?

Hier grootvader, zijn uwe pantoffels, laten wij u naar uw stoel geleiden.

Dank je, beste jongens; neen Mietje, ik ben niet moe, ofschoon wij een zeer drukken dag gehad hebben. Eerst naar die ruime schoone hal voor allerlei soorten van versche levensmiddelen, toen met u naar het gasthuis, dat zoo uitstekend goed ingerigt is, vervolgens naar uwe inrigting tot moederlijke opleiding, waaraan niets ontbrak, daarna naar de kweekschool voor vrouwelijke bedrijven, waarvan het nut ontegenzeggelijk groot moet zijn, verder naar de opleiding tot vrouwelijke bedienden, die uitmuntend scheen, en eindelijk naar die, door Jan zoo hoog geprezen, inrigting tot veredeling der kookkunst.

Dat is het beste wat wij hier hebben, vader, zeide Jan.

Uwe keukenmeid is zeker uit die school, Mietje, want ons ontbijt was keurig en beter dan een diner.

Wel vader, het doet mij genoegen dat het u gesmaakt heeft, anders zoudt ge het maar slecht gesteld hebben met dat schrale maal, waar ge nu van terugkomt.

Ik was toch moe toen ik er heen ging, want niets vermoeit mij meer dan het zien van schilderijen, en behalve het museum van schoone kunsten, zagen wij na het ontbijt nog het groote aquarium en eindelijk den dierentuin; maar op het diner der hoofdmannen zat ik op mijn gemak en had niets te doen dan stil te luisteren naar hetgeen gesproken werd, zoodat ik nu in het geheel niet meer moe ben.

Aanvankelijk, toen wij koud vleesch, ham, brood, boter en kaas en niets anders te eten en bier te drinken kregen, vreesde ik in slaap te zullen vallen, maar toen de minister van nijverheid aan het woord kwam en de *sprekers* elkander opvolgden, werd ik goed wakker gehouden. Eer ik mij nu op mijn gemak zet, moest gij mij eens vertellen, Jan, wie die hoofdmannen zijn.

Het zijn de hoofden der afdeelingen onzer politieke partij in ons kiesdistrikt, dat den minister van nijverheid naar de 2^{le} kamer heeft afgevaardigd, die dit jaar aftreedt en zich, zooals ge gehoord hebt, voor eene nieuwe verkiezing is komen aanbevelen met het glansrijk gevolg, dat hij stellig met eene groote meerderheid verkozen zal worden.

Weet ge dat dan nu reeds met zekerheid?

Ja, want elke hoofdman, die aan tafel zat, er waren er geloof ik 150, heeft minstens 10 stemmen in zijn zak. Acht dagen vóór den dag der verkiezing weten wij het juiste aantal stemmen dat op onzen kandidaat zal worden uitgebragt. Toen de minister de laatste maal verkozen werd had hij 2469 stemmen, juist zooveel als 8 dagen tevoren door het hoofd van ons kiesdistrikt aan hem was medegedeeld. Het verwondert mij dat hij u de gouden snuifdoos niet heeft laten zien, welke hij daarvoor ten geschenke kreeg en waarin het geschreven staat. Bij zulk eene gelegenheid als heden komt die gewoonlijk voor den dag.

Maar hoe is dat mogelijk?

Door onze goede politieke organisatie. Er is een hoofd der partij in ons kiesdistrikt, boven zich heeft hij het hoofd in de provincie en daarboven het hoofd in het Rijk.

Onder het distriktshoofd zijn hoofden in de onderkiesdistrikten, die weder hoofden in de verschillende gemeenten hebben, waar zij zelf niet gevestigd zijn, of zoo het onderkiesdistrikt, of zelfs het kiesdistrikt in ééne gemeente ligt, dan zijn er hoofden in de onderscheidene wijken, en zoo deze groot zijn, hebben de wijkhoofden weder mindere hoofden onder zich: zij worden gekozen uit de meest invloedrijke personen in den kring waarin zij zich bewegen. Op den dag der verkiezing komt elk hoofdman met zijne volgelingen ter stembus, dat, als het aantal groot is — sommige hoofden voeren er meer dan 100 aan — met muziek voorop en banieren geschiedt.

Al die hoofdmannen nu onderzoeken de kandidaten, bespreken hunne geschiktheid in het openbaar en beoordeelen de handelingen der verkozenen in onze maandelijksche vergaderingen, waar de leden onzer partij op toegelaten worden, die eene jaarlijksche contributie betalen waaruit al de onkosten onzer organisatie bestreden worden. De contributie staat in verhouding tot hetgeen elk lid in de inkomstenbelasting betaalt, en voor hen die vrij van die belasting zijn is het 10 cents per week.

Op die wijze verkrijgen wij samenwerking van alle deelen tot welzijn van het geheel, en is er een gezond politiek leven ontstaan, dat op geen andere wijze te verkrijgen is dan door bij het geheele volk belangstelling op te wekken voor de zaken waarvan het welvaren der natie in hooge mate afhankelijk is.

Ik heb dat heden met vreugde bespeurd; maar waarom dat eenvoudige maal, Jan?

In de eerste plaats om de uitgaven zoo laag mogelijk te houden, met het oog op de werklieden die er bij zijn, dan om een voorbeeld te stellen van soberheid bij het behandelen der publieke zaak, en eindelijk om te beantwoorden aan het doel, het ordelijk bespreken van zaken, hetgeen aan tafel zittende beter geschiedt dan op eenige andere wijze.

Wie hebben er gesproken, Johan?

Nadat de loyale toasten, op den Koning, op den Prins van Oranje,

en eindelijk op de Koningin en verdere vorstelijke familie gedronken waren, werd door ons hoofd na eene korte inleiding de gezondheid van den minister voorgesteld en met daverende toejuiching door allen ontvangen, en ik dacht dat er geen einde aan het applaussement zou komen toen hij opstond om te antwoorden.

»De wijze waarop ik door u, bij mijn opstaan begroet ben, zeide hij, doet mij de hoop voeden dat ik, sedert ik de eer heb uw vertegenwoordiger te zijn, uwe verwachtingen niet heb te leurgesteld. Mijne zwakke krachten worden daardoor versterkt in het vervullen van de gewigtige betrekking, welke mij door 's Konings vereerend vertrouwen is opgedragen, omdat het streven van 's Konings regeering is de belangen der natie, op elk gebied harer maatschappelijke ontwikkeling te bevorderen in overeenstemming met de vertegenwoordigers van het volk. Die overeenstemming tusschen regeering en volk, onze samenwerking tot bevordering der nationale belangen, het wederkeerig vertrouwen tusschen 's Konings regeering en het volk maakt ons krachtig en wordt door onze naburen tot voorbeeld aangehaald van hetgeen door vrijheid, gepaard aan orde en eensgezindheid, kan worden gewrocht.

»Wanneer wij een blik slaan buiten onze grenzen, en zien hoe daar de maatschappelijke orde vaak verstoord wordt door den eeuwigdurende strijd tusschen het souverain gezag van de kroon en het souverain gezag van het volk, dan kunnen wij niet genoeg dankbaar zijn dat wij de zegeningen genieten der constitutioneele monarchie, die tusschen de klippen doorstuurt waarop zoovele natiën in hare wording en ontwikkeling verpletterd of levenslang verminkt zijn. Het geheele maatschappelijke zamenstel, de natie is'' (ik dacht hierbij aan u, vader) »gelijk aan een kegel, waarvan het grondvlak door den werkenden stand gevormd wordt; naarmate men hooger in de maatschappij opklimt wordt het aantal lidmaten der natie minder talrijk en eindelijk is het hoofd van den Koning de top van den kegel.

»Waar het absoluut gezag vanden vorst in den tegenwoordigen tijd nog heerscht, dat onmogelijk al de eischen der moderne maatschappij kan kennen en nog veel minder kan bevredigen, daar droogt het grondvlak op en krimpt het in, zoodat de kegel door het gewicht der hoogere standen instort, wanneer de natie door de gisting der onderste lagen niet reeds vroeger uit elkander gespat is.

»Maar waar het souverain gezag van het volk heerscht, daar staat de kegel met het grondvlak in de lucht een tijd lang op de punt te balanceeren en eindigt met in te storten en alles gelijk te maken, wanneer hij niet vroeger met geweld over eind gezet is.

»In de moderne maatschappij, in de constitutioneele monarchie werken alle deelen zamen van boven tot onder in den kegel om er vastheid en duurzaamheid aan te geven, ten einde onze vrijheid en onafhankelijkheid en ons welvaren te behouden en ze tot zegen van het geheele volk meer en meer te bevestigen en te doen toenemen.

»Ik kom nu uit de hoogere sferen van den kegel, afdalende tot aan het grondvlak, nieuwen steun vragen, ten einde met nieuwen lust en opgewekten ijver mijne taak in het algemeen belang te kunnen voortzetten.» (Toejuichingen).

»Er was een tijd waarin de economische wetenschap aan de regeering onthouding voorschreef; doch de sociale wetenschap laat geen onthouding toe, maar zij verbiedt inmenging der regeering in het leven en de bedrijvigheid van het volk.

»De regeering staat zoowel aan het hoofd van de Natie, als aan het hoofd van den Staat. Alleen door eene grondige kennis van het nationaal belang is zij in staat de betrekkingen met andere staten deugdelijk te regelen en 's lands belang te bevorderen. Het verzamelen van al de gegevens, tot eene juiste waardeering van onze nationale krachten, is de taak van het ministerie van nijverheid en ik durf zeggen dat de statistiek te dien aanzien thans weinig te wenschen overlaat.

»Van niet minder belang is het te weten wat door andere natiën gedaan wordt, en vergelijkingen te maken, waaruit blijkt welk aandeel onze handel, onze industrie, onze landbouw en onze scheepvaart in het internationaal verkeer hebben. Daarvoor ontvangen wij de mededeelingen van Zr. Ms. gezanten en consuls en die de provinciale kamers van koophandel mij welwillend toezenden. Op die wijze heeft de regeering niet alleen het oog op de bedrijvigheid der natie, maar zij overziet ook het geheele veld der menschelijke bedrijvigheid buiten onze grenzen in alle wereldstreken. Ik behoef u niet te zeggen hoe weldadig die algemeene kennis voor ons land geweest is, en vertrouw dat de afgevaardigden der provinciale kamers van koophandel, wanneer zij in den Haag geweest zijn, zelden onvoldaan huiswaarts keeren en meermalen aan mijn departement belangrijke wenken en aanwijzingen ontvangen.» (Toejuichingen).

Maar daaraan ging vooraf, Mietje, wat Jan verzwijgt. »Mijn geachte vriend, hier bij mij gezeten, die door zijne grondige zaakkennis en helder doorzicht de keus herhaaldelijk op zich doet vestigen om tot mij afgevaardigd te worden, en dien ik steeds gaarne als zoodanig ontmoet, omdat ik aan zijn voorlichting hooge waarde hecht, zal over de werkzaamheden van het ministerie van nijverheid geen ongunstig oordeel vellen.» Ik weet dus niet of die toejuiching aan het adres van den minister of van Jan was.

Het gesprokene was eenvoudig aan het adres van een der hoofdmannen, vader, die invloed op de verkiezing kan uitoefenen, en de toejuichingen waren het antwoord er op.

Dat moge waar zijn, Jo, het doet mij toch genoegen dat hij het gezegd heeft.

Nu goed, maar laat mij vervolgen, anders ben ik vergeten wat hij verder gezegd heeft.

»Wanneer wij in de laatste 25 jaren meer en meer de bedrijvigheid

in de natie hebben zien toenemen, het nationaal vermogen zagen aangroeijen en het welvaren afdalen tot in de grondslagen der maatschappij, dan is het in hooge mate toe te schrijven aan de samenwerking van regeering en volk; maar ook de middelen van gemeenschap hebben er niet weinig toe bijgedragen, en dat brengt mij tot een ander voorwerp mijner zorg.

»Hoe gemakkelijker, goedkooper en onbelemmerder de handelsbeweging is, des te meer wordt de algemeene bedrijvigheid er door bevorderd. Zooals u bekend is heeft dit geleid tot de exploitatie door de natie zelve van de voorname spoorweglijnen, waaraan de overige spoorwegen aansluiten, die hetzij door de provinciën of door de gemeenten of door partikulieren geëxploiteerd worden. De groote handelslijnen te land en te water in ons land en hare gemeenschap over zee met andere landen trekken voortdurend mijne aandacht en niets wordt verzuimd om de handelsbeweging over ons land te bevorderen.

»Wat de staatsspoorwegen betreft behoef ik niets te zeggen, want over de dienst wordt zelden geklaagd. De tarieven zijn zoo laag mogelijk om de exploitatiekosten en het onderhoud te dekken en het rollend materieel is voldoende om de goederen geregeld te vervoeren, zonder dat er ergens ophooping plaats heeft.

»Het bevaarbaar houden der rivieren en het op diepte brengen der Hollandsche waterwegen blijft steeds groote uitgaven vorderen, maar daaraan zijn zoo vele belangen verbonden, niet alleen van onze groote koopsteden, maar ook voor de nijverheid in geheel ons land, dat die uitgaven, hoe groot ook, in verhouding tot het nut dier waterwegen werkelijk gering zijn.

»Verder strekt zich de regtstreeksche bemoeijng der regeering met de gemeenschapswegen en middelen van vervoer niet uit. Het vervoer te water zoowel binnen- als naar buitenslands blijft aan den partikulieren ondernemingsgeest overgelaten, doch het groot belang er van voor de nationale bedrijvigheid is lang reeds erkend, en op grond der sociale wetenschap is die stoomvaart, zooals u bekend is, aanvankelijk krachtig door het gouvernement gesteund, met het gunstig gevolg, dat onze stoomvloot in de laatste 25 jaren met 500,000 tonnen scheepsruimte is aangegroeid, zonder onze binnenlandsche stoombooten daarbij in rekening te brengen". (Toejuiching).

»Op verscheidene lijnen worden nu slechts mail-contracten gesloten; de nog overgebleven gesubsidieerde maatschappijen hebben eene verminderende schaal, zoodat ook die subsidiën bij het expireren der loopende contracten zullen ophouden. De postdienst is goed geregeld, zoodat het voornaamste brievenvervoer tusschen Duitschland en Amerika thans over Vlissingen plaats heeft, dat door zijne gunstige ligging en voortreffelijke gemeenschap met de zee en met het binnenland een voornaam station geworden is voor de groote transatlantische handelsbeweging.

»De telegraafdienst binnenslands en langs de onderzeesche kabels naar Engeland en Amerika geven algemeen tevredenheid.

»Mijn ambtgenoot voor financiën en ik hebben alle klagten over belemmeringen in het verkeer, ten gevolge van fiscale maatregelen, naauwgezet overwogen en zijn zoo wij meenen aan al de geopperde bezwaren te gemoet gekomen, wanneer het ons niet heeft mogen gelukken ze geheel en al op te ruimen.

»De regeering is doordrongen van de noodzakelijkheid dat snel vervoer een eisch van onzen tijd is, die de meest mogelijke vrijheid vordert bij het lossen en laden, en gij kunt er verzekerd van zijn dat zij niets zal nalaten wat strekken kan om dat te bevorderen.

»Door zooveel mogelijk het vervoer over ons land te doen toenemen, door vrijzinnige en milde bepalingen, door den heilzamen wedijver der Noorder- en Zuiderlijnen met de Hollandsche koopsteden, door den opgewekten geest der bevolking, door toenemende ervaring en handelskennis, is de handelsbeweging van Nederland in het vorige jaar, wat den in- en uitvoer betreft, tot een gezamenlijk bedrag van 3000 miljoen guldens gestegen” (luide toejuiching) »en daaronder bedroeg de uitvoer van Nederlandsche voortbrengselen 70 miljoen guldens,” (Nog luider toejuichingen).

»Waaralle bronnen van welvaart zoo mild vloeijen, wordt natuurlijk ook de schatkist ruim bedeed, zonder dat het opbrengen van belastingen drukkend is. Toch wil 's konings regeering zooveel mogelijk spaarzaamheid betrachten” (Toejuiching). »Gebruik makende van de meerdere bekendheid van het ministerie van nijverheid met de werkrachten van ons land, is dat ministerie belast geworden met al de uitbestedingen van de behoeften van het gouvernement zoowel hier te lande als in de overzeesche bezittingen van het rijk. Alleen zijn hiervan uitgezonderd oorlogschepen, fort en dergelijke zaken, waarin nog door de militaire departementen wordt voorzien; al het overige wordt door het ministerie van nijverheid uitbesteed, tot groot voordeel van de schatkist, dat is van de belastingbetalende bevolking, want de jaarlijksche uitgaven, die voor dat doel vroeger 6 miljoen gulden bedroegen, zijn nu tot beneden 5 miljoen gedaald” (Luide toejuiching).

»De waterstaat en publieke werken waren vroeger ook steeds een milde bron van uitgaven. Sedert aan de provinciën en gemeenten zooveel vrijheid en zelfstardigheid wordt gelaten als de hoogere belangen toelaten, worden ook de waterstaats- en publieke werken aan de provinciale en gemeentebesturen overgelaten. Het rijk waakt slechts voor het algemeen belang en draagt uit de schatkist bij, naarmate dat belang er bij betrokken is. Ook daaruit is groote spaarzaamheid voortgevloeid” (Toejuiching).

»Ik heb met u het veld mijner werkzaamheden doorloopen, en in het volle bewustzijn dat mijne krachten en vermogens zeer zwak zijn om eene zooveel omvattende taak te vervullen als op mijne schouders rust,

laat ik aan u ter beoordeeling over: of ge mij nog langer met uw vertrouwen kunt vereeren en op nieuw wilt versterken."

Onder luide toejuichingen ging hij zitten.

Bravo Jan. Ik bewonder uw geheugen.

Wel vader, dat is maar gewoonte. Hij heeft zeker niet gesproken zooals ik het voorgedragen heb. Zijne rede was schoon, flink, degelijk en goed. Ik heb slechts de onderwerpen die hij behandeld heeft aangestipt en u de *quintessence* er van teruggegeven. Ik heb den indruk, dien zijne rede op mij gemaakt heeft, uitgesproken; wanneer men daartoe niet in staat was, zouden de publieke beraadslagingen geheel onvruchtbaar en nutteloos zijn.

Hebt ge ook gesproken, Johan?

Ik was de voorsteller van het besluit: dat deze vergadering van hoofdmannen verklaart het volste vertrouwen te stellen in den ijver, de bekwaamheid en de geschiktheid van den tegenwoordigen afgevaardigde en hem eenstemmig als haren kandidaat voor de volgende verkiezing aanneemt.

Maar dat was het einde, Mietje. Eerst gingen nog heel veel *speeches* vooraf, die ik met zeer veel genoegen gehoord heb.

Nu, vader zal ze morgen in de courant kunnen lezen; want de verslaggevers der couranten geven al de *speeches* goed terug. Zij zijn daarop gedresseerd en zouden niet meer toegelaten worden wanneer zij geen zuiver verslag uitbragten.

In vroegeren tijd, Jan, meenden de verslaggevers dat men voor hen alleen sprak en gaven aan het publiek hunne indrukken terug en niets anders.

Het staat natuurlijk aan verslaggevers vrij om hunne indrukken mede te deelen, mits zij daarbij de betamelijkheid in acht nemen, die men verwachten mag als zij in een gesloten gezelschap worden toegelaten; maar de hoofdzaak is dat zij de *speeches* teruggeven zooals zij uitgesproken worden, want daardoor alleen is het mogelijk het woord tot het geheele land te rigten. Dit maakt dat er goed gesproken wordt, en dat men van dergelijke gelegenheden gebruik maakt om een goed denkbeeld te zaaijen. Zonder goede verslaggevers is er geen publiek leven mogelijk; men zou dan uit dineren en niet uit spreken gaan, of in gemeenplaatsen vervallen, die spoedig een einde zouden maken aan dergelijke zamenkomsten.

Ik zou wel eens willen weten of mr. P. van Bosse zaliger zich heden avond niet in zijn graf omgekeerd heeft, toen hij hoorde dat de schatkist zoo ruim bedeed is.

Om te zeggen, vader, dat hij het ook met ons eens is?

»Toen ik nog minister was», zou hij er dan hebben bij gezegd, want zonder dat was hij het nooit met de regeering en het minst van al met zich zelve eens. Hij had slechts ééne overtuiging, en dat was: 'slands belang vordert dat mr. P. van Bosse minister is. Hij

was eene zuivere photographie van den gemiddelden Nederlander van die dagen, waarvan hij al de deugden en gebreken bezat. In het land der blinden is éénoog koning en zoo troonde mr. P. van Bosse in den vollen glans zijner middelmatigheid boven de blinde gemeente, die naar het knagende geluid zijner stem als een lier met open mond luisterde tot dat men er van verzadigd was.

Wat was hij voor een man, vader?

Hij was een braaf, eerlijk boekhouder; een trouwe waker over de belangen van de schatkist, die hij had leeren liefhebben. Waarschijnlijk was zijne zucht om steeds minister te willen zijn daaraan toe te schrijven; maar het moest een gevulde schatkist wezen, want toen men den bodem in de onze begon te zien werd hij minister van kolonien.

Hij was een handig parlementair scharrelaar; juist de man, dien men toen in elk ministerie goed gebruiken kon, die niets liever verlangde dan gebruikt te worden, en de overtuiging had dat hij onmisbaar was. Zoo lachte hem steeds de toekomst tegen waarin hij overvloedig tijd zou hebben alle zijne schoone plannen tot welzijn van het vaderland te verwezenlijken. Natuurlijk bleef er dus veel ongedaan, want hij moest steeds nog wat kruit in voorraad houden om later af te steken en het publiek bezig te houden. Er waren er toen velen, die beweerden dat hij nooit iets in voorraad had, maar alles langs den weg opraapte wat hij meende dat hem op het gegeven oogenblik van dienst kon zijn. Het is mogelijk; want bij de leer van onthouding, die hij op duizenderlei wijze verkondigde, kan zijn voorraad zeer gering geweest zijn. Ik hoor zijne nasale stem in mijne gedachte nog knetteren, als hij zeide: »de wetenschap leert ons» enz. Hij putte zijne staatsmanswijsheid en wetenschap, geloof ik, uit tijdschriften en de officieele correspondentie.

Van Hall, die het talent bezat anderen te laten werken, had Van Bosse, uit Amsterdam alwaar hij secretaris van de Kamer van Koophandel was, onder zich aan het ministerie van financiën geplaatst, en hem als een ijverig, werkzaam, eerlijk man leeren kennen, maar ook zijne middelmatigheid opgemerkt. Waarschijnlijk is het daaraan toe te schrijven, dat hij door Van Hall in Maart 1848 tot zijn opvolger aan den Koning werd aanbevolen, ten einde in die veel bewogen dagen de schatkist aan eerlijke handen toe te vertrouwen, zonder gevaar te loopen van een bekwaam tegenstander tegen zich over te krijgen.

Van Bosse had veel in de school van Van Hall geleerd, ik geloof echter niet dat hij zijne beste eigenschappen daarin verkregen had en evenmin dat hij de buitengewone eigenschappen van Van Hall bezat.

Wanneer Van Hall in 1848 voor het eerst op het politiek tooneel verschenen was, zou hij den nieuwen toestand doorgrond en ons geleidelijk van het *ancien régime* in de nieuwe rigting gebragt hebben. Van Bosse was voor die taak niet geschikt. Hij kon alleen onthouding prediken, waarvan het gevolg was, dat de natie aan haar lot

werd overgelaten, overal het lokaal belang op den voorgrond kwam, de verdeeldheid in ons land meer en meer toenam en wij intusschen door onze naburen in handel en nijverheid en in stoomvaart voorbij gestreefd werden.

Maar zag Thorbecke dat dan niet in?

Neen, die zag alleen zijn eigen departement, dat van binnenlandsche zaken, hetwelk onder *l'ancien régime* zich met de materiele belangen van het volk weinig bemoeide. Financiën en koloniën droegen daar zorg voor. Toen door de superioriteit van Thorbecke het overwigt der regeering bij binnenlandsche zaken kwam, vond hij daar geen traditiën, noch routine om zijne aandacht er op te vestigen, en zijne opleiding en geestesrigting waren vreemd gebleven aan het bedrijvig handels- en industrieel leven van het volk. Ook hij preekte onthouding, onder de leus zijner partij: bezuiniging door vereenvoudiging.

In plaats van alles aan te wenden om ons volk zelfstandig te leeren handelen en gelijk België en Duitschland eene zelfstandige ontwikkeling aan ons land te geven, scheen men niets anders te kunnen doen dan het koloniaal systeem af te breken, waaraan wij onze eerste ontwikkeling verschuldigd waren.

Onze menschelijke natuur schijnt eene geleidelijke ontwikkeling niet toe te laten. Wij wankelen gewoonlijk van het eene uiterste in het andere. In plaats van langzamerhand van een verkeerd systeem terug te komen, preekte men eensklaps onthouding tot eene natie, die door het koloniaal systeem gebiologeerd was.

Van daar dat de koloniale zaken langzamerhand meer en meer door de politieke partijen gebruikt werden om elkander te bestrijden, in plaats dat juist die onderwerpen buiten de politiek gehouden werden.

Er waren verscheidene redenen waarom wij zoolang in dat koloniale zog zijn blijven hangen. De meeste familiën hadden betrekkingen in Oost- of West-Indië, en na 1830 was het aantal teruggekeerde gepensioneerde ambtenaren, militairen en rijk geworden partikulieren langzamerhand meer en meer toegenomen, die niets anders te doen hadden dan de belangstelling in hun geliefd Indië op te wekken en levendig te houden.

Maar niemand heeft er aanvankelijk meer toe bijgedragen dan een gewezen dominé van Batavia, baron van Hoëvell: een man met groote begaafdheden, een helder verstand, uitgebreide belezenheid over Indische toestanden, goed schrijver en welsprekend redenaar. Hij vertegenwoordigde al de grieven der Nederlandsch-Indische maatschappij en hare beschouwingen over het koloniaal systeem, en wist door zijne geschriften en door zijne redevoeringen in de Staten-Generaal zoo algemeen den indruk te geven dat het koloniaal systeem verkeerd was, dat men van alle zijden meer en meer stemmen hoorde opgaan om het kultuur- en consignatie-stelsel even sterk te veroordeelen als het vroeger geprezen was.

Niettemin verwachtte men ook toen nog het meeste heil van onze

betrekkingen met Java. Als het koloniaal systeem maar op een nieuwe leest geschoeid werd, dan zou alles wel weer goed gaan. Het was werkelijk als of Nederland eene Javaansche bezitting was en aan niets anders dan de belangen van Java kon denken. Terwijl handel en nijverheid om ons heen in naburige rijken, zonder overzeesche bezittingen, met rassche schreden vooruit gingen, zaten wij te redeneren op welke wijze men de belangen van de Javaansche bevolking behoorde te bevorderen; maar aan de belangen van onze eigen bevolking werd niet gedacht. Een kwart eeuw hebben wij noodig gehad om onze oogen te openen, waartoe de handwerksvereenigingen het meest hebben bijgedragen, die luide haar stem deden hooren en de algemeene aandacht op zich vestigden.

De krachtige stem van het volk bragt onze regeering op het goede spoor, waarin wij in de laatste kwart eeuw zooveel voorspoed gehad hebben. Dat die stem zich niet vroeger verhief, zooals zij zich reeds vóór 1848 had laten hooren, moet hieraan toegeschreven worden, dat men van de grondwetsherziening van 1848 wonderen verwachtte en dat de toenemende stoomgemeenschap tusschen Engeland en Holland, voornamelijk uit Rotterdam, voor onzen landbouw en onze veeteelt groote voordeelen opleverde en een groot welvaren ten platten lande verspreidde, waardoor de steden ook meer vertier kregen. Ook nam de doorvoerhandel langs den Rijn over Rotterdam toe, en stak deze stad spoedig het hoofd op om alles voor zich te eischen onder de leus van vrijheid van handel en regeeringsonthouding.

Ik herinner mij nog in 1848 in den Haag een Engelschman ontmoet te hebben, die zich ongelooflijk veel moeite gaf en overal aanklopte om steun te vinden ten einde den Zeeuwsch-Limburgschen spoorweg te bouwen, waarvoor reeds in 1846 concessie was gegeven. Men is hier, zeide hij, nog een kwart eeuw ten achteren; men staat mij aan te gapen, wanneer ik van het groot belang van spoorwegen spreek uit een commercieel oogpunt. Onder al uwe opkomende staatslieden heb ik er niet één aangetroffen, zelfs Thorbecke niet, die van het gewigt van spoorwegen doordrongen is, en de oppositie van Holland tegen de zuiderlijn is zoo groot dat men haar niet áándurft. Toen hij in 1849 alle hoop had opgegeven van te zullen slagen, zeide d'Harcourt, zoo was zijn naam: »Eer zal geheel Nederland met een spoorwegnet overdekt, eer zal Ter Neuzen met Luxemburg verbonden zijn dan Vlissingen met Duitschland. Tot schade en schande van uw land zal men eindigen met hetgeen waarmede men had moeten beginnen.»

Die voorspelling is in 1873 bewaarheid geworden. Vlissingen was de laatste plaats, die aan het spoorwegnet verbonden werd, en als wij nu het oog slaan op de hooge belangrijkheid der Zuiderlijn en zien hoe de opkomst van Zeeland weldadig voor Holland en voor geheel Nederland geweest is, dan zeker lijdt het geen twijfel dat onze krachtige vooruitgang begonnen is na het voltoojen der Zuiderlijn.

Ik weet niet meer in welk jaar wij onze eerste aansluiting met het

Duitsche spoorwegnet kregen; het was, geloof ik, omstreeks '55, dat de toenmalige Rijnspoorweg van Arnhem naar Wezel en Oberhausen werd doorgelegd.

De staatsspoorwegen waren het gevolg van de spoorwegwet van Van Hall in 1860. Het was een van zijne meesterzetten in het politieke hazardspel dat hij dreef.

Hij had als hoofd van het ministerie eene goed georganiseerde kernachtige oppositie in de Tweede Kamer tegenover zich, geleid door Thorbecke, die door Van Hall in 1853 op behendige wijze uit den zadel geligt was, en sedert dien tijd elk gouvernement bestreed waarin hij geen zitting had.

Toen nu de lokale belangen meer en meer op den voorgrond kwamen, diende van Hall zijne spoorwegwet in om verdeeldheid te brengen in het kamp zijner tegenstanders, die hij wel wist dat gebukt gingen onder de lokale eischen hunner kiezers.

Was dan van Hall in 1853 weer minister?

In 1848 had men Thorbecke niet willen hebben; noch de Koning, noch Donker Curtius en de Kempnaer, noch Schimmelpenninck waren er toe te bewegen.

Toen begon Thorbecke tegen zijne oude medestanders oppositie te maken, hetgeen eene beklagenswaardige scheuring in de liberale partij ten gevolge had, omdat daardoor personen boven beginselen gesteld werden en het Thorbeckeanisme ontstond, dat zoo veel kwaad aan ons land berokkend heeft.

Het eerste ministerie Donker-de Kempnaer, had eene zware taak te vervullen bij de grondwetsherziening, die onder de gegeven omstandigheden beter uitviel dan men had mogen verwachten van de Dubbele Kamer, zooals zij toen zamengesteld was, onder den invloed van al de revolutionaire daden in Europa. Daarbij kwam de dood van Koning Willem II in Maart 1849 en de troonsbestijging van Koning Willem III, die den eed op de nieuwe grondwet aflegde, zoodat geheel ons staatkundig gebouw op losse schroeven stond en het algemeen gevoelen was dat er een krachtiger hand aan het roer van staat onder de gegeven omstandigheden gevorderd werd dan waaraan het op dat oogenblik toevertrouwd was. De laatste maatregel, door het kabinet Donker-De Kempnaer genomen, was de vernieuwing van het kontrakt met de Nederlandsche Handelmaatschappij.

De wet daartoe werd door den minister van koloniën, generaal Van den Bosch, ingediend. Ik had hem op Java gekend en hij deed mij de eer aan mijn oordeel te vragen over zijn wetsvoorstel. »Ik heb genoeg van de werking van de Handelmaatschappij op Java en bij ons in het land gezien, — — zeide hij, — — om haar onpartijdig te beoordeelen. Wij zijn haar veel verschuldigd en als agent van het gouvernement is zij onmisbaar en voortreffelijk; maar zij is daardoor een groot administratiekantoor en geen groot handelsligchaam geworden. Nu zou ik niet wil-

len medewerken om een zoo goed en trouw agent door een ander te vervangen; wij kunnen er geen beteren krijgen. Het kontrakt moet dus vernieuwd worden, maar op zoodanige wijze, dat de regeering volkomen vrijheid behoudt om des noods al de produkten van het kultuurstelsel op Java te verkoopen. Daar is op het oogenblik geen sprake van, en het zou in den toestand waarin Europa thans verkeert niet raadzaam zijn, door het afbreken onzer relatiën met de Handelmaatschappij, de verwarring, die er nu reeds in ons land heerscht, te vermeerderen. Wij zullen de voordeelen der Maatschappij zooveel mogelijk besnoeijen, haar meer vrijheid van handelen laten, langzamerhand meer en meer produkten op Java verkoopen en haar daardoor noodzaken haar groot kapitaal op andere wijze vruchtbaar te maken, in de hoop dat het leiden mag tot nieuwe en groote handels-operatiën. Dit is het doel van de voorgestelde wet. Wij zijn volkomen vrij gebleven om van de Handelmaatschappij al dan niet gebruik te maken, alleen MOET zij gebruikt worden, zolang het gouvernement de produkten van Java in Nederland aan de markt brengt, en daarvoor zouden wij niet beter bediend kunnen worden dan door de Maatschappij. Er zijn er die het kontrakt voor niet meer dan 5 of 10 jaren willen verlengen; maar dat zou verkeerd zijn. Ik vertrouw dat door dit kontrakt de belangen van het gouvernement en van de Maatschappij het meest bevorderd zullen worden, want wij hebben een tijdperk voor ons dat lang genoeg is om geleidelijk ons volk tot een beteren toestand op te leiden en voor te bereiden."

Ik kon op dat oogenblik niet anders doen dan zijne zienswijze beamen, en ik heb dan ook zooveel in mijn vermogen was, mijn invloed uitgeoefend om de wet te doen aannemen. Maar zoo ik ooit in mijne verwachtingen teleur gesteld ben geworden dan is het door deze wet geweest; want toen de 25 jaren om waren en het kontrakt zou eindigen, werden dezelfde argumenten, die ik in 1849 uit den mond van generaal Van den Bosch gehoord had, op nieuw opgedischt.

Het ministerie Donker- de Kempenaer trad spoedig na de aanneming dier wet af, en na eene langdurige ministerieele krisis, waarin allerlei combinatiën beproefd waren, werd niemand anders dan Thorbecke mogelijk geacht.

Toen bleek het andermaal dat onze Oranje-vorsten steeds bereid zijn zich groote opofferingen in het belang van het vaderland te getroosten. Ofschoon koning Willem III toen nog jong was gaf hij aan het volksverlangen toe. Hij benoemde Thorbecke tot minister en belastte hem met de zamenstelling van een ministerie.

Nu had men ook mogen verwachten, dat hij met een kabinet zou zijn opgetreden dat klonk als een klok en dat in allen opzichte beantwoordde aan de groote verwachtingen die men er van koesterde; doch dat was geenszins het geval, tot groote vreugde van Van Hall, die door Amsterdam in de 2de kamer gebragt was, waarin hij toen als ver-

tegenwoordiger van *l'ancien régime* zeer weinig invloed had. Er bestond dus weinig kans dat hij in het parlement veel steun zou vinden om zich weer op het ministerieele kussen te werken, of Thorbecke te doen vallen. Hij was echter een te knap staatsman om niet in te zien dat een slecht zamengesteld ministerie, waarmede Thorbecke optrad, waaraan alle homogeniteit ontbrak, en een in de routine der ministerieele departementen onbedreven en in zijne aanraking met hooge ambtenaren stroef, stug en onhandig hoofd, zeer spoedig aanleiding tot klagten en ontevredenheid moesten geven, en hij wachtte dus af wat de tijd zou opleveren om er naar omstandigheden gebruik van te maken.

De eerste daad van Thorbecke als minister toonde reeds dat hij meer met zijne wetenschap dan met den toestand van ons volk te rade ging, toen hij na zijne benoeming zich niet meer verkiesbaar stelde als lid van de Staten-Generaal. De regeering, volgens hem, stond tegenover de Kamers, en hare leden konden dus geen zitting nemen als vertegenwoordigers van het volk.

Maar, vader, dat was toch niet goed gezien.

Zoo dacht ik toen ook. Wat er ook aangevoerd worde ten voordeele van zijne stelling, in den toestand waarin ons volk verkeerde, dat geheel leidzaam geworden was en zich niet meer met de politiek bemoeid had, was het onmogelijk het politieke leven op te wekken en het begrip van samenwerking tusschen regeering en volk te doen ontstaan, wanneer er geen gemeenschap bestond tusschen de natie en hare leiders.

In het optreden van Thorbecke als minister lag, dunkt mij, vader, het bewijs, dat de Koning een juister begrip van de constitutioneele monarchie had door zijne vrije keus aan het volksverlangen ondergeschikt te maken en hem te benoemen.

Ik geloof dat ook. Gedurende het leven van Thorbecke is nooit een minister tevens vertegenwoordiger geweest en is er nooit door eenig minister eene toespraak in het openbaar gehouden zooals ik heden gehoord heb. Het geschiedde ook niet door de leden van de Staten-Generaal. Zij ook beweerden dat zij zelfstandig en onafhankelijk volgens eigen overtuiging moesten handelen en daarom zich konden of moesten onthouden van tot de kiezers of het volk te spreken. Ge kunt nagaan wat er het gevolg van was. De zelfstandige regeering en de zelfstandige vertegenwoordigers waren steeds met elkander handgemeen, men zag ministers optreden en aftreden, met eene ongelooflijke snelheid elkander opvolgen, doch het volk bleef er koud en onverschillig onder, en op het laatst begon men het vervelend te vinden als er over gesproken werd. Als er over politiek gesproken werd, vroeg men wie er ministers waren, in den regel wist men het niet.

En hoe ging het bij de verkiezingen toe, vader?

Er waren kiescollegiën en kiesvergaderingen, die een dag of acht vóór den dag der verkiezing bij elkander kwamen, een kandidaat benoemden, meest van een lokale kleur, en dien trachtte men dan door de kiezers

te doen stemmen. Nadat hij benoemd was hoorde men van die kiesvergaderingen niets meer tot dat er weer eene verkiezing ophanden was.

De machine die onder de leiding van Thorbecke na 1848 in werking kwam liep op het luchtledig bij gebrek aan brandstof onder den ketel. Het was wetenschappelijk uitstekend welligt, maar het werkte slecht omdat er geen stoom in gebragt werd, en dat kan alleen geschieden door voortdurende gemeenschap met het volk.

Thorbecke kende geen Engelsch en in den tijd zijner opleiding werden nog weinig Engelsche werken in het Duitsch of Fransch vertaald. Daaraan schrijf ik het toe dat bij hem het continentaal begrip van Staat de overhand verkreeg en het Engelsch begrip van Natie minder ontwikkeld was.

In eene oude monarchie, in Frankrijk of Duitschland bij voorbeeld, zouden de denkbeelden van Thorbecke uitstekend geweest zijn, maar op den nationalen bodem van ons vrije Nederland, behoorden zij niet te huis. Wij toch waren reeds tot eene natie gevormd, voor dat ons volk zich tot een onafhankelijken Staat verhief. De regeering was bij ons steeds hoofd van den Staat én leidster der natie geweest, en wanneer zij hierin ook al eens mogt te kort geschoten zijn, dan waren de Prinsen van Oranje steeds daar om er aan te herinneren, opdat de belangen van het volk behartigd werden. Daarvandaan het »Oranje boven», die schoone en trouwe leus van ons volk, waarop onze vorsten regt hebben zich te beroemen. In geen land is het volk, de geheele onderlaag der maatschappij inniger gehecht aan den vorst dan in Nederland. Een Fransch diplomaat der republiek zeide toen zeer te regt: »Vous avez un roi démocrate et m^r. Thorbecke va vous donner un roi libéral. Ce n'est pas un progrès.»

Terwijl Thorbecke in zijn kabinet ijverig bezig was onze politieke organisatie overeenkomstig de voorschriften der grondwet naar zijne doctrinaire inzichten uit te werken, steunende op de meerderheid in het parlement, die hem blindelings volgde, was Van Hall in het geheim bezig om hem op behendige wijze buiten het parlement om den voet te ligten.

Hoe was dat mogelijk, vader?

Door zijn invloed in Amsterdam en op de Amsterdamsche beurs. Gebruik makende van de bijzonder onhandige wijze waarop Thorbecke de Roomsche bisschoppen had toegelaten, wist hij de Oud-Hollandsche nationaliteit wakker te schudden en in werking te brengen, waardoor de Koning, steeds het oog op het volk gericht houdende, bewogen werd, tijdens zijn gewoon April-bezoek aan Amsterdam in 1853, Thorbecke te ontslaan, die niet eens vermoedde dat hem eenig gevaar dreigde. Ge kunt u verbeelden wat de oppositie van Thorbecke later geworden is. Het werd meer en meer een personenstrijd, die ons volk van het politieke leven afkeerig maakte in plaats van er door aange trokken en opgewekt te worden. De doctrinair schaaften zich aan

de zijde van Thorbecke, de overigen volgden de acrobatische politieke toeren van Van Hall, die tot 1862 Thorbecke uit de regeering hield.

's Lands vergaderzaal werd van toen af het strijdperk voor alle persoonlijke politieke hartstogten, doch buiten de 2de Kamer bespeurde men aanvankelijk geen strijd van meeningen. Alleen omtrent de koloniale quaestie bestond verschil van zienswijze, doch dit vond geen weerklank bij het volk. Eindelijk, nadat in 1857 de wet op het Lager onderwijs tot stand kwam, werd door Groen van Prinsterer op christelijk historische gronden de schoolquaestie uitgedacht, waarvan ook de Jezuïeten zich bedienden om hunne verblinde volgelingen op te zweepen, vooral nadat in 1863 de wet op het Middelbaar onderwijs was tot stand gekomen.

Het moet zeker Groen verbaasd hebben, dat hij zich in zulk gezelschap bevond, vader?

Les extrêmes se touchent. De onfeilbaarheidsleer van Groen verschildte in het wezen der zaak niets van de pauselijke onfeilbaarheid, evenmin als de onfeilbaarheid der economisten verschildte van de ministerieele Thorbeckeaansche. Allen zaten stijf op hun stokpaardje, hetgeen gevaarlijk dreigde te worden, uithoofde de gemeenten zich het best in politieken zin ontwikkeld hadden en dus het lokaal belang zich meer en meer deed gelden. Gelukkig liet het volk bij de viering van het eeuwfeest onzer onafhankelijkheid in 1872 zijne krachtige stem hooren, en van dat tijdstip dagteekent het begin van een vernieuwd nationaal leven.

Wat de minister van nijverheid van de constitutionele monarchie zeide, dat zij tusschen de klippen doorzeilt van de monarchale en van de volks-souvereiniteit, kan ook gezegd worden van onze schoolwetten, die tusschen de klippen doorsturen der kerkelijke secten. Op dit terrein stond Thorbecke vast en schitterden zijne talenten; daarvoor alleen zou hij reeds aanspraak mogen maken dat zijne nagedachtenis in eere gehouden werd, want ik ben overtuigd, dat ons volk nooit vergeten zal wat Thorbecke voor het onderwijs gedaan heeft. In den tijd waarin hij leefde en regeerde was de voornaamste behoefte, waaraan ons volk leed, goed onderwijs, vooral lager en middelbaar onderwijs. Men beweerde toen wel, dat het hooger onderwijs het eerst geregeld had moeten worden, maar Thorbecke wilde dat niet, en meermalen heb ik toen gedacht dat hij opzettelijk eerst het middelbaar onderwijs verbeterde om een gezonder politiek leven te doen ontstaan dan van advokaten te verwachten was

Wat was Groen van Prinsterer voor een man, vader?

Een schraal, mager man met dribbelenden gang en zeer scherpzinnig gezicht. Hij had groote gaven en bekwaamheden en was de handhaver onzer nationale traditie in verband tot de »reformatie." Tot op zeer hoogen leeftijd verdedigde hij met warmte zijne beginselen, in de hoop dat eenmaal de natie uit den Bijbel andermaal de veerkracht

zou putten om in de toekomst een even schitterende rol te vervullen als zij in het verleden gedaan had.

Dat was toch niet goed gezien, vader, ten minste wij zijn nu zonder dat op den goeden weg gekomen om als volk even geëerd te zijn, als onze voorvaderen het vroeger waren. Uit den Bijbel kan men veerkracht putten tegen onderdrukking, maar daartegen hebben wij in de moderne maatschappij niet te kampen. Het liefderijk hart van Mietje, menschenliefde zich toonende in nationaliteit, in liefde voor het vaderland, zijn daartoe meer geschikt.

Maar Johan lief, daartoe vind ik den Bijbel ook geschikt. Ik put daaruit de kracht om te volharden in het vervullen mijner pligten in het belang van het vaderland.

En nu jongens naar bed, het is meer dan tijd; maar ge hebt zoo aandachtig zitten luisteren, dat ik grootvader niet in zijn verhaal heb willen storen. Dankt hem en zegt goeden nacht.

Goeden nacht, jongens.

Voordat ik naar bed ga, Jan, moet ge mij nog eens uitleggen hoe die politieke organisatie tegenwoordig werkt. Gaat alles nu uit van het hoofd in het Rijk?

Volstrekt niet, vader. Onze organisatie is van onderop en niet van bovenaf tot stand gekomen. Nadat wij in de gemeenten ons georganiseerd hadden, werd de behoefte gevoeld aan een hoofd in de provincie en later aan een hoofd in het Rijk. Elk hoofd heeft zijne bijzondere taak. Het bovenste hoofd in het rijk waakt over de Staten-Generaal, het hoofd onder hem over de provinciale Staten, de hoofden lager over de gemeenteraden. Zij staan in naauwe betrekking tot de leiders der partijgenooten in Staten-Generaal, provinciale Staten en Gemeenteraden. Zij deelen ons hunne beschouwingen mede over de handelingen en werkzaamheden onzer vertegenwoordigers, die wij anders alleen uit de officieele verslagen zouden kennen. Wanneer daartoe aanleiding bestaat, leveren die mededeelingen de stof voor onze maandelijksche vergaderingen, waarop steeds politieke onderwerpen van den dag besproken worden, en die tevens een oefenschool zijn in het debatteren.

Wanneer er een vacature ontstaat, hetzij in de 2de Kamer, provinciale Staten of den Gemeenteraad, dan vernemen wij, van het daarover wakend hoofd, in welke rigting onze partij in de vergadering waarin een vacature is behoort versterkt te worden. Wanneer wij geen geschikt persoon daarvoor weten, wordt het aan het hooger hoofd medegedeeld, en zoo het hoofd der provincie daarin niet slaagt, wordt de hulp van het hoofd van het Rijk ingeroepen, die de vraag aan de andere provinciale hoofden voorlegt, wanneer het de benoeming geldt van een lid voor de Tweede Kamer.

Onze vertegenwoordigers zijn vrij om te stemmen zooals zij het naar eigen overtuiging in het belang van het Nederlandsche volk noodig

achten, maar wij behouden het regt om hen te beoordeelen en niet meer te herkiezen wanneer zij die taak niet zoo vervullen als wij meenden te kunnen verwachten.

Wanneer in een onzer maandelijksche vergaderingen de handelingen van onze vertegenwoordigers algemeen afgekeurd worden, komen zij in de eerst volgende vergadering opheldering geven, en het is al eens gebeurd, dat zij met de zekerheid naar den Haag terugkeerden van niet herkozen te zullen worden.

Onze organisatie is somtijds ook dienstig om het oordeel van het land of van de provincie te kennen over eene politieke redevoering van onze leiders of over een plotseling opkomend incident. Het hoofd gebruikt dan den telegraaf en ontvangt hetzij per brief of per telegraaf het antwoord van al de hoofdmannen nadat deze hunne volgelingen geraadpleegd hebben.

En hebben de oligarchen, uwe politieke tegenstanders, gelijke organisatie?

Ja vader, anders zou het ook niet goed wezen. Wij kunnen nu gerust wat meer stoom opstoken; alle veiligheidskleppen zijn goed in orde en onze tegenstanders dienen tot *modérateur*. Van daar dat tegenwoordig de politieke machine zoo flink en zoo deugdelijk en toch zoo spaarzaam werkt.

Moge zij steeds zoo blijven werken. Goeden nacht.

(Wordt vervolgd.)

BRIEFENBUS.

I.

KIEZERS EN GEKOZENEN.

„Wat vast stond kan ook glippen,” sprak vóór een paarhonderd jaar een onzer vaderlandsche dichters, ook op den politieken toestand ziende. En waarlijk, dat woord is nog van toepassing, meer van toepassing zelfs dan in menigen tijd. Waren we reeds vrij wat aan 't dobberen, onze positie is er, sedert de man ons ontviel, die zoo vaak als eerste stuurman aan 't roer van ons staatshulkje stond en daaraan eene krachtige hand sloeg, niet secuuder en vaster op geworden.

Het „wie en waarheen nu?” is eene groote vraag, die zeker veler hoofden bezig houdt, veler harten vervult, te meer, omdat er buien aan de lucht zijn, waardoor andere grooter schepen, maar die in ons zicht zeilen, reeds vrij wat worden geslingerd. Ik heb het oog vooral op de bui, die niet uit een witte, maar uit de zwarte wolk dreigt, waaruit reeds in April enkele vlagen voortkwamen, ook op die uit de roode, door de ondergaande zon der humaniteit gekleurde, die nog verre is van zich ontlast te hebben, na zoovele verwoestingen als zij bereids veroorzaakte.

Onze scheepsraad is het oneens en betoonde zich soms tamelijk onhandig. Hier en daar blijkt, dat men slecht bestek gezet en verkeerd gekoerst heeft, zoodat

men begint te roepen om een ander état-major en andere dekoloffieren. Met andere woorden velen willen een ander Ministerie, eene andere Tweede Kamer, ook wel een verandering in hare samenstelling. Wij hebben er dan ook trouwens ruim genoeg vitters en *parlechanteurs* in, zoodat ik meermalen in de verzoeking geraakte om, bij wijze van except, aan te toonen met hoe weinig woorden zich dat liet zeggen, waartoe sommige afgevaardigden er wel vele bezigden. Wij hebben ons nu en dan vermaakt met- of ons geërgerd over het „*aplomb complaisant, que leur donnait l'oubli de choses plusieurs fois dites*“. Het was alsof zij er zich op toeleghden om met vele woorden weinig zaaks te geven; of kwam het, doordien zij hunne mede-afgevaardigden voor wel dom en onnoozel hielden?

Wij vonden die lui, den goeden niet te na gesproken, niet het minst onder onze rechtsgeleerde heeren, van wie men mogt zeggen, dat de vele koks de brij bedierven, terwijl het meermalen bleek, dat het niet allen koks zijn die e. z. v. Door het groot getal dier mannen, wier studie hen alligt tot vitterij en woorden-uitkraming verleidt en op minder practisch standpunt plaatst, loopen zij gevaar om niet alleen zelven voor de behandeling van vele zaken minder geschikt te worden, maar ook den blik van anderen daarop te verwarren. Wij zouden het daarom wenschelijk keuren, dat er maar een bepaald getal advocaten of juristen in de Tweede Kamer mogten wezen. Een half dozijn was genoeg.

Natuurlijk kan men ze echter, wanneer zij worden gekozen, niet weren. Maar toch is er een andere weg, waarlangs aan dien wensch van velen eenigermate kan worden tegemoet gekomen, en waardoor onzes inziens de gehalte van dat hooge Regeeringslichaam inderdaad kan worden verbeterd.

Wij zouden dit beproefd willen zien langs dezen weg, dat men de kiesdistrikten vergrootte, en deze in plaats van op 90000 zielen op 105000 bracht. Daardoor zouden omtrent twaalf of veertien plaatsen vakant worden, welke wij op die wijze zouden willen vervuld zien, dat onderscheidene corporatieën, aan wie bepaalde belangen zijn aangewezen en toevertrouwd, zonder in onderafdeelingen te vervallen, hunne afgevaardigden naar gezegde kamer benoemden, ten einde niet bepaald hun stand, maar die belangen, die inderdaad de belangen der natie zijn, te vertegenwoordigen.

Zoo zouden we de kamers van koophandel te Amsterdam en Rotterdam elk één lid, Dordrecht, Middelburg en Vlissingen te samen, Groningen, Harlingen, Zwol, Leeuwarden (?), Kampen (?) te samen, Almelo, Enschede, Hengelo e. z. v. mede één lid willen zien afvaardigen. Wij wenschten uit het leger twee, door de officieren te kiezen vertegenwoordigers, door de Marine één, door den Waterstaat één lid gezonden te zien; terwijl men van de Akademieën en van Amsterdams Athenaeum des noods met eenige andere corporatie vereenigd, elk één afgevaardigde, als *der geistige Band der Thule* naar die vergadering zou kunnen zenden.

Daardoor zou men niet enkel het bovenvermelde negatieve voordeel verkrijgen, maar men zou inderdaad noodige intellectueële krachten winnen. Niet alleen en eenvoudig doordien men menschen van- en voor die vakken en takken kreeg; maar elke van die corporatieën zou, ook voor den naam van het corps, er zich op toeleggen om zulke mannen af te zenden, als choryphacën konden wezen, waar het op die belangen aankwam. Men zou geen prettige praters, geen *angenehme Gesellschafter*, maar mannen kiezen, die hun corps tot eer strekten en de eer van hun corps konden ophouden.

Kwam het aan op de beoordeeling van een wetsontwerp dat tot hun speciaal vak behoorde; men zou blikken en hoofden zich onwillekeurig zien richten naar die heeren, die in de eerste plaats in staat waren om in- en toe- en des noods bij te lichten, terwijl dezen genoopt waren om zich bij de behandeling van zulke zaken schrap te zetten, teneinde ze te brengen à la portée van oningewijden in die zaken, zooveel zulks doenlijk was.

Dat er bij de tegenwoordige wijze van verkiezen, nu voor deze dan voor gene dier zaken specialiteiten in de Kamer komen, soms zulken die nog niet ter mummieën uit eene vergane verledenheid werden, is inderdaad grootendeels het werk van eenig toeval, terwijl men op de voorgeslagen wijze menschen kreeg, van wie men kundigheid op hun terrein kon eischen, en die bekend waren met den actuëelen staat van zaken. Tegen conniventiezucht of verlangen om te believen kon men waken, door niet enkel te zien op capaciteiten, maar ook op karakter, en door op waardige, zedelijk- onafhankelijke mannen de keus te vestigen. Mogt dan eenig minister terugzetting of wel pensioneerding tegen wil en wensch en recht aan zulk een persoon bezorgen, dan treffe de algemeene opinie zulk een min-is-ter met haar vonnis, mogt men er in de Kamer niet tegen opkomen.

Een ander bezwaar dat wij tegen ons kiesstelsel hebben, en dat grooter zou worden bijaldien men tot een nog lageren census mogt komen, is dit, dat men daarbij op gelijke lijn plaatst, wie geenszins onder hetzelfde niveau zijn te brengen. Om dit in 't oog te doen vallen willen we een voorbeeld nemen dat geenszins uit de lucht is gegrepen. Stellen we ons een chef voor van een groot handelshuis, die onmiddellijk een of een paar boekhouders en ettelijke kantoorbedienden heeft, die schuitenvoerders en zelfs den kruijer een betrekkelijk ruim bestaan bezorgt, die er een koetsier op nahoudt e. z. v., die allen in de termen zouden vallen om kiezers te zijn. Is het dan niet waarlijk zoo iemand en in den regel zelfs den staat *tort* aandoen, wanneer men hem op gelijke lijn stelt met die allen, terwijl men mag vertrouwen, dat zulk een man door zijn standpunt en relatieën een veel helderder en ruimer blik op menschen en omstandigheden kan slaan dan die allen, en althans de meesten hunner?

Nu willen we in geen deele, dat men hem die duizenden of honderden gulden opbrengt, waar anderen met tientallen in de belasting deelen, pro rato stem gunne. Dit zou de weg wezen om, gelijk Servius Tullius met zijne eerste klasse deed, het geheele regeeringsbeleid in de handen onzer geldaristokratie te brengen, hetgeen wij wenschelijk noch billijk zouden keuren. Immers, wij beginnen allen met onze personen, de onzen, onze vermogens en belangen, onze rechtsbeperving e. z. v. als ware het bij te drageu ter vorming van het groote lichaam, een en ander meer geldende dan het leidige geld. Doch men zou in dezen zich voor verongelijking kunnen vrijwaren, door aan lieden die eene hooge som en vooral voor patent opbrachten twee of drie stemmen te gunnen, waardoor men veiliger bleef voor het vervallen op de klip der ochlokratie, der regeering van de lagere massa, die gereedelijk aischistokratie, de regeering der slechte leeperts en geldenaars en drijvers wordt.

Ook op grond dat men in staat kan zijn om op dingen en toestanden een juister blik te werpen, zonder geld te hebben, en omdat geld en bezit niet het eenig kapitaal is, zouden wij het kiesrecht willen gegund hebben aan alle aan onze Hoogeschole n gegradueerden en wie akten van toelating tot wetenschappelijk onderwijs bezitten, al waren zij volgens den census daartoe niet bevoegd. Immers, door dien census en dezen alléén in 't oog te houden krijgen er menschen middellijk deel aan het staatsbeleid, welke men inderdaad eerder om hun métier mogt uitsluiten, b. v. gemeene kroeghouders en erger waarden. De staten en hun bestuur moesten niet zoo louter materialistisch rekenen, geld en opbrengst moest niet zoo de éénige maatstaf wezen. Daarmede kan goeds, maar ook veel laags en heilloos zich paren.

T.
C.

II.

AAN 'T ADRES DER ROTTERDAMSCHER COURANT.

De *Rotterdamsche Courant* van 24 Mei jl. heeft een „leugensche(r)ts geleverd. — Ik onderstel dat bij vergissing de r uit het woord scherts is uitgelaten. — Schertsend wordt daarin gezegd: dat de schrijver van „Eene week in 1900” blijkbaar zijn eigen meening vertolkt door de woorden, welke hij aan den kapitein van het Cultuurstelsel, over dat stelsel sprekende, in den mond legt, en dit geeft aan de Redactie in 1872 eene gelegenheid om aan te toonen, dat die kapitein in 1846 zich een verkeerde voorstelling van het cultuurstelsel maakte. Zij schijnt zich niet te herinneren dat de *Rotterd. Courant* er toen nog minder van afwist dan onze kapitein, die in 1872 zeker een geheel ander oordeel zou vellen dan hij in 1846 deed.

Zie hier wat de *Rotterd. Courant* van het cultuurstelsel zegt: „En wat is nu het geval? Dat het Gouvernement in plaats van den Javaan belasting in geld op te leggen, van hem vordert dat hij, gedurende eenigen tijd in het jaar tegen vastgestelde belooning in de Rijkskoffietuinen zal werkzaam wezen. In die weinige woorden is geheel het cultuurstelsel uitgedrukt

„waaruit volgt dat de Indische baten, die Nederland in staat stelden eengedeelte van zijn schuld te delgen, een spoorwegnet over het rijk te vlechten en, met andere groote werken, de verbetering der waterwegen van Rotterdam en Amsterdam te ondernemen, werden verkregen langs een weg, die gezegend ook voor Indië mocht heeten.”

Wanneer de kapitein even goed ingelicht was, als de Red. van de *Rotterd. Courant* het schijnt te zijn, zou hij waarschijnlijk gezegd hebben:

„Wat zou men er in Holland van zeggen, mijnheer, wanneer het Gouvernement in plaats van belasting in geld op te leggen de bevolking van Nederland eenigen tijd in het jaar tegen vastgestelde belooning op de domeinen van het Rijk liet arbeiden, de vruchten van haren arbeid buiten 's lands verkocht en van de overwinst, niet in Nederland, maar op Java de riviermondingen verbeterde en een net van spoorwegen liet bouwen, de Javaansche schuld delgde en niets daarvan ten voordeele van Nederland besteedde? Zouden de Hollanders zoodanig belastingstelsel een zegen voor ons land noemen, ook dan wanneer zij de vrijheid behielden om voor hun eigen onderhoud overvloedig aardappelen te planten en te mogen oogsten?”

Op die wijze voorgesteld zou de meening van den kapitein in overeenstemming zijn met de verklaring door de *Rotterd. Courant* van het cultuurstelsel gegeven.

Ik betwijfel echter of die voorstelling meer sympathie er voor zal opwekken dan hetgeen er in 1846 door den kapitein van gezegd werd, en toch zouden de tegenstanders van het cultuurstelsel nog het regt hebben de opmerking te maken, dat die voorstelling minder juist is, uithoofde de jaarlijksche opbrengst der rijstvelden op Java eenige millioenen picols minder bedraagt dan voor de levensbehoefte der Javanen benodigd is. De kapitein zou dus het woord „overvloedig” moeten weglaten en zeggen: voor hun eigen onderhoud aardappelen te planten en te mogen oogsten.

G. V.

STAATKUNDE EN GESCHIEDENIS.

RÜSTOW'S JONGSTE OORLOGSBESCHRIJVING.

Der Krieg um die Rheingrenze, 1870, politisch und militärisch dargestellt von W. Rüstow.
Zürich. Friedrich Schulthesz, 1871.

De 19de eeuw is de eeuw der verlichting, der beschaving, der algemeene ontwikkeling van kennis, rijkdom en macht. De slavernij is vernietigd; de volken zijn niet meer om de vorsten, maar de vorsten om de volken; onwaardig bijgeloof wordt door de menschheid afgeschud; de natuur ontsluit hare diepste geheimen voor het uitvorschend oog; de krachten, die den mensch vroeger deden sidderen, nu onderworpen aan zijn wil, worden hem dienstbaar tot vermeerdering zijner welvaart en levensvreugde. Geen kloosters, geen afzondering, geen eenzijdigheid meer, maar behoefte om elkander te naderen, erkenning van anderer verdiensten en bekwaamheden, ook bij het grootste verschil van meeningen; een streven om door wegneming van alle hinderpalen en belemmerende banden de algemeene kennis en het algemeen vermogen te vermeerderen, de menschheid tot volkomen bewustheid te brengen van hare edele en hoogste roeping, geheel de aarde haar als haar wettig domein te doen beschouwen; — ziedaar, gelukkige verschijnselen, die deze eeuw in tegenstelling met al de vroegere kenmerken.

Maar te middendezer verblijdende teekenen rijzen andere verschijnselen als bloedige spookgestalten op, om met schorre stem tegen die verlichting en beschaving te getuigen en den mensch tot twijfel te brengen, hem zich zelve te doen afvragen, of de menschheid in die meerdere verlichting wel een zegen, en niet veeleer een vloek, heeft ontvangen. Is er ééne eeuw, waarin meer oorlogen gevoerd zijn dan in deze; ééne eeuw, waarin grootere en afgrijselijker bloedbaden zijn aangericht dan juist de tegenwoordige? Nooit, zelfs niet in den donkersten nacht der barbaarschheid is door menschenhand het bloed zijns naasten in zoo breede stroomen vergoten als thans. Wie telt het aantal groote en kleinere oorlogen sedert den aanvang dezer eeuw al-

leen in Europa gevoerd; wie, het aantal gedooden en verminkten, den vernietigden eigendom, den verdelgden schat van rijkdom en welvaart? Is de mensch, meester wordende van de verborgen krachten der natuur, niet aanstonds aan den arbeid gegaan om ze ook dienstbaar te maken tot slachting zijner medemenschen, op uitgebreide schaal, in den kortst mogelijken tijd? De algemeene verlichting, de zoo hoog verheven beschaving, de zoo zaligmakende kennis, — zij hebben slechts onrust gewekt, ontevredenheid, begeerte naar beter, zelfs ten koste van anderer vreugde en geluk.

En toch, — in spijt van dien schrillen wanklank, klinkt immer helderder en bekoorlijker het lied der verheffing van het menschelijk geslacht, het lied zijner ontbinding uit de boeijen, waarin onkunde, bijgeloof en heerschzucht het geslagen hebben, — het lied der vrijheid, dat luide getuigt van 's menschen edele afkomst en hoogste roeping. Valen die boeijen niet af dan met hevige smart; wordt het edelste bloed zelfs daarbij vergoten, — steeds naderbij komt de tijd dat zij allen vergruisd zullen zijn en dat de vrije mensch, volkomen meester van zich zelve, in ongestoorden vrede het brood der aarde zal eten en met vasten gang, het hoofd opgeheven, blijmoedig de verborgen toekomst te gemoet zal gaan. Zij dat tijdstip eeuwen wellicht nog verwijderd, komen zal het, want achttien eeuwen getuigen voor de kracht van dien de wereld doordringenden en immer meer vervullenden geest, die in de diepten der eeuwen reeds zijne eindelijke zegepraal en den vrede op aarde zag.

't Was een sombere kille Decemberdag, die eerste December van het jaar 1851, maar nog schrikkelijker de nacht, die er op volgde, toen de President der Fransche Republiek Lodewijk Napoleon Bonaparte den heiligen eed, eenmaal in tegenwoordigheid van het Fransche volk, aan God gezworen, verbrak en de grootste ontrouw pleegde, die de mensch ooit kan begaan. Die daad, was zij voortgevloeid uit menschenwijsheid, uit heerschzucht, uit ijdele begeerte naar genot, — die schending der bezworen trouw ontlokte aan Frankrijk, aan Europa, ja aan geheel de beschaafde wereld een kreet van afschuw en ontzetting; zij wees reeds heen naar eene vergelding, die den trouwelooze zelfs in het purper, in met lijfwachten omgeven paleizen, kan treffen. Wel mogen soms machthebbers den mond doen verstommen, die tot hen vrij uit over hun kwaad durft te spreken, maar aan de gevolgen hunner misdrijven zich te onttrekken, dat is niet in hunne macht. De Nero's en de Calligula's, even zoo goed als de Cromwell's en de Napoleon's, zij blijven de door de historie immer levende getuigen eener heilige rechtvaardigheid, eener vaak geloochende maar niettemin bestaande orde in de zedelijke wereld, die door soms wonderbaren samenloop van gebeurtenissen, toch immer gehandhaafd wordt. Al bedekte zich de eedbreukige President der Fransche Republiek

met den Keizerlijken mantel; al wist hij zich eer, aanzien en ontzag, ja toewijding van een groot deel des Franschen volks te verwerven; — van den noodlottigen weg, dien hij zich door een zedelijk en staatkundig vergriep geopend had, was geen terugkeer mogelijk. Als met open oog werd hij tot zijn verderf voortgedreven, en bij den val van den Keizerlijken troon in den diepen afgrond, waarin hij Frankrijks roem en welvaart medesleepte, werd hem het voorrecht zelfs onthouden het leven te verliezen. Beleven, zien en hooren moest hij den jammer, door hem aan zijn vaderland berokkend, — den vloek van millioenen zijner slachtoffers.

In 1859 had Napoleon III het hoogste toppunt zijner macht bereikt. De gelukkig geeindigde oorlog met Sardinië tegen Oostenrijk had neuen wapenroem, had uitbreiding van grondgebied aangebracht en Frankrijks invloed bij de beslissing der Europeesche vraagstukken verhoogd. 't Was als ging de Keizerlijke dynastie eene gelukkige toekomst te ontmoet. Bij den naar buiten afstralenden glans, genoten Frankrijks ingezetenen eene ongekende welvaart; de landbouw ontwikkelde zich snel; de nijverheid vermeerderde; de handel, bevrijd van belemmerende banden, streefde vrij en krachtig voorwaarts, een goudregen over het Fransche volk uitstortende. Nijverheidsmannen, kooplieden, landbouwers, allen waren tevreden, en voorgelicht door de geestelijkheid, die in den Franschen Keizer den vasten steun van den oudsten, trouwen zoon der Kerk meende te vinden, dankte men Napoleon III en zijne dynastie voor de weldaden, waarin Kerk, stad en land zich verheugden. In zijne hand waren de teugels van het bewind het best bewaard; zijne staatkunde was Frankrijks heil; zijn staatsmansbeleid, zich kenmerkende door geheimzinnigheid en slechts enkele malen in sphinxachtige orakeltaal zich uitsprekende, werd of zoo hoog verheven of zoo diepzinnig geroemd, dat iedere beoordeeling voorbarig, iedere veroordeeling verwaten werd gescholden. Het Keizerlijk bewind, hoe willekeurig en onderdrukkend ook op politiek gebied, scheen verre, verre te verkiezen boven den parlementairen regeeringsvorm. *En geheel die toestand werd in nauwelijks tien jaren tijds veranderd!* Voor de wereld werd daarbij een treurspel opgevoerd, aangrijpender en treffender dan eenig drama, door het stoutste menschelijk genie bedacht, ooit te aanschouwen heeft gegeven. In Italië werd het eerste bedrijf afgespeeld. Dáár verhief zich tegen den zin van den Keizerlijken Beschermer, een vereenigd Italië, de nieuwe groote Mogendheid, die weldra tot Frankrijks onheil bewijs zou geven van haar bestaan. Met schrik wendde zich de geestelijkheid tot den Keizer om zijne tusschenkomst, zijn machtigen invloed te erlangen ten gunste van 's Pausen wereldlijk gezag, en ziedaar, moeite en inspanning kostte het hem reeds den Italianen hunne natuurlijke hoofdstad te onthouden, het door hem in 't leven geroepen Italiaansche koningrijk tot den plicht der erkentelijkheid terug te brengen.

In Mexico ontwikkelde zich het volgende bedrijf. Frankrijks beste krijgsbenden, Frankrijks schatten werden daar met kwistige hand gebruikt om nieuwe glorie, om staatkundigen invloed in de zaken der nieuwe wereld te verwerven. Napoleon hoopte en wachtte een schitterend resultaat, maar de nederlaag der geconfedereerden bij Gettysburg werd de nederlaag der Napoleontische staatkunde in Mexico. Na het overhaast terugkeeren van Frankrijks verminkte en deels ontzenuwde krijgsmacht naar het vaderland volgde de verpletterende tijding dat de ridderlijke Maximiliaan, door Napoleon op den troon gebracht, te Queretaro gevonnisd en doodgeschoten, — zijne weduwe door ongeneeslijke krankzinnigheid aangetast, niet meer dan een schijnleven in Europa was komen voortstlepen. Aller blik wendde zich naar den Keizer om van hem de verantwoording te vragen van dit nutteloos vergoten bloed, van dit vernietigd leven, van deze in hare uitkomst zoo ijdele macht- en geldverspilling, — maar Napoleon III zweeg.

Wederom verrijst een nieuw conflict, maar thans in Europa. Een kleine Staat, het zwakke Denemarken, wordt aangetast door Duitschland. Oostenrijk en Pruisen verstaan zich onder elkander tot de uitvoering van een gemeenschappelijken aanval; twee rijke provinciën worden van Denemarken afgescheurd, en Frankrijks zwaard blijft bij zooveel onrecht en geweld als krachteloos in de schede; Frankrijk, hoe ook ter hulpe aangezocht, moet de neutraliteit bewaren. Is Napoleons invloed bij de beraadslaging van Europa dan nu reeds zoo verminderd? Zou de door den Keizer gevolgde weg tot bevestiging van zijn prestige wel werkelijk tot het doel voeren? Verandering van staatkunde schijnt dus noodig. Niet door den roem des oorlogs, maar door den vrede zal Napoleon III zich zelven en Frankrijk redden! Hij zal beproeven zich los te maken van die macht en die middelen, waardoor hij eenmaal het hoogste gezag machtig werd. Maar is dat niet het onmogelijke beproefd? De geschiedenis der menschheid getuigt dat het verloochenen van het geweld immer ten verderve was van hen, die door geweld regeerden. Weifelingen zijn van nu af slechts te wachten, en weldra wordt de Keizer tot die dubbelzinnige staatkunde genoodzaakt, die hem alle vertrouwen in zich zelven en van anderen doet verliezen, en die ten slotte hem ten speelbal maken van heillooze omstandigheden, die al moeielijker en moeielijker, als door een blind noodlot worden opgeroepen. In het eene oogenblik onderteekent hij de vermindering der Fransche krijgsmacht, in het daarop volgende, wederom de uitbreiding, door het oprichten van nieuwe legioenen. Nu biedt hij Pruisen een bondgenootschap aan tegen Oostenrijk, en straks staat hij, zonder eenigen voorzorgsmaatregel, rustig toe te zien bij Oostenrijks diepe vernedering en bij de gewelddadige vorming van een vereenigd krachtig Noord-Duitschland, dat zelfs hechte banden weet aan te knopen met een verwonnen Zuid-Duitschland. Zoo even kondigt hij aan tot den

parlementairen regeeringsvorm te zullen terugkeeren, en oogenblikkelijk daarop verandert hij wel van bewindslieden, maar blijkt hem toch de ernstige wil, de kracht te ontbreken om het keizerlijk woord gestand te doen.

De nederlaag van Sadowa, eene totale misrekening voor den Keizer, komt nu door hare gevolgen het kunstmatig onderhouden volksvertrouwen in de vermaarde, geheimzinnige Napoleontische staatkunde verbreken. Is daar niet naast Frankrijk een jonge krachtvolle reus opgestaan, in glansrijke, beproefd sterke wapenrusting, het hoofd omstraald door een krijgsroem, die al de glorie der Fransche natie doet verbleeken? Voor het Fransche volk wordt het nu eindelijk duidelijk, ja tastbaar, dat Frankrijk onder keizerlijke leiding toch afdaalde van de plaats, die haar in de Europeesche raadzaalen toekomt. Van nu af verheffen zich allerwegen stemmen om den Keizer ter verantwoording te roepen; met iederen dag klinken zij luider en dreigender, en ieder jaar wordt hij genoodzaakt de eischen naar een werkelijken parlementairen regeeringsvorm meer en meer in te willigen. Het oogenblik nadert waarop Napoleon aan eene zich zelve bewuste, vrije vertegenwoordiging van het Fransche volk rekenschap zal moeten geven voor de daden van zijn bestuur. Zal hij die rekenschap zóó kunnen afleggen dat daarbij zijn beleid en zijne dynastie voor Frankrijk mogelijk blijven? Hij, de man van den 2^{den} December; de machthebber, die met verbreking van zijn eed door gevangenis en ruw geweld de openbare meening in Frankrijk belet heeft zich uit te spreken? Zou een vrij parlement over zulk eene staatkunde niet aanstonds den staf gebroken hebben? Het optreden van zoodanig parlement te verhinderen, dat was dus voor den Keizer en zijne dynastie het vraagstuk van eigen levensbehoud. Maar hoe dat te verhinderen zonder Frankrijks wapenroem te verheffen, zonder aanhechting van nieuw grondgebied als een tastbaar bewijs dat Frankrijk nog immer hare aloude kracht en invloed behouden had? Noord-Duitschlands kanselier bleef doof voor de verleidende vleitaal en voor de bedreigingen der Fransche diplomaten. Langs den weg der onderhandeling was geen duim breed grondgebied te winnen. Een bloedige oorlog alleen kon naar dat doel voeren. Te onvermijdelijker werd hij, naarmate de parlementaire regeering vuriger werd geëischt. Door de geniën van 't geweld, heerschezucht, afgunst en eigenbaat opgeroepen, trad de oorlog te voorschijn, maar ditmaal om het keizerlijk bewind te verpletteren en Frankrijk aan zich zelve weer te geven.

Aldus werd het eindbedrijf, de ontkenning van het drama, ingeleid. Niet in Duitschland, gelijk des Keizers partij gewacht had, maar op Franschen bodem werd het ten einde toe afgespeeld, met zoo verbazende snelheid en indrukwekkende gebeurtenissen, dat Europa, neen, dat geheel de wereld met de sterkst gespannen aandacht, als met ingehouden adem, ten einde toe bleef luisteren en toezien, luiden bijval

betuigende in den val van hem, die zijn eigen ijdele macht en wankelenden troon door de bloedige opoffering van het misleide en diep ongelukkige, maar immer edele Fransche volk had willen bevestigen.

Op eene zeer merkwaardige beschrijving dezer slotacte moge hier eenige oogenblikken de aandacht gevestigd worden.

Er is in Brussel eene plaats, een tempel der kunst, door geen bezoeker ooit vergeten; het op eene hoogte gelegen en toch half verborgen museum van Paulus Wirtz, den genialen, voor velen zonderlingen schilder, die met zijn penseel voor 't oog wist te tooveren, al wat de menschelijke geest in de diepste diepte der gedachten had gevonden, al wat het leven schoons en bekoorlijks, maar ook verschrikkelijks en ontzettends aanbod. Wie, die ooit dien kunsttempel betrad en zich niet door eenig voortbrengsel van Wirtz' scheppende kracht getroffen voelde? Hij spreekt tot allen, ook al wordt niet alles aanstonds door ieder verstaan; hij geeft een indruk, hij laat iets na. Den beschouwer zelve lokt hij uit tot inspanning zijner redelijke vermogens; hij roept tot beschouwen en opmerken; hij doet denken en gevoelen. Hier, geen schilderijen, die zoo realistisch mogelijk het werkelijke leven teruggeven; geen toeleg om door kleurschakeering, door levendigheid van verwen, door nauwkeurigheid van nabootsing terug te geven, wat natuur en wereld in werkelijkheid doen aanschouwen; maar tooneelen en schetsen, ruw gepenseeld, grillig op doek, hout of muur geworpen; maar immer zóó, dat men gevoelt tegenover den waren kunstenaar, tegenover het genie te staan, dat, meester in voorstellingsvermogen, vorm en uitdrukking heeft gegeven aan de gedachte, aan deze of gene opvatting van den menschelijken geest. Hoe breed en stout onder velen dat bekende stuk »un grand de la terre," dien cycloôp met kolossale vormen, die in gansche lengte opgericht, hooger wezen zou dan 't museumgebouw zelf, en die toch, zoo schijnbaar gemakkelijk, door Wirtz binnen de lijsten zijner groote schilderij gebogen is, maar zóó dat der natuur geen geweld werd aangedaan, dat leven en beweging in iederen trek, uit iedere spier spreken, en beurtelings bij de beschouwing der verschillende deelen dier schets, verschillende gewaardwordingen ontstaan, totdat, na het gelukt is het groote geheel te overzien en te begrijpen, het gevoel van bewondering tot de meest oprechte hulde en waardeering dringt van hem, die zulk een kunststuk schiep. Wat tal van aanmerkingen er te maken zijn over oppervlakkigheid van behandeling, over min nauwkeurige en juiste uitvoering, over grilligheid en platheid van sommige voorstellingen, over het koloriet, de aanbrenging van licht en schaduw, — al die aanmerkingen te samen zijn lofspraken voor het genie des kunstenaars, die om de voorstelling zijner gedachte aangrijpend en treffend te maken, zich vrij wist te houden van beuzelende uitvoerigheden, die zonder werkelijk nut voor *zijn* doel, slechts de aandacht zouden hebben afgeleid en den

beschouwer ongeschikt gemaakt om den vollen indruk te ontvangen, dien de schilder wilde geven.

Wat Wirtz deed op 't gebied der schilderkunst, deed Rüstow op dat der krijgswetenschap. Geleerd, veelzijdig ontwikkeld, tintelende van geest en leven, heeft hij met zeldzame vruchtbaarheid de beschouwingen over de kunst van oorlogvoeren met vele nuttige voortbrengselen van zijn genie verrijkt, terwijl de meeste na 1848 gevoerde oorlogen hem ten onderwerp hebben gediend voor beschrijvingen, waarin op iedere bladzijde de meesterhand is te bespeuren. Dank den nuttigen arbeid van vele Nederlandsche vertalers, zijn de meeste zijner werken reeds hier te lande bekend geworden en hebben zij krachtig medegewerkt om ten minste eenige belangstelling voor de krijgswetenschap bij onze in handel en landbouw verdiepte natie te doen ontstaan. Buitengewoon werkzaam van aard en door zijne algemeene bekendheid in alle legers van Europa, gelukte het hem, reeds tijdens den Duitsch-Franschen oorlog, genoegzaam bouwstoffen te verzamelen tot het schetsen van geheel het tooneel, dat als het eindbedrijf van Napoleons regeering kan worden aangemerkt. Republiekein in merg en been, franschgezind in 't hart, moest het hem zeer zwaar vallen de nederlaag te beschrijven en de rampen van het Fransche volk, dat na gruwelijken worstelstijd zich eindelijk neer moest buigen voor een jeugdig Duitsch keizerrijk, gegrondvest door vorstelijke willekeur en omstraald door den schitterendsten wapenroem, — een wapenroem, die hoofdzakelijk te danken was aan het krijgsgenie der aanvoerders, zich parende aan den machtigen geest van orde en tucht in de Duitsche krijgsscharen, en voortdurend gesteund door het edelste plichtbesef en de vurigste vaderlandsliefde der Duitsche natie. Toch heeft Rüstow de vrijwillig opgenomen taak volbracht op eene wijze, die zijn karakter vereert en hem bij vernieuwing aanspraak geeft op de achting en hulde zelfs van zijne vijanden. In zijn werk, geen uitbundige lof voor den overwinnaar, maar ook geen kleingeestige nijd, geen kunstmatig verkleinen van de voordeelen door de Duitsche wapenen behaald. Hij laat de feiten voor zich zelve spreken. Den omvang en het gewicht van ieder behaald voordeel erkent hij. Met nadruk wijst hij op al datgene, wat in Bismarcks politiek, in Moltke's legeraanvoering, in Von Roon's legeroefening voortreffelijks is op te merken. Voor het overwonnen Fransche volk geen beschimping, noch spot, maar evenmin vergoelijking van begane misslagen; geen grootspraak noch vleijerij, maar de waarheid; — de waarheid, in zachte vormen voor den misleide, voor den dappere, die ridderlijk bleef in het ongeluk; scherp, sarcastisch soms in toon en uitdrukking alleen jegens hen, die door boozen hartstocht, door schandelijke onkunde of verachtelijke ijdelheid het ongeluk van het Fransche volk hebben veroorzaakt, zijn jammer hebben vergroot. In weinige trekken geeft Rüstow een vrij volkomen beeld van geheel den Duitsch-Franschen oorlog, zoodat het mogelijk is al de zaken en al de

gebeurtenissen, die in dien gedenkwaardigen tijd aller aandacht bezighielden, te overzien, en de *betrekkelijke waarde* daarvan te leeren kennen. Iedere trek van dat beeld laat de meesterhand erkennen. Den moeielijksten samenloop van omstandigheden ontwikkelt hij met zoo treffenden eenvoud en helderheid in kernachtige taal, als vereischte dat geenerlei kunst, als ware het de gemakkelijkste zaak ter wereld om zóó op te merken, zóó te denken en te schrijven. In elken trek is iets dat treft en boeit, dat den geest opwekt en dwingt om het verhaal te volgen; dorre cijfers en technische détails worden onder zijne hand zoo belangwekkend en zoo vol beteekenis, dat men zich gaarne de moeite getroost om ze in 't geheugen op te nemen. Zoowel de geoefende in krijgszaken als de leek op krijgskundig gebied zal Rüstow's beschrijving zonder buitengewone inspanning, met toenemende belangstelling nagaan, en zeker daardoor een diepen blik leeren slaan in Europa's tegenwoordigen staatkundigen toestand en in die kunst van oorlogvoering, waartoe maar al te vaak, zelfs in een nabijzijnd tijdperk, nog de toevlucht zal worden genomen.

Rüstow vangt zijn verhaal aan met de ontwikkeling der oorzaken en de naaste aanleiding tot den oorlog om de Rijn grenzen. Hij schetst den Franschen keizer afdalende van het toppunt van aanzien, invloed en macht, 't welk hij door den Italiaanschen oorlog in 1859 had bereikt. Meer uitvoerig behandelt hij de worsteling tusschen Napoleon III en het parlementarismus, dat na 1867 het hoofd in Frankrijk verhieft, en als van zelf komt hij zoo tot den twist, die met Pruisen's koning gezocht moest worden om den oorlog te verkrijgen, die Frankrijks grenzen zou uitbreiden, haar wapenroem opluisteren en Napoleons dynastie bevestigen. Zoo valt de aandacht natuurlijk op het Fransche leger, en komt alles wat op Frankrijks wapenmacht te land en ter zee betrekking heeft in beschouwing, waardoor al aanstonds de kracht en de zwakheid van Frankrijks aanvals- en verdedigingsmiddelen worden geopenbaard. Van Duitschlands jongste geschiedenis wordt daarop zooveel geschetst als noodig is om tot ieders bewustzijn te brengen, dat bij een door Frankrijk te beginnen oorlog de aaneensluiting van Zuid-Duitschland bij den Noord-Duitschen bond eene noodzakelijkheid was, die alleen miskend kon worden door eene zorgeloze, oppervlakkige, in illusiën levende Fransche diplomatie. In krachtige trekken teekent Rüstow aan het slot zijner eerste afdeeling het Duitsche krijgswezen, zooals dit in 1870 bij den aanvang des oorlogs geregeld was, en doet hij een blik werpen op Duitschlands vestingstelsel en de kiemen der toekomstige Duitsche zeemacht.

Aan het begin der operatiën en het vooruitrukken der Duitschers tot in het Moezeldal is de tweede afdeeling gewijd. De strategische opmarschen der beide legers en de vermoedelijke operatieplannen worden het eerst geschetst en kortelijk beoordeeld, terwijl men inmiddels medetrekt naar het noord-oosten van Frankrijk, naar het eerste krijgs-

tooneel, dat men, door Rüstow voorgelicht, gemakkelijk overziet en uit een krijgskundig oogpunt leert waardeeren. Met de comédie van Saarbrücken vangen daarop de ernstige vijandelijkheden aan. Weisenburg, Wörth en Spicheren zijn de vreeselijke echo's, die op het eerste Fransche wapenfeit antwoorden, en die, doorgalmende tot in Frankrijks hoofdstad, daar de ernstigste politieke gebeurtenissen veroorzaken, den keizerlijken troon tot op zijn grondvesten doen schudden. Al die gevechten en veldslagen doet Rüstow als van nabij bezien. De opmarsch naar het Moezeldal, waarin Bazaine nu aan 't hoofd van het Fransche leger bij Metz de wacht zal houden, volgt daarop beraden en snel, en op 't oogenblik dat de Fransche maarschalk terug wil gaan om met grooter macht eene betere stelling te kiezen in Champagne pouilleuse, zijn de Duitsche strijdkrachten reeds te nabij en dwingt von Moltke's legerbeleid en bij Borny en bij Rézonville den aftrekkenden vijand tot staan, en tot den beslissenden veldslag bij Gravelotte, die een smadelijken ondergang van geheel Bazaine's leger ten gevolge zal hebben. Met de overweging der militaire en politieke resultaten van den strijd bij Metz voltooide Rüstow dit tweede deel zijner beschrijving.

Een nieuw oorlogstooneel komt nu te voorschijn, — de geheele Maas-streek tot aan Parijs. Nieuwe legers schijnen hier als uit den grond op te rijzen; aan Fransche zijde dat van den ridderlijken Mac-Mahon, die bij Wörth wel den slag maar niet zijn prestige verloor; aan Duitsche zijde de legers der kroonprinsen van Pruisen en van Saksen, die door von Moltke bestuurd, door den zegevierenden Pruisischen koning en diens eersten minister worden gevolgd. Mac-Mahon's weifelingen tusschen zijn veldheersplicht en zijne erkentelijkheid jegens den Keizer geven den grondtoon aan voor de schildering der gevechten van Buzancy, Nouart en Beaumont en voor de catastrophe van Sedan, de grootste ramp, die 't Fransche leger treffen kon, maar die Frankrijk bevrijdde van eene regeering, die haar tot een schandelijk, ondragelijk juk was geworden. Parijs daagt op. Parijs, dat met woedende verontwaardiging zich verheft bij het verhaal van den rampspoed, die Frankrijks legers heeft getroffen; Parijs, zich loswingende uit de banden, waarmede het keizerlijk bestuur haar heeft omstrikt. Frankrijks hoofdstad, gloeiende van toorn en van schaamte over zich zelve, stoot weg wat haar zoo heeft kunnen verlagen, stoot al haar weelde en wellust weg, om met verjongde kracht het edelste wat zij bezit prijs te geven, en zoo den hoon, het vrije, weleer zoo machtige Frankrijk aangedaan, te wreken, de schande van zoo ontzettende nederlagen uit te wisschen. Reeds naderen de Duitsche legers, nog voor dat de schoone lustwarande rondom Parijs, nu een gevaarlijk versiersel, vernietigd, aan de vlammen prijs gegeven is. Al nauwer en nauwer wordt de verderfelijke ijzeren gordel door den Duitscher om Frankrijks fiere hoofdstad geslagen. Al wat menschelijk is heeft een voor gevoel van

den jammer, die ontstaan zal, wanneer de schoone wereldstad met hare millioenen inwoners door geweld tot onderwerping zal worden gebracht, wanneer geheel Frankrijk uit haar diepen doodelijken slaap zal worden wakker geschud en toch niet gereed zal kunnen komen om haar in tijds hulpe te bieden. Te vergeefs zijn de onderhandelingen te Ferrières. Duitschland eischt tastbare waarborgen tegen een lateren, door het herleeft Frankrijk te hernieuwen aanval. Het eischt een levend deel van Frankrijks lichaam; een der krachtigste organen van de ééne en ondeelbare Fransche Republiek. Reeds wijzen de val van Toul, de vermeestering van Straatsburg op het lot dat de hoofdstad wacht als de Duitsche krijgskunst in volle kracht zich tegen haar zal ontwikkelen, maar, door het krachtvolle leven dat in Parijs bruist, misleid; terugziende in een grootsch verleden; vast vertrouwende op de verheffing van geheel Frankrijk en op den zedelijken steun van Europa; in Frankrijks toekomst geloovende, luidt het antwoord der mannen, die de gebeurtenissen aan de spits der regeering hebben gebracht: »geen duim breed van ons grondgebied, geen steen onzer vestingen!»

Terwijl Parijs zich voorbereidt tot langdurigen weerstand, en door enkele bewindlieden aan de Loire de herschepping van Frankrijks strijdmiddelen wordt bestuurd, begint Rüstow de vierde afdeeling van zijn meesterstuk met de schildering van Bazaine's toestand en handelingen te Metz tegenover de sterke Duitsche legers, die onder den Rooden Prins hem beletten, met het laatste gedeelte van Frankrijks geregelde en geoefende strijdkrachten, of de hoofdstad of de volkswapeningen aan de Loire ter hulp te snellen. Wel houdt Bazaine een aanzienlijk deel der Duitsche macht gebonden; wel kan zijn standhouden eenige gunstige kansen aanvoeren tot ontzet van Parijs, maar de honger sluipt weldra de maagdelijke vesting binnen; ellende en ziekten volgen hem op den voet; uitputting en moedeloosheid verlammen hand en hart; verdeeldheid, verwijt, beschuldiging, oproer verteren weldra de laatste krachten; — Bazaine capituleert. Het nooit genomen Metz valt, en de vrij geworden Duitsche legers snellen naar de Loire, naar Noord- en West-Frankrijk om iedere poging tot ontzet van Parijs te verijdelen, en het voor Frankrijk, voor heel de wereld nog eens en op de vreeselijkste wijze duidelijk te maken, dat een oorlog, gevoerd met ongeregelde volkswapeningen, of met in de laatste ure georganiseerde, weinig geoefende volksmassa's, *in den tegenwoordigen tijd* niet anders zijn kan dan een nutteloos, rampzalig, wreed bloedvergieten en vernielen, waardoor het menschelijke in den mensch door de macht der omstandigheden wordt vermoord, en met volle handen het zaad wordt uitgestort van nieuwe, nog vreeselijker oorlogen, tot voldoening van het wraakgevoel en den haat van 't volk, dat bij zulk oorlogvoeren op gruwelijke wijze in zijn teederste en heiligste gevoelens wordt verminkt. De herschepping der Fransche legers, de krijgsgeschiedenissen in Parijs tot omstreeks half November, de stoute onder-

nemingen der geduchte ruitery, het doordringen der Beijeren tot in Orleans en van von Werder's beleidvol gevoerde divisiën tot bij Dyon; de eerste zwakke en eenigst gelukkige poging der Loire-armée om Parijs naderbij te komen, en het begin der uitvoering van de taak, die na den val van Metz aan de legers van Prins Frederik Karel werd opgedragen, — dat alles vormt den inhoud van het vierde stuk en den geleidelijken overgang tot de volgende afdeeling, waarin de aandacht ten volle zal gevestigd worden op Parijs en op de pogingen om de uit-hongerende hoofdstad te bevrijden.

De Loire-streek, de vruchtbare Beauce en de dorre Sologne, de aloude bisschopsstad van waar eenmaal Frankrijks redding uitging, worden nu door Rüstow met levendige kleuren geschilderd, en daarin de nieuwe Fransche krijgsbenden opgevoerd, die van alle zijden toestroomden, in bonte kleederdracht en nog bonter wapenrusting, maar voortgedreven door edele vaderlandsliefde, door de zucht om zich zelven voor Frankrijks eer en vrijheid op te offeren, veelal bezielde met den moed der vertwijfeling, doch helaas! gebrekkig gewapend, onvoldoende uitgerust voor het ernstige oorlogsbedrijf bij het intreden van een barren winter, geheel ongeoeffend, in der haast eenigszins georganiseerd, en bij gemis van een bekwaam kader in den regel slecht aangevoerd en aan eigen intelligentie en kracht overgelaten. Daar tegenover naderen de Duitsche legers, die vermoeid van het rusten voor Metz, niets liever wenschen dan beweging, en, sterk door zoo schitterende overwinningen op het nu in gevangenschap weggezonden geregelde Fransche leger, tegenover zulke gewapende volksmassa's het stoutste zich veroorloofd achten. Ladon en Beaune la Rolande zijn het voorspel voor de herovering van het achter dichte bosschen en zwaar bewapende verschansingen gelegen Orleans, van de doorbreking en verspreiding van de hoog opgehemelde, in getal zeer sterke Loire-armée, van de terugdrijving der Fransche legerkorpsen, die weldra onder Chanzy tot een nieuw leger waren verbonden en versterkt, eerst tot aan Vendôme, later naar Le Mans, om eindelijk geheel verstrooid te worden, ongeschikt tot nieuwe operatiën, in de richting van Bretagne en Normandije. Parijs heeft zich reeds ingespannen om de hulp, die zij van buiten af verwacht, tegemoet te komen en den tooverkring te verbreken, die haar met iederen dag smartelijker omknelt. Zij heeft gemeend de stem van hare bevrijders eerst uit het zuiden, later uit het noorden te vernemen; zij heeft hare edelste krachten besteed om hun dwars door de belegeraars heen tegemoet te trekken. Ten bloede toe heeft zij gestreden; maar het waren slechts wegstervende echo's, die zij meende te hooren, de echo's van gevechten, die immer verder en verder verwijderd, spoedig de hoop op ontzet deden verflauwen. Overal stiet zij op den geordenden, onoverwinbaren tegenstand der Duitsche troepen, die, door den oorlog als verstaald, in alle krijgsdeugden uitmunten. Terwijl nu het Noorderleger onder bevel van generaal Faidherbe, op

wien Frankrijks hoop gevestigd bleef, door von Manteuffel verlamd en door von Goeben vernietigd werd; terwijl eene reeks van vestingen, waarop het volk had leeren vertrouwen en waarvoor millioenen schats waren besteed, in onbegrijpelijk korten tijd de poorten voor de Duitschers moesten ontsluiten; terwijl het harnas van fort en verschansing waarin Parijs zich heeft gehuld, door het Duitsche geschut met toenemende kracht werd gebeukt en de angstkreten eener weerlooze, door het bombardement geschokte bevolking opstijgen te midden der vlammen, door het Duitsche vuur op onderscheiden punten gewekt; terwijl de hongersnood in de afzichtelijkste gedaante begint rond te spoken, de besmettelijke ziekten haar giftadem over Parijs doen heenstryken en de dood met iederen dag reeds een dubbele prooi wegsleept; terwijl Parijs sterft, verheft zich de Duitsche reus in volle gestalte. Daar schudt hij zich den bonten lappenmantel af, tot dusver hem om 't lichaam gehangen, en in schitterenden, de wereld verblindenden glans vertoont zich Duitschlands eerste Cesar vol kracht en majesteit, zich zelve bewust van de roeping, waaraan hij heeft te gehoorzamen. Eene laatste hevige stuiptrekking van Parijs dreigt nog één oogenblik het Versailler feestbanket te storen, maar Parijs sterft weg; eene korte inwendige beroering, en de wederstand is gedaan; het groote woord wordt gesproken: Parijs, Frankrijk onderwerpt zich, al glimt nog flauw de hoop dat een groot deel van het door Duitschland begeerde grondgebied zal behouden worden.

De verijdeling ook van die hoop vormt de inleiding tot het laatste deel van Rüstow's verhaal. Bourbaki's talrijke krijgers, al de ongeregelde volkswapeningen in het oosten van Frankrijk werpen zich te vergeefs op Werder's kleine macht, die meesterlijk georganiseerd en geoefend, beleidvol aangevoerd, zich schijnt te vertienvoudigen en zoolang den vijand weet bezig te houden, dat deze als slachtoffer der Duitsche krijgskunst genoodzaakt wordt op Zwitsersch grondgebied zich te onwapenen. De val van het sterke Belfort, een vluchtige schets der weinig belangrijke gebeurtenissen ter zee, en daarna een merkwaardig tafereel der handelingen van de diplomatie bij het vaststellen der vredespreliminaren, hare worsteling bij het tot stand brengen van eenen zoogenoemden definitieven vrede voltoojen het werk, waarop Rüstow ten slotte zelf het eerst terugziet om de aandacht te doen vestigen op de belangrijke verschijnselen, die deze oorlog om de Rijn grenzen op krijgskundig gebied heeft opgeleverd, en daarna op de onnauwkeurigheden, die hij bij zijn verhaal door verklaarbaar onvoldoende voorlichting hier en daar heeft moeten begaan.

Rüstow zelf schroomt niet voor de onvolmaaktheid van zijn arbeid uit te komen, maar zonder ijdele aanmatiging kon hij naar de getuigenis van bevoegde oordeelaars, er ook op wijzen, dat hij wat het *wezenlijke* van de zaken aangaat, een der werkelijkheid getrouw beeld van den Duitsch-Franschen oorlog heeft geschilderd. Dát was zijn

wensch. Hij heeft geen wierook willen ontsteken ter eere der Duitsche overwinningen, tot hulde voor het ontstaan van het Duitsche Keizerrijk; hij heeft het Fransche volk, dat beter is dan eene wufte, vuige pers meestal den vreemdelingen wil doen gelooven, niet met onverdiende minachting willen bejegenen; hij heeft bij zijne beschouwing zijne republikeinsche gevoelens niet kunnen verloochenen, en dat is hem natuurlijk van vele zijden ten kwade geduid.

Zich zelve van zijne goede bedoelingen bewust en bij de versterkte overtuiging dat hij in zijn geschrift op edele wijze der waarheid getuigenis heeft gegeven, heeft hij een spottenden glimlach over voor de talentvolle bedillers, die uit gekwetste eigenliefde met ijver zoeken naar tal van onjuistheden, van ongekuischte en platte uitdrukkingen, die in zijn werk zeer zeker te vinden zijn; eene beleefde buiging voor dezulken, die hem van zijne staatkundige meeningen willen terugbrengen. Hij laat den eersten hun betrekkelijk onschuldig genoeg, geeft zelf hun de deelen aan, waarop zij hun kritiek met de meeste vrucht zouden kunnen voortzetten; de laatsten beantwoordt hij vast en welberaden met den weerklank van hun eigen devies: non possumus.

Trochu, de beroemde, thans verguisde verdediger van Parijs, volbracht in 1867 een vaderlandlievend plicht toen hij de leemten en gebreken van Frankrijks krijgsmiddelen aan het licht bracht. Thiers had toch goed gezien, toen hij in 1870 tegenover het kabaal der hofpartij, door Rüstow zoo karakteristiek de *Mammelukken* des Keizerrijks genoemd, te midden van een oorverdoovend debat, staande hield: »Frankrijk is voor den oorlog niet gereed." Zelfs Napoleon, door kolonel Stoffel geheel voorgelicht, miskende het gevaar niet dat hij tegen zijn wensch, door den loop der omstandigheden gedwongen, tegemoet ging; de illusie, de hoop, het toeval bleven hem alleen over. In den oorlog behield hij ten minste nog eene kans om het verloren prestige te herwinnen tegenover de zekerheid van door het parlementarismus van alle gezag te worden beroofd. De oorlog van 1870 heeft overtuigend bewezen dat Frankrijks militaire krachten verreweg te kort schoten bij die van Duitschland; dat Frankrijks krijgsminstellingen, met hoeveel ophef en grootspraak anderen ten voorbeeld gesteld, uiterst gebrekkig waren, en dat het Keizerrijk in plaats van voordeelig te zijn geweest voor Frankrijks krijgsmiddelen deze veeleer heeft gesloopt en voor een groot deel onbruikbaar gemaakt. Tegenover het gebrekkige in Frankrijks leger-inrichting, vorming en gebruik, komt het voortreffelijke der Duitsche krijgsminstellingen te helderder uit. Hier, orde, bepaaldheid, zekerheid in alles; eene onuitputtelijkheid van krijgsmiddelen; een gemak, een eenvoud in het samenbrengen, onderhouden en aanvoeren van ongekend sterke troepenmassa's, zoo wonderbaar, als scheen alles door mechanismus te zijn gedreven, terwijl toch

wederom het vrij, zelfstandig en beraden handelen tot de meest dagelijksche zaken en gewoonten scheen te behooren zoowel van hooge als lagere bevelhebbers. Bij de Fransche legers overal en in alles de schromelijkste wanorde; onbestemdheid in bevelen, nalatigheid in gehoorzamen; weifeling en zorgeloosheid in de hoogste zoowel als in de laagste militaire kringen; gebrek aan onderling vertrouwen, erger nog, gebrek aan krijgstucht; onkunde tot schier ondenkbaren graad bijna geheel het leger door; de fantasie meer werkende dan het berekenend verstand; persoonlijke vaardigheid, onstuimige persoonlijke moed hooger geschat dan de kracht, die vertienvoudigd uit het gelijktijdig, wel aangevoerd optreden der massa kan te voorschijn treden. Na Weissenburg en Wörth, waarin ook op het gevechtveld de meerderheid der Duitschers bewezen en het prestige der Fransche taktiek vernietigd was, moest het voor allen, die de krijgsinstellingen der beide partijen van naderbij kenden en eenig begrip hadden van de kunst van oorlogvoeren, reeds duidelijk zijn dat de Duitschers als overwinnaars uit den strijd zouden terugkeeren. Dat zulke groote, ontzettende krijgsgesbeurtenissen zouden plaats hebben als nog nooit in eenige krijgshistorie werden opgeteekend, dat voorzeker was niet te voorzien; maar wie ter wereld had van de Fransche legerhoofden handelingen kunnen voorspellen, die eene totale miskennis waren van de eenvoudigste beginselen der krijgskunst? Wat sommige nieuwigheidsmensen met schijngeleerdheid uitkramen omtrent de geheime en splinternieuwe strategie der Duitschers is in de hoogste mate belachelijk, en moge hen spoedig eene plaats doen vinden onder de kwakzalvers der kunst. Von Moltke's strategie is nog dezelfde als die van Napoleon I of van Frederik den Grooten, al is het dat hij over middelen beschikte, die zijn voorgangers niet kenden. Den loop van geheel den oorlog overziende, komt Rüstow tot de volgende verklaring: »van *nieuwe strategische combinatiën*, waarvan overdreven lofredenaars der Deutsche oorlogvoering gaarne beuzelen, hebben wij begrijpelijkerwijze niets kunnen bespeuren. De goede oude regels werden opgevolgd: verzameling der numerieke overmacht vóór den veldslag om op het slagveld de overwinning te behalen, eenvoudigheid van plan, — rechtstreeksche marsch op Parijs, — onder inachtneming van ondergeschikte en zijdelingsche operatiën, die de houding der tegenpartij noodig konde maken; — voorzichtigheid bij het oprukken, zoolang geene beslissende overwinning op het slagveld was behaald, — beheersching van groote landstreken, waar op geringen weerstand te rekenen viel, door troepen, die op de slagvelden of weinig of met gering resultaat te gebruiken waren. Aan Fransche zijde werden al die oude regelen op nauwelijks te begrijpen wijze veronachtzaamd, hoewel hunne toepassing en inachtneming juist hier, bij de minderheid der beschikbare troepen, dubbel en dwars noodig waren.»

Is in den ondergang van het Fransche Keizerlijke leger, — de zonderlinge strategische leiding zelfs weggedacht, — niets onverklaarbaars te vinden; in het optreden, in de *slachting der Fransche volkswapening* blijft veel raadselachtigs over. Rüstow zelf heeft het gevoeld. Met nauwgezetheid, ja met zekere voorliefde beschrijft hij alles wat Frankrijk, na den val van het Keizerrijk, tot hare uiterste verdediging heeft gedaan; maar het eindoordeel daarover houdt hij terug, al is het dat hij nu en dan over enkele dier handelingen en personen zijne meening uitspreekt. Tot aan de samenkomst van Ferrières ziet hij in den oorlog eene rechtvaardige zaak voor Duitschland; na dien wordt de oorlog door hem als een gruwel van Duitschland voorgesteld, alleen eenigermate vergoelijkt door den zwijmel der overwinning, waarin de Duitsche aanvoerders waren geraakt. In den eisch om grondgebied tot verzekering tegen een hernieuwden oorlog, in de verminking van Frankrijk ziet Rüstow de oorzaak van een toekomstigen, stellig nog vreeselijker oorlog, zoodra Frankrijk van den doorgestanen schok zich hersteld zal hebben, en met vernieuwde kracht het bewijs van het herleven der natie zal willen geven. »Hoe groot zouden de Duitschers zich getoond hebben, als zij juist nu met vermeende opoffering de hand aangeboden hadden tot herstel des vredes,» zoo roept Rüstow uit. Bismarck dacht er anders over. Hij deed de Duitsche volkslegers het gevaar van een oorlog tegen het *Fransche volk* tegemoet gaan, en stelde door zijn eisch »Straatsburg en den Elzas,» Duitschland en Europa aan toekomstige oorlogen bloot. Rüstow's beschouwingen over de vorming en het optreden der Fransche volkswapening verdienen aller aandacht. Hij bewijst dat door het Fransche volk ongelooflijk veel gedaan is, maar tevens dat alle opoffering, alle geestkracht, alle vindingrijkheid in de ure des gevaars, — in de laatste ure, — voor den tegenwoordigen tijd, daar waar oorlog gevoerd wordt, geheel ontoereikend, eene nuttelooze bloed- en geldverspilling is, te gevaarlijker omdat slechts de zaden van onuitroeibaren volkshaat en van den bittersten wrok worden gezaaid.

Na Sedan kon Frankrijk nog over meer dan een millioen mannen in de kracht des levens beschikken; aan geld behoefde het niet te ontbreken, want de algemeene welvaart was tot ongekende hoogte geklommen; de Duitschers, ver van hunne woonsteden, die zij slechts noode verlaten hadden, nu op vreemden, vijandelijken bodem bij het tegemoet gaan van den winter, opgehouden voor Metz en voor Parijs, zouden zij bestand wezen tegen de vereenigde vaderlandlievende pogingen van zoovelen zich zelve ten dood wijdende Franschen? Zouden de duizenden partijgangers, scherpschutters en franc-tireurs niet in korten tijd alle gemeenschap met het Deutsche vaderland verbreken en den tot dusver gelukkigen vijand ten aanschouwe van Parijs doen verhongeren? Verleenden de omstandigheden aan Gambetta niet het recht om zich met dictatoriaal gezag aan 't hoofd van Frankrijks

binnenlandsche zaken en het krijgsbestuur te plaatsen om van de goede, hun geboden kansen tot Frankrijks heil gebruik te maken?

Dat de Fransche bewindhebbers in de eerste dagen van October den krijg voortzetten, dat is verklaarbaar en eenigermate te rechtvaardigen; maar dat zij na den val van Metz, na het vrij worden van twee nieuwe Duitsche legers, na de tweede verovering van Orleans en den mislukten uitval uit Parijs op het eind van November, in hunne oorlogs-politiek bleven volharden, dat is een raadsel, welks juiste oplossing misschien voor eene verwijderde toekomst is weggelegd. Het gelukkige gevecht van Artenay, waarbij eene aanzienlijke numerieke overmacht aan Fransche zijde was geweest, en de Duitschers onder von der Tann tot teruggaan genoodzaakt werden, had reeds duidelijk doen zien, hoe moeielijk het was met de nieuw gevormde troepen, met in der haast samengestelde marschregimenten, met mobiele en nationale garden te strijden; hoe geheel onmogelijk het was met zulke strijders van een behaald voordeel partij te trekken en werkelijken invloed op den gang des oorlogs te oefenen. De gevechten van Ladon en Beaune la Rolande, de snelle, wanordelijke aftocht der in getalsterkte zoo geduchte Fransche massa's tot ver achter de Loire maakte het zelfs voor den oningewijde in krijgswaken begrijpelijk, dat het tegenstellen der Fransche volkswapening aan de Duitsche troepen, op niets anders ooit kon uitloopen dan op eene menschenlaching in 't groot, op eene rampzalige verwoesting van geheele landstreken, op de versterking van het moreele overwicht der Duitschers en op het fel aanblazen van den reeds gloeienden volkshaat. Trochu en de bewindhebbers te Parijs konden op den laatsten Novemberdag bij den eersten ernstigen uitval der in de hoofdstad getmproviseerde legers, met eigen oogen zien, hoe weinig de persoonlijke moed en zelfopoffering der Fransche burgers baatten tegenover den geordenden, in koelen bloede steeds overlegden tegenstand der met elkander samenwerkende, streng gedisciplineerde Duitsche troepen. Een raadsel blijft het, waarom Trochu en de Parijsche bewindlieden geen gebruik hebben willen maken van von Moltke's aanbod om door uit Parijs afgezonden officieren zich te doen voorlichten omtrent den hopeloozen toestand, waarin Frankrijk zich toen reeds bevond, en alzoo door te kunnen dringen tot de werkelijke beteekenis van Gambetta's wonderbare zege-bulletins. Dat onder de bewindlieden in Parijs er enkelen waren, die zich konden vastklemmen aan de hoop dat een millioen Fransche burgers ten slotte wel meester zouden worden van de zes à achtmaal honderdduizend Duitschers, die ver van elkander op vijandelijk grondgebied waren verspreid; dat is met het oog op de geheimzinnigheid waarmede de krijgswetenschap ook in Frankrijk behandeld werd, te verklaren; maar dat een generaal als Trochu, die blijkens zijn woord en daden beter wist, zijne ambtgenooten niet heeft willen of kunnen overtuigen, dat na den val van Metz, te vergeefs op de verlossing van Parijs werd gehoopt,

dat is misschien meer nog te wraken dan de woeste, dolzinnige, zenuwachtige en willekeurige handelingen van Gambetta, van wien men ten slotte heeft moeten zeggen: hij wist niet beter; de pijnlijke waarheden, die hij slechts van zeer weinige Fransche bevelhebbers heeft gehoord, konden niet doordringen tot zijn verstand bij de onbeteugelde drift, die hem telkens tot grooter inzet der Fransche strijdkrachten dreef. Een raadsel blijft het, waarom de opgeworpen bewindslieden, en te Parijs en te Tours zich niet *in tijds* tot het Fransche volk hebben gewend om door zijn wettige vertegenwoordigers den volkswil omtrent de voortzetting van den oorlog te vernemen. In Rüstow's verhaal van de diplomatieke handelingen tot het verkrijgen van den wapenstilstand en later bij het vaststellen van den preliminair en den definitieven vrede, vindt men vasten grond voor de meening, dat de stem van het Fransche volk in den aanvang van December 1870, misschien zelfs reeds in November, gansch anders zou hebben geklonken dan die de Regeering van 4 September voor Frankrijks stem heeft laten doorgaan. Hoeveel kostbare menschenlevens, hoe groote schatten waren door tijdige raadpleging van het Fransche volk gespaard; hoeveel eerder ware Frankrijk in staat geweest de vroegere misslagen te herstellen en met nieuwe kracht toegerust het tijdelijk prijsgegeven grondgebied en hare plaats in de rij der toongevende Europeesche Mogendheden te hernemen.

Maar waarom heeft die Fransche volkswapening zoo weinig kunnen uitvoeren, terwijl die der Duitschers — immers hun leger is niet anders dan eene volkswapening, — zich bijna onoverwinlijk bewees? Rüstow's verhaal omtrent de vorming, het onderhoud en het gebruik dier volkswapening geeft hierop ten antwoord: omdat de Fransche volkswapening, eerst *toen het te laat was*, door onbevoegde handen, met gebrekkige middelen werd tot stand gebracht, terwijl die der Duitschers reeds jaren lang op bijna volmaakte wijze was *georganiseerd*.

»Men zegt nu wel,» aldus spreekt Rüstow, »dat Frankrijk eene even groote, zoo niet nog grootere bevolking bezit als Duitschland, d. i. de Noord-Duitsche Bond en Zuid-Duitschland saamgenomen, dat Frankrijks bodem gemiddeld eer rijker dan armer is dan die van Duitschland en zoo meer. Dit alles is goed en waar. Maar daarmee is volstrekt nog niet uitgemaakt, dat *de militaire organisatie* aanwezig is. Laat in eene stad zooveel rook ontwikkeld worden, dat men honderd locomotieven zou kunnen voortdrijven, als die rook daar overal door de straten trekt, dan zal hij de menschen zwart maken en de zon verduisteren, maar niet ééne enkele locomotief in beweging brengen.

»Onder de *organisatie der strijdkrachten* verstaan wij niet dat ieder soldaat altijd onder de wapenen moet zijn, — dat was ook in Duitschland niet het geval, — *maar ieder man, die dienst moet doen als soldaat, moet een geoefend krijgsman wezen en zijne plaats in het leger kennen.*»

»Aan die voorwaarden was in Frankrijk niet voldaan.» Waarheid was het dat aan de Fransche volkswapening de *militaire vorming* ontbrak. De beste bewapening, de gunstigste verpleging, de voortreffelijkste geoefendheid in het behandelen der wapenen, de hoogste geestdrift, de edelste opoffering der bijzondere personen, zij baten in den oorlog, — blijkens de jongste ervaring, — weinig of niets, wanneer zulke personen in vreedstijd niet aan elkander gewend zijn, niet met elkander hebben leeren samenwerken, niet gewoon zijn geraakt aan de leiding der boven hen gestelde aanvoerders. Wederkeerige bekendheid, onderling vertrouwen en waardeering, krijgstucht naar de beste betekenis van het woord, onbepaald vertrouwen tusschen aanvoerders en ondergeschikten zijn, bij het nimmer afwezig gevaar van den krijgstoestand, *onmisbare eigenschappen*. Die eigenschappen kunnen echter niet verkregen worden door een toevallig noch door een kortstondig samenzijn; onmogelijk kunnen zij bestaan bij in overijling saamgeworpen troepenmassa's; zij ontstaan slechts op eene natuurlijke, schijnbaar langzame maar daarom des te degelijker wijze, en kunnen alleen verworven worden door eene vaste, bijna mechanische manier van samenstelling en aanvulling der krijgsmacht, door langdurig, steeds werkend samenzijn van ondergeschikten en aanvoerders in hetzelfde kleinere en grootere troepenverband. Daarin lag hoofdzakelijk het geheim van Duitschlands groote wapenkracht, en der in 't oog vallende zwakheid van de Fransche volkswapening in 1870 en '71.

Er zijn er geweest, die de hoofdoorzaak der nederlagen van Fransche legers en volkswapeningen hebben meenen te vinden in de gebrekkige aanvoering, zoowel door de hoogere als door de lagere bevelhebbers. De meening is geuit dat de uitkomst van den oorlog om de Rijn grenzen eene geheel andere zou zijn geweest, indien von Moltke, von Stiehle, von Blumenthal aan het hoofd der Franschen; de maarschalk Leboeuf, Jarras, Faure, enz. aan de spits der Duitschers hadden gestaan. Riep niet de afgevaardigde Guyot Montpairoux, bij het vernemen der eerste ongelukken van het Fransche leger, openlijk in de Fransche Kamer uit: »de Franschen zijn leeuwen, door ezels aangevoerd!» Aan den gunstig bekenden generaal de la Motterouge ontnam Gambetta, na de eerste vermeestering van Orleans door de Beijeren, het opperbevel over het Loire-leger; Aurelles de Paladine verhief hij, in een opgewonden overwinningsbericht, na diens geringe zegepraal bij Artenay, tot den held en verlosser van Frankrijk, en weinige weken later, na de tweede vermeestering van Orleans, werd diezelfde generaal door dienzelfden Gambetta als ongeschikt bijna voor eene commissie van onderzoek gesteld. Chanzy, Faidherbe en Bourbaki zouden geen beter lot hebben ondergaan, indien de vreeselijke rampen der Fransche volkswapening niet eindelijk de oogen hadden geopend en ingang hadden doen vinden aan deze zoo eenvoudige waarheid: dat toch minstens eenig *bruikbaar materieel* aanwezig moet zijn, wil een kunstenaar

zijn talent, zijn genie openbaren en gewenscht resultaat voortbrengen. Voor den krijgsbevelhebber nu is dat benoodigde materieel iets meer dan gewapende, van moed en geestdrift blakende personen, — het zijn die personen, vereenigd tot troepen, die te samen geoefend, voor den werkelijken oorlog opgeleid, aan krijgstucht en bevel gewend zijn. Von Moltke, onder dezelfde omstandigheden aan het hoofd der Fransche legers of volkswapeningen geplaatst zou ongetwijfeld hetzelfde ondervonden hebben wat Leboeuf, Bazaine, Mac-Mahon, Trochu, Aurelles, Chanzy, Faidherbe bij herhaling hebben beleefd, dit namelijk: dat de beste plannen of te laat, of in 't geheel niet tot uitvoering kwamen, tengevolge van de uiterst gebrekkige wijze waarop de bevelen werden overgebracht en van de menigvuldige vertragingen, die de aanvoerders bij het samentrekken, opstellen en bewegen der gewapende menschenmassa's ondervonden. In de geopperde onderstelling zou von Moltke mooie plannen hebben nagelaten evenals Trochu, en niets meer, *want de tijd om een voor den krijg geschikt leger te scheppen zou hem, even zoo goed als aan de Fransche legerhoofden, hebben ontbroken.* Merkwaardig voorzeker is het hoe Rüstow, die toch en terecht een groot voorstander is der volkswapening, zich over hare waarde met betrekking tot de aanvoering uitspreekt. Na Faidherbe's schrikkelijke nederlaag bij St. Quentin te hebben beschouwd, zegt hij eindelijk: »eene bekwame opperste leiding is ongetwijfeld zeer veel waard, maar zij is toch niet alles, zij is zelfs niet eens de hoofdzaak. Al mocht Gambetta de beste en de voortreffelijkste generaals gekozen hebben, met deze troepen konden zij niets uitvoeren, terwijl een zoo wat middelmatig generaal, die eenvoudig stelselmatig zijn plicht vervult, met het voortreffelijke troepenmateriaal der Duitschers, zeer groote resultaten kan verkrijgen, wanneer hij een ten deze niet gelijkstaanden vijand tegenover zich krijgt. Er bestaat een zekere door halve wetenschap gevoede hoogmoed, die zelfs menig officier het »genie'' in de aanvoering te hoog en de deugdelijkheid der krijgsmiddelen te laag doet schatten.»

Met betrekking tot de *ongeregelde* volkswapeningen, wier waarde door Rüstow in zijne vroegere werken zoo hoog werd aangeslagen en die door hem als een der krachtigste middelen zijn aangewezen om geregelde legers te bestrijden door ze aan te wenden tot een hardnekkigen kleinen oorlog langs 's vijands communicatiewegen, schijnt Rüstow ten slotte tot andere gedachten te zijn gekomen. Voor de tooneelmatig uitgeruste, luid schreeuwende, veel eischende, schrikbarende benoemde vrijkorpsen (*franc-tireurs de la Mort, compagnie de la Revanche, les Vengeurs, les frères de l'étoile*), zelfs voor Garibaldi's Vogeeseen-armée toont Rüstow slechts bitteren spot en sarcasme over te hebben. Hun invloed op den gang des oorlogs was, ook naar zijn verhaal, in de werkelijkheid van uiterst geringe beteekenis. Tegenover zeer zwakke

afdeelingen van geregelde Duitsche troepen is hunne onmacht op de overtuigendste wijze uitgekomen. Alleen den gruwel des oorlogs, nutteloozen doodslag, brandstichting, bloedige en kostbare wraakoefening hebben zij vermeerderd. Aan Garibaldi wordt ten laste gelegd dat hij den oorlog meer gevoerd heeft tegen de Roomsche geestelijkheid en de kloosters dan tegen de Duitschers; Bordone, de chef van zijn staf, wordt onder Rüstow's teekeningen een caricatuur, en bij de berekening der sterkte van Garibaldi's korps te Dyon maakt hij de volgende satiriek uitgedrukte maar op waarheid gegronde opmerking: »hoe sterk Garibaldi's korps te Dyon was, zal men wel nimmer juist te weten komen. Garibaldi zelf heeft later beweerd, dat hij slechts 8000 man zou hebben gehad en onder deze slechts 2000 waarop te rekenen viel. Van *andere zijde* is Garibaldi's korps, zelfs na Cremer's aftocht tot eene sterkte van 25000, ja van 40000 man aangegeven. Beide opgaven laten zich zeer wel vereenigen. Op het eind van het jaar 1870 werden de troepen van het Italiaansche zuiderleger door de *betaalmeesters* op 70000 man berekend, onder welke zoo wat 2000 generaals en kolonels. Op de *slagvelden* evenwel heeft men nooit meer dan 15000 man gezien, zelfs in tijden van 't grootste gevaar en onder deze te nauwernood 15 generaals en kolonels. Wanneer nu in 1870 zulk een en misschien nog dwazer huishouden achter de schermen heerschte, gelijk zulks onder de leiding van den stafapotheker generaal Bordone noodzakelijk moet verondersteld worden, dan mag men zoowel Garibaldi als »de andere zijde" gerust gelooven."

Naar aanleiding van Rüstow's schets is hier slechts een enkel punt van algemeen belang besproken. Het is te hopen en te wachten dat de menigvuldige door hem aangeraakte onderwerpen van krijgskundig belang in onze militaire tijdschriften behandeld worden en tot eene vruchtbare gedachtenwisseling aanleiding mogen geven, opdat misschien ook de Nederlandsche strijdkrachten en defensiemiddelen eindelijk eens in een toestand worden gebracht, die recht geven om met vertrouwen de toekomst tegemoet te gaan. Door inspanning, toewijding en opoffering onzer voorouders is Nederland, onder de leiding der Vorsten van Oranje, vrij, zelfstandig, geacht en geëerd geworden. Op *alle* Nederlanders rust de verplichting om die gewonnen vrijheid te beschermen en te handhaven, — met al de hun ten dienste staande middelen mede te werken tot dit doel. Van *allen* wordt daartoe meer dan ooit te voren eenige toewijding, eenig offer gevraagd; van dezen, geld; van genen, rust; hier, tijd; daar, vrije wil; elders gezondheid, misschien zelfs het leven; — maar, zou het toch niet beter, niet verstandiger zijn *in tijds* die betrekkelijk geringe offers te brengen om de duur gekochte en nooit hoog genoeg gewaardeerde bezitting te bewaren, dan om ons vrije volksbestaan, onze welvaart en rust geheel afhankelijk te zien van de luim, de willekeur of het zoogenaamde staatsbelang

van heerszuchtige naburen? De vergelijking van den toestand van Nederlands strijdkrachten en verdedigingsmiddelen bij dien van Frankrijk kan stellig niet ten voordeele van ons land uitvallen. Nog minder dan in Frankrijk in 1870 zijn onze strijdkrachten, in den tegenwoordigen oogenblik, voor een oorlog georganiseerd en geoefend. Zou men in ernst kunnen meenen dat de Nederlandsche volkswapeningen, die te nauwernood op papier bestaan, iets grooters, iets beters zouden uitvoeren dan de Fransche, al stond een von Moltke of een Goeben aan haar hoofd? Zouden Neêrland's ongeregelde volkswapeningen, al hadden zij tienmaal sterker Pruisenhaat dan de woedendste Franschman, op de korte communicatielijnen van den Rijn tot Amsterdam grooter voorspoed kunnen hebben dan de honderdduizend franc-tireurs op de twintig maal langere, door bosch en dal, over rivier en gebergte gaande communicatielijnen der Duitschers in hun vaderland? Niets bevreemdends ligt er in dat alle volken van Europa bij het aanschouwen van het lot der Fransche legers en volkswapeningen, aanstonds den blik op hunne eigene strijdkrachten hebben gevestigd; dat bijna in een zelfde oogenblik in alle landen van Europa eene stem is opgegaan, die niet een algemeenen dienstplicht in woorden maar in daden begeerde, ten einde daardoor eene bruikbare, krachtige volkswapening te verkrijgen, die niet wreedaardig als een weerloos offer behoeft te vallen, wanneer zij in een oorlog wordt medegesleept. Verwondering kan het baren wanneer men regeeringen doof ziet blijven voor die roepstem of haar hoort afwijzen op grond van rust, gemak of van eene te ras voorbijgaande welvaart. Maar verrassender nog en zeker gevaarlijker moet het zijn luide te hooren erkennen dat 's lands defensiemiddelen niet in orde zijn geweest toen het gevaar van nabij dreigde, en toch een vol jaar te zien voorbijgaan, zonder dat eenige noodzakelijke hervorming in het belang van het krijgswezen en der volksweerbaarheid tot stand is gebracht.

Is Europa's staatkundige toestand dan werkelijk zoo geruststellend, dat men op verscheiden jaren van vrede mag rekenen? Frankrijk, door het verlies van Elzas-Lotharingen diep in den rechterschouder gewond, ziet haar grond bedekt met tallooze puinhoopen, hare welvaart vernietigd, hare schatten naar Duitschland weggevoerd. Zij leeft in de martelende herinnering van nederlaag op nederlaag, van namelooze schande, die al haar vroegeren wapenroem voor haar oog schijnt te verduisteren; voor de honderdduizenden offers van den oorlog, die door Deutsche kogels getroffen zijn, heeft zij geen tranen meer; — het innigste leed, de diepste verontwaardiging, de slechts met moeite verkropte woede vereenigt heel Frankrijk, hoe verdeeld ook in meeningen en partijen op velerlei gebied, in dien éenen wensch: »revanche!» Al trilt het leger nog onder de geduchte schokken, die het in den jongsten oorlog onderging; al wordt milliard op milliard uitgevoerd; al schijnt Frankrijks regeering door partijstrijd machteloos, — bedachtzaam, snel en met rusteloozen ijver wordt er reeds voortgewerkt aan de herstelling

van Frankrijks strijdkrachten, en binnen weinig tijds zal de wereld, misschien met verrassing, eensklaps kunnen zien, dat Frankrijk, krachtiger dan tusschen 1859 en 1870, gereed zal staan voor den oorlog; voor dien oorlog, die tot revanche, tot herstelling van wapenroem, herovering van verloren grondgebied, terugvordering der uitgevoerde schatten zal leiden. Tegenover Duitschland staat nog immer Oostenrijk, hetwelk Sadowa en zijne smadelijke uitwerping uit Midden-Europa en Italië niet vergeet. Naast Duitschland verheft zich het machtige Rusland met een dubbelzinnig gelaat en nog meer dubbelzinnig woord; een Keizer en een Troonopvolger, geheel tegenovergesteld in sympathiën en staatkundig inzicht. Zou het onder deze omstandigheden wel eene zoo ijdele daad zijn dat Prins von Bismarck en de Deutsche Rijksdag voor de drie eerstvolgende jaren de oorlogskosten met geen enkelen cent hebben willen verminderen; dat de Duitschers nauwelijks van hunne overwinningen in het vaderland teruggekeerd, zich haasten om hunne wapening te verbeteren en de organisatie van alle Deutsche strijdkrachten te volmaken? Onder zijne schets schreef Rüstow de volgende merkwaardige woorden: »met den eindvrede van 1° Mei en zijne bekrachtiging is de oorlog om de Rijn grenzen vormelijk geëindigd. Wanneer in werkelijkheid?

»Iedereen gevoelt dat dit groote ongeluk, hetwelk door de waanzinnige oorlogsverklaring van 19 Juli 1870 voortgebracht is, nog minstens tientallen van jaren in Europa moet voortwerken, — en wanneer wij veler hoop hooren uitspreken op eene spoedige volledige afdoening en bijlegging der zaken door beide partijen te samen, dan maakt dit op ons, bij den schok van het Fransche crediet, bij de onzekerheid der tegenwoordige Fransche regeering, den indruk, als hoorden wij kinderen fluiten, die 's nachts over een kerkhof gaan.»

Reeds in 1866 ontwaakte in Pruisen het voorgevoel van den oorlog met Frankrijk. Met ernst bereidde het er zich op voor, en wel verre van door den roem in Bohemen en Zuid-Duitschland behaald verblind te zijn, en de oogen gesloten te houden voor de gebreken en de tekortkomingen, die in den toestand en het gebruik der Deutsche strijdkrachten waren opgemerkt; wel verre van door grootspraak zich zelven en anderen van onoverwinnelijkheid te willen overtuigen, ging Pruisen met vasten, snellen gang voort in de ontwikkeling van het Deutsche krijgswezen. Laat Rüstow aan Bismarck recht wedervaren in zijn oordeel dat de Bondskansefier den barbaarschen oorlog van 1870 niet heeft gewild, dat hij het mogelijke heeft gedaan om den krijg te voorkomen, niet minder billijk betoont hij zich bij het waardeeren van het Deutsche krijgswezen. Het is waar, in 1866 was het Pruisische leger te kort gekomen in het gebruik zijner sterke artillerie; betrekkelijk weinig had de Pruisische cavalerie er aan toegebracht om een zoo gunstig eindresultaat te krijgen; aan de krachtvolle Deutsche infanterie

was het voorbehouden geweest om, meestal weinig of in 't geheel niet ondersteund, geheel op zich zelve te strijden en te overwinnen. In de drie jaren van rust, die den Prager vrede volgden, heeft Pruisen zich toegelegd om al het gebrekkige, dat in en door de praktijk gebleken was, te verbeteren. Het volmaakte zijne artillerie en voerde haar terug tot hare oorspronkelijke, werkelijk nuttige rol op het slagveld, tot de taak van »voorbereidster" der overwinning. Het vermeerderde zijne cavalerie en het ontwikkelde daaruit eene macht, die immer de trouwste, de vlugste en de veiligste gids was voor het leger, en die enkel door hare verschijning reeds schrik en ontzetting bracht te midden der talrijkste vijandige bevolking; eene kracht, die nederlagen kon voorkomen, tot menige overwinning heeft medegewerkt, en die door snelle vervolging deze meestal tot indrukwekkende zegepralen heeft weten te maken. Pruisen riep in dien korten tijd de geheele hervorming der legers en volkswapeningen van Zuid-Duitschland te voorschijn. Door zijn invloed en zijne voorlichting werd dezelfde wapenmacht, die in 1866 voor betrekkelijk geringe Pruisische afdeelingen overal had moeten bukken, veranderd en opgeleid tot eene allezins strijdvaardige troepenmassa, die in 1870 even moedig, even beleidvol, even volhardend strijdende als de oude Pruisische troepen, een belangrijk, zoo niet een doorslaand gewicht in de schaal der overwinning heeft geworpen. Bij de Duitschers overal, ijverige, zorgvuldige, planmatige verbeteringen, bedachtzame, wel overlegde maar niet vertraagde hervormingen van het krijgswezen; voortdurende oefeningen op kleine en groote schaal; geheimhouding in niets en voor niemand. Waarschuwend daartegenover staat het voorbeeld van Frankrijk in diezelfde jaren. Bij de Franschen kostbare wapenveranderingen, ongenoegzaam bekend, ten deele zelfs geheim gehouden voor hen, die bij oorlogsgevaar die wapenen moesten gebruiken. Half tot stand gekomen reorganisatiën, hoofdzakelijk in den vorm, het minst in het wezen der strijdkrachten. Gebrekkige opleiding en vorming van het leger; een feitelijk afwijzen en onbruikbaar laten der volkswapening. Een teren op ouden roem; een buitensporig verheffen van eigen krijgsdeugden; eene volkomene gering-schatting der tegenpartij, die zeer zeker, naar Gallische grootspraak, met geweerkolven in den rug en schoppen tegen nog lager lichaamsdeelen over den Rijn zou worden teruggejaagd. De uitkomst heeft anders geleerd. Aan hem bleef de overwinning, die den vrede wилende, met ernst zich ten oorlog had voorbereid.

Voor eenige jaren, kort na de overweldiging van Sleeswijk-Holstein door de Duitschers, gaf een landskind een merkwaardig krijgskundig geschrift uit, onder den titel: »Die zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht." Te weinig hebben onze landgenooten tot dusver in dien spiegel gezien, althans zoo de toestand van Neêrlands krijgswezen en defensiemiddelen al niet achteruit gegaan is, niemand die den voor-

uitgang zou kunnen aanwijzen. De gebeurtenissen van 1866 trokken een oogenblikje de aandacht en deden een weinig notitie nemen van het oprijzen van een vereenigd Noord-Duitschland aan onze oostelijke grens. In 1867, ter gelegenheid der Luxemburgsche kwestie werd het reeds door velen in den lande gevoeld, dat wij in Noord-Duitschland zoo niet een lastigen dan toch een zeer ernstig sprekenden nabuur hebben verkregen. De gebeurtenissen van 1870 deden eindelijk het hooge woord uitspreken, dat ons defensiewezen gebleken is niet te zijn wat het wezen moest om in tijden van gevaar met gerustheid de toekomst te kunnen tegengaan. Zes volle jaren zijn er dus verlopen eer men in Nederland tot het bewustzijn begint te komen dat eindelijk de hand aan 't werk dient te worden geslagen om ons krijgswezen en onze volkswapening op degelijke wijze te hervormen en daaruit eene macht te scheppen, die ons vaderland voor eene zeer kostbare, voor allen ongelukkige inlijving, althans voor een smadelijken ondergang kan behoeden.

Hoe lang nog moet het duren, eer Neêrlands burgerij, zoo met hart en ziel aan de bezigheden des vredes gewijd, het gevaar zal gaan inzien, waarin de gebrekkige toestand van het krijgswezen haar nu reeds heeft gebracht; hoe lang eer de stem: »wapent u vóór het te laat is,» alom zal worden herhaald met den vasten wil om tot de *daad* te komen? Veranderingen in voorbijgaande vormen der krijgsmacht, een aard- en steenhoop meer, een zwaarder stuk geschut, of een verbeterd geweer aan de staalkaart toegevoegd, breed uitgewerkte projecten om verschillende deelen des lands te verdrinken, — dat alles, *op zich zelf*, zal weinig of niets baten. De omstandigheden van dezen tijd eischen eene meer afdoende, eene dieper ingrijpende hervorming van Neêrlands krijgswezen en volkswapeningen, indien het namelijk onze wil is om bij den in de toekomst dreigenden oorlog als een vrij, van niemand afhankelijk volk onze onzijdigheid te bewaren. Duitschlands geschiedenis op staat- en krijgskundig gebied zij voor ons niet te vergeefs geschreven. Tegenover het vraagstuk van Neêrlands wapening tot handhaving zijner duur gekochte vrijheid mag de tot dusver geheerscht hebbende onvruchtbare partijstrijd eindelijk wel eens gewijzigd worden in dien zin, dat de politieke partijen elkander trachten te overtreffen in oprechte toewijding aan de belangen van ons krijgswezen en in rusteloos streven om den bestaanden toestand, in den kortst mogelijken tijd, voor een betere te doen plaats maken. Het weldra invallend feest van Nederlands bevrijding uit de ketenen van politieke slavernij en priesterlijken gewetensdwang mocht anders eens het laatste zijn dat in een vrij en gelukkig Nederland werd gevierd.

Den Haag, Februari 1872.

A. POMPE.

GESCHIEDENIS VAN DEN DAG.

Geen nieuws uit Frankrijk, — indien men althans de vraag stelt, waarmee geheel Europa zich bezig houdt: zal de voorloopige toestand worden bestendigd, en den grond leggen voor een definitieven regeeringsvorm, den republikeinschen, of kunnen wij ons voorbereiden op een omwenteling, waarin de uiterste partijen tot elkander zullen zeggen evenals de schooljongens: laat ons dezen twist beslechten, door eens moedig saam te vechten. Inderdaad is de toestand van Frankrijk over 't geheel nog dezelfde als eenige maanden geleden. Wij leven als 't ware in afwachting, dat de gewone Fransche politieke komedie weder een aanvang zal nemen; de verschillende spelers staan achter de schermen en leggen de laatste hand aan de schikking hunner kostumes; soms wagen zij zich halverwege buiten de schermen, driftig gesticuleerend, maar zij durven nog niet handelend, doortastend op te treden.

De Nationale Vergadering is nog altijd een toonbeeld van verdeeldheid; een clericaal-legitimistisch-orleanistische meerderheid, die door de laatste aanvullingsverkiezingen wel wat verminderd is, maar toch nog altijd den boventoon voert, en wanneer zij wil, over elke benoeming beslist. Op de uiterste rechterzijde eenige verstokte clericalen, kool-zwarten, die den Paus en naast zijn Z. O. M. den graaf van Chambord aanbid-den; iets talrijker de fusionisten, die met een hardnekkigheid, een betere zaak waardig, intrigueeren voor de Bourbonsch-Orleanistische compagnie en niet weten, waarover zij zich het meest zullen bedroeven, over de onhandigheid van den graaf van Chambord, die door zijn witte vaan zich onmogelijk maakt, of over den graaf van Parijs, die door zijn stilzwijgendheid zich steeds een goed leerling van Talleyrand be-toont. Daarnaast de Orleanisten in het rechter centrum, mannen die hun eenig heil in leven en in sterven zoeken in de alleenzalmakende kracht van het oude parlementaire regime, dat onder Louis Philippe op de bekende koddige wijze werd van de baan geschoven.

Het linkermidden is bijna een Nationale Vergadering in 't klein; het heeft geen exclusief programma; een vijftigtal leden zijn tevens lid van het rechtermidden, terwijl een twintigtal tevens lid zijn van de fractie der gematigde linkerzijde.

Men heeft wel eens gedacht, dat het linkermidden de schaal voor goed naar links of rechts zou doen overslaan; wanneer men echter het gehalte van de leden dezer fractie in oogenschouw neemt, dan bestaat er veel meer kans, dat de vereeniging te een of anderer tijd uiteen spat, en zich links en rechts oplost, zonder de meerderheid belangrijk te verschuiven; zij is een dergelijke ontbinding reeds meer dan eenmaal nabij geweest.

De linkerzijde vertoont in haar positie tegenover de rechterzijde meer

eenheid dan zij in werkelijkheid bezit. Vooreerst vindt men er de gematigde republikeinen, de aanhangers van Thiers, die de luimen van den ouden man zelfs voor lief nemen; verder de republikeinen, die zich rondom Gambetta hebben geschaard en die men de radicalen zou kunnen noemen; het behoeft wel niet gezegd te worden, hoe weinig zij met de gematigde of Thiers-republikeinen overeenstemmen; het gemeenschappelijk arbeidsveld is tijdelijk en geldt alleen de ondersteuning van Thiers tegen de manoeuvres van de rechterzijde. Radicaler dan Gambetta zijn een zestigtal leden van de uiterste linkerzijde, die nog altijd den ondergang van de Commune-regeering bejammeren.

In het geheel berekent men, dat de vergadering een 400 monarchalen telt, tegenover ruim 300 republikeinen: 100 Thiers-republiek-mannen, 170 Gambettisten en 60 radicalen. Bij beslissende stemmingen halen de republikeinen echter zelden het hun toebedachte deel, daar onder hen een aantal gerekend worden, die voorbehoudsmannen zijn en hun republikeinsche overtuiging zouden laten varen, indien Thiers sneuvelde. Kwam er werkelijk sprake van een republiek naar den zin van Gambetta, nog daargelaten de zinnen der Communisten, dan zou het groepje republikeinen nog meer inkrimpen.

De hoofdpartijen, rechter- en linkerzijde, doen in haar verhouding tot elkander in de laatste maanden, denken aan de warme zomerdagen met een doorgaande zoele, drukkende atmosfeer; nu en dan broeit er onweer en van verre rommelende donderslagen doen vreezen voor de uren, die komen, maar — de buien drijven telkens over om plaats te maken voor een heldere lucht en zonneschijn, zoolang als 't duurt.

De rechterzijde verkeert voortdurend in gespannen, geagiteerden toestand; nog altijd afgaande op de eerste verkiezingen na den val van het Keizerrijk, houdt zij zich overtuigd, dat de meerderheid des lands conservatief en derhalve ook monarchaal is; vrede met de republiek heeft zij nooit gehad; van het begin af heeft zij haar geduld als de anti-chambre van de monarchie die gelegenheid gaf om in tijds over den toekomstigen monarch in nader overleg te treden; zij meende te minder haast te kunnen maken, omdat de man, die aan het hoofd der republiek kwam, een oude beproefde dienaar was van de monarchie; Thiers scheen inderdaad te oud om nog van overtuiging te veranderen en te eigenzinnig om het ooit met de republiek goed te meenen, die hij dan ook alleen aanbeval als het middel om voor het oogenblik de minst mogelijke verdeeldheid te hebben. De rechterzijde zag echter bij haar beschouwing van Thiers over 't hoofd, dat men vele instellingen en betrekkingen kan afkeuren, maar als men zelf daarin optreedt als de belangrijkste persoon, men een geheel ander oordeel velt; ook met wat minder menschenlijke ijdelheid dan de kleine Thiers bezit, ligt het geheel in den aard der zaak, dat de president eener republiek anders denkt en gevoelt, dan een belangrijk persoon bij de constitutioneele monarchie. Het bleek weldra dat er met den grooten kleinen man

niets was te beginnen op het kardinale punt: de voorbereiding der monarchie. Niet dat Thiers onbeleefd was tegenover de rechterzijde; integendeel, hij nam zooveel mogelijk alle vormen in acht, waaraan de rechterheeren zich konden stooten; menigmaal wekte hij den toorn der linkerzijde op om de rechter- in een goed humeur te houden. Zoo trok Thiers geen partij voor Parijs, toen de verkiezing voor de hoofdstad aan de orde kwam; de kleine meederheid, waarmee dit voorstel der Nationale Vergadering verworpen werd, maakte vooral daarom een pijnlijken indruk, omdat er uit kon worden opgemaakt, dat de zaak waarschijnlijk zou zijn geslaagd, wanneer Thiers zijn prestige gebruikt had om haar te bevorderen. Thiers liet echter zonder veel bezwaar zijn bekwamen minister van binnenlandsche zaken Casimir Perier trekken; deze alleen had zich persoonlijk voor de zaak geïnteresseerd.

Zoodra er echter troonpretendenten aan de orde waren, trok Thiers zich geheel terug; hoe gemakkelijk had hij de prinsen van Orleans den toegang tot de Nationale Vergadering kunnen maken door hen van hun vroeger gegeven woord te ontslaan; door hen naar de Nationale Vergadering te verwijzen, verwekte hij onder de Orleanisten een blijvende gevoeligheid. De fusionisten reisden naar Antwerpen, maar Thiers hield zich op een eerbiedigen afstand van de komedie.

Onmachtig om ten gevolge van de verdeeldheid der troonpretendenten iets uit te richten, scheen het na het laatste reces van de Nationale Vergadering, of er meer kalmte in den dampkring was gekomen; de rechterheeren hielden zich vrij bedaard, maar het bleek slechts de voorbode te zijn van een nieuwer en ditmaal heviger onweer. Het laat zich moeilijk aannemen, dat de laatste drie verkiezingen voor de Nationale Vergadering meer dan een gezochte aanleiding zijn geweest voor het rechter centrum om openlijker en heftiger tegen Thiers op te treden dan dit tot heden het geval geweest was; veel waarschijnlijker is het, dat de ontevredenheid ook zonder den zoogenaamd radicalen uitslag der verkiezingen op deze of andere wijze zou zijn losgebarsten, en wel ten gevolge van de meer zelfstandige houding, door Thiers in den laatsten tijd aangenomen. Indien de daden van Thiers al eenigen twijfel overlieten, de taal die zijn orgaan, de *Bien public* aansloeg, liet duidelijk doorschemeren, dat de president de republiek van een voorloopige tot een definitieve instelling wilde verheffen; met het oog op de diensten door die republiek — lees Thiers — bewezen, was dit dan ook zoo onbillijk niet; was de republiek geen tijdperk van orde geweest en was de ontruiming van het Fransche grondgebied niet bespoedigd, dank zij de overeenkomst met de Duitsche regeering? Dat was te veel voor de rechterzijde; een deputatie van het rechter midden werd op den president der republiek afgezonden om hem te onderhouden, hem de les te lezen. De laatste verkiezingen fungeerden voor stok, en daaraan werden de gewone grieven vastgeknoopt: Thiers hield de radicalen niet

in toom en vergat, dat hij de uitvoerder was van de bevelen van de meerderheid der Nationale Vergadering; nog altijd zag men te vergeefs uit naar een ministerie in den geest dier meerderheid.

De veranderde houding van Thiers bleek uit het afwijzend antwoord, dat hij de deputatie gaf en meer nog uit de taal van de *Bien public*, die niet weinig den draak stak met de door verdeeldheid onmachtige rechterzijde. Een formeele breuk van de rechterzijde met den president der republiek schijnt hiervan het gevolg te zijn; in de Nationale Vergadering legt men het er nog meer dan vroeger op toe om Thiers te plagen en te dwarsboomen. Veel verder zal het waarschijnlijk niet komen en de bui als gewoonlijk weer in woorden en plannen uitregenen. De rechterzijde gevoelt, wanneer het op daden aankomt, dat zij te weinig steun heeft in het volk en Thiers niet gemist kan worden, zoolang de vrede met Duitschland niet volkomen haar beslag heeft gekregen, de laatste financieele bepaling is uitgevoerd en het Fransche grondgebied is ontruimd. Volgens de laatste overeenkomst loopen de zaken met Duitschland eerst in '75 af, maar het is de vraag, of het geduld der rechterzijde zoover reikt. De ervaring leert, dat de zenuwachtige toestand, waarin zij zich bevindt, toeneemt, en het was niet onmogelijk dat zij de dwaasheid beging om Thiers ten val te brengen en de uitvoerende macht in meer bevriende handen te brengen.

Voor de linkerzijde zou dit het sein wezen om eveneens de handen aan 't werk te slaan en haar afwachtende houding vaarwel te zeggen. Een geheele of gedeeltelijke ontbinding der Nationale Vergadering is herhaalde malen door haar aanbevolen, en indien aan dien wensch geen gehoor werd gegeven om de meerderheidsquaestie tot een oplossing te brengen, is Gambetta met al zijn in de laatste maanden betoonde bezadigdheid de man niet om lang te wachten om het tot dadelijkheden te laten komen. Vroeger of later, dat gevoelt men van beide zijden, zal het tot een strijd moeten komen; de rechterzijde zal nooit aftreden, noch nu, noch in '75, vóór zij een grondwet heeft gegeven, waarin de monarchale quaestie is beslist. Een wezenlijk onweder, dat den dampkring moet zuiveren, een omwenteling, die de hangende quaesties tot een oplossing moet brengen, zietdaar de toekomst, die Frankrijk wacht; het bepaalde tijdstip daarvoor aan te geven, zou op dit oogenblik gewaagd zijn.

Indien maar door dien strijd de quaestie werkelijk werd opgelost, maar dit juist is hoogst twijfelachtig; zoo onwaarschijnlijk als de republiek is als blijvende regeeringsvorm van Frankrijk, zoo moeilijk is de monarchale quaestie op te lossen op een wijze, die eenigszins strekt tot bevrediging des lands. De Orleanistische prinsen hebben wel persoonlijke aanhangers, maar geen bepaalde partij onder het volk; de vorsten van dien stam hebben nooit een diepen indruk op het Fransche volk kunnen maken en indien men aan het tellen ging, zou men nog meer aanhangers vinden van den Bourbonnschen

of Bonapartistischen »oudsten zoon der Kerk»; de eerste toch, de graaf van Chambord, is de candidaat der Zwarten, en men weet, dat ook in Frankrijk de Ultramontanen in de laatste jaren zijn toegenomen in tal en kracht. Bezat de toekomstige Hendrik V iets van den tact en de rekbaarheid van zijn Orleanistische neven, zijn kansen zouden werkelijk zoo slecht niet staan. Zijn onmogelijk programma, zijn manie voor de witte vaan heeft hem echter tot een minder gevaarlijken concurrent gemaakt voor den »wijsgeer van Chislehurst», dus spreken de Bonapartisten, — en al komen de Franschen voortdurend met de zedelijke onmogelijkheid aan om dien man terug te zien, en al maakt de vice-Keizer in de Nationale Vergadering, Rouher, niet dien opgang, dien hij zich zelf had voorgesteld, en al doen de Bonapartistische kandidaten nog geen opgeld, toch rekenen wij de terugkomst van Napoleon of van den gevuurdoopten Loulou volstrekt nog niet tot de onmogelijkheden.

Gaat men de laatste verkiezingen na, dan blijkt dat de Bonapartisten wel de overwinning niet behalen, behalve op Corsica, — het eksternest, dat die roofvogels heeft uitgebroeid, — maar toch altijd meer stemmen behalen, dan uit de theorie van de zedelijke onmogelijkheid zou voortvloeien. Buitendien is het nog de rechte tijd niet voor het rijzen van de actiën van de Napolontische dynastie; eerst moet het onvermijdelijke tijdvak der verwarring daar zijn, de vrees voor een omwenteling, voor het roode spook als een centenaarslast drukken op de gemoederen, vóór men evenals in '51 uitziet naar den grooten politie-man, bijgenaamd Badinguet. Boer en burger zijn nog altijd even egoïstisch, en indien zij bij de sterke Bonapartistische propagande zooal niet hardop denken, dan droomen zij er toch van: »onder het Keizerrijk verdienen wij meer geld, hadden wij meer veiligheid, konden wij ons beter amuseeren, waarom zullen wij het niet weder nemen.» Ook de Zwarten zullen Loulou voor lief nemen, wanneer zij Hendrik V niet krijgen kunnen, want met dien Loulou keert de bigotte Spaansche hertogin weder, die steeds een werktuig is geweest in de handen der Jezuieten.

Een der redenen, waarom niemand gelooven kan aan het blijvende van de »voorloopige» republiek in Frankrijk, is, dat de tegenwoordige Regeering geen persoonlijk prestige meer bezit, in Frankrijk een noodzakelijk vereischte. De »grootte kleine» President heeft in weerwil van al de verdienste, die hij zich heeft verworven voor zijn vaderland, het meest daartoe bijgedragen. Zijn dreigen met ontslag heeft in de meeste gevallen niet kunnen leiden tot het krijgen van zijn zin en was van alle zijden gezien zoo dwaas, dat men een Thiers moet zijn om zulke luchtsprongen te wagen. Er zijn er, die de bekwaamheid van den President afmeten naar het tijdelijk succes dat hij behaalt; men wijst op het voor Frankrijk belangrijk verschijnsel, dat hij zich staande weet te houden en de rust niet wordt verstoord in weerwil van de minder gunstige omstandigheden, waarin Frankrijk na het leed van den oorlog en de daarop gevolgde hooge belastingen verkeert. In elk geval

is echter de lof, dien men om die reden aan den President zou willen toezwaaien, overdreven; Thiers wordt veeleer gedragen door de onvermijdelijke noodzakelijkheid der exceptioneele omstandigheden, dan wel dat hij Frankrijk draagt en leidt door zijn macht en zijn beleid. Men zou veeleer kunnen zeggen, dat de verouderde denkbeelden van den President, vastgehouden en doorgedreven met al de eigenzinnigheid van den ouderdom, hem veeleer tot regeeren onder gewone omstandigheden ongeschikt maken. Thiers heeft alleen oor en oog en begrip voor hetgeen wellicht goed zou zijn geweest in zijn jonge jaren; hij phantaseert zich des noods een wereld zooals hij die gaarne hebben wil; het was geen fictie bij hem, maar vaste overtuiging, dat de buitenlandsche Mogendheden hem bereidwillig de hand zouden leenen om de beginselen van het vrijhandelstelsel op zij te zetten en de handelstractaten te wijzigen, vóór de termijn was afgelopen. Het is bekend dat niet éene Mogendheid geneigd was aan de grillen van den ouden man te voldoen en daardoor de uitvoering van de door de Nationale Vergadering aangenomen en door den President bekrachtigde scheepvaartwet mogelijk te maken. En in weerwil van die ervaring bleef Thiers hangen aan de belasting op de grondstoffen en moet het als de grootste zelfverloochening worden beschouwd, dat hij geen aftredingsquaestie van de aanneming van zijn lievelingsdenkbeeld wilde maken, waartoe echter in de eerste plaats bijdroeg, dat de ontevredenheid van de rechterzijde in de laatste weken van dien aard is geworden, dat er alle kans bestaat, dat men hem ditmaal aan zijn woord zou houden en gaarne naar een plaatsvervanger omzien.

Ook op politiek gebied zou Thiers gaarne de kaart van Europa herzien en al het moderne daaruit verwijderen; tot voorzichtigheid genoopt tegenover Duitschland, durft hij van Sadowa geen woord reppen, maar geeft nog altijd zijn onverholen spijt te kennen, dat de eenheid van Italië is tot stand gekomen. Ware geheel Europa een Nationale Vergadering, men kan verzekerd zijn, dat Thiers urenlange redevoeringen hield om te betoogen, dat het heil van ons werelddeel afhing van de consequente toepassing van het beginsel: het groote éénige Frankrijk omgeven door zwakke kleine geburen en den toon aangevend in het Europeesch concert. Goddank is het anders geworden en kan Europa rustig zijn, ook indien geheel Frankrijk ontevreden is.

Vandaar dan ook dat men met volle recht Thiers' tijdelijke vrede-lievende stemming tegenover Duitschland wantrouwt; Thiers is de man der *revanche* bij uitnemendheid, maar hij heeft verstand genoeg om in te zien, dat in de eerste jaren aan geen oorlog is te denken; eerst moet het leger gereorganiseerd worden en de financiën in beteren toestand gebracht. En op dit punt zijn de Franschen het volkomen met Thiers eens; de Nationale Vergadering heeft zoowel het verhoogde budget van oorlog goedgekeurd als den algemeenen (in de uitvoering echter vrij wat beperkten) algemeenen vijfjarigen dienstplicht. Denken wij ons

Thiers aan het hoofd van het herstelde en weder machtige Frankrijk, dan rijzen van zelf een tal van politieke intrigues voor den geest, die als van ouds ten doel hebben Europa te reconstrueeren ten bate van »de beschaafde natie.»

Het diep geschokte Frankrijk had een man noodig van helder inzicht, van groot gezond verstand om het te leiden, een man, die zoowel zijn tijd als zijn volk begreep; maar deze eigenschappen zijn niet te vinden in een zoo eigenzinnig oud man als Thiers. Wij hebben ons nooit veel voorgesteld van den algemeenen roep van wedergeboorte van de Franschen; Frankrijk is reeds te lang het land der fraaie woorden geweest om veel op schoone volzinnen te bouwen; maar zeker is Thiers de man niet om al wat er grootsch en verhevens sluimert in den boezem van het Fransche volk, op te wekken, te steunen, te ontwikkelen. Een staaltje op materieel gebiedt levert de vrijwillige inschrijving tot bevrijding van den vaderlandschen grond. Niemand die zich voorstelde dat daardoor de vereischte drie milliarden zouden worden bijeengebracht; de voorstanders zelve beperkten hun eischen zeer verstandig tot een half milliard, en indien de Regeering die zaak had bevorderd, was het zoo onwaarschijnlijk niet, dat men daarin slaagde. Het gezond verstand schreef althans voor het opgewekte nationale gevoel te ontzien als een practische uiting van vaderlandsliefde, die haar loon allereerst vond in de verlevendiging van dit gevoel zelf. Maar de Regeering was te wijs en toen de zaak goed aan den gang was, verklaarde zij zich tegen de onderneming op grond van allerlei doctrinaire overwegingen.

Wij spraken daar van de schoone leuze der wedergeboorte, waarover de Fransche dagbladen na het einde van den oorlog kolommen vol geschreven hebben. Indien men zich verplaatst in de Nationale Vergadering, dan komt men tot de overtuiging, dat dit lichaam het er evenzeer op heeft toegelegd om alle geestdrift te verdooven als het hoofd van het uitvoerend bewind. De grondtoon van alle beraadslagingen is het partij-belang, en het vuur van den partijtwist is het éénige, dat aan de vergadering leven kan bijzetten, en welk een leven! En heerscht geen eensgezindheid, geen overleg; weken gaan voorbij met discussieeren, zonder dat men iets verder komt; men staat werkelijk verbaasd over het weinige dat er wordt tot stand gebracht. »Het schijnt,» dus laat een bezadigd Franschman zich uit, »dat de nationale vergadering zich zelf beschouwt als een meeting, waar votums van afkeuring worden uitgebracht, of wenschen worden geformuleerd; zij meent, dat het haar plicht is om geen gelegenheid te laten voorbijgaan om een demonstratie te houden.»

Soms schijnt het, of alle praktische zin van haar is geweken, getuige het wetsontwerp, waarbij strafbepalingen worden vastgesteld op het lidmaatschap van de Internationale, een wetsontwerp dat onuitvoerbaar is, tenzij men een tweede monsterproces wil, gelijk aan dat tegen de mannen der Parijsche Commune, waarbij 25- à 30-duizend beschul-

digden maanden lang werden gevangen gehouden, ten koste van den Staat gevoed en gekleed, om ten laatste meest allen weder op vrije voeten te worden gesteld.

En naarmate de Vergadering ouder wordt, nemen ook haar verkeerde hebbelijkheden toe; de partijveete is thans zoo hoog geklommen, dat elke wet, elke maatregel wordt aangenomen of gewijzigd of verworpen, al naar het oogenblikkelijk partijbelang dit meebrengt. Uit vrees voor een botsing met de uitvoerende macht haakt men naar de sluiting der zitting ten einde bevrijd te worden van de pijnlijke onzekerheid. De legerwet werd nog ter goeder ure er door gesleept. Wellicht dat de vacantie de opgewonden gemoederen wat bedaart en daardoor de krakende wagen voor breken wordt behoed.

Wij spraken van de nationale wedergeboorte, waarvan de Franschen maanden geleden den mond vol hadden. Waar het partijbelang zoo op den voorgrond treedt als dit in Frankrijk het geval is, waar het politiek egoïsme de kanker is geworden, die hart en aderen vergiftigt, kan van wedergeboorte geen sprake zijn. Twee millioen kinderen leven in Frankrijk zonder eenig onderwijs, en veertien millioen volwassenen kunnen noch lezen noch schrijven, — maar wat deert dit de meerderheid der Nationale Vergadering? Het zeer gematigde wetsontwerp van den Minister Jules Simon — wie had van hem ooit zulk een regeling verwacht? — is sinds maanden bij de commissie, eenzijdig in den geest der meerderheid samengesteld, waar de wet nog meer is verwaterd, zoo zelfs dat ook de wettelijke schoolplicht is vervangen door de zedelijke verplichting, m. a. w. fatsoenlijk begraven en aan de geestelijkheid de heillooze invloed op de school bij voortdoring verzekerd. De Regeering stelde alleen prijs op de behandeling der legerwet, maar geen enkel woord kwam over haar lippen om de behandeling der onderwijswet te bespoedigen. Trouwens, aan het tot stand brengen van de tegenwoordige onderwijswet, waarbij het opkomend geslacht zoo goed als overgeleverd is aan de geestelijkheid, heeft Thiers zelf in '50 een werkzaam aandeel genomen; met den Ultramontaanschen Montalembert verdedigde hij den invloed van de geestelijkheid op de school, waaraan Frankrijk voor een groot gedeelte zijn verachtering op intellectueel gebied heeft te danken. Het betere deel van Frankrijk, vertegenwoordigd in de *Ligue de l'enseignement*, gaat voort met een monsterpetitie ten gunste van het verplicht onderwijs, maar het schijnt, dat men hierdoor weinig anders zal bereiken dan een verhoogde agitatie in de Nationale Vergadering, waaraan echter de meerderheid zich weinig laat gelegen liggen. Evenals in '50 de doctrinaire-liberale en Ultramontaansche partij beschouwt zij het onderwijs met wantrouwen en vreest daarvan de toeneming van de socialistische denkbeelden.

En toch is onderwijs voor Frankrijk de zaak van te zijn of niet te zijn, omdat het algemeene standpunt van ontwikkeling op zulk een la-

gen trap staat, — het éenige middel om te verhoeden, dat het schoone land op den weg van verval voortschrijdt en door inwendige stuiptrekkingen geheel machteloos wordt. Er is en blijft in Frankrijk een gezonde kern, waar men eigenschappen van degelijkheid en gezond verstand vindt, waarvan men onder de wufte Parijsche bevolking het bestaan niet eens zou vermoeden. Van de Duitschers zal men wel geen eenzijdige beschouwing verwachten ten gunste van de Franschen; wenu, een aantal hunner, die het platteland tijdens den oorlog hebben leeren kennen, roemen het Fransche volkskarakter, voorzoover het zich van de Parijsche maniën heeft weten vrij te houden. »De Franschen,» dus laat een hunner zich uit, (*) »hebben veel voor; het is een natie, die werkt, spaarzaam is en matig; er zetelt in dat volk een industrieel genie, waardoor het ten opzichte van de nationale welvaart zich steeds snel en boven verwachting herstelt en verheft. De Franschman is buitengewoon arbeidzaam, hij weet van elke kleinigheid partij te trekken.»

Deze Duitscher, een Hamburger koopman, meent dan ook, dat de invoering van een consequente decentralisatie, het voor goed een einde maken aan de heerschappij van Parijs over de provinciën, het zekerste middel is om Frankrijk te redden en een betere toekomst voor het zwaar beproefde land te openen.

Wij hopen het, indien maar niet evenals bij het ontstaan van de Commune te Parijs, het beter gezinde deel der bevolking de handen in den schoot legt en daardoor aan de schreeuwers van links en rechts, aan pretendenten-commissionairs vrij spel laat.

Frankrijk verkeert in een gistingproces, een crisis, die de komedie-bedrijven van Thiers en de rusies van de Nationale Vergadering te zeer aan ons oog onttrekken. Men zou verkeerd doen met uit de laatste stemming op te maken, dat de meerderheid des volks onvoorwaardelijk met de bestaande Regeering is ingenomen en niets anders of beters verlangt; zij wil Thiers alleen behouden, omdat deze voor het oogenblik de vertegenwoordiger is van de maatschappelijke orde en daardoor de beschermer van den arbeid, waarvan de vruchten door een omwenteling het eerst worden bedreigd. Maar tevreden, ook met een zoogenaamde conservatieve republiek is niemand. Men heeft als 't ware drie stroomen in Frankrijk; vooreerst de reactionaire, de legitimistische, de Zwarte, de voortzetting van het Frankrijk voor '89. De zoogenaamde groote omwenteling heeft niet hervormd, maar verbroken en verbrijzeld met ruw geweld; telkens na het uitwoeden van de omwenteling kwam die oude stroom weder te voorschijn, omdat men door middel van de guillotine wel den stam had kunnen afsnijden, maar niet den wortel uitroeien. En de natuur duldt geen plotselinge schokken, geen breken met het bestaande; zij vat telkens haar werk weer op, waar zij het heeft moeten afbreken en wil geleidelijke

(*) *Die Präfector in Blois, Tagebuchskizzen. Hamburg, Meissner.*
1872. II.

overgangen. Frankrijk draagt de straf, dat het die wet heeft overtreden; het oude en het nieuwe Frankrijk staan om die reden nog even scherp tegenover elkander als op het laatst der vorige eeuw: twee naties als 't ware met dezelfde taal, en de zoogenaamde eenheid van Frankrijk is meer schijnbaar dan wezenlijk. Geen pogingen zijn aangewend om die kloof te dempen, om het verschil op te lossen; integendeel; waar het beginsel der omwenteling zegevierde, was men uit op onderdrukking; het kind verloochende zijn moeder niet, en van de andere zijde werd alles gedaan om indirect den afstand nog grooter te maken; men trachtte het verschil te bedekken en riep de hulp der Kerk in om tegen de omwenteling tot steun te strekken; in '50 werd het opkomend geslacht overgeleverd aan de beulshanden der geestelijkheid; het gevolg was een dommer geslacht, dat onbekend met de wetten der geschiedenis, afging op de inblazingen der geestelijken, bijgevoelig en twijfelzuchtig, uit onkunde niet wetend welken weg het zou inslaan en daarom overgeleverd aan het toeval.

De tegenvoeters van deze richting zijn de radicalen en communisten, die evenals de echte mannen van '89 aan geheel Frankrijk de wet willen voorschrijven en door hun onderdrukking en willekeur steeds een percussie leveren op hun eigen wachtwoord: vrijheid, gelijkheid en broederschap; Gambetta, de beste vertegenwoordiger van deze richting, kent nog altijd geen andere vrijheid, dan die van hem te volgen, des noods ook op de dolzinnigste wegen; de gelijkheid dezer radicalen doet denken aan den boschwachter, die alle boomen op gelijke hoogte afhakt, terwijl de broederschap 't best in bloed wordt geschreven. Met den val van Parijs, niet zoozeer als hoofdstad, maar als toonaangeefster, als bedwingeres van Frankrijk, is de kracht van dezen stroom voor goed verbroken; zij zetelde steeds bijna uitsluitend hier en in de zuidelijke republikeinsche steden. Het schijnt of met het instorten van de Napoleontische legende in den slag van Sedan ook de heiligenkrans is verbleekt, die de omwenteling van '89 nog steeds omgaf. Leest men de liberale Fransche bladen, die iets verder denken dan het uitsluitend partijbelang meebrengt, dan staat men verbaasd over den afkeer van de groote revolutie, die men mede telt onder de groote oorzaken van Frankrijks verval; men is tot de overtuiging gekomen, dat omwentelingen, zooals men er in Frankrijk steeds op na houdt, afbreken, maar niets opbouwen.

Het sterkst is die afkeer uitgedrukt in de bekende brochure van Alex. Dumas Fils, *Une lettre sur les choses du jour*, waar de republiek en alles wat naar de republiek riekt, met de meeste verachting wordt overhoopt in een taal, die wellicht te kunstmatig is om waar te zijn en te ernstig om niet aan een voorbijgaande phantastische opwelling van den schrijver te denken. Men heeft hier te lande het laatste werk van E. Renan, *La Réforme intellectuelle et morale* met weinig ingenomenheid ontvangen, en in Frankrijk, voorzoover wij oordeelen kunnen, er wei-

nig notitie van genomen, en wat het resultaat betreft, waartoe Renan komt niet ten onrechte; toch is het een allermerkwaardigst boek om de wijze waarop de aristocratische Renan, de leek-politicus, als bij intuïtie den vinger legt op de wonde plek van Frankrijk: het geloof aan de alleenzaligmakende kracht van de beginselen van '89, van de heerschappij der democratie.

Met meer kritischen blik en meer nauwkeurigheid volgde H. Taine zijn voetspoor door mede een lans te breken tot bestrijding van het kind van '89, het algemeen stemrecht (*). Het kost Taine inderdaad weinig moeite om op grond der ervaring aan te toonen, dat het algemeen stemrecht niets is als een belachelijke komedie, die, eenmaal ingevoerd, moeilijk zal kunnen worden afgeschaft, en die men nog het best zou kunnen hervormen en eenigszins doen beantwoorden aan het oorspronkelijk doel door de getrapte verkiezingen in te voeren. Het is altijd een dwaasheid iemand te laten stemmen over hetgeen waarvan hij niet het minste begrip heeft, maar door den kiesgerechtigde in de gelegenheid te stellen een persoon te kiezen uit zijn naaste omgeving, waarvan hij althans de overtuiging kan hebben, dat hij van die zaken wel verstand heeft, wordt het kwaad althans verminderd.

De verkiezing van kiescolleges, die vergaderen om over de af te vaardigen volksvertegenwoordigers in overleg te treden, liefst in tegenwoordigheid van deze en na van hun politieke overtuiging kennis te hebben genomen, is natuurlijk weinig naar den zin der doctrinaire liberalen en radicalen, die meer op den vorm dan op het wezen der zaak letten, meer te rade gaan met de abstracte theorie, die directe verkiezingen voorschrijft, dan met de eischen der werkelijkheid en der practijk, maar door het gezond verstand wordt een wijziging van de verkiezingen zooals die tegenwoordig plaats hebben, dringend aanbevolen. Zooals thans de verkiezingen plaats hebben, wordt het volk niet vertegenwoordigd, maar alleen de draaiers van het politieke wentelrad, de eigenbelangzoekende, die op allerlei listige wijze de kiezers lokken en zand in de oogen strooien, zoodat de volksvertegenwoordiger het product is van een politieke agitatie, die den onzuiveren dampkring, waaruit hij is voortgekomen met zich brengt naar 's lands vergaderzaal, en ook hier niet bevordering van 's lands belang op den voorgrond staat, maar het voeden van politieken hartstocht.

Hoe weinig nu de kritiek van Renan en Taine ook worde gebillijkt door de politici van beroep, zien wij daarin een verblijdend verschijnsel, het ontstaan van een nieuwe partij, die den moed heeft te breken met de conventieele politieke denkbelden en het bestaande toetst aan de eischen van het gezond verstand en op dien grond den onzuiveren dampkring wil reinigen. De grootste verdienste van de Franschen is steeds geweest hun heldere opvatting der zaken; geen volk dat zoo zeer de gaaf bezit om bij ingewikkelde onderwerpen den volkston te treffen, en

(*) Vgl. *Du Suffrage universel et de la manière de voter* par H. Taine. Paris, Hachette. II. 9*

vooral in den laatsten tijd hebben wij aan Fransche auteurs een aantal echt populaire geschriften te danken, zoowel over natuurkunde als over politiek; wie b. v. de werkjes leest in de *Bibliothèque libérale* uitgegeven, kan niet gelooven, dat het einde van de Fransche natie zou zijn op den tegenwoordigen heilloozen weg voort te gaan en door overmaat van politiek leven en politieken hartstocht zich zelf uit te putten. Frankrijk is Spanje niet, en het Fransche volkskarakter verschilt hemelsbreed van dat van den luien, romantieken, bygotten Spanjaard. De nevel is weggevallen, die zulk een langen tijd de oogen van dit volk verblindde; in het graf bij Sedan rust zoowel de gloire als de Napoleontische legende; de tooverkracht van Parijs is verbroken, het volksleven in de provincien, waar de betere kern der bevolking is bewaard, is ontwaakt; zou het dan zoo onmogelijk zijn, dat Frankrijk na de zware beproeving van den laatsten tijd, herboren uit de crisis te voorschijn kwam? Maar nooit zal dit geschieden aan de hand van zijn tegenwoordige bestuurders, oude mannen, die de aspiraties van het nieuwe Frankrijk niet begrijpen en het willen leiden in het oude spoor, mannen die niet inzien dat de eerste en laatste voorwaarde van de wedergeboorte der natie de hervorming is van het onderwijs in waren vrijzinnigen geest, het onderwijs, waardoor alleen de klole tusschen den ouden en den nieuwen tijd kan worden gedempt.

Het komt ons wenschelijk voor, en, wanneer men eerst nog wat ervaring heeft opgedaan van het doellooze van het tegenwoordige streven, ook niet onwaarschijnlijk, dat in dezen geest zich de liberale partij in Frankrijk vormde, die thans nog te veel zich bezig houdt met de vraag of een constitutioneele monarchie met een Orleanistischen prins of de voortzetting van de conservatieve Thiers-republiek te verkiezen is. Niet zoozeer op den vorm als op het wezen der regeering komt het aan, en ook indien de regeeringsvorm al niet aan onzen wensch voldoet, is in onzen tijd voor ieder, die het goede wil voor zijn volk, een ruim arbeidsveld geopend, waarin hij zaden kan strooien voor de toekomst. Frankrijk heeft van de verschillende regeeringsvormen en stelsels genoeg ondervinding opgedaan om te weten, dat het heil niet daarvan uitsluitend afhankelijk is.

In Spanje hebben de zaken weder een geheel onverwachte wending genomen. Wij verlieten dit land, toen het Ministerie Sagasta de teugels van het bewind in handen had; de intrigant, die verdeeldheid onder de liberale partij had gezaaid om zich zelf omhoog te werken, was echter genoodzaakt aan den leiband te loopen van de Unionisten; zoolang beschikte hij over een gewillige meerderheid in de Cortes. Men weet op welke wijze die meerderheid was verkregen; Sagasta had alle Spaansche Ministers overtroffen in omkooperijen en knoeierijen bij de verkiezingen. Het is niet te verwonderen, dat het eergevoel van dien man zoo was verstompt, dat hij meende met die meerderheid alles te

kunnen uitrichten en politieke schaamte in het woordenboek van een staatsman onzin was. Omstreeks de helft van Mei kwamen in de Cortes zonderlinge zaken aan den dag. Van de begrooting van Koloniën was een som van ongeveer 240000 gulden overgeschreven op Binnenland-sche Zaken en daar gebruikt tot geheime doeleinden; het geheime fonds voor deze begrooting toegestaan bedroeg buitendien reeds ongeveer 140,000 gulden, te zamen dus een sommetje van ruim drie en een halve ton. Waar was dit geld gebleven? Natuurlijk gesneuveld bij de verkiezingen. Sagasta vond dit zulk een erge zaak niet en beweerde dat hij volkomen gerechtigd was tot zulk een handelwijze en verzekerde dat de bedenkelijke toestand des lands die uitgave had noodzakelijk gemaakt. Had de oppositie vooral in de dagbladen zich minder hevig tegen die handelwijze verzet, de meerderheid, wetende wat er van de zaak was, zou zich hebben laten bewegen om de zaak te laten rusten; maar weldra bleek dit een onmogelijkheid, te meer daar Sagasta geen indemniteitverklaring vroeg. De premier werd uitgenoodigd om aan een geheime commissie uit de Cortes nadere mededeelingen te doen over de besteding dier gelden, en die mededeelingen waren van dien aard, dat het onmogelijk was het stilzwijgen te bewaren, en geheel Madrid weldra vervuld was van de onhandige kunstenaars van Sagasta. De stukken waarmee hij namelijk voor den dag kwam, hadden allen betrekking op verschillende geheime samenzweringen, die door dat geld natuurlijk waren vrijdeld en Spanje voor allerlei dolzinnige ondernemingen bewaard. Uit den inhoud bleek spoedig, dat men te doen had met waarschijnlijk gefingeerde mededeelingen van de geheime politie-agenten, die bovendien alleronhandigst waren ingekleed; vooral de vijanden van Sagasta dienden daarbij voor figuranten. Een belangrijke som werd b. v. besteed om de groote samenzwering op spoor te komen tegen het leven van den Koning, waarbij de geheele maatschappij aan de Commune-gruwelen zou worden prijs gegeven. Carlisten, Republikeinen en Radicalen waren daartoe in verbond getreden. Castelar, de bekende edele, phantastische republikein, zou op een vergadering van republikeinen hebben voorgesteld om het geld te lichten uit de Spaansche bank. Straks wordt Ruiz Zorrilla voorgesteld als onderhandelingen te hebben aangeknoopt met leden van de Internationale om in Catalonie alle fabrieken in brand te steken, de vaan van den opstand te ontrollen en daardoor den Koning te dwingen een radicaal ministerie te benoemen. Zelfs de persoon des Konings werd in de mededeelingen betrokken; volgens een der geheime politie-agenten schreef Amedeo aan zijn vader om den Duitschen Keizer te verzoeken om eenige hoofdofficieren, daar hij geen zijner generaals meer kon vertrouwen. Enkele van deze mededeelingen waren zoo onzinnig, dat men aan de verstandsverbijstering moest gaan denken van den uitvinder en ook van hem, die zich in vollen ernst daarvan bediende.

Het gevolg van deze mededeelingen was, dat Sagasta moeielijk door

zijn eigen partij langer in bescherming kon worden genomen; en de man ging, door niemand betreurd, hij ging zooals zulke mannen steeds gaan, — gesmaad en veracht.

Daar de unionistische partij de macht geheel in handen had en ook de meerderheid der Cortes uit die partij was samengesteld, was de vorming van een unionistisch ministerie de aangewezen weg; Serrano, om zijn schoonheid vroeger onder Isabella beroemd, en meermalen reeds gedoodverfd als de plaatsvervanger van Sagasta werd het hoofd van een nieuw ministerie, dat uit vijf unionisten bestond: behalve den president, Topete, Ulloa, Elduayen, Ayalo, en drie Sagastisten Candau, Groizard en Balaguer. Serrano was echter in Biscaye tot bedwinging van den Carlistischen opstand; voorloopig werd het presidentschap om die reden waargenomen door Topete, maar ook een halve ingewijde in de Spaansche zaken kon voorspellen, dat de terugkomst van Serrano op de een of andere wijze wel spoedig zou plaats hebben. Van de bedwinging van den opstand was steeds weinig werk gemaakt en de miniatuur gevechtjes, die nu en dan hadden plaats gehad, waren meer per ongeluk voorgevallen. Serrano zocht een onbloedige overwinning en ging met eenige Carlistische hoofden in Biscaye een overeenkomst aan, waarbij hun niet alleen volledige amnestie werd beloofd, maar zelfs aan de officieren, die tot de opstandelingen waren overgelopen, herstelling werd toegezegd in hun vroegeren rang bij het leger. Die overeenkomst verwekte echter zulk een ontevredenheid, dat Serrano, — juist hetgeen hij wenschte — naar Madrid terugkeerde om zich zelf te rechtvaardigen. In de Cortes werd over het beginsel van de overeenkomst van Orosquieta weinig discussie gevoerd; dat hoog verraad werd beloond met herstelling in vroegeren rang, hield de meerderheid voor een zaak van minder beteekenis, daar het volgens Serrano slechts een paar gepensioneerde officieren betrof, die weder hun jaargeld ontvingen, zonder in hun rang bij het leger te worden overgeplaatst.

Bij de discussien, die hierbij plaats hadden, legde het hoofd der radicale partij, Ruiz Zorilla zijn mandaat als afgevaardigde neder en vertrok naar zijn landgoed. Schoon zijn voorbeeld niet door de andere radicalen werd gevolgd, was het bedanken van dezen eerlijken staatsman een hoogst ongunstig teeken. In een brief aan Victor Emmanuel dd. 23 Mei, legde hij de redenen van zijn vertrek bloot; de zoogenaamde bemiddelingspolitiek, door Koning Amedeo in den laatsten tijd gevolgd, moest noodzakelijk de omverwerping van zijn troon ten gevolge hebben, die de lachende Alphonsisten en Carlisten in den schoot zou vallen; van zulk een einde van de dynastie, door de omwenteling grondvest, wilde hij liever geen getuige zijn.

Inderdaad scheen de omwenteling meer en meer te naderen; de aanstelling van een unionistisch ministerie had den laatsten stoot gegeven aan de ontevredenheid der radicalen en republikeinen. De opstand der Carlisten was nog verre van gedempt en de overeenkomst van Serrano

beantwoordde geenszins aan de verwachting. Was het niet verklaarbaar, dat het nieuwe ministerie, terecht beducht voor de toekomst, den Koning den 10^{den} Juni voorstelde de constitutioneele waarborgen te schorsen en aan de regeering volmacht te verleenen de openbare orde te handhaven. De meerderheid der Cortes had haar goedkeuring gehecht aan dezen maatregel en de Koning scheen niet ongeezind een besluit in dien geest te onderteekenen. Zoodra dit echter bekend werd, brak de storm in de oppositiebladen eerst los, en naar hun taal te oordeelen, was het niet twijfelachtig, dat een beroep op de wapenen door radicalen en republikeinen het onmiddellijk gevolg zou zijn van het koninklijk besluit. Thans deinsde de Koning terug; toen de marschalk Serrano zich in den morgen van den 12^{den} aan het paleis vervoegde om het besluit af te halen, weigerde de Koning de onderteekening. Verontwaardigd over deze houding werd onmiddellijk ministerraad belegd en besloten, dat het geheele ministerie zijn ontslag zou indienen. Waarschijnlijk hoopte Serrano daardoor den Koning te bewegen op zijn besluit terug te komen, maar in plaats daarvan werd het ontslag zonder eenige bedenking aangenomen. Serrano's woede steeg ten top; hij liet aan den minister van marine over de Cortes met het besluit des Konings bekend te maken en de zittingen voorloopig te schorsen, totdat het nieuwe ministerie zou zijn benoemd.

Generaal Cordova werd belast met de samenstelling van een radicaal kabinet en een deputatie afgezonden naar Ruiz Zorilla om hem te bewegen aan het hoofd van dit kabinet op te treden. Na eenig dralen gaf hij toe; Cordova kreeg Oorlog. Cristino Martos, Buitenlandse Zaken, Ruiz Gomez, Financien; Beranger, Marine; Echegary, Openbare werken; Montero Rioz, Justitie; Gasset y Artime, Koloniën; de laatste is de eenige, die voor 't eerst een ministerieele portefeuille heeft aanvaard; de andere heeren zijn bekend en staan aangeschreven als mannen van middelmatige bekwaamheden. De verrassing van dit nieuwe Ministerie is zoo groot, zoo onverwacht, dat men onwillekeurig vraagt, of de brief van Zorilla Victor Emanuel heeft bewogen zijn zoon zekere raadgevingen te doen opvolgen, waaraan deze als een gehoorzaam kind heeft voldaan. Immers, indien Amedeo gewild had, was hij meermalen in de gelegenheid geweest Zorilla met de vorming van een Ministerie te belasten; door velen werd sinds lang dit voorgesteld als het eenige middel om zijn dynastie te vestigen en de rust des lands te verzekeren; de dagen van Zorilla's bestuur waren blijkens de ervaring de eenige onder zijn Koningschap, waarin een geregelde orde van zaken plaats had, rust heerschte en zelfs vooruitgang was waar te nemen. De verleiding om een groote conservatieve partij te vormen was echter voor Koning Amedeo te verleidelijk en hij liet dit hersenschimmige plan eerst varen, toen die partij hem stelde voor het breken van zijn eed op de Grondwet met het vooruitzicht van een opstand van dezelfde partij, die hem naar Spanje had doen komen.

Bood het bestuur van den bekwamen eerlijken Zorilla vroeger eenige waarschijnlijkheid, dat daardoor de nieuwe orde van zaken vasten wortel zou schieten en voor Spanje een tijdperk van vooruitgang worden geopend, die kansen zijn door de gebeurtenissen van de laatste maanden aanmerkelijk verminderd. Vooreerst is het prestige van de dynastie zeer achteruitgegaan en de weifelende houding van Amedeo heeft bijna geheel het vertrouwen weggenomen, dat door de partij der omwenteling in hem werd gesteld. De republikeinen zijn minder geneigd dan vroeger om Zorilla te ondersteunen. De progressistische partij is verdeeld en een deel zal zonder twijfel zich bij de Unionisten blijven aansluiten, omdat het vertrouwen op den langen duur van Zorilla's bestuur is geschokt. De Spaansche premier heeft zich zonder twijfel die bezwaren niet ontveinsd, maar met de hem eigene energie zijn taak aanvaard; een der eerste maatregelen is de ontbinding der Cortes geweest, door het geld van Sagasta bijeengeknoeid, een maatregel van politieke noodzakelijkheid, al moest de Grondwet worden verwrongen om dit wettig te doen schijnen. In alle takken van bestuur is de krachtige hand zichtbaar van Spanje's eerlijksten staatsman. Of het hem gelukken zal, lang genoeg aan het bewind te blijven, totdat de Augiasstal is gezuiverd en de demoralisatie door Sagastistisch-unionistische-compagnie ingevoerd, van het tooneel verdwenen, en orde gebracht in den wanhopigen financiëleen toestand zal de tijd moeten leeren. De Spanjaarden hebben 't er naar gemaakt, dat men veel voor hen kan hopen, maar niet veel meer gelooven.

14 Juli '72

NOORMAN.

MENGELWERK.

DE KEIZERLIJKE PALEIZEN TE ROME

DOOR

E. J. KIEHL.

(Slot.)

III.

Al weder, thans ten derden male, naar den kant van den hoofdingang, althans naar dat punt, een weinig vooruit en ter linker zijde er van, waar wij reeds tweemaal onze beschouwing hebben begonnen.

Porta est, ait, ista Palati, dat is de poort van het Palatium, zoo lazen we bij Ovidius. De tempel van Jupiter Stator moest buiten de poort staan; het verhaal daarover is te Rome zelve ontstaan en moet dus bij de plaatsen passen zoo als de Romeinen die zagen. Wat zegt het? De Sabijnen hadden het Capitool genomen, leverden slag aan Romulus en dreven zijn leger op de vlugt. »Nabij de oude poort van den Palatijn,» zegt Livius, »heeft Romulus zelf, medegevoerd door de massa der vlugtenden.... Jupiter, riep hij uit, hier doe ik u de gelofte van eenen tempel, u Jupiter Stator. Hier, riep hij uit, Romeinen, beveelt u de goede en groote Jupiter stand te houden en het gevecht te hervatten.» Ik volg Madvigs verbetering, die overigens voor de plaatsbepaling geen verschil maakt. Jupiter Stator, degeen die de vlugtelingen tot staan brengt (*doet staan*), moet zijnen tempel op de plaats zelve hebben gehad waar Romulus op nieuw stand hield; dat spreekt van zelf en ligt ook in de Romeinsche gewoonte. Dat was *buiten* de poort, want de oorspronkelijke stad op den Palatijn was wel in gevaar maar nog niet ingenomen: vijand en verdedigers waren nog voor de poort. Welken tempel zagen nu Livius en die schrijvers welke hij afschreef? immers dien van Attilius, die overigens op de

juiste plek van dien alleroudsten moet gestaan hebben. De tempel van Attilius derhalve, waarvan we thans de overblijfsels behandelen, moet *buiten* de oude poort van den Palatinus hebben gestaan.

Heeft die noodzakelijkheid, en bij het maken der kaart en over 't algemeen in de voorstelling die Rosa zich van dit deel van den heuvel vormt, hem wel geheel duidelijk voor oogen gestaan? Men moet zeker niet te veel willen afleiden uit de plek waar de woorden van Livius op de kaart zijn aangebragt: die bewijspplaatsen staan niet altijd precies dáár waar ze behooren, maar moeten zich een weinig schikken naar de ruimte die er is; echter staat dat bijschrift vlak bij, al te vlak bij een ander overblijfsel. Men herinnert zich dat wij het eerst binnentredende een oud plaveisel hebben gevonden, nabij den triumphboog van Titus en juist als of het daar van daan kwam; dat loopt regt uit en voerde ons op de eene zijde der plateforme van het eerste paleis. Naast dat plaveisel en ter zijde van den Statortempel, zelfs even er voor, sluit aan dat plaveisel een stuk muur, dat zeer veel van het onderdeel eener halve poort heeft: indien men aan den anderen kant der antieke straat kon graven zou waarschijnlijk de andere helft worden gevonden, maar dáár is men buiten den afsluitmuur. Nu heeft de kaart de plaats van Livius vlak naast *deze* poort. Al komt die nu ook zeer weinig buiten den Jupitertempel uit, toch kan deze als dit de poort was niet *buiten* de muren der oude Palatijnsche stad hebben gestaan, en dat moet toch het geval zijn geweest met den tempel van »Romulus,» dus ook met dien van Attilius en alle verbouwingen die er kunnen geweest zijn. De *poort van het Palatium* bij Ovidius, de *oude poort van het Palatium* bij Livius, de *porta Mugonis* waarover straks, dat moet hetzelfde wezen, en het zou wenschelijk zijn dat en de kaart en onze voorstelling geheel ondubbelzinnig werden. Rosa, overstelpt met werk, kan zeker niet alles doen, en sedert hem de algemeene leiding der opgravingen in geheel Rome is opgedragen zijn er zoo vele andere zaken, die niet wel iemand anders kan doen, dat de wensch hem deze zwaarigheid te zien oplossen ligt onervuld zal moeten blijven. Toch moet hem dit punt dikwijls in de gedachte zijn gekomen sedert hij, in 1865, een algemeen overzicht zijner ontdekkingen meedeelde, en de kaart van Febr. 1870, zooveel ik weet de laatst verschenen uitgaaf, laat nog altijd denzelfden twijfel bestaan. Wanneer inderdaad de Statortempel zich vóór de poort bevond, *er buiten*, dat is buiten de vestingwerken, die oudtijds den hier bijzonder zacht hellenden Palatijn verdedigden, dan moet de ware poort noodzakelijkerwijs meer achterwaarts hebben gelegen, daar waar *porta Mugonia* op de kaart staat. Dan wordt het Palatijnsche Rome een stuk kleiner: zijne noordgrens zou dan, in regte lijn of liever een klein weinig bolrond naar buiten, van de porta Mugonia achter den Statortempel ten naastenbij langs den *clivus Victoriae* loopen; die laatste, geheel aan den rand der hoogte, ware dan tevens de grens van het

oorspronkelijk Rome. Die andere poort, ter zijde en een weinig vóór den Jupitertempel, moet dan voor goed van dat oorspronkelijke Rome worden uitgesloten. Niets natuurlijker dan dat men niet weet wat die poort dan wèl is: het zou integendeel dwaas wezen te gaan twijfelen op grond, dat men niet voor ieder gevonden stuk muurwerk eenen naam heeft, maar de kaart diende ontegenzeggelijk dit te doen uitkomen: degeen die beweert of slechts aanneemt dat dit de Statortempel is, die zegt daardoor uitdrukkelijk dat noch die voorste poort noch eenige andere poort noch vestingwerk buitenwaarts of zelfs ter zijde van dezen tempel bestaan heeft, dat men dien tempel moet voorbij zijn om er te vinden. (*)

De bouwval welken de kaart noemt: muren der stad van Romulus, door Romulus gebouwde Mugonische poort, *muri Romuli urbis, porta Mugonia a Romulo instituta*, voldoet aan de voorwaarde dat de Statortempel buiten de muren moet blijven. Geen wonder evenwel zoo 't ons hier een oogenblik schemert. Zijn die monumenten echt? bestaan ze wel? Allerwaarschijnlijkst moet men zich zeer haasten om zich van het bestaan van deze poort te overtuigen; de tufblokken verkrumelen snel. Hoe! die poort zou 25 eeuwen bestaan hebben en nu ze sedert zes of negen jaar bloot ligt vervalt ze reeds in stof. Men moet zich Herculanium, Pompeii, de Etrurische begraafplaatsen goed herinneren om dien eersten indruk te boven te komen. Voor het oogenblik is het er nog: nog kan men de groote rotsblokken vinden, zich nog overtuigen dat dát wel degelijk die verkrumelende massa zelve is, en dan verkrijgt men met waar leedwezen de overtuiging dat die vreemde vorm, die twee oude stukken muur met iets wat een ingang schijnt, vlak onder de groote en de linker tribune van het eerste paleis, dat dat alles, zeg ik, reeds thans eene schaduw, weldra slechts in de herinnering zal blijven bestaan. Eene onverklaarde reden verbreekt deze tufsteenen, terwijl die van den Statortempel, ja die van de straks te beschrijven beide andere hoeken van het oorspronkelijk Rome, die nog zooveel langer open liggen en nog meer aan zon en wind zijn blootgesteld, niet schijnen te lijden. Daar staat die poort, en nu schijnt het op 't eerste gezicht wel vreemd den antieken Palatijn eerst een eind binnenwaarts van de tegenwoordige grensmuur te doen beginnen, maar een oogenblik nadenken zet ons over die zwaarigheid heen.

De *porta Mugionis* — dat zal wel de beste schrijfwijze van den naam wezen — stond op den Palatijn: dat zegt ons Varro. Hij noemt ze twee malen; ze komt ook nog voor bij Solinus, die gewoon was te excerpere en hier eene derde plaats van Varro vóór zich gehad moet

(*) Om allen twijfel weg te nemen, nog eene uitdrukkelijke getuigenis. Ovidius *Fasti* VI. 785 en volgende regel (793 volg. naar eene andere telling) zegt: „dezelfde dag is die (der stichting) van den Statortempel, dien eertijds Romulus vóór den rand van den berg Palatinus gesticht heeft, ANTE Palatini ora iugi.”

hebben, bij Dionysios van Halikarnásos, bij Paulus bijgenaamd Diáconus, (*) die het woordenboek van Festus heeft geëxcerpeerd; zij allen zeggen hetzelfde met een klein hier niet afdoend verschil van vorm. Ons interesseert hier vooral Dionysios: hij bespreekt de tempels en altaren, die door Tatijs aan verschillende goden waren toegewijd en »door Romulus aan Jupiter Orthosios» — blijkbaar de grieksche vertaling van *Stator* — nabij de Mykónis genoemde poort, die van de *sacra via* naar den Palatijn voert. Eene plaats van Solinus zegt dat de poort boven aan de *nova via* stond (aan de »Nieuwstraat»), en dat komt uitstekend met het vorig gegeven overeen, want ook van den Stator-tempel zegt Livius, dat hij aan de Nieuwe, Plutarchos dat hij aan de Heilige straat lag. Blijkbaar hebben beide straten elkaar nabij dit punt ontmoet, misschien zelfs liepen ze daar ineens. Wanneer dus Ovidius ons zegt: dat is de poort van het Palatium, hier is Stator, wanneer Livius, ons het verhaal doet van den fabelachtigen slag voor die oude poort van het Palatium, dan kunnen we veilig dit beweren: In het Rome dat Varro, Livius, Ovidius kenden, dus in Rome voor en onder Augustus, stond die tempel op een punt waar de Nieuwe en de Heilige straat zeer nabij elkander waren, en tevens nabij de oude poort van den Palatijn, die nog gebruikt werd en door die schrijvers gezien is. Hier, zegt W. A. Becker, voldoet de poort aan ons natuurlijk verlangen de poort dáár te vinden waar de natuur zelve de hoogten toegankelijk heeft gemaakt, want op den geheelen afstand van hier tot aan het Forum is de hoogte slechts kunstmatig, op trappen, te bereiken.

Wanneer koning Servius Tullius, toen hij Rome versterkte, reeds de zoogenaamde zeven bergen met zijnen ringmuur omvatte, dan moet de versterking van den Palatijn op zich zelve reeds veel ouder wezen, en in dien zin alleen kan ik den naam Romulus, muur en stad van Romulus, toelaten. Er was, men ziet haar nog op drie punten, eene versterking van den Palatinus alleen: na Servius zou die versterking geen doel hebben gehad; derhalve is zij ouder dan hij. Er komt bij dat de stad op de bekende zeven heuvels als oorspronkelijke aanleg ondenkbaar is: eene kleinere stad gelijk die op den Palatijn moet er aan zijn voorafgegaan. Overal in Italie heeft men elke stad op ééne enkele rots gegrondvest, zoo in Etrurie Cortona, Perugia, Tarquinii (Corneto), Caere; het Sabijnsche Tivoli; op de Latijner rotsen Tusculum, Aricia, Lanuvium; in Volscerland Velletri, Segni, Montefortino; bij de Hérnikers Ferentino, Alátri, Véroli, Frosinone; ik noem slechts de plaatsen die ik zelf gezien heb. Evenzoo moet het op den Palatinus geweest zijn: de andere hoogten zijn bezet naar mate de stad zich uitbreidde. Noch Aventijn noch Caelius noch de drie bij voorkeur

(*) Varro, *de Lingua Latina* V. 34, bl. 164, *apud Nonium* XII, 51, bl. 531 of 363, al naar de uitgaven, Solinus I. 24, — hier moet men Th. Mommsen's uitgaaf gebruiken, — Paulus Diaconus, op het woord *Mugionia porta*, bl. 144, Dionysios II. 50, Livius I. 47.

»heuvels» genoemde hoogten zijn aldus versterkt geweest; zelfs van de oude Capitolijnsche vesting ziet men op de twee plaatsen, die beide voor de Tarpejische rots worden vertoond, niets dan de ruwe, kale rots, maar op den Palatijn is die geëffend en zorgvuldig met metselwerk bekleed.

Behalve aan de *porta Mugionis* leest men het opschrift *muri Romuli urbis* op nog twee plaatsen der kaart; dat opschrift »muren der stad van Romulus» staat vooreerst aan den zuidhoek der hoogte, vlak naast den muur der *Academia*, hetgeen op het terrein veel lager is. Boven ziet men er niets van. Maar sedert de tuinen *Farnèse* en de strook *Palatijn* die twee zijden er van omgeeft, de *vigna Nussiner* met de pausselijke opgravingen, beide aan de Italiaansche regering gekomen en onder één bestuur geplaatst zijn, heeft Rosa van den tempel van *Jupiter Victor* af aan een slingerpad naar de laagte doen aanleggen; zoodra men begint dáárlangs naar beneden te gaan, even links, ziet men den antieken muur en herkent dadelijk de groote steenblokken.

Van dezen hoek en het Z. gaan wij naar den volgenden in het W., de hoeken van den *Palatijn* en van de *Farnesische* tuinen wijzen bijna naauwkeurig naar de vier hemelstreken. Aan dezen W.hoek, te midden van baksteen metselwerk, onderscheidt zelfs het minst geoefende oog terstond eene geduchte massa van die groote vierkante blokken, elk dikwijls eene el lang tegen twee derden en meer dan een vierde voor de andere afmetingen. En toch staat juist hier op de kaart een vraagteken bij de aanwijzing als muren »der stad van Romulus.» De schijn alleen is niet voldoende. De oude Romeinen bouwden uit *tufa*, die ze eerst van de heuvels van Rome zelf of van zeer nabijgelegen plaatsen haalden, dan uit *Gabijner* of *Albaner*-steen, dat ook *tufa* is, uit *peperino*, dat men op dezelfde plaatsen vindt, eindelijk uit steen van den kant van *Tivoli*, *Tiburtinus*-steen, waarvan men *travertijn* gemaakt heeft, het thans te regt geliefkoosde materiaal. De *travertijn*, de nieuwste, is gemakkelijker te herkennen, maar men moet deskundige wezen om de verschillende *tufs* te onderscheiden: die uit Rome zelf moet kleine korrels bevatten, blijken van zijn vulcanischen oorsprong; in anderen zitten versteende rivierbezinksels. Hier hangt men af van den bouwkundige met geologische, of zoo men wil van den geoloog met architectonische kennis. Die enkel archaeoloog is zou hier minder dan elders twijfelen, maar geologen en architecten moeten beslissen of deze steenen aan de stichters van het oudste Rome hebben kunnen dienen. Moge men van zoodanigen kant spoedig en stellig worden ingelicht: alles schijnt zeker behalve dit ééne punt, maar juist dit moet beslissen.

Geologie en bouwkunde vermogen hier zoo goed als volstreekte zekerheid te bereiken. Stelt dat zij ons geruststellend zeggen: ja, wel dégelijk is deze bouwstof zoodanig dat ze aan voorgangers van koning

Servius, aan de stichters van Rome heeft kunnen dienen, want dat is immers de stof waaruit de berg zelf bestaat, en de bouwsteen was immers steeds ter beschikking van ieder die den heuvel bezat, stelt dit m. i. waarschijnlijk antwoord — dan zouden we drie punten, drie hoeken van het oorspronkelijk Rome kennen, die ten W., Z. en O., in die orde wanneer we terugkeeren. Omtrent den vierden hoek is de zaak veel ingewikkelder. Nu bestond eene naauwkeurige overlevering omtrent den aanvankelijken aanvang der stad op den Palatinus, het eerste *pomoerium*, d. i. de strook gronds vlak binnen en buiten de muren. Die moest onbebouwd blijven opdat de muur veilig tegen beklimming zou zijn, en gelijk zoo dikwijls werd die reden verheeld en de zaak gehandhaafd door een waas van prietermysticisme. Het is van aanbelang, zegt Tacitus (*Annalen* XII. 24), »het pomoerium te leeren kennen gelijk Romulus dat getrokken heeft. Op de ossenmarkt derhalve, daar waar wij het bronzen beeld van eenen stier zien... heeft men het trekken der voor begonnen die den omtrek aanwijst, zoodat men daarbinnen het groote altaar van Hercules bevatte; dan ging men, op zekere afstanden steenen plaatsende, beneden langs den Palatijnschen heuvel naar het altaar van Consus, voorts naar de oude curien, en van daar naar het kleine heiligdom van Larunda en het forum Romanum.” Die laatste woorden geef ik volgens de gissing en veranderde interpunctie van Brotier; en Becker en Rosa houden dat voor onvermijdelijk en ook ik kan niet zien hoe het anders zou kunnen. Ten tijde van Tacitus derhalve, dat is van Trajaan, waren de zoo even genoemde punten te Rome bekend: zij gingen er door als aanwijzende den omtrek, dien de Palatinus gehad had, toen die heuvel nog alleen Rome uitmaakte.

Eene tweede plaats, hoewel minder uitvoerig en minder zeker wat den tijd betreft, heeft insgelijks veel gezag. Solinus zegt (I. 17 en volgende) »volgens Varro, een zeer ijverigen” — hij bedoelt *naauwkeurigen* — »schrijver is Rome door Romulus gesticht, en noemde men het aanvankelijk het vierkante Rome, omdat het *naar het evenwigt geplaatst werd* (?). Het begint aan het bosch op het terrein (erf, *area*) van Apollo, en eindigt boven aan de treden van Cacus, daar waar de hut van Faustus is: dáár heeft Romulus gewoond.” De plaats is in hoofdzaak vrij verstaanbaar wanneer we mogen aannemen dat hij de diagonaal bedoelt, de hoekpuntslijn; in dat geval ware de zin deze: de breedte of misschien de grootste afmeting van het *vierkante Rome* liep van de *area* van Apollo tot aan de treden van Cacus. De naaste stap moet dan het opsporen dezer punten zijn.

Dat »vierkante Rome,” wat was dat? Dionysios van Halikarnasos is zeer duidelijk: het is niet waar, zegt hij, dat de plaats waar het heilige vuur bewaard werd door Romulus is ingewijd. Eene groote aanwijzing daarvan is, dat die plaats buiten het dusgenaamd vierkante Rome ligt, dat hij met muren omgeven heeft.” Van den dich-

ter Ennius is hieromtrent slechts één enkele regel overgebleven, welks eerste woorden bovendien geleden hebben; men ziet slechts dat hij spreekt over »in het vierkante Rome regeren.” Wanneer men deze plaatsen met die van Solinus, of Varro veeleer, en met die van Tacitus vergelijkt, en dan acht geeft op den vorm van den heuvel, een onregelmatig vierkant, dan kan men wel niet anders gelooven of het *pomoerium* van »Romulus,” de stad op den Palatinus en het »vierkante Rome” hebben betrekking op denzelfden omtrek. Alleen is het waarschijnlijk dat de term Palatinus niet datgene aanwijst wat men in Augustus’ tijd en ook thans nog gemeenlijk zoo noemt. Er was volgens Rosa een *intermontium*, eene lagere strook, in het midden van den Palatijn, gelijk tusschen de twee toppen van den Capitolinus, en dit feit op zich zelf is zeker. De triumphboog van Titus ten O. staat op den beganen grond der straat, die van daar naar het Forum loopt, daar waar de straat S. Bonaventura haar verlaat: laatstgenoemde klimt zeer weinig, de andere daalt nog minder. Nu loopt vlak regts van den afsluitmuur, langs welken links de straat S. Bonaventura zich bevindt, het antieke plaveisel zeer flauwtjes op, maar de Farnesische tuinen zelve aan dezen kant doen zelfs dat niet. Maar onder het eerste paleis, de halve breedte van den heuvel verder, vinden wij vóór en achter het *triclinium*, op groote diepten, de dusgenaamde baden van Livia en de vertrekken onder den pórticus: die waren toch zeker niet onderaardsch toen men ze bouwde. Destijds was derhalve de begane grond hier veel lager, hier werd toen de hedendaagsche *villa Mills* door eene vrij groote diepte van de Farnesische tuinen gescheiden. Maar aan die hoogte ten ZO. van S. Bonaventura den naam van Velia te geven, dat is geheel iets anders en schijnt mij, tot nog toe, ten eenenmale verwerpelijk.

Tacitus laat zijn *pomoerium* beginnen aan de ossenmarkt, het *Forum Boarium*. Daarvan kennen wij de ligging vrij naauwkeurig. Aan de kerk S. Giorgio in *Velábrio* leunt de kleine vierkante dusgenaamde boog (!), *arcus argentarius*, welken de wisselaars en kooplieden der ossenmarkt, *argentari et negotiatores boari*, ter eere van keizer Septimius Severus hebben opgericht. Van daar liep het *pomoerium* ZW.lijk: alleen is het misschien een weinig uitwaarts van den Palatinus geweken om nog de *Ara Máxima* mede te omvatten, het aan Hércules gewijde groote altaar. Hier begint de onzekerheid. Waar was het volgende punt: de oude curien? Hoe zagen ze er uit, wat waren ze, die *curiae véteres*? Ze waren er, dat is zeker. Het zoo bekende opschrift der *Basis Capitolina*, uit keizer Hadriaans tijd, vermeldt op den Palatinus verschillende *vici*, kleine wijken, waaronder eene »der curien,” en de lijst uit Constantijns tijd noemt onder andere gebouwen ook »de oude curie,” in ’t enkelvoud. De aard onzer bronnen brengt mede dat men op deze verschillen van vorm geenen nadruk moet leggen: datzelfde verschil tusschen enkel- en meervoud vindt men hier trouwens

reeds bij schrijvers uit zeer goede tijden, bij Ovidius vergeleken met Martialis. — Niebuhr en Bunsen hebben de plaats van die oude curien trachten te bepalen, Becker heeft hen afdoende wederlegd, maar hij zelf steunt in zijne gissing omtrent de plaats op de onderstelling, dat de »tempel van Jupiter" op het Palatium, in de Constantijnsche lijst, die van Jupiter *Stator* is. Maar naar alle waarschijnlijkheid is het die van Jupiter *Victor*; dat hebben ook diegenen gemeend welke de oudste, onder den naam *Notitia* bekende redactie van die lijst reeds in zeer ouden tijd hebben aangevuld, en daardoor vervalt ook Beckers gissing.

We houden ons niet op met elk punt van dien omtrek van Tacitus: ook zouden wij er slechts dezelfde onzekerheid vinden. (*) Evenmin zou men slagen als men in de lijst van Constantijn de namen ging opzoeken, of bv. op het terrein zelf »het bosch op het erf nabij den Apollotempel" nasporen, waarvan Solinus spreekt. Laat ons liever aan den anderen hoek, volgens dienzelfden schrijver, het onderzoek naar het »vierkante Rome" vervolgen. Sommigen praten wel eens van de »ironie der wetenschap:" daaraan zou men hier kunnen denken, waar eene der meest ongerijmde en smakelooze verbasteringen der naar Romeinsche grofheid verwrongen mythologie ons een der meest stellige gegevens moet komen aanbieden. Hércules, zeiden de Romeinen, overwon en doodde te Rome Cacus, eenen zoon van Vulcanus, eenen reus die vlammen braakte en runderen stal. De bijzonderheden zijn kinderachtig en walgelijk, maar men had te Rome den *trap van Cacus*, en die trap, teruggevonden of niet — ik twijfel er nog aan — die trap lag aan den W.hoek van den Palatinus.

Laat ons de getuigenissen nagaan, het eerst Solinus zelven. »Boven den trap van Cacus, zegt hij, dáár waar de hut van Faústulus geweest is, dáár heeft Romulus gewoond."

Dionysios van Halikarnasos, een tijdgenoot van Augustus, is ondanks vele fouten een naauwkeurig schrijver, wien deze laatste eigenschap hier gewichtig maakt. Romulus en zijn broeder, verhaalt hij ons (I. 79), leefden als herders, »meestal op de bergen waar zij zelven zich hutten uit hout en riet bouwden: ééne er van is tot mijnen tijd toe bewaard, op den Palatinus, nabij den weg afwaarts, die zich naar de Renbaan afwendt; men zegt dat ze van Romulus is, en die er mede belast zijn dragen er groote zorg voor, zij voegen er niets bij om ze statiger te maken, maar zoo dikwijls ouderdom of weërsgesteldheid haar benadeelen dan vervangen zij wat ontbreekt, en maken dat zoo nabij mogelijk gelijk aan het oude." Men ziet dus hoe die overblijfsels uit den fabeltijd moeten beschouwd worden — zeker houd ik ze niet voor echt, maar ze waren betrekkelijk zeer oud, men droeg er zorg voor

(*) Met ééne gewichtige uitzondering. Hij noemt het *Sacellum Larundae*, want zóó leest men in de goede uitgaven, niet *Larum*: toch schijnt hetzelfde bedoeld te zijn. Dat punt nu staat vast door Varro (bij Solinus I. 23): boven aan de Sacra via, waar het *Sacellum Larum* is, d. i. nabij den boog van Titus en den tempel van Jupiter Stator.

en bewaarde ze zooveel mogelijk, men had, lang vóór Dionysios, eene overlevering die zijnen tijd bereikt heeft, in een woord men had reliquieën. Eenvoudig bij reliquieën moet men vergelijken hetgeen ik noemen zal, en zóóveel dunkt ons ontwijfelbaar: zoodra eens de tijd vaststaat waarop eene reliquie wel degelijk voorhanden was, en wanneer zij zich dan hier of daar bevindt, dan kan gewoonlijk veilig worden aangenomen, dat die plaats dezelfde is als hare vroegere standplaats.

Onder die overblijfsels — men vindt de meeste aan dezen kant van den Palatijn — rekene men het *tugurium*, de hut van den herder Faústulus, den opvoeder der tweelingen, den vijgeboom, waaronder hij ze bij de wolvin vond, den kornoeljeboom, die uit de lans gegroeid is welke Romulus, van den Aventijn af, tot dáárheen heeft geworpen, laatstelijk de grot, het Lupercal. We zoeken de plaats van dat alles. Solinus schrijft Varro na en zegt ons dat de hut van Faústulus en Romulus' eigen woning boven aan den trap van Cacus lagen, Dionysios dat het bij de opening was, die zich van den Palatijn naar den Circus afwendt, maar er is nog een derde schrijver. Ook hij schijnt Varro en Dionysios te hebben nagevolgd, maar tot nog toe heeft men hem niet begrepen of veeleer slecht gelezen. 't Is Plutarchos, die ons zoo maar op *levensbeschrijvingen* van Romulus, Numa enz. tracteert, alsof dat volkje bestaan had. »Romulus, zegt hij, woonde nabij hetgeen men den trap van den schoonen oever noemt, en die trap is nabij den nedergang van den Palatinus naar den grooten Circus.” Die »schoone oever” — Canina vertaalt dat in 't Italiaansch, *bel lido*, en dat komt dan maar op zijnen plattegrond — kon door niemand geduld worden, die niet stekeblind was: het grieksche woord *akté* beteekent niet eens oever, maar rotsachtige kust, en hoe wil men eenen oever of kust krijgen op den Palatijn, een goede honderd voet boven den Tiber, dien men van daar niet of naauwelijks ziet, en dan nog wel in de verte? Geleerden hebben hun best gedaan de plaats te verbeteren door het woord schoon, *kalés* in 't Grieksch, door den een of anderen vorm van den eigennaam *Kákos* (Cacus) te vervangen, maar men moest dan nog altijd dien oever, of liever die rotsachtige kust, op zij zetten. Hieronder teeken ik de m. i. ware verbetering aan: we hebben dan weder met dien *trap van Cacus* en met niets anders te maken. (*)

(*) Op het *Institut de correspondance archéologique* te Rome, verg. van 9 Janr. 1852, stelde Dr. Bethmann voor, in Plutarchos' tekst:

βαθροῦC ΚΑΛΗCΑΚΤΗC
in βαθροῦC ΚΚΑΛΗΚΑΚΗC

te veranderen, d. i.: eene C in 't begin bij te voegen en aan 't eind eene C weg te nemen, met verandering van eene C in eene K, hetgeen in handschriften zeer weinig scheelt, omdat de K daar dikwijls als IC vlak aaneen gedrukt uitziet, voorts met verandering eener T in I. Als dit waar is, dan heeft Plutarchos eenvoudig in grieksche letters en met een griekschen uitgang latijnsche woorden overgeschreven, en zoodoende *scalae Caci* tot *skalé kakié* vervormd. Plutarchos kon zoo iets best gedaan krijgen, ja in hetzelfde hoofdstuk heeft hij

Boven aan dien trap, zegt het verhaal, woonde Romulus, dus *binnen* de vesting, *op* de hoogte: het spreekt trouwens van zelf, dat men de woning van den dusgenoemden stichter der uitsluitend Palatijnsche stad *binnen* de vesting zocht, die hij gesticht zou hebben. Wat nu dien trap zelve betreft, hier eene nieuwe bewijsplaats. Diodóros van Sicilie verhaalt, dat Hercules, op den Palatijn, welwillend ontvangen werd door menschen, die daar woonden, Pinarius en Kakios; hunne nagedachtenis is gebleven, en zegt hij, wel is die van Kakios een weg den Palatijn af met eenen steenen trap, die naar hem Kakia heet, nabij het toenmalig huis van Kakios. Geen denken er aan dat dit verhaal echt zou wezen: Diodoros heeft de slechte manier van verklaren die men euhemeristisch noemt: als hij en andere dergelijke knoeijers eene fabel of mythe ontmoeten dan nemen zij het bovennatuurlijke er uit weg, vullen het ontbrekende naar zuivere willekeur aan, en meenen, of zeggen althans, dat ze dan zuivere geschiedenis hebben. Het priesterambt van het Pinarische geslacht, de vuurspuwende reus Cacus worden twee vreedzame burgers van den alouden Palatijn: aan dat gekunstelde weglaten van het bovennatuurlijke zelf verraadt zich vrij spoedig de namaak, laat staan omtrent iemand als Hercules. Het bedoelde punt daarentegen is onmiskenbaar. Varro, Dionysios, Diodoros zeggen ons dat Romulus bovenaan den Cacustrap gewoond heeft, dat de hut van Romulus was »nabij den weg naar beneden die zich van den Palatijn naar den Circus afwendt,» dat de Kakia genoemde steenen trap nabij het huis van Kakios op den Palatijn was; Plutarchos eindelijk, met of zonder de aangehaalde verbetering, zegt ons dat de trap nabij het afdalen van den Palatinus naar den grooten Circus was.

Die afdaling of uitgang is ons sedert 1870 veel nader bekend geworden. Naast den tempel van Jupiter den overwinnaar, NW.waarts, d. i. naar dienzelfden W.lijken hoek van den heuvel heen welks buurt ons bezig houdt, heeft Rosa eenen grooten, breedten en gemakkelijken trap ontdekt, met treden en zijmuren uit groote rotsblokken. De toegang is nog niet geheel opengelegd: men ziet het bovenstuk, misschien één derde der geheele hoogte van den heuvel; het middenstuk is waarschijnlijk verdwenen, ten minste ziet men dáár slechts de steile rots; beneden is natuurlijk niets er van overig. Dáár loopt een weg rondom de W.lijke helft van den berg heen, iets meer zuidelijk

die fraaijgheid 9 maal, in het volgende nog eens 4 maal vertoond. Met grieksche letters schrijft hij immers de latijnsche woorden *legeones*, *Rhamnénésés*, *Tatiénésés*, *Loukerénésés*, *loukous* (4e naamv. meerv.), *tribous*, *tribounous*, *boulla*, *Monété*, voorts *Matronalia*, *kármina*, *karére*, *mentem*; die gewoonte van hem is trouwens bekend.

Geheel vrij van twijfel omtrent deze geestige en in de andere opzigten zoo uitstekende gissing ben ik nog niet: het grieksche woord *legómenous*, dusgenoemd, komt zoo doende vóór de woorden *bathmous skaté kakié*, en daar behoort het niet, maar we schrijven hier voor het groote publiek en niet voor grieksche taalkenners.

Het *Bulletino* van het Instituut, 1852 bl. 40, waarin deze verbetering voorkomt, haalt eene plaats van Diodoros aan uit het IVe boek, hoofdst. 21; het *Bulletino* drukt foutief 51. De plaats van Plutarchos staat in *Romulo*, 20.

dan hier beginnende: die weg heeft twee uitgangen, den éénen N.waarts, voorbij de kerk San Teodoro en naar de zijde van het forum, den anderen W.lijk, tusschen den *Janus quádrifrons*, den boog van Janus met vier zijden of vier gezigten, en de kerk van S. Anastasia: dat was in 1869 en 70 de ingang naar de opgravingen der *vigna Nussiner*. Becker redeneert nu als volgt uit de aangehaalde plaatsen: »dit afdalen naar den circus kan niets anders geweest zijn dan de weg naar beneden tusschen S. Teodoro en Sta Anastasia'' — de laatste pas genoemde opgang — »want dergelijke *Schlucht* (smalle holle weg tusschen hoogten) heeft nooit aan de Circuszijde kunnen bestaan.'' Becker spreekt blijkbaar alleen van het benedenste derde deel der hoogte. Maar na Rosa's ontdekking is het zeker dat die *Schlucht*, die opgang de groote trap zelf is. De treden van Cacus waren vlak er bij, zegt Plutarchos, het zoogenaamde huis van Romulus was nabij dien nedergang, zegt Dionysios, beide natuurlijk boven. In 't voorbijgaan zij gezegd dat die groote trap niet zelf »de treden van Cacus'' kan wezen. Stel dat die trap tot het oudste, uitsluitend Palatijnsche Rome heeft behoord, dan vormde hij eene poort en moet naar zijnen hoofdzakelijken aard en bestemming poort hebben geheeten; bestond hij nog niet in dat oudste Rome, van waar dan de naam »van Cacus''? Gaarne neem ik aan dat men geene andere »treden van Cacus'' heeft ontdekt: men behoeft niet te bewijzen, dat op den Palatijn talloze gebouwen te gronde zijn gegaan, en ik ten minste bekreun mij er zeer weinig om of 't een of ander der twee of drie stukjes trap aan dezen W.hoek oud genoeg is om er een voorhistorischen naam aan toe te schrijven. Zeker zijn daarentegen twee zaken, vooreerst: meer dan ooit is er grond de treden van Cacus, de zoogenoemde hut van Rome's stichter, den vijgeboom, het Lupercal, den kornoeljeboom, aan dezen kant tusschen S. Teodoro en Sta Anastasia te zoeken, ten tweede de rigting der vlugt van Vitellius, waarvan we bij gelegenheid der keizerpaleizen gewaagden. Die onwaardige heerscher heeft dus inderdaad het paleis van Tiberius aan de achterzijde moeten verlaten, tusschen het *augurarium* en het huis met de schilderstukken, daarna even links houdende, langs den tempel van Jupiter Victor den grooten trap af, naar Sta Anastasia, den Circus, den Aventijn, altijd in zijne draagbaar: hij is denzelfden weg teruggekomen.

Thans zijn we de gebouwen rond. Toch blijft er nog één onderzoek over, het moeilijkste welligt.

We spraken straks van het dusgenoemde »vierkante Rome.'' Aan de poort van Mugio, achter de Academía, nabij het Augurarium, aan de drie O. Z. en W. gelegen hoeken der Farnesische tuinen vonden we sporen, die men, wel is waar met meer of minder zekerheid maar toch gerust, aan oude verschansingen mag toeschrijven, gesticht door veel vroegere opperhoofden dan Servius Tullius, door diegenen die den Palatijn alleen hebben versterkt, die in één woord Rome hebben

gesticht. Men behoeft slechts hier en daar lagere plaatsen der hoogte aan te vullen, den kant geheel steil te maken zoo als men hem thans ziet, een werk dat grootendeels reeds door de natuur zelve was gedaan, eindelijk iets te doen wat sedert eeuwen weder verdwenen is, muren te bouwen op die deelen van den berg waar de opgang gemakkelijk is. Ten minste aan drie hoeken ziet men wat van dien arbeid overig is. Maar hoe staat het met den vierden?

Zoo wij tot nog toe niet geheel averegts hebben geredeneerd is de plaats van dien vierden hoek reeds gevonden: in 't N., nabij de brug van Caligula en verder, naar den kant der kerk van Sta Maria *Liberatrice*, die men voor den ouden Vestatempel houdt. Daar hebben de keizers gebouwd: men ziet er nog de wanden, vaak zelfs de vloeren hunner paleizen, slechts ééne omstandigheid herinnert aan de alleroudste tijden, de vorm zelf van den bodem. Het oude plaveisel begint zeer weinig lager dan het *casino* van den directeur, maar op de hoogte van 't museum is het reeds eene verdieping lager, en daar is het pas op de helft zijner lengte: eer het den heuvel verlaat daalt het nog wel eene verdieping. Ook hier herinnert Becker er aan, dat men op de natuurlijke opgangen moet letten, en Rosa heeft daar een zijner borden geplaatst: »De Romeinsche poort,” lezen wij aan den uitgang van het paleis, »is door Romulus geheel onder aan den oprid van Victoria gebouwd,” van den *clivus Victoriae*; die plaats is uit het antiquarisch woordenboek van Festus. Inderdaad spreken Romeinsche schrijvers van twee poorten, van die van Mugio en van deze, welke het vaakst *Románula* genoemd wordt: nu moet men er de plaats van vinden. En dat schijnt oppervlakkig zeer gemakkelijk: hier gaat men naar beneden, dit is de straat, geplaveid en al, hier is de uitgang, zelfs de poort kan men zich voorstellen, want waar men thans het paleis der Caesars verlaat vormt zijn buitenmuur nog heden ten dage eene poort boven de antieke straat.

Zoo schijnt het, en m. i. is het geen valsche schijn. Men behoeft niet verder te zoeken, dit wat voor ons ligt is eenvoudig weg de waarheid zelve. Voor mij is dit of zijne onmiddellijke nabijheid inderdaad de vierde of noordelijke hoek van het »vierkante” of oorspronkelijke Rome, de plaats der *porta Románula*.

Hoe staat het met de getuigen? Festus hoorden we zoo even, maar slechts gedeeltelijk; dat zal straks verder worden onderzocht. Varro liet, voor zijne *tijdgenooten*, niet de minste onzekerheid omtrent hetgeen hij bedoelde: zekere »offerande,” zegt hij, »heeft plaats op het Velábrum, daar waar men uitgaat naar de Nieuwstraat, *Nova Via*, volgens sommigen nabij het graf van Acca . . . die plaatsen zijn beide buiten de oude stad” (het enkel palatijnsche Rome) »niet vèr van de *porta Románula*, waarvan ik in het vorige boek gesproken heb” (*de Lingua Latina* VI hoofdst. 3 bl. 205). Die andere plaats uit zijn werk over de *Latijnsche taal* zegt (V hoofdst. 34 bl. 164): »de andere” poort,

de »Romanula, heeft treden" (eenen trap) »op de Nieuwstraat bij het tempeltje van Volupia." Niets kan, voor tijdgenooten, duidelijker zijn. Maar aan ons is dat ontmoetingspunt van Velabrum en Nieuwstraat, dat graf van Acca, dat tempeltje van Volupia ten eenenmale onbekend. En er is erger. Wel heeft Scálinger in één opzigt de ware lezing hersteld: er moet inderdaad staan »heeft treden op *de Nieuwstraat*," maar wat is eene poort, nog wel op eenen oprijd, *clivus*, die treden heeft? Festus maakt de erge zaak erger. Hij zegt hetgeen wij straks als voorkomende op Rosa's ten toon gesteld bord aanhaalden, en vervolgt dan terstond: die plaats is door treden (of *trappen*) tot een vierkant gevormd, *in quadram formatus est!* Eene nieuwerwetsche poort zou dat geven, eene die men, van alle vier zijden, langs trappen zou moeten bereiken en verlaten! Maar zelfs dit is niet alles. Festus, zoo als hij daar ligt, kan hier onmogelijk eenvoudig weg geloofd worden, maar evenmin mag men eene uitdrukkelijke getuigenis kortweg afwijzen, en, zoo als Becker te regt aanmerkt, Festus wordt door Varro ondersteund, waar deze laatste van dien trap spreekt die op de Nieuwstraat uitkwam. Die Nieuwstraat intusschen schijnt geheel onbepaald te wezen, men vindt haar overal — 't geen ons evenzeer helpt als wanneer men haar nergens vond.

Er is eene *Nova Via*, van matige lengte, bij Becker. Ze begint omstreeks den Statortempel, nabij de porta Mugionis en het hoogste deel der *Sacra via*: daar was ook haar eigen hoogste punt. »Van de bovenverdieping van haar paleis," zegt onze goede Livius, »uit de *vensters*, die op de Nieuwstraat uitkwamen, heeft Tanaquil het volk toegesproken — immers de koning" (Tarquinius de oude) »woonde vlak bij den Statortempel." Diezelfde overlevering is ook aan Solinus ter ooren gekomen, derhalve aan Varro; deze beduidt ons de woonplaatsen van al die koningen: »Tarquinius de oude, zegt hij, woonde nabij de porta Mugonia boven het toppunt der Nieuwstraat." Dat alles ondersteunt Beckers denkbeeld (*Topographie* bl. 110): aan den kant van den Titusboog — veeleer van de porta Mugionis — en even als de *Sacra via*, »t zij haar ontmoetende, 't zij zonder ontmoeting, daalt de *Nova via* van de hoogte af, zeer nabij de helling van den berg, naar het Forum even als de *Sacra via*, maar *achter* den tempel van Vesta of kerk van S. Maria Liberatrice, daalt evenzeer af en bereikt zoo de laagte van het Forum, trekt dan den N.hoek van den berg om en begrenst, aan zijnen voet, bijna diens geheele W.zijde." Dat laatste verlengstuk schijnt uit Beckers wensch gesproken te zijn het Velabrum met zijne Nieuwstraat te bereiken; het eerste, m. i. heel wat beter gemotiveerde stuk, heeft Dyer, *Geschiedenis der stad Rome*, op zijnen plattegrond opgenomen.

De *Nova via* liep nederwaarts: ook dit weten we weder uit Varro: »men noemt hem den god Aius (zegger) en heeft hem een altaar opgerigt, geheel onderaan aan de Nieuwstraat, want dáár is die godde-

lijke stem gehoord." Dan komt Festus, met die duistere plaats van straks. Wij hebben voor het oogenblik genoeg aan god Aius, of voluit Aius Locutius, een echt Romeinschen god, in merg en been kunnen we niet zeggen, want die geheele god »Zegger Spreker" was niets anders dan een klank, een woord, slechts deze voorspelling in drie woorden: de Galliers komen. »Kort voor Rome's inneming" door den *brenn* of opperhoofd, die nog altijd als »veldheer Brennus" in onze schoolboeken spookt »heeft men eene stem gehoord uit het bosch van Vesta, dat van den voet des Palatinus naar de Nieuwstraat afloopt... het omheinde altaar van Aius Loquens, dat wij zien, is tegenover die plaats opgericht." Deze woorden zijn van Cicero in zijn opstel over de wigchelarij, *de Divinatione* (I hoofdst. 45); op eene andere plaats van hetzelfde werk zegt hij (II hoofdst. 32): »daarvandaan heeft men aan Aius Loquens het altaar in de Nieuwstraat toegewijd." Dus, dwars over de straat, volgen de plaatsen elkaar in deze orde: de Palatinus zelf, aan zijnen voet het heilige woud der godin Vesta, dan de Nieuwstraat, eindelijk het Aius-altaar tegenover het woud. Livius, willen we hopen, is niet nauwkeurig geweest: hij zegt dat de stem van boven den Vestatempel gehoord is, en als dat nauwkeurig was dan zou de Nova via *vóór* dien tempel moeten loopen, d. i. met de Sacra via zamenvallen. Indien men echter Livius als slechts in 't algemeen sprekende mag opvatten, dan mogen we blijven gelooven, dat het woud aan den éénen kant der straat was, nabij de Palatinushelling, de Vestatempel en het Aiusaltaar aan den anderen.

En dat is, dunkt ons, de ware Nieuwstraat, van den Statortempel tot de Romeinsche poort en den Vestatempel. De *clivus Victoriae* is dat gedeelte der Nova via dat helt, zoo als de Clivus sacer zeker hellend deel der Sacra via was, zoo als een deel der Appia den naam clivus van Mars droeg, omdat dáár beneden den Marstempel eene helling was, zoo als hier boven aan de helling een Victoriatempel moet geweest zijn.

Becker wel is waar is hiermede niet te vreden. Zijne Nieuwstraat slaat om den N.hoek van den Palatijn, raakt het Forum en bereikt het Velabrum. Aangaande het Forum verbetert Beckers tweede volzin zijnen eersten: er was *eene straat*, die Forum en Nieuwstraat verbond; zeer waar, maar zoo even zei Becker, zeker onwillekeurig, het tegendeel. De ware toestand blijkt uit de plaats zelve van Ovidius waarop wij hier steunen; »daar waar de Nieuwstraat thans met het Forum is verbonden, *iuncta*", dat wil zeggen, en ik leg er nadruk op, dat dit eerst betrekkelijk kort geleden was gebeurd toen Ovidius schreef: ze is er *thans* aan verbonden. Voorts zegt hij niet dat zij er aan sluit, er op uitloopt, maar dat er zeker lid is dat ze vereenigt, eene onlangs doorgeslagen straat welligt, maar zeker iets anders dan de Nieuwstraat, die ondanks haar naam ouder is dan Camillus en den inval der Galliers uit Noord-Italië, gelijk wij straks zagen.

Indien de *clivus Victoriae* op Rosa's kaart slechts een deel der Nieuwstraat is, dan bevindt zich het einde van deze reeds links en W.waarts van den noordelijken berghoek, en behoeft daartoe waarlijk niet eerst links af en dien hoek om te slaan. Zij verlaat het paleis meer naar 't W., iets hooger, en Vestatempel en Forum, ja die N.hoek zelf, bevinden zich *regts* van dien Victoria-oprid, dat is m. i. van de Nieuwstraat zelve. Maar hierop komen wij terug.

Als Becker zijne Nieuwstraat zoo vèr wil verlengen, dan beroept hij zich op de plaats, die ik straks uit Varro aanhaalde, over dat »offer hetwelk op het Velabrum plaats heeft, daar waar men naar de Nova via uitgaat, niet vèr van de porta Romanula.» Het Velabrum, zegt Becker te regt, kennen we door de thans nog bestaande kerk S. Giorgio in Velabro, »derhalve», vervolgt hij, »strekke de Nieuwstraat zich tot *hierheen* uit. Immers juist op het punt dat Varro aangeeft is de eenige westelijke opgang, die niet vèr van S. Teodoro naar den kant van Sta Anastasia.» Dat is bijna naauwkeurig de W.punt van den heuvel, en *deze* onderstelling heeft Becker in de war gebragt. Niets gemakkelijker dan de opgang aan de N.punt, eenige minuten gaans van dien westelijken ingang, aan de andere of N.zijde van S. Teodoro: daar is eene zachte, naauwelijks merkbare helling, verreweg de gemakkelijkste toegang voor diegenen die van 't Forum komen, d. i. voor iedereen, en dien ook iedereen zou volgen, gelijk ik zelf hem meer dan eens gevolgd heb, nadat ik wèl had gemerkt, dat men daar door kon maar nog niet, dat Rosa daar een wachter geplaatst en den toegang streng verboden had. Zeker heette de plaats bij S. George Velabrum, maar die naam kan zich verder NW.waarts hebben uitgestrekt: waarom zou de kerk het NW.ste punt van dat Velabrum moeten zijn? Veel- eer is het tegendeel zoo goed als zeker. Die poort welke men *boog* der Argentarii noemt en die tegen de kerk aan leunt, noemt reeds de *negotiantes boari* van deze plaats, *huius loci*; wat kan »deze plaats» anders wezen dan het *forum boarium*, de ossenmarkt, waarvan wij stellig weten, dat ze in deze buurt en vlak bij het Velabrum was. Wil men nu juist *grenzen* in die gebouwen zien, dan ligt voor de hand dat de poort het laatste gebouw der markt, de kerk het eerste van 't Velabrum is, maar in dat geval zou niet, gelijk Becker meende, de kerk ten NO. van het Velabrum liggen, maar omgekeerd dit ten NO. der kerk. Ik behoef echter niet zoo ver te gaan: de straat moge nog ten ZW. van de kerk dien naam hebben gedragen of niet, maar zij droeg dien ten NO. der kerk en liep dáár vlak in de buurt der porta Romanula in 't N. van den Palatijn, niet volgens Becker maar naar onze of veeleer naar Rosa's meening, indien men den plattegrond van Februarij 1870 voor de juiste uitdrukking van diens gevoelen mag houden (*). Livius zegt ons dat een optogt van het Forum uit door

(*) Men zal niet langer twijfelen als men zich volgens Tacitus het overhaast vertrek van Otho herinnert (Hist. I. 27) toen hij Galba verliet om terstond den opstand tegen dezen

den *vicus Tuscus*, het Velábrum; eindelijk over het forum boarium trok. Dus ligt tusschen het vermaarde groote Forum en het Velábrum slechts ééne straat, van onbekende lengte wel is waar, de *vicus Tuscus*; die straat was lijnregt, want van zeker standbeeld aan het eene uiteinde zag men het Forum aan het andere: de *vicus Tuscus* derhalve, eene der oudste straten van Rome, waar ze zelfs in den besten tijd krom zijn gebleven, kan moeilijk lang zijn geweest. Al het aangehaalde bevestigt dus het gevoelen, dat wij thans zullen zamenvatten, dat is herhalen en aanvullen: de *porta Romanula* overspande het oude plaveisel, *clivus Victoriae*, daar waar dit onder den muur doorgaat, wij bedoelen den NW.lijken muur van het paleis van Tiberius en Calígula, die omstreeks hier tot een eenvoudigen bekleedingsmuur van de plotseling steil oprijzende rots overgaat: eenige stappen links, en dan, eer men de kerk San Teodoro bereikt, regts, nog weder enkele stappen regts, dáár omstreeks liepen *Velabrum* en *vicus Tuscus* zamen, en wij zijn slechts zeer allengs en weinig gedaald. Tot hiertoe, benoorden S. Teodoro, zouden wij dan naar Varro's plaats de Nova via moeten uitstrekken, maar er is niet de minste reden dat verder te doen, haar die bijna naar 't NW. liep met een scherpen hoek bijna naar 't ZW. door te trekken en haar dan verder dan de kerk S. Teodoro tot aan de kerk S. Giorgio te verlengen.

Zelfs het eerstgenoemde is echter nog te veel voor onze onderstelling. Volgens denzelfden Varro stond het altaar van god Aius op de laagste plaats der Nieuwstraat: in *infima Nova via*, nabij den Vestatempel, dus vlak nabij hetgeen ik voor de *porta Romanula* houd. Indien nu die straat verder doorliep, al is 't niet ver, dan bleef zij een oogenblik even hoog en daalde dan weder, zij 't ook weinig en allengs. Zoo dus het altaar van Aius op het laagste punt stond, dat altaar dat nabij onze poort was, dan moet de straat hier hebben opgehouden, want zoodra ze een weinig doorliep zou ze weder moeten dalen.

Maar tot dat eerstgenoemde van straks zijn wij ook niet gedwongen. Oudtijds, zeggen Tibullus, Propertius, Ovidius, Varro zelf op deze plaats zelve, stond het Velabrum onder water; men kwam er over op eene schuit of pont. Nu voegt Varro eenige woorden er bij, maar die zijn, gelijk zoo dikwijls, slechts misvormd tot ons gekomen. Zij behandelen de plaats »waar men het Velabrum verliet om *opwaarts naar*

te beginnen: „hij begaf zich naar het Velabrum door het paleis van Tiberius, van daar naar den *gouden mijlpaal* onderaan bij den Saturnustempel.” Wanneer Otho, van het paleis van Tiberius en den *clivus Victoriae* uit, eerst heel bij S. Giorgio had moeten omloopen om naar den Saturnustempel te komen, dan zou hij een zeer grooten omweg hebben gemaakt: in dat geval zou zelfs de weg langs den tegenwoordigen Titusboog hem ruim een derde hebben uitgehaald. Maar over den *clivus Victoriae* regtstreeks naar den Saturnustempel, dat is bijna eene rechte lijn, en daar hij hier dwars over het Velabrum kwam, bezitten wij dus de getuigenis van Tacitus dat het Velabrum zich tot aan die rechte lijn uitstrekte, dat is tot aan den N.hoek van den Palatinus of de onmiddellijke nabijheid er van.

de Nieuwstraat *te gaan*." (*). Men kon dus van de aanlegplaats naar de Nieuwstraat komen, maar zegt dat: de aanlegplaats was aan de Nieuwstraat zelve?

Dat oude moeras of poel moet zich tot zeer dicht bij het Forum hebben uitgestrekt. Straks hebben wij Ovidius even aangehaald, maar thans komt het er op aan te weten wat hij precies zegt: »Bij toeval,» zegt hij, »ben ik tijdens de Vestafeesten naar huis gegaan langs die plaats, waar de Nieuwstraat thans met het Forum is verbonden; langs dien weg zag ik eene aanzienlijke vrouw (*matrona*) blootsvoets naar beneden gaan.» Dan krijgt hij daarvan eene trouwens geheel onvoldoende verklaring: oudtijds was hier het moeras tusschen Forum en Circus, men kon daar slechts blootsvoets gaan; die gewoonte is in stand gebleven (zeker alleen voor enkele plegtigheden). Welnu, »naar huis gaande van de Vestafeesten,» dat zal wel wezen uit de buurt zelve van den tempel: maar Ovidius was in elk geval in de streek tusschen Forum en Nieuwstraat, en die streek was oudtijds een deel van het moeras geweest.

Die vallei ten NW. van den Palatijn, naar den Tiberkant, het Capitool en vooral het Z. naar den Aventijn toe was oudtijds moerassig, en dáárdoor wordt nu de overlevering opgehelderd, zoodat de reden blijkt waarom daar de oostelijke, Mugionische poort de hoofdingang van den Palatinus is. De Sabijnen hebben, volgens het verhaal, het Capitool ingenomen: men begint den slag, de Romeinen vlugten tot aan den versterkten Palatinus en slepen hun koning mede, eerst bij den Statortempel herstelt zich het gevecht. Zoo de noordelijke toegang had bestaan, noch de vlugtelingen, noch degenen die wilden stand houden, noch de vervolgende Sabijnen, zouden tot aan Titusboog of Statortempel zijn doorgelopen. De porta Románula is veel nader: dáár zouden de strijders zijn aangeland, indien ze toegankelijk ware geweest. Waarom was zij 't niet? Wel, juist om het moeras. Becker maakt al weder eene juiste opmerking als hij zegt, dat vóór den bouw der groote *clócca*, dus allerminst vóór den tijd der laatste koningen, dus zoo lang de Palatijn alleen nog de stad uitmaakte, het Velabrum niet bewoond kan geweest zijn.

Maar zou die herinnering wel voldoende zijn geweest, indien de eersten, die het verhaal geboekt hebben, de oudste geschied- of veeleer kroniekschrijvers van Rome, Hannibals tijdgenooten in één woord, reeds eenen toegang van het Forum naar de Nieuwstraat hadden gekend? *Thans*, zegt Ovidius, is de Nieuwstraat met het Forum vereenigd: hem schijnt nog een toestand levendig voor oogen te staan toen het

(*) *De Lingua Latina* V hoofdst. 7 § 43: „unde escendebant ad rumam Novam viam.” De geleerde Túrnebus heeft dat *rumam* in *infamam* veranderd, te regt naar het schijnt, maar waar 'top aankomt is dit: van daar opwaarts naar de Nieuwstraat gaan kan zeer wel beteekenen: van daar, langs den een of anderen niet precies aangeduiden opgang, naar de groote aan elk Romein bekende Nieuwstraat gaan.

anders was. Datzelfde *thans*, wel is waar, zegt hij vaker, bv. waar *thans* het Forum is, *thans* is de dusgenaamde vijver van Curtius begane grond, in eenvoudige tegenstelling met den vroegeren toestand als poel. Maar dat wordt hem verhaald, naar aanleiding van overoude herinneringen en als een gedeelte daarvan, maar dat eerste *thans* gebruikt de dichter in eigen persoon, sprekende van de plaats waar hij op dat oogenblik was. Nu heeft, onmiddellijk beneden de *porta Romanula* zoo als ik haar aanneem, Rosa eenen anderen trap blootgelegd, die van de poort regts naar den N.hoek zelve van den Palatinus voert, omtrent ééne verdieping hoog: de onderste vijftien voet misschien, even als bij den grooten trap aan de circuszijde, zijn *thans* zoo goed als loodregt, daar ziet men geene treden. Die trap vereenigt dus het Forum met den *infimus clivus Victoriae*, met hetgeen ik als *porta Romanula* en *infima Nova via* beschouw; die toegang, vlak nabij het Forum, moet dáárop zijn uitgekomen, vlak naast de kerk van S. Maria Libetratrice, d. i. den tempel van Vesta. Nu zegt Varro: de *porta Romana*, »die treden heeft in de Nieuwstraat,» en ik moet dus wel meenen, hoewel niet geheel zonder eenige laatste bedenkingen, (*) dat dáár en de poort en het einde der Nieuwstraat zich bevond.

Ook het einde van dit opstel zou zich hier kunnen bevinden, ware 't niet dat wel Rosa's kaart met het zoo even uitgewerkte gevoelen schijnt overeen te komen, maar dat Rosa zelf, hier de deskundige bij uitnemendheid, waarschijnlijk er geheel anders over denkt. Ik moet dus, tot mijn groote spijt, die wapens, die hij voor een zoo allergewigtigst deel zelf heeft gegeven tegen datgene keeren, wat ik voor zijn gevoelen aanzie. De Nieuwstraat van Rosa is bijzonder uitgestrekt. »De ware en oude rigting der *Nova via*,» zegt hij in de *Annalen van het Instituut van Archaeologische Correspondentie* (1865, bl. 348), »is van boven af, ... tusschen Velabrum en Aventijn, en tot aan den Tiberoeever toe; Augustus daarentegen liet haar door het Velabrum loopen.» Dat wil zeggen: het boveneinde, *summa*, der Nieuwstraat lag bij den Stator-tempel, volgens Rosa's kaart, Livius en Solinus, of veeleer de *summa Nova via* liep nabij de poort van Mugio, want dat zegt Solinus, of eigenlijk Varro, en hij alleen zegt het uitdrukkelijk. In deze soort van onderzoekingen vooral mag men zich niet met een *ten naasten bij naauwkeurig* vergenoegen. Het hoogste punt der Nieuwstraat lag dus, dat geeft ieder toe, in de buurt van den tegenwoordigen Titusboog en den O.hoek der Farnesische tuinen.

»Tusschen Velabrum en Aventijn.» — We hebben voldoende gezien, dat volgens Varro het moeras oudtijds op schepen werd overgestoken. Dat moeras liep van Aventijn naar de Nieuwstraat en heette, volgens hem,

(*) Vooral om de straks aangehaalde vreemdsoortige plaats van Festus, dat die trap de *porta Romanula tot een vierkant* vormde; dan, al moge men dat angstvallig noemen, omdat Varro's trap zich niet op de Nieuwstraat zelve maar vlak daarbuiten bevond. In Didots collectie wordt de plaats van Varro aldus vertaald: „de *porta Romanula*, die in de Nieuwstraat ligt en met trappen naar het heiligdom van Volupia voert,» maar dat is gekheid.

Velabrum. Maar wanneer men, in regte lijn, dat oude plaveisel bij den Statortempel vervolgt, dus de eenige rigting kiest, waarin de Nieuwstraat ooit op het paleis van Augustus heeft kunnen stuiten, dan zou ze uitgelopen hebben op het punt, waar thans de zoogenoemde Academia staat, op den steilen rand van den Palatinus, met den vèr verwijderden Aventijn vlak vóór ons, en tusschen beiden het dal van den grooten circus, *vallis Murcia*, vrij vèr van de kerk S. Giorgio, onze beste plaatsbepaling voor het Velabrum, vrij vèr ook van den Tiber. Dat ware de Z.hoek der Farnesische tuinen.

Men kan de Nieuwstraat nog anders naar de rivierzijde brengen, door zich haar als hoekpuntslijn voor te stellen, van 't O. naar 't W. der tuinen; dan moet ze, noodzakelijk, den grooten trap af, want er is geen andere uitgang, althans regts niet, en dáárvan alleen is spraak — van daar naar Sta Anastasia en verder naar den Tiber, zoodat de kerk S. Giorgio regts en N.waarts blijft. En dit, of iets zeer nabijkomends, is dan ook de eenige manier om de straat tusschen Velabrum en Aventijn in te krijgen. Dat gaat niet wanneer we op de straks aangehaalde duistere plaats van Varro, waar men het moeras oversteekt en dan *opwaarts* naar de Nieuwstraat gaat, wanneer we op die plaats met Turnebus *infimam*, geheel onderaan, lezen voor het onverstaanbare *rumam*, en toch geven alle geleerden aan Turnebus gelijk. Het gaat niet, want er zou in de geheele buurt geene lagere plaats te vinden zijn van waar uit men daarheen zou kunnen opklimmen. En het gaat ook niet al had Turnebus ongelijk. Niemand betwist dat men, volgens Varro, van het moeras naar de Nieuwstraat opklom. Maar zoo ooit de straat tot aan den rivieroever gereikt heeft, die immers lager ligt dan het moeras, dan moet toen het moeras reeds weg zijn geweest.

Ik vrees dat Rosa zich heeft laten verschalken door zeker hoogst onvolledig en geschonden artikel uit het antiquarisch woordenboek van Festus, door dat artikel wat tusschen de woorden *Noverca* en *Noxia* staat. Waarschijnlijk las hij daar: de Nieuwstraat, zegt men, werd onder de regering van *Servius Tullius* aangelegd, omdat men oudtijds van daar naar den oever *opklom*, onder aan de plaats waar koning *Aventinus*, op den berg *Aventinus*, naar men zegt, begraven is. Maar van Festus hebben we niet anders dan de zes geheele en gedeeltelijke cursief gedrukte woorden; al het andere is door den geleerden Otfried Müller met kennis maar geheel willekeurig aangevuld. In de uitgaaf van Dacier bv. is die plaats anders en m. i. nog veel onwaarschijnlijker aangevuld. Bij het hoofdelooze woord . . . *scenderetur*, klom, heeft Müller zich zeer van pas herinnerd dat *escendebant*, klommen er uit, door Varro gezegd is waar hij over de *Nova via* handelt, en dat men des noods *Nova via* alphabetisch op *Noverca* kan doen volgen, maar waarom moet nu de aanlegplaats naar den Aventijn? Van Festus hebben wij slechts de lettergrepen . . . *tinus in Aven* in dat eenige half verbrande Napelsche handschrift, dat van dezen auteur bekend is. Wan-

neer overigens de straat, na den Palatijn te zijn afgedaald, ergens in de buurt van den mond der *cloaca maxima* ooit den Tiber bereikt heeft, dan moet ze zeer nabij den W.hoek van den Palatijn hebben geloopt.

Dat blijft waar al kon men aannemen, waarheen sommige omstandigheden schijnen te wijzen, dat Rosa eigenlijk dit meent: vóór Augustus liep de straat van den tegenwoordigen Titusboog regtuit, bijna naar 't WZW., en dan vlak voorbij de N.punt van den *Aventijn* naar den Tiber. Die rigting, dus omgekeerd naar 't ONO., veranderde Augustus in eene andere, vlak naar 't NO., naar en welligt voorbij de kerk S. Giorgio. Dan zou Rosa de aanlegplaats aan het zuidereinde van het moeras zoeken in plaats van aan 't noordelijke, en de porta Romanula kwam aan de ZW.lijke in plaats van aan de NW.lijke zijde van den Palatijn, hetgeen Becker te regt verwerpt (*). De woorden zelven van Varro *gelijk men ze thans leest* laten dien uitleg des needs toe, hoezeer hij niet ligt met de plaats van Ovidius overeen kan gebragt worden. Is dit Rosa's eigenlijke meening? Van hem kan ik dat moeijelijk gelooven. Immers hij, de kenner bij uitnemendheid, weet al te goed dat dan de Nieuwstraat eerst *na* Augustus de buurt van den Vestatempel zou bereikt hebben, en dan nog wel met haar *hoogste* in plaats van met haar *laagste* punt. Maar dat het altaar van Aius *onderaan*, op dat *laagste* punt der Nieuwstraat stond, weten wij uit Varro, en dat dat altaar bij den Vestatempel stond zegt ons Cicero, bij wiens leven waarlijk Augustus geen keizerpaleis gebouwd noch straten verlegd heeft. En de Vestatempel stond aan den N.hoek des heuvels.

Waarlijk, hoe wij ook Rosa's meening in de *Annalen* mogen opvatten, altijd moet die straat, welke wij nu reeds aan de drie hoeken ten O., Z. en W. ontmoet hebben, en vóór en na Augustus den vierden hoek hebben aangedaan, dien ten N. Zoo was 't reeds tijdens Varro, een tijdgenoot van Augustus' oudoom Caesar, zoo was 't nog tijdens Livius en Ovidius, jongere tijdgenooten van Augustus zelven.

Met veel minder talent en kennis dan Rosa bezit ziet men dat zijn gevoelen in de *Annalen*, om 't even of dat al of niet ook thans nog het zijne is, moet vallen tegenover dat van zijnen plattegrond, hetwelk ik gaarne volg.

Er bestond dus inderdaad een *intermontium* of ondiepe laagte tusschen de Farnesische tuinen en de villa Mills, de NW.lijke en ZW.lijke helft van den Palatijn, eene laagte die trouwens aan de overigens hoogere, ZW.lijke zijde van den heuvel meer uitkwam dan aan de lagere NO.lijke; de rots aan het NW. en ZW. is bijna overal steil en loodregt afdalende; in die steilte was, behalve oudtijds het *intermontium*,

(*) Ook Rosa zelf doet dat, immers hij haalt uit Festus aan: „de Romeinsche poort is door Romulus gesticht onder aan den *clivus Victoriae*”, en dien *clivus*, wij zagen het, plaatst hij geheel in 't N. der Farnesische tuinen en niet geheel in 't Z., zooals noodzakelijk zou wezen als het hier besproken gevoelen kon opgaan.

de natuurlijk kunstmatige groote trap de eenige toegang tot boven op de hoogte. De porta Románula, beneden aan den clivus Victoriae, werd in Rome's alleroudsten tijd door het moeras, later door gebouwen, van het Forum afgescheiden, en dat wel tot kort vóór den tijd van Augustus' hoveling Ovidius; er zijn oude bouwvallen, van gelijken bouw als het oudste metselwerk aan de steilte van den berg, en wel op de plaats waar de plattegrond *porta Mugonia* heeft staan; daarvóór is een bouwval uit republikeinschen tijd, ongetwijfeld een herbouw van den antieken Statortempel. Tacitus doet ons mededeelingen over het oude pomoerium, den heiligen omtrek, Varro bij Solinus over het »vierkante" Rome van »Romulus;" beiden en de lijst uit Constantijns tijd stemmen overeen, zoo onderling als met het zoo even opgesomde. Er is dus geene zwaarigheid aan te nemen dat èn het oude verhaal van den Palatinusslag èn Ovidius de plaatsen juist hebben bepaald, en dat de hoofdboort van den Palatijn, de *porta Mugionis*, inderdaad tusschen Titusboog en *tablinum* te zoeken is, in de eerste plaats waar Rosa haar noemt, vlak vóór en beneden dat *tablinum*. Nog wachten wij eene nieuwe uitgaaf der kaart, of nog beter eene uitdrukkelijke verklaring van Rosa, om te weten voor wat hij dien pilaar of die halve poort vlak naast of zelfs even vóór den Statortempel aanziet, en of hij er bij blijft dat dat meer achterwaarts liggende stuk inderdaad als *porta Mugionis*, als deel van de *muren der stad van »Romulus"* moet worden beschouwd. Maar overigens hebben we nu immers dat »vierkante", oorspronkelijke, enkel palatijnsche Rome, dat zeker veel ouder is dan koning Servius: het bevat niet den geheelen Palatijn maar slechts de N.helft er van, de Farnesische tuinen, en zelfs dat nog zonder de oostelijke strook: het ligt tusschen de *porta Mugionis* aan den oosthoek van het eerste paleis ten O., de *porta Románula* ten N., beneden aan den *clivus Victoriae* nabij de brug van Calígula en den Vestatempel, voorts ten W. den trap van Cacus, boven tegenover S. George, en laatstelijk ten Z. de *Academia*, tusschen Sta Anastasia in de circus-laagte en de *villa Mills* op de hoogte van den Palatinus. In die ruimte bragt de republiek den herbouw van den Statortempel, den tempel van Jupiter Victor, het Auguratorium, de thans ontoegankelijke kamers van vóór Sylla's tijd, het altaar van Domitius Calvinus op de trappen van den Victortempel, het huis met de schilderstukken, dat men aan »Tiberius den vader" wil toeschrijven, en laatstelijk die vertrekken uit den tijd van Augustus, die zoo verkeerdelijk »baden van Livia" worden genoemd: de republiek onderhield, nabij den westhoek van den Palatinus, eene oude hut welke als die van Romulus vereerd werd, dicht bij het Lupercal, den vijeboom, de wolvin, den kornoeljeboom: die allen werden als reliquieën behandeld. Het keizerrijk spaarde de tempels, stichtte eerst het nog niet teruggevonden paleis van Augustus, zeker nabij ons eerste of »openbare" paleis, dan, nog vóór dit laatstgenoemde, dat van Tiberius hetwelk

Caligula N.waarts uitlegde, eindelijk dat zoogenoemd »openbaar» paleis zelf, waarvan de stichtingstijd nog niet zeker schijnt, daar Rosa en anderen het aan de Flavische keizers toeschrijven, terwijl het zeker ouder is dan de laatste Flavier Domitiaan, misschien zelfs dan Galba, kort vóór den eersten Flavier Vespasianus, daar waar de brave keizer Pértinax is vermoord, waar nog lang na den val van het westersche rijk de senaat den afwezigen keizer Heraklius zijne hulde bragt. Dank zij Napoleon III, dien wij overigens niet hebben te beoordeelen, voor de groote diensten, die hij door de *orti Farnesiani* aan te koopen en vooral door aldaar Rosa aan 't werk te zetten aan archaeologie en geschiedenis bewezen heeft, dank vooral aan Rosa zelven, wiens ijver, zorg, kennis en oordeel men zelfs dáár gaarne erkent waar hij zelf ons in staat stelt van zijn gevoelen, moge het ten goede zijn, af te wijken.

Middelburg, 5 Mei 1872.

EENE WEEK IN 1900.

door

G. V.

(*Vervolg.*)

WOENSDAG.

Is er wat nieuws in de couranten, vader?

Bijzonder nieuws heb ik er niet in gevonden, Jan. De redevoeringen van gisteren avond worden er in besproken en geroemd of gelaakt naar mate van de partij, die ze toegedaan zijn. Ook hierin bespeur ik den heilzamen invloed van het bespreken van onderwerpen van algemeen belang buiten de vergaderzalen der vertegenwoordigers van het volk. In vroegere dagen beschouwde men de dagbladen als de organen der verschillende redactiën, die hare persoonlijke meening verkondigden en onderling polemiseerden zonder dat zij met de publieke opinie te rade gingen, of daardoor gecontroleerd werden. Zij redeneerden als het ware in de open lucht, zooals de vertegenwoordigers in de vergaderzalen stonden te redeneeren, en als ik in dien tijd buitenslands onze couranten las, zou ik in de dwaling hebben kunnen vervallen van te gelooven, dat het politiek leven in ons land bijzonder goed ontwikkeld was. Het tegendeel was waar. De bijbladen werden zelden en de hoofd-artikelen der couranten weinig gelezen. Men stelde meer belang in de

prijscourant, of in het buitenlandsch nieuws, of in de ongelukken, die er binnenslands gebeurd waren, maar over het algemeen werd er zeer weinig gelezen.

Volgens de Thorbeckeaansche begrippen van die dagen hadden de kiezers niets anders te doen dan een vertegenwoordiger te kiezen, die voor de belangen van het Nederlandsche-, van het provinciale- of gemeentevolk moest waken. Verder had men zich met de algemeene zaken niet te bemoeijen en kon men gerust al zijn tijd aan eigen zaken besteden tot dat men weer geroepen werd om eene keuze te doen. Het was het Fransche systeem, dat tijdens het leven van Thorbecke bij ons *fiasco* gemaakt heeft.

De couranten schermde in de lucht even als de vertegenwoordigers in de Staten-Generaal, het had geen vat op het volk.

Hoe geheel anders is dat nu. Niet de couranten, maar de redevoeringen van de bekwaamste staatslieden, overal in het openbaar gehouden, geven den grondtoon aan der beoordeelingen van den toestand van ons land en van de handelingen der regeering.

Zoolang onder Thorbecke het begrip van staatsgezag de overhand had, bemoeide het volk er zich niet mede, maar zoodra later het begrip van Natie boven dreef, van samenwerking van alle deelen tot welzijn van het geheel, begon men meer naar Engeland en in bijzondere gevallen ook naar Amerika te zien en zijn onze dagbladen geworden een spiegel van het werken en denken van het volk.

Ik zie dan nu ook dat er vrij wat meer gelezen wordt dan vroeger het geval was, want men komt bijna geen man op straat tegen, die geen courant bij zich heeft. Het debiet is nu groot genoeg om goede medewerkers en uitmuntende verslaggevers te kunnen betalen.

Welk een gezonde politieke zin straalt er nu ook door in de oppositiebladen. Over hetgeen er gezegd is door den minister wordt niet voetstoots een afkeurend oordeel geveld, maar zij stellen de zwakke punten in het licht en doen er hun voordeel mede. Men ziet daarin wederzijdsche achting der partijen, maar bovenal het belang van het land, dat voor beiden hoofdzaak is. De minister wordt niet gespaard en zelfs vrij heftig bestreden, maar toch op zoodanige wijze, dat hij zelf zal moeten erkennen, dat men zijne zwakke zijde geëxploiteerd heeft.

In den tijd van Thorbecke had de oppositie meest een persoonlijk karakter, en dat was het natuurlijk gevolg van zijne constitutioneele begrippen. Elk minister handelde toen alsof hij met den Koning boven alle partijen verheven was. Zoodra de Koning hem tot het bestuur geroepen had, liet hij zijne partij los en handelde zooals hij begreep, dat het belang van het land, doch het meest, geloof ik, zijn eigen politiek belang op het gegeven oogenblik vorderde.

Partijschappen kunnen dan alleen weldadig voor het politiek leven van een volk zijn, wanneer zij een *raison d'être* hebben, dat van weers-

zijden geëerbiedigd wordt, zoodat zij beurtelings aan het bewind kunnen komen. Een minister van de eene partij moet kunnen zeggen, ik laat deze onderwerpen rusten tot dat onze tegenpartij aan het bestuur komt, want het ligt in hare richting daarin de wenschelijke verandering te brengen; ik mag dat niet doen.

In zijn eerste ministerie trad Thorbecke op met de leus: »bezuiniging door vereenvoudiging» en verklaarde reeds spoedig, dat de reeks der groote bezuinigingen gesloten was. Hij deed niets tijdens zijn eerste en tweede ministerie en in de oppositie zijnde om onze defensie, zoowel de vaste als levende strijdmiddelen, op deugdelijke grondslagen te doen organiseeren; toch trad hij in zijn derde ministerie met het geweer op schouder op en werd het daarom spottenderwijze het Ministerie der nationale defensie genoemd.

In het zamenstellen zijner ministeriën was hij steeds bijzonder ongelukkig, zoo al niet onhandig. Het had al den schijn alsof hij dacht: als ik maar minister ben, dan is het land gered, het is onverschillig wie mijne ambtgenooten zijn, want hij behandelde ze als ondergeschikte ambtenaren.

Maar hoe is het mogelijk, dat men zoo iets heeft kunnen verdragen?

Dat heb ik ook dikwerf gedacht. Ge moet echter niet uit het oog verliezen, dat hij onder het bestuur van Koning Willem I was opgegroeid en het constitutioneele leven niet uit de praktijk had leeren kennen. Maar dat was de algemeene kwaal, en men onderwierp zich aan zijne inzichten, omdat men dacht dat een zoo hoogst bekwaam en verdienstelijk man het beter zou weten dan elk ander. Hij was de hoogste staatswetenschappelijke autoriteit in die dagen, en niemand durfde aanvankelijk tegen zijne uitspraken in verzet te komen. Toch bleek het op velerlei wijze, dat zijne inzichten niet zuiver constitutioneel waren. Om maar iets te noemen: Ge weet dat er geen wet grooter invloed heeft op de goede werking van het constitutioneel gouvernement dan de wet op de *enquête*. De door hem voorgedragene wet bleek in de praktijk onbruikbaar te zijn, en daarbij werd, in strijd met zijne begrippen, aan de 2de Kamer eene macht toegekend, welke de kroon niet bezat en ook de Eerste Kamer niet verkreeg; maar van die Eerste Kamer had men niets anders dan een soort van *veto*-machine gemaakt.

Men kon in die dagen geen Engelsche courant in handen nemen, of men las het een of ander verslag van commissiën van *enquête*, door de Koningin, door de Lords of door de Commons benoemd, zooals dat nu ook bij ons geschiedt; maar toen hoorde men er bijna nooit van, dat de Tweede Kamer eene *enquête* hield, en de enkele malen dat het op onhandige wijze geschiedde waren niet aanmoedigend om het meer te doen.

De Tweede Kamer heeft tijdens het leven van Thorbecke nooit goed

gewerkt, wat betreft het controleren van regeeringsdaden, want van samenwerking was volstrekt geen spraak. Nooit is door hem, tijdens hij in de oppositie was, het initiatief genomen om wetsontwerpen in te dienen, die hij beter dan eenig ander had kunnen maken. De miljoenen voor de staatsuitgaven werden toen met een ligtvaardigheid en totale onbekendheid gevoteerd, waarvan ge u geen denkbeeld kunt vormen. De Kamer mogt geen voet zetten op het gebied der uitvoerende macht, werd gezegd; maar hoe is het zonder dat mogelijk controle te houden over de wijze waarop de gevoteerde gelden besteed worden?

Ik had in die dagen een vriend in een der ministeriën, die zich vroolijk maakte als hij al den onzin las, welke er in het Voorloopig verslag van de Tweede Kamer werd opgedischt over zijne memorie van toelichting op de begrooting. Ik kan mij niet begrijpen, zeide ik, dat ge daarom lacht, ik vind het zeer te betreuren. »In uwe plaats», antwoordde hij, »zou ik ook zoo spreken, maar als ge minister waart, zoudt ge even als ik denken, dat de hoofdzaak is de begrooting er door te krijgen, en hoe meer onzin er in het Voorloopig verslag staat des te zekerder ben ik van mijne zaak.»

Zonder het houden van *enquêtes* waardoor men volledig bekend wordt met de geheele staatshuishouding, is het onmogelijk eene begrooting met kennis van zaken te beoordeelen, evenmin als men zonder dat speciale wetten betreffende onderwerpen van nationaal belang grondig kan onderzoeken.

De Kamers mogen het gezag niet uit handen der regeering nemen, dat is klaar en duidelijk genoeg; maar het is haar plicht haar oog te laten gaan over de wijze waarop dat gezag wordt uitgeoefend, zooals het de pligt der regeering is om door het geven van mededeelingen en inlichtingen het voortdurend houden van *enquêtes* niet noodzakelijk te maken.

Jaarlijks werden er millioenen voor oorlog, voor marine, voor waterstaats- en openbare werken gevoteerd, waarover door de Staten-Generaal niet de minste controle werd uitgeoefend, en zeer zelden ging er een grondig onderzoek aan de beraadslagingen vooraf.

Specialiteiten moest men zooveel mogelijk uit de Kamer weren, werd toen gezegd; hoe minder kennis van zaken men had hoe beter. Dat was een der Thorbeckeaansche stellingen, wanneer Thorbecke aan het bewind was; zoo niet, dan waren de specialiteiten hoogst noodzakelijk om oppositie te kunnen maken.

Maar vader, dan moet men toen zeer slecht geregeerd hebben.

Er werd ook slecht geregeerd, en het gevolg er van was eindelijk de schromelijkste verwarring in alle departementen, dat er niets tot stand kwam, niets deugdelijk georganiseerd werd en alles aan het toeval werd overgelaten.

Alleen op wetgevend gebied werd er veel, ja veel te veel gedaan, want later heeft men veel van die wetten weer ingetrokken. Door den

werkkring van de Staten-Generaal te beperken tot wetgeving (behalve het blindelings voteren van de begrotingen) was het natuurlijk, dat zij er op aandrongen om alles, zelfs het regeeren, bij de wet te regelen.

Hoe meer het uitvoerend gezag door de wet beperkt wordt, des te meer kracht krijgt de bureaucratie en routine, en dit werkt vooral dan zeer slecht, wanneer men niet tot minister wordt opgeleid, zooals toen het geval nog niet was. Nu worden de veel belovende kundige leden, zoowel van de Eerste als van de Tweede Kamer, aan de verschillende ministeriën als parlementaire secretarissen, niet als algemeen secretaris geplaatst, die zich bekend maken met het administratief raderwerk en volkomen op de hoogte zijn van alles wat er in de ministeriën voorvalt. Uit die leerschool zijn onze beste ministers voortgekomen, en het heeft er ook veel toe bijgedragen om de oppositie vrij wat gezonder en degelijker te maken dan zij vroeger was, toen alleen gewezen ministers met kennis van zaken konden spreken, waardoor de oppositie een meer persoonlijk karakter verkreeg.

Het was vroeger somtijds zeer erg gesteld met de onhandigheid van nieuw opgetreden ministers, die nooit eenige administratie gevoerd, noch er aan gedacht hadden ooit minister te zullen worden, en zoo zijn er velen geweest. Ge kunt nagaan, dat de bureaucratie dan spoedig baas werd, allerlei invloeden beurtelings de overhand kregen en ten slotte de zaken meer en meer in de war gestuurd werden.

Zolang het Thorbeckeanisme heerschte en die partij volgzzaam bleef en alle zelfstandigheid miste, konden de tegenstanders niets uitrichten, waarvan men trouwens nog minder te verwachten had, wanneer zij aan het bewind mogten komen. Men verdroeg veel uit politieke noodzakelijkheid, omdat men erger vreesde en de kracht niet had zich van Thorbecke los te maken, niettegenstaande hij zijne partij los liet, telkens wanneer hij aan het bewind kwam.

Wanneer Van Hall in 1853 de Aprilbeweging niet gemaakt had en Thorbecke was toen minister gebleven, dan zou hij zich waarschijnlijk spoedig voor goed onmogelijk gemaakt hebben. Het geluk diende hem telkens, dat hij nooit langer dan hoogstens 4 jaren minister was en dan weer in de oppositie kwam en leider zijner partij werd. Toen hij in 1862 voor de tweede maal optrad, vormde zijne partij in de Tweede Kamer een aaneengesloten geheel; maar de schellen waren toen reeds van veler oogen weggevallen, die in 1848 blind voor Thorbecke's feilen waren; ook de spoorwegwet van Van Hall had sporen achtergelaten, terwijl de Ultramontanen op last van Rome de liberale partij niet langer steunen mochten.

Toch had Thorbecke nog de meerderheid in het parlement voor zich, doch hij zou zich spoedig van zijne partij verlaten hebben gezien, wanneer hij lang genoeg minister was gebleven. Het duurde echter slechts 4 jaren, toen hij om zijn ontslag vroeg en het dadelijk kreeg. Wellicht dacht hij, even als Van Hall in zijn laatste ministerie: de

Koning zal het mij niet geven; maar dan moet hij zich bedrogen gevoeld hebben.

Wat gaf er aanleiding toe, vader?

Zoowel voor Van Hall als voor Thorbecke het willen baas spelen over onwillige ambtgenooten.

Voor het eerst had Thorbecke een zelfstandig man als minister naast zich kunnen dulden; er waren er echter die beweerden, dat hij zich in het karakter van Franssen van de Putte zou hebben vergist, want veel menschenkennis bezat hij niet. Er ontstond zeer spoedig verschil van zienswijze over koloniale onderwerpen, tusschen dien minister van koloniën en Thorbecke, dat in een geschil ontaardde, hetwelk zoo hoog liep, dat Thorbecke zijn ontslag aanvroeg en het tegen verwachting dadelijk bekwam. Het lot van Franssen van de Putte was toen natuurlijk te voorzien. Hij viel over zijne Kultuurwet door de oppositie van Thorbecke, doch dit had dan ook eene verwijdering, zoo al geen scheuring onder de Thorbeckeanen ten gevolge. De anti-Thorbeckeanen, die zich conservativen noemden, kwamen toen aan het bestuur en bewezen zeer spoedig dat de vrees gegrond was, dat men van kwaad tot erger zou vervallen als Thorbecke niet aan het bewind, en er geen Van Hall meer was, om hem op te volgen. Toch hebben zij het eerst krachtig de hand geslagen aan de verbetering van ons defensiewezen.

De koloniale kwestie beheerschte echter onzen politieken toestand; zóó ver hadden al die uit Indië teruggekeerde Javaansche Nederlanders, of Nederlandsche Javanen het weten te brengen. Zij zagen niets dan Java en Sumatra, Banka en Billiton; al onze overige bezittingen, zoowel in het Oosten als in Amerika, zouden zij hebben willen weg-schenken, zooals zij het de kust van Guinea gedaan hebben, en ik zou bijna gelooven, dat zij eindelijk ook Nederland op den koop toe zouden hebben gegeven, opdat het schoone Insulinde zou kunnen worden wat zij zich voorstelden er van te maken.

Er was in onze Nederlandsche politiek evenmin eenige zelfstandigheid als in de Thorbeckeaansche partij. Men zag niet in dat, als onze voorvaderen voordeel hadden weten te behalen uit oneindig meer bezittingen, met koloniën nog bovendien, dat het dan alleen aan het ontaarde volk te wijten was, wanneer wij niet in staat waren de overgebleven nalatenschap met wederkeerig voordeel te exploiteren. Wij waren kinderen, die in reuzenlaarzen liepen, en in plaats van onze groeikracht te bevorderen, opdat met den tijd zelfs die reuzenlaarzen voor onze voeten te eng zouden zijn, riep men: schop die laarzen uit en laat kinderschoentjes maken, die aan uw kindervoetjes netjes en glad zullen zitten en waarmede ge beter zult kunnen loopen dan in die groote laarzen.

Tot zoo laag waren wij gedaald, dat wij met onze ingebeelde superioriteit ons zelfs niet meer konden voorstellen door een meer nationaal leven de verloren krachten te herwinnen en ons zelfstandig te ontwik-

kelen, even als onze naburen het gedaan hadden, die meer aan zich zelve konden denken omdat zij geen bezittingen hadden.

Begreep Thorbecke dat ook niet, vader?

Ik zou haast gelooven, dat hij bij het samenstellen van zijn derde ministerie tot andere inzichten gekomen was, ten minste algemeen werd gezegd, dat hij Blussé van Oud Alblas met de portefeuille van koloniën wenschte belast te zien en toen deze weigerde — hij verkreeg die van financiën — getroostte het zich Thorbecke, dat de steeds bereidvaardige Van Bosse er mede belast werd. Het was dus duidelijk, dat hij er geen Indische specialiteit in wilde hebben, en dat is later regel geworden, zooals ook weder even als vroeger de Gouverneurs-Generaal uit Nederlandsche staatslieden gekozen worden. Men geeft dezen echter ook een leertijd door ze eerst 2 jaren Luitenant-gouverneur te maken voor dat ze Gouverneur-Generaal worden. Op die wijze aanvaarden zij het bestuur met kennis van zaken en kunnen dadelijk handelen zonder door de oogen der bureaucratie te moeten zien.

Sedert het nationale leven bij ons meer ontwikkeld is heeft men de koloniale kwestie meer en meer op den achtergrond zien komen, zonder dat hare belangrijkheid verminderd is; maar het streven werd, van toen af, om het Nederlandsche volk op te heffen, en door ruimschoots de gelegenheid daartoe te openen het in staat te stellen zelf onze overzeesche bezittingen te ontwikkelen, niet alleen zonder schade, maar tot welzijn van het moederland.

Thorbecke heeft zich het eerst tegen het drijven zijner partij op koloniaal gebied verzet, en wat zijne tekortkomingen op het regeeringsgebied ook mogen geweest zijn, hij heeft ons op den goeden weg gebracht en onze eerste stappen in het staatkundige leven met vaste hand geleid. Wanneer wij zijne strenge voorgedij niet gehad hadden, zouden wij vermoedelijk reeds vroeg, na de toelating der Roomsche bisschoppen, een strijd hebben zien ontstaan tusschen Roomsche en Onroomsche, die vrij wat schadelijker gevolgen voor ons zou gehad hebben in den aanvang van ons politiek leven dan het staatsbegrip van Thorbecke. Zijne krachtige hand hield het roer van staat recht te midden van de woelende wateren der door hem opgewekte geloofsverdeeldheid, en door zijne groote bekwaamheid en onverstoorbare kalmte wist hij de driften te beteugelen, die het eerste verschijnsel waren van het ontwaken uit den politieken doodslaap en het wakker worden van een vernieuwd nationaal leven. Ik heb altijd de Thorbeckeanen voor schuldiger gehouden dan hunnen leider. Hij wist wat hij wilde, maar zij niet.

En hoe heeft men de Ultramontanen, vrucht van het toelaten der Roomsche bisschoppen, weerstand geboden?

Dat heeft vrij wat moeite gekost. Een volk dat onkundig is wordt gemakkelijk gebiologeerd. Wij hadden dat met het koloniaal systeem ondervonden, waarin de bedrijvigheid van de natie zoo lang verward geweest was, en waardoor eindelijk, bij het ontwaken van ons politiek

leven, de koloniale kwestie meer en meer op den voorgrond was gebracht. Gelukkig werden er later andere bronnen van welvaart geopend; de landbouw had een ongekennde vlucht genomen, de nijverheid begon op te komen, de doorvoerhandel nam toe, men begon reeds voor eigen rekening handelsondernemingen aan te vangen naar overzeesche gewesten; door de spoorwegen stegen de waarden der landerijen en kwam er een meer zelfstandig leven in ons volk, zoodat het welvaren aanzienlijk was toegenomen. De stoomvaart kwijnde echter nog en zelfs de zeilvaart was achteruit gegaan, want na 1848 had men de zee bijna geheel uit het oog verloren. Men was toen nog niet tot het begrip gekomen dat eene vaste gemeenschap over zee eene eerste noodzakelijkheid voor de industrie is. Wanneer gij nu eenige grondstoffen noodig hebt, schrijft ge aan de eerste hand: zend mij zooveel balen met het eerste stoomschip. Toen ik begon te werken, moest men alles uit Engeland laten komen uit de derde hand.

De gunstige ligging van ons land ten opzichte van Engeland was echter van zooveel invloed, dat het welvaren vooral op het platteland in hooge mate toenam, en ook zoude zijn toegenomen al hadden wij niets zelf en alles door vreemden laten doen. In dat welvaren deelden natuurlijk de Katholieken, die dus meer geld konden geven aan hunne Kerk. Men zag dan ook overal nieuwe kerken verrijzen en het aantal geestelijken en geestelijke gestichten nam ontzettend toe. Paus Pius IX was geheel onder den invloed der Jezuiten geraakt, wier generaal een Belg was en die dus uit den aard der zaak meer het oog op deze gewesten gevestigd had dan een Italiaansche of ander vreemd generaal zoude gedaan hebben. Hoe dit zij, de Jezuiten hadden grooten invloed in de Roomsche Kerk gekregen en dientengevolge spanden de Roomsche geestelijken overal in Europa hunne krachten in, om de ontwikkeling der moderne maatschappij in nationalen geest tegen te werken, in de hoop daardoor de wereldheerschappij onder het oppergezag van den Paus-Koning te Rome te herstellen zooals het vroeger onder den dictator en hoogepriester Julius Caesar bestaan had.

Ons goede volk doorzag dat niet; het tegendeel is waar, men sloeg er geen geloof aan, want al de geestelijken, die ook niets dan blinde handlangers waren, spraken het tegen. Zeevaart en nijverheid kwijnden en ouders werden door hun meerder welvaren aangespoord voor hunne zonen eene fatsoenlijke betrekking te zoeken, waartoe de geestelijke stand de gelegenheid opende. Bij honderden kwamen de burger- en boerenjongens van de seminariën, waarin dat grove soort van priesters behoorlijk afgericht was, om de domme gemeente te biologieeren. Er mocht niets anders geleerd noch gelezen worden dan hetgeen door Ultramontanen onderwezen of geschreven werd, zoodat de Katholieken werkelijk niets anders geloofden dan dat de Paus, als stadhouder van Christus, ook Roomsche koning moest zijn, bekleed met de hoogste macht op aarde.

Dat was reeds zoo diep geworteld, toen wij in 1872 het eeuwfeest

onzer onafhankelijkheid vierden, dat men toen in Noord-Brabant en Limburg kreten hoorde: »Leve Pius, weg met Oranje.»

Ik herinner mij dat nog zeer goed, vader; hoe jong ik toen ook was, maakte het een diepen indruk op ons, jongens.

Zoo deed het door het geheele land. Die domme menschen spraken in ronde woorden uit in welchen geest de ultramontanen het volk gebiologeerd hadden. De goedgezinde Katholieken ontstelden er van en het schudde de niet-Katholieken wakker, die nu inzagen welk misbruik er van de godsdienstvrijheid gemaakt was en waartoe de onverschillige verdraagzaamheid leiden moest. Niets heeft meer bijgedragen om het politiek leven in ons volk op te wekken dan de kreet »leve Pius, weg met Oranje.» Men begreep toen, dat het hoog tijd was om aan den ultramontaanschen overmoed paal en perk te stellen. Vroeger had men zorgeloos vertrouwd op den nationalen protestantschen geest van ons volk, die men dacht dat bij de Katholieken niet uitgeroeid, maar alleen door de misleiding hunner, wellicht zelf misleide, geestelijken onderdrukt was. Door het gevoel van nationaliteit op te wekken door een meer nationaal leven, door de regeering weer tot hoofd en leidster der natie te maken, door samenwerking tusschen regeering en volk, door van de natie het praktische veld te maken tot toepassing van de leer van Christus, waartoe alle kerkgenootschappen konden medewerken, dacht men nu het kwaad van den vaderlandschen grond te zullen afwenden, waaronder in het Katholieke Frankrijk en Spanje de natie telkens verwoest was, en België gevaar liep te gronde te gaan.

Vrijheid vordert waakzaamheid in het belang der geheele maatschappij. Men is na 1872 waakzaam geworden en meer gaan toezien op de vertegenwoordigers en op de algemeene belangen, hetgeen langzamerhand geleid heeft tot de schoone organisatie der partijen welke nu bezit.

De ultramontanen gingen daarin in 1872 voor. De Katholieke vertegenwoordigers in de Staten-Generaal vormden toen eene aaneengesloten partij, in de hoop, al was hun getal niet groot, door de verdeeldheid der andere partijen in de 2de Kamer, zooveel mogelijk de schaal in hun voordeel te doen overslaan. Het was dus noodig er een vast aaneengesloten meerderheid tegenover te stellen; doch hoe die te verkrijgen van Thorbeckeanen en anti-Thorbeckeanen, afvallige en onwillige Thorbeckeanen en independenten? De geheele politieke atmosfeer van ons land was bedorven door gebrek aan waarheidsliefde. De redactiën der dagbladen scholden elkander voor leugenaars uit.

Ik herinner mij dat nog zeer goed vader, en ook het versje:

Thorbecke is dood! De man had groote gaven,
was waarheids vriend. Ach, mogt het God behagen
dat met hem ook de leugen werd begraven,
er zou geen reden zijn om dan te klagen.

De Christelijk-historische richting was, zonder het te erkennen, wellicht zich zelve onbewust, in haar streven republikeinsch, doch ontegenzeggelijk zeer nationaal. De Katholieken waren zonder het te erkennen anti-constitutioneel en anti-nationaal, door paapsch te zijn.

De Conservatieven, die zeer weinig wilden behouden, noemden zich de ware liberalen en bestonden hoofdzakelijk uit hetgeen nu de oligarchen zijn, waartoe ook vele Thorbeckeanen behoorden. De Liberalen volgden Thorbecke, die in zijne staatsbegrippen en zijne fransche constitutioneele zienswijze geen natie zag en dus ook geen samenwerking tusschen regeering en volk toeliet. Toch bleef men hem trouw aanhangen, niettegenstaande zijne partij zeer goed inzag, dat wij op een slechten weg waren.

De Koloniale liberalen hielden aller oogen op Java gevestigd en maakten de toekomst van Nederland van die van Indië afhankelijk. Voeg bij die groote verscheidenheid van richtingen het individualisme, gevolg van de ultramontaansche godsdienst, die de moderne maatschappij in hare grondslagen aantast door het familieleven te ondermijnen — vooral bij ons in de zeer vele gemengde huwelijken, waarin de kinderen van de ouders vervreemd werden — en die de Kerk en daarboven den Paus veel hooger in aanzien stelt dan de ouders, die hun kroost moeten opleiden tot kinderen der natie, dan zult ge u kunnen voorstellen, dat er weinig kans bestond op samenwerking om eene aaneengesloten meerderheid te krijgen.

Toen nu het volk in 1872 zijne krachtige stem liet hooren bij gelegenheid der feestvieringen, begon een meer veerkrachtig nationaal leven. Men begreep toen, dat het kwaad zich reeds te veel verspreid had dan dat men de hoop zou mogen voeden van het gevaar, dat van de zijde der ultramontanen dreigde, te zullen afweren zonder krachtige maatregelen te nemen.

Men begon het nationale leven op te wekken, vervolgens werd een wet uitgevaardigd, waarbij aan alle geestelijken en geestelijke instellingen verboden werd ander dan zuiver godsdienstig onderwijs te geven. Later werden ook de kloosters verboden als schadelijk voor de moderne maatschappij, en eindelijk is die groote nationale beweging ontstaan, die geleid heeft tot herziening der grondwet. De Katholieken zijn er ons dankbaar voor geweest, want nu zien zij wat het lot van België onder de ultramontanen geworden is.

Sedert de nieuwe Grondwet ben ik op de hoogte, want ik ben met de tegenwoordige grondwet opgegroeid, vader. Ik kwam met James van de polytechnische school te huis toen de nieuwe Grondwet werd afgekondigd.

Nu, dan kent ge ook de beweging en al het geschrijf er over, dat er aan vooraf is gegaan. Wij hebben ons toen meer op de Engelsche leest geschoeid. De Eerste Kamer, waarin tegenwoordig de oligarchen hunne kracht vinden, zooals de democraten in de Tweede Kamer, wordt niet alleen zamengesteld uit de gekozenen door de Pro-

vinciale Staten uit de hoogst aangeslagenen in de belasting, maar daarin verkregen ook zitting de ministers van staat, de gewezen Gouverneurs-Generaal, de gewezen Commissarissen des Konings, en andere staatslieden, de president van den hoogen raad, en hoogst verdienstelijke vlaggen generaal-officieren, die bij afzonderlijke wetten buitengewone onderscheiding hadden ontvangen.

De Eerste Kamer kreeg ook het recht van revisie door amendement.

De Koning opende de eerste bijeenkomst der Staten-Generaal in de vergaderzaal der Eerste Kamer, waarin de Tweede Kamer werd ontboden. Op die wijze werd het nieuwe parlamentsgebouw ingewijd, dat Thorbecke in 1863 zoo bijzonder onhandig voorstelde en dat werd aangenomen zonder dat het toen werd uitgevoerd.

Men heeft in de nieuwe Grondwet veel weggelaten van hetgeen in de vorige was voorgeschreven, en het zou dunkt mij nog beter geweest zijn, wanneer wij in het geheel geen geschreven Grondwet hadden.

De Tweede Kamer verkreeg volkomen vrijheid om hare werkzaamheden naar goedvinden te regelen, alleen de formulieren werden behouden voor het aanbieden enz. van wetsontwerpen vastgesteld.

Het afdeelingen-onderzoek verviel toen en maakte plaats voor committé's en beraadslagingen in committé-generaal of bij de 3 lezingen van wetsvoorstellen.

Door die committé's, of door speciale committé's zoowel van de Eerste als van de Tweede Kamer, werd van toen af van het recht van *enquête* een ruim gebruik gemaakt, waarbij ook aan de Kroon gelijk recht werd toegekend, en waarvan men zich bedient om alle zoodanige onderwerpen te onderzoeken, waarvan de zorg speciaal aan den Koning bij de grondwet is toevertrouwd. Van daar dat ge nu eene zoo volledige bekendheid hebt met onze geheele staatshuishouding en dat aller oogen nu kunnen toezien op, en waken voor het algemeen belang.

Dat geschiedt tegenwoordig, ik verzeker het u, vader.

Ik heb dat gisteren avond gemerkt en heden morgen ook bij het doorlezen der couranten. Dat de minister met geen enkel woord over de landverhuizing gesproken had werd hem zeer zwaar aangerekend. Ik begrijp dat niet, ge moest mij dat eens verklaren.

Die landverhuizing is een hoogst belangrijk sociaal vraagstuk geworden, vader, waaraan zich alle andere sociale vraagstukken verbinden en dat daarom zoo moeijelijk op te lossen is.

Het koloniseren is zoo oud als de menschelijke maatschappij. Volksverhuizingen op groote en kleine schaal hebben ten eeuwigden dage plaats gehad; alleen dan wanneer zij over zee geschieden werd het koloniseren genoemd. Het is meer dan waarschijnlijk, dat reeds ten tijde van onze oudste geschiedkundige overleveringen de eilanden in den Indischen Oceaan en de stille Zuidzee door kolonisten van de uitgestrekte kusten van Azië en ook van Afrika bevolkt zijn geworden en dat zelfs Amerika door een Aziatischen Columbus ontdekt is en uit

Azië zijne eerste bevolking ontving. Zoo bestaat onder anderen in Japan nog de overlevering dat de oorspronkelijke bewoners, de Aino's, zich 700 jaren vóór onze tijdrekening verzet zouden hebben tegen vreemde indringers; dat was dus in het tijdvak van den bloei van Babylon.

Naarmate een volk in ontwikkeling toeneemt, het leven hoogere eischen en meerdere behoeften krijgt, ontstaat het verlangen om elders gunstiger toestanden op te sporen, teneinde die eischen en behoeften te kunnen bevredigen. Het spreekt dus van zelf dat ook ons volk aan die natuurwet voldoet, sedert onze ontwikkeling en ons welvaren als het ware met den dag toenemen, zooals het onder gelijke omstandigheden tijdens de republiek geschied is.

Het émigreren is dus op zich zelf beschouwd een zeer gewoon en natuurlijk verschijnsel. De meer werkzame geest van het volk zoekt naar meerdere en betere wegen waarop geld te verdienen is.

In vroegere dagen werd van dien opgewekten geest door de leiders der natie gebruik gemaakt tot een staatkundig doel, en wel tot vermeerdering van de bedrijvigheid der natie waaruit de kolonisten vertrokken.

Het was veel voordeelijker voor de natie, wanneer zij in al de behoeften der nieuwe, over zee aangelegde kolonie kon voorzien, dan wanneer de kolonisten te huis gebleven waren, ook al hadden zij gelijke behoeften gehad. Daardoor werd de scheepvaart in het leven geroepen, met al de bedrijven welke haar tot stand brengen, en bovendien verkregen de kolonisten een grooter welvaren en leverden dikwerf nieuwe handelswaren of grondstoffen aan het moederland.

Het stichten van koloniën was dus een zuiver sociaal, of nationaal — de woorden zijn synoniem — vraagstuk, want het doel was de bevordering der bedrijvigheid bij de natie.

Dat was dan ook de grondslag der Engelsche navigatiewetten, Jan, waar Van Bosse geen flauw begrip van had, toen hij op doctrinaire gronden in 1850 zijne scheepvaartwetten voordroeg.

Dat is best mogelijk, vader. De navigatiewetten werden afgeschaft, omdat zij aan het beginsel, dat ze in het leven had geroepen, in den weg stonden.

Al werden die koloniën later zelfstandige staten, toch bleven zij eene markt voor het oude moederland, en wanneer die markt steeds *door eigen scheepvaart* gevoed werd, zou de onafhankelijkheid, door de vrije ontwikkeling te bevorderen, de bedrijvigheid der natie doen toenemen.

De ondervinding heeft dit aangetoond door de steeds toenemende bedrijvigheid in Engeland, nadat de Engelsche koloniën in Amerika zich vrij verklaard en den grond gelegd hebben van de tegenwoordige Vereenigde Staten. De vrijverklaring der Spaansche koloniën had echter niet een gelijk resultaat, omdat zij veelal tusschen de keerkringen gelegen waren, alwaar het klimaat zelfs niet voor Spanjaarden geschikt was, zoodat alleen een gemengd ras van Spanjaarden, Indianen en Afrikanen er kon blijven bestaan.

Overal waar Europeanen getracht hebben tusschen de keerkringen te koloniseren, hebben zij zich in het inlandsche ras opgelost, of hebben het overheerscht en tot den arbeid verplicht, of het verdreven en vreemde kleurlingen geïmporteerd om den arbeid te verrichten. De keerkringslanden werden daarom, evenals thans, door Europeesch kapitaal geëxploiteerd. Maar daaraan is het dan ook toe te schrijven, dat de inlandsche maatschappij, hetzij dan de oorspronkelijke, of de ingevoerde, er weinig door bevoordeeld en zelfs lange jaren in slavernij gehouden werd.

Wanneer onze koloniën Nederlandsche volkplantingen geweest waren, dan zou onze democratische partij zich er meer aan gelegen laten liggen dan zij thans doet, want dan zouden die volkplantingen eene goede markt voor onze nijverheid opgeleverd en tevens een nieuw veld van bedrijvigheid aan den minderen man aangeboden hebben. Nu dat niet het geval is en zij door Europeesch kapitaal geëxploiteerd worden, trekken de oligarchen zich het lot der bezittingen het meest aan, terwijl onze partij voor de belangen der inlandsche bevolking, zooals zij denkt en gevoelt, in de bres springt.

Men zag dat vroeger niet zoo in, Jan, althans niet na 1848. Er heerschte toen een verschrikkelijke verwarring in de politieke partijen, omdat zij geen wortel hadden in de belangen van het volk. De geldmannen waren het onderling oneens over de wijze waarop de bezittingen geëxploiteerd moesten worden. De een zeide: het algemeen belang vordert dat de Staat het doet; de andere zeide: de Staat moet niets zelf, maar wij moeten het doen. Gelukkig voor de Javaansche maatschappij is de regeering voor hare belangen blijven zorgen, en daaraan is het toe te schrijven, dat de inlandsche maatschappijen op Java en Sumatra thans hooger ontwikkeld zijn, dan de bevolking van eenig ander keerkringsland, en dat zij dientengevolge tegenwoordig eene veel betere markt voor de Europeesche nijverheid opleveren dan vroeger het geval was, waarvan de steden in de Middellandsche zee een ruim gebruik maken, die er ook een geregelde stoomgemeenschap mede onderhouden.

Voor ons zijn ze een geschikt veld om kapitalen voordeelig aan te wenden, vader, een débouché voor den burgerstand, voor ambtenaren en militairen en voor planters en industrieelen, die gepensioneerd of rijk terugkeeren en hun geld in Nederland verteren, en ten slotte trekt de schatkist er jaarlijks nog winst van om onze schuld te delgen. De oligarchen dragen er zorg voor, dat de overzeesche bezittingen van het rijk zoo winstgevend mogelijk zijn, terwijl wij democraten zorgen, dat de inlandsche bevolking er niet onder lijde.

Nu willen de oligarchen, onze tegenstanders, op Java en Sumatra koloniën van liefdadigheid aanleggen. Het zal ons daar vrij wat minder geld kosten, zeggen zij, dan het ons hier kost, en de menschen zullen in dat warme klimaat veel beter af zijn. Het zal onze groote

steden ontlasten en aan de arbeidende klasse meer ruimte geven en ze van vele zorgen ontheffen. Waarom moeten die bezittingen alleen een débouché voor den burgerstand zijn? Waarom ook niet voor het arme volk waarvoor de democraten zoo sterk ijveren?

Ge begrijpt, vader, dat wij niets van die deportatie uit liefderijkheid willen weten, maar dat neemt het sociale kwaad niet weg, hetwelk uit de landverhuizing is voortgevloeid.

Uw vriend Jahn had gelijk toen hij zeide, als het in de woestijn *Sovereigns* regent, zal men er heengaan om zelfs die woestijn vruchtbaar te maken. Het goud en de diamanten, die in de laatste halve eeuw ontdekt zijn, hebben de landverhuizing verbazend doen toenemen, vooral naar de Vereenigde Staten, die nu de schoonste markt voor de bedrijvigheid in Europa geworden zijn, doch de landverhuizing derwaarts bepaalt zich thans tot kundige werklieden. Zij trekken nu de beste handen uit ons land en de vroegere emigranten hebben de gebrekkigen en hulpbehoevenden achtergelaten; maar wat erger is, die emigranten werken in Amerika ons debiet tegen, door daar te produceren, wat ze hier hebben leeren vervaardigen, en somtijds heeft vroeger hun vertrek van hier, als toevallig hun aantal groot was, den prijs der loonen tijdelijk doen stijgen.

Het is een zeer ingewikkelde en moeilijke kwestie, waar de minister wijselijk over gezwezen heeft, omdat zij nog niet genoeg tot klaarheid gekomen is. Van alle zijden wordt de zaak onderzocht, en nu men het oog op het kwaad gevestigd heeft, zal men het ook wel overwinnen, want dat is toch lang zoo erg niet als hetgeen wij van de ultramontanen te verwachten hadden, en die hebben toch ook niets kunnen uitrichten en zijn langzamerhand zoo goed als verdwenen.

Ik voor mij zie het kwaad, waarover thans geklaagd wordt, lang zoo duister niet in als door velen gedaan wordt. In de eerste plaats hebben onze lichaams oefeningen een heilzamen invloed op de volksgezondheid, want de statistiek leert ons, dat het aantal gebrekkigen aanzienlijk is afgenomen en jaarlijks afneemt, ook de vereenigingen tot moederlijke opleiding hebben daar veel toe bijgedragen. Ten tweede hebben de nationale spaarbanken, maar vooral de meerdere uitbreiding der kredietvereenigingen en bovenal de samenwerking van alle standen tot welzijn van het algemeen de overtuiging bij den werkenden stand doen ontstaan, dat zij in geen land ter wereld zooveel hulp en medewerking vinden als bij ons.

Waar toch zouden ploegen arbeiders, alleen door hunnen goeden naam van ordelijk, eerlijk en bekwaam te zijn, krediet krijgen om groote werken te kunnen uitvoeren, zooals bij ons geschiedt? Er zijn van die ploegen, die werken aannemen waarmede tonnen gouds gemoeid zijn.

Ik herinner mij, Jan, zoo iets reeds 50 jaren geleden in Indië gehoord te hebben van Chinezen, die op zoodanige wijze op Banka werkten. Ze noemden dat kongsies, geloof ik.

Nu! dan zijn de Chinezen ons daarin voorgegaan. Door die coöperatieve vereenigingen zijn de aannemingsprijzen aanzienlijk gedaald, terwijl de werklieden zelf er meer bij winnen dan de vroegere aannemers, omdat elkeen al zijn ijver en bekwaamheid in het belang der onderneming aanwendt.

Wanneer een werkman in het gebouw van Joost eene werkplaats huurt en toont ijver en bekwaamheid te hebben en onberispelijk van gedrag te zijn en hij in staat is een gewild artikel te vervaardigen, kost het hem geen moeite geld te bekomen om eene zaak in het klein op te zetten en er later meer en meer uitbreiding aan te geven.

In vroegere dagen, in mijne jeugd, zult ge u herinneren, vader, dat men van kapitaal en arbeid sprak, als elkander vijandige zaken. Er is thans in ons land niet één kapitalist, die niet de overtuiging heeft, dat zijn kapitaal eene hoeveelheid werkkraft vertegenwoordigt, waarvan hij de bezitter is, om die tot eigen voordeel niet alleen, maar ook tot bevordering der algemeene bedrijvigheid in de natie aan te wenden. Wanneer hij zelf daartoe niet in staat is, zal hij de hulp van anderen moeten inroepen teneinde aan zijne nationale verplichtingen te kunnen voldoen.

Waarlijk, het rijk zijn is in onze moderne maatschappij een lastiger zaak dan het voorheen was, want er behoort vrij wat kennis, doorzicht en activiteit toe om het te blijven, nadat onderscheidene staten hunne schuld gerepudieerd hebben en daardoor het vertrouwen in staatspapieren zwaar geschokt is.

De rijken, die geen grondbezit hebben en geen zaken doen, zijn nu in gelijken toestand als de Israëlieten in de 17de eeuw, toen er nog geen staatspapieren bestonden en zij nergens vaste goederen mogten hebben en dus om rijk te blijven steeds hun kapitaal moesten omzetten.

Alles heeft als het ware zamengewerkt om aan de kredietvereenigingen meerdere uitbreiding te geven, en deze hebben ontzettend veel bijgedragen om het gehalte onzer arbeidende klasse te verbeteren. Nu alle ouders weten, dat hun kind door eene zorgvuldige opleiding, door kunde, ijver en bekwaamheid gemakkelijk vooruit kan komen, wanneer het zich ordelijk, eerlijk en goed gedraagt, nu heeft elkeen een spoorslag om voor de goede opvoeding zorg te dragen, want wat aan de ouders niet gelukt is kan aan de kinderen gelukken, die dan uit erkentelijkheid voor den ouden dag der ouders zullen zorgen.

Ik vrees dus het kwaad niet, waarover nu, ik neem aan terecht, geklaagd wordt. Ik geloof dat het tijdelijk is en van zelf zal ophouden, wanneer wij slechts blijven volharden in ons nationaal streven.

Vroeger is ons land de bakermat der vrijheid in Europa geweest en door de veerkracht onzer voorvaders hebben wij eer en aanzien in de wereld verworven, maar wij hebben nu eer en aanzien gekregen door aan andere natiën het voorbeeld te geven van de moderne maatschappij.

Er is geen staat wiens krediet grooter is dan het onze, omdat er

niet één zich zoo zuiver democratisch ontwikkeld heeft en tevens het geluk heeft van een vorstenhuis te bezitten, waarvan zelfs de dynastieke belangen nationale belangen geworden zijn; zoo innig zijn bij ons vorst en volk aan elkander verbonden.

Maar daar is Mietje met de jongens, die uit den schouwburg komen.

Nauwelijks waren de jongens de kamer in, of Hendrik, na gegroet te hebben, stelde zich in postuur en declameerde:

Het is de zee die onzen geest,
Veel vrijheidszin gegeven heeft.
De vrijheid vindt men daar het meest
Waar 't volk zich vaak op zee begeeft.

Daarop viel Willem in :

Wanneer ons volk de zee verlaat,
Zal Nederland niet lang bestaan;
Dan zullen tweedracht, twist en haat,
Het vrije land doen ondergaan.

Vervolgens Hendrik weder :

Houw zee! houw zee! riep men weleer;
Wij zeggen 't na: houw zee! houw zee!
De stoomkracht voere meer en meer
De dierbre vlag van ree tot ree.

Bravo! jongens.

Gij hadt er bij moeten zijn, vader, zeide Mietje, het zou u goed gedaan hebben te zien hoe de volle schouwburg met die woorden en nog veel andere in gelijken geest instemde.

En moe, wat de kapitein tegen zijn stuurman zeide toen hij aan wal wilde blijven.

Ja, maar het is meer dan tijd om naar bed te gaan, anders zult ge je weer zoo opwinden, dat ge niet slapen kunt.

Och moe, laat Hendrik dat nog maar eerst opzeggen?

Maar dan ook naar bed, hoor.

Een zeeman, die van kindsbeen aan
Zijn heil zocht op de zilte baan
Die wil aan wal?
Die vliezen aan zijn toonen heeft,
En als de storm loeit dan eerst leeft,
Nooit vreezen zal,
Al slaat de bliksem om hem heen
En scheurt het laatste zeil van een,
Hij lacht er mee.
Het schip werkt wild — geen tijd verlet —
Je stem beveelt: „meer zeil gezet,”
En 't is gedwee.

Het noordpoolijs schrikt hem niet af,
 Noch keerkringszon, noch 't zilte graf,
 God is nabij.
 Daarop vertrouwt ge nacht en dag
 Tot gij gedekt door Neerlands vlag,
 Verdwijnt aan lij.
 Zoo leven, vent, dat is genot;
 Geen mensch aan land heeft zulk een lot,
 En bovenal,
 Daar wordt ge man, stout tot uw dood,
 In zee, in storm, met 't schip in nood,
 Maar niet aan wal.

Bravo! bravo! Hendrik. Ik dank je jongens, dat ge me van den overvloed mededeelt. Ik kan merken, dat het u goed bevallen is in den schouwburg en dat de tooneelschrijver een goed speler gehad heeft om zijne woorden bij het publiek ingang te doen vinden.

Goeden nacht jongens, ik hoop maar niet dat ge er zeeziek van zult worden.

Neen grootvader, zeide Willem, een goed Nederlander kan niet meer zeeziek worden.

Ons nationaal tooneel is tegenwoordig uitstekend, vader, en dat is ook al weer, zou ik denken, het gevolg van het meer opgewekt politiek en nationaal leven in ons land. Alle onderwerpen van nationaal belang worden tegenwoordig zooveel en herhaaldelijk in het openbaar besproken, dat de denkbeelden als het ware in de lucht zweven. De schrijvers hebben ze maar voor het grijpen en zouden al heel blind of dom moeten zijn als zij de juiste snaren niet wisten aan te roeren, waarmede zij de zenuwen kunnen doen trillen.

Een tooneelstuk, zooals dat van heden avond, waarin de zee en het zeeleven voorkomt is zeker een volle zaal te trekken, vooral wanneer het door goede acteurs wordt voorgedragen.

Wij zijn veel aan ons nationaal tooneel verschuldigd, daarom zijn ook onze tooneelschrijvers en tooneelspelers zeer in aanzien. Zij worden in de beste gezelschappen ontvangen, hetgeen ook weder oorzaak geweest is, dat zij meer en meer veredeld zijn.

Ik herinner mij, Jan, in mijne jeugd Snoek gehoord te hebben, een uitstekend treurspeler, en toen was het nationaal tooneel reeds aan het afnemen, zeide men, maar het is blijven afnemen tot ver over de helft der vorige eeuw. Ik meen, dat omstreeks 1870 het keerpunt gelegen is, toen wij het besef begonnen te krijgen van ons nationaal verval, en ik beaam volkomen wat Willem straks voordroeg, dat als wij de zee niet gebruiken overeenkomstig de eischen van onzen tijd, dan ons land door twist en tweedracht zal vergaan. Wij waren toen mooi op weg om daartoe te geraken, want onze roemrijke vlag verdween meer en meer van den oceaan, de groothandel was bijna uit ons land verdwenen en de verdeeldheid nam met den dag toe.

Heeren! Mevrouw wacht u met het avondeten.

Goed Kaatje, ik dank je. Vader, morgen komt de voorzitter van de Provinciale Kamer van Koophandel met den nieuwen gezant voor Brazilië en een lid van den raad van State om de fabrieken hier te zien, en ik, als de Provinciale afgevaardigde onzer Kamer, zal hen rondgeleiden. Wilt ge medegaan?

Heel gaarne, Jan. Mietje had me daar reeds met een woord van gesproken, daarom heb ik van daag met haar de verschillende meisjesscholen bezocht en een bezoek aan de sterrenwacht en aan de bloemenboomkweekerij gebracht.

(Slot volgt.)

UIT DEN VREEMDE,

MEËGEGEDEELD

door

MEVR. VAN WESTRHEENE.

GINDS EN HERWAARTS BEWOGEN.

Het gaz brandde op zekeren voor-avond reeds in de straten der hoofdstad, toen een heer, in reiscostuum, een aanzienlijk huis uittrad; hij had het licht noodig, want uit zijn zoekende oogen en langzamen tred bleek, dat hij vreemd was in de plaats waar hij liep. Dat langzame loopen redde hem in ieder geval van een harden bons tegen een ander, die juist met haastige schreden den hoek omkwam en zoo onverwacht tegen hem inliep, dat beiden moeite hadden elkander te ontwijken. De heeren keken elkander aan en, in hetzelfde oogenblik, verried een uitroep van verrassing, dat er eene wederzijdsche herkenning had plaats gegrepen.

Het onwillekeurige: „Pardon,” stierf weg op de lippen van den een; hij vergat den haast, dien hij een oogenblik te voren verraden had en riep:

„Heb ik een hallucinatie, of zie ik vleesch en bloed vóór mij? Zijt gij waarlijk mijn reisgenoot? Dan mag ik wel zeggen: Bergen en dalen ontmoeten elkander niet, maar menschen wel. Hoe komt gij zoo hier in de stad? Of is het een geheim?”

„Volstrekt niet,” antwoordde de jonge vreemdeling; „ik kom hier om mijn oom, den generaal Halder te bezoeken, dien ik sedert zijn huwelijk, en dus in zes jaren, niet gezien heb.”

„Zoo! is de generaal uw oom!” antwoordde de oudere heer. „Dat is waar ook, gij hebt mij toen in Tyrol al naar hem gevraagd. Nu, en hoe is de ontmoeting geweest?”

„Ik moet, jammer genoeg, nog wat geduld hebben,” antwoordde de jonge man, „want de generaal is op reis en komt eerst over eenige dagen terug.”

„Welnu, maar zijn vrouw is toch thuis; gij zijt toch niet bang voor dames?”

„Nee, maar mijn tante was naar de comédie gegaan.”

„Nu dan, als u dus geen familiebanden binden, leg ik voor van avond beslag op u,” verklaarde de heer Koopmans, „en presenteer u als een *hors d'oeuvre* aan eenige vrienden, die van avond bij mij komen, en daardoor hoop ik dan meteen mijn roem te handhaven, dat er bij mij altijd „wat bijzonders” is. Tegenwerpen worden niet aangenomen,” voegde hij er bij, ziende dat zijn reisgenoot op het punt was van te weigeren. „Beschouw het veelmeer als een gunstige beschikking van het noodlot, dat ik u juist ontmoeten moest nu ik gasten krijg. Ik hoop dat gij u niet vervelen zult en — dat bedenk ik daar opeens — mevrouw Halden komt ook; zij heeft laten zeggen, dat zij na de opera komen zou.”

Misschien was die laatste bijzonderheid den jongen man voldoende reden om allen tegenstand te laten varen, althans hij nam de uitnoodiging aan.

„Dat is braaf,” zeide de heer Koopmans, „en nu, *en avant*; want ik breng u terstond waar gij wezen moet, ik heb mij al verlaat; dat was de reden waarom ik u zoo haastig tegen het lijf liep.”

„Woudt gij mij zoo als ik hier ben in gezelschap brengen?” vroeg de reiziger, dien wij Woudenburg zullen noemen, „mijn reiscostuum zou een fraai figuur maken?”

„Waarom?” lachte de heer Koopmans, „*Hony soit qui mal y pense!* Gij behoort tot de uitverkorenen, die witte glacé handschoenen en een zwarten rok missen kunt, wijl gij er toch gedistingueerd uitziet zooals de dames het noemen.”

Ondanks die vleiende tegenwerping wilde Woudenburg niet terstond met zijn vriend medegaan; hij beloofde evenwel binnen den kortstmogelijken tijd te zullen komen.

Er was niemand in de stad, die zooveel „mensen zag” als de heer Koopmans. Behalve voor zijne aanzienlijke vrienden, stond zijn huis open voor geleerden, *littérateurs*, kunstenaars, die een ongedwongen toon aan het gezelschap gaven; de magneet, die vooral deze laatsten tot zich trok, was de onverstoerbare opgeruimdheid van den gastheer.

Ook heden bracht hij leven en vroolijkheid in alle groepen, wijl hij nu hier, dan daar was en overal door eene aardigheid den lachlust opwekte. Het gezelschap was dan ook reeds in eene vroolijke stemming, toen de knecht den heer Woudenburg aandiende.

Dat men bij den heer Koopmans vreemden ontmoette, was geen zeldzaamheid, want hij stelde gaarne zijn salon open voor ieder, die met een aanbeveling tot hem kwam, of die zich op het gebied van letteren en kunst een naam had gemaakt.

„De heer Woudenburg,” zoo stelde de heer Koopmans den binnentredenden voor, wien hij achtereenvolgens met zijne overige gasten in kennis bracht. „Mijn gelukster heeft mij verleden zomer op reis een paar weken lang zijn gezelschap geschonken, en toen ik van avond, aan niets denkende, een hoek omsloeg...

Les beaux esprits se recon...*trent*

Als een genie den anderèn

Omver loopt en...

wien liep ik daar tegen het lijf? Niemand anders dan mijn vriend uit Tyrol, maar in zulk eene imposante houding, dat ik gedacht zou hebben een berggeest voor mij te zien, als hij een paar dozijn jaren ouder geweest was.”

Woudenburg antwoordde niet veel op de woordenrijkheid zijns gastheers, doch zijn gelaat kreeg een opgeruimde uitdrukking. Koopmans liet hem niet veel tijd om met zijne andere gasten te praten, want hij voegde er terstond bij:

„Kom, ik zal u aan mijne vrouw voorstellen. Ik hoor anders het bedsermoen al, dat ik krijgen zou als ik u niet terstond bij haar bracht.”

Met die woorden ging hij zijn gast voor naar de *suite*, waar zijn vrouw met de andere dames zich bevond; zij was nog altijd eene mooie vrouw, doch een nauwkeurig opmerker zag, dat zij zorgvuldig allerlei kunstmiddelen te baat nam om een jeugdig uiterlijk te behouden. De toon waarop de beide echtgenooten tot elkander spraken, klonk Woudenburg niet zeer aangenaam in de ooren.

„De heer Woudenburg, eigenaar van het goed van dien naam, die van verlangen brandt om kennis te maken met de vrouw van zijn vriend, — mevrouw alleen heerscheres in den huize Koopmans, *geboren baronesse van Selbergen*.”

De eenigszins spottende toon waarop hij zijne voorstelling eindigde, werd met een alles behalve vriendelijken blik van mevrouw Koopmans beantwoord. Zij sprak Woudenburg evenwel beleefd toe, waarna haar echtgenoot hem weder opeischte, om hem aan zijne dochter voor te stellen.

„Hebt gij ook eene dochter?” vroeg Woudenburg verwonderd; „daar hebt gij mij nooit iets van gezegd.”

„Ja, wat zal ik u zeggen vriend,” antwoordde Koopmans, „ik was veel te gelukkig in de bergen om veel aan de *misères* van huiselijke betrekkingen te denken. Ik heb u, geloof ik, niet eens verteld dat ik getrouwd was.”

Woudenburg vond die lachend uitgesproken woorden niet aangenaam; doch de indruk verdween weder, toen Koopmans hem bij het jonge meisje bracht, dat door een stoet van heeren omringd was, en eenige kleine plagerijen met haar wisselde.

„Welk een prachtig meisje,” dacht Woudenburg, nadat de voorstelling afgelopen was. Zij antwoordde vrijmoedig en lief op eenige beleefde woorden welke hij haar toesprak, terwijl hij haar inmiddels goed opnam. Streng genomen, kon Josephine (zoo had haar vader haar genoemd) geen onberispelijke schoonheid heeten, doch er lag eene eigenaardige bekoorlijkheid over haar geheele wezen. Pikant vond Woudenburg haar, toen hij haar in de levendige oogen keek, en het ondeugende lachje zag, dat zich bij de geringste aanleiding om haar fraai mondje plooid; en toch werd die uitdrukking van dartelheid een oogenblik later weder afgewisseld door die van peinzenden weemoed; hij bleef eenige minuten met haar praten, en het was wonderlijk zoo snel als zij van de eene stemming tot de andere overging. Zijn gesprek werd nogtans spoedig gestoord, door het binnentreden eener dame, die terstond hartelijk door Josephine welkom geheeten werd.

„Goeden avond, Valeska! hoe lief van u, dat gij mij niet te vergeefs op u hebt laten wachten! Ik dank u hartelijk, dat gij nog gekomen zijt.”

Bij die woorden van het jonge meisje keek Woudenburg om, en zag eene mooie jonge vrouw, van nog geen dertig jaren, smaakvol en deftig gekleed, nader komen. Zij glimlachte bij de levendige verwelcoming en de ongeveinsde blijdschap van het jonge meisje en zeide vriendelijk:

„Gij verstaat de kunst van zoo lief te vragen, Josephine, dat ik wel heb moeten besluiten de laatste acte van Patti in den steek te laten, en als ik nu die glinsterende oogen zie, mag ik niet eens meer aan die kleine opoffering denken.”

Daarop werd de nieuwe gast ook door den gastheer en diens vrouw verwelkomd, en het viel Woudenburg op dat Koopmans tegen haar minder nonchalant sprak dan hij meestal deed.

„Uwe komst is een goed werk, mevrouw; gij hebt daarmede eene belooning verdiend, welke gij onmiddellijk ontvangen zult; ik acht mij gelukkig, dat ik u aan een neef van den generaal mag voorstellen, dien gij slechts bij naam kent.” Woudenburg wist nu reeds dat hij mevrouw Halden voor zich zag, toen hij haar op die wijze hoorde aanspreken. Lief en hartelijk gaf zij hem de hand, zeggende:

„O, ik ken u beter dan bij naam alleen. Halden heeft mij dikwijls over u gesproken; ik weet genoeg van u om te weten hoe blij hij zijn zal als hij u ziet.

Morgen komt Halden te huis, en het spreekt van zelf, dat gij dan onze gast zijt."

Woudenburg betuigde haar zijn dank voor haar lieve ontvangst, doch had niet lang tijd om nader kennis te maken, want anderen drongen zich om haar heen en Josephine inzonderheid brandde van verlangen om hare vriendin in beslag te nemen. Zij legde vleiend haren arm in dien van mevrouw Halden en wilde haar naar een stil hoekje medevoeren om ongestoord te kunnen praten. Mevrouw Halden liet haar glimlachende begaan; ondanks haar verschil in leeftijd — Josephine kon nauwelijks negentien jaren tellen — scheen er een innige vriendschapsband tusschen de beide dames te bestaan.

„Eene charmante vrouw, die mevrouw Halden? niet waar?" zeide Koopmans. „Gij kunt het uw oom niet kwalijk nemen, dat hij op zijn zes-en-vijftigste jaar nog op haar verliefde! De familie zal er anders niet zeer meê ingenomen geweest zijn, denk ik?"

Woudenburg kreeg een kleur bij die onkiesche vraag en zeide koel:

„Wij achten mijn oom zoo hoog en houden zooveel van hem, dat het ons allen genoeg deed toen hij, al was het eerst op laten leeftijd, zijn geluk door eene lieve vrouw vond."

Koopmans trok een spotachtig gezicht, doch zeide niets. Den half beleedigden toon van Woudenburg trok hij zich nogtans niet aan, hij bleef even opgeruimd met zijne gasten praten en schertsen.

Een tijdlang had Woudenburg plezier in de joviale manieren van den man, doch op den duur werden die vervelend voor zijn eenigszins ernstig karakter en hij was blijde toen Koopmans hem bij een kring bejaarde heeren inleidde, die over een wetenschappelijk onderwerp spraken, in welk gesprek hij zich weldra zoo ijverig mengde, dat zijn gastheer een beter terrein voor zijne losse invallen ging zoeken.

Josephine had intusschen mevrouw Halden geen oogenblik verlaten, zij scheen voor niemand anders oogen en ooren te hebben; en toen er eenige heeren tot haar kwamen, die haar dringend verzochten iets te zingen, weigerde zij onder een gezocht voorwendsel op een half onvriendelijken toon, die geheel anders klonk dan die, waarop zij hare vriendin verwelkomd had.

Mevrouw Halden keurde die weigering niet goed.

„Waarom wilt gij niet zingen, Josephine?" vroeg zij met hare heldere kalme stem. „Ik voeg mij bij de heeren en verlang naar uw zingen; ik heb u in lang niet gehoord."

Oogenblikkelijk verhelderde de vriendelijke glimlach weder Josephine's gelaat. „O, dan wil ik wel zingen," zeide zij, „luitenant Roberts, leg mijne muziek dan maar klaar," voegde zij er op vrij bevelenden toon bij, en terwijl de luitenant haar bevel gehoorzaamde, wenkte zij de overige heeren, met het air eener koningin, haar naar de piano te volgen.

Josephine had eene fraaie stem, hare voordracht was artistiek, zoodat zij na het zingen van eenige opera aria's welgemeend en levendig werd toegejuicht. Zij scheen zich evenwel weinig om dien lof te bekommeren, nadat zij bemerkte had, dat mevrouw Halden niet in den kring der bewonderaars aanwezig was. Zij stond op om hare vriendin te zoeken en vond haar op eenigen afstand aan een tafeltje, een album doorbladerend. Zij lachte het jonge meisje toe, doch ontving haar niet, zooals Josephine verwacht had, met een woord van lof over haren zang, maar zeide iets over een van de portretten welke zij bekeek. Josephine antwoordde een weinig verstrooid, zij was niet in staat hare teleurstelling te verbergen, sloeg vleiend haren arm om den hals harer vriendin en vroeg:

„Valeska, zegt gij geen woord over mijn zingen. Gij weet toch wel, dat ik om u alleen gezongen heb."

„Gij hebt prachtig gezongen, lieve Josephine!" zeide Valeska vriendelijk. „Als mijnheer Benom u gehoord had, zou hij zich zeker in den triomf van zijn leerling verheugd hebben."

Er kwam eene uitdrukking als van een bedorven kind op het gelaat van Josephine. Zij schudde haar hoofd, zeggende:

„Nee, dat niet, Valeska; dat zeggen de anderen ook. Gij moet anders met mij spreken; want nu weet ik al zeer goed dat er een „maar” achter uw lof steekt.”

Valeska lachte, doch werd in hetzelfde oogenblik ernstig en zeide, terwijl zij hare hand op Josephine's hart legde:

„Hoe bedaard klopt dat hartje! Eerst moet het hier kloppen en beven eer ik u zeggen kan: gij hebt niet slechts mijn oor gestreeld, gij hebt mijne ziel getroffen door uw zang. Begrijpt ge mij, Josephine?”

„Ik geloof het wel,” antwoordde het jonge meisje zacht, terwijl zij een oogenblik hare hand aan haar voorhoofd bracht. „Dikwijls voel ik zelve, dat ik eigenlijk nog tot het ware leven ontwaken moet; maar dan heb ik daar te gelijk een zeker angstig voorgevoel bij.”

„Ik hoop, lieve, dat gij een heldere toekomst te gemoet gaat, en uw lief karakter zich volkomen ontwikkelen zal.”

In dat oogenblik werd het gesprek gestoord door een knecht, die mevrouw Halden een briefje bracht, dat haar den blijden uitroep ontlokte: „Van mijn man! Hij is thuis gekomen en heeft onmiddellijk de koets gezonden om mij te halen. Hij is zoo goed.”

Josephine keek onvergenoegd over dat bewijs van goedheid van den ouden heer; zij durfde hare vriendin nogtans niet terughouden. Mevrouw Halden nam afscheid en maande Woudenburg, die haar nog een groet kwam brengen, aan morgen bij tijds bij hen te komen. De jonge man deelde reeds eenigszins in het gevoel van Josephine, dat met het vertrek harer vriendin licht en warmte uit de salons verdwenen waren.

Den volgenden dag zaten oom en neef gezellig met elkander te praten bij den generaal aan huis. Het was een zachte lentedag en Valeska had de deur van het terras opengezet om de lauwe lucht binnen te laten; zij zelve had zich door het heerlijke weer in den tuin laten lokken. De heeren waren haar niet gevolgd; de generaal had lachende gezegd, dat hij in de kamer de lente te prettig genoot, dan dat hij haar buiten wilde najagen en Woudenburg was bij zijn oom gebleven.

De oude man keek zijn vrouw liefderijk na, zoo ver hij haar zien kon en vroeg eindelijk:

„Nu, mijn jongen, biecht eens op, wat zegt gij van mijne vrouw?”

„Om u de waarheid te zeggen, oom, heb ik mij altijd eenigszins over uw huwelijk verwonderd; maar nu ik uwe vrouw gezien heb, houdt die verwondering op.”

„Mijne vrouw is een engel!” zei de generaal, met onmiskenbare aandoening. „Maar al is zij mij het liefste wat ik op de wereld bezit, dan zult gij toch wel gelooven, dat ik niet als een oude verliefde gek om haar gevrijd heb? Ik heb altijd veel van u gehouden, jongen, daarom kan ik u wel vertellen hoe Valeska, die mijne dochter kon zijn, mijne vrouw geworden is. Ik heb haar altijd als mijn kind beschouwd en heb haar op mijne armen gedragen; zij was de dochter van kapitein Steenis, die mij in den slag bij Belle-Alliance het leven had gered. Toen Valeska een paar jaren oud was, werd hij invalide en twee jaren later hebben wij hem begraven. Gij begrijpt, dat ik van dien tijd af voor zijn vrouw en zijn kind zorgde, voorzoover zij het mij toelieten; want Valeska's moeder was trotsch. Toen het meisje twee en twintig jaren oud was, verloor zij hare moeder; zij kon, zeide zij, mijne weldaden, zooals zij het noemde, toen niet meer aannemen en wilde gouvernante worden. Ik deed wat ik kon om haar die gedachte uit het hoofd te praten, maar alles te vergeefs; Valeska bleef zoo zacht als eene duif, maar toonde niettemin dat zij een vasten wil had. Toen schoot mij, ik weet zelf niet hoe, eensklaps de gedachte in: „Maak haar tot uwe vrouw, dan behoeft zij zich niet te schamen alles van u aan te nemen. Hoe ik haar gevraagd heb, weet ik niet meer, maar ik kreeg een bedankje; ik merkte het wel, zij

wilde niet uit medelijden tot vrouw genomen worden, ook kon ik haar niet kwalijk nemen, dat zij haar leven niet altijd bij een ouden paai wilde slijten. Maar ik had mij nu eenmaal voorgenomen haar gelukkig te maken; ik praatte haar allerlei moois voor, het hielp mij niets; maar eindelijk zei ik iets, dat haar geheel veranderde, ik sprak namelijk van mijnen ziekelijken toestand; hoe zij nog maar een jaar of wat met mij opgescheept zou zijn, waarna zij als mijn erfgenaam nog eene geheele toekomst voor zich had. Valeska nam dat alles anders op dan ik het bedoelde; zoodra zij van mijn ziekelijken toestand hoorde spreken, werd zij eensklaps week, zeide dat zij mij wilde oppassen, en mijne trouwe, goede vrouw worden; ik had immers alles voor hare ouders gedaan! Zoo kwam de zaak in orde. Ik liet haar in hare dwaling; liet haar uit medelijden trouwen, maar besloot wel degelijk haar gelukkig te maken. Ik zelf ben nu weer jong geworden door hare liefdevolle zorg, en dat hindert mij dikwijls genoeg; ik had alles heel anders berekend...'

Daarop kwam Valeska weer binnen, en de generaal kon zijne zelfbeschuldiging niet voortzetten. Zij liet de heeren de voorjaarsbloemen bewonderen, welke zij had medegebracht. Toen Woudenburg haar in den loop van het gesprek deftig „mevrouw” bleef noemen, kwam de generaal daar tegen op:

„Tante en neef kan het ook niet zijn,” zeide hij; „noem elkander maar bij den naam.”

Valeska deed aanstonds ongedwongen wat haar echtgeaoot verlangde; zij gaf Woudenburg de hand en zei vriendelijk: „Ik denk wel dat wij goede vrienden zullen worden; ik doe afstand van mijn recht als tante.”

„Wel zeker, gij zijt even oud, zou ik denken,” zei de generaal.

„En nu, Erik,” hernam de oude man, toen Valeska met een handwerkje bij hen was komen zitten, „vertel mij nu eens wat gij in de laatste jaren al zoo uitgevoerd hebt.”

Woudenburg, of Erik, zooals zijn oom hem noemde, vertelde daarop dat hij na den dood zijns vaders diens goederen had bestuurd; en voegde er bij dat hij niets boven het landleven zou verkiezen. „Men heeft dan zoo eene wereld in het klein, waarin alles geregeld zijn gang gaat; en het is een genot voor den geest dagelijks te zien, hoe alles in de natuur naar vaste wetten gebeurt.”

„Maar ligt daar ook niet eenig gevaar in?” vroeg Valeska. „Mij dunkt de wereld moet u hoe langer zoo vreemder worden op die manier.”

„Ik beken dat men gevaar loopt van eenzijdigheid en eenzelvigheid,” antwoordde Erik; „daarom zorg ik, dat ik daarin te gemoet kom, doornu en dan op reis te gaan. Verleden zomer heb ik nog eene prachtige reis door Zwitserland en Italië gemaakt.”

„Hebt gij daar den heer Koopmans ontmoet?” vroeg Valeska, „dat meen ik van hem gehoord te hebben.”

„In Tyrol,” antwoordde Erik, en voegde er bij dat de heer Koopmans hem toen door zijne onverstoorbare vroolijkheid zeer goed bevallen was.

„En beviel hij u gisteravond in zijn eigen huis nog even goed?” vroeg de generaal.

„Oprecht gesproken, neen,” antwoordde Erik. „Die luchtige toon was toen heel aardig; maar in zijne huiselijke omgeving wilde die mij niet best bevallen.”

„Nu, mij ook niet,” hernam de generaal. „De man wil niet oud worden; maar ik mag hem toch liever lijden dan zijne vrouw, die heeft geen hart.”

„En de dochter?” vroeg Erik; „naar wie aardt die het meest? Naar haar vader of naar hare moeder?”

„Josephine is een wonderlijk kind; maar naar haar moet gij mijne vrouw vragen, die nu eenmaal zwak voor haar heeft.”

„Ja, ik houd veel van haar,” zei Valeska, „te meer wijl ik zie dat haar heerlijke aanleg in hare omgeving bedorven wordt; ik beschouw haar als een zieke kind en ik weet niet hoe ik den rechten dokter voor haar vinden zal.”

„En ligt dat enkel aan hare omgeving?” vroeg Erik.

„Neen, gedeeltelijk ook in Josephine's eigen karakter,” antwoordde mevrouw Halden. „Het eene oogenblik is zij uitgelaten vroolijk, en het volgende zit zij

droomerig te peinzen, en dat is dan niet een voorbijgaande luim, maar een gevolg van gebrek aan eenheid in denken en gevoelen; zij heeft veel talenten, maar weet er noch zich zelve, noch anderen gelukkig door te maken."

"Maar zoo gaat het honderd andere meisjes ook," zei Erik glimlachende.

"Dat is waar, maar bij Josephine schrijf ik het toe aan de persoonlijkheid van hare ouders. Josephine is voor liefhebben geboren, en die neiging kan zij in haar ouderlijk huis niet voldoen; noch bij haar rusteloozen vader, noch bij hare oppervlakkige pronkzieke moeder; beiden hebben het kind al vroeg aan zich zelve overgelaten. Toen heeft zij zich zelve een soort van phantasielevens geschapen, dat door hare eenzame wandelingen voedsel kreeg en de werkelijkheid bleef haar vreemd. Toen zij ouder werd, moesten haar de oogen wel opengaan, maar wijl zij instinktmatig voelt hoe moeielijk het is in den strijd tusschen hare ouders telkens partij te kiezen, heeft zij het ergste gekozen en zich geheel aan den nadeeligen invloed van hare moeder overgegeven."

"Hoe komt het, dat gij zoo veel genegenheid voor haar hebt opgevat?" vroeg Erik.

"Och, een half jaar geleden bracht het toeval mij met haar in kennis; ik had veel over haar hooren spreken; sommigen noemden haar coquet, anderen vonden haar natuurlijk; hier heette zij oppervlakkig en daar weer geniaal. Eindelijk heb ik zelve de oplossing van al die tegenstrijdigheid gevonden en ondanks ons verschil in jaren hebben wij veel vriendschap voor elkander."

In dat oogenblik bracht de knecht een prachtigen bouquet binnen van de uitgezochtste kasbloemen, met een briefje van Josephine er bij.

"*Lupus in fabula*," zei de generaal lachende, „maar in de gedaante van een mooi jong meisje is hij altijd welkom, niet waar, Erik?"

Valeska had inmiddels het briefje gelezen en las nu glimlachende voor:

"Gij hebt het toch mis, Valeska, als gij denkt dat mijn hart ongevoelig is. Vraag het maar aan mijne bloemen, die kunnen u vertellen van de liefde

Uwer Josephine."

Mevrouw Halden vertelde nu de aanleiding tot dat briefje.

"Dat is toch lief," zei Woudenburg.

"Ja," antwoordde mevrouw Halden, „dat ligt nu juist in haar karakter."

Woudenburg bleef eenige dagen bij zijne bloedverwanten en ontmoette de familie Koopmans nog een paar keeren, zonder dat de geest in dat gezin hem sterker aantrok dan den eersten avond. Zijne vroegere ingenomenheid met Koopmans wilde niet terugkomen. Eens of tweemaal had hij Josephine aangesproken, wijl mevrouw Halden eene zekere belangstelling voor haar in hem had opgewekt; doch hij merkte spoedig, dat zij hem liever ontweek en eenigszins verlegen werd als hij haar toesprak, hoewel zij anders met geestige en aardige repartien niet karig was.

Bij zijn oom voelde Woudenburg zich weldra geheel te huis, en eer hij vertrok, moest hij beloven spoedig weder te komen.

"Maar niet hier; liever op *Dennewoud*," zei de generaal. „Gij weet, dat ik dat goed een jaar of wat geleden gekocht heb, en ik heb er veel verbeteringen aan gebracht. Ik denk er van den zomer eenige maanden met Valeska heen te gaan, als het er haar niet te eenzaam is namelijk."

Dat had geen nood, meende mevrouw Halden, „maar toch," voegde zij er vriendelijk bij, „zullen wij u dankbaar zijn, als gij door uwe komst wat levendigheid aan ons stilleven daar komt brengen."

De lente had zich nu in al hare heerlijkheid ontwikkeld en alles wat naar buiten kon gaan, ontvluchtte de stad. Ook de generaal en zijne vrouw maakten aanstalten tot hun vertrek; over een paar dagen zouden zij de reis naar *Dennewoud* aannemen. Valeska was druk aan het pakken, toen Josephine afscheid van hare vriendin kwam nemen. De gedachte dat zij haar zoo lang zou moeten missen, deed de tranen in hare oogen springen en zij zeide:

„Ik weet niet wat ik beginnen zal, als gij weg zijt, Valeska.”

De generaal, die daar bij was en hare droefheid zag, zeide eensklaps:

„Weet gij wat, jufvrouw Josephine? Ga meê naar *Dennewoud*.”

De oogen van het jonge meisje zochten levendig die harer vriendin, en toen deze met de uitnoodiging van den generaal instemden, riep zij juichende:

„Ja, ja, naar buiten, dan ben ik van alles af! O, wat ben ik gelukkig, dat gij mij vraagt!” En zij omhelsde Valeska met al de opgewondenheid van een kind.

Het kostte Josephine niet veel moeite de toestemming harer ouders te krijgen; haar vader dacht zelf op reis te gaan en hare moeder kon zeer goed eenige weken zonder hare dochter leven.

Zorgeloos en vroolijk als een kind verheugde Josephine zich buiten in alles wat zij zag; in de zon, de blauwe lucht, de bloemen in den tuin, de boomen in het bosch; doch bovenal in het bijzijn van Valeska, voor wie zij eene hartstochtelijke liefde had opgevat; terwijl zij zelve de genegenheid won van den generaal, om hare liefde tot zijne vrouw en hare kinderlijke vroolijkheid.

„Er zit meer in het meisje dan ik gedacht had,” zeide hij, „of liever, zij is veranderd; ik merk nu niets van haar ongelijkheid van humeur.”

Mevrouw Halden verheugde zich over dat gunstige oordeel, doch zij vreesde eenigszins, dat die verandering van Josephine slechts een gevolg was van hare andere omgeving. „Zal zij stand houden na hare tehuiskomst?” vroeg zij zich af.

Zij waren nu reeds vier weken buiten geweest en brachten, wijl het weder bijzonder zacht was, hun meesten tijd in de open lucht door. Josephine was enkel leven en vroolijkheid; nu eens lokte zij den grooten hond door een of andere lekkernij en plaagde hem dan als een overmoedig kind; dan strooide zij kruimels en gerst voor de duiven, die bij geheele troepen om haar heen en op haar hoofd vlogen, en de generaal en mevrouw Halden hadden schik in het lieve tooneel.

Op zekeren namiddag van een warmen dag borst er een hevige onweersbui boven *Dennewoud* los, en Josephine verborg angstig haar hoofd in den schoot harer vriendin, bij de felle bliksemschichten; bij iederen donderslag rilde zij van angst.

„Hoe is het mogelijk,” knorde mevrouw Halden half lachende; „denkt gij dan, dat onder honderdduizend menschen juist mijn Josephientje door den bliksem getroffen zal worden?”

„Neen, ik heb er geen bepaalde voorstelling bij,” antwoordde Josephine; „het is alleen angst voor een onbekend gevaar. Ik weet niet eens wat mij grooter angst aanjaagt, dat felle licht, of de donkerheid, die er op volgt.”

Mevrouw Halden wilde voortgaan met haar gerust te stellen, doch zweeg eensklaps stil, toen zij door het kletteren van den stortregen heen den hoefslag van een paard meende te hooren. De anderen luisterden ook en weldra hoorden zij voetstappen in den gang en de deur ging open.

„Erik!” riepen de generaal en mevrouw Halden te gelijk.

„Krijg ik absolutie, dat ik onverwacht kom als een dief in den nacht?” vroeg hij opgeruimd.

„Ja, maar het is onvergefelijk, dat gij in zulk een weer komt!” antwoordde Valeska vriendelijk.

„Ik zou bijna in het bosch verdwaald zijn,” antwoordde hij; „gelukkig bracht het weerlicht mij telkens weer op den goeden weg.”

„Ziet gij nu wel, dat het felle licht ergens goed voor was?” vroeg Valeska aan Josephine, die zich beschroomd op den achtergrond hield. Zij kwam Erik, die eerst door dat gezegde van mevrouw Halden opmerkzaam op haar werd, met neergeslagen oogen te gemoet en zag niet hoe er eene uitdrukking van blijde verrassing op zijn gelaat kwam, toen hij haar in het oog kreeg. Het scheen dat de angst voor het onweer haar nog bij bleef, want zij was, tegen hare gewoonte, stil en afgetrokken. Zij vond het blijkbaar aangenamer te mogen hooren spreken dan

zelve te praten en hing aan de lippen van den jongen man, als hij met mevrouw Halden over kunst en literatuur sprak, of met zijn oom over den toestand zijner goederen. Zij vond het aangenaam, dat hij maar zelden het woord tot haar richtte hoewel zij het anders hoogst natuurlijk vond, en het als een haar toekomend recht beschouwde, het middelpunt van een gesprek te zijn.

Van dien dag af veranderde Josephine; hare vroolijkheid was op eens gedempt, zij werd weer mijmerziek, zooals zij meermalen placht te zijn, doch onvriendelijk was zij niet meer. Het was alsof zij geen groter genot kende dan ieder welgevallig te zijn. Stelde mevrouw Halden eene wandeling voor, zij was altijd bereid; zij offerde gaarne ieder genoeg op, om den generaal van dienst te zijn en kon uren lang met hem aan het schaakbord zitten, of hem voorlezen. Voor Valeska bleef zij enkel liefde, en als zij met Erik sprak, behield zij altijd een toon van beschroomde hoogachting. De lust tot eenzame wandelingen, waarvan zij als kind zoo veel gehouden had, kwam weder boven, en dan kwam zij vroolijk en opgewekt thuis of ging stil naar hare kamer.

Erik sloeg haar dikwijls gade; hij bemoeide zich niet in het oog loopend veel met haar, doch een goed opmerker kon het niet ontgaan, dat hij veel belang stelde in haar doen en laten.

„Waar is Josephine?” vroeg hij eens, nadat hij eenige uren in zijne kamer had zitten schrijven, en beneden komende, mevrouw Halden alleen aantrof.

„Die is weer weggeslopen en al uren lang weg, ik vrees dat het veel te warm voor haar is.”

„Herinnert gij u nog, dat gij eens gezegd hebt, dat gij vreesdet den dokter niet te zullen vinden, die de tegenstrijdigheid van haar karakter genezen kon?” vroeg Erik.

„Jawel, hoe zoo?”

„Gij hebt toen voor het eerst belangstelling in haar bij mij opgewekt, en nu, nu zou ik die dokter willen zijn. Zoudt gij haar geluk aan mij willen toevertrouwen?”

Valeska had een oogenblik een gevoel, alsof al haar bloed haar naar het hart drong en zij voelde dat hare wangen verbleekten; doch bijna in hetzelfde oogenblik had zij zich hersteld en zij antwoordde vriendelijk: „Ja, Erik, ik geloof dat gij in staat zijt om dat hart te beschermen; door u geleid, zal Josephine sterk worden.”

„Ik dank u, Valeska!” zei Erik hartelijk.

Beiden zwegen: Valeska leunde met haar hoofd op haar hand en keek peinzend voor zich. Na verloop van een oogenblik zeide zij met eene stem, die niet vrij was van aandoening:

„Daar komt Josephine.”

Nauwelijks was het jonge meisje binnen getreden, of mevrouw Halden riep verschrikt uit: „Kind, wat ziet gij er uit! Dat zijden japonnetje geheel vernield! uw haar los, uw handen vol modder, wat is er toch gebeurd?”

„Niets,” antwoordde Josephine lachende, doch een donkere blos bedekte hare wangen toen zij Erik zag; „ik heb een paar uren op het land gewerkt.”

Toen Valeska en Erik haar verbaasd aankeken, vertelde zij: „Toen ik van morgen het aardappelveld voorbij ging, zag ik eene arme vrouw, die er zoo treurig uitzag, dat ik haar wel vragen moest wat haar scheelde. Zij had een ziek kind thuis, zeide zij, en durfde toch haar dagloon niet in den steek laten, dat zij met aardappelen rooien verdiende. Toen kon ik het arme mensch niet alleen laten sjouwen, en ik heb haar geholpen.”

„En dat moet uw mooi japonnetje nu ontgelden,” zei Valeska.

„Ja, dat is bedorven,” antwoordde Josephine lachende, „daar is niets aan te doen.”

„En kwaamt gij niet op de gedachte, onbezonnen kind, dat het u maar een woord aan ons behoefde te kosten om de vrouw zoo veel te geven als zij met werken had kunnen verdienen?”

„Nee, daar heb ik niet aan gedacht,” antwoordde Josephine, door die een-

voudige vraag getroffen. — „Maar, in alle geval,” voegde zij er, zich troostende, bij „heeft zij nu veel meer plezier van haar geld, nu zij het zelf verdiend heeft; en ik heb ook plezier en honger ook, dat zult gij eens zien!”

Misschien sliep Valeska dien nacht iets onrustiger dan gewoonlijk, doch toen zij den volgenden morgen binnen kwam, was haar oog weer even helder als altijd en zelfs de scherpste blik zou geen verandering in haar opgemerkt hebben. Slechts was zij nog zorgelijker en liefdevoller voor Josephine en wyl zij overtuigd was, dat Erik hare vriendin niet onverschillig was, deed zij alles wat zij kon om hem gelegenheid te geven met Josephine alleen te zijn, en de jongelieden gingen samen wandelen, wyl Valeska zeide bezigheden te huis te hebben.

Hoe lang viel haar dat uur! En toen zij hen eindelijk zag terugkomen, zag zij terstond aan het gelukkige gelaat van Erik, dat hij in zijn wensch was geslaagd.

Josephine liep hem vooruit, viel hare vriendin om den hals en zeï diep ontroerd. „O, Valeska, gij weet niet hoe gelukkig ik geworden ben.”

Valeska drukte haar aan haar hart en zeide met hare liefderijke, welluidende stem:

„Ik weet alles, mijn lieveling, en dank God dat het zoo gekomen is.”

„Valeska,” zeï Erik, toen zij binnen trad en haar de hand toestak, „dat geluk heb ik aan u te danken!”

Zij antwoordde met een vriendelijken glimlach.

De generaal scheen minder met dat engagement ingenomen te zijn, en mompelde iets van „teleurstelling,” en „overhaasting;” doch toen Valeska met het blozende meisje bij hem kwam, zeide hij vriendelijk:

„Ja, de kleine heks heeft ons allen ingepakt en mij ouden grijskop niet het minst. Het zij zoo! Zooals God wil.”

Valeska drong er op aan, dat Josephine's ouders onmiddellijk het gebeurde moesten weten; doch Erik en Josephine smeekten zoo dringend nog een kleinen tijd hun geluk te mogen genieten, zonder de bemoeiingen van de buitenwereld, dat Valeska eindelijk toegaf.

Die dagen van geluk door Valeska toegestaan, vlogen voorbij en Erik vroeg in den behoorlijken vorm aan den heer Koopmans om de hand zijner dochter. Het antwoord liet zich niet lang wachten. Koopmans schreef op zijn gewone luchtige manier, feliciteerde de jongelui en hoopte, dat Josephine Erik een even aangenaam reisgenoot in het leven zou vinden, als haar vader hem op zijne reis door Tyrol gevonden had.

Alles was scherts; er was geen spoor van echt vaderlijk gevoel in den brief te vinden.

Mevrouw Koopmans schreef, dat zij ten spoedigste hunne dochter zouden komen afhalen, wyl het in de gegeven omstandigheden niet welvoegelijk was, haar langer buiten het moederlijk oog te laten.

„Ik heb een voorgevoel, dat mijn grootste geluk nu uit is!” klaagde Josephine, toen het oogenblik naderde waarop zij met hare ouders *Dennewoud* verlaten zou. „Ik ben angstig alleen, zonder u.”

„Zijt gij dan alleen, Josephine?” vroeg Valeska, zacht verwijtend, en met een blik op Erik, die op eenigen afstand van haar stond.

„Ach, neen; Valeska, gij hebt gelijk!” riep Josephine, met terugkeerende opgeruimdheid. „Ik was dwaas en ondankbaar, dat ik dat één oogenblik vergeten kon.”

(Slot volgt.)

STAATKUNDE EN GESCHIEDENIS.

THORBECKE.

Sedert Johan de Witt is er geen burger geweest, die zulk eenen invloed op land en volk heeft uitgeoefend als Thorbecke.

Die woorden door mij kort na zijn overlijden uitgesproken, zij zijn mij van zekere zijde zeer ten kwade geduid.

Waarom? Ook door 's mans tegenstanders valt immers het feit niet te loochenen. Wie de geschiedenis der laatste 25 of 30 jaren schrijven wil, zal die niet Thorbecke tot middelpunt zijner beschouwingen moeten nemen? Ik zou niet alleen willen wijzen op de aantrekkingskracht door hem uitgeoefend, maar bovendien op de afstootende kracht van hem uitgegaan. Zonder den invloed dier kracht is veler leven onverklaarbaar. Vele dienaren van het liberalisme zijn ten slotte in een tegenovergestelde rigting terecht gekomen. Wie verklaart het deerniswaardig uiteinde van de Kempnaer, Heemstra, Donker Curtius, zonder Thorbecke? Zoude zelfs de heer Heemskerk Az. het spoor bijster zijn geraakt zonder de afstootende kracht, waarop ik wees?

En dit alles ging gepaard met eene steeds toenemende genegenheid van het volk, dat zich niet bekommerde om de ontevredenheid der politici van beroep; tot in het laatste bleef bij de natie de overtuiging levendig, dat bij Thorbecke hare regten en vrijheden veilig waren; in tijden van gevaar — nog in 1870 — waren aller blikken op hem gericht, als het reddingsanker van Nederland.

Ik houd hier geene lofrede; ik constateer alleen, hoe het mogelijk is, dat het bij Thorbecke's dood ons allen gaat, even alsof wij een deel van ons zelve verloren hebben. Wij missen iets en welligt zijne tegenstanders niet het minst.

Wie geeft ons een leven van dien man?

Wie geeft ons iets wat op dien naam aanspraak kan maken? De tijd, zegt men, is daarvoor nog niet gekomen. En moet men daarvoor niet even hoog staan als Thorbecke zelf? Gewis. Doch zal die Thorbecke der toekomst niet iets beters te doen hebben dan het leven

van een ander te beschrijven? Voorzeker, ja. Tenzij men meent, dat hij, die de historie schrijft, hooger staat dan hij die de stof daarvoor levert.

Intusschen is dat verwijzen naar den ideaalbiograaf der toekomst voor ons een magere troost. Of ligt niet op den drempel van onzen geest voortdurend deze vraag: *Wat verklaart ons Thorbecke?*

Men moet om tot rust te komen zich een antwoord — hoe gebrek- kig dan ook — op die vraag trachten te geven. Daarna kan men weder aan zijn werk gaan.

Thorbecke zoude eene studie over Hogendorp geven; er is niets van gekomen. Toch denkt men, over Thorbecke sprekende, onwillekeurig ook aan Hogendorp. Wat zoude er van Thorbecke geworden zijn, wanneer hij niet in 1796 maar in 1762 geboren, ware? Wanneer de levensomstandigheden van Hogendorp de zijne waren geweest? Uit patricische ouders, in fortuin achteruitgegaan, geboren; beschermeling van prinses Wilhelmina; uit eerezucht en dankbaarheid beide, medepligtig aan den inval der Pruisen in 1787; en eindelijk in zijn eigen oogen de man aan wien Willem I de kroon te danken had. En dat alles zonder monarchaal bijgeloof, zonder eerbied voor de personen (*). Een republikeinsch karakter in eene monarchie verdwaald! Wat moest er van Hogendorp worden onder eene staatsinrigting als die der restauratie, waarin allen alles wachtten van den persoon van den vorst, waarin voor dienaren wel, voor een staatsman geene plaats was? Wat er van geworden is? De man, die eenzaam en verlaten stierf, om als mythe weder te herrijzen. En juist datgene waardoor het leven van Hogendorp dat tragisch karakter heeft gekregen, was de oorzaak, die Thorbecke mogelijk maakte. Thorbecke is niet te verklaren zonder den restauratietijd als achtergrond. Zonder het wanbestuur dier dagen, zonder de wrange vruchten van het persoonlijk gouvernement, ware niet de behoefte gevoeld aan een nieuw staatsgebouw; was er geen plaats geweest voor een hervormer, die de min of meer onbepaalde wenschen van het Nederlandsche volk zoude vervullen door een stelsel van zelfregering onder het licht der openbaarheid. En zelfs is het de vraag, of zonder den schok van 1848 de nieuwe beginselen zouden hebben kunnen triumferen, althans, of een man, gehaat en gevreesd als Thorbecke, geroepen zoude zijn geworden de plaats in te nemen, de plaats die hem boven allen toekwam. Wordt men niet zeeziek, wanneer men De Bosch Kemper in zijn leven van A. G. A. Ridder van Rappard (†) de formatie van het eerste ministerie Thorbecke ziet schetsen? »De heer Thorbecke was aan den Koning afgeschilderd als een republikein — als een vijand van de constitutioneele Regering, terwijl velen aan hem toeschreven eenige zeer haterlijke dagbladartikelen tegen de ministers in Maart 1848 benoemd.»

(*) Hogendorp, Brieven en gedenkschriften, I bl. 421 en vlg., II bl. 147.

(†) 1870 bl. 63 en vlg.

Toch raadde v. Rappard, toen Directeur van het Kabinet, den Koning, de door Thorbecke en Nedermeijer van Rosenthal aangeboden ministeriële lijst goed te keuren. Waarom? Niet omdat v. Rappard Thorbecke beschouwde als den regten man op de regte plaats. Geenszins. Maar er moest een einde komen aan de crisis, het was noodig Thorbecke in een ministerie te hebben; anderen zooals Bruce en v. Goltstein konden Zijne Majesteit thans niet helpen. En eindelijk omdat er geen indissolubel huwelijk met die heeren gesloten werd. Dat is: men kon de Ministers ook weer desverkiezende terzijde zetten. Dat staat te lezen op den datum van 29 October 1849 in het dagboek van den man, die als een der beste vertegenwoordigers van het oude regime afgeschilderd wordt. En den volgenden dag moest Rosenthal nog weder goede recommandatiën over Thorbecke geven, en eindelijk wordt Thorbecke zelf ten overvloede nog gecatechiseerd. Zoo werd volgens v. Rappard het eerste Ministerie Thorbecke benoemd.

Niet dan door den nood gedrongen. Wanneer men alzoo het leven van Thorbecke legt naast dat van Hogendorp, komt dan niet het denkbeeld op: de mensch is een kind der omstandigheden? Laat beiden van tijd en van plaats veranderen, wat wordt er van den een, wat van den ander? Thorbecke hield den 4 October 1825 te Gent eene inwijdingsrede over de historisch-politische wetenschap. Wij vinden daarin het thema ontwikkeld: Het individu is het deel van een geheel. De individuen zijn als zoovele deeltjes, als zoovele *particulae* gevlochten in- en gebonden aan dat groote geheel. In wat de mensch denkt, wenscht, handelt, is hij het kind van zijn tijd.

Hoewel dus de ongunst der tijden een groot man kan verstikken, zoo wordt echter in het omgekeerde geval niet ieder een groot man. En dus in zoover is de spreuk: de mensch is een kind der omstandigheden, slechts eene halve waarheid. Waarom moet juist deze man onder deze gunstige omstandigheden de hervormer worden? Aangenomen zelfs, dat, wanneer de tijd daarvoor rijp is, de redder niet uitblijft: waarom moet juist hij die redder zijn?

Wat was Thorbecke? »De zoon van ouders uit den fatsoenlijken burgerstand.» Dit is immers de nu eens aangenomen term. Even alsof er ook een onfatsoenlijke burgerstand ware. Even alsof men Thorbecke's nagedachtenis vereert, wanneer men het *fatsoenlijke* bij zijne geboorte op den voorgrond stelt. Wanneer wij den grooten burger bespreken, is het dan niet beter eenvoudig te zeggen: zijn vader Frederik Willem Thorbecke, was — ja wat was hij? winkelier? expediteur? Waarom moest juist de zoon van dien vader de vruchten plukken, waarvoor de tijd rijp was. Wie geeft op die vraag het antwoord?

Welk een genot zoude het zijn den ontwikkelingsgang van Thorbecke te kunnen nagaan, te kunnen uitmaken, wat hier aan den aanleg, wat hier aan de opvoeding, wat hier aan den invloed der Maat-

schappij te danken is! Hoe alles heeft zamengewerkt dezen mensch te doen worden, wat hij geweest is! Van Hogendorp weten wij, hoe hij, pas de kinderschoenen ontwassen, zich reeds ten doel stelde een groot man te worden, een groot man niet op het gebied der wetenschap, maar op politiek terrein. Hoe wij bij hem niets vinden van hetgeen de jonkheid lief en aantrekkelijk maakt, hoe alles beheerscht wordt door dit ééne doel: eene rol te spelen op het staatstoooneel. Heeft er ooit zoo iets in Thorbeckes hoofd omgegaan toen hij zat op de schoolbanken te Zwolle, of in de gehoorzalen te Amsterdam en te Leiden? Of is het niet waarschijnlijker dat zijn eerzucht heeft bestaan in het streven naar een professoraat? In de oude letteren? In de wijsbegeerte? In de historie? Het is vreemd, hoe weinig men van het leven van Thorbecke weet. Is het waar, dat hij bestemd was voor een leerstoel in de filosofie, doch dat hem die is ontgaan, omdat men — na zijn terugkeer uit Duitschland bevreesd was, dat hij de Nederlandsche jeugd zoudé bederven? Hij gaat naar Duitschland terug en zwerft daar rond, legt zich toe op de wijsbegeerte der geschiedenis (*) en wordt eindelijk door Falcks invloed geplaatst te Gent. Daar is een buitengewoon professoraat bij de letterkundige faculteit voor hem gecreëerd, hij zal politieke historie en statistiek doceren. Zal hij daarmee minder kwaad stichten? Of wat was de bedoeling? Voorzeker niet om hem door de studie van staat en maatschappij op te leiden tot staatsman. Toch was nu aan den jeugdigen man door den loop der omstandigheden eene bijzondere rigting aangewezen. Komen hier toeval en aanleg te zamen? Werd zijn geest reeds tot het staatsleven getrokken, toen hij als student de prijsvraag beantwoordde uitgeschreven te Leiden over *den redenaar volgens Cicero*; of in 1820 zijne dissertatie verdedigde over Asinius Pollio? Dit is zeker, dat toen hij in 1825 eindelijk hier te lande als docent optrad, hij veel had nagedacht over den invloed dien groote mannen, *altae erectaeque indolis viri*, uitoefenen op hun volk, op hunnen tijd. »Het onderwerp trekt mij», hoort men hem zeggen.

Welk een verschil tusschen dezen ontwikkelingsgang en dien van Hogendorp! De patricier bragt van huis mede de zucht, om den naam zijner familie op te houden, de zucht om op het Staatstoooneel te schitteren; bij Thorbecke's wieg zal niemand gedacht hebben, dat hij uitverkoren was Nederlands grootste burger te zijn. Bij zoo groot een verschil toch eenige overeenkomst. Bij beiden, Thorbecke zoowel als Hogendorp, waren de oude letteren het voornaamste voedsel voor hunnen geest; bij beiden vindt men het verschijnsel, dat zij niet zijn voortgekomen uit de scholen der regtsgeleerden. Al is van Hogendorp in officiersuniform te Leiden in de regten gepromoveerd; en al heeft ook Thorbecke later te Leiden het regt gedoceerd; de juristerij was niet hunne voedster. Zijn zij daardoor ook bevrijd gebleven van de

(*) Ueber das Wesen und den organischen Character der Geschichte. Göttingen, 1824.

heerschappij der autoriteit en der routine? (*) Maar heeft dan de studie der oude letteren, gevoegd bij den invloed der omstandigheden Thorbecke tot staatsman gemaakt? »Kennis is magt» zoo zegt men. »Ik zoude,» zeide Thorbecke den 30 November 1871, »ik zoude dit niet zoo onbepaald durven nazeggen. Ingeprente kennis is geene magt. Alleen die kennis is magt, die men door denken, door eigen inspanning van den geest verkregen heeft.» Voorzeker, het was deze kennis, waarop hij bogen kon.

Doch verklaart dat ook den staatsman? Ik begrijp dat grondige en zelfstandige studie der oude letteren een uitstekend middel is om den menschelijken geest te scherpen, dat het een uitstekende propaedeusis is, om als man der wetenschap te schitteren op sociaal en politiek gebied; maar de wetenschap maakt nog den staatsman niet. Daarvoor is nog iets anders noodig. Iets wat noch verstand, noch studie u geven kunnen, iets wat Thorbecke evenzoo goed als Hogendorp in kiem van huis moest medebrengen, en wat onder den invloed der omstandigheden tot wasdom moest komen. Iets wat voortvloeit uit het karakter. Een woord! eene phrase! zal men zeggen. Welnu, laat ons dan het noemen: vastheid van wil, of: lust om te handelen, gepaard met de kracht om een besluit te nemen en daarbij te volharden. In onze dagen zijn wij allen min of meer politici van beroep, zool niet in den Staat, dan in de Kerk. Wie merkt niet op, dat velen juist omdat zij meer ontwikkeld zijn, juist omdat zij de zaak van alle zijden trachten te overzien, het minste tot stand brengen? Waar men te kiezen heeft tusschen onderscheidene wegen, en deze weg u op die bezwaren, gene weg u op andere moeilijkheden doet stuiten, daar is het zoo verleidelijk te zeggen: *in dubio abstine*; laat ons niets doen, laat ons blijven waar wij zijn. Anderen daarentegen, die genot vinden in het handelen, in het overwinnen van moeilijkheden, zij brengen ook bij geringere geestesgaven dikwijls meer tot stand.

Zien wij daarom zeer hoog tegen de zoodanigen op? Neen, onze bewondering wordt alleen opgewekt door hem bij wien kennis en karakter beide harmonisch vereenigd zijn, bij wien een ruime, alles omvattende blik, de lust, de kracht tot handelen niet heeft uitgedoofd. Was Thorbecke niet zoodanig iemand? En spiegelde zich een en ander niet af in zijn uiterlijk, zoodat een ieder die met hem in aanraking kwam, tegenover die indrukwekkende persoonlijkheid zijne minderheid moest gevoelen, in hem den man herkende, die geroepen was om te heerschen, of althans om de eerste onder zijne medeburgers te zijn.

Als men mij nu tegenwerpt, dat ik niets verklaar, ik zal het niet tegenspreken; ik wijs veeleer op datgene, wat ik verklaard zoude willen hebben. Wanneer wij de vraag doen: hoe is Thorbecke de man geworden die hij was; dan vinden wij, wat wij ook bij Hogendorp aantreffen: ouders in moeilijke omstandigheden, ouders, die ieder op hunne

(*) Men vergelijke Hogendorp a. w. II. bl. 107—108.

wijs, moeite hadden te blijven staan op de sport in de maatschappij door hen ingenomen. Dat dit voor Hogendorp een prikkel is geweest al zijne krachten van jongs af in te spannen, het ligt voor de hand. Moet daarin echter ook ten deele de verklaring van Thorbecke's karakter gezocht worden?

Welligt staan wij op vastere bodem, wanneer wij de vraag doen: of er door Thorbecke's werkzaamheid bij al de wisselingen en variatiën van dat rijke leven ook een draad ligt, die ook het oogenschijnlijk tegenstrijdige aan elkander verbindt? Was er eenheid in dien mensch? Eenheid? Een mensch is geene logische formule, een mensch is geen syllogisme. Onder hen, die op maatschappelijk en politiek gebied eene hoofdrol hebben vervuld, is er welligt niemand of men kan hem op zulk eene wijze beschouwen, dat hij eene doorlopende contradictie wordt. Men wordt onbillijk, wanneer men niet naar den sleutel zoekt, die u het geheim der ontwikkeling moet ontsluiten, of wat nog erger is, wanneer men al het licht op de tekortkomingen, op de afwijkingen laat vallen; of wat het ergst van alles is, wanneer men ook onder de eenvoudigste handelingen eene slechte bedoeling zoekt.

Wanneer ik zoek naar de eenheid in Thorbecke's leven, dan zoek ik naar het ideaal, dat hem voor den geest stond. »Werpt men mij tegen», schreef hij in de bekende *narede* van 1869 (blz. XVII) »dat ik mij in mijne geloofsbelijdenis door een ideaal liet vervoeren, ik zal antwoorden, dat de werkelijkheid steeds zooveel mogelijk naar het ideaal moet worden gerigt. Niemand heeft het in de hand; doch waarheen stuurt hij, die het niet in het oog heeft?»

Wat was zijn ideaal? Kan men zeggen, dat Thorbecke steeds is geweest de voorstander van een vrijen regeringsvorm? Men sla zijne geschriften op uit die periode van zijn leven, welke men als de antirevolutionaire kenmerkt. Ik bedoel in 't bijzonder zijn geschrift, naamloos uitgegeven den 31 December 1830: *Over de erkenning der onafhankelijkheid van België*. Thorbecke was daartegen, hij wilde geen vrede, maar slechts een wapenstilstand sluiten en België verder aan zijn lot overlaten. En wat intusschen in het Noorden te doen?

„Wij van onze zijde» zegt hij (blz. 25 vg.) „zullen bij eenen wapenstilstand, die België van den staat van beleg ontheft, even veilig, even vrij in bedrijf en handeling wezen, als wij het door eenen vrede, thans gemaakt, zouden kunnen worden. Al hebben wij vrede met België, wij mogen ons op een tijdstip, dat geheel Europa de wapenen aangordt, toch niet ontwapenen. Handel en neering zullen na eenen overhaasten vrede niet vrijer weder ademhalen, dan na een goed geklonken bestand.

„Maar, zegt men, de Natie der getrouwe Nederlanden eischt dringend, dat de voorloopige toestand ophoude; zij verlangt eene geheelijke herziening van de Grondwet, en beslissende veranderingen in den gang van het bestuur met uitsluitende toepassing op de van ouds Vereenigde Provinciën.

„Indien het waar is, dat een Staat, door opstand en afval van een deel zijner onderdanen, deszelfs regtelijk aanzijn niet verliest, bevinden wij ons in geenen

voorloopigen toestand, maar onder de grondwettige orde van het Rijk der Nederlanden. Indien wij niet, op het voorbeeld van België, naar eene omwenteling haken, en hare grenzelooze gevolgen willen verantwoorden, bestaat er voor eene herziening der Grondwet geene reden. Ja eene verandering is in het tegenwoordig oogenblik ontijdig en ondoelmatig; en al het goede, dat men zich van eene grondwettige verandering belooft, kan langs eenen anderen weg worden verkregen.

„Het is waar, eene algemeene verslapping der verkleefdheid aan gevestigde instellingen en regten mag niet worden miskend. Het Gouvernement, zegt men, weifelt, het verklaart zich niet, het geeft geene bepaalde rigting aan het heen en weer dobberende vaarttuig, het plaatst geene personen, geene beginsels, geen stelzel voorop, daar men eenig licht uit zou kunnen scheppen in de duisternis. Het Gouvernement is op eene steile helling geplaatst, waar van alle kansen het blijven staan het gevaarlijkste is. Geprangd tusschen de oude en nieuwe orde van zaken, kan het van de oude zich niet losmaken, en de nieuwe niet intreden, tenzij men door hervorming onzer inrigtingen den weg bane. De raderen der staatsmachine dreigen binnen kort geheel stil te staan, wanneer men ze niet ten eene-male vernieuwt.

„Men geve de hooge noodzakelijkheid van eenen spoedigen beslissenden keer onzer gesteltenis toe. Men erkenne, dat Regeering en Grondwet eene crisis behoeven, om ziel en leven te hernemen. Doch, zal eene verandering van vele of van weinige artikels der Grondwet de redding aanbrengen? Of is het de geest van handhaving en uitvoering, welke eenen veegen zinkenden Staat, nog op den rand des verderfs, behoudt en behoedt? Niet een nieuw reglement beveiligd den ge-teisterden bodem in den storm, maar de bekwaamheid des stuurmans.

„Onderstel eens, de Koning oordeelt in zijne wijsheid de bezwaren en wenschen, die men met den naam van openbare meening bekleedt, gegrond. Hij keurt veranderingen, zonder omwenteling, regmatig en gepast. De Koning verandert zijn Ministerie. Een, niet in de jongste voorvallen gemoeide, vertrouwen en eerbied wekkende naam wordt formeel aan deszelfs hoofd geplaatst. Het nieuwe Ministerie verklaart van den beginne af in de Staten-Generaal de grondstellingen, op welke de raad, door hetzelfde aan den Koning in het bestel der Landszaken te geven, onveranderlijk zal gebouwd zijn. Het Ministerie verklaart, dat het regtelyk aanwezig van het Koninkrijk der Nederlanden, en het grondwettig bestaan met de uiterste naauwgezetheid in stand zullen worden gehouden: dat alléén op dezen voet met de Mogendheden zal worden gehandeld: dat de Koning alle uitheemsche tusschenkomst, hetzij met betrekking tot België, hetzij met betrekking tot Luxemburg, nadrukkelijk van de hand zal wijzen, dat de Regeering België den kring zijner omwenteling ongemoeid zal laten afloopen en er zich in geene onmiddellijke en definitive onderhandeling mede, tot vrede, scheiding, afstand of anderszins, voor als nog zal inlaten: maar dat zij, kan het wezen onder bemiddeling der Mogendheden, eenen geregelden wapenstilstand, met behoorlijke verzekering der grenzen van 1813, zal sluiten. Het Ministerie verklaart, dat de Regeering al hetgeen omtrent de ware uitlegging en toepassing der Grondwet, nu of in het vervolg, twijfelachtig mogt schijnen, door eene wet zal laten beslissen. Dat het Gouvernement voornemens is, om alle takken van het algemeen Bestuur in dadelijke aanraking te brengen met de Staten-Generaal, door deszelfs inrigting en gang op beginsels te vestigen, bij de wet te bepalen; wetten van beginsels, welke de eenheid en consequente ontwikkeling van het systeem des Bestuurs verzekeren, en de reglementaire bevoegdheid in het gepaste verband stellen zullen met wetgevend gezag, ten einde alzoo aan de administratieve huishouding al de waardigheid en vastheid eener groote publieke aangelegenheid bij te zetten. Het Ministerie verklaart eindelijk, dat het deze grondstellingen op bevel des Konings, en tevens als de eigene personeele overtuiging zijner leden voordraagt; die, zoodra

of deze grondstellingen, of hunne werkzaamheid tot derzelver verwezenlijking, geene volle ondersteuning mogten vinden bij de Staten-Generaal, achten zullen, het vertrouwen des Konings in hunne posten niet meer te kunnen verdienen.

„Dit alles kan, zoo de Koning het goedvindt, gebeuren, zonder dat eenige grondwettige of wel verkregene regten gekrenkt, en zonder dat over het algemeen in de keten eener geleidelijke volmaking van ons staatswezen een enkele schakel overgeslagen worde. Wat zal het denken en trachten der Natie krachtvoller weder aan Regering en Grondwet verbinden, deze handelwijze van hoogerhand, of wel eene bijeenroeping der stemgeregtigden en eene vermaking der Grondwet?

„Terwijl het laatste voor de revolutionaire nieuwigheidszucht de deur open zet, zal het eerste aan alle onze inrigtingen leven en klem mededeelen. Het laatste zal onze toekomst op losse schroeven stellen; terwijl het eerste, wat ook de toekomst aanbrengt, welke wenschen of welke vrees men er omtrent koestert, bij voorraad de middelen, om er in te voorzien, zal vermenigvuldigen.”

Ik schrijf die woorden over, om te doen zien, hoe bij het groote verschil tusschen deze zienswijze en die van later, toch hier twee hoofdbeginselen van de herziening van 1848 op den voorgrond treden: *de heerschappij der wet* en een *verantwoordelijk Ministerie*. Wij herkennen daarin niet alleen den man van orde, den vijand van het onbepaalde, iets wat zich openbaarde in het streven naar vaste regelen; maar tevens zijne overtuiging, dat die regelen tot stand moesten komen op den weg van gemeenschappelijk overleg. Wij zien hem voorstaan een bestuur, dat door goede redenen te geven zijne gedragslijn voor de vertegenwoordiging regtvaardigt en daarop hare instemming erlangt of in het tegenovergestelde geval aftreedt. Koning, Ministerie en Vertegenwoordiging door den band van gemeenschappelijke overtuiging aan elkander verbonden, allen eensgezind. Wat gaf Thorbecke den moed een voorstel te doen, dat voorzeker in die dagen door de magthebbenden met schouderophalen moest worden begroet, dat voorzeker op dat oogenblik zoo onpraktisch mogelijk was? Ik zoude het willen noemen: 's mans vertrouwen op de kracht der waarheid, op den onwederstaanbaren invloed van goede redenen.

En inderdaad sprak Thorbecke in dit geschrift, alsof hij door zijne redenen dacht evenveel indruk te maken op de Europesche diplomatie als op de studenten, gezeten aan zijne voeten. Waar hij nu niet zonder vrucht de les meende te kunnen lezen aan de groote mogendheden, zoude hij daar zijne denkbeelden achterhouden over het binnenlandsch bestuur? Alles, wat hij wenschte, kon geschieden »zoo de Koning het goedvond”. En waarom zoude deze het niet goedvinden, wanneer het algemeen belang dit vereischte?

Heeft nu de ondervinding toen opgedaan, hem geschokt in zijn geloof aan de kracht der waarheid? Voorzeker niet de uitslag der Belgische revolutie. Deze zal hem hebben doen inzien, dat hij den bal had misgeslagen en dat zijne redenen geene goede redenen waren geweest. En de hervorming van het binnenlandsch bestuur dan? Heeft de koppigheid van Willem I met al hare wrange vruchten hem de over-

tuiging geschonken, dat althans tegenover een vorst met goede redenen alleen de overwinning niet te behalen ware? Men moet zeggen van neen: wanneer men zich slechts zijne zienswijze over de afstemming der begrooting herinnert.

Terwijl van de conservatieve zijde evenzeer als van den kant der liberalen allen zich gerechtigd achtten, door hunne stem over de begrooting den Vorst te doen gevoelen, dat »het Ministerie zijn vertrouwen niet verdiende», is Thorbecke »dat middel van dwang tegen den Koning» (*) lang blijven afkeuren. Eerst sedert 1856 heeft hij zich bij de zienswijze nedergelegd, dat, waar goede redenen bij de kroon haren invloed misten, tot dat dwangmiddel de toevlugt mogt worden genomen. Wanneer wij hem nu hierdoor zien erkennen, dat, tegenover de door geboorte aangewezen staatsmagt, overreding niet altijd helpt, ligt daarin de erkenning eener algemeene dwaling opgesloten? Ik vermoed, dat Thorbecke dit verre van zich zoude werpen. Is er iets, wat naar oprechtheid zweemt in 's mans wezen, dan is het tot het laatst van zijn leven zijn ideaal gebleven, door overreding, door goede redenen — en niet door dwang invloed uit te oefenen. »Mijne magt» zeide hij den 13^{den} Mei 1862, »bestaat enkel in mijne overtuiging, in de redenen, die daarvoor pleiten, in den indruk, dien die redenen kunnen maken, in de volharding bij hetgeen ik voor waarheid en regt heb erkend». Van daar zijne houding tegenover de vertegenwoordiging. Hij dreigt niet, hij tracht te overreden. Wanneer zij een weg schijnt te zullen opgaan, dien hij afkeurt, dan hooren wij hem niet zeggen: »gij, Kamer, moogt dat niet doen»; maar »gij Kamer», zegt hij, »gij zult dat niet willen». Haar niet toeroepende, »gij hebt geen regt om zoo iets te doen», maar zeggende: »de uitoefening van uw regt op deze wijze zoude min graden zijn».

Men kent Thorbecke's houding tegenover het regt van ontbinding. Hoewel nog in 1842 een verklaard tegenstander van dat regt, heeft hij in 1844 voorgesteld het in de Grondwet te brengen, en is het in 1848 onder zijne medewerking daarin gekomen. »Een regt, dat gevorderd werd tot beslissing van een strijd tusschen het Gouvernement en een of beide Kamers der Staten-Generaal, een strijd van dien aard, dat of het Gouvernement of de Vertegenwoordiging behoort te wijken». (†) Toch heeft Thorbecke slechts eens gebruik gemaakt van dat regt; en dat niet om politieke redenen, niet om een strijd te doen beslissen, maar na de aanneming der kieswet in 1850, ten einde de Staten Generaal daarmede in harmonie te doen zijn. Uit alles, niet het minste uit de bekende narede van 1869, blijkt, dat het regt van ontbinding nooit zijne bijzondere sympathie heeft weggedragen en dat, waar goede redenen de Kamer niet hadden kunnen overtuigen, het voor hem altijd een minder aanbevelingswaardig middel bleef, door eene daad van

(*) Rede van 17 Junij 1845.

(†) Rapport der commissie van 17 Maart 1848.

magtsoefening de instemming der Vertegenwoordiging te willen verwerven.

Dat vertrouwen in de kracht der waarheid was bij hem althans later afhankelijk van eene voorwaarde. De goede redenen moesten worden beschenen door het licht der openbaarheid. *Heerschappij der Wet, verantwoordelijk Ministerie, openbaarheid*, waren het niet deze drie hoofdbeginselen van den reëeringsvorm, zooals Thorbecke zich dien dacht? Op het stuk der openbaarheid heeft hij bovenal aanspraak op onze dankbaarheid. Men kan de openbaarheid voorstaan als logisch voortvloeiende uit de stelling: de Staat is de *res populi*, de zaak van allen; derhalve hebben allen aanspraak om bekend te worden met hetgeen er in den Staat voorvalt. Men kan openbaarheid evenzeer voorstaan uit een ander motief; men kan haar beschouwen als de groote drijfveer tot pligtsbetrachting. Bij Thorbecke woog het laatste niet het minst. Dat in geheime vergaderingen, om Benthams woorden te gebruiken, allerlei *sinistere* motieven den doorslag geven, had ook Thorbecke uit het gemeentewezen, zooals het vóór 1848 was ingerigt, geleerd. »Op het pligtsbesef te vertrouwen», zeide hij (*), »is edel, maar het bedriegt. Tot hoe lagen stand het in gesloten vergaderingen soms daalt, stelt niemand, dan die er in zat, zich voor». Wat hij echter niet verwachtte »van raadsligchamen, een wonderlijk mengsel van oude familie-aristocratie en nieuwe fransch-administratieve gedweeheid», van »raadsligchamen» achter gesloten deuren vergaderende, dat hoopte en verwachtte hij van eene vertegenwoordiging, die haar wortel in het volk had, en onder de oogen des volks beraadslaagde en besliste. Hij wachtte bij zulk eene vertegenwoordiging een open oor voor goede redenen, een besluit, ingegeven door het algemeen belang.

Ligt daarin ook voor een deel de verklaring van Thorbeckes voorliefde voor eene vertegenwoordiging »zonder eenigen band met de kiezers»? Van zijne houding tegenover de volkssouvereiniteit? Den 26 Mei 1862 is het de heer Van Nispen van Sevenaer, die zich tegenover de koloniale politiek der Regering op de volksstem beroept; deze beweert, dat zekere uitingen der Regering over die politiek »bij velen in den lande wel eens niet welgevallig zouden kunnen zijn.»

»Is dat de vraag?» voegt Thorbecke hem toe. »Is het de vraag niet, hier met kennis, met juist oordeel, met volkomen bezadigdheid te oordeelen, wat wij in Indië kunnen doen? Het is onze plicht, die vragen naar onze overtuiging op te lossen, niet de menigte van buiten daarbij te roepen, ook niet wanneer de verkiezingen nabij zijn.» En den 12 November 1862 zegt hij tegen den heer Van Foreest: »Wat mij betreft, zelfs in mijne uitdrukkingen hier, geloof ik nimmer mij beroepen te hebben op een volksgevoelen, op een volkswil, als boven mijn gevoelen of boven mijn wil. Waar ik mij op beroepen heb, het is op mijne overtuiging, op de gronden van die overtuiging, op hetgeen ik voor

(*) Over plaatselijke begrooting, 1847, bl. 110.

waar, voor regt en goed houd. Wanneer men gestreefd heeft, om het volk op den voorgrond te trekken, om den volkswil te doen zegevieren, om, de volkssouvereiniteit in praktijk te brengen, dan was dit tegen eene liberale Regering."

»Wie heeft," vroeg hij, sedert 1853 het volk telkens ingeroepen? Wie deed dat in 1856? Wie riep den volkswil in bij de spoorwegen en wie nog eens ten vierden reize in 1860 voor de beginselen van koloniaal beleid? Waar is ooit een zweem, een schijn van oproeping van het volk gekomen van degenen, die met mij dezelfde beginselen belijden?"

Indien men van deze zienswijze de verklaring zoekt in 's mans overtuiging, dat het boven alles aankomt op een vrij debat tusschen gouvernement en vertegenwoordiging; dat goede redenen ten slotte den doorslag zullen geven in de rigting van het algemeen belang; dat zoodanig besluit ten slotte ook de instemming des volks zal erlangen, al oefent dat volk zelf daarop geen onmiddellijken invloed uit, dan komt de vraag bij den lezer op: is die verklaring wellicht ook meer gezocht dan waar? Was de grond dier zienswijze niet veeleer elders te zoeken?

Wij Nederlanders — misschien kan men zeggen: wij menschen — loopen gevaar te stranden op de klip der »voornaamheid". Het *odi profanum vulgus atque arceo* is eene geliefkoosde spreuk. Een ieder behoort tot dat *vulgus* behalve de spreker en zijne standgenooten. Niets is moeilijker te verteren dan het: *»il y a quelqu'un, qui a plus d'esprit que Voltaire, c'est tout le monde."*

De rechtsgeleerde ziet neer op den niet-jurist, de krijgsman op den burger, de ingenieur op hem die het niet is. Vooral komt die voornaamheid uit, waar het geldt de beslissing van kwesties uit het vak, waartoe men behoort. Er zijn weinig juristen, er zijn weinig ingenieurs, er zijn weinig geneesheeren enz. die het niet als een kwaad beschouwen, dat onderwerpen tot hun vak behoorende, beslist moeten worden door eene vergadering van mannen uit het volk, mannen, die geene specialiteiten zijn. Het ideaal zoude zijn: de beslissing te kunnen overbrengen bij den juristendag, bij de maatschappij van geneeskunde, bij het genootschap van ingenieurs, bij de vereeniging voor de krijgskunde. Niet alzo Thorbecke. Hij is van die »voornaamheid" vrij. Ik herinner onder meer zijne rede van 18 December 1869, over het budget van oorlog, in welke rede hij op zijne — door niemand geëvenaarde — parlementaire wijze eene lans brak voor het gezond verstand tegenover de specialiteiten. »Vooraf", zeide hij, »wil ik trachten de baan en het woord vrij te maken van de belemmering, die gister aan het slot der zitting scheen te worden opgeworpen.

»De heer van 's Gravesande zeide aan leden dezer vergadering, gelijk aan burgers daar buiten, aan hen die tegen de hooge uitgaven voor oorlog opkomen: »gij kunt de zaak niet beoordeelen."

»Ik verlang waarlijk niet de onkundigen tegen de kundigen op te

roepen, — het gebeurt in onze dagen al te veel, — het minste van allen verlang ik een advies te geven over hetgeen ik niet ken. Intuschen heeft de geachte spreker ons door zijn zeggen in een moeilijk conflict gebragt met onzen pligt. Wij zijn geen krijgskundigen, geen regtsgeleerden, geen onderwijs- of geneeskundigen, geen ingenieurs, en evenwel worden wij geroepen om over al die onderwerpen van tijd tot tijd eene wetgevende uitspraak te doen. Wij leven hier niet onder de heerschappij van een monopolie van specialiteiten, maar onder een gemeen regt. Een inconvenient, mijnheer de president, voor ons en voor den Minister, die welligt beter dan wij allen weet te beoordeelen dat waarvan sprake is, en zich niet te min moet laten welgevallen door ons beoordeeld te worden. Toch heeft de Minister daarbij welligt één troost, namelijk dat hij met ons nog gemakkelijker kan klaar komen dan met de specialiteiten alleen. Inderdaad zijn specialiteiten — en ik spreek nu uit ondervinding — een uitstekend nuttig, maar lastig ras, onmisbaar voor de instructie der zaken; maar of zij even bekwaam zijn om in het eigen vak de onderwerpen uit het gezigtspunt van het algemeen belang te beschouwen en de wetgevende regelen voor te schrijven, mijne ondervinding zegt mij, dat men daaraan dikwijls mag twifelen.”

Het gezond verstand beslisse, voorgelicht door deskundigen! Thorbecke vertrouwde op dat gezond verstand. Dit versterkt mij in het gevoelen dat Thorbeckes zienswijze over de verhouding tusschen tegenwoordiging en volk, niet haren oorsprong had in wantrouwen op het oordeel der menigte, maar hoofdzakelijk daaraan was toe te schrijven, dat — naar zijne overtuiging de beslissing *daar* moest vallen — waar een debat — en dit onbelemmerd — gevoerd was, en dat die beslissing op de beraadslaging moest volgen, niet daaraan moest voorafgaan.

In het algemeen heb ik den indruk gekregen, dat Thorbecke vertrouwde op het volk. Na hetgeen er in de laatste jaren over de herziening van den census is voorgevallen, bij Thorbeckes gedragslijn betrekkelijk dit onderwerp vergeet men zoo ligt, hetgeen wij te dezen opzichte aan hem te danken hebben. Ik bedoel de kieswet. Eene wet — nu na eene ervaring van 20 jaren als zeer onschuldig beschouwd — in die dagen in veler oog »het middel tot aanwakkering der democratie, voeding der elementen van het socialisme en communisme, van elementen waarop men vooral het oog diende te houden.” Tegenover deze schrikbeelden stelde Thorbecke zijn vertrouwen op het volk, »een vertrouwen dat onze waardige natie wel verdient.” (*)

Men wordt, mijns inziens in die opvatting versterkt, wanneer men let op Thorbeckes opvatting van de *uitoefening* en van den *omvang* der staatszorg. Tweeërlei verwijt is hem niet zelden gedaan: een voorstander te zijn zoowel van *centralisatie* als van het *staatsalvermogen*. Noch het een noch het ander schijnt mij gegrond te zijn.

(*) Rede van 2 Julij 1850 in de Eerste Kamer.

Naarmate aan de besturen der deelen meer overgelaten, naarmate hunne medewerking meer ingeroepen wordt, in die mate wordt de zelfregering bevorderd, wordt de regtstreeksche invloed der burgerij versterkt. In welke rigting is Thorbecke werkzaam geweest? Ik herinner zijn dispuut met Groen van Prinsterer op den 21 Julij 1850. Het hoofd der antirevolutionairen beweerde dat het onderwijs, evenzeer als het regtswezen, de rijksgeldmiddelen, het algemeen bestuur van den waterstaat, de militie, van provinciale tusschenkomst moest worden losgemaakt. Groen wilde de zorg voor het onderwijs centraliseren. »Zoo ergens,» zeide Thorbecke, »de hulp der provinciale staten noodig is, wordt zij ten aanzien van de wet op het onderwijs vereischt. Het onderwijs is een dier takken, waarbij het centraal gezag, het gouvernement het minste, de algemeene medewerking der ingezetenen het meeste kan en moet doen. Hunne provinciale vertegenwoordiging in dit opzigt te verzaken, ware de nationale organen afsnijden daar, waar bovenal zij leven en kracht aan alle deelen van het ligchaam kunnen geven.»

Van hier, dat toen het lager onderwijs in 1857 geregeld werd, hij al zijne krachten inspant, om dat onderwijs te doen zijn en blijven een voorwerp van gemeentelijke zorg. Hij bestrijdt uit dien hoofde het denkbeeld dat de kosten van het lager onderwijs, geheel of ten deele gebragt zouden worden ten laste van den Staat: »Ik stel,» zeide hij op art. 31 dier wet »den hoogsten prijs op het behoud van de zelfstandigheid onzer gemeenten; ik ben overtuigd, dat hoe meer wij aanvankelijk op de gemeenten zelve laten aankomen, wij des te meer de krachten tot instandhouding van een goed schoolwezen zullen vermenigvuldigen. Het belang dat de gemeente bij het tot stand brengen van een goed schoolwezen heeft, moet levendig en in zijn geheel blijven. Zij moet leeren zich voor dat hoog belang eenige inspanning te getroosten. Er is geene zelfstandigheid zonder inspanning. Ik wensch niet, dat de wet de neiging regtvaardigt, die bij zoovele gemeentebesturen heerscht en waarover hier zoo dikwijls is geklaagd: karigheid ten opzichte van eene gemeentezaak van zoo groot gewigt. Men is al te zeer genegen en ook de gemeenten zijn genegen om af te schuiven op den Staat. Die zucht mag de wet en mogen wij niet aanmoedigen.»

Wanneer men nagaat zijne woorden en zijne daden, dan is het zijn streven geweest om de deelen werkzaam te doen optreden en om de regtstreeksche werking van het centraal gezag zoo mogelijk te beperken.

Het moge nu de vraag zijn: of de provinciale en gemeentelijke wetgeving wijziging vereischt, wat betreft de inkrimping van hooger toezigt op de werkzaamheid dier besturen; niemand, die ons provinciaal en ons gemeentelijk wezen van heden vergelijkt met dat van vóór de provinciale en de gemeentewet, zal kunnen ontkennen, dat wij te dezen opzichte zeer zijn vooruitgegaan en dat wij dit voor een groot deel aan Thorbecke te danken hebben, ja het zoude zelfs de vraag

kunnen zijn: of — zoo Thorbecke heeft gezondigd — het niet juist is geweest in eene tegenovergestelde rigting. Wij denken aan de veepest en aan hetgeen Thorbecke gedaan en niet gedaan heeft om ze te bekampen. Zoude die zaak niet anders geloopt zijn, wanneer Thorbecke niet te veel verwacht had van de tusschenkomst van provinciale en gemeentebesturen, gesteund door de waakzaamheid der particulieren? Het is dan ook ligt mogelijk, dat de tijd zal komen, waarin men hem het tegenovergestelde verwijt zal doen. En zoo zal het welligt ook gaan met de beschuldiging dat Thorbecke zoude zijn geweest een voorstander van het *staatsalvermogen*. Een verwijt trouwens, waarvoor nog minder grond was dan voor het andere. Thorbecke de voorstander van den regtsstaat, de voorstander van de ontwikkeling der particuliere krachten, hij zoude geweest zijn de man van het staatsalvermogen! Hij die meer dan iemand bevreesd was voor inbreuk op de vrijheid van het familieleven. Hij, sedert 1829 de voorstander van de vrijheid van het onderwijs. Hij de tegenstander van school- of leerpligt!

»Men heeft de rigting», zeide hij, bij de behandeling van art. 33 der wet op het Lager Onderwijs, »die ik voorsta, niet zeldzaam aangevalen met groote woorden, met hardklinkende verwijten, en daaronder behoorde inzonderheid het verwijt, dat wij een *staatsalvermogen* willen. Zoo die beschuldiging op iets toepasselijk ware, zij zou het wesen op hetgeen nu door sommige leden schijnt te worden verlangd.

»De Staat heeft groot belang bij eene goede opleiding zijner burgers, de Staat heeft in duizenderlei opzigten groot belang bij de regeling van de levensbaan der ingezetenen van allen leeftijd; de Staat heeft er groot belang bij, dat ieder zijne kapitalen op de regte wijze bestede; maar geeft dit aan de overheid eenig regt om te grijpen in hetgeen uitsluitend aan de persoonlijke vrijheid behoort? Ik heb het mij steeds tot pligt gerekend, waar het pas gaf, streng te onderscheiden tusschen het gebied, waar overheidsgezag regeren kan, en dat, hetwelk aan de particuliere vrijheid moest voorbehouden blijven. Tot het laatste, door geene publieke magt hoegenaamd te betreden, behoort mijns inziens de bevrediging van de behoefte om zich te onderrigten. Waar zal het heen, wanneer wij bij het lager onderwijs dwang van Staatswege toelaten? Zullen wij dan ook niet in andere sferen, bij het middelbaar en hooger onderwijs, bij het bestuur van zoo menigen levenskring, waarin de burgers zich bewegen, dergelijk gezag moeten erkennen? Ik neem aan, dat de Regeering, voorgelicht door deskundigen, in menig opzicht beter zal weten, wat deze en gene te doen hebbe, dan hij in zijnen beperkten toestand zelf. Geeft dat een regt om hem te gebieden wat hij te doen heeft?

»Mij dunkt, mijnheer de voorzitter, wij moeten dat, wat door de leden, die zoodanigen dwang voorstaan, gewenscht wordt, wachten van de toenemende beschaving. Het is eene vrijwillige vrucht, eene vrucht, die niet gekweekt kan worden door overheidsgebod; wij moeten die

vrucht afwachten, en zij zal komen, wanneer Regering en particulieren het hunne doen om gelegenheden van onderwijs te openen en uit te breiden."

De vrije maatschappij ondersteund en beschermd door het Staatsgezag, het was zijn ideaal! Een ideaal, niet vast te houden, tenzij men bezielt zij met de overtuiging dat beschaving en welvaart daarvan op den duur de natuurlijke en blijvende vruchten zullen zijn. Eene overtuiging, die niet mogelijk is, tenzij men vertrouwen hebbe op de menschelijke natuur, op het gezond verstand, op 's menschen drang naar meerdere volmaking.

Vrijheid van godsdienst; kerkgenootschappen particuliere vereenigingen; scheiding van Kerk en Staat: de beginselen van Thorbecke als staatsman. Staan zij ook in verband met zijn vertrouwen op de kracht van het gezond verstand? Of waren het welligt politieke consideratiën in den slechteren zin, die hem deden besluiten, die beginselen te omhelzen? Ik besef, dat men dit aldus kan uitleggen. Welligt is hij niet ver van de waarheid die beweert, dat de zucht om de Roomsch-Catholieken voor de hervorming van ons staatswezen te winnen, tot die zienswijze heeft medegewerkt. Toch vergete men niet, dat reeds in 1830 het voor Thorbecke de vraag was, of de Nederlandsche Regering tegenover de Belgische geestelijkheid ook beter hadde gedaan »vrees en argwaan omtrent derzelver bedoelingen beneden zich te achten en alleen de daden in derzelver betrekking tot de wet bewakende, de geestelijke partij aan zich zelve over te laten." De partij die »tegen de liberale verlichting des tijds op zich zelve te kampen, niet meer bestand was." (*) Het kan dan ook niemand bevreemden dat Thorbecke zijne vroegere denkbeelden over den invloed van het staatsgezag op de Kerk over boord wierp en ten slotte den moed had Noord-Amerika tot voorbeeld te nemen bij de regeling der betrekkingen tusschen Kerk en Staat.

Immers in een land als het onze, bij het groote verschil van gevoelens over de onzienlijke dingen, scheen de beste oplossing dezer kwestie een toestand, waarin door allen de grootst mogelijke individuele en kerkgenootschappelijke godsdienstvrijheid werd genoten; waarvan echter, wilde men den Staat niet maken tot slaaf der Kerk, een noodzakelijk gevolg was, dat de staatsinrigtingen vrij moesten zijn van allen kerkgenootschappelijken invloed. Thorbecke moest met zijn vertrouwen op de gezonde rede verwachten, dat allen ten slotte daarmede vrede zouden hebben. De ondervinding moet hem in de laatste jaren geleerd hebben, dat hij zijne verwachtingen te hoog had gespannen. Het is ongetwijfeld eene der minst aangename ervaringen van zijnen ouderdom geweest, te moeten zien, dat de Roomsch-Catholieken, zijne oude bondgenooten, eindigden met tegenover hem te staan. Er straalt bitterheid door in zijne rede van 1 Dec. 1868: »Het komt", zeide hij

(*) Over de erkenning der onafhankelijkheid van België, bl. 5—7.

tegen Van Nispen van Sevenaer, »in de politiek niet te pas dankbaarheid te verwachten. Hij, die op dat gebied goed doet, doet niets dan zijn pligt.” Woorden, geuit om den heer v. Nispen te herinneren wat de vrijheid van godsdienst aan de liberalen te danken had.

Heeft Thorbecke dan welligt berouw gevoeld over zijne gedragslijn? Ik zoude het niet durven beweren. Uit dit oogpunt is het niet zonder belang na te gaan Thorbecke's houding tegenover Duitschland. De Duitschers — het pleit niet voor de zuiverheid van hun geweten — zijn zeer kruidjeroermijnachtig ten opzichte van het oordeel der vreemdelingen over hunne groote daden. Zoo doen zij zich ook de vraag: hoe dacht Thorbecke over ons? Wij weten, dat — althans sedert 1864, sedert — wat Thorbecke »de mishandeling van Denemarken” (*) noemde; hij zeer ongunstig jegens Duitschland gestemd was. Was dit alleen of bovenal hieraan toe te schrijven, dat hij was de man »van den regel”, hieraan dat Duitschland, of liever prins Bismarck zijn eigen gang ging zonder zich te storen aan het positieve regt? Evenals de Fransche revolutie langen tijd voor hem was geweest een feit, dat hij moeilijk kon verduwen, lag welligt ook hier iets soortgelijks op den bodem zijner ziel? Men zoekt mijns inziens daarin ten onregte de hoofdrede van zijnen afkeer. Wat hem bovenal pijnlijk aandeed was de vrees voor den morelen indruk der Pruisische magt meer nog dan de vrees voor Pruisische wapenen. Het Duitsche staatsideaal verleidelijk gemaakt door het succès. En dat Duitsche staatsideaal was hem, die langzamerhand meer en meer een voorstander was geworden der beginselen van 1789, dat staatsideaal was hem een gruwel. Ik wijs ten bewijze daarvan op zijne rede van 1 December 1871 — eene der laatste door hem in de Tweede Kamer gehouden. Wat antwoordde hij aan den heer V. Nispen Jr., die als voorstander van het openbaar confessioneel onderwijs op Pruisen had gewezen? »Men wil,” zegt Thorbecke, »geen beroep op Frankrijk, ook niet op België; maar op een ander land, »waar, bij schoolpligt, confessioneel onderwijs in de openbare scholen bloeit en de schoonste vruchten draagt”. Ik wil daarvan alleen zeggen, dat ik dien dwang, welken men orde noemt, hier zoo lang ik er ben, zal weten te keeren en na mij aan mijn land niet toewensch. Wij zijn een ander volk, wij zijn geen volk om in een dwangbuis gestoken te worden.”

Menigeen ziet overdrijving in die woorden. Het zij zoo. Toch bewijzen zij, dat voor Thorbecke tot aan het einde de vrije maatschappij het ideaal bleef. Hij moge niet verwacht hebben, dat van de zijde der kerkelijke partijen zulk een storm tegen de liberale beginselen zoude opkomen, toch is hem de overtuiging bijgebleven dat wij Duitschland in politieke ontwikkeling vooruit waren, en dat een toestand als de onze boven dien van Duitschland de voorkeur verdiende. Welligt heeft hij gedacht: de trompetters der geestelijke partijen, zij blazen

(*) Zie rede van 18 December 1869.

wel, maar zij bijten niet; ten slotte zal het blijken, dat de natuur ook bij hen sterker is dan de leer.

Ik heb alzoo trachten in te dringen in Thorbecke's geest. In hoever zijn mijne beschouwingen in harmonie met de waarheid? In hoever verdien ik het verwijt, een idealen Thorbecke in de plaats van den werkelijken te hebben gesteld? Niemand gevoelt meer dan ik het onvolmaakte van mijn werk. De biograaf — die eens komen zal — schetse hem ons niet alleen in zijne edele hoedanigheden, maar tevens in zijne gebreken. Hij verklare ons daarbij het onderling verband tusschen het een en het ander. Hij brenge in rekening den invloed, dien eene boven alles uitstekende positie, zooals gedurende eene reeks van jaren door hem werd ingenomen, op de natuur van den onvolmaakten mensch moet uitoefenen. De politiek bovendien is niet het werk van heiligen, heeft Guizot ergens gezegd.

Hij die dat alles verklaart en hij die dat alles in rekening brengt, hij zal ons tevens een antwoord moeten geven op de vraag, hoe het mogelijk is geweest, dat Thorbecke tot aan het einde het middelpunt des volks heeft kunnen blijven? Ook nog in den laatsten tijd, toen het voor velen twijfelachtig werd, of Thorbecke's denkbeelden in alle opzigten de uitdrukking waren van hetgeen het progressive gedeelte der natie wenschte. Vroeger werden zij, voor wie zijn overwigt te drukkend werd, teruggedrongen in het conservatieve kamp; later hield dat verschijnsel op. De bondgenooten, welke van hem vervreemd geraakten, zij verslinderden zich niet meer aan de conservatieven; integendeel zij stonden nog verder van dezen verwijderd dan Thorbecke zelf. Wees dit verschijnsel niet op iets nieuws? Wees het niet op behoeften, door Thorbecke niet meer te vervullen? Toch bleef voor het Nederlandsche volk Thorbecke dezelfde; werd zijne populariteit niet geschokt.

Op die vraag is het eenvoudige antwoord: het Nederlandsche volk is niet gelijk aan het Atheensche; het is niet ondankbaar. Welligt dat het op den duur nog iets anders zal willen dan Thorbecke gewild heeft; en daaronder nog meer regtstreekschen invloed op den gang van het bestuur; toch zal het altijd blijven erkennen, dat hij het is geweest, onder wiens volhardende leiding wij den weg der zelfregering zijn ingeslagen. Tevens vlei ik mij, dat ook in latere jaren het Nederlandsche volk den klemtoon, het accent zal blijven leggen op de vrijheid van individu en familie; en alzoo Thorbecke's beginsel zal getrouw blijven.

Het Nederlandsche volk is geen ondankbaar volk. Ik zoude bij dat algemeene antwoord nog op twee punten willen wijzen, die de vereering van de natie voor Thorbecke voorzeker hebben bevorderd.

Ik wijs niet op zijn huiselijk leven. Het is gelukkig in Nederland nog niet zoover gekomen, dat het bezit van huiselijke deugden als iets bijzonders behoeft te worden vermeld. Maar de invloed van het familieleven stelt ons bloot aan een ander gevaar.

De staatsmagt ten voordeele der zijnen te misbruiken; in vroegere tijden was het een nationale karaktertrek; zijn wij thans van die hebbelijkheid bevrijd? Wat men nu ook aan Thorbecke heeft ten laste gelegd, niemand heeft ooit beweerd, dat hij zijne magt heeft gebruikt om zich en de zijnen te bevoordeelen. Het algemeen belang — zooals hij dat opvatte — was ook bij benoemingen zijn rigtsnoer.

Er is nog eene andere klip, waarop de staatsman, die als verdediger van het algemeen belang, van de regten en de vrijheden des volks naar boven is gekomen, gevaar loopt te stranden. Men wordt verplaatst in eene andere atmosfeer. Er is eene publieke opinie van het volk, er is ook eene van het hof. Menig volksman gaat te gronde door zijne zucht om bij de laatstgenoemde goed aangeschreven te staan; hij die zijnen steun vond in de natie, zoekt dien dan bij het hof. Bedrieg ik mij, wanneer ik meen, dat Thorbecke ongevoelig is gebleven voor de speldeprikken, daar gebruikelijk; dat hij — de man des volks — met hooghartigheid en als Minister en als lid der Kamer is blijven nederzien op de toongevende coterie der residentie?

Het Nederlandsche volk in zijnen eenvoud heeft dat gevoeld en gewaardeerd; en niemand heeft aan dat volk de overtuiging kunnen ontnemen: dat Thorbecke was en bleef de wachter voor het algemeen belang.

Groningen, Julij—Augustus 1872.

B. D. H. TELLEGEN.

GESCHIEDENIS VAN DEN DAG.

Niet alleen in de geschiedenis der Oostenrijksche, ook in die van de geheele Europeesche staatkunde is een merkbare leemte ontstaan door het aftreden van den graaf von Beust als Oostenrijksch Rijkskanselier en Minister van Buitenlandsche Zaken. Geen politieke quaestie in ons werelddeel, of von Beust versleet er eenige pennen op; niet zelden waren zijn diplomatieke nota's goede wegwijzers voor journalisten, indien men maar het geduld had ze geheel te doorlezen, waartoe weinigen den moed hadden. Ware von Beust Minister gebleven, wij konden ons verzekerd houden in het Oostenrijksche Rode Boek van 1872 weldra bijdragen te vinden over de volgende onderwerpen: Frankrijk als republiek na den laatsten oorlog, en de houding van het neutrale Oostenrijk; de invoering van de differentieele rechten in Frankrijk; idem over de belasting op de grondstoffen in verband met het Fransch-Oostenrijksche handelstractaat; de Grieksche Laurion-quaestie en de bemiddeling door Oostenrijk aangeboden om deze zaak tus-

schen de Grieksche en de Fransche en Italiaansche Regeering te beslechten; de staatkunde van den afgetreden Turkschen Minister Mahmoud Pacha, in verband met de Oostersche quaestie; het verhoogde tarief van het Suez-kanaal; de consulaire rechtspraak; de vechtpartijen tusschen Turken en Montenegrijnen en andere Oostersche quaesties; de Luxemburgsche spoorwegen; de samenkomst van de drie Europeesche Keizers en wellicht nog vele andere Europeesche zaken, waaraan de pen van von Beust het gewicht van wereldquaestie's zou hebben toegekend.

In den raad der Goden was 't echter anders besloten; den 8sten November van het vorige jaar ontving von Beust zijn ontslag als Minister van Buitenlandsche Zaken en vertrok nog op het laatste dier maand als ambassadeur naar Londen, waar men sedert weinig van hem gehoord heeft. Een zoo veelschrijvend man is natuurlijk in de wieg gelegd voor journalist, maar von Beust kon niet besluiten voor zijn inzichten en beschouwingen een plaats te zoeken daar waar zij thuis behoorden, in de dagbladpers. Hij zweeg en, zoo er in de vergadering der Oostenrijksch-Hongaarsche Delegatiën al een Rood Boek zal worden ingediend, zal het alleen voor den vorm zijn, want zijn opvolger, graaf Andrassy houdt noch van spreken noch van schrijven, wat Bismarck de grootste deugd van een staatsman acht, tenzij de woorden tevens daden zijn.

Het ontslag van von Beust is voor de staatkunde van Oostenrijk zoo karakteristiek, dat wij de omstandigheden, waaronder dit plaats had, nog even willen nagaan.

't Was in de dagen van het Ministerie Hohenwart, dat het foederalistische stelsel — de zelfstandigheid van de verschillende Oostenrijksche provinciën of liever nationaliteiten consequent wilde toepassen. Dat stelsel was op zich zelf niet nieuw; in '60 had Goluchowski; in '65 Belcredi hetzelfde beproefd. Oorspronkelijk week Hohenwart niet zoover van deze plannen af; alleen moest zijn proefneming beperkt blijven tot Cisleithanie, daar Hongarije ten gevolge van het in '67 tot stand gekomen dualisme, buiten zijn bereik lag. Hohenwart begon evenals alle Oostenrijksche Ministers met de inleiding, dat hij aan de Grondwet zou vasthouden en geen hervormingen invoeren, dan die welke binnen haar grenzen geoorloofd waren. Maar de Duitsch-Oostenrijksche liberalen, de zoogenaamde Grondwetspartij, voerde zulk een heftige oppositie, dat Hohenwart naar andere hulp moest omzien om zijn plannen te verwezenlijken. Hij sloot zich nauwer bij de vroegere Slavische oppositie aan en hoopte met behulp van de Czechen, Polen, Sloveenen, enz. tot stand te brengen wat de Duitschers voor den ondergang van Oostenrijk verklaarden. Hij ging verder dan eenig foederalistisch Minister vóór hem; hij wilde het initiatief op het gebied der wetgeving overbrengen naar de Landdagen, terwijl de Rijksraad alleen de rol zou vervullen van Eerste Kamer en de ginds goedge-

keurde wetten controleren. Ware dit plan ooit uitgevoerd, spoedig zou de praktische onmogelijkheid zijn gebleken; het Oostenrijksche staatsraderwerk werd op deze wijze nog ingewikkelder en een reeks van conflicten tusschen de Landdagen en den Rijksdag stond voor de deur.

Nog meer wekte Hohenwart de verontwaardiging der Duitsche Grondwetspartij op door de erkenning van het Boheemsche staatsrecht, door de belofte van de herstelling van het oude Koninkrijk Boheme (Keizerlijk schrijven d^o 12 Sept. aan den Boheemschen Landdag). En om voor goed een Czechische meerderheid in den Boheemschen Landdag te verkrijgen, werd een ontwerp-kieswet ingediend, waarbij aan de voorrechting der Duitschers een einde werd gemaakt. De Duitschers maken in Boheme de minderheid uit, wanneer men aan het tellen gaat, maar zij vormen ongetwijfeld de meerderheid op intellectueel en industrieel gebied; de Kamers van koophandel, die volgens de bestaande wet als kiescolleges optreden, leverden dan ook steeds een Duitsch contingent aan den Landdag; Hohenwart bepaalde in de nieuwe kieswet, dat de vertegenwoordigers der industrie niet meer zouden worden verkozen door de Kamers van koophandel, maar direct; de industrie zou bovendien zeven vertegenwoordigers minder hebben, de plattelandsgemeenten echter zeven afgevaardigden meer; de laatsten nu zijn bijna uitsluitend Czechisch door den lageren boerenstand. In de tegelijkertijd bij den Boheemschen Landdag ingediende nationaliteiten-wet bleek evenzeer de bedoeling van Hohenwart om aan het privilegie, dat de Duitschers eeuwen lang bezeten hadden, een einde te maken. Was het Duitsch steeds de taal der beschaafden geweest, het Czechisch werd thans op dezelfde lijn gesteld en o. a. de bepaling opgenomen, dat al de ambtenaren voortaan zoowel Duitsch als Czechisch moesten kennen.

Een onpartijdige kon daarin geen onbillijkheid zien; de Czechen hebben zich in de laatste jaren meer ontwikkeld; maar de ontwikkeling nog daargelaten, is het wonder dat ook zij door het nationaliteitenbeginsel werden aangetast? Langen tijd, van het begin dezer eeuw tot '48 waren de Roomsche priesters op de dorpen de éenigen, die zich aan de Czechische taal en de oude Czechische gebruiken lieten gelegen liggen; -overal werd het Duitsch beschouwd als de taal der beschaafden, zonder welke men niet vooruit kon komen; de Czechen zelven lazen het Duitsch, de Duitsche dagbladen beter dan hun eigen taal. Na '48 echter heeft de nationale beweging een groote vlucht genomen; de hoogere geestelijkheid, in verbond met de feudalen, kwamen de lagere geestelijkheid te hulp; op politiek gebied verdween het onderscheid tusschen de conservatieve oud-Czechen en de democratische jong-Czechen, waar het de bevordering gold van de nationale beweging en de bestrijding van den gemeenschappelijken vijand, de Duitschers. In Palacky, schoon Protestant, vonden de Czechen hun geschiedschrijver, en gold het in het begin dezer eeuw nog: Praag is

een Duitse stad, er wordt tegenwoordig in die Boheemsche hoofdstad even veel Czechisch als Duitsch gesproken, daar van beide zijden de taal het eerste teeken is geworden van de politieke geloofsbelijdenis. De Czechen hebben en lezen thans hun eigen nationale bladen, en men kan het niet anders dan als een groote onbillijkheid beschouwen, dat het Duitsch nog altijd de officiële taal is.

Maar van een Duitser is geen onpartijdigheid te wachten, waar de nationaliteit in 't spel komt; hij beschouwt zich na de vestiging van het Duitse Keizerrijk, niet minder dan het daarom bespote Frankrijk, als de *grande nation*, als den uitsluitenden drager der beschaving.

Hoog ging dan ook de zee van de Duitse verontwaardiging over de plannen van Hohenwart; de Duitse bladen sloegen tegenover Hohenwart een taal aan, die wel van hartstocht en woede, maar niet van beschaving getuigde. Had men vroeger in de Czechen veroordeeld, dat zij onbruikbaar waren door hun politieke werkstaking, hun wegblijven van Landdag en Rijksraad, — de Duitschers bewandelden thans denzelfden weg.

Van het Hof, — nog altijd een gewichtige factor in Oostenrijk, — scheen voor de Duitse liberalen geen hulp te wachten; immers op het adres van den Rijksraad tegen het Ministerie Hohenwart had de Keizer geantwoord, dat handelen beter was dan praten. De Czechen waren even overmoedig geworden in hun eischen op het Keizerlijk schrijven van 12 September als de Duitschers verbolgen. In het begin van October werd in den Boheemschen Landdag het adres van antwoord vastgesteld met bijvoeging van 18 hoofdpunten, de grondwet van het nieuwe Boheemsche Staatsrecht. Daarin werd voor Boheme ongeveer een positie gevraagd als die van Hongarije; tegelijkertijd maakten de Slaven in Brunn, Laibach, Innsbruck, enz. zich gereed om gelijke eischen bij de Kroon in te dienen. De nationale beweging groeide blijkbaar Hohenwart boven het hoofd; men geraakte met al die zelfstandigheidseischen aan de grens van de geheele ontbinding van Oostenrijk. Niet alleen de Duitse-liberalen maakten bezwaren, ook onder de clericale-feudale partij begon men voor de gevolgen van de consequente toepassing van Hohenwart's politiek beangst te worden.

In die vrees deelden ook de Hongaren; wel hadden de Czechen in hun eischen het dualisme geheel onaangeroerd gelaten; maar het was duidelijk, dat niet te Weenen maar ook te Pesth alles op losse schroeven werd gesteld met de plannen van Hohenwart. Hongarije gelijkt in zeker opzicht Cisleithanië op een haar; ook daar een gemengde bevolking, Slaven, Serven, Romanen, Duitschers, terwijl de Hongaren de suprematie uitoefenen; werd in Cisleithanië op Hohenwart's wijze aan de eischen van de verschillende nationaliteiten toegegeven, dan moest van zelf de nationale brand naar Hongarije overslaan en de suprematie van de Hongaren hier evenzeer in de waagschaal worden gesteld als die van de Duitschers in Cisleithanië.

Nog een ander gevaar dreigde; Hongarije had in '67 een vergelijk aangegaan met Cisleithanië; werd nu echter het laatste gesplitst in verschillende deelen, die ieder voor zich zelfstandig waren, terwijl het centraal bestuur van zijn macht was beroofd, dan bestond zeer licht de mogelijkheid, dat het vergelijk van '67 tot een punt van quaestie werd gemaakt, en bij de oplossing van geschillen zou Hongarije niet meer met één factor maar met verschillende te doen hebben, die meereendeels Slavischgezind, de Hongaren den voet zouden dwars zetten om hun broeders in Hongarije te helpen.

In een ver verschiet kon men dus de geheele vervorming zien van Oostenrijk-Hongarije van een Duitsch-Hongaarschen in een Slavischen staat overeenkomstig de getalsterkte. De Duitschers en Hongaren waren derhalve natuurlijke bondgenooten geworden tegenover de nationaliteiten-quaestie.

Maar wie zou het initiatief nemen om een spaak in 't wiel te steken van de Hohenwartsche foederalistische politiek? Gemakkelijk was dit niet; Hohenwart bezat nog altijd het vertrouwen des Keizers en de Deutsche Rijksraadsleden waren reeds eenmaal met een gevoelige berisping weggezonden. De Deutsche bladen riepen telkens om von Beust; hadden zij vroeger den ex-Saksischen Minister om het tot stand brengen van het dualisme steeds een kwaad hart toegedragen, hem in hunne bladen gehavend en beschuldigd zich als Minister van Buitenlandsche aangelegenheden te veel te mengen in de Binnenlandsche zaken, thans werden de rollen omgekeerd en het tegenovergestelde beweerd; von Beust was een Duitsch man, een Oostenrijker in zijn hart, een liberaal man; zijn positie als Rijkskanselier bracht mede, dat hij zich moest bemoeien met de Binnenlandsche zaken, hij moest den Keizer inlichten over het gevaar, waarin het Duitschdom verkeerde.

Tegenover de Hongaren maakten de Deutsche liberalen dezelfde gedaanteverwisseling. Vroeger kon uit Pesth niets goeds komen, en inderdaad 't had er veel van, want bij elke quaestie tusschen Hongarije en Oostenrijk moest het laatste toegeven; en bovendien nog werden successievelijk om de Pesthers tevreden te houden, de Militaire Grenzen aan Hongarije weggeschonken, dat daardoor dichter naderde tot de Adriatische zee, het einddoel van de Hongaarsche staatkunde. Maar tegenover de Czechenbenauwdheid werden alle vroegere veeten vergeten en met Giskra aan het hoofd gingen de Deutsche liberale woordvoerders in bedevaart naar Pesth om de hulp der Deakpartij en daarmee van het Hongaarsche Ministerie af te smeeken. De ontvangst daar was echter koel, schijnbaar weigerend; men wilde wel, maar men kon moeilijk. Het Hongaarsche Ministerie moest de toch reeds zoo oproerige linkerkant ontzien, die met de verwarring in Cisleithanië haar voordeel hoopte te doen, het dualisme omverwerpen en een zuiver personeele unie met Cisleithanië tot stand brengen.

Eindelijk, toen de Duitsch-liberalen Pesth reeds lang verlaten had-

den, werd men in den Hongaarschen Ministerraad het eens om te Weenen ook van die zijde op de gevaren te wijzen, waardoor de monarchie bedreigd werd met de Hohenwartsche staatkunde.

Een opstand van zuid-Slavischen aard, in een gedeelte der Militaire Grenzen had, hoewel spoedig met ruw geweld onderdrukt door de Hongaren, den laatsten stoot gegeven. Men wilde den stap wagen op gevaar zelfs van de felle oppositie der linkerzijde en de ontevredenheid van de Slavische stammen in het algemeen.

Maar von Beust moest en wilde het spit afbijten, hetzij dan met of zonder ruggespraak met de Hongaarsche Ministers. Von Beust, die bij de samenstelling van het Ministerie Hohenwart niet was gekend, die het ontstaan van dit als uit den hemel gerold Kabinet als elk gewoon Oostenrijker het eerst vernam uit den *Wiener Zeitung*, von Beust die in al de dagen van Hohenwarts bewind nooit was geraadpleegd en tegenover de Hohenwartsche Ministers niet meer dan de burgerlijke beleefdheid in acht nam; hij, de man, die zich geraakt kon gevoelen, dat hij in niets was geraadpleegd, hij stelde een memorie op aan den Keizer, waarin de gevaren van de Hohenwartsche politiek, van het toegeven aan de Czechische eischen voor de geheele monarchie breed werden uitgemeten.

Von Beust's woorden alleen zullen het wel niet geweest zijn, die den Keizer de memorie van den Rijkskanselier in ernstige overweging deden nemen; andere invloeden zullen zich daarbij hebben doen gelden, o. a. ook van het Hongaarsche Ministerie. Er werd groote Ministerraad beleg, waarin ook de Rijksministers verschenen en ook de Hongaarsche president-Minister Andrassy. Daar vond de laatste ruime gelegenheid om het gevoelen van von Beust te ondersteunen. De Keizer werd in zijn vertrouwen op Hohenwart aan het wankelen gebracht; nieuwe Ministervergaderingen werden gehouden, de gewone raadslieden van het Hof geraadpleegd en na verloop van eenige dagen was Hohenwart's lot en tevens dat van de Czechen beslist; Hohenwart had de keuze tusschen zijn ontslag of een antwoord aan den Boheemschen Landdag, waarbij de Czechische eischen binnen de grenzen van het Rijksrecht werden teruggebracht, en het schrijven des Keizers van 12 Sept. over de erkenning van het Boheemsche staatsrecht dus werd uitgelegd, dat in de bestaande Grondwet al de rechten der verschillende landen waren erkend, maar binnen de daarin aangewezen grenzen. Hohenwart koos het eerste en den 4ten November kreeg de Boheemsche Landdag het ongewenschte antwoord van den Keizer, waarin over de Czechische eischen luchtig werd heengegleden en de Landdag werd uitgenoodigd »door het zenden van afgevaardigden naar den Rijksraad tot het groote werk der verzoening mede te werken en bereidwillig het bewijs te geven van broederlijke gezindheid voor al de volken des Rijks, van behoorlijke achting voor elke rechtsaanspraak en van vaderlandlievende waardeering van de onvermijdelijke eischen der Monarchie.»

Vier dagen later werd in den Landdag daarop met algemeene stemmen — de Duitsche afgevaardigden hadden de zittingen niet bijgewoond — een resolutie aangenomen, waarin allereerst werd teruggekomen op het Keizerlijk schrijven van 12 Sept., aangedrongen op de »uitdrukkelijke erkenning van de oude traditioneele, door den kroningseed bevestigde staatsrechterlijke stelling van het koninkrijk Boheme” en ten slotte geweigerd werd over te gaan »tot het verkiezen van afgevaardigden van den Rijksraad van de niet-Hongaarsche koninkrijken en landen en geprotesteerd, dat dit lichaam ooit het recht zou hebben gehad of ooit kon hebben, besluiten te nemen over het staatsrecht en de Grondwet van het koninkrijk Boheme.” Op de formeele weigering om afgevaardigden te kiezen voor den Rijksraad werd de Boheemsche Landdag daarop namens de Kroon voor gesloten verklaard. Zoo was het einde van de Hohenwartsche proefneming met de uiterste consequentie van het foederalisme. Nog voor de groote plannen een schaduw van werkelijkheid hadden gekregen, stortten zij ineen onder het gekrijsch en het geschimp van de Duitschers.

De Duitschers haalden ruimer adem, het spook van de Slavische opperheerschappij was weder op den achtergrond gedrongen, en in hun vreugde wendden zij zich tot den vroeger door hen zoo verguisden Rijkskanselier von Beust; hij, hij alleen was de redder van het Duitse Oostenrijk; het oude Duitse hart had in de ure des gevaars getuigd en zijn krachtig woord had weerklank gevonden, Hohenwart met zijn »onuitsprekelijke” ambtgenooten was gevallen, gevallen door hem.

Maar zie, te midden van al die vreugde- en lof-tonen ging als een donderslag de mare door Oostenrijks hoofdstad: ook von Beust is gevallen. Het gerucht verspreidde zich denzelfden dag — 8 November — dat de Boheemsche Landdag werd gesloten. Eerst wilde niemand het gelooven. Hoe, von Beust ontslagen, terwijl de Keizer nog juist door de opdracht tot vorming van een nieuw kabinet aan Kellersperg het bewijs had gegeven, dat hij het advies van den Rijkskanselier opvolgde! Toch — twee dagen later las men het bericht zwart op wit in de *Wiener Zeit.*; von Beust was onder erkenning van de vele en trouwe diensten den lande bewezen, ontslagen, op verzoek, om redenen van gezondheid, — de man was verkouden, wellicht tengevolge van de laatste warme Ministervergaderingen. Spoedig volgde de benoeming van zijn opvolger, den Hongaarschen premier, Andrassy, terwijl von Beust met een stapel dankadressen van de Duitsche liberalen in het laatst van November als ambassadeur naar Londen vertrok.

Men hoopte dat de tijd de raadselachtige houding van den Keizer zou ophelderen; te vergeefs; wij zoeken heden nog evenzeer naar een rationeele gedachte, die aan het ontslag van den Rijkskanselier kan hebben ten grondslag gelegen. Immers men kan von Beust niet beschouwen als een gewoon Minister, evenmin als b. v. von Bismarck. Toen von Beust na de vreeselijke catastrophe van '66 naar Weenen

vertrok, en zijn staatkunde werkelijk weder gang en leven bracht in de verlamde Oostenrijksche staatsmachine, meende men, dat te Weenen zijn graf gekocht was. Het dualisme was zijn werk, althans wat de uitvoering betreft; ook meende men altijd, dat von Beust zijn laatste woord nog niet gesproken had in de reorganisatie van Oostenrijk en hij de man was, die, zoo iemand, in staat was om ter geschikter tijde aan de nationaliteiten-quaestie een oplossing te geven, die ja, niet iedereen zou voldoen, maar toch levensvatbaarheid bezitten, en dat was voor Oostenrijk al veel. Dat von Beust zelf zich zijn positie in Oostenrijk ongeveer zoo heeft voorgesteld en hij zijn taak met het dualisme niet afgespeeld achtte, mogen wij voor zeker houden, al heeft hij zelf zich nooit in dien geest uitgelaten. Het ligt geheel in den aard van den persoon en van de omstandigheden. De schuld, dat von Beust niet meer voor Oostenrijk is geweest, dat hij niet meer zijn krachten aan de oplossing van de nationaliteiten-quaestie heeft beproefd, ligt allereerst aan diezelfde Duitsche liberalen, die hem in de laatste dagen van zijn Rijkskanselierschap hebben vergood. Zij waren 't die von Beust wantrouwden en wantrouwen zaaiden in zijn omgeving, die zijn invloed belemmerden door telkens aan te dringen dat de Rijksminister van Buitenlandsche Zaken zich niet met de binnenlandsche aangelegenheden mocht bemoeien. 't Is trouwens de eenigste inconsequentie niet van deze liberalen.

Men achtte het vertrek van von Beust een onmogelijkheid; hij was als 't ware saamgegroeid met de nieuwe organisatie van de monarchie. En toch hij viel! Omdat voortaan te Weenen een andere politiek zou worden gevolgd, hetzij in het binnen-, hetzij in het buitenland? Neen; zooals wij reeds opmerkten, de opdracht van de vorming van een nieuw Ministerie aan Kellersperg was geheel in den geest van zijn advies, en in de circulaire aan de buitenlandsche gezanten verzekerde Andrassy dat hij niets anders zou doen dan de voetstappen drukken van zijn voorganger. Was soms de persoonlijke verhouding tusschen den Keizer en von Beust van dien aard geworden, dat een scheiding wenschelijk was? Het lijkt wel neen, want om in het openbaar de verzekering te geven van het tegendeel bracht de Keizer weinige dagen na het ontslag een bezoek aan von Beust, een komedie, die nog niet in Oostenrijk was vertoond en de geheele zaak nog geheimzinniger maakte. Bovendien werd von Beust benoemd tot lid van het Heerenhuis.

Waar men officieel geen middel kon vinden om deze diepte te peilen, ging men aan het gissen, en sommige verklaringen bezitten een groote mate van waarschijnlijkheid; wellicht hebben zij te zamen gewerkt om von Beust ver van Oostenrijk's hoofdstad te doen verwijderen.

Frans Joseph is Habsburger, en schoon door de omstandigheden gedwongen constitutioneel vorst te spelen, stroomt door zijn aderen nog absolutistisch bloed. De populariteit, die von Beust vóór en vooral na den val van Hohenwart genoot, moet een Vorst als hij wel gehin-

derd hebben. Wij behoeven slechts te herinneren aan het tooneel in de academische gehoorzaal van Weenen, kort vóór het aftreden van Hohenwart, toen de Minister Jirecek door de studenten werd uitgefloten en de zaal daverde van den kreet: Leve von Beust! Jirecek stond op en vertrok; von Beust, wellicht verlegen wat hij doen zou en aan den anderen kant — een mensch blijft mensch — gestreeld door de ovatie, bleef zitten. Men kon van hem eischen, dat hij zich even goed als Jirecek aan die manifestatie moest hebben onttrokken. Was de positie van von Beust tegenover de Duitsche liberalen niet van dien aard geworden, dat elk volgend Ministerie op zijn zachtst genomen minder vrij werd in zijn handelingen? 't Is een argument uit den ouden tijd, toen de vorsten nog najverig waren op de populariteit van hunne Ministers, maar, wie zegt ons, dat de Keizer zoo modern is, dat hij zoo iets kan dragen?

Aan het Hof vindt men nog altijd een partij, die von Beust genoeg haatte, om van de ontevredenheid of de vrees des Keizers partij te trekken; de Jezuïeten in de omgeving van den Keizer hebben von Beust, die bovendien Protestant, een ketter is, nooit vergeven, dat hij na de afkondiging van het dogma der onfeilbaarheid, het Concordaat heeft opgezegd.

Men kan buitendien beweren, dat von Beust niet zeer gehandeld had als een trouw dienaar van zijn vorst betaamt; hij was met zijn bezwaren voor den dag gekomen, toen de zaak reeds te ver gevorderd was en de Keizer zich niet kon terugtrekken zonder zich zelf te compromitteeren, — men denke aan het schrijven aan den Boheemschen Landdag van 12 September. En dat von Beust zich op een afstand gehouden had, zoolang het gevaar niet dreigde, omdat hij bij de samenstelling van het Ministerie Hohenwart, dat hof-maaksel, niet was geraadpleegd, kon hij immers tegenover zijn vorst niet als een verontschuldiging doen gelden?

Een laatste gissing, waarmee wij wellicht hadden moeten beginnen — de opvolger van von Beust was Andrassy, en men schrijft dezen Hongaarschen graaf een niet geringe mate van eerezucht toe; het Rijksministerie van Buitenlandsche Zaken was, volgens sommigen, sinds langen tijd het doelwit zijner wenschen en zijner intrigues. De Hongaren zijn listig en nooit zullen wij wellicht daarom den draad in handen krijgen, die ons het weefsel van intrigues kan helpen ontrafelen, dat gesponnen is om von Beust ten val te brengen.

In elk geval is het een treurig teeken voor den gang van het Oostenrijksche Staatsbestuur, dat een zoo verdienstelijk man als von Beust zonder geldende reden wordt weggezonden; de geheele handelwijze draagt den stempel van willekeur en meer van luim dan van een gezond politiek beginsel. 't Is Oostenrijk! zegt men met een zucht. Te Londen heeft von Beust getoond, dat hij zich zeer goed in zijn nieuwe rol weet te schikken. Men hoorde weinig van hem; hij

liet zijn pen rusten, en wanneer hij van tijd tot tijd Weenen bezoekt, geldt de eerste reis zijn opvolger, graaf Andrassy, zooals het een goed gezant tegenover zijn chef betaamt.

Met den val van het Ministerie Hohenwart was in Oostenrijk de eene politieke cirkel, het foederalisme, weder rondgelopen, en de beurt aan den anderen, het centralisme, en daarmee de bevoorrechtting der Duitschers. Was Hohenwart te midden van zijn werkzaamheid gestuit, zoodat niet één zijner plannen was uitgevoerd, negatief had hij grooten invloed uitgeoefend; de verschillende nationaliteiten stonden zoo mogelijk nog scherper en heftiger tegenover elkander. Waren de Duitschers uitgelaten van vreugde over de overwinning, het Slavisch bloed kookte in de Czechen; hadden de Duitschers bedreigd met opzegging van hun onderwerping aan de wetten van den Staat, de Czechische bladen sloegen thans zulk een verbolgen toon aan, dat men naar de woorden te oordeelen elken dag de uitbarsting van een opstand had te vreezen. Te Weenen werden dan ook maatregelen van voorzorg genomen en was men vast besloten geweld met geweld te keeren. Gelukkig evenwel, 't was in Oostenrijk, waar men gewoonlijk met praten en schrijven, en vooral dagbladschrijven, heel wat afdoet en de woorden lang niet altijd hun gewone beteekenis hebben.

Voor de Duitschers had de werkzaamheid van Hohenwart dit positief goede uitgewerkt, dat zij zich vaster aaneen gesloten hadden. De voornaamste reden van de onmacht van de Deutsche liberalen gedurende den langen tijd, dat zij het bestuur in handen hadden, is hun onderlinge verdeeldheid; zooals het meermalen gaat met de liberalen, ieder had zijn eigen opinie, en de tijd werd telkens verpraat zonder dat er iets werd uitgericht. Een gedeelte van de Deutsche partij was vóór Hohenwart het foederalisme zelfs niet ongunstig gezind; niet dat men de Czechen, Sloveenen, enz. zoo goed mocht lijden; volstrekt niet; men achtte het eenvoudig onmogelijk om met het centralisme de bestaande verwarring te doen ophouden en meende althans een proef te kunnen nemen met het foederalisme. Men had echter over de zaak niet diep nagedacht, men vormde zich zeer vage, algemeene denkbeelden van het foederalistische stelsel, — o, die liberalen! — en vergat, dat hetgeen een Duitscher onder foederalisme verstond, nog hemelsbreed verschilde van hetgeen Czechen, Polen en Sloveenen als zoodanig beschouwden. Nu men echter van het gebied van de holle parlementaire redevoeringen en dagbladartikelen was overgegaan tot de praktijk, en de schaduw had gezien van het werkelijke foederalisme, trad men ijlings terug als voor een spook, dat slapelooze nachten genoeg had gekost. Na Hohenwart zwoer men dan ook een heiligen Duitschen eed nooit meer aan 't foederalisme te zullen doen, nooit meer oneensgezind te zijn. Wij zullen zien hoe lang die eed duurt.

De opdracht tot vorming van een nieuw Kabinet aan Kellersperg

was voor de Duitschers een verrassing; men vreesde veeleer voor een conservatief-clericaal Ministerie, omdat men wist dat deze partij had meegewerkt om Hohenwart te doen aftreden. Kellersperg nu behoorde tot de Duitsche liberalen en was bijna de éenige onder die partij die in de parlementaire schermutselingen van den laatsten tijd niet was betrokken. Zijn volbloed centralistische overtuiging bleek spoedig nog duidelijker, toen hij zijn mandaat neerlegde, omdat hij zich niet wilde binden aan een vergelijk met de Polen, — een noodzakelijk punt van het Duitsche programma, omdat men daardoor de stemmen der Polen wilde winnen en zoo den Rijksraad voltallig houden; dan eerst kon er sprake zijn van de gewenschte hervormingen — de directe verkiezingen, waardoor de Weener Rijksraad voor goed van den dood zou worden gered. Toegeeflijker op het punt van de Galicische quaestie, terwijl hij overigens dezelfde richting was toegedaan, was Adolf Auersperg, broeder van den vroegeren Minister en president van het Heerenhuis, Carlos Auersperg; hij slaagde vrij spoedig in het vinden van ambtgenooten en naar het algemeene oordeel, ook van onpartijdigen, niet ongelukkig. Adolf Auersperg bezit niet de gaven van zijn broeder, maar wordt geroemd als een man van energie en van karakter. Een gunstigen naam brachten ook de overige leden van het Kabinet mee: Julius Horst, belast met Landsverdediging, anders gezegd Oorlog; Lasser, Justitie; Stremayer, Eeredienst en Onderwijs; Banhaus, Koophandel; Chlumetzky, Landbouw; Glaser, Justitie; Unger, Minister zonder portefeuille; de beide laatste waren hoogleraren aan de Weener Universiteit en stonden goed aangeschreven; de Minister van Financiën, Holzgethan, bleef voorloopig met dat departement belast; hij was het minst in de plannen van Hohenwart betrokken geweest en had zelfs uit een financiëel oogpunt oppositie gevoerd in den Ministerraad tegen een vaste bijdrage, die het Koninkrijk Boheme evenals Hongarije in de algemeene lasten zou betalen. De Minister voor Galicië, Grocholski, — het begin van het Galicische vergelijk, — had zijn ontslag genomen, maar zijn plaats werd voorloopig niet weder vervuld; de Keizer wachtte een nadere voordracht van het Ministerie. Voegen wij er bij, dat men algemeen de vorming van dat Ministerie voor een goed deel toeschreef aan den invloed van den nieuwen Minister van Buitenlandsche Zaken, Andrassy.

Het Ministerie Auersperg is lang genoeg aan 't werk geweest om te kunnen oordeelen, of de zaken in Oostenrijk daardoor veel zullen verbeteren, en het antwoord op die vraag kan moeilijk anders zijn dan een weifelend schouderophalen.

De eigenlijke punten, waarop het voor de Duitsch liberale partij allereerst aankwam, de oplossing van de Galicische quaestie en de directe verkiezingen voor den Rijksraad, zijn wel reeds het vorige jaar aan de orde gesteld, maar zij staan nog op het programma, zonder éene schrede te zijn vooruitgebracht. Toch kan men niet ontkennen

dat het Ministerie een groote mate van **politieke haudigheid** bezit en resultaten heeft verkregen, die met zekere verbazing vervullen.

Wij bedoelen het tot stand brengen van de nieuwe wet op de noodverkiezingen en het verkrijgen van een meerderheid in den Boheemschen Landdag, die met het Ministerie wil samengaan.

De wet op de noodverkiezingen was een uitbreiding van de reeds bestaande; totnogtoe konden alleen directe verkiezingen door de Regeering worden uitgeschreven, wanneer een Landdag weigerde afgevaardigden te benoemen voor den Weener Rijksraad. Dit middel bleek onvoldoende; men had het vooruit kunnen zien; de oppositie-Landdagen benoemden nu wel afgevaardigden voor den Rijksraad, maar van wie men zich verzekerd hield, dat zij hun mandaat niet zouden vervullen; de Rijksraad kon dus evenzeer als vroeger onvoltallig worden gemaakt. De nieuwe noodwet bepaalde dat, »wanneer de voor den Landdag verkozen Rijksdags-afgevaardigden gedurende de Rijksdagszitting hun mandaat als Landdags- of Rijksdags-afgevaardigden nederlegden of tengevolge van voortdurende verhindering konden beschouwd worden het Huis van Afgevaardigden verlaten te hebben, de Keizer nieuwe directe verkiezingen kon gelasten overeenkomstig de bestaande wet.»

Zoo kwam men de redding van den drenkeling, den Rijksraad, weder een schrede nader. Maar, de aanneming van de wet scheen eerst hoogst twijfelachtig; als wijziging van de Grondwet moest het wetsontwerp minstens twee derden der stemmen op zich vereenigen; de Polen, die de zaak met het Galicische vergelijk niet vertrouwden, omdat zij telkens op de lange baan geschoven werd, waren niet over te halen om voor de wet te stemmen, die de Duitschers zulk een krachtig wapen tegen de nationale oppositie in handen gaf, en de Deutsche Grondwetspartij beschikte over niet meer dan 93 stemmen. Het was dan ook een niet geringe verrassing, toen den 20sten Februari de noodverkiezingswet met 104 tegen 49 stemmen, dus met de vereischte meerderheid, werd aangenomen. De meerderheid bestond behalve uit de 93 Duitschers, uit eenige Dalmatiërs, Triësters, Istriënen en Görzërs.

De minderheid werd gevormd door de Polen, Sloveenen en Tyrolers. Vier afgevaardigden van de minderheid, een Opper-Oostenrijker, een Pool en twee Tyrolers waren niet verschenen; men zegt, en het klinkt niet onwaarschijnlijk, dat eenige niet-Duitsche afgevaardigden door ministeriële beloften met betrekking tot de door hen vertegenwoordigde districten gewonnen waren. De Duitschers vonden het niet noodzakelijk die zaak haarfijn uit te pluizen; de noodwet op de verkiezingen was er door, en op nieuw bleek het, hoe weinig de Duitschers zich op het meerderheidsrecht in Oostenrijk kunnen beroepen; met kunstgrepen moest die meerderheid worden tot stand gebracht.

Een in hare gevolgen nog belangrijker, schoon even kunstmatige overwinning behaalden de Duitschers bij de Landdagverkiezingen in

Boheme. Omstreeks de helft van Maart werd de Boheemsche Landdag ontbonden en nieuwe verkiezingen uitgeschreven. De doorslag werd gegeven door de groote landeigenaars, en zoowel van de zijde der feudalen als van de Duitsche Grondwetspartij werd op groote schaal land gekocht en verdeeld aan trouwe aanhangers om daardoor stemmen te winnen; de meeste koopcontracten waren gefingeerd; de Regeering deed wat in haar vermogen was om de overwinning te behalen in den heeten kamp en — het gelukte; de meerderheid der verkozenen was of ging door voor Grondwetsgetrouw; 't was een winst van 15 stemmen; de Czechen protesteerden en beschuldigden hun tegenstanders van vervalsching der kiezerlijsten; het protest werd echter als ongegrond ter zijde gelegd; de Boheemsche Landdag ging over tot verkiezen van afgevaardigden van den Weener Rijksraad en van de 54 behoorden 40 tot de Grondwetspartij.

Het resultaat was voor de Duitschers verblindend; met die aanwinst van 40 leden was men in den Rijksraad van de tweederden-meerderheid verzekerd, ook zonder de Polen, en de vereischte hervormingen konden derhalve worden doorgezet; bijna oogenblikkelijk verkoelde bij de Duitschers de voorliefde voor het Galicische vergelijk en werd de wet op de directe verkiezingen op den voorgrond gesteld.

Evenals aan de noodwet op de verkiezingen kleefde echter ook aan de overwinning in Boheme een leelijke maar. Een deel van de groote landeigenaars had met de Grondwetspartij gestemd, maar zonder bepaald tot die partij te behooren; er bevonden zich onder die welgezinde groote landeigenaars clericaal-conservatieve elementen, die niet voor het Ministerie zouden gestemd hebben, indien zij niet van te voren overtuigd waren geweest, dat het met het liberalisme van Auersperg zulk een vaart niet zou loopen. Werd de noodverkiezingswet waarschijnlijk gekocht door materiele toezeggingen, de Boheemsche overwinning moest wel gepaard gaan met opoffering van een deel van het liberale programma. Kan men zich van zulke kunstmatige overwinningen veel vruchten beloven voor de toekomst? De partij van den kardinaal Rauscher, de clericaal-feudale, die meegewerkt had tot den val van Hohenwart, was ook in Boheme weder de medestander van het Ministerie Auersperg. Toch heette dit liberaal!

Hadden de Duitsche Grondwetsmannen thans de meerderheid in den Rijksraad, de zaken kwamen daar echter weinig vooruit. Een reeds in het begin der zitting dreigend conflict tusschen de Grondwetspartij en het Ministerie dreef gelukkig voorbij. De eerste was te zeer gewoon om op eigen kompas te zeilen, om zich zoo maar terstond aan te sluiten bij een Ministerie, al was dat uit haar midden genomen. In de troonrede waren en het vergelijk met Galicie en de directe verkiezingen op het programma gezet, maar in het midden gelaten welk punt het eerst aan de orde zou komen. Het Ministerie wilde zich op dat punt niet binden, maar — blijkens de uitkomst van zijn in som-

mige opzichten zoo geheimzinnige politiek niet ten onrechte, — zijne verdere handelingen in dezen laten afhangen van de omstandigheden. In het adres van antwoord drongen de Deutsche liberalen er op aan, dat beide wetsontwerpen tegelijk zouden worden ingediend en behandeld. De reden lag voor de hand: men had de Poolsche afgevaardigden nog noodig, en met hun hulp alleen konden toen de directe verkiezingen worden ingevoerd. Naderhand veranderden de omstandigheden; op het Galicische vergelijk werd minder nadruk gelegd naarmate de Polen meer gemist konden worden.

Het Ministerie protesteerde tegen de gelijktijdige behandeling van de twee wetsontwerpen, en de uitdrukking in het adres van antwoord op de troonrede bleef een doode letter; de Rijksraadcommissie voor de constitutioneele aangelegenheden ging nu aan het onderzoek van het vergelijk met Galicië en maakte na eindeloze vergaderingen een rapport op, waarin de eischen der Galiciërs zeer werden besnoeid. De omstandigheden waren buitendien veranderd; de Deutsche Grondwetters zagen minder de noodzakelijkheid in om de Polen veel toe te geven; de Polen beschouwden het nieuwe ontwerp van het standpunt van hun oude bekende resolutie, waarin hunne eischen van volkomen zelfstandigheid waren geformuleerd, en het resultaat was, dat noch Duitschers noch Polen met het voorstel der commissie waren ingenomen. De behandeling der zaak in den Rijksraad werd evenals de directe verkiezingen, — het wetsontwerp was nog niet gereed, — verdaagd tot een nieuwe zitting van den Rijksraad. Wij zullen zien, of het in het na-jaar wat vlugger zal gaan. Het Ministerie Auersperg heeft totnutoe weinig aan de verwachting beantwoord. De Deutsche Grondwetspartij dreigt weldra weer in haar vroeger zwak te vervallen.

Schoon in minder mate dan in Deutschland treedt ook in Oostenrijk de kerkelijke quaestie op den voorgrond, en het Ministerie Auersperg heeft zich tot heden uiterst zwak getoond op dit punt en niets minder dan liberaal. Eenige feiten werpen een eigenaardig licht op den dienst door de clericale partij in Boheme, door kardinaal Rauscher vertegenwoordigd, aan het Ministerie bij de verkiezingen bewezen.

In de eerste plaats de houding van den Minister van Eeredienst, Stremayr tegenover de Oud-Katholieken. Zoozeer als de Deutsche Regeering er op uit is om de Oud-Katholieken in de hand te werken, zoo zeer worden deze in Oostenrijk door de Regeering gedwarsboomd. Beschouwt de Deutsche Regeering de Oud-Katholieken rechtens als Katholieken, de Oostenrijksche Minister Stremayr vaardigde in Maart een circulaire uit, waarin de huwelijken, door Oud-Katholieke priesters gesloten, voor onwettig werden verklaard, m. a. w. de Oud-Katholieken beschouwd als een niet door den Staat erkende secte.

Het feit staat niet alleen. In April zijn de Oostenrijksche bisschoppen te Weenen vergaderd geweest om over den geest des tijds te beraadslagen; op die conferentie werd besloten een memorie te richten tot den

Minister van Onderwijs en Eeredienst. Bijzonderheden van dit stuk werden aanvankelijk niet bekend, maar daar de voortbrengselen der Zwarten elkander gelijken op een haar, was niemand nieuwsgierig naar het verhandelde, men kon op zijn vingers natellen, hoe het schrijven aan den Minister er uit moest zien. Hoe groot was nu echter de verbazing van de Weeners, toen de Minister Stremayr den 16^{den} Mei in den Rijksraad op een daarover tot hem gerichte vraag antwoordde, dat het bisschoppelijk stuk zich van alle vroegere onderscheidde door een geest van verzoening en dat daarin, schoon met handhaving van het bekende kerkelijke standpunt, niet op verandering van de bestaande wetten werd aangedrongen, maar veeleer deze wetten tot uitgangspunt genomen waren van de meegeede wenschen. Dat leek Sphinxen-taal. De heer Stremayr rekende bij dit echt Jezuietisch antwoord echter wel wat veel op de onnoozelheid van de Oostenrijkers. Hoe, de door den Paus vervloekte onderwijswetten zouden door de Oostenrijksche bisschoppen zijn erkend, zij 't dan ook onder kerkelijk voorbehoud!

Men hoorde verder, dat het bisschoppelijk schrijven onbeantwoord zou blijven, omdat men het over het antwoord niet eens kon worden, en wie te Weenen een kijkje achter de schermen genomen heeft, wist wat dit beteekende. De Keizerlijke Oostenrijksche familie is namelijk met het grootste gedeelte van de onmiddellijke omgeving van het Hof, in hart en ziel ultramontaansch gebleven, en de Keizer duldt geen aanvallen op de ultramontanen; men heeft nog altijd niet vergeten, dat de vroegere Minister Giskra over zijn anti-ultramontanisme vrij scherp door den Keizer werd onderhouden. Het antwoord van den Minister in den Rijksraad is derhalve uit een politiek oogpunt verklaarbaar: men moest rekening houden met een hoogere macht, die men niet kon noemen, en waarschijnlijk ook was men gebonden door de bij de Boheemsche verkiezingen gegeven beloften.

Ongelukkiger wijze werd het schrijven der bisschoppen publiek; de *Neue Freie Presse* deelde het bijna woordelijk mede en men las tusschen de regels het tegenovergestelde van hetgeen de Minister verzekerd had. Het stuk ving aan met de bewering, dat zonder Kerk gelijk stond met zonder Godsdienst; het toezicht op de godsdienstigheid en zedelijkheid der jeugd moest aan de Kerk blijven opgedragen, en om die reden moest in alle quaesties die hierop betrekking hebben, aan den invloed der Kerk op leer- en schoolboeken vooral niet tekort gedaan worden; godsdienst en zedelijkheid waren thans prijsgegeven aan de willekeur van de wereldlijke schoolambtenaren; godvrucht en deugd verdwenen; onder zulke omstandigheden moest de confessioneele school weder in hare rechten worden hersteld.

De bestaande wetten waren derhalve door de bisschoppen tot uitgangspunt genomen, zooals de Minister Stremayr in den Rijksraad verzekerde, maar hij vergat er bij te voegen, dat dit alleen geschied was om de goddeloosheid dier wetten in het licht te stellen en op ge-

heele verandering aan te dringen. Niet alleen dat de bisschoppen eischen, dat de school weder geheel onder hun toezicht zou worden geplaatst, aan hen de keuze der leerboeken worden opgedragen, door hen de misdienst der schoolkinderen vastgesteld, maar in strijd met de gelijkheid van de verschillende geloofsbelijdenissen voor de wet werd het door de kerkprelaten voor ongeoorloofd verklaard, dat in Katholieke landen Protestanten en Joden tot onderwijzers werden aangesteld.

Kan men het de Duitsche liberalen ten kwade duiden, dat hun wantrouwen is gaande gemaakt in het Ministerie Auersperg, dat mede aansprakelijk is voor 't geen Stremayr in de clericale zaken zegt en doet? Het onderwijs is te zeer een levensquaestie dan dat zij op dit punt hun gemeenschappelijke overtuiging zouden kunnen ten offer brengen ten gerieve van een Ministerie, dat overigens tot hun partij behoort. Van de tijden der Hervorming af is het onderwijs in Oostenrijk in handen geweest van de Jezuïeten, en toen men eindelijk tot de overtuiging gekomen was, dat Jezuïetisme en absolutisme het land op den rand van den afgrond gebracht hadden, werd in '67 door de liberale partij niet zonder hevigen strijd aan den kanker van den Staat, het toezicht der Roomsche geestelijkheid op het onderwijs, een einde gemaakt en bij de wet van 25 Mei '68 het schooltoezicht opgedragen aan den Staat. Die wet te ondermijnen, krachteloos te maken, leerboeken en onderwijzers weder te brengen onder de kerkelijke censuur, ziedaar het doel van de Oostenrijksche bisschoppen, waarvoor zij in hun schrijven duidelijk uitkomen.

De omstandigheden droegen, ongelukkig genoeg voor het Ministerie Auersperg, er toe bij, dat er kleur bekend moest worden in de clericale partij. De Jezuïeten werden uit Duitschland verdreven, en een aantal dezer Zwarten richtte de schreden naar het geliefde Oostenrijk. Den Duitsch-liberalen was dit natuurlijk een doren in het oog, deels op grond van hun werkelijke overtuiging, deels omdat zij oordeelden dat dit moeilijk was overeen te brengen met de entente cordiale, die tusschen de Duitsche en de Oostenrijksche Regeering bestond. Zou men hier volkomen vrijheid laten aan hen, die ginds hadden saamgezworen tegen de rust en de veiligheid van den Staat?

Men riep de Regeering op om haar maatregelen te nemen tegen de beruchte orde. En wat geschiedde er toen de Regeering begreep iets te moeten doen om de publieke opinie tevreden te stellen? In de *Pesther Reform*, het orgaan van den Rijksminister Andrassy, verscheen een artikel, waarin op het verschil tusschen Duitschland en Oostenrijk gewezen werd ten opzichte van de Jezuïetenquaestie, en gezegd, dat Andrassy bij het onderhoud met von Bismarck te Salzburg, dezen had medegedeeld, dat de Jezuïeten-quaestie een zuiver binnenlandsche aangelegenheid was, die door de respectieve regeeringen moest worden behandeld naar gelang van de plaatselijke omstandigheden; Andrassy voegde er bij, dat hij het gevoelen van den Duitschen Rijkskanselier

over de noodzakelijkheid om eindelijk paal en perk te stellen aan de gevaarlijke werkzaamheid der Jezuïeten niet kon deelen; het kwaad kon daardoor slechts verergerd worden; men moest geen martelaars maken van fanatieke geestelijken; »ik vind het niet noodig», eindigde Andrassy schertsend, »met 't kanon onder musschen te schieten.»

Schijnbaar is deze redeneering gezond; bij nader inzien echter is het niets anders dan een gedwongen struisvogelpolitiek. Zoowel in Hongarije bij de Deak-partij als in Oostenrijk geeft men voor de gevaren van het clericalisme niet te zien, omdat men de Ultramontanen zoo mogelijk gebruiken wil op politiek gebied, en zoo dit niet gaat, hen althans niet tot geslagen vijanden maken. Sluiten de Ultramontanen én in Oostenrijk én in Hongarije zich bij de nationale oppositie aan, maken zij gemeene zaak met de Slaven, dan is er alle waarschijnlijkheid dat de liberale regeering het veld moet ruimen. Komt men openlijk uit voor zulk een praktische politiek, het zij zoo, men weet dan waaraan men zich te houden heeft, maar men trachte niet het volk zand in de oogen te strooien en te bedriegen door redeneeringen, die geen steek houden.

Bleek uit het artikel van de officieuse *Reform*, dat men van den Minister van Buitenlandsche Zaken geen maatregelen tegen de Jezuïeten overstroming had te wachten, men richtte zich nu weder tot den Minister van Cisleithanië, Stremayer, en zie, daar verscheen eindelijk een circulaire aan de verschillende besturen, waarin werd aangedrongen op handhaving van de bestaande wetten, maar voor bijzondere omstandigheden de beslissing van den Minister werd voorbehouden en de rest overgelaten aan den tact van de plaatselijke besturen, — een circulaire, die voor verschillende uitlegging vatbaar is, zoo dat de een beweert, dat de Jezuïeten reeds van hun Oostenrijksche reis hebben afgezien, anderen met even veel recht beweren, dat uit de circulaire duidelijk blijkt, dat den Jezuïeten in Oostenrijk als van ouds geen leed zal geschieden.

De toekomst voor Oostenrijk is dus even weinig bemoedigend als immer; het Ministerie Auersperg heeft wel aan de foederalistische proefnemingen een einde gemaakt, maar de centralistische slagen niet beter; de meerderheid, die de Deutsche Grondwetspartij in den Rijksraad heeft, is op kunstmatige wijze tot stand gebracht en als een kluister sleept zij de beloften, aan de clericalen gedaan, achter zich aan, wordt daardoor belemmerd in hare bewegingen, en indien wij ons niet bedriegen, zal in de aanstaande zitting van den Rijksdag al spoedig de vraag gesteld worden: zal de Deutsche liberale meerderheid het Ministerie blijven steunen, ook waar het tegenover de clericalen een niet-liberale politiek volgt, en met die vraag vreezen wij op nieuw verdeeldheid van de meerderheid, een herhaling van het vroegere minder behagelijke schouwspel van verwarring, van voortdurend praten en nimmer handelen.

En al bezitten de Duitschers de meerderheid in den Rijdsraad, de nationaliteiten-quaestie is daarmee niet opgelost, ook niet met de wet op de directe verkiezingen. Nooit zullen de Czechen den Weener Rijksdag erkennen en de Jezuietische oppositie zal de werking der wetten verlammen, het gezag der Regeering ondermijnen, het staatsbewustzijn opheffen, Oostenrijk machteloos maken en in den vollen zin des woords doen zijn een geographisch begrip. Met een zoo inwendig verdeelden staat behoeft niemand rekening te houden, het bestaan van Oostenrijk steunt alleen op de stutten van buiten; bij den eersten stoot moet het ineen vallen, indien men maar wist, wat men er daarna van zou maken. De aansluiting van de Duitschers en Hongaren kan eenigen tijd den strijd tegen de Slaven doen volhouden, — wie weet hoe lang, — voor een zoo gemengden staat is in het moderne Europa met zijnen nationalen grondtoon en zijn sterk ontwikkeld volksbewustzijn geen plaats.

Nog altijd zweeft boven het hoofd van Oostenrijk een wraakgeest; de Jezuiten hebben het volk dom gehouden, de Staat heeft met het egoïsme aan het absolutisme eigen, de verschillende volksstammen tegen elkander opgezet, gebruikt, om op de onderlinge verdeeldheid steunend, een heerschzuchtige staatkunde bot te vieren, waarbij van het wezenlijk welzijn van het volk geen sprake was. Het zaad dat eeuwen lang door het huis van Habsburg is gestrooid, is welig opgeschoten en bedekt ook heden nog het land als de distels een weiland, die den groei van de betere planten belemmeren. Eeuwen zouden er noodig zijn om het geheel uit te roeien.

Over de betrekkingen van Oostenrijk-Hongarije tot het buitenland zijn wij na het aftreden van von Beust niet zoo goed, althans niet zoo uitvoerig ingelicht als anders. Andrassy is een geheel ander man en, naar het schijnt, beter berekend voor het leiden der buitenlandsche aangelegenheden; zoo spraakzaam als von Beust was, zoo zwijgend is Andrassy, maar wees verzekerd dat hij daarom niet minder werkzaam geweest is dan von Beust. Een diplomaat moet gesloten kunnen zijn; daarbij staat Andrassy bekend als een krachtige persoonlijkheid, die des noods flink durft op te treden.

Wat de verhouding tot Duitschland betreft, heeft hij de politiek van von Beust voortgezet, waaraan hij trouwens reeds als president-Minister van Hongarije een werkzaam aandeel genomen had. Andrassy kon gemakkelijker mede werken tot een entente cordiale met Duitschland, omdat hij geen antecedenten had zooals von Beust, die aan een tegen Duitschland vijandige staatkunde herinnerden; Andrassy's antipathie op politiek gebied, waardoor zijn aandacht voor een goed deel van Duitschland werd afgeleid, was en is Rusland. Zonder twijfel heeft hij de reis van den Keizer naar Berlijn in September a. s. in de hand gewerkt. Wie had zes jaren geleden die reis durven voorspellen aan den toen zoo

diep vernederden monarch? Wie had gedacht dat Berlijn het trekpunt van vorstervergaderingen zou worden, zooals dit vroeger het geval was met Parijs? Zoo verandert de wereld, en toch blijft zij zich zelf gelijk; slechts de namen veranderen.

Een Fransch blad merkte onlangs op, dat de reis van Frans Joseph naar Berlijn slechts een gedwongen fraaiigheid was; te Weenen zou men inzien, dat het Duitschland niet veel moeite behoeft te kosten om de Duitsch-Oostenrijkers aan zich te trekken en langs dien weg mede de Oostenrijk-Hongaarsche monarchie te doen oplossen. Het gevoel van stamverwantschap is tegenwoordig bij de Duitschers zeker sterker ontwikkeld, dan de Oostenrijksche Regeering kan wenschen. Een onaangenamen indruk maakten o. a. onder het Ministerie Hohenwart de volksvergaderingen, te Munchen, Breslau en Dresden gehouden om sympathie te betuigen aan de broeders, die ginds tegen de Slaven streden. De Duitsche pers bracht het hare er toe bij om den strijd nog meer te doen ontvlammen, en steeds zal het bewustzijn van de Duitsch-Oostenrijkers, dat hun rug in den strijd tegen de Slaven is gedekt door het groote Duitsche vaderland, hen minder inschikkelijk maken. Gelukkig is in den laatsten tijd een kleine verkoeling ontstaan, omdat de Duitsch-Oostenrijkers niet broederlijk genoeg zijn ontvangen op hun reis naar het Hannoversche schuttersfeest. Toch is de verhouding nog steeds van dien aard, dat Oostenrijk, nu het eenmaal den moed opgegeven heeft om den strijd weder met Duitschland aan te binden, ten opzichte van de vriendschap van den Noorderbuur van den nood een deugd moet maken.

Hoogst belangrijk wordt echter de goede verstandhouding met Duitschland, door Bismarck aangeboden en door von Beust met zeldzame zelfverloochening aanvaard, wanneer wij in aanmerking nemen, dat zij tevens de weg is geweest tot een nauwere aaneensluiting met Rusland, sinds den Krimoorlog de onverzoenlijke vijand van Oostenrijk. Algemeen schrijft men dit toe aan den invloed van den Duitschen Keizer en zijn Rijkskanselier Bismarck; er is niets dat hier tegen pleit en de reden is gemakkelijk te doorzien. De Duitsche bewering daargelaten dat Bismarck een man des vredes is, overal waar het Duitsche vaderland niet op het spel staat, zeker is het dat Duitschland in de eerste jaren dringend behoefte heeft aan vrede; Duitschland moet het verkregene organiseeren, en vooral ook geleden verliezen herstellen. De goede verstandhouding tusschen Oostenrijk en Rusland neemt nu een van de gevaren weg die den Europeeschen vrede bedreigen, en heeft tevens, wanneer Duitschland de derde van de partij is, dit voordeel, dat Frankrijk wordt geïsoleerd en, zonder uitzicht op bondgenooten, gedwongen om het verlies van Elzas-Lotharingen en van de 5 milliarden te verkroppen en de revanche voor onbepaalden tijd te verdagen.

Niet dat wij ons daarom veel voorstellen van den langen vrede tusschen Oostenrijk en Rusland; hunne wegen loopen in het Oosten te veel uiteen,

om een blijvende goede verstandhouding te verwachten, en hoe beleefd Franz Joseph en Alexander te Berlijn tegen elkander ook mogen zijn, zij zullen elkander onmiddellijk den rug toekeeren, wanneer het aan den beneden-Donau begint te onweeren. Maar, de Oostersche quaestie heeft een langen adem, en verschil van inzicht op dit punt maakt het niet onmogelijk, dat de drie vrienden eenige jaren elkander getrouw blijven. Zij hebben ieder voor zich genoeg in eigen huishouding te doen om vooreerst geen nieuwe zaken op touw te zetten.

Zoo heeft waarschijnlijk ook Andrassy gedacht, toen hij medewerkte tot de groote Keizerssamenkomst te Berlijn en daartoe den aartshertog Wilhelm naar Krasnoje-Selo zond om den Czaar een bezoek te brengen te midden van de meest geliefde onderdanen der vorsten, de soldaten. Nog meer dan vroeger von Beust heeft Andrassy hier zijn persoonlijk gevoel aan het welbegrepen belang van zijn vaderland ten offer gebracht. Als Hongaarsch Minister was Andrassy spraakzamer en maakte volstrekt geen geheim van zijn idée fixe, dat een oorlog tusschen Oostenrijk en Rusland onvermijdelijk was en slechts een quaestie van tijd kon zijn. Zijn vrienden weten, dat dit in politieke gesprekken zijn stokpaardje was. Goede reis dan naar Berlijn, Hongaar! Laat de herinnering aan het bloed, door den Rus met stroomen vergoten in uw vaderland, u het spelen van uw politieke rol niet te moeilijk maken!

20 Aug. '72.

NOORMAN.

LETTERKUNDE.

EEN VOLIÈRE DIE HET BEZIEN WAARD IS.

Vogels van diverse pluimage door C. Vosmaer. Leiden, A. W. Sijthoff, 1872.

„Sein Haupt umflattert mit vertrauten kosen
Ein bunt Gefögel singend wunderbar.“

zegt Lenau ergens; — doch binnen in menig menschenhoofd ziet het er zeker nog bonter uit en fladdert het met nog vreemder en verrassender wendingen rond. Bij het lezen van den titel reeds beloofden we ons iets van dien aard. Daarin spreekt iets vlugs, eigenaardigs, prettigs; en waarlijk, wij zagen onze goede verwachting overtroffen. — Humor, een au fond wellillende, gevoelig-scherpe, humaan-sarcastische, voert door het werk heen, maar vooral in het begin, den boventoon. De man die de zee vervelend vindt, met zijn: »Als ik vragen mag... u is misschien e... een dichter?“ — is inderdaad een type van zoo menig bewoner van ons lief vaderland, van zoo menig Nederlandsch individu, waarnevens gelukkig ook nog »mahonyhouten manvrouwen“ loopen.

Wat het gevoel voor het schoone betreft, daar geldt wel ook het: »*Il n'y a que l'esprit, qui sent l'esprit,*“ en wij passen er Göthes woord op toe:

„Wär nicht das Auge sonnenhaft;
Wie könnt es dann das Licht erblicken?“

Dat het niet aan familie ligt, of men daarvoor al of niet vatbaar is [wij weten niet of de schrijver — en dan, hoe na hij den auteur van de Wandelingen van meester Maarten Vroeg bestaat], blijkt aan dat nichtje van mijnheer Buideldier, dat zoo juist voelt dat de Duitscher met zijn taal op aesthetisch gebied beter heeft huisgehouden dan wij, die oorspronkelijk rijker waren en dit nog konden wezen, als wij onze zaken — hier woord en begrip — niet zoo treurig in den war hadden laten loopen. Het is eene lieve verschijning, waaraan wij wenschen

dat onze Hollandsche meisjes, naar hoofd en hart, model en patroon namen. Haar *Widmung* [bl. 218], goed door Vosmaer vertolkt, is harer waardig. Haar »*Mehr ist ein Herz als Schätze der Kenntriss*» [des Wissens?] — is goed. Daar wordt ons Hollanders flink de les gelezen, doch ik verheug mij, dat het een Hollander is die het doet, dit zoo een beetje zijn eigen wederlegging wordt.

Voor zoo *bettelarm* als dit op bl. 17 wordt verklaard, kunnen wij althans de latere Israëlitën op aesthetisch gebied niet houden. Het lang ongevestigde van hun toestand mogt hen natuurlijk ten achteren doen blijven in plastische kunsten, het »gij zult u geen beeld noch gelijkenis maken e. z. v.» mogt hen versteeken van eene aanleiding om aan het Hoogste vorm te geven, die onder de Grieken het heerlijkste deed scheppen; hun godsdienst zelf voerde hen tot de toonkunst, die reeds vroeg, blijkens hunne godsdienstige liederen en hunne instrumentaalmuziek daarbij, het tot zulk een hoogte bracht, dat zij het volk verhief en tilde, zeker ook door overeenstemming met wat in woorden was uitgesproken. — Een stug profeet mogt het vonnis uitspreken over feest en lied en cither; zijn woord is eene bevestiging van onze beschouwing.

Waarlijk treffend is Vosmaer's opmerking omtrent de verschillende karakters en opvattingen van het leven, zoo als die ook door klimaat en volksaard worden gewijzigd. Het deed ons genoeg op te merken, dat hij, ondanks zijne liefde voor het Schoone, de hoogere rechten van Waar en Goed niet miskende [bl. 25], terwijl hij de op dit gebied moedwillig dooven en blinden, in concreto en abstracto te pronk stelt en hun eene prettige geeseling toedient.

En hiermede heeft de schrijver zijn standpunt, zijn levensbeschouwing opgegeven, en te gelijk het oogpunt aangegeven, waaruit hij zijn werk wil bezichtigd hebben. Stug verachter van wereld en tijd is hij in geenen deele; hij is ons veeleer een weinig ruim Grieksch. Wat hij bl. 29 in 't midden brengt is waar aangaande het eenzijdig opgevatte, vaak verknoeide kerkelijke christendom, dat in geenen deele dat was van den humanen Menschenzoon die, bij allen heiligen zin en edelen ernst, kwam etende en drinkende, die voor kinderen eene zegenende hand, voor spelende knapen een belangstellenden blik had, wiens woord en doen een zoo frisschen, vrijen, blijmoedigen geest ademde, daarentegen farizeeuwsche kribbebijters krachtig gispte. Dit in 't licht te stellen tegen de eeuwenoude kerk- en kerkerachtige opvatting in, mag eene rechte emancipatie, vrijmaking en onderwijzing in de waarheid heeten [bl. 29]. — Wij zouden er van zeggen wat de auteur schrijft van den herfst en den ernst die daarin is, op bl. 83°.

En dan, eerst een woord van lof voor »Mona», een schets, bij welke humaniteit de kleuren mengde en het penseel voerde. Het is een echt Italiaansch, vrouwelijk karakter, een fijn beeldje, dat ons in zijne hoofdtrekken op bl. 44 met enkele woorden goed wordt geschetst. Het

hartstochtelijke en teeder-gevoelige komt flink uit. De strekking van het verhaal is humaán en moreel, en de loop en afloop zijn zoodanig, als het bij zoo veel goed fond en in zoo ongelukkigen toestand ligt komen kon. Hare houding tegenover het gezin van den schoenmaker is treffend gegeven. Zij boet zwaar; en toch zien wij den engel des hoogerens vredes boven haar zweven, haar naderen, en haar zoo houden, dat het in ons: *Sie ist gerettet!* heet. — En nauwelijks, toch iets minder goed is Kolb geteekend, zijne gewaarwordingen bij de scène op bl. 58 zijn aangrijpend gegeven. Het is een kabinetstukje dat zijn plaats hier waard is.

Dat Vosmaer, waar hij in zijne *Wandelingen door de wereld* begint met de reizigers te sorteeren, de massa van toeristen niet al te inschikkelijk zou bekijken en behandelen, liet zich verwachten. Immers de heer Buideldier is niet zoo zeer een persoon, maar een ras. En waarlijk, men behoeft maar enkele van die staaltjes buitenslands te hebben ontmoet, om te wenschen dat men de permissie om in den vreemde te gaan voor zoogenoemd plezier, niet maar zoo voetstoots voor ieder vrij stelde. Eenige deernis heb ik met hen gevoeld [bl. 65]; maar soms toch meer ergernis over zulken. De buikreizigers hinderen minder dan de blufreizigers, eene soort welke Sterne bij zijne klassificatie niet noteerde. Het zijn veelal lui die hun wereld kennen, namelijk, hunne kleine wereld met hare zotheden en leêge aanmatiging, die velerwege geweest zijn maar weinig gezien hebben, althans slechts buiten op, en die meer van acteurs dan van auteurs weten — overigens zeer fatsoenlijke, soms overfatsoenlijke reizigers [bl. 67]. Vergelijk ook bl. 87.

In »Herfstraden» pikt hij, ja wien al niet? — Dáar is gezonde humor met zijn verrassende combinatie, zijn subliemen moedwil, zijn brutale beleefdheid of omgekeerd, zijn warm hart voor zaken of menschen die het waard zijn, en zijn roê voor de rest; terwijl zijn gemoed voor Gods wereld ruim open staat en hij de daar ontvangen, slechts nu en dan genomen indrukken goed weet weer te geven. Men leze bl. 77 tot 84. Dat is Matthisson in diens Brieven op zijde gestreefd. Hij verbindt de vrijheid in vorm van het proza aan echte poezy, geeft de rythmus en verheffing van de poezy aan het proza. En die herfstbeschouwing daar is meesterlijk. — Op bl. 77 maakt hij een wending zoo schelmsch mooi, dat we in onze eenzaamheid applaudiseerden; en hij eindigt zóo, dat het tot nadenken wekt, doet hopen, sticht en verheft.

Later beschrijft de heer Vosmaer ons zijne ontmoeting met eene jonge heiboerin, die bij haar hunkeren naar de stad, eene mate van gevatheid toont, welke zulke natuurkinderen kunnen hebben, wanneer niet het: »wii zunt 't zoo went» — getuigt, dat zij het, als hare schapen, voor lief nemen met hun dorren grond. Het zij wat gekleurd, het is een lief tafereeltje. Het is regt humaán en kan als eene voor-

loopster beschouwd worden van Gretchen. — Over onze beschaving zijn op bl. 98 en volgg. woorden gesproken die te denken geven. Hoe welsprekend, een middending tusschen beklag, spot en gejuich, een meewarig sarkasme, staat in dat oude verhaal het: »Ziet, de mensch is geworden als een onzer, wetend wat goed en kwaad is!»

En even zoo aan zijn plaats staat het »Bouwvizioen,” dat waard is, dat het in een loge van maçons wordt voorgelezen en bediscussieerd. Phantastisch genoeg en sententius is het, een geschikte ingang voor wat wij als het voorname stuk in den bundel achten, eene voorspijs voor het heksenbrouwsel, dat Göthe in zijn Faust het publiek voorzette, een paddestoelenbrij [bl. 108], waarin hij later zijn »Faust en Helena” nog mengde. Overigens een kunstwerk, dat als meesterstuk zal blijven gelden.

We hebben in der tijd den Faust meermalen en ook commentaren daarop en gissingen daaromtrent gelezen, die wij veelal met een: »het kán zijn!” uit de hand legden. Toch bleven we voor dat tweede deel staan als voor een spinx, prachtig van vormen, doch... het kwam ons voor als de plant, die wel is waar uit het eerste deel van Faust als uit den zaadkorrel was opgegaan, maar in aard en vorm en strekking, welk verschil! Faust bijna uit het stuk verdwenen, en welk een ondergeschikte rol aan Mephistopheles die vroeger als duiveltje zoo aardig recenseerde, bleef hij altoos een stumperd en een guit bij Byrons Lucifer gehouden.

Wij gelooven, dat onze schrijver, die hier de voorstelling ziet van eene onderlinge nadering en vereeniging van de romantiek en het hellenisme, eene leidende gedachte van Göthe heeft getroffen, en dat ook bij de invoering van Euforion, de dichter en mensch Byron voor den geest van Göthe stond. — Wij konden ons bij de beschouwing van beider werken niet los maken van het denkbeeld, dat het hier, in navolging van het: »*In seinen Göttern malet sich der Mensch*” wat de hoofdpersonen betreft in beider meeste en voornaamste dichtwerken, mogt heeten: — »*In seinen Gebilden malet sich der Poët.*” — Zoo vinden wij in zijn Childe-Harold, Corsair, Caïn, Don Juan, steeds Byron in verschillende poses en in onderscheiden licht; in Wilhelm Meister, als in zijn Wahrheit und Dichtung, in sommige trekken van Egmont, in Faust vooral, vinden we Göthe! Wij zouden in dezen een paar van zijne eigen xenieën op hem willen toepassen, als hij zegt:

„Nehmt mir mein Leben hin, in Bausch
Und Bogen, wie ich's führe;
Andre verschlafen ihren Rausch,
Meiner steht auf dem Papiere!”

terwijl we speciaal van Faust's tweede deel als des dichters Selbstschau vernemen, wanneer hij aldus zegt:

„Sage deutlicher, wie und wenn;
 Du bist uns nicht immer klar.“
 Gute Leute, wisst Ihr denn,
 Ob ich's mir selber war?

In een »Festzug» laat hij Mephistopheles optreden, en wat die zegt komt ons voor nog mede de beste uitlegging te wezen; ook ingevolge den regel, dat ieder de beste verklaarder van zijn eigen woorden is. Hoe mag het ook in hoofd en gemoed, in lichaam en geest van den rijk begaafden, genialen man met de krachtvolle gestalte, hebben gewoeld en gedrongen! Wat ging er om bij den veelzijdigen vorscher die, niet in de eerste plaats natuurkundige, toch natuurkundigen den weg wees, die in weinige wetenschappen vreemdeling bleef, die den tooverstaf der dichtkunst voerde in de meest verschillende genres, als nauwelijks eenig ander, steunend op een rijkdom des wetens als maar enkelen zich eigen maakten! Aestheticus als weinigen. Men *staunt* hem *an*.

En desniettemin zijn wij nog niet zoo ten volle bereid om het »*voilà un homme!*» dat Napoleon I, nog in de volheid van zijn heerschers-overmoed, van hem zou hebben gezegd, na te spreken. — Göthe's troonen in godenrust, terwijl de menschheid bloedde, zijn vaderland getrapt en gedrukt werd onder den voet des overheerschers, kon ons nooit behagen. Wij hadden van hem, als mensch en Duitscher, iets anders gewenscht. — En ook op zedelijk gebied iets anders! Wij treden niet in zijn bijzonder leven, gedachtig aan het: *Nous avons tous un compte à rendre*, al geven we ook niet toe: *Que Dieu pour nous et des héros aura des poids divers*; doch komen op de zedelijke begrippen, welke hij huldigt en predikt, b. v. in de *Wahlverwantschaften*.

En dan ook hier, welk eene terechtbrenging van Faust, die een duëlmoord, val en dood van een onschuldig natuurkind en van haar kind op zijn geweten heeft, als hij zoo voetstoots van dien last ontslagen wordt, waar het heet:

„Kleiner Elfen Geistesgrösse
 Helfet wo sie helfen kann.“

en dezen het bevel ontvangen:

„Volbringt der Elfen schönste Pflicht;
 Gibt ihn zurück dem heil'gen Licht!“

Daar gaat het ruim hocus-pocusachtig toe, en is het alsof in de zedelijke wereld geen wereldorde gold. Dat is eene misvatting, een *Uebersehen*, dat door geen dichterlijk schoon wordt gedekt, dat erger dan heidensch is, te nauwnood in effect met eene hyperchristelijke leer eener overgenade zonder recht te vergelijken. — Werd de diamant, die op andere kanten met flonkergloed schittert, de stralen prachtig breekt

en zulk een kleurenluister ten toon spreidt, aan die zijden niet- of althans gebrekkig geslepen? — We kunnen ons op zedelijk gebied geen *car tel est nôtre bon-plaisir* voorstellen als geldig. Souvereiniteit, vooral de hoogste, is geen willekeur. — En daarom kunnen wij geen vrede hebben met zoodanige rehabilitatie. *Rien n'est beau que le vrai.*

Overigens hebben we voor de ontleding der karakters, gelijk die bij Göthe zijn te vinden, door den heer Vosmaer, niet dan lof. Hij heeft oog en hart voor de schoonheden der ouden, met hun *ne quid nimis*, d. i. niets te veel, hunne matiging, soberheid, natuurlijkheid, objectiviteit, en daarmede rustigheid, terwijl wij moderneren, ook op het gebied van het schoone, meer kunstproducten zijn, die de kunstig gemaakte behoeften kunstig vervullen. Men leze wat de schrijver daarover in 't midden brengt op bl. 178 en volgg. Dat is uitnemend gezien en uitstekend gezegd. Wij hebben dit vroeger gevoeld, maar 't hier klaar gedacht en uitgesproken gevonden en zijn daarvoor dankbaar.

Waar de heer Vosmaer het voor onzen tijd en het aesthetische daarvan opneemt, zouden wij voor ons zoo veel reserves hebben, dat er van het gunstig oordeel weinig overbleef, al doen wij aan dien tijd met zijn minder realisme hulde in sommige opzichten. Hoe bouwen de menschen, hoe kleeden zij zich, vooral de vrouwen? — Wat navolging, neen, gedachteloos naäpen, van wie en wat! — Een tijd vol zelfopoffering voor de waarheid, van een edel humanistisch streven, is de onze inderdaad slechts bij een deel en misschien betrekkelijk klein deel der menschheid. Het publiek geweten, de ideën van recht en billijkheid zijn beter geworden, veel wordt veroordeeld wat vroeger passeerde; doch of het persoonlijk geweten nauwgezetter werd en meer ontzag vindt, betwijfelen we. Men wil te zeer vooruit komen, te veel genieten, om naar het echt honnête zoo te vragen, om voor anderen veel te zijn en te hebben. Die tijd is vrij leelijk bij de massa, heerlijk bij enkelen. Wij mogen inderdaad wel leeren om »schoon en vrij en frisch te zijn» [bl. 189], en goed en edelmoedig daarenboven.

Edoch we zouden voortpraten en de ruimte ons gegund te buiten gaan. — Over de poëzy nog maar een enkel woord! — »*Halverwege*» is een scherp woord; doch de dichter vergete niet, dat er zijn die hem-zelf, als nog een man des geestes en der moraliteit, zullen verwijten, dat hij ook halverwege is blijven staan. »*Zijn Suverlic Liedeken*» is zoo prettig, dat wij hem de liën zouden willen aanwijzen die er de wijs op maken, en anderen die het zingen mogten. Het is een fijn *Wie ganz anders war er da!* hier den mannen van de kerkelijke autoriteit en de burgerlijke praerogativen op de lippen gelegd — *lapis infernalis*. — De »*Tamboer der Voorhoede*» slaat eene reveille, die den heeren in de ooren kan tuiten en hen uit hun zaligen, would-be-godzaligen dommel doen opschrikken. — In de »*Grieksche Muze*» is, niet wat den inhoud, maar wat de versvoeten betreft, de maat niet altijd in 't oog gehouden, een liefelijke naklank overigens van Faust

en Helena. — Treffend goed is dat: »'t Raapt al kogels,” die bluf van den bluffer. — Het vers »*Neêrlands Maagd*” is scherp, maar waar — God betere 't! en mogen mannen het beteren als de heer Vosmaer er een is! *Noblesse oblige* — kunnen is moeten. — Om het niet ongedeerd te laten, wijzen we op een drukfout in de vertaling van die Widmung op bl. 209, waar voor »bestaan” bestaand moet worden gelezen. — De »*Werelddroom*” is evenzeer klacht als persifflage, gelijk men het van zulk een Herakliet-Demokrietachtigen geest kon verwachten. Wij kunnen het slot aan onze lezers niet onthouden. Het luidt: —

„Zoo droomen menschenhoofden en ontwaken,
En 't blijven droomen,
Die ze schrijven in 't boek van hun credit,
't Groote boek vol oninbare posten.
Harde peluw blijft den eene levenslang de steen,
De koene zonen des verstands
Gebruiken hem tot trede en voetstuk;
Tot gruis slaat hem het denkend onderzoek;
De kunstnaar houwt getroost uit 't blok zijn schoonheidsbeeld.

Wij zouden er willen bijvoegen, dat velen den Aartsvader nadoen, en den steen onder het hoofd schuiven, om er op te — slapen, — en vast ook. — Niet alzoo! *Excelsior!* en *Interior!*

Wij danken den heer Vosmaer voor zijn frisch en meer dan fraai, waarlijk goed werk, waaruit wij meer leerden, dan dat wij 't recenseerden. — Het zij niet zijn laatste woord! Kunnen is moeten!

C.

E E N Z I J D I G.

Het Gildeboek. Tijdschrift voor kerkelijke kunst en oudheidkunde, uitgegeven namens het St. Bernulphus-gilde te Utrecht. Te Utrecht, bij J. L. Beijers en Wed. J. R. van Rossum. 1872.

Toen in 't begin dezes jaars, op bovenvermeld tijdschrift door een uitvoerig prospectus de aandacht van het kunstlievend publiek gevestigd werd, kon het niet anders of de verschijning daarvan moest met gespannen verwachting te gemoet gezien worden.

Uit dit prospectus blijkt dat deze in het laatst van 1869 te Utrecht opgerigte vereeniging zich ten doel stelt, het beoefenen en bevorderen van kerkelijke kunst en oudheidkunde en dat zij tevens van oordeel is om, vooral in een tijd waarin, *volgens hare meening*, de beginselen

schaars genoeg gekend en eer worden **gefluisterd dan uitgesproken**, het verkondigen en verdedigen der ware beginselen van kerkelijke kunst en oudheidkunde tot hare taak te moeten maken. Zij gaat van het beginsel uit, dat eerst dan, wanneer kunstenaar en kunstbeschouwer weten en gevoelen wat kerkelijke kunst is, en wat deze wil, het weer mogelijk zou worden om de vaders te evenaren, niet enkel in de grootheid, maar ook in de schoonheid der monumenten door hen gesticht. Dan eerst zou er een tijd komen waarin het volk meer zijn heiligen en helden herkende in hun beeld en beeldteeken; eerst dan zou de kunst weer in waarheid Jedermanns Sache zijn.

De redactie zegt verder, dat het Gilde zijn doel zocht en zijn werking bepaalde op het gebied der kerkelijke kunst, niet alsof het zich daardoor binnen een zeer beperkt gebied wilde besluiten, maar veeleer trachtte veel, bijna alles op te nemen, en zij laat er op volgen dat de Kerk de moeder der hoogste, reinste kunst is en zelve het beeld der goddelijke schoonheid; dat de beginselen harer kunst in 't leven vertolkt, die zijn, welke op ieder deel van 't levensgebied de schoone dingen voortbrengen; dat de kunst van en onder het volk, de kunst die door het volk begrepen en bemind, nagebootst en beoefend, is en altijd zal zijn eene goddelijke kunst.

De heidensche wereld met haar goderijen, zegt zij verder, verkondigt het luid genoeg; en daar zijn er, die 't liever van deze vernemen dan van de middeleeuwen, waarin het kunstgevoel toch een zoo rijk element van 't volksleven was. Daarom meende het Gilde dus niet onmaatschappelijk maar hoogst maatschappelijk te handelen door 't aangegeven hoofddoel te verkiezen.

Wij vinden in al deze uitdrukkingen de opwelling van een zeer sterk sprekend gevoel van hooge ingenomenheid met de kerkelijke kunst, de kunst der middeleeuwen, de kunst van vóór de reformatie; eene opwelling die wij gaarne billijken en huldigen, doch alleen met betrekking op den tijd waarin zij in bloei was en, door den geest des tijds gemotiveerd, in bloei kon zijn, maar die naar onze meening met het oog op den tijd waarin wij leven, wel wat al te sprekend is. De Kerk, het is waar, had in de middeleeuwen eenen grooten invloed op de kunst en vermocht veel tot hare bevordering en ontwikkeling; doch men vergete niet, dat elk tijdperk door een bijzonder karakter gekenmerkt is geworden, en dat men in onze dagen bij al wat er op het gebied der kunst, in het algemeen, wordt voortgebracht ook de uitdrukking zal terugvinden van den geest die onze eeuw bezielt, en men daarvan den invloed zal ondervinden, hoe ingenomen men ook met het oude zijn moge, zoodat én kunstenaar én werkman, hoe bekwaam ook, moeilijk dezelfde bezielende uitdrukking in hunne kunstvoortbrengselen zullen kunnen leggen die wij zoo teregt in die van vroegere eeuwen bewonderen. Zij zijn van en behooren tot onze eeuw, die andere eischen heeft, en zij moeten zich onwillekeurig daaraan onderwerpen.

De uitdrukking, dat de wereld in de *echte kunst* sinds de laatste drie eeuwen niet vooruitgegaan is, getuigt evenzeer van hare voorkeur voor de kunst der middeleeuwen, maar komt ons te hard voor tegenover die der andere eeuwen. Alleen oog en oor te hebben voor al wat middeleeuwsch, wat kerkelijke kunst is, wordt eenzijdig, en de wereld daarnaar te willen leiden schijnt ons eene gewaagde taak, een streven dat moeilijk zal bereikt worden en waarvan men bij de toepassing op het dagelijksche leven schipbreuk lijden zal. En dan is de vraag nog steeds, is de kunst in de drie laatste eeuwen werkelijk achteruitgegaan? Al staan de leden van S. Bernulphus, volgens hun zeggen, niet alleen met dit gevoelen, is het daarom waarheid? wij zijn er verre van dit zoo bepaald te verzekeren, want nimmer was er een tijdperk waarin men zoo van nabij en zoo gemakkelijk een overzicht had van wat de kunst, sedert de vroegste tijden heeft voortgebracht en waarin men den voor- en den achteruitgang van elk tijdperk van zoo nabij kon gadeslaan. De studiën worden daardoor vergemakkelijkt, en heeft dit naar onze meening reeds de beste gevolgen gehad voor eene veelzijdige ontwikkeling; voegt men daarbij dat onze eeuw op industrieel gebied een groot overwigt heeft en de toepassing der kunst in verband met die industriele vorderingen een nieuw leven aan alles heeft gegeven, dan kan men toch een degelijk voortdurend streven naar vooruitgang niet ontkennen al is het karakter van hetgeen wordt voortgebracht geheel afwijkend van dat van vroegere eeuwen. De kunst toch heeft zich altijd veelzijdig geopenbaard en doet het nog heden, en daarom is het voor ons nog niet uitgemaakt, dat de kunst werkelijk achteruitgaat al houden wij ons niet meer aan de middeleeuwsche vormen en uitdrukkingen. De nazaat trouwens zal daaromtrent met meerder juistheid kunnen oordeelen.

Wij verschillen dus in onze zienswijze met die van het Gilde, wij doen dit vooral met het oog op de te bezigen middelen tot ontwikkeling van kunst en kunstzin, waarvoor wij eene meer algemeene studie d. i. die van alle tijdperken boven die van een enkel verkiezen. Wij begrijpen dat het niet alleen een Erwin von Steinbach, een Nicolao Pisano, de broeders van Eijck, een fra Angelico en Meister Wilhelm en Stephan van Keulen zijn, van wien wij iets kunnen leeren. Wij meenen dat ook een Callicrates, een Ictinus, een Phidias, een Praxiteles, een Apolidorus van Damas, een Michel Angelo, een Raphaël, een Jules Romain, een Mansart, een Pierre Lescot, een Claude Perrault, een Jean Goujon, een van Campen, een de Keyzer en zoovele anderen ons werken hebben nagelaten die ons tot leering kunnen strekken.

Intusschen kan het Gildeboek, bij het behandelen van kerkelijke kunst en oudheidkunde zijne nuttige strekking hebben, wijl de beoefening van hetgeen de middeleeuwen voortbragten ook ruime stof tot leering oplevert. Er is in die tijden veel gedacht, veel gewerkt en

veel schoons voortgebracht dat der moeite waard is om gekend te worden, en wanneer dit nu geschiedt door goede, naauwkeurige afbeeldingen en degelijke beschrijvingen, dan voorzeker zal men velen eene dienst bewijzen.

De voorgenomen verdeeling van de te behandelen onderwerpen door de redactie opgegeven is in een ruimen zin opgevat en zal zich uitstrekken tot het volgende:

I. Kerkelijke oudheidkunde, werken op het gebied van:

a. Bouwkunde.

b. Beeldhouwkunst.

c. Schilderkunst enz. enz.

II. Kerkelijke kunst. — Teekeningen en plannen, met bijgevoegde beschrijving, uit ieder deel van het gebied der kerkelijke kunst.

III. Kroniek der beweging op dat gebied der kerkelijke kunst.

IV. Bibliographie.

Eindelijk zegt de redactie dat het Gilde, op Neêrlands grond levend en werkend, *onder bescherming van een Nederlandschen Heilige opgericht*, ook Nederlandsch meende te moeten zijn, dat het Gildeboek dan ook dát Nederlandsch karakter daarom dragen zal omdat de oudheidkunde hare schreden het liefst en het meest over den Nederlandschen bodem zal rigten.

Blijft zij daaraan getrouw, dan kunnen de nasporingen zeker goede vruchten dragen, dan kan het Gilde bevorderlijk zijn tot verspreiding van de kennis en waardeering van al wat uit die tijden in Nederland nog ongekend is overgebleven, dan zal het de zelfvoldoening smaken van iets goeds verrigt te hebben.

Volgens de voorwaarden van intekening zal de uitgave van dit *Gildeboek* bij driemaandelijksche afleveringen in groot 4° geschieden, elke aflevering 3 à 4 vel tekst en verschillende platen bevatten, en is de daarvoor bepaalde prijs bij intekening op f 6 per jaargang en f 7 franco per post gesteld. Voor de leden van het Gilde is die op de helft, n. l. op f 3 en franco per post op f 4 gesteld.

In de eerste aflevering, die thans het licht gezien heeft, vinden wij als inleiding een artikel van Dr. H. J. A. M. Schaepman, over Christendom en kunst, dat, van het standpunt waarop de geachte schrijver zich plaatst, met gevoel en warmte geschreven is. De daarin ontwikkelde denkbeelden zijn geheel in overeenstemming met de beginselen die in het prospectus zijn aangegeven. Schrijver verdedigt er met kracht de christelijke kunst, d. i. die der middeleeuwen, verheft ze hemelhoog, stelt ze voorop, noemt ze alleen *de kunst*, de kunst, hoog en

heerlijk, de bloem van het hoogste en volste leven, de kunst waarboven niets gaat en met wie niets te vergelijken valt, de kunst die als het ware alleen het regt heeft van te bestaan, de kunst der Kerk, de kunst eindelijk die men hoopt dat eenmaal Jedermanns Sache zal zijn.

Prospectus en artikel ademen dus één en denzelfden geest, wij zouden haast vragen, is het ook dezelfde pen die ze neërschreef, en daarom passen wij ook het boven door ons geuite gevoelen op dit artikel toe. Wij blijven gaarne bewonderaars van al het schoone en goede dat de middeleeuwen ons op het gebied van kunst hebben nagelaten, maar wij kunnen ons in onze dagen niet blindelings aan de navolging en algemeene toepassing van de kerkelijke kunst onderwerpen, al is het ook dat de kennis daarvan in helderder licht geplaatst de achting voor die kunst deed toenemen; hare vormen en uitdrukkingen behooren tot een ander tijdvak dat te veel met het onze verschilt en waarvan de toepassing behalve op Katholiek gebied weinig navolging vinden zal.

In een tweede artikel worden door J. J. van der Horst eenige bladzijden aan den Heiligen Bernulphus, den patroon van het Gilde, gewijd. Wij lazen die met veel belangstelling en het deed ons tevens genoegen dat de schrijver tot staving van het ter neergeschrevene de bronnen aanwees die hij raadpleegde. Alhoewel deze heilige ons uit de geldersche geschiedenis niet geheel onbekend is, zal het toch velen genoegen doen dit artikel te lezen, om met de bijzonderheden van zijn leven en werken bekend te worden.

Daarop volgt eene *proeve eener voorstelling van den H. Joseph als Patroon der Kerk* door A. Aukes.

Schrijver herinnert dat op den 8^{en} December 1870, de thans regeerende Paus Pius IX den H. Joseph tot patroon der Kerk verhief en hierdoor een wensch vervuld werd die bijna eenparig al de vaders van het concilie, zoowel uit hun eigen naam als ook uit naam van hunne geloovigen aan den H. Stoel gerigt hadden.

Na eenige ophelderingen met betrekking tot de vereering der heiligen door den Katholiek als middel tot opwekking zijner godsvrucht en niet als beeldaanbidding, gaat de schrijver na hoe de H. Joseph als patroon en beschermer der H. Kerk dient voorgesteld te worden. Hij zegt hoe men dien heilige op verschillende wijze heeft afgebeeld, doch dat geen dezer voorstelligen den H. Joseph als patroon der Kerk doet kennen; dat men wel getracht heeft er die uitdrukking aan te geven door zijne regterhand als beschermend te doen uitstrekken, maar dat daarin toch altijd iets twijfelachtigs blijft. Hij is van oordeel dat om de voorstelling duidelijk te doen zijn, 1°. het beeld kenbaar moet zijn als de H. Joseph, 2°. de houding van het beeld bescherming moet uitdrukken en 3°. het voorwerp dat hij beschermt, duidelijk moet zijn en in het oog vallen.

Hij verwijst daartoe naar de voorschriften der H. Kerk omtrent de beelden der heiligen, welke men ook bij de voorstelling van den H.

Joseph moet volgen, zoodat men ook daaraan getrouw dient te blijven, doch geeft tevens aan dat volgens een ander verbod van de H. Kerk het verbieden van elke nieuwe voorstelling niet in hare bedoeling lag en de goedkeuring van den bisschop tot het plaatsen van een ongewoon beeld geen beletsel voor den kunstenaar is om zijn beeld in eenen anderen geest te ontwerpen, verschillende met de oude tradities, dat het dan ook niet alleen daarom, maar ook omdat het den wensch der Kerk is dat hij het beproeven wil eene nieuwe voorstelling van den H. Joseph te geven.

Zich aan bovengenoemde stellingen die wij zeer juist vinden houdende, geeft hij in zijne beschouwingen de verschillende gronden aan, die volgens de leer der Kerk, de oude overleveringen en de beteekenis der attributen daartoe leiden moeten

In die beschouwingen ligt onzes inziens veel dat tot eene goede samenstelling van het beeld leiden kan, vooral als de kunstenaar daarin wil doordringen en eene naauwgezette studie van de type der middeleeuwsche beelden gemaakt heeft. Schrijver haalt vervolgens bij zijn betoog de schetsteekening aan van den H. Joseph, die door den beeldhouwer W. Mengelberg te Utrecht ontworpen, en op plaat II afgebeeld is. In deze studie zien wij als schets veel goeds doch zijn van gevoelen dat, bij eene eventueele uitvoering er van, het beeld door eene degelijke studie nog veel zou kunnen winnen.

Van het vloertapijt der Métropole van St. Catharina te Utrecht, afgebeeld op pl. III, geeft de heer G. W. van Heukelum eene uitvoerige beschrijving. Dit tapijt werd door een 50tal dames uit de steden Utrecht en Zwolle, naar de teekening van A. Kleinertz uit Keulen vervaardigd.

De grondgedachte van dit kunstwerk is de symbolisch-allegorische voorstelling der verlossing, waaraan het menschelijk geslacht en geheel de schepping deelachtig werd door Christus onzen Heiland. Als compositie maakt het geheel een goeden indruk, doch gaarne hadden wij gezien dat men tot eene betere beoordeeling van het effect, de kleuren had aangegeven, al was het dan ook maar voor een vierde gedeelte van het tapijt geweest, men zou daardoor de technische behandeling van dit kunstwerk beter hebben kunnen nagaan, iets waarover de heer van Heukelum met een woord spreekt, als zijnde niet zóó geobserveerd als voor de behandeling van een dergelijk werk noodig is en waarop men terecht in de middeleeuwen zoo zeer lette.

De heer van Heukelum spreekt in vergelijking met dit tapijt van een ander, door den kerkschilder Chr. Lindsen te Utrecht, voor de Lieve Vrouwekerk te Zwolle vervaardigd en waarbij de technische behandeling bij de samenstelling van zijn ontwerp beter geobserveerd is, zoodat het zijns inziens boven dat van Kleinertz te verkiezen is.

Gaarne hadden wij van dit tapijt eene afbeelding gezien, te meer omdat het gekozen onderwerp, n. l. de aanbidding van het Lam, door

de 24 oudsten, volgens een geheel nieuw denkbeeld daarin ontwikkeld is. Hoe meer men toch van dergelijke kunstwerken onder de oogen krijgt des te nuttiger het is, en, kon het zijn dat de redactie er gelegenheid toe vond, dan zou het zeker velen een genoegen zijn wanneer dit tapijt in eene der volgende afleveringen werd opgenomen.

Onder eene rubriek »*Studie-bladen*» heeft de redactie het voornemen in beeld en bijschrift eene reeks van kunstvoortbrengelen uit vroegeren tijd te geven en te bespreken, hetwelk zeer zeker eene nuttige strekking kan hebben. Onder die welke bij deze eerste aflevering gevoegd zijn komen op pl. IV en V, vier afdrukken voor van platen uit eene *Missale Trajectense*, door Wolfgang Holpyl in 't jaar 1507 te Parijs gedrukt, en die zeer goed zijn teruggegeven, pl. VI bevat een op natuurlijke grootte geteekend wierooksvat uit de eerste helft der XVe eeuw, dat, hoewel schetsachtig behandeld, toch duidelijk genoeg teruggegeven is om er de kunstwaarde van te beoordeelen. De heer van Heukelum zegt dat dit wierooksvat aan de St. Eusebiuskerk te Arnhem behoort, maar voegt er niet bij aan welke der twee aldaar bestaande Eusebiuskerken; de vraag is dus, behoort het aan de oudste n. l. die uit het midden der XVe eeuw (1452) of wel aan die welke eenige jaren geleden door den architect van den Brink gebouwd is.

Eindelijk vindt men op pl. I de afbeelding van den H. Bernulphus eene niet onverdienstelijke studie door H. Geuer, doch die eene ietwat Duitsche type verraad en ontworpen is in den stijl van een tijdperk zeer verwijderd van dat waarin die heilige leefde. Wij gelooven dat het verkieslijker geweest ware als dit meer geobserveerd was, er zijn toch dienaangaande voorbeelden genoeg tot inspiratie voorhanden.

Met een uitvoerig verslag omtrent het ontstaan en de werkzaamheden van het St. Bernulphus gilde, sluit deze aflevering. Hieruit blijkt dat er vele onderwerpen op het gebied der middeleeuwsche kunst besproken werden en zijn van oordeel dat enkele van die onderwerpen, vooral die welke op oudheidkundig gebied te huis behooren eene plaats in het Gildeboek verdienen, even als dit in deze eerste aflevering reeds met enkele geschied is.

Het geheel zamenvattende ziet deze aflevering er goed uit. De vorm van uitgave in gr. 4° is zeer voegzaam, de druk is met eene duidelijke letter op stevig papier en de platen flink en netjes uitgevoerd. Met belangstelling zien wij dan ook eene volgende aflevering te gemoet.

L. H. E.

SMAAKT NAAR MEER.

Allard Pierson, Docteur ès-lettres et Professeur à l'université d'Heidelberg. Morceaux choisis de la littérature française avec des notices biographiques et littéraires (à l'usage de l'enseignement). Première partie, depuis les origines jusqu'à Voltaire. Arnhem, D. A. Thieme.

»Da krabbeln sie nun, wie die Ratten auf der Keule des Hercules.» Die woorden klinken mij telkens en telkens weder in 't oor, sedert mij 't verzoek gedaan is, het werk, welks titel hier boven staat, te recenseeren.

»Da krabbeln sie...» neen, dat zal ik niet, al heb ik 't nu ook juist met een Hercules-knods te doen. Eene recensie schrijf ik niet; ik werp 't ontleedmes weg, en mocht ik ook een enkel vlekje meenen te bespeuren, ik wijt het aan mijn orgaan, en maak er wijselijk geen gewag van: 'k zou gevaar loopen mijn eigen krediet te benadeelen.

Geene recensie dus; alleen een paar los heengeworpen opmerkingen over en naar aanleiding van genoemd boek.

Boven den titel staat:

»Allard Pierson, Doct. etc.»

De vlag dekt de lading.

Maar deze lading heeft niet eene zoo roemrijke vlag, heeft geheel geene vlag noodig. Is zij ook van beter gehalte, grooter waarde dan de vrachtbrief vermeldt, van contrabande geen spoor (*). Ook de kitteloorigste partij- of kleurman zal hier niets vinden, dat hem kwetst; 't is eene waar, die op alle markten gewild is, en hoe nader kennis er meê gemaakt wordt, hoe grooter de aanvraag zal zijn, en hoe meer er zal geroepen worden: »Aanvoer, meer aanvoer.»

Ik zal motiveeren.

De geschiedenis der letteren eens volks is de schoonste bladzijde van zijne geschiedenis; met die van zijne wetgeving geeft zij een getrouw en vrij volledig beeld van zijne zedelijke ontwikkeling, van zijne deugd. Al de overige bladzijden ontleenen aan haar hare hoogere beteekenis; zonder haar spreken ze van weinig meer dan van zelfzucht, materialisme, force brutale. Dit wordt zelfs met de geschiedenis der wetgeving het geval, als men ze van die der letteren scheidt. De geschiedenis der letteren is dan wel bij uitnemendheid die van het volk.

Waarom is er dan toch tot voor een klein aantal jaren zoo weinig werk van die geschiedenis gemaakt; waarom bleef die schoone, aantrekkelijke bladzijde ongelezen? Eenvoudig omdat ze niet geschreven was, althans niet genietbaar voor 't groot publiek en nog minder bruikbaar bij 't onderwijs. Van den eenen kant te streng wetenschappelijk

(*). Ik spreek hier natuurlijk niet van de aangehaalde stukken: 'tonmogelijke of eene allen ernst doodende eenzijdigheid zal toch wel niemand vorderen.

en veel te uitvoerig, van den anderen kant — ja, wat soort van werken hadden we ten behoeve van onze studie? Tabellen en even onvruchtbare handboeken, bevattende de namen van een aantal schrijvers, den datum van hunne geboorte en hun overlijden, benevens de titels hunner voornaamste geschriften. Dat alles kon men dan van buiten leeren en zodoende alle beschikbare ruimte van zijn brein met ballast vullen. Geen wonder dat men dan nog liever dat brein vol stopte met de geschiedenissen der oorlogen met hunne bloedige veldslagen, belegeringen en verwoestingen van steden, verstoringen van welvaart en met de cijfers van de gesneuvelden en verminkten, en dergelijke illustraties van de humaniteit. Geen wonder dan ook dat *histoire bataille* eeuwen lang werd beschouwd als de kern der geschiedenis. Dat ik niet overdrijf, bewijzen nog heden ten dage de meeste onzer leerboeken voor de geschiedenis.

Gelukkig heeft men in de laatste jaren meer en meer ingezien, dat de ware geschiedenis eens volks vooral in zijne ontwikkeling op 't gebied van wetenschap en kunst moet gezocht worden, en evenzeer, dat hoe ver de mensch ook boven den staatsburger, en dus ook de geschiedenis van den eersten boven die van den tweeden staat, er toch zulk een innig verband tusschen deze beide is, dat de eene zonder de andere niet is te begrijpen, dat ze elkander onophoudelijk aanvullen en verklaren. Men denke slechts, om een enkel voorbeeld te noemen, aan de meeste werken van Vondel en den maatschappelijken en staatkundigen toestand van zijn tijd, of aan de geschriften van Rousseau, Diderot en hunne tijdgenooten in den vooravond der revolutie.

Het gevolg van die veranderde zienswijze is, dat de geschiedenis der letteren een leervak van steeds meer gewicht op onze inrichtingen van voortgezet en middelbaar onderwijs wordt, en dat er werken verschijnen, welke dat onderwijs bevorderen. Onder dat soort van werken neemt dat van Dr. Pierson eene voorname plaats in, ja, er is mij voor Fransche letterkunde niet een bekend, dat bij dit mag genoemd worden. Op den titel afgaande zou men dit niet zeggen; deze is te nederig en doet aan eene bloemlezing denken, zooals er legio zijn, en van eene eigenlijke bloemlezing heeft dit werk al zeer weinig. Het is veel meer eene geschiedenis der Fransche letteren, beknopt maar zaakrijk, en volledig genoeg om den ernstigen lezer eene duidelijke voorstelling te geven van den gang der ontwikkeling dier letteren en van de verschillende phases, die zij hebben doorloopen. De levensbeschrijvingen zijn met enkele uitzonderingen kort maar altijd voldoende, de betrekkelijk uitvoeriger karakterschetsen, de teekeningen der toestanden, de inhoudsopgaven van sommige werken laten niets te wenschen. De aangehaalde stukken zijn gelukkig gekozen. Taal en stijl zijn onberispelijk; zoodat het boek bij zijne wetenschappelijke verdienste ook nog die heeft van zeer onderhoudend te zijn.

Volgens den titel en 't voorbericht weten we waarvoor de schrijver

zijn werk heeft bestemd. 't Is een leerboek en zal inzonderheid den onderwijzer dienen tot »point de départ" voor mondelinge voordracht, en hem in staat stellen den smaak zijner leerlingen te ontwikkelen en te leiden. Hier ligt werkelijk gevaar. De zaken duidelijker en juister te zeggen zal den meesten onderwijzers wel niet mogelijk, en voor eene breedvoeriger behandeling de tijd hun toegestaan, te kort zijn. 't Laatste is, dunkt me, ook niet noodig. 't Eenige wat den onderwijzer, die dit werk bij zijne lessen volgt, te doen overblijft, is, dat hij bij de behandeling van eenig voortbrengsel der Fransche letterkunde meer in bijzonderheden opmerkt of zoo mogelijk, doet opmerken, wat in het boek in groote trekken is geschetst; bij zulke lessen kan hij bij-, open uitwerken en daartoe zal het boek voor hem een uitmuntend punt van uitgang en tevens een zeer doelmatige leidraad zijn.

Men meene echter niet, door den titel misleid, dat dit boek alleen in handen van leeraren en leerlingen te huis behoort. Ook in dit opzigt is de titel te nederig. 't Boek behoort in de handen van allen, die aanspraak maken op beschaving of voor beschaving vatbaar zijn. Velen, 't is eene droevige ervaring die anderen met mij zullen opgedaan hebben, velen onzer jeugdige landgenooten kennen van de voortbrengselen der Fransche letterkunde weinig meer dan een dozijn of wat zinne-, zoute- zedeloze romans, dat is, boeken, die op eene genoegelijke wijze ontzenuwen en aan de moraliteit misschien nog meer nadeel doen dan de sterke drank. Vooral in hunne handen is het boek op zijne plaats.

Voelen zij zich er dan door opgewekt, en bij velen kan 't niet uitblijven, om nadere kennis te maken met de door den schrijver aangeprezen werken, dan zullen weldra bij hen die lieve romannetjes vol gruwelen en akeligheden niet langer alledaagsche kost zijn, en door degelijke werken, werken die een edel en krachtig leven in den mensch helpen ontwikkelen, vervangen worden.

Wat ik nog meer in de pen heb, wensch ik te besparen tot het tweede stuk van 't werk verschenen is. Alleen nog een paar wenschen.

Ik zou gaarne gezien hebben dat de schrijver ook van de eerste aangehaalde stukken, zoo niet geheel dan ten deele, den oorspronkelijken tekst had medegedeeld. 't Ware misschien dienstig geweest ter bevordering van de historische taalstudie, waarvan tot nog toe weinig of geen werk wordt gemaakt, en die toch ook voor het goed verstaan der Fransche taal onmisbaar is. Ook onder hen, die geen plan hebben zich in 't bijzonder op dien tak van taalstudie toe te leggen, zullen er wel zijn, die gaarne die oude vormen eens voor oogen zouden hebben al was 't ook maar om te zien hoe sommige der aangehaalde verzen zich in de oorspronkelijke taal vertoonden, b. v. het zangerige refrein:

Que le vent souffle et que les rameaux bruissent,
Ceux qui s'entr'aiment dorment doucement.

Voor vele lezers had de schrijver nog wel eenige verouderde woorden en zegswijzen meer mogen vertalen dan hij gedaan heeft.

Ik heb gezegd dat dit werk zeer weinig van eene bloemlezing heeft; ik wenschte wel dat het er nog minder van had. Eenige aangehaalde stukken in de tweede helft van 't boek hadden zeer wel weg kunnen blijven. De werken van Racine, Molière en verscheidene hunner tijdgenooten zijn toch in zoo vele boekenkasten te vinden, dat eene bloote aanduiding van de stukken, die de schrijver tot staving van zijn oordeel noodig keurde, voldoende was. Natuurlijk zijn onder deze stukken niet die begrepen, welke de schrijver meer in bijzonderheden behandelt en toelicht, b. v. de »Cid»; maar zooals de beide fabelen van De la Fontaine, het koor uit Esther, het fragment uit de Misanthrope en misschien nog een paar meer.

De correctie is verre van onberispelijk; vooral met de *^*'s is op eene vreemde wijze huisgehouden: ook zinstorende fouten komen nu en dan voor. *Dyon* voor *Dijon* verdient genoemd te worden, omdat die fout zoo algemeen in onze boeken en dagbladen gemaakt wordt.

Ten slotte nog deze wensch. Als de uitgever nog eens weder bij den schrijver meent te moeten aankloppen (*), en hij zal er wel aan doen, dan hoop ik dat hij niet weer eerst na zeven jaar gehoor krijgt; 't goede komt nooit vroeg genoeg en — we leven immers ook niet meer in de eeuw van Vader Jakob. —

Groningen.

W. REINKINGH.

(*) Men zie 't voorbericht.

LAAT, NOG NIET TE LAAT.

Geldersche Volks-almanak voor het schrikkeljaar 1872. Hoofdredacteur J. C. W. Quack, pred. te Bemmelen, Lid v. h. Hist. genootschap gevestigd te Utrecht. 38^e Jaarg. Met twee plaatjes. Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon.

In deze afdeelingen heeft de redactie het mengelwerk van haren almanak gesplitst:

Geldersche geslacht- en oudheidkunde.

Geldersche geschiedenis en letterkunde.

Geldersche spreekwijzen, zeden, gewoonten en gebruiken.

Geldersche poëzy kon zij in geene van deze opnemen of als afzonderlijke geven, wijl zij die niet ontving.

In de eerstgenoemde afdeeling komen twee stukjes voor, beiden van

A. baron Schimmelpenninck van der Oije. Het eene heeft tot opschrift: Kronijk van het slot en oud-adelijk geslacht van Wilp met de genealogie Wilp — van der Oije; het andere: Eene bladzijde uit het Register op de leenen van het »Furstendom Gelre.»

Veroorloofd zij mij, voor zooveel de Kronijk betreft, eenige aanmerking en ééne of meerdere aanvullingen van de Genealogie mogen mij ten goede gehouden worden.

»1230. Evert miles (Heer) van Wijlpe heeft de tienden van IJzendoorn en de huizen Eltinck en Suverinck ter leen van den bisschop van Utrecht. Hij schenkt ze met toestemming zijner dochter Clementine aan het klooster Bethlehem.»

Zóó deelt de heer S. v. d. O. mede.

Het jaartal schijnt niet juist gegeven te zijn. Volgens het Cartularium van Bethlehem is de tot de zaak betrekkelijke brief van Otto, elect van Utrecht en uit het jaar 1234. Zóó geeft hij dit laatste te lezen: m^occ^oxxx^o q̄rto kl. februarij. Vermoedelijk zag de heer S. v. d. O. alleen de cijfermerken, maar het cijfer in letters over het hoofd. 't Ware hem wel niet gebeurd, indien hij bedacht hadde, dat in 1230 niet Otto, maar Willebrord op den bisschoppelijken stoel geplaatst was. Tot 27 Juli 1235, zooals men vindt in de *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, door den hoogleeraar Moll (D. II St. 1 bl. 114)? 1233 hebben de Beka in zijne *Chronica* (pag. 74) en Heda in zijne *Historia* (pag. 204). Met der laatsten opgave laat zich een brief van den elect Otto van 1234 wel, met die des eersten zooveel ik zien kan, niet rijmen.

Verder staat in den brief, zooals die in het Cartularium voorkomt, niet IJzendoorn maar IJzenvoert, op de kaart van den *Comitatus Zutphaniae s. ducatus Gelriae Tetrarchia Zutphaniensis*, in Pontani *Historia Gelrica* opgenomen, tusschen Doetinchem en den Slangenburg aangeteekend. Blijkens eenen giftbrief van het jaar 1362, verleden voor Steven van Wisch was het eene »bwrschap in den kerspel van Doetinchem.» Er is bovendien geene sprake van de tienden van IJzenvoert, maar van de »decima tam minore, quam majore curtis in IJzenvoert,» zoodat de heer Nijhoff wel deed, toen hij in de beschrijving van het klooster door hem openbaar gemaakt, schreef: »tienden,» niet »de tienden te IJzenvoert.» Die tienden heeft de heer van Wilp niet aan het klooster geschonken, maar verkocht. Een tweede brief van bisschop Otto van 1236 is mede in het Cartularium opgenomen en behelst de verklaring, dat Clementia (niet Clementine) de dochter van Everhard van Wilp de tiende in IJzenvoert, door haren vader aan Bethlehem verkocht (vendita), in handen van den bisschop resigneerde en deze daarna het leenbezit er van aan Bethlehem had toegestaan.

De aanvullingen tot de Genealogie, waarvoor ik vergunning gevraagd heb, zijn de volgende:

Ten jare 1404 verruilde het klooster Mariëndaal bij Arnhem zeker

bezit tegen een ander van Everhard van Wilp, die genoemd wordt de »successor domini Wijnandi de Aernhem,” zonder aanduiding echter, of dit het ambt van Wijnand, dan wel bloot het betrokken goed gelde.

Voor het gebruik van eenen kamp lands »Koijterswert” in 1488 en '89 en eene som gelds in 1490 en '91 ontvangen, beloofde gezegd gesticht voor heer Everhard van Wilp te graven »aqueductum suum” bij den kloosterwaard.

Elisabeth van Wilp overleed in 1495 (?) »in profesto exaltacionis s^{te} crucis” en werd in het klooster begraven. Van harentwege kreeg het gesticht eenen zijden tabberd benevens de helft van een zwart kleed ter waarde van 9 gouden Rijnsfld. Ook had zij met haren zoon Everhard een glas gegeven ter waarde van 30 dergl. fld. ten behoeve van het koor.

In 1499 »in profesto sancti Bonifacii” overleed te Arnhem Margaretha van Wilp. Zij legateerde aan het klooster uit het huis, door haar bewoond, 300 gouden Rijnsfld. Dit huis droegen later voor schepenen van Arnhem haar broeder en hare zuster, Everhard van Wilp en Belia van Middachten, aan het klooster over. Margaretha legateerde bovendien aan Mariëndaal eenen zwart zijden tabberd »valde preciosum,” benevens eenen anderen met zijde omboorden en om niet meer te noemen, »multa clenodia aurea et argentea” omstreeks ter waarde van 70 gouden Rijnsfld.

De drossaat van de Veluwe Gerard van Mekerens gaf aan het klooster 4 gouden Rijnsfld. uit de goederen van Gijsbert van Mekerens in Meinerswijk. Hiervan bezat het gesticht den overdragsbrief van den leenheer, Everhard van Wilp, van 1504.

In 1510 bragt de mantel van Everhard van Wilp, die te Keulen verkocht was, voor het klooster op 25 goudfld. Zijne kussens wierpen de som van 17 dergel. fld. af.

De eerste plaats in de afdeeling: Geldersche geschiedenis en letterkunde, neemt een stukje in van J. H. Jonckers, dat ten opschrift heeft: Uit eene »Geschiedenis der Overbetuwe.” Hij heeft den inhoud er van op deze wijze aangekondigd: »wat in 't Overbetuwsch bijgeloof tot het oorspronkelijk Heidendom behoort, zal hier eene plaats vinden.” Dienovereenkomstig bespreekt hij de hoogere en lagere goden der gezamenlijke Germaansche stammen en hunne eeredienst, waarbij hij telkens opgeeft wat hem voorkomt in de Over-Betuwe daarvan een overblijfsel te zijn. Zóó deed voor Zeeland de heer J. ab Utrecht Dresselhuys in zijne prijsverhandeling: *De godsdienstleer der aloude Zeelanders* (1845) en had vóór hem, doch zonder zich tot één gewest of éene streek te bepalen, N. Westendorp gedaan in eene prijsverhandeling over de vraag: »eene beknopte voordragt van de Noordsche mythologie, ontleend uit de oorspronkelijke gedenkstukken en met aanwijzing van het gebruik, dat hiervan in de Nederlandsche dichtkunde zou kunnen gemaakt worden.” (1829).

Het stukje lezende, had ik den indruk, dat de schrijver met ligten stap een gebied betrad, waar reden te over is, dat men geen en-kelen zette, die niet vooraf wel berekend is; ook dat hij, dien doende, vrij beslissend zich daarover uitliet.

»De gezamenlijke Germaansche stammen vereerden als hun oppergod Wodan, den Woedende” enz.

»Als derde hoofdgod onzer vaderen wordt Fro, de Vrolijke, vruchtbaarmakende, Zonnegod, aangemerkt” enz.

»Van overbooze natuur zijn, nu althans, de zwarte Nikkers-*nikker* (niger) beteekent eigenlijk reeds zwart, gelijk *alf* (*albus*) hetzelfde als wit is” enz.

»Zulke heilige vrouwen noemden zij dan Heksen, Hagedissen, of Witte Wiven, welke woorden, daar *wit* destijds *wijs* beteekende, alle op 't zelfde neêrkomen.”

Alsof al die verklaringen in zulke mate aller toestemming hadden, dat zij als vaststaande mogten nedergeschreven worden.

Toch zijn er nog, die meenen: »Wodan bedeutet weiser Mann, der Wissende, vom kymbrischen *gwjddon*, das heute noch im wälschen für Philosoph gebraucht wird.”

»Im Keltischen bedeutet *fro* zo viel als Herr, seine Eehälfte die Frau ist die Herrin.” — »Hvad hans Navn angaaer, betijder det ligefrem *Huusbonde*, hvorfør ogsaa Huusbondens Hustru efter ham bærer Haedersnavnet *Frue* og hans Datter *Jomfru* (: ung Frue).” (Wat zijnen-Frós-naam betreft, deze beteekent eenvoudig *hoofd des huizes*, waarom ook de echtgenoot naar hem den eernaam draagt van *vrouw* en de dochter van *jonkvrouw* (: jonge vrouw).

»El ist entweder gross, hoch, hier (in *alf*) übermenschlich, oder kommt von *aël* wind, aeolus, oder endlich von *aille* schön; *be*, *fe* ist Frau, Fee.”

»Hexe. Aog, englisch hag ist Gespenst, *aog-sia* Gespenst. — Frau, daraus wurde Heg-se.”

Verre van mij, dat ik partij kieze; maar gewaarschuwd wil ik hebben tegen het afgaan op gelijkkluidendheid van klank en wat meer van dien aard zij bij 't zoeken naar resultaten in zake ons voorheen. Ik herinner mij, hoe eenen oudheidonderzoeker de naam van een riddermatig huis bij uitstek te stade kwam voor zeker denkbeeld, dat hij voor eene bepaalde strook lands zich schiep. Toen ik onderzocht, bleek mij, dat die naam niet de oorspronkelijke maar overgebracht was van een riddermatig huis uit een ander gewest, van waar de jeugdige bewoners naar het eerst aangeduide kwamen om zich te vermaken met het nazetten van haas en patrijs.

»De Meistreel, eene episode uit het leven van hertog Willem van Gelder (1388)” is een ridderverhaal door M. L. Quack.

Een meistreel, de vermoede ridder Herman Moerbeek, een der getrouwste aanhangers van den hertog, kwam in het slot Heumen, ten

einde Arnaud van Heumen, verdacht van te heulen met de Brabanders, te bespieden. Zelf verbrak hij zijn incognito om de eer van zijnen vorst op te houden tegen den vreemdeling, die inderdaad met Arnaud zamenspande. Uit den toren, waarin hij gevangen gezet werd, wist hij door eenen monnik berigt aangaande zijn lot te doen komen aan den hertog en later, toen deze was opgerukt tot zijne bevrijding, hem bij te staan in den kamp, die met Arnauds vangenneming eindigde. Op het Valkhof zou Arnaud gevonnisd worden en hij ware den dood niet ontgaan, indien niet eerst zijne dochter Ada en toen dit niet baatte, Herman Moerbeek, die haar beminde, voor hem om genade gesmeekt hadden. Hij verkreeg vergiffenis en zag te gelijker tijd in Moerbeek zich eenen zoon geschonken, die te voren door hem versmaad, nu met vreugde door hem werd aangenomen.

Arend van Heumen en Herman Moerbeek zijn historische personen. Als zoodanig had de schrijver hen moeten behandelen, al bleef het in zijne vrijheid ten hunnen aanzien het gebied der romantiek te betreden, waar dat der geschiedenis eindigde. Of hij het niet gedaan heeft? Voor zooveel Herman van Moerbeek betreft, wil ik dit niet beweren, indien ik ten minste mag aannemen, dat hij tusschen Juli 1388, toen hij in het gevecht der Gelderschen tegen de Brabanders bij Nifterik, ongewonen moed aan den dag legde, en tusschen het najaar van gezegd jaar, waarin de heer Quack hem naar het Heumensche slot doet gaan, van »een jong edelknaap" (I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* D. III bl. LXIII) ten ridder geworden is. Anders spreek ik, voor zooveel Arend van Heumen aangaat. Hij, om slechts iets te noemen, in het najaar van 1388 met eenen Brabander zamenspannende om binnen weinige uren tegen hertog Willem uit te rukken en deze nog slechts in twijfel ten aanzien zijner trouw? Maar reeds in 1386 had Arend zijnen leenpligt jegens Gelre verzaakt en aan Brabant manschap gedaan (Nijhoff t. a. p. pag. L. III), was daarop met zijnen oudsten zoon door de Gelderschen overvallen en gevangen genomen en gevangen gebleven ten spijt van de uitspraak van hertog Albrecht van 23 Oct. te Heusden gedaan, zoodat de Fransche koning in zijn bemiddelingsontwerp van 19 Oct. 1388 daarop nog terug moest komen.

Overigens laat zich het verhaal met genoegen lezen en zal ongetwijfeld bijval vinden bij alle lezers en lezeressen, wien 't om het even is, of der geschiedenis al dan niet geweld worde aangedaan.

Over Wadestein en den Blauwen toren te Herwijnen, en over het slot te Batenburg heeft Mr. F. N. M. Eijck van Zuylichem eenige regelen geschreven en dit bij afbeeldingen van het eerst- en laatstgenoemde, door hem in de jaren 1838 en 1841 gemaakt.

Eene teekening van »het kasteel van Batenburg van vooren te zien" ten jare 1777 door den ingenieur v. d. Heuvel vervaardigd, is in mijn bezit. Eene vaste brug leidt naar de voorpoort, ter zijde waarvan twee

ronde torens, beiden met eenen in verdiepingen spits toeloopenden bovenbouw bedekt. Regts en links van gezegde torens is de muur, die van weerszijden eindigt bij eenen evenzeer ronden toren, doch zonder bedekking. Naast de laatste torens zijn echter twee anderen met daken, waarvan de eerste van lomperen vorm schijnt, dan de laatste, wiens dak meer in overeenstemming is met die van de voorpoorttorens en met dat van den toren, die boven het hoofdgebouw uitsteekt. Dit hoofdgebouw doet zich voor als zijnde aan de beide hoeken van den voorgevel door eenen hoogen muur verbonden met de niet bedekte torens, waarvan ik sprak. Hieruit leidt men van zelf af, dat het even breed is als de geheele voormuur met inbegrip van de voorpoort. Aan de torens en den muur ziet men gele banden, aan de beide ongedekte torens, zoowel van onder, als van boven, gecrêneleerde randen en aan de beide daartegen leunenden een uitstek, reikende van het dak tot halverwege den toren. Tal van vensters en andere openingen bevinden zich in het hoofdgebouw, den muur en de torens.

»Zutfen in Mei 1747» door A. Aarsen behelst eenige bijzonderheden nopens de feestelijkheden, waarmeê de burgerij van gezegde stad in het genoemde jaar de verheffing van Willem Karel Hendrik Friso tot stadhouder enz. vierde.

Is 't juist, wat als inleiding tot de mededeeling gezegd wordt: »nooit kwam een oorlog op ongelegener en ongelukkiger tijdstip, als die over de erfopvolging van Maria Theresia, de dochter van Karel den Zesden, door Frankrijk in 1740 den benarden staat verklaard?» Karel de zesde overleed wel in 1740 en eerlang ving wel voor Maria Theresia de kamp aan, maar voor ons vaderland was dit nog geenszins het geval. Hier besloot men eerst in 1743 tot ondersteuning der vorstin twintig duizend man te bestemmen en betoonde Frankrijk daarover zijn misnoegen, 't verklaarde daarom nog den oorlog niet. 't Verklaarde nog in 1747 »dat de koning, tot hiertoe billijke redenen gehad hebbende om te klagen over den onbepaalden onderstand, dien de Vereenigde Gewesten aan de Koninginne van Hongarije hadden verleend, de Staten nogthans niet hadt willen aanmerken als zijne regtstreeksche vijanden.» (Wagenaar, *Vaderl. Hist.* D. XX bladz. 56), terwijl de Staten van Holland in hetzelfde jaar op deze wijze zich lieten hooren: »dat de vijandelijke inval der Fransche troepen in Staatsch Vlaanderen hen ten uitersten ontroerd hadt; te meer omdat dezelve den Staat overkwam, zonder dat men met de Kroone van Frankrijk in oorlog was» (ald. bladz. 81).

Sprekende van 's prinsen verheffing, zegt de schrijver: »van de provincie Zeeland, door hare ligging aan den eersten aanval der Franschen blootgesteld, van de Zeeuwsche stad Veere in 't bijzonder, ging de eerste beweging tot de verheffing van een Oranje uit.» Gaarne erken ik den invloed, dien de nabijheid van het gevaar voor Zeeland op de gemoederen in dat gewest en daarmede op de verheffing zal gehad

hebben, maar ik zou toch aarzelen haar als de eenige oorzaak van der Zeeuwen, inzonderheid van der Veerenaren handelingen aan te merken. Was niet in 1672 ook Veere vocrop geweest, ofschoon toen voor Zeeland het gevaar minder groot was dan voor de overige gewesten? En Veere, was niet het markgraafschap in 1581 door prins Maurits gekocht? Zeker is, dat men voorheen niet heeft nagelaten, ook hieraan te denken, waar men het gebeurde in 1672 wenschte te verklaren. Immers toen in 1732 over de vernietiging van het markgraafschap beraadslaagd werd, hielden de afgevaardigden van Veere aan hunne medegecommiteerden voor: »Willem III, Prins van Oranje, was in het ongelukkige jaar 1672 niet door heimelijke bewerking van de Regeering, maar alleen door eene overstromende beweging der gemeente, bijna op ééne tijd door Holland en Zeeland, tot stadhouder verkooren, zonder dat zulks, met eenigen schijn, aan 't beleid van Vlissingen en Veere kon toegeschreven worden." (T. a. p. D. XIX bladz. 115).

Wat beteekent dit: »was 't wonder, dat men met weêrzin te velde trok, kwalijk van verdedigingsmiddelen voorzien en meerendeels te ongeoefend en te *vervelend* om ze op de rechte wijze te hanteeren? En deze redeneering: men trok desniettemin de Franschen tegen. »Aan een weltoegerust en geoefend leger enz. werd *dan ook* zwakke tegenstand geboden." »

»Eenige uitspraken of vonnissen en publicatiën wegens de willekeuren en stadsregten van Harderwijk in de 17^e en 18^e eeuw, medege-deeld door A. J. v. Asselt," onbesproken latende, na ze genoemd te hebben, kom ik tot eene »Historische studie" door Mr. C. B. A. Moerkerk van Steel betrekkelijk »de heeren van Arkel, in hunne betrekking tot de Vorsten van Gelderland." »

Onder het lezen van dit opstel, hetwelk betrekkelijk zijn onderwerp heeft wat het den Volksalmanak ver van tot oneer doet verstrekken, is nu en dan de vraag niet ongepast: ware 't niet in het voordeel van het geschrevene geweest, indien door den schrijver nog andere bronnen gebruikt waren, dan die hij gebruikte, althans schijnt gebruikt te hebben?

Bladz. 139 en 140 is sprake van de regeling door den bisschop van Munster van de schadeloosstelling, door hertog Reinald aan heer Jan van Arkel wegens den afstand van Gorinchem te voldoen en verder van Reinalds definitieve huldiging als Gorinchems heer op den 25^{en} Aug. 1409. Beide zaken vindt men ook besproken bij Nijhoff t a. p. bladz. CXXI vlg. Maar hoe nu te verstaan den post, die voorkomt in de rekening van Philips v. Dorp, thesaurier van Holland over 1409—1410:

»Arent van Camp den 2 April 1410 bevolen te bewaren die castelijnschip van den huijse van Gorinchem met een deel gewapender mannen, daer voor hij genieten zoude 1000 cronen tot 4 tijden vanden jaare te betalen tegens den heer van Arkel, hier op betaalt in gereeden gelde 500 croonen f 83 £ 6 sc. 8 den." »

Bladz. 141 vlg. geeft een en ander **betrekkelijk** de laatste lotgeval-
len van het geslacht Arkel.

Onder meer dit: »wij vinden hem" (Jan van Arkel) »in 1419 te Gouda in hechtenis." Nijhoff »vergenoegde zich" t. a. p. »alleen nog aan te teekenen, dat hij nog in het jaar 1419 te Gouda in verzekerde bewaring werd gehouden." In de rekening van Filips Engelbrechtsz, als klerk der thesaurie van Holland 26 Juli 1416 tot 4 Juli 1417 het volgende:

»Te weten is, dat mijn gen. heere van Hollant z. g. voir dat hij laetste uit sijnen lande van Hollant overreet in Henegouwen, dair bij waren die burchgrave van Leijden, Willem Eggert, heere tho Purmerende ende tesorier van Hollant, Philips de Blote ende zommige andere van sinen rade, mondeling beval Dirc Jansz. uten Poirte ende Deventer, dat sij elcx mit tweem knechten bewaren souden heeren Jan van Arckel ende also vastte houden, dat sij denselven heere Jan van Arckel levende of dood weder mochten leveren tot sijne vermaeninge; des Dirc ende Deventer voors dese heere Jan van Arckel bewairt hebben vanden XXI September totten derden Junij lestleden, als die eerste tijdinge gebrocht was, dat mijn gen. heere voorn. oflyvich was geworden ende die voorn. heer Jan van uten Hage gevoert wort tot opten huijse ter Goude, dair die tesorier of is overdragen mit Dirc ende Deventer voors. te hebben voir horen ende horen vier knechten costen ende derselver vier knechten loijas dages III sc gr. maick ende beloopt van den termijn van XXXVI weken II dagen, te zamen XXXVIII £ II sc. gr."

De rekening behelst meerdere aantekeningen betrekkelijk van Arkel, gelijk dit ook doet eene andere van diens hofmeester, Dirk den bastaard over Juli-Oct. 1426 wegens de uitgaven en ontvangsten in het tijdvak, dat verliep tusschen van Arkels vertrek uit Brussel en zijne komst te Oijen (25 Aug.).

Heeft Mr. F. N. M. Eijck van Zuijlichem onder het opschrift: »Het slot Loevestein" een stukje doen opnemen, waarin hij op nieuw de meening van J. C. W. Quack nopens genoemd huis als onjuist tracht te doen kennen, de laatste heeft in: »Nog iets over de voormalige ligging van het slot Loevestein" eene nieuwe poging in het werk gesteld zijner tegenpartij te bewijzen, dat dit ten onregte door haar geschiedt. Eene opmerking zij naar aanleiding der beide opstellen geoorloofd. Zij geldt de namen Loevestein en Lievenstein. Den eersten stelt de heer Quack voor als, schoon gewijzigd, gelijk aan den eerste. 't Schijnt zeer waarschijnlijk. *Lu* is klein en *ean* water. Van daar dat een kleine zijtak van de Seine *Louain* heet. In vroeger tijd schreef men hiervoor *Luvia*.

»De begraafplaats te Zutphen" door E. J. Pannekoek herinnert in een gesprek tusschen Garrut en Derk aan de geschiedkundige bijzonderheden, die betrekkelijk het Observanten-klooster Galilea bij Zutphen

bekend zijn. Bekend zijn, want nieuwe, aan vroegere oorkonden ontleende, treft men er niet onder aan.

Op gemakkelijken toon is het gesprek opgesteld en het gebruik van het dialect brengt er het zijne toe bij, dat het met genoegen zich lezen laat.

Geene reden bestaat er, waarom aan de beteekenis der woorden voorkomende in vroegere rekeningen »denn broederen thoe Galijleen nae older gewoenicheit gekoeft” zekere hoeveelheid visch, getwijfeld zou worden. Er laat zich niet anders door verstaan, dan dat »de visch deur de rôd gekocht wier tot een presentjen an de monniken.” Zulke geschenken aan de bedelmonniken inzonderheid waren bij dergelijke gelegenheden volstrekt niet ongewoon.

De laatste afdeeling van den almanak: Geldersche spreekwijzen, zeden, gewoonten en gebruiken, behelst niet meer dan 3 stukjes: »Heksen, spoken, weêrwolven en waarzeggen en snaorig stuksken van Meister Maorten Baordman;”

»Hoe een predikant op een bal genoodigd, daar met tal van stoeven werd bekend gemaakt, in groote ongelegenheid geraakte en niet zonder huivering huiswaarts keerde,” eene vertelling door J. C. W. Quack;

»Een paar wagenschriften” door W. S.

Het tweede van deze stukjes, dat de herinnering aan veel naïever *qui pro quo's* verlevendigt, behelst eene enkele zinsnede, die men met te minder genoegen leest, naar mate men meer begrijpt te leven in eenen tijd, waarin aan het in waarheid vrome leven schade bedreigd wordt in niet mindere mate dan door het koortsachtig najagen van zinnelijk genot, door dien stuggen geest, die met betrekking tot dat genot het: »raakt niet, smaakt niet en roert niet aan” doet hooren. Zij maakt melding van: »dansen en allerlei dwaze sprongen te maken, welke den mensch, die tot iets edelers en iets veel verhevener werd bestemd, dan om zich te verlagen tot de kalveren, bokken en andere dieren van het veld, in geenen deele betamen.” Dat Gelderland, dat geheel ons vaderland bewaard blijven voor den zin, of, zoo zij dien reeds in zich opnamen, er van gezuiverd worden — den zin, die in *de Menuet en de Domineespruik* Dweepziek onder anderen deed spreken:

Hij heeft gedanst! o misdaad! o godloosheid!

Hij heeft gedanst, wat overlegde boosheid!

Dit is des Satans eigen werk.

F. A. E. P. R. E.

MEN G E L W E R K.

AUERBACH'S KELLER.

Denk niet, waarde lezer! dat ik u bij onzen vriend Berthold Auerbach zal binnenleiden, den man, die ons door zijne geestige »Dorfgeschichten», door zijn »Spinoza» en »Auf der Höhe» zulke aangename uren heeft geschonken. Het is een geheel andere Auerbach, met wien ik u in kennis wil brengen, of eigenlijk niet met hem, maar met zijn Keller. Verplaats u met de verbeelding in Leipzig. Het gebeurde mij in dezen zomer, die zich door eene buitengewone reiswoede heeft gekenmerkt — zeker eene vergoeding voor het gemis van 1870 — het gebeurde mij, in den rollenden stroom te worden meegevoerd en voor een enkelen nacht in Leipzig te vertoeven. Eer ik mij weder aan de leiding van de stampende lokomotief overgaf, had ik nog een paar uren beschikbaar, en dien korten tijd maakte ik mij ten nutte om den wereldberoemden Keller van Auerbach te bezoeken. Ik heb er geen berouw van gehad, en wensch door de mededeeling van hetgeen daar te zien en te genieten is, mijne reizende lezers op te wekken, nooit de stad Leipzig voorbij te gaan, zonder even af te stappen en althans dien Keller te bezichtigen.

Niet enkel de geurigste wijnen zult ge daar vinden, van den Openheimer af, dien ge voor 12 Gr. de flesch kunt drinken, tot den ouden Tokaijer, die u 3 Thaler kost, maar, wat meer zegt, ge zijt daar op een plek, die door twee beroemde personen is betreden, door Luther en door Goethe. Dat Luther dien Keller bezocht heeft of liever dit huis, waar hem door den oorspronkelijken eigenaar, door Auerbach zelf, een maaltijd werd aangeboden, bij gelegenheid van zijn gesprek met Dr. Eck, is minder bekend. Het tooneel uit Goethe's Faust, dat in Auerbach's Keller speelt, kent ieder. Een eigenaardigen indruk maakt het reeds, in zoo'n echten Duitschen Keller af te dalen, niet een muf en onoogelijk hol, maar een net en helder vertrek, door een aantal verwulven, op pilaren rustende, in verschillende afdeelingen gescheiden. Doch aanstonds merkt ge, wanneer ge rond ziet aan de wanden, dat gij hier staat op gewijden grond. Rechts en links oude

schilderijen, herinneringen aan Faust, en tegen de voorste kolom, achter glas, een handschrift van Goethe en daaronder een haarlok van den gevierden dichter. Wien bekruipt niet de lust om wat meer van dien Keller te weten. De vriendelijke keldermeester is bereid om u alles te verklaren, en als ge later u nog eens herinneren wilt, wat ge hier hebt gezien, dan stelt hij u daartoe in de gelegenheid door een klein geschrift, waarin de geschiedenis van dezen Keller verhaald wordt, opgeluisterd met kleine afbeeldingen.

Ge moet dan weten, dat in het jaar 1530 op deze zelfde plek, dicht bij de markt, de grondslag werd gelegd van een gebouw, dat den naam kreeg van *Auerbach's Hof*. Men werkte toen niet zoo vlug als tegenwoordig, want eerst in 1538 was het gebouw voltooid. Het had zijn naam aan den stichter te danken, Heinrich Stromer, afkomstig uit Auerbach in Voigtland of in de Paltz. Naar de gewoonte dier tijden nam hij den naam van zijn geboorteplaats aan. Hij was dokter en dekaan in de wijsbegeerte en geneeskunde, raadsheer te Leipzig en later lijfarts van keurvorst Frederik van Saksen. Oorspronkelijk was deze Hof een uitgestrekt gebouw, met 100 gewelven, een aantal zitkamers, slaapkamers en zalen, en een schoonen stal. Bij gelegenheid der beroemde Leipziger mis namen daar de kooplieden uit Frankrijk, Nederland, Nürnberg, Augsburg enz. hun intrek. Het gebouw wordt door oude kroniekschrijvers een Leipzig in het klein genoemd, en was zoo beroemd, dat men placht te zeggen: wie naar de Leipziger mis gereisd is en Auerbachs Hof niet heeft bezocht, kan niet zeggen, dat hij in Leipzig geweest is. Ofschoon de Hof thans niet half zoo uitgestrekt is als voorheen, bevat hij toch nog 48 gewelven, waarin de kooplieden hunne waren uitstallen, twee winkels en 30 plaatsen, die bij de Leipziger mis voor den handel worden gebruikt en buitendien ook meestal bezet zijn.

Maar het meest trekt ons dat gedeelte van den Hof aan, dat de onderste ruimte inneemt en *Auerbach's Keller* heet. Deze kelder is nog ouder dan het gebouw; althans volgens daar aanwezige schilderijen schijnt hij reeds in 1525 te hebben bestaan. Indien het waar is, dat de muren ooren hebben, dan kunnen zeker de wanden van dezen kelder heel wat verhalen, want van oudsher was er een wijnhuis, waarin menige avond getuige was van vroolijke samenkomsten. Geen wonder, dat de verdichting zich hier met de geschiedenis verbonden heeft, om meer dan ééne legende aan den Keller vast te knoopen. Zoo verhaalt men, dat in 1578 de kelder zijn ouden roem had verloren, ten gevolge van de onvriendelijkheid en hebzucht van den toenmaligen waard, Arno genaamd. Hij had echter een dochter, die de harten veroverde van de eenige drie overgebleven gasten, een bakker, een kramer en een schrijnwerker. De laatste alleen vond bij Machteld gehoor; maar de vader drong er op aan, dat zij met den rijkste der drie, den kramer, zou trouwen. Toen deze krankzinnig werd en

stierf, wilde Arno zijne dochter aan den bakker geven. Reeds was de dag der verloving daar en had de bakker een feestmaal aangericht, waarbij hij zijne gasten op Hamburgsche oesters wilde onthalen en zoo den kelder weer in aanzien brengen. Toen echter het vat geopend werd, hadden de oesters allerlei zonderlinge gedaanten; ze bleken be-tooverd te zijn. De gasten stoven uit elkaar van schrik, ook de bakker verdween en is nooit meer in Auerbachs Keller teruggekomen. Nu stond niets meer aan het huwelijk van de schoone Machteld met haren uitverkorene in den weg. Op een reis van Dresden naar Leipzig ontmoet de schrijnwerker een ouden bekende, den schilder Schieritz. Hij raakt met hem in gesprek over Arno en zijn dochter, ook over Dr. Faustus, den beruchten meester in de zwarte kunst, die eens op een wijnvat uit Auerbachs kelder gereden was. De schrijnwerker stelt aan Schieritz voor, deze gebeurtenis af te malen en hierdoor den kelder zijn ouden roem terug te geven. De schilder gaat er heen, voldoet aan het verzoek en daaraan heeft een der in den kelder aanwezige schilderstukken zijn oorsprong te danken. Het doel, dat de schrijnwerker daarmee beoogde, werd bereikt; de gasten stroomden weer in den kelder samen, en de oude Arno was hierover zoo tevreden, dat hij thans zijn volle toestemming tot het huwelijk zijner dochter gaf.

Veel beroemder is de legende van Dr. Faustus, waarvan wij spraken. Gij ziet zijn portret bij het binnentreden aan uwe rechterhand, met het onderschrift Dr. Faust, Berühmter Schwarzkünstler. Het is ruim twee eeuwen oud en hangt naast een klein kastje, waarin nog een ander portret van Faust in houtsnede van 1713 en een gekleurde afdruk der twee oude schilderijen bewaard worden, waarvan aanstonds meer, en het beroemde boek, waarin de student Goethe hier eens op een avond bladerde en waaraan hij de stof voor zijn Faust ontleend heeft. Dat boek voert den titel: »Das ärgerliche Leben und schreckliche Ende des vielberüchtigten Erz-Schwarzkünstlers Dr. Johannes Fausti, erstlich vor vielen Jahren fleiszig beschrieben von Georg Rudolph Widmann». Het is herzien en vermeerderd door J. N. Pfitzer, Med. Doct., van eene inleiding voorzien door C. W. Platz, Th. Doct. en draagt het jaartal 1695. Dit boek ligt aan een ketting, — omdat, zegt men, op zekeren dag, iemand daardoor zóó in verrukking gebracht en be-tooverd werd, dat hij met het boek verdween. Gelukkig kwam de kostbare schat terug; maar nu meende men het voor altoos tegen het gevaar van dergelijke verdwijningen te moeten beveiligen. Aan de rechterzijde van het genoemde kastje staat een fraaie gyps-buste van Goethe, met een lauwerkrans versierd.

Eer wij echter verder rondzien in Auerbach's Keller, zal het noodig zijn de geschiedenis van Dr. Faust in herinnering te brengen, tot beter verstand van de afbeeldingen, die op hem betrekking hebben. Het boek van Widmann, waarvan de eerste uitgave te Hamburg in 1599 verscheen, bevat in het 37ste hoofdstuk het volgend verhaal: »Eenige

vreemde studenten uit Hongarije, Polen, Karinthie en Oostenrijk, die te Wittenberg veel met Dr. Faust omgingen, verzochten hem, met hen naar de Leipziger mis te gaan, om eens te zien, wat daar te doen was en wat voor kooplieden daar samenkwamen. Faust stemde er in toe, trok er met hen heen en den volgenden dag ging hij met eenigen hunner wandelen om de stad te bezichtigen. Daar kwamen zij voorbij een kelder, waar de wijnverlaters bezig waren een groot vat met wijn te kelderen, dat zij niet konden voortkrijgen. Faust en zijne vrienden stonden stil om er naar te kijken, en spottend zeide Faust tot de werklieden, de witkielen, zooals zij genoemd werden, »wat stelt gij u toch links aan; gij zijt met zoo velen en kunt zulk een vat niet beheeren! Men zou het wel alleen kunnen voortkrijgen, als men het maar goed aanlegde». De witkielen werden boos en wierpen hem onvriendelijke woorden naar het hoofd: »Als hij het dan zooveel beter kon, moest hij het hun maar in 's duivels naam eens leeren». Onderwijl kwam de wijnhandelaar er bij en toen hij van den twist hoorde, zeide hij tot Faust en zijne makkers: Welaan, ik wil den strijd beslechten; wie uwer het vat alleen uit den kelder kan brengen, mag het voor zich behouden. Faust was niet lui, ging terstond in den kelder, zette zich op het vat, als op een paard, en reed het snel uit den kelder, tot verbazing van allen, die het zagen. Ook de wijnhandelaar was er van verschrikt; hij had niet gedacht, dat zoo iets mogelijk was, maar moest zijne belofte houden en aan Faust het vat met wijn schenken. Deze gaf het aan zijne gezellen en de studenten ten beste, die andere goede vrienden er bij haalden en zich er eenige dagen mee vroolijk maakten, zoo lang totdat het vat tot op den bodem ledig was». —

Ziedaar de sage, die in verschillende oorkonden, met enkele wijzigingen, maar in de hoofdzaak eensluidend, wordt meegedeeld. Als de aanleiding tot het bezoek van Faust te Leipzig, wordt elders de raad van Mefistofeles genoemd, dien we in den Faust van Goethe terugvinden, om het leven niet zoo eenzaam door te brengen, maar wat vroolijk gezelschap op te zoeken:

Was hast du da in Höhlen, Felsenritzen
Dich wie ein Schuhu zu versitzen.

Ich musz dich nun vor allen Dingen
In lustige Gesellschaft bringen,
Damit du losgebunden, frei
Erfahrest was das Leben sei.

Mefistofeles dringt zijn raad aan met de bewering, dat de lieden, die Faust tot nog toe voor gezellen uitgekozen had, overmoedige dwazen waren, die zich wijzen waanden, en ijdele grootsprekers, die hunne droomen voor waarheid hielden. Thans zal Mefisto zijn vriend in beter gezelschap brengen. Wel worden degenen, die hij op het oog heeft, gepeupel genoemd, en behooren zij tot de heffe van het volk. Maar

eigenlijk zijn juist deze menschen de kern van het volk; zij zijn, wat zij schijnen willen, en zijn dat geheel; zij hebben karakter, en dat is de hoofdzaak. »De wijze», voegt Mefisto er bij, »wanneer hij niet zijns gelijken vindt — en waar kan hij ze vinden? — zoekt juist het tegendeel op. De zothed is het speeltuig voor het verstand, en de dwaasheid de foelie der wijsheid.» Hierop biedt hij aan om zich als gezelschap en reizend leerling van Faust te kleeden en te gedragen:

Und ist es dir recht,
So bin ich dein Diener, bin ich dein Knecht.

Faust neemt het voorstel aan. Ik zal het leven, zegt hij, eens als een comédie gaan beschouwen en daarin de rol van hansworst spelen. Wie weet, of de narrenkap mij niet beter staat en bevalt dan de doktershoed. Bij Goethe voegt hij er bij:

In jedem Kleide werde ich wohl die Pein
Des engen Erdenlebens fühlen.

In een ander verhaal van het voorgevallene te Leipzig is de reis van Wittenberg daarheen een proef van Doctor Faust's toovermacht. De studenten, het zijn Poolsche heeren van adel, verzoeken hem door zijne bekende kunst te bewerken, dat ze te Leipzig komen. Faust is daartoe bereid en zorgt, dat er den volgenden dag buiten de poort een koets met vier paarden gereed staat, die hen verwonderlijk snel overbrengt. Nauwelijks zijn ze een kwartier lang op reis, of ze zien dwars over den weg een haas loopen; dat houden ze voor een ongunstig voortteeken; maar toch loopt de reis gelukkig af, en tot aller groote verwondering zijn ze reeds vóór den avond op de plaats hunner bestemming.

Het hoofdtooneel van Faust's verblijf te Leipzig, zijn rijden op een vol wijnvat uit Auerbach's Keller, is op twee schilderijen afgebeeld, nog heden in den kelder aanwezig. De eene schilderij stelt Faust op het wijnvat voor, komende uit den kelder. Zijn hond gaat vooruit en ziet naar hem om, terwijl hij zelf de eene hand op het vat heeft en de andere naar de toeschouwers richt, als wilde hij zeggen: hier ben ik. Deze staren hem vol verbazing aan en slaan de handen in een, vooral de wijnhandelaar, die het verlies van zijn vat betreurt. Enkelen kruipen verschrikt weg. Een der knechts wijst met den vinger naar boven en houdt de andere hand op de borst, als roept hij den hemel aan om ontferming over zulke duivelskunsten, waaraan hij zich niet bezondigd heeft. Onder deze schilderij lezen wij een Duitsch bijschrift:

Doctor Faustus zu dieser Frist
Aus Auerbachs Keller geritten ist
Auf einen Fasz voll Wein geschwint,
Welches gesehen viel Menschenkind.
Solches durch seine subtilne Kunst hat gethan
Und des Teufels Lohn empfangen daran. 1525.

De andere schilderij stelt Faust aan eene goed voorziene tafel in het midden van studenten en muzikanten voor. De laatsten bespelen verschillende instrumenten, een klarinet, een viool, een draagbaar klavier en een bas. De studenten heffen, zingend, den beker omhoog; een hunner giet zijn beker uit. Faust is de hoofdpersoon, met een sierlijken beker in de eene hand en met de andere de maat slaande. Aan de linkerzijde ligt een groot wijnavat, waaruit een knecht een kruik en een glas gevuld heeft. Vóór de tafel staat een muzikant met een luit en nevens hem de zwarte hond, waarin Mefisto schuilt, geen poedel, zooals bij Goethe, maar glad van vel, ook hier met den eenen poot in de hoogte. Onder deze schilderij staan de woorden:

Vive. Bibe. Obgregare. Memor
 Fausti hujus et hujus
 Poenae. Aderat clardo hac
 Asterat amplo Gradu. 1525.

Leef, drink en eet. Maar gedenk aan Faust en de straf, die hem wel langzaam, maar vreeslijk heeft getroffen. (De laatste regels van het Latijnsche onderschrift zijn duister).

Veel kunstwaarde hebben deze schilderijen niet; daarenboven zijn ze bij herhaling opgeverfd en hebben hierdoor niet gewonnen. Merkwaardig zijn ze toch met betrekking tot de Faust-sage en om haar hoogen ouderdom. De kleederdracht der verschillende personen wijst op een lang verleden. Zonderling zien de studenten er uit met hunne korte broeken, nauwe jassen en Spaansche mantels. Terwijl zij een baret of een ronden hoed dragen, heeft Faust een rood kapje op, met bont omzoomd. De knechts hebben witte kielen aan, waarnaar zij witkielen werden genoemd.

Volgens Widmann is Faust in het jaar 1535 eerst recht opgetreden. Is dit zoo, dan kunnen de genoemde schilderijen moeilijk van dat jaar afkomstig zijn. Althans zeker niet het onderschrift, waarin van zijn droevig uiteinde gewag wordt gemaakt. De sage verhaalt namelijk, dat hij eens op een nacht, tusschen 12 en 1 uur, na een vroolijk en lustig leven in gezelschap van Mefistofeles, door dezen in het dorp Nimlich bij Wittenberg, wreedaardig werd omgebracht. Zijne levensgeschiedenis werd dan ook door meer dan éenen schrijver tot leering van het volk aangewend, zooals reeds in de eerste uitgave van het bovengenoemde boek van Widmann, maar vooral in de uitgaaf van Pfitzer, die op den titel zegt, dat hij het heeft »herzien en met nieuwe herinneringen en ernstige vragen en geschiedenissen tot waarschuwing der booze wereld vermeerderd". Men wilde daarmee het gevaarlijke der tooverkunst, maar ook de jammerlijke gevolgen van een zinnelijk leven in het licht stellen.

Dat de Faust-sage een groote rol heeft gespeeld, is bekend. In

1588 verscheen het eerste geschrift, waarin de lotgevallen van den »zwartekunstenaar» werden verhaald, en sedert dien tijd volgde het eene geschrift op het andere. De dichtkunst koos spoedig de sage tot haar onderwerp. De Engelsche tooneelschrijver Marlowe ging voor en de grootste letterkundigen volgden hem, aan wier spits de eenige Goethe staat. Eene nauwkeurige en uitvoerige opgave van alles, wat over Faust geschreven is, vindt men in het werk van Franz Peter, *Literatur der Faust-sage*, Leipzig, 1859.

Men heeft gevraagd, of er werkelijk een Faust heeft bestaan, of dat zijn geheele persoon eene verdichting is. Er schijnt reden om het laatste te betwijfelen en aan te nemen, dat er wel degelijk in het begin der 16de eeuw een zekere Johann Faust leefde, die door zijne uitgebreide kennis, men zegt, ook door zijne goocheltoeren, de menschen in verbazing bracht en daarom voor een beoefenaar der zwarte kunst werd gehouden, die met den duivel in betrekking stond. In den loop des tijds zouden dan allerlei zonderlinge verhalen op hem zijn toegepast en zoo de gansche Faust-sage zijn ontstaan. Is dit zoo en mogen wij onderstellen, dat hij ook Leipzig en Auerbachs Keller heeft bezocht, dan voegen wij zijn naam aan het tweetal toe, dat dien kelder beroemd heeft gemaakt, Luther en Goethe.

Ik stel mij voor, dat ge, na deze mededeelingen, nog eens rondwandelt in den Hof en den Kelder; dan zult ge zeker met dubbele belangstelling alles beschouwen, wat u daar te zien wordt gegeven. De geheele inrichting der keldervertrekken met hunne ouderwetsche stoelen en tafels trekt u reeds aan (meer dan het vat, waarop Faust zijn beruchte rijtoer zal hebben volbracht). Maar vooral staat ge stil bij een teekening van onzen Rembrand, die ge hier niet verwachten zoudt; zij stelt Faust in zijn studeerkamer voor, starende op het teeken van den Makrokosmos. En voorts ziet ge met belangstelling rond naar al die tooneelen uit den Faust, die u hier worden te aanschouwen gegeven: Faust en Mefistofeles in de studeerkamer; de gang uit de kerk; Faust en Gretchen; Mefistofeles en Martha in den tuin; de heksenkeuken; Mefistofeles in Auerbachs Keller, gaten borende in de tafel; Mefistofeles de zinnen der studenten betooverend, en het bekende beeld van Faust en Gretchen, naar de woorden: *Bester Mann! von Herzen lieb ich Dich!* — Dit alles vindt ge in den Keller bijeen. Daarop treedt ge de zoogenoemde Goethe-kamer binnen, die alleen bij bijzondere gelegenheden gebruikt wordt. Ook hier is weer eene reeks van tooneelen uit den Faust afgebeeld, waarvan enkele dezelfde onderwerpen als in den Keller behandelen, andere: het duel van Faust en Valentin, Gretchen in den kerker, terwijl Faust haar komt verlossen; Faust en Mefisto, op reis naar de Heksenvergadering in den Walpurgisnacht. — Al deze stukken zijn van den schilder Beij te Leipzig. Ge ziet, het is er in Auerbach's Keller op aangelegd om niet alleen de bezoekers een goed glas wijn te schenken, maar om hun ook geestelijk genot te geven

en de herinnering aan Goethe en een zijner meesterstukken bij hen levendig te houden. Wie dus het een met het ander vereenigen wil, denke daaraan, als hij zich weer eens naar Saksen begeeft en ga Leipzig met Auerbach's Keller niet onbezocht voorbij.

EENE WEEK IN 1900.

door

G. V.

(Slot.)

DONDERDAG.

Is u voldaan, vader, over hetgeen u van daag gezien hebt?

Ja zeker, meer dan voldaan, Jan. Ik wist niet dat onze nijverheid het reeds tot zulk een hoogte gebracht had. Wanneer ik een kwart eeuw terug denk en mij herinner hoe krachtig de industrie zich toen reeds in Duitschland, zelfs in de nabijheid onzer grenzen, ontwikkeld had, terwijl onze nijverheid toen pas begon te herleven, dan hebben wij in den laatsten tijd werkelijk reuzenschreden gedaan, hetgeen zeer zeker door de ontwikkeling onzer stoomvaart in hooge mate bevorderd is.

Zonder dat, vader, zouden wij het zoo ver niet gebracht hebben. Alles heeft moeten zamenwerken, alle standen in de maatschappij, regering en volk om een zoo schoone uitkomst te verkrijgen.

Ik geloof dat ook; daarom deed het mij genoegen dat een gezant hier kwam zien en zich bekend maakte met den toestand onzer nijverheid.

Er gaat tegenwoordig nooit een gezant naar zijn post zonder vooraf alle provinciën doorreisid te hebben om overal hetzelfde te doen wat de gezant heden hier gedaan heeft.

En wat deed het lid van den Raad van State er bij?

Steeds wordt een gezant door een Staatsraad vergezeld, want de raad van State behoort even goed met alle bronnen van ons volksbestaan bekend te zijn.

De Koning is in de moderne maatschappij de verpersoonlijking van het nationaal belang en daarom met majesteit omkleed en onschendbaar.

In den Raad van State vindt de Koning de meest volledige kennis van het nationaal belang, daarom is hij zamengesteld uit de meest praktische en bekwaamste staatslieden en wordt hij beschouwd te zijn een onafscheidelijk deel van het koningschap.

De Koning en de Raad van State staan boven de staatspartijen en dus ook boven de ministers, die geroepen zijn het nationaal belang in eene bepaalde richting te bevorderen in den geest waarin de verkiezingen uitvallen, dus van de meerderheid in het parlement.

De Koning en de Raad van State waken echter voor de belangen der minderheid, terwijl de meerderheid regeert, omdat zij het algemeen belang in het oog houden, dat door den ijver der partijen in beide Kamers, vooral wanneer de regeering slechts eene kleine meerderheid heeft, wel eens geschonden zou kunnen worden.

De Raad van State is tegenwoordig het hoogste regeeringscollegie waarin het staatkundig doel, waarnaar door afwisselende partijregeringen gestreefd wordt, wordt opgesteld en gehandhaafd. Daarin ligt de oorzaak van de stabiliteit van onzen staat en tevens van de progressive ontwikkeling van ons volk. Het gaat overijling tegen, belet stilstand en ook dat ministers van de eene partij maatregelen nemen, welke niet tot hare richting behooren. Zoodanige maatregelen moeten in den regel op een volgend bewind wachten, dat daardoor noodzakelijk wordt om vast te zetten wat op losse schroeven staat, of in het tegenovergestelde geval een vooruitgaande beweging te maken.

Ik begrijp nu beter, Jan, waarom vroeger onder Thorbecke de Koning telkens in het debat gebracht werd: want volgens zijne constitutioneele begrippen stond de minister met den Koning boven de partijen; maar dat was werkelijk niet zoo. Hij mocht zijn partij los laten, zoolang hij minister was, maar hij bleef de richting zijner partij in het bewind toegedaan; hij brak om zoo te zeggen, de kracht van het koningschap evenals die van zijne partij. Zijne tegenstanders maakten er een onhandig gebruik van door het te doen voorkomen als of de Koning meer tot hunne dan tot zijne partij behoorde.

Ook begrijp ik nu, dat hij vroeger met den directeur van het Kabinet des Konings verlegen raakte, die secretaris van den ministerraad was, waarin hij volgens de Thorbeckeaansche begrippen geen zitting moest hebben. De Koning had zich daar niet mede te bemoeijen, zeiden zij. De Raad van State was ook niets meer dan een adviserend college; zelfs toen later de geschillen van bestuur door den raad onderzocht werden kon hij slechts advies geven: de verantwoordelijke minister besliste of de adviezen van den Raad al dan niet zouden gevolgd worden. Zijn constitutioneel begrip bracht mede dat de Koning onvoorwaardelijk zijn vertrouwen behoorde te schenken aan den minister Thorbecke, die dan wel voor alles zoude zorgen zoolang hij door de meerderheid in het parlement gesteund werd, en mocht dat ophouden, dan kon de Koning zijn vertrouwen aan een ander schenken, maar dan ook zou Thorbecke het regeeren zoo veel mogelijk bemoeilijken. Bij elke wisseling van ministers stond dan plotseling de staatsmachine stil, of werd door de kracht der routine een tijdlang in beweging gehouden tot dat er eindelijk, na veelvuldige wisselingen, weer

eens een man aan het hoofd van het geheel, of van een der departementen kwam, die er beweging in bracht, door aan de oppositie van Thorbecke weerstand te bieden, als hij zelf niet bestuurde. Van daar dat wij in dien tijd eigenlijk door de kommiezen geregeerd werden, omdat het toen mogelijk was, dat de meest ongeschikte ministers door het een of andere partijhoofd aan den Koning werden voorgedragen.

Zoo iets is nu niet meer mogelijk, vader, nu de Raad van State een hooger standpunt heeft ingenomen en voor de duurzame belangen van het land waakt. De Raad weet nu zeer goed, in welke richting eenig departement vooruit moet gaan, of een ander moet ingetoomd worden, en geen minister wordt door den Koning benoemd, waarvan de Raad van State niet verwacht dat hij de geschikte man zal zijn, om juist die speciale taak te vervullen.

Vroeger scheen men het Koninklijk gezag te wantrouwen. Wij stellen nu onbepaald vertrouwen in den Koning en de Koning in zijn volk.

Wij hebben nu het Koninklijk gezag door den Raad van State versterkt, die dan ook tegenwoordig meestal door den Prins van Oranje, namens den Koning wordt gepresideerd.

Het is op advies van den Raad van State dat de Koning besluit een ministerie te ontslaan of aan te houden. Het is op advies van den Raad dat de Koning een persoon belast met het zamenstellen van een Kabinet, en steeds wordt het advies van den Raad gevraagd vóór dat de ministers definitief benoemd worden. Hij die met het zamenstellen van een Kabinet belast is gaat natuurlijk met zijne geestverwanten en met den Raad van State te rade alvorens uit zijne partij eene keus te doen. Trouwens door het plaatsen van parlementaire secretarissen in alle departementen, ook bij die van oorlog, marine en koloniën, loopt men nooit gevaar zwaar mis te tasten.

De Raad van State is nu ook een rechtbank geworden, die over de geschillen van bestuur uitspraak doet; maar de Koning spreekt het vonnis uit, of schorst de zaak, wanneer in bijzondere gevallen een minister mogt meenen, dat het politiek belang hem gegronde reden geeft om zijn handteekening aan het besluit te onthouden.

De Raad van State is nu de permanente leidende gedachte van den Nederlandschen Staat en van de Nederlandsche natie. Van de natie, met het oog op hare maatschappelijke ontwikkeling, van den Staat, met het oog op het internationaal verkeer en op onze verhouding tot andere staten.

Op die wijze is er nu een doorlopende blijvende gedachte; een vast doel boven de partijregeeringen, die beurtelings nu in deze dan in gene richting ons doen bewegen, maar steeds op den weg van het nationaal belang, dat onafgebroken bevorderd wordt.

Nu begrijp ik waarom een lid van den Raad van State met den gezant is medegekomen.

Die gezant nu is de vertegenwoordiger des Konings bij den Keizer

van Brazilië; hij vertegenwoordigt het hoofd van den Nederlandschen Staat bij het hoofd van den Braziliaanschen Staat; maar hij vertegenwoordigt ook de Nederlandsche natie bij de Braziliaansche natie in het nationaal belang. Deze laatste werkkring der gezanten neemt toe, naarmate de moderne maatschappij zich ontwikkelt, en de eerste neemt meer en meer af naarmate de dynastieke belangen van het vorstenhuis meer en meer met het nationaal belang zamensmelten, zooals bij ons het geval is.

In absolute monarchiën kunnen gezanten even als vroeger met hof-intrigues hun voordeel doen, maar naarmate de vertegenwoordigende regeering meer en meer veld wint en de drukpers grooter invloed gekregen heeft, wordt de werkkring der gezanten in het nationaal belang van het hof en zijne omgeving verplaatst niet alleen naar het parlement en de drukpers, maar ook naar het veld van bedrijvigheid in den staat waarin hij werkzaam is. Dit werd vroeger door de gezanten als eene bijzaak beschouwd, die van hunne liefhebberij afhing. Thans is het hoofdzaak geworden, omdat de geheele politiek van den tegenwoordigen tijd om die ééne spil draait.

Ik herinner mij nog den tijd, Jan, waarin men de gezanten eene overtollige luxe voor ons land noemde.

Dat verwondert mij niet, vader, na al hetgeen u mij van den vorigen toestand hebt medegedeeld. Als er geen nationaal leven in een volk is, kan ik begrijpen, dat men langzamerhand het besef verliest van de verplichtingen, welke op een volk rusten, dat onafhankelijk verlangt te blijven te midden van andere en vooral van groote staten. Het parlement in die dagen werd gekozen, hoogstens geloof ik, door het $\frac{1}{4}$ deel van de meerderjarige mannelijke bevolking, dat den census betaalde, en bijgevolg werden de kleine winkeliers en slijters, waartegen wij thans zoo te kampen hebben, een voornaam element van alle stedelijke verkiezingen. Uwe vertegenwoordigers van die dagen schijnen er een zuivere afdruk van geweest te zijn.

Dat zulke menschen toen geen hoogere staatsbelangen kenden is niet zoo onbegrijpelijk, wanneer men thans nog de opiniën van kleine winkeliers hoort, die niet beter zijn, en door onze werklieden krachtig bestreden worden.

Het wegnemen van gezanten, onder welken titel dan ook, staat gelijk met het uittreden uit het Statenverbond der wereld, of met eene verklaring dat de internationale verhoudingen en het internationaal verkeer geen wakend oog vorderen, uithoofde wij niets te leeren, niets te weten, niets te beschermen, noch te voorkomen hebben wat ons uit eenig Rijk zou kunnen worden medegedeeld of aangedaan. Wij hadden toen geen Ministerie van nijverheid, geen Trans-Atlantische stoomvaart en dus ook weinig overzeeschen handel en bijgevolg nog minder industrie, die met elkander samenhangen. In plaats van scheepvaart, handel en nijverheid aan te moedigen, in plaats van daartoe

een Ministerie van nijverheid op te richten, liet de regeering de natie aan haar lot over, en wat was natuurlijker dan dat de vertegenwoordigers dan ook niet begrepen waartoe een gezant nog dienen kon? Thorbecke en zijn Thorbeckianen, die nooit hun oog buiten de grenzen lieten gaan, moesten dan ook, dunkt mij, van internationale verhoudingen een minder zuiver begrip hebben.

Dat is volkomen waar, Jan. Ik zou u daar voorbeelden van kunnen bijbrengen; maar hunne tegenstanders waren niet veel beter, al waren er ook gezanten onder, want het wás met onze diplomatie uit het oogpunt van nationaal belang al zeer bedroefd gesteld.

Voor een klein volk, vader, is het, zoo denken wij tegenwoordig, meer noodzakelijk dan voor groote staten om vertegenwoordigers buiten 's lands te hebben, die *acte de présence* maken waar onze belangen zulks vorderen, vooral dan wanneer de daden van het volk, of het verkeer onder de nationale vlag het bestaan der natie niet voortdurend in herinnering brengen. Daarin ligt zeker wel geen waarborg voor de onafhankelijkheid, maar in tijden van spanning zal die meerdere bekendheid voor ons wellicht eene heilzame uitwerking kunnen weeg brengen. Bovendien hebben wij er het meeste belang bij volkomen op de hoogte gehouden te worden van alles wat in allerlei opzichten voor ons land voor- of nadeelig zou kunnen wezen; want zoo lang er nog barbaarsche volken op de wereld zijn zal men altijd gevaar loopen van overweldigd te worden. Het voorschrift: »Ga heen en onderwijs alle volken» was gegrond op de geschiedenis van vroegere tijden, en de deugdelijkheid er van is door die van latere tijden bevestigd geworden. Hoe dikwerf toch zijn de beschaafde volken door woeste horden ten onder gebracht, zoo zelfs dat na verloop van eeuwen van de vroegere beschaving boven den grond weinig meer dan eene legende overbleef, terwijl diep onder den grond de overblijfsels bedolven lagen van vroegere kunststukken, die, aan den dag gebracht, der moderne kunst tot onverbeterlijke modellen gediend hebben.

Wat blijft er over van die, telkens door alle tijden heen verbroken, evolutieleer in de menselijke ontwikkeling? 1900 jaren hebben wij in Europa noodig gehad om hier in ons vaderland eene eerste poging te wagen om het volksleven, om de geheele maatschappij en haar bestuur in overeenstemming te brengen met de leer van Christus, waarvan de geheele oostersche maatschappij toen reeds doortrokken was. Wat hebben de Europeanen in het oosten verschrikkelijk huisgehouden, vermoord, gebrand, verwoest en alom ellende verspreid onder de Inlandsche bevolking, die toen reeds zoo hoog beschaafd was. Zoolang er nog zulke wilden op aarde gevonden worden is de beschaafde, ontwikkelde maatschappij steeds in gevaar, onverschillig of het uit het noorden of zuiden, uit het oosten of westen, van ver af of van nabij te verwachten is. Daarom is het voorschrift zoo schoon: »Ga heen en onderwijs alle volken.» Zoolang dat nog niet algemeen geschied is, zal

men steeds wakker moeten toezien en voorbereid moeten zijn op een aanval. Ook daarvoor is het noodig vertegenwoordigers buiten 's lands te hebben.

Wat ge zegt, Jan, heb ik meermalen beleefd. Men zeide onder anderen in 1870 dat de Duitse schoolmeester Frankrijk veroverd had. Het was echter niet waar. De echte Pruis was over het algemeen dommer dan een Franschman, maar hij was sterker, beter gedisciplineerd, beter afgericht, kon beter ontberingen en vermoeienis verdragen en werd door intelligenter officieren en bekwaamer aanvoerders geleid, terwijl de organisatie zoo goed was, dat men in 14 dagen tijds 400000 man onder de wapenen had, die tot 800000 man aangegroeid zijn. Niet de schoolmeester, maar goed geleid woest geweld heeft gezegevierd en zoo is het door alle tijden heen geschied.

Het is dus zaak, vader, de oogen open te houden, zoolang er nog gevaar bestaat. Maar er bestaat ook gevaar van binnen zoowel als van buiten, omdat de moderne maatschappij zulke hooge eischen stelt voor de algemeene volkswelvaart, en het is daarvoor ook zaak buiten 's lands alles na te sporen wat de bedrijvigheid in de natie kan doen toenemen, of daaraan bevorderlijk kan zijn. Ook daarvoor dienen onze vertegenwoordigers buiten 's lands en dat is tegenwoordig niet de minste hunner plichten. Bovendien brengt het toenemend handelsverkeer veelvuldige botsingen van belangen te weeg, die door traktaten voorkomen worden, maar waarvan de naleving dan ook streng bewaakt dient te worden. Wij zouden niet gaarne zien dat een onzer gezanten werd teruggeroepen, want wij ontvangen hoogst belangrijke mededeelingen en aanwijzingen, die niet weinig er toe hebben bijgedragen om onze industrie tot de ontwikkeling te doen komen, welke zij thans verkregen heeft.

Ik zie nu duidelijk in, Jan, dat wij na 1848 onder de leiding van Thorbecke wat de stoffelijke belangen der natie betreft geen goeden weg zijn opgegaan, doch wij zijn goed te recht gekomen, omdat het gezond verstand van ons volk tijdig bespeurde dat wij van den goeden weg afgedwaald waren. Het heeft er ons in 1872 op teruggebracht, toen men al het zinledige en onpraktische der frase »de vrije maatschappij in den vrijen staat» doorzag en haar verving door »de vrije natie zich handhavende als onafhankelijken staat met Oranje aan haar hoofd.»

Mietje kwam met de beide jongens aan de hand, die met hun schoolwerk klaar waren, een lied zingende binnen, dat door Jan medegezongen werd. Het was het lied der democratische partij, dat luidde als volgt:

Ja! wij zijn democraten,
Die werken voor den kost
En als wij 't werk verlaten,
Dan staan wij trouw op post.

Ja! wij zijn democraten
 Vereend van ziel en zin,
 Die nooit hun plicht vergaten
 Noch eigen huisgezin.

Ja! wij zijn democraten —
 De zee heeft 't ons gemaakt —
 Wij zullen hem steeds haten
 Die God en plicht verzaakt.

Ja! wij zijn democraten,
 Elk onzer krijgt zijn deel
 Van lasten en van baten
 Tot welzijn van 't geheel.

Ja! wij zijn democraten
 Bij ons bestaat geen dwang,
 't Geloof wordt vrij gelaten
 In 't nationaal belang.

Ja! wij zijn democraten
 Niet EEN ultramontaan
 Wordt bij ons toegelaten,
 Zij kunnen 't land uitgaan.

Ja! wij zijn democraten —
 De kracht van Nederland —
 Die steeds van vrijheid praten
 Met wapens in de hand.

Ja! wij zijn democraten
 Die altoos kant en klaar
 Nooit kalm en rustig zaten
 Bij 't dreigen van gevaar.

Ja! wij zijn democraten,
 Wier hart klopt in de borst,
 Als burgers en soldaten,
 Voor Vaderland en Vorst.

Ja! Wij zijn democraten,
 Vertrouwende op de vaan
 Waarop alle andre Staten
Je maintiendrai zien staan.

Bravo! Bravo! goed gedaan. Ik herinner mij nog den tijd toen dat uitdagend sarrend lied voor het eerst gezongen werd. Als mijn goede vader dat lied in zijn leven gehoord had, zou hij er waarschijnlijk ook een beroerte van gekregen hebben.

Was hij daaraan onderhevig, vader?

Neen Mietje, zoo ver mij bekend is heeft hij maar eens een beroerte gehad, die de oorzaak van zijn dood geweest is, en dat was toen hij in 1849 de benoeming van Thorbecke tot Minister hoorde.

Is het mogelijk, vader?

Ja, ik kan onmogelijk den indruk terug geven, dien het in Amsterdam maakte toen de Staatscourant die benoeming mededeelde.

En was uw vader dadelijk dood?

Neen, hij heeft nog vier jaren geheel verlamd het leven voortgesleept en het nog mogen beleven, dat zijn vriend van Hall zich weer op het kussen gewerkt had.

Hoe is het toen met u gegaan, vader?

Ik had gedurende de ziekte van vader natuurlijk de zaken overgenomen en ze, om vader beter te kunnen verzorgen, aan neef Piet opgedragen, met wien ik afgesproken had, dat hij een deel van de zaak of haar geheel zou overnemen na vaders overlijden.

Ik bereidde toen alles voor om mijn plan uit te voeren, want ik had vast besloten uit die zaken te gaan en eene fabriek op te zetten.

Toen ik de zekerheid bekwam dat neef Piet de geschikte man was om de zaken van het kantoor te besturen, liet ik meer en meer aan hem over en hield mij met mijne nieuwe zaken bezig, zoodat toen vader kwam te overlijden ik ver genoeg gevorderd was om aan mijne plannen uitvoering te geven.

Ik had besloten mij hier te vestigen, en den grond gekozen waarop ik de fabriek zou bouwen, wanneer ik die koopen kon, hetgeen aan den ouden Joost, die toen nog jong was, gelukte.

Neef Piet nam de zaken over, waarin ik voorloopig nog aandeel bleef houden. Toen ik vrij van alle beslommingen was vertrok ik naar België, Frankrijk en Engeland om verscheidene fabrieken te zien en definitief een plan vast te stellen.

Het was op die reis dat ik in Engeland kennis met uwe moeder maakte. Haar vader, zooals ge weet, was ook fabrikant, en het is door zijne voorlichting en goede hulp, dat ik in staat gesteld werd onze fabriek naar den eisch te bouwen en in werking te brengen. Ik had daarvoor ook bekwame menschen uit Engeland medegebracht, die ik wel duur moest betalen, maar dat was altijd nog goedkoop in vergelijking van hetgeen het mij gekost zou hebben om zelf de ervaring te verkrijgen, die zij reeds bezaten. Ik heb dat steeds aan mijne vrienden later aangeraden. Die uitgaven worden spoedig ingewonnen en kunnen zelfs een bron van voortdurende winst zijn, als door hunne bekwaamheid het fabriekaat verbeterd wordt.

Ik heb toch nog genoeg leergeld moeten betalen, maar ik had ook het voordeel van los te zijn van gewoonten en vooroordeelen, die men uit den aard der zaak krijgt, wanneer men lang op de een of andere wijze gewerkt heeft, en niets heeft mij daarom meer verwonderd en verheugd, dan te zien, dat ge met uwen tijd medegegaan zijt en alle verbeteringen hebt ingevoerd, die in den laatsten tijd gemaakt zijn.

Het ergste voor mij in den beginne was, dat er geen zeehandel in ons land en geen rechtstreeksche stoomvaart bestond en wij geen spoorweggemeenschap met de steenkolenmijnen hadden.

Wanneer is u toen getrouwd, vader?

Zoodra het huis klaar was ben ik naar Engeland gegaan om te trouwen. Toen was de wereld mij te klein. Al mijne droomen van geluk waren verwezenlijkt. Ik hoor hare lieve stem nog, als ik aan haar denk, zooals zij tot de meiden het Hollandsch sprak, dat zij in een ongelooflijk korten tijd had aangeleerd. Zij was zacht, lief en flink en had eene zelfstandigheid, die ik toen bij ons onder dames van haar leeftijd nooit had aangetroffen. Wij waren beiden overgelukkig. Ik behoef u dus niet te zeggen hoe diep rampzalig en verlegen ik mij gevoelde toen zij in haar eerste kraambed bezweek en ik met haar kind, als het ware, alleen in de wereld stond.

Gelukkig was de vrouw van Smith den meesterknecht kort te voren bevallen. Zij was met haar man uit Engeland medegekomen, had mijne lieve vrouw tot het laatst toe bijgestaan, was steeds voor haar eene, ik zou haast zeggen, vriendin geweest, want zij herinnerde haar aan huis en aan Engeland in haar nieuw vaderland.

Aan die goede vrouw zijt ge veel, bijna alles verschuldigd, Jan.

Is dat de moeder van oom James te Chicago, grootvader?

Ja jongens, hij is met mama's zuster getrouwd. Zijne moeder is met hem naar Amerika gegaan en daar gestorven.

Het was eene zeer lieve, brave, achtenswaardige vrouw, vader, die ik steeds als mijne moeder beschouwd en liefgehad heb.

Zij is ook eene moeder voor u geweest. Zij had zich dadelijk van u meester gemaakt en naar huis medegenomen, toen uwe moeder stierf. Mijne schoonmoeder was voor de bevalling overgekomen en die goede vrouw, met dat flinke karakter der Engelsche vrouwen, had dadelijk u geheel en al aan haar toevertrouwd en gezegd: *Now you have twins, Jane.*

Dit gezegde: »nu hebt ge tweelingen,» heb ik ook op mij toegepast en James, die een paar weken ouder is dan gij, als mijn' zoon beschouwd.

Daar herken ik uw goede hart aan, vader.

Neen Mietje, het was meer het gevoel van verplichting, want de goede vrouw en haar brave man wilden van geen betaling hooren.

»Ik kan u toch mijn bloed niet verkoopen,» zeide zij. Daar is ook geen sprake van, zeide ik, maar uwe goede zorgen en moeiten wensch ik te beloonen en uwe uitgaven te vergoeden. Neen, zeide zij, ik ben dat aan uwe vrouw verschuldigd, die niet gerust in haar graf zou liggen en wier geest mij zou kwellen en verontrusten, wanneer ik niet voor haar kind zorgde.

Gelooft zij dan aan geesten, grootvader?

Neen, beste jongens, haar eigen fijn gevoelig geweten zou haar gekweld hebben. De inwendige vermaner, dien wij geweten noemen, is de stem Gods, die al de geheime drijfveeren onzer handelingen, zelfs de meest verborgene kent en die gedurig tot ons spreekt, onze daden beoordeelt en ons van het kwade afhoudt.

Niet de vrees voor de gevolgen onzer kwade handelingen moet er van terughouden, maar ons eigen geweten, en dat was de geest waarvan die goede edele Jane sprak.

Als dat zoo is, zeide ik tot haar, dan zal de geest van mijne lieve vrouw ook mij vervolgen als ik niet voor James zorg. Zoolang Jan bij u is geeft gij hem wat James krijgt, niets meer en niets minder, maar zoodra de schooltijd begint dan komen zij beiden bij mij en dan zal James alles krijgen wat Jan ontvangt.

Ge zijt alzoo te zamen opgegroeid en opgekweekt onder het werkvolk, dat ge hebt leeren kennen en waarmede ge hebt leeren omgaan. Ge zijt daarna bij mij aan huis gekomen, hebt hetzelfde onderwijs gekregen en zijt eindelijk samen van de Polytechnische school te huis gekomen.

Ge kunt dus denken welk een innige band van vertrouwen er tusschen den waardigen Smith en mij bestond. Ik wist dat hij mijne belangen behartigde alsof het de zijne waren. Ik kon gerust de zaken aan hem overlaten als ik uit de stad ging, en er moesten zeer gewichtige redenen bestaan wanneer ik een zijner voorstellen niet goedkeurde. Zeer veel, zoo niet alles wat ik voor de werklieden gedaan heb, is op voorstel van Smith geschied, die dagelijks met en onder hen verkeerde en dus beter met hunnen toestand bekend konde zijn dan ik.

Meermalen dacht ik er aan om hem tot mijn compagnon te maken, en toen ik er hem over sprak, zeide hij: laat ik maar stilletjes blijven wat ik ben, dat is voor u en voor mij beter; gij zult wel voor James en, mogt het noodig zijn, voor Jane zorgen.

Ik herinner mij dien braven man nog zeer goed, vader, hij is korten tijd nadat wij van Delft kwamen gestorven, tot groote droefheid van ons allen.

Op zijn sterfbed zeide hij mij: zend James naar Amerika zoodra hij op de hoogte van de zaken is, daar kan hij u meer dienst bewijzen dan hier. Laat de jongens elkander in de hand werken.

Ik heb zijn laatsten raad ook opgevolgd en er mij wel bij bevonden en gij ook geloof ik.

Ja, vader, James is een juweel van een man, waarmede Betje even gelukkig is als ik met mijn Johan.

Jongens, geef je moeder elk een zoen voor mij, zeide Jan.

Nu genoeg jongens, je doet me zeer. Maar vader, was het niet treurig voor u zoo alleen te leven?

Aanvankelijk zeer treurig, toen ik mij alleen gevoelde. Wel zocht ik in mijne bezigheden verstrooiing, maar ik zag haar, die ik zoo liefhad, steeds voor mij. Dat werd op het laatst, uit gewoonte, even als mijn dagelijksch werk, eene behoefte voor mij, en het was werkelijk voor mij eene vertroosting en opbeuring te denken, dat mijne lieve vrouw maar op reis gegaan was en ik haar weldra zoude wederzien. Ik liet alles in huis zooals zij het geschikt had, verbeterde

alles in haren geest, en mijne grootste vreugde was te denken, dat zij er genoeg in zou vinden als zij het zoo terug zag.

De kracht der gewoonte is zoo groot, dat men zich geweld moet aandoen om hare kluisters te verbreken, ja, wanneer men niet door uitwendige oorzaken uit den gewonen gedachtenloop wordt gebragt, dan eindigt men met zich in eene denkbeeldige wereld gelukkig te gevoelen. Toch is dat verkeerd. Het is een ziekelijk verschijnsel, dat men met geestkracht bestrijden moet, waaraan elk mensch onderhevig en dat des te gevaarlijker is, omdat men er langzamerhand zonder het te bespeuren door bevangen wordt, totdat men er zich zoo diep ingewerkt heeft, dat men niet gelooft werkelijk ziek te zijn.

Gewoonte is de kracht waardoor de menschen geregeerd worden en ge u zelven regeert. Zit nooit leeg, wees steeds werkzaam, neem in uwe ledige oogenblikken steeds een boek of eenig ander werk in de hand, en als ge het eenigen tijd volhoudt zult ge het niet meer kunnen nalaten.

Ik zeg dat de jongens herhaaldelijk, vader.

Wij leeren en werken op school en te huis toch waarlijk genoeg, en zijn blij als wij onze beenen eens wat verzetten kunnen.

Dat heeft ook zijn nut, hoe meer hoe beter zelfs. Ik spreek alleen van het leeg zitten en elkander te plagen of den tijd te verbeuzelen.

Maar grootvader zegt dat men van de gewoonte gevaarlijk ziek kan worden; is het dan niet beter zich niet zoo te verwennen?

Ge zoudt even goed kunnen zeggen: aangezien men van veel eten ziek kan worden, zelfs dood kan gaan, moet men het eten nalaten, of niet meer slapen, uithoofde men van veel slapen suf wordt.

Gewoonte is een tweede natuur. Dat wil niet zeggen, dat wij onze natuur met geweld geheel en al veranderen kunnen, maar dat het geleidelijk kan geschieden, wanneer men steeds voort blijft gaan met zich aan iets te gewennen; daarom te meer is het zaak goed toe te zien dat eene gewoonte heilzaam zij, alvorens zich aan haren invloed te onderwerpen.

In sommige zaken zal men de kracht der gewoonte spoedig onder vinden, in andere slechts zeer langzaam, al naarmate zij in onzen geest min of meer weerstand ontmoeten.

In een vrij, zeevarend volk zal uit den aard der zaak de geest meer weerstand bieden aan alles wat tucht vordert, tenzij men met iets ingenomen is, of er de noodzakelijkheid van doorziet. Daarentegen zal een onderdanig volk zich zeer gemakkelijk onder tucht laten brengen.

De militaire tucht bijvoorbeeld is niets anders dan de gewoonte aan het streng handhaven eener bepaalde orde. Zij is onmisbaar voor de krijgsdienst; maar daarin ligt de krijgsdienst niet.

Wanneer krijgstucht niet gepaard gaat met goede aanvoering, goede leiding, goed veldheerstalent, dan zou de krijgstucht aanleiding kunnen geven tot een nuttelooze menschenlaching.

De gewoonte moet niet de overhand bekomen en den geest benevelen, en omgekeerd moet men geen gewoonten trachten te verkrijgen door middelen waartegen de geest in opstand komt, zonder dat hun invloed sterk genoeg werkt om het gewenschte resultaat er van te mogen verwachten. Ik zal trachten u dit met een paar voorbeelden duidelijk te maken.

De vrijheidsgeest in ons land en de gedwongen lichten tijdens het bij Frankrijk ingelijfd was, hadden ons volk van allen dienstpligt afkeerig gemaakt, en vooral van in een staand leger van vrijwilligers te moeten dienen. Nochtans geschiedde het en zoolang wij met België vereenigd waren en een betrekkelijk groot leger van vrijwilligers hadden, dat goed gedisciplineerd was, ondervonden de militiens den heilzamen invloed van eene zoo groote blijvende gedisciplineerde kern. Naarmate deze kern afnam, en eindelijk na de scheiding van België bijna geheel en al verdween, werd het meer en meer moeielijk militairen geest en militaire tucht in het leger te onderhouden.

Ons leger bestond hoofdzakelijk uit militiens, die niet langer dan twaalf maanden onder de wapens mochten blijven, en dan weder door anderen vervangen werden. Men brak dus jaarlijks af wat men opgebouwd had. Van daar dat het aangewende middel om krijgstucht te verkrijgen geen goed resultaat kon opleveren, tenzij men al de militiens vijf jaren lang onder de wapens had gehouden, hetgeen onuitstaanbaar en ook te kostbaar zou geweest zijn. Zonder een goed gedisciplineerd vast leger waarbij de militiens ingedeeld werden is er geen krijgstucht in een vrij volk te verkrijgen dan wanneer men er liefhebberij in heeft, zooals thans het geval is bij uwe Zaturdagsche oefeningen.

Aan boord der schepen was het vroeger om dezelfde reden even erg gesteld. Ik herinner mij dat voor ik naar Java ging er een eskader op de reede van Texel lag waarvan sommige fregatten op de 350 koppen der bemanning hoogstens 30 bevaren matrozen hadden en enkele niet meer dan 3.

Er heeft dan ook in die dagen alleen op enkele schepen een goede krijgstucht bestaan, waarop zij met schoppen, schelden en slaan werd ingestampt, en toen dit uit den smaak raakte werd de krijgstucht alleen daar gehandhaafd, waar de bevelhebbers door hunne bekwaamheid en flinkheid een groot zedelijk overwicht hadden, die door het plichtgevoel bij alle ondergeschikten op te wekken enkele malen een schooner resultaat verkregen dan men ooit vroeger gekend had.

Zoo is ook tegenwoordig het plichtgevoel bij uwe Zaturdagsche oefeningen op den voorgrond gekomen. Als Piet, de kapitein, wat commandeert, dan wordt het dadelijk flink uitgevoerd, en als hij u op een anderen dag wat beveelt dan lacht ge hem uit.

Neen grootvader, niet als wij op een anderen dag onder de wapens zijn.

Juist zoo; als ge onder de wapens zijt gehoorzaamt ge uit gewoonte.

Het wordt in de jeugd u ingeprent, ge blijft het voortdurend oefenen tot dat het eindelijk een tweede natuur geworden is. Gelukkig zijn er nog dagen tusschen de oefeningen, dat ge nog weer eens tot u zelve komt, want als dat niet het geval was en het werd gedurende twee of drie geslachten volgehouden, dan zou het wellicht voldoende zijn om een pas geboren kind uw Zaturdagsche pak aan te trekken om het gehoorzaam te doen worden, of het militair saluut er door te zien maken.

Met de kerkelijke tucht is het eveneens gesteld. Dagelijks naar de kerk gaan, dagelijks Bijbel lezen, en al die dagelijksche godsdienst-oefeningen zijn gegrond op de kracht der gewoonte, die ons langzamerhand overheerscht, waardoor men eindelijk in een ziekelijken toestand vervalt, die ligt in dweeperij ontaardt, waarvan de geestelijken gebruik maken om het volk te misleiden, want door alle eeuwen heen hebben zij zich met de politiek bemoeid.

De godsdienst is noodzakelijk, onmisbaar zelfs voor de maatschappelijke ontwikkeling, daartoe is de kerkelijke tucht dienstig geweest; doch het misbruik, dat er van gemaakt werd, deed de geestelijken meer en meer invloed op het volk krijgen, die aangewend werd om het aanzien der Kerk te verhoogen, waarvan zij afhankelijk waren. Zij bevorderden hun eigen belang door de belangen van de Kerk te bevorderen. Het vervullen hunner verhevene taak om den geest der menschen te kneden tot de goddelijke leer van Christus, den verlosser d'eer leiddende menschheid, dat was bijzaak, het belang der Kerk hoofdzaak. Niettegenstaande Christus de wreedheid uit de Mozaische wetten weg nam, als in strijd met de liefde, die wij elkander moeten toedragen, is het niet veel meer dan drie eeuwen geleden, dat hier in het land de menschen levend begraven en verbrand, gevierendeeld, geradbraakt en gehangen werden, erger wellicht dan ooit ten tijde van Mozes had plaats gehad, op last der geestelijken die daardoor het belang hunner Kerk dachten te bevorderen.

Eindelijk, 1800 jaren na Christus, is hier de doodstraf afgeschaft; en zijn het niet de geestelijken en hun aanhang, die er zich het sterkst tegen hebben verzet?

Thans zijt ge reeds zoo vergevorderd, dat ge u schaamt als ge een misdadiger ziet en uw geweten er u een verwijt van maakt van nog niet genoeg in het belang der natie gedaan te hebben, en ziet nu eens in andere rijken hoe het daar gesteld is, waar de Kerk en niet de natie gezegevierd heeft.

Wat wij in onze moderne maatschappij nationaliteit noemen is de leer van Christus toegepast op de natie zoo als zij zich langzamerhand ontwikkeld heeft.

De Kerk leert ons onze plichten tot God kennen, de Staat wijst ons den weg om die in de natie te vervullen en ze daar buiten niet uit het oog te verliezen.

Theorie en praktijk behooren hand aan hand te gaan, zoowel in het godsdienstige als in het wetenschappelijke; dogma in de wetenschap is even nadeelig als dogma in den godsdienst, wanneer men er door beheerscht wordt. De praktijk behoort hoofdzaak te blijven, anders wordt ge *doctrinair*.

Op godsdienstig gebied zijn de clericalen de dogmatischen of doctrinair, en daarom kunt ge nagaan met hoeveel bitterheid zij gestreden hebben om het onderwijs in hunne handen te houden.

»Laat de kinderkens tot mij komen,» zeiden zij. De een om hunnen geest te kneden en door gewoonte te onderwerpen zoo als het gedaan werd in den goeden ouden Spaanschen tijd; de andere om het te doen op de wijze zoo als het tijdens de roemrijke Republiek geschiedde. Neen, zegt de moderne maatschappij, de kinderkens behooren mij toe, zij zijn allen deelen der natie, die ik moet opkweken tot samenwerking in het algemeen belang. De geestelijken kunnen daaraan bevorderlijk wezen door godsdienstig onderwijs te geven, maar aangezien het geloof vrij is, mag de natie daarvan niet afhankelijk zijn, daarom mogen geestelijken of zij die tot geestelijke orden behooren geen ander dan godsdienstig onderwijs geven, en zijn de kloosters opgeheven.

Ik herinner mij nog zeer goed den woedenden strijd, die daaraan vooraf ging, vader.

Vergelijk nu onzen toestand, gezegend boven dien van alle andere Staten, met dien van het ongelukkige Spanje, Portugal, Frankrijk en zelfs België, waar men het belang der Kerk hooger stelde dan dat der natie, dan zult ge moeten erkennen dat wij al die zegeningen te danken hebben aan de mannen, waaronder Thorbecke in de eerste plaats, die de geestkracht gehad hebben om zich uit de kluisters van de kracht der gewoonte los te maken, en ook aan het gezond verstand van ons volk, dat zich wel tijdelijk maar niet voortdurend laat biologeeren.

Hoe was dat vers ook weer, vader, dat wij kregen nadat de kreet »Leve Pius, weg met Oranje» was opgegaan? laat mij eens zien of ik het nog van buiten ken.

DE KWAAL EN HET GENEESMIDDEL.

Waak! Waak! O Neerlands volk, de vijand is nabij.
 Geen legermacht voorafgegaan door ruitery —
 daarvoor geen vrees. Het water staat u trouw ter zij,
 en ook de zee, die rijst en daalt met elk getij,
 versterkt uw kracht. Goed voorbereid staat God *hun* bij,
 die strijden voor hun recht en tegen rooverij. —
 Geen werkstakingverbond van vreemde makelij,
 van demagogen 't nijdig spel — het trekt voorbij,
 ons volk doorziet het wel; het noemt het muiterij
 en zijn gezond verstand weet daarvoor artsensij. —
 Ook dat niet is 't gevaar, zet ook die vrees op zij.
 Maar volksmisleiding, 't werk van tweederlei partij,

die godsdienst heeft verlaagd tot Bijbellezerij
 en 't Catholiek geloof tot Roomsche dweeperij,
 dat gif heeft zich verspreid in uwe maatschappij.
 De Roomsche priesteracht, vervoerd tot razernij,
 woelt in uw ingewand en streeft naar heerschappij,
 zooals het eertijds was toen gij in slavernij
 de keetnen hebt getorscht van vreemde dwinglandij,
 die uwe deugd miskende en noemde ketterij.
 Het is hetzelfde kwaad — 't schuilt in dezelfde pij —
 dat 't volk bracht in verzet tegen de monarchij
 en tweemaal Nederland, door eendracht groot en blij,
 verscheurde en splitste in Noord en Zuid. Waak op! Bestrij
 het zoo ge zijt de fiere zonen van het vrij
 en moedig voorgeslacht en prijs stelt in de rij
 der Staten, die zich tot moderne maatschappij
 vervormden, vast te blijven staan om ook als zij
 vooruit, ja! vóór te gaan. Besluit vereend partij
 te kiezen voor ons land en tegen Kerkvoogdij
 tot heil der natie en tot steun der monarchij.

Waakt! Kiezers, voor 't belang van heel de maatschappij
 Want 't schip van staat, schoon sterk, het maakt ligt averij
 in zulk een strijd. Verzet de bakens naar 't getij.
 Conservatief en liberaal zet het op zij
 en ook de woordvoerders er van zend die naar lij,
 door hun antecedenten zijn ze niet meer vrij,
 en 't geeft in 't parlement maar harre-warrerij.
 Thorbeckeaan heeft afgedaan, het is voorbij.
 Geen anen meer tot politieke goochlarij.
 Weest anti-klerikaal en, moet er nog wat bij,
 Weest dan nationaal en wars van drijverij.
 't Belang van 't algemeen ga vóór dat van partij
 in 's lands vergaderzaal. Daarin geen pralerij
 met doctrinair talent, hoe schittrend ook, waarbij
 de toestand van ons volk, als 't is, vaak wordt voorbij
 gezien. Dat wetenschap er steeds een lichtbaak zij.
 De zeeman ziet ook 't licht, maar let op wind en tij,
 en stuurt er niet op aan, vóór dat hij zeker zij
 in 't ware merk te zijn, dan ademt hij eerst vrij
 en koerst het zeegat in zijn doel steeds naderbij.
 Zoo ook in 't Staatsbeleid. Maar hoe of wat het zij
 dat in het parlement verhandeld wordt, vermij
 bedil- en praat-zucht, vooral advokaterij
 of groote woordenpraal waaronder huichelarij
 met vromen schijn, of deftigheid, of wat het zij,
 haar voordeel doet, 't zij voor zich zelf of de partij.
 Leer het regeeren op u zelf, daardoor zult gij
 het andren kunnen doen tot eer der monarchij.

Van 't werk in 't parlement is wettenmakerij
 een onderdeel — tot nog toe zag men dat voorbij
 en dacht het was 't voornaamste deel — de hoofdzaak zij
 de keuze van 't Regeeringscommittee, waarbij —

met eerbied voor de rechten van de monarchij, prerogativen van de kroon — de Koning vrij van zorg blijft en van last en ook van hasp'larij om 't hoofd van 't Kabinet te vinden der partij, waaraan de Kamer steun verleent en kracht daarbij. Wanneer men wil 't gezag der Kroon er niet door lij, dan breekt geen Kamer 't ministerie af, ten zij men klaar is raad te schaffen aan de monarchij. De meerderheid van 't parlement, hoe die ook zij in haar verscheidenheid — mits slechts de tinten bij de grondkleur passen van de groote Staatspartij — zij kieze zich een hoofd, dat zonder hoovaardij noch meesterschap der Kamer leider zij; want hij wordt de aangewezen man daardoor, van beider zij (zoowel van eene als van eene andere partij) tot hoofd van 't Kabinet. De krisismakerij houdt dan natuurlijk op door goede leiding bij elk nieuw *conflict* met de Regeering der partij, die niet slaafs onderworpen is aan de voogdij van hem, die leidt, want 't initiatief heeft zij en 't recht van onderzoek en bovendien daarbij 't recht van amendement, zoo blijft haar stemmen vrij. De leider hij regeert over zijn partij, maar wordt niet geregeerd er door, hij blijve vrij en handhaaft het gezag doch zonder tyranny, want stemt men en is niet de stemming aan zijn zij, dan is hij ook zijn val als leider zeer nabij. — Zoo werd Thorbecke op zij gezet door de partij, die 't eerst afkeerig werd van zijne dwinglandij en 't Staatsbegrip, dat èn der natie haar waardij miskende èn den oorsprong van Oranjes heerschappij. — Dit is de kracht van 't parlement; maar daar hoort bij Verstand, beleid en tucht, dan heeft die kracht waardij; want zonder dat verdwaalt men licht in zotternij tot nadeel van ons land en van de monarchij als 't parlement ontaardt in een krakeelpartij, in motie- of amendementenjagerij, in eeuwig durende minister-plagerij, of wat nog erger is: minister-slachterij, 't gevolg van 't vorige systeem — maar 't is voorbij. — Dat van de Staten-Generaal dus 't motto zij: „Verstand, beleid en tucht, geen oogendienerij.” Men lette voortaan op 't bestuur en zorg daarbij de huishouding van staat zoo spaarzaam mogelijk zij; maar goed in orde, dan alleen heeft het waardij.

Houdt toezicht op de school, daarin geen Kerkvoogdij, de natie, zij alleen kan zonder jaloezij 't belang bewaken van haar eigen maatschappij. Waar godsdienstvrijheid heerscht kan 't onderwijs daarbij niet zoo heel vrij zijn voor aleer men zeker zij, 't belang van 't volk en van den Staat er niet door lij. De natie geeft in haar belang de godsdienst vrij,

doch onderwerpt die aan 't belang der maatschappij.
 Daarom bewaakt de school, geen priester kome er bij
 noch eenig lid van eene of andre klerezij.
 Zorgt dat elk hunner aan 's lands wet gehoorzaam zij
 en tot het domme volk niet zegt: „gehoorzaam mij,
 die den *Syllabus* durft weerstaan, verdoemd is hij.”
 Het godsdienst-onderricht laat dat hun verder vrij,
 maar sluit hun kloosters in 't belang der maatschappij,
 want dat zijn ware broeinesten van dweeperij.
 't Is nu nog tijd, maar 't oogenblik snelt ras voorbij
 om 't gif te keeren door doeltreffende artsenij.
 Blijft waakzaam, schroomt geen strijd, verheft U, dan zult gij
 den dank oogsten der Catholieke burgerij,
 die eindelijk ook zal zeggen: God dank, ik ben vrij
 van die uitheemsche Roomsche priesterheerschappij
 en eveneens van de Calvijn'sche tirannij.

Denkt aan de eischen van den tijd en ook daarbij
 vooral aan 't volk, dat groote deel der burgerij
 dat werken wil en afkeer heeft van beed'larij.
 Maar hoe? in welk bedrijf? Welk loon vindt het er bij?
 Wacht Nijverheid niet op „een brug” naar gene zij
 van 't groote meer? daardoor alleen, zegt men, kan zij
 vooruitgaan, zich verheffen als weleer, toen wij
 met mannenkracht ons los scheurden van d'winglandij
 en — sterker nog door 't strijden tegen tirannij —
 de wereld toonden hoe in onze maatschappij
 de welvaart werd verspreid door zeevaart, visscherij,
 door handel en door wol- en zijden-weverij,
 door allerlei bedrijf, behalve spinnerij.
 Het spoorwegnet is dra voltooid, schenkt ons daarbij
 een stoomvaartdienst op ieder land, opdat ook wij
 weer als voorheen herleven en met hoovaardij
 de dierbre vlag weer waaijen zien, die haar waardij
 nog steeds bezit in 't oog van elk, die even blij
 en fier der vaders moed en deugd herdenkt als gij.
 Gaat weer op zee — daar heerscht geen kerksche feemlarij,
 want in gevaar is God den zeeman steeds nabij —
 beploegt haar nu met stoom in 't lijf naar elke zij,
 naar Oost en West, naar Noord en Zuid trots elk getij
 en met een regelmatigheid en vastheid bij
 het komen en vertrek zoo als geen reederij
 in staat is het te doen, hetzij uit Maas of IJ.

Volgt men den goeden raad van deze rijmlarij,
 zingt dan gerust: „Wij leven vrij, wij leven blij
 op Neerlands dierbren grond,” door eendracht sterk, zult gij
 steeds elk gevaar weerstaan, hoe groot of erg het zij.

Ik heb er niets aan toe te voegen dan dat men dien raad heeft op-
 gevolgd en nadat de politieke atmosfeer gezuiverd was, de nieuwe partij-

organisatie is ontstaan, waarvan de beweging is uitgegaan, die tot de herziening der Grondwet geleid heeft.

Nu vader, dan danken wij u voor al hetgeen ge ons hebt medegedeeld.

Maar ge gaat morgen toch niet weg, vader?

Ja Mietje, ik moet weg, maar ik heb toch nog eene verrassing voor u bewaard. Ik heb van middag het bericht gekregen, dat de notaris de villa »Buitenzorg» bij het park voor mij gekocht heeft, waarin ik mij spoedig zal vestigen.

Heerlijk! heerlijk! riepen allen.

En zal grootvader ons dan nog dikwijls van zijne reizen verhalen?

Dat beloof ik u.

UIT DEN VREEMDE,

MEËGEDEELD

door

MEVR. VAN WESTRHEENE.

GINDS EN HERWAARTS BEWOGEN.

(Slot.)

Valeska voelde zich weemoedig gestemd toen het rijtuig, dat hare gasten wegvoerde, uit het oog verdween. Doch zij had zich nooit aan ledige droomerijen overgegeven en nu wijdde zij zich met verdubbelde zorg aan haren man, aan hare huiselijke bezigheden, en heel haar gezin van dienstboden. Valeska was bij allen bemind, ieder roemde haar praktischen geest, haar helder verstand, haar goed hart.

Zij mocht nochtans de zielsrust, welke zij zich door trouwe plichtsbetrachting verworven had, niet lang smaken. De generaal werd ziek en zij moesten naar de stad terugkeeren, wijl zij buiten geen goede geneeskundige hulp hadden. Daar herstelde de generaal zich eenigszins, doch op raad van hun dokter werd er besloten dat hij de baden te Baden zou gebruiken; zij waren dus nauwelijks kalm te huis, of moesten zich op nieuw voor de reis gereed maken.

Dat alles gaf Valeska zoo vele bemoeiingen dat zij en Josephine elkander weinig zagen. Den avond vóór haar vertrek kwam Josephine haar evenwel goede reis wenschen, en eenigszins gejaagd vroeg Valeska:

„Is de tijd van uw huwelijk al bepaald?”

„Erik drong er zoo sterk op aan, dat mama eindelijk heeft toegestemd, dat het nog vóór den winter zijn zal,” antwoordde Josephine. „Maar in geen geval eer gij terugkomt,” voegde zij er schielijk bij.

„Het zal mij eene groote vreugde zijn, als ik mijne Josephine gelukkig zie,” zeide Valeska, en kuste haar.

Terwijl mevrouw Halden zich in Baden Baden aan haren echtgenoot wijdde, had Josephine te huis een leven vol afwisseling. De zucht harer moeder om te pronken en feesten te geven was gedurende het engagement nog sterker dan gewoonlijk, te meer daar er een adellijke neef van haar, een jong officier, in de stad was gekomen, die zich bij haar aan huis had laten voorstellen. Mevrouw Koopmans was ontzaggelijk met hem ingenomen; hij was van adel, rijk, zag er goed uit, was een beminlijk mensch en noemde haar „*ma chère tante*.” Zij hield niet op met hare dochter over Eugenius te praten en diens lof te bezingen; al die lof deed Josephine pijnlijk aan; zij gevoelde zeer wel dat haar neef ten koste van Erik in de hoogte gestoken werd; van Erik, die de kunst niet verstond om de gunst harer moeder te winnen.

„Hoe moet dat gaan, als Erik hier komt, en ik alle dagen die vergelijkingen hooren moet?” dacht Josephine, in wie het evenwel geen oogenblik opkwam haar neef boven Erik te stellen.

Eugenius was weldra tot over de ooren op het mooie nichtje verliefd, te meer wijl hij weinig van hare verloving hoorde praten, hoewel hij er natuurlijk kennis van droeg.

„Ik ben wanhopig,” riep hij eens, „dat ik hier niet een half jaar vroeger gekomen ben; dan zou ik nu in de plaats van dien Woudenburg zijn!”

Wel had zijne tante hem bij die woorden een tikje met haar waaier gegeven, doch kwalijk genomen had zij dien uitroep niet; zij begon integendeel Erik reeds in haar hart te verwijten, dat hij zijne hand had durven uitsteken naar een meisje, dat begeerenswaardig scheen in de oogen van een Eugenius Lessen.

Eindelijk schreef Erik, dat hij den volgenden dag hoopte over te komen en van dat oogenblik af was iedere andere gedachte dan het geluk van hem weder te zien uit Josephine's hart verdreven. Zij was weer even gelukkig als zij op *Dennewoud* geweest was en zoo gelukkig snelde zij Erik tegemoet, toen hij het huis harer ouders binnentrad. Doch toen hare moeder hem met ijskoude beleefdheid ontving, en terstond daarop zoo vriendelijk mogelijk met Lessen begon te praten, toen was het uit met het geluk van Josephine, zij werd gedrukt en verloor alle ongedwongenheid in haar omgang met Erik.

Koopmans zelf bleef Erik op den ouden vriendschappelijken voet behandelen, doch tusschen Eugenius Lessen en Erik kwam het niet verder dan oppervlakkige beleefdheid; de toon, waarop Lessen met Josephine sprak, beviel Erik niet. Josephine had zich tot nog toe de oplettendheden van haar neef met genoegen laten welgevallen; zij was aan de galanteriën van heeren gewoon en het kwam niet in haar op die af te wijzen wijl zij verloofd was. Daar dacht Erik anders over en hij liet menigmaal merken dat hem die oplettendheden niet bevielen; hij verbitterde daardoor Eugenius, die hem een drooge pedante kerel noemde, die zulk een lief meisje niet waard was.

„Dat voelt Josephine zelve,” bevestigde haar moeder; „ziet gij niet hoe zij sedert de komst van Woudenburg veranderd is?”

Erik liet niet na zijn meisje nu en dan zacht te waarschuwen, en als hij haar dan — wat hem niet moeielijk viel — overtuigde dat hij gelijk had, laadde zij zich weer de ontevredenheid harer moeder op den hals, die bepaald van haar verlangde, dat zij zich naar den wensch harer ouders schikte, totdat Erik volle recht op haar zou hebben als haar man.

„Gij doet dwaas dat gij u zoo geheel naar zijn wil schikt,” zeide zij, en ook tegenover haar moeder verloor Josephine de kracht tot tegenspraak, zoodat het gevolg van dat heen en weer slingeren was, dat zij zich met geen van beide partijen volkomen op haar gemak voelde. Het was haar daarom dikwijls een

genot naar de vrolijke invallen van haar neef te luisteren; zij was een kind van het oogenblik en vergat alles wat haar hinderde, wanneer hij schertsend met haar sprak. Meermalen gebeurde het, dat zich daarbij een rimpel op Erik's voorhoofd vertoonde; dat zag Josephine, en al was zij in haar hart nog zoo geneigd te doen wat hij van haar verlangde, kwam er in zulke oogenblikken toch wel eens wat vrouwelijke ijdelheid en behaagzucht tusschen, en den lust om door het aannemen van Lessen's galanteriën de ijverzucht van Erik op te wekken. Nu was geen gebrek in eene vrouw Erik hatelijker dan coquetterie, en zoo ergerde hij zich meermalen en waren er reeds dikwijls vrij ernstige tooneelen tusschen hen voorgevallen.

In den tijd van Erik's verblijf in de stad zou er een groot gecostumeerd bal zijn; er was in den huiselijken kring bij de Koopmans veel over gesproken, doch hij had er niet op gelet, en Josephine, die wist dat hij niet van dergelijke gemakelijkheden hield, durfde er niet met hem over beginnen; al de genomen maatregelen waren dus een geheim voor hem gebleven.

Op den dag van het bal kwam Erik als gewoonlijk bij zijn meisje, en werd door hare moeder ontvangen met de vraag:

„Wel Woudenburg, zijt gij klaar met uw costuum voor van avond? Mijn man heeft voor de kaarten gezorgd.”

„Gij bedoelt toch niet het bal?” vroeg hij.

„Wel zeker, niemand denkt hier aan iets anders.”

„Het zou mij spijten als gij op mij gerekend hebt,” antwoordde hij bedaard, „want ik denk er niet heen te gaan.”

„Gaat gij niet met Josephine meê? Gij weet toch, dat zij zich maar half amuseert als gij niet bij haar zijt.”

„Gaat gij er dan heen?” vroeg hij aan Josephine, die verlegen voor zich keek, en juist wilde antwoorden, toen haar moeder haar voorkwam door te zeggen:

„Dat spreekt toch van zelf; zij gaat met hare ouders, die er niet wèl van daan kunnen blijven.”

„Ik had gehoopt dat gij..” stotterde Josephine.

„Toch niet dat ik naar dat bal zou gaan?” vroeg hij ernstig: „weet gij dan niet meer, dat het van daag de sterfdag van mijn moeder is?”

„O, vergeef mij, dat was ik vergeten!” riep zij.

„Vergeeten!” herhaalde hij eenigszins bitter.

„En hoelang is dat geleden?” vroeg mevrouw Koopmans.

„Het is van daag een jaar,” antwoordde Erik aangedaan.

„Nu, het strekt u tot eer, dat gij er om thuis blijft, maar gij kunt nu van Josephine nog niet verwachten dat zij daarom treurt.”

„Josephine is vrij,” antwoordde Erik koel, „ik dwing haar niet.”

„Och neen, dan ga ik liever niet, Erik,” zei Josephine.

„En de dansen, die gij al aangenomen hebt? Gij vergeet, kind, dat de menschen het ons met reden kwalijk nemen zouden.”

Josephine keek Erik aan, als om zijne beslissing te vragen; doch hij zweeg en scheen de beslissing aan haar te willen overlaten.

„Zijt gij boos als ik met mama meê ga, Erik?” vroeg zij, opstaande om zijne hand te vatten.

„Neen Josephine,” antwoordde hij zacht. „Doe maar wat uw hart u ingeeft.”

Zij nam die woorden als een vergunning op om den zin harer moeder te doen, en gaf deze zuchtend te kennen, dat zij mede zou gaan.

„En wat denkt gij van avond te doen?” vroeg zij liefdevol.

„Ik ga brieven schrijven, in de eerste plaats aan oom, ik ben al aan mijn brief begonnen en heb hem meêgebracht, omdat gij er misschien wat voor Valeska bij te voegen hebt.”

„Och toe, blijf dan zoo lang, dan kleed ik mij gauw en zeg Valeska nog even goeden dag!”

En weg snelde zij, om een half uur later terug te komen als Titania, door Oberon vergezeld. Oberon nam haar bij de hand en bracht haar bij Woudenburg, zeggende:

„Benijdenswaardig sterveling, die de gunst dezer feeën-koningin geniet, waar zijn uwe zinnen?”

Josephine sloeg haren arm om Erik heen zonder aan de rozen van haar kleedje te denken, welke zij verkreukte. Hij keek haar met innige liefde aan; ja, ook in zijn oogen was zij betooverend en toch had hij er alles voor willen geven als zij in haar eenvoudig huiskleedje bij hem gebleven was!

Nu riep mevrouw Koopmans dat het rijtuig voor stond, Josephine nam afscheid en Erik keerde naar zijn logement terug om zijn brief af te schrijven.

Josephine had op het bal niet het genot, dat zij zich had voorgesteld. De gedachte aan Erik drukte haar en zij verweet zich, dat zij hem alleen gelaten had. Bovendien miste zij hem ieder oogenblik, en nu was hij er niet, en dacht misschien met onwil aan haar.

„Om Godswil, kind, compromitteer u toch niet,” fluisterde hare moeder, ziende dat Josephine moeite had om hare tranen te bedwingen.

Lessen begreep zeer goed waarom Josephine zoo stil was en ergerde zich diep.

„Het is om desperaat te worden,” riep hij, „dat die kerel door zijn sentimenteetele grillen onzen ganschen avond bederft.”

Mevrouw Koopmans nam zich voor aan die dwingelandij van Woudenburg voor goed een einde te maken.

Josephine was blijde toen zij eindelijk te huis was. „Het is een akelige avond geweest,” dacht zij en het duurde lang eer zij den slaap kon vatten. Doch zij beschuldigde niet uitsluitend zich zelve. Zij begon te bedenken, dat Erik koel en onvriendelijk was geweest. „Had hij mij als een opoffering gevraagd bij hem te blijven, ik zou het gedaan hebben; maar het scheen hem onverschillig te zijn, en nu heeft hij ook geen recht om boos op mij te zijn.”

Niettemin verlangde zij den volgenden morgen sterk naar zijne komst. Doch in plaats van Erik kwam Lessen, om te hooren hoe de dames geslapen hadden. Hij was weer vol anekdotes en verhalen en zijn opgeruimdheid was aanstekelijk, en toen Erik een kwartier later na Lessen kwam, hoorde hij Josephine reeds in de verte schaterend lachen. Dat hinderde hem, hij had zich zooveel voor haar en voor hem van zijn komen voorgesteld en nu vond hij haar noch alleen, noch in eene geschikte stemming om ernstig te kunnen zijn; altijd die officier, die tusschen hen trad!

Misschien had die gedachte eenigen invloed op de wijze waarop hij binnenkwam. Josephine schreef die mindere hartelijkheid toe aan een voortdoring van zijne gevoeligheid van gisteren en om hem te straffen zette zij haar gesprek met Lessen nog een tijdlang voort, op dien lichtzinnigen toon dien zij wist dat Erik onaangenaam was. Erik bleef zwijgen onder al diens luimige verhalen en wijd de officier den „steenen geest” geen lachje ontlokken kon, ging hij weldra heen.

Nu bleef Josephine met Erik alleen en, half geërgerd door zijne stijfheid en toch gaarne met hem verzoend, zeide zij:

„Het spijt mij, Erik, dat gij zoo uit uw humeur zijt.”

„Als ik dat ben, ben ik het toch eerst geworden nadat ik hier gekomen ben.”

„O, zijt gij jaloersch?” vroeg zij spottend.

„Spreek dat woord niet uit, Josephine,” zeide hij met fronsend voorhoofd; „het zoude u noch mij tot eer strekken.”

„Gij kijkt toch altijd boos als ik vriendelijk met mijn neef praat,” zeide zij.

Hij keek haar ernstig aan en zeide: vraag het u zelve, Josephine, of gij niets

meer dan vriendelijk jegens hem zijt, en of ik geen reden heb om de hoffelijkheden af te keuren, welke een meisje dat geëngageerd is, althans niet moest aannemen."

"Maar gij weet toch wel dat wij het geen van beiden meenen, Erik."

"Dat hoop ik althans; maar gij weet, dat ik niet verdragen kan dat er gespeeld wordt met den schijn van een gevoel, dat mijn hart heilig is. Dat moest u althans van dat beuzelen terug houden waartoe gij u vernedert."

Het was voor het eerst, dat Woudenburg een direkt verwijt tot haar richtte, en Josephine was er zoo door getroffen dat zij schreide.

In dat oogenblik kwam mevrouw Koopmans binnen, en de tranen van Josephine ziende, vroeg zij scherp:

"Wat beteekent dat, kind?" en zich tot Erik wendende, zeide zij: „Ik hoop niet, Woudenburg, dat gij mijne dochter beleedigd hebt?"

Josephine kon niet aanstonds antwoorden, doch Erik zeide:

"Maak u niet ongerust, mevrouw, wij hebben een onbeduidend misverstand gehad; maar het is al weer over, niet waar, Josephine?" Met die woorden stak hij zijn meisje de hand toe. Doch mevrouw Koopmans wilde het gunstige oogenblik niet ongebruikt laten voorbijgaan, zij hernam:

"Het mag voor u onbeduidend zijn, dat Josephine schreit, maar ik als moeder, zal haar tegen die onverdiende hardheid weten te beschermen."

Erik was bleek geworden. „Hardheid?" zeide hij, — „o Josephine spreek, ben ik ooit hard voor u geweest? Dan is het wèl tegen mijn wil."

"Het is toch zoo," zeide hare moeder. „Waarom is Josephine bleek geworden, waarom is hare vroegere vroolijkheid verdwenen? Enkel omdat zij bang voor u is, zij durft niet vrij meer adem te halen."

"Josephine, is dat waar?" vroeg Erik, vreeselijk opgewonden.

"O, neen, niet alles!" antwoordde Josephine, met een angstigen blik op hare moeder.

"Dan toch gedeeltelijk," riep hij smartelijk. „Gij zijt bang voor mij, en ik wilde u zoo zacht door het leven leiden; dat heb ik niet verdiend."

"Erik, vergeef mij!" riep Josephine weer schreiend. „Maar nu gij er over spreekt, voel ik dat ik zelve niet weet of ik mij door u zal laten leiden, of den wensch van mijne ouders volgen."

"Nu hoort gij zelf hoe gij het arme kind kwelt met uw aanmatiging," riep mevrouw Koopmans.

"Mevrouw, houd op! gij weet niet wat gij doet," riep Erik buiten zich zelve.

Doch zij zag dat zij eenig voordeel behaald had en ging voort:

"Ik heb wel gezien, dat gij alleen voor het uiterlijk tot ons behoort, dat gij het er op toelegt den band, die Josephine aan hare ouders bindt, en die ook u aan hen moest binden, te verscheuren; ontken het als gij kunt, dat gij Josephine in alle opzichten van ons zoudt willen scheiden, om haar alleen te kunnen regeeren."

Woudenburg had onder al die beschuldigingen zijne kalnte terug gekregen en hij zeide koel: „Als gij mij met die woorden vragen wilt of ik verlang, dat Josephine mij geheel zal toebehooren, dan antwoord ik ja; alleen op die voorwaarde kan ik haar geheel behooren."

"Josephine, mijn kind, gij hoort het dat gij tusschen uwe ouders en dien man moet kiezen. Hij zegt zelf dat gij u van ons moet losscheuren."

Josephine had bleek en bevende geluisterd; zij kon geen woord spreken; doch Erik hernam tot hare moeder:

"Gij hebt haar nu zelve de oogen geopend en haar doen zien, dat zij in nog eene andere dan de gewone beteekenis vader en moeder verlaten moet als zij mij volgen wil; dat zij niet deelen kan in het leven, dat ik haar aanbied, als zij de kracht niet in zich voelt om met haar tegenwoordig leven te breken; het zij zoo! — Josephine," voegde hij er bij: „Kies nu wie gij wilt toebehooren, uwe ouders of mij!"

Josephine keek angstig tot hare moeder op, die haar strak aankeek.

„Erik,” zeide zij eindelijk, „ik voel het nu, wij passen niet voor elkander, gij vergt eene kracht van mij, die ik niet heb! Noem mij zwak, maar ik kan mijne ouders niet verlaten!”

Hare moeder sloot haar zegevierend in hare armen en zeide:

„Gij hebt het gehoord; mijn dochter blijft bij hare moeder.”

„Josephine!” riep Erik hevig geschokt, „geeft gij mij op? Het is niet mogelijk! Gij zult u nog bedenken en de liefde in uw hart voelen, die in zoo korten tijd niet uitgebluscht kan zijn!”

Josephine verborg haar hoofd aan de borst harer moeder en herhaalde met een stem waarin niet de minste klank lag:

„Wij passen niet voor elkander.”

„Vaar dan wel, Josephine. Vaarwel en vergeet, dat gij mij hebt lief gehad.”

Erik kwam in de hevigste opgewondenheid in zijne kamer terug en het duurde lang eer de storm in zijn binnenste bedaarde en hij weer denken kon. Was het inderdaad zoo? Had hij den schat verloren, dien hij gezworen had te beschermen. Een bitter gevoel tegen zich zelve en een onbeschrijfelijk medelijden met het arme meisje maakte zich van hem meester. Hij begon zich te verwijten, dat hij haar zoo onbewimpeld de keus tusschen hem en hare ouders had gegeven; had hij haar den blinddoek maar zoo lang laten behouden totdat zij zijne vrouw was, dan zou alles goed gegaan zijn! Zijn berouw stemde hem week en toen hij zijn liefde weder met volle kracht in zijn boezem voelde terugkeeren, scheen het hem alsof alles nog weder goed kon worden. In die stemming begon hij Josephine te schrijven; hij zeide haar, dat hij haar laatste woord als niet gesproken beschouwde, herinnerde haar aan de liefde, die hen zoo gelukkig had gemaakt en bad haar hem weder te vertrouwen. Hij wilde de liefde voor hare ouders niet uit haar hart rukken, met die welke zij hem toedroeg. Zijne woorden waren als eene aandoenlijke bede om vergiffenis, dat hij ook maar een oogenblik aan haar had kunnen twijfelen.

Na verloop van een uur kwam de brief ongeopend terug, met eenige woorden van mevrouw Koopmans, waarin zij hem schreef, dat zij de betrekking tusschen hem en haar dochter als verbroken beschouwde.

„Zoo is dan alle hoop uit!” zuchtte hij; „moge het haar gemakkelijker te dragen vallen dan mij!”

De heer Koopmans was dien dag toevallig afwezig en kwam eerst terug nadat alles beslist was. Hoewel gewoon, dat zijne vrouw alle familieaangelegenheden beschikte, was hij toch ditmaal hevig verontwaardigd over hare handelwijze en hij verweet ook Josephine, dat zij de „dwaasheid” had gehad zulk eene goede partij op te geven.

Hij begaf zich onmiddellijk naar Woudenburg om de zaak weder in orde te maken, doch ondervond tot zijn schrik, dat al zijne moeite om de zaak van den lachenden kant te beschouwen, te vergeefs was.

„Laat ons als vrienden scheiden,” zei Erik; „maar de scheiding is onherroepelijk.” Daarbij bood hij Koopmans de hand, welke deze dralend aannam, waarna hij zuchtende heenging.

Erik gevoelde zich ontzaggelijk eenzaam en verlaten; een vol uur bleef hij peinzend en staroogend voor zich uitzien, in de schemering van den avond en in de toekomst, die nog donkerder voor hem lag. Hij smachtte naar troost, toen er eensklaps eene heldere ster voor hem scheen op te gaan.

Twee dagen later was hij in Baden en trad de kamer van Valeska in.

„Om Godswil, Erik, wat is er gebeurd!” riep zij, schrikkende toen zij hem zag.

„Wat is er met Josephine?”

„Zij is wel voor zoover ik weet,” antwoordde hij gedrukt; „maar mijn meisje is zij niet meer.”

Valeska kon een uitroep van pijnlijken schrik niet bedwingen. „En gij hadt elkander zoo lief!”

„Ja,” zei Erik; „maar zij heeft het zelve gezegd: wij passen niet voor elkander.”

„O, Erik, gij hebt haar te spoedig opgegeven!” klaagde Valeska. Doch hij schudde zijn hoofd en zeide:

„Ik heb al lang voorzien, dat het zoo ver komen zou. Josephine had geen wil genoeg om mij geheel toe te behooren, en voor haar eigen best moest ik dat eischen. Valeska, ik zeg niet te veel als ik zeg, dat ik haar op de handen gedragen zou hebben.”

„En nu stoot gij haar verderf tegemoet,” antwoordde mevrouw Halden verwijtend.

„Ik heb haar niet teruggestooten,” zeide hij treurig „zij heeft zich losgemaakt en nu ben ik machteloos om haar te helpen, al liet mijn gevoel van eer mij toe nog eene poging tot verzoening te doen; want het vertrouwen tusschen ons is geschokt.”

Hij vertelde daarop alles wat er gebeurd was, en antwoordde op hare vraag wat hij doen zou: „Ik ga eene reis door Italië, misschien door Griekenland doen. Als de geest afleiding heeft, komt het hart het eerst tot rust.”

Toen de generaal het gebeurde vernam, had hij in het eerste oogenblik met Erik te doen, doch weldra kreeg hij de overtuiging, dat zijn neef zijn verdriet mannelijk dragen zou. Hij kon weer opgeruimd zijn als in zijn gezonde dagen en zeide meer dan eens:

„God is goed; Hij laat de twee menschen, die mij het liefst zijn, nog eens bij elkander komen, eer ik de wereld adieu zeg!”

Die woorden maakten een zonderlingen indruk op Erik en Valeska; dat voor gevoel van den dood trof hen, hoewel er geen reden voor scheen te bestaan; want de toestand van den generaal was door het gebruik van de baden veel verbeterd.

Twee dagen bleef Erik bij hen, toen zette hij zijne reis voort.

„Blijf gij de goede engel van Josephine,” zeide hij bij het afscheid, „ik vrees, dat zij uwe hulp maar al te zeer zal behoeven.”

„Ik heb haar altijd lief gehad,” antwoordde Valeska ernstig, „maar nu zal mij die liefde een heilige plicht zijn, Erik.”

Het duurde niet lang of Erik ontving berichten uit Baden, die de hoop op de beterschap van den generaal geheel deden verdwijnen; de dokter raadde ten sterkste eene reis naar zuidelijker streken en de heer en mevrouw Halden besloten den winter in Nizza door te brengen, hoewel Valeska nu weinig moed op genezing meer had. De zachte lucht gaf den lijder wel eenige verademing, doch beterschap bracht zij hem niet aan en eer de winter nog voorbij was, kwam de dag, waarop de grijsaard haar voor het laatst voor al hare liefde dankte, haar nog eens zijn engel noemde en zij met tranen in de oogen over zijn lijk heen boog om hem de oogen toe te drukken.

De droefheid van Valeska was wel is waar niet wanhopig, doch een akelig gevoel van verlatenheid overviel haar, nu zij zoo alleen te Nizza achterbleef. Zoodra de begrafenis voorbij was, verlangde zij naar eigen huis en haard terug. Nog voor haar vertrek had zij van mevrouw Koopmans het bericht van de verlovings harer dochter met haren neef Lessen vernomen.

Valeska was hevig ontsteld op dat bericht; had zij Josephine zoo weinig gekend, vroeg zij zich; hoe is het mogelijk, dat zij Erik zoo spoedig vergeten kon!

Haar vertrek naar huis ontsloeg haar van den treurigen plicht om den brief van mevrouw Koopmans te beantwoorden. Nu eens verlangde zij naar Josephine,

dan weder achtte zij het eene onmogelijkheid haar als van ouds aan haar hart te drukken. Maar dan kwam ook het zachte verzoek van Erik: „blijf haar beschermengel,” haar voor den geest en dan kon zij nauwelijks geduldig het uur afwachten, waarin zij uit Josephine's eigen mond zou hooren hoe alles gebeurd was.

Eindelijk was zij te huis en nauwelijks had zij zich eenige rust gegund, of zij ging naar het huis van den heer Koopmans en vroeg naar Josephine.

„De jufvrouw is boven,” kreeg zij ten antwoord, „met hare mama en den heer Lessen,” en Valeska aarzelde of zij niet liever zou terugkeeren, en haar bezoek herhalen als Josephine alleen was.

Doch zij bedacht, dat misschien het bijzijn van anderen het pijnlijke van het wederzien zou verminderen.

Toen zij binnentrad, vloog haar oog in de kamer rond om Josephine te zoeken. Deze zat bij een raam, naar het scheen in haar werk verdiept. Lessen zat naast haar, druk te praten, hoewel hij eigenlijk alleen van mevrouw Koopmans antwoord ontving.

Het gelaat van Josephine droeg geen spoor van belangstelling in hetgeen er gezegd werd.

Zij keek ook niet op toen de deur open ging en eerst toen mevrouw Koopmans op een toon van verrassing uitriep:

„Hé, mevrouw Halden!” schrikte Josephine op, staarde Valeska een oogenblik aan alsof zij een geest voor zich zag en hing haar in het volgende oogenblik snikend om den hals. Ook Valeska was hevig aangedaan; doch deed haar best om Josephine tot bedaren te brengen, wat haar ook gelukte nadat zij haar hartelijk toegesproken en gekust had. Ook toen mevrouw Halden, naast Josephine gezeten, die hare hand bleef vasthouden; deel in het gesprek begon te nemen, bleef Josephine zwijgen. Hare moeder stelde Lessen als haar aanstaanden schoonzoon aan mevrouw Halden voor, en indien deze niet bevooroordeeld was geweest, zou hij zeker een gunstigen indruk op haar gemaakt hebben. Zijne blijkbare liefde voor Josephine zou haar zeker voor hem hebben ingenomen, indien zij niet onophoudelijk had gedacht: „Hij is geen Erik, en alleen bij Erik was Josephine's geluk veilig.”

Josephine bleef stom, en Valeska maakte spoedig een einde aan het gedwongen gesprek, door op te staan en afscheid te nemen. Reeds was zij beneden bij de voordeur gekomen, toen zij iemand hollend de trap hoorde afkomen, en eer zij nog bijna kon omzien, voelde zij twee armen om zich heen en een in tranen stikkende stem fluisterde:

„O, Valeska, Valeska! blijf mij liefhebben, anders sterf ik!”

Hevig ontsteld zocht mevrouw Halden naar woorden om het arme meisje te troosten; doch even snel als Josephine beneden gekomen was, trok zij hare handen weder uit die harer vriendin en rende de trap weder op.

Nog met zwaarder hart als waarmede zij gekomen was, keerde Valeska naar huis terug en vroeg zich af: „Hoe is het zoo ver gekomen, en waar moet het heen?” Te vergeefs zocht zij naar de oplossing van Josephine's raadselachtig gedrag.

Valeska ging dien winter niet uit; doch hoorde van anderen, dat Josephine zich in een maalstroom van drukke uitspanningen stortte en dus in volkomen harmonie met hare moeder en haren verloofde leefde. Op andere tijden hoorde Valeska weer van groote neerslachtigheid spreken; hoe Josephine somtijds als verstompt in het publiek was en volstrekt geen deel nam aan alles wat zij om zich heen zag gebeuren.

Het was dus weder de oude ongelijkheid van humeur.

Zoo was de maand Maart gekomen, en daarmede de tijd waarin het huwelijk van Josephine voltrokken zou worden. Valeska had eene schriftelijke uitnoodiging van

mevrouw Koopmans voor de feesten ontvangen, doch daarvoor bedankt, wyl haar rouwgewaad haar verhinderde die bij te wonen. Zij beloofde evenwel vóór dat de gasten kwamen bij Josephine te komen om haar te helpen, en in de kerk bij de trouwplechtigheid aanwezig te zijn.

Het was avond en mevrouw Halden had hare lamp reeds aangestoken, toen zij eensklaps het bleeke gezicht van Josephine zag binnenkomen.

„Valeska,” zeide het jonge meisje uiterlijk kalm, „ik moet u nog eenmaal zien en spreken. Overmorgen trouw ik, en voor dien tijd moet ik vrede hebben met iedereen, en ook u vragen of gij nog boos op mij zijt. Ik houd het niet uit, Valeska, als gij boos op mij blijft!”

„Hoe kunt gij zoo spreken, Josephine?” vroeg Valeska aangedaan. „Denkt gij wezenlijk dat ik boos op u zijn kan?”

„Och neen, Valeska! Gij zijt even goed als...” zij eindigde den volzin niet; zij leunde met haar hoofd tegen de canapé waarop mevrouw Halden naast haar zat, en bleef een tijd lang zwijgend zoo zitten. Eindelijk vroeg zij altijd nog met eene stem die bedaard klonk:

„Weet gij wel, Valeska, dat het van daag een jaar is, dat ik Erik voor het eerst gezien heb?”

„Daar heb ik wel aan gedacht, Josephine; maar gij moet u niet toegeven aan herinneringen, die niets meer voor u zijn mogen. Alles is immers voorbij!”

„Voorbij?” herhaalde Josephine, op een toon van diepe smart. „Och ja, het is alles voorbij! Voor hem is alles voorbij! Dat was het al toen hij mij vaarwel zeide en de deur achter zich sloot.”

„En zijn brief dan?” vroeg Valeska zacht.

„Welke brief?”

„Dien hij u naderhand schreef om eene verzoening te bewerken, en dien hij ongeopend terug kreeg!”

Een donkere blos steeg Josephine naar de wangen, doch maakte evenwel voor eene doodelijke bleekheid plaats.

„Ik heb geen brief gezien,” klaagde zij; doch eensklaps streek zij met eene driftige beweging hare haren van haar voorhoofd weg en zeide bijna woest:

„Maar het doet er niets toe! Ik heb het hem gezegd, wij passen niet bij elkaar!”

Zij was opgestaan, liep in de kamer op en neer, en zette zich voor de piano, die nog openstond wyl Valeska eenige oogenblikken te voren gespeeld had.

Zonder eenige inleiding begon zij, zich zelve accompaneerende, te zingen:

„*Wenn sich zwei Herzen scheiden
Die sich dereinst geliebt,
Das ist ein schlimmes Leiden,
Wie's härter keines giebt.*”

Nu wist Valeska, dat zij de jammerklacht van een diep gewond hart had gehoord.

„Voel eens hoe mijn hart klopt!” zei Josephine, van de piano opstaande, en Valeska's hand op haar eigen hart leggende. Valeska voelde dat het bonsde alsof het barsten zou; Josephine's oogen en wangen gloeiden als in koortsgloed. Valeska keek haar liefderijk aan en zeide:

„Maar, kind, gij zijt ziek en geheel van streek!”

„Ja, zoo ver hebben zij mij gebracht. Weet gij, Valeska, wat een moeder doet? Zij vervolgt haar kind eerst tot wanhopig wordens toe en dan streeft zij het en geeft het lieve woordjes en zingt het wiegeliedjes voor. „Slaap, kindje, slaap!”

Maar ik kan niet meer slapen; ik wil niet meer slapen; ik ben wakker geworden en alles is mij nu vreeselijk licht. Ik zie alles, maar het licht brandt op mijn hart.

Ik heb geen ouders meer en die mij meer was dan vader en moeder is voor altijd van mij gescheiden.”

Bij die laatste woorden begon het arme meisje bitter te schreien, en viel in een hevig zenuwtoeval op de canapé neder.

Eerst na veel vergeefsche pogingen gelukte het mevrouw Halden, haar uit hare flauwte bij te brengen.

„Waar ben ik?” vroeg zij, toen zij, eindelijk ontwakende, het bleeke, bezorgde gelaat van Valeska over zich heen gebogen zag.

„Bij uwe Valeska, Josephine, die haar leven zou willen geven om u gelukkig te maken.”

„O, nu weet ik weer alles,” hernam Josephine, terwijl zij zich over het voorhoofd streek. „Arme Valeska, heb ik u schrik aangejaagd? Gij moet alles maar vergeten, Valeska, denk maar dat ik geïjld heb; als men ijlt, zegt men zooveel wat men niet meent. Nu, ik moet mijn best doen om weer beter te worden, want overmorgen trouw ik. Gij komt toch, Valeska?”

„O, Josephine,” riep mevrouw Halden schreiende, „dwing u toch niet tot iets zoo onnatuurlijks, bedenk u terwijl het nog tijd is!”

„Gekheid, lieve!” zei Josephine, nu weer glimlachende; „Lessen houdt immers zoo veel van mij en ik . . . ik heb hem ook gezegd, dat ik hem lief heb en gelukkig met hem hoop te worden, dat zegt mijn moeder ook. Gij moet niet zoo schreien; het is immers zoo ongehoord niet, dat men den een laat heengaan en den ander neemt! Zoo iets gebeurt alle dagen, zegt mijne moeder.”

Zij was weer volkomen bedaard geworden, doch Valeska liet zich niet misleiden. Toen eindelijk de knecht kwam om Josephine te halen, herinnerde zij hare vriendin aan hare belofte om haar te helpen kleeden en nam hartelijk afscheid.

Valeska bracht een slapeloozen nacht door; zij was overtuigd, dat Josephine Woudenburg nog altijd in haar hart lief had en dat zij tegen haar zin met Lessen trouwde. Valeska was diep verontwaardigd op mevrouw Koopmans, en het gevoel van haar eigen machteloosheid tegenover die vrouw viel haar bitter zwaar. Zij besloot nochtans eene poging bij Josephine's moeder te wagen om haar te bewegen het huwelijk althans uit te stellen.

Den volgenden morgen liet zij terstond bij mevrouw Koopmans belet vragen; deze ontving haar beleefd, doch Valeska merkte wel, dat er geen hartelijkheid in die beleefdheid lag. Voorzichtig, doch met grooten ernst gaf Valeska mevrouw Koopmans haren twijfel te kennen of Josephine den heer Lessen wel inderdaad lief had, en vooral of zij tegenwoordig wel in een gemoedstoestand verkeerde om zelf te weten wat zij wilde.

Mevrouw Koopmans hoorde haar koel en bedaard aan; zeide dat zij haar dankbaar was voor hare belangstelling in hare dochter, doch dat zij niemand het recht toekende om een invloed op haar uit te oefenen, die haar als moeder toekwam. En toen mevrouw Halden volhield en alles vertelde wat er den vorigen avond gebeurd was, begon zij spotachtig te lachen, en zeide:

„Wij hebben altijd wel geweten, dat Josephine wat fantastisch is, en een weinig zenuwachtigheid is nu, een paar dagen voor haar trouwen, niet onnatuurlijk.”

Valeska keerde ongetroost naar huis terug; zij pijnigde zich af om iets tot redding van Josephine te bedenken, doch te vergeefs. De heer Koopmans was op reis en werd op den trouwdag terug gewacht; ook twijfelde Valeska of zij wel de geringste hulp van hem te wachten zou hebben.

Zoo kwam het uur waarop zij beloofd had Josephine te helpen kleeden en haar met den sluier en den krans van oranjebloemen te tooien. Met een beklemd hart naderde zij het huis van den heer Koopmans; het was haar alsof zij er een groot ongeluk te gemoet ging, en zoodra zij er binnen trad, scheen het alsof zij haar angstig voorgevoel bevestigd zag. Alles lag er verward door elkander; in het decooreeren van trap en vestibule was men halverwege blijven steken en de dienstboden liepen met benauwde gezichten heen en weer. Op hare angstige vragen naar de

jufvrouw ontving zij ontwijkende antwoorden en de knecht liet haar, misschien om van een bepaald antwoord ontslagen te zijn, terstond in de huiskamer.

Daar kwam mevrouw Koopmans haar schreiend en handenwringend te gemoet.

„Almachtige God, wat is er gebeurd?” riep mevrouw Halden, doodelijk ontsteld.

„O, mijn kind, mijn kind!” jammerde mevrouw Koopmans, „waarmede hebben wij dat verdiend?”

Valeska's knieën knikten. „Is zij dood?” bracht zij met moeite uit.

„Nee, neen! Maar... o, het is verschrikkelijk! Wat zullen de menschen wel zeggen, wat...”

Nu hield mevrouw Halden het niet meer uit; zonder de opheldering van mevrouw Koopmans af te wachten, vloog zij de trap op, naar Josephine's kamer.

Nog eer zij daar kwam, klonken haar toonen tegen, die haar het bloed in de aderen deden stollen; het waren afgebroken melodiën van dansmuziek welke zij hoorde; en zij kende de stem die ze zong, hoe akelig haar die in de ooren klonk. In het volgende oogenblik had zij de deur opengedaan en daar stond Josephine midden in de kamer, met haar rijk trouwkleedje aan en den bruidssluier in de hand, waarmede zij allerlei phantastische houdingen en wendingen aannam, op de manier van eene balletdanseres. Nu begon zij, naar de maat der melodie welke zij zong, nu eens schielijk, dan weer langzaam, te walsen; zij ontweek daarbij behendig de bloemen, welke zij uit naar bruidskrans gerukt en op den grond gestrooid had.

In het eerst merkte zij niet eens dat Valeska binnen gekomen was; doch toen eindelijk de treurige oogen harer vriendin de hare ontmoette, hield zij eensklaps met dansen op en zeide:

„Zoo, Valeska, komt gij op mijn bruiloft? Maar ik ga nog niet trouwen, ik moet dansen. Het spijt mij, maar ik heb geen tijd meer om met u te praten; met hem ook niet.”

Valeska vatte hare hand en gaf haar allerlei lieve namen; het was haar alsof zij door hare liefde den ban verbreken kon! Doch reeds had het jonge meisje zich weer losgerukt en begon op nieuw haar rampzaligen dans onder hare akelige melodiën.

Hoe vreeselijk het schouwspel ook was, Valeska kon de kamer niet verlaten. De heer Koopmans, die een uur te voren tehuis gekomen was en terstond geneeskundige hulp had ingeroepen, kwam nu binnen, met Lessen, die van alles reeds onderricht geworden was, en toen Josephine de heeren zag, werd zij vreeselijk angstig, zoodat de dokter, die onmiddelijk na hen kwam, zeide dat zij de zieke verlaten moesten; hij wenschte eenige oogenblikken met haar alleen te zijn.

In de voorkamer bleef Valeska nog eenige oogenblikken met Lessen, en hoorde bijna werktuigelijk toe, toen deze de kamenier vroeg hoe zich toch alles toegedragen had; uit mevrouw Koopmans was geen verstandig woord te krijgen en Josephine's vader wist zelf niets.

Het meisje vertelde, dat zij de jufvrouw's nachts had hooren opstaan, wyl zij in een kamertje naast het hare sliep. Zij was toen bij haar gegaan om te vragen of haar iets scheelde, doch Josephine had haar gerust gesteld en weer naar bed gezonden. Maar nauwelijks was het dag geweest, of Josephine had voor haar bed gestaan, zeggende dat zij haar moest helpen kleeden, en was driftig geworden toen de kamenier haar gezegd had, dat zij nog uren lang den tijd had. Onder het kleeden, dat vreeselijk lang geduurd had, wyl Josephine alles weer afrukte wat de kamenier haar aandeed, was zij hoe langer zoo woester gaan praten, en eindelijk begonnen te dansen. „Ik moet dansen totdat ik dood ben,” had zij gezegd, besloot het meisje haar verhaal.

Er lag een uitdrukking van zoo bittere droefheid op Lessen's gelaat, dat Valeska diep medelijden met hem kreeg.

„Zoudt gij denken dat alles nog terecht kan komen?” vroeg hij. Doch het was haar onmogelijk hem met die hoop te vleien.

De ernstige toon van den dokter die nu bij hem kwam, zijn gezegde dat hij

nog niet onvoorwaardelijk het ergste wilde uitspreken, verschrikte haar nauwelijks meer. Zij begreep, dat er in dat huis voortaan voor haar niets meer te doen viel en ging heen.

Een half jaar later heerschte er weder ontsteltenis in de stad. De heer Koopmans had door een pistoolschot een einde aan zijn leven gemaakt. Na zijn dood bleek het, dat zijne geldzaken geheel in de war waren.

Of nu Josephine van die verwarde geldzaken geweten had en zij zich door de gedachte, dat zij door haar huwelijk met Lessen haar vader redden zou door hare moeder had laten overhalen, heeft niemand ooit geweten; mevrouw Koopmans verliet de stad en werd door hare familie onderhouden.

Vier jaren waren er na dien tijd verlopen, toen een heer en dame op een warmen zomerdag in een elegaut rijtuig naar een groot gebouw reden, dat zij op eenigen afstand reeds in het gezicht kregen. Het lag in eene eenzame doch fraaie streek, en men zou door de hoog omheinde tuinen en de muren die het gebouw omringden al van zelf op het vermoeden gekomen zijn, dat het een krankzinnigen-gesticht was.

„Voelt gij u nu sterk genoeg om haar weer te zien, Valeska, „vroeg de heer, zich naar de dame overbuigende, toen zij aan de voorpoort van het gebouw gekomen waren.

Zij knikte en keek met een liefdevollen blik naar hem op.

De portier deed open, en ontving op het bevestigende antwoord, op de vraag of de directeur van het gesticht te huis was, den last: „Vraag dan of er geen belet is, „bij die woorden reikte de heer hem een kaartje over, waarop stond: „Woudenburg en echtgenoot.”

Eene minuut later volgde de uitnoodiging om binnen te komen en nauwelijks waren Erik en Valeska in de spreekkamer, of de directeur kwam bij hen.

„Wij komen om naar den toestand van jufvrouw Koopmans te vragen,“ begon Woudenburg.

De directeur antwoordde beleefd, „gij zult wel niet met de hoop gekomen zijn, dat ik u goede berichten omtrent den toestand van mijne patient kan geven, wijl de aanleiding tot hare krankzinnigheid u bekend is. Een man van groote bekwaamheid in zielsziekten heeft eens gezegd, dat ieder mensch de kiem van krankzinnigheid in zich heeft, en dat die met alle macht moet bestreden worden; in het geval van jufvrouw Koopmans heeft de opvoeding juist het tegendeel gedaan; het doet mij leed u, die zoo groote belangstelling in haar toont, te moeten zeggen: zij behoort tot onze ongeneeslijke patienten.”

„Is er dan niet de geringste hoop?“ vroeg mevrouw Woudenburg treurig.

„Op herstel geen,“ zeide de geneesheer ernstig. „Daarom zal het u een troost zijn als ik u zeg, dat wij verschijnselen bij haar opmerken die ons haar naderenden dood voorspellen; zij zal niet veel lijden, maar uitgaan als een kaars welke men uitblaast.”

„En hoe is zij nu?“ vroeg Valeska, die hare tranen bijna niet bedwingen kon.

„Stil en opgeruimd,“ antwoordde de directeur, „zij is vriendelijk en geduldig en met een kleinigheid gelukkig te maken als een kind. Met het geld dat gij mij voor hare verpleging zendt, behoeft het haar aan niets te ontbreken. Wij kunnen evenwel niet veel voor haar doen om haar genoeg te geven, want bloemen zijn hare eenige liefhebberij.”

„Heeft de muziek geen invloed meer op haar?“ vroeg Erik; „zij placht zeer muzikaal te zijn.”

„Ik beken, dat ik aan dat middel om haar wat op te wekken gedacht heb,“ antwoordde de directeur, „wijl ik gehoord had dat zij eene mooie stem bezat. Maar zij weigerde met angstig gebaar zich te laten hooren, en zei: „Ik kan niet zingen, want mijn hart is dood en kan niet meer kloppen.”

De beide echtgenooten zwegen even, waarna Valeska vroeg of zij het jonge meisje niet eens mocht zien.

„Ik heb er niet tegen, mevrouw, maar dan moet ik mijnheer verzoeken hier zoo lang te wachten,” was het antwoord. „Zij wordt altijd angstig als zij heeren ziet, die zijn de schuld, dat zij niet meer lachen kan, zegt zij.”

Erik, die bleek geworden was, zeide dat hij in de spreekkamer de terugkomst van zijne vrouw zou afwachten.

Het was eene lieve vroolijke kamer waarin Valeska eenige oogenblikken later met den directeur binnen trad, zelfs de weelde waaraan Josephine van hare jeugd af gewoon was geweest, ontbrak er niet; zij zat midden in het vertrek omringd door de prachtigste bloemen waarvan zij ruikers maakte. Zij was in het wit gekleed, dat verkoos zij zoo, zeide de directeur; haar kleedje hing haar bevallig langs de leden, zonder een enkel gekleurd lint tot sieraad. Het was als leefde haar schoonheidsgevoel in hare ziekte voort, want de kleurschakeering harer bloemen getuigde van veel smaak.

De directeur sprak haar vriendelijk toe, en zij antwoordde met de beschroomdheid van een liefallig kind.

Valeska had zich in dien tijd van hare aandoening hersteld; zij legde liefkozend hare hand op de nog fraaie lokken en vroeg op haar zachtsten toon: „Kent gij mij nog, Josephine?”

Zij schudde met een flauw lachje haar hoofd. „Neen,” zeide zij, „maar ik wil u wel een bouquet geven, omdat gij mooi en lief zijt.”

Met die woorden gaf zij Valeska een ruikertje, dat zij zoo even gemaakt had; doch toen zij haar daarbij even aankeek, bracht zij eensklaps hare hand aan haar voorhoofd, als bedacht zij zich op iets.

„Ik heb u wel meer bloemen gegeven, niet waar?” vroeg zij, „zijn die al verwelkt?”

Doch was er al een oogenblik van halve herkenning gekomen, het was even spoedig weer voorbij; hare hand zonk weer op haar schoot, en haar gelaat waarop eenige spanning zichtbaar was geweest, was weder volkomen tot rust gekomen. Geen enkel teeken verried, dat zij wist wie er naast haar stond, wie haar met de liefdenamen van vroeger dagen toesprak en daarbij heete tranen langs de wangen liet stroomen.

De directeur gaf nu den wensch te kennen dat Valeska afscheid nam; zij legde als zegen hare hand op Josephine's hoofd, drukte nog een kus op hare vermagerde wangen en keerde zich toen om. Het was voor het laatst geweest, zeide zij.

Na een hartelijk afscheid van den directeur namen Erik en Valeska de terugreis weder aan, doch eerst toen zij het lieve *Dennewoud* weder in het gezicht kregen, hernam het gevoel van hun eigen geluk zijne rechten en zegevierde over de herinnering aan een droef verleden. En toen nu de kindermeid hen bij de deur der huiskamer te gemoet kwam, met een kindje van ongeveer een jaar oud op den arm, dat op het zien van Valeska de armpjes uitstak, onder het juichen van: „Mama, mama!” toen kwam er een zonnige lach op het edele gelaat der lieve moeder, zij nam het kind en kustte het, en gaf het toen aan Erik, met de woorden:

„Ziedaar, Erik, geef uwe kleine Josephine een zoen!”

Hij kustte het kind en zeide zacht:

„Mocht gij zoo lief worden als de Josephine wier naam gij draagt, en gelukkiger.”

Toen sloot hij zijne vrouw in zijne armen. Valeska kon niet spreken van aandoening, maar lag aan zijn hart en hunne oogen ontmoetten elkander vol liefde.

S U U M C U I Q U E.

EEN NIEUW VOLKSBLAD.

Nederland. Volksblad aan vooruitgang en beschaving toegewijd: een nieuw, een hoogst verblijdend verschijnsel. „Vooruitgang en beschaving”, we hebben die leus zoo menigmaal vernomen; maar ditmaal wordt ze uitgesproken door *Katholieke* lippen. Daaraan zijn we niet gewoon. Sedert lang hoorden we den vooruitgang smaden in naam van het Katholicismus, en zoo stellig en zoo herhaaldelijk verzekerden ons de tegenstanders van den vooruitgang, dat zij en zij alleen de Katholieken, de ééinig ware Katholieken zijn, dat men er bijna niet meer aan durfde twijfelen. Wel werd er beweerd, dat de ultramontaansche journalistiek geen regt had om in naam der gezamenlijke Katholieken te spreken; maar voor die bewering ontbrak het bewijs: zoo stilzwijgen als toestemming moet gelden — de Katholieken zwegen, zwegen lang, zwegen als het graf.

Maar ze leefden wel, en in 't eind barst hunne verontwaardiging los over den hoon, hunne godsdienst aangedaan door wie in naam dier godsdienst den geest willen dooden, de maatschappij beroeren, het Nederlandsche volk verscheuren.

Nederland noemt zich het nieuwe orgaan. *Nederland*: Verwongen werd onze geschiedenis, gelasterd de naam van een edel voorgelacht; landverraderlijke kreten werden aangeheven, verguisd onze nationale instellingen; op het verlies onzer zelfstandigheid werd gezinspeeld — gehoopt: en dat alles in den naam van het Katholicismus.

Is dan het Katholicismus de vijand van Vaderland en vrijheid beide?

Neen, verklaren hier luide achtenswaardige Katholieke medeburgers, neen! *Nederland* en *Vooruitgang*!

Den Hemel zij dank; ze zijn niet voor het Vaderland verloren en niet verloren voor de menschheid, onze Katholieke broeders. Den Hemel zij dank; men kan Katholiek en goed burger, men kan Katholiek en goed Nederlander zijn.

Van ganscher harte juichen wij de verschijning van het nieuwe Volksblad toe. Het zal een zwaren kamp hebben te doorstaan. Met waardigheid, met kalmen moed wil het dien strijd voeren.

Van dien kamp zij het Nederlandsche volk deelnemend getuige.

De moedige Katholieken, die het Jezuitisme onder de oogen durfden zien, hebben aanspraak op de volle sympathie van hunne medeburgers.

Allereerst zorg men maar dat het nieuwe orgaan algemeen bekend worde.

Om het in onzen kring bekend te maken, laten we hier twee proeven volgen uit het 1ste Nummer, allereerst het Hoofdartikel:

„AAN ONZE LEZERS.

„Wie, bij het verschijnen van het eerste nummer van het weekblad „*Nederland*” van zijne redacteuren een uitvoerig programma en eene politieke geloofsbelijdenis verwacht, zal zich deerlijk teleurgesteld vinden.

„In onzen tijd toch heerscht op staatkundig gebied eene jammerlijke spraak- en begripsverwarring, en niet weinigen lijden aan eene manie van geheel willekeurige nomenclatuur, die hen personen, beginselen en staatkundige partijen, *enkel naar dezer benaming* doet beoordeelen en veroordeelen.

„Wie in onzen tijd zegt liberaal, vriend van vooruitgang, beschaving en volks-

ontwikkeling te zijn, wordt, enkel op den naam af, voor een verkapt socialist, demagoog en communalist gehouden, terwijl, van den anderen kant, niet zelden aan de benaming: *godsdienstig man* door sommigen het denkbeeld wordt gehecht van dweeperij, agitatie, slaafsch volgen der meest dwaze levensbeschouwingen van sommige leden van den clerus van het een of ander kerkgenootschap.

„Om derhalve alle misverstand in deze te voorkomen, zullen we geen programma, inhoudende de gewone benamingen, waarmede men eene bepaalde politieke richting pleegt aan te duiden, mededeelen, maar in eene reeks van wekelijks te leveren opstellen, duidelijk, eerlijk en vrijmoedig onze zienswijze bloot leggen.

„Wil men derhalve den waren geest en de bepaalde strekking van het weekblad „*Nederland*” leeren kennen en daarover met eenige zekerheid oordeelen, men make dan met dat blad eene betere kennis, dan die, welke door het lezen van één enkel nummer of het inzien van een voor zoo velerlei uitlegging vatbaar programma kan verkregen worden.

„Alleen *dit* kunnen we aan hen, die belang in onze onderneming stellen, zeggen: ons blad is *geheel onafhankelijk*, behoeft *niemand*, — wie ook — te ontzien, en zal dus steeds de *waarheid* en niet anders dan deze verkondigen.

„Het heeft daarbij volstrekt en in 't geheel niet de strekking om tegenover wie ook eene *vijandelijke* houding aan te nemen; nog veel minder om *tweespalt* te zaaien in *kerk* of *staat*. Het treedt in de journalistiek niet *strijdlustig* maar geheel *toegerust* en *bereid* tot den strijd op.

„Ons blad moet de banier worden, rondom welke zich al zulke staatkundige liberalen scharen, die den godsdienst even lief hebben als de vrijheid; — die zoo wel de eischen van het religieuse en kerkelijke leven als de behoeften van het moderne maatschappelijke leven kennen, beseffen, waardeeren en daarin het redelijke van het onredelijke, het werkelijk goddelijke van het inderdaad slechts menselijke weten te onderscheiden; — die aan de kerk, wat der kerke, aan den staat wat den state is, toekennen, en noch eene slaafsche kerk in eenen vrijen staat, noch eene vrije kerk in eenen aan de kerk als slaaf onderworpen staat verlangen, en de beide machten van elkander gescheiden willen hebben, niet als twee vijanden, maar als twee van elkander onafhankelijke bondgenooten, ieder zijne individualiteit bewarende en met kracht verdedigende; — die innig en met volle overtuiging gehecht zijn aan den godsdienst in het algemeen en zelfs aan hun kerkgenootschap in 't bijzonder, zonder daarom andersdenkenden met onchristelijke liefdeloosheid of domme onverdraagzaamheid te bejegenen; — die gezond verstand en dogmatische kennis genoeg bezitten, om duidelijk in te zien, dat vaderlandsliefde en gehoorzaamheid aan de wetten des lands steeds den waren christen hebben gekenmerkt en moeten blijven kenmerken, dat de godsdienstleeraars niet in de wereldorde gesteld zijn om zich met zaken van staat en aardse aangelegenheden te bemoeien, en dat het ware belang van den godsdienst mede brengt, dat die godsdienstleeraars zorgvuldig uit den politieken strijd gekeerd worden; — die de vrijheid niet enkel voor zich zelve, maar voor allen wenschen, en bereid zijn elke overheersching, elke machtsoverschrijding, elke aanmatiging of elk misbruik van gezag — van welke zijde ook beproefd — moedig, eerlijk en vooral kalm, bezadigd, ernstig met bondige redeneering en in den meest beschaafden en heuschen toon te bestrijden; — die het streven der Nederlandsche staatkundig liberale partij, zooals het zich van af 1848 tot op heden deed kennen, bijstemmen en ondersteunen, doch vastbesloten hebben om aan elke poging van radicalisme, de strekking hebbende om de beginselen van onze tegenwoordige Grondwet te overschrijden of het christelijk, godsdienstig karakter van het Nederlandsche volk te verleiden tot ongeloof en godsdiensthaat, het hoofd te bieden; — die 't oprecht, eerlijk en hartelijk goed meenen met de democratische, constitutioneele, parlementaire monarchie, met den intellectueelen zoo wel als stoffelijken

voortgang van het Nederlandsche volk, met de ware christelijke beschaving, de veredeling, ontwikkeling en, waar 't noodig is, volkomene, doch redelijke emancipatie van gansch ons volk.

„Wie met ons in zienswijze verschillen, zullen wij onze overtuiging niet opdringen. Wie ons bestrijden met eerlijke en onder beschaafde lieden gebruikelijke wapenen, zullen wij bescheiden, gewillig en hofflijk antwoorden.

„Tegenover trouwlooze insinuaties, onchristelijke verdachtmaking, scheldwoorden en straattaal zullen wij slechts een hooghartig, verachtend stilzwijgen of ironie en satire bezigen. We schrijven voor beschaafde, ontwikkelde en verstandige lieden, en wie in polemieken tegen ons toont noch beschaving noch gezond verstand te bezitten, is ons geene wederlegging waard.”

— „IN EEN OPSTEL, GETITELD BISMARCK EN DE DEVOTEN, tracht Arnold van Simpeld, in *het Huisgezin*, ware het mogelijk, het betoog te leveren, dat de katholieken niet liberaal *kunnen* of *mogen* wezen; dat men hen uit de tusschenpositie moet *verdrijven* en dat, willen ze niet geheel katholiek (lees modern-ultramontaan) worden, *ze dan maar geheel liberaal moeten worden*.

„Het ware nu, inderdaad, tegen windmolens strijden, zulke algemeene, rekbare en veelzijdig te verklaren uitdrukkingen als: *liberaal* en *katholiek* te willen aanvallen of verdedigen.

„Om in deze de polemieken in 't reine en de redeneering op vast terrein te brengen, zouden we ons eerst — Arnold van Simpeld en wij — moeten trachten te verstaan omtrent de beteekenis, die we beide aan de woorden liberaal en katholiek gehecht wenschen te zien.

„Wat sommigen omtrent liberalen zeggen en denken en hoe bijster ver hunne overdrijving deswegens gaat, behoeven we zeker niet in herinnering te brengen.

„Als liberalen werkelijk niets anders waren dan revolutiemannen, brandstichters, plundersaars, kerkroovers, bisschoppenfusileerders enz. neen, dan zou niet één katholiek, maar ook evenmin één verstandig en braaf protestant of israeliet *zulk* een liberalisme kunnen of willen volgen.

„Maar van den anderen kant, als men niet katholiek kan wezen, dan enkel naar de opvatting, die de moderne ultramontanen tegenwoordig van de verplichtingen der katholieken als de eenig orthodoxe en ware voorstellen, voorzeker dan bleef aan die katholieken niets anders meer over, dan uit de beschaafde maatschappij der XIX^{de} eeuw, even als vroeger de israelieten uit Egypte, uit te trekken, en in eene woestijn of op een afgezonderd, onafhankelijk eiland te gaan leven, waar de theocratie in hare volle kracht en de politieke toestanden en levenswijze der middeleeuwen weder hersteld konden worden.

„Want even radicaal als Simpeld, van zijn standpunt geredeneerd, kan zeggen: „de wereld gaat in twee klassen verdeeld worden: in vrijdenkers en in devoten!” zouden de vrijdenkers kunnen zeggen: de maatschappij zal zich in twee klassen van menschen gaan splitsen: roomschen, die *achteruit* willen; en de overgrote meerderheid der leden van die maatschappij, die *voortuit* wil.

„Met zulke machtspreuken komt men echter niet ver bij *nadenkende* en *zelfdenkende* lieden, wel bij de domme gemeente.

„Daarbij pleit het nu niet veel voor den waren *christen*-geest van Arnold van Simpeld, dat hij die ongelukkige katholieke liberalen, wier beginselen hij even weinig blijkt te kennen als zoo vele andere van zijne geestverwanten, maar kort en wel wil *verdrijven* naar die soort van lieden, met name de liberalen, die in zijn oog, even zoo veel incarnaties van Belzebub in persoon zijn.

„Dat riekt geweldig den geest van den Oud-Testamentischen Sanhedrin en der middeleeuwsche christelijke liefde van het H. Officie.

„Dat het *christelijke verdraagzaamheid* of *christelijke liefde* (volgens den Stichter van het christendom het *eenige kenmerk*, waaraan men de ware christenen kan kennen) ademt, zal wel *niemand* redelijkerwijze *kunnen* beweren.

„Dat nu tot redding van christendom en katholicisme alle roomschen *devoten* moeten worden, zelfs in dien geest als Simpelveld ons deze in de „Inleiding tot het godvruchtig leven” aantoont, mag men toch zeker wel, zoo niet als eene misplaatste aardigheid, dan toch als een bespottelijk sophisme aanduiden.

„Ook hier schermt men met en haspelt woorden van verschillende beteekenis dooreen. *Godsdienstzin* is nog geen *devotie*, zelfs *ware godsvrucht* nog geen ascetische beoefening der *zedelijke volmaaktheid*.

„Tusschen vrijdenkers en devoten, de laatsten in den zin van „fijnen”, van trouwe kerkgangers en vriendjes van den pastoor of den dominé — is er nog ruime plaats over voor oprecht godsdienstige lieden: katholieken, protestanten en israelieten, die het onderscheid kennende tusschen wat waarlijk goddelijk en wat inderdaad slechts menschelijk in den door hen beleden godsdienst is, van katholicisme, protestantisme en israelitischen godsdienst geen *politieke* machten wenschen te maken en derhalve aan de godsdienstleeraars alle mogelijke grondwettige vrijheid willen bezorgd zien, maar hun invloed op *staatkundig* gebied bepaald willen te keer gaan en bestrijden.

„En hoogst waarschijnlijk zullen alleen *die godsdienstige, onafhankelijke en zelfdenkende* lieden, al zijn ze nog niet in geestelijke volmaaktheid tot de hoogte der *devoten* opgeklommen, den godsdienst en het maatschappelijk leven van veel meer dienst zijn, dan al die tegenwoordig strijdlustige *zeloten* en *devoten*, die inzonderheid het katholicisme bij het intelligente gedeelte der bevolking hoe langer hoe hatelijker maken.”

EEN VRIJMOEDIG CHRISTENWOORD.

In meer dan één opzicht leveren de kerkgenootschappen, de Protestantsche zoowel als het R. Katholieke, een bedroevend schouwspel. De geloofshaat is ontbrand en flikkert in laaijen gloed. De onvrijheid wordt als hoofdkenmerk van godsdienst en christendom voorgedragen, opgedrongen. Met een kracht, even onvermoed als onvermoed, poogt een verouderde wereldbeschouwing zich als de christelijke te handhaven, en de godsdienst des geestes dreigt ook in het protestantisme te verloop in godsdienstig materialismus.

Vertoonen zich deze treurige verschijnselen het meest in het talrijkste protestantsche kerkgenootschap in Nederland, ook de zuster-genootschappen lijden mede. Een echo van de klagten en beschuldigingen, waarvan de Hervormde Kerk weergalmt, vernemen wij in een adres aan de Synode der Evangelisch Luthersche Kerk, waarin de Amsterdamsche predikanten — met ééne enkele uitzondering, — beschuldigd worden van „te spelen met eed en gelofte.”

Dit adres heeft den Heer Mr. J. de Bosch Kemper, lid dier Synode, aanleiding gegeven tot een Voordracht en Voorstel betreffende: „Het toezicht op de Evangelieprediking door Kerkbesturen” (*).

Die Voordragt is helder en klaar, warm en waardig, en het Voorstel getuigt van christelijken moed. 't Doet goed, in dagen van heftigheid eenerzijds en laauwheid aan den anderen kant, de taal te vernemen van een godsdienstig ge-

(*) Amsterdam, E. S. Witkamp, 1872.

moed, dat aan innigheid vrijheidszin paart, van een geloof, dat door zijn diepte verre verheven is boven het ongodsdienstig materialismus, dat de godsdienst verouderd acht, en boven het godsdienstig materialismus, dat in gezag en onnaatuur zijn steun zoekt.

De schrijver zelf resumeert den inhoud van zijn geschrift in dezer voege:

„Het adres, waarbij de predikanten te Amsterdam, één enkele uitgezonderd, beschuldigd worden van te *spelen met eed en gelofte* en de kerkeraad wordt aangeklaagd wegens plichtverzuim, is geheel ongegrond:

„1o. Bedriegen zich de adressanten omtrent het wezen en den inhoud van het Evangelie van het koninkrijk Gods, gelijk het door Jezus en de Apostelen verkondigd werd.

„2o. Zij onderscheiden niet het geschreven woord der Evangelisten en Apostelen van het eeuwig levend woord van God.

„3o. Door verwarring van het goddelijke en het menschelijke miskennen zij de hooge geestelijke waarheid, die uit den Bijbel gekend kan worden.

„4o. De inhoud van het geloof, dat de Apostelen en eerste martelaren met hun bloed bezegeld hebben, wordt door hen onjuist voorgesteld.

„5o. In strijd met de duidelijkste uitspraken van Jezus en zijne Apostelen, willen zij de vrijheid in het geestelijke leven beperken.

„6o. Het beginsel der Hervorming wordt door hen eenzijdig voorgesteld.

„7o. Omtrent de godsdienstige behoeften van den tegenwoordigen tijd bedriegen zij zich.

„8o. Door gemis aan genoegzame kennis van onze kerkelijke reglementen verstaan zij den geest der verklaring bij de toelating tot den predikdienst niet, en hebben zij geen begrip van de bevoegdheid der Synode.

„Hoe ongegrond het adres ook moge zijn, zoo vordert toch de dwaling waarin de adressanten en velen met hen te goeder trouw verkeerden, dat de Synode zich duidelijk verklare omtrent hunne wenschen en dat het formulier der belofte verduidelijkt worde, opdat men wete wat de Synode wil handhaven; — de prediking overeenkomstig menschelijke overleveringen en menschelijke leerstellingen — of wel eene vrije Evangelieverkondiging, in den geest van onzen Heer, met heiligen ernst en onderlinge liefde, ook bij verschil van meening.

„Op de gronden door mij ontwikkeld stel ik voor:

„1o. dat de verklaring in art. 12 van het Herziene Reglement op de toelating als proponent in de Evang. Luthersche kerk voortaan zal gelezen worden:

„*Ik ondergeschrevene verklaar dat ik de mij heilige waarheid van het Evangelie des koninkrijks Gods naar het getuigenis der Schrift, door Jezus Christus verkondigd, naar vermogen zal handhaven en door woord en wandel bevorderen, daarbij voortbouwende op het eeuwig levend Gods woord en op de beginselen der groote kerkhervormers en stichters van ons Evang. Luth. kerkgenootschap.*

„2o. dat op dit voorstel eerst in de volgende Synode een besluit zal genomen worden, opdat belangstellenden in de gelegenheid zullen zijn daarover hun oordeel uit te brengen.”

De volgende Synode zal uitspraak doen. Getuige die uitspraak, dat godsdienst en vrijheid beide haar even lief zijn.

STAATKUNDE EN GESCHIEDENIS.

VOLKSVERTEGENWOORDIGING.

Niemand, zelfs niet de meest verstokte conservatief, die niet den constitutioneelen regeeringsvorm voor verreweg den besten houdt. Aan een volk dat reeds een zekeren graad van ontwikkeling bezit, kan een absoluut gezag — kan zelfs een oligargische regeeringsvorm niet meer voldoen. Het kan aan geen twijfel onderhevig zijn, of de leden van den Staat hebben het recht, niet alleen om den regeeringsvorm te kiezen die hun de beste toeschijnt, maar ook om over de belangen van den Staat meê te spreken, en in zijne behoeften te helpen voorzien, terwijl hun evenmin het recht kan worden ontzegd, om een waakzaam oog te houden op de handelingen der regeering, aan welke de behartiging van de algemeene belangen is opgedragen. Hoe hooger de trap van ontwikkeling is, waarop een volk staat, des te grooter is ook de behoefte aan eene meer onmiddellijke deelneming aan de regeering. Daar echter eene rechtstreeksche en onmiddellijke deelneming van het volk onmogelijk is, zoo neemt men de toevlucht tot dat stelsel, waardoor zij *namens* het volk aan met dat doel gekozen vertegenwoordigers *van* het volk wordt opgedragen, m. a. w. het stelsel van vertegenwoordiging.

Dit stelsel berust op het beginsel van volkssouvereiniteit, een beginsel dat niet eene uitvinding van den nieuwen tijd, maar van zeer oude dagtekening is. Het maakte den grondslag uit van de Staatsvormen der republieken van Griekenland en Rome, en het vond zijne toepassing in de volksvergaderingen der Germaansche volksstammen. Wel werd dat beginsel door verloop van tijden schier overal miskend, ten gevolge van verschillende omstandigheden, in het bijzonder door het absoluut gezag der vorsten (*), gepaard met de geringe ontwikke-

(*) Zelfs het absoluut gezag heeft oorspronkelijk zijn ontstaan te danken aan den volkswil, die aan één persoon de koninklijke waardigheid opdroeg. Maar die waardigheid ging aanvankelijk gepaard met eene medewerking van de leden van den Staat in alle maatregelen van Staatsbelang. Het wetgevend gezag berustte bij het volk. Eerst later werd daarop inbreuk gemaakt.

ling van het volk en de veranderde maatschappelijke inrichting; maar het ging niet te loor. In Engeland bleef men aan het beginsel getrouw. Het representatief stelsel heeft zich daar het eerst en het sterkst ontwikkeld — zij 't ook *per varios casus et tot discrimina rerum*. Ook in ons vaderland, en vooral in de zuidelijke, nu Belgische, provinciën vindt men in vroegere tijden duidelijke sporen van dat beginsel (*). Eerst op het einde der 18^e eeuw treedt het meer zuiver te voorschijn, zoo hier als elders, om de grondslag te worden van het constitutioneele stelsel, zooals het op den huidigen dag in de oude en nieuwe wereld wordt gehuldigd.

Volkssouvereiniteit dus, d. i. het volk beslisser en beoordeelaar van de belangen van den Staat, waartoe het behoort. Tusschen deze en het *l'Etat c'est moi* d. i. het absoluut gezag, of het bij de gratie Gods regeeren, d. i. een door God ingestelde macht, die uitsluitend het recht heeft den Staat te besturen, is geene keuze. Ontkent het rechtsbewustzijn van het volk de beide laatstgenoemde, dan blijft niets anders over, dan het recht te erkennen der leden van den Staat om in de hoogste aangelegenheden van den Staat stem te hebben. Dat het beginsel van volkssouvereiniteit niet in zijne volheid kan toegepast worden; dat bijv. de volksvergaderingen tegenwoordig eene onmogelijkheid zijn geworden; dat zelfs het recht om de vertegenwoordiging te kiezen beperkt moet worden, is geen argument, om het beginsel zelf te loochenen. Ook de Atheensche en Romeinsche republieken, ook de regeeringsvorm der Germaansche volken erkenden de noodzakelijkheid der beperking.

Maar juist omdat de rechtstreeksche deelneming van het volk aan de regeering eene onmogelijkheid is, moet het recht om de vertegenwoordigers te kiezen, aan wie opgedragen wordt met den Koning de wetgevende macht uit te oefenen en de rechten van het volk te handhaven, alleen in zoover beperkt worden als het belang van den Staat zelve vordert. Er moet zijn »geloof in eene vertegenwoordiging die, zelfstandig orgaan van hetgeen de natie als één persoon gevoelt, denkt en wil, de regeering met nationale kracht bezielt'' (†). — Te recht heeft men gezegd: »dat de volksvertegenwoordiging in haar geheel de uitdrukking zij van de heerschende denkbeelden en gevoelens, is eene voorwaarde van goede werking der volksregeering'' (§). De vertegenwoordiging, die niet eene nationale is, d. i. die niet genoeg vertegenwoordigt, geniet niet dat vertrouwen, dat noodig is om de regeering met nationale kracht te bezielen.

De herziening van de kiestabel is op dit oogenblik een vraagstuk,

(*) In de Republiek der Ver. Nederlanden waren de gewestelijke Staten en de stedelijke vroedschappen niet eene volksvertegenwoordiging zooals wij die thans begrijpen. Het was eene aristocratische of liever patricische oligarchie.

(†) Woorden van de Commissie van Grondwetsherziening van 17 Maart '48.

(§) Van Houten, *de Staatsleer van Mr J. R. Thorbecke*, blz. 22.

dat in en buiten 's lands vergaderzaal druk besproken wordt. De eisch naar die herziening wordt al dringender en dringender. De reden ligt voor de hand. Sedert het ruim twintigtal jaren dat de tabel in werking is, is de algemeene ontwikkeling toegenomen. Er is ook bij het volk, dat nu nog achter de kiezers is, meer belangstelling gekomen in de publieke zaak. Die dat ontkent, weet niet wat rondom hem gebeurt; geeft zich geen rekenschap van zijnen tijd.

De meerdere ontwikkeling, die in ons Vaderland, dank zij het meer grondig volksonderwijs, krachtiger toeneemt, dan elders; de grootere belangstelling in de politieke aangelegenheden van het land bij hen, die geen kiezers zijn, en die daarop geen invloed kunnen uitoefenen, maken, dat de vertegenwoordiging niet zulk een aanzien geniet als een twintigtal jaren geleden, terwijl ook bij deze niet de overtuiging bestaat, dat zij is, wat zij moest en kon zijn. Bovendien moet, naar onze bescheidene meening, de omstandigheid, dat geen der partijen genoegzaam vertegenwoordigd is om de regeering met kracht te ondersteunen, voor een deel aan de verouderde tabel worden toegeschreven.

»Het gevorderd cijfer van schatplichtigheid geldt bij gebrek van ander bewijs, als teeken eener vermoedelijke bekwaamheid» — schreef de Commissie van Grondwetsherziening van 17 Maart '48. Wij laten de juistheid van het vermoeden op zij (*); maar wij vragen, indien dat het motief is geweest voor het vaststellen van eenen census, is dan bij het meer algemeen ontwaakt politiek leven bij het volk, de drang naar herziening van den census niet gebillijkt? Zelfs de heer Thorbecke, tot dusverre — naar 't scheen — niet genegen om daartoe meê te werken, erkende kort vóór zijn overlijden de noodzakelijkheid der herziening. In een der laatste van zijne hand afkomstige Staatstukken, nl. in de »Opgaven omtrent den census» (†), kwam hij ten gevolge van het »groepeeren en onderling vergelijken» van de berichten uit de gemeenten, tot de conclusie, dat er grond was, »om eene *aanmerkelijke* verlaging van den tegenwoordigen census in overweging te nemen, zonder nog te vervallen in die klasse van belastingschuldigen, wier patentplichtigheid geen wezenlijken titel noch waarborg geeft.»

Het woord »aanmerkelijke verlaging» is opmerkelijk.

Zal men de herziening van de tabel tot stand brengen in eenen tijd, dat in het land rust en vrede heerschen? Of zal men wachten tot dat de drang onstuimiger, en de bevrediging moeilijker wordt?

Het antwoord kan niet twijfelachtig zijn. Er zijn momenten in het staatsleven, waarin het goed is eenen al te grooten drang te vóórkomen. Zou dat moment bij de vele sociale vraagstukken van den dag niet nu reeds zijn aangebroken? Naar onze meening is de herziening

(*) „De gevorderde schatplichtigheid, iets hooger of iets lager, brengt niet dan een hoogst onzeker vermoeden van het bestaan der noodige verstandsontwikkeling en onafhankelijkheid mede.» Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der Grondwet*.

(†) Bij de Tweede Kamer, zitting 1871/72 overgelegd, en als *Bijlage* bij de Staatsbegroting voor 1872 gedrukt sub n. 170.

van de kiestabel — wel te verstaan binnen de grenzen der Grondwet — eene dringende, eene urgente zaak.

De vrees, die bij sommigen schijnt te bestaan, en die hen nu nog terughoudt de hand aan het werk te slaan, de vrees nl. dat de verlaging van den census, dáar waar zij het grondwettig minimum verre te boven gaat, noodlottig zou zijn voor de liberale partij, kunnen wij niet deelen. De verlaging van den census zal in den regel de kiezers in de steden gelden, waar de liberale beginselen doorgaands meer voorstanders vinden dan op het platteland.

Maar al deelden wij de vrees, dat de partij, die wij toegedaan zijn, nadeel zou lijden, mag ons dat terughouden van eene daad van gerechtigheid? Bovendien zijn wij overtuigd, dat zoo al daardoor de zege van het conservatisme verzekerd mocht worden, die zege slechts zeer korten tijd zou duren. De toekomst is aan de liberale partij zoo hier als elders, en die toekomst zal dan ook te zekerder zijn, wanneer zij op eene grootere ontwikkeling van de natie berust, en deze ontwikkeling zal weder het natuurlijk gevolg zijn van het uitbreiden van den kring der kiezers (*).

Er is te eer behoefte aan herziening van de kiestabel, omdat de toestand van verscheidene gemeenten, voor welke nu een verschillende census is vastgesteld, sedert de twee-en-twintigjarige werking van de tabel, meer onderling overeenkomt dan vroeger, zoodat het motief voor het verschil niet meer bestaat. Waarom toch moet de census voor het platteland van Middelburg, Goes, Zierikzee, Dordrecht, Delft, Hoorn, Groningen en Appingadam *f* 12 hooger zijn dan die voor het platteland van Zutphen, Arnhem en Tiel? Indien de census als bewijs eener vermoedelijke bekwaamheid gelden moet, dan zou men dáar, waar eene grootere ontwikkeling bestaat eenen lageren census moeten vaststellen dan dáar, waar het volk eenen minder hooger trap van ontwikkeling bereikt heeft. Dan zou op het platteland, waar de bevolking meer aan kerkelijken leiband loopt, waar zij minder onafhankelijk is van allerlei invloeden, zooals b. v. Nijmegen, Breda, Eindhoven, Maastricht en 's Hertogenbosch, de census hooger moeten

(*) In het voorbijgaan merken wij op, dat de Grondwet bij het omschrijven van den census zich minder gelukkig heeft uitgedrukt, toen zij daarbij voegde: „overeenkomstig met de plaatselijke gesteldheid.” Wat toch beteekent die „plaatselijke gesteldheid”? De heer Thorbecke, de auctor intellectualis van de Grondwet, schreef in de meergenoemde „*Opgaven omtrent den census*”: „Wat wil de Grondwet? Zij gebiedt regeling van den census naar de plaatselijke gesteldheid, in de gedachte, dat zoo in eene plaats de betaling eener lage belasting som reeds het vermoeden van geschiktheid wettigt, deze in andere plaatsen eerst bij eenen hooger aanslag ondersteld mag worden... De Grondwet wil door ongelijkheid van den census moreele gelijkheid zooveel mogelijk bereikt hebben.”

Deze opvatting belet niet, dat de beoordeeling van de plaatselijke gesteldheid moet overgelaten worden aan de subjectieve meening van plaatselijke autoriteiten, wel is waar onder toezicht van Ged. Staten, doch die weder grootendeels op het advies van plaatselijke besturen moeten afgaan. In vele opzichten hangt dus de census af van de dikwijls willekeurige opvatting van het plaatselijke bestuur, en van zijne meerdere of mindere beduchtigheid voor eene al te democratische richting.

zijn, dan daar, waar een vrijer geestesleven zich ontwikkeld heeft. Men zal ons daarop toevoegen, dat dan daardoor het aantal kiezers in deze streken grooter zou zijn, dan in gene; dat het equiliber zou verbroken zijn. Doch wij antwoorden met de woorden van den heer Thorbecke: er zou »meer moreele gelijkheid» bereikt worden. Bovendien wat kwaad, indien op het platteland van Nijmegen, Breda, Maastricht, enz. het aantal kiezers minder ware?

Maar de ongelijkheid van den census bestaat ook tusschen hoofddistricten, waar de onderlinge ongelijkheid evenmin bestaat. In welk opzicht toch bestaat er verschil tusschen de gemeenten Zutphen, dat *f* 30, Sneek, dat *f* 46, Zuidhorn, dat *f* 32, Alkmaar dat *f* 40 heeft? Waarom moet de census te Purmerend, Vlissingen, Goes en Zierikzee *f* 40 zijn, en te Harlingen en te Bolsward *f* 36, terwijl die voor Zutphen, Tiel, Amersfoort, Breda en Assen *f* 30 is? Wat heeft de Groningsche kiezer voor boven dien van Zwolle en Arnhem, dat de eerste *f* 36 en de beide laatsten *f* 40 hebben te betalen? Waarom voor Haarlem en Leiden eenen census van *f* 50, en voor Delft en Middelburg een van *f* 60 vast te stellen? Terwijl voor Amsterdam een census van *f* 112 en voor Delft een van *f* 60 is bepaald, wordt voor Nieuwer-Amstel en het Hof van Delft — beide onder den rook en de schaduw der beide eerstgenoemden — slechts *f* 32 geëischt.

Bovendien, er wordt dikwijls te recht geklaagd over het overwicht van het platteland in het verkiezingsstrijdperk. Kan men niet met zekeren grond aannemen, dat de »vermoedelijke bekwaamheid» ook bij eenen lageren census eer in de steden dan op het platteland gevonden wordt? Zou bij een oorspronkelijk lager cijfer b. v. te Arnhem en een oorspronkelijk hooger cijfer op de Veluwe de te benoemen afgevaardigde zich niet meer als de ware vertegenwoordiger gevoelen? Zou daar dan de anomalie kunnen plaats vinden, dat een en hetzelfde district twee vertegenwoordigers afvaardigt, geheel in politieke richting verschillende? Moge nu verhooging van den census op het platteland onmogelijk zijn, eene verlaging van dien in de steden, ten einde meer »moreele gelijkheid» te verkrijgen, is niet alleen mogelijk, maar wenschelijk — ja dringend noodzakelijk.

Doch er is niet alleen heil te vinden bij eene herziening van de *kiestabel*; ook de wijziging van sommige bepalingen der Kieswet is naar ons oordeel noodzakelijk. Wel heeft zij, zooals de heer Thorbecke zich eenmaal uitdrukte, »den leeftijd der meerderjarigheid» nog niet bereikt, toch zijn er tekenen, waaruit blijkt, dat zij eene verjongingskuur noodig heeft.

Er is reeds meermalen gewezen op de bepaling van art. 2 alin. 4, waarbij eene uitlegging wordt gegeven van »directe belastingen,» wier wijziging wij thans vooral hoogst wenschelijk achten. Wel beweert men, dat de Grondwetgever van '48 bij het vaststellen van art. 76,

aan geene andere, dan aan Rijksbelasting gedacht heeft; het sociaal belang van het oogenblik eischt, dat men zich bij eene herziening van de Kieswet van eene opvatting losmake, die niet vrij is van onbillijkheid. Zij toch is onbillijk tegenover hen, die ofschoon een hooger bedrag betalende in de gemeentelasten dan dat, hetwelk zij aan het Rijk schuldig zijn, toch geen kiezer kunnen zijn, omdat zij het gevorderde cijfer van rijksbelasting niet opbrengen. Al weder beroepen wij ons hiervoor op het motief van den census, dat hij nl. strekken moet tot bewijs van vermoedelijke bekwaamheid, en dan is 't onverschillig of de kiezer aan de gemeente- of aan de Rijkskas betaalt. Hij betaalt, en moet dus geschikt geacht worden, om met oordeel zijne stem uit te brengen. Waarom toch zou iemand, die een hooger bedrag betaalt in de *gemeentelasten* dan den bepaalden census, niet even goed de leden der volksvertegenwoordiging kunnen kiezen, als zijn buurman, die wel dien census betaalt?

Men klaagt, en te recht, dat de zoogenaamde capacités niet onder het kiezersvolk zijn opgenomen. De schuld ligt aan de Grondwet, die te weinig aan eene speciale wet overliet. Over 't algemeen heeft de Grondwet te veel zelf geregeld, in plaats van meer aan de bijzondere wetgeving over te laten. Doch zij ligt nu daar, en de vraag is dus, kan men met inachtneming van hare voorschriften niet de capacités zooveel mogelijk eene plaats inruimen onder de kiezers?

In de zitting der Tweede Kamer zeide de heer Heemskerk Az: »Dit echter zou de Grondwet zeker wel veroorloven, dat bij wijziging der Kieswet, bijv. aan gepromoveerden, officieren, ambtenaren en anderen, die men daartoe geschikt rekent, zou worden aangewezen eene plaats onder de kiezers, al betaalden zij slechts het minimum van den census op eene plaats, waar anders het minimum niet voldoende zou zijn, om het kiesrecht te schenken (*).»

Wij zijn 't met dien Spr. eens, dat men op die wijze inderdaad aan de leemte kon te gemoet komen, en dat eene dergelijke regeling van dat punt hoegenaamd niet in strijd zou zijn met de Grondwet. Bovendien, te dikwijls wordt bij dergelijke beschouwingen de sociale zijde van het vraagstuk uit het oog verloren. Het is hier een economisch vraagstuk, dat met juristerij niets gemeen heeft.

Volgens de Belgische wet van 30 Maart 1870 kon de kiezer voor de Provinciale Staten en Gemeenteraden, die het middelbaar onderwijs gedurende minstens drie jaren had genoten, met de helft van den bepaalden census, mits niet minder dan 15 fr., volstaan (†). Wel zijn de bepalingen van de Belg. Grondwet voor de kiesbevoegd-

(*) Hand. der 2^e Kamer zitt. 1869/70, bl. 516.

(†) De Belg. wet van 30 Maart 1870 is bij de wet van 18 Mei 1872 afgeschaft; doch daarentegen is de census aanmerkelijk verlaagd. Om kiezer voor de Volksvertegenwoordiging te zijn betaalt men 42 fr. 32 cent.; voor den kiezer van de Provinciale Staten is de census 20 fr., en voor dien van Gemeenteraden slechts 10 fr.

heid voor Provinciale Staten en Gemeenteraden minder gelimiteerd dan de onze, maar met eenigen goeden wil kan men ook hier te lande bepalingen in het leven roepen, die — wij zijn er van overtuigd — met ingenomenheid door de natie zullen worden ontvangen (*).

De herziening van de kiestabel en van de Kieswet zou inderdaad èn eenen grooten invloed uitoefenen op de samenstelling der Tweede Kamer, en tevens aan deze eenen breederen grondslag geven. Ook de Eerste Kamer zou den terugslag daarvan onderviuden. Immers de kiezers van de Tweede Kamer zijn tevens die van de Provinciale Staten, en deze wederom van de Eerste Kamer. De geheele vertegenwoordiging zou meer eene nationale worden. Het »geloof in de vertegenwoordiging, die, zelfstandig orgaan van hetgeen de natie als één persoon gevoelt, denkt en wil, de regeering met nationale kracht bezielt,» zou versterkt worden.

Hebben wij dus gezien, wat er noodig is om de vertegenwoordiging meer waar, meer nationaal te doen zijn, beschouwen wij thans een paar andere punten.

Vooreerst hare verhouding tot de natie, de verhouding van de regeering tot de vertegenwoordiging, en ten andere de bevoegdheden van de vertegenwoordiging zelve.

Wat moeten wij denken van de betrekking van den gekozene tot zijne kiezers? De Grondwet verbiedt, en te recht, het mandat imperatief. De heer Thorbecke schreef in zijne »Narede,» voor het laatste deel zijner parlementaire redevoeringen: »Vrij gekozen volksvertegenwoordiging, zelfstandig, naar eigen inzicht en oordeel besluitende, zonder eenigen band met de kiezers» enz. (†). Hiermede drukte hij het denkbeeld van het verboden mandat imperatief uit. Maar het kon niet zijne bedoeling zijn, dat de kiezer — alvorens zijne keuze bepaald te hebben — zich niet vergewissen zou van de staatkundige richting van dengenen, aan wien hij de behartiging van de algemeene belangen van den Staat, de handhaving der volksrechten en de contrôle over de regeering toevertrouwt, doch dat hij slechts aan dengenen zijne stem zou geven, in wien hij voor zich »den waardigsten, besten, verstandigsten meester» (§) meent te ontwaren. Vertegenwoordigen is niet den wil des volks openbaren, in dien zin, dat de vertegenwoordiger de uitvoerder is van den wil zijner kiezers; maar daar de vertegen-

(*) In de *Bijdrage tot de herziening der Grondwet* drukte de heer Thorbecke zich aldus uit: „Kiesrecht der zoogenaamde capacités wordt evenzeer geëischt door het aangenomen beginsel zelf, dat niet allen roept, maar slechts onderstelde bekwaamheid, als tot verbetering der onredelijke fictie, dat geld politieke rijpheid aanwijze. Hoe talrijker, althans geruimen tijd nog, onder hen die hun titel van de betaling der gevorderde som ontleenen, kiezers zullen zijn zonder begrip, zonder wil en burgerzin, des te ijveriger dient de wet hen te zoeken, welke de betrekking van den burger tot den Staat kennen en weten te waardeeren.” Blz. 43.

(†) Blz. XII vg.

(§) Van Houten, *Staatsl. van Mr. J. R. Thorbecke*, bl. 20.

woordiging de spiegel moet zijn, waarin de richting van de meerderheid der natie wordt teruggegeven, zoo zal zij, zoolang zij aan dien eisch voldoet, ook in de richting van de meerderheid aan hare roeping beantwoorden; m. a. w. zij zal in waarheid zijn »het orgaan van hetgeen de natie als één persoon gevoelt, denkt en wil.»

Is, hetgeen men in den laatsten tijd, eene »polsvoeling van de kandidaten» noemt, m. a. w.: zijn besprekingen door de kandidaten in eene openbare kiesvereening betrekkelijk de door hen te volgen gedragslijn inconstitutioneel? Er wordt daarover verschillend geoordeeld zelfs door de liberale pers. Wat aan sommige dier organen van de liberale partij in dergelijke »polsvoelingen der kandidaten» tegenstaat, en ze in hunne oogen inconstitutioneel maakt, is, dat de gekozene in de Kamer komt als de man zijner kiezers. »Men stelt niet formeel, maar men onderstelt, dat de gekozene speciaal wordt afgevaardigd om dit te willen en dit — en zóo — te doen, als in de voorloopige vergadering, waarin hij belijdenis van zijn politiek geloof heeft afgelegd, is afgesproken. Hoe men het noemt, hoe men het verdedigt, de verkiezing die volgt op — de keuze, die afhankelijk gemaakt wordt van de antwoorden, welke de kandidaat aan zijne ondervragers geeft, maken van de kiezers *committenten*, van den afgevaardigde een *gecommitteerde*» (*). Eene zoodanige politieke geloofsbelijdenis, afgelegd in eene kiezersvergadering, waarin de keuze van een lid der Tweede Kamer besproken wordt, zou zijn in strijd met het grondwettig beginsel, dat de leden stemmen zonder »ruggespraak.»

Het komt ons voor, dat degenen, die besprekingen van politieke beginselen vóór de keuze inconstitutioneel achten, te ver gaan. Het geldt hier niet »ruggespraak» houden met de kiezers, maar eene nadere ontwikkeling van beginselen, die reeds vooraf bekend zijn. De kandidaat, die uitgenoodigd wordt, om in eene kiezersvergadering te verschijnen, zal daartoe niet overgaan, zonder vooraf zich vergewist te hebben in hoever hij het programma van de kiesvereening kan onderschrijven. Doch ook de kiesvereening zal niet eer uitnoodigen zonder vooraf te weten, dat de man, dien zij uitnoodigt, hare beginselen toegeedaan is. Is de afgevaardigde nu gebonden aan dat programma? Ja, voor zoover een man van karakter altijd aan zijne beginselen getrouw blijft; doch hij blijft volkomen vrij, om later, bij nauwkeuriger toetsing, volgens eed en geweten te stemmen. Niemand mag hem veroordeelen, als hij later verklaart, dat eene diepere studie hem terug doet komen op zijne eenmaal gevestigde overtuiging. De kiesvereening mag zulks betreuren; zij mag hare teleurstelling in eene motie formuleeren; zij mag hem bij herkiezing haar vertrouwen ontzeggen; hem openlijk er een verwijt van maken mag zij niet. Evenmin mag zij eenige pressie uitoefenen op zijne overtuiging. En de eerlijke man — en op zoodanigen hebben wij alleen het oog — zal zich dan ook niet door kiezers-

(*) Zie de Arnh. Cour. 17 Aug. '72.

invloeden laten beheerschen. De eerlijke afgevaardigde, die eenmaal een programma heeft onderschreven, dat met zijne beginselen overeenkomt, zal niet licht daaraan ontrouw worden. In den regel is zijne overtuiging omtrent de meeste punten van regeeringsbeleid gevestigd vòor hij zich beschikbaar stelt, om als lid der volksvertegenwoordiging in 's lands raadzaal zitting te nemen.

Worden dergelijke geloofsbelijdenissen inconstitutioneel geacht — dan zullen de kiezers vooral bij de keuze van homines novi moeten afgaan op verzekeringen van dezen en genen, of op gissingen en veronderstellingen. Men zou zich deerlijk kunnen vergissen. Bovendien, kan de afgevaardigde, wanneer het blijkt dat hij eene geheel andere richting toegedaan is, gezegd worden, de richting van zijn district te vertegenwoordigen? Maar zal men zeggen: hij vertegenwoordigt ook niet uitsluitend dit of dat district! o Neen! hij maakt deel uit van eene vertegenwoordiging, die het geheele Nederlandsche volk vertegenwoordigt. Maar het district is ook een deel van het geheel, en de keuze van den afgevaardigde moet de uitdrukking zijn van de *politieke* richting der meerderheid in dat district. Ook het programma van eene kiesvereniging, die hare roeping goed begrijpt, mag niet zijn van lokale belangen. Het programma van een staatkundige kiesvereniging omvat de beginselen van eene geheele partij in den lande, en heeft de belangen van den geheelen Staat op het oog; hij die zich daaraan onderwerpt, neemt op zich om ook die beginselen dienstbaar te maken aan het algemeen belang van den Staat.

Beschouwen wij thans voor eenige oogenblikken de verhouding van de regeering tot de vertegenwoordiging.

Een parlementair ministerie of een koninklijk gouvernement? Wij begrijpen in eenen constitutioneelen Staat niet goed wat men met het laatste bedoelt.

Bij de formatie van een kabinet wordt in eenen constitutioneelen regeeringsvorm steeds op het overwicht van eene der beide partijen gelet; tusschen het kabinet en de partij, uit wier lendenen het voortgesproten is, bestaat een band, die voor den gang van zaken allerheilzaamst is. Het is schier onmogelijk dat, zonder op het overwicht der partijen te letten, een ministerie kan tot stand komen, dat op eenige stabiliteit staat kan maken. Het »zich *boven* de partijen achten» is ondenkbaar. Immers de beteekenis van de zegepraal der beginselen van eene der partijen moet zijn, dat dan ook het regeeringsbeleid overeenkomstig die bovendrijvende beginselen zij. Het kabinet moet dus de uitdrukking zijn van die richting, welke in den parlementairen strijd de zege heeft behaald. Het Hoofd van den Staat, die het welzijn van het land behartigen en den rustigen gang van zaken verzekeren wil, zal, indien hij in de noodzakelijkheid verkeert zich andere raadslieden te kiezen, zich de vingerwijzing van de tijdsomstandigheden en het parlement debat ten nutte maken. Daarom behoeven nog niet

al de leden van het ministerie uit de rijen der vertegenwoordigers gekozen te worden; doch het is van het grootste gewicht dat de meesten er van tijdens de formatie leden van het parlement zijn geweest, en dit zal vooral een vereischte moeten zijn van hem, die met de samenstelling er van belast is geworden. Inderdaad, de leden van het kabinet moeten door en door bekend zijn met de vertegenwoordiging en met al de kleine nuances van richting en wenschen, omdat zonder die bekendheid ieder kabinet al ras fiasco zou maken.

Wordt hierdoor inbreuk gemaakt op de vrijheid des Konings om raadslieden te kiezen, die hij wil? Is een parlementair kabinet in strijd met art. 73 der Grondwet? Geenszins! Het geldt hier niet een aanwijzen van *personen*, maar het letten door den Koning op de bovendrijvende richting bij de benoeming van ministers. De vrijheid des Konings wordt niet gekrenkt. Maar het welbegrepen landsbelang vordert, dat hij met terzijdestelling van antipathiën en sympathiën, mannen kiest, die het vertrouwen genieten van de vertegenwoordiging. Zoo is 't ook meestal begrepen sedert men zelfs in hogere kringen geleerd heeft zich naar de parlementaire usantiën te voegen. Ook ten onzent worden bij eene ministerieele crisis doorgaands de voorzitters van de Tweede en de Eerste Kamer geraadpleegd. Het zoo gewild »opdringen van ministers aan de kroon» is niet anders dan eene hersenschim. Wenscht de Koning aan de natie een kabinet op te dringen, dat geen vertrouwen geniet, hij is daartoe bevoegd; maar hij stelt zich dan ook bloot aan teleurstellingen.

Intusschen kunnen er — hoezeer dan ook zeldzaam — zich gevallen voordoen, waarin van eene volstrekte meerderheid van éene der partijen — waarin van eene *working majority* geen sprake is. Dan is ongetwijfeld de positie van den Koning hoogst moeilijk. Hij zal dan zich rekenschap moeten geven van de publieke opinie bij de natie, want altijd zal hij een zoodanig kabinet moeten trachten samen te brengen, dat gesteund wordt door de natie zelve, opdat het ten minste bij deze vertrouwen geniete. Dan zal ook weldra de verhouding in het parlement veranderen; van lieverlede zal eene meerderheid ontstaan, die het kabinet steunt en kracht geeft. Acht hij 't daarentegen meer in 's lands belang, dat de natie zich vollediger uitdrukke in het parlement, hij make gebruik van zijn recht tot ontbinding, en stelle de natie in de gelegenheid zich duidelijker te verklaren.

Vóór dat wij verder gaan, een paar woorden over het kabinet zelf. Eerst de verhouding van den Koning tot zijne Ministers.

In Engeland wordt zelfs gewaakt, dat niet de omgeving der Koningin eenen voor de ministers gevaarlijken invloed uitoefent. De hoogste hofbeambten — zelfs de vrouwelijke niet uitgezonderd — worden bij elke verandering van ministers verwijderd en door anderen van de richting van het kabinet vervangen.

Eene camarilla-regeering — een camarilla-invloed past niet in

een constitutioneelen Staat. Hoezeer de Koning ook in dat opzicht geheel vrij is, om zijne eigene hofhouding te kiezen, toch brengen constitutioneële usantiën mede, dat hij geenen invloed naast zich duldt, die zijn vertrouwen op de ministers aan het wankelen kan brengen. Zoolang die ministers hem terzijde staan, moet hij in hen zijne vertrouwde raadslieden zien, van wie hij de noodige inlichtingen kan bekomen over al hetgeen met 's lands belang overeenkomt. Zij zijn dan ook Hem verantwoording schuldig voor hunne adviezen. Blijkt 't dat zij een verkeerd advies hebben uitgebracht, hetzij tengevolge van gemis aan doorzicht, of van misdadig bedrog, Hij kan zich van hen ontslaan. Doch zulke ministers zullen dan ook geen vertrouwen genieten bij de vertegenwoordiging.

Onder de personen, die een gewichtigen invloed kunnen uitoefenen behoort o. a. de Directeur van 's Konings kabinet. Deze toch wordt uit staatsfondsen bezoldigd, maar is wat zijne verantwoordelijkheid betreft niet anders onder het bereik van de ministers dan voor zoover hij ook is bewaarder van het staatsarchief. Evenmin is hij verantwoordelijk tegenover de vertegenwoordiging. En toch heeft zijne betrekking een politiek karakter, en blijft hij in zijn ambt onder alle wisselingen der kabinetten. De aard van zijne betrekking brengt mede, dat hij de tusschenpersoon is tusschen de ministers en de kroon. Kan hij zijn advies weigeren, als de Koning hem er om vraagt? Wij weten wel, dat de staatsman, die op dit oogenblik in die betrekking werkzaam is, geen misbruik zal maken van zijne positie; maar bestaat er waarborg dat niet te een of ander tijd, de Directeur van het kabinet met eene van het ministerie afwijkende richting, zijnen invloed laat gelden bij het Hoofd van den Staat ten gunste van zijne partij en ter belemmering van het ministerie? Men denke aan zijnen invloed bij benoemingen van ambtenaren! Ware 't niet beter dat de van staatswege bezoldigde, doch vertrouwde en toch onverantwoordelijke raadsman des Konings, met het kabinet op- en aftrad? Wil de Koning een vertrouwd ambtenaar naast zich hebben, om hem bij elke moeilijkheid te kunnen raadplegen, niemand die dat wraken zou; doch dan geniete deze ambtenaar zijn tractement niet uit de Staatskas, want dan wordt hij een Staats-ambtenaar. De Directeur van het kabinet des Konings moet zijn — indien men het behoud dier betrekking noodzakelijk acht een — zij 't ook ondergeschikt — deel van het kabinet, opdat ook van hem geen verkeerde invloed te wachten zij.

Is 't dus in het welbegrepen belang van den Koning, dat hij vertrouwen stelt in zijne ministers; Hij geve daarvan dan ook steeds en overal, zoo in het openbaar als in den gemeenzamen omgang met hen, blijk. De wetsvoorstellen, die *door Hem* volgens onze Grondwet worden ingediend, moet Hij ook *willen* doen aannemen. Elke invloed, door Hem ten nadeele daarvan bij de vertegenwoordiging aangewend, zou geheel inconstitutioneel zijn.

De verhouding van de ministers onderling.

»De ministers gaan niet met elkander zitten als om een partijtje te maken», heeft eens de Hr. Thorbecke gezegd. En toch er zijn soms kabinetten samengesteld, waarvan men kan zeggen, dat de leden niet recht wisten, hoe zij bij elkaar gekomen waren. Bij de beantwoording van de interpellatie door den heer van Zuylen van Nyevelt in de zitting van 13 Dec. '71 heeft de Minister Van Bosse zich daaromtrent minder juist uitgedrukt, toen hij o. a. beweerde: »intusschen moet ik, namens den voorzitter van den ministerraad optredende, doen opmerken dat 't voor mij niet wel doenlijk is, mededeelingen te doen omtrent hetgeen verricht is door den staatsman, die door Z. M. met de vorming van het kabinet belast was» (*). Hieruit zou blijken dat de toenmalige minister van oorlog (want van diens optreding was sprake) in het kabinet was binnen geloodst, zonder dat de overige leden van het kabinet ingelicht werden betrekkelijk de politieke geloofsbelijdenis van dien ambtgenoot. Is dat constitutioneel? En was 't te verontschuldigen, dat die leden daartegen zich niet verzet hebben? Maar ten andere, in eene verdere zinsnede van de rede van denzelfden minister drukte hij zich evenmin juist uit: »naar aanleiding van hetgeen de geachte spr. (de Hr. de Brauw) nu nog in het midden brengt, moet ik zeggen, dat ik zeer dikwijls deel genomen heb aan de vorming van ministeriën en aan de opneming van nieuwe leden in het kabinet; maar nooit is 't mij voorgekomen, dat wanneer er sprake was van de opneming van een nieuw lid in het kabinet, dit nieuwe lid aan een examen te onderwerpen. Men onderzoekt in het algemeen zijne denkbeelden, maar gaat niet tot in bijzonderheden na, of omtrent eenig punt verschil van gevoelen bestaat» (†). Is bespreking van hoofdbeginselen een examen? 't Komt ons voor dat die kwalificatie ten eenemale onjuist is. »Men onderzoekt in het algemeen zijne denkbeelden»! Hoe wordt dat onderzoek ingesteld? Gaat men af op het getuigenis van anderen? Of wel treedt men met hem, dien men zich als ambtgenoot wenscht, in eene gedachtenwisseling? »Maar men gaat niet tot in bijzonderheden na of omtrent eenig punt verschil bestaat»! Gaarne nemen wij aan, dat den minister bij het voor de vuist spreken iets ontvallen is, dat hij bij eenig nadenken niet zou herhalen. Maar toch de staatsman, die meermalen aan de vorming van ministeriën heeft deelgenomen, moest niet kunnen zeggen dat men niet »tot in bijzonderheden nagaat, of omtrent eenig punt verschil bestaat.» Het spreekt van zelf dat men niet in alle détails eene volstrekte homogeniteit kan eischen; maar dan moeten 't ook zeer ondergeschikte zaken zijn, waarover men verschil kan hebben. Bij zulke détails kan door gemeen overleg en onderlinge bespreking gemakkelijk overeenstemming komen, omdat zij de hoofdbeginselen niet treffen. Doch met betrekking

(*) Handel. 2. Kamer, Zitting 1871/72 blz. 609.

(†) Ibid. blz. 610.

tot de hoofdbeginselen zelve moet klaar en duidelijk blijken, dat er homogeniteit bestaat. Zeer juist is dan ook door een lid der oppositie, den heer Nierstrasz, hiertegen aangevoerd: »dat omtrent speciale punten van defensie, over de samenstelling van een bataillon of regiment, over het al of niet behouden van enkele forten of vestingen tusschen den minister van oorlog en zijne ambtgenooten geene homogeniteit bestaat, wie zou dat laken? wie zou homogeniteit op die punten vorderen? Maar dat zulk eene groote constitutioneele kwestie als de al of niet vaststelling van de legerorganisatie bij de wet niet te voren zou zijn besproken, kan ik niet begrijpen" (*).

Inderdaad »de Ministers gaan niet te zamen zitten als om een partijtje te maken." Zij zijn ieder voor zich solidair aansprakelijk voor de keuze der ambtgenooten; want ook die keus is eene regeeringsdaad. Wij herinneren ons de algemeene verbazing op het bericht van de benoeming van een minister van oorlog, van wiens ongeschiktheid om in de moeilijke tijdsomstandigheden, waarin men toen verkeerde, aan het hoofd van dat departement te staan, ieder overtuigd was, al bracht men aan zijne eerlijkheid, braafheid, en zijnen onberispelijken levenswandel alle hulde toe. Voor den val van dien minister was naar streng constitutioneel recht het geheele kabinet verantwoordelijk.

Is uitvoerige gedachtenwisseling tusschen hen, die als raadsliden van de kroon aan de groene tafel *zullen* gaan zitten, noodig, gestadig overleg en voortdurende bespreking tusschen de ministers onderling over al de onderwerpen van regeeringsbeleid mogen niet ontbreken. Een wetsontwerp mag niet den weg inslaan naar het Binnenhof zonder uitvoerig in den ministerraad te zijn behandeld. En al maakt niet ieder wetsontwerp eene kabinets-kwestie uit, solidariteit moet ook in dergelijke onderwerpen bestaan. Toen de inkomstenbelasting behandeld werd, bewaarden al de ambtgenooten van den minister van finantiën een *altum silentium*. Zelfs schijnen sommigen hunner er aan gedacht te hebben na de afstemming van dat wetsontwerp in een gereconstrueerd kabinet zitting te kunnen houden. Niets zou meer inconstitutioneel zijn geweest. De inkomstenbelasting maakte een essentieel deel uit van de voorwaarde hunner optreding (†). Maar gemeen overleg tusschen de ministers onderling, heeft dat steeds plaats?

Er is volgens het Nederlandsche staatsrecht in onze kabinetten geen sprake van een premierschap (§), al wordt aan dengenen, die daartoe het meest geschikt blijkt te zijn, eene zekere leiding toevertrouwd. Dáar waar door een lid een meesterschap wordt uitgeoefend, zou

(*) Ibidem.

(†) Dat de Ministers van Marine en Buitenl. Zaken in een nieuw kabinet van dezelfde richting weer zitting namen, kan minder euvel geduid worden. De politieke beteekenis van het eerstgenoemde departement is luttel, en ook het andere departement treedt, sedert het éenige punt van groot nationaal belang uit den weg geruimd is, nl. de missie te Rome, niet zóo op den voorgrond, als de andere departementen.

(§) Het voorzitterschap van den ministerraad wordt à tour de rôle waargenomen.

weldra de kiem van ontbinding ontstaan; ijverzucht en lichtgeraaktheid der andere leden veroorzaken scheuring en scheiding, en 't ontbreekt ook ten onzent niet aan voorbeelden dat zulk een kabinet daarbij tegenover de vertegenwoordiging alle prestige mist. De Heer Thorbecke was wellicht de éénige man, die zonder den naijver zijner ambtgenooten te vreezen, eené soort van premierschap steeds heeft kunnen uitoefenen.

Evenmin is bij ons bekend een ministerschap zonder portefeuille. En terecht! Een minister zonder portefeuille zou de onafhankelijkheid der overige hoofden van de departementen in gevaar brengen, en ook nadeelig werken op de individueele verantwoordelijkheid der leden.

Wij hebben boven aangetoond, dat in eenen constitutioneelen Staat alleen sprake kan zijn van een parlementair kabinet, omdat het de uitdrukking moet zijn niet alleen van de richting der meerderheid in de vertegenwoordiging, maar ook van het programma van de partij, waaraan het zijn ontstaan te danken heeft. Hieruit volgt dus van zelf ook dat het den band met zijne partij moet onderhouden.

Op welke wijze kan dat geschieden? Vooreerst achten wij een zeker overleg tusschen het kabinet en de hoofden zijner partij, zonder aan de waardigheid van het gezag of aan zijne eigene zelfstandigheid te kort te doen, hoogst wenschelijk. Zulk een overleg kan de heilzaamste vruchten dragen. Daar, waar het kabinet dien band verwaarloost, of waar het in zulk een overleg ziet een aan »den leiband loopen van zijne partij,» daar zal het weldra met onverschilligheid worden bejegend. De partij zou de minachting die haar betoond wordt, beantwoorden met het dien moreelen steun te onthouden, die zoo hoog noodig is voor ieder kabinet om kracht uit te oefenen. Menig wetsvoorstel zou door de eigene partij der regeering met beter resultaat zijn bejegend, indien deze haar vooraf geraadpleegd had.

Ten andere, het kabinet moet de partij weten *vóór te gaan*; wij drukken op dat woord, omdat bij vele kabinetten — en nu hebben wij hier niet uitsluitend de Nederlandsche regeering op het oog — in zeker opzicht nog eene traditioneele opvatting bestaat van *gedreven* te moeten worden. De maatregelen waartoe de regeering overgaat, zijn dikwijls de vrucht van zekeren drang door de vertegenwoordiging of door de pers op haar uitgeoefend. Wij weten wel dat politieke omstandigheden niet altijd toelaten naar hartelust voorttegaan op den voor zich liggenden weg. Maar men kan ook al te voorzichtig zijn, waardoor zeer weinig tot stand komt, waaraan inderdaad groote behoefte bestaat. Ook erkennen wij gaarne, dat het soms eene zeer moeilijke zaak is, om een programma ten uitvoer te brengen; maar toch was 't een zeer overdreven woord van den vorigen minister van financiën, den Hr. Blussé, dat als een deel van het programma uit het gebied der woorden in dat der werkelijkheid overgaat, indien het vleesch en beenderen is geworden, men dikwijls voor de toepassing terugdeinst. Neen, de

voorstelling is onjuist; de fout ligt niet daarin; doch de fout moet elders gezocht worden, en wel daarin, dat de wetgevende arbeid der regeering dikwijls veel te wenschen overlaat, of dat zij zich niet altijd rekenschap geeft van de ware behoeften van het oogenblik, of verzuimd heeft in overleg te treden met de partij.

Wij willen hier als in 't voorbijgaan vooral op een groot gebrek wijzen, dat in de meeste constitutioneele staten bestaat, nl. op de bureaucratie, die dikwijls zelfs den minister beheerscht. Immers vertrouwd als de ambtenaren van het departement zijn met de détails van de administratie, oefenen zij al spoedig eenen geduchten invloed uit op den minister, die als nieuw man optreedt. Deze ambtenaren blijven niettegenstaande al de wisselingen van de ministeriën aan; velen van hen hebben reeds eene veeljarig ambtelijk leven achter zich, en zijn daardoor verhinderd geworden zich voortdurend in het practische leven te bewegen. Van daar dat zij dikwijls dan ook niet meer op de hoogte zijn van de werkelijke behoeften van het oogenblik. Het zij verre van ons een blaam op hen te willen werpen. Er zijn verscheidene hoogst bekwame en verdienstelijke ambtenaren onder hen; maar toch kunnen zij zich niet altijd los maken van eene eenmaal opgevatte meening. Aan de bureaucratische richting van onze departementen is, naar onze bescheidene meening, menig échec der regeering te wijten. Bij de vele en uiteenlopende werkzaamheden van den minister moet veel arbeid aan de referendarissen, enz. worden overgelaten. Van daar dat menig wetsvoorstel of niet in de richting is van het programma der partij, of niet beantwoordt aan de behoefte van het oogenblik, of in de practijk onuitvoerbaar schijnt. En nu spreken wij niet eens van het verschil van politieke richting, dat ook in de departementale bureaux niet ontbreekt en waarvan de invloed zich gelden doet bij het ontwerpen van wetsvoorstellen. Wij achten 't daarom wenschelijk dat het personeel — en hiermede bedoelen wij inzonderheid dat personeel dat met wetgevenden arbeid belast wordt — telkens vervangen wordt door anderen, wier aanraking met de practijk nog versch is.

Om het gemeen overleg te bevorderen tusschen het kabinet en de partij, waaruit het voortgesproten is, heeft men meermalen gewezen op het voorbeeld van Engeland, waar de Ministers leden zijn van het parlement. Men heeft 't aan den heer Thorbecke en zijne partij verweten, dat hier te lande de verkiezing van leden der regeering tot leden van eene der Kamers onmogelijk is geworden. 't Komt ons voor dat ook zonder de gelijktijdige waarneming van de betrekking van minister en lid van eene der Kamers het door ons aangewezen overleg plaats kan hebben, zoo slechts de regeering zulks wenscht. En wat betreft de beschuldiging alsof 't aan Thorbecke's onwil was toe te schrijven, dat geen ministers zitting hadden in 's lands vertegenwoordiging, wij gelooven, dat 'teerder de impopulariteit van de idée is geweest, die de toepassing van art. 89 der Grondwet heeft gewraakt, dan de wil of onwil van

Thorbecke. Het is waar, dat hij persoonlijk niet gunstig gestemd was voor de gelijktijdige waarneming dier beide betrekkingen, en zoo wij meenen — op goede gronden; maar ook de natie gevoelde afkeer om in eenen minister een lid der vertegenwoordiging te zien, en daarom nam na eene enkele proefneming nooit meer een lid der regeering tevens zitting in 's lands raadzaal.

De bevoegdheid der vertegenwoordiging.

In de Grondwet is de kring waarin de bevoegdheid der Staten-Generaal zich bewegen kan, terecht niet omschreven. »De Staten-Generaal vertegenwoordigen het geheele Nederlandsche volk.» In dat »vertegenwoordigen» is alles begrepen. Wel wordt van het recht van enquête, van initiatief en van interpellatie in het bijzonder gesproken, maar deze rechten behooren uit den aard der zaak tot het begrip van vertegenwoordiging. Wij zouden zelfs durven beweren, dat al werden zij niet afzonderlijk vermeld, zij toch zouden bestaan, indien nl. »vertegenwoordigen» in eenen gezonden zin werd opgevat. En dat »vertegenwoordigen» zoowel het toezicht, de contrôle over de regeering, als het voorzien in de behoeften van den Staat (wetgeving) beduidt, hebben wij boven reeds betoogd. In één woord: vertegenwoordigen is alles te doen, wat de leden van den Staat zelve, indien zij daartoe in staat waren, zouden kunnen en mogen doen. Waar nu is de grens van de bevoegdheden van de vertegenwoordiging? Het spreekt van zelf, dat »van elke beuzelarij rekenschap te vragen» of eene contrôle als van »eene huishoudende vrouw die het weekboekje der keukenmeid nacijsert» geene sprake kan zijn (*). De roeping der vertegenwoordiging is eene hoogere. Zelfbeperking zal natuurlijk ook hare leus moeten zijn, wil zij niet in kleinigheden afdalen. Maar nogmaals, waar is hare grens? Men klaagt, dat zij te dikwijls zich begeeft op het terrein van het uitvoerend gezag! dat zij steekt naar de kroon des Konings! men spreekt van haar *alvermogen*! Is dat alles juist?

Wanneer men de ontwikkelings-geschiedenis van *de* vertegenwoordiging opmerkzaam beschouwt, dan zal men ontwaren, dat zij hare macht en haar gezag al verder en verder uitgebreid heeft. Schier elke bevoegdheid is geweest eene soort van verovering op hetgeen vroeger tot de praerogatieven van het vorstelijk gezag geacht werd te behooren. Tot hare oudste bevoegdheden zal wel behoord hebben het geven van toestemming tot het opbrengen der gelden, benoodigd voor den staatsdienst; haar wetgevend gezag, dat zich van lieverlede uitgebreide, is de tweede phase in hare ontwikkelings-geschiedenis. Haar controleerend karakter de derde. En juist hierom zijn geene andere gren-

(*) Wij halen die waarlijk niet fraaie zinsneden aan uit de *Herinneringen aan Mr. J. R. Thorbecke van Mr. W. L. C. Olivier*, blz. 65 *vy.* „Den Hr. Thorbecke mishaagde eene dergelijke opvatting van de bevoegdheid der vertegenwoordiging,” zegt de Schr. Zou de geachte Schr. meenen, dat die opvatting — zoo zij inderdaad werkelijk bestaat — aan iemand zou behagen?

zen voor te schrijven, dan die zij zich zelve door zelfbeperking en door de tijdsomstandigheden stelt. Want hoe meer de natie, die zij vertegenwoordigt, in ontwikkeling vooruit gaat, des te grooter wordt het deel van meê regeeren. Men meene niet, dat in den loop der tijden eenige stap, dien de vertegenwoordiging op dien weg zette, zonder krachtigen weerstand plaats vond. Altijd was het koninklijk gezag er op uit »om tot hiertoe en niet verder” te roepen; altijd had het gouvernement evenals nu nog aan zijne zijde belanghebbenden, voor wie elke eisch tot uitbreiding van gezag een »steken naar de kroon der souvereiniteit” was. Desniettemin zijn de bevoegdheden der vertegenwoordiging in uitgebreidheid toegenomen.

Nog eens, waar is de grens der bevoegdheid? Toen de heer Keuchenius met eene motie de benoeming van den heer Mijer afkeurde, ging er van de ministerieele banken een kreet van verontwaardiging op; »men tastte,” heette 't, »een praerogatief van de kroon aan.” Dit belette echter dezelfde partij niet, om toen zij op hare beurt oppositie was, de benoeming van sommige ex-leeraren van eene moderne richting tot schoolopziensers hoogelijk af te keuren. Is dan, vragen wij, eene benoeming niet eene regeeringsdaad? En kan daarvan niet veel afhangen? Hebben zij, die van eene moderne theologie gevaar vreezen voor de godsdienstige ontwikkeling der natie, niet het recht de benoeming van ambtenaren van die richting, wanneer zij belast worden met het toezicht op de scholen, te veroordeelen? Hebben zij, die van de benoeming van eenen landvoogd in Indië de toekomst van die overzeesche bezittingen verwachten, niet evenzeer het recht om eene naar hun oordeel verkeerde keuze te wraken? »Het uitvoerend gezag”, zegt men, »is niet haar terrein.” ò Neen! De bevoegdheden van het uitvoerend gezag zijn grootendeels omschreven. Maar de vertegenwoordiging mag toch treden in eene beoordeeling van maatregelen, door het uitvoerend gezag verordineerd, ja, zelfs ze veroordeelen, indien zij meent, dat 't algemeen belang er meê geschaad is. Nog eens, men omschrijve — als men kan — duidelijk de grens der bevoegdheden van de vertegenwoordiging.

Bij het recht van de volksvertegenwoordiging dus om haar gezag te handhaven past, zooals wij reeds opmerkten, zelfbeheersching; maar ook hiervoor zijn geene regelen voor te schrijven. De wijsheid der vertegenwoordigers moet ze zelve vinden.

De heer van Houten heeft onlangs in zijn veel besproken boekje een uitdrukking gebruikt, die wij niet begrijpen: »Zoodra kroon en volksvertegenwoordiging tot overeenstemming zijn geraakt en de *wet* tot stand is gekomen, weerstaat niets meer” (*). 't Komt ons voor dat eene zoodanige overeenstemming tusschen kroon en vertegenwoordiging eer eene gewenschte en geruststellende zaak is, dan een gevaar.

Een gevaar? Wanneer de kroon met misdadige gedachten de vrij-

(*) *De Staatsleer van Mr. J. R. Thorbecke*, blz. 12 *vg.*

heid belaagt en in de volksvertegenwoordiging hare gehoorzame dienaar vint, dan zou tijdelijk uit zulk eene samenspanning een min gunstige toestand geboren worden. Maar vindt dat gevaar niet een correctief in het recht van het volk, om de al te gediensige vertegenwoordigers te verwerpen, en door meer onafhankelijke te vervangen? Eene wet heeft slechts in zoover een duurzaam karakter als zij aan eene behoefte voldoet. Beantwoordt zij niet aan dat vereischte, dan houdt hare duurzaamheid op, en wordt zij door eene andere vervangen. En indien en regeering en vertegenwoordiging geen oog en oor hebben voor den wil des volks of de richting der natie, zou dan de revolutie niet een einde maken aan zulk eenen ongehoorden toestand?

»Zoodra eene wet tot stand gekomen is, weerstaat niets meer.» 't Komt ons voor dat juist de stabiliteit, die aan de wet eigen moet zijn, om hare kracht op al de standen der maatschappij te kunnen uitoefenen, eene geruststellende gedachte is; eene gedachte die men teruggegeven vindt in de minder fraaie formule van art. 115 der Grondwet. »De wetten zijn onschendbaar» d. i. — om de woorden der regeering te gebruiken — »zij (de onschendbaarheid der wetten) plaatst de wet boven alle bedenking; zij waarborgt haar tegen alle aanranding zoowel van de uitvoerende en rechterlijke macht, als van de plaatselijke autoriteiten, aan wie alleen, behoudens de wet, het vaststellen van plaatselijke verordeningen is toegekend» (*).

Ten slotte: republiek of constitutioneele monarchie? De vraag zou wellicht hier achterwege kunnen blijven, ware 't niet, dat er zijn, die meenen, dat erkenning van het beginsel van volkssoevereiniteit noodwendig moet leiden tot den republikeinschen regeeringsvorm. Zelfs de heer van Houten is van dat gevoelen, al gelooft hij eerst na een zeer lang tijdsverloop aan de zege van dien regeeringsvorm (†). Wij zien de nookzakelijkheid der gevolgtrekking niet in. Immers de constitutioneele monarchie is tot stand gekomen door den volkswil. Indien de meerderheid der leden van den Staat aan dien regeeringsvorm de voorkeur geven, indien zij de leiding van den Staat wil opdragen aan één persoon — erfelijk of niet — doch wiens bevoegdheden beperkt en omschreven zijn in de staatswet, onder de verantwoordelijkheid zijner raadsliden, zoodat zijne macht niet in een absoluut gezag kan ont-aarden, maar eerder nuttig kan worden in eene algemeene richting, wie zou dat recht dan wraken? De minderheid zou zulk een besluit mogen betreuren, maar het recht kan zij niet betwisten.

Is 't waar, dat de monarchie — en wij spreken voortdurend van de constitutioneele monarchie — de organisatie van locale besturen beperkt om steeds naar een centraliseerend gezag te streven? Is 't waar

(*) *Hand. v. d. Regeering en de St. Gener. over de herziening der Grondwet.* (Belinfante) I. blz. 349.

(†) *De Staatsleer van Mr. J. R. Thorbecke*, bl. 14 *vg.*

dat »de monarchie op te menig gebied het zelfbestuur heeft trachten te vernietigen»? 't Komt ons voor dat die beschuldiging niet vrij van overdrijving is, zoo lang de wet, die de locale organisatie omschrijft en regelt, daarin voorziet, en de vertegenwoordiging haren plicht doet. Doch men houde in het oog, dat, hoe vrij elke locale organisatie ook zij, een hooger gezag moet blijven zorgen, dat zij niet eene richting neme indruischende tegen het algemeen landsbelang. De vrijheid van »historische territoriale corporatiën» mag niet ontaarden in eene voor dat belang nadeelige overheersching.

Nog eens: republiek of constitutioneele monarchie? »Onze regeeringsvorm,» heeft men ergens gezegd, »is doorvoed van republikeinschen zin en geest.» Zeer juist! niet de republikeinsche zin van de republiek der voormalige Vereenigde Gewesten, maar die zin, die aan alle standen in den Staat een gelijk recht toekent. Wat verlangt men meer? Wat zou eene geheel zuiver republikeinsche regeeringsvorm voor hebben boven dien, welken wij thans bezitten? Is 't de periodieke aftreding van het hoofd van den Staat? Wij zien daarin geen groot heil, en de om zeker getal jaren opgezweept politieke hartstochten, die in de N. Amerikaansche Staten het volk uit zijnen normalen toestand brengen, lachen ons waarlijk niet toe. Zijn de volksrechten ginds beter gewaarborgd dan hier? Heerscht hier minder vrijheid dan ginds? Is het Nederlandsche volk ontevreden met zijnen regeeringsvorm? Worden er stemmen vernomen naar wijziging? Neen! Verreweg de meerderheid — wij kunnen gerust verklaren *het* geheele Nederlandsche volk — zou, zelfs indien op dit oogenblik nog eene keuze moest gedaan worden, aan geen anderen regeeringsvorm de voorkeur geven, dan aan dien, welken wij thans bezitten. Bij de constitutioneele monarchie vindt de natie rust.

Z., 2 Sept. '72.

L.

GESCHIEDENIS VAN DEN DAG.

- Die goede oude tijd!
- Wel, wat is het nu weder, nieuwe brompot?
- Wat het is, — die onbeschaamde aanmatiging van de meiden en knechts tegenwoordig; 't lijkt wel of zij allen juffrouwen en heeren zijn geworden, en wij geschapen om hen te dienen en hun luimen en grillen, hun eeuwig kwaad humeur te dragen, omdat wij hun te eten geven en kleeden. In mijn jongen tijd was dat anders;

II.

21*

de meiden en de knechts waren gewillig en onderdanig; men kon hen alles laten doen, en een brutaal antwoord, — ze moesten het eens probeeren, — onmiddellijk de deur uit!

— Boe, boe, maak-je niet warm; ik geef je volkomen gelijk, de tijden zijn veranderd; die hooggeroemde trouw bij den dienstbaren stand wordt tegenwoordig weinig meer gevonden; de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen — een echt Hollandsche titel tusschen twee haakjes, lang en vervelend — heeft niet veel last meer van aanvragen om medailles voor veertig- of vijftigjarigen trouwen dienst. Dienstboden, die hun leven lang in één huis blijven en bijna als lid van het huisgezin worden beschouwd, — ik geloof dat zij haast niet meer bestaan. Ik stem je toe, 't is, oppervlakkig gezien, minder prettig, maar als men er over nadenkt, dan moet men erkennen, dat onze klachten wel wat egoïstisch zijn en eenzijdig.

— Volstrekt niet; het komt alleen, omdat iedereen tegenwoordig even geleerd moet zijn, en met al die beschaving en ontwikkeling wordt het evenwicht in de maatschappij verbroken; alles moet tegenwoordig maar gelijk staan; heeren en juffrouwen even verstandig, met meetkunde en algebra ingewijd in het leven, en als men spreekt van onderscheid in stand en van onderdanigheid, dan wordt men uitgelachen. 't Zal me een huishouden worden met al die radicale theoriën!

— Ik mag graag iemand zoo eens hooren doorslaan, maar houd vol dat egoïsme de hoofdoorzaak is van je gebrom. Ge zult mij moeten toegeven, dat het lot van den dienstbaren stand over het geheel niet begerlijk, ja hard is. Vooreerst is het iets vreeselijks om dag en nacht ter beschikking te moeten staan van een ander; feitelijk is dit de gewone toestand van slavernij, al heeft de negentiende-eeuwsche humaniteit de slavernij der zwarten afgeschaft. Een gewone arbeider heeft nog het voorrecht van een eigen huis, — al is het krot er dikwerf naar, — of van een hoekje, waar hij rust heeft; de knecht of meid behoort nooit zich zelf, en het ligt geheel in den aard van den mensch om te verlangen naar een plaatsje, hoe klein ook, waar hij meester is van zich zelf.

— Ik vind, dat ge verschrikkelijk overdrijft; gij begaat de fout van je zelve te stellen in de positie van die menschen en beoordeelt hen daardoor scheef; zij worden opgevoed in het denkbeeld, dat zij hun leven lang dienstbaar moeten zijn, en de gedachte van volkomen vrijheid, zooals wij die kennen, is hun dus vreemd. Zij kennen die vrijheid niet en verlangen er dus ook niet naar; de godsdienst leert hen buitendien van jongsaf, dat zij zich schikken moeten in de plaats, waar zij gesteld zijn, en hun heer en meester onderdanig wezen; maar de godsvrucht onzer vaders is bij de kinderen niet meer te vinden en voor de Kerk hebben zij evenmin ontzag als voor den geestelijke.

— Dan heeft de Kerk niet meer dan haar verdiend loon, want zij heeft met hare onderdanigheidsleer zich al bitter weinig aan den zoo-

genaamden minderen stand laten gelegen liggen; het oorspronkelijke Christendom ging uit van de gelijkheid der menschen voor God, ja had zelfs een sterken democratischen karaktertrek, terwijl het de »armen» eenzijdig bevoordeelde, maar de Kerken, — Roomsche of Protestantsche zonder onderscheid, al de Kerken zijn met hetzelfde sop overgoten, — zijn aftreksels van de maatschappij met al haar gebreken; de mindere wordt er achteruitgezet, zoo niet geminacht. De gelijkzinnigheid van het theoretische Christendom wordt en werd steeds in de Christelijke Kerken in de praktijk met voeten getreden. Nu kan de instinktmatige behoefte aan vrijheid, aan zelfstandigheid, aan eigen-zijn bij een stand van menschen jaren lang blijven sluimeren; ik geloof zelfs dat er in het tijdperk van de afschaffing van de slavernij slaven geweest zijn, wien de overgang niets beviel en die liever met lichaam en ziel het eigendom van hun meester gebleven waren; maar ik vind er niets onbillijks in, wanneer die behoefte ontwaakt en de zoogenaamde mindere man andere eischen aan het leven gaat stellen; het is een bewijs van zedelijken vooruitgang, een teeken, dat het menschelijke in hem meer tot zijn recht komt. Licht dat de vermindering van het prestige van den godsdienst, — waar wel bezien een monsterachtig stuk bijgeloof aankleeft, — en de meerdere verstandelijke ontwikkeling ten gevolge van het verbeterd of liever meer algemeen onderwijs veel daartoe heeft bijgebracht; maar nog meer zoek ik het verschijnsel in den geest des tijds, in den dampkring, dien wij inademen, welke van een democratisch gehalte schijnt te zijn; men zegt dikwijls: het zit in de lucht; welnu, het is werkelijk of elke tijd zijn eigenaardige denkbeelden heeft, die als van zelf ontstaan. In onzen tijd nu is de behoefte aan gelijkheid zeer sterk; men ziet het aan de kleeding, waarbij het onderscheid in stand bijna geheel is verdwenen; men wil, zoo al geen gelijke genietingen, dan toch een behoorlijk aandeel in het genot des levens, omdat de beloofde hemelsche genietingen der Christenen haar aantrekkelijkheid verloren hebben; men gelooft niet vast meer, dat die wissels behoorlijk gehonoreerd zullen worden.

— Ja, zoo gaat het tegenwoordig; aan de oude godsvrucht en trouw wordt niet meer gedacht; men meent het met de natuur en met het leven dezer wereld te kunnen stellen; hogere inzichten in het leven zijn aan dit geslacht vreemd; als men van supranaturalisme durft spreken, wordt men bespot en gehouden voor een antiquiteit. Maar dit nog daargelaten: ik vind de houding, de stemming van den dienstbaren stand over 't minst ondankbaar; het leven der dienstbaren lijkt mij lang zoo beklagenswaardig niet als wel schijnt; men heeft daar een leven zonder zorg; men legt des avonds rustig het hoofd neder, onbekommerd over hetgeen de volgende dag zal opleveren, terwijl de benijde, wellicht geminachte of verachte meester of meesteres soms zich onrustig omwentelt en den slaap niet kan vatten, peinzend over

de dagen die komen zullen. Indien de dienstbare eens bedacht, wat inspanning en zorg en overleg er in menig huisgezin was om ook hem of haar het noodige te geven, men zou minder gemelijk en norsch en veeleischend zijn. Of is ook het gevoel van verplichting dwaasheid tegenover hem, wiens brood men eet en van wien men zijn loon ontvangt?

— Dat juist niet; maar vergeet niet, dat het bevelen en gebieden op zich zelf reeds een grooten afstand scheidt tusschen mensch en mensch en een gevoel van verwijdering geeft. Ik geef u toe, dat de dienstbaren tegenwoordig veeleischend zijn; maar zonder onbescheiden te zijn hebben zij recht om in de meeste huisgezinnen hun eischen ook wat hooger te stellen. Och, er zijn in het huiselijk leven een aantal kleinigheden, zoo ge wilt, die wij niet eens opmerken, die ons niet eens in de gedachte komen, maar die het gevoel van uw meid kwetsen en op den duur de klove grooter maken en een zekere ontstemming, langzamerheid antipathie, dikwerf haat achterlaten. Wat de kwaliteit van het voedsel aangaat b. v. wordt de keuken het minst beedeeld; ik beweer niet, dat het voedsel slechter is en men het er niet mee doen kan, maar men kan bij de uitdeeling zeer goed zien wat voor de »keuken» is en wat voor »binnen.» Zeg dat hierin niets onbillijks is gelegen, dat ook dit een stuk is van de Bijbelsche onderdanigheid en onderworpenheid, — goed, maar gij begrijpt dat zulk een behandeling geen achting en geen liefde inboezemt en gij moeilijk daarop aanspraak kunt maken; uwe verhouding tot uw dienstbaren wordt daarmee een betrekking van wederzijdsch eigenbelang, van berekening, en een meid of knecht gaat ook aan 't rekenen en vraagt naar het meeste voordeel, niet naar het gevoel van sympathie, want dit bestaat niet en kan niet bestaan. Gij noemt het leven van den dienstbaren stand onbezorgd; het is het slechts omdat de ontwikkeling daar gering is, omdat men bijna als de diersoorten, alleen leeft bij het oogenblik of bij den dag. Zoodra het menschelijk denken ontstaat, verdwijnt dat onbezorgde, en men moet veeleer het vooruitzicht in zulk een leven treurig noemen. De loonen zijn niet van dien aard, dat er veel kan worden overgelegd, en als men jaren achtereen heeft gediend en wat ouder begint te worden, moet men met schrik denken aan den ouden dag, wanneer men evenals een versleten, onbruikbaar meubel zal worden van de hand gedaan.

— Als de rechte spaarzaamheid er maar was, zou die oude dag zoo hopeloos niet zijn; maar het geld wordt verdaan aan mooie kleeren en uitgaan; gouden horloges en gouden kettingen, die in den fatsoenlijken burgerstand dikwerf voor een onbereikbare weelde worden gehouden, worden door uwe meid gedragen; zij gaat haar dienst presenteeren met glacé-handschoenen, behoorlijk geparfumeerd, zoodat een vreemdeling, die onverwacht binnen kwam, gevaar kan loopen de meid voor mevrouw aan te spreken. Met dat revolutionaire beginsel van gelijkheid tracht de dienstbare zijn meerdere na te apen in het

uiterlijke, zonder aan de meerdere ontwikkeling, die het eerste kenmerk is van het onderscheid in stand, een oogenblik te denken. Van welk een treurig gehalte het dienstbaar personeel tegenwoordig is, laat zich het best waarnemen, wanneer men de huisgezinnen nagaat van meiden, die »tot den trouwdag gekomen» zijn; slordigheid, roekeloosheid, verkwisting, gebrek aan overleg vindt men er, behoudens enkele uitzonderingen; zij zijn het »riemen snijden van eens anders leer» zoo gewoon geworden, dat zij ook in eigen huis niet kunnen sparen; nu zij haar eigen meester zijn, meenen zij den besten dunk van haar nieuwe waardigheid, van haar eigenbazigheid te kunnen geven door zoo min mogelijk te doen en den luiaard uit te hangen; het ideaal is »mijnheer of mevrouw te spelen», d. w. z. niets te doen, zoo mogelijk zich eveneens te laten bedienen, kan het niet door gehuurden dienst, dan door de kinderen. Praat me wat gij wilt, de hoofdoorzaak ligt in de verkeerde begrippen onzer eeuw, in het ondermijnen door de nieuwe leer van de grondslagen, waarop vroeger de maatschappij was gebouwd, en die nu als verouderd worden beschouwd. Laat het zoo maar eens voortgaan, ge zult er nog grappen van beleven.

— Gij vormt je inderdaad al zeer vreemde begrippen van den loop der zaken in de wereld, — ik durf niet te zeggen van de ontwikkeling; gij meent dat datgene wat bestaat geheel willekeurig is en ook wel niet kon zijn, en wanneer nu een zeker aantal menschen eens aan 't praten en preeken gingen over een anderen, in hun oog meer wenschelijken toestand, de zoogenaamde geest des tijds ook zou omkeeren. 't Is een echt theologisch denkbeeld, maar dat geheel onjuist is. Het bestaande is geworden, gegroeid volgens de wet der noodzakelijkheid; het heden is het noodwendig gevolg van het verleden, en aan verandering van den geest des tijds valt evenmin te denken als aan het keeren van den stroom, wanneer het getij wast. Wilt ge invloed uitoefenen op uw tijd, neem dan het bestaande aan als grondslag, als iets dat rechtens is; tracht de dissonanten die er zijn, — elke tijd heeft ze — te doen oplossen; herstel, om zoo te zeggen, de harmonie, maar zonder den grondtoon te willen veranderen, want anders blijft gij van weerszijden aanslaan om steeds grooter dissonanten voort te brengen. De zucht naar meerdere zelfstandigheid, naar meer vrijheid, meer eigen-zijn is het kenmerk van den dienstbaren stand; al praat ge als Brugman, zooals men zegt, dat streven kan niet meer worden vernietigd, het zal integendeel toenemen in kracht; laat ons de hoogere eischen van dien stand erkennen of althans tot een vergelijk trachten te geraken; met die eeuwigdurende botsingen en conflicten gaat niemand vooruit; het leven wordt er van beide zijden door vergald en verbitterd. Ge spreekt van de weinige spaarzaamheid; het gebrek aan overleg, de roekeloosheid en verkwisting bij den minderen stand, gepaard met een dwaze zucht om zich op te schikken. Ik erken dat het een der ongelukkigste gebreken is, een invretende

kanker bij het reeds zoo schrale budget; als ik de mooi opgeschikte, met goud behangen meiden en knechts in hun zondagspak over de straat zie gaan, dan denk ik wel eens: zouden de apen wel zoo gek zijn, als men een duizend of wat van die boschbewoners bij ons in-deelde? Maar wat helpt onze spot of onze verachting; verstandiger is het de oorzaak van dien toestand op te sporen en middelen te bedenken, waardoor er verbetering wordt aangebracht. De oorzaak is, dunkt mij, niet ver te zoeken. De geschiedenis leert overal, dat daar waar de hoogere stand gedemoraliseerd is, dit ook op den mindere afdruipt; het talent van overnemen en navolgen, natuurlijk naar de individueele geaardheid, — denk wederom aan de apen — is wellicht het grootst bij ons menschen; en nu is het voorbeeld door de hoogere standen gegeven juist van dien aard, dat men veel van de schaduwzijden van den minderen stand daaruit kan verklaren. De talrijkste klasse onder den zoogenaamden hoogereren stand vormt de burgerstand, de zoogenaamde bourgeoisie, en vooral het vrouwelijk personeel in dien stand, waarmee de dienstbare het meest in aanraking komt, kenmerkt zich door een verbazende zucht tot opschik, tot uiterlijk vertoon, tot een nietsdoend-pralend leven van schijnbare grootheid. In de maatschappelijke samenleving zal men tegenwoordig nog den meesten eenvoud, het meeste besef van de wezenlijke waarde van het menschelijk leven aantreffen bij de patricische en adellijke families; hier zijn de maatschappelijke vormen meestal bijzaak of worden alleen in stand gehouden, voorzoover daar wezenlijke beschaving uit spreekt, d. i. kieschheid, fijn gevoel. Bij de bourgeoisie vindt men de vormen om de vormen, omdat men meent daardoor met de patriciërs en den adel gelijk te staan; vormen b. v. die de echte edelman alleen bezigt in de zoogenaamde officieele wereld, of om anderen, met wien hij niet sympathiseert en derhalve niet in meer intime aanraking verlangt te komen, op een afstand te houden, worden bij de bourgeoisie, den burgerstand meestal nagevolgd zonder eenigen geest des onderscheids, alleen naar 't schijnt, om het leven omslachtiger en — vervelend te maken. Van daar dat al het natuurlijke van den vorm verloren gaat en menig partijtje bij de bourgeoisie doet denken aan een marionettenspel. Natuurlijk gaat daarmee gepaard een breede berekening van den stand, waartoe de verschillende coteries behooren; een groot gedeelte van de conversatie bij de bourgeoisie loopt over dit onderwerp. Terwijl de echte patriciër genaakbaar is voor alle standen, wanneer het individu, waarmee hij in aanraking komt, maar beschaafd is, d. i. kieschheid en fijngevoeligheid bezit, houdt de burger er ongeveer zeven-en-zeventig standen op na, en geen beschaving, geen ontwikkeling geeft recht door te dringen door die papieren scheidsmuren.

De Fransche Rooden spreken elkander nog altijd aan met *citoyen*; het pleit niet voor hun kennis van het maatschappelijk leven; het is het traditioneele woord, dat herinnert aan de tegenstelling met adel

en geestelijkheid bij de eerste Fransche revolutie; de *citoyen* in onzen tijd heeft in ruime mate den geest van hoogmoed, van exclusivisme, die vroeger aan den adel eigen was, en beroept zich op zijn privileges met minder recht dan vroeger de adel. Er ligt, behoudens enkele loffelijke uitzonderingen, iets ongezonds, iets ziekelijks, iets kunstmatig in den huiselijken dampkring der bourgeoisie, en meent gij, dat dit zonder invloed is gebleven op den dienstbaren stand, die steeds in die omgeving leeft? De fouten van dien stand zijn voor een goed gedeelte weerspiegeling van het huiselijk leven van de bourgeoisie; de gebreken die men hier aantreft, worden ginds overdreven, zooals de aap eveneens bij zijn navolging overdrijft; is bij de bourgeoisie het toilet, de kleeding een van de hoofdbelangen des levens, het voortdurend onderwerp der conversatie, de dienstbare stand maakt de toilet-manie tot een karikatuur, een bespottung. Gij spreekt van de bijbelsche onderdanigheid en onderworpenheid, die door den dienstbaren stand zou zijn uit het oog verloren; maar ik zeg: *noblesse oblige*, en zonder dit kan onmogelijk invloed worden uitgeoefend. Ik ben geen *laudator temporis acti*, ik houd onze vaders over het geheel niet voor beter dan het tegenwoordige geslacht; maar dit moet ik zeggen: in hun huiselijk leven toonden onze vaders meer karakter en zij oefenden daardoor een zedelijk overwicht uit op hun minderen. Tot de middelen van verbetering zou ik allereerst kunnen brengen, dat men wat meer geduld had met de schaduwzijde van den dienstbare, omdat men het recht mist hem daarover zoo hard te vallen; of gaat ook hier niet op, dat men in een ander het eerst die gebreken ziet en het onverdragelijkst vindt, die men zelf, wellicht onbewust, bezit? En het gaat niet aan te eischen, dat de mindere stand een hooger trap van volmaaktheid zal bezitten, omdat men in dien stand afhankelijker is en derhalve meer duwen en stooten in het leven moet verdragen. Keurt men het eeuwige haken naar verstrooiing, naar uitgaan, gepaard met uiterlijk vertoon bij de dienstbaren af, de verkwisting van het vaak zoo zuur verdiende loon, men erkenne hun recht op meer huiselijk leven. Vroeger werden de dienstbaren meer beschouwd en ook behandeld als leden van het huisgezin; ik erken, dat hieraan veel bezwaren verbonden zijn, op grond van een moeilijk op te heffen verschil in ontwikkeling en beschaving; maar waarom niet beter gezorgd voor de huisvesting van hen, die toch feitelijk tot hetzelfde huisgezin behooren; zij moeten meestal hun verblijf houden in een keuken, die veel heeft van een hol, soms schaars van lucht en licht voorzien, of uitzijnde op een binnenplaats waar elke afleiding ontbreekt; des nachts vinden zij een hok op zolder. Ligt het niet in den aard der zaak, dat zij niet de minste aantrekkelijkheid vinden in het huis, dat toch ook hun huis is? Van den familiekring worden zij streng uitgesloten; maar waarom hun bij een betere huisvesting niet toegestaan, dat zij althans hun gelijken ontvangen en spreken? Met meer-

dere huiselijkheid zou wellicht ook meerdere spaarzaamheid komen, en zij zouden minder hun dienst beschouwen als een soort van cellulaire gevangenis, die zij alleen op straat kunnen ontvluchten. 't Is mogelijk dat het dan »nog duurder zou uitkomen een meid te houden», maar indien dit bezwaar zoo groot is, waarom zich dan zoo geheel afhankelijk gemaakt van die »huisplagen»? Onze dametjes zouden vrij wat minder nuffig en vrij wat gezonder zijn, indien zij evenals in Amerika de handen wat meer uit de mouw moesten steken en mama haar niet leerde toch vooral aan de gewone huiselijke bezigheden de handjes niet vuil te maken. Een der eerste voordeelen zou zijn, dat het leven minder kostbaar werd en men zonder kapitalist te zijn, in den burgerstand aan een huwelijk durfde denken; met de tegenwoordige opvoeding moet men in een huishouding beginnen met een meid te huren, uitsluitend om mevrouw te bedienen; komen er een paar kinderen, dan moet er ook noodzakelijk een jufvrouw wezen »tot assistentie in de huishouding», liefst zonder salaris, — de ongelukkigste wezens, die God op zijn aardbodem heeft.

— Jammer, dat ge geen lid geworden zijt van de Internationale, merkte mijn vriend spottend aan; gij hebt met die Rooden gemeen om de hoogere standen onverbiddelijk streng te critiseeren en de dienstbaren op alle mogelijke wijze te vergoelijken en voor te spreken.

— Laat mij u zeggen, dat ik voor dit woord volstrekt niet bang ben; gij en anderen wilt het laten dienen tot vogelverschrikker, — de rol die vroeger uitsluitend was opgedragen aan het woord revolutie, waaraan wij ten laatste gewoon zijn geworden. Het lot van den arbeider is over het geheel genomen nog droeviger dan dat van den dienstbaren stand; hier wordt ten minste voorzien in de noodruft des levens; men kent er geen gebrek, geen bepaalde armoede, geen honger: de vijanden, waarmee de arbeidende klasse heeft te strijden en in welken strijd duizenden een jammerlijken marteldood vinden. Reeds het lijden van dezen talrijksten stand moest onze deernis opwekken en ons oordeel zachter stemmen, ook waar grove verkeerdheden plaats grijpen. Sommigen noemen de klachten van den arbeider onbillijk; zijn loon, zegt men, is hetzelfde gebleven, en hij kan bij de meerdere duurte van de levensmiddelen daarvoor minder verkrijgen, maar hij verkeert hiermede in denzelfden toestand als vele andere klassen der maatschappij; een schrale troost voorzeker, maar die buitendien geen steek houdt. Om ons voor een oogenblik te bepalen tot de voedingsmiddelen; niemand zal tegenwoordig durven beweren, dat de arbeider verkrijgt datgene wat hem volgens de bescheiden eischen der natuur toekomt; vleesch kent hij slechts bij name; van vet ziet hij weinig meer dan den schijn; met een uitgeput en uitgemergd lichaam, dat door de vetvorming — een gevolg van het eenzijdig gebruik van zetmeel, — een schijn van kracht geeft, sleept hij het leven voort; er is geen kracht in die spieren, in de hand die wordt uitgestrekt

tot den arbeid. Indien het leven al betere uitzichten aanbood, hij bezit de kracht niet meer om zich te verheffen; traag kruipt het slechte bloed door de aderen, de verbeeldingskracht is in den strijd des levens gedood, — of neen, niet gedood, er zijn nog oogenblikken van ziekelijke, krampachtige verheffing. 't Is als hij staat voor dat huis der weelde, waar alles licht en vroolijkheid en weelde en overdaad ademt, maar waar geen kruimke van de tafel valt om hem voor een oogenblik een ander leven te doen smaken. Gij schrikt en denkt aan uw Bijbelsche onderdanigheidstheorie, aan de onderworpenheid, aan de door God gestelde machten, maar wees voorzichtig met uw Bijbel; licht kan uw arbeider, die woorden opslaan, die als met vlamme letteren daar geschreven staan: »Zie, het loon roept, dat door u, rijken, onthouden is aan de arbeiders, die uwe velden geoogst hebben; en het geschrei der maaiers is gekomen in de ooren van den Heer Zebaoth.» Maar gij behoeft daarvoor niet bang te zijn; de arbeider weet te goed, dat de Christelijke Kerk slaapt bij de groote vraagstukken van onzen tijd, en zoo zij zich al met de quaesties van den dag inlaat, het alleen is om haar eigen bestaan te redden en haar dogmatiek te verkoopen. Het is in dit opzicht een merkwaardig teeken des tijds, dat de sociaal-democraten op een paar vergaderingen in Duitschland het besluit hebben genomen om hun lidmaatschap van de Kerk op te zeggen, en dit bij sommigen tegenspraak verwekte, niet omdat men van de Kerk nog iets verwachtte, maar omdat men zulk een besluit tegenover de kerkfijngevoelige publieke opinie voor het oogenblik nog minder geraden achtte.

— Ik weet niet wat grooter is, uw onbillijkheid of uw inconsequentie; gij hebt u straks beroepen op de onverzettelijkheid van den geest des tijds en de onmogelijkheid om den stroom van het maatschappelijk leven te keeren. Het stoffelijk leven is aan vaste wetten gebonden; de staathuishoudkunde leert dat het loon bepaald wordt door vraag en aanbod; en indien dit ook al niet het geval was, bij de meeste takken van nijverheid is verhooging van loon en daarmee verbetering van het lot van den arbeider een onmogelijkheid; de rentestandaard is hoog; moeten nu de loonen nog bovendien verhoogd worden, dan is men genoodzaakt òf met verlies te verkoopen òf de concurrentie op te geven en daarmee de zaken te laten verloopen. Het pauperisme heeft altijd bestaan en zal altijd blijven bestaan, omdat de oorzaken daarvan steeds aanwezig zijn; de mindere klasse is in verhouding veel talrijker dan de meer gegoede; de huwelijken, op de meest onberaden wijze, zonder eenig overleg aangegaan, zijn in den regel uiterst vruchtbaar; hier luiheid, dikwijls gevoed door verkeerde kerkelijke of domme particuliere liefdadigheid, daar verkwisting, misbruik van drank, betrekkelijke weelde zijn lang niet ongewone verschijnselen bij den minderen stand. Ik hoor tegenwoordig altijd praten van het droevig lot van den minderen stand, van de ontevredenheid die er

heerscht; maatschappijen en vereenigingen ten behoeve van de armen worden opgericht, patronaten gesticht, huizen gebouwd; de arbeider wordt daardoor in den waan gebracht, dat zijn lot hoogst onbillijk is; hij wordt er ontevredener tegen in, en men deed beter het Help u zelve en God zal u helpen wat meer op den voorgrond te doen treden en den arbeider opmerkzaam te maken, hoe hij zijn lot evenals elk mensch voor een goed deel in zijn eigen hand heeft; de gulden spreekwoorden onzer vaders: zuinigheid en vlijt bouwt huizen als kasteelen zijn uit de mode geraakt; het ontbreekt nog niet aan betere voorbeelden in den arbeidenden stand; de naald van de vrouw vertegenwoordigt in een arm huisgezin een betrekkelijk aanzienlijk kapitaal en de mond van den man kan veel besparen; in het eene huisgezin weet gij niet waar het van daan komt, in het andere niet waar men het laat. Het wijzen op de goede voorbeelden zou meer nut doen dan de opruiende wartaal van de mannen van de Internationale.

— Gij noemt daar zeer schoone dingen op, en ik moet erkennen, dat er zekere waarheid is in uwe beschouwingen; toch heb ik eenige bedenkingen; ik wil voor een oogenblik eens aannemen, dat in een huisgezin, waar al de door u opgenoemde plichten streng worden betracht, geen bepaalde armoede zal heerschen, wanneer er namelijk geen buitengewone tegenspoeden zijn, zooals ziekten, ongelukken, enz.; maar dan ontbreekt toch in zulk een huis elke schaduw van genot, en mij dunkt, in zulk een leven van strenge plichtsbetrachting en ongehoorde zelfverloochening mocht ook wel een weinig versnapering zijn. Een volmaakt mensch is tevreden met het volbrengen van zijn plicht en vindt zijn genot in zich zelve, in zijn wèlvolbracht werk; maar een mensch is nu eenmaal niet volmaakt, en ik zie niet in, waarom men aan den arbeider steeds dien eisch met onverbiddeijke gestrengheid moet voorhouden, daar ook de andere standen verre van onberispelijk zijn. De hoofdzaak is echter, dat er in den arbeidenden stand nu eenmaal andere wenschen en begeerten zijn ontwaakt; de arbeider heeft een andere levensbeschouwing verkregen, — te recht of ten onrechte, dat doet minder af, het feit bestaat, en laat zich niet wegdeneeren, — en hij eischt zijn deel aan de genietingen des levens. Wanneer de arbeider b. v. ziet, dat zijn meester zich baadt in de weelde en speelt met het geld, waar het zijn eigen genot, zijn eigen nukken geldt, komt de moderne vraag bij hem op, waarom hij van den morgen tot den avond moet werken, en niet alleen zich alle genot ontzeggen, maar ook zich behelpen met gebrekkig voedsel. Kortzichtig ten gevolge van weinige verstandelijke ontwikkeling, begrijpt de arbeider niet, dat de verdiensten van den fabrikant op één hoofd komend, in staat stellen tot een uiterst weelderige levenswijze, terwijl die verdiensten over al de arbeiders verdeeld nog maar een zeer geringe lotsverbetering zouden geven. Hij maakt zich derhalve aan zelfbedrog schuldig, wanneer hij het gedrag van zijn meester beschouwt

als de eenige oorzaak van zijn minder gunstigen toestand; maar heeft hij geheel onrecht zijn meester te beschuldigen? Levende in een maatschappij, waar eeuwen lang het Christendom is gepredikt en geweest op de waarde van den mensch als individu en op den broederband, die mensch aan mensch verbindt, is het zoo onverklaarbaar, dat eindelijk de vraag bij hem opkomt: waarom leeft de een als een hond, ja erger, en zal de ander zich baden in genot? Plaats hem niet alleen tegenover zijn meester, maar tegenover de zoogenaamde rijke klasse; welken indruk moet de onbeschrijfelijke weelde op hem maken, die daar heerscht, niet zelden gepaard met brooddronkenheid en zedeloosheid? Wandel door de verschillende straten van onze groote steden; ginds de armoedige buurten, waar de ellende spreekt uit elke woning, de armoede u geraamten van menschen toont, halfzieke, vergroeiende, krachteloze kinderen, en daar die statige gebouwen, straat aan straat, alles ingericht tot gemak en weelde, zoodat gij bij eenig nadenken u verbaast over den ongelooflijken rijkdom, die tot zulk een leven in staat stelt. Daar was een tijd, dat de arme het oog afwendde van die pracht, want er stond geschreven: »Gij zult niet begeeren!» maar sedert die woorden hun kracht hebben verloren, — en dat is feitelijk het geval, — komt dat onderscheid in leven hem eerst voor als een raadsel, maakt hem dan onverschillig, om hem later iets van onbillijkheid en onrechtvaardigheid te doen mompelen; zijn armoede wordt hem ondragelijk; bij den minsten tegenspoed ontvlamt zijn drift, het »waarom?» komt over zijn lippen, en in den klank van dat woord verneemt ge reeds de stem der wrake. Vergeet daarbij niet, dat de afstand tusschen de verschillende volksklassen in den laatste tijd veel grooter geworden is; rijk en arm zijn als door een noodlottige macht verder dan ooit van elkander gescheiden; klachten over smadelijke, minachtende behandeling, niet alleen tegenover den arbeider, maar ook tegenover al wat van minderen stand is, nemen toe; gij vindt ze wederom het meest tegenover de rijk geworden bourgeoisie met haar onverdragelijke middelmatigheid en haar onuitstaanbare vormen, en als gij dat alles bijeen neemt, en nog zooveel meer dat in hetzelfde kader past, zeg me dan of in zulk een tijd de Internationale zulk een vreemd verschijnsel is; noem die vereeniging een wangedrocht, 't is mij wel, maar wandelen wij niet over den grond, waaruit noodzakelijk zulk een monster moest te voorschijn komen?

— Straks wilt ge mij nog overhalen om lid te worden van de Internationale.

— Spot niet, want de zaak is te ernstig, bijna had ik gezegd te gevaarlijk. Weet ge waar ge de Internationale het best bij kunt vergelijken? Bij het vuile schuim, dat de golven kruint van de woelende zee; de schier algemeene ontevredendheid van de arbeiders is de stroom, welke die golven met kracht voorwaarts stuwt in ontombare vaart; ontleed dat schuim, zeg dat het wegstuift met den wind, — goed,

maar wordt de zee daardoor iets kalmer? Strijd over de theorie, over het nut van stroom en storm, beide zijn daar, en al beweert en al bewijst ge honderdmaal, dat zij onnut zijn, onrecht, dwaas, goddeloos, — met uw woorden zult gij den storm niet bezweren. Hier draagt de Internationale, ginds de Sociaal-democratie, elders het Nihilisme de schuld van de weerbarstigheid der arbeiders, van den haat en de verachting, die er bestaat tusschen patroon en arbeider, van de werkstakingen zonder eind, maar het komt mij voor, dat men zich daarmee wat al te gemakkelijk van de zoogenaamde sociale quaestie afmaakt; het ontstaan van de Internationale, haar werkzaamheid in schier alle landen van Europa ware onverklaarbaar zonder dien diepen grond van ontevredenheid bij de lagere volksklasse in het algemeen. Noch als vereeniging, noch om de leerstellingen bezit de Internationale eenige wezenlijke kracht. Zij bestaat nauw tien jaren en is reeds zoo goed als ontbonden tengevolge van verdeeldheid in eigen boezem; goed georganiseerd is zij nooit geweest; in weerwil van den ophef van den Algemeenen Raad te Londen, hebben de meeste afdelingen nooit zijn gezag werkelijk erkend; zij weigerden hare vaste bijdragen in te zenden, en op het Haagsche congres spatte de schijnbare eenheid, die er was, totaal uiteen. Men kan zich een juiste voorstelling vormen van die eenheid, wanneer men op straat luisterde naar de zoogenaamde geheime vergaderingen; de discussiën waren zoo onstuimig, dat het soms was of de gansche zaal werd afgebroken; de glazen rinkelden van het stem- en vuistgeluid. Er was dan ook geen tijd om de voortreffelijke leerstellingen, op de vroegere congressen te Genève, te Lausanne, te Brussel en te Bazel ontwikkeld, nader toe te lichten; van de afschaffing van den eigendom, van de algemeene onteigening ten behoeve van den nieuwen socialistischen Staat, werd bijna geen woord gerept. En toch, hoe dwaas ook die leerstellingen zijn, zij vormen wederom een bijdrage tot de denkbeelden van de mindere volksklasse; de vorm is ruw, maar 't is hier als met de krankzinnigen; zij spreken uit in een zonderlingen vorm, wat in de maatschappij wordt gedacht of gedroomd, maar niet in woorden wordt weergegeven, achtergehouden. Het woord van Proudhon: »eigendom is diefstal'', die paradoxale weerspiegeling van het oorspronkelijke Christendom begint te leven onder het volk, en daarmee staat onze geheele maatschappij, waarvan de eerbiediging van den individueelen eigendom en de handhaving van de maatschappelijke orde de eerste grondslag is, op den rand van den afgrond. Nog is de Internationale niet populair, maar zij zal het worden, want de woorden: de onderdrukking van den arbeider, verhooging van loon, deelneming aan de genietingen des levens, zij werken als een verslindend vuur, dat de begeerten van den arbeider ontvlamt; geen zaad, dat in de toekomst beter oogst belooft. Als gecentraliseerde vereeniging, verspreid over alle landen van ons werelddeel, is de Internationale zoo goed als ontbonden, maar overal blijven de afdelingen be-

staan, zullen zich thans afzonderlijk organiseeren naar de 'eigenaardige gesteldheid van het land, in Italië als geheim genootschap, in Spanje als politieke partij, in Frankrijk als de voortzetting van de traditie der Commune, rampzaliger nagedachtenis, en overal zal zij de wind blijven, die het vuur van ontevredenheid in den boezem des volks aanblaast. Let daarbij op, dat de omstandigheden voor die propaganda met den dag gunstiger worden; ook zonder buitengewone omstandigheden steigen de levensmiddelen elk jaar in prijs; stel u eens voor, dat er evenals in '47 een misgewas kwam en de levensmiddelen tijdelijk een buitengewone prijshoogte bereikten, gepaard wellicht met een strengen winter, zouden de gevolgen daarvan wel te berekenen zijn?

— Ik voor mij zie de toekomst niet zoo donker in; in elk geval zal het mijn tijd wel uithouden. Het volk heeft nog te veel gezond verstand om naar de dwaasheden der Internationale te luisteren; haar leerstellingen van algemeene onteigening, van afschaffing van den eigendom, van den socialistischen Staat zijn al te onzinnig; het volk zal begrijpen, dat wanneer er geen »rijken" waren, de »armen" ook niets zouden verdienen en het communisme op niets anders moet uitloopen als op algemeene armoede en algemeene uithongering. Buitendien boezemen de leiders, op zeer enkele uitzonderingen na, niet het minste vertrouwen in; die hoofden van de Internationale zijn als een samenraapsel van beleedigden trots, gekwetsten hoogmoed, teleurgestelde eerezucht; politieke volksmenners willen de ontevredenheid van den minderen stand gebruiken tot een voetstuk voor eigen verheffing; die mannen van de Internationale denken allereerst en 't meest om zich zelf en het minst om den nood van den arbeider, waarvan zij in holle phrasen den mond vol hebben. Mannen, die in gemoedelijke overtuiging en in oprechtheid de zaak der Internationale zijn toegedaan, mannen, bij wien de nood- en hongerkreet van den arbeider het idée-fixe heeft doen ontstaan, dat door aansluiting van de arbeiders door de geheele wereld en door een reorganisatie van de maatschappij aan het wreede lijden van de talrijkste volksklasse een einde zal worden gemaakt, zijn zeldzaam; en zulk een vaste, onwrikbare overtuiging alleen zou aan de zaak der Internationale de verlangde uitbreiding kunnen geven; immers, vaste overtuiging is de eerste voorwaarde om op anderen invloed uit te oefenen; een vaste overtuiging alleen is aanstekelijk; maar die een overtuiging voorwendt, welke ter nauwernood zijn laag egoïsme bedekt, zijn woord zal nimmer ingang vinden. De kracht van de Internationale wordt verder gebroken door de eeuwige verdeeldheid in eigen boezem; iedereen wil den boventoon voeren en de hoogste macht in handen hebben, en wie niet heerschen kan over zich zelf, hoe kan hij heerschen over anderen? Onderling wantrouwen is de kanker van de Internationalisten, die steeds aan de uitbreiding van hun macht zal in den weg staan. Zij wantrouwen de »rijken", maar nog veel meer wantrouwen zij elkander, en een huis dat tegen zich zelf verdeeld is,

kan niet bestaan. Eindelijk vertegenwoordigt de Internationale de ruwe volksklasse, waaruit zij meerendeels is samengesteld, een domme kracht, die bij de eerste botsing zou blijken niet bestand te zijn tegen de zwakkere, maar met overleg en beleid aangewende kracht van de meer goeode standen. De maatschappelijke inrichting, zooals die eenmaal is, vormt als een ijzeren muur, en indien de mindere volksklasse in den uitersten nood het op een strijd wilde laten aankomen, zou het einde zijn, dat zij met een bloedend hoofd voor dien muur moest terugdeinzen en zich gewonnen geven.

— Het laatste geef ik je niet zoo gereedelijk toe; indien die strijd op dit oogenblik ontbrandde, ja; maar men is van de andere zijde verstandig genoeg om dien strijd op dit oogenblik nog niet aan te binden; de propaganda is nog niet ver genoeg verspreid; de geest van ontevredenheid en verzet, blijkbaar uit de vele werkstakingen, moet eerst uit de steden, waar hij zich thans voornamelijk concentreert, worden overgebracht naar het platteland, meer algemeen worden; wat nood indien al die propaganda niet terstond aanleiding geeft tot aansluiting aan de Internationale; is de hartstocht eenmaal ontvlamd, het gevoel van verkorting, van onderdrukking, van beleedigd menschenrecht ontwaakt, dan kan men op het volk rekenen, indien het sein voor den strijd is gegeven. Bij hun propaganda hebben de mannen van de Internationale vooral het oog gericht op de kazernen; de meerderheid der soldaten, vooral in landen waar de algemeene dienstplicht niet is ingevoerd, bestaat uit menschen van de lagere volksklasse; ook daar het zaad van ontevredenheid zaaiend, verwrikt men den grondslag van het gebouw der maatschappij; de militaire kracht, die in den strijd der volksklassen tegen elkander het laatste woord moet spreken, beteekent weinig, wanneer de strenge krijgstucht, het gezag is ondermijnd. Het gevaar is van die zijde grooter dan gij meent, al ligt die strijd in elk geval nog in een ver verschiep. Vergeet daarbij niet, dat de meergegoede stand meer en meer ontzenuwd en ten gevolge van zedelijke verachtering steeds krachtelloozer wordt. Een koortsachtig jagen naar rijkdom, hoe ook verkregen, een krampachtig pogen om op te klimmen op de maatschappelijke ladder, die volstrekt geen maatstaf geeft om de werkelijke waarde van den mensch te beoordeelen, wordt de meest heerschende karaktertrek; de tijd, die overblijft van het beursgedobbel en gewaagde speculaties, wordt vaak gedood in zinnelooze, onzedelijke genietingen; wat er van zulk een gelddorstend, op genot belust, ontzenuwd geslacht is te wachten heeft Parijs ons geleerd onder de Commune-regeering; met het beginsel *laissez aller, laissez faire* liet men de Commune-beweging wortel schieten en het hecht in handen krijgen; de een bleef rustig thuis; er was geen speculatie te doen, niets te genieten; de ander ontvluchtte om zoo niet have en goed dan toch het lichaam te bergen; zij die hun roeping begrepen en pal stonden in den strijd, waren weinigen. In al de groote steden

van Europa zou men hetzelfde verschijnsel hebben, indien de omstandigheden zich ook daar voordeden. Wanneer gij de gebreken van de mannen van de Internationale, de zwakheid van de mindere volksklasse breed uitmeet, zie dan ook de keerzijde, het gebrek aan energie, de ziekelijkheid van den hooger stand. Maar ook door beide in de weegschaal te leggen, wordt de sociale quaestie niet opgelost, de maatschappij niet teruggebracht op vasten bodem, en toch is dit de levensquaestie van de negentiende eeuw. De moeilijkheid van de oplossing van die quaestie ligt niet zoo zeer in de organisatie van de maatschappij, als wel in de menschelijke natuur, waarvan die maatschappij de maar al te getrouwe afdruk is. Misleid door een idealisme, dat hoogstens de levenssfeer is van enkele individuen, voor den strijd des levens daardoor tamelijk onbruikbaar, en daarom ook meestal het slachtoffer van het leven, vormen wij ons van die menschelijke natuur voorstellingen, die geheel in strijd zijn met de werkelijkheid; de werkelijke geaardheid van de groote meerderheid der menschen wordt als bedekt door een, hetzij kerkelijke, hetzij idealistische phraseologie, zooals een schoon kleed een wanstaltig lichaam of een onooglijk meubel bedekt. Men spreekt van Christelijke liefde of van humaniteit; maar het instinkt, dat de meerderheid drijft, is geheel van dierlijken aard en zuiver egoistisch gericht op het zelfbestaan, op vermeerdering van eigen macht, eigen genot. Van daar dat de inrichting der maatschappij, het onrecht, het lijden, dat daaraan kleeft, volstrekt niet zou veranderen, wanneer de mindere stand, die het slachtoffer van die inrichting is, de heerschappij verwierf; 't zou er niet beter, maar erger toegaan. Denk eens aan de geschiedenis der eerste Fransche omwenteling, of indien gij een bewijs wilt uit onze gewone omgeving: geen strengere, hardvochtiger meester en geen wreeder en veeleischender meesteres dan de knecht of de meid, die door een toevallige gelukkige verwisseling heer of juffrouw zijn geworden. Laat ons de werkelijkheid onder oogen zien; het leven is voor den mensch, zoo goed als voor het dier een strijd, die voor een goed deel wordt gevoerd tegen zijn natuurgenooten; wanneer wij steeds daaraan indachtig zijn, worden wij voor veel teleurstelling bewaard en tevens tegen veel schade gevrijwaard. Die strijd was en is steeds zeer ongelijk, een verschijnsel dat nooit geheel is weg te nemen; maar er is een bepaalde grens voor die ongelijkheid: wordt die overschreden, dan ontaardt die strijd in een woesten verdelgingskrijg van den een tegen den ander. Het sociaal instinkt doet eerst de schipbreukelingen gezamenlijk uitzien naar hulp en redding; maar wanneer honger en dorst hen eenmaal hebben geteisterd, drijft het instinkt van zelfbehoud boven en noch de eigendom noch het leven van den naaste wordt meer geëerbiedigd; hetzelfde geschiedt in de maatschappij, wanneer eene volksklasse niet meer kan voorzien in de eerste noodwendige behoeften des levens. Een maatschappij, waarbij men slechts twee

standen heeft, arm en rijk, waar het geld zich telkens meer opeenhoopt en aan den anderen kant het aantal van de armoedigen, de gebreklijgenden, de proletariërs grooter wordt, werkt aan haar eigen ondergang; de grond waarop zulk een maatschappij rust, is ondermijnd en moet eindelijk instorten. De Commune-gruwelen te Parijs moesten, in plaats van aanleiding te geven tot gezwollen declamaties over de gemeenheid van de Internationale en de slechtheid en ontarding van de mindere volksklasse, een ernstig teeken des tijds zijn, dat tot leering en waarschuwing strekte. Het eigenbelang reeds moest ons opmerkzaam maken om dien strijd tusschen de verschillende volksklassen niet tot het uiterste te laten komen en alle pogingen doen in het werk stellen om het evenwicht in dien strijd te herstellen. Verhooging van het loon van den arbeider is een van de eerste middelen, die daartoe kunnen meewerken, omdat dat loon niet meer voldoet aan de meest bescheiden eischen van den werkman; de enorme kapitalen, opeengehoopt en grootendeels aan het algemeen welzijn onttrokken, moeten worden dienstbaar gemaakt aan de opening van nieuwe bronnen van bestaan, aan de ontwikkeling van handel en nijverheid, aan de ontginning van onbebouwde gronden, aan de bevordering van de landverhuizing naar minder bevolkte streken. Het oprichten van arbeiders-winkelverenigingen, van kredietbanken, het bouwen van arbeiderswoningen, hoe goed ook op zich zelf, zijn wel beschouwd slechts palliatieven, die tot de groote oplossing van de sociale quaestie weinig afdoen. Het sociale instinkt is in onze maatschappij te zeer verzwakt, het instinkt van zelfbehoud overdreven; het bewustzijn van de solidariteit van het menschelijk geslacht moet de verschillende standen, die nu ver van elkander zijn verwijderd en in een te vijandige houding tegenover elkander staan, bijeenbrengen, de klove van haat, nijd, afgunst, die de menschen scheidt, worden gedempt. In gezonden zin moeten de rechten van den mensch worden erkend.

— 't Zal mijn tijd nog wel uithouden.

— Waarschijnlijk wel; maar de kruik gaat zoo lang te water tot zij breekt, — en dat geschiedt altijd onverwacht, en hier wellicht spoediger dan wij meenen. —

20 September '72.

NOORMAN.

LETTERKUNDE.

KRITISCHE STUDIËN OVER DE HEDENDAAGSCHE LETTERKUNDE.

APRIL-LITTERATUUR.

Aan mijn Vaderland 1 April 1572—1 April 1872, door H. J. Schimmel. Amsterdam, H. J. van Kesteren en Co. 1872.

Ons Vaderland. Ontboezeming, 1572—1872 door G. van der Schraaf. Rotterdam, J. H. Dunk.

De tachtigjarige oorlog door N. W. Posthuma, Leeraar aan de Hoogere Burgerschool te Amsterdam. Amsterdam, C. F. Stemler. 1872.

Vrijheidszin en Dwingelandij. De strijd der vaderen tegen Spanje, het nageslacht verteld door Annie Foore. Leeuwarden, A. Akkeringa.

Arnhem in- en omstreeks 1572. Eene bijdrage voor Nederland tot de geschiedenis der Spaansche overheersching, aan officieële bronnen ontleend door Mr. J. W. Staats Evers. te Arnhem, bij P. Gouda Quint, firma Is. An. Nijhoff & Zoon. 1872.

Zou er in langen tijd wel eene nationale zaak zijn geweest, die zoo-vele vruchten voor de letterkunde heeft afgeworpen, als het Aprilfeest van dit jaar? Inderdaad, de heer Beijers te Utrecht heeft geen on-aardig plan met het oog op die jongste April-literatuur opgevat. Het zal vooral voor de nakomelingschap een merkwaardig dokument blijven, die afzonderlijke catalogus van alles wat er in de verborgenste hoeken van ons vaderland met dat feest aan de pers is toevertrouwd. Ik stel mij voor, hoe over een halve eeuw door een opgewonden zoon van ons vaderland die catalogus zal worden ter hand genomen. Welk een heerlijk jaar moet toch dat jaar 1872 geweest zijn voor elk vaderland-lievend burger. Welk een stroom van poesie en proza ontvloei-destijds aan dichters en schrijvers, om de glorie van het lieve vaderland te bezingen, om den moed en de geloofskracht der vaderen groot te maken. Welk een heilig vuur moet toen gegloeid hebben in den boezem der burgers; ja, heilig en zalig dat jaar 1872!

En zeker! wat die vurige, vaderlandlievende zoon van Nederland over 50 jaren van ons jaar zal getuigen, is niet buiten de werkelijkheid. Met al het onheilig vuur, dat op de altaren gebracht is, met al den bitteren strijd, die er over dit feest in geschriften is gevoerd, met al

de onverdraagzaamheid, waartoe dit feest in enkele streken des lands dwaze voorstanders en verblinde tegenstanders heeft verleid, mogen wij te recht spreken van een heilig feest, dat we gevierd hebben op den eersten April j. l., mogen we spreken van heilig vuur, dat de edele borst van duizenden bezielde. Want al moet het ten volle erkend worden, dat het feest waarschijnlijk niet met zooveel enthousiasme zou gevierd zijn, als de oppositie uit het kamp der Ultramontanen zich niet zoo heftig had doen hooren; ook dit zal moeten erkend worden, dat door dien strijd het feest in het ware licht is geplaatst.

Door dien onderlingen strijd is toch voor elk, die niet ziende blind was, aan den dag gekomen, dat Roomsch en Onroomsch met dezelfde kracht zich verzetten in de 16^e eeuw tegen de gehaatte Spaansche dwingelandij; dat het niet in de eerste plaats de strijd van de Hervorming tegen de Roomsche godsdienst, maar van het licht tegen de duisternis, van de vrijheid tegen onderdrukking is geweest, waarom onze vaders streden, waarin de Watergeuzen met hun inneming van den Briel overal in den lande het sein tot den opstand gaven. Wel werd dan ook door dit licht het feest van den eersten April een zijdelingsche strijd tegen syllabus en onfeilbaarheid, die de vrijheid der natiën, de vrijheid der kinderen onzer eeuw wederom op middeleeuwsche wijze aan banden willen leggen; wel werd de vrijheidskreet, die opsteeg uit ons volk op dien gewijden dag, eene bespotting van de jongste ultramontaansche maatregelen, om de vrijheid weder te bezweren; maar tegen de godsdienst van Rome zelve was die kreet niet gericht.

Thans zijn reeds eenige maanden verlopen, sinds dien schoonen dag, en van zelf zijn we gedwongen te vragen naar de vruchten, die dat feest heeft afgeworpen voor ons vaderland. O! wij zouden zoo vurig gewenscht hebben, dat dat licht, waaruit alleen onze tachtigjarige oorlog tegen Spanje kan beschouwd worden, meer vruchten had afgeworpen voor Protestant en Roomschegezinde dan we tot heden kunnen bespeuren. Hoe diep is de meening nog geworteld bij de Gereformeerde menigte, dat de vestiging van de Hervormde Kerk het hoofdpunt is, waaruit onze strijd tegen Spanje moet beschouwd worden. Hoevele Gereformeerden uit den lageren stand, vooral uit de kleinere burgerklasse, heeft eenvoudig dit feest tot wat meerder haat tegen hunne Roomsche medebroeders aangezet! Waarlijk, met droefheid moeten we dat uitspreken, omdat het onze ervaring sinds den eersten April is geweest, dat dat Gereformeerde volk zich in steeds schamperder bewoordingen uitlaat over de dienaars van Rome's Kerk. Droeve staaltjes zou ik hiervan kunnen bijbrengen, door mij opgevangen uit den mond der jeugd, die natuurlijk zoo niet zou spreken, als de ouderen daarin niet voorgingen in hunne woningen of op de hoeken der straten.

En wat Rome aangaat, kunnen we dienaangaande juichen omtrent wezenlijk duurzame vruchten, die het Aprilfeest heeft opgeleverd?

Beschouw de kaart van ons land, wend eenen blik naar alle luchtstreken, is er een hoek, waaruit sinds dien dag de vrijere geest van het oud-katholicisme waait? In Duitschland moge dit voet hebben gekregen, sedert de afkondiging van het onfeilbaarheidsdogma. Msgr. Loos moge uit Utrecht als aartsbisschop naar verschillende plaatsen in Duitschland vertrekken, om de wijding aan honderden daar toe te dienen; hebben wij reeds gehoord van overgangen in ons vaderland tot die Oud-Katholieke Kerk? En toch dit had voor de hand gelegen. Die Kerk toch heeft bij monde van haren priester, den heer C. H. van Vlooten, zulk een schoon en overtuigend woord gesproken in zake de Brielsche feestviering; het voorbeeld door Duitschland was gegeven om die Oud-Katholieke Kerk in Nederland te erkennen als de geestelijke moeder van de beweging in de Roomsche Kerk van heden; de historie dier Kerk was in zulk een helder licht gesteld, dat we waarlijk wel hadden kunnen verwachten, dat enkele vrijere Roomschegezinden zich bij haar zouden hebben aangesloten. En toch van deze dingen hebben we sinds 1 April niets gehoord. Maar dan zijn er wellicht andere teekenen van vrijer geestelijk leven in de Katholieke Kerk zichtbaar geworden na dien dag! We mogen hier het goede niet vergeten. We mogen niet vergeten, hoe krachtig nu en dan in het feuilleton van de *N. Rotterdamsche Courant* gelijk in *het Vaderland* zich vrijere Katholieken laten hooren tegen het verderf van het ultramontanisme; we mogen niet vergeten hoe sedert een maand in het brandpunt der R. Kath. Kerk van ons vaderland, een orgaan in het licht is verschenen: *Nederland* genaamd, dat de Nederlandsche Katholieken in hunne rechten tegenover het ultramontanisme wil versterken. Maar grijpen deze dingen reeds om zich heen? Oefenen ze reeds kracht? Zijn er waarlijk van de millioen Katholieken in ons vaderland reeds velen die openlijk hunne meening tegenover den priester durven handhaven, die krachtig tegenover het ultramontanisme durven te velde trekken? Ik geloof dat ze, in den letterlijken zin des woords, te tellen zijn.

Tot heden derhalve merken we weinig van rechtstreeks gunstige invloeden van het gevierde feest bij Protestant en Roomschegezinde; en toch zou dit moeten zijn, zoo het waarlijk op den duur kon geacht worden een nationaal feest in den echten zin des woords. Tot heden — elk zal het moeten erkennen — zien wij bij den minderen Protestant nog dezelfde uitsluitingszucht heerschen, dezelfde bekrompen denkbeelden omtrent geschiedenis en omtrent Romes godsdienst en bij den Roomschegezinde weinig of geene teekenen van vrijer leven.

Waarom heeft het denkbeeld bij minder ontwikkelde Gereformeerden en bij de Roomsche-Katholieken niet meerder wortel geschoten, dat we met het oog op het verleden moeten juichen om al onze vrijheden, die thans meer dan immer in onze eeuw ons deel zijn?

Bij deze vraag komt de April-literatuur ter sprake. Het mag toch, dunkt me, gevraagd worden, of hetgeen de letterkunde van den eersten

April ons aan proza en poesie heeft geschonken van dien aard is geweest, dat men ook daaraan een heilzaam werkenden invloed kan toeschrijven. Het is geen kunst, om, wanneer men de gave van dichten of rijmen heeft, aan de meestal ondoordachte vreugde van het volk op een nationalen feestdag eenige klanken te geven. Evenmin kan het gelden voor een groot bewijs van talent, wanneer men zonder meer onder allerlei vormen de geschiedenis bloot uit het oogpunt van historie bij een dergelijke gelegenheid gaat beschrijven. Mij dunkt, de taak van den man, die, waarlijk zijn volk bij zulke nationale feesten door woord en schrift, door poesie en proza wil dienen, is vrij wat meer omvattend. Zijn blik moet de waarachtige grondslagen van de volksvreugde peilen en moet ook met alle waardeering van de geschiedkundige feiten, die tot basis van zijn werk moeten strekken, het volksleven, gelijk het geworden is en vooral gelijk het thans bestaat doorzien. Zijne woorden moeten niet alleen door den schoonen klank hunner muziek, maar bovenal door den degelijken inhoud gedachten aan het volk mededeelen, gedachten, die niet met de vreugde van den dag verdwijnen, maar in de ziel blijven hangen.

Vraagt men nu, of er in den breeden stroom van boeken, brochures, verzen enz. veel is geweest, dat waarlijk uitmuntte naar inhoud en vorm en waarvan men op den duur wezenlijke kracht ten goede kon verwachten; dan moet deze vraag ontkennend beantwoord worden. Nog eens het heeft niet ontbroken aan dichterlijke ontboezemingen op dien schoonen feestdag; wie echter de waarde daarvan wil weten, leze van de heer Ch. Boissevain in de Gids van April j. l. over die nieuwe Geuzenliedjes zegt. Mij herinnerde die stroom van poesie onweêrstaanbaar aan De Genestets karikatuur van de watersnoodpoëten:

Op, watersnoodpoëten!
 Ko heeft zijn vers al klaar,
 En watersoep zal 't heeten!
 Op edels vrome schaar!
 Fluks aan het verzen lijmen
 Vol geestdrift en gevoel,
 Want nu zijn alle rijmen
 Geheiligd door het doel!
 enz.

Hetgeen *de Tijdspiegel* ter aankondiging is toegezonden, behoort niet tot het minste. De verzen van den heer H. J. Schimmel »aan mijn Vaderland» en van den heer G. van der Schraff, »ons Vaderland», beide ontboezemingen tegen den heilloozen geest van Rome, om tweedracht te brengen in het ééne vaderland, bevatten inderdaad schoone gedachten.

Nadat Schimmel eerst den ultramontaan aldus heeft ingevoerd:

Gij vraagt ons meê een feest te vieren
 Wij kunnen niet, wij willen niet!
 Want wat gij ooit met uw laurieren
 Dat is het onrecht ons geschied.
 enz.

volgen de schoone coupletten tot antwoord:

Wat waagt gij ons aan te klagen,
 Van beeldenstorm en moord!
 Wat hebben wij verdragen
 Ten Zuiden en ten Noord!
 Uit huis en hof gebannen,
 Gehitst van West naar Oost.
 En wij, we waren mannen
 En hadden gade en kroost!
 enz.

en aan het slot van dat koninklijk antwoord:

Toch... stelt uw schimpen perken,
 Betoont uw overmoed!
 Veel dulden soms de sterken,
 Maar eensklaps schuimt hun 't bloed.
 Behoudt wat is verworven,
 Maar, dat ge 't onze ontziet!...
 De Geus is niet *gestorven*,
 Hij *slaapt* slechts, wekt hem niet.

Niemand zal ontkennen, dat deze mannentaal in krachtige verzen zeer schoon is uitgedrukt; en dat dit gedicht een der weinige blijvende gedenkteekenen zijn zal van ons Aprilfeest. Edoch geloof ik niet, dat zelfs ook deze dichtregelen iets zullen veranderen in den toestand van de heffe des volks, straks door mij aangeduid. Dat we ons krachtig en fier moeten houden tegenover de aanmatigingen van Rome, ligt in den aard der zaak; maar hoe meent gij wel, dat de minder ontwikkelde van het Gereformeerde volk dien toon van Schimmel zal verstaan:

De Geus is niet gestorven,
 Hij slaapt slechts, wekt hem niet!

Mij dunkt — ik zie reeds den Protestant uit de heffe des volks op dat woord zijne hemdsmouwen opstroopen; ik zie hem reeds schuimbekken van woede en het bloed zijner tegenstanders uit wraakzucht zoeken. Zoo min in dit lied, als in andere mij bekende zangen uit die dagen wordt genoegzaam de aandacht gewijd aan hetgeen de hoofdzak van onze feestviering moest zijn, de vrijheid onzer eeuw als vrucht van de vrijheid der 16^e eeuw. Of de heer van der Schraaf al zingt:

„Bescherm uw achtbren vrijheidstempel!”

hoevelen zouden dan bij dien tempel der vrijheid indachtig zijn aan dat gebouw van staatkundige, burgerlijke en persoonlijke vrijheid, dat op den grondslag van de vrijheid der 16^e eeuw het deel is van de kinderen onzes tijds?

Het is om diezelfde reden, dat ik het voor een deel althans betreur, dat in de handen van de orthodox-gereformeerden vooral bij dat feest gebracht zijn de geuzenliederen van voorheen. Hoeveel literarische waarde deze wellicht ook mogen hebben, genoemde Gereformeerden zullen er voor 't grootste deel slechts door geprikkeld worden in hun ouden kerkelijken haat tegen Rome. En wanneer deze door ons Aprilfeest is aangewakkerd, dan geloof ik dat alle vrienden der beschaving wel mochten wenschen, dat het feest nooit ware gevierd geworden.

Wat aangaat de proza-geschriften, die ons ter hand zijn gekomen, voor het grootste deel zijn dit geschiedkundige overzichten van den opstand tegen Spanje in zijn geheel of van den aanvang daarvan door de Watergeuzen in den Briel.

Wat die historiebeschrijvingen in het algemeen betreft, begin ik met de opmerking, dat deze vooral tegenover de vervalsching onzer geschiedenis door de ultramontaansche partij bij dit feest juist op hare plaats zijn geweest. Waarlijk, ons volk mag zich die oude bekende historiën nog wel eens en meermalen laten vertellen; onkunde en vooroordeel spelen daarbij nog immer hun droevige rol. Onkunde — want het is een zekere waarheid, dat het tegenwoordig geslacht van mannen en vrouwen nog zeer oppervlakkige noties van historie heeft. Thans moge dit bij lager en middelbaar onderwijs beter zijn; van welk gehalte was voor circa 20 jaren op de lagere scholen en op de gymnasia in 't algemeen het onderwijs in de historie? En vooroordeel — hoevelen zijn er nog die den ganschen opstand tegen Spanje uitsluitend uit hun Gereformeerd oogpunt bezien! Dat er dus bij zulk een stand van zaken meer dan immer gebruik is gemaakt bij het Aprilfeest van popularisering van de historie onzes volks, wie zou het niet billijken? Een flink volksleesboek werd ons aangeboden door N. W. Posthumus, leeraar aan de H. Burgerschool te Amsterdam, dat in 48 korte hoofdstukken der geheelen gang van den tachtigjarigen oorlog beschrijft en dat wij gaarne in veler handen zouden zien. Ook Annie Foore verteld den strijd der vaderen tegen Spanje in een met platen versierd geschrift, getiteld: »*Vrijheidszin en Dwingelandij*”, en voor zoover het mij ter hand is gesteld, blijkt er uit, dat ook eene vrouwenhand dat mannelijke tijdperk uit onze geschiedenis best kan beschrijven. De monografie van den heer Mr. J. W. Staats Evers, handelende over

Arnhem in en omstreeks 1572, werpt een eigenaardig licht op de Spaansche onderdrukking uit het oogpunt der Geldersche staten; zulke officiële archeologische bijzonderheden zijn bij uitnemendheid geschikt, om een helder licht op den algemeenen toestand te werpen. Eindelijk, wat aangaat de »*Triomf der piraten*» van den dichter W. J. Hofdijk; we behoeven slechts de eerste zinsnede daarvan te hooren, om ons een denkbeeld van het geheel te vormen.

»Schuw en onrustig fladderen de grauwegevlerte meeuwen in woelende zwermen door elkander.»

De dichterlijke natuur verlaat den heer Hofdijk nimmer, ook daar waar hij geschiedenis beschrijft. Het zou hem onmogelijk zijn de feiten van die dagen te beschouwen, zonder telkens het zilvren licht der maan, de flonkerende starren van den grootschen Orion tot illustratie van de eenvoudige feiten te gebruiken. Er is tegen zulk eene poetische behandeling der geschiedenis veel te zeggen. We zouden kunnen vragen: zijn de feiten van het jaar 1572 en volgende niet aangrijpend genoeg? De dichter Hofdijk denkt er anders over; volgens hem moet aan die feiten zijn dichterlijke verbeelding geuren en kleuren geven.

Het is hetzelfde gebrek, dat er aan al zijn werken kleeft. Waarom was »ons Voorgeslacht» na een korten tijd van zijn bestaan reeds voor het vijfde deel der oorspronkelijke waarde op stalletjes te verkrijgen? Zou die daling der waarde alleen aan het onvatbare volk liggen; of ook aan den schrijver? Ik geloof het laatste zeker. Beter dan letterkundigen maakt dikwijls het volk het juiste onderscheid tusschen het blijvende en het vergankelijke in de literatuur. Dooreenmenging van poësie en geschiedenis in den trant van den heer Hofdijk geschiedt immer ten koste van beide. Noch de eene noch de andere komt tot haar recht.

Ook de »*Triomf der piraten*» lijdt aan dat gebrek; en al is het aangenaam om te lezen en boeiend geschreven, ik geloof, dat den heer Hofdijk eene studie van de theorie van den historischen roman goed zou doen. Wil hij geschiedenis schrijven, dat hij dan zijn verbeelding wat inkorte! Wil hij een roman schrijven aan de historie ontleend, dat hij niet volge het voorbeeld van de onvermoeide Mühlbach, maar van den éenigen Walter Scott, die in dit altijd dubbelzinnig genre het meest het volmaakte is nabij gekomen.

Waarom hebben betrekkelijk weinige van onze groote schrijvers zich op den eersten April doen hooren? Met de korte beantwoording dier vraag eindig ik deze beschouwing; omdat ons daaruit tevens blijken kan, hoe moeielijk het is bij zulk een nationalen feestdag iets te scheppen, dat een blijvenden indruk teweeg brengt.

De oorzaak van dat stilzwijgen op den nationalen feestdag kan niet

gevonden worden in onverschilligheid of hooghartigheid; want zoo er één feest algemeen sympathie van geleerd en ongeleerd heeft weggedragen, dan wel het jongste Aprilfeest. Zou die oorzaak niet veeleer daarin gelegen zijn, dat onze grootste letterkundigen stilzwijgend erkenden het hoogst bezwaarlijke van zulk eene taak? Welk degelijk schrijver moet zich niet verwonderen, bedroeven of ergeren over de lichtvaardigheid, waarmee bij zulk een feest rijp en groen het volk wordt aangeboden, over de lichtvaardigheid, waarmee de schrijvers hunne produkten de wereld inzenden? Welke eischen toch moeten den waren letterkundige voor den geest staan, als hij voor zulk een nationalen feestdag een blijvend produkt zou willen scheppen?

Daartoe is wat meer noodig, dan eene oppervlakkige kennis van de geschiedenis; meer dan een gemakkelijk beschikken over woorden, maten en rijmen. Velen stellen zich daarmede tevreden; maar de ware letterkundige stelt zich vrij wat hooger eischen.

Wil hij als dichter bij zulk eene gelegenheid optreden, die het volk zangen op de lippen wil leggen, hij beseft de groote moeijelijkheid van zijne taak, om zonder in het minst tot het platte en gemeene af te dalen, toch woorden en klanken te vinden, voor het volk geschikt en vatbaar om, zonder in gemeenplaatsen te vervallen, toch in geene onbekende taal tot het volk te spreken. Wil hij als geschiedkundig volksschrijver zich doen hooren, hij weet, hoe moeielijk het is de wetenschap te populariseren, en vooral op het gebied der geschiedenis eenig licht te verspreiden onder het volk, dat zoo gehecht is aan de fantasmata, waarmede voorheen de historie werd opgeluisterd. Of wil hij beide vereenigen en te gelijk dichter en historieschrijver zijn, hij weet hoe teeder het genre van den historischen roman moet worden behandeld, en hoe licht men zich op dat terrein aan de geschiedenis of aan de kunst bezondigt. Wil hij als staatkundig schrijver zich doen hooren, hij beseft, dat hiertoe iets meer gevorderd wordt, dan een journalistische polemiek tegen het ultramontanisme, die zoo vervelend wordt op den duur en zoo dikwijls ontaardt in woordenspel of partijdrift. Toch zou, naar mijne meening, een staatkundig schrijver voor het gevierde feest een uitnemend werk hebben kunnen verrichten, wanneer hij in een beredeneerd geschrift uit een zuiver staatkundig oogpunt het recht en den zegen van onze nationale feestviering had betoogd. Zulk een geschrift, dat den staatkundigen oorsprong van onzen opstand tegen Spanje aantoonde, de staatkundige vrijheden van onze eeuw als vruchten daarvan en van het revolutietijdvak beschouwde, den tegenstand van het ultramontanisme tegen die nieuwere vrijheden ophelderde, en overal diep deed gevoelen, dat het hier niet gold de aankweeking van den oud-kerkelijken haat tegen Rome, — ik zeg, zulk een geschrift zou zonder twijfel meer blijvende vruchten voor de verschillende belijdenissen in ons vaderland opgeleverd hebben, dan het meeste, wat den 1^{en} April is in 't licht verschenen.

Hopen we intusschen, dat er iets goeds moge achterblijven van hetgeen de literatuur van April ons heeft geschonken; dat de spanning tusschen burgers van één vaderland, die thans bestond, moge verminderen door de kracht der waarheid en dat een volgend eeuwfeest ons volk in 't algemeen meer verlicht en meer eensgezind moge vinden.

Kuilenburg, 2 Sept. 1872.

D. C. NIJHOFF.

EEN GREEP IN HET VOLKSLEVEN.

Eene O te veel. Antwerpsche zedenschets door Hendrik Conscience. Met vier platen van Eduard Dujardin. Antwerpen, drukkerij van J. P. van Dieren en Comp., uitgevers, 1872.

Als de geheimzinnige titel en de bekende naam des schrijvers van dit boekje niet reeds genoegzaam aantrekken om zich aan het lezen te zetten, het plaatje tegenover het titelblad geplaatst noodigt mede om het boekje niet ongelezen uit de hand te leggen. Blijmoedigheid, ernst en goedhartige trouw stralen u tegen uit de gelaatstreken der hoofdpersonen in dat verhaal, al behoort er een tot de dieren.

Dat Conscience slag heeft van te verhalen — en boeiend ook — zullen zijne lezers evenmin ontkennen als zij hem een goede plaats ontzeggen zullen in de rij van karakterbeschrijvers en zedenschetsers.

Eene Antwerpsche zedenschets noemt Conscience zijn boekje, en het draagt in voorstelling, taal en stijl geheel de Vlaamsche kleur. Het tafereel behoort in den aanvang van onze eeuw, het jaar 1802 te huis.

»Eene O te veel», luidt de titel, en juister — hoe raadselachtig bij den eersten opslag ook — kon hij niet worden gesteld.

Wat die figuur O beteekent vernemen wij eerst aan het slot van het verhaal: een nul. En nu denkt gij misschien dat de nullen in het maatschappelijk leven, die er helaas te velen zijn, hier zullen worden ten toon gesteld. Gij vergist u: hier geldt het een cijfer, en wat in het maatschappelijk leven een nul te veel vaak bederven kan, wordt hier als cijfer een ongedachte — zij 't ook onwillekeurige — bron van welvaart, redding en onuitsprekelijke blijdschap.

Aantrekkelijke en beminlijke, maar ook afstootende en hatelijke karakters worden ons in dit boekje geschetst.

De hoofdpersoon in het verhaal is een jongeling, zoon eener behoeftige, ziekelijke weduwe. Moeder- en zusterliefde stellen hem tot tijdroovende en lichaamvermoeiende opofferingen in staat. Zijn liefde voor een naburig boerenmeisje is even standvastig als rein. Hij is jongeling-man, aan de moeielijkheden en bezwaren des levens krachtig

en onverschrokken het hoofd biedend. Zijn stoute ondernemingsgeest, gepaard met een krachtig doorzettenden wil is oorzaak dat hij, geholpen door zijn verstandigen, onbaatzuchtigen, edelmoedigen patroon, het doel van zijn leven bereikt en over de wankelmoedigheid, de baat- en schraapzucht zijner toekomstige schoonouders zegeviert. En als hij deze later beschamen en in eigen oog vernederen kan, dan pleit zijn liefderijk hart voor hen en het vergeten en vergeven spreekt zijn mond uit het hart, als hij het toppunt van zijn geluk heeft bereikt.

Zijn moederliefde is gewijd aan een vrouw, die zich door de teederste zorg en de liefderijkste belangstelling die liefde waardig maakt. Heeft haar moed en trouw belooning gevonden in het dankbare en zorgvolle kinderhart, zij kan alles opofferen voor het geluk van haar kind, zelfs wat haar het dierbaarst is — haar vrijheid.

De ouders van het boerenmeisje, waaraan de jongeling, eerst met hunne toestemming, zijn hart geschonken had, zijn menschen van een geheel anderen stempel. 's Meisjes moeder, van nature aan geld en goed gehecht en in den rijkdom der weelde haren hemel ziende, laat zich gemakkelijk omkopen door het geopende uitzicht op een goede partij voor haar dochter, ten koste van het geluk haars kinds. Zij weet met slangenlist haar man, stug en stijfhoofdig van aard en het welzijn van zijn kind hooger schattende dan de rijkdommen der aarde, om te zetten, zoodat hij zich eindelijk ook tegen het huwelijk van zijn dochter met den edelen zoon der weduwe verklaart, daartoe mede overgehaald door de listige aanslagen van den vader des nieuwen pretendents, een ploertig jongmensch, die alleen aan de inspraak van zijn zinnelijke begeerte gehoor geeft, maar van ware wederzijdsche liefde geen begrip heeft. Door de redenering diens vaders, die het huwelijk eigenlijk als koopwaar beschouwt; door de overreding van zijn pracht-lievende vrouw en eindelijk door de macht van het geld, bezwijkt de anders zoo halsstarrige boer.

En het booze opzet zou gelukt zijn, als het begeerde meisje niet zulk een krachtige persoonlijkheid was geweest, die alleen voor het geweld en de overmacht zou hebben moeten bukken; als de jongeling niet met een ijzeren wil en stoutmoedige standvastigheid zijn voorneemen had doorgezet en hij toevallig geen O te veel had gezet.

Wij lazzen met genoegen Conscience's boekje, waarin wij weder zijn eigenaardigen stijl en schrijftrant aantreffen. Hier en daar verheft zich die stijl tot het poëtische. Zoo b. v. bij de beschrijving van de nederige woning der weduwe: »Ondanks de stilte en de eenzaamheid heerschte er in het huisje een toon van beweging en blijheid. De heldere morgenzon stond voor het venster; hare stralenbundels schoten, gedeeltelijk vrij en gedeeltelijk door de wijngaardbladen gezift, tot aan het ander einde der kamer en vervulden deze met eenen veelkleurigen glans, welks dooreenspelende tinten het licht als deden leven...»

Een aardige physiologische opmerking vonden wij in de volgende

zinsnede: »Zijne (des jongelings) oogen waren bruin en glinsterend; ja aan zijn hals kon men die koffiekleurige tint erkennen, die te Antwerpen aangezien wordt als het nagelaten spoor der vermenging van Spaansch en Vlaamsch bloed.»

Dat Conscience teedere snaren weet te roeren blijkt ons o. a. ook uit het slot van zijn geschrift, waar we, nadat des jongelings onvermoeide pogingen gelukt waren en zijn edelmoedig gedrag zijn aanstaande schoonouders diep getroffen had, lezen: »Eensklaps liet baas Verhoeven (de vader van het boerenmeisje) zich in eenen hoek der kamer op eenen stoel vallen, en begon met de handen voor de oogen luid op te snikken.

»»Daar, wat krijgt gij nu, dwaashoofd?"" vroeg zijn vrouw verwonderd.

»»Ja, een dwaashoofd en een slecht mensch ben ik,"" zeide de koeboer zuchtend. »»Het is mijn hart, mijn geweten, het berouw dat mij knaagt. Engelen van goedheid... en in mij zelve moeten bekennen, dat ik hen zoo bloedig heb beledigd en hun niets gedaan heb dan kwaad! Vrouw, vrouw, daar zijt gij de schuld van. Ik heb nooit opgehouden Simon te achten en te beminnen, maar gij hebt mij opgestookt.""

»»Kom, kom, alles is vergeten en vergeven,"" juichte Simon, terwijl hij den treurigen man ophief en weder in de armen sloot. »»Heeft God ons veel doen lijden, het was slechts om ons gelukkiger te maken. Zegenen wij Hem niet alleen voor ons geluk, maar zelfs voor onze dwaling en ons verdriet!""

De vier plaatjss van Dujardin versieren het lieve boekje, waaraan wij vele en goede lezers toewensen.

H.

TELEGRAFIE EN SYMPATHIE.

Jaarboekje, opgedragen aan (de?) ambtenaren der telegrafie in Noord- en Zuid-Nederland, onder redactie van W. C. Bedding en J. Duparc Jr., directeuren bij den Rijkstelegraaf, Tweede jaargang, 1872. Breda, P. B. Nieuwenhuijs.

Na een voorloopige kennismaking met den tweeden jaargang van het aan het hoofd dezes vermelde jaarboekje, voldeed ik gaarne aan de uitnoodiging der redactie van *de Tijdspiegel*, ook dezen in dit tijdschrift aan te kondigen. De tweede jaargang toch levert op nieuw het bewijs, zoo dit nog noodig ware, hoe onder het corps telegraafambtenaren menig letterkundig talent aanwezig is; vele bijdragen, zoowel in proza

als poëzie, verraden een meesterschap over taal en stijl, die niet alle-daagsch mag worden genoemd en schijnen ook door de verschillende onderwerpen, die zij behandelen, het jaarboekje in de richting waarin het zich beweegt een lang leven te waarborgen. Jammer maar, dat de redactie in haar woord aan den lezer reden heeft over de geringe belangstelling te klagen, die de oorzaak is, dat de beloofde gravure is achterwege gebleven, om den prijs van het boekje, die toch reeds vrij hoog is, niet nog hooger te maken.

Na de gewone opgaven van personeel enz., worden nog eenige gegevens medegedeeld omtrent een jonge vereeniging door de Nederlandsche Rijkstelegraafambtenaren in het leven geroepen: de vereeniging van ambtenaren bij den Nederlandschen Rijkstelegraaf, tot geldelijke uitkeering bij overlijden, een vereeniging, die verdient door tal van leden gesteund te worden, om het werkelijk nuttige en weldadige doel door haar beoogd des te volkomener te bereiken.

De nieuwe redacteur, de heer J. Duparc Jr. opent het eigenlijk letterkundige gedeelte met een welgeschreven stuk over »Klokken en schellen." Daarop een bijdrage, geschreven naar aanleiding van de beoordeeling van den eersten jaargang in het Octobernummer van *de Tijdspiegel* 1871 geplaatst. Veel genoeg deed het mij te ontwaren dat ik in mijn beschouwingen over de strekking van de daarin voorkomende novelle van den heer J. Gram niet alleen sta. Ik geef echter den schrijver er van in overweging die beoordeeling nog eens te lezen, dan zal hij zeker overtuigd zijn, dat de handelwijze van den heer Gram, om »na het verlaten zijner betrekking, die bij voorkomende gelegenheid in een minder gunstig daglicht te stellen en de administratie zelve te ridiculiseeren", door mij wel »ridderlijk" is genoemd, maar in den tegenovergestelden zin, dien men aan dat woord hecht.

Een opstel van den heer B. v. Z. »een woord over het vervullen van openbare betrekkingen door vrouwen" zou mij aanleiding kunnen geven, over dat geliefkoosde thema onzer dagen — de emancipatie der vrouwen — uit te weiden. Ik wil dat echter niet doen, omdat het reeds dikwijls genoeg en uitstekend is behandeld en ik er niets nieuws over zou kunnen zeggen. Ik wensch echter de aandacht te vestigen op een ander punt, dat er in nauw verband mede staat, eigenlijk daaraan vooraf dient te gaan: ik bedoel de emancipatie der mannen. Wat is dit? hoor ik vragen. Zijn de mannen bij ons niet geëmancipeerd genoeg? Integendeel, en dit is het waarop ik de aandacht wensch te vestigen, zij zijn al te geëmancipeerd, zoodanig dat zij de ware emancipatie der vrouw belemmeren. Vergelijken wij b. v. den toestand der vrouw in de groote Amerikaansche republiek met dien bij ons. Daar gaat, om maar eens iets te noemen, de vrouw alleen verre reizen ondernemen, volkomen gerust dat haar door niemand eenige overlast zal worden aangedaan; integendeel verzekerd, dat zij overal geëerbiedigd en haar de meest mogelijke hulp verleend zal worden. En nu bij ons? Ga

maar eens den toestand na van die vrouwen, die door het vervullen van betrekkingen in haar onderhoud voorzien. Denk eens aan de zouteloze praatjes en laffe complimenten — en bleef het maar daarbij — waaraan zij blootgesteld zijn, die in manufactuur- en galanteriewinkels zijn geplaatst, en dan vraag ik, wanneer men voor de vrouwen de gelegenheid uitbreidde om betrekkingen te vervullen, die haar veel met het publiek in aanraking brengen, of de dienst behoorlijk zou worden vervuld, niet door haar schuld, maar door die van het publiek, waarmede zij door haar betrekking in voortdurende gemeenschap zouden staan?

De ruimte zou mij ontbreken, om dit onderwerp verder te bespreken; genoeg dat ik op dit punt heb gewezen, en als mijne overtuiging uitspreek, dat de emancipatie der vrouw dan eerst volkomen zal slagen, wanneer wij mannen, ik zeg niet allen maar velen, meer de vrouw eerbiedigen, het haar gemakkelijker maken betrekkingen te vervullen, zonder dat zij vrees behoeft te koesteren, dat haar kieschheid ook maar het geringste geweld wordt aangedaan.

Van de verzen, die het laatste gedeelte der letterkundige bijdragen uitmaken, dragen velen het kenmerk van niet gering dichterlijk talent. Het beroep der redactie op de medewerking der Belgische ambtsbroeders is niet vruchteloos gebleken. De heer Jacobs uit Brussel opent de rij; moge zijn voorbeeld onder zijn landgenooten veel navolging vinden, en het jaarboekje ook dienen om den band tusschen Zuid en Noord nauwer toe te halen.

Een bijzonderheid trof mij bij het lezen der verzen. Alleen die van den heer P. C. J. Meys zijn navolgingen, het eene van Göthe, het andere van Tegnér. De overigen zijn alle oorspronkelijk, ten minste bij geen wordt de gewone aanteekening: »naar" of »vrij vertaald" gevonden. Dat dit echter bij sommigen wel het geval moet zijn, kan ik niet betwijfelen. Het geval toch is wel denkbaar, dat twee verschillende personen het zelfde onderwerp gelijktijdig bezingen, maar dat zij dit in nagenoeg de zelfde bewoordingen doen, zonder van elkander af te weten of elkander na te schrijven, grenst aan tooverij. Om den lezer te doen zien, dat dit hier het geval is, volgen twee verzen, die beide geen merk dragen, dat zij navolgingen zijn:

MEISJESTRANEN.

Lieve meisjes, 'k zing die tranen :
Dauw, die in een vollen drop,
Glinsterend in den glans der sterren,
Wiegelt op den rozenknop!

Maar in de ochtendstond, wanneer
De eerste gulden zonnestrallen
Op het roosje nederdalen,
Glimt daarin geen dauwdrop meer.

NINI.

Mijne Nini's zilveren traantjes
Zijn als dauw, in vollen drop,
Glinsterend in den schijn der sterren,
Wiegelend op den rozenknop.

Warme zonnestrallen dalen
Op de vochte blaadjes neêr,
En de dauwdrop is verdwenen.....
En mijn Nini weent niet meer!

Lieve droefheid, vluchtig leed!
 't Paretje in die blauwe oogen
 Kan de schoonheid slechts verhoogen,
 Schoon ze zelve dat niet weet.

'k Leer uit uwe tranentaal,
 Bij 't vergankelijk leed der aarde,
 Meer vertroosting, hooger waarde
 Hechten aan een zonnestraal.

Dan in 't uur van stille smart,
 Zal gewis een druppel balsem
 Zich vermengen met den alssem
 In de wonde van ons hart.

Lief, aanminnig rozenknopje,
 'k Leer uit uwe stille taal,
 Telkens meer en hooger waarde
 Hechten aan een zonnestraal.

Nini, troost me in sombre dagen,
 Soms tijds arm aan zonnenschijn,
 'k Zal dan 't vluchtig leed vergeten,
 En met u gelukkig zijn.

Het boekje, bij den heer P. B. Nieuwenhuijs te Breda uitgegeven,
 is met duidelijke letter gedrukt, het papier kon echter beter zijn.

A.

OPERATOR.

 VERTALINGEN EN HERDRUKKEN.

Romantische werken van P. van Limburg Brouwer. — Het Leesgezelschap te Diepenbeek.
 Te Leiden, bij A. W. Sijthoff.

Wij achten het een meer dan gelukkige gedachte en goed plan, het is in onze schatting eene daad van pieteit, dat de heer Sythoff de onderneming op 't touw zet, om Limburg Brouwer's romantische werken in eene nieuwe en zeer goedkoope, toch bruikbare uitgave het licht te doen zien. — Dat het juist nu geschiedt, geeft daaraan iets jubiléachtigs. Vijf en twintig jaren leed het, dat het Leesgezelschap te Diepenbeek het licht zag; en nog heugt het ons levendig, welken indruk het toenmaals op menschen van verschillenden stempel en denkwijs te weeg bracht. De ergernis was misschien even groot als elders de goedkeuring — de eerste stiller, de laatste luider — gegrond de eene, niet zonder grond de andere.

De partij of richting die rede noch reden aanneemt, stelde zich daarmede in een harnas dat haar onkwetsbaar moet maken; hier en daar drong het zwaard des geestes te juist door de voegen der wapenrusting, elders kwam de knods van 't zuivere redebeleid te hard en te secuur neêr, om niet te getuigen van de kracht en de geoefendheid des strijders, die het zwaar wapentuig voerde, alsof het *armes de courtoisie* waren.

Eene gelukkige vereeniging van helderheid, van geestesvrijheid, van vernuft, van vinding en echt godsdienstigen zin, kunstig door kunsteloosheid en eenvoud, gelijk dit alleen onder 't bereik lag van iemand, die zoo in de wetenschap der Ouden was doorkneed [getuige dit zijn *Histoire de la civilisation des Grecs!*] als Limburg Brouwer. Hij behoorde in geen deele tot de litteratoren, die voor de eene helft uit een spraakkunst, voor de andere uit een woordenboek bestaan, terwijl *der geistige Band* ontbreekt; wier geleerdheid zoodoende eene onverwerkte massa wordt, of die, door hun turen op de ouden zoo kortzichtig worden, dat zij voor hun tijd en zijn eischen geen oog hebben. Zijn „Charikles en Euphorion” mogt getuigen hoe hij onder de Grieken als thuis was; in zijn „Leesgezelschap te Diepenbeek” leverde hij de bewijzen, dat hij niet minder een zoon bleef van zijn tijd. Wij mogen op dat werk ten volle toepassen het gewijzigde woord van Göthe:

Dass er die Alten nicht hinter sich liess, die Thüre zu hüten,
Dass sie nach Niederland selbst Ihm in das Leben gefolgt.

In zijne gesprekken ademt de sokratische geest, en komt Aristophanes vaak schalks-prettig om 't hoekje kijken. Veel omslag maakt hij niet; beperkt is het tooneel, weinigen zijn de spelers; de machinerie der incidenten laat hij achterwege; — niettemin, welk effect! — Ook in dit opzicht een volgen, geen navolgen der ouden. Alles is van onzen tijd, nieuw, frisch, actueel. Het zij in miniatuur; maar hoe lief zien we in die zamenkomsten van den kapitein, Peperkamp, de Lange, Hartman enz. zoo menig concilie en synode geteekend, die de klein-geestigheid en het euvel der rechthebberij tot oorzaak — de heerszucht tot leidsvrouw, den geloofsdwang ten gevolge hadden — van Berkels wijn niet te vergeten.

We hebben ons aan de herlezing verkwikt, al hadden we nu en dan willen klagen: — helaas, nóg van onzen tijd! — En dit mogelijk meer dan vóór vijf en twintig jaren, toen een Huet, Pierson [dat spijt ons], Zaalberg, Straatman, door hunne overdrijvingen en eenzijdigheid, ook door erger ten deele, aan de goede zaak nog geen, misschien onherstelbaar, nadeel hadden toegebracht. Die hebben der moderne orthodoxie veel voordeel gedaan, en hare voorstanders mogen die heeren waarachtig bedanken. Kon schrijver dezès met zoo velen ooit er toe komen, die lui zouden hen orthodox hebben gemaakt.

We spraken daar van moderne orthodoxie, eigenlijk een *contradictio in adjecto*, eene innerlijke tegenstrijdigheid, onmogelijkheid, en niettemin werkelijkheid. Immers, vraagt men en gaat men na, hoe er daar sommigen aan het leerstuk der triniteit, aan dat der borgtochtelijke voldoening door het zoenbloed wordt geknoeid en geknutseld, hoe de leer der onmacht en der praedestinatatie wordt verzacht en verwaterd, de leer des duivels en zijn macht en werken in een hoekje geschoven, terwijl men hem slechts door den nood gedrongen nu en dan nog op den inventaris brengt, hoe men zich met machtspreuken tracht te redden bij de behandeling van sommige bijbelsche voorstellingen en feiten, b. v. de hemelvaart, Bileam's ezel, dan ontwaart men, hoe weinig orthodox veler orthodoxie, en meer eene betrekkelijke dan de ware en wezenlijke is.

Gaat men die taktiek na, dan ziet men, hoe velen, mogelijk om hun beginsel, anderen om genade en eere te vinden bij hun partij, doen als de Gibeoniten, die met gelapte wijn- en voorraadzakken en versleten schoeisel en kleeding kwamen, als van verren tocht. Zij spreken en bezigen termen, alsof zij volwettige zonen waren van den ouden tijd, terwijl toch enkele trekken verraden, en wat zij zwijgen aanduidt, dat er blauw bloed doorloopt, ondanks tale Kanaans en menige geliefkoosde dierbare frase. Desniettemin is de loop en uitslag van den strijd tusschen

de liberaler zienswijs en de rechtzinnige in de laatstverloopen jaren voor de eerste niet gunstiger geworden, maar heeft de orthodoxie, hetzij dan de oude, echte en onvervalschte of de moderne, veld gewonnen. Zij vond en vindt steun bij vele voornamen in den lande, als bij den minderen stand. Hare voorstanders hebben goed gemanoeuvreed en wij voorzien, dat hare tegenstanders de officieel genegeerden worden zullen, uit het predikambt, uit kerkeraden, misschien welhaast uit synode niet zoo zeer verbannen als wel geweerden. Hoe ook verkleurd en welke veranderingen het onderging, door slijting van draden en verguldsel, symbool of confessie zal het veldteeken en *point de ralliement* blijven, zoo lang er een vijand en nog machtige vijand te bestrijden is. Voorshands is de eenheid en de ijver, en hiermede de kracht tot tegenstand naar buiten — en in de Kerk, wel de overhand en de overwinning aan hare zijde, en kan dit lang blijven, mogen zich velen van zulk eene Kerk afkeeren, daarvan vervreemden.

De liberalen missen dat compacte, die kracht en dien ijver grootendeels ook. En toch zal die richting, toch zullen hare inzichten, haar wetenschappelijk werken niet vruchteloos geweest zijn, zij zullen dit niet blijven. Zij zullen wezen als het „zuurdeeg dat, onder de maten meels gemengd en daaronder als verdwijnende, niet-temin op den duur het geheele deeg verzuurt.” — Limburg Brouwer en zoo velen vóór, met en na hem, zullen niet te vergeefs hebben geleefd en gearbeid. En daarom, voortgewerkt en voortgestreden, de waarheid betracht in liefde! — Lotje heeft gelijk, als zij bl. 24 zegt: — „dat het lang zoo erg niet is, met elkander te vechten, zonder elkander te haten, als elkander te haten, zonder te kunnen vechten.” — Immers, tot een inquisitoriaal onderdrukken, tot inkerkering of uitbanning uit den lande, zal het wel niet komen.

En dan! Och, onze tijd is slechts een klein stukje dat er vrij fragmentarisch uitziet, in de groote legkaart der geschiedenis, die nochtans ook weder geen geheel zou vormen zonder dat. Hoe het daarin past en zal passen vermeten wij ons niet te bepalen. — Welke veranderingen, wijzigingen, ja wat ommekeer op sommige punten beleefden we reeds in den betrekkelijk korten tijd, sedert van Limburg Brouwer den conservativen van der Goot en den Groninger Rusting te Diepenbeek liet preëken, al zijn de Klossen niet uitgestorven en al rijden die nog in hunne liefdekoetsen rond.

Later kan „het Leesgezelschap te Diepenbeek” nog een dienst doen. Wanneer de geschiedenis van onze dagen door een vorschcr en historicus onder het nageslacht wordt behandeld, en die dan de wanbegrippen, den wansmaak, de wanordelijkheden op kerkelijk gebied ten toon stelt, zal dit werk en andere worden aangehaald als een bewijs, dat het niet aan mannen ontbrak die, even als sommige dichters uit de dagen der Romeinsche keizers, den geesel der satire meesterlijk hanteerden, en dat wie wat verdiende ook wel eens wat kreeg.

Wij hebben eene aankondiging, minder eene beoordeeling van het bovengenoemde werk geschreven. Het is boven onzen lof. Wie er soms nog geen kennis mede maakte, dien zij het dringend ten beste aanbevelen.

C.

Ekkehard. Een verhaal uit de tiende eeuw, door Joseph Victor Scheffel. Uit het Duitsch vertaald door W. J. Manssen, Predikant te Beverwijk. Rotterdam, J. v. Baalen en Zonen (v. Hengel en Eeltjes), 1870. 2 Deelen.

„Kalm wacht ik het oordeel der critiek af”, verklaarde in zijn Voorrede de auteur van dezen historischen roman. ’t Klinkt flinker, dan zoo menige verontschuldiging, waaraan men ter ontwapening der critiek in andere voorredenen eene

plaats vindt ingeruimd. Indien nu maar de kritiek, na gelezen en overwogen te hebben, zich niet gedrongen gevoelt de getuigenis af te leggen: te ligtzinnig of te stout werd het gesproken.

Voor zooveel ik haar te vertegenwoordigen heb, is dit het geval niet: ik ben met Scheffels werk zeer ingenomen.

Dit ben ik reeds aanstonds met de denkbeelden, die hij ten aanzien van den historischen roman in de Voorrede heeft bloot gelegd.

In deze overtuiging schreef hij zijnen roman, „dat het noch der historiographie, noch der poëzie tot nadeel kan strekken een vriendschapsverbond met elkander te sluiten en zich tot een gemeenschappelijken arbeid te vereenigen.”

Veel is er van de voorouderlijke nalatenschap aan den dag gebragt, doch grootendeels heeft het alleen genot verschaft aan wie het der vergetelheid ontrukten, en ligt mogelijk, dat het tijdstip kome, waarop het andermaal verloren ga. Voor meerderen het te doen wezen en misschien ook van langen duur, schijnt mogelijk, „wanneer de rechten eener scheppende fantaisie niet uit het oog worden verloren, wanneer hij, die de oude beenderen opgraaft, hun tevens den adem des levens hergeeft, opdat ze voor ons oog herrijzen en met krachtigen tred als opgewekte dooden onder ons rondwandelen.”

Wie aan het gewrocht van dit scheppingswerk, aan den roman, ten laste zou willen leggen, dat het aan willekeur zijn ontstaan te danken heeft, hij vergete niet, dat wat men geschiedenis noemt, „niet meer dan een gebruikelijk kleed is, waarin waarheid en verdrinking vermengd zijn.” Inderdaad „kan de roman met de studie der geschiedenis tot fundament en tevens het schoone en merkwaardige van een tijdvak in zich opnemend, met recht eischen als tweelingbroeder der historie te worden begroet.”

Onzen tijd schijnt het eigen, dat men zich zoekt „los te maken van het afgetrokkene, kleurlooze, eenzijdig verstandelijke tot den concreten, schilderachtigen, zedelijken vorm.” Het kan zóó doende wel zijn, dat „onze kleinkinderen den tijd beleven, waarin men van menigen reus van vroegere wetenschap met dienzelfden lachenden eerbied spreekt, als van de overblijfsels van sommige reusachtige dieren uit de voorwereld, en waarin men zonder gevaar om voor een barbaar te worden uitgescholden, zal durven beweren, dat in een kruik ouden wijn niet minder wijsheid schuilt dan in menig omvangrijk werk, dat schijnbaar vol is van wetenschap.”

Indien de zienwijze nopens den historischen roman, die in het bovenstaande is uitgedrukt, meer algemeen, dan het geval is, gedeeld werd, dan bleven wij ongetwijfeld bevrijd van niet weinige werken, die blijkens hun titelblad de pretensie hebben historisch-romantisch van inhoud te zijn, ofschoon hun deze pretensie volstrekt niet past. Het is toch vrij wat moeilijker — ik spreek bij ervaring — een verhaal te geven, waaraan de fantasie slechts zooveel aandeel heeft, als met een grondig onderzoek van het feitelijke en dit in al zijne bijzonderheden bestaanbaar is, dan een verhaal, dat zamengesteld is uit hetgeen slechts ongelukkig of gebrekkig gefantaseerd kan zijn, omdat het geschiedkundig onderzoek hoogst oppervlakkig was. Winnen zouden dien ten gevolge, zoowel de schrijvers als het lezend publiek; de eersten in zooverre, dat zij den wanhopigen toestand ontgingen van bewust te zijn, dat zij hunne werken vervaardigden voor eenige weinige lezers en lezeressen, die meer ledigen tijd, dan scherp oordeel en goeden smaak bezitten, en het laatste in dit opzigt, dat het niet leerde van vroeger tijden eene voorstelling zich te maken, even onjuist, als die van het kind moet zijn van de dagen, waarin Asschepoetster of Blaauwbaard kan geacht worden geleefd te hebben.

Deel ik over het geheel de denkbeelden van den heer Scheffel, ik doe het toch niet in alles. Het is mij ten minste nauw krachtig genoeg uitgedrukt, wanneer

hij beweert dat „de roman met recht eischen kan als tweelingbroeder der historie te worden begroet.” Mij toch — ik heb dit vroeger bij herhaling uitgesproken — mij is de volmaakte roman de volmaakte geschiedenis, gelijk de volmaakte geschiedenis mij de volmaakte roman is.

Er is nog iets, waaraan ik aarzel mijne goedkeuring te schenken. Met des schrijvers zienswijze is het bestaanbaar, dat in zijnen roman „personen en jaartallen, zelfs tientallen van jaren door elkaar zijn gewerkt.” Hij meent dat „den dichter, om den inwendigen samenhang van zijn werk te bevorderen, veel vrij staat wat den strengen geschiedschrijver tot zonde kan worden gerekend.”

Hierbij beroept hij zich op de woorden van Macaulay: „gaarne wil ik de beschuldiging op mij laden niet op volkomen wijze geschiedenis te hebben geschreven, zoo het mij slechts gelukt is den Engelschen der negentiende eeuw een trouw beeld van het leven hunner voorvaders te hebben gegeven.” Naar het mij voorkomt behoort het historische overal en in alles ongerept te blijven en der fantasie alleen de beschikking gelaten over hetgeen niet van de historie is of zijn kan. Ik geloof, dat het zóó behoort en tevens, dat het zóó kan wezen, zonder de minste schade voor het vervaardigde.

Van ganscher harte juich ik dan ook het toe, dat de heer Scheffel kon verklaren: „slechts weinig is hier gezegd, dat niet op nauwkeurig geschiedkundig onderzoek berust.” En alleen zoo heb ik er vrede meê, dat hij „naar den wensch van deskundige vrienden” in de aanmerkingen achter zijn verhaal „eenigzins het bewijs leverde, dat de bronnen geraadpleegd zijn, tot geruststelling van hen, die anders meenen mochten hier slechts fabeltjes en louter verbeelding in het geschrevene te zullen vinden.” Immers is mij, zoo dikwijls ik kleinere historisch-romantische opstellen op het papier zettende en lust gevoelde te doen wat de schrijver van Ekkehard deed, in de gedachte gekomen: of niet ieder componist op denzelfden voet aan zijne compositie de redenen, waarom hij zóó en niet anders componeerde zou hebben toe te voegen, en ik weêrhiel mij liever, dan te schrijven: „hun, die ook zonder deze toelichting vertrouwen, dat de inhoud niet gansch en al ver dicht is, hun vraag ik zich met de noten verder niet te willen inlaten, zij zijn bijzaak en zouden overtollig zijn, zoo niet het geheel in een romantisch kleed gehuld het licht zag en het gewone vermoeden zou doen ontstaan, dat hier een lichtzinnig spel met de feiten gespeeld is.”

Ik moet uit de Voorrede, behalve het bovenstaande nog memoreren het daarin gezegde betrekkelijk de aanleiding tot de vervaardiging van zijn verhaal en de wijze waarop hij van haar gebruik maakte.

Er zullen onder hen, die deze regelen lezen sommigen zijn, die de „Monumenta Germaniae” van Pertz wel; anderen, die ze niet in de handen hadden. Voor de laatsten de mededeeling, dat zij eene reeks folianten uitmaken, die even belangrijk van inhoud, als moeilijk te gebruiken is. Het laatste is minder het gevolg van het groote formaat, dan van de omstandigheid, dat zij in particuliere boekerijen zelden voorkomt en waar zij in openbare eene plaats gevonden heeft, hoofdzakelijk slechts hun ten dienste staan kan, die in de onmiddellijke nabijheid van deze wonen. Voor het eerste levert onder meer een bewijs de geschiedenis van het klooster van St. Gallen, door den monnik Ratpert aangevangen en door Ekkehard den jongere tot op het einde der 10^e eeuw voortgezet, eene geschiedenis, waarin men „niet tegenstaande vele vooroordeelen en groote onbeholpenheid, eene menigte van lieve verhalen vindt, aan de overlevering van oudere tijdgenooten en aan de berichten van ooggetuigen ontleend, een schets van personen en toestanden met ruwe maar duidelijke trekken, veel onbewuste poëzie, een oprechte, vrome levens- en wereldbeschouwing, naïve frischheid, die op het meêgedeelde overal den stempel der waarheid drukt, zelfs dan als personen en

tijden eenigzins lichtvaardig door elkaar worden gehaspeld en een voor ieder merkbaar anachronisme den verhaler volstrekt geen smart veroorzaakt."

Toen de heer Scheffel, met andere studiën over het begin der middeleeuwen zich onledig houdende, vertrouwd was geworden met het tijdperk, waartoe de aangeduide kloostergeschiedenis behoort, „rezen voor zijn oog gestalten, eerst door een dikken nevel omgeven, later helder en duidelijk, gestalten, die hem weemoedig aanzagen en om hem waarden in het uur van middernacht, terwijl ze hem toeriepen: schets ons."

En hij greep de pen.

Om gezeten op zijne studeerkamer te midden der rookwalmen, opgestegen uit de kolossale pijp, zooals die bij onze naburen in gebruik is, woord aan woord en zinsnede aan zinsnede te lijmen met eene nauwgezetheid eener betere zaak waar dig? Hoort hem zelve: „ik riep op zekeren morgen aan de folianten, die de oorzaak van mijne visioenen waren, een vaarwel toe, ging naar de plaats, waar eens hertogin Hedwig en haar tijdgenooten hadden geleefd; zette mij neêr in de deftige bibliotheek van St. Gallen, voer in een schommelend bootje over de Bodensee, nestelde mij bij den ouden lindeboom op de helling van den hoogen Twiel, waar thans een voortreffelijke Zwaabsche slotvoogd zorg draagt voor de ruïnen van den ouden burg en besteeg ten laatste ook de luchtige Alpentoppen van den Säntis, van waar het woudkerkje trotsch als een adelaarsnest neêrziet op de groene dalen van Appenzell. Daar in de schoone omstreken van het meer van Zwaben, de ziel vol van het leven en werken der voorgeslachten, het hart verkwikt door den warmen zonneshijn en de geurige berglucht, daar heb ik dit verhaal ontworpen en grootendeels te boek gesteld."

Doet niet hetgeen ik uit de Voorrede medegedeeld heb aangaande de zienswijze van den schrijver betrekkelijk den roman in het algemeen en aangaande het wordingsproces van zijnen roman in het bijzonder, zooveel goeds van „Ekkehard" verwacht, dat mijne ingenomenheid er mede reeds vooraf voor een goed deel geregtvaardigd is? Laat mij, opdat zij het geheel worde, met den roman zelve in kennis brengen.

Hij brengt den lezer op den hoogen Twiel, een slot in de nabijheid der Bodensee, de woning van Hadwig, de dochter van den koning van Beieren, de weduwe van Burchard, hertog van Zwaben. In de stemming, waarbij men „met alles ontevreden is, zoo ontevreden, dat al werd men ook midden in het paradijs geplaatst, men het nog niet naar den zin zou hebben" en daarvan doende blijken, behalve aan haren kamerheer Spazzo, aan hare verdere omgeving, deelde zij aan Praxedis, hare kamenier, eene Grieksche, haar plan mede om ter verdrijving harer verveling, op reis te gaan.

Den volgenden morgen haar plan volvoerende, rigtte zij zich met haar gevolg naar het klooster van den heiligen Gallus aan de Steinach, waar haar neef Cralo de waardigheid van abt bekleedde. In weerwil van diens bedenkingen, waartegen zij niet inbragt, dan een gebiedend: „spaar dien nutteloozen omhaal, neef Cralo, ik wil het klooster bezichtigen" toegelaten, kwam zij er in kennis met den jeugdigen Ekkehard, die op de kloosterschool Virgilius onderwees en tevens portier was.

Dezen begeerde zij en verkreeg zij ook van den abt ten einde haar in het Latijn te onderwijzen.

Op den Twiel gevestigd, kweet zich Ekkehard van de hem opgedragen taak uitnemend; maar meer dan haren leermeester waardeerde in hem de hertogin. Bij verschillende gelegenheden deed zij zulks hem gevoelen, doch was ook zijn hart niet rustig in hem, als toen hij ademde achter zijne kloostermuren, hij kwam haar niet te gemoet op het pad, dat zij betreden wilde; integendeel werd zij telkens teleurgesteld, als zij het meende, als het zóó scheen.

Het onderwijs werd afgebroken door eenen inval, dien de Hunnen in de streek deden en waarbij zij ook tegen den Twiel oprukten. Bij den strijd, die met hunne nederlaag eindigde, was Ekkehard mede onder de strijders.

Op zijnen togt naar den Twiel had hij zich den bottelier van het klooster Reichenau ten vijand gemaakt. Deze getuige geworden zijnde van een tooneel, waarbij de genegenheid der hertogin voor Ekkehard zich, als meermalen, openbaarde, wist te bewerken, dat hij naar St. Gallen werd teruggeroepen. Een schimpschrift tegen Ekkehard van de hand van zekeren monnik uit het klooster van den heiligen Amandus sur l'Elnon in België, deed hem daarin beter slagen. Nog eer Ekkehard echter naar zijn klooster kon keeren, geraakte hij ten gevolge eener nieuwe ontmoeting met de hertogin, door gezegden bottelier op het slot in de gevangenis.

Hem bevrijdde de Grieksche kamenier; de hertogin, die zich in hem bedrogen had, wilde niets meer voor hem doen. De geredde vlugtte naar de Zwitsersche Alpen. Dáar werd hij de zielzorger van de nakomelingen dier Alemannen, die na den slag bij Zülpich den nek niet voor de Franschen buigen wilden, en dáár schreef hij het lied ter eere van Waltari van Aquitanië, waartoe reeds in vroeger jaren zijn vriend Conrad van Alzey, de schrijver van het Nevelingenlied, hem had opgewekt.

't Kwam in Hedwigs handen op perkament, gewonden om de schacht van een haar toegeschoten pijl. „Op het eerste blad stond met lichtroode letters geschreven: Afscheidsgroot aan de hertogin van Zwaben! en daaronder de spreuk van den Apostel Jacobus: welgelukzalig de man, die de verzoeking weêrstaat.”

„Toen boog de trotsche vrouw het hoofd en weende bitterlijk.”

Ekkehard trok de wijde wereld in. 't Is evenwel niet bekend, of hij die man was, die als kanselier des keizers en opvoeder van 's keizers zoon, door keizerin Adelheid hooggeschat is geworden en wiens naam op aller lippen zweefde, ja! voor wien de hoogste waardigheid der Kerk scheen bestemd te wezen. Mogt men in het bijzijn der hertogin, die niet weêr trouwde, over haren vroegeren leermeester niet spreken, diens gedicht las zij vlijtig en men wil zelfs, dat zij het geheel van buiten kende. Van het lot der overige personen, die in den roman voorkomen, mag ik zwijgen, al wordt althans van dat van sommigen hunner ten slotte nog een en ander vermeld.

Ik wensch, dat men het bovenstaande beschouwe als de draden, door de hand der jeugdige op het raam gespannen, waarop zij eenig kunstwerk zal vervaardigen: zij doen iets, niet veel echter voorgevoelen van het schoone, dat zich eerlang vertoonen zal. Zóó geeft de schets, die ik ontwierp, eenig, maar ook niet meer dan eenig denkbeeld van den rijkdom, die zich vinden laat, als men zich bezig houdt met het verhaal zelf. Over gemis aan verscheidenheid heeft men zich dan het allerminst te beklagen. Houdt men van natuurbeschrijving, van die van het kloosterleven, den krijg, het bijgeloof enz. enz. dier dagen, men zal zich telkens en in ruime mate bevredigd zien — in dezen zin bevredigd, dat zij niet slechts niet ontbreekt, maar ook zóó gegeven wordt, dat men niet den minsten lust gevoelt om over te slaan, zooals dit vooral bij onze jongere lezers en lezeressen van romans en novellen maar al te algemeen is. Tot proeve de voorstelling van de hertogin, het klooster bezigtigende en gekomen in de school, waarin grootendeels de zoenu van deftige leeken onderwezen werden, als ook diegenen, die zich later bij de wereldlijke geestelijkheid wilden aansluiten — doch voor een gedeelte met bekorting:

„Zij traden de klasse der oudsten binnen. De geleerde monnik Ratpert stond op den catheder en onderwees zijn jeugdige discipelen in de kennis der logica van Aristoteles. De scholieren zaten gebogen over hunne perkamenten; ter nawnood keken ze naar de binnenkomenden op.

„De leermeester wilde een prijsje verdienen en riep: Notker Labeo. Hij was de parel van zijn school, de hoop der wetenschap en had een tenger lichaam met een groot hoofd, een geweldige onderlip, die een kritischen geest verried en tevens het kenmerk was van ijzeren volharding op de rotsachtige paden des onderzoeks, oorzaak ook van zijn bijnaam.

„Die zal knap worden, fluisterde de abt. Reeds op zijn twaalfde jaar zei hij: „de gansche wereld is een boek en de kloosters zijn de classieke plaatsen er in.”

„De opgeroepene liet zijn verstandige oogjes over den Griekschen tekst dwalen en vertaalde met deftigen ernst de diepzinnige woorden van den wijze uit Stagira: „wanneer men” enz.

„Toen op deze wijze dit begrip van onderling verband tusschen twee dingen gelukkig was uitgesproken, staken sommigen van de jeugdige logici de hoofden bij elkaar en begonnen te fluisteren, eerst zacht, toen luider — zelfs Hepidanus, een der leerlingen, die zich in 't geheel niet had laten afleiden door Notkers voortreffelijke vertaling, maar al zijn best deed om een duivel met twee paar vleugels en een krulstaart in de bank te snijden, staakte zijn werk... Op dit oogenblik wendde de leeraar zich tot den volgende: maar hoe krijgt nu de oppervlakte een zelfde gemeenschappelijke richting? Daarop las deze den Griekschen tekst; maar de beweging op de banken werd grooter, er ontstond een gebrom en gegons, als of er in de verte een stormklok geluid werd en van vertalen was geen sprake meer. Plotseling braken Ratperts leerlingen met groot gedruisch los, bestormden de hertogin, rukten haar van de zijde van den abt en van haren kamerheer weg en riepen met luid gejuich: gevangen! gevangen! terwijl ze zich achter de schoolbanken begonnen te verschansen: gevangen! wij hebben de hertogin van Zwaben gevangen! Wat moet haar losgeld zijn?

„Hadwig had reeds vrij wat in haar leven ondervonden, maar dat zij ooit de gevangene van schoolknapen zou worden, daaraan had ze nimmer gedacht. Omdat dit iets nieuws voor haar was, trok het haar aan en schikte zij er zich in.

„Meester Ratpert kreeg uit zijn lessenaar een groote roê, zwaaide haar dreigend heen en weêr om de orde te herstellen en haalde als een andere Neptunus, te midden van het gewoel de woorden van Virgilius aan:

Heeft zoover uw geslachts stoutmoedige trots u bevangen?
 Durft ge, o winden! ten spijt mijner macht reeds de aarde en den hemel
 Storen en 't woelen der baren tot zulke gevaarten verheffen!
 Quos ego!... (Gij, die ik...)

„Een hernieuwd hoerah! was het antwoord...

„Wat wilt ge toch, ondeugende jongens? vroeg ze (de hertogin) lachend.

„Een der aanvoeders trad vooruit, boog zijn knie en sprak deemoedig: wie ergens als vreemdeling komt, is vogelvrij, en menschen, die vogelvrij zijn, blijven gevangen, tot ze zich vrijgekocht hebben.

„Leert ge dat ook uit uw Grieksche boeken?

„Neen; vorstin! dat is zoo de gewoonte in Duitschland.

„Welnu, ik zal losgeld betalen, sprak Hadwig lachend, pakte den knaap met zijn roode wangen en trok hem naar zich toe om hem een kus te geven; maar hij rukte zich los en sprong in den kring der juichende kameraden terug, luid roepende: Zulke munt kennen we hier niet!

„Wat eischt ge dan als losgeld? vroeg de hertogin. Ze begon ongeduldig te worden.

„Bisschop Salomo van Constanz was ook eens onze gevangene, hervatte de scho-
 lier, en hij heeft ons in 't jaar drie dagen langer vacantie bezorgd benevens een
 onthaal op brood en vleesch, al hetwelk hij in zijn testament beschreven en op-
 genomen heeft.

„O, nooit tevreden jongens! Op zijn minst dien ik alzo iets dergelijks te doen als de bisschop. Hebt ge wel eens wittvisschen uit de Bodensee geeten?

„Neen! riepen de knapen.

„Dan zult ge jaarlijks tot een aandenken aan mij zes wittvisschen hebben. De visch is lekker voor jonge kiezen.

„Bekrachtigt gij het met brief en zegel?

„Als het noodig is, ja!

„Lang leve de hertogin van Zwaben! hoezee! zoo klonk het van alle kanten. Hoerah, ze is vrij!” enz.

Men geloove mij, als ik zeg, dat ik niet gedaan hebbe als wie mij fruit verkoopen dikwijls doen, de fraaiste kersen of abrikozen boven op leggende: ik zou waarlijk, indien ik niet de eerste de beste voorstelling gekozen hadde, in verlegenheid geraakt zijn, welke te kiezen.

Maar welke ik ook gekozen hadde, elke zou bewezen hebben, dat de heer Scheffel van gelukkige fantasie is. Dat hij haar evenwel niet ruimer teugel viert, dan met de wezenlijkheid bestaanbaar is, dat hij aan het romantische het historische niet meer dan oorbaar geacht kan worden ten offer brengt, moge uit het volgende blijken.

Op deze wijze beschreef hij de hertogin: „De jonge hertogin had een edel hart en was van meer dan gewone schoonheid. Maar de neus was kort en stomp, de bekoorlijke mond een weinig opgetrokken, de kin stak trotsch vooruit, zoodat het kleine kuiltje, 't welk zoo lief staat aan de vrouwen, bij haar te vergeefs gezocht werd. Een dergelijk gelaat teekent naast een scherpen geest, een koud, hardvochtig gemoed en groote gestrengheid. Door haar uiterlijk boezemde dan ook de hertogin, niettegenstaande het lichte blosje, dat haar wangen sierde, aan menig onderdaan onwillekeurig vrees in.”

Met deze beschrijving is haar optreden den ganschen roman door in overeenstemming, ook daar, waar het door eenen minder historischen schrijver ongetwijfeld anders geteekend ware. De heer Scheffel liet zich leiden door de mededeeling der kloostergeschiedenis in de Monumenta: „Hadawiga, Henrici ducis filia, Suevorum post Purchardum vivum dux vidua, cum Duellio habitaret, femina admodum quidem pulchra, nimiae severitatis cum esset suis, longe lateque terris erat terribilis.”

Men meene niet, dat hij op deze wijze alleen bij hoofdpersonen en hoofdzaken te werk ging, hij deed het ook bij zulke bijzonderheden, als meer tot de zaken van ondergeschikt belang te rekenen zijn.

Er is sprake van een spreekwoord in Hadwigs vertrek en gezegd wordt van hem, dat hij ook het „Onze vader” kon opzeggen. Verwezen kon daarbij worden naar een fragment van het Latijnsche gedicht „Ruodlieb”, waar melding gemaakt wordt van spreekwoorden, wien men geleerd had:

„Nostratim fari „Pater” et „noster” recitare
Usque „qui es in coelis”, *lis, lis, lis, triplicatis.*”

Hadwig wordt voorgesteld als eenen armband omgedaan hebbende en deze beschreven als bestaande uit twee door elkaâr gevlochten slangen, die elkander kusten. Ook daarbij kon een beroep gedaan worden op de woorden uit „Ruodlieb”: „*ceu serpentes capitalae oscula quae sibi dant.*”

En laat mij dit er bijvoegen: zóó is het niet slechts nu en dan, maar in den regel.

Nog even kom ik ten slotte terug op het vroeger gezegde nopens het door elkander werken van personen en jaartallen. Ik gaf te kennen, dat het mijnen bijval niet had. In den „Ekkehard” b. v. komt onder de kloosterlingen van St. Gal-

len Notker voor. Men neemt gemeenlijk aan, dat hij, de uitvinder of invoerder der sequentiën in het kerkgezag, ten jare 912 overleden is. Eerst na 917 werd graaf Burchard door het volk tot eersten hertog van Zwaben gekozen. Moeijelijk zal dus Notker de deelgenoot kunnen geweest zijn van gebeurtenissen, die plaats grepen, nadat Hadwig reeds weduwe geworden was. Ik ben van oordeel, dat men zulke vrijheden zich niet moet veroorloven bij de historische romantiek, te minder omdat zij, wel bezien, geheel noodeloos zijn. Dat als men eenig tijdvak kiest voor eenen historischen roman *en* wie nog niet geboren waren *en* de dooden rusten; der tijdgenooten zijn niet alleen genoeg, maar het kan ook niet wel anders dan in het nadeel zijn, zoo al niet van het verhaalde, dan toch van hem, tot wien het komt, indien men het verledene en de toekomst beide met het tegenwoordige door elkander hutselt.

Dankbaar voor den wensch, door den heer Scheffel aan het slot van zijn boek geuit: „het ga u goed”, mogen met mij velen aan zijn verzoek willen voldoen van namelijk „zijner in liefde gedachtig te blijven.”

F. A. E. P. B. E.

MENGELWERK.

MODERN GEMEENTELEVEN.

Daniël Akkordeon aan zijn ouders te Amsterdam.

Zwolle, 3 Mei 186—

Geliefde ouders!

Aan de dagteekening dezès ziet gij, dat ik bij neef Jakob terug ben. Hij zegt, dat ik sedert mijn bezoek op Zoetvliet wat al te afgetrokken ben, »voor zoo'n geluksvogel" en om u de waarheid te zeggen, ik geloof hem nu even goed als altoos. Ja, Zwol mag nog zoo'n mooie stad zijn, het is een stad en Zoetvliet is een paradijsje. Ik zie bij neef Jakob te veel straten en huizen, te veel daken en schoorsteenen, te weinig azuur, gelijk dit zich te Zoetvliet aan den wandelaar voordoet zonder de minste terughouding, zonder vreesachtigheid en zonder rook. Het heet u welkom, het lonkt u toe, het wil u omhelzen. Daarom! Hoe goed neef Jakob voor mij is — en ik ben hoogst dankbaar voor zijn gulle gastvrijheid, zoodat ik hoop, dat gij hem daarvan zelf op uw wijze de verzekering zult geven — ik zal toch zoo blij zijn als ik mij in dat lustoord zal neêrgezet hebben. Wout zal ook blij zijn: o, in dat opzigt óók is mijn plaatsje onbetaalbaar. Toen ik er op beroep ging preeken, was hij daar, en hij plaagde mij letterlijk met het dorp, want toen was 't winter; ik had Leiden nog zoo lief, en de hoofdstad maakte nog zulk een rumoer in mij, en het was zoo vinnig koud. Het afgelegene, kale en koude dezer buurt, het heimwee van den stedeling en student lieten zelfs in mijn voorbed zich gelden, zonder dat het mij ontrustte. Maar nu — o, moedertje! gij moet, gij zult het zien, spaart God ons in het leven, welk een eden, welk een vredesdal dat eerste dorpje van uw eengeboren is. Het ligt aan den grooten weg naar de grenzen. Als men naar Hannover — of wilt gij liever — naar Pruisen wandelt, komt gij het dorpje door. Een kwartier van mijn pastorie ligt het Zoetvlietsche bosch, waaraan men zonder grootspraak den naam van woud zou kunnen geven; 't is uitgestrekt en schoon en trotsch, het sieraad van

den omtrek, een bron van verzorging voor heel veel arbeiders en een oord van ware ontspanning voor alle menschen. Een oogenblik was ik daar neêrgezeten op een bank, staande op den heuveltop tusschen het dorp en het bosch, van waar men een heerlijk uitzigt geniet. Hoe lief verheft zich voor uw oog de kerktoren boven het geboomte om hem heen en hoe verlustigen zich, in de stoutheid van haar leven, in alle nederigheid mijn kerk en pastorie! Heeft het wel eens op het land uw aandacht getrokken, vader! hoe aanminnig bescheiden zulk een kleine pastorie den trots des torens verdraagt, ja, aanmoedigt, zou men zeggen? Ik wil daar een voorbeeld aan nemen; het schalke pastoretje heeft gelijk: een toren moet een toren zijn; een huis een huis.

De menschen, die ik hier ontmoet heb, zijn mij ook best bevallen. De burgemeester is een allerhartelijkst, hoogmoedig mannetje, dat mij al dadelijk in zijn bescherming heeft genomen. Meest al de anderen zeggen, wat hij zegt. Rupert heet hij; behalve van Zoetvliet, is hij ook nog burgemeester van een paar gehuchten, onder andere van Overvliet, daar ik tweemaal 's maands moet gaan preêken. Hier woont een zijner wethouders, met name Konstans. Ik meende, ook dezen een bezoek te moeten gaan brengen, maar toen ik Rupert dit te kennen gaf, haalde hij de kleine wenkbrauwen nog al hoog op en zeide, na dit gebaar van afkeuring: »hoewel — als u er op staat, dominee!.. maar hij is niet in 't kerkbestuur!..» »Als u er op staat, — niet in 't kerkbestuur!» sprak Echo, een der raadsheeren van Zoetvliet; »een erge ametist!» zeide de voorzittende ouderling, mij verbijsterd aanzien. Ik gaf nu mijn meening voor beter, zijnde een tegen drie, maar niet dan met het stille voornemen, van den ametist spoedig het mijne te weten. Amethisten zijn immers hoogst zeldzaam, vader? Schoone, smaragdkleurige edelgesteenten zouden 't zijn en die voor dronkenschap bewaren? Hieraan heeft de jonge predikant behoefte. Een Rupert, majordomus van een gansch distrikt, is vertrouwelijk met hem; een Rupert, oppasser der raadsheeren aller Vlieten, noodigt hem aan zijn disch, laat hem de gemeenten zien en pronkt ter zijner eer zijn schoonste pronken. Zou daar geen dronkenschap op volgen? Zie, hoe die amethyst mij bij kan staan in het doorworstelen van den eersten roes. Maar ik ken dien Konstans niet. Hij kan een betere-weter, een waanling, een verstokt diletant zijn, die mij nog heel wat verdriet en moeite en zorgen geven kan. Nu, geen armoê vóór den tijd! Het kerkje is goed ingerigt, ziet er netjes uit en schijnt een troetelkind te zijn. Dit spant mijn verwachting aangaande den godsdienststandaard in deze gemeente, en ik gevoel lust en kracht in mij om hem zoo noodig te verhoogen. Bij al de ontrustende verschijnsels onzer dagen, is 't hoofdzaak, kalm te zijn en zoo standvastig mogelijk het pad te houden, waarop Jezus ons is voorgegaan, hij, wiens schreden ook niet altijd door lammeren werden gevolgd, wiens omgeving ook niet altoos de gewenschte was. God zij dank, dat ik

iets van zijn groote kracht en moed in mij voel werken! Dat ik op mijn wijze mijn roeping mij bewust ben!.. Eén wil ik zijn met deze gemeentenaren in alles, dat strekken kan tot Gods eer door het Evangelie. Want hierin — dit is mijn inrige overtuiging, die slechts tijd behoeft om zich krachtig in werken te uiten, — hierin alleen ligt het geluk der menschen. Ik hunker naar mijn werkkring.

Verwacht mij spoedig, lieve moeder! om het noodige met uw hulp voor te bereiden. Moge een en ander zóó lief vloten, dat gij bij mijn bevestiging en intrede tegenwoordig zijt; het zelfde ga ik dadelijk met neef Jakob afspreken. De oude man heeft mij nu reeds driemaal wezen zeggen, dat ik u groeten moet en waar de ouwels staan. Hij houdt nog maar altoos niet van lak. Gij begrijpt wie alles, dat op de Zoetvlietsche schuit moet, hier behartigt en bezorgt. Heeft Aal nog al moed op de reis? Was zij niet moè? Maar daar komt neef waarlijk weer aansloffen; ik wacht hem nu niet af, daar hij er in mijn verbeelding bar uit begint te zien.. verbeeld u, neef Jakob bar! Tot ziens. Zijt hartelijk gegroet van

Uw gelukkigen
D a a n.

Akkordeon, de vader, aan Akkordeon den zoon.

Amsterdam, den negentienden van Zomermaand, 186—.

Beminde zoon!

Wij zijn gezond en wel hier aangekomen. Uw moeder was een weinig zeeziek in 't eerst, maar daar wij bovenop konden blijven, ging dat heel gauw over. Zij laat u groeten, gelijk zij u te Zoetvliet en te Zwolle zelf heeft gegroet. Zij heeft grooten spijt, dat zij u niet aangemoedigd heeft om u voor den muziekinstrumentwinkel te laten opleiden door uw vader. Nu voor 't eerst hoor ik haar aldus klagen. Had zij 't gedaan, toen gij zestien jaar oud waart, dan hadt gij mij zeker willen opvolgen, als ik u dien raad gegeven had. Gij hadt zeer zeker den naam uws vaders groot willen maken in de fabriekwereld. Nu heb ik haar gezegd — en 't is het éénige, waarmede ik haar voorshands kan troosten — dat gij eigenlijk muziekinstrumentmaker zijt... Hoe zoo? heeft zij ongeloovig gevraagd, waarop ik naar mijn manier aan het vergelijken ben gegaan van de onderdeelen, leden en leedjes eens instruments met de leden eener kleine gemeente als Zoetvliet. Zij schudde steeds haar twijfelzuchtig hoofd, maar ik heb er mij niet door laten ontmoedigen. Toen ik eindelijk de leden der kleine gemeente had samengevoegd, geheel overeenkomstig mijn vak, waarvan

zij door zooveel jaren bijwonens ook al tamelijk wat weet, en toen ik bij wijze van simfonie mijn gevoelen uitte: »Zoo en zoo zal 't met de gemeente te Zoetvliet gaan!» toen hoorde zij de muziek, Daniël! en geloofde er *iets* van. Maar zij is in zóó verre een ware studentenmoeder, dat zij zich in 't leidsch gevaar heeft begeven, zonder er aan te denken, waar het lot u heenvoeren zou en met een warme gerustheid over uw toekomst bezielde. Dit laatste vooral is het, wat haar nu gaat ontvallen — gerustheid des gemoeds over u, nu gij predikant zijt geworden. Maar ook dit wordt beter met elken vakansietijd, dien zij u wederziet en bij elke reis, die wij naar uw standplaats hopen te maken. In een vermetel oogenblik, 't was meen ik, toen gij op het gymnasium den eersten prijs behaald hadt, dacht zij: »Daniël wordt toch *dadelijk* in Amsterdam beroepen!..» en onder dien indruk gaf zij toe aan uw verlangen en haar trots. Van een en ander is zij reeds genezen. Zij is zeer in haar nopjes met uw beeldig dorpje; ook weet zij nu dat er een paar honderd candidaten over zijn, zoodat zij spoedig als een gunst des Hemels zal beschouwen, dat gij Zoetvliet hebt. En waarlijk — want ik mag mijn eigen gevoelen over uw lotsbedeeling hier niet achterwege houden — dat de jeugdige predikant niet *dadelijk* in de hoofdstad zijns lands kan staan, is in mijn oog het geringste bezwaar aan uw betrekking verbonden.

Het is mij voorgekomen, dat gij in uw klein Zoetvliet al die elementen zult vertegenwoordigd vinden, die samen het groote leven der Kerk uitmaken.

Wat uw mijnheer Konstans aangaat, door uw oudsten ouderling nog maar altoos ametist gedoopt, hij is een bescheiden man en een helderdenkend man, maar een ongelovig man. Ik kan beter den invloed beseffen, dien hij op u uitoefenen zal, dan 's mans ligtzinnigheid op zijn hoogen leeftijd. Gij zult bemerkt hebben, mijn zoon! dat hij geen atheïst is maar een messiasloochenaar in bedenkelijke mate. Hij lacht nogtans zoo hartelijk; gij, voor u, hebt van hem, van zijn zoon, van zijn dochter nog niets dan hartelijkheid ondervonden; hij is beschaafd en laat u, hoewel gij veel jonger zijt, geheel uitspreken eer hij u antwoordt — en die antwoorden — gij zoudt er zeker verbluft van zitten, zoo gij 't geen zaak vindt, er u herderlijk doorheen te slaan. Ten aanschouwe van uw schapen echter slechts, niet waar? Met u samen, zal hij in deze taktiek niet berusten en gij, naar ik vertrouw, ook niet. Wijsgeerig als hij meer en meer mij bleek te zijn, laat hij u de zegepraal om den wil der omgeving en voor uw gezag, maar onder vier oogen moogt gij vast staan. Ik zou in uw geval vooreerst maar elken woordenstrijd ontwijken, en dat zal u niet moeilijk vallen, daar hij 't niet zoekt. Hij gelooft slechts niet. Voor het gezellige leven vindt gij zeker een aangenaam, degelijk mensch in hem.

De familie Rupert is ons heel goed bevallen; het zijn hartelijke

menschen, die den vreemde al aanstonds in hun hoede nemen; dit is naïef; die zoon is echter niet al te wel. Het zou jammer zijn als een vermoeden, in uw eersten brief geuit, bevestigd werd, n. l. dat de familiën Rupert en Konstans met elkander niet op een goeden voet zijn. Misschien kunt gij daar iets ten goede in verrigten, gelijk ik over 't geheel van harte hoop, dat gij den vrede zult kunnen bevorderen in uw gemeente, want zoo klein als zij zijn, zoo hebben zij niet minder haar veeten en partijen. Nu kan het te pas komen, dat gij bij mij met het mikroskoop hebt leeren omgaan. De schoolmeester, die zich zoo zeer op den achtergrond houdt, is een gemoedelijk regtzinnig man; Konstans schijnt hem hoog te schatten als mensch en als leidsman der jeugd, en dit bewijst in mijn oog veel ten gunste van den onderwijzer. In het algemeen kan men de menschen beter leeren kennen in de weerkaatsing van hun beeld dan in hen zelve; let ook op deze natuurwet, als gij wenscht te weten, hoe er in de gezinnen over u geoordeeld wordt: zie eerder naar het gedrag der kinderen en dienstboden van zulke gezinnen ten uwen opzigte, dan naar de hoofden der gezinnen: die spiegels zijn niet zoo trouw in den regel.

Uw moeder verzoekt mij, u te vragen, hoe Aaltje 't maakt? Haar opvolgster hier geeft nog geen reden tot klagen over het al te schoon vegen van nieuwe bezems, zegt uw moeder. Wij zijn wel en groeten u hartelijk. Dag, Daan! De kleine fidel zit naar uw portret te kijken, ik ga hem aan zijn lapooren trekken, maar zal hem toch niet storen; — hoor! hij blaft naar u...

Gegroet, Daan, van

Uw liefhebbenden vader.

— — —
Ds. Klewang aan Ds. Akkordeon.

Dielendal, Augustus 186—.

Vir amicissime!

o, Gij vleier van Zoetvliet! Gij naamt geen volle vakantie, wijl gij zoo kort er zijt; wijl gij uw eerste gemeente in haar eerste luisteringen naar u, eens terdeeg wilt waarnemen. Slechts enkele dagen hebt gij er afgenomen voor n°. 17 in de Kalverstraat. o Daan! belijd mij onmiddellijk, dat gij nog liever wat tuis waart gebleven of met de oude lui een week of drie op reis hadt willen gaan. Beken, dat op den laatsten dier te weinige avonden Zoetvliet u vrij vermetel voorkwam, toen het u toewenkte en riep: »Kom!» Biecht op, hoe »de meer» en de Kalfjeslaan, Zeeburg en Sloterdijk u als aan het been bleven hangen, u, hun ouden bekende en trouwsten bezoeker onder de stede-

lingen, en hoe Stumpf u het geklots voorspeelde van Scylla en Charybdis. Stem mij dit alles gulhartig toe, zoo berouwt het mij niet in u den regten man te begroeten, een Ulysses op zijn tijd, voor wien 't niet noodig was, hem aan den mast te kluisteren, toen Arion en zijn meisjes zongen... Alle deze zoetigheden hebt gij dit jaar laten varen met den vasten wil van iemand, die het hem toevertrouwde werk onvertraagd wenscht ten uitvoer te brengen. Geen grondlegger van een »dom" kan met meerder apostelvuur en kracht beginnen. Maar gij hebt gelijk. Indien gij nu reeds indommelen moest, wat zou er dan van de gemeente worden? En wat mij persoonlijk betreft, ik heb meer reden om u dankbaar te zijn, dan menigeen vermoedt, niet waar? Het kan mij niet anders dan de hoogste voldoening schenken, dat gij voortgaat op het door mij gekozen pad; dat gij mijn dienstwerk te Zoetvliet met zooveel ijver poogt voort te zetten. Dan menigeen vermoedt, zeide ik daar — maar Konstans ziet het even gaarne. Groet hem hartelijk van mij. Welk een man, Daan! die ongeloovige, met al de rustigheid des geloofs! Die eenvoudige landbewoner met al de deugden der menschen zonder den steun des geloofs. Wat al hartelijkheid, wat al treffende blijken van ware mensche-lijkheid heb ik van hem gezien en ondervonden. o, Dat hart 'is groot, voor al wie 't kan waardeeren; dat hart klopt warm en nogtans werkt daar het geloof niet in met zijn kracht en gloed. De kennismeming van dien man in het innerlijke leven zijner blanke en kalme ziel heeft mij altoos — ik beken 't u gaarne — een weinig ontrust, ondanks de blijde zijde er van. Hij vraagt u niet naar uw geloofsgronden, evenmin als zelf van zijn ongeloofsgronden rekenschap te geven; zijn aanblik verkwikt u; zijn gesprekken zijn voedzaam; zijn leven is een toonbeeld van deugd en werkzaamheid; zijn geest is enkel adel van den bodem tot de oppervlakte — en nogtans kon ik nooit een ligte huivering onderdrukken als ik het waagde, mij met hem te begeven in de diepten des levens, waarin hij aan het geloof zelfs niet een letter, veel minder een woord, veel minder regt van werken geeft. Meermalen ondernam ik met hem zulke togten, want zij lokten mij aan, wijl zij gevaarlijk zijn; maar de meeste keeren moest ik door hem op het regte spoor worden gebracht, gelijk de eigenaar eener kolenmijn door de spookachtige lagen zijner domeinen vaak naar boven naar het zonlicht moet teruggevoerd worden door de arbeiders. Ik wil er u hier een verhalen.

Den tweeden winter, dien ik te Zoetvliet was, werd ik op zekeren zondagavond te Overvliet teruggehouden door het weër en den weg, die toen nog ongebaand als in de grafelijke tijden door de kleilanden liep. Het sneeuwde aanhoudend en hoewel ik al een paar keeren over de onderdeur had geloerd naar buiten, (daar ik toch liever naar Zoetvliet gegaan was omdat de oude Kee er niets van kon weten) 't was niet om te doen. De lucht zag zwart en hijgde al op en neder van

al haar blanken last. Konstans, schoon niet dringende, zeide doodeenvoudig, dat Kee meer verstand van het weer en de gelegenheid had dan ik en verzocht zijn dochter, mij een paar pantoffels te geven. Ik trok mijn laarzen uit, stak een sigaar op en schoof wat nader bij den grooten, ruimen haard, dien wij voor ons drieën hadden, terwijl zijn dochter aan de tafel zat en koffi schonk. Ik zag aan de neusvleugels van Konstans, daar ze zich humoristisch bewogen, terwijl hij 't vuur oprakelde, dat reeds lichterlaai lag te vlammen onder de kleine klep, dus eigenlijk geen behoefte aan de pook had, dat hij zichzelf zat toe te juichen om zijn verovering. Op eenmaal echter wendde hij zich met een ernstig en belangstellend gelaat tot zijn dochter en zeide: »Hoe was 't vandaag met de oude Bet, Lina?» »Daar straks nog heel goed, vader!» antwoordde zij, er een oogenblik later bijvoegende terwijl zij mij beschroomd aanzag: »maar vraag 't eens aan dominee, die is er langer geweest dan ik.» »o, Zijt ge dáár zoo laat van daan gekomen, dominee?» zeide hij, mij ernstig aarziende en langduriger dan noodig was om die vraag te doen.

Gij hebt welligt ook opgemerkt, Daan! dat hij dit altoos doet in zaken, die hem zeer ter harte gaan. »Ja, was mijn antwoord, de oude ziel was zoo blij toen ik kwam, dat ik langer bleef, dan ik voornemens en (zooals nu blijkt, ondeugende Konstans!) voorzigtig was.

Hij lachte even en herraam toen: »In al mijn levensdagen en die zijn straks 365 zeventig maal, heb ik zooveel lijden en zooveel lijdenskracht niet in een mensch, niet in een vrouw vereenigd gezien. Haar leven was sinds haar bloei één en al verdriet en lijden,» voegde hij er op zijn hartelijksten toon met nadruk bij. »Het schijnt mij toe, hernam ik, dat haar zielskracht, namelijk haar geloof, de kracht van haar onspoed heeft gebroken. »Dunkt u dat, dominee?» vroegde hij en het klonk mij toe als bedoelde hij: »dunkt den leeraar dat?» »Ik heb minder kennis dan wel ondervinding en deze is voor mij daarom de hoogste fakulteit — en die zegt mij, dat het niet zoo is, als u meent.» Driftig hervatte ik: (och, Daan! wij zijn veel te gauw driftig. Wat zijn wij op ons vijfentwintigste jaar? Jongens. Wij worden te pril gepromoveerd. Wij weten wel maar kunnen niet. 't Is een spektakel, vlegels van 24—28 jaar voorgangers der gemeente te zien — herder en leeraar van zoo menig verstandig grijsaard!)

»Het schijnt mij slechts zoo toe, Konstans! ik beslis niets.»

»Zeker, zeker, Klewang! sprak hij hartelijk, mij op mijn gemak brengende, terwijl ik mij verlegen met mijn houding gevoelde, ik begrijp, van welk standpunt gij hoofdzakelijk zulk een lijdere beschouwt, maar als gij het verlaat ('t is welligt van uw vrijzinnigheid wat veel gevergd), maar als gij een ander gezichtspunt kiest, zult gij zeker meer invloed op haar hebben; zij huichelt toch niet als zij u niet bedroeven wil met te betuigen, dat haar smart dieper gaat dan in het hart des menschen het diepste geloof?» Een rilling overviel mij, dat kan ik u

zeggen. »Mijn meening voor beter gevende, ging hij voort, moet hier gearbeid worden met de gegevens. Niet met een onbekende magt, als voor haar het geloof is. Hier dan is gegeven: een lichamenlijk lijden, door de fakulteit als onherstelbaar opgegeven; een zielesmart, die ontstaan is uit de grievendste en wreedste teleurstelling, die een vrouw kan berokkend worden; een beminnelijk wezen, dat enkel lief heeft, dat door alle marteling heen het mensdome bemint... en wier gevoel van afhankelijkheid haar steeds meer pijnigt. Ik ken de zieke vrouw sinds den eersten dag haars lijdens en de gezonde Bet al jaren te voren. Toen zij vernemen moest dat er geen herstel op was maar dat haar kwaal alleen kon worden verzacht, was zij een oogenblik als wanhopig. Bedenkelyk stil sloop zij door haar dagwerk heen, en wij ontrustten ons, die belang in haar stelden, allen over haar en lieten haar onvermoeid bewaken. Ik was destijds heel wat sterker dan nu en bekleedde soms zelf den verraderlyken post. Wij waren voor zelfmoord beducht, toen haar bruidegom haar ook nog verliet. Het was een vreeselyke tijd. Op eenmaal bezocht zij ook de kerk niet meer, schoon zij dit nu reeds vijf jaar lang elken Zondag was gewoon geweest, als huishoudster van den ouden dominee. Op een goeden dag stortte zij in mijn tegenwoordigheid haar hart voor den dominee uit, wyl hij haar om haar kerkverzuim eene kleine berisping gaf: waartoe leef ik nog? riep zij op een smartelyken toon uit, aan het slot harer grievende ontboezemingen — die ik u later beter zal kunnen mededeelen. Diep verslagen zaten wij er bij neder en zagen haar zwijgend aan. Eerlang onvermoeid om haar brood te verdienen en nogtans gezond van hart, zag zij niet in, waarmede zij de schande der armlastigheid verdiend had. Dominee en ik konden getuigen, dat zij eerlyk en vlytig was... Ik verlang te sterven, kreet zij tot onze ontzetting uit, terwijl zij op haar knieën voor dominee lag en luide begon te schreien. Toen, Klewang! was ik er getuige van, hoe de troostgronden der Kerk schipbreuk leden op dat gefolterd hart. Toch had die troost veel in zijn voordeel: hij werd haar toegesproken door een man, dien zij hoog vereerde; zij wist, dat al wat hij sprak, hem uit het hart kwam, — dat hij haar met zijn bloed had willen terugbrengen van haar opstand tegen God — en nogtans werkte hij niets bij haar uit. Zij geloofde wel, wat hij zeide, maar haar afhankelijk lot werd er niet voor haar gevoel door opgeheven: dit gevoel ging haar vertrouwen op de beloften der Kerk ver te boven; het maakte haar den kruisgang onmogelyk. De oude predikant zag haar ongelooft door haar hoofdknikken heen al te wel en berispte haar daarover, zeggende: Gij gelooft alles, wat ik zeg, Bet! maar gij vindt uw lot onverdiend, dus God onregtvaardig en gelooft derhalve *niet*. Nu begon de goede man haar al de bybelsche voorbeelden van geduld en godvruchtige lijdzaamheid voor oogen te houden, maar zij kende die alle. Zij hadden waarschijnlijk een luie natuur, zuchtte zij opstaande, en dominee

keek haar aan alsof hij vragen woù: »Betje, hoe heb ik 't nu met u?» Ik hield haar uitdrukking voor een blijk van haar volkomen gezond hart en van haar ongeduld — en ook dominee hechtte er niet langer eenige beteekenis aan, toen zij schreiend aan haar dagwerk ging. In den regel immers weet de Nederlandsche bevolking wat er voorviel tusschen Genesis en de Openbaring; het is een geheugenbelasting, en gelijk aan alle belasting blijft het hart er vreemd aan.

Dominee is heengegaan en heeft Betje ongeloovig moeten achterlaten — toch was zij op dat tijdstip worstelende tusschen haar gevoel van verzet en zijn gezag, tusschen haar kracht en zijn gebed tot onderwerping. Maar dominee had in al zijn aanminning streven om haar te doen berusten, niet gerekend met haar geboorte en opvoeding, met haar ijzeren natuur. Haar kracht had hem een factor kunnen zijn in zijn edel pogen, en zij was hem telkens in den weg. En na hem won zij het van al wat hij had gedaan.

Toen ben ik in de allereerste plaats gaan rekenen met haar fiziek. Terwijl de geneesheer haar lijden zooveel mogelijk verzachtte, heb ik gezorgd, dat zij zittend werk kreeg — meer dan zij afkon; ik sprak met haar en den dokter over de oorzaak harer kwaal, en terwijl zij de oorzaken duidelijker leerde kennen, kreeg zij meer bewustzijn van den loop des ongevals en leerde van lieverlede in den natuurlijken samenloop der dingen berusten. Niet op eenmaal, Klewang! maar van lieverlede, zeg ik, leerde Bet langs dezen weg inzien, dat het niet anders had kunnen zijn. Eerst na jaren leerens en lijdens heeft zij, ter eere Gods, ja ik mag het luide zeggen: geheel ter eere Gods, in het warmste dankgevoel voor het genot van »te leven», gearbeid naar haar vermogen en haar zielskracht terug voelen keeren. Iemand als zij moet zich onafhankelijk gevoelen naar de maat harer krachten; ik houd het voor een bedriegelijke berusting, dominee! als men 't hoofd buigt bij betrachtingen van dood en graf terwijl er nog kracht ten leven in het hart klopt. In de verwijzing naar een godzalig sterfbed ligt voor den lijder niet altijd de onmisbare overeenstemming tusschen stof en geest, wier eindtoon godsdienst is; in tegendeel, meest altijd zal hij onder die verwijzing nog worstelen met zichzelf en er niets verder mee komen. De mensch wil, wat hij ook moge beweren, leven, niet sterven. Daarom moet alle troostgrond van het eerste uitgaan, nimmer van het laatste.

Maar daarom ook, Klewang! is er bij de oude Bet van het geloof in den gewonen zin geen spraak, terwijl nogtans haar geestkracht den prikkel harer martelingen heeft afgestompt. Naar mijn inzien namelijk, is bij haar de heilige harmonie tusschen stof en geest tot stand gekomen.

Ziedaar kortelijk saamgevat, Daan! wat Konstans mij op dien donkeren avond verhaalde. Gij kent de oude Bet nu ook, wat zegt ge er van? Ik heb wel wat tegengesproken hier en daar — dat kunnen

wij niet laten bij zulke gelegenheden — maar ik vraag u, de schim van Calvijn aanroepende, wat tegenwerping legt hier gewigt in de schaal? Hoe beschouwt gij Konstans in deze? Waarlijk, niet als den kreupele uit de poorten van Jericho, die zijn steunsels daarheen wierp in het ruime toen hij den zoom van Jezus' kleed had aangeraakt, en wandelde, want dit doet slechts de geloovige. Niet ook als Lucifer, vrijelijk toen hij Gabriël op den hemelstorm voorbereidde:

„Ik wil op een karos van wolken hoog en snel
Gevoerd door licht en lucht, met bliksemstraal en donder,
Verbrijzelen tot stof, wat boven of van onder
Zich tegen mij verzet — *al waar 't den veldheer zelf!*”

Voor al niet als den man, wien het aardsche ver beneden hem niet meer aangaat, gelijk zooveel wijsgeeren dolen in zelfgenoegzaamheid — dan zou hij niet zoo blijmoedig van gelaat, niet zoo helder van blik zijn, waardoor de arme ophoudt met klagen. Toch heeft hij den reisstaf, ons menschen onmisbaar, weggeworpen; toch heeft hij tegen God gestreden; o, als ik Phidias ware, gij zoudt hem zien staan, gelijk ik hem mij denk — maar gij hebt gelijk: hij leeft nog; wij zijn al te schielijk met standbeelden; in onze schreeuwende vereering met den steenen dood gaan wij het leven straks zonder groeten voorbij. Dat Lina zijn dochter niet is, dat daar althans met grond aan getwijfeld wordt, zult gij reeds weten. Maar wat dunkt u van Jochem? Vindt gij niet dat hij zonderling stil is? In een uwer volgenden, waarin gij over Konstans en zijn gezin schrijft, hoop ik uw gevoelen over hem te hooren. Doe mij echter het genoeg met dit strikt onder ons te houden, welligt is er dan een ongeluk te voorkomen, wat twijfelachtig wordt indien de familie Rupert hierin betrokken werd; in haar goedheid zou zij alles bederven. (*)

Mijn vrouw laat u hartelijk groeten en zendt u hierbij het patientie-zaad voor uw tuin in den a. s. winter.

t.t.

W o u t.

Zwaantje Rupert aan haar nichtje Mietje in Amsterdam.

Zoetvliet, 6 September 186—.

Lieve Mimi!

Ja; Maaïke heeft het mij verteld, dat gij zoo'n heerlijk zeereisje sa-

(*) Maaïke alleen acht ik ongewoon genoeg tot eenige opoffering — trouwens ook Iman, als hij beter ware. Hebt gij dezen wereldling bekeerd, o Daniël! dan verklaar ik u honoris causa emeritus.

men gehad hebt en dat gij zoo vrolijk thuisgekomen zijt; nu, zij ook, hoor! Maar Maaïke is altijd zoo'n vrolijke mosch. Daar is niets op de wereld of zij maakt er een grap van; zij is geheel één van zin met Iman; ik heb al gezegd: jammer, dat het broër en zuster is. Nu — op een dorpje als Zoetvliet, Mietje! als je de pret niet onder elkaâr maakt, dan heeft het wel wat van een Egyptische piramide van binnen gezien — hoewel ik zeggen moet, dat ds. Akkordeon (wat een naam voor een plattelandsdominee, zijn 't Gricken of Turken van afkomst?) weer heel wat verandering heeft aangebragt.

Nu, gij hebt er zelf staaltjes van bijgewoond. Hij kan zoo hartelijk lachen, hé? Maar Mie, wat een knappe jongen, niet waar?

Maaïke heeft al, verbeel-je toch eens, tegen hem durven zeggen, dat hij mettertijd nog afgescheiden. . . .

Maar 't is een vreemde meid; zij zegt, dat zij 't aan zijn half hemd zien kan. Maar wil ik je eens vertellen, wat ik meer en meer begin te zien? Zoodat ik eigenlijk van haar vrolijkheid en luidruchtigheid in den verleden tijd moest spreken, je weet wel: »ik was, gij waart, zij was"? Wat ik merk? Dat zij in zijn tegenwoordigheid al stiller wordt — en als zij hem het beste kopje tee kan geven, dan krijgt vader 't niet. Ik heb met ds. een paar keeren arm in arm gewandeld, naar Overvliet, naar het bosch — maar 't is een lust: zoo'n ferme man; presies met een half hoofd kijkt hij over me heen, zoodat hij maar weinig behoeft te buigen, om met me te praten — want een beetje buigen moeten ze toch, is 't niet, Mimi? En dan zoo'n losse, aardige houding, zoo'n fatsoenlijk, prettig open gezigt! Maar weet-je wat ik niet graag heb, 't blijft onder ons, hoor! Misschien heb-je 't ook al van hem opgemerkt, schoon ik niet beweer, dat hij 't altoos doet: hij heeft een paar groote zwarte oogen — ik zou er zoo graag eens diep inkijken, maar dan is 't, als hij er mij mee aankijkt, alsof hij zeggen wil: 't spijt me, dat ge niet wijzer zijt; zoo iets; als ik dichteres ware, dan zou ik dat eens mooi uitdrukken — maar ik geloof dat het meewarigheid beteekent. Kijk, dat kan ik niet best verdragen. Maar zooals ik daar straks zeide: 't is niet altijd zoo, en dan zijn ze om te stelen.

Hij gaat in den laatsten tijd niet meer zoo druk naar Konstans als vroeger; hij komt er, zegt vader, niet meer, dan noodig is. Wat zou dat beduiden? Maar och, die Konstans, 't mag een beste man wezen, maar hij is de schrik aller dominees en ik kon van ds. Klewang, die van enkel vuur gemaakt is, niet begrijpen, dat hij zoo dweept met zoo'n godloochenaar. En dan mejuffer Lientje? wel, hemel, wat zou zij, die als 't ware van de straat opgeraapt is, zich wel in 't hoofd gaan halen, als Akkordeon er zoo dikwijls bleef komen!

Zij schijnt zijn meewarige blikken niet te bemerken zooals ik — laat ze maar met Jochem tevreden zijn, dat 's waarlijk al mooi genoeg voor haar. . . .

Gij komt nog al eens bij de oude lui Akkordeon, zult gij niet vergeten, die goede zielen van Zwaantje Rupert te groeten en wilt ge hen nog eens aanzetten, vóór den winter nog een kort bezoek aan Zoetvliet te brengen? Als de snibbighe Aal niet goed voor hen zorgt, dan weten zij, waar zij komen kunnen. Dat zijn nu zulke lieve menschen, die iemand dadelijk voor zich innemen: waarlijk, hun zoon heeft 't van niemand vreemd. O Mimi, (ik zeg dit zacht, opdat niemand het hoore) wanneer zal ik mogen zeggen: lieve Daan! . . . Laat ons hopen op die tijden; aan alles, ook aan mijn onverhoord gebed, komt een einde tot ons welzijn. Lieve, zult gij nu de opgedragen groetenis niet vergeten? Ik verwacht een grooten brief van u, o, die zal mij zoo welkom zijn, ook al staat er niets van de Amsterdamsche kermis in: ik gevoel, dat ik zulke dingen als kermis en dergelijke hoe langer zoo meer zal kunnen ontberen.

Schrijf mij spoedig en laat mij eens uw gedachten over een en ander vernemen van 't geen ik u hier schreef. Dag, Mimi!

Wees hartelijk gegroet van

Uw hartvriendin,
Zwaantje Rupert.

P. S. Maaike heeft volstrekt niet aan de hoek-étagère gedacht; o, dat hoofdje is ook al op hol. O, als ik dat bedenk, dan laat ik alles varen, want dat vrolijke kind wil ik niet bedroefd zien; och, och! wat zal er nog moeten gebeuren. Nu, wij hopen er het beste van. Ga maar eens bij Frijlinck, den meubelmaker in St. Luciën aan; het zal wel klaar zijn; groet F. van mij, och, ook al een beklagelijk weduwnaar, Mimi! — of zeg hem maar, dat hij 't zelf zende met de Zwolsche boot: hij kent ons adres; spoed er op! —

Zw.

—

Ds. Akkordeon aan ds. Klewang.

Zoetvliet, Sinterklaas 186—.

Woedende Wout! (Maar gelief eerst kleinen Kees van zijn oom Akkordeon te groeten en hem te zeggen, dat zijn vlieger klaar staat en hij hier wordt verwacht). Zeker, ik bemerk uit uw zwijgen, dat ik u hier uw waarachtig epitheton geef. Gij zijt de God, die toorn door ontkenning. Ik bestond niet meer voor u van September tot December en wie weet voor hoe lang nog! maar zie, daar komt een brief van den zwaar bezochten sterveling uit Zoetvliet om het hardnekkig pijnigen met de zwijgroede te bezweren — te doen opheffen. En ik had het niet verdiend. Ik bid u dan ook, in 't vervolg op die manier

koppige diakens te straffen. Geloof echter niet, dat ik met dezen brief wil pronken als met een groot en zwaar offer mijnerzijds; ik beschouw hem veeleer als een pligtmatig aankloppen bij iemand, van wien ik in het onzekere ben of niet welligt zijn vriendschap hals over kop is komen te stikken in vermeende troebelen — dan wel of hij die een poos wil wegsluiten voor den kwājongen, gelijk eenmaal eens een verstandig vader met het gouden zakuurwerk zijns zoons deed, schoon hij zelf het aan dien zoon geschonken had; gij weet nog wel: »een aardig knaapje, nog niet oud, kreeg van zijn vader, op den dag van zijn verjaren, een zakuurwerk, heel fraai in goud — met bijgevoegd bevel,» enz. 't Kan een regtvaardige straf voor mij zijn en ik waag 't vooreerst niet, den herder en leeraar van Dielendal te beoordeelen, maar gissen mag ik toch. En zoo heb ik dan al gedacht: Moest een vriend geplaatst worden te Dielendal om zijn vriend en opvolger te Zoetvliet in alles achterlijk te vinden? Zou ds. Klewang, wien de Zoetvlietsche zonen en dochteren bij zijn vertrek zouden nageweend hebben indien zij geen andere middelen gekend hadden om hun kinderlijk leedwezen aan den dag te leggen, vergeten zijn hoe hem dit destijds trof? Vergeten zijn, dat hij te Zoetvliet sprak en handelde in den geest der jeugd? Vergeten zijn, herhaal ik, dat die eenvoudige harten hem innig lief en dierbaar waren? Neen. Dat vergeet mijn Wouter Klewang, een gloeiend, menschenminnend Apostel niet. Hij gedenkt het met een dankbaar hart en mag zich zonder hoogmoed een deel van dien liefdeoogst toeigenen als zijner handen werk. Daarom kunt gij geen Bogerman, geen Calvijn der vrijzinnigheid geworden zijn, hoewel ik belijden moet, mij op die vrees betrapt te hebben. Want zooals gij u nu, in uw sombere wolk van teruggetrokkenheid, aan mijn geest voordoet, zijt gij het geheimzinnig evenbeeld derzulken, die eens anders gevoelen daarom wenschen dewijl zij 't niet beseffen kunnen. Maar zoo groot immers is de afstand niet van Zoetvliet naar Dielendal, dat gij mijn gevoelens zoudt ontwassen zijn! Ik doe, ik leer niet anders dan wat gij hier hebt geleerd, en ik doe het, omdat ik gevoel dat het goed was. . . .

Kom of schrijf! — Opdat ik niet langer gisse op ons beider kosten.

't Is mij thans nog een behoefte, voort te gaan op het door u gebaande pad. In al den strijd, die er om ons heen gestreden wordt, erlangt het Evangelie van Christus steeds hooger waarde voor mij en blijkt het mij steeds meer, de éénige talisman te zijn voor het leven, hoe raadselachtiger dit mij toeschijnt. In dien geest predikende, zaai ik geen enkele korrel vreemd aan het door u gezaaide: ik bid u, ontkent gij het? Beschouwt gij uw peculium niet meer als deugdelijk en proefhoudend?

Ik heb u na uw brief eens gezegd, Konstans een weinig te willen vermijden; dit heeft u getroffen.

O, 't is niet uit vrees, Wout! dat ik drukke wrijving van denkbeel-

den met hem zoek te ontwijken; veel minder is 't gebrek aan vertrouwen op hem. 't Spijt mij, dat ik u nog aanwijzing doen moet van de ware oorzaak. Mijn jeugd, onze weinige ervaring, ons gebrek aan levensjaren — ziedaar hoe ik het met u eens ben — doet mij terugdeinzen. Ten volle bewust van de kracht mijner beginselen, besef ik even diep de boosheid van mijzelven, hier hun orgaan. Door gemis van ondervinding, door gebrek aan vrijheid zou ik te kort schieten bij den welgewapenden edelman des ongeloofs, en aan het Evangelie, door mij vertegenwoordigd in den kamp, zou de zwakheid worden toegeschreven, die de mijne is. Deze dwaling wil ik noch in het leven roepen — noch bevestigen, want om de broosheid zijner Apostelen mag niet op de kracht des Evangelies worden afgedongen; die dwaling, hier en daar reeds zoo welig ontwikkeld, zou den ondergang der Evangelien bewerken, indien het lot der Evangelien afhing van den sterken wil ter verwoesting, die uit zulk een dwaling spreekt. Gelukkig heeft hij hier te doen met den steen des Wijzen, door God als met den vinger aangewezen. Apostel voor en na ziet gij bezwijken — en (daar de wereld in alles den geest met den vorm verwacht) het Evangelie wordt broos als zijn Apostelen bevonden. Die voorbeelden zonder tal wil ik niet vermeederen; niet met één korrel wil ik het voedsel dezer dwaling versterken. Want het Evangelie is en blijft opgewassen tegen alle wijsheid daarbuiten en tegen alle hulp van onhandige vrienden. Dan zullen wij zijn goddelijke kracht aanschouwen, als er andermaal een Luther verschijnt, als eenmaal vóór hem een Paulus, gelijk na hem een Schleiermacher. Ik verzoek u daarom, een stap terug te treden, zonder Borger; kunt gij dat niet, sla dan een terugblik op den Kristentijd en overtuig u hoe waar het is, dat het orgaan het Evangelie te zwak is en dit, zoo mogelijk, in gevaar brengt. Zie, hoe het Evangelie met stoute kracht zijn wortels in den grond verbreidt, dien doordringt met al den tooverachtigen drang der natuur — en hoe Kerk en Apostelen hoe langer zoo meer in de zelfde mate afnemen in handhavingsvermogen. En hoe verder de menschheid voortwaarts schrijdt op het gebied der wetenschap, hoe heerlijker het Evangelie groeit en bloeit en uitdijdt, alle menschen bezielende met jeugd en vreugd, altijd frisch en altijd nieuw, gelijk des aardrijks eersten zonnedag. Zijn weelderige, rijke ranken komen zich allerwege door de bouwvallige muren der tempels vertoonen, die kraakt van jaren en verval en zucht van een last ver boven zijn vermogen; wie is er, die niet ziet, dat het Evangelie niet had opgesloten moeten worden; *of altans*, den voogden toeroept met al den ernst en de kracht van den onvergetelijken wijngaardenier: »doet nieuwen wijn in nieuwe lederen zakken!» Waar is de Jesaja, die op den berg staande, naar het aanbreken des morgenroods, gansche nachtwaken door, onvermoeid blijft turen? Waar is de trouwe wachter dezer eeuw? Wie zal het volk bij het doorstralen des morgenkriekens wekken? . . .

Helaas! Zij, die de teekenen der tijden opmerken, zij zeggen in hun wijsheid: »Zij zijn de vrucht der wetenschap, voor haar dan kroon en troon!» Zonder te bedenken, dat zij de moeder met miskenning voorbijgaan om het kind te bewierooken, onderschuiven zij de wetenschap aan het Evangelie. Maria had Jezus lief boven mate, maar toch komt 't mij voor, dat hier te veel wordt gevergd van de teedere liefde der moeder voor haar kind. Nog anderen vinden het oude gebouw, die eeuwenheugende ruïne met haar eeuwenheugend mos en haar uilenspletten te schoon om er aan te raken tot verbetering. Weer anderen spotten met de ineengezakte muren of hebben er een afkeer van, terwijl zij onnadenkend er het Evangelie mede vereenzelvigen. Dit laatste werkt noodlottig op de leeraren; de een voor, de ander na verlaat de Kerk, wier verzwakking te zekerder is, naarmate deze twijfelzuchtigen de minsten van de broeders niet zijn en, op een meer wetenschappelijk standpunt gekomen, de laatsten van de broeders niet zijn om aan het kind de hulde te brengen, die der moeder alleen behoort, d. w. z. den tijdgeest te vleien.

Het Evangelie heeft zooveel magten — als uit het Niet — te voorschijn getooverd, zooveel en zoo sterke, dat deze de moeder overweldigen zouden (zouden, zeg ik) indien dit van die magten afhing. Ik twijfel er niet meer aan: om het Evangelie uit te breiden, moet de Kerk weg.

Ziedaar, Wout! het hooge woord. Het zij de leus der moderne theologie in de heiligste beteekenis. De Kerk moet weg gelijk zij nu bestaat, omdat er door de slechtheid der Tempeliers het denkbeeld van Casino onafscheidelijk aan verbonden werd. Het Evangelie stond tot heden in te nauwe betrekking met de Kerk, om dit gevaarlijk qui pro quo te kunnen ontgaan; de ruïne, de omkoopbare priesterbent, het heengaan der keurbenden zijn bedenkelijke gegevens. . . .

Daarbij komt de noodlottige neiging om te verwerpen, om af te keuren, om te ontkennen, dikwijls uit louter verwaandheid, somtijds (en dan is het te dragen) uit vlegelachtigheid. Wat scheelde er b. v. aan de versjes van Van Alphen, Heije, Gouverneur, toen wij nog kinderen waren? »Jantje en het konijn» — was 't niet een levensmelodrama? »Onze oude goede Saartje» — was zij niet zoo bekoorlijk als een sprookje? »Na het onweder» was het niet een vrije dag in 't gebergte? — Ik noem het ondankbaar en niet te verdedigen, in laffen spot den invloed te pogen uit te wisschen, dien deze versjes van der jeugd op ons hadden; de indrukken te negeeren, waarvan het weldadige ongemerkt aan ons hart een goede rigting gaf. Waartoe bezitten wij de gave der herinnering, zoo niet voor de weldaden aan ons weerspanning of lijdelijk gemoed bewezen in onze speel- en tuimeldagen? Het heden bezeert ons; de toekomst bezwaart ons — zoo laat dan het verleden met zijn kostelijke poëzie »der onbewolkte dagen» ons hart verkwikken; onze stand maakt ons zoo vroeg oud.

Keer dan weder, liefelijke herinnering om ons te verjongen; voer ons terug in de dagen dier poëzie en naar de mannen heen, die op liefelijke wijze ons gemoed hebben voorbereid om in de dagen der beproeving het Evangelie te waardeeren, — die langs de bekoorlijke paden der lente ons daarheen hebben geleid, waar gearbeid moet worden en geoogst.

En nu wij aan die leer bovenvermeld ontwassen zijn, nu veroorloven wij ons een glimlach van minachting, veel sterker dan ons betaamt — en gaat het duizenden niet alzo met het Evangelie? . . . Toch is er gezegd en het blijft waar door alle tijden: »zoo gij niet wordt gelijk de kinderen, gij zult de heerlijkheid des Vaders niet aanschouwen!»

Welaan, Wout! zie dan in mij, gelijk nog kort te voren, uw helper om door muren en binten een schoone baan te breken naar de bron des Evangelies om van daar zijn oorspronkelijken weg te verkennen, al ware die verborgen als van den Nijl; verstalen we ons door een langdurige reis, opdat wij geen huis behoeven: Jezus had ook geen huis. Als wij bedenken, hoe los en vrij hij het Evangeliezaad daarenen strooide, dan staan wij er met reden versted van, hoe we ooit aan Kerken zijn gekomen.

Antwoord aan en groeten van

Uw toegenegen

D a a n.

(*Wordt vervolgd.*)

S U U M C U I Q U E.

ONS MIDDELBAAR ONDERWIJS.

Is 't omdat de achting voor den meester of de eerbied voor den ouderdom den mond gesloten hield, of zijn door een tooverslag plotseling de oogen open gegaan?

Naauwelijks heeft Thorbecke het hoofd nedergelegd, of zijn wet op het Middelbaar Onderwijs wordt van alle zijden aangevallen; het is *de Standaard* niet alleen, die van zijn exclusieve standpunt in een heele reeks van artikelen de rigting van het Middelbaar Onderwijs bestreed, het is ook de gematigde *Kerkelijke Courant*, die ernstig bezwaar heeft tegen den gang van zaken; het is niet van kerkelijke zijde alleen, dat de wet en hare uitvoering worden aangevallen; 't geavanceerd liberale *Vaderland* dringt op verbetering aan; het Schoolblad *de Wekker*, paedagogen als Naber en Vitringa verheffen hunne stem, en zelfs de vergadering van leeraars bij het Middelbaar Onderwijs heeft de onhoudbaarheid van den toestand erkend.

Welke zijn de hoofdgrieven?

Overlading met tal van vakken. Een eindexamen, dat den leerling afmat, afbeult en den examinerator teleurstelt.

Op vereenvoudiging van het eindexamen wordt daarom ernstig aangedrongen. Inkrimping van de leerstof acht menigeen daarbij noodig.

Eenzijdig realistische rigting van het onderwijs is een tweede, een hoofdbezwaar. De zoogenaamde exacte wetenschappen voeren den boventoon: de meerderheid der docenten bestaat uit wis- en natuurkundigen, die, met eenzijdige voorkeur voor hun vak, de letterkundige vakken ter zijde dringen en door hunne hooge eischen taal- en letterkunde tot een minimum brengen, zoodat de jongelieden zelfs aan de beoefening der moedertaal geene genoegzame belangstelling kunnen wijden. De programma's der hogere burgerscholen doen meer aan vakscholen denken dan aan inrigtingen voor algemeen beschavend onderwijs.

Die toestand is onhoudbaar. De jongelingschap doet eene menigte van kundigheden op, die in het volgende leven voor de meesten naauwelijks meer waarde dan die van ballast kunnen hebben; zij blijft verstoken van kennis, die haar onmisbaar zal zijn in de maatschappij. En daarbij wordt het aankomend geslacht geleid in eene rigting, die voor de toekomst van het Nederlandsche volk hoogst bedenkelijk is.

Er is materialismus in de lucht.

De liefde voor het ideale kwijnt.

De achting voor het klassieke gaat verloren.

Schoonheidszin en zedelijke zin worden veronachtzaamd.

Het realismus heerscht bijna onbepakt.

Deze rigting wordt bevorderd door het Middelbaar Onderwijs, zoo als het nu is ingerigt.

Onverklaarbaar is deze ziekelijke rigting niet.

De natuurwetenschap was schromelijk verwaarloosd.

Zij eischte haar regt.

Men gunde haar eindelijk haar regt.

Maar nu nam zij méer. Zij reageerde sterk, te sterk.

De wet op het Middelbaar Onderwijs verried al te veel haren vader — een natuurkundige.

Hare uitvoering werd, onder een ministerieel toezigt, dat zich wel eens tot bloot toezien bepaalt, uitsluitend aan natuurkundige Inspecteurs overgelaten. Men kan met *het Nieuws van den Dag* deze mannen hoog waarden, hunne diensten dankbaar erkennen, zonder blind te zijn voor die eenzijdigheid en hare natuurlijke gevolgen. De Inspecteurs, allen beoefenaars der exacte wetenschappen, hadden op de benoeming der docenten, op de inrigting der programma's overwegenden invloed. Door de voorwaarden, aan rijkssubsidiën verbonden, werden gemeentebesturen gedreven in de heerschende rigting.

Concurrentie van het bijzondere Onderwijs was bijna onmogelijk.

En de Nederlandsche jeugd werd onderwezen, alsof het Nederlandsche volk een volk van natuurkundigen en technici ware. Taal- en letterkunde werden teruggedrongen, de moedertaal zelfs niet uitgezonderd. Ook al wilden de Inspecteurs het niet — en wij gelooven dat zij het niet wilden — het kon niet anders: het lag in de wet, in haar geheele rigting, in haar gebiedende voorschriften.

Dat moet anders worden, en het moet spoedig anders worden.

De wet op het Middelbaar Onderwijs heeft dringend herziening noodig.

Niet langer moet op ééne school de grondslag gelegd worden voor een verdere ontwikkeling op technisch gebied, en tevens het algemeen ontwikkelend onderwijs gegeven worden. De geheele Nederlandsche jongelingschap mag niet aan de toekomstige technici worden opgeofferd.

In de uitvoering der wet kan reeds terstond verbetering worden gebracht.

Een der Inspecteurs zal aftreden, naar men meent.

Van alle zijden gaan er stemmen op, die er op aandringen, dat er nu eens een niet-natuurkundige benoemd worde.

Zullen die stemmen gehoor vinden? En zoo ze gehoor vinden, zal het doel worden bereikt? Zal bij zoodanige wet, en tegenover twee Inspecteurs, die beiden een incarnatie van die wet zijn, één man van andere rigting veel vermogen?

Zeer zeker. Want den zedelijken invloed van zoodanige benoeming achten wij van belang. Als de regering toont oog en hart te hebben voor de behoefte aan verbetering van het Middelbaar Onderwijs, dan zal dat een indruk maken, dien wij niet gering mogen achten.

Maar het schijnt nog niet zoo zeker, dat de plaats van Dr. Staring, al mogt hij aftreden, zal vervuld worden.

Men meent, dat twee Inspecteurs voldoende zijn.

Wij gelooven mede, dat de Inspecteurs niet met werk overladen zijn.

En bij eene wetsherziening zou hun last nog verligt kunnen worden.

Art. 29 b. v. van de wet kon vereenvoudigd worden: „De directeuren en leeren der gemeentescholen worden benoemd door den gemeenteraad, die vooraf eene aanbevelinglijst van benoembaren ontvangt, door burgemeester en wethouders, *na verhoor van den Inspecteur*, opgemaakt.”

Deze bepaling is ook toepasselijk gemaakt op Middelbare Meisjesscholen, overeenkomstig het gevoelen van Dr. Steyn Parvé, die bij dit artikel aanteekent: „Onder *gemeente*-scholen schijnt men derhalve te moeten verstaan niet alleen de burgerscholen, tot wier oprigting de gemeente verplicht is, maar in het algemeen alle door haar opgerigte Middelbare Scholen.”

Daarmede is de last der Inspecteurs noodeloos verzwaard. Zij moeten adviseren over personen, die hun geheel onbekend zijn (alle Hoofdonderwijzeressen toch zijn benoembaar aan Middelbare Meisjesscholen); zij loopen gevaar, ook daar waar niet — als te Groningen — zonderlinge adviezen worden uitgebragt, verdacht te worden van niet steeds met dezelfde bezadigde naauwgezetheid dien kieschen pligt te vervullen. In elk geval komt geheel het onderwijzend personeel van de Middelbare Scholen tegenover hen in een toestand van afhankelijkheid, die bezwaarlijk verheffend kan werken op dit personeel.

De last der Inspecteurs kan verligt worden.

Maar ook wanneer die last dan niet te zwaar bleek voor twee paar schouders, schijnt eenige wijziging in het personeel der Inspecteurs aanbevelenswaardig.

Wakkere en bekwame mannen kunnen op velerlei wijzen den Staat dienen. Zij behoeven niet opgeofferd te worden, ook wanneer het Middelbaar Onderwijs hunne diensten niet meer mogt behoeven.

In elk geval, het Middelbaar Onderwijs is er niet voor de Inspecteurs, maar de Inspecteurs zijn voor het Middelbaar Onderwijs, en het Middelbaar Onderwijs is voor de Natie, die een ander Onderwijs behoeft dan wat haar thans gegeven wordt.

Op wijziging van de wet in een niet verwijderde toekomst, op gewijzigde uitvoering der wet in een zeer nabijzijnde toekomst dringen ook wij, uit liefde voor ons Vaderland, met allen ernst aan.

Een vijftal prentenboekjes ligt daar voor ons, allen van één uitgever, J. M. Schalekamp, te Haarlem; allen van één auteur, den heer F. H. van Leent. *Uit het leven van onze huisdieren*, *Mijn liefste boekje*, *Groote kleinigheden uit de kinderwereld*, *Een dag uit het leven van de kleine Bertha*, *Wat wilt gij worden?* zoo luiden de titels. Kinderen van verschillende leeftijd heeft de schrijver op het oog gehad. Proza en poëzij biedt hij der jeugd aan.

De regte kindertoon is zoo moeilijk te treffen; men vervalt zoo ligt tot het kinderachtige, tot het zoetsappig-lievige, of men dicht kinderen denkbeelden toe, legt hun uitdrukkingen in den mond, die niet in de kinderwereld t'huis zijn: we kunnen dan ook niet verwachten, dat vijf boekjes van ééne hand, tegelijk in de wereld gezonden, niets zouden bevatten waarbij de kindervriend niet een vraagteeken zou zetten. Hoe meer de schrijver zich op eenvoud toelegt en op ongekunstelde uitdrukking van gezond gevoel en kinderlijke denkbeelden, des te beter zal hij slagen.

Dat hij daarvoor aanleg heeft, dat hij werkelijk meermalen slaagt, daarvan getuigt menige bladzijde van deze boekjes. Daar hebt ge een dog, met een lekker kluijfe tusschen de forsche tanden, en een juffershondje, dat er watertandend bij opzit. En 't bijschrift, zou menig kind 't niet spoedig van buiten kennen?

„Och, makker! deel mij ook wat meé,
 „Al is het maar een botje!”
 „Je fraaie tandjes zijn te zwak,
 „Mijn lieve jufvrouw Lotje;
 „Je brak gewis je teer gebit
 „Op zulke grove beentjes —
 „Daarbij — wat *groote* honden doen,
 „Dát voegt niet aan de *kleentjes*!”

Kinderwenschen

heet het liedje:

Vogeltje, vogeltje! 'k heb je zoo lief!
 Toef nog een weinig bij mij;
 Had ik uw stemmetje, teeder en zacht,
 'k Zong dan zoo lustig als gij.

'k Zong dan een liedje voor Pa en voor Ma,
 En ook een liedje voor Zus,
 Die mij bij morgen- en avondgetij
 Altijd begroet met een kus.

Vogeltje, vogeltje! 'k heb je zoo lief!
 Had ik eens vlerkjes als gij,
 'k Vloog dan zoo blij en zoo vroolijk omhoog,
 Verre de wolkjes voorbij.

'k Zocht dan een nestje daar ginds in den hof,
 Ginds, waar die bloemekens staan;
 'k Noodigde zeker dan u slechts alleen,
 Liefste, om met mij te gaan!

Bij een plaatje, waar broër in de speelkamer der meisjes wil dringen, dicht Van Leent een versje, waarvan het tweede couplet, regt zangerig en regt kinderlijk, luidt:

— „Jongens bij jongens en meisjes bij meisjes,
 Zoo moet het wezen, ja, zoo moet het zijn!
 Jongens zijn wild en krakeelen zoo gaarne,
 Meisjes zij moeten de minsten vaak zijn!
 Jongens bij jongens en meisjes bij meisjes,
 Weet je 't nu, Karel, begrijp je 't nu wel?
 Laat dus ons meisjes hier rustig te zamen,
 Zoek gij bij jongens uw vreugd en uw spel!”

En ook moeders zullen genieten bij het

Goeden nacht!

Goeden nacht! Goeden nacht!
 Slaap mijn engel, sluimer zacht!
 Moê gehuppeld — spelensmoede;
 Toeft u, in een zoete rust
 Onder 's Hemels trouwe hoede,
 Nieuwe kracht en levenslust.
 Goeden nacht! Goeden nacht!
 Slaap mijn engel, sluimer zacht!

't Leven is voor u nog spel,
 't Brengt u vlinders, 't biedt u rozen
 Schittrend als uw waterbel —
 Blijdschap doet uw wangen blozen;
 Onspoed, zorgen of verdriet
 Kent mijn lieve kleine niet.

Aan moeders en kinderen bevelen we deze boekjes ter kennismaking aan.

ONBILLIJKE EISCH.

In n°. 6 van „Ons Heden” beklagt de heer George Kepper zich dat „*de Tijdspiegel*” meermalen zonder enig motief geweigerd heeft, eenige weinige regelen op te nemen, in zeer beschaafden vorm gesteld; eens zelfs geschreven door een gestudeerd persoon, die *niet* de schrijver was, eenvoudig alleen, omdat tegen onbehoorlijke, ongeteekende kritiek te velde werd getrokken.”

Inderdaad, die klagt is niet ongegrond.

En, wat nog erger is, wij zijn niet voornemens den grond dier klagt weg te nemen.

Wanneer eenig auteur zich door een beoordeeling in *de Tijdspiegel* verongelijkt achtte, hebben wij der antikritiek geen plaats geweigerd, ook al eischte zij meer dan „eenige weinige regels,” ook al was ze in niet „zeer beschaafden vorm” gesteld, ook al was ze geschreven door een niet-gestudeerd persoon.

Maar wanneer eenig auteur meende zich te moeten beklagen over een *ander* tijdschrift, dan hebben wij in den regel de plaatsing der antikritiek geweigerd, en wij zullen dat blijven doen.

Wij zijn daarmede in ons regt. Aan de redactie alleen komt de beschikking toe over de ruimte in haar tijdschrift. En wij kunnen die ruimte beter besteden dan voor invectiven tegen andere tijdschriften; invectiven, die vaak geen anderen grond hebben dan gekrenkte ijdelheid; invectiven, waarbij onze lezers geenerlei belang hebben. Stukken van dien aard, al werden ze zelfs door gestudeerde personen ingezonden, zullen wij steeds afwijzen, niet zonder eenig, maar wel dege-lijk op zeer ernstig motief.

BRIEVENBUS.

III.

OVER ALLERLEI -PEDISTEN.

Waarde Heer Redakteur!

Rijdt gij wel eens op een *vélocipède*? Ik kan het u anders zeer aanraden. Vooreerst is dunkt mij zulk een beweging zeer gezond voor een Redakteur, dien ik mij altijd voorstel als zittende aan zijn lessenaar te correspondeeren, te emendeeren, te corrigeeren en al wat verder uitgaat op -eeren. Ten andere streelt het de menschelijke ijdelheid, als men zoo door eigen kracht voortgaat, terwijl anderen hun toevlugt moeten nemen tot stoom, of paarden, of kruiwagens. Voorts zou het goed zijn voor een wijsgeerige ontwikkeling; want ziet men hier niet een beeld van het menschelijke leven? Trappen en zich laten trappen is dat niet het middel om vooruit te komen? Het eerste is zeker wel het plezierigste, maar het

laatste waarschijnlijk het voordeeligste. En eindelijk bevordert het den schoonheidszin. Niets is sierlijker dan zulk een vélocipèdistenrid; en mij dunkt als gij dat eens ondernaamt met al uwe medewerkers achter u, zou dat niet minder prachtig staan, dan de kavalkade der dertig zonen van Jaïr als zij op hun dertig „ezelveulekens” door hun dertig steden reden, zoo als ik dit op de catechisatie geleerd heb, toen er nog *grondig* onderrigt werd gegeven in de Bijbelsche geschiedenis.

Of vindt gij de *vélocipède* al wat ouderwetsch? Welnu, dan heb ik wat anders voor u. Beproof het dan eens met de *philosopède*. „*Philo* — wat?” *Philosopède*, mijnheer! Hoe, kent gij die nog niet? Zijt gij dan alleen vreemdeling in Jeruzalem; 't is van de allernieuwste uitvinding, doch sedert meer dan een jaar in gebruik. Hier op ons afgelegen plaatsje hebben wij er het gesnor en gekraak wel van gehoord en in onze sociëteit is het druk besproken. En gij, die alles weet en in uw „Spiegel” weërkaatst, zoudt ook dit verschijnsel niet 't zij van nabij 't zij van verre aanschouwd hebben! Zijn ze niet komen aansnorren die *philosopèdes*, van Groningen, van Utrecht, van Amsterdam, ja tot zelfs van Heidelberg, en waren ze niet allen op één punt gerigt, het „wijsheidsweekend Leyden”? Ha, het was een lust ze te zien, zoo als ze elkander de loef trachtten af te steken en tusschenbeiden in de wielen te rijden, het was hartverheffend ze te hooren zoo als ze in hun kleine kibbelarijen toch altijd een beschaafden toon behielden en zich nooit meer boos maakten *quam philosophum decet*. En toch mijnheer, hoe vermakelijk het was, ik ben blijde dat het uit is. Eén der ruiters is aangeland, Amsterdam heeft gezegevierd, en nu is alles dood stil geworden. Nu hebben we vooreerst geen wijsgeerige artikels meer te wachten in *Gids of Spectator*, want er bestaat nu geen enkele reden meer voor. En dat is vooral koren op den molen van mijn vriend Avis; want onwijsgeeriger kop is er niet. Verbeeld u dat hij mij vroeg, of nu in het vervolg de logica in het Hebreeuwsch, en de metaphysica in het Syrisch zal onderwezen worden? 't Is hem te vergeven, mijnheer! Want *alle* logica is voor hem Hebreeuwsch, en alle metaphysica Arabisch. Ik geloof dat hij niet eens weet, wat een syllogismus in *Barbara* of in *Darii* is, van het *ik* en *niet-ik* heeft hij geen flauw begrip, en toen ik hem laatst op zijn vraag: „Wat is regt?” ten antwoord gaf: *die Negation der Negation*, wees hij met zijn vinger naar zijn voorhoofd. Met zulke menschen is niets aan te vangen. Maar gij en ik en andere geleerden verheugen ons, dat de philosophische leerstoel te Leiden weder bezet is. Nu zal men eens weder kunnen leeren logisch te redeneeren, wat al langer hoe meer in onbruik begon te raken, en voortaan zal er ook op andere plaatsen kunnen gespeculeerd worden dan juist alleen in den effectenhoek. — Ik wensch den nieuwen Hoogleeraar alle mogelijke succes toe. Mijn neef, die te Leiden gestudeerd heeft, zegt dat zijn drie voorgangers niet zeer „getapt” waren, en dat de jongelui in het algemeen het „land” hebben aan philosophische studiën. Maar ik geloof, dat men thans uit een ander vaatje tapt dan vroeger, en vertrouwt dat het met dat „land” ook nog al los zal loopen.

En nu we toch aan de Professoren zijn wil ik u ook zeggen hoe we hier denken over de benoemingen te Groningen. Want hiervan weten we allen mede te praten. Van de theologie heeft iedereen verstand, zelfs Avis. Misschien deze wel het meeste, omdat hij zoo weinig philosophisch is. Mijnheer! laat mij het u maar in eens zeggen. Wij, d. i. Avis, B. Vis en ik, zien er een blijk in van zeldzame onpartijdigheid. Wij begroeten deze benoemingen als een heerlijk beeld der toekomst. Wat zal de Minister kiezen uit die staalkaart van geleerden, die men hem voorlegt? Zwart, groen, rood, wit!! Van alles wat: dan is iedereen, of niemand, tevreden. Twee leerstoelen zijn er vakant. Welnu, één worde bezet door een man van de irenisch-ethisch-waterchocoladische, en één door een voorstander van de uiterst liberale, moderne rigting! Dan zijn te Groningen alle rigtingen vertegenwoordigd behalve de Groningsche, want ook de derde Professor,

dien ik niet ken, zal deze laatste rigting wel ontwassen zijn. Maar, zegt gij welligt in uw bekrompenheid, hoe zullen die arme studenten het maken, als ze zoo tusschen allerlei rigtingen gekneld en geperst worden? Zullen zij ook niet leeren zich in allerlei bogten te wringen? Mijnheer, mij dunkt het antwoord is gereed: *Du choc des opinions jaillit la vérité*, dat wil zeggen, vrijelijk overgezet, wanneer ik een kerspit tusschen duim en wijsvinger knel, zal die pit, als ze maar glad genoeg is, in rechte rigting voortvliegen. Zoo zal het ook gaan met de Groningsche studenten. Als ze maar glad genoeg zijn, zullen ze noch ter regter-, noch ter linkerzijde uitwijken, maar steeds vóóruitgaan, en er zal komen een theologie zonder rigting, vooral, wat ik voor het hoogst en heerlijkst zou houden: Een godsdienst zonder rigting!

Zoodat, mijnheer! *summa summarum*, wij hier nog al tevreden zijn. En wanneer ik dan in de troonrede lees, dat „de zeevisscherij bloeit”, en ik uit den prijs van boter en vleesch opmaak dat de veehouder ook niet te klagen heeft, en ik van den Minister verneem dat al onze belastingen onveranderd blijven, maar dat iedereen van meening is dat de natie nog wel wat meer zou kunnen dragen, dan behoeft het niemand te verwonderen dat ik mij thans in een opgeruimde stemming voel, en dat ik grooten lust heb om met u een toertje te maken op onze *vélocipèdes*. De *philoso-dito* kunnen vooreerst op stal gezet worden.

24 Sept. 1872.

Geheel de uwe,
JAN OLY.

GODGELEERDHEID EN ONDERWIJS.

DE GEESTELIJKE NALATENSCHAP VAN Dr. H. J. SPIJKER.

Tiental nagelaten leerredenen van Dr. Hendrik Jan Spijker. Met eene levensschets door Dr. B. ter Haar, hoogleeraar te Utrecht. Amsterdam. J. H. en G. van Heteren. 1872.

Over den persoon van den auteur dezer leerredenen behoeft hier niet gesproken te worden. De levensschets, waarmede zij door prof. Ter Haar bij het publiek worden ingeleid, geeft in dat opzicht alles wat men verlangen kan. »Wie beter — vraagt Dr. Berlage, de bezorger der uitgave, te recht — dan de man, aan wien wij de levensschets verschuldigd zijn, was in staat het beeld van den onvergetelijke als naar het leven ons te teekenen?» Bovendien was zulk eene schets bij zulk eene geestelijke nalatenschap van Dr. Spijker noodig. Nu er van hem, na zijnen dood, slechts een tiental leerredenen verschijnt, nu rust op den overblijvenden vriend of bekende de verplichting, den volke te verkondigen, welk een buitengewone, rijk begaafde, in vele opzichten merkwaardige man de auteur geweest is.

Laat mij dit nog daarbij voegen, dat ieder die Spijker eenigszins van nabij gekend heeft, nu nog met volle instemming zijne verklaring leest: »Het is mijne gewoonte niet, dikwijls of veel in het openbaar van mij zelven te spreken. Van het begin mijner Evangeliebediening af heb ik het mij ten regel gesteld, Gods grootheid en zijne liefde, Christus en zijne verdiensten, het Koninkrijk Gods en de hope des beteren levens te verkondigen en van mij zelven te zwijgen. Dan heb ik gerekend in mijne prediking het best geslaagd te zijn, wanneer ik, zelf geheel vervuld van de heilige waarheid die ik te verkondigen had, ook mijne hoorders alzoo had mogen leiden tot het inzicht en de waardeering dier waarheid, dat zij den prediker en den vorm zijner prediking vergaten, om uitsluitend te peinzen op hetgeen tot God en de dingen des eeuwigen levens behoort.» (Blz. 401).

Voor een man als Spijker is een bundel nagelaten leerredenen geenszins een waardig, of laat ik liever zeggen, een geschikt gedenkteeken.

Al bevatten zij een aantal proeven van zijne schranderheid, van zijn degelijke kennis, van zijn wetenschappelijken zin, het zijn leerredenen; en dit is in den regel — prof. Ter Haar zinspeelt er te recht op — voor het tegenwoordige geslacht reeds genoeg, om er niet van gediend te zijn. Leerredenen, die in schoonen letterkundigen vorm, op geestige wijze, de heerschende zedelijke en maatschappelijke toestanden behandelen, of alzoo weten in te grijpen in het gemoedsleven des menschen en door te dringen tot de schuilhoeken van het menschelijk hart, ja, die wil men nog wel inzien — ook lezen? — maar deze . . . ze spreken immers schier uitsluitend tot het verstand; ze zijn overgoten met dogmatiek; ze gelijken meer op wetenschappelijke verhandelingen, dan op preeken; ze passen het meest voor een gemeente, wier leden groot en klein zich tot heele of halve theologen wenschen te vormen. Dus, afgekeurd! En toch, juist datgene wat ze als zoodanig onderscheidt, juist dat wetenschappelijke element, dat er aan ten grondslag ligt, doet haren auteur kennen als een man van zijnen tijd en voor zijnen tijd. Il faut juger les écrits — ook *de menschen* — d'après leur date. De bloeitijd van Spijker viel in dagen van heftigen strijd tegen de oude kerkelijke orthodoxie. In dien strijd ging hij op waardige, op schitterende wijze voor: de dogmatische problemen, die toen bij de vrijzinnige leden der gemeente hoofd en hart bezig hielden, behandelde hij met eene diepte van opvatting, met een ernst en vromen zin, waardoor hij zelfs op orthodoxe hoorders indruk maakte. Het dusgenoemde toepasselijke gedeelte zijner leerredenen was van minder gehalte; maar daarop kwam het toen ook minder aan: wat men zocht, vond men bij Spijker — voedsel voor den geest, stof voor het godsdienstig denken.

Eindelijk verscheen de »moderne theologie.» Het kon niet anders, of Spijker moest haar met ingenomenheid te gemoet gaan. Dit deed hij ook; van heeler harte, uit volle overtuiging stelde hij zich onder hare herauten, om haar een weg tot de gemeente te banen, altijd dezelfde in diepte van opvatting, in ernst en vromen zin. De gemeente moest weten, wat die moderne theologie wilde, op welke grondslagen hare wereld- en levensbeschouwing, hare zienswijze omtrent den Bijbel, omtrent Jezus, omtrent het Christendom, steunde; en Spijker liet geen enkele gelegenheid tot inlichting van zijne hoorders ongebruikt voorbijgaan. Uit dit oogpunt moet zijn tiental nagelaten leerredenen beschouwd worden. Zij behooren tot een tijdperk van overgang; het tijdperk, waarin de moderne theologie nog in een staat van *wording* verkeerde. Toen kon zij niet anders te voorschijn treden dan, als Minerva, gewapend, polemisch tegenover hare wederpartijders, apologetisch voor haar eigen beginselen en bedoelingen; hoewel zij zich niet plotseling, als Minerva uit het hoofd van Jupiter, in hare volle, zuivere gestalte vertoonen kon. Zóo komen grootsche gedachten, belangrijke geestesvruchten nooit tot stand. Die hebben zekeren tijd voor hare ontwikkeling noodig. Het gaat er mee als met de vruchten der na-

tuur, eerst het kruid, daarna de aar, dan het volle koren in de aar. Al is het nieuwe niet uit het oude voortgekomen, het is er toch op de eene of andere wijze mee verbonden, het is er in elk geval door voorafgegaan, en zal, althans in het tijdperk zijner wording, van die betrekking de sporen dragen. Zulke sporen bevat ook dit tiental leerredenen. Dientengevolge wordt begrijpelijk, hoe prof. Ter Haar kon vermoeden, dat Spijker, als Evangelieprediker, het geloof aan het bovennatuurlijke nooit had prijsgegeven. Ik voor mij kan in dat vermoeden niet deelen; maar het is niet te ontkennen, dat Spijker soms nog zinsneden gebruikte, die van goeden supranaturalistischen huize zijn. Hiertoe reken ik de volgende. Blz. 118: »Niet om zich zelven, maar om zijner schepselen wil, omdat hij anderen, zijne kinderen, wilde doen deelen in zijn leven en zijne zaligheid, daartoe heeft hij den hemel en de aarde geschapen.” Blz. 145: »Ik weet dat de gedachte de grond is van de daad en dat het wereldplan het begin der wereldschepping is. Daarom is het eene wet, eene goddelijke wet voor ons denken, dat het voornemen eerder is en de daad daarna, en daarom gelooven wij dat ook deze vorm van het menschelijk denken in het goddelijke wezen heeft wat daaraan beantwoordt en waarvan onze denkvormen zijn uitgegaan” (supranaturalistisch anthropomorphisme). Blz. 146: »Het is ons niet geopenbaard of en in hoeverre de hemelsche wezens, die wij ons denken buiten de aarde, in de woningen des lichts, Gods heilige engelen, kennis dragen van het voornemen Gods, eer hij het volvoert.” Blz. 148: »Ook des menschen zoon . . . was reeds bij God en door hem geliefd vóór de grondlegging der wereld, en had reeds heerlijkheid bij hem eer de wereld was.” Blz. 208: »Daarom . . . was het, naar Gods wereldplan, beter, dat de zonde inkwam in de wereld en de verlossing daarna, dan dat de mensch, zonder hoogere ontwikkeling, in den staat der kindsheid zou blijven verkeeren.” — Soms verzinkt Spijker ook nog op supranaturalistische wijze in dogmatische phraseologie. B. v. blz. 110: »Onze geringheid beseffen wij, als die niets zijn tegenover de onnoemelijke sterrenlegers en het oneindige getal der schepselen en der kinderen Gods.” Ik voor mij begrijp, in dat opzicht, dat besef van onze geringheid volstrekt niet: integendeel verheft het mij voor mijn gevoel, dat ook ik behoor tot de gewrochten van het onuitsprekelijk verheven wezen, in wien alle dingen leven, zich bewegen en zijn, en dat ik, als mensch, daarvan begrip kan hebben. De geringheid, die Spijker bedoelt, zou onze *natuur* gelden: en wie zal of kan eenige beschuldiging inbrengen tegen de menschelijke natuur?

Tot naricht van den lezer diene nog, dat het tiental handelt over: I. Gen. I: 1, *de wereldschepping*; II. Genes. I: 26—30, II: 7, 18—24, V: 1, 2, *de schepping van den mensch*; III. Genes. II: 8—20, 25, het *paradijs*; IV. Luc. I: 13—17, *Johannes den Dooper*; V. Luc. I: 30—33, 35, *Jezus den mensch, den Christus, den*

Zoon Gods; VI. Joh. I: 1—3, 14, het menschengeworden woord Gods; VII. Jacob. II: 18, een christelijken wandel, toetssteen, waarborg en kenmerk van het christelijk geloof; VIII. 1 Petr. I: 15, 16, Gods heiligheid, den grond van 'smenschen heiligheid; IX. Genes. XLII: 36b, Rom. VIII: 31b, tweeeërlei beschouwing van de wederwaardigheden des levens; X. 1 Petr. I: 14, 25, gedachtenisviering van vervulde vijftwintigjarige ambtsbediening te Amsterdam.

Indien Spijker nog leefde, zou ik hem gaarne nog inlichting willen vragen omtrent andere punten: maar dit kan nu niet, en is ook niet zoo volstrekt noodig. Daarom leg ik de pen neder, met den vurigen wensch, dat er — naar de streelende verwachting van prof. Ter Haar — »nog velen, zelfs zeer velen zijn, in wier hart Spijker's naam in dankbare herinnering leeft, voor wie de verschijning van dezen bundel, als de stem van een gestorven maar weder herlevenden vriend, hartelijk welkom zal zijn.”

Leiden.

W. SCHEFFER.

EEN GELOOFSBELIJDENIS.

Redelijk geloof, door dr. D. Burger. Te Zalt-Bommel bij Joh. Noman en Zoon, 1871.

Het godsdienstig leven der negentiende eeuw kwijnt.

De kerkelijke systemen, bij welke vele onzer tijdgenooten groot gebracht werden, zijn voor een groot deel in hunne onwaarheid openbaar geworden.

In hunnen tijd konden zij aan godsdienstige menschen ten steun strekken, want de godsdienstige aanleg, in het wezen der menschelijke natuur gegrond, is zoo machtig, dat ook in de bedding van gebrekige leerstelsels, een rijke, diepe stroom van godsdienstig leven zich kan uitstorten; maar, door het orthodoxisme met hand en tand vastgehouden en in blinden ijver voortgeplant, oefenen diezelfde kerkelijke systemen, waarin het voorgeslacht zijne voorstellingen aangaande de bovenzinnelijke dingen nederlegde, allicht een schadelijken invloed uit, en kweken een zedelijk indifferentisme bij allen, wier oogen wel opengingen om de gebreken in te zien van hetgeen zij vroeger hun godsdienst noemden, maar wien de kracht ontbreekt, om langs andere wegen zich een vasten grond onder de voeten te verwerven. De volharding in het zoeken ontbreekt en niet verstaande, dat dit reeds een zegen Gods mag heeten, wanneer Hij het bedriegelijke van gewaanden

rijkdom doet gevoelen, wordt de strijd hopeloos gestaakt en men neigt, het inzicht in de hooge beteekenis der ideale belangen missende en de echte belangstelling niet kennende, de ooren tot het materialisme, of men legt, wat ook materialisme is, bij het overgeleverde zich neder als de rechtsgeleerde, die zich aan zijn corpus juris, zijn landswetboek houdt, wat bedenkingen tegen de daarin vervatte wetten bij hem ook rijzen mogen.

Niet alzo de schrijver van het aan het hoofd dezes vermeld boekske. De gronddenkbeelden van allen waren godsdienst zijn volgens hem in hun wezen onveranderlijk, even als de voorwerpen, die er door worden uitgedrukt, maar de vorm, waarin zij worden ingekleed, is aan voortdurende verandering onderworpen. »Het éene geslacht heeft behoefte aan eenen dichterlijken, het andere aan een wetenschappelijken vorm. De éene eeuw verlangt voor hare overtuiging eenen historischen, de andere eenen dogmatischen grondslag. Die vorm, die grondslag is dus niet eens voor altijd vast te stellen, maar dewijl de andere denkbeelden en voorstellingen der menschen aan voortdurende wisseling onderworpen zijn, is een op eenig bepaald tijdstip geschikte vorm na eenigen tijd zeker verouderd.» Het geslacht nu der negentiende eeuw leeft in dergelijke overgangperiode, waarin de vorm veranderd is en niet meer met de heerschende wijze van voorstelling overeenkomt; van daar die toestand van onzekerheid, die de gemoederen verontrust en pijnigt, sommigen tot ongelooft doet vervallen, anderen aanspoort om de verouderde vormen door allerlei verkeerde middelen met geweld te handhaven, anderen tot rusteloos onderzoek opwekt, totdat er een nieuwe vorm wordt gevonden, die zich aan de bestaande wereldbeschouwing aansluit, daarom voor het tegenwoordige voldoet en dus het geloof weder verlevendigt.

Tot de laatsten behoort de schrijver van »redelijk geloof:» hier is een van die edelen in den lande, die in den nacht van twijfel de wachtvuren brandend willen houden en niet rusten voor de overeenstemming is gevonden tusschen hun godsdienstig geloof en de ontwijfelbaar uitgemaakte resultaten der wetenschap. Van den beginne aan belangstellend getuige van de tegenwoordige beweging op godsdienstig gebied, doordrongen van het besef, dat het geloof der vaderen niet meer in stand bleef en daarin juist een prikkel vindend om steeds vlijtig te onderzoeken, wat tegenwoordig kan en moet geloofd worden, deelt hij in weinige bladzijden samengedrongen de slotsom mede van eene dertig jaren lang volgehouden studie.

Laat ons de geloofsbelijdenis van den geachten Amersfoorter rector aanhooren; niet de velerlei geloofsartikelen levert zij ons op concilien en synoden vastgesteld: zij bevat de gronddenkbeelden van alle menschelijk geloof, die alle positieve godsdiensten en de meeste wijsgeerige stelsels elk op zijne wijze hebben trachten uit te drukken, die men wel niet ingeschapen denkbeelden mag heeten (want bij kleine kin-

deren en menschen van geheel verwaarloosde opvoeding is weinig of niets van deze denkbeelden te vinden), maar die toch, blijkens de verwonderlijke snelheid, waarmede zij gevat en aangenomen worden, voor onbevengene gemoederen een groote aantrekkelijkheid en klaar-blijkelijkheid bezitten, en die in den loop der eeuwen »de krachtigste hefboomen» toonden te zijn, »waardoor het menschelijk gemoed in beweging wordt gebracht» niet alleen voor de bespiegeling, maar wel degelijk ook voor het praktische leven van het hoogste gewicht.

De waarneming aanmerkende als de beste bron onzer kennis, en alle kennis, die niet van waarneming uitgaat, voor hersenschimmig houdende, vestigt de schrijver den blik op de onmetelijk groote, de onuitputtelijke verscheidenheid en afwisseling van verschijnselen, die in de natuur, in den hemel, in de lucht, in de zee, op aarde, bij de planten, bij de dieren voorkomt; die verscheidenheid, al is zij door het aantal en verschil van hoedanigheden en voorkomen verbijsterend groot, zoodat de natuurkundigen om niet in de menigte te verdwalen tot classificatie hunne toevlucht hebben moeten nemen, is evenwel geen wilde bajert, maar vertoont samenhang, een samenhang zoo sterk, dat hij zich, na alle botsingen en oneenigheden tusschen de verschillende wezens in de natuur, telkens weder herstelt »zoodat niettegenstaande alle tijdelijke schokken en beroeringen de oude naam kosmos (sieraad) op het groote geheel toepasselijk blijft, het evenwicht in de natuur niet verbroken wordt, en zoowel op aarde als in den hemel alles zich naar vaste wetten ontwikkelt.» Uit dit door ieder waar te nemen verschijnsel leidt de schrijver de gevolgtrekking af, dat deze samenhang eene oorzaak hebben moet, eene oorzaak krachtig genoeg om het door haar bewerkte te werken: gelijk dan in elken mensch een heerschend beginsel van eenheid is, »waardoor al de gewaarwordingen zijner zinnen, al de aandoeningen en verrichtingen van zijn geheele leven, hoezeer ook door groote tusschenruimten van elkander gescheiden, en hoe verschillend ook van aard, tot éenen persoon, een zelfbewustzijn teruggebracht worden,» een heerschend beginsel van eenheid, hetwelk wij ziel noemen, zoo moet er eene onzichtbare macht zijn, die de verscheidene, dikwijls hevig met elkander strijdende deelen tot een samenhangend geheel bijeen houdt; en wat zou die onzichtbare macht zijn? »hoe iets anders dan een oneindige geest zulke werkingen zou kunnen tot stand brengen en voor zulk eene taak, als het bijeenhouden en besturen van het heelal zou berekend wezen, is onmogelijk te begrijpen. Wij nemen daarom aan, dat er in het heelal een oneindige geest bestaat, die alles bijeen houdt en bestuurt, en dien wij God noemen. Ware dat zoo niet, dan was de wet der noodzakelijkheid geen algemeen geldende waarheid, maar een leugen.»

Billijk en goed is het dien God boven alles lief te hebben; »want staat God tot de wereld als de ziel tot het menschelijke lichaam, dan is Hij de hoogste geest, van wien wij allen afhangen, aan wien wij

alles verschuldigd zijn, en dan is het allezins redelijk Hem boven allen lief te hebben."

Het éene hoofdgebod van het christendom is hiermee gerechtvaardigd.

»Zijn verder alle menschen individu's even als wij, met welke wij door de samenleving verbonden zijn, dan is er niets redelijkers dan hen als broeders te beminnen, en alles voor hen te doen, wat wij van hen verlangen."

Dit is het tweede hoofdgebod aan het eerste in kracht gelijk.

Bovendien wordt ook de hoop, waartoe het christendom opleidt, gegrond bevonden. »Het is toch waarlijk niet ondenkbaar, dat de heerschende eenheid in den mensch, de ziel, het door haar beheerschte kan overleven. Ware zij een voortbrengsel van de krachten des lichaams, dan moest zij met den dood uiteenvallen, doch dan was de eenheid van het menschelijk bewustzijn bij alle wisseling zijner aandoeningen, daden en lotgevallen, waarvan wij juist zijn uitgegaan, een onoplosbaar raadsel." — »Het is immers veel natuurlijker dat datgene, hetwelk in ons leven de oorzaak van eenheid is, geen eigenlijke deelen heeft, waarin het kan ontbonden worden, en dus onvergankelijk is, dan dat men zou moeten veronderstellen, dat het uit deelen bestond en dus kon uiteenvallen." — »Het lot der menschen biedt velen onoplosbare raadselen aan en geeft dikwijls aanleiding tot mismoedigheid, ja, tot wanhoop, tenzij men aanneemt, dat in ieder mensch een onvergankelijk beginsel woont, hetwelk alle lichamelijke rampen en krankheden overleeft, en door strijd tegen moeite en tegenspoed van lieverlede tot grootere volmaaktheid moet komen."

De slotsom door den schrijver uit dit alles getrokken is deze:

»De christelijke leer, dat God geest en de ziel van den mensch onsterfelijk is, dat de hoogste deugd bestaat in liefde voor God en voor de menschen, en dat een goed besteed leven ook na den dood heilzame gevolgen moet hebben, is de meest aannemelijke leer."

Een afgetrokken verstandelijk betoog, strekkend om in het licht te stellen, dat de drie lievelingsdenkbeelden van het oude rationalisme, God, deugd, onsterfelijkheid, waarlijk niet verwerpelijk zijn, maar aanspraak kunnen maken op de deelneming van allen, die de rechten der wetenschap erkennen, zou men hiermede geacht kunnen worden recht gedaan te hebben aan het eigenaardige van het christendom en de bevoegdheid verkregen hebben tot de verklaring, dat de christelijke leer de meest aannemelijke is? Beter dan wij weet de schrijver, dat het ééngodendom waarlijk niet specifiek christelijk is, dat de onsterfelijkheid der ziel reeds bij de Grieken betoogd werd en ook in den oud Indischen godsdienst rein zedelijke begrippen van deugd zijn te vinden; daarom, hoe dankbaar ook voor de geloofsgetuigenis hier afgelegd, toch houden wij den wensch niet terug, dat een dertig jaren volgehouden studie de aandacht des schrijvers nog meer gevestigd had op het feit, dat het christendom iets anders en hoogers wil zijn dan

leer, en hem voor goed teruggebracht had van den leerwaan als of door een verstandelijk betoog de goederen van den godsdienst in veiligheid konden gesteld worden. In zijne inleiding zegt de schrijver: »Wij verlangen, om zooveel mogelijk zekerheid te verwerven, eenen grondslag, die onafhankelijk is van onzen persoonlijken toestand.» Jezus zelf deed anders; Jezus zelf — dit was zijn werk — wekte liefde: het hart tot liefde opgevoed, met liefde vervuld zal, naar den regel dat 's menschen voorstelling van God de afspiegeling is der gezindheid van zijn eigen hart, eindigen met in een God der liefde te gelooven, en wie nu het christendom wil aanprijzen, die bezie het van deze zijde, die heeft er den volmaakten godsdienst in te toonen, de rechte betrekking tot God en het goddelijke, de rechte betrekking, waarbij voor al het lagere: sombere vrees, afhankelijkheidsgevoel, wettisch rekenen met God, iets hoogers, het éene ware in de plaats is getreden, de kinderlijke betrekking, mogelijk door oorspronkelijke verwantschap met God, zich uitend in heilige levensgemeenschap met God.

Zwolle.

G. L. VAN LOON.

STAATKUNDE EN GESCHIEDENIS.

IN MEMORIAM.

Herinneringen aan Mr. J. R. Thorbecke door Mr. W. C. D. Olivier. Arnhem, bij D. A. Thieme, 1872.

Dit boekje ligt sedert eenigen tijd op mijne tafel met het opschrift: *Ter recensie*. Ik heb mij herhaaldelijk de vraag gedaan, hoe kan hier van eene recensie, van eene beoordeeling sprake zijn? Een leerling — dankbaar boven velen — geeft zijne herinneringen aan den geliefden leermeester ten beste. Hij schetst u Thorbecke — zooals hij dezen had »leeren kennen, waarden en liefhebben.» »Van den politieken Thorbecke,» zegt Olivier, zal ik weinig te zeggen hebben, veel minder dan van den *privaten*. Den staatsman genoeg bekend, niettegenstaande hij door velen, ten einde toe, misverstaan en miskend werd, roer ik slechts even aan. Maar T. te doen kennen van de zijde, van welke hij het minst bekend is, T. als leermeester, op het collegie, op het examen, op de promotie, T. in zijn huis en in den huisselijken kring, als een gelukkig echtgenoot en vader, als een gul en opgeruimd gastheer, T. als vriend en als mensch — dat is dunkt mij eene nieuwe kennismaking voor het publiek, welke het misschien niet zonder eenig genoegsmaken zal.»

Zal men nu eene kritiek leveren van hetgeen die dankbare leerling ons aanbiedt? De Redactie houde mij ten goede, wanneer ik daarvoor terugdeins. Alleen voor zoover dit boekje zich niet met den *privaten* Thorbecke bezig houdt — gevoel ik mij gerechtigd een paar bedenkingen te maken, een paar vragen te stellen. Zij sluiten zich aan hetgeen voorkomt op bl. 50 en volgende. — Ik lees daar:

„Den *politieken* Thorbecke, den staatsman, roer ik slechts even aan, heb ik reeds in den aanhef gezegd. Hem geheel ter zijde te laten is echter niet mogelijk. In de beeldengalerij onzer staatsmannen is T. eene der meest in het oog vallende figuren en mag ook daar niet onopgemerkt worden voorbijgegaan.

T. had eene politieke roeping. Deze voorname eigenschappen van zijn karakter — zich volkomen bewust te zijn van zijne kracht, van het doel waarop hij

die kracht moest aanwenden en van de middelen die noodig zijn om dit doel te bereiken — maakten hem eenen tot regeren voorbeschikten man. Zijne studie der geschiedenis, inzonderheid der vaderlandsche geschiedenis, was voor hem eene voorbereiding voor de praktijk van het staatsmanschap. Wat hij er in zocht was niet eene vertelling uit den ouden tijd, niet het artistiek genot van den beoefenaar der oudheidkunde, die, de gedenkschriften zijns vaders en grootvaders doorbladerende, in zijn verbeelding dien ouden tijd weder doet herleven en, om met de voorbijgegane geslachten te verkeeren, het thans levend geslacht vergeet. Voor deze historische geestenbezwinging had T. geene sympathie. Voor hem was de vaderlandsche geschiedenis de geschiedenis van het levende Nederlandsche volk. Dat volk te leeren kennen ook uit zijne vroegere lotgevallen, en uit die kennis het karakter, de goede en kwade eigenschappen, de belangen en behoeften er van te doorgronden en te doorzien, was het doeleinde zijner historische studie. T. behoorde niet tot hen die, wanneer zij van de „historische ontwikkeling” eener natie spreken, willekeurig uit het midden van het leven dier natie een fragment uitsnijden en dan zeggen: „dit tijdvak is uw historisch tijdvak.” Het volk is eene individualiteit en zijn leven niet anders dan dat van den individu. Ook deze heeft een verleden, een tegenwoordigen en een toekomstigen tijd, maar die één zamenhangend, onafgebroken, onafscheidelijk geheel uitmaken. In zijne lotgevallen, in hetgeen hij goeds of verkeers deed, in hetgeen hij deed of naliet, moet men den individu en zijn karakter leeren kennen, en niet alleen leeren kennen, wat hij *geworden* is, maar wat hij *worden kan* en *worden moet*. In het verleden der natie zocht Thorbecke den leiddraad voor hare toekomst. Geslachten hebben geslachten opgevolgd, maar de individu — het Nederlandsche volk — is gebleven, en uit hetgeen met hem gebeurd en door hem verrigt is moeten wij hem, in zijn aanleg en wezen begrijpen.

Het resultaat van T.'s studie der vaderlandsche geschiedenis, de slotsom tot welke hij door zijne onderzoekingen gebragt werd, was, zooals zij die hem kenden, dit hadden kunnen voorzeggen. Alleen een zelfstandig, van de dagelijksche wisselingen der volksmeeningen onafhankelijk gezag, kon hem aantrekken. T. was, door en door, een monarchaal man. Het koningschap was voor hem niet een toevallige door een bijzonderen loop der omstandigheden ontstane, een tijdelijke en voorbijgaande staatsvorm, maar eene noodzakelijke blijvende instelling. T. geloofde aan de monarchie en aan hare onmisbaarheid, althans voor de volken van den tegenwoordigen tijd. Hij was een te veelzijdig ontwikkeld, door vele en diepe studie gevormd man, om te ontkennen, dat ook onder anti-monarchale staatsvormen zich een volk ontwikkelen, tot welvaart en grootheid komen kan, maar deze anti-monarchale staatsvormen, waar een bestendig, uit eigen regt bestaand en werkend, als onaantastbaar erkend gezag ontbreekt, boezemden hem — den man van autoriteit — geen vertrouwen in. De studie der vaderlandsche geschiedenis had hem in deze opvatting versterkt. Steeds wees hij, in zijne lessen over onze staatsgeschiedenis, zijnen leerlingen op die éne groote, zich steeds voelbaar makende leemte, eene oorzaak van verzwakking zelfs in de schijnbaar sterkste tijden der oude republiek, het ontbreken van een krachtig, de deelen der Unie samenvattend en tot zamenwerken verplichtend, centraal gezag. Hij wees aan, hoeveel krachtiger Nederland in de geschiedenis der wereld had kunnen optreden, wanneer het, na de afzwering van Philips, in plaats van een kleinen prins, den eersten ambtenaar der Staten, een boven allen uitstekend hoofd van den Staat verkregen had. In de geschiedenis van Nederland tijdens de republiek behoorde T. tot de prinsenvormen. De krachtige figuren der prinsenvormen van Oranje, de aangewezen leiders in tijden van nood en druk, trokken hem onwederstaanbaar aan. Het groote ongeluk der republiek was, meende hij, altijd geweest dat, terwijl het haar zelve steeds aan vormkracht ontbrak, zij de vor-

mende kracht van het eenhoofdig gezag telkens afwees. Prins Willem III — Englands koning — was in de galerij der prinsen, T.'s meest geliefkoosde figuur, en dit ging zeer wel te zamen met zijn groote vereering van Jan de Witt. Jan de Witt's politiek werd, volgens hem, bepaald door de omstandigheden van den tijd waarin hij leefde. Zij was in geen deele gerigt tegen den prins en het prinselijke gezag, maar hij kon, zonder het land aan schromelijke gevaren bloot te stellen, geene andere politiek vormen dan deze, welke het tijdvak dat Nederland toen doorleefde, van hem eischte, en het welzijn des lands gold hem boven alles. Wat in de Witt vooral T. aantrok was, behalve de uitstekende begaafdheid van den raadpensionaris, zijn onwankelbare moed en zijn onwankelbaar vertrouwen in de toekomst van zijn land. Deze man die nooit wanhoopde en, wat er om hem heen gebeurde, altijd op zijn post stond, die altijd wist wat op elk oogenblik te doen stond en het deed, had al zijne sympathie. Maar hij verheelde zich niet, dat, wanneer in zulke tijden zulk een man aan het roer staat, dit slechts een gelukkig toeval is, een geluk dat voorbijgaat en het gemis aan een blijvend hoofd van den Staat niet vergoedt."

Ik meen verplicht te zijn dit lange citaat te geven, omdat de lezer dan zelf kan beoordeelen of mijne bedenkingen gegrond zijn.

Thorbecke wordt hier geschetst als een man der historische school. De man voor wien de studie der vaderlandsche geschiedenis de voorbereiding geweest was voor de praktijk van het staatsmanschap. Ik herinnerde mij bij het lezen dezer bladzijden de rede van Thorbecke van 29 Mei 1845 over het voorstel tot grondwetsherziening, rede gerigt tegen prof. den Tex en diens beroep op »de Nederlandsche beginselen."

Het voorstel, beweerde deze, zoude niet zijn in Nederlandschen zin.

»Wanneer men, antwoordde Thorbecke, sedert eenigen tijd met zoo veel ophef hoort spreken van *Nederlandschen zin* of *Nederlandsche beginselen*, is het onmogelijk, niet te denken aan den vlejenden waan eener natie van het Oude Testament, dat er voor haar en haar bestuur een afzonderlijke God in de wereld was.

»Het is natuurlijk, dat ieder volk, 't geen het doet, doe op zijne wijs. Maar die wijs blijkt uit het doen, uit de oefening. Ik vat, dat men spreke van de beginselen eener *Nederlandsche* kunst of wetenschap, zoodra wij eene geformeerde *Nederlandsche* kunst of wetenschap hebben. Maar den wetgever, die, na verval der regels, welke tot hiertoe heerschten, eene nieuwe orde moet stichten, voor te prediken van *Nederlandsche beginselen*, van een staatsregt of belastingstelsel in Nederlandschen zin, — ik twijfel of hij u zal verstaan; zeg hem, *Nederlandsch* is ontwikkeling van 't geen in de grondwet *Nederlandsch* is, wat kan het hem baten?

»Van waar ontleent gij de lijst der *Nederlandsche beginselen*? Uit herinneringen? Met herinneringen regeert men zoo min, als men den honger stilt met den maaltijd van gisteren. Is slechts *Nederlandsch* wat bij ons bestaat of bestond? Elke vernieuwing of verandering anti-*Nederlandsch*?

»Onze tijd wordt door nieuw opgekomenen *Algemeene* krachten in wetenschap, kunst, nijverheid, zoowel als in staatsvorming beheerscht.

Ons in zulk een tijd *afzondering* voor te schrijven, dit is ons doodvonniss uitspreken.

»Ziet onze grondwetten van 1814, 1815 en 1840. Zijn zij louter van Nederlandschen oorsprong? Of zijn zij uit *algemeene* eischen, zoodanige, die wij met andere landen gemeen hadden, ontstaan?

»Ik sla de grondwet op. Is het een Nederlandsch beginsel, dat de koning tractaten sluit en bekrachtigt? Dat hij de geldmiddelen en de koloniën bestuurt? Dat hij in den adelstand verheft, of geschillen tusschen provinciën en gemeenten beslist? Dat hij de Staten-Generaal opent, en niet dan met hen de wetgevende magt uitoefent? Het staat in de grondwet. Doch zoo het niet in de grondwet stond, waaruit zou volgen dat dit alles *Nederlandsch* beginsel ware?

»Een redenaar uit Arnhem (de heer *van Rosenthal*) heeft ons gister avond gezegd, welk constitutioneel denkbeeld in den eersten tijd na ons herstel onze edele mannen vervulde. Het was, zeide hij, dat de Staat één hoofd moest hebben. Men zou, geloof ik, mogen zeggen, de Nederlandsche Staat werd op eenheid, niet van uitvoerende magt slechts, maar van vertegenwoordiging gegrond; doch houdt u nu aan hetgeen de redenaar zoo welsprekend voor den geest bragt. Stelt, de grondwetgever van 1814 en 1815 ware enkel op *Nederlandsche* beginselen en antecedenten afgegaan: van waar had hij de eenheid, van waar de koninklijke magt ontleend?»

Kunnen die rede en Oliviers voorstelling in harmonie gebragt worden? Ik erken: Thorbecke wordt ons door O. niet voorgesteld als een man in den geest der antirevolutionairen; niet als iemand, die wanneer hij van de historische ontwikkeling eener natie spreekt, willekeurig uit het midden van het leven dier natie een fragment uitsnijdt en dan zegt: »dit tijdvak is uw historisch tijdvak.» Maar kan men bij de herinnering dier rede in waarheid zeggen: »dat T. in het verleden der natie den leiddraad zoekt voor hare toekomst»? Of moet het alleen beteekenen, dat T. uit de geschiedenis van ons volk geleerd had, hoe dat Nederlandsche volk steeds onder de onvolmaaktheden harer instellingen gezucht had; hoe het met hervormen gewacht had, totdat de tijd voorbij was, zoodat hij uit die beoefening der historie den moed geput had, trots allen tegenstand te volharden, opdat men niet weder zou behoeven uitteroepen: *te laat!* Ik stel mij echter voor dat het geschrift van Olivier een anderen indruk bij den lezer opwekt, ik meen dat hij in die schets niet zal herkennen den man, wiens streven naar hervorming veeleer een *algemeenen* dan een *nationalen* grondslag had.

Eene andere opmerking geldt minder de vraag, of de voorstelling van Olivier met de objectieve waarheid in harmonie is, zij betreft in hoofdzaak Thorbecke zelf. Niet alleen dat Thorbecke, zegt Olivier, steeds wees op die eene groote leemte in de Republiek, het ontbreken van een krachtig, de deelen der Unie zamenvattend en tot samenwerken verplichtend centraal gezag; maar hij behoorde in de geschiedenis

van de Republiek der V. N. tot de partij der prinsenmannen. Hiermede staat in verband, dat T. was een door en door monarchaal man. Alleen een uit eigen regt bestaand en werkend, van de dagelijksche wisseling der volksmeening onafhankelijk gezag kon hem aantrekken. Een antimonarchale Staatsvorm boezemde hem, den man van autoriteit, geen vertrouwen in.

Heeft Olivier de denkbeelden van Thorbecke hier juist wedergegeven, dan komt bij mij de vraag op, of zij den toets der kritiek kunnen doorstaan? Ik bedoel zoowel zijne opvatting van de historie des vaderlands als in verband daarmee zijne houding tegenover de kwestie: *Republiek of monarchie*.

Het is iets zeer gewoons, dat men wijst op het ontbreken van een krachtig, de deelen der Unie zamenvattend en tot samenwerken verplichtend centraal gezag. De bezwaren, die uit de verbroekeling der Souvereiniteit vooral voor het bestel der buitenlandsche betrekkingen moesten voortvloeijen, doen zich op elke bladzijde onzer geschiedenis gevoelen. Het is echter de vraag, of men zich ook aan eenzijdigheid schuldig maakt, wanneer men onze voorouders er hard over valt, dat zij die leemte niet hebben aangevuld. Met andere woorden: zoude dit centraal gezag ook te duur kunnen zijn gekocht?

Onze voorouders genoten in vergelijking met andere landen althans *feitelijk* eene groote mate van vrijheid — en in het spreken en in het handelen; vrijheid, die onder den invloed van een krachtig centraal gezag, wanneer men let op de zienswijze dier dagen, welligt groot gevaar zoude hebben geloopt. Waren steden en provinciën als zoovele middelpunten van zelfregering niet bovendien een middel tot krachtsinspanning en ter bevordering van welvaart? Ik vrees, dat de kracht in het centrum niet zoude hebben vergoed, wat in de deelen aan kracht zoude zijn te loor gegaan. Vooral dan schijnt mij die vrees niet ijdel te zijn, wanneer »voorstanders van een krachtig centraal gezag” en »prinsenmannen” woorden zijn van eene en dezelfde beteekenis. Een krachtig centraal gezag beligchaamd in eene erfelijke dynastie; wij denken aan de Duitsche vorsten, aan Denemarken, aan de monarchie op het vaste land in het algemeen. Er is, meen ik, nog iets, waarop de partij der prinsenmannen niet genoeg let. Wij lezen bij O., dat de krachtige figuren der prinsen van Oranje, de aangewezen leiders in tijden van nood en druk, T. onwederstaanbaar aantrokken. Is het ook mogelijk dat juist de inrigting onzer Republiek heeft medegewerkt om die prinsen in staat te stellen te worden wat zij geweest zijn? Willem III, zegt O., was in de galerei der prinsen, T.'s meest geliefkoosde figuur. Welnu, zoude deze de groote vorst geworden zijn, die hij geweest is, wanneer hij als erfelijk monarch was geboren? Het moge waar zijn, wat Macaulay zegt: dat de natuur Willem had toegerust met de hoedanigheden van een groot regent; het is zeker niet minder waar, wat hij er bij voegt, dat de opvoeding die hoedanighe-

den in buitengewone mate heeft ontwikkeld. Zijn karakter van staal was gevormd in en door den tegenspoed zijner jeugd. Het was het geluk van de vorsten van Oranje-Nassau, dat zij als 't ware allen hunne sporen moesten verdienen — niet alleen de grondvester der dynastie — maar Maurits, Fredrik Hendrik, bovenal Willem III. Die van de eene zijde hen wil beschouwen als de aangewezen leiders in tijden van nood, die moet het van de andere zijde niet afkeuren, zoo het Huis van Oranje-Nassau niet opgevolgd is in de regten van het Huis van Oostenrijk. Het was hun geluk, dat zij nog iets anders te doen hadden dan om geboren te worden; dat hunne aanspraken onzeker, hunne regten betwist waren. Jan de Witt was een gelukkig toeval, zegt Olivier. Was Willem III iets anders? en zoude eene erfelijke dynastie dergelijk gelukkig toeval hebben opgeleverd?

Met T's. studie van de geschiedenis des vaderlands wordt in verband gebracht zijne voorliefde voor de monarchie, zijn weinig vertrouwen op de Republiek.

Moest het eene uit het andere voortvloeijen? Wanneer men een prinzenman is, wanneer men in den vorst wil zien den leider van zijn volk, den redder in tijd van nood, dan kan men — altijd met een bijgeloovig vertrouwen op het toeval der geboorte — worden een monarchaal man, een voorstander van het Duitsche koningschap, een bewonderaar van het persoonlijk Gouvernement van Koning Willem I. Ik bevroed echter niet, hoe men langs dien weg terecht kan komen in den schoot der constitutionele monarchie, bij een vrijen regeringsvorm, bij een *gouvernement libre*. Is in de Engelsche, in de Belgische, in onze monarchie het gezag onafhankelijk van de dagelijksche wisseling der volksmeening? Meer onafhankelijk dan in het presidiale Gouvernement van N. Amerika? Het tegendeel is waar. De president bestuurt — even zoo goed als Keizer Wilhelm — met *zijne* ministers; de constitutionele vorst daarentegen door verantwoordelijke ministers, die aftreden, wanneer de vertegenwoordiging hen niet meer steunt.

Van welke monarchie heeft nu Thorbecke getoond een voorstander te zijn? Hij moge hebben vastgehouden aan den *naam* van koninklijk ministerie; inderdaad is hij de man geweest, die aan het parlementaire gouvernement in ons vaderland het burgerregt heeft verzekerd; een gouvernement, waarbij ten gevolge van de meening der volksvertegenwoordiging het gezag in andere handen overgaat. Een toestand, waarin geen plaats is voor een door het erfregt geroepen leider van zijn volk; een regeringsvorm, waarin de monarchie meer is eene kwestie van prestige, dan van gezag, dan van magt; waarin de vorst — zoo hij zijne taak wel begrijpt — alleen nog morelen invloed zal willen oefenen. Voor de »vormende kracht van het eenhoofdig gezag” waarvan Olivier spreekt — is in de constitutionele monarchie geene plaats.

Wat onder deze opvatting de beteekenis en de waarde is van den monarchalen vorm heeft niemand beter geschetst dan de Redacteur

van den Engelschen Economist, Bagehot in zijn geschrift: *the English Constitution* (*); die vorm heeft in het oude Europa, ook bij de vrije volken, zijn regt van bestaan niet verloren; die constitutionele monarchie is echter door eene diepe kloof gescheiden van de echte monarchie van den ouden stempel, van de monarchie met persoonlijk Gouvernement. Zij staat veel digter bij de Republiek. Bij beiden geeft langs onderscheidene wegen de volksmeening den doorslag. In de constitutionele monarchie welligt nog spoediger dan in eene Republiek als N. Amerika, waar de eens gekozen president althans gedurende 4 jaren naar zijnen zin kan besturen. Wanneer ik nu van de eene zijde zeer goed heb kunnen begrijpen, waarom T. met het oog op onze toestanden, met het oog op onze historie een voorstander was van de constitutionele monarchie, zoo is mij van de andere zijde echter nooit duidelijk geworden, hoe hij, de voorstander van den vrijen regeringsvorm, zulk een afkeer kon koesteren voor de Republiek. Ook dit geschrift van O. heeft mij in dit opzigt niet bevredigd (†).

Ik vertrouw, dat de geachte schrijver mij dit niet ten kwade zal duiden. Nog liever zou ik zien, wanneer hij, de geliefde leerling, die welligt meer dan iemand anders in den geest van zijnen leermeester is doorgedrongen, mij meer licht zoude kunnen verschaffen, mijne bezwaren zou kunnen ontzenuwen. Thorbecke was een compleet man, zegt Olivier. Alles wat de waarheid van dit gezegde kan bevestigen, zal althans door mij met dankbaarheid worden ontvangen.

Zal ik nu nog zeggen, dat ik de lezing van dit geschrift aanbeveel aan allen, die belang stellen in onzen grooten staatsman? Het zoude onnoodig zijn; immers, wanneer deze aankondiging het licht ziet, zal dit geschrift door die allen zijn gelezen en herlezen.

Groningen, October 1872.

B. D. H. TELLEGEN.

(*) London, 1867.

(†) Op bl. 75 wordt een parallel getrokken tusschen T. en van Maanen. „Beide eerzuchtige mannen in de echte en goede beteekenis van het woord, zij behoorden tot de weinigen, die tot regeeren geroepen zijn.” Ook T. schatte volgens O. v. Maanen hoog. „Een man tot minister geboren” volgens T. En dit niettegenstaande van Maanen T. na de uitgaaf zijner *Aanteekening* had willen afzetten. Ja T. zag daarin een bewijs van consequentie (bl. 57). Deze mededeeling heeft zeker velen, althans mij verrast. Is zij te rijmen met de beschouwing van T. en O. beiden over Koning Willem I? Zijne Regering was „eene alleenheerschappij.” „Hij alleen wilde wakker zijn.” „Hij verlangde in zijne ministers, geene Staats- maar persoonlijke dienaren.” „De Regeering, tot zijne individuele inzigten beperkt, trok noch bekwaamheid noch karakter aan; buitengewone menschen waren lastig en niet bruikbaar” (bl. 55—56).

Hogendorp moest weg, zelfs Falck moest weg; v. Maanen, de minister van Koning Lodewijk, de bewonderaar van Keizer Napoleon, v. Maanen bleef minister van den aanvang van Willem I tot na zijne abdicatie. En die man wordt door O. vergeleken met T., die man werd bewonderd door T.?

GESCHIEDENIS VAN NEDERLANDS OOST-INDISCHE
BEZITTINGEN.

Geschiedenis van de Nederl. Oost-Indische bezittingen door J. J. Meinsma, Directeur van de instelling in de Taal- Land- en Volkenkunde voor Nederl. Indië te Delft.

Het heeft er iets van alsof de heer Meinsma Dr. A. Pierson heeft willen logenstraffen. In de voorrede der Herinneringen uit Pruisens Geschiedenis vergeleek laatstgenoemde schrijver de Duitsche met de Nederlandsche boeken. In gene — zeide hij — »vinden wij allen, die de wetenschap dienen, ons dagelijksch en een degelijk voedsel, en elk volk is ten achteren dat geen Duitsch leest.” Maar welke kritiek volgde dien lof! »Duitsche boeken zijn eigenlijk geen boeken, maar bergplaatsen van wetenswaardige dingen; geen zamenstel maar eene zamenvoeging.” En hoe geestig werd deze aanmerking gestaafd! »De Duitsche schrijver zegt alles wat hij op het hart heeft; zijn volzin is uitrekbaar tot in alle en zonder evenredigheden, betoont eene Oostersche gastvrijheid aan tusschenzinnen van allerlei aard, en komt, zwaar van gang, aangestrompeld met een sleep van aantekeningen. De Duitsche schrijver is goedhartig; de eerste de beste uitdrukking is hem welkom; hij weet niet van dat onbarmhartig afwijzen of ook voorbijgaan van tallooze woorden, die zich aan den geest voordoen, maar waaronder geen dat het rechte is; van dat tasten, zoeken, schiften, scheiden; van dat onder neus optrekken beurtelings aanvatten en weder loslaten van een woord, omdat het nog altijd niet juist, niet eigenlijk, niet uitgelezen, niet teekenachtig, niet goed genoeg is; hij weet niet van die kieskeurigheid, die het lijden en de weelde is van den stilist.” Volgens Pierson onderscheiden de Nederlandsche boeken zich gunstig boven de Duitsche. Onze stijl is gekuischter, ons taalgevoel zuiverder ontwikkeld. Zelfs zijn er in ons kleine Holland meer kunstenaars met de pen dan in het groote Duitschland.

Niet gaarne zouden wij alles toestemmen wat Pierson zegt. Tal van Duitsche schrijvers hebben werken geleverd, die wel degelijk »boeken” mogen heeten, en zelfs, zoo door vorm als inhoud, uitmuntende boeken. Wij noemen slechts Ranke, Mommsen, Schleiden, Virchow. Den heer Pierson stonden Duitschland's wijsgeeren en theologen alleen voor den geest, en op dezer werken is het gezegde zonder twijfel toepasselijk. Doch men mag met hen niet alle Duitsche schrijvers op één lijn stellen, noch naar hunne geschriften Duitschlands geheele litteratuur beoordeelen.

Ook zouden wij het Pierson moeilijk gewonnen kunnen geven, dat Nederland zooveel rijker is aan »kunstenaars met de pen.” Werken,

die den beoefenaar der wetenschap of zelfs maar den intellectueel ontwikkelden mensch degelijk voedsel bieden, zijn hier te lande volstrekt geen alledaagsch verschijnsel. Nog zeldzamer zijn die geschriften, welke met dezen lof tevens dien van een »boek» te zijn, verdienen.

Zeiden wij dat het er iets van heeft, of de heer Meinsma Pierson heeft willen logenstraffen — het is niet enkel, omdat hij een werk geschreven heeft, waaraan kwalijk de lof kan worden toegekend, door Pierson geschonken aan den litterarischen arbeid der Nederlanders, — het is ook en vooral, omdat op Meinsma's werk de karakteristiek bijzonder toepasselijk is, welke Pierson van de Duitsche boeken gaf.

Het is geen »boek», — een bergplaats is het van wetenswaardige dingen, samengegaard met bijzondere vlijt, opeengehoopt met bijzonder geduld. Wat den stijl betreft — aan tusschenzinnen bezondigt de heer Meinsma zich minder, maar desniettemin laat de bouw zijner zinnen vrij wat te wenschen over. Duidelijk blijkt dat hij zich weinig bekommert over den vorm, en slechts bezorgd is niets te vergeten van hetgeen hij — wel niet op het hart — maar in zijne adversaria had. Zonderling is telkens de woordschikking, wonderlijk de woordenkeus. Wie het voorbericht las, zal dit niet verwacht hebben. Immers daar deelt de heer Meinsma mede, dat hij eigenlijk een taalkundige is, die ongaarne den tijd voor het schrijven van dit werk ontroofde aan zijne taalkundige studiën. Deze verklaring van den geachten schrijver verbiedt ons op ons woord geloofd te willen worden. Een paar aanhalingen mogen bewijzen of wij overdrijven: p. 60: »Coen wist aanvankelijk de Bewindhebbers tot zijne plannen over te halen, zoodat *er* »een concept-reglement in den geest *daarvan* werd opgemaakt, terwijl »hij zelf op nieuw tot Gouverneur-Generaal werd benoemd om *dit* uit »te voeren, *waartoe* reeds eenige voorloopige maatregelen werden genomen.» p. 62: »Denzelfden dag evenwel kwam een nieuw Javaansch »leger voor de stad, *zoals bleek toen* eenige Hollandsche troepen *hen* »ontmoetten, *die* moedig den strijd aanvaardden, doch door de over-»macht der Javanen op de vlucht werden gedreven.»

Was het noodig, dit boek zou kunnen bewijzen, dat zorg voor taal en stijl niet enkel weelde is. De schrijver, die daarvoor oor noch hart heeft, moet het zich zelf wijten, als hij niet begrepen wordt, al weet hij zelf zeer goed, wat hij zeggen wil. Weten en schrijven, zelfs les geven en schrijven zijn zeer onderscheiden zaken. Wie veel kennis verzamelde, is niet altijd in staat haar anderen mede te deelen, en wien het mondeling mededeelen misschien goed afgaat, gelukt dit nog niet altijd schriftelijk. Wie dit laatste onderneemt, moet zich duidelijk kunnen uitdrukken en oog voor den vorm hebben. Hoe ingewikkelder of hoe droger het onderwerp is, waarover de geleerde de resultaten zijner studie ten beste geeft, des te meer helderheid en levendigheid wordt van den *schrijver* geeischt. Zeker geldt die eisch in al zijn omvang, wanneer men, zooals de heer Meinsma, niet schrijft

voor het eigenlijk wetenschappelijk publiek, dat wellicht eerder genegen is om ter wille van den deugdelijken inhoud een gebrekkigen vorm te vergeven, maar voor jongelieden, die zich gereed maken voor het ambtenaarsexamen; jongelieden, die het minder om wetenschap, dan om een ambt te doen is; jongelieden, die door dorre vormen eerder afgeschrikt, dan door degelijken inhoud aangelokt worden. Ook bij het onderwijs is het van belang, dat de boeken niet met een zucht ter hand genomen worden.

Dit wat den vorm betreft, nu de inhoud.

Wij zeiden reeds, dat het werk des heeren Meinsma ook den lof, aan Duitsche boeken door Pierson geschonken, verdient. Het is een arbeid van vlijt en geduld, van belezenheid en nauwkeurigheid. De geschiedenis der Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië moet nog geschreven worden. Wel bestaan er enkele werken, die groote waarde hebben als bijdragen voor die geschiedenis, maar met de studie der bronnen — eerst en onmisbaar vereischte voor iets, dat meer dan traditie, dat werkelijk historie zal zijn — werd nog slechts korten tijd geleden een begin gemaakt. Jhr. J. K. J. de Jonge, die deze bronnen opende, gaf tevens eene uitmuntend geschrevene geschiedenis van de opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indie, doch deze is nog maar tot 1652 gevorderd. Zijn de bescheiden, welke in onze Archieven bewaard bleven, zoo te Batavia als in den Haag, onderzocht; is de ook voor de geschiedenis van Nederlands bezittingen belangrijke pamfletten-literatuur bestudeerd; zijn de stukken, in welke de inboorlingen van den Archipel hunne herinneringen en opvattingen hebben nedergeschreven, uitgegeven — is die geheele reuzenarbeid op taal- en geschiedkundig gebied verricht — dan zal eerst de tijd gekomen zijn voor het schrijven van eene echt wetenschappelijke geschiedenis der Nederlandsche bezittingen.

Naar onze meening zou de heer Meinsma zich dan ook verdienstelijker hebben gemaakt, door een met taal- en geschiedkundige aantekeningen verrijkte uitgave van de onuitgegeven stukken, waarvan hij zich bediend heeft bij de geschiedenis van den opstand van Troena Djaja (1674—80) en den Chineesch-Javaanschen oorlog (1741—43,) dan door van die stukken gebruik te maken zonder zelfs aan te duiden wat hij er aan ontleend heeft. Zelf erkent hij dat zijn arbeid slechts een tijdelijke waarde heeft, immers, wanneer de bronnenstudie eenige resultaten afwerpt — waaraan niemand wel twijfelen zal — dan moet aanstonds het werk des heeren Meinsma herzien worden. Toch is het iets waard, van elke ontdekking, door de studie der historie gemaakt, spoedig partij te trekken voor de historiebeschrijving, en de minder juiste en onvolledige voorstellingen, die gangbaar zijn, door de betere en meer nauwkeurige te vervangen. Vergelijkt men het werk des heeren Meinsma met de vroegere geschiedenissen der Ned. Bezittingen — die eigenlijk slechts den naam verdienen van biografiën der

Gouverneurs-Generaal — dan zal men waarlijk niet zeggen, dat de heer Meinsma vergeefs gearbeid heeft. Hij heeft gebruik gemaakt van den arbeid des heeren de Jonge, van de in den laatsten tijd verschenen, maar niet nader aangeduide, belangrijke mededeelingen en werken, en van eenige onuitgegeven stukken; waarover wij reeds gesproken hebben.

Niet zeer gelukkig vinden wij de methode, naar welke de heer Meinsma zijn werk heeft ingericht. Op het voorbeeld van den advocaat der O. I. comp. P. van Dam (1693) en van Valentijn (Oud- en Nieuw Oost-Indië) volgt de Jonge de methode, om de verschillende gewesten afzonderlijk te behandelen. Hij nam de andere methode, die der tijdrekenkundige orde, niet, omdat daarbij tengevolge van »de verscheidenheid der feiten en toestanden in de verschillende, somtijds ver van elkander verwijderde landstreken, eene onduidelijkheid, ja, zelfs eene verwarring ontstaat, waardoor ten laatste zoowel van den bewerker als van den lezer de blik beneveld en aan beiden een helder overzicht over elk afzonderlijk geheel, ontnomen zou worden.” Dit argument is — onzes inziens — evenzeer geldig voor het werk van den heer Meinsma, hetwelk binnen een kort tijdsbestek in zijn geheel verschijnt, als voor dat van den heer de Jonge, hetwelk, uit zijn aard, ettelijke jaren tot de voltooiing behoeft. Immers verwarring moet ontstaan, waar ongelijksoortige feiten vereenigd en continuë verschijnselen gesplitst worden, en dit heeft noodzakelijk plaats als naar tijdrekenkundige orde gezamenlijk behandeld worden gewesten, die tamelijk wel op zich zelve staan. Na de vestiging van de Compagnie in den Archipel verkeerden alle eilanden niet in denzelfden toestand, zelfs staan zij dikwerf zeer weinig tot elkander in betrekking. De instelling der perkeniers geeft aan de nederzetting op de Banda-eilanden een karakter dat haar ten eenemale onderscheidt van de nederzetting op Java, en van deze is wederom die op Ceylon, nog meer de kolonie aan de Kaap de Goede Hoop, zeer onderscheiden. — De heer Meinsma heeft zijne methode, de chronologische, dan ook niet kunnen volhouden. Meestal behandelt hij de geschiedenis der verschillende gewesten gedurende een aantal jaren achtereenvolgens in een en hetzelfde hoofdstuk, maar hij moet voor het tijdvak 1740—57 een afzonderlijk hoofdstuk wijden aan de bezittingen buiten Java. Zou dit niet altijd verkieslijker zijn geweest, dan den lezer eerst op Java, dan op Voor-Indië, vervolgens op Celebes, de Banda-eilanden, Borneo te doen vertoeven, om ten slotte hem weder naar Java te laten verhuizen, alles in één en hetzelfde hoofdstuk, en in elk volgend altijd weder van voren af aan?

Eene tweede opmerking betreft de verdeling in perioden. Zal zoodanige verdeling aan haar doel beantwoorden, zal zij niet, in plaats van orde, wanorde stichten, zal zij niet, in plaats van den lezer te oriënteeren, hem in verwarring brengen, dan moet zij naar een vast beginsel gemaakt worden. Geen ander beginsel is, dunkt ons, moge-

lijk dan dit, dat slechts een zeker tijdsverloop een periode vormt, wanneer het door een of ander verschijnsel van overwegend belang gekenmerkt wordt. Dat verschijnsel is het hoofdfeit, daarmee hangen de overige feiten samen, daaromheen groepeeren zich deze. Dat hoofdfeit — soms een persoon, soms een gebeurtenis — geeft aan het tijdvak een zekere eenheid.

De heer Meinsma heeft echter bij zijne verdeling geen beginsel gevolgd. In de eerste periode van de vestiging der Nederlanders in Oost-Indie waren de specerij-eilanden 't belangrijkste, eerst later werd Java het middenpunt. Dit nu is een feit van een zeker algemeen karakter, dat zich van zelf aanbeveelt om bij de periodenverdeling in aanmerking te worden genomen. Wat beteekent echter eene verdeling in hoofdstukken, als: »De Nederlandsche Bezittingen tot aan de komst van den eersten Gouverneur-Generaal'' en »De eerste Gouverneur-Generaals tot aan de stichting van Batavia''? Maakte Coen Jacatra tot het middenpunt van het Nederlandsch gezag op Java, vestigde hij dat gezag op hechte grondslagen door den strijd tegen de inlanders en de Engelschen, — na hem begon een periode, waarin het verkregene geregeld, de verworven positie bestendig werd. Wat beteekent echter een hoofdstuk: »Van Coens dood tot het bestuur van den Gouverneur-Generaal Maetsuycker''?

Voor een studieboek, zooals deze handleiding, is eene goede verdeling der stof een hoofdzaak; zij moet den weg wijzen door den doolhof van feiten. En van niet minder belang is het, dat de verdeling der stof duidelijk blijke uit de opschriften der hoofdstukken, deze toch moeten den weg helpen wijzen door het boek, en een overzicht van den inhoud geven, waarbij de aandacht aanstonds op de meest belangrijke en meest algemeene verschijnselen wordt gevestigd. Wij achten het voor eene handleiding dan ook een noodzakelijk vereischte, dat zij van een index voorzien is, die het zoeken en naslaan gemakkelijk maakt. De heer Meinsma heeft dit gemak en voordeel zijn studenten niet bezorgd — stellig enkel en alleen tengevolge van het gering belang, dat hij aan verdeling en dergelijke zaken hecht. Hoe uiterst gering zijne belangstelling daarin is blijkt niet het minst hieruit, dat hij de in de inleiding opgegeven verdeling in drie tijdperken (1605—1678, 1678—1757 en 1757—1800) niet eens in het werk zelf heeft opgenomen.

Moet een geschiedschrijver zijne perioden oordeelkundig kiezen, van nog meer gewicht is, dat hij bij de keus der feiten zelven, welke hij mededeelt, oordeelkundig te werk gaat. Alles verhalen is onmogelijk, zooveel mogelijk verhalen zelfs niet gewenscht. De voorraadschuren der historie bevatten zoowel kaf als koren. Deze van elkander door zorgvuldig ziften te scheiden, de belangrijke van de niet-belangrijke feiten af te zonderen, — is even goed als het keuren der verschillende berichten omtrent één feit, de taak des geschiedschrijvers. Natuurlijk

komen omvang en aard van den arbeid, dien hij onderneemt, hierbij in aanmerking. Veel wat de biograaf niet mag laten liggen, mag degeen, die de historie van een volk schrijft, niet opnemen. Dat ziften wordt moeilijker en tevens dringender plicht, naarmate het omvangrijker werk geldt, ook naarmate het meer 't populariseeren van verkregen resultaten, dan bronnenstudie betreft. De heer Meinsma, die zich het eerste ten doel stelt voor de zoo verbazend omvangrijke historie der Nederlandsch-Indische bezittingen moest — onzes inziens — vooral zorgen niet te veel op te nemen. Niet zooveel, dat de studenten om de boomen het bosch voorbij zien. Niet zooveel, dat de beteekenis der feiten verloren gaat onder hunne menigte. Niet zooveel, dat van de memorie te veel, van het verstand te weinig gevergd wordt. Niet zooveel, dat het boek meer op een catalogus dan op een historie gelijk.

Om deze gevaren te vermijden, om juist te kiezen wat wel en wat niet vermeld moet worden overeenkomstig het kader van het boek en het oogmerk van den schrijver — wordt veel historische kennis vereischt en nog meer het eigenaardig talent, dat iemand die historicus zijn wil, bezitten moet: tact.

Dat de heer Meinsma dien tact niet bezit, kan niemand hem euvel duiden: zelf verklaart hij taalkundige te zijn, en »ongaarne» ging hij tot dezen geschiedkundigen arbeid over. Maar wat bewoog hem dien arbeid te ondernemen als hij daartoe eigenlijk geen roeping had? »Het gemis eener bruikbare handleiding»? Er is zooveel dat wij missen, en dat ons reikhalzend doet uitzien naar den man, die in staat is het te verschaffen. De voornaamste aanmerking welke wij op Meinsma's handleiding maken, is, dat het boek met bijzonderheden, met minder belangrijke feiten is overladen. En toch zouden wij een enkele maal eenige meerdere toelichting wenschelijk achten. Bij voorbeeld omtrent de verhouding tusschen de Nederlanders en de Portugeezen in Indië. Meinsma verhaalt (p. 70) hoe Maetsuycker in 1644 eene overeenkomst sloot tot uitvoering van den in 1641 tusschen Nederland en Portugal gesloten tienjarigen wapenstilstand. Vervolgens vertelt hij (p. 81) hoe Maetsuycker in 1649 Radja Singa op Ceijlon overhaalt met hem den oorlog tegen de Portugeezen te voeren. Omtrent dien oorlog op Ceijlon wordt (p. 82, 83) het een en ander medegedeeld, waarop het bericht volgt, dat in 1663 de krijg moest worden gestaakt om den vrede, die reeds in 1661 tusschen Nederland en Portugal was gesloten. Het blijft dus duister, hoe Maetsuycker weinige jaren nadat hij een wapenstilstand met de Portugeezen had gesloten, weder met hen krijg kon voeren, en hoe Nederland er toe kwam na den wapenstilstand van 1641 in 1661 vrede te sluiten. Met een enkel woord omtrent de betrekkingen tusschen Nederland en Portugal was het een en ander zeer gemakkelijk begrijpelijk te maken.

Omstreeks denzelfden tijd waarop de wapenstilstand tusschen Neder-

land en Portugal werd gesloten, veroverde de West-Indische Compagnie de Portugeesche nederzetting op Afrika's Westkust, om daardoor meester te worden van den slavenhandel. Het was quaestieus of de Nederlandsche bevelhebber tijdens die verovering niet van den gesloten wapenstilstand wist — wij meenen dat de Portugeezen, die dit beweerden, het recht aan hunne zijde hadden. Door dit verlies en de wijze, waarop het was toegebracht, ontstemd, waren de Portugeezen er op uit, trots den wapenstilstand, de West-Indische Compagnie hare veroveringen weder afhandig te maken. Een opstand der Portugeezen in Brazilië brak uit, niet zonder voorkennis en medewerking der regeering in Europa, en de West-Indische Compagnie verloor weldra bijna het geheele rijke suikerland. De Staten-Generaal trokken zich den tegenspoed der Compagnie aan, vooral op aandringen van Zeeland, dat zeer bij de Compagnie geïnteresseerd was en voor den vrede met Spanje scheen te kunnen gewonnen worden, als het ten opzichte der Compagnie zijn wensch vervuld zag. Portugal zond wel onmiddelijk een gezant om over eene schikking der zaken in Brazilië te onderhandelen, maar men vertrouwde zijne aanbiedingen niet. Terwijl dus die onderhandelingen een tijdlang werden voortgezet, schonk de Staat der Nederlanden krachtig »secours» aan de Compagnie, en duurde de strijd in de West voort. Ja, ofschoon de wapenstilstand niet werd verbroken, geraakten Nederland en Portugal schier op voet van oorlog, zoodat de Staten-Generaal 8 Oct. 1649 besloten een vloot naar Lissabon te zenden, die aanstonds den oorlog beginnen zou als de regeering de aangeboden vredesartikelen niet aannam. Ofschoon het o. a. tengevolge van den oorlog met Engeland eerst in 1657 tot een openbaren krijg kwam, kan het geen verwondering baren, dat in deze omstandigheden ook reeds voor dien tijd de Oost-Indische Compagnie evenals de West-Indische de Portugeezen bestreed in Indië.

Onduidelikheden in de voorstelling als de bovenbedoelde, gevolgen van te groote beknoptheid, zal men echter weinig aantreffen in dit boek. Meermalen schijnt het wel alsof er leemten zijn in het verhaal, doch bij geduldig zoeken, waarbij het gemis van een index en van verwijzingen in den tekst zeer gevoeld wordt, vindt men de berichten, die het beloop der zaak ophelderen. Ook dit is een verwijt meer tegen den vorm, als tegen den inhoud. Doch dat 't geen onbeduidend verwijt is, daartoe diene nog dat wij vergeefs gezocht hebben naar eenig bericht over den tocht naar Cambodja door A. van Diemen in 1644 ondernomen om den moord van Regemortes en Broekman te straffen. Het is mogelijk, dat de heer Meinsma van deze gebeurtenis geen melding maakt, — maar stellig zouden wij dit niet durven beweren, ten eerste omdat wij dit verzuim onwaarschijnlijk achten waar zoovele minder belangrijke zaken zijn opgenomen, ten andere omdat wij niet stellig durven spreken waar onzerzijds vergissing, tengevolge der min gelukkige inrichting van het boek, zóó licht mogelijk is. Doch dat wij niet stellig

durven beweren: het feit is geboekt of het is niet geboekt — dat wijst op grooter schaduwzijde van het werk dan de omissie van eenig dergelijk feit zou zijn. Zeer ernstig betreuren wij 't, dat de vorm zooveel te wenschen overlaat, waar de inhoud in menig opzicht grooten lof verdient. Immers bij het publiek, bij de studenten vooral, zal, vreezen wij, daarvan het gevolg zijn, dat ook van dit boek *la forme emporte le fonds* — zij 't ook in een anderen dan aan deze zegswijze gewoonlijk gehechten zin. En om te bewijzen dat dit jammer zou zijn — daartoe beroepen wij ons op de geschiedenis van den inval der Makassaren en Madoereezen op Java, op de geschiedenis van den opstand der Chineezen, op de schets van den toestand der O. I. Compagnie en hare bezittingen in de eerste helft der 18de eeuw. Die hoofdstukken zijn belangrijk, de kennismaking bijzonder waard. En het geheele werk verdient als »legger" de sterkste aanbeveling voor ieder, die zich met de geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië bezig houdt.

Nog eene opmerking. Verwonderlijk kalm is deze historie geschreven. Er vallen vrij wat daden van énergie, beleid en moed te verhalen; vrij wat daden ook van barbaarschheid en ruw geweld. Men denke aan Coen, dien de Jonge zóó teekende, dat zijn énergie den lezer in het hart grijpt. Men denke aan den moord der Chineezen, de vernieling der nagelboomen op Ternate, het geweld aan de inboorlingen, de oneerlijkheden tegen de Compagnie gepleegd. Wien verbaast 't niet, als de heer Meinsma getrouwelijk de daden van een Coen, Imhoff, getrouwelijk ook de gruwelen onzer voorouders vermeldt op één en denzelfden trant, zonder dat een woord verraadt of eenige aandoening den schrijver bij het boekhouden dezer niet alledaagsche verschijnselen vervulde, zonder dat de stijl zelfs eenige kleur ontleent aan het onderwerp. De heer Meinsma tracht slechts alles zoo kort mogelijk te melden, om zooveel mogelijk op te nemen. Hij gunt zich geen oogeblik nadenken; hij meent: in een kroniek, — doch zeer oude chroniqueurs zouden dit kunnen logenstraffen, — in een kroniek voegt geen sentiment. Voegt dit dan — vraagt hij wellicht — in eene handleiding?

Wij vragen: welke mannen heeft onze Staat in Indië noodig? Geen veelweters, geen boekgeleerden, geen overladen memories. Mannen met een flink ontwikkeld verstand en oordeel, met de noodige kennis van Indië's talen en maatschappelijke toestanden, bovenal met een voor rechtvaardigheid en menschelijkheid kloppend hart. Zulke mannen dienen het vaderland met eere, zijn in Indië op hun plaats. Maar zulke mannen worden niet gekweekt door 't inpompen van compilaties. — Even weinig opwekkend als compilaties werken, even opfrisschend werkt eene historie, die spreekt tot het verstand, tot het gemoed. Moge de heer Meinsma dat bedenken bij de bearbeiding van het tweede deel.

Rott.

P. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK.

Er waren eens drie..... Keizers van verschillenden geloove te Berlijn vergaderd. Waarom? ziedaar een vraag, die stof heeft opgeleverd voor al de Europeesche dagbladen gedurende de geheele maand September. De uitstekendste correspondenten van de voornaamste bladen waren tijdig naar Berlijn vertrokken om in de volgepropte stad voor hoog geld een bescheiden onderkomen te zoeken en op te visschen wat er van die Vorstenbijeenkomst zou zijn te zeggen. De Keizers waren vergezeld van hun Ministers voor Buitenlandsche Zaken; de heeren Bismarck, Gortchakoff en Andrassy zouden conferenties houden, en men spitte zich op belangrijke politieke verhandelingen. Gretig werden de nieuwsbladen opgenomen, maar telkens met een gevoel van teleurstelling weggeworpen; men hoorde niets dan algemeene phrasen: entente cordiale, wisseling van vriendschapsbetuigingen, verzekeringen van den algemeenen vrede, enz.; phrasen te vaag en te algemeen om er eenige waarde aan te hechten. Men verzekerde, dat de drie groote potentaten en diplomaten het over alle punten eens waren, maar welke die punten waren, daarover werd een diep stilzwijgen bewaard. Bleef het besprokene geheim, geschreven werd er niets, naar de uitdrukkelijke verzekering en tot groote vreugde van Keizer Alexander, — alsof hij zich zooveel om het geschrevene bekommerde, adres aan het tractaat van Parijs en de boeien van de Zwarte Zee. Het verstandigst bleek *Kladderadatsch* te zijn; nog vóór de bijeenkomst teekende zij met haar geestige pen het politiek menu, dat door de politieke tinnegieters was opgesteld, een lange reeks van quaesties, en daarbij verschijnt op den drempel van zijn kluis de rustbehoevende, zenuwzwakke kluizenaar van Varzin en geeft de plechtige verzekering, dat hij wel zorg zal dragen, dat de vreemde gasten hun maag niet overladen. En het geschiedde alzoo; de drieharige man sprak tot de Berlijnsche deputatie, die hem het eereburgerrecht kwam overhandigen: niemand heeft een wensch meegebracht, die niet vervuld kon worden, niet één vijandige bedoeling tegen eenige Mogendheid is aan den dag gekomen; de vriendschappelijke persoonlijke ontmoeting der drie Keizers heeft bij de vrienden het vertrouwen op het behoud van den vrede versterkt, de vijanden de moeilijkheid dien vrede te verstoren, duidelijk gemaakt. En die sphinxen-taal is het eenige, wat wij tot heden officieel van Duitsche zijde over de beroemde Keizersreunie vernamen.

Dit neemt niet weg, dat de Duitschers de bijeenkomst ophemelden als de belangrijkste gebeurtenis van het heeal, en geen woorden wisten te vinden om de eer uit te drukken, die daarmee aan het kort gele-

den om zijn verdeeldheid en zwakheid geminachte Duitschland was ten deelgevallen. Nu, de Parijsche Keizersreunies hadden hen reeds lang in de oogen gestoken.

Maar al zijn wij in de geheimen niet ingewijd van de gesprekken der groote diplomaten te Berlijn, al kunnen wij ons overtuigd houden, dat geen bepaald verbond tusschen de drie Oostersche rijken is aangegaan, toch is het resultaat daarvan, of liever het feit op zich zelf belangrijk. Vooreerst wat de negatieve zijde betreft; men heeft gesproken van een hernieuwing van het Heilig Verbond, en als men de omstandigheden in aanmerking neemt, waaronder dit nieuwe verbond zou zijn gesloten, welk een groote verandering bemerkt men dan niet. Was het vroegere Heilig Verbond gericht tegen het vrijheidsstreven der volken, bracht het de diepe kloof aan den dag, die de militaire monarchen scheidde van het volk, thans hebben die Vorsten het recht der volken erkend; zoowel in Oostenrijk als in Duitschland bestaat de constitutioneele regeeringsvorm; het Deutsche parlement wordt zelfs verkozen met algemeen stemrecht en de Oostenrijkers en Hongaren bezitten een constitutie, die hun een mate van vrijheid geeft, die zij nog nauw kunnen dragen. Keizer Alexander heeft zelf het initiatief genomen om de slavenketenen, waarin het grootste gedeelte van zijn volk, de boeren, zuchtte, te verbreken.

Niet één stem is er opgegaan om het streven naar vrijheid tegen te gaan en elkander te waarborgen tegen een volksomwenteling. De Vorsten trachten veeleer bij hun staatkundige gedragslijn zich van den steun des volks te verzekeren, overtuigd, al wordt het niet open erkend, dat zij zonder dien steun in onzen tijd niets meer kunnen uitrichten. Aan den anderen kant schijnen wij den anti-monarchalen tijd voorbij; wij zien schier overal een aansluiten bij de Regeering, als gold het het handhaven van een gemeenschappelijk belang. In zeker opzicht is dat ook zoo; men zegt, dat onder de punten van bespreking te Berlijn ook de sociale quaestie heeft behoord en het congres der Internationale, dat gelijktijdig in den Haag vergaderde en ook zijn geheime vergaderingen had, en niet over vrede maar over oorlog beraadslaagde, waarmee men zou kunnen beweren, dat de verhouding slechts voor een gedeelte is veranderd; voor '48 waren het de derde en vierde stand, die tegenover de Regeering stonden; de eerste, de bourgeoisie, heeft haar wensch verkregen, is toegelaten tot het deelgenootschap aan de regeering, en laat thans de vroegere bondgenooten, na ze gebruikt te hebben om de kastanjes uit het vuur te halen, aan hun lot over; het bloed, dat in '48 vloeide, was grootendeels het bloed van het volk in den gewonen zin des woords, maar de vrucht, die groeide in de roodgeverfde voren, is door de bourgeoisie geplukt. De verbittering, die tusschen deze beide standen bestaat, is dan ook verklaarbaar. Maar zoo min als men vóór '48 de ontevredenheid meerekende van den burgerstand in de gewone beschouwingen, zoo weinig gewicht wil men thans toekennen

aan de eischen van den minderen stand. Indien de laatste zich niet meer doet gelden, dan is dit alleen daaraan toe te schrijven, dat het bewustzijn van zijn macht nog niet genoeg is ontwaakt.

Merkwaardig is nu de positie, die de Duitse Regeering in de sociale quaestie heeft ingenomen; zij is onverbiddelijk streng tegen de sociaal democraten van beroep, en laat Bebel, Liebknecht en consorten zoo dikwerf mogelijk achter slot brengen, maar overigens neemt zij telkens de partij op voor de arbeiders. Toen b. v. het vorige jaar de financieele toestand van Pruisen zoo gunstig was, dat er aan vermindering van belastingen kon worden gedacht, stelde de Minister van Financien, Von Camphausen voor, de laagste klassen van de Classensteuer op te heffen, waardoor de mindere stand uitsluitend werd gebaat; het voorstel werd verworpen in den Pruisischen Landdag, omdat de bourgeoisie meende, dat de mindere stand niet uitsluitend gebukt gaat onder de zware belastingen en een meer gelijkmatige verlichting moest plaats hebben.

Terwijl de bourgeoisie beweert, dat de sociale strijd aan de natuur moet worden overgelaten en den arbeider in den ongelijken strijd geen bescherming van den Staat moet worden toegekend, leggen de Pruisische half-officiele bladen hun ingenomenheid aan den dag met het dezer dagen te Eisenach gehouden congres van zoogenaamde Kathedersocialisten, waar grootendeels niet-industrieelen, hoogleraren en ambtenaren, hebben aangedrongen op interventie van den Staat in den socialen strijd door het bevorderen van arbeiders-vereeningen, waarbij de gezamenlijke werkkraft tegen de kapitaalsmacht wordt in de weegschaal gelegd en het exploiteeren van het individu door den fabrikant wordt voorkomen; de Staat, verlangde men verder, moet den arbeider beschermen door den arbeid te beperken, door het onderwijs verplichtend te stellen en een inrichting aan de fabrieken voor te schrijven, die aan de eischen der hygiene voldoet. De Pruisisch-Oostenrijksche conferentie over de sociale quaestie zal hoogst waarschijnlijk van dezelfde beginselen uitgaan; de Katheder-socialisten hebben natuurlijk in de meerendeels bourgeoisistische dagbladen een slecht onthaal gevonden.

Maar wij zouden afdwalen bij het wijzen op het merkwaardig verschijnsel van een Vorstencongres, dat niet tegen de vrijheid der volken is gericht. Ook het positieve resultaat is betrekkelijk belangrijk, al is er gelukkig niets geschreven, zooals Keizer Alexander lachte. Dat de Russische monarch, door familie-banden aan het Pruisische vorstenhuis verbonden, de nieuwe orde van zaken in Duitschland en daaronder ook het resultaat van den laatsten oorlog erkende, ja zelfs daartoe tot op zekere hoogte heeft meegewerkt, is bekend, en zijn komst te Berlijn kon slechts de nadere bezegeling zijn van hetgeen voor een ieder duidelijk was. Het feit verkrijgt echter meer gewicht, omdat het gepaard gaat met een vermindering van de anti-Duitsche

stemming in Rusland; Keizer Alexander heeft veel gewaagd, toen hij in den tijd dat de panslavistische Duitschenhaat in Rusland in de mode was en zelfs aan het Hof talrijke voorstanders telde, steeds op denzelfden weg bleef voortgaan en de panslavistische agitatie zooveel mogelijk tegen ging; zelfs de Russische Kroonprins, gehuwd met een Deensche prinses, is, naar men zegt, van zijn haat tegen de Duitschers veel teruggekomen; en het aanzien van de anti-Duitsche partij, vertegenwoordigd door Katkoff is sterk gedaald, zelfs te Moskou. Niemand zal ontkennen, dat de oorlogskans van die zijde daardoor is verminderd.

De minder vijandige gezindheid van Rusland over het geheel is vooral van gewicht tegenover Frankrijk; de Franschman heeft bij al zijn ridderlijkheid nog geen eergevoel genoeg om te beseffen, dat hij zich met Duitschland moet meten zonder bondgenooten; Thiers zelfs, de Franschman-type, rekent het Napoleon nog altijd als de grootste zonde aan, dat hij den laatsten oorlog zonder bijstand heeft aanvaard, al streed de Germaan alleen. Rusland werd en wordt steeds door de Franschen gehouden voor den natuurlijke bondgenoot van Frankrijk; evenals kinderen naar hun verjaarsgeschenk, zien de Franschen uit naar elk bewijsje van sympathie van den kant van den Czaar; de Fransche journalisten deden den rondendans, toen zij hoorden, dat de Czaar gedronken had op het Pruisische, niet op het Duitse leger; later bleek hun lezing geheel onjuist te zijn; de Czaar had gedronken op het leger van zijn gastheer; men herinnert zich den ophef, die in de Fransche Regeerings-bladen werd gemaakt van de woorden, die de Russische Keizer zou hebben gebezigd tot den Franschen ambassadeur Gontaut Biron; de monarch zou namelijk hebben verklaard, dat hij nooit naar Berlijn zou zijn gekomen, indien hij had kunnen bevroeden, dat er iets kwaads werd bedacht tegen Frankrijk; de uitdrukking kan historisch zijn, maar zal in de gegeven omstandigheden wel niet meer beteekenen, dan dat er geen tegen Frankrijk vijandige bedoelingen bestonden, — eer een negatieve dan een positieve verzekering.

Dat bedelen bijna om de gunst der vreemde Mogendheden werpt een minder gunstig licht op het Fransche karakter; het getuigt van weinig edelen trots. Door de goede verstandhouding tusschen Rusland en Duitschland is nu vooreerst aan Frankrijk het vooruitzicht op dien machtigen Oosterschen bondgenoot ontnomen en het vooruitzicht op een wraak-oorlog is verdaagd. Rusland, dat zijn eigen rekening heeft gemaakt in den Fransch-Duitschen oorlog, onderteekent ook het Duitse succes, de Duitse annexatie van Elzas en Lotharingen. Wil Frankrijk op het gebeurde terugkomen, het zal te Petersburg aan een doovemans deur kloppen en voor 't minst niet worden gesteund.

Het zwaartepunt van de Berlijnsche Keizersreunie lag echter in de verschijning van den Keizer van Oostenrijk; aan den eenen kant was de komst van den Habsburger het bewijs, dat men te Weenen al het uiterlijke wilde aannemen van den treurigen tocht van '66 en de diepe

vernedering toen ondergaan te vergeten; om geen oude wonden open te rijten werden uit de museums te Berlijn zorgvuldig alle schilderijen verwijderd, die aan den oorlog van '66 herinnerden. Wij hebben reeds vroeger de geschiedenis van de toenadering tusschen Pruisen en Duitschland verhaald, hoe te Versailles nog von Bismarck het geschikte oogenblik wist waar te nemen om von Beust de hand der vriendschap te bieden en deze van den nood een deugd maakte om een lange vriendelijke dépêche terug te schrijven. De entente cordiale tusschen de beide rijken was sinds lang een feit, dat alleen nog soms het hoofd deed schudden over de snelheid waarmee wij leven en de wisseling van het lot.

Anders was het met Oostenrijk en Rusland; de haat tusschen deze beide rijken was ingeworteld sinds den Krimoorlog, toen Oostenrijk de in bangen nood verbeide hulp van Rusland vergold met partij te trekken voor de Westersche mogendheden. Men vertelt dat vorst Gortchakoff na een onderhoud in die dagen met den Oostenrijkschen Minister van Buitenlandsche zaken, in de anti-chambre een glas water, genomen om zijn drift te bekoelen, op den grond aan stukken wierp met de woorden: »Zoo zal het Oostenrijk gaan!» Waar of onwaar, beter dan een betoog geeft deze anecdote de verhouding tusschen de beide rijken weer. Langen tijd hield men dan ook een afrekeningsoorlog tusschen de beide staten voor een quaestie van tijd, en zoo deze niet is gevolgd, heeft men dit zonder twijfel meer daaraan te danken, dat Rusland vreesde voor de afmeting, welke die oorlog buiten Oostenrijk zou aannemen, dan wel dat het zijn vijand niet aandurfde. Ongestraft beweerden de Russische publicisten, dat de weg naar Konstantinopel over Weenen lag en het langzamerhand tijd werd op reis te gaan. Juist omdat Weenen en Konstantinopel uit een politiek oogpunt in een rechte lijn liggen, bestond de vrees, dat een Russisch-Oostenrijksche oorlog geheel Europa in de krijgsvaart zou meeslepen en aanleiding geven tot een verwarring zonder eind. Indien de verandering van tooneel, de vriendschap tusschen Rusland en Oostenrijk, — al heeft het laatste den eersten stap gedaan, — het werk is geweest van von Bismarck, heeft de eminente staatsman ook hier weder een kunststuk geleverd van niet geringe waarde.

Men heeft gevraagd, welke concessies van weerszijden zijn gesteld en gedaan, vóór deze vriendschap beklonken was, want moeielijk laat het zich aannemen, dat de beide mededingers in de nalatenschap van het stervend Turkije elkander zonder eenige inleiding de hand zouden reiken. Het schijnt echter, dat men den eenig mogelijken weg heeft ingeslagen om vriendschapsbetuigingen te wisselen, dien namelijk om het punt in quaestie niet aan te roeren, en de zaken, die reeds langen tijd slepende zijn geweest, ook verder te laten rusten. De diplomatie heeft dit wat uitgebreid en daarvan gemaakt het voortduren of handhaven van het statu quo. Ja, mogen wij de Pruisische half-officieele bladen gelooven, dan zou tusschen de drie monarchen besloten zijn om bij

elke quaestie, die er voortaan ontstaat, eerst met elkander van gedachte te wisselen, te trachten tot een schikking te geraken en tegenover derden een gemeenschappelijke gedragslijn te volgen. Dit wordt eenigszins waarschijnlijk gemaakt door den toeleg van Pruisen om zich meer dan vroeger met de zaken in Turkije in te laten, althans zich op de hoogte te stellen. Men maakt dit op uit de benoeming tot Duitsch ambassadeur te Konstantinopel van een der eerste Pruisische staatslieden, den heer von Keudell, en de plaatsing aan het Ministerie van Buitenlandsche Zaken te Berlijn van den bekenden Duitschen consul te Bucharest, Radowitz, in Turksche verwarring zeer ervaren.

Voor het oogenblik is dit resultaat zeer belangrijk; al zal er waarschijnlijk nooit een formule gevonden worden tot oplossing van de zoogenaamde Oostersche quaestie, die Oostenrijk en Rusland beiden willen of kunnen onderteekenen, het is reeds veel gewonnen, dat men voor het oogenblik de oplossing wil verschuiven en dat een derde persoon, Duitschland, in de quaestie wordt gemengd, een persoon die waarschijnlijk hier meer invloed zal uitoefenen, naarmate hij minder onmiddellijk belang heeft bij de oplossing. Men zou van deze zijde gezien de Keizersreunie een ombrepartijtje kunnen noemen, waarbij Bismarck spadille en basta, zijn meester Keizer Wilhelm in handen heeft weten te werken; de laatste is daarmee de machtigste partij geworden. Is het de grillige fortune of zijn 't werkelijk de uitnemende gaven, die den Duitschen staatsman in alles zoo bewonderingswaardig doen slagen? Hoe dit zij, wij hebben ons niet te beklagen, wanneer de afgodisch door zijn volk vereerde Deutsche staatsman ook het achter eind grijpt van de Russische en Oostenrijksche politiek. Wij laten daar, dat de ex-jonker de man is, die Pruisen langzamerhand en *mutatis mutandis* tot een liberalen staat heeft gemaakt, die het initiatief neemt tot een voortvarendheid op het gebied der wetgeving, waarvan men in geen rijk van ons werelddeel een tweede voorbeeld zal vinden, die met krachtige hand het oude feudale gebouw van het Pruisische binnenlandsch bestuur omverrukt om, getuige de Kreisordnung, een groote mate van provinciale en gemeentelijke autonomie te schenken, veel grooter althans dan het vrijheidschreeuwende en steeds despotisch bestuurde Frankrijk, hetzij hier de republiek, hetzij de monarchie ten troon zit, — wij hebben hier meer het oog op de verhouding van Pruisen tot het buitenland, en dan gelooven wij nog altijd, dat de niet-Duitschers van geen Staat zoo weinig hebben te vreezen als van von Bismarck. Men heeft den Duitschen Rijkskanselier bespot om zijn wensch, dat de geschiedenis thans eenige jaren mocht stilstaan, en de Fransche journalisten herinnerden weder aan het beeld van het zat gegeten roofdier, dat rust begeert voor zijn moeielijke spijsvertering, — wij zien in die uitdrukking het bewijs, dat de staatsman wat het buitenland betreft zijn taak voor afgewerkt houdt en alleen het eengeworden Duitschland wil organiseeren op vasten grondslag. Bismarck heeft nooit een geheim gemaakt van zijn plannen, er is zelfs

een tijd geweest, dat men hem aan het Fransche hof uitlachte en hem voor onschadelijk hield om zijn openhartigheid. Bismarck is evenmin de man om een stap buiten Duitschland te doen als Cavour, indien hij nog leefde, buiten Italië. Van daar dat wij gelooven, dat het Duitsche Keizerrijk een rijk des vredes is, mits men het ook met rust late en men de Duitschers het kinderlijke genoeg gunne zich te verblijden in hun nieuwe grootheid, een groot verschil in elk geval met het vernederde Frankrijk, dat nog steeds zijn zoogenaamde wereldroeping niet wil vaarwel zeggen, en waar de republikeinen zich inbeelden, dat weldra de gansche wereld naar hun eeuwig verdeelde of despotische republiek zal verlangen.

Vraagt men nu, of wij veel gewicht hechten aan deze conventioneel politieke beschouwingen, zooals wij ze zouden kunnen noemen, of wij werkelijk gelooven, dat met de Keizersreunie de vrede jaren lang verzekerd is, dan antwoorden wij neen, en nog eens neen. De keizers en hun diplomaten schijnen afgesproken te hebben, dat zij bij elke oprijzende politieke quaestie eerst met elkander in overleg zullen treden; goed, maar niemand zal gelooven, dat zij ook hun macht beschikbaar zullen stellen om den vrede te handhaven en den eersten den besten vredeverstoorder door hun overwicht terugwijzen. Wanneer, om een voorbeeld te noemen, Frankrijk op Duitschland revanche wil nemen, dan zal de keizersreunie op zijn hoogst uitwerken, dat en Rusland en Oostenrijk Frankrijk dien stap ontraden, maar verder zullen zij de twee geburen elkander den twist laten beslechten. Duitschland, Oostenrijk en Rusland beschikken te zamen over een leger van ongeveer 3 millioen soldaten; geen macht in Europa is tegen die vereende krijgsgeschaar opgewassen; maar reken zulk een gezamenlijk optreden alleen ten gunste van den vrede, gerust onder de droomen. Men moet geheel onbekend zijn met de geschiedenis, met de staatkunde, met de geheele geaardheid van den mensch, men moet een Vredesbonder zijn om zoo iets te kunnen denken. De vrede is, — dus drukte ongeveer de Oostenrijksch-Hongaarsche Minister van Buitenlandsche zaken, graaf Andrassy zich uit voor de Oostenrijksche Delegation, toen het verhoogde budget van Oorlog in gevaar kwam, — niet meer verzekerd dan hij verzekerd is, m. a. w. elken dag kunnen stormen komen opdagen, die ons de weinige illusie ontnemen, die wij ons wellicht nog hebben gevormd van de oogenblikkelijke overeenstemming van de drie Oostersche keizers.

Een onpartijdige blik op de geschiedenis der oorlogen van den laatsten tijd brengt ons dan ook terstond uit het vrededroomgebied op dat der werkelijkheid. Twee oorzaken bewerkten het ontstaan van die oorlogen, vooreerst de woelziekgheid van het Fransche volk, dat zich steeds het recht aanmatigde om zich met alle Europeesche zaken te bemoeien en de pretensie maakte de wet voor te schrijven aan de wereld, en de nationaliteiten-quaestie. De eerste oorzaak hebben wij minder te vreezen dan vroeger; al peinst en denkt

Frankrijk aan de revanche tegen Duitschland, in de eerste jaren zal het zich kalm moeten houden, en wanneer de tijd het wraakgevoel niet verzwakt, zal het in een nieuwen oorlog met Duitschland spoedig leeren, dat het tegen de Germanen niet meer is opgewassen. De strategische positie is veranderd door de annexatie van Elzas-Lotharingen, Straatsburg en Metz vormen weldra een ondoordringbaren ijzeren muur; buitendien voert in de moderne oorlogen met hun verdragende vuurwapenen niet meer de onstuimige geestdrift, het elan tot de overwinning, maar het koele verstand, het berekenend overleg en de onverstoerbare kalmte; de Fransche legers behaalden hun overwinningen met de bajonet, maar de hoofdslag wordt geleverd door de getrokken kanonnen, en iedereen zal moeten toestemmen, dat bij deze wijze van oorlog voeren al het voordeel is aan de zijde der Duitschers. Zooals wij straks reeds opmerkten, heeft Frankrijk geen hulp te wachten van eenigen bondgenoot, omdat het niemand eenig voordeel kan aanbieden; en waar het eigenbelang niet spreekt, heeft men in de politiek althans geen medestanders. Wij hebben dus hier over eenige jaren hoogstwaarschijnlijk een oorlog, maar die wij kunnen omschrijven, waarvan wij den uitslag ongeveer kunnen bepalen en die een middel zal zijn in de toekomst het gevaar te doen verminderen. Frankrijk's aanmatiging moet geheel worden geknot, wil het zijn pretensie en zijn bemoeizucht met aangelegenheden, die het niet aangaan, afleggen. Het schijnt of de binnenlandsche verdeeldheid in dit door de natuur zoo rijk gezegend land wil medewerken om het onschadelijk te maken.

Anders is het met de tweede oorlogsbron in Europa, de nationaliteiten-quaestie. Wij zijn weinig ingenomen met het nationaliteitsbeginsel, om de overdrijving, waarmee het gepaard gaat. Heeft het een zeker recht, wanneer wij het beschouwen als handhaving van de individualiteit van een volk, in de toepassing wordt het een spiegel der ijdelheid, waarin de volken gaarne zich zelf bewonderen. Elke individualiteit, hetzij van een volk, hetzij van den afzonderlijken mensch, heeft zijn goede maar ook zijn minder gunstige zijde, en de laatste kan zoo op den voorgrond treden, dat de eerste er onder lijdt, in sommige gevallen geheel wordt opgeheven. Het streven van het humanisme om den internationalen band te bevorderen onder de volken heeft door de overdrijving van het nationaliteitsbeginsel veel geleden; de volken zijn verder van elkander verwijderd geraakt en de treurige Roode en Zwarte Internationale zijn schier de eenige dragers van het schoone denkbeeld van de eenheid van het menschelijk geslacht, dat het Christendom aanvankelijk met zooveel succes heeft verbreid. Daarbij is het een politiek wapen geweest, dat in de werkelijkheid lang zooveel gewicht niet heeft als men er aan wil toekennen. Men vindt volksstammen vereenigd, die hemelsbreed van elkander verschillen, en waar toch aan het nationaliteitsbeginsel in politieken zin niet wordt gedacht. Vlamen en Walen b. v. vinden het vrij wat beter om vereenigd te blijven, dan zich naar

Noord en Zuid te verdeelen, omdat zij een verschillende taal spreken. Er wordt met het nationaliteitsbeginsel verbazend veel komedie gespeeld. Een komedie was de annexatie van Savoye en Nizza, de volksstemming werd gehouden onder een stroom van materieele beloften, die nog altijd op hare verwezenlijking wachten. Het schijnt echter dat de menschen daar weinig van het nationaliteitsbeginsel afweten, want zij zijn even goede Franschen als Italianen. In den Elzas daarentegen verzekert men u in goed Duitsch, dat men honderdmaal liever Fransch was gebleven.

Maar hoe opgeschroefd en kunstmatig ook, het nationaliteitsbeginsel speelt een groote rol in de geschiedenis van onzen tijd; het nationaliteitsgevoel kan worden aangewakkerd en een vuur doen ontstaan, dat in vlam, in oorlog uitbarst. In het westen van Europa heeft het echter zijn rol uitgespeeld; de nationale eenheid van Duitschland en van Italië is tot stand gekomen; Spanje, Italië, Portugal en Frankrijk zijn uitsluitend Romaansche Staten, waar van het nationaliteitsbeginsel geen sprake is; Nederland en België zijn te klein om zich aan de nationaliteitspeculatie te wagen en wij Nederlanders hebben aan twee Zwarte provincien, aan één klein Spanje reeds genoeg om nog meer te verlangen; de antipathie van de Kelten in Ierland tegen de Angelsaksische overheerschappij oefent minder algemeenen invloed uit op den gang van zaken in Europa tengevolge van de geïsoleerde ligging van Groot-Brittannië. De Duitschers in de Russische Oostzeeprovinciën zijn te weinig talrijk, al vormen zij de intellectueele en industriele meerderheid, om op dien grond aansluiting aan het groote Deutsche vaderland te vragen.

De toestand wordt echter geheel anders, wanneer wij naar het Zuid-Oosten van Europa gaan en de rijken opnemen, die van de zoogenaamde Oostersche quaestie zwanger zijn; de Slaven staan gereed om op grond van het nationaliteitsbeginsel hun rol te spelen, en de staatkunde heeft het nationaal gevoel hier reeds zoodanig overprikkeld, dat een uitbarsting slechts een quaestie is van tijd. Veel verschillen de drie groote nationaliteiten in Europa wat getalsterkte betreft niet van elkander; de Germanen tellen ongeveer 93 millioen, de Romanen 98 millioen en de Slaven 82 millioen; de laatsten echter leven 't meest verdeeld; 30 millioen Slaven zijn onder vreemde heerschappij en verschillen in taal en deels ook in godsdienst van hun beheerschers. Twee en een half millioen vindt men in het Deutsche Rijk ingelijfd, waarvan 2 millioen Polen, maar zij komen minder in aanmerking, omdat zij tegenover de 40 millioen Duitschers minder gewicht in de schaal werpen. In Oostenrijk vormen de Slaven echter ongeveer de helft van de bevolking; 12 millioen Noord-Slaven, Polen, Ruthenen, Czechen, Slavonen en 4 millioen Zuid-Slaven verdeeld over Croatië, Zevenbergen, Illyrië, Dalmatië, Karinthië, Krain en Zuid-Stiermarken. De antipathie van de Slaven en de Duitschers en Hongaren is deels historisch geworden tengevolge van vroegeren strijd,

deels een gevolg van de vroegere Oostenrijksche staatkunde, waarbij de verschillende nationaliteiten tegen elkander werden opgezet om met het Jezuietische *divide et impera* het absolutisme in stand te houden, deels een uitvloeisel van de moderne en overdrevene toepassing van het nationaliteitsbeginsel. Het is bekend dat de nationale antipathie in Oostenrijk zich met den dag sterker ontwikkelt en reeds tot een hoogte is gestegen, dat het bestaan van Oostenrijk wel eens een quaestie van tijd wordt gerekend. Nog ongelijker is de verhouding in Europeesch Turkije, waar 5 millioen Turken staan tegenover 10 millioen Slaven; hier is het vooral ook de godsdienst, die een vereeniging van de verschillende volksstammen belet; Christenen en Mohammedanen, schoon hun godsdienst een gelijken, zoogenaamd bovennatuurlijken oorsprong heeft, houden elkander steeds voor ongeloovigen; daarbij is het Turksche juk drukkend om het Oostersch wanbestuur, dat eeuw aan eeuw in stand blijft. Reken daarbij dat in de nabijheid van deze beide Staten een rijk is, waar op de 80 millioen bewoners 70 millioen Slaven zijn, dan ligt het in den aard der zaak, dat deze toestand niet houdbaar is.

Er bestaan dan ook een aantal staatkundige plannen, die tot hoofd-doel hebben de vorming van zelfstandige Slavische rijken, plannen echter die in de uitvoering elkander uitsluiten. De panslavistische partij in Rusland wil drie, nauw aan elkander verbonden Slavische rijken; het hooftrijk moet het tegenwoordige Rusland zijn, dat het gedeelte van Oostenrijksch Galicië annexeert, door de Rutheenen bewoond; verder zullen hiertoe nog behooren eenige Turksche provincien, Servië en Bulgarije. Het tweede rijk, liefst geregeerd door een Russischen prins, zal omvatten het oude koninkrijk Polen en ook die deelen, die door Oostenrijk en Pruisen zijn aangehecht; dat rijk zal ongeveer de Oder tot westergrens hebben en niet alleen Pozen en Gnesen, maar ook Thorn, Bromberg, zelfs Danzig in zich opnemen. Het derde rijk moet bestaan uit alle Zuid-Slaven in Turkije, de Oostenrijksche Militaire Grenzen, Karinthië, Krain, Stiermarken en Boheme. De Duitschers, Hongaren of Romanen, die in deze streken wonen, zullen de eer hebben bij deze Slavische rijken te worden ingelijfd, of kunnen vertrekken.

't Zijn panslavistische phantasieën, die staatkundige plannen, — goed, maar vergeet niet, dat met de al of niet uitvoering van die plannen op deze wijze, het hoofddenkbeeld niet valt, dat de Russische Slaven zich verwant gevoelen aan hun Oostenrijksche en Turksche broeders en zij elke poging tot bevrijding van het Turksche, Duitsche of Hongaarsche juk van harte toejuichen en in de hand werken. Het nationaliteitsbeginsel is hier het gistend element, waarvan de werking door geen keizersreunie kan worden bezworen. De verovering en annexatie van Europeesch Turkije is tevens een punt van het testament van Peter den Groote en als zoodanig reeds een lievelingsdenkbeeld van den Rus. En al had Peter de Groote er nooit van gesproken en al woonden er geen Slaven beneden de Pruth en de Donau, ook dan nog zou Rusland

trachten naar uitbreiding van zijn gebied naar het Zuiden. Het wordt daartoe gedreven als door instinkt; alle volken trachten kustgebied te verkrijgen; Hongaren, Serven en Croaten hebben allen sinds jaren het oog gevestigd op Dalmatië, en het is merkwaardig om te zien, hoe de Hongaren in hun staatkunde tegenover Oostenrijk evenals op een schaakbord, telkens hunne pionnen in de richting van de Adriatische Zee vooruitbrengen; de aanhechting van de Militaire Grenzen geschiedt met geen ander doel. De noorder havens van Rusland, de Witte en de Oostzee, zijn een groot gedeelte van het jaar voor de vaart gesloten en voldoen buitendien niet aan de behoefte van het Zuidelijk gedeelte van dit onmetelijk rijk. Van daar de dwaasheid van de Parijsche diplomaten in '56 om Rusland in de Zwarte zee aan banden te leggen, een fout, die door het verbreken van het tractaat van Parijs in '70 naar verdienste gestraft werd. Waar Rusland vrij wil zijn in de Zwarte zee, moet het natuurlijk ook naar het bezit haken van den sleutel van de Zwarte zee, de Dardanellen en het zal nooit rusten, zoolang de Bosphorus in handen is van zijn vijand, den Sultan.

Het eenige middel om deze natuurlijke begeerte van Rusland te voorkomen, zou zijn, dat het in het Turksche rijk een macht tegenover zich zag, die minstens tegen hem was opgewassen. Maar dit is juist niet het geval. Turkije is het zwakste land van Europa; het is zwak door zijn gemengde bevolking, door taal en godsdienst van een gescheiden, het is zwak door het Oostersche wanbestuur, slechte administratie, afzetterij en knevelarij der bevolking, voor welke niets wordt gedaan; Turkije is een zieke man, naar de berucht geworden uitdrukking, en niemand in Europa die niet overtuigd is, dat het sterven van dien man niet heel ver meer af kan zijn. Reeds lang zou Rusland hem den genadeslag hebben toegebracht, indien hij niet liep op de krukken van de Westersche Mogendheden, indien niet Engeland, Frankrijk en Oostenrijk belang hadden bij zijn lang leven, niet omdat zij dat leven zooveel waard achten, maar omdat zij vreezen voor de uitbreiding van Ruslands macht. Oostenrijk wordt bij de annexatie van Turkije door Rusland, of door de oprichting van een Zuid-Slavisch rijk bijna geheel door Rusland ingesloten en het wordt een onmogelijkheid voor de Duitsch-Oostenrijkers om hun heerschappij over de Slaven te handhaven. Frankrijk en Engeland houden mede Turkije op de been, om het zoogenaamde evenwicht in Europa te handhaven; het laatste is tevens bevreesd dat Rusland zijn weg naar Indië zal doorzetten en de Engelsche bezittingen bedreigen. Houdbaar is de toestand in Turkije niet en het is de vraag, hoelang de Westersche Mogendheden het vol zullen houden om voor de kunstmatige orde van zaken aldaar zich opofferingen te getroosten.

En vreemd genoeg — schoon 't gaat meermalen zoo bij kunstmatige levensrekking, — de Westersche diplomatie, die al haar krachten aan de zoogenaamde Oostersche quaestie heeft gewijd en zich moê gepeinsd

op het netelig vraagstuk, heeft de zaken nog meer verward en het Turksche Rijk belangrijk verzwakt. De natuur ging hier boven de leer. Wilde men Turkije handhaven als een machtigen Staat, die een dam opwierp tegen Ruslands uitbreiding naar het zuiden, dan was het wel een eerste vereischte de integriteit van het Turksche Rijk te handhaven en niet te gedoogen dat de Slavische of Romaansche bevolking zich onafhankelijk verklaarde en van Turkije zich losscheurde. En toch is dit geschied; Griekenland, — men herinnert zich nog de sentimenteeliteit in West-Europa voor dit ruwe rooversvolk, — Rumenië en Servië werden achtereenvolgens zelfstandig verklaard, behoudens de erkenning van het oppergezag van den Sultan en de voorgedijnschap van de Westersche »beschermdende» Mogendheden; zelfs de roofzuchtige Montenegrijnen werden door de Westersche Mogendheden steeds in het gelijk gesteld, en de vorst der Zwarte Bergen is het troetelkind van Oostenrijk, al werden de weldaden beloond door de ondersteuning van den opstand in Dalmatië. Buitendien wordt het gezag van de Turksche Begeering ondermijnd door de bescherming en de privilegies, die de Christenen, Grieken en Slaven er individueel genieten van de Europeesche Mogendheden. Muzelmannen en Christenen hebben in Turkije evenzeer en telkens te klagen over slechte behandeling, omdat het bestuur voor beiden even slecht, willekeurig, knevelachtig is, maar dat de Christenen door de buitenlandsche consuls recht verkrijgen, terwijl de Turken moeten lijden, is een voortdurende bron van spanning en van oneenigheid tusschen de in geloof verschillende onderdanen; de onverdraagzaamheid wordt er door bevorderd.

In weerwil van de Westersche diplomatie, en voor goed deel zelfs met medewerking van die diplomatie, die tegen zich zelf inwerkt, gaat dan ook de verzwakking en verbrokkeling van Turkije voort. Een merkwaardig voorbeeld daarvan levert de thans aanhangige quaestie met het Bulgaarsche exarchaat, schijnbaar een kerkelijke zaak, waarvan het belang te dikwerf wordt over 't hoofd gezien. De Slavische volksstam der Bulgaren, waarvan de hoofdmacht woont tusschen de Balkan en de Donau, was sinds lang bedacht op zijn onafhankelijkheid; waarom zou hij die ook niet hebben evenals de naburige Rumenische en Servische broeders. Om die onafhankelijkheid te verkrijgen wordt een kerkelijke quaestie opgeworpen, overtuigd dat als de kerkelijke zelfstandigheid eenmaal is tot stand gekomen, de politieke van zelfs moet en zal volgen. De Bulgaren stonden onder het geestelijk oppergezag van den patriarch van Konstantinopel; zij eischten echter, dat zij een eigen geestelijk opperhoofd zouden verkrijgen en de Bulgaarsche Kerk onder een exarch onafhankelijk worden verklaard; redenen of voorwendsels waren gemakkelijk te vinden; men klaagde over achteruitzetting van de Bulgaren, onderdrukking van de Bulgaarsche taal, een Slavisch dialect, enz. Het is bijna onverklaarbaar, en wel een bewijs voor de volleerdheid van den Russischen gezant generaal

Ignatieff om te intrigueeren en strikken te spannen, dat de Turksche Regeering in '67 bij een uitdrukkelijken firman de kerkelijke zelfstandigheid van Bulgarije of het Bulgaarsche exarchaat erkende. De Grieksche synode, eenige weken geleden, te Konstantinopel vergaderd, heeft nu den kerkelijken ban uitgesproken over het Bulgaarsche exarchaat en alle handelingen van den benoemden exarch van onwaarde verklaard. Deze stoort zich daar echter niet het minst aan en gaat voort als geestelijk opperheer van de Bulgaren te handelen. De Grieksche synode was bij haar vonnis in haar recht, omdat de Sultan in deze zaak geheel onbevoegd is; bovendien moest zij als maatregel van zelfbehoud tot de veroordeeling van de Bulgaren overgaan; in den firman waarbij het Bulgaarsche exarchaat wordt erkend, is o. a. bepaald, dat alle gemengde gemeenten in Turkije (van Grieken en Bulgaren), waar de Bulgaren de meerderheid vormen van tweederden, tot het Bulgaarsche exarchaat zullen worden gerekend; daar de Bulgaren nu in een groot aantal gemeenten in Turkije die meerderheid hebben, loopt de Grieksche Kerk gevaar door de Bulgaarsche onderdrukt te worden; het Slavisch dialect van de Bulgaren is natuurlijk voor de Grieken, die de nieuw-Grieksche taal spreken, onverstaaubar.

Wat het einde van de quaestie zal zijn, is moeilijk te bepalen; de Bulgaren zullen van hun kerkelijke zelfstandigheid geen afstand meer doen, zij zullen haar verdedigen met al de kracht van het nationaliteitsbeginsel. Het gebeurde heeft onder de Grieksche bevolking in Turkije en in Griekenland een weerzin opgewekt tegen den Russischen invloed, die te Athene zelfs aanleiding gaf tot een zekere spanning, terwijl het volk aandrang op de verwijdering van den Russischen secretaris van de Koningin, een Russische prinses en noch deze noch de Koning daarin wil toestemmen.

Heeft de Sultan soms gedacht dat de kerkelijke verdeeldheid onder de Christenen hem sterker zal maken? Maar weegt dit op tegen het nadeel van een nieuw zelfstandig vorstendom Bulgarije? Want dat dit het einddoel is en de kerkelijke onafhankelijkheid slechts de eerste stap, een vorm, is zeker. Met Montenegro is het op dezelfde wijze gegaan; omstreeks 20 jaar geleden behoorde Montenegro feitelijk tot Turkije; het kerkelijke beheer was in handen van een bisschop, onder den titel van Vladica; op eens echter verklaart deze Vladica, Danilo genaamd, dat hij geen lust meer heeft geestelijke te zijn, dat hij wil trouwen en liever wereldlijk heer zijn; zoo geschiedde het en Montenegro werd zelfstandig. Met Bulgarije zal het ongeveer denzelfden weg gaan. Turkije wordt langzamerhand, wat het Europeesch gebied aangaat, een land bestaande meerendeels uit een aantal vijandige vorstendommen, die door den zwakken band van het leenheerschap aan het rijk zijn verbonden.

Reeds lang zou het hooggeroemde nationaliteitsbeginsel het Turksche rijk in Europa omver geworpen hebben, indien de Zuid-Slaven meer

ontwikkeld waren en meer eensgezind. Onderlinge verdeeldheid is echter zoo zeer een kenmerk van de Slavische volksstammen, dat zij daardoor tijdelijk minder schadelijk worden. De eeuwigdurende onderlinge twisten van de Polen zijn spreekwoordelijk geworden; de verdeeling van hun rijk was uit dit oogpunt een ongelukkige, maar niet zoo geheel onverdiende straf. Wie zal aan het hoofd staan van het gedroomde Zuid-Slavische Rijk; de Rumeniërs, de Serven of straks de Bulgaren? Allen maken er gelijkelijk aanspraak op. Zij heulen steeds met Rusland, maar meer om de Russische ondersteuning te verkrijgen voor hun eigen plannen, dan wel dat hun lust om zich aan te sluiten bij het Russische absolutisme zoo groot is. Een tijdelijke vereeniging van de Zuid-Slaven tegen de Turken of tegen de Duitschers is echter volstrekt niet onmogelijk, want in hun weezin tegen beiden komen zij allen overeen. De toenemende ontwikkeling onder de Zuid-Slaven moge voor het oogenblik nog zeer oppervlakkig zijn, — een opgeplakte naäperij van de Westersche vormen, ook in het politieke leven, men vergelijkte de uiterst liberale, maar voor de bevolking ten eenenmale ongeschikte constitutie van Rumenie, — over het geheel gaat het volk vooruit en naarmate het meer ontwikkelt, neemt ook het gevoel van eigenwaarde toe en wordt de vreemde heerschappij ondragelijker. De tijd is wellicht niet zoo heel ver af, dat het nationaliteitsgevoel de Zuid-Slaven tot een opstand brengt en wie zal dien brand blusschen? Schier geheel Europa kan in de oplossing van de Oostersche quaestie worden betrokken.

Men zegt, dat het resultaat van de Keizersreunie geweest is het handhaven van den bestaanden toestand in het Oosten, maar is die handhaving in de macht van de drie daar vergaderde diplomaten? Kan er niet schier elken dag een feit voorvallen, dat het smeulend vuur in lichtelaaie vlam doet uitbarsten? Het zou niet de eerste maal zijn, dat het opgeroepen nationaliteitsbeginsel de diplomaten parten speelde, waarop zij niet gerekend hadden. Verzekeringen van blijvenden vrede hebben derhalve volstrekt geen waarde, omdat zij niet gegrond zijn op de werkelijkheid; het is een woordenspel van de diplomaten, of het zijn fantasieën of illusies van Vrededonders en soortgelijke oppervlakkige lieden, en men doet het verstandigst om aan die diplomatieke verzekeringen niet verder te hechten dan de klank van het woord draagt. De vrede is nog altijd niet meer verzekerd dan hij verzekerd is, — door den feitelijken toestand, en deze boezemt alleen voor het oogenblik minder gevaar in.

Maar is het dan onmogelijk en ondenkbaar, dat Rusland, Duitschland en Oostenrijk gezamenlijk de oplossing van de Oostersche quaestie ter hand nemen en, steunend op hun materieel overwicht op de andere Mogendheden van Europa, den vrede blijven verzekeren? Men moet een groote mate van naïveteit hebben om hieraan een oogenblik te gelooven. Vooreerst is bij de oplossing van het vraagstuk het eigen-

belang, vooral van twee dier rijken verbonden; in de tweede plaats is de quaestie te ingewikkeld en de oplossing voor een goed deel ook afhankelijk van de Zuid-Slavische bevolking zelve; Turkije is een oud vervallen gebouw, dat op instorten staat; schoor en steun het van buiten, bepaal dat gij het voorloopig nog in dien toestand wilt houden, omdat gij niet weet, wat er voor in de plaats te stellen, — maar, in het gebouw zelf is ook beweging en vooral wanneer de stutten onhandig worden aangebracht, verzakt en vervormt het zich, zonder aan de schoring gebonden te zijn.

Een vredelievende oplossing! o ja, het evenwicht in den dampkring is verstoord, de electriciteit is ongelijk verdeeld; een aantal sentimentele geleerden hebben uitgemaakt, dat storm en onweder volstrekt niet noodzakelijk zijn om het evenwicht te herstellen en dit zeer goed geleidelijk zonder schokken en breken kan gaan. Wees verzekerd, dat er honderden en duizenden zijn, die het gelooven zullen en die geleerden wellicht een adres van adhaesie zenden, ja een maatschappij of bond oprichten, die zich ten doel stelt het onweer en den storm onmogelijk te maken. Laat de bliksem dan den volgenden dag hun woning in brand slaan, de loeiende storm over de aarde bulderen dat het giert en kraakt, zij zullen blijven gelooven en wellicht zeggen, dat het nu wel voor de laatste maal zal geschied zijn, omdat zij bij de beoordeeling der feiten niet uitgaan van de werkelijkheid, maar alleen hun oppervlakkig gevoel raadplegen en de sentimentaliteit als rechter willen laten optreden. Met den oorlog verkeeren wij in hetzelfde geval; de ervaring, en niet het minst die van onze beschaafde eeuw, leert, dat er niet veel nodig is om den oorlog tusschen de volkeren te doen ontbranden en een aantal quaesties alleen door het zwaard kunnen worden opgelost, door de macht van den sterkste. De diplomatie is altijd een zeer slechte extincteur geweest voor die branden; zij voedt veeleer de vlam, omdat zij niet uitgaat van het hoofddenkbeeld om den brand te bluschen, maar allerlei bijoogmerken heeft, ingegeven door het eigenbelang.

Maar het scheidsgerecht van Genève dan? Is daardoor niet een oude, ingekankerde veete tusschen twee machtige natiën langs den weg der minnelijke schikking opgelost? Inderdaad, de dagbladen welke die oplossing hebben voorgesteld als een model voor de toekomst, hebben weer iets geschreven, waarover men de moeite niet genomen had na te denken. De Alabama-quaestie tusschen Engeland en Amerika was een geldquaestie geworden; wanneer men er ooit over had willen vechten, dan had men het gedaan terstond na den Amerikaanschen oorlog; maar de omstandigheden verhinderden het, meer nog de eigenlijke aard der zaak, die de hartstochten niet zoo in beweging bracht; men gevoelde bij al den ophof, door de journalisten van de zaak gemaakt, dat zij zeer goed met wat geld was afgeloopen en minder geld dan een nieuwe oorlog zou kosten. Reken daarbij dat men hier te doen heeft met

twee weinig ridderlijke, handeldrijvende geldnaties. Er was spoedig zooveel over de quaestie geschreven, dat het vuur van zelf bedaarde, en iedereen was overtuigd, dat wanneer het scheidsgerecht te Genève niet aan het doel beantwoordde, de Alabama eenvoudig een quaestie zou zijn gebleven. Hoeveel hinderpalen heeft het scheidsgerecht nog gehad, voor het werkelijk bijeen kwam; de uitlegging van het tractaat, de quaestie der indirecte schaden, dreigde de geheele schikking weder omver te werpen en wie weet wat er gebeurd zou zijn, indien de twee natiën niet door de groote zee waren gescheiden geweest.

De meeste politieke quaesties zijn niet met geld af te koopen; de ijverzucht van de natiën onderling, zooals die tusschen Frankrijk en Duitschland, die tusschen Pruisen en Oostenrijk voor '66, kunnen alleen door het zwaard worden beslist. Wat zou een scheidsgerecht in zulke zaken vermogen? De drie Keizers in September te Berlijn vergaderd, hebben over den vrede gesproken en aangezien zij allen met het oog op den toestand in hun eigen land, den vrede broodnoodig hebben, hebben zij zeer wijselijk den kortsten weg genomen om tot dat doel te geraken en bepaald dat zij het *statu quo* willen handhaven, behoudens de quaesties die zich onverwacht kunnen opdoen; ontstaan deze — en dat kan zoo licht geschieden — dan zullen zij eerst met elkander in overleg treden. Keizerssamenkomsten te Petersburg en te Weenen zijn in 't verschiet, — o die vrede! Toen na den Krimoorlog de groote staatsmannen van Europa te Parijs in congres vergaderd waren, trachtte men eveneens algemeene scheiderechterlijke beginselen vast te stellen en de groote Mogendheden beloofden elkander plechtig, dat er geen schot zou worden gelost, vóór men elkander eerst had geraadpleegd en alle pogingen in het werk gesteld om de zaak langs den minnelijken weg te schikken. Sedert dien tijd hebben wij drie groote oorlogen gehad, dien in Italie in '59, den Pruisisch-Oostenrijkschen in '66 en den Fransch-Duitschen oorlog in '70. Tusschen den Krimoorlog en den Italiaanschen liggen slechts vijf jaren; wie weet wat wij in '76 reeds beleven of in het verschiet hebben; aan brandstof ontbreekt het in Europa nog niet.

Welke reden zou er buitendien kunnen zijn, die ons in de toekomst iets anders voorspelde? Zijn de menschen minder hartstochtelijk geworden, oefent de godsdienst meer invloed uit of heeft het verstand meer de overhand bij hunne handelingen? Niets van dit al; men kan met gezonde zinnen noch het een, noch het ander beweren en een blik op het gewone dagelijksche leven doet ons spoedig inzien, dat het zedelijk gehalte der menschen nog altijd van dien aard is, dat een oorlog tot de gewone verschijnselen kan worden gerekend, die geheel in overeenstemming zijn met de menschelijke natuur. De mensch bedrijft dagelijks tegenover zijn evenmensch zoowel als tegenover het dier, dat treurig genoeg aan zijn heerschappij is onderworpen, daden van nog lager gehalte dan de oorlog. Het eenige

onderscheid is, dat het egoïsme, de onstuimige natuurdrijf hem bij de daden van het gewone leven blind maakt voor het onrecht, dat hij bedrijft, voor het vertrappen en verachten van de billijke eischen, die andere wezens aan hem kunnen stellen; of ook wel het dagelijks aanschouwen van de mishandeling van mensch of dier, het uitzuigen van den evenmensch, listiger soms dan de intrigues van de volleerdste diplomaten, heeft het gevoel verstompt en wij zien het niet meer; de onmogelijkheid om het te veranderen, de onverschilligheid voor hetgeen ons niet zelf aangaat, doet ten laatste er in berusten of een spreekwoord uitvinden, waarmee men zich van dieper nadenken kan ontslagen rekenen. Bij een oorlog werken dezelfde oorzaken, maar zij liggen minder voor de hand; schijnbaar is het de hartstocht en het egoïsme van slechts enkele individuen, dat hier in het spel komt; de groote meerderheid denkt niet diep genoeg na om de overeenkomst te ontdekken.

Hebben wij derhalve weinig reden om te hechten aan de keizerlijke vredesverzekeringen van Berlijn, die verzekeringen hebben buitendien veel van een satyre. Bismarck verklaart dat de geschiedenis wel eenige jaren stil zou kunnen staan, — maar geen stilstand daarom in de toerustingten ten oorlog; geen land in Europa groot of klein, of de militaire quaestie staat op den voorgrond; met koortsachtigen ijver wordt er georganiseerd en gereorganiseerd aan de levende en doode strijdkrachten; Europa is herschapen in een reusachtig legerkamp; de zoogenaamde groote Mogendheden in de eerste plaats zijn tot aan de tanden gewapend; het geldt in den kortst mogelijken tijd de grootst mogelijke legers in het veld te brengen, de snelstvurende wapenen te hebben, de sterkste vestingen te bouwen; de legers, die tegenwoordig in vredes-tijd worden op de been gehouden, terwijl de staatslieden om strijd de lengte van den vrede uitmeten, zijn grooter dan de sterkste legers, die de verbonden mogendheden gezamenlijk vroeger in oorlogstijd konden bijeenbrengen; niet meer naar duizenden, maar naar honderdduizenden en miljoenen telt men de legers van de groote Staten; het beroemd geworden leger, waarmee Napoleon I naar Rusland trok, werd geschat op 500,000 man; tegenwoordig houdt de Fransche republiek in vredes-tijd bij zwaar geschokte financien zulk een leger in vollen vrede onder de wapenen. Eenige jaren geleden kon men nog met vrucht wijzen op de schaduwzijde van dit militaire spel en op de belangen van het maatschappelijk leven. Tegenwoordig hebben de anti-militairisten geen stem meer in het kapittel; wie de noodzakelijkheid van de uitbreiding van de militaire strijdkrachten en de verplichting van de verhooging van de begrooting van Oorlog durft betwijfelen, wordt gehouden voor iemand, die niet op de hoogte is van zijn tijd, die den ernst der omstandigheden niet beseft, niet ingewijd is in de nieuwe indeeling van Europa in nationaliteiten.

20 October '72

NOORMAN.

LETTERKUNDE.

NEDERLANDSCHE LETTER- EN TAALKUNDE.

1. Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, door Dr. W. J. A. Jonckbloet. Tweede Deel, Tweede Helft. Groningen, J. B. Wolters, 1872. (372 bladzz.)
 2. Geschiedenis der Rederijkers in Nederland, door Dr. G. D. J. Schotel. Tweede vermeerderde uitgaaf. Twee deelen. Rotterdam, 1871, (samen 600 bladzz.)
 3. Dichtwerken van Mr. Hieronymus van Alphen, volledig verzameld en met een Levensbericht van den Dichter verrijkt door Mr. J. I. D. Nepveu. Volksuitgave. Utrecht, J. G. van Terveen en Zoon, 1871. (566 bladzz.)
 4. De Volkstaal in Noordholland. Inhoudende eene Lijst van woorden, die in deze Provincie meer of minder gebruikelijk zijn, door J. Bouman, Landman in de Beemster. Met een voorwoord van P. Leendertz Wz. Purmerende, J. Schuitemaker, 1871. (118 bladzz.)
 5. Proeven van Woordverklaring, door Dr. W. L. van Helten, Leeraar aan de Hoogere Burgerschool te Tiel. Rotterdam, J. H. Dunk, 1871. (101 bladzz.)
 6. Nederlandsche Spraakkunst, door D. de Groot, Leeraar aan de Rijkskweekschool voor onderwijzers te Groningen. Groningen, P. Noordhoff. Arnhem, J. Voltelen, 1872. (224 bladzz.)
 7. De Uitkomsten van de Wetenschap der Taalkunde. Eene voorlezing gehouden aan de Keizerlijke Hoogeschool te Straatsburg, 23 Mei 1872, door F. Max Müller. Uit het Hoogduitsch door G. Penon, Litt. Hum. Cand. Met een Inleidend Woord van Prof. H. E. Moltzer. Groningen, P. Noordhoff en M. Smit, 1872. (31 bladzz.)
-

1. »Spoediger (zoo begon ik in October 1871 de aankondiging van de Tweede Deels Eerste Helft van de *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* door Dr. W. J. A. Jonckbloet; zie *De Tijdspiegel* van Januari dezes jaars) spoediger dan men had kunnen verwachten, gaf Dr. Jonckbloet het vervolg van zijne belangrijke *Geschiedenis*." Liet onze taal van het woord *spoedig* eenen nog sterker vergrootenden vorm toe dan *spoediger*, ik zou dien willen bezigen, nu reeds op dit oogenblik de Tweede Helft des Tweeden Deels voor mij ligt, waarmede het werk compleet is.

Deze Helft bevat het laatste gedeelte van het *Derde Boek*, met de Hoofdstukken: VII. Constantijn Huygens (bl. 337—352); VIII. Jacob Cats (bl. 353—386); IX. Planeten, d. i. Camphuysen, Westerbaen, De Decker, Krul, Poirters, Van Zevécote, De Conincq, Ogier, Anslo, Geeraert Brandt, Oudaan, Vollenhove, Van Broekhuizen, Jonctijs,

Luiken, Antonides (bl. 387—450). Voorts het *Vierde Boek*; de dichtlievende Genootschappen. Hoofdst. I. Nil volentibus arduum (bl. 453—464); II. Pieter Langendijk (bl. 465—488); III. Omzichtigheids-poëten, d. i. Poot, Huydecoper, enz. Rotgans, Hoogvliet, Van Winter, Van Merken (bl. 489—520). IV. De Gebroeders Van Haren (bl. 521—532). V. Terugkeer tot Natuur en Waarheid. De Lannoy, Huizinga Bakker, Van Alphen, Bellamy, Nieuwland (bl. 553—450). VI. Het Proza. Wagenaar, Stijl, Van Heemskerk, Van Effen, Wolff en Deken, Fokke, Van Hemert, De Wakker van Zon, Loosjes, Vosmaer (bl. 541—588). Eindelijk het *Vijfde Boek*, De Nieuwe Tijd. Hoofdst. I. Nationale wedergeboorte; Feith, Helmers, Kinker, Loots, Van Hall, Staring (bl. 591—612). II. Tollens en zijne School, Messchert, Bogaers (bl. 613—624). III. Bilderdijk (bl. 625—664). IV. Overgang naar het heden; Wiselius, Vrouwe Bilderdijk, Da Costa, Van Lennep, Willems, Van Duyse, Van Rijswijk, Ledeganck, De Genestet (bl. 665—686). V. Het Proza; Van der Palm, Knepelhout, Beets enz. (bl. 687—693). VI. Besluit (bl. 694—702). Bladwijzer (bl. 703—708).

Wat rijkdom van stof! En die afgehandeld in ruim vierde-halfhonderd bladzijden! Maar ook welk eene wanverhouding bij den Schrijver, die aan zijn *Eerste Boek* alleen, de *Middeleeuwen* bevattende, 386 bladzijden wijdde!

Het gevolg is, dat het laatste gedeelte van Dr. Jonckbloets *Geschiedenis* zeer ongunstig afsteekt bij het eerste. Onder de Hoofdstukken van het thans verschenen halve Deel is er bijna niet één, dat in grondige en volledige behandeling gelijkstaat met die van het vorige gedeelte des werks. Dezelfde geleerde en hoogst bekwame Schrijver, die begon en aanvankelijk voortging met ons eene uitvoerige en doorwrochte *Geschiedenis* te leveren, eindigt nu met niet veel meer dan eene schets, somwijlen nog oppervlakkig en onnauwkeurig.

Het zal noodig zijn, dit, tot mijn leedwezen ongunstig, oordeel nader te staven.

De eerste teleurstelling, die mij trof, gaf het Hoofdstuk over Constantijn Huygens, een man »die (volgens het getuigenis van den Schrijver zelve, bl. 337) in elk opzicht den voorrang verdient, zoowel om zijn karakter en de eigenaardigheid van zijn talent, als wegens den invloed, dien hij in de letterkundige wereld heeft geoefend;» een man, voeg ik er bij, die om het verschillend oordeel, vroeger en later over zijn karakter uitgesproken, om de betrekkelijk weinige bekendheid en den aard zijner werken, meer wellicht dan menig ander schrijver uit de zeventiende eeuw, eene opzettelijke en volledige behandeling had vereischt. Aan het slot van de aantekeningen op de Korenbloemen zegt Bilderdijk: »Huygens, van de studie der Ouden doorvoed, en bovendien met veel wetenschappelijke kennis vervuld, was in alles veel meer, en veel hooger te schatten, dan hij mogelijk ooit beschouwd werd. Maar om hem op zijn waren prijs te stellen, moet men even

zoo bekend zijn met den staat der wetenschappen voor en in zijn tijd, als, om zijne schriften wel te waardeeren, met dien der taal en zeden zijns leeftijds." Welnu, aan de hier tot eisch gestelde bekendheid ontbrak het Dr. Jonckbloet geenszins: waarom gaf hij ons de ontbrekende *beschouwing* niet? De hoogleeraar Jorissen baande tot dat doel loffelijk den weg.

Zeer gunstig is het oordeel, dat Dr. Jonckbloet bl. 341 over het karakter van Huygens velt. »Als mensch moet men Huygens achten en liefhebben. Fier zonder laatdunkendheid, begaafd met een ruimen blik en een helder verstand, geleerd, beschaafd, aesthetisch ontwikkeld, godsdienstig zonder pralerij, aan de Hervormde Kerk gehecht zonder partijhaat of dweepzucht, huiselijk en eenvoudig ondanks zijne hofbetrekking, Hollandsch van zin ondanks zijne Latijnsche, Fransche en Italiaansche verzen, trouw aan zijne »meesters" en met rusteloozen ijver hunne belangen behartigend, werkzaam zooals slechts weinigen, geestig als schaars een Hollander met geest bedeed was, — ziedaar eigenschappen, die hem tot een der aantrekkelijkste gestalten uit onze geschiedenis maken." De vraag is echter of de Oudaans van den vroegeren en tegenwoordigen tijd met die schets vrede zullen hebben. De door hen ingebrachte beschuldiging van onzedelijkheid, gehuichelde vroomheid en baatzucht had wel eenige wederlegging gevorderd.

En wat nu den Dichter als dichter betreft: hoeveel vragen waren er niet te doen, welker beantwoording tot hiertoe niet, of niet op eene bevredigende wijze, is gegeven! Huygens wordt gezegd uit te munten door geestigheid: van welken aard is die geestigheid? Waar gaat zij tot valsch vernuft over? Huygens is vaak onverstaanbaar, of, zooals Cats het uitdrukte, hij diende niet met open schotels; waarin ligt eigenlijk die bedektheid, die duisterheid? Huygens oordeelde, dat een dichter zich op eene ongewone wijze moet uitdrukken: ging hij bij het in praktijk brengen van dien stelregel niet te verre? Wat is er op zijn woordensmeden en koppelen, op zijn overdragen van beteekenissen aan te merken? En welke quaestiën nog meer zouden te opperen zijn, over al welke het oordeel van den op taal- en dichtgebied even beroemden Schrijver mocht verlangd worden.

Het overzicht, dat de Schrijver ons van Huygens' werken aanbiedt, is doorgaans zeer beknopt en veelszins onvoldoende. Het *Kostelick Mal* en het *Voorhout van 's Gravenhage*, behoorende »tot het beste wat hij ooit geschreven heeft," zijn toch geen stukken, die zich in enkele regels laten ontleden of in hunne eigenaardige schoonheden in het licht stellen. De *Zedeprinten*, eene soort van poëzie, gelijk reeds Van Kampen opmerkte, alleen door Huygens beoefend, en waarvan de niet ongelukkige navolging van een' onzer latere dichters diens naam vestigde, worden aangeduid als »schetsen van typen, achttien in getal, waarvan ieder trek doorgaans eene eigenschap door middel van beeldspraak aanduidt," en in het weinige dat nog daarover volgt, wordt van de

hoogst vernuftige teekening van den *Koning*, den *Boer*, den *Hoveling*, met geen woord gewaagd. Het *Daghwerck*: hoe is het mogelijk, dat de Schrijver dit vermelden kon, zonder de aandacht te vestigen op de zeer treffende wijze, waarop de dood van 's Dichters Stella dat stuk op eens afbreekt! Verscheidene vaderlandsche zangers hebben lijkklachten aangeheven bij het graf hunner gaden; die van Van Alphen en Nieuwland hebben zekere vermaardheid verworven: doch de smartkreet van Huygens gaat in schoone en kernachtige uiting van diep gevoel die allen te boven, en de nog geen drie volle bladzijden, welke zij inneemt, behooren tot de dichterlijk-verhevenste uit onze letterkunde. Wat aandoenlijker dan aanroepen als deze:

„Oh, Sterre noch wat straels! noch een oog van medoogen
Op des' onwaardige, die noyt en sullen droogen!
Hoe treckt ghy t'zeewaert in, en laet my op het strand?
(Wat segg' ick dweepende?) Hoe geeft ghy u te land,
En laet my in de Pinck, ter wellust van de baeren,
De baeren deeser eew?"....

„Ey, sterre, noch wat straels; of voert my daer ghy gaet,
Of licht my daer ik blijv. Wy spreken veel te laet,
Mijn hert, en t'enden hoop; en hopelooze wenschen
Zijn droomen by schoon dagh van vaeckeloose menschen:
Sy reist, en siet niet om, sy rijst, en siet niet neer.
Ey, Sterre, noch. Wat noch? Sy is geen' Sterre meer;
Sy treedt op Sterren."....

Gelijke bedenking als op de gemelde Hoofdstukken is ook, en niet het minst, te maken op *Ooghentroost*. De Schrijver zegt er bl. 350 van: »Dan volgt *Ooghen-Troost*, aan Lucretia van Trello, ter gelegenheid van 't verlies van een harer oogen, toegezongen. Dit leerdicht, dat haar tot berusting moet stemmen, betoogt, min of meer in den trant der *Zedeprinten*, dat de meeste menschen zedelijk blind zijn.» Kan het onbeduidender? Alleen de vijf laatste regels van het dichtstuk hadden iets meer verdiend:

„Ons hopen staet in (God), al soud' hy ons doen sterven;
En sluyt hy ons een oog of twee eer 't avond is,
't Is om een schooner licht; 'k weet dat ick niet en miss,
Ick spreek een heiligh woord; laet ons op 't hooghste Lot sien,
Blind en onblind is een; De vrome sullen God sien.»

Aangaande de Sneldichten, die ongeveer de helft der *Korenbloemen* uitmaken, besluit de Schrijver de door hem daarover gemaakte opmerkingen, gezamenlijk eene halve bladzijde innemende, met de opmerking: »Ze handhaven bij uitnemendheid Huygens' aanspraak op den naam van pittig, puntig en geestig schrijver.» 'k Zou meenen, dat andere stukken van den Dichter met nog meer uitnemendheid die

aanspraak handhaven. Bilderdijk schreef dienaangaande, t. a. p. de volgende even ware als schoone regels: »Huygens beuzelde niet zelden in den vrolijken geest van zijn tijd, en hier dragen zijne Snel-dichten vooral blijken van, die het beter geweest ware dat hy-zelf onderdrukt hadde; doch het *dulce desipere* is eigen aan elk, ja in oogenblikken van afgewerktheid een behoefte; en de afkeuring of afkeer van de vrucht van zoodanige oogenblikken moet niets aan de hoogachting benemen, waarmede zijn geest, zijn karakter, en zijne voortreffelijke schriften elken brave, die hem heeft leeren verstaan en erkennen, noodwendig moeten doordringen.»

Eindelijk moet ik nog herinneren, dat onder de zoogenaamde *Snel-dichten* veel stukjes voorkomen, die eigenlijk niet tot de rubriek der punt-dichten thuis hooren, en zich door den inhoud daarvan onderscheiden. Ik wijs alleen op het laatste nommer van Boeck XIX. Het is een *Geluck, aen de E.E. Heeren Regierders van Amsterdam, in haer Nieuwe Raedhuys*. Het stukje behoorde in elke Bloemlezing, of nog beter, in ieders geheugen opgenomen te zijn. Om het laatste, wellicht, te bevorderen schrijf ik het hier af, niet twijfelende of zij, die het reeds kennen, zullen het met genoegen weder ontmoeten:

„Doorluchte stichteren van 's Werelds Achtste wonder,
 Van soo veel steens om hoogh, op soo veel Houts van onder,
 Van soo veel kostelicks soo kostelick verwrocht,
 Van soo veel heerlickheits tot soo veel nuts gebrocht;
 God, die u Macht en Pracht met Reden gaf te voegen,
 God gev' u in 't gebouw met Reden en Genoegen
 Te thoonen wie ghy zijt, en, daer ick 't all in sluyt,
 Heil zij daer eewigh in, en onheil eewigh uyt.
 Is 't oock soo voorgeschickt, dat deze Marmer-muren
 Des Aerdrijcks uysterste niet hebben te verduren,
 En werdt het noodigh dat het Negende verschijn',
 Om 't Achtste Wonderwercks nakomelingh te zijn;
 God, uwer Vad'ren God, God uwer kind'ren Vader,
 God soo na by u, zij die kind'ren soo veel nader,
 Dat haere welvaert noch een Huys bouw' en besitt',
 Daer by dit nieuwe sta als 't Oude stond by dit.»

Veel meer dan het artikel over Huygens is dat over Jacob Cats door Dr. Jonckbloet con amore bewerkt. Dat deze dichter bij den Schrijver niet hoog aangeschreven zou staan, liet zich verwachten; het moet echter gezegd worden, dat bij het ongunstig oordeel de aanwijzing van het goede en verdienstelijke niet ontbreekt en zelfs door het leveren van proeven gestaafd wordt, zooals b. v. bl. 380 en 381 de breede aanhaling over *Holland*. Nog wèl zoo krachtig is de *Opwekking van Neerlands zeevolk*, en merkwaardig als voorbeeld van naïven verhaal-trant het stukje: *Op den dood van mijn muschje*, welke beide gedichten de heeren Eilers Koch en Eilers, tot eer van hunnen goeden smaak, in hunne bekroonde *Bloemlezing* opnamen,

Wat bl. 371 bij de vermelding van den *Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijd* genoemd wordt »eene vracht van aanhalingen uit allerlei schrijvers,” is, juister gezegd, eene verzameling van nederlandsche spreekwoorden, vergeleken met die van andere volken, en alzoo eene niet te versmaden bijdrage tot de kennis der taal op dat gebied.

Het aangevoerde aan het slot des Hoofdstuks, ter verklaring van den buitengewonen opgang, dien Cats bij ons volk maakte, komt mij zeer juist voor.

Bij de dichters van minderen rang, die het tijdvak opleverde en die bl. 387 met het opschrift »Planeten” aangeduid worden, zal ik niet afzonderlijk stilstaan. 'k Vermeld alleen, dat aan Krul, Broekhuizen en Luiken als minne- of herderdichters een hooge rang wordt toegekend. Van den eerste leest men bl. 408 dat »hij zeker niet minder verdienste heeft dan de Muider Drost.” Zulke uitspraken zijn aangename proeven, dat de Schrijver aan de werken dier dichters de vereischte aandacht heeft gewijd.

Zeer steekt daarbij af de wijze, op welke, ter laatste bladzijde des *Derden Boeks*, Antonides' *Ystroom* wordt bejegend. 't Is de titel, naar ik meen, van een dichtwerk, dat tot de belangrijkste kunstgewrochten der zeventiende eeuw moet gerekend worden. Van 's Gravenweert zeide er in zijn *Essai* van: »Ce poème en quatre chants est intitulé *le fleuve de l' Y, golfe qui baigne les murs d' Amsterdam*. A la description épique des monuments qui bordent ce fleuve l' auteur mêle des épisodes magnifiques, en l' honneur des grands hommes ou des évènements mémorables de son siècle ou des temps passés, et presque à chaque page on est saisi d' une nouvelle admiration. Ce poème, qui a été traduit en français, est un chef-d'oeuvre de poésie descriptive.” En ik meen, dat al onze kunstrechtters, vóór en na hem, ofschoon niet blind voor de gebreken die het werk aankleven, met die uitspraak instemmen. Dr. Jonckbloet, niet in een *Essai*, niet in een *overzicht* of *kort begrip*, maar in eene *Geschiedenis* der Nederlandsche Letterkunde, schreef letterlijk het volgende: »nergens vindt men zooveel goden, zooveel klassieke klanken bijeen, als bij (Antonides), en de *Ystroom* maakt daardoor niet zelden denzelfden indruk als de gemaniëreerde titelprenten van Romijn de Hooge, waarmeê het werk geïllustreerd is. Dat ligt in den geheelen aanleg van het gedicht, 't geen (l. hetwelk) als het ware een kaleidoskoop is van de meest afwisselende tafereelen ter verheerlijking van het »kooprijk” Amsterdam, tafereelen, door éénen mythologischen band aaneengestregeld.”

Verbeeld u, dat men zich hadde voorbereid op de uitwerking, bij voorbeeld, van het thema, door Bilderdijk in het nabericht op zijn *Buitenleven* gegeven: »Men leze een half boek van Antonides *Ystroom*... en zie, hoe vol van gedachten, van beelden, van epizoden, van alles wat den dichter kenteekent, zijn zang is; hoe rijk, hoe overvloedig, hoe onuitputtelijk de stof in zijne behandeling wordt; hoe stout en

hoe treffend zijn toon is... Antonides, met al zijn gebreken, die niemand minder dan ik zal verdedigen, was dichter, en teekent zich als zoodanig: en men zal, waar men hem opslaat, de *disjecti membra poëtae* van Horatius vinden." Kan er grooter teleurstelling denkbaar zijn?

Het vierde en het vijfde Boek (de twee laatste der *Geschiedenis*) zouden overvloedige stoffe kunnen leveren om aan te toonen, dat de Schrijver, naarmate hij den eindpaal zijns werks duidelijker in het oog kreeg, de zaken al vlugger en vluchtiger ging afdoen. Dit al wederom door het aanvoeren van leemten en onjuistheden in allen deele te staven, zal ik niet ondernemen: de taak is mij te onaangenaam en, naar 't mij voorkomt, wel wat overbodig. De deskundige zal zich door eigen onderzoek er lichtelijk van kunnen overtuigen; voor den minder bevoegde zal genoeg zijn bijgebracht, om mij op mijn woord te gelooven. Op éénen der behandelde schrijvers zal ik daarom de aandacht slechts vestigen. In de keus heb ik gewiefeld tusschen Tolleus en Bilderdijk. 'k Besloot tot den laatste, om bij eene andere gelegenheid, of wellicht opzettelijk, op den eerste terug te komen.

Dr. Jonckbloet doet zijnen lezeren Bilderdijk kennen van bl. 625 tot 664. Zoo men daaraf telt de ruimte, door de al zoo dikwerf vernomen en hier door niets nieuws verrijkte levensbijzonderheden des Dichters beslagen, laat het zich als op de vingers berekenen, dat van eene Mr. Bilderdijk en Dr. Jonckbloet eenigszins waardige behandeling, ook maar van de hoofdpunten, geen sprake kan zijn. En zoo is het ook.

Was de Schrijver van oordeel, dat, na hetgeen in de laatste jaren over Bilderdijk is geschreven, hij met zoo weinig kon volstaan: 'k moet dan met hem in meening verschillen. De oordeelvellingen, tot hiertoe over den Dichter, zijn karakter en zijne verdiensten, openbaar gemaakt, kwamen meestal van voor- of tegenstanders. Ter eene en ter andere zijde was de invloed van het standpunt merkbaar, en niets kon meer gewenscht zijn dan eenmaal de slotsommen te vernemen van een hernieuwd en opzettelijk onderzoek, ingesteld door een' kunstrechtter als Dr. Jonckbloet, met de noodige bekwaamheid toegerust en ter onpartijdige beoordeeling op een geheel vrij en onafhankelijk standpunt staande. Ik moet meer zeggen. Nu sedert Bilderdijks dood een nieuw menschengeslacht is opgestaan; nu de sympathieën en antipathieën, door den Levende bij menigeen in vroegeren tijd gewekt, genoegzaam zijn uitgedoofd, had men recht, in eene uitvoerige *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, den genialen Man onpartijdig en volledig geschetst te zien; recht te verwachten, dat de ware plaats zou zijn aangewezen, die hij als dichter naast Vondel en Antonides, als taalkenner naast Ten Kate en Huydecoper, voortaan moet innemen.

Het is zoo, die taak zou niet licht, en het Tweede Deel der *Geschiedenis* niet binnen twee jaar tijds compleet geweest zijn. Doch

Auteur noch Uitgever waren door iemand aan een tijdsbestek gebonden, en voor wat inspanning en arbeid zou niemand minder hebben behoeven terug te deinzen dan de Man, die reeds als jongeling — getuige onze middelnederlandsche letterkunde! — onverdroten ijver met zeldzame volharding wist te paren. Van wien ook, van Dr. Jonckbloet had ik althans geen hoofdstuk over Bilderdijk verwacht, dat zich zoo min door nieuwhed als door belangrijkheid onderscheidt, maar veelszins onnauwkeurig en oppervlakkig is.

Onnauwkeurig. Als proeven van bibliographische en biographische misstellingen diene het volgende. Bl. 628. De *Beschouwing der vijf tafereelen van Josephs leven* dagteekent niet van 1768, maar van 1770, toen Bilderdijk veertien jaar oud was. — Ald. Bij het Leidsche Genootschap werd Bild. niet bekroond »op zijn achttiende,» maar op zijn twintigste jaar; 't was in 1776. — Bl. 629. De eerste uitgave der *Verlustiging* is niet van 1781, maar van 1779. — Ald. Bild. huwde niet in 1784, maar in 1785; niet met »Rebecca Catharina Woesthoven,» maar met Catharina Rebecca. — Bl. 630. De eerste uitgave van den Elius is niet van 1786, maar van 1785. — Bl. 632. Bild. vertrok niet »eerst naar Engeland,» maar eerst over Groningen naar Hamburg. — Bl. 633. In Londen »maakte» de Dichter geen kennis met den schilder Schweickhardt; hij hernieuwde die kennis. Beiden hadden vroeger in 's Hage elkander gekend en eerst in 1786 was Schweickhardt uit 's Hage metterwoon naar Londen vertrokken. — Ald. Catharina Wilhelmina was niet »de jongste», zij was de oudste dochter. Zij was niet »achtienjarig», maar twintigjarig, zijnde geboren 3 Julij 1776. — Bl. 634. Op 18 Mei 1797 huwden niet Mr. W. Bilderdijk en Catharina Wilhelmina Schweickhardt, maar Mr. Jaques Rietveld Texier en Christina Wilhelmina Schweickhardt (jongere zuster van Cath. Wilh.); zie *Nalezingen*, D. I. bl. 69 en 75. — Ald. Het eerste huwelijk »schijnt» niet eerst in Februarij 1802 door echtscheiding ontbonden; het feit is gebleken. Zie de *Dietsche Warande*, D. VIII. bl. 309.

Oppervlakkig. Vooreerst door het geheel voorbijgaan van hoogst merkwaardige kunstgewrochten. Ik wijs alleen op lierzangen als *de achtste Maart in Londen* van 1796, de *Ode Napoleon* van 1806 en *Jezus' Intrede te Jeruzalem* van 1827; op de *Assenede*; op de *Dieren*; op *Leyden verwoest*, met den prachtigen slotzang en de niet minder prachtige Opdracht; op *het Buitenleven*, gevolgd ja naar Delille, maar met echt nederlandsche typen en episoden, en al de vier zangen door meesterlijk van taal, dictie en beschrijving.

Voorts ook door het aanroeren van wat wegens vorm en inhoud eene degelijke behandeling had vereischt, te veel om hier te noemen. De *Elius* (bij voorbeeld) zal toch nog wel iets meer zijn dan »een zonderling gedicht, hoofdzakelijk bestemd ter verheerlijking van des dichters eigen persoon.» Gesteld, de beide opmerkingen zijn juist;

hadden ze voor 't minst niet uit het gedicht zelf gemotiveerd, en in elk geval de »schoonheden van détail,” die er niet aan worden ontzegd, aangetoond moeten worden? *De Ziekte der Geleerden*, onder de oorspronkelijke gedichten van Bilderdijk het hoofdwerk, even keurig van vinding als van uitvoering, is dat een boek om in eene enkele bladzijde af te handelen? Prof. David bezorgde eene geheel nieuwe uitgave om den inhoud uit te leggen en de schoonheden in het licht te stellen. Door onzen Schrijver is de poging niet beproefd, om zijnen landgenooten een overzicht van het meesterwerk, ik laat staan eenige regels ter proeve, aan te bieden, zelfs niet het aandoenlijke slot, waarop de genoemde hoogleeraar aantekende, dat het nagenoeg op denzelfden toon is gestemd als de Epilogus, waarmede Virgilius zijne *Georgica* eindigt, en zeker niet minder schoon:

„Dus speelde, zelf ten prooi aan 't onheil dat hy schetste
Op d'oever van den Rhijn, in 't Vaderlijk geweste,
De balling, wien 't geweld uit have en erf verstiet,
En niets dan 't eerlijk hart by 't kwijnend lichaam liet.
Dus, bukkende onder 't lot, vertroostte hy zijn lijden,
Met in 't Arcadisch riet een' dunnen halm te snijden,
Waar aan 't gepreste hart zijn laatsten adem gaf,
En zuchtend nederzeeg op zijner kindren graf.”

Tot de *geschiedenis der nederlandsche letterkunde* behoort niet slechts de poëzie: ook de geestesproducten in proza, voor zoover ze iets anders dan het utiliteitsbegrip huldigen, en streven naar de verwezenlijking van het schoone, zegt Dr. Jonckbloet in zijne Inleiding, D. I. bl. 1. Op de vraag of zijn jongst uitgekomen Stuk aan dezen grondregel is getrouw gebleven, zou ik niet bevestigend durven antwoorden. Poëzie en proza deelen in hetzelfde lot.

Bl. 427 zegt de Schrijver: »welke verdiensten (Brandt) als prozaschrijver bezat, hebben wij (bl. 13) reeds aangestipt.” *Aangestipt*, zeer waar; doch waarom dan nu niet wat nader daarbij stilgestaan?

Bl. 542: »wat den stijl (van Wagenaars *Vaderlandsche Historie*) betreft, is dat werk eene niet gelukkige, op looden schoenen gaande navolging van Hooft en Brandt, door een stijlist als Groen van Prinsterer terecht veroordeeld. Het heeft volkomen de doode deftigheid van den pruikentijd.” Daar is alzoo *niets* goeds meer van te zeggen.

Aldaar: »In 1774 verscheen voor 't eerst (Stijls) verhoog over *de Opkomst en Bloei der Vereenigde Nederlanden*, dat doorgaans als een »meesterstuk” van Stijl wordt beschouwd.” Afgedaan! Is het nu een meesterstuk van stijl of niet?

Bl. 690 en 91. »Thans, dertig jaren na zijn dood, verwondert ons de uitbundige roep, die van Van der Palms talent uitging; en het komt ons voor, dat de roem zijner welsprekendheid met recht aan het tanen is. Zoo dat oordeel gegrond bevonden wordt, is het een gelukkig verschijnsel, omdat het bewijst, dat wij aesthetisch vooruit zijn

gegaan, en thans iets anders willen bewonderen dan kleur- en karakterlooze vormen... Die eenvoud, eenmaal zoo hoog geroemd, is voor ons niet zelden oppervlakkig en kleurloos; zijne onverstoorbare kalmte geeft aan zijne volzinnen iets temends, aan het geheel iets flauws. Die »zedige, bescheiden welsprekendheid, bij wie alle verheffing van toon en stijl ondergeschikt is aan duidelijkheid en nauwkeurigheid,» die de zijne was, is door haar water- en melkachtigheid ongenietbaar. Het gebrek aan gloed en moed, aan die deftige, gekunsteld-eenvoudige opvatting en uitdrukking eigen, laat ons koud. De ware adem des levens ontbreekt er aan.»

En zoo schrijft men, waar bladzijden te lezen zijn als die de voorgewende nadeelen van de vrije drukpers doen wegzinken; die Kempers laatsten levensavond of Leidens ontzet beschrijven, en honderd andere meer uit de redevoeringen niet alleen, maar ook uit den Salomo en de Leerredenen, bladzijden van verhevene en krachtige welsprekendheid. Is deze dáár niet te vinden, zeg mij, bid ik u, waar zij dan moge schuilen. Van de *Leerredenen* sprak ik, waarop inzonderheid het mode wordt, laag te vallen. Na Van der Palm te hebben hooren prediken, maakten twee jeugdige genieën, onafhankelijk van elkander en op onderscheiden tijden, eene aantekening in hun dagboek. Nicolaas Beets schreef in 1836: »Een regt meesterstuk van Van der Palm gehoord. Nooit heb ik hem nog zóó hooren spreken. Zijn voordracht was buitengewoon energique en krachtig. En wederom de triomf van den eenvoud.» (*Leven en Karakter van Joh. Henr. van der Palm*, bl. 82.)

En Willem de Clercq in 1814: »Ik heb de godsdienstoefening bijgewoond bij V. d. Palm, den Nederduitschen Massillon. Groot was het getal der toehoorders in de Pieterskerk. Hij stelde ons in eene treffende leerrede de gevolgen voor van het Pinksterfeest en de noodzakelijkheid van dien dag in de gebeurtenissen die den godsdienst van Kristus vestigen moeten. Welk eene treffende duidelijkheid. Welk eene zachtheid en welk eene kracht! Voorwaar, laat hij die aan onze schoone moedertaal de gaaf der welsprekendheid ontzegt, Van der Palm gaan hooren, en blozen. (*Naar zijn Dagboek*, bl. 47). 'k Heb er niets bij te voegen. Alleen moet ik nog verwijzen naar de krachtige verdediging, die aan Van der Palm te beurt viel in Dr. Van Vlotens *Ned. Dicht en Ondicht der negentiende Eeuw*. D. III. bl. 13 en volg.

Tot de auteurs, door den Schrijver met de meeste zorg behandeld, behooren Eliz. Bekker en Ag. Deken (bl. 556—574), en toch ook dat artikel zou nog zeer zijn aan te vullen of te verbeteren. De vermelding van de »prachtuitgave» der *Economische Liedjes* (bl. 563) doet onderstellen, dat de Schrijver geen kennis droeg van de uitgave in »een ordinair zakboekje, zeer laag van prijs.» Van Bekkers voornaamste dichtwerk, *Mengelpoëzy*, in 3 Deelen, wordt niet gesproken. Frijlinks uitmuntende monographie over de Schrijfsters schijnt niet geraadpleegd.

De proza-werken, die wegens hunnen stijl vermelding hadden verdiend, maar niet hebben verworven, zijn talrijk. Ik noem slechts Constantijn Huygens' geschrift *Ghebruik en Onghebruik van 't Orghel*; Jonctijs' meer omvangrijke werken: *De Pijnbank wedersproken en be-matigt* en *Tooneel der Jalouzien*; de *Emblemata* van Johannis de Brune; de *Redevoeringen* van Schrant; de *Leerredenen* van Borger en Dermout, enz. Vooral miste ik met leedwezen een' naam, die zonder twijfel ook bij den Schrijver in hooge eer is. Bij het (mijns inziens, welgegronde) voornemen blijvende van geen levenden in de *Geschiedenis* op te nemen, noemt Dr. Jonckbloet nogtans enkelen op, die in de eerste plaats aanspraak op vermelding zouden hebben. Daaronder komt niet voor J. Bosscha, de Schrijver onder anderen van *Nederlands Heldendaden te land*, een werk, welks Eerste Deel Da Costa in 1835 te recht met ingenomenheid aankondigde, uithoofde ook »van den klassieken en tevens altijd oorspronkelijken stijl.” (*Nederl. Stemmen*, II. 136).

Onder de geschriften betreffende de taalkunde, die Dr. Jonckbloet opneemt, staan bl. 495, en te recht, die van Ten Kate en Huydecoper vooraan. In de schatting van dat tweetal zou ik evenwel met den Schrijver verschillen. Ten Kate blijft, naar mijne overtuiging, de eerste en grootste van al onze taalkenners. Hij zag en stelde in het licht, op het gebied der etymologie, wat onze duitsche naburen eerst eene eeuw later begonnen te zien. Jacob Grimm heeft hem dan ook deswege recht laten wedervaren, zie zijne *Grammatik*, II. 67. Ik vraag intusschen al wederom of bij de niet onloffelijke vermelding van de *Geslachtlijst* van Van Hoogstraten de naam niet gevoegd had van Adriaan Kluit, die den laatsten druk dier lijst door eene verhandeling deed voorafgaan, van meer wetenschappelijke waarde dan het geheele werk zelf. Ook aan taalvorschers als Clignett, Steenwinkel, Weiland en Te Winkel had wel gedacht, en bij de opsomming van Bilderdijks taalkundige werken (bl. 642) het merkwaardigste van allen, t. w. de *Verhandeling over de Geslachten der Naamwoorden*, niet verzwegen mogen worden.

2. De wakkere rotterdamsche uitgever Dunk, tegenwoordig eigenaar van dit werk, deed wèl, het in een vernieuwd gewaad zijnen letterkundigen landgenooten aan te bieden. De werken onzer zoogenaamde Rederijkers zijn aan weinigen meer dan bij name bekend, en wat over die werken, hunne auteurs en derzelver Kamers door hollandsche en vlaamsche Schrijvers werd geleverd, is zeer verspreid en niet gemakkelijk te bekomen. De reeds bekende *Geschiedenis* van Dr. Schotel is het volledigste werk, dat over de Rederijkers bestaat en, in mijne schatting, een der nuttigste en belangrijkste geschriften van den onvermoeid werkzamen Geleerde.

Voor degenen, die het werk reeds kennen, is hier eene verdere

aanprijzing overbodig; voor hen, die er mede onbekend bleven, acht ik het beste middel ter kennismaking en tevens ter aanbeveling, dat hier eenvoudig worde medegedeeld de inhoud der behandelde onderwerpen.

De Hoofdstukken van het *Eerste Deel* bevatten: I. De Mysteriën. II. Dichtgenootschappen. Opkomst der Rederijkers. III. De Rederijkkamers. IV. Vrije en onvrije Kamers, Blazoenen, Zinspreuken. V. Het bestuur der Kamers. VI. Vergaderingen der Rederijkers. VII. Oefeningen der Rederijkers. VIII. De Rederijkers op Kerkelijke en burgerlijke Feesten. IX. Het Landjuweel of de Intrede. X. Het Landjuweel te Gend in 1539. XI. De Boom der Schriftuur. XII. Het Landjuweel te Rotterdam in 1561. XIII. Het Landjuweel te Antwerpen in 1561. XIV. De Refereinfeesten te Delft en te Heenvliet, 1580, 1581. XV. De Kamers bevorderen nuttige Inrichtingen.

Die van het *Tweede Deel*: I. Refereinfeesten te Leiden, Gouda, Haarlem, 1604—1613. II. De Vlaamsche Kamers. III. Refereinfeest te Kethel (1615), Intrede te Vlaardingen (1616), Refereinfeest te Leerdorp (1616). IV. Het Feest te Mechelen, 1620. V. De Amsterdamsche Schouwburg. VI. De Zeeuwsche Kamers. VII. De Kamers te Noordwijk en te Rijnsburg. VIII. Kamers te Dordrecht, Gorinchem en 's Hage. IX. De Rosmareyn te Schipluiden. X. De Kamer te Naaldwijk, Voorburg en het Swaanhalsche Vreugdtooneel. XI. Het Soetryckent wit Angiertje te Haarlem en de Dubbelt geele Hoffbloem te Bleiswijk. XII. Ketels Beroep en Soetermeers Kermisvreugd. XIII. De Meibloem van Hazerswoude. XIV. De Roo-Roozen van Schiedam, 1705. XX. Diep verval en ondergang der Kamers in Holland. XVI. Ondergang der Zeeuwsche Kamers. XVII. Tooneelstrijd in België. XVIII. Lijst van Rederijkkamers.

De *vermeerdering* van deze uitgaaf, waarvan de titel gewag maakt, bestaat in een kort Bericht van Dr. Schotel, behelzende hoofdzakelijk eene voortzetting van de literatuur des onderwerps, benevens eenige Aanteekeningen, het een en ander vier bladzijden beslaande. Eene toenemende belangstelling van het publiek moge Schrijver en Uitgever voor hunne aangewende zorgen eenige voldoening schenken!

3. Voor 34 jaar gaf Mr. J. I. D. Nepveu de eerste volledige verzameling van H. van Alphens *Dichtwerken*, in drie Deelen, bij J. G. van Terveen en Zoon; een' arbeid, alstoen, blijkens de breede lijst der Inteekenaars, op eene krachtige wijze ondersteund. En geen wonder! Van Alphens naam had in ons vaderland steeds eenen goeden klank en zijne gedichten waren voor een deel, en wat de waarde betreft niet voor het minste deel, in prozawerken verspreid of afzonderlijk in kleine stukken verschenen, die zelfs niet allen in den handel waren gebracht. De uitgave werd bovendien verrijkt met eene belangrijke *Voorrede* en een uitvoerig *Leven* van den Dichter, en in allen opzichte met zorg en nauwkeurigheid bewerkt.

Dezelfde uitgevers bieden thans de volledige *Dichtwerken* van Van Alphen nogmaals aan, doch als *volksuitgave*, dat is in één boekdeel en tot minderen prijs. De poging, om de werken van verdienstelijke mannen uit vroegeren tijd meer verspreid en daardoor meer bekend te doen zijn, is voorzeker loffelijk, en in dit geval tevens eene aanwinst voor de letterkunde, naardien de Voorrede en het Levensbericht zijn herzien en aangevuld, en ook de Gedichten met enkele ontbrekende vermeerderd. En toch, hoe verdienstelijk deze nieuwe uitgave ook moge zijn, als *volksuitgave* mag zij, mijns inziens, geen onbepaalde goedkeuring wegdragen. Niet de *geheele* verzameling der gedichten zou ik het volk in handen hebben willen geven; alleen *een gedeelte* daarvan.

Reeds bij de eerste uitgave der volledige *Dichtwerken* heeft Mr. Nepveu het noodig geoordeeld, de redenen te ontwikkelen die hem noopten, om niet eene *bloemlezing*, maar den *geheelen* Van Alphen te geven. Voor zoover die uitgave de strekking had om den Dichter als zoodanig te doen kennen en beoordeelen, om hem eene juiste plaats aan te wijzen in de geschiedenis onzer letterkunde, kunnen de aangevoerde redenen gelden. Maar nu is het geval van anderen aard geworden. De bedoeling is niet, om het volk in staat te stellen, den dichter in de verschillende tijdperken van zijnen bloei gade te slaan en te beoordeelen; maar om het door zijne gezangen op te leiden, te ontwikkelen en te stichten. En met het oog daarop zou ik meenen, dat van eene volledige uitgave ditmaal geen sprake had moeten zijn. De bewering moge waarheid behelzen, dat »de geheele verzameling van Van Alphens dichtwerken geen stuk bevat, waarover hij zich, hetzij als dichter, hetzij als mensch, stellig zou behoeven te schamen;» het is niet minder waar, dat in de *Stichtelijke Mengelpoëzy*, waarmede Van Alphen, in vereeniging met zijnen vriend Van de Kastele, voor honderd jaar optrad, vrij wat stukken voorkomen, waarin niemand den dichter van de *Nederlandsche Gezangen*, van de *Doggersbank* en den *Starrenhemel* zal herkennen en die de vervaardiger zelf in later tijd waarschijnlijk zou verworpen hebben. Wat daarvan ook zij: behalve dat de regelen der kunst en de wetten van den goeden smaak altijd behooren te worden geëerbiedigd, heeft iedere tijd, ook op het gebied der stichtelijke poëzie, zijne eigene eischen. Bespiegeling als de volgende voldoen noch aan de eenen, noch aan de anderen. Bl. 2:

„Zegt me, vogeltjes! wat dringt u, die toch onbekommerd leeft,
 Dat uwe eerste jongheid zelve van den mensch een afschrik heeft?
 Denkt eens, hoe gij, aangevlogen bij het eerste menschenpaar,
 Onbevreesd uw aard deed kennen; hoe u Vader Adam... Maar
 'k Zie, ik zie aan die ontroering, die uw wiekjes trillen doet,
 Als ge maar dien naam hoort noemen, wat in u dien afkeer voedt;
 't Is, dat wij, ellendelingen, zijn van Adams nageslacht,
 En gij in een vloek moet deelen, 't aardrijk door hem toegebracht.
 Ja, wie weet, onnoozle vogels! schuwe dieren! Jezus weet,

Of ge in 't branden dezer wereld al uw schuwheid niet vergeet.
 Op den nieuwen aardbol zult ge vlekloos reine menschen zien,
 En ons in het hoog gezelschap van uw Schepper niet ontvliên.
 'k Zie, ik zie u aangevlogen: klapt de wiekjes, zingt! 't is vreê!
 Jezus brengt ons bij den Vader en bij ons het vlugtend vee."

Uitingen, als bl. 38 :

„'k Zie, Jezus! Uw wonden,
 Wier kracht ik versta.
 'k Zet bergen van zonden
 In zeên van genâ.
 Zoo worde ik gewasschen!
 Gods wraak, en mijn smet,
 In Godlijke plassen
 Gesmoord en genet! . . .
 Geen duivel had slimmer
 Uw liefde gehoond :
 Geen zondaar is immer
 Zoo gunstig verschoond."

of bl. 40, van de Nederlanders uit 's Dichters dagen :

„Mag zulk een hellerot U, vlekloos God! nog naadren?
 Mag ootmoed bij den drom der smeekers mij vergaadren;
 Ik bidden voor dit land; daar 'k een der snoodsten ben?
 Zoude ik, voor eigen blind, gemeene schuld belijden?
 Neen, laat bij Jezus kruis mijn zonden mij doorsnijden!"

toon en ze ons niet, wat trouwens zelfs een Bilderdijk en Da Costa staven, dat echte poëzie te loor gaat, wanneer steile dogmatiek het hart, ik wil zeggen het hoofd, inneemt? In ieder geval vertrouw ik, dat niet velen verzen in dezen trant thans voor ons volk bij uitnemendheid geschikt zullen oordeelen. Het heeft behoefte aan gezonder en degelijker spijs.

4. »Wie ons met de volkstaal van eenig deel van Nederland bekend maakt, doet een goed en nuttig werk" — zoo zegt de heer Leendertz in het Voorberigt — de titel zegt *Voorwoord* — van dit werkje. Zoo is het inderdaad en den heer Bouman komt dank toe voor zijne bijdrage. Veel bronnen voor de kennis onzer dialecten bezitten we nog niet en bepaaldelijk het Noordhollandsch is in dat opzicht schaars bedacht. Men weet, wat tal van uitgebreide en uitstekende werken onze naburen voor hunne dialecten, vooral onze duitsche stamgenooten, bezitten. Iedereen weet misschien nog niet, dat onze vlaamsche taalbroeders ons op dat gebied zijn vooruitgestreefd. De eerwaarde priesters Schuermans en De Bo bewerkten, de eerste een *Algemeen Vlaamsch Idioticon* en de tweede een *Westvlaamsch Idioticon*, werken van grooten omvang en rijke bronnen voor de nederlandsche taalstudie. Het werk des heeren De Bo vooral, dat weldra voltooid

zal zijn en nu reeds meer dan twee duizend dichtgedrukte kolommen bevat en een meesterstuk van wetenschappelijke behandeling mag heeten, zijn recht geschikt om onzen ijver te wekken. Voor eenige jaren gaf de heer G. L. van den Helm ons het uitzicht op een Algemeen Woordenboek onzer dialecten, dat, te oordeelen naar de proeven, door hem op taalkundig gebied geleverd, veel goeds beloofde, maar ongelukkig niet is verwezenlijkt. Het was mij daarom een genoegen, zeer onlangs te vernemen, dat een onzer jeugdige letteroefenaren zich thans voor die taak aangordt. Hopen we, dat hij haar voorspoedig moge volbrengen!

Tot zoodanig einde zijn bijdragen, als die van den heer Bouman, alleszins dienstig. De door hem gegeven Lijst schijnt vrij getrouw en nauwkeurig. 't Is echter jammer, dat de heer Leendertz, die het werkje bij het publiek inleidde, zich niet heeft verleidigd met hier en daar eenige taalkundige opheldering aan te brengen. Dat zou den bekwamen Taalkenner zoo uitmuntend zijn toevertrouwd geweest. Ik weet door rijke ervaring, dat de daarvoor noodige onderzoekingen tijd en moeite kosten; doch de lettervrucht van zijnen vriend zou er ook veel in waarde door gewonnen hebben. Uitdrukkingen als *Akkevietje*, *Alan*, *Bombakkes*, *Don*, *Dranzen* (bij onze schrijvers *Drenzen*), *Koeterdekoet*, *Mienezeren*, *Ommerazie*, *Omsonst* enz. zullen velen onverstaaubar voorkomen, en hadden toch niet veel meer omslags ter verklaring vereischt, dan besteed werd aan *Amerij*, *Artrant* en andere taalkundig min of meer opgehelderde artikels.

Het woord *Eentje* wordt uitgelegd als bijwoord voor *alleentjes*, *eenzaam*, als in »hij zit maar zoo gedurig in zijn *eentje*, ik heb dat zoo in mijn *eentje* gedaan." Dit is niet juist voorgesteld. De uitdrukking *in zijn eentje* zou bijwoordelijk kunnen genoemd worden, doch *eentje* op zich zelf is een zelfstandig naamwoord, of wil men liever het verkleinwoord van het telwoord *een*, als zelfstandig gebruikt, zooals men ook in het meervoud zegt: *met ons tweetjes*, *ons drietjes* enz. Op *Jokkes* leest men: »bijv. nw., jok, leugen. Het is al te maal *jokkes*. Zij hebben u *jokkes* verteld. Al weer *jokkes*." De benaming *bijv. nw.* komt niet met de uitlegging *jok*, *leugen*, of met de aangehaalde spreekwijzen overeen. *Jokkes* of *jokkens* is het meervoud van het znw. *jokken*, in de volkstaal, zoowel van Zuidholland als van Noordholland bekend voor leugen, doch in eene verzachtende beteekenis. Dat is een *jokken*, zegt men, of met de gewone weglating der slot-*n*, een *jokke*; in het meervoud *jokkens* of *jokkes*. Het verkleinwoord, dat mede in zwang is, luidt: *jokkentje*, meerv. *jokkentjes*.

5. In eene welgeschrevene Inleiding staat Dr. Van Helten stil bij de volkstaal, die hij doet kennen in hare belangrijkheid voor de taalbeoefening en in haar verband met de geschrevene taal. Voorts bij

de vaderlandsche kluchtspelen, als de voorname bronnen om de taal des volks te leeren kennen, inzonderheid bij die van Bredero. De belangrijkheid van het Woordenboek, door den heer Oudemans op de geschriften diens auteurs vervaardigd, deed hem besluiten, eene *nalezing* op dat werk te leveren. Van dien arbeid geeft de Schrijver in deze *Proeven*, die zijn Akademisch Proefschrift uitmaken, bij voorraad eenige stalen.

Natuurlijk komt het, ter beoordeeling van de waarde dezer Proeven minder aan op de uitdrukkingen, door den Schrijver opgehelderd, dan wel op de methode, daarbij door hem gevolgd. En dan zal ieder der zaken kundige moeten erkennen, dat hij toont, met de noodige bekwaamheid te zijn toegerust en den echt wetenschappelijken weg te volgen. Bij de verklaring en afleiding der woorden wordt niet in den blinde getast of in het wilde geschermd. Volgens de regels, door de taal zelve voorgeschreven, wordt de afleiding bepaald of zoo na mogelijk opgespoord, de geschiedenis van het woord nagegaan, en de verschillende beteekenissen daaruit vastgesteld en in hare wijzigingen ontwikkeld.

De uitdrukkingen, door den Schrijver behandeld, zijn: *Bewaard. Bles en blaar. Bottekroes. Bruiden. Dracht. Drohen, dreigen, droten. Drillen* en eenige verwanten. *Op Sint Galperts nacht geboren zijn. Gul. Geeuwen en guwen. Volk van hak en zijns gemak. Hondsvot, hondsklink. Knap. Knijzen* en eenige afleidingen. *Lomp. Markt* in samenstelling. *Onbelompen. Schooien* met zijne afleidingen. *Welven* met zijne samenstellingen en afleidingen. Eenige scheldwoorden, deels nu, deels oulings in gebruik.

Men ziet, de inhoud is verscheiden en rijk genoeg om de belangstelling van ieder te wekken, die de uitbreiding onzer taalkennis op prijs stelt, en hoeveel woorden en woordvormen uit verwante talen bij het opgegevene ter sprake komen en meer of minder worden toegelicht, blijkt uit de alphabetische registers, die het werkje besluiten en niet minder dan 18 kolommen innemen.

Het spreekt van zelf, dat bij zooveel en zoo velerlei als hier wordt aangeboden, allicht aanleiding ontstaat, of liever onvermijdelijk is, tot het maken van bedenkingen, opmerkingen of aanvullingen. Ook mij zou het aan stoffe daartoe niet ontbreken. In plaats echter van hier in eene kritiek te treden, die elders beter op hare plaats is, wensch ik den Schrijver geluk met zijne goedgeslaagde Proeven. Onze taalwetenschap heeft in hem eenen beoefenaar van den echten stempel aangewonnen. Moge hij de verwachting vervullen, die met reden van hem gekoesterd wordt!

6. Deze *Nederlandsche Spraakkunst* onderscheidt zich van deszelfden Schrijvers vroeger vervaardigde *Nederlandsche Spraakleer*, doordat zij bestemd is om aan die vooraf te gaan. Met het oog daarop vangt

dit werkje niet aan, zooals onze spraakkunsten gewoonlijk doen, met de woordgronding of de beschouwing der rededeelen, maar met de leer van den zin, dat is met de betrekkingen te doen kennen, die de deelen van den zin onderling hebben. Ter verdediging van deze handelwijze beroept de Schrijver zich in het Voorbericht op eene uitspraak van Becker, die ond. and. luidt: »de beschouwing der zinsbetrekkingen moet het begin en den grondslag van al het grammatisch onderwijs uitmaken.»

Ik moet opmerken, dat lang vóór Becker in ons vaderland hetzelfde gevoelen is uitgesproken en in praktijk gebracht. Van Mooock gaf in 1811 eene *Aanleiding tot het zamenstellen en ontbinden van volzinnen*, en Anslijn in 1814 eene *Nederduitsche Spraakkunst voor eerstbeginnenden*, in welke beiden het ontleden der volzinnen als de grond van taalonderwijs werd voorgesteld. Later handelde de laatstgenoemde opzettelijk en zeer uitvoerig »over de logische ontleding der voorstellen, als aanleiding en grondslag tot een verstand-ontwikkelen onderwijs in de nederduitsche taal,» (*) om van veel andere geschriften niet te gewagen. Als Becker derhalve in zijn land wat nieuws verkondigde, zijn wij, ook op dit gebied van het lager onderwijs, onzen naburen lang vooruit geweest.

Deed zich de heer De Groot in zijne *Spraakleer* kennen, als uitnemend voor zijne taak bevoegd: reeds het doorbladeren van de *Spraak-kunst* moet hetzelfde getuigenis doen afleggen. Beknoptheid, degelijkheid en gepastheid zijn de kenmerken van dit werkje en geven het eene voorname plaats onder de vele taalkundige leerboeken, die onze schoolliteratuur telt. 'k Twijfel niet of het gebruik er van bij het onderwijs — wat voornamelijk in staat stelt, over de waarde van een leerboek te oordeelen — zal de uitgesproken meening bevestigen. Zoo ik hier eenige aanmerkingen laat volgen, is het dan ook niet om haar afbreuk te doen, maar alleen om den bekwamen Schrijver, zoo hij ze beaamt, in de gelegenheid te stellen, er later gebruik van te maken.

Bl. 6. Het woordje *er* in bestaanszinnen een plaatsbepalend bijwoord te noemen, komt mij onjuist voor. 1°. Het bepaalt geen plaats, maar vervangt een onderwerp. 2°. Zoo *er* bijwoord is, dan is *het* dit insgelijks. De functie van beiden is dezelfde; vergelijk *het regent* met *er wordt gedanst*. Voorheen zeide men ook *het* voor *er*.

Blz. 7. Dat de onbepaalde wijs met *te* de beteekenis zou hebben van een bijvoeglijk naamwoord, zoodat *hij is te prijzen* gelijkstaat met *hij is prijzenswaardig*, schijnt evenmin juist. De bedoelde uitdrukkingen hebben meer van een lijdenden werkwoordsvorm. *Hij is te prijzen* zegt eigenlijk *hij is geprezen te worden*, d. i. hij moet geprezen worden; zooals *dat werk is nog te doen*, dat werk moet gedaan worden; *er is pijn te lijden*, er is pijn, die geleden moet wor-

(*) Zie *Voor Schoolonderwijzers*, 3 Deelen. Leiden, 1832.

den. Van *doenenswaardig werk* of *lijdenswaardige pijn* zal men hier toch wel niet kunnen spreken.

Bl. 22 en 23. Hier worden zinnen *verkort* genoemd, die dat niet zijn. Een *verkorte zin* moet 1° het blijk dragen, dat hij uit eenen langeren verkort is; 2° hetzelfde beteekenen als de onverkorte. Geen dezer kenmerken heeft plaats in de aangevoerde voorbeelden. *Goede ouders te hebben* blijkt volstrekt niet verkort te zijn uit: *dat wij goede ouders hebben*, en zegt ook niet hetzelfde als dit. Beide uitdrukkingen bestaan in de taal nevens elkander en niet de eene in plaats van de andere; zij hebben ieder hare eigenaardige beteekenis. Zoo wordt ook bl. 25: *bank en schutbalk aangebracht! de deur versperd!* gerekend onder de elliptische zinnen. Evenzeer onjuist! De volledige zin zou dan zeker zijn: *bank of schutbalk zijn of worden aangebracht! de deur zij of worde versperd!* Maar gevoelt men dan niet, dat alzoo de kracht der uitdrukkingen te loor gaat? Gevoelt men niet, dat *God zij gedankt!* eenen wensch uitdrukt, zonder aanduiding van den tijd der vervulling; terwijl *God gedankt!* een aansporing of bevel is om dadelijk uit te voeren. Gelukkig dat het taalinstinct boven de leer der spraakkunst gaat. Wie in *God gedankt!* een elliptischen zin ziet, kan niet anders dan *God* in den eersten naamval plaatsen. Doch wie zijne taal verstaat, zegt: *Komt, den goeden God gedankt!*

Bl. 35. In *wij zijn verraden* is *zijn* geen koppelwoord, maar hulpwerkwoord. *Zijn verraden* is de tegenw. tijd van het lijdende werkw. *verraden zijn*. Men kan immers ook zeggen: *wij zijn verraden geworden*.

Bl. 99. Het onderscheid maken tusschen *de twee eerste huizen* en *de eerste twee huizen* is eene spitsvondigheid, die door het gebruik wederlegd wordt. Zegt niet ieder *de twee hoogste huizen*, al verschillen zij onderling in hoogte?

Bl. 113. In *men wordt verzocht* behoeft aan *men* geen derde naamval te worden toegekend. Men zegt ook *hij wordt verzocht*, *zij worden verzocht*. Ook zijn er meer werkwoorden, die eigenlijk den datief, maar thans in 't gebruik der accusatief, regeeren.

De verbuiging der voornaamwoorden is niet altijd consequent. Bl. 103 is *zelf* in den derden en vierden naamval enkelvoudig voor 't mannelijk geslacht *zelven*, en ook in het meervoud *zelven*. Bl. 104: enkelv. *den onzen*, meerv. *de onzen*. Bl. 107: enkelv. *dengenen*, meervoud *degenen*. Een van tweeën, zij worden verbogen als bijvoegelijk of als zelfstandig; in het eerste geval: enkelv. *zelven*, *den onzen*, *dengenen*, meerv. *zelve*, *de onze*, *degene*; in het tweede geval: enkelv. *zelve*, *den onze*, *dengene*, meerv. *zelven*, *den onzen*, *dengenen*. Zooals de Schrijver wil, gaat het enkelvoud naar het bijvoegelijk, en het meervoud naar het zelfstand. naamwoord. Dat gaat niet aan.

Op sommige afleidingen valt bedenking te maken. Dat bl. 147 *behept* niet komt van *hebben* is juist; doch dat het van *happen* zou komen,

is voor 't minst onbewezen. In *rinkelrooien*, bl. 148, komen geen *rinkels*, en in *kielhalen* geen werkw. *kielen* te pas. Zoolang het werkw. *dwingelen* niet behoorlijk gestaafd is, zal *dwingeland* wel beter verklaard worden door *landdwinger*, bl. 170. Te recht wordt bl. 180 opgemerkt, dat niet alle werkwoorden op *elen* en *eren* frequentatieven zijn; maar de bijgebrachte voorbeelden daarvan: *trommelen*, *hoepelen* en *verouderen* zijn onjuist gekozen. Dezen zijn regelmatig af te leiden van de bestaande primitieven *trommen*, *hoepen* en *verouden*.

De heer De Groot spelt, zoo ik het wel heb, volgens het Woordenboek, maar heeft dan toch ook zijne afwijkingen. Daartoe behoort *één* voor *één* (bl. 36 en 218); *Jan De Witt* voor *Jan de Witt*, bl. 212. (Deze vergissing is te versoonen; Dr. Te Winkel was met zijnen regel zelf in de war, zooals mijn vriend De Cort reeds opmerkte, toen hij de echtheid der exemplaren van de *Grondbeginselen* handteekende met »te Winkel.») Door de afbreking *po-chen* (bl. 205) begaat de Schrijver »een taalfout,» volgens Dr. Te Winkel. Vraagt men mij, hoe dan af te breken, ik verklaar het niet te weten, en de genoemde Geleerde raadde dan ook aan, zulke woorden bij het schrijven nooit te scheiden; want hoe men ook afbreke, altijd maakt men een fout. Moest ik scheiden, dan liefst met Van Lennep *lach-en*: men loopt dan ten minste geen gevaar van *laachen* uit te spreken.

Bl. 34 zal »een' brief» in den eersten naamval eene drukfout zijn; doch is bl. 3: »De woorden *verhouden* zich tot elkaâr» wel Nederlandsch?

7. Het is, zooals prof. Moltzer in zijn Inleidend Woord zegt: »Bij zijne uitnemende geleerdheid bezit Max Müller het geheim der kunst van eene alleraangenaamste voordracht.» Deze redevoering is er een nieuw bewijs van. Zij is boeiend van het begin tot het einde. Hetzij de Redenaar de aandacht bepaalt bij zijnen hem zoo dierbaren geboorte-grond, bij de oorzaken van den gevoerden oorlog, bij de gevolgen van de behaalde zege, bij zijne ingenomenheid met de taalwetenschap en het hoogleeraarsambt; hetzij hij in korte trekken de uitkomsten doet kennen van de nieuwste studiën op het gebied der linguïstiek; ook de minst wetenschappelijke onder zijne hoorders of lezers volgt hem met gespannen aandacht. In hoeverre de aangevoerde resultaten van de vergelijkende taalbeoefening werkelijk nieuw zijn en niet reeds bij Bopp, Pott of andere Geleerden voorkomen, ben ik niet in staat te beoordeelen. Belangwekkend en verrassend zijn zij in ieder geval, en ik durf met den genoemden groningschen Hoogleeraar verzekeren, dat de kennismaking met deze Rede niemand zal berouwen.

De vertaling mag goed geslaagd heeten. 'k Zou alleen den heer Penon willen vragen, om welke reden hij bl. 10 *verwerkelijking* en *verwerkelijkt* verkiest boven de gewone woorden: *verwezenlijking* en *ver-*

wezenlijkt. De beteekenis schijnt dezelfde en in fraaiheid van vorm wint men door de verwisseling niet. *Eerstens* bl. 12 moge meer gehoord worden, 't woord blijft leelijk en onnederlandsch.

Voor veel lezers, in wier handen ik de voorlezing zou wenschen, ware eene vertaling der angelsaksische, grieksche en andere vreemde aanhalingen niet overbodig geweest. De barbaarsche uitdrukking: *eene dolichokephalische taal* (bl. 18) had wel mogen opgehelderd worden.

De zinsnede bl. 15: »een kind, dat eens gelooft dat *through* als *through*, *though* als *though*, *rough* als *rough* wordt uitgesproken» is niet duidelijk. Moet hier niet gelezen worden: *through* als *throo*, *though* als *tho*, *rough* als *ruf*?

Ook de heer Penon volgt niet in allen deele de woordenboek-spelling. 'k Vond althans meermalen *zoo als*, *even als*, *veel meer*, *bizondere*. Voor dit laatste pleit de uitspraak, maar waarom dan ook niet *bepaaldelek*, *geesteleke* of *geestelike*? In den uitgang *lijk*, *lijke* spreekt immers niemand de *ij* als *ij* uit.

Dat het Inleidende Woord *krans* vrouwelijk neemt, kan door het gezag van Bilderdijk verdedigd worden; maar: *ik durf te verzekeren* is, zoover ik weet, door niemand voorgestaan.

Rotterdam, Augustus 1872.

D^r. A. DE JAGER.

TE VEEL GESPROKEN, TE WEINIG DOORDACHT.

De ziel van Wilg en Beek. Door Francisca Gallé. 2 dln. Arnhem, J. Heuvelink, 1872.

»Zoo geen zielige, dan toch een raadselachtige titel. Wat moet hij beteekenen? Men kan spreken van goede, kleine, groote en lage zielen enz.; van geld als de ziel van alle zaken, maar ook van de ziel als de kracht waar alles van uitgaat, de spil waar alles om draait, het middenpunt waarin alles zich vereenigt. In welke van deze of andere beteekenissen komt dit titelwoord voor?»

Ik had het uitgebreid — hier en daar uitgerekt — verhaal gelezen en moest bekennen dat die vraag mij in verlegenheid bracht, daar 't mij niet volkomen duidelijk was wie of wat onder »de ziel van Wilg en Beek» moet verstaan worden.

»Dat pleit niet voor den titel of voor uwe scherpzinnigheid.»

»Laat het laatste dan alleen maar gelden,» hernam ik, »al was 't alleen uit hoffelijkheid voor het in vele opzichten onmiskkenbaar talent van de schrijfster.»

»En wat is uw oordeel over het boek zelf?»

»Dat laat zich in geen twee woorden zeggen. Zie hier het handschrift dat naar *de Tijdspiegel* op reis gaat.»

Een niet alledaagsch, een eenigzins vreemd boek hebben we aan te kondigen. Het is voor een goed deel een dubbel tendenz-schrift: het stelt de veel besproken kwestie van de emancipatie der vrouw in een bespottelijk licht en schetst ons akelige figuren van de moderniteit op godsdienstig gebied.

Het is ons niet mogelijk in een kort bestek een overzicht te geven van den gang des zeer breed uitgewerkten verhaals, waarin vele personen ten tooneele gevoerd en tal van zaken behandeld worden. In dat alles is gang, en, zonderen we wat al te breedvoerige uitweidingen uit, dan kunnen we van het geheel zeggen, dat het zich boeiend laat lezen.

Tendenz-schriften kunnen veelzijdig nut stichten, maar dan behooren zij het meest mogelijke onpartijdige standpunt in te nemen, geen eenzijdige, 't zij laakbare of aanbevelende voorstellingen te geven van begrippen of zaken en het doen eener keuze door een onbevooroordeelde voorstelling mogelijk te maken.

Of we in die opzichten vrede hebben met den inhoud van »de ziel van Wilg en Beek»?

Niet volkomen; nu en dan in 't geheel niet.

Wij hebben er niet op tegen dat men karikaturen schetst om belachelijke zaken en personen ten toon te stellen, maar huiveren daarvoor, als het ernstige zaken betreft.

En ernstige zaken worden hier besproken; niet meer en niet minder dan een paar verschijnselen van onzen tijd: de emancipatie der vrouw en de moderne richting op godsdienstig gebied.

Waar we een schurkachtigen, een listig geslepen, een hebzuchtigen, een wellustigen Katharinus Hendrikus Jacobus Honck; een venijnig scherpe, zich zelve veel inbeeldende, door en door listige, in alles den boven-toon aanslaande oude vrijster, Badeloch, in de wandeling Lochje geheeten (Honk's zuster); een domme, bekrompene en trouwlustige Sempronia voor de eerste zien ijveren met een waanzinnige en hoogst onnatuurlijke overdrijving, daar komt de kwestie, wier schaduwzijde sedert lang erkend wordt, niet tot haar recht; daar wordt vergeten, dat er in het dwaze drijven om de vrouw man-vrouw te doen zijn een grondtoon licht die een zuiverder klank geeft: de hogere ontwikkeling der vrouw. Daarvan vinden we weinig gemeld, behalve enkele zinspelingen van Lucie Merk, de vroegere opvoedster van Romelia van Loevestein, later de betrekking van huishoudster bij den oom van Romelia, den Graaf van Loevestein, vervullende.

Tegenover die belachelijke redeneringen over en bemoeingen met de

emancipatie der vrouw, zich uitgevende voor »in niet overdreven zin,» geen frissche en afdoende beschouwingen van de ware ontwikkeling der vrouw. Tegenover zoovele dwaze karikaturen geen degelijke personen die de zaak in al haar ernst en gewicht opvatten en voorstellen. Wij achten dit een groot gebrek. Want het is niet genoeg een zaak bespottelijk voor te stellen om een nuchtere beschouwing van haar te verkrijgen; het is niet genoeg met zoogenaamde aardigheden — die wij liever onder de platte lafheden zouden willen rangschikken — als: de uitgave van een *Tijdschrift* »De Nachtverrijver,» onder redactie van de weleerw. zeergel. heeren Dr. Daglicht, Maneschijn en Regenboog, en de Vereeniging »De val der Gratiën en de zege Minerva's» een kwestie van den dag te behandelen, het bespottelijke en overdrevene er van in het licht te stellen, zonder er ook de keerzijde van te laten zien, om tot eenig resultaat te komen. En dat moest hier toch het geval zijn, als de auteur haar doel met deze voorstelling had willen bereiken.

Wij zijn echter billijk genoeg om in een Lucie Merk, die zulk een juist begrip heeft van haar positie, de ontwikkelde vrouw te zien, al kunnen we al haar beschouwingen, o. a. haar bepaalden tegenzin om in vereeniging met anderen ten nutte der armen te werken, niet deelen; in een Romelia een beminnenswaardig meisje, dat in sommige opzichten echter wel wat al te moederlijk, in andere wat bekrompen en lichtgeloovig is, te waardeeren. Maar dat neemt niet weg, dat wij de strekking van het boek in dit opzicht geheel mislukt achten.

En nu hebben we nog met wat anders te doen: de moderne richting op godsdienstig gebied. Wij zijn de laatsten om het af te keuren dat men het misbruik van die richting gemaakt in het licht en aan de kaak stelt. Maar de bezwaren die ons hier weder voorkomen zijn in ons oog niet minder dan die wij tegen de eerste kwestie hadden in te brengen. Ook hier weder karikaturen van de bespottelijkste soort. 't Is misschien mogelijk, dat er gevonden worden als de schoenmaker Harmsen — bij menschen die een zittend leven hebben heerscht doorgaans meer overhelling tot orthodoxie dan tot vrijgeesterij, — die waanwijs als hij is en schermend met woorden, daar hij niets van begrijpt, beter deed zich bij zijn leest te houden, dan zich te wijs te wanen om te gelooven; maar onnatuurlijk vinden wij den zoogenaamd modernen, maar in den grond grof materialistischen Katharinus Hendricus Jacobus Honk met zijne even geslepene als dwaze, domme en gemeene redeneringen en handelingen.

Als zulke figuren als hij en zijn zuster Lochje, om geen andere te noemen, de verbastering moeten voorstellen van de moderne richting op godsdienstig gebied, dan vreezen we dat de schrijfster ver is gebleven van het doel dat zij zich heeft voorgesteld. Wij hadden hier fijner trekken, gekuischter gevolgtrekkingen gewacht om het misbruik aan te toonen dat er van de moderne richting gemaakt wordt.

Tegenover de zoogenaamde modernen treffen wij er slechts één aan

die de eigenlijk gezegde moderne richting vertegenwoordigt. Hij is echter geen hoofdpersoon in het verhaal en schijnt de moderne richting zoo onduidelijk te hebben voorgesteld, dat hij nu en dan geheel verkeerd begrepen wordt. Spreken hooren we hem, die als ter loops ten tooneele gevoerd wordt, weinig en handelen zien we hem veel minder.

Wij herhalen: een tendenz-schrift moet iets anders zijn. De grootste onpartijdigheid met juistheid van voorstelling moet daarbij op den voorgrond treden. Typen, maar geen dwaas- en warhoofden moeten de vertegenwoordigers van partijen zijn.

Behalve de reeds genoemde Lucie Merk en Romelia van Loevestein vinden we in het boek karakters die ons aantrekken en van het talent der schrijfster getuigen.

Een meester Loots, een eerbiedwaardig piëtist en gevoelsman, op wien we niet gaarne zouden toepassen:

Zoo'n middelman,
Wat heb je er an!

krijgen we, in weerwil van zijn overdrijving met opzicht tot het niet in acht nemen zijner gezondheid en het bewijzen van weldadigheid, lief om zijn edelen zin; Aart en Rica, de eerste een flinke jongen, de andere een goed, zedelijk, cordaat meisje leeren we evenzeer waarderen als de ongelukkige Ida Randt. En treffen ons de kindelijke, recht naïve vragen van het knaapje Frank Harmsen, door zijn grootmoeder, de oude vrouw Wolfert even naïef beantwoord, wij hebben medelijden met mevrouw van Uterweert, de krankzinnige ten laatste, en, na onze verontwaardiging lucht gegeven te hebben, ook met Udo, den zoon der barones, de vrouw naar de wereld en verkeerde opvoedster van haar kind.

De groote rol die Paul Widard in het verhaal speelt is goed geschetst en geeft aanleiding tot verschillende roerende tafereelen, maar dat de aanleiding tot zijn ontdekking op die wijze gegeven wordt door een paar heidens, tooverachtige dwergen, die in onzen tijd als heidebewoners in de nabijheid van een groot landgoed en een bevolkt dorp niet meer te huis behooren, is even fantastisch als onwaarschijnlijk. In een sprookjesboekje zou dit verhaal op zijn plaats zijn.

Wij hebben aanmerkingen gemaakt op dit hier en daar te wijdlooppig verhaal, waarlijk niet om aanmerkingen te maken, maar om de in vele opzichten begaafde schrijfster oplettend te maken op gebreken die een boek ontsieren, waarin veel goeds en schoons te vinden is.

De vrouw die zulke teedere snaren aanslaan, zulke roerende tafereelen schetsen kan, moet weten wat haar werk verheffen, haar schrijven veredelen kan.

H.

MENGELWERK.

MODERN GEMEENTELEVEN.

(*Vervolg.*)

Iman Rupert Jr. aan zijn vriend Plazier te Rotterdam.

Zoetvliet, zoetvlietende oudejaarsdag 186—.

Amice!

Een ding weet ik alweér, dit jaar. Ik ben tegelijk jarig met een dominee. Kerel, wat een dag was dat! Ik weet niet of ik nog wel ooit zoo'n lol heb gehad — op Zoetvliet namelijk. Die Akkordeon van ons is een rare snuiter. Nu hoor ik je wel weér zoo iets tegenprut-telen van »huisklown» — of zoo iets, maar dat komt hier niet te pas. Gij moet er eens voor naar ons toekomen. Meen echter niet, dat hier een Damon zit op te snijden van zijn Pythias, want vrienden worden Akkordeon en ik nooit, al bleef hij hier tot aan zijn eeuwig emeritaat en ik ook. Bovendien — verbeeld-je nu ook zoo'n »stem der natuur» in mij, daar we even oud zijn — mijn evenman is me Zondags veel te oud. Ik ben verd . . . als ik weet, waar de kerels de gezigten allemaal zou gauw van daan halen. Geen professor van tachtig jaar, die 't Daantje verbetert; is 't ernst? Is 't »rood-en-wit»? Is 't aangeboren gave?

Zie, ik weet het niet. Ik kan mij maar niet voorstellen, dat zoo'n Spring-in-'t veld zich, zoo op ééns, zoo diep kan komen staan te verdiepen in de zielsbelangen der Zoetvlietenaren. Daar komt bij, dat de vent knap is voor zijn jaren; is het ernst, dan weet ik al wederom niet, hoe hij de eenvoudigheid des harten zoo zuiver bewaard heeft, door al zijn buiteljaren heen. Enfijn, Jaap! de vent zet me mat: de kanselkeuze vereischt tegenwoordig een bijzonderen smaak en de gustibus non, nou de rest is jou slag. Wij, b. v. zouden er volstrekt geen schik in hebben — en — o, wondervolle beschikking der natuur! er volstrekt niet voor deugen.

Nu, Zwaantje kraait van pret en Maaike begint me te vermanen — in Daniëls naam zeker — maar de ondergeteekende heeft smaak in

die huiselijke genoegens (zoolang hij onder dokters handen is); o, gij zoudt er van getroffen zijn, als gij er getuige van waart. Daar zijn oogenblikken, Jaapje! (het zullen die zijn, zegt hij, waarop ge uw arts verwacht) — daar zijn oogenblikken, Jaapje! zeg ik, dat ik Akkordeon in de gelegenheid zou willen stellen, mij persoonlijk een woord of acht van zalving toe te spreken. Ik vrees, dat ZEw. mij nog eenmaal op zulk een zwak moment betrappen zal, als ik niet gauw in de gelegenheid word gesteld om op te krassen — naar Rotterdam, wel te verstaan. Maar vóór dien tijd komt gij mij nog wel eens verwikken met nieuws uit de stad. Zit mijn oude, gekke patroon nog altoos naar de belle Hélène te gluren?

Dwaze kerel! als ik toch hoofd eens gezins ware, zooals hij — oei, Jaap! wat krijg ik daar weer een vlijm door den rug! — Ik denk, dat ik dat Rheuma opgedaan heb bij de Man; daar moest de tijdschriftentafel op een andere plaats staan dan op den togt der groote deur en wat meer naar de straat: *het Humoristisch Album* behoeft maar weinig ligter te worden om er op een goeden avond af en in de lucht te vliegen.

Komt gij nog al eens in den grooten schouwburg? Ik wil hopen, als ooit de jeune amoureux een benefiet krijgt, dat gij hem een tuinspiegel zult vereeren, onder beding echter, dat die op het tooneel worde gebragt in alle stukken, waarin hij rolt. Apropos, Jaap! als gij uit de Langetorenstraat de Broedersteeg regt ten einde loopt, komt gij aan een kroegje. Loop daar eens bij dag naar boven en vraag er mijn gewerkten sigarenkoker op. Maaïke heeft me er al naar gevraagd en zij is dezer dagen zoo vreeselijk ernstig. Breng het stuk tot allen prijs teregt. 't Is het werk harer hartelijkheid jegens haar eenigen broeder; onder ons gezegd — ik ben ongerust over haar en wil aan mij niets laten ontbreken.

Nieuws is hier overigens — op aloude Zoetvlietsche wijze — niet. In mijn onderzoek naar de levensgeschiedenis van Lina Konstans ben ik nog geen duimbreed gevorderd. Ik wil, ik zal het weten. O, deze schoone, zoete dochter der Natuur! Een middel is er Jaap! om mij de wereld en al haar liefelijkheid te doen verzaken: Lina's liefde. Stil! Als ik er over na ga denken, dat ik er voor terugdeins, haar te beminnen, dan zou ik zoo verwaand worden te meenen, dat er nog iets edels schuilt in het diep bedorven hart van Iman Rupert Jr. Dit begin van zelfwaardering is bitter, bitter klein — maar als beginsel van zeltkennis kan 't groot zijn. En verbeeld u *nu* mijn vriendschap voor den profeet Daniël als ik u zeg: »ik geloof, dat hij haar ook bemint!» Haar, haar — wier liefde alleen mij redden kan.

Gij moet uw nasporingen voortzetten, als toen wij 't samen deden. Waar zijn die twee oude schoolmatressen gebleven, die kunnen ons tot kaarsjes dienen, schoon er een geducht snuitsel in 't vlammetje staat; 't zijn anders een paar confessioneele wezens, die mij walgen.

Verbeeld u (dit vertelde in beter dagen Lina aan mijn zuster, hoezeer zij geen enkel woord ten kwade van dit godvreezend paar wijders heeft gesproken, trouwens hoe zou uit haar een kwaad woord kunnen voortkomen!) dat zij Lina vier jaar lang hebben gehouden als eerste hulp-onderwijzeres, op een salaris van honderd gulden buitenshuis — maar, ziet u? als zij 't zaakje overdeden, dan ging Lina voor! Lina blijft er; doet natuurlijk al het werk; ik kan mij zoo voorstellen, hoe gaarne de kinderen bij haar, hoe ongaarne bij de oude meisjes waren; deze gingen dan ook zeer gerust bij den godvruchtigsten leeraar ter kerk. Maar toen zij haar zaakje over *hadden gedaan*, toen beloofden zij Lina, haar bij de opvolgster te zullen aanbevelen. »Ja, meneer Dingges, die zes kinderen bij haar op school had, had haar die transactie voorgesteld, en hij gaf er meer voor, dan Lina er voor zou over hebben, dat hoefde zij niet eens te proberen, en dan, en dan zieje. . . .” Dit was de toelichting op Lina's navrage om opheldering. Hebt ge toch ooit zoo'n vrome knoeierij gehoord? Nu, vele kinderen, wier ouders het schandelijk bedrog vernamen, deden hun kinderen elders op school. Bij het afscheid, waarbij al de kinderen schreiden, ontving Lina tot aandenken een odekolonjefleschje met een van eenvoud blinkend glazen stopje. Zij nam het aan en dankte de meisjes voor haar 4jarige bescherming: bij deze woorden hadden de meisjes een beroerte moeten krijgen, dan had ik haar misdrijf nog kunnen vergeven. Maar neen, zij namen dien dank als welverdiende, konfessioneele hulde aan met een belofte van verdere heilige bescherming in den vorm eener kloosterlijke buiging. Ik houd van Konstans niet, maar ik kan de verachtende meewarigheid begrijpen, waarmede hij de vrome bedriegsters heeft wezen bedanken voor het reukfleschje — mitsgaders zijn ontzettenden glimlach, toen hij dus een staaltje ontving van den omvang en de innerlijke kracht van Christelijke grootmoedigheid. . . .

Ik wacht je Februarij stellig hier; zorg dat gij wat weet — zorg, dat gij veel weet en mijn sigarenkoker bij u hebt. Groet Kristientje B. van mij en geloof mij nog altijd een groot vriend der wereld en

Uw getrouwen

I m a n.

N. B. Ik wensch je een gezegend Nieuwjaar.

Ds. Klewang te Dielendal aan ds. Akkordeon te Zoetvliet.

D., Nieuwjaarsdag 186—.

Amicissime.

Bij 't openen dezès ademe mijn heilwensch u tegen — mijn hartelijke vriendengroet en die van Emma en haar zoon. Een van uw

meest toegenegen vrienden is mijn zoon; er waren vóór Sinterklaas oogenblikken, dat hij 't meer was dan zijn vader. Het is zoo, Daan! ik was er pijnlijk door aangedaan, dat gij Konstans zoudt vermijden, niet om zijn kracht, maar om uw zwakheid. Zelf roept gij uit, als de gezonde sluitrede eener gezonde stelling: »de Kerk moet weg.» En tegelijk wilt gij Konstans uit uw hart verbannen? Van uw pad wendelen als een steen of zijn pad ontwijken als dat van een melaatsche. Maar waarheen dan, o jeugdig ridder? Waarheen leidt het pad van daar uit, waar ge uw Kerk verliet? Immers, gelijk het nu met u staat, hebt gij die leus tot de uwe gemaakt, maar — ze weggeborgen tot nader, gelijk de oranjelinten van '63. Nog gaat gij rustig voort met de Zoetvlietsche jeugd en dringt met haar door in 't Evangelie naar kern en pit: zeer wel, aan u de harten der menschen, aan u de eenvoudigen, de armen van geest. Maar bereid u er op voor, dat niet de leus maar deze uw gedragslijn het aandeel bepaalt, dat gij in onzen grooten arbeid hebt. Die armen van geest zullen voor u spreken in de dagen van worsteling die aanstaande zijn voor u, — die dagen van peinzensmatheid, van geloofsafwezigheid, van den triomf der negatie, van Mefisto. De dankbaarheid des eenvoudigen, de zegeningen des armen van geest zullen uw talisman zijn in dat onvertaalbaar oogenblik des gemoeds, waarin ge ontwaart, dat uw leuze van weleer — de onaanzienlijke pop van geringe verwachting — de vlinder is geworden in haar heilige plaats der afzondering — in uw hart; de vlinder, wier kleuren u verrassen, wier gefladder u verbaast; wier aanwezigheid, wier leven vooral u onbeschrijfelijk diep treft. Zoo zult ge u, door uw waarachtig Evangelischen arbeid in den wijngaard des Heeren, de onschatbare voldoening hebben verworven, dat gij de gevolgen uwer leus hebt gekend en voorbereid: dat gij niet verpletterd daar staat over uw eigen succes, zonder verder de gebruikswijze er van te kennen, zooals dit o. a. met zooveel democraten het geval is, die wel een volksoproer weten te bewerken, maar niet te bezweren.

Ik beleefde eenmaal zulk een dag van blijde, zelfbewuste uitkomst en 't was mij daarna, alsof ik een periode van Omikron had doorleefd. Maar in mijn nieuw aanwezig ben ik tot den man gegaan in uw nabijheid; ik was reeds hier. En hij is mij een steun geweest. Toen de koningin des Hemels — in dat schoon verhaal van Omikron, u bekend — het stoute prinsje Upsilon, na eeuwen oppassens als gras-priet, vergunde, eenige eeuwen poliep te zijn, en zoo vervolgens bij goed gedrag na eeuwen in allerlei vormen op te klimmen tot den ideaalvorm — dien van hemelbol, kon dat gezegde prinsje niet veelbelovender, niet blijder, niet dankbaarder geweest zijn dan ik, toen Konstans mij zegende. Gij zijt die periode nog niet ingetreden, welnu, vervreemd u niet van hem, opdat gij niet als vreemdeling komt in zijn tent, in de dagen van strijd. Ga tot hem, die zooveel vriendschap heeft voor jeugdig streven; die zooveel heeft geleefd en geleerd om te weten,

wat het zegt, in onze dagen als Evangeliedienaar op te treden. Zelf prijst gij den man om zijn bescheidenheid; zelf zijt gij gaarne onder zulken invloed; gij kent zelf er al het weldadige, al het onmisbare van.

Uw eigen vader verwijst u naar hem, ondanks des ouden Akkordeons geloof en Konstans' ongelooft. Het verwondere u niet, dat uw vader zooveel opheeft met *de ervaring* en hem beschouwt als den aangewezen man om mede uw bakken te zijn. Wat zou een man als Konstans meer kunnen verkwikken, dan een jongeling in de kracht des levens een strijd te zien aanvaarden met eigen roeping? Hij is de laatste om vrede te hebben met den eereakademieburger, die, kalmpjes en netjes en veiligjes de gevaren van zijn kant verwijderende, zijn levensstroompje zocht te maken aan een kalm beekje gelijk. De ziel moet worstelen, zal zij gezond en sterk worden, en gij zijt niet van degenen die gelooven, dat zij met een volmaakte ziel uit professors handen zijn gekomen gelijk Adam, volgens de oostersche gemakleer, uit de hand Gods! Gelijk de oceaan ter bereiking van het groote doel meer moet volbrengen dan zijn geregelde ademhaling in eb en vloed, maar vaak in de hevigste beroering tegen de riffen worstelt en, als veel schuimende strijdrossen, land en water doet trillen van zijn kamlust, zoo de jonge mensch met jonge kracht naar lijf en ziel begaafd. Ga dus met hem ten strijde; de tijd komt, dat gij zeggen zult: »o, kleingeloofige die ik was!»

Konstans staat buiten de Kerk; maar wij ook, gelijk gij tot mijn groote blijdschap toont te beseffen: het toenaderingspunt ligt profanum.

Gelijk echter alles een keerzijde heeft, zoo ook deze medalje mijner moderne theologie; ik zal de man niet zijn om u enkel met het luctor et emergo te verblinden. Zie hier wat mij — niet in mijn gangen belemmert maar — stof tot nadenken en aanleiding tot omzigtigheid geeft. Vermoedelijk ligt er niets nieuws voor u in, dan de overtuiging, dat ik niet onvoorwaardelijk beeldstormer ben; ja zelfs, dat liever niet ben. De dood van Jezus is een natuurhistorische noodzakelijkheid, maar gij moogt dien niet verkondigen als zoodanig, omdat de menschen niet genoeg Evangelisch ontwikkeld zijn en door alle tijden heen hun hoogste belangen te veel aan de Kerk hebben overgelaten om zulk een natuurlijk feit zonder beven te kunnen aanhooren, laat staan het als een der grondslagen aan te nemen voor een Evangelischen levenswandel. Wat volgt er noodzakelijk uit een en ander? Een zoodanige verdeeldheid, een zoo diepe kloof tusschen menschen en menschen, dat daarmede geen godsdiensttwist van het verleden kan vergeleken worden.

Het is een vraag van zijn of niet zijn in de allerhoogste aangelegenheid der ziel, in haar onsterfelijkheid. Ik zeg niet, dat dit zoo is; ik zeg, dat dit vraagstuk voor de menschen zoo is: en dit is het feit, waarmee de Evangeliedienaar alleen te doen heeft. Wat geschiedt er dan onvermijdelijk? De geloovigen van alle schakeringen houden zich

krampachtig vast aan al die genademiddelen, welke de Kerken van welke schakeringon ook, hun voorhouden; zoodat allen, die onze natuurhistorische leer niet kunnen aanhooren, zich vereenigen. Liever zou de regtzinnige Protestant zich van de genademiddelen der Roomsche Kerk bedienen, dan zich zoo uit den tempel des behouds in het voor hem luchtledige te begeven. Het is met onze eenvoudige leer als met die van Darwin: wij zouden nieuwe menschen moeten hebben, niet ten prooi aan dwalingen, die zoo oud zijn als de aarde haar geschiedenis laat vernemen. Nu, zulk een schepping ligt niet ter onzer beschikking; wij moeten door het oude heen worstelen en tegelijk zorgen, dat de menschen hun denkbeeldig verlies niet bemerken. Maar onderwijl verrijzen de Katholieke Kerken als paddestoelen uit den grond. De bewoners eener bonzerij, een uur van hier, hebben openlijk in de dagbladen verkondigd, dat het licht van vóór drie eeuwen weder voor hen opflikkert. Aangename lektuur voor een afstammeling van Willem den Zwijger, b. v. of van Herman de Ruijter! Ik beken u, dat mij dit omzigtig maakt: ik heb dat verschijnsel wel eens ligter geteld. Ik heb nog één hoop: dat overmoed het hoofd der Kerk verblinden zal in zulk een mate, dat Pius de negende; — maar in bedoeld geval Pius ultimus; — zijn onfeilbaarheid tot een leerstuk zal verheffen. Dan is de vereeniging met wat soort van Protestanten ook, onmogelijk gemaakt. Leibnitz zeide terecht, met het oog op een vereeniging van dien aard: »Het zou te wenschen zijn, dat de Paus niet alleen niet wilde hebben dat men aan zijn onfeilbaarheid geloofde, maar deze niet handhaafde, ja, er geheel afzag.» (Brieven aan Fabricius, n°. 34). Gaat de oude man er toe over, dan faalt hij zoo ernstig, dat wij niet alleen tijd winnen, maar triomfantelijk onze zaak. Gegroet, beste Daan! Groet Konstans — en pantser u.

t. t.

W o u t.

Mimi Jansen aan moeder Akkordeon.

Zoetvliet, den 15^{d^e} April 186—.

Mejuffrouw! Geachte vriendin!

Ja, 't is wel, gelijk u stil vermoed hebt; uw zoon bemint dat meisje. Maar wat de Rupertjes u mogen gezegd of geschreven hebben, — ik vind het al een heel lief meisje. Lina Konstans behoort in zoo'n pastorie als uw zoon hier heeft. Toch zou ik haar niet kunnen aanraden — ik wil zeggen — toch zou 't haar, geloof ik, buiten de pastorie niet plezierig gemaakt worden. Want de familie Rupert — 't zijn beste menschen, wij kennen ze al van jaren her — 't zijn in

vele opzigten nobele luidjes, maar 't zijn tevens in den vollen zin van 't woord dorpelingen. De heer Rupert wil alles regeren en hij gevoelt met een zweempje, dat hij, van wege Konstans, niets regeert. 't Is zoo dikwijls: »die Konstans dit, die Konstans dat, die Konstans hier, die Konstans daar» — vervelend dikwijls, maar het bewijst, dat Konstans de hinderpaal is voor de volledige heerschappij van de Ruperts over alle Vlieten in den omtrek. Nu komt er dit bij, dus kunt ge wel begrijpen, dat de meisjes nu ook aan politiek gaan doen.

Gij zoudt welligt gedacht hebben, dat Zwaantje er van weten zou, als 't na verloop van tijd ging blijken, dat Daniël haar niet begeert. Zij wordt wel bedroefd en neerslagtig, maar Maaïke, oh! oh! met die zal 't heviger zijn. Zij heeft altijd zooveel mogelijk haar groote liefde voor uw zoon bedekt gehouden door kunstmatige spotternij met hem; maar als 't openbaar moet worden, wat ik meen te bespeuren tusschen Lina en uw zoon, dan — zie, ik wil den tijd niet vooruitloopen, maar dan hoop ik, moge uw zoon elders beroepen zijn. Want Daniël heeft zich niet ongevoelig betoond, voor de ongewone schoonheid en stoutheid van Maaïke. Hij heeft haar quasi-scherts verstaan, zoodat zij in hem den man gevonden heeft, dien zij bedoelt. En ik beken 't hier gaarne: zij verdient een man als hij, een ridderlijk, verheven karakter vindt in haar een wederga, hoe hevig zij dan wezen mag. Zij althans zal u niets ten laste van Lina schrijven, daartoe is zij te groot van ziel — daartoe lijdt zij te veel onder haar magtige liefde. Ik heb medelijden met haar. Haar onstuimig, wild hart is vol van warme liefde voor uw zoon. Reeds sinds weken torscht zij den zwaren last, die te verbergen. En kon vroeger die goede Zwaan nog eens zeggen: »spot zoo niet, Maaïke!» terwijl zij dan tevens den afgod haars harten tegen de pijlen harer zuster in bescherming nam — dat spel is nu ook uit. Maaïke zwijgt en 't duurt niet lang of zij neemt de moeite van verbergen niet eens meer. Wij zijn in een intermezzo, zooals de musici zeggen zouden; al de gegevens voor een treurspel zijn hier.

En hoe kalm is 't nochtans in de Natuur! Hoe kalm in de huizen van Konstans, Rupert en Akkordeon, vader en zoon! Als men ook des morgens om een uur of acht naar het Zoetvlietsche bosch wandelt, en men begeeft zich meer in de stille donkere diepten van het hout, dan geurt ons reeds de lenteadem tegen; dan hoort men reeds zoo menig onzichtbaar knopje en uitspruitsel openknappen; dan bemerkt men door alle zintuigen de nadering dier toovervorstin, die, straks met haar almachtigen staf de natuur aanrakende, haar tegelijk voedsel, kleeding, muziek en zang in ontelbare kleinodiën een verblindenden glans zal schenken. Ik gevoel haar komst — en, hoe zou het komen, deze verblijdt en bedroeft mij. Wat mag dat wel wezen? Zou 't onrust zijn over de toekomst? Ik was er altoos zoo onvoorwaardelijk blij meê en heb sinds jaren geen lentetijd gemist om op Zoet-

vliet te zijn. Ik wilde toen zoo gaarne weten, hoe dat tooveren der lente toegaat. En nu zou ik haar komst vertragen; ik wil de struiken vaal en naakt laten en de boomen zonder groen of gezang en den grond zonder tapijt en zonder bloemen. Ik heb stil tot de lente gebeden: »Toef nog wat in het morgenland! en vergun mij dit jaar het voorregt, u te zien komen, als ik u wenk!» Dwaas van mij, niet waar? en toch, gij gevoelt wat ik bedoel. Zal deze rijke, schoone natuur hier om ons heen staan pralen en stralen, en juichen en jubelen, terwijl daar ten oosten van het Zoetvlietsche bosch een drama in gang is van onberekenbare gevolgen? liefelijke zonnestrallen over een bloedig strijdveld? Lentegeuren zich mengende in de ademhaling der wraak? Vogelengekweel, teedere nachtegaalslagen onder de kreten van ongekende smart? . . . o, voor 't eerst heeft mij deze wandeling naar het dichtertelijke woud afgemat, — voor 't eerst van mijn leven verschrikt. . . .

Welk een spook ben ik toch, om daar zóó te schrijven! Ik heb er de pen al willen doorhalen. Maar waarom zou ik u niet evengoed mijn gedachten als de gebeurtenissen mededeelen, te meer, daar niemand daar buiten er iets van vermoedt. Zie, daar komen ze immers weer om mij af te halen: Iman en Maaïke vooruit; daarna Daniël en Zwaantje. Zij hangt aan zijn arm, zoo vast; zij ziet naar hem op, zoo trotsch, en hij lacht: hartelijk en luid lacht hij alsof ik het moest hooren en alsof ik dus nog niet wist, dat hij Maaïke, uit vrees voor sterker kluister, geen arm durft geven. Kom, ik ga meê den tuin in. Het is een allerliefste namiddag en men kan hier zoo ongestoord in elkanders tuinen en van daar in het bosch komen.

Groet s. v. p. mijnheer van mij en spreek met hem af, welken Zondag gij zult bepalen om de aardbeitjes te komen plukken, als de tijd daar is. Gegroet, lieve vriendin! van

Uw toegenegen

Mimi.

N. B. Is 't niet vreemd? Daniël preekt nooit uit het oude Testament. Dit heeft reeds den ouden heer Rupert doen zeggen, dat hij het bejammert — en zie, hij heeft het l. l. Zondag ochtend gedaan naar de woorden van Jozua 10 vers 12;: »Zon, sta stil te Gibeon — en gij, maan, in het dal van Ajalon!» Dat heeft hij toch zoo lief verklaard en zoo helder voor de eenvoudige gemeente behandeld, dat ik er nog geen zieltje over gehoord heb of 't was tevreden. Maar *mijn* vraag is: was 't *hem* wel te doen om die schriftgeleerdheid? Hij uitte er een bede mee, zooals mij in dezen brief om zjñentwil ontvallen is — en de warmte, waarmede hij meermalen tot den tekst terugkeerde om 't gebed uit te spreken en de wijze, waarop hij besprak, hoe duizendmaal 't in het menschelijk leven kan voorkomen, dat men den tijd wenscht te doen stil staan, daar men wijsheid te kort komt om den

waren weg te kiezen — dat alles geeft mij de zekerheid, dat hij in een tijdperk van worsteling verkeert. Als ik naar huis schrijf, zal ik een brief voor u insluiten, die welligt meer zekerheid behelst; dan kunt gij zelf oordeelen, wat gij doen moet.

M.

P. S. Iman zei, toen hij uit de kerk kwam, dat alles van zelf sprak, wat dominee gezegd had; maar Maaïke bestrafte hem ditmaal en zeide, dat het voor de gemeente een kostelijke morgen was geweest.

M.

Jakob Plazier aan Iman Rupert Jr.

Rotterdam, Bloemaand 186—.

Amice!

Alles wel bezien, hebt gij een verstandige keus gedaan met buiten te blijven. Ik denk er ook half en half over, naar vaderland en maagschap terug te keeren en mijn tenten wederom in de ouderlijke landpalen op te slaan. Het gekste is maar, dat ik nog niet ver genoeg weg ben om onherroepelijk tot dit wijs besluit te komen. Daar is hier toch zoo veel — op het land zoo weinig afwisselend genoeg: zoolang men merg heeft en geld, zoolang wil men genieten. Gij, op uw standpunt echter, hebt wijs gedaan; volgde ik in mijn positie die wijsheid na, ik zou stellig tegen het najaar weder ventre à terre naar de stad snellen en wegduiken in mijn onzichtbaarheid. Gij wordt, naar ik merk, hoe langer zoo meer een gevestigd man met een gevestigd hart — ik beweeg mij nog met al de ligtvaardigheid der jeugd en met de grootste liefde voor bewegelijkheid. Wat moet ik doen, man? Antwoord mij, met uw volle ervaring van buiten en van binnen; ik heb oogenblikken, dat ik walg van komedie, bal en allerlei soorten van concordia; dat ik er een moorddadige eentoonigheid in zie en in mijzelf een bestemmingloozen worm. Ik mag mijn stok zwaaien, een hooge borst zetten, al wat studeert ploert noemen en sultans nadoen, soms warst en dwarst het mij op ondragelijke manier en gevoel ik dat een jongen van de burgerschool mij overtreft, vooral als ik de krant lees. Wat zal ik eenmaal hier op 't allergunstigst zijn? Een konvoilooper, die met vreemde scheepskapteins moet samenzweren tegen hun reeders en naar oorlog moet verlangen om den transitohandel hier! Daarna de Blauwbaard van de een of andere stadsjuffer, die mij enkel bevalt om de konvoien; dan lid van de eene of andere soep- of subkommissie; later voorzitter van een komitee voor weerbaarheid van ezels en honden en eindelijk — aan den avond van mijn leven — grootschoffeerder van de regelen der welsprekendheid en parle-

mentaire overeenkomsten in de stadsvergaderzaal. Kijk eens aan, dan ben ik zelfs een piet en word voor de ramen gehangen. En wat ben ik, wel beschouwd, ten toppunt van al die grootheid?

Een afhankelijk man. Aangezien ik dit nu begrijp, moet ik gebruik maken van dit helder oogenblik — want ben ik er eenmaal in, dan is het te laat en ik lig te spartelen in mijn waardigheden als een visch in een almachtig groot en mooi polsnet. Want zoo waar als de man, wien de kultuurwet heeft rijk gemaakt, mitsgaders de onvrije arbeid, als rustend kamerlid of wel als snorkend kamerlid tegen beiden hevig uitvaart als de kanker, die aan Indië knaagt, — zoo zeker zal ik ook eenmaal mijzelf vergeten. Ik vraag u dus, wilt ge me bijstaan met uw raad der proefondervindelijke wijsbegeerte in deze ure des gevaars over uw Jakob, wien het tans inderdaad er om te doen is? Maar uw raad sta op pooten, Iman!

Iman! Uw voorlichting zij van sterk gas of van driemaal gezuiverden petroleum — *want zij is zeer bekoorlijk*, Iman! Eerst dan zal ik uw geding voor gewonnen verklaren, indien gij mij het landverblijf zoo bekoorlijk kunt malen, als zij is; denk er echter aan, dat zij, nevens haar tegenwoordige bekoring nog die heeft van het verleden en van de belofte. O, zij is zeer rijk; en zij spreekt al de talen der liefde en liefde in alle talen en haar aanvalligheid drukt zij uit op de wijze aller volken. Maar geef mij bekoorlijker — en 't is beslist. Gij kent haar. Zij is dezelfde van wie gij mij eens hebt beleden, dat zij u een Megera was. Hebt gij niet van haar gedroomd, dat zij als een woedende Eumenide, met afschuwelijke gelaatsverdraaijing door den tempel uws lichaams spookte? Dat heur slangenhaar, in kronkels waaraan niet was te ontkomen, zich om binten en zuilen wond en 't gansch gebouw deed kermen? Dat zij u van smart deed beven en haar genade, erbarming vragen, maar vergeefs? Waarschijnlijk hadt gij toen de koorts. Want zóó, 't is mij onmogelijk, zóó kan ik haar niet voorstellen. Wel was zij mij enkele malen te druk met haar vele muziek-instrumenten en tooneeltoestellen en gansche koren van maagden, waarbij Vondel's en Milton's Luciferreien maar bewaarschooltjes zijn — maar dit gebeurde slechts bij uitzondering en dan lag de oorzaak nog in mij en in mijn afheid. Want zoodra ben ik niet weder flink ter been en ter beurze, of verdwenen is haar lastigheid en zij is één en al bekoring. Soms laat zij zich niet op eenmaal vinden, maar ik zoek onvermoeid en gaarne en als ik haar eindelijk vinde — in een schuilhoek — o, ik vraag u, Iman! wat is in hemel en op aarde heerlijker dan die vondst. Als ik haar daar aantref met haar lachende volgelingen, dan gevoel ik mij een Koning, die door een vorstin uit het oosten begroet en met bedwelmende geschenken overstelpt wordt. Wat zou in zulk een oogenblik haar aanvalligheid, haar omhelzing overtreffen? Wat den glans en gloed verduisteren kunnen, waarin wij samen zijn gehuld en de teederste levensteugen smaken? In liefde, in licht,

onder de zoete toonen van menschenstemmen, van de muziek harer virtuozen en bij den aangrijpenden klank van het lachen der reien, daar is de oplossing van het raadsel des levens.

Zie dan toe, o Iman! hoe fonkelnieuw uw raad moet zijn, hoe hij een andere, volledige jeugd voor mij dient te ontsluiten. Denk er niet dagen, niet weken, niet maanden, neen, denk er jaren over na, Iman! alvorens gij mij komt *verraden* — Sela!...

Nogtans hebben evenmin de muzen als de reien mij kunnen beletten, te onderzoeken naar hetgeen gij mij hebt opgedragen aangaande uw hartsgeheimen. Ik heb mij op een Zondag na kerktijd, 't was veel gewaagd, bij de u bekende juffers laten aandienen. Om op alles gewapend te zijn, was ik dien morgen eens naar de theologische uien van ds. de Graaff gaan luisteren, want, o heerejee Iman! als gij met meisjes van zes kruisjes gaat koffiekatechiseeren en gij kunt niet eens ter afwisseling een aanhaling doen uit een versche Sig... preek, dan verveelt gij en dat moogt gij meisjes niet doen. Zoo trok ik mijn stoute schoenen en overschoenen aan, door dik en dun en slijk en sneeuw van de groote kerk naar de nieuwe wijk, waar de sneeuw nog zoo versch lag als in de woestijn Sahara, ik wil zeggen als op Spitsbergen — en schelde aan op n°. 11. Terwijl ik voor de deur sta en wacht, laat ik twee dingen voor mijn rijke jongelingsverbeelding defileeren: den tekst van de Graaff met al zijn gevolgen en mijn navraag met al haar gevolgen. Terwijl die twee lange slepen nog niet geheel zijn verdwenen van voor mijn geest, wordt de deur geopend. Een meisje van dertien en drie kwart jaar staat voor mij en zegt niets. Op mijn vragen kom ik te weten, dat de juffrouwen allerbei thuis zijn. Een van haar verlang ik te spreken. Ik word binnengelaten, d. w. z. ik word verzocht, de deur dicht te doen anders vliegt er zooveel sneeuw den gang in. Nu op het matje aan den binnenkant gekomen, doe ik aan de juffrouw kond, wie ik ben en dat ik iets te vragen heb. Mijn naam herinnert haar de dagen harer jeugd; er valt een heele schiem van gestalde beleefdheid van haar gezichtje; ik mag binnengaan als ik mijn stoute overschoenen wil uittrekken. »Met alle plezier, mejuffer,” sprak ik, haar verliefd aanziende. Leer dit van mij, Iman! als gij ooit in mijn toestand van dien belangrijken Zondagmorgen komt, — vat alles jeugdig aan, ook al prikt ge de vingers aan kleine, grijze stoppeltjes.

Wij spreken over verschillende zaken; over mijn familie, die rijk moet zijn; over haar familie, die voornaam moet zijn; maar dat ik, jongeling naar de wereld, ter kerk was geweest bij ds. de Graaff, daar hadden zij toch zulk een plezier van, dat ik in een zeker geval stellig haar tandjes zou gezien hebben. Wat had ik daar gehoord?.. Ik scherp mij. Ik had er wat goeds gezien en gehoord. O, ons gesprek was allerpikantst, er heerschte onder ons drietjes een animo, dat zich alleen laat gevoelen. Zelfs stootte de jongste — aanminnig

woord Iman, dat »jongste” — de jongste, zeg ik, stootte in haar vuur tegen haar kopje en beiden lieten te gelijk een onderdrukt maar muzikaal en vrij lang uitgehaald »oh!” hooren, »gelukkig, er was niets in.” Van het oogenblikje pauze, dat hierdoor ontstond, gebruik makende, kwam ik op eens met de vraag voor den dag:

»En wat is er, mejuffer! van uw lieve speelnoot geworden, van Mejuffrouw Liza Konstans?”

Zij zijn konfuus.

Onder den eersten indruk der vraag, (die in haar godgeleerde aandoeningen viel, zoo onbesuisd, dat een sneeuwbal door 't raam tegen de koffikan het niet zou verbeterd hebben) stellen de beide schoonen zich wederom bloot aan het gevaar, dat ik in zeker geval haar tandjes zou gezien hebben. Maar ook slechts een oogenblik; de oudste in jaren was het eerst na den aanval op haar gemak.

— Hé, kent mijnheer die?

— Bij naam, mejuffer!

— Bij naam . . . spraken de meisjes, zuchtende als echotjes.

— Gelijk ik u bij naam ken, mejuffers! zeide ik, toen ik zag, dat zij al net waren als alle oude vrijsters jegens jonge, schoone meisjes van minder afkomst naar haar oordeel. Want zij waren zeer voornaam. En ik zou 't stellig ook verbruid hebben, door deze bijvoeging — maar ik was van rijke familie, ziet u; die weten wel, hoe 't wezen moet...

— Zooals u straks teregt zeydet, mijnheer Plazier! Zij was ons als een makkertje.

Zie-je, Iman! dat ik het regte woord gekozen had. De oudste zag mij, dit zeggende, met jeugdige blikken aan.

— Ik had gehoord, dat u haar de school hadt beloofd. . . .

— Dat is te zeggen, mijnheer! neem mij niet kwalijk, dat ik u in de rede val, zeide de jongste, daar haar zuster op eens was opgestaan en naar de keuken gegaan — zooals de jongste zeide om te zien of er geen gespuis van jongens in de keuken was, want tegenwoordig was de jeugd toch zóó vroeg aan 't verkeeren, o! — dat is te zeggen, ziet u, vervolgde zij, dat zou er naar zijn.

— Waar is zij gebleven? Welligt weet u dat nu.

Zij is, sinds wij de school hebben overgedaan, bij haar vader; dat is al een heel tijdje.

De andere maagd kwam nu terug. De jongste zag haar gewigtig aan, alsof zij in die korte afwezigheid wonder wat met mij had afgehandeld. De oudste gaf mij het zelfde ontwijkende antwoord, als ik zoo even had ontvangen, waarop ik als mijn gevoelen te kennen gaf, dat het meisje 't wel verdiend moest hebben, daar de zusters haar zoo prezen. Nu kwam het hooge woord er uit — haar twijfelachtige afkomst. Zij wisten er het regte niet van, en dan voor de ouders, ziet u. . . . Ik ontschuldigde mij, dat mijn belangstelling mij welligt onbescheiden had doen zijn en wilde mijn afscheid nemen, dankzeggend

voor de gulle ontfangst en de gevraagde inlichtingen, maar ik mogt niet weg. Ik zou haar, als oude bekende van den huize, genoeg doen met te blijven eten. Ik nam het aan, Iman! ik beken het, om uwentwil. Ik wilde nog meer weten, ik wilde alles weten, wat zij wisten, want zij hadden mij meer verzwegen dan verteld. Luister dus, om kort te gaan.

Na afloop des middagmaals, in het aan spookjes en sprookjes zoo vruchtbaar schemeruur, onder de aanrukkende teezaken, onder den zingzang van James Watt, bij het schijnsel van het kleine vlammetje, dat de smachtende portretjes van vier heilige meisjes doorschijnt in het nieuwerwetsch teestooftje, waarop de trekpot pruttelt, in het heilig Zondagavondduister, toen ook het drielingetje uit de kerk was naar huis gegaan en de poes sliep, in die Sabbatstilte, waarin twee meisjes de zwijgende hulde ontfangen voor haar onzichtbare schoonheid van uw aanbiddenden vriend, — in dat geheimzinnig oogenblik, Iman, luister! . . .

»Haar naam is niet Lina Konstans, maar Lina van Vliet, mijnheer! Zij is de dochter van zekeren van Vliet van achter Zwol en een meid hier uit de stad. Zij noemt evenwel Konstans haar vader en deze heeft haar doen grootbrengen in de stad bij fatsoenlijke burgermensen, nadat haar vader opgetrokken en haar moeder gestorven was. Welke reden de oude heer Konstans voor zooveel belangstelling had, dat weten wij niet.»

Ik dankte haar uit al mijn hart en zeide:

— Mij dunkt, de heer Konstans had u ruim zooveel voor uw school willen betalen als de beste — maar ik gevoel nu eenigermate, dat het moeilijk voor u was, ofschoon . . . —

Verbeeld-je, Iman! ik durfde niet voleindigen, want ik had eigenlijk willen zeggen, dat Lina er jaren voor in dienst was geweest tegen geringe vergoeding, maar ik dacht, ik weet genoeg; ik zal maar met geen ruzie scheiden. Mij dunkt, gij kunt ook tevreden zijn en zult de rest wel vinden, als ge er belang in stelt.

Nadat wij dan nog een poosje vreedzaam daarover gesproken hadden (waarbij ik voor de honderdste maal gewaar werd, dat aan onze handelingen, zoodra zij buiten den gewonen slendriaan vallen, nooit edele drijfveeren worden toegekend); en ik in de schemering reeds begon te wanen, dat ik met speelnootjes uwer Lina te doen had, werd de lamp opgestoken. Maar o, als u ooit een raad verschuldigd zijt aan oude vrijsters, beveel haar dan de schemering aan. Dat prozaïsch lamplicht, dat booze lamplicht; weg was op eenmaal de geheimzinnige eigenaardigheid van mijn bezoek, weg de jeugd mijner speelnootjes; — weg mijn voornemen, hier den avond te blijven doorbrengen, weg alle mogelijke bekoring, verbroken alle teedere banden. De meisjes noodigden mij uit, een glaasje punsch te blijven drinken, de kennis aan te houden, ik weet niet wat al meer, want de lamp had mij gemeelijk ontoesd. Ik kon niet blijven, schoon de meisjes mij ieder aan

een arm hingen, als om mij te omhelzen, waartoe zij in lengte te kort schoten — hoewel ik niet weet, wat ik in dit dolle uur vóór het opsteken van de lamp gedaan zou hebben. Ik beloofde weder te komen, wat in koor werd aangenomen. Dus Iman, als gij nog iets hebt na te vragen — ik heb acces, hoor! —

Groet Maaike en Zwaantje van mij. Van harte beterschap! Er wordt gezegd, dat Blondin komt en een koek in den hemel zal bakken; zoo kunnen wij dan eerlang uit deze hoogere luchtstreken zekerder berigten te gemoet zien, dan tot heden ons ten deel vielen. Dag, Iman! Salut van

Uw toegenegen

J a a p.

Ds. Akkordeon aan Ds. Klewang.

Zoetvliet, 24 Juni 186—.

Waarde vriend!

Gij hadt verleden jaar gelijk; ik neem dit jaar zes weken vakansie. Of die dan zal voldoende wezen? Ik weet het niet. Ik ben ziek, Wout! Indien gij in dat schrijven antwoord verwacht op uw laatsten, hartelijken brief, dan moet ik u teleurstellen, ik ben niet waard, met uw warme vriendentaal vereerd te worden. Ik ben nu zoo ziek, dat ik alle meesters noodig heb en *daarom* schrijf ik u, ik kom er rond voor uit. o, Vissering zegt zooveel schoons ter verbetering van het hooger onderwijs, maar van den leeftijd zegt hij niets. Ik ben te jong, ziedaar de oorzaak van mijn lijden. De jeugd van Zoetvliet kon ik onderwijzen, ouden van dagen en gebrokenen van hart kon ik stichten; mijzelf geen van beiden. Geheel Zoetvliet (God zij geprezen) kent mij en schijnt mij te eeren; ik was dus der gemeente van nut, wijl er liefde bestaat tusschen haar en mij, een band, die alles in hechtheid te boven gaat — maar ik zelf gevoel mij gansch vergeten en verlaten. Hoe is 't mogelijk! Heb ik niet een goed en hartelijk vader, die zijn zoon nog nooit te vergeefs om raad bij hem liet komen? Ben ik niet het eenig kind eener moeder, die mij zoo liefheeft, dat ik in vergelijking met haar geen hart heb? Heb ik niet te Dielendal een vriend, wien ik alles kan zeggen; wiens vriendschap voor mij hem zal ingeven, wat zijn wetenschap niet had bedacht? Heb ik niet een onverbiddelijken mentor in den wijsgeer der ervaring en overeenstemming, in den strengen man van Overvliet? Nogtans gevoel ik mij alleen en ellendig en niet meer in staat mijn onhoudbaren toestand voor de gemeente te verbergen. Daarom vooral ga ik zoolang van hier. Van hier? Ziedaar, alweder een rampzaligheid. Ik kan niet van hier...

Noch mijn vaders raad, noch mijn moeders hart komt mij hierin

te stade en mijn leidsman van Overvliet zou mijn moordenaar kunnen worden. Voor u dan stort ik mijn bezwaard gemoed uit; reeds terwijl ik dit wensch, gevoel ik verademing. Want gij zult niet vonnis vellen, gij zijt nog niet zooveel jaren aan de herinnering dier worstelingen vreemd.

Ik ben sinds weken maar half bij de zaak, waaraan ik, het beroep naar Zoetvliet aannemende, mij verloofd had. Ik dien meer goden dan één; ik zelf ben niet meer één. Ik gevoel tevens dat het verwijt, hetwelk iederen regelaar van het hooger onderwijs, als hij het tijdperk niet verandert, naar verdienste treft, mij volstrekt niet ontschuldigt. Ik leef in het vol bewustzijn mijner tekortkoming, en mijn taak te Zoetvliet is geheel in verhouding met mijn krachten. Maar ik verbrokkel dezen. Vaak is, terwijl ik aan mijn werkzaamheden ben, mijn gevoel, mijn gedachte elders. Het is de sleur dan die mij redt. Gij gevoelt dat op deze wijze spoedig de vruchten zullen verloren gaan, zoo voor de gemeente als voor mij, die zich reeds door mijn trouwe volgen van uw wenken, betreffende Konstans vooral, beginnen te vertoonen. Onlangs vroeg mij in de katechisatie Lina's kleine neef op eenmaal tot mijn schrik: »Hoe weet u dat, dominee?" Wat deed ik? Ik verdiepte mij in eene vergelijking tusschen de dochter van Naomi en zijn tante en deed dit luide en wist het niet. Dit is slechts één der vele ongelukkige staaltjes, waaruit u blijken kan welk periculum in mora. Ondanks mijzelven dwaal ik af van een taak, die mij anders zoo lief is — maar wat erger is, soms begeef ik mij, al te gaarne en met onregtvaardig voorbijzien van alle hoogere pligten, op dat gebied en dwaal er hartstogtelijk rond en waag mij in de bekoorlijke grotten en op de liefelijke heuvelen om op eenmaal terecht gewezen te worden door een kind. Het ontbreekt er nog aan dat deze verdoling van zinnen mij op den preekstoel komt bestoken, de gansche gemeente meevoerende op die dolle togten — om haar op het onverwacht een blik van teleurstelling te doen werpen in het afvallig gemoed van dien vromen Akkordeon!..

Gezegend dan alweder die lieve sleur, die veelbelasterde, die mij Zondag aan Zondag voor vallen blijft behoeden.

Gij beseft, Wout, dat het zoo niet blijven kan. »Dat behoeft niet," zegt gij welligt, Klewángswijze; wat belet u, onmiddellijk te pogen, van die dwaaltogten op werkelijk vrij en eigen domein te komen!"..

Hebt gij al geraden, wat mij bestookt, er is toch nog, wat gij niet weet. Vergun mij een oogenblik, heel alledaags aan u te schrijven, ik wil u het offer, dat gij aan de lectuur brengt, driedubbel vergoeden als ik beter ben.

Het meisje, dat ik sinds lang meer en meer heb leeren waardeeren, zoodanig, dat ik in haar alleen de vrouw erken, waaraan ik mijn

leven moet verbinden om gelukkig te zijn, wordt zeer hartelijk door een ander bemind. Hoewel ik duidelijk ontwaard heb, dat zij die genegenheid niet beantwoordt, (in welk geval ik stellig het voornemen heb opgevat, mijn liefde op leven en dood te bestrijden) zoo blijft het nogtans de vraag voor mij, of ik niet zedelijk verplicht ben, zijn liefde te ondersteunen ten koste der mijne. Het geldt hier de opkomst of den ondergang van een menschenleven. Nog meer. Maaïke Rupert — twijfel er geen oogenblik aan — heeft onherroepelijk in haar hart een besluit genomen, waarbij ik in de allereerste plaats betrokken ben. Deze Juno, want ik ken in de werkelijkheid haars gelijke niet, heeft mij gekozen als den titan-koning, die dat bruisend en raadselvol gemoed tot rust zal brengen, of vernietigen. Ik beken u, dat ik eerbied heb voor haar en voor haar groot, edel hart, mij veel te magtig. Ik wenschte het aan waardiger individu over te laten, die stoute ziel te aanvaarden; te gewoon menschelijk is mijn liefde voor zulk een olympische. Ik mag den indruk niet loochenen, dien zij met klimmenden aandrang op mij maakt: bekoorlijk diep en helder zijn haar oogen, terwijl reeds haar vorstelijke gedaante en klankvolle lach voldoende waren om u te ontrusten en te vervolgen, waar gij gaat en staat. Het bovenaardsche, dat er gelegen is in haar standvastig blijven in haar eigen sferen, betoovert u; zij moet nog het eerste teeken van bekentenis geven. Meermalen klopt mij het hart, onder haar overweldigenden invloed, met onwederstaanbare kracht.

En die Lina met mij bemint, is niemand anders dan haar broeder, dien zij met offerende liefde haar verheven gevoelens tracht in te prenten met toenemenden ernst. Wel mogt gij mij emeritus verklaren, als ik hem kon bekeeren... Welnu, die overwinning zal ik behalen, als ik Lina wil offeren — mijn lief meisje. Dag aan dag gevoel ik den leeraarspligt steeds heviger kampen tegen mijn jongelingsregten. Dolle knaap!.. Maar is het dan zoo dol, een meisje te beminnen, dat, zoo zacht en schoon, een ideaal mag heeten van vrouwenadel? En is 't dan zoo dol, te bekennen, dat ook anderen door haar kunnen getroffen worden en hun regten in rekening brengen... En nogtans, dolle knaap!

Daar komen zelden, maar daar komen van die stille avonden, waarin ik mijzelven zalig prijze, gevoel te hebben voor haar; waarin ik tot mijzelven zeg: »wèl u, geluk u, jonge planeet, gij hebt een zon gevonden; volg haar slechts en uw baan is vast en gij beweegt u op grondvesten zoo hecht als die der aarde!» Maar dat zijn die uren, waarin de zon is ondergegaan; in het donker en buiten het bereik van het groote licht, dat hem aan zichzelf zou kunnen ontdekken, daar is de mensch zoo spoedig een toonbeeld van zelfgenoegzaamheid. Ik gevoel iederen morgen maar al te wel, hoe mij dan de moed ontzinkt om mijzelven zoo gelukkig te noemen — maar Lina afstaan, ik zal het niet kunnen doen; ik heb haar lief met een sterke

liefde en ik heb het zoet geloof, dat zij mij wederbemint. Wat mag zich daartegen verzetten? Wat leeuw nog op de straten? Hemelsche goedheid! Ik heb een gevoel, alsof ik aan een engel verloofd ware!

Nu moet ik naar Iman, Wout! o, Zeker vind ik Maaike weêr in zijn nabijheid in warme zusterzorg! Welligt in troostgesprek voor hem. Maaike, hém troostende! ach, wat beiden ontbreekt, kan ik hun geven. Erbarming, o God!

t.t.

Daniël.

(Slot volgt.)

BRIEFVENBUS.

IV.

OVER ADEL.

Mijnheer de Redacteur!

Is dat waarheid? Als ik dat vraag, weet ik, dat ik mij op glad ijs begeef, daar ik den hr. Noorman in het ongelijk stel, die bij u als een uwer trouwe medewerkers zeker hoog aangeschreven staat. Maar laat ik u zeggen, dat ook ik hem beschouw als iemand van talent, ja ronduit moet ik bekennen, dat ik hem ver boven mijzelf stel, en menig helder inzicht in staatkunde of geschiedenis, waarmee ik een weinig pronkte onder mijne vrienden, aan hem te danken heb. Doch de ouden zeiden het immers al, dat zelfs Homerus soms wel eens dutte, en wij tegenwoordig zien een knappen danser nog wel eens een mispas maken.

En daarom kom ik tot u, die gloeit voor wat waar, schoon en goed is, en wien het niet om personen, maar zaken te doen is, met de vraag: is het waarheid, wat wij op pag. 312 van het Octobernummer van *de Tijdspiegel* lezen: „In de maatschappelijke samenleving zal men tegenwoordig nog den meesten eenvoud, het meeste besef van de wezenlijke waarde van het menschelijke leven aantreffen bij de patricische en adellijke families; hier zijn de maatschappelijke vormen meestal bijzaak, of worden alléén in stand gehouden, voor zoo ver daaruit wezenlijke beschaving spreekt, d. i. kieschheid, fijn gevoel.”

Nog eens, is dat waarheid? Zoo gij onverhoopt „ja!” mocht zeggen, ik kom er met mijn gansche ziel, voor zooveel die gloeit voor waarheid en recht, tegen op. Weet gij waarom? Omdat ik het dáár gestelde toegevend, mijzelf en mijn stand in het aangezicht zou laten slaan. En, gul uit gezegd, dat doe ik niet gaarne. Gij moet namelijk weten, dat ik mijzelf onder de bourgeoisie reken. En nu vraag ik u, of de hr. N. haar, en dus ook mij, niet in het aangezicht slaat, als hij tot toelichting van zijn beweren zegt: „bij de bourgeoisie vindt men de vormen om de vormen, omdat men meent daardoor met de patriciërs en den adel gelijk te staan; vormen b. v. die de echte (*) edelman alléén bezigt in de zogenaamde officieele wereld, of, om anderen, met wie hij niet sympathiseert, en derhalve niet in meer intime aanraking verlangt te komen, op een afstand te houden, worden bij de bourgeoisie, den burgerstand, meestal nagevolgd, zonder

(*) NB. is dat billijk, bij den adel van den *echten* edelman te spreken, en bij de bourgeoisie den Jan Rap daar tegenover te stellen?

eenigen geest des onderscheids, alleen naar het schijnt om het leven omslachtiger en — vervelend te maken. Vandaar dat al het natuurlijke van den vorm verloren gaat, en menig partijtje bij de bourgeoisie doet denken aan een marionettenspel. Natuurlijk gaat daarmee gepaard een breede berekening van den stand, waartoe de verschillende coteries behooren; een groot gedeelte van de conversatie bij de bourgeoisie loopt over dit onderwerp." Doch genoeg; toen ik zoover las, dacht ik bij mij zelve: De hr. N. heeft dan wel het voorrecht gehad in zijn leven edele, echte adellijken te ontmoeten. En het is hem dus niet gegaan als mij, die bij het lezen van E. Marlitt's: Die Reichsgräfinn Gisela, dacht: „een weinigje overdreven, maar overigens, tout comme chez nous." Doch wij moeten, eer wij verder gaan, het eerst eens zijn over wat wij door bourgeoisie te verstaan hebben.

Gij herinnert u, hoe ds. Pierson ons eenigszins geholpen heeft, hoewel hij er toch ook mee zat om een juiste bepaling er van te geven, wie namelijk er toe behoorden, wie niet. Naar zijn idee, zoo mijn geheugen mij niet bedriegt, behooren dus gij, mijnheer de Redacteur, die u aan de letterkunde volgens *de Tijdspiegel* wijdt, en ik, die haar aan de jeugd zoek smakelijk te maken, tot de bourgeoisie. Maar verder ook, de professoren aan de academiën, de docenten aan de onderscheiden scholen, en allen, die zich verder aan wetenschap en kunst wijden. Pierson noemt nog meer op, doch ik weet voor mijn doel nu al genoeg. Maar nu ben ik zoo vrij, op gevaar af dat menigeen mij voor een pedant standje uitscheldt, om die bourgeoisie tot het beste, edelste en meest ontwikkelde deel der maatschappij te rekenen. Ik meen dat Pierson dat ook zoo voorstelt, maar gij weet wel, hij heeft zich met dat stuk over de bourgeoisie weinig bijval bij de meerderheid — (althans der bourgeoisie zooals hij ze voorstelt) verworven, en daarom kan ik mij dus ook niet op zijn gezag beroepen. Maar ik zie u in mijn verbeelding al een boos gezicht zetten, en ik hoor, dunkt me, u zeggen: „wie spreekt er nu nog, waar het intellectueele of moreele kwesties betreft, van *zich op gezag te beroepen*, want die enkele volgelingen van de wijdvermaarde Utrechtsche academie, die dit nog doen, lezen *de Tijdspiegel* toch niet" (*).

Maar, om op mijn onderwerp terug te komen, zoudt gij nu zóó van Pierson en mij verschillen, dat gij in ernst meenen kondt, dat die bourgeoisie — dus denk er om, ook gij en ik — zóó laag stond, „dat wij er ongeveer 77 standen op nahielden, en geen beschaving, geen ontwikkeling recht geeft, door te dringen door die papieren scheidsmuren"? Wel bekome u de maaltijd, maar ik teeken protest aan, denkende aan mijn vader, die mij den raad gaf: „werp je zelf niet weg, want niemand raapt je op."

Zie, mijnheer de Redacteur! ik houd het er voor, het is den hr. N. onnadenkend uit de pen gevloeid, terwijl hij geen gelegenheid had de drukproeven na te zien. Gaarne wil ik hem toegeven, dat ik ze helaas! onder de bourgeoisie ken, op wie zijn schets van volle toepassing is, en van wie het dus geldt, dat hunne ijdeluitige verdorvenheid terugwerkt op den dienstbaren stand; maar als hij de patricische families en den adel wat meer van nabij had gade geslagen, is het mijne overtuiging, dat hij niet bepaald van de onreine bourgeoisie alleen gesproken zou hebben, maar met het oog op de nulliteiten, waarvan helaas! onze, gelijk elke erfelijke adel overvloedt, ook hun verdervend voorbeeld op de mindere stand zou in rekening gebracht hebben, ja zeker geene fraze als deze uit zijne pen zou gevloeid zijn, „de meeste eenvoud, het meeste besef van de wezenlijke waarde van het menschelijke leven treft men bij den adel aan." Of is het geene algemeen bekende zaak, dat de zonen van den adel aan de academie — met enkele

(*) Evenmin als de volgers van Dr. A. Kuijper, die wel niet te Utrecht studeerde, maar er echter lang genoeg toefde om dien zelfden geest in te ademen en zijnen napraters in te slaan.

gunstige uitzonderingen, zich weinig door degelijkheid en lust tot studie onderscheiden? Doch houdt de hr. N., zoo hij vele edele adellijken ontmoet heeft, zijn beweren vol, dan is zijn *ja* zoo goed als mijn *neen*, en erken ik, dat de zaak moeielijk uit te maken is, tenzij gij mijnheer de Redacteur, ons helpt. Licht hebt gij in elke stad van ons land een degelijken correspondent, vraag hem, dat hij u onder de roos eene opgaaf schenkt van het meerdere of mindere intellectueele en moreele gehalte van de patricische families en den adel, en ik verwed een anker wijn tegen een glas Beijersch, dat die statistiek mij in het gelijk stelt.

Maar niet om gelijk te hebben is het mij te doen, neen, mijne oppositie heeft dieperen grond. En ik zou u als Redacteur van een tijdschrift, dat reeds zooveel licht verspreid heeft, wel eens de vraag willen voorleggen: is de tijd niet reeds lang angebroken, dat wij die middeleeuwsche onderscheiding tusschen menschen en menschen, voor zooveel geboorte, stand, rang en geld daar maatstaf van is, moesten laten varen, ja geene gelegenheid verzuimen, om zulke wangevoelens met ernst te bestrijden?

Gij meent, die overtuiging is reeds genoegzaam doorgedrongen, en als gij zoo sprekende op het beste deel des volks — (en daaronder reken ik de edelen, niet maar van de mindere standen, maar van de bourgeoisie, en zelfs van den adel) — het oog richt, dan geef ik u dat toe, maar doe u dan toch ook opmerken, dat dit nog een zeer klein kuddeke is. Ja zelfs voeg ik er bij, onder dat klein kuddeke is nog menig schaap, dat vastzit aan verouderde begrippen, door opvoeding en gewoonte ingezogen. En daarom zou ik u wel willen vragen, dat gij in uwen *Tijdspiegel* de lezing van den roman, dien ik straks reeds noemde, E. Marlitt, die Reichsgräfinn Gisela — ik geloof dat het ook in het Hollandsch vertaald is, — zeer aanbeveelt. Ik toch meende, dat ik den mensch reeds sedert jaren had leeren schatten, niet naar zijn kleet, of andere hem aangewaaide voortreffelijkheden; maar toch heb ik mij over mijzelf en mijne vrienden bij de lezing van dat juweeltje menigmalen geschaamd, in zooverre wij bij honderden beschouwingen in het leven, den broeder en de zuster afmeten naar een maatstaf, dien wij bij eenig nadenken, als onbruikbaar, verwerpen. En nu vrees ik, dat menigeen met mij in hetzelfde geval is. Opmerkelijk is het zeker, reeds vóór 1800 jaren is het in Galiléa zoo duidelijk uitgesproken, de ware zielegrootheid is alleen het deel van hen, die naar den geest leven.

Maar het wereldsche beginsel heeft weldra gezegevierd, en de eenvoudige waarheid, door Jezus verkondigd, op den achtergrond gedrongen. En was men nu sinds de laatste 20 jaren een weinigje teruggekeerd tot Jezus' reine leer, de geweldige omkeeringen in het staatkundige, het meer heerschend geworden militarisme in Duitschland, heeft velen met angst doen roepen: laat ons rondom de machthebbers dezer eeuw ons scharen. Maar juist daardoor spreekt menigeen van den goeden ouden tijd, toen men nog ontzag had voor zijn meerderen, en zoekt hij steun in het aanzien en de macht, waarmede de vorsten zich nog altijd trachten te omringen. Maar wáár dus de grootheid der wereld als het hoogste wordt aangezien, en de menschenwaarde naar het uitwendige berekend, is het te meer plicht, dat allen, die het wèl meenen met de menschheid, de gedachte op den voorgrond stellen: hij alleen is groot die leeft naar den geest, en elke voorstelling, die daarmede in strijd is, ten krachtigste tegenstaat. Zult gij mij dit nu gereedelijk toestemmen, dan koester ik ook de overtuiging, dat de hr. N. ook zal erkennen, de spijker is hier op den kop geslagen door

T. TEL.

GODGELEERDHEID EN ONDERWIJS.

EENIGE OPMERKINGEN OVER DEN TOESTAND VAN HET LAGER ONDERWIJS OP ULTIMO DECEMBER 1869, VERGELEKEN MET DIEN OP ULTIMO DECEMBER 1857.

De Minister van Binnenlandsche Zaken, Thorbecke, heeft den 5^{den} Maart 1872, aan de Staten-Generaal ingezonden een overzicht van den toestand van het lager onderwijs op ultimo December 1869, vergeleken met dien op ultimo December 1857.

Is steeds het onderwijs eene der belangrijkste zaken voor iederen staatsburger, in den tegenwoordigen tijd is zulks in dubbele mate het geval, daar de kerkelijke partijen met grooten ijver trachten het onderwijs in hunne rigting te doen geven. Slechts weinige dagen geleden zeide een der hoofden van de clericaal-catholieken in Duitschland, de heer Windthorst: »Wie de opvoeding der jeugd heeft, is zeker van de toekomst.»

Met belangstelling lazen wij het overzicht; maar groot was onze teleurstelling. Wij hadden ons voorgesteld, in dit overzicht eene aanschouwelijke voorstelling te vinden van den toestand van het lager onderwijs in Nederland op het oogenblik, dat de nieuwe wet in werking trad (1 Januarij 1858) en van de verbeteringen, door de nieuwe wet langzamerhand tot stand gebragt tot het einde van 1869; tot slot hoopten wij aangegeven te zien, waar de wet was te kort geschoten, en welke maatregelen diensvolgens genomen moesten worden.

Bijna niets van dit alles, troffen wij in het overzicht aan; het is niet, zooals de minister in de inleiding zegt, eene beredeneerde vergelijking en een duidelijk overzicht betreffende den toestand van het onderwijs op ultimo December 1857 en van dien op ultimo December 1869; het is bijna niets anders, dan een dorre verzameling van tabellen met cijfers uit de jaarverslagen over het onderwijs. Sober is de toelichting, gevoegd bij deze in vele opzigten weinig bruikbare en onvolledige cijfers. De minister schijnt er zich op toegelegd te hebben,

het overzicht zóódanig in te rigten, dat het geen aanleiding geeft, om de wenschelijkheid eener wijziging der wet op het lager onderwijs te doen uitkomen; een stelsel in de wandeling wel eens genoemd »boot afhouden.»

Het overzicht bevat evenwel gegevens, naar aanleiding waarvan wij de vrijheid zullen nemen enkele opmerkingen te maken.

Het aantal scholen bedroeg op 31 December 1869

(a) openbare scholen	2596
(b) gesubsidieerde bijzondere scholen	174
(c) niet gesubsidieerde bijzondere scholen.	954.

Deze cijfers, vergeleken met die van 1 Januarij 1858, wijzen aan, dat de scholen, vermeld onder (a), (b) en (c), sinds het in werking treden van de wet zijn vermeerderd, respectievelijk met 80, 150 en 21, te zamen 251 scholen, alzoo een vermeerdering van ruim 7 pct.

De bevolking bedroeg op 31 December 1857 3281000 en op 31 December 1869 3652000 zielen, hetwelk eene vermeerdering is van 11 pct.

Al houdt men nu in het oog, dat veel schoollokalen zijn vergroot, dan is de toename van het aantal scholen toch niet zeer aanzienlijk en heeft naauwelijks gelijken tred gehouden met de vermeerdering der bevolking. De minister erkent dan ook zelf, »dat in enkele streken de groote afstand van de woningen tot het schoolgebouw en de slechte wegen, vooral in het ongunstige jaargetijde, voor verscheidenen een beletsel zijn, om in voldoende mate van de gelegenheid, om onderwezen te worden, gebruik te maken.»

Hoewel het overzicht er niets van vermeldt, zoo hebben de dagbladen er sinds lang op gewezen, dat in eenige zoogenaamde steden, b. v. te Amsterdam, honderde kinderen geen plaats op de scholen kunnen krijgen.

Ook de toestand der lokalen laat te wenschen over; zoo vindt men te 's Hage op de groote markt een school voor meer uitgebreid lager onderwijs waar een ondragelijke stank heerscht. Daarenboven zijn de lokalen voor het meer uitgebreid lager onderwijs te 's Hage veel te klein, zoodat er in het afgelopen jaar ongeveer 160 kinderen geen plaats hebben kunnen krijgen en afgewezen zijn. Hoog noodig is het, dat de school op de groote markt worde verlaten, en er twee nieuwe scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs worden bijgebouwd. Vooral op het platte land, b. v. in Limburg en Noordbrabant, zijn de gemeentescholen te klein; een groot aantal kinderen gaat aldaar evenwel naar scholen, waar door geestelijken onderwijs wordt gegeven, en die van gemeentewege worden gesubsidieerd.

Dat de schoollokalen soms nog veel te wenschen overlieten, bleek mij ook voor eenigen tijd bij een bezoek te Kerkrade. Het kerkhof ligt vrij hoog; er is een soort van vierkant gat in uitgegraven, waarin een huisje staat, dat dienst doet voor school en onderwijzerswoning.

Men gaat eerst eenige trappen naar beneden en komt dan in een onderhuis, aan drie zijden tot ongeveer de hoogte der eerste verdieping omgeven door het kerkhof.

Deze kelder wordt bestempeld met den naam van onderwijzerswoning. Door den gang van dezen kelder gaande, klimt men een trap op, en komt op een kamer, zó laag van verdieping, dat men bijna met de hand den zolder kan raken; boven dat lokaal is nog een dito hok, insgelijks voor school bestemd; overal heerschte een sterke stank, hoewel er ramen openstonden. Zietdaar de woning en school.

De kinderen zaten als haringen op elkander gepakt; ook zonder deskundige te zijn, begrijpt iedereen, dat dit lokaal hoogst ongezond is. Wij gaven onze verbazing te kennen, dat men een dergelijk lokaal durfde te gebruiken. De onderwijzer klaagde, dat hij door de ongezondheid van zijn woning en de school steeds ziek was (hij is ook eenigen tijd geleden gestorven) en al zijn klagen niets hielp, hoewel de schoolopziener Dr. J. J. Jaegers, de inspecteur van het lager onderwijs Dr. L. Robben en de Commissaris des Konings in Limburg, Mr. P. J. A. M. van der Does de Willebois, persoonlijk met den schandlijken toestand bekend waren.

Tot mijn verbazing hoorde ik, dat men in een soort van Duitsch en niet in het Nederlandsch aan een klasse les gaf. Zulks geschiedde, omdat de Catholieke geestelijke wel Duitsch, maar geen Nederlandsch verstond, en de kinderen, die bij hem hun godsdienst leerden, daarom eerst Duitsch en vervolgens Nederlandsch leerden.

Men zal na het lezen van het bovenstaande begrijpen, dat wij geenszins instemmen met het gezegde van den minister, dat er wel schoollokalen zijn, die wegens ondoelmatigen vorm en bouworde, of om andere dergelijke redenen niet goed kunnen genoemd worden, maar volgens de termen der wet geen aanleiding tot afkeuring geven.

Ontegenzeggelijk is sinds de werking der nieuwe wet het onderwijzend personeel verbeterd en vermeerderd. Een aantal gemeentebesturen is evenwel geenszins doordrongen van het gewigt van goed onderwijs; vooral om finantieele redenen wordt door deze besturen het onderwijzend personeel niet in overeenstemming gebragt met het belang van het onderwijs en slechts gehouden op het getal, door de wet als minimum gevorderd.

Zoo leest men in het overzicht, dat in Over-IJssel van de 192 openbare scholen voor gewoon lager onderwijs er 31 waren, aan wier hoofd een hulponderwijzer stond.

Op het platte land is het verschil tusschen het getal schoolgaande kinderen in den zomer en in den winter veelal zeer groot. Het midden cijfer is daardoor uiterst laag, en toch dient dit middencijfer ter bepaling van het getal onderwijzers. Dien ten gevolge, zegt de minister, bleef bij zeer vele scholen, de hoofdonderwijzer belast met eene taak, die zijne krachten te boven ging, en waardoor zijn onderwijs meestal niet veel vruchten kon opleveren.

Bij de eerste invoering der wet, was er groot gebrek aan hulppersoneel; de eene gemeente loofde een hoogere bezoldiging uit, dan de andere; van daar gestadige verwisseling van hulppersoneel, tot groot nadeel van het onderwijs. Sedert de groote vraag naar hulponderwijzers verminderd is, en de geëxamineerden langer moeten wachten op plaatsing, is de lust voor het onderwijzersvak merklijk afgenomen.

De karige bezoldiging van het onderwijzend personeel maakt, dat velen, die het onderwijzersexamen hebben afgelegd, of voornemens waren zich aan het onderwijs te wijden, gretig de veelvuldige gelegenheden aangrijpen, die zich voordoen, om eene beter bezoldigde betrekking te kiezen.

Langzamerhand wint de overtuiging veld, dat het niet voldoende is, zooals art. 18 der wet bepaalt, den onderwijzer bij te doen staan, wanneer het getal leerlingen meer dan zeventig bedraagt, door een kweekeling, meer dan honderd door een hulponderwijzer, meer dan honderd vijftig door een hulponderwijzer en een kweekeling, en boven dit getal telkens voor 50 leerlingen door een kweekeling, en voor 100 leerlingen door een hulponderwijzer.

Wil men goed onderwijs hebben, dan moeten de kweekelingen niet worden medegerekend bij het hulppersoneel, en als zoodanig vervangen door hulponderwijzers; het aantal hulponderwijzers behoort te worden vermeerderd, en aan het hoofd van openbare scholen moeten geen hulponderwijzers staan.

Goede waar is steeds duur, en zal men niet verkrijgen zonder beter bezoldiging. De levensmiddelen en meer andere zaken zijn sinds 1857 veel duurder; in verschillende betrekkingen worden geschikte jongelieden beter betaald, dan in het onderwijzersvak. Om het gehalte van het onderwijzend personeel te verbeteren, is beter bezoldiging noodig. Hoe treurig die bezoldiging thans is, blijkt uit het overzicht.

Op het einde van 1869 bedroeg de jaarwedde van het volgend aantal hoofdonderwijzers en hoofdonderwijzeressen aan de openbare lagere scholen:

Van	206	van	f	200	—	f	399
»	626	»	»	400	—	»	499
»	456	»	»	500	—	»	599
»	340	»	»	600	—	»	699
»	244	»	»	700	—	»	799

enz.

Het geheele aantal hoofdonderwijzers en hoofdonderwijzeressen bedroeg 2558 en van deze zijn er dus 1873, die minder dan f 800 inkomen hebben.

Het gevolg van deze karige bezoldiging is, dat de onderwijzers op allerlei manieren moeten trachten, iets bij hun traktement te verdienen; meestal geschiedt zulks, door buiten de schooluren les te geven. Hierdoor zijn de onderwijzers dikwijls reeds vermoeid, vóór de school

begint, en hebben geen gelegenheid, om door studie op de hoogte van hun vak te blijven. Is iemand eenmaal ergens hoofdonderwijzer, dan zal hij ook meestal te kort komen bij vergelijkende examens naar voordeliger standplaatsen en daardoor op zijn eerste standplaats blijven; zoodat er weinig kans op promotie is. Men zou het minimum der jaarwedde moeten brengen op *f* 700, terwijl de hoogere traktementen naar evenredigheid behoorden verbeterd te worden.

Hoewel slechts weinig hulponderwijzers zich behoeven te vergenoegen met het bij de wet voorgeschreven minimum van *f* 200, zoo is ook hunne belooning dikwijls uiterst karig, en vereischt eveneens verhooging. Het minimum moest *f* 400 bedragen.

Door lage bezoldigingen krijgt men in den regel weinig ontwikkelde lieden, te meer daar de betrekking van onderwijzer niet zoo aangenaam of gezien is, dat het geldelijk voordeel er voor wordt ter zijde gesteld. Hoe groot de invloed van den onderwijzer is op de maatschappij, herinnert men zich uit de woorden: »de Pruisische schoolmeesters hebben den slag van Sadowa gewonnen.»

Art. 12 der wet bepaalt, dat er tot opleiding van onderwijzers ten minste twee rijkskweekscholen zijn en van rijkswege aan enkele der meest voortreffelijke lagere scholen normaallessen verbonden zullen worden. De opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen zal tevens op de lagere scholen zooveel mogelijk van rijkswege worden bevorderd.

Daar twee kweekscholen niet voldoende schenen, werd bij koninklijk besluit van 5 Februarij 1860, no. 42, met opheffing der voormalige Rijkskweekschool te Haarlem, bepaald, dat er drie Rijkskweekscholen voor onderwijzers zouden worden opgericht, te vestigen te 's Hertogenbosch, Haarlem en Groningen.

Aan de Rijkskweekscholen worden na een vergelijkend examen een zeker aantal jongelieden geplaatst als kweekelingen, ten einde hunne opleiding tot hulponderwijzer te ontvangen.

De kweekelingen krijgen van het Rijk te 's Hertogenbosch en Groningen ieder *f* 250 en te Haarlem *f* 280 's jaars, ter bestrijding van de uitgaven voor kost en inwoning; daarenboven worden de leermiddelen van Rijkswege kosteloos verstrekt. De lessen aan de kweekscholen te 's Hertogenbosch en te Groningen werden in het laatst van 1861, aan die te Haarlem in Januarij 1862 geopend. Aan de kweekscholen is gelegenheid tot praktische oefening in het geven van onderwijs en het schoolhouden door eene leerschool, die aan elk der kweekscholen is verbonden.

In 1862 is aan ieder der kweekscholen een cursus geopend ter opleiding van hen, die reeds in het bezit van een acte van bekwaamheid als hulponderwijzer, de noodige kundigheden wenschen te verzamelen,

om het examen voor hoofdonderwijzer te kunnen afleggen. De jongelieden kregen eene toelage van *f* 280 's jaars te Haarlem en van *f* 250 te 's Hertogenbosch en Groningen.

Bovendien kunnen na een afgelegd examen kosteloos doch zonder toelage tot de lessen toegelaten worden hulponderwijzers, die in de gemeente zelve op openbare of bijzondere scholen werkzaam zijn, alsmede zij, die alleen met het doel, om die lessen bij te wonen, zich in de gemeente komen vestigen.

Te 's Hertogenbosch en Haarlem is van den cursus ter opleiding van hoofdonderwijzer geen ruim gebruik gemaakt en is die opgeheven. Dit is voorzeker zeer te betreuren en beter had de regering gedaan, te onderzoeken, aan welke oorzaken dit weinig gebruik was toe te schrijven, en dan de oorzaken weg te nemen. Wij vermeenen, dat de hoofdreden was de geringe jaarlijksche toelage; had men die toelage vermeerderd, de gelegenheid zou hebben blijven bestaan, om uitmuntende hoofdonderwijzers te vormen. Vooral ware zulks wenschelijk geweest, omdat men alsdan hoofdonderwijzers had kunnen vormen, die bekwaam waren in vakken, waar zij op de gewone lagere scholen weinig of geen onderrigt in kunnen ontvangen, zooals de gezondheidsleer, de landbouwkunde, gymnastie, enz.

In verschillende gemeenten zijn scholen voor middelbaar onderwijs; aan die scholen zijn leeraars verbonden, die door hun ontwikkeling en kennis de geschiktheid bezitten, de hulponderwijzers op te leiden voor hoofdonderwijzer. Zooveel mogelijk moet de regering van deze burgerscholen gebruik maken, om de gelegenheden te vermeerderen voor de hulponderwijzers om zich te bekwaamen voor hoofdonderwijzer.

Naar gelang van plaatselijke omstandigheden zou men eens of tweemaal in de week, op uren, dat er geen les wordt gegeven op de openbare scholen, een cursus voor de hulponderwijzers moeten oprigten.

Het spreekt van zelf, dat alles, wat wij verlangen voor hulponderwijzers, door ons ook wordt begeerd voor het vrouwelijk onderwijzend personeel.

Ingevolge art. 12 der wet zijn van Rijkswegen aan enkele der meest voortreffelijke lagere scholen normalessen verbonden. Van die lessen kan worden gebruik gemaakt door de zoodanigen, die elders onderwijzen, hetzij op bepaalde tijden in de week, hetzij gedurende eenige weken achtereen, in die scholen zien en leeren onderwijzen. Zonder daar opzettelijk te worden onderwezen in alle vakken, die zij moeten beoefenen, is hunne opleiding tot praktisch geschikte onderwijzers het doel. Het onderrigt is opgedragen aan hoofdonderwijzers, die meer bepaaldelijk van de opleiding van kweekelingen hun werk hebben gemaakt, en van Rijkswegen aangemoedigd door toelagen, zoowel aan die hoofdonderwijzers, als aan de jongelieden, welke die lessen volgen. Een algemeen plan van opleiding werd vastgesteld en reeds in 1859

werden in verschillende gemeenten normaallessen aan openbare scholen verbonden.

Van deze inrigtingen is steeds een ruim gebruik gemaakt; het getal kweekelingen, in 1859 niet grooter dan 184, steeg in 1862 tot 881, en in 1865 tot 955, om daarna jaarlijks eenigzins te dalen en in 1869 te verminderen tot 687. De uitkomsten van het onderwijs aan de normaalscholen zijn gunstig.

Op enkele plaatsen zijn ook vrouwelijke kweekelingen toegelaten, zonder dat zulks enig bezwaar heeft opgeleverd.

De tweede alinea van art. 12 bepaalt, dat de opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen op de lagere scholen zooveel mogelijk van rijkswege zal worden bevorderd.

Aan sommige onderwijzers wordt ter opleiding van kweekelingen hunner eigen scholen en van de scholen van naburige gemeenten eene toelage uit 's Rijks kas gegeven; tevens worden van Rijkswege de meest noodige hulpmiddelen voor het onderwijs aangekocht, en kleine gratificaties aan de verdienstelijkste kweekelingen toegekend.

In 1869 waren er 56 scholen, waar kweekelingen werden opgeleid. Het aantal kweekelingen bedroeg bij den aanvang in 1860 een getal van 229, in 1863 van 787, en in 1869 van 509. Dit onderwijs heeft over het algemeen goede vruchten gedragen.

Voor de opleiding van onderwijzeressen wordt van Rijkswege zeer weinig gedaan; een rijkskweekschool voor onderwijzeressen bestaat niet, en de Regering tracht zich door het geven van eenige kleine subsidien aan enkele inrigtingen van deze zaak af te maken. Treurig is het te zien, hoe weinig de Regering voor de opleiding van onderwijzeressen doet.

Zij verschuilt zich achter art. 12, waarin, voor zooveel het onderwijzeressen betreft, dan ook alleen wordt gesproken van »het bevorderen der opleiding» van onderwijzeressen.

Dit bevorderen bestaat voornamentlijk in het geven van een jaarlijksche toelage van *f* 2200 aan de kweekschool tot opleiding van onderwijzeressen van het departement Arnhem der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, en van *f* 500 aan de vormschool voor onderwijzeressen te Rotterdam en aan de oefenschool te Amsterdam. Aan de onderwijzers en onderwijzeressen, door den Minister tot het geven van normaallessen aan vrouwelijke kweekelingen te Maastricht aan te wijzen, worden jaarlijksche toelagen toegekend tot een gezamenlijk bedrag van hoogstens *f* 500.

De Minister van Binnenlandsche Zaken is gemagtigd, aan vrouwelijke kweekelingen, welke de lessen bijwonen of van Rijkswege geplaatst worden aan door het Rijk gesubsidieerde inrigtingen tot opleiding van onderwijzeressen, jaarlijksche toelagen te geven van ten hoogste *f* 300 's jaars en tot een gezamenlijk bedrag van niet meer dan *f* 3300.

Ten behoeve der normaallessen te Leeuwarden wordt sinds 1867

eene jaarlijksche toelage van *f* 2000 verleend, te weten *f* 500 voor het onderwyzend personeel en 5 beurzen elk van *f* 300.

Zeer wenschelijk is het, dat de Regering eindelijk eens krachtig de handen aan het werk sla en zorg drage, dat er voldoende gelegenheid is voor de opleiding van onderwijzeressen.

Gedurende 1858—1869 werd ter zake van opleiding van onderwijzers uitgegeven door het Rijk	<i>f</i> 1423737,61 ^s
de provincien	» 14400,33
de gemeenten	» 116088,48
	<hr/>
te zamen	<i>f</i> 1554226,42 ^s

of gemiddeld per jaar *f* 129518,83.

Bij de opgave van het getal leerlingen (jongens en meisjes) op de dagschool is in het overzicht eene vergelijking gemaakt tusschen 1862 en 1869, omdat eerst sinds 1862 het getal leerlingen wordt opgegeven op vier tijdstippen van het jaar, namelijk 15 Januarij, 15 April, 15 Julij en 15 October.

Het gemiddeld getal leerlingen bedroeg in:

1862	{	jongens	204013
		meisjes	177009
1869	{	jongens	225457
		meisjes	202134

Hoewel deze cijfers eene aanzienlijke vermeerdering voor 1869 aantoonen, zoo is de toename tusschen 1858 en 1862 grooter, dan die tusschen 1862 en 1869.

Uit de specifieke opgaven op 15 Januarij, 15 April, 15 Julij en 15 October blijkt, dat de vermeerdering het kleinste was op 15 Januarij en het grootste op 15 Julij; dit is een verblijdend verschijnsel, omdat op 15 Julij de veldarbeid op het platte land in vollen gang is, en men dan het meeste schoolverzuim heeft. De cijfers toonen aan, dat de toeneming grooter is bij de meisjes, dan bij de jongens. Men moet in aanmerking nemen, dat van 1862 tot 1869 door de toename der bevolking ook het aantal kinderen is vermeerderd. Volgens het overzicht bedroeg het aantal kinderen van 6 tot 12 jaar in:

1862	{	jongens	217371
		meisjes	213192
1869	{	jongens	234943
		meisjes	226478

Van deze hebben in Januarij geen gebruik van de dagschool gemaakt:

1862	{	jongens	42278
		meisjes	59863

1869	{	jongens	48566
		meisjes	57911

Vergelijkt men deze verschillende cijfers, dan is er betrekkelijk weinig vooruitgang in het schoolbezoek en verbazend is nog het getal der schoolverzuimen; globaal blijft van de vier kinderen van 6—12 jaar er één weg.

Men moet wel bedenken, dat deze cijfers de kinderen aanwijzen, die *in het geheel* niet school gaan; groot is evenwel het getal der kinderen, die herhaaldelijk de school verzuimen.

Treurig is het, dat de Minister zelf moet verklaren, dat de uitbreiding van het schoolbezoek moeilijk kan opwegen tegen de grootere zorg en kosten aan het onderwijs besteed. De oorzaken van het schoolverzuim zijn hier de veld-, elders de fabriekarbeid. Het is toch, zelfs bij den goeuden landbouwenden stand eene ingewortelde gewoonte geworden, jongens en meisjes beiden te huis te houden, zoodra zij in het bedrijf eenigzins behulpzaam kunnen zijn, al is het slechts door veehoeding of geleiding naar en uit de weide. De meisjes worden dikwijls genoodzaakt de school te verzuimen, om te zorgen voor de jongere kinderen. Hoogst wenschelijk zou het zijn, dat de kinderen minstens van 6—12 jaar de gewone school bezochten, en dan van 12—14 jaar de herhalingschool. Uit de overgelegde staten blijkt evenwel, dat het bezoek van de avondschool, waar op veel plaatsen eigenlijk herhalingsonderwijs wordt gegeven, zeer is achteruitgegaan.

In het overzicht erkent de Minister, dat de scholen vrij algemeen, gedurende een gedeelte van het jaar òf ledig blijven, òf alleen leerlingen tellen, zoo jong en zoo weinig ontwikkeld, dat al de beschikbare tijd bij hen aan het meest elementaire onderwijs moet worden besteed, en dat al wat daar boven gaat als buiten hun bereik moet worden beschouwd. De vruchten van het onderwijs kunnen slechts gering zijn, als dat onderwijs gedurig door stilstand of liever achteruitgang wordt afgebroken.

Men behoeft niet naar afgelegen streken van het platte land te gaan, om het groote schoolverzuim te zien; b. v. in het Westland, in de onmiddellijke nabijheid der Residentie, is het zeer sterk.

Lijvige stukken zijn gedrukt over het schoolverzuim der fabriekkinderen, maar meestal wordt vergeten, dat het verzuim door den veldarbeid even groot is; alleen wordt door den veldarbeid de gezondheid en ontwikkeling van het ligchaam niet aangetast, zoo als door den fabriekarbeid. Van den secretaris eener afdeeling van het schoolverbond ontvingen wij uitgebreide opgaven betreffende een groot welvarend dorp in Zuid-Holland, waaruit bleek, dat de 281 schoolgaande kinderen van 6—12 jaar, over het geheele jaar 1871 genomen, 41½ percent der schooltijden hadden verzuimd; dit verzuim bedroeg in Augustus 62½, September 73 en October 69 percent.

De gemeentebesturen behoorden in de eerste plaats het schoolbezoek aan te moedigen; velen zijn evenwel nog geenszins doordrongen van het levendig besef, dat goed lager onderwijs de grondslag is van het welzijn der ingezetenen, en dat de verkeerde begrippen bij de arbeiders het best te keer worden gegaan door goed onderwijs.

Een aantal gemeentebesturen doet niets meer, dan de wet gebiedend voorschrijft; er wordt door hen niet behoorlijk nagegaan, welke ingezetenen hunne kinderen getrouw ter school zenden en niet voldoende wordt het schoolgaan aangemoedigd.

Gelukkig, dat in den laatsten tijd door het oprigten van afdeelingen van het Nederlandsche Schoolverbond het schoolverzuim en het vroegtijdig verlaten der school eenigermate wordt tegengegaan. Ook de Staten van Zeeland verdienen lof, doordien zij voor 1870 eene som van f 2000 bij wijze van proefneming hebben beschikbaar gesteld, om door tusschenkomst van het schooltoezigt besteed te worden ter bevordering van het schoolgaan. Voor deze som zijn uitgedeeld boekgeschenken, sierlijke getuigschriften en geldelijke premiën of spaarbankboekjes.

Het schoolverzuim is een der grootste rampen voor de maatschappij; zondert men de lofwaardige pogingen van het Schoolverbond uit, dan wordt weinig tegen dit kwaad gedaan.

Er zijn onder de arbeidende klasse een aantal lieden, voor wie het een wezentlijk bezwaar is, het schoolgeld te betalen, en die te veel eergevoel hebben, om te verzoeken, hun kinderen voor niets of minder geld ter school te mogen zenden; in plaats van door het schoolgeld te verminderen of af te schaffen, het schoolgaan te bevorderen, is het schoolgeld dikwijls vrij hoog. De Regering heeft zelfs enkele gemeenten, die geen schoolgeld lieten betalen, genoodzaakt, dit weer te heffen; anders werd aan die gemeenten geen subsidie verleend of niet veroorloofd, om accijnsen te heffen.

Er zijn slechts 238 van de 1130 gemeenten, waar in het geheel geen schoolgeld voor de dagschool wordt betaald. Meestal gaat men niet over tot afschaffen van het schoolgeld, uit vrees van de bijzondere scholen te benadeelen. Wij achten dit bezwaar geenszins ligt, maar wijzen er op, dat de leerlingen der bijzondere scholen veel getrouwer de school bezoeken, dan die der openbare school, zoo dat het afschaffen van het schoolgeld voor de bijzondere scholen niet zoo zwaar zou drukken, als men bij den eersten aanblik zou meenen. Hoe bezwaarend evenwel voor de bijzondere scholen, ook het afschaffen van het schoolgeld op de openbare scholen welligt moge zijn, zoo mag men niet uit het oog verliezen, dat goed onderwijs de grootste zegen voor een land is, en het schoolbezoek op verschillende plaatsen zou toenemen door geen schoolgeld te heffen. De voorstanders van bijzonder onderwijs gelieven te bedenken, dat het beter is, om openbaar onderwijs te ontvangen, al is dat ook niet volmaakt, dan in het geheel geen onderwijs.

Velen zijn niet genoeg doordrongen van het hooge nut van goed onderwijs voor de ontwikkeling der maatschappij. De openbare en bijzondere scholen worden te veel beschouwd als twee kruidenierswinkels; de gemeente, beweert men, moet de prijs der waren in haar winkel (de openbare school) zoo hoog stellen, dat de andere winkel toch ook nog een aardig winstje maakt en kan blijven bestaan.

Geen beter middel, om de beweging onder de arbeiders te keer te gaan, dan goed lager onderwijs; dit verliest men uit het oog, en uit vrees van hier en daar een bijzondere school te benadeelen, en uit inhaligheid der gemeentebesturen blijft het schoolgeld betrekkelijk hoog.

Bijna overal in ons vaderland hoort men het geroep, dat de algemeene dienstplicht moet worden ingevoerd, dat de tijd, welke de miliciens onder de wapenen zijn, moet worden verlengd, enz. Bedenkt men wel, dat het gebrek aan handen voor den arbeid daardoor zal toenemen, en dien ten gevolge de kinderen wederom vroeger de school zullen moeten verlaten?

Het eenige middel, om dit kwaad eenigzins te compenseeren, zou daarin bestaan, dat van Regeringswege onderwijs werd gegeven aan de miliciens, die onder de wapens zijn, en dat niemand verlof kreeg, om naar huis te gaan, tenzij hij blijken had gegeven van voldoende bekwaam te wezen in het lezen, schrijven en rekenen.

In de wetsontwerpen der Regering tot verbetering van onze nationale defensie is van zulk een poging geen sprake, en vrij algemeen schijnt men verblind te zijn door de begeerte, om veel soldaten onder de wapenen te hebben. Een treurige terugtred naar de tijden van onbeschaafdheid en willekeur.

Veel is er geschreven en gesproken over schoolpligtigheid of althans onderwijspligtigheid. Sommigen beweren, dat zulk een dwang niet geoorloofd is; waar men er geen bezwaar in ziet, de ingezetenen te noodzaken, al strijdt zulks ook tegen hun godsdienstige overtuiging, om als milicien of schutter de wapenen te dragen, ten einde ons vaderland tegen een buitenlandschen vijand te beveiligen, daar is het ook geoorloofd de kinderen te noodzaken te leeren lezen, schrijven enz. ter bestrijding van den binnenlandschen vijand: de roode en de zwarte Internationale.

Hoogst moeilijk zal het zijn aan te geven, op welke wijze men in Nederland de lieden zal noodzaken, hunne kinderen ter school te zenden. In sommige landen, waar het verplicht schoolgaan bestaat, is de maatschappelijke inrigting geheel anders dan bij ons, en stuit men daardoor niet op zooveel bezwaren. Neemt men b. v. Pruisen; door Frederik den Groote werd het verplicht schoolgaan reeds in beginsel in 1763 ingevoerd; de bevolking is daardoor met het denkbeeld opgevoed, alles heeft er zich zooveel mogelijk naar geschikt; daarenboven wordt de school beschouwd, als bestemd voor de godsdienstige en zedelijke opvoeding der jeugd, en voor het ontvangen van het onderwijs in al-

les, wat de mensch moet weten, om in de maatschappij te leven. De geestelijken hebben zitting in de commissiën van het schooltoezigt, en moeten minstens éénmaal 's weeks nagaan, of de kinderen de school getrouw bezoeken; zij bezigen hun zedelijken invloed, om het schoolgaan te bevorderen. Blijft een kind weg van de school, dan worden de ouders eerst gewaarschuwd door den onderwijzer; is dit zonder gevolg, dan herhaalt de geestelijke de waarschuwing, en als ook dit te vergeefs is, legt de politie een geldboete op. Behalve deze middelen worden ook zedelijke gebruikt, om de kinderen ter school te doen gaan; de geestelijken mogen bij voorbeeld aan de kinderen geen godsdienstig onderwijs geven, als de kinderen de school niet bezoeken, of niet bewijzen, reeds de noodige bekwaamheden te bezitten. Niettegenstaande dat, is in sommige streken in Duitschland, vooral waar veel fabrieken zijn, het schoolverzuim vrij aanzienlijk; in de Real-Encyclopädie wordt een voorbeeld medegedeeld, waar van de 589 kinderen er 303 bijna in het geheel geen onderwijs hadden genoten.

In Pruisen rekent men, dat op iedere 100 inwoners schoolgaan 16 kinderen, in Zwitserland 11½, Engeland 9, Amerika 21 en Nederland bijna 11. Uit een opgaaft over 1856 blijkt, dat in Pruisen van de 2943000 schoolpligtige kinderen er 2758000 de school bezochten, zoodat van de 15 kinderen er slechts één verzuimde, terwijl hier te lande van de vier er één wegblijft.

Het verplicht schoolgaan moet zijn: le couronnement de l'édifice, doch eerst als alle mogelijke verbeteringen in ons onderwijs zijn aangebracht, behoort men tot dien maatregel over te gaan. Veel is er nog te doen, en in de eerste plaats wijzen wij op het vermeederen van het aantal scholen, en het verbeteren van het lot en van de opleiding der onderwijzers. Hoeveel men het schoolbezoek kan bevorderen, blijkt uit de opgaven van de verschillende provincien van ons vaderland, die allen onder dezelfde wet leven. Van de 100 jongens (meisjes) van 6, 7 en 8 jaar hebben in Januarij 1869 van de dag-school geen gebruik gemaakt in:

	jongens.	meisjes.
Noord-Holland	30 . . .	35
Zeeland	17 . . .	23
en Drenthe	12 . . .	14

In Overijssel bedroeg dit getal jongens in 1862 14, en in 1869 was het geklommen tot 19; hier is dus achteruitgang.

Niettegenstaande, zooals wij zeiden, van verschillende zijden stemmen opgaan om verplicht schoolgaan, ziet men weinig ieder in zijn eigen kring doen wat hij kan, om het schoolgaan te bevorderen. Het is trouwens veel gemakkelijker te roepen: schoolpligtigheid, en alles op de Regering te schuiven, dan zelf handen aan het werk te slaan.

De geestelijken twisten over de ware leer, maar zouden zij niet beter hun pligt vervullen, door naauwkeurig na te gaan, of de kin-

deren de scholen wel bezoeken? Het is veel gemakkelijker over kerkleerstellige begrippen te schrijven, dan geregeld de leeken te bezoeken en te vermanen, de kinderen naar school te zenden.

Het overzicht deelt geen gunstigen uitslag mede over het eigenlijk gezegde lager onderwijs zelf; er zijn openbare scholen, waar het lager onderwijs aan den eisch der wet voldoet en een meer ontwikkeld karakter heeft verkregen, maar op een groot aantal scholen is dit onderwijs tot dus verre niet aanmerkelijk vooruitgegaan. Merkwaardig is het, dat de berigten omtrent het onderwijs in de bijzondere scholen over het algemeen gunstig luiden; vooral onder de bijzondere scholen, waar tevens meer uitgebreid lager onderwijs gegeven wordt, zijn er, die zich door degelijkheid onderscheiden.

De beginselen der landbouwkunde worden nergens afzonderlijk onderwezen, voorzeker te bejammeren, in aanmerking nemende hoe belangrijk de landbouw voor ons land is. Met het onderwijs in de gymnastiek is het niet beter gesteld; de groote gemeenten uitgezonderd, is er nergens gelegenheid zich te oefenen.

Terwijl men roept, dat het volk in den wapenhandel moet worden geoefend is het te betreuren, dat de meeste ouders van hunne zijde niet mede werken, om hun kinderen daarvoor geschikt te maken door het beoefenen der gymnastie. Te veel wordt vergeten, dat de fysieke ontwikkeling in naauw verband staat met de intellectuele.

Onder de hoogst belangrijke vakken, maar die op veel plaatsen geheel verwaarloosd worden, behooren de handwerken voor meisjes. Bezoekt de huisgezinnen der arbeidende klasse, en gij zult zien, dat daar, waar de moeder bedreven is in het naaijen en breijen, de klederen der kinderen veel beter onderhouden worden en de kinderen er veel netter uitzien, dan waar de moeder niet met de naald kan omgaan. Voor een huishouden is het bijna meer waard, dat een vrouw goed kan naaijen, breijen enz. dan dat zij bedreven is in het lezen en schrijven. De ondervinding heeft geleerd, dat daar, waar afzonderlijke naaischolen zijn, de meisjes veelal vroeg de openbare school verlaten, alleen ter wille der handwerken, die, onderwezen in uren gelijk met de schooltijden vallende, schoolverzuim der meisjes bevorderen. Krachtig zou hiertegen kunnen worden gestreden door de aanstelling van hulponderwijzeressen bij de openbare scholen, belast met een gedeelte van het onderwijs in de laagste klassen en tusschentijds of op bepaalde uren aan de vrouwelijke leerlingen ook de nuttige handwerken leerende. Treedt de Regering niet krachtig op, dan zal op de meeste plaatsen het onderwijs in de handwerken voor meisjes even verwaarloosd blijven, als het thans is.

Te veel wordt ook uit het oog verloren het hoogst wenschelijke,

om aan iedere school voor gewoon en uitgebreid lager onderwijs een leesbibliotheek te verbinden.

Het toezigt op het lager onderwijs wordt onder den Minister van Binnenlandsche Zaken in iedere provincie uitgeoefend door een inspecteur. De provinciën zijn verdeeld in schooldistricten, die ieder onder een schoolopziener staan. In elke gemeente is een plaatselijke schoolcommissie; in gemeenten beneden de 3000 zielen zijn de werkzaamheden der plaatselijke schoolcommissie opgedragen aan burgemeester en wethouders. In de overige gemeenten worden die commissiën door den gemeenteraad benoemd.

De meeste inspecteurs en schoolopzeners hebben zich met ijver van hunne taak gekweten; er zijn evenwel schoolopzeners, die zich weinig moeite geven. Het toezigt der schoolcommissiën, die uit burgemeester en wethouders bestaan, laat vooral in kleine gemeenten zeer veel te wenschen over. De Minister erkent zelf, dat velen dier commissiën weinig werkzaamheid aan den dag legden en het schoolbezoek verzuimden of slechts voor den vorm deden. Dit wordt vooral daaraan toegeschreven, dat zij, als bestuur der gemeente, de geldelijke bezwaren, welke de wet op de gemeente legt, hooger stellen, dan het belang van het onderwijs. Ook bestaat in vele kleine gemeenten de meerderheid van het collegie van dagelijksch bestuur uit personen, die ontwikkeling op intellectueel gebied niet naar waarde schatten, en de beteekenis van goed volksonderwijs voor de maatschappij niet altijd inzien.

Waar de Minister zelf erkent, dat het toezigt zoo gebrekkig is, daar is verbetering gebiedend noodzakelijk. De plaatselijke schoolcommissie der gemeente Franekeradeel heeft aangeraden, om Art. 52 zoodanig te wijzigen, dat een hoofdinspecteur zal worden aangesteld. Genoemde hoofdinspecteur zou de raadsman van den Minister zijn, aan de provinciale inspecteurs wenken en raadgevingen moeten geven, en voorzitter zijn van de vergaderingen van de provinciale inspecteurs, die ingevolge Art. 59 eenmaal 's jaars plaats hebben. Hoewel wij van een hoofdinspecteur goeds verwachten, zoo gelooven wij, dat meer afdoende maatregelen noodig zijn. Hoe weinig ook over het algemeen ingenomen met de talrijke inspecteurs, die in de laatste jaren zijn gecreëerd, zoo gelooven wij, dat het nuttig en noodzakelijk zou zijn, om de schoolopzeners af te schaffen, en in hun plaats in iedere provincie één, twee of drie adjunct-inspecteurs te benoemen. Sommige schoolopzeners maken weinig werk van hunne betrekking en nemen dat ambt waar, tegelijk met verschillende andere betrekkingen. De adjunct-inspecteurs moesten goed bezoldigd worden, evenals bij het geneeskundig staats-toezigt, en geen andere betrekking mogen bekleeden. Zij zouden daardoor den tijd en de gelegenheid hebben, om de scholen

gedurig te bezoeken, en de tekortkomingen der plaatselijke commissien aanvullen.

Alvorens onze opmerkingen te eindigen, wenschen wij de aandacht te vestigen op het zoogenaamd voorbereidend onderwijs, waaromtrent in het overzicht niets wordt vermeld.

Bij het vaststellen der wet op het lager onderwijs, is herhaaldelijk van gedachten gewisseld over het regelen van het voorbereidend onderwijs. Men had meer bepaald het oog op bewaarscholen, waaromtrent in de wet niets werd vastgesteld. De Regering gaf in haar antwoord van 16 Junij 1857 te kennen, dat de vereischte bepalingen in eene speciale wet opgenomen moesten worden, hoedanige wet door haar, na het in werking treden van die op het lager onderwijs, zou worden aangeboden. Aan die toezegging is eerst bij koninklijke boodschap van 5 Januarij 1870 gevolg gegeven, door het inzenden van een wetsontwerp tot inrigting der bewaarscholen. Dit wetsontwerp is door de Tweede Kamer der Staten Generaal onderzocht, maar door het sluiten der zitting van 1869—1870 vervallen.

Beschouwt men de bewaarscholen als niets anders, dan als bergplaatsen van kinderen beneden de 6 jaren, waar de ouders hun kinderen brengen, om op eene goedkoope en gemakkelijke wijze van hen ontslagen te zijn, dan verdienen zij zeker geen aanbeveling. Eene andere zienswijze moet voorop worden gezet, namentlijk dat de bewaarscholen dienen, om de kinderen geschikt te maken voor het ontvangen van het eigentlijk onderwijs op de scholen, als: door oefening der zintuigen, aanschouwen van figuren, prenten en afbeeldingen, oefening in het spreken, uitdrukken der gedachten, tellen, vormen, opmerken, zingen, springen, spelen, enz. en dan verdienen de bewaarscholen, als plaatsen van voorbereidend onderwijs zeer aanbeveling, vooral op het platte land, waar de kinderen op zeer jeugdigen leeftijd de school verlaten. Door het bezoeken der bewaarscholen worden de kinderen geschikt gemaakt om onderwijs te ontvangen, terwijl anders een geruime tijd noodig is, alvorens zij voor het onderwijs vatbaar zijn. Thans worden op het platte land, als de ouders op het veld gaan werken, de kinderen gedurende den werktijd dikwijls tegen betaling van enkele centen bij een oude gebrekkige vrouw uitbesteed, die in een ellendig kamertje over een tal van kinderen toezigt moet houden.

In de zoogenaamde steden zijn op veel plaatsen geschikte bewaarscholen, maar op het platte land zijn zij zeldzaam.

Op het einde van 1867 waren in slechts ruim 250 van de 1130 gemeenten van ons vaderland bewaarscholen gevestigd, en dit meestal in gemeenten, die onder de zoogenaamde steden gerangschikt worden.

Er waren 72 openbare en 659 bijzondere bewaar- of kleinkinderscholen met 65000 kinderen. Zelfs in aanzienlijke gemeenten voldeden de bewaarscholen geenszins aan de behoefte, hetwelk gemakkelijk is

te begrijpen, als men nagaat, dat er ruim 322000 kinderen van 2—6 jaren waren.

Wil men op het platte land het onderwijs verbeteren, dan zal een der eerste maatregelen moeten zijn, om de gemeentebesturen te noodzaken, een soort van bewaarscholen op te rigten. Men zoude het doel ook kunnen bereiken door, zooals wij reeds hiervoor aangaven, onderwijzeressen bij de scholen aan te stellen, die les gaven in vrouwelijke handwerken en tevens het toezigt hebben over de laagste klasse. In deze laagste klasse zouden dan kinderen beneden de 6 jaar b. v. van 4—6 jaar toegelaten moeten worden; door de gemeentebesturen te verplichten, zulke lage klassen in het leven te roepen, zou men een weldaad bewijzen aan de bewoners van het platte land.

Wij leven tegenwoordig in een veelbewogen tijd, overal zien wij de klerikale partij het hoofd omhoog steken; de arbeidende klasse is onrustig en vormt werkstakingen. In een vrij land als Nederland, moeten de woelingen der Zwarte en Roode Internationale niet met geweld worden onderdrukt, maar zooveel mogelijk in het vervolg voorkomen. Geen beter middel dan goed onderwijs; men spare geen pogingen om daartoe te geraken, vooral niet van de zijde der Regering. Art. 194 der grondwet zegt, dat het onderwijs een voorwerp is van de aanhoudende zorg der Regering, en dat overal in het rijk van overheidswege voldoende openbaar lager onderwijs moet gegeven worden. De Regering make, dat dit voorschrift niet langer een doode letter zij.

Ons volk is zeer geneigd, om in het bestaande te berusten; zoo is het ook met de wet op het lager onderwijs. De meeste lieden, die men hierover spreekt, vinden die wet nog zoo kwaad niet, en vermeenen, dat men daar vooreerst mede kan volstaan. Mogt het voorgaande enkelen doen beseffen, dat de wet dringend verbetering vordert, dan zouden wij onze moeite ruim beloond achten.

's Hage, 15 September 1872.

J. J. VAN KERKWIJK.

HEGEL.

Hegel als Deutscher Nationalphilosoph von Dr. Rosenkranz. Leipzig, Verlag von Duncker und Humblot, 1870.

Het eeuwfeest van Hegel heeft verschillende pennen in beweging gebracht. Tot verheerlijking van den grooten denker heeft Dr. Köstlin een boek geschreven, zoo helder als water, maar tevens zoo onbetekenend en oppervlakkig, dat de lezer telkens vraagt: hoe kwam Hegel aan zijn beroemden naam? Schasler heeft eene keurige bloemlezing

uit Hegel's werken bijeengezameld; de mode om ze te bestudeeren is voorbij; mogelijk is het evenwel dat iemand, door zulk een schat, als hier wordt tentoongesteld, zich laat verlokken om met den diepzinnigen wijsgeer nader kennis te maken. Ook de getrouwe veteraan van het Hegelianisme, de grijze Königsberger hoogleeraar Rosenkranz, heeft de gelegenheid van het eeuwfeest aangegrepen om de breede rij zijner geschriften, aan den geliefden meester gewijd, met een nieuw te vermeerderen.

Het bovengenoemd werk moet toonen wat Hegel voor zijn volk is geweest. Met innig genoegen wijst Dr. Rosenkranz er op, dat in den aanvang dezer eeuw door Hegel voor Duitschland reeds geëischt werd, wat het thans op weg is te erlangen. Duitschland was door Napoleon ten val gebracht. Hoe kan het weder opgericht, hoe gered worden? Ziedaar de vraag, die Hegel in een geschrift trachtte te beantwoorden, dat tot dusverre ongedrukt is gebleven. »In de eerste plaats analyseerde hij de inrichting van het gevallen rijk. Met voorbeeldelooze kennis van zaken toonde Hegel, hoe dat rijk niets dan eene »geconstitueerde anarchie» was, er geheel op aangelegd om den overgang van de gedachte tot de daad te verlammen. Hij toonde, hoe Duitschland de eene provincie na de andere verloren en ten slotte den geheelen linker Rhijnsoever aan Frankrijk prijs gegeven had. Waren de Duitschers laf? Volstrekt niet; zij zijn van huis uit een zeer krijgshaftig volk. Ontbrak het hun aan middelen? Geenszins. Wat dan was de oorzaak, dat zij voor de vreemde wapenen moesten onderdoen? Die oorzaak was de bonte samenstelling van het rijksleger, de ongelijkvormigheid van dressuur en commando, het gemis aan sympathetische eenheid, aan verstandige leiding. De kloekste gezindheid, de grootste dapperheid van den individu vermocht niets tegen de stelselmatige desorganisatie van het geheel, welke alles met een vloek trof, »alsof de landbouwer de zee bezaaien en rotsen beploegen wilde.» Het Fransche leger zegevierde over het rijksleger, omdat daar zich de individu als lid van een groot geheel, van een machtig volk, als deelgenoot aan een nationalen roem gevoelde. Wat voor geestdrift kon het verwekken twintig, dertig jaren lang in de wacht eener rijksstad, in de lijfgarde van een abt te dienen?"

»Het eerste derhalve, wat Hegel eischte, was eenheid van het militairwezen. Het leger moet aan één ééning opperbevel onderworpen zijn; de vorsten der afzonderlijke staten, die de contingenten leveren, kunnen als geboren generaals in de armee worden opgenomen, maar moeten zich naar het generaalscommando voegen... Het behoud van de zelfstandigheid van den staat is de grondvoorwaarde van alle andere welvaart. Daar nu het leger niet zonder geld kan bestaan, is het tweede, wat hij vordert, eenheid van financiën, voor zoover zij op het algemeen staatsbelang betrekking hebben. De financieele toestand van het Roomsche-Duitsche rijk was de ellendigste, die zich bedenken laat,

want hij hing van bijdragen af, die moeilijk te innen waren. De rijksdagen besloten wel tot het heffen van belastingen, maar de vorsten en steden gaven er dikwijls geen gehoor aan. Dan werden er executies bevolen, maar niet uitgevoerd. Het financiewezen moet dus door een bondskas zoo ingericht zijn, dat het onderhoud van het bondsleger en het besluit van oorlog te voeren niet meer van individueel goedvinden afhankelijk bleef."

Als deze beide eischen vervuld zijn, kan de staatsmacht volgens Hegel voor het overige aan de burgers, corporaties en gemeenten groote vrijheid schenken. Die vrijheid alleen had de oude rijksonstitutie opgeleverd, maar daarvoor den samenhang van het geheel met zijn deelen laten verslappen, welke laatste zich derhalve geïsoleerd en aan de eenheid onttrokken hadden. Het moderne stelsel van centralisatie, door Frederik in Pruisen, door monarchie en republiek in Frankrijk toegepast, vernietigt de individueele vrijheid door overmaat van contrôle. Hegel heeft een afschuw van een voogdijschap, door de hiërarchie der beambten over de meest alledaagsche dingen uitgeoefend, van het tijdverlies, de eindelooze schrijverij, de groote geldverspilling, het laten voorbijgaan van het juiste oogenblik om te handelen, dat daarvan het gevolg is. Als in een Fransche dorpsschool een ruit wordt stuk geslagen, dan moet er aan den maire van het dorp, door hem aan den prefect van het departement, door dezen aan den minister van onder-richt van die gebeurtenis worden kennis gegeven, voordat de toestemming verkregen wordt om de ruit weder te laten zetten. Hegel wil zelfbeheer, maar binnen zoodanige grenzen dat de eenheid en de beweging van het geheel niet door de eigenzinnigheid of de macht der deelen belemmerd worde; dit is, zegt hij, de groote fout van de Duitschers uit een politiek oogpunt, dat zij, in plaats van zich, zoover dit noodig is, aan eene centrale macht te onderwerpen, gaarne tegenwerken en vitten en hekelen om zich een gevoel van superioriteit boven het geheel te verschaffen.

Men weet, dat Hegel's stijl met een zwarte kool staat aangeteekend. Prof. Rosenkranz daarentegen ziet in Hegel, zoowel wegens den vorm als den inhoud zijner geschriften, een classiek auteur. Zijne terminologie is echt Duitsch: *Ansichsein*, *Fürsichsein*, *Entäussern*, *Insichgehen*, *Vermitteln*, *Sichauslegen*, *Aufhaben* zijn wendingen, volgens de analogie der taal door Hegel gekozen, en sedert zijn werkzaamheid te Berlijn in het algemeen spraakgebruik overgegaan. Van het jargon, dat hem toegedicht is, bespeurt Rosenkranz geen spoor. »De terminologie van Hegel is classiek, immers zorgvuldig gekozen, eenvoudig, smaakvol, consequent door het geheele stelsel volgehouden.»

Wil men op deze lofspraak iets afdingen, men zal het Prof. Rosenkranz moeten gewonnen geven, dat uit het oogpunt van den stijl Hegel's aesthetiek althans zeer hoog staat. Alles, wat op dit gebied vroeger geleverd werd, is door Hegel overtroffen. De gebroeders

Schlegel, Jean Paul, Solger, Schelling hebben in verschillende richtingen voortreffelijk gearbeid, maar een zoo volledige bewerking van het geheele kunstgebied met een zoo gelijkmatige frischheid, in een zoo bezielenden en doordringenden toon, was vóór Hegel onbekend. De onkundigen, die zich Hegel nog altijd als iemand voorstellen, wien het enkel te midden van dorre metaphysische abstracties mogelijk is te leven, kunnen uit zijne aesthetiek bespeuren met welk een kracht, met welk een levendig coleriet, met welk een liefde hij den rijkdom der individueele verschijning wist te schilderen.

Prof. Haym heeft ons Hegel als iemand geschetst, die zijn denken bloot tot eene afspiegeling van den toevallig heerschenden tijdstroom maakte. Eerst huldigde hij de verlichting, vervolgens het hellenisme, hierna de romantiek, ten slotte de uit de romantiek voortgesproten reactie. Hij misbruikt zijne dialectiek om het aan de natie vijandig streven van het restauratietijdvak, om de hierarchische pogingen der Pruisische landskerk met een wetenschappelijke tint te bestrijken. Tegen deze beschuldiging, welke hierop uitloopt, dat Hegel niet een filosoof, maar een sofist zou zijn geweest, kant zich Prof. Rosenkranz met edele verontwaardiging, dikwijls met goed gevolg aan. Hij toont ons Hegel niet als een slim intrigant, maar als een onbaatzuchtig denker, zoowel tegen een dwaas optimisme als tegen een ontzenuwend pessimisme door de onwrikbare overtuiging bevestigd, dat alles van de rede uitgaat en naar de vrijheid henenstreeft.

De volgende bladzijde mag ook hier te lande wel eens gelezen worden. »Over geen werk van Hegel heeft men een meer scheef, partijdig, oppervlakkig en onrechtvaardig oordeel geveld dan over zijne *Religionsphilosophie*. Een warm godsdienstig gevoel, een reusachtige geleerdheid, een streng wetenschappelijke ernst, een eenvoudige, maar bezielde taal verbinden zich in dat werk tot een zeldzaam harmonisch geheel. Daar hij evenwel beweerde, dat kennis van God mogelijk was, krenkte hij de lichtschuwe pietisten en de geleerde theologen; omdat hij aan den godsdienst vasthield, stiet hij de partij der atheïsten van zich af, die enkel van zedelijkheid willen hooren en in den godsdienst alleen de uitdrukking van menschelijke onkunde en onmacht zien of misschien zelfs het opzet eener listige en despotische hierarchie, die de schare dom wil houden; omdat hij eindelijk sterk tegen het Rooms-katholicisme, vooral tegen zijn relikwieën en heiligendienst, tegen het monnikwezen en de transsubstantiatie ijverde, joeg hij de Katholieke theologen in het harnas. Het groote publiek gelooft, dat een waar filosoof in de politiek slechts dan op de hoogte der wetenschap staat, wanneer hij republikein, en in de godsdienstphilosophie, wanneer hij atheïst of ten minste pantheïst is. Verklaart hij zich als Hegel tegen het atheïsme en spinozisme, zoo laadt hij den schijn op zich òf een huichelaar, òf een zwakhoofd te zijn. Al deze beschuldigingen werden Hegel in het aangezicht geslingerd, ja men betichtte hem ter wille van de Pruisische

restauratiepolitiek met jesuitisch overleg zijn godsdienstphilosophie op de leest der middeleeuwsche scholastiek geschoeid te hebben. Welk een schaamteloze laster! De Pruisische regeering zette toen met middelen van geweld de unie door; de Berlijnsche domagende, eene mozaïek van Hebreuwsche psalmakkoorden en zeer nuchtere gebeden, welke laatste een krachtig getuigenis van de angstige lichtschuwheid van den toenmaligen politie- en militairstaat, zou aan de gemeenten worden ge-octroyeerd; predikers van Luthersche gemeenten werden in de gevangenis geworpen of uit het land verdreven, en Hegel, die op den kathedr en bij gelegenheid van het feest der Augsburgsche confessie in eene academische feestrede zich openlijk aan de zijde der Luthersche Kerk geschaard had, zou al deze slechte praktijken in de hand hebben gewerkt."

Over het boek van Rosenkranz ligt een waas van weemoed verspreid. Hij betreurt het, dat de groote geest, aan wien hij zich zoo innig verknocht gevoelt, in de schatting van het publiek gedaald is, dat zijne boeken, met stof bedekt, ongelezen de planken der bibliotheken vullen; hij betreurt het, dat de filosofie zelve in minachting is gekomen en wekt de natuurkundigen van dezen tijd om het voorbeeld van Humboldt te volgen, die, al liet hij in zijn geschriften de wijsgeerige problemen met vrede, ze nochtans bij Hegel en elders bestudeerde en ernstig overwoog. »Ich habe Jahre lang, zegt Rosenkranz, mit ihm in den freundlichsten Verhältnissen gestanden. Er hat meinen Bestrebungen eine Theilnahme geschenkt, wie ich sie gar nicht erwarten konnte. Nicht aber nur in complimentirenden Briefen, sondern auch sich einlassend. Er hat sogar die zweite Ausgabe meiner theologischen Encyclopädie Seite vor Seite durchgelesen und mir dann einen langen Brief darüber mit sehr speciellen Bemerkungen geschrieben. Würde Jemand das glauben, der etwa nur den Briefwechsel Humboldt's mit Varnhagen von Ense gelesen, und ihn daraus als einen witzigen Salonspötter kennen gelernt hätte?"

Die gedeelten van het boek, waarin tot de diepte der Hegelsche wijsbegeerte wordt doorgedrongen, zijn slechts leesbaar voor de denkers van professie. Eene populaire uiteenzetting van het stelsel van Hegel zou men er te vergeefs zoeken.

VAN DER WIJCK.

EEN KEURIG BOEKJE.

De vijf boeken van Mozes. Eene voorlezing van A. Kuenen, Hoogl. te Leiden. Leiden, P. Engels, 1872.

Dit werkje is een model in zijn soort. De titel is zeker niet uitlokkend, ja, zelfs eenigszins afschrikkend. De vijf boeken van Mozes! Onwillekeurig is men bang, dat men een geleerde verhandeling en de bespreking van kritische vraagstukken vinden zal, goed voor de mannen van het vak, maar voor anderen ongenietbaar. Men zij gerust! Geleerdheid in overvloed moge aan deze voorlezing ten grondslag liggen, men krijgt inderdaad de slotsom van den arbeid veler geleerden; kritische vraagstukken mogen er in behandeld zijn, dor is het werk geenszins; zeker zijn de hoorders geboeid; en voor lezers is 't nog meer geschikt. Na gediend te hebben als voorlezing, wordt het stuk thans in den handel gebracht, èn ten dienste der studenten, die des schrijvers lessen over den Pentateuch zullen volgen, opdat zij een weinig op de hoogte der kwestie mogen zijn, èn voor alle belangstellenden in dergelijke vraagstukken.

Ziethier een verslag van den inhoud!

Na een kort woord van inleiding, waarin de spreker en schrijver de belofte aflegt, dat hij niet zoo droog zal zijn als zijn onderwerp schijnt mee te brengen, schetst hij vooreerst, hoe de aloude overlevering, dat Mozes de schrijver is der eerste vijf boeken des Bijbels, plaats heeft gemaakt voor het inzicht, dat de Pentateuch eerst gaandeweg ontstaan is. In het tweede deel wordt die wording meegedeeld; de lezer doorloopt de geschiedenis van Israël, om bij vier tijdstippen stil te staan: bij Mozes, bij de achtste eeuw, bij de hervorming van Jozia en bij Ezra, en aldus gadeslaan, onder welke omstandigheden achtereenvolgens drie uitgaven van den Pentateuch het licht zagen en wat het karakter van elk dier uitgaven was. In de derde afdeeling wordt eindelijk de vraag gesteld: »Waartoe dient ons de kennis van de geschiedenis der boeken van Mozes?» tot wier beantwoording nog eens de drie uitgaven, nu in omgekeerde orde, in oogenschouw worden genomen en aangetoond wordt, hoe allerlei redenen van ergernis en bespottig — bijv. dat Jakob, volgens de tijdrekenkundige opgaven in sommige hoofdstukken van Genesis, 77 jaar oud zou geweest zijn, toen hij bij Laban kwam — worden weggenomen, als men de bestanddeelen van Genesis van elkander scheidt en aan ieder auteur het zijne geeft. Vooral wordt er op gewezen, hoe zóo eerst die drie uitgaven haar volle beteekenis beginnen te verkrijgen, begrepen kunnen worden, gaan leven voor ons.

Over het een en ander schreef de heer Kuenen op zijn bekenden

trant, dat is kalm, overtuigend, duidelijk. Het geschrift is daarom veler aandacht ten volle waardig. Vooreerst zij het aanbevolen aan zijn leerlingen, die, zullen zij zich eenigszins thuis gaan gevoelen in den doolhof van den Pentateuch, dringend noodig hebben den hun hier gegeven draad goed vast te houden. Verder voor alle godgeleerden, die zich met deze studiën min of meer bezig houden of ook slechts de resultaten weten willen. Het is hun niet ontgaan, dat sedert de uitgave van Kuenen's *Hist.-Krit.-Onderzoek*, welks eerste deel in 1861 verscheen, de kritiek op den Pentateuch in menig opzicht tot andere slotsommen geleid heeft dan in dat werk zijn neergelegd. In *De godsdienst van Israël* draagt de schrijver geheel afwijkende meeningen over dit onderwerp voor. Welnu, in dit kleine geschrift vindt men een overzicht der beschouwing van de wording van den Pentateuch, zooals die aan het laatste boek ten grondslag ligt. Den lezers hiervan zal het gewis zeer aangenaam zijn.

Zal het dat aan het groot publiek ook zijn? Ongetwijfeld, voor zoover het in dit en dergelijke vraagstukken belang stelt. Het getal dier menschen neemt zeker niet toe. En daarvoor is oorzaak. »In de eerste plaats» — zoo schrijft Kuenen bij 't beantwoorden der vraag, waartoe de verkregen kennis aangaande de wording van den Pentateuch dient, (bl. 38) — »in de eerste plaats ziet men zich nu ontslagen van de wanhopige verplichting om de tegenstrijdigheden op te lossen, die zich onder het lezen voordoen.» Zeer waar! Maar ik geloof niet, dat velen dergenen, die boekjes als dit lezen en genieten kunnen, zich met die tegenstrijdigheden het hoofd breken. Wie der eenigszins liberale leeken leest thans nog met zooveel aandacht den Pentateuch? »Is het te verwonderen,» schrijft Kuenen, »dat wij ons getrokken gevoelen en *gesticht worden* door de tafereelen, ons in die verhalen geteekend? (nl. nu wij ze als voortbrengselen van hun tijd begrijpen)» (bl. 56). Neen, dat is geen wonder. Maar het getal der aldus gestichten is niet groot. Immers er is nog al eenige verstandelijke ontwikkeling toe noodig. Men moet lust hebben zich te verplaatsen in andere tijden en in staat zijn grootsche gedachten en edele gewaarwordingen in zeer vreemde vormen te bewonderen. Voor den grooten hoop is de stichting weg, als men niet in ieder verhaal en elke wet waarheid, zuivere waarheid ziet.

Het boekje is een model in zijn soort. De soort is eigenaardig in onzen tijd. Men zou zoo zeggen: er zijn honderden onderwerpen, die ons als godsdienstige menschen veel meer belang inboezemen dan het ontstaan der vijf boeken van Mozes. Toch deed prof. Kuenen een goed werk met de populaire behandeling hiervan. Wij hebben nu eenmaal tegenwoordig de taak om een verouderde Bijbelbeschouwing te bestrijden, en hiertoe is 't niet genoeg ontkennend te werk te gaan; wij mogen en kunnen ons niet vergenoegen met leemten aan te wijzen en daaruit de gevolgtrekking te maken, dat een geschrift uit onderscheiden stukken samengesteld is; wij willen ook een duidelijke voorstelling

geven van de ware beteekenis der aldus besproken boeken. In dit soort van voorlezingen worden dus niet zonder reden kritische, zuiver historische onderwerpen voor een uitgebreid publiek besproken. Is daarin iets vreemds? Het zij zoo! Van den anderen kant: de menschen kunnen zich toch niet altijd bezig houden met hunne verhevenste en heiligste belangen. Zij hooren en lezen over allerlei onderwerpen uit zeer onderscheiden gebied van kunst en wetenschap. En daarop is, voorwaar! toch veel, dat vrij wat minder belangrijk is dan een gedeelte uit de geschiedenis van een godsdienst. 't Is ook voor het godsdienstig leven van nadenkende menschen niet onnut, dat zij profeten, priester-profeten en volbloed priesters eens aan 't werk zien en gadeslaan, wat er onder hunne handen van den godsdienst eens volks wordt.

Ach! de geschiedenis der drie uitgaven van den Pentateuch is zoo treurig; de eerste zoo kinderlijk en frisch, ruw, maar natuurlijk; de tweede nog zeer gemoedelijk, doch reeds waait ons een priestergeest te gemoet; de derde — vormen, ceremoniën, van top tot teen.

Wij danken prof. Kuenen voor zijne gave. Zij vinde het gunstige onthaal, dat zij verdient!

Harlingen, Nov.

H. OORT.

STAATKUNDE EN GESCHIEDENIS.

GESCHIEDENIS VAN DEN DAG.

Geen groot maar wel een belangrijk deel van het levende geslacht heeft reeds lang gebroken met de Kerk; een minderheid is het, maar die door kennis en ontwikkeling tegen vrij wat materieel gewicht van de meerderheid, der Kerk getrouw gebleven, opweegt; inwendig van de Kerk vervreemd en veelal ook van den godsdienst, beschouwt zij al wat daarmee samenhangt, als overleefd, de moeite nauw meer waard om er de aandacht aan te schenken en met ernst kennis te nemen van hetgeen op dat gebied voorvalt en voor de meerderheid der maatschappij nog altijd het hoogste gezag is. Is die handelwijze rationeel? Neen; zij doet denken aan het niet gelukkige struisvogelinstinkt. Immers, in weerwil dat het meest ontwikkelde deel van onzen tijd geheel met de Kerk meent afgedaan te hebben, is de macht van die Kerk nog altijd groot en blijkt het lang zoo gemakkelijk niet haar uit het strijdperk te verwijderen en haar het stilzwijgen op te leggen. Ernstige staatslieden breken zich het hoofd over den strijd tusschen Staat en Kerk en gaan slechts aarzelend over tot den aanval op die oude bes, zooals velen gaarne die Kerk noemen. Terwijl de doctrinaren met de holle spreuk: scheiding van Kerk en Staat, of de vrije Kerk in den vrijen Staat, den strijd willen bezweren en van de consequente toepassing van dit beginsel verwachten, dat de Staat zich voortaan met die zaken niet meer zal behoeven op te houden, is er schier geen land in Europa, waar die Kerk zich niet dringt tusschen de politieke quaesties, er zich zoo mogelijk geheel van meester maakt en de geduchtste oppositie vormt.

Wij spreken natuurlijk van de Roomsche Kerk, want zij verdient dien naam bij uitnemendheid; de Protestantsche Kerk heeft wel voor een goed deel hetzelfde beginsel, maar tengevolge van haar democratische inrichting en de mindere oefening in gehoorzaamheid aan 't geestelijk gezag, is zij machteloos om dat beginsel door te voeren, en zoo zij het waagt, maakt zij zich bespottelijk. In de Roomsche

Kerk daarentegen leeft nog de oude Romeinsche traditie, de zucht tot wereldheerschappij en het vermogen om aan dat instinkt kracht bij te zetten; de in alle landen talrijke geestelijkheid, het groote personeel der monniken-orden, vormen als een ondoordringbaren phalanx; geen opening in die gelederen, hetzij door zwakheid, hetzij door twijfelzucht, of zij wordt terstond weder aangevuld; afval is een hoogst zeldzaam verschijnsel; er zetelt een magnetische kracht in dien phalanx; men ziet het aan de Duitsche bisschoppen; op het Vatikaansche Concilie met al hun kracht strijdend voor hun aloude privilegies en tegen een dogma, dat een persiflage is op de negentiende eeuw, hebben zij een voor een hun plaats in den phalanx weder ingenomen en strijden met echten renegaten-ijver voor datgene, wat kort geleden door hen werd voorgesteld als de grootste ramp voor hun kerkgenootschap.

Die phalanx, hoe talrijk en hoe uitnemend ook met veldheerstalent georganiseerd, zou echter nog weinig vermogen, indien hij niet gesteund werd door het volk; want zoodanig is de inrichting van onze maatschappij, dat alle werk, waar het volk geen deel in neemt, wat het volk niet ter harte gaat, vergeefs is. En het volk achter dien phalanx is groot in getale; men vindt er mannen onder uit allerlei rang en stand, enkele hoogen, vele lagen; de laatsten vormen de eigenlijke kracht; zij zijn de automaten, die op hooger bevel in beweging worden gebracht. Het vermoeden ligt voor de hand, dat niet alles volgt met dezelfde gedweeheid, met dezelfde domheid, maar wie zal een statistiek geven van hen, die uit eigenbelang meêdoen? In elk geval is de meerderheid van dien aard, dat het uit een materieel oogpunt de moeite waard is om zich aan te sluiten. Wij hebben zelfs menigen Katholiek gekend, die ongeloovig genoeg was om met de priestermacht niets op te hebben, maar, in het maatschappelijk leven gedwongen die macht te erkennen, eindigde met er zelf aan te gelooven.

Bepaalde die macht zich tot de Kerk, was het hoofddoel kerken te bouwen en te versieren, de geloovigen God te laten vereeren en dienen op velerlei en omslachtige wijze, men zou er vrede meê kunnen hebben; maar dit juist is niet het geval; ten allen tijde en onder alle volken hebben de kerkmannen, zich bewust het ware geloof en de rechte leer te bezitten, zoodra zij de macht in handen hadden, zich gekenmerkt door heersch- en vervolgings- en wraakzucht, door een fanatieke wreedheid, gruwelijker dan die van de ergste wereldlijke dwingelanden; hoe onmenschelijk elke onverdraagzaamheid ook moge zijn, de Kerk heeft haar mantel om een bestaan, vol onzedelijke laagheid te bedekken; de goddelijke gerechtigheid vuurt den godsdiensthaat aan, terwijl zielkundig ontleed, die gerechtigheid niets anders blijkt te zijn dan de gewone menschelijke zelf- en heerschzucht. Zoolang er Kerken blijven bestaan, groot en machtig genoeg om te kunnen heerschen, blijft derhalve ook het gevaar bestaan, dat de vrijheid van geweten, van godsdienst wordt verstoord. Inderdaad heeft de echte

Roomsche in onzen tijd nog dezelfde denkbeelden van de vrijheid van anderen als in de middeleeuwen, toen de Inquisitie bepaalde wat iemand al of niet had te gelooven. Wie bestendig leeft in een onkerkelijke omgeving, heeft moeite zich hiervan een denkbeeld te vormen; maar vraag allen, die een tijd lang vertoefd hebben in overwegend Roomsche streken, waar de Katholieken de macht geheel in handen hebben, wat er van de vrijheid wordt; de andersdenkende is daar een wezen van minder rang, van minder aanzien; de onverdraagzaamheid openbaart zich in tal van kleine intrigues, en indien de macht van den Staat, indien de politie niet zoo sterk was, zouden middeleeuwsche geloofs-liefhebberijen gewone verschijnselen zijn.

Wij weten wel, dat Roomsche schrijvers telkens dit ontkennen en beweren, dat onverdraagzaamheid de gemeenschappelijke vlek is geweest van alle gelooven in den ouden tijd, en men dit nu te boven is; maar de feiten spreken anders; en zal in deze quaestie niet meer betrouwbaar zijn het officieuse orgaan van den Pauselijken stoel, de *Civiltà Cattolica*, die onlangs schreef: »De Katholieke Kerk heeft het recht de zwaarste lichamelijke straffen op te leggen aan Christenen, die handelen tegen de Katholieke wetten, met name ook scheurmakers en kettters, Grieken en Protestanten, want de Kerk is niet alleen een geestelijk maar ook een wereldlijk rijk.» Hetzelfde blad beweert, dat »het geen misbruik van macht is, wanneer geestelijken zich inlaten met wereldlijke zaken om datgene te vernietigen wat de wereldlijke wetten in tegenspraak met de kerkelijke hebben voorgeschreven. Daarom heft de Paus ook constituties op.»

Waar de Staat zich tegenover een alzoo gezinde machtige instelling bevindt, kan de vraag niet zijn afbakening van wederzijdsch terrein, scheiding van Staat en Kerk, maar het wordt een quaestie van zelfbehoud, een *struggle of life*; scheiding van Staat en Kerk heeft alleen een gezonden zin, voorzover men er meê bedoelt het ophouden van het geven van Staatswege van ondersteuning aan eenig Kerkgenootschap en het bevorderen van de macht der Kerk door de uitvoering harer besluiten te verzekeren door de uitvoerende macht, zooals in de meeste landen meer of minder nog het geval is; de Staat bemoeie zich niet met eenige kerkelijke handeling dan voorzover zij in conflict komt met de bepalingen van het gewone recht en straffe dan volgens zijn eigen wet. De vrije Kerk in den vrijen Staat daarentegen is onzin; Cavour, de grondlegger van de eenheid van Italië, kon zoo spreken, omdat Italië een exceptioneele positie inneemt tegenover de Roomsche Kerk; goed Roomsch voor den vorm, is wellicht geen volk minder inwendig Katholiek dan het Italiaansche; de nationale quaestie geeft hier geheel andere verhoudingen.

Men moet buitendien het wezen der Roomsche Kerk al zeer slecht kennen om te meenen, dat er een grens kan worden aangegeven, waar haar gebied ophoudt; die Kerk is universalistisch; zij heeft het schoone denkbeeld, — indien het maar niet zoo onmenscheijk,

zoo diabolisch werd toegepast, — dat alles op de aarde, ook kunst en wetenschap, haar toebehoort en door haar geest alles moet worden bezielde en beheerscht; heiliging van de aarde is het verheven doel, dat in de werkelijkheid veelal juist het tegenovergestelde is geworden, omdat geestelijke hoogmoed op den duur ontgeestelijkt, verdierlijkt, en van het oorspronkelijk edele is niets anders overgebleven dan het lagere: het streven om heerschappij te oefenen, zonder te vragen naar de middelen, die er toe leiden.

Hebben wij het te danken aan de macht der historische traditie, dat de Duitschers, anders de theoristen bij uitnemendheid, den strijd met Rome van de praktische zijde opvatten? Den 25sten Juni werd door den Duitschen Bondsraad de wet tegen de Jezuiten goedgekeurd en verschillende vestigingen van deze heeren zijn sedert opgeheven; zij trachtten de wet te ontduiken door voort te gaan met hun geestelijke werkzaamheid, maar in een nadere aanschrijving werd hun elke zielzorg van welken aard ook verboden. De meeste leden verlieten Duitschland; zij verspreidden zich naar alle oorden der wereld; Oostenrijk en Nederland waren bij voorkeur de landen, waar zij zich het veiligst achtten. Een zonderlingen indruk maakte het de prachtige gestichten en kerken van de volgers van Loyola, de voorvechters van de belangen der Roomsche Kerk, gesloten te zien op bevel van den Staat. In sommige streken vreesde men voor ongeregeldheden van de zijde der bevolking, maar feitelijk verzet tegen den Staat werd niet oorbaar geacht voor het oogenblik; wellicht ook dat een poging beproefd is om het volk op te ruïen, maar zij afstuitte op het gevoel van vrees voor de gevolgen. In de Roomsche pers ging een kreet van verontwaardiging op over de vervolging der Kerk door middel van een wet, die den stempel der willekeur, der exceptie op het voorhoofd droeg.

Waarheid en onwaarheid waren in die beschuldiging dooreen gemengd; beschouwt men de Jezuiten als de toonbeelden van het Roomsche geloof, — en dat zijn zij werkelijk voor de meerderheid, — dan geldt de vervolging {wel degelijk ook de Roomsche Kerk. Indien men den generalen staf van een leger het land heeft uitgeworpen, dan gaat het niet aan te beweren, dat men tegen dit leger zelf niets vijandigs bedoelt. Onwaar is die beschuldiging, omdat met de verdrijving der Jezuiten niets werd in den weg gelegd tegen de voortdurende vrije uitoefening van den Roomschen eeredienst voorzover die zich bepaalt tot het zuiver kerkelijke. Maar ook al ware het laatste het geval geweest, men houde in het oog dat men hier twee menschelijke machten tegen elkander in den strijd ziet, die zooals gewoonlijk in het menschelijk strijdperk, elkander verschillende idealistische theoriën voor de voeten werpen, maar in de werkelijkheid over en weer gebruik maken van die middelen en die wapenen waarover zij beschikken kunnen; de Kerk strijdt met haar priesterhierarchie, haar geestelijke vereenigingen, met kansel en biechtstoel; de Staat heeft tot zijn be-

schikking de politiemacht en de wetgeving; beide strijders scherpen hun wapenen zooveel doelijk en maken daarvan het meest mogelijke gebruik. Door de verdrijving van de Jezuïeten bracht de Staat een geduchten slag toe aan de eigenlijke hoofden van de Ultramontaansche beweging. De Duitse Regeering stelde zich volstrekt niet voor, dat hiermeê ook de Roomsche Kerk was teruggedrongen op haar gebied; integendeel, zij beschouwde den maatregel als minder wenschelijk, als exceptioneel, maar tevens als een daad van geoorloofde tegenweer, die den volgenden, meer uitgebreiden strijd moest voorafgaan. Met de opheffing van de Jezuïetenorde en de interneering of verdrijving van de Jezuïeten waren niet tegelijk al de Jezuïeten verdreven, maar men frunkte althans de machtigste Zwarte vereeniging en geraakte van den onmiddellijken invloed van een aantal gevaarlijke sujetten bevrijd. De opheffing van de Jezuïetenorde is in alle landen de eerste maatregel geweest, wanneer de Staat meende tegen de machtsaanmatiging van Rome te moeten optreden. Duitschland volgde dit voorbeeld, — een flinke voorbereiding voor hetgeen later moet volgen.

Gold deze maatregel voor geheel Duitschland, ook op eigen gebied zette Pruisen den strijd tegen de Ultramontaansche machtsaanmatiging voort; wij hebben vroeger gezien, dat de Regeering daartoe gedwongen werd en von Bismarck tot het laatste oogenblik toe, — men denke aan de benoeming van Kardinaal Hohenlohe tot Duitsch ambassadeur te Rome, — den weg der bemiddeling heeft willen inslaan. De quaestie met den bisschop van Ermeland, mgr. Kremenz, is voorloopig geëindigd. Den 11^{den} Juni werd door den Pruisischen Minister van Eeredienst, Falk, een ultimatum verzonden; voldeed mgr. Kremenz binnen acht dagen niet aan het hem gedane verzoek om de gevolgen van den grooten ban, openbaar uitgesproken tegen dr. Wollmann en dr. Michelis, onschadelijk te maken wat betreft de burgerlijke eer van de betrokkenen, en hiermeê gehoorzaamheid te doen blijken aan art. 57 van het Pruisische Algemeene Landrecht, dan zou de Regeering haar maatregelen nemen. De acht dagen verlieden zonder antwoord, maar ook de Regeering liet niets van zich hooren. De Pruisische Minister Falk ging wel naar Homburg, naar men algemeen vertelde om 's Keizers goedkeuring te vragen aangaande een besluit, waarbij mgr. Kremenz de »maatregelen" werden kenbaar gemaakt, maar men hoorde er niets meer van; de Regeering aarzelde, of wilde, vermoedde men, eerst de zitting van den Pruisischen Landdag afwachten en met dezen de noodige wetten vaststellen.

De bisschop besloot nu, na ruim een maand op het besluit van den Minister te hebben gewacht, om buiten hem om de zaak uit de wereld te helpen. Den 22sten Augustus schreef hij een brief aan den Keizer en meldde zich aan voor een audientie tot overhandiging van een adres van getrouwheid bij gelegenheid van de feesten te Marienburg, ter herinnering van de eerste verdeeling van Polen. Keizer Wilhelm

behandelde de zaak echter in zijn antwoord als regeeringszaak, wees den bisschop op zijn vroeger schrijven en noodigde hem uit de verklaring af te leggen, dat hij bereid was om de wetten van den Staat in haar geheelen omvang d. i. zonder kerkelijk voorbehoud te gehoorzamen. Het antwoord van den bisschop d. d. 5 September was weder ontwijkend; de heer Krementz verklaarde, dat hij op staatkundig gebied de souvereiniteit van de wereldlijke overheid geheel erkende, hij erkende geen andere souvereiniteit daarnevens op dit gebied; hij wilde derhalve den hem door Gods woord opgelegden plicht om de staatswetten in haar geheelen omvang gehoorzaan te zijn, trouw vervullen; aan den anderen kant verklaarde hij echter zich even onvoorwaardelijk te onderwerpen aan de door den H. Geest geleide Kerk, in zaken des geloofs en der eeuwige zaligheid.

De Koning verzond het antwoord aan het Ministerie, en de president-minister Bismarck meende zich met de zaak te moeten bemoeien; deze meldde op 9 September, dat de quaestie, of de bisschop aan de staatswetten wilde gehoorzamen of niet, heel gemakkelijk was uit te maken; hij had dan eenvoudig te verklaren, dat hij door het openbaar uitspreken van den grooten ban zonder toestemming van de Regeering, de landswet had overtreden.

Zoodra de zaak aldus op concreet gebied was overgebracht, begon de bisschop uitvluchten te zoeken; hij schreef den Keizer, dat von Bismarck hem geheel iets anders had gevraagd dan in het Keizerlijk schrijven van 2 September stond te lezen, en hij op deze wijze werd verhinderd het eeuwfeest te Marienburg bij te wonen. Bismarck werd eenige dagen later om verklaring gevraagd over de redenen, die tot den veranderden eisch hadden aanleiding gegeven; deze antwoordde dat de heer Krementz zich geheel vergiste in die verandering. Inderdaad, de Rijkskanselier had met zijn gewonen praktischen blik terstond het concrete geval tot proefsteen genomen, liever dan het geredeneer over het beginsel, waarover men nog een jaar had kunnen schrijven.

Een latere brief van den bisschop op 20 September werd onmiddellijk beantwoord met de kennisgeving van Bismarck dat hij de zaak voor afgedaan hield en de brieven in handen waren gesteld van den Minister van eeredienst. Den 25sten September volgde nu de kennisgeving van dr. Falk, dat »de Regeering buiten staat was in de verklaringen van den bisschop die waarborgen te vinden, welke zij in het belang van den Staat verplicht was te vorderen,» en zij zich derhalve niet langer gerechtigd achtte de totdusver aan den bisschop uitgekeerde, door den Landdag bewilligde gelden uit te betalen en dit met 1 October zou ophouden; »tot die betalingen», zoo luidt het motief, »had de Landdag zijn bewilliging verleend in de onderstelling, dat de wetten en de constitutie van Pruisen, op grond waarvan de bewilliging had plaats gehad, door degenen welke de bedoelde staatsgelden ontvingen, nu en

voor het vervolg erkend zouden worden als voor hen geldig en verbindend te zijn; — zoodra deze veronderstelling verviel, — gelijk door des bisschops officieele verklaring was geschied, werd naar het oordeel van den Minister en tot latere beslissing, de bevoegdheid der Koninklijke Regeering tot uitbetaling twijfelachtig. De Regeering zou dus de bedoelde betaling tot op nadere beslissing staken.”

Niet zonder reden zijn de motieven tot het besluit van den Minister voorzichtig gesteld; men kan gegronde bedenkingen opperen tegen de rechtmatigheid; vooreerst is het de vraag, of de heer Kremetz door het openbaar excommuniceren zonder de goedkeuring te vragen van de Regeering, de staatswet heeft overtreden. De Minister gaat uit van de nog verbindende kracht van het Pruisische Algemeene Landrecht; de bisschop kan echter met zeker recht beweren, dat de daarin voorkomende bepalingen over de verhouding van Staat en Kerk met de constitutie van '53 zijn opgeheven (*).

Er is meer; heeft de bisschop naar het oordeel van den Minister de Landswet overtreden, de rechtbank zou zulks moeten constateeren; maar het gaat niet aan op grond van het gevoelen van een minister-raad, dat de Landswet is overtreden, gelden in te houden, die althans tot het einde van het loopende jaar door de volksvertegenwoordiging zijn toegestaan. Van daar de weinig besliste toon van het schrijven van den minister. Het is nog onzeker, of de bisschop tegen de Regeering over de zaak zal procedeeren; wellicht wil hij eerst den loop der zaken in den Landdag afwachten.

Een ander bezwaar wordt geopperd, naar ons inzien evenwel ten onrechte. De Kerk, meent men, heeft als elke vereeniging het recht iemand uit haar midden te weren; de ban is buitendien een kerkelijke straf, waarmee men des noods den spot drijft en waaraan niemand zich behoeft te storen. De vergelijking van de Kerk met een gewone vereeniging gaat echter niet op; de Kerk is meer dan dat, zij is een historische macht, die zich souvereine rechten tegenover den Staat aanmatigt en die doet gelden, waar zij kan. De Pruisische Regeering stelt evenwel niet den eisch, dat de Roomsche Kerk voortaan geen leden meer vervallen zal kunnen verklaren van het lidmaatschap, maar wil de openbare afkondiging van de uitsluiting in den vorm van de groote excommunicatie verhinderen, omdat in het formulier van den ban uitdrukkingen voorkomen, die iemands burgerlijke eer benadeelen, die hem b. v. uitsluiten van den omgang met andere bur-

(*) Reeds vóór de Grondwet van '53 werd door de Roomsche geestelijkheid de groote ban uitgesproken, zonder dat de Staat tusschenbeide kwam. In '45 werden de Duitsch-Katholieken Ronge, Kerbler, Theiner en Nitsche geëxcommuniceerd; in '47 had hetzelfde plaats met eenige priesters; de Regeering bemoeide zich niet met de zaak. In '57 wendde een geëxcommuniceerde zich tot de Pruisische rechtbank; de uitspraak luidde, dat de Kerk in haar recht was met den omgang met geëxcommuniceerden te verbieden, aangezien dit een zuiver kerkelijke straf was. In hetzelfde jaar legde het Hooggerechtshof in een gelijke zaak de volgende verklaring af: „Wanneer in het algemeen de bepalingen van het Algemeen Landrecht door art. 15 van de Grondwet niet waren opgeheven, dan waren de daar gegeven waarborgen voor de vrijheid en zelfstandigheid van de Kerk geheel denkbeeldig en

gers. Wij Protestanten kunnen ons moeielijk voorstellen, dat zulk een ban in het maatschappelijk leven nog invloed zal uitoefenen; schoon er een vermakelijk kerkelijk formulier op de afsnijding van de gemeente bestaat, wordt het nooit toegepast en is bij de democratische inrichting van de Hervormde Kerk dan ook ondenkbaar, maar waar men leeft te midden van een Roomsche bevolking, die met het ondenkbaarste bijgeloof de voorschriften der Kerk opvolgt, kan het openbaar publiceeren van den ban de vernietiging ten gevolge hebben van iemands maatschappelijk bestaan, en voor 't minst wordt hierdoor afbreuk gedaan aan de vrijheid van elk mensch om volgens eigen overtuiging te leven. Nu is het de eerste roeping van den Staat de vrijheid van geweten, van overtuiging te waarborgen, en waar de Roomsche Kerk, welke die vrijheid nooit erkend heeft en nooit zal erkennen, dwangmiddelen aanwendt van welken aard ook, — middelen die volgens haar volkomen recht en billijk zijn, — is de Staat verplicht aan de burgers die bescherming te verleenen, waarop deze volgens de grondwet aanspraak kunnen maken. Men vergete hierbij niet, dat het hier van de zijde der Roomsche Kerk geldt het doordrijven van het geloof aan een dogma, dat èn door de geestelijkheid èn door den Staat gevaarlijk werd en wordt geacht, een dogma dat in nauw verband staat met de vijandige plannen, waarmee de Roomsche Kerk tegenover de geheele bestaande maatschappij bezielde is.

De Pruisische Landdag zal spoedig geroepen worden om met de Regeering die wetten vast te stellen, welke deze noodzakelijk acht om de machtsaanmatiging van de Roomsche geestelijkheid te keer te gaan. Officieel is van den inhoud dier wetsontwerpen weinig of niets bekend; toch is daarover reeds genoeg uitgelekt om ons den geest te doen kennen, waarin de Pruisische Regeering verlangt dat aan de macht van de Roomsche geestelijkheid paal en perk zal worden gesteld. Vooreerst wordt een wetsontwerp voorbereid tegen misbruik van het geestelijk ambt, geheel volgens de handelwijze door den Minister van Eeredienst, Falk, tegenover den Ermelander bisschop, mrg. Krementz, gevolgd; de kerkelijke autoriteiten zullen geen straffen mogen opleggen, die de burgerlijke eer benadeelen. De bepaling van het Pruisische Algemeen Landrecht, dat voor het uitspreken van zulk een kerkelijke straf de goedkeuring moet worden gevraagd van de Regeering, wordt afgeschaft; eveneens de vroegere bepaling dat zulk een geestelijke wordt gestraft met schorsing of ontzetting van zijn ambt.

zou daarmee het recht bestreden worden, dat men elk ander genootschap of vereeniging verleent, de bevoegdheid namelijk om onwillige leden uit haar midden te verwijderen."

In '49 verklaarde de Minister van Eeredienst, dat op grond van de in de Grondwet bestaande bepalingen van de zijde van den Staat verder geen invloed kon worden uitgeoefend op de toepassing van de kerkelijke tucht." Maar — toen waren het andere tijden; de Regeering had de hulp der Kerk ingeroepen om de revolutie te betengelen. De rechtbanken waren toen evenzeer bereid om in den geest der regeering te beslissen als zij het thans zouden zijn, wanneer haar uitspraak werd ingeroepen; het nationale gevoel zou Themis blinddoeken en een uitspraak geven in tegenovergestelden zin.

Van meer ingrijpenden aard is het wetsontwerp betreffende de opleiding en aanstelling van Roomsche geestelijken; hierin zal verplichtend worden gesteld het verblijf gedurende eenige jaren aan een Duitsche academie; wellicht ook het afleggen van een examen voor een staatscommissie. Het laatste is moeielijk te gelooven; de Pruisische Regeering zou daarmee een gevaarlijken weg betreden, zich op onbevoegde wijze mengen in de zaken der Kerk en tot tal van conflicten aanleiding geven.

Een derde wetsontwerp heeft betrekking op de invoering van het verplicht burgerlijk huwelijk, een maatregel, die noodzakelijk is om de hulp van de geestelijken bij het houden van de registers van den burgerlijken stand te kunnen ontberen.

Dat de Pruisische Regeering bij deze ontwerpen op de meêwerking van den Landdag zal kunnen rekenen, lijdt geen twijfel, ook dan zelfs niet wanneer de voorgestelde maatregelen den toets eener strenge kritiek niet kunnen doorstaan. Het nationale Duitschland bevindt zich in openbaren strijd met de tegenwoordige Roomsche Kerk, en zooals wij straks reeds opmerkten, wanneer de strijd eenmaal is ontbrand, wordt hij gestreden, niet naar de abstracte theorie, maar met de wapenen, die men onder zijn bereik heeft; 't is niet waarschijnlijk dat dit ooit zal veranderen.

De laatste handeling van de Roomsche geestelijkheid in dezen strijd is het »gedenkschrift van de op het graf van den H. Bonifacius (Fulda) vergaderde aartsbisschoppen en bisschoppen over den tegenwoordigen toestand van de Katholieke Kerk in het Duitsche rijk". Het is een merkwaardig stuk; men zou, het lezende, gaan gelooven aan de naïeveteit van de geestelijke heeren, indien de ervaring ons niet anders had geleerd. Zooals gewoonlijk stellen zij zich voor als de verdrukte onschuld; zij ontkennen, dat zij ooit een vijandige houding tegenover het Duitsche rijk hebben aangenomen, al behoort het hoofd van dit rijk tot een ander kerkgenootschap; zij sommen al de vervolgingen op, waaraan de Roomsche Kerk sinds de vestiging der Duitsche eenheid bloot staat; de wet op het misbruik van den kansel, op het schooltoezicht, op de Jezuïeten, de bedreiging van den bisschop van Ermeland, — de beslissing van den Pruisischen Minister van Eeredienst was bij het onderteekenen van het gedenschrift, 20 September, nog niet bekend, — de afzetting van den leger-bisschop Namcsanowski, de bevoorrechting van de Oud-Katholieken, — leveren rijke stof tot weerlegging en tot klagen. Van de kapitale fouten, die de geestelijke heeren begaan bij hun bewijsvoering, noemen wij slechts één: zij beroepen zich voor de rechten van de Katholieke Kerk op den vrede van Westfalen; nu weet echter elke schoolknaap, dat die vrede nooit door de Katholieke Kerk is erkend!

De rol der beleedigde, vervolgde onschuld te spelen, — waarlijk, het is wat al te erg. Ziedaar een vereeniging die, verspreid over de geheele wereld, millioenen leden telt; een vereeniging, die zich

uitgeeft voor een godsdienstig doel werkzaam te zijn, maar die zich kenmerkt door den allesbeheerschenden karaktertrek van heerschappij te willen voeren over de wereld en alles en allen aan zich te onderwerpen; de kerkelijke ceremoniën zijn slechts het vrome kleed, dat de gewoon menschelijke eigenschappen moet bedekken; toch gluurt de heerszucht door alle naden van het kleed. Sinds jaren vloekt en doemt het hoofd van die vereeniging de maatschappij, waarin wij leven, den modernen Staat, met al haar instellingen, even zoovele uitvloeisels van de behoeften dier maatschappij. En de leden van die vereeniging sluiten zich met den dag nauw en nauwer aan elkander; geoeffend van der jeugd af in gehoorzaamheid aan het geestelijk gezag, zijn zij bereid tot de grootste opofferingen, zoodra het heil der vereeniging geldt. Geen recht wordt geeerbiedigd, geen menschelijk gevoel erkend, waar de belangen van die vereeniging op 't spel staan; die vereeniging vormt inderdaad in Europa een maatschappij in een maatschappij. Beiden kunnen niet naast elkander bestaan, omdat de eene den ondergang van de andere heeft gezworen. En zoodra de moderne maatschappij, de Staat, teekenen van leven geeft en den strijd tegen zijn mededinger wil aangorden, dan gaat uit het vijandelijk kamp een kreet op van gejammer, een kreet die door moet gaan voor het geklaag der verdrukte onschuld, — de list van den wolf, die zich in de schapenvacht heeft gehuld.

Van het hoofd dier vereeniging, den onfeilbaren ouden man af tot uit den mond van het laagste lid, den idioot-geloovige, die geheugen genoeg bezit om zijn Ave Maria op te zeggen en zijn Pater Noster, klinkt bij wijlen door het geklaag de stem der wraak, meest in den vorm der voorspelling, de openbaring der inwendige gezindheid. Daar waar zij de meerderheid vormen, — men ga niet verder dan het Nederlandsche Klein-Spanje, de provincien Noord-Brabant en Limburg, wordt het gezag van den Staat ondermijnd, de wetten ontdoken en bespot, een bestendige samenzwering tegen alles wat van den modernen Staat uitgaat. Duitschland heeft het gevaar ingezien, dat van die zijde de maatschappij, den modernen Staat bedreigt; het heeft gedwongen den strijd aanvaard, het zal overwinnen, omdat het zich niet meer door afgetrokken bespiegelingen laat misleiden!

19 November '72.

NOORMAN.

LETTERKUNDE.

ZEER WAAR, MAAR —

Geheel-onthouding een eisch der christelijke vrijheid door J. H. Gunning Jr. Te Wageningen, bij M. C. Bronsveld. 1872.

»In deze bladzijden bepleiten wij de zaak der geheel-onthouding, dat is: de onthouding niet enkel van sterken drank, maar ook van wijn, bier, tabak, kortom van *alles wat bedwelmt*.” Door onthouding heiliging en door heiliging vrijheid. Ziedaar het programma van een klein boekje — nog geen twee vel druks — dat de aandacht verdient. Het tast de materialistische rigting van onzen tijd aan op een wijze, die hier en daar welsprekend mag heeten. Wij hadden reeds vroeger de gelegenheid op te merken (*Tijdspiegel* no. 4, over Schiller's *Taucher* door Gunning) dat deze schrijver den lezer een warmte mededeelt, die geheel ten gunste des schrijvers pleit. Elken arbeid, dien hij aanvat, deelt hij een gloed mede en doet hij een gloed uitstralen, die den dommeligsten zoowel als den minst welgezinden lezer belang doet stellen in hetgeen hij zegt. Een en ander bewijst dat wij hier te doen hebben met een man van groote kracht, een sterken wil en een warm hart voor wat hij het goede acht.

Wat houdt hij voor goed?

Wij moeten in de eerste plaats regt verkrijgen op de organen onzes lichaams. Daarna op de dingen buiten ons, die we ons, zooveel noodig, moeten verwerven (*). De arbeid ontwikkelt, bevestigt dan zulk bezit, de wet regelt het, en zoo voort.

Maar allereerst moet ik eigendomsregt op de »organen” van mijn lichaam verkrijgen, opdat ik zelf, naar den eisch mijner waardigheid, een organisme zij, d. i. één geheel, waarvan alle »deelen door denzelfden edelen levensgeest bezielde zijn.”

(*) Ik vrees dat de heer Gunning te veel in vreemde talen leest om vloeiend Hollandsch te kunnen schrijven. Ik wijs met spijt op die voor een Hollandsch leeraar verkeerde gewoonte. Ook in dit boekje is de woordenkeus zoowel als de woordvoeging slecht.

Onder de gevaren, die het bereiken van dit doel ernstig bedreigen, rekent de schrijver de behoefte aan prikkel, die steeds meer zich laat gelden. Ik geloof dat hij den stier bij de horens vat, waar hij, in de volgende bezielde bewoordingen, dat kwaad aantoot :

»Nu is, geheel in samenhang met den onrustigen, haastigen aard dezer tijden en met het ongeloof en de ontkenning die allerwege verbreid worden, de trek der menschen naar *opwekking*, *prikkeling*, buitengemeen levendig in onze dagen. Men heeft het oog van den hemel, van hooger leven afgewend, zeggende, dat men reëel wil zijn en van *deze* wereld wil genieten. Dus moet men dan ten minste de wanden van den kerker in welke men zich besloten heeft (*) zoo schoon en onderhoudend mogelijk sieren. Daarom heeft men behoefte aan genot, aan snelwerkend, prikkelend *genot*, aan een schuimenden beker in figuurlijken en in letterlijken zin. Dit genot zoekt de meer beschaafde in duizenderlei edeler vormen, de minder beschaafde zoekt *hetzelfde* in den vorm van sterken drank.»

»Wij beperken onzen blik niet tot de afschuwelijke dronkaards die over onze straten, in lompen gehuld, waggelen of krijschend en joelend den weg onveilig maken. O neen. Huns *gelijken*, hun *broeders* in de bedwelming, zijn de fatsoenlijke heeren die aan hunne maaltijden, zonder ooit »dronken» te wezen, zich tot opgeblazenheid van lichaam en geest vereenigen (*). De jonge heeren die, zonder ooit »dronken» te wezen, in hun schitterende societeiten hoogst fatsoenlijk hun borreltjes, hun glas wijn drinken, en zich aan den kostelijken tijd niet alleen, maar vooral aan de energie, de frischheid hunner jeugd bezondigen. Tusschen hen en den dronkaard is, wat bedwelming betreft, slechts een verschil in graad, niet in wezen. En in verwaarloozing van levenstaak staan beide gelijk. Afzigtelijker doet het de dronkaard, — schandelijker en schuldiger voor wie dieper ziet, de krachtvolle fatsoenlijke man. In tijden als de onze, waarin zóózeer heilige ernst, ingespannen toewijding van alle krachten noodig is, in zulke tijden is het borreltje en het wijnglas, *met de tijdverdamping en geestverzwaking die er aan vast is* (*), misdaad; onbeduidendheid des levens landverraad.»

Dat alles is beschamend, verpletterend waar. In langen tijd is het niet zoo ernstig, zoo nadrukkelijk, zoo openhartig gezegd; de wond voor aller oogen, ook die der lijdens, aangewezen, gepeild. Zeker wordt het leven met stoom gedreven. Zeker wordt de jeugd verwaarloosd en verkort door een vloekwaardig realistisch streven, dat niets gemeen heeft met dat gezonde, kloeke, schoone realisme, gelijk dit uit de zeventiende eeuw ons tegenblinkt.

Onze tijd is niet, die hij zijn moet, die hij zijn kon. Overprikkeling, bedwelming maakt van alle standen en leeftijden zich meester en de

(*) Zie mijn eerste noot.

reaktie is stoomjagt; is òf akelig prozaïsche òf wandelende-joodsche gejaagdheid òf — òf —

Wat denkt gij, welmeenende Gunning! Edel boetprediker! Wat gelooft gij, nog meer te behooren tot de reaktie der overprikkeling?

Mysticisme is de naam van die nachtelijke, hoezeer toch altijd nog eenigzins poëtische verschijning in onze zieke samenleving, die tot den somberen, toomloozen stoet der bedwelming-reaktie behoort. Maar gij noemt het mysticisme niet. Toch weet gij, dat het steeds daar is, waar overprikkeling heeft uitgewoed. Toch weet gij, dat het een groote zonde is. Een zonde, die door u nadrukkelijk had moeten bestreden worden in dit boekje, wijl zij ook tot de bedwelming behoort. Indien gij niet zoo ernstig, zoo hartelijk deelnaamt in de pogingen der besten om de realistische vaart van het dagelijksch leven te stuiten, ik sprak hier van het mysticisme niet. Maar met al den wederernst, dien gij verdient, vraag ik u: Erkent gij het mysticisme als reaktie van bedwelming en als zoodanig ook als kwaal des tijds?

Neen? Het kwame mij ongelooflijk voor, maar het zij zoo: waarom hebt gij het dan niet met naam genoemd, met name aanbevolen als loffelijk om er naar te streven, want als mysticisme geen zonde is, dan is het een verheven deugd.

Ja? Waarom schreeft gij dan in dit gloeiend en edel betoog tegen de vloekwaardige magtsoverschrijding van het realisme zulke bladzijden als pag. 9 beginnende met regel 11; pag. 16 beginnende met den 12^{en} regel; pag. 17, 18, 19, 20, 23? Ik wil gaarne belijden dat ik het zesde zintuig, dat der mystiek, derf. Ik wil ook belijden, dat mij bladzijden als de opgenoemden afmatten, zonder te willen verzekeren, dat dit geen gebrek van mij is. Maar als al die bladzijden goed zijn, dan zijn zij *te goed*. Als het waar is, dat wij naar die diep verscholen of zeer hoog verheven toestanden heen moeten, dan zeker nu nog niet. Als al deze geheimzinnige openbaringen waar zijn, dan mogen zij nog niet worden opengelegd voor zulk een ziek, in stof en zonde geketend volk. In één woord: de schrijver vormt en peilt de wond en heelt haar eerst in den jongsten dag.

Geen woord over huiselijke en openbare opvoeding. Geen woord over het genot, dat de beoefening van letteren en fraaie kunsten schenkt. Geen woord over de dringende noodzakelijkheid van den arbeider eenig eigendom en daardoor liefde voor het huiselijk leven deelachtig te maken; geen woord over de schandelijke onkunde onzer rumfilozofen aangaande hun land, hun letteren, hun volk en zichzelf. Dit bedroeft mij in zulk een nuttig geschriftje zeer. Ik maak er tegen den bekwamen schrijver, tegen iemand die het zoo goed weet, een grief van. 't Is me een grief, dat op zulk een lagen stand van ideale ontwikkeling, als door hem naar waarheid is geschetst, hij op eenmaal een toestand der hoogste volmaaktheid bouwen wil. Geen spraak van overgang door opvoeding en onderwijs, door de beoefening van al wat

schoon en voortreffelijk is op aarde; o, neen! In het moeras van lagen stofzin bouwt hij het kristallen paleis der eeuwige volkomenheid.

Deze ontzettende dwaling zou in zulk een geleerd man, met zulke edele drijfveeren en zulk een warme liefde voor zijn naasten beziel, onmogelijk zijn, indien ook hij zich niet had vastgetimmerd op die bekrompen stellaadje, waarop sinds eeuwen een karikatuur der divina comedia vertoond wordt. Nog steeds schept de mensch zich een God naar eigen beeld. Nog steeds moeten de goddelijke eigenschappen zich schikken naar de bekrompen liefhebberijen van het menschedom. Nu berusten we er in, dat indische derwischen van den tegenwoordigen tijd zich alzoo een ladder fantaseeren van den hemel, maar dat geleerde mannen, heldere koppen, fiere, edele harten hun eeuwig heil in dit zeer onheilig spel met het hoogste zoeken, dit komt mij bedenkelijk voor. Inzonderheid ligt daarin een treurige voorspelling. En wel deze: dat ons volk gevaar loopt, noch uit zijn stofvergoding, noch op dien ladder te geraken.

Dit doel zou echter wel bereikt worden, indien de schrijver had uitgewerkt wat hij bovenaan bladzijde 9 slechts heeft aangestipt.

Zelfkennis geeft zelfbeheersching, zoodat alles wat tot zelfkennis opleiden kan, dient te worden aangewezen en aangeprezen. Niet in afwachting van de »opstanding des vleesches" — geen sterveling die zich van zulk een afwachting rekenschap zou kunnen geven, noch haar zou kunnen verantwoorden —, maar van de geboorte af moet de mensch leeren zichzelf te zijn. Wij moeten onderwezen worden in onze jeugd en alle menschevrienden moeten dat bevorderen. Dat onderwijs moet ons in staat stellen later ons zelve te onderwijzen. Wij moeten in het onderwijs tevens den lust ontvangen om steeds te leeren, altoos te leeren. Zoo komen wij door bewuste en oordeelkundige waarneming van wat buiten ons is, tot schikking en regeling van een innerlijk wezen, waarmede wij dan van zelf meer worden vertrouwd. Wij leeren zodoende schijnbaar tegenstrijdige dingen oplossen.

»Das Entgegengesetzte zu überschauen und in Uebereinstimmung zu bringen — hat doch der vernünftige Mann in seinem ganzen Leben noch keine andere Beschäftigung gehabt." Hierin bestaat de verzoening van den mensch met zichzelf. De heer Gunning moet de *Wanderjahre* gelezen hebben, dewijl dat boek ook »die Entsagenden" heet en de bevolking van dat boek zich ten taak heeft gesteld: *onthouding*. Nu, daar heerscht een voortdurend arbeidzaam leven door een ideaal streven gewijd, doch er is geen spraak van dat onbereikbare, mystieke, wonderbare, dat de schrijver der *geheel-onthouding* zonder eenige voorbereiding in de plaats wil stellen van het lage stofleven, dat hij naar verdienste kastijdt. Hij zoekt het geneesmiddel te ver. Naar mijn meening, die ik terstond voor beter laat varen, moet de *arme* overprikkelde voedsel, reiniging en kleeding, de *rijke* overprikkelde edele bezigheid hebben voor den geest. Beide bedwelmden ontberen ernst

des levens, de een uit armoede, de ander uit veel schuldiger oorzaak: weelde en opgeblazenheid.

O, waarde heer! gij hebt beide nooddriftigen waar geteekend; zie nu toe, dat gij door mysticisme de broeders in de bedwelming niet roekeloos vermeerdert. Laat ons concreet, laat ons praktisch zijn en geen salto mortale maken met de bedorven zielen. Die salto mortale is uw opstanding des vleesches. De genezing moet dadelijk geschieden en overeenkomen met den aard der kwaal.

Wat zeide oom Dick, toen tante Trotwood, die hem voor den schrandersten kop zijner eeuw hield, hem vroeg, wat zij beginnen zou met den verwaarloosden David Copperfield, den jonge, die daar stond?

Oom Dick zeide: »ik zou hem afwasschen.»

En toen eenige dagen later de heer Murdstone was gekomen en de door hem verwaarloosde David huiverde en schreide, uit vrees dat die onnatuurlijke man zijner lieve overleden moeder hem zou meenemen, toen vroeg tante Trotwood andermaal aan den verstandigsten man van Engeland, wat zij doen moest. En deze eeuwig gedenkwaardige vriend zeide, met een onverstoorbare kalmte, die gezegden Murdstone thans geheel de deur uitjoeg:

»Ik zou hem een nieuw pak laten aanmeten.»

AART ADMIRAAL.

WAT WEIDSCH VAN TITEL!.....

Willem van Harpen's leerjaren. Een beeld van modernen levensstrijd. Door Albert Jan ten Brink. Enkhuizen, J. Groot. 1871. Een deel gr. 8o.

Wilhelm Meisters.... ik wil zeggen: »Willem van Harpens leerjaren!» Dat belooft wat! »Een beeld van modernen levensstrijd»... Waarlijk, de verwachting stijgt. Dat is geen kleinigheid, als men zoo rechtstreeks naar een wereldberoemd kunstwerk, ik zeg niet verwezen, maar in gedachte heengeleid wordt, zoodat men onwillekeurig de namen slechts verwisselt om aan den inhoud te denken, waarop het bij beide aankomt. En dan, behalve die combineering van hetgeen ons aangeboden wordt met het reeds gunstig bekende, nog bovendien de belofte, dat wij een »levensstrijd,» en wel een »modern levensstrijd,» zullen te aanschouwen krijgen; — een drama dus uit de tegenwoordige werkelijkheid gegrepen en min of meer in den vorm voorgesteld, waarin Göthe zijn Wilhelm leeren laat!... Heb ik geen gelijk, dat ik dit boek »wat weidsch van titel» noem? De schrijver

heeft zeker niet bedacht, dat hij die veel belooft groote verwachting opwekt en hierdoor tot teleurstelling aanleiding geeft. Bij mij is dit althans het geval geweest. Ik heb »W. van Harpens" (wat doet die 'tusschen de *n* en *s* op den titel?) »leerjaren" met belangstelling ter hand genomen, maar na het lezen van weinige bladzijden alle gedachte aan Göthes classieken roman laten varen. Ook in den »moderneren levensstrijd" heb ik niet gevonden, wat ik er in had gezocht. Ik had onwillekeurig gedacht, dat het beeld van iemand hier zou geschilderd worden, die in zijn binnenste een hevigen strijd heeft te strijden tusschen hedendaagsche en verouderde denkbeelden, levensbeschouwingen, staatkundige of godsdienstige beginselen, of wat meer in onzen veel bewogen tijd tot inwendige tweespalt aanleiding geven kan; of aan iemand, die met de wereld buiten hem door zijne »moderne" wereldbeschouwing en begrippen in een hevig conflict komt, in dien strijd zich oefent en hardt, en zoo na het eindigen zijner »leerjaren" een hooger standpunt bereikt heeft, dat wil zeggen: veelzijdiger ontwikkeld en geschikt geworden is, om eene eervolle plaats in de maatschappij in te nemen en nuttig werkzaam te zijn aan het welzijn van het algemeen. Ik vond al voortlezende hiervan weinig of niets, en eerst tegen het einde van het boek het een en ander, dat van ter zijde er betrekking op heeft. Wel komt de held van het verhaal, een Theol. Doctor en proponent van moderne richting, als gouverneur in eene dorpswereld, waarin hij met zijne *begrippen* (van 's mans godsdienstig geloof of eigenlijk van zijne godsdienst, in weerwil dat hij aanstaand godsdienstleeraar is, komt niets voor) genoegzaam alleen staat; wel veroorzaken die begrippen, dat hij zijne gouverneursbetrekking verliest; maar van moderneren strijd of in 't geheel van strijden voor eenige overtuiging of eenige zaak is geen sprake, daar hij lijdelijk blijft of degenen met wie hij strijden kon ontwijkt. De geheele strijd bepaalt zich dan ook bij een inwendig proces — niet tusschen geloof op gezag en eigen zelfstandig geloof, ook niet van filosofische of politieke begrippen onderling, maar — tusschen zijne wenschen en begeerten, tusschen zijne opwellingen van liefde voor het eene en het andere meisje en zijne besluiteloosheid; eindelijk ook als hij dominé geworden is, tusschen zijne theorie over het vervullen van zijn ambt en de eischen van het practische leven. Maar ook in dit laatste opzicht, wat hij als herder en leeraar zich ten doel stelt, wat zijn eigen ideaal is, dat hij zoekt te verwezenlijken en waartoe hij zijne gemeente opleiden, waarin hij haar voorgaan wil — ten opzichte van dit alles vinden wij niets. Bij slot van rekening wordt het eene liefdeshistorie, waarvan altijd de vraag blijft, of de rechte Josef de rechte Maria gekregen heeft, want met het huwelijk van onzen strijder in 't strijdperk van 't moderne leven en de huwelijken en engagementen der ten tooneele gevoerde ongetrouwde personen is het boek uit.....

Ik wijt dit minder gunstig oordeel over deze pennevrucht van den

mij ten eenenmale onbekenden schrijver voor het grootste deel aan dien te weidschen titel; en het spijt mij, dat ik, om deze reden reeds, mijne aankondiging niet tegelijk als eene onvoorwaardelijke aanprijzing kan inrichten. Ik weet bij eigen ondervinding, hoe onaangenaam het is, als hetgeen men in het licht geeft, zoo maar stoutweg afgekeurd, »letterkundige verdienste» er aan ontzegd wordt of de schrijver zelf na het dichten van roman of novelle naar huis wordt gestuurd met een apodictisch: »hij is geen dichterlijke natuur.» Puh! Dat is zoo prettig, zoo streelend voor de ijdelheid, waaraan schrijvers meestal mank gaan!... Ik herhaal daarom dat het mij spijt, niet volmondig te kunnen prijzen, wat de heer Albert Jan ten Brink met zijn titel beloofde te geven, maar niet gegeven heeft. En het zal nu zeker ook niet veel baten of ik al een pleister op de wond zoek te leggen, door hierbij te voegen: *ik* zeg niet dat zijn boek geen »letterkundige verdiensten» heeft; *ik* houd hem niet onder den neus, dat hij »geen dichterlijke natuur» is. Wel neen, er is vinding, er is descriptie, er is karakterteekening in zijn werk, en ik zet het menigen neuswijzen recensent het beter te maken dan hij. Niet, dat ik de leer voorsta, dat men, om een vers te beoordeelen zelf een verzenmaker en wel een uitstekende verzenmaker, of om een roman te critiseeren zelf een geniale romanschrijver moet zijn — de gave der poëzie en die der critiek zijn er twee, en zelden worden ze in overvloeijende maat over één en denzelfden schrijver uitgestort. Het zou daarom nog niets ten gunste van 's heeren A. J. ten Brinks roman bewijzen, dat menig criticus (en criticaster vooral!) niet in staat is zoo geregeld, zoo goed te vertellen als hij. Maar ik doelde hierop, om den schrijver den raad te geven, aan mijne, en welke critiek ook, niet meer waarde te hechten dan zij verdient, zelf te bedenken in hoe verre zij gelijk of ongelijk heeft, op te letten hoe het lezende publiek oordeelt, d. i. te onderzoeken of hij gelezen wordt, en eindelijk te bedenken, dat in ons land door de meest gevierde (of zich zelf vierende) critici al lang is uitgemeakt, dat Nederlandsche romanschrijvers in den regel middelmatigheden zijn; dat het dus nog zoo erg niet is, als men onder hen wordt geteld, daar men dit lot deelt met auteurs, tot erkenning van wier meerderheid of grooter genialiteit hij gaarne bereid zal zijn, en waarin geen schande steekt.

Ik herinner mij niet van den heer A. J. ten Brink ooit iets gelezen te hebben, en mag ik veronderstellen, dat deze »leerjaren» zijn eersteling zijn, dat wil zeggen zijn eerste eenigszins uitvoerig romantisch ingekleed verhaal, dan durf ik hem gerust aanraden zich niet door eenig ongunstig oordeel te laten afschrikken. Ik verbeeld mij, dat hij te veel getracht heeft zijn verhaal te laten voorkomen als werkelijk geput uit een handboek, met brieven en bijlagen van een vriend, en dat hij de romantische inkleeding te ligt heeft geteld. Het geheele stuk heeft hierdoor iets gekregen van een eenvoudig relaas, en de in het drama

medespelende acteurs zijn niet duidelijk genoeg geteekend of te veel gebezigd om den gang van het verhaal waarschijnlijk te maken, waardoor zij op zich zelve beschouwd te weinig belangstelling inboezemen. Zoo is het alleen om den gang van het gebeurde mogelijk te maken, dat de schrijver de aan ieder bekende verhouding tusschen Anna en den jongen baron voor van Harpen totaal verborgen laat blijven, terwijl het toch ondenkbaar is, dat er bij zoo veel babbelachtige plattelandsbewoners niet één zou gevonden worden, die het geheim verklapte, te minder denkbaar omdat hij er onderzoek naar doet. Zoo is het even onwaarschijnlijk, dat een postdirecteur of ook maar een brievegaarder zich zou laten omkopen, om meer dan een brief achter te houden, en moet dit dan ook ter loops slechts dienen, om den jongen baron minder slecht te maken, dan men om zijn volstrekt stilzwijgen en langdurige afwezigheid denken moest dat hij was, terwijl zijne onbekendheid met Anna's toestand, bij een greintje overgebleven liefde, ook niet zeer waarschijnlijk is. Het een en ander voer ik slechts aan, om den schrijver opmerkzaam te maken op hetgene hij in 't vervolg in 't oog moet houden.

Wil men een roman dichten, waarbij de phantasie vrij spel heeft, dan komt het op waarschijnlijkheid of onwaarschijnlijkheid niet aan, dan slikt menige romanlezer zelfs de grofste dwaasheden en onmogelijkheden; als de auteur maar slag heeft van vertellen, doen de vinding en de vorm waarin zijne phantasmagoriën voorgesteld worden alles af. Maar wil men een verhaal geven, dat waar zou kunnen zijn, dan mag men die onwaarschijnlijkheden niet gering achten. Heeft men eenmaal den toon aangeslagen van eenvoudig vertellen, dan moet men ook bij de werkelijkheid blijven en de belangstelling van den lezer zoeken op te wekken en gaande te houden óf door de belangrijke gebeurtenis zelve die den hoofdinhoud uitmaakt van het verhaal, óf door de belangrijkheid van den persoon of de personen door wien of door welke men een idee in beeld wil brengen. In het werk, dat ik hier aankondig, is Willem van Harpen de hoofdpersoon, op wien het meeste licht valt; ware hij minder droomerig en minder besluiteloos, zat er in hem meer pit en merg, meer diepte, meer godsdienst vooral — wat van een modern proponent mag geëischt worden; omdat het voorstaan van de godsdienst van Jezus en niet van eenige theologie of filosofie het kenmerkende is van een toekomstigen godsdienstleeraar dezer richting — ik zoude het boek zeker met meer genoegen gelezen en mij aan de teleurstelling door den weidschen titel veroorzaakt niet gestoord hebben. Maar waarschijnlijk was het de bedoeling van den auteur zelve, zulk een quasi dichterlijken, weinig karakter bezittenden held, die met zijne moderne begrippen, — ik herhaal: *begrippen* en niet *godsdienschtig beginsel!* — nergens op zijn plaats is, te teekenen, en dan zeg ik: wie weet hoe velen zijn boek heel mooi, zijn held heel interessant en zijne liefdesgeschiedenis heel leerzaam vinden. Bij

werken van smaak hangt het oordeel natuurlijk van den smaak af, en ik twijfel niet of er zullen ook lezers genoeg gevonden worden die »Willem van Harpens leerjaren» met smaak zullen lezen; de uitgever heeft ze althans in vrij netten vorm in de wereld gezonden en ik zie niet in, waarom deze roman niet zou kunnen wedijveren met vele vertaalde buitenlandsche producten, die ook juist geen meesterstukken zijn.

J. HOEK.

'T FINGERTJE NAAST DEN DUUM — MINDER EEN VINGERTJE
NAAST DEN DUIM.

't Fingertje naast den duum en Neeltjes Nól. Texelsche vertellingen door D. Dekker. Enkhuizen, J. Groot.

De titel van het eerste der beide verhalen is de naam gegeven aan een meisje, dat daardoor wordt aangeduid als de voorgetrokken lieveling van den vader [bl. 5], die met het mooie, geprefereerde kind gek genoeg is, zoo als vaders dit kunnen zijn, terwijl de moeder zich daarom, vruchteloos evenwel, tegen beiden kant. Daaruit vloeien de te verwachten gevolgen voort voor verhouding en karakter, ofschoon de oorspronkelijk goede geaardheid van Marijtje die althans matigt, blijve zij ook later ruim ferm en vast.

Naderhand wordt zij door de ouders gedrongen om eene partij aan te nemen waarvan zij afkeerig is, waaraan zij kloeken tegenstand biedt, terwijl zij eene verbindtenis aanknoopt met den knecht. Haar vader, reeds vroeger, en later met- en door zijne vrouw nog meer, een onverstandig schraper, laat zich door een geldhaai overhalen tot spel in effecten, waarbij hij zijn vermogen verliest. Met boerenkoppigheid weigert hij evenwel zijn dochter aan den arbeidzamen knecht te geven, aan wien zij haar hart schonk, terwijl de rijkere minnaar van haar afhoudt. De laatste vindt een schat, dien hij dom genoeg, niet voor het oog van zijn medeminnaar verbergt, waarvan de laatste zich meester maakt en alzoo in de gelegenheid wordt gesteld om met Marijtje naar Noord-Amerika te gaan, waarheen zij later ook de familie laten komen.

Dat de schrijver bij dezen trek van oneerlijkheid geen enkel woord van terechtwijzing en afkeuring laat vernemen, kunnen we niet goedkeuren. De begrippen van eerlijkheid mogen in onze dagen wel worden gehandhaafd in hun goed recht. Zoo als de zaak hier wordt medegedeeld, ligt er eerder eene stille goed- dan afkeuring in.

In Neeltjes Nól is het mede te doen om een niet zoo zeer gevonden dan wel eerst te verwerven schat. Het verhaal is gebouwd op eene legende of overlevering, die wel berekend was om onder de eilanders eene sensatie te verwekken, die hier en daar goed wordt geschetst. Het dialekt en spreekmanier is, zooveel ons daarvan heugt, goed in acht genomen. Voor vreemden hadden wij er gaarne iets meer van het plaatselijk eigenaardige in gebracht willen hebben.

Dat de verhalen ter plaatse waar zij thuis behooren, en onder menschen van denzelfden maatschappelijken stand als de hier ten tooneele gevoerde personen, zouden bevallen, — dat onze boerinetjes bij sommige trekken zouden giggelen, of meenen dat nu de een dan de ander een *Seitenhieb* kreeg, — is geen bewijs, dat wij hier een letterkundig voortbrengsel hebben, dat aan de eischen der kritiek beantwoordt.

De behandeling is over 't geheel niet fijn en heeft iets van eene *photo-* [of liever, om het kleurige] *chromolitographie*. De omtrekken zijn hard, niet zeer vloeiend en smeltend. Nu en dan vervalt de schrijver tot het plumpe; men zie bl. 4 over het lang kinderlooze huwelijk, en bl. 29 waar over het kussen wordt gesproken. Te prijzen is zeker het natuurlijke ook op het gebied der letterkunde; evenwel moet dit niet zoo louter natuurlijk wezen, dat het tot een plat realisme afdaalt. Dit is ook een gebrek dat lichtelijk manier wordt, waarvan de heer Dekker zich niet vrij bewaart, adres vooral aan onderscheidene trekken in Skellim's beeld [bl. 25].

c.

VOOR 'T VOLK.

Ondeugende scherts. Volksvoorlezingen van M. van Geuns, Doopsgezind predikant te Leeuwarden. Arnhem, J. Heuvelink, 1871.

Een geacht beoordeelaar van van Geuns' werkje zei dat hem de titel »Ondeugende Scherts» niet beviel. Hij zag er iets gepremiditeerds in, alsof die titel vorderde, dat men om wat er voorgedragen zou worden zou moeten lachen. Hij acht daartoe den inhoud over 't algemeen, in zijne schatting, niet geestig genoeg, het ondeugende niet ondeugend, niet fijn genoeg.

Met alle respect voor den beoordeelaar gelooven wij, dat wat in 't algemeen van ondeugende scherts waar kan zijn, niet geheel van toepassing is op »Volksvoorlezingen» waartoe deze »Ondeugende Scherts» is aangewend.

Voorzeker, wanneer hier sprake was van deftige verhandelingen voor een beschaafd publiek, ons oordeel zou met het zijne samenvallen en wij zouden vooral onzen aanval richten tegen het min fijne en gekuischte.

Maar — en wij vergeten het niet — het zijn »Volksvoorlezingen» gehouden voor menschen uit den maatschappelijk geringeren stand.

Wat het zegt voor deze bevattelijk op aantrekkelijke wijs en onderhoudend te spreken, zullen zij het best kunnen beoordeelen die er de proef van namen. In elk geval zal men het wel toestemmen, dat het geen gemakkelijke taak is en de poging toejuichen, die in het werk gesteld wordt om haar te volbrengen.

Zoo althans doen wij ten opzichte van de voorlezingen des heeren van Geuns. De auteur zelf zal ze wel niet als volmaakte modellen willen beschouwd hebben. Hij noemt ze in zijn voorbericht zijne kinderen, en is het een vader niet kwalijk te nemen als hij met zijn kinderen die in de wereld geen kwaad figuur maken is ingenomen, een verstandig vader is de loftrumpetter niet zijner spruiten en ziet hun gebreken niet voorbij. In dat voorbericht spreekt de heer van Geuns over de *werking* zijner papieren kinderen, hun *leeftijd*, hun *karakter* en *bestemming*. Over hun karakter spreekt hij onpartijdig genoeg, zelfs vergeet hij niet op te merken, dat zij eigenlijk te Leeuwarden te huis behooren en spreekt hij den wensch uit, dat zij, als zij soms aanmerkingen moesten hooren op hun nationale kleederdracht, zich altijd en overal voor mogen doen zooals zij zijn.

Wij hebben niet met elk der zes papieren kinderen met gelijke ingenomenheid kennis gemaakt. Trouwens dit is begrijpelijk bij het bijzonder karakter waarin zij zich aan ons voordoen, de plaats waar zij zich op bewegen, het standpunt dat zij innemen, m. a. w., niet alle schetsen lazen wij met hetzelfde genoegen, niet omdat de onderwerpen ons niet bevielen, maar omdat wij alle niet even gelukkig geslaagd achten.

Het goed geschreven en in het beeld goed volgehouden voorbericht doet ons verwachten wat we in de voorlezingen vinden: een humoristieschen toon en het *ridendo dicere verum*. We stellen ons voor dat menige glimlach om de lippen der hoorders gespeeld en menige pikante passage doel getroffen heeft. De onderwerpen gaven aanleiding genoeg om op lossen trant en populairen toon waarheden onder de aandacht der hoorders te brengen, die van den kansel of het deftig spreekgestoelte niet zoo licht ingang vinden. De voorlezingen missen dan ook al het drooge en vervelende dat niet zelden het eigenaardig karakter van sommige verhandelingen uitmaakt. De dominé hangt hier den dominé niet uit, en dat nog wel op Zondag-avond! Een dominé houdt schertsende voorlezingen, op den sabbat in een komediegebouw! Welk een gruwel in de oogen van den zoogenaamd rechtzinnigen vrome!

De heer van Geuns weet zich boven die kleingeestige verontwaardiging te verheffen en wel zóó, dat het 't karakter van den godsdienstleeraar niet alleen niet schaadde, maar veeleer in zijn veelzijdigheid gunstig deed uitkomen.

De volksvoorlezingsen dragen de volgende opschriften: Wie overlegt legt over. — Zwijgen en spreken. — Allerlei over den neus. — 's Menschen trek naar gezelligheid. — Schoonmaken. — Allerlei ooren gewasschen.

De heer van Geuns heeft zich in deze voorlezingsen geplaatst op het standpunt van het volk en is niet ongelukkig geslaagd waar hij in de verschillende toestanden van het volksleven is doorgedrongen. We vinden hier meer, daar minder belangrijke opmerkingen en aanwijzingen, zelfs voor wie zich liefst niet onder de volksklasse rangschikken. Vooral is dit het geval in »zwijgen en spreken,” en »schoonmaken.

We kunnen in het kort bestek ons vergund geen uittreksels geven, anders deden wij het gaarne.

Wij stuitten op eenige gezochte aardigheden, die de talentvolle spreker gemakkelijk had kunnen vermijden. Zoo b. v. op bladz. 5, waar de tusschenzin in deze phrase: »De witte das die ik om heb — heb ik hem niet netjes geschikt? — zal mijne eenige deftigheid wezen” een voor het volk te kinderachtige en flauwe figuur maakt. Zoo ook wat we op bladz. 73 en 74 lezen, terwijl we om de uitdrukking eens anderen te bezigen, in »Allerlei over den neus” veel »goedkoope humor” aantreffen.

»Zwijgen en spreken” is, naar ons inzien, een der voortreffelijkste producten van 's schrijvers geest. Meesterlijk gebruik is daar gemaakt van ingevlochten anecdoten en spreekwoorden. De laatste vooral in de aangehaalde voorbeelden zooals op bladz. 67, 68 en 89 moeten voor het gehoor zeer afwisselend zijn geweest en maken de lectuur recht onderhoudend. Van naïve grepen zouden wij menig voorbeeld kunnen bijbrengen.

Wij twijfelen niet aan den goeden opgang dien het boekje maken zal, en hopen, dat de schrijver daarin aanmoediging genoeg zal vinden om nog eens een serie van volksvoorlezingsen aan het lezend publiek ten beste te geven.

H.

VERTALINGEN EN HERDRUKKEN.

Langs Slingerpaden. Naar het Hoogduitsch van F. W. Hackländer. Vertaald door Ds. A. A. Deenik M. Lz. 2 deelen. Haarlem, De Erven Loosjes.

Wanneer zullen gunstig bekende schrijvers eerbied genoeg hebben voor hun letterkundigen naam, om dezen niet te grabbel te gooien door de uitgaaf van verhalen die, 't zij sedert jaren *en portefeuille* bewaard, 't zij uit speculatiezucht in der haast opgesteld, alle ware inspiratie ten eenenmale missen en ons tooneelen te aanschouwen geven, even onbetekenend van inhoud, als onaesthetisch van vorm?

Wanneer zullen onze uitgevers leeren, niet alleen op den naam des auteurs af

te gaan bij de werken, die zij ter vertaling annonceeren, en aldus wat minder gewetenloos handelen met het voedsel, dat zij den lezers hunner leesbibliotheken in de maag duwen?

Wanneer zullen vertalers en vertaalsters ophouden, hun kostelijken tijd en, in enkele gevallen, ook hunne talenten ten beste te geven, om ons Hollandsch publiek op lectuur te vergasten, die, zoo ze (onbegrijpelijk genoeg!) soms in den vreemde al gewenscht en geliefd moge zijn, hier te lande gewis zeer weinig sympathie kan opwekken?

Wanneer zullen vertalers de vertaling der hun toevertrouwde werken niet als bijzaak beschouwen? Met andere woorden: wanneer zullen zij de noodige zorg aan taal, stijl en spelling besteden, den tijd er afnemen, om woorden als *iris*, *dolmetscher*, *rout*, *foie* de gentilhomme, enz. enz. in zuiver Hollandsch weder te geven en alzoo het getuigenis afleggen, dat zij berekend zijn voor hunne taak?

Wanneer zal een oude firma met haar tijd medegaan en ons bij hare uitgaven op de Klaasje-Zevenster-letter vergasten?

Al deze vragen drongen zich aan ons op onder de lezing van den hierboven aangekondigden roman. Zij sluiten tevens de recensie van het boek in zich.

M.

Vrouwenroeping. Woorden van ernst en liefde aan hare zusters toegewijd door Julie Burow. Uit het Hoogduitsch. Naar de vijfde, oorspronkelijke uitgave. Leeuwarden. A. Akkeringa.

Dit boekje is reeds in verscheidene tijdschriften met hoogen lof aangekondigd en wij zullen het dien niet betwisten. Een grootmoeder geeft hierin hare gewaarwordingen en ondervindingen als dochter, vrouw, moeder en grootmoeder aan het aankomend geslacht ten beste. 't Is een goede oude vrouw, dankbaar voor het lot, dat haar ten deel mocht vallen; doordrongen van het besef, dat ieder mensch, in welken kring ook geplaatst, een roeping te vervullen heeft; met jeugdigen ijver bezielde, om hare lezeressen het goede voor te houden en verder te brengen op den weg der volmaking. Zij doet dit op zachtmoedige wijs, in echt christelijken geest; boven alle geloofsverdeeldheid verheven, stelt zij de liefde jegens God en den naaste als richtsnoer voor het leven van de menschheid in het algemeen, van iedere vrouw in het bijzonder. En waar zij o. a. spreekt over de behandeling der dienstboden; over moeders, die zelve al de zorg voor keuken, kelder, wasch en schoonmaak blijven dragen en hare volwassen dochters (uit welk beginsel dan ook!) niet toestaan, haar hierin de behulpzame hand te bieden; over kinderen, die van jongs af, als het ware, de manie hebben om alles, waarover zij slechts eenigszins beschikken kunnen, weg te geven, bevat haar werk menigen nuttigen wenk, welks overdenking alleszins de moeite waard is.

Welnu — wat wil men meer? De kritiek, die booze geest, fluistert: „Een grootmoeder is gewoonlijk, en ook hier, lang van stof, bekommert zich niet om oude of nieuwe spelling, vervalt telkens in herhalingen en deelt maar al te vaak lessen en vermaningen mede, die ja! ontegensprekelijk waar en uiterst behartigenswaardig zijn, maar meer nuttig en stichtelijk, dan wel onderhoudend en indrukwekkend kunnen genoemd worden.” Zwijg, kritische geest! Lees bladz. 155 en de volgende nog eens over, en na deze allerliefste beschrijving van een ideaal-grootmoeder, verklaart gij onmiddellijk alle grootmoeders, en dus ook Julie Burow, voor onschendbaar!

M.

MENGE L W E R K.

MODERN GEMEENTELEVEN.

(Slot.)

Zwaantje Rupert aan haar nichtje Mimi te Amsterdam.

Zoetvliet, den laatste van Zomermaand 186—.

Liefste vriendin!

Opzettelijk schrijf ik de dagteekening mijns briefs zoo, hoor! En als 't gebruikelijk was, zooals vader altoos doet, om het andere woord te onderstrepen, dan haalde ik daar ook een dikke streep onder heen, want eer het herfst wordt, moet gij hier komen, gij moet het maar zoo plooiën en schikken. 't Is alsof gij 't er om doet, altoos op de overgangen hier te willen zijn en in den zomer nooit. 't Is hier zoo lief, zoo lief, Mimi! Gij hebt van het groen de eerste uitspruitsels gezien, kom nu ook eens naar de kersen en aarbeien, gij, dochter van Rousseau! Ja, ja! ik lees tegenwoordig uw boeken, hoor! o, Gij denkt: die goeie Zwaan! misschien zegt gij wel: hoor dat domme Zwaantje; zij begrijpt er toch niets van. Welnu, ga uw gang; ik weet, wat ik wil; en ik ben er volstrekt niet boos om, dweepstertje! Gij geeft de voorkeur aan bloemengeur en lenteknoppen boven vruchten; gij verkiest het bosch boven den boomgaard; ik mag daar wel een aardbeitje en een kersje doorheen; onder dat heerlijk orgelgezag in het bosch een besje te proeven, dat vind ik zoo onhemelsch niet en ook niet onbescheiden. Kom, dichteres! en neem er de proef van. Gij, hooggeplaatste zielen, schijnt te kunnen leven van lentegeur. Maar kom! ik zal er mij wel voor wachten u te bedillen, ik noodig u uit, Mimi, en zal 't dan verder aan u overlaten, den hoorn des overvloeds al of niet af te wijzen. Maar dit heb ik al gedacht, en onder *dit* zet ik een schrap, als nicht Mimi ook over de liefde zoo denkt, als over het natuurgenoet, dan komt het schepsel niet getrouwd. Het aanbreken van de junizon, het geuren van de meibloemen, het opengaan der bladerknoppen, het ritselen van het loof op de roepstem der lenté, het zingend begroeten der vogeltjes

onderling alvorens aan hun nestje te denken, — ziedaar het ideaal der Natuurgenoegens voor mijn Amsterdamsch nichtje. Dit alles luidt, overgezet zijnde op het boek der minnarij, aldus:... maar neen, dat wil ik voor Mimi niet vertalen; het stoute dichteresje zou maar lachen om de landelijke Zwaan; zij wil altijd jong blijven, gelijk Apollo's dochters en trouwt dus niet, en daarom heeft zij de lente zoo lief; o, hoe gelukkig zijt ge te noemen, als gij dat op een briefje hebt, want o, als men een blik slaat in de ondankbaarheid der hedendaagsche jongelingschap...

Sommige menschenkenners in de boeken zeggen, dat de zielen of harten der jonge mannen wel iets hebben, wat hun wisselzucht betreft, van de rivieren. o, Ware dat zoo! dan kon een meisje altijd nog de eene of andere vaste wet ontdekken en de bakens verzetten naar 't getij. Maar wat stoort zich een jonkman aan vaste tijden of wetten,... Ik kan dit zoo zeggen, Mimi! want ik heb er ondervinding van. o, Gij moet er met niemand over spreken, maar ik ben zoo misleid en ik ben zoo bedroefd. Gij weet hoe hij, dien ik in mijn hart reeds mijn lieven Daniël noemde, hoe hij altoos gaarne arm in arm ging met mij — liefst naar het bosch, maar voorts over het dorp, naar de kerk, op bezoek, in den tuin, naar Overvliet, bij avond en bij dag, overal en altijd. Ik was trotsch op hem, want hoe het zij, hij is en blijft een knappe, lieve jongen; ik zou onbillijk zijn als ik anders sprak van den ondankbare.

Onder ons, Mimi, ik wist niet beter, — misschien heb ik 't u mondeling al beleden — of hij zou eerlang aan onze ouders toestemming vragen. Soms dacht ik wel eens: neen, hij zal het nog niet doen, want wij hebben over onze wederzijdsche liefde nog geen woord gerept, wij hebben eigenlijk nog niets aan elkander gevraagd — maar op andere tijden bood hij weder zoo in 't oog loopend mij zijn geleide aan, dat ik redelijkerwijze niet meer aan zijn ernstige voornemens twijfelen mogt. Waar het maar te pas kwam en op gevaar af, dat ze medelijden met me zouden krijgen, heb ik 't altoos voor hem opgevat; Maaïke heb ik altoos getemperd, dit schijnheilig schepsel — ha, nu weet ik eerst, waarom zij altijd zoo onwillig en scherp jegens hem was. Alles bedrog, misleiding, Mimi! o, die Maaïke, als zij mijn zuster niet ware! Nu moet gij hooren.

Ik ben naar de oude Bet, die spoedig sterven zal.

Maaïke is bij Iman, wat ik lief vind in haar; ik wil wel bekenen, dat ik niet zoo onverdroten hulpvaardig jegens hem ben. Wat hij aan haar te danken heeft, ja, als ik het wel bedenk, veel meer dan ik haar tot verwijt kan doen strekken, Mimi! en daarom mag ik nu niet al te hard zijn jegens haar. Als ik haar onvermoeide zorgen voor Iman — die nu ook werkelijk vooruitgaat — tot maatstaf moet nemen voor haar liefde jegens hem — dan gevoel ik, dat zij mij in kracht van liefde ver te boven gaat. En zoo moest ik dat voorwerp dier sterke

liefde hiermede geluk wenschen ondanks mijzelve. Hij ware veilig tegen alle rampen der wereld; hij had het hoogste goed, dat God een man kan schenken. Want wat kan een man geruster en veiliger door het leven doen heenworstelen dan zulk een liefhebbende vrouw?.. o, Ik gevoel dat ik Akkordeon onuitsprekelijk bemin, want ik wensch hem een allesomvattend en warm gloeiend hart als dat van Maaïke toe...

En toch, luister verder. Ik ben zeer bedroefd om harentwil. De dokter komt bij Iman en vindt Akkordeon en Maaïke bij hem, in ernstig gesprek. Zij zwijgen bij zijn nadering. Akkordeon en Maaïke verwijderen zich te gelijk. Maaïke opent de deur voor hem. Met ernstige open blikken ziet zij hem aan en smeekt hem — gij kent haar oogen — haar te willen voorgaan naar de tuinkamer. Hij laat haar echter eerst daar binnengaan. Zij springt voorbij hem, o, gij gevoelt hoe bevallig zij dit deed en hoe het hem moest aandoen; zij is niet te wederstaan, als zij ernstig is en haar aangeboren bevalligheid niet verwringt. Zij heeft hem onder 't voorbijhuppelen aangeraakt. Hij bedwingt zich niet. Alsof hij vreesde, dat zij vallen zou, grijpt hij haar hand... »Maaïke!» zegt hij met gedempte stem, terwijl zij zijn hart hevig tegen haar boezem voelde kloppen — maar op hetzelfde oogenblik ziet hij tranen in haar oogen — die hij kust... Ik sta op den drempel der tuindeur, daar ik mij niet langer verbergen kan noch wil; ach, ik beef vreeselijk, Mimi!.. Ware ik nog wat bij Bet gebleven.

— — — — —
 Wat moet ik van den ondankbare denken? Wat moet ik doen? o Gij gevoelt, hoe zwaar mij Maaïke's tranen drukken, hoe haar gemoedsaandoeningen mij meer folteren dan haar. Mij, die er zoo van nabij in betrokken was; — maar Maaïke schijnt dit niet te weten of niet te erkennen — of wel mijn genegenheid voor Akkordeon te beschouwen, als ver beneden hen beiden. Wat zoudt gij doen, Mimi? Medelijden hebben met Maaïke? Uw mantel geven aan haar, die uw rok neemt? Dit zegt gij en aan den arme zoudt gij 't ook doen — maar in uw liefde? In een zaak als deze? Ik twijfel er aan. Ach, ik heb ook wel met Maaïke te doen. 't Is ongewoon, haar te zien schreien.

Maar te dieper indruk maakt het op mij, wijl 't Akkordeon geldt.

Ik dacht, dat zij die groote oogen alleen had om te spotten met hem — met dien bekoorlijken vlegel, dien ik steeds de hand boven 't hoofd heb gehouden. Hoe maken zij dus gezamenlijk een groote pop van mij — en ik moet alles bedekken met den mantel der liefde!..

En toch, Mimi! wat heeft Daniël eigenlijk — wel beschouwd — nog tegen mij misdreven? Niets. Op de keper bekeken niets. 't Is zelfs de vraag, Mimi! of ik uit het gansche tooneel niet mag opmaken, dat hij werkelijk alleen mij meent? Want daar zouden maar weinig jongens zijn, die bij zulk een scène met Maaïke niet op hun knieën gevallen waren om haar te aanbidden en om haar liefde te

smeeken. Dat heeft hij manmoedig gelaten, moet ik zeggen. Was het mij zelfs niet, alsof hij haar aanzag met de woorden op de lippen, die Jezus sprak op de tinnen des tempels?... Zie dat is adellijk, dat is grootsch in hem. Maar hij had kunnen zeggen, niet waar? »Maaïke, vergeef mij, ik heb een ander lief.» Dan had de dwaze meid begrepen, dat het geen spel is met mij. Nu is zij altijd nog in het onzekere, dunkt mij; — maar wat mag zijn afwerend gebaar hebben beteekend, toen hij ons verliet?

O, antwoord mij op alles, Mimietje! Groet moeder Akkordeon van ons en kom, zoo mogelijk, met haar samen. Er is onweer aan de lucht — maar een onweder op het land. Kom en zie! Sta mij bij met uw lieven raad. Help in deze benarde tijden

Uw nicht en vriendin,
Zwaantje Rupert.

P. S. den 1^{en} Juli.

O, o, o! Had ik deze maar gezand en gesloten, dan had dit postscriptum u noch mij bezwaard, noch dezen brief tot lood gemaakt. O, o, o! Ik ga even met Iman naar het bosch, terwijl deze in mijn kassette ligt te droogen, want hij was nat van inkt en tranen. Wat zien wij?.. Gij zult het niet raden, al zet ik u op water en brood. Gij hadt het niet kunnen denken, al waart gij alwetend geweest. Wij zagen — Iman zag 't allereerst moet ik zeggen — kunt ge 't u voorstellen, met die Lien zonder naam kwam hij uit het bosch, den kleinen Doris tusschen beiden. Ondanks mijn ontsteltenis ontdekte ik weer iets nieuws, nl: dat Iman grenzenloos jaloersch werd en schrikkelijk tegen hem uitvoer, toen wij nog op een afstand waren, dat hij ons niet hooren kon. Ik zeg schrikkelijk, en dat was het, maar ditmaal sprak Iman in overeenstemming met mijn gemoedstoestand. Wat is hij ook voor een Turk, moet ik vragen. Is hij voornemens, de zeden der Muselmannen in te voeren bij zijn stand? Ik sta er van ontzet. En het fraaiste is — mijnheer ontweek ons niet eens; neen, integendeel zou ik zeggen, want schoon wij zijwaarts gingen kwam hij ons toch tegemoet met haar. Staat uw verstand niet stil voor zulk een raadsel?

Denkt die man dan, dat hij ombert? Ja, dan zou ik zijn gedrag kunnen verklaren, als hij speelde met ons — de slagen verdeelende. Iman beefde aan mijn arm, terwijl hij Lina groette en hem de hand gaf. Iman wist niet, zoomin als iemand buiten u, wat ons gisteren was overkomen, maar hij was slechts vreeselijk jaloersch. En hij — hij, Akkordeon? Met wonderbare losheid (van alle vrouwenhart) drukte hij mij de hand en sprak met ons en ontwapende ons beiden — ja, was 't mij niet, alsof hij daar wederom met mij heensprong als vroeger, arm in arm als vroeger of in den tuin in het wild? Is het niet om te bevrozen? En nogtans, nogtans heb ik hem lief, dien pakhuismeester van zoovele harten. Ik weet niet hoe of het komt, maar ik ben zoo ontroerd. Ik geloof, dat ik wil ophouden hem te beminnen. Ziedaar!..

Maar ik wil over alles behoorlijk nadenken. Mijn hoofd is verward. 't Is reeds avond geworden. Ik doe er nu zand over, breng hem op de post en ga in een stil hoekje van den tuin mijn hart en hoofd tot kalmte brengen, als het mogelijk is. Ik dring niet meer op uw komst aan; gij zult beter gevoelen dan ik beschrijven, hoeveel nut gij hier stichten kunt. Heb medelijden met

Uw gejaagde
Zwaan.

N. B. Maaïke zal op den duur niet kunnen verbergen, dat zij bemint; toch ware het beter, dat vader en moeder niets droevigs ervaren — altans niet vroeger, dan volstrekt noodzakelijk is.

Zw.

Ds. Akkordeon aan Ds. Klewang.

Zoetvliet, 2 Juli 186—.

Wout! Wout! zijt gij ook al teruggetrokken in uw tent, als gij dezen misdadiger hoort naderen? Geen taal of teeken *van u*, dat is voor mij het zwijgen der onmetelijke vlakten, het sterven der echo's op Hagar's gebed om water; op de roepstem van Jean Valjean, toen hij het gestolene wilde wedergeven.

Ik wil het gestolene wedergeven.

God, die mijn smeeken hebt gehoord, neem deze gelofte aan: »Ik wil teruggeven, wat ik u ontroofd heb. Gij hebt over uw kudde een wolf tot herder aangesteld. Hij is haar bloedgierige rust- en levensverstoorder. Geen ander dan hij ontrust de gemeente; geen ander dan hij brengt haar in gevaar.» Ziedaar de rampen eener gemeente ten top gestegen, als de magtige, met gezag bekleed, haar ergste vijand wordt. Hoe kan ik dien vijand ooit bevroeden in mijzelven! Maar zoo is het menschelijk gewoel hier beneden. Vertrouw geen hunner. Alleen God staat daarboven, vaster dan rots en graniet. Ik wend mij dan tot u, groote God! lieve Vader! daar er onder de menschen geen hoeksteen, geen anker voor den zwalker wordt gevonden. Zie hier mij, ontrouwen rentmeester, vóór u! De erkentenis mijns onvermogens zij mijn ontschuldiging. Eer ik verder ga, uw goed te bederven tot onherstelbaarheid, neem mijn lastbrief terug! En geef mij jaren en wijsheid — vrucht der jaren — om het goed met vertrouwen te kunnen aanvaarden. Ik ben te jong; te zwak; ik kan mijzelven niet regeeren. Schorsing is voor mij genade.

Maaïke! Maaïke! wat hebt gij mij gedaan? Toch neen, gij zijt onschuldig, o ridderlijke maagd! Ik moest mijzelf geheel vergeten, ging ik uw groote liefde u als misdaad toerekenen; wat hebt gij anders gedaan, dan het volle, rijke hart op eenmaal geopend, uitgestort voor

mij, die al reeds zoolang beseftte, dat hij goddelijke liefde niet naar waarde weet te schatten. Maar die rijkdom, die parestroom, die ieder mannelijk gemoed verrukken, betooveren moest, en eeuwig aan u binden, hij is niet verloren, Maaïke! En moge ik ook de man niet zijn om uw vrouwenadel te beheeren, ook geenszins ben ik de jongeling, die hem miskennen zou. Indien gij den tijd vergunt één les te geven, één slechts, zoo zult gij zien, dat ik niet zoo ver beneden zooveel heerlijkheid ben.

Maar zij zal mij geen uur gunnen en geen uur ook gunt de wereld mij om tot mij-zelf te komen. Ik ben zonder raad en zonder vrienden.... - Heb ik dan niet altijd dien hemelschen vriend, tot wien ja een enkel met voorspoed zeilend schepeling gaat, maar tot wien zonder onderscheid alle schipbreukelingen nader treden. Het is God, wien zoo zelden rijke lading wordt aangeboden, maar tot wien alle wrakken heendrijven, met menschen, onkenbaar door hun vervormd gelaat, hun gebrek aan al wat innemend, hun merkteekenen van al wat gebrek is....

Maar wat hoor ik; daar wordt gescheld. Een brief.

Een brief van Wout. Nog een kleiner ingesloten...

Ds. Klewang aan Ds. Akkordeon.

Dielendal, 1 Juli 186—.

Geliefde Daan!

In antwoord op uw wanhoopsbrief van verleden week — St. Jan geloof ik — zet ik mijn laatste schrijven voort.

Zoudt gij mij ooit kunnen verdenken van partijdrift en der meelaatschheid van ziekelijken kerkijver deelachtig, indien ik voortging als had ik dien nieuwjaarsbrief niet afgesloten? Maar gij kent mij. Gij weet, dat ik slechts uit liefde voor het Evangelie, voor de christelijke godsdienst gelijk die van alle vormen los in den mensch werken kan, aan alle kerken van onzen tijd het regt van bestaan ontzeg. Zij staat aan de ontwikkeling des Evangelies in den weg, nu kunsten en wetenschappen de christelijke wereld in staat hebben gesteld om vrij van vormen God te dienen. Niet aan de godsdienst, maar aan de Kerk begint meer en meer de liefde te ontbreken, zonder welke zij niets is als een monnikspij. Ik zeg het daarom met te meer gerustheid tot u, Daan! Nu gij hebt aangevangen de magt der liefde te beseffen; laat ons het volle hart, het volle jonge leven onverdeeld aan de godsdienst des Evangelies wijden. Wij zijn jong en sterk; beiden hebben we de ontwijfelachtige bewijzen dat ons gemoed ontfankelijk is voor de liefde — laat ons dat tijdperk niet ongebruikt laten voorbijgaan: de tijd is zoo snel. Onze kracht gelijk ons krachtsbesef duurt slechts een oogenblik — of is de mensch in al zijn waan dan meer dan een oogenblik, dat in de hand Gods gestalte had gekregen?

Ontkennen wij de Kerk met kracht: Zij is tans het cijfer geworden, dat niet meer behoort tot de stellige grootheden. Gelijk wij daarom niet versted staan over de vreugde der Katholieken als zij, op Nederlandschen grond vooral, een kapel of wat meer doen verrijzen, zoo zijn we 't wel terdege en met droefenis over het voornemen van Réville tot handhaving der Kerk. Is het eerste een palm voor Luther te meer, het laatste heeft veel gevaars in voor den jongen leeraar van onzen tijd, die teregt het edel streven van den Rotterdamschen apostel waardeert en niet gaarne daarop iets af ziet dingen. Laten wij de Kerk met te meerder élan los. Grootte deugden had het verleden en grootte diensten heeft de Kerk aan het menschdom bewezen, zoolang zij in overeenstemming met het Evangelie was. Toen de Kerk nog leefde en streefde en arbeidde als de waardige dochter der blijde boodschap, hoe heerlijk was zij toen in haar gebreken en in haar hemelsche hoedanigheden! Hoe echt moederlijk wist zij te straffen, als de jongens wetenschapje gingen spelen vóór zij bidden konden en onderhield zij dat weldadig gemeentelieven, dat in haar een onmiddellijk geschenk van God aan de menschen mogt heeten. Hoe eigenaardig kon zij kinderen uit vreemde gezinnen den toegang beletten tot haar huis en haar brood en haar liefde, zoolang zij ook niet tevens tot haar altaar wilden naderen. Hoe ijverig kon zij de meëbiddenden opnemen onder haar eigen kroost en gelijk op doen deelen in de volle maat harer grootte weldadigheid en goedheid. Die tijden gedenken wij met eerbied en ontzag. De Kerk, die toen nog zoo weinig namen droeg en schakeeringen kende; die iederen goeden mensch bleek liefde te heeten en te zijn, heeft in die eerste duistere dagen zooveel edels verrigt, zulke onvergetelijke weldaden aan Europa in zijn schemertijd bewezen, dat wij kinderlijk en vroom haar nagedachtenis in eeuwige eer wenschen te houden. Maar is het met haar nu niet als met een geliefd schrijver, die in zijn jongelingskracht voor ons zulke heerlijke boeken schreef en, oud geworden, dit werk voortzet maar zonder gloed en vuur, die in hem werden uitgedoofd door de jaren, zoodat hij ons nu in verlegenheid brengt, daar wij hem tegen het ijzig lancet der kritiek niet anders in bescherming kunnen nemen dan met een beroep op zijn onvergetelijk en onvergeldbaar verleden? 't Is op dezelfde wijze, dat wij de Kerk niet langer willen zien worstelen met den tijdgeest en haar eigen afgeleefdheid. Vergeefs immers tracht zij de voormalige tucht te handhaven onder kinderen, die niet meer zijn van dien goeden, ouden stempel?

De wetenschap wil wel bidden, maar zij — de oude — roept: profaan! Zij heeft met haar jeugd en kracht de kennis verloren van de behoeften haars gezins. Die tijd heeft haar verrast, gelijk hij ons verrassen zal, als wij niet waken. De reuzenschreden der ontwikkeling van den geest harer kudde heeft zij niet geteld, veel minder gemeten en zij staat voor een verschijnsel, dat haar verpletteren zou als 't geen kinderlijke liefde bezat. Haar kracht is misplaatst, ja zelfs haar moe-

derzorg, en ondanks den verschuldigten eerbied wordt er gelachen onder 't afgedwongen gebed. Zien we 't niet langer aan, dat de kinderen schuldig worden ondanks henzelven. - Reeds te veel kwaad kwam er in de wereld, door het handhaven van wetten, die de tijd reeds lang verschaald had. Laat los de Kerk; maar handhaven we, als erkentelijke kinderen, de oude onsterfelijke, het gemeentelieven overeenkomstig voortgaande ontwikkeling des geestes. In het gemeentelieven ligt het Evangelie; het is een dier vruchten des christendoms, die gelijk het christendom zelf overal welkom en overal weldadig is en altijd. Het is een der grootste weldaden, door Jezus aan de wereld bewezen. Denk u in uw omgeving allen vorm van godsvereering, d. i: alle Kerk, weg en stel u voor: het gemeentelieven in zijn volle kracht: gelooft gij niet, dat het Evangelie van Jezus voldoende gewaarborgd ware? Was reeds Jezus zelf begonnen met de stamvooroordeelen in zijn volk aan te tasten, — met al de gestrengheid van een eerbiedwaardig en liefdevol karakter te wijzen op het gevaarlijke van onderlinge veeten voor het eigen volksbestaan, — hen te waarschuwen tegen dat verdeelde en verwarde opgaan naar Gerizim en Jeruzalem als de bron van troebelen, alleen voor Caesar voordeelig; hen aan te bevelen met twee of drie te vergaderen *in zijn naam* — Paulus doorzag waartoe dat heerlijk onderwijs kon leiden bij een warme opvatting, een krachtig verdedigen en een snelle verspreiding. Zie hem dan reizen, den beminnelijken, vurigen zoon van Tharsen. Zie hem aan die hemelsche werken van Jezus gestalte geven, ze tot gemeenten opbouwen aan de Middellandsche Zee, in geheel Klein-Azië, Griekenland en Italië. De aether van Beth-lehem; de onvergetelijke harmoniën uit de duizenden-een nacht van Ephrata, de ster uit het Oosten in de magtige hand van dien reuzenapostel tot menschen geworden! Was het niet, alsof God voor de tweede maal gezegd had: »daar zij licht!» toen die menschen, tot gemeenten geworden met de snelheid der zonnestrallen, het Evangelie uit het vlammend schrift zijner brieven elkander voorhielden?..

De snelle opvolging zijner daden verbijstert ons schier en doet ons roepen: »Wonder!» — die bekoorlijke toevlugt in overweldigende oogenblikken — toch was dit in het leven roepen der gemeenten het werk van menschen — het werk van Paulus. Als het leem den pottebakker, was dien grooten bouwmeester de geest der menschen, toen hij als met hooger gezag bekleed hun den adem van Christus schonk.

Moet men daartoe zijn bekwaamheid bezitten en zijn wetenschap? dat doortastend karakter, dat hem Caesar en zijn stadhouder deed aangrijpen met de magt van zijn woord en den toover zijner goddelijke hardnekkigheid? Moet men, in één woord, daartoe een ontmoeting gehad hebben bij Damascus? — Zwijg, sprookjeswellust in ons; maak ons het spoor niet bijster naar het hart van Paulus, verschemer onze blikken niet in zijn moedige ziel.

Paulus was een man, wiens vaste reuzenwil in volkomen overeen-

stemming was met zijn groot verstand en zijn liefdevol hart. Het proefstuk is hij van de wijsbegeerte der overeenstemming; in hem is de kracht der innerlijke harmonie met luister geopenbaard: wat door Jezus en zijn leerlingen was gedacht en gezegd en — voor zoo veel hun tijd hun toeliet — gedaan, dat werd door Paulus opgevat met een titansvermogen, dat nog heden, na zooveel proeven van kracht, ons allen verbaast; het was de magt der zuivere overeenstemming in hem. Deze zelfde magt was het ook, die het voorwerp bepaalde waaraan hij zijn leven wijden zou. Paulus doorzag den zegen van het gemeenteleven voor de geheele wereld. Hoe erkennen wij nu zijn arbeid en het heil, daardoor over de geheele aarde uitgestort?

Door al de vormen, die Paulus en zijn medearbeiders hebben noodig geoordeeld tot vestiging en handhaving van het gemeenteleven, met hand en tand vast te houden, uit vrees, dat met hen het gemeenteleven zelf zou vallen — nu nog, daar al de vormen zijn verteerd. Ziedaar *onze* apostelkracht!

Paulus! Paulus! Dan neen, ik roep u niet aan, o edelman! om u te bedroeven met een blik in mijn armzalige apostelziel — in mijn zwakheid — in mijn sleurzin. Reeds vóór achttien eeuwen reisdet gij van Jeruzalem naar Damascus en uit Syrië naar Europa — zelfs naar de Arno en den Tiber — om den ouden vorm te niet te doen en nieuwe te schenken in schoon verband met uw jongste ontdekking. Ach, ik schaam mij haast, uw naam te mengen in mijn klagt, uw graf te ontrusten, in plaats van er een gedenkzuil op te stichten, die tot de hemelen reikt. En welk gedenkteeken had ik dan gewenscht op uw graf in onvergankelijk graniet, opdat millioenen geslachten na mij hun bedevaart daarheen mogten rigten?..

»Jezus, Paulus zegenende!»

o, Heilig, hartverheffend anakronisme, door Paulus' verdienste tot een feit in de wereldorde verheven, gemaakt tot een troostvolle waarheid.

Nogtans niet moedeloos ons betoond, broeder! nu wij weten, dat de magtigste faktor zijner innerlijke harmonie *liefde* was, en deze ook onze faktor is. De liefde doet de menschen inzien, dat het Evangelie de geest is van al wat de mensch onsterfelijks wachten kan. Wij staan dus, als wij slechts willen, op vasten grond, op de zelfde basis van Paulus, nadat hij Damascus voor 't laatst had gezien. Laat ons met hem het gemeenteleven handhaven als eerste en schoonste vrucht van Jezus' leer, als hartader in staat en maatschappij. Daar zijn toch tijdstippen in het leven der wereld — of, wilt gij, in de wereldgeschiedenis — die haast met de regelmaat der zon wederkeeren. Een voorbeeld van zulke duizenden tijdstippen is de toestand van het israëlitische volk tijdens Jezus. Met het »tempora mutantur et nos mutamur in illis» moeten we in deze zeer omzigtig zijn. Jezus heeft veel erger toestand aangegrepen dan de onze is. Onze tijd heeft dus de verbete-

tering niet zoo hard noodig, zou ik bedoelen? Neen. De tegenstand die zijn leer ondervond, was veel heviger en moorddadiger, dan hij nu zijn kan, wil ik zeggen. Evenzeer heeft Paulus onder veel moeilijker omstandigheden geaposteld, dan wij tans. Jezus moest persoonlijk arbeiden, o. a.; maar ziedaar in mijn oog een bezwaar, dat een van de voornaamste oorzaken van zijn welslagen was. Wij gebruiken de pen, en dit is vermoedelijk de oorzaak, dat wij zoo langzaam vorderen. Wat zwakhoofden apostelen er al niet in onze dagen! Vergelijk toch onze open brieven met het »zalig zijn ze!» en het »wee u!» van Jezus. Paulus schreef ook, als hij de gemeenten niet kon bezoeken; maar vergelijk onze homiletiek met de granietzuilen des Evangelies, door Paulus in de keerringen opgericht. Welk een treurig figuur maken daarbij de vouwstoelapostelen der Kerk, de pilaren van libellen papier, wier beste toekomst is ze te verbranden opdat wij in hun asch de zekerheid aanschouwen, dat er geen papieren gemeenten door verrijzen zullen. Maar daar zijn ook Paulussen in ons midden. Réville is een geweldig apostel, dat kan de gansche Normandye, geheel Europa getuigen; wij behoeven slechts in zoover van hem af te wijken, dat wij het gemeentelven handhaven buiten de Kerk, om in hem ten allen tijde een edel voorbeeld te zien.

Leef met mij in de gemeente. Laat ieder kind ons kennen. Laat iedere moeder op haar wijze, ontwikkeld of niet, vertrouwen in ons streven stellen. Soms wel is de liefdedaad voor het dogmatieke woord bezweken, maar op den duur en in den regel is het tegendeel waar. Ons leven zij onze leer. Onze leer zij ons leven. Eens zal de kracht van het gemeentelven de ingeschapen behoefte aan dogma verzwakken, eindelijk wegnemen. Zien wij slechts toe dat wij van dit ons streven wederom geen leerstuk maken, want zoo zouden we immers van Scylla in Charybdis vervallen — neen erger, wij hadden beter gedaan, bij het oude te blijven, de gemeente bij het oude te houden.

De hervormers hebben veelal te weinig bewustzijn gehad van het kwaad, dat zij stichtten per se; dat zij niet den vrede brengen, maar het zwaard. Hoe zullen zij dit goedmaken als zij niet Gilead's balsem met zich dragen?

Ik ben 10. Juni begonnen, onder mijn onderwijzer te dezer plaats, werkzaam te zijn in de school, twee uren 's weeks. Hij is over mij tevreden, en 't was niet noodig hem te verzoeken, mij niet te zacht te leiden.

Geschiedenis en zedeleer heeft hij mij opgedragen. De kinderen zeggen soms: meester, gelijk Jezus' landgenooten hem ook noemden. Een bron van licht, liefde en leven is de jeugd. Laat haar tot ons komen, de kleine gemeente. Daar zijn natuurlijk ouders, tot wie wij zeggen moeten: »verhindert ze niet!» Maar zij zullen niet zoo blijven. Als zij daar nu eens een poos over gepraat hebben samen, dan komen zij eindelijk tot het besluit, dat 't hun kinderen een aanwinst kan

zijn. Door mijn schoollessen heb ik zelf ook reeds iets geleerd, nl. dat het gebied van hervorming wel eens wat ver gezocht wordt. De akker ligt schier braak onder onze voeten; in onze onmiddellijke omgeving kan onze beste oogst zijn.

Gij zult het ook aanvatten met uw vol en gloeiend hart. Gij zult ook dit oogenblik van de volheid der liefde niet laten voorbijgaan. Daan! Gij hebt nu, wat Paulus onmisbaar achtte, ja, wat hij boven alles verhief. o, Ik twijfel aan onze toekomst niet meer.

Ontvang mijn hartelijken groet. Emma zal zelve schrijven, welligt ook om u te danken voor onzen jongen, wiens geluk gij zoo hoog hebt doen stijgen, als de wind gisteren avond zijn vlieger.

t.t.

Wout.

Mevrouw Klewang aan den predikant van Zoetvliet c. a.

Dielendal, 2 Juli 186—.

Geachte vriend!

Op verzoek van Wout, heb ik van uw toestand kennis genomen. Op zijn verzoek ook schrijf ik u een paar woorden. Als voormalige Zoetvlietsche verzeker ik u, dat Lina van Vliet nimmer met u huwen kan. De oplossing hiervan, als ge die later, welligt spoedig, verneemt, zal u zeer zeker haar nog meer doen bewonderen, maar u in die zelfde mate doen berusten in een lot, dat u een folterbank is nu 't u een Eden afsluit. Toch is u, blijkens uw eigen schrijven, geen Eden afgesloten. Dat gevoel, Akkordeon! dat gij voor Maaïke hebt, dat opzien tot haar — verloochen of verwaarloos het niet. Maaïke is voor den man, dien zij lief heeft, een diamant. o, Het heeft ons beiden omtrent u gerust gesteld, dat gij haar de hoogachting toedraagt, die zij verdient. Ik zou niet gaarne beslissen over de meerdere voortreffelijkheid tusschen de beide meisjes, waarvan hier spraak is — maar dit kan ik u wel zeggen: nu Lina uw vrouw niet worden kan, nu, nu dank ik, voor u en uw lievē ouders, den goeden God, dat gij Maaïke hoogschat en dat zij u lief heeft — want dat heeft zij.

In 't vast vertrouwen op uw toekomstig geluk, groet ik u van harte en dank u, dat ik echter mondeling hoop te mogen herhalen, voor de pret, die ge onzen jongen verschaft hebt.

Uw vriendin

Emma Klewang,

Toets.

Daniël Akkordeon aan zijn ouders.

(Met Aaltje en een bezending Zoetvlietsche vruchten.)

Zoetvliet, 6 Juli 186—.

Geliefde ouders!

Over 14 dagen zien wij elkander. 't Wordt waarlijk tijd. De jeugdige instrumentmaker is niet al te wel. Aaltje heb ik hiermeê alvast vooruitgezonden. De ziel is zoo blij. Mijn ziel trouwens ook; ik kan heel goed aan mijzelf bespeuren; dat ik behoefte aan ontspanning heb. 't Is of ik overal pijn heb en in waarheid heb ik nergens pijn, al wou ik 't mikroskopisch onderzoeken. En zit er iets, dan vind ik nergens beter dokter dan te Amsterdam, Kalverstraat, enz. enz. Ik heb echter een gevoel, alsof ik een groot kwaad gedaan had. Ik ben er altans zeker van dat Fidel, als hij tot nu toe naar mijn portret heeft zitten turen, mij als vreemdeling zal aanblaffen. Ach, trouwe hond! 't is waar, ik ben je baas niet meer. Ontrouw aan mijn roeping, ontrouw aan mijn pligten, moest ik mij schamen, uw naam en den mijne te gelijk te noemen. Onlangs in slaap gevallen zijnde op mijn stoel, vond ik wakker wordende, mijn beide beenen op een anderen stoel, gekruist over den bijbel heen die daar op lag.

Ziedaar dan den voetbank mijner voeten... Een vrijzinnige vlegel ben ik geworden, spelende met de raadselen des levens. En ik zou er enkele jaren in kunnen berusten, indien ik niet zoo'n doortrapte schurk ware! Ik durf u niet beschrijven, wat mijn vrijzinnige sympathiën reeds hebben ondernomen; ik wil 't liever vertellen als wij onder ons vieren zijn, ja, met ons vieren, want ik wil Fidel aanzien, terwijl ik spreek. Dan zal ik u belijden wat er werd van den knaap, op wien ge al uw hoop gevestigd hadt; wie hij is, de vermomde Ricardo, neen Orsini, wien gansch Zoetvliet cum annexis begroet als een monster van deugd en godsdienstzin — gansch Zoetvliet c. a. zeg ik — ja, behalve de slagtoffers zijner ondeugden... Noch Rupert, noch Konstans, noch een der hunnen kan ik open meer aanzien: jegens die allen, die mijn weldoeners waren, gevoel ik zwaar gezondigd te hebben. Daarom moet ik weg, dat allen verlichting zal geven — en tot u, wat mij herstellen kan. Toch moet ik niet lang van hier blijven: mijn afwezigheid moet verademing maar geen vervreemding geven. Zoetvliet zal daarna weer schoon voor mij zijn als vóór dezen...

o Moeder! het bosch is weer zoo heerlijk schoon. Gij herinnert u de bank op een der heuvelen bij het bosch aan de dorpszijde. Welk een liefelijke aanblik! Welk een schoon, idyllisch schouwspel! Hier vóór u het dorp, ginds regts Overvliet. Daar ziet gij de hoeve van Konstans in al haar eigenaardig landelijk schoon. Op een stillen morgen zag ik dezer dagen daarheen. Ik zag in de verte werktuigelijk den boomgaard in. Het was zoo ochtendstil om mij heen, van ver

en van nabij. De vogels zongen, maar zij verroerden zich niet alsof zij wisten dat er geen beter plekje op aarde was dan de schaduw en het lommer, waarin zij en ik ons bevonden. In die stille verte zag ik iemand den boomgaard binnengaan. Het was Lina; in dien ganschen schoonen liefelijken omtrek was zij het éénige menschenkind. Welk een tooneel! Het maakte een onbeschrijflijken indruk op mij, dat zij in zulk een door niets ontwijjd paradijs de éénige was, die het menschdom vertegenwoordigde, o, die kleine vorstin! Gij kent haar toch wel, de aanminnige dochter mijns vriends. o, Gij moet haar nader leeren kennen, moeder! als gij met mij terugreist. Zij is het stilleven, om met schilders te spreken, maar bezielde door den gloed van poëzie en waarheid; een gestalte, wier eenvoud en harmonisch aanwezen haar adel is en haar tooverkracht... Ach!

Gisteren morgen zat ik op de zelfde plaats. Ik hoorde ter zijde van mij half luid spreken in het bosch. Ik bleef zitten luisteren als in kluisters geklonken. Mijn bescheidenheid vlood op het geheimzinnig gerucht dat in mij zelf ontstond. Ik hield me alsof ik las. Ja, 't wordt mooi met mij: ik had verdiend, een samenzwering te vernemen tegen den onwaardige, die haar beluisterde. Laat het mijn bezwaard geweten verlichten, u te vertellen wat ik hoorde.

— Nu, tante! zei een jongensstem, vertel het nu eens.

— Zult gij goed luisteren, Doris! en vragen als ge 't niet begrijpt?

— Ja, tante! hoewel dominee tegenwoordig ellendig zuur kijkt, als ik wat vraag — dus als ik maar durf...

— Gij moogt gerust.

Ja, moeder! zoo is het nu met mij. 't Is al te waar. Ik kan haast niets verdragen. Ik was beschaamd, toen ik Dorisje zoo hoorde spreken van mij — maar verwonderd was ik tevens, dat ik een derde stem hoorde brommen: »dominee, nu ja wat dominee!...» En ook kwam het mij voor, dat tante's stem niet tante's stem was. Later bleek mijn twijfel gegrond.

Daar was eens een Koning, die een ontelbare menigte onderdanen en slaven had.

— Wat zijn slaven, tante?

— Dat zijn menschen, die in alles den wil volgen van hun heer, of hij goed is of slecht. Gij ziet er uit, dat die Koning niet rijk was in redelijke en waardige onderdanen, want slaven zijn immers aan lastdieren gelijk. Hij ging dan ook soms zoo ver, van zijn onderdanen te dwingen om kwaad te doen.

— Ik zou 't niet gedaan hebben, tante!

— Ja, kereltje, de overmacht zou u dwingen. Als oom Iman en ik (groote gerechtigheid, oom Iman! Oom Iman en ik! Ik riep dat bijna al te luid en vreesde zeer, dat ze mij bemerkten hadden,) uw ledemaatjes vasthouden, moest gij u maar niet verzetten — want zij zouden breken.

— Ik zou *toch niet* willen — ik zou zeggen, sla me maar dood!

Tante! luister eens, sprak de knaap met vuur, tante Lina zegt: een jongen moet zich maar liever laten dooden, dan kwaad doen — als er niet anders op is...

— Zoo is 't ook, lieve jongen! sprak de basstem; geef me de hand daarop.

— Niet lang had de Koning geregeerd, of hij bragt zijn arme onderdanen zoo ver; dat zij niet eens bemerkten, hoe de dwingeland zichzelf meer en meer in de plaats wilde dringen van onzen lieven Heer.

Eer zij er op verdacht waren, hadden zij zelf voor hem altaren, beelden, tempels gebouwd, waarin zij hem onder zijn geliefkoosden naam, Plutus aanbaden. Zij bragten hem al de eer en hulde, die de mensch alleen verschuldigd is aan God.

— Slechte Koning, slechte menschen. Nu krijgt hij niets meer van onzen lieven Heertje...

— De liefde Gods is sterker dan die der menschen. Hoe ging het verder?

Niet alle onderdanen waren slaven. Velen hadden een goed verstand, een braaf hart en eerbied voor God. Zij dachten er niet aan, de knieën te buigen in Plutus' tempels, maar riepen den naam des Heeren aan en vraagden om wegneming van de gouden kalveren. Maar ze werden door de talrijke slaven van Plutus gestoord in hun vroom gebed. Daar ontstond strijd onder de menschen — maar in dien strijd verloor Plutus veel van zijn magt.

— Blij toe! ik zou hem met mijn sabel, die ik van oom Jochem heb, den kop afgehaakt hebben...

— Plutus moest het onderspit delven, ofschoon men gedacht zou hebben, dat zijn slaven veel talrijker en sterker waren dan de anderen.

— Ferm...

— Ja, zeker was dit gelukkig. Maar als de menschen eenmaal moeten kiezen tusschen een goeden, lieven, onveranderlijken God en het gouden kalf van Aaron, dan gevoelen zij wel wat hun betaamt. Als gij groot zijt, Doris! en een sterk, knap man zijt geworden, die veel geleerd en gehoord en gezien hebt in de wereld, dan moet gij uw best eens doen om de menschen dat groote onderscheid goed te doen gevoelen.

— Wat moet ik doen, zegt u, dan dadelijk!

(Nu had ik mijn aardigen Doris wel eens even willen zien in zijn verheven verbolgenheid; ik hoorde dat hij opstond en een stok ging breken. Maar de basstem, die ik nu in dit roepen voor goed als die van Iman herkende, deed hem terugkeeren en zijn vorige plaats innemen.)

— Ik zeg, als gij groot zijt moet gij trachten de menschen te leeren, hoever zij gaan mogen in hun ijver voor hun Koning.

— Is Plutus nog Koning, tante? Hij kan toch niet altoos blijven leven?

— 't Gaat van vader op zoon; de een is net als de ander.

— Als ik ze allemaal eens doodschoot, tante? Laatst vertelde de meester nog van Charlotte Corday, die ook zoo'n dwingeland had vermoord, en daarom prezen de menschen haar van belang.

— Neen. Dat mag niet. Zulke Koningen als Plutus kan men niet

dooden, en een mensch mag zulke gedachten niet hebben — weet gij, hoe men het hardst een Koning straft?.. Gij raadt het niet, maar vergeet het nu ook niet; door hem van onderdanen te berooven. (Doris slaat met een hout tegen een boom.)

— Gooi dat stuk sliet maar gerust weg; geweld geeft hier niets. .
Doe weg dat stuk hout, Doris! sprak de basstem.

— Nu wil ik ook niets doen ook, niets, niets...

Een heldere lach trilt mij na deze weerspanningheid van Doris door hart en aderen. 't Is Maaïke's lach: er is geen twijfel mogelijk..

— Kom eens dicht bij mij, Doris! Zoo. Ik weet wel beter van je. O, daar zal geen tijd ooit komen, dat men van Doris zeggen zal: hij aanbidt ook al het gouden kalf.

— Neen, zeker niet, zeker niet.

— Mooi. En wat is dat dan: het gouden kalf aanbidden?

— Alles doen voor geld.

— Worden er nu nog zulke koeien gemaakt?

— Ja, tante, want de menschen zijn altijd blij, als zij geld hebben...

— Zoo is het. Nu, gij zult een groote ontdekking doen, gij zult net zoo beroemd worden als Kolumbus, toen hij Amerika ontdekt had, als gij eenmaal precies weet, hoever die liefde voor het geld gaan mag.

De menschen hebben stoomwerktuigen uitgevonden en nu komen zij prettig en vlug, waar zij wezen willen. Zij hebben de telegrafie uitgevonden en nu weten zij met groote snelheid wat zij weten willen. Zij hebben het buskruit uitgevonden en nu kunnen zij bergen van een splijten om er spoorwegen aan te leggen; o, de menschen zijn knap, zeer knap, maar hoe zij goede onderdanen van Plutus kunnen zijn en tegelijk brave kinderen Gods, dat kunnen zij maar niet vatten. Vraag een mensch, hoe 't hem gaat? En hij antwoordt: ik heb veel geld verloren. Dat wil dus zeggen: ik ben ellendig.

En als hij verheugd u tegemoet treedt en zegt: ik ben zeer wel, buurman! Hoe vaart *gij*? enz. enz. — dan beteekent dat allemaal dat hij goede zaken heeft gedaan — voor Plutus. En vraagt men, als vreemdeling in de poorten eener stad, naar menschen die toevallig arm zijn maar braaf, dan zeggen de menschen: arme tobbers! en halen de schouders op — ook over u.

— Laffe menschen!...

— Ja, het is treurig, maar waar. Nu, ik zal wachten, tot gij dertig jaar zijt en als gij dan hierin het regte weet en zelf het voorbeeld geeft, dan zullen de menschen u dankbaar zijn, want zij zouden weer gaarne anders doen — en God daar boven zal u zegenen.

Ik zag hen daarna in de verte het bosch uitgaan, regts in de rigting van Overvliet, en verborg mij in het diepst van het hout, als om hun aller blik — ook die des knaaps — te ontgaan. »o, Maaïke, waart gij dat?» Zijt gij bewust van de wonden des tijds? Wat betee-

kenis heeft uw onderhoud met den jeugdigen toehoorder, zoo niet die, van den ouderen toehoorder te doen beseffen, dat edele godsvrucht ons ontbreekt en er bij de overmagt der wereld alleen behoefte is aan rein godsdienstige leefkracht? Ik geloof, dat zij zeer behendig den naam der goden heeft verwisseld. o Dan is haar verhaal welsprekender voor haar ongelukkigen broeder dan duizend preeken. Met dergelijke vertellingen spot immers de wereld hoe langer zoo meer! Zij vindt ze ziekelijk en voor het praktische leven verdacht. Ik vind het een stem uit het zoet verleden, een harmonisch, weldadig geluid uit de tijden mijner jeugd; een sprookje met al zijn arabisch-liefelijk aroma, dat het hart verkwikkend doordringt; een harpentoon, zoetklinkend als die des vorstelijken herders. Zoo mag ook Iman het wel gevonden hebben. De harp, die de jeugd tot godsvrucht moest stemmen, hangt zij niet allerwege aan de wilgen? De jeugd verneemt haar klanken hoe langer zoo minder. Een jongen op Doris' leeftijd moet het gekraak en geratel, het gepiep en gestoot der stoomwerktuigen hooren; hij moet praktisch — vergissen we ons toch niet in dat zwarte beest — gevormd worden; harde ooren vooral moet hij krijgen; of hij mag leeraar des volks worden op zijn 23ste jaar! Stoom! stoom! stoom zijt gij of niets, zoo luidt voortaan Hamlet's magtspreuk.

Zoo'n groote jongen van 23 jaar is dan dadelijk bevoegd om te oordeelen over en te voorzien in de geestelijke behoeften der gemeente. Mag het u verbazen, dat menigeen, nog versch van meerderjarigheid, in een moddersloot teregt gekomen is? Dat zij letterlijk samen in het slijk liggen te wentelen, samen, hij en de ouderlingen des volks? Heeft hij het ongeluk, bescheiden en voorzigtig te zijn, dan is hij van geen waarde. Jong leeraar zonder grenzenloze verwaandheid is een dwaallicht, overgelaten aan zijn lot en oude vrouwen. De haspelarij die hij door pedante onhandigheid in de gemeente te weeg brengt, wordt hem om toga en slender ruimhartig door de meerderheid vergeven. Maar met zichzelf heeft hij de grootste rekening te vereffenen — en van deze beseft niemand het vreeselijk gewigt...

Welkom dan, liefelijke toonen uit het bosch! o, het heeft mij goed gedaan; gij hebt mij verademing, kalmte geschonken. Waart gij dat, Maaïke?

Nu, lieve moeder! de afspraak kent gij nu. Ik volg Aaltje spoedig.
Dag, vader! Hartelijk gegroet van

Uw verlangenden
Daniël.

Ds. Toets te Veenhoven aan zijn ambtsbroeder te Ploegkerkje.

V., 8 Juli 186—.

Efeze 5, vers 6—7.

Dierbare broeder!

Is het niet vreeselijk, getuige te zijn van zoveel christenleeds? Gij

hebt voorzeker daar in de zuidelijke landpalen van dit verdeelde Kanaän ook vernomen, met welk een stoutheid men in 't Noorden en verder alom Baäl predikt? Ja, de stank van 't stroovuur des Karmels moet tot u doorgedrongen zijn, anders zou ik u onkundig hebben gelaten van al de beroerten, die daar verwekt worden door al die mannelijke ligtekooien, dewelke hun trouw en eed aan de Kerk openlijk verbreken, fornicare oefenende met het grofste Karmeldom. Gij kent dus hun geschriften, die ligte libellen die daar als meisjes van plezier door de steden fladderen. Zijt gij er opmerkzaam bij, hoe zij voor het oog van Nederland pogen, alle gemeenschap met elkander te ontkennen? Met hooge en dure woorden, gelijk in onzen bloeitijd alleen in dissertatiën of in oudejaarsavondpreeken werden gebezigd, betuigde een Zaalberg niets gemeen te hebben met den afval van Pierson, de atheïsmen van Huet, de beeldstormerij van Van Vloten! Inderdaad 't is zinbegoocheland: Van Vloten kontra Scholten, Réville, Opzoomer! De Keyser, Pierson vermanende! Oort en Hooykaas aan de uitgaaf van een bijbel onder bescherming van Kuenen denkende!.. 't Is verbijsterend. Ik weet niet, wat er broeit aan den horizon — maar ik weet wel wat de wachter van Duma zeide, en hoe I Kon: 18 mogt wederkeeren in zijn volle toepassing op ons dierbaar vaderland. Telkens geven de menschen in hun boeken onomstootelijk bewijs, dat zij God niet kennen. Zij geven, door de Hoogepriesters voorgegaan, den diepsten twijfel te kennen. Hoe zal het eindelijk met de gemeente gaan? En hoe met ons, broeder? Ik had reeds ter mijner geruststelling aan Daniël 12 vers 12 gedacht, maar hoe? Men aarzelt niet, neen, men haast zich om u aan al de profeten, aan al de Koningen — wat zeg ik, aan al wat heilig is te doen twijfelen. Ik noem u dat vers, zoo troostvol voor gansch Israël in zijn verdrukking, maar onderwijl komt Kuenen met een molensteen van geleerdheid aanzeulen en verplettert dat gij 't ziet den ganschen Daniël en den halven Jesayas en driekwart Jeremias. Als ge u niet bergt, raakt ge er zelf onder...

Zij verkondigen een Evangelie van woorden; laat ons vasthouden aan het Evangelie van daden, gelijk het ons is geleerd door Jezus Christus, door wiens bloed alleen vergeving der zonden is.

Ook mijn ring is verpest.

Ik heb daar een jongen broeder in de dienst, mijn aangetrouwde neef Klewang (gij kent hem niet, want hij schrijft niet). Zoo luidt zijn scherpe naam en een Klewang is hij; vol oostersch doen en laten. Ik stel mij soms den apostel Paulus zoo voor. Gij zult zeggen: daar wordt Klewang niets minder door. 't Is zoo. Ik kan vaak mijn sympathie voor hem niet ontveinzen, want vol van apostolische deugden is hij. Toch noem ik hem een ring- en kerkverpester.

Want de jongeren onder ons hangen aan zijn lippen en daar zijn ouden van dagen, die behagen scheppen in het jongelingsvuur dat hem bezielt. Ik ook, — en mijn oomheid is daar onschuldig aan — ik

ook vind hem beminnelijk. Zoodra ik spreek, zwijgt en luistert hij. Als mensch — als neef en nicht zoo gij wilt — zoek ik hem op en ontmoet hem dan 't liefst onafscheidelijk van zijn vrouw, 't zij onder een pijp of in zijn tuin. Maar daar kom ik eergisteren op Dielendal, en waar was Ds. Klewang, denkt gij? Op gemeentebezoek? Aan een ziekbed? Op catechisatie? Op zijn studeerkamer? Op een begrafenis? Naar een ringbroeder? Raad maar toe. Ds. Klewang deed dienst als ondermeester in de dorpsschool van Dielendal! Waar zal ik mijn verbazing bergen, daar zijn vrouw mij glimlachend bespiedt! »Was de meester ziek, nichtje?» Ziedaar alles wat ik kon uitbrengen om krampachtig te toonen, dat ik niet al te ver bij den tijdgeest ten achteren ben.

— Wel neen, oom! Klewang (Wout zei zij eigenlijk, dat is zijn voornaam) gaat sedert eenige weken, met goedkeuring van den onderwijzer, van de schoolcommissie en van mij, een paar uren 's weeks in de school onderwijs geven.

Nu, Klewang kon mij nog betrappen op een groote mate van verwondering, toen hij met zijn zoontje aan de hand om twaalf ure binnentrad.

— Wel oom! dat is aardig van je, hoor! Kornelis — wie is die goeie heer? Vader en zoon groeten mij regt hartelijk.

— Toe Kornelis, haal eens een, twee, drie... nu ga dan naar buiten..

— Ga zitten, oom! Vrouwtje, hoe kunt ge een man op jaren toch zoo lang laten staan?

— Wel, zegt zij, oom staat nu haast al een kwartier voor den stoel, dien ik daar gezet heb — oom heeft zijn stok nog niet eens weggezet; toe, Kees!

— Ja, valt hij lachend in, Kees, dat begrijp je — zijn lip hing al op 't derde knoopsgat, dat hij op een stoeltje aan de tafel naast vizite zou moeten zitten..

Zoo sprekende nam hij mijn stok en hoed en zette mij neer, waardoor hij een initiatief nam, dat mij maar onmogelijk scheen.

— Maar, oom! Fopt gij ons? vraagden zij eindelijk, terwijl ik nog maar weinig gezegd had en zij mij verbaasd aankeken.

— Hoor eens, kinderen! zei ik eindelijk, een pijp uitzoekende en daarna stoppende — ik beken u, dat ik versted sta of zit. Gij hebt een zaak van belang gedaan, Wout! Gij hebt voor uw opvolger, voor uw tijdgenooten een feit in 't leven geroepen, dat voor de Kerk van de grootste beteekenis is..

Hij zag nadenkend voor zich heen. Mijn nichtje hield even op met koffi schenken.

— Gij hebt, vervolgde ik terwijl een zwavelstok-vlam mijn pijpekop scheen te willen inzwelgen, gij hebt, zeide ik, den kerkleeraar afgelegd; het voorhangsel weggebroken; u met de menigte in den voorhof geplaatst; zoo is er eerlang geen wijding meer. Ik zeg dit, nog onder den eersten indruk der kennismeming; mijn denkvermogen gaat nog niet verder; ik wil er nog wel nader over nadenken — maar gelijk

ik tans de zaak inzie — houd het mij ten goede — deedt gij zeer verkeerd. Niet ieder onzer is wetenschappelijk gevormd — gij zijt het; niet ieder wetenschappelijk man is docent — gij zijt het alweder; maar uw opvolger ware eens een of geen van beiden?..

Gelijk mijn neef pleegt te doen en wat hem zulken grooten invloed op onze bijeenkomsten verschaft, hij zag mij aan, terwijl zijn gelaat begon te gloeien, met een stralend oog maar open. Hieraan mogt ik bemerken, dat hij mij regt toekende om te zeggen, wat ik daar gezegd had.

Na een poos zwijgens zeide hij, ik moet zeggen op eerbiedigen toon:

— Oom! Ik ben nu al zoolang hier — en eerst verleden maand ben ik onderwijzer geworden. Reeds te Zoetvliet heb ik iets dergelijks in beraad genomen en, hier gekomen, al heel spoedig aan den onderwijzer in overweging gegeven. Zijn schuld is het, dat het eerst nu gebeurt; hij heeft mij van zijn standpunt alle zwaarigheden in haar lengte en breedte uitgemeten, met de schoolwet van 57 en de memorie van toelichting er bij, — mitsgaders alles wat er van mijn standpunt tegen te zeggen zou zijn. Ik had er en heb er niets tegen, doodeenvoudig omdat meesters bezwaren een voor een door hem zelf van lieverlede zijn opgeheven.

Ik onderwijs in geschiedenis en zedeleer, beide zonder een zweem van theologie. Ik leer de jeugd zodoende kennen en met haar de gemeente, ook voor 't vervolg; ik zie haar vreugde en leed van den geheel open kant: zij heeft steeds minder van mij te vreezen — want kerkleeraar ben ik sinds lang niet meer...

't Is mooi, niet waar, broeder! maar luister verder: neef is nog niet uitgepraat.

Wat de godgeleerdheid betreft, men zal er toch bij een nieuwe regeling van het hooger onderwijs, toe moeten overgaan, haar op te heffen als fakulteit, haar in onmisbaar en onafscheidelijk verband met de wetenschap moeten brengen. In ieder geval moeten haar leerstelsels bezwijken bij die regeling, zoodat geen jong leeraar zich aan zijn eed bezeert. Maar zoo lang de regeling nog in haar (onder ons gezegd langgerekten) embryo-staat zich bevindt, ga ik alle dogmata ter zijde. En teneinde dit voor de armen van geest te verantwoorden, leef ik samen met hen. Ik wil bij hen en met hen bekend zijn, opdat eventuele dogmatische verwijten mij niet zoo scherp treffen kunnen, mij, die immers in hun sferen mij beweeg?

De Kerk is voor mij een ijdel woord, een ledige echo — maar de gemeente is voor mij een feit, zonder hetwelk de hartader van het maatschappelijk leven ophoudt te kloppen...

Ziedaar, wat ik haast in één adem dezen waren Klewang hoorde antwoorden op mijn bevreesding: ach, hoe dan ook, hij is de warmste apostel in den omtrek.

Ik zweeg dan ook over die zaak na een kleine tegenprutteling. Ik zou zijn omgang niet gaarne missen. Hij is mij een verkwikking onder

de vele Laodiceërs, die mij omringen. O, kon hij ook met lastbrieven uit Jeruzalem naar Damascus gezonden worden! God weet, wat er gebeurde met dat helder hoofd en dat gloeiend hart. Maar ach, wij hebben nog altoos met Saulus te doen — met Saulus, en als zoodanig, als predikant is hij mij een gedrocht; de draak, waarvan in Openbaring 6 vers 4 en 5 wordt gesproken: de type van het opkomend leeraarsgeslacht. Allen schudden de Kerk af, alsof zij een juk ware. Allen gewagen van een vrije leerstof, van modernerie, van ik en weet niet wat en ik en weet niet hoe. Maar Klewang is een sterke, zelfstandige geest. Daar zijn toch zwakke zielen, zooals Zaalberg, die haar eigen uitspattingen op dat vrij gebied niet kunnen dragen, en kreten slaken, waarvan men niet weet, of ze van Childe Harold, of van Petrarca zijn of van een Clown; die een tale Kanaäns spreken, waarin de Pythische wordt gespeeld op droevige wijze. Niets is zoo wansmakelijk als bijbeltaal uit zoo'n vrijheidsvulkaan, waarop een Zaalberg ligt te janken van aangezigtspijn. Maar ook hem wil ik beklagen als het slagtoffer van zelfbedrog. Niet alzo sterke mannen als De Veer en Pierson, die hun zaligheid gaan zoeken in de fraaie letteren, vlgtende onder de kwajongens der burgerschool — of in het spinrag van Baur en den draak van Turijn en het zweet der dagbladpers. Ik bejammer hun groote vermogens. Zij allen zullen zoeken en niet vinden; kloppen en geen open deuren zien; bidden en niet verhoord worden. Matth: 7 vers 7, dierbare broeder en vriend! is voor het geheele menschedom, maar niet voor den twijfelaar geschreven!....

Zij storen onophoudelijk de rust der ziel, door te houwen aan den grondslag, door de opvoeding, door den tijd, door God aan hun wezen geschonken. Die grondslag deugt niet, zeggen zij; hij is vermolmd; hij is ouderwetsch; hij is barbaarsch; vooral is hij *kinderachtig*. Juist, verlichte kruisverzakkers! juist, mannen met baarden! Och, dat God u toch niet op eens schiep gespoord en gebaard — dat ge een tijd doorworstelen moest van kinderachtigheid! Op zulke domheden betrappen zij het Opperwezen wel meer... Waarom moesten zij kind zijn een poos en aan anderen, aan zulke onontwikkelden hun opleiding overlaten? Toch is dat kind gewend geworden aan, opgegroeid met, sterk geworden in de geuren en sappen des Bijbels!..

Zie, hoe jammer! Mislukt is daardoor een gansche levenstijd, een gansch geslacht...

Hoort gij die rauwe kreten eener verwaasde jongelingschap, broeder?
Van die mannen van 19 tot 25 jaar?

Verwondert u nog langer het lot van een Zaalberg, de dolerij van een Pierson, de koude, scherpe wind die een Huet met de krijgstrompet zijner »Brieven» over Nederland liet waaien, slechts door een $\epsilon\rho\sigma\varsigma\upsilon\alpha\lambda\epsilon\gamma$ afgelost? Zou u zelfs een afgrond vol jeugdige moderneren verbazen, uit wanhoop daarin neergestort met een plof naar verhouding van de hoogte, waarop zij stonden, Lucifer gelijk?

Ach, vreedzaam Veenhoven! dat uw leeraar zulke taal moest voeren! Waarom moet *uw* herder en voorganger der Nederlandsche priesterschaar toeroepen, dat zij het belijde: »Gij hebt ons ganschelijk verworpen, o Eeuwige!...»

De toestand is bedenkelijk, broeder! Jesaya 29, 4. Het is een vreeselijke tijd. Vagevuur is zijn naam. Ik kan mij de gevolgen onzer verdeeldheid niet ontveinzen. De ultramontaan zal ons overheerschen, eer wij 't bemerkt hebben, en dan zal er andermaal veel bloed worden vergoten om de Nederlandsche jeugd in het bezit te stellen — neen, te herstellen — van haar vaderland, haar Evangelie en haar God.

Kan ik duidelijker spreken?

Laat ons waken. Ik eindige daarom met de woorden Pauli, aan het hoofd dezes vermeld.

Laat mij gerustelijk uw smart vernemen over de jammerdingen, die er onder ons geschieden. Geloof mij er te sterker om

Uw vriend en broeder

Toets.

Mejuffer Mimi Jansen aan de moeder van ds. Akkordeon.

Zoetvliet, 15 Juli 186—.

Mejuffrouw! Lieve vriendin!

Eer ik verder ga, wil ik u geruststellen met de verzekering, dat uw zoon heel wel en zijn komst te Amsterdam eerder uitgesteld dan uit het hoofd gezet is.

Zie hier wat te Zoetvliet c. a. in veertien dagen tijds is voorgevallen. Daar gij mij eenmaal hebt opgedragen, nu alles zoo nauwkeurig mogelijk na te gaan, wil ik ook mijn best doen.

De oude Bet te Overvliet, waarvan gij meermalen gehoord hebt, liet op eenmaal al haar vrienden en vriendinnen bij zich komen. De familie Rupert, uw zoon, Konstans met zoon en dochter, welke laatste uit Dielendal moest ontboden worden, waar zij bij ds. Klewang gelogeerd was; die allen verzamelden zich op haar verlangen om haar lijdensbed, dat zij niet meer zou verlaten. . . . Ds. Klewang en zijn echtgenoot gingen bij mij uit de pastorie er henen, terwijl zij allen reeds vergaderd waren, want zij waren niet op de eerste uitnoodiging gekomen. Ds. Klewang heeft zijn bijzondere opvatting van dergelijke konfidenties, die hij toen voorzag, gelijk hij mij zeide. O, hij is een merkwaardig man en zij een allerzachtzinnigst wijfje. Hun zoontje bevaakte met mij dien namiddag de pastorie en de kersen c. s. Zoodra zij bij Bet binnenkwamen, traden Konstans en Daniël hun te gemoet en maakten plaats voor hen in 't klein vertrek. De vrouwen, daar tegenwoordig, waren zeer bedroefd; ook Iman zag er zeer ternederge-slagen uit en hield gestadig het oog op de oude zieke vrouw gericht.

Klewang groette haar en zeide: »hier zijn wij, Bet! kom even hier, Emma!» Toen rees Bet op uit haar liggende houding, zag om zich henen en stak de hand uit naar beiden. Een oogenblik daarna trad Klewang terug in den engen kring. »Vermoei u niet met spreken, Bet! zeide hij, aangedaan, tot het afgetobde vrouwtje, misschien kunnen wij een van allen dat voor u doen.» Maar zij schudde het hoofd en sprak: »Konstans! laat uw pleegkind en uw zoon bij mij komen; wees hun geleide — och — ik kan veel minder spreken, dan ik moest — als ik nu bij mijn korthed maar afdoende wezen kan.»

Konstans nam met vaste hand Jochem en Lina en geleide hen met ernstig gelaat maar zekere schreden bij de zieke — laat ik liever zeggen — bij de stervende. Lina schreide, maar Jochem was volkomen het evenbeeld, in alles, van zijn vader. Met vaste, vertrouwende, maar gevoelige blikken zag hij de lijderes aan en gaf haar de hand, die zij uit Konstans' handen greep. Lina schreide luider. . . .

— Ween niet, mijn Engel! sprak de zieke met opgewondenheid, en luister. Gij zijt de dochter des mans, die mijn echtgenoot had behooren te zijn naar eed en pligt. Hij heeft u verlaten. Uw moeder heeft u verlaten. . . . Ik had uw moeder moeten zijn — ja, dat had mijn liefde wel verdiend. . . . Toch heeft de goede God mij niet geheel verlaten met zijn zegen — want onder allen, die mij hielpen in mijn lijdensjaren, heeft God gewild dat gij slechts om en bij mij waart — als een kind. . . . O, Hij is goed en liefderijk. . . .

Hier zweeg de oude Bet een poos, en allen waren stil en wilden geen woord missen van hetgeen zij verder zeggen zou.

— Eén was er die God diende in dit heilig werk. Gij kent den man, die u heeft opgevoed en die u nu sinds jaren bij mij liet komen en gaan, daar hij wist, wat de oorzaak mijner ellende was. . . . O, Konstans! (Zij stak de armen naar hem uit) laat mij vrij in uw tegenwoordigheid zeggen — daar 't welligt mijn laatste woorden zijn — gij hebt mijn wonden gepeild en, — wat ik-zelf in mijn ellende niet vermogt, — gij hebt ze geheeld door dat lieve kind, door mij in staat te stellen om lief te hebben, wat menig zwak sterveling als ik ben haten zou.

Nu omvatte zij Lina en kuste haar hartstogtelijker dan ooit, en deze omhelsde haar en snikte: »*lieve moeder!*»

Alsof dat woord haar nieuwe geestkracht schonk, sprak zij luide en plegtig:

— Toen niemand, zelfs de oude goede dominee niet waar ik dienstbaar was, noch ik-zelf het lijden begreep, dat mij ter neder drukte en deed verteren, toen was het uw pleegvader, lief kind! die mij arbeid verschafte en nevens dien de liefde. Ja, in mijn hart, door wanhoop overheerscht, begon liefde te glimmen — die weldra in zulke mate toenam, dat ik vreugde zag in 't leven — en het voorwerp dier liefde waart gij, mijn kind! . . . en wie gij waart, werd mij door hem gezegd, toen ik het dragen kon. Al wat wij zijn, dat zijn wij hem

verschuldigd, daarom zal u te zegenen, u te geven wat gij wenscht, alleen dan door mij geschieden, als hij zijn zegel daaraan hecht. Konstans! riep zij met verheffing van stem, »deze twee kinderen hebben elkander lief!» Zoo sprekende, nam zij de regterhand van Jochem en de regterhand van Lina en drukte die krampachtig tusschen haar uitgeteerde vingers en kuste ze. . . . »Mag ik dit verbond in uw naam zegenen?»

Konstans trad nu, van zijn plaats op den achtergrond van het nederig woonvertrek der oude Bet, naast Lina en zijn zoon. Niemand der aanwezigen had hem ooit zoo aangedaan gezien. Tranen stonden in zijn oogen en de blijmoedige ernst van zijn gelaat had plaats gemaakt voor verslagenheid.

— Betje, zeide hij, hoe weet gij dat? Kinderen, waarom ziet gij mij niet aan?

Beiden stonden hand in hand over de zieke vrouw gebogen en zagen ook na deze uitnoodiging hun vader niet aan; maar toen hij voor de tweede maal dit vriendelijk verzocht, zag Lina tot hem op met be-
traande oogen, terwijl Jochem zeide:

— Ja, vader! wij hebben elkander reeds lang bemind.

Klewang zag zijn echtgenoot vlugtig aan en liet nog vlugtiger de donkere oogen op Akkordeon en Iman vallen, waarna zij langen tijd op Maaïke bleven rusten. Zij allen waren diep ontroerd. Uw zoon zat als een mummie, bleek en roerloos, het tooneel aan te staren. Iman liet het hoofd voorover op den arm rusten, die over de stoelleuning van Maaïke lag, en deze schreide zacht, haar schoone oogen niet van het paar wendende. Haar ouders schreiden evenzeer, maar Zwaantje zeide mij later, dat zij er bij had gezeten maar niets met bewustheid had opgemerkt. Het tooneel was voor haar een groep geweest, die spoedig uit haar oog verdwenen was en nu nog maar dof in haar herinnering bestond.

— Ja, vader! zeide Lina; ik heb Jochem lief — hij is geheel als u. . . .

— Dan heeft niemand meer dan zij het regt, om uw liefde te bezegelen; zij is overwaard uw voorbeeld te zijn, zoo lang gij leeft. . . .

— Ja, riep de zieke heftig — tenzij de ontrouw mogt komen en het zegel verminken. — Maar neen, gij hebt elkander lief met reine liefde. Konstans' zoon verlaat het voorwerp zijner veeljarige vereeniging niet in één trouwloos oogenblik — en het pleegkind van dienzelfden grijsaard kon dit niet wezen zonder zijn groot hart en zijn edel karakter te bezitten. . . . God zegene u — mijn kinderen! Hij ziet neder op uw verbond. . . .

Er heerschte op dat oogenblik de diepste stilte in 't klein vertrek. Allen zagen in stomme verbazing naar het ziekbed heen waar Konstans zijn beide kinderen hartelijk en zwijgend omhelsde, tot eensklaps ds. Klewang van zijn stoel vloog naar het bed om het afgetobde, veege lijf der stervende vrouw te grijpen. Een kreet van ontsteltenis door-

trilde allen — en men wist niet van waar noch tot wien — Klewang hield in zijn armen het lijk der oude Bet.

Ik gevoel mij niet verder in staat, lieve vriendin! het tooneel te beschrijven, dat hierop volgde, maar aangedaan, diep aangedaan gevoel ik mij, als ik mij Daniël voorstel, gelijk hij van daar naar de pastorie kwam. Het sterven der oude vrouw had voor hem vooral een vonnis onherroepelijk gemaakt, dat hij — wie weet — welligt nog met haar leven hoopte te doch neen, laat ik zoo niet schrijven aan u van hem: uw zoon is een held — ja, hij is een held: zijn gedrag na dezen is schoon — dit zal u spoedig blijken.

Op zijn dringend verzoek bleef mevrouw Klewang in de pastorie en zou zijn vriend onverwijld naar Dielendal teruggaan om daar dusdanige schikkingen te treffen, dat hij te Zoetvliet de aanstaande Zondagdienst zou waarnemen en tevens de begrafenis kon helpen beschikken. Ds. Klewang zag herhaaldelijk uw zoon aan als om de redenen van al deze wenschen te doorgronden, maar Daniël zag hem niet aan en ons geen van allen.

— Mimi, zeide hij, als ik wel heb gezien, dan — dan, zal, bij. . .

— Wat wilde ik ook zeggen, Emma? — O ja, bij Rupert, wilde ik zeggen, zal onze hulp wel noodig zijn. . . . Mimi, ik ben zeer ongerust over Iman.

Ik vroeg hem of hij wenschte, dat ik nog dezen dag daar zou heen gaan; gij weet, zei ik, dat zij mij vergund hebben, hier tot aan den avond behulpzaam te zijn.

— Wat denkt gij er van, Emma? Zoudt gij er dan even heen gaan? . . . Dan wordt er minder van bemerkt.

Op een wenk van Klewang verwijderden zijn vrouw en ik ons uit de voorkamer, den kleinen Kees meenemende, die juist uit den tuin kwam aanhollen. Wij waren nauwelijks weg of Daniël greep driftig de handen zijns vriends en legde daarna als afgemat het hoofd op diens schouder in hevige gemoedsbeweging. Klewang zelf had moeite om zijn ontroering te bedwingen. Eindelijk was hem dit onmogelijk. Hij verbergde zijn innerlijk medelijden niet langer en zeide met trillende stem:

— Daan, wees een man. . . .

Waarmede hij alles had uitgestameld, wat hij vermogt, want er kwam geen woord meer van zijn lippen, die als samengeperst werden. Het scheen wel, dat Klewang's onbedwongen smartbetoon weldadig op Daniël terugwerkte, deze liet zijn tranen een oogenblik als een kind den vrijen loop en liep daarna het vertrek op en neder, terwijl Klewang zich herstelde van zijn aandoeningen. Eindelijk zeide hij:

— Gij doet dus, Wout! wat ik u gevraagd heb. 't Is mij onmogelijk, — gij ziet, hoe diep ik aangegrepen ben — over de oude vrouw te spreken, gelijk zij verdient. En dit moet toch, daar zij, in alles, ja, in alles, ook in haar stervensuur — een voorbeeld is van waardige opvatting onzer bestemming voor God en de menschen. . . .

Ook voor de gemeente zal 't niemand vreemd voorkomen, dat gij haar uitvaart viert. . . doet gij het stellig?

— Ik zal het doen, antwoordde Klewang vast.

Daarop gaf Daniël zijn verlangen te kennen, met Emma of met mij naar Rupert te gaan.

— Wout! zeide hij, ik gevoel dat ik alle kracht, alle liefde, alle godsdienst noodig heb om te blijven die ik ben, en al deze hulpmiddelen heeft Iman niet. . .

Klewang kwam ons dezen wensch van uw zoon te kennen geven en verzocht zijn vrouw, met hem naar de familie te gaan. Dit geschiedde en onderwijl ging Klewang naar Dielendal de noodige schikkingen maken.

Het was tegen den avond toen zij er kwamen. Hartelijk als altijd werden beiden verwelkomd. De oude lui namen Emma tusschen zich in. Daniël zette zich bij Zwaantje neder; Maaïke was rusteloos en bevond zich telkens maar een paar minuten in den kring. Nadat de gebeurtenissen van den dag benevens het voornemen van Klewang druk maar ernstig besproken waren, zeide Maaïke op eens:

— Vader, ik vind dat Iman lang uitblijft, u niet? . .

— Wel, mijn kind! ik heb er niet over gedacht. . . maar hij is nu eens alleen op zijn wandel en niet door zijn zusje gebonden. . .

Maar Maaïke was hierdoor niet tevreden gesteld en verzocht het gezelschap, even den tuin te mogen ingaan. . . zij moest Iman oppassen als een kind, want die avondlucht, enz. enz. Zoo vertrok zij, met Kornelis aan de hand. Toen zij weg was, begon men op nieuw te keuvelen, maar mevrouw Rupert wilde, als Emma er niet op tegen had, ook wel in den tuin.

— Wel, mevrouw! sprak zij, dat hadt u gerust eerder mogen doen; u weet, hoe ik er van houd. . .

Juist toen trad ik Rupert's tuin binnen en voegde mij bij de wandelende familie. Rupert en uw zoon waren in zeer ernstig, maar fluisterend gesprek. . . Mevrouw en Emma gingen vooruit in de richting van het bosch; Zwaantje en ik volgden haar langzaam.

— Dien dag vergeet ik nooit, zei Zwaantje, zoo oud word ik niet.

— 't Zijn treffende gebeurtenissen, zei ik; ik heb half geschreid toen Emma 't mij vertelde.

— Lina was dáárom zeker bij Klewang te logeeren — om raad te vragen. . . .

— Dat weet ik niet, zei ik.

— Ik had heel andere dingen gedacht, Mimi! O, gij vergeeft mij immers, dat ik *hem* zoo hard beschuldigd heb? — Toch was hij er kapot van. Ja, luister eens Mimi, onder ons, daar heeft toch wel wat bij hem gezeten over Lina. . .

— Zou 't wonder zijn, Zwaantje?

— 't Is een allerliefste meid, een engeltje; de oude Bet heeft er niet te veel van gezegd; maar het geval kan voor hem niet zoo erg

zijn als voor Iman — o, Mimi! Mimi! die arme Iman, wie had dat ooit kunnen denken...

Daar kwam op eenmaal Kornelis uit het bosch galopperen, snikkende en roepende:

— Oom Daniël, oom, moè, tantes, gauw, help tante Maaïke...

Wij stoven allen uiteen alsof er onder ons geschoten was en ieder volgde langs den kortsten weg den knaap, die ons vooruit snelde.

In weinige sprongen was Daniël hem vooruit... Hij scheen het geleide van Kornelis niet langer noodig te hebben, want in een vaste rigting vlood hij in eens uit ons gezigt. Wij volgden hem, buiten adem.. de anderen hadden vleugels, want ik behoefde de oude mevrouw niet te ondersteunen, zij liep in overspanning voort en niets ontziende, uw zoon met onafgewende blikken na. Zoo ook de oude heer, die hem ademloos op de hielen was.

Welk een schouwspel! O, ik wenschte, dat ik het niet behoefde te beschrijven... Allen liepen in de rigting der kreek, die het bosch nu kronkelend dan als een kanaal doorsnijdt. Toen ik daar aankwam, zag ik juist, hoe Daniël van den kant de kreek insprong.. wij volgden hem met de oogen van verre en zagen, hoe hij telkens dook. Na eenige vergeefsche proeven greep hij eindelijk een lichaam op en zwom er mee naar den oever... 't Was Maaïke, die hij droeg. Met een kreet van wanhoop hield hij in onstuimige gebaren den ouden heer Rupert uit het water, waarin de arme vader zich echter reeds bevond. Wij schoten allen toe en hielpen Daniël van zijn dubbelen last bevrijden. Maaïke leefde nog. Wij ontkleedden haar en trokken haar onze bovenkleederen aan en zonden Kornelis naar huis om hulp. Jammerkreet op jammerkreet ging op uit de geprangde borst der liefhebbende ouders, die als versteend om het schoone meisje heen zaten. Ach, ik moet zeggen, in haar aanschouwing verzonken — want zij is toch zulke een beeld van een vrouw — vergaten wij den armen worstelaar in het water, terwijl hij Iman zocht, want zeker om dezen te redden, was Maaïke in 't water gevlogen. Onophoudelijk woelde Daniël rond als in een kolk, op de hoogte, waar Iman's kleederen zorgvuldig bijeengelegd waren, tot hij het oog in de verte over het be-roerde water liet gaan en met een schrillen kreet uitriep: »ginds! ginds!» Nu was het mijn beurt om Daniël bij te staan; zijn vingerwijzing volgende, liep ik het riet in waar ik ook, schoon hevig ontsteld, iets ontdekte. Helaas! lieve vriendin! ik moest het zijn, die dat voorwerp optrok door het riet tot aan den oever — het was Iman's zielloos overschot.

In den namiddag, die er volgde op deze verschrikkelijke dingen, zat Klewang bij Daniël's bed, terwijl deze in een onrustigen, maar niet minder vasten slaap lag. Emma was in haar oude pastorie in het huishouden. Ik was aan Maaïke's ledekant; ook zij sluimerde en was

kalmer dan in den afgeloopen nacht, waarin zij vreeselijk had te werk gegaan. O, hoe treurig was het in dit huis der blijdschap! Men hoorde slechts snikken, men zag slechts tranen; ook de dienstboden waren diep bedroefd, en op het geheele dorp heerschte een panische schrik. Konstans ging van de eene naar de andere treurwoning en was onvermoeid in hulpbetoon voor beiden. Dank zij het sterke, door en door gezonde gestel van Daniël, stond hij den anderen dag op zijn gewonen tijd op. Hij was blijkbaar beter en wenschte naar Rupert te mogen gaan, om te trachten, allen te troosten en persoonlijk naar Maaïke te vernemen. 's Avonds kwamen zij alle vier, terwijl zij Kornelis naar Overvliet gestuurd hadden, bij ons. Treffend was de ontmoeting van uw zoon met de diep verslagen ouders. De moeder viel hem om den hals en kuste hem en Rupert omhelsde hem en zeide: »Ik kan u dat nooit vergelden, beste...» Hier bleef hij zonder woorden, snikkend op Daniël leunende, die reeds meer had, dan hij dragen kon, aan zijn eigen geweldig beroerde ziel die als een zee in hem op- en nederging. Bleek en ontdaan viel hij op een stoel neder en weerde alles af.

Op dit oogenblik liet Maaïke verzoeken, dat Emma bij ons zou komen. Wij spraken, zoodra zij gekomen was, over een belangrijk onderwerp: zij wilde Daniël groeten en danken, want zij had haar vader met hem hooren spreken. Ik sprak er met Klewang en Konstans over. Klewang stelde het dadelijk aan uw zoon voor, die uit zijn wezenloosheid opsprong... wel mogt hij op den arm zijns vriends steunen, want zijn krachten begaven hem schier, toen zij oprees en beide handen in krampachtig verlangen naar hem uitstak. Wij wilden ons verwijderen, maar op een wenk van Maaïke bleven wij.

— Gij hebt mij 't leven gered, zeide zij — en wat heb ik u gedaan!...

O, vriendin! als gij nu haar stem gehoord hadt en vergeleken met haar gewone wijze van vragen en uitroepen, dan hadt gij de handen ineen geslagen van verwondering. Daniël's gelaat kreeg een geheel andere kleur, toen hij die handen in de zijne drukte en toen zij hem met haar onbeschrijfelijke oogen als door de ziel zag. Een gloed verspreidde zich over zijn geheele wezen...

— Gij moet leven, leven, riep hij uit — o, ik heb grooter daad verrigt, dan ik waard ben.

De dubbele begrafenis had Zaturdagsavonds plaats. Den anderen dag preekte ds. Klewang tweemaal. Van heinde en ver waren de kerk-gangers opgekomen. Ik heb op het platteland, vooral in deze dagen van twist nooit zulk een toeloop bij een modern leeraar gezien. Maar ds. Klewang is bemind. Er waren zeker een half dozijn ringbroeders. Oom Toets bleef den geheelen dag bij ons en sprak over de gebeurtenissen der week; ik moet zeggen, deelnemend, liefderijk, — maar hij wilde zelfs in de verte over neefs beide preeken niet praten. Ik weet niet meer, met welk een potjeslatijn hij er zich afmaakte. Daar

waren er meer, die er over zwegen, echter alleen tegenover Klewang. Een paar ambtsbroeders van hem roemden zeer zijn beminnelijke, kalme voordragt onder den op geen enkel oogenblik afwezigen gloed eener warme, diepe overtuiging. Zoo groot als de toegestroomde massa was, zoo stil was zij. Het zijn twee plegtige kerktijden geweest, zooals mij sinds mijn kindschheid niet heugen. Gij zult zeggen: allen waren zeker diep bewogen en schreiden — maar verwonder u niet, beste vriendin! als ik u verzeker — ook op grond mijner eigen gewaarwordingen maar vooral van hetgeen ik heb vernomen, van hen die met mij luisterden en gevoelden — dat zijn mannelijke houding, zijn ernstig, opregt gelaat, waarop geheel zijn innig Evangelie voor elk, die kinderlijk tot hem komt, te lezen is, uw tranen zoo niet terughouden dan toch beheerschen. Als een enkele maal bij ons de tranen vloeiden — hij spant doorgaans uw aandacht dermate en tegelijk uw verwachting van 'tgeen hij door het Evangelie voor u straks zal oplossen, dat gij een kalmte over u krijgt, die u later zelf het meest verbaast. 's Morgens sprak hij over Lukas 13, vers 12^b. Toen hij dit afkondigde, las hij de tekstwoorden niet, maar toen hij even had gewacht, tot wij den Bijbel allen geopend hadden ter aangeduider plaatse, gaf hij een kort levensberigt der oude Bet. Ieder wist dit wel, maar geen, die uit zijn mond haar niet gaarne hoorde prijzen. Ongemerkt was hij er toe gekomen, haar nagedachtenis als toe te spreken; haar aard-sche lijden in herinnering te brengen, waarna hij op eenmaal zeide, als regelregt tot haar: »Vrouw! gij zijt van uw krankheid verlost!...» Jammer, dat hij de preeken niet op het papier heeft, dan kondt gij eens lezen, hoe hij haar onmiddellijk voerde in de gemeente der heiligen van Paulus... Want Paulus is zijn vriend, en uw zoon zegt van hem in zijn tegenwoordigheid, dat hij niet gaarne preeken zou zonder Paulus. 's Namiddags behandelde hij I Kor. 3 vers 16 en 17. En wilt gij weten, hoe hij deze woorden deed strekken tot vertroosting der diepbedroefde familie Rupert, vraag het dan een voor een allen. Inderdaad waren zijn Evangelische opvattingen van dien aard, dat zij den diepst ter neder gedrukte zouden opgeheven hebben.

Maar nu, nu leg ik de pen neder. Ik eindig, gelijk ik begon, moeder Akkordeon! Uw zoon is heel wel. Hij laat u groeten en denkt spoedig bij u te zijn. Bij die gelegenheid ziet gij dan ook

Uw liefhebbende vriendin,

M. Jansen.

Ds. Akkordeon aan ds. Klewang.

Zoetvliet, 24 Juli 186—.

Amicissime!

Ziezoo, daar ga ik tot September. Op mijn heen- en terugreis kom ik over Dielendal. Ik wil eens geducht voeteeren. Als ik flink gezelschap kan krijgen, ga ik veertien dagen door de Duitsche geberg-

ten en hopvelden dwalen, welligt door het Beiersche woud. Hop- en druivenoogst zijn dan in vollen gang: ik wil ze zien. Er vaart welligt ook dan de eerste herfststorm door de dennen, ik wil hem hooren. Ik heb nog nooit een onweder op de bergen bijgewoond, ik wil 't vernemen. Ik heb behoefte aan een onstuimig iets, aan een Donners Ungestüm — en ook aan onbelemmerde vrijheid. Ik ben op Overvliet afscheid wezen nemen en heb er een geheelen avond doorgebracht. Jochem is op reis. Hij komt eerst in het begin van October terug en dan huwen zij. Lina getrouwd! Kunt ge 't u voorstellen zonder er mij aan te verbinden? Was een huwelijk van Lina verleden jaar denkbaar zonder mij? . . . Welaan! de ijzeren griffel der geschiedenis had het anders in het boek mijns noodlots neergeschreven. Zij zag mij aan als altoos. Ik begrijp niet, wat zij omtrent mij gedacht heeft. Zou Emma mij willen mededeelen, waarom zij vóór de verbintenis bij haar was? Emma weet het of zij mij al dan niet wederbeminde. Zij groette mij, als ware er in en om mij om harentwil niets voorgevallen. Ik sprak van Iman, ik deed het opzettelijk, Wout! want diens liefde althans kan haar niet onbewust geweest zijn. Zij kreeg een kleur. Ik had spijt, van den overledene tot haar gesproken te hebben. Er kwam een traan bij haar op. Zij zeide, dat hij reeds vroeger wist, hoe het stond met hem en haar. Toen ik zag, dat zij diep medelijden had en zoo zacht sprak, dat ik haar nauwelijks hooren kon, toen kreeg ik de overtuiging, dat zij mijn liefde niet kende. Zij steeg nog hooger voor mij dan zij reeds stond en ik maakte er mij een verwijt van, dat ik niet vroeger tot haar gesproken had. Maar gelijk ik op zwaarwigtige punten predestinair ben, hier vooral en tegelijk met mijn zelfverwijt gevoelde ik dat er berusting in mij kwam. O, zij is een aanminnig wesen . . . dat met haar gansche hart den zoon haars pleegvaders liefheeft.

Ik heb wel eens gedacht, dat het uit dankbaarheid was, maar als gij haar van hem hoort spreken, wordt dat heel anders. Het is zuivere, vrouwelijke liefde, waarmede zij hem bemint. De jonge Konstans is de gelukkigste der stervelingen. En de vader? Het huwelijk verblijdt hem boven mate. Hij zegt, dat deze ééne daad van Bet alles in de schaduw stelt, wat hij ooit voor haar vermogt. Vóór deze zonderlinge gebeurtenissen kon ik hem nooit van huis krijgen, dan met aandrang van mijn zijde, voegde hij er bij terwijl Lina oprees om een glimlach te gaan verbergen die als een zonnestraal haar lief gezicht verlichtte, — nu is hij op reis gegaan op de wieken der liefde, zouden de dichters zeggen. Ik merk dat ik oud word, anders zou zijn vroegere huiszittendheid mij tot nadenken gebragt hebben. Ik beschouwde zijn teruggetrokken houding als het natuurlijke erfdeel zijner moeder, — nu blijkt het mij, dat hij ongelukkig zou geweest zijn, als Lina hem niet bemind had en gehuwd . . . nu — ook deze trouwe liefde is het erfdeel zijner moeder. . . .

»Hij krijgt een heerlijk vrouwtje,» sprak ik —, gij kunt begrijpen

met zeer drooge tong. Zij kwam nu terug. Haar binnenkomen ging mij door merg en been. Haar stemgeluid, zoo liefelijk en helder, deed mij trillen. Ik zag op eens voor mij en dacht, dat ik haar niet meer zou durven aanzien. Maar ik vermande mij — ik eischte ook voor mij zelve de volle teugen van haar aanblik. Opstaande reikte ik haar de hand — en zij mij — toen zag ik haar in het vol gelaat en nam daarmede afscheid van deze onvergetelijke verloofde.

Gij gevoelt onder welke aandoeningen ik voor eenige weken afscheid nam van de plaats, van waar ik dacht, eenmaal mijn bruid te zullen geleiden naar het altaar . . . o, ik had mij daarvan voorstellingen gemaakt, die de rijkste verbeeldingskracht in gloed, in omvang, in diepte niet kan overtreffen — helaas! . . . hoe is mijn ik op alle punten gewond!

Het is wel zooals onlangs Konstans zeide, zonder de minste zinspeling op de gebeurtenissen, noch op den toestand van mijn hart: »zoodra wij, zeide hij (maar ik beken gaarne, dat ik nu eerst na de jongste leerzame dagen eenigermate de waarheid er van ga beseffen) zoodra wij ons zelve een weinig op den achtergrond durven schuiven, zijn wij moediger en sterker maar bovenal verstandiger dan menigeeen geloof. Niet alleen zien wij de dingen beter, nu wij onze schaduw hebben teruggetrokken, maar laten hun nu ook eindelijk regt wederbaren. Bij de waardering van menschen en dingen zijn wij zelf ons in den weg. Wij plaatsen ons verkeerd en in alle geval te veel op den voorgrond. Zoodra wij er toe kunnen komen, ons zelve met anderen gelijk te stellen, wat wij nooit doen, willen wij regtvaardiger en dankbaarder zijn. Ik wil niet zeggen, dat alle menschelijke deugden en zwakheden tot egoïsme terug te brengen zijn, ook beweer ik niet dat egoïsme niet de eerste voorwaarde van ons leven zij, zoodat zelfs veel adeldom het egoïsme zijn vader mag noemen — maar het is mijn stellige overtuiging, dat het egoïsme onze edelste neigingen, onze beste handelingen vervalscht. Het egoïsme maakt ons niet alleen vaak ondankbaar en ontevreden op aarde, maar geeft zelfs aan onze aanmatiging een uitbreiding ver boven het tegenwoordige leven.» Ik besef, dat het zoo is. Het verblijdde mij van hem te hooren, dat hij daarom Jezus (»of de kompilatie zoo genoemd») zoo lief heeft, wijl deze persoonlijkheid het egoïsme op zulk een heldhaftige wijze beperkte en door leer en leven heeft bewezen, hoe egoïsme en zelfverloochening met elkander overeen te brengen zijn.

Inderdaad, Wout! Zoo is het met de teleurstellingen in de liefde van uw ondankbaren vlegel Ds. Akkordeon — ach, zijn naam, zijn ouders, zijn vrienden zijn hem verreweg te welgenegen, den harden egoïst.

Heden avond ga ik afscheid bij de familie Rupert nemen. Ik weet niet hoe het komt, dat ik daar zoo tegen opzie. Zij vereeren mij als een halven god. De oude lui hebben mij waarlijk lief. Als ik hun zoon ware, konden zij mij niet met meerder zorg te gemoet komen. Voor de goede Zwaan ben ik inderdaad een broeder. Maaïke spreekt

mij voortdurend van Iman. Ik heb zijn boekenkast moeten aanvaarden met alles wat zij bevatte. Zij smeekten mij, dit geschenk als een herinnering aan te nemen. Nu, waarlijk, 't is een kostelijk geschenk. Nu ik de verzameling heb doorloopen, vrees ik dat Iman te veel in Byron, Heine, Schopenhauer, te weinig van Van Lennep, Potgieter, Dickens heeft gelezen. »Werther» in zijn kostelijke uitgaaf van Göthe is half versleten met Wilhelm Meister vergeleken. Terwijl de »Trou-ringh» nog half open gesneden daar neder ligt en half verborgen, zijn Spielhagen's »Problematische Naturen» kapot gelezen. Shakespeare's bloedigste stukken onder de bloedigen heeft hij bestudeerd, — van Edmond About had hij niet eens »De neus van den notaris» gelezen. Ik denk, dat ik over een paar jaar zijn geheele leven en het treurig einde zuiver psychologisch zal kunnen beschrijven. De wenken, die Maaike mij in de laatste dagen omtrent hem gaf, verklaren reeds veel. 't Is op haar aandrang geweest, dat hij de werken van Reuter begon te lezen. Zij heeft veel aan hem gedaan, maar welligt te veel van hem gehoopt. »Iman was zoo door en door goed en had zooveel gelezen, zeide zij; hij hoorde gaarne naar mij.» Ach, toen zij ver met hem gevorderd was, kwam de katastrofe der oude Bet en vaagde haar plannen en haar broeder als een spinrag weg voor haar verbijsterden blik. Zij is diep geschokt naar de mate van haar deelneming in zijn leven en haar teleurstelling door zijn dood. Zij is een voortreffelijk meisje. Hebt gij haar reeds in haar rouwgewaad gezien? Haar oogopslag maakt nog dieper indruk dan vroeger. Groet vrouw en kind. Wij zien elkaâr spoedig.

t.t.

Daan.

Zwaantje Rupert aan moeder Akkordeon.

Zoetvliet, 19 September 186—.

Lieve vriendin!

Wie had dat nu ooit gedacht, dat ik u een brief zou schrijven! Maar waarover zouden we ons nu nog verbazen, niet waar? Verwonderd zijn, dat moeten wij van lieverlede maar afschaffen. Wat al gebeurtenissen! Wat al wisseling! Verleden jaar zouden wij gezegd hebben: wat al sprookjes! Zoo weinig weten wij, wat de tijd ons baren zal. Nu, zijn er treurige voorvallen geweest, — zijn er dingen gebeurd, die wij nimmer kunnen vergeten en waarover wij niet ophouden te treuren, daar zijn ook bemoedigende voorvallen bij. De goede God laat zijn zon weêr zonder wolken over ons schijnen... altijd van achter de wolk, die niet meer verdwijnt, want Iman was ons te onmisbaarder geworden met de zorgen, die hij noodig had. Maar wij weenen over hem en morren nogtans niet. Hebben wij niet een broeder, hebben mijn lieve ouders niet een braven zoon terug gekregen? o Goede vriendin! wij hebben hem lief als zoon en broeder en Maaike heeft een loon gekregen voor haar trouwe zusterliefde, een

loon, gelijk alleen de hemelsche Vader schenken kan. Ik zeg het niet om u te vleien, want wat ik u schrijf, hebt gij al zoo lang geweten, maar Daniël is de aangewezen echtgenoot van Maaïke. Beminde zij hem reeds vóór het ongeluk met mijn broër, nu kent haar liefde geen grenzen, nu hij haar het leven heeft gered terwijl hij Iman poogde te redden. Wie is er, die haar goed en groot hart beter zou kunnen waardeeren dan hij? Ach, ik moet bekennen, dat ik mij wel eens heb aangematigd, hem als bruid te willen aanhangen, en hij was hartelijk met Zwaantje, omdat hij goed is — maar nu zie ik, dat hij meer waard is dan ik hem ooit zou kunnen zijn en dat Maaïke hoog boven mij staat. Dit bedroeft mij niet. Nu zij Daniëls vrouw wordt, nu heb ik haar zoo mogelijk nog meer lief. . . . en gij zult er getuige van zijn, dat het lieve paar nooit beter bruidsmeisje aan zich had kunnen verpligten. Gij moet nu niet zeggen, lieve vriendin! dat ik u geschreven heb, maar gij moet Daniël verrassen. In de laatste week dezer maand wordt de verloving gevierd, hij-zelf zal 't u welligt schrijven, hoewel ik beloofd heb, dat ik er voor zou zorgen. Kom nu reeds een paar dagen te voren, maar schrijf het mij presies, dan wordt gij stilletjes gehaald en in de pastorie gebracht vóór hij u verwacht. Wij vieren dit familiefeest heel stil, dat kunt gij wel begrijpen, maar moè wil hebben, dat wij er allen bij tegenwoordig zijn. Ik behoef u niet te zeggen, dat de familie van Dielendal niet zal ontbreken en — wat gij niet zoudt gedacht hebben — neef Jakob uit Zwolle zal er bij zijn. Wij zijn er zelf geweest, en hij zeide dat hij geen plan meer had, zijn piepende ledematen te verplaatsen, maar *daarvoor wel*. 't Zijn zijn eigen woorden. Ik haal hem dus met u te gelijk af. Als 't mogelijk is, laat dan den ouden heer ditmaal eens vakansie nemen; nu, dat zal ik nu maar eens aan u overlaten, maar ik wil u wel zeggen, dat vader hem met u tegelijk verwacht en niet meer zoo haastig als die vorige keeren; want 't is wel waar, wat Daniël wel eens van zijn vader zegt: »Zijn leven is het best gestemde speeltuig, dat ik ooit hoorde — maar 't doorlopend pedaal er van is »werken.» Zeg hem, dat hij zijn vriend Konstans bij ons zal aantreffen, want ik weet hoe hij van hem houdt. Vader is niet meer zoo op een afstand met hem; Konstans heeft te veel belangstelling getoond en heeft ons te hartelijke diensten in de dagen van smart en verslagenheid bewezen, dan dat wij niet zouden gevoeld hebben, hoe hij innerlijk is voor allen, die lijden. Hij heeft alles voor vader gedaan, want vader was magteloos en als van den donder getroffen in de eerste dagen. Gij kunt niet begrijpen, van welken edelen invloed uw zoon in deze verhouding is geweest, die ons allen zoo verblijdt. Konstans was anders amts halve altoos bij afwezigheid in vaders plaats — maar nu vriendschapshalve, en dit is gelukkig. Want mijn goede vader heeft een groot zwak; hij wil alles zelf regeeren en is zeer jaloersch op magtsverdeeling. Nu bemerkt hij dat Konstans volstrekt

de man niet is om zich in zijn plaats te dringen, integendeel, op te grooteren afstand blijft, naarmate vader volgens zijn gevoelen handelt. Dit is eigenlijk altoos zoo geweest, want Konstans is niet eierzuchtig — maar als men elkaâr eenmaal wantrouwt, dan verdwijnt alle overleg, alle vriendschap, en de haat beheerscht eindelijk het geheel. Nu komt er bij, dat zij alle drie bij ons gekomen zijn en het hartelijkste medelijden hebben getoond door ons te helpen — want in die eerste dagen was het treurig in huis. Toen Jochem op reis ging, sprak hij met vader of hij de landerijen nog eerst voor hem zou afrijden, en eindelijk zijn zij, ons ten genoeg, vast besloten, eerst over een jaar te trouwen. Gij gevoelt dus, hoe genoegelijk het ons is, dat zij beloofd hebben, de verloving bij te wonen en, dit moet ik zeggen, Lina heeft Maaïke zoo hartelijk gekust toen zij haar de mededeeling deed, dat de tranen mij in de oogen kwamen.

En de gemeente? Haast alle menschen vinden de verloving zoo gepast. Daar zijn er natuurlijk altoos, die liever tweedragt onder ons zagen; een bizonder soort van menschen, wier ziel of wier stof daar wel bij vaart — die vindt men overal; dus waarom ook op Zoetvliet c. a. niet... maar over 't geheel is er blijdschap over. Uw zoon heeft zich bemind gemaakt, niet door zijn preeken — dat zegt vader ook, want er begint in den kerkeraad oppositie te komen tegen zijn leer — maar door zijn handel en wandel. Daar is geen huis of hij kent er al de bewoëners van en tegelijk hun toestand, hun denkwijze, hun neigingen. Ds. Klewang heeft een sterken invloed op hem; maar ik vraag u, wie wordt er niet door die kool vuurs in gloed gebragt voor hetgeen hij wil?.. Daniël volgt hem in de meeste dingen. Hij onderwijst nu ook twee uren 's weeks geschiedenis in de school; de oude meester, de beste, ortodokste man van de wereld, heeft hem de geheele wet van '57 eerst overhoord, en toen uw zoon die van buiten kende, heeft hij hem met vaders toestemming in de school laten komen en vertrouwt hem zoo zeer, dat hij tot heden nog niets heeft nagevraagd. »Hij zal het ook niet doen, zegt Daniël, want hij hecht als magneet aan de wet, schoon hij die niet liefheeft, en verwacht van mij nog hechter trouw, omdat ik ze vereer. Nu, hij heeft zijn vertrouwen aan geen ondankbare geschonken!..» Daniël is dus geheel en al lid van de gemeente; er gebeurt niets, of hij draagt kennis van de oorzaken, vandaar dat hij zooveel voorkomen kan. Zijn streven is, gelijk dat van ds. Klewang, gemeentelieven te bevorderen bovenal. Vader geeft hem over alles de vrije beschikking: iets wat ds. Klewang niet onvoorwaardelijk schijnt te bezitten. Door deze magt zal hij, geloof ik, dat ongelukkige kieskollege hier wel uithouden en daardoor, met den steun van vader, van Konstans en van de vermogendsten, eindelijk ook het gepruttel doen zwijgen over zijn leer. Hij preekt zoo lief; de menschen zullen eindelijk wel van hem leeren, dat wij wel mogen bidden al is 't het bepaalde uur nog niet... Nu, van

Maaïke houden ze veel, zelfs diegenen, die bang voor haar zijn. Gij weet, hoe zij plagt te zijn. . en nu is zij, niet zoo zeer anders geworden, als wel, haar goede hoedanigheden komen schooner uit. Als zij u nu aanziet, dan bemint zij haar, terwijl zij vroeger eerbiedig voor haar het hoofd hadt gebogen. Haar edele gestalte schijnt door de liefde uit haar gebiedende houding gewekt te zijn tot omhelzing. Gisteren morgen kwam ik zacht voorbij de tuinkamer en zag door de deur in den spiegel. Haar hoofd lag liefelijk gebogen op Daniëls schouder; hij hield haar met beide armen omvat en zag over haar gelaat heen. Ik heb nooit iets schooners gezien, en aangedaan van vreugde verliet ik de plaats mijner bespieding — ongaarne, maar verblijd over beider geluk. Want zij bemint Daniël met al de kracht harer groote ziel, en Daniëls liefde klimt met den dag voor haar, omdat iederen dag haar waarde stijgt voor hem. Hij is 't ook dubbel waard en aan ons allen heeft hij meer verdiend. Zie, dit vergeet Maaïke haar gansche leven niet. . . .

Kom, daar hoor ik moê; zij is sedert dezen band van liefde dubbel getroost — maar toch nog zwak. Gij moet haar zien. Zij roept Zwaantje weer. O, als Zwaantje er niet was! Nu, zoo heeft Zwaantje ook weer een geldige reden om het leven te beminnen. Dag lieve vriendin! Groet uw man en laat hem nu gauw schrijven. Wij groeten u allen hartelijk. Dag, stoute Mimi! Tot ziens, hoor!

Zw.

 BRIEVENBUS.

V.

OPHELDERING.

Amsterdam, 9 November 1872.

WelEdele Heer,

Niemand erkent meer dan ik zelf de waarheid van hetgeen U in het midden brengt betreffende de twee voor een gedeelte eensluidende versjes, getiteld: „Meisjestrannen” en „Nini”, voorkomende in het Jaarboekje voor Telegrafie. Beide toch zijn van mijn hand, maar bij ongeluk samen in druk verschenen.

De heer Duparc, redacteur van het Jaarboekje, had de ambtenaren tot medewerking uitgenoodigd. Ik zond de „Meisjestrannen” met nog een ander gedichtje, dat ik „Kaatje” noemde. Eenigen tijd daarna berichtte de heer Duparc dat er manuscripten verloren waren geraakt, en verzocht om duplicaten. Ik had van de „Meisjestrannen” geen kopie bewaard; ik schreef dus wat er mij van in het geheugen gebleven was weêr op, vulde het ontbrekende aan met nieuwe coupletten, en veranderde tevens den titel in dien van „Nini.” De „Meisjestrannen” waren dus weg en „Nini” was er voor in de plaats gekomen.

Daar verscheen het Jaarboekje, echter tot mijn groote verbazing met beide versjes er in!

Ik meen hiermeê voldoende maar ook noodzakelijke opheldering gegeven te hebben en mij zelve alzoo van een verdenking ontheven.

Geloof mij met de meeste hoogachting,

WelEdele Heer,
UwE. Dv. Dienaar,
K. L. SCHAMP.

